This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY

Migne, Jacques Paul

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS,

SEU BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRA, UNIFORMIS, COMMODA, ŒCONOMICA,

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD ÆTATEM INNOCENTII III (ANN. 1216) PRO LATINIS, ET AD CONCILII FLORENTINI TEMPORA (ANN. 1459) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER QUINDECIM PRIORA ECCLESIÆ SÆCULA,

DUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA ; DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA ; OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS, DETECTIS AUCTA ; INDICIBUS ORDINARIIS VEL ETIAM ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS, SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI SUBSEQUENTIBUS, DONATA ; CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA ; OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA ;

DUCENTIS ET QUADRAGINTA INDICIBUS SUB OMNI RESPECTU, SCILICET, ALPHABETICO, CHRONOLOGICO, ANALYTICO, ANALOGICO, STATISTICO, SYNTHETICO, ETC., OPERA, RES ET AUCTORES EXHIBENTIBUS, ITA UT NON SOLUM STUDIOSO, SED NEGOTIIS IMPLICATO, ET SI FORTE SINT, PIGRIS ETIAM ET IMPERITIS PATEANT OMNES SS. PATRES, LOCUPLETATA ; SED PRÆSERTIM DUOBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS INDICIBUS, ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE PATRUM, ABSQUE ULLA EXCEPTIONE, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR ; ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ VERSUS, A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT :

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS, CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, CORRECTIONIS PERFECTIO, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTER SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA, SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, VEL ETIAM INEDITORUM, PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM, ET EX INNUMERIS OPERIBUS TRADITIONEM CATHOLICAM CONFLANTIBUS, OPUS UNICUM MIRABILITER EFFICIENTIUM.

SERIES GRÆCA POSTERIOR

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIÆ GRÆCÆ AB ÆVO PHOTIANO AD CONCILII USQUE FLORENTINI TEMPORA, ET AMPLIUS, NEMPE MORTEM CARDINALIS BESSARIONIS.

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ cleri universæ,

SIVE CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIA, AD INSTAR IPSIUS ECCLESIÆ, IN DUAS PARTES DIVIDITUR, ALIAM NEMPE LATINAM, ALIAM GRÆCO-LATINAM ; AMBÆ PARTES JAM INTEGRE EXARATÆ SUNT. LATINA, 222 VOLUMINIBUS MOLE SUA STANS, 1110 FRANCIS VENIT : GRÆCA DUPLICI EDITIONE TYPIS MANDATA EST. PRIOR GRÆCUM TEXTUM UNA CUM VERSIONE LATINA LATERALI COMPLECTITUR, ET 104 VOLUMINA IN 109 TOMIS, PRO PRIMA SERIE, NON EXCEDIT. POSTERIOR VERSIONEM LATINAM TANTUM EXHIBET, IDEOQUE INTRA 55 VOLUMINA RETINETUR. SECUNDA SERIES GRÆCO-LATINA AD 58 VOLUMINA TANTUM ATTINGIT ; DUM HUJUS VERSIO MERE LATINA 29 VOLUMINIBUS EST ABSOLUTA. UNUMQUODQUE VOLUMEN GRÆCO-LATINUM 8, UNUMQUODQUE MERE LATINUM 5 FRANCIS SOLUMMODO EMITUR : UTROBIQUE VERO, UT PRETII HUJUS BENEFICIO FRUATUR EMPTOR, COLLECTIONEM INTEGRAM, SIVE LATINAM, SIVE GRÆCAM COMPARET NECESSE ERIT ; SECUS ENIM CUJUSQUE VOLUMINIS AMPLITUDINEM NECNON ET DIFFICULTATES VARIA PRETIA ÆQUABUNT. IDEO, SI QUIS TANTUM EMAT LICET INTEGRE, SED SEORSIM, COLLECTIONEM GRÆCO-LATINAM, VEL EAMDEM EX GRÆCO LATINE VERSAM, TUM QUODQUE VOLUMEN PRO 9 VEL PRO 6 FRANCIS SOLUM OBTINEBIT. ISTÆ CONDITIONES POSTERIORI PATROLOGIÆ LATINÆ SERIEI, PATRES AB INNOCENTIO III AD CONCILIUM TRIDENTINUM EXHIBENTI, APPLICABUNTUR. PATROLOGIA QUÆ MANUSCRIPTIS IN BIBLIOTHECIS ORBIS UNIVERSI QUIESCENTIBUS CONSTABIT, NECNON PATROLOGIA ORIENTALIS, CONDITIONIBUS SPECIALIBUS SUBJICIENTUR, ET IN TEMPORE SUO ANNUNTIABUNTUR, SI TEMPUS EAS TYPIS MANDANDI NOBIS NON DEFUERIT.

PATROLOGIÆ GRÆCÆ TOMUS CLXI.

BESSARION S. R. E. CARD. GEORGIUS TRAPEZUNT. THEODORUS GAZA. ANDRON. CALLISTUS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE, EDITOREM,
IN VIA DICTA *THIBAUD*, OLIM *D'AMBOISE*, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO *D'ENFER* NOMINATAM, SEU *PETIT-MONTROUGE*, NUNC VERO INTRA MŒNIA PARISINA.

1866

BK
60
.M53
1.161

TRADITIO CATHOLICA.

SÆCULUM XV. ANNUS 1473.

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΕΩΣ

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ ΠΑΝΤΑ.

SAPIENTISSIMI CARDINALIS

BESSARIONIS

OPERA OMNIA,

THEOLOGICA, EXEGETICA, POLEMICA, PARTIM JAM EDITA, PARTIM HUCUSQUE ANECDOTA.

ACCEDUNT

EX VIRORUM DOCTORUM QUI GRÆCAS LITTERAS IN ITALIA INSTAURARUNT

SUPELLECTILI LITTERARIA

SELECTA QUÆDAM;

ACCURANTE ET DENUO RECOGNOSCENTE J.-P. MIGNE,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

TOMUS UNICUS.

VENIT 10 FRANCIS GALLICIS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA *THIBAUD*, OLIM *D'AMBOISE*, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO *D'ENFER* NOMINATAM, SEU *PETIT-MONTROUGE*, NUNC VERO INTRA MŒNIA PARISINA.

1866

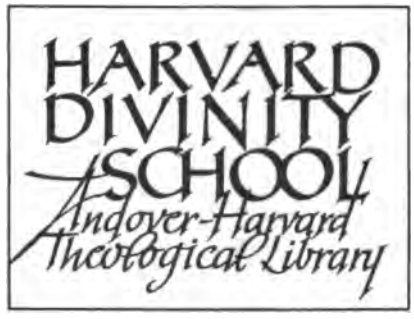
HARVARD
DIVINITY
SCHOOL
Andover-Harvard
Theological Library

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY

Migne, Jacques Paul

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS,

SEU BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRA, UNIFORMIS, COMMODA, ŒCONOMICA,

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD ÆTATEM INNOCENTII III (ANN. 1216) PRO LATINIS, ET AD CONCILII FLORENTINI TEMPORA (ANN. 1439) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER QUINDECIM PRIORA ECCLESIÆ SÆCULA,

NOVA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA ; DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA ; OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS, DETECTIS AUCTA ; INDICIBUS ORDINARIIS VEL ETIAM ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS, SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI SUBSEQUENTIBUS, DONATA ; CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA ; OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA ;

DUCENTIS ET QUADRAGINTA INDICIBUS SUB OMNI RESPECTU, SCILICET, ALPHABETICO, CHRONOLOGICO, ANALYTICO, ANALOGICO, STATISTICO, SYNTHETICO, ETC., OPERA, RES ET AUCTORES EXHIBENTIBUS, ITA UT NON SOLUM STUDIOSO, SED NEGOTIIS IMPLICATO, ET SI FORTE SINT, PIGRIS ETIAM ET IMPERITIS PATEANT OMNES SS. PATRES, LOCUPLETATA ; SED PRÆSERTIM DUOBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS INDICIBUS, ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE PATRUM, ABSQUE ULLA EXCEPTIONE, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR ; ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ VERSUS, A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT :

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS, CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, CORRECTIONIS PERFECTIO, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTER SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA, SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, VEL ETIAM INEDITORUM, PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM, ET EX INNUMERIS OPERIBUS TRADITIONEM CATHOLICAM CONFLANTIBUS, OPUS UNICUM MIRABILITER EFFICIENTIUM.

SERIES GRÆCA POSTERIOR

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIÆ GRÆCÆ AB ÆVO PHOTIANO AD CONCILII USQUE FLORENTINI TEMPORA, ET AMPLIUS, NEMPE MORTEM CARDINALIS BESSARIONIS.

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ cleri universæ,

SIVE CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIA, AD INSTAR IPSIUS ECCLESIÆ, IN DUAS PARTES DIVIDITUR, ALIAM NEMPE LATINAM, ALIAM GRÆCO-LATINAM. AMBÆ PARTES JAM INTEGRE EXARATÆ SUNT. LATINA, 222 VOLUMINIBUS MOLE SUA STANS, 1110 FRANCIS VENIT : GRÆCA DUPLICI EDITIONE TYPIS MANDATA EST. PRIOR GRÆCUM TEXTUM UNA CUM VERSIONE LATINA LATERALI COMPLECTITUR, ET 104 VOLUMINA IN 109 TOMIS, PRO PRIMA SERIE, NON EXCEDIT. POSTERIOR VERSIONEM LATINAM TANTUM EXHIBET, IDEOQUE INTRA 55 VOLUMINA RETINETUR. SECUNDA SERIES GRÆCO-LATINA AD 58 VOLUMINA TANTUM ATTINGIT ; DUM HUJUS VERSIO MERE LATINA 29 VOLUMINIBUS EST ABSOLUTA. UNUMQUODQUE VOLUMEN GRÆCO-LATINUM 8, UNUMQUODQUE MERE LATINUM 5 FRANCIS SOLUMMODO EMITUR : UTROBIQUE VERO, UT PRETII HUJUS BENEFICIO FRUATUR EMPTOR, COLLECTIONEM INTEGRAM, SIVE LATINAM, SIVE GRÆCAM COMPARET NECESSE ERIT ; SECUS ENIM CUJUSQUE VOLUMINIS AMPLITUDINEM NECNON ET DIFFICULTATES VARIA PRETIA ÆQUABUNT. IDEO, SI QUIS TANTUM EMAT LICET INTEGRE, SED SEORSIM, COLLECTIONEM GRÆCO-LATINAM, VEL EAMDEM EX GRÆCO LATINE VERSAM, TUM QUODQUE VOLUMEN PRO 9 VEL PRO 6 FRANCIS SOLUM OBTINEBIT. ISTÆ CONDITIONES POSTERIORI PATROLOGIÆ LATINÆ SERIEI, PATRES AB INNOCENTIO III AD CONCILIUM TRIDENTINUM EXHIBENTI, APPLICABUNTUR. PATROLOGIA QUÆ MANUSCRIPTIS IN BIBLIOTHECIS ORBIS UNIVERSI QUIESCENTIBUS CONSTABIT, NECNON PATROLOGIA ORIENTALIS, CONDITIONIBUS SPECIALIBUS SUBJICIENTUR, ET IN TEMPORE SUO ANNUNTIABUNTUR, SI TEMPUS EAS TYPIS MANDANDI NOBIS NON DEFUERIT.

PATROLOGIÆ GRÆCÆ TOMUS CLXI.

BESSARION S. R. E. CARD. GEORGIUS TRAPEZUNT. THEODORUS GAZA. ANDRON. CALLISTUS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE, EDITOREM,
IN VIA DICTA *THIBAUD*, OLIM *D'AMBOISE*, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO *D'ENFER* NOMINATAM, SEU *PETIT-MONTROUGE*, NUNC VERO INTRA MŒNIA PARISINA.

1866

BR
60
.M38
t.161

TRADITIO CATHOLICA.

SÆCULUM XV. ANNUS 1473.

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΕΩΣ

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ ΠΑΝΤΑ.

SAPIENTISSIMI CARDINALIS

BESSARIONIS

OPERA OMNIA,

THEOLOGICA, EXEGETICA, POLEMICA, PARTIM JAM EDITA, PARTIM HUCUSQUE ANECDOTA.

ACCEDUNT

EX VIRORUM DOCTORUM QUI GRÆCAS LITTERAS IN ITALIA INSTAURARUNT

SUPELLECTILI LITTERARIA

SELECTA QUÆDAM ;

ACCURANTE ET DENUO RECOGNOSCENTE J.-P. MIGNE,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

TOMUS UNICUS.

VENIT 10 FRANCIS GALLICIS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA *THIBAUD*, OLIM *D'AMBOISE*, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO *D'ENFER* NOMINATAM, SEU *PETIT-MONTROUGE*, NUNC VERO INTRA MŒNIA PARISINA.

1866

ELENCHUS

AUCTORUM ET OPERUM QUI IN HOC TOMO CLXI CONTINENTUR.

BESSARION. S. R. E. CARDINALIS.

PROLEGOMENA.

De vita et rebus gestis Bessarionis Aloysii Bandinii Commentarius, I. — *Appendix monumentorum anecdotorum, partim ex archivo basilicæ SS. XII Apostolorum, partim ex Vaticana bibliotheca descriptorum*, LXI. — *Index rerum præcipuarum quæ in Dissertatione continentur*, XCVII. — *Baptistæ Platinæ Panegyricus in laudem Bessarionis, eo vivente in publico cœtu dictus*, CIII. — *Acta selecta quæ ad Bessarionis legationem Bononiensem pertinent*, CXVII. — *Michaelis Apostolii laudatio funebris Bessarionis*, CXXVII. — *Joannis Alberti Fabricii Notitia historica et bibliographica*, CXXXIX (a).

BESSARIONIS OPERA. — REFUTATIO CAPITUM SYLLOGISTICORUM MARCI EPHESII CONTRA LATINOS, nunc primum edita curante J. Hergenrœther, s. theologiæ in Wirceburgensi litterarum universitate professore, 11. — APOLOGIA Inscriptionum Vecci, contra Gregorium Palamam, Petro Arcudio interprete, 243. — DEFENSIONES recti catholicique dogmatis Latinorum, videlicet, de processione Spiritus sancti contra hæreticum illud impugnantem, Græce Latineque editæ. — (*Idem nempe opus cum superiori, at Latine ex interpretatione Bessarionis ipsius. Vide Monitum præfixum*) 287. — DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI, ad Alexium Lascarin Philanthropinum, ex interpretatione Petri Arcudii. Præmittitur Bessarionis ad Paulum II Pontificem Maximum Epistola nuncupatoria, 321. — Idem liber, Latine, ex interpretatione Bessarionis, 407. — EPISTOLA ENCYCLICA AD GRÆCOS. Exhortatur ad obedientiam Romanæ Ecclesiæ et susceptionem synodi Florentinæ; et de electione sua in patriarcham Cpolitanum. Petro Arcudio interprete. Præmittitur Epistolæ argumentum, in quo inquiritur de patriarchis Cpolitanis qui Josepho in Italia mortuo successerunt, 417. — Eadem Epistola ex interpretatione Bessarionis, 481. — GRÆCORUM CONFESSIO de verbis consecrationis et transsubstantiatione, a Bessarione exposita in concilio Florentino. Ex Mabillonii Musæo Italico, 489. — DE SACRAMENTO EUCHARISTIÆ et quibus verbis Christi corpus conficiatur. Ex Claudii de Sanctes Liturg. S3, PP, 493. — COMPENDIUM ASCETICORUM S. BASILII MAGNI ad usum monachorum Basilianorum in Italia et Sicilia degentium concinnatum. Ex Joan. Yriarte Cod. Gr. Matrit. addita interpretatione nostra, 525. — CONCIO gratulatoria ad synodum Ferrariæ coactam, 531. — ORATIO dogmatica ad eamdem synodum de unione Ecclesiarum, ipso Bessarione interprete, 543. — DECLARATIO aliquorum quæ in dicta oratione continentur, quæ Græcis notissima, Latinis ignota sunt, 611. — MONODIA IN OBITU MANUELIS PALÆOLOGI, anno 1419 defuncti. Ap. Bzovium Contin. Annal. Baron. ad an. 1472, 615. — IAMBI IN OBITU THEODORÆ AUGUSTÆ, Constantini imp. uxoris. Ex Allatio De consensu, 621. — IN ILLUD EVANGELII SECUNDUM JOANNEM : *Sic volo eum manere donec veniam, quid ad te?* Contra Georgium Trapezuntium, quem vide infra, col. 867, Bessarioni contradicentem. Circa Hydruntum anni 1532, 623. — ORATIONES, ad principes Italiæ de Christianorum clade in Euboia, de periculis Italiæ imminentibus expugnata Hydrunto, de gerendis discordiis et decernendo bello adversus Turcas, quibus subjicitur persuasio ex Demosthenis *Olynthiaca*. — Præmittuntur Bessarionis epistola ad Fichetum, Universitatis Parisiensis rectorem, cui prædictas orationes mittit; epistola Ficheti ad Sabaudiæ principes; nec non Bessarionis epistola ad homonymum suum Bessarionem, abbatem Basilianum. — Ex edit. Rom. anni 1537, 4, 641.

BESSARIONIS EPISTOLÆ. — I. Ad Paulum Pontificem Maximum de errore Paschatis, 675. — II. Ad eumdem in librum de Spiritu sancto Procœmium, 678. — III. Ad Græcos. Exhortatur eos ad obedientiam sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ et susceptionem synodi Florentinæ. Et de electione sua in patriarcham Cpolitanum, 678. — IV. Ad capitulum, canonicos et capellanos ecclesiæ Duodecim Apostolorum de Urbe. Eis statuta et constitutiones mittit, 678. — V. Ad Guillelmum Fichetum, doctorem Sorbonicum. Orationes mittit a se ad principes Italiæ directas de periculis Italiæ imminentibus et decernendo bello contra Turcas, 678. — VI. Ad pædagogum liberorum Thomæ Despotæ, 678. — VII. Ad Theodorum Gazam. Quæ ex interpretationibus Theophrasti et Aristotelis commoda rei litterariæ proventura sibi promiserit, ingenue confitetur, 686. — VIII. Ad Michaelem Apostolium. Eum reprehendit quod in apologia pro Gemisto Plethone scripta, contra Theodorum Gazam et Aristotelem calidius esset invectus, 687. — IX. Ad Andronicum Callistum. Mittere se nuntiat latine a se sententiæ apographa, epistolam superiorem significans qua Michaelem Apostolium reprehendit, 691. — X. Ad filios Plethonis. Consolatoria, 693. — XI. Ad Nicolaum Secundinum. Superioris epistolæ exemplar mittit, 697. — XII. Ad Ludovicum XI regem. Scribit a summo pontifice legatum se electum, ut pacem inter regem ipsum et duces Burgundiæ ac Britanniæ, armis depositis, componere curaret, 699. — XIII. Ad principem senatumque Venetiarum. Bibliothecam suam omni librorum genere instructissimam eidem senatui defert ac donat, 700. — Tabula librorum quos serenissimo Venetiarum dominio dono dedit Bessarion, 701. — BESSARIONIS INTERROGATIONES AD PLETHONEM cum Plethonis ad Bessarionis quæsita responsionibus, 713. — GEORGII AMIRUTZÆ ad Bessarionem. De Trapezunte a Turcis anno 1461 expugnata, 723. — GREGORII MONACHI Epistola ad Bessarionem laudatoria, 727. — Ejusdem in eumdem oratio encomiastica, 731. — BESSARIONIS ex oratione in patriam suam Trapezuntem, 744

GEORGIUS TRAPEZUNTINUS.

Notitia ex Allatii Diatriba de Georgiis, 745. — *Notitia altera ex Chr. Frid. Boerneri De doctis viris Græcis litterarum Græcarum in Italia instauratoribus*, 765. — SCRIPTA. — DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI, ad Joannem Cuboclesium, 769. — ITEM DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI et de una sancta catholica Ecclesia, ad Cretenses, 829. — IN ILLUD EVANGELII SECUNDUM JOANNEM : *Sic volo eum manere donec veniam, quid ad te?* et quod Joannes evangelista nondum sit mortuus. Ad Sixtum IV Pontificem Maximum, 867. — MARTYRIUM S. ANDREÆ DE CHIO qui Cpoli obiit anno primo Pauli II Pontificis summi, a Georgio Latine scriptum, 883. — EPISTOLA AD EUGENIUM IV SUMMUM PONTIFICEM, DE UNIONE ECCLESIARUM, ex Mittarelli *Bibliotheca codd. mss. monasterii S. Michaelis Venet. prope Murianum*, 889 — EPISTOLA AD JOANNEM PALÆOLOGUM IMP. Ut in Italiam ad synodum proficiscatur. Ad calcem Phrantzæ ed. Pontanus, 895.

CONSTANTINUS LASCARIS.

Notitia ex Christ. Frid. Boerneri de doctis hominibus Græcis litterarum Græcarum in Italia instauratoribus, 907. — CONSTANTINI LASCARIS EPISTOLA AD JOANNEM GATUM, Catanæ episcopum, libri de Scriptoribus Græcis patria Siculis præmissa. Ex Yriarte Catal. cod. Gr. Matrit. cum interpretatione nostra, 913. — DE SCRIPTORIBUS GRÆCIS PATRIA SICULIS, 913. — DE SCRIPTORIBUS GRÆCIS PATRIA CALABRIS, 923. — GESTA APOSTOLORUM PETRI ET PAULI, Constantino Lascari interprete, 929. — Fragmenta varia ex Yriarte catalogo laudato, 931.

THEODORUS GAZA.

Notitia ex Allatio de Theodoris, 971. — *Notitia altera ex Boerneri libro citato*, 977. — LAUDATIO CANIS, ap. Maii B. PP., 986. — DE ORIGINE TURCARUM ad Fr. Philelphum, ex Allatii Symmictis, 997. — (*Theod. Gazæ Liber de mensibus exstat in appendice ad Eusebii Chronicon, hujusce Patrologiæ tom. XIX, col.* 1167.) — EPISTOLA AD DEMETRIUM CHALCOCONDYDEM, 1005. — Ad eumdem, 1008.

ANDRONICUS CALLISTUS.

Notitia ex Boerneri libro citato, 1015. — EPISTOLA ad Georgium Palæologum Disypatum, 1017. — MONODIA DE CPOLI CAPTA, ex cod. Reg. Paris. 1774 nunc primum edita, 1131.

CPOLITANI IMPP.

Novellæ constitutiones inde ab anno 1220 usque ad captam urbem. 1019

(*Eorum qui usque ad annum* 1220 *imperium tenuerunt, juxta temporum seriem novellas jam edidimus. Vide indicem alphabeticum verbo* CPOLITANI.)

(a) Vide (col. CXLI) adnotationes quas ad initium codicis Veneti 14 de se fecit Bessarion, ex quibus suppleri potest Bandinii Commentarius.

Parisiis. — Ex typis L. MIGNE.

DE

BESSARIONIS

CARDINALIS NICÆNI

VITA, REBUS GESTIS, SCRIPTIS,

COMMENTARIUS (*)

EMINENTISSIMO AC REVERENDISSIMO PRINCIPI JOSEPHO MARIÆ CASTELLIO

TITULI S. ALEXII PRESBYTERO CARDINALI ET SACRÆ CONGREG. DE PROPAG. FIDE PRÆFECTO

ALOYSIUS BANDINIUS FELICITATEM.

Sæpe multumque anceps fui, cardinalis amplissime, utrum tibi libellum hunc meum offerrem tuoque judicio summo probatum typis evulgandum committerem. Verebar enim ne importunus magis quam officiosus essem, si tuas multas occupationes et studia gravissima interpellarem, quibus efficis ut qui virtutem colunt unum te maxime omnium admirentur ac laudent. Duo mihi tamen audendi omnemque suspensionem ac moram abrumpendi in causa fuere. Primum humanitas tua singularis, quæ nihil parvum fastidit aspernaturque, sed magnas ingenii opes ut plurimi facit, sic modicas tenuesque suo habet in pretio atque honore; deinde alium, quod video neminem qui propius vestigia premat morumque exempla imitetur celeberrimi antistitis cujus res gestas et vitam illustrandas suscepi. Equidem, ut ille se totum ad Ecclesiæ decus et rei Christianæ tutelam composuit, ita, omnium sententia, tu quoque vigilias, curas, labores in hoc unice impendis ut Sedis Apostolicæ dignitas, tot concussa procellis, in suo gradu consistat, utque religio, quam nostro hoc sæculo novandi cupido pseudophilosophi quidam atque improbi homines lacessunt, non modo intacta permaneat, sed longinquis etiam in terris et usque ad extremos Oceani accolas felicius germinet latiusque virescat. De tot virtutibus quæ tibi uberrimos gloriæ fructus jam pariunt, quid proferam, quæso, quod huic almæ ignotum nec plane perspectum sit urbi? Tuamne commemorem in Deum pietatem, et effusam in miseros et egentes tam multos liberalitatem? An vero prudentiam extollam, integritatem et modestiam viro ecclesiastico dignam, qua lautitias omnes ac ævi delicias a te longe tuisque ædibus eliminatas conspicimus? Dies mihi citius quam laudis materia deficiat, si quantum doctrinæ merito excellis atque animi præstantia velim percurrere, nec mei partem obsequii silentium existimem. Quæ cum ita sint, oro te, princeps eminentissime, ut qua benignitate me prosequi solitus es, eadem et hunc ingenioli mei fetum excipias tuoque patrocinio faveas atque sustentes. Id mihi si præstas, et pro tuo eximio facies in rem litterariam studio, tuisque amplissimis in me beneficiis novum hunc cumulum atque ornamentum adjunges.

Romæ, ex ædibus sacræ Congr. De propag. fide, pridie Non. Augusti 1777.

(*) Romæ 1777. 4°.

1426

ctoritatem ac fidem secuti. At clarissimus præsul Stephanus 4 Borgia, sacræ congregationis De propaganda fide a secretis, cui rebus in omnibus et in hac præsertim opella concinnanda plurimum debeo, in aliam prorsus me cogit abire sententiam. Nam paucis abhinc annis Florentiæ cum esset, et monachorum Cassinensium bibliothecam egregiis voluminibus refertam excuteret, in vetustum incidit Plutarchi codicem cujus in margine hæc erant manu Bessarionis adnotata : *Alium librum Plutarchi de Vitis antiquorum triginta mihi Johanni cardinali Nicæno præstitum per venerabiles religiosos de abbatia Florentina dedi transcribendum presbytero Johanni Græco de Candia, cognomento Rosio* (8), *qui portavit eum secum Venetias ibidem transcribendum* 21 *Februar.* 1455. *Si quid mihi accidat, ibi quæratur.* Ex autographo hoc scripto satis puto innotescere Bessarionem nostrum non Basilium, sed Joannem in sæculo fuisse appellatum.

III.

Oratoria poeticaque facultate jam clarus, animum ad studia sublimiora convertit. Itaque primum sub archiepiscopis Doriensi ac Selymbriensi, qui tum doctrina inter Græcos antistites et morum sanctitate fulgebant, divinæ scientiæ latices eo hausit animi incitamento atque ardore, ut omnium spem profectus celeritate anteverterit. Mox acrioti philosophiæ desiderio 5 incensus in Peloponnesum concessit, Georgium Gemistum (9), Platonicorum doctissimum, auditurus. Sub hoc præceptore mathesim didicit, Platonicæque sectæ placita atque opes omnes congessit. Gemistum vero ipsum ob traditas has disciplinas adeo charum habuit, ut eum patris loco deinceps coluerit, nec unquam decoris et gloriæ per illum adeptæ memoriam deleverit. Clare id colligitur ex nonnullis Bessarionis epistolis quas Vaticana bibliotheca asservat (10), ac præsertim ex ea quam post philosophi hujus mortem ad filios ejus Demetrium et Andronicum dedit, quamque Allatius e Græco sermone Latine factam tam in *Diatriba de Georgiis* quam in opere *De Ecclesiæ Occidentalis et Orientalis perpetua consensione*, publicis typis vulgari curavit.

IV.

Multiplici doctrinæ apparatu atque ubere dicendi copia instructus Bessarion, hominum oculos, quacunque incederet, in se convertere cœpit. Illum omnes mirabantur, illum alloqui ac visere certatim cupiebant, putantes eos demum beatos fore quibus tanti viri colloquio et amicitia frui contigisset. Hoc ille singulari populorum studio utebatur, ad fidem, pietatem justitiamque excitandam, nulli parcens labori atque industriæ 6 qua vel dissidia componere, aut errantes vagosque in viam posset salutis reducere. Id autem non voce tantum, in sacris concionibus, quas Græci ὁμιλίας vocant, frequentius præstabat, sed etiam scripto atque epistolis, quoties ratio aut necessitas hujusmodi officia postularent. Ea res brevi effecit ut apud Trapezuntinum et Byzantinum imperatores clareseeret, utque illum ambo dignum censerent cui magni momenti negotia explicanda committerent. Quamobrem pluries eo tanquam internuntio sunt usi in illud præsertim, quod tunc maxime urgebat, nempe ut communi consilio junctisque viribus Turcarum procellam averterent et gentis ferocissimæ audaciam retunderent, quæ toto jam impetu in id ferebatur ut Græcum imperium deleret, subjectosque illi populos in duram servitutem redigeret.

V.

At vires Græcorum, ab eo tempore quo Turcæ in Europam transgressi Adrianopolim ceperant, adeo afflictæ concussæque nutabant, ut recte prospicientibus palam esset fieri diutius non posse quin penitus dilaberentur ac ruerent ; nam potiores imperii eis ultraque Hellespontum provincias cum Barbari haberent in sua potestate, nihil illis moliendum supererat quam ut ipsa urbe potirentur. Et facile hoc etiam consecuti fuissent sub finem sæculi XIV, nisi fortuna, quæ rebus gaudet humanis illudere, Bajazetis primi conatum intervertisset. Hic, dum Græcos opprimere 7 studet magnoque exercitus robore accinctus Cpolim obsidet, bellum contraxit cum hoste acerrimo Tamerlano, a quo superatus et captus in tantas illico miserias devenit quantas profecto nunquam somniasset, dum illatu rerum ad omnia quæ

Huic longam scripsit Nicænus epistolam (*a*) IX Kal. Augusti 1470, in qua Eubœam captam a Turcis deplorat et multum conqueritur de temporum suorum calamitate. Epistola hæc exstat in bibliothecis Vaticana et Mediceo-Laurentiana. Eidem abbati Bessarioni Petrus Barbus, episcopus Tropiensis, et Pauli II pontif. agnatus, tractatum S. Basilii *De oratione, quod omnibus sit præponenda*, e codice vetustissimo Græco desumptum, et Latine translatum nuncupavit ; quam versionem una cum aliis anecdotis ipsius Barbi codex chartaceus servat ad bibliothecam pertinens seminarii Capuani.

(8) Calligraphi munus exercuit in variis Italiæ urbibus et præsertim Venetiis. Vide Montfaucon, *Palæogr. Gr.* lib. I, c. 7. Anno 1492 adhuc erat in vivis ; nam uno eodemque volumine Athenagoram *De resurrectione*, et Stephanum *De urbibus*. Laurentii Medices jussu descripsit. In fine hujus libri, quem biblioth. Medic. Laurent. asservat, hæc notata leguntur : Ἡ βίβλος αὕτη μετεγράφη Οὐενετίας (*sic*) ἀναλώμασι μὲν τοῦ μεγίστου κυρίου ἡμετέρου κυρίου Λαυρεντίου δὲ Μέδιτζε· χειρὶ δὲ Ἰωάννου πρεσβυτέρου Ῥώσου τοῦ Κρήτος, ἔτη ἀπὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως χιλιοστῷ τετρακ. ἐνενηκ. δευτέρῳ μηνὸς Μαρτίου τριάκ. πρώτῃ: *Liber hic scriptus est Venetiis sumptibus magnifici domini mei D. Laurentii de Medicis ; manu vero Joannis Rhosi, presbyteri Cretensis, anno a Christi nativitate* 1492, *mensis Martii die tricesima prima.*

(9) De Georgio Gemisto, seu Plethone, vide Leon. Allatii *Diatribam de Georgiis.*

(10) Cod. 1410, p. 152 et 162.

(*a*) Inter Bessarionis orationes contra Turcas, infra.

vellet secundo utebatur; cavea enim, non secus ac bellua sævissima, inclusus, et ad ludibrium per Asiæ urbes ac populos circumvectus, extremas inter acerbitates mortem cum vita miserrime commutavit.

VI.

In hoc rerum ancipiti statu nullum Græci præsidium arbitrabantur validius quam ut ad principes Latinos confugerent, et omnium maxime, ad Romanum pontificem, qui solus posset auctoritate qua fulget classicum canere, et adversus communem hostem Occidentalium animos atque arma consociare. Verum pontifex, quo consilio aut fiducia Græcorum causam susciperet in tanta religionis discordia quanta inter ipsos ac Latinos excreverat inde a sæculo nono, in quo primum erupit Photiana secessio? Ante igitur fidei communio 8 redintegranda et veteres simultates ac odia exscindenda videbantur quam fœderis mentio ad Turcas bello petendos haberetur; neque id melius quam per synodum œcumenicam fieri posse apparebat, ubi æquum omnibus disceptandi jus esset, et quidquid rectum ac legitimum foret, communi decreto sanciendi. Hoc bonis cunctis vehementer placebat, et Bessarioni in primis, qui, nullam spem aliam exhaustæ reipublicæ relinqui asseverans, hortatu ac precibus tandem evicit ut ipse imperator Cpolitanus Joannes concilium a pontifice Eugenio IV Ferrariæ indictum adire ejusque sessionibus interesse statuerit. Quo autem splendidius et majori cum dignitate Orientalis Ecclesia suam in concilio causam defenderet, tres præcellenti doctrina viros ad infulas et gradum metropolitæ provexit, hique, ut Sguropulus narrat (11), fuere Dionysius Sardeos, Marcus Ephesi, et Bessarion, tunc primo Nicææ archiepiscopus renuntiatus.

VII.

His peractis Græcus imperator, aulæ proceribus ecclesiasticis ac laicis comitatus, inter quos et frater ipsius Demetrius et Josephus, patriarcha Cpolitanus, numerabantur, triremes conscendit, quas sub Antonio Condulmerio præfecto magnifice instructas atque ornatas ad eum pontifex miserat (12), et prospera 9 navigatione usus, VIII Id. Febr. 1438 Venetias pervenit. Ibi magno concursu hominum eximioque rerum apparatu exceptus, obviam habuit cardinalem Sanctæ Crucis (13) et Nicolaum, marchionem Atestinum, Eugenii nomine gratulatum venientes, qui paucis ante diebus Ferrariam intraverant operam concilio inchoando rebusque apte componendis daturi. Pridie Nonas proximi mensis Martii Ferrariam imperator equitum globo septus accessit, eique extra urbem cardinales præsulesque universi occurrerunt. Sub aureo pallio ad ædes pontificis solemni pompa deductus, consuetam Christi vicario reverentiam exhibuit (14). Haud multo post patriarcha, mari delatus, eodem applicuit, et cum pontifice, quem publice adiit salutavitque, pauca collocutus, in hospitium sibi laute honorificeque paratum divertit. Paucis interjectis diebus coram ipso antistite summo synodus celebrari cœpit, eique Orientis imperator et patriarcha 10 Cpolitanus una cum centum et quadraginta Latini Græcique ritus episcopis interfuerunt.

VIII.

In primo Patrum consessu surgens Bessarion, acceptaque dicendi potestate, disertam luculentamque orationem habuit, in qua vivis eloquentiæ coloribus non tam gloriam quam fructus expressit in Latinam Græcamque gentem promanaturos, si quo animo synodum expetissent, eodem absolverent, causasque omnes præciderent antiquæ separationis, ita ut Christi Ecclesia, in duas partes tandiu segregata ac divulsa, in unum denuo corpus et spiritum coalesceret. Sessiones inde plures sunt habitæ, variisque de rebus et controversis dogmatibus sex utrinque delecti præstantiores theologi disputarunt. Sed nulla acrior quæstio ac diuturnior exarsit quam de Spiritus sancti processione quæ primum schismati prætextum obtulerat, contendentibus Græcis vocem *Filioque* contra jus fasque, imo et contra decretum concilii Ephesini, additam Symbolo fuisse a Latinis, ejusque novitatis scandalo secessionis initium deberi; his vero negantibus Ephesinos Patres id unquam sensisse, quod Græci præ-

(11) *Hist. conc. Flor.*, sess. III, c. 15.

(12) Eugenius non modo triremes ad Græcos in Italiam transvehendos paravit, sed imperatorem ipsum omnemque illius comitatum, quousque domo absentes fuerunt, splendide aluit sustentavitque: milites insuper Cpolim misit qui præsidio essent urbi, easque ob impensas tanta pecuniæ inopia premi cœpit ut oppidum Burgi S. Sepulcri pro summa 25 mille aureorum, ipsamque mitram pontificiam pretiosis gemmis distinctam, pro aliis quadraginta mille similibus oppignerare Florentinis debuerit. Vide Raynald. *Ann. Eccles.*, tom. IX, ed. Luc. 1752.

(13) Fuit hic Nicolaus Albergatus, Bononiæ ortus an. 1375. Ob eximias animi dotes virtutesque a Martino V pontifice patriæ episcopus ac deinde cardinalis creatus tit. S. Crucis in Jerusalem, plurima gessit Ecclesiæ negotia ac legationes perpetua cum laude prudentiæ et integritatis. Vitæ sanctimonia clarus decessit 9 Maii 1443. Vide Ciaccon. *Hist. pont. et card.* ad an. 1417.

(14) Hujus rei mentio fit apud Georgium Phrantzam, Chron. lib. II, c. 15, iis verbis: *Cognito imperatorem ad portam adesse, surrexit et inambulavit, et ita spatia facientem imperator offendit, qui cum in genua vellet procumbere, non id papa permisit, sed eum complexus, porrectaque dextera osculatus est et ad sinistram suam collocavit.* Eadem prope refert scriptor Græcorum Act. conc. Florent., quem Leo Allatius non alium fuisse opinatur quam Theodorum Xanthopulum, qui ita se decreto unionis subscripsit: Ὁ μέγας σκευοφυλαξ διάκονος Θεόδωρος Ξανθόπουλος ὑπέγραψα. *Magnus sceuophylax diaconus Theodorus Xanthopulus subscripsi.* Theodorus tamen hic addit, præcipueque notat, imperatorem, apprehensa pontificis manu illam deosculatum fuisse: Καὶ δοὺς αὐτῷ τὴν χεῖρα ἣν ἠσπάσατο ὁ βασιλεύς, ἐκάθισεν αὐτὸν ἐξ ἀριστερῶν αὐτοῦ.

sumerent, valideque probantibus eam vocem diu antequam fieret separatio, in Occidentis Ecclesiis longe lateque viguisse, ut Græcis nullam addi in hac admirationis et schismatis causam præbere debuerit. Vera hæc erant et rem sincere recteque expendentibus luce meridiana clariora. Sed Marcus Ephesi ejusque fautores hac veluti arce munitissima utebantur ad omnem unionis spem evertendam, cum odio flagrarent in Romanam **11** Ecclesiam, ejusque primatus fastigium et auctoritatem aversarentur. Huic autem pervicaciæ Bessarion ipse haud parum initio favebat, re nondum accuratius perpensa, nec illorum ingenio explorato qui vocis *Filioque* additionem Symbolo factam in crimen vocabant. At cognito demum errore, Latinorum causam una cum Isidoro Thessalonicensi (15) ita suscepit fovitque ut Marcus Ephesius ejusque asseclæ, victoriam desperantes, vociferari cœperint, e concilio potius abeundum esse quam ut Patrum auctoritatibus argumentisque per Latinos adductis Orientis Ecclesia victas supplicesque manus porrigeret (16).

IX.

Dum hæc Ferrariæ aguntur, urbem pestilentia invasit coegitque Eugenium pontificem de concilio Florentiam transferendo cogitare. Quamobrem, ineunte anno 1439, Latini Patres Græcique omnes, Ferraria relicta, ubi sexdecim disputando altercandoque sessiones peregerant, Florentiam concesserunt (17). Nec minor **12** ibi de Spiritu sancto deque inducta in fidei Symbolum particula concertatio fuit, donec summo Nicæni studio, qui dogmaticam inter suas orationem habuit, et omnem funditus dubitationem sustulit ac discrepantiam, utriusque partis consensu statutum declaratumque est, Spiritum sanctum a Filio quoque procedere, idque Symbolo haud perperam, sed tanquam dogmatis necessariam explicationem adjectum provide sapienterque fuisse. Omnes itaque Græci Patres, præter unum archiepiscopum **13** Ephesi, conceptam super hoc fidei Christianæ articulo formulam unanimi voto approbarunt; imo patriarcha Josephus qui morbo implicitus tum decumbebat, vehementius institit, oravitque ut, sessione confestim habita, Græcæ Latinæque Ecclesiæ communio solemni renovaretur decreto. Sed cum id effici nulla posset ratione, nisi prius Græci in reliquis item controversis articulis fidem orthodoxam reciperent, valetudine ac senio confectus, VI Id. Junias e vita migravit (18). Ante tamen quam spiritum Deo redderet, pie religioseque in omnibus Romanæ Ecclesiæ doctrinam amplexus est, et fidei professionem emisit quæ exstat in Actis concilii Florentini.

14 X.

Justis funebribus patriarchæ solutis, reliqua omnia quæstionum capita non multos post dies nec magno sane negotio fuere explicata, Græcis pariter Latinisque sententiam ferentibus : Spiritum sanctum ex Patre et Filio ab æterno, tanquam ab uno principio atque unica spiratione procedere; vocem *Filioque* veritatis declarandæ causa jure ac merito adjectam Symbolo; Eucharistiæ sacramentum in pane triticeo, sive azymo, sive fermentato vere confici; esse locum in quo piorum animæ maculis nondum omnino purgatæ ad certum tempus cruciantur, eisque fidelium preces et suffragia prodesse; puras autem culpæque omnis expertes ad optatam in cœlis felicitatem, quæ Dei visione constat, illico ferri; Romanum denique pontificem D. Petri successorem et verum Chri-

(15) Isidorus patriam habuit Thessalonicam vel Cpolim, ut alii tradunt. Metropolita Kiovensis Ruthenorum fuit, unde postea Rutheni nomen retinuit. In concilio unionem strenue promovit ac juvit, eamque ob rem presbyter cardinalis tituli SS. Petri et Marcellini ab Eugenio IV creatus est. Cpolim ablegatus a Nicolao V pontifice, captæ urbis excidium vidit, et stratagemate usus, quo cæsorum unum suis vestibus indutum supposuit, e manibus Barbarorum incolumis evasit. Sub Pio II patriarcha Cpolitanus renuntiatus, vitam produxit usque ad annum 1463. Scripsit de Byzantio capto et Eubœa insula per Turcas occupata, nonnullosque sermones de B. Dei Genitrice Græcos reliquit. Ciacc. *Vit. pontif. et cardin.*

(16) Vide Raynald. tom. IX, ad an. 1438.

(17) Græcus scriptor Act. conc., pontificis iter Florentiam versus describens, sic ait : *Die 16 Januarii egressus est papa e palatio cum multa ostentatione ac pompa; paraverant enim equos albos duodecim, phaleris et splendidis operimentis ornatos; et uni quidem arculam imposuerunt intus habentem sanctum donum, viris hinc inde pedestribus ad 50 comitantibus cum facibus accensis; in alterum vero ascendit pontifex mitram gerens et pluviale pretiosum, multis et ipse luminibus circumseptus. Urbis vero dominus marchio frenum equi manu tenens pedes ibat, donec extra urbem fuit, parique modo ejus filius; reliqui vero equi post illum incedebant. Cardinales et episcopi omnes utrinque illum in equis subsequebantur, deinde exercitus ante et retro multus. Hoc ordine pontifex extra mœnia Ferrariæ processit, seque in monasterium contulit S. Antonii ut horis vespertinis operam daret; celebrabatur enim memoria sancti illius. Erat autem monasterium illud monialium pulchrum amplumque, ita ut ædes haberet et triclinia ad multos principes excipiendos opportuna. Hoc vero idcirco factum ut, cum flumen esset monasterio proximum, pontifex eo egressus naviqia statim in eo parata conscenderet et Mutinam iret quæ inter Ferrariam et Florentiam sita est. Cum igitur mansisset pontifex in eo monasterio, mane surgens, die mensis 17 Florentiam versus navigans una cum marchione Mutinæ prandium sumpsit. Deinde, exercitu suo stipatus, terrestri itinere Florentiam pervenit.*

(18) Dominicus Maria Mannius, vir multæ eruditionis ac nominis, in Vita B. Lud. Aleman, p. 38, scribit patriarchæ tumulum Florentiæ adhuc exstare cum hac epigraphe : HIC JACET EXIMIVS IOSEPH PATRIARCHA CONSTANTINOPOLITANVS QVI OBIIT A. D. MCCCCXXXX. DIE PRIMA IVNII. Hinc ille obitum patriarchæ ejusdem ipsis Kalendis Junii, quidquid scriptores referant, assignandum putat. At cum inscriptio hæc non modo diem variet, sed etiam annum, quod veritati manifeste repugnat, minimi ponderis, ut ego quidem arbitror, illius debet auctoritas haberi, idque eo magis quod ex ejus fidei professione liquet patriarcham die 9 Junii 1439 adhuc in vivis egisse.

stî vicarium per totum orbem Ecclesiæ universæ primatum tenere. Decretum hoc sub ὅρου seu definitionis titulo ad aram principem cathedralis ecclesiæ coram pontifice, Græco imperatore et Patribus universis legerunt, primo cardinalis Julianus Cæsarinus (19) Latine, deinde Bessarion Græce, qui toto concilii tempore unus maxime omnium discordiæ germinibus evellendis incubuit, atque ingens pacis tandiu quæsitæ opus **15** perfecit; orta enim, priusquam unionis decretum fieret, disputatione super verbis quæ divinum altaris sacramentum conficiunt, Bessarion, suo Græcorumque antistitum nomine, qui synodo intererant Non. Julii 1439, publicam confessionem emisit quam edidit Mabillonius in *Musæo Italico*, tom. I, p. 243.

16 XI.

Confecto dimissoque concilio, imperator Joannes Palæologus Cpolim rediit, operam se daturum pollicitus ne quis unquam suorum unitatis et pacis tot laboribus partæ firmitatem convelleret. Eventus tamen docuit plus apud illum, sive alienam a nobis mentem, sive confictas a nonnullis calumnias valuisse, quam fidem, cum nihil prorsus præstiterit quod synodi acta sanctionesque proveheret. Eugenius interea, qui Nicæni **17** doctrinam animique candorem suspexerat, sui decoris esse arbitratus est ut illum et laudibus extolleret et aliquo insuper beneficio, quod suæ foret benevolentiæ argumentum, ornaret. Sexcentos igitur ei nummos aureos, quandiu Romæ degeret, numerandos attribuit, ejusque summæ dimidium si vellet in Græciam remeare, quod ille statim suscepto itinere fecit, patriæ, ut reor, charitate otiique dulcedine inductus (19). Scio quosdam, et Græcos potissimum qui schismati adhærent, hanc pontificis liberalitatem multoque magis honores quibus illum auxit eodem hoc animo, in invidiam vocare (20), quasi Nicænus opum cupidus ac spe dignitatis allectus ad Latinos transfugerit et Orientalis Ecclesiæ patrocinio nuntium remiserit. Verum nec tanti viri religio, nec morum integritas, quæ semper enituit, hujusmodi maculam recipit; nec si Eugenius in illum pronus munificusque apparuit, id continuo tacitis pactis aut pollicitationibus est tribuendum. Certe Nicænus ipse in ea quam scripsit ad Alexium Lascarim Philanthropenum epistola, quid se compulerit ut Græcis dogmatibus renuntiaret et ad Latinos castra transferret, aperte satis declarat; ait enim se magno studio diligentiaque summa nostrorum argumenta expendisse, eorumque evidentia coactum veritati cessisse. Quod si præmia ob hanc rem condigna retulit, potestne jure vel ipse suggillari, **18** vel pontifex qui præsulem sapientia insignem totque meritis fultum beneficentiæ suæ donis cumulandum putavit?

XII.

Vix in patriam Bessarion redierat cum nuntium accepit se una cum Isidoro Rutheno cardinalem tit. SS. XII Apostolorum fuisse creatum. Pontifex enim, utriusque ingenio ac doctrinæ excellentia mirifice captus, id honoris tum illis, tum Græciæ universæ impertiendum censuerat in ea promotione quam Florentiæ adhuc agens sub exitum anni 1439 celebravit, septem ac decem ascitis in S. collegium viris, quorum consilio atque ope uti posset adversus molimina quæ pseudosynodus Basileensis intolerabili arrogantia struebat (21). Itaque litteris in Urbem ad novæ dignitatis insignia capessenda vocatus, itineri se rursus quanta potuit festinatione commisit. Utrum Venetias appulerit, an aliquem potius tenuerit Apuliæ portum, quo Romam celerius contenderet, pro comperta re tradere ac meo periculo affirmare non ausim. Unum hoc dicam, non deesse qui putent in Apulia Nicænum aliquando fuisse ibique Coluthi poemation Ἑλένης Ἁρπαγή inscriptum (22) **19** una

(19) Hunc prænobili familia, rerumque usu ac doctrina insignem Martinus V anno 1426 in sacrum adlegit Ecclesiæ senatum. Hac ille dignitate auctus in Bohemia primum, ubi hæresis Hussitarum invaluerat, legati munus obivit. Concilio Basileæ indicto pontificis nomine præfuit, nec inde abscessit nisi cum legitimum esse desiit. Interfuit etiam concilio Florentino, et plures habuit cum Marco Ephesio disceptationes, prout concilii acta legentibus patet. Novissime legatus ab Eugenio IV missus ad Ladislaum, Poloniæ et Hungariæ regem, magna vi bellum adversus Turcas commovit, sed exitu plane infausto ac deplorando; nam pugna commissa, et rege interfecto cum ingenti militum numero, ipse dum fugeret tribus sagittis confossus occubuit. Aliquot ejus scripta supersunt, et præsertim epistolæ, quarum etiam nonnullæ prodierunt in lucem.

(19) Sunt qui Bessarionem existiment nunquam in Græciam rediisse, postquam illinc discessit concilium aditurus. Platina tamen in sermone panegyrico contrarium diserte tradit, eum referens, licet absentem sacro collegio fuisse ascriptum, idque ipsum colligitur e præmemorata Bessarionis epistola ad Alexium Lascarem ubi suum in Graeciam reditum expresse designat.

(20) Rob. Creyghton in Præfatione ad Sguropuli *Hist. concil.*; et Henr. Warthon in Append. ad Cave, *Hist. litt.* p. 92.

(21) Hujus promotionis ab Eugenio factæ mentio habetur in epistola Cyriaci Anconitani ad Ludovicum Scarampium, patriarcham Aquileiensem. Ibi Cyriacus, reliquis omnibus qui eam dignitatem sunt adepti leviter tantum commemoratis, postremo hæc ait: *Et e Græca demum externa egregiaque natione laudatissime quoque duos et peregregie dignos delegisse percepimus, unum scilicet ex Europæ Sarmatia, quæ nunc Russia dicitur, egregium metropoliten; alterum vero, Bessarionem illum doctissimum, Cappadocem, nec non dignissimum Nicænæ metrop. Ecclesiæ pontificem.* Vid. *Itiner. Cyriaci Anconit.* Florent. editum anno 1742.

(22) Coluthus, Lycopolitanus e Thebaide Ægypti, floruit tempore Anastasii imp. Alia nonnulla hujus poetæ scripta memorat Suidas his verbis: Κόλουθος, Λυκοπολίτης Θηβαΐος ἐποποιὸς, γεγονὼς ἐπὶ τῶν χρόνων Ἀναστασίου ς', καὶ ἐγκώμια δι' ἐπῶν καὶ Ἱερατικά Poemation Ἑλένης Ἁρπαγή, hoc est *Helenæ raptus*, a Bessarione inventum primus in

cum Quinto Smyrnæo seu Calabro (23) in lucem e tenebris vindicasse. Quomodocunque id sit, nemo dubitat quin ipse primus hos libros detexerit, cum neglecti plane ignotique in cœnobio D. Nicolai prope Hydruntum latèrent (24)

XIII.

Romam ubi venit, nihil antiquius habuit quam ut Latinum sermonem ediscceret, sine quo nec dignitatis ornamenta tueri nec munere ullo recte fungi se posse intelligebat. Ad hanc autem sibi metam propositam eo citius ac facilius pervenit quod, præter assiduum legendi lucubrandique studium, quotquot in Urbe tunc erant, homines eruditos ac doctos in suam familiaritatem ascivit. Hi cum singulis fere diebus ad eum ventitarent, et varias de amœnioribus litteris aut philosophicis rebus quæstiones inducerent (25), ipse modo personam **20** disceptantis, modo arbitri assumens, tantum ea cura solertique industria profecit ut in Latio natus ac nostra disciplina educatus videretur. Colloquia hæc hominum doctorum disputandique mos frequens, ut voti sui compotem Nicænum fecerunt, ita ipsi Romæ, quæ sensim e ruderibus surgere et novam tunc faciem induere cœperat, haud parum gloriæ splendorisque attulerunt : is enim primus Italiæ cœtus litterarius fuit, eique, ut asserunt scriptores plerique (26), originem debent academiæ quæ post id temporis non sine magno bonarum artium ac doctrinæ incremento alibi quoque institutæ fuerunt.

XIV.

Longior sim quam ratio hujus operis postulat, si omnes velim excultos litteris viros enumerare qui Nicæni domum, usque dum vixit, non aliter quam Urbis commune Athenæum, aut sacrum Musis hospitium excoluerunt. Nam Græcos ut sileam doctrina illustres, qui patriæ calamitatibus acti in hunc veluti portum asylumque paratum undique confluebant, nemo tunc Romæ paulo eruditior exstitit qui non illi sua studia vel sui ingenii fetus notos probatosque esse cuperet. Supra **21** cæteros tamen longe eminebant Blondus (27), Philelphus (28), Poggius (29), Laurentius Valla (30), Campanus (31), Pe-

publicum emisit Aldus Manutius ; deinde alii plures. Novissime Italico metro versum edidit Theod. Villa cum notis, Mediolani an. 1753.

(23) Quintus Smyrnæus, etiam Calaber dictus, libros XIV sub titulo *Τῶν μετ' Ὅμηρον* composuit, bellum Trojanum ab Hectoris interitu usque ad reditum naufragiumque Græcorum prosecutus. Constantinus Lascaris in *Grammatica Institutione*, edit. Aldinæ, de Quinto hæc profert : *Poesis autem Homericissimi Quinti multo tempore ignota fuit et tanquam exstincta ; sed propius Bessarion, Nicæas, card. Tuscul., ille sane quam bonus, et, ut Homerice dixerim, similis Deo vir, plurima in nos, et hunc ex Apulia cum servasset, volentibus tradidit* (a).

(24) Cœnobium D. Nicolai Casulorum ad monachos olim Basilianos pertinuit, divitemque habuit *codicum* antiquorum bibliothecam quæ funditus periit anno 1480, cum Turcæ, classe admota, non modo cœnobium ipsum, sed etiam Hydruntum urbem ceperunt, cladibusque ac ruinis propinqua loca vastarunt.

(25) Unam ex his quæstionibus salse jocoseque solutam a Theodoro Gaza memorat Petrus Crinitus, De honest. discip. lib. I, c. 10 : *Erant forte*, inquit, *cum Bessarione Nicæno, viro in philosophia excellenti, Theodorus Guza et Plethо Byzantius, qui cognomento Γέμιστος appellatur, tres eo tempore, ut constat, viri doctrina et ingenio nobiles. Quæsitum est de D. Hieronymo, quantum in Romana eloquentia præstiterit. Ex quo Bessarion : « Facundia*, inquit, *maxima fuit apud Latinos Hieronymus, quando et affectatæ nimis eloquentiæ pro Ciceroniano et habitus sit (a Rufino) et accusatus. » In quo Theodorus dicitur risum movisse, ut qui foret in Romana etiam eloquentia censor acerrimus. Et simul : « Injuria hæc*, inquit, *o Bessarion, insignis in Hieronymum facta est a Rufino, plagasque illas nullo suo merito tulit. » Quo dicto Bessarion et Gemistus magis riserunt, cognito Theodori ingenio et Attica urbanitate.*

(26) Vide Franc. Xaverium Quadrium, *Storia e ragione d'ogni poesia*, lib. I, c. 2, pag. 4 ; Hyacinthum Gimma, *Elogj Accadem.*, etc., part. II, p. 110 ; Dominicum card. Riviera, *Vita di Monsignor. Fabretti*, inter illas quæ Arcadum illustr. nomine feruntur, part. I, p. 104 ; Paulum Cortesium in *Dialog. de hom. doctis ;* Raph. Volaterran. in Comment. XXI, p. 774, et Platinam in *Orat. paneg.*

(27) Fl. Blondus, Foroliviensis, omnigena eruditione clarus, Eugenio IV ab epistolis fuit.

(28) Franciscus Philelphus, Tolentinas, Græcas Latinasque litteras in multis Italiæ urbibus magno cum nominis splendore et hominum plausu publice docuit. Nicolao V pontifici et Francisco Sfortiæ, Mediolanensium duci, valde acceptus fuit. Decessit Bononiæ, anno 1481, prope nonagenarius, et adeo pauper ut vix quod foret satis ad funus efferendum reliquerit.

(29) Poggius Bracciolinus, e Terra-Nova, Florentinæ ditionis oppido, rem litterariam egregie juvit, multis in lucem editis veterum operibus. Scribendis epistolis ab Eugenio IV et Nicolao V adhibitus fuit. Diodorum Siculum e Græco in Latinum vertit sermonem, diversaque opuscula ac plures orationes magna cum ingenii sui laude composuit. Acerrimas cum Laurentio Valla et Georgio Trapezuntio lites exercuit. Ætate jam gravis Florentiam se contulit, ibique post scriptam illius populi historiam vitæ suæ terminum absolvit an. 1459.

(30) Laurentius Valla, Romanus et canonicus Lateranensis, multæ vir fuit eruditionis, sed stili nimium mordacis ac liberi, ob quem etiam graves inimicitias suscepit. Præter libros *Elegantiarum* quos in usum juventutis scripsit, et invectivas et criminationes quibus in æmulos suos debacchatus est, rerum etiam in Hispania ac Sicilia gestarum historiam condidit in gratiam Alphonsi regis, cujus aulam aliquandiu secutus est. Herodotum quoque ac Thucydidem Latinos fecit. Romæ obiit anno 1457.

(31) Joan. Campanus Cavellis, agri Capuani humili pago, ortus est. Neapoli sub Laurentii Vallæ disciplina litteris operam dedit magnumque sibi nomen eloquentia ac poesi comparavit. A Pio II episcopus Interamniæ creatus est. Romæ diu vixit et aliquot urbium præses fuit donec a Sixto IV pontifice, cujus iram petulantibus litteris in se provocaverat, solum vertere coactus est. Obiit Senis anno 1477. Michael Fernus, qui Campani Vitam ejusdem

(a) Vide in hoc volumine inter Constantini Lascaris fragmenta quæ ex codd. Matrit. collegimus. Edit.

rottus (32), Domitius Calderinus (33) et 22 Platina (34). Hos ille compluresque alios, quos suos fecerat contubernales, prout quisque ope ac patrocinio indigeret, humanissime fovebat, vicissimque ab omnibus tanquam patronus observabatur ac parens, cum præsto ei essent quocunque incederet, sive ad res sacras peragendas, sive ad negotia Ecclesiæ tractanda coram pontifice in Vaticanum pergeret. Quo spectaculo quid tum splendidius atque hominum oculis jucundius esse potuit, cum domo nusquam nisi hac nobili egregiaque cohorte stipatus in vulgus prodiret?

XV.

Nec minus interim divini cultus ac pietatis assertor ea sollicite curabat quæ sui arbitrabatur officii. Quapropter basilicam SS. XII Apostolorum quam una cum titulo regendam susceperat, cum eo redactam videret, ut situ deformis ac prope deserta jam esset, 23 nihil inexpertum reliquit quo illam celeriter in pristinum decus ac frequentiam reduceret. Eam antiquitus canonici sæculares tenuerant numero duodecim, quos deinde Innocentius IV, ne quid illis ad commodam vitæ sustentationem deesset, ita minuendos decreverat, ut octo deinceps nec plures ad rem divinam eo loci pro more celebrandam concurrerent. Sed cum, vel temporum calamitate, vel eorum socordia qui bona capituli procurabant, proventuum pars maxima non exigua defecisset, nec amplius canonici, emolumentis cessantibus, ad sacra convenirent officia, Bessarion, id unice spectans, ut ne Dei templum suæ vigilantiæ commissum debito careret servitio, Eugenium pontificem rogavit, ut quoniam nulla huic malo aptior medicina supererat, ipsos quoque vellet canonicatus ab Innocentio basilicæ assignatos in numerum magis arctum idoneumque redigere. Cardinalis preces Eugenius perlibenter admisit, et litteris apostolicis (35), datis XI Kal. Mart. 1443, quatuor canonicos tantum, habita egestatis ratione; in posterum retinendos mandavit. His, ne sui posthac muneris partes negligerent, Bessarion ipse novas regulas et constitutiones perscripsit, quas e tabulario ecclesiæ depromptas in medium proferre ab hoc meo instituto haud alienum existimo (36).

XVI.

Basilicæ decore cultuque, ut fieri tunc potuit, recte compositis, aliud et anno insequenti 1444 alacris in religionem obsequii testimonium exhibuit; nam sui juris cum esset S. Mamæ ecclesia prope ac extra muros Ravennæ tunc posita, et illam populus urbisque 24 senatus cuperent Minoritis Observantibus tradi, in id perhumaniter assensit, testante Waddingo *Annal. Minor.* tom. XI, p. 227. Post hæc animum ad ædes titulares, quas incolebat, ampliandas adjecit, eo quod nimiam propter angustiam nec proprio usui nec famulitio recipiendo erant aptæ. Contiguam ædes habebant exiguam quamdam ecclesiam D. Andreæ dicatam una cum cœnobio domibusque nonnullis quæ ad sacras virgines alio translatas olim spectaverant; verum hæc omnia tectis prolapsis diruptisque parietibus, ita erant lacera ac ruinosa, ut vix formam ædificii retinerent. Loci tamen opportunitate motus Bessarion, pontificem rogavit ut ecclesiam illam ac domos quæ nemini emolumentum, urbi vero squalorem addebant, basilicæ adjungere atque in perpetuum tradere apostolica vellet auctoritate; hoc enim beneficio impetrato, nihil impedimenti jam fore quominus ipse suis expensis ea cuncta restaurari decentique elegantia ornari curaret. Æqua summopere atque utilis Eugenio postulatio visa est. Quamobrem litteris confici jussit (37) VIII Kal. Septembris 1446, res petitas cardinali, donec in vivis ageret, ejusque post mortem basilicæ possidendas donavit.

XVII.

Hoc anno monachi Basiliani, quorum patronus per Italiam jam tum fuisse Nicænus videtur, Romæ comitia generalia habuere. Sunt qui velint hisce comitiis ascribi oportere quod ritus Græcus in vetusto ac prænobili Cryptæ-Ferratæ cœnobio tum quoad vestes liturgicas, tum quoad formam eu-

operibus præmisit, dum Umbriam peragraret, incidisse se scribit in Turcam qui summam Campani eloquentiam cum celebrari audisset, hominem noscendi cupidus, domum relinquere et Romam ob hoc unum petere non dubitaverat.

(32) De Nicolao Perotto, cum adhuc viveret, hæc memoriæ tradidit Franc. Grendilaqua, Mantuanus, in *Dialogo de vita Victorini Feltrensis*, quem e Vaticana erutum notisque illustratum vir eruditissimus Jac. Morellius publici juris fecit an. 1744: *Adolescentulum sese Victorino tradens, tanta ingenii celeritate usus est, ut jam altero fere anno doctissimus evaderet. Græcas litteras, Græcos mores, Græcum genus amavit, neque minus a Græcis honoratus vixit; nam ad Bessarionem card. profectus, hominem, ut nostis, Græcum, atque in omni sapientia gravissimum ac præstantissimum, tantam sibi gratiam virtute, humanitate, eloquentia concitavit, ut paulo post hujus viri opera atque ope archiepiscopus Sypontinus designatus sit. Complures exstant orationes ejus eloquentiæ ac doctrinæ testes; multa etiam Græcorum volumina nostris ab eo litteris explicata; in his Polybius historicus.* Patria Sentinas Perottus fuit, ibique senex admodum decessit in villa quam peramœne constructam *Fugicuræ* nomine appellare solebat.

(33) Domitius Calderinus, in agro Veronensi natus, humaniores litteras magna cum auditorum frequentia Romæ docuit. Eo Bessarion a scribendis epistolis usus est. Juvenis adhuc febrili morbo absumptus est ejusque funus Romani Academici solemni pompa celebrarunt.

(34) Bartholomæus Platina ex agro Cremonensi Romam venit, breviique non modo *Vitis pontificum*, sed aliis scriptis operam dedit. Sub Paulo II pontifice in vinculis habitus tortusque etiam fuit cum conjurationis in Paulum intæ maligne delatus fuisset. Sixtus IV illum postea Vaticanæ bibliothecæ præfecit eoqu[illegible] in ministerio vivere desiit.

(35) V[illegible]le Append. monum., n. 1.

(36) I[illegible]id., n. 2

(37) I[illegible]id., n. 3.

charistici panis variaverit, **25** ejusque rei Nicænum ipsum auctorem putent, qui Græcos in Italia natos et Ecclesiæ Romanæ jamdudum astrictos cum rebellibus atque schismaticis Orientis confundi noluerit. Nec parum favet ejusmodi opinioni Rituale, non longo post tempore scriptum, quod exstat Romæ in monasterio D. Basilii; eo enim in codice sic legitur: *Postquam igitur sacerdos indutus fuerit, accipit calicem velis cooperтum et accedit ad altare præparationis. Sin autem non aderit altare præparationis, accedit ad sinistram partem sanctæ mensæ et discooperit res sacras, et deinde accipit unum ex panibus oblatis; et si non adsit panis oblatus facit sicut faciunt in partibus Apuliæ, Calabriæ et Siciliæ, id est, accipit panem quem Latini et sacra Romana apostolica Ecclesia hostiam vocant, a sanctissimo papa Eugenio et a cardinali* BESSARIONE *et archimandrita Petro* (38) *et aliis non paucis determinatam et ordinatam, ut ii qui in præfatis locis appellantur Græci conficiant sacra mysteria sicut facit antiqua Roma, id est cum hostia, dummodo in ea fermentum sit permistum.* Contra hæc tamen Petrus Pompilius Rodotà mutationem seu potius mistionem Græci ritus cum Latino quæ penes monachos Cryptæ Ferratæ nunc viget, ab alio prorsus principio repetendam existimat, cum novam hanc liturgiam non alicujus statuti vi, sed consuetudine atque usu paulatim inductam affirmet nonnullisque argumentis probare contendat (39).

26 XVIII.

Defuncto Eugenio, et Nicolao V ad cathedræ Romanæ fastigium paucos post dies evecto, multum Bessarion auctoritate crevit et gratia apud novum pontificem, quem omnes norunt hominibus doctis et rei litterariæ impensius favisse (40). Ab eo tamen nil quidquam quod sua commoda privatim augeret in ipsis regni primordiis quæsivit, sed ea tantum impetrare contendit quæ in bonum vergerent ecclesiastici decoris, et parochos quosdam egentes a rei familiaris angustia expedirent. Basilica SS. XII Apostolorum annexas eo tempore subditasque habebat in Urbe aliquot parochiales ecclesias. Harum rectores antiquo instituto annuos proventus inter se dividebant et clericos eisdem ecclesiis obstrictos attributosque, ne unquam Dei templo custodia aut debitus famulatus deesset. At redditibus jam diu imminutis, eo res tandem devenerat, ut clerici pro suo quidem jure pecuniæ distributionem exigerent, verum nec horis consuetis ecclesias adirent, nec aliquid unquam præstarent quod sui ministerii partes respiceret. Eapropter Nicænus auctor fuit pontifici ut, clericis illis in posterum abrogatis, ecclesiarum proventus partim parochis, partim ecclesiis ipsis concederet, ea lege ut earum ornatui vel restaurationi, si qua foret necessitas, inservirent. Id Nicolaus et prolixe laudavit et edita constitutione servandum perpetuo sanxit (41).

27 XIX.

Nicænum pontifex tanto habuit in pretio ut plurimum, quoad vixit, ejus opera præstanti ac fideli sit usus. Et quidem primo pontificatus anno negotium ei simul atque aliis quatuor cardinalibus dedit, ut insignem D. Laurentii martyris basilicam extra Urbem adirent, et urna ingenti reclusa, ubi Christi miles fortissimus jacet, astantium oculis spectandum præberent, ut eo conspecto agnoscerent statim quam vana illa forent, quæ vulgo tum ferebantur, id est præfati martyris corpus, a Minoritis nuperrime inventum in eorum ecclesia servari. Hujus facti notitiam rerum Leodiensium scriptori (42) debemus, qui hæc luculentius eodem quo gesta sunt ordine sic narrat: *Anno* 1447 *obiit papa Eugenius et electus papa Nicolaus papa quintus, et consecratur Dominica,* Lætare, Jerusalem. *Eodem anno apud Fratres Minores Romæ inventum est corpus unius sancti quod ex una parte fuit combustum et statim post ipsi diffamaverunt per urbem quod esset corpus S. Laurentii. Quapropter dominus Nicolaus papa V misit illuc quinque cardinales ad investigandam rei veritatem, scilicet Andegavensem, qui erat cardinalis ipsius D. Laurentii, cardinalem de Columna, cardinalem Græcum* (43), *cardinalem Firmanum et cardinalem Terracinensem; tres defensores et senatores Urbis, qui cum magno timore et reverentia accesserunt et aperuerunt tumbam S. Laurentii et invenerunt corpus S. Laurentii integrum, coopertum* **28** *dalmatica, sed caput ejus erat decalvatum, quia ignis combusserat crines, et corpus S. Stephani integrum, excepto brachio dextro; et in una parte capitis ejus adhuc erant pili. Tunc cardinalis S. Laurentii accepit juniorem monachum et ostendit ei sepulcrum, et dedit ei alapam in memoriam futurorum. Actum ultima Julii.*

(38) Petrus Vitalis, natione Calaber, archimandrita seu abbas fuit Cryptæ-Ferratæ usque ad annum 1462, in quo cœnobium Messanense S. Salvatoris a Pio II regendum accepit. Eum Pius in suis Commentariis *litigiosi* nomine appellat. At Ughellius *Italiæ sacræ* tom. IX, p. 428, ipsum scribit in concilio Florentino adversus Græcos pro Romana Ecclesia pie simul et docte disputasse.

(39) *Dell' orig., progress. e stato presente del rito Greco in Italia*, p. 226 sqq.

(40) Nicolaus V, doctrinæ fama insignis, postquam thronum pontificium ascendit, omnes industriæ nervos intendit ut litteras in Italia adhuc jacentes excitaret. Idcirco libros tota Græcia perquisitos ad se deferri curavit; Græcos homines qui eruditionis laude florerent e patria profugos humaniter excepit ac sustentavit, eorumque opera usus est ad Græcos auctores in Latinum sermonem vertendos. Præterea viros doctos ad veterum scripta ubique investiganda suo sumptu misit, et multis bibliothecam Vaticanam, quam primus ornandam augendamque suscepit, pretiosis codicibus instruxit.

(41) Vide Append. monum., n. 4.

(42) Vide *Script. vet.* Martenii et Durandi, t. IV, p. 1216. ed. Paris. 1729.

(43) Id est Bessarionem.

XX.

Pauci elapsi erant anni ex quo Bernardinus, Franciscani instituti alumnus percelebris, in Aquila Vestinorum urbe meritis plenus obierat. Hunc signis fulgentem compluribus Eugenius pontifex cœlitum fastis ascribere voluerat, eamque ob causam tres delegerat e sacro Ecclesiæ senatu patres fide ac prudentia spectatos, qui hominis vitæ innocentia atque oris facunditate clarissimi non tantum virtutes, sed et prodigia per eum a Deo patrata diligentius expenderent. At cum Eugenius interim ac duo e tribus quos deputaverat naturæ debitum solvissent, ejusdem successor Nicolaus multorum Italiæ principum, ac præsertim Alphonsi, Siciliæ regis, precibus exoratus, interruptum hoc opus renovari præcepit, Bessarioni nostro committens ut una cum binis cardinalibus quos ei collegas adjutoresque attribuit, iterum rei disquisitionem susciperet atque optatum ad finem quanta posset celeritate perduceret(44). Deinde, ut omnibus testatum esset quam sibi Nicæni integritas atque doctrina probaretur, illum Nonis Mart. 1449 primo Sabinensem, ac mox, duobus nondum **29** exactis mensibus, episcopum Tusculanum creavit (45).

XXI.

Ea tempestate Bononienses, in Canedulam et Bentivolam partes divisi, ingentibus æstuabant discordiæ fluctibus, periculumque erat ne, dum cives inter se digladiantur et mutuis cædibus sæviunt, finitimi principes, qui tantæ urbis imperio inhiabant, eam armis repente occuparent. Magni momenti res agebatur, nec pontifex ignorabat quantum sibi damni ac dedecoris immineret si præcipua ditionis ecclesiasticæ urbs vel jugum alienum acciperet, vel civium odiis lacerata interiret. Nihil igitur ultra cunctandum ratus, Bessarioni, cujus prudentia ac morum suavitas in omni ore ac sermone versabatur, hujusmodi procellæ sedandæ negotium committendum putavit. Quamobrem illum, cum Bononiæ non modo, sed etiam totius Æmiliæ legatum constituisset, amplisque ornasset ad munus hoc summum facultatibus, viam celerrime ingredi jussit, omninoque satagere ut, partium rabie compressa, eam urbem præ cæteris frequentem ac nobilem, in fide atque obsequio sedis apostolicæ retineret.

XXII.

Quinquennio legati munus exercuit, tantaque solertia atque animi moderatione se gessit, ut, dissidii flamma ocius restincta pacatoque furentium tumultu, **30** ad pacis studia se quisque converterit. Parta urbis tranquillitate, totum se publicis rebus componendis applicuit, populique mores bellica licentia corruptos ita compescuit ac reformavit, ut pro cladibus, incendiis, rapinis, quæ passim fieri paulo ante solebant, pietas ubique, justitia et comitas occurrerent. Qua in re sicuti Ludovicum Bentivolum primarium civem mire sibi facilem atque obsequentem expertus est, ita meritis laudibus eumdem extollere non dubitavit, ac tum præsertim cum ipsi ensem in pervigilio Natalis Domini benedictum pontificis nomine tradidit (46). Neque his contentus, ut pristinam civitas dignitatem potentiamque resumeret, nec ultra malis obnoxia ingemisceret, quæ nimio e luxu plerumque dimanant, legem condidit sumptuariam qua cujusque ordinis viris feminisque modestum corporis ornatum attribuit(47), pretiosis vestibus atque auro intextis sub gravi pœna proscriptis eliminatisque. Ita Bononiæ proceres fastu tumidos deliciisque fluentes ad bonam frugem traduxit, et privatas cupiditates repressit, **31** quibus populi quies atque securitas sæpenumero everti contingit. At nulla re magis omnium sibi voluntates devinxit quam adeuntibus benignum semper atque humanum se præbendo, deque eorum causis eximio cum studio et integritate cognoscendo; illum enim cives non propria, sed publica sectantem commoda intuebantur, nec somno deditum aut otio, sed curis perpetuis occupatum ut ipsorum utilitati communique bono prospiceret.

(44) Chirographum seu breve deputationis refert Waddingus ad an. 1449, prid. Kal. Febr., tom. XII *Annal. Minor.* p. 24; ejusque titulus hic est: *Dilectis filiis Bessarioni, tit.* XII *Apost., et Guilelmo, tit. S. Martini in Monte, presbyteris, ac Petro S. Mariæ Novæ, diacono, cardinalibus*, etc.

(45) Sigillum quo usus est Bessarion quandiu Tusculanus episcopus fuit Deiparam exhibet infantulum Jesum in ulnis gestantem. A dextro latere D. Michael archangelus; a lævo astat D. Joannes Baptista, et circa sigilli oram epigraphe hæc legitur: S. BESSARIONIS. EP. TVS. CARDIN. NICENI. Illud P. Paulus Maria Paciaudus ex archetypo retulit, quod apud se est, in *Antiq. Christ.* Diss. VI, c. 6. Ex hoc singulari studio cardinalis in Christi Domini Præcursorem clarius, ut existimo, apparet eum non alio quam Joannis nomine, antequam monachus evaderet, fuisse vocatum.

(46) Oratio quam Nicænus habuit dum Nicolai pontificis jussu Ludovicum Bentivolum sacro ense donaret, exstat in biblioth. Vatic. cod. 4957, p. 95, ejusque initium hoc est: *Læto jucundoque animo*, etc. Eam typis dedit Bononiæ an. 1690 Antonius Bergamorius, unaque cusis formam excudi fecit, in quo hæc inscripta visuntur: NICOLAVS PP. V. PONTIF. SVI ANNO OCTAVO.

(47) Anno 1451 lex hæc sumptuaria Bononiæ promulgata fuit eaque rursus in lucem prodiit inter alia quædam acta ad Nicæni legationem Bononiensem spectantia. Vide tom. VIII *Miscell.* edit. Venet. per Lazzarinium, p. 148. Joan. Christoph. Amadutius, hæc refert in vol. II *Anecdot. litter.*, additque opusculum Matthæi Bossi, can. reg. Veronensis, in Vaticana existere quo ille cardinalis providentiam extollit atque ut stabilem in proposito se præbeat adversus feminarum querelas hortatur. Hoc idem opusculum repertum in cod. chart. Florent. biblioth. S. Marci Fr. Ant. Zacharia et suo in *Itinere litter. per Italiam*, p. 66, ejus titulum protulit qui hujusmodi est: *Ne feminea ornamenta Bononiensibus restituantur, ad Bessarionem cardinalem legatum cohortatio.*

XXIII.

Composito civitatis statu, præclarum quoque gymnasium, quod crebris seditionibus tunc pene intermissum oblitteratumque jacebat, in primum celebritatis ac famæ splendorem restituere aggressus est; eo namque deleto putabat et urbis gloriam collabi, quæ scientiarum altrix ac parens vocaretur. Hoc autem assequi ut posset, non modo locum ædificiis instruxit lautioribus, sed novas etiam invexit leges, auctoque stipendio liberalium disciplinarum doctores undequaque condnxit (48). Inter sæculares has curas occupationesque (49) religionis studium ita præ oculis habuit coluitque jugiter, ut Bononiensi populo totique sibi commissæ provinciæ in his quæ pertinent ad Numinis obsequium et hominis Christiani pietatem exemplo anteiret. Testatur id maxime B. Virginis ecclesia de Monte dicta **32** quam ille ære proprio instaurari picturisque ornari mandavit. In ea, quemadmodum tradunt Leander Alberti (50), atque auctor *Bononiæ perlustratæ* (51), nobilis tunc artifex Galassus Deiparæ transitum pinxerat, interque astantes Nicolaum pontificem, Nicænum ac Perottum ipsius familiarem ad vivum expresserat; imo Joan. Chrysost. Trombellius hanc se quoque picturam vidisse affirmat (52), antequam, veteri templo disjecto, novum ibidem ac longe splendidius consurgeret.

XXIV.

Tranquille agebat legati virtute Bononia, cum ecce litteræ adveniunt nuntiantes Nicolaum V gravi morbo correptum e vita migrasse (53). His Romam ad comitia celebranda evocatus, itineri confestim se dedit, multum civibus suam dolentibus vicem quod spe citius egregium præsidem ac veluti patrem communem amitterent (54). Sub ejus adventum initis de more comitiis, optimi Patrum nemini alacrius quam illi suffragia deferebant, recte putantes haud alium facile oneri tam vasto parem haberi posse; jamque res eo spectabat ut omnium fere sententia ad summum evaderet humanæ dignitatis fastigium. At negotium hoc totum corrupit **33** paucorum æmulatio, atque in primis Alani cardinalis (55), qui Nicæno subdi minime ferens et ultro citroque discursans collegas singulos obtundebat his vocibus: *Græcumne pontificem dabimus Ecclesiæ Latinæ et in capite libri neophytum collocabimus? Nondum barbam rasit Bessarion et nostrum caput erit? En paupertas Ecclesiæ Latinæ quæ virum non reperit summo apostolatu dignum, nisi ad Græcos recurrat. Sed agite, Patres, quod libet, ego et qui mihi credent in Græcum præsulem nunquam consentiemus.* Hæc aut hujusmodi verba, quæ Pius II memorat Comment. lib. I, p. 24, cardinalium animos a Nicæni electione averterunt. Platina tamen rem aliter narrat in *Panegyrico*. Ait enim, invidos quosdam ejusque integritatem verentes, habito scrutinio, pronuntiasse, suffragiis vitium inesse, atque ipsum Bessarionem pro scrutinio repetendo stetisse, cum recte sapienterque existimaret non se pontificatu, sed pontificatum bono ac præstanti viro indigere. Utcunque sit, exitus comitiorum is fuit, ut Alphonsus Borgia, cardin. tit. SS. Quatuor-Coronatorum, sub nomine Callisti III solium pontificium ascenderit.

XXV.

Senio ac morbis conflictabatur Callistus cum Ecclesiæ regendæ curam suscepit. Nihilominus, voti memor **34** quod fecerat (56), et animo supra ætatem vigenti ac erecto, nullum non lapidem movit ut armis principum nostrorum fœderatis Græciæ ruenti succur-

(48) Vide Platinam in *Orat. paneg.*

(49) Legationis hujusce acta etiam nunc exstant in tabulario senatus Bononiensis. Eorum nonnulla inde protulit suisque in *Miscellaneis* edidit P. Josephus Maria Bergantinius, ord. Servor., Venet. 1744. Apud me quoque epistolæ apographum est quam Nicænus tanquam Bononiæ legatus ad Forocorneliensem episcopum scripsit Kal. Jul. 1454. Agitur ibi de quodam publico negotio quod ipsum inter et Thaddæum Manfredum Forocornelii principem agitabatur. Titulus autem hic est: *Bisarion cardinalis F. Gaspari ord. Prædicatorum, episcopo Imolensi S. D.*

(50) *Descriz. di tutta Italia*, p. 551, ed. Venet. 1568.

(51) Parte I, p. 426.

(52) Litteris datis ad erudit. præsulem Steph. Borgia IV Idus Januar. 1776.

(53) Felix Contelorius in secunda Elenchi sui parte Nicolai mortem assignat an. 1454. At procul dubio fallitur, cum scriptores omnes coævi tradant illius obitum nono Kal. April. subsequentis anni 1455 contigisse.

(54) Decedenti legato monumentum hoc Bononienses in æde Servorum B. Virginis posuere: *Bessarioni episcopo Tusculano cardinali Niceno, benefactori nostro;* ac deinde, ut Platina refert, eum, quousque vixit, patroni loco apud pontifices habuerunt.

(55) Alanus, Avenionensis præsul, et presb. cardin. tit. S. Praxedis, in Armoricis ortum habuit an. 1407. Plures legationes obivit et in Galliam præsertim sub Callisto III missus est, regem ac populos hortaturus ad bellum Turcis pro communi salute inferendum. Romæ habitavit in loco ubi Pompeii theatrum fuisse perhibent. Pius II episcopatum Prænestinum ei detulit, quo postea relicto, ad Sabinensem transivit. Commendatam quoque possedit ecclesiam SS. Cosmæ et Damiani. Magna dicendi libertate usus est, idque palam ostendit cum Paulum II, sacro senatu astante, ita increpare haudquaquam est veritus: *Recte, Paule, annos viginti quatuor adlibuisti studium ut semel nos falleres.* Vita functus an. 1474, in D. Praxedis templo tumulatus fuit.

(56) Votum Callistus, cum cardinalis etiamnum esset, in hæc verba conceperat: *Ego Callistus pontifex Deo omnipotenti, sanctæ et individuæ Trinitati voveo, me bello, maledictis, interdictis, execrationibus, et demum quibuscunque rebus potero, Turcas Christi nominis hostes sævissime persecuturum.* Quod se pontificem præmature in hoc voto nuncupaverit, illud in causa fuisse videtur quod B. Vincentius Ferrerius, dum esset in vivis, et amice a Callisto coleretur, pontificatus spem certam ei fecerat. Vide Platin. et *Hist. pont. et card.*, tom. II, pag. 981 984.

rus videbatur, nisi eum mors in hoc prospero rerum cursu abstulisset (62). Novus igitur Ecclesiæ pastor creandus qui virtute atque ingenio præcelleret, et hoc potissimum erat in causa, quod bifariam inter se divisi essent Patres; una enim pars Æneæ Silvio Picolomineo, altera, cujus erat princeps Bessarion, cardinali Rothomagensi (63) favebat. Præclare tamen ob viri **38** famam magnis probatam arduisque negotiis vicit Picolominea factio et Æneæ Silvio pontificatum detulit, qui, nulla interposita mora, se Pium II jussit vocari. Tum Bessario, pontificis pedibus provolutus, hæc ait : *Laudamus, pontifex maxime, tuam assumptionem, quam ex Deo esse non dubitamus, et sane dignum te hoc munere et censuimus antea et nunc censemus. Quod autem te non elegimus, id fecit ægritudo tua : nam cum pedibus ægrotares, hoc tantum sufficientiæ tuæ deesse putavimus; est enim Ecclesia egens viro activo qui possit itineribus corporis exerceri et imminentibus periculis occurrere quæ a Turcis formidamus : tu contra quietis eges. Hoc nos ad Rothomagensem traxit. Quod si fuisses corpore validus, nullus erat quem tibi præferendum existimaremus. At cum Deo placuerit, et nobis placet. Nos te pontificem veneramur, et denuo quantum in nobis est, eligimus, tibique fideliter serviemus.*

XXIX.

Gratissimus Christi vicario fuit hic sermo tanquam ab eo profectus qui omnium esset exemplar virtutum, et electioni de se factæ multum adderet auctoritatis et gratiæ. Quamobrem Pius, etsi antea Nicænum ob doctrinæ ac morum præstantiam diligebat, eum deinceps adeo charum habuit tantique fecit, ut in rebus solertiæ majoris ac momenti nil ferme quidquam nisi de suo consilio ac voto decerneret. Interim, petentibus Minoritis alium sibi patronum concedi qui loco defuncti **39** cardinalis Capranicæ Ordinis curam susciperet, pontifex nemini potius quam Nicæno ejusmodi munus tribuendum existimavit (64). Neque is vero conceptam de se opinionem fefellit, cum summam ubique fidem et benevolentiam in D. Francisci familia tuenda ornandaque præstiterit. Ejus tamen amor tunc maxime effulsit cum SS. XII Apostolorum basilicam, cujus titulum regimenque ipse habebat, eidem familiæ tradi curavit, amotis inde canonicis qui, numero pauci, ut supra retulimus, neque rem divinam peragere eo cultu quo decet, neque aliud quidquam exhibere jam poterant quod in populi commodum cederet ac templi dignitatem. Pontifex, cui plane cognita erant hæc omnia, Nicæni sententiam ac preces facile admisit, et litteris apostolicis, datis pridie Kal. Julias 1463, Minoritas in basilicæ jura ac possessionem induci mandavit (65).

XXX.

Ex quo Pius ad culminis apostolici honorem evectus est, nihil antiquius habuit atque animo sæpius agitavit quam ut acerrimo bello Turcas persequeretur eorumque conatus et audaciam reprimeret, qua non modo conterminis Græciæ populis, sed etiam Italiæ atque Europæ universæ miserum luctuosumque minabantur excidium. Eapropter Mantuæ, sub ipsa pontificatus initia, principum oratorumque conventum indixit, eo nempe consilio ut se coram de opibus ac belli apparatu necessario agi posset. Post hæc, omni contempto **40** hiemis ac parum firmæ valetudinis incommodo, Perusiam celeriter adiit, eaque in urbe dies aliquot, magna civium lætitia susceptus, commoratus est (66). Senas inde ac Florentiam petiturus, hac de re cardinalem S. Petri ad Vincula Romæ legati munere fungentem (67) admonuit, simulque adjecit hæc verba : *Circumspectioni tuæ injungimus ut Alamannum illum, cui, instante cardinali Nicæno, commissum est decem millia bellatorum in subsidium fidei congregare, ad nos, antequam alio divertat, Perusium mittas; intendimus enim hoc initio fervoris conatusque sui de aliquo subventionis auxilio providere* (68). Quibus verbis

(62) Callistus ab hac luce subtractus est die 6 Augusti 1458, cum annos tres menses quatuor pontificatum gessisset. Vir fuit singularis gravitatis et prudentiæ, et in eo tantum a nonnullis reprehensus quod in suos nimis largus atque indulgens exstiterit.

(63) Guill. de Estouteville, archiepiscopus Rothomagensis, cardinalatum assecutus sub Eugenio IV, titulum habuit SS. Sylvestri et Martini in Montibus. S. collegii decanus et apostolicæ sedis camerarius fuit. Legatus in Galliam missus ut pacis fœdera inter Anglorum et Gallorum reges sanciret, Academiam Parisiensem apostolica et regia auctoritate reformandam suscepit. Octogenario major vivere desiit an. 1483, sepultusque est in ecclesia S. Augustini quam a fundamentis erexerat.

(64) Eruditiss. Boernerus, in libello *De doctis hominibus Græcis litt. Græc. in Italia instauratoribus*, Bessarionem existimat a Callisto III ordinis Minoritarum patronum declaratum fuisse. Sed vir, alioquin diligentissimus, profecto hic errat, cum liquido constet eum Dominico card. Capranicæ successisse, qui nonnisi post mortem Callisti e vivis excessit.

(65) Vide Append. monum., n. 5.

(66) Perusinæ urbis ingressum ipse Pius in *Comment.* ita describit : *Perusium profectus est, ubi honores hi ei sunt exhibiti qui humano ingenio potuerunt excogitari; nam quamvis aspera sæviret hiems, non tamen aliter adornata civitas fuit quam si vernum tempus adfuisset : virere totam urbem, gestire viros ac mulieres quod Romanum pontificem intuerentur; nam ante annos octoginta nemo illic Christi vicarium viderat; pendere per omnes urbis vias insignia pontificis et lunæ aureæ nondum plenæ; ludi militares exhiberi; omnes profusam ostendere lætitiam; cardinales et universos curiales humane ac benigne tractari.*

(67) Fuit hic Nicolaus Cusanus, in diœcesi Trevirensi natus et eximiam ob doctrinam cardinalis creatus a Nicolao V. Ex presbytero card. tit. S. Petri ad Vincula postea episcopus Brixinensis factus, varias gravesque obivit in Gallia et Germania legationes. Tuderti mortuus est an. 1464, ejusque corpus Romam delatum in ecclesia titulari quiescit. In omni disciplinarum genere, et præsertim theologicis, philosophicis ac mathematicis, excelluit, ut ejus opera ostendunt quæ pluries typis renovari meruerunt.

(68) Ex Regest. brevium, pag. 11.

dignoscere licet, Bessarionis nostri opera imprimis ac sedulitate factum esse ut viri fortes, religionis et gloriæ studio commoti, jam tunc copias nutui pontificio parituras conscriberent.

XXXI.

Mantuam pontifex cum pervenisset, et conventus jam frequens esset, non modo principibus (69), sed regum **41** populorumque oratoribus, legati e Græcia atque Asia missi supervenere, qui, Latini nominis opem implorantes, suorum animos ad omnem belli societatem paratos nuntiabant. Tum Pius tanta contentione atque ardore universos ad arma in hostem communem expedienda hortatus est, ut facundia, qua multum pollebat, longe avectus ad tres vel circiter horas sermonem produxerit (70). Post illum pro sacro collegio Nicænus oravit, primumque recensens ludibria ac damna quæ gens Christiana a truculentissimis barbaris esset passa, periculum ingens quod omnium cervicibus jam impendebat, ante oculos posuit nisi fœdere icto arma quantocius corriperent, et belli clades calamitatesque ab Europa in Orientis regna converterent. Plura deinde cum de fidei studio ac nominis gloria, tum de Christianæ reipublicæ commodis dixit, quæ spes erat amplissima fore si, valido exercitu instructo, bellum hoc sacrum prompte viriliterque susciperent. Hæc verba is hominum favor est consecutus, ut copias terra marique parandas et decimas a clero et populo in hunc usum solvendos decreverint. Verum hæc animorum alacritas paucos post dies elanguit, partim quod principum quorumdam odia inter se recruduerant, partim quod Veneti, gravissimo bello implicari nolentes, eas fœderis conditiones (71) petebant quas reliqui nunquam videbantur concessuri.

42 XXXII.

Hæc inter nuntiatum est Pio Peloponnesios qui strenue pugnando vim Turcicam eo usque represserant, in magno versari discrimine ni promptum ipsis auxilium submittat. Hinc temporis premebat angustia, inde summa scribendi exercitus difficultas. Cum nullam pontifex opem cerneret paratiorem quam cruce signatos, si qui colligi extemplo transfretarique possent, duplices dedit hac de re litteras ad Jacobum Picentem, Franciscani ordinis cœnobitam, qui postea divorum catalogum auxit et magno tunc populi concursu plausuque, sacras habebat per Picenum et Umbriam conciones. Idem et alia longiore epistola (72) Nicænus fecit, ab eo petens ut qua pollebat dicendi facultate homines bello aptos ad piam hanc expeditionem accenderet, et quadringentos aut saltem trecentos ex iis delectos qui virium robore atque animi fiducia præstarent, Anconem illico mitteret, navem in eo portu pontificis jussu paratum conscensuros. Diligentissime huic muneri satisfecit Jacobus, trecentique milites, quos crucis tessera ornatos et armis ac viatico instructos in Peloponnesum misit, egregiam adeo navarunt operam, ut, Patris primo impetu captis, dubiam hosti victoriam aliquandiu fecerint, licet immenso peditum atque equitum numero irrumpens peninsulam illam fuisset adortus.

43 XXXIII.

Irritus Mantuæ conventus omnem spem fœderis abstulisse videbatur. At non idcirco animum Pius despondit; imo curas præcipuas eo vertit ut principum Germanorum dissidia, et præsertim Friderici Cæsaris cum rege Hungariæ Mathia componeret, qui duo maxime sacro bello inchoando multum possent impedimenti afferre vel roboris (73). Homine ad hoc opus egebat industrio et qui morum sanctitate non minus quam doctrinæ opinione celebraretur. Ea res potissimum fecit ut legati munus Nicæno commiserit, jusseritque in Germaniam acceleratis itineribus proficisci. Et quoniam nihil magis proficuum ad pacem obtinendam rebatur quam nomine sedis apostolicæ binos conventus, unum Norimbergæ, alterum Vindobonæ apud Cæsarem cogere, plenam super hoc negotio potestatem ei tradidit, scriptis præterea litteris ad cardinalem S. Angeli, qui Hungariæ legatus tunc erat, ut acta sua omnia et consilia cum Bessarione communicaret (74). Hæc dum paratur legatio Germanica, finem accepit annus 1459, in quo Nicæ-

(69) Principes in Mantuano conventu præsentes hi fuere : Franciscus Sforlia, Insubriæ dux, Ludovicus Mantuæ et Willelmus Montis-Ferrati marchio. Adfuit præterea Sigismondus Malatesta, Arimini dominus.

(70) Exstat hæc Pii oratio inter alia ejus opera typis vulgata.

(71) Pius in *Comment.* de Venetis oratoribus hæc refert : *Dixerunt Venetos ita demum socios futuros si rem nauticam soli administrare permitterentur, si sua facerent ex hoste rapienda, si classis impensa levarentur, si exercitus ex Hungaria contra Turcas quinquaginta millium equitum et viginti millium peditum proficisceretur. Classem sexaginta triremium et navium viginti necessariam esse dicebant, et in his ultra remiges et consuetos nautas, octo millia militum requirebantur; corpora navium et armamenta tantum se gratis exhibituros promittebant. Pro cæteris rebus pecuniam exquirebant, atque in hunc usum decimas, vicesimas et tricesimas suæ ditionis, quas 150 millia auri nummum conferre arbitrabantur; neque his contenti, auri quindecies centena millia ex publico postulabant. Et hujuscemodi Venetorum oblatio fuit.* V. Raynald. ad an. 1459.

(72) Hanc Nicæni epistolam producit Wadding. tom. XIII *Annal. Minor.*, p. 129, eaque inscripta sic est : *Venerabili Patri F. Jacobo de Marchia, Ordinis Minorum de Observantia, professori verbi divini, prædicatori eximio, amico nostro et tanquam patri charissimo, Bessarion, cardinalis Nicænus, episcopus Tusculan., protector Ordinis Minorum.*

(73) Post Ladislai regis mortem Fridericus III imp. Pannoniæ regnum cœpit appetere, tum quod occulte a nonnullis vocabatur proceribus, tum quod penes se sacram regni coronam retinebat. Ea causa fuit perpetuæ inter ipsum et Mathiam Hunniadem, qui regno potiebatur, discordiæ; quæ res haud modice Turcarum conatibus profuit et opes Christianas afflixit.

(74) Joannes Carvajal, Hispanus, ab Eugenio IV

nus, Hieron. Rubeo narrante (75), vetus **44** cœnobium S. Joannis Evangelistæ in agro Ravennate locatum, sibique per modum commendationis ab Eugenio IV pontifice indultum, canonicis Sanctissimi Salvatoris congregationis Rhenanæ resignavit, non alia quidem ratione ductus quam ut res divina ibidem augeri et in antiquum posset splendorem restitui.

XXXIV.

Quintum et sexagesimum ætatis annum habebat cum, nec habitu corporis imbecillo, nec Alpium nivibus aut viarum asperitate deterritus, Germanicum iter quo nullum tunc erat inamœnius et magis hospitibus durum, suscepit; tanto enim desiderio æstuabat suppetias ferendi non modo Græciæ naufragium passæ, sed omnibus etiam Christianum legem professis, qui, Turcico imperio in immensum aucto, similem poterant fortunæ casum vereri, ut facile incommoda, labores atque ipsam vitæ jacturam contemneret. Molestus profecto legentibus forem si cuncta hic vellem in medium proferre ac describere quæ toto biennio gessit molitusque est assidue dum Germanos principes ad concordiam et fœdus ineundum sollicitans, arduum legationis munus obiret (76). Platinæ tantum verba quibus in sermone panegyrico legati industriam patientiamque incredibilem, negotii difficultates et fœderis spem tandem frustratam exponit, in rei testimonium adducam.

45 XXXV.

« Vadit (sic Platina) vir optimus, licet « valetudinarius et hieme instante, quo Pius « imperat. Venetiis, Pado amne primum « delatus, ducem ac senatum ad suscipien- « dum tantum bellum adhortatus, in Germa- « niam honesto magis quam lauto et eleganti « comitatu flectit iter. Sæviebat tum hiems « Februario mense, in Germania potissimum « quæ regio frigidissima est. Vexatus itaque « cum ventis, tum imbribus, tum nivibus « prope continuis, nullum diem intermisit « quo ulterius non proficisceretur; et cum « stare pedibus equi præ glacie vix possent, « vehiculo Germanorum, quod *trahaim* voca- « mus, non vectus, sed tractus est. Tandem « vero, post labores prope infinitos, Norim- « bergam venit, obviam prodeunte honora- « tissimo quoque cive, prodeuntibus epi- « scopis et toto clero. Urbem ingressus, « litteris statum ac nuntiis principes Germa- « niæ ad se vocat, populum quoque Norim- « bergensem ut idem faciat longa ac gravi « oratione adhortatur; id velle Deum Opt. « Max., id Pium pontificem, id res Christia- « ni populi afflictas prope ac profligatas. « Supervenere autem non ita multo post, « auctoritate sedis apostolicæ et tanti viri « fama permoti, principes multi vel princ- « pum oratores. Hos ille in conventu, au- « dita controversiarum causa, ad pacem et « concordiam multis ac maximis rationibus « revocare sæpenumero conatus est. Quid « non cogitavit, quid non egit, quid non « dixit Bessarion, Quirites, quo pacem inter « dissidentes componeret? Aderant princi- « pes multi, aderat cardinalis Augustensis, « aderant episcopi quidam; aderat Albertus « Brandeburgensis marchio, aderant legati « Bavariæ ducis. Hos duos principes inter « se maxime dissidentes odio propter inge- « nio, et monere, et obsecrare vir optimus « non desinebat, copiosa et gravi oratione « de pace habita, quam paulo ante cum ad- « miratione legimus, ut, depositis simulta- « tibus et odiis, de bello **46** Turcis inferen- « do una cum pontifice et imperatore cogi- « tarent.

XXXVI.

« Et ecce dum in consultatione essent, « litteræ ei a legato Pannoniæ, S. Angeli « cardinali, redduntur, quibus fit certior pu- « gnatum cum Turcis esse et Pannonios « gravi prœlio superatos cessisse, periculum- « que imminere ne hostes, victoria elati, « longe ac late omnia occupent, vastent et « diripiant. Tum Bessarion lacrymabundus, « ac vicem Christianæ reipublicæ gemens, « breviter clades omnes nostris illatas com- « memorat, imminens periculum ostendit, « pacem et concordiam proponit, quo liben- « tius et tutius conjunctis armis et copiis, « ire in hostem ferocem et recenti victoria « exsultantem liceat. Cum autem Norimber- « gæ nihil fieri videretur, quod eo propter « distantiam proficisci Rhenani principes « gravarentur, maxime vero Palatinus co- « mes, transferre conventum Vormatiam le- « gatus instituit, ne quidquam intentatum « relinqueret quod ad sedandas lites pertine- « ret. Ventum est tandem, post multa et « gravissima pericula, Vormatiam; neque « enim peragrare Germaniam sine præsidio « militari licet, quod apud eos (tantum va- « let consuetudo!) rapinæ et latrocinia quo- « dammodo concessa videntur. Susceptus

ob operam egregie navatam in concilio Basileensi diaconus cardinalis S. Angeli in Foro piscium creatus est. Deinde presbyter card. S. Crucis in Jerusalem et episcopus Portuensis fuit. Plurimas legationes pro sede apostolica magno cum nomine integritatis ac prudentiæ gessit, et præsertim apud Pannonios, ubi sexennium inter summas difficultates et pericula versatus est. Septuagenario major Romæ decessit an. 1469, tumulariique voluit in templo S. Marcelli.

(75) Hieron. Rubeus, *Hist. Raven.*, lib. VII : *Accessit*, inquit, *Bessarionis cardinalis pium studium, qui anno 1459 consortionem canonicorum S. Salva- toris cœnobium et fundos omniaque sacræ ædis D. Joannis Evangelistæ dono dedit.*

(76) Monumenta plurima ad hanc legationem Germanicam atque etiam ad Venetam spectantia, quam triennio post cardinalis obivit, in archivo sunt Vaticano sanctiore; quatuor namque ibi exsistunt volumina quæ bullas pontificias, legati decreta atque litteras in unum congesta continent. Præterea magnum habent instrumentorum numerum quæ ad rem Bessarionis domesticam sive ad bona ecclesiastica pertinent, quæ ille sub variis titulis ab an. 1438 ad exitum usque vitæ retinuit.

avexerat, pontifici maximo donaturus. Ex Ancona Pius illud in arcem Narniæ transferri sancteque asservari mandaverat, donec belli tumultus in Piceno atque Umbria excitati quiescerent (85). Pacatis tandem rebus, cum insigni hoc vellet thesauro Vaticanam augere basilicam, sub initium anni 1462 tres Narniam **50** præcipuæ dignitatis ac nominis cardinales direxit, nempe Bessarionem nostrum, Alexandrum tit. S. Susannæ (86) et Franciscum Picolomineum (87) qui debito illum cum honore in Urbem deferrent. Hi Narniam profecti, et sacro recepto pignore, Romam versus, occursantibus undique populis, remearunt. Ad pontem Milvium qua die venerunt (ea fuit Dominica Palmarum, pridie Idus Apriles) sacrum λείψανον in turri, quæ ibi etiam nunc est, decentissime collocarunt, relictis interim archiepiscopis Beneventano ac Sipontino qui vigiles excubias agerent et loci custodiæ cum omni auctoritate præessent **51-52**. Quo ritu autem ac celebritate pontifex S. Andreæ caput in Urbem intulerit, ipsum habet Lector narrantem in Commentariorum suorum libro VIII.

XL-XLII.

Erat atque etiam nunc est in agro Tusculano cœnobium ordinis Basiliani, vulgo Cryptæ-Ferratæ nuncupatum (88). Eo nullum ecclesiastica ditio præclarius habuerat a longo ævo, seu monasticam spectes **53** disciplinam, sive opes ingentes ac fundos, quibus ducentos et ultra monachos diu aluit sustentavitque. Sed, ut fluxæ plerumque ac mutabiles res hominum sunt, ita sensim a primæva dignitate recesserat, tantasque in bonis ac possessionibus jacturas fecerat, ut Pio II regnante vix tenue antiqui splendoris et famæ vestigium retineret. Id pontifex animo versans, et gliscenti huic malo validum promptumque remedium opponere cupiens, V Kal. Septembris 1462, prælaudati cœnobii regimen atque administrationem Bessarioni nostro tanquam abbati commendatario commisit (89); sperabat enim fore ut ejus studio atque amore summo quo Basilianam prosequebatur familiam, nobile illud monasterium amissæ disciplinæ decus reciperet multaque statim juris beneficio vindicaret quæ ipsi tum hominum fraus, tum vis armorum abstulerat, dum bello civili omnia circum arderent et Romanæ nobilitatis proceres odio acerbissimo inter se decertarent.

XLIII.

Nec vero irrita pontificis vota fuere: siquidem Bessarion, vetustis diplomatibus instrumentisque et chartis ejusmodi solerter excussis, id primum curavit ut scripta hæc omnia in librum concinne digesta referrentur, ne sua cœnobio jura in posterum deficerent, neu monachis, ut sæpe contigerat, penitus essent inutilia atque ignota (90). Mox bonis recuperandis vitæque **54** cœnobiticæ legibus instaurandis intentus, haud modice famam ac monasterii fortunas recreavit; nam et ædes squallore obsitas ac præ nimia vetustate labentes restituit et sacris indumentis pretiosaque supellectili ecclesiam instruxit. Hujus rei testes etiam nunc sunt cum stemma ipsius gentilitium quod ibi visitur, tum donaria nonnulla quæ in sacrario asservata supersunt. In eo, ut certior sum factus, calix unus exsistit magni ponderis, ex argento inaurato confectus, cujus in basi hæ litteræ insculptæ leguntur : BESSARION EPISCOPUS NICÆNUS. Præterea duæ ibi sunt casulæ, seu, ut Græci vocant : phænolia; sericum unum, rubri coloris, aureis floribus inspersum, et sacris post humeros et ante pectus imaginibus ornatum, quæ phrygio simul opere atque auro refulgent; alterum ex auro totum et figuris Domini passionem exhibentibus affabre intextum.

XLIV

Vidimus supra Josephum, Cpolis patriarcham, Florentiæ, antequam synodo finis

(85) Hujus facti memoria, etsi longe posterius scripta, exstat in sacello arcis Narniensis, eaque sic habet :

SACELLUM HOC
CUI ASSERVANDUM TRADIDIT
ARCIS PRÆFECTUS
EX ACHAIA ADVECTUM CAPUT
ANDREÆ APOSTOLI
PIO II SEDENTE MCCCCLXII
DUM PURPURATI TRIUMVIRI
AD URBEM DEFERRENT
IN BASILICA LOCANDUM VATICANA
FORMÆ REDDIDIT DECENTIORI
NICOLAUS CANDIOTTUS
PROTONOT. APOSTOLICUS
ET GUBERNATOR MDCLII

(86) Alexander de Oliva, domo Sentinas, ex magistro generali ordinis Augustiniani, card. presb. tit. S. Susannæ a Pio II creatus fuit an. 1460. Vitæ sanctimonia claruit et beatorum albo ascriptus fuit. Obiit Tiburi 21 Augusti 1463, cum nondum semilem ætatem attigisset.

(87) Franc. Todeschinus, patria Senensis, et Pii II nepos ex sorore fuit eamque ob causam acc itus in Picolomineorum familiam. Cardinalatum ab avunculo obtinuit an. 1460, cum adhuc esset admodum juvenis. Multas legationes et Ecclesiæ negotia gessit. Doctos homines amantissime fovit, ut ex plurimis præstantium virorum epistolis patet. Post Alexandri VI obitum Petri cathedram ascendit sub nomine Pii III, eodemque anno, qui fuit 1503, obiit.

(88) S. Nilus abbas, in Calabris ortus, D. Basilii institutum professus est, eaque in regione ac deinde prope montem Cassinum et Caietam urbem magnis virtutibus claruit. Anno 1004 monasterium Cryptæ-Ferratæ a fundamentis erexit, plurimum adjutus munificentia ac opibus Gregorii, comitis Tusculani. (Sciomm. in notis ad monast. Cryptæ-Ferratæ Romæ editis 1728.)

(89) Idem Sciomm., lib. cit.

(90) Habuit hoc cœnobium insignem quoque ac copiosam codicum optimorum bibliothecam quos antiqui monachi calligraphiam exercentes eleganter descripserant; sed horum pars magna ac potior temporibus Sixti V et Pauli V pontificum in Vaticanam bibliothecam illata est; reliqui vero, jussu Urbani VIII in Barberinam postea translati sunt. Vide Petrum Pompilium Rodota, lib. II, cap. 2.

avexerat, pontifici maximo donaturus. Ex Ancona Pius illud in arcem Narniæ transferri sancteque asservari mandaverat, donec belli tumultus in Piceno atque Umbria excitati quiescerent (85). Pacatis tandem rebus, cum insigni hoc vellet thesauro Vaticanam augere basilicam, sub initium anni 1462 tres Narniam **50** præcipuæ dignitatis ac nominis cardinales direxit, nempe Bessarionem nostrum, Alexandrum tit. S. Susannæ (86) et Franciscum Picolomineum (87) qui debito illum cum honore in Urbem deferrent. Hi Narniam profecti, et sacro recepto pignore, Romam versus, occursantibus undique populis, remearunt. Ad pontem Milvium qua die venerunt (ea fuit Dominica Palmarum, pridie Idus Apriles) sacrum λείψανον in turri, quæ ibi etiam nunc est, decentissime collocarunt, relictis interim archiepiscopis Beneventano ac Sipontino qui vigiles excubias agerent et loci custodiæ cum omni auctoritate præessent **51-52**. Quo ritu autem ac celebritate pontifex S. Andreæ caput in Urbem intulerit, ipsum habet Lector narrantem in Commentariorum suorum libro VIII.

XL-XLII.

Erat atque etiam nunc est in agro Tusculano cœnobium ordinis Basiliani, vulgo Cryptæ-Ferratæ nuncupatum (88). Eo nullum ecclesiastica ditio præclarius habuerat a longo ævo, seu monasticam spectes **53** disciplinam, sive opes ingentes ac fundos, quibus ducentos et ultra monachos diu aluit sustentavitque. Sed, ut fluxæ plerumque ac mutabiles res hominum sunt, ita sensim a primæva dignitate recesserat, tantasque in bonis ac possessionibus jacturas fecerat, ut Pio II regnante vix tenue antiqui splendoris et famæ vestigium retineret. Id pontifex animo versans, et gliscenti huic malo validum promptumque remedium opponere cupiens, V Kal. Septembris 1462, prælaudati cœnobii regimen atque administrationem Bessarioni nostro tanquam abbati commendatario commisit (89); sperabat enim fore ut ejus studio atque amore summo quo Basilianam prosequebatur familiam, nobile illud monasterium amissæ disciplinæ decus reciperet multaque statim juris beneficio vindicaret quæ ipsi tum hominum fraus, tum vis armorum abstulerat, dum bello civili omnia circum arderent et Romanæ nobilitatis proceres odio acerbissimo inter se decertarent.

XLIII.

Nec vero irrita pontificis vota fuere: siquidem Bessarion, vetustis diplomatibus instrumentisque et chartis ejusmodi solerter excussis, id primum curavit ut scripta hæc omnia in librum concinne digesta referrentur, ne sua cœnobio jura in posterum deficerent, neu monachis, ut sæpe contigerat, penitus essent inutilia atque ignota (90). Mox bonis recuperandis vitæque **54** cœnobiticæ legibus instaurandis intentus, haud modice famam ac monasterii fortunas recreavit; nam et ædes squallore obsitas ac præ nimia vetustate labentes restituit et sacris indumentis pretiosaque supellectili ecclesiam instruxit. Hujus rei testes etiam nunc sunt cum stemma ipsius gentilitium quod ibi visitur, tum donaria nonnulla quæ in sacrario asservata supersunt. In eo, ut certior sum factus, calix unus exsistit magni ponderis, ex argento inaurato confectus, cujus in basi hæ litteræ insculptæ leguntur : BESSARION EPISCOPUS NICÆNUS. Præterea duæ ibi sunt casulæ, seu, ut Græci vocant : phænolia; sericum unum, rubri coloris, aureis floribus inspersum, et sacris post humeros et ante pectus imaginibus ornatum, quæ phrygio simul opere atque auro refulgent; alterum ex auro totum et figuris Domini passionem exhibentibus affabre intextum.

XLIV

Vidimus supra Josephum, Cpolis patriarcham, Florentiæ, antequam synodo finis

(85) Hujus facti memoria, etsi longe posterius scripta, exstat in sacello arcis Narniensis, eaque sic habet :

SACELLUM HOC
CUI ASSERVANDUM TRADIDIT
ARCIS PRÆFECTUS
EX ACHAIA ADVECTUM CAPUT
ANDREÆ APOSTOLI
PIO II SEDENTE MCCCCLXII
DUM PURPURATI TRIUMVIRI
AD URBEM DEFERRENT
IN BASILICA LOCANDUM VATICANA
FORMÆ REDDIDIT DECENTIORI
NICOLAUS CANDIOTTUS
PROTONOT. APOSTOLICUS
ET GUBERNATOR MDCLII

(86) Alexander de Oliva, domo Sentinas, ex magistro generali ordinis Augustiniani, card. presb. tit. S. Susannæ a Pio II creatus fuit ann. 1460. Vitæ sanctimonia claruit et beatorum albo ascriptus fuit. Obiit Tiburi 21 Augusti 1463, cum nondum semilem ætatem attigisset.

(87) Franc. Todeschinus, patria Senensis, et Pii II nepos ex sorore fuit eamque ob causam asciscitus in Picolomineorum familiam. Cardinalatum ab avunculo obtinuit an. 1460, cum adhuc esset admodum juvenis. Multas legationes et Ecclesiæ negotia gessit. Doctos homines amantissime fovit, ut ex plurimis præstantium virorum epistolis patet. Post Alexandri VI obitum Petri cathedram ascendit sub nomine Pii III, eodemque anno, qui fuit 1503, obiit.

(88) S. Nilus abbas, in Calabris ortus, D. Basilii institutum professus est, eaque in regione ac deinde prope montem Cassinum et Caietam urbem magnis virtutibus claruit. Anno 1004 monasterium Cryptæ-Ferratæ a fundamentis erexit, plurimum adjutus munificentia ac opibus Gregorii, comitis Tusculani. (Sciomm. in notis ad monast. Cryptæ-Ferratæ Romæ editis 1728.)

(89) Idem Sciomm., lib. cit.

(90) Habuit hoc cœnobium insignem quoque ac copiosam codicum optimorum bibliothecam quos antiqui monachi calligraphiam exercentes eleganter descripserant; sed horum pars magna ac potior temporibus Sixti V et Pauli V pontificum in Vaticanam bibliothecam illata est; reliqui vero, jussu Urbani VIII in Barberinam postea translati sunt. Vide Petrum Pompilium Rodota, lib. II, cap. 2.

decentis aspectum, suis illud sumptibus reficere atque ornare constituit, dummodo sibi suisque hæredibus nominandis Romanus pontifex sacellum idem tanquam jure gentilitio possidendum concederet. Gratam summopere hanc Nicæni deliberationem habuit Pius, ex eo maxime quod cardinalis jam tum sacello eos annuos destinabat proventus qui unum saltem presbyterum alerent, cujus 58 essent partes, ut sacrum ibi quotidianum atque alia officia peragerent. Itaque litteris in vulgus emissis pridie Kal. Maias 1463, omnia et singula ab eo postulata benigne indulsit (94) atque apostolica simul auctoritate firmavit.

XLVIII.

Ingens exarserat anno superiore inter Dominicanos et Minoritas contentio, inde orta quod Jacobus Picens, quem sacra facundia insignem jam supra ostendi, in suis ad populum concionibus Christi sanguinem passionis tempore effusum a divinitate sejunctum pronuntiasset. Cum dignam censura hujusmodi assertionem Dominicani esse dicerent, idque Franciscani negarent, et suam uterque ordo sententiam acerrime propugnaret, veritus pontifex ne aliqua hinc flamma exitialis erumperet, huic liti mature occurrendum putavit. Quæstionis igitur judices Nicænum atque Alanum cardinales (hic enim Dominicanæ familiæ, ille Minoritarum erat patronus) elegit deputavitque et omnimodum pacis reconciliandæ largitus est potestatem. Hi, partibus ad se vocatis, rationumque momentis theologicis accurate perpensis, silentium utrinque deinceps servandum decreverunt. Et quoniam Jacobus Brixiensis, Dominicanæ partis in hoc conflictu antesignanus, in quibusdam defecisse, in aliis vero excessisse apparebat, mandato judicum veniam petere a Picente Jacobo jussus est, cui pontifex insuper honorificas litteras in suæ testimonium innocentiæ concessit (95).

59 XLIX.

Etsi Pius nunquam animo belli sacri cogitationes dimiserat, tamen hoc anno 1463 in id vehementer cœpit incumbere, cum totam ferme Italiam pacatam jam cerneret. Eo autem magis hoc studio ferebatur quod Veneti, ob clades in Peloponneso nuper acceptas et belli gravissimi periculum impendens, armorum societatem, ut antea fecerant minime videbantur aspernaturi. Quamobrem nihil ultra differendum ratus, Bessarionem eo misit legatum, qui Sedis Apostolicæ nomine iterum fœderis leges proponeret, senatumque hortaretur ad classem prævalidam ope communi parandam, cujus tantum robore ac præstantia spes erat posse hostium vires, nondum æque ac bello terrestri metuendas, infringi. His ille instructus mandatis ad Venetam profectus est urbem, et navi excelsa, quam Bucentaurum vocant, exceptus, eos omnes a senatu et duce Christophoro Mauro honores retulit qui magnis tantum principibus concedi solent (96): nam et inter patricios reipublicæ confestim adlectus est, et in supremis admistus comitiis aureum globulum non urna clausa, ut cæteri, sed aperta extraxit, potestatemque eligendi magistratus nullo sortis discrimine obtinuit.

L.

Venetiis cum degeret et legati munere fungeretur, oratorium quod pertinet ad vetustam ac prænobilem sodalitatem seu scholam, ut aiunt, Charitatis, invisere optavit. Eo inspecto, cum illum custos et sodalium primores orassent ut suum quoque nomen sodalitio ascribi 60 permitteret, eorum preces humanissime admisit, et ritu instituti servato, albam sodalitatis vestem accepit. Deinde piis moribus religiosisque Societatis operibus magnopere delectatus, ut gratum se illi benevolumque probaret, antiquam tabulam, in qua Græco more reliquiæ claudebantur insignes (97), dono obtulit, ea nihilominus lege ut cimelion hoc sacrum penes se ad obitum usque remaneret. Et ne ulla posthac oblivio aut occasio incideret voluntatis commutandæ, IV Kal. Sept. 1463, notarii manu chartam donationis inter vivos confecit. Verum eum postea, hoc est sub initium anni 1472, in Galliam legatus abiret, senioque jam gravis tum vitæ exitum, tum itineris casus pertimescens, hanc amplius 61 noluit præclaram tabulam domi retinere, sed Venetias præmisit, quemadmodum e litteris patet quas e Bononia ad sodales Charitatis dedit III Idus Maias 1472 (98).

LI.

Rerum gerendarum scientia ac morum suavitas, qua hominum animos sibi facile cardinalis devinciebat, brevi effecere ut, omni hæsitatione subiata, Venetus senatus in pontificis vota concederet fœdusque tandem percuteret quo nullum Italia gloriosius ac salubrius unquam conspexerat. Fœderis conditiones utrinque approbatas subscriptasque XIV Kal. Novembr. 1463, miro populus favore atque animi lætitia incredibili 62 audivit. Solemnes inde per urbem supplicationes ad opem divinam implorandam decretæ, ac legatus in celeberrimo D. Marci foro cum bellum Turcis publice indixit, tum Ecclesiæ thesauros universis reclusit qui vel arma corriperent vel aliquam pro viribus pecuniæ

(94) Vide Append. monum., n. 6.

(95) Pontificias has litteras ex autographo desumptas refert Wadding. *Annal. Minor.*, tom. XIII, p. 264.

(96) Vide Schioppalalb. Dissert., de qua inferius.

(97) Reliquiæ quas tabula hæc, variis imaginibus et laminis argenteis ornata, continet, duæ sunt Dominicæ crucis particulæ, duoque fragmenta tunicæ qua Christus Dominus usus est, in totidem thecis argenteis inauratis reposita. Qui plura de insigni hac tabula nosse cupit, is adeat Joan. Baptistæ Schioppalalbæ Dissertationem quam Venetiis edidit an. 1767.

(98) Vide eumdem, *ibid.*

decentis aspectum, suis illud sumptibus reficere atque ornare constituit, dummodo sibi suisque hæredibus nominandis Romanus pontifex sacellum idem tanquam jure gentilitio possidendum concederet. Gratam summopere hanc Nicæni deliberationem habuit Pius, ex eo maxime quod cardinalis jam tum sacello eos annuos destinabat proventus qui unum saltem presbyterum alerent, cujus **58** essent partes, ut sacrum ibi quotidianum atque alia officia peragerent. Itaque litteris in vulgus emissis pridie Kal. Maias 1463, omnia et singula ab eo postulata benigne indulsit (94) atque apostolica simul auctoritate firmavit.

XLVIII.

Ingens exarserat anno superiore inter Dominicanos et Minoritas contentio, inde orta quod Jacobus Picens, quem sacra facundia insignem jam supra ostendi, in suis ad populum concionibus Christi sanguinem passionis tempore effusum a divinitate sejunctum pronuntiasset. Cum dignam censura hujusmodi assertionem Dominicani esse dicerent, idque Franciscani negarent, et suam uterque ordo sententiam acerrime propugnaret, veritus pontifex ne aliqua hinc flamma exitialis erumperet, huic liti mature occurrendum putavit. Quæstionis igitur judices Nicænum atque Alanum cardinales (hic enim Dominicanæ familiæ, ille Minoritarum erat patronus) elegit deputavitque et omnimodam pacis reconciliandæ largitus est potestatem. Hi, partibus ad se vocatis, rationumque momentis theologicis accurate perpensis, silentium utrinque deinceps servandum decreverunt. Et quoniam Jacobus Brixiensis, Dominicanæ partis in hoc conflictu antesignanus, in quibusdam defecisse, in aliis vero excessisse apparebat, mandato judicum veniam petere a Picente Jacobo jussus est, cui pontifex insuper honorificas litteras in suæ testimonium innocentiæ concessit (95).

59 XLIX.

Etsi Pius nunquam animo belli sacri cogitationes dimiserat, tamen hoc anno 1463 in id vehementer cœpit incumbere, cum totam ferme Italiam pacatam jam cerneret. Eo autem magis hoc studio ferebatur quod Veneti, ob clades in Peloponneso nuper acceptas et belli gravissimi periculum impendens, armorum societatem, ut antea fecerant minime videbantur aspernaturi. Quamobrem nihil ultra differendum ratus, Bessarionem eo misit legatum, qui Sedis Apostolicæ nomine iterum fœderis leges proponeret, senatumque hortaretur ad classem prævalidam ope communi parandam, cujus tantum robore ac præstantia spes erat posse hostium vires, nondum æque ac bello terrestri metuendas, infringi. His ille instructus mandatis ad Venetam profectus est urbem, et navi excelsa, quam Bucentaurum vocant, exceptus, eos omnes a senatu et duce Christophoro Mauro honores retulit qui magnis tantum principibus concedi solent (96): nam et inter patricios reipublicæ confestim adlectus est, et in supremis admistus comitiis aureum globulum non urna clausa, ut cæteri, sed aperta extraxit, potestatemque eligendi magistratus nullo sortis discrimine obtinuit.

L.

Venetiis cum degeret et legati munere fungeretur, oratorium quod pertinet ad vetustam ac prænobilem sodalitatem seu scholam, ut aiunt, Charitatis, invisere optavit. Eo inspecto, cum illum custos et sodalium primores orassent ut suum quoque nomen sodalitio ascribi **60** permitteret, eorum preces humanissime admisit, et ritu instituti servato, album sodalitatis vestem accepit. Deinde piis moribus religiosisque Societatis operibus magnopere delectatus, ut gratum se illi benevolumque probaret, antiquam tabulam, in qua Græco more reliquiæ claudebantur insignes (97), dono obtulit, ea nihilominus lege ut cimelium hoc sacrum penes se ad obitum usque remaneret. Et ne ulla posthac oblivio aut occasio incideret voluntatis commutandæ, IV Kal. Sept. 1463, notarii manu chartam donationis inter vivos confecit. Verum cum postea, hoc est sub initium anni 1472, in Galliam legatus abiret, senioque jam gravis tum vitæ exitum, tum itineris casus pertimescens, hanc amplius **61** noluit præclaram tabulam domi retinere, sed Venetias præmisit, quemadmodum e litteris patet quas e Bononia ad sodales Charitatis dedit III Idus Maias 1472 (98).

LI.

Rerum gerendarum scientia ac morum suavitas, qua hominum animos sibi facile cardinalis devinciebat, brevi effecere ut, omni hæsitatione subiata, Venetus senatus in pontificis vota concederet fœdusque tandem percuteret quo nullum Italia gloriosius ac salubrius unquam conspexerat. Fœderis conditiones utrinque approbatas subscriptasque XIV Kal. Novembr. 1463, miro populus favore atque animi lætitia incredibili **62** audivit. Solemnes inde per urbem supplicationes ad opem divinam implorandam decretæ, ac legatus in celeberrimo D. Marci foro cum bellum Turcis publice indixit, tum Ecclesiæ thesauros universis reclusit qui vel arma corriperent vel aliquam pro viribus pecuniæ

(94) Vide Append. monum., n. 6.

(95) Pontificias has litteras ex autographo desumptas refert Wadding. *Annal. Minor.*, tom. XIII, p. 264.

(96) Vide Schioppalalb. Dissert., de qua inferius.

(97) Reliquiæ quas tabula hæc, variis imaginibus et laminis argenteis ornata, continet, duæ sunt Dominicæ crucis particulæ, duoque fragmenta tunicæ qua Christus Dominus usus est, in totidem thecis argenteis inauratis reposita. Qui plura de insigni hac tabula nosse cupit, is adeat Joan. Baptistæ Schioppalalbæ Dissertationem quam Venetiis edidit an. 1767.

(98) Vide eumdem, *ibid.*

summam conferrent. Ut vero et ipse, quantum domesticæ rationes sinebant, exemplum cæteris munificæ largitatis præberet, suo ære atque impensis triremem construi ac rebus omnibus ad pugnam aptis communiri mandavit. Lætum hoc puntium ut Pius accepit, et animo valde recreatus est, et Veneto oratori apud se agenti negotium dedit ut reipublicæ maximas suo nomine grates laudesque rependeret.

LII.

Ex eo tempore quo belli societas declarata est, omnem Veneti ac pontifex curam classi ornandæ sociisque navalibus atque armis in usum pugnæ maritimæ apparandis dederunt. Assidua hæc occupatio hiemem totam absumpsit, nec ante cessavit quam anni sequentis æstas jam esset adulta. Interim Nicænus in cœnobio S. Georgii Majoris, nequam animo piam facultatum suarum dispositionem conceperat, morte præventus imperfectam relinqueret, ultimum condidit testamentum per acta rogatum Joannis de Heesbem imperialis notarii XIII Kal. Mart. 1464. Chartæ hujus exemplum, quod suo loco transcriptum exhibeo (99), tabularium asservat basilicæ SS. XII Apostolorum. In eo præter alia notatu digna, legenti animadvertere fas est quot ille quantisque donis D. Eugeniæ sacellum ditaverit, sive in argento confecto, sive in sacris vestibus, ac rebus diversi generis haud modici quidem 63 valoris. Licet etiam cognoscere qua forma sepulcrum in eodem sacello sibi fieri præceperit, epigraphen statuens paucis his verbis in fronte ponendam: *Bessarion, episcopus Tusculanus, S. R. E. cardinalis, patriarcha Constantinopolitanus, sibi vivens posuit.*

LIII.

Paratis jam omnibus ad profectionem et bellum opportunis, ipse dux Venetus Christophorus Maurus, comite legato apostolico, classem conscendit XIII Kal. Augusti, atque iter Anconam versus direxit, ut illic se cum pontifice et reliquo triremium apparatu conjungeret. Eo Pius, moræ impatiens, aliquot ante dies pervenerat, sed valitudine adeo affecta, ut corporis vires penitus fractas vix animi robore sustentaret. Itaque, hoc unum assecutus ut classem urbi adventantem conspiceret, in lectulum decidit, auctoque febris ardore, ultimum sibi diem adesse cognovit. Quamobrem, Ecclesiæ sacramentis susceptis, cardinales qui secum tunc erant ad se vocari jussit. His ocius cubiculum ingressis, veniam primum, si quid minus bene administrasset, poposcit; mox, deficiente jam spiritu, vocibus interruptis fidei custodiam omnibus et Ecclesiæ universalis curam commendavit; ad hoc enim in supremum religionis senatum adlectos fuisse 64 ut consilio et opera Christianæ rei periclitanti succurrerent, et populis facem præferrent in Dei lege adimplenda, qui pro cujusque merito præmia vel pœnas retribuit. Hæc omnia Papiensis distinctius narrat epistola 41.

65 LIV-LV.

Obiit Pius in pervigilio assumptæ in cœlum Deiparæ, cum sex annos nec integros in cathedra divi Petri sedisset. Eo defuncto id contigit quod fieri ut plurimum in rebus hujusmodi solet, nempe ut fœderis compago atque omnis belli sacri exspectatio corrueret. Nihilominus Patres, post funus rite absolutum, ne rei Christianæ pro sua facultate deessent, consilio habito, triremes ecclesiasticas Venetis, aurum autem a pontifice relictum (1) Pannoniæ regi Mathiæ concessere, ea lege ut hic terra, illi vero mari bellum cum Turcis inchoatum viriliter gererent. Inde Romam profecti, celebratisque de more comitiis, primo statim suffragiorum concursu Petrum Barbum, cardinalem tit. S. Marcelli, elegerunt. In quo illud animadversione dignum existimo, quod, etsi Petrus plura quam lex jubet suffragia numerabat, tamen, ut unanimis consensio haberetur, uniuscujusque sententiam iterum exquiri voluere. Itaque Bessarion, qui principem in collegio locum tenebat, singulos Patrum ordine appellans, rogavit num factam probarent reciperentque electionem. Cum sibi placere omnes ad unum respondissent, ad Petrum conversus: *Patres*, inquit, *hi te in pontificem elegerunt, et ego omnium nominibus ego te eligo* (2). His dictis pontifex salutatus et vestibus consuetis indutus, Pauli II nomen, gratulantibus cunctis, accepit.

66 LVI.

Egregiam hic pontificatus initio de se opinionem ac spem commovit: nam et belli in Turcas urgendi studio flagrare visus est, et plura mitis ingenii documenta ac munificæ liberalitatis exhibuit. Verum, assentatoribus obnoxius, una in re bonorum animos haud parum offendit conturbavitque. Placita quædam seu leges Ecclesiæ perutiles in comitiis latæ fuerant, easque collegium omne ac Paulus ipse non modo ante, sed etiam post electionem firmaverat. Cum suam his legibus auctoritatem imminui putaret, grave admodum id sibi ducere, et mox partim blanditiis, partim vi contendere cœpit ut novum chirographum, quo irrita ea omnia fiebant, cardinales subscriberent. Hoc omnes pariter aversabantur, unoque ore affirmabant, sibi minime integrum esse ea pacta rescindere quæ communi suffragio atque interposito juramento sanxissent. At Paulus adeo importune ac vehementer instabat, ut præter Joannem Carvajalem, priscæ virtutis summæque constantiæ virum, unus post alium voluntati pontificis obsequi debuerit; imo intemperans adeo nimiusque in hoc fuit, ut Nicænum nostrum e cubiculo refu-

(99) Vide Append. monum., n. 7.

(1) Pecuniæ summam in belli sacri usum a Pio II adjectam ejusque in locullis repertam quinquaginta duo millia aureorum fuisse Raynaldus tradit ad an. 1464 *Hist. eccles.*, tom. X, num. 52.

(2) Vide card. Papiens. Comment. lib. II.

gientem veste apprehensa retraxerit (3), et sub anathematis pœna suam quoque manum apponere chirographo adegerit.

LVII.

Cæterum, quousque Paulus Ecclesiæ præfuit, suavem hunc fructum ex eo tulit Bessarion, quod a publicis curis solutus totum se Musis tradere atque otium potuit litterarum sectari. Multa quidem his annis 67 cum Græco tum Latino idiomate lucubravit, quæ omnia si velim percurrere, nimio fortasse molestior sim quam ratio postulat. Sed aliquam ut partem eorum attingam, præter varias epistolas, quarum editæ habentur nonnullæ, ac longe plures anecdotæ nondum prodiere (4), quatuor insignes orationes composuit quibus Italos principes post captam a Turcis Eubœam (5) plurimasque ibi cædes patratas e somno excitare et 68 ad bellum cum hoste atrocissimo capessendum impellere conatus est. Has paræneses qui leget fateri extemplo debebit, nullas ab eo partes eximii oratoris omissas, quo Barbarorum audaciam, Christianæ reipublicæ ignominiam et Italiæ periculum ob oculos poneret nisi quam primum arma ad ultimam avertendam perniciem expedirent. Frustra tamen labor omnis hic fuit, cum populi ac principes privatis cupiditatibus acti, se invicem potius lædere ac de minimis rebus conflictari vellent quam gentis laudi et securitati consulere.

LVIII.

Sed nullo opere magis inclaruit quam eo quod scripsit et Pauli II temporibus vulgavit contra Platonis calumniatorem, cujus operis ratio atque institutum ut planius innotescat, rem ab origine repetendam existimo. Georgius Gemistus, quo duce ac magistro Bessarion Platonice doctus evaserat, ad synodum Florentinam cum venisset e Græcia, multos doctrinæ quam profitebatur discipulos fautoresque, ac præ aliis Cosmam Mediceum habuit, tunc opibus atque auctoritate florentem. Laudis dulcedine largiorisque compendii spe ductus, ut Itala ingenia ad novum hoc studium excolendum accenderet, librum Græce conscripsit emisitque in lucem, quo Platonicam philosophiam cum Aristotelica comparans, illam in cœlum extulit, hanc vero multum depressit ac pene ludibrio traduxit. Permultas hic liber gravesque lites non tam inter nostros illius ævi philosophos quam inter Græcos ipsos excitavit. Præter alios 69 qui Gemisto responsum fecerunt, Theodorus Gaza, Græcorum omnium qui tum apud nos versabantur eruditissimus, Stagiritæ causam defendendam suscepit, librumque edidit quo, Platonicas opiniones convellens, Aristotelis auctoritatem ac gloriam asserere studuit. Huic Nicænus, Gemisto favens, contrarium libellum opposuit hoc titulo inscriptum : *De natura et arte*. At cum ambo essent viri placidis moribus ac humanissimis præditi, nil quicquam dissentiendo scripsere quod modestæ atque amicæ disputationis fines excederet.

LIX.

Eamdem hanc animi moderationem nequaquam adhibuit Michael Apostolius, qui post Græcum 70 imperium eversum patria extorris omnique fortuna exutus, in domo Nicæni unicum calamitatis perfugium invenerat. Hic, seu quadam impulsus maledicendi rabie, seu placendi fiducia, si Theodorum, Platonicis dogmatibus detrahentem, validius premeret exagitaretque, acerbissimo tum illum, tum Aristotelem scripto appetere nequaquam erubuit. Andronicus Callistus, vir doctus et Nicæno æque charus ac familiaris, hac tanta indignitate commotus, apologiam pro Theodoro, sobrie tamen benigneque scriptam confecit, eamque una cum Apostolii syntagmate legendam tradidit Bessarioni, qui omnem perosus contumeliæ speciem, Michaelis audaciam ac procacitatem gravissime tulit. Itaque, ut grates egit Andronico maximas

(3) Vide card. Papiens. Comment. lib. II.

(4) In archivo Vaticano sanctiore quatuor habentur Nicæni epistolæ autographæ ad card. Papiensem, quas Cajetanus Marinus, ejusdem archivi custos ineditas putat. In Vaticana bibliotheca plurimæ tum Græcæ tum Latinæ servantur ; multas etiam possident Veneta D. Marci et Mediceo Laurentiana. Alias prætereo quæ sparsim exsistunt in bibliothecis nobilioribus, atque unum solummodo hic addo, ex Petri Criniti litteris ad Alexandrum Sarthium datis ac editis inter Opera Politiani Lugduni 1527, manifesto colligi, Nicænum de Fabio Dorsenno, antiquo poeta comico, in sua quadam egisse epistola quam Theodoro Gazæ inscripserat.

(5) Chalcidis expugnationem et Eubœam a Turcis occupatam IV idus Julias 1470 ita describit Philelphus in litteris ad Fridericum, Urbini ducem : *Modo*, inquit, *Itali universo mari imperitabant, eranique Barbaris longe ac late formidolosi. Ecce repente ex Hellesponto inopinata procella tempestasque erumpit, ac velut immane ac terribile quoddam fulmen, fugato Venetorum præfecto Nicolao Canale, prudentissimo fortissimoque viro, Turcorum classis in Euripum irruit, eodemque temporis quasi puncto impius tyrannus Mahometus ingentibus copiis per continentem eodem advolat, et quod ex omni hominum memoria nunquam est auditum, Euripo freto, ut uno eodemque rumore apud omnes increbuit, ex inferiore parte saxorum molibus terræque vi completo atque obstructo, Eubœam continenti adjungit ; ex superiore autem validissimo id ponte conjungit, quem ipsum duabus utrinque lateritiis turribus ad ipsas Euripi fauces ita munit, ut ne universo quidem humano generi patere aditus viribus ullis quiverit. Chalcis, urbs antiqua et nobilis, et cum propugnatoribus, tum rebus omnibus munitissima, ubi mensem totum per summas difficultates obsessa, dies septem continuatos noctibus pertinacissime terra marique oppugnatur, per ingentissimas tandem bombardarum moles latissimis illis editissimisque muris solo æquatis, ad* IV *idus Julias et ipsa vi capitur et universa Christianorum multitudo ad unum crudelissime trucidatur totum triduum. Heu miseram nostræ religionis sortem ! Hæc spectant perinde atque in theatrali ludo principes Christiani, et non modo non dolent seque ad ulciscendum accingunt, sed lætantur potius atque exsultant, nescii sane illi, ut mihi videntur, fore ut ea ruina nobis omnibus naufragium paret.*

eumque summopere commendavit quod, humanior longe ac prudentior, nulla in æmulum retorsisset convicia, ita severe ac graviter Apostolium increpuit elegantissima epistola, in qua Theodorum ait de bonis litteris adeo præclare meritum ut laudibus potius cumulari quam proscindi contumeliis debuerit; bonam causam non jurgiis ac maledictis, sed rationibus argumentisque defendi, 71 et eos qui alterius famam injuste lædunt, ad palinodiam absque ulla tergiversatione canendam teneri. Postremo addit se plane confidere Michaelem hæc monita tanquam benevolo ex animo ac paterno amore profecta æqui bonique facturum.

LX.

Finem hic habuisset hæc controversia, nisi Georgius Trapezuntius, in medium prosiliens et libero nimium ac fervido ingenio abreptus, novum Platoni ejusque defensoribus bellum indixisset. Nicæni domum et hic frequentabat, illiusque indulgentiam ac patrocinium suis in rebus fuerat sæpenumero expertus. Sed cum Theodorum Gazam ob doctrinæ præstantiam 72 magno apud illum in pretio esse, suamque eruditionem ac scripta postbaberi ægre ferret Georgius, sua illuc studia conatusque convertit ut nullo pacto hanc tacitam injuriam inultam dimitteret. Primo igitur Græcam epistolam edidit, cujus epigraphe : *Utrum natura consilio agat;* in qua, dum simulat sibi cum Gaza rem esse, Nicænum ipsum stylo amarulento perstrinxit, ea scribendi licentia usus quæ neminem alium, nedum hominem multis obstrictum beneficiis, deceret. Postea, hæc prima velitatio fuisset, ut suam latius evomeret bilem et præsulis animum acrius ureret, quem Platoni addictum unice noverat, librum composuit Latino sermone, inscriptum : *Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis.* In eo, quemadmodum Stagiritam Platoni longe anteposuit, ita nullum delicti genus est, nulla hominum gentiumque calamitas quam non hujus doctrinæ tribuendam assignandamque censuerit.

LXI.

Parum feliciter insana hæc temeritas auctori suo cessit; etenim Bessarion in libro quem supra indicavi tanta eloquentiæ doctrinæque vi Platonis causam defendit, ut Georgius apud eruditos quosque maligni petulantisque scriptoris notam subierit, nec minimam fecerit in reliquum vitæ tempus nominis ac dignitatis jacturam. Quinto vel sexto demum Pauli II anno apologeticum hoc opus in lucem prodiit summosque doctorum hominum plausus excitavit (6), non tantum quod æmuli 73 calumnias dissilasset, sed quia omnigenum protulisset eruditionis ac scientiæ sublimioris thesaurum, ut Platina (7) confirmat his verbis : *Hinc est certe quod hauriant theologi, philosophi, mathematici, oratores, dialectici et quodvis genus hominum civilium ac studiosorum. Nullam sectam philosophorum prætermittit quam non notet; quid quisque dixerit, quid probari improbarive possit, ostendit. Ut Pythagoreorum nimiam pietatem, Cynicorum rusticitatem, Stoicorum austeritatem carpit, ita Peripateticorum et veterorum Academicorum mediocritatem laudat : extollit Aristotelem, Platonem principem philosophorum facit, quocum plura Christianis ostendit convenire quam cum aliquo philosophorum. Neque id quidem theologorum nostrorum auctoritate tantummodo probat, verum etiam syllogismo et rationibus, quibus adversarium ita circumagit et opprimit, ut neque quo se recipiat calumniator divi Platonis habeat, neque quid respondeat obrutus argumentis satis inveniat.*

LXII.

Elogio Platinæ testimonium accedat Campani (8), qui Domitio Calderino scribens, et Georgii ausum et stultitiam reprehendens, sic ait : *Ad hæc Bessario quinque libris ita respondit, ut quanquam anteponit Platonem, non minus quam ipse adversarius Aristotelem laudet. Opus est plenum modestiæ, scientiæ rerum altissimarum atque ingenii plenius. Exhaustum dicas omnem Græcorum Latinorumque auctorum supellectilem; neque enim una est consuetudo, quia impetit argumentis, pugnat testibus, premit exemplis, vimque omnem adversarii ratione enervat, dejicit copia, varietate labefactat, modis omnibus frangit, dissipat, calcat, 74 ut non corruisse modo quæ sunt objecta, sed evanuisse omnino videantur. Nec censeas rem tantam unius esse conatus; omnes artes, omnium artium loci aperiuntur. Ornatu vero est tanto, ut cum aliis omnibus, tum hac præcipua re dignus unus putetur Bessarion, qui Platonem tueatur; quippe luce quadam verborum sententiarumque majestate quidquid dicit illustrat. Sed hæc ingenii est felicitas. Quid arcana illa rerum divinarum? Nihil de mente Dei, nihil de cœlo mutum aut involutum dictum ab illis, quod Bessarion non, ut ita dicam, resupinaverit posueritque in aperto... Dicam aperte quod sentio, neminem alium neque Platonem potuisse defendere gravius, neque de Aristotele moderatius loqui, neque districtius et verius de utroque sentire, et Platonis atque Aristotelis disciplinam omnem contineri in his libris, nec ita contineri ut capita duntaxat subappareant rerum maximarum; res ipsæ exstant totaque aspiciuntur*, etc.

LXIII.

Lucubrandi studium ita Nicænus tempe-

(6) Inter alios qui Nicæno de insigni hoc opere gratulati sunt, id per epistolas fecere Nicolaus Perottus, Omnibonus Leonicenus, Naldus Naldius, Marsilius Ficinus, Antonius Panormita, Franciscus Philelphus et Joannes Argyropulus; quas omnes epistolas, una Naldiana excepta, a Leone Allatio e codicibus Vaticanis eruitas P. Bonav. Malvasia vulgavit in libro *De SS. XII Apost. basilica*, Romæ edito 1665.

(7) V. Platinæ Orat. paneg.

(8) Joan. Ant. Campanus, Epist. lib. v, ep. 30, ed. Mediol. an. 1497.

rabat, ut aliquam diei partem dulcibus amicorum confabulationibus daret. Præterea litterarios conventus, a se domi jam pridem habitos institutosque, tam sedulo fovere pergebat, ut nemo tunc Romæ paulo eruditior exsisteret qui non illuc frequentius conveniret, atque in ea se palæstra exerceret unde laudem quisque colligere et litteræ poterant adhuc rudes atque impolitæ in pristinum nitoris cultum reverti. Interdum etiam, comitibus assumptis quos magis charos ac longa consuetudine perspectos habebat, in agros 75 vel alio extra Urbem animi relaxandi gratia commeabat. Ibi, ut vires laboribus imminutas reficeret, amœnis deambulationibus jocisque liberalioribus indulgebat, prout fors vel occasio molestiæ detergendæ risusque excitandi materiam præberet. Horum unum libentius hic profero tum quia, ni fallor, ad hæc vel proxima his tempora pertinet, tum quia nos admonet quæ ratio habenda sit hominum qui, gloriæ cupidi, præter jus fasque summis ingeniis debitos præripiunt honores, et simioli cum sint, leonis pellem gerere se posse confidunt.

LXIV.

Abbatiam S. Crucis de Fonte Avellano nuncupatam in ditione Urbinate cardinalis obtinebat, illam Nicolai V aut successoris Callisti beneficio assecutus (9). Eo loci cum versaretur, insulsum quemdam nactus est hominem Paulum de Godiis, Pergulanum, qui se omnibus disciplinis ac etiam poesi egregie instructum dictitans, ipsius manu poeticæ coronæ decus accipere flagrantissime optabat. Lepida hæc res risuque digna Nicæno visa est, ac maxime postquam, experimento facto, luteus ille doctor ac vates e trivio, non omnis modo scientiæ inops, sed mentis non plane compos apparuit. Huic igitur nebuloni ut illuderet, honorem coronationis decrevit, et magno comitum ac famulorum numero deductus, in montem Catriam, unum e præcelsis Apennini jugis, ascendit. Ibi Paulo coram se provoluto, inter plausus cachinnosque astantium, sertum 76 arundinum foliis laurique contextum imposuit; qua cæremonia peracta inceptus ille thraso, ut hilaris multum inflatusque discessit, sic mirificos de se ludos omnibus qui suam futilem conspuebant coronam exhibuit. Hujus facti memoria etiam nunc exstat in diplomate quod ridicule ac barbare scriptum ex industria videtur, quodque depromptum trado (10) e codice Vaticano Urbinate n. 692.

77 LXV.

Quamvis Bessarion, quod antea ostendimus, nullam rem magis in votis haberet quam ut D. Basilii ordo per Italiam collapsus reflorescerat, ejusque rei ergo cœnobia singula in veterem studuisset monasticæ disciplinæ splendorem revocare, nihilo tamen secius ea tunc morum pravitas erat ac temporum labes, ut quidquid bonæ frugis cardinalis patronus intulerat, id totum turpis quædam consuetudo vivendique licentia corrumperet. Etenim archimandritæ, ad quos præcipue munus vigilandi spectabat, ne Græci sermonis usus ac studium deficeret, neve antiquæ regulæ præscripta obsolescerent, ipsi omnium primi cœnobiticæ austeritatis leges perfringebant, non tantum labores et curas regimini annexas refugiendo, quantum vitæ mollioris ac delicatioris 78 oblectamenta sectando, haud aliter quam laici opulentique homines facerent. Hinc proventuum clades ac dissipatio, quos in proprios usus convertere et in suos etiam consanguineos transfundere non verebantur; hinc æque monachorum ignavia atque omnis disciplinæ claustralis perversio, cum nemo hisce exemplis ante oculos positis, neque servitio rei divinæ studeret, neque scientiæ quæ viros ecclesiasticos decet, unquam intenderet.

LXVI.

Deplorandus hic status Basiliani ordinis valde Nicænum sollicitabat, qui, has regulæ maculas detergere cupiens, nullam rebatur ad hoc medelam aptiorem quam si comitia generalia haberentur in quibus abusus omnes corrigendi esset locus. Eo igitur operam dante, Romæ comitia in ipso SS. XII Apostolorum templo sunt celebrata. Multum inde amissi splendoris regularis disciplina recepit, cum nihil in rebus communi sententia decretis omissum fuerit quod perveteri instituto firmando renovandoque conduceret. Harum constitutionum exemplum vernaculo sermone conscriptum exstat in codice 6204 bibliothecæ Vaticanæ, ejusque primum caput sive exordium, quod infra hic pono (11), duo continet 79 sphalmata quæ mirari subit Petrum Pomponium Rodotæ nequaquam vidisse cum exordium hoc ipsum in opere suo retulit Romæ impresso

(9) Contigisse id arbitror anno 1455 vel 1456; nam viros clar. Mittarellium et Costadonium in *Annal. Camaldul.* tom. III, p. 241, hæc adnotasse reperio: *Post hunc annum* (1454) *defunctus est Petrus de Serra, abbas S. Crucis, post quam commendationem monasterii accepit Bessarion, episcopus Nicænus, S. R. E. cardinalis.*

(10) Vide Append. monum., n. 8.

(11) *In nomine Dei nostri Jesu Christi. Amen. Anno 1466, nel mese di Novembre.*

Capitolo generale per comandamento del nostro signore Sisto, per la divina provvidenza papa IV, celebrato in Roma, dalla religione di S. Basilio nella chiesa delli XII Apostoli, presenti due Rmi cardinali, cioè D. Tarantino penitenziere et D. cardinale Niceno; nel qual capitolo primamente per consentimento di tutti sono eletti nove signori abati, li quali volsero chiamare definitori di ciascheduna provincia, alli quali insieme con li pred. visitatori hanno commesso autorità di statuire, ordinare e definire tutte quelle cose, quali vedranno appartenere alle loro riformazioni. Li quali pred. PP. dapoi più et più volte si sono congregati nel luoco deputato e avute consiglio delli altri signori abati e tutti così diligentemente esaminati, e finalmente se gli ordinò in questi statuti, overe definizioni le quali buonamente comandiamo osservare.

an. 1640. Unum est quod comitia hæc habita dicuntur anno 1466, jussu Sixti IV pontificis, cum palam omnibus sit Sixti electionem non antea contigisse quam VII idus Augusti 1471. Alterum, quod iis una cum Bessarione nostro præfuisse narratur cardinalis Tarantinus, summus Ecclesiæ Romanæ pœnitentiarius, qui a longo tempore, nempe ab anno 1449, e vivis excesserat. Facile tamen hæc conciliari posse videntur, si comitia præiicta vel ad annum 1466, sub Pauli II pontificatu spectare velimus, vel etiam ad annum 1471, statim post Sixti creationem qui Paulo successit. Pro cardinali autem Tarantino legendum arbitror Calendrinum, episcopum Portuensem et majorem pœnitentiarium ab anno 1464 usque ad 1478, quo vivere desiit.

LXVII.

Eodem hoc anno 1466, cum D. Eugeniæ sacellum ipsemet cardinalis in formam elegantiorem restitui picturisque ornari curasset, in eo pariter tumulum quem sibi post obitum fieri voluerat, hac epigraphe insculpta construxit (12).

BESSARION EPISCOPVS TVSCULANVS
S. R. E. CARDINALIS PATRIARCHA
CONSTANTINOPOLITANVS
NOBILI GRÆCIA ORTVS ORIVNDVSQVE
SIBI VIVENS POSVIT
ANNO SALVTIS MCCCCLXVI
ΤΟΥΤ' ΕΤΙ ΒΕΣΣΑΡΙΩΝ ΖΩΝ ΑΝΥΣΑ
ΣΩΜΑΤΙ ΣΗΜΑ
ΠΝΕΥΜΑ ΔΕ ΦΕΥΞΕΙΤΑΙ ΠΡΟΣ ΘΕΟΝ
ΑΘΑΝΑΤΟΝ (13).

80 Post hæc, liberalitate sua ductus, et Numinis cultum ut latius proferret, præter dotem sacello jam constitutam (14) optimum eidem amplumque latifundium donavit, atque alia insuper non pauca nec minimi valoris in sacros usus adjecit, quæ legi possunt in postremo descripta instrumento donationis quod IV Idus Apriles 1467 coram se confici jussit, et solita notarii publici auctoritate rogari (15). Quo autem hæc omnia in perpetuum rata atque inconcussa manerent apostolicæ constitutionis robur a Paulo II imploravit, qui ejus annuens libentissime votis, bullam aliquot post menses emisit **81** in qua universa et singula per Nicænum disposita, tum quoad ipsam donationem, tum quoad cultum sacelli et rem sacram per Minoritas conventuales in eo peragendam inviolabiter atque omni cum fide servari mandavit (16).

LXVII.

Huc usque cardinalis Ecclesiæ Tusculanæ regimen ad quam e diœcesi Sabinensi fuerat translatus, retinuit. Verum his temporibus, hoc est anno 1468, e Tusculano iterum Sabinorum episcopus evasit. Quæ fuerit causa ob quam nova hæc accidit translatio, seu potius regressio ad veteres insulas, omnino latet. Illud solummodo notatu est dignum, quod multæ hinc ambages ac lapsus eruditorum manarunt, dum nemini prorsus hæc altera diœcesum earumdem permutatio venit in mentem. Primus hanc rem prælaudatus Schioppalalba (17) suspicari cœpit, tum quia Bessarion episcopum Sabinensem se vocat in epigraphe quam sacro donario apposuit Venetias misso sub initium anni 1472, tum quia hic titulus legitur in pluribus mss. codicibus ac etiam libris impressis ab anno 1469 ad annum 1471. Quamobrem, sedula perquisitione facta, nodum denique hunc solvit caliginemque omnem discussit ope clar. præsulis Josephi Garampi; is enim in lib. LXXXI *Obligat. cameral.*, p. 50, ad an. 1468, hæc notata invenit: *Die* 29 *Octob. ven. vir D. Johannes de Heesboem, canonicus S. Severini* **82** *Coloniensis, reverendiss. D. Bessarionis, episcopi Sabinensis, secretarius et familiaris, obtulit cameræ apostolicæ pro communi servitio dictæ ecclesiæ ratione translationis de persona sua de Ecclesia Tusculana ad dictam Ecclesiam Sabinensem auctoritate apostolica, sub datum Romæ apud S. Marcum pridie id. Octobr. anno* V, *florenos auri de camera*.... Ex quo testimonio satis superque liquet Ciacconium, Ughellium, Boernerum cunctosque alios esse corrigendos scriptores qui Nicænum putarunt ad exitum usque vitæ Ecclesiam Tusculanam rexisse.

LXIX.

A tenera ætate librorum exarserat studio incredibili sibique multos, ut ipse ait in epistola ad Christophorum Maurum, Venetæ reip. ducem, partim exscribendo, partim, si quos unquam nummos haberet, coemendo paraverat. Verum hæc ipsi tam chara diuque cumulata supellex tunc longe crevit cum, honoribus atque opibus auctus, Romæ sedem locavit. Potissimum vero id accidit cum Byzantio expugnato, res civium omnes ac

(12) Hodie tabula hæc marmorea translata ac parieti affixa conspicitur in atrio quod est inter basilicam et cœnobii ædes, subterque sculpta cardinalis insignia ostendit, quæ superius septem exhibent stellas totidem scutulis inclusas, inferius autem crucem Græcam duabus manibus apprehensam.

(13) Distichon hoc eruditi plures Latino carmine reddiderunt; sed nemo melius Majorano Salentino, qui sic vertit:

Bessarion feci hunc tumulum qui conderet ossa;
Venerat unde olim spiritus astra petit.

(14) Dos a Bessarione D. Eugeniæ sacello primum constituta ad hoc ut presbyter sæcularis ibi sacrum quotidie faceret, vinea fuit prope ecclesiam S. Cæsarii sita, quam propria pecunia acquisierat. At hoc anno ei latifundium longe fructuosius adjecit quod, vulgo nuncupatum *Cecchignola nova*, extra portam Capenam possidebat emeratque ab hæredibus Paluti ac Thomæ Casate de Fuscis. Voluit autem ut Minoritæ conventuales tanquam sacellani perpetui ab eo declarati hos fundos administrarent fructusque perciperent, quandiu ipsorum ordo basilicam SS. XII Apostolorum retineret.

(15) Vide Append. monum., n. 9.

(16) Vide *ibid.*, n. 10.

(17) *Dissert. in perantiquam sacram tabulam Græcam*, etc., Venetiis 1767.

libri quoque in militis direptionem ac prædam concessere. Complura eo tempore, Græcorum præsertim scriptorum volumina congessit, multosque alios ejusdem generis libros, cum nullis expensis parceret, sibi describi amanuensium opera curavit, quorum nomina, ut moris tunc fuit, ad calcem notata Jacobus Morellius in Dissertatione super Venetam D. Marci bibliothecam recenset (18). **83** Præcipuus hic amor undique colligendi quidquid proficuum bonis litteris ac scientiis rebatur, si Platinæ credimus in sermone panegyrico, ipsi nil minus stetit quam triginta aureorum millibus, obtinuitque ea re ut nulla tunc temporis Italia tota librorum collectio haberetur quæ suæ vel numero vel præstantia anteiret.

LXX.

Diu suspensus animique anceps fuit utrum eximium hunc thesaurum Florentiæ mox, vel Romæ, an Venetiis potius asservandum relinqueret. Tandem, sive amicitiæ gratus atque honori quo se Venetus senatus inter patricios adlegerat, sive perpendens, quod ipse tradit in præfata ad Maurum ducem epistola, nullum Græcis e patria extorribus qui operam litteris navare cuperent, aptiorem locum, aut magis obvium, quam Veneiam urbem inveniri posse, D. Marco, ut antea fecerat Franciscus Petrarcha, bibliothecam suam perpetuo custodiendam largiri constituit. Itaque, habito primum indulto pontificio, memoratam epistolam ad Maurum ducem e Balneis Viterbiensibus, ubi tunc degebat, pridie Kal. Junias 1468 conscripsit. Hæc ejus deliberatio **84** ut mire placuit senatui ac duci, ita litteris honorificentissime scriptis multas ei grates retulerunt.

LXXI.

Integrum fere post annum, hoc est, mense Aprili 1469, hanc Nicæni bibliothecam Venetias deportatam et in ducali palatio repositam fuisse constat (19). Primus, ut fertur, illius curam præfecti titulo gessit M. Antonius Sabellicus, vir magni nominis ac doctrinæ; non antea tamen publico eruditorum usui patuit sedemque obtinuit propriam quam circa annum 1553, in quo splendidum elegansque ædificium, ubi nunc diligentissime custoditur, senatus decreto constructum fuit. Hinc factum haud temere quis asseveret, ut retroactis temporibus non levis momenti damnum sit passa sive custodum fraude sive oscitantia, qui veteres libros consulendos aut etiam describendos alienis manibus passim committere non dubitabant (20). Certum enim est quod **85** volumina aliquot insignia, olim a variis memorata scriptoribus, ibi nunc desunt (21). Imo si fides antiquo debet catalogo haberi, quem Cæsarea servat bibliotheca Vindobonensis, ex eo patet, codices a Bessarione donatos longe plures initio exstitisse quam ii sunt quos Index novissime confectus recenset (22). His mihi liceat hæc superaddere quæ penes Ptolemæum Flavium Anconitanum in *Sylloge cons.*, cap. 18, adnotavi: *Ostendit* (sic ille de Juvenale Sermonem habens) *mihi olim Theophilus Caballinus, Sentinas, codicem qui fuit Bessarionis.*

LXXII.

Sub finem anni 1468, Fridericus III imperator voti solvendi causa Romam venit. Huic tanto hospiti ut debitos præberet honores Paulus pontifex, quatuor primum episcopos designavit qui longius progressi Cæsarem adventantem exciperent. Duobus præterea cardinalibus, nempe Rothomagensi ac Francisco Picolomineo S. Eustachii diacono, negotium dedit ut bidui viam decenti cum pompa dimensi, idem et ipsi præstarent officium. Milvium pontem imperator aditurus cum esset, obviam habuit primo Urbis præfectum cum populi conservatoribus **86** capitibusque regionum; mox curiæ Romanæ præsules omnes cum tota pontificis aula, belli ducibus atque toparchis, qui longo agmine ac splendido ornatu ad portam Flaminiam in equis præcessere, quemadmodum narrat Papiensis (23). Ante portam sacer cardinalium senatus astabat, pro quo Bessarion, ut pote antiquior, principem Christianæ reipublicæ summum ornatissimis verbis allocutus est. Cætera quæ ad ingressum hunc pertinent apud Papiensem et Augustinum Patricium in litteris ad Joannem Manellum Cremanum scriptis, quas e bibliotheca Vallicellana erutas in tomo I *Musei Italici* p. 265 Mabillonius edidit, fuse satis ac luculenter exposita videri possunt.

LXXIII.

Licet Nicænus, præter cæteras quibus excelluit dotes, ea foret indole ingenii atque animi magnitudine, ut gloriam omnem in benefactis, non alienis in laudibus poneret, haud tamen defuere qui præclaros illius **87** virtutes, etiam dum viveret, scriptis extollere atque hominum tradere memoriæ sata-

(18) Græci calligraphi quorum opera in describendis codicibus cardinalis usus fuit, plerumque viri cogniti erant eruditione ac litteris, ut Joannes Argyropulus, Michael Apostolius, Demetrius Sguropulus, Joannes Plusiadenus, Cosmas monachus, Georgius Zangaropulus et Joannes Rhosus, de quo supra mentionem feci.

(19) Vide Flam. Corn. *Eccles. Venet.*, Supplem., p. 416.

(20) Ex nonnullis Ang. Politiani litteris apparet Laurentium Medicem pluries a senatu impetrasse D. Marci codices cum Florentiæ, tum Venetiis describendos. In ea quæ Laurentio Veneto data fuit an. 1486, sic ait: *Libellos tuos atque item quos ex bibliotheca ista codices habemus, remittemus cum primum isthuc orator noster Florentinus se contulerit. Pausaniam vero exspectamus cum sibi erit commodum.*

(21) Vide Jac. Morellii Dissert. super D. Marci biblioth., editam Venetiis an. 1774.

(22) Catalogus Vindobonensis 980 Græcos Latinosque codices exhibet; 834 duntaxat is quem Zanetrius et Bongiovannus in lucem protulere an. 1740 et 1741.

(23) Comment. lib. VII.

gerent. Cumulate id præstitit episcopus Aleriensis (24) in ea Præfatione qua typis excusos in domo Petri de Maximis Apuleium et Alcinoum anno 1469 in publicum rei litterariæ commodum ac emolumentum emisit (25). Idem fecit et alius quidam anonymus cujus elogium, his ferme temporibus scriptum et e codice Vaticano 3621 desumptum inter Appendicis monumenta communico (sub num. 11). Novissime Platina sermonem panegyricum, de quo pluries occurrit mentio, composuisse videtur ; in eo siquidem apologeticum opus quod Nicænus Platonis doctrinam ac dignitatem vindicaturus elucubravit, nec antea, ut arbitror, prelo subjecit quam anno vertente 1470, jam plane absolu um atque ubique vulgatum sic inquiens ostendit : *Non est passus quempiam bene de genere humano meritum maledicentia post mortem lacerari ; unde acerrime in calumniatorem Platonis insurgit eo volumine, et quidem divino, quod nuper magna cum vestra expectatione edidit.*

88 LXXIV.

Oriente toto subacto, atque etiam Illyrico occupato, Turcarum potentia eo usque creverat, ut ipsi Germaniæ arma ostentando terrorem inculeret. Hanc pestem ut averteret Cæsar, principum auxilia postulanda decrevit, simulque pontificem rogavit ut aliquem e sacro collegio illuc mitteret qui Ratisponensi conventui præesset, ac ea proponeret quæ ad salutem facerent Christianæ gentis in tuto collocandam. Ad hoc muneris Paulus cardinalem Senensem Franciscum Picolomineum elegit, cujus prudentia supra ætatem fulgebat, quemque Germanis ex eo gratum acceptumque sperabat quod penitus eorum linguam ac mores cognosceret. Hic reliquos inter egregios viros quos ea in legatione comites habuit familiaresque, Joan. Antonium Campanum, episcopum Interamniensem elegit, ut ejus insigni dexteritate ac facultate oratoria uti posset in iis quæ confici et a principum conventu impetrari oportebat. Dein, paratis omnibus ad profectionem necessariis, XV Kal. April 1471 Urbem reliquit et in Germaniam quam maximis potuit itineribus properavit.

LXXV.

Nihil inexpertum legatus omisit quo Imperii ordines in unum collectos expergefaceret, eisque tum damna Christiani populi, tum gloriam futuram proponeret, si tandem armis alacriter sumptis in hostem infensissimum irent ejusque ferociam in dies magis tumescentem comprimerent. Sed lente negotium procedebat, partim ob Cæsaris naturam nihil quicquam agere nisi remissius consueti, partim quia principes multa statim polliciti fuerant, quæ postea negata aut saltem dilata esse cuperent ; adeo verum est homines serio nunquam nisi proprio ac præsente periculo commoveri. Hujus rei pertæsus Campanus, ac insuper cœli asperitatem et gentis mores perosus, quos truculentos vocat, atque omnis expertes humanitatis, Romam cum scriberet, ab amicis petebat ut honestum sibi reditum in amœnissimas Italiæ oras quacunque possent ratione impetrarent. Id autem assequi per Nicænum præsertim sperabat, cujus quanta tunc esset in aula pontificia nominis dignitas et gratia, ex binis ejusdem Campani epistolis, quas hic inserere consultum duxi, unusquisque facile intelliget.

89 LXXVI.

Prima, quæ libri VI nona ac decima est, ad virum insignem pertinet Domitium Calderinum, qui Romæ docendi munere jam pridem clarus, nec multo antea in cardinalis domum traductus, ei operam in scribendis epistolis dabat.

« Campanus Domitio S.

« Quid tu de me, quo in loco sim, curas? « Ego ex numine nostro totus quantus sum « pendeo, nec est mihi numen in terris aliud « quam Bessario; nam cæteris quidquid « exhibetur observantiæ, ex fortuna est, « huic uni ex magnitudine incredibili me- « ritorum, quæ in eo sunt tanta ut enarrari « de cæteris sine adulatione aperta non pos- « sint, referri de illo sine detractione aliqua « nequeant; nihil enim tam amplum de ma- « gno Bessarione dici potest quod non longe « divinis ejus meritis superetur. Redde eum « tu mihi quoque nunc beneficum qui hac- « tenus propitium liberalemque reddidisti. « Ego multorum quidem, sed nullius æque « ac magni Bessarionis beneficium exspecto. « Habet hoc quidquid ille hominibus præ- « stat, ut non modo utilitatem accipienti, « sed eximiam quoque gloriam afferat. Qua- « mobrem, etsi jucundum mihi erit quoquo « modo redire in Italiam, multo tamen erit « jucundissimum magni 90 Bessarionis « opera reductum videri. Jamque tuæ sint « partes ; quid ex tanta benevolentia expe- « tam optime intellexisti. Sunt munera pu- « blica Romæ ; sunt provinciæ, sunt arces, « sunt annua præsidia. Si impetrare mihi « maxima non poteris, poteris mediocria, « quanquam, propitio numine nostro, nec « maxima quidem despero. Vale. »

LXXVII.

Altera, quæ libri ejusdem nona est ac vicesima, Nicænum ipsum Campanus rogat ut

(24) Joan. Andreas de Buxis, Viglebanensis, altorem habuit et præceptorem Victorinum Feltrensem, a quo moribus et litteris egregie imbutus, Romam venit, ubi emendandis atque edendis antiquis auctoribus doctorum æstimationem et simul gratiam pontificum sibi promeruit. A Paulo II, cui aliquot editiones inscripserat, Adiacensis primum, post Aleriensis episcopus creatus, sub Sixto IV secretarii munus gessit et bibliothecæ insuper præfectus fuit. Obiit Romæ pridie non. Febr. 1475.

(25) Alcinoi *Epitomen disciplinarum Platonis* ipse Nicænus e Græco transtulit et Nicolao cardinali Cusano inscripsit honorifica epistola quam editor episcopus ejusdem Alcinoi opusculo præmisit ; de hac Nicæni versione nihil Boernerus refert in suo catalogo.

optatum in Urbem reditum aliquo sibi cum honore atque emolumento conficiat.

« Campanus magno Bessarioni card. patriarchæ Nicæno S.

« Ad illam incredibilem ac divinam magnitudinem laudum tuarum hæc quoque « accedit quod neminem eorum quos vel « semel fueris amplexus in abjecto esse pateris, gloriamque eximiam censes communicare fortunam, et tantum præstare « hominibus auxilii quantum es assecutus, « conferreque aliis ingenita beneficientia « quidquid virtute tua divina atque eminentissima peperisti, dignus profecto in « quem tot fuerint divinitus cumulata ornamenta, qui ornare cæteros nunquam desieris. Et cum sis ipse muneribus iis quæ « parare quisquam virtute atque industria « possit, mortalium omnium maximus, in « eo tuam magnitudinem repositam arbitraris ut maxime prosis cæteris. Quæ spes si « communis est omnibus, quid ipse mihi « de te persuadeam facile intelligis, quem « *mihi* vel fortuna mea vel incredibilis humanitas tua potius conciliavit. Quid autem « nunc expetam? Unum est præcipuum et « solum. Cupio tua opera in Italiam revocari, sed eo modo ut accitus ad locum « aliquem dignitatis, non tanquam reductus ab exsilio videar. Id mihi præstare solus et pro magnitudine tua potes et pro natura debes. Quamobrem oro te per numen « illud **91** genii tui, quod ideo te protulit « ut esses in quem unum ornamenta omnia « quæ universi capere mortales possunt, « cumularentur, tua ut opera quamprimum « in Italiam revocer, accepturus quæcunque mihi obtigerint in reliquam vitam, « fortunas et beneficia tua. Vale. »

LXXVIII.

Hæc inter inopinata mors Paulum, ætate ac viribus adhuc florentem abstulit, cum nondum septimum pontificatus annum explesset. Funebri pompa de more peracta, Patribusque inter se consultantibus cuinam potissimum Ecclesiæ regendæ curam committerent, parum abfuit quin paucas intra horas Nicænum omnes uno ore pontificem renuntiarent. At morum sanctitas animique constantia, qua Latinum cardinalem de Ursinis, nonnulla sibi suisque flagitantem commoda, repulit, hac etiam vice rem totam turbavit, alioque transtulit illorum animos qui Ursino adhærebant. Hæc mihi causa magis probatur quam Jovii narratio qui ait, venisse ad illum, cum abditus in cubiculo foret, tres magnæ auctoritatis cardinales ut omnium nomine pontificem salutarent; verum a Perotto cohibitos repulsosque fuisse, qui dixerit parcendum Nicæno tunc lucubranti; ex quo factum ut retro abeuntes hæc verba non sine stomacho atque indignatione protulerint: *Ergo nec prensanti, nec roganti quidem summa dignitas erit inculcanda, ut cum e cælo suffragia expectet, superbis demum ac stolidis janitoribus pareamus.* At bona Jovii pace, quis unquam credat, Perottum, solertis judicii virum diuque artibus aulæ innutritum, aut ea nescisse quæ tum agitabantur, aut minime saltem cavisse ne, spe adhuc integra, superbiæ notam patrono atque odium conflaret?

92 LXXIX.

Ita Bessarion, sive fortunæ injuria, sive hominum culpa, qui tantum ei decus invidere, supremum amisit præsulatus fastigium, quod ipsæ trans Alpes positæ gentes ejus deberi virtutibus prædicabant. De qua re operæ pretium est Campanum rursus audire in ea quam scripsit ad Calderinum præfatum epistola, simul ac rumor de Pauli obitu inter Germanos percrebuit.

« Campanus Domitio, secret. Bessarionis, « salutem.

« Censes ausum me quidquam scribere « divo nostro? Non sum ausus; tanta illius « majestas, tanta mea observantia est, ut « etiam in Germania agentem me terreat. « Et plane nihil habeo quod scribam; omnia « illi per legatum significantur. Ingerere « me tantis rebus, tam arcanis, nec pulchrum nec tutum est. O utinam! o utinam! o utinam! Sed, mi Domiti, operæ « pretium erit videre quam curæ superis « simus Christiani. Salva res est si Bessarionem, ut est omnibus in rebus quas capere ingenium humanum possit, longe « maximus, ita et titulo quoque maximum « faciemus; alioquin dubio vento inter fluctus navigamus. Tu vero te erige. Utinam « adessem! Quid. inquies. Clamarem, insurgerem, vociferarem, ne se perderent, « ne religionem unico quod superest præsidio fraudarent. Illum Græci, illum Latini, illum Pannonia, illum voce una tota « Germania postulat. Qua lætitia affectum « me censes cum nudius tertius clarus vir « Narcisus, orator regis Ferdinandi apud « Cæsarem, inter orandum quater Bessarionem nominaret tanta cum laude quantam « aut nullus mortalium aut solus Bessario « meretur. Tu de Gallis ne cogita. Vale, et « si quid curare absenti honoris aut commodi potes, ne neglige. »

93 LXX.

Paulo II cardinalis Franciscus Roboreus, natione Ligur, sub nomine Sixti IV successit. Minoritarum familiæ nomen hic dederat a primis adolescentiæ temporibus, eique Nicænus ob ingenii laudem adeo impense faverat, ut eo adnitente non ordinis modo totius præfecturam, sed etiam cardinalatus honorem mox esset adeptus. Sed beneficia hæc magna, ut plerumque usuvenit, levis una offensiuncula delevit, post quam illum Sixtus haud æque sibi pronum ac facilem in electionis negotio intellexit. Itaque sub ipsa regni primordia cum declarasset nihil suis votis jam reliquum esse quam bello Turcas asperrimo persequi, omnemque in re tam præclara suam operam ac studium obtulisset Bessarion, ut virum summum sibique jam gravem longius ab aula removeret, ei percupide ac statim Gallicam legationem commisit. Oneris immensi hæc moles nedum

homini seni ac morbo vesicæ laboranti, sed juveni alacri vigentique, committenda videbatur, cum præter cæteras difficultates regis animus Burgundiæ duci summopere infensus ita deliniri oporteret, ut ambo, depositis armis obliteratisque injuriis ultro citroque illatis, in sacram belli societatem concurrerent. Quibus mature perpensis, cardinalis hujusmodi manus refugere ac tanquam humeris suis majus a se cœpit in publico consistorio deprecari. Verum pontifex adeo firmus in proposito mansit ut invitus legationem suscipere debuerit.

LXXXI.

Vere igitur ineunte anni 1472, in viam se dedit rectaque in Belgium contendit, cum Burgundo colloquium **94** de pace habiturus (26); rebatur enim Galliæ regem æquas facilius aures concordi æ daturum si ducem prius audisset pontifici obsequentem pacis consilia non respuere. At valde hæc illum opinio fefellit. Nam Ludovicus XI, suspicax, et aliter prorsus hoc factum interpretatus, nec ullo coluit legatum ad se venientem officio consueto, nec alloquendi cupidum nisi duos post menses admisit. Tunc etiam, eo impensius orante, ut suam vellet in gratiam Burgundiæ ducem recipere et rem Christianam, in summo positam discrimine tueri, paucis respondit, nullum habendum de pace sermonem nisi ipse prius Burgundiæ et Armoricæ duces anathemate feriret, eosque sibi, ut regni feudatarios, obtemperare compelleret. Il legatus cum detrectaret, et hanc rem diceret suæ potestatis nequiquam esse, colloquio abrupto atque omni spe reconciliati suis negata, dimissus est. Quæ omnia strictim Papiensis epist. 500 his verbis expressit : *Mox ut regnum ingressus est, ipsi regi cœpit esse suspectus ; progredi ad eum est vetitus menses duos : ludibrio habitus, tertio tandem admittitur ; uno atque eodem ingrato colloquio finitur legatio.* Sunt qui scribant Ludovicum regem, ubi Nicænus in conspectum venit, ejus barba contumeliose apprehensa versiculum hunc protulisse : *Barbara Græca genus retinent quod habere solebant* (a). Sed hæc tanto principe indigna viri cordati plerique inter cæterasvulgi fabellas reponunt.

95 LXXXII.

Mœrore affectus ingenti quod tam indecore habitus dimissusque a rege fuisset, in Italiam regredi quam celerrime statuit. Eo in itinere febri correptus ac dysenteria, cum Alpes superasset et Augustam venisset Taurinorum, ita ægrotare cœpit, ut, omnis vectationis impatiens, Pado flumine Ravennam usque deferri debuerit. Ravennæ decumbens in domo Antonii Danduli, qui pro Venetis urbem illam regebat, Ecclesiæ sacramenta suscepit, et morbi tandem vehementia oppressus XIV kal. Decembr. 1472 ad vitæ cœlestis præmia migravit, cum annum ageret ætatis septimum et septuagesimum. Magnum bonis doctisque omnibus sui desiderium reliquit, ac præsertim Venetis patriciis, qui, *partim privato officio, partim publico ad eum venerant, quippe videntes irruentem turbam suis humeris elatum corpus in episcopium detulerunt, præbueruntque omnibus deosculandum atque venerandum*, ut ait funebris orationis auctor Nicolaus Capranica, episcopus Firmanus (28). Defuncti cadavere Romam delato, Sixtus pontifex, post solemnes exsequias in basilica SS. XII Apostolorum celebratas, quibus ipse interfuit, illud in tumulo quem sibi vivens Nicænus paraverat, recondi jussit, quemadmodum Phrantza testatur, atque anonymus scriptor cujus verba hic trado ex codice Vaticano 3920 : *Ravennæ obiit Nicænus* XIV *kal. Decembr. anno Christi* 1472, *luna eclipsim patiente. Corpus delatum est Romam sepultumque in ecclesia Apostolorum sepulcro marmoreo quod ipse sibi vivens posuerat. Exsequiis ejus Sixtus papa IV interfuit, exemplo Eugenii IV, qui Senis interfuit exsequiis Nicolai Albergati, Bononiensis, S. Crucis in Jerusalem presb. cardinalis.*

96 LXXXIII.

Tanti præsulis obitum complures viri eruditi carminibus deflevere, quæ tum apud Jovium tum apud Ciacconium videri possunt. Nonnulli etiam ejusmodi epicedia e mss. deprompta bibliothecæ Mediceo-Laurentianæ leguntur in tom. II catalogi cod. Lat. Unum proferam, Theodori nomine inscriptum, sed parum adeo eleganter scitequ compositum, ut cuivis potius quam celebri Theodoro Gazæ tribuendum existimem.

Nicænus sacro Romano cardine præsul
Bessarion summa relligione pater,
Pontus quem genuit, coluit Saturnia tellus,
Eximium Graiis Ausoniisque decus,
Conditur hoc tumulo, sed magno claret in [*orbe*
Artibus, eloquio, moribus, ingenio.
Usque exstinctum quem gentes flevere, beatus.
Re gesta, sedis consilioque manet
Huic corpus periit, sed nunquam fama peribit
Dum rapidus volvet sidera clara polus.
Reddite, Graj, reddite patri thura Latini,
Virtus quem fecit divum udire domos.

His addendi qui pedestri sermone defuncti, res gestas memoriæ tradiderunt, inter quos Michael Apostolius Græcam orationem a Leone Allatio Latine redditam, et Anonymus alius Vitam Græca itidem lingua conscripsit, quam penes cardinalem S. Susannæ exsti-

(26) Hac occasione fortassis bibliothecæ collegii theologorum Lovaniensium libros nonnullos, quorum fit mentio apud Colerum, not. ad Struvii *Introduc in notit. rei litter.* 8° Francofurti et Lipsiæ 1754, p. 276.

(28) Orationem hanc e Vaticana bibliotheca eruit typisque dedit P. Malvasia in *Comp. hist. basil. SS. XII Apost.*

(a) Innuere rex volebat, ut erat ingenii mordacissimi, quod, barbarorum Græcorum nominum exemplo, quæ idem apud Latinos quod apud Græcos genus retinerent, pariter ipse, homo Græcus, Græcam fidem, lubricam suspectamque haberet ; cujus proinde dicta ac promissa flocci penderet. Edit.

tisse olim ferunt (29). Præterea Nicolaus Perottus, Sipontinus antistes, amplum ipse de Nicæni gestis ac moribus commentarium 97 elucubravit (30), quod in primis dolendum est vel penitus intercidisse vel aliquo in angulo ignotum delitescere. Quæ unica superest Bessarionis Vita, per coævum auctorem Vespasianum Florentinum (31) Italice scripta, eam licet mendosam nec stylo satis eleganti confectam, mei tamen muneris esse putavi ut e codice Vaticano 3224 eruiam inter anecdota monumenta referrem (32)

LXXXIV.

Sed nemo uberius et gravius Nicæni interitum Ecclesiæque Romanæ jacturam deploravit quam cardinalis Papiensis, in litteris post mortis nuntium acceptum datis ad Campanum, utriusque amicum ac familarem (33). En illius verba :

« Voco te, Campane frater, ad lamenta et « lacrymas. Mortuus Nicænus noster est, vir « sine controversia magnus, cujus doctrina « ingens erat, ingenium singulare, admira- « bilis eloquentia, studium autem ad pu- « blice non modo continuum, sed supra æta- « tis ac valetudinis vires, forte 98 etiam « pertinax. Nihil habuit Romana sedes quo « gloriari amplius posset, nihil quod ad « suum ministerium efficacius inveniret. « Videbat prudenter, explicate monstrabat, « sine intermissione operabatur, alienæ etiam « segnitiei reprehensor semper erat ac ca- « stigator. Ad hunc referebantur nostra con- « silia, ad hunc legationes undecunque nos « adeuntes. Sine Nicæno nec operum initia « erant, nec exitus; tota operum moles hu- « jus unius humeris insistebat. Omitto amo- « rem in nos, qui major esse non poterat, « officia in cæteros, quæ plura prope ab « uno illo proficiscebantur quam a reliquis « Patribus. Religionem quoque, pietatem, « munificentiam, animi magnitudinem, qui « nil humile, nil quod non dignitati con- « junctum esset poterat cogitare. Flendus « tantæ jacturæ obitus est, flendæ vices Ec- « clesiæ, flenda etiam bonorum omnium « orbitas; mihi quidem accidere nihil dolen- « tius potuit. » — Et paucis interjectis : « Sanctus senex, ob falsam de fide sua sus- « picionem, videns incassum esse labores « susceptos, relictam in armis provinciam, « perditam spem magnorum pro religione « subsidiorum, supra urgentem valetudinem « etiam animo consternatus, Ravennæ quo « a Taurino devectus Pado erat, spiritum « Domino reddidit, tanta, quod exploratum « mihi est, constantia, ut sanctissimæ vitæ « sanctissimus quoque inventus sit exitus. « Quibus ergo aut laudibus prosequemur « magni meriti Patrem, aut monumentis « ornabimus pro republica mortem susce- « ptam, aut doloribus requiremus nostri or- « dinis lumen exstinctum? Conatus quidem « nostri, et decreta, et litteræ quoque mi- « nora sunt meritis. Ut virtute anteivit « quidquid in Ecclesia præclarum fuit, sic « ad referendas defuncto gratias impar est « omne quod quæritur. Benedicamus tan- « tum nomini ejus commemoration bus quo- « tidianis, recenseamus sanctas actiones « ejus et in opera senis tanquam in exem- « plum sacerdotale inspiciamus; lugeamus « autem ad singula et damna ingentia de- « ploremus. Sæculis quidem multis alterum « Nicænum habituri non sumus; tum autem « noster ordo in tenebris relictus est. Luce « sua illuminabat obscura, et multorum in- « scitiam unius sapientia tolerabat. »

99 LXXXV.

Quoad corporis habitum et oris lineamenta Nicæni dum viveret, ex Campani epigrammate quod sum infra daturus, discimus, Bessarionem procera statura fuisse aspectuque decoro et cunctis in rebus ad gravitatem composito. Quandiu Romæ permansit, ad collis Quirinalis radices habitavit, easque ipsas incoluit ædes quæ ad dextrum sunt latus basilicæ SS. XII Apostolorum et nunc cœnobii recentioris frontem constituunt, in quo degunt Minoritæ conventuales; nam licet hodie (1777) earum facies aliqua ex parte immutata nonnullisque aucta ornamentis apparent, multa tamen adhuc atque indubia retinent antiquitatis vestigia. Id quamvis liquido constet ex documento 9 ad calcem hujus dissertationis posito, magis tamen ac magis ea comprobant quæ hic refero alio ex instrumento emptionis per eum factæ anno 1458 (34).

(29) Vide Ciacconium, tom. II, col. 909.

(30) Vid. *Cornucop. Linguæ Lat.* edit. Ald. 1513, p. 905.

(31) Vespasianus Florentinus bibliopolæ artem exercuit, sed cum eruditior esset ac penitus libros cognosceret, notus apprime charusque exstitit non modo litteratis hujus ævi hominibus, sed etiam principibus viris, ac præsertim Nicolao V pontifici, Borso Estensi, Ferrariæ duci, ac Cosmæ Mediceo seniori. Nulla alia, quod sciam, ingenii monumenta reliquit præter aliquot virorum illustrium Vitas vernaculo sermone scriptas. Fr. Zacharia duos codices ab eo donatos biblioth. Florent. S. Marci commemorat in suo *Itin. lit. per Italiam*, p. 47.

(32) Vide Append. monum., n. 12.

(33) Epist. 498.

(34) Exstat hujus instrumenti apographum in archivo Basilicæ SS. XII Apost. In eo Bessarion emit pretio sexcent. auri floren. ab hæredibus q. Thomæ Casate de Fuscis, nob. Romani, certam latifundii partem extra portam Capenam siti. Instrumenti initium hoc est : *In nomine Domini. Amen. Anno Domini* 1458, *pontif. SSmi in Christo Patris Dni N. D. Pii, divina providentia papæ II, indict.* VII, *mens. Sept. die* 17. *In præsentia mei notarii et testium infra scriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, constituta personaliter coram sapienti viro D. Gilfredo de Caballis de Ferraria, legum doctore, judice palatino et collaterali curiæ Capitolii, et magnif. viri D. Joannis de Leone de Padua, legum doctoris et militis, Dei gratia almæ urbis præsentis senatoris, sedentis pro tribunali in quadam capsa lignea in anticamera sive capella infrascripti Rmi D. episcopi et card. in palatio SS. Apost., quem locum ob reverentiam infrascripti Rmi Dni, et honestatem infrascriptæ Dnæ venditricis, pro suo tribunali ante omnia elegit et deputavit, nobilis Dna Genepra, relicta q. nob. viri Thomæ de Casatis de*

100 LXXXVI.

Multa de virtutibus commentanda nunc essent, quibus antistes hic magnus eluxit, tantumque sibi nominis et gloriæ comparavit, nisi quæ de perpetuo vitæ ejus cursu tradidi supervacaneam hanc operam facerent. Haud abs re nihilominus erit, si pauca quædam coronidis loco subjungam quæ præcipuum ipsius amorem et liberalitatem erga homines doctrina præditos atque ingenio declarant. Ut Græcos præteream, quos profugos et e communi patriæ naufragio in Italiam delatos, patrocinio, officiis atque opibus fovit, quid nostris ipsis hominibus non præstitit aut quem obviis ulnis non est complexus, cui vel aliqua virtutis opinio vel scientiæ laus adesset? Bononiam legatus cum regeret, et Aristoteles Floravantius, architectus eo tempore insignis, miro artificio atque audacia turrim quæ vulgo *Mansionis* dicitur, a fundamentis divulsam alio transtulisset, illum proprio ære, hoc est 50 librarum, summa minime tunc contemnenda, donavit (35). Ipsemet Platina, qui tanquam initæ in Paulum II conjurationis conscius ac particeps in carcerem detrusus languebat, non prius e vinculis expedire se potuit quam suas Nicænus interponeret preces, ac pro eo tandem sponsorem se faceret. Vide Platinæ Vitam ejus operi *De vitis Rom. pont.* præmissam. Eruditissimus Joan. Christ. Amadutius Platinæ epistolam qua, vinculis astrictus cum esset, Bessarionis opem imploravit e codice chartac. sæc. xv, qui se penes est, adhuc ineditam mecum perbenigne communicavit.

101

Eam, qua illustris viri calamitatem et calamitatis causas uberius aperit, dignam plane censeo quæ hic locum habeat. « Si tuo fidelissimo consilio « obtemperassem, Rme ac doctissime Pater, « non essem, sat scio, tanta calamitate cir- « cumventus; me enim adhortabaris, si di- « scedere ab Urbe instituissem, proposito « non contemnendo præmio, ut clarissimi « atque optimi principis Urbinatum comi- « tis obsequio me addicerem. Non contem- « psi ego tantam conditionem et a tanto viro « mihi propositam, cui certe, tua præsertim « gratia, mallem, posthabita omni mercede, « servire quam cuivis Italicorum principum. « Neminem profecto adhuc novi, pace alio- « rum loquar, qui nobilitate animi, eruditione, humanitate, rei militaris scientia, « justitia, comitate possit cum hoc principe « comparari. Quare fit ut meam vicem mi- « rum in modum doleam, quod oblatam oc- « casionem non mediocris fortunæ parum « sapienter omiserim. Sed quis arbitratus « fuisset unius Callimachi ebrietatem et « stultitiam, quem contemnebamus, quem pro « ludibrio habebamus, tantam nobis et tam « indignam calamitatem, non dico struere, « sed vel excogitare saltem posse? O no- « miseros! o nos infelices! qui alienæ stul- « titiæ et temeritatis pœnas luimus. Vaga- « tur, liber, quoquo vult, post vinum et « epulas, ille regnorum et divitiarum im- « pudentissimus largitor; nos vero, qui tan- « tum imprudentia peccavimus, qui homi- « nis stolidi somnia non deteximus, post « cruciatus et tormenta in hoc infelicissimo « carcere detinemur. Non negaverim ego « justum fuisse pontificis dolorem, justam, « in tanta re præsertim, quæstionem; sed « deberet, re deprehensa et cognita, nos « tandem qui clementiæ suæ futuri sumus « simulacra et imagines, a tanta miseria li- « berare, his præsertim diebus quibus Sal- « vator noster clementiæ, pietatis, miseri- « cordiæ, et aliarum virtutum exempla, « sanctissima illa ac saluberrima sua pas- « sione in terris ad salutem humani gene- « ris reliquit. Multa sunt quæ principem « decent, maxime vero pontificem; sed « nulla virtus est quæ magis tantæ potentiæ « conveniat post religionem, quam clementia « et misericordia. Ob hanc conservati, si non « omnino insanabiles sunt, meliores deinceps « fiunt. Sanabilia profecto sunt ingenia no- « stra, et si quid licentia scholastica, quæ « in studiis universalibus ob disceptationes « major esse consuevit, admisimus, hac « adhibita castigatione ita constanter emen- « damus, ut oves quas perditas esse Dominus « arbitrabatur inventas tandem sua diligen- « tia lætetur et gaudeat. Te igitur, Rme et « optime Pater, quem semper ob dignitatem « et singularem doctrinam cum admiratione « laudamus, quemque unicum litteraturæ « et eruditionis tam Græcæ, tum Latinæ, co- « lumen ducimus, suppliciter rogamus, « manus ad te tanquam ad saluberrimum « sidus tendentes, ut tu omnium doctissimus « eruditionis studiosos et cupidos a tanta « calamitate tuo patrocinio, tua auctoritate « et gratia, quæ maxima apud pontificem « est, ab hac captivitate vindices ac liberes. « Habiturus nos es ob hoc non modo gra- « tos et memores tanti officii, tantæ clemen- « tiæ, sed prosa et carmine amplissimarum « laudum tuarum constantes ac indefessos « præcones. »

102 LXXXVII.

Munificentiam vero qua Campanum, episcopum Interamnensem, prosecutus est, quod se carminibus celebrasset, ipsis referam Michaelis Ferni verbis, qui Campani ejusdem Vitam descripsit (36).

« Nunc magni in hunc Bessarionis munifi- « centiam operæ pretium erit explicare. « Urbs tota festivitatibus et cantu aliquando « exsultabat, ut fit in carnis priviis; debac- « chantium turba larvatorum, plausibus et « cantu plena omnia. Magni Bessarionis oc-

Fuscis de regione S. Angeli, mater, tutrix, et persona legitima Catherinæ et Mariannæ fil. et hæred. q. Thomæ Casate de Fuscis, etc.

(35) Aristoteles hic idem et aliam in oppido Cento turrim quæ ruitura pendebat ad normam restituit, et a Magno Moschorum Duce postea evocatus, nonnulla Moscuæ ingentia ædificia a fundamentis erexit, ac signanter basilicam seu templum urbis maximum Deiparæ Virgini sacrum. Vid. Tiraboschi, *Storia della lett. ital.*, tom. VI, parte 1, p. 325, et Herc. Zani. *Relat. Itin. Moschici.*

(36) Vide Campani Oper. ed. Mediol. 1494.

« casionem nactus tectius laudandi Campa-
« nus epigramma hoc condidit.

Bessario, totum cui se concessit Apollo.
Et quo nil majus sæcula nostra vident;
Per te priscorum laudes excessimus, ire
In trutinam victor cum Cicerone potes.
Victa etiam per te magni Demosthenis ora,
Uberior per te Græcia facta tua est.
Pectoris at tanti minimas facundia partes
Obtinet, exiguum splendida verba putas.
Terra patet, pelagus notum, mens alta deorum
Cognita, scis cœlum scisque quid astra ferant
Quicquid te latuit non est in rebus, ad omnes
Ingenium latebras it penetratque tuum.
Imperio ac rerum sceptris, et ad omnia natus
Unus mille geris pectora, mille sapis.
Ipsaque cum tantum fecit natura, videtur
In vires, quanta est, incubuisse suas.
Corpore in excelso majestas cana fatetur
Plus homine; heroum frons tibi, Bessario, est;
Et data cum fuerit tanta præstantia membris,
Di animam membris inseruere parem.

« Quod cum larvatus ephebus vocalissimus
« festo die quodam, submodulante lyra,
« incinuisset, tantis perfusus lætitia laudibus
« ille, lyristæ, quot illa erant carmina, au-
« reos tot nummos elargitur; Campanum
« mox adventantem, factumque dissimulan-
« tem complexus: *Campane*, inquit, *Campane,*
« *ubi sunt illi digiti qui tot de me mendacia*
« *scripserunt?* et aureo gemmæ adamantco
« pretii 70 ducat. annulo donavit. Inde mus-
« tellina efferri jussa fultura, quam ex variis
« nostri vocant, dono sibi olim a rege Polo-
« norum missa, cumulati muneris monu-
« mentum addit (37). »

(37) Joan. Bonifacius in dialogo cui titulus : *Il Frachetta*, rem paulo aliter narrat ; ait enim, Campanum in festis bacchanalibus Bessarionem adiisse, et personatum (quod vero absimile videtur) carmina quædam Latina in ejus laudem ad lyram cecinisse, pro quibus tot nummos acceperit quot illa fuerant ; redeunti deinde absque persona cardinalem dixisse : *Ubi sunt ii digiti*, etc., apprehensaque ejus dextra haud modici pretii annulum inseruisse.

Hic exhibebat Auctor Dissertationis Catalogum operum Bessarionis, at parum accurate confectum et multis lacunis laborantem ; quem ideo potius omittendum quam supplendum judicavimus. Vide infra eorumdem operum recensionem accuratissimam ex Fabricio et Harlesio depromptam. EDIT.

APPENDIX MONUMENTORUM

ANECDOTORUM

PARTIM EX ARCHIVO BASILICÆ SS. XII APOSTOLORUM, PARTIM EX VATICANA BIBLIOTHECA DESCRIPTORUM.

—

103-115

Bulla reductionis canonicorum basilicæ SS. XII Apostolorum, facta per Eugenium papam IV.

Eugenius episcopus, servus servorum Dei, dilecto filio Bessarioni, basilicæ SS. XII Apostolorum presbyt. card., salutem et apostolicam benedictionem.

Dum ad personam tuam, quam divina clementia magnis illustravit muneribus gratiarum, paternæ dirigimus considerationis intuitum, et attente prospicimus quod tu Romanam Ecclesiam, cujus honorabile membrum exsistis, tuorum honoras magnitudine meritorum, dignum, quin imo potius debitum reputamus ut ea tibi favorabiliter concedamus per quæ cum divini cultus instauratione animarum periculis et ecclesiarum tuæ curæ commissarum dispendiis salubriter occurratur. Cum itaque, sicut nobis nuper exposuisti, fructus, redditus ac proventus canonicatuum et præbendarum basilicæ XII Apostolorum de Urbe, quæ tui cardinalatus titulus parochialis exsistit, cujusque parochianorum, qui in numero copioso sunt, animarum cura per illius canonicos regi consuevit, et in qua unus cardinalis, quæ ipsam basilicam pro tempore obtinet, necnon octo canonici totidem inibi præbendas obtinentes ab olim instituti fore noscuntur propter hostiles incursus, guerrarum discrimina, mortalitatem, pestes, aliasque diversas calamitates, adeo tenues et exiles facti sunt, quod dilecti filii ipsius ecclesiæ canonici ex illis se commode sustentare non valentes, apud præfatam basilicam residere, illi in divinis deservire non curant, ac propterea ipsa basilica tam circa cultum quam regimen curæ hujusmodi magna hactenus passa fuerit, et nisi super his salubriter provideatur, majora in dies passura sit detrimenta, **116** et sicut accepimus, canonicatus et præbendæ prædictæ basilicæ, quos quondam Laurentius de Surdis, ipsius basilicæ canonicus dum viveret, obtinebat, per obitum ejusdem Laurentii, qui in alma urbe nostra domicilium habebat, diem clausit extremum, vacaverint et vacant ad præsens; nos qui divinum cultum ubilibet et præsertim in ecclesiis dictæ urbis, quarum nobis cura specialius est commissa, jugiter intensis desideriis affectamus, volentes ea tibi concedere per quæ basilicæ statui et paro-

chianorum præd. animarum saluti valeat salubriter provideri, ac mensæ capitularis dictæ basilicæ, si qua sit, fructuum, reddituum ac proventuum veros valores annuos præsentibus pro expressis habentes, tuis in hac parte supplicationibus inclinati, circumspectioni tuæ auctoritate nostra prædicta, canonicorum et præbendarum numerum ad numerum quatuor reducendi ac statuendi et ordinandi, quod vacantes prædicti, et tres alii si vacant ad præsens, vel quos primo vacare contigerit, personis in sacerdotio constitutis quæ apud dictam basilicam personaliter residere illique in divinis hujusmodi deservire ac curam prædictam gerere et exercere continuo teneantur. Alioquin non residentes et non deservientes, ac curam hujusmodi non exercentes, ut præfertur, canonicatibus et præbendis per eos obtentis prædictis privati sint, illique vacare censeantur eo ipso, de cætero perpetuis futuris temporibus conferantur, ac reliquos ex eisdem canonicatibus et præbendis quam primum illos simul vel successive per cessum aut decessum illos obtinentium, seu aliis quibusvis modis vacare contigerit, etiamsi omnes canonicatus et præbendæ vel eorum aliqui specialiter seu generaliter dispositioni apostolicæ reservati existant, supprimendi penitus et exstinguendi; ac subsequenter terras, jura, possessiones et bona suppressorum canonicatuum et præbendarum hujusmodi dictæ mensæ, si qua sit, alioquin de nova per te instituendæ pro quotidianis distributionibus inter canonicos et capellanos ejusdem basilicæ in illa divinis officiis interessentes distribuendis cum eorum fructibus, redditibus ac proventibus, aliisque juribus et pertinentiis suis in perpetuum uniendi, annectendi, applicandi et approbandi, necnon quod interim, quousque reductio et alia præmissa, si per te fient, debitum sortiantur effectum, quilibet ex dictis canonicis apud præfatam basilicam non residentibus, et in illa divinis officiis hujusmodi non interessentibus unam duntaxat percipiat, alia vero medietas suorum canonicatuum **117** et præbendarum hujusmodi dictæ mensæ pro distributionibus præfatis assignetur, quodque nullus ex eisdem canonicis de prædictis seu aliis distributionibus ipsius basilicæ, etiamsi illa in oblationibus seu aliis quibuscunque consistant, pro residentia seu interessentia alicujus diei aliquid percipere possit, nisi in eadem basilica per totum annum residentiam personalem fecerit et in ea divinis hujusmodi interfuerit, ac omnia et singula alia circa præmissa necessaria, seu quomodolibet opportuna, statuendi, ordinandi, decernendi, faciendi et exsequendi; contradictores quoque per censuram ecclesiasticam et alia juris remedia, appellatione postposita, compescendi plenam et liberam auctoritate apostolica tenore præsentium concedimus facultatem: non obstantibus quibuscunque constitutionibus et ordinationibus apostolicis, ac dictæ basilicæ juramento, confirmatione apostolica, vel quavis firmitate alia roboratis, statutis et consuetudinibus, etiamsi de illis eorumque totis tenoribus de verbo ad verbum in præsentibus habenda foret mentio, quibus omnibus, alias in suo robore permansuris, derogare intendimus et derogamus per præsentes, privilegiis, gratiis et indultis de percipiendis fructibus in absentia præsertim patriarchalium ecclesiarum de dicta urbe canonicis pro tempore exsistentibus per sedem apostolicam in specie seu in genere concessis, cæterisque contrariis quibuscunque. Aut si aliqui apostolica vel alia quavis auctoritate in dicta basilica in canonicos sint recepti, vel ut recipiantur insistant, seu super provisionibus sibi faciendis de canonicatibus et præbendis ipsius basilicæ speciales, vel aliis beneficiis ecclesiasticis in illis partibus generales dictæ sedis vel legatorum impetrarint litteras, etiamsi per eas ad inhibitionem, reservationem et decretum, vel aliis quomodolibet sit provisum; quas quidem litteras et processus habitos per easdem, necnon quæcunque inde secuta, ad canonicatus et præbendas hujusmodi volumus non extendi, sed nullum per hoc eis quoad assecutionem canonicatuum et præbendarum aut beneficiorum aliorum præjudicium generari; necnon quibuslibet aliis privilegiis, indulgentiis et litteris apostolicis generalibus vel specialibus quorumcunque tenorum exsistant, per quæ præsentibus non expressa vel totaliter non inserta effectus earum impediri valeat quomodolibet vel differri, et de quibus quorumque totis tenoribus habenda sit in nostris litteris mentio specialis. Nos enim ex nunc irritum decernimus et inane, si secus super iis a **118** quoquam quavis auctoritate, scienter vel ignoranter contigerit attemptari.

Datum Romæ apud S. Petrum, anno Incarnat. Dominicæ millesimo [quadringentesimo quadragesimo tertio, XI Kal. Martii, pontificatus nostri anno XIII.

II.

Statuta et ordinationes Ecclesiæ SS. XII Apostolorum de Urbe.

Bessarion, miseratione divina SS. XII Apostolorum de Urbe presb. cardin., dilectis nobis in Christo capitulo, canonicis et capellanis dictæ ecclesiæ salutem in Deo sempiternam.

Quoniam effrenata hominum cupiditas et noxius appetitus, semper ad malum sua labilitate declinans, nisi sub juris et rationis regula limitetur, prava quadam abusione et corruptela bene vivendi justum ordinem corrumpit, sicque passim divina pariter et humana instituta æquissima depereunt: idcirco, volentes ad honorem et laudem Altissimi, omnium Creatoris, apostolorum quoque Philippi et Jacobi, quorum corpora in eadem ecclesia recondita sunt, et aliorum apostolorum sub quorum nominibus dicta ecclesia consecrata est, proque ampliatione divini cultus respicere, ac etiam ex debito nostri tituli, quo eidem præsiden-

tes ecclesiæ ad id nos cognoscimus obligatos, infrascriptas edidimus super reformatione præfatæ ecclesiæ ac ministrorum ejus constitutiones et reformationes tam spiritualium quam temporalium. Ad eas igitur, filli dilecti, inclinate unanimiter aures vestras, adhibete promptitudinis intellectum, colligentes seminum fructus quos in agro vestræ devotionis providentia paterna conspergit, sic eà culturi studio diligenti, quod sparsa fructificent et operosi laboris speratam utilitatem conducant. Eas igitur hujusmodi constitutiones et ordinationes vobis et cuilibet vestrum sub pœnis in iis constitutis observari præcipimus et mandamus.

De numero canonicorum et residentia.

In primis quidem statuimus et ordinamus, quod in dicta ecclesia perpetuis futuris temporibus sint et esse debeant quatuor canonici præbendati duntaxat, juxta constitutionem et ordinationem fel. record. Eugenii papæ IV, prout in ipsius litteris **119** super inde confectis plenius continetur. Qui quidem quatuor canonici, qui pro tempore fuerint, teneantur et debeant in dicta ecclesia residere ac nocturnam inibi residentiam per totum annum integrum a Kalend. mensis Octobris, et successive ut sequitur, continuo facere; quodque si hujusmodi residentiam integraliter non fecerint, sed per sex tantum menses pernoctaverint, tres florenos Romanos; qui vero integram residentiam perfecerint per totum annum, sex florenos similiter de communibus ecclesiæ proventibus a camerario dictæ ecclesiæ qui fuerit pro tempore percipiant; ac qui minus sex mensibus pernoctaverit, nisi infirmitate aut alia legitima causa fuerit impeditus, nihil omnino percipiat. Si vero aliquis canonicorum per annum integrum residentiam non fecerit, canonicatu præfatæ ecclesiæ sit ipso facto privatus, ita quod ex tum dicto anno elapso, nisi de legitimo impedimento constiterit, liceat cardinali pro tempore exsistenti, seu etiam vicario canonicatum et præbendam non residentis canonici alii de jure conferre, nec superioris aliqua juris solemnitas aut sententia privationis et declaratoria requiratur.

De juramento canonici non residentis et absentia puniliande per camerarium.

Item, ne in pernoctando fraus aliqua committatur in posterum, statuimus et ordinamus quod singulis duobus mensibus quilibet canonicus teneatur et debeat in manibus præfati vicarii cardinalis præsentiam seu absentiam suam nocturnam medio juramento accusare, et camerarius dictæ ecclesiæ illam in libro suo annotare et describere teneatur; ita quod completo anno residentiæ prædictæ possit de præsentia et absentia canonici constare.

De duabus missis dicendis quotidie per canonicos.

Item, statuimus et ordinamus quod dicti quatuor canonici teneantur ad minus qualibet die celebrare duas missas secundum nota; et si defecerint quilibet deficiens puniatur pro qualibet missa in bolendinis tribus de suis fructibus per camerarium qui pro tempore fuerit deducendis. Volumus tamen quod camerarius provideat de communibus ecclesiæ pecuniis, ne in divinis ecclesia in hoc detrimentum aliquod patiatur.

120 *De hora Vesperarum et Matutino in duplicibus festis.*

Item, statuimus et ordinamus quod in festivitatibus et Dominicis diebus dicti quatuor canonici teneantur cum nota cantare Vesperas utriusque diei, vigiliæ et festivitatis, ac matutinum et missam; et si contrafecerint, quilibet absens puniatur pro qualibet horarum hujusmodi in uno bolengeno cum dimidio; missa vero in bolengenis quatuor, nisi fuerit infirmus seu in factis ecclesiæ occupatus, ita quod infirmitas sit evidens taliter quod non possit exire domum suæ habitationis, aut parum extra ambulare, seu secundum discretionem vicarii judicandum. Volumus tamen, quod unus ipsorum faciat cantoriam in prædictis horis cum superpelliceo; in festivitatibus vero majoribus duplicibus cum piviale.

De habendo capellano sumptibus canonicorum, et ecclesia custodienda per eos.

Item, statuimus et ordinamus quod dicti quatuor canonici continuo retineant unum honestum capellanum qui canere sciat cantum planum, et in omnibus horis in ecclesia, sicut alii canonici, deserviat. Et si contrafecerit, in uno bolengeno vice qualibet puniatur. Volumus tamen quod dicti canonici qui ibi pernoctabunt, omni sero claudere ecclesiam teneantur. Et si contrafecerint, in pœnam quatuor bolengenorum incurrat, vice qualibet, qui in eadem culpabilis fuerit.

De honestate servanda in choro.

Item, statuimus et ordinamus quod canonici qui præsentes erunt in choro, dum celebrabitur divinum officium, stent cum maxima honestate et absque alia confabulatione; et medietas ipsorum sit ab una parte chori, alia vero ab alia: neque ab una parte chori ad aliam discurrat, aut ab inde recedere vel abire præsumat, nisi necessitas immineat corporis vel negotium ecclesiæ. Et si quispiam fecerit adversus ea aliquod indecorum, quoad illam missam vel horam pro absente penitus habeatur.

121 *De administratione sacramentorum facienda per canonicos solum.*

Item, statuimus et ordinamus quod dicti quatuor canonici habeant administrationem parochiæ ecclesiæ; et quod nullus capellanus seu aliqua alia persona se in ejus cura aliquo modo misceat nisi in casu necessitatis, vel de expressa licentia cardinalis, vel ejus vicarii, seu canonicorum.

De missis dicendis per capellanos habentes capellas intra corpus ecclesiæ.

Item, volumus quod capellani qui in dicta ecclesia capellas habent, suas missas celebrent statutis

diebus, aut celebrari faciant per idoneos secundum fundationem et ordinem patronorum capellarum; et si contrafecerint, qualibet vice in bolengenis tribus puniantur.

De lampadibus accendendis ante altare majus per capellanum capellæ S. Thomæ.

Item, statuimus et ordinamus quod capellanus capellæ S. Thomæ, sitæ in dicta ecclesia, qui tenetur ex testamento quond. Mancini accendere sumptibus capellæ duas lampades ante majus altare, quæ diu noctuque ardere debent, ita diligentem in hujusmodi luminaribus se exhibeat, quod nulla hora, nisi casu fortuito, reperiantur exstinctæ; et si contrafecerit, vice qualibet puniatur pro qualibet lampade in bolengenis duobus. Et de hoc stetur dicto camerarii, seu alius honestæ personæ, medio juramento. Et si capellanus hoc facere recusaverit, vicarius cardinalis teneatur ordinare quod dictas lampades accendat cum eadem pœna apposita.

De electione camerarii et ejus officio.

Item, statuimus et ordinamus quod omni anno, in Kalendis Januarii, eligatur per vicarium præfatæ ecclesiæ canonicus unus ex canonicis qui camerarius nuncupetur, ante cujus electionem singuli canonici teneantur in manibus vicarii jurare quod eligent meliorem et magis utiliorem ad prædictum **122** officium exercendum. Prædictus autem camerarius sic electus omnes reditus et proventus dictæ ecclesiæ recipiat et describat, et de ipsis administret æqualiter canonicis residentibus et in ecclesia servientibus, ut supra notatum est in cap. de residentia et in seq. cap. de divina servitute; et omnes alias expensas ecclesiæ faciat fideliter usque ad annum unum. Et singulis duobus mensibus teneatur coram vicario et canonicis reddere rationem de omnibus introitibus et exitibus dictæ ecclesiæ, ac etiam de noctibus, horis et missis per canonicos prædictos, prout superius notatum est. In fine vero anni sui officii, tam de receptis quam de expensis, et generaliter de omnibus administratis per eum plenariam rationem reddere teneatur; et si aliquid superfuerit, coram vicario et capitulo, novo camerario infra quindecim dies postquam de prædictis rationem fecerit, hoc consignare, alias, elapso termino in pœnam dupli ipso facto incurrat. Et ne camerarius sine mercede laboret, pro aliquali sua mercede laboris recipiat de fructibus ecclesiæ solidos decem pro quolibet mense.

De libro camerarii et fallis scribendis in eo.

Item, statuimus et ordinamus quod dictus camerarius teneatur unum librum facere in quo fallas seu absentias canonicorum et capellanorum describere et annotare teneatur, nec non absentias noctium earumdem, ac de præmissis coram vicario et canonicis dictæ ecclesiæ reddere calculum et rationem, nulla fraude interveniente, sub pœna privationis officii ac præstiti juramenti, adjicientes quod ii qui non venerint in secundo psalmo Vesperarum et matutini, et in missa dum presbyter incipit *Gloria in excelsis*, seu finito *Kyrie eleison*, camerarius in continenti sine aliqua dilatione annotet in libro sub pœna contenta superius in isto capitulo.

De quotidiana distributionis quantitate.

Item, qui altario servit de altario vivere debet. Statuimus quod prædicti canonici habeant cotidianas distributiones de fructibus dictæ ecclesiæ in hunc modum, videlicet, quod quilibet canonicus qualibet die habeat bolengenos tres; in duplicibus vero et Dominicalibus, quinque, quilibet pro qualibet **123** die, si præsens fuerit in supradictis horis, prout in capitulo superius notatum est.

De solutione facienda per novos canonicos in ingressu.

Item, statuimus et ordinamus quod antequam canonici de novo recipiantur in dicta ecclesia, pro paramentis et ornamentis dictæ ecclesiæ solvere florenos Romanos octo camerario teneantur, quos ipse camerarius in dictis paramentis, quam citius poterit, convertere teneatur sub pœna præstiti juramenti, nisi cardinalis vel ejus vicarius in specialem utilitatem vel necessitatem ecclesiæ ipsam pecuniam duxerit convertendam.

De juramento præstando per novos canonicos de servandis statutis ecclesiæ.

Item, statuimus et ordinamus quod quilibet canonicorum recipiendus in dicta ecclesia, in manibus vicarii præstet juramentum de observandis statutis et consuetudinibus ecclesiæ memoratæ.

De quibus mulieribus permittitur canonicis ut interdum intrent domos eorum.

Item, statuimus quod nullus canonicus tantæ temeritatis et audaciæ sit quod in cameris ipsorum aliquam mulierem suspectam audeat, nisi matrem, sororem aut amitam, intromittere, et hoc de raro, neque receptare aliquem homicidam vel aliquo enormi crimine diffamatum, sub pœna arbitrio Dni cardinalis vel ejus vicarii.

De capellano qui fuerit absens per menses tres.

Item, statuimus et ordinamus quod si quis capellanus absque licentia cardinalis vel ejus vicarii se absentaverit, et infra trium mensium spatium non redierit ad ecclesiam prælibatam ad serviendum capellæ, extunc per edictum publicum in choro ecclesiæ, dum missarum solemnia celebrantur, publicandum, et postea in portis ejusdem ecclesiæ affigendum ad serviendum revocetur: et si infra mensem alium a tempore **124** citationis hujusmodi non redierit, justo impedimento cessante, per ipsum vicarium, capellania sua absque alia juris solemnitate privetur et alius suo loco substituatur.

De audiendis excusationibus fallentium per vicarium.

Item, statuimus et ordinamus quod vicarius te-

neatur singulorum qui se excusare voluerint, aut potuerint, excusationes audire singulis duobus mensibus, excusationes legitimas admittere, ipsius qui se excusat medio juramento.

De funeralibus quæ veniant ad manus camerarii.

Item, statuimus quod omnis ceræ quantitas obveniens ecclesiæ ex exsequiis defunctorum, omnisque pecunia ratione soli, veniant ad manus camerarii pro candelis cereis in festo purificationis gloriosæ Virginis Mariæ, ac etiam pro aliis luminaribus opportunis in dicta ecclesia. Et si aliquod supererit, inter præsentes in dictis exsequiis distribuatur.

De distributione in locum absentis canonici vel capellani.

Et ne circa divini cultus exhibitionem dicta ecclesia defectum aliquem patiatur, statuimus quod si quando canonicus vel capellanus contigerit ab ecclesia absentari, post 15 dies vicarius de substituto provideat qui loco absentis ecclesiæ vel capellæ deserviat; qui substitutus omnes et singulas dicti canonici vel capellani distributiones, sicut ipse, si personaliter interesset, percipiat.

De rebus mobilibus ecclesiæ non commodandis sine licentia vicarii.

Item, statuimus quod nullus canonicus neque camerarius reliquias, pannos, libros, paramenta vel alia sacra vasa, aut ornamenta, seu argentum ad divinum cultum ecclesiæ deputata extra ecclesiam alicui commodare ullo modo præsumat, licentia Dni cardinalis vel ejus vicarii non obtenta. Et quando de licentia præfati vicarii contigerit, tum camerarius debeat in suo libro adnotare portitores; et si contra fecerit, puniatur arbitrio vicarii.

125 *De residentia facienda iterum usque dum sint reducti canonici ad numerum quaternarium.*

Item, quod secundum statutum et ordinationes præfati Dni Eugenii numerus canonicorum sit ad quatuor duntaxat redactus, ne præfata ecclesia in divinis incommodum interim patiatur, statuimus et ordinamus quod canonici qui a data litterarum dicti Dni Eugenii citra in dicta ecclesia recepti fuerint, nec non capellani qui vice absentium canonicorum divina secundum deputatas eis portiones supplere teneantur ac debeant, ex tunc a publicatione præsentium statutorum, secundum hujusmodi nostras ordinationes et statuta, in præfata ecclesia pernoctare et deservire nocturnis pariter et diurnis officiis debeant in omnibus et per omnia ac si prædictus numerus esset plenarie adimpletus.

De oblatione altaris majoris.

Adjicimus quoque de oblationibus majoris altaris ipsius ecclesiæ, videlicet a decem solidis infra capellani dictæ ecclesiæ, qui pro canonicis absentibus nunc deserviunt, participare debeant, prout canonici ipsi participant

De lampade accendenda ante corpus Christi.

Adjicimus insuper quoque, quod camerarius dictæ ecclesiæ de fructibus ipsius ecclesiæ teneatur accendere lampadem ante corpus Christi dum divina celebrantur; et si contrafecerit, in bolengenis tribus qualibet vice puniatur, et stetur dicto canonicorum, medio juramento.

III.

Bulla qua Eugenius IV cardinali Bessarioni, et post ejus mortem basilicæ SS. XII Apostolorum, ecclesiam S. Andreæ, una cum domibus et hortis ad eam pertinentibus, concedit.

Eugenius episcopus, servus servorum Dei, ad futuram rei memoriam. Illas potissime petitiones ad exauditionis gratiam favorabiliter admittimus per quas venerab. fratrum nostrorum **126** S. Romanæ Ecclesiæ cardinalium commodo speratur atque profectui provideri. Sane, sicut nobis dilectus filius noster Bessarion, basilicæ XII Apost. presb. card., nuper exponere curavit, ecclesia S. Andreæ, sita in via Ergatica de Urbe, quæ olim monasterium monialium esse solebat, et post translationem monialium hujusmodi ab inde, cum quondam habitationibus monialium ac certis domibus censualibus eidem ecclesiæ contiguis sive adjacentibus, nec non hortis, hortalitiis ac juribus et pertinentiis suis monasterio S. Clementis de dicta Urbe, ordinis S. Jeronymi, sub certis modo et forma auctoritate apostolica unita et incorporata exstitit, totaliter discooperta et destructa, ac habitationes necnon domus prædictæ pleræque ruinosæ; ac præterea dilectis filiis priori et fratribus dicti monasterii S. Clementis minus utiles et accommodæ fore noscuntur. Cum autem, sicut accepimus, ecclesia, habitationes et domus prædictæ juxta domum suæ habitationis sive residentiæ consistant, ac habitationes et domus prædictæ, quæ quinque numero sunt citra viam ad latus occidentale situatæ, eidem cardinali pro sua in eis collocanda familia plurimum necessariæ exsistant, ipseque cardinalis si habitationes et quinque domus hujusmodi ei concedantur, eas posse tenus reparare et restaurare intendat: nos quibus ven. frater noster Franciscus episcopus Portuensis, S. Rom. Eccl. vicecancellarius, cui ut se super præmissis informaret commisimus, relationem fecit fidelem, quique per hujusmodi informationem ita esse, et quod in his ipsorum priorum et fratrum expressus accessit assensus, invenimus, ipsius cardinalis in hac parte precibus inclinati, hujusmodi ecclesiam, nec non quondam habitationes monialium, ac quinque domus prædictas cum hortis et hortalitiis ac juribus et pertinentiis præmissis, ipsi cardinali, quoad vixerit, et post ejus decessum, basilicæ XII Apostolorum hujusmodi auctoritate apostolica perpetuo applicamus, appropriamus, deputamus et assignamus; ita quod liceat ex nunc cardinali prædicto per se vel per alium seu alios, ecclesiam habita-

tiones et quinque domus præfatas cum hortis, horfalitiis et aliis supra dictis auctoritate propria libere apprehendere ac illas inhabitare seu inhabitari facere, aliasque de eis disponere et ordinare, alicujus super hoc licentia minime requisita : non obstantibus litteris unionis monasterio S. Clementis factæ hujusmodi ac in eis contentis, ac constitutionibus apostolicis cæterisque contrariis **127** quibuscunque.

Nulli ergo hominum liceat hanc paginam nostræ applicationis, appropriationis, deputationis et assignationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare præsumpserit, indignationem omnipotentis Dei et BB. Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursurum.

Datum Romæ apud S. Petrum anno incarnat. Domini 1446, VIII kal. Sept., pontificatus nostri anno XVI.

IV.

Bulla extinctionis clericatuum S. Mariæ in Campo, S. Nicolai de Columna, ac S. Sylvestri de Arcioninis, et applicatio fructuum rectoribus et reparationi dictarum ecclesiarum.

Nicolaus episcopus, servus servorum Dei, dilecto filio Johanni Gundisalvi de Deza, archidiacono de Baroncelle in ecclesia Aurien., salutem et apostolicam benedictionem.

Quoniam, dum ecclesiarum et ecclesiasticarum personarum opportunitates et commoda temporalium rerum tenuitas minuit, illarum vilescit decentia et divinus cultus in domo Domini desinit exerceri, apostolicæ ad hoc non indigne extenditur provisionis opera, ut hujusmodi dispendiis per remedia occurri valeat opportuna. Nuper siquidem dilectus filius noster Bessarion, tit. basilicæ SS. XII Apost. presb. card., coram nobis exposuit quod, licet in quampluribus parochialibus ecclesiis de Urbe ab ipsarum fundatione pro divini cultus honorificentia et augmento nonnulla perpetua beneficia, clericatus nuncupata, pro nonnullis clericis qui rectoribus earum pro tempore in divinis Officiis et Missis deservire, pulsare campanas, claudere et aperire ecclesias et alia eis incumbentia supportare deberent, quique æquis portionibus cum rectoribus dictarum ecclesiarum illarum fructus, reditus et proventus prædicti, causante temporum malitia, adeo effecti sunt tenues et exiles, quod propter ipsorum exiguitatem rectores et clerici præfati se ex illis commode sustentare et alia eis pro tempore incumbentia onera supportare commode non possunt; ac dicti clerici qui in exhibitione ministerii et servitiorum **128** hujusmodi se reddunt plurimum negligentes, fructus, reditus et proventus prædictos minus debite etiam non deserviendo percipiunt, sicque cedit in divinæ majestatis offensam quod ad ejus laudem et dictarum ecclesiarum decorem fuerat primitus institutum. Et sicut idem cardinalis nobis etiam exponere curavit, si in singulis S. Mariæ in Campo, cujus decem; *S. Nicolai* de Columna, cujus similiter decem, ac S. Sylvestri de Arcioninis parochialibus ecclesiis et de Urbe præfatæ basilicæ immediate subjectis, cujus quindecim flor. auri de camera singularum videlicet rectores et clericos ipsarum pro tempore exsistentes contingentium portionum fructus, reditus et proventus, secundum communem æstimationem, valorem annuum, ut asseritur, non excedunt, singula perpetua beneficia clericatus nuncupata hujusmodi prout in nonnullis aliis parochialibus ecclesiis dictæ urbis per quosdam Romanos pontifices prædecessores nostros pro salubri ipsarum ecclesiarum statu factum fuisse dignoscitur, supprimerentur et extinguerentur, ac ipsos clericos contingentium portionum fructus, reditus, proventus, possessiones et bona portionibus rectores præfatos contingentibus perpetuo applicarentur, incorporarentur et annecterentur, id in non modicum subjectarum ecclesiarum et rectorum in præmissis cederet levamen.

Quare pro parte dicti Bessarionis cardinalis, asserentis se dictam basilicam, quæ titulus sui cardinalatus exsistit, pro parte reformasse, in ea divinum cultum auxisse et pro posse adaugere, nec non præfatas subjectas ecclesias reformare intensis desideriis affectare, nobis fuit humiliter supplicatum ut super his opportune providere de benignitate apostolica dignaremur. Nos igitur, qui de præmissis certam notitiam non habemus, hujusmodi supplicationibus inclinati, discretioni tuæ per apostolica scripta mandamus quatenus si, et postquam, super quo tuam conscientiam oneramus, tibi de præmissis legitime constiterit, auctoritate apostolica statuas et decernas quod omnia et singula oblationes, funeralia, obventiones et emolumenta in dictis subjectis ecclesiis pro tempore obvenientia, nec non una ex tunc, alia vero medietas omnium et singularum portionum prædictarum eosdem clericos contingentium, quam primum illorum beneficia hujusmodi per ipsorum clericorum cessus vel decessus, aut alicujus beneficii ecclesiastici seu aliquorum beneficiorum ecclesiasticorum assecutione, cujus seu quorum fructus, reditus ac proventus æquivaleant fructibus, **129** reditibus et proventibus portionum clericorum prædictorum, quæ fuerint pacifice assecuti, seu aliquis eorum fuerit pacifice assecutus per quascunque assecutiones, beneficia hujusmodi auctoritate præfata tenore præsentium vacare decernimus, seu alias quasvis dimissiones vacare contigerit, prout ipsa beneficia vacabunt ex tunc in antea perpetuis temporibus, portionibus rectorum prædictorum applicentur, uniantur et etiam incorporentur, ita quod liceat præfatis rectoribus omnium et singulorum oblationum, funeralium, obventionum et emolumentorum, nec non medietatum portionum clericorum prædictorum quamprimum, ut præmittitur, per cessus vel decessus, aut assensiones hujusmodi vel aliter vacare contigerit, fructus, reditus et proventus percipere, et illos in suis pro

tribus, et pro quarta partibus in dictarum ecclesiarum reparatione convertere, cujuscunque licentia desuper nullatenus requisita, dictaque beneficia suppressa et exstincta sint et esse penitus censeantur: non obstantibus constitutionibus et ordinationibus apostolicis cæterisque contrariis quibuscunque. Aut si aliqui super provisionibus sibi faciendis de hujusmodi vel aliis beneficiis ecclesiasticis in illis partibus speciales vel generales apostolicæ sedis vel legatorum ejus litteras impetraverint, etiamsi per eas ad inhibitiones, reservationem et decretum, vel alias quomodolibet sit processum, quas quidem litteras et processus etiam pro tempore habitas per easdem, et quæcunque inde secuta, ad dicta beneficia volumus non extendi, sed nullum per hoc eis quoad assecutionem aliorum beneficiorum præjudicium generari, et quibuslibet privilegiis, indulgentiis ac litteris apostolicis generalibus vel specialibus, quorumcunque tenorum exsistant, per quæ præsentibus non expressa vel totaliter non inserta effectus earum impediri valeat quomodolibet, vel differri, et de quibus quorumque totis tenoribus de verbo ad verbum habenda sit in nostris litteris mentio specialis. Volumus autem quod ex nunc singuli dictarum subjectarum ecclesiarum rectores unum clericum qui illis in missis et aliis divinis officiis deserviat, perpetuo retinere ac ei vitæ necessaria ministrare teneantur. Nos enim ex nunc irritum decernimus et inane, si secus super his a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attemptari.

Datum Romæ apud S. Petrum, anno incarnat. Domin. 1447, id. Martii, pontificatus nostri anno I.

130 V.

Bulla Pii II, qua committit Nicolao arch. Sipontino ad instantiam card. Bessarionis, ut basilicam SS. XII Apostolorum, amotis inde canonicis, ad Fratres Minoritas transferat.

Pius episcopus, servus servorum Dei, ven. fratri Nicolao, archiepiscopo Sipontino, salutem et apostolicam benedictionem.

Sedis apostolicæ providentia circumspecta, Ecclesiarum omnium debitam curam gerens, assidue vigilat et se continue reddit attentam ut ecclesiæ ipsæ, quæ domus sunt orationis in terris, per divinorum officiorum observantiam digna devotione et fidei reverentia a Christifidelibus venerentur, et quibus subtrahi conspicit divinum cultum, huc brachium potestatis extendit ut ad Dei laudem et fidelium animarum salutem in spiritualibus maxime dirigi valeant et augeri. Sane nuper ven. frater Bessarion, episcopus Tusculanus, basilicæ XII Apostolorum de Urbe perpetuus administrator, ab eadem sede deputatus, nobis exposuit quod præfata basilica, quam diu antequam ad episcopatum promoveretur in sui cardinalatus parochialem titulum obtinuerat, nunc vero in commendam obtinet, propter devotionem fidelium, tam civium quam forensium, non parum habet hominum concursum, qui basilicam prædictam visitare et missas ac alia divina officia inibi audire consueverunt, et quod licet numerus canonicorum ipsius ecclesiæ, qui olim octo esse consueverant, per fel. rec. Eugenium IV, prædecessorem nostrum, ad ipsius episcopi supplicationem, ad numerum quatuor canonicorum per cessum vel decessum reductus fuerit, ad hoc ut prædicti quatuor canonici facilius se sustentare et in dicta basilica residentiam facere ac ei in divinis continue deservire possent. Cum autem id tempus nullus ex canonicis in ea resideret, ac unus tantum capellanus nomine omnium ipsorum canonicorum in ea deserviret, nihilominus, non obstante reductione hujusmodi et aliis remediis quæ ipse episcopus adhibere continue conatus fuit, modicus vel quasi nullus in ea servatur cultus divinus, et vix duo ex dictis canonicis qui nunc ad numerum sex reducti sunt, inibi resident, ipsique canonici ad divinum officium sufficientes aut dispositi non exsistunt, ipsa quoque basilica in suis ædificiis nimium **131** est collapsa et etiam ruinosa; quodque idem episcopus prædictam basilicam ad religiosos transferri, et in ea tot fratres ordinis Minorum, quorum unus sit guardianus, qui curam aliorum fratrum habeat, et ad curam animarum in dicta basilica aliquem presbyterum sæcularem de consensu cardinalis, qui pro tempore fuerit, deputare possit, creari et institui quot poterunt ex ipsius ecclesiæ fructibus congrue sustentari, desiderat et affectat. Quare pro parte dicti episcopi nobis fuit humiliter supplicatum ut, cum procurator generalis dict. fratrum in dicta urbe sit præsens, et ad receptionem dictæ ecclesiæ paratum se offerat, pluresque parochiales ecclesias de dicta urbe per hujusmodi religiosos sint solitæ gubernari, dictam basilicam ad hujusmodi religiosos transferri, et ibidem fratres creari et institui prædictos, ita quod fructus et proventus canonicatus et præbendæ quos ipse episcopus et administrator obtinet, ac aliis ejusdem basilicæ cardinales obtinere consueverunt, nec non fructus et reditus communes ad dictam basilicam provenientes ex nunc, cedentibus vero et decedentibus ipsis dictis sex canonicis et aliis presbyteris, et clericis, perpetuis beneficiariis in eadem basilica, vel suos canonicatus et præbendas ac beneficia quomodolibet dimittentibus, reliqui omnes fructus, reditus et proventus hujusmodi canonicatuum, præbendarum et beneficiorum, ac etiam possessiones et bona quæcunque ad dictos canonicos et perpetuos beneficiatos ratione suorum canonicatuum et præbendarum ac beneficiorum hujusmodi pertinentia prædictis fratribus et eorum ordini applicentur, de benignitate apostolica mandaremus.

Nos itaque, hujusmodi supplicationibus inclinati, fraternitati tuæ per apostolica scripta mandamus, quatenus dictam basilicam auctoritate apostolica ad hujusmodi religiosos transferas, et ibidem tot ex hujusmodi fratribus Minorum, quorum unus sit

guardianus, qui unum presbyterum sæcularem ad curam animarum de consensu cardinalis deputare possit et valeat, qui parochianis ministret ecclesiastica sacramenta, ibidem instituas, quot ex fructibus prædictis poterunt congrue sustentari, ac statuas auctoritate prædicta et ordines, quod fructus, reditus et proventus ac possessiones et bona ad canonicatum et præbendam præfati episcopi et commendatarii, seu cardinalis pro tempore exsistentis, nec non fructus, reditus et proventus, communiter ad dictam basilicam provenientes ex nunc, cedentibus vero et decedentibus **132** canonicis et beneficiatis prædictis, vel suos canonicatus et præbendas et beneficia supradicta quomodolibet dimittentibus, reliquos omnes fructus, reditus et proventus ac possessiones et bona ad canonicos et beneficiatos prædictos ratione canonicatuum et præbendarum et beneficiorum hujusmodi pertinentia, ut præfertur, etiamsi ipsi canonicatus et præbendæ ac beneficia sint dispositioni apostolicæ quomodolibet reservata, eisdem fratribus et eorum ordini applicentur eo ipso. Ac nihilominus eisdem guardiano et fratribus, postquam in dicta basilica creati et instituti fuerint, locandi et arrendandi fructus, reditus et proventus, jura et obventiones canonicatuum et præbendarum ac beneficiorum prædictorum, a canonicis et beneficiatis prædictis obtinentibus illa, quandiu ipsi canonici ea obtinuerint, pro certo pretio eisdem canonicis et beneficiatis annuatim persolvendo, si de hoc inter se convenerint, auctoritate prædicta licentiam largiaris, contradictores per censuram ecclesiasticam, appellatione postposita, compescendo : non obstantibus quibuscunque constitutionibus ac privilegiis et litteris apostolicis, nec non statutis et consuetudinibus basilicæ et ordinis prædictorum contrariis, juramento, confirmatione apostolica vel quacunque firmitate roboratis.

Aut si aliqui, apostolica vel alia quavis auctoritate in eadem basilica in canonicos sint recepti, vel ut recipiantur insistant; seu si super provisionibus sibi faciendis de hujusmodi canonicatibus et præbendis ipsius basilicæ speciales, vel aliis beneficiis ecclesiasticis in illis partibus generales apostolicæ sedis vel legatorum ejus litteras impetrarint, etiamsi per eas ad inhibitionem et decretum, vel alias quomodolibet sit processum : quas quidem litteras et processus habitos per easdem, et quæcunque inde secuta ad hujusmodi canonicatus et præbendas et alia beneficia ipsius basilicæ volumus non extendi, sed nullum per hoc eis quoad assecutionem canonicatuum et præbendarum ac beneficiorum aliorum præjudicium generari. Seu quibuscunque privilegiis, indulgentiis et litteris apostolicis generalibus vel specialibus, cujuscunque tenoris exsistant, per quæ præsentibus non expressa vel totaliter non inserta, effectus eorum impediri valeat quomodolibet vel differri, et de quibus quorumque totis tenoribus de verbo ad verbum habenda sit in nostris litteris mentio specialis; nos enim dicto episcopo et cardinalibus in dicta basilica successoribus, in **133** ipsa basilica ac guardiano et fratribus ibi commorantibus, dum inibi fuerint, nec non parochianis dictæ basilicæ omnem correctionem, jurisdictionem ac justitiam reservamus, quam in canonicis et beneficiatis ac parochianis dictæ ecclesiæ ipsius episcopi prædecessores dictam basilicam obtinentes habuerunt et idem episcopus noscitur habere de præsenti. Et insuper ex nunc irritum decernimus et inane si secus super his a quoquam quavis auctoritate, scienter vel ignoranter, contigerit attemptari.

Datum Romæ apud S. Petrum, anno incarnat. Domini 1463, pridie kal. Julii, pontificatus nostri anno v.

VI

Bulla qua Pius II card. Bessarioni concedit ut S. Eugeniæ sacellum restaurare, sacellanum instituere atque eligere, illudque in posterum jure patronatus obtinere possit.

Pius episcopus, servus servorum Dei, venerab. fratri Bessarioni, episcopo Tusculano, cardinali Nicæno, salutem et apostolicam benedictionem.

Personam tuam, nobis et apostolicæ sedi devotam, tuis exigentibus meritis, paterna benedictione prosequentes, vota tua quæcunque, præsertim ex quibus divini cultus augmentum et salus speratur animarum, ad exauditionis gratiam libenter admittimus, et ut optatum sortiantur effectum, opem et operam impartimur. Sane pro parte tua nobis nuper exhibita petitio continebat quod tu capellam sub invocatione S. Eugeniæ in basilica XII Apostolorum de Urbe sitam, quæ indotata exsistit et restauratione indiget, pro tuæ et tuorum progenitorum animarum salute sub invocatione SS. Michaelis archangeli et Joannis Baptistæ, restaurare, libris, paramentis et aliis ecclesiasticis ornamentis ad divinum cultum necessariis fulcire, ac competentibus pro uno presbytero, qui inibi missas et alia divina officia celebret, reditibus de bonis tuis etiam per Ecclesiam acquisitis dotare proponis, affectans quod jus patronatus dictæ capellæ tibi et post te nomine tuo abbatibus S. Pauli de Urbe S. Benedicti et priori S. Mariæ de Populo S. Augustini ordinum in perpetuum servetur : et cupropter nobis **134** humiliter supplicasti ut tuo proposito et affectui hujusmodi annuere de benitate apostolica dignaremur. Nos igitur, qui cultum ipsum divinum augeri intensis desideramus affectibus, dictum tuum propositum in Domino plurimum commendantes, tuisque hujusmodi, qui etiam prædictam basilicam in commendam obtines, pro ipsius basilicæ decore et cultus prædicti in ea augmento devotis supplicationibus inclinati, tibi capellam prædictam restaurari, reparari faciendi, libris, paramentis et ornamentis prædictis fulciendi, nec non reditibus, ut præfertur, de bonis tuis etiam per Ecclesiam acquisitis dotandi, auctoritate apostolica tenore præsentium

facultatem concedimus ; ac postquam illam restaurari feceris et dotaveris, ut præfertur, tibi et post te nomine tuo, abbati et priori prædictis in perpetuum, vel si aliter ante mortem tuam disponas jurispatronatus, et præsentandi personam idoneam ad dictam capellam hac prima vice et quoties in antea illam vacare contigerit, presbytero cardinali dictæ Ecclesiæ pro tempore exsistenti dicta auctoritate reservamus, decernentes capellam ipsam sub invocatione eorumdem SS. Michaelis archangeli et Joannis Baptistæ, et sanctæ Eugeniæ, de cætero nominari debere, jure tamen ipsius basilicæ in omnibus semper salvo.

Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostræ concessionis, reservationis et constitutionis, infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare præsumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum ejus se noverit incursurum.

Datum Romæ apud S. Petrum, anno incarnat. Domin. 1463, pridie kal. Mail, pontificatus nostri anno v.

VII

Dispositio testamentaria qua card. Bessarion varia sua bona sacello S. Eugeniæ in basilica XII Apostolorum donat, ac in eo monumentum sibi poni præcipit.

In nomine Domini. Amen. Anno a nativitate ejusdem millesimo quadringentesimo sexagesimo quarto, indict. XII, die vero Veneris 17 mensis Februarii, pontificatus Smi **135** in Christo Patris et domini nostri D. Pii, divina providentia papæ II anno sexto, in mei notarii publici testiumque infrascriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, præsentia, personaliter constitutus Rmus in Christo Pater et dnus D. Bessarion, miseratione divina episcopus Tusculanus et Romanæ Ecclesiæ cardinalis, patriarcha Constantinopolitanus, et apostolicæ sedis legatus de latere, sanus et potens corpore et mente, volens quoque, ut asseruit, de capella perpetua, quam alias ex facultate sibi per præfatum dominum nostrum concessa fundavit in ecclesia SS. Apostolorum de Urbe, sub vocabulo seu invocatione BB. Michaelis archangeli, Joannis Baptistæ et S. Eugeniæ, et circa illam quæ suæ voluntatis suggerit affectus, donec in corporeis membris quies viget et ratio mentem regit, salubriter providere, ordinare et disponere omnia et singula in infra seriatim insertis capitulis, sponte ac libere ordinavit, disposuit, instituit, donavit, dimisit atque fecit, prout in eisdem capitulis alta et intelligibili voce per dominationem suam Rmam coram me notario et testibus infrascriptis, lectis, quorum tenor de verbo ad verbum talis est :

« In primis instituo in capellanos capellæ meæ, « in perpetuum fundatæ sub vocabulo BB. Michaelis « archangeli, Joannis Baptistæ ac S. Eugeniæ, « sitæ in ecclesia SS. Apostolorum de Urbe, reli- « giosos viros fratres et conventum ordinis S. Fran- « cisci in eadem ecclesia SS. Apostolorum inhabi- « tantes, quacunque ordinatione per nos alias « super inde facta non obstante ; et ordino ac dis- « pono ut in eadem capella faciant dicti prædicti « fratres omni die unam missam, diebus Mercurii, « Veneris et Sabbati, missam pro defunctis, Domi- « nica vero die missam currentem ; die Lunæ, « S. Angeli ; die Martis, S. Joannis Baptistæ ; die « Jovis, S. Trinitatis, cum collecta in qualibet pro « defunctis, referendo pro vivis nomen meum, pro « mortuis post mortem nomen meum, Isidori et « Dorothei episcoporum ; item Theodori et Theo- « doræ, et Michaelis, ac aliorum quos in intentione « mea habeo. Si tamen casu aliquo fratres prædicti « a loco prædictæ ecclesiæ recederent, et ecclesia « in pristinum statum reducta fuerit, tunc volo et « ordino ut jus eligendi vel unum tantum capella- « num, si reditus ipsius capellæ triginta ducatos « auri de camera non excesserint, vel duos, si ad « sexaginta ascendant, remaneat abbati S. Pauli et « priori B. Mariæ de Populo, monasteriorum de « Urbe, qui dicant quinque missas in qualibet se- « ptimana, tres pro defunctis et **136** duas de « sanctis, videlicet de S. archangelo et S. Joanne « Baptista, ut superius ordinatum est. Item volo et « ordino ut singulis annis, decima die mensis Sep- « tembris, prædicti fratres cantent vigilias mortuo- « rum et missam solemnem pro defunctis meis « prænominatis, vel capellani sæculares in absentia « fratrum dicant totum officium legendo. Item volo « ut duæ vineæ quas donavimus capellæ prædictæ « pro dote sua, vendantur plus offerenti, et eisdem « pecuniis emantur pro dote ejusdem capellæ, in « locis bonis, liberis et utilibus, responsiones vini « secundum consuetudinem quæ fieri solet Romæ. « Concedo autem plenam facultatem et liberam « vendendi vineas prædictas Rev. Patri D. Joanni « Bapt. de Sabellis, apostolicæ sedis protonotario, « ac D. Laurentio de Venetiis, canonico Principis « apostolorum de Urbe, et D. Simeoni de Pellinis, « auditori nostro, subdiacono apostolico, et Petro « de Rubeis de Veiletro, vel majori parti eorumdem, « qui deponant pecunias prædictas in aliquo banco « securo ubi custodiantur, nec aliquis eas tangat « donec emantur responsiones prædictæ. Sed ne « diu capella stet sine fructu dotis suæ, conentur, « si possibile fuerit, simul et semel hoc facere, et « vendere vineas et emere responsiones.

« Item dono ex nunc in perpetuum capellæ præ- « dictæ paramenta et jocalia infrascripta, videlicet : « unum paramentum pro quotidiano servitio co- « loris albi de drapo damascino ; aliud coloris bysci « similiter de damascino plano, et stolas, manipula « et camises ; item plumalia tria, videlicet, album, « brocatum de auro, et aliud pavonatzium de da- « mascino simplici cum armis meis, empta ab hæ- « reditate bon. mem. Rmi Dni card. de Columpna ; « et quoddam aliud nigrum de damascino, emptum « ab hæreditate Rmi Dni cardinalis Ruteni bonæ

« mem.; omnia cum pulchris frigiis; item unam « planetam de damascino pavonatzio, emptam ex « prædicta hæreditate Dni card. de Columpna cum « frigio de foleis aureis recamatis; item calicem et « patenam, duas ampullas argenteas, quas porta- « vimus de Vienna; item de duobus novis calicibus « quos fecit nunc mihi magister Simeon aurifex, « unum cum patena sua; item crucem unam quæ « ante me ferebatur in legationibus, factam Bono- « niæ; item thecas corporalium duas, una in qua « est nomen Jesu cum perlis, et unam aliam de « veluto rubeo cum corporalibus suis; item super- « pellicea quatuor; item de panniculis pulchris « ornatis serico pro cooperiendo calice duos; item « tobalcas majores ad cooperiendum altare **137** « quatuor de melioribus; item tapetum unum bo- « num ad ponendum ante altare; item unum mis- « sale magnum, emptum ab hæreditate D. cardi- « nalis Rutheni prædicti.

« Item dono eidem capellæ ex nunc inter vivos « infrascriptas res quarum usum mihi reservo dum « vivam: scilicet thuribulum quod nunc habemus, « navicellam et vas pro aqua sancta cum suo asper- « sorio, quæ nunc fecit nobis aurifex supradictus, « et duo candelabra de capella nostra quibus utimur « in eadem; item pannum de veluto Alexandrino « quo utimur in capella nostra, et ante altare « super alium, ac breviarium magnum, emptum ab « hæreditate Rmi D. card. Rutheni piæ mem. et « duo bancalia de panno de ratgia quæ habent « SS. apostolos, et alios quatuor pannos de ratgia « parvos, quorum tres habent Annuntiationem, « quartus vero Crucifixum; item tapetos tres; item « duo candelabra magna ferrea; item quæcunque « paramenta capellæ nostræ, jocalia, et missale « unum, quibus utor domi et quæ tunc inveniun- « tur; item unum thuribulum Græcum planum cum « manica; item duo ova de Struzio ornata de ar- « gento; item legia duo; item faldistorium pon- « tificale.

« Item volo ut pro nunc fiat una capsa pulchra « in qua deponi debeant ista omnia paramenta « nostra et custodiri in sacristia præsenti donec « Deo dante faciemus sacristiam in loco designato « per nos. Item volo et ordino ut omnino depingatur « capella eo modo prout conveni et ordinavi cum « magistro; item, postquam depicta fuerit capella, « primo fiat subtus tectum ligneum quod est in « quadro exteriori unum supercilium pulchrum, « et super trabes tecti imponantur aliquæ tabulæ « grossæ per modum pontis, ut possint transiri « per longitudinem de una parte ad aliam; et « claudantur bene foramina muri; et a parte « orientali illa magna apertura in qua dimittatur, « apertum tantum quantum sufficiet uni homini ad « intrandum; et illud etiam claudatur ostio ligneo « cum clavi; item post supercilium totum illud « quadrum exterius incoletur et dealbetur bene, et « in facie majori, videlicet septentrionali, quæ est « contra altare, depingatur Dominus noster Jesus « sedens in sede, cui assistant B. Virgo, S. Ange- « lus, S. Joannes Baptista et S. Eugenia, et imago « mea genuflexa ante pedes Christi, et sub me « arma mea; item, istis factis volo ut adaptetur et « suppleatur si quid deficit in pavimento inter can- « cellos; item ponantur in cancello columpnæ al- « tiores, pulchriores et æquales, et trabs marmorea « pulchra super columpnis, item parapecta mar- « morea ornentur **138** melius; deinde spatium « vacuum inter parapecta et trabem superiorem « claudatur cratibus ferreis quæ in summitate ha- « beant folia, sicut solent fieri, et sicuti in altari « S. Petri, quæ attingant trabem superiorem, ita « ut nullus possit illic intrare. Fiat etiam porta « ferrea pulchra cum bona seratura. Supra autem « trabem marmoream figantur candelabra sex de « ferro pulchro, prout in capella palatii pro tor- « ticiis. Item in altari in angulo dextræ partis in- « trando prope cancellos fiat sepulcrum meum in « hunc modum. Fodiatur in longum et largum « quantum sufficiat ad profunditatem octo pedum, « et murentur omnes quatuor parietes, solario di- « misso sine muro, et in altitudine duorum pedum « figatur inter murum, dum fit murus, una crati- « cula ferrea, ubi jacebit cadaver. Deinde supra « craticulam ad duos pedes murus habeat incastra- « turam circumcirca, ut superponatur supra corpus « una tabula marmorea. Deinde ad æqualitatem « pavimenti capellæ alia tabula marmorea, quæ ex « nunc possit parari et poni tali modo quod possit « extrahi et poni; post hæc super illam tabulam « ex tribus partibus, nam quarta erit murus tribu- « nalis, erigantur tres marmoreæ tabulæ altitudinis « quinque palmarum, et supra eas ponatur una pul- « chra marmorea tabula. In istis autem tribus ta- « bulis erectis fiat aliquis ornatus, in quarum ante- « riori scribantur hæ litteræ: *Bessarion, episcopus « Tusculanus, S. Romanæ Ecclesiæ cardinalis, pa- « triarcha Constantinopolitanus, sibi vivens posuit « anno salutis*, etc., cum designatione annorum « Domini tunc occurrentium. Hoc autem sic factum « ædificium erit credentia, si quando pontifex ali- « quis in capella celebraverit; et ideo ponatur supe- « rius una pulchra tabula marmorea. Item volo ut « post hæc completa adaptetur totum pavimentum « quadri exterioris, vel marmoribus, si reperian- « tur, vel matonibus magis quadris secundum for- « mam antiquorum matonum, vel aliqua materia « convenienti; et similiter etiam pulpitum.

« Item volo ut domus quæ erat quondam Basilii « de Episcopinis, scutiferi et familiaris mei, sita « Romæ in regione Columpnæ, cum omnibus adja- « centiis suis et pertinentiis, vendatur plus offe- « renti, et ex eisdem pecuniis emantur pro dote « ejusdem capellæ in locis bonis et liberis ac utili- « bus responsiones vini secundum consuetudinem « quæ fieri solet Romæ. Concedo autem plenariam « facultatem et liberam vendendi domum prædic-

« tam præfato D. Simeoni de Pellinis, auditori « nostro et subdiacono apostolico, solum et in soli- « dum, qui deponat pecunias prædictas in banco « aliquo 139 securo ubi custodiantur, nec aliquis « eas tangat donec emantur responsiones prædictæ, « sicut prædiximus; bene et diligenter attendat ut « responsiones sint bonæ et securæ et in bonis, se- « curis atque tutis consistant locis. »

Quæ omnia et singula præfatus Rmus D. Bessarion, episcopus, cardinalis, patriarcha et legatus, omnibus melioribus modo, via, jure, causa et forma, quibus melius et efficacius potuit et debuit, fecit, ordinavit, instituit, et dimisit volens, præmissis omnibus et singulis, nunc et in perpetuum tam in judicio quam extra et ubique locorum fidem indubiam adhiberi. Super quibus omnibus et singulis idem Rmus D. Bessarion sibi a me notario publico infrascripto unum, vel plura, publicum seu publica fieri et confici voluit instrumentum et instrumenta.

Acta fuerunt et sunt hæc Venetiis in monasterio S. Georgii Majoris, sub anno, indictione, die, mense et pontificatu quibus supra, præsentibus ibidem Rmo in Christo Patre et Dno Nicolao, Dei et apostolicæ sedis gratia archiepiscopo Sipontino, ac venerabilibus viris Dnis Eugenio Mauroceno, decretorum doctore, ac Matthæo de Narnia, præfatis presbyteris capellanis præfati Rmi D. Bessarionis, episcopi cardinalis, testibus ad præmissa vocatis speciatim atque rogatis.

Et ego Joannes de Heesboem, clericus Cameracensis diœcesis, publicus sacra imperii auctoritate notarius, quia præmissis ordinationi, dispositioni, institutioni, donationi et dimissioni, ac voluntati, omnibusque aliis, prout in dictis capitulis continetur, et singulis, dum sic ut præmittitur, per præfatum Rmum D. Bessarionem episcopum cardinalem, patriarcham et legatum fierent et agerentur, una cum prænominatis testibus præsens interfui, eaque sic fieri vidi et audivi, ideo hoc præsens publicum instrumentum exinde confeci et in notam scripsi, subscripsi, publicavi, et in hanc publicam formam redegi, signoque et nomine meis solitis et consuetis signavi. In fidem et testimonium omnium et singulorum præmissorum rogatus et requisitus ego idem notarius, qui approbo supra et constat mihi de verbis rasis in ultima linea ultimi capituli præinserti, scilicet, sed, ut prædiximus, bene et diligenter attendat ut responsiones sint bonæ et securæ, et in bonis, securis ac tutis locis consistant, quod protestor manu propria ego idem Joannes de Heesboem, clericus et notarius.

140 VIII

Bessarionis diploma, ironice ab eo scriptum, in gratiam poetastri Pauli de Godiis, qui ab eo coronari volnerat. Ex codice Vaticano Urbinate n. 692, membran., in-4°, p. 187 sqq.

In nomine, etc. Nos Bessarion, Dei et apostolicæ sedis gratia episcopus Tusculanus ac cardinalis Nicænus, universis et singulis Christifidelibus et aliis quibuscunque ad quos præsentes advenerint, salutem in Domino.

Ut clarius innotescat qualiter ad nostram notitiam pervenit ex fide dignis privilegiis nobis delatis, quod eximius artium medicinæ aliarumque omnium liberalium artium doctor D. magister Paulus Joannes de Godiis, Pergulanus, ob ejus plurimas et immensas virtutes a nonnullis principibus et marchionibus quatuor laureatus ac aureas coronas in capite suo digne atque dignissime acquisivit, et visis publicis disputationibus coram nobis sparsis cum argumentis sophismaticis, philosophando, musicando, tripudiando cum puntis pedum novissimo ritu cum maxima delectatione circumstantium, Spiritu divino commoti, ut idem dom. et magister prælibatus gloriari valeat abundantia dignitatum, manibus propriis, auctoritate qua fungimur, ipsum decrevimus laureare. Et veluti ille pater antiquus Moyses a Creatore nostro in alto monte Sinai legem assumpsit, ita et nos in altissimo monte Italico Catriano cum cannis et foliis lauri nati in summitate montis illius in capite et ad templas, more poetarum, eumdem D. et magistrum Paulum præsentem et flexis genibus procliva devotione poscentem legitime laureavimus, volentes ut in posterum auctoritate nostra valeat per omnes partes Italicas et extra Italiam, in Achaiam, Corinthum, Athenas, in mare Abydos usque Constantinopolim et citra mare Magnum quod Ponticum dicitur, discurrendo per Latiam regionem, Antiochiam, Cæsaream Philippi, Achaiam, Palæstinam, Lætam Græcam, Ascaloniam, Feniceam et Albaniam, per Alexandriam et totum mare Mediterraneum usque ad montem Cathaformet, et per Sirtes majores, et per totam Africam atque per totam Tripolitanam regionem usque ad Sirtes minores, et per totum regnum Carthaginensium, et per regiones Bysantium Numidiæ et Getulorum, et ultra flumen Nulcanum qui intrat in mare, et per totam Mauritaniam Cæsariensem discurrendo cum fortuna per totum mare Oceanum incipiendo ab Occidente per Septentrionem usque in Orientem ultra 141 Hispaniam, Scotiam, Britanniam, Galliam, Normandiam, Flandriam, usque ad Rhenum flumen, et ultra usque ad montes Rifeos, et postea in civitate Jansbonæ et per totam Barbariam, et per Germaniam superiorem et inferiorem, Svetiam, Daciam, Syriam et usque flumen Tanais qui intrat in mare Ponticum, et ultra Danubium per totam Hungariam usque ad Pafeos montes retrocedendo in Pannoniam et Macedoniam et Thraciam, et per mare Rubeum usque ad columnas Herculis circumeundo omnes alias regiones usque ad Paradisum deliciarum; et per Asiam Minorem, et in illa nobilissima civitate Assur, et per Chaldæam et Babyloniam totam discurrendo in fluminibus Tigris et Euphratis, ac Arabiam et Damascum et usque ad montes Libani ad cujus radices nascitur Jordanes, et ultra Jordanem per regionem vide-

licet Idumæam, Phœniceam, Judæam, Jerusalem et Bethleem, et generaliter per totum et universum mundum infandas ejus mirabiles artes legere..... exercere cum libero transitu tam per aquam quam per terram, cum omnibus et singulis exceptionibus, commodis et incommodis ad ipsum merito spectantibus et pertinentibus : mandantes, quantum possumus, omnibus linguis supradictarum regionum et locorum ut præsentes nostras litteras observent faciantque inviolabiliter observari.

In quorum fidem, etc.

IX.

Posterior cardin. Bessarionis dispositio, qua fundationem ac dotationem sacelli S. Eugeniæ in melius mutavit, multa insuper bona eidem attribuit, ac fratres ord. Minorum in ea perpetuo sacellanos instituit.

Bessarion, miseratione divina episcopus Tusculanus, S. R. E. cardinalis et patriarcha Constantinopolitanus, universis et singulis, tam præsentibus quam futuris, has nostras litteras inspecturis et audituris, salutem in Dno sempiternam.

Ad universitatis vestræ notitiam deducimus et deduci volumus per præsentes : quod nos quidem de nostræ et progenitorum nostrorum animarum salute cogitantes, ac laudem et gloriam omnipotentis Dei et SS. Michaelis archangeli et Joannis Baptistæ et S. Eugeniæ virg. et martyris, nec non pro divini cultus augmento, **142** infrascripta propterea facere designantes, fel. record. Dnus Pius papa II ad nostram supplicationem nobis, qui basilicam XII Apostolorum de Urbe in commendam tunc obtinebamus prout obtinemus de præsenti, pro ipsius basilicæ decore et cultus præd. in ea augmento saluteque animarum, ut capellam in dicta basilica sitam, quæ tunc sub invocatione S. Eugeniæ duntaxat nominata et indotata erat, ac reparatione indigebat, ad omnipotentis Dei laudem et gloriam reparare ac sub invocatione dictorum SS. Michaelis archangeli et Joannis Baptistæ ac S. Eugeniæ intitulare, nec non libris, paramentis et aliis ecclesiasticis ornamentis ad divinum cultum necessariis fulcire, ac competentibus pro uno presbytero missas et alia divina officia celebraturo, reditibus de bonis nostris etiam per Ecclesiam acquisitis dotare possemus, licentiam et facultatem per suas litteras concessit, ac ipsius capellæ jus patronatus et præsentandi presbytero cardinali dictæ basilicæ pro tempore exsistenti personam idoneam ad illam tam prima vice quam quoties vacare eam contigerit, nobis et post nos abbati S. Pauli extra muros Urbis, et priori domus S. Mariæ de Populo de eadem urbe, S. Benedicti et Eremitarum S. Augustini ordinum, etiam pro tempore exsistentibus in perpetuum, nisi aliter ante mortem nostram disponeremus, idem jus patronatus et præsentandi Rmo D. cardinali dictæ basilicæ pro tempore exsistenti reservavit, decernens capellam ipsam sub invocatione eorumdem SS. Michaelis, Joannis Baptistæ et S. Eugeniæ ex tunc in antea nominari debere, prout in ipsius domini Pii papæ litteris sub dat. Romæ apud S. Petrum anno incarnat. Domin. 1463, prid. kal. Maii (1), pontific. sui anno V, desuper confectis, plenius continetur.

Et postquam nos eamdem capellam reparare et ornare cœpimus, ac ei pro dote nonnulla tunc expressa bona emimus atque donavimus, præfatus fel. record. D. Pius papa II, multis bonis respectibus, ex eo præsertim quod in basilica prædicta, in qua nonnulli clerici sæculares canonici præbendarii tunc deserviebant ; propterea quod reditus et proventus dictorum canonicorum valde exigui et tenues erant, manifeste et aperte neglectus et valde imminutus divinus cultus erat, in honoris Dei diminutionem et salutis animarum parochianorum ejusdem ecclesiæ præjudicium non parvum et detrimentum ; item ædificia omnia quasi ultimam minabantur ruinam, supplicationibus **143** nostris inclinatus, ut ipsa basilica in divinis congrue serviretur, illam de sæculari ecclesia ad ordinem Fratrum Minorum reduci intendens, per quasdam alias suas litteras Rev. P. Dno Nicolao archiepiscopo Sipontino dedit inter cætera in mandatis ut ipsam basilicam professoribus dicti ordinis Fratrum Minorum concederet et in ea tot fratres instituerent quot ex ejus fructibus congrue sustentari possent, nec non statueret et ordinaret quod omnes et singuli fructus, reditus, proventus, possessiones et bona ipsius basilicæ communia, ac illa quæ ad canonicatum et præbendam cardinalis pro tempore exsistentis tituli dictæ basilicæ ex tunc, alia vero quæ ad alios canonicatus et præbendas ac beneficia ipsius basilicæ pertinebant, quamprimum canonicos vel beneficiarios ejusdem basilicæ cedere vel decedere, aut ea alias quoquo modo dimittere contingeret, eisdem fratribus Minorum eorumque ordini applicaret ; quarum quidem posteriorum litterarum vigore præfatus D. Nicolaus archiepiscopus basilicam ipsam fratribus concessit, ac statuit et ordinavit, fructus, reditus, proventus, possessiones et bona prædicta ipsis eorumque ordini Minorum applicari, prout in ipsis posterioribus Dni Pii litteris et dicti Nicolai archiepiscopi processu desuper habito super inde confectis plenius continetur. Et deinde possessione pacifica basilicæ et possessionum prædictarum, ac jurium ac pertinentiarum earumdem per dictos Fratres adepta, nos in eadem capella nostram elegimus sepulturam ad honorem et laudem omnipotentis Dei et B. Mariæ Virginis, ejus Genitricis, sub invocatione dictorum SS. Michaelis et Joannis Baptistæ ac S. Eugeniæ, ac cujuslibet ipsorum intitulavimus, et deinceps nominari volumus ; tenoreque præsentium et auctoritate apostolica nobis in hac parte in dictis prioribus Dni Pii litteris concessa, eligimus, dedicamus, intitulamus et nominamus; quæque antea, timentes ne morte præveniremur, per alios ut fierent ordinavimus etiam in scriptis, nos ipsi

(1) *Julii* in bulla Pii II, supra col. LXXVI.

Dei misericordia, vita nobis prolongata, vel majorem partem eorum complevimus; et quamvis olim pro dote ipsius capellæ quinque partes ex duodecim partibus infrascripti casalis et certa alia tunc expressa bona dictæ capellæ donaverimus, ideo illa donatione et quibuscunque aliis anterioribus donationibus et instrumentis revocatis, hanc dispositionem et ordinationem tanquam fecundiores de novo facimus et ordinamus.

Et in primis, personis in dicta basilica, sicut præfertur, mutatis et ampliori bonorum 144 facultate nobis a Deo concessa, propter quam deliberavimus dictam capellam majori et fecundiori dote quam prius fecimus, dotare, unde et Fratres dicti ordinis Minorum, quos in ipsa capella infra instituimus, ex ea et pro ejus oneribus infrascriptis commoditatem aliquam in perpetuum suscipiant; vel si quo casu aliquando contingeret quod dicti Fratres ab eadem basilica decederent eamque dimitterent, ac ipsa ad clericorum regularium regimen reduceretur, ut tunc et eo casu duo capellani in ea juxta ordinationem infrascriptam instituendi, habeant unde decenter vivere et se sustentare possint et valeant, volumus et deliberavimus, id quod longo tempore summe desideravimus, exsequi et implere, videlicet ipsam capellam nobis adhuc in humanis agentibus sufficienter pro deservientibus eidem dotare ac calicibus, libris, paramentis et aliis ecclesiasticis ornamentis divino cultui aptis decenter fulcire et ornare.

Quapropter, revocantes, ut prædictum est, omnes et singulas ordinationes, dotationes et concessiones, præter infrascriptas per nos circa dotem et bona quæcunque mobilia et immobilia ipsi capellæ quomodolibet factas, de quibus nunc et in posterum fortasse quoquo modo constare posset, attento præsertim quod nobis potestatem talia bona in utiliora et fructuosiora commutandi vel alienandi semper reservavimus, vel saltem hæc nostra intentio fuerit, quodque in melius et abundantius per Dei gratiam omnia disposita et ordinata sunt, tenore præsentium ex nunc, ex nostra mera scientia et liberalitate ac spontanea voluntate, ad honorem, gloriam et laudem omnipotentis Dei, B. Mariæ Virginis, ejus Genitricis, SS. Michaelis et Joannis Baptistæ, ac S. Eugeniæ, omnibus melioribus, modo, via, jure, causa et forma, quibus melius et efficacius possumus et debemus, capellam prædictam possessionibus, bonis et rebus infrascriptis ex nunc et in perpetuum donamus, easque et ea capellæ prædictæ in dotem perpetuam pure, libere et simpliciter ex nunc donamus, transferimus et assignamus. In primis autem donamus dictam capellam et ei in dotem perpetuam damus, et ex nunc constituimus totum integrum casale vocatum *della Cicognola nova* et ejus totum et integrum tenimentum, quod constat ex duodecim unciis principalibus partibus ipsius casalis et ejus tenimenti per nos successive emptis a diversis personis, ut sequitur: Emimus enim unam tertiam partem quinque unciarum ipsius casalis et ejus tenimenti a Dna Bartholomea, filia quondam Palutii Casate, et duas alias 145 partes earumdem quinque unciarum ab honesta Dna Jenepra, relicta quondam Thomæ Casate de Fuscis, matre et tutrice Marianæ et Catherinæ, filiarum dicti Thomæ; ac duas alias uncias et mediam a præfata Catherina, filia prædicti Thomæ, et Hieronymo q. Laurentii Pauli ejusdem Catherinæ marito, prout in tribus instrumentis publicis desuper confectis et per discretum virum Petrum de Millinis, notarium publicum de Urbe subscriptis, respective plenius continetur. Item emimus etiam duas alias uncias et mediam a Francisco Abbatis Joannis de Framapanibus de Brachiano, marito dictæ Marianæ, ac duas alias uncias ab honesto viro Paulo de Fuscis, cive Romano, prout in duobus instrumentis publicis per discretum virum Petrum de Caputgallis, notarium publicum de Urbe, subscriptis, etiam respective plenius continetur. Et in venditiones prædictas a præfato Francisco pro duabus et media, et a dictis Hieronymo et Catherina pro aliis duabus et media unciis factas dictæ Jenepræ ac dictorum Francisci, Hieronymi, Catherinæ et Marianæ, quarum altera alteri in bonis post mortem succedit, mutuus expressus consensus et ratificatio accesserunt, prout ex tribus instrumentis publicis desuper confectis, et per Joannem de Heesboem, notarium publicum infrascriptum, subscriptis respective continetur. Et de jure supradicti Pauli de Fuscis ad dictas duas uncias nobis, ut præfertur, per eum venditas constat plene ex instrumento emptionis earumdem unciarum prædicto Paulo et q. Petro de Fuscis, cui præfatus Paulus in bonis successit per discretum virum Laurentium Venantii, notarium de Urbe, subscripto. Quæ omnes uncias sic, ut præfertur, per nos emptæ constituunt dictum casale di Cicognola nova et ejus tenimentum totum et integrum per nos, ut præmittitur, in dotem perpetuam dictæ capellæ datum. Quod quidem casale et ejus tenimentum positum est in territorio Urbis, extra portam Appiam, in partibus Latii, inter hos fines: cui ab uno latere tenet et est tenimentum casalis S. Alexii; ab alio tenimentum casalis Cicognolæ veteris; ab alio tenimentum casalis Pignotti; et ab alio tenet et est tenimentum casalis S Joannis ante Portam Latinam; vel si qui sint aut esse possunt plures aut veriores confines antiqui et moderni ad præfatum casale de Cicognola nova, et ejus tenimentum spectantes, tam de jure quam de consuetudine, cum omnibus et singulis terris cultis, incultis, pratis, prataritiis, pascuariis, montibus, collibus, stirpariis, aquis, 146 fontibus et aquarum decursibus cæterisque juribus et pertinentiis universis.

Item similiter in dotem perpetuam ex nunc donamus et constituimus dictæ capellæ quamdam vineam septem petiarum plus vel minus quanta est, videlicet vitium et arborum ipsius cum vasca, vascali, tino, statio et puteo intra se, et aliis ejus

juribus et pertinentiis; quam vineam emimus a Dna Cilla, filia quondam magistri Joannis Barberii de regione Pontis, tunc uxore Nannini Bartholomæi de Chechis de Bononia, cum consensu ejusdem Nannini, prout in instrumento desuper confecto et per Paulum Joannis Antonii de Capitibus, notarium imperialem de Urbe, subscripto, plenius continetur. Et quæ vinea posita est infra mœnia urbis, in loco qui dicitur S. Cæsarii in Turri, sub proprietate ejusdem monasterii S. Cæsarii ad respondendum eidem annis singulis tempore vindemiarum duas caballatas cum dimidia musti mundi quod excreverit ex dicta vinea, et unam quartam uvarum more Romano inter hos fines; cui ab uno latere est dictum monasterium; ante est strata publica; ab alio latere tenet et sunt res societatis Fraticellorum tertii ordinis S. Dominici de monte Magnanapoli; ab alio latere tenet et sunt res Thomasii de Cesarinis; vel si qui sunt aut esse possunt plures aut veriores confines antiqui vel moderni ad dictam vineam spectantes seu pertinentes tam de jure quam de consuetudine; cum omnibus et singulis introitibus, exitibus, usibus, utilitatibus, juribus, pertinentiis casalis et sui tenimenti de Cicognola nova, et vinea supradictorum, seu alterius eorum ad ea omnia et singula a fratribus dictæ basilicæ per eorum procuratores seu syndicos, et in eam reintroductionis prædictæ a duobus capellanis tunc pro tempore, ut præfertur, eligendis, in perpetuum habendum, tenendum, possidendum, laborandum, fructificandum, administrandum; fructus quoque, reditus et proventus eorum levandum et a dictis Fratribus in usum eis a sede apostolica permittendos et concedendos; ab ipsis vero duobus capellanis in casum prædictum in proprios honestos usus simpliciter convertendum et se ex illis manutenendum et sustentandum. Et pro præmissis renuntiamus et plenarie transferimus ex nunc in dictam capellam ac Fratres prædictos; et in casum reintroductionis prædictæ duos capellanos pro tempore eligendos, omnia et singula jura, nomina, actiones, rationes reales et personales, utiles, directas, tacitas, expressas, hypothecarias, pignoraticias, mistas, civiles, prætorias in rem **147** scriptas et officium judicis, ac interesse, quæ, quas et quod in et super casali et ejus tenimento de Cicognola nova integro ac vinea supradicta, nobisque in eis et ad eas competere potuerunt nunc et quomodolibet in futurum.

Insuper donamus ex nunc simpliciter et in perpetuum capellæ supradictæ paramenta, jocalia, res et bona infrascripta: videlicet, unum paramentum pro quotidiano servitio, coloris albi, de drapo damascino; item unum aliud coloris bisei, similiter de damascino plano, et stolas, manipula et camises; item plumalia tria, videl. album brocatum de auro et alium pavonatgium de damascino simplici cum armis nostris, et quoddam aliud nigrum de damascino, omnia cum pulchris frigiis; item unam planetam de damascino pavonatgio cum frigio de foleis aureis recamatis; item unum calicem magnum et unam patenam magnam; item unum alium calicem minorem et unam patenam minorem argenteos deauratos; item ampullas argenteas duas; item crucem unam pulchram et magnam argenteam; item thecas corporalium duas, unam in qua est nomen Jesu cum perlis, et aliam de veluto rubeo cum corporalibus suis; item superpellicia quatuor; item de paniculis pulchris ornatis serico pro cooperiendo calice duos; item tobalias majores ad cooperiendum altare pulchras decem; item tapetum bonum ad ponendum ante altare; item unum missale magnum et bonum; item unum breviarium magnum et bonum, coopertum tabulis et corio rubro antiquo cum quatuor seraminibus; item unum dossale seu paramentum pro altari ejusdem capellæ de veluto rubeo figurato floribus seu figuris diversorum colorum, et subornatum circumcirca subena damascini viridis; item aliud dossale de damascino rubeo figurato, subornatum circumcirca subena damascini viridis; item unum aliud dossale pro quotidiano usu ejusdem capellæ de serico coloris rubei figuratum cum foliis aureis antiquum; item unam planetam, unam tunicellam pro subdiacono, unam dalmaticam pro diacono de drapo damascino albo de auro cum frigiis quadris et manicis pretiosis; item stolas duas et manipulos tres de eadem drapo de auro; item unum vexillum pro cruce de damascino albo de auro cum una petia recamata de figura S. Georgii; item unum thuribulum argenteum ponderis librarum duarum unciarum septem; item duas tobalias bonas longas laboratas serico pro cooperiendo legio.

Postremo damus eidem capellæ ex nunc donatione quæ fit inter vivos bona infrascripta **148** quorum usum nobis reservamus quousque vixerimus, videlicet: in primis donamus inter vivos dictæ capellæ navicellam et vas argenteum pro aqua benedicta cum suo aspersorio; item duo candelabra de capella nostra cum armis nostris, quibus utimur in eadem; item pannum de veluto Alexandrino, quo utimur in capella nostra ante altare, et superpelliceum; item duo bancalia de panno de ratgia quæ habent SS. Apostolos, et alios quatuor pannos de ratgia parvos, quorum tres habent Annuntiationem, quartus vero Crucifixum; item tapetos tres; item duo candelabra magna ferrea; item duo alia candelabra majora et longiora de argento; duos calices et duas patenas, quorum major ponderat libras duas; planetas quatuor, videlicet unam albam de damascino simplici, aliam pavonatziam de damascino simplici; aliam celestri (*sic*) coloris de seta; aliam de seta coloris varii cum floribus; albas duas cum stolis et manipulis suis; plumalia duo, unum album, aliud pavonatzium de damascino simplici cum frigiis de drapo Cyprio; item alias duas ampullas et barile parvum, et missale unum, quo utitur quotidie capellanus in capella nostra; item unum thuribulum Græcum planum cum manica;

item duo ova de strusio ornata argento ; item legia duo ; item faldistorium pontificale.

Cæterum, quia post emanationem priorum litterarum prædictarum dicti Dni Pii, dicta basilica præfatis fratribus ordinis Minorum concessa et ad eorum ordinem reducta exstitit, ut præfertur, nos, existimantes per eosdem fratres posse dictæ capellæ in divinis convenientius et facilius quam per sæculares presbyteros deserviri, in personas quæ eidem capellæ deservire debent religiosos viros fratres dicti ordinis Minorum in dicta basilica nunc et in posterum habitantes in perpetuum ex nunc instituimus et tenore præsentium pro institutis a nobis in perpetuum haberi volumus, volentes etiam et ordinantes quod ipsi fratres jurepatronatus interim a dictis abbate et priore penitus abdicato, præfatam capellam et per ipsorum procuratores vel syndicos ejus bona teneant, et in eadem capella omni die unam missam celebrent vel celebrari faciant hoc modo, videl. diebus Mercurii, Veneris et Sabbati, missam pro defunctis; die vero Dominica, missam currentem ; die Lunæ, missam S. Angeli ; die vero Martis, missam S. Joannis Baptistæ; et die Jovis, missam S. Trinitatis cum commemoratione S. Eugeniæ, et etiam cum collecta in qualibet pro defunctis referendo pro vivis nomen nostrum, pro mortuis post **149** mortem nomen nostrum, Isidori et Dosithei episcoporum ; item Theodori et Theodoræ, ac Michaelis et Georgii, et aliorum quos in intentione nostra habemus, nec non quod annis singulis, decima die mensis Septembris, teneantur fratres ipsi cantare vigilias mortuorum et missam solemnem pro defunctis nostris prænominatis. Si tamen casu aliquo aliquando contingeret, ut prædictum est, quod dicti fratres Minorum ab eadem basilica recederent eamque dimitterent, ac ipsa ad clericorum regularium regimen reduceretur, tunc et eo casu dictum jus patronatus et præsentandi locum habere illudque ad abbatem monasterii S. Pauli et priorem domus S. Mariæ de Populo prædictos in perpetuum pertinere volumus et ordinamus, qui abbas et prior pro tempore exsistentes, attento quod ipsa capella pro nunc a nobis pro duobus capellanis sufficienter dotata est, debeant tam prima vice quam quoties casus vacationis illius occurrerit, duas personas idoneas in sacerdotio constitutas cardinali ejusdem basilicæ pro tempore exsistenti per eum instituendas præsentare juxta dispositionem in dictis prioribus Dni Pii litteris circa unum capellanum factam. Qui quidem capellani qualibet septimana septem missas, singulis videlicet diebus in eadem capella vicissim, modo et ordine superius ordinatis et expressis, et prædicta decima die vigilias mortuorum et officium totum ac missam pro defunctis legere teneantur. Insuper casalis et vineæ ac aliorum bonorum et jocalium prædictorum ipsi capellæ, ut prædicitur, per nos donatorum, et quorumcunque aliorum vita nobis comite per nos in posterum donandorum, alienationem cujusvis speciei aut generis tam fratribus ordinis Minorum et eorum syndicis, quam in casum præmissum capellanis prædictis et quibuscunque aliis dictæ capellæ et ejus bonorum administratoribus perpetuo interdicimus atque prohibemus, volentes alienationes ipsas, si quæ fierent, nullius esse roboris vel momenti, sed adversus emptores aut alios ipsorum casalis, vineæ et bonorum quocunque titulo receptores pro dictis fratribus vel capellanis quocunque tempore fore ad illa regressum.

Quæ omnia et singula suprascripta et quodlibet eorum nos Bessarion episcopus, cardinalis et patriarcha prædictus, sponte et ex mera nostra scientia ac liberalitate, ut præmittitur, donamus, concedimus, renuntiamus, facimus, atque manu nostra pectori more prælatorum apposita, promittimus dictæ capellæ et ejus capellanis **150** suprascriptis omnibusque aliis et singulis quorum interest vel interesse poterit quomodolibet in futurum, ac notario publico infrascripto, tanquam publicæ et authenticæ personæ rite et legitime stipulanti et recipienti vice et nomine omnium et singulorum prædictorum, perpetuo attendere et inviolabiter observare, nec in aliquo directe vel indirecte per nos vel alium seu alios quoquo modo contravenire velle. In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium præmissorum præsentes nostras litteras, sive præsens publicum instrumentum per notarium infrascriptum fieri, subscribi et publicari, nostrique sigilli jussimus et fecimus appensione communiri.

Datum et actum Romæ in domibus nostris apud SS. Apostolos, anno a nativ. Domini 1467, indict. XV, die vero Veneris decima mensis Aprilis, pontificatus SS. in Christo Patris ac Dni nostri Dni Pauli, divina providentia papæ II, anno tertio ; præsentibus ibidem provido ac discretis viris magistro Joanne Knyff, decretorum doctore, auditore et capellano ; Joanne Lenss, canon. ecclesiæ S. Andreæ Colonien., Joanne Franc. de Benthevogliis, litterarum sacræ Pœnitentiariæ apostolicæ scriptore, et Raphaele Baldulo, clerico Fulginaten., scutiferis nostris, testibus ad præmissa vocatis specialiter et rogatis.

Et ego Joannes de Heesboem, clericus Cameracensis diœcesis, publicus sacra imperiali auctoritate notarius, quia præmissis omnibus et singulis, dum sic, ut præmittitur, per præfatum Rmum in Christo Patrem et D. Bessarionem, episcopum cardinalem et patriarcham, fierent et agerentur, una cum prænominatis testibus interfui, eaque sic fieri vidi et audivi ; ideo hoc præsens publicum instrumentum manu alterius, me aliis legitime occupato negotiis, fideliter scriptum exinde confeci, subscripsi et publicavi et in hanc publicam formam redegi, signo et nomine meo solitis et consuetis, una cum præfati Rmi Dni cardinalis sigilli appensione signavi : in

fidem et testimonium omnium et singulorum præmissorum rogatus et requisitus.

151 X.

Bulla qua Paulus II donationem sacelli S. Eugeniæ a cardinali Bessarione factam confirmat, sacellumque ipsum cum dote PP. Minoribus conventualibus S. Francisci attribuit.

Paulus episcopus, servus servorum Dei, ad futuram rei memoriam. In eminenti apostolicæ sedis speculo constituti, quæ pro ecclesiarum decore et divini cultus augmento præsertim per venerabiles fratres nostros S. Romanæ Ecclesiæ cardinalium provide gesta sunt, placidi pastoris aspectu benignius intuemur; ut ne illa alicujus ambiguitatis subjiciantur scrupulo, sed perpetuo illibata permaneant, opem et operam efficaciter impartimur. Sane cum dudum fel. record. Pius papa II, prædecessor noster, ven. fratri nostro Bessarioni, episcopo Tusculano, cardinali Nicæno nuncupato, qui etiam tunc titulum presbyteri cardinalis basilicæ XII Apostolorum de Urbe in commendam obtinebat, prout obtinet, ut capellam sub invocatione S. Eugeniæ, sitam in eadem basilica, quæ indotata erat et restauratione indigebat, quamque ipse Bessarion episcopus pro suæ progenitorumque suorum animarum salute pro uno capellano sufficienter dotare desiderabat, ad omnipotentis Dei laudem et gloriam reparare ac sub invocatione SS. Michaelis archangeli et Joannis Baptistæ ac S. Eugeniæ intitulare, nec non libris, paramentis et aliis ecclesiasticis ornamentis divino cultui necessariis fulcire, et competentibus pro uno presbytero inibi missas et divina officia celebraturo reditibus de bonis suis etiam per Ecclesiam acquisitis dotare posset, licentiam et facultatem per suas litteras concessisset, ac ipsius capellæ jus patronatus et præsentandi cardinali dictæ basilicæ pro tempore exsistenti personam idoneam ad illam tam prima vice quam quoties eam vacare contingeret, sibi et post eum abbati monasterii S. Pauli extra muros Urbis, et priori domus S. Mariæ de Populo de eadem urbe, S. Benedicti et Eremitarum S. Augustini ordinum, etiam pro tempore exsistentibus, in perpetuum, nisi aliter ante mortem suam disponeret, idem jus patronatus et præsentandi presbytero cardinali basilicæ prædictæ pro tempore exsistenti reservasset, ac præfatus Bessarion dictam capellam reparare et ornare cœpisset, eique **152** pro dote nonnulla tunc expressa bona emisset atque donasset, præfatus prædecessor postmodum ad ipsius Bessarionis instantiam, et ex certis rationalibus causis tunc expressis, et præsertim ut in ipsa basilica in divinis congrue serviretur, illam de sæculari ecclesia ad ordinem Fratrum minorum reduci intendens, per quasdam alias suas litteras venerab. frat. nostro Nicolao archiepiscopo Sipontino dedit inter cætera in mandatis ut ipsam basilicam professoribus dicti ordinis Fratrum Minorum concederet, et tot fratres in ea instituere quot ex ejus fructibus congrue sustentari possent, nec non statueret et ordinaret quod omnes et singuli fructus, reditus, proventus, possessiones et bona ipsius basilicæ communia, ac illa quæ ad canonicatum et præbendam cardinalis pro tempore exsistentis supradictæ basilicæ ex tunc, alia vero quæ ad alios canonicatus et præbendas ac beneficia ipsius basilicæ pertinebant, quam primum canonicos vel beneficiatos ejusdem ecclesiæ cedere vel decedere, aut ea alias quoquo modo dimittere contingeret, eisdem fratribus eorumque ordini Minorum applicaret. Quarum quidem posteriorum litterarum vigore præfatus Nicolaus archiepiscopus basilicam ipsam Fratribus concessit, ac statuit et ordinavit fructus, reditus et proventus, ac possessiones et bona prædicta ipsis eorumque ordini Minorum applicari.

Cum itaque, sicut præfatus Bessarion coram nobis nuper exposuit, et rei etiam evidentia manifestat, ipsam dictam capellam reparaverit, et dignis picturis ac paramentis et ornamentis tam sericeis quam argenteis divino cultui aptis decenter ornaverit, et in ea suam sepulturam elegerit, et quamvis olim pro dote ipsius capellæ quinque partes ex duodecim partibus infrascripti casalis, et certa alia tunc expressa bona dictæ capellæ donaverit, tamen nuper suo animo in bonum quotidie magis fervescente, emptis ab eo a diversis personis reliquis septem partibus casalis Cicognolæ novæ, siti in Latio extra portam Appiam almæ Urbis, et alia donatione prædicta, tanquam minus fecunda, per eum revocata, totum dictum casale cum omnibus et singulis tenimentis, terris cultis et incultis, pratis, aquis, aquarum decursibus aliisque juribus et pertinentiis suis, nec non quamdam vineam mensuræ septem petiarum, vel circa, sitam infra mœnia Urbis in loco S. Cæsarii in Turri nuncupato, simliter a se emptam; aliaque jocalia et ornamenta prædicta eidem capellæ donavit et in dotem constituit ac assignavit. Et quia post **153** emanationem priorum litterarum prædictarum ipsa basilica dictis Fratribus ordinis Minorum concessa et ad eorum ordinem reducta exstitit, ut præfertur, idem cardinalis, existimans per eosdem Fratres posse dictæ capellæ in divinis convenientius et facilius quam per sæculares presbyteros deserviri, ipsos Fratres in dicta capella instituit, ac voluit et ordinavit, quod ipsi Fratres dictam capellam et per ipsorum procuratores vel syndicos ejus bona tenerent, et in eadem capella omni die unam missam celebrarent vel celebrari facerent, hoc modo videlicet, diebus Mercurii, Veneris et Sabbati, missam pro defunctis, die vero Dominico missam currentem, et die Lunæ missam S. Angeli, die vero Martis missam S. Joannis Baptistæ, et die Jovis missam S. Trinitatis cum commemoratione S. Eugeniæ, et etiam cum collecta in qualibet pro defunctis referendo pro certis per ipsum Bessarionem nominatim expressis, nec non quod annis singulis, decima die mensis Septembris, teneantur fratres

ipsi cantare vigilias mortuorum, et missam solemnem pro defunctis expressis prædictis ac voluit idem Bessarion. Quod si quo casu aliquando contingeret quod dicti fratres ab eadem basilica recederent eamque dimitterent, dictaque basilica ad dictorum sæcularium regimen reduceretur, tunc et eo casu dictum jus patronatus locum habere, illudque ad abbatem monasterii S. Pauli et priorem domus S. Mariæ de Populo prædictorum pertinere. Et quia ipsa capella pro duobus capellanis sufficienter per præfatum Bessarionem dotata est, quod tunc et eo casu ipsi abbas et prior, tam prima vice quam quoties casus illius vacationis occurrerit, duas personas in sacerdotio constitutas cardinali ejus basilicæ pro tempore exsistenti per eum instituendas præsentare debeant; qui quidem capellani qualibet septimana septem missas, singulis videlicet diebus singulas in eadem capella vicissim modo et ordine superius expressis, et prædicta decima die vigilias mortuorum et officium totum et missam pro defunctis legere teneantur. Casalis vero et vineæ et aliorum bonorum et jocalium prædictorum ipsi capellæ, ut prædicitur, donatorum, et quorumcunque aliorum ei, vita comite, in posterum donandorum alienationem cujusvis speciei ac generis idem Bessarion, tam Fratrum ipsorum syndicis quam in promissum eventum capellanis prædictis, et quibuscunque aliis dictæ capellæ et ejus bonorum administratoribus, perpetuo interdixit atque prohibuit, volens **154** alienationes ipsas, si quæ in toto vel in parte, quod absit, fierent, nullius esse roboris vel momenti, sed adversus emptores aut alias ipsorum casalis, vineæ et bonorum quocunque titulo receptores prædictis fratribus vel capellanis quocunque tempore fore ad illa regressum, prout tam in prædictis litteris quam processu per ipsum archiepiscopum super eisdem posterioribus litteris habito, et quodam publico instrumento super donatione et in dotem constitutione, assignatione, voluntate, ordinatione et aliis præmissis confecto, quorum omnium tenores diligenter inspici et examinari fecimus, et eos ac si de verbo ad verbum præsentibus insererentur, haberi volumus pro expressis, plenius continetur. Quare præfatus Bessarion nobis humiliter supplicavit ut præmissis omnibus et singulis pro illorum subsistentia firmiori robur apostolicæ confirmationis adjicere aliasque super his opportune providere de benignitate apostolica dignaremur.

Nos igitur, qui hujusmodi laudabilium operum, per quæ divinus cultus augetur, ecclesiarum basilicæ decorantur, et animarum tam instituentium quam aliorum fidelium saluti provide consulitur, commendatores atque fautores libenter exsistimus, et ut perpetuum vigorem habeant, quantum nostra valet provisio, efficaciter operamur, hujusmodi supplicationibus inclinati, reparationem et ornamentum capellæ prædictæ, eisdem Fratribus factam concessionem eorumque in illa institutionem, et casalis et vineæ, nec non jocalium et ornamentorum ac bonorum prædictorum ipsi capellæ factam posteriorem donationem, ac jus patronatus in eventum prædictum duntaxat concessionem priorisque revocationem, nec non interdictum, et prohibitionem ac voluntatem et ordinationem ipsius Bessarionis cardinalis aliaque præmissa rata habentes et grata, illa omnia et singula in litteris et processu ac instrumento prædictis contenta et qualibet inde secuta auctoritate apostolica et ex certa scientia tenore præsentium confirmamus et approbamus, ac plenum robur obtinere decernimus, supplentes omnes et singulos defectus, si qui forsan intervenerint in eisdem, nec non cum dictis fratribus ut prædictam capellam, et illius ac dictæ basilicæ possessiones et alia bona prædicta pro paramentis, libris, ornamentis, luminaribus, cera et aliis sacristiæ ipsius basilicæ, eorumdem quoque Fratrum necessitatibus, si aliunde vitæ necessaria consequi nequeant, retinere, ac possessiones et bona hujusmodi per œconomum vel procuratorem idoneum aut syndicum laicum administrare, illorum quoque fructus, reditus et proventus in usus prædictos convertere libere ac licite valeant, auctoritate prædicta tenore præsentium **155** de speciali gratia dispensamus; mandantes insuper presbytero cardinali dictæ basilicæ qui pro tempore fuerit, ut præmissa omnia et singula faciat per eosdem Fratres vel in prædictum eventum capellanos dictæ capellæ qui pro tempore fuerint, perpetuis futuris temporibus inviolabiliter observari, contradictores per censuram ecclesiasticam, appellatione postposita, compescendo: non obstantibus constitutionibus et ordinationibus apostolicis ac eorumdem basilicæ et ordinis Fratrum Minorum statutis et consuetudinibus, juramento, confirmatione apostolica vel quavis firmitate alia roboratis, contrariis quibuscunque; aut si aliquibus communiter vel divisim a prædicta sit sede indultum, quod interdici, suspendi vel excommunicari non possint per litteras apostolicas non facientes plenam et expressam de indulto hujusmodi mentionem.

Nulli ergo omnino hominum liceat, etc.

Datum Romæ, apud S. Marcum, anno incarnat. Domin. 1467, XVI kal. Octobr., pontif. nostri anno IV.

XI.

Breve Bessarionis elogium, ab auctore anonymo ei coævo, scriptum. Ex codice bibl. Vaticanæ n. 3621, *p.* 10.

Cardinalis Bessarion, Nicænus, tempore pontificis Pauli II maxime floret et in pretio non parvo esse pernoscitur, licet et antea exstiterit; nec immerito, nam litteratissimus est, et omnibus, Latinis ac Græcis, multo dilectissimus, præterquam Georgio Trapezuntio, odio quodam privato. Hic cardinalis litteratura semper oblectatur, et lectione tum Græca, tum Latina semper aliquid componit aut transfert. Nunc est in ejus manibus opus *De comparatione Platonis et Aristotelis*, in quo sui vires ingenii

evidenter ostendit; nam, bone Deus! quanta est intelligentia ejus in eo codice atque profunditas! **156** quod tamen nondum absolvit opus; quanta majestas! Quid dicam de acumine ingenii, quid de elegantia utriusque sermonis? Hic enim Latine proloquitur, ut si ab ipsis incunabulis a Latinis Musis esset educatus. Grandi consilio vir est quod videlicet Bononiæ satis eluxit, ubi diu legatus, homines duræ cervicis sapientissime moderatus fuit, et apud Germanos gentem barbaram et efferam legatione functus, apud quos mirum est quam prudenter se gesserit, quamque mire ab eis se excluserit atque dissolverit. Eum vero censuit imperator Fridericus, censuit, inquam, sapientissimum dominum uniceque dilexit. Qui licet in legatos alios amore et reverentia quadam fuerit usus, in hunc maximo cultu primo usus est; secundo vero loco in episcopum Torcellanum, nunc Brixiensem; tertio in archiepiscopum Sipontinum Nicolaum Helium, quem secum Nicænus illuc ab Urbe abduxit, consilio et lingua mirum. O quam largus munificusque est in eum Paulus II! attamen ea lege servata ne quid ab ipso præter bonum honestumque petatur, quod semper servavit cardinalis, quippe modestissimus est. Taceo quam librorum linguæ utriusque, Græcæ Latinæque multitudinem comparavit. Taceo quod plerosque juvenes alit, et ut discant præceptoribus abunde persolvens. Equidem paucis eum comparo. Hic calculo vesicæ renumque sinistime antea laboraverat, nunc sospes. Qualia convivia instruat spectatissimis et clarissimis viris legatisque nemo est qui ad unguem describere facile possit. Hic, ut dulci et serena est facie vultuque jucundo, sic sermone et moribus humanus et comis. Bibliothecam grandem utriusque linguæ est aut Romæ, aut Florentiæ, aut potius Venetiis ad usum publicum dimissurus. Hic ab Eugenio est cardinalis, nemine adversante, creatus, ex ingenii acumine atque doctrina, adjutore prudentissimo cardinale Cesarino.

XII.

Elogium alterum, vernacule scriptum. Ex cod. Vatic. 3224, p. 127.

Messere Bissarione, Greco di nazione, vescovo cardinale, fu uomo di grandissima autorità nella Chiesa di Dio. Fu monaco dell' ordine di Santo Basilio, e venne in Italia quando **157** ci venne l'imperadore de' Greci; de primi singolari uomini che vi venissino fu lui. Dipoi, fatta l'unione de' Greci per le sue singolari virtù fu fatto cardinale in Firenze da papa Eugenio insieme con 18 cardinali che fece in Firenze; ve n'era uno altro Greco che era cardinale arcivescovo di Rossia, che si chiamava cardinale Ruteno. Fu di grandissima riputazione nella Chiesa di Dio, e tutte le cose ardue e difficili che occorrevano al tempo suo, ricorrevano a lui. Fu vescovo Tusculano; andò legato in più luoghi, e sempre ebbe grandissimo honore dov'egliandò per essere uomo giusto et di laudabili costumi. Fu legato di Bologna più tempo et governò maravigliosamente, et ebbevi grandissimo onore per le suo giusto governo. Non pareva nella sua vita, et costumi.... ma ne' principali luoghi d'Italia. Andò legato in Francia, dove ebbe grandissima riputazione in quello ebbe a fare. Fu dottissimo nella lingua Greca et nella Latina; fu amatore delle lettere et delli uomini literati; fu multo affezionato alla dottrina di Platone, et altri erano a quella d'Aristotele; et perchè erano alcuni che impugnavano la dottrina di Platone, il cardinale la difendeva, et in sua difensione compose un bellissimo libro, il titulo del quale è: *In difensione di Platone*, opera molto degna et di grandissima riputazione. Tradusse un libro *De factis et dictis memorabilibus Socratis*. Venne in tanta riputazione appresso tutto il collegio de' cardinali, che sendo morto papa Pio, istette una notte papa, perchè sendo istato eletto sommo pontefice in conclavi, il secondo isquitinio che non voleva che fosse papa, disse: Egli è papa; a noi non monta nulla; domattina nel primo isquitinio et noi lo publicaremo. Rimasono d'accordo a questo modo et tutta la notte non si fece mai altro che adoperare, che non fosse papa; che chi ne fu cagime capitò di poi male, et non si attendeva ad altro, che andare dall'uno cardinale all'altro a dire loro: E'non sono molti anni che Niceno era eretico. Vogliamo noi che si dica che noi abbiamo fatto uno eretico, che sarà una vergogna? Et bene che dicessino a questo modo, l'opinione loro era per fare un pontifice a loro modo, come fu fatto; venendo di poi il dì seguente a fare il pontefice feciono Pagolo, e fu buona lezione, e andovvi canonicamente senz'altra intelligentia, e lasciarono lui come uomo savissimo, e non fece ignuna dimostrazione, e lasciolla **158** correre. Niente di meno il pontefice per la sua virtù l'ebbe in grandissima riputazione, come era istato per lo tempo passato. Istando a questo modo venne la morte di papa Pagolo et succedette Sisto. In tutto il tempo era istato in corte di Roma sempre a fare iscrivere libri in ogni facoltà cosi in Greco come in Latino; et non solo iscriveva, ma comperava tutti i libri ch'egli non aveva, e grande parte di quello gli avanzava delle sue rendite isprendeva in libri a un fine. Avendo già condotta grandissima quantità di volumi cosi Greci come Latini, et sacri come gentili, determinò di mettergli in qualche luogo degno et massime i libri Greci, che se mai quella infelice patria tornasse a' termini suoi, e che sendo di là perduti i libri, fossino in luogo ove potessino avere qualche comodità; et non gli parve fosse luogo ignuno in Italia più comodo che Venetia sendo luogo di marina et che chi viene di là capita quivi. Et per questo avendo grandissima amicitia co' Veneziani determinò di fare quivi una libraria publica, che ognuno vi potesse andare et avere comodità. Et per questo ordinò colla Signoria et col doge, che si facesse per solenne deliberazione, che si murasse una libraria

publica dove istessino due del continuo a fine che ognuno, che vi volesse andare potesse, et così s' ordinò. Fu il numero de' volumi tra Greci et Latini più di seicento, i quali libri nella vita sua gli mandò tutti a Vinezia, et consegnolli dove era ordinato. Costarono questi libri un tesoro infinito. In tutto il collegio de' cardinali non vi fu ignuno che avesse l'animo tanto generoso quanto ebe questo cardinale che ordinò questa biblioteca. Non solo in questo volle fare cosa, che fusse utile a lui proprio, ma ebe rispetto all'utile universale di quelli che avessero voglia di dare opera alle lettere, acciocchè non mancassero loro libri. Dette sempre favore agli huomini literati et tirogli innanzi. Messer Lauro Quirino, Venezìano gentile, huomo dotto in Greco et in Latino et bonissimo filosofo, istette in casa di Niceno più tempo. Messer Nicolò Perotto, vescovo, Sipontino, venendo a Roma con messer Gulielmo Graim, procuradore allora del re d'Inghilterra, desiderando questo messer Nicolò imparar bene le lettere Greche, chiese di grazia, che l'accontasse col card. Niceno, et così fece, et in casa sua si fè dottissimo, et il cardinale li fè di poi avere quello vescovado, et governava tutta 159 la sua casa; e fu cagione col mezo di fargli avere quello vescovado, et al padre et a' sua uffici di quelli della chiesa, in modo che oltre alla doctrina che imparò a casa sua, et le dignità che ebe mediante lui, fece avere a suoi tanti uffici, che gli fè richi, et fece fare il padre cavaliere. Molto gli furono obligati gli huomini dotti et da bene. Venendo in corte maestro Francesco di Savona, di poi fu papa Sisto, lo tolse in casa et facevagli leggere certe lezioni di Scoto, che era maraviglioso iscotista, parendogli huomo dotto fece tanto con papa Pagolo, che lo fece fare cardinale, che mai non sarebbe suto senza il mezo suo. Di poi l'ebe fato fu volta se ne pentì assai non li parendo riuscissi quello che istimava; et sempre interviene che grandi beneficj si pagano di grandissima ingratitudine. Morendo papa Pagolo, come le cose s'andassino, nollo voglio giudicare. Fu fatto maestro Francesco da Savona papa fatto fare cardinale da Niceno. In questa lezione del pontificato Bessarione non li parendo huomo sufficiente a tanto peso, non gli dette la voce sua. Venuto alla degnità del pontificato, ed il cardinale non vi aveva molta cognizione, intervenne un dì che andando il papa in castello a vedere le gioje di papa Pagolo due cardinali Veneziani nipoti di papa Pagolo, ch' erano intervenuti a eleggerlo papa con certe condizioni, inginocchiaronsi a' piedi del papa a' domandargli la dota per certe loro fiozze era istata loro promessa. Il papa si volse a Niceno vergognandosi di lui sendo huomo di tanta autorità quant' era, et disse: Questi sono beni della Chiesa. Il cardinale Niceno rispose: E sono beni della Chiesa, i quali voi non potete, ne dovete gittargli via. Per questo per allora il papa licentiò i due cardinali senza dare loro nulla, solo per l'autorità del cardinale Niceno. Ora avendolo fatto fare cardinale, essendo huomo di tanta autorità quant'egli era, lo sopportava il papa molestamente, ch' egli istesso in corte di Roma, et per questo lo fece legato in Francia istimando quello gli intervenne, ch'egli s'avessea morire in questo viaggio, sendo vecchio et infermo, et massime avendo male di pietra crudelissimo. Andò in Francia, benchè malcontento conoscendo la cagione. Perchè giunto in Francia per la mala disposizione del principe et par la sua varietà et inconstanzia non gli fu molto accetto, et bisognò si partisse con poca riputazione. Conoscendolo et stimando assai l'onore 160 se ne venne in Italia; sendo vecchio et infermo et male contento ammalò, et in pochi dì si morì. Tutte le cose umane le più hanno questo fine, et massime quelle sono fondate in su le cose humane et su gli honori; et per questo è nessario voltarsi a Dio in tutte le nostre operazioni. Più cosè degne ha fatto il cardinale Niceno, le quali non sono note a me; ma chi n' avrà più notizia, potrà meritamente scrivere la Vita sua.

INDEX RERUM

PRÆCIPUARUM.

Revocatur Lector ad numeros crassiores textui insertos.

A

Aianus, cardinalis archiep. Avenionensis, in comitiis post Nicolai V obitum Nicæni electionem disturbat, 33. Judex controversiæ inter Franciscanos et Dominicanos, 59.

Albergatus (Nicolaus), cardinalis tit. S. Crucis in Jerusalem, una cum Ferrario marchione obviam fit Græco imperatori ad concilium venienti, 9.

Albertus (Ludovicus), natione Gallus, a Pio II cardinalis creatus, 48.

Alphonsus, Aragoniæ et Siciliæ rex, Bessarionem ad se venientem honorifice excipit, 34.

Ammannatus (Jacobus), episcopus Papiensis, a Pio II inter cardinales conscriptus, 78.

Andreas (S.). Ejus caput e Peloponneso Anconam et Narniam, ac inde Romam solemni cum pompa traductum, 49.

Apologeticum Nicæni opus contra Platonis calumniatorem quando in lucem prodierit, 72.
Apostolius (*Michael*) *Aristotelicos et præcipue Theodorum Gazam scripto insectatur*, 70.
Atrebutensis episcopus Joannes cardinalium collegio ascribitur, 48.

B

Bajazetes, Turcarum imp., Cpolim obsidet, et paulo post profligatur et vivus capitur a Tamerlano, 7.
Barbus (*Petrus*) *episcopus Tropiensis, Græce ac Latine doctus*, 3.
Bentivolus (*Ludovicus*), *ense sacro donatus a Nicolao V, et publice laudatus a Bessarione*, 30.
Bessarion, quo anno et loco natus, 1. *Ejus studia et monachatus initia*, 2, 3. *Quo nomine appellatur in sæculo*, 4. *Archiepiscopus Nicææ creatus ad concilium Florentinum venit*, 8. *Græcorum opiniones primo tuetur*, 11. *Mox Latinis favet et unionem sedulo promovet*, 12. *In Græciam redit ac statim cardinalis ab Eugenio IV creatur*, 18. *Coluthi et Q. Smyrnæi poemata in lucem eruit*, 19. *Romæ cœtum litterarium instituit*, 20. *Basilicæ SS. XII Apostolorum cultum restituit*, 23. *Græci ritus in monasterio Cryptæ Ferratæ mutatio ei vulgo tribuitur*, 24. *D. Laurentii martyris corpus eo præsente recognitum*, 27. *D. Bernardini Senensis Acta expendit*, 28. *Bononiæ legatus constituitur*, 29. *Cœnobium Messanense administrat et ibidem Græcas litteras instaurat*, 35. *Basilicam SS. XII Apostolorum ad Minoritas transfert*, 38. *In Mantuano conventu principes ad bellum sacrum hortatur*, 41. *In Germaniam legatus proficiscitur*, 44. *S. Andreæ caput e Narnia Romam defert*, 50. *Cœnobium Cryptæ-Ferratæ regendum accipit*, 53. *Patriarcha Cpolitanus electus Græcos ad unionem hortatur*, 55. *Judex controversiæ inter Dominicanos et Minoritas*, 59. *Legatus ad Venetos*, 60. *Venetum charitatis sodalitium cimelio sacro donat*, 61. *Testamentum condit*, 62, *et Append. n.* 7 *et* 9. *Pauli II chirographum subscribere adactus*, 66. *Eubœa capta, Italos principes ad bellum in Turcas excitat*, 67. *Scribit contra Platonis calumniatorem*, 68. *Comitiis generalibus Basiliani ordinis præest*, 78. *Ecclesiam Tusculanam dimittit et ad Subinensem redit*, 81. *Bibliothecam suam reipublicæ Venetæ donat*, 83. *Pontificatu excidit*, 91. *In Galliam legatus*, 94. *E Gallia infirmus revertitur et Ravennæ obit*, 95.
Borgia (*Alphonsus*), *pontifex creatus Callixti III nomen assumit*, 33. *Bellum adversus Turcas fortiter urget*, 34. *Ejus mors*, ibid.
Bossi (*Matthæi*) *opusculum pro lege sumptuaria Bononiæ a Bessarione promulgata*, 30.
Bracciolinus Poggius, Nicæno familiaris, 21.
Bussis (*Joan. Andreas de*), *episcopus Alerienses*, 87.

C

Cæsarinus (*Julianus*), *cardinalis, concilio Florentino interest et pluries disputat cum Marco Ephesino*, 14.
Calandrinus, cardinalis et episcopus Portuensis, una cum Nicæno comitiis Basiliani ordinis præest, 79.
Calderinus (*Domitius*), *eruditione insignis et Bessarionis familiaris*, 21, 89.
Callimachus auctor suarum calamitatum a Platina dictus, 101.
Callistus (*Andronicus*) *defensionem suscipit Theodori Gazæ contra Michaelem Apostolium*, 70.
Campanus (*Joannes Antonius*), *episcopus Interumnensis, poesi ac oratoria celebris*, 21. *E Germania revocari per Nicænum postulat*, 89.
Canonici basilicæ SS. XII Apostolorum Nicæni opera ad quatuor tantum redacti et novis regulis instructi, 23.
Canonici SS. Salvatoris congr. Rhenanæ cœnobium S. Joannis Evangelistæ a Nicæno resignatum obtinent, 44.
Capranica (*Dominicus*), *card. tit. S. Crucis in Jerusalem*, 35.
Cardona (*Jacobus*), *a Pio II cardinalis creatus*, 48.
Carvajal (*Joannes*), *cardinalis, in Hungaria legatus*, 43.
Chalcidensis Ecclesia a Pio II Nicæno collata, 55.
Chrysococces (*Georgius*) *quis fuerit*, 3.
Coccius Sabellicus (*M. Antonius*), *primus bibliothecæ D. Marci custos*, 84.
Columna (*Prosper*), *cardinalis, Martini V ex fratre nepos*, 55.
Coluthi Lycopolitani poemation a Bessarione inventum, 18.
Concilium ab Eugenio IV Ferrariæ indictum, 8. *Florentiam transfertur*, 11. *Unione peracta dissolvitur*, 16.
Condulmerius (*Antonius*) *triremium pontificiarum præfectus*, 8.
Constitutiones D. Basilii a Nicæno in vernaculam linguam conversæ, 35.
Crinitus (*Petrus*) *Nicæni cœtus litterarios commemorat*, 19.
Crucis (*S.*) *de Fonte Avellano monasterium Nicæno commendatum*, 75.
Cryptæ Ferratæ cœnobium Nicæni opera antiquo splendori restitutum, 54.
Cusanus (*Nicolaus*), *cardinalis, Romæ legatus in absentia pontificis*, 40.
Cyriacus Anconitanus, 18.

D

Demetrius Palæologus, Græci imperatoris frater, cum eo in Italiam ad concilium venit, 8.
Ducis Burgundiæ cum Nicæno legato de pace colloquium, 94.
Dux Venetæ reipublicæ Christophorus Maurus Nicænum legatum honorifice excipit, 60.

E

Eubœa a Turcis magna Christianorum strage occupata, 67.
Estouteville (*Guillelmus d'*), *cardinalis archiep. Rothomagensis*, 37.
Eugenius IV pontif. concilium Ferrariæ indictum inchoat, 9. *Inde Florentiam transfert*, 11. *Concilium dimittit et paulo post Nicænum cardinalem creat*, 18. *Ejus mors*, 26.
Eugeniæ (*S.*) *sacellum a Bessarione ornatum restitutumque*, 67.

F

Fernus (*Michael*), *Campani operum editor*, 102.
Flavius Blondus, Foroliviensis, Bessarioni amicus et familiaris, 21.
Floravantius Aristoteles, insignis architectus, 109.
Fœdus inter Pium II et Turcas contractum et Venetiis in D. Marci foro publicatum, 62.
Friderici Cæsaris in Urbem adventus, 85.

G

Galinotus (*Andronicus*), *monachus Cpolitanus, Græcæ linguæ doctor in cœnobio Basiliano Messanensi*, 36.
Gaza (*Theodorus*) *Græcæ Latinæque eruditionis laude insignis*, 69.
Gemistus (*Georgius*) *Platonicorum doctissimus*, 5. *Ejus opera*, ibid.
Glycas (*Michael*) *litteras Græcas docet in cœnobio Messanensi*, 36.
Godiis (*Paulus de*), *Pergulanus, ludicra corona a Bessarione donatus*, 75.
Gonzaga (*Ludovicus*) *Mantuæ marchio*, 40.

Gonzaga (*Franciscus*), *cardinalis a Pio II creatus*, 48.
Gymnasium Bononiense a Bessarione restitutum, 31.

I

Isidorus Ruthenus, *metropol. Kioviensis*, *una cum Bessarione Latinis dogmatibus favet. Ejus mors et res gestæ*, 11.

J

Jacobus Brixiensis, *in controversia de sanguine Christi Dominicanorum antesignanus*, 59.
Joannes Palæologus, *Græcorum imp.*, *in Italiam ad concilium cum aulæ proceribus venit*, *et Eugenio pontifici reverentiam exhibet*, 8, 9. *Concilio dimisso in Græciam redit*, 16.
Josephus, *patriarcha Cpolitanus*, *ad concilium venit et publice pontificem adit*, 9. *Morti proximus unionem perfici celerius cupit et fidei professionem emittit*, 13.
Justinianus (*Horatius*), *Actorum Florentini concilii editor*, 57.

L

Lascaris Philanthropinus (*Alexius*), *Nicæno amicus*, 17.
Lascaris (*Constantinus*), *insignis litterarum Græcarum professor*, 36,
Latifundium Cecchignolæ novæ pro dote sacello S. Eugeniæ assignatur, 80.
Laurentii (*S.*) *martyris corpus a tribus cardinalibus recognitum*, 27.
Lex sumptuaria per Nicænum Bononiæ constituta, 30.
Lis inter Dominicanos et Franciscanos de Christi Domini sanguine, 59.
Ludovicus XI, *Gallorum rex*, *Nicæni colloquium cum duce Burgundo de pace suspectum habet*, 94.

M

Malatesta (*Sigismundus*), *Arimini dominus*, *conventum Mantuanum adit*, 40.
Mamæ (*S.*) *ecclesia extra muros Ravennæ Minoritis a Nicæno concessa*, 24.
Manfredus (*Thaddæus*) *Forocornelii princeps*, 31.
Marchio Montis-Ferrati Willelmus in conventu Mantuano, 40.
Marcus, *archiepiscopus Ephesi*, *Latini dogmatis oppugnator acerrimus*, 10. *Unus omnium inter concilii Patres*, *decretum de Spiritus sancti processione subscribere negat*, 12.
Mathiæ regi Pannoniæ aurum traditum a Pio II relictum in belli sacri expensas, 65.
Maurus Christophorus, *Venetiarum dux*, *Bessarionem legatum perhonorifice excipit*, 60.
Mutatio ritus in cœnobio Cryptæ-Ferratæ, 24.

N

Nicolaus, *marchio Atestinus*, *ab Eugenio IV obviam missus imperatori Cpolitano Ferrariam petenti*, 9.
Nicolai (*S.*) *Casulorum cœnobium in Apulia a Turcis captum ac dirutum*, 19.
Nicolaus V post Eugenii mortem ad pontificatum evectus, 26. *Ejus amor in rem litterariam et homines doctos*, ibid.

O

Oliva (*Alexander de*), *cardinalis tit. S. Susannæ*, *doctrina et vitæ sanctimonia insignis*, 50.
Oratorium scholæ Charitatis a Nicæno insigni cimelio donatum, 61.

P

Palæologus (*Thomas*), *e Peloponneso fugiens*, *D. Andreæ caput secum fert in Italiam*, 49.
Patricius (*Augustinus*) *ejusque scripta*, 86.
Paulus II electus pontifex, 65. *Ejus mors*, 91.
Peloponnesii vim Turcicam strenue repellunt, 42.
Perottus (*Nicolaus*), *Siponti archiepiscopus et Bessarionis alumnus*, 21.
Philelphus (*Franciscus*), *Tolentinus*, *Bessarioni amicus et familiaris*, 21.
Phœnolium quid, 54.
Phrantza (*Georgius*), 9.
Piceus (*Jacobus*), *Franciscani ordinis*, *inter divos postea relatus*, *crucesignatos colligit et in Peloponnesum mittit*, 42. *Ejus controversia theologica cum Dominicanis*, 59.
Picolomineus (*Franciscus*), *cardinalis*, *Pii II nepos ex sorore*, 50. *In Germaniam legatus*, 88.
Pius II, *pontifex electus post Callisti obitum*, 37. *Nicænum Minoritarum familiæ patronum constituit*, 39. *Mantuæ principum conventum indicit*, 39. *Nicæno Germaniæ legationem committit*, 43. *D. Andreæ caput in Vaticanam basilicam transfert*, 50. *Adversus Turcas fœdus cum Venetis init et Anconam proficiscitur*, 63. *Ejus mors*, 65.
Platina (*Bartholomæus*), *Bessarionis amicus*, 22. *Ejus patrocinio ac opera solutus a vinculis*, 101.

Q

Quinti Smyrnei seu Calabri poema a Bessarione inventum, 19.

R

Roboreus (*Franciscus*), *pontifex creatus sub nomine Sixti IV*, 93.
Rosæ, *virginis Viterbiensis*, *Acta a Nicæno expensa*, 35.

S

Sagundinus (*Nicolaus*), *concilii Flor. interpres*, *Græcæ Latinæque linguæ scientia clarus*, 16.
Scholarius (*Georgius*), *seu Gennadius Cpolitanus patriarcha*, 54.
Sforlia (*Franciscus*), *Insubriæ dux*, *in conventu Mantuano*, 40.
Sigillum quo usus est Bessarion quandiu Tusculanus episcopus fuit, 29.

T

Tamerlanus, *Scytharum imperator*, 7.
Testamentum conditum a Bessarione Venetiis in cœnobio S. Georgii Majoris, 62.
Theodorus Xanthopulus, *Græcus scriptor Actorum concilii Florentini*, 9.
Trapezus, *urbs Ponti*, *patria Bessarionis*, 1.
Trapezuntius (*Georgius*) *bellum Platonicis indicit et maxime Bessarioni*, 72.
Triremes pontificiæ Venetis traditæ ad bellum contra Turcas susceptum, 65.
Turcæ Græco imperio formidolosi, 6. *Constantinopolim capiunt*, 34. *Peloponnesum occupant*, 49. *Chalcidem expugnant et Eubœa potiuntur*, 67.

V

Valla (*Laurentius*) *Bessarionis cœtum frequentat*, 21.
Veneti Turcico bello implicari nolunt, 41.
Vespasianus Florentinus librorum celebris investigator, 97.
Vitalis (*Petrus*), *abbas Cryptæ-Ferratæ*, *ad cœnobium Messanense S. Salvatoris translatus*, 25.
Ursinis (*de*) *Latinus*, *cardinalis*, *electionem Nicæni in pontificem disturbat*, 91.

BAPTISTÆ PLATINÆ

CREMONENSIS

PANEGYRICUS IN LAUDEM AMPLISSIMI PATRIS

D. BESSARIONIS

EPISCOPI SABINI,

CARDINALIS NICÆNI ET PATRIARCHÆ CPOLITANI;

ILLO VIVENTE IN PUBLICO COETU DICTUS.

(Parisiis, ap. Johannem Petit, 1530 Biblioth. Mazar. n. 31. 960. Platinæ orationem inseruit Bzovius ad an. 472, sed exordio et multis locis decurtatam.)

Si unquam tempus fuit, Quirites, quo veterem Græcorum morem, Latinorum prope novum repeteremus, id certe hac miserrima tempestate faciendum est, qua vel maxima quæque virtus, candidissimum quodque ingenium, excellens quantumvis doctrina et eruditione, emergere ex tanta caligine et ignorantia vix potest. Tolerabilius profecto videretur si virtuti a paucis cognitæ, si in arcanis et penetralibus (quia tuto vagari non licet) cultæ, saltem quiescere sine injuria liceret, non etiam quorumdam hominum livore et malevolentia opprimeretur. Instant dolo fraude, malitia, vique postremo quando hoc occulte moliri non licet; spargunt invidentiæ suæ opacas umbras; contentam rubiginem circumquaque fundunt quo suavissimas herbas et feraces plantas occupent atque enecent; ne, si exspectatos odores et suavissimos fructus aliquando ediderint, ipsi tanquam infructuosæ et infelices arbores excidantur. Nos itaque, ne Bessarionis divini hominis sapientia, virtus, amplitudo aliqua ex parte lædatur (opprimi certe, cum tanta sit tamque excellens, nullo modo potest), Isocratem magnum oratorem et perfecte dicendi magistrum et e nostratibus Plinium, genethliacum Mamertinum, Nazarium Latinum, quoad fieri poterit, imitati, consuetudinem tum utilem, tum necessariam, multis jam sæculis intermissam revocabimus. Hac enim ratione ad æmulationem gloriæ excitantur qui magni ad virtutem erectique sunt animi, cum veram et integram laudem his propositam vident qui sapienter honesteque vixerunt, quorumque vita omni ex parte humano generi et utilis et fructuosa est habita. Contra vero a vitiis deterrentur ii, non prorsus virtutem aspernantur, qui effrenata cupiditate ducti, petulanter, audacter, proterve ad flagitia declinarunt, cum perpetuas notas dedecoris et turpitudinis frontibus suis inuri ab his vident qui scriptis rerum gestarum seriem, qui mores et vitas hominum memoriæ posteritatis ad utilitatem humani generis commendant. Verum hoc loco, Quirites, cum vires ingenii mei considero, quam parvæ quamque exiguæ sint, non possum, cognita amplitudine conspectus vestri, non commoveri, et eo maxime quod mihi de eo viro dicendum sit qui ob magnitudinem rerum gestarum quantumvis magnum oratorem, nedum me ipsum, inter studiosos bonarum artium vix numerandum, deterrere a dicendo possit. Recreat me tamen ac reficit hortaturque ad dicendum humanitatis et pietatis vestræ vulgata opinio; qua quidem fretus jamjam Bessarionis divini hominis laudes dicere aggrediar: quem qui laudat virtutem extollit; parvi enim refert Bessarionemne an virtutem laudes. Nec mirum id quidem. Is enim, ex vetere Græcia oriundus natusque in Asia, utrinque collegit generosi spiritus semina.

Trapezuntus (1), Sinopensium colonia, hujus patria est; Sinopem condidere Milesii, Miletum Athenienses. Ex his, ut a parentibus, avis, abavis, nobilitatem referens, redundan tiam Asiani ingenii frugalitate Attica compescuit; nec tantum Diogenem admiratus est, Timotheum, Deiphilum poetam, Thalem, Anaximandrum, Anaximenem, Hecatæum historicum, Æschinem rhetorem illum qui in Pompeium invectus est, licet ii agnationis jure propinquiores essent, quin observaverit Socratis leporem, Platonis copiam et amplitudinem, Aristotelis acumen, Isocratis lenitatem et numeros, vim Demosthenis; ab omnibus enim, gentilitatis jure, quod probabile quodque optimum esset, accepit, hæres tot ac tantorum ingeniorum. Ex his igitur Bessarion animos sumens, ubi primum e pueris excessit, cura parentum Byzantium transmit-

(1) Hic incipit Bzovius.

titur, celebrem quondam urbem et doctissimis hominibus liberalibusque studiis affluentem. Grammatica celeriter ob acumen ingenii poeticaque imbutus, posthabita cura rerum humanarum qua impediri contemplatio divinarum solet, totum se religioni addixit. Christi namque militiam secutus, ut veram gloriam verosque triumphos parituram, Dositheo, archiepiscopo Doriensi, unici exempli moribus et sanctitate viro, in primo tirocinio tantæ expeditionis duce usus est : cujus virtutem, religionem, doctrinam adeo imbibit ut idem brevi factus videretur. Bessarionis ingenium et mentem prope divinam ad cognitionem rerum occultarum et admirabilium vir sanctissimus contemplatus, adolescentem ipsum ad archiepiscopum Selymbriensem, virum optimum atque doctissimum, misit, unde et oratoriam artem et philosophiam perdisceret, sub quo certe tantum profecit adhibita omni ad imitandum hominem cura, studio ac diligentia, ut judicare postea difficilius fuerit meliorne Bessarion an doctior haberetur. Postremo autem, ne aliquid tanto ingenio deesset, Platonem (*leg.* Plethonem) quem alii Gemiston vocant, doctissimum præceptorem et quem omnes secundum a Platone vocant, in Peloponneso, quo se contulerat doctrinæ causa, nactus, mathematicis accurate imbuitur. Vulgari tum demum tanti hominis nomen est cœptum, ut quo proficisceretur famam exspectatio, exspectationem ejus optatissimi adventus admiratio superaret. Existimabant tum homines eam demum civitatem beatam fore ad quam venisset Bessarionis divina virtus ; hunc itaque omnes certatim ut cognitionis et hospitio dignum suscipiebant, venerabantur, observabant. Conciones, et quidem frequentes atque elegantes, ad populos habuit (has Græci homilias vocant) tanto concursu ut templa ipsa permagna tantam multitudinem vix caperent. Populos ad religionem, ad justitiam, ad æquitatem, ad modestiam hortabatur, bonis præmia, malis pœnas propositas ostendens, et quos movere integritate vitæ, rationibus et exemplis non poterat, eosdem obtestationibus, precibus, lacrymis, ut vagos et errantes, in viam salutis reducebat. Multos inter se civilibus et intestinis odiis dissidentes aut coram oratione, aut absens epistolis sapientissime et elegantissime scriptis ad concordiam revocavit.

Hac tanta virtute moti imperatores duo Constantinopolitanus et Trapezuntius, hunc ultro citroque legatum frequenter mittentes, utriusque imperii vires concatenabant, quo fortius et constantius propulsare Turcorum impetus possent, qui tanquam rabidi lupi inter utrumque positi, occasionem utriusque imperii diripiendi exspectabant, quod postea accidit cum magno totius reipublicæ Christianæ dedecore ac detrimento. Sublatis enim duobus claustris, nunc sese in Asiam, nunc in Europam gravissima illa Turcorum procella nemine obstante se effundens, longe ac late omnia vastat, obterit, conculcat : diripiuntur urbes quantumvis magnæ, incenduntur villæ, necantur homines ; quod si aliquibus fortuna belli pepercit, ii una cum pecoribus eo terrarum abiguntur unde nunquam in patriam sunt redituri. O miseros et infortunatos Græcos ! o infelices et calamitosos ! o etiam ipsorum crudelissimorum hostium lacrymis deplorandos ! dedistisne omnibus nationibus ac gentibus doctrinam et ingenium ut ipsi consilio careretis? dedistis arma ut eisdem postea corruere videamini. Constans est certe, Quirites, omnium bene sentientium opinio, et eorum maxime qui suo periculo istarum calamitatum gnari sunt, duo illa imperia nunquam fuisse corruitura si Bessarion, magni animi atque consilii vir, illis in locis tum fuisset cum tempestas illa contra non Græcos tantum, sed humanum genus exorta est. Excitasset enim vir omnium vigilantissimus dormientem Græciam, animasset nimio otio languentes animos ; ire in hostes suos et a cervicibus tantam calamitatem avertere quantam passi sunt, spe veræ et integræ laudis proposita, compulisset. Verum, eo absente, cum nemo esset qui monendo, consultando, docendo, cohortando Græcos in officio contineret, capta ac direpta a Turcis Constantinopolis est, cæsa multa civium millia, obtruncatus imperator : idem accidit Trapezuntiis, idem Mitylenæis, idem Peloponnesiacis principibus et civibus, idem reliquæ Græciæ, idem Bossinensibus, qui et regem et patriam et vitam uno sævissimi hominis impetu amisere ; Bessarione ipso clamante ac persæpe Romanos pontifices admonente ut Macedonibus, Dalmaticis, Illyriis, Pannoniis hostium impetum ægre sustinentibus auxilio essent, ne refractis claustris illinc sæva illa et immanis bellua, Eridano violentior, Italiam inundaret, quod propediem (utinam falsus sim vates !) futurum videbimus nisi huic sapientissimo viro, tanquam e speculo omnia cernenti, clamanti, admonenti instare magnam perniciem, aliquando fuerit obtemperatum. Multum certe huic amplissimo Patri debemus, ad cujus res egregie gestas ne in hanc calamitatem veniremus libenter accedo. Is enim, re Constantinopolitana nondum profligata, Orientalem Ecclesiam in sententiam Occidentalis redigere conatus, non prius destitit, rogando, monendo imperatorem ac principes Græciæ quam eos impulerit, gravissima oratione habita, in Italiam ad Eugenium pontificem maximum contendere. Venere primo Venetias atque inde Ferrariam ubi pontifex erat. Ibi gravem et elegantem orationem Bessarion ad suos habuit, eos adhortatus ut, cognita frequentibus disputationibus controversiæ causa quæ Latinos inter et Græcos quingentis jam annis serpserat, posita omni simultate in eamdem sententiam omnes tum venirent, hac una ratione asserens ea demum recuperari posse, conjunctis copiis collataque impensa, quæ et Turci quondam et Saraceni et Arabes, Christianorum dissidiis magis quam animis et armis propriis freti occuparant. Dicebat enim, quod verissimum est, Mahometanam perfidiam late crevisse dum re-

ligionis nostræ capita inter se dissident, procedatne Spiritus sanctus a Patre tantum, ut Græci, an a Patre et Filio, ut Latini volebant; his enim controversiis factum ut ad Mahometanos partim vi, partim sponte deficerent populi, dum Christianæ religionis principes quid potissimum teneant incertos vident; hinc amissam esse Antiochenam Ecclesiam, hinc Hierosolymitanam, hinc Alexandrinam, hinc denique omnem ferme Asiam et totam Africam hanc pestem occupasse, et quod gravius est, Europæ quasdam partes jamjam infecisse ac longius evagaturam ni, propere sublatis tam perniciosis controversiis ac pulsis Christianæ reipublicæ hostibus, in possessionem veterem, labore, vigiliis ac sanguine martyrum comparatam, armati cum vexillo crucis pervenerint.

Permovit tanti viri auctoritas totum concilium, permovit religionis honestissima causa, permovit etiam imminens cervicibus omnium periculum. Disputari tum acriter inter utriusque Ecclesiæ theologos est cœptum. Asseverabant Græci, episcopo Ephesino, Platone (*Plethone*) Scholario, Dionysio, episcopo Sardensi, gravissimis auctoribus, Spiritum sanctum a Patre tantum procedere; instabant contra Latini a Filio quoque idem fieri, auctoritate veterum theologorum, maxime vero Hieronymi, Augustini et Athanasii id comprobantes. Re autem ipsa adhuc pendente, Florentiam proficisci pontifici et curiæ visum est. Ibi, cum de re ambigua aliquando disceptatum esset, venere tandem Græci, ratione ac Bessarionis auctoritate moti, in sententiam Latinorum. Is enim, etsi acriter suos primo tutatus est, tandem veritate illucescente in orthodoxam Ecclesiæ Romanæ sententiam non solum descendit, verum etiam suos ut idem facerent ad salutem disputationibus et gravi oratione adhortatus est. Unum tandem animum, unam mentem idem Spiritus sanctus, pro quo disceptabatur, omnibus dedit. Ventum tandem in concordiam, et Symbolum Romanæ Ecclesiæ ab Orientali publice decantatur. Soluto demum concilio imperator Constantinopolim cum suis revertitur. Eugenius autem pontifex, cognita Bessarionis singulari virtute et doctrina, hominem licet absentem ex sententia fratrum in numerum cardinalium cooptat; accersitur in curiam Romanam vir amplissimus, ut unus aliquis, Quirites, Romæ etiam e Græcia ingeniorum altrice, doctrinarum inventrice, quem admiraremini, quique vicissim hanc veterem civitatem, dominam quondam rerum, nunc collapsam magna ex parte et prope dirutam in meliorem formam redigeret, homo certe Romani nominis amantissimus. Accepto autem de more galero, insigne cardinalatus, ita brevi homo ingeniosus et acutus Latinorum mores et litteraturam imbibit, ut ex nostratibus unus et non alibi natus videretur. Frequentabant tunc quoque ejus domum plenam religione, comitate et gratia, plenam ingeniis tum Græcis, tum Latinis, viri ex tota curia doctissimi: hos vel inter se disserentes, vel aliquid quod ad cognitionem linguæ pertineret, laudantes (ut fit) refellentesve, ita attente audiebat ut ex abundantia ingenii animique perspicacia disceptantium arbiter propemodum fieret. His artibus et ea vigilantia, qua maxime omnes excellit, brevi effecit ut quod Græce antea in quovis genere doctrinæ perceperat, id Latina lingua apte, distincte et ornate efferret ac scriberet. His studiis vehementer delectatus, nunquam tamen quicquam omisit quod aut publice ex officio aut privatim agendum esset, ad omnia promptissimum ingenium, dexterrimam mentem circumferens, ut nil a bono patrefamilias et ab optimo principe differret. Hac tamen insigni virtute et magnitudine animi permotus Nicolaus V, in locum demortui Eugenii pontifex maximus suffectus, Bessarionem ad res agendas aptissimum et ad omnia mala præcavenda vigilantissimum Bononiensibus jam pridem intestino bello laborantibus legatum cum summa auctoritate præficit. Is eo proficiscens effusa obviam urbana multitudine, non aliter ab omnibus inspicitur ac sidus benignum et salutare a periclitantibus nautis et pene naufragis inspici ac consultari solet. Quanquam hominis hujus, Quirites, major sit laus quam sideris: illud enim duas tresve et eo amplius naves benigno intuitu conservat, hic tantam civitatem, præclaram quondam populi Romani coloniam, hominum ad arma et litteras altricem, oculis omnia circumspiciens, mente prævidens ac disponens, lingua admonens deterrensve, manu insanabile vulnus et contagiosum abscindens, ab interitu et prope ab inferis revocavit.

Notæ sunt civitatis clades plus quam civiles, dum factio Bentivola et Cenedula de principatu contendit; alentibus seditionem hinc Philippo vicecomite, hinc Venetis, hinc principe Ferrariense, instantibus etiam duabus militaribus factionibus, Brachiana et Sfortiana, quæ dominatum appetentes, hanc civitatem veluti arcem Italiæ occupare armis ac fraude persæpe conati sunt. His enim ac tantorum malorum auctoribus ad id sævitiæ ventum est, ut eodem die et Annibal Bentivolus et Baptista Cenedulus cum multis utriusque factionis tota urbe tumultuante uno impetu cæderentur, nullo non crudelitatis genere adhibito; et ne ulla quies calamitosis daretur, supervenere sæpius externi hostes urbem oppugnaturi, ni Bessarionis sapientia, cives ad concordiam revocans, externum hostem rabidum et voracem a visceribus civium Bononiensium propulsaret. Respirante deinde paulatim (tantum mali inerat!) ab externa vi intestinoque malo civitate, totum sese vir optimus ad componendos civium mores, licentia bellica corruptos et labefactatos, vertit; quem certe hac in re nihil æque juvit quam ejus religio, pietas, justitia, constantia, abstinentia, gravitas comitate condita. Hac enim ratione sine ulla vi quorumdam hominum arrogantiam repressit, libidines exstinxit, cupiditates refrenavit, cum fieri haud gravate consueverit ut eos mores imbibant homines quos in

principe tanquam in speculo totius civitatis viderint. Hunc enim omnes non privatas commoditates quærentem, sed publicas, non otio, sed negotio deditum, non somno, sed vigiliis, ita cum admiratione intuebantur ut beatos se demum fore arbitrarentur si aliqua ex parte Bessarionis integritatem attigissent. Ad hujus itaque mores sese effingentes, ex calamitosa felicem brevi civitatem reddidere. Sublatis enim seditionibus, exstinctis incendiis, furtis, rapinis homicidiisque repressis, perfacile fuit viro huic gravissimo, adhibita facilitate in audiendo, lenitate in dicendo, diligentia in satisfaciendo, populum Bononiensem ad bonam frugem revocare. Quem enim videbant justissimum, quem modestissimum, hunc tanquam de cœlo missum ea præsertim tempestate venerabantur, colebant et observabant. Huic tantæ auctoritati magnum additamentum doctrina ejus singularis erat, qua perbeatas fieri posse respublicas Plato, ingenii ac sapientiæ facile princeps, existimavit. Doctrina enim, potestati adjuncta, vel vitiosissimam quamque naturam mutare posset, nedum bonam ad bene de omnibus promerendum impellere. Hæc enim facit ut provinciarum præsides et urbium non solum se faciles præbeant in cognoscendis causis, hominibus audiendis admittendisque, majorum exemplo quorum res gestas legerint, verum etiam eosdem admonet ut cum ipsi sint optimi, quorum cupiditates refrenent, petulantiam reprimant, avaritiam coerceant; quod quidem Bessarion maxime observavit toto quinquennio quo Bononiensi urbi præfuit, ne suorum licentia et cupiditas, quod persæpe multis accidit, tantæ sapientiæ et integritatis laudem commacularet. Composito hunc in modum civitatis statu, quo jam Bononia XX anno feliciter vixit, et nititur gymnasium vetustissimum, negligentia et seditionibus civium pene intermissum et collapsum, non modo ædificiis, verum etiam institutis et melioribus salariis instaurare ac restituit, conductis, quamvis grandi pretio, liberalium disciplinarum doctoribus. Excitabat adolescentes ad studia bonarum artium, proposita præmii atque honoris spe: multos ob inopiam a studiis defecturos liberalitate et munificentia sua juvit et instituto continuit. Quid plura de amplitudine hujus optimi Patris dicam, Quirites? Quam juste, quam prudenter, quam clementer coloniam vestram Bononiensem gubernaverit, erexerit, in pace retinuerit, ex hoc deprehendi potest quod postea more majorum Bononiensium patronus apud pontifices semper est habitus. Illius enim legati huc venientes hunc hominem ante omnes adeunt, salutant, consulunt, consultum comitantur, reducunt, quod est maximæ integritatis et continentiæ signum.

At Bessarion, mortuo Nicolao V, cum in locum ejus suffici alterum pontificem necesse esset, Romam veniens, lacrymantibus Bononiensibus quasi a patre destitutis, conclave ingressus, quorumdam Patrum, et optimorum, suffragio pontifex designatur. Quantum vero adsit maximis imperii provinciis et civitatibus livor atque invidia, comprehendi certe hoc loco potest. Quidam enim statim suborti sunt leves et voluptuosi qui, Bessarionis integritatem et modestiam veriti, dicerent suffragia vitio inita denuo repetenda esse. Non obstitit vir optimus quominus id fieret, existimans, quod verum est, pontificatum sua persona plus indigere quam se pontificatu ad integram gloriam, qua profecto carere jam non potest. Eo enim existimationis et famæ vir amplissimus devenit, ut nulla ei ulterius dignitas ad veram felicitatem sit requirenda. Dolere nostram vicem et totius reipublicæ Christianæ, non ejus, debemus quod tali caruimus principe, et hac potissimum tempestate qua, præter externum hostem qui cervicibus nostris armatus continuo imminet, avaritia, libido, ignorantia, Dei atque bonorum hominum contemptus, intestina et gravissima mala nos urgent, opprimunt, enecant, nemine juvante. Hoc pontifice indigebat religio Christiana, lacerata non minus a vitiis nostrorum quam ab externo hoste, ut aliquando respiraret; hunc pontificem mores nostri requirebant omni ex parte labefactati; hujus pontificis opera indigebant bonarum artium studiosi et in quavis facultate industrii, qui nunc tanquam profani contemnuntur, rejiciuntur et eliminantur. Non destitit tamen Bessarion Callistum monere et hortari ut, interposita auctoritate pontificatus, sævientem hostem a cervicibus Christianorum propulsaret. Ad hoc quoque bellum adhortatus est Alphonsum, Aragoniæ regem, dum a balneis Puteolanis, quæ adierat valetudinis causa, Neapolim proficiscitur. Ad Cryptam Neapolitanam rex magno comitatu honoris causa Bessarioni fit obvius, eumque, nullo non comitatis et beneficentiæ genere adhibito, in urbem ducit. Acceptum laute et magnifice, abeuntemque eodem semper et veneratus et prosecutus est vultu.

Mortuo deinde Callisto, Pius II in ejus locum suffectus, conventum Mantuanum, adhortante Bessarione, Christianis omnibus ad certam diem decrevit, quo omnium principum et populorum consensu bellum Turcis indiceretur. Convenere eo principes multi aut legati regum aut principum, quos Bessarion post Pium pontificem ad tantum et tam necessarium bellum eleganti oratione, quam in manibus habemus, adhortatus est. At vero cum huic tanto apparatui Germanorum principum inter se bella obstarent, eo mittere Pius Bessarionem virum gravissimum legatum instituit, qui, rebus in Germania compositis, imperatorem Fridericum ac reliquos principes ad bellum Turcis indictum adhortaretur. Vadit vir optimus, licet valetudinarius et hieme instante, quo Pius imperat. Venetias, Pado amne primum delatus, ducem ac senatum ad suscipiendum tantum bellum adhortatus, in Germaniam honesto magis quam lauto et eleganti comitatu flectit iter. Sæviebat tum hiems, Februario mense, in Germania potissimum, quæ regio frigidissima est.

Vexatus itaque cum ventis, tum imbribus, tum nivibus prope continuis, nullum diem intermisit quo ulterius non proficisceretur; et cum stare pedibus equi præ glacie vix possent, vehiculo Germanorum, quod *traham* vocamus, non vectus, sed tractus est. Tandem vero, post labores prope infinitos, Norimbergam venit, obviam prodeunte honoratissimo quoque cive, prodeuntibus episcopis et toto clero. Urbem ingressus, litteris statim ac nuntiis principes Germaniæ ad se vocat, populum quoque Norimbergensem ut idem faciat longa ac gravi oratione adhortatur; id velle Deum Opt. Max., id Pium pontificem, id res Christiani populi afflictas prope ac profligatas. Supervenere autem non ita multo post, auctoritate sedis apostolicæ et tanti viri fama permoti principes multi vel principum oratores; hos enim, in conventu audita controversiarum causa, ad pacem et concordiam multis ac maximis rationibus revocare sæpenumero conatus est. Quid non cogitavit, quid non egit, quid non dixit Bessarion, Quirites, quo pacem inter dissidentes componeret? Aderant principes multi, aderat cardinalis Augustensis, aderant episcopi quidam, aderat Albertus, Brandiburgensis marchio, aderant legati Bajoariæ ducis. Hos duos principes inter se maxime dissidentes odio prope ingenito, et monere et rogare et obsecrare vir optimus non desinebat, copiosa et gravi oratione de pace habita, quam paulo ante cum admiratione legimus, ut, depositis simultatibus et odiis, de bello Turcis inferendo una cum pontifice et imperatore cogitarent. Ecce dum in consultatione essent, litteræ ei a legato Pannoniæ, S. Angeli cardinali, redduntur quibus fit certior pugnatum cum Turcis esse, et Pannonios gravi prœlio superatos cessisse, periculumque imminere ne hostes, victoria elati, longe ac late omnia occupent, vastent et diripiant. Tum Bessarion lacrymabundus ac vicem Christianæ reipublicæ gemens, breviter clades omnes nostris illatas commemorat, imminens periculum ostendit, pacem et concordiam proponit, quo liberius et tutius conjunctis armis et copiis ire in hostem ferocem et recenti victoria exsultantem liceat. Cum autem Norimbergæ nil fieri videretur, quod eo propter distantiam proficisci Rhenani principes gravarentur, maxime vero palatinus comes, transferre conventum Wormatiam legatus instituit, ne quicquam intentatum relinqueret quod ad sedandas lites pertineret. Ventum est tandem post multa et gravissima pericula Wormatiam; neque enim peragrare Germaniam sine præsidio militari licet, quod apud eos (tantum valet consuetudo!) rapinæ et latrocinia quodammodo concessa videntur. Susceptus benigne a Wormacensibus Bessarion legatos tum imperatoris, tum aliorum principum ad se vocat, quod sit agendum proponit. Disceptatur, nec semel tantum, sed iterum ac tertio. Mittit episcopos viros gravissimos et optimos quos secum habebat ad vicinos principes, ne quid omitteretur quod ad concordiam faceret. Ubi autem nihil fieri tanta sollicitudine videretur, monendo, rogando obsecrandoque, Viennam proficisci ad imperatorem instituit, omnes adhortatus ut eo se propere conferrent, arbitratus Cæsaris præsentia et auctoritate rem optatam ex sententia confici posse. Magnis quidem atque asperis itineribus eo tandem ventum est. Fit obviam Bessarioni imperator ad mille passus, eumque nullo non adhibito honoris genere in urbem ducit. Data est tantummodo dies quieti; postera vero cum legatus ad imperatorem, contra imperator ad legatum proficisci honoris causa contenderet, pervicit Imperator ad Bessarionem pergens, quocum et de pace componenda inter Germaniæ principes et de bello Turcis inferendo longissimus et gravissimus sermo est habitus. Cum itaque principes et legati multorum venissent, de eademque re quam sæpissime omni conatu frustra tractatum esset, proposito ipsius provinciæ emolumento et honore, redire tandem in Italiam lucem felicissimam (1) legatus instituit, ne frustra et tempus et corpus valetudinarium frigoribus et labore itinerum ac tædio animi consumeret. Inter exteras gentes, Græcis et Latinis natura infestas, periclitatum est sæpius dum temulenti et armati non solum in agris, sed in urbibus grassantur; Viennæ autem potissimum, ubi gymnastici quavis licentia et petulantia utuntur. Redit tandem post biennium Bessario vester, Quirites, ut quem absentem Roma desiderabat, cupiebat et votis optabat, præsentem denique intueretur, admiraretur venerareturque ut Ecclesiæ Romanæ unicum columen et patriæ vestræ parentem. Non destitit tamen vir optimus et sapientissimus Pium pontificem hortari ut piissimum bellum jam ante contra impios decretum amplecteretur. Hanc ob rem cum Pius Anconam, unde moturus erat in hostem, proficisci instituisset, ibique classem undique venturam a Christianis exspectaret, Bessarion ad Venetos propere contendit sedis apostolicæ legatus; cujus auctoritas tantum valuit ut ducem et senatum ad id bellum impulerit. Paratæ triremes a Venetis sunt, dux classi præficitur, navigat Anconam, eo Bessarion cum triremi sua impensa structa et armata contendit.

At vero in tanto apparatu Pio pontifice mortuo, cum omnes passim dilaberentur, ipse quoque Romam ad ineunda pro novo pontifice suffragia revertitur; quo creato, cum omnia ad otium spectarent, ingenio suo et doctrina fretus, quicquid otii a rebus publicis dabatur, totum id ad scribendum contulit homo omnium solertissimus. Cum prodesse coram amicis aut periclitantibus non posset, eos litteris pietatis et humanitatis plenis admonuit, erudiit, deterruit, ad officium, si qua in re deliquerunt, revocavit. Harum exstat numerus prope infinitus tum Græce, tum Latine scriptarum. Duas scripsit

(1) Verba *lucem felicissimam* non habet Bzovius. Glossema forsitan.

duorum locorum laudationes et patriæ Trapezundos (*sic*) et Isthmi, adeo eleganter et absolute, ut provinciæ ipsæ et benignitate cœli et ubertate et frugum omnium, et portuositate littorum atque hominum ingeniosorum et fortissimorum copia, cuivis provinciæ conferri posse viderentur. Non dico quam docte, quam memoriter horum locorum res publicas et quidquid in his tum bello, tum pace gestum sit, commemoret, describat, notet, id quidem adeo ingeniose et accurate, ut res ipsæ non descriptæ, sed ab eodem institutæ et gestæ videantur. In consolationibus tribus quas ad imperatorem Constantinopolitanum in morte uxoris habuit, ad constantiam et fortitudinem hominem ipsum pluribus rationibus revocat, verbis gravissimis et sententiis ostendens nil novi ejus majestati accidisse cum mors omnibus sit non dico commune malum, sed receptaculum a malis, si bene ac constanter vitam duxerimus quemadmodum reginam ipsam vixisse ostendit. Confutavit acerrime gravi et copiosa oratione eos qui pertinaciter nimis asseverant dictum illud Joannis de Petro, « Sic eum volo manere, quid ad te, » cum dicendum sit, « Si eum volo manere, quid ad te? » Hoc autem probat et doctissimorum hominum auctoritate et Græca littera qua Joannes Evangelium scripsit, et Latina locutione, a qua modus ille dicendi longe abhorret. Sed adeo copiose in adversarium surgit, Quirites, ut nullum prope erratum, aut vitio interpretum commissum, aut negligentia librariorum, aut incuria legentium in tota Scriptura sacra prætermittat. Aperit omnia, disputat, refellit, docet. Eodem dicendi et disputandi torrente Ephesini episcopi opinionem, asserentis, Spiritum sanctum a Patre tantum prodire, acerrime confutat. Sancti Bessarionis, unde ipse nomen accepit, patriæ parentis ac patroni, vitam diligenter ac copiose scripsit. Sancti Francisci ordinem, cujus patronus habetur, constanter ac sapienter tutatus est. Non est passus quempiam bene de genere humano meritum maledicentia post mortem lacerari. Unde acerrime in calumniatorem Platonis insurgit eo volumine et quidem divino quod nuper magna cum vestra exspectatione edidit. Quam gravis sit in laudando, acerbus in vituperando, in sententiis argutus, in disserendo subtilis, in confutando acer, ex hoc libro comprehendi potest, in quo rerum omnium, divinarum et humanarum, scientia tanquam in sacrario reposita videtur. Hinc est certe quod hauriant theologi, philosophi, mathematici, oratores, dialectici et quodvis genus hominum civilium ac studiosorum. Nullam sectam philosophorum prætermittit quam non notet : quid quisque dixerit, quod probari improbarive posset ostendit : ut Pythagoreorum nimiam pietatem, Cynicorum rusticitatem, Stoicorum austeritatem carpit, ita Peripateticorum et veterum Academicorum mediocritatem laudat; extollit Aristotelem, Platonem philosophorum principem facit, quocum plura Christianis ostendit convenire quam cum aliquo philosophorum ; neque id quidem theologorum nostrorum auctoritate tantummodo probat, verum etiam syllogismo et rationibus, quibus adversarium ita circumagit et opprimit ut neque quo se recipiat calumniator divini Platonis habeat, neque quid respondeat, obrutus argumentis, satis inveniat. Hunc siquidem homuncionem vir amplissimus ita interdum deridet, servata gravitate dignitatis, ut fateri cogat se non modo intellexisse Platonis mentem, quem hic novus Carneades imperitiæ, turpitudinis, inconstantiæ arguit, sed ne linguæ quidem Græcæ proprietatem tenuisse, cum ipse Græcus sit et Platonis leges non Latinas facere, sed depravare conatus, philosophi sententias everterit et obscuriores reddiderit. Quanta fuerit hujus audacia, Quirites, animadvertite, quæso. Hic enim ac si in quavis scientia, doctrina et antiquitate solus doctor gentium haberetur et solus peragrasset orbem terrarum discendi causa quidquid ubique arcanum et reconditum est, ut Platonem et Pythagoram fecisse intelleximus, solus in publicis Europæ gymnasiis Gorgiæ Leontini et Archelai morem a Socrate derisum usurpasset, quæstionem scilicet in conventu et corona hominum poscendi et jubere dicere, quæ de re quisque vellet, audire, non eo temeritatis progredi certe debuisset (1) ut doctissimum Aristotelem cum divino Platone, discipulum acutum cum amplissimo præceptore conferret ac committeret. Hujus tamen audacia nil nobis obfuit, Quirites, imo vehementer profuit ; et si cui licet optare ut aliquis peccet, id certe nobis adeo precibus exposcendum fuit. Hac enim indignatione concitatus Bessarion, omnem omnium philosophorum qui unquam fuere sententiam explicat, et quod maxime optandum erat, doctrinam et mentem Platonis, a nemine fere juniorum cognitam, explicat et aperit, ut perfacile appareat, omnes sectas quæ sanum aliquid sapere videntur, ab ipso Platone tanquam perenni et uberrimo fonte manare.

His rebus, quæ gravissimæ sunt et totum hominem prope requirunt, intentus pro tempore Bessarion, nil tamen unquam omisit quod ad officium cardinalatus pertineret. Rem divinam et domi et foris nunquam intermittit : senatum frequentat, in quo secundus a pontifice habetur. Sententiam in consultationibus graviter et constanter e republica Christiana tuetur ; clientibus et familiaribus apud pontificem patrocinium suum præstat; circumventos malorum fallaciis adjuvat ; bonos et doctos ad meliorem fortunam et honestiorem dignitatis gradum commendationibus suis gravissimis ac propriis facultatibus interdum erigit, familiam domi alit in utraque lingua eruditissimam et in quavis facultate doctissimam. Vestri illi majores, Quirites, viros doctissimos in contubernium suum recipiebant discendi et philosophandi causa, ut Scipio Africanus,

(1) *Hic enim .... debuisset* om. Bzovius.

Ennium poetam, Panetium philosophum, Polybium historicum ; Luculli, Catones et Hortensii Archiam poetam ; Ciceriones Cratippum philosophum ; Cn. Pompeius Lenæum libertum ; Augustus Cæsar, Apollonium Pergamenum. Multos qui id fecere non de Romanis tantum, sed etiam de externis commemorare possem. Hæc tamen sit Bessarionis præcipua laus quod suos non religione tantum et moribus ad bene vivendum instituit, verum etiam litteratura, eruditione, doctrina ita imbuit, ubi a negotiis publicis vacat, ut idem, quemadmodum quotidie cernimus, multi et quidem docti tanquam ex equo Trojano (ut de Isocrate ait Cicero) continue prodeant, ac plures prope quam ex reliqua Romana curia. Quid deest Nicolao Perotto, archiepiscopo Sipontino, quod ad mores et doctrinam faciat ? Gravis pro dignitate, comis et humanus, scribit ac dicit eleganter et copiose ; sed qui Græca Latina faceret nemo adhuc ætate nostra inventus est. Quanta sit Theodori Gazæ, viri optimi, doctrina et eruditio, tum Græca tum Latina, ex hoc vel maxime deprehendi potest quod omnes bonarum artium studiosi de aliqua re ambigentes hunc adeunt ex tota civitate ut oraculum totius eruditionis ac disciplinæ. Hic, etsi Græcus sit, ita Latine scribit, ut nullam hospitis speciem præ se ferat. Non est omittendus Joannes Gattus, theologus philosophusque insignis ; non Valerius Viterbiensis, eruditione cum quovis optimo ætatis nostræ medico conferendus ; non Andronicus, Græca et Latina lingua apprime eruditus. Sunt et in ejus contubernio qui pontificium ac civile jus quique mathematica optime teneant. Subsequuntur et juvenes quidam qui validiores facti, tanquam generosi pulli et ex optima prole sumpti, non tubam aut campanam reformidabunt. Hi fructus oboriuntur undique ad ubertatem non unius civitatis, sed totius provinciæ, Bessarionis opera et impensa, qui non una in re tantum liberalissimas manus, sed in pluribus circumfert. Miseratus Græcorum calamitatem, multa nummum millia aureorum pro redimendis captivis expendit ; puellas multas inopia parentum marito carentes ære proprio dote facta nuptui collocat. Inopes et valetudinarios continuo juvat ; ædes sacras aut instituit aut collapsas vetustate reficit, quod indicat templum apostolorum in Urbe, ubi sacellum sibi condidit, et secessus Cryptæ Ferratæ beatæ Virgini dicatus. Domum quoque sibi paravit ita dignitati et facultatibus congruentem, ut neque melius quisquam neque modestius in Urbe habitet. Accedentes et quidem frequenter libenter admittit : audit et quod fieri ab eo amicorum causa potest, doctorum præsertim quorum patronus est, id se libenter facturum repromittit. His vero de suo interdum donat, quantum ei per domesticas impensas licet. Bibliothecam Græcam, triginta millibus nummorum aureorum emptam Venetiis exstruxit, ne omnino litteratura Græca deficeret. Vidit enim eam urbem propter vicinitatem et navigationem Græcis a barbaris vexatis esse percommodam. Ornabit et hanc vestram civitatem Latina supellectile, si ei aliquandiu vivere licuerit.

Hunc itaque hominem, Quirites, qui ob suam singularem sapientiam, constantiam, fidem, pietatem, fortitudinem, humanitatem, gratiam, eruditionem, doctrinam facit quominus Socrates, Platones, Aristoteles, Græcos, Numas, Varrones, Brutos, Sulpitios, Catones vestros desideretis, hunc, inquam, omnium hominem bene de optimo quoque et industrio meritum, colite, observate ac frequentibus laudibus celebrate. Hac ratione (tanta est auctoritas vestra) et bonorum ingenia ad virtutem excitabitis, proposita gloria optima ad excitandos homines calcaria ; et malos a vitio deterrebitis, cum a vobis posthaberi aut notari flagitiosos dedecoris ac turpitudinis nota videbunt. Ego vero maximas vobis gratias ago quod me audire quovis modo loquentem volueritis ; majores tamen habiturus si vos quoque Bessarionem, Patrem amplissimum, quovis præconio dignum, laudibus vestris quæ gravissimæ sunt, celebraveritis.

BESSARIONIS

SANCTÆ ROMANÆ ECCLESIÆ CARDINALIS

ACTA SELECTA

QUÆ AD EJUS LEGATIONEM IN URBE BONONIA EXARCHATU RAVENNÆ, ET ROMANDIOLÆ PROVINCIA PERTINENT,

E ms. codice Vaticano deprompta (*a*).

I.

Bessarion, miseratione divina episcopus Tusculanus, S. R. Ecclesiæ cardinalis, in civitate Bononiæ exarchatuque Ravennate et Romandiolæ provincia apostolicæ sedis legatus de latere, dilecto filio archipresbytero ecclesiæ collegiatæ sancti Damiani Saxenatensis diœcesis salutem in Domino sempiternam.

Ex injuncto nobis legationis munere, prout decens et congruum est, ad ea libenter intendimus per quæ inopiæ ecclesiarum, præsertim cathedralium, illarumque antistitum necessitatibus de subventionis auxilio provideatur opportuno, ut onera, ipsis ad eorum statum decenter tenendum incumbentia, facilius supportare valeant. Sane pro parte reverendi in Christo Patris domini Maviani episcopi Saxenatensis petitio nuper nobis oblata continebat, quod ejus Ecclesia Saxenatensis, cui præesse dignoscitur, fuerit et sit in annuis reditibus ita tenuis et exilis, quod ipse minime valeat secundum condecentia status sui se et sibi servientes commode substentare. Cumque in diœcesi ejus sit ecclesia, seu plebs rurali nuncupata S. Mariæ Romagnani, habitu tamen, et non actu curata, in nemoribus et locis sylvestribus constituta, ad præsens vacans per obitum olim Sempliciani dudum canonici Saxenatensis, seu per obitum Sanctis olim etiam dictæ ecclesiæ Saxenatensis canonici ultimorum rectorum dictæ ecclesiæ, seu plebis : idcirco ex speciali gratia de subventionis auxilio succurrere eidem vellemus ac plebem præfatam episcopali dictæ Ecclesiæ Saxenatensi perpetuo unire, et incorporare dignaremur. Nos ergo, qui indefessis studiis votis favemus supplicium, piis præsertim justis atque honestis, prædictam plebem S. Mariæ, cujus fructus XV libras auri de camera secundum communem æstimationem valorem annuum non excedunt, ut idem episcopus asserit, et sic ut præmittitur vacantem, sive alio quovis modo aut ex alterius cujuscunque persona vacare dicatur, etiamsi tanto tempore vacaverit, quod ejus collatio seu provisio juxta Lateranensis statuta concilii sit ad sedem apostolicam legitime devoluta, etiamsi per constitutionem quæ incipit *Exsecrabilium*, vacaret, et inter aliquos lis, cujus statum hic pro expresso haberi volumus, pendeat indecisa, cum omnibus juribus et pertinentiis suis, episcopali dictæ ecclesiæ Saxenatensi auctoritate legationis et omni alia auctoritate, qua fungimur, perpetuo unimus, annectimus et incorporamus, decernentes, ut præfato episcopo ejusque successoribus liceat præfatam ecclesiam Sanctæ Mariæ cum dicta Ecclesia Saxenatensi perpetuis temporibus licite et libere retinere, fructusque et reditus omnes, et singulos cum integritate percipere constitutionibus synodalibus dictæ Ecclesiæ Saxenatensis, nec non provincialibus, seu ad canonicos et capitulum dictæ Ecclesiæ Saxenatensis provisio, seu præsentatio rectoris pertineat, cæterisque in contrarium facientibus non obstantibus quibuscunque, quibus omnibus proprio motu et ex certa scientia derogamus; decernentes ex nunc irritum et inane, si secus super iis a quocunque scienter, vel ignoranter contigerit attemptari. Quocirca discretioni tuæ auctoritate præfata tenore præsentium committimus et mandamus, quatenus per te vel alium seu alios eumdem episcopum vel procuratorem suum ejus nomine recipientem in corporalem possessionem dictæ Ecclesiæ Sanctæ Mariæ, ac jurium et pertinentiarum ejusdem inducas, et auctoritate nostra inductum defendas, amoto exinde quolibet illicito detentore, facias dictum episcopum vel ejus procuratorem ad eamdem eclesiam admitti prout est moris, sibique, vel ejus procuratori de fructibus, reditibus et proventibus, juribus et obventionibus universis integre responderi, contradictores per censuram ecclesiasticam et alia juris remedia compescendo.

Datum Bononiæ VI Januarii 1453.

(*a*) Supra (col. XIX) mentio fit de Bessarionis legatione Bononiensi. Acta quæ ad hanc legationem spectant edidit Lazzaroni Venetiis 1744, apud Tommasum Bettinelli, in libro inscripto : *Miscellanea di varie operette* tom. VIII. Ea hic addimus, ut potuimus (at non ubique potuimus), emendata. EDIT.

II.

Bessarion, miseratione divina sanctæ Romanæ Ecclesiæ cardinalis, episcopus Tusculanus, apostolicæ sedis legatus de latere in civitate Bononiæ, exarchatu Ravennæ et Romandiolæ provincia in spiritualibus et temporalibus generalis vicarius, reverendo in Christo Patri Domino episcopo Regin, et dilectis in Christo filiis capitulo ejusdem ecclesiæ salutem in Domino, etc.

Cum a nobis petitur quod honestati convenit et ad honorem ecclesiarum præsertim cathedralium cedit, animo nos decet libenti concedere, et petentium desideriis præsidium impertiri. Cum itaque, sicuti petitionis vestræ nobis oblatæ series continebat, vos præfatus dominus episcopus Regin. una cum vestris canonicis pro honore dictæ Ecclesiæ ad imitationem aliarum ecclesiarum cathedralium duxeritis statuendum quod quilibet dictæ ecclesiæ canonicus almutia debeat uti in ecclesia prælibata saltem diebus festivis et solemnibus in officiis, et etiam Mansionarii prædictæ ecclesiæ more mansionariorum aliarum ecclesiarum cathedralium subjecta pœna in hujusmodi constitutione contenta, et successive per aliam modo simili constitutionem celebratam inhibueritis, et expresse mandaveritis ne quis alius canonicus cujusvis alterius ecclesiæ collegiatæ in civitate, vel diœcesi Regina constitutæ uti debeat, possit, vel præsumat aliquibus, vel aliqua almutia, vel almutiis simili vel similibus, dissimili vel dissimilibus sub pœna excommunicationis et beneficiorum privationis, prout in dictis constitutionibus quas hic pro expressis haberi volumus, latius continetur. Quare pro parte vestra et capituli præfati nobis supplicatum fuit, quatenus pro validiori subsistentia constitutionibus prædictis, ac omnibus et singulis contentis in dictis constitutionibus nostræ confirmationis robur adjicere dignaremur, omnem supplendo defectum, si quis forsan intervenerit in eisdem. Nos ergo vestris et capituli prædicti in hac parte supplicationibus, quantum cum Deo possumus, annuentes, constitutiones prædictas, quarum tenorem hic pro expresso haberi volumus, omniaque alia et singula per vos, ut præfertur, facta et ordinata rata habentes et grata, illa auctoritate apostolica nostræ legationis omnique alia auctoritate, qua fungimur confirmamus, approbamus et præsentis scripti patrocinio communimus supplendo omnes defectus, si qui intervenerint in præmissis, illaque decernimus perpetuis futuris temporibus inviolabiliter observari, non obstantibus quibuscunque constitutionibus, statutis et consuetudinibus et aliis in contrarium facientibus.

Datum Bononiæ, die VI Decembris 1452.

III.

Bessarion, etc., venerabili viro Sylvestro Quirino de Venetiis, decretorum doctori, reverendissimi domini archiepiscopi Ravennatis vicario, salutem et *sinceram* in Domino charitatem.

Sedis apostolicæ providentia circumspecta non nunquam rigorem juris mansuetudine temperat, quod sacrorum canonum prohibent instituta de gratia benignitatis indulget, prout personarum et temporum qualitate pensata id in Deo salubriter expedire cognoscit. Sane ex parte Bartholomæi de Strigonibus et Mariæ Gasparis de Manusiis de Russ mulieris conjugum nobis oblata petitio continebat quod ipsi diu ignorantes, aliquod impedimentum inter eos exsistere quominus possent ad invicem matrimonialiter copulari, matrimonium inter se per verba de præsenti clandestine contraxerunt, carnali copula inter eos nondum subsecuta ; postmodum vero ad eorum pervenit notitiam quod quarto consanguinitatis gradu invicem sunt conjuncti, propter quod in hujusmodi matrimonio remanere non possunt, apostolica super hoc non obtenta dispensatione. Et sicut eadem petitio subjungebat si inter Bartholomæum et Mariam præfatos divortium fieret dissensiones, damna et scandala inter ipsos, eorumque consanguineos et amicos exinde verosimiliter exoriri possent. Quare pro parte Bartholomæi et Mariæ nobis fuit humiliter supplicatum ut ipsis et eorum cuilibet super hoc de absolutionis beneficio a generali excommunicationis sententia, quam propter contractum clandestine matrimonium hujusmodi quomodolibet incurrerunt, et opportunam dispensationis gratia providere de benignitate nostra dignaremur. Nos itaque ipsorum Bartholomæi et Mariæ in hac parte supplicationibus inclinati, eorumque animarum saluti providere et hujusmodi dissensionibus ac scandalis, quantum cum Deo possumus, obviare volentes, R. V. de qua in iis et aliis plenam in Domino fiduciam obtinemus auctoritate apostolica nobis concessa, qua fungimur in hac parte per hæc scripta committimus, et mandamus, quatenus eosdem Bartholomæum et Mariam atque eorum quemlibet, si hæc humiliter petierint, ab hujusmodi excommunicationis sententia, auctoritate apostolica præfata absolvatis in forma Ecclesiæ consueta, injunctis inde eorum cuilibet pro modo culpæ pœnitentia salutari et aliis, quæ de jure fuerint injungenda. Demum si ita est, et dicta Maria propter hoc rapta non fuerit, cum eisdem Bartholomæo et Maria ut impedimento quarti consanguinitatis gradus hujusmodi non obstante, in dicto sic inter eos contracto matrimonio remanere et ad illius solemnizationem juxta sanctæ matris Ecclesiæ institutionem et morem patriæ, procedere libere et licite possint, et valeant auctoritate apostolica prædicta dispensetis prolem ex matrimonio suscipiendam hujusmodi legitimam decernendo. *In quorum*, etc

Datum Bononiæ, 22 Maii 1453.

IV.

Bessarion, miseratione divina episcopus Tusculanus, S. R. E. cardinalis, Nicænus vulgariter nuncupatus, in civitate Bononiæ exarchatus Ravennatensis et Romandiolæ provincia sedis apostolicæ legatus

de latere, dilecto filio Joanni Anthomi, clerico Parmensi, habitatori Castri Crepalcorii, salutem etsinceram in Domino charitatem.

Vitæ et morum honestas, aliaque laudabilia probitatis et virtutum merita, super quibus apud nos fide digno commendaris testimonio, nos inducunt, ut tibi reddamur ad gratiam liberales. Cum itaque sicuti petitionis tuæ nobis oblatæ series continebat, venerabilis vir dominus Joannes Senensis decretorum doctor, reverendi patris domini Guroni Mariæ Estensis commendatarii monasterii Sancti Silvestri de Mantua Mutinensis diœcesis in dicto monasterio generalis vicarius, vacante clericatu, seu clericus beneficio instituto in Ecclesia seu plebe Sanctæ Mariæ de Brennucio de Crepalcorio subjecta monasterio prædicto Sancti Silvestri Cumoleni, clericatum tibi Joanni præfato contulerit, et de eo providerit: quare pro parte tua nobis fuit supplicatum, ut dictum clericatum de novo tibi conferre et de eo providere vellemus. Nos itaque tuis supplicationibus inclinati, collationem et provisionem prædictas auctoritate nostræ legationis approbantes, eumdem clericatum cum omnibus juribus et pertinentiis suis tibi de novo conferimus, et de illo etiam providemus, nisi de illo tempore datæ præsentium sit alteri jus quæsitum, curam, regimen et administrationem ipsius tam in temporalibus, quam in spiritualibus tibi plenarie committendo; mandantes omnibus et singulis colonis, laboratoribus et aliis terras et possessiones dicti clericatus tenentibus quos tibi de ejusdem fructibus, reditibus et proventibus integre et libere respondeant et ut litteræ nostræ debitum sortiantur effectum, committimus et mandamus omnibus et singulis ecclesiasticis duntaxat personis sub nostra legatione degentibus, ad quos præsentes nostræ litteræ pervenerint, et earumdem vigore fuerint requisiti singulariter vel in solidum; quatenus te inducant in realem atque corporalem possessionem dicti clericatus et inductum protegant atque defendant, amoto exinde quolibet illicito detentore, contradictores quoslibet atque rebelles per censuram ecclesiasticam compescendo.

Datum Bononiæ, die 18 Aprilis 1450, indictione 13, pontificatus D. Nicolai anno 4.

V.

Bessarion, etc. dilecto nobis Pasino Melmi de Malchiavelis salutem in eo, in quo est vera salus.

Exhibita siquidem nobis pro tui parte supplicatio continebat: quod cum de anno 1430 per D. L. cardinalem de Comite tu supplicaveris et alii nobiles de Malchiavelis gratiose exauditi obtinueritis decretum, quod dicti nobiles, qui erant numero 7 capita familiarum nullo modo teneantur contribuere ad onera realia personalia vel juxta cum hominibus Roncastaldi, sed intelligerentur esse segregati ab hominibus Roncastaldi, dummodo solverent singulo mense Cameræ communis Bononiensis libras decem et septem, solidos decem Bonon. videlicet libras u solidos decem pro quolibet capite familiæ prout seriosius patet in dicto decreto, petensque ut cum aliqui ex dictis 7 capitibus sive impotentia, aut malignitate recusent solvere partem sibi tangentem, inquietaris, atque compelleris persæpe ad solvendum partem talium sive recusantium. Quare dignaremur nostro speciali decreto secernere te supplicantem ab aliis hominibus de Malchiavelis, soluta parte tibi tangente. Nos autem qui assueto nostræ naturæ ordine supplicum precibus quam libenter annuimus, siquidem digna eorum intercessio vobis videatur, rem prædictam ad nostram notitiam examinandam commisimus prudenti viro Paschasio auditori nostro, qui sumpta informatione diligenti nobis retulit, quæ pro tui parte exposita fuerunt vera esse. Nos ergo precibus tuis morem gerentes, in iis quæ possumus, habita relatione prædicta, apostolica auctoritate, qua fungimur, decretum alias tibi et aliis de Malchiavelis indultum confirmamus ac de novo concedimus tibi Pasino modo, et in futurum ut solutis solidis quinquaginta Bonon. tibi tangentibus solvere pro parte tua nullo modo debeas sive possis gravari cum dictis de Malchiavelis per aliquem officialem communis Bononiensis; declarantes ut solutis dictis solidis quinquaginta cameræ Bononiensi, tu aut alius tuo nomine, vel tui imposterum descendentes ullo modo, aut ordine minime valeas molestari; mandantes thesaurario cameræ Bononiensis ac defensoribus haveris cameræ ac cæteris, ad quos pertinet: quatenus præsens nostrum decretum observent et faciant ab aliis inviolabiliter observari. In quorum fidem etc.

Datum etc. die prima Aprilis etc.

VI.

Bessarion, etc. discretis nobis in Christo Baltasari presbytero archipresbytero Imolensi, et Thomæ ac Christophoro, canonicis Imolensibus, etc. salutem.

Dignum arbitramur et congruum ut illis reddamur in exhibitione gratiæ liberales, quibus ad id præcipua virtutum merita laudabiliter suffragantur. Cum itaque, sicut accepimus, archipresbyteratus, seu plebs Sanctæ Mariæ de Salustria Imolensis diœcesis cum cura vacet, et vacare noscatur ad præsens pro eo, quod Ludovicus Francisci ..... presbyter Imolensis dudum archipresbyter, seu rector dictæ plebis aliud curatum seu incompatibile ecclesiasticum exstitit beneficium pacifice assecutus; nos volentes dilectum nobis in Christo Emmanuelem quondam Anthonii Cremonen. fratrem ordinis prædicatorum et cappellanum magnifici domini Thadæi Imolæ, etc., de vitæ et morum honestate plurimum commendatum, horum intuitu favore prosequi gratioso, præfatum archipresbyteratum, seu plebem Sanctæ Mariæ de Salustria, sicut præmittitur, sive alio quovis modo, aut ex alterius cujuscunque parte vacantem; etiamsi per liberam resignationem dicti Ludovici, aut alterius cujuscunque

extra Romanam curiam coram notario et testibus sponte factam; et si tanto tempore vacaverit, quod ejus collatio seu provisio ad sedem apostolicam juxta Lateranensis statuta concilii aut alias quomodolibet legitime devoluta seu specialiter vel generaliter exsistat: et si super ea inter aliquos lis pendeat indecisa, cujus statum hic pro sufficienter expresso haberi volumus. Cujus fructus, reditus et proventus 40 florenorum auri de Camera secundum communem æstimationem valorem annuum, ut dictus Emmanuel asserit, non excedunt, cum omnibus juribus et pertinentiis suis eidem Emmanueli, cum quo, ut asserit, apostolica auctoritate alias dispensatum exstitit, ut acceptare, recipere et retinere valeat, donec vixerit quodcunque beneficium curatum etiamsi archipresbyteratus, seu prioratus, vel alia dignitas fuerit, apostolica et nostræ legationis et omni auctoritate, qua fungimur, tenore præsentium confecimus et de illo etiam sibi providemus, decernentes ex nunc irritum et inane, si secus super iis scienter vel ignoranter contigerit attemptari. Non obstante quod de dicto archipresbyteratu, seu plebe per quemdam Nicolaum Joanni et canonicum Imolensem tanquam vicarium capituli Imolensis, episcopali sede vacante fungentem auctoritate episcopalis sedis prædictæ provisum fuisse dicatur licet nulliter et de facto cuidam Nicolao Lippi de Ferris de Faventia et quod occasione præmissa idem Nicolaus præsentialiter detineat et occupet dictum archipresbyteratum seu plebem: nos enim volumus quod non obstante dicta provisione idem Emmanuel possit habere archipresbyteratum, seu plebem prædictam et ejus fructus et reditus cum integritate percipere valeat. Quocirca discretioni vestræ auctoritate præfata et tenore præsentium committimus et mandamus quatenus per vos vel alium seu alios eumdem Emmanuelem vel procuratorem suum ejus nomine recipientes in realem et corporalem possessionem archipresbyteratus, seu plebis prædictæ sanctæ Mariæ de Salustria, ac jurium et pertinentiarum ejusdem inducatis, et auctoritate nostra inductum defendatis, amoto exinde quolibet illicito detentore, facientes dictum Emmanuelem, vel ejus procuratorem pro eo ad eamdem plebem seu archipresbyteratum, ut est moris, admitti sibique vel ejus procuratori de fructibus, reditibus et proventibus, juribus et obventionibus universis responderi, contradictores quoslibet per censuram ecclesiasticam et alia juris remedia compescendo. In quorum fidem, etc.

Datum Bononiæ, 25 Junii 1450, etc.

VII.

Bessarion, etc., venerabili Patri Blasio abbati S. M. in Cosmedin. alias Sancti Spiritus de Ravenna.

Digna reddimur ex injuncto nobis legationis officio attentione solliciti, ut in admittendis eorum votis benevolum impertiamur assensum qui monasteriorum, ecclesiarumque atque locorum quibus præsunt, vacant incremento et pacifico statui. Sane pro parte tua petitio nobis oblata continebat quod ecclesia sancti Petri in Bresseda sine cura sita in territorio Ravennæ, quæ jamdiu est circumdata paludibus et funditus ruinata, ita quod non est memoria in contrarium, quod unquam fuerit alicujus fructus vel valoris, vacat ad præsens, et tam diu vacavit, quod si ejus collatio spectabat ad aliquem prælatum, modo est devoluta ad sedem apostolicam; quodque præfatum monasterium Sanctæ Mariæ in Cosmedin habet undique multa bona circum dictam ecclesiam, unde facile videtur, dictam ecclesiam fuisse subjectam dicto tuo monasterio licet ipsius monasterii jura pro majori parte sint deperdita, nec id liquido valeas demonstrare. Quare eadem petitio subjungebat ut dictam ecclesiam unire et incorporare dignaremur tuo monasterio. Nos ergo, qui indefessis studiis votis favemus justis, prædictam ecclesiam sancti Petri ut præmittitur vacantem in perpetuum unimus, etc. Mandantes vicario D. archiepiscopi Ravennatensis, et omnibus personis ecclesiasticis sub nostra legatione degentibus, qui harum vigore fuerint requisiti quatenus te inducant, etc.

Datum Bononiæ, 20 Octobris 1450.

VIII.

Bessarion, etc. dilectis nobis in Christo communi, messariis et hominibus terrarum Succidæ et Garnaglonis Alpium communitatis Bononiæ salutem et sinceræ dilectionis affectum.

Fides et devotio vestra quas ad Romanam Ecclesiam habetis et præsentem statum civitatis Bononiæ: calamitas insuper, quam ob varias pressuras et locorum ipsorum sterilitatem substinetis, nos inducunt, ut vos amplectamur favoribus gratiosis. Dudum siquidem per bonæ memoriæ reverendum Patrem D. Fantinum Venetum pro sancta Romana Ecclesia gubernatorem civitatis prædictæ decretum nobis comperimus fuisse concessum, et gratiose indultum tenoris et continentiæ subsequentis, videlicet: Fantinus protonorarius Venetus pro sanctissimo domino nostro D. Eugenio papa IV et sancta Romana Ecclesia Bonon. etc. gubernator, dilectis nobis in Christo communi Massario et hominibus terræ Succidæ et Garnaglonis Alpium communitatis Bononiæ salutem in eo, qui est vera salus. Diffuse satis de calamitate vestra fides nobis facta est per redditam supplicationem quam et communis nomine nobis exhibuistis: fuit enim casus ipse miserabilium facile qui misericordes sunt, ad misericordiam devinciens; non cum omnia insperata natura quadam non facile tolerabilia sint, ipse imminens casus in vobis erga nostram fidem pietatem adduxit. Cum autem, sicut exposuistis, domicilia communesque habitationes vestræ omnes radicatæ lapsæ sunt fluxu, et ruina montis, ubi residentia vestri communis sita erat, locaque fertilia dicto casu sterilem susceperint conditionem, supplicastis humiliter, ut causam haberent homines minime desere-

di commune vestrum, quod imminuere dignaremur pro dimidio summam librarum quinquaginta duarum, solidorum tredecim, denariorum quatuor Bonon. quos singulo anno solvere pro rata salarii vicariorum Capugnani, ac quod saltem sal vobis et vestro communi necessarium daretur vobis a camera salium Bononiense pro libris tribus Bonon. ad rationem Corbis, sicut fit cæteris aliis comitatibus communitatis Bonon. propter eorum paupertatem. Nos autem etsi firmiter credamus damna et jacturas vestras, tamen habere volumus in re ipsa omnem possibilem informationem; remque commisimus reverendo D. thesaurario et defensoribus haveris communis Bonon. Ipsi enim infirmati firmaverunt nobis ea quæ in supplicatione per vos narrata sunt, vera esse, imminereque ad hæc pericula præter ipsa, quæ mons ipse adhuc tendit ad decisionem : unde suadebant nobis, quod gratiam vobis faceremus : quod sal vobis daretur ratione corbis pro libris tribus Bonon. a camera, seu canipa salis nostra : et quod salarium communis vestri, videlicet librarum quinquaginta duarum, solidorum tredecim, denariorum quatuor, quod annuatim solvere teneamini pro salario vicariorum Capugnani; quod remitteremus, et imminueremus ad libras triginta duas solidos tredecim, denarios quatuor Bonon. quæ annuatim solvi per vos pro salario vicariorum teneantur. Residuum autem, videlicet libras 20 ne præjudicium fiat cameræ aut aliis communitatibus, solvant hoc modo, etc. Nam facta est alias constitutio per regimina civitatis Bononiæ et confirmata per quemdam reverendissimum cardinalem alias Bononiæ legatum, quod introitus Dacii molendinorum, qui pro rata contingente communitatibus Succidæ, Garnaglonis, et Capugnani ad rationem solidorum quatuor pro bucca personarum dictarum comitatum converterentur ad reparationem et ad reaptationem balneorum de Laporetta communitatis Bononiensis. Cum autem constitutio ipsa jam annis decem servata sit, reparationesque pro majore parte sint perfectæ, parumque restet ad suam perfectionem, suadebant, quod ex introitu prædicto Dacii molendinorum pro rata contingente dictis comitatibus qui per officiales deputatos colligitur causa dictæ reparationis, capiantur dictæ libræ 20 pro completa solutione eorum quæ solvere tenebamini pro salario vicarii vestri, residuum vero introitus deputetur ad solitam dictorum balneorum reparationem. Hoc enim suasis nobis propter damna vestra non mediocriter placuit : unde volentes in iis, quæ possumus, vobis et vestræ calamitati subvenire, auctoritate apostolica qua fungimur gratiam vobis facimus, concedimus et illargimur secundum quod in relatione prædicta significatum est, quod sal videlicet vobis pro usu vestro exhibeatur a canipa salis Bonon. pro libris tribus Bonon. quatenus tiquidem solvere tantum debeatis pro salario vicarii Capugnani annuatim libras prædictas triginta duas, solidos tredecim, denarios quatuor Bononienses : aliæ vero 20 libræ tantum solvantur de introitu deputato pro balneorum reparatione per eum, vel eos, qui ad similem exactionem deputati sunt, sicut latius superius expressum est; mandantes thesaurario cameræ Bonon. qui pro tempore erit, defensoribus haveris, conductoribus, ac superstantibus salis, exactoribus vicariis Capugnani, officialibus deputatis ad dicti introitus exactionem pro reparatione balneorum ac omnibus et singulis aliis officialibus nostris et communis Bononiensis quibus spectat aut spectare possit in futurum, quatenus hanc nostram gratiam servent, faciantque de tempore in tempus ab aliis observari. In quorum fidem præsentis concessionis nostræ decretum fieri, sigillique nostri rotundi jussimus impressione muniri.

Datum Bononiæ in palatio nostræ residentiæ, die quinto decimo mensis Februarii 1452, pontificatus sanctissimi domini nostri D. Eugenii Papæ anno primo (1), etc.

IX.

Post cujus quidem decreti et indulti concessionem, spectabilis miles D. Nicolaus de Sanatis civitatis Bononiensis auctoritate apostolica in comitem Palatinum assumptus, in titulum sui comitatus locum prædictum, qui dicitur Laporetta, cum omnibus pertinentiis et jurisdictionibus suis, ac etiam cum vicariatu dictarum terrarum, et solutione solidorum quatuor pro qualibet bucca hominum et personarum in ipsis terris exsistentium, prout antea pro macinatu cameræ Bononiensis solvere consueverant, eadem auctoritate obtinuit provideri, prout in litteris apostolicis inde confectis, et coram nobis exhibitis clare constat. Cum autem inter præfatum generosum comitem et spectabilem militem ex una parte et vicarios pro tempore deputatos ad regimen terrarum ex altera, ac etiam communitates et homines earumdem parte ex altera sæpius controversia fuerit, et etiam vigeat de præsenti occasione solutionis salarii dicti vicariatus, et etiam solutionis librarum viginti, quas præfatæ communitates, et homines pro eorum buccis macinatus jam certis elapsis annis solvere pro reparatione balneorum de Laporetta consueverunt, ad quorum solutionem præfatæ universitates et homines dictarum terrarum auctoritate præinserti decreti se asserunt non teneri : nos ergo jurgiorum materias amputare cupientes, ac paci, quieti et tranquillitati subditorum nostrorum providere plurimum affectantes, præsenti nostro decreto firmamus, quod præfatæ universitates et homines earumdem pro omni eo et toto, quod occasione dicti macinatus pro eorum buccis cameræ Bononiensi solvere tenentur de cætero omnes singulas libras undecim Bonon. et non ulterius præfato D. Nicolao comiti prædicto et militi a tempore concessionis auctoritate apostolica sibi facta citra ex computando illud totum de dicta summa quod dictas universitates et homines præfato D.

(1) Falsa pontificatus nota.

Nicolao reperiretur esse solutum, effectualiter solvant sine diminutione aliqua ; quæ libræ undecim emolumento dicti sui comitatus cedant pro reparatione balneorum de Laporetta, prout eidem ex litteris apostolicis reperitur esse concessum : ac etiam prædictæ universitates et homines pro salario universitatis dictarum terrarum annis singulis solvere debeant, juxta ordinem consuetum vicariis pro tempore deputatis, et imposterum deputandis per habentes ad hoc facultatem, libras quinquaginta duas, solidos tredecim, et denarios quatuor plenariam a residuo ejus, quod pro toto tempore præterito et usque ad tempus provisionis apostolicæ, ut præmittitur, factæ, dictæ universitates et homines solvere tenerentur occasione prædicta remissionem, liberationem, et exemptionem concedendo. Et insuper præfatum decretum, ut præmittitur, insertum per nos diligenter inspectum in omnibus suis partibus ultra præmissa auctoritate nostræ legationis confirmamus et approbamus, et etiam de novo conscripta in eo concedimus ; mandantes domino thesaurario, defensoribus baveris civitatis Bonon. et aliis, ad quos spectat, tam præsentibus quam futuris, ut prædicta omnia observent, et ab aliis inviolabiliter faciant observari.

Datum Bononiæ, etc. die 20 Novembris 1450, indictione 3, pontificatus D. Nicolai papæ V anno quarto.

ΜΙΧΑΗΛΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΙΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΘΡΗΝΩΔΗΣ ΕΧΩΝ ΠΡΟΙΜΙΟΝ ΕΠΙ ΤΩ ΘΕΙΟΤΑΤΩ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΙ ΤΩ ΑΙΔΕΣΙΜΩΤΑΤΩ ΚΑΡΔΙΝΑΛΕΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΑΒΙΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΩ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ.

—

MICHAELIS APOSTOLII

BYZANTINI

ORATIO FUNEBRIS LAMENTABILE HABENS PROOEMIUM IN DIVINISSIMUM BESSARIONEM REVERENDISSIMUM CARDINALEM SANCTÆ SABINÆ ET SANCTISSIMUM PATRIARCHAM CONSTANTINOPOLITANUM.

—

Ergo erat in fatis ut, post plurimas illas calamitates et sacræ mihique charissimæ patriæ expugnationem et excidium, vixdum recreatus, et hunc intolerabilem nuntium audirem. Sapientissimum nostrum et divinissimum dominum et fautorem, quem gentes et civitates, ecclesiæque et principatus consiliarium et præsidem in omnibus habere exoptabant, ex hominibus, heu ! inopinato fuisse sublatum ! O longi temporis infortunia et subitæ rerum conversiones refluæque fortunæ, quid hoc jamdudum concoquentes nostra ætate perfecistis, cum vel ante vel nostra post tempora liceret ? Annon dignam, ut par fuit, ultionem a nobis sumpsit summus rerum moderator per eas quæ præcesserunt calamitates ? an et ultimam hanc quasi debitam superinduxit ; ut cum ipsa et vitam nobis, heu ! utinam eriperet !

Ἔμελλον ἄρα μετὰ τὰ πολλὰ ἐκεῖνα δεινὰ, καὶ τῆς ἱερᾶς καὶ φίλης μοι πατρίδος τὴν ἅλωσιν καὶ ἀνάστασιν μόλις (1) ἀναλαβὼν ἐμαυτὸν, καὶ ταύτην πευσεῖσθαι τὴν ἀνύποιστον ἀγγελίαν, τὸν σοφώτατον ἡμῶν καὶ θειότατον δεσπότην καὶ κηδεμόνα, ὃν ἔθνη καὶ πόλεις, ἐκκλησίαι τε καὶ ἀρχεῖα ξύμβουλον καὶ προστάτην ἐπόθουν ἔχειν διὰ παντὸς, ἐξ ἀνθρώπων, οἴμοι ! παρ' ἐλπίδα γενέσθαι. Ὦ δυσκληρίαι τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ περιπέτειαι καὶ παλίρροιαι ! τί τοῦτο τυρεύουσαι ἄνωθεν ἐφ' ἡμῶν τετελέκατε, ἐξὸν (2) πρὸ ἡμῶν γε ἢ μεθ' ἡμᾶς ; ἢ οὐχ ὡς ἔοικεν ἀξίαν δίκην ἔλαβε παρ' ἡμῶν ὁ ταμίας, ταῖς προλαβούσαις τῶν ξυμφορῶν, καὶ ὡς προσήκουσαν ταμιεύων ταύτην ἐπεισήνεγκε τελευταίαν, ἵνα ξὺν ταύτῃ καὶ τὸ ζῆν ἡμᾶς ὡς ὄφελον ἀφαιρήσεται. Ὡς εἴπερ τοῦτό γε ἤδειν, τοσούτοις ἐς τόδε περιπεσόντα

(1) Ἀναλαμβάνειν ut ἀναφέρειν ἑαυτὸν, recreari *sich erholen*. Hippocrat. περὶ γυν. II, pag. 267, 28.

(2) *Cum liceret*. Exempla ad Viger. 330. — Parum humane hæc Noster : sed indulget dolori.

* Hanc orationem Græce edidit Georg. Gustav. Fülleborn, Lipsiæ 1792, cum Georgii Gemisti laudatione funebri Cleopæ Augustæ. Interpretationem latinam addidimus. Vide tomum superiorem in Plethonem.

δεινοῖς, καὶ ταύτην δοῦναι δίκην ἐξωλεστάτην, ἥδιστα ἂν εὐξαίμην ἐν τῷ (3) τότε καταλαβεῖν, τῇ τῶν Ἀχαιμενιδῶν τομωτάτῃ μαχαίρᾳ ἢ φαύλῃ τύχῃ περιγενόμενον, μυρίων ἀξίας θανάτων ὑφίστασθαι ξυμφοράς. Κρεῖσσον γὰρ ἐσάπαξ, κατ' Εὐριπίδην, θανεῖν, ἢ τὰς ἁπάσας ἡμέρας πάσχειν κακῶς.

Ὦ τῶν γινομένων ὀξυωπέστατον βλέπος! ὦ οἰκονόμε σοφώτατε τῶν θ' ὑφ' ἥλιον τῶν θ' ὑπὲρ ἥλιον, τί τὸν φανότατον πυρσὸν τῆς οἰκουμένης ἀπέσβεσας! μᾶλλον δὲ, τί τὸν ἡλίου φαιδρότερον ἐξέκοψας ὀφθαλμόν! Οὐ θεοσεβὴς ἐτύγχανεν ὤν; οὐ προστάτης τῆς Ἐκκλησίας; οὐ μισοπόνηρος; οὐ φιλοδίκαιος; οὐ σοφώτατος; οὐ ταῖς ἀρεταῖς αὐτοῦ τὴν οἰκουμένην πᾶσαν διέπρεπεν; οὐ τοῖς δεομένοις καθημέραν ἐπῆρκει; οὐκ ἀναιμάκτους ὁσημέραι θυσίας διετέλει ποιῶν; οὐχ ὅ τι ἂν εἴποι τις ἀγαθὸν καὶ δίκαιον καὶ φιλόθεον; Ὦ σοφία καὶ ἀρετὴ καὶ παιδεία, τίς ὑμῶν τὴν ἐστίαν διέλυσεν, ἀριστά τε ἀπεξεσμένην καὶ ὡς οὐκ ἄλλως ἐνῆν! οὐ γὰρ μόνον τὴν σοφίαν τἀνδρὸς καὶ τὴν ἄλλην ἅπασαν κοσμιότητα Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι θαυμάσαντες ἔχουσι, καὶ ὅσοι τὸν τούτων ἀγαπῶσι ζυγὸν καὶ ὑπὸ τούτων ἰθύνονται, ἀλλὰ καὶ Βρεττανοὶ καὶ Κίμβροι καὶ Γερμανοὶ, Κελτοί τε καὶ Γαλάται καὶ Ἰσπανοὶ, Παίονές τε καὶ Ἴβηρες καὶ Κελτίβηρες, ξυνελόντι τε φάναι, ἅπαν γένος Ἑλληνικόν τε καὶ βάρβαρον, παρ' ὧν καὶ κλέος ἐκτήσατο οὐρανόμηκες, καὶ μνήμην ἐντεῦθεν, ὡς οἶομαι, ἕξει παντὸς τοῦ χρόνου τὴν φύσιν ὑπερνικήσουσαν.

Φεῦ! τίς μου τὴν ἐλπίδα τῶν καλῶν ἀποτεφρώσας κατῆσχυνε! τίς μου τὸν τροφέα τῶν παίδων ἀφείλετο! τίς μου τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας καὶ τῆς ξυμμόρου ταύτῃ πενίας ὥχετο λαβὼν τὸν παρήγορον! Οὐδέν μοι πρὸς τοῦτο τὰ πατρίδος λελόγισται, οὐδὲν ἀποβολὴ παίδων καὶ ὀρφανία πατέρων, οὐδὲν οἰκῶν καὶ χρημάτων ἀπώλεια, οὐν ἄλλο γε οὐδὲ ἓν τῶν, ὅσα λύπην καὶ νόσον καὶ ὅσα σύστοιχα τούτοιν τοῖς τάλασιν ἀνθρώποις ἐπάγουσιν ἐπερχόμενα. Ὦ σοφώτατε Βησσαρίων, τὸ αἰδέσιμον ἔμοιγε καὶ γλυκὺ καὶ παύχημα καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα, οἷος ὢν ἡμῖν εἶτα τέθνηκας, οἴμοι! ὃς οὐχ ὥσπερ μοι δεσπότης ὁμιλῶν διετέλεις, οὐχ ὡς εὐεργέτης ἢ ὡς σοφώτατος, ἀλλ' ὡς ἴσος τὴν τύχην καὶ ὡς ὀφείλων μοι, ἢ καὶ ὡς ἕνια τῶν ἠθῶν καὶ δογμάτων τῆς φιλοσοφίας εἰδότι.

Εἴθ' ἐμοὶ ταῦτα λέγοντι νῦν ὀστᾶ καὶ νεῦρα καὶ σὰρξ μύες τε καὶ ἀδένες καὶ χόνδροι καὶ μυελὸς καὶ πᾶν μοι τῶν χυμῶν θεόθεν μεταβληθείη τὸ σύστημα πηγαὶ δακρύων γενόμενον! ὡς οὐκ ἐνὸν ἄλλως κατ' ἀξίαν θρηνῆσαι τὸν ἡγεμόνα τῶν λόγων καὶ τῆς σοφίας αὐτῆς, τὸν Πλάτωνος εὐγλωττότερον καὶ Δημοσθένους δεινότερον, τὸν Θουκυδίδου τὸν ὄγκον (4)

ldeo, hoc quidem si prævidissem me tanta in mala nunc incursurum et has funestissimas daturum pœnas, libentius optassem tunc temporis comburi, Achæmenidarum acinace interemptum, quam in miseram delapsum fortunam sexcentis pejores mortibus subire calamitates. Satius est enim, ut ait Euripides, semel mori quam cunctis diebus male perpeti.

O tu qui perspicacissimo ea quæ fiunt oculo conspicis! O sapientissime eorum, quæ sub sole sunt et super solem, dispensator, ad quid splendidissimam orbis facem exstinxisti? Vel potius quare illum sole fulgentiorem oculum eruisti? Nonne pietatis cultor erat? Nonne Ecclesiæ defensor? Nonne malorum osor? Nonne justitiæ amans? Nonne sapientissimus? Nonne suis virtutibus orbem universum decorabat? Nonne egenis quotidie opitulabatur? Nonne incruenta, quotquot eunt dies, sacrificia indesinenter faciebat? Nonne quidquid dici potest et boni, et justi, et religiosi? O sapientia, virtusque et disciplina, quis vestrum dissolvit domicilium ita optime perpolitum, ut aliter non liceret? Hujus enim viri sapientiam et omnem reliquum decorem non modo Græci et Romani et quicunque eorum jugum amant ab ilsque reguntur in admiratione habent, sed et Britanni et Cimbri et Germani, Celtæque et Galli atque Hispani, Pæonesque et Iberes ac Celtiberes, atque, ut uno verbo dicam, Græcanicum genus omne et barbaricum, apud quos gloriam adeptus est quæ cœlum usque pertingat et memoriam exinde, ut reor, habebit quæ omnis temporis naturam abunde sit superatura.

Eheu! quis mihi bonorum spem in cineres redactam confudit? Quis mihi puerorum nutritium abstulit? quis mihi senilis ætatis et consociæ senio paupertatis rapuit consolatorem? Nihil mihi ad hoc reputatæ sunt res patriæ civitatis, nihil liberorum amissio, nihil patrum orbitas, nihil domorum et pecuniarum jactura, neque quidquam aliud horum quæcunque dolorem et morbum et his affinia miseris hominibus ingruendo afferunt. O sapientissime Bessarion, venerandum certe mihi et dulce decus et res et nomen, qualis fuisti nobis et deinde, hei mihi! mortuus es! qui mecum non quasi dominus conversari perseverasti, non quasi benefactor aut sapientissimus, sed quasi qui fortuna æqualis et mihi debitor esses, vel etiam quasi cum sciente nonnihil philosophiæ morum et dogmatum.

Utinam mihi hæc dicenti nunc ossa et nervi atque caro musculique et adipes et cum medulla cartilagines et omnis in me succorum concretio divinitus transmutata in lacrymarum fontes diffluerent! Aliter enim non satis digne deflere possim litterarum ipsiusque sapientiæ principem illum, Platone disertiorem, vehementiorem Demosthene, sua in

(3) De excidio Constantinopolis cogitat. Constantinopolis a Turcis occupata est 1453 d. 29 Mai. Ἀχαιμενιδῶν h. e. Persarum pro: Turcarum, quod sæpe. Conf. Pontanus ad Phranzam. l. 1, cap. 23, p. 255. Μάχαιρα genus armorum Persis olim usitatissimum. Xenoph. de Re Equ. XII, 11, i. q. κοπίς Cyrop. I, 2, 9.

(4) Ὄγκος sublimitas. Παρά γε μὴν τοῖς ῥήτορσι

concinnandis orationibus majestate et pulchritudine, Thucydidæ sublimitati tenebras offundentem, illum qui insolubilibus syllogismorum conclusionibus nequaquam se ab Aristotele et Chrysippo superatum esse demonstravit, omniumque cardinalium ipsiusque Patris patrum velint nolint, decus et corona fuit.

Nunc adesse oporteret Orphea, Musæumque et Homerum, nunc Gorgiam et Lysiam et Andocidem, nunc Pherecyden, Pythagoramque et Platonem, ut in virum virtutum exemplar et imaginem hymnos et funebres orationes et epigrammata conscriberent, si tamen et illi hymnis eum celebrare pares esse possent. Mihi vero, cum sim unus, cum sim tantillus, et tamen præconium contexere audeam et monodiam decantare funebrique oratione denique prosequi, quis non jure succenseat? Quæve in nos non jactentur convicia, qui ea quæ attingere non possumus et supra vires sunt attentamus? Sed nihil horum mihi curæ est, dummodo tu sermones, ut vivens, ita certe et post mortem libenter accipias.

Porro illi erat patria quæ post reginam urbem urbium fuit regina Trapezus antiquissima et Græca civitas a philosophis in sexcentis scriptorum locis decantata : et quibuscunque inter ipsos cordi fuit prospere se habentem ordinare civitatem, legibus bene constitutam, florentem litteris, recte in omnibus dispositam, ii pro forma et exemplari Trapezuntem proposuerunt.

Parentes autem non ex nobilibus erant et fortuna insignibus, sed manu et artificio victum transigebant, victum, ut ego quidem reor, justiorem divinioremque tyrannorum victu dynastarumque, qui gentes et civitates imperio tenent et dirigunt : illi namque homines iisdem affectionibus inditos ex iisdem procreatos sanguinibus, et iisdem quibus ipsi fortunis et casibus obnoxios, ex liberis servos vi faciunt, atque tributa vectigaliaque et exactiones solvere cogunt, et non præbentibus neque habentibus unde præbeant extrema minitantur, et Pluto ipso qui cæcus est ac dicitur cæciores in eos rabie efferantur. Hi autem, etsi nihil horum omnium habentes sint, honeste tamen et secundum naturam vivunt, copiosius quam divites propriis ex laboribus egenis opem ferentes, peregrinos hospitio suscipientes, alacriorique animo ignem accendunt, ungunt oleo, vestimentis induunt et accumbere faciunt.

Postquam vero in pueritiam provectus est, optima nota signatum eum a parentibus secum assumpsit

τῷ μεγέθει καὶ κάλλει τῆς σφετέρας τῶν λόγων ξυνθέσεως ἀποκρύψαντα, τὸν τοῖς ἀλύτοις τῶν συλλογισμῶν ξυμπεράσμασιν οὐδέν τι ἑαυτοῦ διενηνοχότε Ἀριστοτέλη καὶ Χρύσιππον ἀποφήναντα, τὸν κόσμον καὶ στέφανον ἁπάντων τῶν καρδινάλεων καὶ αὐτοῦ γε δὴ τοῦ πατρὸς τῶν πατέρων, κἂν εἰ μὴ θέλοιέν τινες, κἂν εἰ θέλοιεν.

Νῦν ἐχρῆν περιεῖναι Ὀρφέα καὶ Μουσαῖον καὶ Ὅμηρον, νῦν Γοργίαν καὶ Λυσίαν καὶ Ἀνδοκίδην, νῦν Φερεκύδην καὶ Πυθαγόραν καὶ Πλάτωνα (5), ἵν' ὅπως ὕμνους ξυνθεῖεν τῇ εἰκόνι τῶν ἀρετῶν καὶ γ' ἐπιταφίους καὶ γ' ἐπιγράμματα, εἴπερ ἄρα καὶ τούτοις ἐφικτά γε τὰ τῆς ὑμνήσεως. Ἐμοὶ δ' ἑνί τε ὄντι καὶ τοιούτῳ γε ὄντι, τῶν πρὸς ἐλόγων κατατολμῶντι καὶ μονῳδεῖν ἐγχειροῦντι, καὶ λόγοις ἐπιταφίοις τὸ τελευταῖον προπέμποντι, τίς οὐκ ἂν εἰκότως ἐπιτιμήσειεν, ἢ τίνος τῶν ἐφ' ἡμᾶς λοιδοριῶν φείσαιτ' ἂν τῶν ἀνεφίκτων ἐπιχειροῦντας καὶ ὑπὲρ δύναμιν; Ἀλλ' οὔ μοι μέλει τῶν τοιούτων γε οὐδενός, αὐτοῦ σου μόνον δεχομένου τοὺς λόγους ὥσπερ ἀσμένως περιόντος οὕτως ἀμέλει καὶ μετὰ θάνατον.

Τούτῳ μὲν δὴ πατρὶς ἐτύγχανεν οὖσα ἡ μετὰ τὴν βασιλίδα βασιλὶς τῶν πόλεων (6) Τραπεζοῦς, πόλις ἀρχαιοτάτη καὶ Ἑλληνὶς, καὶ μυριαχῇ τῶν λόγων ᾀδομένη τῶν φιλοσόφων, καὶ ὅσοις δὲ ἐμέλησε τούτων καλῶς κοσμῆσαι πράττουσαν πόλιν, εὖ τε ἔχουσαν νόμων, εὖ τε ἔχουσαν λόγων, εὖ τε τοῖς πᾶσι διακειμένην Τραπεζοῦντα τύπον προὐτεθείκεσαν καὶ παράδειγμα.

Πατέρες δὲ, οὐ τῶν εὖ γεγονότων καὶ περιφανῶν τὰ ἐς τύχην, ἀλλ' ἑαυτοῖς τὸν βίον ποιουμένων χειρωναξίᾳ, βίον, ὡς ἐγῷμαι, δικαιότερον καὶ θειότερον τῶν ἐν τυραννίσι καὶ δυναστείαις ἔθνη καὶ πόλεις διεπόντων καὶ ἰθυνόντων · εἴπερ ἐκεῖνοι μὲν ἀνθρώπους ταυτοπαθεῖς, κἀκ τῶν ὁμοίων ὄντας αἱμάτων, καὶ ταῖς αὐταῖς αὐτοῖς τύχαις καὶ πάθεσι περιπίπτοντας, δούλους ποιοῦσιν ἐξ ἐλευθέρων ἀνάγκῃ, καὶ δασμοὺς καὶ φόρους καὶ συνεισφορὰς τελεῖν αὐτοῖς ἐπιτίθενται, καὶ τοῖς μὴ παρέχουσι καὶ οὐκ ἔχουσι τὰ ἔσχατα ἀπειλοῦσι, καὶ (7) τυφλοῦ γε ὄντος καὶ λεγομένου τοῦ Πλούτου τυφλότεροι ὄντες λυττῶσι περὶ αὐτῶν. Οὗτοι δὲ τῶν τοιούτων ἁπάντων, οὐχ ὅτι γε οὐδέν εἰσιν ἔχοντες, ἀλλὰ καὶ εὐσχημόνως καὶ κατὰ φύσιν βιοῦσιν εὐπετέστερον τῶν πλουσίων, ἐκ τῶν σφετέρων πόνων ἐπαρκοῦντες τοῖς δεομένοις, καὶ τοὺς ξένους ὑποδεχόμενοι, προθυμότερόν τε ἐναύουσι πῦρ, καὶ ὕδωρ θερμὸν αὐτῶν καταχέουσιν, ἐλαίῳ τε ἀνατρίβουσι καὶ περιβάλλουσι καὶ ἐγκατακλίνουσι.

Παραγγείλαντα δὲ εἰς παίδων καὶ κόμμα φαινόμενον ἀγαθὸν προσελάβετο μὲν παρὰ τῶν πατέρων

τὰ ἐγκώμια — τὸν μὲν ὄγκον καὶ τὸ ὑψηλὸν ἐξ ἅπαντος περιέχει. Long. de Subl., VIII, 3.

(5) Πῶς ἂν τόδε τὸ ὑπ' (αὐτοῦ) λεγόμενον παρὼν Ὅμηρος ἤκουσεν, ἢ Δημοσθένης, ἢ πῶς ἂν ἐπὶ τούτῳ διετέθησαν; Longin. de Subl. XIV, 2. Magis adhuc tumet Manuel Palæologus in Oratione in Theodor. ap. Combefisium (*Patrol. t. CLVI*). — Ποία τις γλῶσσα, ποία φωνὴ, νοῦς δὲ τίς ἢ φρόνησις ἀρκέσειεν ἂν ὑμνῆσαι; οὐδ' εἰ συνέλθοιεν ὁμοῦ πᾶσα συγγραφή τε καὶ ποίησις, Νέστορές τε καὶ Ὀδυσσεῖς καὶ Ἀντήνορες καὶ οἱ τῶν ῥητόρων πάντες χοροὶ, καὶ Πυθαγόραι καὶ Πλάτωνες καὶ οἱ κατ' αὐτοὺς ἅπαντες.

(6) Τραπεζοῦς πόλις Ἑλληνὶς οἰκουμένη ἐν τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ, Σινωπέων ἀποικία. Xenoph. Anab. IV, 8, 22.

(7) Cæcum finxerunt veteres divitiarum deum. Vide Aristoph. Plut. οἱ σ'.

αὐτὸν ὁ τῶν ἱεροφαντῶν μέγιστος Τραπεζοῦντος (8) Δοσίθεος πάνυ τοι πολλαῖς λιταῖς καὶ δεήσεσι λόγοις τε αὐτὸν ἐκπαιδεύειν καὶ ἅμα θέσθαι υἱὸν τοῦ κατὰ φύσιν ἐπικυδέστερον· ἐπεὶ δ' αὐτῷ κατὰ νοῦν ἐπῆει παλινδρομήσειν ἐς τὸ Βυζάντιον, ξυνεπηγάγετο καὶ τὸν παῖδα τῆς ἀρετῆς τὸ κάλλος ἐπιφερόμενον, μετ' οὐ πολὺ δ' ἄγων ἐνεχείρισε διδασκάλῳ, τὸν μὲν βίον ἀδιαύλῃτῳ, τὸν δὲ τρόπον ἀνεπιλήπτῳ, τὴν δ' ἐμπειρίαν δεξιωτάτῳ, εὖ μάλα εἰδώς, ὅτι τὰ μὲν ἄλλα τῶν ἐν ἀνθρώποις καλῶν φύσει τέ ἐστιν ἀβέβαια καὶ ὀλιγοχρόνια, παιδεία δὲ μόνη τῶν ἐν ἡμῖν ἀθάνατόν τε καὶ ἀναφαίρετον.

Οὗ δ' οὖν ἐπόθει μάλα τυχών, θᾶττον ἢ πᾶσί γε κατ' ἐλπίδα, μελέτῃ τε καὶ γνώσει καὶ εὐφυΐᾳ συναγήοχε μὲν τὴν πρώτην τέχνην καὶ ἀναγκαίαν ταῖς μετ' αὐτὴν, συναγήοχε δὲ ποιητικὴν τὴν πολυσχιδῆ, εὔπορον οὖσαν χρῆμα καὶ δαψιλὲς, τῇ τε χορηγίᾳ τῆς γλώττης, τῷ τε πλήθει τῶν ὀνομάτων, πάντα ἱκανὴν ὁηλῶσαι τὰ βουλήματα τῆς ψυχῆς, καὶ ὁποῖον ἦ ἔργον ἢ σχῆμα ἢ πάθος ἢ μέγεθος ἕκαστος κέκτηται τῶν ἀνθρώπων ἢ καὶ θεῶν, ἐναργῶς πάντα καὶ βᾷστα διασημαίνουσαν. Ῥητορικὴν δέ γε τὴν πυρὸς μένος πνείουσαν, εἰ καὶ ἵλαρὸς αὐτὸς καὶ ἠθικὸς ἐτύγχανεν ὤν, πολὺ τῶν ἄλλων διέφερεν ἔν τε βουλαῖς ἔν τε δίκαις κἀν ἐπιδείξεσιν. Ἐπεὶ δ' αὐτῷ ταῦτα εἶχε καλῶς καὶ ἧπερ ἐβούλετο, λογικῆς τε ἥδη καὶ ἠθικῆς ἐπεθύμησε καὶ τοὺς περὶ φύσεως μετιέναι λόγους καὶ ἰδεῶν, καὶ τῆς ἐφέσεως ἐπημοίρησεν οὐ πάνυ τοι πολλῷ καὶ διὰ μακροῦ. Ἔτι τε αὖ καὶ τῶν μαθηματικῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν ἐν οὐ πολλῷ τινι χρόνῳ, Πλήθωνα ἔχων καθηγεμόνα, τὰ κάλλιστα ξυναγήοχε. Τὰ δ' ἄλλα, ὡς περιττὰ τοῖς εὐσεβοῦσι καὶ ἄχρηστα, τοῖς βουλομένοις παρῆκεν ἐπιζητεῖν. Οὕτω δὴ οὖν περὶ ταῦτα ἔχοντος τοῦ ἀνδρὸς καὶ δίχα μεριζόντος ἑαυτὸν τῇ μὲν πρὸς λόγους, ὧν ἄνευ τυφλὸς ὁ βίος, τῇ δὲ πρὸς ἄσκησιν πολιτείας θεοπρεποῦς, ἦκεν ἐκεῖνος φθάσας ὁ χρόνος, ὁ τοῖν γενοῖν ἑκατέροιν (9) ἐπέραστος, ὃς τὰ διερρωγότα γένη συνῆψε καὶ τὴν παλαιὰν ἔχθραν ἐκείνην διέλυσεν. Ἐπηγάγετο δὲ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ὁμόνοιαν, τῶν ἐν βίῳ τὰ κάλλιστά γε καὶ ξυμφορώτατα.

Ὦ πῶς ἀδακρυτὶ ταῦτα καὶ μέτειμι καὶ διέξειμι! πῶς τὼ δυστήνω μου ὀφθαλμὼ κατεξηρανθήτην, καὶ φρίκη (10) πάντα περιέσχε τὰ μέλη μου, ἢ ὅτι τὸ αἷμα τῇ λύπῃ ξυσταλὲν περὶ κάρδον, οὐκ ἀλόγως τὰ ἔξω κατεστερίφωσε. Τότε δὴ οὖν εἰς ἄνδρα παραγγείλαντα τὸν γενναῖον, ἀρχιερέα γενέσθαι τῆς πολυμνήστου Νικαίας, καὶ παρεκάλεσαν καὶ ἠνάγκασαν. Τί τὸ ἐντεῦθεν ἀπῆρκεν ἐς Ἰταλίαν σύναμα τῷ γαληνοτάτῳ (11) ἡμῶν βασιλεῖ καὶ τῷ τότε τὰς ἡνίας τῆς Ἐκκλησίας ἰθύνοντι, καὶ ξυμπάσῃ τῇ

maximus antistitum Trapezuntius Dositheus, quem multis omnino precibus obsecrationibusque et verbis instituere, simulque in filium sibi adoptaret et quidem longe gloriosiorem eo qui secundum naturam genitus. Cum autem ipsi in mentem venisset Byzantium remeare, secum adduxit et puerum virtutis pulchritudinem præ se ferentem, nec multo post magistro, cujus vita irreprehensa, incorruptique mores, ob experientiam peritissimo in manus tradidit, apprime sciens cætera quæ sunt in hominibus bona parum esse firma et brevissimi temporis, disciplinam vero in nobis immortalem esse et quæ auferri nequeat.

Porro id cujus magno tenebatur desiderio assecutus, omnium spe citius, studio, mentis acumine et bona indole primam artem illam, cæteris omnibus quæ eam sequuntur necessariam condidicit; condidicit et multiplices poeticæ partes, ut quæ sit ars locuples et copiosa, linguæ apparatu et nominum multitudine omnes animi sensus exprimere valens, et qualem vel operationem, vel habitum, vel affectionem, vel magnitudinem sortitus sit hominum aut etiam deorum unusquisque dilucide omnino et facillime commonstrans. Tunc in rhetorica, quæ vim ignis spirat, etsi comis ipse et moratus, cæteros sive in deliberando, sive in causis dicendis, sive in demonstrandi genere longe superabat. Cum autem hæc optime et ex voto calluit, logicam porro et ethicam et eas quæ sunt de natura et ideis scientias discere in desiderio habuit, eique res bene successit, quin tamen multum prorsus nec diu studuisset. Mathematicarum vero artium et scientiarum, brevi quidem tempore, Plethonem habens ducem, optima quæque percepit. Sed reliqua, quasi supervacua pietatem colentibus et inutilia, iis qui vellent inquirenda dimisit. Ergo iis de rebus ita se habente viro et bifariam curas partito, hinc quidem in litteras, sine quibus cæca est vita, illinc vero in exercitationem instituti quo Deo digne vivitur, venit tandem tempus illud, utrisque populis desideratissimum, quod disruptas gentes coadunavit et antiquam illam dissolvit inimicitiam, pacemque et concordiam, res omnium quæ sunt in vita pulcherrimas et utilissimas reduxit.

Heu! qui sine lacrymis illa tracto et enarro? Quam ob causam miserrimi oculi mei sunt exsiccati, et omnia membra mea horrore coercita, nisi quia sanguis præ dolore circum præcordia concretus exteriora mea non absque ratione induravit? Eo igitur tempore virilem in ætatem progressum nobilem nostrum civem, ut celeberrimæ Nicææ archiepiscopus fieret et rogaverunt et coegerunt. Exinde, una cum serenissimo imperatore nostro et cum eo qui tunc temporis Ecclesiæ habenas regebat,

(8) De Dositheis variis egit Fabric. bibl. Gr. III, 5, 11. Vol. II, p. 88 seq.

(9) Orientalem et Occidentalem Ecclesiam significat.

(10) Φρίκη h. l. horror febrilis. Alex. Aphrod. Probl. 2, 16.

(11) Joannes Palæologus ille: si de concilio Ferrariensi hic sermo est, qui certo est. Vid. Acta hujus syn. Sylv. Syropuli pag. 59. Conf. icones ap. Lambec. VIII, p. 504.

cumque omni Orientalis Ecclesiæ senatu, in Italiam vela fecit. Qui vero illuc convenerant, voluerunt utrique ex utrisque populis optimos quosque suæ ipsorum causæ patronos deligi, et hunc unum ex illis in primis elegerunt. Quam multa autem dixerit, quamque multa conscripserit in sacra illa divinissimaque synodo et in ea quæ alia in parte Italiæ est habita, senserunt et ii quicunque tunc illic aderant, senserunt et ii quibus curæ fuerunt ea quæ postmodum gesta sunt, sentient vero etiamnum qui volent, cum liceat plurimas et optimas viri orationes manu usurpatas perlegere.

O quam multi tunc in admiratione te habuerunt! quam multi propter te genti nostræ gratulati sunt! quam multi prole felicissimum patrem beatum prædicaverunt et laudaverunt! quam multi divinissimo Dositheo, tuæ institutionis causa, faustissima sunt apprecati! Porro propter hæc et his adhuc plura, te Romani cardinalis dignitate decorarunt, et insuper te patriarcham ejus quæ non ita multo antea, hei mihi! civitatum regina fuit constituerunt. Quin imo dignus es judicatus qui ad summum et divinissimum Romani pontificatus apicem evehereris, et quidem evectus esses nisi fuisset impedimento nostræ gentis infelicitas, vel potius Dei omnia pervidentis oculus alia in futurum reponens quæ hominum scientia capere non potest.

Illum vero, cum talis ac tantus esset, naturæ concedere coactum, ex hac mortali et corruptibili vita in incorruptam et immortalem transtulit Deus; quippe haud digni fuimus qui diu tanto decore frueremur.

Non me quidem latet, amicissimi viri, homines plerosque nullum existimare dolorem acriorem eo qui ad mortem ducit; ego vero bonis nullam esse suaviorem censeo voluptatem quam ex hac vita migrationem; quia, cum sint quasi in carceralibus custodiis, compedibusque et suppliciis detenti, ab iis educti ad immortalem jucundissimamque vitam transmigrant, et eos Deus paredros sibi constituit, sedis alios quidem altioris, alios autem inferioris, juxta uniuscujusque certaminum mensuram, dignitate remunerans.

Verum perversi homines, voluptatis veterno obruti, quasi graviore potu per totam vitam inebriati, pro immarcescibili prato hunc carcerem habent neque vincula dissolvi cupiunt, quippe qui infima hæc supernis præponant. Mihi autem neque de his neque

γερουσίᾳ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας; Οἱ δὲ φθασάντων ἠβούλοντο παρ' ἑκατέροιν ἑκάτεροι τοὺς γενοῦν, τοὺς ἀρίστους ἑαυτῶν ξυνηγόρους ἑλόμενοι καὶ τοῦτον ἕνα τούτων προείλοντο. Καὶ ὅσα μὲν εἶπεν, ὅσα δὲ ξυνεγράψατο ἔν τε τῇ ἱερᾷ ἐκείνῃ καὶ θειοτάτῃ (12) ξυνόδῳ ἔν τε ἄλλῃ πῃ τῆς Ἰταλίας, ᾔσθοντο μὲν καὶ ὅσοι τότε παρῆσαν ἐκεῖ, ᾔσθοντο δὲ αὖ, καὶ οἷς ἐμέλησε τῶν μετὰ ταῦτα γεγενημένων, αἰσθήσονται δὲ καὶ νῦν οἱ βουλόμενοι, ἐξὸν πολλούς τε καὶ καλοὺς λόγους ἀναλαβόντας διεξελθεῖν τοῦ ἀνδρός.

Ὦ πόσοι σε τότε διὰ θαύματος ἦγον! πόσοι διὰ σὲ τὸ γένος ἐμακάρισαν τὸ ἡμέτερον! πόσοι τὸν εὐτεκνότατόν σου πατέρα καὶ εὐδαιμόνισαν καὶ ἐπῄνεσαν! πόσοι Δοσιθέῳ τῷ θειοτάτῳ τῆς περὶ σὲ κηδεμονίας ἕνεκεν ηὔξαντο τὰ βελτίω! διά τοι ταῦτα καὶ ἔτι πλείω γε τούτων καὶ τῷ τοῦ καρδηνάλεος σὲ Ῥωμαῖοι τετιμήκεσαν ἀξιώματι, καὶ ἔτι γε τῷ τοῦ πατριάρχου τῆς μικρῷ πρόσθεν, οἴμοι! βασιλευούσης (13) τῶν πόλεων. Πρὸς δέ γ' ἐπὶ τούτοις καὶ ἄξιος ἐκρίθης (14) τῆς ἄκρας καὶ θείας τῶν Ῥωμαίων ἱεραρχίας, καὶ μέντοι καὶ γένοιο ἄν, εἰ μὴ τοῦ γένους ἡμῶν ἡ κακοπραγία ἐκώλυσε· μᾶλλον δ' ὁ τοῦ Θεοῦ πανδερκέστατος ὀφθαλμὸς ἄλλα ταμιευόμενος, ὧν γνῶσις ἀνθρώπων αἰσθέσθαι οὐ δύναται.

Τοιοῦτον δὲ ὄντα καὶ τηλικοῦτον ἐκ τοῦδε τοῦ φθαρτοῦ βίου καὶ (15) ἐπικήρου ἐς ἀκήρατον καὶ ἄφθαρτον μετέστησεν ὁ Θεὸς τῇ φύσει παραχωρήσαντα, ὡς οὐκ ἀξίων ὄντων ἡμῶν, τοσούτου κάλλους ἀπολαύειν μέχρι πολλοῦ.

Οἶσθα μὲν οὖν, ὦ ἑταιρότατοι ἄνδρες, ὡς οἱ πλεῖστοί γε τῶν ἀνθρώπων οὐδὲ μίαν ὀδύνην ἐπιπονωτέραν ἡγοῦνται τῆς ἀγούσης ἐπὶ τὸν θάνατον· ἐγὼ δὲ οὐδὲ μίαν ἡγοῦμαι κρείττω γε ἡδονὴν τῶν ἀνθρώπων τοῖς ἀγαθοῖς τῆς τοῦ βίου τοῦδε ἀπαλλαγῆς. Ὅτι γε ἐν φρουραῖς ὄντες καὶ πέδαις καὶ τιμωρίαις ὡς ἐν δεσμωτηρίῳ, τῶν τοιούτων ἀπαλλαγέντες, εἰς ἀθάνατον βίον καὶ τερπνότατον μεταβαίνουσι, καὶ ὁ Θεὸς (16) παρέδρους ἑαυτῷ ποιεῖται δι' ἀρετήν, χώρας τε τοὺς μὲν ἀμείνονος, τοὺς δὲ ἐλάττονος ἀξιῶν, κατὰ τὸ μέτρον ἑκάστῳ τοῦ ἀγωνίσματος.

Οἱ δὲ μοχθηροὶ τῶν ἀνθρώπων, ὑφ' ἡδονῆς καρωθέντες, ὡς ἂν ὑπ' ἰσχυροτέρου πώματος κατεχόμενοι δι' ὅλου τοῦ βίου, ἀκήρατον ὥσπερ λειμῶνα τόδε ἡγοῦνται τὸ δεσμωτήριον, καὶ τὴν λύσιν τῶν δεσμῶν οὐ προσίενται, ἅτε τὰ τῇδε ἑλόμενοι τῶν ἐκεῖ. Ἐμοὶ

(12) Synodum Ferrariensem significat, a. 1438, d. 6 Octobr. ab Eugenio IV cœptam, anno 1439 post sessionem XVI. Florentiam translatam. Duca Hist. Byz. cap. 31, p. 118 seq. In sessione prima Bessarionis προσφώνημα de unione incunda (vid. Fabric. X, p. 402, 1), in alia quadam ejusdem oratio occurrit de unione. (Conf. idem p. 402, 2). Pertinet huc quoque illa Bessarionis epistola, de qua Fabr. ib. n. 6. Conf. de hoc Concil. *Labbei* Syn. Histor. Concil. Paris. 1661, 4. Concil. Coll. *Labbei* a. 1672 absol. Tom. XIII, 1, 285, et *Harduini* (Par. 1715, absol.), IX, 1.

(13) Constantinopolis βασιλὶς τῶν πόλεων sexcenties a Græcis appellatur. Vid. *Nicetas* in Alexio Murzuflo. *Niceph. Callistus* præfat. *Constant. Manassis* Annal. passim.

(14) Futurus post Pium II, anno 1464, (l. 14 Aug.) defunctum, pontifex maximus erat, nisi parum officiosa, ut aiunt, Nicolai Perotti admissionalis sui morositate cardinalium animos a se alienasset, X, p. 401.

(15) Vid. Fischeri V. Cl. Ind. ad Æsch. Dial.

(16) Notissimus ille Orientis mos παρεδρίᾳ honorandi amicos. I Reg. II, 19. Conf. ol O, Matth. XXII, 44, imprimis *Knappii* V, Cl. Progr. de Christo ad dextram Dei sedente. Halæ 1790, 4.

δὲ νῦν οὐ περὶ τούτων, οὐδὲ περὶ τῶν τοιούτων, ὁ λόγος. Ἀλλ' οἱ τῶν τῇδε τάκεῖσε προείλοντο, οἷς γε, εἰ μὴ καὶ βλάβος (17) ἦν μάλιστα ἐν τῷ αὐτῶν κρείττονι, μυριάκις ἂν τοῦ σώματος ἀπελύθησαν, ἐς βίον καὶ χῶρον θειότατον βιωσόμενοι. Τοῦτο δ' οὐκ ἂν τις ἐζήτησε τὴν ἀρχὴν, εἰ μὴ τὸ ἐν ἡμῖν κρεῖττον ἀθάνατον ὑπελάμβανεν.

Ὅτι δὲ τὸ ἐν ἡμῖν κρεῖττόν τε καὶ θειότερον μετὰ τὴν τοῦ βίου τοῦδε ἀπαλλαγὴν ἀθάνατον διαμένει, πολλοῖς τε ἄλλοις διὰ μακρῶν δεδήλωται λόγων, καὶ ἡμῶν τοῖσδε οἶομαι ὡς οὐκ ἄδηλον ἔσται, τοῖς γε βραχέσι καὶ πένησι. Πρῶτον μὲν δὴ, ὅτι ἀρχαιότατον τὸ δόγμα τοῦτο καὶ πολυθρύλλητον, οὐχ ὅτι τοῖς πολλοῖς καὶ ἀδοκίμοις τῶν τε παλαιοτέρων τῶν τε νεωτέρων γενῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς πλείστοις καὶ εὐδοκιμωτάτοις τῶν ὑπὸ ἥλιον. Οἷς, εἰ μὴ τοῦτό γε δοκοῦν ἦν, οὔτ' ἂν τοὺς δικαίως τῇδε καὶ ὁσίως βεβιωκότας, ἐπειδὰν ἀποθάνωσιν, ἐς Ἠλύσιον πεδίον ἀπιόντας οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ λύπης ἐκτὸς καὶ κακῶν ἁπάντων ἐδόξαζον, οὔτε τοῖς οἰχομένοις θεραπείας προσέφερον, οὔτ' ἄλλο γε ὁτιοῦν ἔδρων ἂν τῶν ὅσα τοῖς ἀπογενομένοις ξυμφέρειν νομίζουσιν.

Ἔπειτα εἰ μὴ τοῦτό γε ἦν οὕτως ἔχον, οὔτ' ἄν τις τοῦ θείου τι νενομίκοι, οὔτ' ἂν αἰτίας ξυνείη, καὶ μέντοι οὔτ' ἀπειρίας οὔτ' ἐφίοιτο τῆς ἀϊδιότητος. Τοῦτο δὲ δῆλον τοῖς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος γεγωμένοις τε ἅμα καὶ οἰχομένοις ἀνθρώποις. Ἡ ψυχὴ ἄρα ἀθάνατον καὶ ἀΐδιον.

Ἔτι, οὐδὲν τῶν ὄντων αὐτὸ ἑαυτὸ φαίνεται διαφθεῖρον αὐθαίρετον. Τῶν δ' ἀνθρώπων εἰσὶν οἳ ἑαυτοὺς ἀποκτιννύουσί τε καὶ διαφθείρουσι. Δῆλον, ὅτι ἀθάνατον ἡ ψυχή. Εἰ γὰρ μὴ, οὐκ ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐκὼν εἶναι ὥρμα ἐπὶ τὸν ἴδιον ὄλεθρον. Νῦν δὲ τοῦτο δρᾷ, εἰδὼς, ὅτι τὸ κυριώτατον αὐτοῦ καὶ ὃ δὴ αὐτός ἐστιν, οὐχ ὅπως ὅτι ξυνίσταταί τε καὶ διασώζεται, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀμείνοσι τῶν τῇδε διατριβαῖς ἀπορράγὲν ἤδη γίνεται.

Ἔτι πᾶν τὸ μὴ ὑπὸ τῆς ἰδίας κακίας φθειρόμενον ἄφθαρτόν ἐστιν. Ἡ δὲ ψυχὴ ὑπὸ τῆς ἰδίας κακίας οὐ φθείρεται· ψυχῆς δὲ κακία δειλία, φθόνος, ἀκολασία, καὶ ἄλλα ὅσα τυγχάνουσι τοιαῦτα ὄντα. Ἄφθαρτον (18) ἄρα ἡ ψυχὴ καὶ ἀθάνατον.

Ἔτι πᾶν τὸ αὐτοκίνητον ἀεὶ κινητὸν, τὸ δὲ ἀεὶ κινητὸν ἄπαυστον, τὸ δὲ ἄπαυστον ἀτελεύτητον, τὸ δὲ ἀτελεύτητον ἀθάνατον. Ἡ δὲ ψυχὴ τοιοῦτον. Ἀθάνατον ἄρα καὶ ἀτελεύτητον, καὶ ἐκ τούτου δὲ δῆλον ἔτι. Πολλοὶ γὰρ τῶν ὑπεκχωρούντων τοῦ τῇδε βίου ἐν αὐτῶν αὐτῇ γε τῇ τελευτῇ πολλῶν θανάτους ὡρισμένως προλέγουσιν, οὐ τῶν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν πόῤῥω πη οἰχομένων. Ἔγωγε τοῦτ' εἶδον αὐτοῖν ὀφθαλμοῖν καὶ ἄλλων λεγόντων ἤκουσα γεγονός. Οὐκ ἂν οὖν θάνατον ἄλλων οὔτε προύγίνωσκον οὔτε προὔλεγον, εἰ μὴ τῇ προόψει γε τῆς ψυχῆς ἀθανάτου τε οὔσης καὶ αἰεὶ τοῦτο ἐπιde talibus est sermo. Sed qui præ terrenis cœlestia præelegerunt, nisi id etiam in ea sui parte quæ potior est maximo esset detrimento, sexcenties sese errore exuissent, divinissimam vitam et sedem sortituri. Hoc autem a principio nullus inquisivisset, nisi esse immortale id quod in nobis est præcipuum existimaret.

Porro meliorem divinioremque nostri partem immortalem permanere, et a multis aliis per longas ratiocinationes demonstratum est, et per hasce nostras, breves licet et egenas haud inevidens fore arbitror. Primum quidem, quia antiquissimum est, hoc dogma et multorum ore celebratissimum, non solum apud vulgaria et ignobilia, sive vetustiora, sive recentiora hominum genera, sed et apud eas gentes quæ sub sole sunt plurimas et laudatissimas. Quibus nisi id esset persuasissimum, neque eos qui juste et sancte vixerunt, post obitum in Elysios campos abeuntes, in omnimoda felicitate doloris malorumque omnium securos habitare opinarentur, neque defunctis adhiberent obsequia, nec quidquam aliud eorum quæ mortuis conferre arbitrarentur.

Deinde, nisi ita se res haberet, nullus quidquam divini existimaret, neque causam intelligeret, ideoque nec infinitatis nec æternitatis desiderio afficeretur. Hoc autem evidens omnibus qui unquam ex omni ævo nati sunt et interierunt hominibus. Immortalis ergo et sempiterna est anima.

Præterea nullum videas eorum quæ sunt seipsum ultro interimere. Porro ex hominibus sunt qui sibi ipsi manus inferunt et mortem oppetunt. Patet immortalem esse animam ; sin minus, homo nunquam proprium in interitum libens irrueret. Nunc autem hoc facit, sciens id quod in se præcipuum est, imo id quod est ipse, non solum constare et permanere, sed ad meliores quam quæ hic sunt sedes, abrupto vinculo, jam transmeare.

Insuper id omne quod per proprium vitium non dissolvitur incorruptibile est; atqui anima per proprium vitium non dissolvitur : porro vitium est animæ timiditas, invidia, lascivia et cætera quælibet hujusmodi ; incorruptibilis ergo anima et immortalis.

Adhuc autem omne quod seipsum movet semper movetur; quod vero semper movetur irrequietum est; porro irrequietum finis expers; quod autem finis expers, immortale. Porro talis est anima. Immortalem igitur et finis expertem esse etiam ex hoc patet, quod multi eorum qui in eo sunt ut ex hac vita decedant, ipso in exitu, definitas multorum mortes prædicunt non eorum tantummodo qui eadem in urbe sed et qui procul fato funguntur. Ego certe id ipsissimis oculis vidi et ex aliorum ore hæc evenisse audivi. Verum mortem aliorum neque præneoscerent neque prædicerent nisi per prævisionem

(17) Τὸ βλάβος et ἡ βλάβη. Pollux, V, 30.

(18) Conf. Platon. Phædo, et Cicero Tusc. I, 23.

animæ quæ immortalis est idque semper inquirit per ea et quæ providet, et quæ agit, et quæ cupit et quibus abstinet.

Et hæc quidem, o amici, in præsenti satis sint nobis, quippe qui sermonum inopia et humilitate divinissimo viro ducique nostro melius gratias referre non possimus, et alios noverimus longe pulchriores nostra funebres orationes et epigrammata composuisse, quoscunque circumiens honorabat, omnigenisque optimis et magnificentissimis cumulabat beneficiis. Vos autem, inspectis cæteris viri virtutibus, memoresque ipsum veræ divinæque sapientiæ exemplar exstitisse, beatum felicissimumque arbitrari oportet : Deum vero omnia pervidentem eos homines qui præclare et sancte vixerunt, inter quos unus erat et hic noster fautor bonus, religiosus, liberalis, temperans, intelligens, magnanimus, et hoc certe ipsum sciens quis sit vir sensu præditus beatusque, hos, inquam, qui tales sunt semper propriam in domum ad se evocare, et quem ob virtutes dilexerit eum illic commorari jubere et convivam factum vinum bibere nectare et ambrosia suavius, quod novum cum fidelibus se bibiturum discipulis suis pollicitus est in primo illo suo et pulcherrimo et justissimo regno, quod jamjam his qui digni sunt spondeo, ex iis nempe quæ nobis significavit qui futura prævidet Deus.

(19) Mire hoc sonat, ubi de primo et pulcherrimo justissimoque regno et de fidelibus sermo est. Ita miscent illi sacra profanis !

ζητούσης, οἷς τε προνοεῖ, οἷς τε δρᾷ, ὧν τε ἐφίεται, ὧν τε ἀπέχεται.

Καὶ ταῦτα μὲν, ὦ φίλοι ἄνδρες, ἱκανά γε ἐν τῷ παρόντι, ὡς τῇ πενίᾳ τῶν λόγων καὶ ταπεινότητι βέλτιον τῷ θειοτάτῳ ἀνδρὶ καὶ ἡμῶν ἡγεμόνι μὴ δυναμένοις ἀντιχαρίσασθαι, ὁπότε καὶ ἄλλους εἰδόσι πολλῷ τοι κάλλιον ἡμῶν ἐπιταφίους ξυνθέντας καὶ ἐπιγράμματα, ὅσους περιὼν ἐτίμα καὶ εὐεργέτει παντοίοις τε ἀγαθοῖς καὶ πολυτελέσιν. Ὑμᾶς δὲ, τάς τε ἄλλας ἐπισκοποῦντας τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὰς, καὶ ὅτι θείας καὶ ἀληθοῦς σωφροσύνης εἰκὼν ἐτύγχανεν ὤν, ἐκεῖνον μὲν ὡς μακάριον ἡγεῖσθαι χρὴ καὶ εὐδαίμονα· τὸν δὲ πάντ' ἐφορῶντα Θεὸν, τοὺς καλῶς καὶ ὁσίως τῶν ἀνθρώπων βεβιωκότας, ὧν εἷς ἦν καὶ οὗτος ὁ ἡμέτερος κηδεμὼν ἀγαθὸς, θεοσεβὴς, ἐλευθέριος, σώφρων, συνετὸς, μεγαλόφρων, καὶ αὐτό γε τοῦτο εἰδὼς, ὅστις τέ ἐστιν ὁ νοῦν ἔχων καὶ εὐδαίμων ἀνὴρ, τοὺς δὴ τοιούτους ἀεὶ καλεῖν γε παρ' ἑαυτὸν ἐς τὸν ἴδιον οἶκον· καὶ οὗ ἂν ἐρασθείη ταῖς ἀρεταῖς, τοῦτον ἐκεῖσε μένειν κελεύειν, καὶ συμπότην ποιεῖσθαι τοῦ (19) ὑπὲρ νέκταρ οἴνου καὶ ἀμβροσίαν, ὃν πιεῖν καινὸν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ σὺν τοῖς πιστοῖς ἐπηγγείλατο ἐν τῇ πρωτίστῃ καὶ καλλίστῃ καὶ δικαιοτάτῃ αὐτοῦ βασιλείᾳ· ἣν ὅσον οὐκ ἤδη (20) τοῖς ἀξίοις παρεγγυῶμαι, ἐξ ὧν ἡμῖν γε τὸ Θ ἴον ἐπεσημήνατο, τὰ μέλλοντα προορώμενος.

(20) Ὅσον οὐκ ἤδη, jam jam. Conf. *Viger.* de Idiot. pag. 131, ed. Zeun.

JOAN. ALBERTI FABRICII
IN BESSARIONEM
NOTITIA HISTORICA ET BIBLIOGRAPHICA.

(Biblioth. Græc. tom. XI, cum supplementis Harlesii.)

Bessarionis (*a*), viri magni atque eruditissimi, laudes digna oratione persecutus est Baptista Platina, quæ apud Bzovium ad a. 1472, n. 31-38, legitur (1). Mihi in præsenti satis est notasse, quod ille patria Trapezuntius et monachus ordinis S. Basilii et archiepiscopus Nicænus Græcæque Ecclesiæ antea promachus, primum studio conciliandi, deinde, ubi hoc non videt succedere, Latina dogmata adversus Græcos suos defendendo Romanas partes strenue et constanter sectatus fuit, summosque ab his tulit honores, primus Græcorum inter cardinales cooptatus, a. 1439, ab Eugenio IV, et a Pio II patriarchæ Cpolitani ornatus titulo anno 1463 (*b*). Episcopus præterea Tusculanus constitutus, futurus etiam post Pium II, anno 1464 defunctum, pontifex maximus, nisi parum officiosa, ut aiunt, Nicolai Perotti admissionalis

(*a*) De Bessarione præter Bzovium et Odoricum Raynaldum, atque in cardinalium Vitis Ciacconium in promptu est consulere Jovii elogia, Gaddium *De scriptoribus non eccles.*, Varillasium libro IV. *Anecdotor. Florentin.*, Bullartii *Academ.*, tom. I, p. 9; Boissardi *Imagines*, tom. I, p. 136. Hendreichii *Pandectas Brandeb.* etc.

(*b*) Bzovius ait, hoc factum esse a. 1455, a Nicolao V. Sed malui sequi Raynaldum et alios, qui hoc ad a. 1463 referunt. [Add. Leon. Allat. *De Eccl. Occid. et Orient. consensu*, col. 928; Lambec. Comment., V, p. 365. Harl.]

(1) At Exordio et locis bene multis decurtata. Edit.

sui morositate (*a*) cardinalium animos a se alienasset. Diem obiit Ravennæ 15 Nov. 1472, redux e Gallia, in quam a Sixto IV legatus fuerat : Romæ ad SS. Apostolos sepultus, ubi a. 1466 vivus et spirans sibi monumentum posuerat. Vel in purpura mores semper Græcos retinuisse, barbamque prolixam derasæ tunc ex more gentis Romæ semper objecisse (quod effigies ejus etiam apud Lambecium testatur), et domum ejus patens ac clemens asylum sapientiæ Græcæ profugæ post expugnatam Cpolin fuisse, Græci ipsi (*b*) celebrant. FABRIC.

De hoc eximio grammatico, oratore ac philosopho acrique Platonis defensore, nato 1395, mortuo 1472, consulantur quoque Casim. Oudin. in *Comment. de SS. eccl.*, tom. III, col. 2411 sqq., præcipue de ejus opp. horumque codd. ad a. 1440 ; H. Wharton. et R. Gerius, qui Whart. narrationem præsertim de scriptis Bessarionis illorumque codd. egregie supplet augetque, in append. ad Cavei *Hist. litter. SS. eccl.*, tom. II, p. 138 sqq. ed. Basil., ad a. 1436. Nic. Commen. Papadopulus in *Historia Gymnas. Pa ar.*, tom. II, libr. II, cap. 8, p. 171 sqq.; Franc. Dionys. Camusatus ad Ciacconii *Bibliothecam*, p. 911 sqq.; Jac. Brucker. in *Hist. crit. philos.*, tom. IV, part. III, pag. 43 sqq., et in append. s. vol. VI, p. 686 sqq.; Humphr. Hodius *De Græcis illustr.* lib. I, cap. 5, p. 136-177, qui etiam laudes, quibus multi eum et vivum et mortuum ornarunt, p. 156 collegit ; Hamberger. in *Kurzen Nachrichten*, etc. part, II, 1853 sqq. — Boerner. *De doctis Græcis*, p. 36-104, qui ejus quoque imaginem æri incisam præmisit, aliique plures, quos laudat Saxius in *Onom. lit.*, part. II, p. 420 sq., ad a. 1439 ; quibus adde s Schroekh. *Hist. eccl. Christ.*, tom. XXX, p. 165 sqq., 435 ; tom. XXXII, p. 197, 255 sqq., 340, 343 ; tom. XXXIV, p. 391 sqq. et 423. Christ. Jos. Jagemann. in : *Geschichte der freyen Künste und Wissensch. in Italien*, tom. III, part. III, p. 256 sqq., et p. 268 ; de ejus rixa cum Georgio Trapezunt., Ferd. Fossium in *Catal. codd. sæc.* XV, impress. in *Bibl. Magliabech.* tom. I, p. 314 sqq. Funebrem in eum orationem conscripsit Mich. Apostolius, quæ exstat Paris. in bibl. publ. cod. 745 (1). Hodius p. 155, ostentare tradit hodiernos Venetos lignum crucis, Servatoris Christi tunicam, aliasque reliquias, a Bessarione sibi donatas. Villoison. autem in *Anecdotis Græcis*, tom. II. p. 246, de Bessarionis vita et rebus gestis laudat Jo. Baptistæ Schioppalalbæ *Diss. in perantiquam sacram tabulam Græcam*, insigni sodalitio S. Mariæ Charitatis Venetiarum a Cardinali Bessarione datam, Venetiis 1767, 4, et Aloysii Bandini *Commentarium de eo*, Romæ 1777, 4. Idem sequentem notam codici Marciano 533 Bessarionis manu præfixam evulgavit : Πρόλογος τοῦ ὅλου βίου Βησσαρίωνι τῷ τῶν ιβ' Ἀποστόλων καρδηναλίῳ συνταθειμένου. Τῶν ἐνταῦθα ἐκκειμένων λόγων οἱ μὲν, ἔτι νέῳ ὄντι, καὶ ἄρτι πρώτως ἡμμένῳ τῆς περὶ τὸ συγγράφειν γυμνασίας, ἐκδίδονται, μήτε τινά πω βαθμὸν ἱερωσύνης ἔχοντι, πάνυ τε τὴν ἡλικίαν ἀπαλῷ ἔτι μοι ὄντι, τῷ πρὶν μὲν τῆς Νικαέων ἀρχιερεῖ γενομένῳ· νῦν δ' εἰς καρδηνάλιον τῆς ἁγίας Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας τελοῦντι, τοῦτο δὲ Βησσαρίωνι, τὸ γένος ἐκ Τραπεζοῦντος ἐν Κωνσταντινοπόλει τραφέντι καὶ παιδευθέντι· οἱ δὲ καὶ ἐφεξῆς ἀεὶ τοῦ χρόνου προβαίνοντος ἐν τῷ τῆς χρείας ἑκάστοτε παρισταμένῳ, ὡς ὁ καιρὸς ἐδίδου, ὑπηγορεύθησαν· οἱ μὲν, ἐν Ἱερεῦσι τελοῦντός μου, οἱ δ' ἤδη καὶ γενομένου ἀρχιερέως, ὁ δὲ τελευταῖος, περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύτεως, πρὸς τῇ μακρᾷ εἰς Κωνσταντῖνον καὶ δεσπότην ἐπιστολῇ, ἤδη καὶ εἰς τὸ τῶν καρδηναλίων ἀνηγμένου ἀξίωμα. οὓς, εἰ καὶ μὴ πολλοῦ τινος ἄξιοι λόγου εἰσὶν, ὡς οἰκεῖα γεννήματα ὅμως φιλοῦντες, ἐν τούτῳ αὐτοὺς τῷ βιβλίῳ πρὸς ὑπόμνησιν ἡμῶν αὐτῶν μᾶλλον ἢ ἑτέρων ὠφέλειαν ἐξεθέμεθα. — Platinæ *Panegyricus in laudem — Bessarionis, episcopi Sabini, cardinalis Nicæni et patriarchæ CPolitani*, in libro raro : *Explicit liber Dialogi Platinæ de falso et vero bono* etc. *Ludivi* (sic) *per Gilbertum de Villiers* etc. 1512, 8, de quo libro v. Baumgarten *Nachricht. von merkwürd Büchern*, tom. V, part. 25, p. 171 sq. Platinæ Panegyricum illum Boerner in libro laud. p. 81, 101, ex alia edit. recudendum curavit. — In Cat. bibl. Bünau. tom. I, vol. II, p. 1084, memorantur quoque Platinæ Panegyr. una cum Platinæ Vitis pontificum, Paris. 1505, 8, ibid. 1530, 8, et Colon. 1529, fol. — Bessarionis Vita in *Vitis celebr. et erudit. virorum*, Belgice scriptis, Amstelod. 1731, 8, part. III, n. 5, p. 307, 334, Bessar. *Acta selecta* (2), *quæ ad ejus legationem in urbe Bononia, Exarchatu Ravennæ et Romandiolæ provincia pertinent*, in *Miscellanea di varie operette*, tom. VIII, p. 149-180. Venet. 1744, 12. — Nomen ejus Βησσαρίων — ἐπίσκοπος τῆς Νικαέων μητροπόλεως τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας, comparet inter eos qui subscripserunt synodo octavæ, in cod. Mosquensi synod. 13. V. Matthæi Notit. codd. Gr. Mosq., p. 31. — De cod. Venetæ bibl. Marc. 10, qui continet Novum Testam. in usum Bessarionis descriptum, et adnotatt. ab illo ascriptis v. cl. Morelli Bibl. mss. Gr. et Lat. tom. I, p. 15 sqq. et p. 19. De cod. Gr. 14, quem magna ex parte Bessario in suum usum exarari vit, qui ad initium adnotationes quasdam de se fecit, ex quibus, cel. Morell. ait, hæc innotescunt : Anno 1423, d. 30 Januar. habitum monasticum induit : anno cod., d. 28 Jul., tonsuram monasticam denuo accepit : a. 1426 diaconus factus, post quinquennium ad presbyteratum ascendit ; a. 1437 archiepiscopus Nicæus electus, post biennium cardinalis evasit. Hactenus Morellus, qui etiam observat, ex

(*a*) Menagius in Lectionibus Italice editis ad carmen septimum Francisci Petrarchæ, p. 10. *Suite du Menagiana*, p. 127. sq. Bernardus Moneta (*de la Monnoye*) in tomo IV *Menagianorum*, p. 127 sq. (*b*) Nic. Comnenus *Præmot. mystagog.* pag. 348.

(1) Eam edidit Fullebornus, cum Plethonis laudatione funebri Cleopæ imperatricis, Lipsiæ 1793. EDIT.

(2) Aloysius Bandinius in Commentario supra edito ait (col. XX) inter ea Acta editam fuisse *legem sumptuariam* Bononiensibus, cum apud eos legati a latere munus impleret, a Bessarione datam. At loco a Bandinio laudato ea tantum diplomata leguntur quæ supra recudimus. EDIT.

animæ quæ immortalis est idque semper inquirit per ea et quæ providet, et quæ agit, et quæ cupit et quibus abstinet.

Et hæc quidem, o amici, in præsenti satis sint nobis, quippe qui sermonum inopia et humilitate divinissimo viro ducique nostro melius gratias referre non possimus, et alios noverimus longe pulchriores nostra funebres orationes et epigrammata composuisse, quoscunque circumiens honorabat, omnigenisque optimis et magnificentissimis cumulabat beneficiis. Vos autem, inspectis cæteris viri virtutibus, memoresque ipsum veræ divinæque sapientiæ exemplar exstitisse, beatum felicissimumque arbitrari oportet : Deum vero omnia pervidentem eos homines qui præclare et sancte vixerunt, inter quos unus erat et hic noster fautor bonus, religiosus, liberalis, temperans, intelligens, magnanimus, et hoc certe ipsum sciens quis sit vir sensu præditus beatusque, hos, inquam, qui tales sunt semper propriam in domum ad se evocare, et quem ob virtutes dilexerit eum illic commorari jubere et convivam factum vinum bibere nectare et ambrosia suavius, quod novum cum fidelibus se bibiturum discipulis suis pollicitus est in primo illo suo et pulcherrimo et justissimo regno, quod jamjam his qui digni sunt spondeo, ex iis nempe quæ nobis significavit qui futura prævidet Deus.

(19) Mire hoc sonat, ubi de primo et pulcherrimo justissimoque regno et de fidelibus sermo est. Ita miscent illi sacra profanis !

ζητούσης, οἷς τε προνοεῖ, οἷς τε δρᾷ, ὧν τε ἐφίεται, ὧν τε ἀπέχεται.

Καὶ ταῦτα μὲν, ὦ φίλοι ἄνδρες, ἱκανά γε ἐν τῷ παρόντι, ὡς τῇ πενίᾳ τῶν λόγων καὶ ταπεινότητι βέλτιον τῷ θειοτάτῳ ἀνδρὶ καὶ ἡμῶν ἡγεμόνι μὴ δυναμένοις ἀντιχαρίσασθαι, ὁπότε καὶ ἄλλους εἰδόσι πολλῷ τοι κάλλιον ἡμῶν ἐπιταφίους ξυνθέντας καὶ ἐπιγράμματα, ὅσους περιὼν ἐτίμα καὶ εὐεργέτει παντοίοις τε ἀγαθοῖς καὶ πολυτελέσιν. Ὑμᾶς δὲ, τάς τε ἄλλας ἐπισκοποῦντας τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὰς, καὶ ὅτι θείας καὶ ἀληθοῦς σωφροσύνης εἰκὼν ἐτύγχανεν ὤν, ἐκεῖνον μὲν ὡς μακάριον ἡγεῖσθαι χρὴ καὶ εὐδαίμονα· τὸν δὲ πάντ' ἐφορῶντα Θεὸν, τοὺς καλῶς καὶ ὁσίως τῶν ἀνθρώπων βεβιωκότας, ὧν εἷς ἦν καὶ οὗτος ὁ ἡμέτερος κηδεμὼν ἀγαθὸς, θεοσεβὴς, ἐλευθέριος, σώφρων, συνετὸς, μεγαλόφρων, καὶ αὐτό γε τοῦτο εἰδὼς, ὅστις τέ ἐστιν ὁ νοῦν ἔχων καὶ εὐδαίμων ἀνὴρ, τοὺς δὴ τοιούτους ἀεὶ καλεῖν γε παρ' ἑαυτὸν ἐς τὸν ἴδιον οἶκον· καὶ οὗ ἂν ἐραστεῖη ταῖς ἀρεταῖς, τοῦτον ἐκεῖσε μένειν κελεύειν, καὶ συμπότην ποιεῖσθαι τοῦ (19) ὑπὲρ νέκταρ οἴνου καὶ ἀμβροσίαν, ὃν πιεῖν καινὸν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ σὺν τοῖς πιστοῖς ἐπηγγείλατο ἐν τῇ πρωτίστῃ καὶ καλλίστῃ καὶ δικαιοτάτῃ αὐτοῦ βασιλείᾳ· ἣν ὅσον οὐκ ἤδη (20) τοῖς ἀξίοις παρεγγυῶμαι, ἐξ ὧν ἡμῖν γε τὸ Θεῖον ἐπεσημήνατο, τὰ μέλλοντα προορώμενος.

(20) Ὅσον οὐκ ἤδη, jam jam. Conf. *Viger.* de Idiot. pag. 131, ed. Zeun.

JOAN. ALBERTI FABRICII
IN BESSARIONEM
NOTITIA HISTORICA ET BIBLIOGRAPHICA.

(Biblioth. Græc. tom. XI, cum supplementis Harlesii.)

Bessarionis (*a*), viri magni atque eruditissimi, laudes digna oratione persecutus est Baptista Platina, quæ apud Bzovium ad a. 1472, n. 31-38, legitur (1). Mihi in præsenti satis est notasse, quod ille patria Trapezuntius et monachus ordinis S. Basilii et archiepiscopus Nicænus Græcæque Ecclesiæ antea promachus, primum studio conciliandi, deinde, ubi hoc non videt succedere, Latina dogmata adversus Græcos suos defendendo Romanas partes strenue et constanter sectatus fuit, summosque ab his tulit honores, primus Græcorum inter cardinales cooptatus, a. 1439, ab Eugenio IV, et a Pio II patriarchæ Cpolitani ornatus titulo anno 1463 (*b*). Episcopus præterea Tusculanus constitutus, futurus etiam post Pium II, anno 1464 defunctum, pontifex maximus, nisi parum officiosa, ut aiunt, Nicolai Perotti admissionalis

(*a*) De Bessarione præter Bzovium et Odoricum Raynaldum, atque in cardinalium Vitis Ciacconium in promptu est consulere Jovii elogia, Gaddium *De scriptoribus non eccles.*, Varillasium libro IV. *Anecdotor. Florentin.*, Bullartii *Academ.*, tom. I, p. 9; Boissardi *Imagines*, tom. I, p. 136. Hendreichii *Pandectas Brandeb.* etc.

(*b*) Bzovius ait, hoc factum esse a. 1455, a Nicolao V. Sed malui sequi Raynaldum et alios, qui hoc ad a. 1463 referunt. [Add. Leon. Allat. *De Eccl. Occid. et Orient. consensu*, col. 928; Lambec. Comment., V, p. 365. Harl.]

(1) At Exordio et locis bene multis decurtata. Edit.

sui morositate (*a*) cardinalium animos a se alienasset. Diem obiit Ravennæ 15 Nov. 1472, redux e Gallia, in quam a Sixto IV legatus fuerat : Romæ ad SS. Apostolos sepultus, ubi a. 1466 vivus et spirans sibi monumentum posuerat. Vel in purpura mores semper Græcos retinuisse, barbamque prolixam derasæ tunc ex more gentis Romæ semper objecisse (quod effigies ejus etiam apud Lambecium testatur), et domum ejus patens ac clemens asylum sapientiæ Græcæ profugæ post expugnatam Cpolin fuisse, Græci ipsi (*b*) celebrant. Fabric.

De hoc eximio grammatico, oratore ac philosopho acrique Platonis defensore, nato 1395, mortuo 1472, consulantur quoque Casim. Oudin. in *Comment. de SS. eccl.*, tom. III, col. 2411 sqq., præcipue de ejus opp. horumque codd. ad a. 1440 ; H. Wharton. et R. Gerius, qui Whart. narrationem præsertim de scriptis Bessarionis illorumque codd. egregie supplet augetque, in append. ad Cavei *Hist. litter. SS. eccl.*, tom. II, p. 138 sqq. ed. Basil., ad a. 1436. Nic. Comnen. Papadopulus in *Historia Gymnas. Patav.*, tom. II, libr. II, cap. 8, p. 171 sqq.; Franc. Dionys. Camusatus ad Ciacconii *Bibliothecam*, p. 911 sqq. ; Jac. Brucker. in *Hist. crit. philos.*, tom. IV, part. III, pag. 43 sqq., et in append. s. vol. VI, p. 686 sqq.; Humphr. Hodius *De Græcis illustr.* lib. I, cap. 5, p. 136-177, qui etiam laudes, quibus multi eum et vivum et mortuum ornarunt, p. 156 collegit ; Hamberger. in *Kurzen Nachrichten*, etc. part, II, 1853 sqq. — Boerner. *De doctis Græcis*, p. 36-104, qui ejus quoque imaginem æri incisam præmisit, aliique plures, quos laudat Saxius in *Onom. lit.*, part. II, p. 420 sq., ad a. 1439 ; quibus adde Schroekh. *Hist. eccl. Christ.*, tom. XXX, p. 165 sqq., 435 ; tom. XXXII, p. 197, 255 sqq., 340, 343 ; tom. XXXIV, p. 391 sqq. et 423. Christ. Jos. Jagemann. in : *Geschichte der freyen Künste und Wissensch. in Italien*, tom. III, part. III, p. 256 sqq., et p. 268 ; de ejus rixa cum Georgio Trapezunt., Ferd. Fossium in *Catal. codd. sæc.* XV, impress. in *Bibl. Magliabech.* tom. I, p. 314 sqq. Funebrem in eum orationem conscripsit Mich. Apostolius, quæ exstat Paris. in bibl. publ. cod. 745 (1). Hodius p. 155, ostentare tradit hodiernos Venetos lignum crucis, Servatoris Christi tunicam, aliasque reliquias, a Bessarione sibi donatas. Villoison. autem in *Anecdotis Græcis*, tom. II. p. 246, de Bessarionis vita et rebus gestis laudat Jo. Baptistæ Schioppalalbæ *Diss. in perantiquam sacram tabulam Græcam*, insigni sodalitio S. Mariæ Charitatis Venetiarum a Cardinali Bessarione datam, Venetiis 1767, 4, et Aloysii Bandini *Commentarium de eo*, Romæ 1777, 4. Idem sequentem notam codici Marciano 533 Bessarionis manu præfixam evulgavit : Πρόλογος τοῦ ὅλου βίου Βησσαρίωνι τῷ τῶν ιβ' Ἀποστόλων καρδιναλίῳ συντεθειμένου. Τῶν ἐνταῦθα ἐκκειμένων λόγων οἱ μέν, ἔτι νέῳ ὄντι, καὶ ἄρτι πρώτως ἡμμένῳ τῆς περὶ τὸ συγγράφειν γυμνασίας, ἐκδίδονται, μήτε τινά πω βαθμὸν ἱερωσύνης ἔχοντι, πάνυ τε τὴν ἡλικίαν ἁπαλῷ ἔτι μοι ὄντι, τῷ πρὶν μὲν τῆς Νικαέων ἀρχιερεῖ γενομένῳ· νῦν δ' εἰς καρδηνάλιον τῆς ἁγίας Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας τελοῦντι, τοῦ ὀρθοδόξου Βησσαρίωνι, τὸ γένος ἐκ Τραπεζοῦντος ἐν Κωνσταντινοπόλει τραφέντι καὶ παιδευθέντι· οἱ δὲ καὶ ἐφεξῆς ἀεὶ τοῦ χρόνου προβαίνοντος ἐν τῷ τῆς χρείας ἑκάστοτε παρισταμένῳ, ὡς ὁ καιρὸς ἐδίδου, ὑπηγορεύθησαν· οἱ μέν, ἐν Ἱερεῦσι τελοῦντός μου, οἱ δ' ἤδη καὶ γενομένου ἀρχιερέως, ὁ δὲ τελευταῖος, περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως, πρὸς τῇ μακρᾷ εἰς Κωνσταντῖνον καὶ δεσπότην ἐπιστολῇ, ἤδη καὶ εἰς τὸ τῶν καρδηναλίων ἀνηγμένου ἀξίωμα. οὓς, εἰ καὶ μὴ πολλοῦ τινος ἄξιοι λόγου εἰσίν, ὡς οἰκεῖα γεννήματα ὅμως φιλοῦντες, ἐν τούτῳ αὐτοὺς τῷ βιβλίῳ πρὸς ὑπόμνησιν ἡμῶν αὐτῶν μᾶλλον ἢ ἑτέρων ὠφέλειαν ἐξεθέμεθα. — Platinæ *Panegyricus in laudem — Bessarionis, episcopi Sabini, cardinalis Nicæni et patriarchæ CPolitani*, in libro raro : *Explicit liber Dialogi Platinæ de falso et vero bono* etc. *Ludini* (sic) *per Gilbertum de Villiers* etc. 1512, 8, de quo libro v. Baumgarten *Nachricht. von merkwürd Büchern*, tom. V, part. 25, p. 171 sq. Platinæ Panegyricum illum Boerner in libro laud. p. 81, 101, ex alia edit. recudendum curavit. — In Cat. bibl. Bünau. tom. I, vol. II, p. 1084, memorantur quoque Platinæ Panegyr. una cum Platinæ Vitis pontificum, Paris. 1505, 8, ibid. 1530, 8, et Colon. 1529, fol. — Bessarionis Vita in *Vitis celebr. et erudit. virorum*, Belgice scriptis, Amstelod. 1731, 8, part. III, n. 5, p. 307, 334, Bessar. *Acta selecta* (2), *quæ ad ejus legationem in urbe Bononia, Exarchatu Ravennæ et Romandiolæ provincia pertinent*, in *Miscellanea di varie operette*, tom. VIII, p. 149-180. Venet. 1744, 12. — Nomen ejus Βησσαρίων — ἐπίσκοπος τῆς Νικαέων μητροπόλεως τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας, comparet inter eos qui subscripserunt synodo octavæ, in cod. Mosquensi synod. 13. V. Matthæi Notit. codd. Gr. Mosq., p. 31. — De cod. Venetæ bibl. Marc. 10, qui continet Novum Testam. In usum Bessarionis descriptum, et adnotatt. ab illo ascriptis v. cl. Morelli Bibl. mss. Gr. et Lat. tom. I, p. 15 sqq. et p. 19. De cod. Gr. 14, quem magna ex parte Bessario in suum usum exarari vit, qui ad initium adnotationes quasdam de se fecit, ex quibus, cel. Morell. ait, hæc innotescunt : Anno 1423, d. 30 Januar. habitum monasticum induit : anno cod., d. 20 Jul., tonsuram monasticam denuo accepit : a. 1426 diaconus factus, post quinquennium ad presbyteratum ascendit ; a. 1437 archiepiscopus Nicæus electus, post biennium cardinalis evasit. Hactenus Morellus, qui etiam observat, ex

(*a*) Menagius in Lectionibus Italice editis ad carmen septimum Francisci Petrarchæ, p. 10. *Suite du Menagiana*, p. 127. sq. Bernardus Moneta (*de la Monnoye*) in tomo IV *Menagianorum*, p. 127 sq. (*b*) Nic. Comnenus *Præmot. mystagog.* pag. 348.

(1) Eam edidit Fulleborn, cum Plethonis laudatione funebri Cleopæ imperatricis, Lipsiæ 1793. Edit.

(2) Aloysius Bandinius in Commentario supra edito ait (col. xx) inter ea Acta editam fuisse *legem sumptuariam* Bononiensibus, cum apud eos legati a latere munus impleret, a Bessarione datam. At loco a Bandinio laudato ea tantum diplomata leguntur quæ supra recudimus. Edit.

his suppleri posse Bandinii commentarium de Bessarione, eique multa alia et majoris quidem momenti addenda restare. Idem p. 120, et 121, 249, 250, 269, de aliis codd. quos Bessario conscribendos curavit : ad initium primi sunt Andronici (Callisti) Byzantini versus hexametri undequinquaginta in laudem Bessarionis ob editos pro Platone libros, qui etiam exstant in codd. Laurentianis apud Bandin. tom. II, p. 92, 96, et aliis. — Idem cel. Morellus ibid., p. 114 sq., docet, Bessarionem cod. Marc. 190, qui continet Procli *Commentar. in Platonis Timæum*, totum adnotatiunculis ad argumenta commonstranda replevisse; ad initium autem esse duo epigrammata, alterum Bessarionis epitaphium in se Græce scriptum, a Theod. Gaza Latine redditum, alterum Gazæ in Bessar. laudem Latine factum; utrumque esse a Bandinio editum in Catal. Mss. Laurent., II, p. 153, posterius tamen non sine mendis. — Veneto Marciano cod. 304, qui continet Euclidis *Optica*, Bessar. per totum codicem adnotatiunculas adjecit, de quibus Morell. l. c, p. 185.— p. 186. de Archimedis opp. in cod. 305 quem Bessarion manu sua passim supplevit. — Romæ in cod. bibl. Vaticanæ, Andreæ arch. Rhodi *Apologia ad Bessarionem missa;* v. Montfauc. *Bibl. biblioth. mss.*, p. 7 *C*. — Ibid. p. 106 *C*, et pag. 112 *B*, in bibl. Vatic. cod. n. 2741 atque n. 3920. *N. episcopi Firmiani oratio in funere cardin. Bessarionis*. Bibliothecam locupletissimam, Græcis libris magno sumptu in Italiam transvectis, Venetiis Bessarion condiderat; eam moriens Venetæ reipublicæ dono dedit. Conf. Lambec., III, p. 163, not. Kollar., et infra n. 23. Quidam tamen codd. quos possederat Bessarion pervenerunt in bibl. Cæsar. V. Lambec. VIII, p. 1093, ibique not. — Catal. in bibl. Vatic. v. Montfauc. *Bibl. biblioth. mss.*, p. 27 *C*, et p. 112 *A*, p. 1181. HARLESIUS.

SCRIPTA BESSARIONIS GRÆCA :

1. *Oratio de unione ineunda.* Incipit : Τῶν μεγάλων πραγμάτων οὐ τὰ τέλη μόνον. Græce et Latine in Actis concilii Florentini, tom. XIII Labbei, p. 35-46, et tom. IX Harduini, p. 27-35. FABR. — Monac. in cod. 27 sunt plura Bessarion. scripta, quæ duce Hardtio in *Aretini Beyträgen*, etc., a. 1803, part. IV, p. 5 sqq. secundum ordinem Fabr. paucis indicabo : scil. p. 5, n. 2, in capp. decem divisa, cum variis lectt. et notis in margine positis, et n. 6 cum notis margin. et p. 6, n. 7 ; pag. 7 : Bessar. allocutio ad synodum, (quæ in cod. dicitur VIII.) Florentin. inc. Τῶν μεγάλων πραγμάτων, etc. Reliqua suis locis memorabo. HARL.

2. *Oratio dogmatica de unione.* Incipit : Τὴν μὲν τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ. Græce et Latine Bessarione ipso interprete in Actis concilii Florentini, tom. IV Binii, p. 557 ; tom. XIII Labbei, p. 391-455, et Harduini tom. IX, p. 319-372. Confer Allatium in, 3, *De consensu*, p. 931. FABR. — Florentiæ in bibl. Laurent. cod. 14, n. 2, plut. 10, Gr. V. Bandin. Cat. codd. Gr. Laur. I, p. 483, qui adnotat, illam orat. exstare Gr. et Lat. in edit. Concilior. Veneta, 1732, tom. XVIII, p. 483. — In eod. cod., n. 5, legitur Bessarion. orat. ad VIII synodum, publice pronuntiata in ejusdem principio, Octobris d. VIII, ind. II (quam etiam in cod. Bavar. exstare, paulo ante significavimus, sed conf. ibid. not. Hardtii) ; eaque, adnotante Bandinio, edita est Gr. et Lat. in ed. Concilior. tom. cit., p. 35. sqq. — Venetiis in bibl. Marc. cod. 527, in quo etiam alia sunt opp. eaque secundum ordinem, a Fabricio designatum, n. 7, 16, 4, 17, 18 et 19, Græce et Latine. — Ibid. in cod. 589, Or. *de unione*, item sec. ordinem Fabricii, n. 6, 9 et 16. V. cat. codd. Gr. Marc., p. 285 et 309. — De cod. Paris. v. ad n. 7. fin. — Vindobon. in cod. Cæs. 257, n. 7, *Or. de unione* in concilio Florentino a. 1439 habita. V. Lambec. V, p. 366. — Latinæ oratt. binæ *de unione*, cum aliis Bessarionis Lat. opp. Venetiis in bibl. Marc. codd. 234, ac tribus seqq. V. Lat. et Italica D. Marci bibliotheca codd. mss, Venet. 1741, fol., p. 77 sqq., et adnotatur, utramque orationem exstare in conciliorum Labbei edit. Veneta, 1732. p. 35, 399, 467. — In Montfaucon. *Bibl. biblioth. mss.* hæ oratt. aliaque Bessarionis opp. in variis codd. ut plurimum haud distinctæ occurrunt ; eorumque indicem verbis Montfauconii subjungere licebit : pag. 489 *A*, Patavii ap. Fichetum, Bessarionis *orationes* ; p. 109 *A*. et 114 *A*. (Romæ in bibl. Vatic. n, 2526, 3585 et 3586, ac 4037, varia opuscula.) — Pag. 186 *A*, ibid. in cod. Ottobon. or. ad synodum, et p. 191. *B*. Ibid. liber dogmaticus de unitate, Gr. tom. II, pag. 469 *C* et *D* ac pag. 470 *A*, opera, Venet. in bibl. Marc. — Pag. 483 *E*, opus de unione Ecclesiæ Latinæ cum Græca. Venet. in bibl. Justiniani. — P. 341, Florent. in bibl. Laurent., plut. 54, inter codd. scriptorum Latin., cod. 2, or. dogmat. *de unione*, quam Græce habitam Bessario ipse postmodum fecit Latinam ; *declaratio* aliquorum quæ in dicta oratione continentur, quæ Græcis notissima, Latinis ignota sunt; *De successu synodi Florentinæ et processione Spir. Sti*, s. Epist ad Alexium, etc., primum Græce liber editus, deinde ab ipso Latinis litteris donatus ; *Defensiones recti catholicique dogmatis Latinorum*, videlicet de process. Spir. Sti adversus Palamam, cujus contradictiones Vecci argumentis confutantur ; — *Epistola generalis ad Græcos*, exhortans eos ad obedientiam Romanæ Ecclesiæ, etc., et de electione sua in patriarcham, quam Gr. et Lat. fecit ; — *de sacramento Eucharistiæ ;* — de loco Evangelii Joannis (v. Fabr. n. 24 infra) ;— *Orat.* ad arma contra Turcas capessenda, habita in conventu Mantuano Pii II pontif. Rom. jussu congregato (prodiit Islebii a. 1603) ; — *Or. altera* ipsiusmet argumenti, habita in conventu Norimbergensi, cum illic legatus esset, soluto Mantuano conventu ; *replicatio ad responsionem legatorum Germaniæ*, ejusd. argumenti ;— eorum quæ post proximam ejus replicationem secuta sunt, *brevis et succincta enarratio ;* — *orat.* habita pro fine et solutione conv. Viennensis ; — *Epistola legatorum* omnium Germaniæ principum ad Bessarionem, apost. sedis legatum ; — *Bessarionis responsio* ad legatos ; — ejusd. in civitate Bononia legati *oratio* habita, cum Ludov. Bentivolen. vexillo donaret, quem Nicolaus V natali Servatoris nocte ense donave-

rat; — *orat. in caput Andreæ apostoli*, e Peloponneso Romam allatum etc. — *oratio ad Paulum III pontif. et oratores Italiæ* de periculis toti Italiæ imminentibus; — *or.* ad eosdem de discordiis sedandis, et bello in Turcas decernendo; — *Epistola* ad Paulum III. *de prima Philippica Demosthenis*; — Demosthenis or. illa a Bessarione traducta; — *epist.* ad eumdem pontificem de eadem oratione; — *Epistola* ad P. D. Bessarionem ord. S. Benedict. societat. S. Justinæ, et abbatem S. Severini Neapolis, scripta Romæ v, Aug. 1470. Gratias agit, quod prorex Neapolitanus se cum copiis suis adversus Turcas paratissimum fore spondeat; — *Acta* generalis octavæ synodi, sub Eugenio IV Ferrariæ inceptæ, Florentiæ vero peractæ, e Græco in Latin. nuper traducta, interprete Barthol. Abrahamo Cretensi; — item Bessarionis — *Oratio* ad Græcos habita *quæ inscribitur dogmatica* — eod. Bessarione interprete; ejusd. Bessar. ep. *de successu ipsius synodi ac de Spir. S. processione, ad Alexium Lascarim*, eod. interprete; Romæ ap. Ant. Bladum de Asula, 1526. in fol. V. *Catal. des Livres du cabinet de — Gaignat, par Guil. Franc. de Bure*, tom. I, p. 61, et Cat. bibl. Leid., p. 27. — In tom. II operis: Ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος, f. a. p. 187-273, est orat. dogmaticæ versio Lat. ab ipso Bessarione facta, et multo longior quam ea quæ Græce scripta fuit ab illo; et ipsius Bessar. versio Lat. suæ *Declarationis* (posthæc n. 21 memoratæ). V. Baumgart. *Nachricht. von merkwürd. Büchern*, tom. IX, p. 451 sq. HARL.

3. *Physicæ demonstrationes de Deo*, de immortalitate animæ et de incarnatione Christi, mss. in bibl. Bodleiana.

4. *Contra Marcum Ephesium*, cum ad priora ejus capita XVII Latinis opposita respondisset Gregorius protosyncellus, et cætera absolvere per fata fuisset prohibitus. Vide Arcudium lib. II *De concordia*, p. 113. Allatium. pag. 932, et Lambecium lib. V, pag. 174, (FABR.) s. pag. 366 Kollar., n. 6. Cod. 257— Monac. in cod. Bavar. ad. n. 2. cit., apud Hardt., pag. 12, sunt fol. 180: *Marci Ephesii Eugenici* capp. syllogistica ad Latinos; sequitur fol. 224, *Bessarionis* responsio ad caput XVIII, per modum epistolæ. — *Venetiis* in bibl. Marci cod. 527, ad n. 2 cit. — Florent. in bibl. Laurent. cod. 14, n. 14, plut. 10, Marcii Ephesii capp. sequitur Georgii Scholarii responsio ad capp. I-XVII inclusive; tum Bessarionis responsio ad capp. reliqua XXI. V. Bandini Cat. cit. I, pag. 484. — Mediolani in bibl. Ambros. de process. Spir. Scti contra Marcum Ephesinum; epist. ad Ephesios *de fide catholica et Romani pontificis primatu*. V. Montfauc. *Bibl. biblioth. mss.*, p. 510 *C*. — Venetiis in bibl. Marc. in codd. Latinis 133 et duobus seqq. Bessar. adversus argumentum, quo in primis niti solebat advers. catholicam fidem Marcus Ephesiorum antistes: init. *Magna illa inter Græcos et Latinos*. Sequitur Bessar. opusculum ab aliis, ut ait auctor cat. codd. latin. bibl. Marc. pag. 78, haud memoratum: *Confutationes reliquorum argumentorum ipsius Ephesii confectæ atque editæ*. An prius opusc. continet responsionem ad cap. XVIII, posterius autem ad reliqua capp. responsionem (1)? HARL.

5. *Epistola ad Thomæ Palæologi filiorum pædagogum*, Anconam missa Roma 9 Aug. 1465, servata a Phranza III, 27, et a Jac. Pontano notis ad Phranzam p. 309. Græce, deinde a Meursio Græce et Latine edita, nec non ex Meursii editione a Labbeo, ut dixi volum. VI, p. 241 [s. p. 545 vol. VII n. ed.]. Incipit: Εὐγενέστατε ἀνερ καὶ ἡμῶν φίλτατε φίλων, ἐδεξάμην καὶ πρότερον.

6. *Epistola ad Alexium Lascarim Philanthropenum* dicta *Antidotus* de successu *synodi Florentinæ* et *de processione S. S.* Incipit: Σὺ μὲν οὐ τὰ ἀνθρώπινα μόνον.. Græce et Latine ex duplici versione, Bessarionis ipsius altera, altera Arcudii, edita ab ipso Arcudio in *Opusculis aureis theologicis*, vulgatis Romæ 1630, 4, et recusis 1671, 4. Latine exstat in Conciliis Labbei tom. XIII, pag. 1228-1262, et Hardùini tom. IX, pag. 1043-1077. FABR. — Ms. Vindobon. in cod. Cæs. 257, n. 8. V. Lambec. V, pag. 367, ibique not. Kollar. add. Lambec. V, pag. 316, in nota 1, et Kollar. adnimadv. in not. *B*. — Venetiis in bibl. Marc. cod. 589, et Latine inter codd. Lat. V. Cat. illius biblioth. codd. Gr. pag. 309, ac Latinor. pag. 78. — Florent. in cod. Laurent. 14, n. 3, plut. 10. V. Bandin. l. c. I, pag. 483, qui adnotat, id opusc. Latine exstare in edit. Concilior. Venet. a. 1752, tom. XVIII, p. 1244 sqq. — Conf. Baumgarten *Nachricht. von merkwürd. Büchern*, tom. VI, pag. 427, 451 sqq., 451 sqq., et supr. ad n. 2. HARL.

7. *Apologia adversus Gregorium Palamam* pro *Joannis Vecci* patriarchæ Cpol. libro adversus responsiones Græcorum de processione Spiritus S. a Filio. Græce et Lat. in iisdem opusculis. FABR. — Ms. Venetiis in codd. Marc. 527 *contra capp. Maximi Planudis de processione Spir. S.* et 589. *contra Palamam pro Jo. Vecco*. V. cat. cit., p. 285 et 310, et *Latina Bessarionis versio* in quatuor codd. V. cat. codd. Lat. bibl. Marci, p. 78 sqq. — Paris. in cod. bibl. publ. 1270, 5, et Florent. in cod. Laurent. 14, n. 4, *Jo. Vecci inscriptiones XII, in sententias SS. Patrum, quas collegit de process. Spir. S. cum* totidem *Gregorii Palamæ confutationibus et Bessarionis apologiis:* sub fin. illorum opusc. iterumque n. 6, *Maximi Planudæ de process. Sp. S. contra Latinos syllogismi* IV, cum *Bessarionis responsionibus*. V. Bandin. I, c. I, p. 483. — Vindobon. in cod. CCL, n. 13, varior. Patrum Latin. testimonia de process. Spir. S., et n. 14. Becci s. Vecci epigraphæ, Gregorii Palamæ confutatt. et Bessarionis responsiones pro Vecco. V. Lambec. V, pag. 316, ibique not. Kollar., et pag. 317 sqq., qui ex Allatio *De Ecclesiæ Occid. et Orient. perpetua consensione*, p. 766, longum locum de illis excerpsit, notavitque, ibid. libr. III, cap. 3, § 1, pag. 930, spe-

(1) Opus contra Marcum Ephesium inchoavit Scholarius, absolvit Bessarion. Utriusque argumenta junctim edemus infra ex mss. EDIT.

ciatim agi de Bessarionis scriptis. — Eadem opusc. in cod. Bavar. 27, fol. 57. V. Hardt. in *Aret. Beytr.* a. 1803, part. IV, pag. 6 seq. — Paris. in bibl. publ. cod. 1270, n. 4, Gecci collectio testimoniorum de process. Spirit. S. — N. 5, Gregorii Palamæ confutatt. cum Bessarionis responsis; n. 6, *Maximi Planudis de process. Spir. S.* Subjunctæ sunt capitibus singulis Bessarionis et Demetrii Cydon. responsiones; n. 2. *Bessarionis* opus dogmat. *de componendis Latinos inter et Græcos controversiis.* Sequitur ejusd. *profess. fidei.* HARL.

8. *Epistola catholica sive encyclica ad Græcos Ecclesiæ Cpol. subjectos*, in qua se œcumenicum patriarcham nominat. Confer Allatium *De Consensu*, pag. 289, 353, 928. Exstat cum duplici versione, Bessarionis ipsius et altera Arcudii, notisque Græce et Lat. in iisdem opusculis ab Arcudio editis. Latine ex Bessarionis versione apud Odoricum Raynaldum ad a. 1463, n. 58 sqq. FABR. — In codd. bibl. Marci citat. 527 et 589. V. cat. cit, pag. 285 et 309. — Taurini in bibl. reg. cod. 186, fol. 400. V. cat. codd. Gr. Taur., pag. 273. — Paris. in bibl. publ. codd. 422, et 423, n. 8, atque 1316, n. 2. Oxon. in bibl. Bodlei. cod. Baroc. 145. — Monac. in cod. Bavar. 27, fol. 258, et cod. 43, fol. 488 : V. Hardt. in *Aretini Beytrægen*, etc., a. 1803, part. IV, pag. 14 et part. V, pag. 39. seq. — Vindobon. in codd. Cæs. 61, n. 6, et 62. V. Lambec. VIII, p. 1057 sqq. (ubi probat Arcudii in not. ad ed. opusc. aureor. p. 372 seq. suspicionem, vanam illam et falsam *œcumenici patriarchæ* appellationem non a Bessarione ipso [uti ipse Fabric. h. l. scripserat], sed a posterioribus Græcis schismaticis additam esse, et Bessarionem videri ab illa procul dubio abstinuisse), et pag. 1060 seq. HARL.

9. *Responsio ad quatuor argumenta Maximi Planudæ de processione Spiritus S. ex solo Patre.* In iisdem opusculis. FABR. — V. ad. n. 7. — Venet. in bibl. Marc. codd. duobus ad n. 8 citatis. — In cod. Bavar. 27, Planudæ quatuor argumentationes et totidem Bessarionis responsiones; acc. Demetrii Cydone testimonium de his capitibus in margine positum. V. Hardt. l. c., a. 1803, part. IV, pag. 8.—Eadem Paris. in bibl. publ. codd. 828, n. 2. 1270, n. 6. HARL.

10. *Epistola encyclica de azymo* citatur a Nic. Comneno, pag. 161 *Præmot. mystagog.*

11. *Epistola ad Gennadium Scholarium* id. pag. 233, 244, 285, 340. *Ad Theodorum Gazam.* Ms. Lambec. VII, pag. 162 seq. (*a*) *Ad Palæologos* epistola Græco-barbara citatur ab Is. Haberto, pag. 155, ad Pontificale Ecclesiæ Græcæ. *Ad Michaelem Byz.* a Cangio in Appendice ad Glossarium Græcum pag. 16. *Ad* eumdem *Michaelem Apostolium*, *Lambec.* V, pag. 175, et (*b*) Allat. *De consensu*, pag. 938, et *ad Andronicum Callistum*, infra pag. 747 (*c*). *Ad Gemistum Plethonem* de quatuor quæstionibus Platonicis (1) : περὶ τοῦ αὐθυποστάτου, περὶ τοῦ μεθεκτοῦ καὶ ἀμεθέκτου, περὶ τῆς τῶν ὄντων συνωνυμίας ἢ ὁμωνυμίας. [et περὶ εἱμαρμένης, in cod. Matrit. ms. Reg. 54. fol. 180. V. Iriart. l. c. p. 136. HARL.]. Lambec. VII, pag.

(*a*) Pag. 347. ed. Kollar. in cod. Cæsar. 90, n. 5, de Georgii Trapezuntii libro pro Aristotele contra Platonem. — Venetiis in bibl. Marc. cod. 589. V. cat. cit. p. 309. et Montfauc. Bibl. bibl. mss. p. 469 *E*. — Florent. in codd. bibl. Laurent. 14, n. 7, plut. 10. et 33, n. 7, plut. 51. V. Baudin. l. c. tom. I, p. 485 ; et II, p. 386. — Mediolani in bibl. Ambrosiana, in qua etiam sunt Bessarionis et Gemisti epistolæ ; item epistolæ ad *Michaelem Apostolium* ; *quæstiones ad Plethonem* ter, *Epist. catholica ad Græcos* ; *defensio pro synodo Florentina*, quæ est edita sub nomine Gennadii Scholarii : capp. 10, de concordia Græcorum Latinæque Ecclesiæ, conciliationes. Epistolæ Bessarionis et aliorum ad easdem controversias spectantes ; Epistolæ *ad Andronicum*. V. Montfauc. l. c. p. 494 *D*. — Monac. in cod. Bavar. 27. Inc. Ἃ μὲν περὶ τῆς ἀκριβείας, *ad Theodorum*. V. Hardt. l. c. a. 1805, part. IV, p. 9, qui, Epistola, inquit, quam Lambec. affert lib. VII (l. c.), a nostra differt, et Theodoro Gazæ inscribitur, nec nostram typis mandatam novi. (HARL.)

(*b*) Sive pag. 369 de cod. 257 in quo aliquot sunt opp. Bessarionis, sed illa epistola, olim jam excisa, non amplius in eo comparet, animadvertente Lambecio. Græce et Latine edidit Boivin. Conf. Boivin. comm. de controversiis philosophor. sæc. XV, de Platone et Aristot. in *Mémoir. de Littérature de l'Ac. des Inscr. et B. L.* tom. III, pag. 281 sqq. edit. Paris. et Germanice versa notisque illustrata a C. A. Heumann in Actis philosoph. part. X, part. II, p. 557 sqq. ubi versio Bessar. epist. ad Apost. p. 551 sqq. legitur. — Mss. Florent. in bibl. Laurent. cod. XXXIII, n. 8 et 19, plut. 58. V. Baudin. l. c. II, p. 482. — Lugd. Bat. inter codd. Vossian. V. Cat. bibl. Leid. p. 401, n. 6. — Oxon. in cod. Baroc. 114, in quo etiam est, suspicante editore cat. Mss. Angliæ, vol. I, p. 13, Bessar. op. *De immortalitate animi et incarnatione Christi.* — Paris. in bibl. publ. 1751, n. 2 ; 1760, n. 22 ; 2652, n. 5, data dicitur illa epist. Viterbii a. 1462. In cod. 3043 est, n. 11, Gregorii Epistola ad Bessarionem, et n. 12, ejusd. Oratio, in Bessar. cujus in colligenda bibliotheca studium summopere prædicat. — Matriti in cod. Reg. mox citando. — Conf. not. seq. HARL.

(*c*) *Matriti* in cod. Reg. 54, fol. 154. Brevissima quinque versuum epistola *ad Andronicum Callistum* ; init. Ἀνέγνων καὶ Μιχαήλῳ χύρῃ κατὰ τοῦ ἑταίρου Θεοδώρου· sequitur longior ad eumdem epistola ; inc. Πρεσβεύοντι παρὰ τῷ μεγίστῳ ἀρχιερεῖ. Tum Andronici Call. epist. *ad Bessarion.* V. Iriarti Cat. codd. gr. Matrit, p. 136, qui quidem optat, ut plenissima et absolutissima omnium scriptorum Bessar. fiat editio. — Lugduni Bat. inter codd. Scaliger. amœbææ Epistolæ inter Bessarion. et Plethonem. V. Cat. bibl. Leid. p. 341, n. 51. — Florent. in cod. Laurent. 55, n. 5, plut. 58, Bessar. epistola ; et n. 4, Plethonis ad Bessar. Responsiones s. Epistolæ duæ ; ac n. 9, Bessar. Epist. ad *Andronicum Callistum*. V. Baudin. l. c. vol. II, p. 481, seq. — In bibl. Escorial. 1) *Responsio ad Andronicum et Quæstiones de Trinitate* (n. 15, l. nostro ; 2) *de mysterio Eucharistiæ*, (n. 17, l. nostro ; 3) *ad Georg. Gemestium* (sic) *de quibusdam quæ iambus Aristotelis* cum responsione ; 4) *Problemata quædam. Reprehensio verborum Trapezuntii in Platonem. De quæstione Categoriarum. De eo, quod per se subsistit. Epistolæ* item *ad Gemistum* et alia

(1) Eas edidit Camusat in observationibus ad Ciceronis [illegible] in hoc volumine. EDIT.

162 seq. [sive pag. 346, ed. Koll. n. 2, cod. Cæsar. 90, et n. 3. *Georgii Gem. Plethonis* epp. duæ responsoriæ ad superiorem Bessar. epistolam. — Florent. in cod. Laurent. 55, n. 3, plut. 58. V. Bandin. l. c. pag. 481. — Oxon. in bibl. Bodlei. n. 2290, cat. ms. Angl. I. Bessarionis et Gemisti epistolæ. — Ib. in cod. Barocc. 165. *Controversiæ circa Platonica quædam dogmata* inter *Apostolium et Gemistum* ac *Theodor. Gazam* atque *Bessarionem*. — *Paris.* in bibl. publ. cod. 462, n. 2, cum Gem. Pleth. duplici responso. —Eadem in codd. 1739, n. 17 et 18 ; ac 2576, n. 8 et 9, Epist. ad Plethonem, cum versione H. S. Reimari, cum Plethone de Fato. Lugd. Bat. 1722, 8. HARL.] *Ad filios Gemisti Plethonis de obitu et laudibus Patris*, infra pag. 757; et Allat. pag. 957, *de consensu*. (*a*) Epistolæ quatuor *ad Philanthropenum* citantur ab eodem Allatio, pag. 950 , et Nic. Comneno, pag. 17, 323, 550. *Prænot. mystagog.* Alias epistolas ms. memorat Nesselius, parte IV, p. 131. Labbeus, p. 99, 183. *Bibl. novæ* ms. FABR. — Venetiis. in bibl. Marc. cod. 527, sunt sex epistolæ sine inscriptionibus. V. Cat. codd. Gr. Marc. pag. 285. — Ibid. in cod. 533, duæ sine inscriptione tum novem aliæ ad *Amoerutzen; Theodor. Porphyrogenitum; Paul. Sophianum*; *Demetrium* Πεπαγωμένον; *Nicephorum Chilam*, *Dionysium* Hieromonachum ; Nomophylacem τὸν Εὐγενικόν· *Matthæum* et *Isidorum* hieromonachos; denique in fine epist. *ad Alexium Lascarin*, et *ad Constantinum Palæologum*. V. Cat. cit. pag. 288. — Epistola *ad Joan. Argyropulum*, *Florent.* in cod. Laurent. 13, n. 1, plut. 55, quam integram Gr. publici juris fecit Bandin. in Cat. codd. gr. Laur. 2, pag 275 seq. — Epistola *ad Nicolaum Secundinum*, Eubœum, quæ laudes Gemisti eximias continet, Venet. in cod. Marc. 533. V. Cat. codd. Gr. Marc. pag. 150. Eam Gr. cum versione sua Lat. ex illo cod. in lucem primum protulit cel. Morell. in bibl. Gr. et Lat. tom. I, pag. 212 seqq. — Secundum Montfauc. Bibl. biblioth. ms; pag. 27, n. 572; Romæ in bibl. Vatic. Bessarionis et Petri Gellii Epistolæ duæ; — pag. 108, n. 3399, ibid. diversorum Epistolæ ad *Bessarionem*. — pag. 109, n. 2526, ibid. Bessar. Epistolæ et variæ opuscula;—pag. 401, D. Florent. in bibl. Laur. cod. 18, plut. 85, Bessar. et aliorum epistolæ ; —pag. 974 *A Georgii Amirutzæ* epistola ad Bessarion. Paris. in cod. Colbert. 3028; p. 1201 E. in bibl. Guil. Pelliserii, et p. 1275, n. 203, in bibl. Seti Gatiani Turonensis, it. pag. 1528 D, in bibl. *de Mesme* Epistolæ quædam Bessarionis ; — pag. 1395 B, Taurini in bibl. Reg. Bessarionis Epistolæ et alia. HARL.

12. *De primatu papæ*. Allatius *De consensu*, pag. 966, et infra pag. 775.

13. *De S. Trinitate explicatio*. ms. FABR.— Est pars operis cujusdam: *Venet.* enim in bibl. Marc. cod. 523 Bessar. interpretatio *in primum librum* τῶν ἀποφάσεων. Init. Πᾶσα διδασκαλία. Agitur *de S. Trinitate*. V. Cat. cit. pag. 282. De cod. Escorial. V. alia n. 11. HARL.

14. *Professio fidei Christianæ contra omnes hæreses*, divisa in capita XXI, ms. in bibl. Cæsarea. Lambec. V, p. 226. [s. pag. 465 ed. Kollar. in cod. 278. HARL.] Incipit: α'. Πιστεύομεν ὅτι ἔστι Θεὸς δημιουργὸς πάντων.

15. *Monodia in obitu Manuelis Palæologi* imp., a. 1419 defuncti, ex Nic. Perotti, archiep. Sipontini, versione legitur apud Abr. Bzovium ad a. 1472, n. 56 (*b*). *Iambi in obitum* Theodoræ, Constantini Palæologi uxoris, apud Allatium, *de consensu* p. 955. Habuit et varias Bessario Orationes, ut in funere Cleopæ Palæologæ apud Labbeum, pag. 71, et quas memorat Gesnerus: et conciones quam plurimas, teste Platina. Etiam laudes patriæ suæ et ad Græcorum imperatorem de uxoris obitu scripsit consolationem, teste Trithemio, cap. 821, *De scriptor. ecclesiasticis*.

16. Πρὸς τὰ Πλήθωνος πρὸς Ἀριστοτέλην περὶ οὐσίας. *Ad dicta Plethonis in Aristotelem de substantia*. Meminit Gesnerus in bibl. et Allatius, pag. 387, *de Georgiis*. Infra pag. 747. FABR.— Ms. Venet. in bibl. Marc.

quædam, teste Plüero in *Itiner. per Hispaniam p.* 161 seq. — Epistol. ad Mich. Apostolium et ad Andronicum Callist. edidit Bovin. in *Histoire de l'Academie royale des Inscript. et B. L.* tom. II, p. 455 seqq. ed. Haagan. 1724, 12, sec. Schrœckh. l. cit. tom. XXX, p. 165, aut sec. Bandin. II, p. 482, tom. IV. ed. Paris. 4; et Amstelod. 1719, 12, p. 488; sed in ed. Paris. (quam in manibus habeo), tom. II, p. 715 seqq. legitur *Boivin.* recitat. de controversiis etc. p. 719, de Bessarione, et p. 720 seqq. versio Gallica Epistolæ Bessar. ad Mich. Apostolium : ista autem Gr. et Lat. in tom. III, p. 281 seqq. In tom. II, p. 720, est versio Gallica brevis epist. Bessarionis *ad Andronicum*. In Germanica Louis. Adelg. Vict. Gottschediæ versione *Hist. acad. Par. Inscr.* tom. II, p. 377 seqq. exstat quoque Bessar. ep. ad Mich. Apost. Gr. ac Lat. V. paulo ante de epist. ad *Mich. Apostol.* HARL.

(*a*) Mss. Vindobon. in cod. Cæs. 257, n. 9, et 277, n. 1, ac n. 2, Bessarionis *Epigramma in proprium sepulcrum*. V. Lambec. V, p. 367, ibique Kollar. in not. *B.*— *Venet.* in bibl. Marc. cod. 533. V. Cat. codd. Gr. Marc. p. 152. Florent. in cod. Laurent. 21, 8, plut. 10. V. *Bandin.* l. c. I, p. 489. HARL.

(*b*) Ms. Gr. Venet in bibl. Marc. 533, in quo etiam præter epistolas, inedita aut incognita partim, exstant Bessar. 1) Prosphoneticus ad Alexium Comnenum, imper. Trapezuntium : incipit: Κράτιστε βασιλεῦ, ὃ μὲν προσῆκον· 2) Παραίτησις tanquam ex persona archiepiscopi Sophiæ ; inc. Τοῦ τῆς ἀρχιερωσύνης· 3) *Monodiæ* III in *Theodoram Comnenam*; 4) Canon in S. martyrem *Pantaleonem* ; 5) *Iambi* in sepulcrum *Cleopæ* Palæologinæ ; 6) *Iambi* in sepulcrum *Theodoræ* Palæologinæ; 7) *Iambi in peplum*, exhibentem imagines Manuelis et Helenæ Palæolog. habitu laicorum et monachorum; 8) *Sermo* moralis adhortatorius ex persona Joannis Lascaris (τοῦ Λασκάρη) *ad* ejus filium *Demetrium* capp. XXV, præit Epistola ad illum Joannem ; 9) *Ad synodum CPolitanam*, tanquam ex persona archiep. Trapezuntii Dosithei ; 10) *Encomium in Trapezuntium*; 11) *Homilia* in dictum : *Beatus vir, qui invenit sapientiam*; præit Epistola ad Theodorum ; 12) *Sermones consolatorii* III, ad imperatorem, qui conjugem amiserat. Operibus præmittitur Proœmium Bessarionis, in quo exponit, quibus temporibus Prædicta opp. scripserit; nec non anonymi Encomium in Bessarionem. V. Cat. codd. Gr. Marc. pag. 287 seq. — Paris. in bibl. publ. cod. 2540, n. 3, *Orat.* funebris in mortem *Cleopes*, uxoris Theodori Palæologi ; et in codd. 456, n. 5, et 941, n. 2, *Iambi* in eandem *Theodoræ* Palæologinæ. HARL.

527 et 589. V. cat. cit. pag. 285 et 309.—Florent. in cod. Laurent. 10, n. 8, plut. 10. V. Bandin. l. c. l, pag. 483. — Monac. in cod. 27. V. Hardt. l. c. a. 1803, part. IV, pag. 9. HARL.

17. Περὶ τοῦ τῆς ἱερᾶς εὐχαριστίας μυστηρίου, καὶ ὡς τοῖς τοῦ Κυρίου ῥήμασι μάλιστα τελειοῦται. *De sancto Eucharistiæ mysterio, et quod per verba Domini maxime fit consecratio*, contra Marcum Ephesium. Græce ms. in bibl. Cæsarea. Incipit: Τοῦ ἱεροῦ τῆς συνάξεως καὶ εὐχαριστίας. Vide Lambecium V, pag. 173 (*a*) Latine prodiit in Bibliothecis Patrum et novissima edit. Lugdunensi tom. XXVI, pag. 787. Quod vero Whartonus, Allatium p. 932, *De consensu* secutus, scripsit Græce et Latine prodiisse cum Liturgiis Patrum, Parisiis 1560, fol. error est (1), nam nec Græce nec Latine ibi habetur Bessarionis scriptum, habetur autem scriptum Marci Ephesii, quod Bessario oppugnavit.

[*Epitome historiarum Appiani Alexandrini et Epitome bibl. hist. Diodori Siculi*, scil. librorum quinque priorum et ab XI ad XV inclusive, Venet, in bibl. Marc. cod. 523. V. Cat. cit. p. 282. HARL.]

[Excerpta ex Herodoto, libris Thucydidis et aliorum, inscripta a Bessarione παρασημειώσεις ἡμέτεραι, λέξεων δηλονότι τινῶν καινοπρεπεστέρων etc. Subjunguntur *Epitome legum Platonis et epitome libror. Hermogenis de formis orationis*, Venet. in cod. Marc. 526. V. Cat. cit. pag. 284 seq. — Quædam, quæ Fabric. inter opp. Bessarionis *Latine* scripta retulit, etiam *Græce* confecta esse, deinceps monstrabimus. HARL.

LATINE SCRIPTA.

18. *Contra calumniatorem Platonis* (Georgium Trapezuntium) libri IV, Venet. apud Aldum 1503 et 1516 fol. Vide infra p. 722, 730. FABR.— Ms. Græca Venetiis in bibl. Marc. codd. 198 et 199. Latina autem in ejusdem bibliothecæ codd. quinque. V. Cat. codd. gr. Marc. pag. 110, et codd. Lat. pag. 110 seq. atque cl. Morell. *ms. Bibl. Gr. et Lat.* tom. I, pag. 120 seq. — Monac. Gr. in cod. Bavar. 80. V. cl. Hardt. in Aretini *Beytrægen*, ann. 1804, part. 5, pag. 4 seq. — Latine sunt multa Bessarionis opera Florent. in bibl. Laurent. codd. 1 (quæ est edit. princeps Rom.) et 2., plut. 54, quæ ex Montfaucon. *Bibl. biblioth.* ms. pag. 341, supra ad n. 2 fin. jam commemoravi. — Editi sunt illi libri primum Bessarionis — *Adversus calumniatorem Platonis libri V*, et *De natura et arte adversus Georg. Trapezuntium liber*, sine nota anni, Romæ autem, ut ex versibus in calce positis apparet, typis Conr. Schweynheim et Arnoldi Pannartz, in ædibus Maximorum. Vid. Angeli Mariæ Card. Quirini lib. *De optimorum scriptorum editt. quæ Romæ primum prodierunt*, etc. pag. 227 seq. edit. Jo. Ge. Schelhornii, Lindav. 1761, 4; atque Schelhorn. in Nota docet ex Epistola ad Marsil. Ficinum (inter Epistolas Mars. Ficini Venetiis ann. 1495, in fol. excusas lib. I, fol. VI; aut in Mars. Ficini Opp. Paris. 1641, tom. I, pag. 602, ubi etiam Ficini Responsio legitur) opus illud ann. 1469 typis esse exscriptum; idem ex eadem Ficini epistola, et ex epist. Philelphi ad Bessarionem, lib. XXXI Epist. Philelphi, Venet. 1502, fol., pag. 214, commonstravit Franc. Xaver. Laire in Specimine typogr. Romanæ, Romæ 1778, 8, pag. 145 seq. Assentitur Audifredus in Catalogo hist.-critico Romanarum edd. sæc. XV, Romæ 1783. 4, pag. 21 seq. Add. Clement. bibl. ad n. 20 citat., pag. 248. Guil. de Bure Cat. bibl. duc. de La Vallière, tom. I, pag. 369 seq. et Ferd. Fossium in Cat. bibl. Magliabech. tom. I, pag. 313 seq., qui copiose disserit et de hac edit. et de ipso Bessarione ejusque controversiis. De quibus etiam agitur a Boivin. in Comm. supra ad n. 11 laudata, et quidem p. 562 seq. vers. ab Heumanno factæ, cujus notam addes, item Schrocckh. *Histor. eccles. Christian.* tom. XXX, pag. 434 sqq. Bruckeri *Hist. crit. philos.* tom. IV, part. I, pag. 41 seq. et 71 seq. HARL.

19. *De natura et arte*, sive an natura et ars consulto agant. Adversus eumdem Trapezuntium. Ad calcem jam dictorum IV librorum. FABR.— Græce Venet. in cod. Marc. 198, ac Gr. et Lat. ibid. in cod. 527 V. cat. cit. pag. 110 et 285, ib. inter codd. *Latin.* (pag. III Catal.) cod. 229. — *Paris.* in bibl. publ. cod. 817 n. 16 Græce. HARL.

20. *Orationes quatuor ad principes Italiæ* de Christianorum clade in Chalcide Eubœæ, periculis Italiæ, post expugnatum Hydruntum, imminentibus: de sedandis discordiis et bello in Turcas decernendo: et persuasio ex Demosthenis *Olynthiaca*. Inter Nic. Reusneri Consultationes atque Orationes turcicas, IV voluminibus, ann. 1596, 4, editas, vol. II, pag. 197, 203 215, 229. FABR.— Ms. Taurini in bibl. Reg. cod. 1165. V. Cat. codd. Latin. etc. Taur. p. 390. seqq. ubi primum edita est ex isto cod. longa Guilielmi Ficheti, Sabaudi, rectoris universitatis Paris. cui Bessario illas miserat orationes, Epistola ad Sabaudiæ duces præmissa, et sequitur Bessarionis ad Fichetum epistola, scripta d. 13 Dec. 1470. — Vindobonæ in cod. Cæs. Bessar. oratio de periculis a Turca imminentibus, et de bello contra Turcas suscipiendo, scripta ann. 1470, item oratio de discordiis sedandis et bello in Turcam decernendo. Vid. Montfauc. Bibl. bi-

(*a*) Sive p. 346 seq. ed. Kollar. cod. 257, n. 5.— Venetiis in cod. Marc. 527. V. Cat. cit. p. 285. — Mediolani, in Bibl. Ambros. V. Montfauc. Bibl. biblioth. ms. p. 510 *C*. — Mosquæ in cod. synod. 594, n. 18. V. Matthæi Notit. codd. Gr. Mosq. p. 252. qui addit, in fine hanc esse notam: Ἐκ τινος βιβλίου τῆ: κυρίας τῆς ψυχοσώσ ρας, et in cod. libro esse aliquot Orationes et Epistolas Demetrii Cydone. —.Oxon. in bibl. Bodl. cod. Barocc. 90. — Ibid. in Collegii novi cod. 135, s. n. 1099 Cat. ms. Angliæ, etc. I, part. II. — in cod. Thom. Gale 121 s. n. 5955, dicti Cat. vol. II. — In cod. Escorial. V, ad n. 11. HARL.

(1) Error est quidem, sed Fabricii ipsius; prodiit, sed Latine tantum, inter Liturgias Patrum, et ea editione usi sumus ad recensionem textus in Bibliotheca Patrum Lugdunensi corruptissime impressi. EDIT.

blioth. pag. 571 D. — Edit. Bessar. *Orationes et Epistolæ ad Guil. Fichetum et alios* ; una cum epistola præfat. Ficheti ad Ludov. XI, regem Francor. ed. princ. in Parisiorum Sorbona (sine anni nota, ann. 1471), 4. V. Gull. Franc. de Bure, *Cat. des livres — de — Gaignat*, tom. I, Par. 1769, 8, pag. 614, n. 2553 ; et in *Bibliograph. Instructive, Bell. Lettres*, tom. II, pag. 316, n. 4125, ubi n. 4126 sequuntur Guil. Ficheti Epistolæ ad Bessarionem et alios, ibid. sine ann. nota, in 4. — In eod. Cat. *bibl. de Gaignat*, tom. I, pag . 392, n. 1511, est versio Italica: *Oratione di Bessarione* —a tutti gli Signori d'Italia ; confortandogli e pigliar guerra contra el Turcho, vulgarizzate per — Lodovicho Carbone, 1471, 4. Add. *Dictionnaire bibliographique, histor. et critique des livres rares*, tom. I, Par. 1790, 8, pag. 129, et Bure Cat. *des livres du duc de la Vallière*, tom. II, pag. 56 seq. in quo citantur Bessar. Orationes de bello Turcis inferendo (Paris. per Ulric. Gering. etc. 1471, 4). In fine addita Bessar. vers. Lat. Demosthenis Orat. pro ferenda ope Olynthiis. etc. — Eæd. oratt. Romæ in ædibus Franc. Priscianensis 1545, 4 (*a*) V. Clément. *Bibliothèque histor. et critique*. tom. III, pag. 251 seq. ubi in not. plures laudantur de hoc libro ipsoque Bessarione ; memorantur quoque edd. Noriberg. 1593, 8, Lips. 1595, 8, et Isleb. 1603. — Ibid. pag. 248 seqq. recensentur edd. Romana et Aldinæ libror. in calumniat. Platonis. HARL.

21. *Declaratio aliquorum, quæ in oratione dogmatica* (supra n. 2) *continentur*, quæ [Græcis notissima, Latinis ignota sunt. Incipit: *Notandum primo*. Apud Labbeum, t. XIII *Concil.* pag. 455, et Harduin. tom. IX, pag. 374 [v. ad nr. 1].

22. *De processione Spiritus S. ad Paulum II pontificem*. Et ad eumdem *De errore paschatis*. MS. Venetiis in bibl. S. Marci. FABR. Fabric cum aliis, qui putent, opusc. peculiare de process. Spir. S. a Bessar. ad Paulum II pontif. scriptum esse, et in bibl. Veneta Marc. asservari, errare, Theupol. docet in Lat. et Ital. Marci bibl. codicum ms. pag. 75, cum tantum sit *Proœmium* in libell. de process. Spir. S. (1) ad Paulum II.— Ideo l. c. ex codd. Marc. Lat. 133 et duobus seqq. qui multa continent Bessarionis scripta, Proœmium illud evulgatum est. HARL.

23. *Epistola ad Christophorum Morum, Venetorum principem*, data a. 1469, qua bibliothecam suam legat ædi S. Marci (*b*). Exstat ad calcem Philobyblii Richardi Anguavillæ de Buri, episcopi Dunelmensis, cum epistolarum philologicarum centuria, editi ex bibliotheca Goldasti, Francof. 1610, 8, et cum Herm. Conringii Præfatione, Lipsiæ 1674, 8. Eadem Bessarionis epistola primo loco legitur inter epistolas principum colléctas ab Hieron. Ruscelli, et ex Italico Gallice factas per E. Belleforestum. Ejusdem argument litteræ Bessarionis ad senatum Venetum exstant apud Petrum Justinianum *Hist. Venetæ* libro VIII. De bibliotheca Bessarionis, quæ Venetiis etiamnum asservatur, vide *Iter Italicum* Mabillonii p. 33, et Montfauconi *Diarium Italicum* p. 41 seq. [et Bibl. biblioth. ms. pag. 467, ubi edita est Bessar. epistola, add. supra ad init. hujus §. HARL.] Indicem librorum utraque lingua, qui omnes ferme manu exarati sunt, dedit J. Philippus Thomasinus in catalogo mss. bibl. Venetiarum, edito Utini 1650, 4, pag. 35-55, longe perfectiorem quam exhibuerant Possevinus in *Apparatu*, et Gregorius Sozomenus. Numerus voluminum 980. Confer Lambecium III, pag. 380, 381. FABR. s. pag. 165; Kollar. cum hujus not. — In cod. Bodlei. 172 sive n. 2955, Cat. Angliæ etc. vol. I, et in vol. II, n. 2541, inter codd. Vossianos. — Catalog. codd. et Latin. et Græcor. in illa biblioth. Veneta asservatorum, moderatore Laur. Theupolo, jussu senatus edit. Venet. 1741, II vol. fol. ubivis fere in hac Bibl. Gr. laudavimus. Utrumque volumen in fronte ornat Bessarionis card. graphica effigies ex pereleganti pictura, quæ exstat Venetiis in schola S. Mariæ Charitatis. HARL.

24. *In illud* Joannis XXI, 23 : *Si eum volo manere*, contra Trapezuntium. Hoc scriptum etiam Græce, perinde ut liber *De natura et arte*, exstat ms. [Venetiis in bibl. S. Marci inter Bessarionis libros.] in cod. 527. V. Cat. codd. Gr. pag. 285. Vide Thomasini catalogum p. 33. FABR. Sidonii, [Viennensis episc. ad Veranium dialogi II. — *Bessarionis CPolit. patriarchæ disceptatio de ea parte Evangelii : Si eum volo manere*, edidit Jo. Alex. Brassicanus. Hagenov. 1532, 4. Vid. Cat. biblioth. J. Petri de Ludewig, part. I, pag. 187 seq., in primis Baumgart. *Nachricht. von merkwürd. Büchern*, tom. X, pag. 117 seqq.

LATINE VERSA E GRÆCO.

[Bessar. Latina versio orationis Basilii M. in illud: *Attende tibi ipsi*. Venet., in cod. Marc. 260 ; præit ep.

(*a*) Maittaire in Ann. typogr. V, part. I, pag. 133 in ind. a. 1544 illam ed. prodisse tradit; sed a. 1543 notatur etiam in cat. bibl. Pinell. tom. II, pag. 190, n. 3634, item in I. Jac. Baueri bibl. libror. rariorum, etc., part. I, pag. 76. Noriberg. 1770, 8.

(*b*) *Paris.* in bibl. publ. cod. 3064, n. 2. — Sec. cat. Lat. bibl. Marc. *Venet.* p. 201, exstat in cod. 496 Bessar. epistola data Bononiæ d. 12 Jul. 1455, ad Franciscum Foscari, Venetorum ducem, qua de urbis CPoleos expugnatione conqueritur, et ad res Italiæ componendas bellumque barbaris inferendum hortatur. — Ibid. in cod. 491 versioni Lat. Xenophontis. Œconomicorum libri I ab Leonard. Aretino factæ præmittitur Bessarionis *Epistola ad Paulum* II, *de errore Paschatis*, quæ publicata est in Cat. cit. p. 196 seqq. — Romæ in bibl. Vatic. n. 3194, *De destructione CPol. ad Venetos*. V. Montfauc. *Bibl. biblioth.* p. 103. *D.* — Ibid. p. 124 *B*, in ead. bibliotheca, n. 5356, Epist. *ad ducem Venetorum*. — Ibid. p. 510 *B. C.* Mediolani in bibl. Ambrosiana, Bessar. *de casu CPoleos, ad dominium Venetorum* ; in eumdem Laudes ; Exhortatio ad principes Italiæ contra Turcas : ibid. est Cat. bibliothecæ S. Marci Venetæ. HARL.

(1) Et ideo proœmium libro in nostra editione præmisimus. EDIT.

527 et 589. V. cat. cit. pag. 285 et 309.—Florent. in cod. Laurent. 10, n. 8, plut. 10. V. Bandin. l. c. l, pag. 483. — Monac. in cod. 27. V. Hardt. l. c. a. 1803, part. IV, pag. 9. HARL.

17. Περὶ τοῦ τῆς ἱερᾶς εὐχαριστίας μυστηρίου, καὶ ὡς τοῖς τοῦ Κυρίου ῥήμασι μάλιστα τελειοῦται. *De sancto Eucharistiæ mysterio, et quod per verba Domini maxime fit consecratio*, contra Marcum Ephesium. Græce ms. in bibl. Cæsarea. Incipit: Τοῦ ἱεροῦ τῆς συνάξεως καὶ εὐχαριστίας. Vide Lambecium V, pag. 173 (*a*) Latine prodiit in Bibliothecis Patrum et novissima edit. Lugdunensi tom. XXVI, pag. 787. Quod vero Whartonus, Allatium p. 932, *De consensu* secutus, scripsit Græce et Latine prodiisse cum Liturgiis Patrum, Parisiis 1560, fol. error est (1), nam nec Græce nec Latine ibi habetur Bessarionis scriptum, habetur autem scriptum Marci Ephesii, quod Bessario oppugnavit.

[*Epitome historiarum Appiani Alexandrini et Epitome bibl. hist. Diodori Siculi*, scil. librorum quinque priorum et ab XI ad XV inclusive, Venet, in bibl. Marc. cod. 523. V. Cat. cit. p. 282. HARL.]

[Excerpta ex Herodoto, libris Thucydidis et aliorum, inscripta a Bessarione παρασημειώσεις ἡμέτεραι, λέξεων δηλονότι τινῶν καινοπρεπεστέρων etc. Subjunguntur *Epitome legum Platonis et epitome libror. Hermogenis de formis orationis*, Venet. in cod. Marc. 526. V. Cat. cit. pag. 284 seq. — Quædam, quæ Fabric. inter opp. Bessarionis *Latine* scripta retulit, etiam *Græce* confecta esse, deinceps monstrabimus. HARL.

LATINE SCRIPTA.

18. *Contra calumniatorem Platonis* (Georgium Trapezuntium) libri IV, Venet. apud Aldum 1503 et 1516 fol. Vide infra p. 722, 730. FABR.— Ms. Græca Venetiis in bibl. Marc. codd. 198 et 199. Latina autem in ejusdem bibliothecæ codd. quinque. V. Cat. codd. gr. Marc. pag. 110, et codd. Lat. pag. 110 seq. atque cl. Morell. *ms. Bibl. Gr. et Lat.* tom. I, pag. 120 seq. — Monac. Gr. in cod. Bavar. 80. V. cl. Hardt. in Aretini *Beytrægen*, ann. 1804, part. 5, pag. 4 seq. — Latine sunt multa Bessarionis opera Florent. in bibl. Laurent. codd. 1 (quæ est edit. princeps Rom.) et 2., plut. 54, quæ ex Montfaucon. *Bibl. biblioth.* ms. pag. 341, supra ad n. 2 fin. jam commemoravi. — Editi sunt illi libri primum Bessarionis — *Adversus calumniatorem Platonis libri V*, et *De natura et arte adversus Georg. Trapezuntium liber*, sine nota anni, Romæ autem, ut ex versibus in calce positis apparet, typis Conr. Schweynheim et Arnoldi Pannartz, in ædibus Maximorum. Vid. Angeli Mariæ Card. Quirini lib. *De optimorum scriptorum editt. quæ Romæ primum prodierunt*, etc. pag. 227 seq. edit. Jo. Ge. Schelhornii, Lindav. 1761, 4; atque Schelhorn. in Nota docet ex Epistola ad Marsil. Ficinum (inter Epistolas Mars. Ficini Venetiis ann. 1495, in fol. excusas lib. I, fol. VI; aut in Mars. Ficini Opp. Paris. 1641, tom. I, pag. 602, ubi etiam Ficini Responsio legitur) opus illud ann. 1469 typis esse exscriptum; idem ex eadem Ficini epistola, et ex epist. Philelphi ad Bessarionem, lib. XXXI Epist. Philelphi, Venet. 1502, fol., pag. 214, commonstravit Franc. Xaver. Laire in Specimine typogr. Romanæ, Romæ 1778, 8, pag. 145 seq. Assentitur Audifredus in Catalogo hist.-critico Romanarum edd. sæc. XV, Romæ 1783. 4, pag. 21 seq. Add. Clement. bibl. ad n. 20 citat., pag. 248. Guil. de Bure Cat. bibl. duc. de La Vallière, tom. I, pag. 369 seq. et Ferd. Fossium in Cat. bibl. Magliabech. tom. I, pag. 313 seq., qui copiose disserit et de hac edit. et de ipso Bessarione ejusque controversiis. De quibus etiam agitur a Boivin. in Comm. supra ad n. 11 laudata, et quidem p. 502 seq. vers. ab Heumanno factæ, cujus notam addes, item Schroeckh. *Histor. eccles. Christian.* tom. XXX, pag. 434 sqq. Bruckeri *Hist. crit. philos.* tom. IV, part. I, pag. 41 seq. et 71 seq. HARL.

19. *De natura et arte*, sive an natura et ars consulto agant. Adversus eumdem Trapezuntium. Ad calcem jam dictorum IV librorum. FABR.— Græce Venet. in cod. Marc. 198, ac Gr. et Lat. ibid. in cod. 527 V. cat. cit. pag. 110 et 285, ib. inter codd. *Latin.* (pag. III Catal.) cod. 229. — *Paris.* in bibl. publ. cod. 817 n. 16 Græce. HARL.

20. *Orationes quatuor ad principes Italiæ* de Christianorum clade in Chalcide Eubœæ, periculis Italiæ, post expugnatum Hydruntum, imminentibus: de sedandis discordiis et bello in Turcas decernendo: et persuasio ex Demosthenis *Olynthiaca*. Inter Nic. Reusneri Consultationes atque Orationes turcicas, IV voluminibus, ann. 1596, 4, editas, vol. II, pag. 197, 203 215, 229. FABR. — Ms. Taurini in bibl. Reg. cod. 1165. V. Cat. codd. Latin. etc. Taur. p. 390. seqq. ubi primum edita est ex isto cod. longa Guilielmi Ficheti, Sabaudi, rectoris universitatis Paris. cui Bessario illas miserat orationes, Epistola ad Sabaudiæ duces præmissa, et sequitur Bessarionis ad Fichetum epistola, scripta d. 13 Dec. 1470. — Vindobonæ in cod. Cæs. Bessar. oratio de periculis a Turca imminentibus, et de bello contra Turcas suscipiendo, scripta ann. 1470, item oratio de discordiis sedandis et bello in Turcam decernendo. Vid. Montfauc. Bibl. bi-

(*a*) Sive p. 346 seq. ed. Kollar. cod. 257, n. 5.— Venetiis in cod. Marc. 527. V. Cat. cit. p. 285. — Mediolani, in Bibl. Ambros. V. Montfauc. Bibl. biblioth. ms. p. 510 *C*. — Mosquæ in cod. synod. 594, n. 18. V. Matthæi Notit. codd. Gr. Mosq. p. 252. qui addit, in fine hanc esse notam: Ἐκ τινος βιβλίου τῆ: κυρίας τῆς ψυχοσώσ ρας, et in cod. libro esse aliquot Orationes et Epistolas Demetrii Cydone. —.Oxon. in bibl. Bodl. cod. Barocc. 90. — Ibid. in Collegii novi cod. 135, s. n. 1099 Cat. ms. Angliæ, etc. I, part. II. — in cod. Thom. Gale 121 s. n. 5955, dicti Cat. vol. II. — In cod. Escorial. V, ad n. 11. HARL.

(1) Error est quidem, sed Fabricii ipsius; prodiit, sed Latine tantum, inter Liturgias Patrum, et ea editione usi sumus ad recensionem textus in Bibliotheca Patrum Lugdunensi corruptissime impressi. EDIT.

blioth. pag. 571 D. — Edit. Bessar. *Orationes et Epistolæ ad Guil. Fichetum et alios* ; una cum epistola præfat. Ficheti ad Ludov. XI, regem Francor. ed. princ. in Parisiorum Sorboua (sine anni nota, ann. 1471), 4. V. Guil. Franc. de Bure, *Cat. des livres — de — Gaignat*, tom. I, Par. 1769, 8, pag. 614, n. 2553 ; et in *Bibliograph. Instructive, Bell. Lettres*, tom. II, pag. 316, n. 4125, ubi n. 4126 sequuntur Guil. Ficheti Epistolæ ad Bessarionem et alios, ibid. sine ann. nota, in 4. — In eod. Cat. *bibl. de Gaignat*, tom. I, pag. 392, n. 1511, est versio Italica: *Oratione di Bessarione* —a tutti gli Signori d'Italia ; confortandogli e pigliar guerra contra el Turcho, vulgarizzate per — Lodovicho Carbone, 1471, 4. Add. *Dictionnaire bibliographique, histor. et critique des livres rares*, tom. I, Par. 1790, 8, pag. 129, et Bure Cat. *des livres du duc de la Vallière*, tom. II, pag. 56 seq. in quo citantur Bessar. Orationes de bello Turcis inferendo (Paris. per Ulric. Gering. etc. 1471, 4). In fine addita Bessar. vers. Lat. Demosthenis Orat. pro ferenda ope Olynthiis. etc. — Eæd. oratt. Romæ in ædibus Franc. Priscianensis 1545, 4 (*a*) V. Clément. *Bibliothèque histor. et critique*. tom. III, pag. 251 seq. ubi in not. plures laudantur de hoc libro ipsoque Bessarione ; memorantur quoque edd. Noriberg. 1593, 8, Lips. 1595, 8, et Isleb. 1603. — Ibid. pag. 248 seqq. recensentur edd. Romana et Aldinæ libror. in calumniat. Platonis. HARL.

21. *Declaratio aliquorum, quæ in oratione dogmatica* (supra n. 2) *continentur*, quæ [Græcis notissima, Latinis ignota sunt. Incipit: *Notandum primo*. Apud Labbeum, t. XIII *Concil.* pag. 455, et Harduin. tom. IX, pag. 374 [v. ad nr. 1].

22. *De processione Spiritus S. ad Paulum II pontificem*. Et ad eumdem *De errore paschatis*. MS. Venetiis in bibl. S. Marci. FABR. Fabric cum aliis, qui putent, opusc. peculiare de process. Spir. S. a Bessar. ad Paulum II pontif. scriptum esse, et in bibl. Veneta Marc. asservari, errare, Theupol. docet in Lat. et Ital. Marci bibl. codicum ms. pag. 75, cum tantum sit *Proœmium* in libell. de process. Spir. S. (1) ad Paulum II.— Ideo l. c. ex codd. Marc. Lat. 133 et duobus seqq. qui multa continent Bessarionis scripta, Proœmium illud evulgatum est. HARL.

23. *Epistola ad Christophorum Morum, Venetorum principem*, data a. 1469, qua bibliothecam suam legat ædi S. Marci (*b*). Exstat ad calcem Philobyblii Richardi Anguavillæ de Buri, episcopi Dunelmensis, cum epistolarum philologicarum centuria, editi ex bibliotheca Goldasti, Francof. 1610, 8, et cum Herm. Conringii Præfatione, Lipsiæ 1674, 8. Eadem Bessarionis epistola primo loco legitur inter epistolas principum collectas ab Hieron. Ruscelli, et ex Italico Gallice factas per E. Belleforestum. Ejusdem argument litteræ Bessarionis ad senatum Venetum exstant apud Petrum Justinianum *Hist. Venetæ* libro VIII. De bibliotheca Bessarionis, quæ Venetiis etiamnum asservatur, vide *Iter Italicum* Mabillonii p. 33, et Montfauconi *Diarium Italicum* p. 41 seq. [et Bibl. biblioth. ms. pag. 467, ubi edita est Bessar. epistola, add. supra ad init. hujus §. HARL.] Indicem librorum utraque lingua, qui omnes ferme manu exarati sunt, dedit J. Philippus Thomasinus in catalogo mss. bibl. Venetiarum, edito Utini 1650, 4, pag. 35-55, longe perfectiorem quam exhibuerant Possevinus in *Apparatu*, et Gregorius Sozomenus. Numerus voluminum 980. Confer Lambecium III, pag. 380, 381. FABR. s. pag. 165 ; Kollar. cum hujus not. — In cod. Bodlei. 172 sive n. 2955, Cat. Angliæ etc. vol. I, et in vol. II, n. 2341, inter codd. Vossianos. — Catalog. codd. et Latin. et Græcor. in illa biblioth. Veneta asservatorum, moderatore Laur. Theupolo, jussu senatus edit. Venet. 1741, II vol. fol. ubivis fere in hac Bibl. Gr. laudavimus. Utrumque volumen in fronte ornat Bessarionis card. graphica effigies ex pereleganti pictura, quæ exstat Venetiis in schola S. Mariæ Charitatis. HARL.

24. *In illud* Joannis XXI, 23 : *Si eum volo manere*, contra Trapezuntium. Hoc scriptum etiam Græce, perinde ut liber *De natura et arte*, exstat ms. [Venetiis in bibl. S. Marci inter Bessarionis libros.] in cod. 527. V. Cat. codd. Gr. pag. 285. Vide Thomasini catalogum p. 33. FABR. Sidonii, [Viennensis episc. ad Veranium dialogi II. — *Bessarionis CPolit. patriarchæ disceptatio de ea parte Evangelii : Si eum volo manere*, edidit Jo. Alex. Brassicanus. Hagenov. 1532, 4. Vid. Cat. biblioth. J. Petri de Ludewig, part. I, pag. 187 seq., in primis Baumgart. *Nachricht. von merkwürd. Büchern*, tom. X, pag. 117 seqq.

LATINE VERSA E GRÆCO.

[Bessar. Latina versio orationis Basilii M. in illud: *Attende tibi ipsi*. Venet., in cod. Marc. 260 ; præit ep.

(*a*) Maittaire in Ann. typogr. V, part. I, pag. 133 in ind. a. 1544 illam ed. prodisse tradit ; sed a. 1543 notatur etiam in cat. bibl. Pinell. tom. II, pag. 190, n. 3634, item in I. Jac. Baueri bibl. libror. rariorum, etc., part. I, pag. 76. Noriberg. 1770, 8.

(*b*) *Paris.* in bibl. publ. cod. 3064, n. 2. — Sec. cat. Lat. bibl. Marc. *Venet.* p. 201, exstat in cod. 496 Bessar. epistola data Bononiæ d. 12 Jul. 1455, ad Franciscum Foscari, Venetorum ducem, qua de urbis CPoleos expugnatione conqueritur, et ad res Italiæ componendas bellumque barbaris inferendum hortatur. — Ibid. in cod. 491 versioni Lat. Xenophontis. Œconomicorum libri I ab Leonard. Aretino factæ præmittitur Bessarionis *Epistola ad Paulum* II, *de errore Paschatis*, quæ publicata est in Cat. cit. p. 196 seqq. — Romæ in bibl. Vatic. n. 3194, *De destructione CPol. ad Venetos*. V. Montfauc. *Bibl. biblioth.* p. 105. *D.* — Ibid. p. 124 *B.* in eod. bibliotheca, n. 5556, Epist. *ad ducem Venetorum*. — Ibid. p. 510 *B. C.* Mediolani in bibl. Ambrosiana, Bessar. *de casu CPoleos, ad dominium Venetorum* ; in eumdem Laudes ; Exhortatio ad principes Italiæ contra Turcas : ibid. est Cat. bibliothecæ S. Marci Venetæ. HARL.

(1) Et ideo proœmium libro in nostra editione præmisimus. EDIT.

nuncupatoria Bessar. ad regem Castellæ. V. Cat. codd. Gr. Marc. pag. 129. De versione Orat. Demosthen. v. ad n. 2. — Bessar. *Epistola* ad Eugenium IV pontif., præmissa versioni Basilii M. ad Amphilochium, a Georgio Trapezuntio factæ. Venet. cod. lat. bibl. Marc. 45. V. Cat. codd. Latinorum pag. 23. Diodori Siculi Epistolas e Græco Latine vertisse dicitur. V. *Thesaur. epistol. Lacrozian.* tom. I, pag. 297. HARL.

25. *Libri quatuor Xenophontis de dictis et factis Socratis*, ad Julianum episcopum cardinalem Tusculanum. In variis Xenophontis editionibus, et separatim Lovanii 1535, 4.

26. *Aristotelis Metaphysicorum libri XIV* cum Bessarionis versione exstant in variis Philosophi editionibus, etiam in tomo postremo editionis eximiæ Aristotelis Græco-Latinæ Duvallianæ [it. huius et seq. versiones in edit. oper. in calumn. Platonis, Romæ 1510 F]. Prodiit quoque hæc interpretatio Parisiis 1516, fol. apud H. Stephanum avum et ad calcem librorum contra calumniatorem Platonis. FABRIC. Venet. in bibl. Marc. cod. 490. Præit. Bessar. Epistola s. Præfatio, publici juris facta in Cat. codd. Lat. bibl. Marc. pag. 193 seq. et conf. cl. Morell. in bibl. Gr. et Lat. tom. I, pag. 127, ac supra vol. III, pag. 255 sqq. et 305, atque 357. — Cæsenæ in bibl. Malatestia. V. Franc. Ant. Zachariæ *Iter litterar. per Italiam*, Venet. 1762, cap. 4, pag. 93. HARL.

27. *Theophrasti* (1) *Metaphysica*, Aristotelis Metaphysicis plerumque solita subjungi, ut dixi lib. III, cap. 9. §. 14 [cap. 7, vol. III, pag. 444, nov. ed.].

28. *Correctio interpretationis librorum Platonis* De legibus *a Georgio Trapezuntio compositæ*. Ad calcem librorum adversus calumniatorem. FABR. Platonis Venet. in bibl. Marc. 229 et 230. V. Cat. codd. Latin. Marc. pag. 111. — De edit. Lucii Apuleii opp. etc. Romæ, in domo Petri de Maximo 1469, fol. et Præfat. J. Andreæ, in qua Bessar. summis laudibus extollitur. V. de Bure *Bibliogr. instructive belles lettr.* tom. II, pag. 18 seqq. et Cardin. Quirin. lib. *De optimorum scriptorum editionibus, quæ Romæ primum prodierunt*, etc. ed. I. Ge. Schelhorn, pag. 209 seqq. — Differunt a cardin. Bessarione Bessario Asceta, v. supra, vol. X, pag. 136, et, nisi idem sit, Bessar. eremita Ægyptius, cujus laudes anonymus persecutus est, Gr. Venet, in bibl. Marc. cod. 533 fin. ac Lat. interprete Nic. Perotto, ibid. in cod. Lat. 133. V. Cat. cod. Gr. Marc. pag. 288, et codd. Lat. p. 78. — Bessar. monachus, ad quem Epistolæ missæ exstant Romæ in bibl. Vaticana, n. 5356. V. Montfauc., *Bibl. biblioth.* ms. p. 125 *B*. — Bessar. hieromonachus. V. Procop. infra, vol. XI, pag. 781 vet. ed. Ejus iambi in mortem Theodoræ, Paris. B. V. Montfauc. l. c. pag. 1031. *A*. HARL.

(1) Hanc idiographam et lectu dignissimam præmisit notam immortalis ille Bessarion codici S. Marci Venet. 274, in quo Theophrasti Historia plantarum: Βησσαρίων, Ἕλλην τῷ γένει, τῇ δ' ἀξίᾳ, τῆς Ῥωμαίων καθολικῆς Ἐκκλησίας καρδήναλις.

Τὸ παρὸν περὶ φυτῶν βιβλίον εὑρηται μὲν ἐν ἀδύτοις· οὐ γὰρ πολλοῖς ὁμοίοις ἐστὶν ἐντυχών· ἀδέσποτον δέ γε καὶ ἀνεπίγραφον. Οἴονται δέ τινες αὐτὸ Θεοφράστου εἶναι· ἔοικε μέντοι τῷ Ἀριστοτελικῷ χαρακτῆρι, καὶ πολλὴν πρὸς τὰ ἐκείνου ἐν ἅπασιν ὁμοιότητα σώζει. Οὐ διὰ τοῦτο δὲ ὅμως ἀπογνωστέον αὐτὸ Θεοφράστου εἶναι· τὸ μὲν, ὅτι περὶ πάντων ὧν Ἀριστοτέλης καὶ αὐτὸς Θεόφραστος συνεγράψατο, οὗτως ἐν πᾶσιν ἀπομαξάμενος τὸν διδάσκαλον, καὶ τοσαύτην σχὼν ὁμοιότητα πρὸς ἐκεῖνον, ὅσην πρὸς πατέρα υἱὸς γνήσιος· ὥστε μὴ εἶναι διακρίνειν μεταξὺ τῶν ἑκατέρου συγγραμμάτων, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν αὐτοῦ Θεοφράστου χρήσεών τε καὶ τεμαχίων τινῶν, ἃ ἐνίοτε οἱ τὸν Ἀριστοτέλην ἐπεξηγούμενοι, εἰς μαρτυρίαν οὗ βούλονται, παράγουσιν. Τὸ δὲ καὶ ὅτι ἕτερον περὶ φυτῶν σύγγραμμα, εἰς τρία βιβλία διῃρημένον, φέρεται κοινῶς παρὰ πᾶσιν Ἕλλησιν ἅμα καὶ Λατίνοις εὑρισκόμενον, τῷ Ἀριστοτέλους ἐπιγεγραμμένον ὀνόματι. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ τοὺς Λατίνους, περὶ πλείστου καὶ τοῦ παντὸς Ἀριστοτέλην τε καὶ τὰ ἐκείνου, ὡς τὸ εἰκὸς, ποιουμένους συγγράμματα, πάντα τὰ παρ' ἡμῖν τὰ νῦν εὑρισκόμενα Ἀριστοτέλους, ἔχειν, ἄνευ τοῦ παρόντος περὶ φυτῶν βιβλίου, μέγα τεκμήριον τοῦ Θεόφραστον δεῖν ἐπιγράφεσθαι τῷ παρόντι βιβλίῳ πατέρα. Ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,α υ μ ε', ἀπὸ δὲ κτίσεως κόσμου, ,ς φ ν γ'.

Idem eruditissimus cardinalis ibidem paulo infra: Ἰστέον, ὡς ἐπιόντες τὸ περὶ τῶν ἐν ταῖς τροφαῖς δυνάμεων Γαληνοῦ, εὑρομεν αὐτὸν ἐν κεφαλαίῳ ὀγδόῳ περὶ τιφῶν καὶ ὀλύρων καὶ ζειῶν ἐπιγραφομένῳ, μεμνημένον χρήσεώς τινος καὶ μαρτυρίας ἐκ τοῦ ἑβδόμου περὶ φυτῶν Θεοφράστου, ἣ καὶ ἐστὶν ἐκκειμένη κατὰ ῥῆμα, ἐνταῦθα ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ, ὡς καὶ παρ' ἡμῶν σεσημείωται. Ὅθεν ἐστὶν ἀποφήνασθαι θαῤῥοῦντως, Θεοφράστου τὸ παρὸν περὶ φυτῶν σύνταγμα εἶναι. Τοῦ δὲ τὸν μὲν Γαληνὸν ἐν ζ' φάναι βιβλίῳ εὑρίσκεσθαι, ἐνταῦθα δὲ ἐν ὀγδόῳ, τὴν χρῆσιν ἐκείνην κεῖσθαι, τὴν τοῦ γραφέως ἡμαρτημένην αἰτιατέον διαίρεσιν. Ἔχει δὲ ἡ λέξις οὕτως, ἣν Γαληνὸς ἐν τῷ η' τοῦ προειρημένου βιβλίου κεφαλαίῳ εἰς ἔνδειξιν οὗ βούλεται, παράγει· « τῶν δὲ ὁμοίων κριθῶν καὶ ὁμοίων πυρῶν, οἷον ζειᾶς, τίφης, ὀλύρης, βρώμου, αἰγίλωπος, ἰσχυρότατον καὶ μάλιστα κάρπιζόμενον, ἡ ζειά· καὶ βαθύριζον, καὶ πολυρίζον, καὶ πολυκάλαμον, καὶ παχυκάλαμον. Ὁ δὲ καρπὸς κουφότατος, καὶ προσφιλὴς πᾶσι τοῖς ζώοις, καὶ πᾶσιν ἐφεξῆς. Ἡ δὲ τίφη πάντων κουφοτάτη· καὶ γὰρ μονοκάλαμον, καὶ λεπτοκάλαμον· διὸ καὶ χώραν ζητοῖ λεπτὴν, οὐχ ὥσπερ ἡ ζειὰ λιπαρὰν καὶ ἀγαθήν. » Τούτων μὲν οὖν ὡς τοῦ Θεοφράστου μέμνηται Γαληνός· ταῦτα δὲ κατὰ ῥῆμα ἔκκειται οὗπερ εἰρήκαμεν. Ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,α υ μ ς'.

Θεοφράστου φιλοσόφου περὶ φυτῶν ἱστορίας καὶ γενέσεως.

Κτῆμα Βησσαρίωνος καρδηνάλεως τοῦ τῶν Τούσκλων.

Liber B. Cardinalis Tusculani.

π .

T (id est, τόπος) ογ'.

Locus 73, id est, pluteus bibliothecæ Bessarionis, in quo servabatur hic codex.

BESSARIONIS

EPISCOPI TUSCULANI, S. R. E. CARDINALIS

OPERA

—

DE MARCI EPHESII CAPITIBUS SYLLOGISTICIS EORUMQUE REFUTATIONE GEORGIO SCHOLARIO ET BESSARIONE AUCTORIBUS

MONITUM.

I. Marci Eugenici, cujus ex historia concilii Florentini satis notum est nomen, cujusque innumera fere recensentur polemica contra Latinos scripta (1), *syllogistica capita* non uno titulo reliquis ejusdem libris sunt præstantiora, et in primis, ad theologicam de Spiritus sancti processione concertationem quod attinet, multo locupletiora (2). Ea variis in codicibus exstant, modo cum responsionibus Scholarii et Bessarionis conjuncta eisque præmissa, modo seorsim una cum aliis ejusdem tractatibus. Non uno autem ordine ac numero occurrunt in diversis manuscriptis; et satis videtur probabile, hos syllogismos bis editos fuisse, adeo ut auctor vel alius quispiam nonnulla posterius addidisse, alia vero vel omisisse vel immutasse videatur. Sane in responsionibus suis Scholarius atque Bessarion numeris suis syllogismos indicant, quibus eos præ manibus habuere (3), et tamen in codicibus, ubi seorsim leguntur, discrimen apparet. Exstant, ut de codice Parisiensi Regio 1218 sæc. XV (n. 26) et 1286 sæc. XVI (n. 1) mihi non visis (4) taceam, in cod. Marciano 105, class. II (sign. LXXXVIII, 6) sæc. XV, 8, fol. 51 seqq., non tamen integra, et multo plenius in codice Monacensi 256, sæc. XV, chart. 4, f. 290-303 b, ubi 37 capita numerantur. Hoc nos potissimum codice quoad Marci textum usi sumus (5). Ubi vero una cum refutationibus reperiuntur, ibi communiter 38 capita apparent. Generatim in his eadem fere argumenta variis sub formis in scenam prodeunt, ac quæ alii jamdudum unionis adversarii protulerant, ea hic dextere in unum collecta fuere, ita ut fucum facere facile possent Græcis suis jam opinionibus occupatis, licet ea omnia argumenta contra Spiritus sancti e Filio processionem speciosiora quam solidiora forent.

II. Hos de processione Spiritus sancti syllogismos adversus Latinos, quos nunc edimus, confutare aggressus est Georgius Scholarius, qui revera, ut testantur codices, ex his 17 propriis responsionibus est prosecutus, non tamen opus perfecit; quare reliqua capita refellenda

(1) Vide Le Quien Orientis Christ. t. I, p. 692. Fabric. Biblioth. Gr., t. XI, p. 670, ed. Harles.

(2) Commemorat ea capita Hefele de unione Græcæ Ecclesiæ articulo III (*Tuebinger theologische Quartalschrift*, a. 1848, fasc. II, p. 190).

(3) Vide e. gr. infra Scholarium ad Marci cap. 15, ubi ad c. 8 et 10 respicit et manifeste ostendit, eo sibi ordine ad manus venisse Ephesii argumenta, quem codices isti exhibent.

(4) Vide catalog. mss. ed. Paris 1740, I, p. 257. Cf. et p. 274.

(5) Subjicimus tabulam comparativam, quæ ostendat, quo loco apud hos duos Marci adversarios capita in hoc codice una serie prolata reperiantur.

Cod. Monac. 256, cap.	1	est	Bessar.	c.	1.
» » »	2	»	Scholar.	c.	8.
» » »	3 4	»	»	c.	9-10.
» » »	5	»	»	c.	15.
» » »	6-9	sunt	»	c.	11-14.
» » »	10	est	»	c.	17.
» » »	11	»	»	c.	5.
» » »	12	deest in refutationibus.			
» » »	13	est	Scholar.	c.	6.
» » »	14	»	»	c.	7.
» » »	15	»	»	c.	2.
» » »	16	»	»	c.	4.
» » »	17	»	»	c.	16.
» » »	18	»	»	c.	3.
» » »	19	»	»	c.	1.
» » »	20-37	sunt	Bessar.	c.	2-19.
			Bessar.	c.	20-21.

Bessario cardinalis suscepit rogante Gregorio III Constantinopolitano patriarcha. Verum de Georgio Scholario magna omnino lis est. Duplicem enim Georgium Scholarium, Gennadium utrumque dictum, post Matthæum Caryophylum (6) et Leonem Allatium (7) plures eruditi (8) statuerunt, alterum unioni deditum, alterum ejusdem infensissimum hostem. Fr. Spanhemius unum tantum admisit, eumque semper unioni refragantem, librosque unioni faventes falso eidem ascriptos censuit. Eusebius Renaudotius (9) hac in re non valde discordans a Richardo Simon (10) pariter unum duntaxat agnoscit Georgium Scholarium, qui primo Florentina decreta promoverit, postmodum vero ea rejecerit, quique monachus factus assumpto Gennadii nomine post captam Byzantinam urbem patriarchalem sedem ascenderit. Huic deinde sententiæ plurimi eruditi tum catholici tum acatholici (11) suffragati sunt, eaque longe probabilior communi calculo est judicata, licet nonnulla adhuc in Gennadii hujus historia gravissimis tenebris offusa manserint. Id tamen plerique animadverterunt, illum etiam in oppugnandis Latinis magis ad horum doctrinam accessisse, quam ullum e Græcis schismaticis, qui calamum in Occidentales strinxere (12). Hanc dirimere litem nostrum in præsentia non est. Id tamen certum est, optimæ notæ codices concorditer sub Georgii Scholarii nomine exhibere septemdecim argumentorum Marci refutationem, quorum quatuor nos ipsimet perlustravimus, videlicet Vaticanum 1428, f. 128 b,— 175 b, Marcianum 579 (13), Laurentianum XIV, n. 14 plut. x (14) et Monacensem f. 180 a — 222 a. Etiam in codice collegii Græci, quod Romæ est, cum inscriptione teste Allatio (15) nostrum legebatur opus, quæ Scholario illud attribuit, quem tamen, quod alibi non occurrit, Gennadium patriarcham esse dicit (16). Præterea J. Plusiadenus Bessarioni conjunctissimus in nota operi apposita Georgium Scholarium rogante Gregorio tum adhuc protosyncello refutationem eam exarasse testatur (17). Hinc iis minime suffragamur, qui hanc refutationem non alicui Georgio Scholario, sed Gregorio Melisseno, postea patriarchæ, ascribendam censuerunt (18). Vetat, ne ita statuamus, codicum auctoritas, vetat deinde Plusiadeni testimonium, vetat demum operum ipsorum adinvicem comparatio. Et re sane vera Gregorius magna cum reverentia et perhonorifice cum Marco agit, dum e contra noster refutationum auctor acerbe in eum invehitur; ille nunquam fere dialecticam in subsidium vocat, hic ea vel maxime utitur; ille Patrum duntaxat effatis pugnat, hic pauca admodum et raro eorum profert testimonia. Ergo non Gregorius patriarcha, sed aliquis Scholarius harum refutationum auctor est. Porro si unus tantum Scholarius admittitur, mirum quidem videri potest, hominem adeo arcte Marco Ephesio post concilium Florentinum conjunctum acerbe adeo cum exagitare potuisse; sed neque id valde movere debet, cum ex Marci ad eumdem epistola constet, eaque post synodum scripta (19), Scholarium ad Latinorum partes transiisse animumque mutasse, quo tempore sane etiam occurrere ejusdem Ephesii argumentis potuit; imo ex tota pugnandi ratione Scholarii nostri, quæ non eadem est ac reliquorum, qui unionem vindicarunt, argumenta pro identitate cum eo Scholario, qui tres ad commendandam unionem in synodo orationes (20) habuerit et postea mona-

(6) Observat. ad Orat. Georg. Scholar. Labbe, *Conc.* t. XIII, p. 542 seq.

(7) Allat. De consens. l. III, c. 2, n. 1 seq. p. 959-966; contra Creyghton., p. 93-118.

(8) Sic et Joan. Chr. Amadutius in Præfat. ad Henricum cardinalem Eboracensem ducem, ante Stephanopuli editionem Opp. Demetrii Pepani. Romæ, 1781, t. I, p. XXV, XXX.

(9) Dissert. ad Gennad. homil. de Sacram. Eucharist. Paris, 1709.

(10) *De la croyance de l'Eglise Orientale*, et *Critique de la bibliothèque des auteurs ecclés. de M. Dupin*, t. I, p. 438.

(11) Cuper in Actis SS., t. I Aug. p. 196, n. 1189. Le Quien, Dissert. I in Joan. Damascen. §§ 59-61, p. XXXV-XXXVII, et Orientis Christ., t. I, p. 314. Hefele l. c. (Quartalschrift 1847. fasc. II, p. 239, n. 4). Fabric. Biol. Gr. t. XI, p. 349 seq.; t. XII, p. 104.

(12) Le Quien, Or. Christ., t. I, p. 313.

(13) Morelli catalog., p. 309.

(14) Bandinii catal., p. 483.

(15) Allat. c. Creyghton., p. 123.

(16) Inscriptio est : Συλλογισμοὶ κυροῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου κατὰ Λατίνων, καὶ ἀπολογία κυροῦ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰ αὐτά.

(17) Nota legitur apud Allatium l. c. p. 124, et in Monac. cod. 27, f. 222 b : Ταῦτα τὰ κεφάλαια ἀντεῖπεν ὁ σοφώτατος κύριος (*al.* κύρις) Γεώργιος ὁ Σχολάριος ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, αἰτήσει τοῦ μακαρίου Γρηγορίου τοῦ πατριάρχου, ὄντος αὐτοῦ ἔτι μεγάλου πρωτοσυγκέλλου · ὑπελείφθησαν δὲ καὶ ἄλλα, ἃ οὐκ ἔφθασεν ἐπεξεργάσασθαι.

(18) Amadutius l. c. p. XXIX nota 10. Hefele Dissert. cit. art. III. (Tuebinger theologische Quartalschrift, 1848 fasc. II, p. 190, 197, 199.)

(19) Exstat ea epistola apud Allat. l. c. p. 83 seq., et apud nos accuratius in Marco Ephesio.

(20) Hard., t. IX, p. 459 500. Mansi, t. XXXI, p. 1065 seq.

chus factus sub Gennadii nomine patriarcha renuntiatus fuerit (21), trahere quis fortasse non incongrue poterit. Antequam Gregorius Constantinopolitanæ Ecclesiæ regimen susciperet, adeoque ante annum 1445, refutationes nostræ exaratæ sunt, quo tempore bene adhuc unioni addictus esse potuit Scholarius, qui postea totus Ephesii partes sectatus sempiternum Latinorum dogmati odium juravit (22). Ex eo quoque, quod in hujus refutationis continuatione Bessarion ne ullum quidem verbum habet de labore Scholarii, indicium sumi poterit, ejus nomen tunc Græcis cum Romana Ecclesia unitis invisum et infaustum ob apostasiam fuisse. Si autem vera dicit scriptor codicis ab Allatio citati, qui ait, *morte* prohibitum fuisse Scholarium, quominus refutationem triginta septem vel octo capitum absolveret (23), tunc sane duo Scholarii admittendi, cum unus certe adhuc vixerit, quando Gregorio III Romæ rogante Bessarion reliqua capita refutanda suscepit (24). Sed an vera hæc adnotatio dicat, quam Caryophylus (25) sequitur, dubiis adhuc subjacet.

III. Cum, uti diximus, Scholarius imperfectam reliquisset confutationem Marci Eugenici, sive quod mutata sententia in adversas partes transierit, sive quod morte præventus fuerit, alius postea in arenam descendit strenuus pugil ad cœptum opus absolvendum. « Nemini non notus est, ait doctissimus Le Quien (26), Bessarion metropolita Nicææ, genere et patria Trapezuntius (27), qui ad Nicænam sedem provectus est anno circiter 1436 post exactos in monasterio viginti annos. In Italiam venit ad synodum, quæ anno 1438 orientalis Ecclesiæ cum occidentali conciliandæ gratia cogebatur, quæque Ferrariæ primum, deinde Florentiæ habita est. Post multas concertationes, in quibus suorum causam egerat, unionem tandem Ecclesiarum pro virili sua promovit... Constantinopolim reversus fovendæ unioni, quæ Florentiæ sancita erat, operam dedit, quin regiæ hujus urbis patriarcha renuntiatus fuit (28); sed gentiles suos minime sibi faventes sentiens, honori cedens, in Italiam rediit, ubi ab Eugenio papa IV inter Romanæ Ecclesiæ cardinales est cooptatus (29). A Nicolao V Tusculanus episcopus factus Bononiensem legationem obiit. Paulo II defuncto, præpostera domestici cujusdam sui erga ipsum cura et sollicitudine, pontificatu summo excidit, ad quem omnium cardinalium votis assumebatur. Legatus ad Francorum regem missus id munus infeliciter gessit, brevique subinde anno 1472 Venetiis (30) ætatis suæ 77 decessit. Vir fuit pereruditus, Platonicæ philosophiæ plus æquo studiosus (31), cujus idcirco memoriæ schismatici nullis non injuriis detrahunt. » Accuratius vero, quantum accepimus (neque enim is liber ad nostras manus pervenit), ab Aloysio Bandinio (32) Bessarionis vita pertractata fuit.

IV. Inter plurima ea scripta, quibus dogma de Spiritus sancti ex Patre Filioque processione propugnavit (33), non ultimum locum sibi vindicat responsio ad illa ex Marci

(21) Vide not. 16. De hoc Gennadio vide Historiam patriarchicam ab a. 1454-1578 a M. Crusio translatam ed. Bonn. 1849, p. 78-94. Hist. politicam, p. 31, 52. Cuper l. c. p. 196-197, n. 1181 seq.

(22) Vide Scholar. ep. ad cives suos ecclesiasticos et sæculares, apud Fabricium, l. c. p. 367, 356, et ejus Responsum ad ultima Marci verba apud Renaudotium op. cit.

(23) Allat. l. c. p. 124 : Ἀπολογία οὐ τοῦ Σχολαρίου· ἐκεῖνον γὰρ φθάσας ὁ θάνατος τὸ κοινὸν χρέος καὶ μὴ εἰπών, ἄλλος ἀντ' ἐκείνου ἀπολογεῖται.

(24) Gennadium II, antea Scholarium, qui anno 1452 ut monachus fortiter unionis renovationi restiterat et post expugnatam a Turcis Constantinopolim a. 1453 ad patriarchatum promotus est, per quinquennium et aliquot menses thronum tenuisse et postea abdicato præsulatu in monasterio Joannis Baptistæ degisse communiter traditur. Vide textus nota 21 citatos. Hinc non ante Gregorii III obitum (1459) ejus mors statui potest.

(25) Vide ejus verba apud Allatium l. c. Cf. ib. p. 125, 162.

(26) Orientis Christiani tomo I, p 653.

(27) Natus anno 1396 vel 1395 Cf. Bernhardy *Grundriss der griech. Litteratur* 1852, t. I, p. 631, 632.

(28) Phranzæ Chronicon, l. II, c. 17, id asserit, ab aliis tamen non sine gravibus rationum momentis negatur.

(29) Sed jam ante hunc reditum, nimirum die 18 Dec. 1439, Florentiæ cardinalis creatus est. Raynaldus ad a. 1439, n. 41. Titulum habuit SS. duodecim apostolorum.

(30) Plerique tamen Ravennæ die 18 Nov. 1472, eum diem supremum obiisse tradunt.

(31) Sed Aristotelicam non minus philosophiam calluisse Bessarionem vel hoc ipsum quod nunc edimus opus patefacit, sicut et ejusdem ad dicta Plethonis in Aristotelem (Cod. Monac. 27, f. 84 b. 85 a.), breve scriptum aliaque plura, quæ recenset Fabricius, l. c. p. 424 seq., generatim Bessarionis libri dispersi variis in locis reperiuntur. Epistola ad Theodorum exstat in Monac. cod. 27, f. 82 84 ; ejus responsio ad Andronicum data Viterbii 5 Junii 1462, e. epistola data ibidem 19 Maii 1462 in Cod. Escorial. Φ, III, 15, n. 231, sæc. 15 (vide E. Miller catal. ed. Paris., 1848, p. 177, 178), opus de Eucharistia in cod. Marc. 527, f. 116 seq.

(32) Comment. de vita et rebus Bessarionis cardinalis Nicæni, Romæ 1777.

(33) Hæc vero potiora eorumdem sunt :

1. Oratio dogmatica de unione, 10 capita, Hard.

Eugenici syllogisticis capitibus, quæ a Scholario non refutata fuerant. Id laboris, uti jam dictum est, suscepit Gregorii III patriarchæ, jam Romæ degentis, precibus commotus. Quod Joannes Plusiadenus et codices supra jam recensiti aperte testantur (34). Neque tamen uno eodemque tempore cuncta pertractavit: verum prius ad primum caput, quod omnium gravissimum censebat, respondit, et pro cæteris dissolvendis canones quosdam generales statuit; verum cum Gregorius his non contentus etiam reliqua argumenta, ne uti inenodabilia relicta esse pluribus viderentur, eodem modo refutari flagitaret, postea et hæc singula pertractavit opusque totum absolvit. Id non solum in codicibus adnotatur (35), verum etiam in opere ipso videre est. Nam in præfatione ad capitis primi solutionem diserte ait, se reliqua argumenta utpote omnino minoris momenti prætermittere, eaque facile quemvis solvere posse, qui ob oculos habeat quæ in præsentia sit disputaturus. Deinde post verba illa καὶ παῤῥησιάζεσθαι τὴν ἀλήθειαν, ut suo loco infra notatur, in fine prolixi ad hoc cap. 1 responsi, nova sane tractatio verbis illis Ἀλλ' ἡμεῖς μὲν incipitur et clare testatur, se ad primum argumentum dicta sufficientia plane existimasse, velle tamen obedire Gregorio reliquorum sophismatum confutationem flagitanti. Unde veluti in duas partes Bessarionis dissertatio apologetica dividitur, quarum prior primum dissolvit argumentum et canones quosdam generales constituit, posterior vero reliqua viginti argumenta minus fuso calamo perstringit. Quod ad tempus spectat, quo hæc Bessarion conscripsit, necessario intra annos 1445 et 1459 id collocandum est, cum Gregorius, qui a. 1459 vita functus est, jam fuerit patriarcha. Scripta sunt post epistolam ad Alexium Lascarin (36), et pleraque alia ejusdem argumenti opera (37).

V. Confutatio hæc 21 capitum syllogisticorum in variis codicibus manuscriptis reperitur (38). Exstat in Vaticano 1428, f. 176 a — 210 a, in Marciano 527, n. 2, f. 58—92, in Monacensi 27, f. 224 a — 255 b, et in Laurentiano cod. 14, n. 14, plut. x. Ex Monacensi eam descripsimus et, quandiu licuit, magna ex parte nostrum apographum cum Marciano codice, quoad initium etiam cum Vaticano, contulimus.

VI. Appendicis adinstar hic adjecimus nonnulla breviora Marci Ephesii scri-

Conc., t. IX, p. 319 seq. Monac. 27, f. 1-27. Marcian. 527 (XCII. 6). f. 17-44.

2. Orat. ad concil. Flor. Hard. Conc., t. IX, Mon. 27, f. 75-79.

3. Epistola ad Alexium Lascarim Philanthr., dicta Antidotus Hard. l. c. p. 1045 seq. et apud Arcud. Mon. 27, f. 27-56.

4. Apologia adversus G. Palamam pro Joan. Vecci Epigraphis ed. ab Arcudio, in Mon. 27, f. 57 72. Marcian. cit. f. 1-16. Vatic. 1428, f. 279-295.

5. Responsio ad quatuor argumenta Maximi Planudæ ed. Arcud. Mon. 27, f. 72 74. Marcian. cit. f. 54.

6. Epistola catholica sive encyclica ad Græcos sedi Constantinopolitanæ subjectos. — Ed. Arcud.

(34) Post verba nota 17 allata ita pergit: Γενόμενος οὖν ὁ μακαρίτης πατριάρχης ἐν Ῥώμῃ, ἠξίωσε τὸν σοφώτατον καρδινάλιν τὸν Νικαίας (sic cum Mon. 27, f. 222, b legendum, non cum Allatio πατριάρχην τὸν Νικαίας), ὅπως τὰ ἐπίλοιπα (al. τἀπίλοιπα) ἀπολογηθῇ οὗτος τοῦ Ἐφέσου κεφάλαια, μή πως, φησὶν, εὑρεθώσιν ἀνεξέταστα, καὶ δόξῃ τοῖς ἀπλουστέροις, ὅτι κατελείφθησαν ὡς ἀναντίῤῥητα· ἐκινεύσας δὲ τῇ αὐτοῦ αἰτήσει ἀπεσκοράκισεν αὐτὰ ὀλίγοις ἀρκεθεὶς λόγοις. « Cum vero beatæ memoriæ patriarcha Romam pervenisset, rogavit sapientissimum cardinalem Nicænum, ut ad relicta absque responsione Ephesii capita responderet, ne (ut aiebat), si indiscussa reperta fuerint, simpliciores imaginarentur, ea relicta sic esse, quia illis contradicere nemo potuerit. Annuit et exoranti Bessario brevibusque contentus sermonibus ea profligavit. »

(35) Mon. 27, f. 2 a, in indice capitum: Ἕτερα κεφάλαια τοῦ αὐτοῦ Ἐφέσου, ἃ οὐκ ἐρρθασεν ἀπολογηθῆναι ὁ Σχολάριος, καὶ ἀπεκρίθη ταῦτα ὁ κύριός μου Νικαίας αἰτήσει καὶ παρακλήσει τοῦ μακαρίτου Γρηγορίου τοῦ πατριάρχου, γενομένου ἐν Ῥώμῃ· ἐν τῷ πρώτῳ δὲ κεφαλαίῳ ἕνα γενναῖον καὶ θαυμαστὸν λόγον ἐποιήσατο, ἐν ᾧ καὶ κανόνας τρεῖς ἐξέθετο δεικνύς, ὡς καὶ τἄλλα διὰ τούτου εὐχερέστατα λυθήσονται. Ἀλλ' ὁ μακαρίτης Γρηγόριος καὶ τῶν ἄλλων ἐδεήθη ἀπολογίαν δοῦναι, ὃ καὶ γέγονεν, ὡς ἐκεῖ εὑρήσεις κατὰ τάξιν ἐκτεθειμένα. « Alia capita ejusdem Ephesii, quæ Scholarius non potuit amplius refutare. Respondit ad hæc dominus meus Nicænus antistes, rogante et adhortante beato Gregorio patriarcha, qui Romæ degebat. In primo autem capite nobilem et admirabilem sermonem fecit, in quo etiam tres exposuit canones, ostendens, etiam cætera exinde facillime solvi posse. Verum beatus Gregorius rogavit, ut et contra reliqua apologiam conscriberet. Quod et factum est, ut ibi invenies secundum ordinem exposita capita. »

(36) Hanc in opere nostro commemorat, ut v. gr. ad cap. 1.

(37) Certum omnino non est, Gregorium jam Romæ degisse, cum Bessarionem ad reliqua Marci capita refutanda invitaret. Poterat et per epistolam id eum rogare, quam Constantinopoli adhuc scripserit. Imo cum nullum vestigium appareat, quo Gregorii abdicatio concludatur, et cum Ephesium Marcum quasi adhuc vivum interpellet auctor, facile admitti potest, Bessarionem hæc intra annos 1445-1447 conscripsisse. Scholarius vero sua ediderat, cum nondum Gregorius ad patriarchatum promotus esset, adeoque ante annum 1445, et probabiliter non multo post Florentinam synodum, simul ac ea Marci capita, quibus iste fortasse jam Florentiæ manum admoverat, publicata fuerunt.

(38) Vide Montfaucon Biblioth. mss. p. 510.

pta (*a*), ex quibus concilii Florentini historia in nonnullis apte illustrari potest. Juvat hoc loco catalogum texere librorum a Marco editorum, qui nobis hucusque occurrerunt. Sunt vero hi :

1. Homiliæ seu Orationes duæ de purgatorio Ferrariæ habitæ (39).

2. Homilia quod divina munera non a Dominicis tantum verbis sanctificantur, sed etiam ab oratione et benedictione virtute Spiritus sancti (40).

3. Epistola ad Georgium Scholarium, qua ipsum reprehendit quod ad Latinos desciverit. (Hanc epistolam in Appendice, n. 1 edidimus.)

4. Solutiones dubiorum quorumdam ipsi propositorum (41).

5. Dialogus de additione a Latinis Symbolo inserta. (In Append. n. 4.)

6. Epistola ad Theophanem monachum, qua laudat ejusdem scripta contra unionem cum Latinis (42).

7. Epistola altera ad eumdem, quam in Append. n. 2 dedimus.

8. Epistola circularis ad omnes ubique terrarum degentes et insulas inhabitantes de synodo Florentina (*b*).

9. Epistola ad Joannem Palæologum imperatorem, cujus laciniam exhibet Allatius de synodo Photiana p. 849. (Append. n. 5.)

10. Capita syllogistica nunc a nobis edita.

11. Professio fidei a Gregorio patriarcha refutata.

12. Epistola ad Georgium presbyterum contra ritus et sacrificia Romanæ Ecclesiæ (43).

12. Antirrheticus contra Andream Colossensem.

14. Apologia de fuga sua ann. 1440 conscripta.

15. Tractatus contra encyclicam Bessarionis.

16. Ultima verba ad Georgium Scholarium. (Append. n. 3.)

17. Homilia in orationem Dominicam (44).

18. Carmina et hymni in Deiparam (45).

19. Epistolæ plures (46).

(39) Teste Montefalconio, in Bibl. Coisl. p. 406, in cod. Coisliu. 289 (ol. 337) legitur : Μάρκου Ἐφέσου ὁμιλία ῥηθεῖσα ἐν Φερράρίᾳ τῆς Ἰταλίας πρὸς τοὺς καρδιναλίους καὶ ἑτέρους τῶν Λατίνων διδασκάλους περὶ τοῦ δοξαζομένου παρ' αὐτοῖς καθαρσίου πυρός. Initium : Ἐπειδὴ μετὰ ἀγάπης ἀποκρίνασθαι πρὸς τὰ παρ' ὑμῶν εἰρημένα . . . Exstat utraque oratio in cod. Paris. 1218, sæc. xv, catal. p. 256, n. 2, 3 (n. 4 est refutatio objectionum).

(40) Ὅτι οὐχ, ὡς νομίζουσιν οἱ τὰ πλεῖστα καινοτόμοι Λατῖνοι ἐν τῇ ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ τελειοῦσι τὰ θεῖα δῶρα τὰ Δεσποτικὰ ῥήματα παρὰ τοῦ ἱερέως λεγόμενα, ἀλλ' ἡ τῆς εὐχῆς δύναμις μετὰ ταῦτα, ὡς ἡ ἡμετέρα ὀρθόδοξος Ἐκκλησία δοξάζει. Initium : Ἡμεῖς ἐκ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων καὶ τῶν διαδεξαμένων αὐτοὺς διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας τὴν τῆς μυστικῆς λειτουργίας ἐκθεσιν. Exstat in cod. Mon. 256 f. 127, in cod. Coislin. 290, (ol. 332. Vide Montefalconium l. c.) Paris. 1218, n. 9 (Catal. l. c.). Cf. et Paris. 1261, et typis edita ad calcem Liturgiarum SS. Jacobi, Basilii et Chrys. ed. Paris. 1560. f. p. 138. Latine in Liturg. Cl. de Saincles Antwerp. 1562. 8, p. 82.

(41) Leguntur in cod. Paris. 1218, n. 11 et in Mon. 256, f. 136 seq. sub titulo : Λύσεις πρός τινα ἀπορήσαντα τὰς παρούσας ἀπορίας. α' Ἐρώτησις. Ποίου σχήματός ἐστιν ὁ Θεός ; Ἀπόκρισις. Ὁ Θεὸς σχῆμα οὐκ ἔχει, οὔτε ἀνθρώπινον, οὔτε ἄλλου τινὸς ὧν ὡς τῶν αἰσθητῶν · ἔστι γὰρ ἀσώματος· καὶ ἄϋλος· πᾶν τὸ ἀσώματον ἀνάγκη μηδὲ σχῆμα ἔχειν. Sunt quæstiones numero viginti.

(42) In citato cod. Monac. 256 legitur f. 143 epistola Theophanis hoc titulo : Τῷ θειοτάτῳ καὶ εὐλαβεστάτῳ βασιλεῖ ἡμῶν κῦρ Ἰωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ ὁ εὐτελὴς καὶ ἐλάχιστος ἐν ἱερομονάχοις Θεοφάνης ὁ ἐν τῷ βουνῷ τῆς Μονοβύζου τῷ ἐν νήσῳ Ἰμβρῳ. Initium : Ἀπολειφθείη οὗ τις ἂν οἶμαι τῶν πάντων. Sequitur f. 146 ejusdem Σύνταγμα exordiens : Τὴν καθ' ἡμᾶς τῶν Χριστιανῶν εὐσέβειάν τε καὶ ἀληθῆ πίστιν, ἣνπερ παραλαβόντες ἔχομεν. In fine scholion f. 155 b : Ταῦτα γὰρ πρὸς τὸν Ἐφέσου ἐπέμφθησαν παρὰ τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Θεοφάνους . . . ὄντος τοῦ ἁγίου τοῦ Ἐφέσου τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἵνα προσκομίσῃ τῷ βασιλεῖ, εἰ οὕτω φανῶσιν ὀρθὰ τὰ γραφέντα, ἃ καὶ δεξάμενος ὁ ἅγιος οὐ μόνον ἐπῄνεσεν αὐτὰ, ἀλλ' ὅτι καὶ ἀντέγραψε πρὸς ἐκεῖνον ταῦτα. Sequitur f. 155 b, Marci epistola : Τὴν γραφὴν τῆς ἁγιωσύνης σου δεξάμενος παραμυθίαν οὐ μικρὰν ἔσχον.

(43) In cod. Mon. 256, f. 304-305, legitur Marci scriptum περὶ τῶν ἐμφερομένων τῇ θείᾳ εὐχῇ ῥημάτων, ἤγουν τοῦ, *Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησόν με*. Initium : Ὅση μὲν ἡ τῆς εὐχῆς δύναμις καὶ οἷα δωρεῖται τοῖς κεχρημένοις . . . Fragmentum epist. Marci ad Georg. presbyt. dat Allat. c. Creygthon exerc. xi, p. 190.

(44) Cod. Paris. 2075.

(45) Cod. Paris. cit.

(46) Cod. Paris. 963, 1191, 1218, 1286, 1295, 1310, 1527, 2005, 2075.

(*a*) Marco sua reddidimus. Vide inter ejus opera, infra Edit. Patr.

(*b*) Ea est quam sibi refutandam sumpsit Gregorius Mamas. Vide tomum superiorem. Integre edita est in TOMῼ ΑΓΑΠΗΣ Dosithei. Edit.

ΜΑΡΚΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ

ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΣ ΛΑΤΙΝΟΥΣ

ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ ΔΕ ΠΡΟΣ ΤΑΥΤΑ ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ

ΕΞ ΑΙΤΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ.

—

MARCI EPHESINI METROPOLITÆ

EUGENICI

CAPITA SYLLOGISTICA ADVERSUS LATINOS

ET RESPONSIO SAPIENTISSIMI DOMINI

GEORGII SCHOLARII

ROGANTE B. M. D. GREGORIO JUNIORE CONFESSORE CPOLITANO PATRIARCHA ELABORATA.

NUNC PRIMUM EDITA CURANTE J. HERGENROETHER,
S. THEOL. IN WIRCEBURGENSI LITTERARUM UNIVERSITATE PROFESSORE.

—

EPHES. CAP. I.

Interrogemus Latinos : Si omnia quæ sunt Patris, Filium habere vultis, cur non et Patrem ipsum facitis? Quia, inquiunt, oppositionem hoc habet ad Filium, oppositio autem distinguere personas valet, non vero conjungere, ne confusio in ipsis fiat (*a*). Si igitur oppositio divinas personas distinguit, ut vos statuitis, o sapientissimi, et utrumque oppositum in qualibet earum simul esse ac convenire nequit : ergo neque ratio causæ et causati in unum conveniet (nam hæc quoque sunt opposita), neque Filius simul causatus erit et causa, quemadmodum nec Filius simul et Pater. Quid contra hæc ipsi disputabunt? Foret, dicent, ipse quoque Pater, si haberet, qui ad eum posset referri (ut Filius). O rem absurdam! Rursum nobis

(1) Ad finem pag. notat Mon. scriptor : Ὅρα πῶς τίθεμεν πρῶτον τὰ τοῦ Ἐφέσου κεφάλαια, εἶτα κατὰ πόδα τὰς τοῦ Σχολαρίου ἀποκρίσεις ἢ ἀντιρρήσεις. In cod. Monac. 256 est cap. 19.

(*a*) Verba Christi Joan. XVI, 15 et XVII, 10, nullam pati exceptionem Patres ac theologi statuunt, nisi eam, quæ ex ipsa re oritur, quod Filius simul nequit esse Pater. Hinc communis doctrina est, omnia Patris habere Filium paternitate excepta. Quatenus enim est Filius, oppositus est Patri, et ne paternitatem quoque habeat, obstat relationis oppositio. Vide de hac re Bellarmini argumentum, l. II de Christo, cap. 22.

ΕΦΕΣΟΥ (1) ΚΕΦ. Α'.

Ἐρόμεθα τοὺς Λατίνους · Εἰ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν βούλεσθε (2), διὰ τί μὴ καὶ Πατέρα τοῦτον ποιεῖτε ; Ὅτι, φασὶν, ἀντίθεσιν ἔχει τοῦτο πρὸς τὸν Υἱὸν, ἡ δὲ ἀντίθεσις διακρίνειν οἶδε τὰ πρόσωπα, καὶ οὐχὶ συνάπτειν, ἵνα μὴ σύγχυσις ἐν αὐτοῖς γένηται. Εἰ οὖν ἀντίθεσις διακρίνει τὰ θεῖα πρόσωπα καθ' ὑμᾶς, ὦ σοφώτατοι, καὶ ἅμφω τὰ ἀντικείμενα συνελθεῖν ἐφ' ἑκάστου τούτων ἀδύνατον, οὐδ' ἄρα τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν συνελεύσεται (καὶ ταῦτα γὰρ ἀντικείμενα). οὐδ' ὁ Υἱὸς αἰτιατὸς ὁμοῦ καὶ αἴτιος ἔσται, καθάπερ οὐδ' Υἱὸς ὁμοῦ καὶ (3) Πατήρ. Ἀλλὰ τί καὶ πρὸς τοῦτο φήσουσιν ; Ἦν ἂν καὶ Πατὴρ, εἰ εἶχε πρὸς ὃν ἀποδοθήσεται. Τῆς ἀτοπίας ! Πάλιν ἡμῖν ἐπανήκει τὸ καταγέλαστον ἐκεῖνο σόφισμα, καὶ ταυτὸν ποιοῦσιν οἱ τοῦτο

(2) Cod. Mon. f. 180 a, βούλεται. Sic et Marc. 580, f. 133. Recte Monac. 256. f. 297, a.

(3) Marc. καὶ ὁ π.

λέγοντες, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἀποφαινόμενος, πάντα ἄνθρωπον γεννητὸν εἶναι ἔλεγεν, ὡς ἦν ἂν καὶ ὁ Ἀδὰμ γεννητός, εἰ πατέρα εἶχεν.

occurrit ridendum illud sophisma, atque idem plane faciunt qui ita disserunt, ac si quis statuens et affirmans, omnem hominem esse progenitum, etiam Adamum genitum futurum fuisse diceret, si habuisset patrem.

ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ.

Οἱ Λατῖνοι τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων ἀκούοντες *Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ, ἐμά ἐστι* · καὶ πάλιν · *Τὰ ἐμὰ πάντα σά ἐστι, καὶ τὰ σὰ ἐμά* · καὶ πάλιν · *Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν* (1)· οὔτε διὰ τὸ καθόλου τοῦτο πρόσρημα, τὸ *πάντα* καὶ Υἱὸν εἶναι τὸν Πατέρα ἢ Πατέρα τὸν Υἱὸν ἀναγκάζονται λέγειν · οὐδὲ γὰρ αὐτὰ τὰ ῥητὰ τοῦτ' ἀναγκάζουσιν. μᾶλλον μὲν οὖν εἰσθαι πείθουσι καὶ πιστεύειν, μένειν ἐν τῷ Υἱῷ τὴν ἰδιότητα ἀκίνητον, ὡσαύτως καὶ τῷ Πατρὶ, εἴ τις αὐτοῖς καλῶς ἐπιβάλλοι· οὔτε διὰ τὸ ἐξαιρεῖσθαι τοῦ λόγου τὰς ἰδιότητας συνεκβάλλουσι καὶ ἅπερ οὐδὲν ἀδύνατον, εἰ μὴ καὶ πᾶσα ἀνάγκη εἶναι κοινά. Ἀλλὰ καὶ τὰς ἰδιότητας ἀκινήτους τηροῦσι καὶ τὴν κοινωνίαν ἀμείωτον, τουτέστι τήν τε προσωπικὴν διάκρισιν καὶ τὴν ἑνότητα τῆς θείας οὐσίας ἀπαρασάλευτον ἐν τοῖς ἑαυτῶν διαφυλάττουσι λόγοις. Ἡγοῦνται δὲ ἐπίσης εἶναι μάταιον, εἴ τις ἀκούων *πάντα* συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν ἰδιότητα, ὅπερ ἐστὶν ἀδύνατον ἢ τινα ἃ οὖν ἢ τὸ ῥητὸν βούλεσθαι, καὶ εἴ τις ἐξαιρῶν τοῦ λόγου τὸ ἀδύνατον νοεῖσθαι, ἅμα συνεξαιροῖη καὶ ὅπερ εἰ μὴ ἀναγκαῖόν ἐστιν, ἀλλ' οὐδὲ ἀδύνατον ὑπωσοῦν · ἀλλὰ μὴν καὶ ἀναγκαῖον εἴ γε μὴ ἀδύνατον ὅσον ἐπὶ τῶν θείων, ἐν οἷς οὐδεμίαν ἔχει χώραν τὸ ἐνδεχόμενον. Οὐδεὶς γὰρ ὑγιὴς λόγος ἂν οἴηται τῷ αὐτῷ τρόπῳ, τῷ ἀδυνάτῳ συνεκβάλλειν καὶ τὸ δυνάμενον εἶναι, οὐδὲ σοφὸς ὁ οὕτω λέγων, ὅπερ τολμηρόν ἐστι τῆς ἀληθείας καὶ τῶν αὐτῆς λογίων καταφεύδεσθαι. Ἀρκεῖ μὲν οὖν Λατίνοις ὅτι ἐντὸς τῶν ὅρων τοῦ διπλοῦ τούτου καὶ καθολικωτάτου τῆς ἀληθινῆς θεολογίας κεφαλαίου μένοντες ἀκλινῶς, τῆ; τε ἑνότητος δηλονότι τῆς θείας οὐσίας καὶ τῆς προσωπικῆς διακρίσεως, οὕτως ἀξιοῦσι τὰ εὐαγγελικὰ ἐκεῖνα νοεῖν. Ἀλλὰ καὶ τοὺς διδασκάλους ἔχουσι τῇ ἑαυτῶν διανοίᾳ συμμάχους, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, ἡγεμόνας αὐτῆς, ἔνθεν μὲν τοὺς *ἐκ τοῦ Υἱοῦ* λέγοντας προφανῶς ἐκπορεύεσθαι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, οἵτινες οὐκ ἂν εἶπον τοῦτο, εἴ γε τῇ τοῦ γεννᾷν ἰδιότητι καὶ ἡ τοῦ προβάλλειν ὡς ἑτέρα τις ἰδιότης συνεξεβάλλετο · ἐκεῖθεν δὲ τοὺς τὸ ῥητὸν ἐκεῖνο ἐξηγουμένους, οἵτινες τὴν τοῦ γεννᾷν ἰδιότητα μόνην ἐκβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ καθόλου τούτου προσρήματος, ἄλλαις λέξεσι τὸ αὐτὸ πάντες βουλόμενοι. Εἰ δὲ καὶ τὸ προβάλλεσθαι ἢ προβάλλειν (οὐ γὰρ δεῖ σφόδρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ νῦν φροντίζειν) ἰδιότητα τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν Υἱὸν ἤδεσαν, καὶ πάντες μὲν ἂν δικαίως, ἀλλὰ τοὐλάχιστον εἴς τις εὑρεθῇ συνεκβάλλειν · νῦν δὲ οὐδείς ἐστιν. Ἀλλ' ὁ μὲν Κύριλλός φησι · *Συνσίδιον πιστεύομεν τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν καὶ πᾶν ὅτιοῦν ἰσομέτρως ἔχοντα ὄἰκα τοῦ τεκεῖν* (2). Καὶ ὁ αὐτὸς ἑτέρωθι · *Ἐν Υἱῷ*

RESPONSIO GEORGII SCHOLARII.

Latini, dum audiunt sacrorum Evangeliorum verba : *Omnia quæcunque habet Pater*, et rursum : *Mea omnia tua sunt, et tua mea sunt*, et iterum : *Ego et Pater unum sumus*, neque propter vocabulum illud universale *omnia* et Filium esse Patrem vel Patrem quoque esse Filium affirmare coguntur; neque enim ipsa verba ad id adigunt, imo potius suadent cogitare ac credere, immotam manere in Filio proprietatem, atque pari modo etiam in Patre, si quis ipsis verbis recte intendat; neque propterea quod a sermone proprietates excludunt etiam una ea ejiciunt, quæ communia esse nullo pacto repugnat, imo vero fortassis necessitas quoque efflagitat. Verum et proprietates servant immotas et communionem nullo pacto imminutam, hoc est tum personalem distinctionem tum divinæ unitatem essentiæ in suis sermonibus custodiunt inconcussam. Illud autem existimant, perinde stultum esse, si quis audito verbo *omnia* simul et proprietatem comprehendat, quod fieri prorsus nequit, ut quis censeat vel vox ipsa significet, ac si quis eximens e verbo id quod intelligi nullo pacto potest simul et eximat tollatque illud, quod si non necessarium, attamen nullo prorsus modo est impossibile, imo vero, si non impossibile, etiam necessarium, quod spectat ad divina, in quibus nullum locum habet contingentis ratio. Nullus enim sanus sermo eodem pacto existimaverit simul cum impossibili etiam id quod esse potest rejicerem; neque sapiens est qui ita dicit, quod audax facinus est, adversus veritatem ejusque oracula mentiri. Sufficit itaque Latinis, quod intra terminos duplicis hujus atque universalissimi veræ theologiæ capitis immote persistentis, videlicet unitatis divinæ essentiæ et distinctionis personarum, ista Evangelii dicta intelligenda censent. Verum et doctores habent suæ patronos sententiæ, imo, ut rectius dicam, duces et antesignanos, illinc quidem eos qui *ex Filio* Spiritum procedere aperte dicunt, qui sane id haud dixissent, si cum generandi proprietate etiam producendi proprietas ut alia quædam simul rejecta fuisset, hinc autem eos, qui dictum istud exponunt, qui generandi proprietatem solam excludunt ab hoc universali vocabulo, aliis dictionibus idem omnes significantes. Si vero etiam productionem et emissionem (neque enim valde vocum elegantiæ in præsenti insistendum) Patris proprietatem relate ad Filium novissent, certe merito omnes, at saltem ad minimum vel unus inventus fuisset qui eam simul amoveret; nunc autem nullus omnino id præstitit.

(1) Joan. xvi, 15; xvii, 10; x, 30.

(2) Hæc Cyrilli verba ex lib. II ad Herm. pariter

Imo Cyrillus, *Coæternum*, inquit, *Patri Filium credimus et omnia eadem mensura possidentem, solum si generare excipias.* Et idem alibi : *In Filio unigenito secundum omnia simili Patri et æquali, absque una paternitate.* Athanasius vero : *Eadem dicuntur de Filio quæ de Patre, excepto quod non dicitur Pater;* idemque rursus : *Quæ de Patre dicuntur, hæc quoque de Filio Scripturæ dicunt, id unum si demas, quod Filius non dicitur Pater;* et nemo Patrum dicit : *Si demas spirationem.* Quodsi Theologus dixit *præter rationem causæ*, vel causam intelligit fontem et *causam sine causa*, quemadmodum et Orientales Patres vocabulo hoc uti videntur, vel causam dicit oppositam Filio, hoc est eam, quæ est secundum generationem. Secus enim non consensisset cum sanctis, qui vel Spiritum sanctum ex Filio procedere asserunt, vel omnia Patris habere dicunt Filium excepta paternitate, et præter id quod non est Pater nec generat, nunquam vero excipiunt spirationem. Si vero ipse etiam causam eam diceret, quæ est secundum spirationem, simul attamen necesse omnino est, ut cum omnibus ipse consentiat.

A μονογενεῖ κατὰ πάντα ὁμοίῳ καὶ ἴσῳ τῷ Πατρὶ χωρὶς τῆς πατρότητος (1). Καὶ Ἀθανάσιος · Τὰ αὐτὰ λέγεται περὶ τοῦ Υἱοῦ, ὅσα καὶ περὶ τοῦ Πατρὸς, χωρὶς τοῦ λέγεσθαι Πατήρ (2). Καὶ πάλιν ὁ αὐτός · Τὰ ἐπὶ Πατρὸς λεγόμενα, ταῦτα καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ λέγουσιν αἱ Γραφαί, χωρὶς μόνον τοῦ λέγεσθαι αὐτὸν Πατέρα · καὶ οὐδεὶς εἶπε · Πλὴν τοῦ προβάλλειν. Εἰ δὲ καὶ ὁ Θεολόγος εἶπε · Πλὴν τῆς αἰτίας (3), ἢ αἰτίαν τὴν πηγὴν νοεῖ καὶ τὴν ἀναίτιον αἰτίαν, ὥσπερ δοκοῦσι καὶ πάντες οἱ Ἀνατολικοὶ χρῆσθαι τῷ ὀνόματι τῆς αἰτίας ἢ τοῦ αἰτίου, ἢ αἰτίαν λέγει τὴν ἀντικειμένην τῷ Υἱῷ, τουτέστι τὴν κατὰ τὸ γεννᾷν. Ἄλλως γὰρ οὐκ ἂν οὔτε τοῖς ἁγίοις τοῖς λέγουσιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνεφώνησεν, οὔτε τοῖς λέγουσι, πάντα πλὴν τῆς πατρότητος καὶ τοῦ εἶναι Πατὴρ καὶ τοῦ γεννᾷν, καὶ οὐδαμοῦ τὸ προβάλλειν εἰποῦσιν · εἴ γε αὐτὸς αἰτίαν λέγει καὶ τὴν κατὰ τὸ προβάλλειν ὁμοῦ · ἀλλὰ πᾶσα ἀνάγκη πᾶσιν αὐτὸν συμφωνεῖν.

Solutio autem argumenti propositi, cum vel ex jam dictis sit perspicua, manifestior adhuc erit, dum nos non singula quidem perlustrabimus, sed unde ipse ansam nactus fuerit, ostendemus, ubi vero fraus lateat, deprehendemus et refutabimus; multa autem verba resecabimus, quæ ipse magna cum ostentatione vel nescio quanam ratione atque omnino præter rem congessit. Ex Latinorum enim confessione propositionem assumens, quæ oppositionem docet divinas distinguere personas, et adjungens simul Latinorum hypothesin, secundum quam Filius est simul principiatus et principium, quæ sunt opposita, ad eam devenit conclusionem : Filium distinctum a se ipso fore per ejusmodi oppositionem et duas personas constituturum, vel in eadem divina persona simul opposita fore statuenda. Verum neutrum verum est; alterum enim impossibile est ex theologicis principiis, alterum vero impossibile ex communi omnium existimatione, unde et impossibilis suppositio, nimirum Filium principium esse, sicut et principiatum; simul vero ostendit, dum nec hoc recipit, relativa oppositione divinas distingui personas; hic enim modus est deductionis ad impossibile. Dicent itaque Latini : Concedimus epicherematis rationem; nam ex confesso fieri nequit, ut Filius distinctus sit a se ipso, et ut in ipso simul sint opposita; negamus vero consequentiam, videlicet ea impossibilia sequi, si Filius sit principium et principiatus; nulla enim est necessitas. Et quod ad prius quidem, quæ Billio est or. 24, Maurinis, or. 34, de Filio dixerat : Πάντα ὅσα ὁ Πατὴρ ἔχει, τοῦ Υἱοῦ ἐστιν πλὴν τῆς αἰτίας. Nostrum latuit, ut videtur, Beccum, orat. 2 de injusta depos., c. 18, l. IV, ad Constant. c. 6 (Gr. orth. II, p. 63-65, 213), non absque rationibus saltem probabiliter contendisse, pro αἰτίας legendum esse ἀγεννησίας.

Ἡ δὲ πρὸς τὸ ἐπιχείρημα λύσις σαφὴς μὲν καὶ ἐκ τῶν προειρημένων · γένοιτο δ' ἂν καὶ ὧδε σαφεστέρα, οὐ καθ' ἕκαστα ἐπεξιοῦσιν ἡμῖν, ἀλλὰ τί μὲν αὐτοῦ τὸ κινητὸν τιθεῖσι, ποῦ δὲ ἡ ἀπάτη, φωρῶσί τε καὶ ἐλέγχουσι · τοὺς δὲ πολλοὺς ἀφαιροῦσι λόγους, οἵτινες φιλοτίμως αὐτῷ ἢ οὐκ οἶδ' ὅπως καὶ οὐδὲν πρὸς τὸ προκείμενον συνάπτονται. Ἐκ γὰρ τῆς ὁμολογίας Λατίνων λαβὼν, ὅτι ἡ ἀντίθεσις διακρίνει τὰ θεῖα πρόσωπα, συνάψας δὲ καὶ τὴν Λατίνων ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Υἱός ἐστιν ἅμα αἰτιατὸς καὶ αἴτιος, τουτέστι τὰ ἀντικείμενα, συμπεραίνει, ὅτι ὁ Υἱὸς ἔσται διακεκριμένος ἑαυτοῦ τῆς τοιαύτης ἀντιθέσεως, καὶ ἔσται δύο πρόσωπα, ἢ ἔσονται ἐν τῷ αὐτῷ θείῳ προσώπῳ ἅμα τὰ ἀντικείμενα. Ἀλλ' οὐδέτερόν ἐστιν ἀληθές. Τὸ μὲν γὰρ ἀδύνατον ταῖς θεολογικαῖς ὑποθέσεσι, τὸ δὲ δεύτερον τῇ κοινῇ πάντων ἀξιώσει· ὥστε καὶ ἡ ὑπόθεσις ἀδύνατος, τὸ τὸν Υἱὸν δηλονότι αἴτιον εἶναι, ὥσπερ καὶ αἰτιατόν. Ἅμα δὲ δείκνυσι μηδὲ τοῦτο ἀποδεχόμενος, ὅτι τῇ ἀναφορικῇ ἀντιθέσει τὰ θεῖα πρόσωπα διακρίνονται · οὗτος γὰρ ὁ τρόπος τῆς εἰς ἀδύνατον ἀπαγωγῆς. Φήσουσι τοίνυν οἱ Λατῖνοι, ὅτι τῇ μὲν προσλήψει τοῦ ἐπιχειρήματος συγχωρεῖμεν (ἀδύνατον γὰρ ὁμολογουμένως, καὶ τὸν Υἱὸν ἑαυτοῦ διακεκρίσθαι καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἅμα εἶναι τὰ ἀντικείμενα), τὴν δὲ ἀκολουθίαν ἀρνούμεθα, ὅτι εἰ ὁ Υἱὸς ἔσται αἴτιος καὶ αἰτιατὸς, ταῦτα συμβήσεται τὰ ἀδύνατα · οὐδεμία γὰρ ἀνάγκη. Καὶ ὅσον μὲν πρὸς τὸ πρῶτον ἀδύνατον λέγομεν, ὅτι ἡ ἀντίθεσις ἐν τοῖς θείοις αἰτία ἐστὶ προσωπικῆς διακρίσεως, ὅταν ᾖ τοῦ αὐ-

adducit Beccus epigr. x (G. O. II, 616, 617), ubi legitur ἰσόμετρον.

(1) Ex Cyrill. Or. de Trinit. apud Becc. l. c. (p. 617), apud Const. Meliteniot. Orat. 2 (ibid., p. 903.)

(2) Athan. Or. 3, contra Arianos.

(3) Gregorius Naz. Orat. de adventu Ægyptiorum,

τοῦ πρὸς τὸ αὐτό· ὅταν δὲ ᾖ τοῦ αὐτοῦ πρὸς ἄλλο καὶ ἄλλο, οὐκ ἔστιν αἰτία προσωπικῆς διακρίσεως ἐν τῷ τὴν ἀντίθεσιν ἔχοντι, εἰ μὴ πρὸς ἐκεῖνα, πρὸς ἃ ἔχει τὴν τοιαύτην ἀντίθεσιν ἀνὰ μέρος. Εἰ γὰρ ἐν τῷ Υἱῷ ἐστι τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατόν, ἅπερ ἐστὶν ἀντικείμενα, οὐ τὸν Υἱὸν ἑαυτοῦ διακρίνουσιν, ἀλλὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύματος, ᾗ πρὸς μὲν τὸν Πατέρα τῇ ἀναφορᾷ τοῦ αἰτιατοῦ τὴν ἀντίθεσιν ἔχει καὶ τὴν διάκρισιν, πρὸς δὲ τὸ Πνεῦμα τῇ τοῦ αἰτίου. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπὶ πάντων ἐστὶν ἀληθές. Ἡ γὰρ πατρότης καὶ ἡ υἱότης ἢ τὸ αἴτιον, εἰ βούλει, καὶ τὸ αἰτιατὸν ἦν ἐν τῷ Ἰσαάκ, ἀλλὰ διότι πρὸς ἄλλο καὶ ἄλλο ταῦτ' εἶχεν (θάτερον μὲν γὰρ πρὸς τὸν Ἀβραάμ, θάτερον δὲ πρὸς τὸν Ἰακώβ), μία ἦν ἡ τοῦ Ἰσαὰκ ὑπόστασις· ἀλλ' ἦν ἀδύνατον μίαν εἶναι αὐτὴν, εἰ πρὸς τὸν αὐτὸν ἦν αἴτιος καὶ αἰτιατὸς κατὰ τὸ αὐτό, λέγω δὲ κατὰ τὸ τῆς φύσεως εἶδος. Τὰ δ' αὐτὰ καὶ ὅσον πρὸς τὸ δεύτερον ἀδύνατον ἐστὶ λέγεσθαι, ὅτι οἱ ἀξιοῦντες ἀδύνατον εἶναι ἐν τῷ αὐτῷ ἅμα ὑπάρχειν τὰ ἀντικείμενα, νοοῦσι, ὅτι καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ πρὸς τὸ αὐτὸ καὶ ὡσαύτως καὶ ὅσα ἄλλα ἐν τοῖς περὶ ἐλέγχων ὁ φιλόσοφος διορίζεται, ὧν ἑνός τινος ἀπόντος οὔτε ἀδύνατόν τι ἕπεται οὔτε ἔλεγχός ἐστι κατὰ τὸν φιλόσοφον. Ἀντικείμενα μὲν οὖν εἰσι τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν, καὶ ἐν τῷ Υἱῷ εἶναι ταῦτά φασιν οἱ Λατῖνοι καὶ ἅμα, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸ αὐτὸ οὐδ' ὡσαύτως· τὸ μὲν γάρ ἐστι πρὸς τὸν Πατέρα, τὸ δὲ πρὸς τὸ Πνεῦμα, καὶ πρὸς μὲν τὸν Πατέρα γεννητῶς, πρὸς δὲ τὸ Πνεῦμα προβλητικῶς· οὕτω δὲ οὔτε ἀδύνατόν τι ἕπεται, οὔτε τὸ ἀξίωμα ἀναιρεῖται.

A dem spectat eorum quæ impossibilia diximus, dicimus, oppositionem quidem in divinis causam esse personalis distinctionis, quando ejusdem est ad idem; quando vero ejusdem ad aliud et aliud, tunc non est personalis distinctionis causa in eo quod oppositionem habet, nisi ad ea, quæ habent talem oppositionem alternatim. Si enim in Filio est ratio principii et principiati, quæ sibimet opponuntur, non Filium a se ipso distinguunt, sed a Patre et Spiritu quatenus ad Patrem quidem oppositionem et distinctionem habet relatione principiati, ad Spiritum vero relatione principii. Hoc vero et in omnibus verum reperitur. Nam paternitas et filiatio vel causa, si lubet, et causatum erat in Isaac, sed quia ad aliud et aliud ista habuit (alterum namque ad Abraham, alterum vero ad Jacob), una erat Isaaci persona; sed impossibile omnino erat, ut una esset persona, si respectu ejusdem et causa et causatus fuisset secundum idem, dico vero secundum speciem naturæ. Eadem quoque dicenda sunt quoad alterum impossibile, nimirum quod ii qui censent in eodem simul oppositA nullo pacto inesse posse, id accipiunt et secundum idem et ad idem et eodem modo et quæcunque alia philosophus in tractatione de argumentatione determinat, quorum si vel unum defuerit, neque impossibile quid consequitur neque argumentum adest secundum philosophum. OppositA quidem sunt principium et principiatum et in Filio esse dicunt Latini, sed non ad idem neque eodem modo; principiatus enim est respectu Patris, principium vero respectu Spiritus, ad Patrem per generationem refertur, ad Spiritum per spirationem; atque sic nec impossibile quid consequitur neque dignitas aufertur.

Καὶ οὕτω μὲν ἡ εἰς ἀδύνατον ἀπαγωγὴ αὐτοῦ λύεται. Βεβαιοῖ δὲ ταύτην ὥσπερ καὶ παραδείγματι λέγων, ὅτι Ὥσπερ ἀδύνατον τὸν Υἱὸν εἶναι Υἱὸν καὶ Πατέρα, οὕτως ἀδύνατον εἶναι αὐτὸν καὶ αἴτιον καὶ αἰτιατόν. Καὶ οὐ καλῶς λέγει· οὐ γὰρ ἴσον ἐστί· τὸ μὲν γὰρ *Πατὴρ* εἰδικὸν τρόπον αἰτίας σημαίνει, καὶ ἐπεὶ τοῦ μὲν Πατρὸς οὐ δύναται εἶναι Πατὴρ διὰ τὸ τὰ τῆς ὑπερουσίου θεογονίας οὐκ ἀντιστρέφειν πρὸς ἄλληλα, μηδὲ εἶναι ἐξ ἀλλήλων τὰ θεῖα πρόσωπα, ἤγουν συγχεῖσθαι τὰς ἰδιότητας, ἀλλ' οὐδ' ἐστὶν ἄλλος Υἱὸς ἐν τοῖς θείοις, οὗ ἂν εἴη Πατὴρ ὁ Υἱὸς, διὰ τοῦτο ὁ *Πατὴρ* οὐ δύναται ὑπάρχειν τῷ Υἱῷ. Τὸ δὲ *αἴτιον* γενικὸν ὄνομά ἐστι, καὶ ἀμφω περιέχει τοὺς εἰδικοὺς τρόπους τῶν θείων προόδων, καὶ ἐπεὶ ἐστί τι ἐν τοῖς θείοις οὗ δύναται ὁ Υἱὸς αἴτιος εἶναι, τουτέστι προβολεύς, ἤγουν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐκ ἀδύνατον τὸν Υἱὸν εἶναι οὕτως αἴτιον, ἤγουν προβολέα· ἦν δ' ἂν ἀδύνατον, ὅσον μόνον πρὸς τὸν Υἱὸν αὐτὸν, εἰ ἀντέκειτο δηλονότι τοῦτο τῷ τοῦ Υἱοῦ λόγῳ· ἀλλ' οὐκ ἀντίκειται τῷ γεννᾶσθαι τὸ προβάλλειν, ὥστε οὐδ' ὅλως ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν οὔτε ὅμοιος ὁ λόγος οὔτε καλῶς ἐπιλαμβάνεται τῆς τῶν Λατίνων ἀποκρίσεως. Πατέρα μὲν γάρ φασιν εἶναι τοῦ γεγεννηκότος τὸν Υἱὸν ἀδύνατον. Εἰ δὲ ἦν τι πρόσωπον ἕτερον ἐν τοῖς θείοις, οὗ ἂν ἠδύνατο εἶναι Πατὴρ, οὐδὲν ἂν ἐκώλυσεν αὐτὸν καὶ

C Tali igitur pacto ejus ad impossibile deductio dissolvitur. Confirmat autem eam quasi exemplo dicens: Quemadmodum fieri non potest, ut Filius et Filius sit et Pater, ita fieri nequit, ut sit et principium et principiatus. Non tamen recte dicit; neque enim ista sunt æqualia. Nam *Patris* nomen specificum causæ modum significat; et quia Patris Pater esse non potest, propterea quod ea quæ ad superessentiales divinarum personarum processiones spectant non adinvicem convertuntur, neque ex se invicem sunt divinæ personæ vel proprietates confunduntur, sed nec alius est Filius in divinis, cujus pater queat esse Filius, ideirco paternitatis ratio Filio convenire non potest. Contra *principium* generis nomen est et utrumque specificum modum divinarum processionum in se continet; et quoniam in divinis est aliquid, cujus principium sive productor potest esse Filius, videlicet Spiritus sanctus, nullo pacto repugnat, Filium esse tali modo principium sive productorem. Repugnaret vero atque impossibile foret, quantum solummodo ad Filium ipsum spectat, si hoc oppositum foret filiationis rationi; verum (passivæ) generationi non opponitur productio; unde non est prorsus impossibile. Quare neque est similis ratio neque recte Latinorum responsionem repre-

hendit. Patrem enim ejus qui genuit esse Filium impossibile dicunt; si autem persona quædam alia in divinis sit, cujus pater esse possit, nihil prohiberet quominus et ejus foret pater. Idque recte plane dicunt. Nunc vero fieri nequit, ut Filius sit pater, quia non est, cujus pater sit, sed quantum ad dignitatem quæ de oppositis est non esset impossibile; neque enim sublata foret dignitas ejus, qui et Filius et Pater esse potest, ad aliud tamen et aliud; nunc vero est impossibile, non propter hoc, sed propter rem, quemadmodum si Isaac non genuisset et absque prole decessisset, non fuisset impossibile, ut ipse et filius esset et pater, nisi ob posterorum defectum, non ob dignitatem patris; sed postquam genuit Jacobum, et pater idem erat et filius, atque dignitas oppositionis (per oppositionem) non sublata est. Exemplum vero, quod adducit, undequaque insulsum et absurdum est. Neque enim dicunt Latini, omnem in divinis personam esse Patrem; deinde dum ipse infert: *At revera Filius non est Pater*, respondent, Filium revera Patrem fore, si persona esset, ad quam referri posset; hoc enim pacto simile foret exemplum; sed *Patrem* esse Filium nec ipsi dicunt, sicut et iste hoc impossibile esse asserit; *principium* vero eum dicunt (Latini) Spiritus sancti sive productorem, non quia id non impossibile censeri potest, sed quia id et necessarium arbitrantur. Iste vero hoc impossibile esse demonstraturus nihil conclusit. Condimenti vero adinstar huic epicherematis solutioni et hoc addam, ne sophisma quidem ejus exemplum esse et propositum non attingere, etsi similiter se haberet. Nam secundum fidei principia non est mendacium, omnem hominem esse genitum; neque si quis instantiam peteret ab Adamo, falso respondebitur, Adamum quoque genitum futurum fuisse, si Patrem habuisset, id est si non fuisset (generis humani) principium. Nam in quantum est *homo* genitus sit necesse est, in quantum vero est *principium* id fieri nequit. Quemadmodum si quis diceret, omne quantum continuum esse divisibile, deinde alio instante et ad punctum provocante, quod quantum continuum sit nec tamen divisibile, rursum responderet, et punctum futurum fuisse divisibile, quatenus quantum continuum, nisi hujus esset principium; nunc vero punctum esse principium et idcirco indivisibile, cum principium indivisibile esse debeat, sicut et in numeris unitas. Si quis igitur hæc diceret, nullo pacto peccaret. Ita et fides vera principium hominum ponit Adamum, et quatenus principium ingenitum, per creationem tamen exsistentiam nactum; verum hoc nihil impedit, quominus omnis homo sit genitus. Quapropter nullatenus valet ea quæ ex Adamo petitur instantia, neque id quod ille responsurus male omnino responderet.

A Πατέρα εἶναι ἐκείνου. Καὶ καλῶς λέγουσι· νῦν μὲν γάρ ἐστιν ἀδύνατον τὸν Υἱὸν εἶναι Πατέρα, ὅτι οὐκ ἔστι πρὸς ὃν ἂν εἴη Πατήρ· ἀλλ' ὅσον πρὸς τὸ ἀξίωμα τὸ περὶ τῶν ἀντικειμένων οὐκ ἂν ἦν ἀδύνατον· οὐ γὰρ ἂν ἀνῃρητο τὸ ἀξίωμα τοῦ αὐτοῦ δυναμένου καὶ Υἱοῦ εἶναι καὶ Πατρὸς, πρὸς ἄλλο μέντοι καὶ ἄλλο. Νῦν δέ ἐστιν ἀδύνατον, οὐ διὰ τοῦτο, ἀλλὰ διὰ τὸ πρᾶγμα· ὥσπερ εἰ μὴ ἐγέννα ὁ Ἰσαὰκ, ἀλλ' ἄγονος ἐτελεύτα, οὐκ ἂν ἦν ἀδύνατον αὐτὸν καὶ υἱὸν εἶναι καὶ πατέρα, εἰ μὴ διὰ τὸ ἄγονον εἶναι, οὐ διὰ τὸ ἀξίωμα· ἀλλ' ἐπειδὴ γεγέννηκε τὸν Ἰακὼβ, καὶ πατὴρ ἦν ὁ αὐτὸς καὶ υἱὸς, καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιθέσεως (1) οὐκ ἀνῄρητο. Ἔστι δὲ καὶ παντάπασιν ἀπεμφαῖνον αὐτοῦ τὸ παράδειγμα· οὐδὲ γὰρ λέγουσιν οἱ Λατῖνοι, ὅτι πᾶν ἐν τοῖς B θείοις πρόσωπόν ἐστι Πατήρ· εἶτα αὐτοῦ ἐπάγοντος, *Καὶ μὴν οὐκ ἔστι Πατὴρ ὁ Υἱὸς*, ἀποκρίνονται, ὅτι Ἦν ἂν Πατὴρ, εἴπερ τι πρόσωπον ἦν, πρὸς ὃ ἂν ἀναπεδίδοτο· οὕτω γὰρ ἦν ὅμοιον τὸ παράδειγμα· ἀλλὰ *Πατέρα* μὲν εἶναι τὸν Υἱὸν οὐδ' αὐτοὶ λέγουσιν, ὥσπερ καὶ αὐτὸς τοῦτ' ἀδύνατον εἶναι λέγει· *αἴτιον* δὲ λέγουσι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἤγουν προβολέα, οὐχ ὅτι οὐκ ἔστιν ἀδύνατον προαχθέντες, ἀλλ' ὅτι οἴονται καὶ ἀνάγκην εἶναι. Ὃ δὲ βουληθεὶς δεῖξαι τοῦτο, ἀδύνατον οὐδὲν ἐπέρανεν. Ὥσπερ δέ τι ἥδυσμα (2) τῇ λύσει τοῦ ἐπιχειρήματος; καὶ τοῦτο προσθήσω, ὅτι οὐδὲ τὸ παράδειγμα αὐτοῦ ἐστι σόφισμα σχολῇ γε τὸ προκείμενον, εἰ καὶ ὁμοίως εἶχε. Κατὰ γὰρ τὰς τῆς πίστεως ὑποθέσεις οὔτε ψεῦδός C ἐστι, πάντα ἄνθρωπον γεννητὸν εἶναι, οὔτε εἴ τις ἐνίσταιτο ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ, ψεῦδός ἐστιν ἀποκρίνασθαι, ὅτι ἦν ἂν καὶ ὁ Ἀδὰμ γεννητὸς, εἰ πατέρα εἶχε, τουτέστιν εἰ μὴ ἦν ἀρχή. Καθὸ μὲν γὰρ *ἄνθρωπον* δεῖ τοῦτον εἶναι γεννητὸν, ἀλλὰ καθὸ *ἀρχὴν* ἀδύνατον· ὥσπερ εἴ τις λέγοι, ὅτι πᾶν συνεχὲς ποσόν ἐστι διαιρετὸν, εἶτα εἴ τις ἐνίσταιτο ἀπὸ τοῦ σημείου, ὅτι συνεχές ἐστι ποσὸν, ἀλλ' ὅμως οὐκ ἔστι διαιρετὸν, αὐτὸς πάλιν ἀποκρίνοιτο, ὅτι ἦν ἂν καὶ τὸ σημεῖον διαιρετὸν ᾗ συνεχὲς ποσὸν, εἰ μὴ ἦν ἀρχὴ τοῦ συνεχοῦς ποσοῦ· νῦν δέ ἐστιν ἀρχὴ, καὶ διὰ τοῦτό ἐστιν ἀδιαίρετον· τὴν γὰρ ἀρχὴν ἀδιαίρετον εἶναι δεῖ, ὥσπερ καὶ τῶν ἀριθμῶν τὴν μονάδα. Εἴ τις τοίνυν ταῦτα λέγοι, οὐδαμοῦ ἂν ἁμαρτάνοι. Οὕτω καὶ ἡ πίστις ἡ ἀληθὴς ἀρχὴν τῶν ἀνθρώπων D τίθησι τὸν Ἀδὰμ, καὶ ᾗ ἀρχὴν ἀγέννητον, διὰ δὲ δημιουργίας εἰς τὸ εἶναι ἐληθόντα· ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν κωλύει πάντα ἄνθρωπον εἶναι γεννητόν· ὥστε οὐδὲ ῥῴωται ἡ ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ ἔνστασις; οὔτε ὁ ἐκείνως (3) ἀποκρινόμενος κακῶς ἂν ἀποκρίνοιτο.

EPHES. CAP. II.

Si Deo honorificentius et nobilius est, causam esse deitatis, quam rerum creatarum esse causam,

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Β' (4).

Εἰ τιμιώτερον Θεῷ τὸ αἰτίῳ (5) τῆς θεότητος εἶναι, ἢ τὸ αἰτίῳ τῆς κτίσεως; πῶς; τοῦ τιμιωτέρου

(1) Fort. διὰ τῆς ἀντιθέσεως.
(2) Mon. 27, f. 182 b, ἥδισμα.
(3) Cod l. ἐκεῖνο.
(4) In Mon. cod. 256 a, est cap. 15.
(5) Codd. sic, communius αἴτιον.

Πατρὶ καὶ Υἱῷ μὴ κοινωνῶν κατὰ τοὺς Λατίνους τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἔλαττον ἔσται τῇ ἀξίᾳ καὶ τῇ θεότητι; Εἰ μὲν γὰρ (1) ὅλως μεταδοτὸν τὸ τῆς θεότητος αἴτιον, διὰ τί μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα τούτου μετεῖληφεν; Εἰ δ' ἀμετάδοτον ὅλως ὡς τοῦ Πατρὸς ἴδιον, ὥσπερ καὶ τὸ ἀναίτιον, οὐδ' ὁ Υἱὸς ἄρα τούτου μεθέξει κατ' οὐδένα τρόπον, εἰ καὶ μάλα τοῦτο Λατῖνοι βούλονται.

quomodo Spiritus sanctus, dum ejus, quod Patri Filioque est nobilius, particeps non est juxta Latinos, non minor erit dignitate et divinitate? Si enim deitatis causa plane communicabilis est, quam ob causam non et Spiritus ejus particeps est factus? Si vero prorsus incommunicabilis tanquam Patris proprietas, quemadmodum et innascibilitas et aseitas, neque Filius ullo modo ejus particeps erit, licet Latini id omni studio nitantur efficere.

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι τὸν Υἱὸν δεύτερον καὶ ἐλάττω τοῦ Πατρὸς τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τῆς αἰτίας ἀπό τε Ἀθανασίου καὶ Βασιλείου καὶ πολλῶν ἄλλων διδασκάλων εἰλῃφότες πιστεύουσι, καὶ τὸ Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι ὥσπερ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀναγκαίως πιστεύοντες ἔκ τε τῶν κανονικῶν Γραφῶν πολλὰ πρὸς τοῦτο εὐθὺς φέροντα προϊσχημένων, ἔκ τε τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας τῶν παρὰ σφίσι τοῦτο διαῤῥήδην θεολογούντων. Εἴ τις αὐτοὺς ἔροιτο· Οὐκοῦν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δεύτερον τοῦ Υἱοῦ τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τῆς αἰτίας, καὶ τρίτον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς λέγετε (2); οὐκ ἂν ἀρνήσαιντο, εἰδότες οὐδὲν ἐντεῦθεν συμβαῖνον ἄτοπον. Εἰ γὰρ οὐδὲν τῷ φυσικῷ τοῦ Υἱοῦ ἀξιώματι προσίσταται τὸ δευτερεύειν τῇ τάξει καὶ τῷ τῆς αἰτίας ἀξιώματι, οὐδὲ τῷ τοῦ Πνεύματος ἐμποδὼν ἔσται τὸ τρίτον αὐτὸ εἶναι τῇ τάξει· εἰ δὲ τῷ Πνεύματι τοῦτ' αἰσχρὸν ἦν, κἀκεῖνο τῷ Υἱῷ οὐδὲν ἧττον αἰσχρὸν ἂν ἦν. Τοῦτο μόνον δεῖ φυλάττεσθαι τοὺς Λατίνους, εἰ τὰ αὐτοῖς δοκοῦντα λέγουσι, καὶ εἰ κακῶς ἐκ τῶν τῆς πίστεως ἀρχῶν ταῦτα συνάγουσι· ἕως δ' ἂν ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα οἵ τε διδάσκαλοι λέγωσιν (3), αἵ τε ἀρχαὶ τῆς πίστεως εἰς τοῦτο φέρωσιν ἀναγκαίως. Ἴσως μὲν οὐδ' ἐχρῆν ἀποκρίνεσθαι πρὸς τὰς τῶν ἀτόπων ἐπιφοράς· προσήκοι γὰρ ἂν μᾶλλον ἀπολογεῖσθαι τοῖς πρῶτον ταῦτα ἠξιωκόσιν· εἰ δὲ καὶ πρὸς τὰς ἄλλας, ἀλλ' οὐ πρὸς ταύτην· οὐ γάρ ἐστιν ἄτοπον καθ' αὐτὸ τὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τρίτον εἶναι τῷ τῆς αἰτίας ἀξιώματι καὶ τῇ τάξει, οὐδ' ὕφεσίν τινα τοῦτο ποιεῖ τῷ τῆς φύσεως ἀξιώματι, εἴγε μηδ' ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ δευτερεύειν. Καὶ πάλιν εἴ τις αὐτοὺς ἔροιτο· Οὐκοῦν τὸ Πνεῦμα οὐκ ἔστι θεότητος αἴτιον. Καὶ μάλα, ἐροῦσι θαῤῥοῦντως· τίνος γὰρ καὶ ἔσται; Οὔτε γὰρ αἴτιον ἔσται, ὧν αἰτιατὸν εἶναι πιστεύεται κατ' ἐπάνοδον (*Οὐ γὰρ ἀντιστρέφει*, φησὶν ὁ Διονύσιος, *τὰ τῆς ὑπερουσίου θεογονίας*), οὐδ' ἑαυτοῦ οὐδ' ἑτέρου τινός. Εἰ δὲ πᾶσαν ἀνάγκην εἶναί φασιν οἱ Γραικοὶ καὶ αὐτό τινος αἴτιον εἶναι, ἢ τιθέτωσαν αὐτοὶ καὶ τῆς καινοτομίας ὀφειλέτωσαν τὰς εὐθύνας, ἢ μηδὲ τοῖς Λατίνοις ἐγκαλείτωσαν. Ἕως γὰρ ἐκ τῶν τῆς πίστεως ἀρχῶν ἕπεται, καὶ ἐκ τῶν διδασκάλων κηρύττεται, τὸ Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, κἂν τρίτον εἶναι συμβαίῃ τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τῆς αἰτίας, κἂν αὐτὸ μόνον μηδενὸς αἴτιον εἶναι, κἂν ὁτιοῦν τῶν τοιού-

SCHOLARIUS.

Latini Filium secundum et minorem Patre ordine et dignitate principii ab Athanasio, Basilio multisque aliis doctoribus edocti credunt et Spiritum sanctum ex Filio procedere, sicuti ex Patre, necessario id credentes tum ex canonicis Scripturis, quæ multa continent per se ad hoc ducentia, tum ex Ecclesiæ doctoribus apud ipsos celebratos, qui diserte idem tradunt. Si quis ex eis quærat: Num igitur et Spiritum sanctum secundum a Filio ordine atque dignitate principii et tertium a Patre dicitis? haud inficias iverint probe scientes, nihil inde consequi absurdi. Nam si naturali Filii dignitati nihil obstat, quod secundus est ordine et causæ dignitate, neque Spiritus dignitati obstaculo erit, quod ordine sit tertius; si vero id Spiritui turpe foret, turpe foret et illud Filio. Hoc solummodo Latini stricte observent oportet, an quæ sibi videntur enuntient, et an male ex fidei principiis ista colligant; quousque ex Filio procedere Spiritum doctores asserant et fidei principia necessitate ad id compellant, fortasse respondere haud necessarium fuerit ad absurdorum illationes; conveniens enim magis fuerit eos, qui primum ita censuerunt, defendere; si vero ad cæteras absurdorum illationes respondendum, attamen haud ad præsentem. Per se enim minime absurdum est, Spiritum sanctum esse tertium principii dignitate et ordine, neque detrimentum hoc infert dignitati naturæ, siquidem nec Filio, quod ipse est secundus. Et rursum si quis ex eis quærat: Num igitur Spiritus non est deitatis principium? Utique non est revera, confidenter respondebunt. Cujus namque et principium esset? Non enim eorum secundum vicissitudinem erit principium, a quibus principiatus esse creditur (nam *non convertuntur*, ait Dionysius, *quæ ad divinas processiones spectant*), neque sui ipsius, neque alterius cujusquam. Si vero omnino necesse esse Græci asserunt, ut et ipse sit alicujus principium, aut ipsi id doceant et innovationis reddant rationem, aut neque Latinos ob id accusent. Interim enim ex fidei principiis consequitur et ex doctoribus prædicatur, Spiritum etiam ex Filio procedere, licet accidat, ut sit tertius ordine et dignitate principii, licet ipse solus nullius exsistat principium, licet sequatur quodvis

(1) Γὰρ add. Marc. f. 135 b.
(2) Marcian. f. 136 a, λέγε αι.
(3) Monac. 27, f. 185 a, λέγουσι.

corum, quæ nullo pacto absurda neque dogmatibus ullibi sunt adversa; sed ista sint absurda, nihil magis Latinis quam Ecclesiæ doctoribus has criminationes impingunt, imo potius communes difficultates contra fidem proferunt, quas solvere illius solum fuerit, qui primus ejusmodi fidem docuit. Hæc itaque Latini pro sua defensione dicere possent. Verum et sanctos producere possunt, qui Filium Spiritu majorem et Spiritum tertium a Patre ordine et dignitate causæ dicant. Sed et si nullam producere possent, id ipsis sufficeret, quod Filius minor est Patre et secundus ordine et dignitate principii, et nihilo tamen secius ejusdem substantiæ et ejusdem gloriæ cum Patre et verus Deus esse creditur.

Solutio hujus argumentationis, quæ ex jam dictis liquet, et hoc pacto instrui illustrarique potest: Si spiritus, ait (Eph.), non communicat cum Patre et Filio in causalitate deitatis, minor erit dignitate et deitate; sed consequens (conditionatum) est falsum; ergo et antecedens (conditio). Aut igitur Pater et Filius sunt principium deitatis et cum hoc et Spiritus communicat, quod est impossibile; aut neque Pater et Filius principium sunt deitatis. Putat autem se probare consequentiam argumento *a fortiori* hoc pacto: Si Spiritus non communicans Patri et Filio in causalitate rerum creatarum, quæ pro Deo minor est, ipse minor esset, multo magis minor foret non communicans in causalitate deitatis, quæ pro Deo major est. Si itaque ingenii acumen istud a principio deitatis et Patrem, non Filium solum eliminat, iis qui utcunque experti sunt ea ponderare et refellere, id permitto et relinquo. Ne enim Spiritus minor sit dignitate et deitate, neque cum Patre debet non communicare in principio deitatis; communicabit ergo. Vel igitur et Spiritus erit deitatis principium, quod impossibile, vel neque Pater est. Si enim Pater est principium, Spiritus autem non est, secundum ipsum minor erit deitate Spiritus sanctus. Verum interrogabunt eum Latini et jure quidem optimo ab ejus difficultate impulsi: Si nobilius Deo est causam deitatis esse, quam causam rerum creatarum, quomodo Filius in eo quod nobilius est non communicans Patri non erit inferior dignitate et deitate? Respondebit, ut puto, minime necesse esse ut simpliciter omnium quæ insunt Patri, licet sint nobilissima, Filius sit particeps; reliquorum quidem vel maxime, eorum vero quæ Filio ut Filio inesse nequeunt, si Filius particeps non sit, minime id absurdum esse, neque exinde tolli Filii deitatem ac dignitatem. Dicet insuper ipse, tale esse deitatis principium, videlicet proprium Patris quodque Filio nullo pacto inesse possit. Verum hoc prætermittamus; est enim id ipsum, quod est in quæstione et de quo controversia viget. Interim dicet id quod nequit inesse Filio minime officere Filii dignitati si ei non inesse

A των, ἅπερ ἄτοπα μὲν οὐδαμῶς οὐδὲ λυμαινόμενά που τοῖς δόγμασιν· ἔστω δὲ καὶ ἄτοπα ταῦτα εἶναι· οὐδὲν μᾶλλον Λατίνοις ἢ τοῖς διδασκάλοις τῆς Ἐκκλησίας ταῦτα προσάπτουσι τὰ ἐγκλήματα, μᾶλλον δὲ κοινὰς ἀπορίας εἰς τὴν πίστιν κομίζουσιν, ἃς λύειν μόνον ἂν ἔργον γένοιτο τοῦ πρώτου τὴν τοιαύτην πίστιν διδάξοντος. Οἱ μὲν οὖν Λατῖνοι ταῦτα ἂν εἴποιεν ὑπὲρ ἑαυτῶν· ἀλλὰ μὴν καὶ ἁγίους παράγειν ἂν ἔχοιεν, μείζονα τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν λέγοντας, καὶ τὸ Πνεῦμα τρίτον ἀπὸ Πατρὸς τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τῆς αἰτίας δηλονότι. Ἀλλ' εἰ καὶ μηδένα παράγειν ἔχοιεν, ἀρκέσει τοσοῦτον αὐτοῖς, ὅτι ὁ Υἱὸς ἐλάττων ἐστὶ τοῦ Πατρὸς καὶ δεύτερος τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι τῆς αἰτίας, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ὁμοούσιος καὶ ὁμότιμος τῷ Πατρὶ καὶ Θεὸς ἀληθινὸς
B εἶναι πιστεύεται.

Ἡ δὲ πρὸς τὸ ἐπιχείρημα λύσις σαφὴς μὲν καὶ ἐκ τῶν προειρημένων, μεθοδευθείη δ' ἂν καὶ οὕτως· Εἰ τὸ Πνεῦμα, φησὶ, τὸ ἅγιον μὴ κοινωνοίη τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ τοῦ αἰτίου τῆς θεότητος, ἔσται ἔλαττον τῇ ἀξίᾳ καὶ τῇ θεότητι· ἀλλὰ τὸ ἑπόμενον ψεῦδος, καὶ τὸ ἡγούμενον ἄρα· ἢ τοίνυν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἀρχὴ εἰσι θεότητος, καὶ κοινωνεῖ τούτου καὶ τὸ Πνεῦμα· ἀλλὰ τοῦτο ἀδύνατον, ἢ οὐδὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἀρχὴ εἰσι θεότητος. Οἴεται δὲ δεικνύναι τὴν ἀκουλουθίαν *ἀπὸ τοῦ μᾶλλον* οὕτως· Εἰ ἔλαττον ἂν ἦν τὸ Πνεῦμα, μὴ κοινωνοῦν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ τῆς αἰτίας τῆς κτίσεως, ὅπερ ἐστὶν ἔλαττον τῷ Θεῷ, πολλῷ μᾶλλον ἂν εἴη μὴ κοινωνοῦν
C τοῦ αἰτίου τῆς θεότητος, ὅπερ ἐστὶ τῷ Θεῷ μεῖζον. Εἰ μὲν οὖν ἡ λεπτότης τῶν φρενῶν αὕτη κατὰ τὸν εἰπόντα ἐκβάλλει τῆς ἀρχῆς τῆς θεότητος καὶ τὸν Πατέρα, οὐ τὸν Υἱὸν μόνον, παρίημι τοῖς ὀπωσοῦν πεπειραμένοις περὶ τὰ αὐτὰ σκοπεῖν καὶ ἐλέγχειν. Ἵνα γὰρ μὴ ᾖ τὸ Πνεῦμα ἔλαττον τῇ ἀξίᾳ καὶ τῇ θεότητι, οὐδὲ τῷ Πατρὶ δεῖ μὴ κοινωνεῖν τοῦ αἰτίου τῆς θεότητος· κοινωνήσει ἄρα· ἢ τοίνυν καὶ τὸ Πνεῦμα ἔσται ἀρχὴ θεότητος· ἀλλὰ τοῦτο ἀδύνατον, ἢ οὐδὲ ὁ Πατήρ ἐστιν· εἰ γάρ ἐστιν ὁ Πατὴρ ἀρχὴ θεότητος, τὸ δὲ Πνεῦμα οὐκ ἔστι, κατ' αὐτὸν ἔλαττον ἔσται τῇ θεότητι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἀλλ' ἐρωτήσουσιν αὐτὸν οἱ Λατῖνοι καὶ μάλα εἰκότως, ὑπὸ τῆς
D ἀπορίας αὐτοῦ προβιβασθέντες· Εἰ τιμιώτερον Θεῷ τῷ αἰτίῳ θεότητος εἶναι ἢ τῷ αἰτίῳ τῆς κτίσεως, πῶς τοῦ τιμιωτέρου μὴ κοινωνῶν ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ οὐκ ἐλάττων ἔσται τῇ ἀξίᾳ καὶ τῇ θεότητι; Οἶμαι, ἐρεῖ, ὅτι οὐκ ἀνάγκη πάντων ἁπλῶς τῶν ὑπαρχόντων τῷ Πατρὶ, κἂν τιμιώτατα ᾖ, τὸν Υἱὸν κοινωνεῖν· ἀλλὰ τῶν μὲν ἄλλων καὶ πάνυ· ὅσα δὲ οὐχ οἷόν τε ὑπάρχειν τῷ Υἱῷ ᾗ Υἱῷ, τούτων εἰ μὴ κοινωνοίη ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ, οὐδέν ἐστιν ἄτοπον, οὐδ' ἀναιρεῖται ἐντεῦθεν ἡ τοῦ Υἱοῦ θεότης καὶ τὸ ἀξίωμα. Ἐρεῖ δὲ καὶ τὸ αἴτιον τῆς θεότητος τοιοῦτον εἶναι αὐτὸς, τουτέστιν ἴδιον τοῦ Πατρὸς καὶ τῷ Υἱῷ μὴ δυνάμενον ὅλως προσεῖναι. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἐῶμεν· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ ζητούμενον, καὶ περὶ τοῦτο ἡ ἀμφισβήτησις. Τέως δὲ ἐρεῖ, τὸ μὴ δυνάμενον ὑπάρχειν τῷ Υἱῷ οὐδὲν λυμαίνεσθαι τῷ ἀξιώματι τοῦ Υἱοῦ, εἰ λέγοιτο μὴ ὑπάρχειν· ἢ τοίνυν ἀρκέσει ἡ ὁμοία

καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος ἀπόκρισίς τε καὶ λύσις, ἢ οὐδὲ περὶ τοῦ Υἱοῦ ἔσται ἱκανή· ἀλλ' οὐδὲ ἄλλο τι ἀποκρινεῖται πρὸς τὴν εἰρημένην ἐρώτησιν παρὰ τὸ (1) εἰρημένον· εἰ δὲ ἄλλο τι ἀποκρινεῖται, ψεῦδος ἔσται καὶ οὐδὲ ἀκοαῖς ἀνεκτόν. Διδομένου γὰρ τὸν Υἱὸν μὴ εἶναι ἀρχὴν θεότητος, αὕτη μόνη δύναται εἶναι ἀπόκρισις πρὸς τὸν ἀποροῦντα περὶ τοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς θεότητος αὐτοῦ, ὥσπερ καὶ πρὸς τὸν ἀπορήσαντα ἂν, καὶ πῶς ἐστιν ὁ Υἱὸς ἀληθὴς Θεὸς καὶ ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ, εἴπερ οὐ κοινωνεῖ αὐτῷ τοῦ ἀνάρχου καὶ ἀγεννήτου, πράγματος τοσούτου, οὐκ ἂν ἦν ἑτέρως ἀποκρίνασθαι ἀληθῶς, ἢ ὃν προείρηται τρόπον. Ἀφελῶς δὲ εἶπε καὶ τιμιώτερον εἶναι τῷ Θεῷ τὸ αἰτίῳ θεότητος εἶναι ἢ τὸ αἰτίῳ τῆς κτίσεως· οὐδὲν γὰρ τῶν τῷ Θεῷ ὑπαρχόντων τιμιώτερόν ἐστιν αὐτῷ τῷ Θεῷ ἢ ἕτερον· ἀλλὰ τοῦτο εἰ τοὺς βαθμοὺς τῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῶν θείων καινοτομήσαντες μόνοι ἐτόλμησαν, καὶ εἴ τις ἀμαθέσιν ἐκείνοις ἀμαθὴς ὢν καὶ αὐτὸς προσκέοιτο. Τὸ δ' ἀληθὲς οὕτως ἔχει, ὅτι εἴ τι πρόσεστι τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ ᾗ Θεῷ, καὶ οὐ καθόσον διακέκριται τοῦ Υἱοῦ, τουτέστιν οὐ καθὸ Πατρὶ καὶ γεννῶντι, τοῦτο δεῖ καὶ φύσει προσεῖναι τῷ Υἱῷ, καὶ εἴ τι μὴ προσείη, οἷον ἆρα καὶ εἴη, ἐλάττων ἔσται ταύτῃ ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρός. Ὁ δ' αὐτὸς καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος λόγος τῇ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀποβλέψει· εἴ τι γαρ πρόσεστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ καθὸ Θεῷ, καὶ οὐ καθὸ ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἀναφοράν, τοῦτο δεῖ καὶ τῷ Πνεύματι προσεῖναι, καὶ εἰ μὴ πρόσεστιν, ἔλαττον ἔσται αὐτῶν τῇ φύσει (2). Ἀλλὰ τὸ προβάλλειν πρόσεστιν αὐτοῖς καθὸ ἀναφέρονται πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐκ ἄρα δεῖ καὶ τῷ Πνεύματι τοῦτο προσεῖναι, οὔτε διὰ τοῦτο ἀνάγκη ἔλαττον εἶναι τῇ φύσει ἐκείνων· εἰ δὲ μὴ, χώρα ἂν εἴη καὶ Ἀρειανοῖς διὰ τὸ τὸν Υἱὸν γεννητὸν εἶναι ἐλάττονα τοῦ Πατρὸς εἶναι τῇ φύσει τοῦτον ἀποφαινομένοις καὶ σύμμαχον πειρωμένοις ἔχειν τοῦ ψεύδους τὸ Εὐαγγέλιον μεῖζον τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα διαγορεῦον. Ὤοντο γὰρ ἐκ τοῦ μὴ ἔχειν τὸν Υἱὸν τὴν (3) τοῦ Πατρὸς ἀγεννησίαν καὶ ἐκ τοῦ ἐλάττω εἶναι τοῦ Πατρὸς αὐτὸν τῷ τῆς αἰτίας ἀξιώματι, καὶ τῇ φύσει πάντως ἐλάττω τυγχάνειν καὶ ἄλλης οὐσίας εἶναι παρὰ τὸν Πατέρα· ἀλλ' οὐκ ἔστι ταῦτα. Ἐξ ἁπάντων τοίνυν τούτων δείκνυται, ὅτι τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου καὶ ἡ ἀκολουθία καὶ ἡ ταύτης δεῖξις παντάπασιν ἀληθείας ἐστέρηται.

dicatur. Vel igitur sufficiens erit similis responsio ac solutio etiam quoad Spiritum vel nec quoad Filium erit idonea. Verum nec aliud quidquam ad præsentem interrogationem præter dicta respondet; si vero aliud quid respondeat, mendacium erit atque ne auribus quidem tolerabile. Dato enim, Filium non esse principium in deitate, hæc sola potest reddi responsio ad eum, qui dubitat, de dignitate et deitate Filii, sicut et ei qui ambigeret, quomodo Filius verus Deus esse possit atque Patri consubstantialis non communicans cum Patre in ratione innascibilitatis et ascitatis, quæ tanti momenti res est, non alio modo vere responderi poterat nisi prædicto. Insipienter porro dixit nobilius Deo esse causam deitatis, quam causam creationis, cum eorum quæ Deo insunt non sit aliud alio nobilius, sed id illi soli asserere ausi fuerint, qui gradus virtutum et operationum divinarum innovando confinxerunt et si qui insipientes ipsi insipientibus illis adhæserunt. Veritas ita se habet, quod si quid adest Deo Patri ut Deo, et non quatenus distinguitur a Filio, id est non qua Patri et generanti, hoc natura quoque debet adesse Filio, et si non adsit, qualecunque illud fuerit, hoc respectu Filius erit Patre inferior. Eadem ratio valet de Spiritu respectu ad Patrem et Filium. Si etenim quidpiam adest Patri et Filio, quatenus sunt Deus, et non quatenus relationem et habitudinem ad Spiritum sanctum habent, hoc debet et Spiritui adesse, et si non adest, hic erit illis natura inferior. Atqui spiratio adest illis, quatenus referuntur ad Spiritum sanctum; ergo non necesse est ut et Spiritui insit, neque idcirco ut illis natura sit Spiritus inferior. Quodsi non ita esset, locus daretur Arianis, qui propterea quod Filius genitus est, eum ratione naturæ minorem Patre statuunt et Evangelium in mendacii sui patrocinium conantur adducere Patrem Filio majorem declarans. Opinabantur enim ex eo quod Filius non habet Patris innascibilitatem et quod minor est Patre dignitate principii, etiam natura prorsus eum inferiorem exsistere et diversam a Patre substantiam fuisse sortitum (*a*). Sed res non ita se habet. Ex quibus cunctis ostenditur, præsentis argumenti et seriem et hujus probationem undequaque veritate destitui.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Γ' (4).

Τὰ τῷ Θεῷ προσόντα κυρίως καὶ μόνῳ καὶ μόνῳ καὶ μόνα καὶ ἀεὶ καὶ πάντῃ (5) προσεῖναι ὀφείλουσι·

EPHES. CAP. III (*b*).

Quæ Deo insunt, proprie et solum et soli et sola et semper et omnino ei inesse debent; et natura-

(1) Monac. 27, f. 184 a, τόν.
(2) Monac. 27, f. 184 b, τῷ φύσει.
(3) Τὴν deest in Marc. f. 137 b.

(4) In cod. Mon. 256. f. 296 b, cap 18.
(5) Παντὶ Mon. 27, f. 185 a; Marc. f. 137 b.

(*a*) De hac Eunomii disputatione vide Basilium libro III contra eumdem, Gregorium Naz. Orat. 36 (nunc 50) et 40 (quæ pariter nunc 40 est), et Petavium de Trinitate, l. II, c. 2.

(*b*) Simili pacto Nicol. Methonensis apud Hugonem Etherianum, l. II, c. 12, contra Græcos: Si Spiritus ex Patre et Filio procedit, non erit deinceps solus Pater Pater, nec ultra tota unitas Deitas. Et quomodo utique, quocum paternam causam Filius partitur? Nec ultra solus Filius Filius. Quomodo enim cum sit Pater in parte Spiritus? Nec deinceps unus solus Spiritus; quomodo enim, cum non ex uno neque solo? — Græcus vero textus in cod. Monac. 66, f. 73, cap. 15, ita

lia quidem ac communia tribus personis, hypostatica autem et personalia trium personarum uni. Nihil enim ibi est accidens, nihil ascititium vel posterius accedens, nihil non proprie et solum. Quemadmodum igitur dum Deus dicitur bonus et sapiens et Deus et Rex et Conditor, adhuc autem et invisibilis et immortalis et æternus, solummodo et proprie ut ad creaturas his omnibus nominibus insignitur (dicit enim Apostolus : *Regi vero sæculorum, immortali, invisibili, soli sapienti Deo* ; et rursum : *Qui solus habet immortalitatem et lucem inhabitat inaccessibilem)* ; ita et quodcunque de quavis trium personarum seorsim dicitur, solum et proprie ad reliqua est id quod dicitur. Pater igitur est Pater et solum et solus et proprie et solummodo ; Filius est Filius et solum et solus et proprie et uno solum modo ; similiter et Spiritus Spiritus Spiritus sanctus. Sic et principii expers Pater sive innascibilis solum et solus et proprie et uno solum modo ; sed et simili modo est quoque principium, reliquæ ergo personæ principiatæ duntaxat et solæ et proprie et uno solum modo. Cum enim duo sint principium et principiatum, si solus Pater habet rationem principii, reliquæ personæ tantum sunt principiatum et solum et uno solum modo ; considerandum enim est, vocem *solum* semper ad oppositum dici ; solum enim Pater est Pater, non autem et Filius ; et solum Filius Filius, non etiam Pater ; et solum Spiritus sanctus, non vero Pater vel Filius ; et solum principii expers Pater, non vero etiam principiatus et causam habens ; sic et solum principium, non vero principiatus ; reliquæ ergo personæ solum principiatæ et neutra earum principium. Si enim alterutra foret etiam principium, illud *solum* sublatum erit, et neque solum et proprie principium, neque solum et proprie principiatum reperietur, cujus contrarium necessario locum habere jam antea demonstratum est. Oppo-

A τὰ μὲν φυσικὰ καὶ κοινὰ (1) τοῖς τρισὶ προσώποις, τὰ δ' ὑποστατικὰ καὶ προσωπικὰ τῶν τριῶν ἑκάστῳ· οὐδὲν γὰρ ἐκεῖ συμβεβηκὸς, οὐδὲν (2) ἐπίκτητον οὐδ' ὕστερον προσγενόμενον, οὐδὲν οὐ (3) κυρίως καὶ μόνως. Καθάπερ οὖν ἀγαθὸς καὶ σοφὸς καὶ Θεὸς καὶ (4) Βασιλεὺς καὶ Δημιουργὸς, ἔτι δὲ ἀόρατος καὶ ἀθάνατος καὶ ἀΐδιος ὁ Θεὸς λεγόμενος μόνως (5) τε καὶ κυρίως ὡς πρὸς τὴν κτίσιν ἅπαντα ταῦτα λέγεται (λέγει γὰρ ὁ Ἀπόστολος (6)· *Τῷ δὲ βασιλεῖ τῶν αἰώνων, ἀφθάρτῳ, ἀοράτῳ, μόνῳ σοφῷ Θεῷ*· καὶ αὖθις (7)· *Ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον*), οὕτω καὶ ὅπερ ἂν λέγοιτο τῶν τριῶν ἕκαστον, μόνον τε καὶ κυρίως ἐστὶ πρὸς τὰ λοιπὰ τοῦθ' ὅπερ λέγεται. Πατὴρ γοῦν (8) ὁ Πατὴρ καὶ μόνον καὶ μόνος (9) καὶ κυρίως καὶ μόνως·

B Υἱὸς ὁ Υἱὸς καὶ μόνον καὶ μόνος καὶ κυρίως καὶ μόνως· καὶ Πνεῦμα ὁμοίως τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οὕτω δὴ καὶ ἀναίτιος ὁ Πατὴρ εἴτουν ἀγέννητος μόνον καὶ μόνος (10) καὶ κυρίως καὶ μόνως (11)· ἀλλὰ δὴ καὶ αἴτιος αὖθις ὁμοίως· καὶ τὰ λοιπὰ τῶν προσώπων ἄρα μόνον αἰτιατὰ καὶ μόνα καὶ κυρίως καὶ μόνως. Δυοῖν γὰρ ὄντοιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, εἰ τὸ αἴτιον μόνος ὁ Πατὴρ ἔχει, τὸ αἰτιατὸν ἄρα μόνα τὰ λοιπὰ τῶν προσώπων (12) καὶ μόνον καὶ μόνως· σκεπτέον γάρ, ὅτι τὸ *μόνον* ἀεὶ πρὸς τὸ ἀντικείμενον λέγεται· μόνον γὰρ Πατὴρ ὁ Πατὴρ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ Υἱὸς, καὶ μόνον Υἱὸς ὁ Υἱὸς, ἀλλ' οὐ καὶ Πατὴρ, καὶ μόνον Πνεῦμα ἅγιον, ἀλλ' οὐ Πατὴρ ἢ Υἱὸς, καὶ μόνον ἀναίτιος ὁ Πατὴρ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ αἰτιατὸς καὶ

C αἰτίαν ἔχων (13), οὕτω δὴ καὶ μόνον αἴτιος, ἀλλ' οὐκ αἰτιατός· καὶ τὰ λοιπὰ τῶν προσώπων ἄρα μόνον αἰτιατὰ καὶ οὐδὲν τούτων αἴτιον. Εἰ γάρ τι τούτων καὶ αἴτιον εἴη, τὸ *μόνον* ἀναιρεθήσεται, καὶ οὔτε μόνον καὶ κυρίως αἴτιον ἔσται, οὔτε μόνον καὶ κυρίως αἰτιατὸν, οὗ τοὐναντίον ἀνάγκην εἶναι προαποδέδεικται. Ἡ γὰρ ἀντίθεσις διακρίσεως αἰτία καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς Λατίνους καὶ ἄμφω τὰ ἀντικείμενα συνδραμεῖν ἐφ' ἑνὸς τῶν θεαρχικῶν προσώπων ἀδύ-

(1) Καὶ κοινὰ omittunt duo citati codices.
(2) Sic Mon. 256, Mon. 27, οὐδέ.
(3) Mon. 27, habet ὄν.
(4) Καὶ deest in Mon. 27.
(5) Μονος, Mon. 27.
(6) I Tim. I, 17.
(7) I Tim. VI, 16.
(8) Mon. 27, οὖν.
(9) Sequentia quatuor verba dat solus Monac. 256, f. 297 a.
(10) Monac. 27, μόνως.
(11) Mon. 27, μόνος.
(12) Verba, ἄρα μόνον αἰτιατὰ τῶν προσώπων, in Mon. 27 omissa ex Mon. 256 supplevimus
(13) Καὶ αἰτίαν ἔχων deest in cæteris præter D Monac. 256.

sonat : Ὅλη μονὰς καὶ ὅλη Τριὰς ἡ θεότης· οὐ γὰρ τὸ μὲν αὐτὴ μονὰς, τὸ δὲ οὐ μονάς· εἷς γὰρ μόνος καὶ μόνον Πατὴρ ὁ Πατὴρ, καὶ εἷς μόνος καὶ μόνον Υἱὸς ὁ Υἱός· καὶ ἓν καὶ μόνον καὶ Πνεῦμα μόνον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον... Εἰ δὲ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, οὐκέτι ὅλη μονὰς ἡ θεότης· οὐκέτι γὰρ Πατὴρ μόνος ὁ Πατήρ· πῶς γάρ, ᾧ τὸ πατρικὸν αἴτιον ὁ Υἱὸς, συμμεμέτρηται; οὐκέτι μόνον Υἱὸς ὁ Υἱός· πῶς γὰρ ὁ καὶ Πατὴρ ἐν μέρει τοῦ Πνεύματος; οὐκέτι ἓν καὶ μόνον τὸ Πνεῦμα· πῶς γὰρ τὸ μὴ ἐξ ἑνὸς μηδὲ μόνου; οὐκετ. ὅλη Τριὰς ἡ αὐτὴ, ἀλλὰ Πατὴρ ἀτελὴς καὶ παρὰ τοσοῦτον οὐχ ὅλος, παρ' ὅσον ἑτέρου δεῖται πρὸς τελείαν τοῦ Πνεύματος προβολήν· καὶ Υἱὸς οὐ τὸ ὅλον Υἱός, ἀλλ' ὑποπλατὼν συνέτος ὅτι τις ἐκ μέρων ἀτελῶν συνθετώτερος ὅλος· καὶ Πνεῦμα οὐδ' ἂν εἴκοις τὸ ἐκ δύο τοιούτων ἐκπορευόμενον· μεριστὰ πάντα καὶ ἀτελῆ καὶ τῆς μοναδικῆς ἁπλότητος ἐκπτωτα. *Tota monas et tota Trinitas est deitas. Non enim quoad hoc ipsa monas, quoad illud non monas. Unus enim et solus et solum Pater est Pater et unus solus et solum Filius Filius ; et unus et solus et solus Spiritus est Spiritus sanctus. Si vero Spiritus ex Patre Filioque procedit, non amplius tota monas est deitas. Non enim Pater solus erit Pater, etc. ut supra ex Ethertano. Non ultra tota Trinitas ipsa, sed Pater in perfectus et in tantum non totus, in quantum alterο indiget ad perfectum Spiritus emissionem ; et Filius non in totum Filius, sed jam Filiopater quis compositus ex partibus imperfectis ; nemo et totus erit ; et Spiritus ut nis convenit ex talibus duobus procedens. Divisa omnia et imperfecta et a monadica simplicitate prorsus remota.*

νατον. Θάτερον γὰρ τούτων οὐ κυρίως ἔσται, καὶ διὰ τοῦτο πάντως οὐδ' ἔσται. Τούτοις συμφωνεῖ καὶ τὰ τῶν ἁγίων ῥητά, τοῦ μὲν Δαμασκηνοῦ λέγοντος ἐν τοῖς Θεολογικοῖς κεφαλαίοις· *Μόνος αἴτιος ὁ Πατήρ* (1)· Θεοδώρου δὲ τοῦ Στουδίτου ψάλλοντος· *Μόνου μονογεννήτορ μονογενοῦς Υἱοῦ Πατήρ, καὶ μόνον μόνου φῶς φωτὸς ἀπαύγασμα, καὶ μόνως μόνου Θεοῦ ἅγιον Πνεῦμα Κυρίου Κύριον, ὄντως ὄν.* Οὐκ ἄρα τὸ αἴτιον ὁ Υἱὸς ἕξει, μόνον (2) αἰτιατὸς ὀφείλων γε εἶναι, καὶ μόνον Υἱός, ὥσπερ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον (3) μόνον μόνου Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός.

A sitio enim est distinctionis causa etiam secundum ipsos Latinos, et utrumque oppositum in una divinarum personarum concurrere est prorsus impossibile. Alterum enim eorum non proprie erit, et idcirco omnino non erit. Hisce concordant etiam sanctorum dicta, ex quibus Damascenus in theologicis capitibus ait : *Solus causa est Pater* ; Theodorus vero Studita canit : *Solius solus genitor, unigeniti Filii Pater, et solum solius lumen luminis splendor, ac solummodo solius Dei sanctus Spiritus, Domini Dominus, verum esse possidens.* Non igitur Filius habebit causæ rationem, quippe qui solum causatus debeat esse et solum Filius, quemadmodum et Spiritus sanctus solus solius Spiritus Dei Patris.

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι τοσοῦτον ἀπέχουσι ἐπείσακτόν τι καὶ ὕστερον προσγενόμενον τῷ Θεῷ λέγειν, ὥστε ἵνα μὴ ἐν τοιοῦτον ἢ φρονεῖν λάθωσιν ἢ δόξωσι λέγειν πολλὰ πρὸς τὴν διπλῆν τοῦ Πνεύματος προβολὴν ἢ πρόοδον ἀπομάχονται, ἣν αὐτὸς διπλῆν τῷ πράγματι λέγεις, καὶ τῆς μὲν χρονικῆς μεταδίδως (4) τῷ Υἱῷ, τὴν δὲ ἀΐδιον αὐτοῦ παντάπασιν ἀφαιρεῖς· καὶ ὅσα τῶν διδασκάλων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι τιθέασιν, εἰς τὴν χρονικὴν ἀνάγεις πρόοδον μόνην. Ἀλλὰ περὶ μὲν τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος εἰ διπλῆ ἐστι μετὰ ταῦτα, καὶ εἰ κεχωρισμέναι εἰσὶν ἀλλήλων τῷ πράγματι· ἀλλὰ νῦν ἀρκεῖ, ὅτι καὶ τὴν χρονικὴν πρόοδον τὸ αὐτὸ πρᾶγμα μετὰ τῆς ἀϊδίου προόδου εἶναι διισχυρίζονται, διαφερούσας κατὰ μόνον τὸν λόγον, ἵνα μὴ ἀναγκασθῶσι τιθέναι τι συμβεβηκὸς ἐν τῷ Θεῷ καὶ ἐπείσακτον. Οἱ δὲ τὸ χρονικῶς προϊέναι ἕτερόν τι πρᾶγμα ἐν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι λέγοντες παρὰ τὴν ἀΐδιον αὐτοῦ πρόοδον, οὗτοι συμβαίνειν τι καὶ ὕστερον ἐπιγίνεσθαι τῷ Θεῷ λέγουσι, νῦν προσποιῶνται τοῦτο ἀρνεῖσθαι. Ἀλλὰ μὴν καὶ πάντα κυρίως τῷ Θεῷ προσεῖναι, μᾶλλον δὲ τὸν Θεὸν πάντα ἃ λέγεται εἶναι, κυρίως ταῦτ' εἶναι, καὶ κοινῶς καὶ ἰδίως ἑκάστην τῶν ὑποστάσεων, τίνες μᾶλλον ἢ Λατῖνοι διομολογοῦσι; Τὸ δὲ *μόνως, καὶ μόνῳ, καὶ μόνον*, καὶ τὰ λοιπά, πολλῆς ἐρεύνης δέονται, ὅπως τε ἐπὶ τῶν φυσικῶν καὶ ὅπως ἐπὶ τῶν ὑποστατικῶν δύνανται λέγεσθαι. Ἀλλ' αὐτὸς ἀπεριμερίμνως ταῦτα ἀφεὶς καὶ τῇ ἀληθείᾳ καὶ ἑαυτῷ πολλαχοῦ προσκόπτει. Ἀλλ' ἐπεὶ οὐ σφόδρα ἐνταῦθα τῶν Λατίνων καθάπτεται, καὶ ἡμεῖς τῆς ὑπὲρ αὐτῶν ἀποστάντες ἀπολογίας, πρὸς τὴν λύσιν ἐρχόμεθα τοῦ ἐπιχειρήματος.

B

SCHOLARIUS.

Tam alieni sunt Latini ab asserenda re aliqua ascititia et posterius Deo adnascente, ut multis plane, ne tale quid vel sentire occulte vel dicere videantur, contra duplicem Spiritus productionem vel processionem decertent, quam revera tu duplicem dicis; et temporalis quidem participem facis Filium, æternam vero ab eo omni ex parte removes; et dicta doctorum, quæ Spiritum sanctum ex Filio prodire statuunt, ad solam temporalem processionem detrudis ac reducis. Verum de processione Spiritus sancti, an duplex sit et an eæ reipsa ab invicem sint separatæ, postea disputabimus; nunc autem sufficit, quod Latini etiam temporalem processionem idem esse cum æterna asseverant, easque solum secundum rationem diversas statuunt, ne quid in Deo accidens et ascititium ponere cogantur. Qui vero temporalem processionem in Spiritu sancto diversam quamdam rem dicunt ab æterna ejusdem processione, hi accedere quidquam et adnasci posterius Deo affirmant, licet hoc negare prorsus simulent. Verum enim vero quinam magis quam Latini confitentur, omnia proprie inesse Deo, imo potius Deum omnia, quæ esse dicitur, proprie hæc esse et communiter et peculiariter quamlibet personarum? Quod vero spectat ad illa, *et uno solummodo, et soli, et solum*, et cætera, ea varia indigent disquisitione, quomodo tum de naturalibus tum de personalibus affirmari possint. Sed Ephesius perfecta incuria ista negligens et veritati et sibi ipsi multis in locis offendiculo est. Verum quoniam hic Latinos non adeo vehementer attingit, et nos omissa eorum defensione ad difficultatis progredimur solutionem.

C

D

Τὸ τοίνυν ἐπιχείρημα αὐτὸ τοιοῦτόν ἐστι. Πᾶν τὸ προσεῖναι τῷ Θεῷ λεγόμενον, εἴτε ὡς φυσικὸν τοῖς τρισὶ προσώποις, εἴτε ὡς ὑποστατικὸν καὶ προσωπικὸν ἑκάστῳ τῶν τριῶν, τοῦτο καὶ κυρίως καὶ μόνως καὶ μόνῳ καὶ μόνον καὶ ἀεὶ καὶ πάντῃ προσεῖναι ὀφείλει. Ἀλλὰ τὸ αἰτιατὸν πρόσεστι τῷ Υἱῷ, μόνον ἄρα τὸ αἰτιατὸν πρόσεστιν αὐτῷ, οὐκ ἄρα τὸ αἴτιον. Τὸ γὰρ *μόνον*, φησὶ, πρὸς τὸ ἀντι-

Argumentum igitur ipsum tale est : Quidquid dicitur Deo inesse, sive tanquam naturale tribus personis, sive tanquam hypostaticum et personale trium cuilibet, hoc et proprie et solum et soli et uno solum modo et semper et omnino inesse debet ; atqui ratio principiati inest Filio : ergo sola ei inest, non itaque et ratio principii. Nam *solum*, inquit, ad oppositum dicitur; Filius ergo non est

(1) Joan. Damasc. c. 13 theol. Citat idem dictum Beccus de proc. Sp. S. c. 12, Gr. orth. I, p. 22. Cf. ibid. II, p. 504.

(2) Μόνος, Mon. 27.

(3) Τὸ ἅγιον omitt. Mon. 27 et Marc.

(4) Codd. μεταδίδωσι.

principium sancti Spiritus. Quemadmodum et ratio principii inest Patri et solum ei adest, non itaque et oppositum huic, ratio principiati; et idcirco Pater est solum principium, et non principiatus. Primo igitur quoniam quæ in prima propositione Deo inesse dicit, hæc in naturalia et hypostatica sive personalia partitur, deinde infert: Principiati ratio inest Filio, interrogabunt eum Latini, et recte omnino, in quanam serie collocet rationem principiati, utrum illud naturalibus, an personalibus sive hypostaticis adnumeret. Si naturalibus, etiam Patri debet inesse principiatum; si personalibus, unius id debet esse personæ, aut Filii aut Spiritus sancti; sic enim qui ab ejus sunt parte decernunt, personalia uni personæ soli convenire. Utrumque vero prædictorum impossibilitatem includit, quare vel propositio non vera, vel divisio eorum quæ insunt Deo in naturalia et personalia non est apta, vel alterum eorum absurdorum ex necessitate verum erit. Quærat igitur defensionem. Vel enim eam non inveniens cessabit et ipse Latinos interrogare, utrum spirare dicant naturale et essentiale, an personale et hypostaticum, et eos in absurda ab utraque parte deducere, cum videat et seipsum in similia incidere, vel divisione sua et inutili spreta et damnato alio modo dividet ea quæ Deo insunt, et fortasse pro Latinis dividet et a concertatione cum ipsis desistet. Deinde ipsi dicent Latini: Si propositio tua, o sapientissime, vera est, periculum subit Filius, ut sit solum principiatus, et Pater, ut sit Pater solum, et nihil amplius. Neque enim ei licitum erit, in propositione quidem majore omnes illas ponere determinationes, in conclusione vero non omnes assumere, sed eas duntaxat, quas sibi ad scopum suum prodesse existimaverit; v. g. quando vult concludendo Patri principium ascribere, illud *solum* omittere, quando vero Filio principiatum concludendo vindicare vult, ejicere *soli*. Hæc enim eorum sunt, qui sophismatibus student, vel quod dicunt nesciunt, et tum sibimetipsis tum aliis ex imperitia officiunt; quemadmodum et nihil deterius fieri potest, quam ut posita propositione majori, qualem ipse eam statuit, et adjuncta minori, videlicet Patri inesse principium et Filio principiatum, conclusionem hanc deducere, Patri principium inesse proprie et uno solum modo et soli et solum et semper et omnino, similiter et Filio principiatum. Fortasse enim Filio solum principiatum inest, sed minime ideo et *soli*, cum et Spiritui insit; et Patri fortasse principium *soli* inest, neque tamen et *uno solum modo*; nam non uno modo principium est eorum, quæ ex ipso, sed duplici, ut Pater et productor: verum nec principiatum convenit Filio soli, nec Patri soli principium; imo potius neque Patrem esse Patri *solum* convenit, verum et esse productorem; sed

A κείμενον λέγεται· ὁ Υἱὸς ἄρα οὐκ ἔστιν αἴτιος τοῦ ἁγίου Πνεύματος· ὥσπερ καὶ τὸ αἴτιον πρόσεστι Πατρὶ καὶ ὑπάρχει μόνον, οὐκ ἄρα καὶ τὸ ἀντικείμενον τούτῳ, τὸ αἰτιατόν, καὶ διὰ τοῦτο αἴτιος μόνον ὁ Πατήρ, καὶ οὐκ αἰτιατός. Πρῶτον τοίνυν, ἐπειδήπερ ἅττινα ἐν τῇ προτάσει προσόντα τῷ Θεῷ λέγει, ταῦτα εἰς φυσικὰ διαιρεῖ καὶ ὑποστατικά, εἴτουν προσωπικά· εἶτα ἐπάγει· Τὸ δὲ αἰτιατὸν πρόσεστι τῷ Υἱῷ, ἐρωτήσουσιν αὐτὸν οἱ Λατῖνοι καὶ μάλα εὐλόγως, τὸ αἰτιατὸν ποῦ τίθησι τῶν τῷ Θεῷ προσόντων, πότερον ἐν τοῖς φυσικοῖς ἢ ἐν τοῖς ὑποστατικοῖς καὶ προσωπικοῖς; Εἰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς φυσικοῖς, δεῖ καὶ τῷ Πατρὶ τοῦτο προσεῖναι· εἰ δὲ ἐν τοῖς προσωπικοῖς, ἑνὸς δεῖ εἶναι τοῦτο προσώπου, ἢ τοῦ Υἱοῦ ἢ τοῦ Πνεύματος· οὕτω γὰρ οἱ περὶ αὐτὸν B ἀξιοῦσι, τὰ προσωπικὰ ἑνὶ μόνῳ προσώπῳ ἁρμόττειν. Ἑκάτερον δὲ τῶν προειρημένων ἐστὶν ἀδύνατον, ὥστε ἢ ἡ πρότασίς ἐστιν οὐκ ἀληθής, ἢ ἡ διαίρεσις οὐχ ἱκανὴ τῶν προσόντων εἴς τε τὰ φυσικὰ καὶ προσωπικά, ἢ θάτερον τῶν ἀδυνάτων ἔσται ἀληθὲς ἐξ ἀνάγκης. Σκεψάσθω τοίνυν τὴν ἀπολογίαν· ἢ γὰρ μὴ εὑρίσκων παύσεται καὶ αὐτὸς ἐρωτῶν Λατίνους, πότερον τὸ προβάλλειν φυσικὸν λέγουσι καὶ οὐσιῶδες, προσωπικὸν καὶ ὑποστατικόν, κἀπάγων αὐτοὺς εἰς ἄτοπα ἑκατέρωθεν, ἐπεὶ δύσεται καὶ ἑαυτὸν τοῖς ὁμοίοις περιπίπτοντα, ἢ τῆς διαιρέσεως ὡς ἀτελοῦς καταγνοὺς ἄλλως διελεῖται τὰ τῷ Θεῷ προσόντα, καὶ ἴσως ὑπὲρ Λατίνων διελεῖται καὶ παύσεται πρὸς τούτους διαφερόμενος. Ἔπειτα ἐροῦσι πρὸς αὐτὸν, ὡς Ἂν ἀληθὴς ᾖ ἡ πρότασίς σου, ὦ σοφώτατε, κιν- C δυνεύσει ὁ Υἱὸς μόνος αἰτιατὸς εἶναι, καὶ ὁ Πατὴρ Πατὴρ μόνον, καὶ οὐδὲν ἕτερον. Οὐδὲ γὰρ ἐξέσται αὐτῷ, ἐν μὲν τῇ προτάσει πάντας τιθέναι τοὺς προσδιορισμοὺς ἐκείνους, ἐν δὲ τῷ συμπεράσματι μὴ πάντας λαμβάνειν, ἀλλ' οὓς ἂν οἴηται αὐτῷ πρὸς τὸν σκοπὸν λυσιτελεῖν· οἷον, ὁπόταν βούληται συμπεραίνειν τῷ Πατρὶ τὸ αἴτιον, παραιτεῖσθαι τὸ *μόνον*, ὁπόταν δὲ συμπεραίνειν ἐθέλῃ τῷ Υἱῷ τὸ αἰτιατὸν, ἐκβάλλειν τὸ *μόνῳ*. Ταῦτα γὰρ σοφιζομένων ἂν εἴη ἢ ἀγνοούντων, ὅ τι καὶ λέγουσι καὶ ἑαυτοὺς καὶ ἄλλους ἐξ ἀμαθείας βλαπτόντων· ὥσπερ οὐδὲν ἂν γένοιτο χεῖρον τοῦ τιθέντας μὲν τὴν μείζονα αὐτοῦ πρότασιν, ὡς αὐτὸς αὐτὴν ἀξιοῖ, τὴν δὲ ἐλάττω συνάπτοντας, ὅτι δηλονότι τῷ Πατρὶ πρόσεστι τὸ D αἴτιον, καὶ τῷ Υἱῷ τὸ αἰτιατὸν, συμπεραίνειν, ὅτι τῷ Πατρὶ πρόσεστι τὸ αἴτιον κυρίως καὶ μόνως καὶ μόνῳ καὶ μόνον καὶ ἀεὶ καὶ πάντῃ, ὡσαύτως δὲ καὶ τῷ Υἱῷ τὸ αἰτιατόν. Ἴσως γὰρ τῷ Υἱῷ μόνον τὸ αἰτιατὸν ὑπάρχει, ἀλλ' οὐχὶ καὶ *μόνῳ*· ὑπάρχει γὰρ τῷ Πνεύματι· καὶ τῷ Πατρὶ δὲ ἴσως ὑπάρχει *μόνῳ* (τὸ αἴτιον) (1), ἀλλ' οὐχὶ καὶ *μόνως*· οὐ γὰρ ἑνὶ τρόπῳ τῶν ἐξ αὐτοῦ αἴτιός ἐστι, ἀλλὰ διχῶς ὡς Πατήρ τε καὶ προβολεύς· ἀλλ' οὔτε τὸ αἰτιατὸν ὑπάρχει τῷ Υἱῷ μόνῳ, οὔτε τῷ Πατρὶ μόνῳ τὸ αἴτιον, μᾶλλον δὲ οὔτε τὸ Πατὴρ ὑπάρχει τῷ Πατρὶ *μόνον*, ἀλλὰ καὶ τὸ προβολεύς, οὔτε τὸ αἴτιον *μόνῳ* αὐτῷ. Πῶς γὰρ ἂν εἴη προβολεὺς ὁ Πατὴρ εἰ μὴ διὰ τοῦ Υἱοῦ;

(1) Id omittit Mon. 27.

Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ὕστερον· νῦν δὲ ἀρκεῖ ἡμῖν, ὅτι οὔτε ἡ πρότασίς ἐστιν ἀφ' ἑαυτῆς φανερά, οὔτε αὐτὸς τὴν ἀνάγκην ἔθηκε τῆς προτάσεως, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ αὐτῆς τιθεμένης πολλὰ συνάγονται ψεύδη διὰ τὸ πολλοὺς αὐτὴν περιέχειν προσδιορισμοὺς, ἀφ' ὧν ἐν ἑκάστῳ συμπεράσματι λαμβάνει κατ' ἐξουσίαν τὸν αὐτῷ χρησιμεύοντα. Ἐχρῆν δὲ πάντας λαμβάνειν, καὶ οὕτω κατεφαίνετο ἂν τὸ ψεῦδος τῆς προτάσεως ἐν τῷ ψεύδει τῶν συμπερασινομένων. Ἀφελῶς δὲ εἶπε καὶ ὅτι τὸ *μόνον* ἀεὶ πρὸς τὸ ἀντικείμενον λέγεται· τὸ γὰρ πρὸς τὸ ἀντικείμενον λεγόμενον πρός τί ἐστι, ὥστε καὶ τὸ *μόνον* πρός τί ἐστι· τοῦτο δὲ οὐκ ἀληθές· τὸ γὰρ *μόνον* πρὸς οὐδέν ἐστι, ἀλλὰ μᾶλλόν ἐστιν ἀποκληρωτικὸν, ἄν τε περὶ προσώπων λέγηται, ἄν τε περὶ ἐνεργείας, ἄν τε περὶ ὁτουοῦν. Ἀλλ', ὡς ἔοικεν, οὐδεμίαν οἶδεν ἀναφορικοῦ καὶ ἀποκληρωτικοῦ διαφορὰν ὀνόματος. Ἔξεστι δὲ σκοπεῖν καὶ ὅπως ὑφ' ἑαυτοῦ συγκρούεται. Εἰπὼν γὰρ ὅτι τὸ *μόνον* πρὸς τὸ ἀντικείμενον λέγεται, ἐπήγαγε· *Μόνον γὰρ Πατὴρ ὁ Πατὴρ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ Υἱὸς*, ὥστε ἐνταῦθα τὸ *Πατὴρ* ὡς ἀντικείμενον λαμβάνει τῷ *Υἱός*· καὶ ἔστι ψεῦδος, ὅτι μόνον Πατήρ ἐστιν· οὐ γάρ ἐστιν ὁ Πατὴρ ἐκεῖνο μόνον, καθ' ὃ ἀντίκειται τῷ Υἱῷ, ἀλλὰ καί τι ἕτερον, καθ' ὃ ἔχει ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ἤγουν προβολεύς. Εἶτα ἐπάγει· *Καὶ μόνον Υἱὸς, ἀλλ' οὐ καὶ Πατὴρ*, ὥστε εἰ τὸ *μόνον* πρὸς τὸ ἀντικείμενον λέγεται, ὡς αὐτὸς οὕτω φησὶν, ὁπόταν λέγῃ τὸν Υἱὸν εἶναι μόνον Υἱὸν, ἀλλ' οὐ καὶ Πατέρα, οὐκ εἴργει τὸν Υἱὸν τοῦ προβάλλειν. Τὸ γὰρ *Πατὴρ* καθό ἐστιν ἀντικείμενον τῷ Υἱῷ, οὐ σημαίνει τὸν προβολέα. Ἀλλὰ τί δεῖ πᾶσιν ἐπεξιέναι, ἅπερ ἐν τῷ παρόντι ἐπιχειρήματι κακῶς λέγεται, διὰ τὸ σαθρὸν ὑποτεθεῖσθαι θεμέλιον τούτῳ τοὺς ἀναποδείκτους ἐκείνους τῆς προτάσεως προσδιορισμοὺς, καὶ μὴ πάντας ἐφαρμόζοντας ὁμοίως πᾶσι τοῖς περὶ Θεοῦ λεγομένοις, ὡς αὐτὸς ἀξιοῖ; Βεβαιοῖ δὲ τὰ τοῦ ἐπιχειρήματος συμπεράσματα, τό τε δηλονότι μόνον τὸν Πατέρα αἴτιον εἶναι, καὶ ἑπομένως τὸ τὸν Υἱὸν αἰτιατὸν εἶναι μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ αἴτιον, ῥητοῖς τοῦ θείου Δαμασκηνοῦ καὶ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, οὓς οἶμαι πλείω χάριν ἂν ἔχειν αὐτῷ, εἴπερ ἐπειρᾶτο τοῖς τῶν διδασκάλων πλήθεσι συμφώνους δεικνύναι, ἢ εἰ μόνους αὐτοὺς ἀξιοίη τῷ βουλήματι συνηγοροῦντας αὐτοῦ τῶν ἄλλων διδασκάλων πάντων κατεξανίστασθαι. Χάριεν γὰρ ὅτι καὶ ἀπὸ τῶν ᾀσμάτων πορίζεται τῆς διδασκαλίας ἑαυτῷ τὴν βεβαίωσιν ἀλλαχόθεν, ὡς ἔοικεν, οὐ δυνάμενος. Ἀλλὰ τοῖς φιλανθρωποτέροις τῶν διδασκάλων καὶ σοφωτέροις ἀκροαταῖς οὐδὲν ἂν ἔργον γένοιτο καὶ τούτους ἀμφοτέρους τοῖς πρώτοις ἐκείνοις καὶ μεγάλοις διδασκάλοις συνάπτειν. Ὁ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ μόνον φησὶν εἶναι τὸ Πνεῦμα, τοῦ Πατρὸς δηλονότι καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὧν εἶναι Πνεῦμα λέγεται· οὐ γὰρ ἐκ μόνον φησὶ τοῦ Πατρὸς αὐτὸ εἶναι, ἀλλὰ μόνου τοῦ Θεοῦ εἶναι, ὃ πάμπολυ διαφέρει. Ὁ δὲ, εἰ καὶ ἀληθῶς τοῦτο τῆς ἐκείνου θεολογίας

A nec esse principium convenit ei *soli*; quomodo enim esset productor Pater, si non per Filium? Sed de hoc posterius; nunc vero sufficit nobis, quod neque propositio illa est per se evidens, neque ipse ejusdem necessitatem intulit, imo potius et ea admissa multa colliguntur falsa, propterea quod ea multas determinationes continet, e quibus in qualibet conclusione secundum arbitrium sibi utiles ipse assumit. Oportebat autem omnes sumere, et sic apparuisset mendacium hujus majoris propositionis in mendaciis inde conclusis. Insipienter vero dixit, *solum* semper ad oppositum dici; nam quod ad oppositum dicitur relatum est (*a*), unde et *solum* relatum foret; hoc autem non est verum; nam *solum* non ad aliquid, sed ad nihil
B est, imo potius est exclusivum, sive de personis dicatur, sive de operatione sive de re quacunque. Sed, ut videtur, nullam iste novit relativi et exclusivi vocabuli differentiam. Considerare vero etiam licet, quomodo ille a se ipso plectatur. Postquam enim dixit, *solum* ad oppositum dici, intulit. *Solum namque Pater est Pater, sed non et Filius*; unde hoc loco Patrem ut oppositum Filio sumit; et est falsum, eum solum esse Patrem; etenim Pater non id solum est secundum quod opponitur Filio, sed et aliud quid, secundum quod habet oppositionem ad Spiritum sanctum, sive est et productor; deinde infert *et solum Filius, non etiam Pater*, unde si illud *solum* ad oppositum dicitur,
C ut ipse ait, quando dicit Filium esse solum Filium, non etiam Patrem, non arcet Filium a Spiritus productione. Nam *Pater* secundum quod est oppositus Filio, non dicit Spiritus productorem. Verum quid opus est omnia prosequi, quæ in præsenti argumentatione dicuntur male, propterea quod ei infirmum fundamentum suppositum est in illis propositionis determinationibus probatione carentibus nec cunctis similiter ad cuncta quæ de Deo dicuntur, ut ipse censet, accommodatis? Confirmat autem conclusiones epicherematis, nimirum solum Patrem principium esse, et consequenter Filium solum principiatum, non vero principium, Joannis Damasceni et Theodori Studitæ dictis, qui, ut puto, majores ipsi gratias habuissent, si
D eos doctorum multitudini concordes ostendere conatus esset, quam si solos ipsos suæ voluntati obsecundantes ab aliis doctoribus universis discedere et in eos insurgere statuat. Lepidum namque est, quod etiam ex canticis sibi comparat suæ doctrinæ confirmationem, aliunde, ut videtur, eam petere haud valens. Attamen iis qui humanius agunt in doctores majorique pollent sapientia auditoribus nullum sane negotium facessit, et hos duos primis illis et magnis doctoribus consociare. Alter enim Dei solum dicit esse Spiritum, Patris videlicet et Filii, quorum esse Spiritus dicitur;

(*a*) Vide Aristot. Categor. t. I, p. 11 seq. et Metaphys. l. IV, t. II, p. 522, ed. Paris. 1848-1850.

neque enim ex solo Patre illum esse dicit, sed solius Dei esse, quod permultum differt. Alter vero, si quidem vere id ad ejus theologiam pertinet, Patrem solum vult esse principium, quia solus est principium sine principio, secundum quem significatum et causæ (principii) nomine, et præpositione *ex* Orientales omnes videmus uti, ex quo et omnis nobis cum Latinis differentia tollitur, sed non dicit Filium omnino quoad Spiritus sancti processionem et exsistentiam non communicare cum Patre; quomodo enim id diceret, qui ex Patre per Filium prodire et ex Patre per Filium produci Spiritum prædicat? Tali pacto ostensum est, Ephesii conclusionem nullatenus procedere, cum infirmata penitus sit ejus major propositio, et ex iis, quibus postea confirmare illam vult, nihil ulterius in confirmationem accepit.

A ἐστὶν (1), αἴτιον εἶναι βούλεται τὸν Πατέρα μόνον, ὅτι μόνος ἀναίτιος αἴτιος, καθ' ὃ σημαινόμενον καὶ τῷ τῆς αἰτίας ὀνόματι καὶ τῇ ἐκ προθέσει τοὺς Ἀνατολικοὺς ὁρῶμεν πάντας χρωμένους, ἐξ οὗ δὴ καὶ πᾶσα ἡμῖν ἡ πρὸς Λατίνους ἀνίσχει διαφορά· ἀλλ' οὐ λέγει τὸν Υἱὸν παντάπασι πρὸς τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρόοδόν τε καὶ ὕπαρξιν μὴ κοινωνεῖν τῷ Πατρί. Πῶς γὰρ ὃς ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ προΐέναι καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ προβάλλεσθαι τοῦτο κηρύττει; Οὕτως αὐτῷ τὸ συμπέρασμα οὔτε βεβηκὸς οὐδαμοῦ δέδεικται τῆς προτάσεως αὐτῷ σαλευθείσης, καὶ ἐξ ὧν ὕστερον βεβαιοῦν αὐτὸ βούλεται, οὐδὲν πλέον εἴληφεν εἰς βεβαίωσιν.

EPHES. CAP. IV.

Nos quidem dum Filium removemus a causa Spiritus, nihil eum deprimimus a dignitate Dei et Patris; neque enim prorsus communicabilem deitatis causam dicimus, sicut nec principii carentiam seu innascibilitatem Patris, nec ipsam paternitatem. Latini autem, qui communicabilem deitatis causam tenent, deinde Spiritui eam deesse affirmant, omni necessitate eum inferiorem reddunt deitate et dignitate Patris et Filii, et secundum hoc blasphemare in Spiritum sanctum, sicut et secundum alia multiplici modo coguntur.

SCHOLARIUS.

Latini etiam hic contra blasphemiam ipsis intentatam eadem defensione utentur, qua et ad secundum argumentum usi sunt, cum hoc idem sit cum illo, nescio quo modo et qua sapientia distinctum, et solutio ad illud data etiam pro hoc erit sufficiens. Id tantum in præsentia opportunum fuerit dicere, si bene sapientissimus ille vir ordinis bonum novisset, quod quidem attinet ad argumenta et rationes, eum haud tanquam duo separatim positurum fuisse ea quæ omnino eamdem vim habent, quod vero ad res divinas spectat, de quibus sermo, neque tunc secundum argumentum, neque nunc quartum istud prorsus fuisse prolaturum. Ex eo enim, quod bonum ordinis ignorat et ipse magnum quid concedere se credit Patri soli causam Spiritus tribuens, Filium vero ab eo excludens, et Latinos blasphemare arbitratur, qui non eadem ac ipse audent. Verum si plane id quod de ratione causæ, quæ est in Patre, non participat, inferius est ejus deitate et honore, ut ipse censet, Latini vero in Spiritum sanctum blasphemant, et ipse similiter blasphemat in Filium, et tanto quidem ipse deterius, in quantum illi quidem ex quibus Filium honorant ex iisdem in Spiritum peccare traducuntur, iste vero dum Filium contentionis gratia a convenienti honore arcet simul et Spiritum de eo ejicit. Quando vero dato causæ

B

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Δ' (2).

Ἡμεῖς μὲν τὸν Υἱὸν ἀφαιροῦντες τῆς αἰτίας τοῦ Πνεύματος, οὐδὲν αὐτὸν ἐλαττοῦμεν τῆς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἀξίας· οὐδὲ γὰρ ὅλως μεταδοτὸν τὸ τῆς θεότητος αἴτιον λέγομεν, ὥσπερ οὐδὲ τὸ ἀναίτιον τοῦ Πατρὸς, οὐδ' αὐτὴν τὴν πατρότητα. Λατῖνοι δὲ μεταδοτὸν τοῦτο φρονοῦντες, εἶτα τὸ Πνεῦμα τούτου λείπεσθαι λέγοντες, πάσαις ἀνάγκαις ἔλαττον αὐτὸ ποιοῦσι τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ θεότητος καὶ ἀξίας, καὶ κατὰ τοῦτο βλασφημεῖν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥσπερ καὶ κατ' ἄλλα πολλαχῶς ἀναγκάζονται.

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι κἀνταῦθα πρὸς τὴν κατ' αὐτῶν βλασφημίαν ἀπολογήσονται τὰ αὐτὰ, οἷα καὶ πρὸς τὸ τῶν ἐπιχειρημάτων ἀπελογήσαντο δεύτερον, ἐπειδὴ καὶ τοῦτο ταυτόν ἐστιν ἐκείνῳ, οὐκ οἶδ' ὅπως καὶ τίνι σοφίᾳ διαιρεθέν, καὶ ἡ πρὸς ἐκεῖνο δὲ λύσις καὶ πρὸς τοῦτο πάντως ἀρκέσει. Τοσοῦτον μόνον ἐνταῦθα καιρὸν ἂν ἔχοι λέγειν, ὡς εἰ τὸ τῆς τάξεως ἀγαθὸν ᾔδει καλῶς ὁ σοφώτατος ἐκεῖνος ἀνήρ, εἰ μὲν ὅσον ἦν ἐπιχειρήμασι καὶ λόγοις, οὐκ ἂν ἔθηκεν ὡς δύο διῃρημένως τὰ παντάπασι τὴν αὐτὴν ἔχοντα δύναμιν· εἰ δὲ ὅσον ἐν τοῖς θείοις, περὶ ὧν ὁ λόγος, οὐκ ἂν οὔτε τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα τότε, οὔτε τὸ τέταρτον δῆθεν ὅλως ἔθηκε νῦν. Ἀπὸ γὰρ τοῦ ταγαθὸν τῆς τάξεως ἀγνοεῖν, καὶ αὐτὸς μέγα τι χαρίζεσθαι δοκεῖ τῷ Πατρὶ μόνῳ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος ἀποδιδοὺς, τὸν δὲ Υἱὸν αὐτῆς ἀφαιρῶν, καὶ τοὺς Λατίνους οἴεται βλασφημεῖν οὐ τὰ αὐτὰ τούτῳ τολμῶντας. Ἀλλ' εἰ μὲν ὅλως τὸ μὴ μετέχον τῆς αἰτίας τῆς ἐν τῷ Πατρὶ ἔλαττόν ἐστι τῆς τοῦ Πατρὸς θεότητος καὶ ἀξίας, ὡς αὐτὸς ἀξιοῖ, Λατῖνοί τε βλασφημοῦσιν εἰς τὸ Πνεῦμα, καὶ αὐτὸς ὁμοίως εἰς τὸν Υἱὸν, καὶ τοσοῦτον αὐτὸς χεῖρον, ὅσον ἐκεῖνοι μὲν ἐξ ὧν τιμῶσι τὸν Υἱὸν ἁμαρτάνειν εἰς τὸ Πνεῦμα προάγουσι, ὁ δὲ τὸν Υἱὸν τῆς προσηκούσης διὰ φιλονεικίαν εἴργων τιμῆς ἅμα καὶ τὸ Πνεῦμα συνεκβάλλει· εἰ δὲ δοθέντος τοῦ τὴν αἰτίαν εἶναι κοινωνητὴν τῷ Υἱῷ, ἔλαττον ἔσεσθαί φησι τὸ Πνεῦμα ταύτης λειπόμενον,

(1) Mon. 27, ἔστατ; Marc. ἐστι.

(2) In cod. Mon., 356 f. 296 a, est cap. 16.

εἰ μὲν οὐδεὶς ἀξιοῖ τῶν ἁγίων ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι, καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μίαν ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος (καὶ πρὸ πάντων αὐτὸς ὁ Υἱὸς πάντα λέγων τὰ τοῦ Πατρὸς ὑπάρχειν αὐτῷ, καὶ προστιθέασι πάντες πλὴν τοῦ γεννᾷν καὶ πλὴν τῆς πατρότητος), πάντως ἡ βλασφημία μετὰ τῶν Λατίνων ἐστίν· εἰ δ' ἐκ πολλῶν καὶ πολλοῖς τρόποις ἀνάγκη δεδομένον εἶναι καὶ κείμενον τὸ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος, ὁ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος ἀφαιρούμενος τοῦ Υἱοῦ πῶς οὐ πρὸς Θεὸν βλασφημεῖ μᾶλλον αὐτός; Εἰ δὲ τῶν διδασκάλων ἐκ τοῦ Υἱοῦ λεγόντων εἶναι καὶ προϊέναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οἴεται βλασφημεῖν τοὺς μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀρχὴν θεότητος εἶναι λέγοντας, ἅτε τῆς πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἰσοτιμίας τοῦτο χωρίζοντας, καὶ δὴ οὕτως ἤδη καὶ οὐδὲν ἔλαττον βλασφημήσει, τὸ τῆς βλασφημίας ἔγκλημα τοῖς διδασκάλοις προσάπτων. Οὐ γὰρ ἐλάνθανεν αὐτοὺς τὸ σοφὸν τοῦτ' ἐπιχείρημα, καὶ ὅτι τὸν Υἱὸν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος λέγοντες, τὸ δὲ Πνεῦμα μηδενὸς ἀρχὴν εἶναι ὁμολογοῦντες, ἔλαττόν τε ποιήσουσι τὸ Πνεῦμα καὶ βλασφημήσουσιν. Ἀλλ' ὅμως οὔτε βλασφημοῦσι καὶ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος λέγουσιν (οὐδ' ἄρα Λατίνοις πάσαις ἀνάγκαις ἕπεται βλασφημεῖν, τοὐναντίον δὲ μᾶλλον ὑπακούουσι (1) τοῖς τῶν διδασκάλων λόγοις καὶ ταῖς τῆς πίστεως ὑποθέσεσιν, ὧν ἡ τῶν θείων προσώπων τάξις ἐστὶ καὶ τῶν προόδων αὐτῶν), οὔτε σφόδρα τιμῶσι τὸν Πατέρα, καθάπερ οὗτος, τὸν Υἱὸν ἀτιμάζοντες, καὶ τῷ Πνεύματι μηδεμίαν ὑπολείπειν ἡγοῦνται τιμῆς ὑπερβολήν, ὅταν αὐτὸ (2) λέγωσιν ἐκ τοῦ Πατρὸς προϊέναι καὶ τοῦ Υἱοῦ γνησίως καὶ φυσικῶς. Ταυτὸν γὰρ εἰς τιμὴν τό τε ἐκ Θεοῦ προϊέναι φυσικῶς καὶ τὸ προάγειν οὕτω Θεόν· εἰ δὲ τὸ μὴ προάγειν Θεὸν ὕφεσίς τις ἔσται τῷ Πνεύματι, καὶ τὸ μὴ προάγεσθαι παρὰ Θεοῦ ὕφεσις ἔσται τῷ Πατρὶ, πάντως ἀμφοτέρων, ὅπερ εἶπον, ἴσον εἰς τιμὴν δυναμένων, τοῦ τε προάγειν, τοῦ τε προάγεσθαι· ἀλλὰ τὸ παρ' οὐδενὸς εἶναι καὶ τὸ ἀναίτιον, καὶ τὸ μηδενὸς αἴτιον εἶναι, καὶ τὸ παρ' ἄλλου μὲν εἶναι, ἄλλο δὲ προάγειν ἀφ' ἑαυτοῦ, ταῦτα τῷ ἀγαθῷ τῆς τάξεως ἕπεται, ἣν ἀνάγκη πολλῷ μᾶλλον ἐπὶ τῶν θείων εἶναι προσώπων· καὶ ἡ κατὰ ταῦτα διαφορὰ τάξεώς ἐστι διαφορὰ, πρὸς δὲ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας τοσοῦτον ἀπέχει τι παραβλάπτειν, ὥστε καὶ αὐτὰ μᾶλλον αὐτὴν δεικνύουσιν ἀντικρυς. *Τὸ δὲ τῆς οὐσίας ταυτὸν*, φησὶν, *ὁμολογοῦμεν*, ὁ μέγας Βασίλειος, *ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός*. Καὶ πάντες, ἵνα μὴ πολλὰ λέγωμεν, οὕτω φασὶν οἱ διδάσκαλοι. Μήποτε οὖν ἀναιρεῖται τὸ τῆς οὐσίας ταυτὸν· ἐπεὶ καὶ οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὁ Πατήρ; Οὐδαμῶς· οὐκοῦν καὶ ἡ ταυτότης κατὰ τὴν οὐσίαν τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς προϊέναι μάλιστ' ἂν καταφαίνοιτο· εἰ δὲ μήθ' ὁ Πατὴρ μήθ' ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πνεύματος, οὐκ ἂν ἀναιροῖτο τὸ τῆς οὐσίας ταυτὸν διὰ τοῦτο, οὐδ' ἔλαττον ἂν τὸ Πνεῦμα τῇ θεότητι γένοιτο, οὐδὲ προσίσταται τῷ ἐξ ἀλλήλων εἶναι ἢ ἄλλως πως εἶναι τὰ πρόσωπα

A rationem communicabilem esse Filio, inferiorem futurum Spiritum asserit ea carentem, si quidem nemo sanctorum statuit ex Filio esse Spiritum et ex eo progredi et Patrem Filiumque unum esse Spiritus principium, (et ante omnes ipse Filius omnia quæ sunt Patris sua esse dicens, cunctique addunt : excepta generatione et paternitate) profecto blasphemia a parte Latinorum erit; si vero ex multis et multiplici modo necesse est concedi et poni, Filium Spiritus sancti esse principium, quomodo non ille qui a Filio tollit Spiritus causam magis contra Deum blasphemat? Si vero, dum doctores ex Filio esse et progredi Spiritum asserunt, iste blasphemare putat eos qui non etiam Spiritum causam deitatis esse aiunt, utpote a pari B cum Patre et Filio honore eum separantes, etiam sic et nihilo minus blasphemabit blasphemiæ notam Ecclesiæ doctoribus inurendo. Neque enim latuit eos sapiens istud argumentum et quod Filium Spiritus principium dicentes, Spiritum autem principium nullius esse confitentes minorem reddituri Spiritum et blasphematuri sint. Verumtamen neque blasphemant Filium Spiritus principium dicentes (quare nec Latini omni necessitate in blasphemiam concludendo incidunt, imo contra obediunt potius doctorum doctrinis et fidei principiis, inter quæ est divinarum personarum et processionum earumdem ordo) neque nimis Patrem honorant, quemadmodum iste, Filium ignominia afficientes, et Spiritui nullam honoris deficere (detrahi) arbitrantur excellentiam, quando eum dicunt ex Patre et Filio progredi vere ac naturaliter. Idem namque ad honorem quod attinet et ex Deo progredi naturaliter et ita producere Deum. Si vero non producere Deum imminutio erit Spiritui, etiam non produci a Deo imminutio erit Patri, cum utrumque, quod dixi, idem ad honorem valeat, et producere et produci. Verum tria hæc a nullo et principii expertem esse, et nullius esse principium, et rursum ab alio quidem esse, aliud vero producere a seipso, hæc bonum ordinis sequuntur, quem multo magis in divinis esse personis necesse est. Quæ secundum hæc est differentia ordinis differentia est; tantum vero abest, ut ea essentiæ identitati obsit, ut hanc ea multo magis ostendant. *Naturæ identitatem*, magnus ait Basilius, *confitemur, quum ex Patre sit Filius*. Et omnes, ne plura dicamus, ita loquuntur doctores; non ergo tollitur essentiæ identitas, cum non etiam ex Filio sit Pater? Nullo modo ergo et Spiritus secundum essentiam identitas cum Patre et Filio ex eo quod per Filium ex Patre progreditur, maxime illucescit; si vero nec Pater nec Filius ex Spiritu, non tollitur propter hoc identitas essentiæ, neque minor ratione deitatis Spiritus evadit, neque aliud quidquam obsistit, ne ex invicem vel alio quodam modo sint personæ, nisi bonum ordinis solum;

(1) Monac. 27, f. 188 a, ὑπὸ κανόνι, mendose.

(2) Monac. citatus, αὐτῷ.

unde manifeste et viceversa alio quodam modo esse vel prodire personas ordinis bonum corrumpit. Tantum a blasphemando absunt ii qui præterea quod nihil cæterorum infirmant et ordinis bonum in quibus vel maxime opus est custodiunt. Hunc ordinem quando nobilis iste vir recte perspexerit servareque decreverit, cessabit cæterum eos qui illum custodiunt blasphemos existimare.

A οὐδὲν ἕτερον ἢ τὸ ἀγαθὸν τῆς τάξεως μόνον, ὥστε δηλονότι καὶ τὸ ἀνάπαλιν τὸ ἄλλως πως εἶναι ἢ προϊέναι τὸ ἀγαθὸν τῆς τάξεως φθείρει. Τοσοῦτον ἀπέχουσι βλασφημεῖν οἱ μετὰ τοῦ μηδὲν τῶν ἄλλων σαλεύειν, καὶ τὸ τῆς τάξεως ἀγαθόν, ἐφ' ὧν μάλιστα πᾶσα ἀνάγκη, διαφυλάττοντες. Ταύτην ὁπόταν καὶ ὁ γενναῖος οὗτος καὶ συνιδὴ καλῶς καὶ τηρεῖν βουληθῇ, παύσεται λοιπὸν τοὺς ταύτην τηροῦντας βλασφημεῖν οἰόμενος.

EPHES. CAP. V.

Eorum quæ divinæ naturæ adsunt alia solum *singulariter* semper dicuntur, licet in tribus personis intelligantur, sicut Deus, conditor, rex, bonus, et si quid hujusmodi (unum enim dicimus Deum, unum conditorem, unum regem, unum bonum, Patrem et Filium et Spiritum sanctum); alia vero *pluraliter* semper, etsi in duabus solis personis sint, ut v. gr. principatum in Filio et Spiritu, duo enim principiata et non unum dicimus. Quæ quum ita sint, quoniam Latini etiam deitatis principium duabus personis, Patri scilicet et Filio, tribuunt, quæramus ex ipsis, utri prædictarum partium hoc conjungant. Si dicent secundæ, per se manifestum est absurdum ; duo enim erunt principia, sicut et principiata duo, et sic principiorum duplicitas intrabit et celebrata principii unitas e medio tolletur. Si vero primæ, primo quæritur, quonam pacto ? Sunt enim illa communia et naturalia et tribus personis similiter convenientia; deinde et sic in idem rursus labentur ; nam unum illud principium, qua est genitor et spirator, quod est Pater solus, non idem numero est cum eo uno principio, qua est spirator solum, quod est Pater et Filius, ut ipsi dicunt ; duo ergo et sic erunt principia et duæ causæ, et undequaque eos circumstat principiorum dualitas.

Deitatis principium, ut ipsi dixerint Latini, diverso modo convenit Patri et Filio et non eodem modo ; sed Patri quidem quatenus est genitor et spirator, Filio vero, qua spirator duntaxat. Differentia autem secundum Patres secum numerum inducit; duo ergo sunt deitatis principia et principii unitas a Latinis procul amandatur.

SCHOLARIUS.

Latini unum principium omnium maxime servare norunt et duplex principium undequaque arcent tum in suis confessionibus (*a*), tum in institutionibus, tum in scriptis libris (*b*) atque hoc

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ε' (1).

Τῶν προσόντων τῇ θείᾳ φύσει τὰ μὲν ἑνικῶς μόνον ἀεὶ λέγεται, κἂν τοῖς τρισὶ προσώποις ἐνθεωρῆται (2), καθάπερ τὸ Θεὸς καὶ δημιουργὸς καὶ βασιλεὺς καὶ ἀγαθὸς, καὶ εἴ τι τοιοῦτον· εἷς γὰρ Θεὸς, B λέγομεν, καὶ εἷς Δημιουργὸς, καὶ εἷς Βασιλεὺς, καὶ εἷς ἀγαθὸς ὁ Πατὴρ, καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· τὰ δὲ πληθυντικῶς ἀεὶ, κἂν τοῖς δυσὶ μόνοις, ὡς τὸ αἰτιατὸν ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος· δύο γὰρ τὰ αἰτιατὰ, καὶ οὐχ ἓν λέγομεν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐπειδήπερ Λατῖνοι καὶ τὸ τῆς θεότητος αἴτιον δυσὶ προσώποις (3), τῷ Πατρί τε καὶ τῷ Υἱῷ νέμουσιν, ἐρώμεθα τούτους, ὁποίᾳ τῶν εἰρημένων μερίδι τοῦτο συνάπτουσιν. Εἰ μὲν οὖν τῇ δευτέρᾳ φήσουσιν, αὐτόθεν δῆλον τὸ ἄτοπον· δύο γὰρ ἔσται τὰ αἴτια, καθάπερ καὶ τὰ αἰτιατὰ δύο, καὶ οὕτως ἡ δυαρχία (4) πάροδον ἕξει καὶ τὸ πολυύμνητον τῆς μοναρχίας ἐκποδὼν γενήσεται. Εἰ δὲ τῇ προτέρᾳ, πρῶτον μὲν πῶς; ἐκεῖνα γὰρ κοινά τε καὶ φυσικὰ, καὶ τρισὶ προσώποις ὁμοίως ὑπάρχοντα· ἔπειτα καὶ οὕτω πάλιν εἰς τὸ αὐτὸ περιενεχθήσονται· τὸ γὰρ ἓν αἴτιον C ᾗ γεννήτωρ καὶ προβολεύς, ὅπερ ἐστὶν ὁ Πατὴρ μόνος, οὐκ ἔστι ταυτὸν ἀριθμῷ τῷ ἑνὶ αἰτίῳ ᾗ προβολεύς μόνον, ὅπερ ἐστὶν ὁ Πατὴρ (5) καὶ ὁ Υἱὸς, ὡς αὐτοὶ λέγουσιν· δύο ἄρα καὶ οὕτω τὰ αἴτια καὶ ἀρχαὶ δύο, καὶ ἡ δυαρχία πανταχόθεν αὐτοὺς περιίσταται.

Τὸ τῆς θεότητος αἴτιον, ᾧ; ἂν αὐτοὶ φαῖεν Λατῖνοι, διαφόρως τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ πρόσεστι, καὶ οὐ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀλλὰ τῷ Πατρὶ μὲν ᾗ γεννήτωρ καὶ προβολεὺς τῷ Υἱῷ δὲ ᾗ προβολεὺς μόνον. Ἡ δὲ διαφορὰ κατὰ τοὺς Πατέρας ἀριθμὸν ἑαυτῇ συνεισάγει. Δύο ἄρα τῆς θεότητος αἴτια, καὶ ἡ μοναρχία κἀντεῦθεν τοῖς Λατίνοις ἐλήλαται (6).

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

D Οἱ Λατῖνοι τὴν μίαν ἀρχὴν μάλιστα πάντων οἴδασι σώζειν καὶ τὴν διπλῆν ἀρχὴν πανταχόθεν φυλάττονται ἔν τε ταῖς ὁμολογίαις αὐτῶν, ἔν τε διδασκαλίαις, ἔν τε συγγράμμασι, καὶ τοῦτο παραδι-

(1) Mon. 286, f. 295 a, est cap. 11.
(2) Mon. 27, f. 189 a, ἐνθεωρεῖται.
(3) Προσώποις ex Mon. 256, supplevimus.
(4) Mon. 27 f. 189 a, διαρχία.
(5) Μόνον addit Mon. 27.
(6) Hoc argumentum, quod in codicibus Scholarii opus exhibentibus plane deest, ex Ephesii scripto in Monac. 256, f. 295 b, desumpsimus et hoc loco posuimus, tum quia ibi ut cap. 12, præcedens c. 11 immediate consequitur, tum quia fere idem cum eo est.

(*a*) Recte Manuel Calecas, l. III, contra Græcos, provocavit ad concilium Lugdunense II sub Gregorio X celebratum, ubi jam sancita erat confessio, *quod Spiritus sanctus æternaliter ex Patre et Filio, non tanquam ex duobus principiis, sed tanquam ex uno principio, non duabus spirationibus, sed unica spiratione procedit.* Idem definitio concilii Florentini solemniter repetivit.

(*b*) Id penes omnes Occidentales, qui de hac materia scripserunt, diserte traditur. Vide Aug. De

δόξαν ἐν τοῖς πρώτοις μαθήμασι τῆς πίστεως, ὁπόταν αὐτὴν ὥσπερ τινὰ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἐν τάξει καὶ μεθ' ὑπερβαλλούσης ἐπιμελείας ἐκτιθῶνται τοῖς φοιτῶσιν, οἱ τῆς θεολογίας διδάσκαλοι· οὐ γὰρ ἐπὶ τοῦ πολλὰ τῶν διδασκάλων ἀναγνῶναι βιβλία μικρόν τι πρότερον ῥητορικοῖς μετασχόντας, ἢ σφίσιν αὐτοῖς τὸ τῶν διδασκάλων ἐπιφημίζουσιν ὄνομα ἢ παρὰ τοῦ δήμου καὶ τῆς τῶν ἀπαιδεύτων κρίσεως, μᾶλλον δ' εἰπεῖν ἀκρισίας τοῦτο λαμβάνουσιν, ἀλλ' ὥσπερ οὐδείς ἐστιν οὐδ' εἶναι δύναται φιλοσοφίας διδάσκαλος μὴ τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς ἐπ' αὐτῇ τῶν παλαιῶν ἐξηγήσεις καὶ τὰ τῶν νεωτέρων ζητήματα πρῶτον ἐξητακὼς καὶ δυνάμενος ἀνασκευάσαι πάντα καὶ κατασκευάσαι καλῶς καὶ λῦσαι πᾶσαν ἀντίθεσιν καὶ περὶ παντὸς ὑπέχειν λόγον ἑτοίμως εἰς φιλοσοφίαν ἀνήκοντος, οὕτως οὐδὲ τὴν θεολογίαν τινὶ πιστεύουσιν, ἂν μὴ πολλοὺς πρότερον χρόνους φοιτήσας καὶ πολλὰ διαλεχθεὶς καὶ τοῖς εἰς αὐτὴν ἀνήκουσι πᾶσιν ἐγγυμνασάμενος καὶ τοὺς ἐπὶ πολλῶν διδασκάλων ἐστὶ τούτῳ προκαθημένων πολλάκις πεῖραν τῆς ἐπιστήμης, ἣν δήπου συνείληφε, τοῦ διδάσκειν τὰ περὶ θεολογίας ἄξιος εἶναι δοκιμασθῇ. Καὶ τῇ τῶν εἰδότων κρίσει πᾶσι γνώριμος γένηται καὶ δεῖ πρῶτον μὲν φιλοσόφους εἶναι καὶ διαλεκτικοὺς, εἶτα θεολογίας ἅπτεσθαι. Οὕτω πολλοῦ ποιοῦνται τὴν θεολογίαν Λατῖνοι, οὕτω φροντίζουσι τοῦ μηδένα ἂν ἐξ ἀγνοίας ἑαυτῷ, καὶ ἄλλοις αἴτιον βλάβους γίνεσθαι, ἄνευ μεθόδου καὶ τέχνης τῆς μεγίστης τῶν ἐπιστημῶν, θεολογίας, ἁπτόμενον. Πῶς γὰρ ἂν καὶ γένοιτό τινι τὰ ἑπόμενα ταῖς ἀρχαῖς θεωρεῖν καὶ ταύταις συνάπτειν, ἢ χωρίζειν τὰ μὴ ἑπόμενα καὶ ὅλως τοὺς τῆς ἀκολουθίας λόγους εἰδέναι καλῶς δι' αὐτῶν κανονίζειν πάντα λόγον καὶ πᾶσαν δόξαν, μὴ πολλὰ μὲν ἐν διαλεκτικῇ τοιαῦτα μαθόντι, ταῦτα δὲ πολλάκις ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις ἀσκήσαντι, πολλὰ δὲ καὶ ἐκ τῆς ἄλλης φιλοσοφίας συνειλοχότι πρὸς τὸ εὖ εἶναι τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸ εἶναι συντείνοντα; Ὅλως γὰρ τὸ διαιρεῖν καὶ τοὺς τῶν ἀκολουθιῶν λόγους, ὧν ἄνευ οὐκ ἔστι θεολογίας εἶναι διδάσκαλον, ὥσπερ οὐδ' ἄλλης ἐπιστήμης ἠστινοσοῦν, ἀδύνατον ἄνευ διαλεκτικῆς καὶ τῆς ἄλλης φιλοσοφίας ἔχειν καλῶς. Ἀλλ' οἱ μηδὲν τούτων οὔτε σπουδάζοντες; οὔτε εἰδότες, ἀλλ' ἄνευ μεθόδου πρὸς τὰ ζητήματα καὶ χωρὶς κανόνος ἐπὶ τὰς περὶ τῶν μεγίστων κρίσεις χωροῦντες, οὗτοι τὰ μὲν καθαρὰ τῶν δογμάτων ὡς κίβδηλα ἂν ἀπωθοῦντο καὶ ἀτιμάζοιεν, ἀσπάζοιντο δὲ ῥᾳδίως, εἴ τίς τι προτάγοι ῥᾴδιόν τε καὶ ἀδόκιμον, καὶ ὑποπτεύοιεν μὲν τὰ ἀδεᾶ καὶ πάσης ὑποψίας ἐλεύθερα, λέγοιεν δ' ἂν θαῤῥοῦντως τὰ πολλῆς εὐλαβείας δεόμενα, καὶ πολλῷ

A tradunt in primis fidei instructionibus theologiæ magistri, quando ipsam ut unam ex aliis disciplinis ordine et scrupulosa industria ad eam accedentibus discipulis exponunt. Neque enim ex eo quod multa doctorum scripta perlegerunt, postquam paulo prius rhetoricis studuerunt, doctorum nomen vel sibimetipsis addicunt vel a multitudine et ab indoctorum judicio, imo potius judicii defectu ac præjudicio illud delatum sumunt. Verum quemadmodum nullus est neque esse potest philosophiæ magister, qui non Aristotelis philosophiam et veterum in eamdem commentarios et recentiorum quæstiones prius perscrutatus fuerit, cuncta refutare et demonstrare recte ac vere, omnem oppositionem diluere et prompte de omnibus, quæ ad philosophiam pertinent, rationem B reddere possit : ita neque theologiam cuiquam concredunt, nisi per plures annos discipulus fuerit, multa disputaverit et in omnibus, quæ ad illam pertinent, exercitatus multis ad hoc præsidentibus doctoribus sæpius scientiæ, quam sibi comparavit, specimen publicum exhibuerit, indeque dignus, qui theologicas institutiones tradat, inventus atque expertorum judicio cunctis sit factus conspicuus. Atque primo quidem philosophi debent esse et dialectici, postea theologiam attingere. Sic plurimi faciunt theologiam Latini; sic magna cavent cura, ne quis ex ignorantia sibi et aliis causa damni evadat sine methodo et arte maximam omnium scientiarum, theologiam, tractando (*a*). « Quomodo enim fieri potest, ut quis ea C quæ ex principiis sequuntur consectaria intueatur eaque his connectat vel quæ non rite consequuntur secernat et universim consequentiæ rationes recte calleat atque per eas omnem rationem omnemque opinionem ex certa norma dijudicet, nisi multa talia in dialectica didicerit, sæpius ea in aliis disciplinis exercuerit, plura quoque ex reliqua philosophia assumpserit, quæ non quidem ad constituendam, attamen ad exornandam theologicam disciplinam tendunt? Omnino enim distinguere et dividere consequentiarum rationes, sine quibus nemo potest esse theologiæ magister, sicut nec cujuscunque alterius scientiæ, recte nemo poD terit absque dialectica et reliqua philosophia. At illi, qui nihil horum curantes et scientes potius sine methodo ad theologicas quæstiones et sine ulla norma ad judicium de maximis rebus ferendum se conferunt, hi pura et sincera dogmata ut spuria et falsa rejicere ac despicere, facile vero, si quis perversum quid et improbandum profe-

(1) Marcian. f. 142 b, οὐδὲ εἷς.

Trin., v, 14; Contra Maxim., II, 17; Æneam Paris. c. Græc. c. 47 seq.; Ratramnum, l. III, contra Græcos, c. 4; Anselmum Cant. de proc. Sp. S., c. 9; Hugonem Etherianum, l. I, c. 4; l. II, c. 4; S. Thomam, p. I, q. 36, a. 4.

(*a*) Notatu digna sunt hæc Scholarii verba, quibus studiorum rationem in Latinorum scholis usitatam non inconcinne describit et debitis laudibus ornat. Jam Græci experti fuerant quantum Latini scholastici suis magistris superiores omni fere in disciplina evaserint. Philosophica vero studia quantum theologiam adjuvent, nemo est qui ignoret.

rat, id amplecti, suspiciones fovere contra perfecta et ab omni suspicione libera, e contra confidenter ea quæ magnam religionem ac reverentiam exposcunt, eloqui possunt, et multo magis quando quis, qui nihil novit rem se nosse persuasum habeat et ab aliis ejus gnarus existimetur. Quid igitur tale habet, cujus Latinos incuset vel cujus ex illis rebus, quæ bene sapienterque theologiam tractaturis conveniunt, defectum in illis animadvertit, ut adeo facile id illos pati opinetur, quod turpe est geometram pati in figuris et physicum in rationibus de mobilibus, id est principium de medio auferre? Quomodo quis prompte et recte credat, bonos quidem geometras et physicos esse Latinos omnique scientia repletos, theologos vero esse eum in modum imperitissimos, ut per suas doctrinas auferant unum ex theologiæ principiis, cujus custodiam plurimi faciunt et de quo quotidie in publicis et in privatis colloquiis ac disputationibus philosophantur, idque dum nos clamando ad illud advertendum observandumque hortamur, et dum res non solum turpis, verum etiam valde periculosa est? Quid enim turpius et simul periculosius, quam theologiæ scientiam profitentem quempiam per opiniones suas theologiæ principia evertere et neque intelligere, et salutem se perdere, quæ vel maxime in fidei veritate obtinetur? Quid vero turpius adhuc, quam tot homines id pati? Ego enim potius credidissem, Latinos monarchiam in divinis haud necessariam esse edoctos dicere quid et opinari, quo illa pessundetur, quam monarchiam venerantes et custodire volentes, si ullum ex fidei principiis, tamen hanc per ea quæ aliter dicunt, eos evertere nescientes prorsus, omni necessitate eos, qui illa asserunt, duplex inducere principium. Illud enim prius negativæ ignorantiæ fuisset, cui, cum homines sint, facile succumbere possunt; hoc vero ignorantiæ studiose quæsitæ et privativæ, quam neque in theologicis neque in alia quavis materia pati possunt ii qui dialectica et reliquis philosophicis disciplinis tam bene imbuti sunt. Etsi vero multos alios novimus prius cum tali sapientia in hæreseon abyssos præcipites actos, attamen neque tanta multitudo neque simili sapientia præditi erant, neque tunc omnes dogmaticæ quæstiones ita elucidatæ, neque tot doctores ad veritatem cognoscendam ipsis duces esse poterant. Cæteras enim hæreses propter insipientiam potius et inscitiam scimus constitutas; Arium vero, Nestorium atque Sabellium fortasse quidem sapientes, attamen a Scripturis solum exordientes; nondum enim ulli doctorum tantum reverentiæ detulerunt homines, ut illius sententiis absque ulla dubitatione adhærerent; fortasse namque neque ullus tum talis erat. Verum in certaminibus adversus hæreticos illos, sicut in palæstra quadam, sapientiæ et fidei atque accuratæ dogmatum expositionis specimen alii dederunt et Ecclesiæ lumina protinus evaserunt, postmodum eo

μᾶλλον ἐάν τις μηδὲν εἰδὼς εἰδέναι νομίσῃ τε καὶ ὑπολήφθῃ. Τί τοίνυν τοιοῦτον ἔχων καταγνῶναι Λατίνων, ἢ τίνος τῶν ἁρμοττόντων τοῖς καλῶς μέλλουσι θεολογήσειν εἰδὼς αὐτοὺς ἐνδεῶς ἔχοντας οἴεται παθεῖν ἂν ῥᾳδίως, ὅπερ αἰσχρόν ἐστι καὶ γεωμέτρην παθεῖν ἐν τοῖς διαγράμμασι, καὶ φυσικὸν ἐν τοῖς περὶ τῶν κινητῶν λόγοις, τουτέστιν ἀναιρεῖν τὴν ἀρχήν. Πῶς δ' ἄν τις εὐκόλως πιστεύσειε, γεωμέτρας μὲν ἀγαθοὺς εἶναι καὶ φυσικοὺς τοὺς Λατίνους, καὶ πάσης ἐπιστήμης ἐμπεπλησμένους, θεολόγους δὲ εἶναι οὕτω ἀμαθεστάτους, ὥστε δι' ὧν δοξάζουσιν ἀναιρεῖν τινα τῶν τῆς θεολογίας ἀρχῶν, ἣν περὶ πολλοῦ ποιοῦνται φυλάττειν καὶ περὶ ἧς καθ' ἑκάστην ἐν ταῖς κοιναῖς, ἐν ταῖς ἰδίαις ὁμιλίαις φιλοσοφοῦσι, καὶ ταῦθ' ἡμῶν βοώντων αὐτοῖς προσέχειν τε καὶ φυλάττεσθαι, καὶ τοῦ πράγματος οὐκ αἰσχροῦ μόνον ὄντος, ἀλλὰ καὶ λίαν ἐπικινδύνου; Τί γὰρ αἰσχρότερον ἅμα καὶ ἐπικινδυνότερον, ἢ θεολογίας ἐπιστήμην ἐπαγγελλόμενόν τινα δι' ὧν δοξάζει τὰς τῆς θεολογίας ἀναιρεῖν ἀρχὰς καὶ μηδὲ συνορᾷν καὶ τὴν σωτηρίαν ἀπολλύναι τὴν ἐν τῇ τῆς πίστεως; ἀληθείᾳ μάλιστά γε προσγινομένην, τοῦ δὲ καὶ τοσούτους τοῦτο πάσχειν τί ἂν αἴσχιον γένοιτο; Ἐγὼ γὰρ μᾶλλον ἂν ἐπίστευσα Λατίνους οὐκ ἀναγκαίαν ἐν τοῖς θείοις τὴν μοναρχίαν εἰδότας λέγειν τι καὶ δοξάζειν, δι' ὧν ταύτην σαλεύουσιν, ἢ ταύτην καὶ τιμῶντας καὶ φυλάττειν ἐθέλοντας εἴπερ τινὰ τῶν τῆς πίστεως ἀρχῶν, ὅμως ταύτην ἐξ ὧν ἄλλως λέγουσιν ἀναιρεῖν οὐκ εἰδότας, ὅτι πᾶσα ἀνάγκη τοὺς ἐκείνα λέγοντας διπλῆν εἰσάγειν ἀρχήν. Τὸ μὲν τῆς κατὰ ἀπόφασιν ἀγνοίας ἂν ἦν, ἣν εἰκός ἐστιν ἀνθρώπους ὄντας παθεῖν, τὸ δὲ τῆς κατὰ διάθεσιν ἀγνοίας ἂν εἴη, ἣν οὔτ' ἐν τοῖς θεολογικοῖς οὔτ' ἔν τινι τῶν ὑλῶν δυνατόν ἐστι πάσχειν τοὺς διαλεκτικῆς καὶ τῆς ἄλλης φιλοσοφίας οὕτω σφόδρα μετέχοντας. Εἰ δὲ καὶ πολλοὺς ἄλλους πρότερον ἴσμεν μετὰ τῆς τοιαύτης σοφίας ἐπὶ τοὺς τῶν αἱρέσεων ἀπενεχθέντας κρημνούς, ἀλλ' οὔτε πλῆθος τοσοῦτον οὔθ' ὁμοίως ἦσαν σοφοί, οὔτε τῶν τῆς πίστεως ζητημάτων οὕτως ἐκκεκαθαρμένων ἁπάντων, οὔτε τοσούτων διδασκάλων πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας δυναμένων σφίσιν ἡγεῖσθαι· τὰς μὲν γὰρ ἄλλας αἱρέσεις καὶ δι' ἀλογίαν μᾶλλον καὶ ἀμαθίαν ἴσμεν συστάσας. Ἄρειον δὲ καὶ Νεστόριον καὶ Σαβέλλιον σοφοὺς μὲν ἴσως, ἀλλ' ἀπὸ τῶν Γραφῶν ἐπιχειρήσαντας μόνον. Οὔπω γὰρ οὐδενὶ τῶν διδασκάλων τοσοῦτον ἀπεδίδοσαν ἄνθρωποι σέβας, ὥστε ταῖς ἐκείνου ψήφοις ἀναμφισβητήτως προστίθεσθαι· ἴσως γὰρ οὐδὲ ἦν· ἀλλ' ἐν τοῖς πρὸς τοὺς αἱρετικοὺς ἐκείνους ἀγῶσιν, ὥσπερ ἔν τινι τῶν κοσμικῶν γυμνασίων τῆς τε σοφίας καὶ πίστεως, καὶ τῆς ἐν τοῖς δόγμασιν ἀκριβείας πεῖραν ἔτεροι δεδωκότες καὶ τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες ἄντικρυς γεγονότες οὕτως ὕστερον ἐσεβάσθησαν, ὥστε τὴν ἐκείνων θεολογίαν κανόνα καὶ τύπον ἅπασιν εἶναι καὶ νόμους τεθῆναι τοῦτ ἐπιτάττοντας· καὶ οὕτως εἰσὶ πολλοὶ καὶ τοσαῦτες ἕκαστος κατέλιπον βίβλους, ὥστε λοιπὸν περὶ οὐδενὸς ἀναμφισβητεῖν δύνασθαι τῶν ἐν τῇ θεολογίᾳ ζητημάτων τε καὶ δογμάτων, τοὺς ὅλως τὰ τοιαῦτα

κρίνειν εἰδότας ὑπὸ τοσούτων μὲν διδασκάλων, τοσούτων δὲ βιβλίων ἑκάστου φωτιζομένους· εἰ δέ τι κἂν τούτοις διαφωνοῦν εὑρίσκοιτο, συμβιβάζειν τοῦτο καὶ συνάγειν καλῶς ταῖς μεθόδοις ἐκείναις αἷς αὐτοὶ τῆς Ἐκκλησίας οἱ διδάσκαλοι τὰς θείας Γραφὰς συνῆγον καὶ συνεβίβαζον κατὰ τῶν διαιρεῖν αὐτὰς πειρωμένων, κἂν τῇ διαιρέσει ταύτῃ τὸν τῆς κακοδοξίας ἱδρυνόντων θεμέλιον.

A cultu honorati, ut illorum theologia cunctis regula ac norma sit legesque latæ fuerint id præcipientes. Et sic multi sunt et tot singuli libros reliquerunt, ut cæterum de nullo theologiæ problemate vel dogmate dubium movere queant qui plane talia judicare noverint a tot doctoribus totque singulorum scriptis illuminati, si vero etiam in his discordans quid inveniatur, id recte componant et concordent illis methodis, quibus ipsi Ecclesiæ doctores divinas Scripturas consociarunt et constantes ostenderunt contra eos qui dividere illas conabantur et in hac divisione perversæ suæ sententiæ confirmabant fundamentum.

Τούτων τοίνυν ἁπάντων οὕτως ἐχόντων, τίς ἂν ῥᾳδίως πιστεύσειε Λατίνους δεινὸν μὲν ποιεῖσθαι τὴν δυαρχίαν ἐπὶ Θεοῦ, εἰς ταύτην δὲ συνελαύνεσθαι πάλιν ὡς ἀναγκαίως τῇ δόξῃ ταύτῃ συνεπομένην; Οὔτε γὰρ αὐτοὶ σοφίας τινὶ τῶν ἁπάντων παραχωροῦσιν, οὔτ' εἰκός ἐστι τοῦτο πάσχειν ὄντας σοφοὺς, ἀλλὰ μᾶλλον εὔλογόν ἐστι τοὺς οὐ σφόδρα τῆς Λατίνων σοφίας ἐπαΐοντας τὴν πλάνην ταύτην ὑφίστασθαι καὶ νομίζειν ἕπεσθαι τῇ δόξῃ Λατίνων, ἃ καθάπαξ ταύτης κεχώρισται.

Quæ omnia cum ita se habeant, quis facile credet Latinos quidem principii dualitatem in Deo exsecrari, sed in eamdem rursus impelli tanquam necessario ex hac sua opinione consequentem? Neque enim ipsi sapientia ulli omnium cedunt, neque probabile est ipsos, cum sint sapientes, ista pati; sed potius verisimile, eos qui Latinorum sapientiam non supra modum intelligunt, fraudi ejusmodi succumbere, ut arbitrentur, ea ex Latinorum sententia consequi, quæ semel pro semper omnino ab ea separata sunt.

Ὅτι δὲ οὐδ' ὅλως οἷς ἀξιοῦσι Λατῖνοι τὸ ἄτοπον ἐκεῖνο συμβαίνειν δύναται, ἁπλοῦς ἐστι λόγος ὁ πείθων καὶ ἀληθὴς καὶ ὃν εἴ τις ἐλαύνοι, καὶ πολλὰς τῆς θεολογίας ἀρχὰς ἀνάγκη τοῦτον συναπωθεῖσθαι. Μιᾷ γάρ φασι δυνάμει προβλητικῇ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς προάγουσι διὰ τὸ τὴν δύναμιν ταύτην τῇ οὐσίᾳ ἕπεσθαι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, οὐ ταῖς ἀναφοραῖς, αἷς διακρίνονται· καὶ ὥσπερ ἡ τοῦ γεννᾶν καὶ τοῦ γεννᾶσθαι δύναμίς ἐστι (1) μία ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, οὕτω καὶ ἡ τοῦ προβάλλειν μία ἐστὶν ἐν αὐτοῖς· εἴ τι γὰρ δύναμίς ἐστιν ἐν αὐτοῖς παρὰ τὴν τοῦ γεννᾶν καὶ γεννᾶσθαι, μίαν εἶναι ταύτην ἀνάγκη· ἡ δὲ μία δύναμις καὶ μίαν ἐνέργειαν καὶ μίαν πρόοδον καὶ μίαν ἀρχὴν τίθησιν ἐξ ἀνάγκης· οὔτε τοίνυν ἄτοπον μίαν εἶναι δύναμιν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ τὴν προβλητικήν, οὔτε ἕπεται ταύτης οὔσης μιᾶς τὴν ἀρχὴν ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ τοῦ Πνεύματος μὴ εἶναι μίαν, ἀλλὰ διπλῆν. Ὅλως δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἄνευ τῆς πρὸς ἄλληλα ἀναφορικῆς ἀντιθέσεως τῆς κατὰ τὸ γεννᾶν δηλαδὴ καὶ γεννᾶσθαι τὰ ἄλλα ἓν εἰσι καὶ ἓν ὅλον καὶ ἓν ἀριθμῷ. Ὥσπερ τοίνυν εἷς Θεός εἰσι καὶ εἷς δημιουργὸς καὶ εἷς πέμπων, οὕτω καὶ μία ἀρχὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἡ εἷς προβάλλων. Εἰ μὲν γὰρ οὐ δύναται κοινωνεῖν τῷ Πατρὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως ὁ Υἱὸς δι' ἄλλο τι, ἄλλος ἂν εἴη λόγος· εἰ δὲ οὐδὲν προσίσταται ἕτερον, περί γε τοῦ τὴν μοναρχίαν σαλεύεσθαι δέος οὐδέν· ὥσπερ εἰ μὴ ἐδύνατο ὁ Υἱὸς δημιουργὸς εἶναι καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἕστερ καὶ ὁ Πατὴρ, ἄλλος ἂν ἦν λόγος· ἕως δ' ἀνάγκη τὴν δημιουργίαν κοινὴν εἶναι τοῖς τρισὶ, περὶ τῆς μοναρχίας δέος οὐδέν· μιᾷ γὰρ δυνάμει δημιουργοῦσι καὶ ὡς Θεῷ πρόσεστιν ἑκάστῳ τούτων τὸ δημιουργεῖν, ὥστε ἐπεὶ εἷς Θεός εἰσι καὶ ἕνα δημιουργὸν τούτους εἶναι ἀνάγκη. Εἰ δὲ θαῦμα, τὰς δύο ὑπο-

Quod vero ex Latinorum doctrina nullo modo absurdum illud inferri possit, simplex non minus quam vera ratio persuadet, quam qui rejiciat, et multa quoque theologiæ principia eliminet simul oportet. Unica enim, aiunt, virtute spirativa Spiritum sanctum producunt Pater et Filius, quia hæc virtus sequitur essentiam Patris et Filii, non relationes, quibus discernuntur, et sicut vis generationis activæ et passivæ in Patre et Filio est una, ita spirationis vis in ipsis una est. Si enim quæ virtus in ipsis est præter vim generationis activæ et passivæ, eam unam esse necesse est; unica vero virtus et unam operationem et unam processionem et unum principium necessario inducit: neque igitur absurdum est, unam esse in Patre et Filio virtutem spiratricem, neque sequitur, cum hæc una sit, in Patre et Filio non unum esse Spiritus principium, sed duplex. Omnino autem Pater et Filius præscindendo a relativa oppositione, quam ad invicem habent, prout ille generat, hic generatur, quoad cætera unum sunt et unum totum et unum numero. Sicut igitur unus sunt Deus et unus conditor et unus mittens, ita et unum principium sancti Spiritus vel unus spirator. Si enim Patri in Spiritus sancti productione non potest communicare Filius propter aliud quidpiam, alia ratio foret; si vero nihil aliud obstat, quod ad monarchiæ destructionem attinet, nihil timendum; sicut si Filius non posset creator esse neque Spiritus sanctus, quemadmodum est Pater, alia plane foret ratio; quandiu vero necesse est creationem communem esse illis tribus, de monarchia timendum nihil. Una enim virtute creant et ut Deo unicuique horum inest vis creandi, unde quoniam unus Deus sunt et unum creatorem

(1) Mon. f. 191 a, οὐκ ἔστι.

los esse necesse est. Si vero mirum, duas illas hypostases unum esse principium et tamen non confundi, magis mirum esset, tres hypostases unum principium esse neque tamen confundi eas-dem. Sed hoc mirantur quidem omnes quotquot et illud credunt, nihilo tamen minus credunt, et ideirco credunt, quia mirantur. Oportet enim divina supernaturalia esse et super mentem nostram elevata eaque superiora. Sic et res se habet in proposita materia. Mirum enim est et summam admirationem excitat, quod duæ hypostases perfecte suis distinctæ proprietatibus unum sunt tertiæ personæ principium et unum numero, nec tamen ad invicem confunduntur nec naturæ quadam differentia a persona, quæ ex ipsis prodit, distinguuntur. Debet tamen et hoc cum aliis fidei principiis concordare et veritatem simul cum admiratione et huic cum illis adesse; neque reprehendendi sunt Latini, si doctorum verba sequentes Spiritum ex Filio esse et unum ejus principium Patrem et Filium exsistere credunt, deinde ratiocinationibus quibusdam mentis imbecillitatem quodammodo erigunt ac solantur, tanquam in defectu accuratæ solutionis, quam in hac materia nancisci non est datum, ratione apparente utentes et in his eosdem ipsos duces et antesignanos assumentes, a quibus et hanc sententiam acceperunt; hoc enim apud æquos judices nullam prorsus reprehensionem incurret; sed si contentionis gratia contra nos suam sententiam confirmaturi peregrinam prorsus atque ab ipsis et primis et solis adinventam in has ratiocinationes ab humana sapientia abrepti fuissent et mendacium cordis atque fraudem speciosis rationibus obvelare niterentur, hoc sane vehementer in eis accusandum foret, neque ipsis talia innovantibus venia ullo modo concedenda. At multum deest, ut quis Latinis vere tale crimen objicere queat. Neque enim uni doctori, neque cujusque dictis paucis atque obscuris, verum omnibus simul suis doctoribus et nostrorum nonnullis, iisque pluribus in locis et velut ex professo de hac re disserentibus fidem habentes, sic ad defendendam, quoad ejus fieri posset, sanctorum opinionem pervenerunt, et non demonstrare argumentis eam quærebant, sed difficultatem tum sibimetipsis tum illis ex fratribus, qui scandalum patiebantur, emollire ac solvere quodammodo annitebantur, sicut et in aliis fidei quæstionibus id summopere sibi curæ esse responderent, si quis ex eis opportune quæreret. Atque hæc quidem dixerint qui Latinos defendere volunt pro monarchia, imo pro se ipsis, et vehementer e viro hoc possent, ut timorem pro ipsis abjiciat, admodum ipse ait, per ea quæ statuunt atque ipsi extimescant, ut firmam vel insolubilem, ut

Dicent itaque in primis, multa esse, quæ ejus principalem propositionem damnent. Logicam enim vim necessitatemque sumit ex loquendi modo, dum quæ divinæ naturæ insunt duplici modo dici as-

στάσεις μίαν εἶναι ἀρχὴν καὶ μὴ συναλείφεσθαι, μεῖζον ἂν εἴη θαῦμα, ὅτι αἱ τρεῖς ὑποστάσεις μία εἰσὶν ἀρχὴ καὶ οὐ συναλείφονται. Ἀλλὰ τοῦτο θαυμάζουσι μὲν πάντες, ὅσοι δήπου καὶ πιστεύουσιν, οὐδὲ ἧττον μέντοι πιστεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο πιστεύουσιν ὅτι θαυμάζουσι. Δεῖ γὰρ τὰ θεῖα καὶ ὑπερφυᾶ εἶναι καὶ νοῦ κρείττω καὶ ὑψηλότερα. Οὕτω δ' ἔχει κἀπὶ τοῦ προκειμένου. Θαυμαστὸν μὲν γὰρ καὶ θαύματος πλέον, δύο ὑποστάσεις τελείως διακεκριμένας ταῖς ἰδιότησι μίαν ἀρχὴν εἶναι τῆς λοιπῆς ὑποστάσεως καὶ ἀριθμῷ μίαν, καὶ μὴ συνειλῆφθαι πρὸς ἑαυτὰς, ἢ μὴ φύσεώς τινι διαφορᾷ πρὸς τὴν ἐξ αὐτῶν προϊοῦσαν ὑπόστασιν διακρίνεσθαι· δεῖ μέντοι τοῦτο ταῖς ἄλλαις ἀρχαῖς τῆς πίστεως συμφωνεῖν καὶ τὴν ἀλήθειαν ἅμα τῷ παραδόξῳ μετ' ἐκείνων εἶναι καὶ ταύτῃ· οὐδὲ δεῖ ψέγειν Λατίνους, εἰ τοῖς τῶν θεοσκάλων λόγοις ἑπόμενοι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι καὶ μίαν ἀρχὴν αὐτοῦ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν εἶναι πιστεύουσιν, εἶτα λογισμοῖς τισι τὴν ἀπορίαν παραμυθοῦνται τοῦ νοῦ, καθάπερ ἐν ἀπορίᾳ τῆς ἀκριβείας, ἧς οὐκ ἔξεστιν ἐνταῦθα τυχεῖν, τῷ φανέντι λόγῳ χρησάμενοι, καὶ ταῦτα τῶν λογισμῶν ἡγεμόνας αὐτοὺς τούτους, παρ' ὧν καὶ τὴν δόξαν ταύτην ἔσχον, λαμβάνοντες· τοῦτο γὰρ οὐδεμίαν ἂν παρ' εὐγνώμοσι δικασταῖς μέμψιν δέχοιτο· ἀλλ' εἰ φιλονεικίας εἵνεκα τῆς πρὸς ἡμᾶς, δόξαν κρατύνειν ἐθέλοντες ξένην πάντη καὶ παρ' αὐτῶν πρώτων καὶ μόνων ἐξευρημένην, εἰς τούτους δὴ τοὺς λογισμοὺς ὑπὸ σοφίας ἀνθρωπίνης προήχθησαν, τὸ ψεῦδος τῆς διανοίας καὶ τὴν ἀπάτην λόγοις εὐπρεπέσι συγκαλύπτειν πειρώμενοι, τοῦτ' ἂν ἔδει τούτων σφόδρα κατηγορεῖν μηδὲ βούλεσθαι συγχωρεῖν αὐτοῖς τὰ τοιαῦτα καινοτομοῦσι· πολλοῦ δὲ δεῖ τις ἀληθῶς Λατίνοις τοιαύτην μέμψιν ἐπάγειν. Οὐδὲ γὰρ ἑνὶ διδασκάλῳ οὐδ' ἑκάστου ῥήσεσιν ὀλίγαις καὶ ἀσαφέσιν, ἀλλὰ πᾶσιν ὁμοῦ τοῖς ἰδίοις καὶ τῶν ἡμετέρων τισὶ πολλαχοῦ καὶ ὥσπερ ἐπίτηδες περὶ τούτου διεξιοῦσι πιστεύσαντες οὕτως ἐπὶ τὴν δυνατὴν τοῦ τοῖς ἁγίοις δοκοῦντος ἦλθον συνηγορίαν καὶ ταύτην οὐκ ἀποδεικνύναι τὸ ζήτημα, ἀλλὰ τὴν ἀπορίαν σφίσι τε αὐτοῖς καὶ τοῖς σκανδαλιζομένοις τῶν ἀδελφῶν παραμυθεῖσθαι καὶ λύειν ἀμηγέπη πειρώμενοι, καθάπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων ζητημάτων τῆς πίστεως, εἴποιεν ἂν καὶ πάνυ σπουδάζειν, εἴ τις αὐτῶν ἐγκαίρως πυνθάνοιτο. Καὶ ταῦτα μὲν εἴποιεν ἂν οἱ τοῖς Λατίνοις συνηγορεῖν ἐθέλοντες ὑπὲρ τῆς μοναρχίας, μᾶλλον δὲ ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ σφόδρα δεήσονται τοῦ ἀνδρὸς μὴ δεδιέναι περὶ αὐτῶν, μήποτε πάροδον τῇ δυαρχίᾳ δῶσιν, ὡς αὐτὸς λέγει, δι' ὧν ὑποτίθενται καὶ πιστεύουσιν· τὴν δὲ τοῦ ἐπιχειρήματος ἀνάγκην πολλοῦ δέουσιν αὐτοὶ δεδιέναι, μήποτε ἰσχυρά τις ἢ ἄλυτος ᾖ· οὕτω ῥᾳδίως ἔχουσι λύειν.

Ἐροῦσι τοίνυν πρῶτον μὲν πολλὰ καταγινώσκειν αὐτοῦ τῆς προτάσεως. Λαμβάνει τε γὰρ τὴν ἀνάγκην ἀπὸ τοῦ λόγου τοῦ λεκτικοῦ, τὰ προσόντα τῇ θείᾳ φύσει λέγων διττῷ τρόπῳ λέγεσθαι· τοῦτον δὲ

δήπου τὸν λεκτικὸν λόγον εἴ τις ἐν τοῖς περὶ τῆς πίστεως βούλοιτο διασώζειν, πολλὰ μὲν ἄτοπα συγχωρήσει· ἀνελεῖ δὲ οὐκ ὀλίγα τῶν ὁμολογουμένων· αὐτίκα γὰρ τὸ Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι σημεῖον ποιουμένων ἡμῶν τοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὑμεῖς ἀντιλέγετε, μηδεμίαν ἀναφορὰν ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ δεῖν νοεῖν ἐξ ἀνάγκης ἀποφαινόμενοι, εἰ μὴ τὴν τῆς φύσεως ταυτότητα μόνην· ὅθεν καὶ τὸ Πνεῦμα Πατρὸς καὶ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς οὐ ταυτὸν ἀξιοῦτε σημαίνειν· ἀλλ' ἐκεῖνο μὲν τὴν τῆς αἰτίας σχέσιν, τοῦτο δὲ τὴν τῆς φύσεως· οὐδὲ (1) τοίνυν εἰ μὲν ὁ Πατὴρ ἐκ τοῦ Πνεύματος οὐ λέγεται, θαυμάζειν οὐ δεῖ· τὰ γὰρ τῆς ὑπερουσίου θεογονίας οὐκ ἀντιστρέφει πρὸς ἄλληλα· εἰ δὲ μὴ λέγεται Πατὴρ Πνεύματος, ἔστις δὴ τρόπος τοῦ λόγου τὴν φυσικὴν σημαίνει ταυτότητα, θαυμαστὸν ἂν εἴη· οὐ γὰρ Πατρὶ μὲν Πνεῦμα ταυτὸν τῇ φύσει, ὁ δὲ Πατὴρ ἄλλως ἔχει πρὸς τὸ Πνεῦμα. Οὐκοῦν ὅσον ἔκ γε τῆς ἀληθείας τοῦ πράγματος καὶ τὸν Πατέρα τοῦ Πνεύματος ἐχρῆν λέγεσθαι· ἀλλ' οὐ λέγεται, ἵνα μή τις ὑπολάβοι τὸ Πνεῦμα γεννᾶσθαι· ἀλλ' εἰ καὶ μὴ δύναται τοῦτο λέγεσθαι ταύτης ἕνεκα τῆς αἰτίας, ὅσον ἔκ γε τοῦ πράγματος ἀληθές ἐστι τὸν Πατέρα εἶναι λέγειν τοῦ Πνεύματος, εἴ γε ἡ τοιαύτη ἀπόδοσις σχέσιν μόνην φύσεως, οὐδεμίαν δὲ ἀναφορὰν αἰτίας σημαίνειν δύναται, καθὼς ὑμεῖς ἀξιοῦτε· καὶ πολλαχοῦ διαμάρτοι τις ἂν τῆς ἀληθείας τάχιστα καὶ τοῦ πρέποντος, ἂν πάντα τῷ λεκτικῷ λόγῳ διδοὺς ἐπί τε τῶν θείων ἐπί τε τῶν ἀνθρωπίνων τῆς ἀληθείας θήραν ποιοῖτο. Ἔπειτα καὶ λίαν ἀποδεχόμεθα, ὅτι συγχωρεῖς δυσί τισι προσώποις μόνοις ἔν τινι τῶν ἁπάντων εἶναι κοινωνίαν τινὰ οἷον Υἱῷ καὶ Πνεύματι τὸ αἰτιατὸν κοινὸν εἶναι λέγεις· οὐ γὰρ ἐξέσται σοι ἀρνεῖσθαι καθόλου καὶ Πατρὶ καὶ Υἱῷ μόνοις ἐν ἄλλῳ πράγματι κοινωνίαν εἶναι τινά. Ἐρωτῶντι δέ σοι, τίνι μέρει τῆς σῆς διαιρέσεως τὴν ἡμετέραν δόξαν φέροντες τιθέμεν, δηλονότι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος ἢ αἰτίαν ἢ αἴτιον ἢ ὅπως ἂν ἐθέλοις καλεῖν, ἀποκρινόμεθα, ὅτι τῷ δευτέρῳ μέρει συντάττομεν ὅσον κατὰ τὸ πρᾶγμα καὶ πάνυ. Ἔστι γὰρ ὥσπερ δυσὶ προσώποις κοινὸν τὸ ἐκ τῆς αἰτίας εἶναι, οὕτω καὶ δυσὶ προσώποις τὸ τῆς ἀρχῆς πρᾶγμα καὶ ὄνομα· καὶ καθάπερ ἡ κοινωνία τοῦ αἰτιατοῦ οὔτε συναλείφει τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα οὔτε τῆς πρὸς τὸν Πατέρα συμφυΐας ἐκβάλλει, ᾧ μὴ κοινωνοῦσι τῆς τοῦ αἰτιατοῦ προσηγορίας τε καὶ τοῦ πράγματος, οὕτω καὶ ἡ τῆς ἀρχῆς κοινωνία οὔτε τὸν Πατέρα συναλείφει καὶ τὸν Υἱόν, οἷς τοῦθ' ὑπάρχει, οὔτε τοῦ Πνεύματος τούτους κατὰ φύσιν ἀποδιίστησιν, ἅτε μὴ μετέχοντος τοῦ σφίσι κοινοῦ. Τούτων εἵνεκα τῷ δευτέρῳ μέρει τῆς διαιρέσεως τὴν ἡμετέραν ἀποδιδόαμεν δόξαν, ὅσον κατὰ τὸ πρᾶγμα, ἐπεὶ περὶ πραγμάτων ἡμῖν ὁ λόγος καὶ ἡ σπουδή. Εἰ δ' ἐστί τι καὶ ἀνόμοιον ἐν τῷ λέγεσθαι τούτων ἑκάτερον τῶν κοινῶν, οὐκ ἀπὸ τῆς τοῦ πράγματος εἰδότες; φύσεως τὴν διαφορὰν ἁπαντῶσαν, ἀλλ' ἐκ τῆς τῶν προσώπων

A serit. Quem loquendi modum si quis in iis, quæ ad fidem pertinent, servare velit, multa absurda concedet; tollet vero haud pauca ex iis quæ in confesso sunt. Statim enim si nos ex eo quod Spiritus Filii dicitur indicium facimus, quod et ex Filio sit Spiritus sanctus, vos contradicitis, nullam relationem in hoc dicto intelligendam esse necessario asseverantes, nisi solam naturæ identitatem. Unde et Spiritum Patris et Spiritum ex Patre non idem significare censetis; verum alterum quidem causæ habitudinem, alterum vero habitudinem naturæ. Quare nec mirandum est, si Pater ex Spiritu non dicitur, cum quæ ad divinas et superessentiales progressiones pertinent, non adinvicem convertantur; si vero non dicitur Pater Spiritus,
B qui loquendi modus naturalem (ex vobis) identitatem significat, tunc mirandum sane erit. Neque enim dici potest, Patri quidem cum idem esse natura Spiritum, Patrem vero aliter se habere ad Spiritum; ergo quantum ad rei veritatem Patrem quoque Spiritus oportebat dici. Atqui non dicitur, ne quis Spiritum generari suspicetur. Verumtamen etsi hoc dici nequit præfatam ob causam, quantum ad rem ipsam verum erit dicere, Patrem esse Spiritus, si quidem ista locutio habitudinem naturæ solam, nullam vero causæ habitudinem significare potest, sicuti vos arbitramini; et multipliciter quis a veritate et a convenientia aberraret, si cuncta loquendi modo tribuens tum in divinis tum in humanis veritatem captare studeret. Deinde
C libenter admodum admittimus, quod concedis, duabus quibusdam personis solis in quodam omnium esse communionem quamdam, uti Filio ac Spiritui commune esse dicis causatum. Neque enim tibi licebit negare universim, et Patri et Filio solis in alia re quamdam esse communionem. Ad interrogationem vero tuam, cuinam membro divisionis tuæ sententiam nostram, eam videlicet quæ Patrem et Filium ait esse Spiritus principium sive causam sive auctorem sive quocunque nomine appellare velis, adjungamus, respondemus: secundo membro quantum ad rem et quam maxime. Est enim sicut duabus personis commune est ex causa esse, ita et duabus personis commune
D est ex causa esse, ita et duabus personis communis principii et res et denominatio. Et quemadmodum communio in ratione principiati neque Filium et Spiritum in unum contrahit neque a consubstantialitate cum Patre expellit, cum quo communionem non habent in denominatione et re principiati, ita et communio in ratione principii neque Patrem et Filium in unum contrahit, quibus ea inest, neque eos secundum naturam separat a Spiritu utpote experte illius, quod illis est commune. Horum gratia secundo divisionis membro sententiam nostram jungimus, quantum ad rem ipsam, cum de rebus nobis sermo sit et circa res

(1) Mon. f. 192 a. οὔτε.

studium nostrum versetur. Si autem est quid dissimile in eloquendo horum communium utrumque, non a natura rei provenientem differentiam cognoscentes, verum ex personarum qualitate, non differimus et ad invicem dissentimus. Quid enim, cum illa duo principiata, hæc vero unum principium et una causa dicantur? Illa enim principiata dicere oportet, quia secundum quod duo, sunt principiata, quoniam et secundum quod principiata hoc certo modo, modo scilicet diverso, numerum habent et dualitatem; Pater autem et Filius, non in quantum sunt duo, principium sunt Spiritus, quoniam neque in quantum sunt Spiritus principium, duo sunt, sed secundum aliud quoddam. Si igitur similitudinem prolationis ejus quod commune est aliud quidquam prohibet, non oportet propterea eam quæ in re est, communionis similitudinem abjicere, neque prorsus extra tuam divisionem ponere, cum liceat in uno secundo membro eam collocare, et jure quidem optimo, nec oportet ejus non exsistentiam accusare, quia non simili modo ac alia quædam proferri potest. Eumdem enim in modum et nobis aliud quidquam absonum accideret, si Patrem et Filium unum esse Spiritus principium professi nullam in Filio et Spiritu communionem in ratione causati statueremus, quia unum principiatum dici nequeunt, sicut et Pater cum Filio unum principium. Non enim ad vocem, verum ad rei veritatem attendentes et nos et te et omnem sensu præditum de talibus pronuntiare oportet causam dissimilitudinis, quæ est secundum loquendi modum, et recte perspicientes neque hanc rei obstaculum ullum facere censentes. Lepidum vero est et illud, quod quasi infirmitatis bene conscius illius tui epicherematis solius ejusque conclusionis, et sapiens illud Cabasilæ (*a*) enthymema velut episodium quoddam tuis adjunxisti, circa quod ille multum desudavit. Istud duntaxat fortasse te excusabit penes illum, quod iis quæ ipsius sunt copulas ea quæ rursum sunt ipsius; ex illius namque scriptis quæ tua esse videntur, desumpta sunt, compositione tantum et dictione, ac fortasse haud meliori, differentia. Verum nos, quia opportune conjuncta sunt et quia adversus illum seorsim apologiam conscripsimus (*b*), supervacaneum ducimus nunc illam additionem inquirendo perlustrare. Id dixisse sufficiat, unam Spiritus causam et unum principium qua spiratorem Patrem et Filium esse confidenter nos asserere posse, unam vero causam qua genitorem et spiratorem haud dicturos, nec adeo vili modo nos

A ποιότητος, οὐ διαφερόμεθα. Τί γάρ, ὅτι ἐκεῖνα μὲν δύο αἰτιατά, ταῦτα δὲ μία ἀρχὴ καὶ μία αἰτία λέγονται; ἐκεῖνα μὲν γὰρ αἰτιατὰ λέγεσθαι δεῖ, ὅτι καθὸ δύο εἰσὶν αἰτιατά, ἐπειδὴ καὶ καθὸ αἰτιατὰ οὑτωσὶ, τρόπῳ δηλαδὴ διαφόρῳ, τὸν ἀριθμὸν ἔχει καὶ τὴν δυάδα· ὁ δὲ Πατὴρ καὶ Υἱὸς οὐ καθὸ δύο, ἀρχή εἰσι τοῦ Πνεύματος, ἐπεὶ οὐδὲ καθὸ ἀρχὴ τοῦ Πνεύματός εἰσι δύο, ἀλλὰ καὶ ἄλλο τι. Εἰ γοῦν τὴν ὁμοιότητα τῆς προσφορᾶς τοῦ κοινοῦ ἄλλο τι κωλύει, οὐ δεῖ διὰ τοῦτο τὴν ἐν τῷ πράγματι ὁμοιότητα τῆς κοινωνίας ἐκβάλλειν, οὐδὲ τῆς διαιρέσεως τῆς σῆς ἔξω τιθέναι παντάπασι, ἐξὸν ἐν ἑνὶ τῷ δευτέρῳ μέρει ταύτην τιθέναι, καὶ πάνυ καλῶς· οὐδ' ἀνυπαρξίαν ταύτης κατηγορεῖν, ὅτι μὴ ὁμοίως ἄλλῃ τινὶ
B προφέρεσθαι δύναται· τὸν γὰρ αὐτὸν τρόπον καὶ ἡμῖν ἄλογον ἄλλο τι συμβαίνει, εἰ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μίαν ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος πεπιστευκότες μηδεμίαν κοινωνίαν ἐν Υἱῷ καὶ Πνεύματι τοῦ ἐξ αἰτίας εἶναι τιθοῖμεν, ὅτι μὴ δύνανται ἐν αἰτιατὸν λέγεσθαι, ὥσπερ καὶ ὁ Πατὴρ μετὰ τοῦ Υἱοῦ μία ἀρχή· οὐ γὰρ πρὸς τὸν λόγον, ἀλλὰ πρὸς τὴν τοῦ πράγματος ἀλήθειαν ἀφορῶντας ἡμᾶς τε καὶ σὲ καὶ πάντα νοῦν ἔχοντα περὶ τῶν τοιούτων ἀποφαίνεσθαι δεῖ τῆς κατὰ τὸν λεκτικὸν ἀνομοιότητος λόγον αἰτίαν, καὶ συνορῶντας καλῶς καὶ μηδὲν κώλυμα ταύτην ἡγουμένους εἶναι τῷ πράγματι. Χάριεν δὲ καὶ ὅτι καθάπερ ἀσθένειαν μόνῳ τῷ σῷ ἐπιχειρήματι καὶ τῷ τούτου συμπεράσματι συνειδὼς καὶ τὸ σοφὸν ἐκεῖνο τοῦ Καβάσιλα συνῆψας ἐνθύμημα, καθάπερ
C ἐπεισόδιον τοῖς σοῖς αὐτὸ ποιησάμενος περὶ ὅπερ ἐκεῖνος πολλ' ἐμόγησεν (1). Τοῦτό σε μόνον ἴσως ἐξαιτιάσεται πρὸς τὸν ἄνδρα, ὅτι τοῖς ἐκείνου τὰ ἐκείνου συνάπτεις· ἐκ γὰρ τῶν ἐκείνου καὶ τὰ σὰ τυγχάνειν δοκοῦντα εἴληπται, συνθήκῃ μόνον (2) καὶ φράσει, καὶ ἴσως οὐδὲ βελτίονι διαφέροντα. Ἀλλ' ἡμεῖς, ὅτι τε ἐγκαίρως συνῆπται καὶ ὅτι πρὸς ἐκεῖνον χωρὶς ἀπολελογήμεθα, περιττὸν ἡγούμεθα νῦν τὴν προσθήκην ἐξετάζειν ἐκείνην (3)· ἀρκεῖ τοσοῦτον εἰπεῖν ὅτι ἓν αἴτιον τοῦ Πνεύματος καὶ μίαν
D ἀρχὴν ἢ προβολέα τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἡμεῖς θαῤῥοῦντως ἂν εἴποιμεν, ἓν δὲ αἴτιον ἢ γεννήτορα καὶ προβολέα οὐκ ἂν εἴποιμεν, οὐδ' οὕτω χυδαίως ἴσμεν θεολογεῖν, ὥστε μάτην ἂν τις ζητοίη (4), πότερον ἓν τι λέγομεν εἶναι καὶ ταυτὸν ἀριθμῷ ταῦτα ἢ μὴ λέγομεν· ὧν θάτερον οὐδὲ λέγομεν ὅλως. Ὁπόσα δὲ (5) ἄλλα περιττὰ τῷ ἐπιχειρήματι τούτῳ τοῦ Καβάσιλα τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ (6) τῆς καθ' ἡμῶν οὑτῶ συγγεγραμμένης βίβλου τυγχάνοντι σύνισμεν, ἰδίως, ὡς εἴρηται, παρ' ἡμῶν ἐξητάσθη τε καὶ ἠλέγχθη καλῶς ἐν ταῖς πρὸς αὐτὸν ἀντιῤῥήσεσιν.

theologiam tractare; unde frustra quis ex nobis

(1) Allat., qui ista citat c. Creyght. p. 123, πολλὰ μόνησεν.
(2) Allat. μόνῃ.
(3) Hucusque Allatius l. c.
(4) Monac. f. 193 a, ζοιτοίη.
(5) Hæc usque ad finem capitis rursum dat Allatius l. c.
(6) Monac. τοῦ πρώτου κεφαλαίῳ. Allat. l. c. τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

(*a*) Videtur intelligere magnum Nili Cabasilæ Thessalonicensis archiepiscopi opus de processione Spiritus sancti, vel Nicolai Cabasilæ scripta.

(*b*) Ergo nostræ refutationis auctor scripsit quoque, ut in fine cap. ait, ἀντιῤῥήσεις contra Cabasilam.

quæreret, utrum unum quoddam idemque numero dicamus ista, an non dicamus; quorum alterum nullo prorsus modo dicimus. Quæcunque vero alia superflua novimus hoc epicheremate Cabasilæ primo capite, quod adversus nos conscripsit, prolata, proprie ac seorsim, uti dictum est, a nobis librata et refutata recte sunt in Antirrheticis adversus ipsum.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ϛ'. (1)

Θωμᾶς ὁ τῶν Λατίνων διδάσκαλος, ἀξιῶν μιᾷ τῶν ἀντιθέσεων ἀνάγκην εἶναι τὰ θεαρχικὰ πρόσωπα διακρίνεσθαι, ἐπειδή, φησίν, ἡ ὑλικὴ διάκρισις ἐν τοῖς θείοις χώραν οὐκ ἔχει, τὴν κατὰ σχέσιν ἀντίθεσιν βούλεται μόνην εἶναι τὴν διακρίνουσαν, ὡς ἑτέρας τῶν ἀντιθέσεων οὐκ ἐχούσης χώραν. Δεικτέον οὖν ἡμῖν, ὡς μᾶλλον ἱκανὴ πρὸς διάκρισιν ἡ τῶν ἀντιθέσεων ἀντιφατικὴ, καὶ ταύτῃ μόνῃ κατὰ τοὺς Θεολόγους ἀλλήλων πάντα τὰ θεῖα πρόσωπα διακρίνονται. Πρῶτον μὲν οὖν ἐκεῖνο δῆλον ἐπὶ τῶν θείων (2), ὡς ὁ ἑκάστου τῆς ὑπάρξεως τρόπος αὐταρκέστατος πρὸς τὴν ἀφ' ἑτέρου διάκρισιν· τρόπους δὲ ὑπάρξεως ἐπὶ τῶν θείων προσώπων οἱ Θεολόγοι τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ γεννητὸν καὶ τὸ ἐκπορευτὸν λέγουσιν, ἤτοι καθολικώτερον φάναι, τὸ ἀναίτιον καὶ τὸ αἰτιατὸν, ἅπερ ἀλλήλοις δῆλον ὡς ἀντιφατικῶς ἀντίκεινται· τὸ γὰρ ἔχον αἰτίαν καὶ τὸ μὴ ἔχον αἰτίαν ἀντίφασις. Ὁ μὲν οὖν Πατὴρ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τούτοις ἀντιφατικῶς διακρίνεται, ὁ δὲ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα πρὸς ἄλληλα τοῖς τῶν οἰκείων αὖθις ὑπάρξεων τρόποις· τὸ γὰρ γεννητῶς εἶναι καὶ τὸ μὴ γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς τρόποι τε ὑπάρξεων ἐπὶ τούτων εἰσὶ καὶ ἀλλήλοις ἀντιφατικῶς ἀντίκεινται· καὶ τοῦτο περὶ τοῦ Πνεύματος ὁ Θεολόγος Γρηγόριος λέγει· *Προϊὸν μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐχ υἱικῶς δὲ· οὐδὲ γὰρ* (3) *γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς*. Αὕτη μὲν οὖν ἡ διάκρισις κατὰ τὴν ἀντίφασιν οὖσα καὶ τῇ ἀληθείᾳ σύμφωνος καὶ τοῖς Θεολόγοις ἅπασι καὶ πάντα τὰ θεῖα πρόσωπα δύναται διακρίνειν· ἣν δὲ εἰσάγει Θωμᾶς ὡς μόνην ἱκανὴν οὖσαν, τὴν κατὰ σχέσιν λέγω, τὸν μὲν Πατέρα τῶν ἐξ αὐτοῦ προελθόντων, Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διακρίνει, τὰ δὲ λοιπὰ τῶν προσώπων ἀλλήλων οὐδ' ὁπωστοῦν· οὐδὲ γὰρ αἴτιον θατέρου θάτερον· οὐδὲ φαίνεται ταύτην εἰδὼς τῶν Θεολόγων τὴν διάκρισιν εἰρηκώς, ἀλλὰ τοὐναντίον ἅπαν· *Μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατὴρ*, φησὶν ὁ Δαμασκηνός· καὶ ὁ Νύσσης Γρηγόριος· *Τοῦ ἐξ αἰτίας ὄντος πάλιν ἄλλην διαφορὰν ἐννοοῦμεν· ἄλλην φησὶ παρὰ τὴν εἰρημένην· ἡ δὲ ἦν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν δηλονότι· καθόλου δὲ οὐ τολμητέον εἰπεῖν ἢ ἐννοῆσαι παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα Διονύσιος ὁ κλεινὸς ἀποφαίνεται.

EPHES. CAP. VI.

Thomas, Latinorum doctor, existimans una ex oppositionibus opus esse ad personas divinas distinguendas, quoniam, inquit, *materialis* distinctio in divinis locum non habet, *oppositionem secundum relationem* solam distinguentem esse vult, cum alia oppositio haud habeat locum (*a*). Ostendendum itaque nobis magis idoneam ad distinctionem esse oppositionem antiphaticam (contradictoriam) et hac sola secundum theologos ab invicem omnes divinas personas distingui, Ac primo quidem illud in divinis manifestum est, uniuscujusque exsistendi modum maxime ac plenissime sufficientem esse, ut ab invicem distinguantur; exsistendi vero modos in divinis personis ingenitum, genitum et procedens dicunt (*b*) sive, ut universalius dicam, principii expers et principiatum, quæ sibi invicem contradictorie opponi liquet; nam quod habet principium et quod non habet contradictoria sunt. Pater igitur a Filio et a Spiritu sancto hisce contradictorie distinguitur, Filius vero et Spiritus ad invicem propriis rursum exsistendi modis. Nam per generationem esse et non per generationem, sed per processionem esse in his sunt subsistendi modi et contradictorie sibimet opponuntur; hocque relate ad Spiritum Gregorius Theologus affirmat: *Procedens quidem ex Patre, non vero modo Filii; neque enim per generationem, sed per processionem.* Hæc itaque distinctio, quæ secundum contradictionem est et veritati consona et theologis cunctis, atque omnes divinas personas potest distinguere. Quam vero inducit Thomas veluti solam idoneam, eam dico quæ secundum relationem est, et Patrem quidem ab iis, quæ ex ipso prodeunt, Filio scilicet ac Spiritu, discernit, reliquas autem personas ab invicem nullo prorsus modo; neque enim alteruter alterius principium; neque theologorum ullus hanc distinctionem protulisse videtur, imo omnino contrarium. *Solus* enim *causa Pater*, ait Damascenus, et Gregorius Nyssenus: *Ejus, quod ex causa est, rursus aliam differentiam intelligimus; aliam* dicit præter jam dictam; hæc vero erat illa, quæ est secundum causam et causatum. Generatim vero non audendum est dicere vel cogitare quid præter eas quæ nobis ex divinis oraculis divino modo annuntiata sunt, ut inclytus Dionysius statuit.

Ὁ ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι πολλοῖς καὶ ἄλλοις χρώμενοι διδασκάλοις, οὐ τῷ Θωμᾷ μόνον, οὐδ' ἐν τοῖς ὑστάτοις;

SCHOLARIUS.

Latini et aliis multis doctoribus, non soli Thomæ, innitentes, quibus ultimis hisce temporibus

(1) Mon. 256, f. 295 b, cap. 13.
(2) Ἐπὶ τῶν θείων ex Mon. 253 addidimus.
(3) Γὰρ omitt. Mon. 256.

(*a*) Vide Summam theol., p. 1, q. 36, a. 2.
(*b*) Vide Maxim. Opusc. theol. et polem. t. II, p. 155 ed. Combefis.; Pseudo Justinum in expositione rectæ confessionis, n. 5, et Joannem Damascenum, De fide orthod., t. II, p. 13.

abundarunt (*a*), omnes quidem similiter honorant ac venerantur, quia ipsis viam ad fidei veritatem et ad vitam virtute ornatam veluti duces monstrarunt, atque ut boni discipuli ad doctrinas ab ipsis expositas advertunt, magistros errore immunes eos esse multis argumentis ac signis persuasum habentes, quorum maximum et manifestissimum omnium illud est, quod communibus ipsis Ecclesiæ dogmatibus præfuerunt et theologiæ canones ubique stricte tenent, divina nimirum oracula et Patrum doctrinam, ab accurata circa ea tractatione nunquam recedentes. Omnes itaque, ut dixi, pariter venerantur (Latini), sapientiores autem magis admirantes etiam magis ipsis obsequuntur, ac communiter quidem id faciunt cuncti, maxime vero ii, qui præclare eorum sequuntur vestigia, quique mentem scientiæ aptam ac strenuam Dei gratia studiisque diuturnis atque eos subsequi valentem possident. Sunt ergo multi Thoma posteriores (*b*) id non valde laudantes, quod arbitratur Filium a Spiritu distingui non posse, nisi alterum ex altero prodeat, sed ad eorum distinctionem sufficere censent differentem progressionis modum, et si nulla alia adsit differentiæ causa; atque hoc omnibus Græcis (*c*) concedunt nec contradicere volunt. Verum licet Thomam vituperent ob ratiocinationem inde deductam (*d*), nihilo tamen secius consequens haud aspernantur, et ex multis aliis rationibus illud probant. Neque enim si quis in hoc argumento Thomam haud logice necessaria dicere ostenderit, ideo aut cæteras ejusdem rationes ad eamdem conclusionem deducentes spernet, quæ evidenti necessitate pollent, aut ipsam eam sententiam vilipendet, quam veram esse novit ipse et multis rationibus, contra quas nihil excipi queat, demonstrare valebit. A ratione namque alienum foret, omnino negare velle veritatem concessam propter imbecillitatem eorum, qui eam defendunt, cum multi ei patrocinari studeant, non omnes tamen æquo, sed alii minus felici, alii feliciori Marte. Sic et quæ ad communes doctores spectant a nobis judicantur, et epicherematum et rationum differentia, quibus dogmata fidei nos edocent eaque ab adversariis vindicant, neminem facit veritatem despicere. Scimus enim, non solum alios aliis de iisdem rebus sapientius et accuratius tractatum habere, sed et eosdem quoslibet multis ratiocinationibus, quæ vim maximam habent, ad

A χρόνοις τούτους ἁπλούτησαν πάντες μὲν ὁμοίως σέβονται καὶ τιμῶσιν, ὅτι σφίσι τῆς ἐπὶ τὴν τῆς πίστεως ἀλήθειαν καὶ τὸν μετ' ἀρετῆς βίον ὁδοῦ γεγόνασιν ἡγεμόνες, καὶ τοῖς ὑπ' ἐκείνων προτιθεμένοις μαθήμασιν ὡς καλοὶ προσέχουσι μαθηταί, ἁπλάνους διδασκάλους εἶναι τούτους πολλαῖς ἀποδείξεσι καὶ πολλοῖς σημείοις πεισθέντες, ὧν μέγιστόν ἐστιν ἁπάντων καὶ φανερώτατον, ὅτι τῶν κοινῶν τῆς Ἐκκλησίας σφίσι δογμάτων προέστησαν καὶ τῶν τῆς θεολογίας κανόνων ἔχονται πανταχοῦ, τῶν τε θείων δηλονότι λογίων καὶ τῆς τῶν Πατέρων διδασκαλίας τῆς περὶ ταῦτα ἀκριβείας οὐδαμῶς ὑφιέντες. Πάντας μὲν οὖν, ὅπερ εἶπον, τιμῶσιν ὁμοίως, τοὺς δὲ σοφωτέρους μᾶλλον θαυμάζοντες καὶ μᾶλλον αὐτοῖς προσέχουσι, κοινῇ μὲν πάν-
B τες, μάλιστα δὲ ὁπόσοι παρακολουθοῦσι τούτοις καλῶς, νοῦν ἐπιστήμονα καὶ σπουδαῖον Θεοῦ χάριτι καὶ σπουδῇ μακρᾷ καὶ παρακολουθεῖν δυνάμενον ἔχοντες. Εἰσὶ τοίνυν πολλοὶ τῶν ὑστέρων Θωμᾷ μὴ σφόδρα τοῦτ' ἐπαινοῦντες, ὅτι νομίζει μὴ ἂν δύνασθαι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν διακρίνεσθαι, εἰ μὴ θάτερον ἐκ θατέρου προΐοι, ἀλλ' ἀρκεῖν ἡγοῦνται πρὸς τὴν τούτων διάκρισιν τὸ τῆς πρόοδου παρηλλαγμένον, καὶ μηδενὸς ἄλλου τῆς διαφορᾶς αἰτίου παρόντος, καὶ τοῦτο συγχωροῦσι πᾶσι Γραικοῖς οὐδὲ θέλουσιν ἀντιλέγειν. Ἀλλὰ καίτοι τῷ Θωμᾷ μεμφόμενοι τῆς ἐντεῦθεν ἐπιχειρήσεως, οὐδὲ (1) τοῦ συμπεράσματος ὅμως καταφρονοῦσι καὶ πολλοῖς αὐτοὶ λόγοις ἑτέροις τοῦτο δεικνύουσιν.
C Οὐδὲ γὰρ εἴ τις ἐν τούτῳ μὴ λέγοντα τὸν Θωμᾶν ἀναγκαῖα δείξει, ἢ τοὺς ἄλλους πρὸς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα λόγους αὐτοῦ περιόψεται σαφῆ τὴν ἀνάγκην ἔχοντας, ἢ τὴν δόξαν αὐτὴν ἀτιμάσει, ἣν ἀληθῆ τε οἶδεν οὖσαν αὐτὸς καὶ λόγοις πολλοῖς ἀποδεικνύναι ταύτην ἀντιῤῥήτοις δυνήσεται. Ἄλογον γὰρ ἂν εἴη παντάπασιν ἀρνεῖσθαι βούλεσθαι τὴν συνεγνωσμένην ἀλήθειαν δι' ἀσθένειαν τῶν ταύτῃ συνηγορούντων, πολλῶν μὲν ταύτῃ πειρωμένων συνηγορεῖν, οὐχ ὁμοίως δὲ πάντων, ἀλλὰ τῶν μὲν ἀσθενέστερον, τῶν δὲ ἰσχυρότερον. Οὕτω γὰρ καὶ τὰ τῶν κοινῶν διδασκάλων ἡμῖν κρίνεται δήπου καὶ ἡ τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ λόγων διαφορά, οἷς τὰ
D τῆς πίστεως διδάσκουσί τε ἡμᾶς δόγματα καὶ διεκδικοῦσιν ἔκ γε τῶν αὐτοῖς μαχομένων, οὐδένα ποιεῖ τῆς ἀληθείας ὑπεροράν. Ἴσμεν γὰρ οὐ μόνον ἄλλους ἄλλων περὶ τῶν αὐτῶν σοφώτερόν τε καὶ ἀκριβέστερον πραγματευσαμένους, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς ἑκάστους πολλοῖς μὲν ἀναγκαίοις ἐπιχειρήμασι χρω-

(1) Mon. f. 194 a, οὔτε.

(*a*) Scholasticos doctores ultimorum temporum celebres habet Scholarius. Præter D. Thomam nominandi sunt Petrus Lombardus, Albertus M., Alexander Halensis, Bonaventura, Scotus aliique.

(*b*) Scotistas nimirum intelligit, qui hac in re Aquinatem doctorem impugnarunt. Vide de hac quæstione Bessarionem ad cap. Ephesii 18.

(*c*) Quorum antesignanus est Photius in Amphil. quæst. 28 a Scotto primum edita. Cf. quæ in hanc rem disputavimus in Dissertatione ad Photii librum de Spiritus sancti mystagogia, cap. IV, § 7, not. 4 (*in tom. CII*).

(*d*) Ad argumentum Græcorum, sufficienter distingui Spiritum et Filium d verso prodeundi modo, respondet Demetrius Pepanus opere a Bernardo Stephanopulo edito Romæ 1787, in 4, t. I, p. 530 seq., sufficienter eos distingui distinctione quidem privativa, non vero relativa oppositi, privativam autem distinctionem minime esse personarum discretivam.

γένους πρὸς ἑκάστης ἀληθείας ἀπόδειξιν, καί τινα δ' ἐκ περιουσίας, ὡς οὕτως εἰπεῖν, προστιθέντας, ἴσως οὐ πρὸς ἀπόδειξιν, ἀλλὰ πρὸς βεβαίωσιν τοῦ προκειμένου ταῦτα συνάπτοντας, καὶ σοφίαν ἐπιδεικνυμένους τοῖς ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας κατὰ τῆς ἀληθείας στρατευομένοις· καίτοι καὶ τῆς τοιαύτης ἄνευ ἀνάγκης οὐδὲν ἀπᾴδον ἦν ἀνθρώπους ὄντας καὶ λογισμοῖς τισιν ἀνθρωπίνοις ἀμέμπτως δουλεύειν καὶ σοφίαν τοῖς μαθηταῖς χρῆμά τι θεῖον καὶ μέγιστον ἐπιδείκνυσθαι. Εἰ γοῦν ταῦτα Θωμᾶ τις μέλοι (1) κατηγορεῖν, ἢ τῆς ἀληθείας Θωμᾶ χάριν, ἐξέστω καὶ πᾶσι τοῖς βουλομένοις τῶν κοινῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων κατηγορεῖν, ἢ καὶ τὴν ὑπ' αὐτῶν διδασκομένην ἀλήθειαν ὀλίγου ποιεῖσθαι. Ἀλλ' οὐκ ἔστι ταῦτα, οὐκ ἔστι. Καὶ σὺ γὰρ, ἵνα τοὺς ἄλλους διδασκάλους παρῶ, ἐν οἷς ἔστι διαφορὰν καὶ βαθμὸν, ὅσον πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ἀπόδειξιν καὶ τὴν ἰσχὺν τῶν ὑπὲρ ταύτης λόγων, τιθέναι, οὐ πάντα ἂν ἐπαινέσειας τὰ τοῦ Καβάσιλα, οὐδ' ἂν πᾶσιν ὁμοίως ὡς μετ' ἀνάγκης εἰρημένοις τε θείης, ἀλλ' ἔστιν ἃ καὶ παρέλθοις ὡς ἐκ πολλῆς εἰρημένα περιουσίας (οὕτω γὰρ λέγειν βέλτιον)· ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο καὶ τοῦ συμπεράσματος καὶ τῶν ἄλλων αὐτοῦ πρὸς τοῦτο λόγων καταφρονεῖς, ὑπὲρ ὧν καὶ τὴν ψυχὴν ἑτοίμως ἔχεις προέσθαι. Τούτων τοίνυν εἵνεκα τοῖς ἄλλοις ἐπιχειρήμασι καὶ λόγοις, δι' ὧν ὁ Θωμᾶς τῇ δόξῃ ταύτῃ συνηγορεῖ, τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ἀνάγκην μαρτυροῦντες οἱ μετ' ἐκεῖνον τὰ τοιαῦτα σκεψάμενοι τὸν περὶ τῆς διακρίσεως τοῦτον λόγον οὐκ ἀποδέχονται, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο καὶ τὴν τοιαύτην ἀποπέμπονται δόξαν, ἣν πολλαῖς, μᾶλλον δὲ πάσαις ἀνάγκαις ἀληθῆ τυγχάνειν καὶ πιστεύουσι καὶ δεικνύουσιν. Οὐδέ σοι τοίνυν μέγα λυσιτελήσει σαλευόμενος οὗτος ὁ λόγος, εἴτε καὶ σαλεῦσαι τοῦτον ἠδύνασο· νῦν γὰρ δήπου παντάπασιν ἀδυνάτως ἔχεις καὶ καθάπερ ὁ Θωμᾶς ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ σαθρῶς (2) τε καὶ ἀνισχύρως συνηγορεύσας (3) ὤφθη τῇ δόξῃ, ἣν δι' ἄλλων πολλῶν ἰσχυρῶς ἀποδείκνυσιν, οὕτω καὶ σὺ σαθρῶς τε καὶ ἀνισχύρως νῦν ἐλέγχεις τὸ ψεῦδος, ἵνα μὴ μόνον ἐν τοῖς κατὰ τῆς ἀληθείας ἀγῶσιν, ἀλλὰ δὴ κἀν τοῖς τοῦ ψεύδους ἐλέγχοις φανῇς ὀλίγα δυνάμενος. Καίτοι καὶ τοῦτο σαθρότητος ἂν τις εἴποι δεῖγμα σαφέστατον, ὅτι σαπραῖς τισι καὶ παλαιαῖς ἀντιλογίαις βούλει τοὺς Λατίνους ἐλέγχειν. Ἃ γὰρ φῂς πρὸς τὴν τοῦ Θωμᾶ ἀπὸ τῆς διακρίσεως ἐπιχείρησιν (4), εἶπε μὲν ὁ Καβασίλας καὶ πολλοὶ πρὸ ἐκείνου καὶ μετ' ἐκεῖνον, καὶ πάντες ταύτην μεμψάμενοι φαίνονται. Κυδώνης δέ τις συνηγορίαν τῷ Θωμᾷ χαριζόμενος οὐδέν τι δυναμένας τὰς ἀντιλογίας ταύτας ἱκανῶς ἀποδείκνυσιν, ὥστε καὶ μη-

A uniuscujusque veritatis demonstrationem utentes quædam ex abundantia, ut ita dicam, adjicere, fortasse non ad demonstrationem, sed ad confirmationem suæ propositionis hæc aptare atque sapientiam ostendere iis qui ex humana sapientia contra veritatem decertant; quanquam et absque ejusmodi necessitate non absonum erat, cum homines sint, et humanis quibusdam cogitationibus sine vituperio eos servire et sapientiam discipulis rem quamdam divinam et maximam ostentare. Si quis igitur propter hæc Thomam vellet reprehendere vel Thomæ gratia veritatem, licebit et omnibus, quicunque voluerint, communes Ecclesiæ magistros accusare vel traditam ab iis veritatem parvi facere. Sed non ita est, non ita. Tu etenim,
B ut cæteros magistros omittam, inter quos differentiam et gradum, quantum ad veritatis demonstrationem et vim ratiocinationum pro ipsa prolatarum, statuere licet, tu, inquam haud cuncta approbaveris Cabasilæ, neque omnibus eodem modo veluti necessitate logica disputatis adhæseris, imo sunt nonnulla, quæ præterire malueris ut ex magna abundantia dicta (ita enim dicere præstat); sed non propterea et illationem et alias ejusdem rationes ad idem tendentes spernis, pro quibus etiam vitam profundere paratus es. Ob has igitur causas aliis argumentis et rationibus, per quas Thomas huic sententiæ suffragatur, accuratam ac cogentem persuadendi vim attestantes, illi qui post eum
C hæc disquisierunt hoc de distinctione (personarum) argumentum non admittunt, sed minime propterea et hanc sententiam rejiciunt, quam plurima, imo omni necessitate veram esse et credunt et probant. Neque igitur multum tibi proderit nutans ista ratio, etiamsi illi infirmandæ par esses; nunc vero omni ex parte impar et impotens, et sicut Thomas in hoc argumento debiliter et sine nervo eam sententiam defendisse visus est, quam per multas alias rationes fortiter comprobavit, sic et tu debiliter ac sine nervo nunc refutas mendacium, ut non solum in certaminibus contra veritatem, verum etiam in mendacii refutatione pauca valens appareas. Quanquam et hoc debilitatis quis
D dixerit evidentissimum signum, quod futilibus quibusdam et vetustis objectionibus ac contradictionibus vis refellere. Quæ enim adversus Thomæ circa distinctionem ratiocinationem disputas, dixit jam Cabasilas, et multi ante eum et post eum, omnesque illam reprehendisse videntur. Cydonius autem quidam (a) Thomæ suffragium et patrocinium largiens nihil valere has objectiones valide

(1) Mon. f. 194 b, μέλοι.
(2) Mon. f. 195 a, σαφῶς, quod corrigendum sequentia ac contextus ostendunt.
(3) Mon. συναγορεύσας.
(4) Mon., ἀπό τε τῆς διακρίσεως ἐπιχειρήματα. Fortasse et quid deest.

(a) Demetrius ὁ Κυδώνης, Cydonius dictus, sæculo decimo quarto unionem cum Latinis insigniter propugnavit atque præter alia scripta ab Arcudio inter opuscula aurea edita et Thomæ Aquinatis versionem pro ejusdem Angelici Doctoris defensione librum de processione Spiritus sancti adversus elenchos Cabasilæ exaravit. Vide Allatium, De Eccl. Occid. et Orient. perpetua consensione, l. II, c. 18, n. 5.

ostendit, ita ut nemo cæterum reperiatur usque nunc hanc defensionem refellens zelo veritatis vel parcens Cabasilæ famæ, quæ ejusmodi passa est infortunium. Ilisce igitur antiquatis et honore quovis privatis argumentationibus veluti genuinis armis fretus idem cum primis eorum inventoribus periculum subis. Oportebat vero te potius ostendere, eisdem objectionibus Cydonium sophistice restitisse et tunc opportune procederes ad arguendum Thomam et ejusdem ratiocinationes arguendas, ita ut de cætero neque apologiam contra ista necessariam esse censeres. Sufficiunt enim Cydonii apologiæ et maxime, et contra eas nil poteris oggerere, quandoquidem hucusque non potuisti. Verum ut nunc discas esse viros non solum te sapientiores, sed etiam Cydonio, qui tamen præ tuis magistris magnopere excellit, doctiores, concedimus tibi, Thomam in his non stringens dedisse argumentum et Cydonium ei patrocinantem in aliis quidem et ingenue et cum veritate id facere, hac vero in parte nobiliter et recte contra Cabasilam pugnare, qui Thomam se refutare opinabatur nullatenus id valens, quod ad veritatem tamen spectat, minime apte ac valide. Sed non exinde ejus quoque conclusionem destruimus, ob causas quas paulo ante diximus. Sufficientem enim Filii et Spiritu distinctionem esse diversam utriusque ex Patre progressionem, concedunt et Thoma posteriores; hoc vero ipsum quam maxime causam esse credunt, quod et Filius sit Spiritus principium, quoniam differentia progressionis talem in ipsis ordinem constituit, talem vero ordinem et Spiritus ex Filio processio consequitur. Sufficit igitur ad eos distinguendos, quod diverso modo ex Patre prodeunt; sed ex eo, quod diverso modo prodeunt ex Patre, sequitur, quod alteruter ex altero prodeat. Quare in tantum non distinguitur Filius a Spiritu relativa secundum principium oppositione, ut Thomas ait, in quantum non per eam primo distinguitur, sed primo distinguitur diversa progressione, hanc vero et oppositio secundum principium sequitur. Quod quidem hæc ita bene se habent et quod etiam ante Cabasilam multi Latinorum reverenter contradixerunt Thomæ eumque simplicius hoc argumento usum fuisse affirmarunt, alia eaque propria concertatione disquirendum et ostendendum foret; quod vero tu neque conclusionem destruis, etsi Thomam confutaturus eras, neque valide ac convenienter refellis, tum Latini manifestum reddunt, qui neque hac in parte Thomæ valde assentiuntur neque thesin ejus negant, tum tu ipse ostendisti jam dictas exceptiones rursum in medium producens, quas, si etiam difficile erat et alios simili modo id facere.

A ξένα λοιπὸν εὑρεθῆναι μέχρι τοῦ νῦν τὴν συνηγορίαν ἐκείνην ἐλέγχοντα, ζήλῳ τῆς ἀληθείας ἢ φειδοῖ τῆς τοῦ Καβασίλα δόξης τοσαύτην συμφορὰν πεπονθυίας. Ταύταις τοίνυν ταῖς ἀρχαίαις καὶ ἀτιμωθείσαις ἀντιλογίαις πάλιν ὡς γενναίοις ὅπλοις θαῤῥῶν τοῖς πρώτως ἐξευροῦσι συγκινδυνεύεις. Ἐχρῆν δέ σε μᾶλλον δεῖξαι τὸν Κυδώνην κατασοφιζόμενον τούτων δὴ τῶν ἀντιλογιῶν, καὶ τότ' ἂν πρὸς τὴν μέμψιν Θωμᾶ καὶ τῶν ἐκείνου λόγων ἐπανῆλθες ἐγκαίρως· ὥστε σε λοιπὸν μηδ' ἀπολογίας ἀξιοῦν εἶναι χρείαν πρὸς ταῦτα. Ἀρκοῦσι γὰρ αἱ τοῦ Κυδώνη καὶ λίαν, πρὸς ἃς οὐκ ἂν ἔχοις ἀντιβλέπειν, εἴπερ οὐδ' ἔσχες ἄχρι τοῦ νῦν. Ἀλλ' ἵνα, νῦν μάθοις, εἶναί τινας οὐ μόνον σου σοφωτέρους, ἀλλὰ καὶ τοῦ Κυδώνη πλέον εἰδότας, καίτοι σφόδρα B τῶν σῶν ὑπερέχοντος διδασκάλων, συγχωροῦμέν σοι ταῦτα τὸν Θωμᾶν οὐκ ἀναγκαίως εἰπεῖν καὶ τὸν ἐκείνῳ συμμαχοῦντα Κυδώνην ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις καὶ γενναίως καὶ μετὰ τῆς ἀληθείας τοῦτο ποιεῖν· εἰ δὲ τούτῳ τῷ μέρει γενναίως μὲν καὶ ἀληθῶς πρός γε τὸν Καβασίλαν ἠγωνίσθαι, ὃς ᾤετο Θωμᾶν ἐλέγχειν μηδόλως τοῦτο δυνάμενος, πρὸς δὲ τὴν ἀλήθειαν ἥκιστα ἱκανῶς. Ἀλλ' οὐκ ἐντεῦθεν καὶ τὸ συμπέρασμα ἀνελοῦμεν δι' ἃς ἔφθημεν εἰπόντες αἰτίας. Ἱκανὴν γὰρ εἶναι διάκρισιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὴν ἐκ Πατρὸς διάφορον πρόοδον καὶ οἱ μετὰ Θωμᾶν συγχωροῦσι· τοῦτο δ' αὐτὸ καὶ μάλιστα τοῦ καὶ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος αἴτιον, πιστεύουσιν εἶναι, εἴπερ ἡ μὲν διαφορὰ τῆς πρόοδου C τὴν τοιαύτην ἐν αὐτοῖς τάξιν ποιεῖ, τῇ δὲ τοιαύτῃ τάξει καὶ ἡ τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ πρόοδος ἕπεται. Ἀρκεῖ μὲν οὖν διακρίνειν αὐτὰ τὸ διαφόρως ἐκ Πατρὸς προΐέναι, ἀλλὰ τῷ διαφόρως ἐκ Πατρὸς προΐέναι τὸ ἐκ θατέρου θάτερον προΐέναι ἕπεται· ὥστε παρὰ τοσοῦτον οὐ διακρίνεται ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος τῇ κατ' αἰτίαν ἀναφορικῇ ἀντιθέσει, καθά φησιν ὁ Θωμᾶς, παρόσον οὐ ταύτῃ διακρίνεται πρώτως, ἀλλὰ διακρίνεται μὲν τῇ διαφόρῳ προόδῳ πρώτως· ταύτῃ δὲ καὶ ἡ κατ' αἰτίαν ἀντίθεσις ἕπεται. Ταῦτα μὲν οὖν ὅτι τε οὕτως ἔχει καλῶς καὶ ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Καβάσιλα πολλοὶ τῶν Λατίνων, εὐλαβῶς ἀντιλέγουσι τῷ Θωμᾷ καί φασιν αὐτὸν ἁπλούστερον τῷ λόγῳ χρήσασθαι τούτῳ, ἄλλων ἀγωνισμάτων ἂν εἴη σκοπεῖν καὶ δεικνύναι· ὅτι δὲ οὔτε C τὸ συμπέρασμα ἀναιρεῖς, εἰ καὶ Θωμᾶν ἐλέγχειν ἔμελλες (1), οὔτε ἱκανῶς ἐλέγχεις καὶ ἐπηδόλως, τὸ μὲν οἱ Λατῖνοι δῆλον ποιοῦσιν, οὔτε τιθέμενοι τῷ Θωμᾷ λίαν ἐν τούτῳ τῷ μέρει, οὔτε τὴν θέσιν ἀρνούμενοι, τὸ δὲ αὐτὸς ἔδειξας τοὺς ἐληλεγμένους ἐλέγχους αὖθις παράγων εἰς μέσον, οὗς εἰ καὶ μὴ Κυδώνης φθάσας ηὐτέλησεν, οὐδὲν χαλεπὸν ἦν καὶ ἄλλους ὁμοίως ἐκείνῳ τοῦτο ποιεῖν.

Cydonius non antea infirmis et nullo modo

(1) Mon. f. 195 b, ἔμελες. Ad marg. *Ἴσως ἔμελλες.*

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ζ' (1).

Εἰ τὸ αἰτιατὸν διαφόρως; ὑπάρχει τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι (τὸ μὲν γὰρ γεννητὸν, τὸ δ' ἐκπορευτὸν), ἡ δὲ διαφορὰ κατὰ τοὺς Πατέρας ἀριθμὸν ἑαυτῇ συνεισάγει, δύο ἄρα τὰ αἰτιατὰ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα· κατὰ τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον, εἰ τὸ τῆς θεότητος αἴτιον διαφόρως Πατρὶ καὶ Υἱῷ πρόσεστιν (ὁ μὲν γὰρ γεννήτωρ καὶ προβολεὺς, ὁ δὲ προβολεὺς μόνον), δύο ἔσται τὰ τῆς θεότητος αἴτια, τῇ διαφορᾷ τοῦ ἀριθμοῦ ἑπομένου, τουτέστι τῆς δυάδος κατὰ τὴν τῶν θεολόγων ἀπόφασιν (2).

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι πάλιν ἐνταῦθα τὸ ἄτοπον τοῦτο καὶ ἀδύνατον, ᾧ περιβαλεῖν αὐτοὺς (ὁ) ἀνὴρ ἐπεχείρησεν, καὶ συνορᾷν καὶ φεύγειν ἐροῦσι καὶ κατ' οὐδένα τρόπον εἵνεκα τῆς τοιαύτης δόξης αὐτῶν τοῖς τῆς ἀτοπίας ταύτης δικτύοις ἁλίσκεσθαι. Ἁπλῶς μὲν οὖν αὐτοῖς ἡ πρὸς τὸ τῶν ἐπιχειρημάτων πέμπτον ἀπολογία ἀρκέσει τοῦτο δεικνύουσιν· ἐν μέρει δὲ καὶ πρὸς τὸ παρὸν ἐπιχείρημα ἀπολογούμενοι ποιήσουσι τοῦτο καταφανὲς, ῥᾳδίως τὴν εἰς ἄτοπον ἀπαγωγὴν διαλύοντες (3). Ἔστι δὲ ἡ τῆς ἀπαγωγῆς ταύτης δύναμις αὕτη· Εἰ τὸ τῆς θεότητος αἴτιον πρόσεστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἐπεὶ πρόσεστι τοῦτ' αὐτοῖς διαφόρως, δύο ἔσται τὰ τῆς θεότητος αἴτια· ἀλλὰ τὸ ἑπόμενον ἀδύνατον, καὶ τὸ ἡγούμενον ἄρα. Ὅτι μὲν οὖν διαφόρως αὐτοῖς πρόσεστι, λαμβάνει λέγων· ὁ μὲν γὰρ γεννήτωρ καὶ προβολεὺς, ὁ δὲ προβολεὺς μόνον· τὴν δὲ ἀκολουθίαν ἐκ τοῦ τῶν ἁγίων ἀξιώματος δείκνυσι λεγόντων, ὅπου διαφορά τίς ἐστιν, ἐκεῖ καὶ ἀριθμὸν εἶναι. Τοῦτο δὲ καὶ ἔκ τινος ἐν τοῖς θείοις ὁμοίου πιστοῦται· Διότι γὰρ, φησὶ, καὶ τὸ αἰτιατὸν Υἱῷ καὶ Πνεύματι ἐνυπάρχον διαφόρως ἔνεστι, διὰ τὸ τῶν διδασκάλων ὀξίωμα καὶ δύο εἶναι αἰτιατὰ ἀνάγκη τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα. Ἡ πρὸς ταῦτα τοίνυν λύσις καὶ πάνυ σαφὴς ἐστι. Τὸ μὲν γὰρ προβάλλειν οὐ πρόσεστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ διαφόρως, ὅσον πρὸς τὸ τὸν μὲν Πατέρα εἶναι γεννήτορα καὶ προβολέα, τὸν δὲ Υἱὸν προβολέα μόνον· ταῦτα γὰρ οὐ ποιοῦσι διαφορὰν ἐν αὐτοῖς ὅσον πρὸς τὸ προβάλλειν· ἡ γὰρ τοῦ προβάλλειν ἐνέργεια, δι' ἣν ἐστι καὶ ὑφέστηκε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, μία καὶ ἡ αὐτή ἐστιν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, κἂν ὁ μὲν Πατὴρ προάγῃ καὶ τὸν Υἱὸν κατὰ γέννησιν, ὁ δὲ Υἱὸς μηδὲν τοιοῦτον εἰ μὴ τὸ προβάλλειν ἔχῃ. Ἀλλ' εἴ τι βούλοιτο λέγειν ἀληθῶς καὶ οἰκείως, μᾶλλον ἂν λέγοι διαφόρως ὑπάρχειν Υἱῷ καὶ Πατρὶ τὸ προβάλλειν, ὅσον τῷ μὲν Πατρὶ δι' ἑαυτὸν, τῷ δὲ Υἱῷ διὰ τὸν Πατέρα τοῦτο πρόσεστι, τουτέστιν ἐκείνῳ μὲν ἀναιτίως, τῷ δὲ Υἱῷ αἰτιατῶς, ὅπερ

EPHES. CAP. VII

Si principiatum diverso modo convenit Filio et Spiritui (ille enim genitus, hic procedens), differentia autem secundum Patres numerum secum inducit, duo ergo sunt principiata, Filius nimirum et Spiritus. Porro secundum eumdem modum si deitatis principium diverso modo Patri et Filio inest (Pater enim est genitor et spirator, Filius vero spirator tantum), duo erunt deitatis principia, quum differentiam sequatur numerus, id est dualitas, secundum theologorum doctrinam.

SCHOLARIUS.

Latini hic rursum absurditatem atque impossibilitatem qua vir iste eos stringere conatus est, et perspicere se et fugere respondebunt atque nullo modo propter hanc suam sententiam ejusmodi absurditatis retibus sese capi asseverabunt. Simpliciter quidem ipsis illud demonstraturis sufficiens erit ea defensio, qua ad quintum (Marci) argumentum usi sunt; ex parte vero etiam ad presens argumentum defensionem suam proferentes id perspicuum reddent, facile deductionem ad absurdum dissolventes. Vis autem hujus deductionis ad absurdum hæc est: Si deitatis principium adest Patri et Filio, quoniam ipsis diverso modo adest, duo erunt deitatis principia; porro consequens est impossibile, ergo et antecedens. Diverso quidem modo ipsis adesse rationem principii assumit dicens: Ille enim genitor et spirator, hic vero spirator tantum; consequentiam vero probat ex sanctorum axiomate, quo dicunt, ubi est differentia quædam, ibi et numerum esse. Hoc vero etiam ex simili quodam in divinis persuadere studet, nam ait: Quia et principiatum, quod Filio ac Spiritui adest, diverso modo eis inest, vi axiomatis doctorum et necesse est Filium et Spiritum esse duo principiata. Porro solutio hujus argumenti valde est perspicua. Nam spirare non adest Patri et Filio diverso modo, quantum ad id, quod Pater est genitor et spirator, Filius autem spirator tantum; hæc enim non faciunt in ipsis differentiam quoad spirationem; spirandi videlicet operatio, per quam Spiritus sanctus est et subsistit, una eademque est in Patre et Filio, licet Pater etiam producat Filium secundum generationem, Filius vero præter spirationem nihil tale habeat. Verum si quid velit dicere vere ac proprie, potius dicendum, diverso modo adesse Filio et Patri spirationem, quatenus Patri quidem propter se ipsum, Filio

(1) In Mon. 256, f. 209, a. cap. 14.
(2) Legitur in codice hoc schema

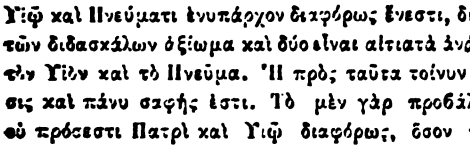

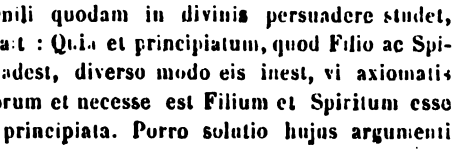

(3) Mon. f. 199 a, διαλύοντος.

vero propter Patrem adest, hoc est illi quidem non ab alio accepta, Filio vero ut principiato ab alio, quod nonnulli principaliter et non principaliter (*a*) dicunt. Quod si vero quis eam quam iste ponit differentiam ad hanc trahere voluerit, nil impossibile sequetur. Dicet enim diverso modo Filio ac Patri adesse spirationem, quatenus hic est genitor et spirator, utpote qui sit in generando productor et per Verbum spirator, vel, quod idem est, fons et principium totius deitatis, ille vero (Filius) solum spirator, utpote proximum et immediatum Spiritus principium. Quod vero hæc haud talem constituant differentiam, quæ et numerum inducat, patet; contrarium enim locum habet potius, et cum Pater et Filius generatione activa et passiva distinguantur, etiamsi quid commune est in ipsis, cum quadam differentia intelligitur. Oportet enim omne, quod in ipsis idem est, Patri adesse a se et non principiate ut fonti, Filio vero principiate, ut prædictum est, et cum non unum sint, his differentiis discernuntur, sed distincti proprietatibus personalibus hoc modo communicant in his quæ ipsis communia sunt. Si vero ita differenter producere, ut dictum fuit, in ipsis differentiam faceret et numeri distinctionem, tunc etiam et esse et essentia et divinitas et cuncta simpliciter communia ipsis forent numero distincta, quia ea Pater non principiate et a nullo, sed propter se ipsum habet, Filius autem a Patre et propter Patrem; atqui ita statuere non est mente præditi. Unde et illud, quod a doctoribus dicitur, non simpliciter intelligendum et solvendum est, scilicet : *differentia et numerum inducit;* hoc effatum non idem est cum isto : *Differentia facit numerum.* Illud enim de differentia consequente distinctionem secundum numerum, hoc vero de differentia dicitur, quæ effectrix est ejusmodi distinctionis. Sicut differentia numeri effectrix in divinis ea quæ est secundum generare et generari, ac producere et produci, et differentia productionis et generationis; differentia vero producendi, quatenus cum quadam distinctione in Patre et Filio consideratur consequenter ad personalem eorum distinctionem, signum potius numeri erit. Quare cum æquivocatione ludit vir iste sophistice in eo, quod diverso modo Patri et Filio insit producere. Nam principiatum, quod diverso modo inest Filio et Spiritui, numeri in ipsis effectivum est, cum ex eo quod diverso modo ex Patre prodeunt, distinguantur, generatione nimirum et productione; et nulla alia re etiam secundum ipsum; principium vero quod diverso modo Patri et Filio inest, non est numeri et distinctionis effectivum, sed potius ex eorum secundum numerum distinctione sequitur.

ἔνιοι ἀρχοειδῶς καὶ οὐκ ἀρχοειδῶς λέγουσιν. Εἰ δὲ καὶ ἦν οὗτος τίθησι διαφορὰν ἐπὶ ταύτην ἕλκειν τις βουληθείη, οὐδὲν ἀδύνατον ἕψεται. Ἐρεῖ γὰρ διαφόρως; Υἱῷ καὶ Πατρὶ προεῖναι τὸ προβάλλειν, ὅσον ὁ μὲν γεννήτωρ καὶ προβολεύς, οἷον ἐν τῷ γεννᾷν προβολεὺς καὶ διὰ Λόγου προβολεύς· ταυτὸν δὲ εἰπεῖν πηγὴ καὶ ἀρχὴ τῆς θεότητος ὅλης, ὁ δὲ προβολεὺς μόνον ἦγουν προσεχὴς καὶ ἄμεσον τοῦ Πνεύματος αἴτιον. Ταῦτα δὲ ὅτι οὐ ποιοῦσι διαφορὰν τοιαύτην, ὥστε καὶ ἀριθμὸν εἰσάγειν, δῆλον· τοὐναντίον γὰρ μᾶλλον καὶ διὰ τὸ διακεκρίσθαι (1) τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν τῷ γεννᾷν καὶ γεννᾶσθαι, καὶ εἴ τι κοινόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς, μετά τινος νοεῖται διαφορᾶς. Δεῖ γὰρ ἅπαν ὑπάρχον ἐν αὐτοῖς τὸ αὐτὸ τῷ μὲν Πατρὶ ἀνάρχως εἶναι καὶ ἀναιτίως ὡς πηγῇ, τῷ δὲ Υἱῷ αἰτιατῶς, ὡς προείρηται, καὶ οὐχ ἓν ὄντες ταύτατι διακρίνονται ταῖς διαφοραῖς, ἀλλὰ διακεκριμένοι ταῖς ὑποστατικαῖς ἰδιότησι τῶν προσόντων αὐτοῖς κοινῶν τούτῳ κοινωνοῦσι τῷ τρόπῳ. Εἰ δὲ τὸ διαφόρως προβάλλειν οὕτως, ὡς εἴρηται, διαφορὰν ἐν αὐτοῖς ἐποίει καὶ διάκρισιν ἀριθμοῦ, ἦν ἂν καὶ τὸ εἶναι καὶ ἡ οὐσία καὶ ἡ θεότης καὶ πάντα ἁπλῶς τὰ κοινὰ ἀριθμῷ διακεκριμένα, ὅτι τῷ μὲν Πατρὶ ταῦτα ἀναιτίως καὶ παρ' οὐδενός, ἀλλὰ δι' ἑαυτὸν πρόσεστιν, Υἱῷ δὲ παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ διὰ τὸν Πατέρα· ἀλλ' οὐκ ἔστι ταῦτα νοῦν ἔχοντος ἀξιοῦν. Ὅθεν καὶ τὸ ὑπὸ τῶν διδασκάλων λεγόμενον οὐχ ἁπλῶς δεῖ νοεῖν τε καὶ λύειν. *Ἡ γὰρ διαφορὰ*, φησί, *καὶ ἀριθμὸν εἰσάγει*· τοῦτο δὲ οὐ ταυτόν ἐστι καὶ τῷ· *Ἡ διαφορὰ ἀριθμὸν ποιεῖ*· τὸ μὲν γὰρ περὶ διαφορᾶς ἑπομένης τῇ κατὰ τὸν ἀριθμὸν διακρίσει, τὸ δὲ περὶ διαφορᾶς, ἥτις ποιητικὴ ἐστι τῆς τοιαύτης διακρίσεως· λέγεται ὥσπερ διαφορὰ μὲν ἀριθμοῦ ποιητικὴ ἐν τοῖς θείοις ἡ (2) κατὰ τὸ γεννᾷν καὶ γεννᾶσθαί ἐστι, καὶ προβάλλειν καὶ προβάλλεσθαι, καὶ ἡ τοῦ γεννᾶσθαί τε καὶ προβάλλεσθαι· ἡ δὲ τοῦ προβάλλειν διαφορά, καθὸ μετά τινος τοῦτο διαστίξεως ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ θεωρεῖται, ἑπομένως δὲ προσωπικῇ τούτων διακρίσει, σημεῖον ἂν εἴη μᾶλλον τοῦ ἀριθμοῦ, ὥστε παρὰ τὴν ὁμωνυμίαν τοῦ διαφόρως ἐνυπάρχειν ὁ ἀνὴρ οὗτος σοφίζεται· τὸ γὰρ αἰτιατὸν διαφόρως ἐνυπάρχον Υἱῷ καὶ Πνεύματι ποιητικόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς ἀριθμοῦ· ἐπειδὴ τῷ διαφόρως ἐκ Πατρὸς προεῖναι διακρίνονται, τῷ γεννᾶσθαι δηλονότι καὶ ἐκπορεύεσθαι, καὶ οὐδενὶ ἄλλῳ καὶ κατ' αὐτόν· τὸ δὲ αἴτιον διαφόρως ἐνυπάρχον Πατρὶ καὶ Υἱῷ οὐκ ἔστι ποιητικὸν ἀριθμοῦ καὶ διακρίσεως, ἀλλ' ἐκ τῆς κατ' ἀριθμὸν αὐτῶν διακρίσεως μᾶλλον ἕπεται· διότι γὰρ δύο ὑποστάσεις εἰσὶ τῇ τοῦ γεννᾷν καὶ γεννᾶσθαι διαφορᾷ ἢ ἰδιότητι διακεκριμέναι καὶ ὅλως τῷ ἀνάρχῳ τε καὶ τῷ ἐξ ἀρχῆς, ἐντεῦθεν συμβαίνει καὶ τὴν τοῦ προβάλλειν ἢ τοῦ αἰτίου κοινωνίαν μετά τινος διαστίξεως ἐν αὐτοῖς νοεῖσθαι, ὥσ-

(1) Mon. f. 196, b, καὶ τοῦ διακεκρ. Videtur quid deesse.

(2) Monac. 37, ἡ.

(*a*) Ita S. Augustinus, *De Trin.*, xv, 17; S. Anselmus, *De proc. Spirit. sancti;* S. Anselm. Havelberg. *Dial.*, l. II, c. 23.

περ δὴ καὶ τὴν τῶν ἄλλων κοινωνίαν, ἅπερ τὰ αὐτὰ φύσει πρόσεστιν. Ὥσπερ οὖν τὸ εἶναι καὶ ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ θεότης καὶ ἡ φύσις καὶ τὰ τοιαῦτα ἓν εἰσιν ἐν αὐτοῖς, οὕτω καὶ τὸ προβάλλειν καὶ εἷς εἰσι προβολεὺς καὶ ἓν αἴτιον καὶ μία ἀρχὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Οὐ ταυτὸν ἄρα δύναται τό τε διαφόρως αἰτιατὰ εἶναι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, καὶ τὸ διαφόρως προβάλλειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Ἐκείνη μὲν γὰρ ἡ διαφορὰ τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον διάφορον ποιοῦσα καὶ πλῆθος ποιεῖ καὶ διάκρισιν· αὕτη δὲ ἡ διαφορὰ τῷ διαφόρῳ τῆς ὑπάρξεως ἑπομένη τρόπῳ οὐδὲν τοιοῦτον ποιεῖ. Καὶ καθόλου δὲ ὁ διάφορος τῆς προόδου τρόπος ἐν μὲν τοῖς προϊοῦσι πλῆθος ποιεῖ καὶ διάκρισιν, ἐν δὲ τῇ ἀρχῇ πολλοῦ γε καὶ δεῖ· ἦ γὰρ ἂν καὶ ὁ Πατὴρ ἑαυτοῦ διακρίνετο, ἄλλως προάγων ἐξ ἑαυτοῦ τὸν Υἱὸν καὶ ἄλλως τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ δὲ ὁ Πατὴρ μία ἀρχή ἐστιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, καίτοι διάφορος οὖσα τούτων ἀρχή, ὅτι τοῦ μὲν γεννήτωρ, τοῦ δὲ προβολεύς, εὔδηλον ὅτι καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν δύο εἶναι ἀρχὰς διὰ τὸ διαφόρως αὐτοῖς εἶναι τουτὶ τὸ τῆς ἀρχῆς πρᾶγμα καὶ ὄνομα οὐδεμία ἀνάγκη. Εἰ γὰρ μηχανῇ τινι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἦν ἓν πρόσωπον, οὐκ ἂν διὰ τοῦθ' ἑαυτοῦ διεκρίνετο (1), ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διαφόρῳ τρόπῳ προῆγε. Νῦν δὲ δύο μέν εἰσι καὶ πρόσωπα δύο ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός δι' ἄλλην αἰτίαν, τουτέστι διὰ τὸν διάφορον τῆς ὑπάρξεως ἐν αὐτοῖς τρόπον· ἀλλ' οὐκ εἰσὶ δύο ἀρχαὶ τοῦ Πνεύματος διὰ τὸν διάφορον τῆς ἀρχῆς λόγον ἐν αὐτοῖς εὑρισκόμενον, ἀλλὰ μᾶλλον ἀρχὴ μία καὶ εἷς, προβολεὺς διὰ τὴν μίαν ἀριθμῷ δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ᾗ πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀναφέρονται, μὴ προσισταμένης τῆς ὑποστατικῆς αὐτῶν διακρίσεως. Ὥσπερ οὐδὲ ἄλλο τι ἀνταίρει αὐτῇ τῶν κοινῶς καὶ ὡσαύτως καὶ ἑνικῶς ὑπαρχόντων αὐτοῖς, οὕτω ἑωλον αὐτῷ καὶ τοῦτ' ἐστὶ τὸ ἐπιχείρημα. Ἐλελήθει γὰρ αὐτὸν ἐπὶ πᾶσιν, ὅτι τὸ μὲν διαφόρως αἰτιατὸν ὑφίστησι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, ὡς ὁ διάφορος τρόπος τῆς ὑποστατικῆς τούτων ὑπάρξεως, τὸ δὲ διαφόρως αἴτιον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν οὐχ ὑφίστησιν, εἴπερ ἐκεῖνα μὲν οὐκ ἂν εἶεν δύο μὴ διαφόρως ὄντα αἰτιατά, τὰ δὲ καὶ ἅμα τοῦ διαφόρως προβάλλειν δύο ὑποστάσεις διακεχριμέναι τυγχάνουσιν.

A Nam quia duæ sunt personæ generationis activæ et passivæ differentia sive proprietate distinctæ, et universim ratione non principiati et principiati, inde evenit, ut et in producendo vel causando communio cum quadam distinctione in ipsis intelligatur, sicut et communio in aliis quæ eadem natura ipsis insunt. Quemadmodum igitur esse, bonitas, deitas, natura et similia unum in ipsis sunt, ita et producere; atque unus sunt productor, una causa, unum principium Spiritus sancti. Non perinde ergo valet diverso modo principiata esse Filium et Spiritum ac diverso modo producere seu spirare Patrem et Filium. Illa namque differentia, quæ exsistendi modum diversum facit, et numerum et distinctionem efficit; hæc vero, quæ diversum B exsistendi modum sequitur, nihil efficit ejusmodi. Universim vero diversus progressionis modus in progredientibus quidem seu principiatis numerum et distinctionem efficit, in principio vero nullo modo; secus enim et Pater a seipso distingueretur, qui alio modo ex seipso Filium, alio Spiritum sanctum producit. Si vero Pater est unum principium Filii et Spiritus, licet diversum eorum sit principium, quia alterius genitor, alterius vero productor, manifestum est nulla necessitate requiri, ut et Pater et Filius duo sint principia, propterea quod diverso modo habeant principii rem et nomen. Si per impossibile Pater et Filius una persona essent, hæc non idcirco a seipsa distingueretur, quia diverso modo produxit Spiritum C sanctum. Nunc autem duo sunt et duæ personæ Pater et Filius aliam ob causam, nimirum ob diversum in ipsis exsistendi modum; sed non sunt duo principia Spiritus sancti ob diversam principii rationem, quæ in ipsis invenitur, sed potius unum principium et unus spirator ob unam numero virtutem et operationem, qua ad Spiritum sanctum referuntur, non obstante personali eorum distinctione. Sicuti hæc personalis distinctio nihil aliud tollit ex iis quæ communiter et eodem modo et singulariter sunt in ipsis, ita et futile est et hoc (Marci) argumentum. Omnino enim eum latuit, principiatum diverso modo esse constituere Filium et Spiritum ut diversum eorum personalis exsistentiæ modum, diverso modo principium esse Patrem et Filium non constituere, quoniam illa quidem haud duo forent, si non essent diverso modo principiata, hæc vero (Pater et Filius) simul cum eo quod diverso modo producunt duæ personæ distinctæ exsistunt.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Η' (2).

Πνεῦμά φασιν οἱ θεολόγοι (3) τὸ τῆς πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως. Εἰ δὲ τὸ αὐτὸ καὶ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως ἐκπορεύεται, τί γε ἄλλο ἢ ἐκ δύο ἐκπορεύεται ὑποστάσεων; Τὸ δὲ ἐκ δύο ὑποστάσεων ἐκπορευόμενον τί γε ἄλλο ἢ δύο τὰς ἀρχὰς ἔχει τῆς ἑαυτοῦ ὑπάρξεως; Οὐκ ἄρα Λατῖνοι τὴν δυαρχίαν ἐκφεύξονται, μέχρις ἂν καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι λέγωσιν.

EPHES. CAP. VIII.

D Spiritum dicunt theologi ex paterna procedentem hypostasi. Si vero idem et ex Filii hypostasi procedit, nonne ex duabus hypostasibus procedit? Quod vero procedit ex duabus hypostasibus, nonne id duo habet principia suæ ipsius exsistentiæ? Neutiquam igitur Latini principii dualitatem effugient, quandiu etiam ex Filio procedere Spiritum sanctum affirmabunt.

(1) Monac. f. 150, b, διακρίνοιτο.
(2) In Monac. 206, f. 292 b, est cap. 5.
(3) Mon. cit. φησὶν ὁ Νυσσεὺς θεολόγος. Nyss. lib. de Theognosia apud Camaterum, c. 106 (Gr. orth. t. II p. 453).

SCHOLARIUS.

Latini etiamsi hypostasin et essentiam simpliciter differre arbitrantur sicut commune a proprio, secundum Ecclesiæ theologos, pro qua sententia et tres quidem hypostases, unam vero essentiam credunt, attamen in qualibet hypostasi idem illud ipsum hypostasin et essentiam esse censent neque differre, sive quis ex Patris essentia generari Filium dicat, sive rursus ex Patris eum generari hypostasi (in Patre enim ejus et essentia et hypostasis una res est), cum ea tantummodo eis insit differentia, ut essentia ratione hypostaseos includatur, quoniam hypostasis est essentia cum relatione, hypostasis vero re essentiæ includatur, ut ab ea et in ea formata et specificata ; aliter prorsus quam in rebus creatis sese habent, in quibus essentia operationem et speciem in individuo et ex individuo sumere consuevit ; neque separare licet essentiam Patris dicentes et paternam hypostasin. Nam essentia Patris est Patris hypostasis, etsi Patris hypostasis non est divina essentia simpliciter. Unde fit, ut is qui dicit ex paterna hypostasi procedere Spiritum sanctum, eum etiam ex Patris essentia esse affirmare possit, et similiter qui ex essentia Filii eum esse asserit, ex Filio quoque et ex filiali hypostasi eum esse dicturus sit. Et sicuti dicere eum ex essentia Patris et ex essentia Filii non necessario principiorum dualitatem seu duplex principium inducit, ita etiam ex hypostasi Patris et ex hypostasi Filii dicere nihil inducit ejusmodi. Latini igitur, qui tali pacto ista enuntiant atque putant, nullam inter essentiam et hypostasin quoad rem esse differentiam in una eademque persona, sed ratione duntaxat eas differre, neque in principiorum dualitatis abyssum se unquam abripiendos esse arbitrantur. Quoniam vero doctrina de essentia atque hypostasi universam fere veræ fidei doctrinam complectitur et includit, neque præsenti tractationi utile neque admodum aptum fuerit eam nunc late pertractare; sed sufficit argumentationem illius solvere et eliminare. Nam præter rationem essentiæ et personæ vix occasionem disputandi et refellendi hoc argumentum præstiterit, adeo est futile. Dicit enim ita : Theologi dicunt Spiritum ex paterna hypostasi procedere (innuit autem, ut videtur, Nyssenum Gregorium); quare si etiam ex Filio procedit, verum erit similiter dicere eum etiam procedere ex hypostasi Filii ; quod si vero hoc est, ex duobus principiis procedit Spiritus sanctus ; fieri enim nequit, ut id quod ex duabus hypostasibus procedit, non etiam ex duobus principiis exsistentiam habeat. Mirandum vero foret et quam maxime, si hæc vera et necessaria ratus non etiam creationis tria esse principia credat, cum hæc ex tribus hypostasibus sit condita ; neque enim facile

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν οὐσίαν εἰ καὶ ἁπλῶς διαφέρειν ἡγοῦνται, ὡς τὸ κοινὸν τοῦ ἰδίου, κατὰ τοὺς θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας, ἀνθ' ὅτου καὶ τρεῖς μὲν ὑποστάσεις, μίαν δὲ οὐσίαν πιστεύουσιν, ἀλλ' ἐν ἑκάστῃ ὑποστάσει τοῦτ' αὐτὸ τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν οὐσίαν ταυτὸν εἶναι νομίζουσιν οὐδὲ διαφέρειν, εἴ τις λέγοι τε ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς γεννᾶσθαι τὸν Υἱὸν καὶ αὖθις ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς λέγοι (1) τοῦτον γεννᾶσθαι (ἐν γὰρ τῷ Πατρὶ ἥ τε οὐσία αὐτοῦ καὶ ἡ ὑπόστασις ἓν ἐστι πρᾶγμα), τοσαύτης μόνον ἐνυπαρχούσης αὐτοῖς διαφορᾶς, ὅτι ἡ οὐσία τῷ λόγῳ τῆς ὑποστάσεως ἐγκλείεται, εἴπερ ὑπόστασίς ἐστιν οὐσία μετὰ ἀναφορᾶ , ἡ δὲ ὑπόστασις τῷ πράγματι τῆς οὐσίας ἐγκλείεται, ὡς ὑπ' αὐτῆς καὶ ἐν αὐτῇ μορφουμένη καὶ εἰδοποιουμένη, ἄλλως παντάπασιν ἢ ἐπὶ τῶν κτιστῶν ἔχουσι πραγμάτων, ἐν οἷς ἡ οὐσία τὴν ἐνέργειαν καὶ τὸ εἶδος ἐν τῷ ἀτόμῳ καὶ ἐκ τοῦ ἀτόμου λαμβάνειν εἴωθεν. Οὐδ' ἔστι χωρίζειν τὴν οὐσίαν τοῦ Πατρὸς λέγοντας καὶ τὴν πατρικὴν ὑπόστασιν · ἡ γὰρ οὐσία τοῦ Πατρὸς ἡ ὑπόστασίς ἐστι τοῦ Πατρός, εἰ καὶ μὴ ἔστιν ἡ τοῦ Πατρὸς ὑπόστασις ἡ θεία οὐσία ἁπλῶς · ὥστε ὁ λέγων ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα, καὶ ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας αὐτὸ λέγειν δύναται, ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ λέγων ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ εἶναι τοῦτο, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ πάντως ἐρεῖ καὶ τῆς υἱικῆς ὑποστάσεως · καὶ ὥσπερ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ οὐκ ἐξ ἀνάγκης τὴν διττὴν εἰσάγει ἀρχὴν, οὕτω καὶ τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ τῆς ὑποστάσεως τῆς τοῦ Υἱοῦ οὐδὲν τοιοῦτον εἰσάγει. Οἱ μὲν οὖν Λατῖνοι ταῦθ' οὕτω λέγοντες καὶ μηδεμίαν εἶναι νομίζοντες διαφορὰν οὐσίας καὶ ὑποστάσεως ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ὑποστάσει κατὰ τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ λόγῳ μόνον αὐτὰ διαφέρειν, οὐδὲ εἰς τὸν τῆς δυαρχίας οἴονται κατενεχθῆναι ἄν ποτε κρημνόν. Ἐπεὶ δὲ ὁ περὶ τῆς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως λόγος σχεδὸν ἅπας τῆς ἀληθινῆς πίστεως λόγος ἐστὶν, οὔτε τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ συμφέρων, οὔτε σφόδρα δυνατὸς ἂν εἴη νῦν πραγματεύσθαι · ἀλλ' ἀρκεῖ ταύτην αὐτοῦ τὴν ἐπιχείρησιν λύσασιν ἀπαλλάττεσθαι · πλὴν γὰρ τοῦ περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑποστάσεως λόγου οὐδ' ἀντιλογίας ἀφορμὴν ἂν ῥᾳδίως παράσχοι · οὕτω σφόδρα ἐστὶν ἀφελής. Λέγει γὰρ οὑτωσί · Οἱ θεολόγοι φασὶ τὸ Πνεῦμα τῆς πατρικῆς ἐκπορεύεσθαι ὑποστάσεως (αἰνίττεται δὲ δήπου τὸν Νύσσης Γρηγόριον)· ὥστε εἰ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, ἀληθὲς ἂν εἴη λέγειν ὁμοίως, ὅτι καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται · εἰ δὲ τοῦτ' ἐστὶν, ἐκ δύο ἀρχῶν ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· τὸ γὰρ ἐκ δύο ὑποστάσεων ἐκπορευόμενον ἀδύνατον μὴ καὶ ἐκ δύο ἀρχῶν ἔχειν τὴν ὕπαρξιν. Θαυμάσειε δ' ἄν τις καὶ λίαν, εἰ ταῦτ' ἀληθῆ νομίζων εἶναι. καὶ ἀναγκαῖα, οὐχὶ καὶ τῆς κτίσεως τρεῖς ἀρχὰς εἶναι πιστεύει,

(1) Mon. 27, f. 197 b, λέγει

ἀτε ἐκ τριῶν ὑποστάσεων δημιουργουμένης· οὐ γὰρ A unum Deum conditorem esse rerum creatarum
ὅπου τὸν μὲν ἕνα Θεὸν δημιουργὸν ἐρεῖ τῆς κτί- dicet, singulas vero divinas personas conditrices
σεως εἶναι, ἑκάστην δὲ τῶν θείων ὑποστάσεων τοῦτο esse negabit. Quod si, ut vulgus, ad differentiam
εἶναι ἀρνήσεται. Εἰ δὲ βοήσεται, καθὼς οἱ πολλοί, creationis et divinarum processionum provocaverit, eodem ac vulgus ipse collocabitur loco; nam
τὴν διαφορὰν τῆς δημιουργίας καὶ τῶν θείων προ- hæc differentia nihil eum juvabit, quousque id
όδων, μετὰ τῶν πολλῶν καὶ αὐτὸς τετάξεται· ἡ γὰρ quod ex duabus hypostasibus prodit duo principia
διαφορὰ αὕτη οὐδὲν αὐτῷ βοηθήσει, ἕως ἂν ἀξιοῖ habere crediderit. Si enim pro præsenti hypothesi id
τὸ ἐκ δύο ὑποστάσεων προϊὸν δύο ἀρχὰς ἔχειν. Εἰ statuit, supponit quod est in quæstione; si vero
μὲν γὰρ ἐπὶ τῆς παρούσης μόνον ὑποθέσεως τοῦτ' simpliciter et universim, nullum amplius habebit
ἀξιοῖ, λαμβάνει τὸ ζητούμενον· εἰ δ' ἁπλῶς καὶ κα- effugium, ne tria creationis principia dicere ex
θόλου, οὐδεμίαν ἀποφυγὴν ἕξει λοιπὸν τοῦ τρεῖς iis quæ statuit existimetur. Si vero tres hypostases, quæ res creatas condiderunt, unus earum sunt
ὑπολαμβάνεσθαι τοῦτον ἀρχὰς λέγειν τῆς κτίσεως conditor et unum earum principium, non obstante
ἐξ ὧν ἀξιοῖ. Εἰ δ' αἱ τρεῖς ὑποστάσεις δημιουργοῦ- personali earum distinctione, quoniam non qua-
σαι τὴν κτίσιν εἷς εἰσι ταύτης δημιουργὸς καὶ μία tenus sunt tria, sed quatenus sunt unum, res crea-
ταύτης ἀρχή, μὴ προσισταμένης τῆς προσωπικῆς B tas æ nihilo producunt, ergo et duæ hypostases
αὐτῶν διακρίσεως, ἐπεί τοί γε οὐ κατ' ἐκεῖνο καθό unus sunt Spiritus productor eadem ratione, et
εἰσι τρία, ἀλλὰ κατ' ἐκεῖνο, καθό εἰσιν ἓν τὴν κτί- unum ejusdem principium, nihil adversante per-
σιν δημιουργοῦσι, καὶ αἱ δύο ἄρα ὑποστάσεις εἷς sonali earum distinctione, quoniam non quatenus
εἰσι τοῦ Πνεύματος προβολεὺς τῷ αὐτῷ λόγῳ καὶ sunt duo, sed quatenus sunt unum ex seipsis
μία τούτου ἀρχή, μηδὲν ἐναντιουμένης τῆς ὑπο- producunt Spiritum sanctum. Neque enim facilius
στατικῆς αὐτῶν διακρίσεως, διὰ τὸ οὐ κατ' ἐκεῖνο, secundum quid ipsis communiter inhærens uniun-
καθό εἰσι δύο, ἀλλὰ κατ' ἐκεῖνο, καθό εἰσιν ἕν, tur tres hypostases, quam duæ (contrarium enim
προάγειν ἐξ ἑαυτῶν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οὐ γὰρ ῥᾷον potius quis suspicaretur), neque magis uniuntur
ἂν ἐνοῖντο κατά τι κοινῶς αὐταῖς ἐνυπάρχον αἱ relatione ad creaturam deitatis personæ, quam
τρεῖς ὑποπτάσεις ἢ αἱ δύο (τοὐναντίον γὰρ ἄν τις relatione ad seipsas. An creator quidem unus
μᾶλλον ὑποπτεύσειε), οὐδὲ μᾶλλον ἑνοῦνται τῇ πρὸς sunt tres hypostases, quia extra se operantur,
τὴν κτίσιν ἀναφορᾷ ἢ τῇ πρὸς ἑαυτὰς αἱ τῆς θεότη- unus vero spirator Pater et Filius esse nequeunt
τος ὑποστάσεις. Ἡ δημιουργὸς μὲν εἷς εἰσιν αἱ τρεῖς sancti Spiritus, quia talem operationem in seipsis
ὑποστάσεις, διότι ἔξω ἑαυτῶν ἐνεργοῦσιν, εἷς δὲ C explent, consubstantialem producentes personam?
προβολεὺς οὐ δύνανται ὁ Πατὴρ εἶναι καὶ ὁ Υἱὸς Nam præterquam quod falsum est, unitatem vel
τοῦ ἁγίου Πνεύματος, διότι τὴν τοιαύτην ἐνέργειαν pluralitatem producentium ex natura desumi pro-
ἐν ἑαυτοῖς ἐκπληροῦσιν, ὁμοούσιον προάγοντες ductorum (verum quomodo se habeant producta,
πρόσωπον; Χωρὶς γὰρ τοῦ ψεῦδος εἶναι τὸ τὴν si fieri potest, ut tres hypostases unus sint crea-
ἑνότητα τῶν προαγόντων ἢ τὸ πλῆθος ἐκ τῆς τῶν tor propter unam creandi virtutem et operationem),
προϊόντων λαμβάνεσθαι φύσεως, ἀλλ' ὅπως ἂν ἔχοι etiam nihil prohibet, quominus duæ hypostases
τὰ προϊόντα, εἴπερ ἐγχωρεῖ τὰς τρεῖς ὑποστάσεις unus sint spirator propter unam spirandi opera-
ἕνα δημιουργὸν εἶναι διὰ τὴν μίαν τοῦ δημιουργεῖν tionem ac virtutem. Hoc igitur et neglecto æni-
δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, καὶ τὰς δύο ὑποστάσεις οὐδὲν gma foret maximum, si Pater et Filius Deus qui-
κωλύει ἕνα προβολέα εἶναι διὰ τὴν μίαν τοῦ προ- dem unus essent, quia una virtute creaturas
βάλλειν ἐνέργειάν τε καὶ δύναμιν. Χωρὶς τοίνυν creant, unus vero spirator non essent, quamvis
τούτου πέρα ἂν αἰνίγματος εἴη, εἰ Θεὸς μὲν εἷς εἰσι una virtute Spiritum producant, etsi relatione ad
διότι μιᾷ δυνάμει τὴν κτίσιν δημιουργοῦσιν, εἷς δὲ creaturas magis unitatem haberent, quam relatione
προβολεὺς οὐκ εἰσὶν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, κἂν μιᾷ D ad seipsos. Verum sinamus eum (Marcum) dialec-
δυνάμει τὸ Πνεῦμα προάγωσι, καὶ εἰ τῇ πρὸς τὴν tice rem disquirere et ad veritatem comprobandam
κτίσιν ἀναφορᾷ τὴν ἑνότητα μᾶλλον ἔχουσιν ἢ τῇ atque refutationem ex ea conficiendam procedamus. In primis igitur qui Spiritum sanctum ex
πρὸς ἑαυτά. Ἀλλ' ἀφέντες αὐτὸν διαλεκτικῶς ἐξε- paterna dicunt esse hypostasi, vel ex ea procedere,
τάζειν ἐπὶ τὴν τῆς ἀληθείας ἀπόδειξιν ἔλθωμεν καὶ idem dicunt ac procedere ex Patre, et paternam
τοὺς ἐκ ταύτης ἐλέγχους. Πρῶτον μὲν οὖν οἱ τὸ Πνεῦ- hypostasin intelligunt Patrem (aliter enim res se
μα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως εἶναι λέ- habere non potest); ex Patre vero procedere
γοντες ἢ ἐκπορεύεσθαι ἴσον λέγουσι τῷ ἐκ τοῦ Πα- Spiritum sanctum secundum Salvatoris vocem, di-
τρὸς ἐκπορεύεσθαι· καὶ πατρικὴν ὑπόστασιν τὸν cunt, nomine Patris accepto non secundum signi-
Πατέρα νοοῦσιν· ἄλλως γὰρ ἀδύνατον ἔχειν· ἐκ δὲ ficationem, sed secundum suppositionem; supponit
τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ enim pro principali et prima persona, significat
τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνὴν τοῦ Πατρὸς ὀνόματος οὐ autem generantem. Quod si etiam secundum signi-
κατὰ τὴν σημασίαν, ἀλλά γε κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ficationem accipiatur, non tamen secundum spe-
λαμβανομένου· ὑποτίθησι γὰρ τὴν ἀρχηγικὴν καὶ cificam, ut Filii Pater dicitur, sed secundum ge-
πρώτην ὑπόστασιν, σημαίνει δὲ τὸν γεννῶντα. Εἰ δὲ
καὶ κατὰ τὴν σημασίαν, οὗτοί γε τὴν εἰδικήν, ὡς
Υἱοῦ Πατὴρ λέγεται, ἀλλὰ κατὰ τὴν γενικήν, ὡ. Πα-

nerican., ut luminum Pater nominatur, secundum quam nunquam ad Spiritum specifice redditur. Patrem etenim Spiritus, ait Damascenus, nunquam dicimus. Unde et ex paterna hypostasi dicentes esse Spiritum, hoc pacto paternæ hypostaseos nomine utuntur. Hac igitur ratione nullam habet Pater oppositionem ad Filium, neque secundum hoc ipsum duæ sunt hypostases. Quare ex eo quod ex paterna hypostasi et quod ex Filio procedat Spiritus sanctus, non sequitur eum ex duabus hypostasibus prodire. Si vero secundum Nysseni dictum, *ex paterna hypostasi*, nihil prohibet, quominus ii qui ex Filio dicunt Spiritum, etiam ex filiali hypostasi eum dicant; verus quidem est sermo, sed exinde non sequitur ex duabus hypostasibus esse Spiritum dicere; et si ex duabus hypostasibus eum esse sequeretur, non tamen etiam ex duobus principiis. Quod ex his fit perspicuum. Nomine hypostaseos significatur quidem ipsa proprietas divinarum personarum, quamlibet constituens in relatione ad aliam divinam personam; significatur vero etiam ipsa res cui talis inest proprietas, non simul comprehensa proprietatis ratione. Licet enim quam maxime proprietas sit ipsa res hypostaseos, attamen mens nostra separare potest ea quæ natura non sunt separata, et iis quæ natura eadem sunt, rationis differentiam adjungere, cum aliter neque exsistentium hic neque superessentialium rerum quampiam intelligere valeat; et ad res quidem hic exsistentes intelligendas subsidio propriæ naturæ utitur, ad intelligendas autem res superessentiales a nostro res exsistentes intelligendi modo proficiscitur. Sic igitur quando Spiritum sanctum ex paterna hypostasi vel rursus ex hypostasi Filii procedere dicimus, nomen hypostaseos secundum posteriorem significatum accipimus; quando vero dicimus Filium ex Patris hypostasi prodire, vel Patrem et Filium duas esse personas, priori modo hypostaseos nomen intelligimus. Quare si quis dicat Spiritum sanctum ex hypostasi Patris et ex hypostasi Filii procedere, non intelligit hypostasin sub ratione proprietatis, quæ illinc quidem Patris, hinc vero Filii personam constituit, sed sub ratione rei, cui ejusmodi proprietas inest. Hæc vero res una eademque est in Patre et in Filio, et sic non est verum simpliciter dicere: *Ex hypostasi Patris et ex hypostasi Filii, ergo ex duabus hypostasibus*; neque rursus: *Si ex duabus hypostasibus, etiam ex duobus principiis.* Sed si quis dicat sancti Spiritus hypostasin ex paterna hypostasi et ex hypostasi Filii esse, nomen hypostaseos in Spiritu sub ratione proprietatis accipitur. Neque enim ullam aliam Spiritus habet constitutivam proprietatem nisi processionis; Pater vero constituitur et subsistit generationis activæ proprietate, et Filius similiter generationis passivæ; absque quibus Pater

(1) Jac. I, 17.

A τὴρ φώτων (1) λέγεται καθ' ἣν οὐδέποτε πρὸς τὸ Πνεῦμα εἰδικῶς ἀποδίδοται (Πατέρα γὰρ τοῦ Πνεύματος, ὁ Δαμασκηνός φησιν, οὐδέποτε λέγομεν)· ὥστε καὶ ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως λέγοντες οὕτω τῷ ὀνόματι τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως χρῶνται. Τούτῳ τοίνυν τῷ τρόπῳ οὐδεμίαν ὁ Πατὴρ ἀντίθεσιν ἔχει πρὸς τὸν Υἱόν, οὐδὲ δύο ὑποστάσεις εἰσὶ κατ' αὐτό γε τοῦτο· ὥστε τῷ *ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως* καὶ τῷ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐχ ἕπεται τὸ ἐκ δυοῖν ὑποστάσεων αὐτὸ προϊέναι· εἰ δὲ, καθά φησιν ὁ Νύσσης, *ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως*, οὐδὲν κωλύει καὶ ἐκ τῆς υἱικῆς ὑποστάσεως λέγειν τοὺς ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγοντας, ἀληθὴς μὲν ὁ λόγος, ἀλλ' οὐδ' ἐντεῦθεν ἕπεται ἐκ δύο ὑποστάσεων λέγειν εἶναι τὸ Πνεῦμα· B καὶ εἰ ἐκ δύο ὑποστάσεων ἕπεται, ἀλλ' οὔτοι γε καὶ ἐκ δύο ἀρχῶν. Καὶ δῆλον ἐντεῦθεν. Τῷ ὀνόματι τῆς ὑποστάσεως σημαίνεται μὲν αὐτὴ ἡ ἰδιότης ἡ τῶν θείων προσώπων ἕκαστον ὑφιστᾶσα ἐν τῇ πρὸς ἕτερον θεῖον πρόσωπον ἀναφορᾷ· σημαίνεται δὲ καὶ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, ᾧ ἡ τοιαύτη πρόσεστιν ἰδιότης μὴ συμπεριλαμβανομένου τοῦ τῆς ἰδιότητος λόγου· κἂν γὰρ ὅτι μάλιστα ἡ ἰδιότης αὐτό ἐστι τὸ πρᾶγμα τῆς ὑποστάσεως, ἀλλ' ὁ νοῦς ὁ ἡμέτερος χωρίζειν δύναται τὰ ἀχώριστα φύσει καὶ τοῖς φύσει ταὐτοῖς λόγου προστιθέναι διαφοράν, ἄλλως οὐ δυνάμενος οὔτε τι τῶν ὄντων οὔτε τι τῶν ὑπερουσίων νοεῖν· καὶ πρὸς μὲν τὴν τῶν ὄντων νόησιν χρῆται τῇ εὐπορίᾳ τῆς οἰκείας φύσεως, πρὸς δὲ τὴν νόησιν C τῶν ὑπερουσίων ἀπὸ τοῦ τρόπου τῆς τῶν ὄντων νοήσεως ἔρχεται. Οὕτω τοίνυν ὁπόταν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι λέγωμεν ἢ πάλιν ἐκ τῆς υἱικῆς ὑποστάσεως, τοὔνομα τῆς ὑποστάσεως κατὰ τὸ δεύτερον λαμβάνομεν σημαινόμενον· ὁπόταν δὲ τὸν Υἱὸν λέγωμεν ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως προϊέναι ἢ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν δύο εἶναι ὑποστάσεις, τοὔνομα τῆς ὑποστάσεως τῷ προτέρῳ τρόπῳ νοοῦμεν. Ὁπόταν οὖν λέγῃ τις τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς καὶ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι, οὐ νοεῖ τὴν ὑπόστασιν ὑπὸ τῷ λόγῳ τῆς ἰδιότητος, ἥτις ἔνθεν μὲν τὸ τοῦ Πατρὸς, ἐκεῖθεν δὲ τὸ τοῦ Υἱοῦ ὑφίστησι πρόσωπον, ἀλλ' ὑπὸ τῷ λόγῳ τοῦ πράγματος, ᾧ ἡ τοιαύτη πρόσεστιν D ἰδιότης. Τοῦτο δὲ ἓν ἐστι καὶ ταυτὸν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, καὶ οὕτως οὔτ' ἀληθές ἐστιν ἁπλῶς, ὅτι *Ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως καὶ ἐκ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως, ἐκ δύο ἄρα ὑποστάσεων*, οὔτε· *Εἰ καὶ ἐκ δύο ὑποστάσεων, ὅτι καὶ ἐκ δυοῖν ἀρχῶν*. Ἀλλ' ὁπόταν λέγῃ τις τὴν τοῦ Πνεύματος ὑπόστασιν ἐκ τῆς πατρικῆς καὶ υἱικῆς ὑποστάσεως εἶναι, τοὔνομα τῆς ὑποστάσεως ἐν τῷ Πνεύματι ὑπὸ τῷ λόγῳ τῆς ἰδιότητος λαμβάνεται· οὐδεμίαν γὰρ ἄλλην ἰδιότητα ὑφιστῶσαν αὐτὸ πλὴν τῆς ἐκπορεύσεως ἔχει. Ὁ δὲ Πατὴρ ὑφίσταται τῇ τοῦ γεννᾶν ἰδιότητι, καὶ ὁ Υἱὸς ὡσαύτως τῇ τοῦ γεννᾶσθαι· ὧν ἄνευ ἀδύνατον νοεῖσθαι τὸν Πατέρα καὶ

τὸν Υἱὸν πρὸς ἀλλήλους ἀναφερομένους, ὡς ὅταν λέγῃ τις ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως τὴν τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἢ γεννᾶσθαι ὑπόστασιν· ἀλλ' ἄνευ τούτων δυνατὸν νοεῖσθαι τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀναφερομένους πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ καὶ ἐκεῖ νοεῖταί τις ἄλλη ἰδιότης κοινῶς αὐτοῖς ὑπάρχουσα, ἄλλη παρὰ τὴν ἰδιότητα τοῦ γεννᾷν καὶ γεννᾶσθαι, δι' ἃς εἰσι δύο πρόσωπα. Καὶ τοῦτ' ἐστὶν ὅπερ ἀπέκαμον πανταχοῦ λέγοντες οἱ τὰ Λατίνων διεξοδικοῦντες, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον οὐκ εἰς διπλῆν ὅμως ἀρχὴν ἀναφέρεται (1), ἐπείπερ οὐ πρόεισιν ἐξ αὐτῶν, καθὸ Πατρὸς καὶ καθὸ Υἱοῦ, ἀλλὰ κατ' ἄλλο τι κοινῶς αὐτοῖς ὑπάρχον, οὐδὲ καθό εἰσι δύο, ἀλλὰ καθό εἰσιν ἕν. Οὕτω καὶ τὸ σοφὸν τοῦτο ἐπιχείρημα τοῦ ἀνδρὸς, ἐκ τῶν τοῦ Καβασίλα καὶ τοῦτο ληφθὲν, σαθρὸν ἐδείχθη καὶ πάντα μᾶλλον ἢ τῷ τῆς δυαρχίας ἐγκλήματι τὴν Λατίνων περιβάλλον ὑπόθεσιν.

A et Filius ad invicem relati intelligi nequeunt, ut si quis dicat ex Patris hypostasi esse vel generari hypostasin Filii. At sine his proprietatibus cogitari possunt Pater et Filius relati ad Spiritum sanctum, etsi et ibi intelligitur alia quædam proprietas, quæ communiter ipsis inest, alia præter proprietatem activæ et passivæ generationis, propter quas sunt duæ personæ. Atque hoc est quod cum continua defatigatione ubique asserunt qui Latinorum sententiam defendunt: quod Spiritus sanctus ex Patre Filioque procedens minime tamen ad duplex refertur principium, quoniam non prodit ex ipsis, quatenus sunt Pater et Filius, sed secundum aliud quid quod ipsis communiter inest, neque quatenus sunt duo, sed quatenus sunt unum. Tali pacto et sapiens hoc B viri istius argumentum, quod et ipsum ex Cabasilæ penu desumptum est, infirmum prorsus est comprobatum, ac omnia potius efficiens quam principiorum dualitatis crimine Latinorum sententiam aspergens.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Θ' (2).

Εἰ ὥσπερ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, διὰ τί μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα Υἱός; Ὅτι διαφέρει τῷ τῆς ὑπάρξεως τρόπῳ, κατὰ τοὺς θεολόγους, καὶ οὐχ υἱικῶς τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐδὲ γεννητῶς πρόεισιν. Εἰ τοίνυν μὴ ἔστι τὸ Πνεῦμα Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς προϊὸν, τίνα ταύτης ἔτι διάκρισιν ἀκριβεστέραν ζητήσομεν (3) τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος πρός τε τὸν Πατέρα καὶ πρὸς ἀλλήλους; Εἰ γὰρ τοῦ αὐτοῦ τὸ μὲν Υἱὸς, τὸ δ' οὐχ Υἱὸς, ἀλλὰ ἄλλο τι, δῆλον ὅτι πρὸς μὲν τὸν Πατέρα C τῷ τῆς σχέσεως διακρίνονται λόγῳ καὶ ὡς αἰτιατὰ πρὸς αἴτιον ἔχουσι, πρὸς ἄλληλα δὲ τῇ κατὰ τὴν ἀντίφασιν ἀντιθέσει. Τὸ γὰρ Υἱὸν εἶναι τῷ μὴ Υἱὸν εἶναι δῆλον ὡς ἀντιφατικῶς ἀντίκεινται. Οὐκ ἄρα καὶ ἐπὶ τούτων, Υἱοῦ λέγω καὶ Πνεύματος, ἀναγκαία ἡ κατὰ τὴν σχέσιν ἀντίθεσις πρὸς διάκρισιν, εἴπερ καὶ (4) διὰ τῆς ἀντιφατικῆς ἀντιθέσεως δύνανται διακρίνεσθαι.

EPHES. CAP. IX.

Si sicut ex Patre Filius, ita et Spiritus ex Patre est, quamobrem non et Spiritus est Filius? Quia differt exsistendi modo, secundum theologos, et non modo Filii neque per generationem ex Patre progreditur Spiritus. Si igitur Spiritus non est Filius ex Patre procedens, quam hac adhuc accuratiorem distinctionem quæremus inter Filium et Spiritum, tum relate ad Patrem, tum relate ad invicem? Nam si ex eodem alter Filius, alter non Filius, sed aliud quidquam, manifestum est hos a Patre quidem habitudinis ratione distingui et ut causatos ad causam se habere, ad invicem vero distingui oppositione secundum contradictionem. Nam Filium esse et Filium non esse manifeste sibi opponuntur contradictorie. Non ergo et in his, videlicet Filio ac Spiritu, necessaria est oppositio secundum habitudinem ad distinguendos eosdem, quoniam et per oppositionem contradictoriam possunt distingui.

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι καὶ πρὸς τὸ ἔννατον τῶν σῶν ἐπιχειρημάτων ὅσα δὴ καὶ πρὸς τὸ ἔκτον, ἀπολογήσονται, τοσοῦτον προσθέντες, ὅτι νῦν ἤδη δεύτερον ἔλαθες τὸ αὐτὸ πάθος παθὼν καὶ ὡς διαφόροις λόγοις καὶ D ἐπιχειρήμασι τοῖς αὐτοῖς χρησάμενος ὑπ' ἀπειρίας τοῦ διαιρεῖν. Τοιαῦτα δὲ ἐν τοῖς λόγοις ἐλεγχόμενος, τίς ἂν εὐκόλως ἐν τοῖς δόγμασι καὶ τῇ τούτων κρίσει πιστεύσειεν;

SCHOLARIUS.

Latini ad nonum tuorum argumentorum ea omnia respondebunt, quæ ad sextum jam dixerunt, id unum addentes, quod jam secunda vice eodem morbo te laborare te latuit, et quasi diversis rationibus argumentisque uteris iis, quæ prorsus eadem sunt, cum distinguendi sis imperitus. Quis vero tibi, qui tali modo in rationibus refutaris, facile in dogmatibus et in judicio de iis ferendo credat?

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ι' (5).

Οἱ Λατῖνοι μὴ θέλοντες ἕπεσθαι ταῖς κοινῇ παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμέναις τῆς θεολογίας ἀρχαῖς, ἀλλ' ἑτέρας ἐπινοοῦντες αὐτοῖ πρὸς τὴν ἰδίαν ὑπόθεσιν συντεινούσας, οὐ καθάπερ ἡμεῖς διαιροῦσι τὰ τῷ Θεῷ προσόντα, τὰ μὲν κοινὰ λέγοντες εἶναι, τὰ δὲ ἴδια

EPHES. CAP. X.

Latini, nolentes sequi theologiæ principia communiter apud omnes agnita, sed alia excogitantes ipsi ad propriam suppositionem stabiliendam pertinentia, non dividunt ea quæ Deo insunt, sicut nos dividimus, dicentes alia esse communia, alia

(1) Mon. 27, f. 199, b, ἀναφαίρεται.
(2) In Mon. 256, f. 291 a, est cap. 5.
(3) Mon. 27, f. 200 a, ζητήσωμεν.
(4) Mon. 27, l. c. omitt. καί.
(5) In Mon. 256, f. 291 b, est cap. 4.

vero propria divinarum personarum, sed alio quodam modo eoque recens adinvento. Alia *propria* esse dicunt, alia *communia*, alia vero *communissima* (*a*), quæ uni personæ conveniunt, vocantes propria, quæ duabus communia, quæ simul tribus, communissima. Hæc quidem a consuetudine aliena et a Latinis pro eorum more conficta esse ex ipsis vocibus liquet. Videamus autem quænam sint ea, quæ dicunt communia, non vero communissima. Filio et Spiritui commune esse aiunt *esse ex Patre*, nimirum *causatum*, insuper et *mitti ab eo*, et quæcunque his sunt affinia; Patri vero et Filio *mittere Spiritum* et *profundere* et *scaturire*, et si quid est ejusmodi, quibus idem esse affirmant et ipsum essentialiter producere Spiritum. Pensanda igitur res est ab initio. Si quidem *causatum* aliud quidquam præter genitum et procedens denotaret de Deo dictum, locum haberet id commune duabus illis personis dicere; si vero non licet, ne cogitando quidem, causatum de eorum utroque sumere absque modo (alterum enim est causatum per generationem, alterum vero per processionem), una quidem vox est *causatum*, res vero duæ, *genitum* et *procedens*; hæc vero ipsa et propria dicimus utriusque eorum. Non ergo aliud quid commune duabus personis convenit ad Patrem præter eorum propria, quæ ipsa et a Patre distinguunt et ad invicem. *Mitti* vero, et si quid ejusmodi, maxime quidem beneplacitum denotat, secundum Gregorium Theologum, atque ad primam causam omnia ea quæ spectant ad ea, quæ ex illa sunt, referri, et ne videantur esse Deo contrarii. Deinde et *mitti* temporale est et certo tempore et ad aliquid fit; quare nec facile divinis proprietatibus accensebitur, quæ absque principio et sempiterna esse debent. Eadem quoque ipsa et circa *mittere* dicemus; quia et ipsum temporale est et quando et ad aliquid et propter quid exsistens non recte prorsus ut proprium Patri et Filio relate ad Spiritum tribueretur; multum sane abest, ut cum processione Spiritus sancti, quæ sine initio est et principio, idem sit. Præterea neque Spiritus ab activa missione removetur; quod manifestum ex iis, quæ propheta ex Filii persona dicit: *Dominus misit me et Spiritus ejus*. Si vero ut homo a Spiritu missus esse dicitur, unde id ostendi potest? Aut proba aut abstine a sophismatibus. Quanquam et divus Chrysostomus in homiliis in Joannis Evangelium ut a Patre dictum hoc ostendit ex ipsis verbis prophetiæ Isaiæ: *Dominus misit me et*

A τῶν θεαρχικῶν προσώπων, ἀλλ' ἕτερόν τινα καινότερον τρόπον· τὰ μὲν *ἰδιά* φασιν εἶναι, τὰ δὲ *κοινά*, τὰ δὲ *κοινότατα*· τὰ μὲν ἑνὶ προσώπῳ προσόντα λέγοντες ἴδια, τὰ δὲ δυσὶ κοινά, τὰ δ' ὁμοῦ τοῖς τρισὶ κοινότατα. Ὅτι μὲν οὖν ἀσυνήθη ταῦτα καὶ τοῖς Λατίνοις συνήθως κεκαινοτόμηται, δῆλον ἐξ αὐτῶν τῶν φωνῶν. Ἀλλ' ἴδωμεν καὶ τίνα ἐστὶν ἃ φασιν εἶναι (1) κοινὰ καὶ οὐχὶ κοινότατα. Τῷ μὲν Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι λέγουσιν εἶναι κοινὸν τὸ *ἐκ τοῦ* (2) *Πατρὸς εἶναι*, δηλαδὴ τὸ *αἰτιατὸν*, καὶ δὴ καὶ τὸ (3) *πέμπεσθαι παρ' αὐτοῦ* (4), καὶ ὅσα τούτοις ὁμόστοιχα· τῷ δὲ Πατρὶ καὶ τῷ (5) Υἱῷ τὸ *πέμπειν τὸ Πνεῦμα καὶ προχεῖν καὶ πηγάζειν*, καὶ εἴ τι τοιοῦτον, οἷς ταυτὸν εἶναι λέγουσι καὶ οὐσιωδῶς προβάλλειν τὸ Πνεῦμα. Σκεπτέον οὖν ἄνωθεν. Εἰ μὲν τὸ (6) *αἰτιατὸν* ἄλλο τι παρὰ τὸ γεννητὸν καὶ ἐκπορευτὸν ἐδήλου περὶ Θεοῦ λεγόμενον, εἶχεν ἂν χώραν κοινὸν τοῖς δυσὶ τοῦτο λέγειν· εἰ δ' οὐκ ἔστιν οὐδ' ἐπινοίᾳ λαβεῖν τὸ αἰτιατὸν ἐφ' ἑκατέρου τούτων ἄνευ τοῦ τρόπου (τὸ μὲν γάρ ἐστιν αἰτιατὸν γεννητῶς, τὸ δ' ἐκπορευτῶς), φωνὴ μὲν ἔστι μία τὸ *αἰτιατὸν*, πράγματα δὲ δύο, τὸ *γεννητόν* τε καὶ *ἐκπορευτόν*· αὐτὰ δὲ ταῦτα καὶ ἴδια λέγομεν ἑκατέρου τούτων· οὐκ ἄρα τι κοινὸν ἄλλο τοῖς δυσὶν ὑπάρχει πρὸς τὸν Πατέρα παρὰ τὰ ἴδια τούτων, ἅπερ αὐτὰ καὶ τοῦ Πατρὸς διαχρίνουσι καὶ ἀλλήλων. Τὸ δὲ δὴ *πέμπεσθαι* καὶ εἴ τι τοιοῦτον, μάλιστα μὲν τὴν εὐδοκίαν δηλοῖ κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, καὶ τὸ πρὸς τὴν πρώτην αἰτίαν τὰ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀναφέρεσθαι, καὶ ἵνα μὴ δοκῶσιν ἀντίθεοι. Ἔπειτα καὶ χρονικόν ὂν καὶ ποτὲ καὶ πρός τι γινόμενον, οὐκ ἂν εἰκότως προσλογίζοιτο τοῖς θείοις ἰδιώμασιν, ἀνάρχοις τε καὶ ἀϊδίοις ὀφείλουσιν εἶναι. Τὰ δ' αὐτὰ ταῦτα καὶ περὶ τοῦ *πέμπειν* ἐροῦμεν· ὅτι καὶ αὐτὸ χρονικὸν ὂν καὶ ποτὲ καὶ πρός τι καὶ διά τι γινόμενον, οὐκ ἂν εὐλόγως ὡς ἴδιον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ πρὸς τὸ Πνεῦμα δοθείη· πολλοῦ γε καὶ δεῖ (7) ταυτὸν εἶναι τῇ ἀνάρχῳ καὶ ἀϊδίῳ προβλῇ τοῦ Πνεύματος. Ἔπειτά τ' οὐδὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ πέμπειν ὀφῄρηται· καὶ δῆλον ἐξ ὧν ὁ προφήτης φησὶν ἐκ προσώπου τοῦ Υἱοῦ λέγων· *Κύριος ἀπέσταλκέ με καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ* (8). Εἰ δὲ ὡς ἄνθρωπος ἀπεστάλθαι παρὰ τοῦ Πνεύματος λέγεται, πόθεν δῆλον; ἢ δεῖξον ἢ μὴ κατασοφίζου. Καίτοι γε ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν ταῖς εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον ὁμιλίαις (9), ὡς παρὰ τοῦ Πατρὸς εἰρημένον τοῦτο (10) δείκνυσιν ἐξ αὐτῶν τῶν ῥημάτων τῆς Ἡσαΐου προφητείας (11), τό· *Κύριος ἀπέσταλκέ με καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ* (12)· καὶ τοῦτον ἀπεστάλθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος διατείνεται· κοινότατον

(1) Εἶναι omitt. Mon. 27 et Marc.
(2) Τοῦ omitt. Mon. 256.
(3) Mon. 27 et Marc., τῷ.
(4) Παρ' αὐτῷ codd. cit.
(5) Τῷ omitt. M. 256.
(6) Τὸ μὲν, Mon. 27 et Marc.
(7) Δὴ Mon. f. 200 b; Marc. f. 154 a.
(8) Isa. XLVIII, 16.
(9) Mon. 256, f. 292 a, Ἐν τῷ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος λόγῳ παρὰ τοῦ Π. Quod rectum plane est. Vide Phot. Bibl. cod. 277, et Petav. de Trin., l. VIII, c. 1, § 14.
(10) Τοῦτο ex Mon. 256 additum.
(11) Mon. 256, τῶν τῆς Ἡ. προφ. ῥημάτων.
(12) Mon. 256 omitt. hic textum Isaiæ.

(*a*) De hac nonnullorum scholasticorum distinctione egimus in Animadversionibus ad Photii librum De Spiritus sancti mystagogia, cap. 5, § 14. (*Vide* tom. CII.)

ἄρα τὸ πέμπειν, καὶ οὐχὶ κοινὸν, ὡς δοκεῖ τοῖς Λατίνοις. Οὐδ' ἄρα τὸ προβάλλειν ἀΐδιως τὸ Πνεῦμα κοινόν ἐστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ. Πρὸς δὲ τούτοις τῷ μὲν Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι θαυμαστὸν οὐδὲν, εἴ τι κοινὸν ὑπάρχει (1) πρὸς τὸν Πατέρα. Ὁ μὲν γὰρ οὐκ ἀρχὴ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀναρχος καὶ ἀναίτιος· τὰ δ' (2) ἀρχὴν ἔχουσι (3) τὸν Πατέρα καὶ ἄμφω. Τῷ δὲ Πατρὶ καὶ Υἱῷ πόθεν κοινόν τι δώσομεν, ὃ καὶ μὴ τῷ Πνεύματι πρόσεστιν; Οὐδὲ γὰρ ἐφίησι τοῦτο Διονύσιος ὁ μέγας διαπρύσιον κεκραγώς· *Τὰ κοινὰ Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι κοινωνικῶς καὶ ἡνωμένως ὁ θεαρχικὸς ἀνατίθησι λόγος.* Καὶ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος· *Πάντα ὅσα ἔχει* (4) *ὁ Πατὴρ, τοῦ Υἱοῦ πλὴν τῆς αἰτίας* (5)· *πάντα ὅσα ὁ Υἱὸς, τοῦ Πνεύματος πλὴν τῆς γεννήσεως.* Ἔτι περὶ τῆς ἀποστολῆς ἀκριβέστερον ἐπισκεπτέον. Ἔγνωστο μὲν ὁ Πατὴρ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ· ἔδει δὲ καὶ τὸν Υἱὸν γνωσθῆναι ἐν τῇ Καινῇ· τοῦτο οὖν ἐστι τὸ (6) τὸν Υἱὸν ἀπεστάλθαι, τὸ οἱονεὶ πεφανερῶσθαι παρὰ τοῦ Πατρὸς εἰς τὸν κόσμον. Πάλιν τοῦ Υἱοῦ γνωσθέντος ἔδει γνωσθῆναι καὶ (7) τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Διὰ τοῦτο παρὰ Πατρὸς; (8) καὶ Υἱοῦ τῶν ἤδη προεγνωσμένων ἀπεστάλθαι λέγεται, τουτέστι πεφανερῶσθαι. Τίς γὰρ ἑτέρα πέμψις καὶ ἀποστολὴ Θεοῦ τοῦ πανταχοῦ παρόντος καὶ μηδαμοῦ μεταβαίνοντος; Διὰ τοῦτό φησιν· *Ἐὰν πορευθῶ, πέμψω αὐτὸν πρὸς ὑμᾶς* (9). Τοῦτο δὲ οὐ τὴν ἀΐδιον πρόοδον δηλοῖ πάντως· οὐ γὰρ τοῦτο λέγει· Ἐὰν ἐγὼ μὴ ἀπέλθω, οὐ προβαλῶ τὸν Παράκλητον, ἐὰν δὲ πορευθῶ, τότε προβαλῶ· ἀλλ' ὅτι, Ἐὰν αὐτὸς ἐξ ὀφθαλμῶν ὑμῶν γένωμαι (10), τὴν ἐκείνου χάριν καὶ δύναμιν ὑμῖν φανερώσω. Ἔτι εἰ τὸ μεταβαίνειν Θεοῦ ἀλλότριον (σωμάτων γὰρ ἴδιον), εἰ μὲν περὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ πέμπεσθαι λέγεται, τὴν σωματικὴν αὐτοῦ παρουσίαν εἰς τὸν κόσμον δηλοῖ· *Ἐξαπέστειλε γὰρ*, φησὶν, *ὁ Θεὸς τὸν Υἱὸν εἰς τὸν κόσμον γενόμενον ἐκ γυναικός* (11)· εἰ δὲ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὴν χάριν αὐτοῦ μηνύει· καὶ τὴν ἐνέργειαν, οὐκ αὐτὴν τὴν ὑπόστασιν. Ὅτι δὲ διαφέρουσα ἐκείνης αὕτη, μάρτυς ὁ Θεῖος Χρυσόστομος, ἐν ταῖς εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον ὁμιλίαις οὕτω λέγων· *Τοῦ Πνεύματος τὴν χάριν ἡ Γραφὴ ποτὲ μὲν πῦρ, ποτὲ δὲ ὕδωρ καλεῖ, δεικνύουσα, ὅτι οὐκ οὐσίας ἐστὶ ταῦτα τὰ ὀνόματα, ἀλλ' ἐνεργείας.* Καὶ πάλιν· *Πνεῦμα ἐνταῦθα τὴν ἐνέργειαν*

A *Spiritus ejus*, atque Patrem mitti a Filio et a Spiritu contendit. Communissimum igitur est mittere, et non commune, ut videtur Latinis. Non est igitur sempiterna Spiritus sancti productio Patri Filioque communis. Ad hæc minime mirandum est, si Filio ac Spiritui commune quid inest relate ad Patrem. Pater enim non est principium tantum, verum etiam principii expers et a nullo alio causatus; horum vero uterque principium habet Patrem. Patri vero et Filio unde tribuemus quidpiam commune, quod non et sancto Spiritui insit? Sed non permittit hoc magnus Dionysius, qui alte sonante voce inclamat: *Quæ Patri et Filio communia sunt, ea et communicate et unite sancto Spiritui sermo divinitus traditus attribuit;* et Gregorius Theologus: *Omnia*

B *quæcunque habet Pater, sunt Filii excepta causa* (*a*); *omnia quæcunque habet Filius, sunt Spiritus, excepta generatione.* Adhuc vero accuratius de missione est disquirendum. Cognitus quidem fuerat Pater in Veteri Testamento; oportebat autem et Filium cognitum fieri in Novo Testamento; hoc igitur est Filium missum, quasi manifestatum esse et a Patre in mundum declaratum. Rursum Filio cognito oportebat cognitum fieri et Spiritum sanctum. Idcirco a Patre et Filio, qui jam prænogniti sunt (*b*), missus esse dicitur, id est manifestatus. Quænam enim alia missio esse poterit Dei, qui ubique præsens est et nullibi transit? Propterea ait: *Si abiero, mittam eum ad vos.* Id vero nullo

C modo sempiternam processionem significat; non enim dicit: Si ego non abiero, non producam Paracletum, si vero abiero, tunc eum producam; sed dicit: Quando ab oculis vestris remotus ero, vobis ejus gratiam et virtutem manifestabo. Præterea quandoquidem transire a Deo alienum est utpote corporibus proprium, si de Filio prædicatur missio passiva, corporalem ejus in mundo præsentiam declarat (*Misit enim*, ut ait Apostolus, *Deus Filium suum in mundum, factum ex muliere*); si vero de Spiritu sancto, gratiam ipsius indicat et operationem, non ipsam subsistentiam. Quod vero hæc ab illa differt, testis est divus Chry-

D sostomus, qui in suis in Evangelium secundum Joannem homiliis ita dicit: *Gratiam sancti Spiritus Scriptura modo ignem, modo aquam vocat, hinc*

(1) Mon. 27, f. 201 a ὑπάρχοι.
(2) Οἱ δ' habet Mon. 256.
(3) Mon. 27, πρὸς τὸν Πατέρα.
(4) Mon. 27 et Marc. legunt ἔχει, quod omitt. M. 256.
(5) Mon. 27 et Marc. legunt, ἀγεννησίας. Sed apud Marcum legendum esse αἰτίας cum Mon. 256, certum est ex aliis ejus loci apud eumdem allegationibus.
(6) Τὸ decet in Mon. 27.
(7) Καὶ omitt. Mon. 27.
(8) Τοῦ addit Mon. 256.
(9) Joan. xvi, 7.
(10) Marc. f. 154 b, γένωμαι.
(11) Galat. iv, 4.

(*a*) In his Nazianzeni Gregorii verbis (orat. 24, edit. Clemenc. 54 De adventu Ægyptiorum) pro αἰτίας legendum esse ἀγεννησίας (innascibilitatis) jam diu ante Marcum ex optimæ notæ exemplaribus et ex aliis ejusdem Patris locis Joannes Beccus, orat. 2 De injusta depositione, c. 18, l. iv, ad Con tant., c. 6 (Gr. orth., t. II, p. 65-65, 215), demonstrandum suscepit. Eodem modo legit Allatius adductis parallelis Gregorii locis, Vindic. synod. Ephes., c. 38, p. 186.

(*b*) Videtur Gregorii Nazianzeni verba in orat. De Spiritu sancto, olim orat. 37, p. 608, ed. Bill., nunc orat. 31, præ oculis habuisse, ubi de successiva divinarum personarum cognitione et de progressu a V. in N. Testamentum sermo est.

ostendens, non essentiæ esse hæc nomina, sed operationis. Et rursum : *Spiritum hic operationem intelligit. Ipsa enim est, quæ dividitur, ipsa igitur et ea, quæ mittitur. Mittitur autem a Patre per Filium in sancto Spiritu, cum Trinitatis sit communis, imo potius una eademque.* Nihil ergo Patri et Filio commune inest, quod non etiam adsit Spiritui sancto, secundum ea quæ inclytus Dionysius prædicat.

A λέγει· αὕτη γάρ ἐστιν ἡ μεριζομένη, αὕτη τοιγαροῦν καὶ ἡ πεμπομένη· πέμπεται δὲ παρὰ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι κοινὴ τῆς Τριάδος οὖσα, μᾶλλον δὲ μία καὶ ἡ αὐτή. Οὐδὲν ἄρα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ κοινὸν πρόσεστιν, ὅπερ μὴ καὶ τῷ Πνεύματι, καθὰ Διονύσιος ὁ κλεινὸς ἀποφαίνεται.

SCHOLARIUS.

Respondebunt viro isti Latini primo quidem quoad blasphemias in se projectas, quod cum magna auctoritate verbis utens, tamen ignorat seipsum iis detineri criminibus, quæ fratribus intentat. Nam si licet et ipsi dividere prout vult, cur B non et Latinis magis licebit audere talia, præsertim cum multiplici ex capite suffragia obtineant? Si vero illis nequaquam id licere dicit, et seipsum præcipitem ostendit in iis quæ statuit. Ergo disquirat et consideret, quid pro sua defensione illis respondeat, dum ipsi exprobrant innovationem. Ipsum autem innovationis esse reum ex iis liquet, quibus ait Latinos non dividere sicut nos dividimus, seipsum intelligens et eos qui secum eadem sentiunt. Si vero dixerit propriam divisionem se vocare eam, quam ab Ecclesiæ doctoribus habet acceptam, attamen nec nos, inquient Latini, adeo nefasti infaustique sumus, adeo nostræ ipsorum salutis hostes, ut probe gnari ita dividere sanctos, aliam tamen proprio Marte et contrariam divisio C nem faciamus. Si vero non potes ipse probare, eos ita disertis verbis loqui, sed sufficit tibi quam accuratissime doctrinæ doctorum inhærere, et quæ ipsi dicunt iis concordare velle, tunc pro tua justitia non poteris reprehendere nos, si hæc et ipsi pro nobis dicimus. Ponamus vero, tua quidem divisione cunctos sanctos uti perspicue, nostra vero nullum disertis verbis utentem conspici; si pugna quædam et oppositio est in ambabus, posses sane opportune contradicere; nunc vero nostra omni modo plane eadem est. Etenim et nos dicimus eorum, quæ Deo insunt, alia esse communia, alia vero propria divinarum personarum, et sic nequaquam divisioni tuæ refragamur; si D vero, subdividentes, eorum quæ communia sunt rursus alia duabus personis convenire, alia vero et omnibus adesse dicimus vel eorum, quæ propria alia, simpliciter propria, alia ad aliquid propria, dicimus, non contra divisionem illam procedimus, sed eam stabilimus. Quemadmodum neque si quis animal in rationale et rationis expers divideret, alius vero magis id expoliens subdivideret, rationale animal aliud mortale, aliud immortale asserens, iste cum eo qui priori illo modo divisit pugnaret; e contrario enim et confirmari videretur et per ipsum illum confirmare. Si namque

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι πρῶτον μὲν ἀποκρινοῦνται τῷ ἀνδρὶ πρὸς τὰς κατ' αὐτῶν βλασφημίας, ὅτι μετ' ἐξουσίας πολλῆς χρώμενος τοῖς λόγοις λανθάνει καὶ ἑαυτὸν τοῖς κατὰ τῶν ἀδελφῶν ἐγκλήμασι περιβάλλων. Εἰ μὲν γὰρ ἔξεστι καὶ αὐτῷ διαιρεῖν ὡς βούλεται, τί μὴ καὶ Λατίνοις μᾶλλον ἐξέσται τὰ τοιαῦτα τολμᾶν, πολλαχόθεν τὸ συγχεχωρηκὸς ἔχουσιν; Εἰ δ' ἐκείνοις μηδόλως ἐξεῖναι λέγει, καὶ ἑαυτὸν προπετῆ δείκνυσιν ἐν οἷς ἀξιοῖ. Οὐκοῦν σκεψάσθω, τί ἂν ἐκείνοις ἀπολογήσαιτο προφέρουσιν αὐτῷ τὴν καινοτομίαν. Ὅτι δὲ καὶ αὐτὸς καινοτομεῖ, δῆλον ἐξ ὧν φησι μὴ διαιρεῖν τοὺς Λατίνους, καθάπερ ἡμεῖς, ἑαυτὸν λέγων καὶ τοὺς ταυτὰ φρονοῦντας αὐτῷ. Εἰ δὲ ἰδίαν διαίρεσιν εἶποι καλεῖν, ἣν παρὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων εἰληφὼς ἔχει, Ἀλλ' οὐδ' ἡμεῖς οὕτω σκαιοί, φήσουσιν, ἐσμὲν, οἱ Λατῖνοι, οὕτω τῆς ἡμετέρας σωτηρίας πολέμιοι, ὥστ' εἰδότες οὕτω διαιρεῖν τοὺς ἁγίους ἄλλως οἴκοθεν ἀντιδιαιρεῖν. Εἰ δὲ μηδ' αὐτὸς ἔχεις οὕτως διαῤῥήδην λέγοντας δεῖξαι, ἀλλ' ὀρκεῖ σοι τὸ μετ' ἀκριβείας ἁπάσης τῶν διδασκάλων στοχάζεσθαι καὶ οἷς ἐκεῖνοι λέγουσι συμβαίνοντα ἀξιοῦν, ταῦτα καὶ ἡμῖν λέγουσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν οὐκ ἂν μέμψαιο δίκαιος ὤν. Κείσθω δὲ τῇ μὲν σῇ διαιρέσει καὶ πάντας ἁγίους χρῆσθαι περιφανῶς, τῇ δ' ἡμετέρᾳ μηδένα διαῤῥήδην χρώμενον φαίνεσθαι· εἰ μὲν δὴ μάχη τίς ἐστιν ἐν ἀμφοῖν καὶ ἀντίθεσις, εἶχες (1) ἂν ἀντιλέγειν ἐγκαίρως· νῦν δὲ ἡ αὐτὴ πάντα τρόπον ἐστί. Καὶ ἡμεῖς γάρ φαμεν τῶν τῷ Θεῷ προσόντων τὰ μὲν εἶναι κοινά, τὰ δὲ ἴδια τῶν θεαρχικῶν προσώπων, καὶ οὕτως οὐδαμοῦ τῇ σῇ διαιρέσει μαχόμεθα· εἰ δ' ὑποδιαιρούμενοι, τῶν κοινῶν αὖθις τὰ μὲν δυσὶ προσώποις ἁρμόττειν, τὰ δὲ καὶ πᾶσιν ὑπάρχειν φαμὲν, ἢ τῶν ἰδίων τὰ μὲν ἁπλῶς ἴδια, τὰ δὲ πρός τι ἴδια λέγομεν, οὐ μᾶλλον κατὰ τῆς διαιρέσεως ἐκείνης ἐρχόμεθα ἢ συνιστῶμεν αὐτήν· ὥσπερ οὐδ' εἴ τινος τὸ ζῶον εἰς λογικὸν καὶ ἄλογον διαιροῦντος, προσεπεξεργαζόμενός τις λέγοι, καὶ τοῦ λογικοῦ τὰ μὲν θνητὸν εἶναι, τὸ δὲ ἀθάνατον, ὑποδιαιρῶν μάχοιτ' ἂν τῷ κατ' ἐκεῖνον διαιροῦντι τὸν τρόπον· τοὐναντίον γὰρ καὶ συνίστασθαι δόξειε καὶ συνιστᾷν ἐκεῖνον δι' αὐτοῦ. Εἰ μὲν γὰρ ψευδής ἐστιν ὑποδιαίρεσις πᾶσα, πολλὰ τῶν ὁμολογουμένων ἀναιρεθήσεται, καὶ ὁ περὶ τὰς ἐπιστήμας πόνος ἅπας μάταιος ἔσται, αἷς, εἴπερ ἄλλο τι, καὶ ὁ διαιρετικὸς συμβάλλεται τρόπος. Εἰ δ' οὐκ ἔξεστι ψευδῶς ὑποδιαι-

(1) Sic Marc. f. 153 a; Mon. 27, f. 201 b, εἶχεν.

ρεῖν, ἐξεταστέον καὶ ταύτην τὴν ὑποδιαίρεσιν δήπου, πότερον μετὰ τῆς ἀληθείας ἐστὶν ἢ τοὐναντίον· κἂν ἀληθῶς φανῇ λεγομένη, καὶ συμβαίνουσαν δήπου τοῖς διδασκάλοις ταύτην κριτέον ὡς ἐξ ὧν ἐκεῖνοι διαιροῦσιν καλῶς ἀναθρώσκουσαν, καὶ χάριτας ἰστέον τοῖς ἐξευρίσκουσιν, οὗτοι γε τῷ μηδαμῶς ὑπ' ἐκείνων εἰρῆσθαι καταφρονητέον αὐτῆς καὶ μηδὲν ἐχούσης ἀπᾷδον πρὸς ἐκείνους καὶ τὴν ἀλήθειαν. Εἰ γὰρ ὁ Δαμασκηνὸς ἢ (1) τις ἄλλος τῶν διδασκάλων λέγει, τῶν προσόντων τῷ Θεῷ τὰ μὲν κοινὰ εἶναι, τὰ δὲ ἴδια, καταλείπει πάντως ἡμῖν καὶ τῶν κοινῶν καὶ τῶν ἰδίων ἐξετάζειν τὴν φύσιν· καὶ εἴ τις ἐπυνθάνετο τούτου, Τὸ δ' αἰτιατὸν ποῦ τίθης, διδάσκαλε; τότ' ἂν ἐδεήθη τῆς ἡμετέρας διαιρέσεως ἀναγκαίως. Εἰ δὲ τὸ ἴδιον, ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ κοινὸν συνεσταλμένως ἐλάμβανεν, οὐκ ἂν εἶχεν ὅπως ἀποκρίναιτο δεξιῶς, ἀλλ' ἔδει τὴν διαίρεσιν ἀναιρεῖν αὐτὸν τὴν αὐτὴν, ἢ τὸ αἰτιατὸν μὲν λέγειν ἔν τι τῶν ὑπαρχόντων εἶναι Θεῷ, ἄνευ δὲ τῶν εἰρημένων ἁπάντων (2). Οἱ Λατῖνοι τὴν σφῶν αὐτῶν δόξαν οὐκ ἐκ ταύτης συνιστῶσι τῆς διαιρέσεως, οὐδ' ἀκούσειας ἄν ποτε Λατίνου τινὸς ἐντεῦθεν ἐπιχειροῦντος, ἀλλὰ τῶν Γραικῶν ἐν τοῖς ἰδίοις κατὰ Λατίνων συγγράμμασιν ἀπὸ ταύτης τῆς διαιρέσεως ἀτόποις τισὶ περιβάλλειν πειρωμένων Λατίνους. Διττῶν γὰρ ὄντων, φασὶ, τῶν ὑπαρχόντων Θεῷ, τῶν μὲν ἰδίων, τῶν δὲ κοινῶν, εἰ μὲν τῶν κοινῶν καὶ οὐσιωδῶν τιθέασι τὸ προβάλλειν, ἀνάγκη καὶ τὸ Πνεῦμα τούτου μετέχειν· εἰ δὲ τῶν ἰδίων τε καὶ προσωπικῶν, ἢ τῷ Πατρὶ μόνον ἀνάγκη τοῦτο προσεῖναι, ἢ καὶ τὸν Υἱὸν αὐτοῦ κοινωνοῦντα ἐν μετὰ τοῦ Πατρὸς πρόσωπον διὰ τὴν ἑνὸς προσωπικοῦ γίνεσθαι κοινωνίαν. Τοιαῦτα τοίνυν ἐπιχειρούντων αὐτῶν, οἱ Λατῖνοι συνηγοροῦντες πλανᾶσθαί φασιν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ συνεπτυγμένου τῆς διαιρέσεως, καὶ τὰς ἀνάγκας, ἐν αἷς συγκλείειν ἡγοῦνται Λατίνους, οὐδὲν ἐοικὸς ἀνάγκας ἔχειν δεικνύουσι, καὶ οὕτω τὴν ἀπαγωγὴν κενὴν καὶ σοφιστικὴν ἐλέγχουσι δήπου, τό τε κοινὸν καὶ τὸ ἴδιον διαιροῦντες, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὔνομα τοῦ προσωπικοῦ διακρίνοντες. Περὶ ὧν λέγειν ἔξω τῆς παρούσης εἶναι χρείας ἡγούμενοι, παραπέμπομεν τοὺς βουλομένους μαθεῖν τοῖς ἐκεῖνα συγγραψαμένοις· ἀρκεῖ δὲ νῦν τοσοῦτον εἰπεῖν, ὡς οὐ κατασκευάζοντες τὴν ἑαυτῶν δόξαν Λατῖνοι τὴν διαίρεσιν ἐκείνην τιθέασιν, ἀλλ' εἰς ἄτοπον λύοντες ἀπαγωγὴν καὶ τὴν ἀνάγκην οὐκ ἀνάγκην εἶναι δεικνύντες. Ὅθεν εἰ καὶ μὴ λίαν λέγουσιν ἀναγκαῖα, ἀρκεῖ σφίσιν, ὅτι διὰ τούτων ἀναιροῦσι καλῶς τοὺς κατ' ἐκείνων ἀναγκαῖα συμπεραίνειν νομίζοντας· ἔξεστι γὰρ δι' ἐνδεχομένων λύειν οὐκ οὖσαν, ἀλλὰ φαινομένην ἀνάγκην. Ἀλλ' ὅμως καὶ ἀναγκαῖα λέγειν φασὶ καὶ τοῖς διδασκάλοις οὐ μόνον ἑπόμενα,

A falsa est omnis subdivisio, multa ex iis, quæ in confesso sunt, e medio tollentur, et labor omnis circa scientias erit inanis, quibus, si quid aliud, certe dividendi ratio proficua est. Si vero non licet falsam proferre subdivisionem, et hæc examini subjicienda erit, an veritate nitatur, an ea prorsus privetur. Si veritati conformiter appareat prolata, et doctoribus consonantem eam esse judicandum est, utpote ex rectis eorum divisionibus resultantem, et gratiæ ejus inventoribus referendæ sunt, nullo vero modo contemnenda est eo quod non sit ab illis enuntiata, cum et nihil habeat difforme ad ipsos et ad veritatem. Si vero Damascenus vel alius e doctoribus dicit, eorum quæ insunt Deo alia communia esse, alia propria, re- B linquit prorsus nobis et communium et propriorum naturam explorare; et si quis eum interrogaret: Quo in loco, o magister, collocas causatum? tunc necessario nostra distinctione uteretur. Si autem proprium et similiter commune contracte sumeret et presse, non haberet, quod ad rem dextere responderet; sed oporteret ipsam quam posuit divisionem de medio tollere, vel causatum dicere unum quid ex iis quæ Deo adsunt, absque tamen prædictis omnibus (neutrum vero ex prædictis). Præterea Latini suam ipsorum sententiam non ex hac divisione confirmant, neque audiveris aliquando Latinum quempiam exinde ratiocinantem, verum Græcos audiveris in propriis contra C Latinos libris ab hac divisione Latinos absurdis quibusdam irretire conantes. Aiunt enim: Cum ea quæ Deo insunt duplicis sint generis, alia propria, alia vero communia, siquidem producere ad communia et essentialia referunt, necesse erit, et Spiritum ejus esse participem; si vero ad propria et personalia, tunc vel Patri soli inesse, vel si et Filius in eo communicat, Filium unam fieri cum Patre personam propter unius personalis characteris communionem (*a*). Cum igitur Græci ita arguant, qui a parte stant Latinorum falli eos asserunt a complicatione (*b*) divisionis, et logicas necessitates, in quibus Latinos se prorsus includere opinantur, nihil simile logicæ necessitati habere demonstrant. Atque sic deductionem inanem D et sophisticam convincunt, tum commune tum proprium dividentes, et nomen personalis characteris pari modo distinguentes. Cum de his dicendi in præsentia nullam necessitatem adesse censeamus, qui volunt ea addiscere remittimus ad eos, qui scriptis suis hæc pertractarunt; nunc autem sufficit id tantum dicere, quod Latini non suam propriam sententiam probaturi illam ponunt

(1) Mon. 27, f. 202 a, ἡ.

(2) Suspicor quædam deesse post εἶναι Θεῷ (ut v. g. οὐδέτερον δὲ ἐκείνων), et verba, ἄνευ δὲ (al. χωρὶς δὲ) τῶν εἰρημένων, ad sequentia οἱ Λατῖνοι trahenda esse, cum secus ea propositio particula hic admodum pro connexione opportuna careret.

(*a*) Ita post Photium de Spir. sancto mystagogia c. 36, 61, Nicolaus Methonensis, syllog. c. 9, aliique plures.

(*b*) Τὸ συνεπτυγμένον et adverbium συνεπτυγμένως (a verbo συμπτύσσω) sæpe apud Patres et philosophos posteriores occurrunt; complexum et complicatum denotant, maxime vero implicitum.

divisionem, sed deductionem in absurdum, quam adversarii proferre conantur, soluturi et quam jactant logicam necessitatem nullam prorsus esse ostensuri. Quare etiamsi non valde cogentia dicerent, sufficit ipsis, quod per ea præclare prosternunt eos qui contra ipsos concludere irrefragabilia arbitrantur; nam licet per possibilia logicam necessitatem non realem, sed apparentem evertere. Attamen et necessaria se profari dicunt et doctoribus non solum consentanea, sed et diserte ab eis enuntiata. Et hæc quidem hactenus.

Quoniam vero etiam ad divisionem arguendam processit, exempla eorum quæ duabus personis sunt communia afferens in medium atque ostendere satagens, nihil ita commune esse in divinis, ut et spirationem ex hoc censu posset ejicere, probandum est, cum in his quoque sicut et in aliis omnino errare. Ac primo quidem de causato seu principiato loquitur, id nullo pacto commune esse Filio ac Spiritui relate ad Patrem contendens. Oportebat vero ipsum meminisse verborum Nysseni, qui ait : *Naturæ absque differentia unitatem confitentes, differentiam quæ est secundum causam et causatum, non negamus, in quo solum alterum ab altero distingui intelligimus; et ejus quod ex causa est, rursus differentiam percipimus.* Quo in dicto tum ipse tum omnes Latinis contradicentes illud *alterum ab altero* non *quamlibet hypostasin a qualibet hypostasi* interpretantur, sed Patrem et a Filio et a Spiritu, *alterum* intelligentes Patrem, *ab altero* vero sumentes ut a Filio et a Spiritu. Quod sanctum dicere arbitrantur secundum resumptionem in subdivisione ejus quod est ex causa; unde etiam secundum ipsos ratione causati distinguuntur a Patre et Filius et Spiritus, utpote quod (causatum) communiter ipsis insit, atque adeo communiter, ut secundum hanc communionem etiam singulari numero et termino Filius et Spiritus significentur; ita enim dicunt *ab altero*, id est, a Filio et Spiritu. Verum vir iste non quomodo hoc intellexit, sed etiam causatum contendit vocem quidem esse solummodo unam, res vere duas, et quasi causam ponit, quod fieri prorsus nequeat, ut vel cogitatione concipiatur causatum absque modo in Filio atque Spiritu. Primo igitur imperitum et indoctum Nyssenum declarat Gregorium, quandoquidem ille confitens divinæ naturæ absque differentia unitatem eam, quæ est secundum causam et causatum differentiam non negat, in quo solum alterum ab altero cognoscitur distingui. Nam absurdus ille foret, si dum vellet divinas personas distinguere, solum voce tenus eas distingueret; et qua in re Nysseno pejor foret Sabellius, si et Nyssenus ipse sola quidem causæ et causati ratione Patrem a Filio et Spiritu distingui diceret, hoc vero, quo solo ab eis distinguitur, vocem quamdam esse astrueret, non vero rem? At si sapiens est Nyssenus ac verax, ac vix ulli doctorum tum sapientia tum veracitate secundus, probe liquidum est, vere etiam causatum unam rem esse in

Ἐπεὶ δὲ καὶ τὴν διαίρεσιν ἐλέγξαι προὴχθη τὰ παραδείγματα τῶν δυσὶ προσώποις κοινῶν εἰς μέσον τιθείς, καὶ γυμνάζων καὶ δεῖξαι βουλόμενος ὡς οὐδὲν οὕτω κοινὸν ἐν τοῖς θείοις, ἵνα καὶ τὸ προβάλλειν τῆς μοίρας ταύτης ἐκβαλεῖν δυνηθῇ, δεικτέον αὐτὸν κἀν τούτοις ὥσπερ δὴ κἀν τοῖς ἄλλοις ἐξαμαρτάνοντα. Πρῶτον μὲν γάρ φησι περὶ τοῦ αἰτιατοῦ, μηδόλως εἶναι κοινὸν Υἱῷ τε καὶ Πνεύματι πρὸς τὸν Πατέρα · ἔδει δὲ αὐτὸν τὸ γοῦν τοῦ Νύσσης λαβεῖν ἐπὶ νοῦν λέγοντος, ὅτι *Τὸ ἀπαράλλακτον τῆς φύσεως ὁμολογοῦντες, τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν διαφορὰν οὐκ ἀρνούμεθα, ἐν ᾧ μόνῳ διακρίνεσθαι τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου καταλαμβάνομεν· καὶ τοῦ ἐξ αἰτίας ὄντος ἄλλην πάλιν διαφορὰν ἐννοοῦμεν.* Ἐν ᾧ δὴ ῥητῷ καὶ αὐτὸς μετὰ πάντων τῶν ἀντιλεγόντων Λατίνοις *τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου* οὐχ *ἑκάστην ὑπόστασιν ἑκάστης ὑποστάσεως* ἐξηγοῦνται, ἀλλὰ τὸν Πατέρα καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, *ἕτερον* μὲν τὸν Πατέρα νοοῦντες, *ἑτέρου* δὲ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ὃ δὴ κατ' ἐπανάληψιν ἐν τῇ ὑποδιαιρέσει τοῦ ἐξ αἰτίας ὄντος εἰπεῖν ἡγοῦνται τὸν ἅγιον. Ὅθεν καὶ κατ' αὐτοὺς τῷ αἰτιατῷ διακρίνονται τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ὡς κοινῶς αὐτοῖς ἐνυπάρχοντι, καὶ οὕτω σφόδρα κοινῶς, ὥστε κατὰ ταύτην τὴν κοινωνίαν καὶ ὑφ' ἑνικῇ πτώσει τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα σημαίνεσθαι · οὕτω γάρ φασι, *τοῦ ἑτέρου*, ἤγουν τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ἀλλ' ὁ ἀνὴρ οὐχ ὅπως τοῦτο συνῆκεν, ἀλλὰ καὶ τὸ αἰτιατὸν φωνὴν εἶναι μόνον ἀποφαίνεται μίαν, πράγματα δὲ δύο, καὶ ὥσπερ αἰτίαν τίθησι τούτου τὸ μὴ οἷόν τε εἶναι μηδ' ἐπινοίᾳ λαβεῖν τὸ αἰτιατὸν ἄνευ τοῦ τρόπου, ἐπί γε τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Πρῶτον μὲν οὖν ἀμαθῆ τὸν Νύσσης ἀποφαίνει Γρηγόριον, εἴπερ ἐκεῖνος τὸ (1) τῆς θείας φύσεως ἀπαράλλακτον ὁμολογῶν τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν διαφορὰν οὐκ ἀρνεῖται, ἐν ᾧ μόνον διακρίνεσθαι τὸ ἕτερον τοῦ ἑτέρου καταλαμβάνεται. Ἄτοπος γὰρ εἴη βουλόμενος μὲν διακρίνειν τὰ θεῖα πρόσωπα, φωνῇ δὲ μόνον διακρίνων (2) αὐτά. Καὶ τί ἂν εἴη χεῖρων τοῦ Νύσσης Σαβέλλιος, εἰ καὶ ὁ Νύσσης αὐτὸς μόνῳ μὲν διακρίνεσθαι τῷ αἰτίῳ καὶ τῷ αἰτιατῷ λέγει τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, τοῦτο δέ, ᾧ μόνῳ διακρίνεται, φωνήν τινα εἶναι καὶ οὐ πρᾶγμα; Εἰ δὲ σοφός ἐστιν ὁ Νύσσης καὶ ἀληθής καὶ τῶν διδασκάλων ἂν οὐδενὶ σοφίας παραχωρήσειεν, ὥσπερ οὐδ' ἀληθείας, εὔδηλον, ὅτι καὶ τὸ αἰτιατὸν ἀληθῶς πρᾶγμα ἓν ἐστιν ἐν τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύ-

(1) Cod. Mon. ὁ. Quod si admittatur, ante ἀπαράλλακτον ponendum τό.

(2) Sic Marc. f. 156 b, Mon. f. 205 a, διακρίνοι.

ματι, ᾧ διακρίνονται μόνῳ τοῦ Πατρὸς ὁμολογουμένως. Οὐ γὰρ πρὸς τὸ διακρίνεσθαι ταῦτα τοῦ Πατρὸς ὁ διάφορος τρόπος τοῦ κοινοῦ τούτου ζητεῖται πράγματος, ἀλλὰ τῷ μὲν ὅλως ἐξ αἰτίας εἶναι τοῦ Πατρὸς διακρίνονται· τῷ δὲ διαφόρως προσεῖναι τούτοις τουτὶ τὸ κοινὸν, ἐν ἀλλήλοις ἔχουσι τὴν διάκρισιν. Ἔπειτα εἰ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις πράγμασιν ἄλλως εἶχεν ὁ περὶ τῶν κοινῶν τούτων λόγος, οὐκ ἂν ἦν ἀνάγκη καὶ περὶ τῶν θείων οὕτως ἔχειν ἡγεῖσθαι. Νῦν δὲ περὶ μὲν τῶν θείων λαμβάνει τοῦτο μηδενὸς συγχωροῦντος, καὶ οὕτως ἀπ' ἐναντίων τῶν κοινῶν τῆς πίστεως ὑποθέσεων ἀπό τε (1) τῶν ἄλλων πραγμάτων οὐδεμίαν ἐπάγεται συμμαχίαν. Ἀλλ' εἰ διαλεκτικὴν ᾔδει καὶ τὴν ἄλλην φιλοσοφίαν, ἐγίνωσκεν ἂν καλῶς ἐπί τε τῶν ἄλλων τόν τε τοῦ κοινοῦ καὶ τῆς ἐπινοίας λόγον, καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν θείων αὐτῶν ἐκεῖθεν ἂν ὡδήγειτο (2) πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ἀκούων γὰρ ἐπινοίας εἶναι τὰ καθόλου τινάς, οὐ πράγματα ὑφεστῶτα τῶν Περιπατητικῶν ἀξιούντων, ὃ δή τινα τρόπον καὶ ἡ ἡμετέρα πίστις προσίεται, νομίζει τὰ καθόλου μηδενὶ τρόπῳ πράγματα εἶναι, μήτε ὡς ἕκαστον ἔνεστιν ἐν αὐτῷ, μήτε ὡς συνάπτεται μεθ' ἑτέρου τινὸς ἐν τῷ αὐτῷ πράγματι κατ' ἀλήθειαν ὑφεστῶτι, καὶ τῆς οὐσίας ἐκείνου γίνεται μέρος. Τοῦτο δὲ παντάπασίν ἐστιν ἀνόητον. Οὕτω γὰρ οὐδὲν ἦν ὑφεστηκὸς ἐν τοῖς οὖσιν, οὐδ' αὐτή γε ἡ πρώτη οὐσία τὸ πάντων ἔσχατον ὑποκείμενον, εἴπερ τὰ οὐσιώδη τῶν πραγμάτων μέρη, ταῦτα δέ ἐστι τὰ καθόλου, ἐπίνοιαί τινες ἦσαν μόνον, καὶ καθώς εἰσιν ἐν τοῖς πράγμασιν. Ἀλλ' ἵνα καὶ αὐτὸς ὑμῖν γοῦν μάθῃ καὶ πᾶς οὐκ εἰδὼς ὁμοίως αὐτῷ, ἅπαν καθόλου, καθὸ μὲν ἔν ἐστιν ἐν ἑαυτῷ, ἐπίνοιά τίς ἐστιν, οὐ πρᾶγμα ἰδίως ὑπάρχον καὶ ὑφεστὼς, ὡς οἱ περὶ Πλάτωνα νενομίκασι. Καθὸ δὲ μέρος ἐστὶ τῆς οὐσίας τοῦ μερικοῦ, πρᾶγμά τέ ἐστι καὶ ὑφεστὸς ἐν τῷ μερικῷ, καὶ ἓν ἐστι πρᾶγμα ἐν πᾶσι τοῖς τούτου μετέχουσιν. Οὐδὲ προσίσταται τὸ διαφόρως αὐτοῦ μετέχειν τῶν μετεχόντων ἕκαστον. Ἡ γὰρ διαφορὰ τοῦ κοινοῦ τούτου καὶ καθόλου οὐκ ἀπὸ τῆς αὐτοῦ πρόσεστι φύσεως, ἀλλ' ἀπὸ τῆς πρὸς τὸ μερικὸν ἐφαρμογῆς, ἐν ᾧ τὴν ὕπαρξιν ἔχει. Τὸ γὰρ ζῷον γένος ὂν ἀνθρώπου καὶ ἵππου καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν τοῦ ζώου, καθόλου τέ ἐστι καὶ ἐπίνοια· καθὸ μὲν οὖν ἕν τι σημαίνει καὶ μίαν ἐπίνοιαν πολλοῖς πράγμασιν ἐφαρμοττομένην, οὐδένα τρόπον ὑφέστηκεν ἐν τοῖς οὖσι τὸ ζῷον, οὐδ' ἔστιν ἐν τοῖς οὖσι μία τις φύσις, ἣν ἔστιν εἰπεῖν αὐτὸ τοῦτο, οὐσίαν ἔμψυχον, αἰσθητικὴν καὶ μηδὲν ἕτερον, ὅπερ ἐστὶν ὁ λόγος τοῦ ζώου· ἀλλὰ καθὸ διαφορᾶς τισιν ἀποτεμνόμενον εἰς τὴν τοῦ μερικοῦ συνέλκεται φύσιν, τοῦδε κἀκείνου δηλονότι τοῦ εἴδους, πρᾶγμά ἐστιν· ὥσπερ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ ζῷον πρᾶγμά ἐστιν εἰσκρινόμενον ἐν αὐτῷ διὰ τῆς τοῦ λογικοῦ καὶ θνητοῦ διαφορᾶς. Ἀλλ' εἰ καὶ ἀδύνατον τὸ καθόλου τοῦτο, τὸ ζῷον, εἰς τὴν πραγματικὴν συνέλκεσθαι φύσιν, εἰ μὴ διὰ τῶν

Filio et in Spiritu sancto, quo solo, ut ir confesso est, a Patre distinguuntur. Non enim ad eos a Patre discernendos diversus requiritur hujusce communis rei modus, sed distinguuntur a Patre ex eo, quod omnino ex causa sunt; eo autem, quod diverso modo ipsis hoc commune inest, distinctionem habent in se ipsis. Deinde licet in aliis rebus aliter se haberet ratio de his communibus, non tamen necesse esset, et de divinis censere ita rem se habere. Nunc vero ille de divinis id assumit, nemine concedente, et sic ab iis, quæ communibus fidei suppositionibus sunt contraria et ab aliis rebus nullum sibi acquirit patrocinium. Verum si dialecticam novisset et reliquam philosophiam, tum probe cognosceret in aliis rationem ejus quod commune est et quod ad intelligentiam spectat, tum etiam, si de ipsis divinis sermo est, exinde ad veritatem manu duceretur. Cum enim Peripateticos censere audierit, cogitationes quasdam esse universalia, non vero res subsistentes, quod quodam modo et nostra fides admittit, putat universalia nullo modo esse res, neque prout unumquodque inest in ipso, neque prout cum alio quodam conjungitur, quod in eadem re secundum veritatem subsistit, atque pars illius substantiæ fit. Hoc vero est omni prorsus modo insanum. Tali enim pacto nihil in exsistentibus foret subsistens, ne ipsa quidem prima substantia, ultimum omnium subjectum, quandoquidem essentiales rerum partes, quæ eadem sunt ac universalia, cogitationes quædam solummodo essent etiam prout sunt in rebus. Verum ut ipse licet sero et cum eo omnis qui pari modo rem ignorat id discat: omne universale, quatenus unum est in seipso, cogitatio quædam est, non res per se exsistens ac subsistens, ut Platonici arbitrati sunt; quatenus vero pars est substantiæ rei particularis, res est et subsistens in particulari, et una res est in omnibus iis, quæ de eodem participant. Neque obstat, quod participantium unumquodque diverso modo de eo participat; nam differentia in communi hoc et universali non a natura ejus ipsi inest, sed a connexione et adaptatione ad particulare, in quo exsistentiam habet. Animal namque, quod genus est hominis et equi et aliarum animalis specierum, et universale est et cogitatio (s. idea); quatenus itaque significat aliquid unum et unam cogitationem (s. ideam), quæ multis rebus aptatur, nullo modo in exsistentibus subsistit animal, neque est in rebus exsistentibus una quædam natura, quam licet dicere hoc ipsum, nimirum substantiam animatam ac sensu præditam et nihil amplius, quæ est animalis definitio; verum quatenus diversis quibusdam substantiis ascriptum in naturam trahitur rei particularis, hujus illiusve nimirum speciei, res est; sicut in homine res est animal in ipso per differentiam rationabilitatis et

(1) Mon. f. 203 b, δέ.

(2) Mon. ὡδήγειται.

mortalitatis discretum. Attamen quamvis fieri nequeat, ut hoc universale, videlicet animal, in realem trahatur naturam nisi per differentias, vel quod idem est, ex diverso exsistendi modo, minime plane idem est ipsum universale et ejus exsistendi modus. Nam non idem sunt animal et animal rationale mortale in homine, quandoquidem si idem foret, sufficeret iis qui hominem definire volunt eum dicere animal, atque tunc is qui separat ab animali rationabilitatem et mortalitatem et simpliciter modum exsistendi, non animal secundum se consideraret (verum ut in homine conceptum illum considerat nullo pacto in rebus subsistentem), sed rem conceptui subjectam. Nam conceptus nullo modo est in homine, siquidem conceptui oppositæ virtualiter insunt differentiæ; animal vero in homine est cum quibusdam differentiis separatis et non contrariis; secus enim accideret, ut homo et ratione præditus et ratione carens, et mortalis et immortalis esset, et generatim oppositis rebus constaret. Atque exinde est, quod diversæ animalis species genere a cunctis alterius generis rebus separantur, differentiis autem vel hoc vel alio modo conceptis separantur ab invicem; et realiter talis distinctio in ipsis fit, quia res significant tum genus tum differentiæ ipsorum. Si vero et definitio ipsa, quæ ex his composita est, secundum alium modum conceptus quis est, quia pluribus convenit, hoc nihil præsenti disputationi adversatur. Quatenus enim rei quidditatem significat et cum ipsa re convertitur, neque universalis rationem habet, et tali pacto spectatæ definitionis etiam partes res sunt, etsi unumquodque seorsim universale est ac conceptus quidam vel generis vel differentiæ. Idem fere sermo est et de omni communi et universali respectu ad magis particulare, tum generis ad speciem, tum speciei ad individuum. Sic igitur et causatum in divinis personis, commune exsistens Filio et Spiritui, et circa hos dictum vel de iis prædicatum, prorsus sub ratione universalis sumitur et notio quædam est, ut et huic videtur; potius vero nec notionem hoc esse vult. Non distinguuntur vero hunc in modum accepto causato divinæ personæ. Verum quia commune hoc, quatenus consideratur ut exsistens in Filio et Spiritu, res est, hac communi re Filius et Spiritus *a Patre* distinguuntur, secundum Gregorium Nyssenum, imo secundum veram fidei suppositionem; diversus vero modus in utroque eos *ab invicem* distinguit, et si quis abstraheret hunc diversum modum solumque causati rationem in Filio et Spiritu relinqueret, Filius et Spiritus solum ratione causati a Patre distinguerentur ut communi quadam differentia et communi re; et neque idem sunt tum diversus modus, quo causati sunt, tum hoc ipsum, esse causatum, neque separatum ab hoc modo causatum ratione duntaxat percipietur, quia commune quid est et universale. Verum quatenus est

διαφορῶν, ταυτὸ δὲ εἰπεῖν ἐκ τοῦ διαφόρου τῆς ὑπάρξεως τρόπου, οὐ μὴν ταυτόν ἐστιν αὐτό τε τὸ καθόλου καὶ ὁ τρόπος τῆς τούτου ὑπάρξεως. Οὐ γάρ ἐστι ταυτὸν τό τε ζῶον καὶ τὸ ζῶον λογικὸν θνητὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἐπεὶ εἴπερ ταυτὸν ἦν, ἤρκει τὸν ἄνθρωπον ὁριζομένοις ζῶον λέγειν αὐτὸν, οὐδ' ἄν τις χωρίσας τοῦ ζώου τὸ λογικὸν καὶ θνητὸν καὶ ὅλως τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον θεωροίη τὸ ζῶον καθ' ἑαυτὸ (πλὴν ὡς ἐν ἀνθρώπῳ τὴν ἐπίνοιαν ἐκείνην θεωρεῖ, τὴν οὐδαμῶς ἐν τοῖς πράγμασιν ὑφεστῶσαν), ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα τὸ τῇ ἐπινοίᾳ ὑποκείμενον. Ἡ γὰρ ἐπίνοια οὐδένα τρόπον ἐστὶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, εἴπερ τῇ ἐπινοίᾳ αἱ ἀντικείμεναι ἐνυπάρχουσι δυνάμει διαφοραί· τὸ δὲ ζῶον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μετά τινων ἀφωρισμένων καὶ οὐκ ἐναντίων ἐστὶ διαφορῶν· ἄλλως γὰρ συνέβαινεν ἂν τὸν ἄνθρωπον καὶ λογικὸν καὶ ἄλογον εἶναι καὶ θνητὸν καὶ ἀθάνατον, καὶ ὅλως τὰ ἀντικείμενα. Κἀντεῦθέν ἐστιν, ὅτι τὰ διάφορα τοῦ ζώου εἴδη τῷ μὲν γένει πάντων χωρίζονται τῶν ἑτερογενῶν, τοῖς δὲ διαφοραῖς ὧδέ πως ἢ ἄλλως συλλαμβανομέναις ἀλλήλων χωρίζονται, καὶ πραγματικῶς· ἡ τοιαύτη διάκρισις ἐν αὐτοῖς γίνεται διὰ τὸ πράγματα σημαίνειν τό τε γένος καὶ τὰς τούτων διαφοράς. Εἰ δὲ καὶ ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς ὁ ἐκ τούτων συγκείμενος ἐπίνοιά τίς ἐστιν ἄλλον τρόπον ὅτι πλείοσιν ἁρμόζει, τοῦτο πρὸς τὸν λόγον οὐδέν· καθὸ γὰρ τὸ τί ἦν εἶναι σημαίνει τοῦ πράγματος καὶ ἀντιστρέφει τῷ πράγματι, οὔτε τὸν τοῦ καθόλου λόγον ἔχει, οὔτ' ἐπίνοιά ἐστι, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ θεωρουμένου καὶ τὰ μέρη τοῦ ὁρισμοῦ πράγματά εἰσιν, εἰ καὶ ἕκαστον χωρὶς καθόλου ἐστὶ καὶ ἐπίνοιά τις ἢ γένους ἢ διαφορᾶς. Ὁ δ' αὐτὸς σχεδὸν λόγος καὶ ἐπὶ παντὸς κοινοῦ καὶ καθόλου τῇ πρὸς τὸ μερικώτερον ἀποβλέψει, γένους τε τῇ πρὸς τὸ εἶδος, καὶ εἴδους τῇ πρὸς τὸ ἄτομον. Οὕτω τοίνυν καὶ τὸ αἰτιατὸν ἐπὶ τῶν θείων προσώπων, κοινὸν τυγχάνον Υἱῷ καὶ Πνεύματι, καὶ περὶ τούτων λεγόμενον ἢ τούτων κατηγορούμενον τῷ καθόλου λόγῳ λαμβάνεται πάντως, καὶ ἐπίνοιά τίς ἐστιν, ὡς καὶ τούτῳ δοκεῖ· μᾶλλον δὲ αὐτὸς οὗτ' ἐπίνοιαν εἶναι τοῦτο βούλεται. Οὐ διακρίνεται δὲ τοῦτον τὸν τρόπον λαμβανομένῳ τῷ αἰτιατῷ τὰ θεῖα πρόσωπα· ἀλλ' ἐπεὶ τὸ κοινὸν τοῦτο, καθὸ θεωρεῖται ὡς ἐνυπάρχον ἐν Υἱῷ καὶ Πνεύματι, πρᾶγμά ἐστι, τῷ κοινῷ τούτῳ πράγματι ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα *τοῦ Πατρὸς* διακρίνονται, κατὰ τὸν Νύσσης Γρηγόριον, μᾶλλον δὲ κατὰ τὴν ἀληθινὴν τῆς πίστεως ὑπόθεσιν· ὁ δὲ διάφορος αὐτοῦ τρόπος ἐν ἑκατέρῳ διακρίνει ταῦτα *πρὸς ἄλληλα*· κἄν τις ἀφελὼν τὸν διάφορον τρόπον τοῦτον τὸν τοῦ αἰτιατοῦ λόγον ὑπολείποι μόνον ἐν τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τῷ αἰτιατῷ μόνον τοῦ Πατρὸς διακριθήσονται ὡς κοινῇ τινι διαφορᾷ καὶ ὡς κοινῷ πράγματι· καὶ οὔτε ταυτόν ἐστιν ὅ τε διάφορος τρόπος τοῦ αἰτιατὸν εἶναι καὶ τοῦτ' αὐτὸ τὸ εἶναι αἰτιατὸν, οὔτε τοῦ τρόπου τούτου χωριζόμενον τὸ αἰτιατὸν ἐπινοίᾳ καταληφθήσεται μόνον διὰ τὸ κοινόν τι εἶναι καὶ καθόλου. Ἀλλὰ καθό ἐστιν ἐν Υἱῷ καὶ Πνεύματι, πρᾶγμά ἐστιν. εἰ καὶ

καθ' ἑαυτὸ ἐπίνοιά τις τοῦτ' ἐστί· διακρίνεται δὲ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς οὐ τῷ αἰτιατῷ, καθὸ καθ' αὐτὸ θεωρεῖται καὶ ὡς ἐπίνοια, ἀλλὰ τῷ αἰτιατῷ, καθό ἐστιν ἐν αὐτοῖς. Εἰ γὰρ οὐδ' ἐπὶ τῶν κτιστῶν ἄλλως ἔχειν τοῦτο δύναται, σχολῇ γε ἐπὶ τῶν θείων προσώπων, ὧν ἡ διάκρισις τελεωτάτη καὶ πραγματικὴ ἐστιν, οὐκ ἐπινοίας καὶ λόγου κατὰ τὴν Σαβελλίου φλυαρίαν καὶ πλάνην.

Τούτων τοίνυν οὕτως ἐχόντων θαῤῥούντως καὶ Λατῖνοι συμπεραινοῦσιν, ὡ; ἔστιν ἄρα τι κοινὸν δυσὶ μόνον προσώποις, ὡς Υἱῷ καὶ Πνεύματι τὸ αἰτιατόν. Ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ *πέμπειν* τοῦ καταλόγου τῶν δυσὶ προσώποις κοινῶν ἐκβαλεῖν ἐπεχείρησεν, ἴδωμεν ἃ φησι καὶ περὶ τούτου ἐπιδρομάδην, ὡς ἐγχωρεῖ, ἵνα μὴ δόξῃ τι λέγειν γενναῖον καὶ κρεῖττον ἀντιλογίας, οὐχ ὅτι πολλὴ Λατίνοις ἀνάγκη καὶ περὶ τούτων ἀπολογεῖσθαι, ἐπεὶ, καθὼς εἴρηται, ἃ περὶ τῶν κοινῶς δυσὶ προσώποις ὑπαρχόντων ἀξιοῦσι Λατῖνοι, οὐ τὴν δόξαν κατασκευάζοντες, ἀλλὰ τὰς πρὸς αὐτὴν ἀντιθέσεις λύοντες λέγουσι. Πρόθεσιν τοίνυν ἔχων δεῖξαι, ὅτι τὸ πέμπειν οὐκ ἔστι τῶν δυσὶ προσώποις κοινῶν, ὥσπερ οὐδὲ τὸ αἰτιατὸν, ὡς ζητο δεῖξαι, δείκνυσιν ἐκ τοῦ τρισὶν εἶναι τοῦτο κοινὸν, καί φησιν, ὅτι τὸ πέμπεσθαι τὴν εὐδοκίαν δηλοῖ, κατὰ τὸν θεῖον Γρηγόριον· ἡ δὲ εὐδοκία κοινή· καὶ τὸ πέμπεσθαι ἄρα. Πρῶτον τοίνυν ἁμαρτάνει περὶ τοῦ πέμπειν προθέμενος, περὶ δὲ τοῦ πέμπεσθαι ἀποδεικνύς. Ἔπειτα καὶ τὸν Πατέρα πέμπεσθαι λέγων ὡς καὶ αὐτὸν εὐδοκοῦντα, ὅπερ οὐδεὶς εἶπεν, οὕτω φύρει πάντα καὶ συγχέει κακῶς. Ἀλλ' ὁ θεῖος Γρηγόριος τὴν ἀποστολὴν εὐδοκίαν φησὶν, οὐ τὴν ἐκ τοῦ ἀποστέλλεσθαι, ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ ἀποστέλλειν παραγενομένην· διὸ καί φησι· Τὴν εὐδοκίαν τοῦ Πατρὸς ἀποστολὴν εἶναι νόμισον, ἀποστολὴν δηλονότι τοῦ Πατρὸς ὡς ἀποστέλλοντος, ὡσανεὶ λέγων· Τὸ ἀποστέλλειν τὸν Πατέρα ἀντὶ τοῦ *εὐδοκεῖν* αὐτὸν νόησον. Εἰ γοῦν τις διορθούμενος τὸν ἄνδρα λέγοι κατὰ Λατίνων· Ἔστω, τὸ πέμπειν τὴν εὐδοκίαν δηλοῖ· ἡ δὲ εὐδοκία κοινὴ, καὶ τὸ πέμπειν ἄρα κοινὸν, ὥστε οὐ μᾶλλόν ἐστι δυσὶ προσώποις κοινὸν ἢ καὶ ταῖς τρισὶ θεαρχικαῖς ὑποστάσεσιν· ἀλλὰ πρῶτον μὲν τῶν αἱρετικῶν λεγόντων, δεσποτείας ἀξίωμα τὸν Πατέρα πρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν, ὅτι πέμπειν αὐτὸν καὶ πεπομφέναι λέγεται, ὁ θεῖος Γρηγόριος θέλησιν εἶναι τὴν πέμψιν λέγει· ὡς ἄν τις ἀντὶ τοῦ, *Πέμπει ὁ Πατὴρ τὸν Υἱὸν*, εἴποι μεταλαβών, ὅτι εὐδοκεῖ τοῦτον ἐλθεῖν εἰς τὸν κόσμον. Εἰ γοῦν ἡ θέλησις τῶν πρὸς τὴν κτίσιν χαρισμάτων κοινή ἐστιν, ἀλλ' ἡ θέλησις τοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ ταύτην γίνεσθαι, τοῦ ἡμετέρου μεσίτου, ἰδίως ὑπάρχει τοῦ Πατρός· οὐ γάρ ἐστι καὶ αὕτη κοινή τε καὶ ἀντιστρέφουσα· εἰ γὰρ ἂν ἠθέλησε καὶ ὁ Υἱὸς διὰ τοῦ Πατρὸς ταύτην γίνεσθαι, καὶ ἔπεμψεν ἂν ὁ Υἱὸς εἰς τὸν κόσμον τὸν Πατέρα· τοῦτο δὲ οὐκ ἔστι. Καὶ τί δεῖ λέγειν περὶ ταύτης τῆς θελήσεως, ἣ ὁ Θεὸς θέλει τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ εἰς τὸν κόσμον ἐλθεῖν; Θέλει μὲν ὁ Πατὴρ γεννᾷν (οὐ γὰρ

in Filio et in Spiritu sancto res quædam est, etsi secundum se notio quædam est. Distinguuntur autem Filius et Spiritus a Patre ratione causati, non quatenus secundum se consideratur et prout notio est, sed ratione causati, quatenus est in ipsis. Si enim ne in creatis quidem rebus res aliter se habere potest, vix in divinis personis id credibile, quarum distinctio perfectissima ac realis est, non conceptus ac rationis, ut Sabellii nugæ erroresque volunt.

Hæc igitur cum ita se habeant, confidenter et Latini concludent, esse proinde quid duabus duntaxat personis commune, ut Filio et Spiritui sancto ex causa esse. Quoniam vero et *missionem* (sive *mittere*) ex eorum quæ duabus personis sunt communia, albo expungere ac demere nitebatur, videamus quæ dicit et circa hoc festinanter et obiter, prout datum est, ne quid sublime atque omni exceptione majus dicere videatur, non vero quod magna Latinis incumbat necessitas et de his defensionem proferre, quandoquidem, ut jam dictum est, quæ de iis quæ communiter duabus personis conveniunt, statuunt Latini, ea non ad sententiam suam probandam dicunt, verum ad objectiones adversus eamdem motas dissolvendas. Igitur ipse (Marcus) dum propositum habet, ut probet, mittere seu missionem activam non esse ex iis quæ duabus personis sunt communia, quemadmodum neque ex causa esse, ut putabat se ostendisse, ex eo rem probat, quod tribus id sit commune, et ita concludit : Mitti (seu missio passiva) denotat beneplacitum secundum divum Gregorium ; atqui beneplacitum est commune ; ergo et mitti. Ac primo quidem in eo peccat, quod de missione activa propositum habens rem probare conatur de passiva missione. Deinde dum dicit, etiam Patrem mitti, utpote qui et ipse beneplacitum habeat, quod nemo dixit, sic cuncta misere confundit ac commiscet. Verum, ait, divus Gregorius missionem dicit beneplacitum. At non eam, qua quis mittitur, sed eam, qua mittit ; idcirco et dicit : Beneplacitum Patris missionem esse puta, missionem videlicet Patris ut mittentis ; ac si diceret : Patrem mittere pro *beneplacitum habere* intellige. Si igitur quis virum hunc corrigens adversus Latinos dicit : Esto, mittere beneplacitum denotet ; at beneplacitum commune est ; ergo et mittere ; unde non magis duabus personis commune est quam tribus divinis hypostasibus, huic ita respondemus : Primo cum hæretici dicerent, domini dignitatem habere Patrem præ Filio, quia hunc mittere et misisse dicitur, divus Gregorius voluntatem esse missionem dicit, ac si quis pro eo ut dicat, *Mittit Pater Filium*, exponendo affirmaret, Patri beneplacuisse, ut Filius veniret in mundum. Si itaque voluntas beneficiorum ad creaturam demittendorum communis est, tamen voluntas, ut per Filium ea fiat, nostrum mediatorem, proprie Patris est ; non enim et hæc communis est ac convertibilis ; secus enim et Filius voluisset per

Patrem eam fieri et in mundum Filius misisset Patrem. Et quid oportet dicere de hac voluntate, qua Deus Filium suum unigenitum vult venire in mundum? Vult Pater generare (neque enim invitus generat); vult Filius eadem voluntate generari (neque enim generatur invitus), sed non sic eadem voluntate, ut Pater generari velit, quod vult Filius, vel Filius generare, quod vult Pater. Et rursum est Filius ex voluntate Dei, secundum theologos; est ex ea et Spiritus sanctus; est ex ea et creatura; sed secundum modum diversum, licet eadem voluntas sit in Patre. Facile itaque si quis simpliciter de divina voluntate loquatur, hunc in multa incidere absurda manifestum esse puto. Si ergo et velle et beneplacitum habere divinis personis commune est relate ad creaturam, attamen non propter hoc et mittere commune est, quamvis mittere significare voluntatem et beneplacitum divus Gregorius dixerit; neque quibus commune est, iis prorsus eodem modo commune sit necesse est. Mittit enim Filium Pater, mittit eum quoque Spiritus sanctus; sed Pater eum mittit ut Deum et ut hominem (nam axioma illud: *Deitas non mittitur* (*a*) de communi notione vocis *mitti* intelligitur, cui simul adest tum servilis ministerii modus, tum transitus secundum modum et tempus, non autem de ipsa actione, qua mittitur, iis omnibus abstractis ab ea, quæ ex communi notione sumuntur). Mittit igitur, inquam, Pater Filium et ut Deum et ut hominem; sed Spiritus Filium mittit solummodo ut hominem. Si vero posset Spiritus eum ut Deum quoque mittere, attamen id non faceret secundum generandi operationem sicut Pater (mittit enim Pater Filium generando), neque secundum aliam quampiam ejusmodi operationem, sed secundum simplex quoddam beneplacitum vel voluntatem, qua vult Filium ex Patre mitti. Pariter mittit, ut in confesso est, et Pater et Filius Spiritum sanctum atque eodem modo, quia secundum eamdem producendi operationem, et si mittere est beneplacitum habere atque beneplacitum commune, tamen Spiritus sanctus non dicitur et seipsum mittere; nam secundum nullam operationem, quæ Deo sit conveniens, seipsum mittit, quandoquidem nullo modo est sui ipsius principium. Verum nonnulli dicunt posse et Spiritum sanctum dici a seipso mitti vel seipsum mittere; sed secundum illam certe voluntatem, qua vult seipsum mitti ab illis, a quibus mitti dicitur; eum vero simpliciter se mittere, sicut a Patre et Filio mittitur, nemo dixit neque dicet. Ad hoc nos trahunt et illa verba: *Ne Deo contrarius esse videatur.* Nam voluntatem, ut mittatur, habet et ipse, sicut et Pater voluntatem eam fieri et in mundum Filius misisset Patrem. Et quid oportet dicere de hac voluntate, qua Deus Filium suum unigenitum vult venire in mundum? Vult Pater generare (neque enim invitus generat); vult Filius eadem voluntate generari (neque enim generatur invitus), sed non sic eadem voluntate, ut Pater generari velit, quod vult Filius, vel Filius generare, quod vult Pater. Et rursum est Filius ex voluntate Dei, secundum theologos; est ex ea et Spiritus sanctus; est ex ea et creatura; sed secundum modum diversum, licet eadem voluntas sit in Patre. Facile itaque si quis simpliciter de divina voluntate loquatur, hunc in multa incidere absurda manifestum esse puto. Si ergo et velle et beneplacitum habere divinis personis commune est relate ad creaturam, attamen non propter hoc et mittere commune est, quamvis mittere significare voluntatem et beneplacitum divus Gregorius dixerit; neque quibus commune est, iis prorsus eodem modo commune sit necesse est. Mittit enim Filium Pater, mittit eum quoque Spiritus sanctus; sed Pater eum mittit ut Deum et ut hominem (nam axioma illud: *Deitas non mittitur* (*a*) de communi notione vocis *mitti* intelligitur, cui simul adest tum servilis ministerii modus, tum transitus secundum modum et tempus, non autem de ipsa actione, qua mittitur, iis omnibus abstractis ab ea, quæ ex communi notione sumuntur). Mittit igitur, inquam, Pater Filium et ut Deum et ut hominem; sed Spiritus Filium mittit solummodo ut hominem. Si vero posset Spiritus eum ut Deum quoque mittere, attamen id non faceret secundum generandi operationem sicut Pater (mittit enim Pater Filium generando), neque secundum aliam quampiam ejusmodi operationem, sed secundum simplex quoddam beneplacitum vel voluntatem, qua vult Filium ex Patre mitti. Pariter mittit, ut in confesso est, et Pater et Filius Spiritum sanctum atque eodem modo, quia secundum eamdem producendi operationem, et si mittere est beneplacitum habere atque beneplacitum commune, tamen Spiritus sanctus non dicitur et seipsum mittere; nam secundum nullam operationem, quæ Deo sit conveniens, seipsum mittit, quandoquidem nullo modo est sui ipsius principium. Verum nonnulli dicunt posse et Spiritum sanctum dici a seipso mitti vel seipsum mittere; sed secundum illam certe voluntatem, qua vult seipsum mitti ab illis, a quibus mitti dicitur; eum vero simpliciter se mittere, sicut a Patre et Filio mittitur, nemo dixit neque dicet. Ad hoc nos trahunt et illa verba: *Ne Deo contrarius esse videatur.* Nam voluntatem, ut mittatur, habet et ipse, sicut et Pater voluntatem

ἄκων)· θέλει δὲ ὁ Υἱὸς τῇ αὐτῇ θελήσει γε ναθσθαι (οὐ γὰρ ἄκων), ἀλλ' οὐχ οὕτω τῇ αὐτῇ, ὥστε τὸν μὲν Πατέρα θέλειν γεννᾶσθαι, ὃ θέλει ὁ Υἱός, ἢ τὸν Υἱὸν θέλειν γεννᾷν, ὅπερ ὁ Πατὴρ θέλει. Καὶ πάλιν ἐστὶ μὲν ὁ Υἱὸς ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ θελήσεως, κατὰ τοὺς θεολόγους· ἔστι δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἔστι δὲ καὶ ἡ κτίσις· ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον, καίτοι τῆς αὐτῆς θελήσεως οὔσης ἐν τῷ Πατρί. Ὅτι τοίνυν εἴ τις ἁπλῶς περὶ τῆς θείας λέγοι θελήσεως, ῥᾴδιόν ἐστιν αὐτὸν πολλοῖς ἀτόποις περιπεσεῖν, πρόδηλον δήπου. Εἰ γοῦν καὶ τὸ θέλειν καὶ τὸ εὐδοκεῖν κοινόν ἐστι τοῖς θείοις προσώποις πρὸς τὴν κτίσιν, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο καὶ τὸ πέμπειν ἐστὶ κοινόν, εἰ καὶ τὸ πέμπειν τὸ εὐδοκεῖν καὶ τὸ θέλειν σημαίνειν εἶπεν ὁ Θεῖος Γρηγόριος, οὐδ' οἷς ἐστι κοινόν, πάντη τὸν αὐτόν ἐστι τρόπον κοινὸν ἐξ ἀνάγκης. Πέμπει γὰρ τὸν Υἱὸν ὁ Πατὴρ, πέμπει δὲ τοῦτον καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἀλλ' ὁ μὲν Πατὴρ ὡς Θεὸν καὶ ὡς ἄνθρωπον (τὸ γὰρ, *Θεότης οὐκ ἀποστέλλεται*, περὶ τῆς κοινῆς ἐννοίας τῆς τοῦ *ἀποστέλλεσθαι* νοεῖται, ἥ σύνεστιν ὅ τε τῆς δουλικῆς ὑπουργίας τρόπος καὶ ἡ κατά τε τρόπον καὶ χρόνον μετάβασις, οὐ μὴν περὶ τῆς ἐνεργείας αὐτῆς τοῦ ἀποστέλλεσθαι (1), τούτων ἁπάντων ἀφαιρεθέντων αὐτῆς, ἅπερ ἐκ τῆς κοινῆς ἐννοίας λαμβάνεται). Πέμπει τοίνυν ὁ Πατὴρ τὸν Υἱὸν καὶ ὡς Θεὸν καὶ ὡς ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸν Υἱὸν πέμπει μόνως ὡς ἄνθρωπον. Εἰ δ' οἷόν τε ἦν καὶ ὡς Θεὸν πέμπειν αὐτὸν, ἀλλ' οὔτοι γε κατὰ τὴν τοῦ γεννᾷν ἐνέργειαν, ὥσπερ ὁ Πατὴρ (πέμπει γὰρ αὐτὸν γεννῶν), οὔτε κατ' ἄλλην τινὰ τοιαύτην ἐνέργειαν, ἀλλὰ κατά τινα ἁπλῆν εὐδοκίαν μόνον ἢ θέλησιν, ἥ θέλει τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς πέμπεσθαι. Ὡσαύτως δὲ πέμπει μὲν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ὁμολογουμένως τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ὡσαύτως, ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν τοῦ προβάλλειν ἐνέργειαν, καὶ εἰ τὸ πέμπειν τὸ εὐδοκεῖν ἐστι καὶ ἡ εὐδοκία κοινὴ, ἀλλ' οὐ καὶ ἑαυτὸ πέμπειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγεται· κατ' οὐδεμίαν γὰρ ἐνέργειαν ἑαυτὸ πέμπει Θεῷ πρέπουσαν, εἴπερ οὐδενὶ τρόπῳ ἀρχή ἐστιν ἑαυτοῦ. Ἀλλ' ἔνιοί φασιν, ὅτι δύναται καὶ τὸ Πνεῦμα λέγεσθαι πέμπεσθαι ὑφ' ἑαυτοῦ ἢ πέμπειν ἑαυτό· ἀλλὰ κατ' ἐκείνην δήπου τὴν θέλησιν, ἥ θέλει ἑαυτὸ πέμπεσθαι ὑπ' ἐκείνων, ὑφ' ὧν πέμπεσθαι λέγεται· ὅτι δὲ ἁπλῶς ἑαυτὸ πέμπει, καθὼς ὑπὸ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ πέμπεται, οὐδεὶς εἶπεν οὐδὲ ἐρεῖ. Εἰς τοῦτο δὲ φέρει καὶ τὸ *μὴ δοκεῖν εἶναι ἀντίθεον*. Τὴν γὰρ τοῦ πέμπεσθαι θέλησιν καὶ αὐτὸ ἔχει, ὥσπερ καὶ ὁ Πατὴρ τὴν τοῦ πέμπειν αὐτό· οὐ μὴν, διότι τὸ πέμπειν τὸ εὐδοκεῖν ἐστι, εὐδοκοῦν πέμπεσθαι καὶ ἑαυτὸ πέμπει, καθὼς ὑπὸ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ πέμπεται. Ὅτι δὲ τὸ πέμπεσθαι τὴν πρὸς τὴν αἰτίαν ἀναφορὰν δηλοῖ, θαυμάζω ὅπως ἑλαθεν ἑαυτὸν ἐξειπὼν·

(1) Verba νοεῖται ἥ σύνεστιν—τοῦ ἀποστέλλεσθαι bis Mon. cod. scriptor f. 205 b extr. p. et f. 206 a. init. exhibet.

(*a*) Θεὸς οὐκ ἀποστέλλεται, *Deus non mittitur*. Hoc axioma Beccus in Camateri Animadv. c. 11 (*Gr. orth.* II, 518, 519), occasione textus Chrysostomi ita diserte loquentis (*ibid.* p. 514), eo sensu usurpari statuit, quod a divinis personis separatio ac divisio localis (διάστασις τοπική) procul absit.

οὐ γὰρ δυνήσεται λέγειν, ὡς ἄρα τὸ πέμπεσθαι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα παρὰ Πατρὸς δηλοῖ τὸ πρὸς τὴν πρώτην αἰτίαν τὰ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀναφέρεσθαι πάντα, ἥτις ἐστὶν ὁ Πατήρ, τὸ δὲ πέμπεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ δηλώσει τὸ πρὸς τὴν αἰτίαν τὰ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀναφέρεσθαι (1) πάντα, ἥτις ἐστὶν ὁ Πατὴρ ἅμα καὶ ὁ Υἱὸς μιᾷ πέμψει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀποστέλλοντες. Εἰ δὲ τοῦτ' ἔστιν, ἀρκεῖ τὸ πέμπεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρὰ τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸ καὶ πάντα τὰ τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸν Υἱὸν ὡς ἀρχὴν ἀναφέρεσθαι, ἀρχὴν δὲ οὐκ ἄλλην παρὰ τὸν Πατέρα, ὡς εἴρηται. Ἔπειτα ἀδύνατον εἶναι λέγει τὸ πέμπειν ἰδιότητα εἶναι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ πρὸς τὸ Πνεῦμα, εἴπερ τὸ μὲν πέμπειν ἐστὶ χρονικὸν, οὐδεμία δὲ ἰδιότης τῶν θείων προσώπων ἐστὶ χρονική, ἀλλ' ἀΐδιος καὶ ἄναρχος, καὶ εἰ ἀδύνατον, εἶναι ἰδιότητα, πολλοῦ δεῖν φησιν εἶναι ταυτὸν τῇ ἀνάρχῳ καὶ ἀϊδίῳ προόδῳ τοῦ Πνεύματος. Πρῶτον μὲν κακῶς λέγει μηδεμίαν εἶναι ἰδιότητα χρονικήν. Εἰ γὰρ οὐδεμία ἰδιότης ἐστὶ χρονική, καὶ οὐδὲν χρονικὸν ἰδιότης ἔσται· ἡ σάρκωσις ἄρα τοῦ Υἱοῦ οὐκ ἔσται ἰδιότης τοῦ Υἱοῦ χρονικὴ οὖσα· ἀλλὰ τοῦτο ἀδύνατον· οἵ τε γὰρ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας καὶ ταύτῃ διακρίνουσι τὸν Υἱὸν Πατρός τε καὶ Πνεύματος, καὶ ἄλλως, εἰ μὴ ἴδιον ἔσται, κοινὸν ἔσται, καὶ οὕτω σαρκωθεῖσα καὶ ἡ τοῦ Πατρὸς ὑπόστασις καὶ (ἡ) τοῦ Πνεύματος νοηθήσεται. Ἔπειτα εἰ καὶ ἡ πέμψις χρονική ἐστιν, ἀλλὰ τὸ *πέμπειν* οὐκ ἔστι χρονικόν. Τῷ μὲν γὰρ *πέμπειν* ἡ ἰδιότης τοῦ προσώπου τοῦ δυναμένου πέμπειν νοεῖται, ὡσαύτως δὲ καὶ τῷ πέμπεσθαι ἡ ἰδιότης τοῦ πέμπεσθαι δυναμένου. Ἡ δὲ *πέμψις* τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν δηλοῖ τῆς τοιαύτης ἰδιότητος· ἐπειδὰν διὰ τῆς ἔξω ἐνεργείας ἡ τοιαύτη δύναμις ἡ ἰδιότης φανερωθῇ. Εἰ δὲ καὶ ταυτὸν εἶναι δοθῇ τό τε πέμπειν καὶ ἡ πέμψις, ἀλλὰ τό τε πέμπειν καὶ τὸ ἀΐδίως προάγειν αὐτὸ τὸ πεμπόμενον πρόσωπον οὐδὲν διαφέρει κατὰ τὸ πρᾶγμα· ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ πέμπεσθαι καὶ τὸ ἀϊδίως προΐέναι, εἰ δὲ καὶ μὴ ἔστι ταυτὸν τῷ πράγματι, ἀλλὰ ἕπεται θατέρῳ θάτερον, ὥστε τῷ πεμπομένῳ προσώπῳ καὶ τὸ ἀΐδίως προάγεσθαι ἁρμόττειν, καὶ εἴ τι μὴ παρά τινος ἀϊδίως προάγεται, μηδὲ πέμπεσθαι τοῦτο δύνασθαι· ἐντεῦθεν γὰρ ἀδύνατον τὸν Πατέρα πέμπεσθαι διὰ τὸ μηδὲ παρά τινος προΐέναι. Ὁπόταν τοίνυν καὶ τὰ ἄλλα πάντα συγχωρηθῇ, ἀλλ' ἐπειδὴ τῷ χρονικῶς προϊόντι καὶ τὸ ἀϊδίως προΐέναι ἁρμόττει, πρόεισι δὲ χρονικῶς ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρ' αὐτοῦ πεμπόμενον, καὶ ἀϊδίως ἐξ αὐτοῦ πρόεισι. Κἀντεῦθεν ἔστιν, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐ λέγεται παρ' ἑαυτοῦ πέμπεσθαι, ὥσπερ οὐδὲ ἐξ αὐτοῦ προΐέναι,

tem habet, ut eum mittat; sed minime, quia mittere est beneplacitum habere, dum beneplacitum habet in eo quod mittatur, et seipsum mittit, quemadmodum mittitur a Patre et Filio Quod vero mitti relationem ad causam declaret, miror quomodo se id edixisse plane ipsum fugiat; neque enim poterit dicere : mitti Filium et Spiritum a Patre significare ad primam causam referri omnia, quæ ad eos pertinent, qui ex ea sunt, videlicet ad Patrem, sed mitti Spiritum sanctum ex Patre et Filio non significare referri omnia eorum, qui ex ipsa sunt, ad causam, quæ quidem est Pater et Filius simul una missione Spiritum sanctum mittentes. Quod si ita est, sufficit id, quod Spiritus sanctus mittitur a Filio, ad hoc, ut omnia quæ sunt Spiritus, ad Filium ut ad principium referantur, principium vero non aliud a Patre, uti dictum est. — Deinde impossibile esse dicit, ut mittere sit proprietas Patris et Filii quoad Spiritum, quandoquidem mittere sit temporarium, nulla vero divinarum personarum proprietas temporaria, sed sempiterna et absque initio; et si impossibile, ut sit proprietas, multo minus idem esse posse asserit cum Spiritus sancti processione æterna atque initio carente. Sed primo male dicit nullam esse proprietatem temporalem. Etenim si nulla proprietas est temporalis, etiam nihil temporale erit proprietas; incarnatio ergo Filii non erit Filii proprietas, cum temporalis sit; sed hoc impossibile: nam Ecclesiæ doctores et ex hac distinguunt Filium a Patre et Spiritu; et præterea si non est aliquid proprium, erit commune, et sic hypostasis quoque Patris, sicut et hypostasis Spiritus incarnata concipietur. Secundo, si etiam missio temporalis sit, attamen *mittere* non est temporale. Nam sub voce *mittere* intelligitur proprietas personæ, quæ mittere potest; similiter sub voce *mitti* proprietas personæ, quæ potest mitti; *missio* vero actum seu operationem ipsam ejusmodi proprietatis significat, cum per operationem externam talis virtus vel proprietas manifestata fuerit; et si idem esse concedatur mittere et missionem, tamen tum mittere tum sempiterne producere ipsam personam missam nihil differunt secundum rem. Sic pariter et mitti et sempiterne prodire; etsi non idem realiter est (*a*), tamen alterum alterum sequitur; quare missæ personæ convenit et æternaliter produci, et si quid non ab aliquo æternaliter producitur, neque mitti id (ab illo) potest; hinc enim impossibile est Patrem mitti, quia neque a quoquam prodit (*b*). Quod si igitur et reliqua omnia concedantur, attri-

(1) Mon. ἀναφέρεται.

(*a*) Hoc absurdum Latinis tribuit Nicolaus Methonensis, quod statuant mitti Spiritum a Filio et a Filio procedere esse plane idem; inde concludens, mitti Filium a Patre etiam idem fore ac Filium procedere a Patre, quo proprietates confundantur. Cod. Mon. 66, f. 81, cap. 34 : Ἔτι εἰ δοκεῖ πέμπεσθαι παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγεται, διὰ τοῦτο καὶ ἐκπορεύεσθαι δεδικαίωται λέγεσθαι, ἐπειδὴ καὶ ὁ Υἱὸς πεπέμφθαι λέγεται παρὰ τοῦ Πατρὸς, λεγέσθω καὶ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, ἵνα μὴ μόνον τὸ τοῦ Πατρὸς ἴδιωμα, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ Πνεύματος σφετερίσηται, καὶ εἰς ἓν ἡ ὅλη θεότης πρόσωπον συσταθῇ, κ. τ. λ.

(*b*) Cf. S. Thomam, p. I, q. 43.

men, quoniam ei quod temporaliter prodit etiam æternaliter prodire convenit, prodit vero temporaliter ex Filio Spiritus sanctus ab ipso missus, etiam æternaliter ex eo procedit. Atque exinde est, quod Spiritus sanctus non dicitur a seipso mitti, sicut neque ex se ipso prodire, neque mittere seipsum, sicut neque seipsum producere. Si vero et mittit Filium, at eum mittit, quatenus caro factus est; atque hæc responsio non est sophistica, sed vera. Nam Theologus etiam a Domino (Spiritu) mitti Filium, potissimum ut hominem, dicit; si vero et concedit eum mitti qua Deum, attamen nihil impossibile consequi affirmat, si missionem quis beneplacitum intelligat; unde etiamsi mittatur a Spiritu, si quidem quatenus est homo, quod et principaliter dici oportet, nihil contra Latinos valet; si vero quatenus est Deus, beneplacitum Spiritus sancti missio intelligitur, et neque hoc contra Latinos facit, quemadmodum paulo ante diximus. Sed si qui non probat sophistice argumentatur, magis argumentatur sophistice, qui non ostendit, quomodo ut Deum mittat Filium Spiritus sanctus; etenim nullo modo id ab aliquo sanctorum dictum ostendere potest. Accedit, quod et magnopere inopinatum et inexspectatum habet: in omnibus communionem Filii ac Spiritus in ratione causati nihil esse mirum ac peregrinum ait, sed Patris et Filii in aliqua re communionem peregrinam et miram deprædicat. Primo igitur non oportebat ipsum fidei veritatem in eo quod non mirum et insolitum est, constituere; e contrario enim fidem nostram novimus abundantem iis quæ stuporem difficultatemque injiciunt. Potius dubitaret quis non immerito, utrum opinatur mirandum, si producere commune est Filio ac Patri, an vero si eis commune est mittere; neque enim id liquet. Si igitur loqui vult de *producere* (producendo), attamen circa mittere versabatur propositum; oportebat enim eum ostendere, neque *mittere* esse ex eorum numero, quæ sunt duabus personis communia, sicut neque *ex causa esse*; si vero loquitur de *mittere*, non erat cur miraretur, si commune est Patri et Filio. Etenim Patrem et Filium mittere Spiritum sanctum, non licet inficias ire, cum Veritas ipsa utrumque affirmet (*a*); non ergo unius est personæ; Spiritum vero mittere seipsum vel a seipso mitti, nullibi Scripturarum dictum reperitur; non ergo et trium personarum est mittere Spiritum sanctum. Etsi enim Spiritus ubi vult spirat, at certe non et seipsum mittit vel a seipso mittitur. Nam mittere ordinem declarat unius personæ ad alteram, ad minimum eum quem ipse progrediens ponit, quod, cum una divina persona invisibilis facta fuerit, altera manifestatur (*b*). Quem ordinem impossibile est censere ordinem

A οὐδὲ πέμπειν ἑαυτὸ, ὥσπερ οὐδὲ προβάλλειν ἑαυτό. Εἰ δὲ καὶ πέμπει τὸν Υἱὸν, ἀλλὰ καθὸ γέγονε σάρξ· καὶ αὕτη ἡ ἀπόκρισις οὐκ ἔστι σοφιστική, ἀλλ' ἀληθής. Ὁ γὰρ Θεολόγος καὶ ὑπὸ τοῦ Κυρίου πέμπεσθαι τὸν Υἱὸν, προηγουμένως μὲν ὡς ἄνθρωπον, λέγει· εἰ δὲ καὶ ὡς Θεὸν συγχωρεῖ μὲν, ἀλλ' οὐδὲν ἀδύνατον ἕπεσθαι λέγει, ἂν τὴν ἀποστολὴν εὐδοκίαν τις νοήσῃ· ὥστε καὶ ὁπόταν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος πέμπηται, εἰ μὲν ὡς ἄνθρωπος, ὃ καὶ προηγουμένως λέγεσθαι δεῖ, οὐδὲν τοῦτο κατὰ Λατίνων ἐστίν· εἰ δὲ ὡς Θεὸς, ἡ εὐδοκία τοῦ Πνεύματος ἀποστολὴ νοεῖται, καὶ οὐδὲ τοῦτο κατὰ Λατίνων ἐστὶν, ὃν τρόπον ἐναγχος εἴρηται. Ἀλλ' εἴπερ ὁ μὴ δεικνὺς κατασοφίζεται, κατασοφίζεται μᾶλλον ὁ μὴ δεικνὺς ὅπως ὡς Θεὸν ἀποστέλλει τὸν Υἱὸν τὸ Πνεῦμα τὸ
B ἅγιον· οὐδαμῶς γὰρ τοῦτο δεῖξαι δύναται λεγόμενον ὑπό τινος τῶν ἁγίων. Πρόσεστι δὲ ὅτι καὶ πολὺν τὸν παράλογον ἔχει· ἐπὶ πᾶσι δὲ τὴν μὲν ἐν τῷ αἰτιατῷ τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος κοινωνίαν οὐδὲν εἶναί φησι θαυμαστὸν οὐδὲ παράδοξον, τὴν δὲ ἔν τινι κοινωνίαν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ παράδοξον ἀποφαίνεται. Πρῶτον μὲν οὖν οὐκ ἔδει τὴν τῆς πίστεως ἀλήθειαν ἐν τῷ μὴ θαυμαστῷ μηδὲ παραδόξῳ τοῦτον ὁρίζεσθαι· τοὐναντίον γὰρ πολλῆς ἐκπλήξεως καὶ ἀπορίας τὴν ἡμετέραν πίστιν γέμουσαν ἴσμεν. Ἀπορήσειε δ' ἂν τις μᾶλλον εὐλόγως, πότερον ἡγεῖται θαυμαστὸν, εἰ τὸ προβάλλειν κοινόν ἐστι Υἱῷ καὶ Πατρὶ (1), ἢ εἰ τὸ πέμπειν· οὐ γάρ ἐστι σαφές. Εἰ μὲν οὖν περὶ τοῦ *προβάλλειν* βούλεται λέγειν, καὶ
C μὴν περὶ τοῦ πέμπειν ἡ πρόθεσις ἦν· ἔδει γὰρ αὐτὸν δεῖξαι, ὅτι οὐδὲ τὸ *πέμπειν* ἐστὶ τῶν δυσὶ προσώποις κοινῶν, ὥσπερ οὐδὲ τὸ *αἰτιατόν*· εἰ δὲ περὶ τοῦ *πέμπειν*, οὐκ ἔδει θαυμάζειν αὐτὸν, εἰ κοινόν ἐστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ. Ὅτι μὲν γὰρ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς πέμπει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐδ' ἔστιν ἀρνεῖσθαι, τῆς ἀληθείας ἅμφω λεγούσης· οὐκ ἄρα ἑνός ἐστι προσώπου· ὅτι δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα ἑαυτὸν πέμπει ἢ ὑφ' ἑαυτοῦ πέμπεται, οὐδαμοῦ τῆς Γραφῆς εὑρίσκεται κείμενον· οὐκ ἄρα καὶ τῶν τριῶν προσώπων ἐστὶ τὸ πέμπειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ
D γὰρ καὶ τὸ Πνεῦμα πνεῖ ὅπου θέλει (2), ἀλλ' οὐ δῆπου καὶ ἑαυτὸ πέμπει ἢ ὑφ' ἑαυτοῦ πέμπεται. Τὸ γὰρ πέμπειν τάξιν ἑνὸς προσώπου δηλοῖ πρὸς ἕτερον, τοὐλάχιστον, ἣν αὐτὸς προϊὼν τίθησιν, ὅτι τοῦ ἑνὸς θείου προσώπου ἀφανοῦς γινομένου θάτερον φανεροῦται· ἥντινα τάξιν ἀδύνατον τιθέναι τοῦ Πνεύματος πρὸς ἑαυτό· τὸ δὲ πνεῖν ὅπου θέλει τὴν ἐξουσίαν καὶ αὐθεντίαν παριστάνει τοῦ Πνεύματος, ἣν ἔχει παρὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ πεμπόμενον· κοινὴν γὰρ θέλησιν καὶ μίαν ἔχον μετὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὴν τοῦ πάντας ἀγιάζειν καὶ πάντας εὐεργετεῖν τοὺς ἀξίους καὶ τὴν αὐτὴν παντάπασι δύναμιν οὐδὲν αὐτῷ προσιστάμενον ἔχει, ἀλλὰ τὴν εὐεργεσίαν αὐτοῦ καὶ τὴν χάριν μετ' ἐξουσίας διανέμει τοῖς χρῄζουσι. Καὶ ταῦτα μὲν, εἰ περὶ τῆς τοῦ πέμπειν κοινότητος

(1) Mon. f. 207 a, πνι, i. e. Πνεύματι.

(2) Joann. III, 8.

(*a*) Nimirum Christus Joan. XIV, 16, Patrem missurum esse Spiritum sanctum dixit; Joan. XV, 26 et XVI, 7, seipsum eum missurum declaravit.

(*b*) Confer Joan. XVI, 7.

διηπορούμεν. Εἰ δὲ περὶ τοῦ προβάλλειν, καίτοι γε πόῤῥω τό γε νῦν ἔχον τῆς προθέσεως ἦν, πρότερον μὲν ἴσως εὐλόγως ἠπόρει, ἀλλὰ νῦν ἁπάσης ἀπορίας ἐκτὸς ἔσται. Εἰ γὰρ τὸ πέμπειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κοινὸν ὂν Πατρὶ καὶ Υἱῷ οὐ πρόσεστι καὶ τῷ Πνεύματι, οὐδὲν θαυμαστόν, εἰ καὶ τὸ προβάλλειν κοινὸν ὂν αὐτοῖς οὐ προσέσται τῷ Πνεύματι. Εἰ δὲ τὴν ἐν τῷ προβάλλειν κοινωνίαν Υἱοῦ καὶ Πατρὸς ὑπό τε Διονυσίου καὶ τοῦ Γρηγορίου νομίζει κωλύεσθαι, ἵνα μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα εἰς ταύτην τὴν κοινωνίαν εἰσάγηται, ἀλλὰ καὶ Λατῖνοι φήσουσι μετὰ πλείστης ἀδείας ἐξεῖναι σφίσι τὴν κοινωνίαν ταύτην συνάγειν (1) ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ ἐξ ὧν ὁ Κύριλλος λέγει· ποῦ μέν· *Συναΐδιον πιστεύομεν τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν καὶ πᾶν ὁτιοῦν ἰσόμετρον ἔχοντα δίχα μόνον τοῦ τεκεῖν* (2)· ποῦ δέ, *Ἐν Υἱῷ μονογενεῖ κατὰ πάντα ὁμοίῳ καὶ ἴσῳ τῷ Πατρὶ χωρὶς τῆς πατρότητος* (3). Ὡσαύτως δὲ καὶ Ἀθανάσιος λέγει· *Τὰ αὐτὰ λέγεται περὶ τοῦ Υἱοῦ, ὅσα καὶ περὶ τοῦ Πατρός, πλὴν τοῦ λέγεσθαι Πατήρ*. Καὶ πάλιν ὁ αὐτός· *Τὰ ἐπὶ Πατρὸς λεγόμενα, ταῦτα καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ λέγουσιν αἱ Γραφαί, χωρὶς μόνον τοῦ λέγεσθαι αὐτὸν Πατέρα* (4). Οὐδέτερος γὰρ τούτων οὔτ' ἄλλος τις εἶπε· *Πλὴν τοῦ προβάλλειν*. Ὅτι (5) δὲ οὐδὲ τὸ τοῦ Διονυσίου προτίσταται, οὔτε μὴν τὸ τοῦ Θεολόγου, πολλὰ μέν, ἔξεστι λέγειν, τοῦτο δεικνύουσιν, ἀλλ' ἀρκεῖ τοσοῦτον εἰπεῖν· περὶ μὲν Διονυσίου, ὅτι ἂν καὶ δῶμεν τὸ *προβάλλειν* μὴ εἶναι κοινὸν Υἱῷ καὶ Πατρὶ, διότι ἀδύνατον ὑπάρχειν αὐτὸ (6) καὶ τῷ Πνεύματι, τοῦ ἁγίου λέγοντος, τὰ ἐκείνοις κοινὰ καὶ τῷ Πνεύματι κοινὰ εἶναι, ἀλλὰ τὸ πέμπειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πρόσεστι μὲν οὐδαμῶς αὐτῷ τῷ Πνεύματι· Πατρὶ μέντοι γε καὶ Υἱῷ κοινόν ἐστιν, ὡς μηδ' ἐξεῖναι τοῦτο ἀρνεῖσθαι· εὐκοῦν ἢ οὐ καλῶς ὁ Διονύσιος ἀξιοῖ καθόλου (ἔστι γὰρ ἀπὸ τοῦ πέμπειν ἐνστῆναι), ἢ πάντα δεῖ νοεῖν τὰ μὴ ἀντικείμενα τῷ λόγῳ τοῦ Πνεύματος· εἰ μέντοι καλῶς ἀξιοῖ (7), ὥσπερ καὶ τῷ *πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν*, δεῖ προσεπινοεῖν· *τὰ μὴ ἀντικείμενα τῷ τοῦ Υἱοῦ λόγῳ*. Εἰ δὲ *πάντα ὅσα ὁ Υἱὸς, τοῦ Πνεύματος πλὴν τῆς γεννήσεως*, ὁ μέγας λέγει Γρηγόριος, τῇ γεννήσει καὶ τὴν προβολὴν συμπεριλαμβάνει, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ γεννητοῦ ἐπὶ τὸ Πνεῦμα περαίνουσαν, καὶ ὡς ἐν τῷ γεννᾶσθαι διδομένην αὐτῷ παρὰ τοῦ Πατρὸς (8) τῷ τῆς γεννήσεως καὶ υἱότητος συμπεριλαμβάνονται λόγῳ, ὅτι γεννώμενος ἐκ τοῦ Πατρὸς ταῦτα λαμβάνει.

A Spiritus ad seipsum. Spirare autem ubi vult potestatem et auctoritatem Spiritus ostendit, quam habet a Patre et Filio missus. Nam communem voluntatem et unam eamdemque prorsus cum Patre et Filio habens virtutem omnes sanctificandi et omnes dignos beneficiis afficiendi nihil habet obsistens, sed beneficia sua et gratiam cum potestate indigentibus distribuit. Atque hæc quidem valent, si dubium cadit in id, an *mittere* sit commune. Si vero dubium est circa *producere* (licet quoad præsentem disputationem id a proposito remotum fuerit), prius fortasse recte ambigebat, nunc vero ab omni difficultate liber erit. Si enim mittere Spiritum sanctum, quod commune est Patri et Filio, non adest quoque Spiritui, nihil mirum, si et producere, quod illis pariter commune est, non aderit Spiritui. Si vero communionem Filii et Patris in producendo a Dionysio et Gregorio excludi ac prohiberi putat, ne Spiritus quoque in hanc communionem inducatur, Latini summa cum fiducia licere sibi asseverabunt hanc communionem in Patre et Filio colligere ex iis quæ Cyrillus disputat, qui uno in loco ait : *Coæternum credimus Patri Filium et omnia eadem mensura possidentem, solum si generare excipias*, et alibi : *In Filio unigenito secundum omnia simili et Patri æquali excepta paternitate*. Eodem pacto et Athanasius, *Eadem*, inquit, *dicuntur de Filio, quæ et de Patre, præterquam quod non dicitur Pater*. Et idem rursum : *Quæ de Patre dicuntur, hæc et de Filio dicunt sacræ Litteræ, excepto eo, quod non dicitur Pater*. Neuter horum neque allus quisquam dixit : *excepta productione seu spiratione* (a). Quod vero neque Dionysii verba obstant, neque quæ Theologus dicit, multa quidem, dicere licet, id ostendunt ; sed sufficit tantum hæc dicere : ac de Dionysio quidem dicimus, etiamsi demus *producere* non esse commune Filio et Patri, quia fieri nequit, ut et Spiritui adsit, cum sanctus dicat, quæ communia sunt illis, eadem et Spiritui communia esse, attamen certe nullo modo mittere Spiritum sanctum inesse ipsi Spiritui, esse vero commune Patri et Filio, adeo ut hoc negare non liceat ; unde vel non bene Dionysium statuere id generatim (licet enim instare ex missione) vel cuncta, quæ non opposita sunt rationi Spiritus, esse intelligenda ; si tamen recte statuit, quemadmodum et propositioni : *Omnia quæ sunt Patris habet Filius*, cogitando addendum est : quæ non sunt opposita Filii rationi. Si vero magnus Gregorius ait : *Omnia quæcunque Filius, sunt Spiritus præter generationem*, cum generatione simul complectitur spirationem ut ex Patre per genitum in Spiritum terminantem et ut, cum generaretur, a Patre datam Filio, ratione generationis et filiationis comprehenduntur, quia genitus ex Patre ea accipit et sumit.

(1) Mon. f. 207 b, συνάγει.
(2) Cyrill. l. II. ad Herm. apud Beccum Epigr. X. (Gr. orth. II, 616-617.)
(3) Cyrill. Orat. de Trin., apud Beccum, l. c. (p. 617.)
(4) Athan. orat. 3, c. Arian.
(5) Mon. f. 208, a, εἰ.
(6) Mon. αὐτῷ.
(7) Cod. ἀξιοῦν. Vel pro εἰ legendum ἢ sive aliud quidquam, vel ἀξιοῦν mutandum videtur.
(8) Illic fortasse aliquid deest ; videtur supplendum, τὰ τῆς προβολῆς.

(a) Late hoc argumentum ex Patribus tractat Leo Allatius in Vindiciis synodi Ephesinæ, c. 37, 38, p. 179 seq.

Deinde conatur ostendere Spiritus sancti missionem aliud quid esse ab æterna processione et missum Spiritum sanctum non hypostasin esse affirmat, verum gratiam et operationem, ut ipse dicit, Spiritus. Nos autem de missione et de processione prius mediocriter diximus, etsi concedatur duas has res esse, nihilo tamen secius temporalem missionem sancti Spiritus æternam ejusdem processionem supponere. Si vero Spiritus sanctus, Paracletus, Spiritus veritatis, qui a Patre procedit et quem Filius mittit, non Spiritus sancti hypostasis esse dicitur, longe a sana mente, ab omni judicio et ab omni arte logica abesse oportet qui id est crediturus. Quæ igitur omnia cum ita se habeant, frustra reprehendit Latinos, quod male solvant illam ad absurdum deductionem ex divisione eorum quæ Deo insunt. Nam demonstratum certe est, *causatum* commune esse Filio ac Spiritui, atque *mittere* commune Patri ac Filio, et sic non necesse esse ostenditur, ut omne, quod de Deo dicitur, aut unius tantum sit personæ aut trium personarum simul, prout argumentum contra Latinos prolatum vult; et quas vir iste contra ejusmodi solutionem affert rationes, eæ futiles omni ex parte et nihil sanum continentes probatæ sunt.

EPHES. CAP. XI.

Latini tertium post Patrem et Filium esse Spiritum sanctum veluti concessum habentes, ex hoc ordine ostendi putant, etiam ex Filio Spiritum sanctum procedere. Si enim, aiunt, non haberet ordinem ad Filium secundum habitudinem ad illum, haud tertius diceretur neque proximus post ipsum. Verum, o viri præstantes, ego ad eos dixerim, si post Patrem secundus est Filius (id enim habitudo postulat), neque aliud quidquam intercidat, quid sane aliud fuerit Spiritus sanctus quam tertius? Primus enim erit nullo prorsus modo; secundus autem necessario est Filius; tertius ergo est Spiritus sanctus, quandoquidem completivus est beatæ illius Trinitatis. Propterea etiam ordo, ut puto, a theologis assumptus, ne Filius crederetur Spiritus, si post Patrem poneretur. Nam ab hoc præscindentes etiam ordinem tollunt. Non habet, aiunt, ordinem sancta Trinitas, non quasi inordinata sit, sed ut supra ordinem elevata. Et rursum: Eadem et prænumerantur et connumerantur et subnumerantur. Quid igitur ordo vobis confert ad suppositionem vestram stabiliendam, nisi necesse fuerit, ut omne quod connectatur vel habeat habitudinem ad aliquid secundum ordinem, ex eo etiam habeat esse? Age vero et magnum vobis adducamus Basilium, ut sciamus quid de proposita quæstione enuntiet: *Quoniam*, inquit, *Spiritus sanctus, a quo omnis in rem creatam bonorum largitio scaturit, a Filio quidem dependet, quorum simul sine ullo in-*

(1) In Mon. 256 f. 242 b, est cap. 6.
(2) Mon. 27, f. 208 b, Ἐξ ἧς, recte Mon. 256.
(3) Naz. Orat. 24, ed. Bill. p. 431; Clemens. orat. 34.

Ἐφεξῆς τὴν πέμψιν τοῦ Πνεύματος ἄλλο τι παρὰ τὴν ἀΐδιον εἶναι πρόοδον πειρᾶται δεικνύναι, καὶ τὸ πεμπόμενον Πνεῦμα ἅγιον οὐ τὴν ὑπόστασιν εἶναί φησιν, ἀλλὰ τὴν χάριν ἢ τὴν ἐνέργειαν, ὡς αὐτὸς λέγει, τοῦ Πνεύματος. Ἡμῖν δὲ περὶ μὲν τῆς πέμψεως καὶ τῆς ἐκπορεύσεως μετρίως εἴρηται πρότερον, ὅτι κἂν δοθῇ δύο ταύτας εἶναι πράγματα, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἡ χρονικὴ ἀποστολή, ἡ πέμψις τοῦ Πνεύματος, τὴν ἀΐδιον αὐτοῦ πρόοδον ὑποτίθησιν· εἰ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ Παράκλητος, τὸ τῆς ἀληθείας Πνεῦμα, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται καὶ ὃν ὁ Υἱὸς πέμπει, οὐκ ἔστιν ἡ ὑπόστασις τοῦ Πνεύματος, πόρρω καὶ νοῦ καὶ φρενῶν καὶ τῆς τῶν λόγων τέχνης εἶναι δεῖ τὸν πείθεσθαι μέλλοντα. Τούτων τοίνυν ἁπάντων οὕτως ἐχόντων, μάτην ἐπιλαμβάνεται Λατίνων, κακῶς λύειν τὴν εἰς ἄτοπον ἐκείνην ἀπαγωγὴν ἐκ τῆς τῶν ὑπαρχόντων τῷ Θεῷ διαιρέσεως. Δέδεικται γὰρ δήπου, ὅτι τὸ *αἰτιατὸν* κοινόν ἐστιν Υἱῷ καὶ Πνεύματι, καὶ τὸ *πέμπειν* κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, καὶ οὕτως οὐκ ἀνάγκην εἶναι δείκνυται, πᾶν τὸ περὶ Θεοῦ λεγόμενον ἢ ἑνὸς εἶναι προσώπου ἢ καὶ τῶν τριῶν ὁμοῦ, ὡς τὸ κατὰ Λατίνων ἐπιχείρημα βούλεται· καὶ οἱ πρὸς τὴν λύσιν ταύτην λόγοι τοῦ ἀνδρὸς ἑωλοι παντάπασι καὶ οὐδὲν ὑγιὲς ἐδείχθησαν ἔχοντες.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΑ' (1).

Οἱ Λατῖνοι τὸ τρίτον εἶναι μετὰ Πατέρα καὶ Υἱὸν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡς ὁμολογούμενον ἔχοντες ἐκ τῆς τάξεως ταύτης οἴονται δείκνυσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι. Εἰ γὰρ μὴ τάξιν εἶχε, φασί, καὶ πρὸς τὸν Υἱὸν κατὰ τὴν πρὸς αὐτὸν σχέσιν, οὐκ ἂν ἐλέγετο τρίτον, οὐδὲ ἑξῆς (2) μετ' αὐτόν. Ἀλλ', ὦ γενναῖοι, φαίην ἂν πρὸς αὐτούς, εἰ μετὰ τὸν Πατέρα δεύτερος ὁ Υἱὸς (τοῦτο γὰρ ἡ σχέσις ἀπαιτεῖ), καὶ οὐκ ἂν ἄλλο τι μεταξὺ παρεμπέσοι, τί ἂν ἄλλο εἴη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἢ τρίτον; Πρῶτος μὲν γὰρ οὐκ ἂν εἴη δήπουθεν· δεύτερος δὲ ὁ Υἱὸς ἐξ ἀνάγκης· τρίτον ἄρα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἴπερ ἐστὶ συμπληρωτικὸν τῆς μακαρίας Τριάδος ἐκείνης. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ τάξις, οἶμαι, τοῖς θεολόγοις παρείληπται, ἵνα μὴ Υἱὸς νομισθῇ μετὰ τὸν Πατέρα ταττόμενον· ἄλλως γὰρ καὶ ἀναιροῦσι τὴν τάξιν. Οὐκ ἔχει γάρ, φασί, τάξιν ἡ ἁγία Τριάς, οὐχ ὡς ἄτακτος, ἀλλ' ὡς ὑπὲρ τάξιν· καὶ αὖθις· Τὰ αὐτὰ καὶ προαριθμοῦνται καὶ συναριθμοῦνται καὶ ὑπαριθμοῦνται (3). Τί οὖν ὑμῖν ἡ τάξις συντελεῖ πρὸς τὴν ὑμετέραν ὑπόθεσιν, εἰ μὴ πᾶν τὸ ἐχόμενόν τινος κατὰ τάξιν καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχειν ἀνάγκη (4); Φέρε δὴ καὶ τὸν μέγαν ὑμῖν προθῶμεν Βασίλειον, ἵν' εἰδῶμεν οἷα περὶ τοῦ προκειμένου φθέγγεται. Ἐπειδή, φησὶ (5), τὸ *Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀφ' οὗ πᾶσα ἐπὶ τὴν κτίσιν ἡ τῶν ἀγαθῶν χορηγία πηγάζει, τοῦ Υἱοῦ μὲν ἤρτηται, ᾧ ἀδιαστάτως συγκαταλαμβάνεται, τῆς δὲ τοῦ Πατρὸς αἰτίας ἐξημμένον*

(4) Quæ sequuntur post ἀνάγκη ex cod. Mon. 256, f. 293 a, adjunximus ibi huic capiti addita.
(5) Basil. ep. 38, al. 43, de discrimine essentiæ et hypost. ad Gregor. fratrem, n. 4.

ἔχει τὸ εἶναι, ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται, τοῦτο γνωριστικὸν τῆς κατὰ τὴν ὑπόστασιν ἰδιότητος σημεῖον ἔχει τὸ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑφεστάναι. Ἀκούεις τοῦ οὐρανοφάντορος, οἷα λέγει; Τοῦ Υἱοῦ, φησὶν, ἤρτηται, τουτέστιν ἔχεται, οὐχ ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται, ἀλλ' ὅτι σὺν αὐτῷ ἀδιαστάτως ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ εἶναι ἔχον καταλαμβάνεται, τῆς τοῦ Μονογενοῦς μεσιτείας, ὅ φησιν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ (1) Γρηγόριος ὁ τῆς Νύσσης, καὶ ἑαυτῷ τὸ μονογενὲς φυλαττούσης καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς φυσικῆς πρὸς τὸν Πατέρα σχέσεως μὴ ἀπαλλοτριούσης. Καὶ πάλιν γνωριστικὸν σημεῖον ἔχει, φησὶ, τὸ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑφεστάναι. Τούτων τί ἂν γένοιτο λευκότερον ἢ σαφέστερον, ἢ πρὸς τὴν ἡμετέραν δόξαν ὁμοφωνότερον;

tervallo concipitur, habet vero esse ex ea causa connexum, quæ Pater est, unde et procedit, illis secundum hypostasin proprietas hoc signo declaratus, quod post Filium et cum Filio cognoscitur et quod ex Patre subsistit. Audisne usque in cœlum fulgentem Patrem, quæ dicit? *A Filio*, inquit, *dependet*, hoc est, cum eo habitudinem habet, non quia ex ipso procedat, sed quia cum ipso sine ullo intervallo ex Patre habens esse concipitur, dum Unigeniti mediatio, ut frater ipsius Gregorius Nyssenus ait, et Unigeniti rationem sibi servat et Spiritum a naturali ad Patrem habitudine non excludit. Et rursum, signum cognoscitivum, ait, hoc habet, quod post Filium et cum Filio cognoscitur et ex Patre subsistit. Quibus quid erit luculentius vel clarius vel cum nostra sententia concordantius?

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι ἀναιροῦσι μὲν καὶ αὐτοὶ τὴν τάξιν ἀπὸ Θεοῦ, ἣν οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἐκβάλλουσιν· ἐκβάλλουσι δὲ ἐκεῖνοι τὴν τάξιν τὴν τοῦ προτέρου καὶ ὑστέρου, ἥτις δὴ καὶ κυρίως λέγεται τάξις ἐν τοῖς κτιστοῖς πράγμασι, καὶ ὅλως τὴν τάξιν, ἥτις ἐπιγίνεται τοῖς πράγμασιν ἔξωθεν ἔκτινος ἐν αὐτοῖς ταύτην ποιοῦντος. Ὑπὲρ γὰρ ταύτην τὴν τάξιν εἶναι βούλονται τὴν ἁγίαν Τριάδα. Ἀλλὰ καὶ ὅσον πρὸς ἡμᾶς, οὐδεμίαν τάξιν ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς ὡρισμένην, ἀλλὰ κατὰ διαφόρους ἀποβλέψεις τὰ αὐτὰ καὶ προαριθμεῖσθαι καὶ συναριθμεῖσθαι καὶ ὑπαριθμεῖσθαι δύνανται, εἰ καὶ τούτου τάξις ἄλλη γέγονεν αἴτιον. Καίτοι γὰρ κοινῶν ὄντων ὅλης τῆς Τριάδος τῶν εἰς ἡμᾶς εὐεργετημάτων, ὅμως ἡ τούτων ποικιλία προῆλθεν ἐκεῖθεν μετά τινος τάξεως ἀπὸ τῆς ἑκάστου τῶν θείων προσώπων ἰδιότητος λαμβανομένης, ἀνθ' ὅτου δὴ καὶ ἄλλῳ θείῳ προσώπῳ ἄλλης ἰδίως εὐεργεσίας ἐπιγράφειν εἰώθαμεν. Καθὼς ἂν τοίνυν ἡμῖν ἐπίῃ τῶν τοιούτων εὐεργετημάτων μεμνῆσθαι, οὕτω δὴ καὶ ἀριθμεῖν καὶ τάττειν τὰ θεῖα εἰώθαμεν πρόσωπα, καὶ οὕτως πρὸς εὐχαριστίαν ἢ δοξολογίαν τῆς μακαρίας ἀφικνεῖσθαι Τριάδος. Τὴν ἐκβαλλομένην τοίνυν ὑπὸ τῶν ἁγίων τάξιν ἀπὸ Θεοῦ καὶ οἱ Λατῖνοι συνεκβάλλουσι δήπου· τὴν δὲ τάξιν, ἧς ἄνευ ἀδύνατον καὶ Τριάδα λέγεσθαι τὴν μακαρίαν Τριάδα, ἣν ὅ τε θεῖος Βασίλειος καὶ ὁ Νύσσης καὶ πρὸ τούτων αἱ κοιναὶ τῆς πίστεως ὑποθέσεις διδάσκουσιν, ἐκ τῶν ἰδιοτήτων μὲν τῶν θείων προσώπων καὶ τῶν προόδων ἀναγκαίως ἀνίσχουσαν, καὶ αὐτοῖς δὲ τοῖς ὀνόμασι τῶν θείων προσώπων σημαινομένην καλῶς οὐ τολμῶσιν ἀρνεῖσθαι, οὐδ' εἰς προῦπτον ἑαυτοὺς ῥίπτειν φιλονεικίας εἵνεκα κίνδυνον (2). Λυσιτελεῖ δὲ (3) αὐτοῖς ἡ τάξις οὐ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν μόνον, περὶ ἧς ἡ διαφορὰ, ἀλλὰ πρὸς πᾶσαν ἀλήθειαν, ἣν οἴδασι καλῶς αὐτίκα τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς ἀπολείψουσαν, ἂν αὐτοὶ τὴν τάξιν ἀρνήσωνται. *Ἡ γὰρ περὶ*

SCHOLARIUS.

Latini et ipsi a Deo removent eum ordinem, quem Ecclesiæ doctores removent, hi vero rejiciunt ordinem secundum prius atque posterius, qui quidem proprie in rebus creatis ordo dicitur, et universim ordinem qui rebus adnascitur ab extra ex aliquo, quod in ipsis eum faciat. Supra ejusmodi enim ordinem esse sanctam Trinitatem statuunt. Sed etiam quantum ad nos, nullum ordinem habent in se ipsis definitum, verum secundum diversos respectus possunt (divinæ personæ) et prænumerari et connumerari et subnumerari (*a*), etsi hujus rei alius ordo causa est. Quamvis enim quæ in nos diffunduntur beneficia totius Trinitatis sint communia, tamen eorumdem varietas inde processit cum ordine quodam a proprietate cujuslibet divinarum personarum desumpto, pro quo et divinis personis aliis aliorum proprie beneficiorum gratiam ascribere gratiasque referre consuevimus. Prout beneficiorum ejusmodi memoria nos subit, ita et numerare et collocare divinas personas solemus et sic procedere ad gratias agendas vel ad glorificandam beatam Trinitatem. Ordinem igitur, quem sancti a Deo excludunt, Latini certe cum illis quoque excludunt: eum vero ordinem, sine quo beata Trinitas nullo modo Trinitas dici potest, quemque et divus Basilius et Nyssenus, et ante hos communes fidei suppositiones nos edocent ex divinarum personarum proprietatibus et processionibus necessario resultantem et ipsis earumdem divinarum personarum nominibus recte significatum negare non audent neque contentionis gratia in evidens semet periculum projicere. Prodest ipsis ordo non solum pro ea suppositione circa quam versatur controversia, verum pro omni veritate, quam probe norunt protinus suas animas deserturam, simul ac ipsi ordinem negaverint. Nam *innovatio circa ordinem*, ait magnus

(1) Cod. 256, αὐτῷ.
(2) Mon. f. 209, a. κινδύνων.
(3) Mon. τε.

(*a*) Vide Greg. Naz. orat. 24, p. 431 ed. Billii.

Basilius, ipsius exsistentiæ despectum in se habet et totius Trinitatis abnegatio est. Ridiculum vero est, quod ipse (Marcus) censebat Latinos divinis personis ascribere ordinem, quem habent ea quæ cum aliquo connectuntur. Non ita imperiti sunt Latini, ut tanquam tres domos vel aliqua eorum, quæ ita contigua et connexa sunt, divinas personas collocatas esse arbitrentur, quamvis nonnulli sanctorum tam crasse et figurate ad veritatem magis manifestandam divinas personas cohærere et contiguas esse ad invicem dicant, naturæ absque ullo intervallo unitatem in perfecta hypostaseon distinctione iis qui crassioris ingenii sunt, declaraturi et ostensuri. Atque de ordine quidem in divinis personis sufficiunt ea quæ a multis jam prius scripta sunt (*a*); ad præsens vero argumentum vel ea sufficiunt quæ in præsentia pro Latinis recusantes illationem ipsius disputavimus. Nihil enim aliud, quod responsione indigeat, undecimum hoc in medium profert argumentum. Si tamen id fortasse, quod ait, divinarum personarum ordinem haud natura eis insitum esse, neque a communi magistro, qui unus est ex beata Trinitate, in primis pro lege sancitum, verum a doctoribus acceptum ad fugandas absurdi cujusdam deductiones: ad hoc melius fuerit silentio cum risu respondere.

A τὴν τάξιν καινοτομία, φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος, αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως ἀθέτησιν ἔχει, καὶ ὅλης τῆς πίστεως ἐστὶν ἀρνησις. Γέλοιον δὲ καὶ ὅτι τὴν ἐχομένων τάξιν ἀποδιδόναι τοῖς θείοις προσώποις τοὺς Λατίνους ἐνόμισεν. Οὐχ οὕτως ἀμαθεῖς εἰσιν οἱ Λατῖνοι, ὥστε καθάπερ οἰκίας τρεῖς ἢ τινὰ τῶν οὕτως ἐχομένων τετάχθαι τὰ θεῖα πρόσωπα οἴεσθαι, εἰ καί τινες τῶν ἁγίων παχυλῶς οὕτω καὶ τύπῳ πρὸς μεῖζονα τῆς ἀληθείας φανέρωσιν ἔχεσθαι ἀλλήλων τὰ θεῖα πρόσωπα λέγουσι, τὸ τῆς φύσεως ἡνωμένον καὶ ἀδιάστατον ἐν τῇ τελείᾳ τῶν ὑποστάσεων διακρίσει παραστῆσαι τοῖς παχυτέροις βουλόμενοι. Περὶ μὲν οὖν τῆς ἐν τοῖς θείοις προσώποις τάξεως ἀρκεῖ τὰ ὑπὸ πολλῶν πρότερον πεπραγματευμένα· πρὸς δὲ τὸ παρὸν ἐπιχείρημα B ἱκανὰ καὶ τὰ παρόντα παραιτήσεως ἕνεκα τῆς ὑπὲρ Λατίνων. Οὐδὲν γὰρ ἄλλο δεόμενον ἀποκρίσεως ὁ ἐνδέκατος οὗτος αὐτῷ προβάλλεται λόγος. Εἰ μὲν ἴσως, ὅτι φησὶ τῶν θείων προσώπων τάξιν μὴ φύσει τούτοις ἐγκεῖσθαι, μὴ παρὰ τοῦ κοινοῦ διδασκάλου, τοῦ ἑνὸς τῆς μακαρίας Τριάδος, ἐν τοῖς πρώτοις νενομοθετῆσθαι, ἀλλ' ὑπὸ τῶν διδασκάλων παραληφθῆναι πρὸς ἀποφυγὴν ἀτόπου τινός· πρὸς τοῦτο δὲ βέλτιον ἂν εἴη σιγῇ μετὰ γέλωτος ἀποκρίνεσθαι.

EPHES. CAP. XII.

Magnum aliquid conferre videtur Latinis ad suam hypothesin stabiliendam, quod Spiritus sanctus dicitur *Spiritus Filii;* ego vero addam quoque, quod et *proprius Filii* dicitur et *non alienus a Filio* et quæcunque his similia. Num igitur idcirco et ex ipso procedit? At non sinet hoc primum Theodoretus, qui blasphemam et impiam hujusmodi opinionem arbitratur (*b*); deinde et ipse divinissimus Cyrillus hisce in verbis: *Nullo modo patimur concuti fidem a sanctis Patribus nostris definitam vel fidei symbolum, neque etiam nobis vel aliis permittimus vel unam vocem earum quæ ibi positæ sunt, immutare; non enim ipsi loculi sunt, sed Spiritus*

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΒ' (1).

C Πολύ τι δοκεῖ συμβάλλεσθαι τοῖς Λατίνοις πρὸς τὴν οἰκείαν ὑπόθεσιν τὸ λέγεσθαι *τοῦ Υἱοῦ Πνεῦμα* τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον (2)· ἐγὼ δὲ προσθήσω τούτῳ καὶ ὅτι *ἴδιον τοῦ Υἱοῦ* καὶ *οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ*, καὶ ὅσα τούτοις ὅμοια (3). Ἆρ' οὖν διὰ ταῦτα καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται; Ἀλλ' οὐκ ἐάσει τοῦτο πρῶτον μὲν Θεοδώρητος, βλάσφημόν τε καὶ δυσσεβῆ τὴν τοιαύτην δόξαν ἡγούμενος (4)· ἔπειτα καὶ αὐτὸς ὁ θειότατος Κύριλλος ἐν οἷς φησι (5)· *Κατ' οὐδέν τρόπον σαλεύεσθαι ἀνεχόμεθα τὴν ὁρισθεῖσαν πίστιν παρὰ τῶν Πατέρων ἡμῶν* (6) ἤτοι τὸ τῆς πίστεως σύμβολον, οὔτε μὴν ἐπιτρέπομεν ἑαυτοῖς ἢ ἑτέροις λέξιν γοῦν μίαν

(1) In Mon. 256, f. 293 a est cap. 7.
(2) Galat. IV, 6. Cf. Rom. VIII, 9.
(3) Vide Cyrill. in Joan. XVI, et resp. ad Theodor. aliaque testimonia apud Allat. Vindic. synod. Ephes. XXVI, p. 118-120.
(4) In margine cod. Monac. 27, f. 209 b, legitur nota manu Plusiadeni scripta, quæ est hujusmodi: Οὐκ ἴδεσ σε Θεοδώρητον καὶ τὰ τούτου παράγειν εἰς μέσον, ὅπου γε Θεοδώρητον μὲν ἐπιστρέ- D ψαντα τῇ τῆς συνόδου γνώμῃ, τὰ δὲ κεφάλαια αὐτοῦ οὐ πολλῷ πρότερον ἐλεγχθέντα παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου Κυρίλλου καὶ παρὰ τῆς συνόδου ἀναθεματισθέντα τῆς αὐτῆς καὶ διὰ τῶν μετ' αὐτὴν ἁπασῶν διαῤῥήδην οὕτω καὶ σαφῶς εἴδομεν.
(5) Cyrill. ep. ad Joan. Antioch. de pace. Apud Andron. Camat. c. 104 (Gr. orth. t. II, p. 452-453) lectione paululum divergente.
(6) Mon. 256, ὁρισθ. παρὰ τῶν Πατ. πίστιν.

(*a*) Communiter theologi docent, in Trinitate esse ordinem, non quatenus unitas, sed quatenus Trinitas est. Ita Pepanus Opp. ed Rom. 1787, vol. II, p. 613, ad arg. 60. Latinus apud Nicetam Thessal. Dial. II: Trinitas, ait Pepanus, quatenus unitas, unum est; unum vero qua unum neque secundum est, neque tertium; quatenus vero Trinitas, necessario naturalem habet ordinem. Adductis deinde Basilii et Nysseni textibus pergit: Ordo est in Trinitate personarum, non naturarum distinctivus, neque secundum positionem (κατὰ θέσιν) ut voluit Eunomius. Quod Chrysostomi auctoritate confirmat, cujus verba ultimo loco in Becci Epig. IV leguntur (Gr. orth. t. II, p. 558).

(*b*) Nota marginalis Plusiadeni: « Non oportebat te Theodoretum et ejus verba in medium producere, dum nos et Theodoretum synodi (quartæ) sententia conversum, ejus vero capita non multo antea refutata a sanctissimo Cyrillo et anathemate perculsa a synodo (quinta) et posterioribus omnibus tam discrte et perspicue novimus. »

ἀμεῖψαι τῶν ἐγκειμένων ἐκεῖσε· οὐ γὰρ ἦσαν A *sanctus, qui procedit quidem ex Deo Patre, non*
αὐτοὶ οἱ λαλοῦντες, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, *alienus autem est a Filio secundum essentiæ ratio-*
ὃ ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, *nem.* Audisne, secundum quamnam rationem Filii
ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς dicatur Spiritus et proprius ipsius et non ab ipso
οὐσίας λόγον. Ἀκούεις, κατὰ τίνα λόγον τοῦ alienus? Secundum essentiæ rationem, ait Cyrillus,
Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγεται καὶ ἴδιον αὐτοῦ καὶ οὐκ nimirum ut consubstantialis Filio. Dicit autem et
ἀλλότριον; Κατὰ τὸν τῆς οὐσίας φησὶ λόγον, ὡς divus Gregorius Nyssenus : *Spiritus sanctus Filii*
ὁμοούσιον αὐτῷ δηλονότι. Λέγει δὲ καὶ ὁ τῆς Νύσ- *quidem dicitur, cum quo sine ullo intervallo simul*
σης Θεῖος Γρηγόριος· *Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ* *concipitur, habet vero esse ex ea causa connexum,*
Υἱοῦ μὲν εἴρηται (1), *ᾧ ἀδιαστάτως συγκατα-* *quæ Pater est, unde et procedit* (*a*). Quem igitur
λαμβάνεται, τῆς δὲ τοῦ Πατρὸς αἰτίας ἐξημμέ- meliorem interpretem apostolicorum et propriorum eorumdem verborum recipiemus præter istos
νον ἔχει τὸ εἶναι, ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται (2). Τίνα divinos theologos?
τοίνυν ἐξηγητὴν (3) βελτίονα τῶν ἀποστολικῶν τε
καὶ τῶν ἰδίων ῥημάτων δεξόμεθα παρὰ τοὺς Θείους
τουτουσὶ θεολόγους;

B

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι, καίτοι πολλὰ περὶ Θεοδωρήτου λέγειν ἔχοντες, ὡς ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν αὐτοῖς συνηγορούντων ἔστιν ἰδεῖν, καὶ δυνάμενοι μὲν αὐτὸν παραγράψασθαι πρότερον, δυνάμενοι δὲ καὶ πάλιν συμβιβάζειν τοῖς ἄλλοις, ὁπότε τῆς ὑγιαινούσης δόξης ἐγένετο, ὅμως τοσοῦτον ἂν εἶποιεν, ὅτι τὰ τοῦ Θεοδωρήτου πολλῆς ἀμφιβολίας γέμοντα οὐδὲ παράγειν εἰς μέσον χρή. Ἐνδέχεται μὲν γὰρ αὐτὸν, ἕως τῆς Νεστορίου λύμης ἀπέλαυε καὶ αὐτὸς, ὁμοίως ἐκείνῳ τὸ Πνεῦμα τῆς τοῦ Υἱοῦ οὐσίας ἀλλοτριοῦν καὶ διὰ τοῦτο ἀρνεῖσθαι αὐτὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, δι' ὧν εἴπερ τινὸς ἄλλου καὶ ἡ πρὸς τὸν Υἱὸν ὁμοουσιότης C τοῦ Πνεύματος ἔμελλε δείκνυσθαι. Ἐνδέχεται δ' αὐτὸν καὶ μετὰ τῆς ἀληθείας γενόμενον ὕστερον μηδενὶ τρόπῳ φρονεῖν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα κτιζόμενον, ὡς οἱ τότε ἐφρόνουν αἱρετικοὶ, καὶ διὰ τοῦτο ἀρνεῖσθαι αὐτὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν· οὕτω γὰρ καὶ αὐτὸ μετὰ τῶν ἄλλων κτισμάτων ἐξ Υἱοῦ καὶ δι' Υἱοῦ κτίζεσθαι, καὶ τὴν ὕπαρξιν, εἴτουν τὴν γένεσιν, ἔχειν ἐφυάρουν ἐκεῖνοι. Διὰ ταῦτα τοίνυν, ὅσον ἐν τοῖς περὶ τοῦ Πνεύματος λόγοις, οὐ σφόδρα χρὴ Θεοδωρήτῳ πιστεύειν, ἐξὸν πολλαχόθεν ἄλλοθεν τἀληθὲς μετὰ πολλῆς τῆς ἀκριβείας εὑρίσκειν. Ὅτι δὲ τὸ Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐδὲν ἕτερον ἢ τὸ παρ' αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ προϊέναι δηλοῖ, δεικνύουσι μὲν πολλοῖς λόγοις ἐκ τῶν τῆς πίστεως D ὑποθέσεων. Ἄνευ γὰρ τοῦ μὴ δεῖν ἐπὶ τῶν θείων ἄλλην τινὰ σχέσιν πλὴν τῆς κατ' αἰτίαν νοεῖν, ὁπόταν ἕτερον ἑτέρου λέγηται εἶναι, ἤτις δὴ κατ' αἰτίαν σχέσις καὶ τὸ ταυτὸν τῆς οὐσίας ἐξ ἀνάγκης

SCHOLARIUS.

Latini, quamvis multa habeant quæ dicant de Theodoreto, ut in libris apologeticis pro ipsis exaratis videre est, cumque possint contra eum prius exceptionem proferre, possint vero et rursum eum conciliare cum cæteris, quando sanam sententiam amplexus est, tamen id tantum dixerint, Theodoreti scripta utpote magna ambiguitate plena non esse in medium proferenda. Dici enim potest, ipsum, quandiu Nestorii pernicioso errori et ipse adhæsit, simili ratione ut iste fecit Spiritum a Filii essentia alienum habuisse, et idcirco negare eum ex Filio et per Filium subsistentiam habere, per quæ, si per quid aliud, etiam Spiritus sancti cum Filio consubstantialitas ostendi potuit. Dici vero etiam potest, ipsum posterius ad veritatis tramitem progressum nullo modo censere ex Filio Spiritum esse creatum, ut hæretici eorum temporum sentiebant, atque propterea negare eum ex Filio et per Filium exsistentiam habere; sic enim et cum cum aliis creaturis ex Filio et per Filium subsistentiam sive ortum habere nugabantur illi. Quapropter, quantum attinet ad sermones de Spiritu sancto, non valde Theodoreto credere oportet, cum ex aliis multis cum accurata ac perfectiori ratione verum invenire liceat. Quod vero Spiritum Filii dici Spiritum sanctum nihil aliud significat nisi Spiritum a Filio et per Filium prodire, id (Latini) multis ostendunt rationibus ex principiis fidei. Namque præter id, quod in divinis nulla alia habitudo cogitanda est, quam ea quæ est secundum causam, quando alterum alterius dicatur esse, quæ quidem secundum causam habi-

(1) In Marc. f. 163, a. correct. ἥρτηται. Lectio variat, ut infra audies et Scholarium dicentem.

(2) Pro hac propos. Λέγει δὲ καὶ ὁ τῆς Νύσσης... ἐκπορεύεται, hanc aliam habet Monac. 256 : Λέγει δὲ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ ιη' τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον· Πνεῦμα Χριστοῦ λέγεται ὡς ᾠκειωμένον κατὰ φύσιν αὐτῷ. Reliqua, Τίνα τοίνυν..., ut supra.

(3) Ἔτι addit Mon. 256.

(*a*) Verba cod. Monac. 256 : *Dicit autem et magnus Basilius capite decimo octavo ad Amphilochium : Spiritus Christi dicitur ut secundum naturam ipsi proprius factus* (*vel : ut naturaliter cum ipso affinitatem habens*) ; qui textus sæpissime a theologis adhibetur, ut a Becco, Epigr. VI (Gr. orth. II, p. 579), a Constantino Meliteniota, orat. 2, n. 7 (ibid., p. 788) aliisque plurimis. Videntur in alia editione syllogismorum Gregorii Nysseni textui ideo hic substituta, quia Nysseni textus jam præcedente capite in ea editione prolatus erat.

tudo etiam essentiæ identitatem necessario inducit (cum magnus Basilius dicat: *Erga Patrem proprietatem intelligo, quando ex Patre procedit*, et rursum: *Identitatem naturæ confitemur, quoniam ex Patre est Filius*), sed non ipsa hac inducta excluditur, inquiunt, quemadmodum vos arbitramini. Quis nesciat, Spiritum Patris dici eo quod ex Patre est vel prodit; impossibile vero alio modo Filii dici Spiritum quam eo modo, quo et Patris esse dicitur, ne Filii cum Patre absque differentia consubstantialitas latenter excidat? Verum nullum adeo manifestum patrocinium Latinis præbent rationes, licet undequaque sint veræ, quale doctorum eis exhibent dicta. Etenim magnum Athanasium adducunt, qui ait: *Hic Spiritus Filii spiraculum sive flatus est;* atque beatum Epiphanium dicentem: *Et Spiritus ex Patre et Filio spirat;* quem enim ille vocat spiraculum Filii, eum hic ex Patre et Filio spirare asseverat. Pari modo producunt et divum Maximum dicentem: *Spiritus enim sanctus, quemadmodum natura secundum essentiam est Dei et Patris, ita et Filii est secundum essentiam, tanquam qui ex Patre essentialiter per Filium genitum ineffabili modo procedit;* dicit enim hic perspicue, propterea Patris et Filii dici Spiritum sanctum, quia ex Patre per Filium essentialiter prodit. Verum etiam Cyrillum eadem cum cæteris statuentem producunt, qui modo *Spiritum* dicit *prodeuntem per Filium naturaliter ut proprium ipsius*, modo *Spiritus*, inquit, *proprius ipsius et in ipso et ex ipso est, sicut et de ipso Deo et Patre intelligitur.* Ex quibus universis atque ex multis aliis testimoniis evidenter demonstrari (Latini) aiunt Spiritum Filii dici et proprium Filii nihil aliud declarare, quam ex Filio et per Filium prodire. Sed neque Cyrillum sibi contrarium, si quidem sibi ipsi non sit contrarius, in eo arbitrantur, quod Spiritum non alienum esse, sed proprium videlicet Filii secundum essentiæ rationem affirmant. Nam proprium esse Filii Spiritum dicit non ut possessionem, neque ut aliquid eorum quæ extrinsecus ei accedant, sed secundum essentiæ rationem, nimirum cum essentia Spiritus sancti eadem sit cum essentia Filii; procedere quidem ex Deo Patre eum ait, proprium vero Filii esse, quod idem est ac prodire ex eo propter essentiæ rationem, quod et Latini dicunt et ubique clamant, Spiritum ergo sanctum habere quidem exsistentiam ex Deo et Patre ut a fonte (fons enim deitatis tum Filii tum Spiritus sancti est Pater), propter essentiæ autem rationem per Filium et ex Filio prodire, (qui) omnium Patris est particeps præter generandi proprietatem, quæ ipsi communicari non potest. *Ego* enim, inquit, *et Pater unum sumus*, atque unum secundum essentiam,

εἰσάγει (τοῦ μεγάλου Βασιλείου λέγοντος· *Τὴν πρὸς τὸν Πατέρα οἰκειότητα νοῶ, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται* (1). Καὶ πάλιν· *Τὸ δὲ τῆς οὐσίας ταυτὸν ὁμολογοῦμεν, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός*)· ἀλλ' οὐκ αὐτὴ ταύτης εἰσαγομένης ἐκβάλλεται, καθὼς ὑμεῖς ἀξιοῦτε, φασί. Τίς ἂν ἀγνοήσειεν, ὅτι Πνεῦμα μὲν Πατρὸς λέγεται τῷ ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι ἢ προϊέναι; Ἀδύνατον δὲ ἄλλως Υἱοῦ Πνεῦμα λέγεσθαι, ἢ καθ' ὃν τρόπον καὶ τοῦ Πατρὸς εἶναι λέγεται, ἵνα μὴ τὸ τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα ἀπαράλλακτον λάθῃ διαπεσόν. Ἀλλ' οὐδεμίαν οὕτω φανερὰν συνηγορίαν αὐτοῖς οἱ λόγοι, καίτοι παντάπασιν ἀληθεῖς ὄντες, ὁποίαν αἱ τῶν διδασκάλων ῥήσεις παρέχονται. Τὸν μὲν γὰρ μέγαν Ἀθανάσιον παράγουσι λέγοντα· *Τοῦτο τὸ Πνεῦμα πνοὴ τοῦ Υἱοῦ ἐστι*· τὸν δὲ μακάριον Ἐπιφάνιον, *Καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ πνέει*, φάσκοντα. Ὅπερ γάρ φησιν ἐκεῖνος πνοὴν τοῦ Υἱοῦ, τοῦτο οὗτος ἐκ τοῦ Υἱοῦ πνέειν καὶ τοῦ Πατρὸς ἀποφαίνεται. Ὡσαύτως καὶ τὸν θεῖον προτείνουσι Μάξιμον λέγοντα· *Τὸ γὰρ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥσπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, οὕτω καὶ τοῦ Υἱοῦ κατ' οὐσίαν ἐστίν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς δι' Υἱοῦ γεννηθέντος ἀῤῥάστως ἐκπορευόμενον* (2)· λέγει γὰρ ἐνταῦθα περιφανῶς, διὰ τοῦτο τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγεσθαι, διότι ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ οὐσιωδῶς πρόεισιν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Κύριλλον τὰ αὐτὰ τοῖς ἄλλοις ἀξιοῦντα παρέχονται, ποῦ μὲν λέγοντα· *Προϊὸν δι' αὐτοῦ φυσικῶς ὡς ἴδιον αὐτοῦ*, ποῦ δέ· *Ἴδιον αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμά ἐστι, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐπ' αὐτοῦ νοεῖται τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός.* Ἐξ ὧν ἁπάντων ῥητῶν καὶ πολλῶν ἄλλων φανερῶς ἀποδείκνυσθαι λέγουσιν, ὡς τὸ Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι καὶ ἴδιον Υἱοῦ οὐδὲν ἕτερον, ἢ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι παρίστησιν. Ἀλλ' οὐδὲ τὸν Κύριλλον ἡγοῦνται σφίσι προσίστασθαι, εἴ γε μηδ' ἑαυτῷ, λέγοντα τὸ Πνεῦμα οὐκ ἀλλότριον εἶναι, ἀλλὰ ἴδιον δηλονότι τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον. Ἡ γὰρ ἴδιον εἶναί φησι τοῦ Υἱοῦ, οὐχ ὡς κτῆμα οὐδ' ὡς τι τῶν ἔξωθεν ἐπεισιόντων αὐτῷ, ἀλλὰ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον, ὡς τῆς οὐσίας τοῦ Πνεύματος τῆς αὐτῆς οὔσης τῇ οὐσίᾳ τοῦ Υἱοῦ δηλαδή· ἢ ἐκπορεύεσθαι μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς αὐτό φησιν, ἴδιον δὲ καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, ὃ ταυτόν ἐστι τῷ ἐξ αὐτοῦ προϊέναι διά γε τὸν τῆς οὐσίας λόγον, ὃ καὶ Λατῖνοι λέγουσι πανταχοῦ καὶ βοῶσιν, ὡς ἄρα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔχει μὲν τὴν ὕπαρξιν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ὡς ἀπὸ πηγῆς (πηγὴ γάρ ἐστι καὶ τῆς τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς τοῦ Πνεύματος θεότητος ὁ Πατήρ), διὰ δὲ τὸν τῆς οὐσίας λόγον διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ πρόεισιν, ὃς (3) κοινωνεῖ πάντων (τῶν τοῦ Πατρὸς) πλὴν τῆς τοῦ γεννᾶν ἰδιότητος,

(1) Citat eadem Basilii verba Beccus, l. III ad Theodor. Sugd., n. 7. (Gr. Orth. II, p. 142.)

(2) Max. Expos. in Zachar. verba allegata sæpe, *ut apud* Beccum Epigr. I et XI, atque I ad Theod. c. 8 et apud Georg. Metoch. c. Manuel. Cret. c. 8. (Gr. orth. II, p. 537, 538, 622, 623, 109, 987, 988.)

(3) Hic aliqua deesse mihi certum videtur.

ἧς οὐχ οἷόν τε τούτῳ μεταδιδόναι. Ἐγὼ γὰρ, φησὶ, *καὶ ὁ Πατὴρ ἓν ἐσμεν* (1) καὶ ἓν κατὰ τὴν οὐσίαν, ἐπεὶ κατά γε τὰς ἰδιότητας εἴτουν ὑποστάσεις δύο εἰσὶν, ὥστε εἰ ἓν εἰσι κατὰ τὴν οὐσίαν, καὶ κατὰ πάντα ἓν εἰσιν, ὅσα μὴ ἕπεται τῷ λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀντιθέσεως, ὥστε καὶ εἷς εἰσι προβολεὺς, ὅπερ πολλάκις εἴρηται, καὶ εἷς πέμπων. Οὕτω καὶ τοῦ Πατρὸς λεγόμενον εἶναι τὸ Πνεῦμα καὶ τοῦ Υἱοῦ Πνεῦμα εἶναι λέγεται κατά γε τὸν τῆς οὐσίας λόγον, δηλονότι διὰ τὴν τῆς οὐσίας ταυτότητα. Εἰς δὲ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν φέρει καὶ τὸ τοῦ Νύσσης ῥητὸν (2), ὁποτέρως ἂν ἔχοι· εἰ μὲν γὰρ *ἤρτηται τοῦ Υἱοῦ*, καὶ δὴ φανερώτατά ἐστιν ὑπὲρ Λατίνων ὁ λόγος· εἰ δὲ *εἴρηται τοῦ Υἱοῦ*, Πνεῦμα μὲν, φησὶ, λέγεται τοῦ Υἱοῦ ὡς τῷ Υἱῷ συγκαταλαμβανόμενον· τοῦτο δὲ πάντως τὴν ἀναφορὰν σημαίνει (τὸ γὰρ συγκαταλαμβάνεσθαι τῶν ἀναφορικῶν ἐστιν ἢ τῶν ἄλλως ἀντικειμένων, καὶ μάλιστά γε τῶν ἀναφορικῶν)· ἐκπορεύεσθαι δὲ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται, ὡς τῆς τοῦ Πατρὸς αἰτίας ἐξημμένον ἔχον τὸ εἶναι· ἔχει μὲν τὸ εἶναι, φησὶ, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὗ Πνεῦμα λέγεται εἶναι, ἀλλ' οὐκ ἐξημμένον ἐκ τοῦ Υἱοῦ (οὐ γὰρ πρόεισιν ὡς ἐκ πηγῆς τοῦ Υἱοῦ), ἀλλ' ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς αἰτίας ἐξημμένον αὐτὸ ἔχει, καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐπ' αὐτὸ καθάπερ διά τινος σειρᾶς· ὡς ἄν τις λέγοι, εἶναι μὲν τὴν θέρμην τῆς ἀκτῖνος ὡς ἐκ τῆς ἀκτῖνος προσεχῶς προσιοῦσαν, καὶ διὰ τοῦτο τῇ ἀκτῖνι συγκαταλαμβανομένην, ἔχειν δὲ τὸ εἶναι αὐτῆς ἐξημμένον τῆς τοῦ ἡλίου αἰτίας· ἡ γὰρ ἀρχὴ τοῦ εἶναι τὴν θέρμην ἐκεῖθεν πρώτως ἐστίν. Οὕτω τοίνυν ταυτὶ τὰ τῶν ἁγίων ῥητὰ νοούμενα καὶ ταῖς τῆς πίστεως ὑποθέσεσι συμφωνοῦσι, καὶ τοῖς ἄλλοις τῶν διδασκάλων ῥητοῖς οὐδὲν ὑπεναντίον ἔχουσιν· ἄλλως δ' ἀδύνατον τὸ εἰκὸς ἐν ἅπασι σώζεσθαι· ὥστε μὴ μόνον πρὸς ἀπολογίαν ὑπὲρ Λατίνων, ἀλλὰ καὶ πρὸς λύσιν ὧν αὐτὸς ἐπιχειρεῖ κατὰ Λατίνων ἐνταῦθα ἀρκεῖν ταυτὶ μόνα τὰ τῶν διδασκάλων ῥητὰ καλῶς λαμβανόμενα.

A quandoquidem secundum proprietates sive hypostases duo sunt; quare si unum sunt secundum essentiam, etiam secundum omnia sunt unum quæ non sequuntur rationem oppositionis, quæ inter eos est (*a*); quare et unus spirator sunt, ut jam sæpe dictum est, et unus mittens. Hoc pacto et Spiritus, qui Patris esse dicitur, et Filii Spiritus esse prædicatur secundum essentiæ rationem, hoc est propter essentiæ identitatem. In eamdem vero sententiam fert et Nysseni dictum, utraque, qua profertur, lectione. Si enim legas: *a Filio dependet*, manifestissime is sermo pro Latinis est; si vero legas *Filii dicitur*, tunc ait: Spiritus quidem dicitur Filii utpote qui simul cum Filio concipitur; hoc vero prorsus relationem significat (nam si- B mul concipi ex relativis est vel alio modo oppositis, maxime vero ad relativa spectat), procedere autem ex Patre dicitur, utpote esse connexum habens ex ea causa, quæ est Pater; atque sic ferebat: Habet quidem esse etiam ex Filio, cujus Spiritus esse dicitur, sed non connexum ex Filio (non enim prodit a Filio ut ex fonte), sed ex ea causa, quæ est Pater, connexum illud habet et per Filium ut per funem (catenam) (*b*) ad ipsum pertingens; veluti si quis diceret, esse quidem calorem radii ut ex radio proxime prodeuntem atque propterea simul cum radio conceptum, habere vero esse connexum ex ipsa ea causa, quæ est sol; hæc enim causa primario est, quod inde sit calor. Tali itaque pacto intellecta hæc sanctorum dicta et fi- C dei principiis consonant et aliis doctorum dictis nihil habent adversum, aliter vero impossibile est id quod decens est in cunctis salvari. Unde non solum ad defensionem Latinorum, verum etiam ad solutionem eorum, quæ contra Latinos ipse profert, argumentorum hic sufficiunt ea solummodo doctorum dicta recte intellecta.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΓ' (3).

Τὸ δι' ἐμφυσήματος παρὰ τοῦ Κυρίου δεδόσθαι τὸ Πνεῦμα τοῖς μαθηταῖς μετὰ τὴν ἀνάστασιν σύμβολον οἱ Λατῖνοι ποιοῦνται τοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι (4). Ὅτι μὲν οὖν (5) οὐχ ἡ D

EPHES. CAP. XIII.

Quod per insufflationem Dominus post resurrectionem discipulis Spiritum dederit, id Latini symbolum atque indicium faciunt (*c*), quod etiam ex ipso Spiritus sanctus procedat. Verum non

(1) Joan. x, 20.
(2) Basilii verba supra ad Marci c. 11 citata.
(3) In Mon. 256, f. 293 b, est cap. 8.
(4) Nota ad marg. Mon. 27 f, 213 b.: Οὐ χρή σε, ὦ λῷστε, ἐγκαλεῖν τοὺς Λατίνους, ὅτι οὐκ αὐτοὶ μόνοι ἢ οἴκοθεν λέγουσιν, ἀλλὰ πολλοὺς ἁγίους συμμάχους ἔχοντες τοῦτο, θαῤῥοῦντως ἀποφαίνοντα. Σὺ δὲ μηδένα ἅγιον ἔχων τὸν ἀντιλέγοντα μεμονωμένως οἴκοθεν μάταια καὶ καινὰ κατ' αὐτῶν συῤῥάπτων προφανῶς ἐμφαίνῃ τῇ ἀληθείᾳ διαμαχόμενος.
(5) Οὖν, quod in cæt. deest, ex Mon. 256 addidimus.

(*a*) Tritum est S. Anselmi Cantuariensis effatum (de proc. Spirit. sancti contra Græcos, c. 2): *In divinis omnia sunt unum, ubi non obviat relationis oppositio.*

(*b*) Catenam (ἅλυσιν) et funem (σειρὰν) uterque Gregorius et Basilius statuunt pro exemplo connexionis personarum; hinc Nazianzenus, Orat. 38, p. 609, ed. Bill. (Or. in Chr. Nativitatem) ait, unum ab altero dependere, vere auream et salutarem funem id efficere (ἓν ἤρτηται τοῦ ἑνὸς, ἡ χρυσῆ τις; σειρὰ καὶ σωτήριος); ἁλύσεως (catenæ) nomine utitur Basil. ep. 38 de discrimine essentiæ et hypostaseos. Qua de re vide Manuel. Calecam, lib. I, c. Græc. (Bibl PP. Lugd. t. XXVI, p. 284) et Andream Rhodii archiepiscopum in sess. VI Conc. Florentini (Mansi, t. XXXI, p. 359).

(*c*) Nota marg.: « Non oportet te, vir optime, reprehendere Latinos, quia non ipsi soli vel proprio Marte id dicunt, verum multos sanctos socios et patronos habentes id confidenter prædicant. Tu

substantiam Spiritus sancti tunc per insufflationem datam esse, ex eo manifestum est, quod nondum Spiritus sanctus advenerat. *Si enim*, inquit (Christus), *non abiero, Paracletus non veniet ad vos* (*a*). Testatur et hoc divus Chrysostomus in Commentariis in Evangelium secundum Joannem, ita dicens : *Quidam itaque dicunt, Christum non dedisse Spiritum, sed discipulos per insufflationem ad eum suscipiendum aptos reddidisse. Non vero quis erraret, qui dicerent tunc eos potestatem aliquam accepisse atque spiritualem gratiam, ut possint dimittere peccata. Idcirco et intulit :* « *Quorum remiseritis peccata,* » *etc., ostendens, qualem speciem operationis det. Etenim ineffabilis est Spiritus sancti gratia et multiforme donum, et mirum non est, quandoquidem et a Moyse Deus de Spiritu detrahens cæteris donavit. In Domino autem Christo omnis Spiritus sancti gratia requievit ;* « *Non enim ad mensuram dat illi Deus Spiritum ;* » *ideo et ex ea aliis donavit et per eum divina prodigia operatus est.* « *In Spiritu enim Dei, inquit, ejicio dæmonia.* »

SCHOLARIUS.

Latini non ipsi per se hoc symbolum faciunt, verum aliis obsequuntur hoc facientibus, quibus fidem derogare nefas. Augustinus enim illum Evangelii textum explanans ait, corporalem illum flatum non fuisse Spiritus sancti substantiam, sed demonstrationem per congruam significationem, non a Patre solum, sed etiam a Filio Spiritum sanctum procedere. Et rursum libro quarto de Trinitate : *Nec video, quid aliud significare voluerit, cum sufflans in faciem discipulorum ait :* ACCIPITE SPIRITUM SANCTUM. *Neque enim flatus ille corporeus cum sensu corporaliter tangendi attingens et procedens ex ore substantia Spiritus sancti fuit, sed demonstratio per congruam significationem, non tantum a Patre, sed et a Filio procedere Spiritum sanctum* (*b*). Divus autem Cyrillus in dictum illud : « *Et ego rogabo Patrem,* » ait : *Idcirco et corporaliter illum discipulis insufflavit, ostendens, quod quemadmodum ab ore humano corporee humanus spiritus procedit, sic ex divina substantia deitati convenienter Spiritus qui ab ea est profunditur.* Et rursum vero, qui nullum habes sanctum contradicentem, solus omnino relictus a te ipso inania et nova contra eos consuens aperte contra veritatem pugnare appares. »

(*a*) Eadem edixit Theophylactus Com. in Joan. III, 35, et VII, 39 (opp. I, p. 550, 612 ; III, p. 518). Ita pariter Nicolaus Methonensis, Cod. Monac. 66 f. 81, cap. 35 : Ἔτι εἰ ὁ αὐτὸς ὁ Παράκλητος ἐδόθη τότε διὰ τῆς ἐμφυσήσεως, ἀλλὰ μὴ τὸ χάρισμα τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, ὡς αὐτίκα δεδήλωκεν ἐπειπὼν ὁ Σωτήρ· Ἂν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφίενται (οἶδε γὰρ ὁ λόγος καὶ τὰ χαρίσματα καλεῖν πνεύματα), τίνος ἡ κατὰ τὴν γῆν παρουσία ; Ἢ γὰρ τοῦ αὐτοῦ, καὶ περιττὴ· ἢ ἑτέρου, καὶ ποῖον τοῦτο ; *Adhuc si ipse Paracletus tunc datus est per insufflationem, et non charisma remissionis peccatorum, ut ipse declaravit Salvator addens :* « *Quorum remiseritis peccata, remittuntur eis,* » (*novit enim sermo et charismata vocare spiritus*), *cujusnam est tunc illa in terris præsentia ? Vel ejusdem, et tunc superflua ; vel alterius spiritus, et qualis iste ?*

(*b*) Hæc verba, quæ exstant, l. IV de Trin. c. 20, pariter adducit Gregor. Patr. Apol. in Marci Eph. confessionem, cap. 13 et ad imp. Trapezunt. n. 20. Cf. et Aug. contra Maxim. l. III, c. 14.

οὐσία τοῦ Πνεύματος ἦν ἡ δεδομένη τότε δι' ἐμφυσήματος, δῆλον μὲν ἐξ ὧν οὐδέπω τότε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παραγέγονεν. Ἐὰν γὰρ ἐγὼ μὴ ἀπέλθω, φησὶν (1), ὁ Παράκλητος οὐκ ἐλεύσεται πρὸς ὑμᾶς. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τοῖς εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εἰσηγητικοῖς οὕτω λέγων· Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι οὐ τὸ Πνεῦμα ἔδω ἀλλ' ἐπιτηδείους (2) αὐτοὺς πρὸς ὑποδοχὴν διὰ τοῦ ἐμφυσήματος κατεσκεύασεν. Οὐκ ἂν δέ τις ἁμάρτοι καὶ τότε εἰληφέναι αὐτοὺς λέγων ἐξουσίαν τινὰ καὶ χάριν πνευματικὴν (3), ὥστε ἀφιέναι ἁμαρτήματα· διὸ καὶ (4) ἐπήγαγεν· Ὧν ἂν ἀφῆτε ἁμαρτήματα (5), δεικνὺς ποῖον εἶδος ἐνεργείας δίδωσι· καὶ γὰρ ἄφατος ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις καὶ πολυειδὴς ἡ ὡρεά, καὶ θαυμασιὸν οὐδέν, ὅπου γε καὶ παρὰ Μωσέως ὁ Θεὸς τοῦ Πνεύματος ἀφελὼν ἑτέροις μετέδωκεν (6)· ἐν δὲ τῷ Δεσπότῃ Χριστῷ πᾶσα ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις ἐπαναπέπαυτο· « Οὐ γὰρ ἐκ μέτρου δίδωσιν ὁ Θεὸς ἐκείνῳ τὸ Πνεῦμα (7)· » διὸ καὶ ἐξ αὐτῆς μετεδίδου καὶ δι' αὐτῆς τὰς θεοσημείας εἰργάζετο· « Ἐν Πνεύματι γὰρ (8) Θεοῦ, φησὶν (9), ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια. »

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι οὐκ αὐτοὶ τοῦτο ποιοῦνται τὸ σύμβολον, ἀλλ' ἑτέροις πείθονται ποιουμένοις, οἷς οὐκ ἔξεστιν ἀπιστεῖν. Ὁ μὲν γὰρ Αὐγουστῖνός φησιν, ἐκεῖνο τὸ εὐαγγελικὸν ἐξηγούμενος, ὅτι τὸ σωματικὸν ἐκεῖνο ἐμφύσημα οὐχ ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος οὐσία ὑπῆρχεν, ἀλλ' ἀπόδειξις διὰ καταλλήλου σημασίας, οὐ παρὰ τοῦ Πατρὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι. Καὶ πάλιν ἐν τετάρτῳ τῶν περὶ Τριάδος φησίν· Οὔτε μὴν συνορῶ, τί ποτε ἠβούλετο σημᾶναι, ἡνίκα ἐμφυσήσας εἰς τὸ πρόσωπον τῶν μαθητῶν εἶπε· « Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον· » οὐδὲ γὰρ τὸ σωματικὸν ἐκεῖνο ἐμφύσημα σὺν αἰσθήσει τοῦ σωματικῶς θιγγάνειν ἀπτόμενον καὶ προϊὸν ἐκ τοῦ στόματος ἡ οὐσία τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἦν, ἀλλ' ἔνδειξις διὰ καταλλήλου δηλώσεως, μὴ μόνον ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὁ δὲ θεῖος Κύριλλος εἰς τὸ ῥητὸν τὸ, « Κἀγὼ ἐρωτήσω τὸν Πατέρα, » φησί· Διὰ γάρ τοι τοῦτο καὶ σωματικῶς αὐτὸ ἐνεφύσησε, δεικνὺς, ὅτι ὥσπερ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα

(1) Joan. XVI, 7.
(2) Mon. 256 ἐπιτηδίους.
(3) Mon. 256. Ἐξ. τινὰ πνευματικὴν καὶ χάριν.
(4) Καὶ omitt. Mon. 256.
(5) Joan. XX, 22, 23.
(6) Num. XI, 16, 17, 25.
(7) In Joan. III, 34.
(8) Mon. 256 ; Ἐν γὰρ Πνεύματι.
(9) Matth. XII, 28.

ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου πρόεισί στόματος, οὕτω καὶ ἐκ τῆς θείας οὐσίας θεοπρεπῶς προχεῖται τὸ ἐξ αὐτῆς (1). Καὶ πάλιν ἐν τετάρτῳ τῶν πρὸς Ἑρμείαν· *Ὥσπερ ἀπὸ πηγῆς τοῦ ἰδίου πληρώματος ἐνιεὶς τε καὶ λέγων· « Λάβετε Πνεῦμα ἅγιον· » τῷ διὰ σαρκὸς καὶ ἐμφανεστέρῳ ἐμφυσήματι τὴν τοῦ Πνεύματος φύσιν εὖ μάλα σκιαγραφῶν* (2). Τὰ αὐτὰ δ' ἂν εὕροι τις καὶ Βασίλειον καὶ πάντας σχεδὸν τοὺς ἁγίους λέγοντας, καὶ τὰ τῆς σωματικῆς ἐκείνης ἐμφυσήσεως τύπον καὶ ἔνδειξιν καὶ ἀπόδειξιν διὰ καταλλήλου δηλώσεως καὶ σκιαγραφίαν καὶ δεῖξιν ἀποκαλοῦντας. Ὁ δὲ μακάριος Αὐγουστῖνος οὐδὲ δύναται συνορᾷν, εἴ τινα ἄλλον σκοπὸν εἶχεν ἡ ἐμφύσησις ἐκείνη, πλὴν τοῦ δηλῶσαι τὴν ἐκ τῆς τοῦ Υἱοῦ θεότητος ἀφανῆ τοῦ Πνεύματος πρόοδον. Ὥστε Λατίνους προδήλως συκοφαντεῖ ὁ πρώτοις αὐτοῖς ἐπιγράφων τοῦτο τὸ νόημα. Ἢ καὶ τοὺς διδασκάλους πεπλανῆσθαι νομίζει ὁ νομίζων τοὺς τἀναντία λέγοντας ἀληθεύειν. Τοῦτο μὲν οὖν Λατῖνοι ἀρκεῖ πρὸς ἀπολογίαν, ὅτι διδασκάλων τοσούτων τε καὶ τοιούτων θέσιν διαφυλάττουσιν. Εἰ δ' ὁ ἀνὴρ οὗτος τὸ διὰ τοῦ ἐμφυσήματος σημαινόμενον τὴν κτιστὴν τοῦ Πνεύματος χάριν εἶναι νομίζει, ἀλλ' οἱ Λατῖνοι φήσουσιν αὐτὸν ἠπατῆσθαι. Ὁ γὰρ Κύριλλος λέγει· *Τῷ διὰ σαρκὸς καὶ ἐμφανεστέρῳ ἐμφυσήματι τὴν τοῦ Πνεύματος φύσιν εὖ μάλα σκιαγραφῶν*· ὥστε κατὰ τὸν Κύριλλον ἡ τοῦ Πνεύματος φύσις ἦν τότε δηλούμενον. Γέλοιον δὲ καὶ ὅτι (τὸ) τοῦ Χρυσοστόμου ῥητὸν ὑπεναντίον εἶναι τῇ κοινῇ τῶν διδασκάλων θέσει καὶ τῷ τῶν Λατίνων λόγῳ νενόμικεν. Ὁ γὰρ Χρυσόστομος οὐ περὶ τοῦ τότε τύπου καὶ τοῦ πράγματος, ὅπερ ὁ τύπος ἐκεῖνος ἢ τὸ σημεῖον ἐδήλου, πραγματεύεται, ἀλλὰ περὶ τοῦ (3) τοῖς ἀποστόλοις δοθέντος, τί ποτε ἦν ἐκεῖνο, πότερον προπαρασκευή τις μόνη πρὸς τὴν μέλλουσαν τοῦ Πνεύματος ὑποδοχήν, ὡς ἔλεγον ἔνιοι, ἢ καὶ χάρις τις τοῦ Πνεύματος, οἷον ἡ τῆς τῶν ἁμαρτημάτων ἀφέσεως. Ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἑτέρων δόξαν ὑπάρχειν οὐδ' αὐτὸς ἀπαναίνεται, ὡς δῆλον ἐξ ὧν φησιν· *Οὐκ ἂν δέ τις ἁμάρτοι καὶ τότε εἰληφέναι αὐτοὺς λέγων*, καὶ τὰ ἑξῆς· τὸ δὲ δεύτερον ὡς ἰδίαν τίθησι δόξαν, καὶ ταύτην ἴσως μετά τινος ἐνδοιασμοῦ· ἀνθ' ὅσου καὶ πολλοῖς ἔδοξεν ἀλλότριον εἶναι τῆς τοῦ διδασκάλου παῤῥησίας τε καὶ ἀσφαλείας ἐκεῖνο τὸ μέρος· ἀλλ' εἰ καὶ σφόδρα γνήσιόν ἐστιν, ἀλλ' οὐχ ὑπεναντίον τοῖς ἄλλοις τῶν διδασκάλων ῥητοῖς. Δυοῖν γὰρ ὄντων τῶν ζητημάτων, πότερον τὸ σωματικὸν ἐκεῖνο ἐμφύσημα τύπος ἦν ἢ ἔνδειξις τοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι ἢ μή, καὶ πότερον προπαρασκευή τις ἦν τό τε γινόμενον καὶ διδόμενον, ἢ χάρι; τις ἐκ τῶν πολλῶν χαρίτων τοῦ Πνεύματος, ἃς ἔμελλεν ὕστερον ὁ Σωτὴρ ἀθρόας ἐκπέμπειν· πρὸς μὲν τὸ πρῶτον ἀπο-

libro quarto ad Hermiam : *Quasi a fonte plenitudinis suæ*, inquit, *immittens et dicens : « Accipite Spiritum sanctum, » sicque carnali et manifestiore flatu Spiritus naturam bene adumbrans.* Eadem poterit quis reperire dicentes tum Basilium tum fere omnes sanctos, et corporalem illam insufflationem typum, ostensionem et demonstrationem per congruam significationem, et adumbrationem et exhibitionem appellantes. Beatus vero Augustinus non potest perspicere, alium finem habere potuisse illam insufflationem, nisi ut significaret Spiritus sancti ex Filii deitate invisibilem processionem. Quare Latinos manifeste calumniatur qui ipsis tanquam primis assertoribus hanc sententiam adscribit; vel etiam doctores hallucinatos esse putat qui contraria docentes vera docere putat. Hoc itaque Latinis sufficit ad suam causam defendendam, quod tantorum taliumque doctorum assertionem retinent. Si autem vir iste id quod per insufflationem significatur creatam Spiritus sancti gratiam esse arbitratur, Latini enim prorsus falli dicent. Cyrillus enim ait : *Carnali et manifestiore flatu naturam Spiritus sancti bene adumbrans;* unde secundum Cyrillum id quod significatur est Spiritus sancti natura. Ridiculum vero est id, quod Chrysostomi dictum subadversum esse communi doctorum assertioni atque Latinorum doctrinæ censuit. Etenim Chrysostomus non de typo tunc prolato et de re, quam typus ille vel signum manifestabat, agit, verum de eo, quod apostolis datum est, quid illud fuerit, utrum solum præparatio quædam ad futuram Spiritus sancti susceptionem, ut nonnulli dicebant, an et gratia quædam Spiritus, veluti gratia dimittendi peccata. Quorum prius aliorum opinionem esse nec ipse abnuit, ut patet ex ipsius verbis : *Non vero quis erraret, qui diceret, et tunc accepisse eos*, etc. ; posterius vero ut suam propriam ponit sententiam, eamque fortasse cum quadam incertitudine et hæsitatione, quapropter et multis visum est alienam esse a doctoris ingenua libertate dicendi ejusque securitate hanc illius sermonis partem. Sed si etiam quam maxime genuina est, non tamen aliis doctorum dictis adversatur. Cum enim duæ sint quæstiones : altera, utrum corporalis illa insuffatio typus vel demonstratio fuerit processionis Spiritus sancti a Filio et per Filium necne ; altera vero, utrum id quod tunc fiebat et dabatur, præparatio quædam fuerit, an gratia quædam ex multis iis gratiis, quas postea Salvator copiosas et collectas emissurus erat : ad priorem quidem quæstionem respondent eamque solvunt tum sancti non ita pridem in medium prolati, tum et alii multi cum ipsis,

(1) Cyrill. in Joan. XIV, 16. Citatur apud Beccum orat. 1, de un., c. 28. Epigr. I et IV (Gr. orth. t. I, p. 140 ; t. II, p. 529, 560) apud Gregor. Cpl. ad imp. Trapez. n. 20 (Gr. orth., t. I, p. 466, 467) et apud Andream Rhod. in conc. Flor., sess. VI. (Hard., t. IX, p. 72, 73)

(2) Eadem dat Beccus, Epigr. VIII (Gr. orth., t. II, p. 605), et ex parte quoque Constantinus Meliteniota, orat. 2, n. 9. (Ibid. p. 794.)

(3) Τοῦ deest in Mon. 27 f, 214 b; sed habet Marc. f. 165 b.

qua ex solutione etiam Latinorum ad hanc quæstionem facta est illatio; Chrysostomus autem ad posteriorem respondet beneque eam solvit. Quare quod gratia quædam tunc data est et factum non mera fuit præparatio, id non contrarium est illi, quod ea quæ tunc fiebant majoris cujusdam rei ostensio sunt, nec dictum illud aliis dictis adversatur. Quod vero etiam eis consonat, id cuique mente prædito manifestum. Nam Christus insufflans dedit Spiritum, non flatum, sed id quod per flatum significabatur, non ab humanitate ipsius, sed a deitate prodiens naturaliter; hoc vero est Spiritus sanctus; ex Christo prodiens gratiam quamdam apostolis contulit tunc, gratiam dimittendi peccata; sed neque solummodo eos præparavit, neque omnes eis indidit gratias (hoc enim B posthac futurum erat, quando essentialiter, hoc est corporaliter, ut ita dicam, et plenissime Spiritus sanctus eis adventurus et suis eos charismatibus repleturus erat) (*a*). Et prodibat quidem Spiritus sancti essentia et hypostasis ex Filio et tunc et postea; sed non accipiebant hanc discipuli Christi, verum ejus effectum et gratiam, tum quidem statim unam quamdam, quam supra diximus, postea vero etiam universam. Neque enim, sicut ex Christo processit Spiritus, ita etiam apostoli eodem plane modo et absque differentia eum acceperunt, verum ex illo quidem prodibat sicut et erat in ipso, essentialiter videlicet et naturaliter, isti vero suscipiebant in se Spiritus gratiam C creatam in ipsis a Spiritu. Non enim est natura creata divinæ essentiæ capax, sed suscipit eam secundum modum sibi convenientem, hoc est in divinæ essentiæ effectu, quandoquidem et universim quodlibet est in quolibet non secundum sui ipsius modum, sed secundum modum ejus in quo est; est vero unumquodque in se ipso, ut esse natum est secundum se; sicut species lapidis materialiter quidem est in lapide, spiritualiter vero in oculo, in anima autem intelligibiliter. Sic et Spiritus sanctus ipse est quidem in se ipso, hypostasis a Patre et Filio distincta in una cum illis natura ac deitate, in Patre vero et Filio ut in uno principio et fonte propter essentiæ in ipsis identitatem, cum quodam tamen discrimine ex perso- D nali eorumdem ratione desumpto, quia videlicet Pater quidem est principium principii expers, Filius vero principium ex principio, et Patri quidem a nullo Spiritus advenit, Filio vero a Patre. Et est in Patre et Filio totus in totis, potius vero et in ipsis in toto et sicut est in ipso, præter realem ad illos relationem, quam nullo modo habet ad se ipsum. Hic autem Spiritus sanctus etiam in Christi discipulis erat et in cunctis dignis est, sed neque prout est in se ipso, neque prout est

A κρίνονται ζήτημα, καὶ τοῦτο λύουσιν οἵ τε παραχθέντες εἰς μέσον ἔναγχος ἅγιοι καὶ πολλοὶ μετ' ἐκείνων, ἐξ ἧς δὴ λύσεως καὶ ἡ τῶν Λατίνων πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο γέγονεν ἐπιχείρησις· ὁ δὲ Χρυσόστομος πρὸς τὸ δεύτερον ἀποκρίνεται καὶ λύει τοῦτο καλῶς. Ὥστε τὸ χάριν τινὰ τότε δεδόσθαι, καὶ μὴ προπαρασκευὴν εἶναι ψιλὴν τὸ γινόμενον, οὐκ ἔστιν ἐναντίον τῷ τὰ σωματικῶς τότε γινόμενα μείζονός τινος πράγματος ἔνδειξιν εἶναι, οὔτε τὸ ῥητὸν τοῖς ῥητοῖς ὑπεναντίον ἐστίν. Ὅτι δὲ καὶ σύμφωνόν ἐστι, δῆλον παντὶ νοῦν ἔχοντι. Ὁ γὰρ Χριστὸς ἐμφυσῶν ἐδίδου τὸ Πνεῦμα, οὐ τὸ ἐμφύσημα, ἀλλὰ τὸ διὰ τοῦ ἐμφυσήματος σημαινόμενον· οὐκ ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ, ἀλλ' ἀπὸ τῆς θεότητος προῖδιν φυσικῶς· τοῦτο δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκ τοῦ B Χριστοῦ προῖδιν, χάριν τινὰ ἐν τοῖς ἀποστόλοις ἔκτιζε τότε τὴν τοῦ ἀφιέναι ἁμαρτήματα· ἀλλ' οὔτε (1) προπαρεσκεύαζε μόνον, οὔτε πάσας ἐνετίθει τὰς χάριτας (τοῦτο γὰρ ὕστερον ἔμελλε (2) γίνεσθαι ὅτε οὐσιωδῶς, τουτέστι σωματικῶς, ὡς οὕτως εἰπεῖν, καὶ πληρέστατα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔμελλεν αὐτοῖς ἀφικνεῖσθαι καὶ τῶν αὐτοῦ χαρισμάτων πάντων πληροῦν). Καὶ προῆει μὲν ἡ τοῦ Πνεύματος οὐσία τε καὶ ὑπόστασις ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ τότε καὶ ὕστερον· ἐδέχοντο δὲ οὐ ταύτην οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὸ ταύτης ἀποτέλεσμα καὶ τὴν χάριν, τότε μὲν εὐθὺς μίαν τινὰ τὴν εἰρημένην, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ σύμπασαν· οὐ γὰρ καθὼς ἐκ τοῦ Χριστοῦ προῆλθε τὸ Πνεῦμα καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦτον τὸν τρόπον ἀπαραλλάκτως ἐδέχοντο, ἀλλ' ἐκείνου μὲν προῆει (3), καθὼς καὶ ἦν ἐν αὐτῷ, οὐσιωδῶς ὅλον καὶ φυσικῶς· οἱ δὲ τὴν τοῦ Πνεύματος ἐλάμβανον χάριν ἐν αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Πνεύματος κτιζομένην. Οὐ γάρ ἐστιν ἡ κτιστὴ φύσις τῆς θείας οὐσίας χωρητική, ἀλλὰ δέχεται ταύτην κατὰ τὸν ἑαυτῇ προσήκοντα τρόπον, τουτέστιν ἐν τῷ τῆς θείας οὐσίας ἀποτελέσματι, ἐπεὶ καὶ ἁπλῶς ἕκαστόν ἐστιν ἐν ἑκάστῳ οὐ κατὰ τὸν ἑαυτοῦ τρόπον, ἀλλὰ κατὰ τὸν τοῦ ἐν ᾧ ἐστιν· ἔστι δὲ καὶ ἕκαστον ἐν ἑαυτῷ, ὡς εἶναι πέφυκε καθ' αὑτό· ὥσπερ τὸ εἶδος τοῦ λίθου ἐστὶ μὲν ὑλικῶς ἐν τῷ λίθῳ, πνευματικῶς δὲ ἐν ὀφθαλμῷ, ἐν δὲ τῇ ψυχῇ νοητῶς. Οὕτω δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αὐτὸ μὲν ἔστιν ἐν ἑαυτῷ ὑπόστασις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ διακεκριμένη ἐν μιᾷ μετ' ἐκείνων φύσει τε καὶ θεότητι, ἐν δὲ πατρὶ καὶ Υἱῷ ὡς ἐν ἀρχῇ καὶ πηγῇ μιᾷ, διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς τῆς οὐσίας ταυτότητα, μετά τινος μέντοι διαστολῆς ἐκ τοῦ προσωπικοῦ τούτων λόγου λαμβανομένης, ὅτι ὁ μὲν Πατὴρ ἀρχή ἐστιν ἄναρχος, ὁ δὲ Υἱὸς ἀρχὴ ἐξ ἀρχῆς, καὶ τῷ μὲν Πατρὶ παρ' οὐδενὸς ἥκει τὸ Πνεῦμα, τῷ δὲ Υἱῷ παρὰ τοῦ Πατρός. Καὶ ἔστιν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ ὅλον ἐν ὅλοις, μᾶλλον δὲ καὶ ἐν αὐτοῖς ἐν ὅλῳ, καὶ καθὼς ἐστιν ἐν αὐτῷ, πλὴν τῆς πρὸς ἐκείνους πραγματικῆς ἀναφορᾶς, ἣν οὐδ' ὅλως ἔχει πρὸς ἑαυτό. Τοῦτο δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ

(1) Mon. f. 215 a : οὐδέ.
(2) Mon. ἔμελλε.
(3) Mon. προίει.

(*a*) Vide S. Leonem M., serm. 2, de Pentec. c. 3, 4. (*Patrol. Lat.* t. LIV, p. 403 seq.)

ἐν τοῖς μαθηταῖς ἦν τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐν ἅπασίν A in Patre et Filio, hoc est non secundum essentiam
ἐστι τοῖς ἁγίοις· ἀλλ' οὔτε ὡς ἔστιν ἐν ἑαυτῷ, οὔτε ipsius atque naturam vel hypostasin, sed prout
ὡς ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, τουτέστιν οὐ κατὰ τὴν οὐσίαν natura recipientium requirit, hoc est secundum
αὐτοῦ καὶ τὴν φύσιν ἢ τὴν ὑπόστασιν, ἀλλ' ὡς ἡ quemdam ipsius effectum, nimirum sapientiam vel
φύσις ἀπαιτεῖ τῶν εἰσδεχομένων, τουτέστι κατά τι verbi gratiam vel consilium vel aliquid hujusmodi,
ἀποτέλεσμα αὐτοῦ, σοφίαν δῆλον ἢ λόγου χάριν ἢ quæ charismata Spiritus sancti solent dici. Ha-
βουλὴν ἢ τι τοιοῦτον, ἃ δὴ χαρίσματα τοῦ Πνεύμα- bentes igitur talia charismata ipsum habere di-
τος, εἰώθασι λέγεσθαι. Ἔχοντες οὖν τὰ τοιαῦτα χα- cuntur Spiritum sanctum, quia inseparabiliter
ρίσματα, αὐτὸ λέγονται ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, sunt Spiritus sancti hæc in ipsis creantis,
διότι ἀχωρίστως εἰσὶ τοῦ ταῦτα ἐν αὐτοῖς κτίζοντος qui infinitus est natura atque omnipotens; et qui
Πνεύματος, ἀπείρου τὴν φύσιν καὶ παντοδυνάμου gratiam habet Spiritus, ipsum eam donantem ha-
τυγχάνοντος· καὶ ὁ τὴν χάριν ἔχων τοῦ Πνεύματος bet. Sed neque gratia est ipse Spiritus sanctus,
αὐτὸ τὸ ταύτην δωρούμενον ἔχει. Ἀλλ' οὔτε ἡ χά- neque si hanc hominibus inhabitare facit Chri-
ρις ἐστὶν αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὔτε εἰ ταύτην stus per Spiritum, hanc gratiam solum facit pro-
τοῖς ἀνθρώποις ὁ Χριστὸς ἐνοικίζει διὰ τοῦ Πνεύ- germinare; tali enim pacto nihil ab hominibus B
ματος, καὶ τὴν χάριν μόνην ταύτην προβάλλεται· differret. Verum sicut gratia Spiritus sancti est
οὐδὲν γὰρ ἂν διήνεγκε τῶν ἀνθρώπων τούτῳ τῷ quidem in Spiritu æternaliter, non ut effectus,
τρόπῳ. Ἀλλ' ὥσπερ ἡ τοῦ Πνεύματος χάρις ἔστι sed ut essentialis operatio, est vero in recipienti-
μὲν ἐν τῷ Πνεύματι ἀϊδίως, οὐχ ὡς ἀποτέλεσμα, bus ut illius operationis effectus temporaliter: ita
ἀλλ' ὡς οὐσιώδης ἐνέργεια, ἔστι δὲ ἐν τοῖς δεχομέ- et Spiritus sanctus est quidem in Filio et ex ipso
νοις ὡς τῆς ἐνεργείας ἐκείνης ἀποτέλεσμα χρονι- prodiens æternaliter, sed in hominibus ex ipso
κῶς· οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἔστι μὲν ἐν τῷ prodiens est, non ut a Filio prodit, sed ut recipientes eum pro sua capacitate possunt recipere,
Υἱῷ, καὶ ἐξ αὐτοῦ πρόεισιν ἀϊδίως, ἔστι δὲ καὶ ἐν hoc est in proprio effectu. Ex his omnibus mani-
τοῖς ἀνθρώποις ἐξ αὐτοῦ προϊὸν, οὐ καθὼς ἐκεῖθεν festum est, divum Chrysostomum asserentem gra-
πρόεισιν, ἀλλ' ὡς ἐγχωρεῖ λαμβάνειν αὐτὸ τοὺς tiam quamdam Spiritus sancti tunc datam fuisse
λαμβάνοντας, τουτέστιν ἐν τῷ ἰδίῳ ἀποτελέσματι. apostolis, haud negaturum fuisse, etiam gratiam
Ἐκ τούτων τοίνυν ἁπάντων δῆλόν ἐστιν, ὡς ὁ θεῖος effectum esse Spiritus sancti, sicut est in hominibus, et ut in effectu hoc Spiritum sanctum inha-
Χρυσόστομος χάριν τινὰ τοῦ Πνεύματος τότε λέγων habitare hominibus, verum non ut in se ipso est et C
τοῖς ἀποστόλοις δοθῆναι, οὐκ ἂν ἀρνήσαιτο καὶ τὴν propria natura; Filiumque Dei esse eum, qui inha-
χάριν ἀποτέλεσμα εἶναι τοῦ Πνεύματος, καθὼς ἔστιν habitare facit hanc gratiam, Spiritum sanctum prodire
ἐν τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ὡς ἐν τῷ ἀποτελέσματι facientem; et hunc quidem sanctum Spiritum æternaliter producere, licet in tempore producens ap-
τούτῳ ἐνοικίζεσθαι τοῖς ἀνθρώποις τὸ Πνεῦμα τὸ pareat; eis vero, quibus producens cognoscitur et
ἅγιον, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν ἑαυτῷ καὶ τῇ ἰδίᾳ φύσει· καὶ quibus ipsum producit, Spiritus sancti gratiam
τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν τὴν χάριν ἐνοικίζοντα recipere et sempiternæ illius operationis tempo-
ταύτην, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον προβαλλόμενον, οὗ ἡ ralem effectum, non ipsam naturam vel hypostasin, ut ab eo producitur. Hæc, inquam, haud ne-
χάρις ἐστί· καὶ τὸν μὲν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀϊδίως galurus fuit Chrysostomus; nam vera omnino sunt
προβάλλεσθαι, κἂν ἐν χρόνῳ φαίνηται προβαλλό- et nihil habent adversum; hæc neque ullus doctorum neque ipse divus Chrysostomus negaverit,
μενος, οἷς δὲ γνωρίζεται προβαλλόμενος, τοῦτο καὶ neque nos negaverimus, si tum aliorum tum hu-
οἷς τοῦτο προβάλλεται, τούτους τὴν τοῦ Πνεύματος jus memores esse velimus. Nam etsi ambigendum
εἰσδέχεσθαι χάριν· καὶ τὸ τῆς ἀϊδίου ἐνεργείας sit, quomodo homines accipiunt Spiritum sanctum
ἐκείνης χρονικὸν ἀποτέλεσμα, οὐκ αὐτὴν τὴν φύσιν e Filio emissum, quando quæritur, an ex Filio
ἢ τὴν ὑπόστασιν, ὡς ἐκεῖθεν προβάλλεται. Ταῦτα procedat: tamen nullo modo ambigendum foret, quomodo accipiant Spiritum ex Patre procedentem; nam et ipse manifeste ex Patre procedit et
γὰρ καὶ ἀληθῆ εἰσι πάνυ, καὶ οὐδὲν ἔχουσιν ὑπεν- Spiritum ex Patre procedentem homines accipere
αντίον· καὶ οὔτ' ἂν τῶν διδασκάλων οὐδεὶς, οὐδ' dicuntur et accipiunt. *Quando* enim, inquit, *venerit Paracletus, quem ego mittam vobis a Patre, Spiritus veritatis, qui a Patre procedit;* sed non eo
αὐτὸς ὁ θεῖος ἀρνηθείη Χρυσόστομος, οὐδ' ἡμεῖς, D
εἰ μέλλοιμεν τῶν τε ἄλλων καὶ αὐτοῦ συνιέναι. Εἰ modo accipiunt, quo inde prodit, licet ipsum accipere dicantur, verum iis prorsus prædictis modis,
γὰρ καὶ, πῶς ἂν λαμβάνοιεν οἱ ἄνθρωποι τὸ ἐκ τοῦ qui et verum et decorum servant et non longe
Υἱοῦ προβαλλόμενον Πνεῦμα, διαπορεῖν χρὴ, ζη- absunt a doctorum sententia. Eadem igitur et de
τουμένου τοῦ εἰ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, ἀλλὰ, πῶς
ἂν δέχοιντο τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον Πνεῦμα,
εἰδ' ὅλως ἂν δέοι διαπορεῖν· αὐτό τε γὰρ προδήλως ἐκ
τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπο-
ρευόμενον Πνεῦμα οἱ ἄνθρωποι λαμβάνειν λέγονται
καὶ λαμβάνουσιν. *Ὅταν γὰρ ἔλθῃ*, φησὶν, *ὁ Παράκλητος, ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρὸς, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται* (1)· ἀλλ' οὐχ οὕτω λαμβάνουσιν, ὡς ἐκεῖθεν

(1) Joan. xv, 26.

Filio dicenda videntur et tali pacto nihil omnino obsistens apparet Chrysostomi dictum nec contrarium Latinorum assertioni et doctorum notionibus, ex quibus hæc desumitur assertio.

πρόεισι, κἂν αὐτὸ λαμβάνειν λέγωνται, ἀλλ' ἢ πάντως τρόποις τοῖς εἰρημένοις, οἳ καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ πρέπον διαφυλάττουσι καὶ οὐ (1) πόρρω τῆς τῶν διδασκάλων γνώμης εἰσί. Τὰ αὐτὰ τοίνυν καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ λέγειν δοκεῖ, καὶ οὕτως οὐδὲν οὐδαμῇ προσιστάμενον τὸ τοῦ Χρυσοστόμου φανεῖται ῥητὸν τῇ τε Λατίνων θέσει καὶ ταῖς τῶν διδασκάλων ἐννοίαις, ἐξ ὧν ἡ θέσις αὕτη λαμβάνεται.

EPHES. CAP. XIV.

Rursum in patrocinium sui dogmatis trahunt Latini, quod Spiritus sanctus dicatur secundum imaginem Filii (*a*). Dicimus vero ad hoc, quod non omnino necesse est, ut imago pro causa id habeat quod imagine repræsentatur, neque si de arte, neque si de natura agitur. Etenim Filius quoque imago Patris dicitur non tantum ut ad ipsum secundum causam relatus, quantum ut in seipso Patrem præmonstrans et figurans, ut quodam loco ad Philippum ait : *Qui videt me, videt et Patrem.* Imago itaque Filii etiam est Spiritus sanctus, non quasi Filius ejus sit causa, sed quia Filius aliunde cognosci non potest nisi per Spiritum sanctum. *Nemo* enim, ait (Paulus), *potest dicere Dominum Jesum, nisi in Spiritu sancto.* Et iterum dicit Christus : *Ille me clarificabit, quia de meo accipiet et annuntiabit vobis.* Quod explanans divus Chrysostomus, *Hoc est,* inquit, *consona meis dicet;* nam quia mea sunt ea quæ Patris sunt, ille vero ex iis quæ sunt Patris loquetur, ex meis loquetur. Etenim sicut Filius, qui venerat ut veterem legem impleret, id est perficeret et adderet ea quæ prætermissa fuerant propter audientium infirmitatem, hoc ipso Patrem clarificavit, qui veterem illam legem posuerat (*Ego,* inquit, *te clarificavi super terram, opus consummavi, quod dedisti mihi, ut faciam*) : ita Spiritus sanctus Filii opus rursum perfecit. Nam *multa habeo,* ait Servator, *vobis dicere; sed non potestis portare modo. Cum autem venerit ille, Spiritus veritatis, docebit vos omnem veritatem. Non enim loquetur a semetipso, sed quæcunque audiet, loquetur, et quæ ventura sunt, annuntiabit vobis. Ille me clarificabit, quia de meo accipiet et annuntiabit vobis.* Ex meo, inquit, opere accipiet ansam et occasionem et annuntiabit vobis, ea videlicet quæ adhuc reliqua sunt. Quod opus idem est cum opere Patris ; nam *quæcunque habet Pater, mea sunt.* Propter hæc igitur imago Filii est Spiritus sanctus, quia annuntiat ea quæ sunt Filii et Filium clarificat ex ejus opere sumens et perfi-

(1) Marc. f, 167 a mendose habet ὁ.
(2) Mon. 256 f, 293 b, cap. 9.
(3) Joan. xiv, 9.
(4) I Cor. xii, 3.
(5) Joan. xvi, 14.
(6) Verba illa ἐπεὶ γὰρ — ἐρεῖ omittit Mon. 256.

(*a*) Vel etiam imago Filii. Vide Cyrillum thes. 33, dial. 7. Joan. Damascenum, De fide orth. i, c. 13; et orat. 3, de imag. c. 18, aliosque, quos vide in nostris ad Photii librum De Spirit. sancti mystag. Animadversionibus, art. 2, § 7. Photius Amphiloch., q. 235 (*Patrol. Gr.*, t. CI, p. 1029), docet, Patris quidem imaginem dici Filium ut ad eum

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΔ' (2).

Πάλιν τὸ κατ' εἰκόνα λέγεσθαι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰς συνηγορίαν ἕλκουσι τοῦ οἰκείου δόγματος. Λέγομεν δὲ καὶ πρὸς τοῦτο, ὡς οὐ πάντως ἀνάγκη τὴν εἰκόνα τὸ εἰκονιζόμενον αἴτιον ἔχειν, οὔτε ἐπὶ τῆς τέχνης, οὔτε ἐπὶ τῆς φύσεως. Καὶ γὰρ ὁ Υἱὸς εἰκὼν τοῦ Πατρὸς λέγεται, οὐ τοσοῦτον ὡς πρὸς αὐτὸν κατ' αἰτίαν ἀναφερόμενος, ὅσον ὡς ἐν ἑαυτῷ τὸν Πατέρα προδεικνὺς καὶ εἰκονίζων· ὥς πού φησι πρὸς τὸν Φίλιππον· *Ὁ ἑωρακὼς ἐμέ, ἑώρακε τὸν Πατέρα* (3). Εἰκὼν τοίνυν καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐχ ὡς αἰτίου αὐτοῦ ὄντος, ἀλλ' ὅτι μὴ οἷόν τε γνῶναι τὸν Υἱὸν ἐτέρωθεν, εἰ μὴ διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· *Οὐδεὶς* γὰρ, φησὶ, *δύναται εἰπεῖν Κύριον Ἰησοῦν, εἰ μὴ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ* (4)· καὶ αὖθις· *Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν* (5). Ὅπερ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐξηγούμενος, *Τουτέστι,* φησὶ, *συνῳδὰ τοῖς ἐμοῖς ἐρεῖ*· ἐπεὶ γὰρ τὰ ἐμά ἐστι τὰ τοῦ Πατρὸς, ἐκεῖνος δὲ ἐκ τῶν τοῦ Πατρὸς ἐρεῖ, ἐκ τῶν ἐμῶν ἐρεῖ (6). Καθάπερ γὰρ ὁ Υἱὸς ἐλθὼν εἰς τὸ πληρῶσαι τὸν παλαιὸν νόμον (7), τουτέστι τελειῶσαι καὶ προσθεῖναι τὰ παραλελειμμένα διὰ τὴν τῶν ἀκουόντων ἀσθένειαν, αὐτῷ τούτῳ τὸν Πατέρα ἐδόξασε τὸν τὸν νόμον ἐκεῖνον θέμενον, (*Ἐγὼ γάρ σε,* φησὶν, *ἐδόξασα ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ ἔργον ἐτελείωσα, ὃ δέδωκάς μοι ἵνα ποιήσω* (8)· οὕτω τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ τοῦ Υἱοῦ ἔργον ἐτελείωσεν αὖθις· *Πολλὰ* γὰρ, φησὶν (9), *ἔχω λέγειν ὑμῖν, ἀλλ' οὐ δύνασθε βαστάζειν ἄρτι· ὅταν δὲ ἔλθῃ ἐκεῖνος, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν· οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅσα ἂν ἀκούσῃ, λαλήσει, καὶ τὰ ἐρχόμενα ἀναγγελεῖ ὑμῖν. Ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν* (10). Ἐκ τοῦ ἐμοῦ, φησὶν, ἔργου τὰς ἀφορμὰς λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν, τὰ λειπόμενα δηλονότι· ὃ ἔργον ταυτόν ἐστι τῷ τοῦ Πατρός· *Πάντα γὰρ ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ, ἐμά ἐστι* (11). Διὰ τοῦτ' ἄρα καὶ εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, διὰ τὸ ἀναγγέλλειν τὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸν Υἱὸν δοξάζειν ἐκ τοῦ ἔργου

(7) Matth. v, 17.
(8) Joan. xvii, 4.
(9) Joan. xvi, 12-14.
(10) Verba illa ἐκεῖνος ἐμὲ — ὑμῖν omittit Mon. 256 f, 294 a.
(11) Joan. xvi, 15.

tanquam principium relatum et Patrem in se figurantem, Spiritum autem minime ideo Filii imaginem vocari, quod ad eum ut causam referatur, sed ideo, quia solum per Filium Spiritus cognoscatur. Fere ad verbum hic Marcus schismatis antesignanum sequitur.

αὐτοῦ λαμβάνον καὶ τελειοῦν αὐτὸ δὴ τὸ ἔργον, ὥσπερ ἐκεῖνος τὸ (1) τοῦ Πατρός.

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι τοῦ Υἱοῦ εἰκόνα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥσπερ τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρός, καὶ πρωτότυπον τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς ἀκούοντες τῶν διδασκάλων λεγόντων κἀντεῦθεν τὴν οἰκείαν βεβαιοῦσι δόξαν καλῶς. Οὐ γὰρ οἴονται πρὸς ἄλλο τι φέρειν ταῦτα μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν ἑαυτῷ δεικνύναι τὴν τοῦ Υἱοῦ οὐσίαν καὶ φύσιν, ἣν ὁ μὲν Υἱὸς λαμβάνων ἐκ τοῦ Πατρὸς εἰκὼν αὐτοῦ ἐστι καὶ λέγεται· δι' αὐτοῦ δὲ πάλιν ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα λαμβάνον καὶ εἰκὼν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ εἰκὼν ὑπὸ τῆς θείας ὁμολογεῖται Γραφῆς· καθάπερ καὶ τὸ τὸν Υἱὸν εἰκόνα εἶναι τοῦ Πατρὸς οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τὸ τὴν τοῦ Πατρὸς οὐσίαν καὶ φύσιν ἐν αὐτῷ διαφαίνεσθαι ὡς φύσει Υἱῷ καὶ ὑφεστῶτι Λόγῳ κοινοποιουμένην διὰ γεννήσεως. Ὁ δὲ σοφὸς οὗτος ἀνὴρ ὥσπερ ἀξιούντων Λατίνων, πᾶσαν εἰκόνα λόγον αἰτιατοῦ πρὸς αἰτίαν ἔχειν πρὸς ἐκεῖνο, οὗ εἰκὼν εἶναι λέγεται, ἐνίσταται μὴ πᾶσαν εἰκόνα τοιαύτην εἶναι. Οἱ δὲ οὐ περὶ πάσης εἰκόνος λέγουσιν, οὐδ' ἀπὸ πάσης ἐπιχειροῦσιν, ἀλλά φασι, τὸ τῆς εἰκόνος ὄνομα μὴ δεῖν ἄλλως ἀπὸ τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸν Υἱόν, ἢ ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα λαμβάνεσθαι. Εἰ δὲ ὁ Υἱὸς εἰκὼν τοῦ Πατρὸς διὰ τὸ τὴν τοῦ Πατρὸς οὐσίαν καὶ φύσιν ἐκ τοῦ Πατρὸς λαμβάνειν καὶ ἔχειν γεννώμενον λέγεται, ἀνάγκη πᾶσα καὶ τὸ Πνεῦμα εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι διὰ τὸ τὴν τοῦ Υἱοῦ οὐσίαν καὶ φύσιν δι' τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν καὶ ἔχειν ἐκπορευόμενον. Εἰ γὰρ μὴ τὸν ἴσον ὑπῆρχε τρόπον ἐνταῦθα κἀκεῖ τὸ τῆς εἰκόνος ὄνομα, ἀνῃρεῖτο ἂν ἡ τῶν θείων προσώπων ἰσότης, καὶ τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἧττον ὑπῆρχεν ἂν ἐν αὐτοῖς· ἡμάρτανε δ' ἂν καὶ Κύριλλος εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα καλῶν, ὃν τρόπον καὶ ὁ Υἱὸς εἰκών ἐστι τοῦ Πατρὸς ἐν τγ' τοῦ β' τῶν *Θησαυρῶν*. Ἀπὸ τοῦ τῆς εἰκόνος τοίνυν ὀνόματος ἐπιχειροῦσι Λατῖνοι, καθὼς ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα λέγεται, οὐκ ἀπὸ πάσης εἰκόνος. Ὁ δέ, ὡς ἐπὶ πάσης εἰκόνος ἀξιούντων, ἐνίσταται μὲν ἀπὸ τῶν κτιστῶν πραγμάτων, οὔτε ἐπὶ τῆς τέχνης οὔτε ἐπὶ τῆς φύσεως ἀνάγκην εἶναι τὸ παράδειγμα λόγον αἰτίου πρὸς τὴν ἰδίαν ἔχειν εἰκόνα φησί· τίνα δέ εἰσιν ἐκεῖνα, ἐφ' ὧν οὕτως ἐστί, πολλοῦ δεῖ προστιθέναι· ἀλλ' ἢ μηδὲν ἔχων εἰπεῖν, ἢ διαλεγόμενος ἀφυῶς ἐπὶ τὸν Υἱὸν ἔρχεται, καὶ δείκνυσι τοῦτον εἰκόνα λέγεσθαι τοῦ Πατρὸς οὐ τοσοῦτον ὡς πρὸς αὐτὸν κατ' αἰτίαν ἀναφερόμενον, ὅσον ὡς ἐν ἑαυτῷ τὸν Πατέρα προδεικνύντα καὶ εἰκονιζόμενον. Ψεύδεται γοῦν ὁ ἀνὴρ ἐν ἀμφοῖν· πρῶτον μὲν ἐν οἷς δοκεῖ ἀπὸ τῶν ἄλλων πραγμάτων ἐνίστασθαι βούλεσθαι· ἀνάγκη γὰρ πᾶσαν εἰκόνα πρὸς τὸ παράδειγμα ὡς αἰτιατόν πως ἀναφέρεσθαι πρὸς

ciens hoc ipsum opus, sicut ille Patris opus perfecerat.

SCHOLARIUS.

Audientes Patres Ecclesiæ docentes, Filii imaginem esse Spiritum sanctum, sicut Filium imaginem Patris et Patris prototypum, Latini exinde quoque recte propriam sententiam confirmant (a). Nam existimant non ad aliud quidquam hæc potius deducere, quam ad id, quod Spiritus sanctus in se ostendit Filii essentiam atque naturam, quam Filius accipiens a Patre imago ejus est et dicitur; per ipsum vero rursum ex Patre accipiens Spiritus sanctus et Patris imago et Filii imago a divina Scriptura agnoscitur, sicut et Filium Patris imaginem esse nihil significat aliud, nisi Patris essentiam et naturam in ipso ceu naturali Filio et Verbo subsistente resplendere communicatam ipsi per generationem. At sapiens iste vir, quasi vero Latini censerent, omnem imaginem rationem causati ad causam habere relate ad illud, cujus imago dicitur, instat et objicit, non omnem imaginem ejusmodi esse. At isti non de omni imagine loquuntur neque de omni illationem faciunt, verum dicunt imaginis nomen non oportere aliter accipi de Spiritu relate ad Filium, quam de Filio relate ad Patrem. Si vero Filius imago Patris dicitur, quia Patris essentiam atque naturam ex Patre accipit et habet, dum generatur: omnino necesse est ut et Spiritus Filii imago dicatur, quia Filii essentiam atque naturam per Filium et ex Filio accipit et habet, dum procedit. Nam si non æqualiter tum hic tum ille imaginis nomen acciperetur, tunc divinarum personarum æqualitas e medio tolleretur et magis ac minus in ipsis exsisteret; erraret etiam Cyrillus dum Filii imaginem Spiritum vocat eodem modo, quo Filius imago Patris est, capite decimo tertio libri secundi *Thesaurorum*. A nomine igitur imaginis concludunt Latini, prout de Filio relate ad Patrem dicitur, non ab imagine universim. Iste vero, quasi de omni imagine id statuerent, instat ex creatis rebus, neque in artis neque in naturæ productis necesse esse, ut exemplar rationem causæ habeat ad exemplatum sive ad propriam imaginem, affirmans; quænam autem sint illa, in quibus ita est, id ut addat, ab eo longe alienus est, verum vel nihil habens, quod dicat vel imperite disputans ad Filium venit, ostenditque eum dici Patris imaginem non tantum ut ad ipsum secundum causam relatum, quantum ut in se ipso Patrem præmonstrantem et figurantem. Mentitur igitur vir iste in utroque: primo quidem in eo, quod videtur ex aliis rebus instantiam petere velle; nam necesse est omnem imaginem ad exemplar ut causatum quodammodo referri ad propriam cau-

(1) Ex Mon. 256 τὸ addidimus, quod in cæteris deest.

(a) Confer hac de re et Georgium Metochitam contra Manuelem Cretensem, c. 8 (Gr. orth., t. II p. 985-987).

sam, quandoquidem imago dicitur propter quamdam similitudinem, quæ in ipsa modo aliquo fit a prototypo sive exemplari vel naturaliter vel artificialiter; unde sequitur omnem imaginem propter prototypum esse; secundo peccat in eo, quod Filium dicit imaginem Patris esse potius ut in se ipso Patrem ostendentem et figurantem, quam ut ad ipsum secundum causam relatum. Videtur enim aliquid dicere, dum nihil dicit. Etenim Filium in se ipso Patrem ostendere et figurare idem ipsum est ac Patris imaginem eum esse; quare dicit Filium esse Patris imaginem, quia imago est; ac si quis diceret hominem esse rationalem, quia rationalis est; et quod adhuc pejus, idcirco magis eum ita appellari statuit, quam ideo, quod ad Patrem ut ad causam refertur; quando etsi duo revera essent, quæ pro duobus sumit, imago quidem esset Filius, quia in se ipso Patrem imagine repræsentat, repræsentaret vero, quia ad ipsum ut ad causam refertur et natura Patrem; unde potius imago foret, quia ex Patre est, quam ideo, quia Patrem manifestat. Bene autem agit postea prorsus easdem causas ostendens, et quod Spiritus Filii et quod Filius Patris imago dicatur; quia, inquit, accipit a Filio et quia clarificat Filium et perficit Filii opus, quemadmodum etiam de Filio eadem respectu ad Patrem dicuntur. Explanat enim ac bene quidem nomen imaginis, quomodo de divinis personis accipitur; sed relationem causæ per hæc non eliminat; inducit igitur eam primo quidem quia si eisdem modis de Filio et de Spiritu sancto imaginis nomen dicitur, Filio vero adest ut ex Patre prodeunti, etiam Spiritui aderit ut ex Filio prodeunti; deinde quia hujus rei, quo Filius Patris imago est, non vice versa Pater imago Filii, similiter vero Spiritus imago Filii, non Filius Spiritus imago, alia causa esse non poterit, nisi quod quæ ad superessentialem processionem divinarum personarum pertinent secundum sanctum Dionysium non convertuntur ad invicem. Neque enim tum quæ de divinis et a divinis personis disposita sunt tum quæ de iis dicuntur, frustra vel facta sunt vel dicuntur.

ἰδίαν αἰτίαν, εἴπερ εἰκὼν λέγεται διά τινα ὁμοιότητα ἐν αὐτῇ γινομένην τρόπῳ τινὶ παρὰ τοῦ πρωτοτύπου, εἴτουν τοῦ πσραδείγματος ἢ φυσικῶς ἢ τεχνικῶς, ὡς ἐντεῦθεν πᾶσαν εἰκόνα διὰ τὸ πρωτότυπον εἶναι· δεύτερον δὲ ἁμαρτάνει ἐν οἷς τὸν Υἱὸν εἰκόνα λέγει τοῦ Πατρὸς εἶναι μᾶλλον ὡς ἐν ἑαυτῷ τὸν Πατέρα δεικνύντα καὶ εἰκονίζοντα ἢ ὡς πρὸς αὐτὸν κατ' αἰτίαν ἀναφερόμενον. Δοκεῖ γάρ τι λέγειν λέγων οὐδέν. Τὸ γὰρ τὸν Υἱὸν ἐν ἑαυτῷ τὸν Πατέρα δεικνύναι καὶ εἰκονίζειν, τοῦτ' ἐστὶν αὐτὸ τὸ εἰκόνα τοῦ Πατρὸς αὐτὸν εἶναι· ὥστε λέγει τὸν Υἱὸν εἰκόνα τοῦ Πατρὸς εἶναι διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν εἰκόνα, ὡς εἴ τις λέγοι, τὸν ἄνθρωπον λογικὸν εἶναι διὰ τὸ λογικὸν εἶναι αὐτόν· καὶ τὸ χεῖρον, ὅτι καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον αὐτὸν οὕτω λέγεσθαι ἀξιοῖ, ἢ διὰ τὸ πρὸς τὸν Πατέρα ὡς αἴτιον ἀναφέρεσθαι· ὁπότε καὶ δυοῖν ὄντων ὡς ἀληθῶς, ἅπερ ὡς δύο λαμβάνει, εἰκὼν μὲν ἂν ἦν ὁ Υἱὸς διὰ τὸ εἰκονίζειν ἐν ἑαυτῷ τὸν Πατέρα, εἰκόνιζε δ' ἄν, διὰ τὸ πρὸς αὐτὸν ὡς αἴτιον ἀναφέρεσθαι καὶ φύσει Πατέρα· ὥστε μᾶλλον ἂν ἦν εἰκὼν διὰ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι ἢ διὰ τὸ φανεροῦν τὸν Πατέρα. Καλῶς δὲ ποιεῖ μετὰ ταῦτα διὰ πάντων τὰς αὐτὰς αἰτίας δεικνὺς τοῦ τὸ Πνεῦμα εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρός· διότι, φησὶ, λαμβάνει παρὰ τοῦ Υἱοῦ, καὶ διότι δοξάσει τὸν Υἱὸν καὶ τελειοῖ τὸ τοῦ Υἱοῦ ἔργον, ὥσπερ δὴ καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ ταῦτα τῇ πρὸς τὸν Πατέρα ἀποβλέψει λέγεται. Ἐξηγεῖται γὰρ τὸ τῆς εἰκόνος ὄνομα καὶ καλῶς, πῶς ἐπὶ τῶν θείων προσώπων λαμβάνεται, ἀλλ' οὐ τὴν τῆς αἰτίας ἀναφορὰν διὰ τούτων ἐκβάλλει· εἰσάγει (1) μὲν οὖν πρῶτον μὲν, ὅτι εἰ τοῖς αὐτοῖς τρόποις ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸ τῆς εἰκόνος ὄνομα λέγεται, πρόσεστι δὲ τῷ Υἱῷ ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς προϊόντι, καὶ τῷ Πνεύματι ὡς ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊόντι προσέσται· ἔπειθ' ὅτι τοῦ τὸν μὲν Υἱὸν εἰκόνα τοῦ Πατρὸς εἶναι καὶ οὐκ ἀντιστρέφειν, ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τυγχάνειν εἰκόνα καὶ μὴ ἀντιστρέφειν, τί γ' ἂν αἴτιον εἴη, εἰ μὴ τὸ τὰ τῆς ὑπερουσίου θεογονίας κατὰ τὸν ἱερὸν Διονύσιον οὐκ ἀντιστρέφειν πρὸς ἄλληλα; Οὐ γὰρ τά τε οἰκονομηθέντα περὶ τῶν θείων καὶ παρὰ τῶν θείων προσώπων, τά τε περὶ αὐτῶν λεγόμενα μάτην γέγονέ τε καὶ λέγεται.

EPHES. CAP. XV.

Spiritum dicit Nyssenus theologus ex Patre procedentem. Cuinam manifestum exinde non est, Spiritum producere hypostaticam sive personalem esse Patris propietatem? Sicut enim dum Unigeniti hypostasin incarnatam esse dicimus, incommunicabile hoc Patri et Spiritui ostendimus: ita et dum dicimus Patris hypostasin producere Spiritum sanctum, sane id minime etiam Filio tribuemus. Aut ergo Latini ostendant quemdam theologorum etiam ex Filii hypostasi Spiritum esse asserentem,

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΕ' (2).

Πνεῦμά φησιν ὁ Νυσσεὺς θεολόγος τὸ τῆς Πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως. Τίνι δῆλον οὐκ ἔστιν ἐντεῦθεν, ὅτι τὸ προβάλλειν τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρός ἐστιν ὑποστατικὸν, εἴτουν προσωπικὸν ἴδίωμα; καθάπερ γὰρ τὴν τοῦ Μονογενοῦς ὑπόστασιν σαρκωθῆναι λέγοντες ἀκοινώνητον τοῦτο τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Πνεύματι δείκνυμεν, οὕτω καὶ τὴν τοῦ Πατρὸς ὑπόστασιν τὸ Πνεῦμα προβάλλειν εἰρηκότες τὸ ὅτιον οὐκέτ' ἂν εἰκότως καὶ τῷ Υἱῷ τοῦτο δοίημεν. Ἢ τοίνυν Λατῖνοι δειξάτωσάν τινα τῶν θεολόγων

(1) Mon. 27 f, 217 b, εἰ εἰσάγει.
(2) In Mon. f, 292 b est cap. 5. Initium idem ut in cap. 2 hujus codicis (supra c. 8), sed argumentum diversum.

καὶ ἐκ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως τοῦτο λέγοντα, ἢ καθαρῶς ἐντεῦθεν ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀναφαίνεται.

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι καὶ πρὸς τοῦτον τὸν λόγον ἀποκρινοῦνται, ὅσα δὴ καὶ πρὸς τὸν η' καὶ τὸν ι', καὶ ἡ πρὸς ἐκείνους λύσις καὶ πρὸς τοῦτον ἀρκέσει. Οὔτε γὰρ ἐκείνοις προσῆν τι πιθανότητος γοῦν, μή ὅτι γε ἀνάγκης, οὔτε οὗτος ἔχει πλέον τι τῶν ἐκεῖ γεγραμμένων· μόνον ὅτι καθάπερ μετάμελον ἐφ' οἷς τότε ἐκαινοτόμησεν εἰληφὼς νῦν φησι τὸ σαρκωθῆναι τῇ τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσει ἴδιόν τι εἶναι καὶ ἀκοινώνητον πρὸς τὸν Πατέρα τε καὶ τὸ Πνεῦμα. Καίτοι χρονικόν ἐστι τὸ σαρκωθῆναι, ἐκεῖ δὲ οὐδὲν χρονικὸν ἔλεγε δύνασθαι εἶναι ἴδιον προσώπου τινός, ὅτε καὶ ἡμεῖς ἐνέστημεν ἀπὸ τῆς σαρκώσεως, ὥσπερ προαισθανόμενον τὸν ἄνδρα μέλλειν ἀφτιλέγειν καὶ αὐτὸν ἑαυτῷ, ὃ δὴ καὶ περὶ πάντων οἶμαι ποιήσειν αὐτὸν καὶ οἷς νῦν λέγει πάλιν ἀντερεῖν γενναίως, ὁπόταν ἀφιλονείκως καὶ μετ' εὐπειθείας ἐπιστήσῃ τούτοις τὸν λογισμόν. Νῦν γὰρ ὑπὸ φιλονεικίας καὶ δόξης κενῆς δέος μή τι καὶ χεῖρον τούτων τολμήσειεν. Ζήτει δὲ καὶ Λατίνους ἕνα τινὰ τῶν ἁγίων αὐτῷ δεῖξαι λέγοντα ἐκ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι. Οἱ δὲ δεικνύουσιν αὐτῷ πλείους ἢ δέκα λέγοντας ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ οὕπω συντιθέμενον ἔσχον, ἀλλ' ἀρνεῖται περιφανῶς τὸ διαῤῥήδην ὑπὸ τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων λεγόμενον· ἴσως, ὅτι μὴ πάντες τοῦτό φασιν. Ἔδει δὲ μηδὲ τοῦ Νύσσης λίαν αὐτὸν περιέχεσθαι· μόνος γὰρ οὗτος ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμά φησι, καὶ οὐδεὶς ἕτερος· καίτοι πάντες ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι λέγουσι, καὶ πρὸ πάντων αὐτὴ ἡ ἀλήθεια. Ἁμαρτάνει γοῦν καὶ περὶ τούτου τῷ Νύσσῃ μόνῳ πειθόμενος, εἴ γε πολλοῖς ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγουσιν ἐκπορεύεσθαι διὰ τὸ μὴ καὶ πάντας τοῦτ' αὐτὸ λέγειν οὐ βούλεται πείθεσθαι. Δεινὸν δὲ ὅτι καὶ παρὰ τὸν Νύσσης ἐκινδύνευσεν ἄν, μηδὲ πιστεύειν ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ γὰρ μόνος μὲν ἐκεῖνος τοῦτό φησιν, ἔτυχε δὲ μηδ' αὐτὸς οὗτος εἰπών, ἠρνεῖτ' ἂν ὁ ἀνὴρ τοσαύτην ἀλήθειαν. Ἀλλ' οἱ νοῦν ἔχοντες τοῦτο οὐκ ἂν ἔπαθον, ἀλλὰ καὶ τοῦ Νύσσης μὴ λέγοντος ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥσπερ οὐδ' ἄλλος τοῦτο λέγει τῶν διδασκάλων οὐδείς, ἐπίστευσαν ἂν οὕτως, ἐκ μὲν τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ λίαν μαθόντες· τὸ δὲ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τοῦτ' εἶναι τὸ ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι μὴ ἀμφιβάλλοντες. Εἰ δὲ τὸ ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως εἶπε μόνος, τί θαυμαστόν, εἰ καὶ τὸ ἐκ τῆς υἱικῆς ὑποστάσεως; οὐδεὶς ὅλως εἰπὼν φαίνεται; Οὐδὲ διὰ τοῦτο ἀρνεῖσθαι τοσαύτην ἀλήθειαν οἱ νοῦν ἔχοντες πραχθήσονται, εἴπερ ἀρκεῖ μὲν σφίσιν ἡ μαρτυρία τῶν τοσούτων ἁγίων λεγόντων, ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, τὸ δὲ ἐκ τῆς υἱικῆς ὑποστάσεως ἐκπορεύεσθαι τοῦτ' εἶναι· τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι μὴ ἀμφιβάλλουσι.

A aut exinde clare apparebit, ex solo Patre Spiritum sanctum procedere.

SCHOLARIUS.

Latini etiam ad hoc argumentum respondebunt, quæcunque jam ad octavum et decimum responderunt, et data ad illa solutio et quoad hoc erit sufficiens. Neque enim illis aderat quid aptum ad persuadendum, multo minus ad cogendum et ad assensum extorquendum, neque hoc aliquid habet amplius, quam quæ ibi scripta sunt; solum hoc habet, quod quasi pœnitentia ductus ob ea, quæ tunc innovando confinxerat, nunc ait incarnatum esse Filii hypostasi proprium atque Patri ac Spiritui incommunicabile esse. Quanquam temporale est B incarnatum esse, ibi vero nihil temporale proprium esse posse alicujus divinæ personæ affirmaverat; quando et nos instantiam ab incarnatione petivimus, quasi præsentientes, virum istum contradicturum esse et sibi ipsi, quod eum de omnibus facturum puto et quæ nunc dicit, his rursum ingenue obstiturum, quando sine contentione et cum prompta erga veritatem obedientia his cogitationem intendat. Nunc enim timendum, ne a contentionis et vanæ gloriæ studio etiam ad pejus aliquid audendum abripiatur. Postulat vero a Latinis, ut vel unum sanctorum sibi ostendant ex Filii hypostasi Spiritum sanctum procedere asserentem. Illi tamen ei ostendunt plures quam decem C dicentes ex Filio Spiritum procedere, et nunquam eum assentientem habuerunt, verum perspicue negat quod disertis verbis ab Ecclesiæ doctoribus traditur; fortasse, quia non omnes id dicunt. Sed oportebat tunc nec ipsum adeo tenaciter Nysseno inhærere; solus enim hic ex Patris hypostasi Spiritum sanctum procedere dicit et nemo alius; omnes tamen dicunt ex Patre procedere Spiritum, et ante omnes Veritas ipsa. Peccat igitur etiam in hoc, dum solum Nyssenum sequitur, quando multis ex Filio procedere Spiritum dicentibus obsequi non vult ea de causa, quod non omnes id ipsum dicant. Dirum vero est, quod si non haberet Nyssenum, periculo subjaceret, ut ex paterna hypostasi procedere Spiritum sanctum credere non D amplius posset. Si enim ille solus id dicit, contingere vero potuit, ut ne ipse quidem id diceret, vir iste negaturus fuit tantam veritatem! Verum sensu præditi id minime paterentur, sed etiamsi Nyssenus non diceret ex paterna hypostasi procedere Spiritum sanctum, quemadmodum neque alius quisquam doctorum id dicit, crederent ipsi et sic, cum ex Patre quidem eum procedere vel maxime didicerint, ex Patre autem procedere hoc ipsum esse quod ex paterna hypostasi procedere absque ullo dubio existiment. Si vero ex paterna hypostasi procedere Spiritum dixit ille solus, quid mirum, si etiam ex filiali hypostasi procedere nullus omnino dixisse reperitur? Neque propterea tantam veritatem negare sensu præditi adigentur.

quandoquidem sufficit ipsis testimonium tot sanctorum dicentium ex Filio Spiritum procedere, dubium vero eis non est, quin ex Filii hypostasi procedere hoc ipsum sit, quod procedere ex Filio.

EPHES. CAP. XVI.

Spiritus sanctus ex Patre et Filio procedens aut quatenus sunt distincti ab his procedit, aut quatenus sunt uniti. Si quidem quatenus sunt distincti et duo, ab eis procedit, distincti autem sunt secundum hypostases et duo ; ex duabus ergo hypostasibus Spiritus sanctus prodit, et exinde necessario ex duobus quoque principiis. Si vero quatenus sunt uniti, primo quidem non amplius ipse Spiritus a Patre et Filio prodit quatenus sunt distincti, ergo non ex hypostasibus eorum prodit ; neque igitur ex paterna hypostasi, neque ex hypostasi Filii ; atqui illud verum, hoc vero falsum Gregorius Nyssenus convincit ; ait enim ita conceptis verbis : *Spiritum ex paterna hypostasi procedentem*. Deinde quidnam fuerit illud, secundum quod uniti sunt? Naturam forsitan dicent vel spirativam virtutem. Sed si quidem ex natura prodit, etiam ex se ipso procedet ; nam communis est tribus personis natura. Si vero ex spirativa virtute, hanc quoque deberet Spiritus possidere ; *Quæ enim communia sunt Patri et Filio, ea communia quoque sunt Spiritui*, ut magni viri Dionysius et Basilius aiunt. Verum quænam est sapiens eorum ad hoc, imo ridicula responsio? Haberet, inquiunt, eam et ipse, nisi impossibile esset, ut se ipsum produceret. Hoc igitur simile est ac si quis videns ex sua ipsius ratiocinatione concludi, hominem esse lapidem, ea, unde hoc concluditur, ne ullo quidem modo corrigere conaretur, diceret vero, hominem sane futurum lapidem, nisi impossibile esset, ut animal rationale esset inanimatum atque immobile.

SCHOLARIUS.

Credentes Latini Spiritum sanctum procedere ex Filio nullam timent ad absurdum deductionem. Neque enim id credunt ut proprio Marte a se inventum, sed ab Ecclesiæ doctoribus edocti, quos haud unquam errasse circa tam gravem veritatem arbitrantur, præsertim cum tales ac tanti viri exstiterint. Quare neque iis, qui ita dialectice interrogant et ad absurdum eos deducere volunt, aliquid respondere coacti sunt. Si enim quid absurdi etiam ex hac sententia sequeretur (ponamus hic impossibile) :doctoribus potius convenire arbitrantur, ut id perspiciant atque solvant ; ipsi vero se omni modo extra has criminationes positos esse affirmant et multis potius criminationibus subjectos credunt eos qui sanctorum theologiam evertere volunt propter quædam absurda et impossibilia, quæ fortasse ex ea doctrina accidunt ; tali enim pacto etiam veram fidem universam qui ista audent multis difficultatibus replebunt, cui fidei pluries naturalem rationem adversantem vi-

(1) Mon. 256 f, 296 a, est cap. 17
(2) Ποῖ μὴν habet Mon. 256.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙϚ' (1).

Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ προερχόμενον ἢ καθό εἰσι διακεκριμένοι τούτων πρόεισιν, ἢ καθό εἰσιν ἡνωμένοι. Εἰ μὲν οὖν καθό εἰσι διακεκριμένοι καὶ δύο, τούτων προέρχεται, διακεκριμένοι δέ εἰσι κατὰ τὰς ὑποστάσεις καὶ δύο, ἐκ δύο ἄρα ὑποστάσεων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πρόεισι, κἀντεῦθεν ἐκ δύο ἀρχῶν ἐξ ἀνάγκης. Εἰ δὲ καθό εἰσιν ἡνωμένοι, πρῶτον μὲν οὐκέτι τὸ αὐτὸ, καὶ καθό εἰσι διακεκριμένοι τούτων πρόεισιν· οὐκ ἄρα ἐκ τῶν ὑποστάσεων αὐτῶν πρόεισιν· οὔτ' ἄρα ἐκ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως οὔτ' ἐκ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως· ἀλλὰ τὸ μὲν ἀληθὲς, τὸ δὲ ψεῦδος ὁ τῆς Νύσσης Γρηγόριος πῇ μὲν (2) διελέγχει· λέγει γὰρ οὑτωσὶ ῥητῶς· *Πνεῦμα τὸ τῆς πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως*. Ἔπειτα καὶ τί ἂν εἴη τοῦτο, καθ' ὃ εἰσιν ἡνωμένοι; Τὴν φύσιν ἐροῦσι τυχὸν ἢ τὴν προβλητικὴν δύναμιν· ἀλλ' εἰ μὲν ἐκ τῆς φύσεως πρόεισι, καὶ ἐξ ἑαυτοῦ προελεύσεται· κοινὸν γὰρ τοῖς τρισὶν ἡ φύσις· εἰ δ' ἐκ τῆς προβλητικῆς δυνάμεως, καὶ ταύτην ὤφειλεν ἔχειν αὐτό· *Τὰ γὰρ κοινὰ Πατρὶ καὶ Υἱῷ κοινὰ καὶ τῷ Πνεύματι*, Διονύσιός φασι καὶ Βασίλειος οἱ μεγάλοι. Ἀλλὰ τίς ὁ σοφὸς αὐτῶν πρὸς τοῦτο καταγέλαστος λόγος; Εἶχεν ἄν, φησὶ, καὶ αὐτὸ ταύτην, εἰ μὴ ἀδύνατον ἦν ἑαυτὸ προβάλλειν. Τοῦτο μὲν οὖν ὅμοιον, ὡς εἴ τις ὁρῶν ἐκ τῶν ἑαυτοῦ συναγόμενον λόγων τὸν ἄνθρωπον λίθον εἶναι, τὰ μὲν, ὅθεν τοῦτο συνάγεται, μηδ' ὁπωστιοῦν ἐπανορθοῦν πειρῷτο, λέγοι δὲ ὡς ἦν ἂν ὁ ἄνθρωπος λίθος, εἰ μὴ ἀδύνατον ἦν τὸ λογικὸν ζῶον ἄψυχόν τε καὶ ἀκίνητον εἶναι.

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ πιστεύοντες, οὐδεμίαν εἰς ἄτοπον δεδίασιν ἀπαγωγήν. Οὐ γὰρ εἰκοθεν εὑρόντες τοῦτο πιστεύουσιν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων μαθόντες, οὓς ἡγοῦνται μὴ ἂν ποτε πλανηθῆναι περὶ τοσαύτην ἀλήθειαν, καὶ ταῦτα τοσούτους ὄντας καὶ τηλικούτους, Ὅθεν οὐδὲ τοῖς ἐρωτῶσιν οὑτωσὶ διαλεκτικῶς καὶ εἰς ἄτοπον βουλομένοις ἀπάγειν ἐξ ἀνάγκης ἄν τι καὶ ἀποκρίνοιντο· εἰ γάρ τι καὶ ἄτοπον ἐκ ταύτης ἠκολούθει τῆς δόξης (κείσθω γὰρ τὸ ἀδύνατον), τοῦτο καὶ συνορᾷν καὶ λύειν ἁρμόττειν τοῖς διδασκάλοις μᾶλλον νομίζουσιν· αὐτοὶ δὲ παντάπασιν ἔξω τῶν ἐγκλημάτων τούτων ἑστάναι φασὶ, πολλοῖς δὲ μᾶλλον ἐγκλήμασιν ὑποκεῖσθαι πιστεύουσι τοὺς ἀναιρεῖν βουλομένους τὴν τῶν ἁγίων θεολογίαν διὰ τὰ ἐκ τοῦ Λόγου ἐπισυμβαίνοντα ἴσως ἄτοπα καὶ ἀδύνατα. Οὕτω γὰρ καὶ τὴν ἀληθινὴν πίστιν ἅπασαν πολλῶν ἀποριῶν ἀναπλήσουσιν οἱ ταῦτα τολμῶντες, ᾗ πολλαχοῦ φυσικὸν ἐναντιούμενον (3) λόγον ἔστιν ἰδεῖν, καὶ τὰς τῆς πίστεως ὑπο-

(3) Mon. 27 f, 219 b : ἢ πολλαχοῦ φ. ἐναντιούμενοι.

θέσεις ἐν προσχήματι ζητήσεως ἀναιρήσουσιν. Ἀλλ' ἵνα καὶ τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν καὶ τὴν τῶν διδασκάλων τιμὴν ὑπ' ἀνοίας καὶ φιλονεικίας οὕτω δοκοῦσαν σαλεύεσθαι βεβαιώσωσιν οἱ Λατῖνοι καὶ μὴ δόξωσιν ἀπορίᾳ τῶν ἀποκρίσεων ἐπὶ τὸ τῶν διδασκάλων καταφεύγειν ἀξίωμα, καὶ μάλιστ' ὅτι γινώσκουσί τινας προχείρους ὄντας καὶ κατὰ τῶν διδασκάλων προπετές τι λέγειν καὶ ἄγνωμον, ἀποκρινοῦνται καὶ πρὸς ταύτην ὡς ἐν βραχεῖ τὴν ἐρώτησιν, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, καθό εἰσιν ἕν τι προσωπικῶς διακεχριμένον, ὥστε τὴν μὲν ἑνότητα μηδένα τρόπον ἐᾷν ἀρχὰς δύο νοεῖσθαι τοῦ Πνεύματος τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, ὑπὸ δὲ τῆς προσωπικῆς διακρίσεως τὴν σύγχυσιν αὐτῶν ἀνατρέπεσθαι. Καὶ οὕτως ἄχρηστος ἡ τοῦ ἀνδρὸς ἐρώτησις γίνεται. Οὔτε γὰρ καθό εἰσι διακεχριμένοι μόνον, οὔτε καθό εἰσιν ἡνωμένοι μόνον, ἵνα καὶ τὰς ἀτοπίας ἐκείνας ἐπισυνάψῃ (1). Τῆς ἐρωτήσεως τοίνυν οὕτως ἐκβαλλομένης, οὔτε ἡ εἰς ἄτοπον ἀπαγωγὴ χώραν ἔχει λοιπὸν αὐτῷ, ἣν ἐπὶ τῆς ἐρωτήσεως ταύτης ἱδρύει, οὐθ' ἡμᾶς δεῖ πονεῖν τὴν ἀκολουθίαν τῶν ἑκατέρωθεν ἀτοπιῶν ἐξετάζοντάς τε καὶ ἐλέγχοντας. Εἰ δέ τι καὶ λέγειν πρὸς ταῦτα ἐκ περιουσίας ἐχρῆν, καὶ τοῦτο καταφανὲς ἂν ἐκ τῶν εἰς τὰ πρότερον ἐπιχειρήματα ἀπολογιῶν γένοιτο. Ἡ γὰρ πρὸς τὸ ὄγδοον καὶ δέκατον λύσις καὶ τῶν ἀκολουθιῶν ἔσται τούτων λυτικὴ καὶ ἐλεγκτικὴ τοῖς ἐκεῖθεν ἐκλέγειν δυνησομένοις, ἐπεί τοί γε συντομίας φροντίζουσιν ἡμῖν καὶ ἅμα κόρον λαβοῦσι τῶν περιττῶν καὶ ἀσυναρτήτων τοῦ ἀνδρὸς λόγων περὶ τῶν αὐτῶν πολλάκις λέγειν οὐκ ἤρεσεν. Ἐμπαίζει δὲ τῇ τῶν Λατίνων ἀποκρίσει ὡς οὐκ ἀναιρούσῃ τὴν εἰς ἄτοπον ἀπαγωγήν, ἀλλὰ τὸ ἀδύνατον δεικνύσῃ μόνον, ὅτι ἐστὶν ἀδύνατον, καὶ παρεικάζει ταύτῃ τινὰ ἀπόκρισιν, ὧν ὁπόσον τι τὸ διάφορον πόῤῥωθεν τοῖς λογικῆς καὶ ὁπωσοῦν γεγευμένοις κατάδηλον. Οἶμαι, ὅτι καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἐμπαίζει ἀληθεστάτων ῥᾳδίως. Πιστευέτω γάρ τις, τὸν Υἱὸν σοφὸν ἢ ἀγαθὸν ἢ ἀληθῆ Θεὸν εἶναι, καθάπερ καὶ τὸν Πατέρα· ἐρωτάτω δέ τις αὐτὸν, ὅτου χάριν τοῦτο πιστεύει, καὶ ἀποκρινέσθω, ὅτι διὰ τὸ ἀκούειν, ὅτι πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ ὁ Υἱὸς ἔχει· ὁ δὲ ἀπαγέτω τοῦτον εἰς ἄτοπον. Εἰ διὰ τὸ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν νομίζεις αὐτὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ σοφὸν εἶναι, καὶ Πατὴρ ἔσται· καὶ τοῦτο γάρ ἕν ἐστι τῶν ὑπαρχόντων Πατρί· ἀποκρινεῖται τοίνυν, ὅτι ἦν ἂν καὶ τοῦτο ὁ Υἱός, εἰ μὴ ἀδύνατον ἦν· ἀδύνατον δὲ διὰ τὸ ἀντικεῖσθαι τοῦτο τῷ τοῦ Υἱοῦ λόγῳ καὶ διὰ τὸ ἐν τοῖς θείοις ἕνα Υἱὸν εἶναι. Καὶ ταύτης ἄρα τῆς ἀποκρίσεως καταφρονήσει, εἴπερ ἐκείνης· τὴν αὐτὴν γὰρ ἔχουσι δύναμιν· ἀλλ' οὐ χαιρήσει κατηγορῶν, ἕως ἂν ᾖ τις ἐλέγχειν τὰ τοιαῦτα δυνάμενος.

A dere licet, atque fidei principia sub specie disquisitionis evertent. Sed ut et veritatem ipsam et honorem doctorum, qui ab insipientia et contentionis studio ita concuti videntur, confirment, neve ex inopia responsionum aptarum ad doctorum dignitatem confugere videantur, ac præsertim quia cognoscunt nonnullos promptos pronosque esse ad audacius iniquiusque doctoribus obloquendum, Latini etiam ad hanc interrogationem breviter respondebunt: Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere, quatenus unum quid sunt personaliter distinctum; indeque unitatem quidem nullo pacto permittere, ut Pater et Filius duo Spiritus sancti principia intelligantur, a personali vero eorumdem distinctione confusionem eorum arceri atque ex-

B cludi. Atque sic inutilis evadit viri hujus interrogatio. Neque enim quatenus sunt distincti solum, nec quatenus sunt uniti solum, Pater et Filius Spiritum sanctum producunt, ut absurda illa ipse una conjungat. Cum igitur interrogatio ita ejecta sit, neque deductio ad absurdum amplius ipsi locum habet, quam super hanc interrogationem stabilit, neque nobis laborandum est, in consequentia earum quæ ab utraque parte inferuntur, absurditatum perscrutanda ac refutanda. Si vero oportet etiam aliquid ad hæc ex abundantia dicere, et hoc perspicuum fiet ex responsionibus, quæ dedimus ad priora argumenta. Nam solutio data ad argumentum octavum et decimum etiam ad consequentias solvendas et refellendas idonea erit iis qui inde

C apta seligere poterunt, quando quidem nobis brevitatis studiosis et simul fastidio repletis supervacaneam et debito nexu carentem hujus viri disputationem de iisdem sæpe loqui haud placuit. Ludibrio autem habet Latinorum responsum ut non evertens suam ad absurdum deductionem, sed impossibilitatem duntaxat ostendens, quid impossibilitas est; et comparat cum eo quoddam aliud responsum. Quæ inter quanta sit differentia, manifestum est iis qui primis labiis et utcunque logicam gustarunt. Puto eum facile et multa alia ludibrio habiturum, quæ sunt verissima. Fac, credat quis Filium sapientem vel bonum vel verum Deum esse sicut et Patrem; quærat ex eo quidam, cur

B hoc credat; respondeat ille, se credere, quia audierit, omnia, quæ sunt Patris habere Filium; hic vero ita eum ad absurdum deducat: Si ideo quia omnia, quæ sunt Patris, habet Filius, Filium putas et bonum et sapientem esse, etiam Pater erit, nam et hoc ex iis est, quæ Patris sunt. Respondebit igitur ille, etiam hoc (*Patrem*) fore Filium, nisi impossibile esset; impossibile autem esse quia id Filii rationi opponitur et quia unus in divinis Filius est. Hanc ergo quoque responsionem contemnet, siquidem illam despectui habet; eamdem enim habet vim. Sed non gaudebit in suis accusationibus, quandiu erit aliquis, qui valeat talia refutare.

(1) Aliqua deesse videntur.

Adhuc *per Filium* prodire vel procedere Spiritum sanctum in idem trahunt cum dictione *ex Filio* procedere, dicentes præpositionem *per* æquivalere præpositioni *ex* apud Scripturam. Ubi itaque æquivalet, de creatione est sermo, quando etiam absque Patre de Filio ponitur. *Omnia* enim, ait Scriptura, *per ipsum facta sunt*. Processio vero Spiritus sancti nunquam absque Patre ponitur, sed ex Patre per Filium dicunt. Liquidum ergo est, aliud quidquam dictionem *per Filium* significare, non illud *ex Filio* : quanquam non de processione, sed de communicatione et distributione illud dicitur (*a*). Ait enim Joannes Damascenus : *Spiritum Filii dicimus, ex Filio vero non dicimus; per Filium vero manifestatum esse et nobis impertiri confitemur.* Hoc discrimen clare ostendit, aperte aliud quidquam esse dictionem *per Filium*, quam quod Latini volunt. Si autem unquam etiam de essentiali id processione dicitur sancti Spiritus, rursum ipsos theologos suorum verborum interpretes advocabimus. Nam in libris Adversus Eunomium Gregorius Nyssenus : *Spiritus sanctus*, inquit, *per Filium conjuncte concipitur, non tempore posterior secundum existentiam post Filium, ita ut aliquando unigenitus sine Spiritu cogitetur; sed ex Deo universorum et ipse principium suæ exsistentiæ habens, unde et unigenitum lumen est, qui per verum lumen eluxit.* In his perspicue *non posteriorem esse secundum exsistentiam* vult significare illud *per Filium*, idem vero dicere *cum Filio*, quod in aliis diserte tradit. Per ipsum vero et cum ipso, priusquam novum aliquod et non subsistens incidat cogitatum, Spiritus sanctus procedit. Et Joannes aureo fulgens eloquio explanans apostolicum illud dictum : *Ut innotescat nunc principatibus et potestatibus per Ecclesiam multiformis sapientia Dei*, dictionem *per Ecclesiam* loco alterius, *cum Ecclesia* accepit; neque enim Ecclesia angelos docuit. Sic igitur et hic illud *per Filium* accipiendum est; sic enim se habet : Cum Spiritus sanctus ex Patre essentialiter procedere dicatur, ne alter Filius existimetur (Pater enim ad Filium redditur), idcirco dictio *per Filium* addita est, cum Filii mediatio, ut rursum sanctus Gregorius alibi ait, et ipsi unigeniti rationem conser-

Ἔτι τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι ἢ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰς ταυτὸν ἄγουσι τῷ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν *διὰ* λέγοντες ἰσοδυναμεῖν τῇ *ἐκ* παρὰ τῇ Γραφῇ. Ἔνθα μὲν οὖν ἰσοδυναμεῖ, περὶ δημουργίας ὁ λόγος, ὅτε καὶ χωρὶς τοῦ Πατρὸς ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ (2) τίθεται. *Πάντα* γὰρ, φησὶ, *δι' αὐτοῦ ἐγένετο* (3) Ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος πρόοδος οὐδέποτ' ἄνευ τοῦ Πατρὸς τίθεται, ἀλλ' ἐκ Πατρός φασι δι' Υἱοῦ. Δῆλον οὖν ὡς ἕτερόν τι τὸ *δι' Υἱοῦ*, καὶ οὐ τὸ *ἐξ Υἱοῦ* σημαίνει. Καίτοι γε οὐδ' ἐπὶ τῆς ἐκπορεύσεως, ἀλλ' ἐπὶ τῆς μεταδόσεως τοῦτο λέγεται. Λέγει γὰρ ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης, *Πνεῦμα Υἱοῦ λέγομεν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ οὐ λέγομεν· δι' Υἱοῦ δὲ φανεροῦσθαι καὶ μεταδίδοσθαι ἡμῖν ὁμολογοῦμεν* (4). Αὕτη ἡ διαστολὴ προδήλως ἕτερόν τι τὸ δι' Υἱοῦ παρ' ὃ βούλονται Λατῖνοι καθαρῶς ἀποφαίνεται. Εἰ δέ ποτε καὶ ἐπὶ τῆς οὐσιώδους εἴρηται τοῦτο προόδου τοῦ Πνεύματος, πάλιν αὐτοὺς τοὺς θεολόγους ἐξηγητὰς ἑαυτῶν καλέσωμεν. Λέγει γὰρ ἐν τοῖς πρὸς Εὐνόμιον ὁ θεῖος Γρηγόριος ὁ τῆς Νύσσης· *Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ τοῦ Υἱοῦ συνημμένως καταλαμβάνεται, οὐχ ὑστερίζον κατὰ τὴν ὕπαρξιν μετὰ τὸν Υἱὸν, ὡς ποτὲ τὸν Μονογενῆ δίχα τοῦ Πνεύματος νοηθῆναι, ἀλλ' ἐκ μὲν τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων καὶ αὐτὸ τὴν αἰτίαν ἔχον τοῦ εἶναι, ὅθεν καὶ τὸ μονογενὲς ἐστι φῶς, διὰ δὲ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἐκλάμψαν* (5). Ἐν τούτοις σαφῶς τὸ μὴ ὑστερίζειν κατὰ τὴν ὕπαρξιν τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ δηλοῦν βούλεται, ταυτὸν δὲ εἰπεῖν μετὰ τοῦ Υἱοῦ· ὅπερ ἐν ἄλλοις διαῤῥήδην φησί. Δι' αὐτοῦ δὲ καὶ μετ' αὐτοῦ, πρίν τι καινὸν καὶ ἀνυπόστατον (6) καρεμπεσεῖν νόημα, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται. Καὶ ὁ Χρυσορῥήμων δὲ ἐξηγούμενος τὸ ἀποστολικὸν ἐκεῖνο ῥητόν· *Ἵνα γνωρισθῇ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ* (7), τὸ *διὰ τῆς Ἐκκλησίας* ἀντὶ τοῦ *μετὰ τῆς Ἐκκλησίας* ἐξέλαβεν· οὐ γὰρ δὴ ἡ Ἐκκλησία τοὺς ἀγγέλους ἐδίδαξεν. Οὕτως οὖν κἀνταῦθα τὸ *διὰ τοῦ Υἱοῦ* ληπτέον· ἔχει γὰρ οὕτως· Ἐπεὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς ἐκπορεύεσθαι λέγεται, ἵνα μὴ Υἱὸς ἕτερος νομισθῇ (καὶ γὰρ ὁ Πατὴρ πρὸς τὸν Υἱὸν ἀποδίδοται), διὰ τοῦτο τὸ *δι' Υἱοῦ* παρείληπται, τῆς τοῦ Υἱοῦ μεσιτείας, ὃ φησιν

(1) Mon. 256 f. 294 a, est cap. 10.
(2) Ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ omit. Mon. 27, f. 220 b.
(3) Joan. I, 3.
(4) Vide eum textum, e quo plura hic omissa, etiam apud A. Camaterum c. 141 (Gr. orth. t. II, p. 498).
(5) Idem apud Camat., c. 112 (Gr. orth. t. II, p. 465).
(6) Mon. 256, Κενὸν ἀνυπόστατον.
(7) Ephes. III, 10.

(*a*) Jobus monach. Apologia in cod. Monac. 68, f. 9 : Τὸ ζωαρχικὸν Πνεῦμα ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀῤῥήτως κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνὴν, ἅμα τῷ τὸν Υἱὸν γεννηθῆναι χρόνῳ καὶ ὑπὲρ ἔννοιαν, κεχορήγηται δὲ δι' Υἱοῦ τῷ κόσμῳ, οὐ μόνον, ὅτι καταλλάξας ἡμῖν τὸν Πατέρα καταφοιτήσαι τοῦτο πεποίηκεν ὁ Μονογενὴς, ἀλλ' ὅτι καὶ τὴν ἐπίγνωσιν τούτου αὐτὸς οὗτος ἐνανθρωπήσας ἐξέφηνεν, ὥσπερ δὴ καὶ τὴν τοῦ Πατρὸς οὐκέτι ἀμυδρῶς καὶ τισὶν, ἀλλὰ τραγῶς τε καὶ παντὶ τῷ κόσμῳ γινωσκομένην καὶ διαλάμπουσαν. *Spiritus sanctus procedit quidem ex Patre ineffabili modo secundum Salvatoris vocem eo ipso tempore, quo Filius generatur et super intellectum; suppeditatur vero per Filium mundo, non solum quia reconcilians nobis Patrem Unigenitus Spiritum descendere fecit, sed quia etiam ejus cognitionem ipse incarnatus manifestavit, sicuti etiam Patris cognitionem, non subobscure ac quibusdam, sed clare et universo mundo cognitam et perfulgentem.*

εὐθὺς ὁ ἱερὸς Γρηγόριος ἐν ἑτέροις (1), καὶ ἑαυτῷ τὸ μονογενὲς φυλαττούσης καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς φυσικῆς πρὸς τὸν Πατέρα σχέσεως μὴ ἀπειργούσης (2). Διὰ τοῦτο καὶ *προσεχῶς* μὲν *ἐκ τοῦ πρώτου* τὸν Υἱὸν φησιν ἐν ἑτέροις, ὡς Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς δηλονότι· τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ εἶπεν *οὐ προσεχῶς*· οὕτω γὰρ ὑστερίζον ἔσται κατὰ τὴν ὑπαρξιν, ἀλλὰ *διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου*· τοῦτο δὲ τὴν κοινωνίαν καὶ ἀλληλουχίαν, ὡς εἴρηται, παριστᾷ, καὶ τὸ ὁμοτίμως καὶ ὁμοφυῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς προϊέναι. Οὕτω γὰρ εἰ καὶ ὁ Πατὴρ ἐλέγετο προβολεὺς, τὸ μὲν Πνεῦμα προσεχῶς ἂν ἦν ἐκ τοῦ προβολέως, ὁ δὲ Υἱὸς *διὰ* τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ προβολέως, τουτέστι τοῦ Πνεύματος, ἐπείπερ ὁμοτίμως ἄμφω καὶ συνημμένως ἐκ τοῦ Πατρὸς προΐασιν. Οὐκ ἄρα πλέον οὐδὲν ἔσται Λατίνοις ἐκ τῆς *διὰ* πρὸς τὴν δόξαν τὴν ἑαυτῶν. Ὅτι δὲ καὶ τοὐναντίον ἐστὶν ἅπαν ἥπερ ἐκεῖνοι βούλονται, παρίτω πάλιν ἡμῖν μαρτυρήσων ὁ τῆς ἀληθείας μάρτυς καὶ ὁμολογητὴς ὁ θειότατος Μάξιμος. Λέγει γὰρ οὗτος ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον Κύπρου πρεσβύτερον ἐπιστολῇ τοιάδε (3)· *Τῶν τοῦ νῦν ἀγιωτάτου πάππα συνοδικῶν οὐκ ἐν τοσούτοις, ὅσοις γεγράφατε, κεφαλαίοις οἱ τῆς βασιλίδος ἐπελάβοντο, δυσὶ δὲ μόνοις, ὧν τὸ μὲν ὑπάρχει περὶ θεολογίας, ὅτιπερ εἶπε* (4) *καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ δὲ περὶ τῆς οἰκονομίας, ὅτιπερ εἶπε τὸν Κύριον μὴ* (5) *δίχα τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας εἶναι ὡς ἄνθρωπον. Καὶ τοῦ μὲν πρώτου ῥήσεις παρήγαγον Ῥωμαίων Πατέρων καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐκ τῆς κοπηθείσης αὐτῷ πραγματείας εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην εὐαγγελιστήν. Ἐξ ὧν οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν ποιοῦντας τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως σφᾶς αὐτοὺς ἀπέδειξαν (μίαν γὰρ ἴσασιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα αἰτίαν, τοῦ μὲν κατὰ γέννησιν, τρῦ δὲ κατ' ἐκπόρευσιν), ἀλλ' ἵνα τὸ δι' αὐτοῦ προΐέναι δηλώσωσι, καὶ ταύτῃ τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον παραστήσωσιν.* Ἐνταῦθα τὴν ἐναντίαν ὥσπερ ἐπίτηδες οἱ Λατῖνοι τῷ μεγίστῳ Μαξίμῳ βαδίζουσιν. Ὁ μὲν γὰρ μετὰ τῶν τότε Ῥωμαίων καὶ αὐτοῦ τοῦ πάππα τὴν *ἐκ* πρὸς τὴν *διὰ* μεταφέρει, καὶ ταύτην τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας ἀπαράλλακτον παριστᾷν βούλεται· οἱ δὲ μικρὸν ἡγούμενοι τὸ μὴ πείθεσθαι τοῖς Πατράσιν, ἂν μὴ καὶ τἀναντία φρονῶσι, τὸ *δι' Υἱοῦ* ταυτὸν ἡγοῦνται τῷ *ἐξ Υἱοῦ*, καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος τῷ Υἱῷ διδόασιν, ἧς ἐκεῖνοι καθάπαξ αὐτὸν ἀφεῖλοντο. Τί ἂν γένοιτο ταύτης τῆς μάχης ἀναισχυντότερον;

vet et Spiritum a naturali ad Patrem habitudine non excludat. Propterea etiam Filium alibi dicit *immediate ex primo*, ut Filium videlicet ex Patre exsistentem; Spiritum vero sanctum non dixit *non immediate ex primo*; sic enim posterior esset secundum exsistentiam, sed *per id quod immediate ex primo*; hoc autem communionem et reciprocam connexionem ostendit, ut dictum est, atque etiam quod pari honore et pari natura ex Patre prodit uterque. Sic enim si quoque Pater diceretur productor, Spiritus foret immediate ex productore, Filius vero *cum eo* qui immediate ex productore, hoc est cum Spiritu, cum uterque pari honore et conjuncte ex Patre prodeat. Non ergo Latinis ad suam opinionem stabiliendam præpositio *per* amplius præsidium fert. Imo quod res omnino e contrario, quam ipsi volunt, se habet, rursum nobis prodeat ad id testandum veritatis testis et confessor sanctissimus Maximus. Ait enim hic in epistola ad Marinum Cypri presbyterum hæc: *Sanctissimi, qui nunc est, papæ synodicam non in tot capitulis, quot scripsistis, regiæ urbis cives reprehenderunt, sed in duobus duntaxat, quorum alterum est de Theologia, quod videlicet dixerit, etiam ex Filio procedere Spiritum sanctum; alterum vero ad œconomiam pertinet, quod dixerit, Dominum non sine originali culpa esse quatenus hominem. Ac de primo quidem dicta protulerunt Patrum Romanorum et Cyrilli Alexandrini ex lucubratione, quam elaboravit in sanctum Joannem Evangelistam ex quibus non causam processionis Spiritus sancti semel facere Filium ostenderunt (unam enim Filii et Spiritus sancti causam norunt Patrem, illius quidem secundum generationem, hujus vero secundum processionem), sed ut per eum prodire Spiritum significarent eaque ratione conjunctionem substantiæ et absque ulla variatione similitudinem patefacerent.* Hic veluti ex industria Latini contraria Maximo via incedunt. Nam hic quidem cum illius temporis Romanis et cum ipso papa præpositionem *ex* ad præpositionem *per* transfert et hanc conjunctionem substantiæ omni diversitate immunem declarare statuit; illi autem quod non obsequuntur Patribus leve putantes, nisi etiam contraria ipsis sentiant, formulam *per Filium* idem valere ac dictionem *ex Filio* opinantur, et Spiritus sancti causam Filio tribuunt, a qua præfati viri cum semel pro semper removerunt. Quid hac pugna posset fieri impudentius?

Ο ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ.

Οἱ Λατῖνοι χάριτας ὁμολογοῦσι τῷ ἀνθρώπῳ, ὅτι καὶ αὐτὸς Μαξίμῳ πειθόμενος τὴν *ἐκ* πρόθεσιν εἰς

SCHOLARIUS.

Latini gratias referunt viro isti, quod et ipse Maximo obtemperans præpositionem *ex* transmu-

(1) Sic Mon. 256; Monac. 27, f. 220 b. habet tantum ὃ φησιν αὖθις ἐν ἄλλοις, quasi ea ad Chrysostomum pertinerent.

(2) Nyss. Lib. ad Ablab. Vide supra Gregor. Cpl. Apol. in Marci confessionem, cap. 1.

(3) Paulo differt lectio ab allegatione Gregorii Cpl. in responsione ad confess. Marci, cap. 4.

(4) Mon. 256, f. 295, a: ὅτι, φησὶν, εἶπε.

(5) Μὴ alibi deest.

tat in *per*. Nam non obsequitur nunc Gregorio Nysseno ex paterna hypostasi Spiritum sanctum procedere affirmanti et hoc ipsum sæpe numero (velut armis minitans) repetet, Maximum vero despiciet et parvi faciet. Si enim et nos præpositionem *per* in *ex* mutamus, ita inquient Latini, Patribus non obtemperantes, ut tu dicis, at tu interim *per* in *ex* mutas Maximo obtemperans; dum ipse aperte hoc facit, non audes contradicere; quare non habes, quod in nobis dicentibus, ex Filio procedere Spiritum sanctum, vituperes, quando per Filium id intelligamus, quod neque Maximus eorum temporum Latinis exprobravit confidenter asseverantibus ita se sentire et ita dicere. Si vero præpositionem *per* rursum in *ex* convertimus, nostrum est cæterum ostendere, an hoc faciamus concordantes cum veritate et cum sancto Maximo nec ne. Ille itaque concedit ex Filio Spiritum dici, præpositione *ex* loco præpositionis *per* accepta; sic enim, ait, nemo Filium causam processionis Spiritus sancti faciet. Et causam hic primam causam intelligit, strictim sumens ac presse causæ nomen, non explicate et late et in quantum habet etiam quamdam significationis modificationem adjunctam, non secundum significationem solam; secus enim impossibile foret Maximum vera dicere. Nam concedere, per Filium procedere Spiritum sanctum et rursus negare universim Filium esse causam Spiritus, id ejus foret, qui vel se ipsum ignoraret. Neque enim alias viri istius transmutationes Græcorum lingua cognoscit ac præterea prorsus a ratione alienum foret, si quis loco præpositionis *per* poneret præpositionem *cum*. Hoc enim pacto et Filius esset procedens cum Spiritu vel Spiritus genitus cum Filio, si quis diceret, Spiritum procedere cum Filio, ut vir iste statuit. De quibus accuratius disserui in iis quæ scripsi in hanc quæstionem. Quod vero talem scopum habet Maximus quodque a causa ita intellecta excludat Filium, liquet eo quod non *dixit causam Spiritus*, sed *causam processionis Spiritus sancti*. Est enim, inquit, Filius causa Spiritus utpote per eum prodeuntis et aliter res se habere nequit, sed causa processionis Spiritus sancti prorsus non est. Nam tum quod per ipsum sanctus procedit Spiritus, tum quod omnino procedit, utriusque rei causa est solus Pater, qui et Filii et Spiritus sancti causa est atque eorum omnium, quæ his insunt; quamobrem et proprie causa dicitur et modo complicato ac presso. Si igitur cum ita Maximus rem concipiat, et nos ita, Latini dicent, dictum *per Filium* pro dicto *ex Filio* accipimus, non presse præ-

A τὴν *διὰ* μεταφέρει. Οὐ γὰρ Γρηγορίῳ μὲν τῷ (1) Νύσσης πειθήσεται λέγοντι, ἐκ τῆς πατρικῆς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὑποστάσεως, καὶ τοῦτ' αὐτὸ πολλάκις ὥσπερ ἐπισείων (2) ἐρεῖ, καὶ Μάξιμον δὲ ἀτιμάσει καὶ περιόψεται. Εἰ γὰρ καὶ ἡμεῖς τὴν *διὰ* εἰς τὴν *ἐκ* μεταφέρομεν, φήσουσι, τοῖς Πατράσιν ἀπειθοῦντες, ὡς λέγεις, ἀλλὰ τέως σὺ μὲν τὴν *διὰ* εἰς τὴν *ἐκ* μεταφέρεις (3) τῷ Μαξίμῳ πειθόμενος· ἐκείνου φανερῶς τοῦτο ποιοῦντος, αὐτὸς οὐ τολμῶν ἀντιλέγειν· ὥστ' οὐκ ἂν ἔχοις ἐγκαλεῖν ἡμῖν ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγουσιν ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐὰν διὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦτο νοῶμεν, ὅπερ οὐδὲ Μάξιμος τοῖς τότε Λατίνοις οὕτω φρονεῖν καὶ οὕτω λέγειν ἰσχυριζομένοις ἐμέμψατο.

B Εἰ δὲ τὴν *διὰ* πάλιν εἰς τὴν *ἐκ* μεταφέρομεν, ἡμέτερόν ἐστι δεικνύναι λοιπὸν, εἰ τῇ τε ἀληθείᾳ συμφώνως καὶ τούτῳ δὴ τῷ Μαξίμῳ, εἴτε καὶ μὴ τοῦτο ποιοῦμεν. Ἐκεῖνος τοίνυν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγεσθαι συγχωρεῖ, τῆς *ἐκ* ἀντὶ τῆς *διὰ* προθέσεως νοουμένης· οὕτω γὰρ, φησὶν, οὐκ ἄν τις ποιοίη τὸν Υἱὸν αἰτίαν τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος; ἐκπορεύσεως. Καὶ αἰτίαν ἐνταῦθα τὴν πρώτην αἰτίαν δηλοῖ, συνεσταλμένως λαμβάνων τὸ τῆς αἰτίας ὄνομα, οὐκ ἐξηπλωμένως (4) καὶ καθόσον ἔχει καί τινα τρόπον σημασίας συνεζευγμένον· οὐ κατὰ μόνην τὴν σημασίαν (ἄλλως γὰρ ἀδύνατον ἂν ἦν τὸν Μάξιμον ἀληθεύειν)· τὸ γὰρ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα συγχωρεῖν καὶ πάλιν ἀρνεῖσθαι καθόλου τὸν Υἱὸν αἰτίαν εἶναι τοῦ Πνεύ-

C ματος, καὶ ἑαυτὸν ἀγνοοῦντος ἂν ἦν. Οὐ γὰρ ἐπιγινώσκει τὰς ἄλλας τοῦ ἀνδρὸς τούτου μεταλήψεις ἡ τῶν Ἑλλήνων φωνὴ, πρὸς τῷ καὶ παντάπασιν ἄλογον εἶναι, εἴ τις εἰς τὴν *μετὰ* τὴν *διὰ* μεταλάβοι (5). Ἔσται γὰρ καὶ ὁ Υἱὸς ἐκπορευόμενος μετὰ τοῦ Πνεύματος, ἢ καὶ τὸ Πνεῦμα γεννώμενον μετὰ τοῦ Υἱοῦ, εἴ τις λέγοι, τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι μετὰ τοῦ Υἱοῦ, ὡς ὁ ἀνὴρ ἀξιοῖ. Περὶ ὧν ἀκριβέστερον ἐν τοῖς εἰς τὸ ζήτημα συγγεγραμμένοις μοι πεπραγμάτευται. Ὅτι δὲ τοῦτον ἔχει τὸν σκοπὸν ὁ Μάξιμος, καὶ ὅτι τῆς τοιαύτης αἰτίας ἐκβάλλει τὸν Υἱὸν, δῆλον ἐξ ὧν οὐκ εἶπεν *αἰτίαν τοῦ Πνεύματος*, ἀλλ' *αἰτίαν τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*. Ἔστι μὲν γὰρ, φησὶν, ὁ Υἱὸς αἰτία τοῦ

D Πνεύματος ὡς δι' αὐτοῦ προϊόντος, καὶ ἄλλως ἔχειν ἀδύνατον, ἀλλ' αἰτία τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως ὅλως οὐκ ἔστι (6)· τοῦ γὰρ δι' αὐτοῦ τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι Πνεῦμα καὶ τοῦ ὅλως ἐκπορεύεσθαι αἰτία μόνος ἐστὶν ὁ Πατὴρ, ὃς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματός ἐστιν αἰτία καὶ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς πάντων, ἀνθ' ὅτου δὴ καὶ κυρίως αἰτία λέγεται καὶ τρόπῳ συνεσταλμένῳ. Εἰ γοῦν οὕτω τοῦ Μαξίμου νοοῦντος καὶ ἡμεῖς, φήσουσιν οἱ Λατῖνοι, τὸ *διὰ τοῦ Υἱοῦ* ἀντὶ τοῦ *ἐκ τοῦ Υἱοῦ* λαμβάνομεν, οὐ

(1) Τῷ deest in Mon. 27, f. 221 b.; habet Marc. f. 172 a.

(2) Mon. 27, ἐπισιών. Recte Marc., ut supra. Fortasse legendum ἐπεισιών.

(3) Mon. 27, μεταφέρει. Recte Marc.

(4) Ex Marc. f. 172, b. verba λαμβ-ξηπλ. addita. Quæ habet quoque Allatius, qui in Exerc. adv. R. Creyghton. Romæ 1665, p. 113, 114, verba οὕτω γάρ φησιν — πεπραγμάτευται allegavit.

(5) Allat.: μεταβάλλοι.

(6) Monac. οὐδ' ὅλως ἐστί.

συνεσταλμένως τὴν ἐκ λαμβάνοντες, καθὼς εἴωθεν ἐπὶ τῆς πρώτης αἰτίας, ἀλλ' ἐξηπλωμένως καὶ καθὸ τὴν πρόοδον μόνον, οὐ καὶ τὴν τῆς προόδου τάξιν σημαίνει, οὐκ ἀπειθοῦμεν οὐδὲ τἀναντία φρονοῦμεν αὐτῷ· ἀλλ' εἴπερ ἄλλοθί που, κἀνταῦθα καὶ πειθόμεθα καὶ συμβαίνομεν. Ὁπόταν δὲ καὶ τὴν τάξιν βουληθῶμεν ἐκφαίνειν, ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ λέγομεν ἐκπορεύεσθαι, ἀλλ' οὐδὲ τὴν *διὰ* εἰς τὴν *ἐκ* ἐξηγούμεθα· ἀλλὰ μᾶλλον ὁπόταν ἐγκαλώμεθα, σὺν ἡμῖν δὲ καὶ οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι, λέγοντες ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὡς ὑποπτευομένης ἐντεῦθεν τῆς τοῦ προϊέναι ἀρχῆς καὶ τῆς ἀρχηγικῆς καὶ πρώτης αἰτίας, ἀπολογούμεθα κοινῶς ὑπὲρ πάντων, ὅτι οὕτως *ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὡς διὰ τοῦ Υἱοῦ* λέγομεν, τῷ δὲ Μαξίμῳ συμφώνως ἐνταῦθα καὶ Κυρίλλῳ λέγοντι πρὸς Παλλάδιον (1) τὸ (2) *οὐσιωδῶς ἐξ ἀμφοῖν ἦγουν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ προχεόμενον Πνεῦμα.*

positionem *ex* intelligentes, prout de prima causa usurpari consuevit, sed explicate ac prout progressionem duntaxat, non etiam progressionis ordinem significat, non obsequium denegamus neque contraria sentimus ipsi, sed si alicubi, sane hic et obsequium ei præstamus et cum eo concordamus. Quando vero etiam ordinem velimus exprimere, dicimus *Spiritum ex Patre per Filium procedere*, sed neque præpositionem *per* in *ex* interpretando transformamus. Verum quando objurgamur, nobiscum vero etiam Ecclesiæ doctores, cum dicamus *ex Filio procedere* Spiritum, quasi inde suspicio adesset de principio prodeundi et de principali ac prima causa id dici, communiter quoad omnia pro defensione dicemus, nos ita dicere *ex Filio* ut *per Filium* conformiter hic ad Maximi dicta et ad Cyrillum, qui Palladio scribit : *Spiritus, qui essentialiter ex utroque sive ex Patre per Filium profunditur.*

(1) Idem locus a Becco adducitur orat. 1 de un. Eccl. n. 20, et epigr. 1. (Gr. orth., t. I, p. 115, 116; II, p. 526.)

(2) Τῷ habet Mon. 27, f. 222 a., et Marc. f. 173 a.

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΡΔΗΝΑΛΕΩΣ

ΚΥΡΙΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΑ ΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΑΙΤΗΣΕΙ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ.

SAPIENTISSIMI CARDINALIS

DOMINI BESSARIONIS

RESPONSIO AD EPHESII CAPITA

PETENTE PATRIARCHA D. GREGORIO CONCINNATA

NUNC PRIMUM EDITA CURANTE J. HERGENROETHER,
S. THEOL. IN WIRCEBURGENSI LITTERARUM UNIVERSITATE PROFESSORE.

ΚΕΦΑΛ. Α' (1).

Ὁ Λατίνων τε καὶ Γραικῶν πρὸς ἀλλήλους περὶ τῶν μεγίστων τε καὶ θειοτάτων ἀκήρυκτος πόλεμος, ἁγιώτατέ μοι καὶ θειότατε Πάτερ καὶ δέσποτα, ὅσῳ περὶ μειζόνων ἐστὶ, τοσούτῳ καὶ χαλεπώτερος γέγονέ τε καὶ ἔστιν. Ἡ τε γὰρ περὶ τὸ Θεῖον ἀλήθεια μεῖζόν τε καὶ τιμιώτερον οὗ τις ἂν εἴποι, ὅ τε πόλεμος οὗτος καὶ χαλεπώτατος ἅμα καὶ μακρότατος γέ-

CAPUT I.

Latinorum Græcorumque ad invicem de maximis ac divinissimis rebus pugna exacerbatissima, sanctissime mihi et venerandissime Pater ac domine, quanto majores circa res versatur, tanto et difficilior evasit atque etiam nunc persistit. Etenim veritas, quæ Deitatem respicit, majus quid ac pretiosius est, quam verbis dici queat; præsens

(1) In Mon. cod. 27, f. 224 a. in suprema parte folii legitur : Βησσαρίων καρδίναλις τῷ ἁγιωτάτῳ Πατρὶ Γρηγορίῳ τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ. In infima notatur : Ὅσα οὐκ ἔφθασεν ὁ Σχολάριος ἀντειπεῖν, ὁ Νικαίας ταῦτα ἀπελογήσατο.

vero pugna et difficillima simul et maxime diuturna omnium facta; neque aliam invenire est, quæ in tantum perseveraverit, neque quæ tali pacto adversus invicem in furorem conjecerit atque accenderit. Neque enim solum impietatis vicissim se aspergunt opprobrio, licet sub eodem Servatore et Domino constituti; verum et sæpius pace composita, quam in unum convenire viderentur, rursum ab invicem sunt separati, et quod pejus est, acriori adhuc insania contra semet invicem in aliem processerunt et adhuc procedunt, impietatis, atheismi, erroris, duplicitatis principiorum (dyarchiæ), contractionis et innumerarum hæreseon reos semet invicem ostendere conantes. Sed Latini quidem et Latinorum vetustiores, cum semel de his verba fecissent, quiescebant, tunc quoque cum disputarent, dogmati ipsi secundum se patrocinantes, magis quam contraria sentientes impetu forti aggredientes; Græci vero et qui eorum venabantur sententiam, quoniam (quando) aliunde rem conficere nequeunt, multitudinis imperitiæ adulantur, populärem favorem captant et gloriam ab ipsis student acquirere, neque desistunt a projiciendis in Latinos blasphemiis et ab evomendis in eos dicteriis, quæcunque lingua proferri possunt quæque fando referri nequeunt.

γονε πάντων, οὐδ' ἔστιν εὑρεῖν, οὐθ' ὅστις ἐπὶ τοσοῦτον διήρκεσεν, οὔθ' ὅστις οὕτω τὰ μέρη κατ' ἀλλήλων ἐξέμηνεν. Οὐ γὰρ μόνον ἀσεβείας ἐγκαλοῦσιν ἀλλήλους, καίτοι ὑπὸ τὸν αὐτὸν τελοῦντας Σωτῆρά τε καὶ Δεσπότην, ἀλλὰ καὶ πολλάκις αὐτοῖς διαλύσεων γινομένων, δόξαντες συμβῆναι, αὖθις ἀλλήλων διέστησαν, καὶ τὸ χεῖρον, μετὰ πλείονος τῆς μανίας κατ' ἀλλήλων ἐχώρησάν τε καὶ χωροῦσιν· ἀσεβείας, ἀθεΐας, πλάνης, δυαρχίας, συναλοιφῆς καὶ μυρίων αἱρέσεων ἐνόχους ἀλλήλους δεικνύναι πειρώμενοι. Ἀλλὰ Λατῖνοι μὲν καὶ Λατίνων οἱ παλαιότεροι ἅπαξ περὶ τούτων εἰπόντες ἐπαύσαντο· καὶ τότε τῷ δόγματι καθ' αὐτὸ μᾶλλον συνηγοροῦντες ἢ κατὰ τῶν ἀντιδοξούντων φερόμενοι· Γραικοὶ δὲ καὶ τούτων οἱ δόξαν θηρώμενοι, ἐπεὶ μὴ ἄλλοθεν δύνανται, τὴν τοῦ πλήθους κολακεύοντες ἀλογίαν, δημαγωγοῦσί τε αὐτοὺς καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν εὐφημίαν καρποῦνται, οὐ παύονται τι βλάσφημον ἀπορρίπτοντες κατὰ Λατίνων ἀεί, καὶ ῥητὰ καὶ ἄῤῥητα κατ' αὐτῶν ἐμοῦντες (1).

Talis quoque est qui nunc nobis occurrit novus theologus, Marcus Ephesius, homo neque alioquin prudens et sapientiæ loco, ejus specie repletus. Hujus nutantia illa infirmaque sophismata, quibus rectam et inexpugnabilem Christianorum theologiam impugnare conatur, quibusque me occurrere jubes, licet magis tu ipse id valeas; si quem scandalizant, præsertim ex iis, qui jam antiquitus et a parentibus ejusmodi rationibus imbuti et præoccupati sunt atque nondum veriora audierunt, id mirum non est, et venia detur animi perturbationi (malo, quod patiuntur). Consentaneum tamen est ac decet, quemadmodum et ipse jubes, veriorum rationum vi obtusum illorum auditum expurgare. Quoniam igitur in iis, quæ alias de præsente dogmate scripsi, et attigi omnia, quæ nunc ille profert (sunt enim communes et tritæ rationes omniumque in ore versantes, atque has omnes cum Deo, ut dici solet, sufficienter nutantes et spurium ac perversum quid conantes demonstravi, ratiocinationibus utens a beatis, qui ante nos vixerunt, viris adductis): hæc tibi mitto et in primis librum ad Alexium, qui antidoto esse poterit iis, quos morsus serpentium hæreseon vulneravit, apteque secundum meam quidem sententiam ad omnia se habet. Sunt vero multa quoque huc pertinentia in dogmatica sive quæ de unione est oratione, rursum et in iis quæ contra Palamam

Οἷος; καὶ ὁ νῦν ἡμῖν ἐπιφυεὶς καινὸς (2) οὗτος θεολόγος, Μάρκος ὁ Ἐφέσου, ἀνὴρ οὔτ' ἄλλως φρενήρης καὶ δοξοσοφίας ἀντὶ σοφίας ἐμπεπλησμένος, οὗ τὰ σαθρὰ ἐκεῖνα σοφίσματα, δι' ὧν τὴν ἀῤῥαγῆ τε καὶ ὀρθὴν Χριστιανῶν θεολογίαν ὑποσαλεύειν ἐπιχειρεῖ, οἷς ἀντειπεῖν με κελεύεις, καίτοι μᾶλλον αὐτὸς τοῦτο δυνάμενος, εἴ τινα σκανδαλίζει, καὶ μάλιστα τῶν ἄνωθέν τε καὶ ἐκ προγόνων τοῖς ὁμοίοις λόγοις προειλημμένων, καὶ μήπω τῶν ἀληθεστέρων ἀκηκοότων, θαυμαστὸν μὲν οὐδέν, καὶ συγγνώμη τῷ πάθει· δεῖ δ' ὅμως, ὡς καὶ αὐτὸς κελεύεις, τοῖς ἀληθεστέροις τῶν λόγων τὴν ἀλμυρὰν (3) αὐτῶν ἀκοὴν ἀποκλύζειν. Ἐπεὶ γοῦν ἐν οἷς ἄλλοτέ μοι περὶ τοῦ παρόντος συγγέγραπται δόγματος, τούτων ἁπάντων, ἃ νῦν φησιν οὗτος, ἡψάμην (καὶ γάρ εἰσι κοινοί τε καὶ τετριμμένοι λόγοι καὶ πᾶσιν ἐπὶ στόματος, πάντας τε σὺν Θεῷ τῷ λογίῳ εἰπεῖν, ἱκανῶς ὑπόσαθρόν τε καὶ κίβδηλον ἠχοῦντας ἀπέδειξα τοῖς τῶν φθασάντων ἡμᾶς μακαρίων ἀνδρῶν συγχρησάμενος λόγοις)· πέμπω σοι ταῦτα· καὶ μάλιστα τὸν πρὸς Ἀλέξιον τὸν Φιλανθρώπινον λόγον (4), ἀντίδοτον τοῖς δηχθεῖσιν ἐσόμενον, ἱκανῶς κατ' ἐμὴν γνώμην ἔχοντα πρὸς ἅπαντα· εἰσὶ μέντοι γε πολλὰ καὶ ἐν τῷ δογματικῷ ἢ περὶ ἑνώσεως ἡμῶν λόγῳ (5), ἔτι γε μὴν κἀν τοῖς πρὸς Παλαμᾶν ὑπὲρ τοῦ σοφοῦ Βέκκου (6), σοῦ κελεύσαντος ὑφ' ἡμῶν εἰρημένοις (7), πάντη τὸν Ἐφέσου τῶν λόγων συρφετὸν ἀποκλύζοντά τε καὶ παρασύροντα, ἃ ζητήσας ὁ βουλόμενος ἐν ἐκεί-

(1) Eodem fere modo jam diu ante Beccus, orat. 1, De unit. Eccl. c. 5, Gr. orth. t. I, p. 68 seqq.
(2) Cod. Vatic. 1423, f. 176 a. : κενός.
(3) Mon. f. 224 b. ἁλμυράν.
(4) In cod. nostro Monac. f. 276-566. Edit. Lat. apud Hard. Conc. IX, 1043 seqq., Gr. apud Arcud. in Opuscul. Theol. aur. Romæ, 1630, 1670.)
(5) In cod. cit. f. 1-27 a. Apud Hard. Gr. et Lat. Conc. IX. 510 seqq.
(6) Vatic. cit. f. 176 b : ὑπὲρ τοῦ σοῦ B.
(7) In cod. Mon. f. 57 a-72 a. Apud Arcud. op. cit.

νοις εὑρήσει, καὶ οὐδὲν τῶν ἀραχνίων τούτων ἔσται νημάτων, ὃ μὴ δι' ἐκείνων εὐχερέστατα λύσει. Καὶ νῦν δὲ ὅμως σὴν χάριν πρὸς τὸ πρῶτόν τε καὶ βιαιότατον αὐτοῦ τῶν ἐπιχειρημάτων ἐροῦμεν, ὅσα εἰκὸς, τὴν ἐκείνου ὑποδεικνύντες (1) σαθρότητα, τἄλλα τό γε νῦν εἶναι παραδραμόντες ὡς ὀλιγίστου ἄξια λόγου. Πρὸς μέντοι βοήθειάν τινα τοῦ κἀκεῖνά τε εὐχερέστερον λύειν καὶ τὰς ἐπιφερομένας τῷ ἀληθεῖ δόγματι ἀτοπίας ἀνατρέπειν τε καὶ ἀνασκευάζειν, κανόνα τινὰ διὰ βραχέων παραδώσομεν μετὰ ταῦτα, ἐξ ὧν αὐτοί τε ἐν ἄλλοις πλατύτερον εἰρήκαμεν οὐκ ὀλίγοι τε τῶν πρὸ ἡμῶν ἐπὶ σοφίᾳ βοηθέντων ἐξέθεντο. Δι' οὗ (2) καὶ τὰ ἀδιανόητα ταῦτα κατὰ Λατίνων, μᾶλλον δὲ κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιχειρήματα λύοιτο ἂν καὶ ἡ ἀλήθεια δεῆσαν (3) παντὸς φωτὸς ἀποδειχθεῖη τρανότερον. Εἰ μὲν οὖν ταῦτα ἱκανὰ ἔσται, εὖ ἕξει· εἰ δὲ καί τινων ἄλλων πρὸς τὰ παρόντα δεήσει, λογύδρια, ἀντιγράφομεν μὲν σχολῆς λαβόμενοι, ἐροῦμεν δὲ τὰ αὐτὰ καὶ καινότερον οὐδέν· οὐδὲ γὰρ ἔστιν ἄλλας εὑρεῖν λύσεις, εἴπερ ἁπλοῦς ἔφυ ὁ μῦθος (4) τῆς ἀληθείας, καὶ ψευδόμενον μὲν καὶ καινοφωνοῦντα (5) πολλὰ ληρεῖν ἔστι, ἀληθεύοντα δὲ ἓν καὶ ταυτὸν ἀεὶ λέγειν· παρ' ὃ (6) καὶ Σωκράτης οὐ ταυτὰ περὶ τῶν αὐτῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτῶν ἠύχετο λέγειν ἀεί.

pro sapiente Becco te jubente conscripsi, quæ omnino argumentorum farraginem Ephesii expungunt atque disjiciunt; hæc qui inquirere voluerit, ibi reperiet, neque ullum erit illorum araneorum, quod per ea facillime dissolvere nequeat. Nihilo tamen secius nunc quoque tui gratia ad primum, idque fortissimum ipsius epicherematum dicemus quæ decet, ejusdem nutantem vim ostendentes, reliqua vero in præsentia prætermittentes utpote uberiori indigna disputatione. Ut tamen quid conferamus ad illa quoque facilius solvenda et ad absurda, quæ contra veram doctrinam deducuntur consectaria evertenda et refellenda, canonem quemdam breviter trademus post hæc ex iis quæ tum ipsi alibi fusius disputavimus, tum vero haud pauci qui ante nos sapientia claruere, exposuerunt. Cujus canonis ope et incomprehensibilia hæc contra Latinos, imo potius contra veritatem ratiocinia, ut ego censeo, dissolventur et veritas omni lumine clarius manifestabitur. Si hæc idonea erunt, bene habebit; si vero et aliæ quædam oratiunculæ ad ista requirentur, eas opponemus otio nobis concesso. Dicemus vero eadem ac nihil novum; neque enim alias solutiones reperire licet, quandoquidem simplex veritatis sermo, mentientem quidem ac nova effutientem nugari licet, vera autem dicentem unum et idem semper dicere convenit; idcirco et Socrates non solum de iisdem eadem, sed et per eadem semper dicere desiderabat.

ΕΦΕΣΟΥ (ΙΗ') Α' (7).

Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον ἢ ὡς ἐκ δύο ὑποστάσεων πρόεισιν, ἢ ὡς ἐκ τῆς κοινῆς αὐτῶν φύσεως, ἢ ἐκ τῆς προβλητικῆς δυνάμεως. Ἀλλ' εἰ μὲν ὡς ἐκ δύο ὑποστάσεων, δύο ἀρχαὶ προδήλως καὶ δύο τὰ αἴτια ἐπὶ τῆς θείας Τριάδος καὶ δύο οἱ προβολεῖς καὶ ἡ μοναρχία ἀνῄρηται, καὶ τὸ μόνην εἶναι πηγὴν τῆς ὑπερουσίου θεότητος τὸν Πατέρα. Εἰ δ' ὡς ἐκ τῆς κοινῆς αὐτῶν φύσεως, πρῶτον μὲν οὐδέπω καὶ νῦν ἤκουσται δυοῖν ὑποστάσεων ἑτέραν ἐκπεφυκυῖαν ὑπόστασιν *μὴ ἐξ αὐτῶν* εἶναι (8) λέγειν, ἀλλ' ἐκ τῆς κοινῆς φύσεως· ἔπειτα καὶ οὕτω πάλιν εἰς τὸ αὐτὸ περιενεχθήσονται. Ἡ γὰρ ὑπόστασις οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν ἢ φύσις μετὰ τῶν ἰδιωμάτων, ὥστε τὸ ἐκ τῆς φύσεώς τινος ἢ τινῶν καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἢ τῶν ὑποστάσεων εἶναι ἀνάγκη· πρὸς τῷ μηδ' ἁπλῶς εἶναι τῆς θείας φύσεως ἴδιον τὸ προβάλλειν· ἢ γὰρ ἂν καὶ τὸ Πνεῦμα προέβαλεν ἕτερον ἢ ἑαυτό, τῆς αὐτῆς κοινωνοῦν

EPHES. CAP. I (XVIII).

Spiritus sanctus ex Patre et Filio procedens aut veluti ex duabus personis progreditur aut velut ex communi eorumdem essentia aut ex vi spiratrice. Jam vero si quidem ut ex duabus personis procedit, duo manifeste erunt principia, duæ causæ in divina Trinitate, et duo erunt spiratores; sublata est monarchia, sublatum est illud, solum fontem superessentialis Deitatis esse Patrem. Si vero tanquam ex communi eorum essentia seu natura, tunc dicimus primo quidem nunquam hucusque auditum fuisse, ut quando ex duabus hypostasibus tertia progreditur, hæc *non ex illis*, sed ex communi natura esse dicatur; deinde vero hoc quoque pacto in idem prorsus delabuntur. Etenim hypostasis nihil aliud est, quam natura cum proprietatibus; unde quod ex natura cujusdam vel quorumdam est, etiam ex persona vel personis sit necesse est. Accedit, quod nec simpliciter divinæ

(1) Sic Vat. f. 176 b, Marc. f. 225 a, ὑποδεικνοῦντες.

(2) Sic Vat. f. 177 a, Mon. f. 225 a: marc. Δι' ὧν.

(3) Sic Vat. Marc. Mon.

(4) Sic Mon. Marc. Ὁ μῦθος ἔφυ. Vat. mendose ὁ μ. ἔφη.

(5) Marc. f. 59 a, κενοφωνοῦντα.

(6) Mon. f. 225 a, παρό.

(7) Posuimus hic Marci argumentum, licet in codicibus hic non habeatur. Monac. noster post verba λέγειν ἀεὶ ad marginem habet rubro calamo: Περὶ τὸ α' τῶν Μάρκου Ἐφεσίου ἐπιχείρημα, et hanc sedem huic argumento vindicant quæ proxime sequuntur Bessarionis verba. Cod. Monac. hoc Marci cap. 18 suppeditarat post Georgii Scholarii responsa, fol. 222 b-224 a, hac posita nota marginali: Ταῦτά εἰσι τὰ ἐπίλοιπα Ἐφέσου κεφάλαια, ἃ καταλείψας ὁ Σχολάριος ἀντεῖπε Νικαίᾳ, et in fine paginæ: Τοῦτο πρὸς Νικαίας μὲν α', ἀπ' ἀρχῆς δὲ ιη'. Cod. Marcianus argumenta Marci non suppeditat, sicut nec Vat. In Monac. Gr. 256, f. 290 a, est caput 1.

(8) Verba ὑποστάσεων ἑτέραν — εἶναι in Monac. cod. 27, omissa ibidem ad marginem supplentur.

naturæ proprium est producere; secus enim et Spiritus procederet alterum vel seipsum, cum ejusdem plane naturæ sit particeps. Si tandem ex vi spiratrice, disquirendum, quænam sit hæc vis spiratrix, et an diversa sit a natura, an eadem cum ipsa. Si igitur eadem ipsa natura, redeunt eadem argumenta eadem absurda inferentia; si vero alia a natura, jam concessum est ab illis aliud quid inesse Deo præter ipsius naturam seu ab ejus natura diversum, quod in aliis tractationibus nullo omnino pacto admittunt, imo potius linguas sibi exscindi quam hoc admittere malunt; deinde quomodo non absurdum est, aliud quid præter divinam naturam perfectivum et completivum esse divinæ naturæ vel personæ? Attamen ne sic quidem duo principia effugient. Verum enimvero id quod ex patre et matre gignitur, ex generativa eorum facultate prodit vel per generativam facultatem, quæ est ipsis communis, licet modis differat; nihilo tamen secius ex duabus est hypostasibus et duo habet generationis principia. Id nemo profectus prorsus negare ausus fuerit. Unde et Spiritus sanctus, quandoquidem ex Patre et Filio per productivam seu spirativam virtutem progreditur, duo principia suæ exsistentiæ habebit. At res creatæ, inquiunt, ex Patre et Filio et Spiritu sancto exsistentes per creatricem ipsorum virtutem ex uno Deo et conditore sunt et unum habent principium Patrem et Filium et Spiritum sanctum; quid ergo prohibet, quominus et Spiritus sanctus ex Patre Filioque procedens et ex uno sit Deo ac spiratore et unum habeat principium Patrem et Filium? Verum, o bone, a re proposita nos abduxisti, cum creaturis copules Spiritum sanctum et Pneumatomachum (Spiritus oppugnatorem) temet sincere declarasti. Si enim eodem plane pacto tum creatura ex Patre et Filio et Spiritus sanctus, tum Spiritus sanctus ex Patre et Filio, quid aliud erit Spiritus sanctus nisi creatura? At ego contra tibi vice versa dicam magis pie, quod si hoc pacto creatio, non hoc pacto Spiritus sanctus. Id enim quod per creationem ex duobus vel multis fit ut ex uno factum esse dicere licet, quando ad rationem creatricem respicimus, idque non solum in divina rerum productione, secundum quam una eademque voluntas et dispositio et sapientia et virtus et operatio, verum etiam in productione humana et ea quæ penes nos est. Una etenim eademque in diversis artificibus est ratio artis et qua artifices omnes unum sunt, et secundum hoc id quod ex multis ortum habet ex uno ortum habuisse et unum habere principium dicere fas est. Quod vero naturaliter ex duobus exsistentiam habet, id nemo prorsus unquam ex uno dixerit esse; fieri enim nequit,

φύσεως. Εἰ δὲ ἐκ τῆς προβλητικῆς δυνάμεως, ζητητέον, τίς αὕτη ἡ προβλητικὴ δύναμις, καὶ εἰ ἑτέρα παρὰ τὴν φύσιν, ἢ ἡ αὐτή. Εἰ μὲν οὖν ἡ αὐτὴ φύσις, πάλιν οἱ αὐτοὶ λόγοι τὰς αὐτὰς ἐπιφέροντες ἀτοπίας· εἰ δὲ ἑτέρα παρὰ τὴν φύσιν, ἤδη μὲν συνεχώρησαν ἕτερόν τι τῷ Θεῷ προσεῖναι τῆς αὐτοῦ φύσεως, ὅπερ ἐν ἄλλοις διαλεγόμενοι μᾶλλον ἂν ἔλοιντο τὰς γλώσσας προέσθαι ἢ ὡς ὁμολογούμενον δέξασθαι· ἔπειτα πῶς οὐκ ἄτοπον, ἕτερόν τι παρὰ τὴν θείαν φύσιν ἀποτελεστικὸν εἶναι φύσεως θείας, ἡγοῦν ὑποστάσεως; Ἀλλὰ δὴ καὶ οὕτω πάλιν τὰς δύο ἀρχὰς οὐκ ἐκφεύξονται· καὶ γὰρ τὸ ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς γεννώμενον ἐκ τῆς (1) γεννητικῆς αὐτῶν δυνάμεως πρόεισιν, ἢ διὰ τῆς γεννητικῆς δυνάμεως, ἥτις ἐστὶν αὐτοῖς κοινὴ, κἂν διαφέρῃ τοῖς τρόποις· ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἐκ δύο τέ ἐστιν ὑποστάσεων καὶ δύο τὰς ἀρχὰς ἔχει τῆς (2) γεννήσεως. Καὶ οὐκ ἄν τις ὅλως ἀρνήσασθαι τοῦτο τολμήσειεν. Ὥστε καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἴπερ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ πρόεισι διὰ τῆς προβλητικῆς δυνάμεως, δύο τὰς ἀρχὰς ἕξει τῆς ἑαυτοῦ ὑπάρξεως. Ἀλλ' ἡ κτίσις, φασὶν, ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος οὖσα, διὰ τῆς δημιουργικῆς τούτων δυνάμεως ἐξ ἑνός τέ ἐστι Θεοῦ καὶ Δημιουργοῦ, καὶ μίαν ἀρχὴν ἔχει τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Τί οὖν κωλύει καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ προερχόμενον ὡς ἐξ ἑνός τε εἶναι (3) Θεοῦ καὶ προβολέως, καὶ μίαν ἀρχὴν ἔχειν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν; Ἀπήλλαξας ἡμᾶς πραγμάτων, ὦ βέλτιστε, τοῖς κτίσμασι συντάξας τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ Πνευματομάχον καθαρῶς σεαυτὸν ἀποφήνας. Εἰ γὰρ τὸν αὐτὸν τρόπον ἥ τε κτίσις ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ (4) Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, τί γε ἄλλο ἢ κτίσμα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; Ἀλλ' ἐγώ σοι τοὐναντίον ἀναστρέψας εὐσεβεστέρως ἐρῶ, ὡς, ἐπείπερ ἡ κτίσις οὕτως, οὐχ οὕτω τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Τὸ μὲν γὰρ δημιουργικῶς ἐκ δύο καὶ πολλῶν γενόμενον ἔστιν εἰπεῖν ὡς ἐξ ἑνὸς γεγονέναι πρὸς τὸν δημιουργικὸν ἀφορῶντας λόγον, οὐ μόνον ἐπὶ τῆς θείας δημιουργίας, καθ' ἣν μία καὶ ἡ αὐτὴ βουλὴ καὶ θέλησις καὶ σοφία καὶ δύναμις καὶ ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης καὶ καθ' ἡμᾶς. Εἷς γὰρ καὶ ὁ αὐτὸς ἐν διαφόροις τεχνίταις ὁ τεχνικὸς λόγος καὶ ᾗ (5) τεχνῖται ἐν εἰσι πάντες· καὶ κατὰ τοῦτο τὸ (6) ἐκ πολλῶν γενόμενον ἐξ ἑνὸς ἔστιν εἰπεῖν γεγονέναι καὶ μίαν ἀρχὴν ἔχειν. Τὸ δὲ φυσικῶς ἐκ δύο τὴν ὕπαρξιν ἔχον οὐκ ἄν τις ὅλως ἐξ ἑνὸς εἴποι ποτέ· καὶ γὰρ ἀδύνατον τὸν αὐτὸν τρόπον ἑκάτερον εἰς τὸ εἶναι συμβάλλειν, καὶ αὐτοὶ δὲ Λατῖνοι λέγουσι, διάφορον εἶναι τὴν ἐκ Πατρὸς τοῦ Πνεύματος πρόοδον τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τὴν μὲν ἄμεσον εἶναι, τὴν δ' ἔμμεσον· ὥστ' οὐκ ἄν ἐκφύγοιεν οὐδαμῇ οὐδαμῶς τὰς δύο ἀρχὰς, εἰ μὴ μέλλοιεν ἑτέροις πλείοσιν ἀτόποις περιπεσεῖσθαι. Καὶ τί κωλύει, φασὶ, δύο μὲν εἶναι

(1) Τῆς habet Mon. 256, f. 290 a.
(2) Ἑαυ τοῦ add. Monac. 256, f. 290 a.
(3) Εἶναι omittit. Monac. 27.
(4) Τοῦ omittit Monac. 256.
(5) Sic Monac. 256, f. 290 a; Monac. 27 et Marc. al.
(6) Τὸ omitt. cit. præter Mon. 256.

τὰς ἀρχὰς, τὴν μέντοι ἑτέραν αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἑτέραν, ὥστε καὶ οὕτω μίαν εἶναι τὰς δύο; Τοῦτο δέ που καὶ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος εὕρηται λέγων· Ἡ (1) ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή. Εἰ οὕτω τὰς ἀρχὰς λέγεις (2) ὡς τὴν μὲν ἐγγιον εἶναι, τὴν δὲ πορρώτερον, οὐκ οἶδ' εἰ μᾶλλον ἔσονται μία διὰ τὸ ὑπάλληλα (3) εἶναι ἢ καὶ μάλα δύο, διότι καὶ μάλα διάφοροι. Σκόπει δέ· καὶ (4) ἑκατέρα τούτων μᾶλλον ἀρχὴ τῆς ἑτέρας, καὶ ἧττον, πῇ μὲν μᾶλλον, πῇ δ' ἧττον. Ἡ μὲν ἐγγιον μᾶλλον ἀρχὴ δι' αὐτὸ τοῦτο τὸ (5) ἐγγιον εἶναι, ἡ δὲ πορρώτερον μᾶλλον διὰ τὸ περιέχειν τὴν ἐγγιον· αἱ οὖν οὕτω διάφοροι πῶς ἔσονται μία; Τίς δ' ἂν εἴποι τὸν (6) Ἀδὰμ καὶ τὸν Σὴθ μίαν ἀρχὴν τοῦ Ἐνὼς εἶναι; Καίτοι γε ἑκάτερος τούτων ἀρχὴ ἡ μὲν ἐγγιον, ἡ δὲ πορρωτέρω· πῶς οὖν αὗται μία; πῶς δὲ καὶ (7) ἀνεκτὰ βλασφημοῦσιν, οὕτω τιθέντες τὸ Πνεῦμα πόρρω τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως καὶ οἷον (8) υἱωνὸν αὐτὸ λέγοντες; Καίτοι γε τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον εἴρηται καὶ Πνεῦμα τὸ τῆς πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως. Ἀλλ' ὅπερ ὁ (9) Θεολόγος εἴρηκε, πρὸς τὰ κτίσματα βλέπων εἴρηκε τοῦτο, καθάπερ ἂν εἰ (10) εἶπε δημιουργὸν ἐκ δημιουργοῦ, ὥσπερ καὶ φῶς ἐκ φωτὸς, καὶ θεὸν ἐκ Θεοῦ, καὶ ἀγαθὸν ἐξ ἀγαθοῦ· ἅπερ ἅπαντα μετὰ τοῦ Πατρὸς ὢν εἷς ἐστι Θεὸς μετ' αὐτοῦ καὶ ἓν φῶς καὶ ἀγαθὸς εἷς καὶ ἀρχὴ μία τῶν γεγονότων ἁπάντων. *Πάντα* γὰρ, φησὶ, *δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδ'* ἓν (11) ὃ γέγονεν (12). Ὃς ὃ μὴ γέγονεν, οὐκ ἐξ αὐτοῦ δήπουθεν ὄν, οὐδὲ δι' αὐτοῦ· τοῦτο δέ ἐστι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅτι δ' οὕτως ἔχει τὸ εἰρημένον ὑπὸ τοῦ Θεολόγου, δῆλον ἐξ ὧν ἐν ἑτέροις φησίν· *Ἄναρχον καὶ ἀρχὴ καὶ τὸ μετὰ τῆς ἀρχῆς, εἷς Θεός* (13)· οὐκ εἶπε, *τὸ ἐκ τῆς ἀρχῆς*, ἀλλὰ *τὸ μετὰ τῆς ἀρχῆς* [ἐκ τοῦ ἀνάρχου δηλαδὴ προϊόν. Καίτοι γε εἰ ὅλως ἐφρόνει τοῦ Πνεύματος ἀρχὴν τὸν Υἱὸν, ποῦ ἂν μᾶλλον εἰρηκε τοῦτο, βιαιότατοι πάντων ἀνθρώπων; Ἀλλ' οὐθ' οὗτος οὔθ' ἕτερός τις τῶν καθ' ἡμᾶς θεολόγων τοῦτο φρονῶν φαίνεται, κἂν ὑμεῖς σοφιζόμενοι πάντα τὸν χρόνον καταναλώσητε (14)].

ut eodem modo utrumque ad exsistentiam conferat et ipsi Latini dicunt, Spiritus ex Patre processionem diversam esse a processione ejus ex Filio, hanc immediatam esse, illam mediatam; quare nullo omnino pacto duo principia effugient, nisi in alia multa absurda velint incidere. Et quid, aiunt, prohibet, quominus sint duo principia, alterum vero alteri subordinatum, ita ut et sic duo sint unum? Quod alicubi etiam Theologus Gregorius invenitur dicens : *Ex principio principium*, si eo modo dicis principia, ut alterum sit propius, alterum remotius, nescio an magis duo futura sint propter id quod sint subalterna, an potius duo, quia et valde diversa. Considera vero hoc : utrumque horum principiorum magis et minus erit principium quam alterum, uno respectu magis, altero minus. Principium quidem propius magis erit principium ob id ipsum, quod est proximum; remotius vero magis, quia in se continet proximum. Quæ igitur hoc pacto differunt, quomodo unum principium erunt? Quis unquam dixerit, Adamum et Seth unum principium esse Enosi? Quanquam horum uterque est principium, alter proximum, alter remotum. Quomodo igitur hæc unum principium? Quomodo tolerabilia blasphemant, qui ita remote a paterna persona Spiritum collocant et quasi nepotem eum dicunt? Et tamen ex Patre procedens dictus est et Spiritus ex paterna procedens hypostasi. Sed quod Theologus dixit, id dixit ad creaturas respiciens; quemadmodum si dixisset creatorem ex creatore, ut lumen de lumine et Deum de Deo, bonum de bono; quæ universa una cum Patre exsistens est Deus cum ipso Filius et unum lumen et unus bonus et unum principium omnium, quæ facta sunt. *Omnia*, enim inquit Evangelista, *per eum facta sunt et sine ipso factum est nihil quod factum est.* Quare quod non factum est, profecto non est ex ipso nec per ipsum; hoc vero est Spiritus sanctus. Quod vero ita explicandum sit Theologi dictum, manifestum est ex iis, quæ in aliis dicit : *Principii expers et principium et id quod cum principio unus Deus*; non dixit : *Quod ex principio*, sed *quod cum principio*, ex principii experte principio videlicet progrediens. Attamen si plane Spiritus principium Filium esse sensit, ubinam magis id edixit, o violentissimi omnium mortalium? Verum neque hic neque alius quisquam nostrorum theologorum id sentire cernitur, licet vos argutiis et cavillis ratiocinantes tempus omne teratis et consumatis.

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ.

Λέγομεν δὴ πρὸς τὸ πρῶτον αὐτοῦ τῶν ἐπιχειρημάτων, ἐν ᾧ κατὰ διαίρεσιν τὸν λόγον προάγων ἢ ὡς ἐκ δυοῖν φησιν ὑποστάσεων, Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἢ

BESSARIONIS RESPONSUM.

Respondemus ad primum ejus argumentum, in quo sermonem secundum divisionem proferens vel ut ex duabus personis, Patre et Filio, vel ut

(1) Ἢ addidimus ex Mon. 256.
(2) Sic Mon. 256; alias λέγει.
(3) Mon. 256 ὑπάλληλοι.
(4) Καὶ omittit Mon. 256.
(5) Τὸ supplet Mon. 256.
(6) Mon. 27, τῷ-τῷ.
(7) Καὶ omitt. cæteri; habet Mon. 256.
(8) Id pariter ex Mon. 256 additum.
(9) Ὁ idem add.
(10) Εἰ idem.
(11) Οὐδὲν Mon. 27.
(12) Joan. I, 3.
(13) Naz., orat. 32, p. 520, ed. Bill.
(14) Quæ uncis inclusa sunt, ex Monac. 256 desumpta sunt, cum reliqui codices his careant. Vel in exemplari Bessarionis non exstabant, vel ut minus ad refutationem facientia omissa sunt.

ex communi eorum natura vel ut ex virtute spirativa procedere Spiritum sanctum dicit, undequaque nos inevitabilibus laqueis se constringere putans, respondemus, inquam, ex spirativa quidem virtute Spiritum sanctum procedere, hanc tamen virtutem spirativam ex una quidem parte communem esse Patri et Filio utpote non hypostaticam paternæ personæ, et idcirco et communem Filio, ut alibi demonstratum fuit, ex altera vero parte eamdem realiter esse cum divina essentia, secundum rationem duntaxat diversam; hinc frustra tantum rationum examen adeo inutile projectum est. Spiritus autem seipsum non spirat, licet ejusdem naturæ particeps, quia id ejus proprietati omnino opponitur. Quemadmodum et Filius ex generativa virtute genitus, quæ re eadem est cum divina essentia, non et seipsum generat, licet ejusdem naturæ et essentiæ particeps. Neque enim idem potest esse sui simul principium et principiatum. Hæc autem spirativa virtus, quæ una eademque numero est in Patre et Filio, ipsius principiorum dualitatem absurdam prorsus effugit et eum frustra tot ratiocinationes connectentem relinquit, qui ne id quidem intelligere valet, quanta sit differentia inter generativam, quæ est in patre et matre, facultatem, et spirativam, quæ est in patre et filio, ideoque turpissime de rebus maximis hallucinatur. Illa enim est duplex numero et propterea et fœtum duplicem, imo et multiplicem progignit; hæc vero spirativa virtus in Patre et Filio una eademque est numero, atque propterea unum principium et principiatum summopere unum producit. Dum vero solutionem vituperat, quam Latini adhuc contra ipsius antithesin afferunt, noverit se divum Augustinum vituperare, cujus in Ecclesia ob incomparabilem sapientiam ac virtutem eminens dignitas os ipsi satis occludere valet; ipse enim est qui primus hanc antithesin invenit et ita dissolvit. Marcus vero nihil dicit, frustra multa connectens. Neque enim sequitur, ideo Spiritum creaturam esse, si ex exemplo et imagine omnino simili rerum creatarum tum ille doctor, tum nos reprehensionem illam dissolvimus, quando et hoc idem et nostri orientales Patres et doctores etiam in non omnino similibus faciunt, ex anima, mente et verbo sive mente, verbo et spiritu, nostro videlicet et humano, deinde ex sole, radio et lumine et rursus ex oculo, fonte et fluvio, quæ magis tria sunt quam unum, Patris et Filii et Spiritus sancti in naturæ unitate realem personarum Trinitatem illustrant (*a*). Ipse vero manifeste contraria dicit veritati dum ait id quod per creationem a multis ortum habet et in rebus humanis et in arte factis ex uno esse dicere licere, quod vero naturaliter ex duobus est, nullo prorsus modo contrarium omnino locum habet. Etenim id quod

A ὡς ἐκ τῆς κοινῆς αὐτῶν φύσεως, ἢ ἐκ τῆς προβλητικῆς δυνάμεως προϊέναι τὸ Πνεῦμα, πάντοθεν ἡμᾶς οἰόμενος ἀφύκτοις περιλαβεῖν ἕρκεσιν, ὡς ἐκ τῆς προβλητικῆς μὲν δυνάμεως τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται, αὕτη μέντοι ἡ προβλητικὴ δύναμις τοῦτο μὲν κοινή τέ ἐστι Πατρὶ καὶ Υἱῷ ἅτε μηδ' ὑποστατικὴ οὖσα τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τῷ Υἱῷ κοινή, ὡς ἐν ἄλλοις δέδεικται· τοῦτο δὲ ἡ αὐτή ἐστι πράγματι τῇ θείᾳ οὐσίᾳ, τῷ γε λόγῳ διαφέρουσα μόνον, καὶ οὗτος ὁ περιττός τε καὶ τοσοῦτος τῶν ἐκείνου λόγων ἐσμὸς μάτην ἀπέρριπται. Τὸ Πνεῦμα δὲ ἑαυτὸ οὐ προβάλλει, καίτοι τῆς αὐτῆς κοινωνοῦν φύσεως διὰ τὸ τῇ αὐτοῦ ἰδιότητι ἀντιπίπτειν· ὥσπερ καὶ ὁ Υἱὸς ἐκ τῆς γεννητικῆς γεννώμενος δυνάμεως, τῆς αὐτῆς πράγματι
B τῇ θείᾳ οὔσης οὐσίᾳ, οὐ καὶ ἑαυτὸν γεννᾷ, καίτοι τῆς αὐτῆς κοινωνῶν φύσεώς τε καὶ οὐσίας. Οὐ δύναται γὰρ τὸ αὐτὸ ἑαυτοῦ αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατὸν εἶναι. Ἡ προβλητικὴ δ' αὕτη δύναμις μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀριθμῷ οὖσα ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ τὴν ἀσυλλόγιστον ἐκείνου δυαρχίαν ἀποφεύγει, καὶ μάτην αὐτὸν τοσαῦτα παρενείροντα καταλείπει, οὐδὲ συνιέναι δυνάμενον, ὅσον ἐστὶ τὸ διάφορον τῆς γεννητικῆς ἐν πατρὶ καὶ μητρὶ δυνάμεως καὶ τῆς προβλητικῆς ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ, καὶ διὰ τοῦτο αἴσχιστα περὶ τὰ μέγιστα ἀπατώμενον. Ἡ μὲν γὰρ διττὴ τάριθμῷ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ διπλοῦν, μᾶλλον δὲ καὶ πολλαπλοῦν ἀπογεννᾷ· ἡ δὲ προβλητικὴ δύναμις ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ μία καὶ ἡ αὐτὴ τάριθμῷ, καὶ διὰ τοῦτο μία
C ἀρχὴ καὶ ἓν ἄκρως προβάλλουσα. Τὴν δὲ τῆς αὐτοῦ ἀντιθέσεως; ὑπὸ Λατίνων ἐπιφερομένην λύσιν μεμφόμενος τὸν θεῖον Αὐγουστῖνον ἴστω μεμφόμενος, οὗ τὸ ἐν Ἐκκλησίᾳ διὰ τὴν ἀπαράμιλλον σοφίαν τε καὶ ἀρετὴν ἀξίωμα ἱκανὸν αὐτὸν ἐπιστομίσαι· ἐκεῖνος γάρ ἐστιν ὁ καὶ τὴν ἀντίθεσιν ταύτην πρῶτος εὑρὼν καὶ οὕτως ἐπιλυσάμενος. Μάρκος δὲ οὐ λέγει οὐδὲν μάτην πολλὰ συνείρων· οὐδὲ γὰρ ἕπεται διὰ τοῦτο κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα, εἰ ἐκ παραδείγματος καὶ εἰκόνος τῆς κτίσεως πάντη ὁμοίας τὸ ἐπιφυόμενον ὁ διδάσκαλός τε καὶ ἡμεῖς ἐπιλυόμεθα ἔγκλημα· ὅπου γε ταυτὸ τοῦτο καὶ οἱ ἡμέτεροι ἀνατολικοὶ Πατέρες τε καὶ διδάσκαλοι καὶ ἐπὶ μὴ πάντη
D ὁμοίων ποιοῦσιν, ἐκ ψυχῆς, νοῦ καὶ λόγου, εἴτε νοῦ, λόγου καὶ πνεύματος τοῦ ἡμετέρου καὶ ἀνθρωπίνου, ἔτι δὲ ἡλίου, ἀκτῖνος καὶ φωτός, καὶ αὖθις ὀφθαλμοῦ, πηγῆς καὶ ποταμοῦ, ἃ μᾶλλόν εἰσι τρία ἢ ἕν, τὴν Πατρὸς, Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος ἐν ἑνότητι φύσεως πραγματικὴν τῶν προσώπων Τριάδα παραμυθούμενοι. Ὁ δὲ καὶ φανερῶς τἀναντία λέγει τοῖς ἀληθέσι φάσκων· Τὸ μὲν δημιουργικῶς ἐκ πολλῶν γενόμενον καὶ ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς τε (1) καὶ τεχνητῶν (2) εἶναι εἰπεῖν ἐξ ἑνός, τὸ δὲ φυσικῶς ἐκ δυοῖν οὐδαμῶς· τοὐναντίον γὰρ ἅπαν ἐστί. Τὸ γὰρ ἐκ δυοῖν τινοιν τεχνίταιν γεγονὸς, ἅτε καὶ τάριθμῷ καὶ πάντῃ δυοῖν ὄντοιν, παντελῶς ἐστιν ἐκ δυοῖν, τὸ δ' ἐκ δυοῖν τινων φύσεως καὶ μάλιστα οὕτω νενο-

(1) Τε deest in Mar. 167 f. 60.

(2) Sic Monac. 27; al. τεχνίτων.

(*a*) Quoad imagines et analogias istas confer Petavium, De Trinitate, l. VII, cap. 4.

μένης ὡς ἐπὶ τῆς θείας λαμβάνεται φύσεως, ἥντινα μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τάριθμῷ καὶ ὑφεστηκυῖαν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ ὁ ὀρθὸς δοξάζει λόγος, ὡς ἐξ ἑνὸς λέγειν ἀνάγκη. Οὔτε μὴν διάφορον Λατῖνοι τὴν ἐκ Πατρὸς τοῦ Πνεύματος πρόοδον τῆς ἐξ Υἱοῦ λέγουσιν (ἐκείνου γάρ ἐστι τοῦτο καὶ τῆς ἐκείνου διανοίας ἀνάπλασμα), ἀλλὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν, ἀμέσως μέντοι γε καὶ ἐμμέσως ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμά φασι, τὸ μὲν διὰ τὴν ἑνότητά τε καὶ ταυτότητα τῆς προβλητικῆς δυνάμεως, τὸ δὲ διὰ τὴν τάξιν, ἣ προτέτακται μὲν ὁ Πατήρ, ἕπεται δὲ ὁ Υἱὸς καὶ μετ' ἐκεῖνον τὸ Πνεῦμα, ὀρθῶς διαιτῶντες τῷ λόγῳ, οὐχ ὡς ἐκεῖνός τε καὶ οἱ κατ' αὐτὸν, μηδὲν ὅλως διαστέλλειν εἰδότες, ὡς ἐν ἄλλοις πρὸς τὸν αὐτοῦ διδάσκαλον Παλαμᾶν εἰρήκαμεν τελεώτερον. Τὸ δὲ τῶν ὑπαλλήλων ἀρχῶν αὐτοῦ, λύσιν τε καὶ ἀντίθεσιν ὃν (οὐ γὰρ Λατίνων ὁ λόγος) αὐτῷ καὶ εὐθύνειν καταλείπομεν. Καίτοι καὶ ταύτην τοῖς αὐτοῖς ἄν τις λόγοις καλῶς ἔχουσαν δείξει. Ἡ δ' ἀκριβὴς ἐκείνη τῶν αὐτοῦ λόγων ἀκολουθία οὐκ οἶδ' ὅθεν ἕπεται, ὡς εἰ πάντα τὰ κτίσματα διὰ τοῦ Υἱοῦ τε καὶ ἐξ Υἱοῦ ἔκτισται (τοῦτο γὰρ σημαίνει τὸ *γέγονεν*), τὸ Πνεῦμα μὴ κτίσμα ὂν μηδὲ γεγονὸς οὔτε ἐξ Υἱοῦ οὔτε δι' Υἱοῦ ὅλως ἐστίν. Εἴτε γὰρ ἐν δευτέρῳ σχήματι τοῦτο συνάγει, ἐκ τοῦ τὰ μὲν κτίσματα γεγονέναι δι' Υἱοῦ, τὸ δὲ Πνεῦμα μὴ εἶναι κτίσμα, τὸ Πνεῦμα μὴ εἶναι διὰ τοῦ Υἱοῦ συμπεραίνων, ἀσυλλόγιστα συλλογίζεται, τὸν μέσον (1) ἐκ τοῦ *γεγονέναι* εἰς τὸ *εἶναι* μεταμείβων, καὶ τὸ πῇ ἁπλῶς παρασυλλογιζόμενος· εἴτε τῇ σὺν ἀντιθέσει ἀντιστροφῇ χρῆται, ἴστω πάνυ τῆς ἀκολουθίας ἐκείνης ἐκπίπτων. Ἔχει γὰρ οὕτως· εἰ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὰ πάντα γέγονε, τὸ μὴ γεγονὸς οὐκ ἔστι διὰ τοῦ Υἱοῦ· τὸ δὲ Πνεῦμα οὐ γεγονὸς, οὐκ ἄρα διὰ τοῦ Υἱοῦ οὔτ' ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐστιν. Ὡς εὖγε τῆς αὐτοῦ σοφίας ἀξίως! Ἔδει δέ γε τὸν τεχνικὸν εἰπεῖν· τὸ μὴ γεγονὸς οὐ γέγονε διὰ τοῦ Υἱοῦ, καὶ οὕτως ἐπαγαγεῖν· Οὐκ ἄρα διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα *γέγονε* (τὸ γὰρ μὴ γεγονὸς ὅλως μηδ' ὂν κτίσμα οὔτ' ἐξ Υἱοῦ οὔτε δι' Υἱοῦ οὔτ' ἐξ ἄλλου του (2) ἢ δι' ἄλλου γέγονεν), εἶναι μέντοι καὶ προϊέναι (3) κωλύει οὐδέν. Τούτῳ γὰρ αὐτοῦ τῷ λόγῳ οὐδὲ ὁ Υἱὸς ἔσται ἐκ τοῦ Πατρός· τὰ αὐτὰ γὰρ ἅπαντα τῶν ὅρων ὁμοίως τιθεμένων, ὡς ὁρᾷς, εἴτ' ἐν δευτέρῳ σχήματι εἴτε κατὰ τὴν σὺν ἀντιθέσει ἀντιστροφὴν συμβαίνει καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ. Πάντα γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς γέγονε, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲν ὃ γέγονεν. Ἐπάξει οὖν τοῖς σοφοῖς αὐτοῦ τούτοις λόγοις, ὡς ὃ μὴ γέγονεν, οὐκ ἐξ αὐτοῦ δήπουθεν ὄν, τοῦτο δ' ἐστὶν ὁ Υἱός (4). Οὕτως ἀκο-

A a duobus artificibus factum est, quippe qui et numero et omnino duo sunt, prorsus est ex duobus; quod vero ex duorum quorumdam natura, et præsertim natura ita intellecta, ut in divina natura accipitur, quam unam eamdemque numero et in Patre et Filio subsistentem recta doctrina celebrat, ex uno dicere necesse est. Neque enim Latini processionem Spiritus ex Patre diversam dicunt a processione ex Filio (illius enim est istud et mentis ejus inventio), verum unam et eamdem; immediate tamen quidem et mediate ex Filio Spiritum aiunt, illud quidem ob unitatem et identitatem virtutis spirativæ, hoc vero ob ordinem, quo præponitur Pater, sequitur Filius et post eum Spiritus sanctus, recte ratione judicantes non ut ille B quique illi adhærent nullo modo distinguere scientes, ut alibi adversus illius magistrum Palamam docuimus enucleatius. Quod vero ad subalterna principia spectat, quæ solutionem et antithesin apud eum faciunt (neque enim Latinorum est iste sermo), illi id etiam dijudicandum corrigendumque relinquimus. Quanquam et hanc solutionem iisdem plane rationibus recte procedere demonstrari poterit. Accurata vero illa rationum consequentia nescio unde sequatur, qua dicit: quodsi omnes res creatæ per Filium et ex Filio sunt creatæ (id enim significat illud: quod factum est) Spiritus, cum creatura non sit nec etiam factus, neque ex Filio neque per Filium prorsus est. Sive C enim in secunda figura hoc colligit, dum ex eo, quod creaturæ sunt factæ per Filium, Spiritus vero creatura non est, conclusionem infert, Spiritum non esse per Filium, irrationabiliter ratiocinatur medium terminum ex *factum esse* transmutans in *esse*, et quod secundum quid est simpliciter falso concludens; sive conversione cum oppositione utitur, sciat se procul ab illa consequentia excidere. Ita enim se habet: Si per Filium omnia facta sunt, quod non est factum non est per Filium; Spiritus autem non est factus; ergo non est per Filium vel ex Filio. Quod quantopere est ejus sapientia dignum! Oportebat enim artis peritum dicere: Quod non est factum, non est D factum per Filium, et sic inferre: Non ergo per Filium Spiritus *factus* est. (Quod enim non factum, prorsus non creatum exsistens, nec ex Filio nec per Filium nec per alium quempiam vel ex alio factum est.) Esse tamen et prodire nulla re prohibente potest. Iloc namque ejus ratiocinio neque

(1) Marc. f. διὰ τὸ μέσον.
(2) sc. τινος.
(3) Καὶ addit post προϊέναι Mon. 27, f. 226.
(4) In Mon. et in Marc. ad marginem adscripta est hæc figura:

τὰ γεγονότα
Π. Δ
διὰ τοῦ Δ 8 τὸ
Υἱοῦ Δ Πνεῦμα
8

Deinde legitur: Ἐκ τούτου τοῦ συλλογισμοῦ συνάγεται· τὸ Πνεῦμα μὴ γεγονέναι διὰ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ δὲ

Filius erit ex Patre; eadem videlicet omnia terminis similiter positis, ut vides, sive in secunda figura sive secundum conversionem cum oppositione, et de Filio inferuntur. Omnia enim ex Patre facta sunt et sine ipso factum est nihil, quod factum est. Inferet igitur suis sapientissimis ratiociniis : Quod non est factum , non ex ipso ullo modo est; hoc autem est Filius (*a*). Tali pacto consequentiam perspicit iste qui ejus se nobis magistrum constituit, imo progrediens ignorantiam ejusmodi rerum supercilio alte elato Latinis exprobrat. Si vero et Gregorius Theologus Spiritum dixit id *quod cum principio* sive cum Filio est, nihil hoc Latinorum obest doctrinæ ; nam et cum illo et ex illo est, testanturque hoc illi qui ex Filio Spiritum esse asseruerunt, ad quorum voces ille quidem plane surdus est, nos tamen eas alibi sufficienter patefecimus. Etiam Filius non minus est cum Patre, etsi ex Patre exsistat; hujus rei plena est omnis doctorum scriptura, ita ut non solum, ut Marcus gloriatur, nullo omnino pacto ac nullo effugio , verum ut undique et omni ex parte principii dualitatem evitent Latini et frustra eum declamantem perorantemque ostendant.

Et hæc quidem ad prima eaque fortissima Ephesii certamina dicta sunt. Ut vero et reliqua ipsius et ejusdem farinæ hominum sophismata facilius dissolvantur , canones quosdam breviter trademus generales , quibus qui utetur , si non prorsus ejusmodi rerum imperitus est , optime ea refellet per se, et difficultates, quæ inde inferuntur, effugiet ac dissolvet. Quoniam , ut communiter fit , error provenit ex eo, quod distinguere quis nequeat et, quotupliciter unumquodque dicatur, ignoret, quemadmodum et ipsi Aristoteli videtur, opus est distinctionibus et expositione multiplicis significationis eorum quæ ad hanc, quam versamus, materiam maxime conferunt.

A λουθίας ἐπαισθάνεται ὁ ταύτης ἡμῖν ἑαυτὸν διδάσκαλον καθίσας, ἢ προϊὼν ἄγνοιαν Λατίνοις τῶν γε τοιούτων καὶ μάλα τὴν ὀφρὺν ἐπαίρων ἐγκαλῶν. Εἰ δὲ καὶ μετὰ τῆς ἀρχῆς ἤτοι *μετὰ* τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, οὐκ ἐκ τῆς ἀρχῆς ὁ Θεολόγος Γρηγόριος εἴρηκεν, οὐδὲν τῷ Λατίνων λυμαίνεται λόγῳ· καὶ μετ' αὐτοῦ γάρ ἐστι καὶ ἐξ αὐτοῦ, καὶ μαρτυροῦσιν οἱ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα εἰρηκότες, πρὸς οὓς αὐτὸς μὲν ἐκκεκώφηται, ἡμεῖς δ' ἐν ἄλλοις ἱκανῶς ἀπεδείξαμεν. Καὶ ὁ Υἱὸς δὲ μετὰ τοῦ Πατρὸς οὐδὲν ἧττόν ἐστι, καίτοι ἐκ τοῦ Πατρὸς ὤν· οὗ πλήρης πᾶσα διδασκάλων γραφή, ὥστ' οὐκ οὐδαμῇ οὐδαμῶς οὐκ ἂν ἐκφύγοιεν, ὡς Μάρκος αὐχεῖ, ἀλλὰ πάντη τε καὶ πάντως ἐκφύγοιεν τὴν δυαρχίαν Λατῖνοι, καὶ μάτην αὐτὸν ἀποφήνειεν ῥητορεύοντα.

Et hæc quidem ad prima eaque fortissima Ephesii certamina dicta sunt. Ut vero et reliqua ipsius et ejusdem farinæ hominum sophismata facilius dissolvantur , canones quosdam breviter trademus generales , quibus qui utetur , si non prorsus ejusmodi rerum imperitus est , optime ea refellet per se, et difficultates, quæ inde inferuntur, effugiet ac dissolvet. Quoniam , ut communiter fit , error provenit ex eo, quod distinguere quis nequeat et, quotupliciter unumquodque dicatur, ignoret, quemadmodum et ipsi Aristoteli videtur, opus est distinctionibus et expositione multiplicis significationis eorum quæ ad hanc, quam versamus, materiam maxime conferunt.

B Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς τὰ πρῶτά τε καὶ μέγιστα τοῦ Ἐφέσου ἀγωνίσματα. Ὡς δ' ἂν δὴ καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τε καὶ τῶν ὁμοίων σοφίσματα εὐχερέστερόν τις ἂν λύσειε, κανόνας τινὰς ὡς ἐν βραχέσι παραδώσομεν γενικοὺς (1), οἷς τις χρώμενος, εἰ μόνον μὴ πάντη τῶν (2) τοιούτων ἄπειρος εἴη, ἄριστα ἂν ἀπαλλάξειεν αὐτός τε ἐπιχειρῶν καὶ τὰς ἐπιφερομένας ἀπορίας ἐκφεύγων τε καὶ ἐπιλυόμενος. Ἐπεὶ δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἡ ἀπάτη παρὰ τὸ μὴ δύνασθαι διαιρεῖν συμβαίνει καὶ ποσαχῶς ἕκαστον λέγεται ἀγνοεῖν, ὡς καὶ αὐτῷ Ἀριστοτέλει δοκεῖ, ἀνάγκη τινὰ διελέσθαι, καὶ ποσαχῶς λέγεται παραδοῦναι τὰ μέγιστα πρὸς τὸ προκείμενον συμβαλλόμενα (3).

συνάγει ψευδῶς μὴ *εἶναι* διὰ τοῦ Υἱοῦ. Ὅτι δὲ ψευδῶς συνάγεται, δῆλον ἐκ τοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἐκ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ γεννήσεως τὸ αὐτὸ συνάγεσθαι, τῶν ὅρων ὁμοίως κειμένων, οἷον

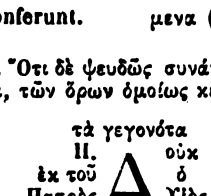

Συναχθήσεται γὰρ, κατὰ τὸν Ἐφέσου, τὸν Υἱὸν μὴ *εἶναι* ἐκ τοῦ Πατρὸς, ὅπερ ἐστὶν ἀσεβές· τὸν μέντοι Υἱὸν μὴ *γεγονέναι* ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἔστιν ἀληθές.

In extrema pagina exhibetur hoc schema :

Σὺν ἀντιθέσει ἀντιστροφῆ τοῦ Ἐφέσου ἡμαρτημένη.

εἰ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὰ πάντα γέγονε	τὸ μὴ γεγονὸς οὐκ ἔστι δι' Υἱοῦ	τὸ δὲ Πνεῦμα οὐ γέγονεν	οὐκ ἄρα ἐστὶ δι' Υἱοῦ.

Ὅρα δὲ τὸ ὡς αὐτὸ ἄτοπον συνάγεται καὶ ἐπὶ Υἱοῦ, ὥστ' ἀσυλλόγιστος ἡ ἔκθεσις.

εἰ ἐκ Πατρὸς γέγονε τὰ πάντα	τὸ μὴ γεγονὸς οὐκ ἔστιν ἐκ Πατρὸς	ὁ δὲ Υἱὸς οὐ γέγονε	ὁ Υἱὸς ἄρα οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ Πατρός.

(1) Ad marginem rubro scribitur calamo : Παράδοσις κανόνων.
(2) τῶν γε Marcian.
(3) Ad marg. rubro : Περὶ τῶν θείων ὀνομάτων καὶ ὁσαχῶς λέγονται, κανὼν πρῶτος.

(*a*) Syllogismus talis est : Quæ facta sunt, facta sunt per Filium; sed Spiritus non est factus, ergo non est factus per Filium. Unde notatur in margine : « Ex hoc syllogismo concluditur, Spiritum *non factum esse* per Filium. Sed Marcus falso concludit, Spiritum *non esse* per Filium. Quod vero id falso concludatur, patet ex hoc, quod etiam de Filii ex Patre generatione idem concluditur, terminis simi-

α'. Δεῖ τοίνυν εἰδέναι (1), τὴν ἀκριβῆ τε καὶ ὀρ- A θὴν τῶν Χριστιανῶν θεολογίαν ἐν τῇ θείᾳ Τριάδι μηδὲν ἄλλο παρὰ τὴν θείαν οὐσίαν καὶ τὰς ἀποστάσεις εἶτουν πρόσωπα τιθέναι· καὶ τὰς μὲν ὑποστάσεις τρεῖς ἀριθμῷ καὶ πάντη διακεκριμένας ἀλλήλων, τὴν δὲ θείαν οὐσίαν μίαν μὲν καὶ τὴν αὐτὴν ἀριθμῷ, κοινήν τε καὶ ἑνικωτάτην ἐν τοῖς τρισὶν, ἐν ἑκάστῳ τε τῶν τριῶν προσώπων ὑφεστηκυῖαν ὁμολογεῖν, τὴν αὐτήν τε πράγματι μεθ' ἑκάστης τῶν ὑποστάσεων οὖσαν λόγῳ διακρίνεσθαι μόνον, ἐναντίως ἢ ἐφ' ἡμῶν. Ἡ γὰρ κοινὴ ἐν τρισὶν ἀνθρώποις ἀνθρωπίνη οὐσία εἴτ' ἀνθρωπότης μία τῷ εἴδει οὖσα τρεῖς ἐστι τἀριθμῷ, διὸ καὶ τρεῖς ἄνθρωποι· ἐκεῖ δὲ μία τἀριθμῷ καὶ ἄκρως μία ἡ θεία οὐσία, εἴτουν θεότης, καὶ διὰ τοῦτο εἷς Θεὸς τὰ τρία εἰσὶ πρόσωπα. Οὐσίας δὲ καὶ προσώπων ἐν τῇ θείᾳ B Τριάδι θεωρουμένων, ὡς εἴρηται, εἴ τι καὶ ἄλλο περὶ αὐτῆς καὶ μάλιστα πρὸς αὐτὴν (2) λέγεται, τῇ οὐσίᾳ εἰς ταυτὸν ἥκειν καὶ ταυτὸν αὐτῇ πρᾶγμα σημαίνειν τῷ λόγῳ διαφέροντα (3) μόνον. Τὰ μὲν γὰρ τῶν ὀνομάτων τῶν θείων ἀπολελυμένα τε εἶναι (4) καὶ τελειότητα σημαίνοντα, ἃ καὶ πρὸς τὰ εἴσω λέγεται, τὰ δι' αὖ λέγεται πρὸς τὰ ἔξω, οἷον ἀγαθὸν, σοφὸν, ζωὴ καὶ προνοητὴς (5) καὶ τὰ ἄλλα, ὅσα (6) τελειότητα σημαίνει. Πρὸς ἑαυτὴν λέγεται ἡ μακαρία καὶ θεία οὐσία τε καὶ Τριὰς, μηδεμιᾷς πρὸς τὰ ἔξω σχέσεως νοουμένης. Ὧν τὰ μὲν εἰσὶν οὐσιώδη, ὡς σοφία, ζωὴ καὶ τὰ ὅμοια, τὰ δὲ τῶν προσώπων γνωρίσματα, ὡς πατρότης, ἀγεννησία καὶ εἴ τι τοῦ ὁμοίου σχήματος. Τῶν δ' οὐσιωδῶν τὰ C μὲν θέσιν σημαίνειν, ὡς τὸ σοφόν τε καὶ ἀγαθὸς, τὰ δ' ἄρσιν (7), ὡς τὸ ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος· καὶ τῶν σημαινόντων θέσιν ἃ μὲν ἀποδίδοσθαι μέν τινι προώπῳ ἰδίᾳ, οὐ μέντοι αὐτοῦ ἴδια εἶναι (ἡ γὰρ σοφία ἀποδίδοται μὲν ἰδίᾳ τῷ Υἱῷ οὐ μέντοι αὐτοῦ ἐστιν ἴδιον, κοινὸν πάσῃ τῇ Τριάδι ὑπάρχον· ὁμοίως καὶ ἡ ἀγάπη ἀποδιδομένη τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ οὐδὲν ἧττον καὶ κατὰ πάσης λέγεται

1. Scire ergo oportet, accuratam ac rectam Christianorum theologiam in divina Triade nihil aliud præter divinam essentiam et hypostases seu personas ponere; et hypostases quidem tres numero et omnino ab invicem distinctas, divinam vero essentiam unam eamdemque numero, communem et maxime unicam in illis tribus, in singulis vero trium personarum subsistentem confiteri, eamque secundum rem cum unaquaque hypostasi eamdem esse, ac ratione duntaxat distingui (*a*), contra quam in nobis est. Etenim communis in tribus hominibus humana essentia seu humanitas cum una sit specie, tres numero sunt, idcirco et tres homines (*b*), illic autem una numero et summopere una est divina essentia seu deitas, idcirco unus Deus tres personæ sunt. Cum vero, uti dictum est, essentia et personæ in divina Trinitate considerentur, si quid aliud et circa ipsam et maxime ad ipsam dicitur, cum essentia in idem recidit eamdemque cum ea rem significat, et solum secundum rationem differunt. Nam divinorum nominum alia absoluta sunt et perfectionem denotantia, quæ etiam ad intra dicuntur; alia vero rursum ad extra dicuntur, ut bonum, sapiens, vita, providens et cæteras quæ perfectionem significant. Ad se ipsam dicitur beata et divina essentia et Trinitas nulla ad extra habitudine intellecta. Quorum hæc quidem essentialia sunt, ut sapientia, vita et similia, alia vero personarum tesseræ, ut paternitas, innascibilitas et si quid ejusmodi. Quod ad essentialia attinet, alia positionem significant, ut sapiens et bonus, alia negationem, ut incorruptibilis et immortalis. Et ex iis quæ positionem seu affirmationem significant, alia quidem uni personæ attribuuntur seorsim, non tamen ipsius sunt propria (sapientia enim attribuitur quidem Filio seorsim, non tamen ipsius est proprium, cum universæ Trinitati commune sit;

(1) Monac. f. 227 a. Mendose : ἐδέναι.
(2) Mon 27 f. 227a : ἑαυτήν.
(3) Sic codd., melius διαφέρον.
(4) Infinitivi dependent a superiori δεῖ εἰδέναι.
(5) Καὶ πρὸν. Addidimus ex Masc. f. 62 a.
(6) In Marciano posteriori manu additur δέ.
(7) Fort. ἀρνησιν.

(*a*) Vide Petavium, De Trin. IV, Proœm. n. 2. seq.
(*b*) Vide definitionem conc. IV Later. a. 1215, cap. 2, *Damnamus*, De summa Trinitate; et Augustinum, l. VII, De Trinitate. c. b. Uberius illustrat differentiam humanæ et divinæ naturæ quoad unitatem. Joan. Damasc., De fide orthodoxa, l. I, c. 8.

liter positis. » Syllogismus erit : Quæ facta sunt ex Patre facta sunt; sed Filius non est factus; ergo non est factus ex Patre. » Secundum Ephesium vero concludetur : « Ergo Filius non est ex Patre, quod est impium; non factum vero esse Filium ex Patre verum est. »

Alterum schema vitiosam Marci ratiocinationem repræsentans tale est :

si per Filium omnia facta	non factum non est per Filium	Spiritus non est factus	non ergo est per Filium.

Vide, quomodo idem absurdum colligitur et quoad Filium :

Si ex Patre omnia facta	non factum non est ex Patre	Filius vero non est factus	Filius ergo non est ex Patre

similiter et amor attribuitur Spiritui sancto et nihilominus de tota Trinitate prædicatur); alia vero sunt simpliciter communia, ut divinitas et esse essentiale ac similia. Quod autem spectat ad personarum tesseras, alia quidem positionem, ut v. gr. paternitas, alia vero negationem significant, ut in Patre innascibilitas. Ex iis vero, quæ significant positionem aliud est, quod uni cuidam personæ convenit et ipsius est proprium, atque ita proprium, ut et personam constituat, ut paternitas, filiatio, processio; aliud quod et duabus congruit personis, ut spirare seu producere, quod proprium quidem duorum est, Patris et Filii; non ita tamen proprium, ut et personam constituat; æternaliter deinde et proprie mitti proprium est Filio ac Spiritui, secundum quod ex Patre uterque producitur. Sic et ex iis quæ ad extra dicitur divina Trinitas quæque habitudinem ad creaturas denotant, alia tribus personis conveniunt, ut creator, conservator, provisor, rex et dominus, alia vero duorum duntaxat sunt, ut incarnatum crucifixumque esse et quæcunque ad œconomiam pertinent, Filii; Spiritus vero sancti in specie ignis vel in specie columbæ visum esse. Cum vero deitas utpote simplicissima vix tot nomina recipiat, horum quæ ad intra et quæ ad se ipsam dicitur, idem secundum rem sunt cum divina essentia; quæ vero ad extra, et secundum rem ab essentia distinguuntur et nullam positionem in divina essentia manifestant, sed solum in creatura. Nam Dei relationes ad effectus seu res creatas non secundum rem sunt in Deo, verum solummodo secundum intelligentiæ modum, secundum quod cætera ad ipsum referuntur; sicut neque in intellecto est relatio tanquam res, etsi relative ad intelligentiam dicitur, verum in intelligentia sola. Cum enim de novo et temporaliter plures ad extra relationes de Deo prædicentur, ut dominum vel directorem esse hujus certæ rei, quæ nunc primum cœpit, si quæpiam ex his relationibus secundum rem foret in Deo subsistens, sequeretur plane, ex novo quid Deo accedere et sic mutaretur vel secundum se vel secundum accidens. Hoc autem absurdum esse multiplici modo probatur. Hæc itaque et similia nomina hunc in modum se habent. Quæ ad intra dicuntur, quæ et absoluta vocantur et perfectionem significant, hæc omnia idem sunt cum essentia, secundum rem nihil ab invicem et ab ipsa essentia differentia, secundum rationem tantum distincta; nam essentialium alia positionem alia negationem exprimunt, alia uni cuidam personæ attribuuntur, non tamen ejus sunt propria, alia simpliciter communia. Et similiter in personalibus tesseris alia positionem, alia negationem denotant, alia personam constituunt, alia non constituunt personam; et hæc

τῆς Τριάδος)· ἃ δὲ εἶναι ἁπλῶς κοινά, ὡς ἡ θεότης, ἡ ὀντότης καὶ τὰ παραπλήσια. Τῶν δέ γε προσωπικῶν γνωρισμάτων ἃ μὲν θέσιν, ὡς ἡ πατρότης, τὰ δὲ ἄρσιν (1) σημαίνειν, ὡς ἐπὶ Πατρὸς τὸ ἀγέννητον. Τῶν δὲ θέσιν σημαινόντων εἶναι μὲν ὃ ἑνί τινι προσώπῳ συμβαίνει καὶ αὐτοῦ ἐστιν ἴδιον, οὕτω τε ἴδιον, ὡς καὶ τὸ πρόσωπον ὑφιστάνειν, ὡς πατρότης, υἱότης, ἐκπόρευσις· εἶναι δ' ὃ καὶ δυσὶν ἁρμόζει προσώποις, ὥσπερ τὸ ἐκπορεύειν, ἴδιον μὲν τοῖν δυοῖν ὄν, Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οὐχ οὕτω μέντοι ἴδιον, ὥστε καὶ πρόσωπον ὑφιστάνειν· τό τ' αἰωνίως τε καὶ ἰδίως πέμπεσθαι ἴδιον Υἱῷ καὶ Πνεύματι, καθὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἄμφω προάγονται. Οὕτω δὲ καὶ τῶν ἃ πρὸς τὰ ἔξω τε λέγεται, ἡ θεία Τριὰς καὶ τὴν πρὸς τὴν κτίσιν σχέσιν ἐμφαίνει, τὰ μὲν τοῖς τρισὶν ἀνήκειν προσώποις· ὡς τὸ δημιουργὸς, συνοχεὺς, προνοητὴς, βασιλεὺς, κύριος. τὰ δὲ δυοῖν μόνοιν, ὡς τὸ χρονικῶς πέμπεσθαι Υἱῷ τε καὶ Πνεύματι, τὸ δ' ἑνὶ μόνον, ὡς τὸ σεσαρκῶσθαι, ἐσταυρῶσθαι, καὶ ὅσα τῆς οἰκονομίας εἰσὶ, τῷ Υἱῷ, ἢ τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ τὸ ἐν εἴδει πυρὸς, ἐν εἴδει περιστερᾶς ὀφθῆναι. Ἐπεὶ δὲ τὸ θεῖον ἁπλούστατον ὂν οὐκ ἂν τοσαῦτα ὀνόματα δέχοιτο, τούτων τὰ μὲν πρὸς τὰ εἴσω καὶ ἃ πρὸς ἑαυτὴν λέγεται ταυτὸν εἶναι πράγματι τῇ θείᾳ οὐσίᾳ, τὰ δὲ πρὸς τὰ ἔξω πράγματί τε τῆς οὐσίας διακεκρίσθαι, οὐδεμίαν τε θέσιν ἐν τῇ θείᾳ οὐσίᾳ δηλοῦν, ἀλλ' ἢ ἄρα ἐν τῇ κτίσει. Αἱ γὰρ πρὸς τὰ ἀποτελέσματα ἀναφοραὶ τοῦ Θεοῦ οὐκ εἰσὶ πραγματικῶς ἐν τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἢ κατὰ τὸν τρόπον μόνον τῆς ἐπινοίας, καθὸ τὰ ἄλλα πρὸς αὐτὸν ἀναφέρονται, ὥσπερ οὐδ' ἐν τῷ ἐπιστητῷ ἐστιν ἡ σχέσις ὡς πρᾶγμα, εἰ καὶ ἀναφορικῶς λέγεται πρὸς τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' ἐν μόνῃ τῇ ἐπιστήμῃ. Ἐπεὶ γὰρ ἐκ νέου καὶ χρονικῶς πολλαί τινες τῶν πρὸς τὰ ἔξω σχέσεων λέγονται κατὰ τοῦ Θεοῦ, ὥσπερ τὸ κύριον ἢ διοικητὴν τουτονὶ τοῦ πράγματος φέρε εἰπεῖν εἶναι τοῦ νῦν ἠργμένου (2), εἴ τις τούτων τῶν σχέσεων ἦν ἐν τῷ Θεῷ πραγματικῶς ὑφεστῶσα, εἶπετο ἄν τι ἐκ νέου τῷ Θεῷ ἐπιέναι καὶ οὕτω μετέβαλλεν ἂν ἢ καθ' αὑτὸ ἢ κατὰ συμβεβηκός· τοῦτο δὲ ἄτοπον εἶναι πολλαχῶς δείκνυται. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ὀνομάτων τοῦτον ἔχειν (3) τὸν τρόπον· ἃ δέ γε πρὸς τὰ εἴσω λέγεται, ἃ καὶ ἀπολελυμένα καλεῖται καὶ τελειότητα σημαίνει, ταῦτα δὲ πάντα ταυτὸν εἶναι τῇ οὐσίᾳ, πράγματι μὲν μηδὲν ἀλλήλων καὶ τῆς οὐσίας αὐτῆς διαφέροντα, λόγῳ δὲ μόνῳ (4) διακρινόμενα· τῶν τε γὰρ οὐσιωδῶν τά τε θέσιν, τά τε ἄρσιν σημαίνοντα, τῶν τε θέσιν σημαινόντων, τά τε ἀποδιδόμενα ἑνί τινι προσώπῳ, μὴ μέντοι αὐτοῦ ἴδια ὄντα, τά τε ἁπλῶς κοινά· καὶ τῶν γνωρισμάτων ὁμοίως τά τε θέσιν, τά τε ἄρσιν δηλοῦντα, καὶ τά τε συνιστῶντα πρόσωπον, τά τε μὴ συνιστῶντα, ταῦτα πάντα ταυτὸν εἶναι πράγματι τῇ θείᾳ οὐσίᾳ πλὴν ὅσον τὰ μὲν θετικὰ τελειότητά τινα ἐν αὐτῇ τιθέναι, τὰ δ' ἀφαιρεῖν ἀτελείας ἀπ' αὐτῆς (τὸ γὰρ ἄφθαρτον καὶ ἀθάνατον

(1) Sic rursum codices.
(2) Sic recte Marc. f. 63; Mon. vero f. 228 a : εἰργμένου.
(3) Sic Marc., Mon. ἔχει.
(4) Sic Marc., Monac : μόνον.

τιθέναι μὲν οὐδὲν, φθορὰν μέντοι καὶ θάνατον ἀτελείας τινὰς ὄντα ἀφαιρεῖν ἀπ' ἐκείνης τῆς μακαρίας καὶ θείας οὐσίας)· οὕτως οὖν ἓν τι καὶ ταυτὸν ἅπαντα ταῦτα τὰ ὀνόματα σημαίνειν καὶ ταυτὸν ὄντα πράγματι τῇ θείᾳ οὐσίᾳ εἰς ταυτὸν αὐτῇ ἥκειν λόγῳ μόνον ἐκείνης διακρινόμενα, λέγεσθαι μέντοι περὶ Θεοῦ τὰ τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα ὀνόματα οὐδ' ὁμωνύμως οὔτε συνωνύμως οὔτε πολυωνύμως, ἀλλ' ἀναλογικῶς μόνον· οὐ καθ' ὃν τρόπον δύο τινὰ ἢ καὶ πλείω πρὸς ἓν τι κοινὸν ἀναφέρονται, ἀλλὰ καθ' ὃν δύο τινῶν τάξις καὶ συστοιχία καταλαμβάνεται, οὐ πρὸς ἕτερόν τι, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἕτερον αὐτῶν· ὥσπερ τὸ ὂν κατὰ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ συμβεβηκότος κατηγορεῖται, καθόσον τὸ συμβεβηκὸς σύνταξιν ἔχει πρὸς τὴν οὐσίαν, οὐ καθόσον ἡ οὐσία καὶ τὸ συμβεβηκὸς ἀναφέρονται πρὸς ἄλλο τι τρίτον. Τοῦ δὲ τοσούτοις ὀνόμασι τὸ ἓν ἐκεῖνο καὶ ἁπλούστατον καὶ ἄκρως ἓν ὀνομάζεσθαι, τήν τ' ἐκείνου ἀπειρίαν, τήν τε τοῦ ἡμετέρου νοῦ ἀσθένειαν αἴτιον εἶναι ὃν οὐκ ἄλλως αὐτὸ ἢ διὰ τῶν ἀποτελεσμάτων γιγνώσκειν δυνάμενον (1) ἀνάγκη διαφόροις ὀνόμασιν ἐκ τῶν ἐν τοῖς αἰσθητοῖς εὑρισκομένων τελειοτήτων τὴν ἐκείνου τελειότητα σημαίνειν. Εἰ γὰρ αὐτὴν τὴν θείαν οὐσίαν καθὼς ἐστὶν, ἠδυνάμεθα γιγνώσκειν, ἑνὶ μόνον ὀνόματι ταύτην ἂν ἐξεφαίνομεν, ὃ δὴ καὶ ὑπεσχημένοις ἐστὶ τοῖς κατ' οὐσίαν αὐτὸν ἤτοι πρόσωπον ὀψομένοις· ἐν γὰρ τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἔσται Κύριος εἷς, καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἕν, φησὶν ὁ θεῖος Ζαχαρίας (2). Καὶ εἶεν μὲν ὅτι πρὸς ταῦτα κεκράξονταί τε καὶ βοῶντες οἱ ἐναντίοι διαῤῥαγήσονται, καὶ μάλιστ' ὅταν τά τε εἰρημένα ὀνόματα λόγῳ μόνῳ, οὐ πράγματι τῇς θείας οὐσίας ἀκούωσι διακρίνεσθαι, αὐτοί καὶ πράγματι ἀθέως αὐτὰ διακρίνοντες, καὶ ὡς τὸ προσβάλλειν οὐ τοῦ Πατρός ἐστιν ἴδιον, οὐδὲ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ συνιστῶν, ἀλλὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ ὡς ἤδη τοῖς προσώποις ὑφεστῶσιν ἐπόμενον, αὐτοὶ ἴδιόν τε τοῦ Πατρὸς καὶ συστατικὸν αὐτὸ νομίζοντες (3) καὶ ἡμᾶς τὸ ζητούμενον λαμβάνειν οἰόμενοι καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ αἰτεῖσθαι. Ἀλλ' οὐδεὶς αὐτῶν λόγος· ἡμεῖς τε γὰρ ἐν ἄλλοις περὶ αὐτῶν ἱκανῶς διειλέγμεθα, οὐκ ὀλίγοι τε τῶν φθασάντων ἡμᾶς μακαρίων καὶ θείων ἀνδρῶν ἄριστά τε καὶ σαφέστατα ταῦτα, ὡς μηδ' ἐνεῖναι ὅλως ἀντιβλέψαι, ἀποδεδείχασιν, ἃ ὁ βουλόμενος ζητήσας εὑρήσει. Ἐνταῦθα (4) γὰρ βραχύν τινα κανόνα παραδοῦναι προῃρημένοι (5) ἐπίτηδες τὸ μῆκος τῶν λόγων ἐκφεύγοιμεν ὡς ὁμολογούμενα ταῦτα προϋποθέμενοι πλὴν ἢ παραμυθίας καὶ μικρᾶς τινος ἕνεκα περὶ μὲν τῶν θείων ὀνομάτων τοῦτο ῥητέον, ὡς τὰ ἕν τι καὶ ἁπλούστατον πρᾶγμα σημαίνοντα, οἷά ἐστιν ἡ θεία οὐσία, ἕν τι καὶ αὐτὰ καὶ ταυτὸ πράγματι εἶναι ἀνάγκη καὶ ταυτὰ πράγματι εἶναι μετὰ τοῦ σημαινομένου· ἄλλως γὰρ καὶ ἡ οὐσία συμμερίζοιτο ἂν τοῖς πραγ-

A omnia secundum rem idem sunt cum divina essentia; attamen alia (positiva) perfectionem quamdam in ea ponunt, alia (negativa) imperfectiones ab ea removent (nam incorruptibilitas et immortalitas nihil ponunt, corruptionem tamen et mortem, quæ sunt imperfectiones quædam, a beata illa et divina substantia excludunt). Tali igitur pacto omnia ista nomina unum idemque significant et idem cum secundum rem sint cum divina substantia, in idem cum ea recidunt, ratione tantummodo ab ea distincta. Dicuntur tamen de Deo tot et talia nomina neque æquivoce, neque univoce neque multivoce, sed analogice tantum, non secundum eum modum, quo duo quædam vel etiam plura ad unum quoddam referuntur commune, sed secundum eum, quo duorum quorumdam ordo et connexio intelligitur non ad aliquid diversum, sed ad alterum eorum, quemadmodum *esse* prædicatur de substantia et de accidenti, in quantum accidens conjunctionem habet ad substantiam, non in quantum substantia et accidens ad aliquid tertium referuntur. Quod autem tot nominibus illud unum et simplicissimum et maxime ac singulariter unum nominatur, causa est tum illius immensitas, tum infirmitas mentis nostræ, quæ cum aliter illud cognoscere nequeat quam per ejus effectus, diversis nominibus ex perfectionibus, quæ in rebus sensui subjectis inveniuntur, illius perfectionem designet necesse est. Si enim ipsam divinam essentiam, sicuti est, cognoscere possemus, uno solum nomine eam notaremus, quod et promissum est iis, qui Deum secundum essentiam vel facie ad faciem visuri erunt. Nam, ut divus Zacharias ait, *In illa die Dominus unus erit, et nomen ejus unum.* Novi, quod adversarii contra hæc inclamabunt et alta voce tumultuantes scindentur, præsertim quando audiant, prædicta nomina ratione duntaxat, non re a divina essentia distingui, dum ipsi et re ea impie distinguunt (a), et spirare non esse Patris proprium nec ejus personam constituens, verum Patris et Filii, et jam constitutas et subsistentes personas sequens, dum ipsi illud et proprium Patris et ejus constitutivum habent atque nos id quod in quæstione est assumere et quod in principio postulare opinantur. Sed nulla prorsus est eorum ratio. Nam tum nos alibi de his sufficienter egimus, tum etiam non pauci eorum qui nos præcesserunt beatorum sanctorumque virorum optime et clarissime id ostenderunt, ita ut nullo modo liceat adversari, quæ qui voluerit, si quæsierit, inveniet. Hic enim brevem quemdam canonem tradere potius habentes studio extensionem illorum sermonem vitare

(1) Sic Marc. f. 65 b; Monac. f. 228 b. ὃς — δυναμενος.
(2) Zach. XII (ὁ' XIV), v. 9.
(3) Marc. f. 64 a, ὀνομάζοντες.
(4) Monac. f. 225 a, ἐνταῦτα.
(5) Sic Marc.; Monac. habet προειρημένον.

(a) Hoc Palamitas respicit, quorum hac in re errorem traducunt Georg. Trapez. ad Joan. Cubicles. De Proc. Spirit. sancti. c. 9. Gr. orth. T. I, p. 485 aliique, de quibus confer Allat. Græc. orthod. T. I, ad calcem.

volumus. Attamen vel exhortationis sive consolationis etsi parvæ gratia de divinis nominibus hoc dicendum est, ea quæ rem aliquam unam et simplicissimam significant, cujusmodi est divina essentia, ea unum aliquid et idem secundum rem et eadem cum significato realiter esse oportere. Secus enim et essentia simul divideretur cum iis, quæ realiter ab invicem sunt distincta nominibus, et totidem res foret, quot sunt et significantia; hoc autem omnem impietatem transgreditur. Quod vero spectat ad spirandi proprietatem, si ea non constituit Patris personam, communis erit et Filio; præter proprietates enim personales cætera omnibus sunt communia, ita ut et Spiritui esset communis, nisi ejusdem rationi repugnavit; quoniam vero non constituit paternam personam, relinquitur, ut et Filio spiratio sit communis (*a*). Cum enim quælibet persona nonnisi una proprietate constituatur, vel generandi vel spirandi proprietate Patrem constitui necesse est. Atqui Pater dicitur et est Pater propter generationem. Non igitur spiratio ejus personam constituit. Cum vero illa non sit propria Patris solius, nec ejus personam constituens, et Filio communis est. Sed de his hactenus.

A ματικῶς ἀλλήλων διακεκριμένοις ὀνόμασι καὶ τοσαῦτα ἂν εἴη, ὅσα καὶ τὰ σημαίνοντα· τοῦτο δὲ πᾶσαν ἀσέβειαν ὑπερβαίνει (1). Περὶ δὲ τοῦ τοῦ (2) προβάλλειν ἰδιώματος ὡς εἰ μὴ τὸ πρόσωπον συνιστᾷ τοῦ Πατρὸς, κοινὸν ἔσται καὶ τῷ Υἱῷ· πλὴν γὰρ τῶν προσωπικῶν ἰδιοτήτων τἄλλα κοινὰ πᾶσίν εἰσιν, ὥστ' ἦν ἂν καὶ τῷ Πνεύματι κοινὸν τὸ προβάλλειν εἰ μὴ τῷ ἐκείνου ἀντέπιπτε λόγῳ· ἐπεὶ δ' οὐ συνιστᾷ τὸ πατρικὸν πρόσωπον, λείπεται καὶ τῷ Υἱῷ εἶναι κοινόν. Ἐπεὶ γὰρ ἕκαστον πρόσωπον ἑνί τινι μόνον ἰδίωμά τι συνίσταται, ἢ τῇ τοῦ γεννᾷν ἢ τῇ τοῦ προβάλλειν ἰδιότητι συνίστασθαι τὸν Πατέρα ἀνάγκη· ἀλλὰ Πατὴρ διὰ τὸ γεννᾷν λέγεται καὶ ἔστιν, ὥστε οὐ τὸ προβάλλειν αὐτοῦ τὸ πρόσωπον συνιστᾷ· μὴ ὂν δὲ ἴδιον τοῦ Πατρὸς μόνου, μηδὲ συστατικὸν, καὶ B τῷ Υἱῷ ἐστι κοινόν. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως.

II. Neque hoc latere debet dicendi cupidum auditorem, quod divinæ Trinitatis personæ, cum non magis unum sint essentia, quam tria personis et realiter ab invicem distinguantur, secundum nihil eorum quæ ad se dicuntur, sive absolutorum et essentiallum ab invicem distinguuntur (una enim eorum est essentia, virtus, vita, bonitas, sapientia et quæcunque his similia), relationibus tamen ad invicem et subsistunt et ab invicem discernuntur C divinæ personæ, hæc vero sunt eorum idiomata, relative et sicut ea quæ sunt ad aliquid opposita ad invicem. Si enim constitutivas proprietates incommunicabiles esse ad invicem necesse est, et impossibile eas eidem simul adesse, omnino et opponuntur. Quæ enim eidem simul inesse nequeunt, propter oppositionem quamdam, quæ omnino in eis est, hoc habent. Opponuntur autem neque ut habitus et privatio, neque ut contraria, neque ut affirmatio et negatio (hoc enim multi ac beati viri late demonstrarunt). Restat ergo, secundum relationes opponi invicem hæc personalia idiomata atque ipsas personas. Ipsæ enim divinæ personæ subsistentes sunt proprietates hypostaticæ, et hypostaticæ proprietates subsistentes sunt ipsæ divinæ D personæ. In aliis quidem rebus quæ essentiis differunt ab invicem, eæ quæ inter illas considerantur relationes non ipsas res constituunt, sed per alia constitutis rebus accedunt; v. gr. Socrates et Plato, quorum alter magister, alter discipulus est, non ex docendo et discendo personaliter constituuntur, sed prius uterque homo est et substantiis et individua subsistentia ad invicem differunt

β'. Δεῖ δὲ μηδὲ τοῦτο τὸν φιλομαθῆ λανθάνειν ἀκροατὴν (3), ὡς τὰ θεῖα πρόσωπα τῆς Τριάδος, οὐ μᾶλλον ἓν ὄντα τῇ οὐσίᾳ ἢ τρία τοῖς προσώποις καὶ πραγματικῶς ἀλλήλων διακρινόμενα, κατ' οὐδὲν τῶν καθ' αὐτὰ λεγομένων εἴτουν ἀπολελυμένων τε καὶ οὐσιωδῶν ἀλλήλων διακρίνονται (μία γὰρ αὐτῶν οὐσία, δύναμις, ζωὴ, ἀγαθότης, σοφία καὶ ὅσα παραπλήσια)· ταῖς μέντοι πρὸς ἄλληλα ἀναφοραῖς καὶ ὑφίστανται καὶ ἀλλήλων τὰ θεῖα διακρίνονται πρόσωπα· ταῦτα δ' ἐστὶ τὰ αὐτῶν ἰδιώματα, ἀναφορικῶς τε καὶ ὡς τὰ πρός τι πρὸς ἄλληλα ἀντικείμενα. Εἰ γὰρ τὰ συστατικὰ ἰδιώματα ἀκοινώνητα εἶναι ἀνάγκη πρὸς ἄλληλα, καὶ ἀδύνατον τῷ αὐτῷ παρεῖναι, πάντως καὶ ἀντίκειται· ἃ γὰρ ἀδύνατον τῷ αὐτῷ παρεῖναι, διά τινα πάντως ἀντίθεσιν αὐτοῖς οὖσαν τοῦτ' ἔχει. Μήτε δὲ ὡς ἕξις καὶ στέρησις, μήτε ὡς τὰ ἐναντία, μήτε ὡς κατάφασις καὶ ἀπόφασις ἀντικείμενα (τοῦτο γὰρ πολλοῖς καὶ μακαρίοις ἀνδράσι διὰ πολλῶν δέδεικται)· λείπεται κατὰ τὰ πρός τι ἀντικεῖσθαι ἀλλήλοις τὰ προσωπικὰ ταῦτα ἰδιώματα καὶ αὐτὰ τὰ πρόσωπα πρὸς ἄλληλα· αὐτά τε γὰρ τὰ θεῖα πρόσωπα ὑποστάντα αἱ ὑποστατικαί εἰσιν ἰδιότητες, αἵ τε ὑποστατικαὶ ἰδιότητες ὑποστᾶσαι αὐτὰ τὰ θεῖά εἰσι πρόσωπα. Ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων πραγμάτων ταῖς οὐσίαις διαφερόντων ἀλλήλων αἱ μεταξὺ αὐτῶν θεωρούμεναι ἀναφοραὶ οὐκ αὐτὰ ὑφιστῶσι τὰ πράγματα, ἀλλ' ὑποστᾶσι δι' ἄλλων ἐπιγίνονται· ὥσπερ Σωκράτης καὶ Πλάτων, ὁ μὲν διδάσκαλος, ὁ δὲ μαθητὴς ὤν, οὐ τῇ διδασκαλίᾳ καὶ μαθήσει ὑφίστανται προσωπικῶς, ἀλλὰ πρότερον ἑκάτερος ἄνθρωπος ὢν καὶ ταῖς οὐσίαις ταῖς γε ἀτόμοις ἀλλήλων διαφέροντες

(1) Marc. ὑπερβάλλει.
(2) Sic recte codd.
(3) Ad marg. rubr. legitur: Ὡς τὰ θεῖα πρόσωπα πρὸς ἄλληλα ἀναφορὰν ἔχουσι καὶ ὑφίστανται, καὶ πρὸς ἄλληλα διακρίνονται. Κανὼν β'.

(*a*) Vide Animadvers. in Phot. librum de Spiritu sancto art. 3, § 7; art. 4, § 13, ubi Bessarionis epist. ad Alexium Lascarim c. 5 adducitur, ista enucleatius pertractans

καὶ ταύταις δύο ἄνθρωποι ὄντες διδάσκαλος καὶ μαθητὴς γίνονται. Τὰ δὲ θεῖα πρόσωπα ταῖς οὐσίαις (1) ἀλλήλων οὐ διαφέροντα (μία γάρ ἐστι καὶ ἀδιάκριτος ἐν αὐτοῖς καὶ ἡ αὐτὴ ταὐτὸ ἀριθμῷ) ταῖς ἰδιότησιν ὑποστᾶσι, τῇ πατρότητι δηλαδὴ καὶ υἱότητι καὶ ἐκπορεύσει ἀλλήλων διακρίνονται, τοῦ προσώπου, καὶ τῆς ἰδιότητος τῷ τρόπῳ τῆς ἡμετέρας νοήσεως μόνῳ διαφερόντων, τῷ τὸ μὲν πρόσωπον ὡς ἔχον νοεῖσθαι, τὴν δὲ ἰδιότητα ὡς ἐχόμενον, πρᾶγμα δὲ τὸ αὐτὸ ὄντων. Εἰ γὰρ καὶ ταῖς προόδοις τὰ πρόσωπά τις διακρίνεσθαι λέγοι, ὡς τὸν Πατέρα οὐ τῇ πατρότητι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ ἐνεργητικῇ γεννήσει, καὶ τὸν Υἱὸν οὐ τῇ υἱότητι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ παθητικῇ γεννήσει ἀλλήλων διακρίνεσθαι, ἀλλ' ἴστω ὁ τοιοῦτος, μὴ ἂν οἰκείως τὰς εἰρημένας προόδους τὰ πρόσωπα διακρίνειν. Εἰ γὰρ καὶ τὸ αὐτό ἐστι κατὰ τὸ πρᾶγμα τὸ γεννᾷν καὶ ἡ πατρότης, καὶ τὸ γεννᾶσθαι καὶ ἡ υἱότης, ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἡμετέρας νοήσεως διαφέρει. Τὸ μὲν γὰρ γεννᾶσθαι οὐκ εἶδός τι σημαίνει ἐνὸν τῷ γεννωμένῳ, ἀλλ' ἔστιν ὥσπερ τις ὁδὸς ἐπὶ τὸ γεννώμενον καὶ τὸν Υἱόν, ἡ δὲ υἱότης ὥσπερ τι εἶδός ἐστιν, ὅρος οὖσα τοῦ γεννᾶσθαι. Ἔτι τε τὸ μὲν γεννᾷν ἤδη προϋποτίθησι τὸ πατρικὸν πρόσωπον· τὸ δὲ γεννᾶσθαι σημαίνει μήπω τὸν Υἱὸν ὑφεστάναι· διὰ τοῦτο ἡ υἱότης οὐχὶ τὸ γεννᾶσθαι διακρίνει ἢ ὑφίστησι τὸν Υἱόν, εἰ μὴ καθόσον ἐξ ἀνάγκης ἕπεται τούτῳ ἡ υἱότης· ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ προβάλλειν καὶ προβάλλεσθαι. Πρώτως οὖν καὶ κυρίως αἱ ἀναφοραὶ ὑφιστῶσι καὶ διακρίνουσιν, ἑπομένως δὲ καὶ αἱ πρόοδοι, καθόσον ταυτόν εἰσι πράγματι ταῖς ἀναφοραῖς. Ἐπεὶ δ' εἰσὶν, οἳ τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν ταῖς ἀναφορικαῖς προόδοις ἀλλήλων διακρίνεσθαι συγχωροῦντες, τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος οὐκ ἀνέχονται τῷ αὐτῷ διακρίνεσθαι τρόπῳ, ἀλλὰ ταῖς ἀπὸ Πατρὸς διαφόροις προόδοις, καθ' ἃς δηλονότι τὸ μὲν γεγέννηται, τὸ δὲ ἐκπορεύεται, ἐρωτητέον αὐτοὺς πῶς διάφοροι λέγονται αἱ παρὰ τοῦ Πατρὸς (2) ἀμφοτέρων πρόοδοι. Εἰ μὲν γὰρ διότι ἡ μὲν γέννησις παρὰ τοῦ Πατρὸς μόνου ἀμέσως, ἡ δὲ προβολὴ διὰ τῆς γεννήσεως, καὶ τὸ Πνεῦμα, διὰ τοῦ Υἱοῦ, πρὸς ἡμῶν ὁ λόγος· εἰ δ' ὅτι ἑκάτερα παρὰ τοῦ Πατρὸς μόνου, ἴστωσαν, τούτου ὑποκειμένου μὴ δύνασθαι ἀλλήλων διακρίνεσθαι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα. Αἱ γὰρ διάφοροί τινων πρόοδοι ἢ παρὰ τὸ αἴτιόν εἰσιν ἢ παρὰ τὸ αἰτιατὸν, καὶ παρὰ τὸ αἰτιατὸν διχῶς· ἢ γὰρ διὰ τὸ τὰ αἰτιατὰ διαφόρων εἰδῶν εἶναι ἢ διὰ τὸ εἰς διάφορα ὁρίζεσθαι ἄτομα. Τὰ δὲ θεῖα ταῦτα πρόσωπα Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος παρὰ μὲν τὸ εἶδος οὐκ ἂν διαφέροιεν ἀλλήλων, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀριθμῷ φύσιν τε καὶ θείαν οὐσίαν παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐν τῷ προϊέναι λαμβάνοντα· οὔτε μὴν παρὰ τὴν κατὰ τὰ ἄτομα διαφοράν· πρῶτα μὲν διὰ τὸ μηδεμίαν ὕλην εἶναι ἐκεῖ μήτε τι ὕλῃ ἀναλογοῦν, ᾗ τὰ τῆς αὐτῆς φύσεως ἄτομα ἀλλήλων χωρίζονται· ἔπειθ' ὅτι καὶ αἱ τῶν ἀτόμων ἐκ τῶν αὐτῶν αἰτίων πρόοδοι

(1) Sic recte Marc.; Monac. f. 229 b: τῆς οὐσίας.

A hisque duo sunt homines; magister vero et discipulus postea evadunt. At personæ divinæ quæ non differunt inter se essentiis (nam una et indivisa in ipsis est essentia eademque numero) proprietatibus subsistentibus, videlicet paternitate, filiatione et processione ab invicem discernuntur, cum persona et proprietas nostro duntaxat intelligendi modo differant (quo scilicet persona quidem ut id quod habet intelligitur, proprietas vero ut id quod habetur), res vero plane eadem exsistant. Si quis etiam processionibus personas discerni asserat, ita ut v. g. Pater non paternitate tantum, sed et activa generatione, Filius non filiatione tantum, sed et generatione passiva ab invicem distinguantur, noverit iste, haud proprie dictis processionibus personas discerni. Si etenim idem sunt secundum rem tum B generatio activa et paternitas, tum generatio passiva et filiatio, attamen secundum nostræ intelligentiæ modum differunt. Nam generari non speciem quamdam significat, quæ genito insit, sed est veluti quædam via ad genitum et Filium; filiatio vero veluti quædam species est, cum sit terminus generationis. Præterea generare jam præsupponit paternam personam; generari vero Filium nondum subsistere significat, idcirco filiatio discernit vel constituit Filium, non vero passiva generatio, nisi in quantum hanc filiatio consequitur. Similiter quoque res se habet cum activa et passiva spiratione. Primario igitur et proprie relationes constituunt et distinguunt, consequenter vero et processiones, in C quantum realiter idem sunt cum relationibus. Quoniam autem sunt, qui dum concedunt Patrem et Filium relativis processionibus ab invicem distingui, Filium a Spiritu eodem modo discerni non admittunt, verum diversis a Patre progressionibus distingui volunt, secundum quas alter genitus est, alter procedit, quærendum est ex iis, quanam ratione diversæ dicantur amborum ex Patre progressiones. Si enim diversæ, quia generatio quidem immediate ex Patre, spiratio vero per generationem et Spiritus per Filium, id pro nobis est; si vero quia utraque a Patre solo, sciant hoc supposito non posse amplius ab invicem distingui Filium et Spiritum. Nam diversæ quorumdam progressionem D vel quoad causam vel quoad causatum diversæ sunt, et quoad causatum dupliciter: vel quia causata diversarum sunt specierum, vel quia in diversa individua terminantur. Hæ autem divinæ personæ Filii et Spiritus sancti quoad speciem ab invicem non possunt differre, cum unam eamdemque numero naturam et divinam essentiam a Patre in procedendo nactæ fuerint, neque quoad differentiam, quæ est secundum individua; primo quia nulla ibi materia est neque quid materiæ respondens, qua ejusdem naturæ individua ab invicem separantur; deinde quia etiam individuorum ex iisdem causis progressiones ejusdem sunt speciei,

(2) Πατρὸς omittit Monac. f. 230 a.

hic autem neque ambæ sunt generationes, neque ambæ processiones. Relinquitur ergo quoad causæ rationem progressionum differentiam locum habere posse tantum. At si solus Pater causa erit, neque secundum hanc rationem differentia habebit locum. Abibit ergo Filii et sancti Spiritus distinctio et nulla in his erit differentia, verum utrumque unius personæ erit; hoc autem absurdum est et fidei repugnans. Necesse igitur est, si divinæ personæ ab invicem distinguendæ sunt, hypostaticis relationibus eas et constitui et distingui, atque oppositione ad invicem quæ est sicut relatorum, et ex his quidem ea quæ est secundum causam et causatum, atque Filium quidem a Patre distingui filiatione et paternitate, Spiritum vero, sicut a Patre, ita etiam a Filio, relatione spirati ad spiratorem; neque alio modo distingui poterunt (*a*).

3. Disputandum vero ad hos et illud, quotupliciter uniuscujusque rei principium et causa accipiatur, ac dicendum, principium duplex esse; alterum veluti id *ex quo* vel *a quo* et omnino unde res, vel quod idem est *principium quod;* ex. gr. hic artifex et universim id quod agit; alterum vero principium velut id *per quod* vel *quo* ut speciem, quæ agentis animo inest, cui simile facit id quod agit; omne enim agens simile sibi producit secundum speciem, qua agit (*b*). Verbi gratia causa hujus imaginis est et ipse pictor tanquam id ex quo et unde principium et universim *quod*, et species quæ pictoris animo obversatur velut id *quo*, cui similem fecit imaginem. Eodem vero modo dicimus et in divinis personis Patrem, hoc est divinam ejus hypostasin causam esse tanquam *principium quod* sive *ex quo*, divinam vero ejus essentiam tanquam *principium quo*. Ipsa enim est species, cui similia producuntur quæ ex ipso producuntur; unde et Filius et Spiritus consubstantiales sunt ipsi, quia omne producens simile producit speciei, qua producit; Deus vero Pater divina essentia producit Filium et Spiritum et idcirco sibi consubstantiales producit. Unde evenit, cum essentia communis sit eademque numero Patri et Filio et Spiritui, atque in qualibet divinarum personarum subsistat, prout dictum est, ut si quid ex ambobus prodeat, id non magis ut ex duobus quam ex uno prodeat, quia principium, quod velut species est, unum idemque numero et quam maxime unum est.

Hæc dicta sunt ad te, sanctissime domine, qui melius nobis ea nosti ac multa pro hac veritate libenter passus es; dicta vero sunt obedientiæ causa et quia prorsus nefas putavimus tuis man-

A ὁμοειδεῖς εἰσιν, ἐνταῦθα (1) δὲ οὔτ' ἄμφω γεννήσεις οὔτ' ἄμφω ἐκπορεύσεις. Λείπεται τοίνυν παρὰ τὸν τοῦ αἰτίου λόγον εἶναι τὴν τῶν προόδων διαφοράν. Ἀλλ' εἰ μόνος ὁ Πατὴρ αἴτιος ἔσται, οὐδὲ παρ' ἐκεῖνον ἔσται· οἰχήσεται ἄρα ἡ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος διάκρισις, καὶ οὐδεμία ἐν τούτοις ἔσται διαφορά, ἀλλ' ἑνὸς ἔσονται ἄμφω προσώπου· τοῦτο δὲ ἄτοπον καὶ τῇ πίστει μαχόμενον. Ἀνάγκη ἄρα, εἰ μέλλοιεν ἀλλήλων τὰ θεῖα διακρίνεσθαι πρόσωπα, ταῖς ὑποστατικαῖς ἀναφοραῖς ὑφίστασθαί τε καὶ διακρίνεσθαι, καὶ τῇ ὡς τὰ πρός τι πρὸς ἄλληλα ἀντιθέσει, καὶ τούτων τῇ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατόν, καὶ τὸν μὲν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς υἱότητι καὶ πατρότητι, τὸ δὲ Πνεῦμα ὥσπερ τοῦ Πατρὸς, οὕτω καὶ τοῦ Υἱοῦ τῇ τοῦ προβαλλομένου

B πρὸς τὸν προβάλλοντα ἀναφορᾷ, καὶ μὴ ἄλλως διακρίνεσθαι εἶεν.

γ'. Διαλεκτέον δὲ πρὸς τούτους καὶ ὁσαχῶς ἡ ἑκάστου πράγματος ἀρχὴ καὶ αἰτία λαμβάνεται (2). Ταύτην οὖν διττὴν εἶναι, καὶ τὴν μὲν ὡς τὸ ἐξ οὗ ἢ ὑφ' οὗ εἶναι, καὶ ὅλως ἡ ἀρχὴ (3) ὅθεν τὸ πρᾶγμα, ταυτὸ δ' εἰπεῖν, ὅ, οἷον ὅδε ὁ τεχνίτης καὶ ὅλως τὸ ποιοῦν· τὴν δ' ὡς τὸ ᾧ, οἷον τὸ ἐνὸν τῇ τοῦ ποιοῦντος ψυχῇ εἶδος, ᾧ ὅμοιον ποιεῖ τὸ ποιοῦν· πᾶν γὰρ ποιοῦν ὅμοιον ἑαυτῷ προάγει κατὰ τὸ εἶδος, ᾧ (4) ποιεῖ. Λόγου χάριν τῆσδε τῆς εἰκόνος αἰτία καὶ αὐτὸς ὁ ζωγράφος, ὡς τὸ ἐξ οὗ καὶ ὅθεν ἡ ἀρχὴ, καὶ ὅλως τὸ δ καὶ τὸ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ζωγράφου εἶδος ὡς τὸ ᾧ, ᾧ ὁμοίαν πεποίηκε τὴν εἰκόνα.

C Τῷ δ' αὐτῷ τρόπῳ καὶ ἐν τοῖς θείοις προσώποις τὸν μὲν Πατέρα, τουτέστι τὴν θείαν αὐτοῦ ὑπόστασιν αἰτίαν εἶναι ὡς τὸ δ, εἴτε ἐξ οὗ, τὴν δὲ θείαν αὐτοῦ οὐσίαν ὡς τὸ ᾧ· αὕτη γάρ ἐστι τὸ εἶδος, ᾧ ὅμοια προάγεται τὰ ἐξ αὐτοῦ προαγόμενα· ὅθεν καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα ὁμοούσια εἶναι αὐτῷ, διὰ τὸ πᾶν (5) τὸ παράγον ὅμοιον παράγειν τῷ εἴδει, ᾧ παράγει. Τὸν δὲ Θεὸν καὶ Πατέρα τῇ θείᾳ οὐσίᾳ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα προάγειν, καὶ διὰ τοῦτο ὁμοούσια ἑαυτῷ προάγειν, ὥστε συμβαίνειν, τῆς οὐσίας κοινῆς καὶ τῆς αὐτῆς ταὐτομῷ Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ Πνεύματι οὔσης, ἔτι τε ἐν ἑκάστῃ (6) τῶν θείων προσώπων ὑφεστηκυίας, ὡς εἴρηται, εἴ τι ἐξ ἀμφοῖν προΐοι, οὐ μᾶλλον ὡς ἐκ δυοῖν ἢ ἐξ ἑνὸς προϊέναι, διὰ τὸ τὴν ὡς εἶδος ἀρχὴν μίαν εἶναι καὶ τὴν

D αὐτὴν ἀριθμῷ καὶ ἄκρως μίαν.

Ταῦτα εἴρηται μὲν πρὸς σὲ, θειότατε δέσποτα, τὸν μᾶλλόν τε ἡμῶν εἰδότα καὶ πολλὰ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ταύτης ἄσμενον (7) πεπονθότα· εἴρηται δὲ ὑπακοῆς εἵνεκα καὶ τοῦ μὴ οἴεσθαι θεμιτὸν ὅλως;

(1) Monac. f. 230, b, ἐνταῦτα.
(2) Ad marg. rubr. ὡς διχῶς ἡ ἀρχὴ ὡς τὸ δ καὶ τὸ ᾧ. Κανὼν γ'.
(3) Sic codd.
(4) Sic Monac. f. 230 b; Marc. f. 66 b, ὁ.
(5) Μὲν add. Monac. f. 230, b.
(6) Ac si sequeretur ὑποστάσεων. L. ἑκάστῳ.
(7) Marc. f. 67, a : ἄσμενος· fort. ἀσμένως.

(*a*) Vide post S. Thomam, p. I, q. 36 a 2, Petavium Theol. p. I, cap. 5, § 3.
(*b*) Vide H. Kilber in Theol. Wirceburgensi, tract. De Deo trino, t. II, cap. 1, art. 2, n. 368, 369.

τοῖς σοῖς προστάγμασιν ἀντιβαίνειν. Οἶομαι δή, ὡς εἴ τις αὐτὰ ἀνὰ χεῖρας ἔχων ἀκριβῶς μελετῴη, μηδὲ πάντη τῶν ἄλλως περὶ τοῦ ζητήματος λεγομένων ἔχων ἀπείρως μεγάλην ἕξει βοήθειαν· εἰρήσθω δὲ σὺν Θεῷ καὶ ταῖς σαῖς εὐλογίαις πρός τε τὸ διαφεύγειν τοὺς λόγους τῶν ἐναντίων, πρός τε τὸ δεικνύναι τὸ προκείμενον πρόβλημα καὶ παῤῥησιάζεσθαι τὴν ἀλήθειαν.

A datis contraire. Existimo plane, si quis ista præ manibus habens accurate perpendat neque omnino imperitus sit eorum quæ alias de quæstione illa dicta sunt, magnum habebit subsidium. Dicta vero sint cum Deo et tuis benedictionibus ad fugandos adversariorum sermones et ad demonstrandum propositum problema veritatemque libere pandendam.

Εὖ πράττοις (1), ἁγιώτατε πάτερ, τὸ γλυκύ μοι καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα. Ἀλλ' ἡμεῖς μὲν, ἁγιώτατε πάτερ, ᾠόμεθα τὰ πρὸς τὸ πρῶτον τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Ἐφέσου εἰρημένα ἱκανὰ εἶναι καὶ πρὸς τὴν τῶν ἄλλων αὐτοῦ λόγων λύσιν. Ἐπεὶ δ' αὐτὸς κελεύεις διὰ τοὺς ἁπλουστέρους καὶ τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἐπιχειρημάτων ἐξέτασιν ποιησαμένους εἰπεῖν τὰ δοκοῦντα, καὶ τοῦτο Θεοῦ συναιρομένου ποιήσομεν, πρὸς αὐτὸν ἤδη τρέψαντες τὸν λόγον. Καὶ δὴ πρὸς τὸ δεύτερον τάδε φαμέν.

Bene vivas, sanctissime pater, dulce mihi nomen et decus. Nos quidem, pater sanctissime, putabamus ea quæ ad primum Ephesii argumentum dicta sunt, sufficientia aptaque esse ad reliquas quoque ejusdem rationes dissolvendas. Quoniam autem tu jubes nos propter simpliciores et reliquorum ipsius argumentorum examen instituentes B quæ nobis videntur disserere, et hoc Deo propitio perficiemus, ad ipsum jam orationem convertentes. Et ad secundum ejus argumentum hæc dicimus.

ΕΦΕΣΟΥ Β' (ιθ') (2).

Φασὶν οἱ Λατῖνοι μηδὲν διαφέρειν ἐπὶ τῶν θείων προσώπων (3) τὴν *διὰ* τῆς *ἐκ* παρὰ τῇ Γραφῇ, καὶ διὰ τοῦτο τὸ δι' Υἱοῦ προϊέναι λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰς τὸ *ἐξ Υἱοῦ* μεταφέρουσιν. Ἡμεῖς δὲ ἀπαιτήσωμεν αὐτοὺς ἀναγκαίως ἡμῖν ἐπιδεῖξαι, εἰ καὶ διὰ Πατρὸς προϊέναι ἢ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εὕρηταί που φερόμενον. Εἰ γὰρ ταυτὸν καὶ ἀδιάφορον ἦν, ἔδει καὶ τοῦτο λέγεσθαι, καθάπερ ἐπὶ τῆς κτίσεως εὕρηται πολλαχοῦ· *Παῦλος ὁ* (4) *ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ θελήματος* C *Θεοῦ* (5)· καὶ πάλιν· *Παῦλος ἀπόστολος οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπων, ἀλλὰ διὰ Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ* (6)· καὶ πάλιν· *Ἐκτησάμην ἄνθρωπον διὰ τοῦ Θεοῦ* (7)· καὶ πάλιν· *Οὐχὶ διὰ τοῦ Θεοῦ ἡ διασάφησις αὐτῶν ἐστιν;* (8) Ὅλως (9) δὲ εἰ μὲν πάντα τὰ περὶ τοῦ θείου λεγόμενα Πνεύματος πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ὁμοίως ἀνεφέρετο, εἶχεν ἂν χώραν κοινοποιεῖν ἅπαντα καὶ τὴν ἐξ ἑκατέρου ὁμοίως ὁμολογεῖν πρόοδον· εἰ δὲ τὰ μὲν τῷ Πατρὶ ἰδίως, τὰ δὲ τῷ Υἱῷ νενέμηται, τὰ δ' ἀμφοτέροις ἐπίσης, μὴ

EPHES. C. II (XIX).

Dicunt Latini nihil differre in divinis personis præpositionem *per* a præpositione *ex* apud Scripturam, atque propterea Spiritum sanctum per Filium prodire dici transmutant in *prodire ex Filio* (*a*). Nos vero ab iis necessario ut ostendant postulemus, an et *per Patrem* prodire vel procedere Spiritus sanctus alicubi dicatur. Nam si hoc idem atque indifferens foret, oporteret in hoc dici, sicut et quoad creaturas plurimis in locis reperitur. *Paulus apostolus Jesu Christi per voluntatem Dei.* Et rursum: *Paulus apostolus non ab hominibus, neque per homines, sed per Deum Patrem et Dominum Jesum Christum.* Et rursum: *Possedi hominem per Deum.* Et alibi: *Nonne per Deum explicatio eorum?* Præterea universim si omnia quæ de divino Spiritu dicuntur ad Patrem et Filium similiter referrentur, locum haberet etiam, ut communia cuncta fierent et processionem ex utroque similiter confiteremur; si vero alia Patri seorsim, alia porro Filio attributa sunt, alia vero utrique æqualiterne confundant res simul omnes: Per Filium prodire

(1) In Monac. ad marg. Τοῦ αὐτοῦ ad indicandam novam epistolam. A verbis Ἀλλ' ἡμεῖς in Marc. reliqua diverso et minutiori charactere exarantur.

(2) In Monac. rubr. ad marg.: Ἐνταῦθα τίθεμεν τὰ κεφάλαια κατὰ τὴν τάξιν, καὶ πρῶτον μὲν τὰ τοῦ Ἐφέσου, ἔπειτα δὲ τὰς ἐπ' αὐτὰ ἀπολογίας τοῦ κυρίου μου Βησσαρίωνος ἀρχιερέως Νικαίας τοῦ καὶ Καρδινάλεως τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας. In synopsi Monac. cod. 27, hoc est cap. 19, in Monac. vero 256, f. 297 b, ubi Marci Opera exstant, cap. 20. In Marciano, qui argumenta Marci non exhibet, legitur tantum: Πρὸς τὸ δεύτερον, οὗ ἡ ἀρχή· Φασὶν οἱ Λατῖνοι μηδὲν δ. τὴν διὰ τῆς ἐκ. παρὰ τῇ Γραφῇ. D

(3) Ἐπὶ τ. δ. πρ. supplevimus ex Mon. 256.

(4) Ὁ omitt. Mon. 256.

(5) II Cor. I, 1; Ephes. I, 1; Coloss. I, 1; II Tim. I, 1.

(6) Galat. I, 1.

(7) Gen. IV, 1.

(8) Gen. XL, 8.

(9) Sic ex Monac. 256 posuimus; cæt. ἄλλως.

(*a*) Oppugnavit ista et Johus monachus, qui sæc. XIII conscripsit Apologiam nomine Josephi Galesiotæ patriarchæ (Ἀπολογία τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἰωσὴφ ἐπὶ τοῖς παραβληθεῖσιν ὑπὲρ τῶν Λατίνων ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν... βασιλέων Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρου τῷ ἱερομονάχῳ Ἰῶβ τῷ μαθητῇ τούτου ἐκπονηθεῖσα διὰ τῆς τούτου παρακελεύσεως. (In cod. Monac. 68, sæc. XVI, f. 1 seq.) Et inter alia (cod. cit. f. 9 b) asseruit, nullo modo æquipollere dictiones *per Filium* et *ex Filio*: Εἰ δὲ καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμά τινες τῶν Πατέρων ἐδογμάτισαν ἐκπορεύεσθαι, θαυμαστὸν οὐδέν· οὐ γὰρ *ἐξ Υἱοῦ*, καὶ *δι' Υἱοῦ*, ἐπεὶ πολλή τις ἡ διαφορὰ τῶν σημαινομένων παρ' ἑκατέρας προθέσεως· καὶ τοῦτο παρίσταται μὲν καὶ παρὰ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν· οὐδὲ γὰρ εἰ *διὰ* τοῦδέ τι, καὶ *ἐκ* τοῦδε· καὶ γραμματικοὶ δὲ αὐτοὶ συνομολογοῦσιν.

Spiritus dicitur, per Filium creaturis suppeditari, in Filio manere, in Filio requiescere, non vero dicitur per Patrem prodire, nec per Patrem suppeditari, nec in Patre manere, nec in Patre requiescere, sed ex Patre procedere. Dicantur itaque quæ sunt tradita, quæ vero silentio prætermissa, sileantur; et propositio, quæ Spiritum sanctum ex Filio dicit procedere tanquam aliena et insolita procul ablegetur.

NICÆNUS ANTISTES.

Quæ Latini dicunt, ea et probant; tu vero frustra ipsos incriminans nihil efficis. Præpositionem enim *per* loco præpositionis *ex* usurpari, tum multis doctorum testimoniis ostenditur tum Basilius est, qui primus hoc perspexit et in libris ad Amphilochium sæpius dixit, non semper has præpositiones ad invicem commutari. Quod vero interrogatio tua haud rationabilis est, qua a nobis ostendi poscis, utrum et *per Patrem* Spiritus sanctus procedere dictus fuerit alicubi, ex his manifestum. Neque enim si in quibusdam, jam et in omnibus; neque si non in omnibus, jam neque in quibusdam omnino, si tamem logicarum regularum es adhuc memor. Nobis igitur in præsentia sufficit, si in quibusdam hoc ita se habere invenerimus et in id ipsum, quod quæritur, illud aptari, præsertim quando ipse sensus dictorum verborumque junctura ac connexio atque rerum consequentia id ipsum suadet. Nonne et tu, dum per Filium dicis Spiritum sanctum prodire progressionem hanc temporalem missionem existimans, etiam ex Filio eum prodire diceres? Omnino quidem, si vera proferre vis. Et nos igitur a sanctis audientes per Filium eum procedere et per Filium esse, quæ maxime præ omnibus et secundum vos hypostaticam ipsius et in subsistentiam progressionem declarant, idem esse existimamus, ac ex Filio dicere, maxime cum et multos alios doctores audiamus ex Filio ipsum esse dicentes et ex Patre per Filium vel ex ambobus esse. Tu vero absurdus quodammodo es statim ab initio a calumnia exordiens, dum quod Latini particulariter dicunt, hoc quasi generaliter eos dicentes traducens. Nihil enim in nonnullis differre has propositiones isti dicunt revera et tu ipse id declaras iis, quibus usus es, exemplis; nihil autem omnino eas differre, simpliciter ea voce sumpta, hoc tuum additamentum est. Etenim quoad illa duntaxat id verum est, in quibus et mediatio quædam intelligi queat; non ita, ut in creatura quidem intelligatur, non vero in deitate, nec in deitate de Filio quidem, non vero de Patre (hæc non est sententia eorum qui recta sentiunt), verum in his, sive deitatem intelligas sive creaturam, ubi mediatio quædam (*a*) intelligi possit, ut et exempla testantur. Quod ex sequentibus pa-

(1) Mon. 27: οὔτε.

(*a*) De præpositione *per* confer S. Thomam, p. 1, q. 36, a. 3; Hieron. Donati, lib. III, De proc. Spirit. sanct., c. 9; Petavium, De Trinit., lib. VII, c. 17; et Bessarionem ipsum. Orat. dogm., c. 5.

μιγνύτωσαν ὁμοῦ πάντα χρήματα· δι' Υἱοῦ προϊέναι λέγεται, δι' Υἱοῦ χορηγεῖσθαι τῇ κτίσει, ἐν Υἱῷ μένειν, ἐν Υἱῷ ἀναπαύεσθαι, οὐδὲ (1) διὰ Πατρὸς προϊέναι, οὔτε διὰ Πατρὸς χορηγεῖσθαι οὔτε ἐν Πατρὶ μένειν, οὔτε ἐν Πατρὶ ἀναπαύεσθαι, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι· λεγέσθω τοίνυν τὰ κεκηρυγμένα, καὶ τὰ σεσιγημένα σιγάσθω, καὶ τὸ ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι ὡς ἐκφυλόν τε καὶ ἄηθες ἀπεσκοραχίσθω.

(ΤΟΥ) ΝΙΚΑΙΑΣ.

Ἃ μὲν Λατῖνοί φασι, καὶ δεικνύουσι· σὺ δὲ μάτην αὐτοῖς ἐγκαλῶν περαίνεις οὐδέν. Ὅτι μὲν γάρ ἐστιν ἐφ' ὧν ἡ *διὰ* ἀντὶ τῆς *ἐκ* λαμβάνεται πολλαῖς τε τῶν διδασκάλων μαρτυρίαις δείκνυται· καὶ Βασίλειός ἐστιν ὁ Μέγας ὁ πρῶτος τοῦτο διανοησάμενος, κἀν τοῖς πρὸς Ἀμφιλόχιον πολλάκις εἰπὼν οὐκ ἀεὶ τὰς προθέσεις ταύτας ἀλλήλαις ἀντιμεθίστασθαι. Ὅτι δ' ἡ σὴ ἐρώτησις οὐκ εὔλογος ἀπαιτοῦντος ἡμᾶς δεῖξαι, εἰ καὶ *διὰ τοῦ Πατρὸς* εὕρηταί που εἰρημένον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, δῆλον ἐντεῦθεν. Οὐ γὰρ εἰ ἐπί τινων, καὶ ἐπὶ πάντων ἤδη· οὐδ' εἰ μὴ ἐπὶ πάντων, οὐδ' ἐπί τινων ὅλως, εἴ γε κανόνων τῶν λογικῶν μέμνησαι. Ἡμῖν οὖν πρὸς γε τὸ προκείμενον ἱκανὸν ἐπί τινων τοῦθ' οὕτως ἔχον εὑροῦσι καὶ ἐπὶ τὸ ζητούμενον αὐτὸ ἐφαρμόζειν, καὶ μάλιστ' ὅταν αὐτός τε τῶν λεγομένων ὁ νοῦς καὶ ὁ εἰρμὸς τῶν ῥημάτων, τῶν τε πραγμάτων ἡ ἀκολουθία τοῦτ' αὐτὸ πείθῃ. Ἢ σὺ δι' Υἱοῦ προϊέναι λέγων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πρόοδον τὴν χρονικὴν ταύτην ἀποστολὴν οἰόμενος οὐχὶ καὶ ἐξ Υἱοῦ τοῦτ' *σὺ*τὸ προϊέναι φαίης ἄν, πάντως γε τἀληθῆ πρεσβεύειν ἐθέλων. Καὶ ἡμεῖς οὖν δι' Υἱοῦ αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι τῶν ἁγίων ἀκούοντες, καὶ δι' Υἱοῦ εἶναι, ἃ πάντων μάλιστα καὶ καθ' ὑμᾶς (2) τὴν ὑποστατικὴν αὐτοῦ καὶ ὑπαρκτικὴν δηλοῖ πρόοδον, ταυτὸν τῷ ἐξ Υἱοῦ εἶναι νομίζομεν, μάλιστα καὶ πολλῶν ἄλλων διδασκάλων ἐξ Υἱοῦ αὐτὸ εἶναι λεγόντων ἀκούοντες καὶ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἦγουν ἐξ ἀμφοῖν εἶναι. Σὺ δὲ καὶ ἄτοπός τις εἶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ συκοφαντίας ἀρχόμενος· ἃ φασιν οἱ Λατῖνοι ἐπὶ μέρους, αὐτὸς ὡς καθόλου αὐτοὺς λέγοντας διαβάλλων· μηδὲν μὲν γὰρ ἐπί τινων διαφέρειν τὰς προθέσεις ταύτας καὶ μάλα φασὶ, δηλοῖς δὲ καὶ αὐτὸς οἷς κέχρησαι παραδείγμασι· μηδὲν δ' ὅλως διαφέρειν αὐτὰς ἁπλῶς τοῦ λόγου λαμβανομένου, τοῦτο δὲ (ἡ) σὴ προσθήκη ἐστί. Καὶ γὰρ ἐπ' ἐκείνων τοῦτ' ἀληθὲς μόνον, ἐφ' ὧν καί τις μεσιτεία δύναιτ' ἂν νοηθῆναι οὐκ ἐπὶ τῆς κτίσεως μέν, ἐπὶ δὲ θεότητος οὖ, οὐδὲ τῆς θεότητος ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ μέν, ἐπὶ τοῦ Πατρὸς δ' οὗ (οὐχ αὕτη τῶν τὰ ὀρθὰ φρονούντων δόξα), ἀλλ' ἐφ' ὧν εἴτε θεότητα εἴτε κτίσιν νοήσειας, καί τις μεσιτεία δύναιτ' ἂν παραληφθῆναι, ὡς τὰ παραδείγματα μαρτυρεῖ. Καὶ δῆλον ἐντεῦθεν. Αὐτεξουσιότητι τετιμηκὼς ἡμᾶς ὁ Θεὸς, καὶ βουληθεὶς τῇ οἰκείᾳ ἀγαθότητι τῶν ὀρθῶς ἂν ἡμῖν πραχθησομένων ἀμοιβὰς ἀπο-

(2) Sic Marc. f. 676; Mon. f. 232 a, ἡμᾶς.

ξοῦναι, οἰκεῖον ἡμῖν ἐβουλήθη τἀγαθὸν εἶναί τε καὶ νομίζεσθαι, ἡμᾶς τε καὶ τὴν ἡμετέραν θέλησίν τε καὶ προαίρεσιν ἀρχήν πη εἶναι τῶν ἀγαθῶν πράξεων, καίτοι αὐτοῦ τῆς κυρίως καὶ πρώτης ἀρχῆς καὶ τοῦ βουληθῆναι ἡμᾶς τἀγαθὰ καὶ τοῦ πρᾶξαι ὄντος. Ἔστι γάρ, φησίν, οὐ τοῦ θέλοντος, οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ (1). Καὶ αὖ· Οὐκ ἐξ ἔργων, ἀλλὰ χάριτι θείᾳ ἐσώθημεν (2)· ἡ (3) γὰρ οὐκ ἂν ἦν χάρις ἡ χάρις. Εὐδόκησε δ' οὖν ὅμως, οὐ μόνον ὡς ἄρχων τε καὶ πρῶτος κινῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς συνεργῶν καὶ συλλαμβανόμενος ἡμῖν οἷόν τις μέσος νομισθῆναι. Ἐνεργῶν γὰρ ἐν ἡμῖν τὸ θέλειν τἀγαθὸν, συνεργῶν ἔπειτα πρὸς τὸ καὶ τελειῶσαι τὸ θελητὸν ἀγαθὸν ἐκεῖνο (4), καταδιώκοντος ἐφεπομένου τε ἡμῖν καὶ συνεργοῦντος τοῦ ἑλέους αὐτοῦ κατὰ τὴν τοῦ ψαλμῳδοῦ Δαβίδου εὐχήν (5)· ᾗ καὶ τῷ τῶν μαθητῶν περὶ αὐτοῦ συνήργει κηρύγματι, διὰ τῶν παρακολουθούντων σημείων τὸν κηρυττόμενον βεβαιῶν λόγον (6). Διὸ τὰ παρ' ἡμῶν γινόμενα καὶ δι' αὐτοῦ ἂν γίνεσθαι νομισθῆναι κατεδέξατο· καὶ τοῦτο δηλοῦσιν ἃ τῆς Γραφῆς προάγεις ῥητὰ, τό τε *διὰ θελήματος* Θεοῦ τὸν Παῦλον γενέσθαι ἀπόστολον· καὶ αὖθις τὸ τὸν αὐτὸν τὸ αὐτὸ τοῦτο εἶναι καὶ καλεῖσθαι, *οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων οὐδὲ δι' ἀνθρώπων, ἀλλὰ διὰ Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ*· καὶ τὸ *κτήσασθαι* (7) *ἄνθρωπον διὰ Θεοῦ τὴν διασάφησιν τῶν ἐνυπνίων γενέσθαι*· ταῦτα γὰρ ἅπαντα ἐξ ἀνθρώπων μὲν ὡς αὐτεξουσίων γενέσθαι, συνεργείᾳ δὲ ὅμως Θεοῦ, οὗ χωρὶς ποιεῖν δυνάμεθα οὐδὲν (8), καὶ διὰ τοῦτο διὰ Θεοῦ. Ἐπεὶ δὲ οὐ συνεργοῦν μόνον, ἀλλὰ καὶ πρῶτον κινοῦν ὁ Θεὸς ἔν γε δὴ τοῖς τοιούτοις τὴν *διὰ* ἐνταῦθα ταυτὸν τῇ *ἐκ* σημαίνειν ἀνάγκη. Ἐπὶ δὲ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύσεως, ἐπεὶ μηδεμία τις τοιαύτη μεσιτεία· ἔν γε δὴ τῷ προσώπῳ τῷ πατρικῷ ἔννοια οὐδὲ νοηθῆναι ὅλως δυνατὴ (ἐκεῖνος γὰρ τὸ πρῶτον αἴτιον, ἐκεῖνός ἐστιν ἡ πρώτη ἀρχὴ, φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς· ἅμα καὶ ἀρχοειδῶς· ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ Πνεῦμα προβάλλων), διὰ τοῦτο διὰ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι οὔτ' ἂν εὕροις λεγόμενον οὐδαμῆ, οὔτ' ἄν τις εἰπεῖν δύναιτο βουλόμενος εὐσεβεῖν. Καὶ χωρὶς δὲ τούτων οὐδὲ πάντη ταυτὸ σημαίνειν τὰς προθέσεις ταύτας, ἐφ' ὧν καὶ συμβαίνουσιν, οὔτε Λατίνων οὔτε Γραικῶν τῶν Λατίνοις διὰ τὴν ἀλήθειαν προστεθέντων λεγόντων ἀκούειν ἔστι. Πῶς γὰρ ἂν ταυτὸ πάντη σημάνειε τὸ ἀρχοειδῆ τε καὶ πρώτην καὶ τὸ μεσιτεύουσαν αἰτίαν σημαῖνον; Ἀλλ' ὅτι Λατίνων μὲν οἱ θεολόγοι (εἰσὶ δ' οἱ αὐτοὶ γοῦν καὶ ὑμέτεροι διδάσκαλοί τε καὶ

A tefiet. Deus, qui nos arbitrii libertate donavit et propria bonitate recte factorum nostrorum retributionem impertiri decrevit, proprium nobis et esse et attribui bonum voluit atque nos et nostram voluntatem electionemque principium quodammodo esse bonorum actuum, quamvis ipse, qui proprie ac primario principium initiumque est, etiam voluntatis nostræ bonæ et factorum bonorum sit auctor (*a*). *Non enim est*, inquit, *volentis atque currentis, sed miserentis Dei.* Et iterum: *Non ex operibus, sed gratia Dei salvi facti sumus*; alias enim gratia non foret gratia. Complacuit tamen ei, ut non solum prout est incipiens et primus movens, verum etiam prout est cooperans nosque adjuvans tanquam medius quis haberetur. Operatur enim in nobis velle bonum, cooperatur deinde ad perficiendum bonum illud volitum, dum misericordia ejus subsequitur et comitatur nos nobisque cooperatur, ut psalmista David adprecatur. Sic et discipulorum de se prædicatione cooperatus est per signa sequentia verbum prædicatum confirmans. Quapropter quæ a nobis fiunt etiam per ipsum fieri ipso tolerante putantur, hocque declarant ea, quæ ex Scripturis profers verba, ut *per Dei voluntatem* Paulum factum esse apostolum, et rursum eumdem idem ipsum esse et nominari, *non ab hominibus, neque per homines, sed per Deum Patrem et Dominum Jesum Christum*; tale est et illud *possidere hominem per Deum*, et *per Deum fieri somniorum interpretationem*; hæc enim omnia ex hominibus quidem tanquam libero arbitrio præditis fiunt, attamen simul cooperante Deo, sine quo nihil possumus facere, adeoque per Deum. Cum vero non solum cooperans, sed et primum movens sit Deus, in ejusmodi rebus præpositio *per* idem cum præpositione *ex* significet oportet. Quod vero ad Spiritus sancti ex Patre processionem spectat, cum nulla talis mediationis in paterna persona sit idea neque concipi omnino possit (ipse enim est prima causa, ipse est primum principium, naturaliter et essentialiter, simul et principaliter ex seipso et a seipso Spiritum producens), idcirco *per Patrem* procedere Spiritum sanctum nusquam dictum invenies, neque quis id affirmare potuerit, qui pie sentire velit. Atque præter ista neque omni ex parte idem significare has præpositiones, in quibus etiam conveniunt, dicentes audire quis potest vel Latinos vel Græcos Latinis propter veritatem unitos. Quomodo enim idem prorsus significaret id quod principalem atque primam, et id quod mediantem causam (*b*)

(1) Rom. IX, 16.
(2) Ephes. II, 8, 9.
(3) Codd. ἢ.
(4) Philipp. I, 6; II, 13.
(5) Δαβίδου leg. Monac. et Marc.
(6) Marc. XVI, 20.
(7) Mon. f, 232, b : κτίσασθαι.
(8) Joan. XV, 5.

(*a*) Rectam de gratia divina et merito humano doctrinam insinuat Bessario, qua Deus, ut cum Cœlestino PP. et S. Augustino loquitur conc. Trid. sess. 6, De justif. cap. 16, creditur velle hominum esse merita, quæ sunt ipsius dona.

(*b*) Hæc præpositio *per*, ait S. Thomas (p. I, q. 43, a, 6), solet denotare causam mediam sive principium de principio.

denotat? Verum quia Latinorum quidem theologi (sunt vero iidem et vestri magistri ac Patres, si verum dicere vultis quippe qui ante schisma floruerunt) rarissime *per Filium ex Patre*, semper autem *ex Patre et Filio* Spiritum sanctum procedere dicunt; Orientales vero raro voce *ex Filio*, sæpius tamen dictione *per Filium* utuntur, haud absona facimus, dum hic loci præpositionem *per* cum præpositione *ex* in idem recidere statuimus, invenientes ex una quidem parte et ipsos aliquando ex Filio Spiritum esse asserentes, ex altera vero consentientes ipsis Occidentales Patres sæpissime idem tradentes; præsertim quando reperimus perspicue de hypostatica et subsistenti Spiritus sancti progressione vel processione voce *per* eos utentes. Aut quid tibi significat, ut alia eaque multa prætermittam, quod in epistola ad Jordanem divus effatur Damascenus? *Nobis*, inquit, *unus est Deus, Pater et Verbum ejus, et Spiritus ejus. Verbum vero factus personaliter subsistens et Spiritus spiraculum personaliter subsistens, per Filium vero, et non ex Filio.* Et iterum in decimo tertio theologicorum capitum: *Filii*, inquit, *est Spiritus, non ex ipso, sed ut per ipsum procedens; solus enim causa Pater.* Hæc doctoris istius testimonia ex industria tibi protuli, ex una quidem parte quia magis in eo confidis eoque gloriaris, ex altera vero quia hæc maxime ex ejus dictis contra nos urges. Si enim hæc pro nobis stare ostensa fuerint, quæ maxime contra nos esse putas, nulla tibi supererit ratio. Quid igitur præpositio *per* hic significare tibi et de quo accipi videtur? Evidens est, pro sempiterna Spiritus sancti personali exsistentia et processione eam usurpare. Nemo enim adeo impudens est, ut contraria dicat. Nam spiraculum et productum personaliter subsistens per Filium dicit, non ex Filio. Frustra igitur ab ipso projicitur præpositio *per*, vel quid significat; significat quidem, licet ipse non dicas; quid vero aliud significaverit nisi et Filium *cum* Patre esse causam exsistentiæ Spiritus? Quod vero spectat ad illud: *Solus causa Pater*, et quod ipse dicit non ex Filio esse Spiritum, qua ratione et quam ob causam dictum est, alibi sufficienter disputavimus et exinde qui voluerit relegat, ubi tales quidem oppositiones abunde dissolvimus sanctosque ostendimus sibimet concordantes et per omnia in omnibus consonantes. Quæ autem profers de eo, quod non omnia, quæ de divino Spiritu dicuntur, similiter ad Patrem et Filium referuntur, ab auditoribus gratiam poscens dicis pleraque. Neque enim adducta a te testimonia omnia hoc probant, imo nonnulla probant omnino contrarium. Nam per Patrem prodire et suppeditari, sicut et per Filium, haud dicetur Spiritus propter prædicta; in Patre vero manere et in

A Πατέρες, εἰ τἀληθὲς ἐθέλοιτε λέγειν, ἅτε πρὸ τοῦ σχίσματος γεγονότες) σπανιώτατα *δι' Υἱοῦ ἐκ Πατρὸς*, ἀεὶ δ' *ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ* ἐκπορεύεσθαι (1) λέγουσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· οἱ δ' ἀνατολικοὶ τῷ μὲν *ἐξ Υἱοῦ* σπανίως, τῷ δὲ *δι' Υἱοῦ* πλεονάκις χρῶνται, οὐκ ἀπεικότα ποιοῦμεν εἰς ταυτὸν ἥκειν ἐνταῦθα τῇ *ἐκ* τιθέμενοι τὴν *διὰ*, τοῦτο μὲν καὶ αὐτοὺς ἔστιν ὅτε ἐξ Υἱοῦ αὐτὸ εἶναι λέγοντας, τοῦτο δὲ καὶ τοὺς ὁμόφρονας αὐτοῖς τοὺς Πατέρας τοὺς δυτικοὺς πλειστάκις οὕτω θεολογοῦντας εὑρίσκοντες, καὶ μάλιστα ὅταν φανερῶς ἐπὶ τῆς ὑποστατικῆς τε καὶ ὑπαρκτικῆς τοῦ Πνεύματος προόδου εἶτουν ἐκπορεύσεως τῇ *διὰ* χρωμένους εὑρίσκωμεν. Ἤ τί σοι νοεῖ, ἵνα τἄλλα πολλὰ ὄντα ἀφῶ, τὸ τοῦ θείου Δαμασκηνοῦ ἐν τῇ πρὸς ἸορδάB νην ἐπιστολῇ (2); *Ἡμῖν εἷς Θεός*, φησὶν, *ὁ Πατὴρ, καὶ ὁ Λόγος αὐτοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ· Λόγος δὲ ἐνυπόστατον γέννημα, διὸ καὶ Υἱὸς* (3), *καὶ Πνεῦμα ἐνυπόστατον ἐκπόρευμα καὶ πρόβλημα, δι' Υἱοῦ δὲ καὶ οὐκ ἐξ Υἱοῦ*· καὶ αὖ τὸ ἐν τῷ τρισκαιδεκάτῳ αὐτοῦ τῶν θεολογικῶν κεφαλαίων· *Καὶ Υἱοῦ δὲ Πνεῦμα, οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκπορευόμενον· μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ* (4). Καὶ ἐπίτηδες ταύτας τέ σοι καὶ τὰς τούτου τοῦ διδασκάλου μαρτυρίας προήνεγκα, τοῦτο μὲν ὡς ἐπὶ τούτῳ σοῦ μᾶλλον ἰσχυριζομένου, τοῦτο δ' ὡς ταύτας μάλιστα τῶν αὐτοῦ ἡμῖν ἐπισείοντος· τούτων γὰρ πρὸς ἡμῶν εἶναι δειχθεισῶν, ἃς μάλιστα καθ' ἡμῶν αὐτὸς οἴει, οὐδεὶς ἔτι σου λειφθήσεται λόγος. Τί τοίνυν ἡ *διὰ* δοκεῖ σοι C σημαίνειν ἐνταῦθα, κἀπὶ τίνος παραλαμβάνεσθαι; Ἢ δῆλον, ὡς ἐπὶ τῆς ἀϊδίου τοῦ Πνεύματος ὑποστατικῆς ὑπάρξεώς τε καὶ ἐκπορεύσεως· οὐδεὶς γὰρ γὰρ οὕτως ἀναίσχυντος, ὡς τἀναντία εἰπεῖν. Τὸ γὰρ ἐνυπόστατον ἐκπόρευμα καὶ πρόβλημα δι' Υἱοῦ φησιν, οὐκ ἐξ Υἱοῦ. Μάτην οὖν αὐτῷ προσέρριπται ἡ *διὰ*, ἤ καὶ τὶ σημαίνει· σημαίνει γε (5), κἂν αὐτὸς μὴ φαίης· τί δ' ἄλλο σημάνειεν ἢ καὶ τὸν Υἱὸν μετὰ τοῦ Πατρὸς αἰτίαν εἶναι τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως; Τὸ δὲ *μόνος αἴτιος ὁ Πατὴρ* καὶ τὸ μὴ ἐξ Υἱοῦ αὐτὸν εἰπεῖν εἶναι τὸ Πνεῦμα, ὅπως τε καὶ διὰ τίνα αἰτίαν εἴρηται, ἐν ἄλλοις ἱκανῶς διειλέγμεθα, κἀκεῖθεν ὁ βουλόμενος ἀναλεξάσθω, ὅπου τὰς τοιαύτας ἀντιθέσεις ἱκανῶς διαλυσάμενοι συμβιD νοντας τοὺς ἁγίους ἀλλήλοις ἐδείξαμεν καὶ διὰ ἁπάντων ἐν ἅπασι συμφωνοῦντας. Ἃ δὲ φῂς περὶ τοῦ μὴ πάντα τὰ περὶ τοῦ θείου λεγόμενα Πνεύματος ὁμοίως πρὸς Πατέρα καὶ Υἱὸν ἀναφέρεσθαι, χάριν τοὺς ἀκούοντας αἰτῶν λέγεις τὰ πλείω· οὐ γὰρ τὰ ἐπαγόμενά σοι μαρτύρια πάντα τοῦτο δείκνυσιν· ἔστι δ' ἃ καὶ πᾶν τοὐναντίον· διὰ μὲν γὰρ τοῦ Πατρὸς προϊέναι καὶ χορηγεῖσθαι, ὡς καὶ δι' Υἱοῦ, οὐκ ἂν ῥηθείη τὸ Πνεῦμα διὰ τὰ προειρημένα· ἐν Πατρὶ δὲ μένειν καὶ ἐν Πατρὶ ἀναπαύεσθαι, ὡς καὶ ἐν Υἱῷ, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐδὲν ἄτοπον λέγειν, εἴ-

(1) Λέγεσθαι addit Mon. f, 232, b, quod deest in Marc. f, 68, b, et in Vatic. f, 185, b.
(2) Monac. ἡμεῖς.
(3) Mon. ὁ Υἱός.
(4) Eumdem locum allegat Beccus, orat. 2, De injusta depos. c. 17 (Gr. orth. II, 63), ad Constant. l. IV, c. 5 (ibid., p. 211).
(5) Marc. δέ.

περ τὴν ἐν ἀλλήλοις τῶν θείων τῆς Τριάδος προσώπων περιχώρησιν κἂν καὶ (1) τοὺς ἄρτι θεολογίας ἠμμένους καὶ εἰδέναι καὶ ὁμολογεῖν ἀνάγκη. Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων τὰ μὲν ψευδῆ τε καὶ ἀληθείᾳ μαχόμενα οἷα δὴ τὰ πλείω τῶν σῶν βλητέον εἰς κόρακας, τὸ δ' ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἢ δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὡς ἀληθές τε καὶ τοῖς ἁγίοις δοκοῦν τιμάσθω καὶ πιστευέσθω.

A Patre quiescere, ut et in Filio, dicere Spiritum sanctum nihil absurdi est, quandoquidem mutuam divinarum Trinitatis personarum circum incessionem (*a*) etiam qui primis labiis theologiam gustarunt et norint et confiteantur necesse est. Quæ cum ita sint, illa falsa et veritati repugnantia, qualia sunt pleraque quæ profers, in malam crucem amandanda; Spiritus vero sancti processio ex Filio vel per Filium ut vera et sanctis Patribus rata honoranda atque credenda erit.

ΕΦΕΣΟΥ Γ' (Κ') (1*).

EPHES. III. (XX).

Ὅταν ἀποβλέψω πρὸς τὰς φωνὰς τῶν ἁγίων, αἷς κεχρημένοι περὶ τοῦ θείου φαίνονται Πνεύματος, οἶμαι τοὺς Λατινοφρονοῦντας μηδὲ λογικῆς γοῦν ἀκολουθίας καὶ συμφράσεως τεχνικῆς ἐπαισθάνεσθαι, μήπω γε θείων ἀκριβείας δογμάτων καὶ πατρικῆς διανοίας μετὰ τοῦ Πνεύματος ζητούσης περὶ τοῦ Πνεύματος. Τί γὰρ καὶ φήσουσιν, ὅταν οἱ ἅγιοι (2) μερίζωσι τοῖς συνδέσμοις τὴν εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν ἀναφορὰν τοῦ ἁγίου Πνεύματος; καὶ ὁ μὲν λέγῃ (3), *Ἐκ τοῦ* (4) *Θεοῦ τῶν ὅλων καὶ αὐτὸ τὴν ὕπαρξιν ἔχον, δι' Υἱοῦ δὲ πεφηνὸς*, δηλαδὴ τοῖς ἀνθρώποις, ὁ δὲ, *Ἐκ τοῦ Πατρὸς μὲν ἐκπορευόμενον, ἐν δὲ τῷ Υἱῷ μένον*· ὁ δὲ, *Τοῦ Υἱοῦ μὲν ἤρτηται* (5), *ᾧ ἀδιαστάτως συγκαταλαμβάνεται, τῆς δὲ τοῦ Πατρὸς αἰτίας ἐξημμένον ἔχει τὸ εἶναι, ὅθεν καὶ ἐκπορεύεται*· ὁ δὲ, *Ἐκπορεύεται μὲν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, ἔστι δὲ οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ κατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον.* Ἆρ' ἔτι ταλμήσουσι φάναι, μίαν ἐξ ἀμφοῖν εἶναι τοῦ Πνεύματος πρόοδον; Καὶ τί ποτε αὐτοῖς ὁ μερισμὸς ἐβούλετο, βέλτιστοι, καὶ τὸ μὲν τούτῳ διδόναι, τὸ δὲ ἐκείνῳ; Τίς γὰρ εὐσεβῶν ἐρεῖ, παρὰ μὲν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ὑποστῆναι τὴν κτίσιν, διὰ δὲ τοῦ Υἱοῦ κεκοσμῆθαι, τὴν καὶ παρ' ἀμφοῖν ὁμοίως ὡς ἑνὸς Θεοῦ καὶ δημιουργοῦ καὶ τὸ εἶναι λαβοῦσαν καὶ διακοσμηθεῖσαν; Πῶς δὲ οὐκ ἀδιανόητον (6) εἰ ταυτὸν αἱ λέξεις ἠδύναντο, μερίζειν αὐτὰς τοῖς συνδέσμοις, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἔλεγε, παρὰ μὲν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἑστερεῶσθαι τοὺς οὐρανοὺς, διὰ δὲ τοῦ Υἱοῦ συμπεπῆχθαι; Ἀλλ' ὁ τοιούτῳ σχήματι μερισμοῦ χρώμενος ἀφαιρεῖ δήπου θατέρου θάτερον· ὥσπερ ὁ λέγων, Παῦλος μὲν Ταρσεὺς, Παλαιστῖνος δὲ Πέτρος, οὐκ ἄμφω καὶ ἀμφοῖν δίδωσι, καὶ ὁ λέγων, Εὐδοκίᾳ μὲν τοῦ Πατρὸς, αὐτουργίᾳ δὲ τοῦ Υἱοῦ, συνεργείᾳ δὲ τοῦ Πνεύματος τὴν οἰκονομίαν

Quando respicio ad sanctorum voces, quibus de divino Spiritu usi cognoscuntur, eos qui cum Latinis sentiunt neque logicæ consequentiæ et contextus arte positi habere sensum ullum existimo, ne dicam accuratæ divinorum dogmatum notitiæ et ejus a Patribus custoditæ affectionis, quæ Spiritu auxiliante de Spiritu quæstionem instituit. Quid enim dicent, quando sancti Patres relationem Spiritus sancti ad Patrem et Filium diversis separant loquendi formis? Et alius quidem dicit ex Deo universorum et ipsum exsistentiam *habentem, per Filium vero apparentem*, videlicet hominibus; alius vero *ex Patre quidem procedentem*, in *Filio vero manentem*, alius ait: *A Filio quidem dependit, cum quo simul absque intervallo concipitur, esse vero ex ea causa habet connexum, quæ est Pater, unde et procedit*; alius demum: *Procedit quidem ex Deo et Patre, non vero alienus est a Filio secundum substantiæ rationem.* Num adhuc asserere audebunt unam ex ambobus esse Spiritus sancti processionem? Et quid illis Patribus vellet ea locutionum divisio, o optimi, quid hoc, quod huic aliud tribuunt, aliud vero illi? Nam quis unquam piorum dicet, creationem a Deo et Patre habere exsistentiam, per Filium vero exornatam esse, creationem, inquam, ab utroque similiter ut ab uno Deo ut conditore in esse productam et ornatu suo instructam? Quomodo vero non esset insipiens, si idem dictiones valerent, dividere eas loquendi formulis et particulis, ac si quis diceret, a Deo Patre cœlos firmatos esse, per Filium vero compactos? Sed qui tali divisionis forma utitur, certe alterum ab altero removet, quemadmodum ille qui dicit: Paulus Tarsensis erat, Petrus vero Palæstinus, non utrumque de utroque prædicat;

(1) Κἂν καὶ Mon. Marc. et Vatic. f. 186 a.

(1*) In Monac. cod. 256 f. 297 b, est cap. 21.

(2) Diversos Patres in sequentibus adducit, ut probet aliis verbis Spiritus sancti relationem ad Patrem, aliis relationem ad Filium declarari, nimirum: 1. Gregorium Thaumaturgum (ap. Camat. c. 130; Gr. Orth. II, p. 485) vel potius Nyssenum (l. I, c. Eunom. vide Georg. Metoch. c. Man. c. 24. Gr. Orth. II, p. 1051); 2. Gregorium M. ex versione Dial. II (vide Phot. De Spirit. sanct. mystag. c. 84 et Camaterum c. 148, Gr. orth. t. II, p. 515); 3. Gregorium Nyssenum et Basilium (vide supra Marci cap. 11 et 12, cum Scholarii responsionibus; 4. Cyrillum Alexandrinum (vide supra Marci c. 12, apud Scholarium.)

(3) Sic Mon. 256. f. 293 a: Mon. 27. f. 255 b, λέγει.

(4) Μὲν add. Mon. 256.

(5) Ἤρτηται habent uterque Monac. et Vat. f. 186 b. Alias Marcus legisse videtur εἴρηται vel in lectione variasse. Vide not. in Marci c. 12, apud Scholarium.

(6) Mon. 256. ἀδιανόητον. M. 27: ἀνόητον.

(*a*) De hac perichoresi confer S. Thomam, p. I, q. 42, a. 5, et Petavium, De Trinit. l. IV, c. 16. De incarnat., l. IV, c. 14, quos sequuntur reliqui sacrorum dogmatum explanatores.

et qui dicit : Beneplacito Patris, operatione Filii, cooperatione Spiritus sancti locum habuisse incarnationem, dum unum unicuique tribuit, reliqua ab eo excludit. Manifestum igitur est vel ex ipsa forma, quæ est secundum distributionem, neque convenire Patri, quod per ipsum suppeditetur Spiritus sanctus, neque convenire Filio, quod ex ipso Spiritus sanctus procedat.

γενέσθαι, ἓν ἑκάστῳ δοὺς ἀφεῖλετο τὰ λοιπά. Δῆλον ἄρα καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ κατὰ τὸν μερισμὸν σχήματος, ὡς οὔτε τῷ Πατρὶ προσήκει τὸ δι' αὐτοῦ χορηγεῖσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὔτε τῷ Υἱῷ τὸ ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι.

Admirabilis cardinalis Nicæni responsum.

Utrum tu potius syllogisticam methodum et logicam consequentiam calleas, an vero Latini et qui cum Latinis sentiunt, id sufficienter in refutatione primi ex tuis argumentis ostendimus, quando te perspicue refutavimus pessime hallucinatum et sophistice plane ratiocinantem una cum iis, qui tibi adhærent, et nihil ulterius addere opus est. Adversus vero sapientissimas has sententias et prima puerorum rudimenta grammaticum quemdam arcessere opus fuerit qui grammaticales has regulas tibi exponat; dicendum tamen nobis est, divisivam ejusmodi particularum et præpositionum virtutem nihil ad præsentem disputationem valere, si quis ad scopum eorum, quæ dicuntur, respiciat. Hoc vero in omnibus necessario faciendum est, si quis velit accurate quæ dicuntur intendere, et in theologia potissimum, ut et beatus Cyrillus in Thesauris postulat, dum ait: *Oportet eum qui semet accingit ad scrutandas divinas Scripturas tempus occasionemque observare, quando dicitur id de quo agitur, et personam, a qua vel per quam vel de qua dicitur; sic enim absque errore sensus iis qui recte volunt intelligere servabitur* (*a*). Hæc igitur et hoc loco considerantes inveniemus doctores insistentes contra hæreticos, qui divinitatem tum Filii tum Spiritus sancti impugnarunt atque omnia perverterunt ac sus deque verterunt Scripturarumque testimonia ad proprium errorem traxerunt, ea transmutarunt et sic tum seipsos tum alios fefellerunt; quorum alii tum Filium tum Spiritum sanctum diversæ a Patre substantiæ esse nugabantur, alii vero Filium quidem Patri consubstantialem esse, Spiritum vero diversæ a Patre et Filio substantiæ exsistere garriebant. Contra hos igitur et cum his pugnantes sancti Patres et doctores has et his affines emiserunt voces, servantes quidem reverentiam testimoniis ex sacris Litteris haustis debitam atque presse voces tum evangelicas tum apostolicas sequentes, ne iis qui cuncta pervertebant, ansam præberent transmutandi ea quæ bene dicta ibi erant, per alias tamen æquipollentes voces, quæ et ipsæ erant ex Scripturis desumptæ, veritatem nihilominus iis revelantes, qui non prorsus mente obcæcati fuerunt. Quando igitur dicunt, procedere Spiritum sanctum ex Patre, sed manere in Filio, vel ex

Τοῦ θαυμαστοῦ καρδηνάλεως Νικαίας.

Πότερα σὺ μᾶλλον ἢ Λατῖνοι καὶ οἱ τὰ Λατίνων φρονοῦντες συλλογιστικῆς τε μεθόδου καὶ λογικῆς ἐπαΐεις ἀκολουθίας ἱκανῶς ἐν τοῖς πρὸς τὸ πρῶτον τῶν σῶν ἐπιχειρημάτων ἐδείξαμεν, ὅτε σὲ περιφανῶς ἀπηλέγξαμεν αἴσχιστα ἀπατώμενον καὶ σαυτὸν ἅμα καὶ τοὺς σοὶ προσέχοντας, παρασυλλογιζόμενον, καὶ οὐδὲν δεῖ περαιτέρω προσθεῖναι. Πρὸς δὲ τὰ σοφά σου ταῦτα τὰ διανοήματα καὶ πρῶτα τῶν παιδαρίων μαθήματα γραμματιστὴν μὲν ἄν τινα ἐπικαλέσασθαι δέοι τοὺς γραμματικούς σοι τούτους κανόνας ἐξηγησόμενον· ῥητέον δὲ καὶ ἡμῖν ὡς ἡ διαιρετική σοι τῶν συνδέσμων τούτων δύναμις οὐδὲν πρὸς τὸν λόγον ἐστίν, εἴ τις πρὸς τὸν τῶν λεγομένων ἀπίδοι σκοπόν. Τοῦτο καὶ ἐπὶ πάντων ἀνάγκη ποιεῖν, εἰ μέλλει τις ἀκριβῶς ἐπαΐειν τῶν λεγομένων, κἀπὶ θεολογίας μάλιστα, ᾗ καὶ Κύριλλος ἐν *Θησαυροῖς* ὁ μακάριος βούλεται, *Δεῖ*, λέγων, *τὸν εἰς ἔρευναν ἐμβαλνοντα τῶν θείων Γραφῶν τὸν καιρὸν* (1) *ἐπιτηρεῖν, καθ' ὃν λέγεται τὸ λεγόμενον* (2) *καὶ τὸ πρόσωπον, παρ' οὗ ἢ δι' οὗ ἢ περὶ οὗ λέγεται· οὕτω γὰρ ἂν ἁπλανὴς ἡ διάνοια φυλαχθεὶη τοῖς ὀρθῶς ἐθέλουσι νοεῖν.* Ταῦτα τοίνυν κἀνταῦθα σκοπούμενοι εὑρήσομεν τοὺς διδασκάλους κατὰ τῶν τῇ τε τοῦ Υἱοῦ τῇ τε τοῦ Πνεύματος θεότητι μαχομένων αἱρετικῶν ἐνισταμένους πάντα κακουργούντων καὶ διαστρεφόντων, καὶ πρὸς τὴν ἰδίαν πλάνην γραφικὰς ἑλκόντων μαρτυρίας, καὶ ταύτας μεταποιούντων, καὶ οὕτως ἑαυτούς τε καὶ τοὺς ἄλλους ἀπατώντων, καὶ τῶν μὲν τόν τε Υἱὸν, τό τε Πνεῦμα ἑτέρας παρὰ τὸν Πατέρα οὐσίας εἶναι ληρούντων, τῶν δὲ τὸν μὲν Υἱὸν ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, τὸ δὲ Πνεῦμα ἑτέρας παρὰ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν οὐσίας φλυαρούντων. Κατὰ τούτων οὖν ἐνιστάμενοι καὶ τούτοις οἱ θεῖοι Πατέρες τε καὶ διδάσκαλοι μαχόμενοι ταύτας τε καὶ τὰς ταύταις παραπλησίας ἀφῆκαν φωνὰς, τηροῦντες μὲν τὴν ὀφειλομένην ταῖς ἐκ τῆς θείας Γραφῆς μαρτυρίαις εὐλάβειαν καὶ κατ' ἴχνος ταῖς εὐαγγελικαῖς τε καὶ ἀποστολικαῖς φωναῖς ἑπόμενοι, ἵνα μὴ τοῖς πάντα διαστρέφουσιν ἀφορμὴν δοῖεν μεταποιεῖν τὰ καλῶς κείμενα, δι' ἄλλων δ' ὁμως ἰσοδυνάμων φωνῶν ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ αὐτῶν εἰλημμένων τὴν ἀλήθειαν οὐδὲν ἧττον τοῖς μὴ πάντη τὸν νοῦν ἐσκοτωμένοις ἀνακαλύπτοντες. Ὅταν οὖν φῶσιν ἐκπορεύεσθαι μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα, μένειν δὲ ἐν Υἱῷ, ἢ ἐκ τοῦ Θεοῦ μὲν

(1) Mon. 27, f. 234 a et Marc. f. 70 a τὸν καιρῶν.

(2) al. τὸ δηλούμενον.

(*a*) Hæc verba ex Cyrilli Thesauris desumpta allegat Allatius in Vindic. syn. Ephes., c. 14 p. 54.

τῶν ὅλων τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, χορηγεῖσθαι δὲ δι' Υἱοῦ, δηλαδὴ τοῖς ἀνθρώποις, ἢ ἐκπορεύεσθαι μὲν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, οὐκ ἀλλότριον δὲ εἶναι τοῦ Υἱοῦ ἢ προΐέναι καὶ ἀναβλύζειν δι' Υἱοῦ καὶ ὅσα τῆς ὁμοίας ἀκολουθίας, οὐχ ὅτι πάντη διάφορα ἀλλήλοις τὰ ῥήματα ταῦτα, διὰ τοῦτο, φασὶ, καὶ τοῖς συνδέσμοις τούτοις οὕτω τὸν λόγον μερίζουσιν· ἀλλὰ πρῶτον μὲν τὰς εὐαγγελικάς τε καὶ ἀποστολικὰς ἀμεταποιήτους τηρεῖν βουλόμενοι φωνὰς, ὡς ἂν καὶ τοῖς ἄλλοις τὴν τοῦ μεταποιεῖν ὁδὸν ἀποκλείσωσιν· ἔπειτα καὶ πλείοσι ῥήμασι τὴν πρὸς Πατέρα καὶ Υἱὸν τοῦ Πνεύματος ὁμοουσιότητα δηλοῦντες. Μᾶλλον γὰρ ἂν δεικνύοιτο ὁμοούσιον Πατρὶ καὶ Υἱῷ, εἰ ἐκπορεύοιτο ἐκ Πατρὸς καὶ μένοι ἐν Υἱῷ, καὶ αὖ ἐκπορεύοιτο ἐκ Πατρὸς καὶ εἴη ἴδιον τοῦ Υἱοῦ καὶ ὅσα ὅμοια, ἢ εἰ μόνον λέγοιτο ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι. Ἐκ Πατρὸς γὰρ καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι λέγειν οὕτω σαφῶς, ὃ μᾶλλον ἂν ἐδήλου, τὸ προκείμενον, οὐκ ἠβούλοντο μὴ ἔχοντες ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ ῥητῶς οὕτω κείμενον, ἄλλως τε καὶ διά τινα τῶν ῥημάτων τούτων διαφορὰν οὕτω τὸν λόγον προήνεγκαν· οὐ γὰρ δὴ πάντη ταυτὸ ταῦτα σημαίνειν οὐδ' ἡμεῖς ἂν φαίημεν, ἀλλά πη καὶ διαφορεῖν. Καὶ γὰρ τὸ τὸν μὲν Πατέρα ἀφ' ἑαυτοῦ ἔχειν τὸ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, τὸν δὲ Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἡ τούτων τῶν ῥημάτων διαφορότης σημαίνει· οὔτε γὰρ πάντη ταυτὸ οὔτε πάντη διάφορον δηλοῦσιν· διὸ καὶ δι' ἑτέρων λέξεων τὸ αὐτὸ ὅμως οἱ Πατέρες δηλοῦσιν. Εἴρηται γὰρ δὴ καὶ πολλάκις ἐν ἄλλοις, καὶ νῦν αὖθις εἰρήσεται, ὡς ἀδύνατον δι' Υἱοῦ ἀναβλύζειν ἢ προχεῖσθαι ἢ πεφηνέναι μὴ καὶ δι' αὐτοῦ ὑφιστάμενον· οὐ γὰρ δὴ ὑποστὰν ἤδη καὶ πάντη ἑαυτοῦ ἀπεσχοινισμένον, οὐδ' ὡς δοῦλον αὐτὸ εἰς τὸν αἰσθητὸν πέμπει κόσμον· πάνυ γὰρ σωματικὰ ταῦτα καὶ τῆς θείας ἐκείνης ἀνάξια φύσεως. Σκόπει δὲ καὶ αὐτός· Εἰ ὡς δοῦλον αὐτὸ (συγγνοίη δὲ ἡμῖν αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τῶν ῥημάτων τούτων) ἢ ὡς ὁμοφυὲς αὐτὸ πέμπει, ἀναβλύζει, προχεῖ καὶ ὅσα ὅμοια. Ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον ἀσεβὲς καὶ μόνον ἐννοῆσαι. Εἰ οὖν ὡς ὁμοφυὲς, ἢ ἅτε δὴ ἔχων τι πρὸς αὐτὸ ἀξίωμα, ἢ μή· ἀλλ' εἰ ὡς μὴ ἔχων, καὶ τὸ Πνεῦμα ἂν ἔπεμπε τὸν Υἱὸν ἢ Θεὸν, ὁμοφυὲς ὂν αὐτῷ· ἀλλὰ τοῦτο οὐ λέγεται· τὸ γὰρ Ἡσαΐου ἐκεῖνο, ὡς τὸ Πνεῦμα πέμψει (1) τὸν Υἱὸν, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς (2) διὰ τὴν σάρκα εἰρῆσθαι μᾶλλον δοκεῖ τοῖς Πατράσιν. Ἔχει ἄρα τι ἀξίωμα ὁ Υἱὸς πρὸς τὸ Πνεῦμα πέμπων αὐτό. Ὅθεν καὶ Γρηγόριος μὲν ὁ θεῖος τὸν Υἱὸν εἰρηκε πέμπειν τὸ Πνεῦμα, *ἵνα δείξῃ τὸ οἰκεῖον ἀξίωμα* (3)· Ἀθανάσιος δὲ ὁ μέγας *τοῖς μαθηταῖς ὁ Κύριος*, φησὶ, *τὴν θεότητα καὶ μεγαλειότητα δεικνὺς ἑαυτοῦ οὐκ ἔτι ἐλάττονα ἑαυτὸν τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ μείζονα καὶ ἴσον ὄντα σημαίνων, ἐδίδου μὲν τὸ Πνεῦμα καὶ ἔλεγεν· « Ἐγὼ ἀποστέλλω* (4). » Τοῦτο δὲ τοῦ Υἱοῦ ἀξίωμα οὐκ ἐπίκτητον, οὐδὲ δι' ἑτέρου πρὸς δοῦλον, ἀλλὰ φυσικὸν ὂν τί ἂν ἄλλο εἴη,

A Deo quidem universorum exsistentiam habere, donari vero per Filium videlicet hominibus, vel procedere quidem ex Deo et Patre, non alienum vero esse a Filio, vel prodire et scaturire per Filium et quæcunque ejusdem seriei sunt, non quod omnino diversa ab invicem sint hæc nomina, idcirco dicunt et hisce particulis et locutionibus sermonem, ita dividunt sed in primis evangelicas et apostolicas voces absque ulla immutatione servare volentes, ut et aliis viam præcludant eas transmutandi, secundo etiam pluribus verbis Spiritus sancti cum Patre et Filio consubstantialitatem declarantes. Nam magis Spiritus sanctus, ut videtur, Patri et Filio ostendetur consubstantialis, si procedat ex Patre et maneat in Filio et rursum B procedat ex Patre et proprius sit Filii, et quæcunque similia, quam si duntaxat et Patre procedere dicatur. Ex Patre enim et Filio eum procedere ita perdiserte dicere, quod rem propositam magis declarasset, noluerunt, cum in sacris Litteris id non habuerint disertis verbis enuntiatum, aliter vero et propter quamdam verborum istorum differentiam ita doctrinam protulerunt. Neque enim prorsus idem significare vel nos ipsi dixerimus, verum quodammodo ea differre dicimus. Videlicet horum vocabulorum differentia significat, Patrem quidem, quod ex ipso procedit Spiritus sanctus, habere a seipso, Filium vero id habere ex Patre; neque enim omnino idem neque omnino diversum denotant. Idcirco et per alias dictiones C idem tamen Patres exprimunt. Jam sæpius alibi dictum est et nunc iterum dicetur, fieri non posse, ut Spiritus per Filium scaturiat vel profundatur vel appareat, si non per ipsum subsistat. Neque enim jam subsistentem et omnino a se dissectum ac divisum neque ut servum eum mittit in mundum sensibilem; valde enim corporea sunt ista atque divina natura indigna. Considera vero et ipse: Vel eum ut servum (veniam det sanctus ipse Spiritus, quod ejusmodi verbis utimur!) vel ut consubstantialem mittit, profundit, effundit et quæcunque similia. Sed prius vel cogitare duntaxat est impium. Si ergo ut consubstantialem, eum mittit vel utpote habens aliquam ad ipsum digni- D tatem vel non. Sed si ut non habens, tum et Spiritus mitteret Filium qua Deum, cum sit ipsi consubstantialis; sed hoc non dicitur. Nam illud Isaiæ, quo Spiritus mittere videtur Filium ad evangelizandum pauperibus, propter carnem dici potius Patribus videtur. Unde et divus Gregorius dixit, Filium mittere Spiritum sanctum *ad ostendendam propriam dignitatem*; magnus vero Athanasius ait: *Discipulis Dominus propriam deitatem et magnificentiam ostendens, non amplius se Spiritu inferiorem, verum majorem et æqualem exsistentem significans dedit Spiritum et dixit: « Ego mitto. »*

(1) Sic Marc. f. 71, b. Mon. f. 135 a: πέμψεις.
(2) Isa. xi, viii, 16.
(3) Naz. orat. de Spirit. sanct. 37, 396, 608. Cf. Greg. Apol. in Marci Conf. cap. 15.
(4) Athan. orat. 1, c. Arian. n. 5. Cf. Greg. Apol. cit. cap. n.

Hæc vero Filii dignitas non adscititia est, neque ea qua dominus pollet præ servo, sed cum naturalis sit, quid plane aliud erit, nisi quod Filius cum Patre sit causa hypostasis Spiritus sancti et simul ei Spiritus sanctus sit consubstantialis? Quod per verba illa *majorem et æqualem* magnus declarat Athanasius, prius causæ rationi, posterius substantiæ clarissime tribuens. Juxta hæc vero omnia ipsi doctores et manifestissime multis in locis suorum librorum, quando etiam secundum ipsos licebat absque pusillanimitate quæ videbantur edicere, alii quidem ex Patre per Filium procedere, alii ex Patre per Filium esse Spiritum sanctum deprædicant, alii vero etiam ex Patre et Filio, quod sane haud frustra dixerunt neque ita simpliciter protulissent, si non novissent, etiam Filium ad esse Spiritus sancti aliquid cum Patre conferre. Quando itaque quæ videntur sententiæ tuæ patrocinari exponis, oportet te etiam aliorum, quæ a doctoribus dicta sunt, meminisse atque conari, ut cuncta sibi consonantia ostendas, non vero segmenta ac frustula ex eorum libris accipientem reliqua mala arte abscondere. Illud enim magistri est, hoc vero impudentis sophistæ opus ; illud veritatem scrutantis, hoc oculos voluntarie contra lumen occludentis. Verum insipientiam et nugacitatem asseris esse, dicere, a Deo quidem Patre creaturam exsistentiam habere, efformatam vero et ornatam esse per Filium, et quæcunque his similia. Gregorius autem Theologus (ille sane non paulo doctior, plus aliquid novit super tuam grammaticam) non insipientiam et nugacitatem id reputavit. Sicut enim dixerit Deum in tribus maximis stare, causa, conditore et consummatore, in Patre et Filio et Spiritu sancto, ita sane diceret, si hunc in modum oporteret sermonem proferre, mundi Deum Patrem esse causam, Filium conditorem, Spiritum sanctum consummatorem ; quanquam cum idem significent hæc nomina, deducitur inde etiam tres personas simul unam esse rerum creatarum causam ; quælibet enim trium personarum hæc omnia est, quod ne ipse quidem negaveris, neque alterum ab altero removetur per divisionem earum particularum, ut tu somniaris, verum omnia omnibus convenientia quodlibet cuilibet personarum tribuit, rationibus nimirum diversis. Hoc vero ipsum etiam exemplum tuum versus finem ostendit, quam imprudenter et nescio qua inscientia sit inductum. Opinaris enim, quando dicimus, beneplacito Patris et cooperatione Spiritus sancti incarnationis dispensationem esse factam, verba hæc omnino differre et alterum ab altero excludi; hoc vero vel cogitare absit utpote blasphemum. Nam et Spiritus sancti beneplacito nihilominus quam Patris et etiam ipsius Filii incarnationis mysterium dispensatum est ; licet tamen dividentibus per particulas conjunctivas dice-

A ἢ τὸ αἰτίαν μετὰ τοῦ Πατρὸς τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως εἶναι καὶ ἅμα ὁμοούσιον αὐτῷ εἶναι τὸ Πνεῦμα ; Ὁ διὰ τοῦ *μείζονα καὶ ἴσον* ὁ μέγας δηλοῖ Ἀθανάσιος, τὸ μὲν τῷ αἰτίῳ, τὸ δὲ οὐσίας σαφέστατα ἀποδιδούς. Παρὰ πάντα δὲ ταῦτα οἱ αὐτοὶ διδάσκαλοι καὶ σαφέστατα πολλαχοῦ τῶν ἑαυτῶν λόγων, ὅτε καὶ καθ' αὑτοὺς ἐξῆν ἄνευ ὑποστολῆς τὰ δοκοῦντα λέγειν, οἱ μὲν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, οἱ δὲ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα θεολογοῦσιν · οἱ δὲ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οὐκ ἂν μάτην ταῦτα εἰρηκότες καὶ οὕτως ἁπλῶς ἀποῤῥίψαντες, εἰ μή τι καὶ τὸν Υἱὸν ᾔδεισαν τῷ εἶναι τοῦ Πνεύματος σὺν τῷ Πατρὶ συμβαλλόμενον. Ὅταν οὖν τὰ δοκοῦντά σου τῇ δόξῃ συνηγορεῖν ἐκτίθῃς, δεῖ σε καὶ τῶν ἄλλων τοῖς διδασκάλοις εἰρημένων μεμνῆσθαι, καὶ πάντα πειρᾶσθαι σύμφωνα δεῖξαι ἀλλήλοις, ἀλλὰ μὴ τεμάχιά τινα τῶν ἐκείνων λόγων ἀπολαμβάνοντα τὰ λοιπὰ κακούργως ἀποκρύπτεσθαι. Ἐκεῖνο μὲν γὰρ διδασκάλου, τοῦτο δὲ σοφιστοῦ ἀναισχύντου ἔργον · κἀκεῖνο μὲν τὴν ἀλήθειαν ἐρευνῶντος, τοῦτο δ' ἑκόντι καμμύοντος (1) πρὸς τὸ φῶς. Ἀλλ' ἀδιανόητον καὶ ἀδολεσχίαν φῂς εἶναι, παρὰ μὲν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ὑποστῆναι λέγειν τὴν κτίσιν, κεκοσμῆθαι δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ὅσα ὅμοια. Γρηγόριος δὲ ὁ Θεολόγος (οὐ μικρόν τι πλέον ἐκεῖνός γε ὑπὲρ τὴν σὴν γραμματικὴν εἰδώς) οὐκ ἀδιανόητον τοῦτο οὐδ' ἀδολεσχίαν ἡγήσατο · ὥσπερ γὰρ εἴρηκε Θεὸν ἐν τρισὶν ἱστασθαι τοῖς μεγίστοις, αἰτίῳ καὶ δημιουργῷ καὶ τελειοποιῷ, ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι (2), οὕτως εἶπεν ἄν, εἰ οὕτω τὸν λόγον ἐδέησε προενεγκεῖν, τοῦ κόσμου τὸν μὲν Θεὸν καὶ Πατέρα εἶναι αἰτίαν, τὸν δὲ Υἱὸν δημιουργὸν, τὸ δὲ Πνεῦμα τελειοποιόν · καίτοι τὸ αὐτὸ τῶν τριῶν τούτων σημαινόντων ὀνομάτων κατά γε τὸ καὶ τὰ τρία πρόσωπα ἅμα ἕνα τῆς κτίσεως αἰτίαν εἶναι · πάντα γὰρ ἕκαστον τῶν τριῶν προσώπων ἐστὶν, ὅπερ οὐδ' ἂν αὐτὸς ἀρνήσαιο, οὐδ' ἀφαιρεῖται θατέρου θάτερον διὰ τοῦ τῶν συνδέσμων τούτων μερισμοῦ, ὡς αὐτὸς ὀνειρώττεις, ἀλλὰ πάντα πᾶσιν ἁρμόζοντα ἕκαστον ἑκάστοις ἀποδίδωσι τῶν προσώπων, λόγοις δηλαδὴ διαφόροις. Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ τὸ σὸν ἐπὶ τέλει δείκνυσι παράδειγμα ὡς ἀπερισκέπτως, καὶ οὐκ οἶδ' ὅπως ἀμαθῶς εἰσαχθέν. Οἶει γὰρ, ὡς ὅταν λέγωμεν, εὐδοκίᾳ τοῦ Πατρὸς καὶ συνεργείᾳ τοῦ Πνεύματος τὴν οἰκονομίαν τῆς σαρκώσεως γενέσθαι, διαφέρειν τε τὰ ῥήματα ταῦτα καὶ θάτερον ἀφαιρεῖσθαι θατέρου · τοῦτο δὲ καὶ ἐννοῆσαι γοῦν ἀπεῖη ὡς βλάσφημον. Καὶ γὰρ καὶ τοῦ Πνεύματος εὐδοκίᾳ οὐδὲν ἧττον ὡς τοῦ Πατρὸς καὶ ἔτι αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ τὸ τῆς σαρκώσεως μυστήριον ᾠκονόμηται · ἔξεστι δὲ ὅμως διαιροῦσι διὰ τῶν συνδέσμων εὐδοκίᾳ μὲν τοῦ Πατρὸς λέγειν, συνεργείᾳ δὲ τοῦ Πνεύματος γεγονέναι. Ὥσπερ γοῦν ἐπὶ τούτων, οὕτω κἀπὶ τῶν προκειμένων · εἰ καὶ τοῖς συνδέσμοις οἱ διδάσκαλοι διαιροῦσι τὸν λόγον, οὐκ ἄλλο μέντοι κατ' ἄλλο πάντη φασὶ, πλὴν ὅσον τὸν μὲν Πατέρα ἀρχοειδῆ καὶ πρώτην αἰτίαν, τὸν δὲ Υἱὸν ἐκεῖθεν ἔχειν

(1) Mon. f. 235 b, Καμμύοντι
(2) Greg. Naz. orat. 21, p. 128 ed. Bill. (nunc est orat. 34.)

δηλοῦντες, τὸ καὶ δι' αὐτοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα. Ἐνὶ δὲ τεκμηρίῳ, μᾶλλον δ' ἀποδείξει σαφεστάτῃ τοῦτο γνῶθι. Κύριλλος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν *Θησαυρῶν*, ὅτι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀποδεῖξαι προθέμενος (1), ἐν τῷ λόγῳ, οὗ ἡ ἐπιγραφή· *Αὐτὸ τοῦτ' ἐστὶ τὸ συμπέρασμα*, ἐντεῦθέν φησιν εἶναι πρόδηλον *τῆς ἀμφοῖν οὐσίας εἶναι τὸ Πνεῦμα, διότι ἐξ ἀμφοῖν πρόεισι.* Δύναται δέ τις ὅμως εἰπεῖν διαιρῶν τοῖς συνδέσμοις, ἐκπορεύεσθαι μὲν ἐκ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα, προϊέναι δὲ ἐξ Υἱοῦ, καὶ ὅμως οὐκ ἐρεῖ διάφορα· εἰ γὰρ τὸ προϊέναι ἐνταῦθα μὴ τὸ ἐκπορεύεσθαι καὶ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν σημαίνει, σοὶ σκοπεῖν ἐφίημι· πῶς γὰρ ἂν ἄλλως ὁμοούσια εἶναι δείχθείη Υἱός τε καὶ Πνεῦμα, εἰ μὴ θάτερον ἐκ θατέρου εἴη; λέγοντος καὶ Βασιλείου τοῦ θείου (2)· *Οὐ γὰρ τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεται, ἀλλ' ὅταν τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐκ τοῦ αἰτίου τὴν ὕπαρξιν ἔχον τῆς αὐτῆς ὑπάρχῃ* (3) *φύσεως, ὁμοούσια λέγεται.*

re : beneplacito quidem Patris, cooperatione vero Spiritus sancti factum esse. Sicut igitur in his, ita et in proposita materia : etiamsi doctores particulis sermonem dividunt, non tamen aliud prorsus et aliud dicunt, nisi tantum, quod Pater quidem sit causa principalis ac prima, Filius vero ab eo id habeat quod et per ipsum prodeat Spiritus sanctus, hisce verbis declarantes. Uni vero testimonio, potius vero manifestissimo argumento id cognosce. Cyrillus libro secundo Thesaurorum, propositum habens, ut ostenderet, ex essentia Patris et Filii esse Spiritum sanctum, eo in capite, cujus inscriptio : *Ipsa hæc est conclusio* exinde ait manifestum esse, *essentiæ amborum Spiritum, quia ex ambobus prodit.* Potest tamen aliquis locutionibus dividens dicere, *procedere* quidem ex Patre Spiritum, *prodire* vero ex Filio, et tamen hæc non dicet diversa. An enim *prodire* hoc loco non significet procedere et exsistentiam habere, tibi considerandum relinquo; nam quomodo aliter consubstantiales ostenderentur tum Filius tum Spiritus, nisi alter esset ex altero? Præsertim cum et divus Basilius dicat : *Non enim quæ fraternam invicem cognationem habent, consubstantialia inter se dicuntur, sed tunc, cum principium et quod est a principio ejusdem naturæ sunt, consubstantialia nominantur.*

ΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Δ' (ΚΑ') (4).

Ὁ ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ λαλήσας Θεὸς (5) προειδὼς τῶν ἀνθρώπων τὸ φιλομόχθηρον καὶ τὰ παρὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐπισπαρησόμενα ζιζάνια, τῇ αὐτοῦ διδασκαλίᾳ προαναστέλλων οὐδεμίαν ἀφῆκε λέξιν, ἣν ἐλλιπῶς ἔχειν δοκοῦσαν οὐκ ἀνεπλήρωσεν ἐν ἑτέροις ἢ λαβὴν τινα παρέξειν μέλλουσαν οὐκ ἀπηύθυνεν ἀλλαχόσε, ἵν' ἐκεῖνο τοῦ σοφοῦ πληρωθῇ· *Πάντα εὐθέα ἐστὶ τοῖς συνιοῦσι καὶ ὀρθὰ τοῖς εὑρίσκουσι γνῶσιν* (6). Αὐτίκα τὸ, *Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν* (7), ἐπειδὴ πολύ τι (8) συμβάλλεσθαι ἔμελλε τοῖς τὸν Υἱὸν ἐλαττοῦσι τῆς πατρικῆς ἀξίας ἐπανίσωσεν ἐν ἑτέροις εἰπών· *Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἓν ἐσμεν* (9). Καὶ αὖθις· *Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί* (10). Καί· *Ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν Πατέρα* (11). Καὶ ὁ Ἀπόστολος· *Οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ* (12). Καὶ πάλιν ἐν ταῖς Παροιμίαις τὸ, *Κύριος ἔκτισέ με* (13), παρὰ τῆς Σοφίας λεγόμενον, ἐν τοῖς ἑφεξῆς διορθοῦται· λέγει γὰρ ὑποκατιοῦσα· *Πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾷ με* (14), διὰ μὲν ἐκείνου τὴν κατὰ σάρκα δηλοῦσα καὶ κτίσιν καὶ γένεσιν (15), διὰ δὲ τούτου τὴν προαιώνιον γέννησιν. Πάλιν ἐπείπερ ἐν

EPHES. C. IV (XXI).

Deus, in divina Scriptura locutus prævidens pronam hominum malitiam et zizania, quæ doctrinæ suæ supersparsurus erat inimicus, jam in antecessu repellens nullam emisit vocem, quam, si videretur reticere vel omittere quædam, alibi non compleverit, vel si oppugnationi ullo modo locum datura erat, non alio in loco explicando emendaverit, ut illud sapientis impleretur : *Omnia recta sunt prudentibus et plana invenientibus scientiam.* Protinus illud, *Pater major me est*, quoniam multum quodammodo conferre poterat iis qui Filium Patris dignitate inferiorem asserturi erant, aliis in locis rursum exæquavit dicens : *Ego et Pater unum sumus;* præterea : *Ego in Patre et Pater in me;* et : *Qui vidit me vidit et Patrem.* Et Apostolus : *Non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo.* Et rursum in Proverbiis : *Dominus creavit me* (*a*), ait Sapientia, quod tamen in sequentibus emendatur, ubi procedente oratione ait : *Ante omnes colles gignit me;* per illud declarat creationem et ortum secundum carnem, per hoc vero generationem sempiternam. Rursum quoniam

(1) Vide Becc. Epigr. 1, Constant. Meliten. orat. 2, c. 11, et Georg. Metochit. c. Planud. (Gr. orth. t. II, p. 528, 529, 798, 950),
(2) Basil. ep. 300, Ad canonicas (ep. 52, ed. Garnier).
(3) Mon. 27. f. 236 a, ὑπάρχει.
(4) In Mon 256 f. 298 a est cap. 22.
(5) In Marc. f. 73 a. hucusque tantum Marci verba allegantur.
(6) Prov. VIII, 9; Isa. XXVI, 7.
(7) Joan. XIV, 28.
(8) sic Mon. 256 f. 298, b.; Mon. 27 : πολύ τισι.
(9) Joan. X, 20.
(10) Joan. X, 38; XIV, 10.
(11) Joan. XIV, 9. Hunc locum omittit Mon. 256.
(12) Philipp. II, 6. Omitt. hæc rursum Mon. 256.
(13) Prov. VIII, 22.
(14) ibid. V, 25.
(15) Sic Mon. 256; Mon. 27 γέννησιν.

(*a*) Notum est, in Vulgata secundum Hebraicum exemplar et alios Græcos codices, qui habent ἐκτήσατο, legi : *Dominus possedit me*; non minus vero notum est, lectionem illam *creavit* pluribus antiquorum non parum difficultatis attulisse.

in Evangeliis solum verum Deum Patrem suum vocaverat Dominus (dixit enim : *Ut cognoscant te solum Deum verum et quem misisti Jesum Christum*), ne videretur a vera deitate seipsum excludere, ipse, qui hæc scripserat, Joannes in Epistolis de Filio ait : *Hic est verus Deus et vita æterna.* Rursum quoniam Spiritus Patris dicitur secundum naturalem cognationem et donationem, quæ est ad nos (dicit enim : *Non enim vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri, qui loquitur in vobis*), ne videderetur a Filio alienus esse et non pari modo etiam a Filio dari, Spiritus quoque Filii dicitur. Apostolus enim, *Misit Deus*, inquit, *Spiritum Filii sui in corda vestra.* Si igitur etiam vox illa, qua dixit ex Patre procedere Spiritum sanctum ejusmodi fuisset, ut cum etiam ex Filio procedere esset subintelligendum, non omisisset in aliis id edicere et rectificare ille qui hominum salutem adeo cordi habuit, sed vel per seipsum omnino vel per suos discipulos id perspicue revelaturus erat. Quoniam vero id non dixit, patet, eum id non dixisse, quia non ita fuit. Propterea Damascenus Joannes ait : *Spiritum Filii dicimus, ex Filio autem non dicimus.* Et divus Apostolus ait : *Etiamsi angelus de cœlo evangelizet vobis præter id quod accepistis, anathema sit.*

A τοῖς Εὐαγγελίοις μόνον ἀληθινὸν Θεὸν (1) τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα φησὶ (λέγει γάρ· *Ἵνα γινώσκωσί σε, τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν*) (2), ἵνα μὴ δόξῃ τῆς ἀληθινῆς θεότητος ἑαυτὸν ἀφορίζειν, αὐτὸς ὁ ταῦτα γράψας Ἰωάννης ἐν τῇ Ἐπιστολῇ περὶ τοῦ Υἱοῦ φησιν· *Οὗτός ἐστιν ὁ ἀληθινὸς Θεὸς καὶ ἡ ζωὴ ἡ αἰώνιος* (3). Πάλιν ἐπειδὴ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς λέγεται κατὰ τὴν φυσικὴν οἰκείωσιν καὶ τὴν πρὸς ἡμᾶς δωρεὰν (λέγει γάρ· *Οὐκ ἐστὲ ὑμεῖς οἱ λαλοῦντες, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς ὑμῶν τὸ λαλοῦν ἐν ὑμῖν*) (4), ἵνα μὴ δόξῃ τοῦ Υἱοῦ ἀλλότριον εἶναι, καὶ μὴ ὁμοίως καὶ παρ' αὐτοῦ δίδοσθαι, Πνεῦμα καὶ τοῦ Υἱοῦ λέγεται· λέγει γὰρ ὁ Ἀπόστολος· *Ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα* B *τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν* (5). Εἰ τοίνυν καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τοιοῦτον ἦν, ὡς συνεπινοεῖσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, οὐκ ἂν παρέλειψεν ἐν ἑτέροις εἰπεῖν τοῦτο καὶ διορθῶσαι ὁ τῆς τῶν ἀνθρώπων κηδόμενος σωτηρίας, ἀλλ' ἢ δι' ἑαυτοῦ πάντως ἢ διὰ τῶν αὐτοῦ μαθητῶν ἔμελλε τοῦτο σαφῶς ἐκκαλύψειν. Ἐπεὶ δὲ οὐκ εἴρηκε, δῆλον, ὡς τὸ μὴ ὂν οὐκ εἴρηκε. Διὰ τοῦτο ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης φησί· *Πνεῦμα Υἱοῦ λέγομεν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ οὐ λέγομεν* (6). Ὁ δὲ θεῖός φησιν Ἀπόστολος· *Κἂν ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ εὐαγγελίσηται ὑμᾶς παρ' ὃ παρελάβετε, ἀνάθεμα ἔστω* (7).

SAPIENS NICÆNUS.

At enim vero et hic providit Spiritus sanctus et eos, qui non prorsus insipientes sunt, jam ante præmunivit, modo Spiritum Filii et imaginem Filii seipsum vocans, modo ex Filio mitti, ex Filio insufflari, ex Filio accipere et quæcunque his similia enuntians. Hæc enim omnia iis qui recta et sana mente audiunt per alia verba idem significant, ac si diceret ex Filio se procedere, quemadmodum alibi tum multi alii divinarum rerum gnari tum nos ipsi prolixius demonstravimus. Illa vero verba : *Qui vidit me, vidit et Patrem ;* et : *Omnia quæcunque habet Pater esse Filii,* et *gladius* ille in Apocalypsi *ab utraque parte acutus, qui procedit ex ore Christi* (nam ipse est *qui sedebat super equum*) ; atque pariter *fluvius vitæ* in eadem Apocalypsi commemoratus, *splendidus ad instar crystalli, procedens de Deo et Agno* (*a*). Hæc, o vir præstantissime, ad quid videntur tibi deducere, nisi ut te credere faciant, etiam ex Filio Spiritum sanctum procedere? An vero hæc non fuerint præsentis materiæ rectificatio et lenimentum æque idoneum, ut verba : *Ante omnes colles gignit me,* quoad errorem, qui a verbis: *Dominus creavit me,* ansam sumpturus erat et postea vere exortus est? Et maxime quidem. Hæc enim

ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Καὶ μὴν καὶ ἐνταῦθα προὐνοήσατο τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ τοὺς μὴ πάνυ τοι ἀγνώμονας προησφαλίσατο, τοῦτο μὲν Πνεῦμα Υἱοῦ καὶ εἰκόνα Υἱοῦ C ἑαυτὸ ὀνομάσαν, τοῦτο δὲ ἐκ τοῦ Υἱοῦ πέμπεσθαι, ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐμφυσᾶσθαι, ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν, καὶ ὅσα τοιαῦτα. Πάντα γὰρ ταῦτα τοῖς εὐγνωμόνως ἀκούουσι δι' ἄλλων ῥημάτων ταυτὸ σημαίνει, ὡς ἂν εἰ ἔλεγεν ἐξ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὡς ἐν ἄλλοις πολλοῖς τε ἄλλοις τὰ θεῖα σοφοῖς καὶ δὴ καὶ ἡμῖν πλατύτερον δέδεικται. Τὸ δέ, *Ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν Πατέρα*, καὶ τὸ, *Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ, καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι*, ἡ δὲ παρὰ τῇ Ἀποκαλύψει *δίστομος ῥομφαία ἡ ἐκ τοῦ στόματος τοῦ Χριστοῦ ἐκπορευομένη* (8) (ἐκεῖνος γὰρ ἐστιν *ὁ ἐπὶ τοῦ ἵππου καθήμενος*) (9), ὁ δ' ἐν τῇ αὐτῇ *λαμπρὸς ὡς κρύσταλλος τῆς ζωῆς ποταμὸς ὁ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου ἐκπορευόμενος* (10), εἰς τί σοι δοκοῦ- D σιν, ὦ βέλτιστε, φέρειν, ἢ ἵνα σε πιστεύειν ποιῶσι, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, Ἢ οὐκ ἂν εἶεν ταυτὶ οὕτως ἱκανὴ τοῦ προκειμένου παραμυθία, ὡς τὸ, *Πρὸ πάντων τῶν βουνῶν γεννᾷ με*, τῆς ἀπὸ τοῦ, *Κύριος ἔκτισέ με*, πλάνης, τότε μὲν μελλούσης, μετέπειτα δὲ ἀναφυείσης ; Καὶ πάνυ γε. Καὶ γὰρ ταῦτα ἐκείνου τρανότερα καὶ σαφέ-

(1) Θεὸν. omitt. Mon. 27.
(2) Joan. xvii, 2.
(3) I Joan. v, 20.
(4) Matth. x, 20.
(5) Galat. iv, 6.
(6) De fide orth., i, 8, 13.
(7) Galat. i, 8.
(8) Apoc. xix, 15.
(9) Ibid., 11.
(10) Apoc. xxii, 1.

(*a*) Ad hæc provocarat concilium Aquisgranense anno 809, cum Theodulpho Aurelianensi. Postea et alii Occidentales iis utuntur.

στερα· τὸ γὰρ *πρὸ πάντων τῶν βουνῶν γεννᾶσθαι*, εἰ μή τις καὶ λίαν εὐγνωμόνως ἀκούσειεν, οὐκ ἂν τὴν ἀΐδιον δηλοίη γέννησιν, ἕως ἂν μηδ' οἱ βουνοὶ ἀΐδιοι ὦσι· δύναται γάρ τι καὶ πρὸ αὐτῶν γεννηθῆναι, καὶ ὅμως μὴ εἶναι ἀΐδιον· καὶ τὸ γεννᾶσθαι δέ τις κακουργῶν ἐπὶ τοῦ γεγενῆσθαι ἂν ἐκλάβοι, ὁμωνύμου τοῦ ὀνόματος ὄντος. Τὸ δὲ, *Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν*, καὶ, *Ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοί*· οὕτως ἀμνήμων εἶ, ὡς μὴ ἐνθυμεῖσθαι, ὡς ἀντὶ ὠφελῆσαι καὶ ἐσκανδάλισε τοὺς ἀγνώμονας; πολλοὶ γὰρ ἐντεῦθεν εἰς μίαν ὑπόστασιν τὴν Τριάδα συνήλασαν. Πίστεως δεῖ καὶ εὐγνωμοσύνης, οὐκ ἀνεπτυγμένων ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ ῥημάτων, ὥστε αὐτῆς συνεῖναι· *Ἐὰν*, γάρ, *μὴ πιστεύσητε, οὐ μὴ συνῆτε* (1). Ἃ δὲ ἡμεῖς ὅμως εἰρήκαμεν, καὶ μᾶλλόν εἰσιν ἀνεπτυγμένως εἰρημένα ἢ ἐστιν ἃ τῶν σῶν παραδειγμάτων. Μετέπειτα δὲ οὐδ' ἀληθής ἐστιν ὃν λέγεις λόγος, οὐδὲ πάντα ἀνεπτυγμένως τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀνεπλήρωσεν. Αὐτίκα, ἵνα τοῖς σοῖς πτεροῖς ἁλῷς, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀληθινὸν Θεὸν ἀκούομεν ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ, τὸ Πνεῦμα δὲ οὐδαμῶς· οὐδαμῇ γὰρ τῆς Γραφῆς αὐτὸ κείμενον οὕτω ῥητῶς εὑρήσεις. Ἤδει μέντοι ὁ τῆς ἡμῶν προνοούμενος σωτηρίας, ὅσαι περὶ τοῦτο ἀναφυήσονται αἱρέσεις, καὶ ὅσα τὴν Ἐκκλησίαν ταράξουσιν· οὐδ' ἐγένοντο οὔτε μείζους οὔτε χείρους οὔτε μᾶλλον διαρκέσασαι ἐν Ἐκκλησίᾳ Θεοῦ ταραχαί· ἐρκέσθη δὲ ὅμως τὸ Πνεῦμα δι' ἄλλων ἰσοδυνάμων φωνῶν συνεπτυγμένως καὶ τοῖς εὐγνώμοσί τε καὶ πιστοῖς ἀρκούντως ταυτὸ τοῦτο δηλῶσαι. Ἡ δὲ ἐν μιᾷ ὑποστάσει τοῦ Χριστοῦ τῶν φύσεων ἀσύγχυτος δυὰς ποῦ σοι τῆς Γραφῆς κεῖται; Αὐτὸ δὲ τὸ ὁμοούσιον τὸ τοσοῦτον τὴν Ἐκκλησίαν κυμῆναν, ὡς ἀναριθμήτους κατ' αὐτοῦ συστῆναι συνόδους, τοσοῦτον δὲ ὅμως ἀναγκαῖον τῇ πίστει ὄν, οὐχ ὡς ἄγραφον διεβάλλετο, οὐχ ὡς ἄηθες καὶ καινὸν ἐπολεμεῖτο; Κατὰ δὲ τῶν τοσούτων αἱρέσεων, ἃς Ἐπιφάνιος καταλέγει, κρείττους ἀριθμοῦ σχεδὸν οὖσας, ἔχομεν ἐκ τῆς Γραφῆς μαρτυρίας ἀνεπτυγμένως καὶ ῥητῶς οὕτω κειμένας προενεγκεῖν; Οὐδαμῶς. Ὁρᾷς, ὡς λίαν ἀτημελῶς καὶ τῷ βούλεσθαι χαριζόμενος μόνον κατὰ πολλὴν ἐξουσίαν λέγεις ἃ φῂς; Ἀρκεῖ γὰρ τὰ μὲν συνεπτυγμένως, τὰ δ' ἀνεπτυγμένως τῶν ἀναγκαίων τῇ πίστει ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ περιέχεσθαι· ὅθεν οὐδ' εὕροι τις ἂν οὐδὲν οὐ μικρὸν, οὐ μέγα τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, ὃ μὴ ἐν αὐτῇ περιέχοιτο δυνάμει, κἀκεῖθεν τὰς ἀρχὰς ἔχοι· ἀνεπτυγμένως δὲ πάντα καὶ οὕτω σαφῶς ὡς μηδ' ἴχνος ἀμφιβολίας οὐδενὶ λείπεσθαι οὐκ ἀναγκαῖον ἐκεῖσε εὑρίσκεσθαι· οὕτω γὰρ ἂν ἡμῖν καὶ ὁ τῆς πίστεως μισθὸς ἠλαττοῦτο.

clariora et apertiora illis: *Ante omnes colles gigni* A sane, nisi quis admodum dextere et benigne intendat, sempiternam generationem non significabit, quoadusque colles ipsi non sint æterni; potest enim aliquid etiam ante ipsos genitum esse, quin tamen sit æternum; et *gigni* quis maligne agens pro *fieri* vel *factum esse* accipere posset, cum nomen sit æquivocum. Quoad illa vero verba: *Ego et Pater unum sumus*; et, *Ego in Patre et Pater in me*, adeo rerum oblitus es, ut non in animum inducas tuum, tantum abfuisse, ut hæc verba profuerint imperitis et insipientibus, ut et scandalum generarint. Multi enim exinde in unam hypostasin Trinitatem contraxerunt (*a*). Fide opus est et recta mente, non explicatis in Scriptura verbis ad eam intelligendam. *Nisi* enim *credideritis*, *non intelligetis*. Attamen, B quæ nos diximus, etiam magis explicite dicta sunt, quam ea sunt, quæ spectant ad tua exempla. Deinde neque vera est prolata a te doctrina, neque omnia explicite Spiritus sanctus complevit. Statim, ut tuis alis capiaris, Patrem et Filium audimus *verum Deum* in sacris Litteris, Spiritum vero sanctum nullo modo. Nullibi enim Scripturæ id his ipsis verbis diserte invenies dictum. Novit tamen, qui nostræ providet saluti, quot hæreses circa hoc emersuræ erant quantumque Ecclesiam perturbaturæ; neque factæ sunt majores, neque pejores, neque magis diuturnæ in Ecclesia Dei turbæ ac pugnæ; et tamen contentus erat Spiritus per alias æquivalentes voces implicite ac recta mente prædilis fidelibusque sufficienter idem ipsum declarare. Duæ C inconfusæ Christi in una hypostasi naturæ ubinam Scripturarum tibi enuntiatæ sunt? Ipsum consubstantialitatis nomen, quod in tot fluctuum procellas Ecclesiam injecit, ut innumerabiles contra illud synodi haberentur, et tamen tantopere necessarium fidei nonne ut non in Scripturis contentum calumniis petebatur? Nonne ut insolitum ac novum impugnabatur? Contra tot hæreses, quas Epiphanius recenset, quæque numerari fere nequeunt, habemusne ex Scriptura testimonia explicite et diserte ita loquentia, quæ proferamus? Nullo modo. Videsne, te nimia socordia et voluntati solum tuæ nimis obsecundantem magna cum audacia ea dicere, quæ D asseris? Sufficit enim, eorum quæ fidei necessaria sunt, alia implicite, alia vero explicite in sacris Litteris contineri (*b*). Unde neque invenire quis poterit dogmatum Ecclesiæ ullum sive parvum sive magnum, quod non in ea contineatur virtualiter et exinde radices habeat; explicite vero omnia ei ita clare, ut ne vestigium quidem ambiguitatis relinquatur ulli, ibi reperiri minime est necessarium. Hoc enim pacto etiam fidei nobis præmium imminueretur.

(1) Isa. VII, 9.

(*a*) Sabelliani videlicet, qui his textibus abutebantur.

(*b*) Vide de his late disserentem Carolum Passaglia in Commentariis theologicis editis Romæ 1850, comment. I, de nexu nominum et rerum, § 11 seq.

EPHES. C. V (XXII).

Patris nomen de Deo enuntiatum omnes ipsius proprietates complectitur. Nam et ingeniti rationem in se continet secundum magnum Basilium, quia qui proprie et solum est Pater, ex nullo alio est genitus, et ad Spiritum Pater ut productor dicitur secundum Scripturam dicentem: *A Patre luminum.* Si igitur Patris nomen non Filio communicat, neque productivam proprietatem ipsi communicabit, ne Filio Pater appareat Filius, sicut apud nos homines, et Spiritus sanctus exinde nepos censeatur.

NICÆNI.

Si Pater quatenus est Pater productor est et idem sibi omnino horum utrumque valet, non id duntaxat, quod dicis, sed et aliud quoddam absurdum sane contra te sequitur, licet id ipse non perspicias. Tum Filius erit Spiritus, tum Spiritus Filius. Si vero hæc, confundentis omnia que sus deque vertentis ista sunt. Atque nomen quidem *Pater* constitutivum est paternæ personæ, et idcirco etiam incommunicabile; *productor* vero sive *spirator* naturalis virtus Patrem jam constitutum sequens, et idcirco est et Filio commune, ut in aliis demonstratum fuit (*a*). Producet Spiritum etiam Filius, sed non erit Spiritus nepos, cum productoris sit productum, non vero Filii filius. Sed ipse hic Spiritus et spiraculum seu flatus Filii est. Nam hic Spiritus *spiramen est Filii*, magnus ait Athanasius. Si vero *Patris* nomen etiam causam universim significat et amborum luminum Pater dicitur, non oportet ex iis quæ communiter et translate dicuntur ea venari, quæ proprie et singularissime propria sunt. Dicimus enim majores quoque nostros, sive masculos sive feminas, communiter patres; non tamen idcirco et mater proprie *pater* appellabitur.

EPHES. C. VI (XXIII).

Pater et Filius una causa sunt Spiritus sancti, aiunt Latini. Quæramus igitur ex ipsis, an sicut Pater solus una causa sancti Spiritus, ita quoque Pater et Filius sint una causa, an alio modo. Si eodem modo dicent, Pater vero solus una persona est, etiam Pater et Filius erunt una persona, et Sabelliana contractio ingressa est. Si vero alio modo Pater solus una causa est, alio modo Pater et Filius, ne eos lateat, se quamvis nolentes duas causas et duo principia inducere.

ΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ε' (ΚΒ') (1).

Τὸ *Πατὴρ* ἐπὶ Θεοῦ λεγόμενον ὄνομα περιλαμβάνει πάντα τὰ αὐτοῦ ἰδιώματα· τό τε γὰρ ἀγέννητον ἐν ἑαυτῷ περιέχει κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον· ὁ γὰρ κυρίως καὶ μόνον Πατὴρ ἐξ οὐδενὸς ἄλλου γεγέννηται· καὶ πρὸς τὸ Πνεῦμα Πατὴρ ὡς προβολεὺς λέγεται κατὰ τὴν Γραφὴν τὴν λέγουσαν, *Τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων* (2). Εἰ τοίνυν πατρικοῦ ὀνόματος οὐ μεταδίδωσι τῷ Υἱῷ, οὐδὲ τῆς προβλητικῆς ἰδιότητος αὐτῷ μεταδώσει, ἵνα μὴ υἱοπάτωρ ἀναφανῇ ὁ Υἱὸς καθ' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐντεῦθεν υἱωνὸς νομισθῇ.

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Εἰ μὲν ᾖ (3) Πατὴρ προβολεύς ἐστιν ὁ Πατὴρ, καὶ ταυτόν σοι πάντη τούτων ἑκάτερον δύναται, οὐχ ὃ φῂς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἕτερόν τι καὶ μάλα κατὰ σοῦ ἄτοπον ἕπεται, κἂν αὐτὸς μὴ συνορᾷς. Ὅ τε γὰρ Υἱὸς ἔσται Πνεῦμα, καὶ τὸ Πνεῦμα Υἱός. Εἰ δὲ ταῦτα, συγχέοντος καὶ πάντ' ἄνω καὶ κάτω ποιοῦντος. Καὶ τὸ μὲν *Πατὴρ* συστατικὸν ὄνομα τῆς τοῦ Πατρός ἐστιν ὑποστάσεως, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀκοινώνητον· τὸ δὲ *προβολεὺς* φυσικὴ δύναμις τῷ Πατρὶ συστάντι ἑπομένη (4), καὶ διὰ τοῦτο καὶ τῷ Υἱῷ κοινή, ὡς ἐν ἄλλοις δέδεικται. Προβαλεῖ μὲν τὸ Πνεῦμα καὶ ὁ Υἱός, ἔσται δὲ τὸ Πνεῦμα οὐχ υἱωνός, προβολέως πρόβλημα, οὐχ Υἱοῦ Υἱὸς ὄν. Ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο Πνεῦμα καὶ πνοὴ Υἱοῦ· τοῦτο γὰρ τὸ Πνεῦμα *πνοή ἐστι τοῦ Υἱοῦ*, ὁ μέγας φησὶν Ἀθανάσιος. Εἰ δὲ τὸ *Πατὴρ* ὄνομα καὶ αἰτίαν καθόλου σημαῖνον ἀμφοῖν τοῖν φώτοιν Πατὴρ λέγεται, οὐ δεῖ ἐκ τῶν κοινῶς τε καὶ μεταφορικῶς λεγομένων τὰ κυρίως καὶ ἰδιαιτάτως ἴδια θηρᾶσθαι. Λέγομεν γὰρ καὶ τοὺς ἀνωτέρους ἡμῶν, εἴτε ἄρρενας, εἴτε θηλέας, πατέρας κοινῶς· οὐ διὰ τοῦτο μέντοι κυρίως ἡ μήτηρ κληθείη *Πατήρ*.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ϛ' (ΚΓ') (5).

Ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν αἴτιον τοῦ ἁγίου Πνεύματος (6), οἱ Λατῖνοί φασιν· Ἐρωτήσωμεν οὖν αὐτούς, (ἢ) ὥσπερ ὁ Πατὴρ μόνος ἓν αἴτιον τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οὕτω καὶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν αἴτιον, ἢ ἄλλως (7). Εἰ μὲν οὖν οὕτω φήσουσιν, ὁ δὲ Πατὴρ μόνος ἓν πρόσωπον, ἔσται καὶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν πρόσωπον, καὶ συναλοιφὴ Σαβέλλειος ἐπεισῆλθεν. Εἰ δὲ ἄλλως μὲν ὁ Πατὴρ μόνος (8) ἓν αἴτιον, ἄλλως δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, μὴ λανθανέτωσαν ἑαυτοὺς δύο αἴτια καὶ ἀρχὰς δύο, κἂν μὴ θέλωσιν (9), ἐπεισάγοντες.

(1) In Mon. 256 f. 299 a est cap. 23.
(2) Jac. I, 17. De divinis personis id nomen adhibet Nyssenus.
(3) Mon. f. 258 a : ἤ.
(4) Mon. et Marc. f. 75 a : ἐπόμενον.
(5) In Mon. 256 f. 299 a. est cap. 24.
(6) Τοῦ ἁγ. Πν. deest in Mon. 27 f. 258 a. fin.
(7) Mon. 271, ἄλλος.
(8) Μόνος ex Mon. 256 supplevimus.
(9) Sic Mon. 256; Mon 27 a, θέλοντες.

(*a*) Vide Bessarionis epistolam ad Alex. Lascarim.

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Οὕτω φαμὲν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἅμα ἓν αἴτιον τοῦ Πνεύματος, ὡς καὶ τὸν Πατέρα μόνον ἰδίᾳ, ἢ ὅσον ὁ Πατὴρ μὲν ἀφ' ἑαυτοῦ, ὁ Υἱὸς δ' ἐκ τοῦ Πατρὸς τοῦτ' ἔχει λαβών. Οὐχ ἕπεται δὲ διὰ τοῦτο ἓν πρόσωπον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν εἶναι· οὐ γάρ ἐστι προσωπικὸν τὸ προβάλλειν, ὡς ἔν τε ἄλλοις καὶ ἐν τοῖς πρὸς τὸ πρῶτόν σου ἐπιχείρημα λέλεκται· ὥστ' οὐδ' ἐνταῦθα λέγεις οὐδὲν, μέγα τι καὶ δυσνόητον οἰόμενος συμπεραίνειν.

ΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ζ' (ΚΔ') (1).

Καθολικόν τινα διακρίσεως λόγον ἀποδιδόναι τοῖς διακρινομένοις ἅπασιν οἱ Λατῖνοι μεγαλαυχοῦσιν· οὗτος δέ ἐστιν ἢ κατὰ τὴν ὕλην ἢ κατὰ μίαν τῶν ἀντιθέσεων αὐτὰ διακρίνεσθαι. Ὅτι μὲν οὖν εἰ καὶ ἐπὶ τῶν ὄντων ἀληθὴς ἦν ὁ λόγος, οὐκ ἂν ἦν ἀνάγκη μεταφέρειν αὐτὸν πρὸς τὰ θεῖα (οὐ γὰρ τοῖς αὐτοῖς ἐκεῖνά τε καὶ ταῦτα λόγοις ὑπόκειται), τό γε νῦν ἔχον παραλελείφθω· προκείσθω δὲ ἡμῖν δεῖξαι, ὅτι οὐδ' ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὄντων καὶ ὁπωσοῦν ἡμῖν ἐγνωσμένων, λέγω δὴ τῶν κτισμάτων (2), ἀναγκαῖος ὁ λόγος οὐδ' ἀληθὴς ὅλως, οὐ μόνον ὅτι τὸ μὴ καθόλου ἀποδίδωσιν ὡς καθόλου, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐν οἷς ἡ ὑλικὴ διάκρισις ἢ ἡ κατ' ἀντίθεσιν θεωρεῖται, οὐκ αὐτὴ τὴν αἰτίαν τῆς διακρίσεως ἡ ὕλη ἢ ἡ ἀντίθεσις ἔχει, ἀλλὰ διακεκριμένοις ἤδη καθάπερ τι παρακολούθημα ἕπεται τούτων ἑκάτερον, ἐμφαῖνον μὲν, ὅτι καὶ κατ' αὐτὸ διακρίνεται τὰ διακεκριμένα, τῆς δὲ διακρίσεως αἴτιον ὂν οὐδαμῶς. Σκεπτέον δὲ οὕτως· ἡ ὕλη καθ' αὑτήν ἐστιν ἀδιαίρετος· ὥσπερ γὰρ ἄποιος, οὕτω καὶ ἄποσος· τὸ ἄποσον δὲ ἀδιαίρετον· τὸ ἀδιαίρετον δὲ ἀδιάκριτον· ὃ δὲ καθ' αὐτὸ μὴ διαιρεῖται καὶ διακρίνεται, πῶς ἂν ἑτέρῳ τὴν αἰτίαν παρέχοι τῆς διακρίσεως; καὶ ὃ τὴν ἑτερότητα μὴ προσίεται (πᾶσα γὰρ ὕλη πάσῃ ὕλῃ ἐστὶν ἀδιάφορος κατὰ τὸν οἰκεῖον λόγον), πῶς ἂν ἑτέροις αἴτιον γένοιτο τοῦ ἑτέροις ἀλλήλων εἶναι; Ἀλλ' ὅτι τὸ ὑλικὸν σῶμα κατ' αὐτὴν τὴν ὕλην εἰς μέρη ποσὰ διῄρηται καὶ ἔστι λαβεῖν ἕκαστον τούτων καὶ ἀνὰ μέρος θεῖναι καὶ δεῖξαι τόδε τι ὄν καὶ οὐχ ὅπερ ἕτερον, ὑλικὴ διάκρισις τὸ τοιοῦτον καλεῖται· τοῦτο δὲ οὐ τὴν ὕλην αἰτίαν εἰσάγει τῆς διακρίσεως (πῶς γὰρ τὴν καθ' αὑτὴν ἀδιάκριτον;), ἀλλὰ τὴν κατὰ τὴν ὕλην διαίρεσιν, ἀφ' ἧς καὶ τὸ ποσὸν τοῖς διακρινομένοις ἕπεισιν· ὥσπερ καὶ τοῦ ἐνεργεῖν οὐ τὸ εἶδος τοῖς σώμασιν αἴτιον (πῶς γὰρ τὸ καθ' αὐτὸ ἀνέργητον;) (3), ἀλλ' ἡ πρὸς τὴν ὕλην αὐτοῦ σύνοδος· οὐ γάρ εἴ τι τῷ συνθέτῳ κατά τι τῶν ἐν αὐτῷ ἁπλῶν ὑπάρχει, καὶ τῷ ἁπλῷ κυρίως ὑπάρξει (4)· οὔτ' ἄρα τῷ εἴδει τὸ ἐνεργεῖν ὑπάρχει, καίτοι γε κατὰ τὸ εἶδος τοῖς

(1) In Monac. 256 f. 299 a est cap. 25.
(2) Verba λέγω - κτισμάτων, quæ desunt in Mon. 27, ex cod. 256 supplevimus.

NICÆNI.

Ita dicimus Patrem et Filium simul unam causam esse Spiritus sancti, sicut una causa Pater solus seorsim est vel in quantum Pater a se, Filius vero ex Patre hoc acceptum habet. Non sequitur autem propterea, unam personam esse Patrem et Filium. Neque enim producere sive spirare personale est, ut tum in aliis tum in refutatione primi tui argumenti dictum est. Quare neque hic dicis aliquid, licet magnum quidquam ac difficile intellectu concludere opineris.

EPHES., C. VII (XXIV).

Universalem quamdam distinctionis rationem omnibus quæ distinguuntur aptare se jactant Latini; hæc vero est vel secundum materiam vel secundum unam ex oppositionibus ea distingui (*a*). Quod igitur licet in rebus exsistentibus vera foret ea doctrina, non tamen necesse esset eam ad res divinas transferre (non enim iisdem tum illæ tum hæ rationibus subjiciuntur), id in præsentia prætermittatur; nobis nunc demonstrare propositum sit, ne de rebus quidem, quæ penes nos sunt et quomodocunque a nobis cognitæ, de rebus, inquam, creatis, necessariam esse hanc doctrinam neque prorsus veram; non solum, quia quod non est universale tanquam universale proponit, sed etiam quia et in quibus materialis distinctio vel ea quæ est secundum oppositionem consideratur, non ipsa materia vel oppositio causam habet distinctionis, verum jam distinctas res horum utrumque velut consequens quoddam sequitur, declarans quidem ea quæ distincta sunt, etiam secundum ipsum distingui, distinctionis vero causa minime exsistens. Consideranda vero res est hoc pacto. Materia secundum se est indivisibilis; nam ut sine qualitate, ita et sine quantitate est, quod vero sine quantitate est, indivisibile est; indivisibile vero est indistinctum; quod vero secundum seipsum non dividitur et distinguitur, quomodo hoc alteri causam præberet distinctionis? et quod diversitatem non admittit (omnis enim materia cuilibet materiæ est indifferens secundum propriam rationem), quomodo hoc aliis esset causa, ut ab invicem diversa sint? Sed quod materiale corpus secundum ipsam materiam in partes *quantas* divisum est et unamquamque earum licet accipere et unam post alteram ponere, eamque ostendere hoc certum aliquid exsistentem, et non id quod alia, id materialis distinctio appellatur. Hoc autem non materiam inducit distinctionis causam (quomodo enim materia hæc foret causa, cum secundum se sit indistincta?),

(3) Mon. 256 f. 299, b, ἀνενέργητον.
(4) Sic recte Mon. 256; Mon. 27, παρέξει.

(*a*) Respicit ad D. Thomæ Aquinatis principia Sum. theol. p. I, q. 36. Confer de his allisque Platelii Theolog. p. I, c. 5, § 3, n. 214 seq.

verum divisionem secundum materiam, a qua etiam iis, quæ distinguuntur, quantitas accedit; sicut et corporibus non forma causa est quod operantur (quomodo enim foret id quod secundum se sine operatione est?), sed ejus cum materia unio ac congressus. Neque enim si quid composito inest secundum aliquid eorum quæ in ipso sunt simplicia, id etiam simplici proprie inerit; non ergo formæ inest operari, licet secundum formam corporibus sit operatio, neque materiæ inest distinguere, licet secundum ipsam compositis sit distinctio. Non ergo materiam reddentes causam distinctionis recte indicaverimus, verum divisionem secundum materiam, ubi locum materia habet. Rursum in quibus materia non est, considerandum, an ad distinctionem necessaria sit oppositio. Ea quæ ab eodem genere dividuntur, contra divisa invicem dicuntur, fortasse quidem omnia, maxime vero ea quæ plurimum ab invicem distant vel ea quæ plurimum distantibus segregata sunt; verbi gratia a colore maxime distantia sunt album et nigrum; hæc vero et contraria appellantur; ab animali vero ea quæ maxime distantibus secernuntur, rationali dico et rationis experte, tum homo tum equus. Num igitur hæc sola ab invicem distinguuntur, in quibus est oppositio vel contrarietas, vel etiam ea quæ inter hæc interjacent et cum ipsis dividuntur? Sane etiam ea omnino. Nam communi genere copulata sunt omnia, distincta vero sunt discernentibus unumquodque rationibus, licet et non plurimum ab invicem distent, vel etiam alterius contrariorum potius participant; nam quænam sit oppositio subflavi ad rubrum in colore, quænam equi ad bovem in animali? Verum quoniam ab eodem dividuntur genere, in quantum ab illo dividuntur a communi distinguuntur; in quantum vero ab invicem contra dividuntur, etiam ab invicem certe distinguuntur propriis rationibus, quamvis nos non omnes facile possimus assignare. Non ergo oppositionem distinctionis causam statuere oportet, neque hac in materia. (Quomodo enim id foret ea quæ in plurimis ne locum quidem habet?) sed ante ipsam divisionem, quæ ab eodem genere propriis rationibus unumquodque dividit. Hanc vero etiam oppositionis causam assignare verissimum est. Verum in individuis quoque eadem distinctionis est ratio. Quid enim, si non et illa materiæ participant? Quid vero, si neque oppositionem in ipsis reperire licet? Num idcirco indistincta nobis erunt atque unum numero cuncta evadent? Multa sane hoc pacto artificia verborumque lenocinia apud Latinos prodigia ac mirabilia producerent. Verum et ibi divisio ab

σώμασιν ἡ ἐνέργεια, οὔτε τῇ ὕλῃ τὸ (1) διακρίνειν, καίτοι γε κατ' αὐτὴν ἡ διάκρισις τοῖς συνθέτοις· οὐκ ἄρα τὴν ὕλην ἀποδιδόντες αἰτίαν τῆς διακρίσεως ὑγιῶς ἂν ἀποδεδωκότες εἴημεν, ἀλλὰ τὴν κατὰ τὴν ὕλην διαίρεσιν, ἐφ' ὧν ἡ ὕλη τὴν χώραν ἔχει· πάλιν δὲ ἐφ' ὧν ἡ ὕλη μὴ ἔστι, σκεπτέον, εἰ ἀναγκαία πρὸς τὴν διάκρισιν ἡ ἀντίθεσις. Τὰ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ διαιρούμενα γένους ἀντιδιαιρούμενα ἀλλήλοις λέγεται, πάντα μὲν ἴσως, μάλιστα δὲ τὰ πλεῖστον ἀλλήλων διεστηκότα ἢ τὰ πλεῖστον διεστηκόσιν ἀφοριζόμενα· οἷον ἀπὸ μὲν τοῦ χρώματος πλεῖστον διεστηκότα τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν· ταῦτα δὲ καὶ ἐναντία καλεῖται· ἀπὸ δὲ τοῦ ζώου τοῖς πλεῖστον διεστηκόσιν ἀφοριζόμενα, τῷ λογικῷ φημι καὶ ἀλόγῳ, ἄνθρωπός τε καὶ ἵππος. Ἆρ' οὖν ταῦτα μόνα διακέκριται ἀλλήλων, ἐφ' ὧν ἡ ἀντίθεσις εἴτουν ἐναντίωσις ἢ καὶ τὰ (2) μεταξὺ τούτων καὶ σὺν αὐτοῖς διαιρούμενα; Πάντως δήπου κἀκεῖνα· τῷ γὰρ κοινῷ γένει συνῆπται πάντα, διακέκριται δὲ τοῖς ἀφοριστικοῖς ἕκαστον δηλονότι λόγοις, εἰ καὶ μὴ πλεῖστον ἀλλήλων διέστηκεν, ἢ καὶ θατέρου τῶν ἐναντίων μᾶλλον μετέχει· τίς γὰρ ἀντίθεσις κιρρόῦ πρὸς ἐρυθρὸν ἐν τῷ χρώματι (3), τίς δὲ ἵππου πρὸς βοῦν ἐν τῷ ζώῳ; Ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦ αὐτοῦ διῄρηται γένους, καθόσον μὲν ἐκείνου διῄρηται, τοῦ κοινοῦ διακέκριται· καθόσον δὲ καὶ (4) ἀλλήλοις ἀντιδιῄρηται, καὶ ἀλλήλων δήπουθεν διακέκριται τοῖς ἰδίοις λόγοις, εἰ καὶ μὴ πάντας ἡμεῖς ἀποδιδόναι ῥᾳδίως ἔχομεν. Οὐκ ἄρα τὴν ἀντίθεσιν αἰτιατέον τῆς διακρίσεως οὐδ' ἐνταῦθα (πῶς γὰρ ἥτις ἐπὶ τῶν πλείστων οὐδ' ἔχει χώραν;), ἀλλὰ πρὸ αὐτῆς τὴν διαίρεσιν, ἥτις ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ (5) τοῖς ἰδίοις λόγοις ἕκαστον διαιρεῖ· ταύτην δὲ καὶ τῆς ἀντιθέσεως αἰτίαν ἀποδιδόναι πανάληθες. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἀτόμων ὁ αὐτὸς δήπου τῆς διακρίσεως λόγος. Τί γὰρ, εἰ μὴ κἀκεῖνα ὕλης μετέχει; τί δὲ, εἰ μηδ' ἀντίθεσιν ἔστιν εὑρεῖν ἐν αὐτοῖς; Ἆρα διὰ τοῦθ' ἡμῖν ἀδιάκριτα ἔσται καὶ ἐν ἀριθμῷ πάντα γενήσεται; Πολύ γ' ἂν οὕτω τερατουργήσειεν ἡ τῶν Λατίνων τεχνολογία. Ἀλλ' ἡ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ εἴδους κἀκεῖ διαίρεσις τοῖς οἰκείοις ἕκαστον ἀφορίζουσα λόγοις τὴν διάκρισιν ἀπεργάζεται. Εἰ δὲ τοὺς λόγους ἡμεῖς ἀγνοοῦμεν, θαυμαστὸν οὐδὲν, ὅπου γε καὶ τῶν πλειόνων εἰδῶν τοὺς λόγους οὐκ ἂν ἔχοιμεν ἀποδοῦναι ῥᾳδίως· ἐκεῖνό γε μὴν ὡμολογημένον (6) ἐστὶν, ὡς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ πλείω διῄρηνται· τοῦτο δὲ ἀδύνατον ἦν, εἰ μὴ ἀλλήλων τε καὶ τοῦ ἐξ οὗ διῄρηνται διεκέκριτο (7). Προσεχῶς ἄρα καὶ πρώτως ἡ διαίρεσις αἰτία τῆς διακρίσεως, οὐχ ἡ ὕλη ἢ ἡ (8) ἀντίθεσις· οὔτε γὰρ ἐπὶ πάντων, οὔτε κυρίως αὗται διακρίνειν πεφύκασι· καὶ μὴν καὶ αὐτὸ τοὔνομα συγγενὲς ἡ διαίρεσις ἔχουσα τῇ διακρίσει δῆλον ἡμῖν καθίστησιν, ὡς αὐτὴ τὴν αἰτίαν αὐτῇ παρέχεται. Τί ἔτι τὴν τῶν πρίς τι ἀν-

(1) Mon. 27, τῷ.
(2) Τὰ omitt. Mon. 27.
(3) Verba τί; γὰρ - χρώματι, quæ in Mon. 27 desunt, ex Mon. 256 supplevimus.
(4) Καὶ omitt. Mon. 27.
(5) Videtur supplendum γένους.
(6) Mon 27 f. 259 b, ὁμολογημένον.
(7) Mon. 256 f. 300 a, διεκέκριντο.
(8) Ἡ omitt. Mon. 27.

τίθεσιν, ἣν ἀναφορικὴν καλοῦσι, διακρίνειν φασὶν ἱκανωτάτην εἶναι; καὶ τοῦτο δὲ, ὅτι κενόν ἐστιν ὅλον, οὐδὲ λόγου δεῖται δεικνύναι. Πρῶτον μὲν γὰρ ὑστερογενὴς αὕτη τῆς φύσεως. Πρῶτον γάρ τις ἄνθρωπος, εἶτα πατὴρ, καὶ πρῶτον μέγεθος, εἶτα διπλάσιον· ἔπειτα (1) καὶ συνεισάγειν ἄλληλα τὰ πρός τι πεφύκασι· τοῦτο δὲ συνάπτειν μᾶλλον ἢ διακρίνειν ἐστίν· ἔπειτ' ἐν τῷ αὐτῷ καὶ ἄμφω, κἂν μὴ πρὸς τὸ αὐτὸ, συνδραμεῖν ἐνδέχεται, ταῦτα δὲ πάντα διακρίσεως πόρρω. Μάτην ἄρα καὶ εἰκῇ τοῖς Λατίνοις ὁ πολυθρύλλητος λόγος τῆς διακρίσεως κατὰ τὴν ὕλην ἢ τὴν ἀντίθεσιν ἐκτετόξευται. Φέρε δὴ μεταγάγωμεν τὸν ἡμέτερον λόγον ἐπὶ τὰ θεῖα· τάχα γὰρ ἂν αὐτοῖς ἁρμόσειε μᾶλλον οὗτος ἢ ὃν οἱ Λατῖνοι λέγουσιν. Ἡ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ διάφορος πρόοδος ἔοικε καὶ μάλα τῇ διαιρέσει· πρόοδος γάρ τις καὶ ἡ διαίρεσις, καὶ καθάπερ ἐκεῖ τὰ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ διαιρούμενα, κἂν μήπω πρὸς τὴν ἀντικειμένην ἀποστῇ χώραν, εὐθὺς οἱ ἀφοριστικοὶ λόγοι παραλαβόντες ἀλλήλων τε διακρίνουσι καὶ τοῦ ἐξ οὗ διῃρέθησαν (ἄλλως γὰρ οὐκ ἂν διῃρέθησαν), οὕτω κάνταῦθα, λέγω δὲ ἐπὶ τῶν θείων προσώπων, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ αὐτοῦ Πατρὸς προελθόντα κατὰ διάφορον τρόπον, αὐτῷ τούτῳ καὶ τοῦ Πατρὸς διακέκριται καὶ ἀλλήλων· ἐκείνου μὲν, ὅτιπερ ἐξ ἐκείνου (πᾶν γὰρ τὸ προῖὸν ἔκ τινος τοῦ ἐξ οὗ προῆλθεν ἕτερον δήπουθεν)· ἀλλήλων δὲ, ὅτι κατὰ διάφορον τρόπον, εἰ καὶ ἄγνωστος ἡμῖν οὗτός ἐστι καὶ ἀπόῤῥητος. Οὐκ ἄρα δεῖ τῆς ἀντιθέσεως· ἡμῖν πρὸς διάκρισιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ὡς ὁ Θωμᾶς ἀξιοῖ, ἧς οὐδὲ ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὄντων ἔδει· ἱκανὴ γὰρ ἡ διάφορος πρόοδος αὐτὰ διακρίνειν. Καὶ τοῦτο καὶ τοῖς οὖσι σύμφωνον καὶ τοῖς τῶν ἁγίων δόγμασιν, εἴπερ ἐκεῖνοι τὴν διάκρισιν πλήρη παραδεδώκασι. Λέγει γὰρ ὁ Δαμασκηνὸς θεολόγος ἐν ὀγδόῳ τῶν Θεολογικῶν· *Εἰ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, ἀλλ' οὐ γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς· ἄλλος τρόπος ὑπάρξεως οὗτος, ἀληπτός τε καὶ ἄγνωστος, ὥσπερ καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ γέννησις* (2). Καὶ ὁ θεολόγος Γρηγόριος· *Αἱ δὲ ἰδιότητες Πατρὸς μὲν καὶ ἀνάρχου καὶ ἀρχῆς ἐπιτοουμένου καὶ λεγομένου, Υἱοῦ δὲ ἡ γέννησις, Πνεύματος δὲ ἡ ἐκπόρευσις* (3).

A eadem specie propriis unumquodque rationibus secernens distinctionem operatur. Si vero has rationes ignoramus, nihil mirum, quandoquidem plurimarum quoque specierum rationes hasce facile possumus assignare. Illud tamen in confesso est, ab eodem plura dividi; hoc autem impossibile foret, si non ab invicem et ab eo ex quo dividuntur, distinguerentur. Proxime igitur ac primario divisio causa distinctionis est, non materia vel oppositio; nam istæ neque in omnibus neque proprie distinguere aptæ natæ sunt. Imo et ipsum nomen cognatum habens divisio cum distinctione manifestum nobis reddit, quod illa huic causam præbet. Quid adhuc oppositionem eorum, quæ B sunt ad aliquid, quam relativam vocant, ad distinguendum aptissimam esse dicunt? Hoc vero inane esse totum, id nec demonstratione indiget. Primo enim ea oppositio relativa origine posterior est quam natura; prius namque quis homo est, deinde pater, et prius est quantitas, postea duplum. Secundo etiam sese invicem inducere et involvere apta sunt quæ sunt ad aliquid; hoc vero magis est conjungere, quam distinguere; deinde in eodem etiam ambo, licet non ad idem, concurrere possunt, hæc vero omnia a distinctione aliena sunt. Frustra ergo et inaniter Latini toties decantatam distinctionis secundum materiam vel oppositionem rationem projecerunt. Age jam transferamus nostram doctrinam ad res divinas; statim C enim iis hæc magis quadrabit, quam ea quam Latini propugnant. Diversa ab eodem progressio magnopere similis est divisioni: Progressio enim quædam est etiam divisio et sicut ibi ea, quæ ab eodem dividuntur, licet nondum ad oppositum locum abierint, suscipientes protinus rationes segregantes ea distinguunt tum inter se invicem tum ab eo ex quo divisa sunt (aliter enim non divisa forent), ita et hic, videlicet in divinis personis: Filius et Spiritus ab eodem Patre prodeuntes secundum diversum modum hoc ipso et a Patre distinguuntur et ab invicem; a Patre quidem, quia ex illo sunt, cum omne quod prodit ex aliquo aliud sit ab eo, ex quo prodit; ab invicem vero, quia secundum diversum modum, quamvis iste ignotus nobis et ineffabilis sit. Non ergo nobis opus est oppositione ad distinctionem Filii ac Spiritus sancti, ut Thomas censet, qua oppositione neque in creatis rebus opus erat; sufficiens enim et apta ad eos distinguendos est diversa progressio. Atque hoc conforme est tum rebus ipsis tum sanctorum doctrinis, siquidem ipsi plenam distinctionem tradiderunt. Dicit enim Theologus Damascenus theologicorum capitum octavo: *Quamvis etiam Spiritus sanctus ex Patre procedat, non tamen generationis, verum processionis modo; alius hic existentiæ modus, incomprehensibilis et incognitus, quemadmodum et Filii generatio.* Atque Gregorius Theologus ait: *Proprietates vero sunt: Pater intelligitur ac dicitur principii expers et principium; Filii vero proprietas est generatio, Spiritus sancti processio.*

ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Κατὰ τοῦ περὶ διακρίσεως τῶν ὄντων κατὰ Θωμᾶν καί τινας τοῦτο μὲν Λατίνων, τοῦτο δὲ καὶ

SAPIENTIS NICÆNI.

Contra eam de distinctione rerum secundum Thomam et alios quosdam tum Latinorum tum et

(1) Verba πρ. μέγεθος ἔπειτα desunt in Mon. 27.
(2) Damasc. De fide orth., I; Camaterus c. 135. (Gr. orth. II, p. 49; 492.)
(3) Cf. Orat. in laud. Heron. Camat. c. 43 (Gr. orth., II, p. 375.)

Græcorum nonnullorum doctrinam multi etiam alii ante te bellum susceperunt ac præsertim Barlaam Calaber (*a*) et Nilus Cabasilas (*b*), ex quibus desumpta sunt etiam quæ tu scribis. Attamen multo sapientius illi quam tu et majori cum studio quæstionem hanc pertractarunt, tu vero multo pejus et infirmius rem exponens contrarium ejus, quod intendis efficis et te ipsum una cum tuis antesignanis refellis. Quoniam vero sapientissimus Demetrius Cydonius optime sapientissimeque Cabasilæ ejusque rationibus respondit, atque eum sufficienter refutavit nihil ad rem accommodatum dicentem, licet post Barlaamum scripserit et iis quæ ille dixerat, alia a semetipso adjecerit, solutiones argumentorum, quæ nunc profers, qui voluerit ex Cydonii libris quærat; in ipsis enim cuncta abunde refutata reperiet. Nos autem in præsentia ad universalem quæstionem dicemus nihil; inane enim est eadem de iisdem dicere, præsertim cum ii qui nos præcesserunt optime de iis dixerint, sicut et tu valde frustra laborasti ea quæ ab antecessoribus tuis melius dicta fuerant, pejus rursum exponendo. Ad ea vero, quæ a temetipso hic profatus es auditores celare prorsus volens, quod ab illis omnia sumpsisti; aliqua dicemus ostendentes, quam negligenter philosophiæ studueris.

Statim quod de materia dicis, videlicet eam sine qualitate et sine quantitate, adeoque indivisibilem esse ac proinde non esse aliquibus distinctionis causam, scito id non ad rem, de qua agitur, esse dictum. Etenim qui dicunt, materia nonnulla distingui, ea nimirum, in quibus materia locum habet, non intelligunt hanc *primam* et speciei prorsus expertem materiam, sed eam quæ speciorum cuilibet proxime subest, quæque ad totum quidem materiæ rationem habet, non tamen sine specie est; quam Aristoteles quidem ultimam et contiguam materiam, Latini vero rem adhuc clarius explicantes *secundam* appellant; quam etiam secundum analogiam materiam vocari tradit Aristoteles; verbi gratia, lignum, cum non sit materia (est enim cum figura et forma), tamen lecti materiam esse. Secundum hanc igitur Aristotelem sequentes ea quæ distinguuntur asserunt distingui, nimirum non simpliciter res omnes exsistentes, sed eas, in quibus materia habet locum, intelligentes. Tu vero et hoc vel calumniose vel imperite admodum in sapientem sanctumque virum Thomam projecisti dicens, eum quod non est universale pro universali venditare. Neque enim de omnibus simpliciter id affirmat, sed de iis, et in hoc, ut

Ἑλλήνων ἔστιν ὧν λόγου, πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι πρὸ σοῦ πόλεμον ἦρξαντο, καὶ μάλιστα Βαρλαὰμ ὁ Καλαβρὸς καὶ Νεῖλος ὁ Καβασίλας, ἀφ' ὧν καὶ αὐτὸς εἰληφὼς γράφεις ἃ γράφεις. Πλὴν ὅσον ἐκεῖνοι μὲν σοφώτερόν τε καὶ σοῦ μᾶλλον ἐπεξειργάσαντο τοῦτο τὸ ζήτημα, σὺ δὲ πολλῷ χεῖρόν τε καὶ ἀσθενέστερον ἐκθέμενος τοὐναντίον οὗ (1) βούλει ποιεῖς καὶ σαυτὸν καὶ τοὺς πρὸ σοῦ ἐλέγχων. Ἐπεὶ δ' ὁ σοφώτατος Δημήτριος ὁ Κυδώνης (2) ἐπιγινόμενος ἀριστά τε καὶ σοφώτατα Καβασίλᾳ καὶ τοῖς ἐκείνου λόγοις ἀντεῖπέ τε καὶ ἱκανῶς ἀπήλεγξε μηδὲν πρὸς ἔπος λέγοντα, καίτοι μετὰ Βαρλαὰμ γινόμενον καὶ πρὸς τοῖς ἐκείνου καὶ ἄλλα τὰ ἀφ' ἑαυτοῦ προσθέντα, τὰς τῶν σῶν τούτων λόγων δύσεις ὁ βουλόμενος ἐκ τῶν τοῦ Κυδώνη ζητείτω· καὶ γὰρ ἱκανῶς ἐν ἐκείνοις εὑρήσει πάντα ἐληλεγμένα. Ἡμεῖς δὲ τό γε νῦν εἶναι πρὸς μὲν τὸ καθόλου ζήτημα ἐροῦμεν οὐδέν· μάταιον γὰρ ταυτὰ περὶ τῶν αὐτῶν λέγειν, καὶ μάλιστα παρὰ τῶν φθασάντων ἡμᾶς ἄριστα εἰρημένων· ὥσπερ καὶ σὺ πλέον (3) ἢ μάτην ἐπόνησας τὰ τοῖς πρὸ σοῦ βέλτιον εἰρημένα ἐπὶ τὸ χεῖρον ἐκθέμενος. Πρὸς ἃ δ' ἀπὸ σαυτοῦ ἐνταῦθα εἴρηκας βουλόμενος' λαθεῖν τοὺς ἀκούοντας, ὡς παρ' ἐκείνων πάντα εἰληφας, πρὸς ταῦτα ἐροῦμέν τινα, δεικνύντες, ὅσον φιλοσοφίας ὀλιγώρησας.

Αὐτίκα δ φῂς περὶ τῆς ὕλης, ὡς ἄποιός τε καὶ ἄποσος, κἀντεῦθεν ἀδιαίρετος οὖσα οὐκ ἂν εἴη αἰτία τισὶ διακρίσεως, ἴσθι μὴ πρὸς τὸ προκείμενον εἰρημένον εἶναι. Οἱ γὰρ λέγοντες τῇ ὕλῃ ἔστιν ἃ διακρίνεσθαι, τὰ ἐν οἷς θηλονότι χώραν ἔχει ἡ ὕλη, οὐ τὴν *πρώτην* ταύτην καὶ πάντη ἀνείδεον (4) ὕλην φασίν, ἀλλὰ τὴν τῶν εἰδῶν ἑκάστῳ προσεχῶς ὑποκειμένην, καὶ πρὸς μὲν τὸ ὅλον ὕλης ἔχουσαν λόγον, οὐ μέντοι ἄνευ εἴδους οὖσαν, ἣν Ἀριστοτέλης μὲν ἐσχάτην τε καὶ προσεχῆ ὕλην, Λατῖνοι δ' ἐπὶ τὸ σαφέστερον μετάγοντες *δευτέραν* καλοῦσιν, ἣν καὶ κατ' ἀναλογίαν ὕλην καλεῖσθαι Ἀριστοτέλης φησίν· ὥσπερ τὸ ξύλον μὴ ὕλην ὄν (ἔστι γὰρ μετὰ σχήματος καὶ μορφῆς), ὕλην ὅμως εἶναι τῆς κλίνης. Κατὰ ταύτην οὖν Ἀριστοτέλει ἑπόμενοι τὰ διακρινόμενά φασι διακρίνεσθαι, δηλονότι οὐχ ἁπλῶς πάντα τὰ ὄντα, ἀλλὰ τὰ ἐν οἷς χώραν ἔχει ἡ ὕλη νοοῦντες. Σὺ δὲ καὶ τοῦτο λίαν ἢ συκοφαντικῶς ἢ ἀμαθῶς εἰς τὸν σοφόν τε καὶ ἅγιον ἄνδρα τὸν Θωμᾶν ἀπέρριψας (5) εἰπών, τὸ μὴ καθόλου αὐτὸν ἀποδοῦναι ὡς καθόλου· οὐ γὰρ κατὰ πάντων ἁπλῶς τοῦτό φησιν, ἀλλ' ἐν οἷς χώραν ἔχει ἡ ὕλη, αὐτοῖς ῥήμασιν οὕτως εἰπών, καὶ τοῦθ', ὡς ἔφην, Ἀριστοτέλει ἑπόμενος, ὃς πολλαχοῦ τῶν ἑαυτοῦ λόγων καὶ μάλιστα τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ ἐν μὲν τῷ τε-

(1) Sic Marc. f. 75 b; Mon. 27 f. 240, b. et Vat. f. 194 a : δ
(2) Mon. 17, Κυδόνης.
(3) Mon. πλεῖν.
(4) In Marc. f. 76 a, alia manu ad marginem, ἀνείδεόν τε καὶ ἄποσον.
(5) Sic Marc. f. 76 a; Mon. f. 241 a, ἀποῤῥίψας.

(*a*) De hujus monachi inconstantiæ in dogmate sectando a suis accusati scriptis vide Leonem Allatium, De Eccles. Occident. et Orient. perpet consens. l. II, c. 17, n. 1 seq., et Fabricium in Bibl. gr. vol. X, p. 429, ed. vet.

(*b*) Nilus Cabasilas sæculo XIV fuit archiepiscopus Thessalonicensis et fortiter Latinos oppugnavit. Vide Allatii Diatribam de Nilis, p. 65.

τάρτῳ (1) φησίν· Ἀριθμῷ εἶναι ἓν, ὧν ἡ ὕλη μία· ὡς τῶν γε ἀριθμῷ διαφερόντων δηλαδὴ καὶ τὴν ὕλην ἄλλην εἶναι καὶ κατ' αὐτὴν αὐτὰ διαφέρειν· καὶ αὖθις ἐν τῷ αὐτῷ· Ταυτά, φησί, λέγεσθαι εἶναι, ὧν ἡ ὕλη μία ἢ εἴδει ἢ ἀριθμῷ· καὶ αὖ· Ἕτερα λέγεσθαι, ὧν ἢ τὰ εἴδη πλείω ἢ ἡ ὕλη· ἐν δὲ τῷ ἑβδόμῳ· Καθέκαστον δ' ἐκ τῆς ἐσχάτης ὕλης ὁ Σωκράτης ἤδη ἐστίν· ἐν δὲ τῷ δεκάτῳ· Διὸ ἅπαν πρὸς ἅπαν ἢ τὸ αὐτὸ ἢ ἄλλο· τὸ δέ, ἂν μὴ καὶ ἡ ὕλη καὶ ὁ λόγος εἷς· διὸ σὺ καὶ ὁ πλησίον ἕτερος· ἐν δὲ τῷ τριακοστῷ (2)· Ἀπορήσειε δ' ἄν τις, ἐκ ποιοῦ μὴ ὄντος ἡ γένεσις· τριχῶς γὰρ τὸ μὴ ὄν [μὴ ὂν δυνάμει, μὴ ὂν ἐνεργείᾳ καὶ μὴ ὂν μήτε δυνάμει μήτε ἐνεργείᾳ](3). Εἰ δή τί ἐστι δυνάμει, ἀλλ' ὁμως οὐ τοῦ τυχόντος, ἀλλ' ἑτέρου ἐξ ἑτέρου· οὐδ' ἱκανὸν, ὅτι ὁμοῦ πάντα χρήματα· διαφέρει γὰρ τῇ ὕλῃ. Ἐπεὶ διὰ τί ἄπειρα ἐγένετο, ἀλλ' οὐχ ἕν; Ὁ γὰρ νοῦς εἷς, ὥστε εἰ καὶ (4) ἡ ὕλη μία, ἐκεῖνο ἐγένετο ἐνεργείᾳ, οὗ ἡ (4') ὕλη ἦν δυνάμει. Τούτοις δ' ὁμοια καὶ ὁ τῆς Ἀριστοτέλους (5) φιλοσοφίας ἐν τοῖς καθ' αὐτὸν προστὰς χρόνοις Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεὺς πολλαχοῦ φησιν· ἐν μὲν γὰρ κεφαλαίῳ, ὅπου ζητεῖ, τίνων εἰσὶν οἱ ὁρισμοὶ, Τὸ γὰρ ζῷον λογικὸν θνητὸν, φησὶν, εἰ μὲν λαμβάνοιτο μετὰ τῶν ὑλικῶν περιστάσεών τε καὶ διαφορῶν, μεθ' ὧν ἡ ὑπόστασις αὐτῶν, δηλαδὴ τῶν καθέκαστα, αἵ εἰσιν ἄλλου ἄλλαι, ποιεῖ τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Καλλίαν καὶ τοὺς καθέκαστα ἀνθρώπους· εἰ δὲ χωρὶς τούτων λαμβάνοιτο, κοινὸν γίνεται. Ἐν ἄλλῳ δὲ, ὅπου περὶ προνοίας ποιεῖται τὸν λόγον, Ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ἐνύλων τῷ εἴδει τὰ αὐτὰ, οὐ τῷ ἀριθμῷ γίνεται τὰ τοῦ αὐτοῦ εἴδους κεκοινωνηκότα, παρὰ τῆς ὕλης τὴν κατὰ τὸν ἀριθμὸν διαφορὰν ἔχοντα· ἐν δὲ τῷ, Ὅτι κατὰ τὰ ἀσώματα ποιεῖ καὶ πάσχει τὰ σώματα· Ἀρχὴ, φησὶ, καὶ ἡ προσεχὴς ἑκάστῳ τῶν γινομένων ὕλη, ὥστε καὶ ταῖς ταύτης τῆς ὕλης διαφοραῖς τὴν τῶν γινομένων ἐπ' αὐταῖς εἰδῶν διαφορὰν εὔλογον ἕπεσθαι· οὐ γὰρ πᾶσα ὕλη τῆς αὐτῆς τελειότητός ἐστιν ἐπιδεκτική (6). Καὶ αὖ ἐν τῷ περὶ τοῦ ἐν ἕξει νοῦ διαῤῥήδην φησίν· Ἡ γὰρ τῶν καθέκαστα ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους διαφορὰ παρὰ τῆς ὕλης γίνεται. Ἔτι κἀν τῷ, Ὅτι μὴ ἕτερον τὸ θῆλυ καὶ τὸ ἄῤῥεν· Οἱ καθέκαστα, φησὶν, ἄνθρωποι, καίτοι διαφέροντες ἀλλήλων, οὐκ εἰσὶν ἕτεροι κατὰ τὸ εἶδος, ὑλικοῖς γὰρ πάθεσι διαφέρουσιν ἀλλήλων, ἀλλ' οὐ κατὰ τὸν λόγον καὶ τὴν ἐν τούτῳ διαφορὰν· ποιότητι

A aiebam, Aristotelem secutus, qui multis in locis suorum librorum id tradit, præsertim in Metaphysicis, quorum in quarto ait, *Numero unum esse, quorum una sit materia, inde eorum quæ numero differunt etiam materiam aliam esse et secundum ipsam ea differre* (*a*). Et rursum in eodem : *Eadem*, inquit, *dicuntur esse, quorum materia una vel specie vel numero* (*b*). Et iterum : *Diversa dicuntur, quorum vel species plures vel materia* (*c*). In septimo autem : *Individuum* (*singulare*) *vero ex ultima materia jam Socrates est* (*d*). Et in decimo : *Ideo omne ad omne vel idem vel aliud est; alterum vero, si non sit tum materia tum ratio una; propterea tu et proximus diversum* (*e*). In tricesimo : *Ambigere quis potest, ex quonam non exsistente sit ortus*
B *sive generatio. Tripliciter enim cogitari potest non ens seu non exsistens* [id quod non est potentia, id quod non est actu, atque id, quod neque potentia neque actu est (*f*). *Si igitur quidpiam est potentia, tamen non ex quocunque generatur, sed alterum ex altero. Nec id sufficit, quod simul omnes res erant, quia differunt materia. Cur enim infinita facta fuissent, et non unum? cum quidem intellectus unus sit; quare si materia una, illud actu fuisset factum, quod potentia erat ipsa materia* (*g*). Quibus similia Alexander Aphrodisiensis, qui suis temporibus Aristotelicæ scholæ præfuit, multis in locis tradit. Nam in capite, ubi disquirit, quorum sint definitiones, *Animal*, inquit, *rationale et mortale,*
C *siquidem accipiatur cum materialibus circumstantiis et differentiis, cum quibus subsistentia eorum, videlicet singularium, quæ sunt in aliis aliæ, constituit Socratem et Calliam atque homines singulares; si vero absque iisdem accipiatur, commune fit.* In alio vero, ubi de Providentia verba facit, ait : *Etenim in materialibus rebus specie eadem, non numero fiunt quæ ejusdem speciei participant, a materia eam, quæ secundum numerum est, differentiam habentia.* In capite vero, quo ostendit, *secundum incorporea agere et pati corpora*, dicit : *Principium etiam proximum unicuique eorum quæ fiunt, est materia; adeo ut differentias hujus materiæ differentia specierum, quæ in ipsis fiunt, sequi debeat. Non enim omnis materia ejusdem perfectionis susceptibilis*
D *est.* Et rursum, in capite de intellectu in habitu, disertis verbis ait : *Nam differentia hominum singularium seu individuorum ad invicem a materia fit.* Adhuc etiam in eo capite *quod non diversum femininum et masculum, Singulares homines*, inquit,

(1) Mon. ἐν τῷ δέλτα, nimirum δ'.
(2) Marc. et Mon. λάβδα pro λάμβδα, λ'.
(3) Hæc nota marginalis Monac. cod. videtur ipsius Bessarionis additio explicationis gratia addita.
(4) Sic Aristot.; Mon. : ὥστε ἡ ὕλη.
(4') Marc. εἰ.
(5) Voces ἦν δυνάμει Ἀριστ. desunt in Mon., habet Marc.
(6) In marg. Mon. cod. rubro, Ὅτι οὐ πᾶσα ὕλη δεκτική ἐστι τῆς αὐτῆς τελειότητος.

(*a*) Leguntur hæc Metaphys. l. IV, c. 6, § 15 (t. II, p. 520 ed. Paris. apud Didot 1850), ubi de uno agit Philosophus.
(*b*) Aristoteles, l. c. c. 9, § 3, p. 522 ed. cit.
(*c*) Ibid., § 4, p. 522.
(*d*) Metaph. l. VI, c. 10, § 2, 549.
(*e*) L. IX, c. 3, § 5, p. 577.
(*f*) Cf. Metaph. l. X, c. 9, § 1, p. 594; l. XI, c. 2, §§ 2, 4, p. 600, 601.
(*g*) Est Metaph. l. XI, c. 2, § 5, p. 501. Ibi docet Aristoteles (§ 6) tria esse principia et tres causas, duo quidem ipsam contrarietatem (ἐναντίωσιν), tertium vero materiam.

licet differentes ab invicem, non sunt diversi secundum speciem; nam materialibus passionibus ab invicem differunt, sed non secundum rationem et differentium, quæ in ratione est; quia qualitate carnium et quantitate atque his similibus. Atque Themistius, in libro De anima inquirens, utrum intellectus agens unus sit, an plures, *Si multi essent*, inquit, *unde ab invicem differrent? In iis enim, quæ specie eadem sunt, divisio est secundum materiam.* Atque ex industria tot testimoniis Aristotelis et Aristotelicorum usus sum, quia tum Græcorum tum Latinorum non pauci non hujus sententiæ sunt. Verum illi quidem aliter statuentes has rationes solvere student et aliis suam ipsorum sententiam confirmant; tu autem non solum nihil quod his opponas habens, sed fortasse ne visis quidem neque lectis ejus libris frustra temet fatigas pugnando adversus sapientissimum virum et revera Aristotelicæ scholæ successorem Thomam. In sermonis appendicem etiam circa speciem ostendis temetipsum mendacem et absurdam opinionem foventem, dum dicis operandi causam non esse corporibus speciem. Quare quid turpius, quid insipientius fieri possit? Et ratio tua est, quod secundum se absque operatione speciem esse asseris. Atenim si quidem de quibusdam et de iis speciebus, quæ cum materia connexæ sunt, id dixisses, rationem quamdam id haberet; nunc autem, dum simpliciter de omni specie verba facis, cave ne tuam ipsius animam omni prorsus operatione destitutam facias post ipsius a corpore separationem. Quanquam et inseparabilis species, quatenus species, ipsa operationis principium et causa et composito causa operandi omnibus videtur sapientibus. Nam quodlibet est secundum speciem; secundum quod autem quodlibet est, secundum hoc et operatur. Cujus rei multa sunt testimonia tum Platonis et Platoni adhærentium, tum Aristotelis et Aristotelicorum, qui dicunt speciem formare, ornare et determinare materiam, atque speciei materiam utpote nocivam cujusdam rei appetitu teneri et quæcunque his sunt similia. Quorum nullius recordatus adeo absurdam de specie emisisti vocem, et concludens neque speciem operandi neque materiam distinctionis causam esse edicis, sed divisionem secundum materiam, nescio quid intelligens hanc secundum materiam divisionem, ita insolita philosophiæ verba ac placita proloqueris, distinctionis distinctionem asserens causam et ipsum sui ipsius. Etenim et progrediente sermocinatione diserte divisionem causam distinctionis esse pronuntias; sed divisio nihil aliud est quam distinctio; ergo secundum te distinctio causa distinctionis est et ipsum sui ipsius. Erecto igitur, ut opinaris, contra materialem distinctionem tropæo etiam ad distinctionem secundum oppositionem

A γὰρ σαρκῶν καὶ ποσότητι καὶ τοῖς τοιούτοις. Καὶ Θεμίστιος δὲ ἐν τῷ περὶ ψυχῆς ζητῶν, εἰ εἷς ὁ ποιητικὸς νοῦς ἢ πλείω, *Εἰ πολλοί*, φησὶν, *εἶεν, πόθεν ἀλλήλων διοίσουσιν; Ἐπὶ γὰρ τῶν αὐτῶν τῷ εἴδει κατὰ τὴν ὕλην ὁ μερισμός.* Καὶ ἐπίτηδες τοσαύταις Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Ἀριστοτελικῶν ἐχρησάμην μαρτυρίαις, ὅτι καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Λατίνων οὐκ ὀλίγοι οὐ ταύτης τῆς δόξης εἰσίν. Ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν ἄλλως τιθέμενοι τούτους τε τοὺς λόγους λύειν ἐπιχειροῦσι καὶ ἄλλοις τὴν ἑαυτῶν συνιστῶσι δόξαν· σὺ δὲ οὐ μόνον οὐδὲν πρὸς ταῦτα ἀντειπεῖν ἔχων, ἀλλ' ἴσως οὐδὲ ἰδών ποτε οὐδὲ ἀναγνοὺς εἰκῇ κατατρίβεις σαυτὸν, ἀνδρὶ σοφωτάτῳ μαχόμενος τῷ Θωμᾷ καὶ τῆς Ἀριστοτελικῆς σχολῆς τῷ ὄντι διαδόχῳ. Ὡς (1) πάρεργον
B τοῦ λόγου καὶ περὶ τοῦ εἴδους δεικνύεις σαυτὸν ψευδῆ τε καὶ ἄτοπον ἔχοντα δόξαν, τοῦ ἐνεργεῖν μὴ τὸ εἶδος φάσκων αἴτιον τοῖς σώμασιν εἶναι. Οὗ τί μὲν αἴσχιον, τί δ' ἀνοητότερον γένοιτ' ἄν; Καὶ ὁ λόγος, ὅτι καθ' αὑτὸ φῂς τὸ εἶδός ἐστιν ἀνένεργητον. Καὶ εἰ μὲν ἐπί τινων καὶ τῶν τῆς ὕλης ἠρτημένων εἰδῶν τοῦτ' ἔφασκες (2), εἶχεν ἄν τινα λόγον· νῦν δ' ἁπλῶς ἐπὶ παντὸς εἴδους τὸν λόγον ποιούμενος ὅρα, μὴ τὴν σαυτοῦ ψυχὴν παντελῶς ἀνενέργητον ποιῇς μετὰ τὸν ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτῆς χωρισμόν. Καίτοι καὶ τὸ ἀχώριστον εἶδος ᾗ εἶδος, αὐτό τε τῆς ἐνεργείας ἀρχὴ καὶ αἰτία, καὶ τῷ συνθέτῳ τοῦ ἐνεργεῖν αἴτιον πᾶσι δοκεῖ τοῖς σοφοῖς. Ἕκαστον γὰρ ἔστι κατὰ τὸ εἶδος· καθ' ὃ δ' ἐστὶν
C ἕκαστον, κατὰ τοῦτο καὶ ἐνεργεῖ. Καὶ τούτου πολλαὶ μὲν Πλάτωνος καὶ τῶν Πλάτωνι ἑπομένων, πολλαὶ δ' Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Ἀριστοτελικῶν εἰσι μαρτυρίαι, τὸ εἶδος τάττειν τε καὶ κοσμεῖν καὶ ὁρίζειν τὴν ὕλην φασκόντων καὶ τὴν ὕλην αὐτοῦ ἅτε κακοποιὸν ἠθείου (3) τινὸς ἐφίεσθαι, καὶ ὅσα τούτοις ὅμοια. Ὧν οὐδενὸς αὐτὸς ἀναμνησθεὶς οὕτως ἄτοπον περὶ τοῦ εἴδους ἀφῆκας φωνὴν, καὶ συμπεραινόμενος οὔτε τὸ εἶδος τοῦ ἐνεργεῖν αἴτιον φῂς, οὔτε τὴν ὕλην τῆς διακρίσεως, ἀλλὰ τὴν κατὰ τὴν ὕλην διαίρεσιν, οὐκ οἶδα, τί κατὰ τὴν ὕλην διαίρεσιν νοῶν, οὕτως (4) ἀήθη' φιλοσοφίᾳ ῥήματά τε καὶ δόγματα φθέγγῃ, διάκρισιν διακρίσεως φάσκων εἶναι αἰτίαν καὶ αὐτὸ ἑαυτοῦ (5). Καὶ γὰρ
D καὶ προῖών φῂς διαῤῥήδην, τὴν διαίρεσιν αἰτίαν τῆς διακρίσεως εἶναι· διαίρεσις δὲ οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ διάκρισις· ὥστε διάκρισις αἰτία κατὰ σὲ διακρίσεως καὶ αὐτὸ αὑτοῦ. Στήσας δ', ὡς οἴει, κατὰ τῆς ὑλικῆς διακρίσεως τρόπαιον, καὶ ἐπὶ τὴν κατ' ἀντίθεσιν διάκρισιν μετὰ σοβαροῦ χωρεῖς (6) τοῦ φρονήματος, μηδὲ ταύτην ἀναγκαίαν εἶναι δεικνύναι πειρώμενος, εἰ καὶ μὴ δύνῃ· ἐν ᾗ περὶ μὲν ὧν ἄλλων φῂς, Κυδώνης ἤδη φθάσας πρὸς Καβασίλαν ἀντεῖπε, καὶ λίαν ἱκανῶς πρὸς ἐκεῖνα οὖν τοὺς ἀκροατὰς ἀναπέμπομεν. Ἐν δέ σου ἐνταῦθα καὶ μάλα θαυμάζω, ὅτι τά τινων ἐναντίων μέσα ἀλλήλων διακρινόμενα μὴ κατὰ τὴν κατ' ἐναντία ἀντίθε-

(1) Mon. f. 242 a, ὃς.
(2) Mon. ἔφασκεν.
(3) Mon. f. 242 a, ᾗ θείου.
(4) Mon. οὕτως.
(5) Sic Marc., Mon. αὐτόθ αὐτοῦ.
(6) Mon. χωρίς.

σιν διακρίνεσθαι ἀλλήλων φῄς, καὶ διὰ τοῦτο τὸν λόγον ἡμαρτῆσθαι τὸν φάσκοντα, τὰ διακρινόμενα ἀντιθέσει τινὶ διακρίνεσθαι. Τίς γάρ, φῄς, κίρρου πρὸς ἐρυθρὸν ἀντίθεσις ἐν τῷ χρώματι; Οὕτως εἰ τῶν Ἀριστοτέλους λόγων ἀνήκοος, οὗ ἐκ τῶν λόγων πολλαχοῦ συνάγεσθαι δύναται τὰ τῶν ἐμμέσων ἐναντίων μέσα καὶ πρὸς ἄλληλα ἀντικείμενά πη καὶ οἷον ἐναντία εἶναι, τῇ θατέρου δηλαδὴ τῶν ἄκρων μᾶλλόν τε καὶ ἧττον μετοχῇ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν μέσων ὡς ἐξ ἀντικειμένων τὰ γινόμενα γίνεσθαι. *Λευκὸν μὲν γάρ*, φησὶν ἐν τῷ πρώτῳ τῶν *Φυσικῶν*, *ἐξ οὐ λευκοῦ* (1), *καὶ τούτου οὐκ ἐκ παντὸς, ἀλλ' ἐκ μέλανος καὶ τῶν μεταξύ. Καὶ μουσικὸν οὐκ ἐκ μουσικοῦ, πλὴν οὐκ ἐκ παντὸς, ἀλλ' ἐξ ἀμούσου ἢ εἴ τι αὐτοῖς* (2) *ἐστι μεταξύ*. Καὶ αὖ συμπεραινόμενος, *Ἅπαν ἄρ*, φησὶ, *γίνοιτο τὸ γινόμενον καὶ φθείροιτο τὸ φθειρόμενον, ἢ ἐξ ἐναντίων ἢ εἰς ἐναντία καὶ τὰ τούτων μεταξύ· τὰ δὲ μεταξὺ ἐκ τῶν ἐναντίων ἐστίν· οἷον χρώματα ἐκ λευκοῦ καὶ μέλανος*. Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ τῶν *Φυσικῶν*. *Τὰς δ' εἰς τὸ μεταξὺ κινήσεις*, φησὶν, *ὅσοις τῶν ἐναντίων τί* (3) *ἐστι μεταξὺ, ὡς εἰς ἐναντία πως θατέον· ὡς ἐναντίῳ γὰρ χρῆται τῷ μεταξὺ ἡ κίνησις, ἐφ' ὁπότερα ἂν μεταβάλλοι* (4), *οἷον ἐκ φαιοῦ μὲν εἰς τὸ λευκὸν ὡς ἐκ μέλανος, καὶ ἐκ τοῦ λευκοῦ εἰς φαιὸν ὡς εἰς μέλαν, ἐκ δὲ μέλανος εἰς φαιὸν ὡς εἰς λευκὸν τὸ φαιόν· τὸ γὰρ μέσον πρὸς ἑκάτερον λέγεταί πως τῶν ἄκρων*. Ἐν δὲ τῷ δεκάτῳ (5) τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ, *Ἐπεὶ δὲ*, φησὶ, *τῶν ἐναντίων ἐνδέχεται εἶναί τι μεταξὺ καὶ ἑνίων ἐστὶν, ἀνάγκη ἐκ τῶν ἐναντίων εἶναι τὰ μεταξύ*. Τοῦτο δ' οὐκ ἐπὶ τῶν μέσων τῇ πρὸς τὰ ἄκρα παραβολῇ λέγεται μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ πρὸς ἄλληλα αὐτῶν συγκρίσει. Ἐπεὶ γὰρ ἑκατέρου τῶν ἄκρων τὰ μέσα μετέχει, εἰ μὲν ἐπίσης αὐτῶν πάντα μετεῖχεν, οὐκ ἂν οὔτε πολλὰ ἦσαν, οὔτ' ἀλλήλων διῃροῦντο, ἀλλ' ἑνί τε πάντ' ἂν ἐκαλεῖτο ὀνόματι, ἕν τε πάντ' ἂν ἦσαν· νῦν δὲ τῷ μᾶλλόν τε καὶ ἧττον τῶν ἄκρων μετέχειν πλείω τέ εἰσι καὶ πλείοσι κλῄζονται ὀνόμασι· μᾶλλον δὲ καὶ ἧττον τῶν ἄκρων μετέχοντα, ὥσπερ ἕκαστον αὐτῶν πρὸς ἑκάτερον τῶν ἄκρων ὡς ἐναντίον λέγεται, οὕτω καὶ πρὸς ἄλληλα ἐναντία τε καὶ ἀντικείμενά πη λέγεται, καὶ ταύτῃ ἀλλήλων διακρίνεται. Καὶ διαῤῥήδην γὰρ ἐν τῷ τετάρτῳ (6) τῶν μετὰ φυσικὰ φησιν Ἀριστοτέλης ἀντικεῖσθαι καὶ ταῦτα. *Ὅσα μὴ ἐνδέχεται ἅμα παρεῖναι τῷ ἀμφοῖν δεκτικῷ ἢ αὐτὰ ἢ ἐξ ὧν ἐστιν· ἐξ ὧν μέν ἐστι λέγων τὰ ἄκρα, αὐτὰ δὲ τὰ μέσα* δηλαδὴ τῶν ἄκρων. Εἰ οὖν μὴ δύναιτο τὸ αὐτὸ ὑποκείμενον ὥσπερ φαιὸν καὶ λευκὸν ἢ λευκὸν καὶ μέλαν, οὕτως οὐδὲ κιῤῥὸν ἅμα καὶ ἐρυθρὸν εἶναι (τοῦτο γὰρ ἂν καὶ αὐτὸς φαίης), καὶ κιῤῥὸν ἄρα καὶ ἐρυθρὸν κατ'

A cum superba elataque mente transis, neque hanc necessariam esse demonstrare tentas, quamvis id præstare non possis. Qua in re circa reliqua quæ ais, Cydonius jam ea contra Cabasilam refutavit, ac satis idonee. Ad illa igitur auditores transmittimus. Unum tamen hic in te demiror, quod quæ aliquorum contrariorum sunt media ab invicem distincta non secundum oppositionem, quæ est juxta contraria, ab invicem distingui asseris et idcirco erroneam eam esse rationem, quæ dicit, ea quæ distinguuntur oppositione aliqua distingui. Quænam enim, inquis, est oppositio subflavi ad rubrum in coloribus? Adeo es Aristotelis rationum ignarus, cujus ex libris multipliciter colligi potest, B mediatorum contrariorum media etiam ad invicem aliquo modo opposita et quasi contraria esse, eo quod plus minusve participant de altero extremorum, atque propterea etiam ex mediis ut ex oppositis ea quæ fiunt fieri. *Album enim*, inquit in *Physicorum* primo, *ex non albo, atque ex hoc non quovis, sed ex nigro vel ex interjectis coloribus. Musicum quoque fit ex non musico, nec tamen ex quovis, sed ex musicæ experte, aut si quid est his interjectum* (*a*). Et rursum concludens ait: *Quidquid fit ex contrariis fit, et quidquid interit, in contraria interit et in media his interjecta. Sed hæc media ex contrariis sunt, ut medii colores ex albo et nigro* (*b*). Et libro quinto *Physicorum* dicit: *Motus vero, qui ad interjectum medium fiunt, quibus scilicet contrariis aliquid est interjectum, tanquam in* C *contraria quodammodo ponendi sunt; quoniam motus utitur eo quod est interjectum quasi contrario, in utramvis partem mutetur: ut puta ex fusco in album, quasi ex nigro; et ex albo in fuscum, quasi in nigrum; ex nigro autem in fuscum, quasi in album. Nam quod est medium, ad utrumque extremum quodammodo ut contrarium refertur* (*c*). In decimo autem *Metaphysicorum*: *Cum vero*, inquit, *contrariorum contingat aliquid medium esse et quorumdum sit, necesse est ex contrariis media esse* (*d*). Hoc vero non solum dicitur de comparatione mediorum ad extrema, verum etiam si ad invicem et secum ipsa conferantur. Cum enim utriusque extremi media participent, si æqualiter D eorum omnia participarent, tunc neque multa forent neque ab invicem dividerentur, sed tum uno appellarentur cuncta nomine, tum unum cuncta essent. Nunc autem eo quod plus minusve extremorum participant, plura et sunt et pluribus appellantur nominibus; magis vero minusve de extremis participantia, sicut quodlibet eorum ad extremorum utrumque ut contrarium dicitur, ita et ad invicem contraria et opposita quodammodo

(1) Sic Arist.; Mon. οὐκ ἐκ λευκοῦ.
(2) Arist. ed. αὐτῶν.
(3) Τι deest in ed. Arist.
(4) Ed. μεταβάλλῃ.
(5) Cod. ἰῶτα.
(6) Cod. δέλτα.

(*a*) Naturalis auscultationis, lib. I, c. 5, § 3, p. 254 ed. cit.
(*b*) Ibid. § 7 ubi concludit: Quæcunque natura fiunt, aut sunt contraria aut ex contrariis.
(*c*) Lib. V, c. 5, § 7, p. 315.
(*d*) Arist. Metaphys., lib. IX, cap. 7, § 1, p. 581.

prædicantur, et hoc pacto ab invicem distinguuntur. Disserte enim *Metaphysicorum* libro quarto dicit Aristoteles opponi etiam ea, *quæcunque susceptivo amborum non contingit simul adesse, aut ipsa aut ex quibus sunt* (*a*). Ea *ex quibus sunt* vocat extrema; *ipsa* vero media extremorum. Si igitur idem suppositum non potest uti fuscum et album vel album et nigrum, ita neque subflavum simul et rubrum esse, quod et ipse sane dices, et subflavum itaque et rubrum secundum Aristotelem opponuntur, et sic tibi etiam hæc ratio excidit.

A Ἀριστοτέλην ἀντίκειται · καὶ οὕτω σοι διαπέπτωκε καὶ οὗτος ὁ λόγος.

Tu autem ulterius progressus etiam oppositionem secundum relata ad aliquid in divinis repudias, et hoc duabus quibusdam rationibus, eisque valde infirmis et a proposita materia prorsus dissitis. Primo enim putas, etiam in divinis personis paternitatem et filiationem posterius quid esse personalitate Patris et Filii, quemadmodum et in nobis; quod omnem impietatem transcendit. Neque noscis, quod cum in aliis idem sint Pater et Filius, paternitate et filiatione solum differunt et quod istæ proprietates solum constituunt eorumdem personas, non secundum Latinos solum, sed etiam secundum ipsos nostros orientalesque doctores; et plura diceremus verba ad hæc, nisi cunctis nota ea forent. Deinde dicis oppositionem relatorum ad aliquid inducere se invicem et idcirco copulare potius, non autem distinguere. Quod quanta inscientia dicatur, vel ipsi tirones dixerint, qui primis labiis logicam gustarunt. Cum enim relata ad aliquid secundum plures modos dicantur, quædam etiam ut causa et causatum vel efficiens et effectum ad invicem dicuntur, quæ etiam se invicem inducunt (nam causa ad causatum dicitur et efficiens ad effectum et pater ad filium, et vice versa), distinguuntur tamen ab invicem nihilominus his ipsis. Aliud enim est causa et aliud causatum, aliud pater quam filius, aliud efficiens quam effectum. Verum ista utpote neque philosophiæ neque theologiæ propria abjiciantur. Quam vero distinctionem tu in divinis idoneam esse contendis cæteras reprobans, diversam videlicet ex Patre Filii ac Spiritus sancti progressionem, hanc idcirco idoneam esse scito, quia in se ipsa continet Spiritus sancti ex Filio vel per Filium processionem (*b*). Hoc enim est illud, quod dicitur, Filium per generationem, Spiritum per processionem ex Patre prodire, illum immediate ex Patre, hunc vero ex Patre per Filium procedere secundum Nyssenum Gregorium, qui illum contigue ex primo, hunc vero per id quod contigue ex primo esse deprædicat. Quod et aliis multis tum orientalium tum occidentalium doctorum visum atque ab aliis ante nos demonstratum nobisque sæpenumero dictum in præsentia prætermittimus, ne eadem sæpius dicere cogamur.

Σὺ δὲ προϊὼν καὶ τὴν κατὰ τὰ πρός τι ἀντίθεσιν ἐπὶ τῶν θείων ἀποδοκιμάζεις, καὶ τοῦτο δυσί τισι λόγοις, καὶ μάλ' ἀσθενέσι καὶ πάντη τοῦ προκειμένου ἀπεοικόσι. Πρῶτον μὲν γὰρ οἷει κἀπὶ τῶν θείων προσώπων τὴν πατρότητα καὶ υἱότητα ὑστερογενέστερόν τι εἶναι τοῦ προσώπου τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, B ὃν τρόπον καὶ ἐφ' ἡμῶν · ὃ πᾶσαν ἀσέβειαν ὑπερελαύνει. Οὐδ' οἶδας, ὡς τἄλλα ταυτὸ ὄντες ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, τῇ πατρότητι καὶ υἱότητι διαφέρουσι μόνον, καὶ ὡς αὗται αἱ ἰδιότητες μόνον συνιστῶσι τὰ αὐτῶν πρόσωπα, οὐ κατὰ Λατίνους μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἡμετέρους τε καὶ ἀνατολικοὺς διδασκάλους · καὶ πολλοὺς ἂν εἰρήκαμεν λόγους πρὸς τοῦτο, εἰ μὴ πᾶσι γνώριμοι ἦσαν. Μετέπειτα φῂς τὴν τῶν πρός τι ἀντίθεσιν συνεισάγειν ἄλληλα, καὶ διὰ τοῦτο συνάπτειν μᾶλλον, οὐ διακρίνειν · ὃ πόσης ἀμαθίας ἔχεται, κἂν καὶ οἱ ἄρτι λογικῆς ἡμμένοι φαῖεν. Τῶν γὰρ πρός τι κατὰ πλείους τρόπους λεγομένων, καί τινα ὡς αἴτιον καὶ αἰτιατὸν ἢ ποιοῦν τε καὶ ποιούμενον πρὸς ἄλληλα λέγονται, ἃ καὶ συνεισάγει μὲν C ἄλληλα (τό τε γὰρ αἴτιον πρὸς τὸ αἰτιατὸν λέγεται, καὶ τὸ ποιοῦν πρὸς τὸ ποιούμενον, καὶ πατὴρ πρὸς υἱὸν, καὶ τὸ ἀνάπαλιν), διακρίνονται μέντοι ἀλλήλων τοῖς αὐτοῖς τούτοις οὐδὲν ἧττον. Ἄλλο γὰρ τὸ αἴτιον, καὶ ἄλλο τὸ αἰτιατὸν, καὶ ἄλλο πατὴρ υἱοῦ, καὶ ποιοῦν ποιουμένου. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὡς μήτε φιλοσοφίᾳ μήτε θεολογίᾳ οἰκεῖα ἀπερρίφθω · ἣν δ' αὐτὸς ἱκανὴν εἶναι διάκρισιν φῂς ἐπὶ τῶν θείων, τὰς ἄλλας ἀποδοκιμάζων, τὴν ἐκ Πατρὸς δηλονότι Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος διάφορον πρόοδον, ἴσθι διὰ τοῦτο ἱκανὴν εἶναι, διότι ἐν ἑαυτῇ τὴν ἐξ Υἱοῦ ἢ δι' Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος πρόοδον περιέχει. Τοῦτο γάρ ἐστι τὸ τὸν μὲν γεννητῶς, τὸ δ' ἐκπορευτῶς ἐκ Πατρὸς προϊέναι, τὸ τὸν μὲν ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς, τὸ δ' ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ D ἐκπορεύεσθαι, κατὰ τὸν Νύσσης Γρηγόριον τὸν μὲν προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου εἶναι θεολογοῦντα. Ὃ καὶ ἄλλοις τε πολλοῖς τῶν τε ἀνατολικῶν τῶν τε δυτικῶν διδασκάλων δοκοῦν, καὶ μὴν ἄλλοις τε πρὸ ἡμῶν δεδειγμένον καὶ ἡμῖν πολλάκις εἰρημένον ἐν τῷ παρόντι παρίεμεν τοῦ μὴ ταυτὰ λέγειν πολλάκις εἵνεκα.

Quemadmodum nihil conferunt Patri personæ ex ipso prodeuntes ad suam ipsorum exsistentiam (nam totum et perfectum ab illo habent esse),

EPHES. CAP. VIII (XXV).

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Η' (ΚΕ') (1).

Ὥσπερ οὐδὲν συντελεῖ τῷ Πατρὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ προϊόντα πρόσωπα θεῖα πρὸς τὴν ἑαυτῶν ὕπαρξιν (ὅλον γὰρ ἀπ' ἐκείνου καὶ ἐντελὲς ἔχει τὸ εἶναι), κατὰ τὸν

(1) In Mon. 256 f. 300 b, est cap. 26.

(*a*) Ibid., lib. IV, c. 10, § 1, p. 522.

(*b*) Paschasius, De Spiritu sancto, I, 12, sine *dissitatione* ait : *Si requiras quid inter nascentem et procedentem distet, evidenter hoc interest, quia iste ex uno nascitur, ille ex utroque progreditur.*

αὐτὸν τρόπον οὐδὲ πρὸς τὴν ἀλλήλων ὕπαρξιν οὐδὲν αὐτῷ συντελέσει. Οὔτ' ἄρα τῷ Πατρὶ συναίτιον εἰς τὴν τοῦ Υἱοῦ γέννησιν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὔθ' ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ πρὸς τὴν τοῦ Πνεύματος προβολήν· πλήρης γὰρ ἡ γεννητικὴ καὶ προβλητικὴ ἐνέργεια καὶ μία παρ' ἑνὸς ἑκατέρα πρὸς τὴν ἑνὸς ὕπαρξιν.

secundum eumdem modum neque ad suam ipsorum exsistentiam vicissim aliquid ipsi conferent, ita ut altera alteram producat. Neque igitur Patri ad Filii generationem concausa est Spiritus sanctus, neque Filius Patri ad Spiritus sancti productionem. Plena enim est generativa et productiva operatio et una ab uno utraque ad unius exsistentiam.

ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Διὰ τί δὲ, εἰ μὴ πρὸς τὴν ἑαυτῶν ὕπαρξιν συντελεῖ τι τῷ Πατρὶ (1) τὰ θεῖα πρόσωπα, οὐδὲ πρὸς τὴν θατέρου θάτερον αὐτῶν συντελέσει; Πόθεν ἡ τοῦ λόγου αὕτη ἀνάγκη ἕπεται; Καινή τις αὕτη καὶ θεολογία καὶ φιλοσοφία ἐστὶν, ὡς εἴ τι ἑαυτοῦ μὴ εἴη αἴτιον, οὐδ' ἄλλου αἴτιον ἔσται. Ἀλλ', ὦ τὰν, ἑαυτοῦ μὲν εἶναί τι αἴτιον καὶ ταυτὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν εἶναι πρὸς τὸ αὐτὸ πάντη ἀδύνατον, ἄλλων δέ τινων αἴτιον εἶναι, καὶ μάλα συμβαίνον (2), ἄν τε τῶν συνωνύμως, ἄν τε τῶν ὁμωνύμως προαγόντων ᾖ τὸ παράγον. Πόθεν οὖν ἐκ τοῦ πάντη ἀδυνάτου τὸ μάλιστα δυνατὸν ἀναιρεῖς, κἀκ τοῦ μηδαμῶς ὄντος τὸ ὂν τε καὶ γινόμενον ὁσημέραι; Ἀλλὰ μὴ πάντη τὴν τῶν ὄντων φύσιν ἀγνοούντων ᾖ ταῦτα. Ὁ γὰρ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ τῷ μὲν ἑαυτοῦ εἶναι οὐδὲν συμβαλλεῖται· οὐ δύναται γὰρ ἑαυτοῦ αἴτιος εἶναι· τῷ δὲ τοῦ Πνεύματος καὶ μάλα· οὐχ ὅτι ἀτελὴς ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς προβολὴ τοῦ Πνεύματος, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τῆς ἐξ Υἱοῦ δεομένη (ἄπαγε τῶν σωματικῶν τούτων καὶ παχέων ἐννοιῶν), ἀλλ' ὅτι ἐν τῷ ἐκ Πατρὸς ὁ Υἱὸς γεννᾶσθαι πάντα τὰ φυσικὰ τοῦ Πατρὸς λαβὼν ἀγαθὰ καὶ τοῦτο μετὰ πάντων ἔσχε τῶν ἄλλων, τὸ καὶ ἐξ αὐτοῦ ἢ δι' αὐτοῦ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ὅπερ ἔσχεν ἂν καὶ τὸ Πνεῦμα, εἰ μὴ τῷ ἑαυτοῦ λόγῳ ἀντικείμενον ἦν. Προβάλλει δὲ οὐ πρότερον ὁ Πατὴρ, εἶτα ὁ Υἱὸς, οὐδ' ἄλλῃ καὶ ἄλλῃ προβολῇ, οὐδ' ἄλλο (3) καὶ ἄλλο, οὐδ' ἄλλως (4) καὶ ἄλλως, ἀλλ' ἅμα καὶ τῇ αὐτῇ καὶ τὸ αὐτὸ καὶ ὡσαύτως· διὸ καὶ μία καὶ ἡ αὐτὴ καὶ πλήρης ἡ παρ' ἑκατέρου προβλητικὴ ἐνέργεια οὐδὲν ἧττον ἢ ἡ παρὰ Πατρὸς μόνου.

SAPIENTIS NICÆNI.

Cur autem, si nihil ad suam exsistentiam conferunt Patri divinæ personæ, neque altera earum ad alterius exsistentiam aliquid conferat? Unde ista consequitur rationis necessitas? Nova hæc theologia et philosophia est, quod si quid non sit sui ipsius causa, neque alterius causa esse possit. Sed heus tu, sui ipsius quidem aliquid esse causam atque idem ad idem causam et causatum esse prorsus est impossibile, aliorum vero quorumdam esse causam possibile et revera contingens est, sive eorum quæ univoce sive eorum quæ æquivoce producunt sit producens. Unde igitur ex omnino impossibili id quod quam maxime possibile est, e medio tollis, atque ex eo quod nusquam est id quod est et fere quotidie evenit? Sed hæc omnino naturam rerum ignorantium esse videntur. Nam Filius et Verbum Dei ad sui ipsius exsistentiam nihil conferet, quia sui ipsius esse causa nequit, ad exsistentiam autem Spiritus sancti vel maxime; non quia imperfecta Spiritus sancti ex Patre emissio atque propterea etiam emissione ex Filio indiga (apage cum corporalibus et crassioribus hisce cogitationibus), sed quia Filius dum ex Patre generatur, omnia naturalia Patris bona nactus, etiam hoc cum cæteris omnibus habuit, quod etiam ex ipso vel per ipsum ex Patre procedit Spiritus sanctus; quod habuisset etiam Spiritus, nisi rationi ipsius esset oppositum. Emittit vero non prius Pater, deinde Filius, neque alia et alia emissione, neque aliud et aliud, neque alio et alio modo, sed simul et eadem emissione et idem et eodem modo. Idcirco et una eademque atque completa est productiva operatio ab utroque nihil minus, quam ea, quæ foret a Patre solo.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Θ' (ΚΖ') (5).

Ὥσπερ τὸ ἐνεργοῦν ὡρισμένως ὡρισμένην εἰσάγει καὶ τὴν ἐνέργειαν, οὕτω καὶ ἡ ὡρισμένη ἐνέργεια πρὸς ὡρισμένον (6) τὸ ἐνεργοῦν ἀναφέρεται. Εἰ τοίνυν τὸ γεννᾷν ὁμοῦ καὶ προβάλλειν ἑνός ἐστι τοῦ Πατρὸς ὡρισμένη ἐνέργεια, τὸ δὲ προβάλλειν μόνον, οὐ μὴν καὶ γεννᾷν, ἑνός ἐστι προβολέως ὡρισμένη ἐνέργεια τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κατὰ τοὺς Λατίνους, τὸ δὲ γεννᾶσθαι τοῦ Υἱοῦ αὖθις ὡρισμένη ἐνέργεια, καὶ τὸ ἐκπορεύεσθαι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τέσσαρα ἔσται τὰ ὡρισμένως ἐνεργοῦντα ἐν τοῖς θείοις προσώποις·

EPHES. CAP. IX (XXVI).

Sicut id quod operatur definito modo definitam etiam inducit operationem, ita quoque definita operatio ad definitum aliquod operans refertur. Si igitur generare simul et producere unius Patris est definita operatio, producere vero solum, non etiam generare, unius productoris est definita operatio Patris et Filii secundum Latinos, generatio autem Filii (passiva) rursus definita operatio, item Spiritus sancti processio: quatuor erunt definite operantia in divinis personis: unus Pater,

(1) Τῷ Πατρὶ omitt. Mon. 27 f. 244 a et Marc. f. 80, b; in posteriori tamen alia manus adjecit, et cum Marci verba hic repetantur, ponendum sane est.

(2) Marc. συμβαίνει.

(3) Mon. 27, f. 244 a, ἄλλη.

(4) Mon. idem, ἄλλος.

(5) In Monac. 256, f. 301 a, est cap. 27.

(6) Mon. 27, f. 244 b, ὡρισμένην.

unus productor, qui diversi ab invicem sunt numero, unus Filius et unus Spiritus sanctus. Quatuor autem definite separateque atque diverso modo operantia quid aliud nisi quaternitatem personarum loco Trinitatis inducunt? Frustra ergo Latini jactant fidem in sanctam Trinitatem, cum ita eam propriis placitis injuria afficiant.

εἷς Πατήρ, εἷς προβολεύς, ἕτεροι ἀλλήλων τῷ ἀριθμῷ ὄντες, εἷς Υἱὸς καὶ ἓν Πνεῦμα ἅγιον· τέτταρα δὲ ὡρισμένως καὶ διαφόρως ἐνεργοῦντα τί ἄλλο ἢ τετράδα προσώπων ἀντὶ Τριάδος εἰσάγει; Μάτην ἄρα Λατῖνοι τὴν εἰς Τριάδα πίστιν αὐχοῦσιν, οὕτως αὐτὴν τοῖς οἰκείοις δόγμασι καθυβρίζοντες.

SAPIENTIS NICÆNI.

Quantum temet, o homo, fallaciis fallis! Primo quidem bis Filium accipiens, tum productorem tum Filium eum appellans, bis vero etiam producere, atque separatum a Patre Filium existimans, exindeque concludens quaternitatem loco Trinitatis in deitate, cum secundum tuam sapientiam quinarium inducere oporteat. Deinde et generari et produci operationem nominans, quamvis grammatica disciplina, in qua frustra, ut video, ipse versatus es, sanciat, eorum quæ passiva forma efferuntur plura passionem significare, qualia quoque esse generari et produci nemo negabit. Verum scito et tu et qui hisce tuis rationibus animum intendunt, quod Pater cum sit ingenitus et a nullo habeat esse, persona divina in Trinitate et exsistens et subsistens generandi operatione definita et separata subsistentiam dat Filio, cum ipso vero vel per ipsum producit Spiritum spirandi operatione definita, atque una eademque. Atque sic nobis Trinitas servatur adorata et prout dignum est a nobis honorata, a te autem ob ignorantiam, non enim dixerim malitiam, vel maxime injuriis affecta.

ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Οἷα σαυτὸν, ἄνθρωπε, κατασοφίζῃ! Πρῶτα μὲν δὶς τὸν Υἱὸν λαμβάνων, προβολέα τε αὐτὸν καὶ Υἱὸν ὀνομάζων, δὶς δὲ καὶ τὸ προβάλλειν καὶ ἀπεσχοινισμένον τοῦ Πατρὸς οἰόμενος τὸν Υἱὸν, κἀντεῦθεν συμπεραίνων τετράδα ἀντὶ Τριάδος ἐν τῇ θεότητι, δέον πεντάδα κατὰ τὴν σὴν σοφίαν εἰσάγειν. Ἔπειτα τὸ γεννᾶσθαι καὶ προβάλλεσθαι ἐνέργειαν ὀνομάζων, καίτοι τῆς ἐν ᾗ σαυτὸν (μάτην, ὡς ὁρῶ) κατατέτριφας γραμματικῆς τῶν παθητικῶς ἐκφερομένων τὰ πλείω πάθος σημαίνειν κανονιζούσης, οἷα εἶναι καὶ τὸ γεννᾶσθαι καὶ τὸ ἐκπορεύεσθαι οὐδεὶς ἀντερεῖ. Ἀλλ' ἴσθι σύ τε καὶ οἱ τοῖς σοῖς τούτοις δὴ προσέχοντες λόγοις, ὡς ὁ Πατὴρ ἀγέννητος ὢν καὶ παρ' οὐδενὸς ἔχων τὸ εἶναι, πρόσωπόν τε θεῖον ἐν τῇ Τριάδι καὶ ὢν καὶ ὑφεστὼς, τῇ μὲν τοῦ γεννᾶν ὡρισμένῃ ἐνεργείᾳ ὑφίστησι τὸν Υἱὸν, σὺν αὐτῷ δὲ ἢ δι' αὐτοῦ προάγει τὸ Πνεῦμα ὡρισμένῃ μιᾷ τε καὶ τῇ αὐτῇ τοῦ προβάλλειν ἐνεργείᾳ. Καὶ οὕτως ἡμῖν ἡ Τριὰς περισώζεται προσκυνουμένη τε καὶ ἀξίως ὑφ' ἡμῶν τιμωμένη, ὑπὸ σοῦ δὲ δι' ἄγνοιαν, οὐ γὰρ ἂν εἴποιμι μοχθηρίαν, καὶ μάλα ὑβριζομένη.

EPHES. CAP. X (XXVII).

Deitatis principium vel hypostaseon est proprium Patris et Filii secundum Latinos vel eorum naturæ vel operationis. Si igitur hypostaseon est proprium, quomodo non duo erunt principia, cum duæ quoque sint hypostases, quemadmodum et principiatum, quod duabus hypostasibus convenit duo etiam principiata omnino inducit? Si vero proprium est naturæ eorum, æquale prorsus cum ea erit et non ultra extendentur, Spiritus enim non est principium. Si quid ergo Patris et Filii natura, hoc erit deitatis principium; et si quid deitatis principium, hoc Patris et Filii natura erit. Alienus ergo est Spiritus sanctus a natura Patris et Filii, quemadmodum et a principii ratione alienus est; et adhuc Latini Macedonium vituperant? Si vero operationis cujusdam est proprium, inquirendum, utrum una ea numero sit, an duæ. Ac si quidem duæ sunt, duo rursum necessario erunt principia; si vero una, quærendum est rursus, utrum personalis ea sit an naturalis. Si naturalis, tunc Spiritus a naturali aliqua operatione alienus erit, atque exinde etiam a natura; si autem personalis, ad unam personam definite

(1) Mon. 256, f. 301 a, est cap. 28.
(2) Τὸ ἅγιον omitt. M. 256.
(3) M. 256. Μακεδονίῳ.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Ι' (ΚΖ') (1).

Τὸ τῆς θεότητος αἴτιον ἢ τῶν ὑποστάσεών ἐστιν ἴδιον τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ κατὰ τοὺς Λατίνους, ἢ τῆς αὐτῶν φύσεως ἢ ἐνεργείας. Εἰ μὲν οὖν τῶν ὑποστάσεών ἐστιν ἴδιον, πῶς οὐ δύο τὰ αἴτια (δύο γὰρ καὶ αἱ ὑποστάσεις)· καθάπερ καὶ τὸ αἰτιατὸν δυσὶ προσὸν ὑποστάσεσι δύο καὶ τὰ αἰτιατὰ πάντως εἰσάγει; Εἰ δὲ τῆς αὐτῶν φύσεως, ἐξισάσει πάντως αὐτῇ καὶ οὐκ ἐπὶ πλέον ἔσται· τὸ γὰρ Πνεῦμα οὐκ ἔστιν αἴτιον. Εἴ τι ἄρα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ φύσις, τοῦτο θεότητος αἴτιον· καὶ εἴ τι θεότητος αἴτιον, τοῦτο Πατρὸς καὶ Υἱοῦ φύσις· ἀλλότριον ἄρα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον (2) τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ φύσεως, ὥσπερ καὶ τοῦ αἰτίου ἀλλότριον· καὶ ἔτι Μακεδόνιον (3) οἱ Λατῖνοι μέμφονται; Εἰ δὲ ἐνεργείας τινὸς, ζητητέον, εἰ μία τῷ ἀριθμῷ ἐστιν αὕτη, ἢ δύο. Καὶ εἰ μὲν δύο, δύο πάλιν ἐξ ἀνάγκης ἔσται τὰ αἴτια· εἰ δὲ μία, ζητητέον (4) αὖθις, εἰ προσωπική ἐστιν αὕτη ἢ φυσική. Καὶ εἰ μὲν φυσική, φυσικῆς τινος ἐνεργείας ἔσται τὸ Πνεῦμα ἀλλότριον, κἀντεῦθεν δὴ καὶ τῆς φύσεως. Εἰ δὲ προσωπική, πρὸς ἓν πρόσωπον ὡρισμένως; ὀνενεχθήσεται· μία γὰρ τῷ ἀριθμῷ προσωπικὴ ἐνέργεια πάσαις ἀνάγκαις ἑνὸς ἔσται προσώπου πρὸς ἓν ἐνέργημα τείνουσα. Μάτην ἄρα Λατῖνοι

(4) M. 27 f, 245 a omitt. verba εἰ μία τῷ — ζητητέον; homœoteleuton exemplaris in voce ζητητέον in causa esse videtur.

τὴν μίαν τῷ ἀριθμῷ προβλητικὴν ἐνέργειάν τε καὶ ἰδιότητα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ διδόασιν (1).

referetur. Una enim numero personalis operatio omni necessitate unius erit personæ ad unum effectum tendens. Frustra ergo Latini unam numero producendi operationem ac proprietatem Patri Filioque tribuunt (a).

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Οὗτος ἀνὴρ ὑπὸ τοῦ μὴ ἔχειν μὲν ὅ τι εἴποι, βούλεσθαι δὲ πολλὰ λέγειν καὶ τούτῳ τοὺς ἀμαθεῖς καταπλήττειν, οἳ ἐν τῷ πολλὰ συνείρειν ἀκαίρως τὴν σοφίαν ὁρίζονται, τὰ αὐτὰ λέγει πολλάκις ἢ ῥήμασιν ἄλλοις ἢ καί τινα μικρὰ μεταλλάττων, ὡς δοκεῖν τοῖς ἀκούουσιν ἄλλα τινὰ νεώτερα λέγειν, καίτοι ταυτὰ λέγων καὶ τῷ ὄντι ἀδολεσχῶν· ἴσως δὲ καὶ αὐτὸς οὕτως ὑπ' ἀμαθίας οἴεται. Ἀλλ' ἡμεῖς κατὰ τοῦ πρώτου τῶν αὐτοῦ ἐπιχειρημάτων ἐνιστάμενοι, ὅπου ταυτὰ πλατύτερον λέγει, ἱκανῶς ταῦτά τε κἀκεῖνα διελυσάμεθα, κἀκεῖ τὸν ἀκροατὴν παραπέμπομεν. Οὐ γὰρ ἐπαινετὸν πρὸς ἀκαιρον ἐσμὸν λόγων καὶ αὐτοὺς μῆκος ἀντιπαρατείνειν μάταιον λόγων. Τοῦτο δὲ ὑπομνήσομεν τοὺς φιλομαθεῖς μόνον, ὡς πᾶν ποιοῦν ποιεῖ μὲν ᾗ τόδε τι καὶ ἄτομον, ποιεῖ δ' ὅμως κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἢ τέχνην· διὸ καὶ τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν προάγειν μὲν ᾗ ὑποστάσεις τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, προάγειν δὲ κατὰ τὴν θείαν αὐτῶν φύσιν, κοινήν τε καὶ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τἀριθμῷ οὖσαν ἀμφοῖν καὶ ὑφεστηκυῖαν ἐν αὐτοῖς· οὔτε δὲ τὴν φύσιν μόνον οὔτε τὰ πρόσωπα μόνον αἴτια τῆς τοῦ Πνεύματος εἶναι προόδου. Καὶ ἐπειδὴ ἐν αὐτοῖς ἡ φύσις οὐχ ὡς ἐν ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις ἄλλη καὶ ἄλλη ἐστὶ τἀριθμῷ, οὐδὲ μὴ ὑφεστηκυῖα ἐν αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ μία καὶ ἡ αὐτὴ καὶ τἀριθμῷ ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ ὑφεστηκυῖα, ὡς εἴρηται, διὰ τοῦτο καὶ μία ἄμφω εἰσὶν ἀρχὴ ἐνέργεια μία δυοῖν, ᾗ εἰσιν ἕν. Οὕτως αὐτῷ τό τε ἑνὸς δεῖν εἶναι προσώπου ἐνέργειαν τὴν προβλητικὴν δύναμιν, Εἴ γε αὐτὴν προσωπικὴν θείημεν, ἥ τε δυαρχία εἰς τὸ μηδὲν ἀπιοῦσα γέγονεν ἅφαντος· καὶ τὸ ἀντιστρέφειν τε καὶ ἐξισάζειν τὴν φύσιν τε καὶ τὸ αἴτιον ποιεῖ οὐδὲν πρὸς ὃ βούλεται, τοῦ Πνεύματος μὴ δυναμένου καὶ ἑαυτὸ προάγειν, κἂν καὶ φυσικὴ ἐνέργεια ᾖ τὸ προβάλλειν, καὶ τῆς αὐτῆς ᾗ καὶ αὐτὸ φύσεως ὥσπερ οὖν καὶ ἔστι.

NICÆNI.

Iste vir eo quod non habet quod dicat, vult vero multa dicere atque eo stupore percellere imperitos, qui dum multa intempestive congesta coacervataque vident in eo sapientiam statuunt, eadem sæpius dicit vel aliis verbis vel etiam parva aliqua commutans, ut audientibus alia quædam ac magis nova dicere videatur, licet eadem dicens et revera nugaciter garriens; fortasse vero et ipse id ex inscitia credit. Verum nos contra primum argumentorum ab ipso prolatorum insistentes, ubi eadem diffusius exponit, sufficienter tum hæc tum illa dissolvimus, atque illic auditorem remittimus. Neque enim laudabile foret contra intempestivum rationum agmen et ipsos nos inane pondus longamque seriem rationum opponere. Id vero in memoriam duntaxat dicendi cupidis revocamus, quod omne agens agit in quantum est hoc aliquid et individuum, agit tamen secundum sui ipsius naturam vel artem, idcirco etiam Patrem et Filium producere quidem quatenus hypostases Spiritum sanctum, producere vero secundum divinam ipsorum naturam, communem et unam eamdemque numero amborum atque in ipsis subsistentem; neque naturam solum neque solum personas principia esse progressionis Spiritus sancti. Et quoniam in ipsis natura non ut in nobis hominibus alia atque alia numero est, neque ita in ipsis subsistens, verum et una eademque numero in Patre ac Filio est et subsistit, sicuti dictum est, propterea etiam ambo unum principium sunt et una duorum operatio quatenus sunt unum. Tali pacto ipsi tum id quod unius personæ operatio debeat esse productiva virtus, siquidem personalem eum ponere velimus, tum et principiorum dualitas in nihilum abibunt et prorsus evanescent; atque etiam, quod asserit, converti et exæquari tum naturam tum principium nihil facit ad ipsius intentum, cum Spiritus seipsum nequeat producere, quamvis et producere naturalis foret operatio et ejusdem esset et ipsum naturæ, sicuti quoque revera est.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΑ' (ΚΗ') (2).

Ἡ μία τῷ ἀριθμῷ καὶ ἁπλῆ ἐνέργεια καὶ πρὸς ἓν ἐνέργημα τείνουσα καὶ πρὸς ἓν ἀριθμῷ τὸ ἐνεργοῦν ἀναφέρεται. Ἔστω τὸ ἐνεργοῦν ἐφ' οὗ Α, τὸ

EPHES. CAP. XI (XXVIII).

Una numero et simplex operatio atque ad unum tendens effectum etiam ad unum numero operans seu agens refertur. Sit agens ubi A, id ad quod

(1) M. 256, 301 hanc in margine ponit notam : Τοῦτο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως ῥητῶς ἀποφαίνεται· λέγει γάρ· *Μία ἀριθμῷ ἐνέργεια ἑνὸς ἀριθμῷ.* Καὶ ἔτι ἐν τῷ ἐννάτῳ τοῦ αὐτοῦ βιβλίου· *Μία κίνησις ἡ ὑφ' ἑνός τε τοῦ κινοῦντος καὶ ἑνὸς τοῦ κινουμένου· εἰ γάρ τι ἄλλο καὶ ἄλλο κινήσει, οὐ συνεχὴς ἡ ὅλη κίνησις.*

(2) In Mon. 256, f. 301 a est cap. 29.

(a) Nota marginalis : Hoc etiam Aristoteles libro quinto Naturalis auscultationis enuntiat. Ait enim (Natur. auscult. l. v, cap. 4, § 8, p. 513) : *Unus numero, actus est* (habitus) *unius numero.* Et in nono ejusdem operis (ibid. l. vii, c. 6, § 5, p. 354) : *Unus motus est qui est* (vel si est, cum pro ἡ edita habeant εἰ) *ab uno movente et unius quod moveatur; si quam enim rem aliud atque aliud moveat, totus motus non est continuus.* Videtur hæc adnotatio ad sequens Marci caput potius referenda, ad quod revera legitur in cod. Monac. 27, f. 246 a, in fine paginæ.

operatio ubi G, intermedia vero inter hæc operatio una numero, videlicet AG; ac etiam agens A unum esse numero. Sed sint duo AB; B autem vel pars est ipsius A, vel extra ipsum positum. Si igitur ipsius pars, non aliud præter ipsum est, sed unum cum ipso, et sic rursum totum erit unum numero. Si vero seorsim et extra illud situm est, primo sit positum ab infra, operatio vero ipsius A ad G vel æquabilis et continua est, vel inæquabilis (*a*). Si æquabilis et continua, cum una numero sit, manifestum est, nihil ei collaturum esse B, quod intermedium positum est, sed B aut nihil acturum aut non acturum ad G, sicut agit A. Si vero inæquabilis est, liquet, quod moram quamdam suscipiet secundum B et seipsa fortior erit, sicut fluvius aliquis, qui aliud flumen in se recipit. Hoc vero non est unius operationis ac continuæ proprium. Nam irruptio quædam et incursus quidam intermedius fiet operationis, quæ est a B, et sic duplex operatio erit, et non simplex. Eadem vero evenient, si supra A positum est B, sed ponatur ex oblique τοῦ A; manifestum hic multo magis est; duas esse operationes, alteram quidem eam, quæ est ab A ad G, alteram vero eam, quæ est a B ad idem G. Impossibile est ergo, unam numero operationem ad duo agentia relationem habere, quemadmodum impossibile unius lineæ ex alterutra parte duos esse terminos. Igitur uno numero operatio ad unum numero agens refertur. Esto agens A, Pater et productor; id ad quod operatio G, Spiritus sancti subsistentia, intermedia vero inter hæc productiva una et simplex atque sempiterna operatio, B vero sit Filius. Ad unum ergo Patrem, et non ad Filium refertur productiva sancti Spiritus operatio, quæ una ac personalis est.

πρὸς ὃ ἡ ἐνέργεια ἐφ' οὗ Γ, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐνέργεια μία τῷ ἀριθμῷ ἡ ΑΓ· λέγω ὅτι καὶ τὸ ἐνεργοῦν Α ἓν ἐστιν ἀριθμῷ. Μὴ γὰρ ἀλλ' ἔστω δύο τὰ ΑΒ, τὸ δὲ Β ἤτοι μέρος ἐστὶν αὐτοῦ τοῦ Α ἢ χωρὶς αὐτοῦ κείμενον. Εἰ μὲν οὖν μέρος ἐστὶν αὐτοῦ, οὐκ ἄλλο παρ' αὐτό ἐστιν, ἀλλ' ἓν μετ' αὐτοῦ, καὶ οὕτω πάλιν ἔσται τὸ ὅλον ἓν ἀριθμῷ. Εἰ δὲ χωρὶς αὐτοῦ κεῖται, κείσθω κάτωθεν πρῶτον· ἡ δὲ ἀπὸ τοῦ Α πρὸς τὸ Γ ἐνέργεια ἤτοι ὁμαλὴ καὶ συνεχής ἐστιν ἢ ἀνώμαλος. Εἰ μὲν οὖν ὁμαλὴ καὶ συνεχής ἐστι μία τῷ ἀριθμῷ οὖσα, δῆλον ὅτι οὐδὲν αὐτῇ συμβαλεῖται τὸ Β μεταξὺ κείμενον, ἀλλ' ἤτοι οὐκ ἐνεργήσει ἢ οὐ πρὸς τὸ Γ, καθάπερ τὸ Α. Εἰ δ' ἀνώμαλός ἐστι, δῆλον, ὅτι ἐπίστασίν τινα δέξεται κατὰ τὸ Β, καὶ σφοδρωτέρα ἑαυτῆς ἔσται καθάπερ τις ποταμὸς προσλαμβάνων ἕτερον ῥεῦμα. Τοῦτο δ' οὐκ ἔστι μιᾶς ἐνεργείας καὶ συνεχοῦς ἴδιον· διακοπὴ γάρ τις μεταξὺ γενήσεται καὶ συμβολὴ τῆς ἀπὸ τοῦ Β ἐνεργείας, καὶ οὕτω διπλῆ ἡ ἐνέργεια ἔσται, καὶ οὐχ ἁπλῆ, οὐδὲ μία. Τὰ δ' αὐτὰ καὶ εἰ (1) ἄνω τοῦ Α τὸ Β κεῖται, συμβήσεται. Ἀλλὰ δὴ κείσθω ἐκ πλαγίου τοῦ Α δῆλον δὴ ἐνταῦθα πολλῷ μᾶλλον, ὅτι δύο εἰσὶν αἱ ἐνέργειαι, μία μὲν ἡ ἀπὸ τοῦ Α πρὸς τὸ Γ, ἑτέρα δὲ ἡ ἀπὸ τοῦ Β πρὸς τὸ αὐτὸ Γ. Ἀδύνατον ἄρα μίαν τῷ ἀριθμῷ ἐνέργειαν πρὸς δύο τὰ ἐνεργοῦντα τὴν ἀναφορὰν ἔχειν, καθάπερ ἀδύνατον μιᾶς γραμμῆς ἐκ θατέρου μέρους δύο τὰ πέρατα εἶναι. Μία ἄρα τῷ ἀριθμῷ ἐνέργεια πρὸς ἓν ἀριθμῷ τὸ ἐνεργοῦν ἀναφέρεται. Ἔστω τὸ ἐνεργοῦν Α, Πατὴρ τε καὶ προβολεύς, τὸ πρὸς ὃ ἡ ἐνέργεια Γ, ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὕπαρξις· μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἡ προβλητικὴ τοῦ Πνεύματος μία καὶ ἁπλῆς καὶ ἀΐδιος ἐνέργεια· τὸ Β δὲ ὁ Υἱός. Πρὸς μόνον ἄρα τὸν Πατέρα καὶ οὐ πρὸς τὸν Υἱὸν ἀναφέρεται ἡ προβλητικὴ τοῦ Πνεύματος μία προσωπικὴ ἐνέργεια (2).

NICÆNI.

Subit me risus, isque vehemens, quando te video demonstrationibus ex litteris et lineis petitis de iis quæ mentis aciem transcendunt quasi ratiocinantem et ea quæ sunt supra omnem rationem geometricis necessitatibus comprehendere conantem, et quando nulla tibi præsto est ratio, Ecclesiæ syllogismos, quasi eis uti sit nefas, clare procul relegantem, quando vero inveneris vel par-

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Ἔπεισί μοι καὶ σφόδρα γελᾷν, ὅταν σὲ καὶ γραμμικαῖς ἀποδείξεσιν ὁρῶ περὶ τῶν ὑπὲρ νοῦν οἱονεὶ συλλογιζόμενον, καὶ τὰ ὑπὲρ πάντα λόγον γεωμετρικαῖς ἀνάγκαις περιλαμβάνειν πειρώμενον, καὶ ὅταν μὲν μηδενὸς εὐπορῇς λόγου, τῆς Ἐκκλησίας τοὺς συλλογισμοὺς ὡς δὴ οὐ θεμιτὸν ὂν αὐτοῖς χρῆσθαι λαμπρῶς ἐξορίζοντα· ὅταν δὲ μικρᾶς τινος ἐπιλαμβάνῃ ἀφορμῆς, μεγάλα φρονοῦντα ἐπὶ τῷ

(*a*) De his vide Aristot. Phys. auscult. l. v, c. 4, §§ 13 seq. p. 314.

(1) Mon. 27, f. 246 a : ἡ.

(2) In margine hæc reperitur figura :

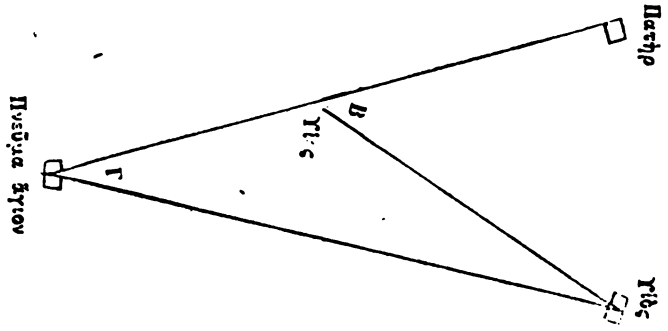

συλλογίζεσθαι. Ἵνα δὲ εἰδῇς, ὡς οὔτε ἡ ἐκ πλαγίου σοι οὔτε ἡ ἄνω οὔτε ἡ κάτω τοῦ δευτέρου ποιοῦντος θέσις οὐδὲν πρὸς τὸν προκείμενον λόγον, ἀλλὰ πάντα μάταιά τε καὶ σωματικά ἐστι καὶ διανοίας μηδαμῇ τὴν αἴσθησιν ὑπερβαινούσης φαντάσματα, φαμὲν, εἰ καὶ πολλάκις εἰρήκαμεν, ὡς μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ τοῦ προβάλλειν ἐστὶν ἐνέργεια, καὶ εἷς εἰσι προβολεὺς ἄμφω καὶ ἐν ἀριθμῷ ἐνεργοῦν, εἴ τις δηλαδὴ τὴν φύσιν αὐτὴν ὁρᾷη, καθ' ἣν ἄμφω ἐνεργοῦσι, τὴν αὐτὴν καὶ μίαν ἀριθμῷ καὶ ὑφεστηκυῖαν ἐν ἀμφοῖν οὖσαν. Τὰ γὰρ καὶ δύο πρόσωπα εἶναι, καὶ δύο τοὺς προβάλλοντας ἢ ὑποστάσεις, οὐδὲν τῷ λόγῳ λυμαίνεται· οὔτε δυαρχία διὰ τοῦτο εἰσάγεται, οὔτε ἐνέργειαι δύο, ἕως ἂν ἡ φύσις, καθ' ἣν ἄμφω προβάλλουσι, μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀριθμῷ καὶ ὑφεστηκυῖα ᾖ ἐν ἀμφοῖν, ὡς εἴρηται. Οὐ μέντοι διὰ τοῦτο καὶ τὸ Πνεῦμα ἢ ἑαυτὸ προβάλλειν ἀνάγκη διὰ τὸ κατὰ τὴν κοινὴν προβάλλεσθαι φύσιν, ἢ ἄλλης φύσεως εἶναι μὴ ἑαυτὸ προβάλλον (1), τὸ μὲν διὰ τὸ μὴ δύνασθαι καὶ προβάλλειν καὶ προβάλλεσθαι, τὸ δὲ ὅτι οὐδὲ τὸν Υἱὸν ἄλλης φύσεως εἶναι φήσεις εἶναι ἢ ὁ Πατὴρ, καίτοι γε κατὰ τὴν κοινὴν μὲν φύσιν γεννώμενον, οὐ μέντοι γε ἑαυτὸν γεννῶντα. Ἡ τε οὖν τοῦ προβάλλειν Πατρός τε καὶ Υἱοῦ ἐνέργεια μία καὶ ἡ αὐτὴ ταὐτῷ, καὶ οὐχ ἧττων μὲν ἐκ Πατρὸς μόνου, μείζων δὲ ἡ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οὔτε μέρος ἡ ἐξ Υἱοῦ τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἢ τὸ ἀνάπαλιν, οὔτε ἀνώμαλος πρότερόν τε καὶ ὕστερον, ἀλλ' ὁμαλὴ καὶ συνεχὴς, ἐπεὶ μηδὲ πρότερόν τι καὶ ὕστερόν ἐστιν ἐν αὐτῇ, οὐδ' ἐπίστασιν καὶ ἄνεσιν ἐπιδεχομένη· ὃ τε σὸς τῶν λόγων ἰσμὸς οὐδὲν οὐδ' ἐνταῦθα περαίνει.

vam quamdam occasionem, in ratiocinandi arte summopere gloriantem et superbientem. Ut autem scias, tuam secundi agentis vel ex obliquo vel in summis vel in infimis positionem nihil omnino ad præsentem facere tractationem, sed cuncta vana esse et corporalia, et mentis nequaquam super sensus semet elevantis phantasmata, dicimus, licet jam sæpius dixerimus. unam eamdemque esse in Patre et Filio produeendi operationem, et unum esse spirantem utrumque atque unum numero agens, si quis nimirum naturam ipsam spectet; secundum quam ambo operantur, quæ una eademque numero ac subsistens in ambobus est. Nam quod duæ personæ sunt et duo spirantes quatenus hypostases, id nihil officit rationi huic, neque idcirco principiorum dualitas inducitur neque duæ operationes, quandiu natura, secundum quam ambo producunt sive spirant, eadem numero ac subsistens sit in ambobus uti dictum est. Non tamen propterea et Spiritum vel se ipsum producere necesse est, quia secundum communem prodncitur naturam, vel alterius naturæ esse, si non seipsum producat; illud quidem, quia non potest simul et producere et produci, hoc vero quia neque Filium alterius naturæ esse affirmabis, quam est Pater, quamvis secundum communem naturam sit genitus, non tamen seipsum sit generans. Igitur spirativa Patris et Filii operatio una eademque numero; neque minor est ea quæ ex Patre solo, major vero quæ ex Patre et Filio est, neque pars est ea quæ ex Filio, illius quæ est ex Patre, vel vice versa, neque inæquabilis prius atque posterius, sed æquabilis et continua; cum vero neque prius quidquam et posterius in ipsa sit, neque remissionem et repressionem aliquam suscipit, atque tuum rationum examen neque hic aliquid prorsus concludit.

A B C

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΒ' (ΚΘ') (2).

Τὸ ἐκ Πατρὸς εἶναι κοινὸν Υἱῷ καὶ Πνεύματι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀπέδωκεν (3). Εἰ δὲ ὁ μὲν Υἱὸς ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ μηδένα ἕτερον αἴτιον ἔχων, τὸ δὲ Πνεῦμα οὐκ ἀμέσως, ἀλλὰ συναίτιον ἑαυτοῦ τὸν Υἱὸν ἔχον, οὐκέτι κοινὸν αὐτοῖς ἔσται τὸ ἐκ Πατρὸς, οὗ μὴ ἐπίσης μετέχουσιν. Ἢ τοίνυν τὸν Θεολόγον ἀνάγκη ψεύδεσθαι, ἢ εἰ μὴ τοῦτο, πάντη τε καὶ πάντως Λατῖνοι ψεύδονται (4) τῷ Υἱῷ τὴν αἰτίαν διδόντες τοῦ Πνεύματος.

D

EPHES. CAP. XII (XXIX).

Ex Patre esse commune Filio ac Spiritui Gregorius Theologus attribuit. Si autem Filius quidem immediate est ex Patre et nullam aliam agnoscens causam, Spiritus vero non immediate, sed concausam sui ipsius habens Filium, non amplius commune eis erit *ex Patre esse*, de quo non æqualiter participant. Aut itaque Theologus mentiatur necesse est, aut, si hoc non admittendum, omnino et omni modo mentiuntur Latini, dum Filio Spiritus sancti causam tribuunt.

ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Πρῶτα μὲν τὸ *ἀμέσως* καὶ *ἐμμέσως* ἐνταῦθα οὐ ποιεῖ διαφορὰν οὐδεμίαν, ἢ ὅτι ὁ μὲν γεννητῶς, ὁ δ' ἐκπορευτῶς ἐκ Πατρὸς πρόεισι· τοῦτο δὲ κατὰ σοῦ ἐστιν οὐδὲν ἧττον, εἴ γε καθ' ἡμῶν ἰσχύει. Ἄλλος γὰρ ὁ τῆς γεννήσεως καὶ κατὰ σὲ τρόπος τοῦ τρόπου τῆς ἐκπορεύσεως, καὶ οὕτως ἄλλος, ὡς καὶ ἱκανὸς εἶναι διακρίνειν ἀλλήλων Υἱόν τε καὶ Πνεῦμα, ὡς καὶ αὐτὸς οἶσθα καί τινες τῶν Λατίνων τίθενται. Εἰ οὖν διὰ τὸ *ἀμέσως* καὶ *ἐμμέσως* οὐκέτι αὐτοῖς

SAPIENTIS NICÆNI.

In primis voces *immediate et mediate* hoc loco nullam aliam faciunt differentiam, quam quod ille per generationem, hic vero per processionem ex Patre prodit. Hoc autem nihilo minus contra te est, siquidem contra nos valet. Alius enim est generationis modus etiam secundum tuam sententiam a processionis modo, atque adeo diversus, ut et aptus ad distinguendos ab invicem Filium et Spiritum videatur, ut et tu putas et quidam

(1) Mon f. 246 b, προβάλλων.
(2) In Mon. 256. f. 302 a, est cap. 30.
(3) Naz. orat. 25, col. 23, in Heronem philos.
(4) Mon. 27, Ψεύδεσθαι. Recte Mon. 256.

Latinorum statuunt. Quando igitur propter voces *immediate* et *mediate* non amplius ipsis commune erit *ex Patre esse* (neque enim, ais, æqualiter de eo participant), siquidem eadem hæc sunt cum vocibus *per generationem* et *per processionem*, tunc etiam tibi nobiscum nihilominus considerandum est, quomodo hanc tuam rationem dissolvas (contra temetipsum namque eam proferebas); si vero voces *per generationem* et *per processionem* majorem quamdam ad invicem differentiam important, quam *immediate et mediate*, adhuc magis tibi circumspiciendum est, quomodo labyrinthos harum rationum effugias. Deinde noli contra Latinos hoc absurdum inferre, sed contra sanctum Gregorium Nyssenum; vobis enim talia quoque contra Patres audere licet. Nam ille est, qui Filium *id quod proxime ex primo*, Spiritum vero *per id quod proxime ex primo* prædicavit. Præterea neque hoc te lateat, quod etsi sunt doctores, qui *mediate* Spiritum ex Patre procedere dicunt, non tamen isti negaverint, *etiam immediate* ex Patre eum esse; illud quidem, quando respiciunt ad ordinem in divina Trinitate, secundum quem Filius est medius, Spiritus vero tertius a Patre et per Filium ex Patre prodiens; hoc autem propter singularem et maxime unicam ejus ex utroque progressionem, et quia Pater fons et suprema causa deitatis est, ita ut si ipse non esset, Filius neque alicujus causa foret neque omnino exsisteret (*a*). Quare theologus Gregorius optime docet ac prædicat, dum statuit, commune esse Filio ac Spiritui sancto ex Patre esse; et qui idem cum eo nomen sortitus est, Nyssensium Ecclesiæ lumen, consona doctoribus atque iis, quæ ex rationibus resultant, magna ipsi eloquitur, Latini quam maxime verum dicunt. eum docilitate ac simul cum pietate obtemperantes.

κοινὸν ἔσται τὸ *ἐκ Πατρὸς εἶναι* (οὐ γὰρ ἐπίσης, φῂς, αὐτοῦ μετέχουσιν)· εἰ μὲν ταυτὸν εἰσὶ ταῦτα τῷ *γεννητῶς* καὶ *ἐκπορευτῶς*, καὶ σοὶ μεθ' ἡμῶν οὐδὲν ἧττον σκεπτέον, ὅπως σου τοῦτον λύσῃς τὸν λόγον (καὶ κατὰ σαυτοῦ γὰρ αὐτὸν ἐξέθου)· εἰ δὲ τὸ *γεννητῶς* καὶ *ἐκπορευτῶς* μείζονά τινα πρὸς ἄλληλα διαφορὰν ἢ τὸ *ἀμέσως* καὶ *ἐμμέσως* ἔχει, καὶ μᾶλλόν σοι σκεπτέον, ὅπως σοῦ τοὺς λαβυρίνθους τῶν λόγων τούτων ἐκφεύξῃ. Ἔπειτα μὴ κατὰ Λατίνων, ἀλλὰ κατὰ τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης πρῶτον τοῦτο τὸ ἄτοπον σύναγε· ὑμῖν γὰρ καὶ τοιαῦτα κατὰ τῶν Πατέρων ἔξεστι τολμᾶν. Ἐκεῖνος γὰρ ἐστὶν ὁ τὸν μὲν Υἱὸν *προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου* τὸ δὲ Πνεῦμα *διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου*, θεολογήσας. Ἄλλως τε μηδὲ τοῦτό σε λανθανέτω, ὡς εἰ καὶ *ἐμμέσως* εἰσὶν οἱ τῶν διδασκάλων τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι λέγουσιν, οὐκ ἂν οὐδὲ τὸ *καὶ ἀμέσως* ἐξ αὐτοῦ εἶναι ἀρνήσαιντο· ἐκεῖνο μέν, πρὸς τὴν ἐν τῇ θείᾳ Τριάδι τάξιν ἀποβλέποντες, καθ' ἣν ὁ μὲν Υἱὸς ἐστι μέσος, καὶ τρίτον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα καὶ δι' Υἱοῦ πρόεισιν ἐκ Πατρός· τοῦτο δὲ διὰ τὴν μοναδικήν τε καὶ ἐνιαίαν ἐξ ἀμφοῖν αὐτοῦ πρόοδον, καὶ διὰ τὸ τὸν Πατέρα πηγήν τε καὶ αἰτίαν τῆς θεότητος εἶναι, ὡς αὐτοῦ μὴ ὄντος, μηδὲ τὸν Υἱὸν μήτε του (1) ἂν αἴτιον ὄντα μήθ' ὅλως ὄντα. Ὥστε καὶ ὁ θεολόγος Γρηγόριος ἄριστα θεολογεῖ, κοινὸν Υἱῷ καὶ Πνεύματι τὸ ἐκ Πατρὸς εἶναι τιθέμενος· καὶ ὁ ὁμώνυμος αὐτῷ τῆς Νυσσέων (2) φωστὴρ σύμφωνα αὐτῷ φθέγγεται· καὶ Λατῖνοι σφόδρα ἀληθεύουσι τοῖς τε διδασκάλοις καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν λόγων συμβαίνουσι μάλα εὐμαθῶς τε καὶ εὐσεβῶς ἅμα ἑπόμενοι.

EPHES. CAP. XIII (XXX).

Exsistendi modum et proprietatem sancti Spiritus theologi dicunt non simpliciter *procedere*, verum *procedere ex Patre*. Jam vero si hoc ipsi est exsistendi modus atque proprietas, processio ex Filio vel frustra ipsi adest, vel superaddit aliquid exsistentiæ et duplicem reddit ejus proprietatem; et est, si quidem proprium necesse est converti cum eo, cujus proprium est, et neque superabundare neque deficere, et ipse duplex. Ex Patre ergo solo procedit Spiritus sanctus.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΓ (Λ') (3).

Τρόπον ὑπάρξεως καὶ ἰδιότητα τοῦ ἁγίου Πνεύματος οἱ θεολόγοι φασὶν οὐ τὸ *ἐκπορεύεσθαι* ἁπλῶς, ἀλλὰ τὸ *ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι*. Εἰ δὴ τοῦτο τρόπος αὐτῷ ὑπάρξεως καὶ ἰδιότης ἐστί, τὸ *ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι*, ἢ μάτην αὐτῷ πρόσεστιν ἢ προστίθησί τι (4) τῇ ὑπάρξει, καὶ διπλῆν ποιεῖ τὴν αὐτοῦ ἰδιότητα (5)· καὶ ἔστιν, εἰ τὸ ἴδιον ἀντιστρέφειν ἀνάγκη πρὸς τὸ οὗ ἐστιν ἴδιον, καὶ οὔτε πλεονάζειν οὔτε ἐλλείπειν (6), καὶ αὐτὸ διπλοῦν. Ἐκ τοῦ Πατρὸς ἄρα μόνου τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται.

SAPIENTIS NICÆNI.

Ex Patre procedere nihil est aliud nisi ex Patre Filioque, vel ex Patre per Filium procedere, neque aliud illud Latini dicunt. Et rationes jam sæ-

ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Τὸ *ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι* οὐκ ἄλλο τοῦ *ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ* ἢ *ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι*, οὔτ' ἔστιν οὔτε φασὶν οἱ Λατῖνοι. Καὶ οἱ λόγοι

(1) του habent Mon. 27 f. 247 a et Marc. f. 83 b (pro τινος).
(2) Scil. Ἐκκλησίας.
(3) Mon. 256, f. 302 a, est cap. 31.
(4) Mon. 27. f. 247 b, habet, τις.
(5) Quæ post ἰδιότητα sequuntur, desunt in cod. Monac. 256.
(6) Hic revera aliquid in textu nostro deficiens, quod supplevimus.

(*a*) Respectu habito ad virtutem spiratricem, immediate ex Patre dicitur Spiritus: respectu habito *ad personas* spirantes, eatenus *mediate* ex Patre est, quatenus est a Filio, qui a Patre genitus est, *immediate* vero, quatenus est a Patre ipso. Vide S. Thomam, in I. 1 Sent. d. 12, q. 1, art. 3.

πολλάκις προείρηνται. Ἐν γὰρ τῷ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ τὸ ἐξ Υἱοῦ ἢ δι' Υἱοῦ περιέχεται, εἴπερ μὴ ἦ Πατρὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἀλλ' ἦ προβολέως ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται· εἷς δὲ προβολεὺς ὁ Πατὴρ μεθ' Υἱοῦ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ μία ἡ ἐξ ἀμφοῖν πρόοδος. Ὥστ' οὔτε μάτην αὐτῷ πρόσεστιν τὸ ἐξ Υἱοῦ, οὔτε τι τῇ ὑπάρξει προστίθησιν, οὔτε διπλόην εἰσάγει, ὡς αὐτὸς οἴει, ἀλλ' ἀνώτερός τε πάσης συκοφαντίας ὁ λόγος, καὶ τἀληθὲς ἑαυτοῦ πανταχοῦ σύμφωνον, καὶ τὶ ἴδιον πρὸς τὸ οὗ ἴδιον ἀντιστρέφον κἀνταῦθα (τὸ γὰρ πρόβλημα πρὸς τὸν προβολέα, καὶ ὁ προβολεὺς πρὸς τὸ πρόβλημα ἀναφέρεται), τὸν Λατινικὸν ἄριστα συνιστᾷ λόγον.

A pe antea prolatæ sunt. Nam in dictione, *procedere ex Patre*, continetur et includitur etiam dictio *ex Filio* vel *per Filium*, quandoquidem non ex Patre est, quatenus est Pater, sed quatenus est spirator, ex ipso Spiritus sanctus procedit. Unus vero spirator est Pater cum Filio, et propterea etiam una est progressio ex utroque. Quamobrem neque frustra ei adest id *ex Filio*, neque quidquam ejus exsistentiæ adjicit, neque duplicitatem inducit, ut ipse putas, sed super omnem calumniam hæc doctrina est elevata et veritas ubique sibi ipsi consonat et proprium cum eo cujus proprium est et hoc loco convertibile (nam spiratum ad spirantem et spirans ad spiratum refertur) Latinorum sententiam optimo modo stabilit.

B

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΔ' (ΛΑ') (1).

Ὅταν μίαν ἀρχὴν τῶν κτισμάτων λέγωμεν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, δῆλον, ὅτι τὴν θείαν φύσιν πρὸς τὰς λοιπὰς συγκρίνοντες τοῦτο λέγομεν, ἥτις ἐστὶ μία πολλῶν ἐκείνων καὶ διαφόρων οὐσῶν. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ὅταν μίαν ἀρχὴν θεότητος λέγωμεν, ἓν πρόσωπον δῆλον, ὅτι πρὸς τὰ λοιπὰ συγκρίνοντες τοῦτο φαμέν. Καὶ ὥσπερ οὐδὲν τῶν κτισμάτων εἰς τὴν μίαν ἀρχὴν κατὰ τὴν δημιουργίαν παραλαμβάνεται, οὕτως οὐδέτερον τοῖν δυοῖν προσώποιν εἰς τὴν μίαν ἀρχὴν κατὰ τὴν θεότητα παραληπτέον ἐστί. Τὸ γὰρ ἓν τῶν πλειόνων ἀρχὴν εἶναι μᾶλλον εἰκὸς, ἢ τὰ πλείονα τοῦ ἑνός. Μόνος; ἆρα (2) ὁ Πατὴρ ἀρχὴ μία τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, ὥσπερ καὶ μόνη ἡ Τριὰς ἀρχὴ μία πάσης τῆς κτίσεως. Τοῦτο δὲ καὶ ὁ θεῖος Διονύσιος διαῤῥήδην φησί· *Μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ* (3).

C

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Τίνας μὲν ἐνταῦθα λαμβάνεις προτάσεις, δι' ὧν ἄν σοι τὸ προκείμενον συναχθείη, ἐγὼ μὲν οὐκ οἶδα· θαῦμα δὲ, εἰ αὐτὸς συνίης, ὧν λέγεις· ὅτι δὲ ἀδιανόητα ᾖς, κἂν αὐτὸς βέλτιον σκεψάμενος φαίης. Δέον γάρ σε εἰπεῖν· Διὰ τοῦτο τὴν Τριάδα μίαν ἀρχὴν τῆς κτίσεως εἶναι φαμὲν, διότι μία αὐτῶν καὶ ἡ αὐτὴ ἀριθμῷ θέλησις, καθ' ἣν τὴν κτίσιν προάγουσι. Σὺ δ' οὐκ οἶδ' ὅ τι συνείρεις καὶ ἥντινα πρὸς τὴν κτίσιν παραβολὴν τῇ; Τριάδος ποιῇ. Ἀλλ' ἡμεῖς σοι φαμὲν, ἄνθρωπε, ὡς ὃν τρόπον διὰ τὴν ὁμοβουλίαν καὶ τὸ ταυτὸν τῆς θελήσεως μία ἀρχὴ κτίσεως ἡ Τριὰς, καίτοι τρία πρόσωπα ὄντες, οὕτω; καὶ διὰ τὴν τῆς προβλητικῆς δυνάμεως ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ ταυτότητα ἡ μᾶλλον ἑνότητα μία τοῦ Πνεύματος ἀρχὴ, καὶ ἡ αὐτὴ τἀριθμῷ ὁ Πατήρ ἐστι καὶ Υἱός. Οἵαν δὲ καὶ ἀκολουθίαν εἰσάγεις πλὴν σοῦ οὐδενί τῳ δόξουσαν ἄλλῳ; Τὸ μὲν γὰρ μηδὲν τῶν κτισμάτων ἑαυτοῦ ἀρχὴν εἶναι μετὰ τῆς Τριάδος ὁμοῦ, ἀναγκαῖον (πῶς; γὰρ ἂν εἴη κτίστης τὸ κτίσμα), ὅτι δὲ διὰ τοῦτο οὐδὲ τοῖν θείοιν προσώποιν οὐδέτερον μία θατέρου ἀρχὴ μετὰ θατέρου ἐστὶν,

D

NICÆNI.

Quales quidem hoc loco assumas propositiones, quarum ope rem propositam colligas, ego quidem nescio; mirum vero erit, si ipse intelligas quæ dicis; te vero dicere quæ cogitari nequeunt, vel ipse, si melius rem scrutatus fueris, dicere. Oportebat enim te dicere : Propterea Trinitatem unum rerum creatarum principium esse dicimus, quia una earum personarum eademque numero voluntas, secundum quam res creatas producunt. Tu vero nescio quid copules et quamnam institutas Trinitatis ad res creatas comparationem. Verum enimvero dicimus tibi, o homo, quo modo propter æqualem volitionem et voluntatis identitatem unum rerum creatarum principium est Trinitas, licet tres personæ sint, eodem plane modo etiam propter spirativæ virtutis in Patre et Filio identitatem vel potius unitatem unum idemque numero Spiritus sancti principium esse Patrem et Filium. Qualem vero consecutionem inducis præter te nulli cuipiam alteri visam! Quod enim nulla ex creaturis sui ipsius sit principium cum

(1) Mon. 256 f. 302 a, est cap. 32.
(2) ἆρα habet Mon. 256. omittit Mon. 27 f. 248.
(3) Dionys. De div. nom. c. 2; apud Camaterum. c. 116 (Gr. orth. t. II, p. 467.)

Trinitate simul, id necessarium est; (quomodo enim creatura foret creator?) quod vero propterea neutra duarum divinarum personarum, unam alterius cum altera sit principium, id unde sequitur aut quibus necessitatibus demonstratur? Scito ergo, nos quoque unum unius vel etiam plurium dicere principium et minime inficias ire, Patrem solum esse fontem superessentialis deitatis, solum ipsum fontem non ex fonte, et principium non ex principio cognoscentes atque credentes etiam iis cæteris rationibus, quas alibi fusius clariusque exposuimus et ante nos, qui nos præcesserunt, beati et sapientissimi viri.

A πόθεν ἕπεται ἢ τίσιν ἀνάγκαις τοῦτο συνάγεται; Ἴσθι οὖν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἓν ἐνὸς ἢ καὶ τῶν πλειόνων φαμὲν αἴτιον, καὶ τὸν Πατέρα μόνην πηγὴν τῆς ὑπερουσίου θεότητος οὐκ ἀρνούμεθα, μόνην αὐτὸν πηγὴν οὐκ ἐκ πηγῆς, καὶ ἀρχὴν οὐκ ἐξ ἀρχῆς εἶναι εἰδότες τε καὶ πιστεύοντες, καὶ οἷς ἄλλοις ἀλλαχοῦ πλατύτερόν τε καὶ σαφέστερον εἰρήκαμεν λόγοις, καὶ πρὸ ἡμῶν οἱ φθάσαντες ἡμᾶς μακάριοι καὶ σοφώτατοι ἄνδρες.

EPHES. CAP. XV (XXXII).

Ab eodem agente eodem tempore procedens diversa operatio diversum prorsus perficit effectum. Sit idem agens ubi A, operationes vero ejusdem eodem tempore, altera quidem quæ est ad B, altera vero diversa ab ipsa, quæ est ad G. Dico, etiam G diversum fore a B. Nam si idem foret, congrueret prorsus cum ipso, et operatio quæ est ad ipsum congrueret et quadraret cum operatione quæ est ad B; una ergo et eadem erit. Verum suppositæ sunt ut duæ et adinvicem diversæ operationes; igitur et G diversum erit a B. Sit nunc A Pater sempiterne et naturaliter operans, B vero Filius, G Spiritus sanctus; diversæ autem ad invicem operationes ea quæ est ad B, Filii generatio, quæ vero ad G, Spiritus sancti processio. Diversus igitur a Filio Spiritus sanctus, quia etiam operationes quæ ad utriusque subsistentiam sunt, a se differunt; neque etiam nobis opus fuerit alia distinctione Filii et Spiritus sancti, cum ipsæ diversæ operationes et progressiones eos possint distinguere.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΕ' (ΑΒ') (1).

Ἡ παρὰ τοῦ αὐτοῦ ἐνεργοῦντος ἐν τῷ αὐτῷ B χρόνῳ διάφορος ἐνέργεια διάφορον ἀποτελεῖ τὸ ἐνέργημα. Ἔστω τὸ αὐτὸ ἐνεργοῦν ἐφ' οὗ Α, ἐνέργειαι δὲ αὐτοῦ ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ μία μὲν ἡ πρὸς τὸ Β, ἑτέρα δὲ διάφορος πρὸς αὐτήν, ἡ πρὸς τὸ Γ. Λέγω, ὅτι καὶ τὸ Γ διαφέρον ἔσται τοῦ Β. Εἰ γὰρ τὸ αὐτὸ ἔσται, ἐφαρμόσει πάντως αὐτῷ, καὶ ἡ πρὸς αὐτὸ δὲ ἐνέργεια (2) ἐφαρμόσει τῇ πρὸ; τὸ (3) Β ἐνεργείᾳ. Μία ἄρα καὶ ἡ αὐτὴ (4) ἔσται. Ἀλλ' ὑπέκειντο (5) εἶναι δύο καὶ πρὸς ἀλλήλας διάφοροι· καὶ τὸ Γ ἄρα διαφέρον ἔσται τοῦ Β. Ἔστω τὸ μὲν Α ὁ Πατήρ, ὁ ἀϊδίως καὶ φυσικῶς ἐνεργῶν· τὸ Β δὲ ὁ Υἱὸς, τὸ δὲ Γ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἐνέργειαι δὲ διάφοροι πρὸς ἀλλήλας ἡ πρὸς τὸ Β μὲν ἡ τοῦ Υἱοῦ γέννησις, ἡ δὲ πρὸς τὸ Γ ἡ τοῦ θείου Πνεύματος ἐκπόρευσις. Διαφέρον ἄρα τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐπεὶ C καὶ αἱ (6) πρὸς τὴν ὕπαρξιν ἑκατέρου ἐνέργειαι διαφέρουσι· καὶ οὐκ ἂν ἡμῖν ἔτι δέοι διακρίσεως ἑτέρας τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, αὐτῶν τῶν διαφόρων ἐνεργειῶν καὶ προόδων διακρίνειν αὐτὰ δυναμένων (7).

NICÆNI.

Hæc quidem quæstio est in medio posita, utrum Filius a Spiritu distinguatur diversa ex Patre progressione, an ex eo, quod alter ex altero sit. Atque aliis quidem hoc, aliis vero illud videtur, etiam inter ipsos Latinos (*a*); sunt etenim nonnulli quoque Latinorum doctorum, qui diversa ex Patre progressione Filium et Spiritum sufficienter ab invicem discerni censent, non tamen propterea etiam ponunt, non esse ex Filio Spiritum sanctum, verum in conclusione quidem concordant omnes et concorditer ex Patre et Filio procedere

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Τοῦτο μὲν πρόβλημά ἐστι κείμενον ἐν μέσῳ, πότερον ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος τῇ ἐκ Πατρὸς διαφόρῳ προόδῳ διακρίνοιτο, ἢ τῷ θάτερον ἐκ θατέρου εἶναι. Καὶ τοῖς μὲν τοῦτο, τοῖς δ' ἐκεῖνο δοκεῖ, καὶ αὐτῶν τῶν Λατίνων. Καὶ γάρ εἰσιν οἱ καὶ τῶν Λατινικῶν διδασκάλων τῇ ἐκ Πατρὸς διαφόρῳ προόδῳ Υἱόν τε καὶ Πνεῦμα ἱκανῶς ἀλλήλων διαφέρεσθαι οἴονται, οὐ μέντοι διὰ τοῦτο καὶ μὴ εἶναι ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα D τίθενται· ἀλλ' ἐν μὲν τῷ συμπεράσματι πάντες ὁμοφωνοῦσι καὶ πάντες συμφώνως ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι διατείνονται, περὶ τὰ

(*a*) Vide quoad hæc et sequentia Scholarii animadversiones supra cap. 6 in Marcum Ephes.

(1) In Mon. 256, f. 302 a, est cap. 33.
(2) Mon. 27, f. 248 b, ἐνέργειαι.
(3) Mon. 27, πρὸς τῇ.
(4) Sic recte Mon. 256; Mon. 27, καὶ αὐτὴ.
(5) Mon. 27, ὑπόκειντο.
(6) αἱ omitt. Mon. 27.
(7) In codd. additur hoc schema:

μέσα δὲ καὶ τὰς τοῦτο δεικνυούσας προτάσεις εἰσὶν οἳ καὶ διαφέρονται. Τοῦτο δὲ καὶ ἐν παντὶ ζητήματι γίνεται. Ἐπὶ οὐδήποτε γὰρ συμπεράσματος γνωρίμου τε καὶ ὁμολογουμένου πᾶσι πολλαὶ τοῖς σοφοῖς ἀμφισβητήσεις περὶ τὰς τούτου ἀποδείξεις γίνονται, τῶν μὲν δι' ἄλλων, τῶν δὲ δι' ἄλλων μέσων τὸ αὐτὸ δεικνυόντων· ὅθεν εἴ τις ἀναιρεῖν ἱκανῶς βούλοιτο τὸ προκείμενον, οὔτε τὰς ἰδίας ἀποδείξεις ἐκθεῖναι μόνον ἀρκεῖ, εἰ μὴ καὶ τὰς τοῦ ἄλλως λέγοντος ἀνέλοι, οὔτε τοῦτο ποιῆσαι καταλείποντα θάτερον· ἀλλ' ἅμα καὶ τοὺς ἐναντίους λῦσαι λόγους καὶ τοὺς ἰδίους ἀνάγκη προαγαγεῖν. Καὶ σὺ τοίνυν, ὅτε σοὶ (1) καὶ τοῦτο δοθείη ἀληθὲς εἶναι, τὸ τῇ διαφόρῳ προόδῳ ἱκανῶς ἀλλήλων τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα διακρίνεσθαι, οὐδὲν πλέον ἔχεις λαβών, ἕως ἂν τὸ συμπέρασμα καὶ δι' ἄλλων πολλῶν δεικνύοιτο, καὶ οὕτω δεικνύοιτο, ὡς μηδέν σε ἀντειπεῖν ἔχειν. Κἀνταῦθα δὲ ὅμως ἐξ ἡμισείας ὃ βούλει ποιεῖς, τὰ σαυτοῦ μὲν ἐκτιθέμενος, τοὺς δὲ δεικνύντας λόγους, μὴ δύνασθαι ἀλλήλων διακρίνεσθαι, εἰ μὴ θάτερον ἐκ θατέρου εἴη, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι πάντως φῦ διαλυόμενος· ὥστε σοὶ τὸν λόγον ἀμφίβολον καταλείπεσθαι. Τί γὰρ ἂν καὶ φαίης πρὸς τοὺς λέγοντας, τὰ μὲν διακρινόμενα ἀλλήλων ἢ τῇ ἀρχῇ ἢ τοῖς ὅροις διακρίνεσθαι, τὸν δὲ Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τοῖς μὲν ὅροις οὐκ ἂν διακρίνεσθαι ἀλλήλων, εἴπερ τὰ τοῖς ὅροις διακρινόμενα ἢ τῇ ὕλῃ διακρίνεσθαι δεῖν, ἢ τῆς ἀτομότητός ἐστιν αἰτία (ἐκεῖ δὲ οὐδεμία ἐστὶν ὕλη), ἢ τῷ εἴδει (ἐκεῖ δὲ ταυτὸ εἶδος τὴν θείαν οὐσίαν ἐν ἀμφοῖν εἶναι)· ὥστε λείπεσθαι τῇ ἀρχῇ αὐτοὺς διακρίνεσθαι· κἀντεῦθεν εἰ ἄμφω ἐκ Πατρὸς εἶεν (2) μόνου, οὐκ ἂν ἀλλήλων διακρίνεσθαι· λείπεσθαι τοίνυν τὸν μὲν Υἱὸν ἐκ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἶναι; Εἴ τις οὖν ταῦτα φαίη, τί αὐτὸς ἀπολογήσῃ; οἶδα μὲν ὡς οὐδὲν ὅ τι καὶ ἄξιον λόγου ἐρεῖς. Λατῖνοι δὲ ἄνδρες σοφοί τε καὶ διαλεκτικοὶ πρὸς τὰς Λατίνων ταύτας ἐπιχειρήσεις σοφῶν τε καὶ διαλεκτικῶν καὶ αὐτοῦ πολλὰ μὲν καὶ καλὰ ἐροῦσί τε καὶ εἰρήκασιν, οὐ μέντοι γε παρὰ τοῦτο τῷ συμπεράσματι μάχονται, ἀλλὰ πολλαῖς τε καὶ γενναίαις ἄλλαις ἀποδείξεσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἶναι καὶ μάλα ἰσχυρίζονται. Σὺ δὲ ἴσθι, ὡς καὶ τὴν διάφορον ταύτην σοι τῶν φώτων ἐκ Πατρὸς πρόοδον εἰς ταυτὸ τοῖς ἑαυτῶν λόγοις εἰσὶν οἳ τῶν Λατίνων ἀπάξουσι καὶ ταυτὸ δηλοῦν ἀποδείξουσι τῷ τὸν μὲν Υἱὸν ἐκ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐξ ἀμφοῖν προϊέναι. Τὸ γὰρ τὸν μὲν Υἱὸν γεννητῶς, ἐκπορευτῶς δὲ τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς προϊέναι, οὐδὲν ἄλλο εἶναι πολλοῖς τε καὶ καλοῖς λόγοις πείσουσιν, ἢ τὸν μὲν ἀμέσως ἐκ Πατρὸς προϊέναι τῷ τῆς γεννήσεως τρόπῳ, τὸ δὲ Πνεῦμα διὰ τοῦ ἐκ Πατρὸς γεννηθέντος ἀφράστως ἐκπορευόμενον, καὶ τὴν ἐκπόρευσιν διὰ τῆς γεννήσεως, ὡς καὶ οἱ ἡμέτεροι θεολόγοι φασίν, προϊέναι. Πρὸς οὓς αὐτὸς οὐκ ἂν οὐδ' ἀντιβλέψαι δυνησόμενος μάτην ἐνταῦθα πονεῖς ταῖς γραμμικαῖς σου μέγα φρονῶν ἀποδείξεσι, καὶ ταύτῃ τοὺς ἀμαθεῖς ἐκπλήττων. Τί δ' ἂν

Spiritum omnes asseverant; circa media vero et circa propositiones, ex quibus istud probatur, sunt qui inter se dissident ac controversias agitant. Hoc vero in omni quoque quæstione usuvenit. In qualicunque enim conclusione nota omnibus et omnium confessione admissa multæ sapientibus ambiguitates circa ejusdem demonstrationes exoriuntur, cum alii per alia media eadem probare studeant; quamobrem si quis sufficienter velit propositam doctrinam evertere, non sufficit, ut proprias duntaxat demonstrationes exponat, nisi et rationes ejus qui aliter statuit, e medio tollat, neque ut hoc faciat alterum omnino omittendo, verum simul debet et contrarias rationes dissolvere et proprias in medium proferre. Et tu igitur, quando etiam et hoc tibi verum esse concederetur, diversa progressione sufficienter ab invicem Filium et Spiritum sanctum distingui, nihil amplius exinde nactus esses, quandiu conclusio etiam per alia multa demonstretur et ita demonstretur, ut nihil habeas quod opponas. Et hic quoque ex dimidio solum quod propositum habes efficis, dum tua quidem argumenta exponis, rationes vero eas, quæ probant, non posse ab invicem distingui Filium et Spiritum, nisi alter ex altero esse habeat, quia non potes, nullo prorsus modo dissolvis; quapropter a te ratio nutans et ambigua relinquitur. Quid enim diceres adversus eos qui dicunt, ea quæ ab invicem distinguuntur, vel principio distingui vel terminis, Filium autem et Spiritum terminis non distingui ab invicem, quandoquidem ea, quæ terminis distinguuntur, vel materia distingui oporteat, quæ individualitatis sit causa (nulla vero illic exsistit materia) vel specie (ibi vero eamdem speciem, divinam essentiam in ambobus esse); relinqui ergo eos principio distingui et exinde si ambo ex solo Patre essent, non ab invicem fore distinctos; reliquum igitur esse, ut Filius sit ex Patre, Spiritus vero ex Patre et Filio? Si quis itaque nunquam talia diceret, quid tu pro defensione responderes? Scio te nihil, quod consideratione dignum sit, prolaturum esse. Latini autem viri sapientes et dialectici ad ratiocinia a Latinis sapientibus et dialecticis et ipsis prolata multa quidem et eximia et dicent et jam dixerunt, non tamen ob eam causam etiam conclusioni repugnant, verum multis nobilibusque aliis argumentis Spiritum sanctum ex Patre et Filio esse quam qui maxime propugnant. Tu vero scito, ex Latinis esse quosdam, qui tibi etiam hanc duorum luminum ex Patre diversam progressionem ih idem cum suis doctrinis redigent et idem significare probabunt cum propositione, Filium quidem ex Patre, Spiritum vero ex utroque prodire. Nam quod Filius per generationem, Spiritus vero per processionem ex Patre prodit, hoc nihil aliud esse et multis et

(1) Ita Mon. f. 85 a; Mon. 27, f. 249 a, ποι.
(2) Εἶεν recte Marc. f. 85, b; in Mon. 27 f. 249 a, duæ postremæ litteræ (εν) evanuerunt

præclaris rationibus suadebunt, nisi illum quidem immediate ex Patre prodire per generationis modum, Spiritum autem sanctum per Genitum ex Patre ineffabili modo procedentem, ac processionem per generationem, sicut etiam nostri theologi dicunt, prodire. Ad quos dum ne respicere quidem valebis, frustra hoc loco laboras, superbiens tuis ex lineis et litteris petitis probationibus et tali pacto indoctos territans et stupore percellens. Quid, quæso, et diceres, si quis duas tibi lineas in unam contraheret et Patrem Filii poneret causam, deinde ex utroque prodire Spiritum affirmaret? Manifeste lamentaberis, qui per unam lineam perdideris gloriam, ut rudibus geometra esse videaris. Et tamen hoc doctoribus magis est consonum et consentaneum. *Monas* enim, inquit Theologus Gregorius, *ab initio in binarium mota usque ad Trinitatem stetit*; ex quibus verbis patet, eum ut in una linea hunc motum considerasse. Dices fortasse, hanc operationem fore inæquabilem, et majorem quidem eam, quæ ex Patre et Filio ad Spiritum, quam eam quæ est ex Patre ad Filium, vel eam quæ ex utroque ad Spiritum, majorem ea, quæ est ex alterutro tantum ad eumdem Spiritum; sicut cursum quemdam fluvii, qui aliud flumen in medio suscepit; nam et alibi hoc dicebas. Verum te quidem decet ista dicere, qui nihil sublimius cogitare potes, sed corporalibus duntaxat rebus inhæres; nos autem quæ ad illa diximus etiam hisce opponemus et Filii ex Patre generationem neque majorem neque minorem Spiritus sancti ex Patre Filioque processione dicemus, sed utramque perfectam et processionem sancti Spiritus ex Patre et Filio unam eamdemque esse cum ejusdem Spiritus sancti processione ex Patre vel ex Filio. Et rationes sæpenumero prolatæ frustra hoc loco repeterentur.

A

B

καὶ φαίης, εἴ τίς σοι τὰς δύο ταύτας γραμμὰς εἰς μίαν συστέλλειεν, καὶ τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ θέμενος αἰτίαν, εἶτ' ἐξ ἀμφοῖν εἶποι προϊέναι τὸ Πνεῦμα; Δῆλον ὡς οἰμώξεις (1) παρὰ μίαν γραμμὴν ἀπολωλεκὼς τὸ καὶ γεωμέτρης τοῖς ἀμαθέσι δοκεῖν. Καίτοι τοῦτο καὶ τοῖς διδασκάλοις μᾶλλον ὁμόλογον. *Μονὰς* γὰρ, φησὶν ὁ θεολόγος Γρηγόριος, *ἀπ' ἀρχῆς εἰς δυάδα κινηθεῖσα μέχρι Τριάδος ἔστη* (2)· ὡς δῆλον εἶναι, ὡς ἐπὶ μιᾶς γραμμῆς αὐτὸν τὴν κίνησιν ταύτην τεθεωρηκέναι. Φήσει; Ἴσως, ὡς ἀνώμαλος ἡ ἐνέργεια ἔσται, καὶ μείζων ἡ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ πρὸς τὸ Πνεῦμα τῆς ἐκ Πατρὸς πρὸς Υἱόν, ἡ (3) ἐξ ἀμφοῖν πρὸς τὸ Πνεῦμα τῆς ἐκ θατέρου πρὸς τὸ αὐτὸ Πνεῦμα, ὥσπερ τινὸς ῥοὴ ποταμοῦ καὶ ἄλλο ῥεῦμα ἐν τῷ μέσῳ προσλαβομένου· καὶ γὰρ ἄλλοτε τοῦτ' ἔφης. Ἀλλά σοι μὲν ταῦτα λέγειν ἁρμόζει οὐδὲν ὑψηλότερον νοεῖν δυναμένῳ, τοῖς δὲ σωματικοῖς ἐναπομένοντι μόνον· ἡμεῖς δ' ἃ πρὸς ἐκεῖνα εἰρήκαμεν, καὶ πρὸς ταῦτα ἀντιθήσομεν, καὶ τὴν ἐκ Πατρὸς Υἱοῦ γέννησιν οὔτε μείζω οὔτε ἐλάττω τῆς ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος προόδου φήσομεν, ἀλλ' ἄμφω τελείας, τήν τ' ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσιν τὴν αὐτὴν καὶ μίαν τῇ ἐκ Πατρὸς ἡ (4) Υἱοῦ ἐκπορεύσει τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος. Καὶ οἱ λόγοι πολλάκις εἰρημένοι μάτην ἂν ἐνταῦθα λέγοιντο.

EPHES. CAP. XVI (XXXIII.)

Interrogant nos, qui cum Latinis sentiunt, an cum sua virtute et sapientia Pater Spiritum sanctum producat, an sine sapientia et sine virtute, (*a*) ut si alterum fugientes prius responderimus, nos ad suam ipsorum adigant sententiam, nimirum, si sapientia et virtus Patris est Filius, cum Filio ergo Patrem producere Spiritum sanctum, et non solum ipsum. Itaque Patrem cum Filio producere Spiritum sanctum, sive cum Verbo, cum sapientia, et virtute, neque nos inficias ibimus; nam simul cum Verbo prodit Spiritus sanctus, secundum divos Patres, et eum comitatur et patefacit, et neque Verbum est absque Spiritu, neque Spiritus prodit sine Verbo. Verum enimvero non eum in modum, ut Filius quoque causa sit exsistentiæ Spiritus sancti, sicuti neque Spiritus est Filii causa; quæ enim simul et secundum idem ex quopiam prodeunt, etiam sibi ad invicem causas

C

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙϚ' (ΚΓ') (5).

Ἐρωτῶσιν ἡμᾶς οἱ τὰ Λατίνων φρονοῦντες, εἰ μετὰ τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως καὶ σοφίας ὁ Πατὴρ προβάλλει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἢ ἀσόφως καὶ ἀδυνάτως, ἵν' εἰ τὸ δεύτερον φεύγοντες τὸ πρῶτον ἀποκρινούμεθα, πρὸς τὴν ἑαυτῶν ἡμᾶς ἀπαγάγωσι δόξαν, ὅτι εἰ σοφία καὶ δύναμις τοῦ Πατρός ἐστιν ὁ Υἱὸς (6), μετὰ τοῦ Υἱοῦ ἄρα προβάλλει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ Πατὴρ, καὶ οὐ μόνος αὐτός. Ὅτι μὲν οὖν μετὰ τοῦ Υἱοῦ προβάλλει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ Πατὴρ, εἴτουν μετὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς δυνάμεως, οὐδ' ἡμεῖς ἀρνησόμεθα· συμπρόεισι γὰρ τῷ Λόγῳ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τοὺς θείους Πατέρας (7), καὶ συμπαρομαρτεῖ καὶ συναναφαίνει αὐτὸν, καὶ οὔτε Λόγος ἐστὶν ἄνευ Πνεύματος, οὔτε τὸ Πνεῦμα πρόεισιν ἄνευ τοῦ Λόγου. Πλὴν οὐχ οὕτως, ὥστε καὶ τὸν Υἱὸν αἴτιον τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως εἶναι, καθάπερ οὐδὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αἴτιον· τὰ γὰρ ὁμοῦ κατὰ ταυτὸν ἐκ τινος προϊόντα

D

(1) Marc. f. 86 a : οἰμώξας.
(2) Greg. Naz. orat. 35, p. 562, ed. Bill. (Nunc orat. 29).
(3) ἡ addendum.
(4) Codd. καί.
(5) In Mon. 256 f. 302 b, est cap. 34.
(6) I Cor. I, 30, 24.
(7) Mon. 256. θ. Πατ. τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

(*a*) Quæ Damascenus, De fide orthodoxa, I, c. 6. 7, disputat, non parum huc faciebant, ut talis fieret quæstio; ubi tamen *Sapientia*, quæ *personaliter* sumitur, a Sapientia essentialiter accepta omnino distingui debet, ut infra quoque notatur.

καὶ ἀλλήλων αἴτια εἶναι ἀδύνατον· οὐ τοίνυν εἰ μετὰ τοῦ Υἱοῦ (1) πρόεισι, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ προΐέναι ἀνάγκη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· εἰ δὲ μή, τῶν κτισμάτων οὐδὲν διοίσει τῶν διὰ λόγου Θεοῦ καὶ δυνάμεως καὶ σοφίας γεγενημένων· *Πάντα* γὰρ, φησὶ, *δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν ὃ γέγονεν* (2). Ὃ ἄρα μὴ γέγονεν, οὐδὲ δι' αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχειν ἀνάγκη. Ἔπειτα οὐχ οὕτω σοφία καὶ δύναμις τοῦ Πατρός ἐστιν ὁ Υἱὸς, ὡς Υἱὸς ἢ Λόγος· Υἱὸς μὲν γὰρ καὶ Λόγος οὕτως ἐστὶ τοῦ Πατρὸς, ὡς μὴ ὄντος αὐτοῦ Υἱοῦ μηδὲ Λόγου (πρὸς τὸν Πατέρα γὰρ ὁ Υἱὸς ἀναφέρεται καὶ πρὸς τὸν λέγοντα ὁ Λόγος)· σοφία δὲ καὶ δύναμις οὕτως ἐστὶ τοῦ Πατρὸς, ὡς καὶ αὐτοῦ σοφίας καὶ δυνάμεως ὄντος, καὶ οὐ σοφοῦ καὶ δυνατοῦ μόνου· σοφία γάρ ἐστιν ἐκ σοφίας καὶ δύναμις ἐκ δυνάμεως, ὥσπερ Θεὸς ἐκ Θεοῦ, καὶ φῶς ἐκ φωτός· λέγεται δὲ τοῦ Πατρὸς σοφία καὶ δύναμις, ὡς ὅλην αὐτοῦ τὴν σοφίαν καὶ δύναμιν ἔχων, ὡς ἂν εἰκὼν ἀρχετύπου. Ἀλλὰ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐδὲν ἧττον σοφία καὶ δύναμις· καὶ τοῦτο οὐδεὶς ἀντερεῖ τῶν τὰς Γραφὰς εἰδότων· καὶ ὅτι κοινὰ καὶ οὐσιώδη τῶν θείων εἰσὶ προσώπων ταῦτα (3) τὰ ὀνόματα, καὶ ὁ θεῖος δὲ Αὐγουστῖνος ἐν τῷ περὶ Τριάδος βιβλίῳ τούτοις συμμαρτυρεῖ· Εἰ τοίνυν σοφία καὶ δύναμις ἐκ σοφίας καὶ δυνάμεως τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, περιττόν ἐστι καὶ μάταιον ἐρωτᾶν, εἰ μετὰ τῆς ἑαυτοῦ σοφίας καὶ δυνάμεως ὁ Πατὴρ προβάλλει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ μή τις αὐτὸ κτίσμα βούλοιτο κατασκευάζειν, καθάπερ εἴρηται· *Ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσε τὴν γῆν, ἡτοίμασε δὲ οὐρανοὺς ἐν φρονήσει.* Ἀλλ' οὔτε διὰ μέσης σοφίας καὶ δυνάμεως ὁ Πατὴρ ἦλθεν ἐπὶ τὴν τοῦ Πνεύματος ἐκπόρευσιν, ὥσπερ οὐδ' ἐπὶ τὴν τοῦ Υἱοῦ γέννησιν, οὔτε διὰ μέσης θεότητος ὅλως. Τῶν γὰρ κτισμάτων ἴδιον τὸ τοιοῦτον οἱ θεολόγοι φασίν. Ἀμέσως ἄρα καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς ἐπίσης ἄμφω προΐασιν, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ μετ' ἀλλήλων μὲν, οὐκ ἐξ ἀλλήλων δὲ, οὐδ' ὅλως ἐκ θατέρου θάτερον.

esse impossibile est. Non ergo necesse est, si *cum* Filio prodit; etiam *ex* Filio prodire Spiritum sanctum. Sin autem (*a*) nihil differet a creaturis, quæ per Dei Verbum et virtutem sapientiamque factæ sunt. *Omnia* enim, inquit, *per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est.* Quod ergo factum non est, id neque per ipsum esse habeat necesse est. Deinde non eo modo Filius est Patris sapientia et virtus, quo est Filius vel Verbum. Filius enim et Verbum Patris eo modo est, ut Pater non sit Filius neque Verbum (ad Patrem); namque refertur Filius et ad dicentem Verbum); sapientia autem et virtus sic est Patris, ut et ipse Pater sit sapientia et virtus, et non solum sapiens et virtute præditus. Sapientia enim est ex sapientia et virtus ex virtute, sicut Deus ex Deo et lumen ex lumine (*b*); dicitur autem Patris sapientia et virtus tanquam totam ejus sapientiam et virtutem possidens, sicut imago exemplaris. Sed et Spiritus sanctus nihilominus sapientia et virtus est; et hoc nemo Scripturarum gnarus negabit. Atque communia et essentialia divinarum personarum esse hæc nomina, etiam divus Augustinus opere de Trinitate hisce simul attestatur. Si igitur sapientia et virtus ex sapientia et virtute Patre procedit Spiritus sanctus, supervacaneum et inane est interrogare, an cum sua ipsius sapientia et virtute Pater producat Spiritum sanctum, si nemo eam creaturam ostendere velit, secundum quod scriptum est : *Deus in sapientia firmavit terram, præparavit cœlos in prudentia.* Sed neque per mediam sapientiam et virtutem Pater devenit ad Spiritus sancti processionem, sicut neque ad Filii generationem, neque per mediam deitatem universim. Hoc enim creaturarum proprium theologi dicunt. Immediate ergo et ex ipsa essentia Patris ambo æqualiter progrediuntur, Filius et Spiritus sanctus, ac cum se invicem, non vero ex se invicem, neque prorsus alter ex altero est.

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Ἡ *σοφία* ἐστὶ μὲν οὐσιῶδες καὶ κοινὸν ὄνομα τῇ Τριάδι· ἔστι δ' ὅμως καὶ τῶν ἰδίᾳ τῷ Υἱῷ ἀποδιδομένων. Τὸ δ' αὐτὸ καὶ ἡ *δύναμις*. Διὸ καὶ φαμὲν, ἐν σοφίᾳ τὰ πάντα τὸν Πατέρα δεδημιουργηκέ-

NICÆNI.

Sapientia quidem essentiale et commune nomen est Trinitatis; est tamen ex iis quoque, quæ seorsim et proprie Filio attribuuntur (*c*). Eo modo res se habet cum nomine *virtutis*. Ideo etiam

(1) Υἱοῦ habet Mon. 256, omitt. Mon. 27, f. 250 a, Vatic. f. 204 a.

(2) Joan. I, 3.

(3) ταυτί Mon. 27 f. 250 a. Vat. f. 204 *b*.

(*a*) Hic, ut Bessarionis responsum suadet, nonnulla omissa in textu sunt. Legendum fortasse : Si vero per Filium est Spiritus, nihil, etc.

(*b*) Ita Patres communiter, ex quibus Augustinus, De Trinitate VII, c. 1 : *Pater et Filius sunt una sapientia, quia una essentia, et sigillatim sapientia de sapientia, sicut essentia de essentia* (De quo loco vide Thomam, Summæ p. I, q. 39, a. 5, ad 1). Sapientiam ex sapientia Filium quoque vocat Epiphanius in Ancorato, p. 75. Notatu digna sunt, quæ Patres concilii Toletani XV, a. 688 (vide Mansi Conc. t. XII, p. 10, 11) animadvertunt circa dictum : *Voluntas genuit voluntatem, sicut et sapientia sapientiam*, a se antea, uti exponunt, secundum essentiam usurpatum, quod contra objectiones quasdam strenue defendunt.

(*c*) De lege appropriationis vel accommodationis nominum absolutorum ad personas disputant theologi cum D. Thoma Sum. p. I, q. 39, a. 7 et 8; Richardo a S. Victore in opusculo De appropriatis et cæteris in l. I Sent., dist. 31. Hæc doctrina tota Patribus innititur, ex quibus videndus Augustinus, De Trinit. VI, 10; Hilarius, De Trinit. II, 1; Leo M., serm. 2 et 3 de Pentecoste. Vide quæ supra ad cap. 1, can. 1, animadvertit auctor noster.

dicimus, in sapientia Patrem universa condidisse vel per sapientiam produxisse mundum, per hæc nomina Verbum et Filium intelligentes. Neque quando Dei sapientiam audimus, aliud quiddam intelligimus præter Filium. *Deum* enim qui dicit sapientiam, is totam sane Trinitatem indicabit, *Dei* vero *sapientiam* enuntians Filium omnino significat; quemadmodum etiam Deum charitatem dicimus tres personas. Dei vero charitatem Spiritum sanctum. Quamobrem quando Latini dicunt confitendum esse ex Patre Filioque esse Spiritum, quia Pater cum sua sapientia ac simul cum ea Spiritum producit, non hanc communem intelligere oportet, sed propriam Filio attributam. Ac frustra a te, quæ in secunda parte hujus argumenti dicta sunt, prolata fuerunt nihil omnino ad scopum facientia. Quæ vero dicis, procedere quidem Spiritum cum sapientia sive cum Filio, non vero ex ipso, assertionem quamdam ponens dicis, nullam vero cogentem rationem inducis. Quænam enim est necessitas, si Spiritus non sit Filii principium, neque principium sancti Spiritus esse Filium? Quia, dices, impossibile est ea quæ simul et secundum idem ex quopiam prodeunt, etiam sibi invicem principia esse! Sed quid tu sub voce *sibi invicem principia* intelligas, id ipse noveris; nos vero sibi invicem principia esse non dicimus. Nam fieri nequit ut utrumque utriusque et principium et principiatum sit; hoc enim Græcorum sermo voce *sibi invicem principia* intelligere vult; alterutrum vero alterutrius principium esse, licet etiam secundum idem ex quodam alio producantur, nihil vetat. Nam radius et lumen simul et secundum idem ex sole sunt; attamen lumen per radium et quodam modo ex radio est; et per tonitru fulgur, licet tonitru et fulgur nubium densitatem et simul ad invicem confricationem causam habeant. Oportet enim crassis hisce et utcunque similibus exemplis ea quæ supra naturam sunt propter eos qui crassioris sunt ingenii, subigere. Tu vero etiam bis circa evangelicum dictum: *Omnia per ipsum facta sunt* peccas, non intelligens, quid inde concludas. Nos vero, qui in primo tuo argumento sufficienter te ostendimus hallucinatum, illis contenti sumus. Spiritum vero, si per sapientiam, hoc est per Filium, producatur, nihil differre a creaturis et per mediam deitatem quid produci proprium creaturarum esse, id nescio an et aliis placeat præter te; imo clare novi id nemini sapientum probari. Manifestat vero et fides Deum quidem Patrem prædicans et Deum vero Filium et Spiritum sanctum confitens, et tamen eos non eum creaturis (apage cum blasphemia ista!) collocans. Quid enim magis Spiritus creatura foret, si ex Filio, quam Filius et Spiritus, si ex Patre? Ex essentia et non ex essentia Dei esse scimus doctores creaturæ et non creaturæ statuere causam, non

(1) Mon. 27, f. 250 b. κωλύειν.
(2) Mon. f. 251 a. σοφῶς.

A ναι, ἢ διὰ τῆς σοφίας τὸν κόσμον προαγαγεῖν, τὸν Λόγον τε καὶ Υἱὸν διὰ τούτων τῶν ὀνομάτων νοοῦντες. Οὐδὲ ἔστιν ὅτε Θεοῦ σοφίαν ἀκούοντες ἄλλο τι νοοῦμεν ἢ τὸν Υἱόν. *Θεὸν* μὲν γὰρ σοφίαν τις εἰπὼν ὅλην αὐτὴν τὴν Τριάδα δηλώσειεν, *Θεοῦ* δὲ *σοφίαν* φθεγξάμενος τὸν Υἱὸν πάντως ἐσήμανεν· ὥσπερ καὶ Θεὸν μὲν ἀγάπην τὰ τρία φαμὲν πρόσωπα, Θεοῦ δὲ ἀγάπην τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ὥστε ὅταν Λατῖνοι φῶσι τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἶναι ὁμολογεῖν δεῖν, διὰ τὸ τὸν Πατέρα μετὰ τῆς ἑαυτοῦ σοφίας καὶ σὺν αὐτῇ ἅμα τὸ Πνεῦμα προαγαγεῖν, οὐ σοφίαν τὴν κοινὴν ταύτην νοεῖν δεῖ, ἀλλὰ τὴν ἰδίαν τῷ Υἱῷ ἀποδιδομένην. Καὶ μάτην σοι τὰ ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τούτου τοῦ ἐπιχειρήματος εἰρημένα ἀπέρριπται, οὐδὲν ὅλως ποιοῦντα πρὸς τὸ

B προκείμενον. Ἃ δὲ φῂς, ἐκπορεύεσθαι μὲν τὸ Πνεῦμα μετὰ τῆς σοφίας ἤτοι τοῦ Υἱοῦ, οὐ μέντοι ἐξ αὐτοῦ, θέσιν τινὰ τιθέμενος λέγεις, οὐδεμίαν ἀνάγκην εἰσάγων. Τίς γὰρ ἀνάγκη, εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αἴτιον, μηδὲ τὸν Υἱὸν εἶναι τοῦ Πνεύματος ἀρχήν; Ὅτι, φήσεις, τὰ ὁμοῦ καὶ κατὰ ταυτὸν ἔκ τινος προϊόντα καὶ ἀλλήλων αἴτια εἶναι ἀδύνατον. Ἀλλὰ τί μὲν σὺ διὰ τοῦ *ἀλλήλων αἴτια* νοεῖς, αὐτὸς ἂν εἰδείης· ἡμεῖς δὲ ἀλλήλων αἴτια εἶναι οὐ φαμέν. Οὐ γὰρ δυνατὸν ἑκάτερον ἑκατέρου αἴτιόν τε καὶ αἰτιατὸν εἶναι· τοῦτο γὰρ λόγος ὁ

C Ἕλλην διὰ τοῦ *ἀλλήλων αἴτια* δηλοῦν βούλεται· θάτερον δὲ θατέρου αἴτιον εἶναι, κἂν καὶ κατὰ ταυτὸν ἔκ τινος ἄλλου προάγοιντο, οὐδὲν κωλύει (1). Ἥ τε γὰρ ἀκτὶς τότε φῶς, ἅμα καὶ κατὰ ταυτὸν ἐξ ἡλίου ὄντα, ὅμως τὸ φῶς διὰ τῆς ἀκτῖνος καὶ τινὰ τρόπον ἐκ τῆς ἀκτῖνός ἐστι καὶ διὰ τῆς βροντῆς ἡ ἀστραπή, καίτοι βροντή τε καὶ ἀστραπὴ τὴν νεφῶν πυκνότητά τε καὶ ἅμα πρὸς ἀλλήλας σύντριψιν αἴτιον ἔχοντα. Δεῖ γὰρ τοῖς παχέσι τούτοις καὶ ὁπωσοῦν ὁμοίοις παραδείγμασι τὰ ὑπὲρ φύσιν διὰ τοὺς τὴν διάνοιαν παχυτέρους ὑπάγειν. Σὺ δὲ καὶ δὶς περὶ τὸ εὐαγγελικὸν ῥητὸν τό· *Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο*, ἁμαρτάνεις, μὴ συνιείς, τί ἐντεῦθεν

D συμπεραίνεις. Ἡμεῖς δ' ἐν τῷ πρώτῳ σου ἐπιχειρήματι ἱκανῶς σε ἐλέγξαντες ἀπατώμενοι ἐκείνοις ἀρκούμεθα. Ὅτι δ' εἰ διὰ σοφίας, τοῦ Υἱοῦ δηλαδή, τὸ Πνεῦμα προάγοιτο, οὐδὲν ἂν διενέγκοι τῶν κτισμάτων, καὶ τὸ διὰ μέσης θεότητός τι προαχθῆναι τῶν κτισμάτων ἴδιον εἶναι, οὐκ οἶδα μέν, εἰ καὶ ἄλλοις συνδόξει πλὴν σοῦ· μᾶλλον δὲ σαφῶς (2) οἶδα μηδενὶ τῶν σοφῶν συνδοκεῖν· δηλοῖ δὲ καὶ ἡ πίστις Θεὸν μὲν τὸν Πατέρα πρεσβεύουσα, καὶ Θεὸν δὲ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁμολογοῦσα, καὶ ὅμως αὐτοὺς οὐ μετὰ τῶν κτισμάτων (ἄπαγε τῆς βλασφημίας!) τιθεμένη. Τί (3) γὰρ μᾶλλον τὸ Πνεῦμα κτίσμα, εἰ ἐξ Υἱοῦ, ἢ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, εἰ ἐκ Πατρός; Τὸ ἐξ οὐσίας καὶ μὴ οὐσίας Θεοῦ εἶναι ἴσμεν τοὺς διδασκάλους, κτίσματος καὶ μὴ κτίσματος αἴτιον τιθεμένους, οὐ τὸ ἐκ Πατρὸς μόνου ἢ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἶναι. Τὰ μὲν οὖν κτίσματα τὸ μὴ ἐκ τῆς θείας οὐσίας εἶναι, ἀλλ' ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς

(3) Marc. f. 87 b. ἢ τί.

τὸ εἶναι παρηγμένα, αὐτὰ τοῦτο κτίσματα εἶναι ποιεῖ καὶ τῆς θείας ἀπαλλοτριοῖ φύσεως· Πνεῦμα δὲ τὸ ἅγιον ἐκ τῆς Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οὐσίας ὄν, ὁμοούσιόν τε αὐτοῖς καὶ Θεός ἐστι, κἂν καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἴη. Καὶ οὐδὲν ὅλως τῇ ἀληθείᾳ οἱ σοὶ λόγοι μηδὲν ἰσχυρὸν ἔχοντες λυμανεῖσθαι δύναιντ' ἄν. A

ex Patre solo vel ex Patre et Filio esse. Quod igitur creaturæ non ex Dei essentia sunt, sed ex non esse ad esse productæ, hoc ipsum est, quod creaturas eas facit et a divina removet natura; Spiritus vero sanctus, qui ex essentia Patris et Filii est, consubstantialis est ipsis et Deus, licet etiam ex Patre et Filio sit. Et nihil prorsus veritati obesse poterunt ratiocinationes tuæ nihil firmum habentes.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΖ' (ΛΔ') (1).

Εἴ τι ἐπὶ πλειόνων ἑνικῶς ἐν τοῖς θείοις προσώποις λέγεται, ἢ οὐσία πάντως ἢ οὐσιῶδές ἐστιν. Ὥσπερ γὰρ ἓν ἐστι πάντη, καθ' ὃ τῶν λοιπῶν ἕκαστον τῶν προσώπων χωρίζεται, οὕτω καὶ ἓν ἐστι πάντη, καθ' ὃ τὰ τρία ἑνίζονται. Τοῦτο δ' ἐστὶν ἡ μία τῷ ἀριθμῷ οὐσία ἢ τι τῶν οὐσιωδῶς αὐτῇ προσόντων, οἷον ἡ μία θέλησις ἢ ἡ μία δύναμις ἢ ἡ μία ἐνέργεια. Λέγομεν γὰρ Θεὸν ἐκ Θεοῦ τὸν Υἱὸν, καὶ ἄμφω Θεὸν ἕνα, φῶς ἐκ φωτὸς, καὶ ἄμφω ἓν φῶς, σοφίαν ἐκ σοφίας, καὶ ἄμφω μίαν σοφίαν, δύναμιν ἐκ δυνάμεως καὶ ἄμφω μίαν δύναμιν. Καὶ οὐδὲν ἄρα δύνανται ἓν εἶναι τὰ θεῖα πρόσωπα, εἰ μὴ καθὸ ἐστὶν ἐν αὐτοῖς ἕν. Τοῦτο δ' ἐστὶν οὐσιῶδες. Εἰ τοίνυν καὶ τὸ προβάλλειν ἓν ἐστιν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἢ κοινωνήσει τούτου καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐσιώδους γε ὄντος, καὶ ἔσται καὶ αὐτὸ προβάλλον ἕτερον δήπου πρόσωπον, ἢ οὐσιώδους τινὸς ἀλλότριον ὄν, οὐκ ἄδηλον ὅτι καὶ τῆς οὐσίας ἀλλότριον ἔσται. Τούτων ὁπότερον ἂν βούλοιντο τοῖν βαράθροιν, ἐλέσθωσαν οἱ Λατῖνοι, καὶ ἅμφω δὲ ἐκτρεπόμενοι τὴν ἑαυτῶν δόξαν ἀπολιπέτωσαν πρότερον, ἥτις ἐξ ἀνάγκης ἐπὶ ταῦτα ἀπάγει. B C

EPHES. C. XVII (XXXIV).

Si quid de pluribus in divinis personis dicitur singulariter (*a*) vel essentia omnino est vel essentiale. Sicut enim unum est omnino, secundum quod quælibet reliquarum personarum separatur, ita et unum omnino est, secundum quod illæ tres uniuntur. Hoc vero est una numero essentia vel quid eorum, quæ essentialiter ipsi adsunt, ut v. gr. una voluntas vel una virtus vel una operatio. Dicimus enim Deum ex Deo Filium et ambo Deum unum, lumen ex lumine et ambo unum lumen, sapientiam ex sapientia et utrumque unam sapientiam, virtutem ex virtute et utrumque unam virtutem. Secundum nullam itaque rem unum esse possunt divinæ personæ, nisi (*a*) secundum quod in ipsis unum est. Hoc autem et essentiale. Si igitur etiam producere unum est in Patre et Filio, aut communicabit in hoc etiam Spiritus sanctus cum eis, cum essentiale sit, et erit ipse aliam quampiam producens personam, aut si ab essentiali quodam alienus est, manifeste ab essentia quoque alienus erit. Ex his duobus barathris utrum voluerint eligant Latini; si vero utrumque adversantur, suam prius sententiam derelinquant, quæ necessario ad hæc deducit.

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Ὡς εὐδαίμονες οἱ σὲ αὐχοῦντες διδάσκαλον! Ὅσοις αὐτοὺς ἐπιχειρήμασιν ἀσφαλίζῃ· ὅσοις λόγοις αὐτοὺς καταφράττεις! Δύναιντ' ἂν καὶ μάλα γαυριῶντες (2), φεῦ τῶν συλλογισμῶν τῆς ἀνάγκης! φεῦ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ πλήθους! φεῦ τῆς πυκνότητος τῶν νοημάτων τοῦ σοφοῦ τούτου διδασκάλου! βοᾷν. Οὕτω πολλὰ τὸ ἓν ποιεῖς καὶ περιττὰ αὐτὰ ἀναστρέφεις (3), ἀδολεσχῶν, παλιλογῶν, τὰ αὐτὰ λέγων πολλάκις, οἰόμενος ἄλλα. Δεῖ γάρ, ὡς οἶμαι, ἀγνοίας σε μᾶλλον ἢ μοχθηρίας ἐγκαλεῖν τἀληθῆ λέγειν βουλομένους. Ἀλλ' ἡμεῖς πρὸς ταῦτα ἀρκούντως ἔν τε τῷ πρώτῳ, ἔν τε τῷ δεκάτῳ καὶ ἑνδεκάτῳ σου τῶν ἐπιχειρημάτων εἰπόντες (ταυτὰ γὰρ ἐν ἐκείνοις εἰπὼν ἔφθασας), ἐκεῖ τοὺς ἀκροατὰς παραπέμπομεν, οὓς πειθομένους ἡμῖν τε καὶ τῇ ἀληθείᾳ ἀμφοῖν σοι τούτοιν ἀπαλλάττομεν τοῖν βαράθροιν, σὲ κάτω κείμενον ἐλεεινῶς ἐκεῖ καταλείποντες, μὴ δύναμενον ἐκεῖθεν πρὸς τὸ τῆς ἀληθείας φῶς διϊδεῖν (4), ἴσως δὲ καὶ D

Quam beati sunt qui te gloriantur magistro! Quot eos argumentis munis et instruis! Quot eos rationibus armas! Possent sane et quam maxime superbientes exclamare: O necessitatem syllogismorum! O argumentorum multitudinem! O densitatem conceptuum sapientis hujus magistri! Adeo unum multa facis et superflua ipsa convertis, garriens, eadem repetens et sæpius dicens, alia ea existimans. Oportet enim, ut puto, ignorantiæ magis quam malitiæ te incusent qui veritatem dicere volunt, sed nos ad hæc sufficientes in primo, decimo et undecimo tuorum argumentorum respondimus (eadem namque in illis jam dixisti), atque illuc auditores ac lectores remittimus, quos si nobis et veritati obsequuntur; ab utroque tuo barathro liberamus, te humi jacentem misere illic relinquentes, qui non potes exinde ad veritatis lucem aspicere, et fortasse etiam non vis: et siquidem voluisses rectiores rationes audire, vel etiam recte intuitus esses,

(1) Mon. 256 f. 303 est cap. 35.
(2) Mon. 27 f. 251 b. γαβριῶντες.
(3) Mon. cit. ἀντιστρέφει. Marc. f. 88 a : ἀντιστρέφῃ.
(4) Ita Vat f. 206. a. Marc. f. 88 a; Mon., ἰδεῖν.

(*a*) Vide de his S. Thomam, p. I, q. 39, a. 3; et Petavium De Trinitate, l. III, c. 9, § 9; VIII c. 9, §§ 8-15.

a barathro quoque et ipse liberatus fuisses. Me namque cogis nunc te malitiæ incusare, cum paulo ante ignorantiam tibi exprobraverim.

μὴ βουλόμενον· ὡς εἴ γε ἠβουλήθης τῶν ἀληθεστέρων ἀκροάσασθαι λόγων, κἂν καὶ ἀντιβλέψας καὶ τοῦ βαράθρου καὶ αὐτὸς ἂν ἀπηλλάγης. Ἀναγκάζεις γάρ με νῦν σε μοχθηρίας αἰτιᾶσθαι μικρῷ πρόσθεν ἀγνοίας (4) ἐγκεκληκότα.

EPHES., C. XVIII (XXXV).

Si ex essentia Patris Filius et Spiritus, ex essentia vero Patris et Filii Spiritus solus secundum Latinos, non ergo eorumdem causa est essentia Patris et essentia Patris et Filii. Quæ autem non eorumdem causa sunt, ea neque eadem prorsus sunt. Ergo aliud est essentia Patris et aliud essentia Patris et Filii ; necessario vero etiam essentia Spiritus sancti aliud est. Multæ ergo in divina Trinitate sunt essentiæ. Hoc autem est blasphemum atque a ratione alienum.

ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΙΗ' (ΛΕ') (1).

Εἰ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ἐκ δὲ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα μόνον κατὰ τοὺς Λατίνους, οὐκ ἄρα τῶν αὐτῶν αἰτία ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ· τὰ δὲ μὴ τῶν αὐτῶν αἰτία οὐδὲ τὰ αὐτὰ πάντως· ἄλλο ἄρα ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς, καὶ ἄλλο ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ· ἐξ ἀνάγκης δὲ καὶ ἡ τοῦ Πνεύματος ἄλλο. Πολλαὶ ἄρα οὐσίαι ἐν τῇ θείᾳ Τριάδι· τοῦτο δὲ βλάσφημον (2) καὶ παράλογον (3).

NICÆNI.

Libenter te interrogarem, quo pacto intelligas medium tuum terminum, videlicet *eorumdem causas*, dum dicis, quæ non eorumdem causæ sunt, non esse eadem. Si quidem eadem *numero* dicis, propositio tua major (*a*) falsa est; possunt enim quædam non eorumdem numero causæ esse et tamen exsistere, eadem etiam in rebus hisce creatis. Alius enim numero est Socrates a Platone et tamen Sophroniscus et Ariston eadem ad invicem sunt quatenus homines ; et ea quæ in te est ars grammatica, quæ præstantes hasce rationes parturivit, quæ non idem numero ad invicem exsistunt, tamen eadem numero cum se ipsa est; hoc vero exemplum magis quam prius illud in rem propositam quadrat. Si vero *non eadem* intelligis *specie*, minor propositio mentitur. Nam Filius et Spiritus eadem sunt *specie*. Quamobrem tibi etiam hic parasyllogismus ipsum hoc quod revera est ostensus est, parasyllogismus et inane prorsus argumentum. Aut quid nos prohibet quominus tua ratiocinia sequentes dicamus: « Si ex essentia Patris Filius atque Spiritus, Filius vero et Spiritus non sunt eadem, non ergo eorumdem causa exsistit essentia Patris ; quæ vero non eorumdem causa non sunt eadem ; Patris ergo essentia non est eadem secum ipsa? » At nonne, præterquam quod impium, etiam

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Ἡδέως ἂν σε ἠρόμην πῶς τὸν μέσον σου τοῦτον ὅρον τὸ *τῶν αὐτῶν αἰτία* νοεῖς, τὰ μὴ τῶν αὐτῶν αἰτια οὐ τὰ αὐτὰ εἶναι λέγων. Εἰ μὲν γὰρ ταυτὰ τῷ ἀριθμῷ φῄς, ἡ μείζων ψευδής· δύναται γάρ τινα μὴ τῶν αὐτῶν τἀριθμῷ αἴτια εἶναι καὶ ὅμως εἶναι ταυτὰ κἀπὶ τῶν κτιστῶν τούτων πραγμάτων. Ἄλλος γὰρ ἀριθμῷ Σωκράτης Πλάτωνος καὶ ὅμως Σωφρονίσκος καὶ Ἀρίστων ταυτὰ ἀλλήλοις ᾖ ἄνθρωποι· ἡ τε ἐν σοὶ γραμματικὴ τούτους δὴ τοὺς γενναίους τεκοῦσα λόγους οὐ ταυτὸν ἀριθμῷ ὄντας ἀλλήλοις ὅμως ἡ αὐτή ἐστιν ἀριθμῷ ἑαυτῇ· τοῦτο δὲ καὶ μᾶλλον τοῦ προτέρου παραδείγματος τῷ προκειμένῳ ἁρμόζει. Εἰ δὲ *μὴ ταυτὰ* τῷ εἴδει νοεῖς, ἡ ἐλάττων ψεύδεται· Υἱὸς γὰρ καὶ Πνεῦμα ταυτὰ τῷ εἴδει εἰσίν. Ὥστε σοὶ καὶ οὗτος ὁ παρασυλλογισμὸς αὐτὸ τοῦθ' ὅπερ ἔστιν ὢν ἐφάνη παρασυλλογισμός τε καὶ μάταιος λόγος. Ἢ τί καὶ ἡμᾶς κωλύει τοῖς σοῖς ἀκολουθοῦντας λόγοις. « Εἰ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός ἐστι, λέγειν, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ὁ δὲ Υἱος καὶ τὸ Πνεῦμα οὐ ταυτὰ, οὐκ ἄρα τῶν αὐτῶν ἐστιν αἰτία ἡ τοῦ Πατρὸς οὐσία· τὰ δὲ μὴ τῶν αὐτῶν αἴτια οὐ ταυτά· ἡ τοῦ Πατρὸς ἄρα οὐσία οὐχ ἡ αὐτή ἐστιν ἑαυτῇ ; Ἀλλὰ μὴ πρὸς τῷ ἀσεβεῖ καὶ ἀδιανόητον ᾖ ταῦτα λέγειν; Τί δέ σοι καὶ δυναται τὸ τὴν θείαν οὐσίαν εἰς οὐσίαν Πατρὸς καὶ (οὐσίαν) Πατρὸς καὶ

(*a*) Syllogismus talis est : Quæ non eorumdem causæ, ea neque eadem prorsus sunt. Sed essentia Patris et Filii non est eorumdem causa, quorum essentia Patris. Ergo essentia Patris et Filii non est eadem ac essentia Patris.

(1) Mon. f. 252 a : ἀνοίας.
(2) In Mon. 256 f. 303 est cap. 36.
(3) Mon. 256 : ἄτοπον.
(4) In utroque Monac. hæc figura addita est :

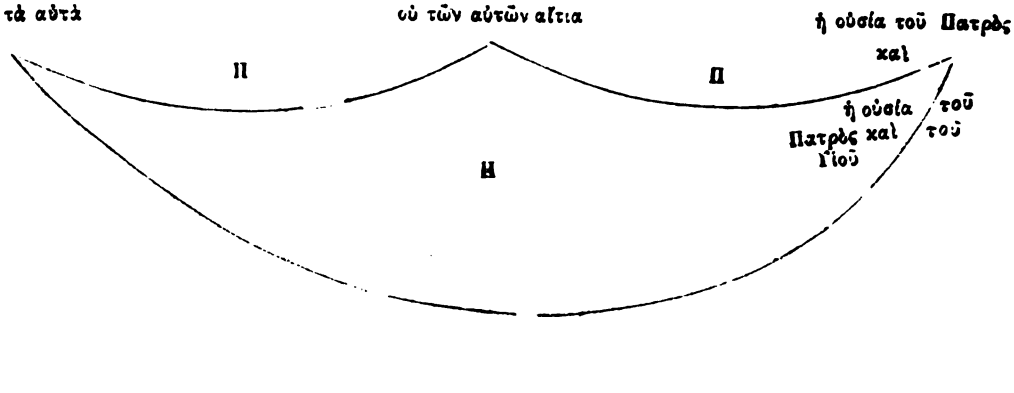

Υἱοῦ διαιρεῖν, καὶ τὴν μὲν Υἱοῦ, τὴν δ' Υἱοῦ καὶ Πνεύματος αἰτίαν τίθεσθαι; Οὐκ ἀκούεις τῶν θεολόγων βοώντων, οὐσίαν μήτε γεννᾶν μήτε γεννᾶσθαι; Κατ' αὐτὴν μέντοι τὸν Πατέρα γεννᾶν καὶ τὸν Πατέρα τε καὶ τὸν Υἱὸν προβάλλειν τὸ Πνεῦμα εὐσεβῶς (1) τε καὶ ἁρμοζόντως (2) λέγεται. Σὺ δὲ ταῦτα διαστέλλειν μὴ δυνάμενος τηνάλλως ἅπερ ἂν ἐπέλθοι (3) σοι φθέγγῃ. A a sana mente alienum fuerit ista fari? Quid vero tibi etiam valet, divinam essentiam in essentiam Patris et essentiam Patris et Filii dividere et illam quidem Filii, hanc vero Filii et Spiritus sancti causam statuere? Annon audis theologos clamantes, essentiam neque generare neque generari (*a*); secundum tamen ipsam Patrem generare et Patrem Filiumque producere Spiritum sanctum pie simul ac convenienter dicitur (*b*). Tu autem cum discernere ista non valeas, superficialiter ac vane quidquid in buccam tibi venerit eloqueris.

ΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ιθ' (ΛϚ') (4).

Εἰ ὁ μὲν Πατὴρ αἴτιος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, ὁ δὲ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος μόνον, τὰ δὲ μὴ τῶν αὐτῶν B αἴτια οὐδὲ τὰ αὐτὰ πάντως, οὐκ ἄρα ἓν καὶ τὸ αὐτὸ αἴτιον ἐπὶ τῆς θείας Τριάδος, ἀλλὰ δύο τὰ αἴτια, καὶ μάτην οἱ Λατῖνοι τὰς δύο ἀρχὰς φεύγουσι (5).

EPHES. C. XIX (XXXVI).

Si Pater quidem est causa Filii et Spiritus sancti, Filius autem Spiritus causa duntaxat; quæ autem non eorumdem causæ, neque eadem prorsus sunt, non itaque una eademque causa in divina Trinitate est, sed duæ causæ; atque frustra Latini duo principia vitant.

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Καὶ τοῦτο τῆς αὐτῆς λεπτότητος ἔχεται τῷ πρὸ ἑαυτοῦ καὶ τῶν πολλάκις μὲν ὑπὸ σοῦ εἰρημένων, πολλάκις δὲ ὑφ' ἡμῶν ἐληλεγμένων ἐστίν· ἀσυλλόγιστος δὲ καὶ οὗτος, ὡς ὁ πρὸ αὐτοῦ λόγος. Τὸ γὰρ *ταυτὸν* ἐν τῷ μέσῳ, εἰ μὲν *τἀριθμῷ* λαμβάνοιτο, τὴν μείζω, εἰ δὲ τῷ *εἴδει*, τὴν ἐλάττω ψευδῆ ποιεῖ· καὶ τὰ παραδείγματα ἐξεθήκαμεν ἀνωτέρω. Δυαρχίαν δὲ οὐδαμῶς συμπεραίνει, κἂν εἰ ἐπὶ πᾶσιν ἠλήθευεν. Εἰ γὰρ καὶ μὴ εἶεν ἓν αἴτιον ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ᾗ Πατὴρ καὶ Υἱὸς, ἀλλ' εἰσὶν ἓν τῇ εἰδικῇ ἀρχῇ, ἥτις ἐστὶν ἡ θεία οὐσία, καθ' ἣν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀριθμῷ ἐν ἀμφοῖν οὖσαν τὸ Πνεῦμα προάγουσι· καὶ τοῦτ' ἀρκεῖ πρὸς τὸ μίαν ἀρχὴν εἶναι θεότητος, ὥσπερ καὶ μία ἀρχὴ κτίσεως ἡ Τριάς, καίτοι Τριὰς οὖσα, διὰ τὴν μίαν καὶ τὴν C

NICÆNI.

Hoc quoque argumentum ejusdem levitatis est ac præcedens et ex iis est, quæ sæpe a te dicta, sæpe vero a nobis refutata sunt. Vitiosa vero est etiam hæc ratio, ut ea quæ illam præcedit. Nam vox *idem* in medio (*a*), si quidem sumatur *numero*, majorem; si vero *specie*, minorem propositionem falsam reddit; atque exempla superius exposuimus. Principii autem dualitatem nullo modo concludit, etiam si in omnibus vera foret ista ratio. Nam si etiam non sint una causa Pater et Filius qua Pater et Filius, attamen unum sunt principio specifico, quod est divina substantia, secundum quam unam eamdemque numero in utroque exsistentem Spiritum producant; et hoc sufficit, ut unum principium deitatis sit, sicut etiam unum rerum crea-

(*a*) Hanc propositionem cum Petro Lombardo, lib. I Sent. dist. 5; et S. Thoma, I, qu. 39. a. 5, omnes scholastici propugnant, *essentia* absolute et abstracte pro deitate accepta. Sic innititur generali principio, relativa de absolutis et abstractis prædicari non posse, eique veritati, immanentes actiones personis esse tribuendas. Jam concilium Lateranense IV in cap. *Damnamus* (Decret. c. 2, De summa Trin., I, 2) dixerat: *Summa illa res* (essentia, quæ veraciter est Pater et Filius et Spiritus sanctus), *non est generans neque genita nec procedens*. Effatum istud Marcus quoque Ephesius agnovit in sessione 19 concilii Florentini (Hard., t. IX, p. 278), licet haud pauca eidem minime consentanea sæpe protulerit.

(*b*) Est nimirum essentia *principium quo* vel *per quod* Pater gignit et Pater Filiusque spirant, dum persona est *principium quod*, ut præclare docet Joannes Theologus in concilio Florentino, sess. 19, pag. 274, 282 et alias, sicut et Bessario supra cap. 1.

(*c*) Syllogismus est: quæ non sunt eorumdem causæ, hæc nec eadem prorsus sunt; sed Pater et Filius non sunt eorumdem causæ, quia ille Filii et D Spiritus, Filius solius Spiritus causa est; ergo Pater et Filius non eadem prorsus sunt, neque igitur una eademque causa.

(1) Ita Marc. f. 89 a; Monac. 27 f, 252 b, εὐλαβῶς.
(2) Monac. ἁρμοζόντος.
(3) Ita Marc.; Monac. ἐπέλθῃ.
(4) In Monac. 256 f, 303 b est cap. 37 et ultimum; reliqua duo argumenta infra descripta in eo codice desunt.
(5) In fine legitur hoc schema.

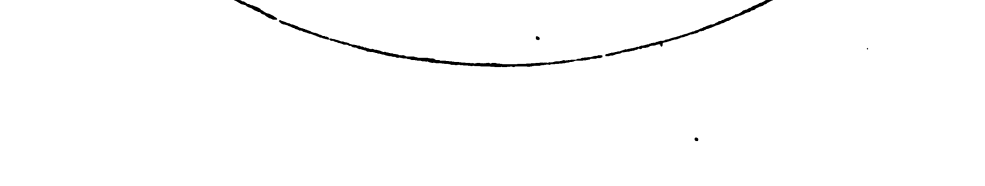

tarum principium est sancta Trinitas, licet sit Trinitas, propter unam eamdemque trium personarum voluntatem. Et piis nullum amplius negotium hæc facessunt.

A αὐτὴν τῶν τριῶν θέλησιν. Καὶ οὐδὲν περαιτέρω τοῖς εὐσεβέσι πολυπραγμονεῖται.

EPHES., C. XX (XXXVII).

Filii denominatio duo hæc significat : et habitudinem ad Patrem, secundum quam esse ab eo habet, et cum eo consubstantialitatem ; nam omnis filius patri consubstantialis est. Idem deducitur ex generationis nomine. Nam et causam unde habet esse, et consubstantialitatem declarat opportune. Non ita vero appellatio Spiritus sancti, neque appellatio processionis. Verum quando audimus *Spiritum Patris*, donum quoddam Patris intelligimus, quod ad nos pervenit, nos sanctificat et in nobis operatur. Dicit enim Dominus : *Spiritus Patris vestri, qui loquitur in vobis*. Unde et *Spiritus Filii* idem Spiritus dicitur; nam commune amborum donum est, ut beatus quoque Augustinus dicit. Quando autem audimus *Spiritum, qui ex Patre procedit*, hic causam, unde habet esse, et ipsam hypostasin accipimus ; non vero etiam consubstantialitatem. Neque enim nomen Spiritus neque processionis nomen id valet. Quapropter theologi quando simpliciter causam, unde esse habet, declarare volunt, *Spiritum qui ex Patre procedit* dicunt, ab ipso Domino hoc edocti, non semiperfecte et minus plene prædicantes, neque principium propius prætermittentes (apage cum hac absurditate !) ; quando autem simul et consubstantialitatem propalare volunt, tunc et illud *per Filium* addunt et *ex Patre per Filium procedentem* dicunt; ac si dicerent : Non absque Filio, neque in natura a Filio diversa, sed simul cum generatione intelligitur etiam processio. Unde divus Maximus ait *per Filium genitum ineffabili modo procedentem*, qui sane non addidisset *genitum*, nisi hoc voluisset intelligere. Sed etiam reliquos id sentire, testis est ipse Maximus in epistola ad Marinum Cypri presbyterum dicens, eorum temporum Romanos *non causam Spiritus facere Filium, sed ut significent*, inquit, *eum per Filium prodire et sic naturæ absque ulla diversitate conjunctionem declarent* (*a*). Ridicula vero Latinorum theologia propius principium ex voce *per Filium* intelligens et Patrem principium remotius, et non proximum hypostasis Spiritus sancti statuens, quemadmodum Enosum per Seth ex Adamo dicimus, venerandi Nysseni Gregorii vocem (*b*) non audit, quæ dicit Filii mediationem et ipsi unigeniti rationem servare et Spiri-

B

C

D

ΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. Κ' (ΛΖ').

Ἡ τοῦ Υἱοῦ προσηγορία δύο ταῦτα σημαίνει· τήν τε πρὸς τὸν Πατέρα σχέσιν, καθ' ἣν τὸ εἶναι παρ' αὐτοῦ ἔχει, καὶ τὸ πρὸς αὐτὸν ὁμοούσιον· πᾶς γὰρ υἱὸς τῷ πατρὶ ὁμοούσιος. Ὡσαύτως δὲ καὶ ἐκ τῆς γεννήσεως· τήν τε γὰρ αἰτίαν ὅθεν ἔχει τοῦ (1) εἶναι, καὶ τὴν ὁμουσιότητα παρίστησιν ἱκανῶς. Οὐχ οὕτω δὲ καὶ ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος (2), οὔτε μὴν ἡ τῆς ἐκπορεύσεως· ἀλλ' ὅταν μὲν ἀκούσωμεν *Πνεῦμα Πατρὸς*, δῶρόν τι τοῦ Πατρὸς ἐνοήσαμεν (3) εἰς ἡμᾶς φθάνον καὶ ἡμᾶς ἁγιάζον καὶ ἐν ἡμῖν ἐνεργοῦν. Λέγει γὰρ ὁ Κύριος· *Τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς ὑμῶν* (4) *τὸ λαλοῦν ἐν ὑμῖν* (5). Ὅθεν καὶ Υἱοῦ Πνεῦμα τὸ αὐτὸ λέγεται· κοινὸν γάρ ἐστι δῶρον ἀμφοῖν, ὡς καὶ ὁ μακάριός φησιν Αὐγουστῖνος. Ὅταν δὲ ἀκούσωμεν, *Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον*, ἐνταῦθα τὴν μὲν αἰτίαν ὅθεν ἔχει τοῦ εἶναι, καὶ τὴν ὑπόστασιν αὐτὴν ἐξελάβομεν· οὐ μέντοι καὶ τὸ ὁμοούσιον· οὔτε γὰρ ἡ τοῦ Πνεύματος φωνή, οὔτε μὴν ἡ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦτο δύναται. Διὰ τοῦτο οἱ θεολόγοι ὅταν μὲν τὴν αἰτίαν ἁπλῶς ὅθεν ἔχει τοῦ εἶναι παραστῆσαι βούλωνται, *Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον* λέγουσιν, ἐξ αὐτοῦ τοῦ Κυρίου τοῦτο παρειληφότες, οὐχ ἡμιτελῶς θεολογοῦντες, οὐδὲ τὸ ἐγγύτερον αἴτιον παρελιμπάνοντες (ἄπαγε τῆς ἀτοπίας !) · ὅταν δὲ ὁμοῦ καὶ τὴν ὁμοουσιότητα δηλοῦν ἐθέλωσι, τότε καὶ τὸ (6) *δι' Υἱοῦ* προστιθέασι καὶ *ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον* λέγουσιν, ὡσανεὶ λέγοντες· Οὐκ ἄνευ τοῦ Υἱοῦ, οὐχ ἑτερυφῶς παρὰ τὸν Υἱόν, ἀλλ' ἅμα τῇ γεννήσει νοεῖται (7) καὶ ἡ ἐκπόρευσις. Ὅθεν καὶ ὁ θεῖός φησι Μάξιμος *δι' Υἱοῦ γεννηθέντος ἀῤῥάστως ἐκπορευόμενον* (8), οὐκ ἂν προσθεὶς *τοῦ γεννηθέντος*, εἰ μὴ τοῦτο νοεῖν ἠβούλετο. Ὅτι δὲ καὶ οἱ λοιποὶ τοῦτο νοοῦσι, μάρτυς (9) αὐτὸς ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον Κύπρου πρεσβύτερον ἐπιστολῇ (10) τοὺς τότε Ῥωμαίους λέγων *οὐκ αἰτίαν τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν ποιεῖν, ἀλλ' ἵνα τὸ δι' αὐτοῦ προϊέναι δηλώσωσι, καὶ ταύτῃ τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον παραστήσωσιν*. Ἡ δὲ νῦν καταγέλαστος τῶν Λατίνων θεολογία τὸ ἐγγύτερον αἴτιον ἐκ τοῦ *δι'*. *Υἱοῦ* νοοῦσα καὶ τὸν Πατέρα πορρώτερον αἴτιον καὶ οὐ προσεχὲς τιθεῖσα τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὑποστάσεως, ὥσπερ δὴ τὸν Ἐνὼς διὰ τοῦ Σὴθ ἐκ τοῦ Ἀδὰμ λέγομεν, τῆς μὲν τοῦ σεπτοῦ Γρηγορίου τοῦ

(1) Τοῦ, non τὸ hic et in sequentibus legitur.
(2) Scil. προσηγορία.
(3) Mon. ἐννοήσαμεν.
(4) Mon. ἡμῶν.
(5) Matth. x, 20.
(6) Mon. f, 253 a : τοῦ.
(7) Monac. : τῇ νοήσει νοεῖσθαι.

(8) Maximus in aureum candelabrum apud Zachariam. Citatur locus a Becco, Gr. orth. t. II, p. 537. 538.
(9) Monac. : μάρτις.
(10) Vide verba apud Gregor. in Marci Confessionem, cap. 4.

(*a*) Vide in tomo superiori Greg. Cpl. Apol. contra Marci Ephesii Confessionem, cap. 4.

(*b*) Vide Gregorium, op. cit. cap. 1.

Νύσσης φωνῆς οὐκ ἀκούει λεγούσης, ὅτι ἡ τοῦ Υἱοῦ μεσιτεία καὶ αὐτῷ (1) τὸ μονογενὲς φυλάττει καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς φυσικῆς πρὸς τὸν Πατέρα σχέσεως οὐκ ἀπείργει (2) · βαθμοὺς δὲ καὶ ὑποβάσεις ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος εἰσάγει, καὶ τὸν μὲν Πατέρα τίθησιν ἀνώτατόν τε καὶ πρῶτον αἴτιον, τὸν δὲ Υἱὸν κατώτερόν τε καὶ δεύτερον αἴτιον, ὥσπερ τι διατείχισμα μέσον τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύματος, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα κατώτατον καὶ αἰτιατὸν μόνον· καὶ οὕτως εἰς τὸ τῆς τριθεΐας βάραθρον καταπίπτει, καὶ τὰ θεῖα πρόσωπα περιγράφει, καὶ τὸ Πνεῦμα ὥσπερ υἱωνὸν ἀπεργάζεται.

A tum a naturali ad Patrem habitudine non excludere, gradus autem atque descensiones in sancta Trinitate inducit, ac Patrem quidem statuit supremum et principium primum, Filium vero inferiorem et principium secundum veluti quoddam murale medium inter Patrem et Spiritum, sanctum demum Spiritum infimum et principatum duntaxat ; et sic in tritheismi barathrum decidit, divinas personas circumscribit et Spiritum quasi nepotem constituit.

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Σὺ μὲν τὸ *Πατρὸς* λέγεσθαι *Πνεῦμα* τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἄλλο σημαίνειν οἰόμενος ἢ τὸ ἐκ Πατρὸς αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι, ἀπὸ σαυτοῦ καὶ τῆς ἰδίας κοιλίας φθέγγῃ, μηδεμίαν μήτ' ἐκ τοῦ λόγου ἀνάγκην, μήτε τῶν διδασκάλων παράγων ἀξίωμα · διὸ καὶ εἰκότως οὐδείς σοι προσέξει τὸν νοῦν. Ἡμεῖς δὲ τοὺς διδασκάλους ἅπαντας ἔχοντες ταυτὸ οἰομένους τό τε Πνεῦμα Πατρὸς εἶναι λέγεσθαι καὶ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, καὶ τὸ δὴ μεῖζον, τὸ Υἱοῦ εἶναι Πνεῦμα καὶ τὸ ἐξ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι (εὑρήσει δ' αὐτὸ ὁ βουλόμενος Ἱλάριον, Ἱερώνυμον, Ἀμβρόσιον, Αὐγουστῖνον, Γρηγόριον Διάλογον λέγοντας διαῤῥήδην, καὶ τῶν ἡμετέρων δὲ καὶ Ἀνατολικῶν Βασίλειον, τὸν Νύσσης Γρηγόριον, Κύριλλον, Ἐπιφάνιον καὶ τοὺς ἄλλους, εἰ καὶ μὴ οὕτω σαφῶς)· ταῦτ' οὖν αὐτοὶ ἔχοντες καὶ τοὺς λόγους δὲ πολλάκις εἰπόντες ἐν ἄλλοις τῶν σῶν οὐκ ἐπιστρεφόμεθα λόγων. Ἐπιμαρτυρεῖ δὲ καὶ ὃν οὐ πάνυ τοι νοεῖς Αὐγουστῖνον· δῶρον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγοντα· οὐδὲ οἶδας, ὡς δῶρον μὲν ἐκεῖνος ἀμφοῖν αὐτὸ λέγει αἰωνίως τε (3) καὶ ἀχρόνως καὶ οὐσιωδῶς εἶναι, καὶ διὰ τοῦτο ἀμφοῖν δῶρον εἶναι, ὅτι *ἐξ ἀμφοῖν ἀϊδίως ἐκπορεύεται*, οὕτω καὶ τῷ ῥήματι λέγων. Καίτοι τίς ἂν ἄλλον τῶν ἐκείνου φωνῶν βελτίω ἐξηγητὴν ζητήσειεν, ἐκεῖνον καταλιπών; Εὖ δὲ καὶ ὅτι τὴν σωτήριον περὶ τοῦ Πνεύματος διδασκαλίαν ἀτελῆ κατὰ σὲ οὖσαν οἱ Πατέρες τελεώτερον ἀπέδωκαν (4) δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι φάμενοι. Ὡς καταγέλαστα καὶ παιδαριώδη τῷ ὄντι φθέγγῃ! Ὥστ' εἰ μή με ἡ πρὸς τὸν αἰτησάμενον τούτοις σου τοῖς λογυδρίοις ἀντειπεῖν τοῦτο μὲν αἰδὼς, τοῦτο δὲ ἐπαγγελία κατεῖχεν, πάλαι ἂν ἢ ἀπορῤῥίψας ἢ διαῤῥήξας (5) ἢ ἐμπρήσας ταυτί σου τὰ γραμματεῖα ἀπηλλάγην πραγμάτων. Τὸ μὲν γὰρ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα μὴ σημαίνειν τὴν ὁμοουσιότητα φῂς, τὸ δ' ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τοῦτο καὶ μάλα δηλοῦν· ὥστε ἀναίτιοι μὲν οἱ περὶ τὸν Ἄρειον κατὰ σὲ, ἀναίτιοι δὲ (6) οἱ περὶ Μακεδόνιον καὶ Εὐνόμιον καὶ Ἀέτιον, ἄλλης οὐσίας παρὰ τὸν Πατέρα τὸ Πνεῦμα οἰόμενοι, μήπω μὲν τῶν διδασκάλων τὸ *δι' Υἱοῦ* προσθέντων

NICÆNI.

Tu quidem dum putas quod Spiritus sanctus di- B citur *Spiritus Patris*, aliud significare quam *ex Patre ipsum procedere*, a temetipso et ex proprio arbitrio loqueris, neque ullam ea ratione cogentem demonstrationem, neque doctorum auctoritatem producens ; idcirco et probabiliter nemo tibi animum advertet. Nos autem qui doctores omnes habemus idem censentes tum Spiritum Patris esse dici tum ex Patre procedere, et, quod majus est, Filii esse Spiritum et ex Filio procedere (reperiet autem qui voluerit Hilarium, Hieronymum, Ambrosium, Augustinum, Gregorium Dialogum diserte hoc dicentes, et ex nostris et Orientalibus Basilium, Gregorium Nyssenum, Cyrillum, Epiphanium et cæteros, etsi non ita perspicue), nos, inquam, qui hæc omnia habemus et rationes sæpe adduximus C in aliis, nihil curamus tuas ratiocinationes. Insuper testatur quoque Augustinus, quem non plane intelligis in eo quod Spiritum *donum Patris et Filii* vocat, atque ignoras eum donum amborum esse Spiritum dicere æternalitater et absque tempore et essentialiter, atque idcirco eum amborum donum esse, quia *ex ambobus æternaliter procedit*, ita ad verbum dicens. Quanquam quis alium vocum Filius interpretem meliorem quæret illum prorsus prætermittens? Præclare vero, quod Servatoris de Spiritu sancto doctrinam, quæ secundum te imperfecta est, perfectius Patres expoliverunt, per Filium Spiritum procedere asserentes. Quam ridicula et puerilia revera eloqueris! Unde nisi me erga eum, qui flagitavit, ut hisce tuis ratiunculis occurrerem, et reverentia et promissio retinuisset, jam dudum, vel abjiciendo vel lacerando vel comburendo hæc tua scripta me ab hac re expedivissem. Nam *ex Patre procedere Spiritum* non significare consubstantialitatem contendis, *procedere* autem *ex Patre per* Filium eam denotare vel maxime. Unde innocentes secundum te sunt Arii asseclæ, innocentes vero etiam Macedonii, Eunomii atque Aetii sectatores, qui diversæ a Patre substantiæ Spiritum censuerunt, cum nondum audiverint doctores, qui

(1) Mon. : αὐτό.
(2) Vide Nysseni verba apud Gregor. Cpl. in Marci Confess., cap. 1.
(3) Mon. f, 254 a : τό.
(4) Mon. ἀπέδωσαν.
(5) Sic recte Marc. f. 91 a ; Mon. : ἀπορῥίψαι ἢ διαῤῥῆξαι.
(6) Καὶ add.

illud *per Filium* addiderunt (nam hi qui id dixerunt illis erant posteriores, sed ex Evangelio duntaxat vocem *procedere* didicerint. Nam quod ipse Filius mittit Spiritum, quod Spiritus a Filio accipit, quod quæcunque audiverit docturus erat, quod et Spiritus veritatis dicitur, neque ad consubstantialitatem Patris et Filii et Spiritus sancti, neque ad ostendendum Filium Spiritus sancti causam tibi ducere videntur, licet id visum fuerit doctoribus multo te, ut et ipse dices, præstantioribus. Testem vero advocas etiam quamdam Maximi ad Marinum epistolam, quæ nuspiam in vetustis codicibus reperitur (non potes enim eam ostendere ullibi Maximi libris insertam), attamen et ipsa pro nobis est. Nam Filium non esse Spiritus causam et ipsi possumus dicere, causæ nomen angustius secundum Græcorum sermonem accipientes, quo apud ipsos semper principalem et fontalem causam designat; consubstantialitatem vero præpositionem *per* significare atque id, quod ex Filio vel per Filium est Spiritus, attestatur, si quidem illius vocis meminerimus a Deo moti Basilii : *Non enim quæ fraterno sibi nexu juncta sunt, consubstantialia dicuntur; sed quando causa et quod ex causa exsistentiam habet, ejusdem naturæ exsistant, dicuntur consubstantialia.* Quare et hæc tua ratio concussa est et frustra multarum absurditatum Latinos incusas, cum ipse turpissime in illas sis delapsus.

A ἀκηκοότες (νεώτεροι γὰρ ἐκείνων εἰσὶν οἱ τοῦτο εἰπόντες), μόνον δὲ τοῦ Εὐαγγελίου τὸ *ἐκπορεύεσθαι* ἀκηκοότες. Τὸ γὰρ καὶ αὐτὸν τὸν Υἱὸν αὐτὸ πέμπειν, τὸ παρὰ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν τὸ Πνεῦμα, τὸ ὅσα ἂν ἀκούσῃ διδάξειν, τὸ καὶ Πνεῦμα ἀληθείας λέγεσθαι καὶ Πνεῦμα Υἱοῦ, οὐδέν σοι οὔτε πρὸς τὴν ὁμοουσιότητα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, οὔτε πρὸς τὸ καὶ τὸν Υἱὸν εἶναι αἰτίαν τοῦ Πνεύματος φέρειν δοκεῖ· καίτοι τοῖς διδασκάλοις σου πολλῷ γε βελτίοσιν, ὡς κἂν αὐτὸς φαίης, δοκοῦν. Μαρτυρῇ δὲ καί τινα Μαξίμου πρὸς Μαρῖνον ἐπιστολὴν μηδαμοῦ τῶν ἀρχαίων βιβλίων εὑρισκομένην (οὐ γὰρ ἔχεις αὐτὴν ἐγγεγραμμένην πῇ τοῖς Μαξίμου βιβλίοις δεῖξαι), οὖσαν δὲ ὅμως καὶ αὐτὴν πρὸς ἡμῶν. Αἰτίαν γὰρ μὴ εἶναι τὸν B Υἱὸν τοῦ Πνεύματος καὶ αὐτοὶ φαίημεν ἄν, τὴν αἰτίαν στενώτερον κατὰ τὴν Ἑλλήνων φωνὴν ἐκλαμβάνοντες, ᾗ παρ' αὐτοῖς ἀεὶ τὴν ἀρχοειδῆ αἰτίαν σημαίνει· τὸ δὲ ὁμοούσιον τὴν *διὰ* σημαίνουσαν καὶ τὸ ἐξ Υἱοῦ ἢ δι' Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα προσμαρτυρεῖ (1), εἴπερ ἐκείνης τῆς τοῦ θεορρήμονος Βασιλείου μεμνήμεθα φωνῆς λέγοντος· *Οὐ γὰρ τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεται · ἀλλ' ὅταν τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐκ τοῦ αἰτίου τὴν ὕπαρξιν ἔχον, τῆς αὐτῆς ὑπάρχῃ* (2) *φύσεως, ὁμοούσια λέγεται* (3). Ὥστε σοι καὶ οὗτος ὁ λόγος διασέσεισται καὶ μάτην πολλῶν ἐγκαλεῖς ἀτοπημάτων Λατίνους, αὐτὸς ὢν ὁ τούτοις αἴσχιστα περιπίπτων.

EPHES. C. XXI (XXXVIII).

Incidi in quemdam Latinorum doctorum pro C ipsis scribentem, non oportere dicere *ex Patre per Filium Spiritum sanctum*, cum sic duo eaque differentia forent principia, alterum propius, alterum remotius, *sed ex Patre et Filio*, sicut, ait, in Symbolo quoque additum est, ut tanquam unum principium Pater et Filius intelligantur Spiritus sancti (*a*). Si igitur ita res se habet, sicut ille dicit, primo quidem ipsis excidit illa tanto studio propugnata concordia cum nostris doctoribus, neque amplius in dictione *per Filium* proximum principium intelligendum est, neque præpositio *per* loco *ex* usurpanda, ut quidam ex nostris apostatis nugati sunt. Deinde et sic, si personæ distinctæ sanctum Spiritum producunt, et altera quidem a semetipsa hoc habet, altera vero ex altera hoc nacta est, duo D omnino principia exinde erunt; atque cum ita præpositionem *per* perdiderint per semetipsos, neque duas causas effugerunt hoc pacto; imo etiam suum placitum dissonans et cum seipso pugnans atque omni ex parte incohærens et insubsistens demonstrarunt.

ΤΟΥ ΕΦΕΣΟΥ ΚΕΦ. ΚΑ' (ΛΗ').

Ἐνέτυχόν τινι τῶν Λατινικῶν διδασκάλων ὑπὲρ αὐτῶν γράφοντι, ὅτι οὐ χρὴ λέγειν *ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ* τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον (οὕτω γὰρ δύο τὰ αἴτια καὶ διαφέροντα ἔσται· τὸ μὲν ἐγγύτερον, τὸ δὲ πορρώτερον), ἀλλ' *ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ*, καθάπερ οὖν καὶ ἐν τῷ συμβόλῳ προστέθειται, ἵνα ὡς ἓν αἴτιον ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς νοῆται (4) τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Εἰ οὖν οὕτως ἔχει, καθάπερ ἐκεῖνός φησιν, πρῶτον μὲν αὐτοῖς διέπεσεν ἡ σπουδαζομένη δῆθεν συμφωνία πρὸς τοὺς παρ' ἡμῖν διδασκάλους, καὶ οὐκέτι λοιπὸν ἐκ τοῦ *δι' Υἱοῦ* τὸ προσεχὲς αἴτιον νοητέον, οὐδὲ τὴν *διὰ* ληπτέον ἀντὶ τῆς *ἐκ*, ὥς τινες τῶν ἐξ ἡμῶν ἐκπεσόντων ἐλήρησαν. Ἔπειτα καὶ οὕτως, εἰ διακεκριμένα πρόσωπα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον προάγουσι (5), καὶ τὸ μὲν παρ' ἑαυτοῦ τοῦτ' ἔχει, τὸ δ' ἐκ τοῦ ἑτέρου λαβόν, δύο πάντως αἴτια κἀντεῦθεν ἔσται, καὶ τὴν *διὰ* παρ' ἑαυτῶν ἀπολέσαντες τὰς δύο ἀρχὰς οὐδ' οὕτως ἐξέφυγον· ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ δόγματος αὐτῶν ἀσύμφωνον καὶ πρὸς ἑαυτὸ μαχόμενον καὶ πανταχόθεν ἀσύστατον ἔδειξαν.

(1) Mon. προσμαρτυρεῖν.
(2) Mon. ὑπάρχει.
(3) Vide Basilii eadem verba citata ex. ep. ad canonicas apud Allat. Vind. syn. Ephes., c. 36, p. 172, 173 et supra a Bessarione in fine, cap. 3.
(4) Mon. f. 254 b, νοεῖται.
(5) Verbum προάγουσι supplevimus; in Monac. codice certe deest et lacuna evidenter apparet.

(*a*) Haud pauci erant Latini, qui de dictione *per Filium* durius judicarent. Jam sæculo octavo libri Carolini III, 3, in Tarasio Constantinopolitano (Mansi, t. XII, p. 1121), vituperarunt, quod Spiritum ex Patre *per Filium* procedere confessus fuerit, et non dixerit quoque *ex Filio*. Non absimilia prorsus sunt, quæ Hugo Etherianus contra Græcorum opposita, l. II, c. 9, scribit : *Latinus ei quidem, qui asserit Spiritum exsistentiam habere ex Filio ut ex Patre, consentit; dicentem vero : ex Patre per Filium, et non subintelligentem : ex Filio, aspernatur.*

ΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ.

Οἱ μὲν Λατῖνοι, ὡς καὶ ἐν ἄλλοις ἡμῖν πλατύτερον εἴρηται, πρὸς τὴν ἰσότητά τε καὶ ὁμοιότητα, μᾶλλον δὲ ταυτότητα τῆς ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦ ἁγίου Πνεύματος προβολῆς ἀφορῶντες τὴν ἐκ πρόθεσιν μᾶλλον τῆς *διὰ* δοκιμάζουσιν, ἐκείνην φεύγοντες, οὐ διὰ τὸ δύο ἀρχὰς εἰσάγειν, ὡς φῂς, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀτέλειαν καὶ τὸ ὀργανικήν τινα σημαίνειν αἰτίαν. Εἰσὶ μέντοι γε οἱ καὶ αὐτῇ χρῶνται, σπανιώτατα μέντοι· καὶ μάρτυς ὁ μέγας Ἱλάριος ἀρχαιότατός τε καὶ σοφώτατος τῶν Λατινικῶν διδασκάλων καὶ Πατέρων γενόμενος. Γραῖκοὶ δὲ καὶ Γραϊκῶν οἱ Πατέρες τε καὶ διδάσκαλοι τὴν πρὸς τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ σχέσιν καὶ τάξιν καὶ τὸ ἐκεῖθεν αὐτὸν πάντα ἔχειν δηλοῦν περὶ πλείονος ποιησάμενοι τῇ *διὰ* ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρῶνται, οὐδ' αὐτοὶ ὅμως παντελῶς τὴν *ἐκ* ἐξορίσαντες. Καὶ παρίημι παραγαγεῖν μαρτυρίας ὡς πᾶσι γνωρίμους. Ὅθεν εἰκότως τῶν Γραϊκῶν οἱ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀποκλίναντες ὡς Χριστιανοί τε καὶ εὐγνώμονες τοὺς διδασκάλους ἀλλήλοις συμφωνοῦντας δείκνυμεν· ὡς τοῦτο ἀναγκαιότατον ὂν τῇ πίστει καὶ οὗ ἄνευ πᾶσαν ἂν ἡμῶν τὴν εὐσέβειαν οἰχομένην· καὶ τὴν *διὰ* τῇ *ἐκ* ταυτὸν φαμὲν δύνασθαι ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καὶ τὸν μέγαν Βασίλειον ἔχοντες τοῦτο βουλόμενον, ὡς ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐδείξαμεν. Οὐδὲ καινὸν οὐδέν, εἰ Λατῖνοι μὲν πρὸς ἄλλο βλέποντες ἄλλο φασὶ, τῶν Γραϊκῶν δ' οἱ διδάσκαλοι ἄλλων εἵνεκα λόγων ἕτερα, μὴ μέντοι ἐναντία, ἀλλὰ πρὸς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα φέροντα ἄμφω. Ἃ καλῶς ποιοῦντες οἱ ἐκ σοῦ καὶ τῶν σοὶ ὁμοίως ἐσκοτισμένων εὐτυχῶς ἐκπεσόντες, μᾶλλον δὲ ἀναστάντες (ἡ ἐκ τοῦ σκότους γὰρ καὶ τοῦ ψεύδους ἔκπτωσις πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ φῶς ἐστιν ἀπόκλισις καὶ ἀπόδλεψις καὶ εὐτυχὴς ὄντως ἀνάστασις)· καλῶς οὖν οὗτοί γε καὶ εὐσεβῶς ποιοῦντες συμβαίνοντά τε καὶ ὁμόφωνα ἀλλήλοις ἔκ τε τοῦ λόγου αὐτοῦ, ἔκ τε τοῦ τῶν ἁγίων ἀξιώματος ὁρμώμενοι ταῦτα δεικνύουσιν. Ὅθεν ἡμεῖς μὲν οὔτε τὴν *διὰ* καὶ τὸ μετὰ τῆς *ἐκ* ἔστιν ἐφ' ὧν ἰσοδύναμον αὐτῆς ἀπόλλυμεν, οὔτε εἰς δυαρχίαν ἐκπίπτομεν. Εἰ γὰρ καὶ δύο πρόσωπα ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, ἀλλὰ τὸ εἰδικὸν αἴτιον, ἡ θεία οὐσία δηλαδὴ, καθ' ἣν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐν αὐτοῖς οὖσαν ἄμφω τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον προβάλλουσιν, ἓν καὶ ταυτὸ ἀριθμῷ, καὶ διὰ τοῦτο μία ἐστὶν ἀρχὴ, ὥσπερ καὶ τῆς κτίσεως ἡ Τριὰς οὖσα αἰτία, οὐ τρία ὅμως εἰσὶν αἴτια, καίτοι τρία τῷ ἀριθμῷ οὖσα, ἀλλ' ἓν τε καὶ πάντη ἐν διὰ τὸ ταυτόν τε καὶ ἑνιαῖον τῆς θείας θελήσεως· (δεῖ γάρ με πολλάκις ταυτὰ λέγειν πρὸς τὸν ἀεὶ τὰ αὐτὰ ἀνακυκλοῦντα). Οὔτε δὲ διὰ τοῦτο ἕψεται κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα, ὡς εἴωθας ἐπιφέρειν, καὶ οἱ λόγοι εἴρηνται, οὔτε καὶ ἡ ἑαυτὸ προβάλλειν τὸ Πνεῦμα, ἡ ἄλλης φύσεως εἶναι. Καὶ τούτους γὰρ τοὺς ἀσθενεῖς ἐλύσαμεν λόγους· καὶ γὰρ καὶ ὁ Υἱὸς ἐκ Πατρὸς κατὰ τὴν θείαν οὐσίαν γεν-

A

B

C

D

NICÆNI.

Latini quidem, ut alibi a nobis fusius dictum est (*a*), ad æqualitatem et similitudinem, imo potius identitatem spirationis Spiritus sancti ex Patre et Filio respicientes præpositionem *ex* magis probant, quam præpositionem *per*, hancque fugiunt, non quasi inde duo inducerentur principia, ut ais, sed propter imperfectionem et quia organicam (instrumentalem) quamdam causam significat. Sunt tamen et ex iis qui ista utuntur, rarissime tamen; et testis est magnus Hilarius, qui et vetustissimus et sapientissimus inter Latinos doctores Patresque fuit (*b*). Græci vero atque Græcorum Patres et doctores Filii ad Patrem habitudinem et ordinem atque quod a Patre omnia habet declarare majoris facientes præpositione *per* ut plurimum utuntur, neque tamen ipsi præpositionem *ex* omnino excludunt. Omitto testimonia producere utpote cunctis nota (*c*). Quamobrem merito ii Græcorum qui ad veritatem transivimus, ut Christiani et intelligentia præditi doctores sibi invicem concordes ostendimus, utpote quod maxime necessarium sit fidei et quo adempto omnis nostra religio corruat. Et præpositionem *per* idem valere dicimus ac præpositionem *ex* in proposita materia, etiam magnum Basilium habentes id docentem, ut in superioribus demonstravimus (*d*). Neque novum ullo modo est, si Latini ad aliud respicientes aliud dicunt, Græcorum vero doctores, aliarum rationum gratia, alia, non tamen contraria, sed ad eamdem conclusionem deducentia utraque. Quæ recte agentes ii, qui a te et ab iis qui tibi similiter tenebris involuti sunt, feliciter defecerunt, quos lapsos dicis, qui autem revera resurrexerunt (nam defectio a tenebris et a mendacio ad veritatem ac lumen declinatio est et revera felix resurrectio), recte, inquam, agentes isti ac religiose facientes consona et concordantia sibi invicem tum ex ratione ipsa, tum ex sanctorum auctoritate commoti demonstrant. Unde nos quidem neque præpositionem *per* et ejus in nonnullis cum præpositione *ex* æquipollentiam perdimus, neque in principiorum dualitatem incidimus. Si enim et duæ personæ sunt Pater et Filius, attamen causa specifica, divina videlicet essentia, secundum quam unam eamdemque in ipsis exsistentem ambo Spiritum sanctum producunt, una eamdemque est numero, ideoque unum principium, sicut etiam cum Trinitas sit rerum creatarum causa, tamen non tres causæ sunt, licet tria numero illa sit, verum una et omni ex parte una propter identitatem et singularem unicitatem voluntatis divinæ (oportet enim me sæpius eadem dicere ad eum, qui eadem semper repetit). Neque vero propterea sequetur, creaturam esse Spiritum, ut inferre soles, et ratio-

(*a*) Vide Bessarionis Orat. dogm. de unione in conc. Florent., cap. 5 seq.

(*b*) Hilarius, de Trinit. XII, 56, 57, formula *ex Patre per Filium* utitur. Jam ante eum Tertullianus adv. Prax. c. 4. et Novatianus, in libro De Trini-

tate eam usurparant.

(*c*) Certum est Cyrillum Alexandrinum præpositionem *ex* in hac materia non semel adhibuisse. Cf. Allat. Vindic. syn. Ephes., c. 34, p. 165 seq.

(*d*) Vide supra ad cap. 2 (19).

nes dictæ sunt; neque vel seipsum producere Spiritum vel alterius esse naturæ. Nam et has quoque infirmas rationes solvimus. Et Filius quoque ex Patre secundum divinam essentiam genitus neutiquam vel seipsum generat vel alterius est naturæ.

A νώμενος; οὔτε καὶ ἡ ἑαυτὸν γεννᾷ ἢ ἀλλοτρίας ἐστὶ φύσεως.

Itaque omnino et omni ex parte dissolutis hisce aranearum telis, superior quavis calumnia atque injuria et cum veritate diserte probatur consistens Latinorum, vel, quod idem est dicere, Christianorum immaculata theologia ac fides.

Πάντοθεν τοίνυν τῶν ἀραχνίων τούτων νημάτων καὶ πάντῃ διαλελυμένων, ἀνώτερα μὲν πάσης συκοφαντίας καὶ ἐπηρείας μετὰ τῆς ἀληθείας δὲ ἱσταμένη δείκνυται διαῤῥήδην ἡ Λατίνων, ταυτὸ δὲ εἰπεῖν, ἡ Χριστιανῶν ἀκηλίδωτος θεολογία καὶ πίστις.

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΕΩΣ

ΚΥΡΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ

ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΒΕΚΚΟΥ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ.

SAPIENTISSIMI CARDINALIS

DOMINI BESSARIONIS

CONTRA PALAMAM

APOLOGIA INSCRIPTIONUM [1] VECCI.

(Apud Petrum Arcudium, *Opuscula aurea*, Romæ 1670, 4°.)

Vecci in primam collectionem prima inscriptio.

Sententias varias sanctorum Patrum litteris consignatas collegimus: quibus ostenditur Spiritum sanctum ex Filio quoque esse: post quas, in præsenti libello, alias substernimus, ad probandum Spiritum sanctum ex Patre esse per Filium; et quoniam hæ quidem ex Filio, illæ autem per Filium esse ipsum demonstrant, ad declarandam æqualem vim præpositionum *per* et *ex*, continenter statim alias sententias scriptas subjicimus, quibus has præpositiones idem valere ostenditur.

B *Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν πρώτην συλλογὴν πρώτη ἐπιγραφή.*

Ῥήσεις διάφοροι γραφικαὶ συλλεγεῖσαι εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Μεθ' ἃς ἕτεραι ῥήσεις καταστρωννύονται ἐν τῇ παρούσῃ βίβλῳ εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρός· καὶ ἐπειδὴ αἱ μὲν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, αἱ δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἀποδεικνύουσιν εἶναι αὐτὸ, εἰς παράστασιν τοῦ ἰσοδυνάμου τῆς *διὰ* καὶ τῆς *ἐκ*, ἀκολούθως παρευθὺς ἕτεραι γραφικαὶ ῥήσεις καταστρωννύονται, δι' ὧν τὸ τῶν προθέσεων τούτων ἰσοδύναμον ἀποδείκνυται.

Gregorii Palamæ refutatio inscriptionum Vecci.

Quando præpositiones *ex* et *per* in re theologica inter se conveniunt, atque significatione æque pollent, non divisionem neque differentiam sanctissimæ Trinitatis, verum conjunctionem, et quæ secundum naturam sit, immutabilitatem, atque eamdem voluntatem designant. Hinc enim

Τοῦ Παλαμᾶ ἀντιῤῥήσις πρὸς τὰς τοῦ Βέκκου ἐπιγραφάς.

C Ὅταν ἐπὶ τῆς θεολογίας ἰσοδυναμῶσιν ἀλλήλαις ἡ *ἐκ* καὶ ἡ *διὰ*, οὐ τὴν διαίρεσιν οὐδὲ τὴν διαφορὰν παριστῶσι τῆς ἁγίας Τριάδος, ἀλλὰ τὴν ἕνωσιν καὶ τὴν ἀπαραλλαξίαν, ἥτις ἐστὶ κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν ὁμοβουλίαν· δείκνυται γὰρ ἐντεῦθεν τῆς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς εἶναι φύσεως, καὶ δυνάμεως,

(1) *Inscriptiones in sententias SS. Patrum quas de processione Spiritus sancti collegit.* Opus Vecci jam edidimus in tomo CXLI. Edit.

καὶ ἐνεργείας, καὶ θελήσεως ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὁ δ' ἐνταῦθα καταγραψάμενος τὰ τῶν ἁγίων ῥητὰ, καὶ οὕτως ἐπιγράψας, τὴν διαφορὰν κακῶς καὶ δυσσεβῶς τῶν θείων ὑποστάσεων ἐπιχειρεῖ δεικνύναι διὰ τοῦ τῶν τοιούτων προθέσεων ἰσοδυνάμου· καὶ ὅτι ἐκ τῶν δύο ὑποστάσεων, καὶ παρ' ἑκατέρας τούτων διαφόρως ἔχει τὴν ὕπαρξιν ἡ μία τῶν τριῶν προσκυνητῶν ὑποστάσεων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Φανερὸν οὖν ὡς αἱ μὲν τῶν ἁγίων ῥήσεις ἔχουσιν εὐσεβῶς τε καὶ καλῶς· ἐκλαμβάνονται δὲ παρὰ τοῦ συνειληχότος καὶ καταγράψαντος ἐνταῦθα ταύτας κακῶς τε καὶ δυσσεβῶς. A

Ὅτι δὲ τὴν ἕνωσιν καὶ τὸ ἀπαράλλακτον ἐν πᾶσιν ἡ τοιαύτη δείκνυσι διὰ, ὅταν δηλονότι ἰσοδυναμῇ τῇ ἐκ, ὁ θεῖος Μάξιμος παρίστησι σαφῶς περί τινων εἰπόντων ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, γράφων πρὸς Μαρῖνον, ὡς οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν ποιοῦντας σφᾶς αὐτοὺς ἀπέδειξαν· μίαν γὰρ ἴσασιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα αἰτίαν· ἀλλ' ἵνα τὸ δι' αὐτοῦ προΐεναι δηλώσωσι, καὶ ταύτῃ τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας, καὶ ἀπαράλλακτον παραστήσωσι. Σκοπὲς οὖν ἐντεῦθεν ὡς ὁ Βέκκος οὗτος δυσσεβῶς ἐκλαμβάνει τὰς τοιαύτας ῥήσεις· οὐ γὰρ τὸ συναφὲς καὶ ἀπαράλλακτον, ἀλλὰ τὸ διάφορον τῶν ὑποστάσεων ἐκ τούτων ἐπιχειρεῖ συνάγειν. Οὐδὲ τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ πειθόμενος. Καὶ οὗτος γὰρ ἐν ἑνὶ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον κεφαλαίῳ, « Τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ, φησὶ, δημιουργεῖν τὸν Πατέρα οὔτε ἀτελῆ τοῦ Πατρὸς τὴν δημιουργίαν συνίστησιν, οὔτε ἄτονον τοῦ Υἱοῦ παραδηλοῖ τὴν ἐνέργειαν· ἀλλὰ τὸ ἡνωμένον τοῦ θελήματος παρίστησιν. » Ὥστε ἡ δι' Υἱοῦ φωνὴ τῆς προκαταρκτικῆς αἰτίας ὁμολογίαν ἔχει· οὐκ ἐπὶ κατηγορίᾳ τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου παραλαμβάνεται. Ὁ γοῦν λέγων διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προΐεναι κατὰ τὴν χορηγίαν τὴν ὁμοβουλίαν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ παρίστησι καλῶς· εὐδοκίᾳ γὰρ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ αὐτοῦ συνευδοκοῦντος τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῖς ἁξίοις χορηγεῖται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οἱ δὲ Λατινόφρονες οὗτοι συνάγοντες ἐκ παροινίας διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, εὐδοκίας καὶ θελήσεως ἔργον καὶ κτίσμα ἐξ ἀνάγκης, ἀλλ' οὐ θείας φύσεως καρπὸν ὑπάρχειν, δυσσεβῶς παριστῶσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· κατὰ γὰρ τὸν ἱερὸν Δαμασκηνὸν ἔργον θείας θελήσεως ἡ κτίσις, ἀλλ' οὐχ ἡ θεότης, ἄπαγε. Οὐδὲ γὰρ τῆς θείας θελήσεως, ἀλλὰ τῆς θείας φύσεως αὖθις κατὰ τὸν αὐτὸν ἡ προαιώνιος καὶ ἀΐδιος γέννησίς τε καὶ ἐκπόρευσις. B C D

Quod autem hujusmodi præposito *per*, cum scilicet idem valet quod præpositio *ex*, conjunctionem atque in omnibus immutabilitatem ostendat: docet hoc D. Maximus, scribens ad Marinum de quibusdam qui ex Filio esse Spiritum dicerent: Quod non causam Filium facere seipsos ostenderint; unam enim causam Filii et Spiritus Patrem agnoscunt: verum, ut per ipsum etiam (Filium) procedere significent, et hac ex parte, ut essentiæ conjunctionem atque immutabilitatem exprimant. Hinc igitur manifeste apparet, quod iste Veccus hujusmodi dicta sanctorum impie excipit et interpretatur. Non enim conjunctionem atque immutabilitatem, sed differentiam personarum ex his colligere conatur. Neque Magnum Basilium audit. Enimvero is quoque in uno quodam ad Amphilochium capite (1): « Illud, inquit, per Filium creare Patrem, neque imperfectam Patris creationem constituit, neque inefficacem Filii operationem significat. Sed conjunctionem eorum voluntatis manifestat. Quare vox illa, per Filium, ad confessionem originalis causæ nos adducit; non autem ad effectivam causam imperfectionis atque impotentiæ coarguendam assumitur. Qui ergo per Filium et ex Filio asserit Spiritum, secundum largitionem donorum procedere, eamdem voluntatem Patris ac Filii egregie exprimit. Etenim ex beneplacito Patris ac Filii, ipso quoque una consentiente Spiritu sancto, digni homines donantur Spiritu sancto. Isti vero Latinorum sequaces et fautores, ex petulantia per Filium, et ex Filio exsistere Spiritum sanctum dum colligunt; beneplaciti, et voluntatis opus, et creaturam esse necessario, minime vero divinæ naturæ fructum impie ostendunt, et docent. Etenim, secundum sacrum Damascenum, divinæ voluntatis opus est creatura, non Deitas; apage. Neque enim rursus juxta eumdem divinæ voluntatis, sed divinæ naturæ ante omne ævum sempiternaque est tum generatio, tum processio.

Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Βησσαρίωνος ἀρχιεπισκόπου Νικαίας τοῦ νῦν Καρδινάλεως πρὸς τὰς κατὰ τοῦ Βέκκου ἀντιῤῥήσεις τοῦ Παλαμᾶ.

Sapientissimi Bessarionis, archiepiscopi Nicæni, S. R. E. cardinalis, contra Palamam apologia inscriptionum Vecci.

Ὁ γενναῖος οὗτος ἀνὴρ πρὸς μὲν τὰς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λεγούσας ῥήσεις, καὶ δι' Υἱοῦ ἐκ Πατρὸς ἐκπο-

Egregius iste vir ad auctoritates sanctorum, quæ cum ex Filio, tum ex Patre per Filium

(1) *De Spiritu sancto*, c. 8, in fine.

Spiritum sanctum procedere testantur, et, quod ex illis colligitur, omnino ne aspicere quidem valet : quomodo enim ad tantam, atque adeo evidentem veritatem ? Verum æqualem vim atque naturam præpositionum *per* et *ex*, idque non recte, atque sine ulla ratione invadit ; contumeliisque suam refutationem absolvens, aliquid operæpretium facere existimat. Cum inepte sane atque impie mentem sanctorum interpretetur ; et eum qui sententias Patrum collegit, et tales edidit inscriptiones, virum sane doctum calumnietur ; rationem vero reddere minime valeat. Præpositione autem *per*, conjunctionem in sanctissima Trinitate, immutabilitatem, identitatem, atque eamdem voluntatem denotante ; cum in theologia, idem valere intelligitur quod præpositio *ex*, arbitratur non posse a quoquam accipi, secundum hoc significatum etiam in productione Patris per Filium ; vel hac ratione putat, non illud nos intelligere, nimirum concordiam et conjunctionem, sed potius discretionem ac divisionem, oppositionemque atque discrepantiam inducere. Quod ita eum intelligere ex his quæ dicit, quodammodo apparet ; imo vero et manifeste ait, hac ratione velle nos significare, Spiritum sanctum, ex duabus personis, Patris et Filii, diverse exsistere ; nescio unde, et a quonam dicente illud (*diverse*) audierit. Sic itaque opinatur, nos insultare in theologiam ; forte et ipse quoque hoc intelligit, cum ex Patre per Filium, in rerum natura mundum esse productum asserit. Non enim video, cur potius in procreatione mundi, præpositio *per*, æque pollens atque præpositio *ex*, idem esse inter se personas significet, cum tamen etiam distinctionem earum æque denotet : hoc enim nec ipse adversarius negabit ; in productione autem Spiritus sancti, non item ; sed tantum diversitatem, et undique distinctionem. Neque erubescit, contra se adducens magnum Basilium, qui testatur vocem illam, *per Filium*, ad originalem causam non referre. At certe nos ex duabus personis, Patre, inquam, et Filio, dicere Spiritum sanctum exsistere, vel maxime fatebimur, et concedemus ; nihil enim operatur, nisi quatenus est hoc aliquid, atque individuum : qua vero talia Pater et Filius duo sunt. At vero diverse ab ipsis procedere, id nunquam concedemus, quousque audimus sanctos dicentes, Spiritum sanctum esse operationem naturalem æque Filii atque Patris. Unam autem operationem esse Patris et Filii, constanter credimus. Nisi forte et ipse cum dicit ex Patre, et Filio, et Spiritu sancto, vel ex Patre per Filium in Spiritu sancto procreatum esse mundum, non tres tantum (id enim utique fateretur), sed et diverse tres fabricatos esse mundum asserat. Quod si miratur, quomodo idem esse inter se, atque eamdem voluntatem, præpositione *per*, denotante, nos ex ista præpositione indicare volumus, Filium esse causam exsistendi Spiritum

ρεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ τὸ ἐξ αὐτῶν συναγόμενον, οὐδ' ἀντιβλέψαι δύναται ὅλως. Πῶς γὰρ πρός γε τοσαύτην καὶ οὕτως ἐναργεστάτην ἀλήθειαν ; τῷ δὲ ἰσοδυνάμῳ τῆς *διὰ* καὶ τῆς *ἐκ*, τούτῳ δὲ οὐ καλῶς οὔτε σὺν οὐδενὶ ἐπιφύεται λόγῳ· καὶ ὕβρεσι τὸν ἴδιον ἔλεγχον ἀπαρτίζων, οἴεταί τι προὔργου ποιεῖν· κακῶς μὲν καὶ δυσσεβῶς τὴν τῶν ἁγίων διάνοιαν ἐκλαμβάνων, καὶ τὸν τὰς ῥήσεις συνειληχότα σοφὸν ἄνδρα, καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ἐπιγραψάμενον συκοφαντῶν, τὸν δὲ λόγον ἀποδοῦναι οὐκ ἔχων· ὑπείληφε δὲ τῆς *διὰ* τὴν ἕνωσιν καὶ τὴν ἀπαραλλαξίαν, καὶ τὸ ταυτὸν καὶ ὁμόβουλον παριστανούσης ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος, ὅταν ἐπὶ τῆς θεολογίας ἰσοδυναμοῦσα νοῆται τῇ *ἐκ*, μὴ δύνασθαί τινα κατὰ τοῦτο τὸ σημαινόμενον αὐτὴν ἐκλαμβάνειν κἀπὶ τῆς τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύσεως· ἢ μὴ τούτῳ τῷ λόγῳ καὶ ἡμᾶς τοῦτο νοεῖν, ἀλλὰ διάκρισιν καὶ διαίρεσιν μᾶλλον εἰσάγειν καὶ τὸ ἀντίθετον καὶ ἀσύμφωνον. Ὅπερ ἀμηγέπη κἀκ τῶν εἰρημένων αὐτῷ νοῶν φαίνεται, μᾶλλον δὲ καὶ φανερῶς φάσκει, διὰ τούτου δηλοῦν ἡμᾶς βούλεσθαι, ὡς ἐκ τῶν δύο ὑποστάσεων τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ διαφόρως ἔχει τὸ Πνεῦμα τὴν ὕπαρξιν, οὐκ οἶδ' ὅθεν καὶ ὅτου τοῦτο τὸ *διαφόρως* ἀκηκοὼς λέγοντος. Οὕτως ἄρα νομίζει ἡμᾶς τῇ θεολογίᾳ προσβάλλειν· ἴσως δὲ καὶ αὐτὸς τοῦτο νοεῖ, ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ λέγων ὑποστῆναι τὸν κόσμον. Οὐ γὰρ ὁρῶ τὴν ἀνάγκην, δι' ἣν ἐπὶ μὲν τῆς κτίσεως ἡ *διὰ* ἰσοδυναμοῦσα τῇ *ἐκ*, τὴν ταυτότητα παραστήσει, προσώπων δὲ ὅμως δηλοῦσα διάκρισιν, τοῦτο γὰρ οὐδὲ αὐτὸς ἀρνήσεται, ἐπὶ δὲ τοῦ Πνεύματος τὴν ἑτερότητα καὶ πάντῃ διάκρισιν. Καὶ οὐδὲ ἑαυτὸν αἰσχύνεται, καθ' ἑαυτοῦ προκομίζων μαρτυροῦντα τὸν μέγαν Βασίλειον, τὴν *δι' Υἱοῦ* φωνὴν τῆς προκαταρκτικῆς αἰτίας ἔχειν ὁμολογίαν. Ἀλλ' ἡμεῖς ἐκ μὲν τῶν δύο ὑποστάσεων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, καὶ σφόδρα συνομολογήσομεν· οὐδὲν γὰρ ἐνεργεῖ, εἰ μὴ καθὸ τόδε τι καὶ ἄτομον· καθὸ δὲ τοιαῦτα ὁ Πατὴρ καὶ Υἱός εἰσι δύο, διαφόρως δὲ ἐξ αὐτῶν προϊέναι, τοῦτο δὲ οὐ συγχωρήσομεν, ἕως ἂν ἐνέργειαν μὲν ὥσπερ τοῦ Πατρὸς, οὕτω δὴ καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐνέργειαν φυσικὴν λεγόντων τῶν ἁγίων ἀκούωμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· μίαν δὲ ἐνέργειαν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἶναι, καὶ μάλα πιστεύομεν· εἰ μὴ καὶ αὐτὸς ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, ἢ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι λέγων ὑποστῆναι τὸν κόσμον, οὐκ ἐκ τριῶν μόνον ὑποστάσεων φάσκει δεδημιουργῆσθαι· τοῦτο γὰρ φαίη ἂν δήπου, ἀλλὰ καὶ διαφόρως ἐκ τῶν τριῶν. Εἰ δὲ θαυμάζει πῶς τὸ ταὐτὸν καὶ ὁμόβουλον τῆς *διὰ* παριστανούσης, ἡμεῖς αἴτιον διὰ ταύτης δηλοῦν τὸν Υἱὸν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου βουλόμεθα, θαυμαζέτω πρότερον ἑαυτὸν, ὅπως διὰ τοῦ Υἱοῦ γεγενῆσθαι λέγων τὸν κόσμον, ἔπειτα τοῦτον αἴτιον οἴεται τῆς τοῦ κόσμου παραγωγῆς διὰ τῆς *διὰ* δείκνυσθαι. Ἢ εἰπάτω μὴ εἶναι τῶν ὄντων αἴτιον τὸν Υἱὸν, καὶ κακῷ τὸ κακὸν ἰασάσθω. Εἰσάγει δὲ καὶ μαρτυρίαν τοῦ θείου Μαξίμου οὐδὲν οὖσαν πρὸς τὸ

προκείμενον. Καὶ ἡμεῖς γὰρ ἂν φαίημεν τὴν *διὰ* A τὴν ἕνωσιν καὶ τὸ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ παριστάνειν. Ἴσμεν γὰρ τάξιν τινὰ καὶ σχέσιν ἀεὶ διὰ τῆς *διὰ* τοῦ ἐφ' οὗ αὕτη λέγεται, πρὸς τὸν ἐφ' οὗ τῇ *ἐκ* χρώμεθα καὶ μάλα δηλοῦσθαι· αὐτὸ μέντοι τοῦτο τὸ ταυτόν τε καὶ ἀπαράλλακτον αἴτιον εἶναι καὶ τοῦ ταυτὰ τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν δύνασθαι, καὶ δι' αὐτοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα. Κατὰ μὲν γὰρ τὸν θεῖον Κύριλλον ἐξ ἀμφοῖν, ἢ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν Μάξιμον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, εἴτ' οὖν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεται, τουτέστι τὴν ὕπαρξιν ἔχει. Τὸ γὰρ ἐκπορεύεσθαι καὶ αὐτὸς ἂν φαίη τὸ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν σημαίνειν, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς τοῦτο τὸ ὄνομα ἀποκληροῦντας τῇ ὑπάρξει τοῦ Πνεύματος. Εἰ δὲ τὸν Υἱὸν μὴ ποιεῖν φησιν ὁ διδάσκαλος αἰτίαν B τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ τὸν Πατέρα, μὴ θαυμάσῃς, εἰ τῆς Ἑλληνικῆς φωνῆς ἀναμνησθείης, καὶ ἐπί τίνος αὕτη κυρίως τῇ αἰτίᾳ καὶ τῷ ὀνόματι τούτῳ εἴωθε χρῆσθαι· δῆλον γὰρ δὴ τὴν προκαταρκτικὴν καὶ ἀρχοειδῆ αἰτίαν καὶ πηγὴν καὶ ῥίζαν ἑκάστου, ταύτην κυρίως αἰτίαν καλεῖσθαι, οἵαν μόνον τὸν Πατέρα ὑπάρχειν, τίς οὐκ ἂν συνθοῖτο; Καὶ δῆλον ἐντεῦθεν· τῆς μὲν γὰρ κτίσεως καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα αἰτίαν ὑπάρχειν οὐδεὶς τῶν ἐν Χριστιανοῖς τελούντων ἀρνήσαιτο. Ἀλλ' ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, « Θεὸς, φησὶν, ἐν τρισὶν ἵσταται τοῖς μεγίστοις, αἰτίῳ, καὶ δημιουργῷ, καὶ τελειοποιῷ, τῷ Πατρὶ λέγω καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. Ἀκούων δὲ ἀρχοειδῆ τὸν Πατέρα αἰτίαν, μὴ νομίσῃς ἤδη C καὶ μὴ θέλοντας διαφόρως λέγειν τὸν Υἱὸν προβάλλειν τὸ Πνεῦμα, μὴ ἀρχοειδῆ ὄντα αἰτίαν· τοῦτο γὰρ οὐδὲν ἧττον καὶ ἐπὶ τῆς κτίσεως ἕπεται, καὶ πάντων ἁπλῶς ὧν ὁ Υἱὸς ἔχει. Οὐδὲ γὰρ ταύτης ἀρχοειδὴς αἴτιος ὁ Υἱὸς, εἴπερ αἰτιατῶς τε καὶ υἱϊκῶς ἅπαντα ἔχει, ὅσα καὶ ὁ Πατὴρ πατρικῶς τε καὶ ἀναιτίως. Ἀλλ' ὅμως καὶ ὁ αὐτός ἐστιν αἴτιος, καὶ μία μετὰ τοῦ Πατρὸς αἰτία τῶν ὄντων, καὶ τὸ ταυτὸν αὐτοῦ καὶ ὁμόβουλον, οὐδὲν δὴ ἧττον καὶ τὴν τῶν προσώπων διάκρισιν ἡ *διὰ* παριστάνει.

sanctum; miretur potius seipsum, quo pacto per Filium conditum esse mundum dicat, deinde Filium ex præpositione *per*, ostendi causam esse procreationis mundi arbitretur. Vel dicat Filium non esse causam rerum, et absurdum absurdo emendet. Adducit autem et testimonium D. Maximi, quod nihil facit ad rem. Etenim nos etiam fateremur, præpositionem *per*, conjunctionem et immutabilitatem essentiæ Patris et Filii exprimere; scimus enim hac præpositione *per*, ordinem quemdam et relationem vel maxime illius significari de quo ipsa prædicatur, ad eum in quo præpositione *ex* utimur: hoc ipsum tamen idem esse inter se et immutabilitatem, dicimus esse causam cur Filius eadem possit quæ et Pater; ut et per ipsum procedat Spiritus sanctus. Siquidem, secundum D. Cyrillum, ex ambobus, videlicet ex Patre per Filium, juxta vero eumdem Maximum ex Patre et Filio, sive ex Patre per Filium procedit, hoc est exsistentiam habet. Quod enim illa vox ἐκπορεύεσθαι, *procedere*, exsistentiam habere significet, etiam ipse adversarius concederet: præsertim juxta eos qui hoc nominis ad significandam exsistentiam Spiritus sancti, accommodant. Quod si iste doctor (Maximus) negat se Filium facere, sed Patrem, causam Spiritus sancti; ne mireris si Græcam linguam in memoriam adduxeris, et in quo proprie ista lingua hoc nomine causæ soleat uti. Constat enim eam proprie causam appellari, quæ sit procatarctica et originalis, fons atque radix uniuscujusque, qualem solum esse Patrem, quis non assentiatur? Atque hinc apparet: creationis enim etiam Filium et Spiritum sanctum esse causam, qui inter Christianos sit, nemo negabit. Atqui Gregorius, cognomento Theologus, « Deus, inquit, in tribus maximis constitit, eo qui causa sit, et opifice, et eo qui absolutissimum reddat opus, Patre, inquam, et Filio, et Spiritu sancto. » Cum vero audis originalem causam esse Patrem, ne continuo existimes, vel invitos nos cogi, fatcri Filium, cum originalis causa minime sit, diverse producere Spiritum sanctum; id enim non minus et in fabrica mundi sequitur, et omnino in omnibus, quæ Filius habet. Neque enim originalis causa est Filius creationis: siquidem omnia causate, et filialiter habet, quæcunque Pater ipse paterne et incausate. Sed tamen unus atque idem est auctor, et una causa cum Patre rerum exsistit. Ipsaque præpositio *per*, non minus distinctionem personarum, quam idem esse inter se, atque idem velle significat.

Ἃ δέ φησιν, ὡς ἔργον θείας θελήσεως, καὶ διὰ D τοῦτο καὶ κτίσμα τὸ Πνεῦμά φαμεν, διὰ τὸ τὴν *διὰ* τὸ ταυτὸν τῆς θελήσεως παριστάνειν, οὐκ οἶδ' εἴ τινι ἄλλῳ πλὴν τούτου συνδόξειεν. Εἰ γὰρ διὰ τὸ τὴν *διὰ* τὸ ταυτὸν δηλοῦν τῆς θελήσεως κτίσμα κατ' αὐτὸν τὸ Πνεῦμα συνάγεται, πῶς οὐχὶ θεία φύσις ἔσται μᾶλλον καὶ δοξασθήσεται ὑφ' ἡμῶν διὰ τὸ τὴν *διὰ* καὶ τὸ τῆς οὐσίας ταυτὸν παριστάνειν; καίτοι τῆς ῥήσεως, ἣν προήνεγκε τοῦ μεγάλου Μαξίμου, τὴν ταυτότητα μᾶλλον τῆς οὐσίας δηλοῦν διδασκούσης· « Ἵνα γὰρ, φησὶ, τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον παραστήσωσι. » Καίτοι καὶ εἰ τὸ τῆς θελήσεως μόνον ἐδήλου ταυτὸν ἡ *διὰ*, οὐδὲν ἂν

Quæ vero ait, nimirum opus divinæ voluntatis ob eamque causam et creaturam Spiritum sanctum nos fateri, propterea quod præpositio *per* eamdem voluntatem significet; nescio an ulli præter hunc probari queant; si enim ex eo, quod præpositio *per*, eamdem voluntatem significet, ex ejus sententia, creatura, esse Spiritus colligitur; quo tandem modo non divina potius erit natura, et a nobis venerandus atque colendus, ex eo quod præpositio *per*, etiam eamdem substantiam denotet; et quidem sententia illa, quam protulit magni Maximi, eamdem potius substantiam significare nos docet: « Ut enim, inquit, conjunctionem

substantiæ atque immutabilitatem exprimant. Verum, licet præpositio *per* eamdem voluntatem tantum significaret, etiam sic nil inde absurdi sequeretur, cum eadem esse et voluntas, et substantia in Deo intelligatur; » hanc enim vim et potentiam simpliciorem esse, atque omnibus eminentiorem, nemo est, qui non consentiat. Unamquamque autem potentiam eo se habere ad plura, quo simplicior sit et eminentior, quis ignorat? Hinc etiam Dei voluntas, ad Filium quidem et Spiritum sanctum tanquam natura; ad creaturam autem tanquam voluntas se habet. Etenim omnis voluntas, ut notum ac manifestum est, etiam ipsa divina ad finem, tanquam natura se habet determinate ipsum volens: et quemadmodum etiam natura ipsa ad unum determinatum finem, quem habet, tendit; finis autem voluntatis Dei et Patris est ipse Filius, et Spiritus sanctus, ad quos eam tanquam naturam se habere, necesse est. At vero ad ea, quæ ad finem referuntur, et præsertim sine quibus finem assequi potest, cujusmodi sunt res creatæ, non determinate, propterea que tanquam voluntas se habet: potest enim ea et nolle et velle. Unde et loca Damasceni servantur, et nos extra omnem culpam sumus, ipsaque ratio contra nos allata nulla nos premit necessitate. Sic igitur cum aliquid dicere videatur, contra se concludit.

A οὐδὲ οὕτως ἄτοπον εἴπετο, τῆς αὐτῆς καὶ θελήσεως καὶ οὐσίας ἐπὶ Θεοῦ νοουμένης. Ταύτην γὰρ εἶναι τὴν δύναμιν ἁπλουστέραν καὶ ὑψηλοτέραν πασῶν, οὐδεὶς ἂν, ὃς οὐ συμφήσειεν. Ἑκάστην δὲ δύναμιν τοσούτῳ ἔχειν πρὸς πλείω, ὅσῳ ἂν ἁπλουστέρα ᾖ καὶ ὑψηλοτέρα, τίς ἀγνοεῖ; κἀντεῦθεν καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ θέλησιν πρὸς μὲν τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα ἔχειν ὡς φύσιν, ὡς θέλησιν δὲ πρὸς τὴν κτίσιν. Δῆλον γὰρ ὡς πᾶσά τε θέλησις καὶ ἡ θεία αὕτη πρὸς μὲν τὸ τέλος ὡς φύσις ἔχει, ὡρισμένως αὐτὸ θέλουσα, καὶ καθάπερ καὶ ἡ φύσις πρὸς ἓν ὡρισμένον ὃ ἔχει, τείνει· τέλος; δὲ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ὁ Υἱός ἐστι καὶ τὸ Πνεῦμα, πρὸς ἃ αὐτὴν ἔχειν ἀνάγκη ὡς φύσιν· πρὸς δὲ τὰ πρὸς τὸ τέλος, καὶ μάλιστα τὰ καὶ ὧν ἄνευ δύναται τοῦ τέλους τυχεῖν, οἷα ὑπάρχει
B τὰ κτίσματα, οὐδὲν γὰρ αὐτὰ οὐκ εἰς τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ συντελεῖ, οὐκ εἰς τὸ βέλτιον εἶναι, πρὸς ταῦτα δὲ οὐχ ὡρισμένως, καὶ διὰ τοῦτο ὡς θέλησις ἔχει. Δύναται γὰρ αὐτὰ καὶ μὴ θέλειν καὶ θέλειν· ὅθεν καὶ τὰ τοῦ Δαμασκηνοῦ σώζεται, καὶ ἡμεῖς ἔξω πάσης αἰτίας, καὶ ὁ καθ' ἡμῶν λόγος οὐδέν φησιν ἀναγκαῖον· οὕτως ἄρα δοκῶν τι λέγειν, καθ' ἑαυτοῦ συμπεραίνει.

Vecci in secundam.

Quoniam sunt nonnulli qui scripto testatis sententiis, significantibus ex Patre per Filium esse Spiritum, adversantur; in comprobationem sententiarum quæ significant per Filium esse Spiritum sanctum, collectæ sunt etiam hæ præsentes scriptæ sententiæ: quæ indicant, continenter atque immediate ex Patre Filium esse. Si enim, non esset Spiritus sanctus per Filium, cur etiam ipse non immediate dictus esset a Patre?

Palamæ.

Atqui dictus est etiam Spiritus sanctus, esse immediate a Patre, et sublata est tibi omnibus modis impietatis occasio, atque persuasio. Etenim Gregorius, cognomento Theologus, in carminibus, secundum ait esse Spiritum sanctum a Patre, sicut et Filium. Gregorius autem Nyssenus, et ipse cum multis aliis asserit, utrumque similiter se habere ad unam personam Patris, præterquam in modo exsistendi. Quid autem sibi volunt, qui dicunt Spiritum sanctum ex Patre procedere, et in Filio permanere, et ex Patre in Filium pervenire? et ex Patre esse, et Verbi comitem? Amplius, qui communionem et amorem Patris et Filii Spiritum sanctum appellant? Ad hæc, qui dicunt singulas personas non minus se habere ad alteram, quam ad seipsas? Quid vero ille, qui canit, *Manus tuæ* (1) *fecerunt me et plasmaverunt me*[1]? Nonne omnes isti ex Patre esse Spiritum sanctum immediate ostendunt?

[1] Psal. cxviii, 73.

C *Βέκκου εἰς τὴν β'.*

Ἐπειδή εἰσί τινες ἀντιλέγοντες ταῖς γραφικαῖς ῥήσεσι, ταῖς δηλούσαις διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, συνελέγησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις, αἱ δηλοῦσαι προσεχῶς καὶ ἀμέσως ἐκ Πατρὸς τὸν Υἱὸν εἶναι, εἰς συγκρότησιν τῶν δηλουσῶν διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα· εἰ μὴ γὰρ ἦν τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦ Υἱοῦ, διατί μὴ καὶ αὐτὸ ἀμέσως ἐῤῥέθη ἐκ τοῦ Πατρός;

Τοῦ Παλαμᾶς.

Καὶ μὴν ἐῤῥέθη καὶ τὸ θεῖον Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς ἀμέσως, καὶ ἀνῄρηταί σου παντάπασιν ἡ τῆς δυσσεβείας πρόφασίς τε καὶ παράστασις· Γρηγόριος γὰρ ὁ τῆς θεολογίας ἐπώνυμος δεύτερον ἐν τοῖς
D ἔπεσιν εἶναί φησιν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καθὰ καὶ τὸν Υἱόν. Ὁ δὲ Νύσσης σὺν πολλοῖς ἑτέροις πρὸς ἓν πρόσωπον τὸ πατρικὸν ὡσαύτως ἔχειν ἑκάτερόν φησιν, ἄνευ τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως. Τί δὲ οἱ λέγοντες ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐν τῷ Υἱῷ διαμένειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐν τῷ Υἱῷ διήκειν, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι καὶ τῷ λόγῳ συμπαρομαρτεῖν; Ἔτι δὲ οἱ κοινωνίαν καὶ ἀγάπην εἶναι λέγοντες τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Πρὸς δὲ τούτοις οἱ πρὸς τὸ ἕτερον ἕκαστον ἔχειν τῶν προσώπων λέγοντες οὐχ ἧττον ἢ πρὸς ἑαυτό; Τί δὲ ὁ ψάλλων, *Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με;* Ἆρα οὐχ ἅπαντες οὗτοι ἀμέσως εἶναι δεικνύουσι καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρός;

(1) Quod Spiritus sit manus Dei, atque ut manus attingit immediate corpus, ita Spiritus Patrem; sic puto intelligere Palamam; alioquin non esset ad rem.

Τοῦ Νικαίας.

Οὐδὲ ἡμεῖς ἀρνούμεθα παντάπασι μὴ καὶ ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸ Πνεῦμα, εἰ καὶ ῥητῶς οὕτω μηδαμῆ προήνεγκας εἰρημένον τοῖς διδασκάλοις· εἰ οὖν καὶ αὐτὸς μεθ' ἡμῶν τὸ καὶ ἐμμέσως εἶναι ὁμολογεῖς, πρὸς ἡμῶν ὁ λόγος· εἰ δὲ τοῦτο φυλάττει δεδιὼς τὸ ἑπόμενον, ὁ παρὰ τῶν διδασκάλων ἔλεγχος ἐγγύς· τόν τε Υἱὸν ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς διδασκόντων καὶ μέσον τούτων εἶναι οὐδέν, τό τε Πνεῦμα διὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, καὶ μεσιτείαν Υἱοῦ μεταξὺ Πατρός τε καὶ Πνεύματος τιθεμένων. Γίνεται δέ σοι ἡ ἀπάτη ἐνταῦθα παρὰ τὸ μὴ δύνασθαι διαιρεῖν, ὅπως ἀμέσως ἂν εἴη τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, ὅπως δὲ καὶ ἐμμέσως. Εἰ μὲν γὰρ ἢ δυσὶ καὶ διαφόροις προόδοις ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐλέγομεν εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς ἐκ μὲν τοῦ Πατρὸς ἀτελῶς, τελείως δ' ἐξ Υἱοῦ προΐέναι, καὶ διὰ μέσου αὐτοῦ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχειν τὸ τέλειον, ἢ ἐκ τοῦ Υἱοῦ μόνου ἐτιθέμεθα προΐέναι, μόνως ἂν ἐμμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς τότε προῆει. Νῦν δὲ, εἴ τις μὲν πρὸς τὴν μοναδικὴν προβολὴν καὶ τὸ ταυτὸν τῆς ἐξ ἀμφοῖν ἐπίδοι προόδου, ἔτι δὲ καὶ τὸ τὸν Πατέρα τὴν αἰτίαν καὶ πηγὴν τῆς θεότητος εἶναι, ὡς αὐτοῦ μὴ ὄντος, μηδὲ τὸν Υἱὸν μήτε του αἴτιον εἶναι, μήτε ὅλως εἶναι, ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς εὑρήσει τὸ Πνεῦμα· καὶ πρὸς τοῦτο φέρειν ἅπερ αὐτὸς εἰσάγεις ῥητά. Εἰ δὲ θεωροίη τὴν τάξιν, ἣν πράγματι εἶναι ἐν τῇ Τριάδι, οὐχ ἡμετέρᾳ μόνον ἐπινοίᾳ συνεστηκέναι, ἀνάγκη ὁμολογεῖν· τὸν Υἱὸν δύεται μέσον, καὶ τρίτον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα, καὶ δι' Υἱοῦ ἐκ Πατρὸς προῖόν, καὶ ἑαυτοῦ τὸν Υἱὸν προεπινοούμενον ἔχον, ὥσπερ ὁ Υἱὸς τὸν Πατέρα. Ὅπερ αὐτὸς μὴ προσλογισάμενος συμπεραίνεις οὐκ ἀναγκαῖα.

A

B

C

Nicæni.

Neque nos omnino negamus esse Spiritum immediate a Patre, licet non certis verbis expresse alicubi dictum esse a doctoribus protuleris. Itaque si tu quoque nobiscum fateris esse etiam immediate; nobiscum facit ista ratio: sin autem id caves, timens quod sequitur, doctores non longe absunt, qui te coarguant, qui docent Filium immediate a Patre esse, et inter hos nihil esse medium; et Spiritum sanctum per Filium, quique medium ponunt Filium inter Patrem et Spiritum sanctum. Hic autem deciperis, propterea quod nequeas distinguere quonam modo sit Spiritus immediate a Patre, quo etiam pacto mediate: si enim vel duabus diversis, et differentibus productionibus, ex Patre, et Filio esse Spiritum sanctum fateremur, tanquam si ex Patre quidem imperfecte, ex Filio autem perfecte proveniat, et ex Patre per ipsum Filium perfectionem habeat; vel a solo Filio procedere poneremus; tunc a Patre solum mediate procederet. Nunc vero, si quis ad unicam et eamdem productionem, quæ est ex ambobus, respiciat; præterea et ad hoc, quod Pater sit causa et fons Deitatis, tanquam ipso non exsistente, neque Filius causa sit, neque omnino constet, immediate a Patre inveniet Spiritum: et huc spectant, quæ ipse adduxisti sanctorum dicta. Si autem consideret ordinem, quem re ipsa esse in Trinitate, non tantum cogitatione nostra constare, opus est fateri, videbit Filium medium, et tertium a Patre Spiritum, et per Filium ex Patre procedentem, et habentem Filium, qui ipso præintelligatur, quemadmodum Filius habet Patrem. Quod sane cum ipse non computaris, res minime necessarias concludis.

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν γ'.

Κατεστρώθησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις εἰς συγκρότησιν τῆς ἐννοίας τῶν δηλουσῶν ῥήσεων, μὴ ἀμέσως, ἀλλὰ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ Πατρὸς εἶναι τὸ Πνεῦμα. Εἰ γὰρ ἀμέσως ἦν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐκ ἂν ἐῤῥέθη ὁ μὲν Υἱὸς εἰκὼν τοῦ Πατρὸς, τὸ δὲ Πνεῦμα εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν Υἱὸς ἐνέργεια τοῦ Πατρὸς, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐνέργεια τοῦ Υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν Υἱὸς πρόσωπον τοῦ Πατρὸς, τὸ δὲ Πνεῦμα πρόσωπον τοῦ Υἱοῦ.

D

Becci in tertiam.

Ad demonstrandum sensum et intelligentiam illarum sententiarum, quæ significant non immediate, sed per Filium ex Patre et Spiritum sanctum, subjecimus quoque præsentes litteris proditas sententias. Si enim Spiritus esset immediate a Patre, non esset dictus Filius imago Patris, Spiritus imago Filii, et Filius sane operatio Patris, Spiritus vero operatio Filii, Filius persona Patris (1), Spiritus persona Filii.

Τοῦ Παλαμᾶ.

Ἀνοήτατε ὁ δυσσεβῶς ἐπιγράφων ὧδε τὰ παρὰ τῶν ἁγίων εὐσεβῶς εἰρημένα· πῶς οὐ συνορᾷς ὅτι τὰ κοινὰ καὶ φυσικὰ ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος οὐδεμίαν ἔχουσι διαφοράν; Εἷς γὰρ Θεὸς, μία εἰκὼν, μία θέλησις, μία ἐνέργεια Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος. Οὐκοῦν πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ πρόσωπον, ὅταν ἕτερον ἑτέρου τούτων λέγηται, φυσικὸν, οὐχ ὑποστατικὸν καὶ τῆς ἀπαραλλάκτου ὁμοιώσεώς ἐστι

Palamæ.

Dementissime, qui scelerate hic ea inscribis, quæ a Sanctis pie dicta sunt, quo pacto non cernis communia et naturalia in sanctissima Trinitate, nullam habere differentiam? Etenim unus est Deus, una imago, una voluntas, una operatio Patris et Filii et Spiritus sancti. Ergo præter alia etiam persona, quando altera alterius horum esse dicitur, naturaliter sumitur, non hypostatice. At-

(1) Dicitur Filius persona Patris secundum illud quod etiam Dominus in Evangelio ait, *Mea doctrina non est mea*: est enim persona Patris: non quod sit ipsa persona Patris, atque adeo ipsemet Pater, sed quia Filius est persona, et Filius est Patris, quia ex Patre genitus est. Sic Augustinus explanat illud, *Mea doctrina non est mea.*

que immutabilem similitudinem significat, non autem modum exsistentiæ : apage, tu vero, cum non ita censeas, personam alteram alterius esse, sed hypostatice, non amplius esse poteris Trinitatis venerator et cultor. Si enim Filius est persona Patris, utpote qui ex ipso sit, et Filii Spiritus; non itaque amplius erit Pater altera persona præter Filium, neque Filius præter Spiritum. Vides quomodo dicta sanctorum pie illa quidem, optimeque se habent, tu vero ea inepte atque impie interpretaris.

A δηλωτικὸν, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, ἄπαγε. Σὺ δὲ μὴ οὕτω πρόσωπον ἕτερον ἑτέρου λέγων, ἀλλ' ὑποστατικῶς, οὐκέτ' ἔχεις εἶναι μύστης τῆς Τριάδος. Εἰ γὰρ τοῦ Πατρός ἐστιν ὁ Υἱὸς πρόσωπον ὡς ἐξ αὐτοῦ, καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, οὐκέτ' ἔσται λοιπὸν ὁ Πατὴρ πρόσωπον ἕτερον παρὰ τὸν Υἱὸν, οὐδὲ παρὰ τὸ Πνεῦμα ὁ Υἱός. Ὁρᾷς ὡς αἱ μὲν τῶν ἁγίων ῥήσεις ἔχουσιν εὐσεβῶς τε καὶ καλῶς. Παρὰ σοῦ δὲ ἐκλαμβάνονται δυσσεβῶς τε καὶ κακῶς.

Sapientis Nicæni.

Nempe tu quoque beatum Paulum, asserentem Filium esse imaginem invisibilis Dei et figuram substantiæ ejus atque splendorem gloriæ, sic audires tanquam dicentem ejusdem esse substantiæ cum Patre, et solum eamdem naturam, non autem et distinctionem personarum significantem. Verum nos ratione tanquam arbitro utentes, et identitatem naturæ imaginisque atque personæ, item operationis, his ipsis nominibus religiose intelligimus, quatenus possemus etiam dicere, unam esse sanctissimæ Trinitatis imaginem, et Deitatem, accipientes imaginem loco exemplaris; similiter etiam, si personam Patris diceremus, substantiam Patris denotaremus, quatenus in Deo substantia, idem est atque ejus persona, et personarum nihilominus distinctionem significamus, siquidem tres personas fatemur esse in sanctissima Trinitate; sane constat nos hoc modo loquendi non idem esse personas inter se, sed distinctionem docere, et explanare. Imago quoque plane non ad seipsam, sed ad illud dicitur, cujus est imago, propterea et personam denotat, quæ relativum nomen exsistat, tale nimirum, ut personam subeat; tu vero nescio quid cogitas, naturaliter non hypostatice dici affirmans, quando altera persona alterius esse dicitur. Et absurdum quoque colligere arbitraris, quod manifeste contra te facit. Sin autem id verum sit, licet animadvertere. Existimas enim eos qui asserunt Filium esse personam Patris, utpote qui ex ipso proveniat, et rursum Spiritum Filii, quippe qui ex ipso sit, illud inconveniens sequi, eos non fateri aliam esse personam Patrem, aliam Filium, aliam Spiritum sanctum. Ego vero, si quo pacto tuam rationem percipio, tua quidem thesi, et valde sequi hoc absurdum affirmarem, nostra vero totum oppositum. Etenim, si personam alteram alterius dici, idem esse inter se solum, et similitudinem immutabilem, ut ipse ponis, significat; est autem persona Patris Filius, utpote quæ eadem sit atque ipse secundum substantiam, atque ipsius Filii est Spiritus, quippe tantum ejusdem sit atque ipse substantiæ; sine controversia nulla alia esset persona Pater a Filio et Spiritu, et illi ad invicem, neque enim alterius sunt substantiæ. Verum cum audimus personam Patris, vel personam

Τοῦ σοφοῦ Νικαίας.

Ὡς δὴ σὺ καὶ τοῦ μακαρίου Παύλου τὸν Υἱὸν λέγοντος εἰκόνα τοῦ ἀοράτου Θεοῦ, καὶ τῆς αὐτοῦ ὑποB στάσεως χαρακτῆρα, καὶ τῆς δόξης ἀπαύγασμα, οὕτως ἀκούσαις, ὡς τῆς αὐτῆς αὐτὸν τῷ Πατρὶ ὑποστάσεως λέγοντος, καὶ φύσεως μόνον δηλοῦντος ταυτότητα, οὐ μέντοι καὶ διάκρισιν ὑποστάσεων. Ἀλλ' ἡμεῖς εὐσεβῶς διαιτῶντες τῷ λόγῳ, καὶ ταυτότητα φύσεως διὰ τούτων τῶν ὀνομάτων νοοῦμεν εἰκόνος τε καὶ προσώπου καὶ ἐνεργείας, καθὸ καὶ δυναίμεθα ἂν φάναι μίαν εἶναι τὴν τῆς ἁγίας Τριάδος εἰκόνα τε καὶ θεότητα, ἀντὶ παραδείγματος τὴν εἰκόνα δεχόμενοι· ὁμοίως δὲ καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς λέγοντες τὴν τοῦ Πατρὸς οὐσίαν δηλώσαιμεν, καθόσον ἐν τῷ Θεῷ ἡ οὐσία ταυτόν ἐστι τῇ C ὑποστάσει αὐτοῦ· οὐδὲν μέντοι ἧττον καὶ τὴν τῶν ὑποστάσεων δηλοῦμεν διάκρισιν. Πρόσωπά τε γὰρ τρία φαμὲν ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος. Δῆλον ὡς οὐ τὴν ταυτότητα διὰ τούτου, τὴν διάκρισιν δὲ παριστάνοντες. Ἥ τε εἰκὼν φανερῶς οὐ πρὸς ἑαυτὴν, ἀλλὰ πρὸς ἐκεῖνο λέγεται, οὗτινός ἐστι καὶ εἰκών. Καὶ διὰ τοῦτο σημαίνει ὑπόστασιν ἀναφορικόν γε ὄνομα ὄν, καὶ οἷον πρόσωπον ὑφιστάνειν. Σὺ δ' οὐκ οἶδ' ὅ τι διανοῇ, φυσικῶς λέγεσθαι φάσκων οὐχ ὑποστατικῶς, ὅταν πρόσωπον ἕτερον ἑτέρου λέγηται. Καὶ ἄτοπον δὲ συνάγειν νομίζεις, ὃ κατὰ σοῦ φανερῶς ἐστιν. Εἰ δ' ἀληθῶς, ἔξεστι σκέψασθαι. Τοῖς γὰρ λέγουσι τὸν μὲν Υἱὸν πρόσωπον τοῦ Πατρὸς, ὡς ἐξ αὐτοῦ προϊόντα, τοῦ δὲ Υἱοῦ αὖθις τὸ Πνεῦμα ὡς ὂν ἐξ αὐτοῦ, ἕπεσθαι οἶει μὴ λέγειν ἄλλο πρόσωπον τὸν Πατέρα, καὶ τὸν Υἱὸν ἕτερον, καὶ τὸ Πνεῦμα. Ἐγὼ δ' εἴ τι καλῶς τοῦ σοῦ λόγου συνίημι, τῇ μὲν σῇ D θέσει καὶ πάνυ ἂν τοῦτο τὸ ἄτοπον ἕπεσθαι φαίην· τῇ ἡμετέρᾳ δὲ πᾶν τοὐναντίον. Εἰ μὲν γὰρ τὸ πρόσωπον ἕτερον ἑτέρου λέγεσθαι, τὴν ταυτότητα δηλοῖ μόνον, καὶ ἀπαράλλακτον ὁμοίωσιν, ὡς αὐτὸς τίθης, ἔστι δὲ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς, ὡς ταυτὸν αὐτῷ κατ' οὐσίαν, καὶ αὐτοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ὡς τῆς αὐτῆς αὐτῷ μόνον οὐσίας, ὁμολογουμένως οὐκ ἂν εἴη ἄλλο πρόσωπον ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος, κἀκεῖνοι ἀλλήλων, οὐδὲ γὰρ ἄλλης οὐσίας. Ἀλλὰ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς, ἢ πρόσωπον τοῦ Υἱοῦ ἀκούοντες, καὶ ἔτι τοῦ Πνεύματος, τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας νοήσομεν· ὡς τό γε κατὰ σὲ ἁρπαγὴν ἡγήσαιτο ἡ Τριὰς, εἰς μονώτην ἀντιπεριστᾶσα Θεόν. Εἰ δ' ὡς ἡμεῖς λέγομεν τὸ πρόσωπον ἕτερον ἑτέρου λέγεσθαι τὸ ἐξ ἐκείνου. εἶναι σημαίνει, οὗ καὶ λέγεται

εἶναι, πρὸς τῷ καὶ τῆς αὐτῆς αὐτῷ εἶναι οὐσίας, ἐκεῖ τὸ ἔκ τινος ὂν ἕτερόν ἐστι φανερῶς τῇ γε τοῦν ὑποστάσει, καὶ τῷ προσώπῳ τοῦ ἐξ οὗ λέγεται εἶναι, πῶς οὐκ ἔσται πρόσωπον ὁ Πατὴρ ἄλλο, καὶ ὁ Υἱὸς, καὶ τὸ Πνεῦμα; Ὥστ' ἡμεῖς μὲν ταῦτα λέγοντες τὴν Τριάδα καὶ μάλα φυλάττομεν· αὐτὸς δὲ φύλαξαι μὴ τοὐναντίον ποιῶν ἀδίκως ἐγκαλῇς ἄλλοις, ἡμῖν ἐπιτιθεὶς τὰ ὀνείδη τὰ ἴδια. Ὅτι δὲ τὸ λέγεσθαι πρόσωπον, ἢ δύναμιν, ἢ ἐνέργειαν τόδε τοῦδέ τινος, πρὸς τῷ ἄλλην σημαίνειν ὑπόστασιν καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ εἶναι σημαίνει, οὗ καὶ λέγεται εἶναι, τῶν λεγόντων ἄκουσον (οὗτοι δ' εἰσὶν οἱ διδάσκαλοι πάντες) Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν, καὶ Θεοῦ σοφίαν, καὶ αὖθις ζῶσαν καὶ ἐνυπόστατον ἐνέργειάν τε καὶ δύναμιν τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱόν· καὶ πάλιν, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ἐν αὐτῷ τε καὶ ἐξ αὐτοῦ, καὶ ὥσπερ ἐνέργειαν φυσικήν· δῆλον γὰρ δὴ τὸν Υἱὸν, ἐνυπόστατον δύναμιν τοῦ Πατρὸς ὄντα, διαφέρειν αὐτοῦ καθό ἐστιν ὑπόστασις, καὶ κατὰ τοῦτο καὶ ἐξ αὐτοῦ ὄντα· καὶ τὸ Πνεῦμα ἐνέργειαν φυσικὴν τοῦ Υἱοῦ, οὐδὲ ταύτην ἀνυπόστατον, ἐξ αὐτοῦ τε εἶναι, καὶ τούτῳ αὐτοῦ διακρίνεσθαι. Ὥστ' οὐ ταυτότητα μόνον φύσεως ταῦτα δηλοῖ τὰ ὀνόματα, καὶ τὸ τοῦδέ τινος λέγεσθαι τόδε, ἐφ' ᾧ αὐτὸς ἰσχυρίζῃ, ἀλλὰ καὶ διάκρισιν ὑποστάσεων. Τούτου δὲ τοῦ λόγου διασεσεισμένου, καὶ τὰ ἑπόμενα πάντα συγκαταβέβληται.

A Filii, ipsius quoque Spiritus sancti, idem esse inter se secundum substantiam intelligimus. Quare, quod ad te attinet, sublata est Trinitas in solitarium Deum coarctata. Sin autem ut nos dicimus personam alteram alterius dici, præterquam quod sit ejusdem cum ipso substantiæ, etiam ab illo esse significet, cujus et esse dicitur : quoniam quod ab aliquo est, alterum est plane, saltem hypostasi et persona, ab eo cujus esse dicitur; qui fieri potest ut non sit alia persona Pater, alia Filius, alia Spiritus sanctus? Nos itaque cum hæc dicimus, maxime admodum Trinitatem tuemur. Cave tu, ne oppositum faciens, immerito alios accuses, nobis ascribens tua ipsius dedecora. Quod autem dici hoc aliquid personam, seu potentiam, B seu operationem alicujus præterquam quod significet alteram hypostasim, præterea denotet ab ipso esse, cujus et esse dicitur; audi eos (sunt autem omnes doctores) qui vocant Christum Dei virtutem, Deique sapientiam, et rursus appellant Filium vivam et subsistentem operationem Patris, et iterum Spiritum sanctum non alienum aiunt esse a Filio, sed in ipso, et ex ipso, ac veluti naturalem operationem. Sane quidem perspicuum est Filium, cum sit potentia Patris subsistens, differre ab ipso Patre, quatenus est persona, et juxta hoc ab ipso quoque esse. Et Spiritum sanctum, cum sit operatio Filii naturalis, neque talis, ut quæ nequeat subsistere ex ipso quoque esse Filio, et hoc modo ab eo distingui. Itaque non solum idem esse inter se, *secundum naturam* (1) significant hæc nomina, et quod hoc aliquid alterius esse dicatur (propter eamdem naturam) in quo ipse niteris : verum etiam distinctionem personarum declarant, hac autem ratione concussa, cætera quoque omnia, quæ sequuntur facile una corruunt.

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν δ'.

Ἐπειδή τινες μὴ καταδεχόμενοι τὴν ἐν Τριάδι μεσιτείαν τοῦ Υἱοῦ προδήλως παρὰ τῶν ἁγίων θεολογουμένην ἀπαρνοῦνται καὶ τὸ ὅλως λέγειν ὄνομα τάξεως ἐν τῇ Τριάδι, συνελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις εἰς δήλωσίν τε τοῦ τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦ Υἱοῦ συνάπτεσθαι τῷ Πατρὶ, καὶ εἰς παράστασιν τοῦ λέγεσθαι ἀριδήλως τάξιν ἐν τῇ Τριάδι.

C *Bècci in quartam.*

Quoniam sunt quidam, qui cum non recipiant Filium esse medium in Trinitate, quod plane a sacris theologis asseritur, recusant etiam omnino dicere nomen ordinis in Trinitate, collectæ sunt præsentes memoriæ traditæ sententiæ, in declarationem hujus, quod Spiritus conjungatur cum Patre per Filium, atque in demonstrationem, quod perspicue dicatur ordo in Trinitate.

Τοῦ Παλαμᾶ.

Καταψεύδῃ τῶν εὐσεβῶν, ταλαίπωρε. Ἴσμεν γὰρ τάξιν ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος, ἀλλὰ τὴν εὐσεβῆ. Τὴν δὲ δεικνῦσαν τρίτον ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς δυσσεβῶς ἔχουσαν, ἣν σὺ μετ' Εὐνομίου στέργεις, οὐ καταδεχόμεθα. Καὶ τῶν γραφικῶν καταψεύδῃ ῥήσεων. Οὐ γὰρ τὸν Υἱὸν μόνον, ἀλλ' ἔσθ' ὅτε καὶ τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος ἕνωσίν φασιν, ἄλλοτε δὲ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα μέσον καὶ κοινὸν αὐτοῖς. Καὶ ἣν ἀριδήλως λέγεσθαι φῆς τάξιν, σαφὲς ὡς οὐ περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματός ἐστι· στέργεται δὲ καὶ ἡ μεσιτεία τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Πνεύματος τοῖς τὰ θεῖα συνετοῖς, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὁμολογίαν, μὴ προσεχῶς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον

Palamæ.

Miser, mentiris de piis hominibus; scimus enim ordinem in sanctissima Trinitate, sed pium; illum autem, qui ex necessitate tertium ostendat a Patre Spiritum sanctum, quem tu cum Eunomio amplecteris, ut impie se habentem minime recipimus. D Mentiris etiam de sanctorum exaratis sententiis; non enim solum Filium, sed nonnunquam etiam Patrem Filii et Spiritus conjunctionem, aliquando vero Filii et Patris medium communem ipsis Spiritum appellant. Et quem asseris manifeste dici ordinem, clarum est, non eum de Filio et Spiritu esse. Illud quoque probant rerum divinarum periti, medium esse Filium, verum non secundum exsistentiam Spiritus, sed secundum confessionem

(1) Addo ista verba, quæ desunt in Græco exemplari, perspicuitatis causa.

atque convenientiam nominis. Ne si continenter Spiritum sanctum ponant, genitus esse videatur. Talia igitur a sanctis probe dicuntur; qui autem ea collegit, et hic proposuit ad propriam trahens perversam opinionem, inepte, atque impie illis utitur.

Nicæni.

At enim, o bone vir, quicunque tandem sis, qui hæc asseris, iste ordo, quem ipse constituis, et eos doces, qui adducuntur, ut tibi credant, non magis ordo quam ordinis perturbatio atque confusio justius et esset et diceretur. Si enim, ut ais, propter convenientiam nominis ordinem approbas, et fateris medium esse Filium, ne Spiritum ponas continenter, et cogaris affirmare illum esse genitum; videris neque re ipsa censere ordinem in sanctissima Trinitate, sed tu illum excogitans, ipsi gratum facere atque etiam videris putare in tua esse potestate, qui varias, ut ordinem nominum immutes: si enim propter nomen Patris (hoc enim puto te ὁμολογίαν, et convenientiam nominis nuncupare), non infers continenter Spiritum sanctum, ne genitus esse videatur; licet nobis productorem ipsum vocare, statimque Spiritum nominare. Ac Filium dicemus exsistere ex Patre per Spiritum, et Filium quidem dicemus esse ex Patre per se, per accidens autem ex productore; Spiritum quoque sanctum ex productore per se, ex Patre vero secundum accidens. Atque in nostra potestate situm erit, ut, sublato ordine, modo medium inter Patrem et Spiritum ponamus Filium, Patrem primam causam appellantes; modo Spiritum medium inter Patrem et Filium collocemus, Patrem productorem nominantes. Quæ omnia tum absurda sunt, tum potius confusionem, quam ordinem pariunt, et efficiunt. Verum nos talem ordinem non dicimus, neque qualem tu sentire cum Eunomio nos opinaris, cum tertium necessario Spiritum a Patre existimamus: tertium enim eum esse, et valdè censemus, idque ex necessitate, si tibi illud ex necessitate non natura significet, fidem tribuentes ei qui tertium ipsum in expiatione salutaris baptismatis tradidit: *Baptizantes eos*, inquiens, *in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti;* tertium vero esse naturam, nunquam dicemus, neque unquam eo usque progressuri sumus, ut alterum oppositum declinantes, alterum fateamur: id quod tibi accidit. Cum enim caveas tertium eum dicere esse natura, neque tertium omnino eum appellas; cum et ordinem, qui personas distinguat, respuas, et nullo modo in medio consistere queas (1). Quanquam satius est utraque extrema devitantem, manere in medio. Hoc igitur nostrum est, neque omnino negamus tertium esse, neque tertium esse natura recipimus. Verum ponimus tertium ipsum quidem non solum dici, sed etiam esse. Atque eum ordinem recipimus, qui personas, non naturas distinguat. Quem ordinem ex necessitate esse quis contradicet? licet

τιθεῖσιν, ἵνα μὴ δόξῃ καὶ τοῦτο γεννητόν. Τὰ ταὐτα τοίνυν τοῖς ἁγίοις λέγεται καλῶς. Ὁ δὲ συνειληχὼς ταῦτα καὶ προθεὶς ἐνταῦθα πρὸς τὴν οἰκείαν μεθέλκων κακοδοξίαν, κακῶς καὶ δυσσεβῶς αὐτοῖς χρῆται.

Τοῦ Νικαίας.

Ἀλλ', ἄνθρωπε, ὅστις ποτὲ εἶ ὁ ταῦτα λέγων, αὕτη ἡ τάξις ἦν αὐτός τε εἰσάγεις καὶ διδάσκεις τοὺς πειθομένους σοι, οὐ τάξις μᾶλλον ἢ ἀταξία δικαιότερον ἂν καὶ λέγοιτο. Εἰ γὰρ διὰ τὴν ὁμολογίαν, ὡς φῄς, στέργεις τὴν τάξιν καὶ τὴν τοῦ Υἱοῦ μεσιτείαν, ἵνα μὴ τὸ Πνεῦμα θῇς προσεχῶς, καὶ γεννητὸν αὐτὸ νομίσαι ἀναγκασθῇς, ἔοικας μήτε πράγματι ἐν τῇ θείᾳ Τριάδι τὴν τάξιν δοξάζειν, ἀλλ' αὐτὸς ἐπινοῶν τοῦτο χαρίζεσθαι· ἐπὶ σοί τε οἴεσθαι εἶναι ἐναλλάξαντι μεταθεῖναι τὴν τάξιν τῶν ὀνομάτων· εἰ γὰρ διὰ τὸ Πατρὸς ὄνομα (τοῦτο γὰρ οἶμαι ὁμολογίαν καλεῖς), οὐκ ἐπιφέρεις προσεχῶς τὸ Πνεῦμα ἅγιον, ἵνα μὴ γεννητὸν δόξῃ· ἔξεστι προβολέα τοῦτον· καλέσασι τὸ Πνεῦμα εὐθὺς ὀνομάσαι, καὶ διὰ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ προβολέως ὑπάρχειν. Καὶ τὸν μὲν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς καθ' αὑτό, κατὰ συμβεβηκὸς δὲ ἐκ τοῦ προβολέως· τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ μὲν τοῦ προβολέως καθ' αὑτό, ἐκ δὲ τοῦ Πατρὸς κατὰ συμβεβηκός· καὶ ἐφ' ἡμῖν ἐστιν, ἀναιροῦντας τὴν τάξιν ποτὲ μὲν μέσον τὸν Υἱὸν θεῖναι Πατρός τε καὶ Πνεύματος, Πατέρα τὸ πρῶτον αἴτιον ὀνομάσαντι, ποτὲ δὲ τὸ Πνεῦμα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸν προβολέα φαμένους. Ἃ πάντα καὶ ἄτοπα καὶ ἀταξίας ποιητικὰ μᾶλλον ἢ τάξεως. Ἀλλ' ἡμεῖς τοιαύτην τάξιν οὐ λέγομεν, οὐδ' ἦν αὐτὸς ἡμᾶς οἴει μετ' Εὐνομίου φρονεῖν, τρίτον ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα νομίζοντας. Τρίτον μὲν γὰρ αὐτὸ καὶ μάλα νομίζομεν, καὶ τοῦτ' ἐξ ἀνάγκης, εἴπερ σοι τὸ ἐξ ἀνάγκης μὴ τὸ φύσει δηλοῖ, πιστεύοντες τῷ τρίτον αὐτὸ παραδόντι ἐν τῇ τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος τελετῇ, « Βαπτίζοντες, φάσκων, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. » Τρίτον δέ γε τῇ φύσει οὐδέποτ' ἐροῦμεν, οὐδὲ προελευσόμεθά ποτε εἰς θάτερον τῶν ἀντικειμένων, τὸ ἕτερον φεύγοντες, ὅπερ αὐτὸς πάσχεις. Τὸ γὰρ τρίτον φεύγων τῇ φύσει, οὐδόλως αὐτὸ τρίτον καλεῖς, καὶ τὴν τῶν ὑποστάσεων διακριτικὴν τάξιν ἀρνούμενος, καὶ μὴ δυνάμενος μένειν ἐπὶ τοῦ μέσου. Καίτοι βέλτιον ἦν ἀμφότερα φεύγοντα τὰ ἄκρα, ἱστασθαι ἐπὶ τοῦ μέσου, τοῦτο δὴ τὸ ἡμέτερον μήτε παντάπασιν ἀρνουμένους τὸ τρίτον, μήτε τὸ τρίτον δεχομένους τῇ φύσει, ἀλλὰ τιθεμένους μὲν αὐτὸ τρίτον οὐ λέγεσθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ εἶναι, καὶ τάξιν δεχομένους τὴν τῶν ὑποστάσεων διακριτικὴν, οὐ τῶν φύσεων. Ἦν καὶ αὐτὴν ἐξ ἀνάγκης εἶναι τίς ἀντερεῖ; κἂν αὐτὸς τὴν ὁπωσοῦν ἐξ ἀνάγκης τρίτον αὐτὸ δεικνῦσαν μὴ στέργῃς, μηδὲ τοῦ Βασιλείου Πατρὸς ἀκούων διδάσκοντος. Οὐκοῦν ἡ μὲν τῶν θείων ὑποστάσεων διακριτικὴ τάξις τοῖς ἁγίοις καθέστηκε γνώριμος, ἡ δὲ φύσεως διακριτικὴ ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος ἀπόβλητος. Τὴν δὲ διακριτικὴν τῶν

(1) Quemadmodum Filius et est secundus ordine, et non est secundus natura.

προσώπων τάξιν φύσεως μὲν μὴ εἶναι· φύσει δὲ ὅμως εἶναι, πᾶς τις ἂν συγχωρήσειε, καὶ κατὰ τοῦτο εἶναι καὶ φυσικὴν, οὐ καθὸ φύσιν διακρίνει, ἀλλὰ καθὸ φύσει, οὐ θέσει τῇ ἡμετέρᾳ ἐστί. Τοῦτο δ' ἂν φαίεν καὶ οἱ κορυφαῖοι τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι Ἀθανάσιος, καὶ Βασίλειος, ὁ μὲν τὴν μείζονα παραδοὺς τῶν προτάσεων, Ἀθανάσιος δ' ἐπάγων τὴν ἐλάσσονα· καὶ συλλογισμὸν ἄμφω πλέξαντες ἕνα φύσει πρὸς τὸν Υἱὸν τετάχθαι τὸ Πνεῦμα δεικνύντα· πρὸς μὲν γὰρ τὸν Πατέρα τὸν Υἱὸν φύσει τετάχθαι, καὶ οὕτω φύσει, ὡς πᾶν αἰτιατὸν πρὸς τὸ ἴδιον αἴτιον, καὶ ὡς τὸ ἐκ τοῦ πυρὸς πρὸς τὸ πῦρ, διδάσκει Βασίλειος· τὸ δὲ Πνεῦμα τοιαύτην φύσιν καὶ τάξιν πρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν, ἣν ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα, ὁ λέγων ἐστὶν Ἀθανάσιος, ἣν φυσικὴν οὖσαν οὐ καθὸ φύσιν διακρίνει (λεγέσθω γὰρ τοῦτο πολλάκις τὰ συκοφαντούντων ἐμφράττουσι στόματα), ἀλλ' ὅτι φύσει, οὐ θέσει τῇ ἡμετέρᾳ ἐστὶ, πράγμασί τε εἶναι, καὶ οὐ τῇ ἐπινοίᾳ τῇ ἡμετέρᾳ, οὐδ' εἶναι ἐναλλάττειν, ὡς αὐτὸς οἶει, ποτὲ μὲν οὕτω πάττοντας, ποτὲ δ' ἑτέρως, οὐδεὶς ὃς οὐχ ὁμολογήσειεν. Οὐκοῦν εἰ μὲν τοιαύτην ὁμολογεῖς καὶ αὐτὸς τάξιν, τῶν γραφικῶν οὐ καταψευδόμεθα ῥήσεων, οὕκουν γε δόξει τοῖς γε συνιεῖσιν αὐτῶν. Ἀλλὰ καλῶς ὁ συνειληχὼς τὰς ῥήσεις συνέλεξε· καὶ πρὸς ἡμῶν οἱ λόγοι. Εἰ δὲ ταύτην ἀρνῇ, ἀληθεύει λέγων ἡμᾶς αὐτὴν ἀρνουμένους, οὗτος δὲ οὐ ψεύδεται, ἀλλὰ καὶ βάλλει καιρίαν τοῖς συνειλεγμένοις λόγοις τῶν διδασκάλων. Πάνυ δὲ καὶ τοῦτο ποιεῖς ἀγενὲς ἐπ' ἄλλοις εἰρημένας ῥήσεις συλλέγων, καὶ διὰ τούτων δοκῶν ἀνατρέπειν τὴν τῆς τάξεως χρυσῆν καὶ ἄλυτον ὄντως σειράν. Τὸ μὲν γὰρ Πνεῦμα μέσον Υἱοῦ καὶ Πατρὸς εἴρηται, ὡς ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ, αὐτὸ μήτε γεννητὸν ὑπάρχον, μήτε ἀγέννητον· ὁ δὲ Πατὴρ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἕνωσις ὡς αὐτὸς ὢν ἡ πηγὴ αὐτοῖς καὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ ἡνῶσθαι. Ἃ μηδὲν ὄντα πρὸς τὸ προκείμενον οὐχ ἥκιστα τοῦ προάγοντος, ἢ καθ' ὧν προάγονται ἔλεγχον ἔχει, καὶ ἀμαθίας ἀπόδειξιν.

A ipse quemcunque ordinem non admittas, qui ipsum tertium esse necessario ostendat. Neque Patrem Basilium audis, qui hoc docet (1). Ergo ordinem qui divinas personas secernat, sancti agnoscunt : at eum qui naturam separet in sanctissima Trinitate, rejiciunt; ordinem autem, qui personas disjungat, naturæ quidem non esse. At tamen natura esse, unusquisque concederet, et secundum hoc esse quoque naturalem ; non quatenus naturam discernit, sed quatenus natura, non thesi et positione nostra est. Hoc autem coryphæi quoque Ecclesiæ doctores Athanasius atque Basilius non negarent, cum is quidem majorem propositionem nobis tradat, Athanasius autem minorem inferat, et syllogismum unum ambo componant, qui natura B Spiritum sanctum habere ordinem ad Filium ostendat : siquidem Filium habere ordinem ad Patrem natura, atque ita natura, tanquam omne causatum solet habere ad propriam causam, et velut id quod ex igne provenit ad ignem, Basilius docet. Spiritum autem talem naturam et ordinem habere ad Filium, qualem Filius ad Patrem, Athanasius est, qui hoc tradit, quem ordinem naturalem esse, non quatenus naturam secernit (dicamus enim hoc sæpe calumniantium ora obstruentes), sed quatenus natura, non thesi nostra constat, et re ipsa esse, minimeque animi sensu, et cogitatione consistere. Neque licere alicui, ut ipse arbitraris, modo sic statuendo, modo vero aliter eum immutare, nemo C non fateretur. Si igitur talem ordinem et tu concedis, non mentimur de sententiis, quas in scriptis reliquerunt sancti, minime vero hoc iis videbitur, qui eas intelligunt. Sed qui collegit, eas optime intelligit, et pro nobis sunt rationes : sin autem istum ordinem negas, vera dicis nos eum ordinem respuere, is autem non mentitur, quin etiam collectis doctorum rationibus, lethale vulnus infligit. Valde etiam in hoc ignavum te præbes, cum sententias colligas in alium sensum dictas. Atque hisce putas te auream illam, vereque indissolubilem catenam evertere posse. Etenim Spiritus medius inter Patrem et Filium dictus est esse, velut inter ingenitum et genitum, ipse neque genitus, neque ingenitus exsistens, Pater quoque inter Filium et Spiritum conjunctio dictus est. Nempe quia ipse est fons iis, et ut sint, et ut inter se conjungantur. Quæ cum nihil ad rem faciant, potissimum eum, qui ea producit, quam quibus objiciuntur, imperitiæ coarguunt.

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν ε'.

Ἐπειδή εἰσί τινες μὴ καταδεχόμενοι ἐκεῖνο τὴν εὐαγγελικὴν δύνασθαι ῥῆσιν, τὴν Πνεῦμα ἀληθείας τὸ ἅγιον λέγουσαν Πνεῦμα· ὅπερ δύναται καὶ ἡ ῥῆσις ἡ λέγουσα ἐκ τοῦ Πατρὸς αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι· ἔτι δὲ διενιστάμενοι μηδὲ εἰ; ἰσοδύναμον ἔννοιαν λέγεσθαι τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· κατεστρώθησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσοδυνάμου τῶν τοιούτων εὐαγγελικῶν ῥήσεων.

D *Becci in quintam.*

Quoniam nonnulli dictum illud evangelicum, quo dicitur Spiritus sanctus Spiritus veritatis, negant id sibi velle, quod etiam vult, et significat alterum dictum, quo dicitur ex Patre procedere. Præterea etiam, quoniam, refragantur iis qui in parem atque æqualem sensum dici ex Patre procedere Spiritum sanctum, et ex Filio accipere opinantur ; subjecimus præsentes auctoritate Patrum testatas sententias, in demonstrationem hujus quod idem valeant, et æque possint hujusmodi dicta evangelica.

(1) In epist. ad canonicas.

Palamæ.

O stupiditatem hominis! Cum enim idem valent hæ sententiæ conjunctionem, hoc est dicere, consubstantialitatem Spiritus sancti significant. Ita tamen differunt, ut exsistere Spiritum ex ambobus Patre Filioque minime ostendatur, idque patet ex his ipsis memoriæ propagatis sententiis. Qui autem eas collegit, in earum discrimine dignoscendo factus est veluti surdus.

Sapientis Nicæni.

Id quidem neque apparentem confutationem habet, qua sola utitur in aliis, veram demonstrationem vel negligens, vel ejus ignarus exsistens, in quibus sane fieri potest, ut inveniat; in his enim etiamsi vel maxime vellet, probationem, quæ non est, minime inveniret: siquidem veritas non convincitur. Contumeliam solummodo affert, quemadmodum et reliqua, et thesim quamdam ponit, nullam inferens necessitatem. Etenim sententiam illam, quæ Spiritum sanctum Spiritum veritatis appellat, atque idem valet, quod altera quæ ponit ipsum ex Patre procedere, vel ex Filio accipere, conjunctionem inquit, et consubstantialitatem Spiritus sancti; non tamen ejus ex Patre Filioque processum significare. Secundum hoc enim, inquit, differre. Quonam autem pacto differant, non probat; sed testatur quidem sententias, hæ vero in contrariam partem, atque ipse vult plane pertinent. Quod enim conjunctionem quamdam, et consubstantialitatem significantes, idem inter se valeant, id verum est. Quod autem ex Patre Filioque Spiritus sancti processionem non indicent, hoc sane a te ipso addis, verum oppugnans. Hæc enim ipsa consubstantialitas causa est cur Spiritus sanctus ex Filio, vel per Filium procedat. Atque hoc declarat B. Cyrillus, proprium appellans Patris et Filii Spiritum sanctum; utpote qui ex Patre per Filium sit, ob identitatem substantiæ, vel Patris videlicet et Filii, vel etiam horum ad Spiritum. Itaque sive hoc modo, sive illo dixeris, nobiscum faciunt rationes. Etenim consubstantialitas Spiritus sancti ad Patrem et Filium, et quod ipsorum proprius dicatur Spiritus, non excludit eum a Filio, vel ex Patre per Filium esse; quin potius efficit hoc atque concludit. Et quidem alibi idem doctor asserit, esse Spiritum Dei et Patris, atque etiam Filii, qui essentialiter ex ambobus, vel ita per Filium, tanquam ex Patre profluat. Etenim, si simpliciter consubstantialitas esset causa, cur Spiritus sanctus diceretur proprius Filii, Filius quoque diceretur proprius Spiritus sancti, cum ipsi sit consubstantialis, quod nemo hactenus dicere ausus est. Sin autem dixerint non posse dici Filium proprium Spiritus sancti, propterea quod ad Patrem referatur, ne similiter Spiritus sanctus esse Pater videatur, necessario testificabuntur Filium quoque spirantem esse, seu productorem;

Τοῦ Παλαμᾶ.

Τῆς ἀναισθησίας! Ἰσοδυναμοῦσαι γὰρ αἱ ῥήσεις οἰκειότητα, ταυτὸν δ' εἰπεῖν ὁμοουσιότητα τοῦ θείου Πνεύματος παριστῶσι. Διαφέρουσι δὲ ὡς μὴ παρ' ἀμφοτέρων Πατρός τε καὶ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Πνεύματος δείκνυσθαι. Καὶ τοῦτο κατάδηλον ἀπ' αὐτῶν τῶν γραφικῶν ῥήσεών ἐστιν. Ὁ δὲ συνειληχὼς ταύτας οὕτως πρὸς τὴν διαφορὰν τῶν ῥήσεων τούτων ὥσπερ ἐκκεκώφηται.

Τοῦ σοφοῦ Νικαίας.

Τοῦτο ἔλεγχον μὲν οὐδὲ δοκοῦντα ἔχει, ᾧ μόνῳ χρῆται ἐπὶ τῶν ἄλλων τοῦ ὄντος ἢ ἀμελῶν, ἢ ἔχων ἀπείρως, ἐφ' ὧν γε καὶ εὑρεῖν ἐνδέχεται. Ἐπὶ τούτων γὰρ οὐδὲ σφόδρα βουλόμενος εὕρεν ἂν τόν γε μὴ ὄντα. Ἡ γάρ ἀλήθεια οὐκ ἐλέγχεται. Λοιδορίαν δὲ φέρει καὶ μόνον ὥσπερ καὶ τὰ ἄλλα, καὶ θέσιν δέ τινα τίθεται, μηδεμίαν ἀνάγκην ἐπάγων. Τὴν γὰρ Πνεῦμα ἀληθείας λέγουσαν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, Ἰσοδυναμοῦσαν τῇ ἐκ Πατρὸς αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι τιθεμένῃ, ἢ λαμβάνειν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τὴν οἰκειότητά φησι καὶ ὁμοουσιότητα δηλοῦν τοῦ Πνεύματος, οὐ μέντοι τὴν αὐτοῦ ἐκπόρευσιν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Κατὰ τοῦτο γὰρ διαφέρειν. Τὸ δ' ὅπως οὐ δείκνυσιν, ἀλλὰ μαρτύρεται μὲν τὰς ῥήσεις, αἱ δ' εἰς τοὐναντίον ὧν αὐτὸς βούλεται περιφανῶς φέρουσιν· ὅτι μὲν γὰρ οἰκειότητά τινα καὶ ὁμοουσιότητα παριστάνουσαι, Ἰσοδυναμοῦσιν ἀλλήλαις, τοῦτ' ἐστὶν ἀληθές· ὅτι δὲ τὴν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος οὐ δηλοῦσιν, τοῦτο δ' ἀπὸ σαυτοῦ προστίθης τοῖς ἀληθέσι μαχόμενος. Αὐτὸ γὰρ τοῦτο τὸ ὁμοούσιον αἴτιον τοῦ τὸ Πνεῦμα ἐξ Υἱοῦ, ἢ δι' Υἱοῦ προϊέναι. Καὶ δηλοῖ Κύριλλος ὁ μακάριος, ἴδιον λέγων Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς ὂν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ διὰ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας, εἴτε Πατρὸς δηλαδὴ καὶ Υἱοῦ, εἴτε καὶ τούτων πρὸς τὸ Πνεῦμα. Καὶ οὕτως οὖν κἀκεῖνος πρὸς ἡμῶν οἱ λόγοι· ἡ γὰρ πρὸς Πατέρα καὶ Υἱὸν ὁμοουσιότης τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸ ἴδιον αὐτῶν λέγεσθαι, οὐκ ἀποκλείει τὸ ἐξ Υἱοῦ, ἢ δι' Υἱοῦ ἐκ Πατρὸς αὐτὸ εἶναι, ὅτι μὴ μᾶλλον καὶ συνάγει. Καὶ γοῦν ἀλλαχοῦ φησιν ὁ αὐτὸς εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, καὶ μὴν καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὸ οὐσιωδῶς ἐξ ἀμφοῖν ἢ ὡς ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ προχεόμενον Πνεῦμα. Εἰ γὰρ ἁπλῶς μόνον ἡ ὁμοουσιότης αἰτία ἦν τοῦ ἴδιον τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα, ἐλέγετο ἂν καὶ ὁ Υἱὸς ἴδιος τοῦ Πνεύματος, ὁμοούσιος ὑπάρχων αὐτῷ. Ὅπερ οὐδεὶς οὐδέπω φάναι τετόλμηκεν. Εἰ δὲ διὰ τὸ τὸν Υἱὸν ἀναφερόμενον πρὸς Πατέρα μὴ δύνασθαι φαῖεν τοῦ Πνεύματος λέγεσθαι, μὴ Πατὴρ αὐτοῦ δόξῃ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶναι, μαρτυρήσουσιν ἡμῖν ἐξ ἀνάγκης τὸν Υἱὸν πνέοντα ἢ προβάλλοντα εἶναι, διὰ τὸ καὶ τὸ Πνεῦμα ἀναφορικὸν ὄνομα ὂν Πατρὸς πρὸς τὸν πνέοντα ἀναφέρεσθαι, καὶ ἐξ ἐκείνου πνεῖσθαι, οὕτινος καὶ λέγεται εἶναι. Καὶ βάλλοντες ἑαυτοὺς εὐρεθήσονται, δοκοῦντες τοὺς ἐναντίους. Ὅτι δὲ οὐ μόνον τὸ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα ἴδιον τοῦ Υἱοῦ εἰς τὴν αὐτὴν ἔννοιαν φέρει τῷ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ τὸ λαμβάνειν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καὶ

τοῦτο πάλιν πρὸς πολλοῖς ἄλλοις Κύριλλος μαρτυ- A quia etiam istud nominis Spiritus, cum sit relarρήσει. Ὡς γὰρ προῖὸν δι' αὐτοῦ φυσικῶς, οἷα δὴ ἴδιον αὐτοῦ φησι, μετὰ πάντων ὧν ἔχει, τελείως λαμβάνειν λέγεται τὰ αὐτοῦ.

tivum, ad spirantem referatur, et ab eo spiretur, cujus etiam esse dicitur. Atque ita cum adversarios petere videantur, se ipsos ferire reperirentur. Quod autem non tantum illud dici Spiritum proprium Filii, sed etiam illud a Filio accipere ad eamdem spectent intelligentiam, ad quam etiam pertinet illud ex Patre procedere; hoc etiam rursus cum multis aliis Cyrillus testabitur. Etenim, tanquam, inquit, per ipsum (Filium) naturaliter procedens (Spiritus sanctus) utpote proprius ejus una cum omnibus quæ habet, perfecte accipere sua dicitur.

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν ς'.

Ἐπειδή εἰσί τινες λέγοντες διαφέρειν ἀλλήλων τὸ *πρόεισι* καὶ *προχεῖται* καὶ *ἐκπορεύεται*, ἐξελέγησαν εἰς ἀναντίῤῥητον ἀπόδειξιν τοῦ ἰσοδυνάμου αὐτῶν αἱ προκείμεναι ῥήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, καὶ μετ' αὐτὰς αἱ ὑποτεταγμέναι αὐταῖς ἕτεραι B ῥήσεις τῶν ἄλλων Πατέρων τῶν θεολογούντων ἐκ Πατρὸς προϊέναι τε καὶ ἐκπέμπεσθαι καὶ προχεῖσθαι τὸ Πνεῦμα, ἐν ἐκείναις ταῖς περικοπαῖς, ἐν αἷς ἔμελλον λέγειν ἐκ Πατρὸς αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι.

Vecci in sextam.

Quoniam sunt qui dicant, differre inter se ista nomina, *proficiscitur*, *profluit*, atque *procedit*, ad firmiter demonstrandam horum æqualem vim atque naturam, selegimus subjectas sancti Cyrilli sententias, post quas subjungimus illis alia dicta aliorum Patrum, qui in iis decisionibus et περικοπαῖς, in quibus dicturi erant, Spiritum ex Patre procedere, a Patre ipsum proficisci, et mitti, atque profluere, theologice commemorant.

Τοῦ Παλαμᾶ.

Τῆς ἀναισθησίας! τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὅτι τὸ *πρόεισι* λέγεται καὶ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ· τὸ δὲ *ἐκπορεύεται*, ἢ *προχεῖται* οὐδέποτε; καθάπερ καὶ τὸ *προχεῖται* κυρίως ἐπὶ τῆς χορηγίας, ἔστι δ' ὅτε καὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως λέγεται. Βέκκος δὲ οὗτος καὶ οἱ κατ' αὐτὸν μηδὲν διαφέρειν ἀλλήλων διατείνονται ταῦτα δυσσεβῶς ὁμοῦ καὶ ἀναιδῶς. Αἱ γὰρ συλλεγεῖσαι τῶν ἁγίων ἐνταῦθα ῥήσεις, ἐφ' ὧν ἔσθ' ὅτε ταῦτα συντρέχουσι δεικνῦσαι, τὴν πρὸς ἄλληλα τούτων C διαφορὰν ἀναιροῦσιν οὐδαμῶς.

Palamæ.

O stoliditatem hominis! quis enim nesciat illud *proficisci* etiam in Filio dici : *procedere* autem vel *profluere* nunquam? sicut etiam *profluere* proprie in largitione donorum, quandoque vero et de processione dicitur. Iste autem Veccus, suique similes, nihil ista inter se differre impie simul atque impudenter contendunt. Etenim, quæ hic sunt collectæ sanctorum auctoritates, cum ostendunt, in quibus aliquando ista concurrant nomina, horum inter se discrimen minime tollunt.

Τοῦ σοφοῦ Νικαίας.

Ἀλλ' εἰ καλῶς ἐφίστας Κυρίλλῳ τῷ μακαρίῳ, εὗρες ἂν καὶ τὸ ἐκπορεύεσθαι ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ λέγοντα ἐν τῇ εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην αὐτοῦ πραγματείᾳ εἰς τὸ ῥητὸν τὸ, *Ὅταν οὖν ἔλθῃ ὁ Παράκλητος*· εἰ γὰρ οὐκ ἐκ τοῦ Πατρὸς, φησὶν, ἐκπορεύεται, τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ καθ' ἡμᾶς· καὶ πρὸ τούτου αὐτὸν τὸν Σωτῆρα περὶ ἑαυτοῦ λέγοντα· *Ἐγὼ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐξῆλθον, καὶ ἥκω.* Ὅθεν καὶ Κύριλλος διδαχθεὶς, ἐκ τοῦ Πατρὸς φησι τὸν Υἱὸν ἐκπορεύεσθαι. Εἰ δὲ μὴ καὶ τὸ προχεῖσθαι λέγεται, λεγόμενον ἐπὶ τοῦ Πνεύματος, οὐδὲν θαυμαστὸν, τῷ μὲν σχηματισμῷ τοῦ Πνεύματος ὀνόματος ἁρμοζούσης D τοιαύτης τῆς λέξεως, οὐ μέντοι καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ οἶμαι, καὶ τῷ μὲν τοῦ Υἱοῦ τῆς γεννήσεως καὶ μᾶλλα πρεπούσης, τῷ δὲ τοῦ Πνεύματος οὐ συμβαινούσης. Οὐ διὰ τοῦτο μέντοι δικαίως ἐρεῖ τις, ὡς ἐπεὶ τὸ γεννᾶσθαι τὸ ἐξ αἰτίου εἶναι σημαίνει, τὸ δὲ Πνεῦμα οὐ γεννᾶται ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἀλλ' ἐκπορεύεται, τὸ ἐκπορεύεσθαι οὐ σημαίνει τὸ ἐξ αἰτίου ὑπάρχειν, οὗ ἐκπορεύεται. Τοῦτο γὰρ ἀδιανόητα λεγόντων ἐστίν. Ὥστε σοι διασείσεισται τό γε ἐντεῦθεν δεικνύναι τὸ τῶν λέξεων τούτων διάφορον. Ἐπεὶ δ' ἐπὶ Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος ὁμοίως λέγεται ταῦτα, καὶ προσέτι ἡ τοῦ Πνεύματος πρόοδος καὶ ἐκπόρευσις καλεῖται, καὶ πρόχυσις, καὶ πρόοδος, ὡς ταυτὸν τούτων δυναμένων ἁπάντων, οὐδὲν ἔοικε διαφέρειν ἀλλήλων

Verum, si accuratius animum intendisses ad beatum Cyrillum, invenisses utique eum qui procedere etiam in Filio ponit, in Commentariis in Joannem, in illud dictum : *Cum igitur venerit Paracletus*. Si enim ex Patre, inquit, non procedit (Filius), hoc est ex substantia ipsius secundum nos. Et ante Cyrillum, Salvatorem, qui de se ipso ait : *Ego ex Patre processi, et veni*. Unde et Cyrillus edoctus, ex Patre ait Filium procedere. Quod si profluere, quod de Spiritu dicitur, non etiam de Filio commemoratur, non est mirum, cum ista vox figurato nomini Spiritus, non autem Filii congruat. Quemadmodum Filio quoque nomen generationis valde convenire, Spiritui vero minime quadrare existimo. Non tamen propterea dicet aliquis, quoniam gigni a causa esse significat, Spiritus autem a Patre non gignitur, sed procedit, procedere non a causa esse indicat, a quo procedit. Hoc enim est dicere, quæ cogitatione comprehendere nequeas. Quare illud tibi, ne harum vocum discrimen hinc probes, concussimus. Quoniam vero tam de Filio, quam de Spiritu æque ista commemorantur, et præterea Spiritus sancti processio appellatur etiam processio, et effusio, atque processus, tanquam ista omnia idem sibi velint, nihil ista nomina inter se differre videntur;

si autem non differunt, æque igitur in processu Spiritus ex Filio, vel per Filium, atque in productione ex Patre, intelligenda sunt. Sed in illa ex Patre veram ἐκπόρευσιν et processionem intelligimus : igitur eadem et in illa ex Filio, vel per Filium intelligenda est. Etenim profluit, diceret Cyrillus, Spiritus ex Filio, quemadmodum plane intelligitur et in ipso Deo et Patre : nullum vestigium ambiguitatis relinquens. Alioquin probes tu vel non idem significare ista nomina, vel quamvis idem significent, aliter tamen in Filio, aliter autem in Patre intelligi (atqui doctore isto clamante, ut diximus, sic a Filio profluere, tanquam et in ipso intelligitur Deo et Patre), et impune tibi cedat ista in Veccum immerito dicta blasphemia : qui, quam illi objicis, minime sentis stupiditatem.

A τὰ ὀνόματα ταῦτα. Εἰ δὲ μὴ διαφέρει, ὁμοίως ἄρα αὐτῶν ἀκουστέον ἐπὶ τῆς ἐξ Υἱοῦ, ἢ δι' Υἱοῦ προόδου τοῦ Πνεύματος, ὥσπερ ἐπὶ τῆς ἐκ Πατρός. Ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐκ Πατρὸς νοοῦμεν δηλαδὴ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐκπόρευσιν. Τὴν αὐτὴν ἄρα καὶ ἐπὶ τῆς ἐξ Υἱοῦ, ἢ δι' Υἱοῦ νοητέον. Προχεῖται γάρ, ἂν φαίη Κύριλλος, τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ, καθάτερ ἀμέλει καὶ ἐπ' αὐτοῦ νοεῖται τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, μηδεμιᾶς ἴχνος ἀμφιβολίας καταλιπών. Ἢ σύ γε δείξας, ἢ ὅτι οὐ ταυτὸν σημαίνουσι τὰ ὀνόματα ταῦτα, ἢ εἰ καὶ ταυτὸν, ἀλλ' ἄλλως μὲν ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ, ἄλλως δ' ἐπὶ τοῦ Πατρὸς νοοῦνται, καίτοι τοῦ διδασκάλου βοῶντος, ὡς ἔφημεν, οὕτω παρὰ τοῦ Υἱοῦ προχεῖσθαι, καθάπερ καὶ ἐπ' αὐτοῦ νοεῖται τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, ἀνεύθυνος ἔσο τῆς ἀδίκου ταύτης βλασφημίας τῆς εἰς τὸν Βέκκον, καὶ ἧς αὐτῷ ἐγκαλεῖς, μὴ ἐπαισθανόμενος ἀναισθησίας.

B

Vecci in septimam.

Quoniam quidam, cum audiunt Spiritum sanctum ex Filio esse, et scaturire, atque proficisci ; non divinam naturam Spiritus ab essentia divina et natura Filii, veluti fontem emanare, et scaturire, sed spiritale donum, quod justis advenit, monstrose narrant : propterea quod inhabitatio Deitatis, ubique præsentis, quæ sit in justis, comparate ac relative fiat ; ita ejusmodi donum accipientes, perinde ac si divisum, atque divulsum a divina essentia Spiritus intelligeretur ; collectæ sunt præsentes monumentis Patrum consignatæ sententiæ, ex quibus aliquis dignoscere potest, inhabitationem Spiritus sancti, quæ fit in justis, relativam esse ineffabili modo, et supra rationem. Sed quoniam in eum locum dona Spiritus effunduntur, ubi divina ejus natura inhabitaverit ; quando aliquis dicit Spiritum sanctum proficisci, et scaturire et esse a Filio ; ipse Spiritus sanctus, qui est una persona Trinitatis, qui illam complet, et perficit, quique est divina natura, atque perfectus Deus, tanquam et ipse Pater, et Filius, significatur.

C

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν ζ'.

Ἐπειδή τινες ἀκούοντες τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὑπάρχον, καὶ ἀναβλύζον, καὶ πρεῖν, οὐχὶ τὴν θείαν φύσιν τοῦ Πνεύματος ἐκ τῆς θείας οὐσίας καὶ φύσεως τοῦ Υἱοῦ πηγάζειν, καὶ ἀναβλύζειν τερατολογοῦσιν, ἀλλὰ τὸ πνευματικὸν χάρισμα, τὸ τοῖς ἀξίοις ἐπιγινόμενον, διὰ τὸ τὴν ἐγγινομένην αὐτοῖς ἐνοίκησιν τῆς πανταχοῦ παρούσης θεότητος σχετικῶς γίνεσθαι, οὕτω τὸ τοιοῦτον ἐκλαμβάνοντες χάρισμα, ὥσπερ ἂν εἰ ἀποδιῃρημένον καὶ ἀποδιεσπασμένον τῆς θείας οὐσίας νοοῖτο τοῦ Πνεύματος, συνελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις· ἐξ ὧν ἔχει τι; διαγνῶναι, ὡς ἂν καὶ ἡ ἐγγινομένη τοῖς ἀξίοις ἐνοίκησις τοῦ παναγίου Πνεύματος σχετική ἐστιν ἀῤῥήτως καὶ ὑπὲρ λόγον. Ἀλλ' ἐπεὶ ἐκεῖ τὰ χαρίσματα τοῦ Πνεύματος προχέονται, ὅπου ἡ θεία φύσις αὐτοῦ σχετικῶς ἐνοικήσει, αὐτὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ ἓν τῆς Τριάδος, καὶ συμπληρωτικὸν αὐτῆς, ὅπερ ἐστὶ θεία φύσις, καὶ τέλειος Θεὸς, ὡς ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, δηλοῦται, ὅταν τις λέγῃ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον προϊὸν, καὶ ἀναβλύζον, καὶ ὑπάρχον ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

Palamæ.

Vere nescit quid ait, neque de quibus asseverat, qui et istam inscriptionem composuit. Nemo enim eorum qui pii esse volunt, divinam gratiam, et operationem a divina natura divulsam esse arbitratur. Non tamen quia divina operatio inseparabilis est a divina natura, propterea et natura est operatio nihil ab ea differens : siquidem divina operatio a natura provenit, et secundum theologos in ea consideratur, sed non est ab ea distincta. At natura non est ab operatione, et ab illa est distincta, estque fons divinarum operationum. Sed et Spiritum sanctum a persona Filii esse minime dicimus. Iste autem cum ait, ipsum esse a natura (Filii), nobis repugnare arbitratur, et opposita contra nos astruere, nihil differre existimans, ut apparet, naturam a persona, vel etiam discrimen

D

Τοῦ Παλαμᾶ.

Ὄντως οὐκ οἶδεν ἃ λέγει, οὔτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦται, ὁ καὶ ταυτὴν τὴν γραφὴν συνθείς. Οὐδεὶς γὰρ τῶν εὐσεβεῖν αἱρουμένων διεσπασμένην εἶναι νομίζει τῆς θείας φύσεως τὴν θείαν χάριν, καὶ τὴν ἐνέργειαν. Οὐ μὴν ὅτι ἀχώριστός ἐστι τῆς θείας φύσεως ἡ θεία ἐνέργεια, παρὰ τοῦτο καὶ φύσις ἐστὶν ἡ ἐνέργεια, ταύτης μηδὲν διαφέρουσα. Ἡ μὲν γὰρ θεία ἐνέργεια ἐκ τῆς φύσεώς ἐστι, καὶ ἐνθεωρεῖται ταύτῃ κατὰ τοὺς θεολόγους, ἀλλ' οὐκ ἔστι καθ' αὐτήν· ἡ δὲ θεία φύσις οὐκ ἐκ τῆς ἐνεργείας ἐστὶ, καὶ καθ' ἑαυτήν ἐστι καὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν ἐστι πηγή. Ἀλλὰ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ Υἱοῦ φαμεν. Οὗτος δὲ λέγων εἶναι τοῦτο ἐκ τῆς φύσεως, ἡμῖν ἀντιλέγειν οἴεται, καὶ τἀναντία ἡμῶν κατασκευάζειν, μηδὲν διαφέρειν, ὡς ἔοικε, νομίζων τὴν φύσιν τῆς ὑπο-

στόσεως, ἢ καὶ διαφορὰν ἀφρόνως εἰσάγων φύσεως ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος, ἐπεὶ διαφορά ἐστιν ὑποστάσεων.

naturæ inducens in sanctissima Trinitate, quia sit differentia personarum.

Τοῦ Νικαίας.

Εἰ οὖν μὴ διεσπασμένην τὴν θείαν χάριν τοῦ Πνεύματος τῆς αὐτοῦ φύσεως νομίζεις καὶ ὑποστάσεως, τί ποτε ἄρα νοεῖς ἀκούων ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πέμπεσθαι; δῆλον γάρ, ὅτι τὴν ἐκείνου καὶ μὴ θέλων ὑπόστασιν. Χάρις γὰρ ἀνυπόστατος οὐ πέμπεται. Ὅτι μηδ' ἀνυποστάτου κατὰ τὸν Κύριλλον μετέχομεν χάριτος· ἀλλὰ τοῦτ' αὐτό ἐστι τὸ πεμπόμενον, ἡ θεία φύσις καὶ ἐνυπόστατος, τὸ συμπληρωτικὸν τῆς Τριάδος τοῦ Πνεύματος πρόσωπον. Πῶς δὲ ἄρα καὶ τὸν Υἱὸν πέμπειν τοῦτο νοήσεις; οὐ γὰρ ἄλλως ἢ ὁ Πατήρ, ἐπεὶ καὶ ἄλλης ἔσται δυνάμεως· δῆλον· οὖν ὅτι καθάπερ καὶ ὁ Πατήρ. Ἀλλ' ὁ Πατὴρ πέμπει προβάλλων καὶ αὐτὴν τὴν ὑπόστασιν. Καὶ ὁ Υἱὸς ἄρα πέμπει προβάλλων αὐτό· εἰ μὴ ὑπουργικήν τινα τάξιν αὐτὸν φαίης ἀποπληροῦντα, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον ὕστερον πέμπειν αὐτόν. Ἔστω γὰρ μὴ ταυτὸν εἶναι τῇ θείᾳ οὐσίᾳ τὴν θείαν ἐνέργειαν. Τί μετέπειτα συμπεραίνεις ἐκ τούτου; εἴπερ τοῦ Πνεύματος πεμπομένου, οὐκ ἀνυπόστατον χάριν, ἀλλ' αὐτὴν τὴν θείαν φύσιν τὴν ἐνυπόστατον πέμπεσθαι καὶ αὐτὸς συγχωρεῖς. Δῆλον ὅτι κἂν αὐτὸς ἀγνοεῖν προσποιῇ, τὸ τὴν τοῦ Πνεύματος ὑπόστασιν ἐξ Υἱοῦ ὑπάρχειν καὶ ἀναβλύζειν καὶ πέμπεσθαι, ὥσπερ καὶ ἐκ Πατρὸς, ὃ δεῖξαι προέκειτο τῷ τὰς τῶν διδασκάλων ῥήσεις συνειληχότι. Εἰ δὲ θαυμάζεις ὅπως ἐκ τῆς φύσεως τοῦ Υἱοῦ λέγοντες τὸ Πνεῦμα πηγάζειν, καὶ ἀναβλύζειν, καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ εἶναι οἰόμεθα, ὡς ἂν εἰ διὰ τὴν ταυτότητα τῆς φύσεως καὶ προσώπων ταυτότητα ἐτίθεμεν, ἢ διὰ τὴν τούτων διαφορὰν καὶ φύσεως εἰσήγομεν ἑτερότητα, πολλῷ πλέον ἡμεῖς σου θαυμασόμεθα, εἰ φύσιν ἀκούων Υἱοῦ, ἔπειτ' ἀπολελυμένον ταύτην νοεῖς, καὶ οὐ μετὰ τοῦ Υἱοῦ ἰδιώματος, οὐδὲ τοῦτο δυνάμενος συνιδεῖν, ὅτι φύσις καθ' ἑαυτὴν ἀπολελυμένως καὶ κοινῶς εἰλημμένη, οὔτε δύναται πέμπειν, οὔτε προβάλλεσθαι, οὔτε τοῦ τὸ σύνολον ὑπάρχειν αἰτία, μὴ μετά τινος ἰδιώματος εἰλημμένη πρόσωπον ὑφιστῶντος. Τῶν γὰρ ἀτόμων εἶναι τὰς ἐνεργείας κοινῶς πάσης φιλοσοφίας ἀκούομεν.

Nicæni.

Si itaque divinam gratiam Spiritus non opinaris ab ejus natura atque persona esse divulsam, quidnam tandem intelligis, cum audis a Filio Spiritum mitti? Etenim te vel invitum liquet ejus personam intelligere; siquidem gratia, quæ non subsistat, non mittitur. Neque enim secundum Cyrillum gratiam insubsistentem participamus, sed ea ipsa persona Spiritus, quæ Trinitatem complet, divina natura subsistentiam habens mittitur. Quonam vero pacto et Filium ipsam mittere intelliges? non enim aliter atque Pater; quandoquidem et alterius erit potentiæ. Constat igitur æque eum mittere. Sed Pater mittit etiam ipsam personam producens: igitur et Filius producens ipsam mittit. Nisi forte dixeris ipsum servilem quemdam alium ordinem supplere, atque ex Patre ipsam procedentem, postea eum mittere; fac enim non esse idem divinam operationem, atque divinam essentiam, quid postea inde concludis? siquidem cum Spiritus mittitur, non gratia, quæ non subsistat, sed ipsam mitti divinam naturam, quæ subsistentiam habeat, ipse quoque concedis. Perspicuum enim est, licet ipse nescire dissimules, id te concludere, quod nimirum persona Spiritus ex Filio sit, et scaturiat, atque mittatur, tanquam et a Patre, quod quidem propositum fuerat illi probare, qui doctorum sententias collegit. Quod si miraris, cum ex natura Filii Spiritum emanare et scaturire dicamus, quemadmodum ex ejus quoque persona esse arbitramur: non secus, ac si propter identitatem naturæ personarum quoque identitatem ponceremus, vel propter harum differentiam, naturæ etiam discrimen induceremus; multo magis nos de te mirabimur, si cum Filii naturam audis, deinde absolutum quid minimeque cum proprietate Filii eam intelligas. Neque hoc advertere potes naturam secundum se, absolute communiterque sumptam, neque mittere, neque producere, neque omnino causam esse posse, nisi cum aliqua proprietate sumatur, quæ personam constituat. Etenim individuorum esse operationes, communiter tota philosophia clamat atque testatur.

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν ἡ'.

Εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ συνελέγησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις, αἱ δηλοῦσαι εἶναι αὐτὸ ποιότητα τῆς Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οὐσίας· ἔτι δὲ εὐωδίαν, πνοὴν, καὶ ὀσμήν. Ἐγγὺς δὲ τῶν τοιούτων ῥήσεων ἕτεραι καταστρωνύονται ῥήσεις, εἰς τὴν αὐτὴν συμβάλλουσαι ἔννοιαν. Αἵτινες καὶ τὸν Πατέρα πηγὴν τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸν Υἱὸν πηγὴν θεολογοῦσι τοῦ Πνεύματος.

Vecci in octavam.

In demonstrationem hujus, quod Spiritus sanctus sit ex Patre Filioque, collectæ sunt etiam præsentes sanctorum commentariis illustratæ sententiæ, quæ ostendunt ipsum esse qualitatem essentiæ Patris, et Filii: adhuc etiam suaveolentiam, fragrantiam, atque flatum. His autem proxime adjunximus alias sententias, quæ in eamdem concurrunt intelligentiam, atque tam Patrem quam Filium fontem esse Spiritus, theologice declarant.

Palamæ.

Præsentes scripto commendatæ sententiæ, consubstantialitatem Spiritus, quam habet ad Patrem et Filium, quoad ejus fieri possit exemplis manifestant. Non enim inveniri potest exemplum in Deo undique aptum, et congruens. Quoniam vero et aqua viva secundum gratiam, et operationem appellatur. Spiritus sanctus, hujus aquæ dicitur fons et Pater, et Filius, quandoque vero et ipse Spiritus sanctus. Qui autem ista dicta hic protulit, quædam missa fecit, quibusdam vero abutitur. Atque ita eos qui in hæc inciderint, clam ad suam pravam et perversam sententiam traducere posse existimat.

Nicæni.

Sane quidem significant consubstantialitatem Spiritus ad Patrem, et Filium hæ sententiæ, non tamen hoc solum; verum et ab ipsis esse, et procedere Spiritum sanctum. Quod enim saltem ex Patre esse indicent, tu quoque das atque concedis. Hoc autem dato, dicere non poteris quid sit causæ cur eadem ad Patrem non modo consubstantialitatem, verum etiam ab ipso esse denotent; ad rationem autem Filii solam consubstantialitatem declarent: præsertim cum neque reciprocentur ista nomina. Verum constet sane Filius consubstantialis Spiritui, forma vero, seu fragrantia, seu flatus ipsius minime dicatur. Quemadmodum igitur, cum audimus Filium dici formam Patris, vel suaveolentiam, seu qualitatem, non solum eum esse consubstantialem ipsi, verum et ab ipso provenire intelligimus: ita et Spiritum sanctum flatum, formam, redolentiam, et operationem Filii dictum esse propter hæc utraque existimabimus. Quid enim est, quamobrem eadem aliter in Patre ad Filium et Spiritum, aliter in Filio ad Spiritum intelligantur (1)? tu vero et eorum quæ antea concesseras, oblitus, rursus Spiritum ais secundum gratiam aquam vivam appellari, et hujus aquæ Filium esse fontem. Verum si ista gratia non est divulsa, neque sejuncta ab essentia et persona Spiritus, id enim concessisti; quonam tandem pacto divina persona Spiritus una cum gratia ex Filio non emanabit?

Vecci in nonam.

Præsentes litteris mandatæ sententiæ, in quibus Patres theologice asserunt, cunctas proprietates Patris naturaliter transire ad Filium ex eo natum, collectæ sunt hic in approbationem hujus, quod Spiritus sit, proficiscatur, atque profluat etiam ex Filio, quemadmodum sane et a Patre juxta sententiam sancti Cyrilli. Si enim dicendarum sententiarum præscripta paternitatem tantum, et gignere a Filio excipiunt, perspicuum est atque patet Filium non esse quidem veluti Patrem, et geni-

A

Τοῦ Παλαμᾶ.

Αἱ συνειλεγμέναι παροῦσαι ῥήσεις διὰ παραδειγμάτων τὸ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον παριστῶσι τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸ ἐγχωροῦν. Οὐ γὰρ ἔστιν ἐπὶ Θεοῦ εὑρεῖν παράδειγμα πάντη κατάλληλον. Ἐπεὶ δὲ καὶ ὕδωρ ζῶν καλεῖται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν χάριν καὶ τὴν ἐνέργειαν, τούτου τοῦ ὕδατος καλεῖται πηγὴ καὶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, ἔστι δ' ὅτε καὶ αὐτὸ τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Ὁ δὲ τὰς ῥήσεις ταύτας ἐνταῦθα προενεγκὼν, τὰς μὲν παρῆκε τούτων, ταῖς δὲ παραχρῆται. Καὶ οὕτω δ' αὐταῖς οἴεται κλέπτειν πρὸς τὴν οἰκείαν κακόνοιαν τοὺς ἐντυγχάνοντας.

B

Τοῦ Νικαίας.

Δηλοῦσι μὲν καὶ τὴν ὁμοουσιότητα πρὸς Υἱὸν καὶ Πατέρα τοῦ Πνεύματος αὗται αἱ ῥήσεις· οὐ τοῦτο μέντοι γε μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξ αὐτῶν ὑπάρχειν, καὶ προϊέναι. Τὸ γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς γοῦν ὑπάρχειν καὶ αὐτὸς συγχωρεῖς σημαίνειν. Τοῦτο δὲ δοὺς, οὐχ ἕξεις εἰπεῖν, διατί τὰ αὐτὰ πρὸς μὲν τὸν Πατέρα οὐ τὴν ὁμοουσιότητα μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ εἶναι παρίστησι, πρὸς δὲ τὸν Υἱὸν τὴν ὁμοουσιότητα μόνην· καὶ ταῦτα μηδ' ἀντιστρεφόντων τούτων τῶν ὀνομάτων, ἀλλ' ὄντος μὲν καὶ τοῦ Υἱοῦ ὁμοουσίου τῷ Πνεύματι, μορφῆς δὲ ἢ εὐωδίας, ἢ πνοῆς αὐτοῦ μηδαμῶς λεγομένου. Ὥσπερ οὖν τὸν Υἱὸν μορφὴν τοῦ Πατρὸς, ἢ εὐωδίαν, ἢ ποιότητα ἀκούοντες, οὐχ ὁμοούσιον μόνον αὐτῷ νοοῦμεν αὐτὸν, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ προϊόντα· οὕτω καὶ τὸ C Πνεῦμα πνοὴν καὶ μορφὴν, εὐωδίαν τε καὶ ἐνέργειαν τοῦ Υἱοῦ, καὶ δι' ἀμφω ταῦτα νομιοῦμεν εἰρῆσθαι. Τίς γὰρ ἡ ἀποκλήρωσις, ἄλλως μὲν ἐπὶ Πατρὸς πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, ἄλλως δ' ἐπὶ Υἱοῦ πρὸς τὸ Πνεῦμα ταῦτα νοεῖν; Σὺ δὲ καὶ τῶν πρὸς τούτου ὁμολογημένων ἐπιλαθόμενος, πάλιν τὸ Πνεῦμα φῂς κατὰ τὴν χάριν ζῶν ὕδωρ καλεῖσθαι, καὶ τούτου τὸν Υἱὸν εἶναι πηγήν. Ἀλλ' εἰ ἡ χάρις αὕτη μὴ διέσπασται τῆς οὐσίας, καὶ ὑποστάσεως, τοῦτο γὰρ συνεχώρησας, πῶς οὐχὶ καὶ τὴν τοῦ Πνεύματος θείαν ὑπόστασιν μετὰ τῆς χάριτος ταύτης πηγάσειεν ἂν ὁ Υἱός;

D

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν θ.

Αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις, ἐν αἷς οἱ Πατέρες ἐθεολόγησαν, πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς ἴδια φυσικῶς διαβαίνειν ἐπὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα Υἱὸν, κατεστρώθησαν ἐνταῦθα εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ὑπάρχειν, καὶ προϊέναι, καὶ πηγάζειν τὸ Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὸν ἅγιον Κύριλλον. Εἰ γὰρ τὴν πατρότητα καὶ τὸ γεννᾶν μόνον ἀφαιροῦνται ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ οἱ τῶν ῥηθησομένων ῥήσεων προσδιορισμοὶ, εὔδηλον ὡς ὁ Υἱὸς μὲν ὡς Πατὴρ καὶ γεννήτωρ οὐκ ἔσται, Πνεῦμα δὲ τὸ ἐκ τῆς πατρικῆς ἀναβλύζον

(1) Græce τίς ἡ ἀποκλήρωσις, quæ ista est exhæreditatio, seu sortis privatio ut eadem aliter in Patre, aliter in Filio intelligantur. Quasi dicat, Quare privatis et exhæredatis Filium ea sorte, ut *quæ de ambobus,* Patre, inquam, et Filio, similiter ad rationem Spiritus sancti dicuntur: non etiam similiter intelligantur: quo eodem vocabulo utitur Bessarion in propugnatione ac defensione decimæ inscriptionis Vecci. Nos tamen utrobique in versione non verba, sed sensum secuti sumus.

οὐσίας, καὶ ἐκ τῆς μὴ γεννώσης οὐσίας τοῦ Υἱοῦ ἀναβλύζον ἔσται, καὶ προχεόμενον.

Τοῦ Παλαμᾶ.

Ὄντως ἀσυλλόγιστον ἡ δυσσέβεια. Διαβαίνειν γὰρ ἀκούων ὁ Βέκκος οὗτος ἐπὶ τὸν Υἱὸν τὰ τοῦ Πατρὸς ἴδια φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς, τὰ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐνόμισεν ἴδια, ἀλλ' οὐχὶ τὰ τῆς φύσεως. Οὐκοῦν κατὰ τὴν αὐτοῦ σύνεσιν, ἣν ἐν ταῖς τῶν θεοφόρων κέκτηται θεολογίαις, τοῦ θείου Κυρίλλου γράφοντος ἐν τοῖς *Θησαυροῖς*, Πῶς οὐκ ἔσται Θεὸς τὸ Πνεῦμα, ὅλην ἔχον οὐσιώδη τὴν ἰδιότητα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὴν ἰδιότητα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἕξει, γέννημά τε καὶ γεννήτωρ ἔσται καὶ πατὴρ τῶν φώτων, τὸ γενναῖν καὶ ἐκπορεύειν ἔχον, οὗ τί ἂν ἀκουσθείη δυσσεβέστερόν τε καὶ καινότερον ; Τὸ αὐτὸ δὲ πείσεται πάλιν ὁ αὐτὸς σχεδὸν, καὶ ὅταν ἀκούσῃ τοῦ μὲν ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ λέγοντος ἐν τῷ η' τῶν *Δογματικῶν* · Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ καὶ τοῦ Πνεύματός ἐστι, πλὴν τῆς ἀγεννησίας · καὶ τοῦ τῆς θεολογίας ἐπωνύμου Γρηγορίου γράφοντος ἐν τῷ πρὸς τοὺς ἐπ' Αἰγύπτου πλεύσαντας, Πάντα ὅσα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, πλὴν τῆς υἱότητος. Πόσης δὲ ἀνοίας πάλιν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας ἀκούειν, καὶ ἐκ τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως δοξάζειν ; ὥσπερ εἰ μία ἦν καθάπερ οὐσία, οὕτω καὶ ὑπόστασις ἐπὶ Θεοῦ · πρὸς δὲ καὶ τὸ μὴ συνορᾶν ὡς ἐπεὶ Πατρὸς καὶ ἐκ Πατρὸς λέγεται τὸ Πνεῦμα, οἱ Πατέρα εἶναι τὸν Υἱὸν ἀπαγορεύοντες συναπαγορεύουσι καὶ τὴν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα κοινωνίαν, κατὰ τὴν ἐκπορευτικὴν ἰδιότητα.

Τοῦ Νικαίας.

Μὴ οὕτως ἐκεῖνον οἷου τὸν σοφὸν ἄνδρα περὶ τὰ θεολογικὰ ἀμοθαίνειν, ὡς τὰ τοῦ Πατρὸς ὑποστατικὰ διαβαίνειν κἀπὶ τὸν Υἱὸν οἴεσθαι. Τὸ μέντοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύειν, οὐχ ᾗ πατὴρ ὁ Πατὴρ ἔχει, ᾗ γὰρ τοιοῦτος πρὸς τὸν Υἱὸν ἀναφέρεται, ἀλλ' ᾗ προβολεύς. Τὸ δὲ προβολεὺς μὴ ὑποστατικὸν τοῦ Πατρὸς ὄνομα εἶναι, καὶ διὰ τοῦτο μὴ ἀδύνατον εἶναι καὶ τῷ Υἱῷ συνελθεῖν · εἴπερ Κυρίλλῳ πειστέον βέλτιον ἢ καθ' ἡμᾶς τεθεολογηκότι · « Πάντα γάρ ἐστιν, εἰπὼν, ὁ Υἱὸς ὅσα καὶ ὁ Πατήρ, δίχα μόνου τοῦ εἶναι Πατήρ· » εἶτα ἐπάγει, « Ἴδιον ἔχων τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ ἐμπεφυκὸς ἅγιον Πνεῦμα. » Καὶ οὐκ ἐνόμισε μάχεσθαι τὸ μήτε Πατέρα τὸν Υἱὸν εἶναι, καὶ ἐξ αὐτοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα, δηλονότι ἕτερον εἶναι νομίζων, καθὸ Πατήρ ἐστιν ὁ Πατὴρ, καὶ ἄλλο καθὸ προβολεύς, κἀκεῖνο μὲν τῷ Υἱῷ ἀκοινώνητον εἶναι, τοῦτο δὲ καὶ μάλα συμβαίνειν. Ἀλλαχοῦ δὲ καὶ σαφέστερον τοῦτο ποιῶν, οὐ δίχα μόνου τοῦ εἶναι Πατὴρ λέγει, ἀλλὰ δίχα μόνου τοῦ τεκεῖν, δῆλον ὡς τὸ τεκεῖν μόνον αὐτοῦ, καὶ τὴν πατρότητα ἀφαιρῶν, οὐ μέντοι γε τὸ προβάλλειν. Σὺ δὲ καὶ πειρᾷ παραλογίζεσθαι οὐκ οἶδ' ἡμᾶς εἴτε σαυτὸν διά τινος ῥητοῦ τοῦ θείου Κυρίλλου, δοκοῦντος μέν τι ὅμοιον ἔχειν τοῖς προκειμένοις, πολὺ δὲ ὅμως τὸ ἀνόμοιον περιφέροντος. Πάμπολυ γὰρ διαφέρει τὴν φυσικὴν ἰδιότητα τοῦδέ τινος

A torem, at Spiritum ex paterna substantia emanantem, etiam ex non generante substantia Filii emanare atque profluere.

Palamæ.

Revera expers rationis et imprudens est impietas. Cum enim iste Veccus audit proprietates Patris naturaliter et essentialiter transire ad Filium, proprietates paternæ hypostaseos, non autem naturæ opinatur. Ergo secundum suam prudentiam, quam in theologicis scriptionibus deiferorum Patrum tenet ac possidet, cum D. Cyrillus scribat in *Thesauris :* Quomodo Spiritus non erit Deus, totam habens essentialem proprietatem Patris ac Filii? Proprietatem Patris ac Filii habebit Spiritus, eritque Filius et Genitor, Paterque luminum,
B gignere, et producere habens, quo quid magis impium atque absurdius audiri potest? Quod idem fere accidet ipsi etiam, cum audierit sacrum Damascenum, affirmantem in octavo *Dogmaticorum*, Omnia quæcunque habet Pater, habere et Spiritum, excepta ratione ingeniti ; et Gregorium cognomento Theologum, scribentem in oratione ad eos qui ab Ægypto navigarant, Omnia quæ sunt Filii, esse quoque Spiritus sancti, excepta filiatione. Rursus vero, quantæ est stultitiæ, ex substantia audire, et ex Filii persona opinari ? quasi vero una sit in Deo tanquam essentia, ita et hypostasis. Præterquam quod etiam non animadvertat, quod cum Spiritus Patris esse, et ex Patre dicatur, qui negant Filium esse Patrem, simul etiam
C negant communem esse Filio cum Patre proprietatem productivam.

Nicæni.

Ne putes illum virum doctum, rerum theologicarum sic rudem et imperitum esse, ut proprietates hypostaticas Patris, etiam transire ad Filium opinetur. Attamen producere Spiritum sanctum Pater habet, non quatenus Pater est, qua enim talis, refertur ad Filium, sed qua productor. Nomen autem productoris non est hypostaticum Patris : et propterea fieri potest, ut Filio conveniat, si quidem Cyrillo credendum est, qui de rebus theologicis melius quam nos disseruit. Cum enim dixisset : « Omnia est Filius, quæ et Pater, eo solo excepto quod sit Pater, » post-
D ea subjungit : « Proprium habens Spiritum sanctum, qui ex ipso, et in ipso insitus atque innatus est. Neque ista putavit secum pugnare, Filium non esse Patrem, et ab ipso esse Spiritum, nimirum aliud esse existimans Patrem qua Pater est, et aliud qua productor. Illudque commune esse Filio cum Patre minime posse : hoc vero maxime illi convenire. Porro autem alibi et magis clarum hoc faciens, non dicit eo solo excepto, quod sit Pater, sed excepto solo gignere; videlicet, solum generare, ac paternitatem, non tamen producere excipiens. Tu vero et conaris decipere nos ne, an teipsum, nescio, sententia quadam D. Cyrilli, quæ quidem videtur simile quid habere rei propositæ, multum tamen dissimilitudinis in se continet. Plurimum enim interest dicere,

proprietatem naturalem alicujus habere aliquem, et ejus proprietates naturaliter; illud enim solummodo ad identitatem substantiæ pertinet, hoc vero quasdam notiones personales communes esse significat; naturaliter tamen quæ sint, et essentialiter, ne accidenti, et quod est per participationem, detur locus. Illud autem omnia quæ sunt Patris, esse etiam Spiritus, præter rationem ingeniti, et illud omnia Filii esse quoque Spiritus, excepta filiatione, nescio cur temere disputationi a te injecta sint. Etenim nos pie quidem ista intelligimus: si vero aliquis non recte sentiat de mente sanctorum, vel alios calumnietur, ipse sit in culpa. Si quis enim adimat Spiritui proprietatem Ingenitam Patris, hoc autem est eum qui sine causa sit, causam aliarum personarum exsistere; qualem amplius hypostaticam proprietatem Patris ipsi relinquet? itemque si quis Filium cum Spiritu conferens, atque alterum cum altero, solum cum solo comparans, Spiritum esse Filium neget, in cæteris omnibus æque, atque Filium eum esse credens; quammam amplius ipsi proprietatem hypostaticam impertiet? siquidem paternam non impertiet? Neque enim de Patre agebatur, neque cum ipso comparatio facta est: fac tamen cum eo factam esse; neque sic ipsi ulla proprietas Patris relinquetur, cum in omnibus sit juxta Filium, eo excepto, quod sit Filius. Atque proinde causatus a Patre prorsus exsistat, sicut et Filius. At neque ullam proprietatem Filii ipsi tribuet: Quam enim? siquidem hæc est proprietas hypostatica Filii, ut sit Filius. Quam quidem a Spiritu prævenientes excipimus. Ad illud autem cum audimus, ex substantia esse Filii, ex illius quoque persona intelligere, non esse mirum, satis antea dictum est. Quod vero ait magnæ esse dementiæ non animadvertere, quod cum Spiritus Patris esse, et ex Patre dicatur, qui Patrem esse Filium negant, simul etiam negant ipsi commune esse cum Patre producere; fortassis vel etiam sibi æqualem amentiam objicit, forsan etiam et majorem, quo intelligens absurditatem, tamen eam admittit: propterea, quod Spiritus Filii Spiritus esse dicatur. Si enim Spiritus juxta suam sententiam Patris, et ex Patre esse dicitur, qui Patrem esse Filium negant, non tantum simul negant communem esse Filio cum Patre vim producendi, sed etiam negant Spiritum dici Filii. Vel si hanc amentiam vitare voluerit, in aliam longe majorem incidet; ut non dicat neque sentiat Spiritum esse Filii Spiritum. Atque ita affirmabit ea quæ toti Scripturæ sacræ contraria sint. Hunc in modum istam quoque rationem confutavimus, cum multum inconsiderantiæ in se contineat.

A λέγειν εχειν τὸν δεῖνα, ἢ τὰ αὐτοῦ ἰδιώματα φυσικῶς. Τὸ μὲν γὰρ πρὸς τὴν τῆς οὐσίας μόνον φέρει ταυτότητα· τὸ δὲ τὴν τινῶν μὲν προσωπικῶν γνωρισμάτων κοινωνίαν σημαίνει· φυσικῶς μέντοι γε ταύτην καὶ οὐσιωδῶς οὖσαν, ἵνα μὴ τῷ συμβεβηκότι, καὶ τῷ κατὰ μετοχὴν χώρα δοθείη. Τὸ δὲ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύματος, πλὴν τῆς ἀγεννησίας, ἢ πάντα τὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος εἶναι πλὴν τῆς υἱότητος, οὐκ οἶδ' ὅτου χάριν τῷ λόγῳ παρέρριπται· ἡμεῖς μὲν γὰρ εὐσεβῶς ταῦτα νοοῦμεν· ἂν δέ τις ἢ μὴ αὐτὸς ὑγιαίνῃ περὶ τὴν τῶν ἁγίων διάνοιαν, ἢ ἑτέρους συκοφαντῇ, ἐκείνου τὸ ἔγκλημα. Ἀφελὼν γάρ τις τοῦ Πνεύματος τὸ ἀγέννητον ἰδίωμα τοῦ Πατρὸς, τοῦτο δέ ἐστι τὸ ἀναίτιον εἶναι, αὐτὸν δὲ αἴτιον εἶναι τῶν ἄλλων προσώπων, ποῖον B ἔτι ὑποστατικὸν ἰδίωμα τοῦ Πατρὸς αὐτῷ καταλείψει; Ὁμοίως ἂν τις τὸν Υἱὸν πρὸς τὸ Πνεῦμα συγκρίνων, καὶ ταῦτα μόνα πρὸς ἄλληλα παραβάλλων, τὸν Υἱὸν εἶναι τὸ Πνεῦμα ἀρνοῖτο, τἆλλα πάντα κατὰ τὸν Υἱὸν εἶναι πιστεύων αὐτό· τίνος ἔτι αὐτῷ μεταδώσει ὑποστατικοῦ ἰδιώματος; πατρικοῦ μὲν γὰρ οὐκ ἂν μεταδοίη. Οὔτε γὰρ περὶ Πατρὸς ἦν ὁ λόγος, οὐδὲ πρὸς τοῦτον ἡ παραβολή· οὔτε καὶ εἰ πρὸς τοῦτον ἦν, οὐδ' οὕτως αὐτῷ οὐδὲν ἰδίωμα λειφθήσεται τοῦ Πατρὸς, πλὴν τοῦ Υἱὸς εἶναι, τἆλλα πάντα κατὰ τὸν Υἱὸν ὄντι, καὶ αἰτιατῷ τοῦ Πατρὸς πάντως ὡς Υἱὸς ὄντι· ἀλλὰ μὴν οὐδὲ υἱικοῦ, τίνος γάρ; εἴπερ τοῦτ' ἐστὶ τῷ Υἱῷ ὑποστατικὸν, τὸ εἶναι Υἱός· ὃ φθάσαντες ἀφαιροῦμεν τοῦ Πνεύμα- C τος. Πρὸς δὲ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ ἀκούοντας ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ νοεῖν μὴ θαυμαστὸν εἶναι, ἱκανῶς εἴρηται πρότερον. Ὁ δὲ καὶ πολλῆς ἀνοίας εἶναί φησι τὸ μὴ συνορᾷν, ὡς ἐπεὶ Πατρὸς καὶ ἐκ Πατρὸς λέγεται τὸ Πνεῦμα, οἱ Πατέρα εἶναι τὸν Υἱὸν ἀπαγορεύοντες συναπαγορεύουσι καὶ τὴν κατὰ τὸ προβάλλειν τῷ Υἱῷ κοινωνίαν πρὸς τὸν Πατέρα, ἴσως ἢ καὶ ἑαυτῷ τὴν ἴσην ἐγκαλῶν ἄνοιαν, τάχα δὲ καὶ μείζονα, ὅσον συνιεὶς τὸ ἄτοπον δέχεται ὅμως, διὰ τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα λέγεσθαι Υἱοῦ. Εἰ γὰρ Πατρὸς καὶ ἐκ Πατρὸς κατ' αὐτὸν λέγεται τὸ Πνεῦμα, οἱ Πατέρα εἶναι τὸν Υἱὸν ἀπαγορεύοντες; οὐ τὴν κατὰ τὸ προβάλλειν τῷ Υἱῷ πρὸς τὸν Πατέρα κοινωνίαν συναπαγορεύουσι μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι. Ἢ ταύτην φεύγων τὴν D ἄνοιαν, εἰς ἑτέραν πολλῷ μείζονα ἐμπεσεῖται, μὴ λέγειν, μηδὲ φρονεῖν τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα Υἱοῦ. Καὶ οὕτως ἁπάσῃ Γραφῇ τἀναντία ἐρεῖ. Οὕτω καὶ οὗτος ὁ λόγος ἐλήλεγκται πολὺ τὸ ἀνεπίστατον περιφέρων.

Vecci in decimam.

Præsentes, quas Patres scripto prodiderunt, sententias, in quibus theologice asseruerunt Filium esse proprium Patris, utpote, qui ex ipsius essentia sit, et ex ipso esse, quippe proprius ipsius essentiæ exsistat, hic subjecimus; ut hinc liceat volenti agnoscere Spiritum, ob eam causam dici

Του Βέκκου εἰς τὴν ι'.

Αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις, ἐν αἷς οἱ Πατέρες ἐθεολόγησαν ἴδιον τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν εἶναι, ὡς ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ ὄντα, καὶ ἐξ αὐτοῦ εἶναι ὡς ἴδιον ὄντα τῆς οὐσίας αὐτοῦ, κατεστρώθησαν ἐνταῦθα ἵν' εἴη τῷ βουλομένῳ ἐντεῦθεν διαγινώσκειν, ὡς καὶ τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦτο ἴδιον τοῦ Υἱοῦ λέγεται

εἶναι, διὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ εἶναι. Καὶ αὖ διὰ τοῦτο ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ λέγεται εἶναι, διὰ τὸ τῆς τοιαύτης οὐσίας ἴδιον ἀγαθὸν εἶναι αὐτό. Ὅπερ ἐμφαίνει καὶ τὴν πρὸς τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος ὁμοουσιότητα. Εἰ γὰρ κατ' ἄλλον τινὰ λόγον ὁμοουσιότητος, ὁποῖός ἐστιν ὁ περὶ δύο τινῶν ὁμοουσίων λεγόμενος, ἐν οἷς οὐκ ἔστι διὰ τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον, ἦν ἂν τὸ Πνεῦμα ἴδιον τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ, ἦν ἂν καὶ ὁ Υἱὸς ἴδιος τοῦ Πνεύματος, καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πνεύματος, διὰ τὸ ἀντίστροφον τῆς τοιαύτης ὁμοουσιότητος. Ὅπερ οὔτε ἐρρέθη παρά τινος τῶν ἁγίων, οὔτε ῥηθήσεταί ποτε παρὰ του τῶν εὐσεβεῖν καὶ ὀρθοδοξεῖν αἱρουμένων. Ἡ δὲ τοιαύτη ὁμοουσιότης οὐδὲ κυρίως ὁμοουσιότης ἐστίν, ἀλλ' ἡ συνάπτουσα τὸ ἕτερον τῷ ἑτέρῳ, ὡς δι' αὐτοῦ ἢ ἐξ αὐτοῦ ὑπάρχον φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς. Καὶ μαρτυρήσει τοῦτο ἡ ἐνταῦθα κατεστρωμένη τοῦ μεγάλου Βασιλείου ῥῆσις, ἡ προδήλως λέγουσα μὴ τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεσθαι. Προστίθενται δὲ ταῖς τοιαύταις ῥήσεσι καὶ ἕτεραι ῥήσεις, αἱ δηλοῦσαι διὰ τοῦτο εἶναι τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, διὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ εἶναι, ἵν' εἴη τῷ βουλομένῳ ἐντεῦθεν διαγινώσκειν, ὡς καὶ τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦτό ἐστι τῷ Υἱῷ ὁμοούσιον, ὅτι ἐκ τῆς αὐτοῦ οὐσίας ἐστίν. Ἔτι δὲ προσεπενείρονται ταύταις καὶ ἕτεραι ῥήσεις, αἱ δηλοῦσαι τὸ τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον, διὰ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ εἶναι αὐτό.

A proprium esse Filii, propterea quod ab ipsius essentia sit. Et rursus, idcirco dici ex substantia Filii esse, quia talis substantiæ proprium bonum ipse constat. Quæ res indicat etiam consubstantialitatem Spiritus ad Filium. Si enim secundum quamdam aliam consubstantialitatis rationem, qualis est inter duo consubstantialia, in quibus non est alterum per alterum, Spiritus esset proprius Filii, et ex substantia Filii etiam filius esset proprius Spiritus sancti, et ex substantia Spiritus: siquidem ejusmodi consubstantialitas reciprocatur, quod nemo sanctorum dixit, neque aliquis unquam dicet, qui inter pios et orthodoxos ascribi voluerit. Ejusmodi autem consubstantialitas neque proprie est consubstantialitas, sed ea quæ alterum cum altero conjungat, utpote quod per B ipsum, vel ex ipso naturaliter atque substantialiter exsistat. Idque testabitur, quæ hic subjicitur Basilii Magni sententia, quæ aperte indicat, ea quæ germana, fraternaque sunt, minime consubstantiali adici. Ad hæc dicta sanctorum alias præterea addimus sententias, quæ significant propterea esse Filium consubstantialem Patri, quia ex ipsius substantia sit. Ut hinc liceat volenti agnoscere, Spiritum quoque ob eam causam esse consubstantialem Filio, quia ex ipsius substantia est. Præterea cum his aliæ sententiæ connectuntur, quæ declarant consubstantialitatem Spiritus ad Patrem, et Filium, quia ex Patre per Filium ipse sit.

Τοῦ Παλαμᾶ.

Palamæ.

C

Ἴδιός ἐστιν ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς ὡς ἐξ αὐτοῦ γεννηθείς· ὡς δ' αὕτως καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, καθὰ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς πρὸς Εὐνομιανοὺς φησι κεφαλαίοις, γράφων, Τὴν πρὸς τὸν Πατέρα οἰκειότητα νοῶ τοῦ Πνεύματος, ἐπειδὴ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται. Λέγεται δὲ τοῦ Υἱοῦ Πνεῦμα, καθάπερ ὁ αὐτὸς ἐν η' κεφαλαίῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιόν φησιν, ὡς κατὰ φύσιν ἀκολουθούμενον αὐτῷ. Ἔστι δὲ τῶν ἀδυνάτων τὰ τῇ φύσει ταυτὰ μὴ καὶ ἀλλήλοις οἰκεῖα εἶναι. Οὐ λέγεται δὲ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, ἵνα μὴ δόξῃ Πατὴρ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἅτε τοῦ Υἱοῦ Πατέρα δεικνύντος τὸν οὗπερ ἂν λέγοιτο ὁ Υἱός. Ὁ δὲ Βέκκος οὗτος ἐκ τῶν ὑγιῶς ἐνταῦθα κατεστρωμένων ῥήσεων οὐδὲν συνάγει ὑγιές. Ἐξελέγχεται μέντοι καὶ παρ' αὐτοῦ λέγων, διὰ τὸ ὁμοούσιον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα. Οὐ γὰρ ἔσται διὰ τοῦτο καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως. Συμβήσεται γὰρ ἐξ ἀλλήλων εἶναι ταῦτα. Διὸ οὐδεὶς οὐδέποτε τῶν ἁπάντων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἴρηκεν ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρός.

Proprius est Filius Patris, tanquam ab ipso genitus; similiter et Spiritus sanctus est proprius, quippe qui ab ipso procedit; sicut et magnus Basilius in capitibus adversus Eunomium scribens ait: « Proprietatem Spiritus ad Patrem intelligo, quoniam ex Patre procedit. » Dicitur autem Spiritus Filii, quemadmodum idem ipse Basilius, in octavo capite ad Amphilochium, affirmat; quippe ipsi natura conjunctus sit. Nullo autem modo fieri potest, ut quæ natura eadem sunt, non etiam inter se conjuncta exsistant. Cæterum, Filius Spiritus sancti esse non dicitur, ne Spiritus sanctus Pater esse videatur; quippe Filius Patrem cum ostenderet, cujus diceretur Filius. Verum iste Veccus D ex iis quas hic subjecit, litteris conscriptis sententiis, nihil veri colligit. Attamen coarguitur et a se ipso, cum dicat propter consubstantialitatem Spiritum dici Filii; sic enim non erit et ex hypostasi; continget enim ut alter ab altero exsistat. Proinde nemo unquam omnium dixit, Spiritum sanctum ex hypostasi esse Filii, sed Patris.

Τοῦ Νικαίας.

Nicæni.

Οὐκ ἀρκεῖ μόνον τὸ φάναι· δεῖ δὲ καὶ τὴν ἀνάγκην προσθεῖναι. Τίς γὰρ ἡ ἀποκλήρωσις, ἴδιον μὲν τοῦ Πατρὸς λέγοντας τὸ Πνεῦμα, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι αὐτὸ ἀκούειν, ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἀκούοντας, μὴ τὸν αὐτὸν νοεῖν τρόπον, ὡς ἐξ Υἱοῦ δηλαδὴ ἔχον τὸ εἶναι, ἀλλ' ὃν αὐτὸς ἕτερον ἀναπλάτ-

Non est satis tantum affirmare, verum opus est necessitatem quoque addere; quid enim est causæ cur, cum dicimus Spiritum proprium esse Patris, etiam ex Patre esse intelligamus? Cum vero audimus Spiritum proprium esse Filii, non eodem modo interpretemur, tanquam et ex Filio videlicet

habeat esse ; sed secundum aliam rationem quam ipse velut in somnis ad arbitrium fingis. Dictum enim magni Basilii, quod adducis, nobiscum potius facit ; et imprudens contra te illud affers. Cum enim unius atque ejusdem rei, nimirum hujus, quod est Spiritum sanctum natura cum Patre Filioque conjungi, demonstrationes requirat doctor, illud quod est ex Patre procedere et illud Filii dici atque esse, producit, ad idem pertinere, atque idem valere, et ambo existimans : cujus enim dicitur Spiritus, ab eo sane et spiratur. Tu vero absurdum, quod sequitur, et illud quod necessario reciprocatur, estque tuis dictis consentaneum, cum subterfugere conaris, etiamsi valde nolis, adversariis patrocinaris. Non enim, inquis, Filius dicitur Spiritus sancti, ne Spiritus Pater ipsius esse videatur : etiam tu ipse concedens relativa reciprocari : quemadmodum et nomen Spiritus, cum sit relativum, ut etiam tu velis nolis fateberis, ad spirantem infertur, ab eoque spiratur, cujus et dicitur Spiritus. Existimas autem cum ex substantia Filii esse Spiritum dicimus, etiam ex persona illius esse minime fateri nos cogi : et ad hoc probandum, nescio unde absurdum aliquod videris colligere. Sic enim inquis : Alter ab altero erit ; tanquam videlicet fieri possit, ut et Filius ex substantia Spiritus, et propterea etiam ex ipsius hypostasi dicatur ; quantum ego conjectura perspicio, et ex tua mente intelligo ; nihil enim ipse declaras. Atqui hoc idem nostræ sententiæ magnum est argumentum : siquidem nunquam uspiam reperies, non in sacris Litteris, non apud doctores, Filium, vel Patrem, qui ex substantia Spiritus dicantur : quia nimirum neque ex hypostasi illius sint. At si solam consubstantialitatem, ut vos vultis, hæc vox, Ex substantia, inquam, esse Filii, vel Patris significaret ; nil obstaret, quominus hoc etiam de illis diceretur. Quod si nemo sanctorum ex hypostasi Filii esse Spiritum dixit, at ex Filio esse et a Filio exsistere fassi sunt. Quæ verba maxime exsistentiam Spiritus significant. Occidentales autem Patres atque doctores etiam ex Filio procedere affirmant. Ex Filio autem cum audis, ni personam Filii intellexeris, mirum sane sit. Alioquin tu neque ex hypostasi Patris, diceres esse Spiritum, nisi Gregorius Nyssenus, et is fere semel, in suis orationibus dixisset Spiritum ex paterna hypostasi procedere. Verum ex Patre audiens, cujus rei plena est omnis Scriptura, cuncta alia prius quam hypostasim Patris intelligeres, quam plane puerilis sunt ista mentis. Uter igitur vestrum, tune, an Veccus, nihil sani colligat, ratione ipsa satis demonstratum est.

Vecci in undecimam.

Quoniam quidam, cum audiunt, Spiritum sanctum ex substantia esse Filii, aliud aiunt esse ex substantia, et aliud ex persona, cum perspicere non valeat, nomen Filii hypostaticum esse nomen, et qui dicit, ex substantia Filii, totum significat

τεις ὡς ἐν ὀνείροις κατ' ἐξουσίαν. Ὁ γὰρ τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἐπάγεις ὑπὲρ ἡμῶν μᾶλλον, καὶ κατὰ σαυτοῦ λέληθας προκομίζων. Ἑνὸς γὰρ τοῦ αὐτοῦ τοῦ κατὰ φύσιν ᾠκειῶσθαι Πατρὶ καὶ Υἱῷ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀποδείξεις ζητῶν ὁ διδάσκαλος, τό τε ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, καὶ τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαί τε καὶ εἶναι, προάγει, εἰς ταυτὸ φέρειν, καὶ ταυτὸ δύνασθαι καὶ ἅμφω οἰόμενος. Οὗ γὰρ λέγεται Πνεῦμα, ἐξ ἐκείνου δήπου καὶ πνεῖται. Σὺ δὲ τὸ ἑπόμενον ἄτοπον καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἀντιστροφὴν τοῖς σοῖς λόγοις ἀκολουθοῦσαν ἐκφεύγειν πειρώμενος, καὶ μὴ σφόδρα βουλόμενος τοῖς ἐναντίοις συνηγορεῖς. Οὐ γὰρ λέγεται, φῂς, τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς, ἵνα μὴ Πατὴρ αὐτοῦ δόξῃ τὸ Πνεῦμα, ὁμολογῶν καὶ αὐτὸς τὰ ἀναφορικὰ πρὸς ἀντιστρέφοντα λέγεσθαι, ὡς καὶ τὸ τοῦ Πνεύματος ὄνομα ἀναφορικὸν ὄν, ὡς καὶ αὐτὸς ἢ ἐκὼν ἢ ἄκων ὁμολογήσεις, πρὸς τὸν πνέοντα ἀναφέρεσθαι, πνεῖσθαί τε ἐξ ἐκείνου, οὗ καὶ λέγεται Πνεῦμα. Τὸ δ' ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ λέγειν εἶναι τὸ Πνεῦμα μὴ ἀναγκάζειν οἰόμενος καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι αὐτοῦ, καὶ ἄτοπόν τι συνάγειν δοκεῖς, οὐκ οἶδ' ὅθεν εἰς τὴν τούτου παράστασιν· οὕτω γὰρ ἔσονται, φῂς, ἐξ ἀλλήλων, ὡς ἐγχωροῦν δηλαδὴ καὶ τὸν Υἱὸν ἐκ τῆς τοῦ Πνεύματος οὐσίας λέγεσθαι, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως, εἴ τι τῆς σῆς διανοίας ἐγὼ στοχάζομαι. Οὐδὲν γὰρ αὐτὸς ἀποσαφεῖς. Καίτοι τοῦτ' αὐτὸ τοῦ ἡμετέρου λόγου μέγα μαρτύριον. Οὐδέποτε γοῦν οὐδαμοῦ τὸν Υἱὸν ἢ τὸν Πατέρα εὑρήσεις, οὐ παρὰ τῇ Γραφῇ, οὐ παρὰ τοῖς διδασκάλοις ἐκ τῆς τοῦ Πνεύματος οὐσίας εἶναι λεγόμενον, διὰ τὸ μηδ' ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ δήπουθεν εἶναι. Καίτοι εἰ τὸ ὁμοούσιον μόνον, ὡς ὑμεῖς βούλεσθε, αὕτη ἡ λέξις, τὸ ἐκ τῆς οὐσίας εἶναι τοῦ Υἱοῦ ἢ τοῦ Πατρὸς λέγω, ἐσήμαινεν, οὐδὲν, ἂν ἐκώλυε καὶ τοῦτο ῥηθῆναι. Εἰ δὲ μηδεὶς τῶν ἁγίων ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκήρυξεν, ἀλλ' εἶπον ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι, καὶ ὑπάρχειν ἐκ τοῦ Υἱοῦ· ἃ μάλιστα τῶν ῥημάτων τὴν τοῦ Πνεύματος σημαίνουσιν ὕπαρξιν. Οἱ δὲ δυτικοὶ Πατέρες τε καὶ διδάσκαλοι, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Ἐκ τοῦ Υἱοῦ δ' ἂν ἀκούων, εἰ μὴ τὴν τοῦ Υἱοῦ νοήσαις ὑπόστασιν, θαῦμα ἂν εἴη. Ἢ σύ γε οὐδ' ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως εἶπες ἂν εἶναι τὸ Πνεῦμα, εἰ μὴ ὁ Νύσσης Γρηγόριος μόνος, καὶ οὗτος ἅπαξ που τῶν ἑαυτοῦ λόγων, Πνεῦμα τὸ τῆς πατρικῆς ἐκπορευόμενον ὑποστάσεως εἴρηκεν. Ἀλλὰ τὸ ἐκ Πατρὸς ἀκούων, οὗ πλήρης πᾶσα Γραφὴ, πάντα ἂν μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ Πατρὸς ἐνόεις ὑπόστασιν, ὡς σφόδρα γε ταυτὶ παιδικῆς διανοίας. Πότερος οὖν ὑμῶν οὐδὲν ὑγιὲς συνάγει εἴτε αὐτὸς, εἴτε Βέκκος, ὁ λόγος ὀρκεῖ παραστῆσαι.

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν ια'.

Ἐπειδὴ ἀκούοντές τινες τὸ Πνεῦμα ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ, λέγουσιν ἄλλο εἶναι τὸ ἐκ τῆς οὐσίας, καὶ ἄλλο τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως, μὴ δυνάμενοι συνιδεῖν ὡς τὸ Υἱὸς ὄνομα ὑποστατικόν ἐστιν ὄνομα, καὶ ὁ λέγων ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ, ὅλον δηλοῖ τὸν Υἱὸν,

οὐσίαν δηλαδὴ ἐνυπόστατον, εἰς λαμπρὸν ἔλεγχον τῆς ἀτόπου αὐτῶν ἐπινοίας, συνελέγησαν αἱ παροῦσαι Γραφικαὶ ῥήσεις, αἱ δηλοῦσαι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν γεννᾶσθαι. Ὁμολογημένου γὰρ μίαν εἶναι τὴν ἐκ Πατρὸς γέννησιν τοῦ Υἱοῦ, πῶς ἔστι διαφέρειν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας, καὶ τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως; εἰ μή τις βλασφημῶν προδήλως ἐθέλοι λέγειν ἄλλην μὲν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς γέννησιν τοῦ Υἱοῦ, ἄλλην δ' ἐκ τῆς ὑποστάσεως. Προστίθενται δὲ ταῖς τοιαύταις ῥήσεσιν εἰς συγκρότησιν τῆς τοιαύτης ἐννοίας καὶ ῥήσεις ἕτεραι, δηλοῦσαι τελείαν οὐσίαν, καὶ τέλειον Θεὸν λέγεσθαι τὸν Πατέρα, καὶ τελείαν οὐσίαν τὸν Υἱὸν, καὶ τελείαν οὐσίαν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

A Filium; nimirum substantiam subsistentiam habentem; ad suam absurdam opinionem egregie coarguendam et confutandam collectæ sunt præsentes a sanctis in scriptis relictæ sententiæ, quæ indicant ex substantia Patris Filium gigni; concesso enim unam esse generationem Filii ex Patre; qui fieri potest, ut illud ex substantia, et illud ex hypostasi inter se differant? nisi quis manifeste blasphemans dicere velit, aliam esse generationem Filii ex substantia Patris, aliam ex hypostasi. Ad hæc dicta in approbationem hujus intelligentiæ addimus alia quæ denotant perfectam substantiam, perfectumque Deum dici Patrem, et perfectam substantiam Filium, atque perfectam substantiam Spiritum sanctum.

B

Τοῦ Παλαμᾶ.

Ὅταν τι μιᾶς οὐσίας ᾖ καὶ ὑποστάσεως, τὸ ἐκ τῆς οὐσίας ἐκείνης φυσικῶς ἔχον ὅπως δήποτε τὴν ὕπαρξιν, καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνης ταύτην ἔχει. Καὶ ἀντιστρόφως πάλιν· ὃ γὰρ ἂν ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνης ᾖ, καὶ ἐκ τῆς οὐσίας ἐκείνης ἐστίν. Ὅταν δὲ μιᾶς μὲν οὐσίας ᾖ, οὐδεμιᾶς δὲ ὑποστάσεως, ἀλλὰ πλειόνων, τὸ ἐκ τῆς μιᾶς ἐκείνης οὐσίας οὐκ ἐκ τῶν λοιπῶν ὑποστάσεών ἐστιν, ἀλλ' ἐκ μιᾶς τινος αὐτῶν. Ἐπεὶ οὖν ἡ ἀνωτάτη καὶ προσκυνητὴ Τριὰς ἡμῶν μία φύσις ἐστὶν ἐν ὑποστάσεσι τρισίν, οὐ πᾶν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν ἔχον ἐκ τῶν λοιπῶν ὑποστάσεών ἐστιν, ἀλλ' ἐκ μιᾶς τινος αὐτῶν, δηλαδὴ τῆς πατρικῆς· ἐκ ταυτης γὰρ μὴ εἶναι οὐκ ἐνδέχεται. Οὐκοῦν οὐχὶ καὶ ἐξ ἑτέρας, ἀλλ' ἐκ μόνης, εἴπερ ἐκ μιᾶς. Καὶ τοῦτο δῆλον ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων· ἕκαστος γὰρ ἡμῶν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Ἀδὰμ, οὐκέτι δὲ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ· διότι μία μὲν οὐσία ἡ τῶν ἀνθρώπων ἦν, πολλαὶ δὲ ὑποστάσεις. Ἀνθρωπίνης δὲ τὴν ἀρχὴν μιᾶς οὔσης οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως, ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὁ Κάϊν ἀνδρικῆς οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως ὑπῆρχε τοῦ Ἀδάμ. Δυοῖν δὲ ἀνδρῶν ἤδη καθ' ὑπόστασιν τελούντων, ὁ Ἐνὼχ ἐκ τῆς οὐσίας μὲν ὑπῆρχε τοῦ Ἀδὰμ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ μόνης τοῦ Κάϊν. Ὁ οὖν Βέκκος οὗτος διατεινόμενος ἐνταῦθα καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, εἴπερ εἶναι θεολογεῖται ἐκ τῆς φύσεως, μίαν εἶναι δείκνυσι φρονῶν ὥσπερ οὐσίαν οὕτω καὶ ὑπόστασιν ἐπὶ Θεοῦ, τὸν Υἱὸν ἢ τὸν Πατέρα τελείως ἀθετῶν ὁ τάλας· πρὸς δὲ τούτῳ καὶ ἐκ μόνου τοῦ Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν εἶναι τοῦ θείου Πνεύματος δεικνύς. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ῥητῶν, ἃ τελείαν θεολογοῦσιν οὐσίαν εἶναι τὸν Πατέρα, καὶ τελείαν οὐσίαν τὸν Υἱὸν, ὡσαύτως καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐ τὸ ἐνιαῖον καὶ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας ἐπιγινώσκει τῶν τριῶν, ἀλλ' ἐνθεωρεῖν πειρᾶται πληθυσμόν τινα, καὶ διαφορὰν κατ' αὐτὴν ἀφρόνως.

Palamæ.

Cum aliquid ex una substantia, et hypostasi constat, quod ab illa substantia naturaliter quomodocunque exsistentiam habet, ex illa quoque hypostasi eam habet. Et contra: Quod enim ex illa hypostasi est, etiam ex illa substantia exsistit. At vero, cum aliquid unius quidem est substantiæ, nullius autem hypostaseos, sed plurium, quod ex illa una substantia, non etiam ex reliquis personis, sed ex una aliqua illarum est. Quoniam igitur suprema atque colenda nostra Trinitas una constat natura in tribus hypostasibus, non omne quod ex substantia hypostasim habet, ex reliquis personis exsistit, sed ex una aliqua illarum, paterna videlicet. Ut enim ab illa non sit, fieri non potest. Non igitur et ex alia, sed a sola, siquidem ex una: idque patet in hominibus: unusquisque enim nostrum ex Adami substantia est, non amplius autem et ex persona illius; quia una est hominum substantia, multæ personæ. Cum autem a principio una substantia et persona humana constaret; ex una eademque virili substantia et persona Adami productus est Cain. At vero duobus hominibus, secundum personas in rerum natura jam constitutis, Enoch ex substantia quidem Adami, non autem et ex sua persona, sed ex persona solius Cain constabat. Itaque iste Veccus hoc loco asseverans, etiam ex persona Filii esse Spiritum, siquidem, ut asserunt theologi, est ex natura; ostendit se in ea esse sententia, ut opinetur, unam esse in Deo, tanquam substantiam, sic et personam, Filium vel Patrem penitus rejiciens miser, et præterea ex solo Filio exsistere divinum Spiritum docens. Quin etiam ex sententiis quibus perfectam substantiam esse Patrem, et perfectam substantiam Filium, atque similiter Spiritum sanctum sacri theologi ostendunt; non unicam et indifferentem trium personarum agnoscit substantiam, sed multitudinem quamdam ipsius, ac differentiam imprudenter observare conatur.

C

D

Τοῦ σοφοῦ Νικαίας.

Ὡς σφόδρα γε ἐοικότα εἰς τὴν θεολογίαν εἰσάγετε παραδείγματα! Τοῦτο ὑμῖν ὁμολογουμένως τῆς πλά-

Sapientis Nicæni.

Quam valde convenientia exempla in theologiam introducitis! Id profecto vobis causa exstat erro-

ris, quoniam de divinis humana sapitis, et quæ hic sunt juxta id omne, quod intelligi potest, eo transfertis. At enim cavendum ne sit nefas talia de illa ineffabili Trinitate sentire; oportet enim etiam unitatem, atque singulare Deitatis præter Trinitatem personarum ipsi servare; non autem in trinos deos incurrere. Quod vos istis rationibus astruitis. Non enim veluti tres homines, communem suam substantiam, humanitatem inter se communicant, sic etiam divinæ personæ Trinitatis divinam essentiam participant; sed illorum quidem eadem est non numero, sed specie humanitas; idcirco etiam tres numero constant homines. Sacrosanctæ autem Trinitati eadem numero est divina essentia, et unus sunt numero Deus; et ipsa quidem in divinis personis subsistit, estque unum subsistens cum singulis personis. Humanitas autem neque est subsistens in particularibus hominibus, neque unum subsistens cum singulis individuis constituit. Ex quo fit ut quod ex substantia horum est, non etiam ex persona omnium sit. Etenim Cain, cum ex substantia, seu natura sit Adami, atque Abelis, ex Adami quidem natura cum sit, etiam ex illius persona foret : non quia ex ipsius substantia sit, sed quoniam omnino ex ipsius persona est, cum ipsum nactus fuerit suam causam. Ex substantia vero Abelis constans, non etiam ex ipsius persona est; siquidem Abelis persona non numero, sed solummodo specie substantiam cum Adamo participat. Neque vero subsistentem in se habet suam substantiam, neque unum subsistens cum sua persona constituit. Quod autem ex Patris et Filii est substantia, nihil obstat quominus et ex persona illorum sit. Quin etiam maxime est necessarium, cum hæc substantia Patri ac Filio, non tantum specie secundum hominum exemplum, sed eadem numero, atque communis exsistat. Et in ipsis præterea divinis hypostasibus, paternitate, inquam, et filiatione subsistat. Nescio igitur quid sibi velint exempla ista discrepantia; vel quid ex ipsis aliquis concludere queat? At fortassis talis est animus, qui semel concertare constituerit; et perspicuis evidentibusque rebus adversatur, et a veritate abhorret; ut etiam in prærupta horrendaque saxa præcipitare sese non extimescat, dummodo iis nocere se credat, quos sibi adversarios arbitratur; qualis est et præsens argumentatio, quibus hoc in loco agit, aperte in ternarium numerum deorum decidens. Is autem et suum ipsius crimen aliis ascribere non erubescit. Et illi sane, qui antea Spiritum sanctum impugnabant, cum ex Patre vel Filio ipsum esse audirent, illud quidem ex hypostasi admittebant : at ex natura ipsorum esse, hoc vero aspernabantur. Nunc alterum istud bellum cum eo gerunt, cum illud sane ex substantia laudent, ac probent, illud ex hypostasi respuant. Ita nunquam intermittit hostis Ecclesiæ scandala excitare : quæ quidem necesse est evenire, heu tamen illum, ex quo proveniunt! Quanquam illis

A

B

C

D

νης τὸ αἴτιον, ὅτι περὶ τῶν θείων φρονεῖτε ἀνθρώπινα, κἀκεῖ τὰ ἐνταῦθα κατὰ πᾶν ἕλκετε τὸ νοούμενον. Ἀλλὰ μὴ οὐ θεμιτὸν ᾖ τοιαῦτα περὶ τῆς ἀπορρήτου Τριάδος ἐκείνης φρονεῖν. Δεῖ γὰρ αὐτῇ καὶ τὴν μονάδα φυλάττειν, καὶ τὸ ἑνικὸν τῆς θεότητος πρὸς τῇ τῶν προσώπων Τριάδι, ἀλλὰ μὴ εἰς τριθεΐαν ἐκπίπτειν· ὃ τούτοις ὑμεῖς τοῖς λόγοις κατασκευάζετε. Οὐ γὰρ ὥσπερ οἱ τρεῖς ἄνθρωποι τῆς κοινῆς αὐτῶν οὐσίας τῆς ἀνθρωπότητος κοινωνοῦσιν ἀλλήλοις, οὕτω καὶ τὰ θεῖα τῆς Τριάδος πρόσωπα τῆς θείας οὐσίας· ἀλλ' ἐκείνων μὲν εἶδει, οὐκ ἀριθμῷ ἡ αὐτὴ ἀνθρωπότης ἐστί· διὸ καὶ τρεῖς εἰσι τῷ ἀριθμῷ ἄνθρωποι· τῇ δὲ θείᾳ Τριάδι ἡ αὐτὴ ἀριθμῷ ἐστιν ἡ θεία οὐσία εἴτουν θεότης· καὶ διὰ τοῦτο καὶ μία οὐσία καὶ Θεός εἰσιν εἷς ἀριθμῷ. Καὶ αὕτη μὲν ὑφεστῶσα ἐν ταῖς θείαις ἐστὶν ὑποστάσεσιν, καὶ ἓν ὑφεστὼς μεθ' ἑκάστης τῶν ὑποστάσεων· ἡ δὲ ἀνθρωπότης οὔτε ὑφεστῶσα ἐν τοῖς κατὰ μέρος ἀνθρώποις, οὔτε ἓν ὑφεστώς ἐστι μεθ' ἑκάστου ἀτόμου. Ὅθεν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτῶν ὂν οὐ καὶ ἐκ τῆς πάντων ἐστὶν ὑποστάσεως· Κάϊν γὰρ ἐκ τῆς τοῦ Ἀδὰμ καὶ τοῦ Ἄβελ οὐσίας ἢ φύσεως ὢν ἐκ μὲν τοῦ Ἀδὰμ εἴη ἂν καὶ τῆς ὑποστάσεως, οὐχ ὅτι ἐκ τῆς αὐτοῦ οὐσίας, ἀλλ' ὅτι ὅλως ἐκ τῆς αὐτοῦ ἐστιν ὑποστάσεως, αὐτὸν ἐσχηκὼς αἴτιον· ἐκ δὲ τοῦ Ἄβελ τῆς οὐσίας ὢν οὐκ ἔστι καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως, εἴπερ ἡ τοῦ Ἄβελ ὑπόστασις οὔτ' ἀριθμῷ ἀλλ' εἴδει μόνον τῆς αὐτῆς κοινωνεῖ τῷ Ἀδὰμ οὐσίας. Οὔτε δὲ ὑφεστῶσαν ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, οὔτε ἓν ὑφεστὼς μετὰ τῆς ἑαυτοῦ ὑποστάσεως. Τὸ δὲ ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ οὐσίας, καὶ ἐκ τῆς αὐτῶν ὑποστάσεως, οὐδὲν κωλύει. Μᾶλλον δὲ καὶ πᾶσα ἀνάγκη εἶναι, ταύτης τῆς οὐσίας ἀριθμῷ τῆς αὐτῆς καὶ κοινῆς οὔσης τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, ἀλλ' οὐκ εἴδει μόνον κατὰ τὸ τῶν ἀνθρώπων παράδειγμα, καὶ ἔτι ὑφεστηκυίας ἐν ταῖς θείαις ὑποστάσεσι ταύταις, τῇ πατρότητι καὶ υἱότητι, λέγω. Ὥστ' ἂν καὶ ἐκ τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως ἦν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ μὴ τῇ τούτου ἀντέπιπτεν ἰδιότητι, τῆς αὐτῆς τἀριθμῷ καὶ κατὰ τούτου τῆς οὐσίας κατηγορουμένης ἐκείνης, καὶ ὑφεστώσης ὁμοίως κἀν τούτῳ. Οὐκ οἶδα οὖν τί τὰ ἀνόμοια ταῦτα παραδείγματα βούλεται· ἢ τί δυνατὸν συμπεραίνειν ἐκ τούτων; Ἀλλ' ἴσως τοιοῦτόν ἐστιν ἅπαξ ἐρίζειν προθεμένη ψυχή· καὶ πρὸς τὰ δῆλα ἐνίσταται, καὶ τὴν ἀλήθειαν δυσχεραίνει, οὐκ ὀκνοῦσα καὶ κατὰ μεγάλων κρημνῶν κυβιστᾷν, ἂν μόνον τι δρᾷν οἴηται κατ' ἐκείνων, οὓς αὐτῇ μαχομένους ἡγεῖται· οἷός ἐστι καὶ ὁ παρὼν λόγος, εἰς τριθεΐαν προδήλως ἐκπίπτων οἷς ἐνταῦθά φησιν. Ὃ δὲ καὶ ἄνευ τοῦ αἰσχύνεσθαι ἑτέροις τὸ ἴδιον ἔγκλημα ἐπιγράφεται φέρων. Καὶ οἱ μὲν πρὶν μαχόμενοι τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, ἐκ τοῦ Πατρὸς αὐτὸ ἀκούοντες, ἢ τοῦ Υἱοῦ, τὸ μὲν ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἀπεδέχοντο, τὸ δὲ ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν, τοῦτο δὲ ἀπηρνοῦντο· νῦν δὲ πόλεμον τοῦτον ἕτερον αὐτῷ πολεμοῦσι, τὸ μὲν ἐκ τῆς οὐσίας δεχόμενοι, ἀρνούμενοι δὲ τὸ ἐκ τῆς αὐτῶν ὑποστάσεως. Οὕτως οὐδέποτε διαλείπει σκάνδαλα ὁ ἐχθρὸς τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐγείρων· ἃ ἀνάγκη μὲν ἐλ-

θεῖν, οὐαὶ δὲ ὅμως δι' οὗ ἔρχεται! Καίτοι ἐκείνοις μὲν καί τις ὑπῆρχε ἴσως συγγνώμη, μᾶλλον δ' ἴχνος συγγνώμης, ἔχουσί τινα προάγειν εἰς μαρτυρίαν, ἐκ μὲν τῶν θείων ὑποστάσεων ὄντα, μὴ μέντοι καὶ τῆς οὐσίας· τούτοις δὲ ποία ἔσται παραίτησις, ἐκ μὲν τῆς οὐσίας ὁμολογοῦσιν, ἀρνουμένοις δὲ τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι, ὧν τὴν αὐτὴν ταριθμῷ οὐσίαν συντίθενται; Οὕτως ἀσύμβατα καὶ ἑαυτοῖς καὶ τῇ ἀληθείᾳ φασί.

Τοῦ Βέκκου εἰς τὴν ιβ'.

Ἐπειδή εἰσί τινες ἀποτολμῶντες λέγειν, τὸ ἀναβλύζειν, καὶ προϊέναι, καὶ ἐκλάμπειν, καὶ πεφηνέναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, μὴ δηλοῦν τὸ οὐσιωδῶς καὶ ἐνυποστάτως ὑπάρχειν αὐτὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ τῶν Πνευματικῶν χαρισμάτων διανομὴν εἰς ἔλεγχον τῆς τοιαύτης ἀνοίας ἐξελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ ῥήσεις, αἱ δηλοῦσαι ἀναβλύζειν, καὶ ἐκλάμπειν καὶ πεφηνέναι τὸν Υἱὸν ἐκ Πατρός· οὐ γὰρ δή τις ἐρεῖ, ὡς οὐχ ὁ Υἱός ἐστιν ὁ ἀναβλύζων καὶ ἐκλάμπων, καὶ πεφηνὼς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς καὶ ἐνυποστάτως, ἀλλὰ τὰ χαρίσματα.

Τοῦ Παλαμᾶ.

Τὸ γεννητῶς ἔκ τινος, ἢ ἐκπορευτῶς τὴν ὕπαρξιν ἔχον ἐξ αὐτοῦ καὶ προϊέναι λέγεται καὶ ἐκπέμπεσθαι καὶ ἐκλάμπειν, εἴπερ φῶς ἐστι, καὶ ὅσα παραπλήσια τούτοις. Οὐ μὴν πᾶν τὸ προϊὸν, ἢ ἐκπεμπόμενον, ἢ ἐκλάμπον ἔκ τινος, καὶ ἐξ ἐκείνου γεννητῶς, ἢ ἐκπορευτῶς τὴν ὕπαρξιν ἔχει, καὶ ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει ἐστίν. Οὗτος δὲ ὁ τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας συγγραψάμενος τόλμαν ἐγκαλεῖ τοῖς εὐσεβῶς καὶ νουνεχῶς φρονοῦσι τολμητίας ὢν περὶ τὸ δυσσεβεῖν αὐτός.

Τοῦ Νικαίας.

Φάθι καὶ τὴν ἀνάγκην, δι' ἣν ἐπὶ μὲν τῆς ἐκ Πατρὸς προόδου Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος ταυτὸν ταῦτα δύναται τὰ ὀνόματα, τό τε γεννητῶς ἢ ἐκπορευτῶς προϊέναι, καὶ τὸ ἀναβλύζειν, ἢ πηγάζειν καὶ τἆλλα· ἐπὶ δὲ τῆς ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος προαγωγῆς οὐ ταυτὸν τὸ πηγάζειν καὶ τἆλλα τῷ ἐκπορεύεσθαι. Ἢ διατί τὸ μὲν ἐκπορευόμενον καὶ πηγάζει, οὐ μέντοι καὶ τὸ ἀνάπαλιν; Ἀλλὰ μὴ οὕτως ἁπλῶς συμπέραινε χάριν τοὺς ἀκροωμένους αἰτῶν. Εἰ δ' αὐτὸς ἄνευ ἀποδείξεως λέγων οἴει τι γενναῖον ποιεῖν, ἐροῦμεν καὶ ἡμεῖς ἁπλῶς οὕτως, ὧν σὺ φῂς τἀναντία· καὶ ἴσως πιστευθησόμεθα μᾶλλον, καθόσον ἐροῦμεν καὶ βέλτιον. Ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν κτισμάτων ἴσως τοῦθ' εὑρεθήσεται, τὸ πεμπόμενον ἔκ τινος, ἢ προϊὸν, ἢ πηγάζον, ἢ ἀναβλύζον, μὴ ἐξ ἐκείνου τὴν ὕπαρξιν ἔχειν· ἐφ' ὧν ἄλλο ἐστὶ πρᾶγμα τὸ εἶναι, καὶ τὸ πέμπεσθαι ἕτερον. Καίτοι γε οὐδὲ διὰ πάντων ἐφαρμόζει τοῦτο τῶν ὀνομάτων. Τὸ γὰρ ἔκ του πηγάζον, ἢ ἀναβλύζον, μὴ καὶ ἐξ ἐκείνου ὑπάρχειν, οὐκ οἶδ' ὅπως ἂν εἴποιμεν. Ἐπὶ δὲ τῆς θείας Τριάδος τίς ὁ λόγος, τὸ μὲν ἔχον ἔκ τινος τὸ εἶναι καὶ ἐξ ἐκείνου πηγάζειν, τὸ δὲ πηγάζον μὴ καὶ ἐκ τούτου ὑπάρχειν; ἐφ' ᾗς τὸ πηγάζειν καὶ προϊέναι, καὶ ἐκπορεύεσθαι, ἔτι δὲ καὶ τὸ πέμπεσθαι ἐν πρᾶγμα

A quidem dicta quædam, quæ ex divinis personis habeant, non tamen, et ex substantia in testimonium adducere valentibus, forte aliqua venia danda erat, seu potius vestigium veniæ. At vero istis ex substantia quidem esse concedentibus, ex personis autem negantibus, quarum eamdem numero substantiam fatentur, quænam erit excusatio? Ita tum a se ipsis, tum a veritate plurimum dissident atque discordant.

Vecci in duodecimam.

Quoniam sunt nonnulli, qui temere dicere audeant, emanare Spiritum ex Filio, ac procedere, et elucere, atque esse non substantialiter, et per modum subsistendi ipsum esse a Filio; sed ab ipso donorum spiritalium divisionem significare. In B confutationem ejusmodi amentiæ collectæ sunt præsentes litteris consecratæ sententiæ, quæ Filium ex Patre emanare, et elucere, atque esse plane ostendunt. Non enim certe dicet aliquis dona, sed non Filium esse, qui substantialiter a Patre, et per modum subsistendi emanet, eluceat atque exsistat.

Palamæ.

Quod per modum generationis, seu processionis ab aliquo exsistit, ab eo quoque procedere, ac mitti, atque elucere dicitur, quandoquidem lumen exstat, et quæcunque alia his similia. Non tamen omne quod procedit, seu mittitur, seu elucet ab aliquo, ab ipso quoque per modum generationis vel processionis constat, atque in propria persona exsistit. Iste autem, qui has inscriptiones compo- C suit, eos qui pie prudenterque sentiunt, audaciæ atque temeritatis accusat, cum ipse sit audax ad impietatem.

Nicæni.

Necessitatem quoque afferas, propter quam in Filii et Spiritus ex Patre processu ista nomina per modum generationis seu processionis procedere, et emanare, vel scaturire, cæteraque idem inter se valent; in productione autem Spiritus ex Filio emanare, et id genus reliqua, non idem sunt cum procedere. Vel exponas rationem cur quod procedit, etiam emanat, non tamen et contra? Non autem ita simpliciter concludas, quod probandum est, D gratis ab auditoribus tibi concedi postulans. Sin autem tu nihil probando, tantum dicendo, præclarum aliquid facere te existimas, dicemus etiam nos ita simpliciter eorum contraria, quæ tu asseris. Forte etiam majorem nobis præstabunt fidem, quatenus dicemus et melius. Etenim in creaturis id forsan invenietur, quod ab aliquo mittitur, vel procedit, vel emanat, seu scaturit, ut non etiam ab ipso exsistentiam habeat; in quibus aliud est esse, et aliud mitti. Quanquam etiam neque ipsis rebus creatis universe, atque per omnia id nominum congruit. Quod enim ex aliquo emanat, atque instar fontis scatet, ut non etiam ab ipso sit, nescio quomodo dixerim. At vero in sanctissima Trinitate, ubi scaturire, et proficisci, atque proce-

dere, adhuc autem et mitti unam rem significant, licet quandoque ratione differant; quæ ratio est ut quod ab aliquo habet esse, ab eo quoque profluat, quod autem profluit, non etiam ab eo existat? Ergo neque ista ratio recte a te dicta est, neque aliquid quod sanum atque solidum sit, vel necessarium affert. Nimirum sibi germanis, et antecedentibus rationibus respondet, et æqualem illis, atque sibi ipsi imbecillitatem ac vanitatem testatur.

A σημαίνει; εἰ καὶ ἐνίοτε διαφέρει τῷ λόγῳ. Ὥστε οὐδ' οὗτος ὁ λόγος καλῶς εἴρηται, οὐδέ φησιν οὐδὲν ἀναγκαῖον οὐδὲ ὑγιὲς, ἀκολούθως τοῖς ἀδελφοῖς τε καὶ φθάσασι, καὶ μαρτυρῶν ἑαυτοῖς τὴν ἴσην ἑαυτῷ ἀθένειάν τε καὶ οὐθένειαν.

MONITUM.

Bessarion cardinalis, visis inscriptionibus patriarchæ Vecci et ineptissima contra eas confutatione Gregorii Palamæ, aliam ipse confutationem adversus Palamam tuendo Veccum Græce composuit. Quæ omnia, ut manifesta fierent doctis, ipsemet Latina reddidit. Orationem quoque Græcam, quam miserat Lascari Philanthropino Latine vertit. Epistolam item exhortatoriam, creatus jam patriarcha Constantinopolitanus Græce scriptam ad omnes Græcos in Latinum transtulit. Quæ Latina versio cum minime nota esset Petro Arcudio, ipse quoque eadem Græca Bessarionis Latina fecit. Et quoniam Latina Bessarionis vitio amanuensis multis mendis scatent, ut videre est in bibliotheca Vaticana, Arcudius vero ad majorem claritatem quasi verbatim ea convertit; quidam utraque typis esse cudenda censuerunt. Hoc itaque non te lateat, benigne Lector.

BESSARIONIS

DEFENSIONES RECTI CATHOLICIQUE DOGMATIS LATINORUM,

VIDELICET

DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI CONTRA HÆRETICUM ILLUD IMPUGNANTEM

GRÆCE LATINEQUE PER EUM EDITÆ.

Post concilium Lugdunense, tempore Gregorii X celebratum, in quo per suos oratores Græci uniti fuerunt Ecclesiæ Romanæ: Spiritumque sanctum ex Patre et Filio procedere professi sunt, prout Ecclesia catholica credit et profitetur: quidam patriarcha Constantinopolitanus nomine Veccus, huic veritati adhærens ad impugnationem adversariorum, quorum adhuc magnus exstabat numerus, omnium Græcorum doctorum volumina magno studio revolvens, cunctas eorum auctoritates ad hanc rem facientes in unum collegit, et aliquibus per eum titulis præpositis, prout ex continua contentione, quæ tunc fiebat, videbatur necessarium esse, utputa quod Spiritus sanctus sit ex Patre et Filio: quod ex Patre per Filium, quod immediate ex Patre, et sic de similibus. Unicuique horum titulorum varias diversorum doctorum auctoritates adaptavit; probans per eas quod sibi propositum erat: verbi gratia, in primo capitulo adducit auctoritates, quibus probatur Spiritum sanctum esse etiam ex Filio; alias deinde probantes ex Patre esse per Filium; demum ad demonstrandum idem esse dicere ex Patre et Filio, atque ex Patre per Filium, ut instruat nos, cum audimus doctores Græcos Spiritum sanctum ex Patre per Filium theologantes idem intelligere nos debere, ac si audiremus ex Patre et Filio eos dicentes; alias auctoritates adducit æquivalentiam istarum præpositionum in theologia significantes. Et huic titulo, cæterisque omnibus quoddam argumentum suum præposuit, suam intentionem declarans, et auctoritatum intelligentiam optime hoc modo quod sibi erat propositum concludens. Post Veccum prædictum nonnullis annis quidam apud Græcos Gregorius nomine, cognomine Palamas, de quo magna existimatio apud Græcos fuit, veritati catholicæ circa hunc articulum contrarius, et hostis apertus, paucis volens omnem Vecci prædicti laborem enervare, argumentis prologisque ejus contradixit: volens probare auctoritates propositas, non eam quam ille dicebat, sed longe aliam intentionem habere. Quæ si vera fuissent, totus labor patriarchæ prædicti evanuisset. In hac tamen opinione multis annis homines permanserunt. Cum autem hoc utriusque opus ad manus mei Bessarionis S. R. E. cardinalis episcopi Tusculani, tunc archiepiscopi Nicæni, pervenisset, non passus sum, nec æquo animo tuli, ut et communem doctores calumniam patereutur, et pro convicto, atque profligato falso ab aliquibus hic sapientissimus vir Veccus patriarcha putaretur. Quare contra Palamam et ejus fucosas et apparentes contradictiones me opposui, probans pro posse auctoritates productas illam intentionem habere quam Veccus sapientissime dicit; non quam Palamas calumniose exponit. Quo præsupposito omnes auctoritates optime faciunt ad propositam rem, et veritas per omnia luce clarius apparet intuentibus. Proponuntur igitur primum argumenta sive prologi Vecci, deinde Palamæ ad ea contradictiones, demum nostræ defensiones,

quibus Veccum defendentes Palamæ cavillationes aperimus, et eas pro posse enervamus, si recte et sufficienter aliorum sit judicium.

Vecci primum argumentum.

Variæ diversorum doctorum auctoritates collectæ, quibus probatur Spiritus sanctus etiam ex Filio esse. Aliæ quoque post eas hoc in volumine inferuntur ad demonstrandum Spiritum sanctum esse per Filium ex Patre. Cumque illæ ex Filio, hæ per Filium eumdem Spiritum esse demonstrent, ad æquivalentiam harum præpositionum probandam, *per* scilicet et *ex*, aliæ deinceps inferuntur doctorum auctoritates, quibus harum præpositionum æquivalentia demonstratur.

Palamæ contradictio

Cum in theologia invicem æquivaleant eæ præpositiones, *per* et *ex* neque divisionem ullam, neque differentiam sanctæ Trinitatis significant, sed unionem et immutabilitatem, secundum naturam videlicet et voluntatem ejus. Hinc enim sane ostenditur unius ejusdemque naturæ potentiæ, operationis et voluntatis Pater, et Filius, et Spiritus sanctus esse. Qui vero hic sanctorum dicta sumpsit atque inscripsit, divinarum personarum differentiam male impieque per ejuscemodi præpositionum æquivalentiam conatur ostendere, et quod a duabus personis, et ab utraque earum una trium divinarum personarum, Spiritus videlicet sanctus, differenter essentiam habeat. Dilucidum igitur est sanctorum sententias bene ac pie se habere; sed ab eo, qui illas sic aggregavit atque conscripsit, male atque impie accipi. Quod autem ejusmodi, *per*, præpositio unionem, et omnino immutabilitatem significet, quando scilicet isti, *ex*, æquivalet, divinus Maximus quam apertissime ostendit, cum ad Marinum scribit de quibusdam dicentibus ex Filio Spiritum esse. Ait etenim, quod non facerent Filium causam, unam enim noverant Filii et Spiritus sancti causam, Patrem videlicet, esse; sed ut per ipsum prodire ostenderent, et per hanc præpositionem conjunctionem substantiæ et immutabilitatem probarent. Ex iis igitur patet Veccum istum infideliter atque impie ejusmodi dicta accipere. Non enim conjunctionem et immutabilitatem, sed personarum differentiam ex iis adducere conatur, neque magnum Basilium audit, qui quadam in parte ad Amphilochium, quod Pater, inquit, per Filium creet, neque imperfectam Patris creationem significat, neque supervacuam enervemque Filii operationem ostendit, sed unionem significat voluntatis : itaque vox ista per Filium primæ principalisque causæ confessionem habet : non sumitur ad efficientem causam inveniendam. Quod igitur asserit per Filium, et ex Filio Spiritum secundum temporalem missionem prodire, eamdem Patris et Filii voluntatem peroptime probat; bona enim Patris et Filii voluntate, eodem quoque cooperante Spiritu, dignis hominibus Spiritus sanctus donatur atque largitur. Illi vero, qui Latinos sequuntur, temulentia quadam per Filium et ex Filio Spiritum sanctum putantes essentiam habere, opus eum esse beneplaciti et voluntatis, atque ex necessitate creaturam, sed non divinæ naturæ fructum impie asserunt. Sacer enim Damascenus inquit : Opus divinæ voluntatis creatura est, sed non divinitatis, absit. Et rursus non voluntatis, sed divinæ naturæ tam generatio, quam processio est, quæ ante sæcula et sempiterna est.

Nicæni defensio.

Strenuus iste vir ad eas quidem auctoritates, quæ ex Filio esse et per Filium ex Patre procedere Spiritum sanctum affirmant, quodque ex iis colligitur, minime contra ipse potest. Quo enim pacto ad tantam tam dilucidam veritatem? æquivalentiæ vero harum præpositionum, *per* et *ex*, neque bene, neque ulla cum ratione inhæret, et contumeliis ac maledictis adversarium prosequitur, putat se operæ pretium facere, cum perverse atque impie sanctorum mentem exposuisse, eorumque dicta aggregasse virum hunc sapientem calumniatur, ipse vero de his rationem reddere nequeat, putatque hanc præpositionem *per*, etsi unionem, immutabilitatem, identitatemque voluntatis in sancta Trinitate significet, cum in theologia illi præpositioni *ex* æquivalere dignoscatur, non posse quempiam secundum hoc significatum eam accipere etiam de Spiritus sancti processione ex Patre per Filium; vel non ista ratione etiam nos id intelligere, sed distinctionem ac divisionem magis inducere, oppositionemque et discordiam. Quod ex prædictis ipse intelligere videtur; imo vero quam apertissime asserit, per hoc omnes nos velle ex duabus personis Patre Filioque Spiritum sanctum essentiam differenter habere : nescio unde vel a quo hoc verbum differenter dici audiens. Ita nos putat theologiæ expertes : fortassis autem et ipse hoc sentit, ex Patre per Filium asserens mundum creatum fuisse; nec enim ullam cerno necessitatem cur de creatura quidem, *per*, æquivalens, *ex* identitatem significet personarum : tamen ostendens discretionem (hoc enim neque ipse negabit), de Spiritu vero diversitatem et omnino discretionem. Neque eum pudet contra se magni Basilii testimonium afferre : vocem eam *per Filium* professionem principalis causæ habere. At nos ex duabus quidem personis Patre, ac Filio Spiritum sanctum exsistentiam dicimus habere, et toto corde confitemur. Nihil enim operatur, nisi in quantum hoc aliquid et individuum sit. In quantum autem ejusmodi Pater et Filius duo sunt : at differenter ex iis procedere, hoc nequaquam concedemus. Siquidem ut Patris, ita et Filii operationem naturalem, sanctos audimus dicentes Spiritum sanctum esse. Unam autem operationem Patris et Filii esse præcipue credimus, nisi et is cum ex Patre, et Filio, et Spiritu, vel ex Patre per Filium in Spiritu dicit mundum subsistere;

non ex tribus solis personis asserat effici ; hoc enim utique fateretur, sed etiam differenter ex tribus : quod si miretur quo pacto hac præpositione *per* voluntatis unitatem et identitatem repræsentante, nos per eam Filium esse causam exsistentiæ Spiritus sancti velle demonstrare : primum semetipsum miretur, quomodo per Filium fieri dicens mundum, deinde eum causam putet productionis mundi, per hanc præpositionem ostendi ; vel dicat non esse causam entium Filium, et malo malum curret. Affert quoque divini Maximi testimonium, quod minime ad propositum facit. Et nos enim fatemur hanc præpositionem, *per*, et unitatem, et immutabilitatem substantiæ Patris ac Filii significare : novimus etenim per hanc dictionem, *per*, ordinem quemdam et respectum ejus, de quo hæc dicitur ad illum de quo hac dictione, *ex*, utimur, maxime demonstrari ; eamdem tamen ipsam identitatem immutabilitatemque causam esse, et quod Filius idem possit quod Pater, quodque per eum procedat Spiritus sanctus. Secundum enim divinum Cyrillum ex utroque, ex Patre per Filium : secundum vero eumdem Maximum ex Patre, et Filio, sive ex Patre per Filium procedit, id est exsistentiam habet : siquidem procedere iste quoque asserat significare exsistentiam habere, præsertim secundum illos qui hoc nomen duntaxat exsistentiæ Spiritus tribuunt. Quod autem dicat sanctus doctor, Filium non facit causam Spiritus sancti, sed Patrem, minime miraberis, si Græcam linguam considerabis, et de quo ipsa proprie hoc nomine causa uti consuevit. Notissimum namque est primam et principalem causam, et fontem, et radicem uniuscujusque hanc proprie causam vocari, qualem solum Patrem esse quis non concederet, quod dilucidum hinc est : siquidem creaturæ et Spiritum sanctum, causam esse nemo, qui Christiano nomine censeatur, negaret. At theologus Gregorius : Deus, inquit, in tribus consistit maximis, causa et opifice, et perficiente Patre scilicet, et Filio, et Spiritu sancto. Cum autem audias Patrem principalem causam, ne putes nos jam etiam differenter dicere, Filium producere Spiritum, cum non sit causa principalis. Idem enim nihilominus etiam de creatura sequitur, atque omnibus simpliciter, quæ Filius habet, quæcunque et Pater habet : nec enim creaturæ principalis causa Filius est, siquidem tanquam causaliter et ut Filius omnia habet, quæcunque et Pater habet paternaliter, et non causaliter : tamen et ipse causa est, et una cum Patre entium causa. Ac eorum identitatem, et voluntatis unitatem, nec minus personarum distinctionem, *per* præpositio repræsentat. Quæ autem, inquit, quod opus divinæ voluntatis, et idcirco creaturam dicimus Spiritum propter hanc dictionem, *per*, quæ identitatem voluntatis repræsentat. Haud scio si alicui alteri præter se ipsum videri possint. Si enim propterea quod *per* voluntatis identitatem ostendit, secundum istum Spiritus creatura esse colligitur : cur non potius divina erit natura et putabitur a nobis, cum eadem, *per*, etiam substantiæ identitatem repræsentet? Quippe cum beati Maximi sententia, quam ipse pro se attulit, potius doceat identitatem substantiæ : Ut enim, inquit, conjunctionem substantiæ ostendat, quanquam et si solum identitatem voluntatis, *per* ostenderet, nihil etiam sic absurdi sequeretur, cum eadem res, et essentia, et voluntas de Deo dicatur. Hanc enim potentiam simpliciorem sublimioremque omnibus esse, nemo est qui ignoret. Unamquamque vero potentiam tanto ad plura se habere quanto simplicior et sublimior sit, omnibus palam est. Quare Dei quoque voluntatem ad Filium, et Spiritum sanctum, ut naturam seu essentiam se habere, sed ut voluntatem ad creaturam. Notissimum enim est, quod omnis et voluntas etiam divina ad finem ut natura se habet determinate ipsum appetens, quemadmodum et natura ad unum determinate se habet : finis autem voluntatis Dei et Patris, Filius et Spiritus sanctus est : ad quos necesse est eum se habere ut naturam. Ad ea vero quæ sunt ad finem, et præsertim ad ea sine quibus potest finem attingere, ut sunt creaturæ, nihil enim hæ nec adesse Dei conferunt, nec ad melius esse : ad hæc, inquam, non determinate, et idcirco ut voluntas se habet ; patet enim ea et nolle et velle. Unde et Damasceni sententia solvatur, et nos ab omni reprehensione soluti sumus, cum verba illa quæ contra nos esse videbantur, nihil afferant necessarii. Itaque iste eum aliquid dixisse videbatur, contra se omnino concludit.

Secundum Vecci argumentum.

Cum sint quidam, qui Scripturarum sententiis adversantur, quæ propterea per Filium Spiritum sanctum ex Patre esse indicant, collectæ sunt et hæ sententiæ, quæ immediate Filium ex Patre esse ostendunt, ad sententias illas confirmandas, quæ per Filium Spiritum sanctum esse demonstrant. Nam nisi per Filium Spiritus sanctus esset, cur non et ipse immediate ex Patre esse diceretur?

Palamæ contradictio.

Est quoque Spiritus sanctus immediate ex Patre dictus, ex quo tua illa sententia, omnisque interimitur conatus Gregorius, qui sua excellentia Theologus est nuncupatus, secundum esse in suis carminibus, inquit, Spiritum sanctum a Patre quemadmodum et Filium. Nyssenus vero una cum pluribus aliis ad unam Patris personam eodem modo utrumque se habere inquit, præter subsistentiæ modum. Quid autem illi qui dicunt Spiritum sanctum ex Patre procedere, atque in Filio permanere, et ex Patre in Filium penetrare, ac ex Patre esse, Verboque concomitari? Item qui communionem charitatem Patris et Filii esse Spiritum sanctum asserunt, præterea qui unamquamque personam ad alteram se habere non minus quam ad se ipsam. Quid denique ille, qui canat : *Manus tuæ fecerunt me et plasmaverunt*

me? Nonne igitur hi omnes immediate Spiritum sanctum ex Patre esse ostendunt.

Nicæni defensio.

Nec vero omnino nos negamus Spiritum sanctum immediate ex Patre, quanquam non id expresse dictum a doctoribus attulisti. Si igitur etiam ipse nobiscum eum mediate esse fateris, pro nobis sermo est: sin autem id caves, sequentia reformidans, doctorum tibi reprehensio præsto, qui et Filium ex Patre immediate esse docent, atque inter eos nihil esse medii, ac Spiritum esse per Filium, mediamque personam Filii inter Patrem et Spiritum sanctum. Fit autem tibi hinc deceptio, cum distinguere id non possis, quo pacto ex Patre immediate Spiritus sit, quo pacto etiam mediate. Nam si vel duabus et differentibus processionibus ex Patre Filioque Spiritum sanctum esse fateremur, ut ex Patre quidem imperfecte, perfecte vero procederet ex Filio: vel si ex Filio tantum prodire poneremus, tum solum mediate ex Patre procederet. Nunc vero si quis ad unicam productionem processionisque identitatem ex utroque prospiciat, itemque quod Pater et causa, et fons divinitatis sit, ita ut si is non esset, etiam ipse Filius neque esset, neque alicujus causa esset, immediate ex Patre reperiet Spiritum; et ad hæc ducunt quæ ipse inducis dicta. At si ordinem quisque speculetur, qui re in Trinitate est, nec solum nostra intentione constat, Filium medium cernet, et tertium a Patre Spiritum, ac per Filium ex Patre procedentem, habentemque ante se præintellectum Filium, sicut Filius habet Patrem præ se intellectum. Quod ipse minime cogitans concludis non necessario.

Tertium argumentum Vecci.

Congestæ sunt et hæc Scripturarum sententiæ, quæ conferunt ad mentem doctorum probantium non immediate, sed per Filium ex Patre Spiritum esse. Nam si immediate Spiritus foret ex Patre, non diceretur esse Filius imago Patris, et Spiritus imago Filii, Filius operatio Patris, et Spiritus operatio Filii, Filius persona Patris, Spiritus persona Filii.

Palamæ contradictio.

Amentissime, qui impie hic describis, quæ a sanctis recte ac pie dicuntur, quomodo non conspicis, quod sanctæ Trinitati communia et naturalia nullam habent differentiam: siquidem unus Deus est, una imago, una voluntas, una denique Patris, et Filii, et Spiritus sancti operatio: igitur una cum aliis etiam cum persona altera alterius harum dicitur, naturalis est, et non personalis, atque ostensiva immutabilis similitudinis, sed non modum subsistentis demonstrat, absit. Tu vero non sic personam alteram alterius dicens, sed hypostatice hæc intelligens: non potes esse deinceps prædicator Trinitatis. Nam si Filius est persona Patris, ut ex eo, et Spiritus Filii, non erit deinceps Pater persona altera præter Filium, neque Filius præter Spiritum sanctum. Videsne quo pacto sanctorum quidem dicta pie ac recte se habent, abs te vero impie et perverse suscipiuntur?

Nicæni defensio.

Siccine tu beatum etiam Paulum, qui Filium invisibilis Dei imaginem affirmat, et ejus personæ splendorem, gloriæque splendorem audis; ac si diceret eum ejusdem personæ cum Patre esse, naturæque solum ostenderet identitatem, non distinctionem quoque personarum. At nos, qui fide ac ratione ducimur, et identitatem naturæ per hæc nomina intelligimus imaginem, scilicet personam et operationem: ita ut possumus etiam dicere unam esse sanctæ Trinitatis et imaginem et divinitatem pro exemplari, imaginem recipientes eodem modo, et personam Patris dicentes, Patris substantiam demonstramus, cum in Deo substantia idem sit cum persona ejus, nec eo minus et personarum ostendimus distinctionem. Nam et tres personas sancta in Trinitate fatemur, non identitatem per hoc, sed distinctionem demonstrantes: imagoque certe non ad se ipsam, sed ad illam refertur, cujus et imago est; et idcirco hypostasim significat, cum relativum nomen sit et personam constituat. Tu vero quo pacto id intelligas, nescio, cum naturaliter dici non hypostatice affirmes: quando alter persona alterius dicitur, atque inconveniens quoddam contra nos afferre putas, quod liquido contra te est. Nam nobis dicentibus Filium personam esse Patris, ex eo prodeuntem, Filii rursus Spiritum sanctum, ut ex eo procedentem, sequi putas ex hoc non dicere Patrem aliam personam esse, et Filium aliam, et Spiritum sanctum. Ego autem, si bene tuam intelligo rationem, ex tua quidem hac positione id absurdissimum sequi assererem; e nostra vero omnino contrarium. Si enim alteram personam alterius dici identitatem duntaxat, ac immutabilem similitudinem ostendit, ut ipse ponis: est autem persona Patris Filius, ut idem ei secundum substantiam, itemque Filii Spiritus, ut ejusdem solum cum eo substantiæ, profecto non esset alia persona Patris, quam Filii et Spiritus sancti, nec illorum ab invicem. Neque enim alterius substantiæ sunt, sed cum personam Patris vel personam Filii audiemus, itemque Spiritus sancti identitatem substantiæ intelligemus; ita ut secundum te Trinitas perimatur ad unicum circumscripta Deum. Sin autem, ut nos fatemur, alteram personam alterius dici, ex illo esse significat, cujus et esse dicitur, simulque ejusdem esse substantiæ: quoniam quidquid ex aliquo est, aliud dilucide est, saltem substantia et persona, quam illud, ex quo dicitur esse, quomodo non erit Pater alia persona, et Filius, et Spiritus sanctus? Itaque nos quidem hæc asserentes, Trinitatem quam maxime servamus; tu vero cave ne contra-

rium facias, injusteque nos redarguas, quibus ipse dignus es, improperia in nos inferens. Quod autem cum aliquid persona, vel potentia, vel operatio dicitur cujuspiam, ad hoc aliam hypostasim sive personam significet, etiam ex eo esse significat, cujus et esse dicitur. Audi quid omnes dicant : Christum scilicet Dei potentiam, et Dei sapientiam ; itemque viventem et subsistentem operationem, et potentiam Patris Filium. Et rursus Spiritum sanctum non alienum a Filio, sed in eo, et ex eo, atque ut naturalem operationem. Patet enim quod cum Filius subsistens potentia Patris sit, ab eo etiam differt in quantum hypostasis est, et secundum hoc etiam ex eo est, et Spiritum sanctum naturalem Filii operationem, neque hanc non subsistentem, et ex eo esse, et hac ratione ab eo distingui. Quare non tantum naturæ identitatem hæc nomina ostendunt, in quo ipse te laudas, sed etiam distinctionem personarum. Hac igitur ratione devicta, omnia etiam, quæ sequuntur, simul conflicta dissipataque sunt.

Quartum argumentum Vecci.

Cum quidam nolint profiteri Filium in Trinitate medium esse, quod tamen manifeste a sanctis Patribus institutum in theologia est, non omnino velint in Trinitate nomen ordinis asserere; et hæ doctorum auctoritates collectæ sunt, tum ad ostendendum Spiritum sanctum per Filium connexum esse Patri, tum ad liquido demonstrandum ordinem esse in Trinitate.

Palamæ contradictio.

Mentiris contra pios fidelesque hominum, miserrime. Haud enim ignari sumus, ordinem in Trinitate esse; sed pium atque fidelem. Qui vero tertium a Patre Spiritum sanctum ex necessitate esse ostendit, tanquam impium, quem tu cum Eunomio asseris, minime recipimus. Atque contra Scripturarum sententias mentiris. Quæ non modo Filium, sed interdum etiam Patrem Filio Spirituique sancto nexum esse aiunt : interdum quoque Filii et Patris Spiritum sanctum medium communemque affirmant. Et quem liquido dici ordinem asseris, manifestum est, quod non de Filio et Spiritu sancto est. Conceditur tamen et Filium esse medium, sed non quoad exsistentiam Spiritus ab eis, qui divina noverunt, sed secundum confessionem, non immediate Spiritum sanctum ponentibus, ne et ipse genitus videatur. Itaque ejusmodi dicta a viris sanctis bene ac recte reposita sunt. Sed qui in hoc loco illa collegit atque ad suam, hic falsam opinionem inseruit, male impieque his utitur.

Nicæni defensio.

At homo quisquis es, qui hæc dicis, hujusmodi ordo, quem attulisti, tuosque doces auditores, non ordo, sed potius inordinatio nuncupanda foret. Nam si propter confessionem, ut ais, ordinem affirmas, Filiumque medium esse asseris, ne immediate Spiritum ponens eum genitum cogaris opinari, videris neque re in divinam Trinitatem ordinem ponere, sed ipse id concipiendo quasi dono concedere, ac putare in te esse, cum volueris permutando ordinem nominum postponere. Si enim ob nomen Patris (nam hoc arbitror confessionem vocas) non effers immediate Spiritum sanctum, ne genitus putetur, licet si eum spirantem nominabimus, Spiritum statim inferre, et per Spiritum ex spirante Filium esse, Filiumque per se ex Patre, sed per accidens ex spirante : Spiritum autem sanctum per se ex spirante, sed ex Patre per accidens, atque in nobis esse ordinem alterantibus. Interdum Filium medium Patris et Spiritus ponere, cum primam causam nominemus Patrem : interdum vero Patris et Filii medium Spiritum, cum eum spirantem affirmemus. Quæ quidem omnia et absurda sunt, et magis inordinationem, quam ordinem inducunt. At nos hujuscemodi ordinem negamus. Nec vero arbitreris nos cum Eunomio eum ordinem sentire, tertiumque ex necessitate a Patre Spiritum putare. Nam tertium esse ipsum maxime quidem credimus, et hoc ex necessitate. Modo hoc tibi verbum ex necessitate non significet idem, atque ex natura, cum illi credamus, qui eum tertium esse tradidit in salutaris baptismatis traditione. *Ite*, inquit, *et baptizate in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti.* Tertium autem natura esse nunquam dicimus, nec unquam incidemus in alterum contrariorum fugiendo alterum, ut ipse agis. Siquidem tertium natura ipse fugiens, ipsum etiam discretivum personarum ordinem negas ; neque potes in medio manere : quam melius tibi fuisset ambo fugere extrema, stareque in medio, ut nostra sententia est : qui nec omnino tertium esse negamus, neque tertium esse natura concedimus, sed tertium quidem eum ponentes, non solum dici, sed etiam esse atque ordinem discretivum recipientes personarum, non naturarum : quem quidem ipsum ex necessitate esse quis contradicat? Quanquam ipse omnem ordinem quoquo modo ex necessitate demonstrantem, hunc esse tertium non concedas, nec Patrem nostrum Chrysostomum audias, cum dicat : Discretivus itaque divinarum personarum ordo sanctis notus consistit, sed discretivus naturæ ordo in sancta Trinitate rejiciendus est : discretivum autem personarum ordinem naturæ quidem non esse, sed natura tamen esse quilibet sanæ mentis concederet, ac secundum hanc rationem esse et naturalem, non secundum quod naturam discernit, sed secundum quod natura non positione nostra est. Id autem affirmant et doctores Ecclesiæ principes Athanasius atque Basilius : hic majorem propositionem tradens, Athanasius minorem inducens, et syllogismum ambo unum complectentes demonstrantem natura Spiritum sanctum ad Filium ordinari ; ad Patrem enim Filium natura

ordinari, et ita quidem natura, ut omne causatum ad propriam causam; utque id, quod ex igne producitur ad ipsum ignem, docet Basilius; Spiritum autem ejusmodi naturam ordinemque ad Filium habere, quem Filius ad Patrem, Athanasius litteris mandavit, qui cum naturalis sit, non in quantum naturam discernit. Sæpe namque id dicatur, ut calumniantium obstruantur ora, sed quia natura non positione nostra est; re quidem esse, et non intentione nostra, neque in nobis esse, ut ipse arbitraris, cum velimus permutare: interdumque ita ordinare, interdum aliter: nemo est, qui non fateretur. Si itaque hujuscemodi ordinem et ipse fateris, Scripturarum sententias non pervertimus; nec ullis, qui mentem habeant, videbitur: sed bene ac recte, qui eas collegit, fecit, atque pro nobis hæ rationes sunt. Sin autem hunc negas, qui dicit te eum negare, verum dicit, nec mentitur, sed bene te vulnerat verbis collectis doctorum. Vile etiam hæc sane agis, cum ad aliam sententiam dictas auctoritates ipse colligis, et per eas putas refellere hanc insolubilem auream ordinis catenam. Spiritus namque medius inter Filium et Patrem tanquam ingenitum genitumque esse dicitur, cum ipse neque genitus sit, neque ingenitus secundum Gregorium Nazianzenum: Pater autem Filii et Spiritus sancti nexus, ut ipse fons eis exsistens, et ut sint, et ut unum sint. Quæ cum abs te supervacanea, nec ad propositum producantur, non minus contra producentem, quam contra eos, adversus quos inducta sunt, et reprehensionis et ruditatis demonstrationem habent.

Quintum Vecci argumentum.

Cum quidam sint, qui illud Evangelii dictum, quod Spiritum sanctum Spiritum veritatis nominat, non concedunt idem valere quod valet et dictum ex Patre ipsum procedere. Itemque nec illud æquivalere asserunt, ex Patre videlicet procedere, et ex Filio accipere Spiritum sanctum. Collectæ sunt et eæ auctoritates doctorum ad æquivalentiam ostendendam ejusmodi dictorum evangelicorum.

Palamæ contradictio.

O hominis amentiam! Cum enim æquivalent hæc dicta, unitatem sive consubstantialitatem divini Spiritus repræsentant, differunt autem quasi non ab utroque, Patre scilicet et Filio, subsistentiam Spiritus demonstrent. Quod quidem ab eisdem Scripturarum sententiis notum est. Qui autem has sententias aggregavit, ad differentiam horum dictorum quasi surdus effectus est.

Nicæni defensio.

In his nec apparentem quidem argumentationem affert, qua sola in aliis utitur, veri negligens, vel imperitus etiam in illis, in quibus illud reperire contingeret. In his etiam neque si vehementer quæsivisset, reperisset, contumeliis vero auctorem afficit, prout etiam in aliis facit: positionem etiam quamdam ponit ad quam probandam nihil inducit necessitatis. Siquidem auctoritatem illam, quæ Spiritus veritatis fatetur Spiritum sanctum, esse illi æqualem, quæ ipsum ex Patre procedere ponit, vel ex Filio accipere, nobis dicentibus: His unitatem, inquit, et consubstantialitatem Spiritus ostendere; non tamen eis processionem ex Patre et Filio, secundum hoc enim differre: sed quomodo non demonstrat, verum auctoritates illas ac dicta testatur, quæ tamen dilucide in contrarium, quam ipse velit ducunt. Quod enim communitatem quamdam consubstantialitatemque ad invicem significantes æquivaleant, hoc verissimum est. Quod autem ex Patre Filioque Spiritus sancti processionem non ostendant, hoc certe a temetipso affers, adversum omnem veritatem pugnans. Nam id ipsum consubstantiale causa est, ut Spiritus ex Filio, vel ex Patre per Filium producatur; prout divus Cyrillus dilucide ostendit: Proprius, inquit, Patris et Filii est Spiritus sanctus, et unus ex Patre per Filium propter substantiæ identitatem, sive Patris scilicet et Filii, sive et horum ad Spiritum. Hoc enim modo vel illo pro nobis hæ rationes faciunt. Consubstantialitas enim Spiritus ad Patrem et Filium, quodque eorum propius dicatur, non excludit ipsum ex Filio, vel per Filium ex Patre esse; imo vero concludit atque probat: quod etiam et alibi idem ipse inquit: Dei Patris etiam, et Filii Spiritum sanctum esse, qui consubstantialiter ex utroque, scilicet ex Patre per Filium profunditur. Si enim simpliciter solum consubstantialitas causa esset, quod Spiritus sanctus proprius Filii diceretur, utique et Filius Spiritus sancti proprius diceretur, cum ei consubstantialis sit, quod nemo unquam affirmare ausus est. Si vero ob illud, quod Filius ad Patrem referatur, non posse, inquit, Filium proprium Spiritus dici, ne ejus esse Pater Spiritus sanctus videatur: testantur nobis ex necessitate Filium spirantem aut producentem esse, propterea quod Spiritus cum relativum nomen sit, ad spirantem referatur necesse est, atque ex illo spirari, cujus etiam dicitur esse. Et ita contra seipsos talia jactantes reperientur, cum putent adversarios oppugnare. Quod autem non solum dici Spiritum proprium Filii in eumdem sensum cadit, atque ex Patre procedere, sed nihilominus et accipere ex Filio, id etiam rursus una cum multis aliis doctoribus ipse Cyrillus testatur: Ut enim procedens per ipsum naturaliter tanquam proprium ejus, inquit, cum omnibus, quæ habet, perfecte accipere dicitur, quæ illius sunt.

Sextum argumentum Vecci.

Cum quidam sint, qui affirment hæc verba ad invicem differre, prodire scilicet, profluere et procedere, collectæ sunt ad irrefragabilem eorum æquivalentiæ demonstrationem propositæ sancti Cyrilli sententiæ: deinde aliorum dicta Patrum, qui de sancta Trinitate tractarunt, affirmantium ex Patre prodire, et emitti, et profluere Spiritum

sanctum in illis locis, quibus dicturi erant, eum ex Patre procedere.

Palamæ contradictio.

O dementiam! Quis enim tam ignarus est quin sciat hoc verbum prodire de Filio etiam dici, sed procedere, aut profluere de eo ipso nunquam? Quemadmodum et profluere proprie de temporali missione Spiritus, interdum, tum etiam de processione dicitur. Veccus tamen iste, et qui eum sequuntur, hæc nihil ad invicem differre affirmant, impie pariter atque impudenter. Siquidem sanctorum dicta hoc in loco collecta, etsi ostendunt in quibus interdum hæc verba concurrunt, eorum tamen ad invicem differentiam minime interimunt.

Nicæni defensio.

At si attente beatum Cyrillum legisses, de Filio etiam reperisses eum usum hac dictione procedere in tractatu quem fecit super Joannem, in ea parte videlicet, cum venerit Paracletus. Nam si ex Patre, inquit, non procedit, id est ex ejus substantia Filius secundum nos : si vero de Filio profluere non dicitur, cum tamen dicatur de Spiritu, minime mirandum est ; cum figuræ nominis Spiritus hæc dictio accommodatur, non autem Filii ; quemadmodum etiam dictio generatio Filii quidem nomini accommodatur, non autem Spiritus nomini convenit ; non tamen idcirco juste diceret quisquam, quod cum ipsum generari ex causa esse significet, Spiritus autem non generatur ex Patre, sed procedit, ipsum procedere non significet tanquam ex causa esse ex eo, a quo procedit. Hoc enim dicere stolidum est. Quare differentiam harum dictionum hinc probare minime potes. Cum autem et de Filio et de Spiritu sancto pariter hæc dicantur : item cum emanatio Spiritus et processio vocetur, et profluentia, et progressus tanquam idem hæc omnia significent, nihil omnino differre hæc nomina ab invicem videntur. Quod si non differunt, eodem igitur modo audienda sunt, cum Filio, vel per Filium procedere Spiritus sanctus dicitur, quemadmodum cum de Patre : sed cum de Patre dicuntur, per ea intelligimus sancti Spiritus processionem ex eo ; eadem igitur et ex Filio, id est, per Filium intelligenda est. Profluit enim Spiritus sanctus, ut Cyrillus fatetur, a Filio ; quemadmodum etiam ex Deo et Patre nullum dubitationis vestigium relinquens. Quod si tu demonstraveris, hæc nomina vel non idem significare, vel si idem aliter tamen de Filio aliter de Patre intelligi debere, quanquam noster doctor clamitet, ita a Filio profluere, quemadmodum intelligitur ex ipso Deo, et Patre : absolvemus te hujus injustæ blasphemiæ in Veccum, et amentiæ, cujus eum, non recte considerans, accusas.

Septimum argumentum Vecci.

Cum quidam, audientes Spiritum sanctum ex Filio etiam emanare atque prodire, non divinam Spiritus naturam ex divina substantia, naturaque Filii oriri atque emanare insulse concedunt : sed spirituale quoddam munus illis, qui digni sunt, superveniens, ob idque illa, quæ in eis fit inhabitatio ubique præsentis divinitatis sancti Spiritus habitudinaliter fiat : ita ejusmodi munus intelligentes ac si sejunctum separatumque a divina Spiritus substantia intelligeretur. Collectæ sunt et eæ auctoritates, ex quibus id intelligi potest. Quod sancti Spiritus inhabitatio, quæ fidelibus dignisque fit, quanquam habitudinalis ineffabiliter, et super ratione est : tamen quia eo hæc dona Spiritus profluunt, ubi divina ejus natura habitudinaliter inhabitabit ipse Spiritus sanctus, qui in Trinitate et una persona, et ejus completivus, quique divina natura perfectusque Deus est prout Pater, et Filius demonstratur ; cum aliquis Spiritum sanctum emanare, prodire et esse ex Filio dicat.

Palamæ contradictio.

Neque quid dicat profecto novit, neque quid affirmare velit, qui hanc scripturam composuit. Nemo namque qui pie intelliget quæ dicta sunt, semotam esse a divina natura divinam gratiam et operationem putaret. Nec ea de causa, quia inseparabilis est a divina natura divina operatio, propterea et natura est operatio nihil ab ea differens. Siquidem divina operatio ex natura est, et ei inesse ut theologi affirmant, sed per se non est. Divina vero natura nec ex operatione est, et est per se, et locus est divinarum operationum, sed et Spiritum sanctum nequaquam ex persona esse Filii affirmamus. Iste autem cum eum dicat ex natura esse Filii, nobis contradicere atque adversari arbitratur : nihil differre, ut videtur putans naturam a subsistentia, vel et differentiam insipienter naturæ afferens in sancta Trinitate, quia differentia personarum est.

Nicæni defensio.

Si ergo semotam divinam Spiritus gratiam ac ejus natura personaque non arbitraris : quid intelligis audiens ex Filio Spiritum sanctum mitti : patet quod etiam volens nolens illius personam, siquidem gratia sine persona non mittitur : quia, ut Cyrillo placet, non subsistente gratia minime participamus : sed id est, quod mittitur divina natura, et subsistens, quod completivum est Trinitatis, persona videlicet Spiritus sancti. Quo igitur pacto et Filium hunc mittere intelliges? Haud enim aliter quam Patrem : alterius enim etiam potentiæ foret ; manifestum est igitur quod sicut et Pater. Sed Pater mittit producens et ipsam personam ; igitur et Filius eum ipsum mittit producens et ipsam personam, nisi tanquam ministrum cum dicas Spiritum, qui ex Patre procedit postea mittere. Quod ut absurdum, ita et impium est. Concedatur enim non idem esse divinæ substantiæ divinam operationem :

quidnam concludere tum ex hoc conaris, si cum Spiritus sanctus mittatur, non insubsistentem gratiam, verum ipsam divinam subsistentem naturam mitti et ipse concedis, manifestum est, si etiam ignorare ipse dissimulas, sancti Spiritus divinam hypostasim ex Filio esse, emanare atque mitti, quemadmodum etiam ex Patre, quod sibi ostendendum proposuit, qui doctorum collegit sententias. Quod si miraris, quo pacto nos ex natura Filii Spiritum sanctum asserentes oriri, atque emanare, et ex ejus persona esse putamus, ac si propter identitatem naturæ, et personarum identitatem poneremus, vel propter eorum differentiam, alteritatem etiam naturæ introduceremus. Multo profecto magis nos tuam perfidiam miramur. Si cum Filii naturam audias cum hac additione Filii, eam tanquam quid simpliciter absolutum intelligas, et non cum proprietate Filii, nec id quidem comprehendere potuisti, quod per se natura absolute communiterque sumpta neque mittere neque producere quidquam potest, neque omnino esse causa essendi, quæ non sit cum aliqua proprietate sumpta, quæ personam constituat. Nam quod individuorum sint operationes, tota philosophia clamat.

Octavum argumentum Vecci.

Ad demonstrandum Spiritum sanctum ex Patre Filioque esse, collectæ sunt et eæ auctoritates Scripturarum, quæ ostendunt eum esse qualitatem substantiæ Patris et Filii. Itemque fragrantiam, spirationem et odorem; juxta autem ejusmodi sententias, et alia dicta excerpta sunt: quæ in eumdem sensum ducunt, quæ et Patrem Spiritus sancti fontem, et Filium Spiritus sancti fontem plissime asseverant.

Palamæ contradictio.

Sententiæ hic scriptorum collectæ per exempla quædam, quoad fieri potest, Spiritum sanctum Patri Filioque consubstantialem esse ostendunt. Nec enim exemplum reperire quisquam potest, quod omnimodam habeat similitudinem. Et cum interdum Spiritus sanctus aqua viva vocetur secundum gratiam et operationem, hujus aquæ et Pater et Filius fons nuncupatur. Interdum et idem Spiritus sanctus. Qui vero ejusmodi dicta hic attulit, horum quædam præteriit, quibusdam abusus est. Et hoc modo allicere et trahere putat ad suum perversum sensum audientes.

Nicæni defensio.

Demonstrant quidem sententiæ prædictæ Spiritus sancti cum Patre Filioque consubstantialitatem, nec id tamen solum, sed quod etiam ex eis sit atque procedat. Nam ex Patre utique esse, et ipsemet tu significare concedis. Hoc autem cum dederis, non poteris reddere rationem, cur eadem de Patre quidem dicta non modo consubstantialitatem, sed etiam ex eo esse demonstrent: de Filio vero solam consubstantialitatem, præsertim cum hæc nomina non convertantur. Siquidem consubstantialis Spiritui Filius dicitur: forma vero, aut fragrantia, aut ejus spiratio nunquam dictus est. Ut igitur Filium formam Patris, vel fragrantiam, vel qualitatem legentes, non tantum ei consubstantialem hunc intelligimus, sed ex eo etiam prodeuntem: ita et Spiritum sanctum spirationem, formam, fragrantiam atque operationem Filii utroque modo prædicto putamus dici. Quæ enim ratio est aliter de Patre ad Filium Spiritumque, aliter de Filio ad Spiritum hæc intelligere? Tu vero et eorum quæ antea fatebaris, oblitus, rursum Spiritum sanctum affirmas secundum gratiam tantum aquam vivam vocari, et hujus duntaxat Filium esse fontem. Sed si gratia hæc a substantia subsistentiaque minime sejungitur (nam hoc jam concessisti), quomodo non et divinam Spiritus sancti personam cum hac gratia Filius ut fons emittit?

Nonum argumentum Vecci.

Hæ Scripturarum sententiæ, in quibus Patres sacræ theologiæ professores, cuncta, quæ propria sunt Patris, naturaliter transire in Filium et ex eo genitum demonstrarunt, hic collectæ sunt ad demonstrandum Spiritum sanctum esse, prodire atque oriri etiam ex Filio perinde ut ex Patre: sicut divus Cyrillus litteris mandavit. Si enim dictarum sententiarum determinationes paternitatem solum generationemque a Filio auferunt, manifestum est, quod Filius quidem non erit Pater, Spiritus vero ex paterna substantia emanans, et ex substantia Filii non generante et emanat et profluit.

Palamæ contradictio.

Nulla profecto ratione impietas corroboratur; transire enim audiens Veccus iste in Filium paternas proprietates, et naturaliter et essentialiter de illis propriis, quæ paternæ substantiæ sunt, putavit doctores dicere, non de illis quæ natura propria sunt. Secundum ergo ejus in theologia peritiam divo Cyrillo in suis *Thesauris* scribente, quomodo non erit Deus Spiritus, cum totam habeat substantialem proprietatem Patris et Filii? Personalia Patris et Filii Spiritus habebit, et genitus, et genitor erit luminum Pater, et vim generandi et producendi habens. Qua quidem re quid magis impium quidve magis supervacaneum dici potest? Idem rursus fere intelliget ista, cum audiret Damascenum dicentem in VIII *Dogmatum* ejus: Quæcunque habet Pater, et Spiritus sanctus, præterquam quod non est ingenitus. Et Nazianzenum Gregorium, in eo sermone, quem ad eos qui ab Ægypto venerunt scribit: Quæcunque sunt Filii, sunt et Spiritus, præter filiationem. Quantæ iterum amentiæ putandam est, cum ex substantia Filii esse audiat, etiam ex ejus persona esse putare? ac si quemadmodum una substantia, sic etiam subsistentia esset de Deo. Præterea non conspicit, quod cum de Patre et ex Patre dicitur Spiritus,

sanctum in illis locis, quibus dicturi erant, cum ex Patre procedere.

Palamæ contradictio.

O dementiam! Quis enim tam ignarus est quin sciat hoc verbum prodire de Filio etiam dici, sed procedere, aut profluere de eo ipso nunquam? Quemadmodum et profluere proprie de temporali missione Spiritus, interdum, tum etiam de processione dicitur. Veccus tamen iste, et qui eum sequuntur, hæc nihil ad invicem differre affirmant, impie pariter atque impudenter. Siquidem sanctorum dicta hoc in loco collecta, etsi ostendunt in quibus interdum hæc verba concurrunt, eorum tamen ad invicem differentiam minime interimunt.

Nicæni defensio.

At si attente beatum Cyrillum legisses, de Filio etiam reperisses eum usum hac dictione procedere in tractatu quem fecit super Joannem, in ea parte videlicet, cum venerit Paracletus. Nam si ex Patre, inquit, non procedit, id est ex ejus substantia Filius secundum nos : si vero de Filio profluere non dicitur, cum tamen dicatur de Spiritu, minime mirandum est; cum figuræ nominis Spiritus hæc dictio accommodatur, non autem Filii; quemadmodum etiam dictio generatio Filii quidem nomini accommodatur, non autem Spiritus nomini convenit; non tamen idcirco juste diceret quisquam, quod cum ipsum generari ex causa esse significet, Spiritus autem non generatur ex Patre, sed procedit, ipsum procedere non significet tanquam ex causa esse ex eo, a quo procedit. Hoc enim dicere stolidum est. Quare differentiam harum dictionum hinc probare minime potes. Cum autem et de Filio et de Spiritu sancto pariter hæc dicantur : item cum emanatio Spiritus et processio vocetur, et profluentia, et progressus tanquam idem hæc omnia significent, nihil omnino differre hæc nomina ab invicem videntur. Quod si non differunt, eodem igitur modo audienda sunt, cum Filio, vel per Filium procedere Spiritus sanctus dicitur, quemadmodum cum de Patre : sed cum de Patre dicuntur, per ea intelligimus sancti Spiritus processionem ex eo; eadem igitur et ex Filio, id est, per Filium intelligenda est. Profluit enim Spiritus sanctus, ut Cyrillus fatetur, a Filio; quemadmodum etiam ex Deo et Patre nullum dubitationis vestigium relinquens. Quod si tu demonstraveris, hæc nomina vel non idem significare, vel si idem aliter tamen de Filio aliter de Patre intelligi debere, quanquam noster doctor clamitet, ita a Filio profluere, quemadmodum intelligitur ex ipso Deo, et Patre : absolvemus te hujus injustæ blasphemiæ in Veccum, et amentiæ, cujus eum, non recte considerans, accusas.

Septimum argumentum Vecci.

Cum quidam, audientes Spiritum sanctum ex Filio etiam emanare atque prodire, non divinam Spiritus naturam ex divina substantia, naturaque Filii oriri atque emanare insulse concedunt : sed spirituale quoddam munus illis, qui digni sunt, superveniens, ob idque illa, quæ in eis fit inhabitatio ubique præsentis divinitatis sancti Spiritus habitudinaliter fiat : ita ejusmodi munus intelligentes ac si sejunctum separatumque a divina Spiritus substantia intelligeretur. Collectæ sunt et eæ auctoritates, ex quibus id intelligi potest. Quod sancti Spiritus inhabitatio, quæ fidelibus dignisque fit, quanquam habitudinalis ineffabiliter, et super ratione est : tamen quia eo hæc dona Spiritus profluunt, ubi divina ejus natura habitudinaliter inhabitabit ipse Spiritus sanctus, qui in Trinitate et una persona, et ejus completivus, quique divina natura perfectusque Deus est prout Pater, et Filius demonstratur; cum aliquis Spiritum sanctum emanare, prodire et esse ex Filio dicat.

Palamæ contradictio.

Neque quid dicat profecto novit, neque quid affirmare velit, qui hanc scripturam composuit. Nemo namque qui pie intelliget quæ dicta sunt, semotam esse a divina natura divinam gratiam et operationem putaret. Nec ea de causa, quia inseparabilis est a divina natura divina operatio, propterea et natura est operatio nihil ab ea differens. Siquidem divina operatio ex natura est, et ei inesse ut theologi affirmant, sed per se non est. Divina vero natura nec ex operatione est, et est per se, et locus est divinarum operationum, sed et Spiritum sanctum nequaquam ex persona esse Filii affirmamus. Iste autem cum eum dicat ex natura esse Filii, nobis contradicere atque adversari arbitratur : nihil differre, ut videtur putans naturam a subsistentia, vel et differentiam insipienter naturæ afferens in sancta Trinitate, quia differentia personarum est.

Nicæni defensio.

Si ergo semotam divinam Spiritus gratiam ac ejus natura personaque non arbitraris : quid intelligis audiens ex Filio Spiritum sanctum mitti : patet quod etiam volens nolens illius personam, siquidem gratia sine persona non mittitur : quia, ut Cyrillo placet, non subsistente gratia minime participamus : sed id est, quod mittitur divina natura, et subsistens, quod completivum est Trinitatis, persona videlicet Spiritus sancti. Quo igitur pacto et Filium hunc mittere intelliges? Haud enim aliter quam Patrem : alterius enim etiam potentiæ foret; manifestum est igitur quod sicut et Pater. Sed Pater mittit producens et ipsam personam; igitur et Filius eum ipsum mittit producens et ipsam personam, nisi tanquam ministrum eum dicas Spiritum, qui ex Patre procedit postea mittere. Quod ut absurdum, ita et impium est. Concedatur enim non idem esse divinæ substantiæ divinam operationem :

quidnam concludere tum ex hoc conaris, si cum Spiritus sanctus mittatur, non insubsistentem gratiam, verum ipsam divinam subsistentem naturam mitti et ipse concedis, manifestum est, si etiam ignorare ipse dissimulas, sancti Spiritus divinam hypostasim ex Filio esse, emanare atque mitti, quemadmodum etiam ex Patre, quod sibi ostendendum proposuit, qui doctorum collegit sententias. Quod si miraris, quo pacto nos ex natura Filii Spiritum sanctum asserentes oriri, atque emanare, et ex ejus persona esse putamus, ac si propter identitatem naturæ, et personarum identitatem poneremus, vel propter eorum differentiam, alteritatem etiam naturæ introduceremus. Multo profecto magis nos tuam perfidiam miramur. Si cum Filii naturam audias cum hac additione Filii, eam tanquam quid simpliciter absolutum intelligas, et non cum proprietate Filii, nec id quidem comprehendere potuisti, quod per se natura absolute communiterque sumpta neque mittere neque producere quidquam potest, neque omnino esse causa essendi, quæ non sit cum aliqua proprietate sumpta, quæ personam constituat. Nam quod individuorum sint operationes, tota philosophia clamat.

Octavum argumentum Vecci.

Ad demonstrandum Spiritum sanctum ex Patre Filioque esse, collectæ sunt et eæ auctoritates Scripturarum, quæ ostendunt eum esse qualitatem substantiæ Patris et Filii. Itemque fragrantiam, spirationem et odorem; juxta autem ejusmodi sententias, et alia dicta excerpta sunt: quæ in eumdem sensum ducunt, quæ et Patrem Spiritus sancti fontem, et Filium Spiritus sancti fontem plissime asseverant.

Palamæ contradictio.

Sententiæ hic scriptorum collectæ per exempla quædam, quoad fieri potest, Spiritum sanctum Patri Filioque consubstantialem esse ostendunt. Nec enim exemplum reperire quisquam potest, quod omnimodam habeat similitudinem. Et cum interdum Spiritus sanctus aqua viva vocetur secundum gratiam et operationem, hujus aquæ et Pater et Filius fons nuncupatur. Interdum et idem Spiritus sanctus. Qui vero ejusmodi dicta hic attulit, horum quædam præteriit, quibusdam abusus est. Et hoc modo allicere et trahere putat ad suum perversum sensum audientes.

Nicæni defensio.

Demonstrant quidem sententiæ prædictæ Spiritus sancti cum Patre Filioque consubstantialitatem, nec id tamen solum, sed quod etiam ex eis sit atque procedat. Nam ex Patre utique esse, et ipsemet tu significare concedis. Hoc autem cum dederis, non poteris reddere rationem, cur eadem de Patre quidem dicta non modo consubstantialitatem, sed etiam ex eo esse demonstrent: de Filio vero solam consubstantialitatem, præsertim cum hæc nomina non convertantur. Siquidem consubstantialis Spiritui Filius dicitur: forma vero, aut fragrantia, aut ejus spiratio nunquam dictus est. Ut igitur Filium formam Patris, vel fragrantiam, vel qualitatem legentes, non tantum ei consubstantialem hunc intelligimus, sed ex eo etiam prodeuntem: ita et Spiritum sanctum spirationem, formam, fragrantiam atque operationem Filii utroque modo prædicto putamus dici. Quæ enim ratio est aliter de Patre ad Filium Spiritumque, aliter de Filio ad Spiritum hæc intelligere? Tu vero et eorum quæ antea fatebaris, oblitus, rursum Spiritum sanctum affirmas secundum gratiam tantum aquam vivam vocari, et hujus duntaxat Filium esse fontem. Sed si gratia hæc a substantia subsistentiaque minime sejungitur (nam hoc jam concessisti), quomodo non et divinam Spiritus sancti personam cum hac gratia Filius ut fons emittit?

Nonum argumentum Vecci.

Hæ Scripturarum sententiæ, in quibus Patres sacræ theologiæ professores, cuncta, quæ propria sunt Patris, naturaliter transire in Filium et ex eo genitum demonstrarunt, hic collectæ sunt ad demonstrandum Spiritum sanctum esse, prodire atque oriri etiam ex Filio perinde ut ex Patre: sicut divus Cyrillus litteris mandavit. Si enim dictarum sententiarum determinationes paternitatem solum generationemque a Filio auferunt, manifestum est, quod Filius quidem non erit Pater, Spiritus vero ex paterna substantia emanans, et ex substantia Filii non generante et emanat et profluit.

Palamæ contradictio.

Nulla profecto ratione impietas corroboratur; transire enim audiens Veccus iste in Filium paternas proprietates, et naturaliter et essentialiter de illis propriis, quæ paternæ substantiæ sunt, putavit doctores dicere, non de illis quæ natura propria sunt. Secundum ergo ejus in theologia peritiam divo Cyrillo in suis *Thesauris* scribente, quomodo non erit Deus Spiritus, cum totam habeat substantialem proprietatem Patris et Filii? Personalia Patris et Filii Spiritus habebit, et genitus, et genitor erit luminum Pater, et vim generandi et producendi habens. Qua quidem re quid magis impium quidve magis supervacaneum dici potest? Idem rursus fere intelliget ista, cum audiret Damascenum dicentem in VIII *Dogmatum* ejus: Quæcunque habet Pater, et Spiritus sanctus, præterquam quod non est ingenitus. Et Nazianzenum Gregorium, in eo sermone, quem ad eos qui ab Ægypto venerunt scribit: Quæcunque sunt Filii, sunt et Spiritus, præter filiationem. Quantæ iterum amentiæ putandam est, cum ex substantia Filii esse audiat, etiam ex ejus persona esse putare? ac si quemadmodum una substantia, sic etiam subsistentia esset de Deo. Præterea non conspicit, quod cum de Patre et ex Patre dicitur Spiritus,

qui Patrem esse Filium negant, pariter et Filii ad Patrem communitatem negant secundum processivam proprietatem.

Nicæni defensio.

Non adeo illum sapientem virum putes ignarum theologiæ esse, ut quæ paternæ substantiæ propria sunt, ea in Filium transire debere arbitretur. Quod autem Pater producat Spiritum sanctum, non id in quantum Pater habet, sed in quantum spirator. Hoc autem nomen spirator nequaquam constitutivum personæ nomen est. Qua de causa impossibile non est, hoc etiam Filio esse commune; si sanctissimo Patri Cyrillo credendum est, qui multo melius quam nos de theologia sentit. Omnia, inquit, est Filius quæcunque Pater est, præter id solum quod non sit Pater. Deinde addit, proprium habens et ex eo, et in eo in natura Spiritum sanctum. Neque hæc adversari inter se putavit Filium non esse Patrem, et tamen ex eo Spiritum esse. Aliud scilicet est arbitratus in quantum Pater est, et aliud in quantum spirator est, et illud quidem Filio incommunicabile esse, hoc vero quam maxime convenire. Quod etiam alibi enucleatius exponens, non præter id solum, inquit, quod non sit Pater, sed præterquam quod non generet. Manifeste paternitatem tantum et solam generandi vim, non spirandi ab eo auferens. Tu vero utrum nos an te ipsum decipere conaris, nescio per illud divi Cyrilli dictum. Quod et si propositis rebus aliquid simile habere videtur, multo tamen discrepare, si bene advertatur, reperiemus. Quam maxime enim differt, dicere quempiam habere naturalem alicujus proprietatem, vel ejus naturaliter proprietates. Nam illud solum ad substantiæ respicit identitatem : hoc aliquarum personalium notionum communitatem significat, quæ naturaliter et substantialiter sit, ne cuipiam accidenti aut participationi locus detur. Illud autem omnia scilicet quæ Patris sunt, et Spiritus esse præter ingenitum esse; et quæcunque Filii sunt etiam Spiritus esse præter filiationem, nescio cujus rei gratia superaddidit. Nos enim feliciter ac pie hæc omnia intelligimus. Quod si quisquam aut ipse non bene sentit, aut cæteros decipere conatur, illius est crimen. Nam si quis a Spiritu proprietatem Patris auferat, quæ est ingenitum esse : causamque sive principium aliarum personarum, qualem amplius personalem Patris proprietatem ei derelinquet? Similiter si quis Filium Spiritui hosque solos ad invicem comparans, negaret Spiritum esse Filium, cæteris vero in rebus eum omnino similem Filio esse crederet : quam ei personalem proprietatem tribueret? nec enim paternam tribueret. Nam neque de Patre erat sermo, neque ad hunc illa comparatio, neque licet ad hunc fuisset, aliquid ei proprietatis Patris relinqueret. Cum præterquam quod non sit Filius, cætera omnia secundum Filium sit, eumque omnino prout Filius ita et ipse causatus a Patre sit : at neque filialis, cujus etenim? siquidem id personale est Filio, esse Filium. Quod jam a Spiritu adepti fuimus; ad illud autem quod si cum audiat quisquam ex substantia Filii Spiritum, etiam ex ejus persona eum intelliget, non mirandum esse, satis prius dictum est. Hic vero et magnæ dementiæ est, inquit, non respicere quod cum de Patre et ex Patre Spiritus dicitur, qui Filium negant esse Patrem, simul quoque negant vim spirandi communem esse Filio cum Patre. Ejusdem fortasse dementiæ semetipsum accusans, et forsitan majoris, dum hoc absurdum intelligens nihilominus non fugit illud, cum Spiritum dicat Spiritum Filii. Nam si Patris, et ex Patre, ut iste fatetur, dicitur Spiritus : qui Filium negant esse Patrem, non solum vim spirandi communem esse Filio cum Patre negant, sed etiam Spiritum Filii dici. Quod si bene hanc dementiam fugiat, in alteram incidit, multo magis detestandam, si Spiritum sanctum scilicet non dicat, neque sentiat Filii Spiritum; quod denique Scripturæ omni adversari quis non dicat? Itaque iste etiam sermo manifestissime deprehenditur omni undique ignorantia plenus esse.

Decimum argumentum Vecci.

Hæ Scripturarum sententiæ, in quibus Patres de divinitate tractantes proprium Patris Filium esse asserunt, ut ex ejus essentia exsistentem, ex eoque esse ut proprium substantiæ ejus, hic collectæ sunt, ut cuique volenti facultas sit, hinc manifeste nosse, Spiritum etiam idcirco proprium Filii dici, quod ex substantia ejus est. Itemque eadem de causa ex substantia Filii esse dicitur, quod ejusmodi substantiæ proprium bonum est. Quod etiam consubstantialitatem Spiritus cum Filio ostendit. Si enim secundum quamdam aliam rationem consubstantialitatis, qualis est, quæ de duobus consubstantialitatibus dicitur; in quibus non est alterum per alterum, Spiritus esset proprius Filii, ex Filiique substantia esset, etiam Filius proprius Spiritus sancti, et ex ejus substantia ob conversionem ejusmodi consubstantialitatis, quod nemo sanctorum Patrum unquam dixit, neque dicetur ab aliquo, qui recte ac pie de fide sentiret. Talis autem consubstantialitas neque proprie consubstantialitas est; sed illa, quæ alterum alteri copulat tanquam per eum ex eo exsistens naturaliter et substantialiter. Quod quidem probabit magni Basilii hic adducta sententia, qui manifeste asserit fratres non dici proprie invicem consubstantiales. Adduntur autem ejusmodi sententiis et aliæ sententiæ, quæ ob hoc ostendunt Filium esse consubstantialem Patri, quia ex ejus substantia est, ut omnes, qui velint, hinc intelligere possint, idcirco Spiritum sanctum cum Filio consubstantialem esse, quia ex ejus substantia est. Item ad has sententias roborandas et alia Patrum dicta afferentur, quæ consubstantialitatem

Spiritus ad Patrem Filiumque inde ostendunt, quod A is ex Patre per Filium sit.

Palamæ contradictio.

Proprius est Filius Patris ut ex eo genitus, eodemque modo et Spiritus sanctus est, ut ex Patre procedens. Quemadmodum magnus Basilius adversus Eunomianos litteris mandavit: Proprietatem, inquit, ad Patrem Spiritus sancti novi, quia a Patre procedit. Dicitur tamen Filii Spiritus, sicut idem sanctus capite octavo ad Amphilochium asserit, ut secundum naturam ei conjunctus; fieri enim minime potest, ea, quæ natura idem sunt, non esse invicem conjuncta. Non dicitur autem Filius Spiritus sancti, ne Spiritus sanctus Pater esse videatur, cum Filius ad Patrem referatur, cujus Filius diceretur. Veccus autem iste ex sententiis hic sane collectis nihil sani colligit; reprehenditur tamen a semetipso, cum dicat ob consubstantialitatem ex substantia Filii Spiritum dici. Nec enim ea de causa etiam ex persona Filii esset; continget enim ex invicem hæc esse. Idcirco nemo id unquam asseruit, Spiritum ex persona esse Filii, sed ex persona Patris.

Nicæni defensio.

Non solum dixisse satis est, sed etiam rationem addere oportet. Quænam isthæc voluntaria positio est, proprium Patris Filium, aut Spiritum sanctum dicere, ut essentiam habentes ex Patre: sed proprium Filii Spiritum dicentes non eodem modo intelligere, quod ex Filio scilicet essentiam habeat, sed quem ipse pro libito quasi in somniis fingis. Nam quod magni Basilii dictum in medium ducis, pro nobis potius, et contra te adduxisti. Unius etenim et ejusdem rei, quod scilicet Spiritus sanctus naturaliter Patri et Filio conjunctus sit, probationes quærens doctor sanctissimus, hanc tanquam potissimam, quod scilicet ex Patre procedat, Filiique dicatur, et sit, producit in medium, putans ad idem referre, idemque hæc ambo posse. Nam cujus Spiritus dicitur, ex illo denique spiratur. Tu vero absurditatem rei, suasque positiones sequentem, ac necessariam conversionem, quæ ex tuis sequitur verbis effugere cum conaris, etiam D nolens tuis adversariis faves. Non enim dicitur (ais) Spiritus sancti Filius: ne hujus Pater Filius videatur, asserens scilicet et ipse relativa debere ad invicem converti, ut cum et Spiritus nomen relativum sit: quemadmodum et ipse volens nolens fateris, ad spirantem referri, atque ex illo spirari debere, cujus et dicitur Spiritus. Quod autem et si ex substantia Filii Spiritus sanctus dicatur, non tamen ideo necessarium arbitratur etiam ex ejus persona esse, absurdum etiam quiddam; unde equidem nescio ad hoc demonstrandum conaris colligere. Sic enim ais ex invicem essent tanquam possibile scilicet etiam Filium ex Spiritus substantia dici; et idcirco etiam ex ejus persona. Si ego te bene percipio, nihil enim ipse clarum dicis; atqui nostra ratio inde firmissime roboratur; nusquam enim reperies vel Filium, vel Patrem, neque sacris in litteris, neque apud doctores, ex substantia Spiritus sancti dictum esse. At si hæc dictio, hæc substantia videlicet Filii aut Patris esse, solam consubstantialitatem, quemadmodum vos vultis, significaret, illud etiam perfecto dici debebat. Si autem nemo sanctorum ex persona Filii Spiritum esse prædicavit, attamen ex Filio esse, atque ex Filio exsistere affirmarunt, quæ maxime exsistentiam Spiritus significant. Occidentales autem Patres atque doctores etiam ex Filio eum procedere asserunt. Per nomen autem Filii nisi personam Filii intelligas, miraculum esset, tu neque ex Patris B persona Spiritum esse dixisses, nisi solus Gregorius Nyssenus, et is quidem semel suis in sermonibus, Spiritum ex paterna persona procedere dixisset: sed cum ex Patre audires (qua sententia plena omnis Scriptura est), cuncta potius quam personam Patris intelligeres. At hoc quam maxime puerile est. Quis igitur vestrum nihil sani concludat, tune, an Veccus, sermo noster dilucide demonstravit.

Undecimum argumentum Vecci.

Cum quidam, audientes Spiritum sanctum ex substantia esse Filii, aliud ex substantia esse dicunt, aliud ex persona; nec illud comprehendere possunt hoc nomen Filius personale nomen esse, C et qui ex substantia dicit Filii, totum Filium ostendit substantiam, scilicet subsistentem. Ad eorum igitur ineptos absurdosque sensus redarguendos collectæ sunt et eæ Scripturarum sententiæ, quæ ex substantia Patris Filium generari ostendunt. Nam si unam esse nativitatem Filii ex Patre fatemur, quo pacto illa differre possunt, esse scilicet ex substantia, et esse ex persona? nisi quisquam manifestissime blasphemaret, auderetque dicere, aliam Filii esse ex substantia Patris nativitatem, aliam ex persona. Adduntur etiam et iis sententiis alia Patrum dicta, quæ perfectam substantiam, et Deum perfectum Patrem, et perfectam substantiam Filium, et perfectam D substantiam Spiritum sanctum ostendunt.

Palamæ contradictio.

Cum aliquid unius substantiæ personæque est, tunc quod ex illa substantia naturaliter essentiam habet, ex illa etiam persona eamdem habet, et e converso. Quod enim exstitit ex illa persona, etiam ex illa substantia est. Personarum autem pluriam quod est ex illa una substantia, non ex cæteris omnibus personis, sed ex una quadam earum est. Cum igitur suprema venerandaque Trinitas una natura in tribus personis sit, non omne quod ex subsistentia habet ex cæteris, etiam ex omnibus personis est, sed ex una quadam earum scilicet prima. Nam ex hac non esse nequaquam potest. Non igitur ex alia, sed ex hac

sola, siquidem ex una. Quod quidem in hominibus patet. Nam unusquisque nostrum ex substantia quidem Adæ est, sed non est ex ejus persona, cum una substantia hominum sit, sed multæ personæ : a principio vero cum humana substantia sit, atque persona scilicet Adæ una esset, Evaque ejus substantia fuit, ex persona quoque ejus formata est. Atque priusquam Cain esset cum una sola virili substantia personaque exsisteret, ex ea una virili Adæ substantia personaque genitus est Cain. Duobus autem viris jam secundum personam exsistentibus Enoch ex Adæ substantia quidem, non autem ex persona fuit, sed de Cain sola persona genitus est. Veccus autem iste hoc in loco asserens ex Filii persona Spiritum esse, eo quod ex ejus substantia a theologis esse dicitur, unam in Deo personam sicut substantiam esse ponit Filium, aut Patrem omnino negans miser. Itemque a solo Filio Spiritus sancti essentiam esse ostendit. Atque ab eorum dictis, qui in divinis perfectæ substantiæ esse Patrem, perfectæque Filium et similiter Spiritum sanctum affirmant, non substantiæ unitatem, ac trium personarum incommutabilitatem intelligit, sed in eadem Trinitate multiplicitatem quamdam et differentiam insipienter speculari conatur.

Nicæni defensio.

Quam similia decoraque in theologia exempla inducitis? id vobis certissime causa erroris est. Quod de divinis perinde ac de humanis sapitis, et totam hinc ad ea similitudinem trahitis. At cave ne de ineffabili illa Trinitate nefas sit ita sentire. Nam ut ei divinitatis unitas, sic personarum Trinitas est servanda, ne tres esse deos asserere cogeremini, ut istis vos verbis manifeste facitis. Non enim quemadmodum tres homines ad invicem communem suam habent substantiam, ita et sanctæ Trinitatis personæ divinam essentiam. Siquidem specie illis, non numero eadem humanitas est. Sanctæ vero Trinitati eadem numero est divina essentia, sive divinitas : et idcirco tres ille personæ et una essentia, et unus Deus est. Et hæc quidem tribus substat divinis personis, et cum singulis earum unum subsistens est. Humanitas vero neque particularibus hominibus substat, neque unum subsistens est cum individuis singulis. Quamobrem quod ex eorum substantia est, haudquaquam ex omnium etiam persona est. Cain quippe cum ex Adæ atque Abel substantia naturaque sit, ex Adæ quidem etiam persona est; non quoniam ex illius substantia fuit, sed quia ex ejus persona est, eum ipsum causam habens. Ex Abel autem substantia cum sit, non tamen ex ejus persona est, quia persona Abel non numero, sed specie tantum Adæ substantiæ communicat; neque subsistentem in se habet suam substantiam, neque unum subsistens cum persona secunda. At vero quod ex Patris Filiique substantia est, ex eorum etiam persona nihil prohibet quin illud sit. Imo vero necesse est omnino esse, cum ex substantia numero eadem communique sit Patri et Filio, non specie solum secundum illud hominum exemplum, et etiam substet divinis his personis, paternitati scilicet et filiationi. Itaque etiam ex sua substantia personaque esset Spiritus sanctus, nisi suæ proprietati oppugnaret : cum eadem numero substantia illa eo etiam prædicetur, ac in eo similiter substet. Quid igitur velint dissimilia exempla, aut quid ex his iste concludere possit, nescio. Verum hic est contentiosorum mos, quod etiam manifestis se opponunt, et veritati aures claudunt, nec intelligunt magna etiam præcipitia adire, dummodo contra illos quidquam agere possint, quos putant sibi adversarios esse. Qualis et præsens sermo est. Qui manifeste in eorum qui tres deos putant, incidit hæresim. Hic vero quam imprudentissime suum Deum in alios inferre conatur : et illi quidem, qui prius Spiritui sancto adversabantur, ex Patre vel Filio esse eum audientes, quod ex persona quidem eorum esset, recipiebant : quod autem ex eorum substantia, negabant. Nunc vero alterum ii atrocius bellum inferunt. Recipiunt enim ex substantia eorum eum esse : sed ex eorum persona minime. Ita nunquam desistit Ecclesiæ sanctæ hostis scandala disseminare. Quæ quidem ut veniant necesse est, sed væ homini illi, per quem veniunt. Quanquam et illis quidem venia fortasse aliqua danda esset, imo vero aliquod veniæ vestigium : cum quædam in testimonium adducere haberent, quæ ex personis divinis essent, non autem ex substantia, quod de creaturis patet. Istis vero quænam excusatio erit, cum ex substantia eum esse fateantur, ex persona vero ejus, ex cujus substantia illum esse concedunt, negent. Ita et sibi ipsis et veritati contraria pugnantiaque dicunt.

Duodecimum argumentum Vecci.

Cum quidam dicere audeant illud emanare ex Filio Spiritum sanctum, prodire, splendere atque manifestari, non significare eum substantialiter et personaliter ex Filio esse, sed gratiarum ex eo spiritualium quamdam tributionem : ad eam opinionem redarguendam collectæ sunt præsentes auctoritates, quæ splendere, emanare atque manifestari Filium ex Patre ostendunt. Nemo enim unquam diceret non emanare, non splendere, non manifestari substantialiter ex Patre Filium, sed ejus gratias, aut dona.

Palamæ contradictio.

Quod ex aliquo, aut generatione, aut processione essentiam habet, ex eo etiam prodire, et emitti, et splendere dicitur, et ejusmodi : non tamen quidquid prodit, aut emittitur, aut splendet ex alio, habet etiam ex illo per generationem vel processionem essentiam, atque in propria subsistentia est. At iste, qui has collegit auctoritates, impudens ipse ac temerarius cum sit, temeritatis illos accusat, qui pie ac recte de divinis sapiunt.

Nicæni defensio.

Affer etiam necessitatem, qua de causa de Filii progressu ex Patre et Spiritus sancti æquivaleant cuncta hæc nomina, generari scilicet, procedere, prodire, emanare, oriri, et ejusmodi. De productione vero Spiritus ex Filio non idem sint oriri, et cætera ejusmodi cum procedere. Aut quid causæ est cur quod procedit, etiam emanet, nec tamen e converso? Non ita simpliciter, et sine ratione conclude quasi petens ut auditores ex gratia quidquid velis admittant. Quod si ipse illa sine demonstratione loquens, strenuum quiddam fecisse arbitraris, etiam ipsi eodem modo simpliciter tibi contradicemus; et fortassis tanto magis nobis adhibebitur fides, quanto nos melius verinsque ipsi dicemus. Nam de creaturis quidem fortassis hoc reperietur : quod videlicet ex aliquo A mittitur, vel prodit, vel emanat, vel oritur, non etiam ex illo essentiam habet, in quibus aliud est esse, aliud mitti : quanquam neque de iis universaliter, neque de cunctis hoc nominibus aperte dici possit. Quippe cum aliquid ex re quadam oritur aut emanat : ut etiam ex illa sit necesse est. De sancta vero Trinitate quænam ratio est, cur quod ex aliquo habet esse, oriatur, et emanet etiam ex illo necesse sit : id autem quod oritur et emanat, non etiam sit ex eo, præsertim cum in ea hæc nomina, oriri videlicet, prodire ac procedere, itemque et mitti, unam rem significent, etsi interdum ratione differant. Quare manifeste patet quod iste etiam sermo neque bene dicitur, neque necessarii quidquam nec denique aliquid veri affert. Qui cum superioribus similis sit, similem etiam sibi atque B illis infirmitatem et errorem testatur.

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΕΩΣ

ΚΥΡΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΜΑΞΙΜΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, ΤΟΥ ΠΛΑΝΟΥΔΗ, ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΛΑΤΙΝΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΥΣ.

—

SAPIENTISSIMI CARDINALIS

DOMINI BESSARIONIS

REFUTATIO SYLLOGISMORUM MAXIMI PLANUDÆ DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI CONTRA LATINOS.

(Arcudius, *Opusc. aurea*, p. 615.)

—

Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Πλανούδη περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ Λατίνων.

Ἐρωτητέον, πότερον ἡ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἄλλη καὶ ἄλλη ἐστὶν, ἢ μία καὶ ἡ αὐτή. Εἰ μὲν οὖν ἄλλη καὶ ἄλλη, διπλῆ ἄρα ἡ ἐκπόρευσις ἔσται, καὶ τὸ Πνεῦμα διπλοῦν, ὅπερ ἄτοπον· εἰ δὲ μία καὶ ἡ αὐτὴ, πῶς ἐκ τῆς ἀΰλου δυάδος δύναται τὸ ἓν εἶναι; Μονὰς μὲν γὰρ ἀρχὴ καὶ αἰτία οὐ μόνον δυάδος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων ἀριθμῶν· δυὰς δὲ ἀρχὴ καὶ αἰτία μονάδος, εἴτουν ἑνὸς, οὐκ ἂν γένοιτο. Οὐ γὰρ κατ' ὑποστροφὴν αἱ γενέσεις τῶν ἀριθμῶν, ἀλλὰ κατὰ πρόοδον. Μονὰς γὰρ εἰς δυάδα κινεῖται, κἀκεῖθεν εἰς τριάδα, καὶ ἑφεξῆς. Τὸ γὰρ λέγειν ἐκ τῆς τριάδος ἀφαιρεθείσης μονάδος δυάδα γίνεσθαι, κἀκ τῆς δυάδος ὁμοίως μονάδα. Ἀλλ' αἰτία κἀνταῦθα τούτων ἡ ἀφαιρουμένη μονάς. Ἀλλ' οὐκ ἄλλος τις ἀριθμός· λείπεται ἄρα μὴ τὰ δύο αἴτια εἶναι τοῦ ἑνὸς, ἀλλὰ τὸ ἓν τῶν δύο· καὶ οὕτω μὲν ἐν τοῖς ἀΰλοις, ὃ κἀν τῇ θεότητι πάσης ὕλης ὑπερκειμένῃ ἁρμόζειν εἰκός·

Maximi Planudæ monachi de processione Spiritus sancti contra Latinos.

Interrogandum est, processio Spiritus sancti ex Patre Filioque utrum alia et alia sit, an una et eadem. Si enim alia et alia, ergo duplex erit processio, et Spiritus duplex, quod est absurdum. Si vero una et eadem, qui fieri potest ut ex immateriali dualitate unum exsistat? Quippe unitas est principium et causa, non solum dualitatis, sed etiam aliorum cunctorum numerorum. Dualitas autem ut sit unitatis principium et causa, fieri non potest. Non enim secundum reversionem, sed secundum progressum oriuntur numeri. Etenim unitas movetur ad dualitatem, indeque ad trinitatem, ac deinceps. Dicere enim ex trinitate, adempta monade, fieri dualitatem, et similiter ex dualitate unitatem. At hic quoque causa est horum unitas, quæ aufertur. Non autem alius quispiam numerus. Restat ergo ut non sint duo causa unius, sed unum causa duorum, et sic quidem in imma-

terialibus illud convenire par est, quod etiam in deitate, quæ toti materiæ supereminet. At vero in materialibus fit quidem ex duobus unum, vel secundum congressum, ut ex viro et femina proles, et ex ferro et lapide ignis, vel secundum compositionem, ut ex terra et aqua lutum. Cæterum hic quoque dicendum est, primo quidem, quod in divinis hypostasibus, neque congressus quispiam talis intelligitur, neque compositio. Secundo, quo hic quoque uni duo præcedunt tempore, cum personæ Trinitatis sint coæternæ. Tertio, quod in plerisque alterum non tantum a duobus differt specie, sed etiam illa duo ad invicem alia sunt specie, cum hypostases Trinitatis sint ejusdem naturæ. Quare non secundum materialia, sunt immaterialia. Non ergo ex Patre et Filio Spiritus.

A ἐν δὲ τοῖς ἐνύλοις γίνεται μὲν ἐκ δύο ἕν, ἢ κατὰ σύνοδον, ὡς ἐξ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς τέκνον, καὶ ἐκ σιδήρου καὶ λίθου πῦρ, ἢ κατὰ σύνθεσιν, ὡς ἐκ γῆς καὶ ὕδατος πηλός. Ἀλλ' ἔστιν εἰπεῖν κἀνταῦθα, πρῶτον μὲν, ὡς ἐν ταῖς θείαις ὑποστάσεσιν οὔτε σύνοδος τοιαύτη τις ἐπινοεῖται, οὔτε μὴν σύνθεσις· δεύτερον δὲ, ὅτι ἐνταῦθα μὲν προηγεῖται τῷ χρόνῳ τὰ δύο τοῦ ἑνὸς, συναΐδια δὲ τὰ τῆς Τριάδος πρόσωπα· τρίτον ὅτι ἐν μὲν τοῖς πλείοσι τούτων ἕτερον τῷ εἴδει οὐ μόνον παρὰ τὰ δύο τὸ ἕν, ἀλλὰ κἀκεῖνα πρὸς ἄλληλα ἕτερα τῷ εἴδει. Αἱ δὲ τῆς Τριάδος ὑποστάσεις τῆς αὐτῆς φύσεώς εἰσιν. Ὥστε οὐ κατὰ τὰ ἐν ὕλῃ καὶ τὰ ἄϋλα. Οὐκ ἄρα ἐκ Πατρὸς καὶ B Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα.

Demetrii Cydonii adversus Planudem, ex manu propria scriptis.

Miraretur quispiam virum hunc, qui ob hæc pauca et imbecilla argumenta conatur evertere librum sancti Augustini, in quo transferendo in linguam Græcam multum elaboravit. Si enim illum laborem subiit, volens nocere iis qui legerint, absurdus revera est, ac dignus inter pios multæ reprehensionis laborare, ut animis aliorum nocens; sin autem sciens utilem fore quibus erit obvius, et nostratibus gratificaturus vertere illum elegit, quid rursus quasi pœnitentia ductus, veluti nocua cavere hortatur, quæ propter utilitatem legentium interpretatus est? Cæterum absurdi hujus causa est, terror illius, qui tunc imperabat, quem inexorabilem sciens fore his, qui Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere asserunt, hisce argumentis carcere ac vinculis scipsum liberare voluit.

Δημητρίου τοῦ Κυδώνη κατὰ Πλανούδη ἐξ οἰκειοχείρων γραφέντα.

Θαυμάσειέ τις τὸν ἄνδρα τοῦτον, τὸν διὰ τῶν ὀλίγων τούτων καὶ ἀσθενῶν ἐπιχειρημάτων πειρώμενον τὸ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου βιβλίον ἀνατρέπειν, ἐφ' ᾧ πόλλ' ἐμόγησεν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα μετενεγκών. Εἰ μὲν γὰρ βλάψαι βουλόμενος τοὺς ἀναγινώσκοντας τὸν ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ πόνον ὑπέστη, ἄτοπος ὄντως καὶ πολλῆς τοῖς εὐσεβέσιν ἄξιος μέμψεως, πονεῖν ἐφ' ᾧ ταῖς ψυχαῖς τῶν ἄλλων λυμήνασθαι· εἰ δ' ἐπιστάμενος, ὠφέλιμον τοῖς ἐντευξομένοις ἔσεσθαι τὸ βιβλίον, μετενεγκεῖν τοῦτο εἵλετο, καὶ τοῖς ὁμοφύλοις χαρίσασθαι, τί πάλιν ὥσπερ ἐκ μεταμελείας, ὡς C βλαβερὰ φυλάττεσθαι παραινεῖ, ἃ δι' ὠφέλειαν τῶν ἐντυγχανόντων ἡρμήνευσεν; Ἀλλὰ τῆς ἀτοπίας ταύτης αἴτιον ὁ τοῦ τότε βασιλεύοντος φόβος· ὃν εἰδὼς ἀπαραίτητον ὄντα τοῖς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ λέγουσιν ἐκπορεύεσθαι, ἠθέλησε διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων τούτων εἱρκτῆς καὶ δεσμῶν ἑαυτὸν ἀπαλλάξαι.

Bessarionis responsio ad commemorata Planudæ argumenta.

Respondemus, non aliam et aliam esse ex Patre Filioque Spiritus sancti processionem, sed unam et eamdem; et tamen nihil inde sequi absurdi. Etenim procedit ab ipsis non quatenus duo sunt, et dualitas, sed quatenus unum sunt ambo. Nihil enim minus duo sunt personæ Pater et Filius, quam una substantia et unus Deus. Inde vero et una operatione tanquam unus Deus ambo producunt Spiritum sanctum, unum et ipsum ac simplicem exsistentem. Unius quippe operationem unum etiam est opus, et unus effectus. Neque igitur duabus operationibus Pater et Filius Spiritum sanctum producunt, neque ipse Spiritus duplex est: sed quoniam unus est Deus, una substantia Pater et Filius, una etiam est ipsorum operatio, non tantum ad extra progrediens, sed et ad intra in ipsis permanens; et per consequens unus est Spiritus sanctus, ut hac una operatione procedens. Porro hujus operationis etiam Spiritus sanctus particeps esset, si non adversaretur ejus rationi ut simul et esset ipse producens et productus. Nunc vero ob id non potest eamdem operationem participare. At vero Filius admodum potest, quo-

Τοῦ Βησσαρίωνος ἀπόκρισις εἰς τὰ προειρημένα τοῦ Πλανούδη κεφάλαια.

Ἀποκρινόμεθα, ὅτι οὐκ ἄλλη καὶ ἄλλη ἡ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ μία καὶ ἡ αὐτή. Καὶ ὅμως οὐδὲν ἐκ τούτου ἄτοπον ἕπεται· πρόεισι γὰρ ἐξ αὐτῶν οὐχ ᾗ δύο καὶ δυάδος, ἀλλ' ᾗ ἑνὸς ἀμφοτέρων. Οὐδὲν γὰρ ἧττον δύο εἰσὶ πρόσωπα Πατὴρ καὶ Υἱὸς, ἢ μία οὐσία καὶ Θεὸς εἷς. Ἐντεῦθεν καὶ μιᾷ ἐνεργείᾳ ὡς εἷς Θεὸς ἄμφω τὸ ἅγιον Πνεῦμα προάγουσιν ἓν καὶ αὐτὸ καὶ ἁπλοῦν ὄν. Τῆς γὰρ μιᾶς ἐνεργείας ἓν τὸ ἔργον καὶ τὸ ἀποτέλεσμα. Οὔτ' οὖν δυεῖν ἐνεργείαιν Πατὴρ καὶ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα προάγουσιν, οὔτ' αὐτὸ διπλοῦν ἐστιν· ἀλλ' ἐπεὶ εἷς Θεὸς, μία οὐσία Πατὴρ καὶ Υἱὸς, μία αὐτῶν καὶ ἡ ἐνέργεια, οὐχ ἡ εἰς τὰ ἔξω μόνον προϊοῦσα, ἀλλὰ καὶ ἡ μένουσα ἐν αὐτοῖς, καὶ ἀκολούθως, ἓν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς μιᾷ ταύτῃ προϊὸν ἐνεργείᾳ. Ταύτης δὲ τῆς ἐνεργείας καὶ τὸ Πνεῦμα ἂν ἐκοινώνει τὸ ἅγιον, εἰ μὴ τῷ αὐτοῦ λόγῳ ἀντέπιπτεν· ὡς ἅμα τὸ αὐτὸ εἶναι καὶ προβάλλον καὶ προβαλλόμενον. Νῦν δὲ διὰ τοῦτο οὐ δύναται αὐτῆς κοινωνεῖν, ὁ δὲ Υἱὸς καὶ μάλα, ἐπειδὴ οὐκ ἀντιπίπτει τῷ λόγῳ αὐτοῦ. Πάντων γὰρ τῶν μὴ ἀντιπιπτόντων τῷ λόγῳ τῆς ἰδιότητος αὐτῶν ἕκαστον τῶν θείων προσώπων μετέχει, καὶ πάντα ἔχει τῶν

δύο ἑκάτερον, ὅσα ὁ Πατὴρ, πλὴν τῶν ἀντικειμένων αὐτῷ, ὡς εἴρηται. Ἐπεὶ οὖν ὁ Πατὴρ ἔχει τὸ προβάλλειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τοῦτο δὲ τῷ τοῦ Υἱοῦ λόγῳ οὐκ ἐναντιοῦται, ἐν τῷ γεννᾷν αὐτὸν δέδωκεν αὐτῷ τὸ ἐξ αὐτοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ἐξ ἀμφοτέρων ὡς ἀπὸ ἑνὸς Θεοῦ καὶ μιᾶς πηγῆς καὶ ἀρχῆς ἐκπορεύεσθαι.

A niam non opponitur ejus rationi. Omnium enim quæ non opponuntur rationi proprietatis ipsorum, unaquæque divina persona particeps est, et omnia habet utraque persona, quæ habet Pater, exceptis, quæ ipsi opponuntur, ut dictum est. Quoniam igitur Pater habet producere Spiritum sanctum, hoc vero rationi Filii non adversatur, dum generat eum, dat ipsi ut ex ipso proficiscatur Spiritus sanctus, et ex ambobus tanquam ab uno Deo, et uno fonte et principio procedat.

Responsio Petri Arcudii.

Possemus etiam cum Augustino serm. II De verbis Domini tom. X, c. 20, in fine respondere. Ideo societas unitatis Ecclesiæ Dei, extra quam non fit ipsa remissio peccatorum, tanquam proprium est opus Spiritus sancti, Patre sane et Filio cooperantibus; quia societas est quodammodo Patris et Filii ipse Spiritus sanctus. Nam Pater non communiter habetur Pater a Filio et Spiritu sancto, quia non est Pater amborum. Et Filius non communiter habetur Filius a Patre et Spiritu sancto, quia non est Filius amborum. Spiritus autem sanctus communiter habetur a Patre et Filio, quia Spiritus est unus amborum.

Μαξίμου συλλογισμὸς δεύτερος.

Ἔτι ἡ μὲν μονὰς ταυτότητός ἐστιν αἰτία, ἡ δὲ δυὰς ἑτερότητος. Ὅθεν ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς μὲν ἐξ ἑνὸς, τοῦ Πατρὸς ὄντα, ταυτὸν τῇ φύσεως ἀλλήλοις καὶ τῷ Πατρὶ ἔχουσιν· ὡς δὲ δύο πάλιν ὄντα, ἕτερά ἐστιν ἀλλήλοις καὶ τῷ Πατρὶ κατὰ τὰς ὑποστάσεις, ἀλλ' οὐ τὴν φύσιν. Οὐ γὰρ ἐνῆν ταυτὰ τὴν φύσιν ὄντα, καὶ ἕτερα πάλιν κατὰ τὴν φύσιν εἶναι. Εἰ μὲν οὖν ἄρα ἐξ ἑνὸς, τουτέστι μόνου τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα προέρχεται, ἓν ἔσται καὶ ταυτὸν αὐτὸ ἑαυτῷ· εἰ δὲ ἐκ δύο, τουτέστι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἕτερον ἔσται αὐτὸ ἑαυτῷ· ὡς ἂν ἄλλο μὲν ὂν τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἄλλο δὲ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ἐπεὶ γὰρ ἄλλος μὲν ὁ Πατὴρ, ἄλλος δὲ ὁ Υἱὸς, ἀνάγκη καὶ Υἱοῦ Πνεῦμα ἄλλο καὶ ἄλλο εἶναι· τοῦτο δὲ ἄτοπον. Εἰ δὲ λέγοι τις πῶς τὸ ἐξ ἄλλου καὶ ἄλλου τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς τέκνον οὐκ ἄλλο καὶ ἄλλο ἐστὶν, ἀλλ' ἕν; ἐροῦμεν ὅτι οὐχ ἁπλῶς ἐστιν ἕν, ἀλλὰ σύνθετον ἔκ τε τοῦ σπέρματος τοῦ πατρὸς καὶ τῶν αἱμάτων τῆς μητρός.

Maximi syllogismus secundus.

Præterea unitas quidem causa est identitatis, dualitas vero diversitatis. Quare Filius et Spiritus sanctus ab uno Patre exsistentes, identitatem naturæ ad invicem et cum Patre habent. Ut vero rursus duo sunt, diversæ sunt ad invicem et cum Patre secundum hypostases, non secundum naturam. Non enim licebat, cum eadem natura essent, etiam alia rursum secundum naturam esse. Si igitur ex uno scilicet solo Patre Spiritus proficiscitur, unus erit et idem ipse sibi. Sin ex duobus, Patre scilicet et Filio, alius erit ipse sibi; tanquam qui alius quidem sit ex Patre, alius vero sit ex Filio. Quoniam enim alius est Pater, alius Filius, necessario et Spiritus Filii alius et alius sit; id vero absurdum est. Quod si dixerit aliquis, quomodo qui ex patre et matre filius, non alius et alius est, sed unus, respondemus, quod non simpliciter est unus, sed compositus ex semine patris et sanguinibus matris.

Ἀπόκρισις δευτέρα.

Εἴρηται, ὅτι ᾗ μονὰς καὶ Θεὸς εἷς ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, καὶ τὸ Πνεῦμα προάγουσι· καὶ διὰ τοῦτο οὐ δύναται καὶ ταυτὸν ἑαυτοῦ καὶ ἕτερον ἑαυτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἀλλὰ ἀνάγκη, μᾶλλον εἶναι ταυτὸν ἑαυτῷ, διὰ τὸ προϊέναι ἐκ τούτων ὡς ἐκ μονάδος. Τὸ γὰρ ἕτερον ἑαυτοῦ, καὶ σύνθετον ὑπολαμβάνειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, διὰ τὸ ἄλλο μὲν δεῖν εἶναι τὸ ἐκ Πατρὸς, ἄλλο δὲ τὸ ἐξ Υἱοῦ, τῶν πάνυ σωματικῶν ἐστιν ἐννοεῖν, καὶ λίαν ὑλικῶς τε καὶ σαρκικῶς τὰ ἐκεῖσε νοσούντων. Οὐ γὰρ οὕτως ἡ τοῦ Πατρὸς ἐνέργεια τῆς τοῦ Υἱοῦ ἀπεσχοίνισται, ὡς ἡ ἐμὴ τῆς σῆς· οὐδ' οὕτως ἄλλος καὶ ἄλλος εἰσὶν, ὡς ἐγὼ καὶ σύ. Τότε γὰρ ἂν μόνον εἶχε χώραν ἡ ἐν τῷ ἀποτελέσματι σύνθεσις· εἰ γὰρ καὶ ἄλλος καὶ ἄλλος τοῖς προσώποις εἰσὶν, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον εἷς καὶ ὁ αὐτός εἰσι τῇ θεότητι, καὶ εἷς ἀριθμῷ, ὡς εἶναι αὐτῶν καὶ μίαν τῷ ἀριθμῷ τὴν ἐνέργειαν. Ὧν δὲ ἡ ἐνέργεια μία, πῶς οὐ καὶ τὸ ἐκ ταύτης ἓν ἂν καὶ ἁπλοῦν εἴη, καὶ πάντη ἀσύνθετον, καὶ ἐξ ἀνάγκης ταυτὸν ἑαυτῷ;

Responsio secunda.

Dictum est quod, quatenus unitas, et Deus unus est, Pater et Filius producunt Spiritum sanctum; et propterea non potest Spiritus sanctus, et idem sibi, et alius esse, sed magis necesse est ut idem sit sibi, eo quod ab ipsis tanquam ex monade procedit. Existimare enim Spiritum sanctum alium a se et compositum, eo quod alius oporteat esse, ex Patre, alius ex Filio, est hominum, qui cogitant res valde corporales, et admodum materiales et carnales, quique circa res cœlestes desipiunt, et vitio laborant. Non enim Patris operatio ita dividitur ab operatione Filii, quemadmodum a tua mea; neque ita sunt alius et alius, ut ego et tu: tunc enim solum locum haberet compositio in effectibus. Quamvis enim alius et alius sint personis, sed nihilominus unus et idem sunt deitate, et unus numero, adeo ut etiam eorum operatio una sit numero. Quorum autem operatio una est, quomodo quod ex ipsa efficitur, non sit unum et simplex, et omnino compositionis expers, necessarioque sibi idem?

Syllogismus tertius.

Præterea, dum redarguuntur, non oportere fateri præter ea quæ in sacra Scriptura exstant, respondent : Qua igitur ratione Patres vocem consubstantialis, quæ in Scriptura non reperiebatur, in Symbolo posuerunt? Dicimus, quod ibi quidem, nisi hoc diceretur periculum erat, ne Filius Patre minor existimaretur. Quanquam etsi hæc vox in Scriptura non exsistat, illud tamen, *Ego et Pater unum sumus*, huic æquivalens est. Hic vero quæ necessitas est dicere etiam ex Filio Spiritum sanctum procedere, cum non reperiatur in sacra Scriptura? Quid autem periclitatur ratione hujus tradita nobis theologia? Omnino nihil. Imo vero ex hujusmodi additamento multa oriuntur absurda, veluti duplex principium, et quod Spiritus videatur esse compositus, et innumera alia.

Responsio tertia.

Non hæc est Latinorum apologia ad illud sancti Dionysii. Universe igitur neque audendum est dicere, neque etiam cogitare, et cætera. Sic ad hanc rationem respondent quod sanctus vetat nos dicere præter ea quæ nobis divinitus e sacris eloquiis patefacta sunt, seu sensu, seu verbis. Magis autem secundum sensum concordat cum illo ex Patre procedere; atque ita nihil contra canonem facimus. Quod si et quam ipse adhibes, dant responsionem, etiam hæc bona est. Neque enim par est dicere quod ibi quidem aliquid periculi esset, hic vero nihil; id enim gratis dicitur, non demonstratur. Quippe hic etiam aliquid periculi erat, Latini aiunt; alioquin non fuisset additum. Si enim non fuisset orta necessitas, nulla hujus ratio habita esset. Quod si dicis ex hujusmodi additione multa sequi absurda, contra aliquis inferet, etiam ex voce consubstantialis majora absurda his oriri, qui male intelligunt, commistio personarum, et Sabellianismus. Attamen de perversa mente improborum non est curandum, sed sanum sensum iis investigantibus tempore necessitatis a fide explicanda, et declaranda rejectis hæresibus, non est recedendum, quamvis iterum nonnulli nefarii ex eo fluctuent.

Syllogismus quartus.

Quod etiam in omnibus entibus Trinitas consideratur. Etenim omne quodcunque eorum quæ sub aspectum cadunt, etiam si alia eximas prædicamenta, substantiam tamen, quantitatem et qualitatem habet. Quantitatem vero dico ipsam molem quam habet, et qualitatem colorem. Quemadmodum igitur hæc in substantia exsistentiam habent, ita etiam Filius et Spiritus a Patre existentiam habent: et sicut substantia quidem auri v. gr. et qualitas, hoc est, color, quandiu est aurum, immutabilia manent, figura vero ex quantitate, ex altera in alteram commutatur, servata eadem mole, ita etiam Pater quidem et Spiritus sanctus nihil participant ab extra, Filius vero na-

Συλλογισμὸς τρίτος.

Ἔτι ἐλεγχόμενοι, ὅτι μὴ δεῖν παρὰ τὰ ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ κείμενα ὁμολογεῖν, ἀποκρίνονται, Καὶ πῶς τὴν τοῦ ὁμοουσίου φωνὴν μὴ εὑρισκομένην ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ ἐν τῷ συμβόλῳ οἱ Πατέρες τεθείκασι; φαμὲν, ὡς ἐκεῖ μὲν εἰ μὴ τοῦτο ἐλέγετο, κίνδυνος ἦν ἐλάττονα τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν νομισθῆναι, καίτοι καὶ εἰ μὴ αὐτὴ ἡ φωνὴ ἐν τῇ Γραφῇ κεῖται, ἀλλ' οὖν τὸ *Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν*, ταυτοδύναμόν ἐστιν. Ἐνταῦθα δὲ τίς ἡ ἀνάγκη καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι, μὴ εὑρισκόμενον ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ; Τί δὲ κινδυνεύει παρὰ τοῦτο ἡ παραδοθεῖσα θεολογία; Πάντως οὐδέν· μᾶλλον μὲν οὖν ἐκ τῆς προσθήκης ταυτησὶ καὶ πολλὰ ἀνακύπτει τὰ ἄτοπα· οἷον ἡ δυαρχία, καὶ τὸ σύνθετον δοκεῖν τὸ Πνεῦμα, καὶ ἕτερα μυρία.

Ἀπόκρισις τρίτη.

Οὐχ αὕτη Λατίνων ἀπολογία πρὸς τὸ τοῦ ἁγίου Διονυσίου. Καθόλου τοιγαροῦν οὐ τολμητέον εἰπεῖν, οὔτε μὴν ἐννοῆσαι καὶ τὰ λοιπά. Οὕτω δὲ πρὸς τοῦτον ἀπαντῶσι τὸν λόγον· ὅτι ὁ ἅγιος ἀπαγορεύει, μὴ λέγειν παρὰ τὰ θειωδῶς ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἀποπεφασμένα ἢ διανοίᾳ ἢ ῥήματι. Μᾶλλον μὲν οὖν καὶ κατὰ διάνοιαν συνᾴδει τῷ ἐκ τοῦ Πατρός· καὶ οὕτω; οὐδὲν παρὰ τὸν κανόνα ποιοῦμεν. Εἰ δὲ καὶ ἦν αὐτὸ; προτείνεις ἀπολογίαν, ποιοῦνται, καὶ αὕτη καλῶς λέγεται. Οὐδὲ γὰρ ἔχει τὸ εὔλογον λέγειν, ὡς ἐκεῖ μέν τι ἐκινδυνεύετο, ἐνταῦθα οὐδέν. Τοῦτο γάρ ἐστιν, οὕτω θέλειν οὐκ ἀποδεικνύναι. Ἐκινδυνεύετο γάρ τι κἀνταῦθα, Λατῖνοί φασιν, ἐπεὶ οὐκ ἂν προσετέθη. Μὴ γὰρ ἀναφυείσης ἀνάγκης, οὐδεὶς ἂν ἐγένετο λόγος. Εἰ δὲ λέγεις, ὡς μᾶλλον ἐκ ταύτης τῆς προσθήκης γίνεται ἄτοπα, ἀντεποίσει τις, ὦ; καὶ ἐκ τῆς τοῦ ὁμοουσίου φωνῆς ἀναφύεται τοῖς κακῶς νοοῦσιν ἄτοπα μείζω, ἡ συναλοιφὴ καὶ ὁ Σαβελλιανισμός· Ἀλλ' ὅμως οὐ τῆς τῶν μοχθηρῶν πονηρᾶς φροντιστέον διανοίας, ἀλλὰ τὴν ὑγιῆ διάνοιαν αὐτοὺς ἀνερευνῶντας οὐκ ἀποστατέον ἐν ἀνάγκης καιρῷ τὴν πίστιν ἀναπτύσσειν καὶ σαφηνίζειν, τὰς αἱρέσεις ἀποκρουομένους, κἂν τινες αὖθις μοχθηροὶ ἐντεῦθεν ὑποσαλεύοιντο.

Συλλογισμὸς τέταρτος.

Ὅτι καὶ ἐν ἅπασι τοῖς οὖσιν ἡ Τριὰς θεωρεῖται. Καὶ γὰρ πᾶν ὁτιοῦν τῶν ὑπὸ τὴν ὄψιν πιπτόντων, κἂν τὰς ἄλλας ἐξέλῃς κατηγορίας, οὐσίαν γε μὴν καὶ ποσὸν καὶ ποιὸν ἔχει. Ποσὸν δὲ λέγω καὶ ποιὸν τόν τε ὄγκον, ὃν ἔχει, καὶ τὸ χρῶμα. Ὥσπερ οὖν ταῦτα ἐν τῇ οὐσίᾳ τὴν ὕπαρξιν ἔχει, οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς τὴν ὕπαρξιν ἔχουσι· καὶ ὥσπερ ἡ μὲν οὐσία τοῦ χρυσοῦ, φέρε εἰπεῖν, καὶ ἡ ποιότης εἴτουν τὸ χρῶμα, ἔστ' ἂν ᾖ χρυσὸς, ἀμετάβλητα μένει, τὸ δὲ ἐκ τοῦ ποσοῦ σχῆμα ἐξ ἑτέρου εἰς ἕτερα μεταβάλλεται τοῦ αὐτοῦ ὄγκου φυλαττομένου, οὕτω καὶ ὁ μὲν Πατὴρ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐδενὸς μετέχων ἔξωθεν, ὁ δὲ Υἱὸς τὴν ἀνθρωπείαν προσελάβετο φύσιν, τῆς αὐτῆς πά-

λειν μείνας οὐσίας. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ Λατῖνοι ἐλέγχονται περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως οὐκ ἀσφαλῶς δογματίζοντες. Ὥσπερ γὰρ τὸ χρῶμα οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας ἐστὶ καὶ τοῦ σχήματος, ἀλλ' ἐκ μόνης τῆς οὐσίας, τὸ δὲ σχῆμα καὶ χρῶμα ἐν τῇ οὐσίᾳ, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἀλλ' ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι λέγεται. Ἔστι τοίνυν τὸ μὲν χρῶμα τῆς ὁράσεως μόνης, μόνη γὰρ ἡ ὅρασις αὐτὸ διακρίνει, τὸ δὲ σχῆμα καὶ ὁράσεως καὶ ἁφῆς. Καὶ γὰρ ὑπ' ἀμφοτέρων καταλαμβάνεται, ἡ δὲ οὐσία τῆς ἁφῆς μόνης ἂν εἴη.

A turam humanam assumpsit, rursus in eadem substantia manens. Hinc etiam Latini redarguuntur, de processione Spiritus sancti non secure dogmatisantes. Ut enim color non ex substantia est simul et ex figura, sed ex sola substantia, figura autem et color in substantia sunt : ita et Spiritus sanctus non ex Patre et Filio, sed ex solo Patre procedere dicitur. Est igitur color quidem solius aspectus, solus enim visus eum discernit, figura vero spectat ad visum et tactum. Quippe ex ambobus comprehenditur, substantia vero solius tactus esset objectum.

Ἀπόκρισις τετάρτη.

Ὡς ἐοικότα παραδείγματα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσάγεις, ἀνδρῶν ἄριστε καὶ σοφώτατε! Καὶ οὕτως ἁρμοδίαις εἰκόσιν εἰκάζεις τὰ θεῖα, ὕλῃ, καὶ ποσῷ, καὶ ποιῷ, τὴν ἄὕλον ἐκείνην καὶ ἄποσον, καὶ ἀσχημάτιστον, καὶ ἀναφῆ φύσιν ὑποτιθεὶς καὶ συγκρίνων. Τί οὖν ταῦτα πάντα τὰ ἐν ταύταις σου ταῖς εἰκόσι καὶ ἐπὶ τῶν πρωτοτύπων ζητήσομεν; Οὐκοῦν ὥρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τῶν ἐν ἄλλῳ ὑφεστηκότων, οὐ καθ' ἑαυτὰ τὸ εἶναι ἐχόντων (ἵλεῳ δὲ ἡμῖν εἶεν) πιστεύειν· ἔτι τῶν μεριστῶν καὶ διαστατῶν εἶναι, καὶ ὅσα περὶ τὰ σωματικὰ ταῦτα καὶ ὑλικὰ, καὶ περὶ ἐκεῖνα ἀνάγειν. Ἀλλ' ὥσπερ τοῦτο ἄτοπον, οὕτω καὶ τὸ ἐντεῦθεν οἴεσθαί τι συμπεραίνειν ἀναγκαῖον μάταιον καὶ ἀνόητον. Καίτοι σου καὶ ἡ εἰκὼν αὕτη Λατίνοις μᾶλλον ἢ σοὶ συμβάλλεται. Ἡ ποιότης γὰρ, ἣ τὸ Πνεῦμα αὐτὸς εἰκάζειν ἠθέλησας, οὐκ ἂν εἴη, εἰ μήπω σεσωσμένης οὐσίας, οὐδ' ἂν σχοίη τὸ εἶναι, εἰ μὴ ἐν οὐσίᾳ διαστατῇ τινι καὶ ποσῇ. Ἐπεὶ καὶ οὐσίαν ἄνευ ποσοῦ οὐκ ἂν ἡμεῖς ἴδοιμεν, κἂν χρῶμα αὐτῆς θεασώμεθα. Εἰ οὖν οὐκ ἐν οὐσίᾳ μόνον ἁπλῶς, ἀλλ' ἐν διαστατῇ οὐσίᾳ ὑφέστηκεν ἡ ποιότης, καὶ τὸ ποσὸν ἄρα τῷ τῆς ποιότητος εἶναι συμβάλλεται. Καὶ οὕτω συνηγορήσων Λατίνοις, ἦ ἐλέγξων ἐλήλυθας, ἀνδρῶν ἄριστε καὶ σοφώτατε. Οὐ γὰρ ἂν ἐγώ σου καταγνοίην τοὐναντίον, οὕτω πᾶσαν ἐξησκημένου παιδείαν, οὕτω δὲ διαβεβηκότος ἐν φιλοσοφίᾳ καὶ θεωρίᾳ, καὶ διὰ πάντων μὲν μαθημάτων ὁδεύσαντος, εὐδοκιμήσαντος δ' ἐν ἅπασι, πρὸς δὲ τῇ Ἑλλάδι καὶ τὴν Λατίνων γλῶτταν ἐς ἄκρον ἐξησκημένου, καὶ περιουσίᾳ δυνάμεως ἄλλα τε πολλὰ θαυμαστὰ καὶ τὸ μέγα *Περὶ Τριάδος* τοῦ μεγάλου καὶ θαυμαστοῦ Αὐγουστίνου ἔργον εἰς τὴν ἡμετέραν μετενεγκόντος φωνὴν ἐν ᾧ πρὸς ἄλλοις πολλοῖς καὶ ἡ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦ ἁγίου Πνεύματος θεία ἐκπόρευσις ἀριστά τε καὶ σοφώτατα θεολογεῖται καὶ ἐνθεώτατα· ᾧ καὶ τοῖς τοσούτοις αὐτοῦ λόγοις πῶς ἂν αὐτὸς ἐναντιοῦσθαι δύναιο, τρόφιμος ὢν ἐκείνῳ καὶ ἐραστής· καὶ ταῦτα τούτοις τοῖς λόγοις, ἢ ῥηματίοις, ἃ κἂν παῖς ἐξελέγξειεν; Ἀλλ' οἶμαι τῷ τινων θυμῷ χαρίσασθαι, ἢ ἐκκλῖναι βουλόμενος, ταύτην εὗρες ὁδὸν, ἐκεῖνόν τε φυγεῖν, καὶ τῇ ἀληθείᾳ μᾶλλον ἀμῦναι τῇ ἀσθενείᾳ τῶν λόγων, τὴν ἐκείνης περιουσίαν καὶ τοῖς μὴ συνορᾷν δυναμένοις ἀνακαλύπτων.

Responsio quarta.

Quam convenientia exempla in Ecclesiam introducis, vir optime ac sapientissime! Et sic aptis assimilas similitudinibus res divinas, materiæ, et quantitati, qualitatique illam immaterialem, omnisque quantitatis expertem, et figura carentem, intactilemque naturam subjiciens, et cum his conferens. Quid igitur, cunctane ista, quæ in his similitudinibus, etiam in exemplaribus quærenda sunt? Igitur jam credendum est (sint vero nobis propitii), et Filium, et Spiritum in alio exsistere, non per se subsistere. Præterea esse ex iis quæ partes habent, et dimensionem, et omnia quæ circa corporalia et materialia, ad illa transferenda sunt. Cæterum, quemadmodum hoc absurdum est, ita etiam ex eo aliquid opinari necessarium concludere, vanum et stultum est. Quanquam et similitudo tua hæc Latinis potius quam tibi conferat; qualitas enim (cui tibi placuit assimilare Spiritum) utique non esset, non servata substantia, neque haberet esse, nisi in substantia, dimensione tamen aliqua constante et quanta. Quoniam neque substantiam sine quantitate possemus nos aspicere, quamvis colorem ipsius videamus. Si igitur non in substantia tantum simpliciter, sed in substantia dimensione affecta exsistit qualitas, ergo et quantum ut sit qualitas confert. Atque ita Latinos potius patrocinio defensurus, quam ut eos redarguas accessisti, vir optime atque sapientissime. Non enim profecto ego contrarium de te sentiam, qui in omni disciplinarum exercitatione versatus es, qui adeo in philosophia et contemplatione prætervectus, et omnium bonarum artium curricula emensus, in cunctis splendorem assecutus es; ultra vero linguam Græcam, etiam Latinam excellenter adeptus magna facilitate cum multa alia admiratione digna tum magnum opus *De Trinitate* magni et admirandi Augustini in nostram linguam transtulisti, in quo præter alia etiam Spiritus sancti ex Patre Filioque divina processio optime, sapientissime divinissimeque theologice demonstratur : cui sane ac tantis ejus rationibus quomodo ipse te posses opponere, illius cum sis alumnus et studiosus, præsertim hisce rationibus, seu verbulis, quæ vel puer redargueret? Cæterum reor iræ quorumdam gratificari studens, seu eam declinare volens, hanc nactus es viam, ut et illum vitares, et veritati magis opitulareris, nimiam ejus vim cernere non valentibus, imbecillitate rationum patefaciens.

ARGUMENTUM

OPUSCULI DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI.

Bessarion, rogatus ab Alexio Lascari Philanthropino, qui e Cæsarea imperatorum stirpe genus ducebat, ut eum de rebus gestis in concilio Florentino certiorem faceret, atque ut se habuerint, diligenter narraret, et de rei veritate doceret, et ad eam confirmandam, adversariorum fallacias evertendas instrueret, præsentem hunc librum perspicua oratione conscripsit, quem Paulo II P. M. nuncupavit.

In quo quidem æque personam historici, cujus scopus est veritas, atque theologi sustinens, præter alias privatas res et peculiares, quas cursim et celeriter attingit, recenset illi modum et rationem quam tenuerint Græci antistites in disceptationibus cum Latinis; nimirum quod quæstionem in duas partes diviserunt: alteram, quod non liceat quidquam vel ipsam veritatem ad Symbolum addere, idque prius in dubium Græci verterunt, Bessarione alioquin invito et contradicente, cum meliorem ordinem et dispositionem disputationum optaret; alteram, quod sit conclusio falsa, videlicet Spiritum sanctum ex Filio quoque procedere. Ad hæc, rationes utriusque partis pro utroque dogmate, et quid ad eas invicem responderint, Bessarion refert; deque suo multas rationes ad veritatem confirmandam et comprobandam addit, et universe de tota controversia egregie disserit.

Proinde jure optimo, sua voluntate, nulla vi coactum Orientem cum Occidente, fœdere antiquæ religionis confirmato, veteres amicitias renovasse, atque adeo dextras junxisse, Deo teste, affirmat.

Porro autem noster Bessarion, semper sui similis, ut in aliis suis opusculis, ita etiam in hoc est solide doctus et vere pius; cumque alios superet, secum certat. Sive enim singularem pietatem in tuenda fide catholica, sive variam ac multiplicem eruditionem spectes, posteris Græcis longe anteponendum, priscis illis sanctissimis Patribus æquandum esse, merito non denegabis.

BESSARIONIS EPISCOPI SABINI, CARDINALIS NICÆNI,

PATRIARCHÆ CONSTANTINOPOLITANI,

IN LIBELLOS DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI AD PAULUM II PONTIFICEM MAXIMUM PROOEMIUM.

(Zanetti, Catalog. biblioth. S. Marci Venet., p 76.)

Eugenius IV, avunculus tuus, Pontifex Maximus, vir religione, virtute, rebus gestis amplissimus, inter multa quæ pro Christianæ reipublicæ commodo, dignitate, splendore, vel cogitare sapientissime, vel perficere diligentissime solebat, ad id in primis omnem suam mentem, curam ac studium adhibebat, ut obscuratus erroribus mortalium mentes, ac tenebris cæcitatis obstructas luce veritatis illuminaret. O clementiam, Romano Pontifice dignam! O sapientiam principis miram! qui se, qui suâ studia, qui fortunas suas omnes pro Christiani populi concordia atque incolumitate devoverat. Quid enim utilius, quid excellentius, quid immortali Deo gratius facere poterat, quam instar vigilantis agricolæ excutere atque expurgare malam sementem, et tanquam sollicitus pastor curare morbidas oves, ne aliorum late invalescente, non modo ipsæ perirent, sed totum gregem contaminarent atque inficerent? Sciebat certe sapientissimus Pontifex, quantum sæpenumero discrimen, quot discordias, quot seditiones, quot bella pepererat, ob ignorantiam veritatis orta contentio; in his præsertim rebus, quæ ad fidem ac religionem pertinerent. Quin etiam viderat, audierat, legerat, ut parva interdum erroris scintilla non modo unam ecclesiam aut civitatem, sed plures etiam maximasque provincias, veluti alicujus morbi contagione fœdaverat. Hinc post alia ejus egregia opera, Ferrariæ primo, deinde Florentiæ, clarissimis Italiæ urbibus, generale Christianorum concilium, tanto labore, studio, vigiliis, sumptibusque coegit, ut pestiferam illam ac jam tot annis inveteratam Orientalis atque Occidentalis Ecclesiæ dissensionem de medio tolleret, et mute de fide sentientes ad capessendam veritatem induceret; quod tandem commonendo fratres, prædicando, instruendo, hortando, interdum etiam disputationum aculeis prosternendo, Deo, cujus res gerebatur, favente consecutus est. Huic ergo concilio, summe Pontifex, cum ab optimo imperatore nostro vocatus una cum cæteris Orientis episcopis interessem, nec me lateret, sacrosanctam Romanam Ecclesiam, quæ columna semper ac firmamentum Christianæ fidei fuit, recte sentire, e nostris vero plerosque contentionis cupidiores esse quam veritatis; pro virili mea mihi elaborandum existimavi, ut veram omnes opinionem amplexi, veterum errorum sordes macutasque deponerent. Amabam equidem nostros homines ut par erat, nostramque causam, si fieri potuisset, optassem esse meliorem; sed amanda in primis ac præferenda veritas fuit, et absque invidia, quidquid recte diceretur, amplectendum. Diversus itaque in concilio orationes inter nos habui, in quibus cum de aliis rebus, tum præcipue de processione Spiritus sancti, de quo maxima tunc quæstio erat, latissime disserui; eumque a Patre Filioque procedere, ut rationes taceam, non modo Latinorum, sed etiam Græcorum doctorum auctoritate apertissime demonstravi; hortatus postremo omnes, ut relictis errorum tenebris tanquam veri luminis radiis illustrati sese ad Romanæ Ecclesiæ lucem splendoremque converterent. Eas orationes, quanquam ab amicis sæpe rogatus fuerim, conscius tamen imbecillitatis meæ, edere nunquam volui; nihil in his esse existimans, quod dignum videri eruditis auribus posset. Verumtamen cum, versantibus nuper mecum libellos meos quibusdam familiaribus nostris, in eorum forte manus incidissent, nec prohibere potuissem, quin eos accuratius legerent; non modo hortari me postea non destiterunt, sed etiam vehementer efflagitare, ut tam ea, quam alia quædam opuscula, quæ post dissolutum concilium, quibusdam adhuc a recto itinere devantibus, scribere compulsus fui, pro communi hominum commodo ederem; pleraque in his esse dicentes a Græcis sumpta auctoritas, quæ, cum apud Latinos nusquam haberentur, non parvam forent legentibus utilitatem allatura. Quapropter veluti inops consilii hæsi aliquandiu, et quid mihi agendum esset dubitavi. Illinc enim ut ederem familiarium meorum urgebat auctoritas, hinc ut supprimerem mea me hortabatur infirmitas. Tandem vero illud animo occurrit, ut lucubrationes meas tuo sacratissimo nomine, Dive Pontifex Paule, dedicarem. Nam cui potius, quæ de religione a nobis sub divo Eugenio avunculo tuo scripta sunt, dari, donari et consecrari debebant, quam tibi quem et religionis principem ac magistrum, et illius non modo sanguinis, sed etiam pontificatus successorem esse divina Providentia voluit? qui divino consilio, singulari sapientia, et incredibili animi magnitudine, commissum humeris tuis imperium ita gubernas, ut non modo pullulantes aliquando hæreses ex propinquis Romanæ Ecclesiæ provinciis, sed etiam inveteratas ex remotissimis ac potentissimis regnis exstirpes atque evellas; a quo ita brevi tempore auctum est Ecclesiæ imperium, et hujus sacræ sedis majestas, ut et te, quod raro evenire hominibus consuevit, timeant pariter omnes atque ament; et Romanæ Ecclesiæ nec potentia unquam tanta fuerit nec tanta auctoritas. Tuæ igitur clementiæ erit, summe Pontifex, credere hoc filii erga te meæ, ut libellum hunc libenter accipias, denumque pro tuo sapientissimo judicio vel edas, vel supprimas. Quod si edendum judicaveris, plurimum certe auctoritatis videbitur tua gratia consecutus.

Verum enimvero, quando et aliquid amplius a nobis postulas, non tam forte tua causa, quam eorum qui se pertinaciter veritati opponunt; nos quidem, partim quod juxta divinum Apostolum cuivis petenti, de ea quæ in nobis est, fide, reddere rationem tenemur; partim etiam quod amicitiæ officiis indulgemus, mandata tua exsequimur; tibique imprimis sanctorum Patrum atque doctorum Occidentalium sententias mittimus. Quibus sane ex Patre Filioque Spiritum sanctum procedere, suique unum principium unamve causam habere Patrem et Filium, his ipsis verbis plane ostenditur. Ex quibus tamen sententiis, quod et plurimæ sint, et in omnibus eorum libris dispersæ atque disseminatæ, paucas nos tibi mittimus, ejusdem formæ et ejusdem generis, reliquis quoque omnibus exsistentibus.

Ad hæc orationem quamdam nostram, cui *Dogmatica*, sive *De concordia*, inscriptio est, tibi mittendam esse censuimus: quam paulo ante sanctissimam conjunctionem, veluti postremam sententiam judicii nostri et mentis edimus. Eamque, cum postremo per nos ipsos considerantes singulorum sententias investigaremus, invictissimo imperatori nostro, et sacro patriarchæ coram nostris legendam obtulimus.

In qua quidem oratione, quoad fieri posset, ex ipsis Orientalibus Patribus, nihil insuper utens Occidentalibus, propositum quæsitum ostendo. Eamque tibi misi, clarissime vir, magnanime, et in omnibus præstantissime, quippe quæ tibi maxime omnium, et cuivis alteri, qui eam bona mente audierit, maximam utilitatem sit allatura.

Et quoniam in eis nihil novi in præsentia elaboravimus, exstabant enim nobis antea scripta, nunc tamen parum aliquid laborare, præter ista, animum applicavimus, et aliquid amplius tua causa edere judicavimus. Quapropter cursim et celeriter res nostræ synodi, sanctissimæque concordiæ, tibi, clarissime vir, narrabo, ut se habuerint; addens quoque rationes quasdam, quibus aliquis de isto dogmate præterea magis adducatur ut credat: ita tandem orationi finem imponam.

Antequam vero de istis dicamus, parvam et exiguam quamdam rem, non parva tamen consideratione dignam, proœmiis addam, quæ sane in prædicta dogmatica oratione desideratur: hanc igitur hic compensabo.

In ea enim oratione, tametsi ex solis sanctis Patribus Orientalibus veritatem hujus quæstionis ostendendam proposueram, tamen dictum quoddam, quod instar omnium aliorum sit, divi patris nostri Basilii prætermisi, propterea quod utcunque illud ambigeretur, non quod ego etiam de eo dubitarem, minime vero; sed quoniam plerique in controversiam revocabant, ambigua re uti nolui. Hoc autem dictum est, quo ille beatus vir in tertio libro suarum ignem spirantium rationum adversus Eunomium usus est:

Ἐπειδ' ὅμως καί τι πλεῖον αἰτεῖς παρ' ἡμῶν, οὐ διὰ σαυτὸν ἴσως, ἀλλὰ διὰ τοὺς φιλονείκως ἐναντιουμένους τῇ ἀληθείᾳ, ἡμεῖς, ἅμα μὲν διὰ τὸ ὀφείλειν ἀποδιδόναι λόγον περὶ τῆς ἐν ἡμῖν πίστεως παντὶ τῷ αἰτοῦντι, κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον, ἅμα δὲ καὶ τῷ φιλικῷ καθήκοντι χαριζόμενοι τοῖς σοῖ; εἴκομεν νεύμασι· καί σοι πρῶτον μὲν τὰς τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ διδασκάλων τῶν Δυτικῶν πέμπομεν ῥήσεις, αἳ σαφῶς οὕτωσι ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι λέγουσι Πνεῦμα, καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἔχειν ἑαυτοῦ μίαν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν. Ὧν πολλῶν οὐσῶν, καὶ πᾶσι βιβλίοις αὐτῶν ἐγκατεσπαρμένων, ὀλίγας ἡμεῖς σοι πεπόμφαμεν, τοῦ αὐτοῦ τύπου καὶ τῆς αὐτῆς ἀγωγῆς καὶ τῶν ἄλλων οὐσῶν ἁπασῶν.

Ἔπειτα δὲ λόγον τινὰ ἡμέτερον, ᾧ Δογματικός, ἢ Περὶ ἑνώσεως, ἡ ἐπιγραφή, ἐδοκιμάσαμεν πέμψαι σοι· ὃν μικρὸν πρὸ τῆς ἁγίας ἑνώσεως ἐκδεδώκαμεν, ὥσπερ τινὰ τελευταίαν τῆς ἐμῆς διανοίας καὶ γνώμης ἀπόφασιν. Ὃν τῷ τε κρατίστῳ βασιλεῖ καὶ τῷ ἱερῷ ἡμῶν πατριάρχῃ ἐπ' ὄψει πάντων τῶν ἡμετέρων ἐπέδωκα, ἡνίκα τὸ τελευταῖον σκεπτόμενοι καθ' αὑτοὺς, τὰς ἑκάστων γνώμας ἀνηρευνῶμεν.

Ἐν ᾧ ὡς ἑνὸν ἐξ αὐτῶν τῶν Ἀνατολικῶν Πατέρων καὶ διδασκάλων μηδὲν τοῖς Ἑσπερίοις προσχρώμενος, τὸ προκείμενον δείκνυμι πρόβλημα, ὃν ὡς σοί τε μάλιστα πάντων, καὶ εἴ τις ἄλλος εὐγνωμόνως ἀκούσεται, οὐ μικρᾶς ὠφελείας ἐσόμενον αἴτιον, τῇ σῇ λαμπρότητι πέπομφα, μεγαλοπρεπέστατε καὶ πάντα ἄριστε ἀνερ.

Ἐπειδ' ἐν τούτοις οὐδὲν ἐν τῷ παρόντι πεπονήκαμεν· προϋπῆρχον γὰρ ἡμῖν γεγραμμένα· διὰ τὴν σὴν δὲ τανῦν ἀγάπην μικρόν τι προσεθέμην πονῆσαι παρὰ ταῦτα, καί τι πλέον ἐκθεῖναι σὴν χάριν ἐκρίναμεν. Ὅθεν ἐπιτροχάδην ὅπως τε τὰ τῆς καθ' ἡμᾶς ἔσχε συνόδου καὶ τῆς ἁγίας ἑνώσεως τῇ σῇ λαμπρότητι διηγήσομαι· καί τινας λόγους προσθεὶς, οἷς ἂν τις ἔτι μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ δόγματος τούτου πεισθείη, οὕτω καταπαύσω τὸν λόγον.

Πρὸ δὲ τοῦ περὶ τούτων εἰπεῖν, μικρὸν μέν τι, λόγου δὲ ὅμως ἄξιον οὐ μικροῦ, προσθήσω τοῖς προοιμίοις, ὅπερ τῷ προειρημένῳ μοι δογματικῷ λόγῳ ἐλλείπει, τοῦτο ἐνταῦθα ἀναπληρώσας.

Ἐν γὰρ τῷ λόγῳ τούτῳ, ἐκ μόνων τῶν ἐξ Ἑῴας ἁγίων τὴν τοῦ προβλήματος τούτου ἀλήθειαν δεῖξαι προθέμενος, ἕν τι ῥητὸν τοῦ θείου Πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου, πάντων τῶν ἄλλων ἀντάξιον, παρελέλοιπα, διὰ τὸ ὅπως οὖν ἀμφιβάλλεσθαι, οὐχ ὅτι καὶ ἐγὼ περὶ τούτου ἐδίσταζον, οὐδαμῶς· ἀλλ' ὅτι παρὰ τοῖς πολλοῖς ἠμφιβάλλετο, ἀμφιβόλῳ χρήσασθαι οὐκ ἠθέλησα. Τοῦτο δ' ἐστὶν, ᾧ ἐν τῷ τρίτῳ τῶν κατ' Εὐνομίου πυρπνόων ἑαυτοῦ λόγων ὁ μάκαρ ἐκεῖνος ἐχρήσατο, λέγων·

non esset annus ascriptus: alter vero bambacenus annos ante trecentos scriptus erat, si quidem in calce ascriptus erat annus, ex quo id facile computari poterat: et libri ipsi adhuc exstant, nisi forte postquam mihi ostensi fuerunt, opera eorum qui facile omnia mala propriæ saluti machinantur, evanuerint. Hi duo libri, quemadmodum nos exposuimus, Doctoris sententiam, sic intus habebant scriptam: homo vero quidam, animo quidem audax, sed manu adhuc longe audacior, adversus membranam ferro utens veritatem abrasit. Minus tamen ses illi processit. Cum enim locus vacuus sit, ipsæque syllabæ dimidiæ adhuc appareant, et audaciam illius arguunt, et veritatem ipsam nihilominus clare exprimunt. In alio vero libro litura totam illam partem sententiæ oblitteravit, quæ sic habet: *Ab ipso habentem esse, et omnino ab illa causa dependentem.* Verum deinde tempore procedente, cum doctus ille Cydones librum in manus accepisset, sententia iterum sana reddita est, ipse siquidem propria manu et sententiam in libro integram ascripsit, et eum qui id ausus esset, satis digne conviciis consectatus est.

In tantam nimirum dementiam, tenebras, et ignorantiam nostrates contentio impulit, et audent dicere Latinos, et Veccum libros corrupisse: cum tamen dictum istud tantam habeat pulchritudinem, tantaque cum eloquentia, rotunditate, et attica gratia sit prolatum, ut non solum Latini tale quidpiam efficere, tantaque cum gratia Græce aliquid conscribere minime possint, quibus patria lingua, variæque figuræ et præcepta diversa dicendi, ut aliquid in nostram linguam cum gratia edant, impedimento est: quemadmodum e contrario, ut Græci ipsi Latine aliquid æqua gratia Latinorum componant, nullo modo fieri potest, quamtumvis utrique linguam invicem exerceant. Hujus vero rei locupletissimus ego testis esse possum, qui Latinam linguam ferme ut quisque alius Latinorum qui in ea multum elaborarit, calleo, et percipio, conscribere vero aliquid vel mediocri laude dignum minime valeo. Non solum igitur, ut dictum est, fieri non poterat ut hanc sententiam tanta cum gratia Latini ederent, sed neque Græcorum ullus, excepto ipso Basilio; illius est enim imago, illius est hoc genus scribendi; si quis plurimum valet ad orationum ideas dijudicandas, scit quod dico; præsertim cum et Veccus heri et nudius tertius exstiterit; libri vero, cum longe vetustiores quam isti sint, verba esse inania, vanumque refugium, rationem istam arguunt.

Amplius etiam et aliunde hoc idem certum facere posset aliquis. Fuit vir quidam, cum plerisque aliis magnæ sapientiæ apud Latinos, Hugo appellatus, antiquissimus auctor, et qui multo tempore nos antecessit: ex quo enim fuit, prope trecenti sunt anni elapsi. Ille cum de processione Spiritus sancti scribat, hoc magni Basilii dicto ad probandum utitur. Quod sane ego non solum La-

σίων. Ἐνεγέγραπτο γὰρ ἐν τῷ τέλει χρόνος, ἀφ' οὗ τοῦτο ῥᾷστα συλλογίσασθαι ἔνεστι. Καὶ τὰ βιβλία μένουσιν ἔτι, εἰ μή που μετὰ τὴν παρ' ἐμοῦ ἀνάδειξιν ἠφάνισται παρὰ τῶν πάντα ῥᾳδίως κατὰ τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας μηχανωμένων ταῦτα καὶ ἄμφω ὡς ἡμεῖς ἐξεθέμεθα τὴν τοῦ διδασκάλου ῥῆσιν εἶχον ἐγγεγραμμένα. Ἀνὴρ δέ τις τολμηρᾶς μὲν ψυχῆς, χειρὸς δὲ τολμηροτέρας, κατὰ μὲν τοῦ μεμβράνου σιδήρῳ χρησάμενος ἀπέξεσε τὴν ἀλήθειαν· οὐδὲν δ' ὅμως αὐτῷ προὔργου ἀπήντησεν. Ὅ τε γὰρ τόπος κενὸς ὤν, αἵ τε τῶν συλλαβῶν ἡμίσεις ἔτι φαινόμεναι, τό τε τόλμημα ἐκείνου ἐλέγχουσι, τήν τε ἀλήθειαν οὐδὲν ἧττον σαφῶς παριστῶσι. Κατὰ δὲ τοῦ ἑτέρου βιβλίου μέλαν ἐπιχέας ἐκάλυψε τοῦτο τὸ μέρος τοῦ ῥητοῦ πᾶν, ὅ φησι, *Παρ' αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχον, καὶ ὅλως ἐκείνης τῆς αἰτίας ἐξημμένον.* Ἀλλὰ χρόνῳ ὕστερον τοῦ σοφοῦ Κυδώνη ἐκείνου τὴν βίβλον εἰς χεῖρας λαβόντος, τὸ ῥητὸν πάλιν ὑγιὲς ἀπεδόθη. Αὐτὸς γὰρ οἰκείᾳ χειρὶ τό τε ῥητὸν ἐν τῷ βιβλίῳ ὁλόκληρον προσπαρέγραψεν, ὕβρεσί τε ἀξίως ἔπλυνε τὸν τοῦτο τετολμηκότα.

Εἰς τοσαύτην ἀπόνοιαν καὶ σκότος καὶ ἄγνοιαν ἡ ἔρις ἡμετέρους ἀπέωσεν. Εἶτα λέγειν τολμῶσιν, ὡς Λατῖνοι καὶ Βέκκος τὰς βίβλους ἐνόθευσε· καίτοι τοσοῦτον ἔχοντος τοῦ ῥητοῦ τούτου κάλλος, καὶ μετὰ τοσαύτης εὐγλωττίας καὶ στρογγυλότητος ἀπηγγελμένου, καὶ χάριτος Ἀττικῆς, ὡς μὴ Λατίνους μόνον μὴ δύνασθαί ποτε τοιοῦτόν τι καὶ μετὰ τοσαύτης χάριτος Ἑλληνικῶς τι συγγράψαι, οἷς ἡ πάτριος γλῶσσα, καὶ τὰ διάφορα σχήματά τε καὶ μέθοδοι, ἐμποδὼν τοῦ μετὰ χάριτος ἐκδοῦναί τινα εἰς τὴν ἡμετέραν φωνήν· ὥσπερ ἐκ τοῦ ἐναντίου Ἕλλησιν ἀδύνατον Λατινικῶς τι μετὰ τῆς ἴσης Λατίνοις χάριτος συγγράψασθαι, κἂν ἐφ' ὁπόσον ἑκάτεροι τὴν ἀλλήλων ἀσκήσαιεν γλῶτταν. Καὶ τούτου μάρτυς αὐτὸς ἀξιόπιστος, συνιεὶς μὲν τὴν Λατίνων φωνὴν σχεδὸν ὡς ἄλλος τῶν πολλὰ μεμοχθηκότων ἐν αὐτῇ Λατίνων, συγγράψασθαι δὲ ὅμως οὐδὲν ὅ τι καὶ ἄξιον λόγου δυνάμενος. Οὐ Λατίνους οὖν μόνον, ὡς εἴρηται, τὸ ῥητὸν τοῦτο μετὰ τοσαύτης ἐκδοῦναι χάριτος οὐκ ἦν δυνατόν, ἀλλ' οὐδ' Ἑλλήνων οὐδενὶ πλὴν αὐτοῦ Βασιλείου. Ἐκείνου γὰρ ἡ εἰκών, ἐκείνου τῆς γραφῆς τοῦτο τὸ εἶδος. Εἴ τις δεινὸς λόγων κρίνειν ἰδέας, οἶδεν ὃ λέγω· ἄλλως τε τοῦ Βέκκου χθὲς καὶ πρότριτα γεγονότος, αἱ βίβλοι πολλῷ τούτων παλαιότεραι οὖσαι, λόγον ἄλλως ὄντα, καὶ ματαίαν καταψυγὴν, τὸν λόγον τοῦτον ἐλέγχουσιν.

Ἔτι δὲ καὶ ἑτέρωθεν τοῦτο πιστώσαιτ' ἂν τις. Ἀνὴρ παρὰ Λατίνοις σὺν ἄλλοις πολλοῖς γέγονε μεγάλη; σοφίᾳ; Οὔγων καλούμενος παλαιότατός τε καὶ χρόνῳ πολλῷ φθάσας ἡμᾶς· παρῆλθον γὰρ ἐγγὺς τριακοσίων ἐνιαυτῶν ἐξ οὗ γέγονεν. Οὗτος περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως συγγραφόμενος, τῷ ῥητῷ τοῦ μεγάλου Βασιλείου πρὸς ἀπόδειξιν κέχρηται. Τοῦτο δ' ἐγὼ οὐ Λατινικῶς ἰδὼν μόνον

ἡμῖν ἀναγγέλλω, ἀλλὰ κἀν τῇ Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικῶς γεγραμμένον. Οὐκ αὐτοῦ βιβλίον τοῦ Οὔγωνος, ἀλλὰ Νικήτα τινὸς, ὡς οἶμαι, ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης, πρὸ διακοσίων πεντήκοντα χρόνων γεγενημένου, ἀντιλογικὸν πρὸς τὸν Οὔγωνα, ἐν ᾧ φαίνεται τούτῳ τῷ ῥητῷ ὁ Οὔγων χρησάμενος, εἰς ἐμὰς ἐλθὸν χεῖρας ἀνέγνων. Καίτοι ὁ Θεσσαλονίκης οὗτος τῷ Λατίνων προσέκειτο δόγματι· τὸ γὰρ συμπέρασμα ἀληθὲς εἶναι ἐδόξαζεν· ἐμάχετο δὲ, τοῦτο δὴ τὸ λεγόμενον, ὑπὲρ ὄνου σκιᾶς, μὴ δεῖν λέγων μηδὲ τἀληθῆ τῷ Συμβόλῳ προσθεῖναι. Πρᾶγμα μεγάλης εὐλαβείας τε καὶ σοφίας· ὅμοιον ὡς εἴ τις ἔλεγε, μὴ δεῖν παῤῥησιάζεσθαι τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ταῦτα διῆλθόν τε καὶ ἐπλάτυνα, δεῖξαι βουλόμενος, ὡς γέγονε μὲν ἐν τοῖς βιβλίοις φθορὰ, γέγονε δὲ οὐ παρὰ Λατίνων καὶ τῶν προσκειμένων ἐκείνοις, ἀλλὰ τοὐναντίον μᾶλλον παρὰ τῶν ἐριζόντων πρὸς τοὺς Λατίνους· καὶ ἡ φθορὰ οὐ κατὰ προσθήκην, ἀλλὰ κατὰ ἀφαίρεσιν γέγονεν. Ὥστ' οὐδεὶς ἔτι δικαίως βέκκον ἢ τοὺς ὁμοίους αἰτιάσεται, τῶν βιβλίων πολλῷ πρὸ τοῦ Βέκκου βοώντων τὴν ἀλήθειαν.

factam esse. Ita ut nemo in posterum Veccum, Veccum veritatem ipsam clamantibus.

Καὶ ταῦτα μὲν ἀπὸ τοῦ χρόνου σημεῖα οὕτως ἀναντίῤῥητά τε καὶ θαυμαστά. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς φράσεως, καὶ τοῦ κάλλους τῆς συγγραφῆς, εἴρηται μὴ δεῖν ἑτέρου πιστεύειν, ἢ τοῦ μάκαρος Βασιλείου φωνὰς εἶναι ταῦτα τὰ ῥήματα. Οὐδὲν δὲ ὅμως ἧττον, καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐννοίας καὶ τῆς τῶν ἡγουμένων τε καὶ ἑπομένων ἀκολουθίας, εἴ τις ἀκριβῶς ἐπιστήσειε τῷ σκοπῷ, τὸ αὐτὸ τοῦτο φανήσεται.

Τοῦ Εὐνομίου ἐκ τοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον παρὰ τῶν ἁγίων τρίτον τῇ τάξει, καὶ τῷ ἀξιώματι λέγεσθαι, τρίτον εἶναι τῇ φύσει συνάγοντος, ὁ θεῖος Βασίλειος πρὸς τὸ συμπέρασμα δυσχεραίνων, τὰ μέσα ὅμως οὐκ ἀρνεῖται, δηλαδὴ τὸ τὸ Πνεῦμα τρίτον εἶναι τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι. Εἰ γὰρ καὶ ὥσπερ δυσχεραίνων βοᾷ λέγων κατ' Εὐνομίου, Τίνες δὲ οἱ ἅγιοι, καὶ ἐν ποίοις λόγοις τὴν διδασκαλίαν πεποίηνται, εἰπεῖν οὐκ ἔχει, οὐκ ἐνιστάμενος ὅμως πρὸς τοῦτο ταὐτά φησιν, οὐδ' ἀπαρνούμενος τὸ τρίτον εἶναι τὸ Πνεῦμα τῇ τάξει, ἢ λέγεσθαι παρὰ τῶν ἁγίων, ὡς οἱ ἡμέτεροι κακῶς οἴονται, οὕτω γὰρ ἂν καὶ ἑαυτῷ καὶ τῇ ἀληθείᾳ ἠναντιοῦτο· ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀπόνοιαν δυσχεραίνων τοῦ Εὐνομίου, καὶ ἀχθόμενος ἐπὶ τῷ συμπεράσματι τῷ τρίτον εἶναι καὶ τῇ φύσει δηλαδὴ τὸ Πνεῦμα, καὶ τὴν παρασιώπησιν αὐτοῦ αἰτιώμενος ἢ σεσιώπηκε τοὺς τοῦτο λέγοντας ἁγίους, ταύτην ἐξεβόησε τὴν φωνήν· Τίνες δὲ οἱ ἅγιοι καὶ ἐν ποίοις λόγοις τὴν διδασκαλίαν πεποίηνται, εἰπεῖν οὐκ ἔχει. Δῆλον γὰρ ὡς εἰ τὰς τῶν ἁγίων ῥήσεις ἐξέθηκεν, οὐκ ἂν εἶχεν ἴσως τὸ ἄτοπον ἐπαγαγεῖν συμπέρασμα. Ἴσμεν γὰρ ὡς καὶ ἀπὸ ἑνός τινος ῥήματος, ἢ λέξεως πολλάκις, ὁ πᾶς σκοπὸς τοῦ συγγραφαμένου καὶ ἡ διάνοια φαίνεται, ὡς μὴ ἐξεῖναί τινα οἰκοθεν κακουργεῖν, καὶ συμπέρασμα ἐπιφέρειν ταῖς ἐκείνων φωναῖς μὴ συμβαῖνον. Ὅθεν εἰ καὶ Εὐνόμιος προσ-

tine inspexi, vobisque refero, verum etiam Constantinopoli cum in meas manus incidisset, Græce scriptum legi. Legi vero non quidem librum ipsius Hugonis, sed Nicetæ cujusdam contra Hugonem librum antilogicum (hoc est, concertatorium ac de controversis scriptum), ut ego arbitrior, episcopi Thessalonicensis, qui fuit ante ducentos quinquaginta annos. In quo videtur iste Hugo, hac sententia usus fuisse. Atqui iste Thessalonicensis Latinorum adhærebat dogmati: conclusionem enim veram esse opinabatur: contendebat vero id quod est in proverbio, de umbra asini: non oportere, inquiens, nec ipsa quidem vera Symbolo addere. Res scilicet magnæ religionis, scrupuli, ac sapientiæ: non secus, ac si aliquis diceret, non oportere veritatem libere profiteri. Atque hæc fuse recensui, et dilatavi, volens ostendere factam quidem esse in libris corruptionem, factam tamen non a Latinis et illorum fautoribus, sed contra potius ab iis qui adversus Latinos contendunt, ipsamque corruptionem non secundum additionem, sed diminutionem vel similes juste accuset, libris ipsis longe ante

Et hæc quidem a tempore desumpta sint signa tam mira, et manifesta, et quæ convinci nullo modo queant. Verumenimvero, et ex ipsa quidem elocutione, et pulchritudine scriptionis dictum est, hæc verba nullius alterius oportere credere, quam beati Basilii esse voces. Nihilominus tamen et ab eadem ipsa intelligentia, et antecedentium ac subsequentium contextu, si quis diligenter scopum perpenderit, hoc idem apparebit.

Cum Eunomius, ex eo quod Spiritus sanctus a sanctis tertius ordine ac dignitate diceretur, tertium quoque eum esse natura colligeret, divus Basilius, conclusionem moleste ferens, non negat media, nimirum, Spiritum sanctum tertium esse ordine ac dignitate. Licet enim veluti ægre ferens, clamet adversus Eunomium: Qui vero sint sancti, et in quibus sermonibus hanc doctrinam fecerint, dicere nequit: non tamen id urgens hæc ait, neque negans tertium esse ordine, ac dici a sanctis Spiritum, quemadmodum nostrates male existimant; sic enim ipse sibi ac veritati adversaretur: sed ab Eunomii dementia vehementer abhorrens, et indigne ferens conclusionem, nimirum tertium esse Spiritum etiam natura, et silentium illius accusans, quod tacuerit, minimeque indicaverit sanctos qui istud affirment, in hanc vocem erupit: Qui vero sint sancti, et in quibus sermonibus hanc doctrinam tradiderint, dicere nequit. Perspicuum enim est, quod si sanctorum auctoritates exposuisset, absurdam fortasse inferre conclusionem minime potuisset. Scimus enim, quod ex uno quopiam verbo seu vocabulo sæpe totus scopus scriptoris et mens apparet, alicui de suo ut non liceat aliquid addendo malitiose agere, et conclusionem eorum dictis minime consentaneam inferre. Hinc fit ut si

etiam Eunomius sanctos istud affirmantes, et eorum auctoritates addidisset, minime sane potuisset concludere quod conclusit; tametsi enim sancti tertium esse Spiritum maxime sentiunt, atqui natura tertium esse constanter negant. Propterea igitur malitiam ejus deplorans infert: Numquid factus est homo tam audax, ut de divinis dogmatibus novitates introducat? Manifestum autem est, hic eum novitatem appellare, tertium esse Spiritum natura, non ordine, ac dignitate. Namque alioquin seipsum novarum rerum auctorem appellasset, sibique ipse magis repugnasset. Ipse enim est, qui maxime omnium tertium esse Spiritum ordine ac dignitate credendum tradidit, quique nos auream hanc et indissolubilem catenam ordinis docuit. Etenim in his ipsis verbis adversus Eunomium continuo infert: Dignitate enim secundum esse a Filio, ab ipso habentem esse, et ab ipso accipientem, et annuntiantem nobis, atque omnino ab illa causa dependentem, tradit pietatis sermo.

A ἔθηκε τοὺς τοῦτο λέγοντας ἁγίους, καὶ τὰς ῥήσεις ἐκείνων, οὐκ ἂν ἐδυνήθη συμπεραῖναι, ὃ συνεπέρανεν. Εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τρίτον εἶναι τὸ Πνεῦμα οἱ ἅγιοι φρονοῦσι, τῇ φύσει μέντοι γε τρίτον εἶναι καὶ σφόδρα ἀρνοῦνται. Διὰ ταῦτα οὖν τὴν κακουργίαν αὐτοῦ σχετλιάζων, ἐπιφέρει, Ἆρα γέγονεν οὕτω τολμηρὸς ἄνθρωπος, τὰς περὶ τῶν θείων δογμάτων καινοτομίας εἰσηγούμενος; Καὶ δῆλον ὅτι καινοτομίαν ἐνταῦθα καλεῖ τὸ τρίτον εἶναι τῇ φύσει τὸ Πνεῦμα, οὐ τῷ τρίτον εἶναι τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι. Ἣ γὰρ ἂν ἑαυτὸν ἐκάλει καινοτόμον, καὶ ἑαυτῷ μᾶλλον ἐναντιοῦτο. Αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ μάλιστα πάντων τρίτον εἶναι τὸ Πνεῦμα τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι παραδοὺς πιστεύειν, καὶ τὴν χρυσῆν ταύτην σειρὰν τῆς τάξεως καὶ ἄλυτον διδάξας ἡμᾶς. B Ἐν γὰρ τοῖς κατ' Εὐνομίου τούτοις λόγοις προσεχῶς ἐπάγει· Ἀξιώματι μὲν γὰρ δευτερεύειν τοῦ Υἱοῦ, παρ' αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχον καὶ παρ' αὐτοῦ λαμβάνον καὶ ἀναγγέλλον ἡμῖν, καὶ ὅλως τῆς αἰτίας ἐκείνης ἐξημμένον, παραδίδωσιν ὁ τῆς εὐσεβείας λόγος.

Hujus enim sententiæ, et si non totum, partem tamen aliquam nostri recipiunt: reliqua intercidentes, atque ita dicentes: Dignitate enim secundum esse a Filio, tradit fortasse pietatis sermo; addentes quoque illud, fortasse, ut ambiguum sermonem reddant. Quod quidem alienum esse a mente Magni Basilii, prorsus ostendemus.

Τούτου γὰρ τοῦ ῥητοῦ, εἰ καὶ μὴ τὸ πᾶν, μέρος γέ τοι ὅμως δέχονται οἱ ἡμέτεροι, τὰ λοιπὰ περικόπτοντες καὶ λέγοντες οὑτωσί· Ἀξιώματι μὲν γὰρ δευτερεύειν τοῦ Υἱοῦ παραδίδωσιν ἴσως ὁ τῆς εὐσεβείας λόγος. Προστιθέντες καὶ τὸ ἴσως, ἵν' ἀμφίβολον τὸν λόγον ποιήσωσιν, ὃ τῆς τοῦ μεγάλου Βασιλείου διανοίας ἀλλότριον δειχθήσεται πάντη.

Hæc igitur, non per figuram rhetorum (1), quam vocant ἀντιπαράστασιν (hoc est, concessionem, seu quod in scholis aiunt, dato et non concesso), magnus ille Basilius infert, quemadmodum quibusdam imperitissime visum est. Verum, thesim certam minimeque dubiam ponens, quod sequitur considerat: tertium quidem ordine valde concedens, tertium vero natura velut impium rejiciens. Audi igitur quæ dicat ipse rationem astruens: Quemadmodum enim Filius ordine quidem a Patre secundus est. Deinde infert rationem cur ita: Quia, inquit, ab illo est; et dignitate; quia inquit, principium et causa esse illius est Pater; natura vero non amplius secundus est. Ita et Spiritus sanctus etiam si suleat, et subsequatur Filium ordine ac dignitate, non tamen merito eum alienæ esse naturæ sequetur. Hic vero quidam addiderunt (ut et omnino concedamus), dicentes: Etiamsi subsequatur Filium ordine ac dignitate, ut et omnino concedamus. Illius vero scopo nihil magis atque hoc contrarium esse potest, qui in epistola ad canonicas (2) manifeste dicit: Spiritus vero sanctus Patri quidem ac Filio connumeratur, quod et super creaturam sit, ordine autem tertius; posi-

Ταῦτα οὖν οὐ κατ' ἀντιπαράστασιν ὁ μέγας ἐπάγει, ὡς καὶ μάλα ἀμαθῶς τισιν ἔδοξεν, ἀλλὰ θέσιν C ὁμολογουμένην τιθέμενος, τὸ ἑπόμενον σκέπτεται. τρίτον μὲν τῇ τάξει εἶναι μάλα τιθέμενος· τρίτον δέ γε τῇ φύσει, ὡς ἀσεβὲς ἀποῤῥίπτων. Ἄκουε γοῦν οἷα, κατασκευάζων τὸν λόγον, φησίν· Ὡς γὰρ ὁ Υἱὸς τάξει μὲν δεύτερος τοῦ Πατρός. Εἶτα ἐπάγει τὴν αἰτίαν, διὰ τί. Διότι, φησίν, ἀπ' ἐκείνου· καὶ ἀξιώματι, διότι, φησίν, ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ εἶναι αὐτοῦ ὁ Πατήρ, φύσει δὲ οὐκ ἔτι δεύτερος· οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ καὶ ὑποβέβηκε τὸν Υἱὸν τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι, οὐκέτ' ἂν εἰκότως, ὡς ἀλλοτρίας ὑπάρχον φύσεως, ἀκολουθοίη. Κἀνταῦθα δέ τινες προσέθηκαν, ἵνα καὶ ὅλως συγχωρήσωμεν, λέγοντες, Εἰ καὶ ὑποβέβηκε τὸν Υἱὸν τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι, ἵν' ὅλως καὶ συγχωρήσωμεν. Τούτου δὲ D οὐδὲν ἐναντιώτερον τοῦ ἐκείνου σκοποῦ· ὃς φανερῶς ἐν τῇ πρὸς τὰς κανονικὰς ἐπιστολῇ λέγει· Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πατρὶ μὲν καὶ Υἱῷ συναριθμεῖται, διότι καὶ ὑπὲρ τὴν κτίσιν ἐστί. Τέτακται δὲ τρίτον, ὡς ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ δεδιδάγμεθα παρὰ τοῦ εἰπόντος, *Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος.* Ὃ δὲ

(1) Hoc loco minime obscure innuit, et insimulat Marcum Ephesium, quippe illius fuit hæc prava interpretatio, ut ex concilio Flor. sess. 20, liquido constat.

(2) Moniales forte, ut ita dixerim, regulares intelligendæ sunt, quæ nimirum secundum quamdam normam instituti ab Ecclesia approbati vitam *degebant. Canon* enim Græcis regulam significat et eodem modo in Ecclesia Romana quidam religiosi vocantur canonici regulares, vel ad differentiam aliorum canonicorum, vel est repetitio nominis in variis linguis, quemadmodum Scriptura dicit, « Abba Pater. » Exstat quoque oratio celeberrima Joannis Chrysostomi cujus titulus est: Ὑπὲρ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν.

προτιθεὶς τοῦ Υἱοῦ, ἢ πρεσβύτερον λέγων τοῦ Πατρὸς, οὗτος ἀνθίσταται μὲν τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ, ἀλλότριος δὲ τῆς ὑγιαινούσης ἐστὶ πίστεως, μὴ ὢν παρίλαβε τύπον δοξολογίας φυλάττων, ἀλλ' ἑαυτῷ καινοφωνίαν εἰς ἀρέσκειαν ἀνθρώπων ἐπινοῶν. Καὶ μετ' ὀλίγα· Ὥστε ἡ περὶ τὴν τάξιν καινοτομία αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως ἀθέτησιν ἔχει, καὶ ὅλης τῆς πίστεώς ἐστιν ἄρνησις.

tus est, quemadmodum in Evangelio edocti sumus a Domino dicente : *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti.* Qui autem anteponit Filio, vel antiquiorem dicit esse Patre, iste opponit se quidem Dei constitutioni, alienus vero est a sana fide, cum formulam religionis colendæ, quam acceperit, non servet : sed novitatem vocum, ad captandam hominum gratiam sibi excogitet. Et post pauca : Quapropter quæ circa ordinem novitas est, ipsius exsistentiæ contemptum habet, et totius fidei est negatio.

Εἰ οὖν ταῦτα τὰ ῥήματα ἀμφιβάλλοντός ἐστι περὶ τὴν τάξιν, καὶ διστάζοντος, καὶ μετὰ τοῦ, *Ἴσως*, καὶ *Ἵν' ὅλως καὶ συγχωρήσωμεν* τοὺς ἑαυτοῦ λόγους προφέροντος, αὐτὸς κρινεῖς, καὶ ὅσοι εὐγνώμονες καὶ μικρόν τι συνιέντες λόγων δυνάμεως, καὶ ἀληθείας δογμάτων.

An igitur hæc verba dubitantis sint de ordine, atque ambigentis, et cum illis vocibus, fortasse, et *ut omnino concedamus*, suas rationes enuntiantis, tu ipse judicabis, et quotquot alii sunt æqui et probi viri, qui vel modicam vim rationum ac dogmatum veritatem intelligant.

Εἶτ' οὐκ αἰσχύνονται τοσαύτην ἐναντιολογίαν τῷ ἁγίῳ προσάπτοντες, προσθεῖην δ' ἂν καὶ ἀπόνοιαν, εἰ νῦν μὲν τρίτον εἶναι τὸ Πνεῦμά φησι τῇ τάξει, καὶ οὕτω τρίτον ὡς μὴ ἐνεῖναι τὴν τάξιν ἀλλάξαι· ἀσεβεῖν γὰρ φησι τὸν τοῦτο ποιοῦντα· νῦν δὲ, Ἀξιώματι γὰρ δευτερεύειν τοῦ Υἱοῦ ἴσως παραδίδωσιν ὁ λόγος τῆς εὐσεβείας.

Deinde non erubescunt tantam notam contrarietatis, adderem vero et amentiæ sancto inurere, si Spiritum esse quidem tertium modo affirmet, et ita tertium, ut immutare ordinem non sit fas; etenim impie ait eum agere qui id agat; modo vero dicat : Dignitate enim secundum esse a Filio, fortasse tradit pietatis sermo.

Ἐγὼ μὲν ἐπὶ μάρτυρι Θεῷ αὐτὸς ὑπὲρ τῶν ταῦτα λεγόντων αἰσχύνομαι· εἰ δ' αὐτοὶ οὐκ αἰσθάνονται τῆς ἑαυτῶν ἀτοπίας θαῦμα ἂν εἴη.

Equidem testor Deum, me pro iis qui talia dicunt, erubescere : quod si ipsi absurditatem suam non sentiunt, mirum est.

Ὃ δὲ πᾶσαν αὐτῶν ἀναισχυντίαν ἀποκλείει, ὅτι ἐν τοῖς κατ' Εὐνομίου μετὰ πολλὰ συμπεραινόμενος ὁ διδάσκαλος ἐπάγει· Οὕτω δηλονότι καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀξιώματι μὲν ὑποβέβηκε καὶ τάξει, παρειλήφαμεν γὰρ αὐτὸ τρίτον ἀπὸ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἀριθμούμενον, αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἐν τῇ παραδόσει τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος παραδεδωκότος τὴν τάξιν, ἐν οἷς εἶπε, *Πορευθέντες βαπτίζετε*, καὶ τὰ λοιπά.

Cæterum quod omnem eorum obstruit impudentiam, illud est, quod in iis quæ tradit doctor adversus Eunomium, post multa alia concludens infert : Sic nimirum et Spiritus sanctus dignitate quidem et ordine subit Filium : accepimus enim ipsum tertium a Patre et Filio numeratum, eumdem ipso Domino in traditione salutaris baptismatis ordinem tradente, in quibus dixit : *Euntes baptizate*, et reliqua.

Ἐπίστησον οὖν, ὅτι οἷς ῥήμασιν ἐν τῇ πρὸς τὰς κανονικὰς ἐπιστολῇ κέχρηται πρὸς τὴν τῆς τάξεως ἀπόδειξιν, τῇ σωτηρίῳ δηλαδὴ παραδόσει, τοῖς αὐτοῖς κάνταῦθα περὶ τῆς αὐτῆς τάξεως χρῆται. Ἀλλὰ μὴν ἐν τῇ πρὸς τὰς κανονικὰς τοσούτῳ θαῤῥεῖ καὶ πίστει προφέρει τὸν λόγον, ὥστε μὴ ἐνεῖναι καὶ λέγειν ἄλλως εἰπεῖν, ἢ ἀσεβήσειν τὸν τοῦτο ποιήσοντα· πῶς οὖν ἐνταῦθα, ὅπου τῇ αὐτῇ τῶν λόγων ἰσχύϊ, καὶ οὔτε μείζονι, οὔτ' ἐλάττονι χρῆται, μετὰ δισταγμοῦ καὶ ἀμφιβολίας τὸν λόγον προαγαγεῖν ἔμελλεν;

Perpende igitur, quæso, quoniam quibus verbis, in epistola ad canonicas ad ordinem demonstrandum usus est, nimirum salutari traditione baptismatis, iisdem etiam hic de eodem ordine utitur. At enim in epistola ad canonicas tanta securitate tantaque fide sermonem profert, ut non liceat dicere aliter cum dixisse, quam impie agere eum qui id agat. Quomodo igitur hic, ubi eadem rationum vi, et neque majori neque minori, utitur, cum hæsitatione atque ambiguitate sermonem proferre debuisset?

Ἀλλὰ ταῦτα κακοήθων ἀνθρώπων, καὶ μετὰ τῆς ἑαυτῶν κεφαλῆς πάντα μηχανωμένων, οὐ τῆς τοῦ θείου ἀνδρὸς ἐκείνου εἰσὶ διανοίας. Οὕτως οὐδένα δεῖ ἀμφιβάλλειν τοῦ μεγάλου Πατρὸς εἶναι γνήσιον τοῦτον τὸν λόγον, τὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δηλαδὴ τάξει καὶ ἀξιώματι τοῦ Υἱοῦ δευτερεύειν, καὶ παρ' αὐτοῦ ἔχειν τὸ εἶναι, καὶ τῆς αὐτοῦ αἰτίας ἐξῆφθαι.

Verum hæc sunt hominum perversis moribus præditorum, quique omnia mala proprio capiti machinantur, non autem mentis illius divini viri. Sic neminem oportet ambigere magni illius Patris esse legitimam hanc sententiam, nimirum Spiritum sanctum ordine ac dignitate secundum esse a Filio, ab ipsoque habere esse, et a sua causa dependere.

Τούτου δὲ ὄντος γνησίου, τίς ἔτι λοιπὸν ἄλλο τι ζητήσειεν, ὦ πρὸς τῆς ἀληθείας αὐτῆς; Οὐχ ἱκανὸς ὁ μέγας Βασίλειος διδάξαι ἡμᾶς τὴν ἀλήθειαν; Οὐ μόνος τῶν ἄλλων ἁπάντων ἀντάξιος; Οὐ τοσοῦτον ἔσπασε καὶ χάριτος καὶ σοφίας, ὡς καὶ μόνος πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ διδάσκαλος ἀξιόχρεως εἶναι;

Porro autem hac sententia vera et legitima exsistente, quæso te per ipsam veritatem, quid aliud amplius quæret aliquis? Nonne satis aptus est magnus Basilius ad docendum nos veritatem? Nonne solus instar omnium est aliorum? Nonne tantam adeptus est gratiam et sapientiam, ut vel solus toti Ecclesiæ doctor dignissimus esse possit?

Ἐγὼ μὲν μᾶλλον ἂν βουλοίμην μετὰ τούτου, εἰ

Equidem mallem potius, si mihi hoc dicere fas

est, errare cum eo, quam cum omnibus aliis verax esse.

Hinc igitur ex his nudis verbis veritate quæstionis testificata, quod nimirum Spiritus sanctus ex Filio procedat, non abs re tamen fuerit, quandoquidem hoc in loco sumus, etiam ex subsequentibus ipsius verbis ratiocinando eamdem veritatem tibi ostendere. Ait igitur Filium ordine ac dignitate secundum esse a Patre, id quod etiam nostris videtur. Verumtamen perpende quomodo Filius sit ordine ac dignitate secundus a Patre : idem enim infert : Quoniam enim, inquit, ab illo, et quoniam principium, et causa ejus est Pater. Quare, quod in divinis personis est secundum ab altero, propterea est secundum, quod ab illo sit; id autem etiam in rebus naturalibus manifestum est. Omne enim, quod natura ab aliquo secundum est, ab illo quoque est. Sed idem auctor fatetur Spiritum sanctum etiam ordine ac dignitate secundum esse a Filio. Quod autem non dubitando id proferat, quemadmodum quidam somniant, sed et valde asseverando, in epistola ad canonicas clarissime ostenditur. Sic igitur ratiocinare : Omne quod in divinis personis ab alio secundum exsistit, ab eo quoque est ; at vero Spiritus sanctus a Filio secundus exsistit ; igitur a Filio est. Quod si placet paulo altius, atque universe rationem repetere, aliter dicendum est : Omne quod ab aliquo natura secundum est, ab illo quoque est; sed Spiritus sanctus natura secundus est a Filio ordine ac dignitate; quare Spiritus a Filio est. Quod autem Spiritus natura secundus sit ordine a Filio, patet ; nihil enim est in Trinitate præter naturam, neque secundum accidens, neque adventitium.

Minime vero te offendat vox illa (natura), cum Spiritum sanctum natura secundum esse a Filio audis. Non enim secundum ipsum esse dicimus, secundum naturam, ne aliena naturæ esse ostendamus, quemadmodum Eunomius ; sed natura dicimus, destruentes id quod est præter naturam. Id quod etiam magnus testatur Athanasius, docens eumdem habere ordinem ac naturam Spiritum ad Filium, quem ordinem ac naturam habet Filius ad Patrem. Duo enim ista ex hoc ostenduntur, quod nimirum et tertius sit ordine a Patre Spiritus, et secundus a Filio ; quodque natura (hoc est naturalis) iste sit ordo.

Amplius autem et aliter rationem efferamus : Si quid ab aliquo natura secundum est, ab illo quoque exsistit : atqui Spiritus natura secundus est a Filio ; igitur a Filio quoque exsistit.

Verum hæc ex dictis magni Basilii nobis ostensa sint, de quibus etsi multa verba feci, adhuc tamen multo plura his dicere poteram, quæ brevitatis causa omisi. Et hæc quidem dixi, et longius protraxi quam erat animus, propterea quod non parum auxilii ad investigandum verum hinc nobis provenlat, quin potius in his verbis summa rei consistit. Siquidem solus magnus Basilius satis aptus est ad docendum nos veritatem.

οἷόν τε φάναι, πλανᾶσθαι, ἢ μετὰ πάντων ἀληθεύειν τῶν ἄλλων.

Αὐτόθεν τοίνυν ἐκ τούτων γυμνῶν τῶν ῥημάτων τῆς τοῦ προβλήματος τούτου ἀληθείας μαρτυρουμένης, τοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δηλαδὴ κἀκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, οὐ χεῖρον ὅμως ἐπεὶ ἐν τούτῳ τῷ μέρει ἐσμὲν, κἀκ τῶν ἑπομένων ῥημάτων αὐτοῦ συλλογισάμενον τὴν αὐτὴν ἀλήθειαν δεῖξαί σοι. Φησὶ τοίνυν τὸν Υἱὸν δεύτερον τοῦ Πατρὸς τάξει τε καὶ ἀξιώματι. Τοῦτο δὲ καὶ τοῖς ἡμετέροις δοκεῖ. Ἀλλ' ἐπίστησον πῶς; ὁ Υἱὸς δεύτερός ἐστι τοῦ Πατρὸς τάξει καὶ ἀξιώματι. Ὁ αὐτὸς γὰρ ἐπάγει, Διότι γὰρ, φησὶν, ἀπ' ἐκείνου, καὶ διότι ἀρχὴ καὶ αἰτία αὐτοῦ ὁ Πατήρ. Ὥστε τὸ ἐν τοῖς θείοις προσώποις ἑτέρου δεύτερον τάξει καὶ ἀξιώματι, διὰ τοῦτο δεύτερον, διότι ἐστὶν ἀπ' ἐκείνου. Τοῦτο δὲ κἀν τοῖς φυσικοῖς πράγμασι δῆλον. Πᾶν γὰρ τὸ φύσει τινὸς δεύτερον καὶ ἀπ' ἐκείνου ἐστίν. Ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δεύτερον τοῦ Υἱοῦ τάξει καὶ ἀξιώματι, ὁ αὐτός φησιν· ὅτι δὲ οὐκ ἀμφιβάλλων, ὡς τινες ὀνειρώττουσιν, ἀλλὰ καὶ σφόδρα διισχυριζόμενος, ἐν τῇ πρὸς τὰς κανονικὰς ἐναργέστατα δείκνυται. Οὐκοῦν συλλόγισαι οὕτως· Πᾶν τὸ ἐν τοῖς θείοις προσώποις ἑτέρου δεύτερον ἀπ' ἐκείνου ἐστὶ, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δεύτερον τοῦ Υἱοῦ· ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἄρα ἐστίν. Εἰ δὲ βούλει καὶ εἰς καθολικώτερον τὸν λόγον ἀναγαγεῖν, ῥητέον ἑτέρως· Πᾶν τὸ φύσει τινὸς δεύτερον ἐξ ἐκείνου ἐστί· τὸ δὲ Πνεῦμα φύσει δεύτερον τοῦ Υἱοῦ τῇ τάξει καὶ τῷ ἀξιώματι· ὥστε τὸ Πνεῦμά ἐστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ὅτι δὲ τὸ Πνεῦμα φύσει ἐστὶ δεύτερον τοῦ Υἱοῦ τῇ τάξει, δῆλον· οὐδὲν γὰρ ἐν τῇ Τριάδι παρὰ φύσιν, οὐδὲ κατὰ συμβεβηκὸς, οὐδ' ἐπίκτητον.

Μὴ πρόσκοπτε δὲ τῇ λέξει τοῦ φύσει, φύσει τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ δεύτερον εἶναι ἀκούων· οὐ γὰρ κατὰ τὴν φύσιν δεύτερον αὐτὸ εἶναι λέγομεν, ἵν' ἀλλοτρίας φύσεως δείξωμεν ὑπάρχον, ὡς ὁ Εὐνόμιος, ἀλλὰ φύσει λέγομεν, ἀναιροῦντες τὸ παρὰ φύσιν. Τοῦτο δὲ καὶ ὁ μέγας μαρτυρεῖ Ἀθανάσιος, οἵαν τάξιν καὶ φύσιν ὁ Υἱὸς ἔχει πρὸς τὸν Πατέρα, τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ φύσιν καὶ τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν διδάσκων. Δύο γὰρ ταυτὶ δείκνυνται διὰ τούτου, ὅτι τε τρίτον ἀπὸ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τῇ τάξει καὶ δεύτερον τοῦ Υἱοῦ, καὶ ὅτι φύσει ἐστὶν αὕτη ἡ τάξις.

Ἔτι δὲ καὶ ἄλλως τὸν λόγον προοίσομεν. Εἴ τι τινὸς δεύτερον ἐστὶ φύσει, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐστιν. Ἀλλὰ μὴν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δεύτερόν ἐστι τοῦ Υἱοῦ φύσει· καὶ τοῦ Υἱοῦ ἄρα ἐστίν.

Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀπὸ τῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου ῥητῶν ἡμῖν ἀναπέφηνεν, ἐν οἷς εἰ καὶ πολλοὺς κατέτριψα λόγους, πολλῷ τούτων ὅμως ἐνῆν εἰπεῖν ἔτι πλείονα, ἃ διὰ συντομίαν παρῆκα. Καὶ ταῦτα δὲ εἶπον, καὶ πλεῖον οὗ ἐβουλόμην ἐμήκυνα, διὰ τὸ μὴ μικρὰν ἡμῖν ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖν περὶ τὴν τῆς ἀληθείας εὕρεσιν συμμαχίαν, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν ταῦτα τὰ ῥήματα δύνασθαι, εἴπερ μόνος ὁ μέγας Βασίλειος ἱκανὸς διδάξαι ἡμᾶς τὴν ἀλήθειαν.

Ἤδη δ' ἐπὶ τὰ προεπηγγελμένα μεταβήσομαι, καί σοι τὴν πρόοδον τῆς καθ' ἡμᾶς συνόδου συντετμημένως διηγησάμενος, καί τινας ὀλίγας περὶ τοῦ συμπεράσματος ἀποδείξεις ἐκθεὶς, καταπαύσω τὸν λόγον.

Ἀρχὴ διηγήσεως τῶν ἐν τῇ συνόδῳ.

Ὡς ἴστε τοίνυν ἐν Φερράρίᾳ παραγενόμενοι σύν τε τῷ κραταιῷ ἡμῶν βασιλεῖ, καὶ τῷ ἱερῷ πατριάρχῃ, καὶ πάσῃ τῇ ἡμετέρᾳ συνόδῳ ἃ μὲν πρὸ τοῦ τῆς συνόδου ἐνάρξασθαι μερικῆς διειλέγμεθα, ὡς μὴ πάνυ ἀναγκαῖα παρήσω· ἐπεὶ μηδ' ἡμῖν προὔργου ἦταν ἐκεῖνα, ἀλλὰ τὸν καιρὸν ἐπίτηδες τρίβοντες, συνελθεῖν ἀνεμένομεν οὓς ἔδει παρεῖναι ἐν τῇ συνόδῳ.

Τοῦ καιροῦ δ' ἐπιστάντος, ἔδοξεν ἡμῖν εἰς δύο μερίσαι τὸ ζήτημα, δηλαδὴ, τό τε μὴ δεῖν μηδ' αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν ἐν τῷ Συμβόλῳ προσθεῖναι, καὶ δεύτερον τὸ μηδ' ἀληθὲς εἶναι τὸ συμπέρασμα τοῦτο, τὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Ἔδοξεν μὲν οὖν τοῦτο· ἐζητεῖτο δὲ περὶ ποτέρου τούτων πρότερον εἶναι διαλεκτέον. Καὶ ἐκράτησε τὸ περὶ τοῦ *μὴ δεῖν ὅλως προσθεῖναι*, καίτοι γ' ἐμοῦ μὴ βουλομένου, ἀλλὰ φανερῶς ἀντιλέγοντος. Ἔλεγον γὰρ, ὡς Ἡ ἰσχυρότερόν ἐστιν ὑπὲρ ἡμῶν τοῦτο τὸ πρόβλημα ἢπερ τὸ δεύτερον, ἢ ἀσθενέστερον· εἰ μὲν οὖν ἀσθενέστερον, οὐ χρὴ ἀπὸ τοῦ ἀσθενεστέρου ἀρξαμένους ἡττηθῆναι, καὶ τὴν ἦτταν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοῦ ἀγῶνος παθόντας, τεταραγμένους καὶ πεφοβημένους εἰς τὸ δεύτερον εἰσελθεῖν. Δέος γὰρ μὴ ποτε ἡ τροπὴ ἡ ἐπὶ τῷ πρώτῳ κἀπὶ τῷ δευτέρῳ τροπῆς αἰτία ἡμῖν γένηται· εἰ δὲ ἰσχυρόν ἐστι, δεῖ τὸ ἰσχυρὸν φυλάττειν ὕστερον· νικήσαντες μὲν γὰρ ἐν τῷ πρώτῳ, μετὰ ταῦτα κἂν τῷ δευτέρῳ ἐκ πολλῆς αὐτοὺς τῆς περιουσίας τρεψόμεθα. Εἰ δὲ κρατηθῶμεν ἐν ἐκείνῳ τῷ δόγματι δηλαδὴ, τότε κἂν τὸ δεύτερον νικήσωμεν, μὴ δεῖν αὐτὸ τῷ συμβόλῳ προσθεῖναι διδάξαντες.

Ἄλλως τε ἐπεὶ τὸ δι' ἐλαττόνων ἀεὶ κἂν τῇ φύσει βέλτιον τοῦ διὰ πλειόνων, ἐκεῖνο προκρίνειν δεῖ, ἐγὼ ἔλεγον, καὶ περὶ ἐκείνου πρῶτον διαλεχθῆναι, μεθ' ὃ τὸ λοιπὸν χώραν οὐκ ἔχει. Τοῦ μὲν οὖν δόγματος φανέντος ψευδοῦς, τὸ μὴ προσθεῖναι χώραν οὐχ ἕξει λοιπόν. Ὥστε ἐνὶ ἀγῶνι τελέως τοὺς ἐναντίους τρεψόμεθα, ἂν ἀπὸ τοῦ δόγματος ἀρξώμεθα. Τοῦ δὲ μὴ δεῖν προσθεῖναι δειχθέντος, ἔτι λείπεται ἐξετάσαι τὸ δόγμα, εἰ ἀληθές. Ταῦτα δὲ λέγων τοὺς ἡμετέρους οὐκ ἔπειθον. Ἀλλ' ἐκ παντὸς ἐβούλοντο τρόπου περὶ τούτου πρῶτον διαλεχθῆναι. Ταῦτα δ' ἐγὼ ἔλεγον μαρτυροῦντός μοι τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς συνειδήσεως, τῆς τοῦ γένους ἡμῶν ἀεὶ τιμῆς στοχαζόμενος, καὶ τὴν αὐτοῦ δόξαν ἐκ παντὸς τρόπου πραγματευόμενος. Ἢ γὰρ ἐνδόξως ἐβουλόμην ἡμᾶς Λατίνων διαζευχθῆναι, καὶ μετὰ τοῦ δοκεῖν κεκρατηκέναι αὐτῶν, ἢ ἐνδόξως αὐτοῖς ἑνωθῆναι, καὶ ἄνευ τοῦ δόξαι ἡττηθῆναι, καὶ ἀσθενῆσαι πρὸς τὰς ἀποδείξεις. Τούτων δ' ἑκάτερον, ἐκ μὲν ὧν ἐγὼ ἔλεγον, ἠκολούθει· ἐκ δὲ ὧν διεπραξάμεθα, πᾶν τοὐναντίον. Ὅθεν καὶ μετεμέλησεν οὐκ ὀλίγοις τῆς βουλῆς ταύτης, καὶ μάλιστα τοῖς γνησιέστιν. Τί

A Jam vero ad ea quæ antea pollicitus sum, me conferam, tibique progressum nostræ synodi præcise narrabo; ac tandem quibusdam paucis de hac conclusione demonstrationibus expositis, finem faciam.

Principium narrationis actorum in synodo.

Quæ igitur Ferrariam profecti una cum fortissimo nostro Imperatore, ac sacro patriarcha, totaque nostra synodo, ut tu quoque nosti, antequam initium sumeret synodus, privatim disputabamus, ea tanquam minus necessaria prætermittam, quando nobis quoque illa minus erant utilia; sed de industria tempus conterentes, quos adesse opus erat in synodo, ut convenirent exspectabamus.

B Instante itaque tempore, visum est nobis in duas partes quæstionem dividere; nimirum et quod non oporteat ne ipsam quidem veritatem Symbolo addere; et quod secundum est, hanc minime veram esse conclusionem, videlicet Spiritum factum ex Filio procedere. Hoc igitur viso, quærebatur de quo prius disserendum esset, illudque *de nihilo prorsus addendo* vicit, me alioqui nolente, sed manifeste contradicente. Siquidem aiebam vel validius esse pro nobis istud problema posteriori, vel infirmius; si infirmius, non opus esse ab infirmiori incipientes vinci, et victoria statim a principio certaminis amissa, turbatos ac timore perculsos, in secundum descendere; timendum enim esse, ne fuga in primo C quæsito, etiam in secundo fugæ causa nobis sit; si vero validum est, posterius servare. Cum enim in primo vicerimus, in secundo quoque postea abunde satis eos avertemus atque fugabimus. Quod si victi fuerimus in illo primo dogmate, tunc saltem secundum vincemus, docebimusque non oportere illud in Symbolum addere.

Præterea, cum quod per pauciora, eo quod per plura fit, semper etiam in natura melius sit, illud ego anteponendum, deque eo prius disputandum esse aiebam, post quod reliquum non habet locum: ostensa itaque falsitate dogmatis, non esse addendum, non habebit deinceps locum: quapropter si a dogmate incipiemus, uno certamine perfecte hostes erunt pulsi atque fugati: ostenso D vero nihil esse addendum, adhuc ipsum dogma superest examinandum, an verum sit. Cum vero hæc dicerem, nostris suadere non poteram; sed omni modo ac ratione, de hoc prius esse disserendum contendebant. Hæc vero ego dicebam, teste mihi Deo et conscientia, nostræ gentis semper honorem spectans, ejusque gloriam omnibus modis curans. Vel enim præclare volebam nos a Latinis sejungi, simulque cum existimatione victoriæ; vel præclare cum illis conjungi et absque eo quod videremur victi fuisse, et in probationibus defecisse. Horum autem utrumque ex iis quæ ego dicebam, sequebatur; ex iis vero quæ egimus, totum oppositum. Unde etiam non paucos, maxime vero cordatos viros hujus consilii

pœnituit. Quid tu igitur inquies? Sane quidem confestim non silui; sed cum eos vidissem, id et non aliud volentes (quod illis accidebat, quia nimirum existimabant nos in hoc plus posse, quam in ipso dogmate), volens ipsos a proposito avertere, dixi rationes in contrarium, audiente sapientissimo nostro imperatore, ostendens infirmitatem problematis, quodque ridiculum sit existimare, non oportere veritatem ad Symbolum addere. Rationes vero tam erant solidæ, ut nemo ex illis qui præsentes aderant, potuerit eas solvere. Attamen quod voluerunt, statuerunt, et ego illos sequebar, cum quæ utilia fore mihi viderentur, ea dicere, Deo ac generi nostro debere me existimarem; postea vero majorem partem sequi, et una cum illis consociatum certare. Atque ita certamen hujus rei descendimus, et cum Latinis cœpimus disceptare, ostendentes ipsis non oportere quidquam, ne ipsam quidem omnino veritatem, Symbolo addere.

A οὖν ἐγώ; Οὐκ εὐθὺς ἐσιώπησα, ἀλλ' ἰδὼν αὐτοὺς τοῦτο θέλοντας καὶ οὐκ ἄλλο (τοῦτο δὲ ἔπασχον διὰ τὸ ο�εσθαι πλέον ἡμᾶς ἰσχύειν ἐν τούτῳ ἢ ἐν τῷ δόγματι), βουλόμενος αὐτοὺς ἀποτρέψαι τοῦ προκειμένου εἶπον λόγους εἰς τοὐναντίον ἐπ' ἀκροάσει τοῦ σοφοῦ ἡμῶν βασιλέως, τὴν ἀσθένειαν δεικνὺς τοῦ προβλήματος, καὶ ὅτι γελοῖόν ἐστιν οἴεσθαι μὴ δεῖν τὴν ἀλήθειαν τῷ Συμβόλῳ προσθεῖναι. Οἱ δὲ λόγοι οὕτως ἰσχυροὶ ἦσαν, ὥστ' οὐδεὶς μὲν αὐτοὺς τῶν παρόντων ἴσχυσε λῦσαι· ὅμως δὲ ὅπερ ἐβούλοντο ἐκύρωσαν, καὶ ἐγὼ εἰπόμην, εἰπεῖν μὲν τὰ δοκοῦντα συνοίσειν νομίζων ὀφείλειν Θεῷ καὶ τῷ γένει, μετὰ δὲ ταῦτα τοῖς πλείοσιν ἀκολουθεῖν, καὶ σὺν αὐτοῖς ἀγωνίζεσθαι· καὶ οὕτως εἰσήλθομεν τὸν περὶ τούτου ἀγῶνα, καὶ μετὰ τῶν Λατίνων ἠρξάμεθα διαλέγεσθαι, δεικνύντες αὐτοῖς, μὴ δεῖν τῷ Συμβόλῳ μηδὲν, μηδ' αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν ὅλως προσθεῖναι.

Tota vero nostra demonstratio, ex definitionibus sacrorum conciliorum desumebatur: in quibus sane circa finem aiunt non oportere præter illa aliam fidem conscribere, aut sapere, aut docere, et id genus.

B Ἡ δὲ πᾶσα ἀπόδειξις ἡμῶν ἐκ τῶν ὅρων ἦν τῶν ἁγίων συνόδων· ἐν οἷς περὶ τὰ τέλη φασὶ, μὴ δεῖν παρὰ ταῦτα ἑτέραν πίστιν συγγράφειν, ἢ φρονεῖν, ἢ διδάσκειν, καὶ ὅσα ὅμοια τούτοις.

Quando sane aliquid etiam ridiculum tota nostra gens perpessa fuisset, propter istum bonum virum Ephesium, nisi ipse prius sensissem, et impedivissem. Etenim una cum ejusmodi auctoritatibus ex definitionibus depromptis, etiam dictum quoddam Apostoli volebat adducere, dicentis ad Galatas: *Si quis vobis evangelizaverit aliud, præter id quod accepistis, anathema sit* [1]; alterum quoque sancti Dionysii universe affirmantis non audendum esse, non modo dicere, sed ne cogitare quidem præter ea quæ divine nobis e sacris eloquiis manifestata sunt. Igitur ista quoque tanquam rem demonstrantia, quod ne ipsam quidem veritatem addere liceat, in medium afferre volebat. Id vero, quantam omnibus irridendi nostri facultatem dedisset, præterquam quod etiam ipsa prima die disputationis victi fuissemus, ita sane intelliges.

C Ὅτε καί τι γελοῖον ἅπαν ἂν ἐπεπόνθει τὸ γένος διὰ τοῦ καλοῦ Ἐφέσου, ἂν μὴ αὐτὸς αἰσθόμενος ἐνεπόδισα. Σὺν τούτοις γὰρ τοῖς ἀπὸ τῶν ὅρων καὶ ῥητόν τι τοῦ Ἀποστόλου κομίσαι ἠβούλετο, πρὸς Γαλάτας λέγοντος, *Εἴ τις ὑμᾶς εὐαγγελίσεται ἄλλο παρ' ὃ παρελάβετε, ἀνάθεμα ἔστω*· καὶ τοῦ ἁγίου Διονυσίου καθόλου τοιγαροῦν λέγοντος, « Οὐ τολμητέον εἰπεῖν, οὔτε μὴν ἐννοῆσαι, παρὰ τὰ θεῖωθῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα. » Ἠβούλετο οὖν καὶ ταῦτα ὡς παραστατικὰ τοῦ μηδ' αὐτὴν προσθεῖναι δεῖν τὴν ἀλήθειαν, εἰς μέσον παραγαγεῖν. Τοῦτο δ' ὅσον ἂν ἡμῖν προὐξένησε τὸν κατάγελων, καὶ ὡς ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς διαλέξεως τὴν ἥτταν ἀπενεγκάμεθα ἄν, μάθοις ἂν ὧδε.

Nos in tertia synodo, quæ Ephesi celebrata est, nitebamur, dicentes ipsam primam hanc inhibitionem fecisse de addendo interdicentem. Quæ res profecto etsi non ita se habeat, præbet tamen aliquam umbram auxilii contendere volentibus propter verborum æquivocationem et ambiguitatem.

Ἡμεῖς ἐν τῇ τρίτῃ συνόδῳ τῇ κατ' Ἔφεσον συγκροτηθείσῃ ἰσχυριζόμεθα, λέγοντες ἐκείνην πρώτην τοῦτο ποιῆσαι τὸ κώλυμα τὸ προσθεῖναι ἀπαγορεύσασαν. Ὅπερ εἰ καὶ μὴ τἀληθὲς οὕτως ἔχει, ὅμως ἔχει τινὰ σκιὰν βοηθείας τοῖς βουλομένοις ἐρίζειν, διὰ τὸ τῶν ῥημάτων ὁμώνυμον καὶ ἀμφίβολον.

Porro autem ratio existimandi, eam primum tertiam synodum hanc fecisse inhibitionem, prima et potissima quidem est, quod acta secundæ aut D primæ synodi penitus non exstent. Posterior vero causa est, quod secunda synodus œcumenica Symbolum Nicænæ synodi in multis immutavit, multa quidem adimens, multo plura vero etiam addens. Quare non poteramus nos dicere ante secundam synodum factam fuisse inhibitionem. Certe enim ipsos sanctos Patres secundæ synodi anathemati subjiceremus.

Ἡ δὲ αἰτία τοῦ ταύτην πρώτην τὴν τρίτην σύνοδον οἴεσθαι τοῦτο ποιῆσαι τὸ κώλυμα πρώτη μέν ἐστιν, ὅτι Πρακτικὰ τῆς δευτέρας ἢ πρώτης συνόδου οὐχ εὑρίσκονται ὅλως· δευτέρα δὲ ὅτι ἡ β' οἰκουμενικὴ σύνοδος τὸ Σύμβολον τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ἐν πλείστοις ἐνήλλαξε, πολλὰ μὲν ἀφελοῦσα, πλείω δὲ καὶ προσθεῖσα. Ὥστε οὐκ ἐδυνάμεθα ἡμεῖς λέγειν πρὸ τῆς β' συνόδου γενέσθαι τὸ κώλυμα. Ἢ γὰρ ἂν αὐτοὺς τοὺς ἐν τῇ β' συνόδῳ ἁγίους Πατέρας ὑπὸ ἀνάθεμα ὑπηγάγομεν.

His igitur declaratis, vide quid absurditatis ex iis testimoniis, quæ Ephesius volebat adducere, se-

Τούτων οὖν σεσαφηνισμένων, ὅρα τί ἐξ ὧν ὁ Ἐφέσου μαρτυριῶν ἐβούλετο, ἄτοπον ἠκολούθει.

[1] Galat. I, 9.

Ἐπεὶ γὰρ ὁ θεῖος Ἀπόστολος καὶ ὁ ἅγιος Διονύσιος πολλῷ καὶ πρὸ τῆς β' καὶ τῆς πρώτης συνόδου ἐγένοντο, τὰ ῥητὰ ταῦτα ἢ τὸ ψευδῆ διδάσκειν κωλύουσι, καὶ ἐναντία τῇ πίστει, ἢ ὅλως καὶ τάληθῆ· ἀλλ' εἰ μὲν καὶ τάληθῆ, ὑπὸ ἀνάθεμα μὲν οἱ τῆς β' συνόδου Πατέρες τοσαύταις προστθέσεσί τε καὶ ἐφαιρέσεσι τὸ τῆς πρώτης σύμβολον ἐνηλλαχότες· ὑπὸ ἀνάθεμα δὲ οἱ τῆς πρώτης, τὸ τῶν πρὸ αὐτῆς Σύμβολον ἐν πλείστοις μεταποιήσαντες.

Ἀλλ' εἰ τοῦτο καὶ ἐννοεῖν ὅλως βλάσφημον, τὰ ψευδῆ ἄρα καὶ ἐναντία τῇ πίστει διδάσκειν κωλύουσιν ὅ τε θεῖος Ἀπόστολος, ὅ τε ἱερὸς Διονύσιος. Εἰ οὖν τὰ ψευδῆ κωλύουσιν, ἡμεῖς δὲ τὰ τούτων ῥητὰ εἰς ἰσοδύναμα τοῖς ὅροις ἐνομίζομεν, καὶ οἱ ὅροι ἄρα τὰ ψευδῆ κωλύουσι προσθεῖναι, οὐ μέντοι τάληθῆ. Καὶ οὕτως ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ ἡττήθημεν ἄν.

Ἐγὼ δὲ, ταῦτα ἰδὼν, τούτους τε τοὺς λόγους αὐτῷ ἀναπαλύψας, μόλις αὐτὸν ἔπεισα, καὶ ἄλλους εἰς τὴν πειθὼ προσλαβόμενος συνεργοὺς, ὥστε ταῦτα ἀφεῖναι, ἃ καὶ πεισθεὶς οὐ παρήγαγεν.

Ἐκ τούτων οὖν ἔστιν ἐννοῆσαι τὴν ἐκείνου λεπτότητα τοῦ ἀνδρὸς, καὶ ἣν αὐτὸν εἰκὸς κρίσιν ἐν τοῖς δυσχερεστέροις καὶ ὑψηλοτέροις θεωρήμασιν ἔχειν, τοῖς περὶ τοῦ δόγματος λέγω, εἰ τοῦτο τοιοῦτον ὂν αὐτὸν λέληθε.

Ταῦτα δὲ λέγω οὐκ ἐκεῖνον διασῦραι βουλόμενος· πόρρω γὰρ ἐγὼ τῶν τοιούτων· ὅθεν οὐδέποτε κατ' ἐκείνου οὔτ' εἶπον, οὔτε ἐρῶ πλέον τῶν ἐντυθὶ ῥηθέντων· ἀλλὰ τοὺς ἀκροατὰς διδάξαι βουλόμενος ἀπὸ τῶν ἐκείνου φυλάττεσθαι λόγων.

Προχωροῦντες οὖν εἰς τοῦτο τὸ ζήτημα, ἔτι μὲν περὶ τὰς ἀρχὰς ὄντες καὶ τὰ προοίμια, ἡμεῖς ἐδοκοῦμεν ἐπικρατεῖν, καὶ ὄντως ἐπεκρατοῦμεν· οὕπω γὰρ ἡμῖν ἄξιόν τι λόγου καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα παρὰ τῶν Λατίνων ἀπήντηκεν, ἔξω τοῦ προκειμένου ἐκείνων τε λεγόντων, ἡμῶν τε πρὸς ταῦτα ἐκ πολλοῦ τοῦ περιόντος ἀνθιστημένων· ὅτε καὶ θαῤῥῶ λέγειν, τοὺς ἰσχυροτέρους τῶν παρὰ Γραικῶν εἰρημένων λόγων αὐτὸς ἦν ὁ καὶ εὑρὼν καὶ εἰπών. Ἕως τὸν λόγον διεδέξατο ὁ πάντ' ἄριστος ἀνὴρ καὶ θαυμάσιος, καὶ τοῦ Λατίνων γένους ἄγαλμα, καὶ κόσμος τῆς φύσεως, Ἰουλιανὸς ὁ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας Ῥωμαίων καρδινάλις ἀξιώτατος· ὃς πολλά τε καὶ καλὰ εἰπὼν, καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ προκείμενον, οὕτως ἰσχυραῖς καὶ ἀναντιῤῥήτοις ἀποδείξεσι τὸ πρόβλημα ἀπεξειργάσατο, δείξας ἐξεῖναι τὴν ἀλήθειαν ἀεὶ προστιθέναι τῷ θείῳ Συμβόλῳ συνοδικῶς καὶ καλούσης ἀνάγκης, ὡς μηδὲν ἡμᾶς ἐπὶ πολλαῖς ἡμέραις μεμελετηκότας πρὸς ταῦτα ἀντειπεῖν δυνηθῆναι.

Ὧν πολλῶν ὄντων, ὅσα εἰς μνήμην ἐμὴν ἦκει, ἐνταυθοῖ σοι ἐκθεῖναι πειράσομαι, ὡς ἂν καὶ τὴν περὶ τοῦτο τὸ μέρος ἀλήθειαν ἐκ μέρους ἀκούσειας.

queretur. Quoniam enim divinus Apostolus, ac sanctus Dionysius, multo ante secundam synodum, imo vero et primam floruerunt, hæc eorum dicta, vel falsa docenda esse prohibent, et contraria fidei; vel omnino et vera. Sed si et vera, sub anathemate erunt Patres secundæ synodi, qui tot additamentis, et diminutionibus primæ Symbolum immutarunt: sub anathemate vero et Patres primæ synodi, qui idem Symbolum quod ante primam synodum fuit, in multis immutarunt.

Quod si id vel cogitare omnino nefas est, igitur falsa, fideique contraria, tum divinus Apostolus, tum sacer Dionysius docere prohibent. Si igitur falsa, nos autem horum dicta æqualia esse definitionibus, atque idem valere arbitramur: igitur definitiones quoque falsa, non autem vera addenda esse prohibent. Atque ita ipsa prima die victi fuissemus.

Ego vero hæc cum animadvertissem, hasque rationes illi aperuissem, vix persuasi, aliis quoque sociis et adjutoribus ad ipsi persuadendum mecum acceptis, ut ea vellet omittere, quæ etiam persuasus, non adduxit (1).

Ex his igitur intelligere licet illius viri acumen, quodque judicium verisimile est, eum habere in rebus difficilioribus, et sublimioribus theorematibus, et dogmate, inquam, si hoc ejusmodi cum sit, ipsum effugerat.

Hæc autem dixerim, non illi quidem detrahere volens; longissime enim a talibus rebus absum: unde etiam nunquam adversus illum neque dixi, neque dicam amplius, his exceptis, quæ hic dicta sunt, sed auditores docere volens, ab illius sermonibus cavendum esse.

Procedentes itaque ad hanc quæstionem, cum adhuc in ipso limine quæstionis essemus, videbamur nos superiores esse, et revera superiores eramus. Nondum enim aliquid nobis alicujus momenti dignum, et ad ipsam rem faciens, Latini objecerant; cum extra rem illi dicerent, nosque illorum objectis abunde resisteremus; quando et audeo dicere firmiores rationes a Græcis dictas, ipse eram, qui et inveneram et dixeram. Donec tandem orationem suscepit in omnibus præstantissimus et admirabilis vir, Latinorumque gentis ornamentum, et naturæ decus Julianus, sanctæ Romanæ Ecclesiæ cardinalis dignissimus: qui cum multa, eaque præclara, et ad rem dixisset, ita firmis et exquisitis rationibus quæsitum perfectum et absolutum reddidit, ostendens synodice ac necessitate cogente semper licere divino Symbolo verum addere: ut cum nos multis diebus meditaremur, nihil ei ad hæc opponere potuerimus.

Quæ cum multa sint, ea tantum hic tibi exponere conabor, quæcunque mihi in memoriam venerint, ut etiam veritatem ad hunc locum pertinentem ex

(1) Quæ hic narrat Bessarion de Marco Ephesio vera esse tum inde probari possunt, quod ille ipse Ephesius peracta sacrosancta synodo ad decipiendos Græcos incautos eadem loca beati Pauli citare, atque illis inculcare non sit veritus, ut patet legentibus editionem suæ fidei.

parte agnoscas. Prius tamen audi nostrarum oppositionum et controversiarum caput, quod maxime firmum esse videtur.

In calce definitionum cujusque synodi, sumpto a tertia initio, hæc ad verbum lata et condita sunt : Illis lectis statuit sancta synodus, « nemini licere aliam fidem proferre, aut componere, aut sapere, aut aliter docere : eos vero qui audent, clericos quidem deponendos esse, laicos autem anathemate feriendos. »

Hujus sane sensus, et horum ferme verborum sunt omnia interdicta. Nos in istis tanquam firmissimis, et quæ refelli nequeant, nitebamur, dicentes, non oportere, ne ipsam quidem veritatem Symbolo addere, quandoquidem prædictis verbis id vetatur, minimeque licet. Ad quæ cum valde multæ rationes a Latinis sint allatæ, inter illas etiam erant istæ.

Demonstrationes quod liceat verum Symbolo addere.

Concilium, seu concilia, non solum aliam fidem proferre, verum etiam componere vetant. Jam vero, si intelligant aliam fidem componere, pro eo quod est esse aliis vocabulis Symbolum enuntiatum, contingit omnes anathemati subjectos esse, qui aliis quidem vocabulis, eodem vero sensu idem Symbolum ediderunt. Quod fere omnes sancti fecerunt; sed hoc falsum atque blasphemum est. Non igitur interdictum est aliis verbis veritati consentientibus eamdem fidem exponere, sed contrariam fidem conscribere, id prohibitum est.

Secundo. Quarta synodus etiam sapere ac docere aliter, eidem subjicit anathemati. Jam vero si sapere aut docere vocabulis quidem aliis, veritati tamen consentientibus id prohibet, sub anathemate erunt, qui suam fidem, quibus sortiti sunt, unusquisque vocabulis docuerunt. Singuli enim sanctorum, aliis atque aliis verbis eamdem fidem docuerunt. At enim hoc absurdum est; non igitur voces, sed oppositi sensus prohibiti sunt; præsertim cum et sapere ad sensus, non ad verba referatur.

Tertio. Sexta synodus hæc eadem habet, quæ et quarta. Etiam hoc amplius, inhibet eos qui aliquam vocum novitatem, hoc est vocabuli inventionem, inducunt ad eversionem eorum quæ ab illis sancita sunt. Ex quo apparet illas tantum voces vetitas esse, quæ ad eversionem eorum quæ ab illis lata et condita sunt: non autem eas quæ non ad eversionem, sed eamdem servant intelligentiam, inducuntur.

Præterea. Tertia synodus decernit, non oportere aliam, præter Nicænam, fidem proferre : alioquin sub anathemate esse, qui id agant. Symboli vero secundæ synodi, quo nos modo utimur, nullam mentionem fecit. Si igitur Symboli secundæ synodi, tanquam quod diversum sit, alterumque exsistat a

A Πρὸ δὲ τούτων τῶν ἡμετέρων ἐνστάσεων καὶ ἀντιλογιῶν τὸ κεφάλαιον καὶ μάλιστα ἰσχυρότερον ἄκουσον.

Ἐν τῷ τέλει τῶν ὅρων ἑκάστης τῶν συνόδων ἀπὸ τῆς τρίτης ἀρχομένων κεῖνται οὕτω κατὰ ῥῆμα· « Τούτων ἀναγνωσθέντων, ὥρισεν ἡ ἁγία σύνοδος, μηδενὶ ἐξεῖναι ἑτέραν πίστιν προφέρειν, ἢ συντιθέναι, ἢ φρονεῖν, ἢ διδάσκειν ἑτέρως· τοὺς δὲ τολμῶντας, κληρικοὺς μὲν καθαιρεῖσθαι, λαϊκοὺς δὲ ἀναθεματίζεσθαι. »

Ταύτης τῆς ἐννοίας καὶ τούτων σχεδὸν τῶν ῥημάτων εἰσὶ τὰ κωλύματα πάντα. Ἐπὶ τούτοις ἡμεῖς ὡς ἀναντιῤῥήτοις διισχυριζόμεθα λέγοντες, μὴ δεῖν τῷ συμβόλῳ μηδὲ τὴν ἀλήθειαν προσθεῖναι. Ἐπὶ διὰ τῶν προειρημένων ῥημάτων κεκώλυται, B καὶ οὐκ ἔξεστι. Πρὸς ἃ πάνυ πολλῶν ἐκ τοῦ μέρους Λατίνων λόγων ῥηθέντων, ἐν ἐκείνοις ἦσαν καὶ ταῦτα.

Ἀποδείξεις τῶν τὴν ἀλήθειαν δεῖν προσθεῖναι τῷ Συμβόλῳ.

Ἡ σύνοδος, ἢ αἱ σύνοδοι οὐ τὸ προφέρειν μόνον πίστιν ἑτέραν, ἀλλὰ καὶ τὸ συντιθέναι κωλύει. Εἰ δὲ τὸ ἑτέραν πίστιν συντιθέναι ἀντὶ τοῦ ἑτέραις λέξεσι πεφρασμένον σύμβολον νοοῦσι, συμβαίνει ὅτι πάντες οἱ ἑτέραις μὲν λέξεσι, τοῖς αὐτοῖς δὲ νοήμασι, τὸ αὐτὸ ἐκθέμενοι σύμβολον, ὅπερ σχεδὸν πάντες οἱ ἅγιοι πεποιήκασιν (ἕκαστος γὰρ αὐτῶν, ἢ οἱ πλείονες, ἐποιήσαντο πίστεως ἐκθέσεις ἰδίας), ὑπὸ ἀνάθεμά εἰσιν. Ἀλλὰ μὴν τοῦτο ψεῦδος καὶ C βλάσφημον. Οὐκ ἄρα κεκώλυται τὸ ἑτέροις ῥήμασι συμφωνοῦσι τῇ ἀληθείᾳ τὴν αὐτὴν πίστιν ἐκθεῖναι, ἀλλὰ τὸ ἀναντίαν πίστιν συγγράψαι, τοῦτο κεκώλυται.

Ἔτι ἡ δ' σύνοδος καὶ τὸ φρονεῖν καὶ διδάσκειν ἑτέρους, ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὑποβάλλει ἀνάθεμα. Εἰ δὲ τὸ φρονεῖν, ἢ διδάσκειν, λέξεσιν ἑτέραις μὲν, συμφωνοῦσι δὲ τῇ ἀληθείᾳ, τοῦτο κωλύει, ὑπὸ ἀνάθεμα πάντες, οἱ αἷς ἔτυχεν ἕκαστος λέξεσι τὴν ἑαυτῶν πίστιν διδάσκοντες. Ἕκαστος γὰρ τῶν ἁγίων ἄλλαις καὶ ἄλλαις λέξεσι τὴν αὐτὴν πίστιν διδάσκουσιν. Ἀλλὰ μὴν τοῦτο ἄτοπον. Οὐκ ἄρα τὰς λέξεις, ἀλλὰ τὰ ἀντικείμενα νοήματα κεκωλύκασιν. Ἐπεὶ καὶ ἄλλως τὸ φρονεῖν εἰς τὰ νοήματα ἀναφέρεται, ἀλλ' οὐκ εἰς τὰς λέξεις.

Ἔτι ἡ ἕκτη τὰ αὐτά τε ταῦτα τῇ δ' φησί· καὶ D ἔτι κωλύει τοὺς καινοφωνίαν, ἤτοι λέξεως ἐφεύρεσιν εἰσάγοντας πρὸς ἀνατροπὴν τῶν ὑπ' αὐτῶν διορισθέντων. Ἀφ' οὗ φαίνεται ἐκείνας τῶν λέξεων κεκωλῦσθαι, αἳ πρὸς ἀνατροπὴν τῶν ἐγκειμένων εἰσάγονται· οὐ μὴν τὰς μὴ πρὸς ἀνατροπὴν, ἀλλὰ ταυτὸ νόημα σωζούσας.

Ἔτι ἡ γ' σύνοδος διορίζεται, μὴ δεῖν ἑτέραν πίστιν προφέρειν παρὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ· εἰ δὲ μή, ὑπὸ ἀνάθεμα εἶναι τοὺς ταῦτο ποιοῦντας. Τοῦ δὲ συμβόλου τῆς β' συνόδου, ᾧ ἡμεῖς χρώμεθα νῦν, οὐδεμίαν ἐποιήσατο μνείαν. Εἰ μὲν οὖν τοῦτο τὸ τῆς β' συνόδου σύμβολον, ὡς διαφέρον καὶ ἕτερον

ὂν τοῦ τῆς πρώτης; διὰ τοῦτο οὐκ ἔτυχε μνήμης ὑπὸ τῆς τρίτης συνόδου, ἁμαρτάνομεν ἡμεῖς ἀσύγγνωστα νῦν, τῷ μὲν τῆς πρώτης οὐ χρώμενοι, ὃ καὶ μένειν ἀμεταποίητον ἐκύρωσαν οἱ Πατέρες, τῷ δὲ τῆς δευτέρας ἐπ' Ἐκκλησίας τε καὶ ἰδίᾳ πάντες ἀναγινώσκοντες μόνον. Καί ἐσμεν κατὰ τοῦτον τὸν λόγον ὑπ' ἀνάθεμα. Εἰ δ' ὡς ταυτὸν ὂν σεσιώπηται, φαίνεται ταυτὸν ὂν οὐ τοῖς ῥήμασι (τούτοις γὰρ καὶ πάμπολυ διαφέρει, προσθήκας τε πλείστας ἔχον καὶ ἀφαιρέσεις)· ἀλλ' ἔστι ταυτὸν τοῖς νοήμασι. Διὸ καὶ ἀμφότερα τό τε τῆς πρώτης, τό τε τῆς δευτέρας σύμβολον, ὡς ἓν ἡγήσαντο οἱ τῆς γ' συνόδου Πατέρες. Ὥστε καὶ πᾶν σύμβολον τὴν αὐτὴν τῷ τῆς πρώτης ἔννοιαν σῷζον εἴη ἂν ἐκείνοις ταυτόν. Καὶ οὐδὲν πρὸς τὸν λόγον, ὅταν λέγηται μὴ τολμᾷν παραδιδόναι ἕτερον σύμβολον. Ἕτερον γὰρ ἀκουστέον τὸ τῆς ἀντικειμένης ἐννοίας, καὶ οὐχὶ τὸ λέξεσι διαφέρον· ἐπειδήπερ, ὡς εἴρηται, τὸ τῆς δευτέρας, πλεῖστον ταῖς λέξεσι διαφέρον τοῦ τῆς πρώτης, οὐκ ἐνομίσθη ἕτερον εἶναι. Ὥστε συμπεραίνεται, ὅτι τὰ τὴν ἔννοιαν σώζοντα τὴν αὐτήν εἰσι ταυτὰ, κἂν ταῖς λέξεσι διαφέρωσιν, ὃν τρόπον ἐστὶ καὶ τῆς β' ταυτὸν τῷ τῆς πρώτης.

A Symbolo primæ, ob eam causam a tertia synodo nulla facta est mentio, inexpiabile scelus nos modo committimus Symbolo primæ non utendo : quod ut maneret immutabile, Patres sanxerunt : secundæ vero tantum Symbolum tum in Ecclesia, tum privatim omnes recitando. Et secundum hanc rationem sub anathemate sumus. Si vero tanquam idem sit, silentio præteritum est, idem esse videtur non verbis (his etenim multum admodum differt, additiones plurimas habens, et ademptiones) ; sed est idem sensu et intelligentia. Quare utrumque Symbolum tum primæ, tum secundæ, veluti unum, Patres tertiæ synodi arbitrati sunt. Quapropter etiam omne Symbolum eamdem intelligentiam, quam et Symbolum primæ servans, idem erit atque illa, et nihil facit ad argumentum et rationem illorum qui dicunt non audendum aliud Symbolum tradere ; aliud enim subaudiendum, quod sit contrariæ intelligentiæ, non autem quod vocabulis differat : quandoquidem, ut dictum est, Symbolum secundæ synodi, cum multum differat vocabulis a Symbolo primæ, non tamen aliud esse existimatum est. Quare concluditur : Quæ eamdem servant intelligentiam, etiam si verbis differant, eadem esse, quemadmodum et Symbolum secundæ synodi, idem est ac Symbolum primæ.

B

Ἔτι ἑκάστη σύνοδος μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ὅλου ἑαυτῆς ὅρου, οὐ μόνον τοῦ Συμβόλου, ἀλλὰ τοῦ ὑμπαντος ὅρου, φησί· Τούτων ἀναγνωσθέντων, ρισεν ἡ ἁγία σύνοδος μηδενὶ ἐξεῖναι ἑτέραν πίστιν προφέρειν. Ὥστε τὸ, τούτων ἀναγνωσθέντων, πρὸς λον τὸν ὅρον ἀναφέρεται. Καὶ τὸ ἑξῆς ἄρα τὸ, Ἑτέραν πίστιν μὴ ἐξεῖναι προφέρειν, πρὸς τὸν ρον καὶ αὐτὸ ἀναφέρεται· ἤτοι μὴ ἐξεῖναι προφέρειν ἄλλην πίστιν παρὰ τὴν ἐν τῷ ὅρῳ ἐγκειμένην τῷ καθόλου, οὐ μόνον ἐν τῷ Συμβόλῳ. Ἀλλ' ὅσον κατὰ τὰ ῥήματα ἡ δ' ἔγραψεν ἕτερα τῆς τρίτης, καὶ ἡ πέμπτη τῆς δ', καὶ οὕτως ἑξῆς. Ὥστε περὶ τῆς καθόλου πίστεώς ἐστιν ὁ λόγος, καὶ περὶ τῶν νοημάτων, οὐ περὶ τῶν λέξεων αὐτῶν.

C

Rursus. Unaquæque synodus, post recitatam totam suam definitionem, non tantum Symbolum, ait : His lectis, statuit sancta synodus, nemini licere aliam fidem proferre. Quare illud : His lectis, ad totam definitionem refertur ; igitur et quod deinceps sequitur, aliam fidem non licere proferre, ad totam definitionem spectat ; hoc est, non licere proferre aliam fidem, præter eam quæ in definitione universali, non solum in Symbolo continetur. Sed quod attinet ad verba, quarta synodus alia scripsit a tertia, et quinta a quarta, et sic deinceps. Quapropter de universali fide est sermo, deque iisdem sententiis, non de ipsis vocabulis.

Ἔτι ἡ ζ' σύνοδος οὐδὲ ποιεῖται ὅλως μνείαν συμβόλου, οὔτε τοῦ τῆς πρώτης, οὔτε τοῦ τῆς δευτέρας, ἀλλ' ἁπλῶς ὅρον ἑαυτῆς ἐκθεμένη, ἐν τῷ τέλει φησὶ, « Τούτοις οὐκ ἔστι προσθεῖναι, καὶ ἀπὸ τούτων οὐκ ἔστιν ἀφελεῖν. Εἰ δέ τις προσθείη ἢ ἀφέλοι ἀπὸ ταύτης τῆς πίστεως, ἀνάθεμα εἴη. » Ὥστε δῆλον ὅτι περὶ πίστεως λέγει, καὶ τῆς κατὰ τὰ δόγματα ἐναντιώσεως. Οὐ γὰρ δὴ κεκώλυκεν ὅρους τὴν Ἐκκλησίαν συγγράφεσθαι.

D

Præterea septima synodus neque omnino ullam facit mentionem Symboli neque primæ, neque secundæ : sed simpliciter definitione sua edita, et explicata, in fine dicit : « His non licet addere, et ex his non licet adimere. Si quis vero addiderit, et ab ea fide ademerit, anathema sit. » Quare constat eam de fide dicere, et de ea quæ in dogmatibus est, contrarietate. Non enim certe Ecclesiam a definitionibus conscribendis arcuit.

Ἔτι, Ἃ τῇ καρδίᾳ εἰς δικαιοσύνην πιστεύομεν, ταῦτα καὶ τῷ στόματι ὁμολογεῖν εἰς σωτηρίαν ὀφείλομεν· εἰ δὲ μή, ἀτελὴς ἡμῖν ἔσται, καὶ ἐξ ἡμισείας ἡ πίστις. Δεῖ γὰρ ὁμολογεῖν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων τὴν πίστιν, εἰ μέλλομεν καὶ αὐτοὶ τυχεῖν ἀναῤῥήσεως ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος ἐπὶ τοῦ οὐρανίου Πατρὸς, κατὰ τὸ λόγιον αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὰ ἀληθῆ ἀνάγκη φρονεῖν· καὶ ἀνάγκη ἄρα ὁμολογεῖν ταῦτα. Ὥστε ἃ ἀνάγκη πιστεύειν, ταῦτα οὐκ ἀνεύθυνον μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀνάγκη ὁμολογεῖν.

Insuper : Quæ corde ad justitiam credimus, hæc etiam ore confiteri ad salutem debemus : sin minus imperfecta nobis erit, et ex dimidio fides. Oportet enim coram hominibus fidem confiteri, si nos quoque volumus coram Patre cœlesti præconium consequi Salvatoris, secundum eloquium ejus. Atqui vera sapere necesse est ; igitur necesse est etiam ea confiteri. Quare, quæ necessario sunt credenda, ea non solum impune, sed etiam necessario sunt confitenda.

Ἔτι, ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς τετάρτης συνόδου,

Ad hæc in Actis quartæ synodi, in prima actione

expositum est, primum quidem ab Eutychete Symbolum Nicænum. Deinde infert idem hæreticus Eutyches, super hanc fidem, scilicet Nicænam, definitionem edidisse Ephesiam synodum hujuscemodi: Eum, qui præter hanc aliquid addiderit, vel excogitaverit, vel docuerit, pœnis tunc latis subjacere.

Eusebius vero episcopus Dorylensis, qui accusator erat hæretici Eutychetis, hæc audiens exclamavit: Non est talis definitio; non est talis canon id prohibens, mentitus est. Sexcenti vero triginta Patres, qui Chalcedone fuerunt, hoc audientes tacuerunt: et Eutychen, utpote qui non pateretur etiam alia sapere præter ea quæ in Symbolo essent Nicæno, alia scilicet numero, non tanquam opposita, condemnarunt. Quare ostenderunt illas tantum voces vetari, quæ sunt contrariæ et adversæ, non autem consentientes. Ecce enim illud ex duabus, et in duabus naturis incommistis Christum post id, quod semel assumpserat, mansisse, aliud cum sit a Symbolo Nicæno, aliud vero dico vocabulis, non intelligentia, tamen cogebant Eutychen illud sapere. Unde apparet Patres non simpliciter aliud prohibuisse, sed oppositа.

Illud porro considera diligenter: hæc enim eadem verba tertiæ synodi, quæ nos producimus, nimirum nemini licere aliam fidem proferre, hæc ipsa pro se Eutyches producebat. Dorylensis vero episcopus, ac tota synodus, Non est talis, dixerunt, canon id vetans; sed eum, quippe qui prave canonem interpretaretur, condemnarunt. Explicabat enim ipsum canonem Eutyches, quemadmodum et nostrates, nimirum existimans omne illud simpliciter prohiberi, quod vel ipsa verborum varietate aliud esset. Quod tamen concilio minime placuit, ob eamque causam eum damnarunt, cum aliam fidem arbitrarentur eam quæ esset contraria, non autem eam quæ verbis quidem differat, intelligentia vero sit consentiens.

Deinde ego etiam memini in explicatione Nomocanonis, quæ fit a Zonara, aliquid tale me vidisse. In eo enim Nomocanone hæc inhibitio tertiæ synodi, nimirum: His lectis statuit sancta synodus, et reliqua, inter alios canones tertiæ synodi continetur, septimusque enumeratur. Ante istum vero est alius sextus canon ejusdem tertiæ synodi qui excommunicatos facit eos qui audent aliquid labefactare ex statutis atque decretis a synodo. In hoc autem septimo, scilicet, His lectis, statuit sancta synodus nemini licere aliam fidem proferre; anathemate feriuntur, qui canonem transgrediuntur. Movet ergo quæstionem Zonaras (1), cur synodus in sexto canone excommunicatos facit laicos, in septimo eos anathemate percutit? Solvens autem dubitationem, sic habet ad verbum: Magna est differentia, quod aliquis, contra aliquam rem dicat, et quod

(1) Hæc hodie non reperiuntur apud Zonaram locis cit., sed apud Balsamonem in Nomocanone dum exponit canonem sextum concilii Ephesini.

A ἐν τῇ πρώτῃ πράξει, ἐκτέθειται μὲν πρῶτον ὑπ' Εὐτυχοῦς τὸ τῶν ἐν Νικαίᾳ Σύμβολον. Εἶτα ἐπιφέρει ὁ αὐτὸς αἱρετικὸς Εὐτυχής, ὅτι ἐπὶ ταύτῃ τῇ πίστει, δηλονότι τῶν ἐν Νικαίᾳ, ὅλον ἐξήνεγκεν ἡ ἐν Ἐφέσῳ σύνοδος· Τὸν παρὰ ταύτην προστιθέντα τι ἢ ἐπινοοῦντα ἢ διδάσκοντα ἐπιτιμίοις τοῖς τότε ἐγγραφεῖσιν ὑποκεῖσθαι.

Εὐσέβιος δὲ ἐπίσκοπος Δορυλαίου, ὃς ἦν κατήγορος τοῦ αἱρετικοῦ Εὐτυχοῦς, ταῦτα ἀκούσας ἐβόησεν· Οὐκ ἔστιν ὅρος τοιοῦτος, οὐκ ἔστι κανὼν τοῦτο διαγορεύων, ἐψεύσατο. Οἱ δὲ ἑξακόσιοι τριάκοντα Πατέρες οἱ ἐν Χαλκηδόνι, τοῦτο ἀκούσαντες, ἐσιώπησαν, καὶ κατεδίκασαν τὸν Εὐτυχέα, ὡς μὴ καταδεχόμενον φρονεῖν καὶ ἄλλα παρὰ τὸ ἐν Νικαίᾳ σύμβολον, ἄλλα δηλαδὴ τῷ ἀριθμῷ, οὐχ ὡς ἀντικείμενα. B Ὥστε ἔδειξαν ἐκείνας τὰς προσθήκας κωλύεσθαι, αἵ εἰσιν ἐναντίαι καὶ ἀντικείμεναι, οὐ μέντοι γε τὰς ὁμοφωνούσας. Ἰδοὺ γὰρ τὸ ἐκ δύο φύσεων καὶ ἐν δυσὶ φύσεσιν ἀσυγχύτοις τὸν Χριστὸν μετὰ τὴν πρόσληψιν μεῖναι, ἕτερον ὂν τοῦ ἐν Νικαίᾳ συμβόλου, ἕτερον δὲ λέγω ταῖς λέξεσιν, οὐ τῇ ἐννοίᾳ· ὅμως ἠνάγκαζον τὸν Εὐτυχῆ φρονῆσαι αὐτό. Ὥστε φαίνεται μὴ τὸ ἕτερον ἁπλῶς τοὺς Πατέρας κωλύειν, ἀλλὰ τὰ ἀντικείμενα.

Σκόπει δὲ τοῦτο ἀκριβῶς. Αὐτὰ γὰρ ταῦτα τὰ ῥήματα τῆς τρίτης συνόδου ἃ προφέρομεν ἡμεῖς, τὸ μηδενὶ ἐξεῖναι δηλαδὴ προφέρειν πίστιν ἑτέραν, αὐτὰ ταῦτα προέφερεν ὁ Εὐτυχὴς ὑπὲρ ἑαυτοῦ. Ὁ δὲ Δορυλαίου ἐπίσκοπος καὶ ἡ σύνοδος ὅλη, Οὐκ C ἔστιν, ἔφασαν, τοιοῦτος κανὼν τοῦτο διαγορεύων· ἀλλὰ κατεδίκασαν αὐτὸν ὡς παρεξηγούμενον τὸν κανόνα. Ἐξηγεῖτο γὰρ αὐτὸν ὁ Εὐτυχής, ὥσπερ καὶ οἱ ἡμέτεροι, δηλονότι πᾶν ἁπλῶς ἕτερον, κἂν ῥηματικὴ ἑτερότης ᾖ, νομίζων κωλύεσθαι. Ὅπερ τῇ συνόδῳ ἀπήρεσε, καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸν κατεδίκασαν, ἑτέραν πίστιν νομίζοντες τὴν ἐναντίαν, οὐ τὴν ῥήμασι μὲν διαφέρουσαν, ταῖς ἐννοίαις δὲ συμφωνοῦσαν.

Ἔτι μέμνημαι καὶ ἐγὼ ἐν τῇ ἐξηγήσει τοῦ Ζωναρᾶ ἐν τῷ Νομοκάνονι τοιοῦτόν τι ἰδών. Ἐν γὰρ τῷ Νομοκάνονι τοῦτο τὸ κώλυμα τῆς γ' συνόδου, τὸ, Τούτων ἀναγνωσθέντων ὥρισεν ἡ ἁγία σύνοδος, καὶ τὰ λοιπά, κεῖται ἐν τοῖς κανόσι τῆς γ' συνόδου, ἕβδομος ἀριθμούμενος. Πρὸ δὲ τούτου ἔστιν D ἄλλος ἕκτος κανὼν τῆς αὐτῆς τρίτης συνόδου, ἀκοινωνήτους ποιῶν τοὺς τολμῶντας παρασαλεύειν τι τῶν ὑπὸ τῆς συνόδου πεπραγμένων. Ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἑβδόμῳ, τῷ, Τούτων ἀναγνωσθέντων, ὥρισεν ἡ ἁγία σύνοδος μηδενὶ ἐξεῖναι ἑτέραν πίστιν προφέρειν, ἀναθεματίζονται οἱ παραβαίνοντες τὸν κανόνα. Ἀπορεῖ οὖν ὁ Ζωναρᾶς, διατί ἡ σύνοδος ἐν μὲν τῷ ἕκτῳ κανόνι ἀκοινωνήτους ποιεῖ τοὺς λαϊκούς· ἐν δὲ τῷ ἑβδόμῳ ἀναθεματίζει αὐτούς. Καὶ ἐπιλυόμενος τὴν ἀπορίαν φησὶν οὕτως κατὰ ῥῆμα· Μεγάλη ἐστὶ διαφορὰ τοῦ ἐναντιοῦσθαι, καὶ τοῦ ἀμφιβάλ-

At fortassis quæ attribuuntur in excusis libris Balsamoni sunt Zonaræ, vel istud Balsamon accepit a Zonara, cum etiam posterior fuerit.

λειν τινὰ περὶ τινος πράγματος. Καὶ διὰ τοῦτο ὁ μὲν ἀμφιβάλλων περὶ τῶν ἤδη καλῶς προκυρωθέντων ἀφορισθήσεται, ὁποῖον δηλαδὴ βούλεται ὁ ἕκτος κανών· ὁ δὲ ἐναντιούμενος τούτοις, ὡς ἐναντιόφρων, ἀναθεματισθήσεται, ὁποῖον δηλαδὴ βούλεται ὁ ζ' κανών, ἤγουν ὁ ὅρος οὗτος τοῦ κωλύματος. Ὥστε καὶ οὗτος ὁ ἐξηγητὴς ἑτέραν πίστιν ἐνταῦθα τὸ ἐναντιοῦσθαι καὶ ἐναντιοφρονεῖν ὀνομάζει σαφῶς τε καὶ ἀναμφιβόλως.

Ἔτι ἡ ἐν τῷ Τρούλλῳ σύνοδος ἐν τῷ πρώτῳ ἑαυτῆς κανόνι φησίν· Ὁρίζομεν ἀκαινοτόμητόν τε καὶ ἀπαράτρωτον φυλάττειν τὴν παραδοθεῖσαν πίστιν ἡμῖν ὑπό τε τῶν αὐτοπτῶν καὶ ὑπηρετῶν τοῦ Λόγου τῶν θεοκρίτων ἀποστόλων, ἔτι δὲ καὶ τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ ἁγίων καὶ μακαρίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων. Καὶ ἐφεξῆς καταριθμεῖ πάσας τὰς συνόδους, καὶ διορίζεται, ἵνα τὴν παρὰ πασῶν παραδοθεῖσαν πίστιν ἄτρωτον φυλάττωμεν. Εἶτα τελευταῖον ἐπάγει· Εἰ δέ τις τῶν ἁπάντων μὴ τὰ προειρημένα τῆς εὐσεβείας δόγματα κρατεῖ καὶ ἀσπάζεται, οὐδ' οὕτω δοξάζει καὶ κηρύττει, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας ἴέναι τούτων πιχειρεῖ, ἔστω ἀνάθεμα, κατὰ τὸν ἤδη ἐκτεθέντα ρον ὑπὸ τῶν προδηλωθέντων ἁγίων καὶ μακαρίων Πατέρων· καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ καταλόγου ὡς ἀλλότριος ἐξωθείσθω καὶ ἐκπιπτέτω. Ἡμεῖς γὰρ οὔτε προστεθέναι τι, οὔτε μὴν ὑφαιρεῖν κατὰ τὰ προορισθέντα παντελῶς διαγινώσκομεν, ἢ καθ' ὁντινοῦν δυνήμεθα λόγον.

Οὗτος ὁ κανὼν ἐστὶ σαφῶς ἐξήγησις τοῦ ὅρου τῆς ρίτης συνόδου καὶ τῶν ἄλλων, τοῦ διοριζομένου τέραν πίστιν μηδενὶ ἐξεῖναι προφέρειν. Λέγει γάρ ι, Ἔστω ἀνάθεμα, εἴ τις ἐξ ἐναντίας τῶν πατρικῶν δογμάτων ἴέναι ἐπιχειρεῖ, κατὰ τὸν ἤδη ἐκτεθέντα ὅρον, τοῦτον δηλαδή, τὸν τοῦ κωλύματος. Ὥστε οὗτος ὁ ὅρος τὸ ἐναντία φρονεῖν κωλύει. Καὶ πάλιν, Ἡμεῖς δὲ οὔτε προστίθεμεν, οὔτε ἀφαιροῦμέν τι, ἐν τῇ πίστει δηλαδὴ λέγει μὴ προσθεῖναι, καὶ ἀπ' αὐτῆς οὐκ ἀφαιρεῖν, οὐκ ἀπὸ συμβόλου. Σύμβολον γὰρ ἐνταῦθα οὐκ ἀνέγνω ἡ σύνοδος. Ἀλλὰ περὶ τῶν δογμάτων εἰποῦσα τῶν συνόδων, ἐπάγει, Οὔτε προστιθέναι οὔτε ἀφαιρεῖν τι διαγινώσκομεν· καὶ συνάπτει, Κατὰ τὰ προορισθέντα, ὑπὸ τῶν Πατέρων δηλαδή. Ὥστε καὶ οἱ πρὸ αὐτῶν Πατέρες, ὅταν λέγωσι μὴ προσθεῖναι ἢ ἀφελεῖν δεῖν, οὐ ῥηματικὰς προσθήκας, καὶ ἀφαιρέσεις, ἀλλὰ τὴν ἐναντίων νοημάτων ἐν τῇ πίστει προσθήκην κωλύουσι. Διὰ τούτου οὖν μόνου σαφέστατά τε καὶ καθαρώτατα τὸ ζήτημα λύεται τοῖς φιλονεικεῖν οὐκ ἐθέλουσιν. Ἐβουλόμην δύνασθαι γράφειν, ἢ ἔχειν προχείρους πάντας, οὓς περὶ τούτου τοῦ ζητήματος ἐξ ἐναντίας ἡμῖν οἱ Λατῖνοι προεκόμισαν λόγους· εἶδες γὰρ ἂν καὶ πολὺ πλῆθος ἐπιχειρημάτων καὶ μεγάλην ἐχόντων ἰσχὺν καὶ ἀλήθειαν.

Πλὴν ἐπειδὴ καὶ τὰ εἰρημένα οὕτω σαφῶς τὸ ζήτημα τέμνουσιν, ὡς τῷ μὲν πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀφορῶντι, καὶ ἄνευ φιλονεικίας τε καὶ προλήψεως τῶν λεγομένων ἀκούοντι, καὶ ταῦτα ἀρκεῖν· τῷ δὲ πρὸς ἔριν καὶ λογομαχίας παρεσκευασμένῳ οὐδὲ

A de ea dubitet. Et propterea, qui dubitat de iis quæ jam recte sunt sancita, excommunicatione puniendus erit, quod nimirum exigit sextus canon: qui vero contra hæc dicit, tanquam contraria sapiens anathemate ferietur; quod scilicet postulat septimus canon, videlicet, definitio ista inhibitionis. Quare et iste interpres, aliam hic fidem manifeste, ac sine ulla dubitatione vocat id, quod est contrarium esse, et contraria sapere.

Postremo, Trullana synodus in primo suo canone ait: Definimus fidem nobis traditam ab inspectoribus, et famulis verbi a Deo electis apostolis, itemque a trecentis decem et octo sanctis et beatis Patribus, qui Nicææ convenere, absque ulla novitate invulneratam inviolatamque servandam esse. B Ac deinceps omnes synodos enumerat, atque definit, ut fidem ab omnibus synodis traditam integram custodiamus. Tandem postremo infert: Si quis vero omnium prædicta pietatis dogmata non tenet et amplectitur, neque ita sentit et prædicat, sed contra ire conatur, anathema sit, juxta expositam jam definitionem a prædictis sanctis et beatis Patribus, et e Christianorum catalogo tanquam alienus expellatur, et excidat. Nos enim neque addere aliquid, neque sane adimere, secundum ea quæ ante definita sunt, prorsus intendimus, vel quacunque ratione potuimus.

C Iste canon perspicue interpretatur definitionem tertiæ synodi et aliarum præscribentem, ne cui liceat aliam fidem proferre. Dicit enim, Sit anathema, si quis adversus patria dogmata ire conatur juxta expositam jam definitionem, hanc scilicet, inhibitionis. Quare ista definitio contraria sapere vetat; et illud: Nos vero neque addimus neque adiminus aliquid; nimirum ad fidem, aiunt, se non addere, ab eaque non adimere; non a Symbolo; Symbolum enim hic non recitavit synodus. Sed cum de dogmatibus synodorum dixisset, infert: Neque addere neque adimere aliquid intendimus; et subjungit: Secundum ea quæ ante definita sunt, videlicet a Patribus. Quapropter, et qui eos antecesserunt Patres, cum dicunt, Non oportere ad- D dere vel adimere, non additamenta et diminutiones verborum, sed contrariorum in fide sensuum interdicunt. Ex hoc igitur solo manifeste ac luculenter solvitur iis quæsitum, qui nolunt contendere. Sane vellem scribere posse, vel mihi, ut omnes essent rationes promptæ, quas in contrariam partem nobis Latini attulere. Vidisses enim et maximam copiam argumentorum, et magnam vim habentium, atque veritatem.

Verum, quandoquidem etiam prædicta sic enodate decidunt quæstionem, ut veritatem quidem inspicienti, ac sine contentione, et anticipatione ea, quæ dicuntur, audienti vel hæc sola satis sint; ei vero qui ad rixam et concertationes verborum

paratus est, ne sexcenta quidem talia sufficiant : unum tantum addens Latinorum argumentum, de his rebus finem faciam.

Est autem etiam hoc gravissimum, et fortissimum, quodque nostrorum evertit in hac quæstione fallaciam, perpende vero, quæso, diligenter.

Nos contendimus hanc inhibitionem a tertia synodo primum excogitatam, ut et antea dixi : dixi vero tunc et causam, quod nimirum videremus secundam synodum Symbolo primæ multa detraxisse, item multo plura addidisse. Quare non audebamus dicere ante secundam synodum hanc factam fuisse inhibitionem. Si enim hoc diceremus, alterutrum sequi necesse esset : vel Patres secundæ synodi contra leges fecisse, et esse sub anathemate ; vel si hoc nefas est dicere, non igitur verborum additamentum, sed contrarias intelligentias impedivisse. Ob id dicebamus, post secundam synodum hoc obstaculum factum fuisse, quod ante ipsam non erat. Quare, si quis e contrario ostenderit ante secundam synodum factum fuisse interdictum, quod tertia synodus dixit, et iisdem ipsis ferme verbis, alterum ex prædictis duobus colligitur. Et quoniam eos sub anathemate esse, maleque fecisse non audemus dicere, superest secundum, nimirum istud impedimentum, non hunc habere sensum, quem nostri arbitrantur, sed contrariam fidem vetare. Hoc igitur nobis probarunt Latini. Ostensum enim est ab ipsis hanc inhibitionem primo Nicænam synodum primam fecisse iisdem verbis, quibus et tertia, et quæ deinceps subsecutæ fuerunt. Id vero ita ostenderunt, quemadmodum tu quoque, clarissime vir, qui istorum virorum familiaritate uteris, optime nosti. Ita sunt in suis gestis studiosi ac diligentes, ut non solum in rebus divinis, verum etiam mundanis et politicis nihil eos antiquitatis fugiat. Quare et in urbibus in suis publicis tabulariis, egregia facta omnia litteris consignata, ibique reservata reperies, quæ a temporibus, de quibus nulla exstat memoria, gesserint. Hoc itaque maxime omnium et in catholica Ecclesia diligenter observatur : asservantur in hanc usque diem omnia gesta, omnesque fere epistolæ antiquorum summorum pontificum.

Protulerunt itaque nobis in antiquissimo libro in membrana scripto epistolam Liberii papæ scriptam ad Athanasium Alexandrinum, cujus initium est : Olim et ab initio tantam percepimus a beato Petro apostolorum principe, etc. Deinde ultra pergens, dicit se recepisse epistolam sancti Athanasii, et eam legisse. Postremo subjungit : Fidem vero Nicæni concilii in eadem epistola rectam cum invenissemus, magnas Deo gratias retulimus : pro qua non solum vobis compati, simul et persecutionem pati parati sumus, verum necessitate flagitante etiam mori pro Christi nomine non recusaremus, quantumvis licet debiles simus. Prædicta enim sacrosancta Nicæna synodus, quemadmodum legimus, definivit, nemini licere aliam fidem pro-

μυριάκις τοσαῦτα, ἓν μόνον προσθεὶς ἐπιχείρημα Λατίνων, τοῦ περὶ τούτων λόγου πεπαύσομαι.

Ἔστι δὲ καὶ τοῦτο τῶν πάνυ ἰσχυροτάτων καὶ ἀνατρεπτικῶν τῆς τῶν ἡμετέρων περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀπάτης · ἐπίστησον δὲ ἀκριβῶς.

Ἡμεῖς ἰσχυριζόμεθα, ὅτι τοῦτο τὸ κώλυμα πρώτη ἡ τρίτη σύνοδος ἐπενόησεν, ὡς καὶ πρότερον εἴπον. Εἴρηται δὲ τότε καὶ τὴν αἰτίαν, ὅτι δηλαδὴ ὁρῶμεν τὴν δευτέραν σύνοδον ἀπὸ τοῦ τῆς πρώτης συνόδου συμβόλου ἀφελοῦσαν πλεῖστα, καὶ προσθεῖσαν ἔτι πλείονα. Διὸ οὐ τολμῶμεν λέγειν, ὅτι πρὸ τῆς β' συνόδου ἦν τοῦτο κεκωλυμένον. Εἰ γὰρ τοῦτο εἴπομεν, τῶν δύο ἀνάγκη εἶναι τὸ ἕτερον · ἢ ὅτι παρανόμως ἐποίησαν οἱ τῆς β' συνόδου Πατέρες, καὶ εἰσιν ὑπὸ ἀνάθεμα · ἢ εἰ τοῦτο βλάσφημον λέγειν, οὐκ ἄρα ῥηματικὴν προσθήκην, ἀλλὰ τὰς ἐναντίας ἐννοίας κωλύουσι. Διὰ τοῦτο λέγομεν ὅτι μετὰ τὴν δευτέραν σύνοδον τὸ κώλυμα τοῦτο γέγονε, καὶ οὐκ ἦν πρὸ αὐτῆς. Ὥστε ἐάν τις ἐκ τοῦ ἐναντίου δείξῃ, ὅτι πρὸ τῆς β' συνόδου ἦν τὸ αὐτὸ κώλυμα, ὅπερ ἡ τρίτη σύνοδος ἔφη, καὶ τοῖς αὐτοῖς σχεδὸν ῥήμασι, συνάγεται τῶν προειρημένων δύο τὸ ἕτερον. Καὶ ἐπειδὴ ὑπὸ ἀνάθεμα αὐτοὺς εἶναι, καὶ κακῶς ποιῆσαι, οὐ τολμῶμεν εἰπεῖν, λείπεται τὸ δεύτερον · ἤτοι τὸ κώλυμα τοῦτο μὴ τοῦτον ἔχειν τὸν νοῦν, ὃν οἱ ἡμέτεροι οἴονται, ἀλλὰ τὴν ἐναντίαν πίστιν κωλύειν. Τοῦτο οὖν ἔδειξαν ἡμῖν οἱ Λατῖνοι · ἀναπέφανται γὰρ ὑπ' αὐτῶν, ὅτι τοῦτο τὸ κώλυμα ἡ ἐν Νικαίᾳ πρώτη σύνοδος πεποίηκε πρώτη αὐτοῖς ῥήμασιν, οἷς καὶ ἡ τρίτη καὶ αἱ ἑφεξῆς ταύτῃ ἀκολουθήσασαι πεποιήκασιν. Ἔδειξαν δὲ αὐτὸ οὕτως, ὡς καὶ ἡ σὴ λαμπρότης ἐπίσταται τοῖς ἀνδράσι συμμίξας. Οὕτως εἰσὶ σπουδαῖοι καὶ ἀκριβεῖς περὶ τὰς ἑαυτῶν πράξεις, ὡς μὴ μόνον περὶ τὰ θεῖα, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰ κοσμικὰ καὶ πολιτικὰ πράγματα μηδὲν αὐτοὺς τῶν παλαιῶν διαλανθάνειν. Ὅθεν καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν εὕροις ἂν παρὰ τοῖς ἀρχείοις αὐτῶν πᾶσαν πρᾶξιν, ἣν ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων ἔπραξαν, γεγραμμένην καὶ ἐναποκειμένην ἐκεῖσε. Τοῦτο οὖν πολλῷ μάλιστα καὶ ἐν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ φυλάττεται. Συντηροῦνται γὰρ ἔτι καὶ νῦν πᾶσαι πράξεις, καὶ πᾶσαι σχεδὸν ἐπιστολαὶ τῶν ἀρχαίων ἀκρων ἱεραρχῶν.

Προήνεγκαν οὖν ἡμῖν ἐν ἀρχαιοτάτῃ βίβλῳ μεμβράνῳ ἐπιστολὴν Λιβερίου πάππα πρὸς τὸν μακάριον Ἀθανάσιον τὸν Ἀλεξανδρείας, ἧς ἡ ἀρχή · Ἄνωθέν τε καὶ ἐξ ἀρχῆς τοσαύτην ἐδεξάμεθα παρὰ τοῦ μακαρίου Πέτρου πρώτου τῶν ἀποστόλων, κ. τ. λ. Εἶτα προϊὼν φησι, δεδέχθαι ἐπιστολὴν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, καὶ ἀναγνῶναι αὐτήν. Εἶτα συνάπτει · Τὴν πίστιν δὲ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου, ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ ὀρθὴν εὑρόντες, μεγάλας τῷ Θεῷ χάριτας ἀνηνέγκαμεν. Ὑπὲρ ἧς οὐ μόνον συμπάσχειν ὑμῖν καὶ συνδιώκεσθαι ἑτοιμοί ἐσμεν, ἀλλ' ἀνάγκης καλούσης, καὶ θανεῖν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ οὐκ ἂν παραιτησαίμεθα, κἂν ὁπόσον ἀσθενεῖς ὦμεν. Ἡ γὰρ προειρημένη ἁγία, ὥσπερ ἀνέγνωμεν, ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ὥρισεν, ἑτέραν πίστιν μηδενὶ ἐξεῖ-

ναι προφέρειν, ἢ συγγράφειν, ἢ συντιθέναι, ἢ φρονεῖν, ἢ διδάσκειν ἄλλως; μήτε τι ἐν τῇ πίστει νοεῖν, ἢ προφέρειν ὃ τοῖς ὅροις τούτων τῶν Πατέρων δύναιτ' ἂν ἐναντιωθῆναι. Ὁ δὲ τολμῶν ἄλλην πίστιν συντιθέναι, ἢ προφέρειν, ἢ διδάσκειν, ἢ παραδιδόναι ἕτερον σύμβολον τοῖς ἐπιστρέφειν ἐπιθυμοῦσι πρὸς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας ἐξ ὁποιασοῦν αἱρέσεως, ἢ ἐξ Ἰουδαϊσμοῦ, ἢ ἐξ Ἑλληνισμοῦ, εἰ μὲν ἐπίσκοπος εἴη, ἢ κληρικὸς ὁ τοιοῦτος, ἀλλοτριούσθω τῆς ἐπισκοπῆς ὁ ἐπίσκοπος, καὶ ὁ κληρικὸς τοῦ κλήρου· εἰ δὲ μοναχὸς, ἢ λαϊκὸς ἀναθεματιζέσθω.

Ταῦτα νῦν μὲν ἀπολωλότων τῶν Πραχτικῶν τῆς πρώτης συνόδου, ἡμῖν εἰσιν ἄγνωστα· τότε δὲ μενόντων, ἐγίνωσκον ὅ τε πάππας Λιβέριος, ὅ τε ἅγιος Ἀθανάσιος.

Ταῦτα νῦν αὐτοῖς ῥήμασιν, ὅμοια τῆς τρίτης συνόδου, καὶ τῶν ἄλλων εἰσὶ ῥήμασι. Τί οὖν ἐροῦμεν περὶ τῆς β' συνόδου, καὶ περὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὃς ταύτης τῆς β' συνόδου ἔξαρχος ὢν, αὐτὸς λέγεται τὸ Σύμβολον, ᾧ νῦν ἡμεῖς χρώμεθα, συγγράψασθαι, τὸ τῆς πρώτης ἐν πλείστοις μεταποιήσας; εἴπερ τὸ κώλυμα τοῦτο τὴν ἔννοιαν ἔχει ταύτην, ἣν φασιν οἱ ἡμέτεροι, φεῦ! ἀντὶ ἁγίων καὶ Πατέρων καὶ διδασκάλων, λυμεώνων καὶ ἀπατεώνων ἀντέλαβον χώραν οἱ τῆς β' συνόδου Πατέρες· καὶ ὁ μέγας ἐν θεολογίᾳ Γρηγόριος. Ἀλλ' ἀπείη καὶ μόνον ἐννοῆσαι τὸ βλάσφημον. Οὐκ ἄρα ταύτην τὴν ἔννοιαν ἔχει οὔτε ἡ α', οὔτε ἡ τρίτη, οὔτ' ἄλλη τις τῶν συνόδων ἀντιφθεγγομένη, ἀλλὰ τὴν ἐναντίαν φανερῶς πίστιν κωλύει.

Ἀλλ' οὕτω μὲν τοῦτο καὶ φωτὸς ἀνεδείχθη τρανότερον, καὶ καθαρῶς ἀποδέδεικται, μὴ κεκωλύσθαι τὰ ἀληθῆ προσθεῖναι τῇ πίστει καὶ τῷ Συμβόλῳ· μᾶλλον δὲ ἀναπτύσσειν. Οὐδὲν γὰρ ἀληθείας δόγμα ἐστὶν, ὃ μὴ περιέχεται τῷ Συμβόλῳ, καὶ τῇ ἁπλῇ παραδόσει τῶν ἀποστόλων· ἀναπτύσσειν δὲ καὶ τῷ Συμβόλῳ συνάπτειν οὐκ ἀεὶ δηλονότι, οὐδὲ τὸν βουλόμενον πάντα, ἀλλὰ μεγάλης ἀνάγκης ἐπειγούσης, καὶ τῆς Ἐκκλησίας κρινάσης.

Τούτων, ὦ ἄνθρωπε τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄλλων πλείστων τῆς ὁμοίας ἀγωγῆς περὶ τούτου τοῦ ζητήματος; εἰρημένων ὑπὸ Λατίνων, ἡμεῖς μὲν πρὸς ταῦτα μηδὲν ἀποκρίνασθαι ἔχοντες (τί γὰρ ἄν τις πρὸς τοσαύτην ἀναισχυντήσων εἴποι ἀλήθειαν;) ἐσιγῶμεν· ἐκεῖνοι δὲ δεδειχότες ὡς τἀληθῆ φρονεῖν οὐ κωλύεται, οὔτε τῷ Συμβόλῳ προσθεῖναι, ἀκολούθως ἐπηγγέλλοντο δεῖξαι, ὡς καὶ ἀληθές ἐστιν, ὃ ἐν τῷ Συμβόλῳ προσέθεσαν, δηλονότι τὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι· καὶ ἡμᾶς εἰς τὸν ἀγῶνα προεκαλοῦντο. Οἱ δ' ἡμέτεροι, ἐν τούτῳ ἡττηθέντες τε καὶ τραπέντες, ἐδειλίων τὸν δεύτερον εἰσελθεῖν ἀγῶνα· καὶ ἔπασχον ὃ ἐγὼ κατ' ἀρχὰς ἔλεγον, κωλύων ἀπὸ τούτου τοῦ ζητήματος ἄρξασθαι. Ἠγωνίων τε τοίνυν καὶ ἔτρεμον, καὶ ὅλως οὐκ ἤθελον ἐπὶ πλέον προσμεῖναι, ἀλλ' ἐδόων ἅπαντες διαστῆναι δεῖν τῶν Λατίνων καὶ πρὸς τὴν πατρίδα ἐπαναστρέψαι. Καὶ τὴν αἰτίαν ἐρωτώμενοι, ἀποδοῦναι οὐκ εἶχον. Τί οὖν τοῖς Λατίνοις ἐροῦμεν;

ferre, vel conscribere, aut componere, aut sapere, aut docere aliter. Neque aliquid in fide sentire, vel proferre, quod definitionibus horum Patrum contrarium esse possit. Qui vero audet aliam fidem componere, aut proferre, aut docere, seu tradere aliud Symbolum iis qui ex quacunque hæresi, vel Judaismo, vel gentilismo ad viam veritatis redire cupiunt; si episcopus quidem sit iste talis, vel clericus, episcopus sane ab episcopatu, clericus vero a clero alienetur. Sin autem monachus sit, aut laicus, anathemate feriatur.

Hæc nunc quidem, cum acta primæ synodi perierint, sunt nobis incognita; tunc vero cum exstarent, agnoscebant ea cum Liberius papa, tum sanctus Athanasius.

Hæc igitur his ipsis verba similia sunt verbis tertiæ synodi, et aliarum. Quid igitur dicemus de secunda synodo, deque Gregorio Theologo, qui huic secundæ synodo cum præsideret, Symbolo primæ in multis immutato, ipse fertur Symbolum, quo nos modo utimur conscripsisse? si istud interdictum hanc habet intelligentiam, quam profitentur nostri, heu! loco sanctorum Patrum atque doctorum, Patres secundæ synodi, et magnus in theologia Gregorius, hominum pestiferorum ac fraudulentorum locum obtinuerunt. Sed absit ut vel cogitemus istud convicium. Non igitur neque prima, neque tertia, neque ulla alia synodus, tanquam contraria his loquatur, hanc habet intelligentiam, sed contrariam fidem manifeste prohibet.

Verum id ita quidem, luceque clarius ostensum est ac dilucide demonstratum, nihil obstare quominus vera tum fidei, tum Symbolo addantur, imo vero explicetur. Nullum enim veritatis est dogma, quod in Symbolo ac simplici traditione apostolorum non contineatur. Explicanda vero sunt, et cum Symbolo connectenda non semper scilicet, neque a quocunque, sed magna urgente necessitate, atque ita Ecclesia judicante.

His aliisque quamplurimis ejusdem generis, o vir Dei, dictis de hoc quæsito a Latinis, nos quidem ad ea nihil quod responderemus habentes (quid enim aliquis ad tantam veritatem jam imprudenter diceret?), conticebamus; illi vero hoc probato, quod nimirum vera sapere, eaque Symbolo addere minime prohibemur: consequens illud et alterum, quod ad Symbolum addidissent, polliciti sunt, velle se ostendere verum esse, nimirum Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere, nosque ad certamen provocabant. Nostri autem, cum in hoc victi et fugati fuissent, timebant secundum subire certamen; et accidit, quod ego illis a principio dicebam, cum eos vetarem ab hac quæstione principium sumere. Igitur animi sollicitudine vel maxime urgebantur, ac tremebant, et omnino nolebant amplius manere, sed clamabant omnes oportere a Latinis sejungi, et in patriam reverti; rationem vero quærentibus, reddere non

poterant. Quid ergo Latinis dicemus? qua justa et honesta causa et ratione in medio certaminis, imo vero neque adhuc in principio constituti (quæstio enim de non addendo nihil ad rem), qua ratione, inquam, cum nondum cœperimus, redibimus? Dicere non poterant, sed temere ac nulla ratione clamabant: Redeamus in patriam. Aiebant vero et inter se, quemadmodum ad nostras pervenit aures, Latinos posse ostendere multorum sanctorum doctorum permultas sententias, quibus ad verbum dicitur Spiritus sanctus ex Patre Filioque procedere. Quid igitur ad hæc quispiam respondebit? separemur, sejungamur, abeamus. Audis doctorum et Patrum sententiam? Quoniam, inquiunt, multorum doctorum dicta possunt nobis ostendere, ad quæ nihil possumus respondere, dividamus nos a Latinis. Vix tamen aliquando cum perspexissent hanc sui consilii temeritatem, et persuasum illis esset, ab illo absurdo incœpto conatuque destiterunt.

Interim vero res ipsæ profectionem beatissimi papæ Ferraria Florentiam urserunt (1), eodemque synodi transpositionem. Abiit ergo ille, simul nos quoque abiimus. Omnibusque rebus Florentiæ paratis, dies disputationi dicitur, qua incipere opus erat, et constituta dies adfuit. Rursus igitur nos cœpimus accusare. Quemadmodum enim in quæstione de non addendo nos personam accusatoris gerebamus; Latini vero sic ad objecta responderunt, ut amplius dicere quidquam minime potuerimus; ita etiam in hoc dogmate nos quidem utpote qui accusabamus, in dubium revocavimus; illi vero in dicendo secundas partes obtinentes, respondebant. In omnibus enim ad nostrum arbitrium libidinemque causam disponebamus.

Itaque in quæstionem adduximus nos incipientes ab ipsis apostolis, et omnibus sacris concillis, et eorum dictis, et præterea omnium sanctorum Orientalium usi sumus quibus ostenditur, Spiritum sanctum non quidem a Filio non procedere; nullum enim ejusmodi dictum habemus, ut optime tu quoque nosti, excepta sententia Damasceni (2), quæ habet: Spiritum Filii dicimus, ex Filio autem non dicimus. Aliis vero omnibus dictis hoc tantum ostenditur, Spiritum sanctum ex Patre procedere, non autem ex Filio non procedere. Iis itaque prolatis putabamus nos ostensuros, falsum esse Spiritum sanctum ex Filio procedere.

Latini vero ad hæc omnia dicta sanctorum, unum et illud commune dederunt responsum, omnia esse vera, sibique hoc idem videri, si quidem credunt et ipsi Spiritum sanctum ex Patre procedere; id tamen non esse contrarium suo dogmati. Hoc enim quod est ex Patre procedere, neque contradictorium, neque contrarium est alteri, quod est ex Filio procedere. Si enim horum alterum esset, tunc uno affirmato, alterum tolli necesse esset. Nunc vero nihil obstat, quominus et illud, quod est ex

(1) Pestis cœperat grassari Ferrariæ, ideo translata est synodus. Vide Conc. Flor. sess. 15, et ultima.

(2) Lib. 1 *De fide orthod.*, cap. 8 in calce.

A Ποίῳ λόγῳ εὐλόγῳ ἐν μέσῳ τοῦ ἀγῶνος, μᾶλλον δὲ οὐδ' ἐν ἀρχῇ ἔτι (τὸ γὰρ περὶ τοῦ μὴ δεῖν προσθεῖναι οὐδὲν πρὸς τὸ πρᾶγμα), τίνι οὖν λόγῳ μήπω ἠρμένοι ὑποστρέψωμεν, εἰπεῖν οὐκ εἶχον, ἀλλ' ἀλόγως ἐδόων, Ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν πατρίδα. Ἔλεγον δὲ καὶ πρὸς ἑαυτοὺς, ὡς εἰς ἡμετέρας ἀκοὰς ἦλθε, τοὺς Λατίνους ἔχειν δεικνύναι πλείστων διδασκάλων ἁγίων πλεῖστα ῥητὰ, δι' ὧν ῥητῶς λέγεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Τί οὖν τις πρὸς ταῦτα ἀποκρινεῖται; διασταῖμεν, διαζευχθῶμεν, ἀπέλθωμεν. Ἀκούεις διδασκάλων καὶ Πατέρων ἀπόφασιν; Διότι, φασὶν, ἔχουσι πολλῶν διδασκάλων ῥητὰ δεῖξαι, πρὸς ἃ ἡμεῖς ἀποκρινεῖσθαι οὐκ ἔχομεν, διαιρεθῶμεν Λατίνων. Ὅμως μόλις ποτὲ συνιδόντες τὸ τῆς αὐτῶν γνώμης ἄτοπον B καὶ ὑπὸ τοῦ κραταιοῦ βασιλέως εὐλόγως πεισθέντες, ὑφῆκαν τῆς ἀλόγου ἐκείνης ἐντάσεως.

fortissimi nostri imperatoris inductu et ratione

Ἐν τοσούτῳ δὲ καὶ τὰ πράγματα ἠνάγκασαν τὴν ἐκ Φερράριας ἐς Φλωρεντίαν ἀποδημίαν τοῦ μακαριωτάτου πάππα, καὶ τὴν ἐκεῖσε τῆς συνόδου μετάθεσιν. Ἀπῆλθεν οὖν ἐκεῖνος, συναπῆλθομεν καὶ ἡμεῖς. Καὶ πάντων γενομένων ἐν Φλωρεντίᾳ, κεκύρωται ἡμέρα, καθ' ἣν ἄρξασθαι ἔδει, καὶ ἡ κυρία ἐπέστη. Πάλιν οὖν ἡμεῖς ἐγκαλεῖν ἠρξάμεθα. Ὥσπερ γὰρ ἐν τῷ περὶ τοῦ μὴ δεῖν προσθεῖναι ζητήματι ἡμεῖς ἐνεκαλέσαμεν, Λατῖνοι δὲ ἀπελογήθησαν οὕτως, ὡς μὴ δυνηθῆναι ἡμᾶς ἔτι ἀποκριθῆναι· οὕτω; καὶ ἐν τῷ δόγματι ἡμεῖς μὲν ὡς ἐγκαλοῦντες προετείναμεν, ἐκεῖνοι δὲ ἀπελογοῦντο, τὰ δευτερεῖα ἡμῶν C ἔχοντες. Ἐν πᾶσι γὰρ κατὰ πᾶσαν ἐξουσίαν, ὡς ἡμῖν ἦν βουλομένοις, οὕτω τὸν λόγον ᾠκονομοῦμεν.

Προετείναμεν οὖν ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἁγίων συνόδων ἁπασῶν ἀρξάμενοι, καὶ τοῖς αὐτῶν τε καὶ τῶν ἀνατολικῶν πάντων ἁγίων ῥητοῖς χρησάμενοι, οἷς δείκνυται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐχὶ μὴ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τοιοῦτον γὰρ οὐδὲν ῥητὸν ἔχομεν, ὡς καὶ αὐτὸς οἶδας, εἰ μὴ τὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ μόνον τὸ λέγον, Πνεῦμα Υἱοῦ λέγομεν, ἐξ Υἱοῦ δὲ οὐ λέγομεν. Τοῖς δὲ ἄλλοις πᾶσι ῥητοῖς τοῦτο δείκνυται μόνον, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεται, οὐχ ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ D οὐκ ἐκπορεύεται. Ταῦτα οὖν ἡμεῖς προσενέγκαντες, ᾠόμεθα δεῖξαι ψεῦδος εἶναι τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι.

Λατῖνοι δὲ πρὸς ταῦτα μὲν τὰ ῥητὰ πάντα ἓν καὶ κοινὸν ἀπεκρίθησαν, ὡς πάντα εἰσὶν ἀληθῆ, καὶ δοκεῖ καὶ αὐτοῖς· καὶ γὰρ πιστεύουσι καὶ αὐτοὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι· τοῦτο μέντοι γε οὐκ ἐναντιοῦται τῷ αὐτῶν δόγματι. Τὸ γὰρ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι οὔτε ἀντιφατικὸν, οὔτε ἐναντίον ἐστὶ τῷ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Εἰ γὰρ τούτων θάτερον ἦν, τότε, τοῦ ἑνὸς ῥηθέντος, τὸ ἕτερον ἀνῃρεῖτο ἐξ ἀνάγκης. Νῦν δὲ οὐδὲν κωλύει καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι ἀληθὲς εἶναι,

καὶ τὸ ἐξ Υἱοῦ ἀληθές· ὥσπερ ἐὰν εἴπωμεν, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πέμπεσθαι ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἄλλος δέ τίς φησι, τὸ Πνεῦμα πέμπεσθαι ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Καὶ ἀμφότερά εἰσιν ἀληθῆ, καὶ οὐ μάχεται θατέρῳ τὸ ἕτερον. Εἰ μὲν οὖν οἱ ἅγιοι ἔλεγον ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνου ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα, ἢ ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ οὐκ ἐκπορεύεται, εἶχεν ἂν λόγον, λέγειν ἡμᾶς δοξάζειν ψεῦδος· ἐπεὶ δὲ τούτων οὐδέτερον οὐδεὶς οὐδέπω καὶ νῦν εἴρηκε, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεσθαι ἐκπορεύεσθαι, οὐκ ἀναιρεῖ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι.

Ταῦτα μὲν πρὸς τὰ ἡμέτερα ῥητὰ ἀπεκρίθησαν· πρὸς δὲ τὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐπεὶ μηδὲ ἡμεῖς αὐτὸ προετείναμεν, οὐδὲ ἐκεῖνοι ἀπεκρίθησαν· ἐγὼ δὲ καὶ τὴν τούτου λύσιν ὕστερόν σοι χαρίσομαι.

Ἔπειτα δὲ ἐκεῖνοι ἐξ ἄλλης ἀρχῆς ἀρξάμενοι, εἶπον πολλὰ καὶ διάφορα ἐν πλείοσιν ἡμέραις ἐφεξῆς ἐπιχειρήματα, ἀπὸ τῆς θείας Γραφῆς ὁρμώμενοι, κἀκεῖθεν τῶν ἐλαττόνων εὐπορροῦντες προτάσεων, δεικνύντα, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι.

Τελευταῖον δὲ τὰς ῥήσεις τῶν Πατέρων ἐπήνεγκαν, αἷς σαφῶς τε καὶ διαῤῥήδην ἡ τοῦ δόγματος τούτου ἀλήθεια φαίνεται. Παρήγαγον δὲ οὐ δυτικῶν μόνον, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ ἀνατολικῶν διδασκάλων. Ὧν τινα, ὅσα μοι ἀναγκαιότερα ἔδοξε, σὺν τούτοις σοι ταυτῦν πέπομφα, ὡς ἂν καὶ αὐτοὺς τοὺς δυτικοὺς ἀκούσῃς Πατέρας τί περὶ τούτου φρονοῦσί τε καὶ διδάσκουσι. Πρὸς ἅπερ ἡμεῖς ἀπολογίαν εἰπεῖν εἴχομεν οὐδεμίαν, ἢ ὅτι νόθα εἰσὶ, καὶ ὑπὸ Λατίνων νενόθευται. Παρήγαγον τὸν ἡμέτερον Ἐπιφάνιον ἐν πολλοῖς τόποις σαφῶς ἐκ Πατρὸς, καὶ Υἱοῦ θεολογοῦντα τὸ Πνεῦμα. Νόθα ἐλέγομεν εἶναι. Ἀνέγνων τὸ προειρημένον ἐν τοῖς κατ' Εὐνομίου τοῦ μεγάλου Βασιλείου ῥητόν· παρέγγραπτον εἶναι ἐδόκει ἡμῖν. Προεκόμισαν τὰ τῶν ἐξ ἑσπέρας ἁγίων· πᾶσα ἡμῶν ἀπολογία τὸ νόθον, καὶ οὐδὲν ἕτερον ἦν. Ἐπὶ πολλὰς οὖν ἡμέρας σκεπτόμενοι καθ' ἑαυτοὺς καὶ βουλευόμενοι, τι ἂν πρὸς ταῦτα ἀποκριθείημεν, οὐδεμίαν εὑρίσκομεν ἀπολογίαν ἢ ταύτην. Ταύτην δὲ αὖ, ὡς ἅλογον πάνυ, προσενεγκεῖν οὐκ ἐδόκει καλόν. Πρῶτον μὲν ὅτι ἔκ τε τῶν ἑπομένων καὶ ἡγουμένων αὕτη ἡ δόξα ἐφαίνετο τῆς τῶν ἁγίων οὖσα διανοίας· ἔπειτα πλείστων βιβλίων καὶ παλαιοτάτων τοὺτ' ἐχόντων, οὐκ ἦν αὐτὰ παραγράψασθαι. Ἄλλως τε καὶ μηδὲν αὐτῶν βιβλίων, οὐχ Ἑλληνικῶς, οὐ Λατινικῶς γεγραμμένον ἔχοντες δεῖξαι, ἄλλως ἔχον, ἢ ὡς Λατῖνοι παρήγαγον, πῶς ἂν εὐλόγως αὐτὰ παρεγραφόμεθα; ὁ γάρ τινα παραγράψασθαι βουλόμενος, ἄνευ εὐλόγων καὶ ἰσχυρῶν αἰτιῶν, τοῦτο οὐ δύναται. Ἡμεῖς ἄλλους ἁγίους τοὐναντίον λέγοντας οὐκ εἴχομεν δεῖξαι· τοὺς αὐτοὺς δυτικοὺς ἄλλως λέγοντας ἀλλαχοῦ οὐδαμῶς ἀπεδείκνυμεν. Φυσικοῖς λόγοις παραστῆσαι αὐτοὺς ψευδομένους πάντων ἔλαττον ἐδυνάμεθα. Οὐδαμόθεν οὖν εὔλογον αἰτίαν καταλελειμμένην ἡμῖν ἐωρῶμεν· ὅτι τοῦτο καὶ σεσιγήκαμεν.

Patre procedere, verum sit; et illud quod est ex Filio, verum. Veluti si dicamus Spiritum sanctum mitti a Patre, alius vero quispiam dicat, Spiritum mitti ex Patre et Filio; et ambo sunt vera, et alterum alteri minime repugnat. Si igitur sancti dicerent Spiritum ex Patre solo procedere, vel ex Filio non procedere, non esset mirum dicere, ipsos opinari falsum. Verum cum horum neutrum nemo unquam adhuc dixerit, illud quod est ex Patre procedere, non tollit alterum, quod est ex Filio procedere.

Hæc ad nostra dicta responderunt. Ad sententiam vero Damasceni, quando et nos illam non produximus, neque illi quidquam responderunt. Ego vero tibi postea et in hujus solutione faciam satis.

Deinde vero illi ab alio principio sacra nimirum Scriptura nixi et freti, indeque copia minorum propositionum abundantes, exorsi sunt dicere deinceps per multos dies multa et varia argumenta, ostendentia Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere.

Postremo etiam auctoritates Patrum attulerunt, quibus manifeste ac luculenter hujus dogmatis veritas comprobatur. Protulerunt autem non solum Occidentalium, verum etiam doctorum Orientalium. Quarum aliquas, quæcunque mihi magis necessariæ visæ sunt, una cum hisce tibi misi, ut et ipsos Occidentales audias Patres, quid illi de hoc dogmate sapiant et doceant. Ad quas nos responsum nullum habebamus, quod daremus, nisi quod adulterinæ essent, et a Latinis corruptæ. Produxerunt nostrum Epiphanium in multis theologice disserentem et explicantem ex Patre Filioque Spiritum sanctum: adulterina ejus loca esse dicebamus; legerunt prædictam sententiam magni Basilii in libris adversus Eunomium: ascriptitia et non germana esse nobis videbatur. Adduxerunt dicta sanctorum Occidentalium, tota nostra Apologia illud et nihil aliud erat, adulterina esse. Per multos igitur dies seorsum considerantes, et nos ipsos consulentes, quid ad hæc responderemus, præter hoc nullum inveniebamus responsum. Hoc vero rursus tanquam valde absurdum proferre, non bonum nobis esse videbatur. Primum quidem, propterea quod ex consequentibus et antecedentibus hujus opinionis mentem sanctorum esse constabat. Deinde etiam cum plurimi ac vetustissimi libri istud haberent, non poteramus illos veluti depravatos rejicere atque refutare. Præsertim cum nos nullum haberemus librum non Græce, non Latine scriptum, quem secus habere, quam Latini produxissent, ostenderemus; qui fieri posset ut jure optimo eorum libros tanquam vitiatos excideremus? Certe enim, qui vult aliquem proscribere, et ut vitiatum atque corruptum excludere, sine debitis rationibus et firmis causis hoc præstare minime potest. Nos alios sanctos contrarium affirmantes ostendere non poteramus; eosdem ipsos Occidentales aliter dicentes alibi, minime

ostendebamus. Ductis a natura rationibus eos deceptos probare, nihil minus poteramus. Nulla igitur ex parte justam causam nobis relictam videbamus, propterea et conticuimus.

Attamen non deerant, qui et alio abundarent responso, nimirum errasse Occidentales sanctos, et in hoc deceptos esse. Hoc autem catholicam fidem nobis evertere, manifestum est. Si enim fides nostra pendet a sanctis, hi vero falluntur in fidei veritate, fides eversa est.

Propterea igitur jure optimo cum Latinis subsecuta est et confirmata concordia, et omnes absque ulla vi, Deo teste, consenserunt. Quotquot autem consentire noluerunt (hi vero duo, et non amplius erant), non coacti, sed domini sui ipsius propriæque sententiæ remanserunt. Jurene ac merito, tu ipse judicabis, postquam videris ac legeris auctoritates sanctorum, quas tibi nunc mitto. Quis enim inter Christianos constitutus, non istos sequeretur, ac staret cum cœtu horum doctorum, itemque orientalium? Consona enim invicem dicere necesse est eos arbitrari, quemadmodum in oratione a me scripta (1) multis ostendo.

Dicta igitur sanctorum illa ipsa per sese ad solvendam omnem ambiguitatem, et unicuique persuadendum satis sunt. Quoniam mihi quoque non syllogismi, neque probabilitates et demonstrationes, sed ipsa nuda dicta sanctorum persuaserunt. Simul enim ac vidi et audivi ea, statim contendere penitus desli, cum tamen prius non parum urgerem atque instarem. Existimavi enim sanctos, cum Spiritu sancto locuti fuerint, non posse a vero declinare, et ægre tuli, quod eorum dicta prius non audivissem. Nemo enim nostrum Latinos unquam tantam vim ex dictis sanctorum habituros esse arbitrabatur. Quamprimum tamen, tunc saltem vidi et audivi, ab omni contentione controversiaque discessi, gratesque Deo egi, quod inde tantam utilitatem percepissem. Igitur tibi quoque candido auditori, animumque cupidum veritatis habenti, atque omni Christiano tui simili hæc vel sola sufficient.

Quoniam vero et aliquot probationes a ratione petitas quæris, tua causa mediocriter, quantum fieri poterit, et hoc præstabimus, rationibus sanctorum, divinaque Scriptura nixi et freti. Quod quidem et in oratione, quæ de concordia inscribitur, præstitimus. Præstabimus tamen nihilominus et hic quasdam rationes attingentes. Antequam tamen de his singillatim dicamus, ut facilior nobis deinceps fiat oratio, quædam prius sumere est necesse.

Sumptiones, et prima quidem quodnam esset constitutivum personæ Patris.

Quoniam unicuique entium ad communem speciem est propria quædam alia species, qua constituitur, et est, et secundum quam dicitur aliquid hoc ens : veluti hujus hominis, puta Petri, præter communem speciem, quæ quidem est communis humanitas, est et alia peculiaris species, juxta

(1) Ea est dogmatica.

A Ἦσαν δ' ὅμως οἱ καὶ ἑτέρας ὑπόρησαν ἀπολογίας, δηλονότι πλανηθῆναι τοὺς δυτικοὺς ἁγίους καὶ ψεύσασθαι ἐν τούτῳ. Τοῦτο δ' ὅτι τὴν καθόλου ἡμῖν πίστιν ἀνατρέπει, φανερόν. Εἰ γὰρ ἡ πίστις ἡμῶν ἤρτηται τῶν ἁγίων, οἱ δὲ πλανῶνται περὶ τὴν ἀλήθειαν, ἡ πίστις ἀνατέτραπται.

Διὰ ταῦτα οὖν εὐλόγως ἡ μετὰ Λατίνων ἠκολούθησεν ἕνωσις. Καὶ πάντες ἀδιάστως, ὡς ὁ Θεὸς οἶδε, συνέθεντο. Ὅσοι δὲ συνθέσθαι οὐκ ἠβουλήθησαν (ἦσαν δὲ δύο, καὶ οὐ πλείους), ἀβίαστοι, καὶ κύριοι ἑαυτῶν, καὶ τῆς ἰδίας ἔμειναν γνώμης. Εἰ δ' εὐλόγως, ἢ μή, κρινεῖς, τὰς τῶν ἁγίων ῥήσεις, ἃς σοι νῦν πέμπω, ὀψόμενός τε καὶ ἀναγνούς. Τίς γὰρ τελῶν εἰς Χριστιανοὺς, οὐκ ἂν ἕψαιτο τούτοις, καὶ σταίη μετὰ τοῦ τῶν διδασκάλων τούτων B χοροῦ, ἅμα δὲ καὶ τοῦ τῶν ἀνατολικῶν; Σύμφωνα γὰρ ἀλλήλοις ἀνάγκη δοξάζειν αὐτοὺς εἰπεῖν, ὡς ἐν τῷ συγγεγραμμένῳ μοι λόγῳ διὰ πλειόνων δεικνύω.

Αὐτὰ μὲν οὖν τὰ ῥητὰ καθ' αὑτὰ μόνα ἱκανά εἰσι πᾶσαν ἀμφιβολίαν λῦσαι, καὶ πᾶσαν πεῖσαι ψυχήν. Ἐπεὶ κἀμὲ οὐ συλλογισμοὶ, οὐδὲ πιθανολογίαι καὶ ἀποδείξεις, ἀλλ' αὐτὰ γυμνὰ τὰ ῥητὰ ἔπεισαν. Ἅμα γὰρ ἰδὼν καὶ ἀκούσας αὐτὰ, εὐθὺς πάσης φιλονεικίας καὶ ἔριδος ἐπαυσάμην, καίτοι πρότερον ἐνιστάμενος οὐ μετρίως. Ἔκρινα γὰρ τοὺς ἁγίους Πνεύματι ἁγίῳ λαλήσαντας, μὴ δύνασθαι ἐκκλίνειν τοῦ ἀληθοῦς, καὶ ἀχθεσθεὶς ὅτι μὴ πρότερον αὐτὰ ἠκηκόειν. Οὐδεὶς γὰρ οὐδέποτε τῶν C ἡμετέρων τοσαύτην ἀπὸ ῥητῶν τοὺς Λατίνους ἰσχὺν ᾠετο ἔχειν· ὅτε ὅμως, τότε γοῦν, αὐτὰ εἶδον καὶ ἤκουσα, πάσης ἀμφισβητήσεως ἀπηλλάγην, καὶ χάριτας ὡμολόγησα τῷ Θεῷ, τοσαῦτα ἐκεῖθεν ὠφεληθείς. Καί σοι τοίνυν εὐγνώμονι ἀκροατῇ, καὶ ψυχὴν ἔχοντι τῆς ἀληθείας ἐφιεμένην καὶ παντὶ ὁμοίῳ Χριστιανῷ ταῦτα ἀρκέσει καὶ μόνα.

Ἐπεὶ δὲ καί τινας ἀπὸ λογισμῶν αἰτεῖς ἀποδείξεις, σὴν χάριν μετρίως, ὡς ἐνὸν καὶ τοῦτο ποιήσομεν, ἀπὸ τῶν λόγων τῶν ἁγίων καὶ τῆς θείας Γραφῆς ὁρμώμενοι. Ὃ ἔνεστι μὲν κἀν τῷ *περὶ ἑνώσεως* ἐπιγεγραμμένῳ μοι λόγῳ· ποιήσομεν δὲ ὅμως κἀνταῦθα τινῶν λόγων ἁπτόμενοι. Πρὸ δὲ τοῦ D κατὰ μέρος περὶ τούτων εἰπεῖν, ἀνάγκη τινὰ προλαβεῖν, πρὸς τὸ σαφέστερον τὸν ἑξῆς λόγον γενέσθαι.

Λήμματα, καὶ πρῶτον τί ἂν εἴη συστατικὸν τοῦ προσώπου τοῦ Πατρός.

Ἐπεὶ ἑκάστου τῶν ὄντων πρὸς τῷ κοινῷ εἴδει, ἔστι τι καὶ ἕτερον ἴδιον εἶδος, ᾧ συνίσταται καὶ ἔστι, καὶ καθὸ λέγεται τόδε τι καὶ ὃν· ὥσπερ τοῦδε τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ Πέτρου τυχὸν, πρὸς τῷ κοινῷ εἴδει, ὅπερ ἐστὶν ἡ ἀνθρωπότης, ἔστι καὶ ἕτερον ἴδιον εἶδος, καθὸ ὅδε ὁ ἄνθρωπός ἐστι Πέτρος τυχὸν

ἢ Παῦλος, ὅπερ ἐστι καὶ ἀκοινώνητον ἑτέρῳ· τοῦτο δ' ἐστὶν ἡ ψυχὴ αὐτοῦ δηλονότι, τὸ σῶμα, ἢ ἄλλοτι, ὅπερ ἐστὶν αὐτῷ ἀρχὴ τοῦ ἄτομον εἶναι· ζητητέον καὶ ἐπὶ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, τί ποτ' ἐστὶν αὐτῷ ἴδιον εἶδος, τὸ πρόσωπον αὐτοῦ συνιστῶν. Ἔστι μὲν γὰρ κοινὸν αὐτῷ τῷ Πατρὶ, Υἱῷ τε καὶ Πνεύματι καὶ οὐσιῶδες εἶδος, ἓν καὶ ταυτὸν ἀριθμῷ ὄν, δηλαδὴ ἡ θεότης, καθ' ἣν μετ' αὐτῶν εἷς ἐστι Θεός· ἔχει μέντοι καὶ ἕτερον ἴδιον εἶδος, ἀκοινώνητον τοῖς ἄλλοις προσώποις, καθὸ τόδε τι καὶ πρόσωπον ἐν τῇ θείᾳ Τριάδι ἐστί. Τοῦτο οὖν τί ποτ' ἐστι ζητητέον.

A quam hic homo est forte Petrus vel Paulus, quæ quidem species minime communicatur cum altero; hæc autem est vel ipsius scilicet anima, vel corpus, vel aliquid aliud, quod est ipsi principium, ut sit individuum: quærendum est et in ipso Deo et Patre, quænam ipsi propria sit species, quæ ipsius personam constituat. Etenim communis species et essentialis est ipsi Patri, Filioque ac Spiritui sancto, una eademque numero exsistens nimirum deitas, secundum quam simul cum ipsis unus est Deus. Attamen habet et alteram propriam speciem, quæ non communicatur cum aliis personis, juxta quam hoc aliquid est et persona in sanctissima Trinitate. Hoc igitur quidnam sit, quærendum est.

Ὅτι τὸ ἀγέννητον οὐκ ἔστι συστατικὸν αὐτοῦ. B

Quod ingenitum non est constitutivum ipsius.

Τὸ μὲν οὖν ἀγέννητον οὐκ ἔστι. Τοῦτο γάρ ἐστιν ἀπόφασις· οὐδὲν δὲ τῶν ὄντων κατὰ ἀπόφασιν ἔχει, τοδέ τι εἶναι. Ἀλλ' ἔστιν αὐτοῦ ἰδίωμα ἑπόμενον συστάντι τῷ προσώπῳ αὐτοῦ. Οὐ μὴν οὐδὲ τὸ αἴτιον λέγεσθαι. Εἰ γὰρ τοῦτ' ἦν τὸ ὑποστατικὸν αὐτῷ εἶδος, αἴτιος μᾶλλον ἐλέγετο ἢ Πατήρ. Ἀλλ' ὑπὸ πάντων τῶν διδασκάλων κοινῶς Πατέρα μᾶλλον καλούμενον ὁρῶμεν αὐτόν.

Igitur quod vocant ingenitum esse, non est. Hoc enim est negatio; nihil autem eorum, quæ in rerum natura exsistunt, esse hoc aliquid habet secundum negationem. Sed est ipsi proprietas quædam, quæ illius personam constitutam sequitur. At neque causam dici, si enim hoc esset hypostatica ejus species, potius auctor et causa diceretur, quam Pater: verum ab omnibus communiter doctoribus Patrem magis eum appellari videmus.

Ὅτι οὐδὲ τὸ αἴτιόν ἐστι συστατικὸν αὐτοῦ.

Neque causa est constitutivum ipsius.

Ἔτι τὸ αἴτιον καθόλου τε ὂν καὶ κατὰ τοῦ Πατρός τι καὶ προβολέως λεγόμενον, νόημα μόνον ἔσται, καὶ οὐδὲν πρᾶγμα. Ὃ δὲ τοιοῦτόν ἐστιν, C ἔστιν οὐκ ὄν. Τὸ δὲ μὴ ὂν οὐ δύναται τοῦ ὑπερουσίου συστατικὸν εἶναι. Λείπεται οὖν ἢ τὴν πατρότητα μόνον, ἢ τὴν προβολὴν μόνον, ἢ καὶ ἄμφω συστατικὰ εἶναι τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ. Ἀλλὰ μὴν ἄμφω συστατικὰ τοῦ αὐτοῦ εἶναι ἀδύνατον, διὰ ταῦτα. Εἰ γὰρ ἄμφω συνιστῶσι τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς, ἢ καὶ ἰδίᾳ ἑκάτερον δύναται αὐτὸ συνιστᾶν, ἢ οὔ, ἀλλ' ἄμφω ἅμα. Εἰ μὲν οὖν καὶ ἑκάτερον ἰδίᾳ, δύο ἄρα εἴδη ὁ Πατὴρ ἕξει καὶ ἀκολούθως καὶ δύο πρόσωπα ἔσται, ὡς δύο προσωπικὰ εἴδη ἔχων· ὥσπερ ἂν εἴ τις ἄνθρωπος δύο ἔχει ψυχὰς, ὅπερ ἄτοπον. Εἰ δ' οὐχ ὡς ἑκάτερον ἰδίᾳ, ἀλλ' ἄμφω ἅμα, οὔτ' ὁ Πατέρα λέγων μόνον ἐδήλωσε τὸ πατρικὸν πρόσωπον, οὔτε ὁ προβολέα. Ἀλλὰ τούτου πᾶν τοὐναντίον ἐν τῇ χρήσει ὁρῶμεν. Πάντες γὰρ διδάσκαλοι, καὶ πᾶσα Γραφὴ, τῷ ὀνόματι τοῦ Πατρὸς τὴν θείαν αὐτοῦ δηλοῦσιν ὑπόστασιν· καὶ προβολέα δὲ λέγοντες οἱ ἡμέτεροι, τὸν Πατέρα δηλοῦν οἴονται μόνον. Οὐκ ἄρα οὔτε οὕτως ἄμφω ἅμα ὑποστατικὰ, ὡς θάτερον μόνον μὴ ἐγχωροῦν, ἀλλ' ἄμφω ἅμα συνιστᾶν, οὔτε ὡς ἑκάτερον ἰδίᾳ καὶ καθ' ἑαυτὸ ἐγχωροῦν, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης θάτερον μὲν καὶ μόνον συνιστᾷ τὸ πρόσωπον· τὸ δ' ἄλλο καὶ λοιπὸν ἕπεται τῷ προσώπῳ συστάντι.

Præterea causam esse, cum universale sit, ac de Patre, et etiam productore prædicetur, cogitatio tantum erit, et nulla res: quod autem est ejusmodi, est non ens; non ens vero non potest constituere, quod supra omnem substantiam est. Superest igitur, vel paternitatem solam, vel solam productionem, vel etiam ambas esse species, quæ constituant personam Patris. At enim ambæ ut sint ejusdem constitutivæ, nullo modo fieri potest, ob hanc rationem: si enim ambæ constituunt personam Patris, vel et seorsum unaquæque potest eam constituere, vel non, sed ambæ simul. Si igitur et utraque seorsum, duas ergo habebit species Pater: et consequens illud erit, ut non una, sed duplici persona sit præditus, quippe qui duas personales species habeat, veluti si quis homo duas haberet animas, quod absurdum est. Si vero non tanquam utraque seorsum, sed ambæ constituant D simul, neque qui Patrem tantum dicit, neque qui productorem, paternam personam significavit. Sed hujus rei totum oppositum in usu videmus, siquidem omnes doctores totaque Scriptura nomine Patris divinam ipsius denotant hypostasim: nostri quoque dum productorem efferunt, Patrem tantum significare opinantur. Non igitur neque sic ambæ sunt simul constitutivæ, tanquam altera sola istud efficere nequeat, sed ambæ simul constituant; Neque tanquam utraque seorsum, et per se ipsam facere satis sit, sed ex necessitate altera, et quidem sola personam constituit, altera vero et reliqua personam constitutam sequitur.

Ἡ προβολὴ οὐκ ἔστιν συστατικὸν αὐτοῦ.

Productio non est constitutivum ipsius.

Λείπεται οὖν ἢ τὴν μὲν πατρότητα τὸ ὑποστατι-

Superest igitur, vel paternitatem hypostaticam

et propriam Patris esse speciem, productionem autem jam ipsum constitutum sequi; vel contra productionem personam Patris constituere, Paternitatem et generare jam eum constitutum sequi: sed si producere constituit, generare vero sequitur, sequetur aliquid absurdum, ac præter communem Patrum doctrinam; hoc autem est ejusmodi.

Prima et immediata uniuscujusque personæ operatio a constitutiva ipsius specie provenit; cunctæ vero aliæ operationes per ipsam nimirum primam operationem. Quemadmodum ab anima, quæ est constitutiva species Petri, prima et immediata ipsius operatio provenit, quæ quidem est vivere; reliquæ vero per ipsam, velut inspicere, docere, texere, struere, et reliqua. Per ipsum enim vivere, quæ est prima et immediata ejus operatio, hæ omnes et reliquæ efficiuntur. Si itaque producere est species constitutiva personæ Patris, spiratio seu processio erit prima ejus et immediata operatio. Per ipsum vero spirare et producere generabitur Filius, ac non amplius Spiritus per Filium, ut asserunt theologi, sed Filius per Spiritum procedet. Quæ omnia tum veritati, tum traditionibus Patrum et communi usui eorum obstant.

Paternitas est proprium constitutivum personæ Patris.

Verum quoniam hæc absurda sunt, reliquum est ut paternitas quidem personam Patris constituat, et hæc ejus sit minime communicanda species, productio autem personam ipsius jam constitutam sequatur, non quidem ut accidens seu adventitium, nullum enim accidens in Trinitate, sed omnia sunt secundum naturam et substantiam: utque generare prima et immediata sit personæ Patris operatio, producere vero per generare efficiatur. Hæc igitur eorum quæ dicenda sunt, prius sumantur, veluti toti orationi necessaria.

Sumptio 2.

Ad hæc vero tanquam communia dicantur prius etiam hæc. Eorum quæ in Deo dicuntur, partim quidem sunt communia omnibus personis, veluti bonus, et sapiens, et omnia absoluta. Similiter autem et quæ secundum eminentiam ad entia sunt negationes, ut invisibile, atque incomprehensibile, et similia. Præterea, quotquot habitudinem ad creationem denotant, ut esse opificem, et judicem, cæteraque ejusmodi. Talia igitur communia sunt omnibus personis. Quædam vero sunt propria: propriorum autem quædam sunt propria duarum personarum habitudine quadam ad reliquam personam, veluti Filii ac Spiritus sancti proprium est esse causata, vel Patris et Filii proprium est mittere Spiritum sanctum, vel eorum dici Spiritum. Quædam vero propria sunt unius personæ. Rursus eorum quæ propria sunt unius personæ, quædam ita sunt propria personalia, ut et hypostatica sint,

A κὸν καὶ ἴδιον εἶδος τοῦ Πατρὸς εἶναι, τὴν δὲ προβολὴν ἕπεσθαι αὐτῷ ἤδη συστάντι, ἢ τὸ ἀνάπαλιν, τὴν μὲν προβολὴν συνιστᾷν τὸ πατρικὸν πρόσωπον, τὴν δὲ πατρότητα καὶ τὸ γεννᾷν ἕπεσθαι ἤδη συστάντι. Ἀλλ' εἰ τὸ μὲν προβάλλειν συνιστᾷ, τὸ δὲ γεννᾷν ἕπεται, ἀκολουθήσει τι ἄτοπον, καὶ παρὰ τὴν κοινὴν τῶν Πατέρων διδασκαλίαν· τοῦτο δ' ἐστὶ τοιοῦτον.

Ἡ πρώτη καὶ ἄμεσος ἑκάστου προσώπου ἐνέργεια ἀπὸ τοῦ συστατικοῦ εἴδους αὐτοῦ πρόεισι, πᾶσαι δ' ἄλλαι ἐνέργειαι διὰ ταύτης τῆς πρώτης, δηλαδὴ ἐνεργείας· ὥσπερ ἐκ τῆς ψυχῆς ἥτις ἐστὶ συστατικὸν εἶδος τοῦ Πέτρου, ἡ πρώτη καὶ ἄμεσος αὐτοῦ ἐνέργεια πρόεισιν, ἥτις ἐστὶ τὸ ζῆν, αἱ λοιπαὶ δὲ διὰ ταύτης, ὥσπερ τὸ θεωρεῖν, διδάσκειν, B ὑφαίνειν, τεκταίνειν, καὶ τὰ λοιπά. Διὰ τοῦ ζῆν γὰρ, ἥτις ἐστὶ πρώτη καὶ ἄμεσος αὐτοῦ ἐνέργεια, πᾶσαι αὗται καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπιτελοῦνται. Εἰ γοῦν καὶ τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ, τὸ προβάλλειν ἐστὶ τὸ συστατικὸν εἶδος, ἔσται ἡ μὲν πνεῦσις, ἡ ἐκπόρευσις, ἡ πρώτη αὐτοῦ καὶ ἄμεσος ἐνέργεια· διὰ δὲ τοῦ πνεῖν καὶ προβάλλειν γεννηθήσεται ὁ Υἱὸς, καὶ οὐκέτι τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦ Υἱοῦ, ὡς οἱ θεολόγοι φασὶν, ἀλλ' ὁ Υἱὸς διὰ τοῦ Πνεύματος πρόεισιν· ἅπαντα ἐναντία τῇ ἀληθείᾳ, καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν Πατέρων, καὶ τῇ κοινῇ χρήσει αὐτῶν.

Ἡ πατρότης ἐστὶ τὸ συστατικὸν ἴδιον τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ,

Ἀλλ' ἐπεὶ ταῦτα ἄτοπα, λείπεται τὴν μὲν πα- C τρότητα τὸ πρόσωπον τὸ πατρικὸν συνιστᾷν, καὶ τοῦτο αὐτοῦ τὸ ἀκοινώνητον εἶδος εἶναι, τὴν δὲ προβολὴν ἕπεσθαι τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἤδη συστάντι. οὐχ ὡς συμβεβηκὸς, ἢ ἐπίκτητον, οὐδὲν γὰρ ἐν τῇ Τριάδι συμβεβηκὸς, ἀλλὰ κατὰ φύσιν πάντα καὶ οὐσιώδη· καὶ τὸ μὲν γεννᾷν πρώτην εἶναι, καὶ ἄμεσον ἐνέργειαν τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ, τὸ δὲ προβάλλειν ἀποτελεῖσθαι διὰ τοῦ γεννᾷν.

Ταῦτα μὲν οὖν προσειλήφθω τῶν ῥηθησομένων, ὡς ἀναγκαῖα τῷ παντὶ λόγῳ.

Λῆμμα β'.

Ἔτι δ' ὡς κοινὰ προειρήθω καὶ ταῦτα. Τῶν ἐπὶ Θεοῦ λεγομένων τὰ μὲν ἔστι κοινὰ ταῖς ὑποστάσεσι πάσαις, ὡς τὸ ἀγαθὸς καὶ σοφὸς καὶ πάντα τὰ ἀπολελυμένα· ὁμοίως δὲ καὶ αἱ πρὸς τὰ ὄντα καθ' ὑπερ- D οχὴν ἀποφάσεις, ὡς τὸ ἀόρατον, καὶ ἀκατάληπτον, καὶ τὰ τοιαῦτα· ἔτι τε ὅσα τὴν πρὸς κτίσιν σχέσιν ἐμφαίνει, ὡς τὸ δημιουργὸς, καὶ κριτὴς καὶ τὰ ὅμοια· τὰ μὲν οὖν τοιαῦτα κοινὰ τοῖς προσώποις εἰσὶ πᾶσι· τὰ δέ ἐστιν ἴδια. Καὶ τῶν ἰδίων τὰ μέν ἐστιν ἴδια δυοῖν τῇ πρὸς τὸ λοιπὸν σχέσει, ὥσπερ Γἱῷ καὶ Πνεύματι ἴδιόν τε αἰτιατὸν, ἢ Πατρὶ καὶ Υἱῷ ἴδιον τὸ πέμπειν τὸ Πνεῦμα· τὰ δὲ ἴδια ἑνὸς προσώπου. Τῶν δὲ ἑνὸς προσώπου ἰδίων πάλιν, τὰ μὲν οὕτως ἴδια προσωπικὰ, ὡς καὶ ὑποστατικὰ εἶναι, ὥσπερ ἡ πατρότης, ἡ υἱότης, καὶ ἡ ἐκπόρευσις· τὰ δὲ εἰ καὶ πρόσεστιν ἑνὶ μόνῳ, ἀλλ' οὐχ ὑφίστησι τὸ πρόσωπον, ἀλλὰ μόνον γνωρίζει· ὥσπερ ἐπὶ τοῦ Πατρὸς τὸ ἀγέννητον. Οὔτ' οὖν τὰ κοινὰ

τῶν τριῶν ἰδιώματα ὑποστατικά εἰσιν, οὔτε τὰ A δυοῖν ἴδια πρὸς τὸ τρίτον. Οὔτε μὴν τὰ ἑνὸς μὲν ἴδια, οὕτω δὲ ἴδια, ὡς γνωριστικὰ καὶ ἐπόμενα. Ἀλλὰ ταύτας μόνας εἶναι προσωπικὰς ἰδιότητας, τὴν πατρότητα δηλαδὴ, καὶ τὴν υἱότητα, καὶ τὴν ἐκπόρευσιν, ὡς ταύτας μόνας ὑφεστώσας τὰ πρόσωπα. Ἃ δὲ δυοῖν ἴδια πρός τὸ τρίτον, ταῦτα γνωρίσματα, ἢ ἰδιώματα δύο τινῶν εἶναι προσώπων. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως.

sicuti paternitas, filiatio et processio. Quædam vero, quamvis insint uni soli, verum non constituunt, sed tantum declarant personam, ut in Patre esse ingenitum. Neque igitur quæ communia sunt tribus personis, proprietates sunt hypostaticæ; neque ea quæ duarum ad tertiam propria sunt. At neque quæ unius propria sunt, ita tamen propria, ut quæ notam et manifestam faciant, et sequantur personam. Sed eæ tantum sunt personales proprietates, paternitas nimirum, et filiatio et processio, quippe quæ hæ solæ personas constituunt. Quæ vero duarum personarum ad tertiam propria sunt, notiones vel proprietates duarum personarum exsistunt. Et hæc quidem ita se habent.

Τούτων δὲ ῥηθέντων συναποδείκνυται καὶ τὸ B Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι οὕτως.

His vero dictis, probatur Spiritus sanctus ex Patre per Filium procedere; in hunc modum.

Διὰ τῆς πρώτης καὶ ἀμέσου ἐνεργείας ἑκάστου πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἐπιτελοῦνται ἐνέργειαι. Πρώτη δὲ ἐνέργεια καὶ ἄμεσος τοῦ Πατρός ἐστι τὸ γεννᾷν. Διὰ τοῦ γεννᾷν ἄρα ἡ τοῦ πνεῖν ἐπιτελεῖται ἐνέργεια. Καὶ οὕτως ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Τὸ δὲ *δι' Υἱοῦ* τίνα τὴν δύναμιν ἔχει, καὶ τί ἡ *διὰ* ἐνταῦθα δηλοῖ, ὅτι δηλαδὴ αἰτίαν μεσιτεύουσαν, ἱκανῶς ἐν τῷ *Περὶ ἑνώσεως* δείκνυται λόγῳ.

Per primam et immediatam operationem uniuscujusque cæteræ omnes operationes efficiuntur. Prima autem et immediata operatio Patris est generare; igitur per generare operatio spirandi efficitur. Atque ita ex Patre per Filium procedit Spiritus sanctus. Illud autem *per Filium*, quam habeat vim, quidque hic præpositio *per* significet, quod nimirum causam intervenientem et mediam, in oratione *De concordia* satis ostenditur (1).

Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται μόνου, ἢ οὐκ ἐκ μόνου τοῦ Πατρός· ἀντιφάσεως γὰρ οὐδὲν μεταξύ. Ἀλλὰ μὴν οὐκ ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ Πατρός· εἰ δὲ οὐκ ἐκ μόνου, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἄρα. Ὅτι δ' οὐκ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, δείκνυται οὕτως. Πρῶτα μὲν οὐδαμοῦ C οὔτε τῆς θείας Γραφῆς, οὔτε τῶν διδασκάλων εὕρηται εἰρημένον· ὃ δὲ ὑπό τινος τούτων οὐκ εἴρηται, οὐδενὶ τολμητέον εἰπεῖν· ἔπειτα τὸ προβάλλειν, ἐνέργεια τοῦ Πατρὸς οὐσιώδης οὖσα οὐ πρώτη οὐδ' ἄμεσος, ἐπιτελεῖται διὰ τῆς πρώτης, ἥτις ἀποδείχθη οὖσα τὸ γεννᾷν καὶ ἡ γέννησις· ὥστε καὶ τὸν Υἱὸν ταύτης ἀνάγκη τῆς ἐνεργείας κοινωνεῖν, καὶ δι' αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι. Ἄλλως τε πάντων κοινωνῶν ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ, πλὴν τῶν συστατικῶν ἰδιοτήτων, κοινωνήσει καὶ τῆς τοῦ *προβάλλειν* δυνάμεως, φυσικῆς μὲν τῷ Πατρὶ, οὐ συστατικῆς δὲ τοῦ προσώπου αὐτοῦ, ὡς εἴρηται, οὔσης. Ὥστε τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἢ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεται. Διαφέρει γὰρ οὐδὲν ἐπὶ τῆς θεολογίας τῆς *ἐκ* ἢ *διά*.

Præterea Spiritus sanctus vel a solo Patre procedit, vel non a solo Patre. Contradictionis enim nihil est medium. Atqui non a solo Patre procedit. Si autem non a solo, igitur et a Filio. Quod vero non a solo Patre procedat, sic ostenditur. Primum quidem nusquam, neque in divina Scriptura, neque apud doctores, invenitur dictum. Quod autem a nemine istorum dictum est, nemini audendum est dicere. Deinde producere, cum sit operatio Patris essentialis, non prima neque immediata, efficitur per primam, quæ ostensa est generare et generatio; ita ut necesse sit etiam Filium hujus operationis participem esse, ac per ipsum Spiritum sanctum procedere. Præsertim cum et Filius omnia sibi communia cum Patre habeat, exceptis constitutivis proprietatibus, communem quoque habebit potentiam producendi, quæ quidem naturalis est Patri, non tamen illius personæ constitutiva, ut dictum est. Itaque Spiritus ex Patre et Filio, vel ex Patre per Filium procedit. Si quidem inter D præpositionem *ex*, et *per*, in theologia nihil interest.

Εἰ δέ τις εἴποι, κοινὴν εἶναι δεῖν καὶ τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ τὴν δύναμιν τοῦ *προβάλλειν*, ὡς οὐσιώδη· πάντων γὰρ καὶ αὐτὸ κοινωνεῖ τῶν οὐσιωδῶν·

Si quis vero dicat communem debere esse cum illis et Spiritui sancto vim producendi, quippe quæ sit essentialis; omnium enim essentialium et ipse Spiritus particeps est:

Μαθέτω ὁ τοιοῦτος τοῦτο ἀδύνατον εἶναι, διὰ τὸ ἀντιπίπτειν τῇ αὐτοῦ ἰδιότητι. Οὐ δύναται γὰρ τὸ αὐτὸ ἑαυτοῦ αἴτιον εἶναι. Ἕκαστα γὰρ τῶν θείων

Discat iste talis hoc nullo modo fieri posse, quod ejus proprietati repugnet. Non enim potest idem sui ipsius causa esse. Singulæ enim divinæ per-

(1) Hæc prima probatio cum sit negativa, nihil sane valeret, nisi esset ad hominem. Optime itaque militat adversus Græcos, qui ex Evangelio et Scriptura sacra nitebantur probare Spiritum non procedere ex Filio, quia ibi non habetur nisi ex Patre procedere. Dicit ergo Bessarion ibi non haberi ex solo Patre, ergo et ex Filio. Et ita semel accidit ut, cum quidam Græculus objecisset cuidam Latino, cur Latini addiderint ad Symbolum ex Filio procedere, cum non sit scriptum in Evangelio, merito audierit, cur etiam ipsi Græci fateantur ex solo Patre? Quo responso conticuit.

sonæ omnia essentialia sibi mutuo communicant, manentes in eo quod sunt, et servantes suas proprietates. Manens enim, inquit magnus Basilius, Filius in eo, quod sit Filius, habet omnia Patris. Igitur et Spiritus manens in eo quod sit Spiritus, habet omnia Patris et Filii. Esse igitur causam sui ipsius, propriæ rationi repugnat, ut dictum est : ob eamque causam, activam processionem habere minime potest.

Si quis vero rursus dixerit : Atqui si Spiritus operationis producendi erit expers, saltem erit particeps generandi, quemadmodum Filius participat vim producendi :

Non eum fugiat, istud quoque nullo modo fieri posse. Primo, quod operatio generandi sit ostensa esse operatio constitutivæ speciei personæ Patris, quæ est incommunicabilis alteri personæ : ob eamque causam fieri non potest, ut altera persona illam participet.

Deinde, quod contradictionem in se contineat. Si enim ipse Spiritus generat Filium, procedit autem ab ipso, erit respectu ejusdem, et causa, et causatum. Hoc autem est contradictio.

At enim fortasse dicet quispiam, istud absurdum sequi ex eo quod præsupponamus Filium producere Spiritum : at si hoc non supponatur, sed tantum Spiritum cum Patre generare Filium, non amplius istud absurdi sequetur. Cur enim Spiritus cum Patre non generat potius Filium, sed Filius cum Patre producit Spiritum?

Si quis ergo ista dixerit, primum sciat se quærere, quæ nemo alius unquam vel cogitare ausus est. Deinde vis generandi intelligitur, antequam intelligatur vis producendi, tanquam prima et immediata operatio Patris, ut ostensum est. Ob eam ipsam causam, non potest hujus particeps esse Spiritus. Producendi vero vis, cum post generationem Filii intelligatur, et per generationem illius efficiatur, ut ostensum est, fieri potest, imo vero et necessarium est, ut cum ipso communicetur.

Si quis vero rursus ob has causas dixerit : Ergo minor est Spiritus Patre ac Filio, si quidem Pater generat Filium, et producit Spiritum, Filius autem et ipse cum Patre producit Spiritum : at Spiritus neque Filium generat, neque seipsum, neque alterum Spiritum producit.

Vana est ista ratio, et contra ipsum magis concludit, qui hoc dixerit. Si enim nullius personæ causam esse, imperfectionis et imminutionis in Trinitate hoc signum esse oportet existimare : igitur quod minus, eo quod plus personarum producit (1), imperfectius erit. Sed cum Filius unius tantum personæ Spiritus, cum Patre causa sit, minor erit Patre, qui et ipsius Filii, et Spiritus causa exsistit. At enim hoc vel cogitare, absurdum est : igitur illud quoque ejusdem absurditatis est. Esse enim causam vel causatum in

(1) Istud sane in solum etiam Patrem magis quadrare videtur, qui juxta recentiores Græcos solus et generat et producit. Neque tamen inde vel major aliis personis censetur vel minor.

προσώπων κοινωνοῦσι πάντων ἀλλήλοις τῶν οὐσιωδῶν, μένοντα ἐν τῷ εἶναι ὅ εἰσι, καὶ σώζοντα τὴν ἑαυτῶν ἰδιότητα. Μένων γὰρ, φησὶν ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ Υἱὸς ἐν τῷ εἶναι Υἱὸς, ἔχει πάντα τὰ τοῦ Πατρός. Καὶ τὸ Πνεῦμα ἄρα μένον ἐν τῷ εἶναι Πνεῦμα, ἔχει πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ· τῷ ἰδίῳ οὖν λόγῳ, ὡς εἴρηται, μάχεται τὸ ἑαυτοῦ αἴτιον εἶναι· καὶ διὰ τοῦτο τὴν ἐνεργητικὴν ἐκπόρευσιν ἔχειν οὐ δύναται.

Εἰ δέ τις πάλιν εἴποι, Ἀλλ' εἰ μὴ τῆς τοῦ προβάλλειν ἐνεργείας κοινωνεῖ τὸ Πνεῦμα, κοινωνήσειε γοῦν τῆς τοῦ γεννᾷν, ὥσπερ ὁ Υἱὸς τῆς τοῦ προβάλλειν·

Μὴ λανθανέτω οὐδὲ τοῦτο δυνατὸν εἶναι. Πρῶτα μὲν διὰ τὸ τὴν τοῦ γεννᾷν ἐνέργειαν τοῦ συστατικοῦ εἴδους τοῦ πατρικοῦ προσώπου καὶ ἀκοινωνήτου πρὸς ἕτερον ἀποδεδεῖχθαι ἐνέργειαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀδύνατον εἶναι κοινωνῆσαι αὐτῷ ἕτερον πρόσωπον.

Ἔπειτα δὲ διὰ τὸ περιέχειν ἀντίφασιν ἐν ἑαυτῷ· εἰ γὰρ αὐτὸς γεννᾷ μὲν τὸν Υἱὸν, ἐκπορεύεται δ' ὑπ' αὐτοῦ, ἔσται πρὸς τὸ αὐτὸ καὶ αἴτιον, καὶ αἰτιατόν. Τοῦτο δ' ἐστὶν ἀντίφασις.

Ἀλλ' ἴσως ἐρεῖ τις τοῦτο τὸ ἄτοπον ἕπεσθαι, διὰ τὸ προϋποτίθεσθαι τὸν Υἱὸν προβάλλειν τὸ Πνεῦμα. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο ὑποτεθείη, ἀλλὰ μόνον, ὅτι τὸ Πνεῦμα σὺν τῷ Πατρὶ γεννᾷ τὸν Υἱὸν, τοῦτο οὐκ ἔτι τὸ ἄτοπον ἕψεται. Διατί γὰρ οὐ μᾶλλον τὸ Πνεῦμα σὺν τῷ Πατρὶ γεννᾷ τὸν Υἱὸν, ἀλλ' ὁ Υἱὸς σὺν τῷ Πατρὶ προβάλλει τὸ Πνεῦμα;

Εἴ τις οὖν ταῦτα φαίη, πρῶτα μὲν ἴστω ζητῶν ἃ μηδεὶς ἄλλος ποτὲ οὐδ' ἐννοῆσαι ἐτόλμησεν· ἔπειτα ἡ μὲν τοῦ γεννᾷν δύναμις προεπινοεῖται τῆς τοῦ προβάλλειν δυνάμεως, ὡς πρώτη καὶ ἄμεσος ἐνέργεια τοῦ Πατρὸς, καθὰ ἀποδέδεικται· καὶ διὰ τοῦτο οὐ δύναται ταύτης κοινωνεῖν τὸ Πνεῦμα· ἡ δὲ τοῦ προβάλλειν ἐπινοουμένη τῆς τοῦ Υἱοῦ γεννήσεως καὶ διὰ τῆς αὐτοῦ γεννήσεως ἐπιτελουμένη, ὡς δέδεικται, οὐκ ἀδύνατος, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ ἀναγκαία αὐτῷ κοινωνεῖσθαι.

Εἰ δέ τις αὖθις διὰ ταῦτα εἴποι, Οὐκοῦν ἔλαττον τὸ Πνεῦμα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, εἴπερ ὁ μὲν Πατὴρ γεννᾷ τὸν Υἱὸν καὶ προβάλλει τὸ Πνεῦμα· ὁ δὲ Υἱὸς καὶ αὐτὸς σὺν τῷ Πατρὶ προβάλλει τὸ Πνεῦμα· τὸ δὲ Πνεῦμα οὔτε τὸν Υἱὸν γεννᾷ, οὔθ' ἑαυτὸ οὔθ' ἕτερον πνεῦμα προβάλλει·

Μάταιος ὁ λόγος, καὶ καθ' ἑαυτοῦ μᾶλλον ὁ τοῦτο φάσκων συμπεραίνει· εἰ γὰρ ἀτελείας καὶ ἐλαττώσεως τοῦτο σημεῖον ἐν τῇ Τριάδι οἴεσθαι δεῖ, τὸ μηδενὸς τῶν προσώπων αἴτιον εἶναι, καὶ τὸ ἐλάττονων ἄρα προσώπων αἴτιον τοῦ πλειόνων αἰτίου ἔλαττον ἔσται. Ἀλλ' ὁ Υἱὸς ἑνὸς προσώπου τοῦ Πνεύματος μόνου αἴτιος ὢν σὺν τῷ Πατρὶ, ἐλάττων ἔσται τοῦ Πατρὸς, αἰτίου ὄντος καὶ αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ἀλλὰ τοῦτο ἄτοπον καὶ μόνον ἐννοῆσαι. Κἀκεῖνο τοίνυν τῆς ὁμοίας ἐστὶν ἀτοπίας. Τὸ γὰρ αἴτιον ἢ αἰτιατὸν εἶναι ἐν τῇ Τριάδι εἰς τὰ πρόσω-

πικὰ ἀναφερόμενον ἰδιώματα, οὔτε μεῖζον, οὔτ' ἔλαττον ἕτερον ἑτέρου ποιεῖ ἢ εἶναι, ἢ λέγεσθαι. A Trinitate, quod ad personales proprietates refertur, neque majorem vel esse vel dici, neque minorem alterum altero facit.

Ἔτι εἰ ἡ τοῦ γεννᾷν καὶ τοῦ προβάλλειν δύναμις ἅμφω συστατικαὶ τοῦ προσώπου εἰσὶ τοῦ πατρικοῦ ἰδίᾳ καὶ ἀνὰ μέρος, ἑκάστης δὲ ἐνεργείας εἶδός ἐστιν ἀρχή· δύο εἴδη τῶν δύο τούτων ἐνεργειῶν ἔσονται. Ἕκαστον δὲ συστατικὸν εἶδος πρόσωπον συνιστᾷ. Καὶ οὕτως ὁ Πατὴρ δύο πρόσωπα ἔσται. Τοῦτο δὲ ἄτοπον. Οὐκ ἄρα ἡ τοῦ προβάλλειν δύναμις συνιστᾷ τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρός. Εἰ δὲ μὴ συνιστᾷ, κοινὴ ἄρα ἐστὶ καὶ τῷ Υἱῷ. Καὶ οὕτως τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεται.

Præterea, si utraque vis generandi et producendi constituit personam Patris seorsum et separatim, uniuscujusque autem operationis species est principium: duæ species erunt duarum operationum. Unaquæque autem constitutiva species personam constituit. Atque ita Pater duplici persona erit præditus. Hoc autem absurdum est. Non igitur producendi facultas constituit personam Patris. Si vero non constituit, communis ergo erit et Filio, et sic Spiritus ex Patre Filioque procedit.

Ἔτι κοινῶς παρὰ πάντων ὁμολογεῖται τῶν διδασκάλων, ὡς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πρόεισιν ἐξ Υἱοῦ. B Εἰ οὖν πρόεισιν ἐξ αὐτοῦ, πρόεισι πάντως φυσικῶς. Οὐδὲν γὰρ ἐν τῷ Θεῷ παρὰ φύσιν, οὔτε ἐπίκτητον. Τῶν γὰρ κτισμάτων ἐστὶ τὸ μὴ φύσει ἐκ Θεοῦ προῖέναι. Εἰ τοίνυν κατὰ φύσιν ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα πρόεισιν, ἡ δὲ κατὰ φύσιν πρόοδος ἐν τοῖς θείοις διχῶς ἐνδέχεται εἶναι, ἢ κατὰ γέννησιν, ἢ κατ' ἐκπόρευσιν, κατὰ γέννησιν δὲ οὐ πρόεισιν ἐξ αὐτοῦ, ἦ γὰρ ἂν ἦν Υἱὸς τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα· πρόεισιν ἄρα κατ' ἐκπόρευσιν. Ὥστε ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος πρόοδος εἴη ἂν ὡς ἐκπορευομένου ἐξ αὐτοῦ.

Præterea inter omnes doctores convenit Spiritum sanctum produci et emanare ex Filio; si ergo emanat ab illo, omnino emanat naturaliter. Nihil enim in Deo est præter naturam, neque adventitium: creaturarum enim est proprium, non natura ex Deo emanare; si igitur secundum naturam ex Filio Spiritus emanat, quæ autem secundum naturam emanatio, et productio est in divinis, dupliciter contingit esse, vel secundum generationem, vel processionem. At secundum generationem ab ipso non emanat; esset enim profecto Spiritus sanctus Filii filius. Igitur emanat secundum processionem, ut emanatio Spiritus ex Filio sit tanquam vere procedentis ab ipso.

Εἰ δέ τις εἴποι, ὡς ἡ πρόοδος αὕτη τὴν εἰς ἡμᾶς ἐνέργειαν δηλοῖ καὶ τὴν χάριν·

Ματαία ἂν εἴη τοῦτο καταφυγή. Εἰ γὰρ καὶ χαρίτός τινος ἡμεῖς μεταλαμβάνομεν, καὶ οὐ τῆς οὐσίας τοῦ Πνεύματος, οὐσία γάρ ἐστιν ἀμέθεκτος· ὅμως οὐ χάρις ἀνυπόστατος πρόεισιν ἐξ Υἱοῦ, ἀλλ' αὐτὴ ἡ θεία τοῦ Πνεύματος ὑπόστασις. Καὶ δῆλον ἐξ ὧν ἄλλων ῥημάτων, ἐμφατικωτέρων περὶ τούτου, φασὶν οἱ διδάσκαλοι, τοῦ ἀναβλύζειν, λέγω, τοῦ καὶ πηγάζειν, καὶ ἐκλάμπειν. Ἃ τίνι μὴ τυφλώττοντι οὐ γνώρισμα, τὴν ὕπαρξιν τοῦ Πνεύματος οὐ μετάδοσιν, οὐδὲ χορηγίαν δηλοῦν; Ἡ τοιαύτη οὖν ἐξ Υἱοῦ ὑποστατικὴ τοῦ Πνεύματος πρόοδος, ἢ δουλικὴ ἐστιν ἢ φυσική. Ἀλλ' ἐπεὶ δουλικὴ οὐκ ἔστιν, ἐξ ἀνάγκης ἐστὶ φυσική. Φυσικὴ δὲ πρόοδος ἐξ Υἱοῦ τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως τί ἂν ἄλλο παρὰ τὴν αὐτοῦ ἐκπόρευσιν εἴη; Οὐδὲ πλάσαι ῥᾴδιον.

Si quis vero dicat hanc processionem operationem ad nos et gratiam significare, C

Vanum est ejus hoc refugium. Etsi enim gratiam quamdam participamus, minimeque substantiam Spiritus; substantia enim est imparticipabilis; non tamen gratia subsistentiam non habens procedit ex Filio, sed ipsa divina Spiritus hypostasis. Et manifestum est ex aliis verbis, quæ apertius et significantius doctores dicunt, scaturiendi, inquam, et instar fontis emanandi, et lucendi. Quæ cui non cæcutienti non argumento esse possunt exsistentiam Spiritus, non communicationem, neque collationem aliquam donorum significare? Talis igitur ex Filio hypostatica Spiritus productio, vel servilis est vel naturalis. Verum quandoquidem non est servilis, necessario est D naturalis. Naturalis vero productio personæ Spiritus ex Filio, quid aliud sit præter ejus processionem, ne fingere quidem facile est.

Ἔτι, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς εἶναι καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτῶν ὑπάρχειν, κοινῇ πάντες ἀνατολικοί τε καὶ δυτικοὶ βοῶσι Πατέρες. Ἀλλὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τινὸς ὂν ἐν τῇ Τριάδι καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτῷ ἐστιν. Τὸ Πνεῦμα ἄρα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ λεγόμενον εἶναι, καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ ἐστιν ὑποστάσεως. Ὅτι δ' ἐν τῇ Τριάδι τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τινὸς ὂν καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ ἐστιν ὑποστάσεως, δῆλον ἐκεῖθεν. Οὐσία καὶ ὑπόστασις ἑφ' ἑκάστου τῶν θείων προσώπων ἓν εἰσι πρᾶγμα, καὶ οὕτως ἕν, ὡς λόγῳ μόνῳ ἀλλήλων διακρίνεσθαι. Εἰ γὰρ πράγματι ἀλλήλων πρό-

Præterea Spiritum sanctum ex substantia Patris et Filii esse atque subsistere communiter omnes Patres orientales et occidentales clamant. Sed in Trinitate quod est ex substantia alicujus, est quoque ex ejus persona. Igitur Spiritus sanctus, cum dicatur esse ex substantia Filii, erit quoque ex ejus hypostasi. Quod autem in Trinitate, quod est ex substantia alicujus, sit etiam ex ejus hypostasi, inde manifestum est. Substantia et hypostasis in quacunque divina persona una res sunt, atque ita una, ut sola mente ac ratione invicem discernantur. Si enim persona seu hypo-

stasis, et essentia re inter se differrent, quemadmodum sunt re ipsa tres personæ, ita etiam essent tres essentiæ. Hoc autem contrarium est fidei. Quamobrem cogitatione quidem essentia sejungitur ab hypostasi, revera tamen eadem et una res est, contrario modo atque se habeant in nobis hominibus. Etenim in nobis conjunctio quidem naturæ, scilicet humanitatis, cum uniuscujusque persona, sensu mentis, et cogitatione tantum facit unum, re autem duo sunt. Alia enim res est communis humanitas, alia vero hujus personæ individualitas. Quocirca, quemadmodum sumus multæ personæ, sic etiam multi homines. Et ideo non necessario, quod ex natura est alicujus, ex persona quoque illius est. At vero in sanctissima Trinitate, ut dictum est, totum oppositum evenit: ex eo nimirum, quod natura, et persona unum et idem sint, discretio autem et separatio tantum ratione. Quamobrem quod ex natura alicujus personæ est, ex illius quoque sit persona necesse est. Si ergo ex natura Filii Spiritus est, cujus rei plena sunt omnia scripta Cyrilli, igitur ex illius quoque hypostasi est.

Verum aiunt nostri, propter consubstantialitatem hæc dici, et ut Spiritus ostendatur ejusdem esse substantiæ cum Patre et Filio.

Spiritus ex substantia Patris et Filii, non tamen contra.

Quod sane verum est; sed quo verum, eo magis Latinis favet. Sic enim magis consubstantialis est Spiritus Patri ac Filio, utpote qui ex ipsorum substantia et ab ipsis proveniat, hoc est procedat. Dicatur enim clarius propter eos quos verba offendunt. Si enim simpliciter consubstantialitatem tantum, ut nostri arbitrantur, significat, oportebat etiam Patrem ex substantia Filii et Spiritus dici. Verum id neque ausus est quispiam adhuc, neque audebit dicere, quandiu operæ pretium duxerit piorum hominum in numero se reponi. Præsertim cum et substantia neque generet, neque producat, juxta theologorum sententiam, itemque ipsorum philosophorum, si quidem et ipsi ubique in tota philosophia clamant, operationes esse individuorum, non universalium. Etenim me, non simpliciter homo, sed quidam homo genuit. Si igitur, ut dictum est, operationes individuorum, non universalium, neque simpliciter substantiæ, quid aliud intelligere debemus, dum substantiam Filii audivimus, et ex ipsa procedere Spiritum, quam ejus divinam hypostasim?

Neque vero id nos prætereat, sanctos, qui hæc aiunt, cum Arianos et Eunomianos oppugnarent, hæc dixisse, qui quidem Filium ex Patre, Spiritum autem ex Filio esse fatebantur, ex substantia vero esse negabant, affirmantes Filium ex Patre quidem esse, verum non substantialiter, sed voluntate Patris esse genitum; Spiritum vero et ipsum ex Filio, sed non substantialiter, tantum voluntate. Quocirca et Filium minorem esse Patre, et alte-

σωπον, ἡ ὑπόστασις, καὶ οὐσία διέφερον, ἦσαν ἂν ὥσπερ τρία πρόσωπα πραγματικῶς, οὕτω καὶ τρεῖς οὐσίαι. Τοῦτο δ' ἐστὶν ἐναντίον τῇ πίστει. Διὸ ἐπινοίᾳ μὲν ἔστιν ἡ διάκρισις ὑποστάσεως καὶ οὐσίας, πράγματι δέ γε ἡ ἕνωσις· ἐναντίως ἢ ἐφ' ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων. Ἐφ' ἡμῶν γὰρ ἡ μὲν ἕνωσις τῆς φύσεως ἤτοι τῆς ἀνθρωπότητος μετὰ τοῦ ἑκάστου προσώπου ἐπινοίᾳ ποιεῖ ἕν, πράγματι δέ εἰσι δύο. Ἄλλο γὰρ πρᾶγμα ἡ κοινὴ ἀνθρωπότης, καὶ ἄλλο πρᾶγμα ἡ τοῦδε τοῦ προσώπου ἀτομότης. Διὸ ὥσπερ ἐσμὲν πολλὰ πρόσωπα, οὕτω καὶ πολλοὶ ἄνθρωποι. Διὸ οὐκ ἐξ ἀνάγκης τὸ ἐκ τῆς φύσεως τοῦδέ τινος καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτῷ ἐστιν. Ἐπὶ δὲ τῆς ἁγίας Τριάδος, ὡς εἴρηται, τὸ ἀνάπαλίν ἐστιν· ὅτι δηλαδὴ ἡ μὲν ἕνωσις φύσεώς τε καὶ προσώπου ἐστὶ πράγματι, ἡ δὲ διάκρισις ἐπινοίᾳ. Ὅθεν τὸ ἐκ τῆς φύσεώς τινος τῶν προσώπων καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ ἐξ ἀνάγκης ἐστίν. Εἰ οὖν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, οὗ πλήρης πᾶσα γραφὴ Κυρίλλου, καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ ἄρα ἐστίν.

Ἀλλὰ φασὶν οἱ ἡμέτεροι, διὰ τὸ ὁμοούσιον ταῦτα εἰρῆσθαι, καὶ ἵνα τὸ Πνεῦμα δειχθῇ τῆς ταυτῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ.

Τὸ Πνεῦμα ἐκ τῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οὐ μὴν ἀνάπαλιν.

Τοῦτο δὲ ἀληθὲς μέν, ὅσῳ δὲ ἀληθὲς, τοσούτῳ Λατίνοις συνηγορεῖ μᾶλλον. Οὕτω γὰρ ὁμοούσιον Πατρὶ καὶ Υἱῷ μᾶλλον τὸ Πνεῦμα, ὡς ἐκ τῆς οὐσίας αὐτῶν, καὶ ἐξ αὐτῶν προϊὸν, ἤγουν ἐκπορευόμενον. Λεγέσθω γὰρ καθαρώτερον διὰ τοὺς τοῖς ῥήμασι προσκόπτοντας. Εἰ γὰρ τὴν ὁμοουσιότητα ἁπλῶς δηλοῖ μόνον, ὡς οἱ ἡμέτεροι οἴονται, ἔδει καὶ τὸν Πατέρα ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος λέγεσθαι. Ἀλλὰ τοῦτο οὔτ' ἐτόλμησέ τις μέχρι καὶ νῦν, οὔτε τολμήσει εἰπεῖν, ἕως ἂν τοῖς εὐσεβέσι συντάττεσθαι προὔργου ποιοῖτο· ἄλλως τε ἐπεὶ οὐσία οὔτε γεννᾷ, οὔτε ἐκπορεύει κατὰ τοὺς θεολόγους, ἔτι τε καὶ αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους, καὶ αὐτοὶ γὰρ πανταχοῦ βοῶσι φιλοσοφίας, τὰς ἐνεργείας τῶν ἀτόμων εἶναι, οὐ τῶν καθόλου· ἐμὲ γὰρ οὐχ ἁπλῶς ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ τις ἄνθρωπος γεγέννηκεν. Εἰ οὖν, ὡς εἴρηται, αἱ ἐνέργειαί εἰσι τῶν ἀτόμων, οὐ τῶν καθόλου, οὐδὲ τῆς ἁπλῶς οὐσίας, τί ἄλλο νοεῖν ὀφείλομεν οὐσίαν Υἱοῦ ἀκούοντες καὶ ἐξ αὐτῆς προϊέναι τὸ Πνεῦμα, ἢ τὴν αὐτοῦ θείαν ὑπόστασιν;

Μηδὲ τοῦτο δὲ ἡμᾶς λανθανέτω, ὅτι οἱ ταῦτα λέγοντες ἅγιοι πρὸς Ἀρειανοὺς καὶ Εὐνομιανοὺς μαχόμενοι ἔλεγον ταῦτα· οἳ, τὸν μὲν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὡμολόγουν· ἠρνοῦντο δὲ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας, λέγοντες τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς μὲν, ἀλλ' οὐκ οὐσιωδῶς, ἀλλὰ θελήσει τοῦ Πατρὸς γεννηθῆναι· τὸ δὲ Πνεῦμα καὶ αὐτὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐκ οὐσιωδῶς, ἀλλὰ θελήσει. Διὸ τὸν μὲν Υἱὸν ἐλάττονα τοῦ Πατρὸς καὶ ἑτέρας οὐ-

σίας, τὸ δὲ Πνεῦμα ἔλαττον τοῦ Υἱοῦ τοῦ καὶ ἑτέρας A
οὐσίας ἀπεφαίνοντο, ὡς τρεῖς οὐσίας ποιεῖν ἐν θεό-
τητι.

Οἱ οὖν Πατέρες τε καὶ διδάσκαλοι, ἐκείνοις μα-
χόμενοι, οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς
οὐσίας αὐτοῦ ἔσπευδον δεικνύναι ὂν τὸ Πνεῦμα τὸ
ἅγιον· ὡσαύτως καὶ τὸν Υἱόν, οὐκ ἐκ τοῦ Πατρὸς μό-
νον, ἀλλὰ κἀκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ.

Ἴδε οὖν· πρὸς μὲν τὸ ἐκ θελήσεως τοῦ Υἱοῦ, καὶ οὐ
τῆς οὐσίας τὸ Πνεῦμα εἶναι, ἁπάντων οἱ διδάσκαλοι,
ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ εἶναι βοῶντες· πρὸς δὲ τὸ
ἐξ Υἱοῦ εἶναι οὐδεὶς ἀντέστη, οὐδ' εἴρηκε μὴ εἶναι
αὐτὸ ἐξ Υἱοῦ· ὡς καὶ αὐτοὶ τοῦτο φρονοῦντες, καὶ
τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ, ὡς κἀκ τῆς ὑποστάσεώς
τε καὶ οὐσίας αὐτοῦ, αὐτοί τε νοοῦντες, καὶ ἡμῖν B
τοὺς συνιέντας διδάσκοντες.

Ἔτι ὁ μὲν μέγας Βασίλειος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν
Κατ' Εὐνομίου τὸν Υἱὸν φησι τάξιν ἔχειν πρὸς τὸν
Πατέρα φυσικήν, καὶ οἵαν τὸ ἐκ τοῦ πυρὸς πρὸς τὸ
πῦρ, καὶ τὸ αἰτιατὸν πρὸς τὸ αἴτιον· ὁ δ' αὐτὸς
καὶ τὸ Πνεῦμα τάξιν ἔχειν πρὸς τὸν Υἱὸν διατείνε-
ται κατὰ τὰ προειρημένα. Ὁ μέγας γε μέντοι Ἀθα-
νάσιος καὶ σαφέστερόν φησιν· Οἵαν τάξιν καὶ φύσιν
ἔχει ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα, τοιαύτην τάξιν καὶ
φύσιν ἔχει τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱόν. Οὐκοῦν οὕ-
τως ἂν συλλογίσαιο· Τοιαύτην τάξιν καὶ φύσιν ἔχει
τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱὸν, οἵαν ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν
Πατέρα· ἀλλ' ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα τάξιν ἔχει
φυσικὴν τὴν αἰτίαν τοῦ πρὸς αἴτιον· καὶ οὕτως C
ὁ Υἱὸς αἴτιός ἐστι τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστά-
σεως.

Ἔτι ἐπεὶ ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις καὶ φυσικοῖς πράγ-
μασι πᾶν αἴτιον προηγεῖται τοῦ αἰτιατοῦ χρόνῳ,
καὶ τὸ αἰτιατὸν τοῦ αἰτίου ἐστὶν ὕστερον· καὶ διὰ
τοῦτό τινες ἀκούοντες αἴτιον καὶ αἰτιατὸν ἐν τῇ
Τριάδι, καὶ μάλιστα Ἀρειανοί τε καὶ Εὐνομιανοί,
ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιχείρουν παραδειγμάτων
τὸ συναΐδιον ἀνελεῖν τῆς Τριάδος, καὶ τὸν μὲν Υἱὸν
τοῦ Πατρὸς ὕστερον χρόνῳ δεικνύναι, ὡς αἰτιατὸν
αὐτοῦ· πρὸς τούτους ὁ Νύσσης Θεῖος Γρηγόριος ἐνι-
στάμενος, καὶ τὸ συναΐδιον τῶν τριῶν ὑποστάσεων
ἀποδείξαι προθέμενος, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐ-
νόμιον *Ἀντιῤῥητικῶν* ἀναλογίαν τινὰ ποιεῖται Υἱοῦ
πρὸς Πατέρα, καὶ Πνεύματος πρὸς Υἱὸν, τὸν μὲν D
Πατέρα λέγων, μόνῳ τῷ τῆς αἰτίας λόγῳ προεπι-
θεωρεῖσθαι τοῦ Υἱοῦ, οὐ μέντοι κατ' ἔμφασιν χρο-
νικὴν, καὶ διὰ τοῦτο μὴ κινδυνεύειν τὸν τῆς συνα-
ϊδιότητος λόγον· τὸν δὲ Υἱὸν αὖθις καὶ αὐτὸν ἐπινοίᾳ
μόνῃ προθεωρεῖσθαι τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστά-
σεως, κατὰ τὸν τῆς αἰτίας λόγον.

Ὡς φαίνεσθαι φανερῶς τὸν διδάσκαλον ταύτης
εἶναι τῆς δόξης τοῦ τὸν Υἱὸν αἰτίαν εἶναι τοῦ Πνεύ-
ματος. Ὡς γὰρ συνάπτεται τῷ Πατρὶ ὁ Υἱὸς, οὕτω
καὶ τὸ Πνεῦμα, φησὶ, συνάπτεται τῷ Υἱῷ· καὶ αὖ-
θις, ὡς προθεωρεῖται ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ, οὐ χρονι-
κῷ τινι διαστήματι, οὐδὲ πράγματι, ἀλλ' ἐπινοίᾳ

rius substantiæ, et Spiritum minorem esse Filio, et alterius substantiæ affirmabant, adeo ut tres substantias facerent in deitate.

Patres igitur et doctores adversus eos pugnantes, non solum ex Filio, sed etiam ex substantia ejus esse Spiritum sanctum: et Filium, non tantum ex Patre esse, verum etiam ex substantia ejus ostendere contendebant.

Vide igitur, quæso, ad illud, ex voluntate Filii, et non ex substantia esse Spiritum, respondebant doctores, ex substantia Filii esse clamantes; alteri vero dicto, nimirum ex Filio esse, nemo adversatus est, neque dixit non esse ex Filio, tanquam et ipsi hoc senserint, et ex substantia Filii, velut et ex hypostasi et ex substantia ejus et ipsi intellexerint, et nos, qui eos intelligimus docuerint.

Præterea magnus Basilius, in primo libro *Adversus Eunomium*, Filium ait habere ordinem ad Patrem naturalem, et qualem solet habere quod ex igne provenit ad ignem, et causatum ad causam. Idem autem sanctus, et Spiritum habere ordinem ad Filium, secundum prædicta contendit. Porro magnus Athanasius præterea clarius ait (1): Qualem ordinem et naturam habet Filius ad Patrem, talem ordinem et naturam habet Spiritus ad Filium. Sic igitur ratiocinare: Talem ordinem et naturam habet Spiritus ad Filium, qualem Filius ad Patrem; sed Filius habet ordinem naturalem ad Patrem, et qui est causæ ad causatum; ita etiam Filius est causa hypostaseos Spiritus.

Præterea, quoniam in humanis et rebus naturalibus omnis causa tempore antecedit causatum, et causatum sua causa posterius est; propterea hoc nonnulli audientes, nimirum causatum in Trinitate, et præsertim Ariani et Eunomiani ab humanis exemplis coæternitatem tollere Trinitatis, et Filium posteriorem Patre, quippe causatum ab ipso, ostendere conabantur. Iis se opponens D. Gregorius Nyssenus, et coæternitatem trium personarum ostendere proponens in primo libro eorum, quibus refutat Eunomium, proportionem quamdam facit Filii ad Patrem, Spiritus sancti ad Filium: Patrem quidem asserens sola causæ ratione præintelligi Filio, non tamen secundum temporis appellationem, et ideo rationem coæternitatis minime periclitari: rursus autem et ipsum Filium sola mente et cogitatione præintelligi persona Spiritus sancti, secundum rationem causæ.

Ut manifeste appareat, hunc doctorem in hac esse sententia ut existimet Fliium esse causam Spiritus. Quemadmodum enim Filius cum Patre conjungitur, sic et Spiritus, inquit, conjungitur cum Filio; et rursum, ut præintelligitur Pater Filio non temporis aliquo intervallo, neque re, sed sensu

(1) In epist. ad Serapionem ultra medium.

mentis, scilicet ratione causæ, ita et Filius præintelligitur Spiritui similiter animi sensu, juxta modum et rationem causæ.

Præterea, tametsi in humanis, et secundum nos, non omne exemplar alicujus, est etiam causa ejus : opificum enim exemplaria, non etiam effectivæ causæ eorum exsistunt, quorum sunt exemplaria, nimirum ipsarum imaginum : tamen, quod naturaliter exemplar exsistit, in his ipsis etiam humanis, est causa imaginis, cujus est exemplar. Multo igitur magis in divinis, ubi tum cætera omnia, tum ipsum exemplar naturaliter accipitur (nihil enim ibi præter naturam), hæc propositio erit vera, scilicet : Quod in divinis personis exemplar est alicujus, est etiam causa ejus, cujus est exemplar. At Gregorius Thaumaturgus Filium asserit esse Spiritus exemplar : quare putabat Filium quoque causam Spiritus exsistere. Hoc vero et a simili ostendetur: Etenim magnus Basilius exemplar Filii Patrem appellat, in quarto libro *Adversus Eunomium*. Gregorius autem Thaumaturgus, ut dictum est, Filium exemplar esse docet Spiritus, in oratione cujus est initium : *Inimicissimi et alieni sunt a confessione apostolica, qui Filium ex non entibus asserunt.* Verum Basilius Patrem, tanquam causam Filii, dicit esse exemplar Filii : igitur et Gregorius Filium veluti causam Spiritus, exemplar esse Spiritus obnixe contendit.

Præterea, tum a magno Basilio, tum a plerisque sanctorum, Filius quidem dicitur imago Patris, Spiritus autem imago Filii : Filius operatio Patris, Spiritus operatio Filii; Filius Verbum Patris, Spiritus verbum Filii : Filius suaveolentia Patris, Spiritus suaveolentia Filii. Sed illa omnia dicitur Filius Patris, utpote qui a Patre exsistat. Igitur et Spiritus sanctus eadem dicitur Filii esse, tanquam a Filio exsistens.

Præterea, si non esset Spiritus a Filio, personaliter ab eo non distingueretur. Verum hoc dicere absurdum est; sic enim Trinitas dualitate terminabitur; est ergo Spiritus a Filio, si personaliter distingui debeat. Quod autem, si non esset ab ipso, personaliter ab eo non distingueretur, inde manifestum est. Unaquæque causa alicujus rei dupliciter dicitur principium ejus et causa : uno quidem modo tanquam ex quo, vel a quo, et omnino principium unde res suum habet esse ; altero vero modo tanquam quo, veluti est species, quæ est in mente opificis, cui similem effectum quemcunque producit. Quare omne efficiens simile sibi producit secundum speciem, qua producit. Ut verbi gratia, hujusce imaginis causa est : cum ipse pictor, tanquam unde sit principium, tum species imaginis, in anima pictoris formata, tanquam principium quo, cui similem imaginem pictor efficit. Ita igitur in divinis personis, tanquam ex quo, est Pater causa, hoc est divina ejus hy-

τῷ λόγῳ τῷ τῆς αἰτίας, οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς προθεωρεῖται τοῦ Πνεύματος ὁμοίως, ἐπινοίᾳ κατὰ τὸν τῆς αἰτίας λόγον.

Ἔτι, εἰ καὶ ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις καὶ καθ' ἡμᾶς οὐ πᾶν πρωτότυπόν τινος καὶ αἴτιον αὐτοῦ ἐστι· τῶν γὰρ τεχνιτῶν τὰ πρωτότυπα οὐχὶ καὶ ποιητικὰ αἰτιά εἰσι τῶν, ὧν εἰσι πρωτότυπα, δηλαδὴ τῶν εἰκόνων αὐτῶν· ἀλλ' οὖν τὸ φύσει πρωτότυπον καὶ ἐν αὐτοῖς τούτοις τοῖς ἀνθρωπίνοις αἴτιόν ἐστι τῆς εἰκόνος, ἧς πρωτότυπόν ἐστιν· πολλῷ τοίνυν μᾶλλον ἐν τοῖς θείοις, ὅπου πάντα τά τε ἄλλα καὶ αὐτὸ τὸ πρωτότυπον φύσει λαμβάνεται (οὐδὲν γὰρ ἐκεῖ παρὰ φύσιν), αὕτη ἡ πρότασις ἀληθεύσει, δηλαδή, Τὸ ἐν τοῖς θείοις προσώποις τινὸς πρωτότυπον καὶ αἴτιόν ἐστι τοῦ, οὗ ἐστι πρωτότυπον. Ἀλλ' ὁ Θαυματουργὸς Γρηγόριος τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος πρωτότυπόν φησιν, ὥστε καὶ αἴτιον ἐνόμιζε τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν. Τοῦτο δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ ὁμοίου δειχθήσεται. Ὁ μὲν γὰρ μέγας Βασίλειος πρωτότυπον τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα φησὶν ἐν τῷ *Κατ' Εὐνομίου* τετάρτῳ· ὁ δὲ Θαυματουργὸς Γρηγόριος, ὡς εἴρηται, τὸν Υἱὸν πρωτότυπον διδάσκει τοῦ Πνεύματος ἐν τῷ λόγῳ, οὗ ἡ ἀρχή· *Ἔχθιστοι καὶ ἀλλότριοι τῆς ἀποστολικῆς ὁμολογίας οἱ τὸν Υἱὸν ἐξ οὐκ ὄντων λέγοντες.* Ἀλλὰ Βασίλειος τὸν Πατέρα, ὡς αἴτιον τοῦ Υἱοῦ, πρωτότυπον αὐτὸν φησὶ τοῦ Υἱοῦ· καὶ ὁ Γρηγόριος ἄρα τὸν Υἱόν, ὡς αἴτιον τοῦ Πνεύματος, πρωτότυπον αὐτὸν Πνεύματος διατείνεται.

Ἔτι, ὑπό τε τοῦ μεγάλου Βασιλείου, καὶ τῶν πλείστων ἁγίων, ὁ μὲν Υἱὸς εἰκὼν τοῦ Πατρὸς λέγεται, τὸ δὲ Πνεῦμα εἰκὼν τοῦ Υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν Υἱὸς ἐνέργεια τοῦ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐνέργεια τοῦ Υἱοῦ, καὶ ὁ μὲν Υἱὸς Λόγος τοῦ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα ῥῆμα τοῦ Υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν Υἱὸς εὐωδία τοῦ Πατρός, τὸ δὲ Πνεῦμα εὐωδία τοῦ Υἱοῦ. Ἀλλ' ἐκεῖνα πάντα ὁ Υἱὸς λέγεται τοῦ Πατρός, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὤν. Καὶ τὸ Πνεῦμα ἄρα τὸ ἅγιον τὰ αὐτὰ λέγεται τοῦ Υἱοῦ εἶναι, ὡς ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὄν.

Ἔτι, εἰ μὴ τὸ Πνεῦμά ἐστιν ἐξ Υἱοῦ, οὐκ ἂν αὐτοῦ προσωπικῶς διακρίνοιτο. Ἀλλὰ τοῦτο ἄτοπον λέγειν· οὕτω γὰρ ἡ Τριὰς ὁρισθήσεται εἰς δυάδα. Ἔστιν ἄρα ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, εἰ μέλλοι προσωπικῶς διακρίνεσθαι. Ὅτι δὲ εἰ μὴ εἴη καὶ ἐξ αὐτοῦ, οὐκ ἂν αὐτοῦ προσωπικῶς διακρίνοιτο, δῆλον ἐκεῖθεν. Ἑκάστη αἰτία τοῦδε τινος πράγματος διχῶς λέγεται ἀρχὴ αὐτοῦ, καὶ αἰτία· ἐνὶ μὲν τρόπῳ, ὡς τὸ ἐξ οὗ, ἢ ὑφ' οὗ, καὶ ὅλως ἡ ἀρχὴ ὅθεν τὸ πρᾶγμα· δευτέρῳ δὲ, ὡς τὸ ᾧ, οἷον τὸ εἶδος, τὸ ἐνὸν τῇ τοῦ ποιοῦντος ψυχῇ, ᾧ ὅμοιον τὸ ἀποτελούμενον ποιεῖ τὸ ὁποιονοῦν. Ὅθεν πᾶν τὸ ποιοῦν ὅμοιον ἑαυτῷ ποιεῖ κατὰ τὸ εἶδος ᾧ ποιεῖ. Οἷον λόγου χάριν, τῆσδε τῆς εἰκόνος αἴτιον ὅ τε ζωγράφος αὐτὸς, ὡς τὸ ὅθεν ἡ ἀρχὴ, καὶ τὸ ἀνατυπωθὲν ἐν τῇ τοῦ ζωγράφου ψυχῇ τῆς εἰκόνος εἶδος, ὡς τὸ ᾧ ὁμοίαν τὴν εἰκόνα ὁ ζωγράφος ποιεῖ. Οὕτω τοίνυν καὶ ἐπὶ τῶν θείων προσώπων, ὡς μὲν τὸ ἐξ οὗ, ἔστιν ὁ Πατὴρ αἰτία, ἡγοῦν ἡ αὐτοῦ θεία ὑπόστασις, ὡς δὲ τὸ, ᾧ ἔστιν ἡ θεία αὐτοῦ οὐσία· τοῦτο γάρ

ἔστι τὸ εἶδος, ᾧ ὅμοια γίνεται τὰ ἐξ αὐτοῦ προϊόντα διὸ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ὁμοούσιά εἰσιν αὐτῷ, διὰ τὸ πᾶν μὲν τὸ παράγον ὅμοιον παράγειν τῷ εἴδει, ᾧ προάγει, τὸν δὲ Θεὸν καὶ Πατέρα προάγειν Υἱόν τε καὶ Πνεῦμα τῇ ἑαυτοῦ θείᾳ οὐσίᾳ, καὶ διὰ τοῦτο ὁμοούσια ἑαυτῷ προάγειν. Εἰ τοίνυν ὁ Πατὴρ μόνος προβάλλει τὸ Πνεῦμα κατὰ τοὺς οὕτω λέγοντας, τότε οὐδεμία διάκρισις ἔσται Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος, μηδεμιᾶς οὔσης διαφορᾶς οὔτε ἐν τῷ προάγοντι· ἔστι γὰρ ὁ αὐτὸς Πατὴρ, οὔτε ἐν τῷ εἴδει, ᾧ παράγει, ἔστι γὰρ ἡ αὐτὴ θεία οὐσία, οὔτε ἐν αὐτοῖς τοῖς παραγομένοις, εἰσὶ γὰρ τοῦ αὐτοῦ εἴδους τῆς μιᾶς καὶ κοινῆς θεότητος, οὔτε μὴν ὕλης τινὸς θεωρουμένης ἐκεῖ, ἐξ ἧς ἂν ἡ διάκρισις γένοιτο. Καὶ οὕτως κατὰ τὸν λόγον τοῦτον παντελῶς ἀναιρεθείη ἡ διάκρισις αὐτῶν. Λείπεται δὴ ἢ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αἴτιον εἶναι, ἢ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, εἰ μέλλοιεν διακρίνεσθαι ἀλλήλων. Ἀλλὰ τὸ πρῶτον οὐκ ἔστι· τὸ δεύτερον ἄρα.

Ἔτι τὸ πέμπεσθαι ἐπὶ Θεοῦ τὸ ἀπ' αἰτίας εἶναι δηλοῖ. Καὶ μάρτυς ὁ θεῖος Χρυσόστομος πρὸς Ἀρειανοὺς ἀποροῦντας, πῶς τῆς αὐτῆς οὐσίας ὁ πέμπων καὶ ὁ πεμπόμενος, ἐν τριακοστῇ ἐννάτῃ ὁμιλίᾳ τῶν κατὰ Ἰωάννην λόγων. Πάλιν ἐπὶ τὰ ἀνθρώπινα καταφέρεις τὸν λόγον, καὶ οὐκ ἐννοεῖς, ὅτι ταῦτα πάντα δι' οὐδὲν ἕτερον εἴρηται, ἀλλ' ἵνα καὶ τὸν αἴτιον εἰδῶμεν, καὶ εἰς τὴν Σαβελλίου μὴ καταπέσωμεν ὄσον. Ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα πέμπεται ἐξ Υἱοῦ καὶ ἔστιν ἄρα ἐξ αὐτοῦ.

Ἔτι, ἡ δύναμις αὕτη τοῦ πέμπειν, ἐνοῦσα Πατρὶ καὶ Υἱῷ, καθ' ἣν ἄμφω πέμπουσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς καὶ παρὰ τῶν ἡμετέρων ὁμολογεῖται, ἢ ἡ αὐτή ἐστιν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἢ ἑτέρα καὶ ἑτέρα. Ἀλλ' εἰ μὲν ἑτέρα καὶ ἑτέρα, ἔσται δηλαδὴ καὶ μείζων καὶ ἐλάττων, καὶ ἀκολούθως καὶ αἱ πέμψεις διάφοροι. Οὐκοῦν οὔτε μία δύναμις, οὔτε μία ἐνέργεια αὐτῶν ἔσται· καὶ ἀκολούθως διαφόρων ἐσονται οὐσιῶν· ὧν γὰρ αἱ δυνάμεις ἄνισοι, καὶ αἱ οὐσίαι ἄνισοι, ἐπειδὴ ἐκ τῆς οὐσίας ἡ δύναμις. Ἀλλὰ ταῦτα καὶ ἄτοπα καὶ βλάσφημα. Οὐκ ἄρα ἑτέρα καὶ ἑτέρα· ἡ αὐτὴ ἄρα. Ἀλλ' ἐν τῷ Πατρὶ ἡ τοῦ πέμπειν τὸ Πνεῦμα δύναμις σύνεστι τῇ δυνάμει τῇ τοῦ προβάλλειν αὐτό· ἀεὶ γὰρ ὁ Πατὴρ πνεῖ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ πνέον αὐτὸ πέμπει. Καὶ ὁ Υἱὸς ἄρα ἅμα τῇ τοῦ πνεῖν δυνάμει καὶ προβάλλων αὐτὸ πέμπει· καὶ ὁ Υἱὸς ἄρα τοῦ θείου Πνεύματός ἐστι προβολεύς.

Ἦν δὲ φασί τινες ἐνταῦθα πέμψιν ἢ πρόοδον δευτέραν καὶ χρονικὴν, οὐδέν τέ ἐστι, καὶ αὐτόθεν τῷ προειρημένῳ λύεται λόγῳ.

Πρὸς γὰρ τὸ μηδαμοῦ τῆς Γραφῆς εὑρίσκεσθαι ταύτην τὴν τῶν προόδων διπλόην, ὅτε καὶ δῶμεν ὡμῶς εἶναί τινα δευτέραν πρόοδον, ἧς ὁ Υἱὸς κοινωνεῖ τῷ Πατρὶ, τότε πάντως κατὰ τὸν Πατέρα καὶ ὁμοίως αὐτὴν ἕξει. Οὐδὲν γὰρ ἀνόμοιον τῶν τῷ

postasis, tanquam vero quo, est ejus divina essentia. Hæc enim est species, qua quæ ab ipso producuntur similia fiunt. Itaque et Filius et Spiritus propterea consubstantiales sunt ipsi, quod omne producens simile speciei producat, qua producit. Deus autem et Pater, producit Filium et Spiritum sanctum, sua divina essentia, et ideo consubstantiales sibi producit. Si igitur solus Pater producit Spiritum, juxta opinionem eorum qui ita sentiunt: tunc nulla erit distinctio Filii et Spiritus, nullo exsistente discrimine, neque in producente, est enim idem ipse Pater, neque in specie, qua producit, quæ item est eadem divina essentia; neque in ipsis productis, siquidem sunt ejusdem speciei, unius et communis deitatis. Neque ibi aliqua materia intelligitur, ex qua distinctio fiat. Atque ita secundum hanc rationem omnino tolletur ipsorum distinctio. Superest itaque vel Spiritum esse causam Filii, vel Filium Spiritus, si distingui unus ab altero debeat. Sed primum non est, igitur posterius.

Præterea mitti in Deo a causa esse significat. Testis est divus Chrysostomus, homilia tricesima nona in Joannem adversus Arianos, quærentes, quomodo ejusdem substantiæ sit mittens, et qui mittitur. Rursus, inquit, ad res humanas sermonem convertis, et humiliter abjicis, ac non intelligis ea omnia, nullam ob aliam rem dicta esse, quam ut causam agnoscamus, neque in Sabellii morbum incidamus; sed Spiritus mittitur a Filio; igitur etiam est ab ipso.

Præterea, vis ista mittendi, quæ inest Patri et Filio, secundum quam ambo mittunt Spiritum sanctum, quemadmodum et nostrates fatentur, vel eadem est in Patre et Filio, vel alia atque alia; sed si alia atque alia, erit scilicet et major et minor, et per consequentiam, etiam missiones erunt diversæ; igitur neque una vis et potentia, neque una ipsorum erit operatio. Et illud est consequens, ut diversarum sint essentiarum; quorum enim potentiæ sunt inæquales, etiam essentiæ sunt inæquales, quandoquidem ab essentia fluit potentia. Verum hæc et absurda sunt, et impia, atque exsecranda; non ergo alia atque alia est potentia: igitur eadem. At vero in Patre potentia mittendi Spiritum, simul est cum potentia ipsum spirandi. Semper enim Pater spirat Spiritum sanctum, et spirans eum mittit. Igitur et Filius una cum potentia spirandi eum producens mittit. Ergo et Filius est Spiritus sancti productor.

Quam vero hic fatentur nonnulli missionem, vel processionem secundam, et quæ sit in tempore: tum ea nulla est, tum isthinc prædicta solvitur ratione.

Præterquam enim quod nusquam in Scriptura invenitur hæc duplex processio, ut jam sit tamen quædam secunda processio, quam cum Patre communem sibi habeat Filius, tunc omnino juxta Patrem atque similiter eam habebit. Nihil enim

est eorum dissimile, quæ insunt communia Patri ac Filio. Pater autem mittendi potentiam una cum producendi habet, ut dictum est : igitur et Filius cum producendi potentia eam habebit.

Præterea, quod alicujus est natura, est etiam ex ipso secundum hoc quod dicitur ejus esse. Spiritus autem sanctus est Filii, et omnino naturaliter ; non enim præter naturam, neque ut servus. Est igitur Spiritus sanctus, quatenus Spiritus sanctus, hoc est quatenus est divina persona in Trinitate, ex Filio.

Præterea Spiritus sanctus est relativum, et manifestum est, quod dicatur Spiritus Patris, Spiritus Filii : si enim esset absolutum, non alicujus diceretur. Neque enim proprium est absolutorum, secundum significatum, quod subest nomini, alterius dici, nisi profecto secundum quamdam aliam relationem ; sicut homo, cum sit absolutum, non dicitur alicujus homo, sed alicujus servus. Verum Spiritus secundum significatum, quod subest ipsi nomini, dicitur Spiritus Filii, sicut et Patris; est igitur relativum, et per consequens refertur ad spirantem. Est ergo Spiritus Patris et Filii, tanquam ipsum spirantium et producentium.

Propterea Spiritus sancti ipsius unius personæ Trinitatis proprium est, dici Spiritum sanctum. Ejusdem autem est etiam peculiare, dici esse productum, seu id quod producitur. Idem ergo est dici esse productum, et Spiritum. Igitur, cujus est Spiritus, hujus etiam est id, quod producitur. Sed est et dicitur Spiritus Filii, sicut et Patris : ergo et Filii est id quod producitur, sicut et Patris.

Si quis vero dicat, ideo Spiritum dici Filii, quod ab ipso mittatur, fallitur.

Contrarium enim potius est; semper enim priora sunt causæ posteriorum. Prius autem est esse Spiritum Filii Spiritum, mitti vero est posterius. Sive enim hanc missionem, quæ fit in tempore accipias, posterior est, sine dubio, eo quod est esse Spiritum Filii, quod est sempiternum : sive æternam missionem intelligas, et hoc modo etiam esse Spiritum Filii Spiritum, mente et cogitatione antecedit. Quia esse Spiritum Filii Spiritum, intelligitur tanquam habere, mittere vero tanquam dare. Habere autem præintelligitur ei, quod est dare. Quare potius nobiscum facit ista ratio. Quia enim naturaliter est ejus Spiritus, naturaliter etiam eum mittit. Naturalis vero in divinis productio, cum vel secundum generationem, vel processionem exsistat, quoniam hæc non est secundum generationem, erit ergo secundum processionem. Atque ita missio Spiritus ex Filio est ejus ab ipso processio.

Præterea Spiritus sanctus accipit a Filio : *Ille enim*, inquit, *de meo accipiet*. Quod autem accipit, est ejus essentia. Neque enim aliud est ejus essentia, aliud vero quod accipit, certe enim esset *compositus*. Atqui in summa simplicitatis eminentia

A Πατρὶ καὶ Υἱῷ προσόντων κοινῶν. Ὁ δὲ Πατὴρ τὴν τοῦ πέμπειν δύναμιν μετὰ τοῦ προβάλλειν ἔχει, ὡς εἴρηται. Καὶ ὁ Υἱὸς ἄρα μετὰ τοῦ προβάλλειν αὐτὴν ἕξει.

Ἔτι ὅ τινός ἐστι φύσει, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐστι κατὰ τοῦτο ὃ ἐκείνου λέγεται εἶναι. Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιόν ἐστι τοῦ Υἱοῦ, καὶ πάντως φύσει· οὐ γὰρ παρὰ φύσιν· οὐδὲ ὡς δοῦλον. Ἔστιν ἄρα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ᾗ Πνεῦμα ἅγιον, τουτέστιν ᾗ θεῖον πρόσωπον ἐν τῇ Τριάδι, ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιόν ἐστιν ἀναφορικὸν, καὶ δῆλον ὅτι λέγεται Πνεῦμα Πατρὸς, Πνεῦμα Υἱοῦ· εἰ γὰρ ἦν τῶν ἀπολελυμένων, οὐκ ἂν ἐλέγετό τινος. Οὐδὲ γὰρ τῶν ἀπολελυμένων, κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ ὀνό-
B ματος σημαινόμενον, ἑτέρου λέγεσθαι, ἀλλ' ἢ ἄρα κατά τινα ἄλλην σχέσιν· ὥσπερ ὁ ἄνθρωπος, ἀπολελυμένον ὄν, οὐ λέγεται τινὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ τινὸς δοῦλος· ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα κατὰ τὸ σημαινόμενον ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος λέγεται Πνεῦμα Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ Πατρός· ἔστιν ἄρα ἀναφορικὸν, καὶ ἀκολούθως ἀναφέρεται πρὸς τὸν πνέοντα. Ἔστιν ἄρα Πνεῦμα Υἱοῦ καὶ Πατρὸς, ὡς πνεόντων, καὶ προβαλλόντων αὐτό.

Ἔτι, τοῦ ἁγίου Πνεύματος, αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς τῆς Τριάδος, ἴδιόν ἐστι τὸ λέγεσθαι ἅγιον Πνεῦμα. Τοῦ δ' αὐτοῦ ἐστιν ἴδιον καὶ τὸ λέγεσθαι πρόβλημα. Ταυτὸν ἄρα ἐστὶ πρόβλημα λέγεσθαι καὶ Πνεῦμα. Οὗ ἄρα ἐστὶ Πνεῦμα, τούτου ἐστὶ καὶ πρόβλημα. Ἀλλὰ
C τοῦ Υἱοῦ ἐστι Πνεῦμα, καὶ λέγεται, ὥσπερ καὶ τοῦ Πατρός. Καὶ τοῦ Υἱοῦ ἄρα ἐστὶ πρόβλημα, ὥσπερ καὶ τοῦ Πατρός.

Εἰ δέ τις φαίη, διὰ τὸ πέμπεσθαι τὸ Πνεῦμα ἐξ Υἱοῦ, διὰ τοῦτο καὶ Πνεῦμα αὐτοῦ λέγεσθαι, ψευδὴς ὁ λόγος.

Τὸ γὰρ ἀνάπαλιν μᾶλλόν ἐστιν. Ἀεὶ γὰρ τὰ πρότερα τῶν ὑστέρων εἰσὶν αἴτια. Πρότερον δὲ τὸ εἶναι τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ Πνεῦμα, τὸ δὲ πέμπεσθαι ὕστερον· εἴτε γὰρ τὴν χρονικὴν ταύτην πέμψιν λάβοις, ὑστέρα ἐστὶν ἀναμφιβόλως τοῦ τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα εἶναι Υἱοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἀΐδιον· εἴτε τὴν ἀΐδιον πέμψιν νοήσαις, καὶ οὕτως ἐπινοίᾳ προηγεῖται τὸ εἶναι τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα Υἱοῦ. Διότι τὸ
D μὲν εἶναι τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα αὐτοῦ νοεῖται ὡς τὸ ἔχειν· τὸ δὲ πέμπειν ὡς διδόναι. Προεπινοεῖται δὲ τοῦ διδόναι τὸ ἔχειν. Ὥστε μᾶλλον πρὸς ἡμῶν ὁ λόγος. Διότι γὰρ φύσει ἐστὶν αὐτοῦ Πνεῦμα, φύσει αὐτὸ πέμπει. Τῆς δὲ φυσικῆς ἐν τοῖς θείοις προόδου ἢ κατὰ γέννησιν, ἢ κατ' ἐκπόρευσιν οὔσης, ἐπεὶ αὕτη μὴ ἔστι κατὰ γέννησιν, ἔστιν ἄρα κατ' ἐκπόρευσιν. Καὶ οὕτως ἡ ἐξ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος πέμψις ἐστὶν ἐκπόρευσις αὐτοῦ ἐξ αὐτοῦ.

Ἔτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λαμβάνει παρὰ τοῦ Υἱοῦ. Ἐκεῖνος γάρ φησιν, Ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται. Ὃ δὲ λαμβάνει, ἔστιν ἡ οὐσία αὐτοῦ· οὐδὲ γάρ ἐστιν ἄλλο μὲν ἡ οὐσία αὐτοῦ, ἄλλο δὲ τὸ ὃ λαμβάνει· ἦ γὰρ ἂν εἴη σύνθετον. Ἀλλὰ μήν ἐστιν ἐν ἄκρᾳ ἁπλότη-

τος ὑπεροχῇ ὁ Θεός. Τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ἄρα καὶ τὸ εἶναι λαμβάνει ἐκ τοῦ Υἱοῦ.

Τὸ γὰρ, *Ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται*, οὐχ ὥς τινες οἴονται, ἐκ τοῦ ἐμοῦ Πατρὸς νοητέον.

Πρῶτον μὲν, ὅτι οὐχ Ἑλληνικὴ ἡ προφορὰ αὕτη. Εἰ γὰρ τῷ ἐκ τοῦ ἐμοῦ τοῦ Πατρὸς συνυπακούεσθαι δεῖ, ἔσται τὸ *ἐμοῦ* ἀντωνυμία ἀρσενική. Οὐδεὶς δὲ τῆς Ἑλλήνων πεπειραμένος φωνῆς ἢ ἀρσενικὴν ἢ θηλυκὴν ἀντωνυμίαν χωρὶς προσθήκης ἂν προενέγκοι, ἀλλὰ μετὰ προσθήκης ἀεί· Ὁ ἐμὸς, λέγων, ἀδελφὸς, ἢ φίλος· καὶ Ἡ ἐμὴ οἰκία, ἢ πόλις. *Ὁ ἐμὸς* δὲ ἁπλῶς εἰπεῖν, οὐδὲν μᾶλλον *πατέρα* ἢ πολέμιον σημαίνει. Ἔπειτα καὶ ἀπὸ τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος ὁ λόγος οὗτος δείκνυται μάταιος. *Πάντα* γὰρ, φησὶν, *ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ, ἐμά ἐστιν*· διὰ τοῦτο εἶπον ὑμῖν ὅτι *Ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν*. Ὡς εἶναι τὸν λόγον τοιοῦτον· Τὸ Πνεῦμα λαμβάνει ἐκ τῶν τοῦ Πατρός· πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς ἐμά· τὸ Πνεῦμα ἄρα λαμβάνει ἐκ τῶν ἐμῶν, ἢ ἐκ τοῦ ἐμοῦ. Ἀλλ' αὐτὸς καὶ τὰ αὐτοῦ ἓν εἰσι πρᾶγμα διὰ τὴν ἄκραν ἁπλότητα· λαμβάνει ἄρα ἐξ αὐτοῦ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ. Ταύτης δὲ τῆς ἐξηγήσεως καὶ ὁ μέγας ἐστὶν Ἀθανάσιος, λέγων· Οὐ γὰρ ὁ Λόγος παρὰ τοῦ Πνεύματος λαμβάνει, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Λόγου. Τί οὖν λαμβάνει παρὰ τοῦ Υἱοῦ; δηλονότι σοφίαν καὶ γνῶσιν. *Ἐκ τοῦ ἐμοῦ* γὰρ, φησὶ, *λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν*. Τὸ γὰρ ἀναγγέλλειν ἐστὶ τὸ διδάξαι καὶ φωτίσαι τοὺς ἀποστόλους· τοῦτο δ' ἐστὶ σοφίας. Σοφίαν ἄρα παρὰ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνει τὸ Πνεῦμα. Τί οὖν; ἐκ τοῦ Πατρὸς προβληθὲν ἄσοφον ἦν, καὶ ἔδει παρὰ τοῦ Υἱοῦ ἔπειτα σοφίαν λαβεῖν; ἕτερον ἡ σοφία αὐτοῦ καὶ ἕτερον ἡ οὐσία αὐτοῦ;

Ἀλλὰ ταῦτα ἄτοπον λέγειν. Τοῦτο γάρ ἐστιν ἡ σοφία αὐτοῦ, καὶ τὸ εἶναι αὐτοῦ, καὶ παρ' οὗ ἔσχε τὸ εἶναι, παρὰ τούτου ἔλαβε καὶ τὴν σοφίαν, καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἐκπορεύεσθαι, καὶ τῷ εἶναι λαμβάνειν, καὶ ὑφεστάναι, καὶ τὴν σοφίαν ἔσχε λαβόν. Τὴν σοφίαν οὖν καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνον, καὶ τὸ εἶναι, καὶ τὴν οὐσίαν ἐν ταυτῷ παρ' αὐτοῦ εἴληφεν. Ἔστιν οὖν ὁ Υἱὸς ἄρα αἴτιος αὐτῷ τοῦ εἶναι.

Ἔτι, εἰ τὸ Πνεῦμα λαμβάνει παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ὁ Υἱὸς *σὺτῷ δίδωσιν*· ἀλλὰ τὸ διδόναι ἐπὶ τῶν θείων προσώπων σημαίνει αὐτὸ τὸ προάγειν, καὶ οὐχ ἕτερον. Ὁ γὰρ Χρυσόστομος ἐξηγούμενος τὸ, *Τὴν κρίσιν πᾶσαν δέδωκε τῷ Υἱῷ*, φησὶν·

Καὶ ἵνα μάθῃς ὅτι τὸ *ἔδωκεν* ἀντὶ τοῦ *ἐγέννησέν* ἐστιν, ἄκουσον ἐξ ἑτέρου τοῦτο δηλούμενον. Ὥσπερ γὰρ ὁ Πατὴρ ἔχει ζωὴν ἐν ἑαυτῷ, οὕτως ἔδωκε καὶ τῷ Υἱῷ ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ. Τί οὖν; πρότερον αὐτὸν ἐγέννησε, καὶ τότε ἔδωκε τὴν ζωήν; οὐκοῦν ἦν χωρὶς τῆς ζωῆς γεννηθείς. Ἀλλὰ τοῦτο οὐδ' ἂν δαίμονες εἴποιεν. Μετὰ γὰρ τῆς ἀσεβείας πολὺ καὶ τὸ ἀνόητον ἔχει. Ὥσπερ οὖν τὸ, Ἔδωκεν αὐτῷ ζωὴν, ἐγέννησεν αὐτὸν ζωὴν ἐστιν, οὕτω καὶ τὸ, Ἔδωκε κρίσιν, κριτὴν αὐτὸν ἐγέννησεν. Οὐκοῦν κατὰ ταῦτα καὶ ὁ Υἱὸς διδοὺς τῷ Πνεύματι σοφίαν, προάγει αὐτὸ

A est Deus. Igitur essentiam suam et esse accipit a Filio.

Illud enim, *De meo accipiet*, non ut nonnulli falso existimant, de meo Patre intelligendum est.

Primum quidem, quod hæc non sit Græcorum prolatio; si enim opus sit, de meo intelligi Patre, illud, *Meus*, erit pronomen virile. Nemo autem in lingua Græca exercitatus atque versatus, pronomen virile seu femineum sine additamento, verum semper cum appendicula protulerit (1) : Meus, inquiens, frater, vel amicus; et, Mea domus, vel civitas. At *meus*, simpliciter dicere, non magis patrem quam hostem significat. Deinde vero, etiam a scopo, et structura sermonis, et compositione, ipsius Salvatoris, vana ostenditur ista re-
B sponsio : *Omnia enim*, inquit, *quæ habet Pater, mea sunt : propterea dixi vobis, quod de meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Ut talis sit ratiocinatio : Spiritus accipit ex iis quæ sunt Patris; omnia Patris mea sunt; igitur Spiritus accipit ex meis, seu ex meo. Sed ipse et sua una res sunt ob summam simplicitatem; ergo accipit ab ipso suam essentiam. Porro, ita etiam exponit Magnus Athanasius. Non enim, inquit, Verbum a Spiritu accipit, sed Spiritus a Verbo. Quid igitur accipit a Filio? nempe sapientiam et cognitionem : *De meo enim*, inquit, *accipiet, et annuntiabit vobis.* Illud enim annuntiare, est docere, et illuminare apostolos, hoc autem est sapientiæ. Sapientiam igitur
C accipit a Filio Spiritus. Quid igitur? a Patre productus, indoctus erat, et opus erat postea sapientiam accipere? vel aliud est ejus sapientia, et aliud ejus essentia?

Verum hæc absurdum est dicere. Idem enim est ejus sapientia, et suum esse : et a quo habuit esse, ab eo accepit et sapientiam; et in ipso produci, et accipere suum esse, etiam subsistere et sapientiam accepit. Igitur sapientiam et a Filio accipiens, hoc ipso etiam suum esse, et essentiam ab eo accepit. Est ergo sane Filius ipsi causa ut exsistat.

Præterea, si Spiritus accipit a Filio, Filius ei dat, sed dare in divinis personis significat ipsum producere, et non aliud. Siquidem Chrysostomus
D explanans illud : *Judicium omne dedit Filio*, sic habet ad verbum :

Et ut discas, quod illud *dedit*, sit pro *genuit*, audi ex alio loco id significari. *Quemadmodum enim Pater habet vitam in semetipso, ita dedit et Filio habere vitam in semetipso.* Quid igitur? cum prius genuit, et tunc dedit vitam? igitur erat sine vita genitus. Verum hoc ne dæmones quidem dicerent. Præterquam enim quod impium sit, est etiam stultum. Sicut igitur illud, Dedit ipsi vitam, est, Genuit eum vitam : sic et illud, Dedit ei judicium, est, Judicem eum genuit. Ergo juxta hæc et Filius dans Spiritui sapientiam, producit eum

(1) Idem usus est lingua Latinæ.

sapientiam, esse ei et essentiam impartiens, quam accipit Spiritus procedens ab ipso. Igitur causa est et Filius Spiritus processionis.

Præterea Filius de seipso ait : *Quæ audivi a Patre meo, annuntiavi vobis;* de Spiritu sancto autem : *Non loquetur a semetipso, sed quæcunque audiet, loquetur.* Quod ergo in Filio significat a Patre audire, hoc etiam in Spiritu significabit audire. Sed in Filio audire, a causa esse significat, et generari; audire enim est sapientiam et cognitionem accipere. Porro Filius non prius genitus est, deinde cognitionem vel sapientiam adeptus : sed sapientia genitus est, in ipso generari cum cognitionem et sapientiam accipiens, tum cætera omnia quæ idem sunt atque ejus essentia. Hanc igitur audiens a Patre, ab ipso accipit; et eum audire est generari : ergo et audire Spiritus a causa esse et produci significat. Quare a quo audit, ab eo et procedit. Sed audit non a solo Patre, verum etiam a Filio, igitur et a Filio procedit. Quod autem audiat a Filio, manifestum est ex verbis Salvatoris, ubi ait : *De meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Hujus enim quod est annuntiare, causa nimirum est quod audiat. At vero ejusdem quod est annuntiare, causa est quod ex Filio accipiat. Quocirca ex Filio accipere et audire, ejusdem et unius, quod nimirum est annuntiare sunt causæ. Idem ergo est in divinis audire, et accipere a Filio. Igitur audit. Sed et magnus Basilius in *Asceticis*, in sermone cujus est initium, *Dei optimi gratia*, de Spiritu sancto ait : Qui docet et suggerit omnia, quæcunque audierit a Filio. Audiens autem a Filio, etiam procedit ab ipso, propterea quod audire ipsius, non aliud sit, quam procedere, ut dictum est.

ἂν ἀκούσῃ παρὰ τοῦ Υἱοῦ. Ἀκοῦον δὲ παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ἐκπορεύεσθαι αὐτοῦ εἶναι, ὡς εἴρηται.

Præterea Patrem esse vel generare non continet rationem producendi. Certe enim Spiritus esset Filius. Sed Filius habet omnia simpliciter, quæ sunt Patris, excepto generare, vel Patrem esse. Dicit enim sanctus Cyrillus, in secundo dialogo *Ad Hermiam* : Coæternum credimus Filium Patri, et quodcunque aliud æquale habentem citra generare tantum : hoc enim soli Deo et Patri convenit.

Idem in oratione *De Trinitate*,

In Filio, inquit, unigenito per omnia simili et æquali Patri, absque paternitate. Igitur habet Filius producere, quandoquidem istud præter paternitatis rationem est. Omnia vero Patris, tantum præter paternitatem, hoc est præter generare, et ipse habet, ut divo Cyrillo videtur.

Præterea Gregorius Nyssenus, homilia in *Pater noster*, cujus est initium : *Quando magnus Moyses juxta montem populum Israeliticum initia et sacra docebat*, tradens sanctissimæ Trinitatis discrimen, Patrem a Filio et Spiritu secernit, eo quod ipse *sit causa*, illi vero sint causati. Filium autem rur-

σοφίαν, τὴν οὐσίαν αὐτῷ καὶ τὸ εἶναι διδοὺς, ἣν λαμβάνει ἐκπορευόμενον ἐξ αὐτοῦ. Αἴτιος ἄρα καὶ ὁ Υἱὸς τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως.

Ἔτι, ὁ Υἱὸς περὶ μὲν ἑαυτοῦ φησιν, Ἃ *ἤκουσα παρὰ τοῦ Πατρός μου, ἀνήγγειλα ὑμῖν* · περὶ δὲ τοῦ Πνεύματος, *Οὐ λαλήσει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅσα ἂν ἀκούσῃ λαλήσει.* Ὅ τοίνυν ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἀκούειν σημαίνει, τοῦτο καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος σημανεῖ τὸ ἀκούειν. Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ ἀκούειν τὸ ἀπ' αἰτίας εἶναι σημαίνει, καὶ τὸ γεννᾶσθαι. Ἀκούειν γάρ ἐστι τὸ σοφίαν καὶ γνῶσιν λαμβάνειν. Ὁ δὲ Υἱὸς οὐ γεννηθεὶς πρότερον, εἶτα ὕστερον προσελάβετο γνῶσιν ἢ σοφίαν · ἀλλὰ σοφία γεγέννηται, ἐν αὐτῷ τῷ γεννᾶσθαι λαβὼν τήν τε γνῶσιν καὶ σοφίαν, καὶ πάντα τὰ ἄλλα, ἃ ταυτόν εἰσι τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ. Ταύτην ἄρα ἀκούων παρὰ τοῦ Πατρὸς, λαμβάνει παρ' αὐτοῦ. Καὶ τὸ ἀκούειν αὐτὸν γεννᾶσθαί ἐστι. Καὶ τὸ ἀκούειν ἄρα τοῦ Πνεύματος τὸ ἀπ' αἰτίας εἶναι καὶ ἐκπορεύεσθαι αὐτὸ σημαίνει. Ὥστε καὶ παρ' οὗ ἀκούει, παρὰ τούτου καὶ ἐκπορεύεται. Ἀλλ' ἀκούει οὐ παρὰ τοῦ Πατρὸς μόνον, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ · καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ ἄρα ἐκπορεύεται. Ὅτι δ' ἀκούει καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ, δῆλον ἀπὸ τῶν τοῦ Σωτῆρος ῥημάτων, ὅπου φησὶν, *Ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν.* Τοῦ γὰρ ἀναγγέλλειν, αἴτιον δηλαδὴ τὸ ἀκούειν. Ἀλλὰ μὴν τοῦ αὐτοῦ ἀναγγέλλειν, τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν αἴτιον. Ὥστε τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν καὶ τὸ ἀκούειν τοῦ αὐτοῦ καὶ ἑνὸς, δηλαδὴ τοῦ ἀναγγέλλειν, εἰσὶν αἴτια. Ταυτὸν ἄρα τὸ ἀκούειν τῷ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν ἐπὶ τῶν θείων. Ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἄρα ἀκούει. Ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς *Ἀσκητικοῖς*, ἐν τῷ λόγῳ οὗ ἡ ἀρχὴ, *Θεοῦ τοῦ ἀγαθοῦ χάριτι*, περὶ τοῦ Πνεύματός φησι. Τὸ διδάσκον, καὶ ὑπομιμνῆσκον πάντα ὅσα καὶ ἐκπορεύεται ἐξ αὐτοῦ · διὰ τὸ ἀκούειν αὐτοῦ τὸ

Ἔτι τὸ Πατέρα εἶναι, ἢ τὸ τεκεῖν, οὐ περιέχει ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον τὸν τοῦ προβάλλειν. Ἡ γὰρ ἂν ἦν τὸ Πνεῦμα Υἱός. Ἀλλ' ὁ Υἱὸς πάντα ἔχει ἁπλῶς τὰ τοῦ Πατρὸς, πλὴν τοῦ τεκεῖν, ἢ τοῦ Πατέρα εἶναι. Φησὶ γὰρ ὁ ἅγιος Κύριλλος ἐν τῷ β' τῶν *Πρὸς Ἕρμειαν* · Συναΐδιον πιστεύομεν τὸν Υἱὸν τῷ Πατρὶ, καὶ πᾶν ὁτιοῦν ἰσόμετρον ἔχοντα, δίχα μόνου τοῦ τεκεῖν. Προσήκοι γὰρ ἂν τοῦτο μόνῳ τῷ Θεῷ καὶ Πατρί.

Καὶ ἐν τῷ *Περὶ Τριάδος* λόγῳ ὁ αὐτός ·

Ἐν Υἱῷ μονογενεῖ, κατὰ πάντα ὁμοίῳ καὶ ἴσῳ τῷ Πατρὶ, χωρὶς τῆς πατρότητος. Ἔχει ἄρα ὁ Υἱὸς τὸ προβάλλειν · ἐπειδὴ τοῦτο μὲν παρὰ τὸν τῆς πατρότητός ἐστι λόγον · πάντα δὲ τὰ τοῦ Πατρὸς, παρὰ τὴν πατρότητα μόνον, ἤτοι παρὰ τὸ τεκεῖν, καὶ αὐτὸς ἔχει, ὡς τῷ Κυρίλλῳ δοκεῖ.

Ἔτι ὁ Νύσσης Γρηγόριος ἐν τῇ εἰς τὸ *Πάτερ ἡμῶν* ὁμιλίᾳ, ἧς ἡ ἀρχὴ, *Ὅτε προσῆγεν ὁ μέγας Μωϋσῆς τῇ κατὰ τὸ ὄρος μυσταγωγίᾳ τὸν Ἰσραηλίτην λαὸν*, διάκρισιν τῆς θείας Τριάδος παραδιδοὺς, τὸν μὲν Πατέρα Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διακρίνει, τῷ τὸν μὲν ἄνευ αἰτίας εἶναι, ἐκεῖνα δὲ αἰ-

τιατά· Υἱὸν δὲ αὖ καὶ Πνεῦμα ἀλλήλοις κοινωνοῦντα, τῷ καὶ ἄμφω αἰτιατὰ εἶναι, διακρίνει ἀλλήλων, τῷ τὸν μὲν ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι, καὶ μέχρι τούτου, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Οὕτω γὰρ τὰ τῶν ἀντιγράφων ἀρχαιότερα ἔχει. Ὥστε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν διδάσκαλον, τὸ Πνεῦμά ἐστιν ἐξ Υἱοῦ. Εἰ δέ τινες κατὰ τὰ τῶν ἀντιγράφων νεώτερα Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι εἴποιεν, οὐκ ἐξ Υἱοῦ, καὶ οὕτως ὅμως οὐδὲν αὐτοῖς ἔσται πλέον. Τὸ γὰρ αὐτὸ συμπέρασμα καὶ ἐκ τούτου, κἂν μὴ βούλοιντο, συναχθήσεται. Δῆλον γὰρ ὅτι τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα εὑρὼν κατὰ τὸ αἰτιατὰ εἶναι, καὶ ἄμφω κοινωνοῦντα ἀλλήλοις, ζητεῖ, τίνι ἂν διακριθεῖεν ἀλλήλων· καὶ ἀποφαίνεται, ὡς, εἰ καὶ ἄμφω τῷ αἰτιατὰ εἶναι κοινωνοῦσιν ἀλλήλοις, ἀλλ' ὁ μὲν Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὀνομάζεται, καὶ μέχρι τούτου αὐτῷ τὸ ἰδίωμα ἵσταται. Τὸ δὲ Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται, καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προσμαρτυρεῖται. Οὐκοῦν τὸ Πνεῦμα καὶ Χριστοῦ Πνεῦμά ἐστιν, ὁ δὲ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος οὔτε ἔστιν, οὔτε λέγεται· οὔτε ἀντιστρέφει ἡ σχετικὴ αὕτη ἀκολουθία, φησί. Καὶ τοῦτο οἴεται ἀρκεῖν πρὸς διάκρισιν ὁ διδάσκαλος, τὸ τὸ μὲν Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι, τὸν δὲ Υἱὸν μὴ λέγεσθαι τοῦ Πνεύματος. Οὐκοῦν εἰ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διακρίνει αὐτὸ Υἱοῦ, κατὰ δὲ τοὺς ἡμετέρους οὐδὲν ἕτερον διακρίνει αὐτὸ τοῦ Υἱοῦ ἢ ὁ διάφορος τῆς προόδου τρόπος, δηλονότι τὸ ἐκπορεύεσθαι· τὸ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἄρα ταυτόν ἐστι τῷ ἐκπορεύεσθαι. Καὶ οὕτως, οὗ λέγεται εἶναι Πνεῦμα, παρ' ἐκείνου καὶ ἐκπορεύεται. Λέγεται δὲ εἶναι καὶ τοῦ Υἱοῦ Πνεῦμα, ὡς καὶ τοῦ Πατρός· καὶ παρὰ τοῦ Υἱοῦ ἄρα ὡς καὶ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται.

A sus et Spiritum, in quos illud convenit, ut sint ambo causati, alterum ab altero discernit, quod unus sit a Patre, et non amplius : Spiritus vero sit ex Patre et ex Filio. Sic enim habent vetustiora exemplaria. Quare secundum opinionem, etiam istius doctoris, Spiritus est ex Filio. Quod si nonnulli dixerint, juxta recentiora exemplaria, Spiritum dici Filii, non autem ex Filio : etiam tum nihil istud ipsis proderit ; eadem enim conclusio, ex hoc quoque, velint, nolint, deducetur. Manifestum enim est, quod, cum Filio et Spiritui, in eo quod sint causati, convenire invenissent, quærit quemadmodum invicem discernantur, atque affirmat, etiamsi in ambos id conveniat, ut sint causati, verumtamen Filium quidem ex Patre nominari, et in eo tantum proprietatem ejus perstare : Spiritum autem et ex Patre dici enuntiat, et Filii esse testificatur. Igitur Spiritus etiam Christi Spiritus est ; Filius autem neque est Spiritus sancti, neque dicitur. Neque, inquit, reciprocatur hæc relationis consequentia. Et hoc existimat doctor sufficere ad distinctionem, quod Spiritus Filii dicatur, Filius autem Spiritus sancti minime dicatur. Si igitur hoc quod est Spiritum sanctum, dici Spiritum Filii, secernit eum a Filio ; juxta vero nostrates nihil aliud secernit eum a Filio, nisi varius modus productionis, scilicet producere ; igitur esse Spiritum Filii idem est, quod procedere. Atque ita cujus dicitur esse Spiritus, ab eo et procedit. Dicitur autem esse Filii Spiritus, sicut et Patris ; ergo et a Filio, sicut et a Patre procedit.

B

C

Καὶ ἅμα σημειωτέον, ὅτι ἀνατρέπεται ἡ τινῶν ἐξήγησις λεγόντων, ὅτι διὰ τὸ ὁμοούσιον εἴρηται τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ. Ἰδοὺ γὰρ ὁ διδάσκαλος ὡς διακριτικὸν αὐτὸ λαμβάνει. Τὰ δὲ διὰ τὸ ὁμοούσιον λαμβανόμενα ἑνοῖ μᾶλλον, οὐ διακρίνει. Εἰ οὖν οὐ διὰ τὸ ὁμοούσιον λέγεται Πνεῦμα, σώζονται ἅλυτοι πᾶσαι αἱ τῶν Λατίνων ἀποδείξεις· αἷς ἐκ τοῦ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα Υἱοῦ ἐπιχειροῦντες, καὶ ἐξ αὐτοῦ αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι δεικνύουσι. Διὰ τὸ γὰρ τῆς παρεξηγήσεως ταύτης τινὲς αὐτὰ ἀνατρέπειν ᾠοντο, διὰ τὸ ὁμοούσιον ὑπολαμβάνοντες λέγεσθαι Πνεῦμα Υἱοῦ. Ταύτῃ δὲ ἤδη τῇ ἐννοίᾳ φανερῶς ὁ Νύσσης Γρηγόριος μάχεται, ὡς διακριτικὸν αὐτὸ εἰληφώς.

Et simul notandum est interpretationem quorumdam everti, dicentium Spiritum propter consubstantialitatem dictum esse Spiritum Filii. Ecce enim doctor, tanquam quod illos discernat, illud assumit. Quæ vero propter consubstantialitatem assumuntur, potius conjungunt, non discernunt. Si itaque non propter consubstantialitatem dicitur Spiritus Filii, manent indissolubiles omnes Latinorum demonstrationes : quibus ex eo, quod Spiritus dicatur Spiritus Filii, argumentando, etiam ex ipso eum procedere convincunt. Quidam enim ista prava interpretatione putabant ea quæ a Latinis afferuntur, evertere posse, propter consubstantialitatem existimantes dici Spiritum Filii. Jam vero huic intelligentiæ manifeste reclamat Gregorius Nyssenus, cum illud tanquam quod discernat assumpserit.

D

Ἀλλὰ πρὸς μὲν τὸ δεῖξαι τὴν ἀλήθειαν τοῦ συμπεράσματος τούτου, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι συμπεραίνειν, πολλῶν ὄντων, οἷς ἄν τις χρήσαιτο, καὶ ὅθεν ἂν ἐπιχειρήσειεν, ἀρκείτω ἐν τῷ παρόντι καὶ ταῦτα.

Verum ad ostendendam veritatem hujus conclusionis, et ad concludendum Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere, cum permulta sint, quibus aliquis uti, et ex quibus argumentari possit, hæc tamen in præsentia sufficiant.

Ἐπεὶ δὲ καί τινα ἄτοπα παρὰ τῶν μὴ ἐφιστώντων ἐπάγονται τοῖς τὴν ἀλήθειαν ταύτην πρεσβεύουσιν, ἃ μὲν κατὰ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν τὸ πρόβλημα δεικνύντων φασὶν, ἐν αὐτοῖς τοῖς ἐπιχειρήμασιν ὡς ἐνὸν ἐπιτετμημένως διελυσάμην· ἃ δὲ κατ' αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος ἐπιφέρουσι, τούτων τὰς μάλι-

Quoniam vero nonnulla absurda veritatis cultoribus a non adhibentibus animum inferuntur, quæ ipsi quidem objiciunt argumentis, hoc quæsitum probantibus, in ipsis argumentis, quantum fieri potuit, præcise dilui. Ex his autem, quæ ipsi conclusioni inferunt, ea quæ maxime urgent et ma-

jorem vim habere videntur, eligens, breviter atque abunde, quantum rei natura patitur, dissolvam, ut quam absolutissima reddatur tibi nostra oratio. Quanquam absurda ista non nobis inferunt, neque nos horum reddere rationem debemus. Verum longe antea sancti accusandi sunt, qui hujus dogmatis nobis auctores et duces exstiterunt. Non dico solum Occidentales, qui hoc clarissime fatentur, verum etiam Orientales, et ab ipsis petendæ sunt dissolutiones. Quod sane quidem et fecerunt illi prævenientes. Licet haud grati animi sit, eorum dictis non acquiescere, cum semel credendum sit, eos divino Spiritu locutos esse. Attamen nos quoad ejus fieri possit, præsertim ab ipsis sanctis Patribus, aliisque beatis viris, qui in his rebus laboraverunt, illuminati, ad hæc mediocriter accingemur.

Opinantur igitur, si quis ex ambobus dicat Spiritum procedere, Patrem et Filium vel ita secum commisceri, ut unam personam ex duabus efficiant : vel si non hoc, duo tamen principia et duas causas sequi, quod et ipsum non minus priore absurdum est.

Solutio absurdi ab admistione personarum.

Non vero ad istud admistionis personarum ita respondemus : quod si personalem, seu hypostaticam proprietatem personæ Patris poneremus esse operationem producendi, tunc sequeretur hoc absurdum, et esset revera Filius una persona cum Patre, si constitutivæ proprietatis Patris particeps esset. Quoniam vero quod constituit proprietatem personæ Patris, paternitas et generare dictum est esse ; producere autem esse proprietatem, seu notionem, quæ persona constitutam sequatur : quæ necessitas est, ut qui hanc proprietatem participat, quæ minime constitutiva est ipsius personæ, una sit persona cum ipso ? Quemadmodum enim illud participat Filius, quod Spiritus sit ejus Spiritus, sicut et Patris, quod mittatur ab ipso æque ut a Patre, et tamen non participiat ejus personam, propterea quod Spiritum dici Spiritum Patris, vel ab ipso mitti, non est quod constituit personam Patris. Hoc modo, neque in producendo particeps et socius factus, cum eo ita miscetur, ut unam personam efficiant, quoniam producere non est constitutivum personæ Patris. Quapropter, quandiu non ostenderit aliquis producere constitutivum esse personæ Patris, neque permistionem personarum probare poterit. Sed producere constitutivum esse personæ Patris, probare non potest : sic enim duplici persona præditum, duasque habentem hypostases Patrem ostenderet (1), ut in principio dictum est, quod est absurdum. Denique producere, esse constitutivum Patris, et a solo Patre procedere Spiritum sanctum, unum et idem est : quare qui

στα βεβαιοτέρας καὶ πλείονα δοκούσας ἔχειν ἰσχὺν ἐκλεξάμενος, ἀποδώσω σοι τὰς λύσεις ἐν βραχεῖ τε καὶ ἱκανῶς ὡς οἷόν τε· ὡς ἂν σοι τελεώτατος ἀποδεδομένος εἴη ὁ λόγος. Καίτοι γε τὰ ἄτοπα ταῦτα οὐχ ἡμῖν ἐπιφέρονται, οὐδ' ἡμεῖς λόγον τούτων ὑπέχειν ὀφείλομεν· ἀλλὰ τοῖς ἁγίοις πολλῷ πρότερον ἐγκλητέον, οἳ τούτου τοῦ δόγματος καθεστήκασιν ἡμῖν ἡγεμόνες, οὐ δυτικοὺς λέγω μόνον, οἳ σαφέστατα περὶ τούτου φασὶν, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ τοὺς ἐξ ἑῴας, καὶ παρ' ἐκείνων ζητητέον τὰς λύσεις. Ὃ καὶ πεποιήκασι φθάσαντες ἐκεῖνοι. Εἰ καὶ μὴ εὐγνωμόνων ἐστὶ μὴ ἐφησυχάζειν τοῖς ὑπ' αὐτῶν λεγομένοις, ἅπαξ πιστευομένου τοῦ Πνεύματι θείῳ τούτους λελαληκέναι· ὅμως δὲ καὶ ἡμεῖς, ὡς ἡμῖν δυνατὸν, καὶ τοῦτο ἐξ ὧν ὑπ' αὐτῶν ἐφωτίσθημεν, καὶ ἄλλων μακαρίων ἀνδρῶν ἐν τούτοις πεπονηκότων, πρὸς ταῦτα μετρίως ἀποδυσόμεθα.

Οἴονται τοίνυν τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἢ εἰς ἓν συναλείφεσθαι πρόσωπον, εἴ τις ἐξ ἀμφοῖν λέγοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι· ἢ εἰ μὴ τοῦτο, δύο γοῦν τὰς ἀρχὰς, καὶ δύο ἀκολουθήσειν τὰ αἴτια, ὃ καὶ αὐτὸ οὐ μεῖον ἄτοπον τοῦ προτέρου.

Λύσις τοῦ ἀπὸ τῆς συναλοιφῆς ἀτόπου.

Ἡμεῖς δὲ πρὸς μὲν τὸ τῆς συναλοιφῆς οὕτω φαμέν· ὡς εἰ μὲν προσωπικὸν, εἴτουν ὑποστατικὸν τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ τὴν τοῦ προβάλλειν ἐνέργειαν ἐτιθέμεθα, τότ' ἂν τὸ ἄτοπον εἵπετο τοῦτο, καὶ ἦν ἀληθῶς ἓν μετὰ τοῦ Πατρὸς πρόσωπον, τοῦ συστατικοῦ αὐτῷ κοινωνῶν ἰδιώματος· ἐπεὶ δὲ τὸ μὲν συστατικὸν τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ ἰδιώματος ἡ πατρότης καὶ τὸ γεννᾷν εἴρηται ὄν, τὸ δὲ προβάλλειν ἴδιωμα, ἦτουν γνώρισμα τῷ προσώπῳ αὐτοῦ συστάντι ἑπόμενον, τίς ἡ ἀνάγκη τὸν κοινωνοῦντα αὐτῷ τούτου τοῦ ἰδιώματος, ὃ μὴ συστατικόν ἐστι τοῦ προσώπου αὐτοῦ, καὶ ἓν εἶναι πρόσωπον μετ' αὐτοῦ ; Ὥσπερ γὰρ κοινωνῶν τῷ Πατρὶ ὁ Υἱὸς τοῦ τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα εἶναι αὐτοῦ, ὥσπερ καὶ τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ παρ' αὐτοῦ, ὥσπερ καὶ παρὰ τοῦ Πατρὸς, ἀποστέλλεσθαι, ὅμως οὐ καὶ τοῦ προσώπου αὐτοῦ κοινωνεῖ, διότι τὸ τὸ Πνεῦμα λέγεσθαι τοῦ Πατρὸς, ἢ παρ' αὐτοῦ ἀποστέλλεσθαι, οὐκ ἔστι τοῦ πατρικοῦ προσώπου συστατικόν· οὕτως οὐδὲ τοῦ προβάλλειν κοινωνῶν τῷ Πατρὶ εἰς ἓν μετ' αὐτοῦ συναλείφεται πρόσωπον. Διότι τὸ προβάλλειν οὐ συστατικὸν τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ. Ὥστε ἕως ἂν μὴ δείξῃ τις τὸ προβάλλειν συστατικὸν τοῦ προσώπου τοῦ πατρικοῦ, οὐδὲ συναλοιφὴν τῶν προσώπων δύναιτ' ἂν δεῖξαι. Ἀλλὰ τὸ προβάλλειν συστατικὸν εἶναι τοῦ Πατρὸς δεῖξαι οὐ δύναται. Οὕτω γὰρ ἂν διπρόσωπον τὸν Πατέρα, καὶ διπλᾶς ἔχοντα ἀποφήνειεν ὑποστάσεις, ὡς ἐν ἀρχῇ εἴρηται, ὅπερ ἄτοπον. Ἄλλως τε τὸ προβάλλειν εἶναι συστατικὸν τοῦ Πατρὸς, καὶ τὸ παρὰ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἓν ἐστι καὶ ταυτόν· ὥστε ὁ τοῦτο λέγων τὸ ζητούμενον λαμβάνει. Τούτου δὲ

(1) *Et etiam Spiritus esset* Filius.

μὴ δεικνυμένου, οὐδὲ συναλοιφὴ ἕπεται κατὰ τοὺς οὕτως οἰομένους.

Εἴρηται δὲ καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ζητήματος τούτου, τίνα τῶν ἐπὶ Θεοῦ λεγομένων κοινά, καὶ τίνα ἴδια. Καὶ τῶν ἰδίων τίνα μὲν δυοῖν ἴδια, τίνα δ' ἑνὸς μόνου. Καὶ τῶν ἑνὸς μόνου ἰδίων τίνα ἂν οὕτως ἴδια, ὡς καὶ ὑποστατικὰ εἶναι, τίνα δὲ οὕτως ἴδια ὡς γνωριστικά, μὴ μέντοι ὑποστατικά. Ὁποῖον καὶ τὸ προβάλλειν τότε εἴρηται εἶναι, ὥστε ἔκ τε τῶν νῦν εἰρημένων, ἔκ τε τῶν ἐκεῖ προειλημμένων, ἡ τούτου τοῦ ἀτόπου λύσις ἐστὶ φανερά. Καὶ οὐκ ἔστιν ἐγκαλεῖν δικαίως Λατίνοις ὡς συναλοιφὴν ποιουμένοις τῶν θείων προσώπων.

A hoc dicit, quod quærit assequitur; hoc vero non ostenso, neque permistio sequitur juxta eos qui sic opinantur.

Dictum est autem et in principio hujus quæstionis, eorum quæ in Deo dicuntur, quænam sint communia, quæve propria. Propriorum vero quænam duarum personarum propria, quæ unius tantum. Et eorum quæ uni conveniunt, quæ ita propria, ut etiam sint hypostatica et constitutiva, quæ vero sint ita propria, ut notionalia, non tamen hypostatica: hoc est quæ notam et manifestam faciant personam, non tamen et constituant: cujusmodi et producere tunc dictum est esse. Quare tum ex dictis, tum ex ibi prius assumptis hujus absurdi dissolutio est manifesta. Neque possumus merito accusare Latinos, quasi permistionem personarum faciant.

Λύσις τοῦ ἀπὸ τῆς διαρχίας ἐγκλήματος.

Περὶ δὲ τῆς διαρχίας, καὶ τοῦ δύο αἴτια ἐπὶ θεότητος συνάγεσθαι, ὃ καὶ τῶν σκιῶν μᾶλλον ἕπεσθαι τοῖς Λατίνοις νομίζειν εἰώθασιν οἱ ἡμέτεροι, τί ἂν τις εἴποι; Τί δ' ἄλλο γε ἢ μάλιστα μὲν ἁπλῶς αὐτὸ τὸ τῶν ἁγίων προβαλλομένους ἀξίωμα τῶν τοῦτο μὴ λεγόντων ἀρκεῖσθαι;

Ὁ γὰρ Πατὴρ καὶ Υἱὸς, φησὶν Αὐγουστῖνος, οὐ δύο ἀρχαὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ μία ἀρχὴ αὐτοῦ καὶ ἀμφότεροι· ὥσπερ καὶ τῆς κτίσεως οὐ τρεῖς ἀρχαὶ ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ἀλλὰ μία αὐτῆς ἀρχὴ ἡ Τριὰς ὁ Θεός.

Solutio absurdi de duplici principio.

De duplici vero principio, et quod duæ causæ in deitate concludantur, quod et magis quam umbras sequi Latinos nostrates arbitrantur, quidnam aliquis dicet? Quid vero aliud, quam ut ipsa simpliciter auctoritate sanctorum, id negantium proposita, sane quidem contenti simus?

Pater enim et Filius, inquit Augustinus, non duo principia Spiritus sancti, sed unum principium ipsius et ambo sunt. Sicut et creationis non tria principia Pater, Filius et Spiritus sanctus, sed unum est ipsius principium Trinitas Deus.

Τίνα ἂν τις σαφεστέραν ζητήσειε λύσιν ἢ ἣν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διὰ τοῦ Πατρὸς καὶ διδασκάλου τοῦδε φησί; Μὴ λανθανέτω γὰρ ὅτι ταυτὸ τοῦτο ἄτοπον, τὸ τῆς πολυαρχίας δηλαδὴ καὶ πολυθεΐας, καὶ ἐπὶ τῆς κτίσεως παραγωγῆς ἕψεται, εἴ τις μὴ προσέχοι τὸν νοῦν. Ὅπερ ἐστὶν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας ἀλλότριον, καὶ σύμφωνον Ἕλλησιν. Ὃ γὰρ μάλιστα ἡμεῖς Ἕλλησιν ἐγκαλοῦμεν, τοῦτό ἐστιν, ὅτι πολλοὺς τῆς κτίσεως δημιουργοὺς καὶ πολλοὺς εἰσῆγον θεούς. Εἰ οὖν καὶ ἡμεῖς τρεῖς ὑποστάσεις τῆς κτίσεως αἰτίας εἶναί φαμεν, καὶ ἡμῖν τοῦτο ἀκολουθήσει τὸ ἄτοπον, καὶ ἔσονται πολλαὶ ἀρχαὶ καὶ θεότητες.

Quamnam clariorem ea quæret aliquis solutionem, quam Spiritus sanctus per istum Patrem atque doctorem enuntiat? Non enim nos fugiat, hoc idem absurdum, scilicet duorum principiorum, multitudinisque deorum etiam in mundi productione sequi; si quis non attendat. Quod quidem a Christiana religione est alienum, congruens vero gentilibus. In quo enim nos summopere gentiles reprehendimus, hoc illud est, quod multos mundi opifices et multos deos introducerent. Si igitur tres hypostases creationis causas esse dicimus, hoc absurdum nos sequetur, eruntque multa principia et deitates.

Ἀλλ' ἄκουσον ὅπως οἱ διδάσκαλοι τοῦτο σοφῶς λύουσιν. Εἰ γὰρ καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπίσης τῆς κτίσεως αἰτίους εἶναί φαμεν, ἀλλ' ὅμως διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν τῶν δεδημιουργημένων ἐπὶ τὸν Πατέρα ἀναφέρεσθαι, καὶ ἐκεῖθεν τόν τε Υἱὸν τό τε Πνεῦμα, καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι, καὶ τὴν τοῦ δημιουργεῖν δύναμιν ἔχειν· τοῦ γὰρ Πατρὸς μὴ ὄντος, ὅ τε Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα οὐτ' ἂν ἦσαν, οὔτε τὴν τοῦ δημιουργεῖν δύναμιν εἶχον· ἔτι τε καὶ διὰ τὸ μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἀριθμῷ δυνάμει δημιουργεῖν αὐτοὺς, ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ μιᾶς κοινῆς θεότητος προϊούσῃ· διὰ τοῦτο εἰκότως εἷς Θεὸς, καὶ δημιουργὸς λέγεται εἷς. Τοῦτο οὖν καὶ ἐπὶ τῆς ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως ἱκανὸν πρὸς τοὺς ἀποροῦντας.

Verum audi, quemadmodum doctores id sapienter dissolvant. Etsi enim Patrem, et Filium, et Spiritum æque causas esse creationis dicimus: attamen, quoniam principium creaturarum ad Patrem refertur, indeque cum Filius tum Spiritus sanctus et ipsum esse et creandi potentiam habent: Patre enim non exsistente, neque Filius esset, neque Spiritus sanctus, neque creandi potentiam haberent; præterea, quia una eademque numero potentia, ab una eademque communi deitate proveniente creant, ob id merito unus deus, et unus mundi effector dicitur. Hoc igitur et in Spiritu ex Patre Filioque processione satis aptum est ad dubitantes et quærentes responsum.

Ὅτι γὰρ μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ δυνάμει ὁ Πατὴρ ἅμα

Quod enim propterea vere ac proprie sit una

causa, unumve principium processionis Spiritus sancti, quia una eademque potentia, Pater simul ac Filius, Spiritum producunt; et quia ex Patre hanc producendi potentiam habet Filius, ad hoc probandum maxime quidem, ut dictum est, et hæc satis essent; ostenditur tamen hoc idem, et ratione. Etenim duo cum sint, ut dictum est, ad quæ omne quod producitur, refertur, species scilicet, secundum quam producitur, et suppositum, seu persona, ex qua producitur: si Pater quidem et Filius, quemadmodum duo sunt personis, ita quoque specie, secundum quam producunt Spiritum, duo essent, et omnino in duas partes secarentur ac dividerentur; tunc sane non esset mirum, imo vero et necessarium dicere duo principia Spiritus sancti; nunc vero, quanquam potissimum duo esse hypostasibus inter omnes constat, quia tamen specie, qua producunt, unum sunt numero, et omnino indivisibiles; est enim divina essentia, secundum quam ambo Spiritum sanctum producunt, una eademque numero communis ambobus exsistens; non est necessarium, atque adeo nullo modo fieri potest, ut duo dicantur principia. Est enim una essentialis, et communis ipsis productiva vis et potentia. Quæ quidem, et si essentialis haud dubie conceditur esse, non potest tamen communis esse illis cum Spiritu sancto, quod, ut sæpe dictum est, proprietati ejus repugnet; omnia enim sunt Filio ac Spiritui sancto cum Patre communia, ut et hoc non raro dictum est, servatis suis proprietatibus; omnia enim est Filius quæcunque et Pater, secundum magnum Basilium, cæterosquæ doctores, permanens in eo quod sit Filius, hoc est suam proprietatem retinens. Tametsi enim quam maxime æqualis et similis est Patri, ipse tamen generare seipsum minime potest; quod ipsius proprietati repugnet. Igitur et Spiritus sanctus omnia sibi habet cum Patre Filioque communia, manens in eo quod sit Spiritus, hoc est servans suam proprietatem. Unde non potest seipsum producere, licet omnium particeps fiat, quod ipsum personæ ipsius repugnet. Quare nulla ex parte justa et rationalis est eorum argumentatio, qui duplex principium Latinis objiciunt.

A καὶ ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα προβάλλουσι, καὶ ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχει λαβὼν ὁ Υἱὸς τὴν ἐκπορευτικὴν δύναμιν ταύτην, διὰ τοῦτο κυρίως καὶ ἀληθῶς εἷς ὁ αἴτιος καὶ μία ἀρχὴ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως, μάλιστα μὲν οὖν, ὡς εἴρηται ἱκανὰ καὶ ταῦτα· δείκνυται δὲ ὅμως τὸ αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ λόγου. Δυοῖν γὰρ ὄντοιν, ὡς εἴρηται, εἰς ἃ πᾶν προαγόμενον ἀναφέρεται, τοῦ τε εἴδους, καθ' ὃ προάγεται, καὶ τοῦ ὑποκειμένου ἢ προσώπου ἐξ οὗ, εἰ μὲν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, ὥσπερ δύο ταῖς ὑποστάσεσιν, οὕτως καὶ τῷ εἴδει καθ' ὃ τὸ Πνεῦμα προάγουσι δύο ἦσαν, καὶ παντελῶς ἐδιχοτομοῦντο, τότ' ἂν εἶχε λόγον, μᾶλλον δ' ἦν ἀναγκαῖον δύο ἀρχὰς λέγειν τοῦ Πνεύματος· ἐπεὶ δὲ εἰ καὶ τὰ μάλιστα δύο ταῖς ὑποστάσεσιν ὁμολογοῦνται, τῷ γε μὴν εἴδει, ᾧ προάγουσιν, ἓν
B εἰσι τῷ ἀριθμῷ καὶ παντελῶς ἀδιαίρετοι. Ἔστι γὰρ ἡ θεία οὐσία, καθ' ἣν ἄμφω τὸ ἅγιον Πνεῦμα προάγουσι, μία καὶ ἡ αὐτὴ ἀριθμῷ κοινὴ οὖσα ἀμφοῖν· οὐκ ἀναγκαῖον, μᾶλλον δὲ ἀδύνατον δύο ἀρχὰς λέγειν. Ἔστι γὰρ μία ἡ οὐσιώδης καὶ κοινὴ αὐτῶν προβλητικὴ δύναμις· ἥτις εἰ καὶ οὐσιώδης ὁμολογεῖται, οὐ δύναται ὅμως εἶναι κοινὴ τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, διὰ τὸ, ὡς πολλάκις εἴρηται, ἀντικεῖσθαι τῇ αὐτοῦ ἰδιότητι. Πάντων γὰρ τῷ Πατρὶ κοινωνοῦσιν ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς καὶ τοῦτο οὐκ ὀλιγάκις εἴρηται, φυλάττοντες πρῶτον τὰς ἑαυτῶν ἰδιότητας. Πάντα γάρ ἐστιν ὁ Υἱὸς ὅσα καὶ ὁ Πατὴρ, κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον καὶ τοὺς ἄλλους διδασκάλους, μένων ἐν τῷ εἶναι Υἱὸς, ἤτοι τὴν ἑαυτοῦ τηρῶν ἰδιότητα. Εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα ἴσος
C καὶ ὁμοιός ἐστι τῷ Πατρὶ, γεννᾷν μέντοι αὐτὸν ἑαυτὸν οὐ δύναται, διὰ τὸ μάχεσθαι τῷ αὐτοῦ ἰδιώματι. Οὐκοῦν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον πάντων κοινωνεῖ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, μένον ἐν τῷ εἶναι Πνεῦμα, ἤτοι σῶζον τὴν ἑαυτοῦ ἰδιότητα. Ὅθεν οὐ δύναται προβάλλειν ἑαυτὸ, καίτοι πάντων ἑαυτοῖς κοινωνοῦν, διὰ τὸ μάχεσθαι τοῦτο τῇ ὑποστάσει αὐτοῦ. Ὥστε οὐδαμόθεν εὔλογος ὁ λόγος τοῖς διαρχίαν ἐγκαλοῦσι Λατίνοις.

Solutio absurdi ducti ab imperfectione.

Verum aiunt, Vel perfecta est productio Patris, et vana erit ex Filio: vel si necessaria est productio Filii, imperfecta est Patris. Hoc autem absurdum est, imperfectam dicere operationem Patris, et ad perfectionem indigere Filio.

Nos vero ad hæc dicimus, quod qui aiunt ista, videntur in omnibus Patrem, ac Filium eorumque operationes secare ac dividere, in humanis exemplis omnino innixi. Et quoniam vident duorum hominum operationes, duas esse numero, et alteram ab altera sejunctam, licet ad unum effectum tendant, opinantur etiam in Deo idem cum divinis personis congruere. Indeque tales dubitationes in medium afferunt. Verum istud cogitare absurdum est. Pater enim et Filius, personis tan-

Λύσις τοῦ ἀπὸ τῆς ἀτελείας ἐγκλήματος.

D Ἀλλά φασιν, Ἢ τελεία ἡ ἐκπόρευσις ἡ ἐκ Πατρὸς, καὶ ματαία ἡ ἐξ Υἱοῦ· ἢ εἰ ἀναγκαία ἡ ἐξ Υἱοῦ, ἀτελὴς ἡ ἐκ τοῦ Πατρός. Τοῦτο δὲ ἄτοπον, ἀτελῆ τὴν ἐνέργειαν τοῦ Πατρὸς λέγειν, καὶ δεῖσθαι πρὸς τελείωσιν τοῦ Υἱοῦ.

Ἡμεῖς δὲ πρὸς ταῦτά φαμεν, ὡς οἱ ταῦτα λέγοντες ἐοίκασιν ἐν πᾶσι διχοτομεῖν Πατέρα τε καὶ Υἱὸν καὶ τὰς αὐτῶν ἐνεργείας, ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων πάντως παραδειγμάτων ὁρμώμενοι· καὶ ὅτι ὁρῶσι δύο ἀνθρώπων ἐνεργείας, δύο τῷ ἀριθμῷ οὔσας, κἂν πρὸς ἓν ἀποτέλεσμα φέρωνται, καὶ κεχωρισμένας ἀλλήλων, οἴονται κἀπὶ Θεοῦ ταυτὸ ἐφαρμόζειν. Κἀντεῦθεν τοιαύτας ἀπορίας εἰσάγουσιν. Ἀλλὰ τοῦτο ἄτοπον ἐνοῆσαι. Πατὴρ γὰρ καὶ ὁ Υἱὸς ταῖς ὑποστάσεσι μόναις διακρινόμενοι, τἆλλα πάντα ἓν εἰσι καὶ ταυτόν.

Καὶ διὰ τοῦτο καὶ κατὰ τὴν προβλητικὴν δύναμιν ταύτην οὐκ ἰδίᾳ ἑκάτερος, ἢ ὁ μὲν πρότερον, ὁ δὲ ὕστερον, ἢ ὁ μὲν ἑτέρᾳ, ὁ δὲ ἑτέρᾳ ἐκπορεύσει προβάλλει τὸ Πνεῦμα, ὡς ἄν τις τῶν πάντα σωματικῶν οἰηθείη, ἀλλ' ἅμα τε καὶ ἀχρόνως καὶ μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ δυνάμει προβάλλοντες ἄμφω τελείως καὶ ὑπερτελείως τοῖς ματαίοις τούτοις λόγοις χώραν οὐ λείπουσιν.

A tum cum distinguuntur, in omnibus aliis unum atque idem sunt. Et propterea etiam secundum istam potentiam productivam non minus, non seorsum uterque, vel unus quidem prius, alter vero posterius, vel unus alia productione, alter alia producit Spiritum; quemadmodum aliquis eorum qui in omnibus crassi et corporei existunt, putaret: verum simul, et ante tempora, una eademque potentia, cum ambo perfecte, et plusquam perfecte producant, istis vanis rationibus minime relinquunt locum.

Εἰ δὲ μή, ἀντερωτάσθωσαν οἱ ταῦτα λέγοντες, εἰ τελεία ἡ ἐκ Πατρὸς τοῦ κόσμου δημιουργία, ἢ οὔ. Εἰ μὲν γὰρ τελεία, διὰ τί καὶ ὁ Υἱὸς αἴτιος καὶ τὸ Πνεῦμα; Εἰ δ' ἀτελής, καὶ διὰ τοῦτο παραλαμβάνεται ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, σκεψάσθωσαν ὅ τι φασίν.

Sin minus, interrogentur vicissim, qui hæc aiunt, perfectane sit ex Patre mundi creatio, an imperfecta? Si enim perfecta, cur et Filius, atque etiam Spiritus sunt causæ? Sin imperfecta, et propterea Filius et Spiritus veluti socii adjunguntur, animadvertant ipsi, quid dicant.

Ἀλλ' οἶμαι, τελεία μὲν ἡ ἐκ Πατρὸς τῶν ὄντων παραγωγή, μία δὲ καὶ ἡ αὐτὴ ἀριθμῷ Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος εἰς τὴν αὐτὴν πρόοδον ἡ ἐνέργεια, καὶ οὐκ ἄλλη μὲν ἐκείνου, ἄλλη δὲ τούτων. Τότε γὰρ ἂν εἶχε χώραν ταῦτα τὰ παιδαριώδη ζητήματα. Οὕτως οὖν κἀπὶ τοῦ προκειμένου τελεία μὲν καὶ ὑπερτελὴς ἡ ἐκ Πατρὸς ἐκπόρευσις τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου· ἡ αὐτὴ δὲ καὶ μία τῷ ἀριθμῷ καὶ ἡ ἐξ Υἱοῦ τοῦ αὐτοῦ ἐστιν ἐκπόρευσις, οὐκ ἄλλη καὶ ἄλλη, οὐδ' ἄλλως καὶ ἄλλως, οὐδ ἄλλοτε ἡ ἐκ Πατρὸς, καὶ ἄλλοτε ἡ ἐξ Υἱοῦ, ἀλλ' ἅμα καὶ ἡ αὐτὴ, καὶ ὁμοίως μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ δυνάμει προβαλλόντων ἀμφοῖν.

B Verum certo scio perfectam quidem entium esse ex Patre productionem, unam vero numero Filii et Spiritus in eamdem productionem esse operationem, et non aliam quidem illius, horum vero aliam. Tunc enim haberent locum ista puerilia quæsita. Sic igitur et in re proposita, quæ est ex Patre processio Spiritus sancti perfecta quidem est, et plusquam perfecta, eadem vero, unaque numero; et ea quæ est ex Filio, ejusdem est processio, non alia atque alia, neque aliter atque aliter, neque alias quæ ex Patre, et alias quæ ex Filio, sed simul, et eadem est, et similiter una eademque potentia producunt ambo.

Καὶ μηδεὶς ἐνταῦθα βλασφημείτω τὸν λόγον, ἀκούων ἡμᾶς ἀπὸ τῆς κτίσεως ἐπιχειροῦντας, Οὐκοῦν κτίσμα, φάσκων, Λατῖνοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οἴονται. Εἰσὶ γὰρ οἱ καὶ εἰς τοῦτο παρανοίας ἥκασι, καὶ τοῦτο τετολμηκότες ἀντιτιθέναι Λατίνοις.

C Et nemo hic rationem conviciis insectetur, cum nos audit, qui a creatura argumentamur, Ergo, inquiens, creaturam Spiritum sanctum Latini existimant. Sunt enim, qui et in istud impudentiæ venerint, et hoc Latinis opponere sint ausi.

Ταῦτα γὰρ ἢ παιζόντων εἰσὶν, ἢ ἀγνοούντων τοὺς ἁγίους Πατέρας καὶ διδασκάλους, ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων πολλάκις ἐν τοῖς θείοις ἐπιχειροῦντας καὶ ἀπὸ τῶν ἴχνος τι κἂν ἀμυδρὸν ὁμοιώσεως θείας ἐχόντων πιστουμένους ἐκεῖνα. Αὐτίκα τὸ τρίτον τῶν ὑποστάσεων, νῷ καὶ λόγῳ καὶ πνεύματι, ἔτι τε ὀφθαλμῷ καὶ πηγῇ καὶ ποταμῷ, ἱκανῶς οἴονται παραστῆσαι, καὶ πάλιν ἡλίῳ ἀκτῖνί τε καὶ φωτί· καίτοι τούτων τῶν παραδειγμάτων ἑκάστου, εἰ καὶ τρία τῇ ἐπινοίᾳ ἐστὶ καὶ ὀνόματι, μιᾶς μέντοι ὑποστάσεως ὄντων. Ἀλλ' ὅμως οὐκ ᾤοντο οἱ Πατέρες διὰ τούτων λυμανεῖσθαι τὴν προκειμένην αὐτοῖς ἀλήθειαν· ἀλλ' ὅσον αὐτῶν τῷ σκοπῷ ἐφαρμόζον λαμβάνοντες, τὸ λοιπόν τε καὶ ἀπεμφαῖνον ἀπεωθοῦντο· καὶ οὐδεὶς αὐτοῖς οὔτ' ἐγκέκληκεν, οὔτ' ἐγκαλέσειεν, οὐ κύριος ὢν φρενῶν, τῆς τούτων τῶν παραδειγμάτων χρήσεως ἕνεκα.

D Hæc enim vel ludentium sunt, vel ignorantium, sanctos Patres atque doctores, qui sane ex humanis sæpe, quid in divinis esse soleat, ratiocinantur, et ex iis quæ vel exiguum divinæ similitudinis vestigium habent, illa astruunt atque confirmant. Sane tres personas mente, verbo et spiritu, adhuc etiam oculo, fonte ac flumine, et rursus sole, radio atque lumine satis commode consequi et exprimere putant. Atqui unumquodque horum exemplorum, licet tria sint cogitatione in animo atque nomine, unius tamen sunt hypostaseos et suppositi. Verum tamen non arbitrati sunt Patres hisce exemplis veritatem sibi propositam labefactari: sed quantum eorum scopo congruens erat sumentes, reliquum, et non cohærens, rejiciebant. Et nemo id ipsis, quod istis exemplis usi fuerint, vitio vertit, neque verteret, non profecto si sana mente sit.

Πῶς οὖν αὖ τις δικαίως ἐγκαλέσειε Λατίνοις εἰς τὸ δεῖξαι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀριθμῷ τὴν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος πρόοδον, χρωμένοις τῇ πρὸς τῆς Τριάδος μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ τῶν ὄντων δημιουργίᾳ; Ἢ πῶς ἂν τις διὰ ταῦτα τολμήσειεν αὐτοὺς λέγειν μετὰ τῆς κτίσεως τὸ Πνεῦμα συντάττειν τὸ ἅγιον; καὶ ταῦτα οὐδενὸς τῶν νῦν ὄντων Λατίνων, οὐδὲ τῶν μετὰ τὴν διαίρεσιν, καὶ τὸ ἀποτρόπαιον ἐκεῖνο

Quo ergo pacto merito aliquis accusabit Latinos, qui ad unam et eamdem numero ex Patre Filioque Spiritus processionem ostendendam, una et eadem, quæ a Trinitate provenit, entium creatione utuntur? Aut qua ratione quispiam propterea dicere audeat eos Spiritum sanctum in loco creaturarum collocare? præsertim cum nemo Latinorum, qui nunc sunt, neque qui post disjun-

ctionem, et illud exsecrandum et detestabile schisma fuere, hoc primus dixerit, sed ab ipsis istud dictum sit antiquis sanctorum : si quidem Augustinus est, qui altitudine sapientiæ facile omnes superavit : quo neque sanctitate, neque charitate in Deum major nemo fuit, id affirmat. Nimirum Patrem et Filium, unum esse principium Spiritus sancti ; quemadmodum etiam Pater, Filius et Spiritus sanctus, entium productionis sunt unum principium. Accusent vero et divum Athanasium affirmantem, naturam Dei esse causam, et Filii, et Spiritus sancti, atque etiam totius creaturæ, in disputatione, quam edidit, Anomœi et Orthodoxi.

Verum, quæ sane ex rationibus nonnulli afferre solent, contra nostram verissimam conclusionem tanquam absurda sequentia, etsi multo plura sint, ad hæc tamen ferme omnia revocantur. His vero satis superque dilutis, illa quoque valde infirmis fundamentis nituntur, ac potius mittentes feriunt quam adversus quos jaciuntur. Quare prædicta et ad illa omnia sufficient.

Solutio eorum quæ videntur adversari Latinis.

Reliquum est considerare, quæ argumentantur ex quibusdam sanctorum dictis, quasi vero ea Latinis et veritati dogmatis adversentur. Ex quibus contradictionem concludere arbitrantur.

Quorum unum illud est divi Damasceni in suis Theologicis asserentis : « Spiritum dicimus Filii, ex Filio autem non dicimus. » Alterum est illud beati Dionysii dicentis : « Solus fons supersubstantialis deitatis est Pater. Si quid enim aliud ex dictis sanctorum sit, ejusdem tamen sensus est et ad eamdem spectat intelligentiam ; » quippe ista sunt multo fortiora, et quæ ex adverso Latinis opponi videntur.

Solutio dicti Damasceni.

Ad istud igitur Damasceni audi, quam plana, expedita et justa ; quæque omnibus persuadere sufficiant, Latini Latinorumque propugnatores, atque hujus opinionis defensores respondere possunt.

Nullum unum est, inquiunt, nomen, quod ad explicandas res divinas, et quæ de Deo dicuntur sit aptum ; verum multis ac variis, alio quidem nomine hoc, alio aliud explicari. Neque tamen perfecte ea significare possumus. Etenim nomina ista, et verba a nobis inventa, qui natura duce res disponimus, et rebus naturalibus, quibus congruunt, ea imponimus, res insignes et eximias perfecte indicare et planas facere nequeunt. Unde non oportet æquos rerum æstimatores imperfectionem nominum ad res divinas accommodare ; neque enim justum esset atque adeo neque pium.

Verum, quoniam aliis nominibus divina explanare nequimus, est enim arduum ac difficile penitus, cum simus mortales, debemus quidem uti *humanis* hisce nominibus, uti vero, quatenus con-

σχίσμα γενομένων τοῦτο πρώτου εἰπόντος, ἀλλ' αὐτῶν τῶν ἀρχαίων ἁγίων. Αὐγουστῖνος γὰρ ὁ βάθει σοφίας πάντας ὑπερβαλλόμενος, ὁ ἁγιωσύνῃ καὶ τῇ ἀγάπῃ τῇ πρὸς Θεὸν τίνος οὐ μείζων ὀφθείς ; οὗτός ἐστιν ὁ τοῦτο λέγων, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν δηλαδὴ μίαν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, ὡς καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα μίαν ἀρχὴν τῆς τῶν ὄντων εἶναι προόδου. Ἐγκαλείτωσαν δὲ καὶ Ἀθανασίῳ τῷ θείῳ λέγοντι · Αἰτία ἐστὶν ἡ τοῦ Θεοῦ φύσις, καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τῆς κτίσεως πάσης, ἐν ᾗ ἐκτίθεται διαλέξει Ἀνομοίου καὶ Ὀρθοδόξου.

Ἀλλ' ἃ μὲν ἀπὸ λογισμῶν ὡς ἑπόμενα ἄτοπα κατὰ τοῦ ἀληθοῦς ἡμῶν συμπεράσματος τινὲς προφέρειν εἰώθασιν, εἰ καὶ ἕτερα πλείω εἰσὶν, ὅμως εἰς ταῦτα σχεδὸν ἀναφέρεται πάντα · τούτων δὲ ἱκανῶς λελυμένων, κἀκεῖνα ἐπ' ἀδρανοῦς λίαν βεβήκασι, καὶ μᾶλλον τοὺς βάλλοντας ἢ καθ' ὧν πέμπουσι, πλήττουσιν. Ὥστε τὰ εἰρημένα καὶ πρὸς πάντα ἐκεῖνα ἀρκέσει.

Δοκούντων λύσις τῶν ἐναντιοῦσθαι Λατίνοις ῥητῶν.

Λοιπὸν δέ ἐστι σκέψασθαι, ἅπερ ἀπό τινων τῶν Πατέρων ῥητῶν, ἀντικειμένων δῆθεν Λατίνοις καὶ τῇ τοῦ δόγματος ἀληθείᾳ, ἐπιχειροῦσιν, οἰόμενοι τὴν ἀντίφασιν ἐξ αὐτῶν συμπεραίνειν.

Ὧν ἓν μέν ἐστι τὸ τοῦ θείου Δαμασκηνοῦ ἐν τοῖς *Θεολογικοῖς* αὐτοῦ λέγοντος, « Πνεῦμα Υἱοῦ λέγομεν, ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ οὐ λέγομεν · » ἕτερον δὲ τὸ τοῦ μακαρίου Διονυσίου, φαμένου, « Μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ · εἰ γάρ τι καὶ ἕτερον εἴη, τῆς αὐτῆς ἐστιν ἐννοίας καὶ εἰς τὸν αὐτὸν νοῦν ἀναφέρεται · » ὡς τούτων τῶν μάλιστα ἰσχυροτέρων ὄντων, καὶ δοκούντων ἐξ ἐναντίας εἶναι Λατίνοις.

Λύσις ῥητοῦ τοῦ Δαμασκηνοῦ.

Πρὸς μὲν οὖν τὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἄκουσον ὡς ἁπλᾶ τε καὶ δίκαια, καὶ πάντας ἱκανὰ πεῖσαι, Λατῖνοι καὶ τῆς Λατινικῆς οἱ προϊστάμενοι δόξης ἀποκρίνασθαι ἔχουσιν.

Ἓν οὐδὲν, φασὶν, ὄνομα ἱκανόν ἐστιν ἑρμηνεῦσαι τὰ περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων · πολλοῖς δὲ καὶ διαφόροις, ἑτέρῳ μὲν τόδε, ἑτέρῳ δὲ ἕτερον · οὐδ' οὕτω δ' ὅμως τελείως αὐτὰ σημαίνει δυνάμεθα. Τὰ γὰρ ὀνόματα ταῦτα, καὶ ῥήματα ὑφ' ἡμῶν εὑρημένα, φύσει διοικουμένων, καὶ φυσικοῖς πράγμασιν ἁρμόζοντα τεθειμένα, τὰ ὑπερφυῆ δηλῶσαι τελείως ἀτονοῦσιν · ὅθεν οὐ δεῖ τὸ τῶν ὀνομάτων ἀτελὲς τούς γε εὐγνώμονας καὶ τοῖς θείοις πράγμασιν ἐφαρμόζειν · οὐ γὰρ ἂν εἴη δίκαιον, οὔτε μὴν εὐσεβές.

Ἀλλ' ἐπεὶ ἄλλοις ὀνόμασι τὰ θεῖα δηλοῦν οὐ δυνάμεθα, ἀμήχανον γὰρ παντελῶς ἀνθρώπους γε οὔσι, χρηστέον μὲν τούτοις τοῖς ἀνθρωπίνοις, χρηστέον δ' ἐφ' ὅσον εἰκὸς τὸ μὲν ἐφαρμόζον διὰ τούτων ἑκάστου,

τῷ προκειμένῳ λαμβάνοντας, τὸ δ' ὅσον ἀτελές τε καὶ ἀπεμφαῖνον ἀποπεμπομένους, τὸ ἔλλειμμα τῆς μιᾶς ἀναπληροῦντας διὰ λέξεως ἄλλης.

Ἐπὶ τοίνυν τοῦ προκειμένου, τῆς ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ δηλαδὴ τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως, δύο τινὰ ζητοῦνται· ὧν ἓν μὲν ἔστι τὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἐπίσης τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ὁμοίως προβάλλειν, μὴ τὸν μὲν τελειώτερον, τὸν δὲ ἀτελέστερον· εἴη γὰρ ἂν ἐναντίον τοῦτο τῇ ἀληθείᾳ τῆς πίστεως.

Ἕτερον δὲ τὸ τὸν Υἱὸν σχέσιν καὶ τάξιν ἐν τῷ προβάλλειν ἔχειν πρὸς τὸν Πατέρα. Ταῦτα γὰρ ἓν εἰσι καὶ ἀμφότερα Υἱῷ τε καὶ Πατρί. Καὶ ἄκρα γάρ ἐστιν ἐν αὐτοῖς δυνάμεως ἰσότης, μᾶλλον δέ γε ταυτότης καὶ ἄκρα τάξις· πάντα γὰρ ὅσα ὁ Υἱὸς ἔχει, παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχει λαβών, καὶ αὐτὸ τὸ προβάλλειν τὸ Πνεῦμα.

Εἰ μὲν οὖν ἦν δυνατὸν ἓν ὄνομα ἱκανὸν εὑρεθῆναι τήν τε ἄκραν ταυτότητα αὐτῶν τῆς δυνάμεως, καὶ τὴν ἄκραν πρὸς ἄλληλα τάξιν ἅμα δηλῶσαι, ἐκείνῳ ἂν πρὸ πάντων τῶν ἄλλων ἐχρώμεθα· νῦν δ' οὐ τοῦτο μόνον ἀδύνατον, καὶ ἀνάγκη ἑνὶ μὲν ὀνόματι τὸ ἕτερον τούτων, ἑτέρῳ δὲ σημαίνειν τὸ ἕτερον, ἀλλὰ καὶ τούτων ἑκατέρῳ τῶν ὀνομάτων, πρὸς τῷ σημαίνειν θάτερον τῶν σημαινομένων μόνον, ἔτι καί τις οὐ μικρὰ ἀτέλεια πρόσεστιν. Ὅθεν ἡμεῖς, καλῶς γε καὶ εὐσεβῶς ποιοῦντες, τὸ ἐφαρμόζον ἐκ τούτων λαμβάνοντες, τὸ ἀπεμφαῖνον ἀποδιοπομπούμεθα. Τοιαῦται δ' εἰσὶν αἱ προθέσεις αὗται, ἡ ἐκ, φημί, καὶ διά. Τούτων γὰρ ἡ μὲν ἐκ ἰσότητα μὲν καὶ μάλα σημαίνει, ἐφ' ὧνπερ παραλαμβάνεται, τάξιν δὲ θατέρου πρὸς ἕτερον οὐδαμῶς· εἰ γάρ τι ἐκ δυοῖν τινων γίνεσθαι λέγοιτο, οἷον εἴ τι βάρος ἐκ δυοῖν ἕλκοιτο, ὁμοίως μὲν ἂν καὶ ἐπίσης ἑξ ἑκατέρου ἕλκεσθαι σημαίνοιτο, ὅσον γε κατὰ τὴν τῆς προθέσεως δύναμιν· οὐδετέρου δὲ πρὸς θάτερον διὰ τοῦτο τάξις νοεῖται· ἡ δέ γε διὰ τὸ ἀνάπαλιν τάξιν μὲν καὶ μάλα σημαίνει, ἰσότητα δὲ οὐδαμῶς. Εἰ γάρ τι ἐκ τοῦδε διὰ τοῦδε εἶναι ἢ γίγνεσθαι λέγοιτο, τὸ τετάχθαι μὲν τὸν ἐφ' οὗ ἡ διὰ λέγεται, πρὸς τὸν ἐφ' οὗ κατηγορεῖται ἡ ἐκ, καὶ τοῦτον παρ' ἐκείνου τὸ δύνασθαι εἰληφέναι, ἀριδήλως ἐμφαίνεται· ἰσότης δὲ αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους οὐδαμῶς. Ἐλάττονος γὰρ ἀεὶ οὗτος ἐφ' οὗ ἡ διὰ λέγεται δυνάμεώς τε καὶ ἐξουσίας δείκνυται ὤν. Διὰ τοῦτο οἱ διδάσκαλοι καὶ Πατέρες, Ἀνατολικοί τε καὶ Δυτικοί, πρὸς μὲν τὴν τῆς δυνάμεως ἰσότητα ἢ μᾶλλον ταυτότητα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἀποβλέποντες, ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ λέγουσιν ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ εἶναι καὶ προϊέναι, τὴν ταυτότητα τῆς ἐν τῷ προβάλλειν δυνάμεως αὐτῶν δεικνύναι βουλόμενοι, καὶ ὡς μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ προβολῇ ἐξ ἀμφοῖν πρόεισι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅτε δὲ τὴν πρὸς ἄλληλα τάξιν αὐτῶν μᾶλλον δεικνύναι προείκειτο, ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι δογματίζουσι, καὶ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, καὶ ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ εἶναι. Ἅ πάντα τὴν εἰς τὸ εἶναι αὐτοῦ πρόοδον καὶ τὴν ὕπαρξιν τὴν ὑποστατικὴν ἐμφαίνει σαφέστατα.

sentaneum est. Illud sane, quod ad ipsam rem facit, ex singulis istis sumentes, quod autem imperfectum est, minimeque cohærens, rejicientes, et defectum unius vocabuli per aliud supplentes.

Igitur in re præsenti, ex Patre Filioque Spiritus processione, duo quædam quærimus : quorum alterum quidem est Patrem ac Filium pariter æqualiterque Spiritum sanctum producere ; non hunc quidem perfectius, illum imperfectius, hoc enim esset contrarium veritati fidei.

Alterum illud est, Filium relationem in producendo et ordinem habere ad Patrem. Hæc enim utraque æque Filio ac Patri unum sunt. Etenim et summa in eis est æqualitas potentiæ, imo vero identitas, et summus ordo; omnia enim, quæ habet Filius, et hoc ipsum producere Spiritum a Patre habet.

Si igitur fieri posset, ut unum aliquod nomen inveniretur, quod esset aptum cum ad summam eorum potentiæ identitatem, tum ad summum, quo se mutuo respiciunt, ordinem simul declarandum ; eo sane ante omnia alia uteremur. Nunc vero, non solum istud nullo modo fieri potest, et necesse est, uno quidem nomine horum alterum, alio alterum indicare ; verum et in utroque horum nominum, ad exprimendam alteram tantum significationem, præterea quidam non parvus defectus inest. Quare nos recte pieque facientes, quod consentaneum est, ex istis assumimus, rejicimus dissentaneum. Hujusmodi vero sunt hæ præpositiones *ex*, inquam, et *per*. Harum enim illa præpositio *ex* æqualitatem quidem, et valde significat, in quibus rebus assumitur, ordinem autem alterius ad alterum, minime. Si quid enim ex duobus fieri dicatur, veluti si aliquod pondus a duobus trahatur, similiter quidem et æqualiter, quod ad vim præpositionis spectat, ex utroque trahi significatur; neutrius vero ad alterum ordo per id intelligitur. Præpositio autem *per* totum oppositum, ordinem quidem, et valde significat, æqualitatem minime. Si quid enim ex isto per istum esse aut fieri dicatur, habere ordinem quidem eum, de quo dicitur præpositio *per*, ad eum de quo prædicatur præpositio *ex*, et hunc ab illo accipere posse, aperte indicatur ; æqualitas vero ipsorum, quam inter se habent, minime. Minoris enim potentiæ ac potestatis ostenditur esse is, de quo prædicatur præpositio *per*. Propterea doctores et Patres, cum Orientales, tum Occidentales, respicientes ad Patris et Filii æqualitatem, seu potius identitatem potentiæ, ex Patre et Filio proficisci Spiritum sanctum, et ex Patre et Filio esse et procedere affirmant, identitatem illorum potentiæ volentes ostendere, et quod una eademque productione ex ambobus procedit Spiritus sanctus. Cæterum, cum propositum esset illis, ordinem magis ipsorum, quo se invicem spectant, ostendere ; ex Patre per Filium ipsum Spiritum procedere, et ex Patre per Filium, et ex Deo per Filium esse, veluti rem

certam decernunt. Quæ omnia processionem ad ejus esse et exsistentiam hypostaticam clarissime indicant.

Sunt vero nonnulli sanctorum, qui vel ad solum ordinem, ut major pars Orientalium, vel ad solam æqualitatem, ut plerique Occidentalium respexere. Unde, sicut Occidentales æqualitatem et identitatem pluris æstimantes præpositione *ex* ubique utuntur : ita Orientales, inter quos etiam D. Damascenus enumeratur, ordinem anteponentes, præpositione *per* maxime utuntur, præpositionem *ex* raro assumentes, non quidem contrarias sententias inter se dicentes, verum alias atque alias aliis et aliis vocabulis significantes.

Quocirca et in creatione mundi, quanquam etiam ex Filio manifeste omnia producta sunt, quemadmodum et ex Patre, valde tamen raro reperies apud sanctos, præsertim Orientales, ex Filio productum esse mundum qui asserant, sed semper per Filium, secuti illud, *Omnia per ipsum facta sunt.* Sic ad ordinem magis Orientales spectarunt, et propterea præpositione *per* utuntur, quæ ordinem solum indicare potest. Præsertim cum et præpositio, *ex*, in lingua Græca causam προκαταρκτικήν (hoc est originalem, et a nullo alio vim causandi accipientem atque, ut asserunt theologi, principium originis sine principio) significet. Qualem causam esse Filium, vel mundi, vel Spiritus sancti, non potest dici. Propterea fugiunt in ipso Patres præpositionem *ex* nominare, ne aliquis procatarcticam causam in eo suspicaretur. Et quid ego aio præpositionem, quandoquidem et nomine causæ in Filio et Spiritu, quoad fieri possit, uti recusant? atqui manifeste Filio et Spiritu, causis, vel potius una causa cum Patre, creationis exsistentibus. Et admodum raro invenies ipsos, qui hoc nomine usi sint, propterea quod vereantur, ne originalis causa quibusdam esse videatur; quod sane ipsi nollent. Unam enim originalem causam deitatis et creaturæ Patrem agnoscunt.

Si igitur Latini quidem cum Occidentalibus sanctis, non paucis etiam Orientalibus, ex Patre, Filioque Spiritum sanctum affirmantes, non originalem causam dicunt esse Filium, sed identitatem ipsorum potentiæ declarant, et exprimunt. Damascenus vero, originalem causam negans, quæ illa præpositione *ex* significari solet, ad ordinem magis respexit, et propterea præpositione *per* utitur, ex Patre per Filium procedere Spiritum sanctum concedens, quo modo loquendi ordo Filii ad Patrem declaratur; æqualitatem, seu identitatem ipsorum potentiæ, nec ipse quidem improbans; quonam modo quidem magis consona dicerent; ipse enim ille est, qui de Patre dixit : Ipse igitur est mens Verbi abyssus, Verbi genitor, et per Verbum productor manifestativi Spiritus. Et rursus : Spiritus vero sanctus manifestativa secretæ Deitatis vis Patris, ex Patre per Filium procedit. Quod autem illa præpositione *per* ab isto doctore cæterisque Patribus et Filius cum Patre causa esse per-

A Εἰσὶ δέ τινες τῶν ἁγίων, οἵτινες ἢ πρὸς μόνην τὴν τάξιν ἀπεῖδον, ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν Ἀνατολικῶν, ἢ πρὸς μόνην τὴν ἰσότητα ὡς οἱ πλείους τῶν Δυτικῶν. Ὅθεν ὥσπερ οἱ Δυτικοὶ τὴν ἰσότητα καὶ ταυτότητα προτιμήσαντες, τῇ *ἐκ* πανταχοῦ χρῶνται, οὕτως οἱ ἐξ ἑῴας, μεθ' ὧν καὶ ὁ θεῖος Δαμασκηνός, τὴν τάξιν προκρίναντες, τῇ *διὰ* μάλιστα χρῶνται, τὴν *ἐκ* σπανίως προσλαμβάνοντες, οὐκ ἐναντίας λέγοντες ἀλλήλοις, ἀλλ' ἄλλας ἐννοίας δι' ἄλλων καὶ ἄλλων σημαίνοντες λέξεων.

Ὅθεν καὶ ἐπὶ τῆς τοῦ κόσμου δημουργίας, καίτοι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ φανερῶς πάντων προηγμένων ὡς καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς, μάλα σπανίως ὅμως εὑρήσεις ἐν τοῖς ἁγίοις, καὶ μάλιστα τοῖς ἀνατολικοῖς, ἐκ τοῦ B Υἱοῦ προηγμένον τὸν κόσμον λέγουσιν· ἀλλ' ἀεὶ δι' Υἱοῦ, ἀκολουθοῦσι τὸ, *Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο.* Οὕτω πρὸς τὴν τάξιν μᾶλλον ἀπεῖδον οἱ ἐξ ἑῴας, καὶ διὰ τοῦτο τῇ *διὰ* χρῶνται, τὴν τάξιν μόνην δυναμένῃ δηλοῦν· ἄλλως τε καὶ ἡ *ἐκ* ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς φωνῆς τὴν προκαταρκτικὴν αἰτίαν σημαίνει. Ὁποίαν εἶναι τὸν Υἱὸν, ἢ τοῦ κόσμου αἰτίαν, ἢ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν. Διὰ τοῦτο φεύγουσιν ἐπ' αὐτοῦ τὴν *ἐκ* ὀνομάσαι οἱ Πατέρες, ἵνα μὴ προκαταρκτικὴ αἰτία ὑποπτευθῇ. Καὶ τί λέγω τὴν *ἐκ*, ὅπου γε καὶ τῷ ὀνόματι τῆς αἰτίας ἐπὶ Υἱοῦ ἢ Πνεύματος χρήσασθαι ὡς ἐνὸν παραιτοῦνται; καίτοι φανερῶς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος αἰτίων ὄντων, ἢ μᾶλλον μιᾶς αἰτίας μετὰ τοῦ Πατρὸς C ὄντων τῆς κτίσεως. Καὶ σπανιώτατα τούτῳ χρωμένους εὕροις ἂν αὐτοὺς τῷ ὀνόματι, διὰ τὸ δεδιέναι, μὴ προκαταρκτικὴ αἰτία νομισθῇ πρός τινων· ὅπερ οὐκ ἂν αὐτοὶ βούλοιντο. Μίαν γὰρ προκαταρκτικὴν θεότητός τε καὶ κτίσεως ἴσασι τὸν Πατέρα αἰτίαν.

Εἰ οὖν Λατῖνοι μὲν κατὰ τῶν ἐξ Ἑσπέρας ἁγίων, καὶ οὐκ ὀλίγων τῶν ἐξ Ἑῴας, ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγοντες, οὐ προκαταρκτικὴν αἰτίαν φασὶ τὸν Υἱὸν, τῆς δ' αὐτῶν δυνάμεως τὴν ταυτότητα παριστῶσι, Δαμασκηνὸς δὲ τὴν προκαταρκτικὴν αἰτίαν ἀρνούμενος, ἢ διὰ τῆς *ἐκ* σημαίνεσθαι εἰώθει, πρὸς τὴν τάξιν μᾶλλον ἀπεῖδε· καὶ D διὰ τοῦτο τῇ *διὰ* χρῆται διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁμολογῶν, δι' οὗ ἡ πρὸς τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ τάξις δηλοῦται, τὴν ἰσότητα ἢ ταυτότητα τῆς δυνάμεως αὐτῶν οὐδ' αὐτὸς ἀθετῶν· πῶς ἂν μᾶλλον ἀλλήλοις σύμφωνα λέγοιεν; αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ εἰπὼν περὶ τοῦ Πατρός· Αὐτὸς μὲν οὖν ἐστι νοῦς Λόγου ἄβυσσος, Λόγου γεννήτωρ, καὶ διὰ Λόγου προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος· καὶ πάλιν· Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἡ ἐκφαντορικὴ τοῦ κρυφίου τῆς θεότητος δύναμις τοῦ Πατρὸς ἐκ Πατρός ἐστι δι' Υἱοῦ ἐκπορευομένη. Ὅτι δὲ διὰ τῆς *διὰ* ὑπό τε τούτου τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν ἄλλων Πατέρων καὶ ὁ Υἱὸς μετὰ τοῦ Πατρὸς

αἴτιος τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως δείκνυται, ἱκανῶς ἐν τῷ *Περὶ ἑνώσεως* συγγεγραμμένῳ μοι δείκνυται λόγῳ, καὶ μάλιστα τοῦ ἐκπορεύεσθαι ῥήματος προσκειμένου. Ὃ καὶ κατὰ τοὺς ἡμετέρους οὐδὲν ἕτερον ἢ τὴν τοῦ Πνεύματος ὕπαρξιν σημαίνει. Ταῦτα μὲν οὖν πρὸς τὸ ἐκ τῶν Δαμασκηνοῦ προτεινόμενον.

A sonæ Spiritus ostendatur, satis in ea quam de concordia conscripsi, oratione probatur, maximeque verbo ἐκπορεύεσθαι adhibito et adjecto, quod etiam secundum nostrates, nihil aliud quam existentiam Spiritus significat. Hæc igitur ad illud, quod nobis ex scriptis Damasceni objiciunt.

Λύσις πρὸς τὸ τοῦ ἁγίου Διονυσίου.

Πρὸς δέ γε τὸ τοῦ ἁγίου Διονυσίου, ἵνα μᾶλλον καθαρώτερον δειχθῇ μὴ τοῦτον ἔχειν τὸν νοῦν, ὃν οἱ ἡμέτεροι οἴονται, ἀκουστέον πρῶτον τῶν καὶ τὸν Υἱὸν ὁμολογούντων διδασκάλων πηγὴν τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, οὐ χαρισμάτων τινῶν ἀνυποστάτων (τούτῳ γὰρ πολλῷ πρὸς πᾶν ῥητόν τινες χρῆσθαι εἰώθασιν), ἀλλ' αὐτῆς τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως. Πρῶτα μὲν οὖν Ἀθανάσιος ἐν τῷ κατὰ Ἀρειανῶν λόγῳ τὸ ψαλμικὸν ἐκεῖνο, *Ὅτι παρὰ σοὶ πηγὴ ζωῆς*, ἐξηγούμενος, Ἤδει γάρ, φησίν, ὁ Πατὴρ δηλονότι, παρ' ἑαυτὸν ἔχων τὸν Υἱὸν τὴν πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Solutio dicti sancti Dionysii.

Ad illud vero sancti Dionysii, ut magis et clarius appareat, non hunc habere sensum quem nostri arbitrantur, audiendi sunt prius doctores, qui concedunt Filium esse fontem Spiritus sancti; non donorum quorumdam non subsistentium (hoc enim frequenter in omne dictum nonnulli usurpare B atque uti soliti sunt), sed ipsius hypostaseos Spiritus. Primum igitur Athanasius in oratione adversus Arianos, illud psalmi : *Quoniam apud te est fons vitæ*, explanans : Sciebat enim, inquit, Pater scilicet habere apud se Filium, fontem Spiritus sancti.

Πάντως οὖν τὴν ὑπόστασιν ἐνταῦθα δηλοῖ, οὐ χάρισμα ἀνυπόστατον. Ἔχομεν γὰρ ὑπὸ τοῦ μεγάλου Βασιλείου παραδεδομένον κανόνα, ὡς ὅταν ἀκούσωμεν Πνεῦμα ἅγιον μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ *ἅγιον*, οὐδὲν ἕτερον ἢ τὴν τοῦ Πνεύματος ὑπόστασιν ὀφείλομεν ἐννοεῖν. Ἐνταῦθα οὖν ὁ Υἱὸς πηγὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ *ἅγιος* εἰρημένος, τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ δηλαδὴ πηγὴ εἴρηται.

Sane quidem hypostasim hic significat, non donum aliquod, subsistentiam non habens. Etenim habemus a Basilio Magno traditam nobis regulam cum audimus Spiritum sanctum, cum illa appendicula *sanctum*, nihil aliud quam hypostasim Spiritus intelligere debemus. Hic igitur Filius, fons Spiritus sancti, cum accessione *sancti* dictus, nimirum hypostaseos, ipsius fons esse dictus est.

C

Ἔπειτα δὲ καὶ αὐτὸς ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ τοῦτον ἡμῖν παραδεδωκὼς τὸν κανόνα, πηγὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὸν Υἱὸν ὀνομάζει, λέγων οὕτως· Πηγὴ ζωῆς ὁ Υἱός. Φησὶ γὰρ ὁ Δαβὶδ πρὸς τὸν Πατέρα, *Ὅτι παρὰ σοὶ πηγὴ ζωῆς*· καὶ πάλιν ἕτερος προφήτης λέγει περὶ τῶν Ἰουδαίων· *Ἐμὲ ἐγκατέλιπον πηγὴν ὕδατος ζῶντος*. Ὕδωρ δὲ ζῶν ὀνομάζεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Deinde vero, idem ipse quoque magnus Basilius, qui hanc nobis tradidit regulam, Filium appellat fontem Spiritus sancti, sic dicens : Fons vitæ est Filius; ait enim David ad Patrem *Quoniam apud te est fons vitæ*. Et rursus alius propheta dicit de Judæis : *Dereliquerunt me fontem aquæ vivæ*; aqua vero viva nominatur Spiritus sanctus.

Καὶ σημείωσαι ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον φησὶ δηλῶν τὴν ὑπόστασιν. Ἡ δ' ὑπόστασις τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου Θεός. Ὁ οὖν Υἱὸς πηγὴ τοῦ Πνεύματος ὢν τοῦ ἁγίου, πηγὴ θεότητός ἐστιν ἀριδήλως. Ὥστε τὸ τοῦ θείου Διονυσίου, Μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, λέγοντος, ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις ἁγίοις οὐκ ἀντίκειται, οὐ γὰρ θέμις ἐννοεῖν ἀντιλέγειν ἀλλήλοις τοὺς διδασκάλους, ἄλλον τινὰ νοῦν παρὰ τὸν τοῖς πολλοῖς φαινόμενον ἔχει· καὶ οὐκ ἀρνούμενος ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ τὴν τοῦ Πνεύματος πηγήν, ταῦτά φησιν· ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἂν φαίη μετὰ τούτων τῶν διδασκάλων πηγὴν τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν, ἤτοι τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως.

Et nota, quod Spiritum sanctum dicat, significans hypostasim et personam hypostasis autem Spiritus sancti est Deus; Filius igitur, cum sit fons Spiritus sancti, est fons clarissimæ deitatis. Quare dictum sancti Dionysii, affirmantis solum Patrem esse fontem supersubstantialis deitatis, quoniam præ- D dictis sanctis non adversatur (non enim fas est cogitare doctores inter se contrarios esse), alium quempiam habet sensum, præter eum qui multis apparet; et non removens a Filio fontem esse Spiritus, hæc ait : verum et ipse una cum istis doctoribus diceret Filium fontem Spiritus, hoc est ejus hypostaseos.

Τούτων οὖν πρῶτον σεσαφηνισμένων, λέγομεν μετὰ ταῦτα, ὡς οὐ παντελῆ ἐνταῦθα διάκρισιν τῶν θείων τῆς Τριάδος προσώπων τῷ διδασκάλῳ πρόκειται παραδοῦναι. Καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμίαν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος διάκρισιν πρὸς ἄλληλα παραδέδωκεν ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ. Οὐ πάντων οὖν τῶν προσώπων ἀπ' ἀλλήλων διάκρισιν, ἀλλὰ τοῦ Πατρὸς πρὸς τὰ ἐξ αὐτοῦ παραδίδωσι μόνον. Τὸν τοίνυν Πατέρα πρὸς

His igitur prius illustratis, deinceps dicimus, non esse propositum huic doctori tradere, hic omni ex parte perfectam et plenam divinarum personarum Trinitatis distinctionem. Indeque perspicuum est quod nullam distinctionem Filii ac Spiritus, inter se in hac oratione tradiderit. Non igitur omnium personarum distinctionem inter se tradit, sed Patrem tantum ab iis qui ab ipso habent esse,

distinguit. Patrem igitur ad Filii rationem contemplans, hac ex parte tantum, et horum cum traditisset inter se discrimen, solum Patrem fontem appellat; utpote qui sit fons Filii, Filius vero minime sit fons Patris. Quod autem de Patre tantum ac Filio dicat, etiam ex consequentibus manifestum est. Personæ enim, inquit, supersubstantialis divinæ generationis non reciprocantur. Nomen enim illud, theogonias, hoc est divini ortus, a gignendo et generatione desumptum est. Quæ sane relatio tantum Patri convenit et Filio, cum alter generet, alter gignatur. Hoc vero et ultra progrediens doctor magis planum et manifestum facit: Non existente, inquiens, Patre Filio, neque Filio Patre. Quare cum gignere ac paternitatem tantum Patri attribuisset, cum solum dicit esse fontem deitatis; quasi diceret, Solus ipse est Pater et solus generat: cum neque ipse obtinuerit locum ut gignatur, neque Filius vicissim acceperit locum ut generet: et propterea, personæ supersubstantialis divinæ generationis minime reciprocantur.

Verum enimvero, etsi quis diceret solum Patrem esse fontem supersubstantialis deitatis, quippe solus ipse sit causa et Filii et Spiritus sancti, a vero non aberraret. Solus enim ille est causa et amborum, et solus est fons non ex fonte; cum Filius sit fons quidem, ut sancti asserunt, sed fons ex fonte.

A τὸν Υἱὸν θεωρῶν ἐν τούτῳ τῷ μέρει, καὶ τὴν τοὺ-
των παραδιδοὺς ἀπ' ἀλλήλων διάκρισιν, μόνην πη-
γὴν τὸν Πατέρα φησὶν, ὡς τοῦ μὲν Πατρὸς πηγῆς
τοῦ Υἱοῦ ὄντος, τοῦ δ' Υἱοῦ πηγῆς τοῦ Πατρὸς οὐ-
δαμῶς. Καὶ ὅτι περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ φησι μόνου,
καὶ ἀπὸ τοῦ ἐπαγομένου δῆλον. Τὰ γὰρ τῆς ὑπερ-
ουσίου θεογονίας, φησὶν, οὐκ ἀντιστρέφει πρὸς ἄλλη-
λα. Τὸ γὰρ τῆς θεογονίας ὄνομα ἀπὸ τοῦ γεννᾶν παρ-
είληπται καὶ τῆς γεννήσεως. Ἥτις δηλαδὴ σχέσις
μεταξὺ Πατρὸς ἁρμόζει καὶ Υἱοῦ, τοῦ μὲν γεννῶν-
τος, τοῦ δὲ γεννωμένου. Τοῦτο δὲ καὶ ἔτι προῖὼν
σαφέστερον ποιεῖ ὁ διδάσκαλος, Οὐκ ὄντος, λέγων,
Υἱοῦ τοῦ Πατρὸς, οὐδὲ Πατρὸς τοῦ Υἱοῦ. Ὥστε τὸ
γεννᾶν καὶ τὴν πατρότητα τῷ Πατρὶ μόνον ἀποδι-
δοὺς, μόνην αὐτὸν πηγὴν φάσκει θεότητος· ὡς ἂν
εἰ ἔλεγε, Μόνος Πατὴρ καὶ μόνος γεννῶν, μήτε αὐ-
τοῦ τὴν τάξιν τὴν τοῦ γεννᾶσθαι, μήτε τοῦ Υἱοῦ ἀντ-
ειληφότος τὴν τοῦ γεννᾶν, καὶ διὰ τοῦτο μὴ ἀντι-
στρεφόντων τῶν τῆς ὑπερουσίου θεογονίας πρὸς
ἄλληλα.

B

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἴ τις μόνην πηγὴν τῆς ὑπερ-
ουσίου θεότητος τὸν Πατέρα φάσκει, ὡς μόνον αὐ-
τὸν καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος αἴτιον, οὐκ ἂν ἁμάρτο.
τῆς ἀληθείας. Μόνος γὰρ ἐκεῖνος αἴτιος καὶ ἀμφοῖν,
καὶ μόνος πηγὴ οὐκ ἐκ πηγῆς· τοῦ Υἱοῦ πηγῆς
μὲν ὄντος, ὡς εἴρηται τοῖς ἁγίοις, ἀλλὰ πηγῆς ἐκ
πηγῆς.

Augustinus.

Hujus porro sensus et intelligentiæ etiam beatum Augustinum socium nobis adducere possumus; in quarto enim libro *De Trinitate* ait: Quod autem dicit Dominus: *Quem ego mittam vobis a Patre*, ostendit Spiritum sanctum et Patris esse et Filii. Cum enim etiam dixisset: *Quem mittet Pater, in nomine meo*, addidit. Non tamen dixit, Quem mittet Pater a me, quemadmodum dixit: *Quem ego mittam vobis a Patre*; ostendens scilicet totius divinitatis, vel, si melius dicendum est, deitatis Patrem esse principium.

C

Αὐγουστῖνος.

Ταύτης δὲ τῆς ἐννοίας καὶ τὸν μακάριον Αὐγου-
στῖνον παραγαγεῖν ἔχομεν ἡμῖν κοινωνοῦντα. Ἐν
γὰρ τῷ *Περὶ Τριάδος* δ' φησὶ· Καὶ ὅπερ δὲ λέγει
ὁ Κύριος, *Ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πα-*
τρὸς, δείκνυσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ τοῦ Πατρὸς
ὂν καὶ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ γὰρ καὶ εἰπὼν, *Ὃν πέμψει*
ὁ Πατὴρ, ἐν τῷ ὀνόματί μου, προσέθηκεν. Οὐ
μέντοι εἶπεν, Ὃν πέμψει ὁ Πατὴρ παρ' ἐμοῦ, ὃν
τρόπον εἶπεν, *Ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ*
Πατρὸς, δεικνὺς δηλαδὴ, ὡς ὅλης τῆς θειότητος,
ἢ εἰ βέλτιον λέγειν, τῆς θεότητος ὁ Πατὴρ ἐστιν
ἀρχή.

Quem alium, quam istum, cui magis credamus, mentis Dionysii quæremus interpretem? cum et iisdem theologiæ insignibus ornatus esset, et Deum in se loquentem gestaret? Ecce enim, quod ille solum fontem supersubstantialis deitatis dixerat; iste principium totius deitatis dixit; tanquam Pater scilicet sui ipsius neminem causam habeat, ipse vero et Filii et Spiritus causa exsistat, Filius autem et ipse sit causatus, et solius Spiritus sit causa.

Neque vero te rursus hoc nomen totius deitatis offendat, Patrem cum toto conferentem, tanquam Filio Patris causa exsistente. Divinitas enim non dividitur, sed hoc incommodum et vitium ex defectu et imbecillitate nominum provenit, quam, non bene facies, si ad res ipsas transtuleris.

Τούτου τίνα ἀξιοπιστότερον τῆς Διονυσίου δια-
νοίας ζητήσομεν ἐξηγητήν; Τούτου τίς μᾶλλον τὸν
ἐκείνου συνῆκε νοῦν τῆς αὐτῆς αὐτῷ θεολογικῆς
ἠξιωμένου χάριτος, καὶ Θεὸν φέροντος λαλοῦντα ἐν
ἑαυτῷ; Ἰδοὺ γὰρ ὅπερ ἐκεῖνος μόνην πηγὴν τῆς
ὑπερουσίου θεότητος εἶπεν, οὗτος ἀρχὴν τῆς ὅλης
θεότητος εἴρηκεν· ὡς τοῦ μὲν Πατρὸς δηλονότι,
αὐτοῦ μὲν οὐδένα αἴτιον ἔχοντος, αἰτίου δὲ καὶ Υἱοῦ
καὶ Πνεύματος ὄντος· Υἱοῦ δὲ αὐτοῦ τε αἰτιατοῦ
ὄντος, καὶ αἰτίου μόνου τοῦ Πνεύματος.

D

Μὴ πρόσκοπτε δὲ πάλιν ἐνταῦθα τῷ ὀνόματι τῆς
ὅλης θεότητος, ἀντιτιθεὶς τῇ ὅλῃ μέρος, ὡς τοῦ Υἱοῦ
μέρους ὄντος αἰτίου· θεότης γὰρ οὐ μερίζεται·
ἀλλὰ τὸ ἐλάττωμα τῆς τῶν ὀνομάτων ἐστὶν ἀσθενείας
ἣν οὐ καλῶς ποιήσεις ἐπὶ τὰ πράγματα μεταφέρων.

At enim, cum multa sint et alia, quibus aliquis

Πολλῶν μὲν οὖν καὶ ἄλλων ὄντων, οἷς ἄν τις

τοῦτο τὸ ῥητὸν ἐξηγούμενος χρήσαιτο, ἀρκέσει ὅμως τὰ εἰρημένα σαφῆ τε ὄντα καὶ ἀναντίῤῥητα. Δεδειγμένου γὰρ τοῦ καὶ τὸν Υἱὸν πηγὴν εἶναι θεότητος, κατὰ τοὺς διδασκάλους, εἴπερ τὸ μὲν Πνεῦμα Θεὸς, τοῦ δὲ Πνεύματος πηγὴ ὁ Υἱὸς, οἷς τὸν ἅγιον Διονύσιον ἐναντία οὐκ ἂν λέγειν, λείπεται τὸ, Μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατὴρ, καθ' ἕνα τῶν προειρημένων τρόπων ἐκλαμβάνειν, καὶ οὐχ ἑτέρως.

A explanans sententiam Dionysii uti posset, dicta tamen sufficiant, cum et clara sint, et contra quæ nemo dicere queat. Ostenso enim secundum doctores, quibus sanctum Dionysium non esse contrarium ; par est dicere, quod et Filius sit fons deitatis : si quidem Spiritus Deus est, Spiritus sancti vero fons est Filius; superest, ut illud dictum : Solus Pater est fons supersubstantialis deitatis, uno ex prædictis modis, et non aliter accipi debeat.

Ἐπίλογος.

Ἐγὼ μὲν οὖν σοὶ χαριζόμενος, ἀνδρῶν ἄριστε, ὅπερ ἐζήτησας ἤδη τετέλεκα, τῶν τε ἐν τῇ συνόδῳ πεπραγμένων ἐκ μέρους ἀψάμενος, καὶ λόγους ἑκατέρου τῶν ζητημάτων ἀποδεδωκὼς ἐν βραχεῖ, τά τε ἐπαγόμενα ἄτοπα λύσας, καὶ πάντοθεν τὴν ἀλήθειαν τοῦ συμπεράσματος δείξας. Προτετίμηκα δὲ κἀν τῇ φράσει τὸν ὕπτιον καὶ ἀνειμένον τρόπον μᾶλλον τοῦ ἐπηρμένου, ὡς ἂν, ὡς ἐνὸν, τοῖς ἐντυγχάνουσιν πᾶσιν εἴη ὁ λόγος σαφής.

Κἂν ὁπόσον μέν τοί γέ ἐστιν ἡ φράσις ὑπτία, τὸ τῶν νοημάτων καὶ τῆς ὑποκειμένης ὕλης μέγεθος ἀσάφειαν ὅμως οὐ μικρὰν ἐμποιεῖ. Ὅθεν καί σου δέομαι καὶ παντὸς τοῦ προστυγχάνοντος, μετ' ἐπιστασίας τε καὶ ἄνευ προλήψεως καὶ πολλάκις τὰ αὐτὰ ἀναγνῶναι, μὴ ἀποκάμνοντας πρὸς τὴν ἔρευναν. Ἴσως γὰρ ἂν οὐκ ἀνάξιον τοῦ πόνου καρπὸν ἀπενέγκησθε, ὠφεληθέντες ἃ ὠφεληθῆναι ἀνάγκη. Πρὸ δὲ πάντων τὰς τῶν ἁγίων καὶ διδασκάλων τῶν ἐξ Ἑσπέρας, ἃς σοι μετὰ τουτωνὶ πέμπομαι ῥήσεις, μετ' ἐπιστασίας ἀναγινώσκοντες, ἐκ τούτων τὴν τοῦ προβλήματος συλλέξασθε σαφεστάτην ἀλήθειαν· εἴ τις μὴ πρὸς ἀλήθειαν, ἀλλὰ πρὸς ἔριν βλέπων ἐνστάσεις τινὰς ἢ τῷ ἐμῷ λόγῳ, ἢ τῷ συμπεράσματι Λατίνων ἐπάγει, τούτων καταγελῶντες, καὶ διὰ τῶν ῥητῶν τῶν ἁγίων ῥᾷστα αὐτοὺς ἐντρέποντες. Δῆλον γὰρ ὡς ἅπας λόγος τούτοις ἐναντιούμενος ἀποδοκιμαστέος, ὡς τῇ ἀληθείᾳ ἐναντιούμενος, εἴπερ τὴν ἀλήθειαν οἱ Πατέρες ἐλάλησαν.

Epilogus.

Ego itaque tibi morem gerens, vir optime, quod petivisti jam perfeci, cum et res gestas in synodo ex parte attigerim, ac rationes utriusque quæsiti breviter reddiderim, absurdaque illata dissolverim, atque undique veritatem conclusionis ostenderim. Pluris vero æstimavi etiam in phrasi et elocutione modum planum et remissum, magis quam elatum; ut quoad ejus fieri posset, omnibus qui legerint, oratio sit clara et facilis.

Quantumvis vero sit elocutio plana, sententiarum tamen ac subjectæ materiæ magnitudo non parvam obscuritatem efficit. Unde etiam te rogo, et quemvis alium, qui in hæc scripta inciderit, ut cum animadversione ac sine præjudicio anticipatæ opinionis, et sæpe eadem legatis, sine defatigatione, verum investigantes. Forte enim non indignos vestro labore fructus feretis, utilitatem percipientes ex iis rebus, ex quibus emolumentum consequi vobis necesse est. Ante omnia vero, auctoritates sanctorum atque doctorum Occidentalium, quas tibi una cum istis mitto, accurate ac diligenter legentes, ex his hujus quæstionis clarissimam veritatem colligite, et eos, si qui sunt, qui contentionis cupidiores quam veritatis objecta quædam vel meæ orationi, vel conclusioni Latinorum inferant, irridete, dictisque sanctorum facile eos confutate. Clarum enim est, quod quævis ratio, quæ his adversatur, reprobanda est, quippe quæ veritati repugnet, siquidem veritatem Patres locuti sunt.

Σὺ δέ μοι πρὸς ταῖς τῶν Δυτικῶν ῥήσεσι καί τινας τῶν ἐξ Ἑῴας ἐκτεθειμένας σοι ῥήσεις ἀφ' ἡμῶν δέχου, ὡς καὶ αὐτοὺς γνῷς ταυτὰ λέγοντας τοῖς ἀπὸ δυσμῶν Πατράσι, καὶ μὴ μόνον ἐννοίᾳ, ἀλλὰ καὶ ῥήμασι συμφωνοῦντας.

Tu vero præter auctoritates Occidentalium, quasdam etiam Orientalium tibi expositas, a nobis accipe, ut et ipsos eadem dicentes cum Patribus Occidentalibus, ac non solum intelligentia, verum etiam verbis consentientes agnoscas (1).

(1) Hic, pie Lector, desiderantur sanctorum Patrum, tam Græcorum quam Latinorum, nonnullæ sententiæ, quæ huc spectant et præsens dogma satis luculenter probant; quasque Bessarion collegerat, et una cum isto libello clarissimo viro Alexio miserat. Eas nos partim posuimus post Inscriptiones Vecci, nimirum Patrum Orientalium, partim postponemus infra in hoc eodem libro, eas, inquam, quæ sunt B. Augustini Ecclesiæ tanti doctoris, quamvis non omnes; omissis interim reliquorum Patrum Latinorum sententiis (*a*). Cum enim permulti doctissimi viri hac nostra ætate ac superioribus sæculis de controversiis sine controversia egregie scripserint, et ex monumentis divinorum doctorum atque sacrorum conciliorum eas collegerint, sane quidem eas licebit, in eorum libros congestas, otiose quærere ac percurrere.

(*a*) Quoad Patres Orientales, vide in tomo CXLI, post Inscriptiones Becci, et inter Occidentales Augustinum lib. XV *De Trinitate*, cap. 17, 18, 19, et *in Joann.* tract. 91, 95, 96, 99, 100. Edit. Patr.

BESSARIONIS

PATRIARCHÆ CPOLITANI, EPISCOPI TUSCULANI, S. R. E. CARD. NICÆNI,

DE SUCCESSU SYNODI FLORENTINÆ, ET DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI, PRIMUM GRÆCE EDITUS LIBER, DEINDE AB EODEM LATINIS LITTERIS DONATUS.

—

Bessarion cardinalis Nicænus, magn. et clementiss. viro Alexio Lascari Philanthropino S. D.

Tu quidem non humanis solum rebus, verum etiam divinis summopere studens, meditationeque Scripturarum teipsum oblectans non cessas, et ipse per te fidei veritatem inquirere, et nos adhortari, ut pro posse opem tibi feramus ad eam investigandam atque inveniendam. Ego vero cum pigritia quadam, tum vel maxime quia libenter similes labores deposui, propterea quod sæpius de hac re sermonem habui cum nostris hominibus, qui pluris suam superstitionem et ignorantiam faciunt, quam veritatem : invitus hoc rursus subeo certamen, quanquam ad te scripturus, qui sapientia et humilitate ornatus non magis tentandi, quam veri investigandi gratia, hæc a me petis. Ipsam item auctoritatem sacri concilii simpliciter satis esse puto ad persuadendum quemquam, et inducendum ad ejus conclusionem humili corde capessendam, atque credendam sine quacunque contradictione vel ambiguitate. Cum tot hominum conventum, qui sapientia, scientia et omni virtute præditi fuerunt, quorum in medio adfuisse Spiritum sanctum ut credamus necesse est, veritatem latuisse minime credendum sit. Præterea memini longam ad te alias dedisse Epistolam, omniaque satis tetigisse quæ nunc quæris, et ipsam etenim quæstionem per se ipsam probavi, quod scilicet Spiritus sanctus a Patre Filioque procedit, et quæ videbantur sequi inconvenientia solvi, et de aliis omnibus quæ tunc etiam petisti, reddidi rationem ; ita ut non sit opus pluribus verbis præsertim tibi, qui tantam in hujusce modi habes experientiam, ut parvis etiam principiis habitis multa magnaque possis ex teipso percipere. Cum vero aliquid plus a nobis expostules non propter teipsum fortassis, cum ipse idem nobiscum sapias, sed propter contentiosos et veritatis adversarios nos cum quia parati ad satisfactionem esse debemus omni poscenti nos rationem de ea quæ in nobis est fide secundum Apostolum, tum ut amicitiæ nostræ satisfaciamus. Spe etiam ducti aliquorum utilitatis, qui hæc legent, morem tibi gerere proposuimus. Primis itaque auctoritates sanctorum Patrum et doctorum Occidentalium tibi mittimus, quibus apertissime ex Patre et Filio Spiritum sanctum procedere affirmant : et Patrem, et Filium sui ipsius habere principium, et ambos unum ejus esse principium. Quæ cum plurimæ sint, et cunctis eorum in libris sparsæ paucas nos tibi modo mittimus, quibus tamen similes alias etiam omnes esse scias. Deinde quemdam nostrum sermonem, cui Dogmaticum, aut De unione titulum imposuimus, tibi mittendum judicavimus, quem paulo ante sacram unionem, tanquam ultimam meæ opinionis atque sententiæ declarationem edidimus, quemque mitissimo nostro imperatori, et patriarchæ reverendissimo omnibus nostris præsentibus legendum dedi, cum inter nos ultimatim consideraremus quid faciendum esset, et sententias aliorum de re unionis scrutaremur. In quo ex ipsismet Orientalibus Patribus, et doctoribus nostris omissis omnino Occidentalibus pro posse quæstionem propositam declaravi atque probavi, quem tanquam, et tibi potissimum, et si quis alius sine contentione audiet et perleget, maxime profuturum tuæ nobilitati mitto, clementissime ac splendidissime vir. Cum vero in iis nihil laboris ad præsens adhibuerimus (jam enim erant edita), tuo autem amore nunc quoque aliquid lucubrationis proposuerimus suscipere, ultra hæc etiam aliquid plus tui gratia tibi scribemus. Quare quam breviter omnem sacri concilii processum unionisque sacra modo tibi narrabo, ac aliquas rationes, quibus dogma propositum probabitur, afferam, et sic finem imponam. Sed antequam de iis dicam, parvum quiddam non tamen parvi imo vero maximi existimandum iis proœmiis addam ; supplebo quod prædicto sermone dogmatico deest, verborum multitudine futura utilitate compensans. In illo itaque dogmatico sermone ex Orientalibus duntaxat doctoribus volens hujus quæstionis veritatem probare unam quamdam auctoritatem B. Basilii, quæ sola omnibus aliis quod propositum ostendendum antecellit, omisi, propterea quod ab aliquibus dubitabatur an esset B. Basilii. Non quia ego quoque aliquid dubii de ea habuerim, minime, sed quia apud alios dubitabatur, nolui dubio uti. Hæc autem est qua in tertio contra Eunomium suorum librorum beatus ille usus est. Cur enim necesse est (inquit), si ordine

ac dignitate tertius est Spiritus, natura quoque ipsum tertium esse? Dignitate namque ipsum secundum esse a Filio, cum ab ipso esse habeat, et ab ipso accipiat, et annuntiet nobis, et omnino ab illa causa dependeat, pietatis ratio tradit : *Capitur causa pro principio, causatum vero pro eo, quod a principio est, et non ut causa, et causatum limitationem important prout Latini accipiunt cum talia removent a divinis, veluti imperfectionem sonantia. Dependere quoque sumitur pro accipiendo esse, et non ut notat essentialem distinctionem prout Latini accipiunt, cum aiunt nullam in Deo dependentiam ponendam propter divinæ essentiæ unitatem summam.* Hoc igitur omisimus in dogmatico nostro sermone ponere. Ita vero ego certe teneo S. Basilii hanc esse auctoritatem, quemadmodum et alios ejus contra Eunomium libros, quibus autem rationibus tu quoque audias. Cum in hac synodo nostra sex inter nos volumina hujus operis contra Eunomium haberemus quatuor in membranis antiquissima, quorum tria quidem Mitylenensis archiepiscopi erant. Quartum Latinorum, duo vera in Papyro, quorum unum serenissimi erat imperatoris, aliud reverendissimi patriarchæ, quod a monasterio Xanthopulorum commodo accipiens secum portaverat. Quorum, inquam, sex voluminum quinque ita habebant hanc auctoritatem, uti ego nunc allegavi. Videlicet qui ab ipso, hoc est, Filio habeat esse Spiritus, et ab eo tanquam a causa dependeat. Unum vero duntaxat, quod videlicet apud patriarcham erat, hac auctoritate carebat, in quibusdam partibus ejus diminutum, in quibusdam superabundans, prout corruptoris, quicunque ille fuerit mens et manus voluit, demum post celebratum sacrum concilium, et nostrum ad urbem Constantinopolitanam reditum, cum proposuissemus omnes illorum sacrorum locorum bibliothecas tum hujus libri sancti Basilii, tum aliorum gratia inquirere, quæcunque nova volumina reperi post hanc contentionem scripta omnia... prædicta auctoritate reperi. Quæcunque vero antiquiora erant, et antequam hoc bellum oriretur, scripta hæc verè sana et integra cum auctoritate prædicta manent, quæ non pauciora sunt, quam illa quæ passa fuerant corruptionem. In quibus etiam aliquid reperi, quod et plangendum simul, et mirandum est. Mirandum quidem, si quis volens adhæret falso ipse illud fingens, et præsertim veritatem celando, cum intellectus naturaliter veritatem habeat pro objecto : plangendum vero, quod aliqui sint ita fidei veritatem parvifacientes, sine qua est impossibile hominem salvum fieri, ut non solum ejus investigationem contemnant, verum etiam cum clare appareat eam celare, opprimere atque pervertere conentur. Hoc autem tale quid erat una cum aliis duos etiam quosdam libros sancti Basilii offendi apud monasterium Christi Salvatoris Pantepopti, unum in pergameno antiquissimum, ut videbatur, quanti vero temporis ignoro, non enim erat annus inscriptus : aliud in papyro ante ccc annos scriptum : erat enim in fine tempus notatum, ex quo certe habetur tantum temporis præteriisse ab ejus initio : et libri adhuc exstant, nisi postquam eos publicaverint, e medio sublati fuerunt ab illis, qui omnia contra suam ipsorum salutem machinantur : hæc ambo uti nos allegavimus habebant sancti doctores auctoritatem inscriptam. Quidam autem animi audax audacioris etiam manus, a membranis quidem ferro veritatem delevit, quanquam nihil ei temeritas profuit, cum et locus vacuus manens, et syllabarum medietates adhuc exsistentes, et illius audaciam accusent, et veritatem nihilominus ostendant. In papyreo vero volumine atramento perfuso totam illam partem operuit, quæ dicitur ab eo tanquam a causa dependere. At post aliquot annos, cum hic liber in manus incidisset illius sapientissimi viri Demetrii Cydonii, auctoritas prædicta reintegrata est. Ille enim eam propria manu in margine illius libri ascripsit, et audaciam corruptoris digne reprehendit : in tantam insaniam, tenebras et ignorantiam nostros homines pepulit eorum contentio. Deinde dicere audent, quod Latini, nostrorumque Veccus, et alii, qui Latinos secuti fuerunt, libros corruperint, præsertim cum auctoritas hæc tantum ornatum, tantam gratiam et eloquentiam Atticam præseferat, ut non modo Latinos aliquid simile cum tanta gratia in lingua peregrina et Græca non posse componere : sed neque Græcos quidem præter ipsum Basilium. Latinis etenim lingua propria generaque dicendi a nostris diversa impedimento sunt, ne aliquid ita ornate in nostra lingua conscribant : quemadmodum etiam nostris impossibile est aliquid æquali gratia et ornatu, atque Latini in lingua Latina scribere, quantumcunque vel Græci in Latina, vel Latini in Græca lingua profecerint. Cujus rei tum ego, tum alii de nostris digni sumus testes, qui Latinam utcunque mediocriter intelligimus linguam, nil tamen quod ornatum Latineque compositum sit, scribere possum. Clare itaque patet qui modos dicendi, stylum, eloquentiam, et alia indicare sciunt ipsius Basilii, et ejus linguæ hanc auctoritatem, et nullius alterius esse. Præterea cum Veccus paucis ante annis fuerit, libri vero multo eo antiquiores sint, falsam hanc accusationem, et vanum refugium probant. Item hoc idem aliunde probatur. Vir quidam apud Latinos maximæ reputationis, Hugon nomine antiquus, et longe ante tempora nostra, præteriti sunt namque fere ccc anni, ex quo fuit, cum de processione Spiritus sancti scriberet : hanc etiam auctoritatem sancti Basilii ad hanc conclusionem probandam inducit. Hoc autem non Latine scriptum videns dico, verum Græce apud Constantinopolim in quodam libro Græco, non ipsius Hugonis, sed cujusdam Nicetæ archiepiscopi Thessalonicensis, qui ipsi Hugoni contradicit, quanquam ipse Thessalonicensis idem cum Latinis sapiebat. Quod enim Spiritus sanctus ex Patre Filioque procederet,

credebat, contendebat vero, ut vulgo dicitur, de umbra asini, neque ipsum verum asserens licere Symbolo addi, rem magnæ profecto devotionis et sapientiæ, ac si diceret non oportere veritatem publice prædicare. Hæc autem longius narravi, volens probare fuisse quidem corruptionem in libris, verum non a Latinis et illorum sequacibus, sed e contra a contendentibus cum Latinis : corruptionemque non per additionem solum, sed interdum per minutionem factam fuisse. Ita ut nullus amplius possit Veccum et similes causare, cum libri multo antequam fuerit Veccus veritatem clare probarent. Et hæc quidem a tempore ita indubia et vera sunt signa ; ab ipso etiam genere dicendi suavissimo et ornatissimo stylo patet nullius alterius quam Basilii debere credi istam auctoritatem esse. Attamen ab ipsa etiam sententia, et sequentium ad præcedentia connexu id ipsum clare patebit ; si quis attente consideret. Cum Eunomius ex eo quod Spiritus sanctus tertius ordine dignitateque diceretur a quibusdam doctoribus, tertium etiam eum natura colligeret, sanctus Basilius conclusionem hanc ægre ferens, media tamen non negat, quod scilicet Spiritus sanctus tertius esset dignitate et ordine ; nam et si contra Eunomium clamans, ait, qui vero ii sancti fuerint, et in quibus eorum sermonibus hoc docuerint, dicere non audet : non ideo hoc dicit, quia negant Spiritum sanctum tertium ordine esse, vel dici a sanctis, quemadmodum nostri recte putant (sic enim sibi ipsi etiam et veritati contraria diceret), sed illius temeritatem ægre ferens, et conclusionem hanc repellens, quod scilicet Spiritus sanctus tertius etiam esset natura, exclamavit dicens; qui vero ii sancti fuerint, et in quibus eorum sermonibus hoc docuerint, dicere non audet; non quia non fuerint qui hoc dixerunt, sed quia si eorum auctoritatem expresse allegasset, manifeste apparuisset non potuisse hanc absurdam sequi conclusionem ex dictis eorum. Scimus etenim quod ex uno etiam vocabulo, vel dictione ablata, superaddita vel proposita, tota intentio atque sententia scriptoris mutatur; et e converso cum fideliter allegatur, clare mens ejus probatur, ita ut non liceat malignantibus conclusionem inferre, quæ præcedentibus non conveniat. Quare si Eunomius etiam allegasset auctoritatem sanctorum, non licuisset ei concludere quod concluserat; nam et si tertium esse Spiritum sanctum doctores concedunt, tertium tamen eum esse natura negant expresse, quare malignitatem ejus detestans infert ; fuitne unquam ita temerarius aliquis, qui divina dogmata perverteret, atque innovaret : et patet quod novitatem hic nominat tertium esse natura Spiritum sanctum, non autem ordine et dignitate. Nempe enim seipsum appellasset novarum rerum auctorem, et sibi ipsi contraria diceret. Ipse enim est qui præcipue nobis credere tradidit Spiritum sanctum tertium esse ordine et dignitate, et hanc aream catenam ordinis nos docuit. In iis enim contra Eunomium sermonibus suis, dignitate namque ait secundum esse a Filio, videlicet Spiritum sanctum cum ab ipso esse habeat, et ab ipso accipiat, et annuntiet nobis, et omnino ab illa causa dependeat, pietatis ratio tradit. Hujus enim auctoritatis, etsi non totam, partem tamen admittunt nostri, cætera abscindentes, ac ita eam allegantes ; dignitate etenim secundus esse a Filio tradit fortasse ratio pietatis, addentes fortassis ut orationem dubiam reddant ; quæ dubietas omnino aliena a mente sancti Basilii per nos probabitur. Hæc enim non per impossibile sanctus ille doctor infert, quemadmodum aliquibus ignoranter visum est, scilicet ut veram sanctæ Scripturæ, suamque opinionem exponens considerat, quod sequens est tertium ordine clare ponens Spiritum esse ; tertium vero natura tanquam impium repellens. Audi etenim quæ ad ejusdem probationem dicit : Quemadmodum enim, inquit, Filius ordine quidem a Patre secundus est, quoniam ab illo: et dignitate, quoniam origo ; et causa essendi ei, cum ejus Pater sit ; natura vero nullo modo secundus, quoniam in utroque una est Deitas : ita videlicet et si dignitate et ordine secundus a Filio est, non tamen alienæ ipsum naturæ esse inde consequetur. His etiam verbis aliqui addiderunt, quanquam concedendum non sit : quo nihil magis contrarium est intentioni B. Basilii, qui in Epistola ad canonicas, Clarissime Spiritus sanctus, inquit, Patri quidem et Filio connumeratur, cum supra omnem creaturam sit ; ordine vero tertius est, ut Evangelia nos docent, Domino dicente : *Euntes in universum mundum baptizate in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti;* qui autem eum præponit Filio, aut superiorem Patre dicit, hic contradicit Dei traditioni, alienus vero a sana fide est, quam accepit, laudationis formam non servans ; et post pauca : Quare si quis hunc ordinem pervertit, ipsam personarum exsistentiam totamque fidem negat. Si igitur hæc verba hæsitantis et dubitantis circa ordinem sint, et ejus, qui suam sententiam sub dubiis, et cum fortassis, et quanquam concedendum non sit proferat, tuum sit judicium, et aliorum, qui recti judices sunt, et aliquatenus intelligant vim rationum, et dogmatum veritatem. Deinde non pudet eos tantæ contrarietatis sanctum doctorem accusare, imo vero ignorantiæ, si modo quidem tertium ut non liceret absque crimine impietatis, et totius fidei perversionem hunc ordinem mutare, modo fortassis eum esse secundum a Filio dicat, et alia hujuscemodi. Ego vero teste Deo vicem eorum qui hæc autumant doleo et pro eis me pudet. Si vero ipsi non sentiunt, mirum est profecto. Quod autem omnem eorum impudentiam enervat, hoc est, quod in his contra Eunomium rationibus suis post multa concludens hic doctor infert : Ita et Spiritus sanctus dignitate quidem et ordine secundus post Filium est ; accepimus enim eum tertium a Patre et Filio nume-

ratum ipso Domino in traditione baptismatis salutans hunc ordinem docente cum dixerit : *Euntes baptizate*, etc. Animadverte igitur quod quibus argumentis in Epistola ad canonicas ordinem in Trinitate probat salutaris, scilicet baptismatis traditione, eisdem etiam hic eumdem ordinem demonstrat ; at in Epistola ad canonicas tanta cum certitudine hunc asserit ordinem, ut eum qui aliter diceret, impium assereret. Quo igitur modo hic, ubi eisdem argumentis utitur, cum hæsitatione et dubitatione loqueretur ? verum hæc pravorum hominum, et impiorum, non illius sanctissimi viri sunt. Nulli itaque dubitandum est sancti Patris nostri Basilii hanc esse auctoritatem, Spiritum, scilicet sanctum, ordine et dignitate secundum a Filio esse, ipsumque esse habere ab eo, et ab eo tanquam a causa dependere. Quod cum ita sit, quis amplius aliquid alius quærit ? Nonne solus Basilius sufficiens est omnem nos docere veritatem? Nonne tantum et humanæ et divinæ sapientiæ participavit, ut etiam solus sufficiens sit toti causæ doctor ac magister ? Et quanquam hæc veritas, quod Spiritus sanctus videlicet etiam ex Filio procedit, ex iis etiam nudis hujus doctoris verbis manifeste appareat : non tamen ab re esse judicavi ipsius ejus verbis præsuppositis syllogismum quemdam ad eam veritatem probandam inferre. Dicit igitur Filium secundum a Patre ordine et dignitate ; hoc autem nostri etiam concedunt, sed animadverte quonam modo secundus a Patre sit Filius ordine et dignitate : idem enim infert, propterea quod ab eo est, et quia principium et causa ejus est Pater. Quare quod in divinis personis secundum ordine et dignitate ab aliquo est, ideo secundum ab illo est, quia est ab illo. Hæc vero in naturalibus etiam rebus manifestum est. Omne enim quod ab aliquo natura secundum est, etiam ab eo est : si quis dicat calorem produci a sole prius radium, non tamen calorem produci a radio, quanquam sit natura secundus post radium, respondetur, in creaturis quidem, quod natura secundum alterius ab eo esse, vel tanquam a causa effectiva, vel tanquam a causa, sine qua non, ut in exemplo producto ; in Deo cum non prius tempore procedat a Patre Filius, quam Spiritus, si Spiritus est natura secundus Filio, oportet quod ab eo sit tanquam a causa effectiva : sumimus autem hic, et in toto hoc opere causam pro producente more doctorum Græcorum. At Spiritum quoque sanctum ordine et dignitate secundum a Filio idem ait ; quod autem non quasi dubitans, ut quidem somniant, imo vero certo tenens in epistola ad canonicas clare videtur. Ex iis igitur tale sit argumentum. Omne, quod in divinis personis alio secundum est, ab eo est : Spiritus vero sanctus secundus a Filio est : igitur a Filio est. Quod si volueris magis generaliter argumentari, in hunc modum tibi dicendum est : Omne, quod ab natura secundum aliquo est, ab eo est. Spiritus vero natura secundus est a Filio, dignitate et ordine : igitur Spiritus ex Filio est. Quod autem Spiritus natura est ordine secundus a Filio, patet, nihil enim est in sancta Trinitate præter naturam, neque per accidens ; et cave ne te scandalizet hæc dictio, natura, cum Spiritum natura secundum a Filio audias. Non enim secundum naturam secundum illum dicimus, ut alterius naturæ illum esse ostendamus, prout Eunomius faciebat ; sed naturæ dicimus excludentes accidens, et quod præter naturam est. Hoc autem sanctus quoque Athanasius testatur ; qualem ordinem et naturam habet Filius ad Patrem, talem ordinem et naturam Spiritum quoque sanctum ad Filium habere docens. Duo enim hæc per hanc auctoritatem probantur, et quod tertius a Patre Spiritus sanctus est ordine, et secundus a Filio, quodque natura est hic ordo. Sed hæc quidem ex auctoritatibus sancti Basilii luce clarius probata sunt, quæ longo sermone data opera exposui ; cum non parva nos inde sequatur utilitas, imo vero totum hæc sola verba possint. Siquidem solus Basilius sufficiens est ad docendum nos fidei veritatem. Jam vero ad promissa me transferam, et omnem tibi processum sacri concilii breviter narrabo ; deinde aliquas demonstrationes hujus veritatis in medium afferam, et sic finem faciam.

Narratio eorum quæ in concilio facta fuerunt.

Illa igitur, de quibus Ferrariæ, ubi ut notum vobis est, primo appulimus, ante inchoationem concilii privatim disputavimus, tanquam non necessaria omittam, cum etiam nobis illa terendi temporis gratia potius, et illos exspectandi, qui venturi erant ad concilium, proposita fuerint, quam quod necessaria essent. Tempore vero adveniente visum est nostris in duas partes propositam quæstionem dividere : unam, quod nec ipsam etiam veritatem liceret addere Symbolo Patrum : alteram, quod nec sit verum Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere. Et cum hoc placuisset, demum quærebatur quonam incipiendum esset, et communi aliorum sententia visum fuit inde incipere : quod nihil sit addendum Symbolo, quanquam ipse manifeste contradicebam. Aiebam enim aut probabilius hoc altero esse, aut e contra : et siquidem minus probabile esset, non decere a debilioribus incipere, ita ut victos et profligatos nos in primo certamine deterritos : deinde secundum subire, ne fortassis isthæc profligatio etiam ut secundam partem perderemus causa fieret. Quod si probabiliorem illam partem putaremus, oportere eam posteriorem servare. Si enim in prima quæstione vinceremus, etiam secundam fortiori animo aggrederemur ; quod si primam perderemus, illam videlicet, quæ Spiritum sanctum etiam a Filio procedere ponit, tunc saltem in secunda vinceremus ; neque ipsam veritatem licere addere ostendentes. Præterea cum in natura etiam quod fieri per pauciora potest, non fit per plura : frustra enim esset, frustra vero nec Deus, nec natura facit ; illud proponendum dicebam et de illo primum disputandum, post quod

alteri non relinquitur locus. Si igitur ipsum dogma falsum esse probaremus, illud addere non licere manifestum esset, nec probandum esset, non licere illud addere. Quare uno certamine totum perficiemus, aiebam, si incipiemus a dogmate, etiam illud falsum esse probare poterimus. Quod autem nec ipsam veritatem liceret addere probato, restabit adhuc ipsum dogma verumne an falsum sit probare. Hæc autem cum dicens persuadere nostris non potuissem, scilicet de illo primo vellent omnino disputare ; propterea quod putabant hanc probabiliorem partem, volens eos dehortari : dixi in contrarium quatuor rationes duntaxat præsente sapientissimo imperatore nostro, quas Latini etiam postea adduxerunt, quasque inter rationes per Latinos inductas audies; quibus probabam et hujus rei falsitatem, et quod ridiculum sit putare veritatem non licere addere : quas et si nullus præsentium solvere potuerit, quod tamen volebant, hoc statuerunt, et ego sequebar, dicere quidem quæ expedirent nationi, et honori ejus, putans me debere Deo et ipsi nationi, deinde vero majorem partem sequi et una cum eis certamen subire. Sequebatur etiam serenissimus imperator, licet ei non placeret hoc consilium, veritus tamen ne quis ignorantium eum putaret vim aliquam eis inferre. Incepimus igitur cum Latinis disputare, probare volentes nihil, nec ipsam veritatem licere Symbolo Patrum addere ; tota vero vis nostra in decretis sanctorum et œcumenicorum conciliorum consistebat, in quibus circa finem aiunt, non licere præter hæc aliam fidem conscribere, aut sapere, aut docere, et cætera hujuscemodi. Quando ridiculosum quid, et magni vituperii dignum passa fuisset tota natio, et nos omnes per prudentiam boni Ephesini, nisi ego sentiens impedivissem. Una enim cum decretis Patrum illud quoque Apostoli ad Galatas allegare volebat, dicentis : *Si quis vobis aliud præter quam tradidi vobis evangelizatus fuerit, anathema sit.* Item sancti Dionysii Areopagitæ de divinis nominibus auctoritatem dicentis, Omnino itaque nihil est audendum, vel dicere, vel cogitare præter illa quæ divinitus, e sacris oraculis nobis tradita sunt. Volebat itaque per ista etiam probare non licere nec ipsam etiam veritatem addere Symbolo. Hoc autem quantam nobis derisionem fecisset, et quod in ipso ingressu convincti et profligati fuissemus, hinc senties. Tota ratio nostra, qua credebamus hanc rem posse probari, in dictis tertii œcumenici concilii Ephesini consistebat; cum asseveraremus illam primam in fine sui decreti hanc inhibitionem de quacunque videlicet additione edidisse. Nam etsi non sit verum talem inhibitionem illud concilium fecisse, qui tamen contendere volunt, possunt aliquid adjumenti hinc habere propter æquivocationem et ambiguitatem verborum. Causa vero cur tertium concilium primum hanc inhibitionem fecisse dicimus, est primo, quod Acta primi *concilii* nusquam reperiuntur; secundo cum scire-

A mus secundum œcumenicum concilium Symbolum Nicænum in plurimis mutasse partim auferendo, partim addendo, non licebat dicere ante secundum concilium hanc inhibitionem factam fuisse ; ipsos etenim sanctos Patres secundi concilii anathematis reos fecissemus, qui partim addiderunt, partim diminuerunt Nicæno Symbolo. His igitur ita declaratis, considera quæ ex iis quæ Ephesinus propositurus erat, inconvenientia sequebantur. Cum enim sanctus Apostolus, beatus quoque Dionysius multo ante non solum secundam, sed etiam primam synodum fuerint, si eæ auctoritates ipsam etiam veritatem inhibent, ne quis eam vel doceat, vel addat Symbolo sub anathemate, et secundi concilii Patres essent, qui tot additionibus et minutionibus B Nicæni concilii Symbolum alterarunt, et ipsi Nicæni concilii Patres, qui quo ante eos Ecclesiæ utebatur Symbolum plerisque in partibus ejus mutarunt. Si autem hæc opinio nec cogitanda quidem tanquam impia sit, patet, quod illa inhibuit, et Apostolus, et Dionysius docere, sapere, evangelizare, et cogitare quæ falsa fideique catholicæ contraria sunt ; quod si falsa inhibet, nos autem eorum auctoritates tanquam æqui valentes decretis conciliorum producebamus, patet, quod etiam decreta Patrum falsa inhibent ne Symbolo addantur, non autem quæ vera sunt. Itaque in ipso primo congressu et primo die convicti et profligati fuissemus. Cum autem hæc ego sensissem, rationibus prædictis vix ei C persuasi, ut illas auctoritates non proponeret. Ex iis itaque licet illius hominis, et ingenii ejus subtilitatem judicare, et quale ei judicium in sublimioribus sit, si hæc res eum tam manifesta latebat. Hæc autem dico non ejus reprehendendi causa, longe enim ab hoc absum, sed ut auditores admoneam ut sibi ab ejus sermonibus caveant. Discutientes igitur hanc quæstionem, et de ea publice cum Latinis disputantes, dum in principiis et circa proœmia essemus, nos videbamur superare : nondum enim aliquid dignum quod ad propositam rem faceret, dictum a Latinis fuit. Quando (etsi absque arrogantia dictum) potiores ad hanc rem ex parte nostra productæ rationes a me et inventæ, et dictæ fuerunt, testes sunt qui adfuerunt. Cum autem succes- D cerit in sermone optimus ille vir Julianus S. R. E. cardinalis sancti Angeli dignissimus, multa et quidem potissima in medium adduxit, quibus propositam quæstionem ita clare et sufficienter probavit, demonstrando licere veritatem semper addere fidei Symbolo, præsertim cum necessitas cogat, et auctoritas summi pontificis accedat, ut nihil nos, quanquam diu multumque cogitaverimus, contradicere potuerimus. Quæ cum multa fuerint, illa tamen, quæ memoria teneo, hic exponam, ut etiam hujus rei veritatem intelligas. Sed ante hæc summam nostratum rationum, et potissimam audi ; in fine decretorum cujuslibet sacri œcumenici concilii a tertio inchoando de verbo ad verbum sic habetur : His lectis determinat sancta synodus,

nulli licere aliam fidem proferre, aut componere, aut sapere, aut docere aliter. Qui vero hoc audeant facere, clerici priventur, laici anathematizentur. Hujus sententiæ et horum fere verborum omnes aliæ inhibitiones sunt. His nos auctoritatibus tanquam irrefragabilibus nitebamur, dicentes nec ipsam veritatem licere addere, cum ex dictis sanctorum inhibitum sit, nec liceat. Contra nostram positionem inter multas rationes ex parte Latinorum introductas hæc quoque fuerunt.

Rationes Latinorum, quibus probatur quod licet veritatem addere Symbolo.

Quodlibet concilium non solum proferre aliam fidem inhibet, sed et componere. Si igitur per hoc quod dicit, aliam fidem, intelligit aliis verbis, eidem tamen sententiæ compositam fidem seu Symbolum, accidet quod omnes quidem Symbolum diversis quidem verbis, sententia tamen eadem, composuerunt, quod quia omnes doctores sancti, qui fidem catholicam profitentur, fecerunt, sub anathemate erunt. At hoc non solum falsum, sed etiam blasphemia est dicere. Igitur non prohibetur aliis verbis consonis veritati eamdem exponere fidem, sed contrariam et diversam componere, hoc prohibitum est. Item quartum concilium ipsum etiam sapere, et docere aliter, anathemati subjicit. Si igitur sapere, vel docere vocabulis quidem diversis, consonis tamen veritati prohibet, sub anathemate sunt omnes, qui fidem orthodoxam, quibus potuit unusquisque verbis docuerunt. Unusquisque enim sanctorum diversis vocabulis eamdem fidem prædicavit. At cum hoc inconveniens sit dicere, non diversitatem vocabulorum, sed sententiarum contrarietatem prohibet: præsertim cum ipsum sapere ad sententias, non ad vocabula referatur.

Præterea sextum concilium eadem ipsa, quæ et quartum, dicit, et insuper inhibet ne quam vocem inanem aut vanam alicujus dictionis inventionem quis introducat ad pervertendum quæ a se determinata sunt. Ex quibus manifeste apparet illa vocabula inhibita esse, quæ ad pervertendum dogmata Patrum introducuntur, non quæ ad corroborandum. Amplius tertium concilium statuit, nec licere aliam fidem proferre præter eam quæ in Nicæno concilio edita fuit, et eos qui hoc auderent, anathemati subjecit. De Symbolo vero per secundum concilium edito, quo tota Ecclesia utitur, nullam facit mentionem. Si igitur ideo non fecerant de eo mentionem, quia aliud et diversum a fide Nicæni concilii illud putarunt: peccamus nos, et quidem mortaliter, qui omisso totaliter Symbolo Nicæno, præter quod nullam aliam fidem proferre statuerunt Patres, secundi concilii utimur Symbolo, illud legentes, illud docentes, illud et privatim et publice proferentes, et hac ratione sub anathemate sumus. Quod si ideo silentio illud præterierunt, quoniam idem est per omnia Symbolo Nicæni concilii, eademque fides in utroque continetur, nisi manifeste apparet verbis non esse idem. Illis enim maxime differt plures additiones, plures etiam diminutiones habens. Est igitur idem sententiis, qua de causa et primi et secundi concilii Symbolum tanquam unum putarunt tertii concilii Patres: quare omne etiam Symbolum quibuscunque compositum verbis eamdem sententiam, quam et Nicænum continens, idem est illi: nihilque contra hoc facit, cum dicitur non audere tradere aliud Symbolum; aliud enim intelligendum est, quod contrariam veritatis sententiam continet. Siquidem secundi concilii Symbolum tantum a Nicæno differens quoad verba, idem tamen cum primo non aliud judicatum est a Patribus.

Item unumquodque concilium post lectionem totius sui decreti non Symboli solius, sed totius decreti, ait, His lectis determinavit sacra synodus nulli licere aliam fidem proferre; patet autem, quod cum dicat, his lectis, totum decretum intelligit. Igitur et quod sequitur, aliam fidem non licere proferre ad totum decretum ipsum quoque refertur, videlicet non licere proferre aliam fidem præter eam quæ in toto decreto, non solum in Symbolo continetur. At quoad verba quartum concilium aliud quam tertium, quintum aliud quam quartum, et ita cætera conscripserunt. De tota igitur fide et sententiis, non verbis hic ratio est.

Item septimum concilium non omnino facit aliquam Symboli vel primi vel secundi mentionem, sed simpliciter decreto ejus edito in fine addit: His nihil est addendum, nihil ab eis auferendum, quod si quis vel addat, vel auferat quidquid ab hac fide, anathema sit. Manifestum igitur est, quod de fide contraria et falsa inhibet; non enim prohibet, ne Ecclesia decreta, cum res exigit, edere possit.

Præterea quæ corde credimus in justitiam, eadem ore quoque confiteri ad salutem debemus, aliter imperfecta nobis fides esset. Confitenda enim est coram hominibus fides, si desideramus promissa præmia. At verum necesse est sapere, igitur et confiteri idem necesse est.

Amplius in actis quarti concilii in prima sessione, primo quidem legit Eutyches Nicænum Symbolum, deinde idem hæreticus infert, quod de hac fide Nicæna videlicet decrevit Ephesina synodus cum qui præter hanc quidquam addat, cogitet aut doceat, reum esse pœnis, quæ ibi dem continentur. At Eusebius, episcopus Dorylensis, qui se zelo fidei accusatorem hujus hæretici constituerat, cum hæc audisset, exclamavit dicens, Non est tale decretum, non est canon qui hoc jubeat, mentitus est. Patres vero concilii sexcenti et triginta numero his auditis, Eutychen condemnarunt, nolentem sapere atque credere aliqua alia, quæ in Nicæno Symbolo non conti-

neantur explicite. Alia vero dico numero, non ut contradictoria vel contraria, quo fit, ut illas additiones putaverint inhibendas esse, quæ contrariæ et oppositæ veritati sunt, non illas quæ sunt consentaneæ. Quod enim Christus in duabus et ex duabus naturis absque confusione permanserit post carnis assumptionem, quod Eutyches negabat, quanquam aliud esset a Nicæno Symbolo, aliud vero non sententia, sed verbis, tamen cogebant Eutychen, ut hoc crederet. Igitur manifeste apparet non simpliciter aliud, sed contrarium inhibuisse sanctos doctores. Animadverte namque quod ipsamet verba tertii concilii, quæ nos proferimus, nulli videlicet licere aliam fidem proferre, hæc eadem Eutyches pro se producebat. Episcopus vero Dorylensis, et totum concilium, Non est talis canon, exclamarunt, qui hoc jubeat, et illum condemnarunt tanquam non recte intelligentem hunc canonem. Exponebat enim eum quemadmodum et nostri omne aliud simpliciter, etiam si esset differentia verbalis, putans inhibitum esse. Quam expositionem synodus refellit, non negans hæc verba in canone Ephesino contineri: aliam tamen fidem putans, quæ contraria veritati, non quæ verbis differens, sententiis concors et consentanea sit.

Item in libro canonum conciliorum, quos noster Zonaras exponit, in eo, inquam, libro est hæc inhibitio tertii concilii, his videlicet lectis determinavit sancta synodus, et est inter ejusdem concilii canones septimus numero; ante hunc est alius ejusdem concilii canon numero sextus, qui communione privat eos qui auderent aliquid eorum permutare, quæ a synodo acta sunt. In septimo autem canone videlicet inhibitionis anathematizantur qui transgrediuntur canonem, et aliam prædicent fidem. Quærit igitur Zonaras quare sancti Patres in sexto canone communione duntaxat privant transgressores, in septimo vero anathemati eos subjiciunt; hanc vero quæstionem his verbis solvit: Multum interest, inquit, inter contradicere, et dubitare de aliqua re; ideo qui dubitat de his quæ jam recte a Patribus statuta sunt, excommunicatione innodatur, et communione privatur: qui vero eis contradicit tanquam contraria sapiens, anathematizatur. Quare iste etiam commentator aliam fidem hic contradictoriam contrariamque apertissime et manifeste nominat.

Item concilium in Trullo celebratum in primo suo canone dicit: Statuimus immutabilem, absque aliqua novitate, servare traditam nobis ab ipsis ministris Verbi qui illud oculis viderunt, apostolis videlicet sanctis, et a 318 sanctis Patribus in Nicæa congregatis; et consequenter enumerat omnia concilia, et jubet fidem ab omnibus illis traditam immutabilem servari. Deinde infert, quod si quis prædicta pietatis dogmata non teneat, et eis acquiescat, et ita sapiat, et prædicet, sed eis contraire conetur, anathema sit secundum canones a prædictis sanctis Patribus jam editos, et a Christiano consortio tanquam alienus pellatur et projiciatur. Nos enim nec addere neque auferre quidquam omnino vel cogitamus, vel possumus canones prædictos sequentes. Hic canon manifeste declarat tertii concilii decretum, et aliorum, quæ inhibent, ne quis aliam præferat fidem, cum dicat, quod si quis contraire Patrum dogmatibus conetur, anathema sit secundum canones jam ab eis editos, hos videlicet, qui inhibent aliam fidem. Hæc igitur decreta contrariam fidem prohibent, et quod inferunt, nos enim nec addimus, nec auferimus aliquid, in fide videlicet intelligunt, non in Symbolo; Symbolum enim hæc synodus non inseruit in suo decreto, sed fidem exponens, et dogmata sanctorum Patrum, et omnium conciliorum infert, Nec addere, nec auferre quidquam cogitamus: et ratio, quia canones prædictos sequimur; ita ut clare pateat, cum dicat Patres nec addere nec auferre licere, non verbales additiones et ablationes, sed contrariarum sententiarum et falsi sensus inhibere. Per hunc igitur unum canonem solum, quem non ratio nostra inducit, non aliquis privatus homo commentatur simpliciter, sed quem una synodus, tot Patrum conventus composuit, quo etiam et aliorum similium Patrum mentem exponunt; apertissime et manifestissime solvitur quæstio non contendere volentibus. Voluissem liceret longius evagari; vidisses profecto multas similes rationes, et quidem potissimas. Cum vero et quæ dicta sunt ita clare hanc quæstionem decidant, ut illi quidem, qui veritatem diligat, et absque contentione quæ dicta sunt audiat, satis superque sint, contendere vero volenti nec multo plures satisfaciant: uno duntaxat argumento Latinorum adhuc addito, cessabo de hac re plura dicere. Est autem hoc potissimum, et quod solum sufficiat ad redarguendum errorem nostrorum. Nos asserimus, quod primum tertium concilium hanc inhibitionem decrevit, ut paulo ante dixi; quando etiam causam, quare hoc dicimus manifestavi, quæ est: quod cum secunda synodus plura addiderit, pluraque abstulerit a Symbolo Nicæno, si assereremus ante secundum concilium hanc inhibitionem fuisse, ex duobus unum sequeretur, necesse esset, aut transgressionis canonum sanctos secundi concilii Patres accusare, et sub anathemate fuisse, aut cum hoc non solum absurdum, sed etiam blasphemia sit dicere, non omnem verbalem additionem, sed sententias falsas atque contrarias, ne addantur inhibuisse. Quare cogimur dicere post secundam synodum hanc inhibitionem factam fuisse, non antea. Igitur si quis e converso ostendat quod ante secundam synodum hæc inhibitio fuerit, et iisdem fere verbis, quibus tertium concilium usum est, colligetur duorum supradictorum alterum, et cum secundi concilii Patres transgressores canonum dicere, blasphemia sit, restat,

ut secundum sit verum, videlicet non id intelli- A gere illam inhibitionem, quod nostri putant, sed contrariam fidem inhibere. Hoc igitur nobis ostenderunt Latini. Probatum est etenim ab eis primam Nicænam synodum hanc inhibitionem fecisse, iisdem ipsis verbis, quibus et tertium, et alia concilia scripserunt. Probarunt autem hoc modo : Ita studiosi et diligentes in omnibus actibus suis sunt Latini, prout et tua nobilitas sit experta in multis eorum sapientiæ, ut non solum in divinis, verum etiam in humanis et civilibus rebus nihil eos de priscis gestis vel scriptis lateat; quare in unaquaque etiam civitate reperies in eorum archiviis multa antiquissimis gestis eorum conscripta. Hoc etiam in catholica Ecclesia aliisque piis locis servatur. Multa enim acta pontificum, mul- B tæque conciliorum epistolæ et canones exstant. Produxerunt igitur nobis in antiquissimo libro membraneo epistolam Liberii papæ ad B. Athanasium Alexandrinum patriarcham, quæ incipit : Jam a principio tantam accepimus a beatissimo Petro principe apostolorum. In qua post pauca dicit, accepisse epistolam sancti Athanasii, et eam legisse. Deinde addit : Cum autem fidem Nicæni concilii in ea rectam reperissemus, magnas gratias vobis retulimus, pro qua non solum compati vobiscum, et persecutionem pati parati sumus, sed cum necessitas exigat, etiam mori pro nomine Christi non postponemus, quantumcunque sumus imbecilles. Prædicta namque ut legimus sancta decrevit Nicæna synodus, aliam fidem nulli licere proferre, aut conscribere, aut componere, aut sapere, aut aliter docere, nec aliquid in fide vel intelligere, vel proferre quod horum Patrum decretis contrarium sit. Qui vero audeat aliam fidem proferre, aut docere, aut aliud Symbolum tradere illis qui ad viam veritatis ex quacunque hæresi desiderant converti, aut ex Judaismo, aut ex gentilitate, si episcopus vel clericus sit, privetur episcopus episcopali dignitate, et clericus clero : si vero monachus, aut laicus anathematizetur. Hæc nunc quidem actis primi concilii deperditis ignota nobis sunt : tunc vero cum adhuc exstarent, sciebant et papa Liberius, et sanctus Athanasius. Hæc autem similia sunt D omnino tertii concilii verbis. Quid igitur de secunda synodo et B. Gregorio Nazianzeno dicemus, qui, cum huic concilio præsideret tanquam alios sapientia excellens, hoc Symbolum, quo nunc tota Ecclesia utitur, conscripsisse dicitur, in plurimis Nicænum mutans, si hæc inhibitio illam mentem, quam nostri dicunt, habet. Pro sanctis Patribus et doctoribus, heu ! seductores et deceptores facti sunt, et secundi concilii Patres, et B. Gregorius Nazianzenus, cui per excellentiam Theologus cognomen fuit. Sed absit hanc blasphemiam etiam cogitare. Non igitur nec prima, nec tertia, nec aliqua alia synodus hoc intelligit, cum hanc inhibitionem decernit, sed manifeste contrariam fidem inhibet.

Conclusio quod urgente necessitate, et judicio Ecclesiæ, et auctoritate summi pontificis accedente, licet et necessarium est addere verbum Symbolo.

Per hæc itaque omnia clementissime luce clarius probatum est non esse prohibitum veritatem addere fidei Symbolo, imo vero declarare. Nullum enim veritatis dogma est, quod vel explicite non contineatur Symbolo, et simplici apostolorum traditioni : declarare autem, et replicare, ac Symbolo addere non semper videlicet, nec omnem volentem, sed magna necessitate cogente, et cum Ecclesiæ judicium, et auctoritas summi pontificis accesserit, non modo non esse prohibitum, sed etiam necessarium esse.

Continuatio narrationis eorum, quæ in concilio facta fuerunt.

His igitur aliisque similibus per Latinos dictis, clementissime vir, nos cum nihil ad hæc respondere haberemus, quid namque poterat aliquis contra talem veritatem impudenter dicere ? tacebamus. Latini vero probato quod licet addere Symbolo veritatem, consequenter pollicebantur se probaturos etiam dogma Symbolo additum, verum esse, videlicet, quod Spiritus sanctus ex Patre Filioque procedit. At nostri in primo convicti, formidabant secundum certamen subire, C illudque eis evenit, quod ego jam a principio prævidebam futurum, cum impediebam, ne ab hac quæstione inciperemus. Timebant igitur, et nullo modo volebant amplius permanere : sed quisque desiderabat discedere, et reverti ad propria, nihilque aliud, nisi redeundum ad patriam clamabant : et cum causam curnam ita vellent interrogarentur, reddere non volebant. Quid igitur dicemus Latinis interrogati, qua ratione in medio certamine, imo vero adhuc in principio, quæ enim hucusque de non licere addere dicta sunt, nihil ad rem sunt. Qua igitur ratione nondum facto initio redeundum esset, dicere non habebant ; verum absque ulla ratione vociferabantur, Redeamus, redeamus. Dicebant autem etiam inter se quod ad eorum aures pervenisset, Latinos posse in medium afferre plurimas multorum sanctorum occidentalium auctoritates, quibus palam probatur Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere. Quid igitur ad has respondebimus ? discedamus, redeamus, abeamus. Audisne Patrum et doctorum sententiam ? Quoniam, inquiunt, multas auctoritates sanctorum Latini afferre habent, ad quas nos respondere non habemus, discedamus ab eis. Vix tamen sentientes absurditatem sententiæ suæ, et a serenissimo imperatore persuasi cesserunt, et manere decreverunt. Interim res ipsæ de Ferraria in Florentiam accessum summi pontificis coegerunt, et inde illuc translationem concilii.

Abierunt igitur Latini, recessimus etiam nos, et cum omnes jam appulissemus Florentiam, decreta fuit dies, in qua incipiendum atque continuandum erat concilium, et termino adveniente rursus nos accusare Latinos incepimus. Quemadmodum enim in illa quæstione, an liceat addere quidquam, nos accusatorum, Latini vero respondentium tenuerunt locum, et ita responderunt, ut nil nos ad illa replicare potuerimus, ita etiam in ipso dogmate nos quidem tanquam accusantes proposuimus; illi vero respondebant. In omnibus enim ad libitum nostrum, et prout volebamus, ita facere nobis licebat; et tamen non pudet aliquos dicere vim nobis illatam fuisse: quod nunquam fuit teste veritate qui Deus est. Proposuimus igitur ab ipsis apostolis et sacris synodis incipientes, eorumque atque omnium orientalium doctorum auctoritatibus usi, quibus probatur Spiritum sanctum non quidem non procedere ex Filio, talem namque nullam auctoritatem habemus; prout tu etiam scis, præter illam Joannis Damasceni, qui dicit, Spiritum Filii dicimus, ex Filio vero non dicimus. Aliæ vero auctoritates omnes hoc probant, duntaxat quod Spiritus sanctus ex Patre procedit. Has igitur nos afferentes in medium putabamus probasse, falsum esse, quod ex Filio etiam procedat Spiritus sanctus: Latini vero ad has quidem omnes auctoritates unam hanc responsionem communem dederunt, quod omnes videlicet veræ sunt, et ita etiam eis videri: sed etiam hoc idem credere Spiritum sanctum scilicet ex Patre procedere: hoc tamen non ut contrarium, nec ut contradictorium appositioni auctoritatibus dicentibus eum etiam ex Filio procedere. Si enim altero illorum modorum illis apponeretur, tunc uno posito, alterum perimeretur omnino: nunc vero nil prohibet utrumque verum esse, videlicet quod ex Patre procedat, et quod ex Filio. Quemadmodum si dicamus Spiritum sanctum mitti ex Patre, alius vero dicat eum ex Patre et Filio mitti. Utrumque verum dicetur, et alterum non repugnat alteri. Si igitur sancti Patres dicerent, vel quod Spiritus sanctus ex solo Patre procedit, vel quod ex Filio non procedit, tunc falsa nostra esset fides. Cum autem neutrum horum nondum aliquis sanctus dixerit istud, quod dicunt ex Patre eum procedere, non perimit quod nos dicimus ex Filio etiam eum procedere. Et hæc quidem ad nostras responderunt auctoritates. Ad illam vero Joannis Damasceni auctoritatem nihil responderunt, cum nec nos eam proposuerimus. In fine tamen hujus operis, illius quoque solutionem tua gratia his apponam; deinde Latini tanquam a principio incipientes, plura ac varia pluribus in sessionibus argumenta dixerunt a sancta Scriptura et Ecclesiæ doctoribus, minores ut plurimum propositiones habentes: quibus probarunt Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere. Et tandem auctoritates Patrum attulerunt, quibus clare et palam hujus dogmatis veritas apparet. Attulerunt vero non solum occidentalium, verum etiam orientalium Patrum testimonia, quorum aliqua, quæ mihi visa fuerunt magis ad nostrum propositum facere, tibi cum his ad præsens mitto, ut intelligas quid de hac re ipsi etiam occidentales doctores sapiunt. Ad quæ nos nihil respondere habebamus, nisi quod corrupta sint, et a Latinis corrupta fuerunt. Produxerunt nostrum Epiphanium multis in locis ex Patre et Filio clare dicentem esse Spiritum sanctum, correptum fuisse dicebamus. Allegarunt Cyrilli nonnulla, et aliorum, idem aiebamus. Adduxerunt occidentalium doctorum auctoritates, omnis nostra responsio eadem et nulla alia erat. Cum igitur multis diebus inter nos ipsos consideraremus quidnam ad hæc respondendum esset, nullam aliam reperiebamus responsionem, præter prædictam, illam vero tanquam levem, et a cunctis deridendam in medium afferre non videbatur. Primo, quia ex antecedentibus et sequentibus hæc opinio videbatur de mente esse sanctorum. Deinde plurimis libris, et antiquissimis idem habentibus non erat facile ea calumniari; præsertim cum nullum nos librum alium haberemus non Latine, non Græce scriptum, qui aliter auctoritates prædictas scriptas haberet, quam Latini dicebant. Præterea nos alios doctores contrarium dicentes producere non habebamus, eosdem occidentales aliter alibi dicentes probare minime poteramus: naturalibus rationibus eos ostendere falsa dicere, minime erat possibile. Cum igitur nullam nobis responsionem, quæ digna esset, relictam videremus, tacuimus, per multosque dies non convenimus cum Latinis. Verum fuerunt qui subtilitate ingenii aliam invenerunt responsionem: non esse mirum scilicet, si in aliquo sancti tanquam homines errassent: et ideo occidentales etiam doctores in hoc articulo de processione Spiritus sancti errasse, mentitosque fuisse. Hoc autem quod totam fidem nostram evertat, clare patet. Si enim fides nostra a dictis doctrinæ sanctorum pendet, ii vero circa veritatem errant, tota nostra fides evertitur. Propter hæc omnia merito secuta est unio, et omnes absque quacunque violentia, sponte et voluntarie huic rei concesserunt. Qui vero concedere noluerunt (fuerunt autem duo, et non plures), cum omni libertate, sine aliqua oppressione in suo arbitrio relicti, cum honore, et charitate, sumptibus Ecclesiæ Romanæ ad propria remearunt. Si vero juste et recte secuta fuerit unio, cum videris et perlegeris auctoritates sanctorum, quas tibi nunc mitto, ipse judicabis. Quis namque Christiano insignitus nomine non sequeretur eos, et dictis eorum, tanquam a Spiritu sancto editis, crederet? dico tam occidentalium, quam orientalium Patrum, quos consona dicere, eamdemque veritatem exprimere verbis differentibus firmiter tenendum est, prout in dogmatico satis probavi. Ipsæ igitur auctoritates solæ

sam sine qua non omnes aliæ operationes prodeunt, speculari videlicet, docere, texere etc. Per vivere namque, quæ est prima et immediata ejus operatio, omnes aliæ efficiuntur. Si igitur et personæ paternæ ipsum spirare esset constitutiva forma, esset spiratio quidem prima ejus et immediata operatio; per hanc autem generaretur Filius, quo fieret ut non Spiritus per Filium procederet, ut theologi asserunt, sed Filius per Spiritum generaretur. Quæ cuncta veritati contraria, et Patrum traditionibus, et communi eorum usui sunt. Et cum hæc absurda sint, restat paternitatem constituere personam paternam, et hanc ejus esse incommunicabilem formam, spirationem sequi jam constitutam ejus personam.

Non quidem accipitur hic accidens proprie quod realiter ab eo, cui accidit, distinguitur ut accidens, cum nihil in Trinitate sit accidens. Verum secundum naturam, et essentialiter, id est necessario, et per se tanquam quoddam sui naturam et essentiam in eo necessario consequens, et ipsum quidem generare primam et immediatam operationem personæ paternæ esse, ipsum vero spirare fieri per generare, non tanquam per principium, sed per aliquid necessarium, quod præexigitur. Et hæc quidem prædicta sint tanquam ad quæ sequuntur necessaria.

Item hæc etiam tanquam communia præsupponantur; eorum quæ in Deo dicuntur quædam sunt communia omnibus personis, ut bonus, sapiens, et omnia absoluta, similiter omnes negationes, quæ per excellentiam respectu ad creaturam de eo dicuntur, ut invisibile, incomprehensibile, et hujuscemodi.

Item quæcunque relationem ad creaturam significant, ut creator, judex, et similia: hæc itaque communia sunt omnibus personis; quædam vero sunt propria, et horum quædam sunt propria duabus personis comparatione ad reliquam, quemadmodum Filio et Spiritui a principio esse, Patri et Filio mittere Spiritum: hic capitur mittere, ut importat relationem originis inter mittentem et missum, et per consequens distinctionem realem; aut quod Spiritus dicatur Patris et Filii. Quædam propria unius personæ, et horum rursus quædam ita propria personalia sunt, ut etiam constitutiva sint, ut paternitas, filiatio, spiratio passiva. Quædam etsi uni soli insunt, non tamen constitutiva personarum sunt, sed quædam notiones, quemadmodum Patri notionale ingenitum esse, ingenitum capitur hic pro improducto. Hæc igitur trium personarum communia personalia sunt, nec illa, quæ duabus comparatione ad tertiam propria sunt; nec illa, quæ uni quidem propria sunt, sed ita propria ut notionalia, et sequentia: illa vero sola sunt personalia, et personarum constitutiva propria paternitas, scilicet filiatio, et passiva spiratio; quæ vero duabus propria comparatione ad tertiam sunt, hæc notionalia sunt duarum personarum. His præsuppositis probabimus Spiritum sanctum ex Patre per Filium, ipso juvante, et ex Patre Filioque procedere

A *Argumenta probantia Spiritum sanctum ex Patre per Filium, et ex Patre Filioque procedere.*

Per primam et immediatam uniuscujusque operationem, omnes aliæ operationes ejus fiunt, prima vero et immediata Patris operatio est generare: per generare igitur spirandi actio fit, et ex Patre per Filium Spiritus sanctus procedit. Quod autem velit hoc, quod dicimus per Filium, et quod ipsum per causam sive principium medians significet, ex hoc non intelligimus, quod Filius sit principium medians quantum ad spirare, ita quod Pater non immediate spiret Spiritum sanctum; sed spiret eum mediante Filio, tanquam causa secundaria, sicut Deus movet cœlum intelligentia mediante. Tenemus enim cum Augustino, quod Spiritus immediate B ab utroque procedit: sed intelligimus quod Filius qui est Spiritus principium: est medians quantum ad esse inter Patrem et Spiritum sanctum, cum prius naturaliter intelligatur a Patre productus, quam Spiritus sanctus ab utroque, sufficienter in sermone de unione probavimus.

Item Spiritus sanctus aut ex solo Patre procedit, aut non ex solo Patre: inter contradictoria namque nihil est medium. At non potest dici quod ex solo Patre procedat: igitur non ex solo Patre. Quod si non ex solo Patre, igitur etiam ex Filio. Quod autem non ex solo Patre procedat, probatur primo quidem: nusquam reperitur hoc dictum, neque apud scripturam canoni- C cam, neque apud doctores. Quod vero non fuit ab aliquo istorum dictum, non est audendum dicere. Deinde cum spirare non prima, nec immediata sit essentialis actio Patris, sit per primam, ut dictum est. Accipitur hic *per* prout importat habitudinem causæ, sine qua non: quia spirare necessario præsupponit generare, non prout importat habitudinem principii; quia generatio non est principium spirationis; cum spiratio Filio conveniat, cui non convenit actura generatio, quæ est ipsum generare, et generatio: quare necesse est ut Filius ex hac operatione participet, et per eum Spiritus sanctus procedat; cum enim omnia sint communia Patri et Filio præter constitutivas personarum proprietates, communis ei erit vis etiam spirandi, D quæ naturalis quidem Patri, non tamen constitutiva personæ ejus est, ut dictum est. Quare Spiritus ex Patre et Filio, vel ex Patre per Filium procedit. In theologia namque *per* et *ex* nihil differunt. Quod si quis dicat communem, ergo licet et Spiritui sancto hanc vim spirandi esse, vim spirandi, id est, activam spirationem, sive divinam naturam conjunctam activæ spirationi tanquam essentialem et naturalem. Omnia enim essentialia ipsi quoque communia sunt. Discat is hoc impossibile esse, eo quod opponitur ejus proprietati; non enim potest idem sui ipsius esse principium. Unaquæque enim divinarum personarum manens in eo, quod est, et suam proprietatem personalem servans: communia etiam invicem habet omnia

essentialia. Manens enim Filius in eo quod Filius est, ut beatus Basilius ait, habet omnia quæcunque et Pater ; igitur Spiritus etiam manens in eo quod Spiritus est, habet omnia quæcunque et Pater et Filius. Proprietati itaque ejus oppugnat sui ipsius principium esse : et ideo spirationem activam habere non potest. Sed dicet aliquis fortasse, quod si non sit ei communis spirandi vis, erit ei saltem communis generativa potentia, quemadmodum Fillo spirativa : at non lateat eum, hoc etiam impossibile esse : principio quod cum generandi potentia, id est actualis generatio constitutiva sit personæ paternæ, et incommunicabilis alteri, ut probatum est, impossibile est alteri personæ eam esse communem, quemadmodum est Filio spirativa. Deinde quia implicat contradictionem ; si enim idem generaret Filium, et procederet ex eo, esset ad idem et principium, et quod est a principio, quod est contradictio. At ideo, dicet quispiam, hoc inconveniens sequetur, quia præsupponitur Filium spirare Spiritum. Quod si non præsupponeretur, licet solum quod Spiritus cum Patre generet Filium, non relinquetur huic inconvenienti locus. Cur enim non potius Spiritus cum Patre generet Filium, quam Filius cum Patre spiret Spiritum? Si quis hæc dicit, primo quidem se sciat quærere quæ nemo unquam nec cogitare quidem ausus est ; deinde potentia, id est, actualis generatio, quidem generativa præcedit spirandi potentiam tanquam prima et immediata Patris operatio, ut probatum est ; et ideo non potest esse communis Spiritui ; spirandi vero potentia cum sequetur Filii generationem, et per ejus generationem, ut probatum est, fiat, non impossibile, imo necessarium est, ut sit ei communis cum Patre. Quod si quis rursus propter hæc dicat, igitur minor est Spiritus sanctus et Patre et Filio, si quidem Pater generat Filium, et spirat Spiritum : Filius et ipse cum Patre spirat Spiritum, Spiritus vero nec Filium generat, nec se ipsum, nec alium Spiritum spirat. Vana ratio ejus est, et contra se ipsum, qui hæc dicit, concludit. Si enim nullius personæ principium esse, imperfectionis et minutionis signum in Trinitate putandum esset, pauciorum quoque personarum causam esse imperfectionis esset : Filius igitur, cum unius personæ duntaxat, videlicet Spiritus principium sit, minor esset hac ratione Patre, qui ambarum personarum est principium. At hoc inconveniens est etiam solum cogitare. Igitur illud quoque simpliciter absurdum est. Principium enim prout est actui conjunctum, vel a principio esse cum de personalibus proprietatibus sit, neque majus neque minus alterum altero vel esse vel dici facit.

Item si vis actualis generatio generandi atque spirandi, id est actualis spiratio ita esset propria personæ paternæ, ut utraque per se constitueret ejus personam, uniuscujusque vero operationis principium est forma ; duæ formæ (per formas intelligimus principia harum duarum operationum essent principia. Sed unaquæque forma, id est unumquodque principium operationis constitutivæ cum illa operatione aliquam personam constituit ; sicut essentia, quæ est principium generationis activæ cum ipsa generatione Patrem constituit, et sic Pater essent duæ personæ. Hoc autem inconveniens est. Vis igitur spirandi, id est, activa spiratio, non constituit personam Patris. Quod si non constituit, communis igitur est etiam vel aliis personis, vel alicui earum : non utrisque simul, neque Spiritui solum, cum ipse seipsum spirare non possit. Est igitur communis Filio. Spiritus igitur ex Patre Filioque procedit.

Item communiter omnes doctores fatentur Spiritum sanctum prodire ex Filio : hoc autem naturaliter intelligendum est ; nihil enim in Deo est præter naturam, neque per accidens. Si igitur naturaliter, et secundum naturam Spiritus ex Filio prodit, in divinis vero dupliciter potest aliquid secundum naturam prodire, aut per generationem, aut per spirationem : per generationem vero non prodit ex eo, esset enim Spiritus Filius Filii ; prodit igitur per spirationem, et ex eo procedit.

Quod si quis dicat, dicere eum prodire a Filio, gratiam et operationem ejus in nos significat, unum hoc refugium est. Nam et si gratiam quamdam nos participamus, et non substantiam Spiritus (substantia namque Dei imparticipabilis est), non tamen prodit ex Filio non subsistens gratia, sed ipsa divina Spiritus persona. Quod patet ex aliis clarioribus et apertioribus doctorum verbis, cum eum dicunt emanare, oriri, scaturire, elucescere a Filio. Quæ cuicunque non excæcato ipsam substantiam Spiritus non participationem, nec temporalem duntaxat emissionem significant. Talis igitur personalis Spiritus ex Filio progressus, aut naturalis aut servilis est ; et cum non sit servilis, necessario naturalis est. Naturalis vero ex Filii substantia Spiritus sancti progressus quidnam aliud sit præter ejus processionem, neque fingere facile est.

Item Spiritum sanctum ex substantia Patris et Filii esse, et ex substantia eorum esse communiter omnes orientales occidentalesque Patres clamant. At in sancta Trinitate quod ex substantia alicujus est, ex persona quoque ejus sit necesse est : igitur Spiritus, cum ex substantia Filii esse dicatur ab omnibus doctoribus, ex ejus quoque persona est. Quod autem id, quod est in Trinitate ex alicujus substantia, est etiam ex ejus hypostasi sive persona, hinc patet : substantia, vel essentia, et hypostasis, sive persona in unaquaque divinarum personarum unum sunt realiter, et ita unum, ut ratione tantum distinguantur. Si enim realiter substantia et personæ distinguerentur, essent profecto sicuti tres personæ realiter, ita tres essentiæ vel substantiæ, vel poneretur in Trinitate quaternitas rerum. Tres videlicet personæ realiter distinctæ, et tres ideo res, et essentia, quæ quarta

res esset a personis realiter distincta. Horum autem utrumque contra fidem est. Quare distinctio quidem hypostasis et essentiæ rationis est. Unitas vero realis, contra quam in nobis hominibus est, etenim in nobis unitas quidem naturæ sive humanitatis cum uniuscujusque persona rationis est; distinctio vero realis est. Alia namque res est humanitas ipsa, alia hujus personæ individuatio. Quare quemadmodum sumus multæ personæ, ita etiam multi homines. Quo fit, ut quod sit ex natura alicujus hominum, non necessario etiam sit ex ejus persona; in sancta vero Trinitate e converso est, ut dictum est. Unitas essentiæ et personæ est realis, distinctio vero rationis : quare quod ex essentia alicujus personarum est, ex persona quoque ejus necesse est esse. Si igitur Spiritus ex natura, et essentia Filii est, ut in plerisque locis tum alii doctores, tum vel maxime Cyrillus probat, ex persona quoque ejus est. At nostri aiunt, Ideo hæc dicuntur a doctoribus, ut consubstantialitas comprobetur, et ut ostendatur Spiritus ejusdem esse substantiæ cum Filio. Hoc autem quanto verius est, tanto magis pro Latinis facit. Tunc enim magis ejusdem substantiæ Spiritus cum Patre et Filio est, cum ex eorum substantia, personisque eorum prodeat, hoc est procedat. Dicatur enim clarius propter eos qui vim verborum ignorant. Nam si hoc solum consubstantialitatem significaret, ut nostri homines putant, diceretur etiam Pater ex substantia Filii et Spiritus sancti, vel Filius ex substantia Spiritus. Sed hoc nec ausus est nec audebit aliquis dicere.

Præterea cum essentia nec generet, nec spiret secundum theologos, item etiam secundum philosophos, et ipsi enim ubique dicunt operationes individuorum esse, non universalium et generum. Me enim non homo simpliciter, sed quidam homo genuit. Si igitur operationes individuorum non universalium sunt, nec substantiæ simpliciter, quid aliud intelligendum est, cum essentia Filii audiamus, et ex ea Spiritum prodire, nisi divinam ejus personam?

Amplius nec hoc nos lateat, quod qui hæc dicebant sancti doctores, contra Arianos, et Eunomianos se opponentes hæc dicebant. Qui Filium ex Patre, et Spiritum ex Filio esse dicentes, ex substantia tamen eorum esse negabant; cum dicerent Filium etsi ex Patre, non tamen ex ejus essentia, sive natura, sed voluntate natum fuisse. Spiritum vero ipsum etiam ex Filio, non tamen essentialiter, sive naturaliter, sed voluntarie. Quare Filium minorem Patre, et alterius substantiæ, Spiritum minorem Filio, et alterius essentiæ asserebant: tresque in divinitate ponebant essentias. Patres igitur et sancti doctores opinionem eorum tanquam falsam refellentes non ex Filio solum, sed ex ejus substantia conabantur Spiritum sanctum esse probare. Similiter Filium non ex Patre solum, verum etiam ex ejus essentia. Considera ergo, quomodo ad hoc, quod hæretici dicebant ex voluntate, non essentia Filii Spiritum esse, se opponebant doctores, ex essentia Filii illum esse asseverantes : ad hoc autem, quod illi dicebant ex Filio esse, nullus contradixit, nec dixit non esse illum ex Filio, tanquam et ipsi hoc idem sentientes, et dicentes esse ex essentia Filii : idem et ipsi intelligentes, ac si dicerent ex essentia et persona ejus ; et nos hoc idem dicentes.

Item beatus quidem Basilius in primo contra Eunomium, Filium ait ordinem habere naturalem ad Patrem, et qualem illud ad ignem, quod ex eo est, et causatum ad causam. Idem etiam Spiritum similem ordinem ad Filium habere asseverat; magnus vero Athanasius et apertius ait, Qualem ordinem et naturam habet Filius ad Patrem, talem ordinem, et naturam habet Spiritus ad Filium. Ex his talis fit syllogismus, talem ordinem et naturam habet Spiritus ad Filium, qualem Filius ad Patrem : sed Filius ad Patrem naturalem ordinem habet, qualem causatum ad causam; igitur et Spiritus sanctus naturalem ordinem habet ad Filium, qualem causatum ad causam; igitur Filius etiam causa sive principium est personæ Spiritus sancti.

Item cum naturalibus rebus omnis causa præcedat causatum tempore, causatum vero posterius sit sua causa; ideo quidam audientes causam et causatum in Trinitate, et præsertim Ariani et Eunomiani ex humanis et naturalibus exemplis arguebant contra coæternitatem Trinitatis, Filium posteriorem Patre tanquam causatum ab eo, et Spiritum Filio posteriorem tanquam causatum ab eo probare volentes. Egregius Nyssenus eis contradicens, et coæternitatem trium personarum probare proponens in primo suorum contra Eunomium librorum, proportionem quamdam Filii ad Patrem et Spiritus ad Filium facit, Patrem quidem dicens causalitatis ratione solum præintelligi ante Filium, non autem tempore, et ideo non posse sequi, quod non sint coæterni, Filium autem et ipsum præintelligi ante Spiritum ratione causalitatis, et non aliter. Ita ut clare pateat per hunc sanctum doctorem Filium causam esse Spiritus. Quemadmodum enim, inquit, conjungitur Patri Filius, ita et Spiritus conjungitur Filio : et rursus, quemadmodum Pater præintelligitur ante Filium, non aliqua temporali distantia, nec realiter, sed intentione, ratione causalitatis : ita et Filius præintelligitur ante Spiritum similiter intentione ratione causalitatis.

Item etsi in rebus humanis sensibilibus non omne exemplar alicujus causa etiam ejus est; in artificiatis enim exempla eorum non sunt etiam effective causa eorum; attamen quod naturaliter est alicujus exemplar, etiam in ipsis rebus humanis causa est imaginis, cujus exemplar est; multo igitur magis in divinis, ubi et omnia alia, et ipsum exemplar naturaliter accipitur (nihil enim

ibi præter naturam est) hæc propositio verificatur, videlicet quod in divinis personis alicujus exemplar est, et causa ejus est cujus est exemplar. At ille magnus Gregorius miraculorum auctor, et inde nominatus, Filium exemplar Spiritus dicit. Patet igitur quod etiam causam ejus putabat. Hoc idem a simili probari potest. Magnus enim Basilius exemplar Filii Patrem ponit in quarto contra Eunomium; Gregorius vero prædictus oratione, quæ incipit, *Hostes et alieni a catholica fide sunt, qui Filium ex non ente dicunt*, Filium exemplar Spiritus docet. At Basilius Patrem tanquam causam Filii ejus exemplar ponit; igitur Gregorius etiam Filium tanquam causam Spiritus ejus exemplar asseverat.

Item sanctus Basilius, et plurimi alii doctores Filium imaginem Patris, Spiritum imaginem Filii dicunt. Filium item operationem Patris, Spiritum operationem Filii; Filium verbum Patris, Spiritum verbum Filii; Filium fragrantiam Patris, Spiritum fragrantiam Filii. Sed secundum illa omnia dicitur Filius esse Patris tanquam ex Patre; igitur et Spiritus sanctus secundum eadem dicitur esse Filii tanquam ex Filio.

Item si Spiritus non esset ex Filio, non distingueretur ab eo personaliter: quod cum falsum et absurdum sit, restat, ut ex Filio sit. Quod autem non distingueretur ab eo personaliter, si non esset ex eo, hinc patet. Unaquæque causa vel principium alicujus rei dupliciter dicitur principium ejus et causa; uno modo ut quod, alio ut quo, puta forma, quæ est in anima facientis, qua similem facit effectum id quod facit. Quare omne agens simile sibi agit secundum formam, quæ agit; verbi gratia: hujus imaginis causa est et ipse pictor tanquam quod, et forma pictoris tanquam quo, cui similem pictor facit imaginem. Simili modo etiam in divinis personis Pater quidem, hoc est ejus divina persona, causa tanquam quod; divina vero ejus essentia tanquam quo: hæc enim est forma, cui similia fiunt quæ ex eo prodeunt. Quare Filius quoque et Spiritus sanctus consubstantiales ei sunt, eo quod omne quidem producens simile producit formæ qua producit. Deus vero et Pater producit Filium et Spiritum divina essentia, et ideo consubstantialia sibi producit. Si igitur Pater solus produceret Spiritum secundum eos, qui ita asserunt, tunc nulla distinctio esset Filii a Spiritu sancto, cum nulla sit differentia, nec in producente (idem enim est Pater), nec in forma, qua producit (est enim eadem divina essentia), nec in ipsis productis, sunt enim ejusdem formæ unius videlicet et communis divinitatis: præsertim cum nulla illic materia sit, ex qua distinctio fieret. Ex quibus sequeretur nullam esse eorum distinctionem ad invicem: restat igitur aut Spiritum esse Filii causam, aut Filium Spiritus, ad hoc ut sit distinctio. At primum non est, igitur secundum est verum.

Item mitti in divinis a causa esse significat, cujus testis est beatus Joannes Chrysostomus ad Arianos quærentes quomodo ejusdem esset essentiæ, qui mittit, et qui mittitur, in tricesima nona homilia super Joannem hoc modo respondens: Rursus ad res humanas sermones tuos adaptas, nec consideras quod hæc ideo dicta sunt, ut etiam causam sciamus, et non incidamus in Sabellii hæresim; sed Spiritus mittitur ex Filio; igitur ex eo est.

Item ista mittendi potentia cum sit et in Patre, et in Filio secundum quam ambo mittunt Spiritum sanctum, quam etiam nostri concedunt, aut eadem est in Patre et Filio, aut alia, et alia; sed si alia et alia, erit et major et minor, et consequenter missiones diversæ: quare nec una potentia, nec una eorum operatio erit. Et cum quorum potentiæ diversæ, essentiæ quoque eorum diversæ sint, alterius et alterius essentiæ erunt Pater et Filius: sed hæc omnia absurda, et contra catholicam fidem sunt; non igitur est alia et alia; igitur eadem. Sed in Patre potentia mittendi Spiritum sanctum est eadem cum potentia spirandi illum, semper enim spirat Pater Spiritum sanctum, et spirans illum mittit. Igitur etiam Filius simul cum potentia spirandi, et spirans illum mittit; ergo et Filius sancti Spiritus est productivus. Illa vero quam quidam aiunt secundam et temporalem missionem, eum nihil est, tum etiam per prædictam solvitur rationem: quanquam etenim nusquam hæc duplicitas processionum reperiatur, tamen dato etiam quod sit aliqua secunda missio, quæ communis sit Patri et Filio secundum Patrem eam et similem ei habebit. Nihil enim eorum quæ communia sunt Patri et Filio, dissimile in altero eorum est. Sed Pater mittendi potentiam habet una cum potentia spirandi: igitur et Filius cum spirandi potentia habebit potentiam mittendi.

Item quod natura alicujus est, etiam ex eo est, secundum quod dicitur esse illius: Spiritus vero sanctus est Filii, et patet quod natura, non enim præter naturam, nec ut servus. Est igitur Spiritus sanctus ut Spiritus sanctus, videlicet ut divina persona in Trinitate ex Filio.

Item Spiritus sanctus est nomen relativum. Dicitur enim Spiritus Patris, Spiritus Filii; si enim esset absolutum, non diceretur alicujus. Nullum enim absolutum secundum quod significatur a nomine dicitur alterius, sed secundum aliquem alium respectum: quemadmodum homo, cum sit absolutum, non dicitur alicujus homo, sed quod servus, vel Filius: sed Spiritus secundum significatum hujus nominis Spiritus dicitur Spiritus Filii, quemadmodum et Patris. Est igitur relativum, et consequenter refertur ad spirantem. Est igitur Spiritus Patris et Filii tanquam a spirantibus et producentibus illum. Quod si quis dicat, ideo dicitur Spiritus Filii, quia ex eo mittitur, falsa ratio est, e converso namque quia ejus est, mittitur ex eo, priora enim sunt causa posteriorum. Prius autem est quod Spiritus sit Spiritus Filii,

posterius vero quod mittatur ab eo. Sive enim istam temporaneam missionem dicas posterior, et absque dubio quanquam sit ejus Spiritus: siquidem hoc æternum est; sive æternam missionem intelligas, hoc etiam modo mente præintelligitur, quod Spiritus sit Spiritus Filii: quia esse quidem Spiritum Filii Spiritum intelligere ut habere, et mittere vero ut dare; habere autem præintelligitur prius quam dare. Quare pro nobis hæc ratio facit. Quia enim natura est ejus Spiritus, natura illum mittit: processio vero naturalis in divinis cum aut per generationem, aut per spirationem sit, hæc autem non sit per generationem, relinquitur quod est per spirationem. Missio igitur ex Filio Spiritus est ejus ab eo spiratio.

Item Spiritus sanctus accipit a Filio. *Ille* enim, ait, *ex meo accipiet;* quod autem accipit est ejus essentia; nec enim est aliud ipse, aliud ejus essentia, esset enim compositum. Cum igitur summe simplex sit, essentiam suam et esse accipit ex Filio. Hoc enim quod dicit, *Ex meo accipiet*, non quemadmodum aliqui putant ex meo Patre intelligendum est; primo quia hæc locutio neque Græca, neque Latina est. Nam si cum dicitur, *Ex meo*, subintelligendum esset Patre, hoc *meo* esset pronomen generis masculini; nullus autem vel in Græca, vel in Latina lingua edoctus aut masculini, aut feminini generis pronomen profert, nisi cum additione: *Meus frater*, vel *Meus amicus*, aut *Mea civitas*, vel *domus* dicens. *Meus* etenim simpliciter absque additione, non magis Patrem, quam hostem significat. Deinde ab ipsa intentione Salvatoris hæc ratio vana probatur. *Omnia* enim, inquit, *quæcunque habet Pater, mea sunt. Ideo dixi, ex meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Ita ut tale ex iis fiat argumentum: Spiritus accipit ex iis quæ Patris sunt; igitur Spiritus accipit ex meis, vel ex meo. Et cum ipse, et sua unum et idem sunt propter summam simplicitatem, accipiendo de suis, accipiet ex eo. Hujus autem sententiæ sanctus quoque Athanasius est, ait etenim: Non enim Verbum a Spiritu accipit, sed Spiritus a Verbo. Quid igitur accipiat a Filio considerandum est, patet quod sapientiam et scientiam: *Ex meo* enim, inquit, *accipiet, et annuntiabit vobis.* Annuntiare enim nihil aliud est, nisi docere et illuminare apostolos. Hoc autem est sapientiæ opus; igitur sapientiam a Filio accipit Spiritus. Quid igitur absque sapientia spiratus fuit a Patre, et ideo oportuit eum a Filio excipere sapientiam? aut aliud est ejus esse, aliud sapientia? At hæc absurda sunt. Idem enim est sapientia, et esse ejus, et a quo accipit esse, ab eodem accipit sapientiam: et cum spiratur, et accipit esse et subsistere, etiam accipit sapientiam. Cum igitur sapientiam a Filio quoque accipit, ipsum esse et subsistere simul ab eo accipit: igitur Filius etiam est ei causa essendi quemadmodum et Pater.

Item si Spiritus accipit a Filio; ergo Filius dat ei; sed Ipsum dare in divinis personis significat idem quod producere. Chrysostomus etenim illud evangelicum exponens: *Omne judicium dedit Filio*, ait: Et ut discas, quod dedit idem esse atque generavit, audi alias auctoritates, ex quibus hoc significat: *Quemadmodum* enim *Pater habet vitam in semetipso, ita dedit Filio vitam habere in semetipso.* Quid igitur primo genuit eum, et deinde dedit ei vitam? ergo absque vita genitus est. Sed hoc nec dæmones quidem dicent, una enim cum impietate magna etiam ignorantia esset hoc dicere. Quemadmodum igitur, Dedit ei vitam, pro eo quod genuerit eum vitam intelligendum est; ita et illud, Dedit ei judicium, pro eo quod judicem eum genuit, capiendum est. Similiter igitur cum Filius det Spiritui sapientiam, producit illum sapientiam, esse scilicet et subsistentiam ei dans, quam accipit cum spiratur ab eo. Igitur spirationis etiam Filius causa sive principium est.

Item Filius de se quidem ipso dicit: *Quæ audivi a Patre meo, annuntiavi vobis;* de Spiritu vero: *Non enim loquetur a semetipso, sed quæcunque audiet loquetur.* Quod igitur significat de Filio hoc quod audit a Patre, idem et de Spiritu significat ipsum audire; sed de Filio ipsum audire significat esse a causa, et ipsum generari. Audire enim nihil aliud est, nisi sapientiam et scientiam accipere. Filius autem non primo natus, deinde postea accepit scientiam vel sapientiam, sed natus est sapientia; in ipso generari accipiens scientiam et sapientiam, et cætera omnia, quæ idem sunt cum ejus essentia: hanc igitur accipit a Patre cum audit ab eo, et audire ejus generari est. Igitur et audire Spiritus sancti non significat nisi quod a causa est et spiratione ejus. Quare a quo audit, ab eo etiam procedit: sed non solum a Patre audit, sed etiam ex Filio, quod ex ipsis verbis Salvatoris apparet, ubi dicit: *Ex meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Annuntiandi namque causa est Spiritum audire; et ejusdem annuntiandi hoc quoque causa est, quod ex Filio accipit. Quare ex Filio accipere vel audire, unius ejusdemque rei, videlicet annuntiandi causa est. Igitur in divinis idem est audire et accipere; et cum accipiat ex Filio, igitur audit etiam ex eo. Ejusdem sententiæ sanctus etiam Basilius est in Regula monastica, de Spiritu sancto dicens, quod docet et suggerit omnia quæcunque audit a Filio, etiam producitur ex eo; eo quod ejus audire idem est quod procedere, ut dictum est.

Item esse Patrem aut generare non continet in se rationem spirandi, esset etenim Spiritus Filius, sed Filius omnia simpliciter habet, quæ et Pater, præterquam quod generet, vel sit Pater. Dicit enim sanctus Cyrillus in secundo ad Herminm: Coæternum credimus Filium Patri, et omnia quæcunque æquali mensura habentem, præter ipsam generare: hoc namque soli Deo et Patri tribuitur. Idem in sermone de Trinitate: In Filio unigenito per omnia simili et æquali Patri, præter paterni-

tatem. Habet igitur spirandi potentiam Filius, cum hoc præter rationem paternitatis sit, omnia vero Patris præter paternitatem, vel præter vim generandi, ipse quoque habet, ut Cyrillo placet.

Item Spiritus sanctus dicitur donum ut Patris, ita et Filii : ergo et ex utroque. Antecedens omnibus doctoribus placet, consequens probatur : donum etenim est dantis, aliquid vero alicujus est, aut secundum identitatem, aut ut possessio ejus vel servus, aut secundum originem, et cum nullus modorum priorum conveniat, cum dicimus Spiritum sanctum donum esse Filii, restat ut secundum tertium modum originis, videlicet dicatur Spiritus sanctus Filii donum : ergo Filius est ejus origo et causa.

Item Gregorius Nyssenus in homilia super *Pater noster*, quæ incipit, *Quando Moyses populum Israeliticum ad montem discendi causa adducebat;* distinctionem divinæ Trinitatis tradens, Patrem quidem a Filio et Spiritu sancto distinguit, eo quod ipse quidem absque causa est, illa vero a causa : Filium vero et Spiritum sanctum, quibus commune est quod a causa sint, distinguit ab invicem, eo quod ille quidem ex Patre est, hic vero ex Patre et Filio : ita enim in antiquioribus codicibus scribitur. Quare manifeste etiam secundum istum doctorem Spiritus est ex Filio. Quod si qui secundum moderniores libros Spiritum Filii dicant esse scriptum non ex Filio, nec hoc modo tamen aliquid plus habebunt. Idem enim concludetur etiam ex hoc. Patet namque quod cum Filio et Spiritui sancto commune sit principiata esse (diximus pluries quomodo capiunt sancti doctores Græci causatum, et principiatum in divinis videlicet pro eo, quod est a principio sive creata esse) quærit quomodo distinguerentur ab invicem, et asserit, quod quanquam commune habeant hoc, quod ambo sint causata sive principiata, tamen Filius ex Patre dicitur, et ultra non procedit ejus proprietas, Spiritus vero et ex Patre dicitur et una cum hoc etiam Filii esse testantur Scripturæ. Quare Spiritus Christi quoque Spiritus est, Filius vero nec est Spiritus, nec dicitur. Et hoc putat hic sanctus doctor satis esse ad distinguendum, quod Spiritus dicatur Spiritus Filii, Filius vero non dicatur Filius Spiritus. Si igitur quod Spiritus dicatur Spiritus Filii, distinguit illum a Filio; secundum autem nostros nil aliud illum a Filio distinguit, nisi diversus processionis modus ipsum videlicet spirari. Idem ergo est Spiritum esse Filii Spiritum, atque ex Filio procedere. Cujus ergo dicitur Spiritus, ex eo etiam procedit : dicitur autem Filii Spiritus tanquam et Patris; igitur etiam ex Filio quemadmodum ex Patre procedit. Et notandum quod vana est quorumdam expositio dicentium propter consubstantialitatem dici Spiritum Filii Spiritum : cum hic sanctus doctor tanquam distinctivum hoc accipiat. Quæ vero propter consubstantialitatem dicuntur, uniunt, non distinguunt. Si igitur non propter consubstantialitatem dicitur Spiritus Filii, omnes demonstrationes Latinorum potissimum, et absque aliqua contradictione remanent : quibus ex eo quod Spiritus dicetur Spiritus Filii, etiam ex Filio eum procedere probant. Per hanc enim falsam expositionem aliqui eas evertere conantur propter consubstantialitatem, putantes dici Spiritum Filii. Hanc sententiam Gregorius Nyssenus ut falsam manifeste reprobat, accipiens illud tanquam distinctivum. Sed cum ad ostendendam quidem hujus conclusionis veritatem, Spiritumque sanctum ex Patre et Filio procedere probandum, multa argumenta, multæ auctoritates, multæ rationes sint, satis tamen ex prædictis tibi puto fecisse.

Solutiones inconvenientium, quæ a Græcis opponuntur Latinis et cæteris recte sentientibus.

Cum vero quædam inconvenientia nobis, qui veritatem confitemur, ab illis inferuntur, qui, nec quid dicant, sciunt, nec de quibus asserunt, illa quidem, quæ contra argumenta probantia veritatem opponuntur, in ipsismet argumentis breviter solvimus, ut vidisti. Eorum vero, quæ contra ipsamet conclusionem inferuntur, eligens potiora, et quæ magis verisimilia videntur, solutiones pro posse, paucis et sufficienter hic inseram ; ut tibi oratio ista, quam fieri potest, completa sit, et ad omnia sufficiens. Quanquam hæc inconvenientia non contra nos inferuntur, nec nos tenemur reddere rationem : sed contra sanctos doctores, qui nobis hujus dogmatis hujusque conclusionis principes et auctores fuerunt ; et non solum contra occidentales, qui apertissime docent conclusionem, sed non minus contra orientales. Ab ipsis igitur etiam solutiones quærendæ sunt, non a nobis, quod et fecerunt, Spiritu sancto prævidente omnes insurrecturas hæreses. Attamen nos etiam ab illis illuminati, et ab aliis viris beatis, qui amplissima de hac re opera sua nobis reliquerunt, ad ea nosmetipsos opponemus. Putant igitur Patrem et Filium aut in unam confundi personam, si quis ex utroque procedere Spiritum sanctum dicat, aut duas causas duoque principia necesse esse ponere ; utrumque vero horum absurdissimum est. Nos vero ad confusionem quidem personarum hæc dicimus, quod si operationem spirandi constitutivam personæ paternæ poneremus, tunc sequeretur hoc inconveniens, ut Filius esset una eademque persona cum Patre. Cum vero constitutiva quidem paternalis personæ paternitas, et ipsum generare probatum fuerit, spirare vero proprietas quædam sequens ejus personam jam constitutam ; cur ille, cui communis est cum Patre non constitutiva proprietas, una eademque persona cum ipso esset? Quemadmodum enim commune habens Filius cum Patre, quod Spiritus dicatur Spiritus ejus, prout Patris, item quod ab eo mittatur prout a Patre, tamen non est eadem persona cum Patre, eo quod non est constitutivum, nec quod Spiritus dicatur Spiritus Patris, nec quod a Patre mittatur. Item etsi commune habeat cum Patre spirandi potentiam

non ideo in eamdem cum eo confunditur persó- A nam. cum spirare non sit paternalis personæ constitutivum. Quare donec non probetur spirandi potentiam paternalis personæ constitutivam esse, nec confusio personarum inde probari poterit. Sed spirandi potentia constitutiva esse, probari non potest : cum quia sequeretur quod Pater haberet duas personas et duas hypostases, ut in principio probatum est, hoc autem inconveniens : tum quia hæc petitio principii esset. Ponere namque potentiam spirandi constitutivam esse personæ Patris, et ex Patre solum Spiritum procedere, unum et idem est. Quare qui hoc dicit, petit principium. Cum autem hoc non probetur, nec confusio personarum sequitur, quanquam sint qui credant. Dictum est autem in superioribus B quænam eorum quæ de Deo dicuntur, communia sunt ; quæ propria, et propriorum quænam duabus personis propria ; quæ vero uni soli, eorum quæ uni soli ; quænam ita propria sunt, ut et personalia sive hypostatica sint ; quæ vero ita propria, ut notiones non ut hypostatica ; quale ipsum quoque spirare dictum est esse. Igitur ex iis quæ nunc dicta sunt, et ex iis quæ in superioribus præsupposita fuerunt, hujus inconvenientis solutio patet. Nec habet quispiam amplius accusare Latinos, quod confusionem introducant personarum. De duabus vero causis, sive duobus principiis, quæ in theolo- C am Latini introducere quidam autumant, hocque inconveniens magis eos sequi, quam umbram corpora putant : quid dicemus ? Nempe hoc in primis dicendum est, quod ipsa sola auctoritas sanctorum sufficiat fidelibus necesse est : qui utrumque dixerunt, et quod Spiritus a Patre procedit et Filio, et quod tanquam ab uno principio. Non enim duo principia Spiritus sunt Pater et Filius, inquit Augustinus, sed unum ejus ambo principium sunt ; quemadmodum creaturæ non tria principia, sed unum sunt Pater, et Filius, Spiritus sanctus, ipsa Trinitas Deus. Quam igitur aliquis hac apertiorem quærat solutionem, quam Spiritus sanctus per hujus sanctissimi Patris os et doctoris locutus est. Non enim lateat nos quod idem inconveniens multorum videlicet principiorum, et multorum deorum in productione etiam creaturæ sequeretur. Si quis D non pie consideraret, quod a fide Christiana est alienum, et conveniens gentilibus. Hoc enim est de quo maxime nos gentiles accusamus, quod multos videlicet introducebant deos, multosque creatores. Cum igitur nos etiam tres divinas personas creaturæ causam et principium credamus, nos etiam hoc inconveniens sequeretur, et multa videremur ponere principia, multasque divinitates, si quis non recte intelligat. Sed audi quomodo sancti doctores sapientissime hoc solvunt. Nam et si Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum creaturæ causam esse credamus : quoniam tamen ad Patrem omnia referuntur, et quia ab eo habent et Filius et Spiritus sanctus et ipsum esse, et creandi potentiam ; si enim Pater non esset, Filius et Spiritus sanctus nec creandi potentiam haberent, nec omnino essent, item quoniam una et eadem numero, et communi divinitate, sive divina essentia prodeunte : ideo merito unus Deus et unus Creator sunt.

Item quoniam una et eadem numero potentia erat cum Patre ; Filius et Spiritus sanctus ex una et eadem numero et communi divinitate, sive divina essentia prodeunte : ideo merito unus Deus, et unus Creator sunt. Hoc idem igitur de processione Spiritus ex Patre et Filio sufficiens sit illis qui de hoc quærunt. Quoniam etenim una, et eadem spirandi potentia ex una et eadem essentia prodeunte Pater et Filius Spiritum sanctum spirant : et quoniam a Patre hanc spirandi potentiam Filius habet, ideo unus spirator, una causa et unum principium processionis Spiritus ambo sunt. Hæc igitur ut dictum est sufficerent non contendentibus propter doctorum auctoritatem, idem tamen ratione quoque probatur ; cum enim duo sint, ad quæ omne productum refertur, forma videlicet, secundum quam producitur, et suppositum aut persona, ex qua, si Pater et Filius, quemadmodum duo sunt secundum personas, si ita et forma, secundum quam producunt, duo essent, tunc necessario duo essent principia Spiritus, cum vero etsi personis duos esse fateamur, forma tamen, qua producunt unum numero sint, et omnino indistincti (est enim ipsa divina essentia una et eadem numero communis ambobus, secundum quam ambo Spiritum producunt), non est necesse, imo impossibile est, duo principia dicere. Est etenim una numero essentialis activa spiratio, quæ cum eis propria sit, non potest tamen esse communis Spiritui sancto, eo quod ut sæpius dictum est opponitur ejus proprietati. Omnia enim essentialia communia Filio et Spiritui sancto cum Patre sunt, salvis tamen eorum proprietatibus. Omnia enim est Filius quæcunque et Pater, Basilius et cæteri doctores aiunt, manens in eo quod est Filius, videlicet in ejus proprietate. Quanquam etenim æqualis et similis sit Patri, generare tamen se ipsum non potest, cum sit ejus proprietati oppugnans. Eodem modo Spiritus quoque, etsi omnia communia habet cum Patre et Filio, servet tamen suam proprietatem necesse est : quia spirare se ipsum non potest, cum hoc oppugnet ejus proprietati. Ex his igitur clarissime patet falso Latinos accusari, quod duo ponant in divinitate principia. Item aut perfecta est, aiunt, ex Patre processio, et superfluit illa quæ ex Filio est, aut si hæc necessaria est, imperfecte ex Patre procedit. Hoc vero inconveniens est, imperfectam operationem dicere Patris, et ad suam perfectionem Filio indigere. Ad quæ respondemus, illos qui hæc dicunt, ideo errare, quia omnino duos esse putant Patrem, et Filium, et eorum operationes, humanis exemplis inhærentes, quia vident duorum hominum duas esse operationes numero, etsi ad unum effectum ten-

dant, et distinctas ab invicem, putant idem contingere etiam in Deo. Quod absurdissimum est. Namque Pater et Filius personis solummodo distincti, in cæteris unum et idem sunt : quo fit ut etiam spirandi potentiam unam et eamdem numero habeant, et simul non seorsum, nec hic prius, alter posterius, nec hic alia, alter alia spiratione spiret Spiritum, ut ii qui corporales in omnibus sunt, putant ; sed simul et absque tempore una eademque numero spiratione perfecte ambo, et supra omnem perfectionem eum spirent. Necesse enim est eadem toties ad eos dici, qui toties audientes non intelligunt ; aut quid isti dicent, si quis eos e contra interroget, si perfectam credunt mundi ex Patre creationem, an non ? Si enim perfectam, quare Filium quoque et Spiritum creatores nominant? Si vero imperfectam, et ideo Filium et Spiritum Patri associant, considerent quid dicant. At perfecta quidem ex Patre mundi creatio, una vero eademque numero Filii et Spiritus operatio ad ejus creationem est, et non alia Patris, alia horum ; tunc enim haberent locum hæc puerilia dubia. Ita igitur et in proposito perfecta quidem, et super omnem perfectionem est Spiritus ex Patre processio : eadem vero et una numero ex Filio quoque ejusdem Spiritus spiratio est, non alia et alia, nec aliter et aliter, nec prior et posterior, sed simul eadem, et similiter cum una et eadem numero spirandi potentia Spiritum ambo spirant. Et nullus rursus blasphemiæ hinc rationem accuset, audiens nos ex creatura arguentes. Et ideo putet Latinos Spiritum sanctum inter creaturas ponere ; fuerunt etenim, et sunt, qui in hanc etiam proterviam et insaniam devenerunt, ut hoc quoque Latinis imputare auderent. Hæc enim aut stultorum, aut jocari volentium sunt ; aut illorum qui ignorant sanctos Patres et doctores sæpius a creatura et sensibilibus exemplis manuducentes nos ad credendum res intellectuales et invisibiles atque divinas, ab eis quæ et exile vestigium divinæ similitudinis habent, illa probantes pro posse. Trinitatem etenim personarum Orientales quidem, intellectu, verbo et spiritu ; item oculo, fonte et fluvio ; rursus sole, radio et luce : Occidentales vero aliis similibus ostendere conantur. Quamvis unumquodque eorum exemplorum etsi ratione tria sint, una tamen hypostasis sive substantia realiter est. Patres tamen non putarunt propterea propositam veritatem offendere, sed quantum intentioni eorum conveniebat ex iis exemplis accipientes, reliquum, tanquam alienum a veritate, repellebant. Et nemo eos nec accusavit nec accusabit, donec mentis compos est, talibus quod usi fuerint exemplis. Quomodo igitur Latinos recte quis accusabit, si ad ostendendam unam eamdemque numero esse spirativam in Patre et Filio potentiam, utantur exemplo ab omnibus concesso, una eademque numero a Trinitate entium creatione ? aut quomodo propterea calumniari eos aliquis audebit, quod Spiritum sanctum cum creaturis connumerent ? præsertim cum nullus eorum qui nunc vivunt, Latini, nec qui post divisionem et infaustam infelixque illud schisma fuerunt, hoc primo dixerit ; sed illi prisci sancti, illi antiqui doctores, illa luminaria magna, quorum sonus in omnem terram exivit, et verba in fines orbis terræ, quique a nobis et nostris ut præcipui doctores et sancti merito celebrantur, hæc exempla et invenerint, et dixerint. Augustinus etenim, qui profunditate scientiæ omnes antecellit, sanctitate et fervore charitatis in Deum nulli cedit : Augustinus est, inquam, qui hæc eisdem verbis dicit Patrem et Filium scilicet principium esse Spiritus sancti. Quemadmodum Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum unum principium creaturæ credendum est. Accusent ii qui facile cuncta audent, et beatum Athanasium, qui in Dialogo Orthodoxi cum Ariano dissimilem Filium Patri, et Spiritum Filio et Patri ponente, ita dicit : Dei natura cum Filii et Spiritus sancti causa est, tum omnis creaturæ ; et simili audacia aut Filium et Spiritum cum creatura ponant, aut creaturam cum Filio et Spiritu sancto ut Deum colant, ut eamdem numero causam esse Dei videlicet et creaturæ, sanctus doctor docuerit. Sed hæc impudentium et ignorantium hominum sunt. Etenim cum inconvenientia, quæ quidam contra veram nostram conclusionem suis rationibus inferre solent, hæc potissimum sint ; et ad hæc si qua alia sunt, referantur : patet, quod illis Deo favente sufficienter solutis, cætera etiam simul corruunt, et quæ ad hæc dicta sunt, et ad omnia etiam illa sufficiunt.

Expositio auctoritatum doctorum quorumdam, quæ Latinis contrariæ esse videntur.

Cæterum restat considerare quæ a quibusdam auctoritatibus doctorum oppositis, ut arbitrantur, Latinis et hujus dogmatis veritati arguunt, putantes contradictionem ex eis concludere : quarum una quidem est illa, quam in Theologicis suis beatus Joannes Damascenus ait : Spiritum Filii dicimus, ex Filio vero non dicimus. Altera vero sanctissimi Dionysii Areopagitæ, in libro *De divinis nominibus* dicentis : Solus fons divinitatis, qui supra omnem substantiam est, Pater est. Nam etsi aliquæ aliæ reperiantur, ejusdem tamen sententiæ sunt, et ad hæc tanquam potissima et quæ videntur expresse Latinis esse contraria, referuntur. De iis ergo duabus duntaxat considerandum est. Ad illud ergo, quod Joannes Damascenus ait, audi quam simpliciter, quam juste, quamque sufficienter ad persuadendum pro Latinis et eorum opinione confirmanda respondebimus. Nullum dicimus nomen ita sufficiens esse, ut unum solum possit præcise significare, quod in divinis exprimere volumus, quo fit ut multis et diversis altero unam, altero aliam rem nec tunc complete significemus. Cum enim hæc nomina et verba a nobis inventa sint, et qui natura regimur, et qui naturalibus rebus ea significandis imponimus, nec inventoris, nec eorum qui-

bus imponuntur, naturam excedere possunt : ideoque divinas res complete significare minime possunt. Quare imperfectionem nominum non attribuendam esse rebus divinis, omnis qui recte sapit, affirmat. Sed cum aliis nominibus divinas res exprimere non possimus, utendum quidem his consuetis nominibus est. Utendum tamen in quantum rebus significatis conveniunt, imperfectionem eorum, et si quid inconvenientiæ secum portant, refellendo, et per aliud nomen defectum alterius supplendo. In quæstione itaque proposita, videlicet in processione Spiritus ex Patre et Filio, duo hæc necessario exiguntur : unum, quod Pater et Filius æqualiter atque simpliciter Spiritum sanctum spirent, non unus perfecte, alter imperfecte; hoc enim contrarium est fidei veritati. Alterum, quod Filius ut in aliis, ita etiam in spirando relationem et ordinem habeat ad Patrem. Utrumque enim horum insunt Patri et Filio. Summa etenim est in eis et potentiæ æqualitas, imo identitas, et summus ordo. Quæcunque enim Filius habet, ipsum etiam spirare Spiritum, habet a Patre. Si igitur unum nomen esset sufficiens, et summam potentiæ eorum identitatem, et summum ad invicem ordinem simul significare, illo profecto omnibus aliis postpositis utendum esset. Nunc vero non solum impossibile est unum tale reperire nomen : et ideo necessario uno nomine alterum horum, altero vero alterum exprimendum est, verum etiam hæc diversa nomina ad hoc quod utrumque per se unum tantum significatum prædictorum significant, etiam imperfecte illud unum significant. Quare nos recte quidem et pie quid rei significandæ conveniat recipientes, reliquum, et quod imperfectionis est, repellimus. Tales sunt eæ præpositiones *ex*, videlicet et *per*. Præpositio namque *ex* æqualitatem quidem cum de aliquibus duobus vel pluribus accipitur, significat; ordinem vero unius ad alterum minime. Si quid enim ex duobus fieri dicimus, puta si quod pondus ex duobus trahitur, similiter quidem et æqualiter eorum ex utroque trahi, quoad vim præpositionis significamus. Ordo vero unius ad alterum non inde apparet. At præpositio *per* e converso ordinem quidem significat, æqualitatem vero minime. Si quid enim ex aliquo per aliquem esse aut fieri dicatur, manifeste apparebit illum, de quo dicitur *per*, ordinem quemdam ad illum de quo præpositio *ex* prædicatur, habere ; et hunc ab eo accepisse id quod per eum fit. Æqualitas vero horum ad invicem minime significatur. Minoris namque potentiæ semper et auctoritatis est ille, de quo præpositio *per* prædicatur. Unde sancti Patres et doctores cum orientales, tum occidentales, cum ad potentiæ æqualitatem, imo identitatem Patris et Filii respiciunt, ex Patre et Filio dicunt Spiritum sanctum procedere et esse. Cum vero ordinem eorum ad invicem ostendere volunt, ex Patre per Filium eum procedere, et ex Patre per Filium, sive ex Deo per Filium, cum esse docent. Sunt tamen nonnulli sanctorum, quorum aliqui majoris fecerunt ordinem, ut major pars Orientalium : aliqui æqualitatem, sive identitatem, ut plurimi Occidentalium. Et quemadmodum occidentales pluris facientes æqualitatem sæpius utuntur *ex*, ita orientales, qui ordinem majoris existimant, cum quibus et beatus Joannes Damascenus connumeratur, *per* ut plurimum utuntur, raro admittentes præpositionem *ex* : non sibi invicem contradicentes, sed diversa significata diversis nominibus exprimentes. Quare de mundi creatione, etsi absque ulla ambiguitate ex Filio etiam omnia producta sint prout ex Patre, rarissime tamen reperies apud doctores præsertim orientales, quod mundus sit productus ex Filio, sed semper per Filium, ob illud Joannis : *Omnia per ipsum facta sunt*. Ita magis ordini adhæserunt Patres orientales ; et ideo utuntur *per*, quæ sola ordinem significat. Præterea lingua Græca per hanc præpositionem *ex* principalem significat causam, qualem Filium esse, vel Spiritus, vel mundi, nullus omnino concedet. Quare fugiunt doctores de Filio ipsa *ex* uti, ne quis eum principalem causam putaret; et non solum ipsa *ex*, verum etiam nomen causæ fugiunt de Filio dicere respectu ad creaturam, quanquam et Filius et Spiritus passim ab omnibus fidelibus causa mundi esse credantur, et una cum Patre causa : timentes ne quis propterea principalem causam eum esse putet ; a quo ut falso sibi cavent. Unam enim principalem et Deitatis et creaturæ causam sciunt Patrem videlicet solum. Si igitur Latini cum sanctis occidentalibus ex Patre et Filio Spiritum sanctum dicentes, non principalem causam Filium ponunt, sed eorum potentiæ identitatem et æqualitatem per hoc profitentur : Damascenus vero principalem causam negans, quæ per *ex* significari solet, habuit respectum ad ordinem, et ideo utitur *per*, ex Patre per Filium procedere Spiritum asserens, per quem Filii ad Patrem ordo manifestatur, æqualitatem sive identitatem corum potentiæ nec ipse negans, quomodo magis invicem consona dicantur ? Ipse enim est, qui de Patre, ipso quidem est intellectus Verbi abyssus. Verbi genitor, et per verbum spirator declarativi Spiritus. Et rursus : Spiritus vero sanctus declarativa absconsæ divinitatis potentia Patris, ex Patre per Filium est procedens. Quod autem per hanc præpositionem *per*, tum per hunc, tum per alios doctores, Filius quoque cum Patre causa substantiæ Spiritus ostenditur, satis in oratione *De unione* a nobis probatum est, præsertim cum addatur hoc verbum *procedere*, quod etiam, secundum nostros, nihil aliud quam ipsum esse personale Spiritus sancti significat. Et ad auctoritatem quidem Damasceni hæc sufficiant.

Ad illa vero sancti Dionysii, solum fontem Divinitatis Patrem dicentis, ut clarius appareat auctoritatem illam non habere illum intellectum, quem nostri putant, audiendum est primo illos doctores,

qui etiam Filium dicunt fontem Spiritus sancti, non dico gratiarum Spiritus non subsistentium, hac enim abutuntur ad omnia hujuscemodi responsione : sed ipsius personæ Spiritus sancti. Primo itaque Athanasius in sua contra Arianos oratione illud Psalmi : *Quoniam apud te est fons vitæ*, exponens, Sciebat etenim, inquit, Pater videlicet apud se habens Filium fontem Spiritus sancti. Patet igitur quod ipsam personam Spiritus hic dicit non gratiam non subsistentem; habemus enim a sancto Basilio traditam regulam, quod cum audimus Spiritum cum additione sanctum, nil aliud quam personam Spiritus intelligere debemus. Cum igitur hic Filius fons Spiritus cum additione sancti dictus sit, patet quod personæ ejus fons dictus est. Deinde quoque ipse magnus Basilius, qui hanc nobis tradidit regulam, fontem Spiritus sancti Filium nominat, dicens : Fons vitæ Filius, ait enim David ad Patrem : *Quoniam apud te est fons vitæ;* et rursus alius propheta dicit de Judæis : *Me dereliquerunt fontem aquæ viventis.* Aqua vero vivens dicitur Spiritus sanctus. Et notandum quod Spiritum sanctum dicit, significans ipsam ejus personam; persona vero Spiritus sancti Deus est; Filius igitur cum sit fons Spiritus sancti, fons est divinitatis manifestissime. Quare cum sancti Dionysii illa auctoritas, solum fontem divinitatis Patrem inquientis, prædictis sanctorum auctoritatibus non contradicat (nefas est enim etiam cogitare quod sancti doctores invicem contradicant), aliud quam vulgus putat, intelligit; nec ideo dicit hæc ille doctor, quasi negans Filium esse fontem Spiritus sancti, sed ipse quoque una cum prædictis doctoribus eum fontem esse Spiritus sancti dicit, hoc est, ejus personæ. His igitur declaratis respondemus, quod non omnimodam divinarum personarum distinctionem ab invicem hic, ut nostri falso arbitrantur, sanctus doctor tradere proposuit; et patet quia nullam Filii distinctionem et Spiritus sancti tradidit. Non igitur omnium trium personarum ab invicem distinctionem, sed Patris duntaxat ad reliquas tradit. Patrem igitur in parte ad Filium comparans, et eorum ab invicem distinctionem tradens, solum fontem Patrem ait, ac si diceret Patrem quidem fontem Filii esse, Filium vero fontem Patris minime esse. Et quod de Patre et Filio duntaxat hic speculetur, a sequentibus manifestatur. Ea etenim, inquit, quæ sunt generationis divinæ, quæ super omnem substantiam est, non convertuntur ad invicem. Hoc enim nomen generationis divinæ Patrem et Filium duntaxat respicit, cum ille generet, hic generetur. Hoc autem manifestius apparet, cum subjungit, cum Pater non sit Filius, nec Filius Pater : patet igitur quod generare et ipsam paternitatem soli Patri tribuens, solum fontem eum ait divinitatis, ac si diceret : Solus Pater, solus generans est, nec ipse generatus, nec Filius generans, cum ea quæ sunt generationis divinæ non convertantur ad invicem. Et hæc quidem vera ejus auctoritatis expositio simul et solutio est. Quod si quis etiam diceret Patrem solum fontem generationis divinæ, quæ supra omnem substantiam est, tanquam qui solus Filii simul ac Spiritus principium sit, et solus fons non ex fonte : Filius vero sit quidem fons, doctoribus ita docentibus, sed fons ex fonte. Hujus autem sententiæ et beatus Augustinus in quarto *De Trinitate* est; ait etenim : Et quod dicit Dominus : *Quem ego mittam vobis a Patre*, probat Spiritum sanctum et Patris esse et Filii. Etenim cum dixisset : *Quem mittet Pater*, addidit : *In nomine meo;* non tamen dixit : Quem mittet Pater a me, quemadmodum dixit : *Quem ego mittam vobis a Patre*, ostendens videlicet quod totius divinitatis, vel ut melius dicatur, Deitatis Pater est principium. Hoc beatissimo doctore quem digniorem quæremus mentis Dionysii expositorem? Quis hoc melius intellexit? in quo ut illo Spiritus sanctus locutus est? Quod enim ille dixit solum fontem divinitatis, quæ super omnem substantiam est, hic totius Deitatis principium inquit : cum Pater scilicet a nullo principio sit, sed ipse sit Filii et Spiritus sancti principium, Filius vero principium habens Patrem, ipse etiam principium sit Spiritus sancti. Sed ne te offendat rursus nomen totius Deitatis, nec opponas toti partem, tanquam si Filius partis esset principium; Deitas enim non est partibilis. Hic vero defectum imbecillitatis nominum est, quem qui ad res significatas transfert, non recte nec pie agit. Ad exponendam igitur auctoritatem prædictam, et oppositionem inde submotam solvendam etsi multi alii modi essent, tamen quæ dicta sunt, ita manifesta et clarissima sunt, ut sola sufficiant. Probato enim quod Filius sit etiam fons Deitatis, siquidem fons Spiritus sancti est sanctorum Patrum sententia, Spiritus vero sanctus Deus est (quibus beatum Dionysium contradicere nullus fidelium dicet), restat ut hoc quod dicit Dionysius, solum fontem Deitatis Patrem esse, secundum prædictos modos, aut alterum illorum, et non aliter dixerit.

Brevis Epilogus omnium, quæ dicta sunt in hoc opere.

Ego quidem tua gratia, clementissime vir, quod petiisti pro posse complevi. Quæ enim acta in concilio fuerunt ex parte narravi, utriusque quæstionis rationes breviter reddidi. Quæ inferuntur inconvenientia contra veritatem conclusionis sive ex rationibus adversariorum, sive ex auctoritatibus doctorum solvi. Et quidem ut puto sufficienter. Ex quibus, ni fallor, fidei nostræ veritas clarissime probata est. Tuum vero erit et aliorum, quorum in manus hoc opus legendum pervenerit, attente absque passione sæpius eadem legere et relegere, et bene quæ in eo dicta sunt contemplari; fortassis etenim non inutilis, neque labori nostro inconveniens vos fructus sequetur; sed qualis maximi existimandus est. Siquidem veri

nec inquirendi fructuosior labor est, nec inventi pretiosior fructus. Sed ante omnia sanctorum Patrum et doctorum occidentalium auctoritates, quas cum his simul ad te mitto, legentes, attente ex his colligetis problematis hujus clarissimam veritatem. Si qui vero non veritatis, sed contentionis amici, aut meis rationibus, aut dogmati Latinorum instantias inferant, eos deridentes et per Patrum auctoritates facillime arguentes : omnis etenim ratio his contradicens reprobanda est, tanquam veritati contraria, siquidem Patres veritatem locuti sunt. Tu vero una cum Occidentalium Patrum testimoniis etiam aliquas Orientalium auctoritates a nobis accipe, ut etiam istos eadem illis dicentes, intelligas ; et non solum sententia, verum etiam ipsis verbis eos plerumque esse concordes.

EJUSDEM CARD. BESSARIONIS

AD GRÆCOS EPISTOLA

EXHORTANTIS EOS AD OBEDIENTIAM SACROSANCTÆ ROMANÆ ECCLESIÆ, ET SUSCEPTIONEM SYNODI FLORENTINÆ, ET DE ELECTIONE SUA IN PATRIARCHAM CONSTANTINOPOLITANUM.

ARGUMENTUM.

Græci nostri, mortuo Josepho patriarcha Constantinopolitano Florentiæ, noluerunt alterum eligere et in locum demortui substituere, quem confirmaret summus pontifex Eugenius IV, quod dicerent non esse moris eum eligendi extra Constantinopolim. Quibus excusando se humanissime pontifex respondit, se non posse deponere Latinum patriarcham titularem, nisi Græci proponerent alterum Græcum ibi ubi celebrabatur concilium, a se confirmandum. Quem autem postea Constantinopoli primum elegerint, non adeo constat. In historia quam scripsit nostra ætate Theodosius Zygomalas ad Martinum Crusium hæreticum, fertur fuisse Gregorius Protosyngelus. ut notavimus in II libro de Sacramentis versus finem. Doctissimus Caryophyllus in libro quinque capitum, quem in linguam tritam et vernaculam Græcorum vertit, ex aliis historicis colligit fuisse Bessarionem, quod ego non credo, fecisset enim alicubi ea de re Bessarion mentionem. Ferunt eum facere mentionem in hac ipsa epistola cum dicit, se habuisse inter Græcos summos honores. At hoc verisimile est cum dicere propter doctrinam et prudentiam : alioquin etiam imberbem et juvenem apud imperatores præ cæteris ephebis in honore habitum fuisse testatur. Sed eum, aiunt, substitisse Romæ cardinalem creatum. Si intelligant Bessarionem post concilium non fuisse reversum in Græciam, falsum est, ut constat ex epistola Bessarionis ad Lascarim Philanthropinum, circa proœmium, ubi reperiuntur hæc verba, μετὰ τὴν γινομένην ἁγίαν σύνοδον, καὶ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἡμῶν ἐπάνοδον, *post celebratum sacrum concilium, et nostrum in Constantinopolim reditum.* Si autem intelligant eum brevi substitisse in ea urbe et reversum fuisse in Italiam, quamvis non sit certum, tamen fieri potest, et tunc debuit historicus dicere, quamvis Constantinopoli præsens electus fuerit, noluit tamen acceptare. Secundum aiunt fuisse Metrophanem, quem mordaci scommate per contemptum vocabant μητροφόνον, et φρατριάρχην, tertium Gregorium protosyngelum, qui fuit a confessionibus Joannis Palæologi imperatoris, et tenuit locum Alexandrini in synodo. Ili omnes fuerunt ex Patribus concilii, qui subscripserant, et permanserunt constantes in concordia et unione cum Ecclesia Romana. Porro de Gregorio protosyngelo sive fuerit primus, sive tertius, hoc certum est, eum sponte cessisse patriarchatu, et eo munere dignitatis se abdicasse, imo et Romæ se recepisse, ac inhabitasse monasterium S. Georgii in Velabro, prope Forum Boarium. Hoc totum contigit tempore Nicolai V, qui etiam scribit ad Constantinum postremum imperatorem, et eum hortatur, ut proprium patriarcham, non ut quemdam aliquem tenuis fortunæ sacerdotem misere vivere sinat, sed ut decet verum patriarcham Constantinopolitanum, summopere ipsi commendando rogat, ut eum redire ad suum thronum curet : eique reverso cuncti honorem et obedientiam exhibeant. Eumdem ferunt post obitum θαυματουργῆσαι, edidisse miracula. De eodem Gregorio, de Isidoro etiam Ruthenorum antistite, et Bessarione sic scribit Pius secundus libro XI in suis Commentariis, circa tertiam partem libri : « Hunc annum viri tres in Ecclesia præcellentes insignem morientes reddidere : primus fuit Isidorus cardinalis episcopus Sabinensis, qui diu antea percussus apoplexia perdiderat ser-

monis usum. Ruthenis hic præfuerat quondam pontifex borealibus populis Græcanicum ritum servantibus. Cum capta est Constantinopolis a Turcis, legatum illic agebat apostolicæ sedis, jam pridem ab Eugenio pontifice maximo cardinalatus dignitate donatus. In cæde Christianorum, quæ ingens ibi facta est, jacenti cadaveris hominis, qui sibi fuisset similis, vestimenta subtraxit, et cum suis permutavit, cucullo et rubenti pileo supra mortuum dimissis, ipse tanquam unus de plebe captus parvo pretio redemptus est; cadaveri, super quo insigne cardinalatus repertum, caput abscissum est, et hastæ suffixum cum pileo per urbem castraque Turcarum per ignominiam contemptumque sedis apostolicæ vectatum, clamitante præcone, esse Rutheni cardinalis verticem. Ipse vero paulo post ad Nicolaum pontificem rediit, quem aliquot annis postea defuncto Gregorio patriarcha Constantinopolitano, qui anno quo Mantuam itum est, non sine sanctitatis opinione, Romæ obiit, Pius pontifex ad patriarchatus culmen evexit; eique fatis functo, Bessarionem cardinalem Tusculanum, virum doctissimum, substituit, natione Græcum, genere Trapezuntinum. » Sic Pius secundus, qui deinde prosequitur in sua historia declarare quinam sint illi alii duo viri præcellentes in Ecclesia Dei, qui vitam cum morte commutaverint.

Cardinalis itaque Bessarion a Pio secundo post obitum Isidori creatus patriarcha Constantinopolitanus titularis, præsentem satis gravem, patheticam et elegantem ad Græcos exaravit epistolam.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΚΑΘΟΛΙΚΗ

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΕΩΣ

ΚΥΡΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

—

EPISTOLA GENERALIS

SAPIENTISSIMI CARDINALIS

BESSARIONIS

—

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, ἐλέῳ Θεοῦ τῆς ἱερᾶς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας καρδινάλις, καὶ Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1), τοῖς τῷ πατριαρχικῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνῳ ὁποιδήποτε ὑποκειμένοις ἀρχιερεῦσιν, ἱερομονάχοις, ἱερεῦσι, μοναχοῖς τε, καὶ λαϊκοῖς, ἠγαπημένοις ἐν Πνεύματι ἀδελφοῖς καὶ υἱοῖς, χάριν, εἰρήνην, καὶ εὐλογίαν ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος βουλομένοις τε καὶ ἐπιθυμοῦσι, καὶ τὰ πρὸς ἐκεῖνα φέροντα, πάσῃ σπουδῇ διαπραττομένοις.

Ἐβουλόμην μὲν ἄν, ἐν Θεῷ ἠγαπημένοι ἀδελφοί τε καὶ υἱοί, αὐτὸς ἡμῖν παρὼν, αὐτὸς ὑμῖν διαλε-

A BESSARION, miseratione divina sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ cardinalis, et Constantinopolitanæ novæ Romæ œcumenicus patriarcha, iis qui patriarchali Constantinopolitanæ sedi quacunque ratione et ubicunque subsunt, pontificibus, sacratis monachis, sacerdotibus, monachis, et sæcularibus, dilectis in Spiritu fratribus ac filiis, gratiam, pacem et benedictionem ab omnipotenti Deo volentibus et optantibus, omnibus, omnique studio conantibus ut ea adipiscantur.

Volebam sane, in Deo charissimi fratres et filii, ipse vobis præsens, ipse vobiscum disserens

Petri Arcudii notæ.

(1) *Οἰκουμενικὸς πατριάρχης* (a). Mirandum qui fieri potuit, ut catholicus, et Romanæ, hoc est Christianæ, et veræ fidei zelantissimus, hoc titulo se ornaverit, cum Gregorius Magnus Joannem patriarcham Constantinopolitanum primum hoc nomen sibi usurpantem monuerit, ut ab stulti vocabuli se appellatione compesceret, et suum apocrisarium vetuerit communicare in sacris cum

B Joanne et cum Cyriaco successore ejus, nisi ab hac appellatione desisterent, ut constat ex epistola tricesima, et tricesima prima libri sexti, et alibi passim. Præterea Adrianus primus scribens ad Constantinum et Irenem imperatores rogat eos ne deinceps permittant patriarchæ Constantinopolitano Tarasio, scribere se universalem, quod fecerat in professione suæ fidei, quam miserat ad pontificem.

(a) Vide Aloysium Bandinium in Commentario, supra col. XXXVI. EDIT.

de iis quæ ad nostram salutem pertinent, ultro citroque ratione uti, deque iis quæ facere ac dicere desidéro, et precor. Quoniam vero res, quæ nos circumstant, et tanta locorum distantia id prohibet, quod reliquum est et posterius, litteris vobiscum versari, et epistolari hac ratione partem aliquam eorum quæ ipsi præsentes diceremus, necesse est vobis enuntiare. Precor autem Deum, qui est super omnia, ut cum eadem charitate, quæ dicenda sunt, excipiatis, qua etiam nos ea dicturi sumus. Testis enim est mihi ipse, quem nihil latet, ne eorum quidem quæ sunt in cogitatione, quod primum quidem zelus divinus, deinde vero amicitia nostræ gentis excitat promere quæ dicturus sum ; neque quiescere sinit, ne non manifesta vobis faciam quæ vos nosse necesse est.

Ante omnia igitur (ut hic exordiar) mementote, fratres in Spiritu et filii, quanta et qualis fuit nostra gens, partim quidem sapientia, partim vero reliqua virtute ; præterea quæ mundana est, potestate et imperio, viribusque. Quippe nostri non tantum totius sapientiæ, cunctarumque disciplinarum inventores, verum etiam perfectores exstiterunt. Ibi tota sanctitas effulsit, inde monarchia toti orbi imperavit. Cæterum nunc (heu mala !) non solum imperium amisimus, sed et servitutem, et eam gravem, ac molestam experientia patimur, Barbaris et impiis (heu me miserum !) nobis dominantibus. Neque id solum, verum etiam sapientiæ ne vestigium quidem penes nostros remansit. Cum post acquisitionem rerum necessariarum quæratur et solita sit advenire. Quæ cum nos desernerint

A γόμενος δοῦναί τε καὶ λαβεῖν λόγον περὶ τῶν τῇ ὑμετέρᾳ σωτηρίᾳ ἀνηκόντων, καὶ ὧν ὑμᾶς ποιεῖν τε καὶ λέγειν ποθῶ τε καὶ εὔχομαι. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο τά τε περιστάμενα ἡμᾶς πράγματα, ἥ τε τοσαύτη κωλύει τῶν τόπων διάστασις, ὃ λοιπόν τε καὶ δεύτερον, γράμμασιν ὑμῖν ἀνάγκη συνεῖναι, καὶ τῷ ἐπιστολιμαίῳ τούτῳ λέγῳ, μέρος τι ὧν ἂν αὐτοὶ παρόντες εἴπωμεν, ὑμῖν ἀναγγεῖλαι. Εὔχομαι δὲ τῷ ἐπὶ πάντων Θεῷ, κατὰ τῆς αὐτῆς ἀγάπης ὑμᾶς τῶν ῥηθησομένων ἀκοῦσαι, μεθ' ἧς καὶ ἡμεῖς αὐτὰ ἐροῦμεν. Μάρτυς γάρ μοί ἐστιν αὐτὸς, ὃν οὐδὲν οὐδὲ τῷ ἐν διανοίᾳ λανθάνει, ὡς πρῶτα μὲν ὁ θεῖος ζῆλος, ἔπειτα δέ με ἡ τοῦ γένους φιλία κινεῖ εἰπεῖν, ἃ μέλλω ἐρεῖν, οὐδὲ ἡσυχάζειν ἐᾷ μὴ οὐ δῆλα ὑμῖν ποιῆσαι ἃ ὑμᾶς εἰδέναι ἀνάγκη.

B

Πρὸ πάντων τοίνυν (ἵν' ἐντεῦθεν ἄρξωμαι) μνήσθητε, ἀδελφοί τε καὶ υἱοὶ ἐν Πνεύματι, πόσον τε καὶ οἷον ὑπῆρξε τὸ γένος ἡμῶν, τοῦτο μὲν σοφίᾳ, τοῦτο δὲ καὶ τῇ ἄλλῃ ἀρετῇ, καὶ μὴν καὶ τῇ κατὰ κόσμον ἐξουσίᾳ τε, καὶ ἀρχῇ καὶ δυνάμει. Οἱ ἡμέτεροι γὰρ πάσης σοφίας καὶ πάσης ἐπιστήμης οὐχ εὑρεταὶ μόνον ὑπῆρξαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τέλος αὐτὰ ἤγαγον. Ἐκεῖ πᾶσα ἁγιωσύνη ἐξέλαμψεν, ἐκεῖθεν μοναρχία πάσης γῆς ἐπεκράτησεν. Ἀλλὰ νῦν (φεῦ τῶν κακῶν!) οὐ τὴν ἀρχὴν ἀπωλέσαμεν μόνον, ἀλλὰ καὶ δουλείας πειρώμεθα, καὶ ταύτης δεινῆς τε καὶ χαλεπῆς, Βαρβάρων τε καὶ ἀνόμων ἀνδρῶν (οἴμοι!) δεσποζόντων ἡμῶν. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ C σοφίας οὐδ' ἴχνος ἔμεινε παρά γε τοῖς ἡμετέροις, εἰωθυίας γε τῆς ἐπιστήμης μετὰ τὴν τῶν ἀναγκαίων κτῆσιν ζητεῖσθαί τε, καὶ ἐπιγίνεσθαι. Ὧν νῦν ἡμῖν

Petri Arcudii notæ.

Vide octavam synodum actione secunda. Sed nostri Græci propter honorem Tarasii aliasque causas non sunt passi integras legi epistolas Adriani.

In concilio quoque Florentino Latini Patres cum de aliis rebus ad fidem spectantibus, tum potissimum de hoc titulo sine dubio cum Græcis egissent, nisi illi de hac re, ut de multis aliis, audire et agere recusassent. Numquam enim hanc vanam et falsam appellationem Græcis Latini permiserunt neque permittent.

Igitur dicendum est, Bessarionem existimasse a Latinis hanc vocem toleratam fuisse. Nam et Josephus Florentiæ cum ad finem vitæ pervenisset, extremam suam sententiam patefaciens in omnibus D se subjicit Romanæ Ecclesiæ, et nihilominus vocat se œcumenicum patriarcham. Vel Bessarion et Josephus decepti sunt ex pseudosynodo a Photio ficta, ubi introducit Photius legatos pontificis, qui ei titulum universalis attribuunt, ubi etiam primum locum in sessione impudenter sibi arrogat. Postremo illud quoque verisimile est, Bessarionem et Josephum ab hujusmodi titulo abstinuisse, sed a posterioribus Græcis additum fuisse. Non enim habemus autographum Josephi et Bessarionis manu propria subscriptum, præsertim cum ipse Bessarion in hac eadem epistola Romanum pontificem vere œcumenicum nuncupet.

Quæ causa fuit, ut cum bibliotheca Bessarionis dono sit data serenissimæ reipublicæ Venetæ, per amicos inquirerem, utrum ea vox οἰκουμενικὸς esset exarata in ea epistola, vel in titulo, vel in subscriptione. Negant eam reperiri, et qui fidem non adhibet, adeat ipsam bibliothecam. Præterea Bessarion eam epistolam ipsemet in Latinum vertit, ubi tamen nusquam invenitur in eius persona ea vox *œcumenicus*.

Repugnat autem vocare se œcumenicum, et scribere, τοῖς ὑποκειμένοις τῷ πατριαρχικῷ θρόνῳ, et non τοῖς ἁπανταχοῦ Χριστιανοῖς. Deinde patriarcha Constantinopolitanus, vocando se œcumenicum, probat et ostendit posse errare in fide totam Ecclesiam, quando is qui appellatur universalis in fide labitur, cum contra, Romanus pontifex, qui revera est et potest dici œcumenicus, non possit errare. Unde Gregorius Magnus lib. IV, epist. 32, Mauricium Augustum, contra Joannem Jejunatorem : « Quis est iste, inquit, qui contra statuta evangelica, contra canonum decreta, novum sibi usurpare nomen præsumit? Utinam vel sine aliorum imminutione unus sit, qui vocari appetit universalis. Et certe multos Constantinopolitanæ Ecclesiæ in hæreseos voraginem incidisse novimus sacerdotes, et non solum hæreticos, sed etiam hæresiarchas factos. Inde quippe Nestorius, qui mediatorem Dei et hominum Jesum Christum duas esse personas existimans, quia Deum fieri hominem potuisse non credidit, usque ad Judaicam perfidiam erupit. Inde Macedonius, qui consubstantialem Patri et Filio Spiritum sanctum Deum esse denegavit. Si igitur illud nomen in ea Ecclesia sibi quisquam arripuit, quo caput se bonorum omnium facit, universa ergo Ecclesia, quod absit, a statu suo corruit, quando is qui appellatur universalis cadit. Sed absit a cordibus Christianorum nomen istud blasphemiæ. » Sic Gregorius.

ἐκλειπόντων, διὰ τὴν τοῦ γένους δουλείαν, καὶ τὴν αὐτῇ ἑπομένην τε καὶ συνοῦσαν πενίαν, οὐδεὶς λόγος σοφίας, οὐδεμία ζήτησις ἐπιστήμης. Ἀρετὴ δὲ ὅσηπερ εἰς τὸ ἦθος τείνει, καὶ καλοὺς κἀγαθοὺς ἀπεργάζεται τοὺς κεκτημένους, αὕτη δὲ μένει τε καὶ μείνειεν εἰς ἀεὶ παρά γε τοῖς ἡμετέροις. Τίς τοίνυν αἰτία τοῦ τὰ ἤθη χρηστοὺς ὄντας, καὶ σοφίαν, καὶ ἀρχὴν, καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτὴν ἀπολέσαι; οὐ γὰρ δὴ τύχη τε, καὶ τὸ αὐτόματον, οὐδ' ἡ ἄστατος τῶν πραγμάτων ῥοὴ, καὶ τὸ *ὡς ἔτυχε* τὴν τοσαύτην ἡμῖν ἐπήνεγκε δυστυχίαν· εἰ μή τις οἴοιτο μηδὲ διοικεῖσθαι τὰ ὄντα θείᾳ Προνοίᾳ, ὃ καὶ ἀννοῆσαι ἄτοπον.

Οὐ μὴν οὐδὲ τὸ τῶν ἁμαρτιῶν βάρος, καὶ πλῆθος (ὅ τινες καλῶς τρόπον ἄλλον ποιοῦντες, καὶ ταπεινὰ περὶ ἑαυτῶν φρονοῦντες, ὡς δεῖ λέγειν εἰώθασι), καὶ τῶν παρόντων ἡμῖν κακῶν αἰτιᾶσθαι. Οὐ γὰρ μᾶλλον ἡμεῖς ἢ τὰ λοιπὰ τῶν Χριστιανῶν, ὅσα εὐδαιμονοῦσιν, ἔθνη, ταῖς ἰδίαις τὸν Θεὸν παροργίζομεν ἁμαρτίαις· εἴρηται γὰρ δὴ, καὶ ἀληθῶς εἴρηται, τά γ' ἐν τοῖς ἤθεσι τοὺς ἡμετέρους μηδένων εἶναι χείρους, ἔστι δ' ὧν καὶ βελτίους.

Εὐλαβητέον οὖν μήποτε ἡ τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως ἐκτροπὴ, ἢ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἀμέλεια, ἡ ἀπὸ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας διαίρεσις τῶν συμφορῶν τούτων ἡμῖν ἐχρημάτισε μήτηρ. Τούτου γὰρ δὴ τοῦ κακοῦ ἦρξαν μέν τινες τῶν ἡμετέρων δι' οἰκείαν αὐθάδειαν, ἀρχὴν ἑαυτοῖς ἀνυπεύθυνον ἐπικτώμενοι, μετέσχον δὲ καὶ οἱ ἐπιγεγενημένοι, οὐ δι' οἰκείαν μοχθηρίαν, ἀλλὰ διὰ τὴν τῶν φθασάντων καὶ τοὺς πονηρίαν τῆς λώβης πεπειραμένοι, ἣν ἀπολούσασθαί ποτε, καὶ ἀποθέσθαι τοὺς εὖ γε φρονοῦντας καὶ πρόσηκόν ἐστι, καὶ σωτήριον ἅμα. Διὸ καὶ ὑμᾶς, ἀδελφοὶ καὶ υἱοὶ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ποθεινότατοι, παρακαλῶ τε, καὶ δέομαι, ἵνα πάσῃ σπουδῇ τε καὶ μελέτῃ ἑαυτοῖς τὴν ἀρχαίαν ἀνασώσητε εὐγένειαν, τὴν πάλαι ποτὲ εὔκλειαν ἐπανακαλέσησθε, καὶ τοῖς ἀρχαίοις διδασκάλοις ἡμῶν καὶ ἁγίοις Πατράσιν ἑπόμενοι (ὧν ἡ αὐτή τε τῆς πίστεως ὁμολογία, ἡ αὐτὴ τῆς εὐσεβείας ἐστὶ διδασκαλία, ἣν καὶ ἡ Ῥωμαίων νῦν Ἐκκλησία ὁμολογεῖ καὶ κατέχει) τοὺς νεωτέρους δὴ τούτους, καὶ τοὺς τοῦ ἀπευκτοῦ τῶν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν σχίσματος γενομένους αἰτίους, ἀποστραφῆτε, καὶ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένην σύνοδον εὐλαβῶς τε ὑποδέξησθε, καὶ τὰ ἐκεῖ τοῦ Θείου Πνεύματος συνεργοῦντος, ὑπὲρ αὐτοῦ δεδογμένα, ἀσπάσησθέ τε καὶ πιστεύητε καὶ ὑμεῖς. Πολλοὶ ἐκεῖ καὶ καλοὶ κατεβλήθησαν ὑπὲρ τούτου τοῦ δόγματος λόγοι. Πολλὰ ἐκατέρωθεν τῆς οἰκείας συστατικὰ δόξης εἴρηται. Τέλος ἐνίκησε παρὰ πᾶσι, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μίαν ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος, καὶ ἐξ ἀμφοῖν αὐτὸ ὡς ἐξ ἑνὸς ἐκπορεύεσθαι προβολέως. Πολλαὶ τῶν ἁγίων καὶ διδασκάλων, οὐ μόνον τῶν Δυτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀνατολικῶν τε καὶ ἡμετέρων προηνέχθησαν μαρτυρίαι τοῦτο δηλοῦσαι· πολλοῖς δέδεικται λογισμοῖς. Μὴ γὰρ ἀτημελῶς, ἀδελφοὶ, μὴ παρέργως, περὶ τὸ τοσοῦτον προσηνέχθη-

ob gentis servitutem et ejuscomitem paupertatem, nulla ratio habetur sapientiæ, nulla bonarum artium inquisitio. Virtus porro quæ ad mores spectat, quæque probos et honestos, ea prædilos efficit, ipsa certe apud nostros permanet, et utinam perpetuo perseveret. Quid igitur causæ est, cur probi, optimeque morati et sapientiam, et imperium, atque etiam ipsam libertatem amiserint? Non enim profecto fortuna et casus rerumque instabilis fluxus, et quod aiunt, *ut evenit*, hanc tantam calamitatem nobis induxit. Nisi quis existimet, ne gubernari quidem divina Providentia, quæ in rerum natura exsistunt, quod vel cogitare absurdum est.

Atqui neque peccatorum ponderi ac multitudini (quæ nonnulli secundum aliam rationem recte facientes et humilia de se, ut par est, sentientes, dicere consueverunt) causa tribuenda est. Non enim magis nos quam cæteræ Christianorum gentes, quæcunque feliciter agunt, propriis Deum peccatis irritamus: dictum est enim, ac vere dictum est, quod spectat ad mores, nostri non sunt deteriores, quam reliquarum nationum, quibusdam vero et præstantiores.

Igitur cavendum est ne forte a veritate fidei declinatio, rectorum dogmatum negligentia, ab Ecclesia catholica divisio, harum calamitatum nobis origo exstiterint. Hujus enim mali nonnulli nostrorum auctores fuerunt ob arrogantiam propriam, qui sibi principatum nulli subjectum nanciscebantur, participes vero fuerunt etiam posteri, non quidem ob proprium vitium, sed propter malitiam eorum qui eos antecesserunt, hanc labem experti sunt, quam prudentes abluere aliquando, ac deponere, et consentaneum est simul et salutare. Quocirca etiam vos fratres et filios in sancto Spiritu desideratissimos rogo, et obsecro, ut omni studio et cura antiquam vobis nobilitatem recuperetis, et antiquum splendorem revocetis, antiquos doctores nostros et sanctos Patres secuti (quorum eadem professio fidei, eadem pietatis est doctrina, quam etiam nunc Romana Ecclesia profitetur et tenet), hos recentiores, et exsecrandi schismatis, dissidiique Ecclesiarum Dei auctores aversemini, et synodum Florentiæ celebratam religiose suscipiatis. Et quæ ibi divino Spiritu cooperante pro ipso sancita sunt, amplectimini, et vos credite. Multæ ibi et egregiæ pro hoc dogmate jactæ sunt quasi fundamenta rationes: multa ex utraque parte dicta sunt, quæ propriam opinionem commendabant. Tandem vicit apud omnes Patrem et Filium unum esse principium Spiritus, et ex ambobus ipsum tanquam ab uno productore procedere. Multa sanctorum et doctorum non tantum Occidentalium, sed etiam Orientalium et nostrorum producta sunt testimonia hoc significantia, multis ostensum est considerationibus. Num enim, fratres, negligenter, num obiter circa rem tanti ponderis nos exhibuimus? Multum evigilavimus,

multum solliciti (ut scitis) fuimus. Verum cessimus veritati, locum dedimus doctoribus. Absit enim, ut animus probus et Christianus ostensæ veritati claudat oculos!

Partem aliquam illarum rationum nunc etiam hoc in loco utique exposuissemus, nisi ratio scribendarum epistolarum prohiberet, et simul aliunde multo plura his, quæ hic dicta sunt, eligendo legere liceret. Multi enim ante nos beati viri plurima, eaque optima de hoc argumento disseruerunt, nosque ipsi non pauca, vel amicis petentibus, vel per nos ipsos considerantes, vel frustra temereque contendentibus, et se opponentibus mutuo respondentes, eorumque sophismata dissolventes B composuimus et edidimus. Et omnia penes nos sunt, vel inter vos apud eos, qui studiosiores et avidiores auditores sunt. Quæ si quis vestrum bono animo et sine contentione audierit (modo velit audire) favente Deo non parvam utilitatem capiet. Unam tamen solam, illamque quam brevissime hic rationem ubi commemoravero, ad reliquam convertam.

Spiritum sanctum dici Spiritum Filii, ipse Filius asserit, ipsum appellans Spiritum veritatis. Est autem ipse veritas. Et multis in locis magnus Paulus id prædicat: *Misit enim*, inquit, *Deus Spiritum Filii sui in corda vestra*; et: *Si quis Spiritum Christi non habet, hic non est ejus*, et sæpe passim idem dicit. Hoc verbum vel solum, fratres, universæ rei conficiendæ satis est. Non enim opus C est plurium effusione verborum obrui; est enim ipsius Spiritus naturaliter et essentialiter, non autem adventitie; cujus autem esse aliquid dicitur, illud cujus dicitur, necesse est ut dignitate aliqua et præstantia emineat respectu illius, quod ejus esse dicitur; aut ergo eminentia et præstantia est producentis ad productum, aut præstantia Creatoris ad creaturam, sed hoc non habet locum in proposito, ut Creator et Dominus deducatur ad creaturam. Nam id vel cogitare impium est. Restat igitur ut sit producentis ad productum.

Quæ enim aiunt nonnulli veritatem effugientes, D Spiritum dici esse Filii consubstantialitatem Filii

μεν πρᾶγμα; πολλὴν κατεβαλόμεθα ἀγρυπνίαν, πολλὴν, εὖ ἴστε, πεποιήμεθα φροντίδα. Ἀλλὰ ἐνεδώκαμεν τῇ ἀληθείᾳ· ἀλλὰ τοῖς τῶν διδασκάλων ὑπεχωρήσαμεν. Ἀπείη γὰρ ψυχῆς ἀγαθῆς, καὶ Χριστιανῆς τῇ ἀληθείᾳ δειχθείσῃ καμμύειν τὰ ὄμματα!

Μέρος τι τῶν λόγων ἐκείνων κἀνταῦθα νῦν ἐξεθέμεθα ἂν, εἰ μὴ ὅ τε τῆς ἐπιστολῆς ἐκώλυε νόμος, καὶ ἅμα ἄλλοθεν ἐξῆν καὶ πλείω τῶν νῦν εἰρημένων ἀναλεξαμένοις ἀναγνῶναι. Πολλοὶ γὰρ τῶν πρὸ ἡμῶν μακαρίων ἀνδρῶν πολλά τε καὶ καλὰ περὶ τούτου εἰρήκασιν. Ἡμεῖς τε οὐκ ὀλίγα, ἢ φίλοις αἰτησαμένοις, ἢ καθ' ἑαυτοὺς σκεπτόμενοι, ἢ τοῖς εἰκῇ καὶ μάτην ἐρίζουσί τε, καὶ ἀντιλέγουσιν ἀνταποκρινόμενοί τε, καὶ τὰ ἐκείνων σοφίσματα λύοντες συγγραψάμενοι ἐξεδώκαμεν. Καὶ πάντα γε παρ ἡμῖν, ἢ ὑμῶν τοῖς γε ζητητικωτέροις τε, καὶ φιλαληθεστέροις εἰσίν. Ὧν εἴ τις ὑμῶν εὐγνωμόνως τε καὶ ἄνευ ἔριδος ἀκούσειεν, ἀκούσασθαι δὲ βουληθείη, οὐ μικρὰν ὠφέλειαν (σὺν Θεῷ δ' εἰρήσθω) καρπώσεται. Ἑνὸς μέντοι μόνου, καὶ τούτου ὡς ἓνι διὰ βραχέων, ἐνταῦθα μνησθεὶς λόγου, ἐπὶ τὰ λοιπὰ τρέψομαι.

Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, αὐτὸς ὁ Υἱός φησι, Πνεῦμα καλῶν ἀληθείας· αὐτό. Ἔστι δὲ αὐτὸς ἡ ἀλήθεια. Πολλαχοῦ τε τοῦτο Παῦλος ὁ μέγας πηρύττει· *Ἐξαπέστειλε* γὰρ, φησὶν, *ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν*· καὶ, *Εἴ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ*. Καὶ πολλάκις πολλαχοῦ τὸ C αὐτὸ λέγει. Τοῦτο τὸ ῥῆμα καὶ μόνον, ἀδελφοὶ, ἀρκεῖ τὸ πᾶν ἀποδεῖξαι· οὐ δεῖ γὰρ πολλοῖς περιῤῥεῖσθαι. Ἔστι μὲν γὰρ αὐτοῦ Πνεῦμα φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς, ἀλλ' οὐκ ἐπικτήτως. Οὗ δ' οὕτω τί ἐστι, ἀξιώματί καί τινα ὑπεροχὴν ἀνάγκη πρὸς ἐκεῖνο εἶναι, ὅπερ αὐτοῦ λέγεται εἶναι, ἢ γοῦν ἀξιώματι καὶ ὑπεροχῇ προβάλλοντος, καὶ προβαλλομένου ἢ κτίστου πρὸς κτίσμα. Τοῦτο δ' ἐνταῦθα οὐκ ἂν τὸ δεσπότου φαίη τις εἶναι, εἰς κτίσμα κατάγων τὸν Δεσπότην καὶ Κτίστην. Τοῦτο γὰρ καὶ ἐννοεῖν ἀσεβές. Λείπεται τοίνυν (1) τὸ τοῦ ἐκπορεύοντός τε καὶ προβάλλοντος πρὸς τὸ προβαλλόμενον εἶναι. Ἄλλο γάρ τι οὐδὲ ἐννοεῖν θέμις.

Ἃ γάρ φασί τινες τὴν ἀλήθειαν ἀποφεύγοντες, D ὡς τὸ Υἱοῦ Πνεῦμα λέγεσθαι πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τὴν

Petri Arcudii notæ.

(1) Textus erat corruptus hoc modo. Οὗ δ' οὕτω τί ἐστιν ἀξιώματι καί τινα ὑπεροχὴν ἀνάγκην εἶναι πρὸς ἐκεῖνο εἶναι ὅπερ αὐτοῦ λέγεται εἶναι, τοῦτο δ' ἐνταῦθα οὐκ ἂν τὸ δεσπότου, εἰ κτίσμα κατάγων τὸν Κτίστην. Τοῦτο γὰρ καὶ ἐννοεῖν ἀσεβές. Λείπεται τοίνυν, etc., ut videre est in bibliotheca Vaticana. Correximus eum utcunque ex Veneta, ut aliquem sensum eruere possemus hoc modo: Οὗ δ' οὕτω τί ἐστιν ἀξιώματι, καί τινα ὑπεροχὴν, ἀνάγκη πρὸς ἐκεῖνο εἶναι, ὅπερ αὐτοῦ λέγεται εἶναι, τοῦτο δ' ἐνταῦθα οὐκ ἂν τὸ δεσπότου φαίη τις εἶναι, εἰ κτίσμα κατάγων τὸν Κτίστην. Τοῦτο γὰρ καὶ ἐννοεῖς ἀσεβές. Λείπεται τοίνυν τὸ τοῦ ἐκπορεύοντός τε καὶ *προβάλλοντος* πρὸς τὸ προβαλλόμενον εἶναι. Ἄλλο D γάρ τι οὐδὲ ἐννοεῖν θέμις. Sensus est, illud cujus dicitur aliquid esse, est præstantius vel ad extra natura, quippe alia est natura Creatoris, alia creaturæ, et per consequens domini ac servi (quam eamdem rationem tetigit Bessarion in libro ad Lascarim Philanthropinum): vel ad intra, conferendo personam cum persona: et tunc illud cujus dicitur esse, est eminens non natura, sed ordine naturali. Nihil enim in Deo est præter naturam, quippe unum est prius non tempore, sed ordine, alterum posterius. Hoc enim ab illo ratione originis, seu causalitatis, ut loquuntur Patres Græci, non illud ab hoc.

ὁμοουσιότητα παριστάνει, ἢ τὸ ἐξ Υἱοῦ πέμπεσθαι, καὶ ὅσα ὅμοια, ἀράχνης νήματα ὄντα, καὶ ἡμεῖς πολλάκις ἐδείξαμεν. Εἴτε γὰρ διὰ τὸ ὁμοούσιον ἐλέγετο Πνεῦμα αὐτοῦ, διὰ τὸ αὐτὸ δὴ τοῦτο καὶ ὁ Υἱὸς ἐλέγετο ἂν τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' οὐκ ἂν εὕροις οὐδαμοῦ τοῦτο· εἴτε διὰ τὸ πέμπεσθαι ὑπ' αὐτοῦ, πρὸς ἡμῶν ὁ λόγος. Τὸ γὰρ πέμπειν δὴ τοῦτο, καὶ πηγάζειν, καὶ ἀναβλύζειν προϋποτίθεται τὴν προβολήν, καὶ τὴν οὐσιώδη πρόοδον, καὶ ἀδύνατον πέμπειν τὸν μὴ προβάλλοντα, πολλοῖς πολλαχοῦ καὶ ἱκανοῖς ἐδείξαμεν καὶ ἡμεῖς λόγοις. Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα παρὰ τῶν ἡμετέρων πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ταύτης ἀποφυγὴν λέγεται, οὐδὲν ὅλως ἰσχύοντα· πολλῷ δ' ἔτι πλείω τε καὶ καλλίω οἱ τῇ ἀληθείᾳ συνιστάμενοι λέγουσι· καὶ πάντα ἀκριβῶς ἴσμεν πρὸς τοὺς ἐναντίους πολλάκις ἀποδυσάμενοι λόγους. Ἐνταῦθα δὲ διὰ τὸ μῆκος τῶν λόγων αὐτὰ παρεῶντες εἰς τὰ περὶ τούτου συγγεγραμμένα ἡμῖν τοὺς βουλομένους παραπέμπομεν. Ἓν δὲ τοῦτο ὑμῖν φαμεν νῦν καὶ μάλα θαρροῦντες, ὡς ἱκανόν ἐστι τοῦτο μόνον (εὖ ἴστε) πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας παράστασιν, τοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐξ Υἱοῦ ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς, καὶ ἑνὸς ἐκπορεύεσθαι προβολέως. Καὶ ἐπειράθητε ἂν ἔργῳ, εἰ παρὼν ὑμῖν ἐδίδουν τε καὶ ἐλάμβανον λόγον· εἶναί τε καὶ πολλὰς ἄλλας μαρτυρίας τῆς θείας Γραφῆς, ὡς τὸ, *Ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρός*· ὡς τὸ, *Παρ' ἐμοῦ λήψεται, καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν*· ὡς τὸ, *Ὅσα ἂν ἀκούσῃ, λαλήσει*· καὶ ἄλλα ὅμοια. Ἐξ ὧν ἑκάστου ἡ αὐτὴ ῥᾷστα τῆς πίστεως ἀλήθεια δείκνυται, ἣν πάλαι τε καὶ νῦν ἡ καθολικὴ τῶν Ῥωμαίων Ἐκκλησία διδάσκει τε, καὶ κατέχει, ἣν ὅλη πρότερον ἡ Ἐκκλησία ἐπίστευεν

cum Spiritu demonstrare, vel a Filio mitti, et quotquot similia, araneæ esse fila sæpe nos ostendimus. Sive enim diceretur Spiritus ejus propter consubstantialitatem, ob hoc ipsum et Filius diceretur Spiritus sancti, sed nusquam hoc reperies; sive quod ab ipso mittatur, ratio a nobis est. Hoc enim mittere, et effundere, præsupponit productionem et essentialem processum. Et fieri non potest ut is qui non producit, mittat, multis et sufficientibus rationibus passim demonstravimus. Multa igitur vitandæ causa hujus veritatis a nostris dicta sunt; sed omnino nihil valent. Multo vero plura et meliora, qui veritati patrocinantur, afferunt; et omnia diligenter novimus, cum contra omnes rationes contrarias disputaverimus; hoc vero loco, ob prolixitatem sermonum, hæc missa facimus; et ad scripta, quæ de hoc composuimus volentes considerare, remittimus. Hoc unum vero nunc vobis cum magna fiducia dicimus, quod sufficiens est hoc solum, certo sciatis, ad veritatem comprobandam, quod Spiritus sanctus etiam ex Filio, quemadmodum et ex Patre: ut ab uno principio, et uno productore procedat et revera si præsens essem ultro citroque data et accepta ratione experti essetis, multa alia constare testimonia sacrarum Litterarum, ut illud: *Quem ego mittam vobis a Patre*; et illud: *De meo accipit, et annuntiabit vobis*; et illud: *Quæcunque audiet, loquetur*, et alia similia. Ex quibus singulis eadem fidei veritas facile probatur; quam olim et modo catholica Romana Ecclesia docet et tenet, quam prius universa Ecclesia complectebatur.

Ἀλλὰ φαίης ἄν, ὡς αὐτὸς ὁ Κύριος περὶ τούτου λέγων, *Τὸ Πνεῦμα*, φησὶν, *ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται*, μὴ προσθεὶς καὶ ἑαυτόν.

Καὶ τί τοῦτο, ἀδελφοί; οὐ γὰρ δὴ καὶ ὡς οὐκ ἐκπορεύεται ἐξ αὐτοῦ εἴρηκεν. Τοῦτο γάρ ἂν ἴσως βιαιότερον ἦν· κἂν μηδὲ τοῦτο ἱκανὸν, πρὸς ὃ ὑμεῖς βούλεσθε. Καὶ γὰρ ὁ αὐτὸς, *Περὶ τῆς ἡμέρας ἐκείνης καὶ τῆς ὥρας οὐδεὶς οἶδε*, φησὶν, *οὐδὲ οἱ ἄγγελοι οὐδὲ ὁ Υἱὸς, εἰ μὴ ὁ Πατὴρ μόνος*· καὶ αὖθις, *Ἡ ἐμὴ διδασκαλία οὐκ ἔστιν ἐμὴ, ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με Πατρός*, καὶ, *Οὐδεὶς ἔγνω τὸν Υἱὸν, εἰ μὴ ὁ Πατήρ*· καὶ ὅμως ἡμεῖς καλῶς γε ποιοῦντες ἐναντίον πιστεύομεν. Καὶ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καὶ τὴν ὥραν, οὕτω σαφῶς αὐτὸν εἰδέναι, ὡς καὶ ὁ Πατὴρ, καὶ ἑαυτὸν ὁμοίως τῷ Πατρὶ γινώσκειν, καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ παντὸς μᾶλλον αὐτοῦ εἶναι τιθέμεθα. Εἰ οὖν ὧν σαφῶς ἀπηρνήσατο, ἡμεῖς ἐπαινετῶς τὰ ἐναντία πιστεύομεν, διατί οὐ κἀνταῦθα ἃ μὴ ἠρνήσατο, εὐσεβῶς πιστεύσομεν;

Καὶ μὴν σκεπτέον καὶ τοῦτο, ἐπηγγείλατο ὁ Χριστὸς, ἐπὶ τῇ τοῦ Πέτρου ὁμολογίᾳ οἰκοδομήσειν τὴν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν, καὶ πύλας ᾅδου, τὰς τῶν αἱρετικῶν δηλαδὴ κενοφωνίας, μὴ ἂν ποτε κατισχύειν αὐτῆς. Τί οὖν ἂν εἴη αὕτη ἡ Ἐκκλησία, ἀδελφοί, ζητητέον. Τὴν μὲν γὰρ ἐπαγγελίαν βεβαίαν τε καὶ ἀψευδῆ εἶναί τε, καὶ πιστεύειν δεῖν, οὐδεὶς ἂν ἀρνηθείη Χριστιανός γε ὤν· τὴν δὲ Ἐκκλησίαν ἴσως

Sed objicies, quod Dominus de hoc disserens, *Spiritus*, inquit, *qui a Patre procedit*, non autem addidit seipsum.

Et qualis est hæc objectio, quæso, fratres? Non enim dixit quod non procedit ab ipso (Filio). Hoc enim fortassis vehementius urgeret. Quamvis neque hoc sufficeret ad probandum quod vultis. Quippe idem dixit: *De die illa et hora nemo scit*, inquit, *neque angeli, neque Filius, nisi solus Pater*. Et rursus: *Mea doctrina non est mea, sed qui misit me Patris*; et: *Nemo novit Filium, nisi Pater*, et tamen nos recte facientes, contrarium credimus. Et diem illum, et horam ita clare eum scire sicut et Pater, et se ipsum nosse similiter atque Pater. Et doctrinam ejus maxime ejus esse dicimus. Si igitur eorum quæ ipse manifeste inficiatus est, nos laudabiliter contraria credimus: cur etiam hoc loco, quæ non negavit, pie non credamus?

Præterea hoc etiam considerandum est. Promisit Christus super confessionem Petri fundaturum Ecclesiam suam, et portas inferi, nimirum hæreticorum novitates, ipsi nunquam prævalituras. Quæ igitur, fratres, sit hæc Ecclesia, quærendum est. Promissionem enim firmam esse, minimeque fallacem oportere credere, nemo, qui inter Christianos sit, inficiabitur. Ecclesiam ergo quæ-

non ideo in eamdem cum eo confunditur personam cum spirare non sit paternalis personæ constitutivum. Quare donec non probetur spirandi potentiam paternalis personæ constitutivam esse, nec confusio personarum inde probari poterit. Sed spirandi potentia constitutiva esse, probari non potest : cum quia sequeretur quod Pater haberet duas personas et duas hypostases, ut in principio probatum est, hoc autem inconveniens : tum quia hæc petitio principii esset. Ponere namque potentiam spirandi constitutivam esse personæ Patris, et ex Patre solum Spiritum procedere, unum et idem est. Quare qui hoc dicit, petit principium. Cum autem hoc non probetur, nec confusio personarum sequitur, quanquam sint qui credant. Dictum est autem in superioribus quænam eorum quæ de Deo dicuntur, communia sunt ; quæ propria, et propriorum quænam duabus personis propria ; quæ vero uni soli, eorum quæ uni soli ; quænam ita propria sunt, ut et personalia sive hypostatica sint ; quæ vero ita propria, ut notiones non ut hypostatica ; quale ipsum quoque spirare dictum est esse. Igitur ex iis quæ nunc dicta sunt, et ex iis quæ in superioribus præsupposita fuerunt, hujus inconvenientis solutio patet. Nec habet quispiam amplius accusare Latinos, quod confusionem introducant personarum. De duabus vero causis, sive duobus principiis, quæ in theologiam Latini introducere quidam autumant, hocque inconveniens magis eos sequi, quam umbram corpora putant : quid dicemus ? Nempe hoc in primis dicendum est, quod ipsa sola auctoritas sanctorum sufficiat fidelibus necesse est : qui utrumque dixerunt, et quod Spiritus a Patre procedit et Filio, et quod tanquam ab uno principio. Non enim duo principia Spiritus sunt Pater et Filius, inquit Augustinus, sed unum ejus ambo principium sunt ; quemadmodum creaturæ non tria principia, sed unum sunt Pater, et Filius, Spiritus sanctus, ipsa Trinitas Deus. Quam igitur aliquis hac apertiorem quærat solutionem, quam Spiritus sanctus per hujus sanctissimi Patris os et doctoris locutus est. Non enim lateat nos quod idem inconveniens multorum videlicet principiorum, et multorum deorum in productione etiam creaturæ sequeretur. Si quis non pie consideraret, quod a fide Christiana est alienum, et conveniens gentilibus. Hoc enim est de quo maxime nos gentiles accusamus, quod multos videlicet introducebant deos, multosque creatores. Cum igitur nos etiam tres divinas personas creaturæ causam et principium credamus, nos etiam hoc inconveniens sequeretur, et multa videremur ponere principia, multasque divinitates, si quis non recte intelligat. Sed audi quomodo sancti doctores sapientissime hoc solvunt. Nam et si Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum creaturæ causam esse credamus : quoniam tamen ad Patrem omnia referuntur, et quia ab eo habent et Filius et Spiritus sanctus et ipsum esse, et creandi potentiam ; si enim Pater non esset, Filius et Spiritus sanctus nec creandi potentiam haberent, nec omnino essent, item quoniam una et eadem numero, et communi divinitate, sive divina essentia prodeunte : ideo merito unus Deus et unus Creator sunt.

Item quoniam una et eadem numero potentia erat cum Patre ; Filius et Spiritus sanctus ex una et eadem numero et communi divinitate, sive divina essentia prodeunte : ideo merito unus Deus, et unus Creator sunt. Hoc idem igitur de processione Spiritus ex Patre et Filio sufficiens sit illis qui de hoc quærunt. Quoniam etenim una, et eadem spirandi potentia ex una et eadem essentia prodeunte Pater et Filius Spiritum sanctum spirant : et quoniam a Patre hanc spirandi potentiam Filius habet, ideo unus spirator, una causa et unum principium processionis Spiritus ambo sunt. Hæc igitur ut dictum est sufficerent non contendentibus propter doctorum auctoritatem, idem tamen ratione quoque probatur ; cum enim duo sint, ad quæ omne productum refertur, forma videlicet, secundum quam producitur, et suppositum aut persona, ex qua, si Pater et Filius, quemadmodum duo sunt secundum personas, si ita et forma, secundum quam producunt, duo essent, tunc necessario duo essent principia Spiritus, cum vero etsi personis duos esse fateamur, forma tamen, qua producunt unum numero sint, et omnino indistincti (est enim ipsa divina essentia una et eadem numero communis ambobus, secundum quam ambo Spiritum producunt), non est necesse imo impossibile est, duo principia dicere. Est etenim una numero essentialis activa spiratio, quæ cum eis propria sit, non potest tamen esse communis Spiritui sancto, eo quod ut sæpius dictum est opponitur ejus proprietati. Omnia enim essentialia communia Filio et Spiritui sancto cum Patre sunt, salvis tamen eorum proprietatibus. Omnia enim est Filius quæcunque et Pater, Basilius et cæteri doctores aiunt, manens in eo quod est Filius, videlicet in ejus proprietate. Quanquam etenim æqualis et similis sit Patri, generare tamen se ipsum non potest, cum sit ejus proprietati oppugnans. Eodem modo Spiritus quoque, etsi omnia communia habet cum Patre et Filio, servet tamen suam proprietatem necesse est : quia spirare se ipsum non potest, cum hoc oppugnet ejus proprietati. Ex his igitur clarissime patet falso Latinos accusari, quod duo ponant in divinitate principia. Item aut perfecta est, aiunt, ex Patre processio, et superfluit illa quæ ex Filio est, aut si hæc necessaria est, imperfecte ex Patre procedit. Hoc vero inconveniens est, imperfectam operationem dicere Patris, et ad suam perfectionem Filio indigere. Ad quæ respondemus, illos qui hæc dicunt, ideo errare, quia omnino duos esse putant Patrem, et Filium, et eorum operationes, humanis exemplis inhærentes, quia vident duorum hominum duas esse operationes numero, etsi ad unum effectum ten-

dant, et distinctas ab invicem, putant idem contingere etiam in Deo. Quod absurdissimum est. Namque Pater et Filius personis solummodo distincti, in cæteris unum et idem sunt : quo fit ut etiam spirandi potentiam unam et eamdem numero habeant, et simul non seorsum, nec hic prius, alter posterius, nec hic alia, alter alia spiratione spiret Spiritum, ut ii qui corporales in omnibus sunt, putant ; sed simul et absque tempore una eademque numero spiratione perfecte ambo, et supra omnem perfectionem eum spirent. Necesse enim est eadem toties ad eos dici, qui toties audientes non intelligunt ; aut quid isti dicent, si quis eos e contra interroget, si perfectam credunt mundi ex Patre creationem, an non ? Si enim perfectam, quare Filium quoque et Spiritum creatores nominant? Si vero imperfectam, et ideo Filium et Spiritum Patri associant, considerent quid dicant. At perfecta quidem ex Patre mundi creatio, una vero eademque numero Filii et Spiritus operatio ad ejus creationem est, et non alia Patris, alia horum ; tunc enim haberent locum hæc puerilia dubia. Ita igitur et in proposito perfecta quidem, et super omnem perfectionem est Spiritus ex Patre processio : eadem vero et una numero ex Filio quoque ejusdem Spiritus spiratio est, non alia et alia, nec aliter et aliter, nec prior et posterior, sed simul eadem, et similiter cum una et eadem numero spirandi potentia Spiritum ambo spirant. Et nullus rursus blasphemiæ hinc rationem accuset, audiens nos ex creatura arguentes. Et ideo putet Latinos Spiritum sanctum inter creaturas ponere ; fuerunt etenim, et sunt, qui in hanc etiam proterviam et insaniam devenerunt, ut hoc quoque Latinis imputare auderent. Hæc enim aut stultorum, aut jocari volentium sunt ; aut illorum qui ignorant sanctos Patres et doctores sæpius a creatura et sensibilibus exemplis manuducentes nos ad credendum res intellectuales et invisibiles atque divinas, ab eis quæ et exile vestigium divinæ similitudinis habent, illa probantes pro posse. Trinitatem etenim personarum Orientales quidem, intellectu, verbo et spiritu ; item oculo, fonte et fluvio ; rursus sole, radio et luce : Occidentales vero aliis similibus ostendere conantur. Quamvis unumquodque eorum exemplorum etsi ratione tria sint, una tamen hypostasis sive substantia realiter est. Patres tamen non putarunt propterea propositam veritatem offendere, sed quantum intentioni eorum conveniebat ex iis exemplis accipientes, reliquum, tanquam alienum a veritate, repellebant. Et nemo eos nec accusavit nec accusabit, donec mentis compos est, talibus quod usi fuerint exemplis. Quomodo igitur Latinos recte quis accusabit, si ad ostendendam unam eamdemque numero esse spirativam in Patre et Filio potentiam, utantur exemplo ab omnibus concesso, una eademque numero a Trinitate entium creatione ? aut quomodo propterea calumniari eos aliquis audebit, quod Spiritum sanctum cum creaturis connumerent ? præsertim cum nullus eorum qui nunc vivunt, Latini, nec qui post divisionem et infaustum infelixque illud schisma fuerunt, hoc primo dixerit ; sed illi prisci sancti, illi antiqui doctores, illa luminaria magna, quorum sonus in omnem terram exivit, et verba in fines orbis terræ, quique a nobis et nostris ut præcipui doctores et sancti merito celebrantur, hæc exempla et invenerint, et dixerint. Augustinus etenim, qui profunditate scientiæ omnes antecellit, sanctitate et fervore charitatis in Deum nulli cedit : Augustinus est, inquam, qui hæc eisdem verbis dicit Patrem et Filium scilicet principium esse Spiritus sancti. Quemadmodum Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum unum principium creaturæ credendum est. Accusent ii qui facile cuncta audent, et beatum Athanasium, qui in Dialogo Orthodoxi cum Ariano dissimilem Filium Patri, et Spiritum Filio et Patri ponente, ita dicit : Dei natura cum Filii et Spiritus sancti causa est, tum omnis creaturæ ; et simili audacia aut Filium et Spiritum cum creatura ponant, aut creaturam cum Filio et Spiritu sancto ut Deum colant, ut eamdem numero causam esse Dei videlicet et creaturæ, sanctus doctor docuerit. Sed hæc impudentium et ignorantium hominum sunt. Etenim cum inconvenientiæ, quæ quidam contra veram nostram conclusionem suis rationibus inferre solent, hæc potissimum sint ; et ad hæc si qua alia sunt, referantur : patet, quod illis Deo favente sufficienter solutis, cætera etiam simul corruunt, et quæ ad hæc dicta sunt, et ad omnia etiam illa sufficiunt.

Expositio auctoritatum doctorum quorumdam, quæ Latinis contrariæ esse videntur.

Cæterum restat considerare quæ a quibusdam auctoritatibus doctorum oppositis, ut arbitrantur, Latinis et hujus dogmatis veritati arguunt, putantes contradictionem ex eis concludere : quarum una quidem est illa, quam in Theologicis suis beatus Joannes Damascenus ait ; Spiritum Filii dicimus, ex Filio vero non dicimus. Altera vero sanctissimi Dionysii Areopagitæ, in libro *De divinis nominibus* dicentis : Solus fons divinitatis, qui supra omnem substantiam est, Pater est. Nam etsi aliquæ aliæ reperiantur, ejusdem tamen sententiæ sunt, et ad hæc tanquam potissima et quæ videntur expresse Latinis esse contraria, referuntur. De iis ergo duabus duntaxat considerandum est. Ad illud ergo, quod Joannes Damascenus ait, audi quam simpliciter, quam juste, quamque sufficienter ad persuadendum pro Latinis et eorum opinione confirmanda respondebimus. Nullum dicimus nomen ita sufficiens esse, ut unum solum possit præcise significare, quod in divinis exprimere volumus, quo fit ut multis et diversis altero unam, altero aliam rem nec tunc complete significemus. Cum enim hæc nomina et verba a nobis inventa sint, et qui natura regimur, et qui naturalibus rebus ea significandis imponimus, nec inventoris, nec eorum qui-

bus imponuntur, naturam excedere possunt : ideoque divinas res complete significare minime possunt. Quare imperfectionem nominum non attribuendam esse rebus divinis, omnis qui recte sapit, affirmat. Sed cum aliis nominibus divinas res exprimere non possimus, utendum quidem his consuetis nominibus est. Utendum tamen in quantum rebus significatis conveniunt, imperfectionem eorum, et si quid inconvenientiæ secum portant, refellendo, et per aliud nomen defectum alterius supplendo. In quæstione itaque proposita, videlicet in processione Spiritus ex Patre et Filio, duo hæc necessario exiguntur : unum, quod Pater et Filius æqualiter atque simpliciter Spiritum sanctum spirent, non unus perfecte, alter imperfecte; hoc enim contrarium est fidei veritati. Alterum, quod Filius ut in aliis, ita etiam in spirando relationem et ordinem habeat ad Patrem. Utrumque enim horum insunt Patri et Filio. Summa etenim est in eis et potentiæ æqualitas, imo identitas, et summus ordo. Quæcunque enim Filius habet, ipsum etiam spirare Spiritum, habet a Patre. Si igitur unum nomen esset sufficiens, et summam potentiæ eorum identitatem, et summum ad invicem ordinem simul significare, illo profecto omnibus aliis postpositis utendum esset. Nunc vero non solum impossibile est unum tale reperire nomen : et ideo necessario uno nomine alterum horum, altero vero alterum exprimendum est, verum etiam hæc diversa nomina ad hoc quod utrumque per se unum tantum significatum prædictorum significant, etiam imperfecte illud unum significant. Quare nos recte quidem et pie quid rei significandæ conveniat recipientes, reliquum, et quod imperfectionis est, repellimus. Tales sunt eæ præpositiones *ex*, videlicet et *per*. Præpositio namque *ex* æqualitatem quidem cum de aliquibus duobus vel pluribus accipitur, significat; ordinem vero unius ad alterum minime. Si quid enim ex duobus fieri dicimus, puta si quod pondus ex duobus trahitur, similiter quidem et æqualiter eorum ex utroque trahi, quoad vim præpositionis significamus. Ordo vero unius ad alterum non inde apparet. At præpositio *per* e converso ordinem quidem significat, æqualitatem vero minime. Si quid enim ex aliquo per aliquem esse aut fieri dicatur, manifeste apparebit illum, de quo dicitur *per*, ordinem quemdam ad illum de quo præpositio *ex* prædicatur, habere; et hunc ab eo accepisse id quod per eum fit. Æqualitas vero horum ad invicem minime significatur. Minoris namque potentiæ semper et auctoritatis est ille, de quo præpositio *per* prædicatur. Unde sancti Patres et doctores cum orientales, tum occidentales, cum ad potentiæ æqualitatem, imo identitatem Patris et Filii respiciunt, ex Patre et Filio dicunt Spiritum sanctum procedere et esse. Cum vero ordinem eorum ad invicem ostendere volunt, ex Patre per Filium eum procedere, et ex Patre per Filium, sive ex Deo per Filium, cum esse docent. Sunt tamen nonnulli sanctorum, quorum aliqui majoris fecerunt ordinem, ut major pars Orientalium : aliqui æqualitatem, sive identitatem, ut plurimi Occidentalium. Et quemadmodum occidentales pluris facientes æqualitatem sæpius utuntur *ex*, ita orientales, qui ordinem majoris existimant, cum quibus et beatus Joannes Damascenus connumeratur, *per* ut plurimum utuntur, raro admittentes præpositionem *ex* : non sibi invicem contradicentes, sed diversa significata diversis nominibus exprimentes. Quare de mundi creatione, etsi absque ulla ambiguitate ex Filio etiam omnia producta sint prout ex Patre, rarissime tamen reperies apud doctores præsertim orientales, quod mundus sit productus ex Filio, sed semper per Filium, ob illud Joannis : *Omnia per ipsum facta sunt*. Ita magis ordini adhæserunt Patres orientales ; et ideo utuntur *per*, quæ sola ordinem significat. Præterea lingua Græca per hanc præpositionem *ex* principalem significat causam, qualem Filium esse, vel Spiritus, vel mundi, nullus omnino concedet. Quare fugiunt doctores de Filio ipsa *ex* uti, ne quis eum principalem causam putaret; et non solum ipsa *ex*, verum etiam nomen causæ fugiunt de Filio dicere respectu ad creaturam, quanquam et Filius et Spiritus passim ab omnibus fidelibus causa mundi esse credantur, et una cum Patre causa : timentes ne quis propterea principalem causam eum esse putet; a quo ut falso sibi cavent. Unam enim principalem et Deitatis et creaturæ causam sciunt Patrem videlicet solum. Si igitur Latini cum sanctis occidentalibus ex Patre et Filio Spiritum sanctum dicentes, non principalem causam Filium ponunt, sed eorum potentiæ identitatem et æqualitatem per hoc profitentur : Damascenus vero principalem causam negans, quæ per *ex* significari solet, habuit respectum ad ordinem, et ideo utitur *per*, ex Patre per Filium procedere Spiritum asserens, per quem Filii ad Patrem ordo manifestatur, æqualitatem sive identitatem corum potentiæ nec ipse negans, quomodo magis invicem consona dicantur? Ipse enim est, qui de Patre, ipso quidem est intellectus Verbi abyssus. Verbi genitor, et per verbum spirator declarativi Spiritus. Et rursus : Spiritus vero sanctus declarativa absconsæ divinitatis potentia Patris, ex Patre per Filium est procedens. Quod autem per hanc præpositionem *per*, tum per hunc, tum per alios doctores, Filius quoque cum Patre causa substantiæ Spiritus ostenditur, satis in oratione *De unione* a nobis probatum est, præsertim cum addatur hoc verbum *procedere*, quod etiam, secundum nostros, nihil aliud quam ipsum esse personale Spiritus sancti significat. Et ad auctoritatem quidem Damasceni hæc sufficiant.

Ad illa vero sancti Dionysii, solum fontem Divinitatis Patrem dicentis, ut clarius appareat auctoritatem illam non habere illum intellectum, quem nostri putant, audiendum est primo illos doctores,

qui etiam Filium dicunt fontem Spiritus sancti, non dico gratiarum Spiritus non subsistentium, hac enim abutuntur ad omnia hujuscemodi responsione : sed ipsius personæ Spiritus sancti. Primo itaque Athanasius in sua contra Arianos oratione illud Psalmi : *Quoniam apud te est fons vitæ*, exponens, Sciebat etenim, inquit, Pater videlicet apud se habens Filium fontem Spiritus sancti. Patet igitur quod ipsam personam Spiritus hic dicit non gratiam non subsistentem; habemus enim a sancto Basilio traditam regulam, quod cum audimus Spiritum cum additione sanctum, nil aliud quam personam Spiritus intelligere debemus. Cum igitur hic Filius fons Spiritus cum additione sancti dictus sit, patet quod personæ ejus fons dictus est. Deinde quoque ipse magnus Basilius, qui hanc nobis tradidit regulam, fontem Spiritus sancti Filium nominat, dicens : Fons vitæ Filius, ait enim David ad Patrem : *Quoniam apud te est fons vitæ;* et rursus alius propheta dicit de Judæis : *Me dereliquerunt fontem aquæ viventis.* Aqua vero vivens dicitur Spiritus sanctus. Et notandum quod Spiritum sanctum dicit, significans ipsam ejus personam; persona vero Spiritus sancti Deus est; Filius igitur cum sit fons Spiritus sancti, fons est divinitatis manifestissime. Quare cum sancti Dionysii illa auctoritas, solum fontem divinitatis Patrem inquientis, prædictis sanctorum auctoritatibus non contradicat (nefas est enim etiam cogitare quod sancti doctores invicem contradicant), aliud quam vulgus putat, intelligit; nec ideo dicit hæc ille doctor, quasi negans Filium esse fontem Spiritus sancti, sed ipse quoque una cum prædictis doctoribus eum fontem esse Spiritus sancti dicit, hoc est, ejus personæ. Iis igitur declaratis respondemus, quod non omnimodam divinarum personarum distinctionem ab invicem hic, ut nostri falso arbitrantur, sanctus doctor tradere proposuit; et patet quia nullam Filii distinctionem et Spiritus sancti tradidit. Non igitur omnium trium personarum ab invicem distinctionem, sed Patris duntaxat ad reliquas tradit. Patrem igitur in parte ad Filium comparans, et eorum ab invicem distinctionem tradens, solum fontem Patrem ait, ac si diceret Patrem quidem fontem Filii esse, Filium vero fontem Patris minime esse. Et quod de Patre et Filio duntaxat hic speculetur, a sequentibus manifestatur. Ea etenim, inquit, quæ sunt generationis divinæ, quæ super omnem substantiam est, non convertuntur ad invicem. Hoc enim nomen generationis divinæ Patrem et Filium duntaxat respicit, cum ille generet, hic generetur. Hoc autem manifestius apparet, cum subjungit, cum Pater non sit Filius, nec Filius Pater : patet igitur quod generare et ipsam paternitatem soli Patri tribuens, solum fontem eum ait divinitatis, ac si diceret : Solus Pater, solus generans est, nec ipse generatus, nec Filius generans, cum ea quæ sunt generationis divinæ non convertantur ad invicem. Et hæc quidem vera ejus auctoritatis expositio simul et solutio est. Quod si quis etiam diceret Patrem solum fontem generationis divinæ, quæ supra omnem substantiam est, tanquam qui solus Filii simul ac Spiritus principium sit, et solus fons non ex fonte : Filius vero sit quidem fons, doctoribus ita docentibus, sed fons ex fonte. Hujus autem sententiæ et beatus Augustinus in quarto *De Trinitate* est; ait etenim : Et quod dicit Dominus : *Quem ego mittam vobis a Patre*, probat Spiritum sanctum et Patris esse et Filii. Etenim cum dixisset : *Quem mittet Pater*, addidit : *In nomine meo;* non tamen dixit : Quem mittet Pater a me, quemadmodum dixit : *Quem ego mittam vobis a Patre*, ostendens videlicet quod totius divinitatis, vel ut melius dicatur, Deitatis Pater est principium. Hoc beatissimo doctore quem digniorem quæremus mentis Dionysii expositorem? Quis hoc melius intellexit? in quo ut illo Spiritus sanctus locutus est? Quod enim ille dixit solum fontem divinitatis, quæ super omnem substantiam est, hic totius Deitatis principium inquit : cum Pater scilicet a nullo principio sit, sed ipse sit Filii et Spiritus sancti principium, Filius vero principium habens Patrem, ipse etiam principium sit Spiritus sancti. Sed ne te offendat rursus nomen totius Deitatis, nec opponas toti partem, tanquam si Filius partis esset principium; Deitas enim non est partibilis. Hic vero defectum imbecillitatis nominum est, quem qui ad res significatas transfert, non recte nec pie agit. Ad exponendam igitur auctoritatem prædictam, et oppositionem inde submotam solvendam etsi multi alii modi essent, tamen quæ dicta sunt, ita manifesta et clarissima sunt, ut sola sufficiant. Probato enim quod Filius sit etiam fons Deitatis, siquidem fons Spiritus sancti est sanctorum Patrum sententia, Spiritus vero sanctus Deus est (quibus beatum Dionysium contradicere nullus fidelium dicet), restat ut hoc quod dicit Dionysius, solum fontem Deitatis Patrem esse, secundum prædictos modos, aut alterum illorum, et non aliter dixerit.

Brevis Epilogus omnium, quæ dicta sunt in hoc opere.

Ego quidem tua gratia, clementissime vir, quod petiisti pro posse complevi. Quæ enim acta in concilio fuerunt ex parte narravi, utriusque quæstionis rationes breviter reddidi. Quæ inferuntur inconvenientia contra veritatem conclusionis sive ex rationibus adversariorum, sive ex auctoritatibus doctorum solvi. Et quidem ut puto sufficienter. Ex quibus, ni fallor, fidei nostræ veritas clarissime probata est. Tuum vero erit et aliorum, quorum in manus hoc opus legendum pervenerit, attente absque passione sæpius eadem legere et relegere, et bene quæ in eo dicta sunt contemplari; fortassis etenim non inutilis, neque labori nostro inconveniens vos fructus sequetur; sed qualis maximi existimandus est. Siquidem veri

nec inquirendi fructuosior labor est, nec inventi pretiosior fructus. Sed ante omnia sanctorum Patrum et doctorum occidentalium auctoritates, quas cum his simul ad te mitto, legentes, attente ex his colligetis problematis hujus clarissimam veritatem. Si qui vero non veritatis, sed contentionis amici, aut meis rationibus, aut dogmati Latinorum instantias inferant, eos deridentes et per Patrum auctoritates facillime arguentes : omnis etenim ratio his contradicens reprobanda est, tanquam veritati contraria, siquidem Patres veritatem locuti sunt. Tu vero una cum Occidentalium Patrum testimoniis etiam aliquas Orientalium auctoritates a nobis accipe, ut etiam istos eadem illis dicentes, intelligas ; et non solum sententia, verum etiam ipsis verbis eos plerumque esse concordes.

EJUSDEM CARD. BESSARIONIS

AD GRÆCOS EPISTOLA

EXHORTANTIS EOS AD OBEDIENTIAM SACROSANCTÆ ROMANÆ ECCLESIÆ, ET SUSCEPTIONEM SYNODI FLORENTINÆ, ET DE ELECTIONE SUA IN PATRIARCHAM CONSTANTINOPOLITANUM.

ARGUMENTUM.

Græci nostri, mortuo Josepho patriarcha Constantinopolitano Florentiæ, noluerunt alterum eligere et in locum demortui substituere, quem confirmaret summus pontifex Eugenius IV, quod dicerent non esse moris eum eligendi extra Constantinopolim. Quibus excusando se humanissime pontifex respondit, se non posse deponere Latinum patriarcham titularem, nisi Græci proponerent alterum Græcum ibi ubi celebrabatur concilium, a se confirmandum. Quem autem postea Constantinopoli primum elegerint, non adeo constat. In historia quam scripsit nostra ætate Theodosius Zygomalas ad Martinum Crusium hæreticum, fertur fuisse Gregorius Protosyngelus, ut notavimus in II libro de Sacramentis versus finem. Doctissimus Caryophyllus in libro quinque capitum, quem in linguam tritam et vernaculam Græcorum vertit, ex aliis historicis colligit fuisse Bessarionem, quod ego non credo, fecisset enim alicubi ea de re Bessarion mentionem. Ferunt eum facere mentionem in hac ipsa epistola cum dicit, se habuisse inter Græcos summos honores. At hoc verisimile est eum dicere propter doctrinam et prudentiam : alioquin etiam imberbem et juvenem apud imperatores præ cæteris ephebis in honore habitum fuisse testatur. Sed eum, aiunt, substitisse Romæ cardinalem creatum. Si intelligant Bessarionem post concilium non fuisse reversum in Græciam, falsum est, ut constat ex epistola Bessarionis ad Lascarim Philanthropinum, circa proœmium, ubi reperiuntur hæc verba, μετὰ τὴν γενομένην ἁγίαν σύνοδον, καὶ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἡμῶν ἐπάνοδον, *post celebratum sacrum concilium, et nostrum in Constantinopolim reditum*. Si autem intelligant eum brevi substitisse in ea urbe et reversum fuisse in Italiam, quamvis non sit certum, tamen fieri potest, et tunc debuit historicus dicere, quamvis Constantinopoli præsens electus fuerit, noluit tamen acceptare. Secundum aiunt fuisse Metrophanem, quem mordaci scommate per contemptum vocabant μητροφόνον, et φρατριάρχην, tertium Gregorium protosyngelum, qui fuit a confessionibus Joannis Palæologi imperatoris, et tenuit locum Alexandrini in synodo. Ili omnes fuerunt ex Patribus concilii, qui subscripserant, et permanserunt constantes in concordia et unione cum Ecclesia Romana. Porro de Gregorio protosyngelo sive fuerit primus, sive tertius, hoc certum est, eum sponte cessisse patriarchatu, et eo munere dignitatis se abdicasse, imo et Romæ se recepisse, ac inhabitasse monasterium S. Georgii in Velabro, prope Forum Boarium. Hoc totum contigit tempore Nicolai V, qui etiam scribit ad Constantinum postremum imperatorem, et eum hortatur, ut proprium patriarcham, non ut quemdam aliquem tennis fortunæ sacerdotem misere vivere sinat, sed ut decet verum patriarcham Constantinopolitanum, summopere ipsi commendando rogat, ut eum redire ad suum thronum curet : eique reverso cuncti honorem et obedientiam exhibeant. Eumdem ferunt post obitum θαυματουργῆσαι, edidisse miracula. De eodem Gregorio, de Isidoro etiam Ruthenorum antistite, et Bessarione sic scribit Pius secundus libro XI in suis Commentariis, circa tertiam partem libri : « Hunc annum viri tres in Ecclesia præcellentes insignem morientes reddidere : primus fuit Isidorus cardinalis episcopus Sabinensis, qui diu antea percussus apoplexia perdiderat ser-

monis usum. Ruthenis hic præfuerat quondam pontifex borealibus populis Græcanicum ritum servantibus. Cum capta est Constantinopolis a Turcis, legatum illic agebat apostolicæ sedis, jam pridem ab Eugenio pontifice maximo cardinalatus dignitate donatus. In cæde Christianorum, quæ ingens ibi facta est, jacenti cadaveris hominis, qui sibi fuisset similis, vestimenta subtraxit, et cum suis permutavit, cucullo et rubenti pileo supra mortuum dimissis, ipse tanquam unus de plebe captus parvo pretio redemptus est; cadaveri, super quo insigne cardinalatus repertum, caput abscissum est, et hastæ suffixum cum pileo per urbem castraque Turcarum per ignominiam contemptumque sedis apostolicæ vectatum, clamitante præcone, esse Rutheni cardinalis verticem. Ipse vero paulo post ad Nicolaum pontificem rediit, quem aliquot annis postea defuncto Gregorio patriarcha Constantinopolitano, qui anno quo Mantuam itum est, non sine sanctitatis opinione, Romæ obiit, Pius pontifex ad patriarchatus culmen evexit; eique fatis functo, Bessarionem cardinalem Tusculanum, virum doctissimum, substituit, natione Græcum, genere Trapezuntinum. » Sic Pius secundus, qui deinde prosequitur in sua historia declarare quinam sint illi alii duo viri præcellentes in Ecclesia Dei, qui vitam cum morte commutaverint.

Cardinalis itaque Bessarion a Pio secundo post obitum Isidori creatus patriarcha Constantinopolitanus titularis, præsentem satis gravem, patheticam et elegantem ad Græcos exaravit epistolam.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΚΑΘΟΛΙΚΗ

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΕΩΣ

ΚΥΡΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

—

EPISTOLA GENERALIS

SAPIENTISSIMI CARDINALIS

BESSARIONIS

—

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, ἐλέῳ Θεοῦ τῆς ἱερᾶς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας καρδινάλις, καὶ Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1), τοῖς τῷ πατριαρχικῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνῳ ὁποιδήποτε ὑποκειμένοις ἀρχιερεῦσιν, ἱερομονάχοις, ἱερεῦσι, μοναχοῖς τε, καὶ λαϊκοῖς, ἠγαπημένοις ἐν Πνεύματι ἀδελφοῖς καὶ υἱοῖς, χάριν, εἰρήνην, καὶ εὐλογίαν ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος βουλομένοις τε καὶ ἐπιθυμοῦσι, καὶ τὰ πρὸς ἐκεῖνα φέροντα, πάσῃ σπουδῇ διαπραττομένοις.

Ἐβουλόμην μὲν ἄν, ἐν Θεῷ ἠγαπημένοι ἀδελφοί τε καὶ υἱοί, αὐτὸς ὑμῖν παρὼν, αὐτὸς ὑμῖν διαλε-

A BESSARION, miseratione divina sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ cardinalis, et Constantinopolitanæ novæ Romæ œcumenicus patriarcha, iis qui patriarchali Constantinopolitanæ sedi quacunque ratione et ubicunque subsunt, pontificibus, sacratis monachis, sacerdotibus, monachis, et sæcularibus, dilectis in Spiritu fratribus ac filiis, gratiam, pacem et benedictionem ab omnipotenti Deo volentibus et optantibus, omnibus, omnique studio conantibus ut ea adipiscantur.

Volebam sane, in Deo charissimi fratres et filii, ipse vobis præsens, ipse vobiscum disserens

Petri Arcudii notæ.

(1) *Οἰκουμενικὸς πατριάρχης* (a). Mirandum qui fieri potuit, ut catholicus, et Romanæ, hoc est Christianæ, et veræ fidei zelantissimus, hoc titulo se ornaverit, cum Gregorius Magnus Joannem patriarcham Constantinopolitanum primum hoc nomen sibi usurpantem monuerit, ut ab stulti vocabuli se appellatione compesceret, et suum apocrisarium retineret communicare in sacris cum

B Joanne et cum Cyriaco successore ejus, nisi ab hac appellatione desisterent, ut constat ex epistola tricesima, et tricesima prima libri sexti, et alibi passim. Præterea Adrianus primus scribens ad Constantinum et Irenem imperatores rogat eos ne deinceps permittant patriarchæ Constantinopolitano Tarasio, scribere se universalem, quod fecerat in professione suæ fidei, quam miserat ad pontificem.

(a) Vide Aloysium Bandinium in Commentario, supra col. XXXVI. EDIT.

de iis quæ ad nostram salutem pertinent, ultro citroque ratione uti, deque iis quæ facere ac dicere desidéro, et precor. Quoniam vero res, quæ nos circumstant, et tanta locorum distantia id prohibet, quod reliquum est et posterius, litteris vobiscum versari, et epistolari hac ratione partem aliquam eorum quæ ipsi præsentes diceremus, necesse est vobis enuntiare. Precor autem Deum, qui est super omnia, ut cum eadem charitate, quæ dicenda sunt, excipiatis, qua etiam nos ea dicturi sumus. Testis enim est mihi ipse, quem nihil latet, ne eorum quidem quæ sunt in cogitatione, quod primum quidem zelus divinus, deinde vero amicitia nostræ gentis excitat promere quæ dicturus sum ; neque quiescere sinit, ne non manifesta vobis faciam quæ vos nosse necesse est.

Ante omnia igitur (ut hic exordiar) mementote, fratres in Spiritu et filii, quanta et qualis fuit nostra gens, partim quidem sapientia, partim vero reliqua virtute ; præterea quæ mundana est, potestate et imperio, viribusque. Quippe nostri non tantum totius sapientiæ, cunctarumque disciplinarum inventores, verum etiam perfectores exstiterunt. Ibi tota sanctitas effulsit, inde monarchia toti orbi imperavit. Cæterum nunc (heu mala !) non solum imperium amisimus, sed et servitutem, et eam gravem, ac molestam experientia patimur, Barbaris et impiis (heu me miserum !) nobis dominantibus. Neque id solum, verum etiam sapientiæ ne vestigium quidem penes nostros remansit. Cum post acquisitionem rerum necessariarum quæratur et solita sit advenire. Quæ cum nos deseruerint

A γόμενος δοῦναί τε καὶ λαβεῖν λόγον περὶ τῶν τῇ ὑμετέρᾳ σωτηρίᾳ ἀνηκόντων, καὶ ὧν ὑμᾶς ποιεῖν τε καὶ λέγειν ποθῶ τε καὶ εὔχομαι. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο τά τε περιστάμενα ἡμᾶς πράγματα, ἥ τε τοσαύτη κωλύει τῶν τόπων διάστασις, ὃ λοιπόν τε καὶ δεύτερον, γράμμασιν ὑμῖν ἀνάγκη συνεῖναι, καὶ τῷ ἐπιστολιμαίῳ τούτῳ λόγῳ, μέρος τι ὧν ἂν αὐτοὶ παρόντες εἴπωμεν, ὑμῖν ἀναγγεῖλαι. Εὔχομαι δὲ τῷ ἐπὶ πάντων Θεῷ, κατὰ τῆς αὐτῆς ἀγάπης ὑμᾶς τῶν ῥηθησομένων ἀκοῦσαι, μεθ' ἧς καὶ ἡμεῖς αὐτὰ ἐροῦμεν. Μάρτυς γάρ μοί ἐστιν αὐτός, ὃν οὐδὲν οὐδὲ τῷ ἐν διανοίᾳ λανθάνει, ὡς πρῶτα μὲν ὁ θεῖος ζῆλος, ἔπειτα δέ με ἡ τοῦ γένους φιλία κινεῖ εἰπεῖν, ἃ μέλλω ἐρεῖν, οὐδὲ ἡσυχάζειν ἐᾷ μὴ οὐ δῆλα ὑμῖν ποιῆσαι ἃ ὑμᾶς εἰδέναι ἀνάγκη.

B

Πρὸ πάντων τοίνυν (ἵν' ἐντεῦθεν ἄρξωμαι) μνήσθητε, ἀδελφοί τε καὶ υἱοὶ ἐν Πνεύματι, πόσον τε καὶ οἷον ὑπῆρξε τὸ γένος ἡμῶν, τοῦτο μὲν σοφίᾳ, τοῦτο δὲ καὶ τῇ ἄλλῃ ἀρετῇ, καὶ μὴν καὶ τῇ κατὰ κόσμον ἐξουσίᾳ τε, καὶ ἀρχῇ καὶ δυνάμει. Οἱ ἡμέτεροι γὰρ πάσης σοφίας καὶ πάσης ἐπιστήμης οὐχ εὑρεταὶ μόνον ὑπῆρξαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τέλος αὐτὰ ἤγαγον. Ἐκεῖ πᾶσα ἁγιωσύνη ἐξέλαμψεν, ἐκεῖθεν μοναρχία πάσης γῆς ἐπεκράτησεν. Ἀλλὰ νῦν (φεῦ τῶν κακῶν!) οὐ τὴν ἀρχὴν ἀπωλέσαμεν μόνον, ἀλλὰ καὶ δουλείας πειρώμεθα, καὶ ταύτης δεινῆς τε καὶ χαλεπῆς, Βαρβάρων τε καὶ ἀνόμων ἀνδρῶν (οἵμοι!) δεσποζόντων ἡμῶν. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ

C σοφίας οὐδ' ἴχνος ἔμεινε παρά γε τοῖς ἡμετέροις, εἰ μὴ βραχύ γε τῆς ἐπιστήμης μετὰ τὴν τῶν ἀναγκαίων κτῆσιν ζητεῖσθαί τε, καὶ ἐπιγίνεσθαι. Ὧν νῦν ἡμῖν

Petri Arcudii notæ.

Vide octavam synodum actione secunda. Sed nostri Græci propter honorem Tarasii aliasque causas non sunt passi integras legi epistolas Adriani.

In concilio quoque Florentino Latini Patres cum de aliis rebus ad fidem spectantibus, tum potissimum de hoc titulo sine dubio cum Græcis egissent, nisi illi de hac re, ut de multis aliis, audire et agere recusassent. Numquam enim hanc vanam et falsam appellationem Græcis Latini permiserunt neque permittent.

Igitur dicendum est, Bessarionem existimasse a Latinis hanc vocem toleratam fuisse. Nam et Josephus Florentiæ cum ad finem vitæ pervenisset, extremam suam sententiam patefaciens in omnibus se subjicit Romanæ Ecclesiæ, et nihilominus vocat se œcumenicum patriarcham. Vel Bessarion et Josephus decepti sunt ex pseudosynodo a Photio facta, ubi introducit Photius legatos pontificis, qui ei titulum universalis attribuunt, ubi etiam primum locum in sessione impudenter sibi arrogat. Postremo illud quoque verisimile est, Bessarionem et Josephum ab hujusmodi titulo abstinuisse, sed a posterioribus Græcis additum fuisse. Non enim habemus autographum Josephi et Bessarionis manu propria subscriptum, præsertim cum ipse Bessarion in hac eadem epistola Romanum pontificem vere œcumenicum nuncupet.

Quæ causa fuit, ut cum bibliotheca Bessarionis dono sit data serenissimæ reipublicæ Venetæ, per amicos inquireremus, utrum ea vox οἰκουμενικὸς esset exarata in ea epistola, vel in titulo, vel in subscriptione. Negant eam reperiri, et qui fidem *eum* adhibet, adeat ipsam bibliothecam. Præterea Bessarion eam epistolam ipsemet in Latinum vertit, ubi tamen nusquam invenitur in eius persona ea vox *œcumenicus*.

Repugnat autem vocare se œcumenicum, et scribere, τοῖς ὑποκειμένοις τῷ πατριαρχικῷ θρόνῳ, et non τοῖς ἁπανταχοῦ Χριστιανοῖς. Deinde patriarcha Constantinopolitanus, vocando se œcumenicum, probat et ostendit posse errare in fide totam Ecclesiam, quando is qui appellatur universalis in fide labitur, cum contra, Romanus pontifex, qui revera est et potest dici œcumenicus, non possit errare. Unde Gregorius Magnus lib. IV, epist. 32, Mauricium Augustum, contra Joannem Jejunatorem : « Quis est iste, inquit, qui contra statuta evangelica, contra canonum decreta, novum sibi usurpare nomen præsumit ? Utinam vel sine aliorum imminutione unus sit, qui vocari appetit universalis. Et certe multos Constantinopolitanæ Ecclesiæ in hæreses voraginem incidisse novimus sacerdotes, et non solum hæreticos, sed etiam hæresiarchas factos. Inde quippe Nestorius, qui mediatorem Dei et hominum Jesum Christum duas esse personas existimans, quia Deum fieri hominem potuisse non credidit, usque ad Judaicam perfidiam erupit. Inde Macedonius, qui consubstantialem Patri et Filio Spiritum sanctum Deum esse denegavit. Si igitur illud nomen in ea Ecclesia sibi quisquam arripuit, quo caput se bonorum omnium facit, universa ergo Ecclesia, quod absit, a statu suo corruit, quando is qui appellatur universalis cadit. Sed absit a cordibus Christianorum nomen istud blasphemiæ. » Sic Gregorius.

ἐκλειπόντων, διὰ τὴν τοῦ γένους δουλείαν, καὶ τὴν αὐτῇ ἑπομένην τε καὶ συνοῦσαν πενίαν, οὐδεὶς λόγος σοφίας, οὐδεμία ζήτησις ἐπιστήμης. Ἀρετὴ δὲ ὅσηπερ εἰς τὸ ἦθος τείνει, καὶ καλοὺς κἀγαθοὺς ἀπεργάζεται τοὺς κεκτημένους, αὕτη δὲ μένει τε καὶ μείνειεν εἰς ἀεὶ παρά γε τοῖς ἡμετέροις. Τίς τοίνυν αἰτία τοῦ τὰ ἤθη χρηστοὺς ὄντας, καὶ σοφίαν, καὶ ἀρχὴν, καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτὴν ἀπολέσαι; οὐ γὰρ δὴ τύχη τε, καὶ τὸ αὐτόματον, οὐδ' ἡ ἄστατος τῶν πραγμάτων ῥοὴ, καὶ τὸ *ὡς ἔτυχε* τὴν τοσαύτην ἡμῖν ἐπήνεγκε δυστυχίαν· εἰ μή τις οἴοιτο μηδὲ διοικεῖσθαι τὰ ὄντα θείᾳ Προνοίᾳ, ὃ καὶ ἐννοῆσαι ἄτοπον.

A ob gentis servitutem et ejus comitem paupertatem, nulla ratio habetur sapientiæ, nulla bonarum artium inquisitio. Virtus porro quæ ad mores spectat, quæque probos et honestos, ea prædilos efficit, ipsa certe apud nostros permanet, et utinam perpetuo perseveret. Quid igitur causæ est, cur probi, optimeque morati et sapientiam, et imperium, atque etiam ipsam libertatem amiserint? Non enim profecto fortuna et casus rerumque instabilis fluxus, et quod aiunt, *ut evenit*, hanc tantam calamitatem nobis induxit. Nisi quis existimet, ne gubernari quidem divina Providentia, quæ in rerum natura exsistunt, quod vel cogitare absurdum est.

Οὐ μὴν οὐδὲ τὸ τῶν ἁμαρτιῶν βάρος, καὶ πλῆθος (ὅ τινες καλῶς τρόπον ἄλλον ποιοῦντες, καὶ ταπεινὰ περὶ ἑαυτῶν φρονοῦντες, ὡς δεῖ λέγειν εἰώθασι), καὶ τῶν παρόντων ἡμῖν κακῶν αἰτιᾶσθαι. Οὐ γὰρ μᾶλλον ἡμεῖς ἢ τὰ λοιπὰ τῶν Χριστιανῶν, ὅσα εὐδαιμονοῦσιν, ἔθνη, ταῖς ἰδίαις τὸν Θεὸν παροργίζομεν ἁμαρτίαις· εἴρηται γὰρ δὴ, καὶ ἀληθῶς εἴρηται, τά γ' ἐν τοῖς ἤθεσι τοὺς ἡμετέρους μηδένων εἶναι χείρους, ἔστι δ' ὧν καὶ βελτίους.

B Atqui neque peccatorum ponderi ac multitudini (quæ nonnulli secundum aliam rationem recte facientes et humilia de se, ut par est, sentientes, dicere consueverunt) causa tribuenda est. Non enim magis nos quam cæteræ Christianorum gentes, quæcunque feliciter agunt, propriis Deum peccatis irritamus: dictum est enim, ac vere dictum est, quod spectat ad mores, nostri non sunt deteriores, quam reliquarum nationum, quibusdam vero et præstantiores.

Εὐλαβητέον οὖν μήποτε ἡ τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως ἐκτροπὴ, ἡ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἀμέλεια, ἡ ἀπὸ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας διαίρεσις τῶν συμφορῶν τούτων ἡμῖν ἐχρημάτισε μήτηρ. Τούτου γὰρ δὴ τοῦ κακοῦ ἦρξαν μέν τινες τῶν ἡμετέρων δι' οἰκείαν αὐθάδειαν, ἀρχὴν ἑαυτοῖς ἀνυπεύθυνον ἐπικτώμενοι, μετέσχον δὲ καὶ οἱ ἐπιγεγενημένοι, οὐ δι' οἰκείαν μοχθηρίαν, ἀλλὰ διὰ τὴν τῶν φθασάντων καὶ τοὺς πονηρίαν τῆς λώβης πεπειραμένοι, ἣν ἀπολούσασθαί ποτε, καὶ ἀποθέσθαι τοὺς εὖ γε φρονοῦντας καὶ προσῆκόν ἐστι, καὶ σωτήριον ἅμα. Διὸ καὶ ὑμᾶς, ἀδελφοὶ καὶ υἱοὶ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ποθεινότατοι, παρακαλῶ τε, καὶ δέομαι, ἵνα πάσῃ σπουδῇ τε καὶ μελέτῃ ἑαυτοῖς τὴν ἀρχαίαν ἀνασώσητε εὐγένειαν, τὴν πάλαι ποτὲ εὔκλειαν ἐπαναλέσησθε, καὶ τοῖς ἀρχαίοις διδασκάλοις ἡμῶν καὶ ἁγίοις Πατράσιν ἑπόμενοι (ὧν ἡ αὐτή τε τῆς πίστεως ὁμολογία, ἡ αὐτὴ τῆς εὐσεβείας ἐστὶ διδασκαλία, ἣν καὶ ἡ Ῥωμαίων νῦν Ἐκκλησία ὁμολογεῖ καὶ κατέχει) τοὺς νεωτέρους δὴ τούτους, καὶ τοὺς τοῦ ἀπευκτοῦ τῶν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν σχίσματος γενομένους αἰτίους, ἀποστραφῆτε, καὶ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένην σύνοδον εὐλαβῶς τε ὑποδέξησθε, καὶ τὰ ἐκεῖ τοῦ θείου Πνεύματος συνεργοῦντος, ὑπὲρ αὐτοῦ δεδογμένα, ἀσπάσησθέ τε καὶ πιστεύητε καὶ ὑμεῖς. Πολλοὶ ἐκεῖ καὶ καλοὶ κατεβλήθησαν ὑπὲρ τούτου τοῦ δόγματος λόγοι. Πολλὰ ἑκατέρωθεν τῆς οἰκείας συστατικὰ δόξης εἴρηται. Τέλος ἐνίκησε παρὰ πᾶσι, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν μίαν ἀρχὴν εἶναι τοῦ Πνεύματος, καὶ ἐξ ἀμφοῖν αὐτὸ ὡς ἐξ ἑνὸς ἐκπορεύεσθαι προβολέως. Πολλαὶ τῶν ἁγίων καὶ διδασκάλων, οὐ μόνον τῶν Δυτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀνατολικῶν τε καὶ ἡμετέρων προηνέχθησαν μαρτυρίαι τοῦτο δηλοῦσαι· πολλοῖς δέδεικται λογισμοῖς. Μὴ γὰρ ἀτημελῶς, ἀδελφοὶ, μὴ παρέργως, περὶ τὸ τοσοῦτον προσηνέχθη-

C Igitur cavendum est ne forte a veritate fidei declinatio, rectorum dogmatum negligentia, ab Ecclesia catholica divisio, harum calamitatum nobis origo exstiterint. Hujus enim mali nonnulli nostrorum auctores fuerunt ob arrogantiam propriam, qui sibi principatum nulli subjectum nanciscebantur, participes vero fuerunt etiam posteri, non quidem ob proprium vitium, sed propter malitiam eorum qui eos antecesserunt, hanc labem experti sunt, quam prudentes abluere aliquando, ac deponere, et consentaneum est simul et salutare. Quocirca etiam vos fratres et filios in sancto Spiritu desideratissimos rogo, et obsecro, ut omni studio et cura antiquam vobis nobilitatem recuperetis, et antiquum splendorem revocetis, antiquos doctores nostros et sanctos Patres secuti (quorum eadem professio fidei, eadem pietatis est doctrina, quam etiam nunc Romana Ecclesia profitetur et tenet), hos recentiores, et exsecrandi schismatis, dissidiique Ecclesiarum Dei auctores

D aversemini, et synodum Florentiæ celebratam religiose suscipiatis. Et quæ ibi divino Spiritu cooperante pro ipso sancita sunt, amplectimini, et vos credite. Multæ ibi et egregiæ pro hoc dogmate jactæ sunt quasi fundamenta rationes: multa ex utraque parte dicta sunt, quæ propriam opinionem commendabant. Tandem vicit apud omnes Patrem et Filium unum esse principium Spiritus, et ex ambobus ipsum tanquam ab uno productore procedere. Multa sanctorum et doctorum non tantum Occidentalium, sed etiam Orientalium et nostrorum producta sunt testimonia hoc significantia, multis ostensum est considerationibus. Num enim, fratres, negligenter, num obiter circa rem tanti ponderis nos exhibuimus? Multum evigilavimus,

multum solliciti (ut scitis) fuimus. Verum cessimus veritati, locum dedimus doctoribus. Absit enim, ut animus probus et Christianus ostensæ veritati claudat oculos!

A μεν πρᾶγμα; πολλὴν κατεβαλόμεθα ἀγρυπνίαν, πολλὴν, εὖ ἴστε, πεποιήμεθα φροντίδα. Ἀλλὰ ἐνεδώκαμεν τῇ ἀληθείᾳ· ἀλλὰ τοῖς τῶν διδασκάλων ὑπεχωρήσαμεν. Ἀπείη γὰρ ψυχῆς ἀγαθῆς, καὶ Χριστιανῆς τῇ ἀληθείᾳ δειχθείσῃ καμμύειν τὰ ὄμματα!

Partem aliquam illarum rationum nunc etiam hoc in loco utique exposuissemus, nisi ratio scribendarum epistolarum prohiberet, et simul aliunde multo plura his, quæ hic dicta sunt, eligendo legere liceret. Multi enim ante nos beati viri plurima, eaque optima de hoc argumento disseruerunt, nosque ipsi non pauca, vel amicis petentibus, vel per nos ipsos considerantes, vel frustra temereque contendentibus, et se opponentibus mutuo respondentes, eorumque sophismata dissolventes B composuimus et edidimus. Et omnia penes nos sunt, vel inter vos apud eos, qui studiosiores et avidiores auditores sunt. Quæ si quis vestrum bono animo et sine contentione audierit (modo velit audire) favente Deo non parvam utilitatem capiet. Unam tamen solam, illamque quam brevissime hic rationem ubi commemoravero, ad reliquam convertam.

Μέρος τι τῶν λόγων ἐκείνων κάνταῦθα νῦν ἐξεθέμεθα ἂν, εἰ μὴ ὅ τε τῆς ἐπιστολῆς ἐκώλυε νόμος, καὶ ἅμα ἄλλοθεν ἐξῆν καὶ πλείω τῶν νῦν εἰρημένων ἀναλεξαμένοις ἀναγνῶναι. Πολλοὶ γὰρ τῶν πρὸ ἡμῶν μακαρίων ἀνδρῶν πολλά τε καὶ καλὰ περὶ τούτου εἰρήκασιν. Ἡμεῖς τε οὐκ ὀλίγα, ἢ φίλοις αἰτησαμένοις, ἢ καθ' ἑαυτοὺς σκεπτόμενοι, ἢ τοῖς εἰκῇ καὶ μάτην ἐρίζουσί τε, καὶ ἀντιλέγουσιν ἀνταποχρινόμενοί τε, καὶ τὰ ἐκείνων σοφίσματα λύοντες συγγραψάμενοι ἐξεδώκαμεν. Καὶ πάντα γε παρ ἡμῖν, ἢ ὑμῶν τοῖς γε ζητητικωτέροις τε, καὶ φιλαχρωτέροις εἰσίν. Ὧν εἴ τις ὑμῶν εὐγνωμόνως τε καὶ ἄνευ ἔριδος ἀκούσειεν, ἀκούσασθαι δὲ βουληθείη, οὐ μικρὰν ὠφέλειαν (σὺν Θεῷ δ' εἰρήσθω) καρπώσεται. Ἑνὸς μέντοι μόνου, καὶ τούτου ὡς ἓνι διὰ βραχέων, ἐνταῦθα μνησθεὶς λόγου, ἐπὶ τὰ λοιπὰ τρέψομαι.

Spiritum sanctum dici Spiritum Filii, ipse Filius asserit, ipsum appellans Spiritum veritatis. Est autem ipse veritas. Et multis in locis magnus Paulus id prædicat: *Misit enim*, inquit, *Deus Spiritum Filii sui in corda vestra*; et: *Si quis Spiritum Christi non habet, hic non est ejus*, et sæpe passim idem dicit. Hoc verbum vel solum, fratres, universæ rei conficiendæ satis est. Non enim opus est plurium effusione verborum obrui; est enim ipsius Spiritus naturaliter et essentialiter, non autem adventitie; cujus autem esse aliquid dicitur, illud cujus dicitur, necesse est ut dignitate aliqua et præstantia emineat respectu illius, quod ejus esse dicitur; aut ergo eminentia et præstantia est producentis ad productum, aut præstantia Creatoris ad creaturam, sed hoc non habet locum in proposito, ut Creator et Dominus deducatur ad creaturam. Nam id vel cogitare impium est. Restat igitur ut sit producentis ad productum.

Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, αὐτὸς ὁ Υἱός φησι, Πνεῦμα καλῶν ἀληθείας· αὐτό. Ἔστι δὲ αὐτὸς ἡ ἀλήθεια. Πολλαχοῦ τε τοῦτο Παῦλος ὁ μέγας κηρύττει· *Ἐξαπέστειλε* γὰρ, φησὶν, *ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν*· καὶ, *Εἴ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ*. Καὶ πολλάκις πολλαχοῦ τὸ C αὐτὸ λέγει. Τοῦτο τὸ ῥῆμα καὶ μόνον, ἀδελφοὶ, ἀρκεῖ τὸ πᾶν ἀποδεῖξαι· οὐ δεῖ γὰρ πολλοῖς περιῤῥεῖσθαι. Ἔστι μὲν γὰρ αὐτοῦ Πνεῦμα φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς, ἀλλ' οὐκ ἐπικτήτως. Οὗ δ' οὕτω τί ἐστι, ἀξιώματί καί τινα ὑπεροχὴν ἀνάγκη πρὸς ἐκεῖνο εἶναι, ὅπερ αὐτοῦ λέγεται εἶναι, ἢ γοῦν ἀξιώματι καὶ ὑπεροχῇ προβάλλοντος, καὶ προβαλλομένου κτίστου πρὸς κτίσμα. Τοῦτο δ' ἐνταῦθα οὐκ ἂν δεσπότου φαίη τις εἶναι, εἰς κτίσμα κατάγων τὸν Δεσπότην καὶ Κτίστην. Τοῦτο γὰρ καὶ ἐννοεῖν ἀσεβές. Λείπεται τοίνυν (1) τὸ τοῦ ἐκπορεύοντός τε καὶ προβάλλοντος πρὸς τὸ προβαλλόμενον εἶναι. Ἄλλο γάρ τι οὐδὲ ἐννοεῖν θέμις.

Quæ enim aiunt nonnulli veritatem effugientes, D Spiritum dici esse Filii consubstantialitatem Filii

Ἃ γάρ φασί τινες τὴν ἀλήθειαν ἀποφεύγοντες ὡς τὸ Υἱοῦ Πνεῦμα λέγεσθαι πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τ

Petri Arcudii notæ.

(1) Textus erat corruptus hoc modo. Οὗ δ' οὕτω τί ἐστιν ἀξιώματι καί τινα ὑπεροχὴν ἀνάγκην εἶναι πρὸς ἐκεῖνο εἶναι ὅπερ αὐτοῦ λέγεται εἶναι, τοῦτο δ' ἐνταῦθα οὐκ ἂν τὸ δεσπότου, εἰ κτίσμα κατάγων τὸν Κτίστην. Τοῦτο γὰρ καὶ ἐννοεῖν ἀσεβές. Λείπεται τοίνυν, etc., ut videre est in bibliotheca Vaticana. Correximus eum utcunque ex Veneta, ut aliquem sensum eruere possemus hoc modo: Οὗ δ' οὕτω τί ἐστιν ἀξιώματι, καί τινα ὑπεροχὴν, ἀνάγκη πρὸς ἐκεῖνο εἶναι, ὅπερ αὐτοῦ λέγεται εἶναι, τοῦτο δ' ἐνταῦθα οὐκ ἂν τὸ δεσπότου φαίη τις εἶναι, εἰ κτίσμα κατάγων τὸν Κτίστην. Τοῦτο γὰρ καὶ ἐννοεῖν ἀσεβές. Λείπεται τοίνυν τὸ τοῦ ἐκπορεύοντός τε καὶ *προβάλλοντος* πρὸς τὸ προβαλλόμενον εἶναι. Ἄλλο γάρ τι οὐδὲ ἐννοεῖν θέμις. Sensus est, illud cujus dicitur aliquid esse, est præstantius vel ad extra natura, quippe alia est natura Creatoris, alia creaturæ, et per consequens domini ac servi (quam eamdem rationem tetigit Bessarion in libro ad Lascarim Philanthropinum): vel ad intra, conferendo personam cum persona: et tunc illud cujus dicitur esse, est eminens non natura, sed ordine naturali. Nihil enim in Deo est præter naturam, quippe unum est prius non tempore, sed ordine, alterum posterius. Hoc enim ab illo ratione originis, seu causalitatis, ut loquuntur Patres Græci, non illud ab hoc.

ὁμοουσιότητα παριστάνει, ἢ τὸ ἐξ Υἱοῦ πέμπεσθαι, καὶ ὅσα ὅμοια, ἀράχνης νήματα ὄντα, καὶ ἡμεῖς πολλάκις ἐδείξαμεν. Εἴτε γὰρ διὰ τὸ ὁμοούσιον ἐλέγετο Πνεῦμα αὐτοῦ, διὰ τὸ αὐτὸ δὴ τοῦτο καὶ ὁ Υἱὸς ἐλέγετο ἂν τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' οὐκ ἂν εὕροις οὐδαμοῦ τοῦτο· εἴτε διὰ τὸ πέμπεσθαι ὑπ' αὐτοῦ, πρὸς ἡμῶν ὁ λόγος. Τὸ γὰρ πέμπειν δὴ τοῦτο, καὶ πηγάζειν, καὶ ἀναβλύζειν προϋποτίθεται τὴν προβολήν, καὶ τὴν οὐσιώδη πρόοδον, καὶ ἀδύνατον πέμπειν τὸν μὴ προβάλλοντα, πολλοῖς πολλαχοῦ καὶ ἱκανοῖς ἐδείξαμεν καὶ ἡμεῖς λόγοις. Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα παρὰ τῶν ἡμετέρων πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ταύτης ἀποφυγὴν λέγεται, οὐδὲν ὅλως ἰσχύοντα· πολλῷ δ' ἔτι πλείω τε καὶ καλλίω οἱ τῇ ἀληθείᾳ συνιστάμενοι λέγουσι· καὶ πάντα ἀκριβῶς ἴσμεν πρὸς τοὺς ἐναντίους πολλάκις ἀποδυσάμενοι λόγους. Ἐνταῦθα δὲ διὰ τὸ μῆκος τῶν λόγων αὐτὰ παρεῶντες εἰς τὰ περὶ τούτου συγγεγραμμένα ἡμῖν τοὺς βουλομένους παραπέμπομεν. Ἓν δὲ τοῦτο ὑμῖν φαμεν νῦν καὶ μέλα θαῤῥοῦντες, ὡς ἱκανόν ἐστι τοῦτο μόνον (εὖ ἴστε) πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας παράστασιν, τοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐξ Υἱοῦ ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς, καὶ ἑνὸς ἐκπορεύεσθαι προβολέως. Καὶ ἐπειράθητε ἂν ἔργῳ, εἰ παρὼν ὑμῖν ἐδείκνυν τε καὶ ἐλάμβανον λόγον· εἶναί τε καὶ πολλὰς ἄλλας μαρτυρίας τῆς θείας Γραφῆς, ὡς τὸ, *Ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρός*· ὡς τὸ, *Παρ' ἐμοῦ λήψεται, καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν*· ὡς τὸ, *Ὅσα ἂν ἀκούσῃ, λαλήσει*· καὶ ἄλλα ὅμοια. Ἐξ ὧν ἑκάστου ἡ αὐτὴ ῥᾷστα τῆς πίστεως ἀλήθεια δείκνυται, ἣν πάλαι τε καὶ νῦν ἡ καθολικὴ τῶν Ῥωμαίων Ἐκκλησία διδάσκει τε, καὶ κατέχει, ἣν ὅλη πρότερον ἡ Ἐκκλησία ἐπίστευεν

cum Spiritu demonstrare, vel a Filio mitti, et quotquot similia, araneæ esse fila sæpe nos ostendimus. Sive enim diceretur Spiritus ejus propter consubstantialitatem, ob hoc ipsum et Filius diceretur Spiritus sancti, sed nusquam hoc reperies; sive quod ab ipso mittatur, ratio a nobis est. Hoc enim mittere, et effundere, præsupponit productionem et essentialem processum. Et fieri non potest ut is qui non producit, mittat, multis et sufficientibus rationibus passim demonstravimus. Multa igitur vitandæ causa hujus veritatis a nostris dicta sunt; sed omnino nihil valent. Multo vero plura et meliora, qui veritati patrocinantur, afferunt; et omnia diligenter novimus, cum contra omnes rationes contrarias disputaverimus; hoc vero loco, ob prolixitatem sermonum, hæc missa facimus; et ad scripta, quæ de hoc composuimus volentes considerare, remittimus. Hoc unum vero nunc vobis cum magna fiducia dicimus, quod sufficiens est hoc solum, certo sciatis, ad veritatem comprobandam, quod Spiritus sanctus etiam ex Filio, quemadmodum et ex Patre: ut ab uno principio, et uno productore procedat et revera si præsens essem ultro citroque data et accepta ratione experti essetis, multa alia constare testimonia sacrarum Litterarum, ut illud: *Quem ego mittam vobis a Patre*; et illud: *De meo accipit, et annuntiabit vobis*; et illud: *Quæcunque audiet, loquetur*, et alia similia. Ex quibus singulis eadem fidei veritas facile probatur; quam olim et modo catholica Romana Ecclesia docet et tenet, quam prius universa Ecclesia complectebatur.

Ἀλλὰ φαίης ἄν, ὡς αὐτὸς ὁ Κύριος περὶ τούτου λέγων, *Τὸ Πνεῦμα*, φησὶν, *ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται*, μὴ προσθεὶς καὶ ἑαυτόν.

Καὶ τί τοῦτο, ἀδελφοί; οὐ γὰρ δὴ καὶ ὡς οὐκ ἐκπορεύεται ἐξ αὐτοῦ εἴρηκεν. Τοῦτο γὰρ ἂν ἴσως βιαιότερον ἦν· κἂν μηδὲ τοῦτο ἱκανὸν, πρὸς ὃ ὑμεῖς βούλεσθε. Καὶ γὰρ ὁ αὐτὸς, *Περὶ τῆς ἡμέρας ἐκείνης καὶ τῆς ὥρας οὐδεὶς οἶδε*, φησὶν, *οὐδὲ οἱ ἄγγελοι οὐδὲ ὁ Υἱὸς, εἰ μὴ ὁ Πατὴρ μόνος*· καὶ αὖθις, *Ἡ ἐμὴ διδασκαλία οὐκ ἔστιν ἐμὴ, ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με Πατρὸς*, καὶ, *Οὐδεὶς ἔγνω τὸν Υἱὸν, εἰ μὴ ὁ Πατήρ*· καὶ ὅμως· ἡμεῖς καλῶς γε ποιοῦντες ἐναντίον πιστεύομεν. Καὶ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καὶ τὴν ὥραν, οὕτω σαφῶς αὐτὸν εἰδέναι, ὡς καὶ ὁ Πατὴρ, καὶ ἑαυτὸν ὁμοίως τῷ Πατρὶ γινώσκειν, καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ παντὸς μᾶλλον αὐτοῦ εἶναι τιθέμεθα. Εἰ οὖν ὧν σαφῶς ἀπηρνήσατο, ἡμεῖς ἐπαινετῶς τὰ ἐναντία πιστεύομεν, διατί οὐ κἀνταῦθα ἃ μὴ ἠρνήσατο, εὐσεβῶς πιστεύσομεν;

Sed objicies, quod Dominus de hoc disserens, *Spiritus*, inquit, *qui a Patre procedit*, non autem addidit seipsum.

Et qualis est hæc objectio, quæso, fratres? Non enim dixit quod non procedit ab ipso (Filio). Hoc enim fortassis vehementius urgeret. Quamvis neque hoc sufficeret ad probandum quod vultis. Quippe idem dixit: *De die illa et hora nemo scit*, inquit, *neque angeli, neque Filius, nisi solus Pater*. Et rursus: *Mea doctrina non est mea, sed qui misit me Patris*; et: *Nemo novit Filium, nisi Pater*, et tamen nos recte facientes, contrarium credimus. Et diem illum, et horam ita clare eum scire sicut et Pater, et se ipsum nosse similiter atque Pater. Et doctrinam ejus maxime ejus esse dicimus. Si igitur eorum quæ ipse manifeste inficiatus est, nos laudabiliter contraria credimus: cur etiam hoc loco, quæ non negavit, pie non credamus?

Καὶ μὴν σκεπτέον καὶ τοῦτο, ἐπηγγείλατο ὁ Χριστὸς, ἐστὶ τῇ τοῦ Πέτρου ὁμολογίᾳ οἰκοδομήσειν τὴν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν, καὶ πύλας ᾅδου, τὰς τῶν αἱρετικῶν δηλαδὴ κενοφωνίας, μὴ ἂν ποτε κατισχύσειν αὐτῆς. Τίς οὖν ἂν εἴη αὕτη ἡ Ἐκκλησία, ἀδελφοί, ζητητέον. Τὴν μὲν γὰρ ἐπαγγελίαν βεβαίαν τε καὶ ἀψευδῆ εἶναί τε, καὶ πιστεύειν δεῖν, οὐδεὶς ἂν ἀρνηθείη Χριστιανός γε ὤν· τὴν δὲ Ἐκκλησίαν ἴσως

Præterea hoc etiam considerandum est. Promisit Christus super confessionem Petri fundaturum Ecclesiam suam, et portas inferi, nimirum hæreticorum novitates, ipsi nunquam prævalituras. Quæ igitur, fratres, sit hæc Ecclesia, quærendum est. Promissionem enim firmam esse, minimeque fallacem oportere credere, nemo, qui inter Christianos sit, inficiabitur. Ecclesiam ergo quæ-

nam sit videamus. Vel enim Latinorum, vel Græcorum ea esset. Alia enim præter has non esset. Siquidem omnes aliæ congregationes illegitimæ quædam sunt, hæresum plenæ, olim quondam a SS. Patribus, et doctoribus, atque conciliis universalibus condemnatorum ac reprobatarum. Si igitur Græcorum dixeris hanc esse : in angustum admodum, imo vero ad nihilum Ecclesiam concludis. Quæ sane (o malum !) quotidie effluit, et ad nihilum evadit, ne dicam, evasit : omnia enim impii occuparunt, omnia ita Barbari vicerunt, ut in posterum, si malum ita progreditur, citissime defectura sint nostros vel ipsa lingua Græca, omnes libri, omnia commentaria, non solum Ecclesiæ doctorum, sed etiam ipsa divinæ Scripturæ, et ipsum dico sacrum Evangelium : vel neseitis, quod omnes qui ad Orientem sunt, si tamen quidem remanserunt Christiani, atque ad Occidentem qui Græcorum sequuntur Ecclesiam, illi quidem ante centum annos, hi vero ante quinquaginta et amplius annos, excepta ipsa Constantinopoli et insulis circumjacentibus, ne de nomine quidem noverant divinam Scripturam, nec enumerare poterant, quot et qualia biblia illius essent. Neque omnino ultro citroque reddere et exigere rationem de spe, quæ in nobis est, valebant : neque penitus intelligebant aliquid eorum quæ leguntur in sacro Evangelio : nec ipsi, qui legunt, sacerdotes, qui neque integrum, sed fragmenta quædam, quæ in Ecclesia leguntur, vix aliquando habebant : et quasi psittacus, vel animalia quædam, quæ imitantur vocem humanam, vocem quidem Græcam emittebant, et tantum quæ intus sunt, legunt, eaque non recte, omnino vero quæ dicuntur non intelligunt. Nunc vero (heu mihi !) et ipsa capta et destructa Constantinopoli, qualis est vel erit Ecclesia cui portæ inferi non prævalebunt ? Cui promissio hæc Salvatoris servabitur ? Agnoscite matrem ac magistram. Percurrite volumina ; si accurate perpenderitis, Ecclesiam Romanam reperietis supra omnes statim ab initio habere principatum, et adeo universæ Ecclesiæ præesse, ut sine ea nihil omnino ecclesiasticarum quæstionum ac dogmatum aliquando conclusum creditumque sit. Hæc illa revera est, super quam Christus ædificavit suam Ecclesiam. Hæc illa est, quæ Petri fidem tenet et conservat, aliisque prædicat. Qui eam sequuntur unam, cum ea ecclesiam faciunt. Qui ab ea discissi sunt, et a sua communione disjuncti, salutem consequi non possunt. Quippe extra Christi aulam salus non est. In lupos et raptores atque latrones incidere necesse est eos qui vocem Pastoris non audiunt. Quod ne aliquis Christianus patiatur (patiatur vero ne unus quidem unquam) illa fides credenda est atque docenda, quam catholica hæc Ecclesia confitetur et colit. Hanc ut vos omnes religiose excipiatis, et cum ea sentiatis adhortor, Deumque precari non desinam. Volo enim vos esse sicut et ego : non parvum quiddam bonum

A μεν τίς ποτέ ἐστιν. Ἦ γὰρ ἡ Λατίνων, ἢ ἡ Γραικῶν εἴη ἂν αὕτη, ἄλλη γὰρ παρὰ ταύτας οὐκ ἔστιν, εἴ γε πᾶσαι αἱ ἄλλαι παρασυναγωγαί τινες καὶ πλήρεις εἰσὶν αἱρέσεων, πάλαι ποτὲ ὑπὸ τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ διδασκάλων, καὶ συνόδων τῶν οἰκουμενικῶν, κατακεκριμένων τε καὶ ἀποδεδοκιμασμένων. Εἰ μὲν οὖν τὴν Γραικῶν εἴποις ἂν εἶναι ταύτην, εἰς στενὸν κομιδῇ τὴν Ἐκκλησίαν συγκλείεις, μᾶλλον δὲ εἰς τὸ μηδέν, ἤγε (φεῦ τοῦ κακοῦ !) ἀπορρεῖ ὁσημέραι, καὶ εἰς τὸ μηδὲν καταντᾷ, ἵνα μὴ εἴπω κατήντησε. Πάντων γὰρ οἱ ἀσεβεῖς ἐπελάδοντο. Πάντων οἱ Βάρβαροι οὕτως ἐπεκράτησαν, ὡς τοῦ λοιποῦ καὶ φωνὴν αὐτὴν τὴν Ἑλληνικὴν, βιβλία πάντα, συγγράμματα πάντα, οὐ τῶν ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας μόνον διδασκάλων, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῆς θείας Γραφῆς, καὶ B αὐτὸ λέγω τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, τάχιστ' ἂν ἐπιλείψοντα τοὺς ἡμετέρους, εἰ τὸ κακὸν οὕτω προβαίνει. Ἢ οὐκ οἴδατε ὡς οἱ ἐν Ἀνατολῇ πάντες, εἴ τινες καὶ ἐλείφθησαν Χριστιανοὶ, οἱ ἐν Δυσμαῖς τῇ Γραικῶν ἑπόμενοι Ἐκκλησίᾳ, οἱ μὲν καὶ πρὸ ἑκατὸν, οἱ δὲ πρὸ πεντήκοντα, καὶ ἔτι ἐτῶν πλειόνων, πλὴν αὐτῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν περὶ αὐτὴν νήσων, οὐδὲ ἐξ ὀνόματος ᾔδεισαν τὴν θείαν Γραφὴν, οὐδ' ἀριθμῆσαι ἠδύναντο ὅσα καὶ οἷα ταύτης βιβλία· οὐδὲ ὅλως διδόναι τε καὶ λαβεῖν λόγον περὶ τῆς ἐν ἡμῖν ἐλπίδος ἠδύναντο, οὐδὲ συνίεσαν ὅλως οὐδὲν τῶν ἐν τῷ θείῳ Εὐαγγελίῳ ἀναγινωσκομένων, οὐδ' αὐτοὶ οἵ γε ἀναγινώσκοντες ἱερεῖς, οἵγε οὐδὲ ὁλόκληρον αὐτὸ, ἀλλὰ τεμάχιά τινα, τὰ ἐπ' Ἐκκλησίας ἀναγι- C νωσκόμενα, μόλις ποτὲ εἶχον· καὶ ὥσπερ ψιττακὸς, ἢ τινὰ τῶν μιμητῶν ζώων φωνὴν μὲν ἀφιέντες Ἑλληνικὴν, καὶ τὰ ἐγκείμενα μόνον ἀναγινώσκοντες, οὐδὲ ἐκεῖνα ὀρθῶς, μηδ' ὅλως δὲ τῶν λεγομένων ἀκούοντες. Νῦν δὲ καὶ αὐτῆς (οἴμοι !) τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἁλούσης καὶ ἀπολομένης, ποία ἐστὶν ἢ ἔσται ἡ Ἐκκλησία ἧς πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν ; Τίνι ἡ ἐπαγγελία αὕτη φυλαχθήσεται τοῦ Σωτῆρος ; Ἐπίγνωτε, ἀδελφοὶ, τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν κεφαλὴν, τὴν τοῦ Πέτρου καθέδραν. Ἐπίγνωτε τὴν μητέρα τε καὶ διδάσκαλον. Ἐπίοιτε συγγράμματα, εἰ ἀκριβῶς σκοποῖητε, καὶ τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν εὑρήσετε κατὰ πάντων εὐθὺς ἐξαρχῆς σχοῦσαν τὸ κράτος, καὶ οὕτω πάσης ἡγουμένην τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἄνευ αὐτῆς μηδὲν ὅλως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων D τε καὶ δογμάτων συμπερανθῆναί ποτε καὶ πιστευθῆναι. Αὕτη ἐστὶν ἐκείνη τῷ ὄντι, ἐφ' ᾗ ὁ Χριστὸς τὴν ἑαυτοῦ ᾠκοδόμησεν Ἐκκλησίαν. Αὕτη ἐστὶν ἡ τὴν Πέτρου πίστιν κατέχουσά τε καὶ συνέχουσα, καὶ τοῖς ἄλλοις κηρύττουσα. Οἱ ταύτῃ ἑπόμενοι μίαν μετ' αὐτῆς Ἐκκλησίαν ποιοῦσιν. Οἱ ταύτης ἀπεσχισμένοι, καὶ τῆς μετ' αὐτῆς ἑνότητος διερρηγμένοι, σωτηρίας τυχεῖν οὐκ ἂν δύναιντο. Ἔξω γὰρ τῆς αὐλῆς τοῦ Χριστοῦ σωτηρία οὐκ ἔστιν. Λύκοις καὶ ἅρπαξι, καὶ λησταῖς ἐντυγχάνειν ἀνάγκη τοὺς τῆς ποιμένος φωνῆς μὴ ἀκούοντας, ὅπερ ἵνα μήτις Χριστιανὸς πάθῃ (πάθοι δὲ μηδέποτε μηδὲ εἷς) ἐκείνην πιστευτέον τε καὶ διδακτέον τὴν πίστιν, ἣν ἡ καθολικὴ αὕτη Ἐκκλησία ὁμολογεῖ τε καὶ σέβεται. Ταύτην καὶ ὑμᾶς πάντας εὐλαβῶς ὑποδέξασθαί τε καὶ

φρονεῖν ὑμᾶς τε παρακαλῶ, καὶ τοῦ Θεοῦ δεῖσθαι οὐ παύσομαι. Θέλω γὰρ πάντας εἶναι ὡς κἀγώ, οὐ μικρόν τι τοῦτο θέλων τε, καὶ εὐχόμενος ὑμῖν. Οὐδ' εὐκαταφρόνητον, ἀδελφοί, ἀγαθόν, εἰ ὅπερ ἐμαυτῷ, τοῦτο καὶ ὑμῖν ἐπιθυμῶ ἀγαθόν· μείζονα γὰρ ἀγάπην οὐκ ἂν ἔχοι τις τῷ πλησίον ἐνδείξασθαι, ἢ ἅπερ ἑαυτῷ κἀκείνῳ εὐχόμενος τἀγαθά. Ἀγαπήσεις γάρ, φησί, *τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτόν*. Καὶ τούτου μείζον οὐκ ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν ὁ Θεός, ὡς τοῦτο τῆς ἄκρας ἀγάπης ὂν δεῖγμα. Οὐδὲ γὰρ οὐδ' ἀγνοίᾳ τε καὶ ἀμαθίᾳ φαίητ' ἂν ἡμᾶς τῆς ἀληθείας ἀποτυχεῖν, εἰδότες ἐκ παίδων τε καὶ διὰ λόγων ἠγμένους καὶ τό γε παρ' ἡμῖν τοῦτο τὰ μέρος οὐδενὸς ὄντας δευτέρους, πολλήν τε περὶ τοῦτο τὸ δόγμα καταβαλλομένους σπουδήν, καὶ τὴν ἀλήθειαν, ὡς ἐνὸν, ἀνιχνεύσαντας. Καὶ τί γὰρ ἄλλο εἰκὸς ἐλέσθαι βουληθῆναι ἄνθρωπον ἐκ νέου διὰ μετριότητός τε καὶ ταπεινώσεως ἠγμένον, καὶ ἐν ὑποταγῇ καὶ ἀρνήσει τοῦ ἰδίου θελήματος ζήσαντα, ὡς ἐνὸν, σὺν Θεῷ; (εἰρήσθω δὲ ἄνευ καυχήσεως) πολλὰ περὶ τῆς τοῦ κόσμου ματαιότητος, πολλὰ περὶ ἠθῶν βελτιώσεως, πολλὰ περὶ τῶν ἀποκειμένων βασάνων ἢ ἀμοιβῶν ἀνεγνωκότα τε, καὶ τῇ ψυχῇ ἀποθέμενον; ἢ τοῖς ὀρθοῖς δόγμασι τὴν ψυχὴν βελτιῶσαι, καὶ τὴν ἐν τῇ πίστει ἀληθῆ εὕρεσιν ἀσπάσασθαι; ἦν δὴ τοσοῦτον μᾶλλον ἢ πρότερον περὶ πλείστου τε καὶ τοῦ παντὸς ποιοῦμαι, ὅσῳ ἤδη τοῦ γήρως ἐπιστάντος ἀλλεπάλληλοι νόσοι ἐπιοῦσαί φασιλοῦσί μοι θάνατον ὁσημέραι, καὶ ἀβίωτον ποιοῦσι τὸν βίον. Οἶδα πάντως, ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, οἶδα καί με λέληθεν οὐδαμῶς· οὐκ ἔτι μοι ἐπὶ πολὺ βιωτέον, καὶ ὡς καιρὸς ἤδη ἐφέστηκεν ἀναλύσεως· ὅτε (καθά γε οἱ τούτων πεπειραμένοι φασὶν) ἔπεισι τοῖς ἀνθρώποις οὐ μικρὸν δέος, περὶ ὧν οὐ πάνυ τι πρότερον ἐδεδίεσαν, ἐφιστάμενον ἤδη τὸν καιρὸν βλέπουσι τοῦ λόγον ἀποδοῦναι τῶν βεβιωμένων αὐτοῖς. Ἐμὲ δὲ ὅμως ὅσῳ μᾶλλον γειτνιάζει ὁ θάνατος, τοσούτῳ πλέον παραμυθεῖται τῆς πίστεως τὸ ἀκρεφνὲς, ἐλπίζοντα τὸ ἐξ ἔργων ἐλλεῖπον τῇ σωτηρίᾳ ἀναπληρωθήσεσθαι τῇ τῶν δογμάτων τῶν ὀρθῶν δόξῃ, ὧν ἕνεκα καὶ τιμὰς παριδὼν, εἴ τινας εἶχον παρ' ὑμῖν (εἶχον δὲ οὐ μικρὰς, οὐδὲ ὀλίγας) ὅλως ταύτης ἐγενόμην τῆς ἀληθείας. Εἰδόσι γὰρ λέγω, καὶ παρ' εἰδότων ἀκούσασί τε, καὶ ἀκουσομένοις ἂν τι βούλοισθε, ὡς νέον τε ἔτι καὶ οὔπω γενειῶντα διὰ πλείστης ἤγετέ με τιμῆς, καὶ αὐτοὶ οἱ μὴ ὅλως ἰδόντες. Γνώριμον ἦν τοὐμὸν ὄνομα πᾶσι τοῖς ὁπηδήποτε φωνῆς Ἑλληνικῆς ἐπαΐουσι· καὶ μήπω τέτταρα καὶ εἴκοσιν ἔτη γενόμενος, αἰδοῖος ἠγεμόσι, καὶ ἄρχουσι καὶ πᾶσιν ὑμῖν ὑπῆρχον. Ὑσθεινότανος βασιλεῦσιν, οἳ οὐ τῶν ἡλικιωτῶν μόνον, καὶ τῶν προβεβηκότων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀξιώματα περιβεβλημένων ἡμᾶς προετίθουν, καὶ ἀξιώμασί τε καὶ ἀρχαῖς, ταῖς ὑπὲρ τὴν ἡλικίαν (οὐ δι' ἐμὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ δι' ἰδίαν καλοκἀγαθίαν) ἐκόσμουν. Καίτοι καὶ εἰ μέγα νῦν ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ περίκειμαι σχῆμα, εἰ λαμπρὸν ἀξίωμα περιβέβλημαι, καὶ τῷ ὄντι μεγάλας τιμὰς καὶ ὑπερβαλλούσας καρποῦμαι, καὶ ὅσαι ὑπὲρ ἐμὲ, ἀλλὰ πρῶτα

nec despiciendum vobis volens et deprecans, si quod mihi ipse, hoc etiam vobis opto bonum. Etenim majorem charitatem ostendere proximo non haberet aliquis, quam si quæ sibi, hæc et illi precetur bona. *Diliges* enim, inquit, *proximum tuum, sicut teipsum*, et hoc majus a nobis Deus non exigit, quasi hoc summæ dilectionis sit indicium. Neque enim ignoratione et inscitia dicetis nos veritatem non assecutos; cum sciatis nos ab ineunte ætate studiis imbutos, et quod spectat ad hanc partem, penes vos nulli esse secundos: et multum studii circa hoc dogma adhibuisse, et verum, quantum fieri potuit, investigasse, et quidnam aliud verisimile est hominem eligere voluisse a juventute modeste, et humiliter educatum et institutum, quique sub obedientia, et abnegatione suæ voluntatis, pro virili, Deo juvante, vitam vixit? qui (absit autem jactantia) multa de vanitate mundi, multa de profectu morum, multa de cruciatibus et præmiis quæ reservantur, legit, et in animo recondidit, ut animum rectis dogmatibus præstantiorem redderet, et veram investigationem in fide amplecteretur. Quam profecto eo magis nunc quam prius pluris et maximi facio, quo jam senectute instante continui morbi ingruentes quotidie mihi mortem minantur, et vitam acerbam faciunt: omnino scio, fratres et patres, scio et me minime latet, non amplius multum mihi esse vivendum, et quod tempus jam instat resolutionis, quando (ut harum rerum experti aiunt) advenit hominibus non parvus metus, de quibus non valde admodum prius timebant: adventare jam tempus aspiciunt reddendi rationem actæ vitæ. Me vero tamen quo magis appropinquat mors, eo amplius consolatur fidei candor, sperantem, quod ex operibus deest ad salutem, compensatum iri opinione rectorum dogmatum. Quorum causa etiam honores contemnens, si quos assecutus apud vos eram (assecutus autem eram non paucos) totus secutus sum hanc veritatem. Scientibus enim loquor, et a scientibus audivistis, et audituri estis, si volueritis. Quod juveni adhuc, et nondum pubescenti maximus honor habitus est, ab iis etiam qui me nunquam viderant, et notum erat nomen meum omnibus ubicunque lingua Græcorum auditur. Necdum vicesimum quartum annum agebam, ducibusque et principibus, et omnibus vobis venerandus eram, imperatoribus acceptissimus: qui non solum æqualibus et ætate provectis, sed etiam iis qui in dignitatibus constituti erant, nos præferebant, et dignitatibus ac potestatibus, quæ ætatem superabant, non propter meam virtutem, sed propriam bonitatem, ornabant. Et quamvis modo magnum in Ecclesia Dei habitum geram, quamvis splendidam dignitatem obtineam, et revera magnis honoribus et excellentibus fruar, et qui meum meritum superant; sed primum quidem postea accesserunt, neque sperati, ut Deus scit. Deinde fortassis, dixerit aliquis, majores apud vos exstitisse. Siquidem ibi apud vos statim inter

primos ordine locabar, hic vero plurimis existentibus, imo vero numerum excedentibus, qui et sapientia prudentiaque et omni virtute vincunt, vix sum unus de multis. Dixit autem quidam ex valde ambitiosis, si memoriam tenetis, in oppidulo tenui ac sterili malle primus esse, quam Romæ in maxima et illustrissima urbe secundas partes tenere. Habere enim quamdam voluptatem primatum, quamvis inter minimos sit.

A μὲν ἐπεγένοντο μετὰ ταῦτα, οὐδὲ ἐλπιζόμεναι, ὡς ὁ Θεὸς οἶδεν· ἔπειτ' ἴσως εἴποι τις ἂν, τρόπον τινὰ μείζους τὰς παρ' ὑμῶν γεγενῆσθαι· εἴγε ἐκεῖ μὲν καὶ παρ' ὑμῖν ἐν τοῖς πρώτοις εὐθὺς ἐταττόμην, ἐνταῦθα δὲ πολλῶν, μᾶλλον δὲ ἀριθμοῦ κρειττόνων ὄντων τῶν σοφίᾳ τε καὶ φρονήσει καὶ τῇ ὅλῃ ἀρετῇ νικώντων, μόλις εἰμὶ πολλοστός. Ἔφη δὲ καί τις τῶν πάνυ φιλοτίμων εἰ μέμνησθε, βούλεσθαι ἂν μᾶλλον ἐν πολιχνίῳ λυπρῷ πρῶτος εἶναι, ἢ δευτερεῖα ἐν τῇ μεγίστῃ τε καὶ λαμπροτάτῃ Ῥώμῃ κατέχειν. Ἔχειν γάρ τινα, κἂν ἐν ἐλαχίστοις ᾖ, ἡδονὴν τὸ πρωτεῖον.

Cæterum et quæ apud vos habui minimi feci, et præsentia modo (Deum testor) ut stercora ducerem, et abjectis omnibus, quamvis multo plura his essent, ne retro quidem aspiciens, ad vos me conferrem, nisi mihi conscius essem, quod elegerim præstantiora magis, et salutifera, nisi mihi persuasum esset, catholicam sanctam Romanam Ecclesiam docere, et credere, quæ ad vitam æternam ducunt. Si igitur ad ea vos hortor et obsecro, quæ propriæ saluti subsidia esse existimo, grato animo, et æquo audire debetis, et quæ dicuntur libenter excipere.

Ἀλλὰ καὶ τὰ παρ' ὑμῖν δι' ἐλαχίστου πεποίημαι, ἀδελφοί, καὶ τά γε νῦν παρόντα, μαρτύρομαι τὸν Θεὸν, ὡς σκύβαλα ἂν ἡγησάμην, καὶ πάντα ἂν ἀποῤῥίψας, εἰ πολλαπλασίω τούτων ἦσαν, ἀμεταστρεπτὶ πρὸς ὑμᾶς ᾠχόμην, εἰ μὴ συνῄδειν ἐμαυτῷ ἑλομένῳ τὰ κρείττω τε καὶ σωτηριωδέστερα, εἰ μὴ τὰ πρὸς ζωὴν τε τὴν αἰώνιον φέροντα διδάσκουσάν τε καὶ πιστεύουσαν ἐπεπείσμην τὴν καθολικὴν καὶ ἁγίαν Ἐκκλησίαν Ῥωμαίων. Εἰ οὖν εἰς ἐκεῖνα ὑμᾶς προτρέπω τε καὶ παρακαλῶ, ἃ τῆς ἰδίας σωτηρίας ἐφόδια εἶναι νομίζω, εὐγνωμόνως τε ἀκούειν ὀφείλετε, καὶ ἄσμενοι τὰ λεγόμενα ὑποδέξασθαι.

Sed scandalum, inquitis, nobis est, quæ a Latinis facta est ad Symbolum additio.

Ἀλλὰ μέγα ἡμῖν (φατὲ) σκάνδαλον ἡ παρὰ Λατίνων ἐν τῷ θείῳ συμβόλῳ γενομένη προσθήκη.

Si recte considerare, fratres, volueritis, non additio, sed explicatio et explanatio est quod dicitur. Quippe additio est etiam secundum ipsos nostros doctores contrariorum doctrina dogmatum. At vero eorumdem et simillium illustratio explicatio est, non additio. Quod si a veritate stat, et opinioni doctorum convenit, timorem timemus, ubi non est timor, et superstitionis potius quam pietatis opus agimus. Multa addidit secunda synodus ad Nicænum Symbolum. Etenim de divinitate sancti Spiritus, de unitate Ecclesiæ, de baptismo, de remissione peccatorum, de resurrectione mortuorum, de vita æterna; multa alia etiam dixit, de quorum nullo prima synodus explicitum fecit sermonem. Multa posteriores Patres fidem declarantes uberius docuerunt: tamen non additio, sed explicatio facta est. Cur igitur etiam catholicæ Ecclesiæ hoc idem facere non licuit? similiter hæreticorum instante necessitate?

Εἰ ὀρθῶς σκοπεῖν ἐθέλοιτε, ἀδελφοὶ, οὐ προσθήκη, ἀλλὰ ἀνάπτυξίς τε καὶ ἐπεξήγησίς ἐστι τὸ λεγόμενον· προσθήκη γάρ ἐστι καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς ἡμετέρους διδασκάλους ἡ τῶν ἐναντίων δογμάτων διδασκαλία, ἡ δὲ τῶν αὐτῶν τε καὶ ὁμοίων διασάφησις ἀνάπτυξίς ἐστι καὶ οὐ προσθήκη. Εἰ δὲ μετὰ τῆς ἀληθείας ἑστήμεν, καὶ τῇ δόξῃ τῶν διδασκάλων συμβαίνει, φόβον ἄφοβον δεδίαμεν, καὶ δεισιδαιμονίας μᾶλλον ἢ εὐσεβείας ἔργον ποιοῦμεν. Πολλὰ προσέθηκεν ἡ δευτέρα σύνοδος τῷ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου συμβόλῳ· περὶ γὰρ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος θεότητος, περὶ τῆς τῆς Ἐκκλησίας ἑνότητος, περὶ βαπτίσματος, περὶ ἁμαρτιῶν ἀφέσεως, περὶ νεκρῶν ἀναστάσεως, περὶ ζωῆς αἰωνίου. Πολλά τε καὶ ἄλλα εἴρηκεν, ὧν περὶ οὐδενὸς ἡ πρώτη σύνοδος ἀνεπτυγμένον πεποίηται λόγον. Πολλὰ οἱ μετὰ ταῦτα Πατέρες τὴν πίστιν ἐπεξεργαζόμενοι πλατύτερον ἐδίδαξαν· καὶ ὅμως οὐ προσθήκη, ἀλλὰ ἀνάπτυξις γέγονε. Διατί οὖν μὴ καὶ τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ταυτὸ τοῦτο ποιῆσαι ἐξεγένετο; ὁμοίως αἱρετικῶν ἐπιστάσης ἀνάγκης;

Quoniam, inquit (aliquis), tunc quidem licebat, postea vero cum tertia synodus prima fuerit, quæ omnem additionem prohibuerit, nulli fas est addere, ne quidem ipsam veritatem.

Ὅτι, φησὶ, τότε μὲν ἐξῆν, μετέπειτα δὲ τῆς τρίτης συνόδου πρώτης πᾶταν κωλυσάσης προσθήκην, οὐκ ἔξεστιν οὐδενὶ προσθεῖναι, οὐδ' αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν.

Sed ista ratio falsa est, fratres, revera et futilis; legite si vultis, quam de hac re composuimus orationem, in qua luculenter continetur hæc veritas; et certo scio, quod eadem nobiscum sentietis. Ob hæc igitur, fratres et patres, nolite æmulari contendentes, neque eos imitamini, qui hoc ipso, quod vera dogmata oppugnant, sibi gloriam comparare opinantur; sed humiliantes vosmetipsos Deo, *et tot viros sapientissimos* ac piissimos consectan-

Ἀλλὰ ψευδὴς οὗτος ὁ λόγος, ἀδελφοὶ, καὶ τῷ ὄντι μωρός τε καὶ μάταιος. Ἀνάγνωτε, εἰ βούλεσθε, τὸν περὶ τούτου συγγεγραμμένον ἡμῖν λόγον, ἐν ᾧ διαῤῥήδην ἡ τοιαύτη ἀλήθεια, καὶ ταυτὰ ἡμῖν, εὖ οἶδα, ὅτι φρονήσετε. Διὰ ταῦτα οὖν, ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, μὴ ζηλοῦτε τοὺς ἐρίζοντας, μὴ τοὺς τούτῳ ἑαυτοῖς δόξαν περιποιεῖσθαι οἰομένους, τῷ τοῖς ἀληθέσι δόγμασι μάχεσθαι, μιμεῖσθε. Ἀλλὰ ταπεινώσαντες ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ καὶ τοσούτοις ἀν-

δράσι σοφωτάτοις τε, καὶ εὐλαβεστάτοις, οὓς ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία τρέφει, ἑπόμενοι, τήν τε διδασκαλίαν καὶ πίστιν ἐκείνης ὑποδέξασθε. Τόν τε ἀρχιερέα καὶ ποιμένα αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας κεφαλήν τε καὶ ἄρχοντα, καὶ τῆς πίστεως ὁδηγόν τε καὶ διδάσκαλον ἡγησάμενοι, σέβεσθέ τε αὐτὸν, καὶ ἡγουμένῳ τὴν πρὸς ζωὴν αἰώνιον φέρουσαν ἕπεσθε. Εἶναι γὰρ δὴ καὶ τοῦτο εὖ ἴστε τῶν ἀναγκαιοτάτων πρὸς σωτηρίαν, τὸν ποιμένα εἰδέναι τὸν ἑαυτοῦ, ἐπιγινώσκειν τὴν κεφαλὴν τοῦ πληρώματος τῶν πιστῶν, τὸν ἑαυτοῦ ἡγεμόνα καὶ γνωρίζειν, καὶ σέβεσθαι. Ὅπου γὰρ οὐκ ἄρχων, ἐκεῖ ἀταξία· ὅπου δὲ ἀταξία, ἐκεῖ λύσις, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος φησίν. Εἴτε γὰρ ἐπὶ θείων, εἴτ' ἐπὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων σκοπεῖν ἐθέλοιτε, ἀδελφοί, εὑρήσετε μίαν δεῖν εἶναι τὴν τῶν πάντων ἀρχὴν, καὶ ἄλλως μὴ εἶναι εὖ διοικεῖσθαι τὰ ὄντα. Αὐτίκα, ἐπὶ μὲν τῶν θείων ἡ μὲν ἀληθὴς τῶν Χριστιανῶν θεολογία ἕνα τὸν ἐπὶ πάντων διδάσκει εἶναι Θεὸν, καὶ ἐπεὶ ἐν τρισὶν ἐστὶν οὗτος ὑποστάσεσιν, ἵνα τὴν ἑνότητα φυλάξῃ τῆς αὐτῆς τε καὶ κατὰ πάντα ὁμοίας οὐσίας, τὰ θεῖα ἐκεῖνα τίθεται πρόσωπα· ἡ δὲ τῶν ἐθνῶν ἐκ τῶν αἰσθητῶν δὴ τούτων εἰλημμένη γνῶσις, καὶ αὐτὴ ταυτὸ τοῦτο ὁμολογεῖ. Ὁ μὲν γάρ τις τῶν παρ' αὐτοῖς κλεινοτάτων ἓν τὸ πρῶτον αἴτιον, ἓν τὸ πάντων τῶν ὄντων ὑποστατικὸν τίθεται, κἂν πολλοὺς μετ' ἐκεῖνο ὀντότητος εἰσάγῃ βαθμοὺς, μίαν ἀρχὴν, καὶ πολλὰς ἀρχὰς, ὑπὸ τὴν πρώτην γε ὅμως οὖσας δοξάζων. Ὁ δέ τις ταυτὸ καὶ αὐτὸς, διὰ πολλῶν λόγων, εἶθ' ὥσπερ συμπεραινόμενος, ὑπ' ἄλλου του τῶν πολὺ πρὸ αὐτοῦ τὸν λόγον δανεισάμενος, Οὐκ ἀγαθὸν, φησὶ, πολυκοιρανίη. Εἷς κοίρανος ἔστω, εἷς βασιλεύς. Οὐ γὰρ θέλει, φησὶ, τὰ ὄντα κακῶς διοικεῖσθαι, ὡς δὴ κακῶς διοικούμενα ἂν, εἰ μὴ ἕνα ἔχοιεν τὸν ἐπιστάτην.

Περὶ δέ γε τῶν ἀνθρωπίνων τε καὶ πολιτικῶν διοικήσεων, καὶ αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ ἀγαθοῦ, οἱ αὐτοί τε καὶ πάντες οἱ ἄλλοι, καὶ πρὸ αὐτῶν ὁ Σωτὴρ ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν κατὰ νόμους μοναρχίαν περὶ πλείονος τῶν ἄλλων ποιεῖται πολιτειῶν. Ἀπόδοτε γὰρ, φησὶν ἐκεῖνος, *τὰ Καίσαρος Καίσαρι, καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ*· ὡς ἑνὸς μὲν ἐν οὐρανοῖς ὄντος Θεοῦ, ἑνὸς δὲ καὶ μονάρχου τοῦ Καίσαρος ἐπὶ γῆς. Τῶν δέ γε τοῦ κόσμου σοφῶν ὁ μὲν τὰ τῆς σοφίας πρωτεῖα παρ' ἐκείνοις κατέχων τοῦτο τῆς ἀρχῆς τὸ εἶδος, καὶ τὸ ἕνα τινὰ πάντων ἄρχειν τῶν ἄλλων ὑπερέχοντα ἀρετῇ, ὑπὲρ τὰς ἄλλας πολιτείας οἴεται εἶναι. Κἂν αὐτὴν εἴποις ἀριστοκρατίαν, ἣν παρὰ πολὺ τῶν ἄλλων βελτίονα τίθεται, ὡς ὁμοιοτάτην τε τῇ ἀληθείᾳ ἀρχὴν, καὶ πάντων βελτίστην, τήν γε τοιαύτην ἐκκρίνει τε καὶ ἐξαίρει. Ὁ τ' ἐκείνου ἀκροατὴς πάντα τὰ τῶν πολιτικῶν ἐκθέμενος, ταύτην μᾶλλον τῶν ἄλλων δοκιμάζει, παμβασιλείαν αὐτὴν ὀνομάζων.

Τὴν δὴ ἀρίστην ταύτην καὶ τελεωτάτην ἔν γε τοῖς ῥέουσι τούτοις καὶ χαμαὶ κειμένοις πράγμασιν οὕτως ἀναγκαίαν οὖσαν ἐν τῇ τῶν ψυχῶν τῶν αἰωνίων, καὶ τῆς ἱερᾶς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας ἐπισταsία, ἐτιμάζομεν, ἀδελφοί; Μηδαμῶς. Ἐντεῦθά τε

A tes, quos Romana Ecclesia nutrit, illius doctrinam et fidem suscipite, ac pontificem et pastorem ipsius Ecclesiæ caput, et principem, et fidei ducem, et doctorem esse existimantes, ipsum veneramini, et ductorem itineris, quod ducit ad vitam, sequimini. Namque hoc etiam esse necessarium ad salutem optime scitis, nosse proprium pastorem, agnoscere caput universitatis fidelium, proprium rectorem et notum habere, et colere. Ubi enim non est princeps, ibi non est ordo; ubi non est ordo, ibi est confusio ac dissolutio, inquit Gregorius Theologus; sive enim in divinis, sive in humanis rebus considerare volueritis, reperietis unum oportere esse cunctorum principium, et aliter fieri non posse ut quæcunque res sunt recte gubernentur. Primum
B enim in divinis vera Christianorum theologia unum esse Deum super omnia docet, et quoniam hic Deus in tribus est hypostasibus, ut unitatem servet ejusdem ac per omnia similis substantiæ illas divinas personas ponit, et statuit. Gentilium vero a sensibilibus istis sumpta notitia et ipsa hoc idem fatetur. Nam unus quidem apud ipsos celeberrimus, unam primam causam, unum omnium rerum auctorem et conditorem ponit. Quamvis post illum multos rerum, quæ sunt, gradus inducat: unum principium et multa principia, quæ tamen exsistant opinatus sub primo. Alter vero idem ponit et ipse multis rationibus; deinde quasi concludens ab alio quodam, qui multum eum antecessit, sententiam
C mutuatus: Non est, inquit, bona multorum dominatio; unus dominus esto, unus rex. Non enim, inquit, possunt entia recte administrari. Nimirum male administrarentur, nisi unus omnibus præficeretur

De humanis vero et politicis administrationibus ipsoque politico bono iidem auctores, et omnes alii, et ante ipsos Salvator noster Jesus Christus pluris facit, quam alia regimina, legitimam monarchiam. *Reddite* enim, inquit ille, *quæ sunt Cæsaris Cæsari, et quæ sunt Dei Deo*, ut uno quidem Deo in cœlis exsistente, uno vero Cæsare monarcha exsistente in terris. Ex sapientibus vero mundanis, qui apud eos primas partes sapientiæ ob-
D tinet, hanc speciem imperii, et unum aliquem omnibus aliis imperare, qui excellat virtute, super alia regimina censet esse, quod etiam dicas optimum principatum, quem longe præstantiorem aliis statuit, tanquam simillimum veritati (divinæ) et omnium optimum. Hunc talem præfert aliis et extollit. Ejus vero auditor omnes politias exponens hanc magis quam alias approbat, eam appellans summam regiam potestatem.

Hanc igitur optimam et absolutissimam, quæ adeo in his fluxis et caducis rebus necessaria est, in rebus æternis animorum, et sacrosanctæ Dei Ecclesiæ principatus administratione contemnimus, fratres? absit. Ilic enim magis necessarius est bo-

nus ordo, tantoque, quanto pretiosiora sunt sempiterna temporariis; et noster legislator Jesus Christus quanto excellit omnem humanam sapientiam, cum ipse sit nobis omnium auctor, ipse legislator, meliorem profecto regiminis rationem Ecclesiæ suæ statuit, Petrum constituens monarcham, et per ipsum suos successores. *Tu enim*, inquit, *es Petrus, et super hanc Petram ædificabo Ecclesiam meam.* Et rursus : *Et tibi dabo claves regni cœlorum.* Et iterum : *Pasce oves meas, pasce agnos meos* Et iterum : *Et tu aliquando conversus confirma fratres tuos.*

Et ne putetis me novam sanctionem introducere, novam dogma vos docere, redigite in memoriam quotquot in antiquis historiis, quotquot in actis universalium conciliorum culti et exercitati estis, quantam potestatem Romanus pontifex supra omnem Ecclesiam habet. Papa Cœlestinus solus ipse synodum Ephesinam approbavit atque indixit; licet tota Orientalis Ecclesia, et ipsi patriarchæ in idem convenerint. Leonis Magni epistolam Patres sexcenti et triginta numero, qui fuerunt Chalcedone episcopi exsistentes, ut sacra Evangelia acceptarunt, et columnam orthodoxiæ appellarunt, et juxta illam de proposita quæstione judicium tule-

A γὰρ ἀναγκαιοτέρα ἡ εὐταξία, καὶ τοσοῦτον, ὅσον τιμιώτερα τὰ αἰώνια τῶν προσκαίρων εἰσίν. Ὁ τε ἡμέτερος θεσμοθέτης Ἰησοῦς Χριστὸς, ὅσῳ πάσης ἀνθρωπίνης ὑπερέχει σοφίας, αὐτὸς πάσης ὢν ἡμῖν αἴτιος, αὐτὸς χορηγὸς, τὸν βελτίονα δήπου τῆς πολιτείας τρόπον τῇ ἑαυτοῦ ἔθετο Ἐκκλησίᾳ, τὸν Πέτρον καταστήσας μονάρχην, καὶ δι' αὐτοῦ τοὺς διαδόχους ἐκείνου. Σὺ γὰρ εἶ (φησὶ) *Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν* · καὶ αὖθις · *Καὶ δώσω σοι τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν* · καὶ πάλιν · *Πολμαίνε τὰ πρόβατά μου, πολμαίνε τὰ ἀρνία μου* · καὶ αὖθις · *Σὺ δὲ ἐπιστρέψας στήριξον τοὺς ἀδελφούς σου.*

Καὶ μὴ νομίσητε νέαν με νομοθεσίαν εἰσάγειν, νέον ὑμᾶς δόγμα διδάσκειν. Ἀναμνήσθητε ὅσοι τῶν B ἀρχαίων ἱστοριῶν, ὅσοι τῶν πράξεων τῶν οἰκουμενικῶν πεπείρασθε συνόδων, ὅσην ἐξουσίαν ὁ τῆς Ῥώμης ἀρχιερεὺς ἐπὶ πᾶσαν ἔχει τὴν Ἐκκλησίαν. Κελεστῖνος ὁ πάππας μόνος αὐτὸς τὴν ἐν Ἐφέσῳ γενομένην σύνοδον ἐδοκίμασέ τε καὶ ἐκήρυξε, καίτοι τῆς ὅλης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ αὐτῶν τῶν πατριαρχῶν εἰς ταυτὸν συνελθόντων (1). Τὴν Λέοντος τοῦ Μεγάλου ἐπιστολὴν οἱ ἐν Χαλκηδόνι Πατέρες ἑξακόσιοι καὶ τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν ὄντες ἐπίσκοποι, ὡς θεῖα Εὐαγγέλια ἐδέξαντο, καὶ στήλην ὀρθοδοξίας ἐκάλεσαν, καὶ κατ' ἐκείνην τὸ προκείμε-

Petri Arcudii notæ.

(1) Verba : Κελεστῖνος ὁ πάππας μόνος . . . . εἰς ταυτὸν συνελθόντων, Bessarion in interpretatione sua sic reddidit : « Cœlestinus primam Ephesinam synodum solus reprobavit irritavitque, quamvis omnis Orientalis Ecclesia, et ipsi patriarchæ unanimes in ea convenissent. » Unde verba Græca, ἐδοκίμασέ τε, καὶ ἐκήρυξε, aliquis Græculus immutavit, cum potius exstarent, ἀπεδοκίμασέ τε, καὶ ἀπεκήρυξε. Idque convenire videtur scopo Bessarionis, qui probare vult auctoritatem Romani pontificis supra alios ex eo quod, quamvis patriarchæ Orientis una cum suis episcopis in unum convenissent, et statuissent quod statuerunt, illud tamen Romanus pontifex irritum fecit, et inane declaravit; alioquin non diceretur solus probasse synodum, si etiam cæteri convenerant. At quod spectat ad veritatem historiæ, prædicta verba non videntur posse convenire Cœlestino pontifici, neque primæ synodo, sed potius Leoni Magno. Itaque scribendum esset: Λέων ὁ πάππας μόνος αὐτὸς τὴν ἐν Ἐφέσῳ γενομένην λῃστρικὴν σύνοδον ἀπεδοκίμασέ τε καὶ ἀπεκήρυξε, καίτοι τῆς ὅλης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ αὐτῶν τῶν πατριαρχῶν εἰς ταυτὸν συνελθόντων. « Leo Magnus solus ipse Ephesi celebratum conciliabulum rejecit et irritum fecit, quamvis omnis Orientalis Ecclesia et ipsi patriarchæ in idem convenerint. » Et loco, *primam*, in Latina versione scribas *secundam* synodum. Erat etenim in ea synodo Dioscorus Alexandrinus patriarcha, et Domnus Antiochenus, et Juvenalis Hierosolymorum patriarcha, cum non paucis episcopis, et rejecto Flaviano Constantinopolitano, imo pugnis et calcibus a Dioscoro contuso, et propterea post triduum in exsilio mortuo, et Dorilæi episcopo, et sequacibus catholicis eorum episcopis male habitis, imo et legatis Romani pontificis ab hujusmodi violentissimis turbis elapsis, Theodosius Junior, relatione suorum aulicorum falsa deceptus, falsam synodum Nicænæ jussit æquari, et Flavianum damnavit. Leo deinde primus C tum Romæ convocata a se synodo episcoporum Occidentalium, et reprobata pseudosynodo Orientalium, tum impetrata gratia a Marciano successore Theodosii, synodum Chalcedonensem indicit. Cujus epistola, etc. Sic etiam refert hanc historiam Gennadius (modo sit Gennadius, et non potius Gregorius protosyngelus, vel alius) in libro quinque capitum pro defensione concilii Florentini cap. 5, fol. 386 primæ et solius Græcæ editionis. Vide etiam præfationem, quæ præfigitur concilio Chalcedonensi. Vel etiam possumus dicere (si non fuit μνημονικὸν ἁμάρτημα Bessarionis) deesse nonnulla in epistola Bessarionis ab amanuensi prætermissa. Introducebat enim Bessarion Cœlestinum, tanquam eum qui προθεσμίαν decem dierum ad resipiscendum Nestorio præscripserat, et Cyrillo suas partes commiserat cum amplissima potestate substituendi alterum patriarcham loco Nestorii. Joannes item Antiochenus, et Theodoretus vir doctus nolebant convenire cum Cyrillo, sed se disjunxerant, et consociaverant cum Nestorio, ut merito D quasi solus Cœlestinus primum et verum concilium Ephesinum indidisse et approbasse dicatur. Deinde Bessarion introducit etiam Leonem Magnum juxta ea quæ paulo supra commemoravimus.

Quapropter possemus probabiliter conjecturando hunc locum ita restituere : Κελεστῖνος ὁ πάππας μόνος τὴν ἐν Ἐφέσῳ πρώτην σύνοδον ἐδοκίμασέ τε καὶ ἐκήρυξε, quia nimirum in Cyrillum, tanquam suum legatum totam suam potestatem transtulerat, et decem dierum spatium Nestorio ad resipiscendum præfixerat. Ipseque Cyrillus juxta mandata pontificis ea omnia exsecutus est, vel exsequi conatus est. Deinde sequebatur in epistola Bessarionis, Καὶ Λέων ὁ Μέγας αὐτὸς μόνος τὴν ἐν Ἐφέσῳ γενομένην λῃστρικὴν σύνοδον ἀπεδοκίμασέ τε καὶ ἀπεκήρυξε· καίτοι σχεδὸν τῆς ὅλης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ αὐτῶν τῶν πατριαρχῶν εἰς ταυτὸν συνελθόντων. Τοῦ αὐτοῦ Λέοντος τοῦ Μεγάλου τὴν ἐπιστολὴν, et quæ sequuntur.

νον ἔκρινεν ζήτημα, τοῖς ἐκείνου δόγμασι κατ' ἴχνος ἑπόμενοι. Οἱ αὐτοὶ τὰ δευτερεῖα ἐν πατριάρχαις ἀφελόμενοι τὸν Ἀλεξανδρείας, καὶ τῷ Κωνσταντινουπόλεως αὐτὰ κατὰ (1) μίμησιν τῆς δευτέ- A runt, ejusque vestigiis insistentes, ejus dogmata secuti sunt. Iidem inter patriarchas secundis partibus Alexandrinum privantes, et Constantinopolitano eas concedentes, ad imitationem secundæ syn-

Petri Arcudii notæ.

(1) **Commemorantur hoc loco canones conciliorum, quorum Constantinopolitanus tertius sic habet:** Τὸν μέντοι Κωνσταντίνου πόλεως ἐπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ῥώμην. «Constantinopolitanæ civitatis episcopum habere oportet primatus honorem post Romanum episcopum, propterea quod sit nova Roma. » Canon autem 28 Chalcedonensis prolixius non tantum eamdem rationem complectitur, sed etiam æqualitatem addit his verbis: Πανταχοῦ τοῖς τῶν ἁγίων Πατέρων ὅροις ἑπόμενοι, καὶ τὸν ἀρτίως ἀναγνωσθέντα κανόνα τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων τῶν συναχθέντων ἐπὶ τοῦ τῆς εὐσεβοῦς μνήμης μεγάλου Θεοδοσίου, τοῦ γενομένου βασιλέως ἐν τῇ βασιλίδι Κωνσταντινουπόλει νέᾳ Ῥώμῃ, γνωρίζοντες, τὰ αὐτὰ καὶ ἡμεῖς ὁρίζομέν τε, καὶ ψηφιζόμεθα περὶ τῶν πρεσβείων τῆς ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας τῆς αὐτῆς Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης· καὶ γὰρ τῷ θρόνῳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, διὰ τὸ βασιλεύειν τὴν πόλιν ἐκείνην, οἱ Πατέρες εἰκότως ἀποδεδώκασι τὰ πρεσβεῖα, καὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ κινούμενοι οἱ ἑκατὸν πεντήκοντα θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι τὰ ἴσα πρεσβεῖα ἀπένειμαν τῷ τῆς νέας Ῥώμης ἁγιωτάτῳ θρόνῳ, εὐλόγως κρίναντες, τὴν βασιλείᾳ καὶ συγκλήτῳ τιμηθεῖσαν πόλιν, καὶ τῶν ἴσων ἀπολαύουσαν πρεσβείων τῇ πρεσβυτέρᾳ βασιλίδι Ῥώμῃ, καὶ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς, ὡς ἐκείνην, μεγαλύνεσθαι πράγμασι, δευτέραν μετ' ἐκείνην ὑπάρχουσαν.« Sanctorum Patrum decreta ubique sequentes, et canonem, qui nuper lectus est, centum et quinquaginta Dei amantissimorum episcoporum agnoscentes, eadem quoque et nos decrevimus ac statuimus de privilegiis sanctissimæ Ecclesiæ Constantinopolis novæ Romæ. Etenim antiquæ Romæ throno, quod urbs illa imperet, jure Patres privilegia tribuerunt, et eadem consideratione moti centum quinquaginta Dei amantissimi episcopi, sanctissimo novæ Romæ throno æqualia privilegia tribuerunt, recte judicantes, urbem, quæ et imperio et senatu honorata sit, et æqualibus cum antiqua regina Roma privilegiis fruatur, etiam in rebus ecclesiasticis, non secus ac illam extolli, ac magni fieri, secundam post illam exsistentem. »

Ita Patres concilii Chalcedonensis partim canonem Constantinopolitanum produxerunt, partim novum condiderunt. Idque non omnes Patres, sed tantum ducenti, ut constat ex subscriptionibus, cum alioquin in eo concilio interfuerint sexcenti et triginta.

Advertendum est, hos esse pseudocanones, et manifeste pugnare cum aliis canonibus. Dum enim præferunt Constantinopolitanum antistitem Alexandrino, et Antiocheno, destruunt Nicænum sextum, et dum eidem exhibent facultatem Chalcedonenses in secunda parte vicesimi octavi canonis consecrandi metropolitas (qui prius consecrabantur a propriis provinciæ episcopis) subjiciendo ei Asiaticos, Ponticos, Thraces, et inter barbaras gentes alios archiepiscopos metropolitanos, non servant privilegia ecclesiis suis, et destruunt partem ejusdem canonis octavi Nicæni, partem secundi canonis Constantinopolitani, qui terminos proprios singulis assignat, et jubet canones Nicænos esse servandos. Quod etiam Leo Magnus frequenter inculcat in suis epistolis, potissimum vero in epistola ad Anatolium, « Doleo etiam (inquiens) in hoc dilectionem tuam esse prolapsam, ut sacratissimas Nicænorum canonum constitutiones conareris infringere, B tanquam opportune se tibi hoc tempus obtulerit, quo secundi honoris privilegium sedes Alexandrina perdiderit, et Antiochena Ecclesia proprietatem tertiæ dignitatis amiserit, ut his locis juri tuo subditis omnes metropolitani episcopi proprio honore priventur. » Et in epistola ad episcopos, qui in sancta synodo Chalcedonensi congregati fuerunt: « De custodiendis quoque sanctorum Patrum statutis, quæ in synodo Nicæna inviolabilibus sunt fixa decretis, observantiam vestræ sanctitatis admoneo, ut jura ecclesiarum, sicut ab illis trecentis decem et octo Patribus divinitus inspiratis sunt ordinata, permaneant. »

At quod magis mirere, non curant Chalcedonenses si parum sibi constent et cohæreant. Quippe in primo canone statuunt, et recte judicant, τοὺς παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων καθ' ἑκάστην σύνοδον ἄχρι τοῦ νῦν ἐκτεθέντας κανόνας κρατεῖν. « Regulas sanctorum Patrum per singula nunc usque concilia constitutas proprium robur obtinere. » Sed ipsi obliti hujus canonis recensiti novis suis canonibus contrarium sanciunt. Item qua ratione Chalcedonenses illi commemorati Patres non erubescunt dicere: Πανταχοῦ τοῖς τῶν Πατέρων ὅροις ἑπόμενοι, « sanctorum Patrum decreta ubique sequentes, » si Constantinopolitanum, posthabitis omnibus, æquant Romano pontifici, et contra canones Nicænos agunt? Quamobrem legati pontificis dixerunt tertium canonem secundæ synodi esse additum, et non reperiri inter acta synodica: Φαίνεται προσεσωρεῦσθαι τοῖς ὅροις τῶν τιη', καὶ C τοῖς μετὰ ταῦτα ρν' τὰ νῦν μνημονευθέντα, μὴ ἐμφερόμενα δὲ ἐν τοῖς συνοδικοῖς κανόσι, ταῦτα φάσκουσιν ὡρίσθαι. Εἰ τοίνυν τοῖς χρόνοις τούτοις τῷ βενεφικίῳ ἐχρήσαντο, τί νῦν ζητοῦσιν, ᾧ μὴ κατὰ κανόνας ἐχρήσαντο; « Videntur addita esse constitutionibus trecentorum decem et octo, et centum quinquaginta Patribus, qui postea fuerunt, quæ modo commemorantur, et in synodicis canonibus non reperiuntur, qui dicant hæc constituta fuisse. Si ergo his temporibus hoc beneficio usi sunt, quid nunc requirunt, quo non secundum canones usi sunt? » Habetur in Latino: *Si numquam usi sunt, quare requirunt?* εἰ μή ποτε ἐχρήσαντο, τί νῦν ζητοῦσιν;

Inde quoque patet eum canonem non esse legitimum, quod Theophilus Alexandrinus tanquam eminentior vindicabat sibi consecrationem episcopi Constantinopolitani; et Dioscorus ipse Alexandrinus consecravit Anatolium Constantinopolitanum. D Ex quo manifestum est, canonem illum esse superadditum concilio. Non enim Constantinopolitanus in tanto fastigio positus æquo animo tulisset ab Alexandrino consecrari, sed vel a Romano pontifice, vel eo modo quo se postea consecrarunt, et modo consecrant illi patriarchæ.

Quocirca produxerunt legati canonem Nicænum sextum in hæc verba: Ἡ ἁγία Ἐκκλησία Ῥώμης πάντοτε ἔσχε τὰ πρωτεῖα· ἔχει τοιγαροῦν καὶ ἡ Αἰγυπτος, ὥστε τὸν ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας πάντων ἔχειν ἐξουσίαν, ἐπειδὴ καὶ τῷ Ῥωμης ἐπισκόπῳ τοῦτο σύνηθές ἐστιν. Ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν, καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπαρχίαις τὰ πρεσβεῖα σώζεσθαι ταῖς ἐκκλησίαις. « Sancta Romana Ecclesia semper tenuit primatum; tenet igitur et Ægyptus, ut episcopus Alexandriæ omnium habeat potestatem. Quoniam et Romano episcopo hæc est consuetudo. Similiter autem et in Antiochia, et in aliis provinciis primatus ecclesiis con-

odi, nihil fecisse existimarunt, nisi eidem etiam Leo sanctissimus papa ipsum confirmasset, et ut hoc faceret, per epistolas et legatos ipsi supplicarunt. Ipse tamen non annuit; et nisi alius deinde

ρας συνόδου ἐγχωρήσαντες, ποιῆσαι ἐνόμισαν οὐδὲν, εἰ μὴ καὶ Λέων ὁ ἁγιώτατος πάππας αὐτὸ βεβαιώσειε, καὶ ὥστε τοῦτο ποιῆσαι ἐπιστολαῖς τε καὶ πρέσβεσιν αὐτοῦ ἐδεήθησαν. Ὁ δ' ὅμως οὐ κατέ-

Petri Arcudii notæ.

servetur. » Eumdem sextum canonem produxerunt Chalcedonenses his aliis verbis : Τὰ ἀρχαῖα ἔθη κρατείτω τὰ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Λιβύῃ, καὶ Πενταπόλει, ὥστε τὸν Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπον πάντων τούτων ἐξουσίαν ἔχειν. Ἐπειδὴ καὶ τῷ ἐν Ῥώμῃ ἐπισκόπῳ τοῦτο σύνηθές ἐστι. « Antiquæ consuetudines teneant in Ægypto et Libya, et Pentapoli, ut Alexandrinus episcopus horum omnium habeat potestatem, quoniam et Romano episcopo hæc consuetudo est. » Nihil ibi de Constantinopolitano, cum nondum esset ille thronus ad dignitatem patriarchatus evectus. Hunc canonem Nicænum Chalcedonenses mutilum produxerunt, nihil de primatu Romani pontificis exprimentes.

Cum itaque non concordarent canones, legati pontificis domi se continuerant, et Chalcedonenses Patres ducenti confirmarunt canones Constantinopolitano episcopo de æqualibus privilegiis. Postera die legati pontificis rogarunt gloriosissimos principes, nomine imperatoris assistentes, ut quidquid in absentia et sine scitu illorum actum est, irritum esset. Igitur Patres concilii dederunt litteras ad Leonem Magnum, significantes primo loco, quid auxilio doctrinæ illius, ipsiusque legatorum adjuti statuerint. Secundo loco urgente Anatolio, et ejus amicis, referunt se confirmasse canonem tertium concilii Constantinopolitani de privilegiis, et enixe rogant ut ei ipse dignetur acceptum habere et confirmare. Ubi clare fatentur oppugnationem legatorum. Quippe aiunt, Οἱ γὰρ τὸν τόπον τῆς ὑμετέρας ἁγιότητος ἐπέχοντες ὁσιώτατοι ἐπίσκοποι Πασχασῖνος καὶ Λουκήνσιος καὶ ὁ σὺν αὐτοῖς θεοφιλέστατος πρεσβύτερος Βωνιφάτιος τοῖς οὕτω τυπωθεῖσι σφοδρῶς ἀντιπεῖν ἐπειράθησαν. « Qui enim locum vestræ sanctitatis obtinent, sanctissimi episcopi Paschasius et Lucentius, et qui cum eis est reverendissimus presbyter Bonifacius, his ita constitutis vehementer resistere tentaverunt. » Leo, probatis actis synodicis circa fidem, canonem supposititicium rejicit, et Anatolium conantem se Alexandrino præponere contra canones Nicænos superbiæ insimulat, oppugnationemque suorum legatorum laudat. « Nec potest, inquit, de eorum contradictione dubitari, de quibus in epistola tua etiam ipse conquereris, quod conatibus tuis voluerint obviare. In quo eos quidem multum mihi hæc scribendo commendas; sed temetipsum, quod eis parere nolueris, dum illicita moliris, accusas, superflue non concedenda appetens, et insalubriter ubi contraria concupiscens, quæ nullum unquam poterunt nostrum obtinere consensum. » Hæc exstant in Actis concilii, et in Leonis epistolis ultro citroque datis.

Quamobrem immerito Græci hos canones in librum canonum cum aliis inserendos curarunt. Sunt enim ὑποβολιμαῖοι, κίβδηλοι, ἀδόκιμοι, ἄκυροι, καὶ τοῖς ἄλλοις μαχόμενοι.

Illisce tamen pro fundamento positis, Nilus Thessalonicensis, hostis Romani pontificis infensissimus, suum axioma sumit, nimirum Patres dedisse privilegia Romano pontifici, quod falsissimum est, et verum oppositum, ut egregie probat doctissimus vir, et divini zeli plenus archiepiscopus Iconiensis Joannes Matthæus Caryophyllus in libro nuperrime edito contra Nilum Thessalonicensem. Siquidem princeps apostolorum Petrus instituit patriarchum Alexandrinum Marcum evangelistam, et Evodium Antiochenum suos discipulos. Cur autem Petrus patriarchatus illos instituerit, causa fortassis est : quia erant provinciæ maximæ et primariæ civitates. Nam et Romam deinde propterea elegit, ubi sedem collocaret, quod ea esset princeps et caput orbis. Byzantium autem non erat urbs comparanda cum istis, quod postea evasit Constantinopolis. Neque quidquid potuit Petrus præstare Alexandrino et Antiocheno, potuerunt sequentes Patres efficere cum Constantinopolitano. Sed illi quidquid jurisdictionis habent a Petro habent, eamque limitatam, Petrus a Christo absolutam et indiscretam. Igitur interrogandi essent, quinam Patres concesserint privilegia Romano pontifici? Dicent fortasse, concilii Nicæni in sexto canone. Verum ibi habetur juxta Græcos, Τὰ ἀρχαῖα ἔθη κρατείτω. « Antiquæ consuetudines teneant. » Ergo prodant antiquiores Patres, qui ea concesserint, præsertim cum in eodem canone dicatur, quæ spectant ad Alexandrinum, eum habere, quia Romanus pontifex solitus sit ea ipsi concedere, Ἐπειδὴ καὶ τῷ ἐν Ῥώμῃ ἐπισκόπῳ τοῦτο σύνηθές ἐστιν. Et profecto si Patres concesserunt privilegia Romano pontifici, cur iidem Patres non concesserunt Constantinopolitano, sed scripserunt ad Leonem Magnum pro eo rogantes? Unde Nicolaus primus in epistola octava ad Michaelem imperatorem circa medium, « Ecclesiæ, inquit, Romanæ privilegia Christi ore in B. Petro firmata, in Ecclesia ipsa disposita, antiquitus observata, et a sanctis universalibus synodis celebrata, atque a cuncta Ecclesia jugiter venerata, nullatenus possunt minui, nullatenus infringi, nullatenus commutari, quoniam fundamentum, quod Deus posuit, humanus non valet amovere conatus. Et quod Deus statuit, firmum validumque consistit; illeque potissimum peccat, qui Dei ordinationi resistere tentat. Privilegia, inquam, istius sedis, vel Ecclesiæ perpetua sunt, divinitus radicata atque plantata sunt. Impingi possunt, transferri non possunt; trahi possunt, evelli non possunt. Quæ ante imperium vestrum fuerunt, et permanent (Deo gratias) hactenus illibata, manebuntque post vos, et quousque Christianum nomen prædicatum fuerit, illa subsistere non cessabunt immutilata. Ista igitur privilegia huic sanctæ Ecclesiæ a Christo donata, a synodis non donata, sed jam solummodo celebrata, ac venerata, » etc. Et paulo infra : « Proinde advertendum est, quia non Nicæna, non denique ulla synodus quodquam Romanæ Ecclesiæ contulit privilegium, quæ in Petro noverat eam totius jura potestatis pleniter meruisse, et cunctarum Christi ovium regimen accepisse; sicut beatus præsul Bonifacius attestatur universis episcopis per Thessaliam constitutis scribens, institutio universalis nascentis Ecclesiæ de beati Petri sumpsit honore principium, in quo regimen ejus et summa consistit. Ex ejus enim ecclesiastica disciplina per omnes ecclesias religionis jam crescente cultura fons emanavit. Nicænæ synodi non aliud præcepta testantur. Adeo ut non aliquid super eam ausa sit constituere, cum videret nihil supra meritum suum posse conferri. Omnia denique huic noverat Domini sermone concessa. Si omnia, ergo defuit nihil, quod non illi concesserit. Denique si instituta Nicænæ synodi diligenter inspiciantur, invenietur profecto, quia Romanæ Ecclesiæ nullum eadem synodus contulit incrementum, sed potius ex ejus forma, quod Alexandrinæ Ecclesiæ tribueret, particulariter sumpsit exemplum. » Sic ille.

Præterea rationem reddunt cur Constantinopolim extulerint, quod nova Roma esset, imperioque

νευσεν, καὶ εἰ μὴ ἄλλος μετὰ ταῦτα ἐβεβαίωσε πάππας, οὐκ ἂν ἐπεκράτησε. Πρὸ τούτου Ἰννοκέντιος Ἀρκάδιον καὶ Εὐδοξίαν τοὺς βασιλεῖς, τοῦ χρυσοῦ τὴν γλῶτταν Ἰωάννου ἄδικον καταψηφισαμέ-

A pontifex confirmasset, non prævaluisset. Ante hunc Innocentius Arcadium et Eudoxiam imperatores, qui aureum illud os immerito exsilio multarunt, anathemate percussit, et a communione Christiano-

Petri Arcudii notæ.

ac senatu honorata. Sed non quidquid potuit princeps apostolorum, potuerunt et Patres. Nam Christus Dominus non Patribus, sed Petro concessit plenitudinem potestatis, dum non has vel illas, sed suas oves præbet pascendas. Falso igitur ascribitur illa ratio sanctis Patribus. Igitur modo amisso imperio (justo Dei judicio) et senatu, amisit quoque primatum, et æqualia, facta etiam non amplius Constantinopolis, sed Turcopolis.

Præterea cur Patres illi debebant constituere Ecclesiam Dei διχέφαλον? et cum Mediolanum fuerit aliquando urbs imperialis, erit Ecclesia τριχέφαλος, et illius antistes habebit æqualia privilegia post Romanum pontificem. Imo quando imperatores et senatus transmigrarunt a veteri Roma in Thraciam, Roma vetus desiit esse Roma, si ratio illorum valet.

Adde quod neque Ecclesia Dei erit πενταχέφαλος, sed ἑκατονταχέφαλος, et μυριοχέφαλος. Nos enim propterea credimus Ecclesiam Dei esse unam, quod in ea Christus sit primarium et invisibile caput; secundarium et visibile ejus vicarius cum amplissima potestate. Sed quos isti constituunt patriarchas, ii limitatam obtinent potestatem, etiam qui se jactant œcumenicos. Sed hujusmodi limitata prædita potestate sunt infiniti, excepto Romano pontifice; igitur, etc. Quis ergo eos canones susceptos non habeat, si vel superficie tenus percurrat, ut Constantinopolitanus habeat τὰ πρεσβεῖα μετὰ τὸν Ῥώμης, et nihilominus juxta Chalcedonenses æqualia privilegia obtineat? Et illa urbs secunda exsistens post Romanam veterem, æqualibus tamen privilegiis in rebus ecclesiasticis glorietur? et cum illa Ecclesia possit errare, et de facto erraverit, Ecclesiam œcumenicam (ut se jactat) posse errare, fateri necesse est.

At non sic Nazianzenus in carmine Iambico de sua vita: qui cum veterem, et novam Romam ad instar duorum solarium luminum æquales gloria laudasset, novam tamen aliquando suam (quod in ea fuerit episcopus) in dogmatibus fidei turpiter errasse affirmat, veterem nunquam, ut decet principem Ecclesiarum. Qui igitur fieri potest, ut illi sanctissimi Patres, quorum unus erat Gregorius, eam errabilem, cum illa quæ errare non potest, æquare voluerint, et comparare in rebus ecclesiasticis? Et profecto si valide ac legitime hujusmodi privilegia illi Patres concessissent, non inepte postea Joannes ille Pharisaicus jejunator œcumenicum se nuncupasset. Quippe hic titulus veraciter convenit Romano præsuli.

Carmina Nazianzeni.

Δύω μὲν οὐ δέδωκεν ἡλίους φύσις,
Δισσὰς δὲ Ῥώμας τῆς ὅλης οἰκουμένης
Λαμπτῆρας, ἀρχαῖόν τε καὶ νέον κράτος.
Τόσον διαφέροντας ἀλλήλων, ὅσον
Τὴν μὲν προλάμπειν ἡλίου, τὴν δ' ἑσπέρας.
Καλλεῖ δὲ κάλλος ἀντανίσχειν συζύγως.
Τούτων δὲ πίστις ἡ μὲν ἦν ἐκ πλείονος
Καὶ νῦν ἔτ' ἐστιν εὐόρμος, τὴν ἑσπέραν
Πᾶσαν δέουσαν τῷ σωτηρίῳ λόγῳ
Καθὼς δίκαιον τὴν πρόεδρον τῶν ὅλων,
Ὃ λην σέβουσαν τὴν Θεοῦ συμφωνίαν.
Ἡ δ' ἦν τὸ πρόσθεν ὀρθόπους, νῦν δ' οὐκ ἔτι.
Ταύτην λέγω δὴ τὴν ἐμὴν, εἶτ' οὐκ ἐμήν.

Quæ carmina Billius sic vertit.

Natura binos haud quidem soles dedit:
Dedit ipsa binas attamen mundi faces
Romas, vetustam scilicet Romam, ac novam,
Hoc discrepantes invicem, quod, qua cadit
Sol, illa fulget, fulget hæc qua se exserit.
Par utriusque pulchritudo, par decus.
Fides vetustæ recta erat jam antiquitus,
Et recta perstat nunc item nexu pio,
Quodcunque labens sol videt, devinciens:
Ut universi præsidem mundi decet,
Totam colit quæ numinis concordiam.
Nova vero quondam (de mea, jam non mea
Nunc sermo nobis) rectipes erat in fide,
At non item post, etc.

B

Postremo canones Constantinopolitanos non agnoscit Ecclesia Romana, teste Gregorio Magno libro VI, epist. 31, ad Eulogium episcopum Alexandrinum, et Anastasium episcopum Antiochenum. « Romana, inquit, Ecclesia eosdem canones vel gesta synodi illius (primæ Constantinopolitanæ) hactenus non habet, nec accipit. »

Est autem observandum, quemadmodum Græci in constituendis hisce canonibus de immoderatis privilegiis Constantinopolitani patriarchæ, quæ profecto ne ipse coryphæus apostolorum Petrus posset concedere, nisi se ipse vellet privare, toto cœlo errarunt; quamvis impudenter oppositum fateantur; ita etiam turpiter errarunt in damnatione sanctissimi pontificis Honorii tanquam Monotheli-

C

tæ. Unde sibi contradicere non verentur, et falsas epistolas reddere summorum pontificum. Honorius enim scripsit duas epistolas, quæ exstant in sexta synodo actione 12 et 13, ad Sergium Constantinopolitanum, in quibus prohibet dici unam voluntatem, et unam operationem in Christo. Non ergo Monothelita. Quippe Eutychianistæ cum non possent aperte negare duas naturas in Christo, divinam et humanam, excogitarunt dicere, unam voluntatem, et operationem, quod Cyrus Alexandrinus sub prætextu unionis illis permiserat, ut constat ex epistola Sergii, ut per indirectum ad priores errores Entychetis devenirent, et deciperent populos. Unde secundum varia quæ scripsit Sergius ad Honorium, respondet Honorius; cum enim Sergius in epistola posuisset, Cyrum Alexandrinum produxisse nonnullas auctoritates sanctorum Patrum dispersim in quibusdam opusculis suis unam operationem asserentium, et eas ostendisse Sophronio Hierosolymitano, respondet Honorius: Unam voluntatem fatemur Domini nostri Jesu Christi, unam scilicet humanam, non sibi contrariam. Sic Honorius in-

D

terpretatur illam unam voluntatem quorumdam sanctorum Patrum, si qui sunt qui dixerint. Et quoniam Sergius, si dicerentur duæ voluntates, non recte colligebat, necessario eas esse contrarias: Ὡς τοῦ μὲν Θεοῦ Λόγου τὸ σωτήριον θέλοντος ἐκπληρωθῆναι πάθος, τῆς δὲ κατ' αὐτὸν ἀνθρωπότητος ἀντιπιπτούσης τῷ αὐτοῦ θελήματι, καὶ ἐναντιουμένης, καὶ ἔνθεν δύο τοὺς τἀναντία θέλοντας εἰσάγεσθαι, ὅπερ δυσσεβές. Ἀδύνατον γὰρ ἑνὶ καὶ τῷ αὐτῷ ὑποκειμένῳ δύο ἅμα καὶ κατὰ ταυτὸν ἐναντία ὀφεστάναι θελήματα. « Tanquam Deo quidem Verbo salutarem volente adimpleri passionem, humanitate vero ejus obsistente ejus voluntati, et resistente, et perinde duo contraria volentes introducantur, quod impium est. Impossibile quippe est in uno eodemque subjecto duas simul, et ergo hoc ipsum contrarias subsistere voluntates. » Unde cupiebat Sergius minime dici duas voluntates, ne sequeretur eas esse contrarias, quod tamen repu-

rum alienos effecit, quod utique non fecisset, nisi supra omnem Ecclesiam principatum haberet. Nisi enim universalis esset pastor, et communis Christianorum pater et magister, et Constantinopolis

A νους ἐξορίαν, ἀναθέματι καθυπέβαλε, καὶ τῆς Χριστιανῶν ἀπηλλοτρίωσε κοινωνίας. Οὐκ ἄν, εἰ μὴ κατὰ πάσης Ἐκκλησίας ἀρχὴν εἶχεν, οὐ γὰρ ἄν, εἰ μὴ καθόλου ἦν ποιμὴν, καὶ κοινὸς Χριστιανῶν

Petri Arcudii notæ.

gnabat sanctis qui non agnoscebant hanc contrarietatem. Respondet Honorius eas non esse voluntates contrarias, nec unam, sed duas; sed ita locutum fuisse Christum ut nobis præberet exemplum quomodo nos gerere oporteret, si quando a divina voluntate nostram contrariam haberemus; quippe deberemus conformes nos reddere divinæ voluntati, ut fecit Christus, qui se subjecit, et nobis exemplum dedit. Quocirca Honorius agnoscit et fatetur duas voluntates in Christo, divinam et humanam: ut propterea imperator Constantinus in secunda epistola de Honorio scripserit, eum non sibi constare, ἑαυτῷ προσμάχεσθαι. Si modo unam voluntatem in Christo prædicet, modo duas. Sed Honorius unam fatebatur humanam non sibi adversam, qualis est in hominibus, scilicet spiritus et vitiatæ carnis ob peccatum originale, et ideo statim subjungit, quia profecto a divinitate assumpta est nostra natura, non culpa. Illa profecto quæ ante peccatum creata est, non quæ post prævaricationem vitiata. Quæ ratio nulla est, si afferatur ad probandum in Christo Deo et homine unam tantum esse voluntatem; est autem efficacissima si inde probetur non fuisse in Christo homine duas contrarias voluntates carnis et spiritus. Nam contrarietas ista ex peccato nata est, Christus autem habet humanam naturam sine peccato.

Cur ergo vetuit Honorius nomina unius, vel duplicis voluntatis? Quia nimirum tunc temporis, nondum celebrato ea de re concilio, expediebat silentio tegere ista nomina, et ita convenerat inter Sophronium Hierosolymorum antistitem orthodoxissimum præsulem, et Sergium Constantinopolitanum, qui tamen non suasit Cyro Alexandrino, ut ab una voluntate et operatione abstineret, ut scripsit pontifici, et quasi catholicus unam vel duas operationes fateri vetuit, et silentium consuluit ad exstinguendam hæresim, cum alioquin rem ipsam doceret sine istis nominibus, videlicet Christum esse operantem divina et humana, per divinam naturam et humanam. Sed et ipse postea vir inconstans cœpit spargere hæresim datis litteris ad varios episcopos, quæ quidem hæresis eo usque progressa est, ut non esset amplius tutum, eam silentio obvolvere, ideoque Theodorus Romanus pontifex ἔκθεσιν imperatoris, qua hæc nomina vetabat, reprobavit. Alioquin si Honorius fuisset hæreticus, similiter Sophronius catholicissimus per aliquod tempus, quo ista nomina siluit, fuisset hæreticus.

Restat tandem ut clare respondeamus: Utrum Honorius, an synodus sexta, et septima, erraverit, quippe κρημνὸς ἀμφοτέρωθεν.

Respondeo, cum Honorius fuerit orthodoxus, ut sole clarius constat ex ejus epistolis, si synodus sexta eum damnavit, graviter erravit, et intolerabili errore, et impudentia laboravit. Si autem Acta synodica ab aliquo sunt corrupta, Patres septimi concilii decepti ex falsata sexta synodo, immerito damnarunt Honorium (alterum enim ex his vel utrumque fieri potuit) immerito, inquam, damnarunt Honorium jam multis ante temporibus defunctum (duravit enim hoc schisma per sexaginta annos) et Romanus pontifex si ex cathedra docuit, prout certe docuit, tota Ecclesia erravit, et verba Christi non sortita fuissent infallibilem effectum, quibus dicitur: *Rogavi pro te ut non deficiat fides tua.* Quod est omnino blasphemum, nedum ut proferatur, sed ne quidem ut cogitetur. Quapropter Honorium subsecuti Romani pontifices, Romanam Ecclesiam omni fiducia, et ore rotundo veraciter enuntiant nunquam a via veritatis in qualibet erroris parte deflexisse, eamdem perpetuo immunem fuisse ab omni labe hæreseos, atque illæsam semper tuentur, et facile probant. Agathon vero de suis prædecessoribus, quorum unus erat Honorius, dicit eos apostolicos viros commonuisse, rogasse, increpasse, obsecrasse, arguisse, et omnem modum exhortationis exercuisse, quatenus medelam posset recens vulnus accipere. Et ipsi Patres concilii nominant papam pastorem universæ Ecclesiæ, et eum rogant sua auctoritate velit et dignetur Acta concilii confirmare. Et eum ex cathedra Petri docere agnoscunt, quæ ut vera sint, nescio quomodo stare possint cum eo quod aiunt, eum errasse, vel posse errare.

Quin et ipse imperator Constantinus vera dogmata ex Romana Ecclesia emanare affirmat: Νόμος γὰρ ἐκ Σιὼν ἐκπορεύεται τῆς ἀποστολικῆς ἀκρωρείας τὰ δόγματα· et tandem infert: Δόξα τῷ ποιοῦντι δεδοξασμένα Θεῷ, τῷ παρ' ὑμῖν τὴν πίστιν ἀπαρεγχείρητον διατηρήσαντι. Πῶς γὰρ οὐκ ἐμελλεν, ἐν ᾗ πέτρᾳ τὴν Ἐκκλησίαν ἐθεμελίωσε, καὶ πύλαις ᾅδου ταῖς αἱρετικαῖς ἐνεδρεύσεσι μὴ κατισχυθήσεσθαι προηγόρευσεν; ἐξ ἧς ὥσπερ ἐξ οὐρανίων ἀψίδων τῆς ἀληθοῦς ὁμολογίας ὁ Λόγος ἀνέλαμψε, καὶ τὰς ψυχὰς τῶν φιλοχρίστων ἐφώτισε, καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν κατεψυγμένην ἀνεζωπύρησε. «Gloria Deo, qui gloriosa facit, ac fidem apud vos integram conservavit. Quomodo enim id facturus non erat in ea petra, super quam ipse Ecclesiam fundavit, ac prædixit nunquam fore, ut portæ inferi hæreticis insidiis adversus eam prævalerent, a qua tanquam e cœlorum convexis veræ confessionis sermo effulsit, animas diligentium Christum illustravit, suscitavitque refrigeratam orthodoxiam.» Hæc ratio imperatoris, divinæ Scripturæ innixa, est solidissima.

His ita probatis, et declaratis nescio cur Patres septimi concilii dicant de Honorio, se εὑρηκέναι διὰ τῶν γενομένων παρ' αὐτοῦ γραμμάτων πρὸς Σέργιον κατὰ πάντα τῇ ἐκείνου γνώμῃ ἐξακολουθήσαντα, cum Honorius vere ut Romanus pontifex ex cathedra docens fuerit catholicissimus.

Censes igitur, dices sextam synodum errasse, vel corruptam fuisse. Respondeo istud non esse novum, nam ipsi Græci primum corruperunt Acta concilii primi, et secundi, ut probavimus: deinde Orientales per Dioscorum Alexandrinum, et Domnum Antiochenum, et Juvenalem Hierosolymitanum damnarunt sanctum Flavianum episcopum Constantinopolitanum, et Patres quartæ synodi nolentes subscribere pseudocanonem de privilegiis Constantinopolitani, tandem volentes nolentes rogabant sanctum Leonem ut confirmaret canonem. Et in ipsa sexta synodo repererunt Patres duos quaterniones Monothelitarum sub nomine Menæ patriarchæ, et Vigilii pontificis, quos Monothelitæ inseruerant, unam operationem attestantes, quos Patres concilii statim penitus rejecerunt. Quid dicam de quinisexta? sine consensu Romani pontificis, certe sine legatis ejus, contra canones celebrata, et inusitato nomine nuncupata? Quam tamen Græci ut œcumenicam jactant, ac Romanam Ecclesiam multis in ea pseudocanonibus taxant. Ut de cælibatu presbyterorum, de jejunio Sabbati, quæ doctissimus Caryophyllus in libro Græco-Latine contra Nilum Thessalonicensem scripto elu-

πατὴρ καὶ διδάσκαλος, καὶ Κωνσταντινούπολις, καὶ οἱ ἐκεῖ βασιλεῖς τῶν ἐκείνου ἦσαν προβάτων, ἀφώρισεν ἂν αὐτοὺς τῆς τῆς Ἐκκλησίας κοινωνίας καὶ ἑνότητος. Ἴσχυσε γὰρ ἂν οὐδὲν ἡ ἐκείνου ἀπόφασις, οὐδ' ἂν αὐτοῖς οὐδ' ὑπωστιοῦν ἐλυμήνατο, μὴ ὑποκειμένοις ἐκείνῳ. Φώτιον μετὰ ταῦτα τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἐπιβάτην, ὃς τὸν ἁγιώτατον Ἰγνάτιον ἀδίκως ἐξελάσας, τῆς Ἐκκλησίας ἐξήλασε, καὶ ἀντεισήγαγε τὸν Ἰγνάτιον, τίνι δικαίῳ; ἢ δηλαδὴ τῷ κατὰ πάντων ἔχειν τὸ κράτος; Μετὰ δὲ ταῦτα τοῦ θείου Ἰγνατίου πρὸς τὸν Θεὸν ἐκδημήσαντος, καὶ τῶν βασιλέων πολλαῖς τε καὶ συνεχέσιν ἑνστάντων ὑπὲρ Φωτίου δεήσεσιν, οὐκ Ἰωάννης αὐτὸν μετὰ Νικόλαον καὶ Ἀδριανὸν τὴν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας δεξάμενος ἀρχὴν, εἰς τὸν πατριαρχικὸν ἀποκατέστησε θρόνον, ὠμοφόριον αὐτῷ διὰ Πασχασίνου (1) ἐπισκόπου ἀποστείλας; Τί ταῦτα πάντα σημαίνουσιν, ἀδελφοὶ, ἢ μεγίστην τοῦ Ῥωμαίων ἐφ' ὅλην τὴν Ἐκκλησίαν ἀρχήν τε καὶ ἀξίωμα;

A et ibi imperatores illius essent oves, non utique eos a communione et unitate Ecclesiæ separasset. Nullum enim robur illius sententia habuisset, nec eos læsisset, ne tantulum quidem, non illi subjectos. Post hæc Photium Constantinopolitanæ sedis invasorem, qui sanctissimum Ignatium expulerat, ab Ecclesia ejecit, et introduxit Ignatium. Quo jure? Nimirum quod supra omnes habeat potestatem. Postea cum sacer Ignatius ad Deum migrasset et imperatores multis et frequentibus pro Photio urgerent precibus; nonne Joannes post Nicolaum et Adrianum Romanæ Ecclesiæ adeptus imperium, in patriarchalem sedem restituit, pallium illi per episcopum Paschasium mittens? Quid hæc omnia significant, fratres, quam maximum Romanorum B pontificum supra totam Ecclesiam principatum ac dignitatem?

Petri Arcudii notæ.

ganter, et veraciter auctoritate veterum Patrum confutat, ut nos in libro *De sacramentis*, ubi agimus de matrimonio, ex ea parte matrimonii explosimus. Ad hæc, conciliabulum concinnarunt tempore Copronymi, ubi episcopi trecenti triginta et octo decepti sunt, et subscripserunt contra sanctas imagines.

Ad extremum in septima synodo noluerunt Patres Græci, ut legeretur integra, sed ut detruncaretur epistola Papæ Hadriani reprehendentis Tarasium, quod factus e laico patriarcha, vocaretur etiam œcumenicus.

Quocirca justo Dei judicio quoties in conciliis generalibus Orientales non sunt secuti ductum, et lumen C prævium sedis apostolicæ, ea ex parte errarunt. Proinde nulla probabilitate fulciri opinio illa videtur, quæ concilium ut distinguitur contra papam, sit supra papam, nam membra corporis, quæ possunt errare, et de facto errarunt, implicat esse supra caput, cui Christus promisit infallibilitatem fidei.

Videndus est in hac materia ex antiquis sanctus Maximus confessor et martyr, qui eodem tempore vixit, quo Honorius, et secretarium Honorii allocutus est, ab eoque expiscatus est quo sensu jussit scribere Honorius illa verba epistolæ. Theophanes Isaurieus historicus Græcus, Emmanuel Caloca in libro quem scripsit contra errores Græcorum. Ex neotericis Albertus Pighius, lib. v *Hierarchiæ Ecclesiast.* c. 8: Osius, lib. II, contra Brentium; et Joannes a Lovanio, *De perpetua cathedræ Petri protectione, et firmitate*, cap. 11: Onufrius in Adnotationibus ad Platinam, in Vita Honorii. Ex postremis Baronius tomo VIII, anno 633 et 681: Bellarminus, tomo I, lib. IV, de Romano pontifice, cap. 11, et noster Matthæus Caryophyllus, in libro contra Nilum Thessalonicensem.

(1) *Διὰ Πασχασίνου.* Μνημονικὸν ἁμάρτημα. Non enim per Paschasinum, sed Paulum et Eugenium a Joanne octavo pallium missum, ut constat ex pseudosynodo a Photio ficta.

Notandum est in primis, Photium, Michaelis imperatoris stulti juvenis, eorumque, et Bardæ Cæsaris favore innixum, expulisse a sede Constantinopolitana Ignatium virum sanctum, et contra eum finxisse bis pseudosynodum, ubi Ignatius et absens, et præsens damnabatur. Et quoniam Photius dederat litteras ad Nicolaum primum mendaciorum plenas, quibus significabat, Ignatium patriarcham sponte confectum renuntiasse dignitatem patriarchatus, se vero electum in patriarcham, rogare se ut mitteret suos legatos Nicolaus, qui omnia probe ac legitime acta esse cognoscerent. Nicolaus, missis legatis, qui partim minis perterriti, partim muneribus corrupti erant, cum didicisset fraudes Photii, habita synodo, eum damnavit, Ignatium innoxium declaravit, et restituit. Photius, postquam agnovit fraudes suas detectas fuisse, majori impudentia ipsum caput petere. Nicolaum, inquam, destinavit. Igitur finxit concilium universale trecentorum septuaginta trium episcoporum, inter quos admiscuit etiam qui tenerent locum reliquorum patriarcharum, et quasi coactus Nicolaum tanquam reum, criminosum et facinorosum damnavit. Deinde celebratum fuit octavum concilium generale Constantinopoli, imperante Basilio Macedone in favorem Ignatii, ubi damnatus est Photius, et reperta ejus commemorata pseudosynodus ad Adrianum secundum missa, publice conclamata, conculcata, et concremata est, legatis Græcorum præsentibus, qui miraculi etiam oculati testes fuere. Cum enim vehementer plueret, et deberet ignis exstingui, aqua instar olei majorem flammam excitavit, et relicto tetro fetore, omnia in cinerem redegit. Post octavam synodum Photius exsul per fraudem cujusdam bibliothecarii, composito pseudovaticinio sub titulo Ἀκροστιχὶς Βέκλας, in gratiam imperatoris se insinuavit, et in palatio degens multa contra canones ausus est. Porro ejusmodi vaticinium fraudulenter quidem, non tamen sine probabilitate quadam excogitavit. Genealogiam, D quæ nusquam est, fuit, aut futura erat, contexit. Tiridatem illum inclytum Armeniæ regem stirpis caput fingit, ex illo nominibus pro arbitratu excogitatis gentem deducit, et alios ex alio fabulosa narratione condit. Quando demum ad parentem Basilii pervenit, scripsit hunc habuisse filium natura talem virum, qualis ipse erat Basilius, eique nomen esse Veclas. Observatis enim nominibus singulorum, ipsius, inquam, imperatoris Basilii, et Eudoxiæ Augustæ conjugis, liberorumque Constantini, Leonis, Alexandri, Stephani, ex primis singulorum nominum litteris composuit fraudem. Sic decepit Basilium, quem omnium retro regum felicissime, et diutissime regnasse commemoratur. Vide Nicetam Paphlagonem in Vita, quam scripsit, sancti Ignatii patriarchæ versus finem. Vita functo Ignatio Photius inter innumeras machinationes, quas reperit dignas suo ingenio, hanc etiam adinvenit. Multos antistites ad epulum invitavit, dissimulavitque se emisse nonnulla bona pro Ecclesia,

Hæc igitur omnia reputantes, et his animum adhibentes, deponite omne vanum præjudicium, omne injustum odium, omnem de Latinis opinionem non rectam, et, verum amplectentes, fideique sinceritatem juxta catholicam Ecclesiam, et ipsam sanctam Romanorum Ecclesiam, et ipsi plurimi et maximi facientes nobis cum sitis conjuncti, multum valere dicentes iis qui sine causa, ob propriam ambitiosam vincendi contentionem, temere, et ut sors tulerit, quidquid in buccam venit, effutiunt, vosque a recta fide abducunt; Romanorumque Ecclesiæ pastorem, vere œcumenicum Patrem et doctorem, atque pontificem existimantes, ipsum veneramini, et ut par est, honorate. Nosque (quamvis indignos) patriarcham vestrum Dei gratia legitime ab Ecclesia creatum ducentes et credentes esse, nostras admonitiones, ut parentis sermones, suscipite, communicantes mecum eamdem sententiam et fidem, ut in eodem spiritu et mente idem credentes, idem sentientes, ad invicem quandiu sumus in corpore alter alterum diligamus et foveamus, pater filiis congaudens, et omnia vobis bona, ut fieri potest, porrigens, et omnibus modis benefaciens; post autem hujus tabernaculi depositionem, eamdem in Christo consequamur gloriam, et æterna vita fruamur, desiderabilem finem feliciter consecuti. Amen.

Data est Viterbii sexto Kalendas Junias, anno Domini 1463. Obsignata cardinalitio nostro sigillo, quod abesset signaculum plumbeum patriarchale. Ob majorem vero securitatem, ne quis suspicetur esse fictam, et non esse nostram hanc epistolam, cum non reperiretur ob loci penuriam membrana, scripta est in bambacenis consutis, ipsasque suturas tribus in locis obsignavimus, scilicet in extremis et medio. Et hæc quæ incipiunt ab illo, « Data est Viterbii, » hucusque manu propria scripsimus, Præterea et subscripsimus.

BESSARION, miseratione divina cardinalis et œcumenicus patriarcha Constantinopolitanus novæ Romæ, propria manu subscripsi.

Ταῦτα οὖν πάντα ἐνθυμηθέντες καὶ τούτοις προσχόντες τὸν νοῦν, ἀπόθεσθε πᾶσαν εἰκαίαν πρόληψιν, πᾶν ἄδικον μῖσος, πᾶσαν περὶ Λατίνων ὑπόληψιν οὐκ ὀρθήν. Καὶ τὴν ἀλήθειαν ἀσπασάμενοι, τό τε τῆς πίστεως ἀκραιφνὲς κατὰ τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ αὐτὴν τῶν Ῥωμαίων ἁγίαν Ἐκκλησίαν περὶ πλείστου τε καὶ τοῦ παντὸς ποιησάμενοι, καὶ αὐτοὶ γένοισθε μεθ' ἡμῶν, πολλὰ χαίρειν εἰπόντες τοῖς ἄλλως δι' οἰκείαν φιλονεικίαν εἰκῆ τε καὶ ὡς ἔτυχε τὰ ἐπιτυχόντα λέγουσι, καὶ ὑμᾶς τῆς ὀρθῆς ἀπάγουσι πίστεως. Τόν τε τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ποιμένα οἰκουμενικὸν τῷ ὄντι Πατέρα καὶ διδάσκαλον, καὶ ἀρχιερέα νομίσαντες, σέβεσθέ τε αὐτὸν, καὶ τὰ εἰκότα τιμᾶτε. Ἡμᾶς τε (εἰ καὶ μὴ ἀξίους) πατριάρχην ὑμέτερον τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι νομίμως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας προβεβλημένον νομίζοντές τε καὶ πιστεύοντες εἶναι, τὰς παραινέσεις ἡμῶν ὡς πατρὸς δέξασθε λόγους, τῆς αὐτῆς ἐμοὶ κοινωνοῦντες γνώμης καὶ πίστεως, ὡς ἂν ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι καὶ νοῒ τὸ αὐτὸ πιστεύοντες, τὸ αὐτὸ φρονοῦντες, ἀλλήλοις, ἐφ' ὅσον μὲν ἐνδημοῦμεν τῷ σώματι ἑκάτερος ὑμῶν ἑκάτερον ἀγαπῴη τε καὶ περιέποι, πατὴρ τέκνοις συνευφραινόμενος, καὶ πάντα ὑμῖν ἀγαθὰ, ὡς οἷόν τε, ποριζόμενος, καὶ πᾶσι τρόποις εὖ ποιῶν· μετὰ δὲ τὴν τούτου τοῦ σκήνους ἀπόθεσιν τῆς αὐτῆς ἐν Χριστῷ τύχωμεν δόξης, καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς ἀπολαύσωμεν, τοῦ ἐφετοῦ τέλους εὐτυχῶς ἐπιτυχόντες. Ἀμήν.

Ἐδόθη ἐν Οὐϊτερβίῳ πρὸ ἕξ Καλανδῶν Ἰουνίων, ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,αυξγ', σφραγισθεῖσα διὰ τὴν τῆς πατριαρχικῆς μολιβδίνης σφραγῖδος ἀπουσίαν τῇ καρδιναλικῇ ἡμῶν σφραγῖδι. Διὰ δὲ ἀσφάλειαν πλείονα, ἵνα μή τις ὑποπτεύσῃ πλαστήν τε καὶ μὴ ἡμετέραν εἶναι ταύτην τὴν ἐπιστολὴν, ἐπεὶ μὴ εὑρεθέντος μεμβράνου διὰ τὸν τόπον, ἐγράφη ἐν βαμβακίνοις ἐρραμένοις, αὐτάς τε τὰς ῥαφὰς εἰς τρεῖς τόπους ἐσφραγισάμεθα, ἔν τε τοῖς ἄκροις δηλαδὴ καὶ κατὰ τὸ μέσον. Καὶ ταῦτα ἀπὸ τοῦ, « Ἐδόθη ἐν Οὐϊτερβίῳ, » μέχρι τῶνδε οἰκείᾳ χειρὶ γεγραφότες ἔτι καὶ ὑπεγράψαμεν.

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, ἐλέῳ Θεοῦ καρδινάλις καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης, οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέγραψα.

optare ad firmitatem illius emptionis eorum chirographa, et sigilla in alba papyro, illis impetratis quasi ipsi rogarent pontificem, scripsit illos omnes eum desiderare, ut sit eorum patriarcha; additis etiam litteris imperatoris, et se multis laudibus extollens, et sibi præconia cumulans. Deceptus Joannes octavus bono publico prospiciens, ut opinabatur, destinavit Paulum et Eugenium presbyteros, et Petrum Diaconum cardinales pallio misso cum facultate eum veniam a concilio petentem, restituendi. Ille corruptis litteris apostolicis alia pro aliis Græce scripsit, neque deprecatus est culpam, sed impudenter præsidendo ad libitum, synodum celebravit, et canones condidit partim faventibus suis similibus Græcis, partim aliis Græcis callentibus subdolum ingenium Photii, Romanum pontificem, qui eum damnatum restituebat, haud laudantibus, imo clare testantibus male fecisse, et non potuisse absolvere, ac restituere quem sui prædecessores, et concilium œcumenicum ligaverant, damnaverant, et prorsus ad tantam dignitatem ineptum reddiderant. Quod quidem verum esset, quando damnatus esset contumax, et non resipiscere. At enim talis fuit Photius? Verum decet pontificem: alioquin cur non possit patriarcha patriarcharum pontifex Romanus damnatum si resipiscat absolvere? In ea synodo, quam Zonaras interpretatur, studuit Photius confirmare septimam synodum de imaginibus, tacite damnata octava, quæ contra eum celebrata fuerat, imo abolita legitima, et œcumenica, suam pro octava obtrudere conatus est, et in editis canonibus canone primo, ut est videre apud Zonaram, præfert se Romano pontifici, tanquam habens majorem amplitudinem jurisdictionis, quam habeat ipse pontifex. Quæ cum didicisset Joannes octavus, eum publice post multos pontifices qui eum antea excommunicaverant, anathemate percussit. Vide octavum concilium, et successorem Anastasii Guilielmum Bibl othecarium in *Vitis Pontificum*, cæterosque historicos.

SUPERIOREM EPISTOLAM IPSEMET BESSARION E GRÆCA LATINAM FECIT, QUAM NOS POSTEA REPERTAM IMPRIMENDAM CURAVIMUS.

BESSARION, divina miseratione sanctæque Sedis Apostolicæ gratia, sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ cardinalis, patriarcha Constantinopolitanus. Dilectis in Christo fratribus et filiis archiepiscopis, episcopis, presbyteris, monachis, cæterisque ecclesiasticis et sæcularibus viris provincias sanctæ sedi Constantinopolitanæ subditas habitantibus, gratiam, pacem et benedictionem a Deo omnipotente. Volentibus duntaxat, eamque obtinere desiderantibus, et quæ ad illam obtinendam ducunt omni conatu agentibus.

Voluissemus profecto, dilecti fratres et filii, ipsi vobiscum loquentes dare atque accipere rationem eorum quæ ad vestram salutem necessaria sunt, quæque vos et loqui, et agere fraterno et paterno affectu desideramus. Sed quoniam et conditio præsentium rerum, et tanta vastitas pelagi, ac interjacens longitudo terrarum id prohibent, quod reliquum est, litteris officium nostrum exsequi conabimur, et hac epistola particulam aliquam eorum quæ coram loqueremur exprimemus. Obsecro autem Domino, ut ea vos charitate audiatis, quæ dicturus sum, cum qua ipse vos alloquor. Testis est enim mihi ipse Deus, quem nullæ nostræ cogitationes latere possunt, quod primo quidem zelus ejus, deinde arctissimum charitatis vinculum, quo nationi nostræ astringimur, me ut hæc scribam movent, neque ea patiuntur reticere, quæ vobis cognitu necessaria sunt. Ante omnia igitur mementote, fratres et filii, qualis olim, quamque excellens fuerit natio nostra, tum doctrina, tum omni sapientiæ genere, cum cæteris virtutibus, quæ præterea vires, quæ potentia, qui principatus nostrorum fuerint. Quis enim dubitet Græcorum gentem omnium liberalium artium, ac totius sapientiæ non modo inventricem, verum etiam perfectricem exstitisse? Illic semper et virtus, et religio, et sanctimonia floruere; illic enituit totius orbis imperium, nunc vero (heu infelicem, et miseram patriæ nostræ conditionem!) non modo principatum, atque imperium orbis amisimus, verum etiam servitutem patimur, et hanc quidem crudelem, atque turpissimam; dominantur enim nobis homines truces, barbari, atque infideles; neque solum hoc passi sumus, sed ne simulacrum quidem disciplinæ, aut ullum sapientiæ vestigium apud nostros relictum est. Solent enim disciplinæ et bonæ artes, paratis primo, quæ ad victum necessaria sunt, quæri atque investigari, quæ cum nobis in præsentia ob servitutem et inopiam desint, nulla amplius sapientiæ ratio est, nulla disciplinarum cura, nullum optimarum artium studium. Virtus sola, quæ ad mores pertinet, quæque studiosos sui bonos efficit, ea vero manet; maneatque semper apud nostros. Sed quæ causa esse potuit, ut moralibus virtutibus præditi, et sapientiam, et principatum, et ipsam omnium rerum dulcissimam libertatem amiserint? Non enim fortuna, vel casus, aut temerarius rerum eventus, ac fluxus instabilis tantam nostris calamitatem intulere, nisi quis putet res humanas divina Providentia minime gubernari, quod etiam cogitare impium est, atque nefarium. Sed nec delictorum nostrorum multitudinem ejus rei causam fuisse dicendum est, ut quidam Deo se humillantes dicere consueverunt. Neque enim nos magis quam cæteræ Christianorum nationes, quas nunc mundana ista felicitate frui videmus, peccatis nostris Deum irritavimus. Siquidem et dictum est, et vere dictum est, ut arbitror, nostros in iis quæ ad mores et vitæ honestatem pertinent, nullis esse inferiores. Verendum igitur ne potius tot tantorumque malorum fomes, et materia fuerit, quod Græci veris dogmatibus per socordiam omissis ab intemerata fidei veritate secesserunt, et inconsutilem Domini tunicam scindentes a catholica Ecclesia sunt divisi. Cujus rei causa fuit temeritas quorumdam nostrorum, ne alteri principatus sui rationem reddere cogerentur. Hos deinde posteriores quoque non tam sua pravitate moti, quam illorum allecti perversitate sunt secuti. Sed deponere aliquando, ac prorsus abigere hanc perniciem decens, ac salutiferum est. Quamobrem vos hortor et rogo, fratres et filii in Spiritu sancto desideratissimi, omni studio, ac conatu, antiquam nobilitatem resumite, vindicate nobis pristinam gloriam. Veteres illos ac sanctissimos Patres et doctores nostros sequimini, quorum eadem confessio fidei, eadem semper fuit doctrina pietatis, cum ea quam nunc Romana Ecclesia tenet, ac profitetur. Recentiores istos tam pestiferæ divisionis auctores condemnate, persequimini, exterminate. Œcumenicam synodum Florentiæ habitam devota mente suscipite, et quæ ibi sancto cooperante Spiritu decreta sunt, sincero corde credite, et profitemini. Multæ efficacesque eo in loco rationes adductæ sunt de processione sancti Spiritus. Multa utrinque a partibus in utriusque sententiæ confirmationem dicta. Vicit tandem apud omnes hæc sententia, Patrem et Filium unum esse Spiritus sancti principium, eumque ex utroque tanquam ex uno spirante procedere. Multa sanctorum doctorum, non modo Occidentalium, verum etiam Orientalium, atque nostrorum ad id probandum testimonia adducta sunt, multis id rationibus demonstratum, neque id nostrorum incuria evenit; non enim segniter, neque negligenter eam rem investigare conati sumus, o fratres; multas noctes insomnes egimus, magnam vigilantiam, solers studium, summam curam adhibuimus, cedere oportuit veritati; victi fuimus doctorum sententiis. Absit enim a nobis

anima et fideli, ut ostensæ veritati claudat oculos, camque victoriæ ambitione despiciat. Referrem nunc vobis particulam aliquam rationum illarum, nisi lex epistolæ prohiberet : simul quod vobis licet longe plura alibi videre, et legere, quam nos referre in præsentia possemus. Plerique enim ex his qui nos antecessisse doctissimi et sanctissimi viri multa atque præclara de hoc dogmate litteris mandaverunt. Nos quoque non pauca scripsimus, partim ut amicorum id obnixe efflagitantium morem gereremus voluntati, partim ut vel nos cogitata, vel aliis frustra contendentibus responsa in communem utilitatem traderemus. Quæ omnia cum apud vos sint, si quis vestrum sine contentione vel leget, vel audiet. Legetis autem vel audietis omnes (si licebit) non parvam, quod ad Dei gloriam dictum sit, utilitatem consequetur. Verum tamen unam duntaxat, et eam perbrevem, si libet, rationem adducamus.

De Spiritus sancti processione.

Spiritus sanctus Spiritus Filii dicitur, teste ipso Filio, qui Spiritum illum vocat Spiritum veritatis. Veritas vero ille ipse est. Et Paulus : *Misit*, inquit, *Deus Spiritum Filii sui in corda nostra* [1] ; et rursum : *Si quis Spiritum Christi non habet, ipse non est ejus* [2]. Quod aliis quoque in locis idem Apostolus creberrime replicat. Hoc verbum, fratres, satis superque ad id probandum de quo agimus. Neque enim excedere decet modum epistolæ. Est itaque Spiritus sanctus Christi Spiritus naturaliter et essentialiter, non accidentaliter. Id vero cujus aliquid hoc modo est, auctoritate aliqua et excellentia id excellat necesse est, quod suum esse dicitur. Hæc vero auctoritas profecto non talis dicenda est, qualis est Domini ad servum. Quis enim auderet creatorem in creaturam vertere, quod etiam cogitare sacrilegum est? Superest igitur auctoritatem, atque excellentiam originis esse ejus qui spirat, ad spiritum qui spiratur. Et certe aliud asserere nefarium est. Nam quod nostrorum aliqui a veritate declinantes, ideo dici Filii Spiritum contendunt, quod ejusdem sit cum eo essentiæ, vel quod ex eo mittatur, aranearum potius telæ sunt, quam rationes, ut sæpe demonstravimus. Si enim propter consubstantialitatem dicatur Spiritus, Filii Spiritus, propter eamdem causam et Filius dicetur Spiritus sancti Filius, quod nunquam in sacris litteris auditum est. Si vero quia ex Filio mittitur, ita dicitur, ea certe ratio magis roborat sententiam nostram. Quod enim mittere istud, et scaturire, et profluere, cæteraque similia spirationem, ac substantialem quamdam processionem præsupponant ; quodque impossibile sit Filium mittere Spiritum sanctum, nisi etiam illum spiret, plerisque in locis ostendimus multis idoneisque rationibus. Alia quoque multa e nostris ad velandam veritatem dici solent, nullius sane momenti ; plura vero melioraque dicuntur ab his qui veritatem sequuntur. Quæ et si nos optime tenemus, cum sæpe numero contradicentibus adversati simus, brevitatis tamen gratia mittimus ad monitos : si qui erunt investigandæ veritatis cupidi, ut ea legant, quæ olim de hac re conscripsimus. Hoc tamen vobis dicimus, et intrepidi asserimus, si res tulisset, ut præsentes dare, atque accipere rationem hujus rei potuissemus, judicaturos vos fuisse. Hoc unum, quod diximus, satis superque esse ad veritatem ostendendam, nihilque dubitationis relinqui, quin Spiritus ita ex Filio quemadmodum ex Patre, tanquam ex uno principio et uno spirante procedat. Multa quoque alia sacrarum testimonia sunt litterarum, ut puta *Paracletus, quem ego mittam vobis a Patre ;* et rursus : *De meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Et iterum : *Quæcunque audiet loquetur*, et alia iis similia. Ex quibus omnibus luce clarius ea fidei veritas ostenditur, quam et sancta Romana Ecclesia ut semper antea, ita nunc tenet, et prædicat, et olim omnis Ecclesia fatebatur. Sed dicet fortasse aliquis : Cur ipse Dominus cum de Spiritu loqueretur : *Spiritus*, ait, *qui a Patre procedit*, neque addidit etiam a se ipso procedere? Quæ tandem, aut qualis est hæc ratio, fratres ? Etsi enim dixerat a Patre procedere Spiritum, non tamen negavit eum a se quoque procedere. Nam si id dixisset, aliquid fortasse videretur ingerere difficultatis. Quanquam neque hoc ad tutandam vestram opinionem sufficeret. Siquidem ipse Salvator : *De die illa et hora*, inquit, *nemo novit, neque angeli, neque Filius hominis, nisi solus Pater.* Et rursus : *Mea doctrina non est mea, sed ejus qui misit me Patris.* Et iterum : *Nemo novit Filium nisi Pater.* Quorum omnium nos procul dubio contrarium et sentimus, et profitemur. Ac Filium Dei, perinde diem illum et horam cognoscere, ut Patrem existimamus. Eumdemque ita se nosse, ut Pater eum novit, doctrinamque illius suam præcipue doctrinam esse. Si igitur eorum quæ aperte negavit Christus, nos quidem recte e diverso credimus, cur non etiam hoc, quod non negavit, pie credimus? Enimvero illud in primis attentissime considerandum est, fratres et filii in Christo desideratissimi. Promisit olim Christus super confessione Petri ædificare Ecclesiam suam, et quod portæ inferi, hoc est, hæreticorum blasphemiæ nunquam prævalerent adversus eam. Quærendum est, fratres, quænam ista sit Ecclesia. Nam veram certamque fuisse promissionem nullus ausit negare Christianus. Aut igitur Latina, aut Græca Ecclesia est. Tertia enim dari non potest. Siquidem aliæ omnes hæresibus sunt plenæ ; quas sancti Patres, et generales synodi condemnarunt. Si ergo hanc Ecclesiam Græcorum Ecclesiam dicis, in angustum nimis arctam Ecclesiam, imo

[1] *Galat. IV, 6.* [2] Rom. 8, 9.

illam ad nihilum redigis. Qualis enim, miseri nos, aut quanta est Ecclesia nostra? Labitur, heu, labitur, peritque quotidie, ne dicam eam penitus jam interiisse. Subditi sunt infidelibus Græci omnes; ita omnia pessumdedere barbaræ gentes, ut non post multum interjectum tempus ipsum quoque linguæ Græcæ splendorem, libros omnes, universa opera sanctorum doctorum, sacrarum etiam litterarum codices, et Evangelium ipsum nostram infelicem patriam desertura non dubitem, nisi pietas et misericordia Salvatoris nostri tantam a vertice nostro calamitatem propulset. An ignoratis, fratres, ut Orientales omnes, si qui inter fideles superfuerant, qui in Oriente Ecclesiam sequerentur Græcorum, Constantinopolitanis, et circumjacentium insularum cultoribus duntaxat exceptis, alios ante centum, alios enim quinquaginta et amplius annos, ne nominare quidem noverant Scripturam sacram, nec ejus volumina numerare. Nullum fidele dogma sciebant, nullam quæstionem, nullam de spe futuræ vitæ rationem; in summa nihil eorum quæ in Evangelio leguntur, intelligebant. Presbyteri, quanquam illud assidue legentes, non minus quam cæteri rudes erant; nec integrum quidem habebant Evangelium, sed quædam ejus fragmenta, quæ legi in ecclesiis solent semiesa circumferebant. Et quemadmodum psittaci, aliaque ejusmodi animalia conari aliquando, atque effingere sine intellectu nostra verba consueverunt, ita hi vocem quidem emittebant Græcam, lectitabantque ea solum, quæ scripta erant, nec sine barbarie; eorum vero quæ legebant nihil prorsus percipiebant [*deest*]. Recognoscite, recognoscite aliquando, fratres, caput Ecclesiarum, cathedram Petri. Recognoscite matrem vestram, atque magistram, amplectimini fidem apostolico ore laudatam; inde animæ vestræ postulate cibum, inde quærite consilium. Si doctorum nostrorum libros evolveritis, si scripta eorum diligenter consideraveritis, invenietis Romanam Ecclesiam supra cæteras omnem potestatem habere, et ita universæ præesse Ecclesiæ, ut absque ejus auctoritate nulla prorsus ecclesiastica quæstio solvi, nullum dogma concludi, aut possit, aut debeat. Hæc est illa petra, supra quam Christus suam ædificavit Ecclesiam: hæc est, quæ fidem Petri tenet, et prædicat. Hæc sola est, adversus quam portæ inferi non prævaluerunt. Hic semper servata est incorrupta Patrum auctoritas; hic Sol justitiæ oritur; hic Lux mundi; hic sal terræ; hic sunt vasa aurea et argentea. Quicunque huic sanctæ communioni consociantur, unam cum ea Ecclesiam faciunt; qui ab ea sunt separati, salutem habere non possunt; qui hic non colligunt, spargunt. Quicunque extra hanc agnum comedunt, profani sunt. Si qui in Noe arca non fuerint, peribunt regnante diluvio. Extra ovile Christi salvi esse non possunt; in lupos rapaces, in fures latronesque incident. Quandoquidem necesse est, qui voces pastorum non audiunt, quod ne cui Christianorum accidat, illa prædicanda, illa tenenda est fides, quam Petri cathedra profitetur. Hanc vos quæso, fratres, cum reverentia et humilitate suscipite, huic inhærete, huic insistite. Non cesso pro vobis orare Dominum, ut sapientiam induentes, id, quod vos hortor, agatis. Vellem enim ita vos omnes esse, ut ego, nec parvum vobis, aut contemnendum videor optare bonum, o fratres; si quod mihi ipsi, hoc etiam vobis bonum desidero. Majorem enim charitatem nemo exhibere tenetur proximo suo, quam eadem illi quæ sibi bona velle. *Diliges* enim, ait, *proximum tuum sicut te ipsum*, plus hoc non requirit a nobis Deus, quasi hoc summum sit signum charitatis. Neque me ex ignorantia, vel imperitia a veritate, ut arbitror, dicetis aberrasse, cum me sciatis a teneris annis omne vitæ meæ tempus in litterarum studiis consumpsisse, summaque opera ac diligentia huic, de quo loquimur, dogmati incubuisse, et quantum fieri potuit investigasse veritatem. Quid enim aliud eligere sibi potuit homo, qui ab ineunte ætate propria abdicatus voluntate in humilitate atque obedientia vixerit, et qui (sine jactantia dictum sit) multa de vanitate mundi, de emendatione morum, de præmiis, vel pœnis æternis legerit, audierit, scripserit, quam rectis verisque sententiis alere animum, et inventam fidei veritatem amplecti? Quam certe eo pluris quam antea in præsentia facimus, quo magis ingravescente jam ætate multiplicati corporis morbi mortem mihi quotidie minantur, et vitam tædio esse faciunt. Scio certe fratres, et Patres, et scio filii in Christo dilecti, non multum esse quod nobis superest vitæ, et jam tempus nostræ resolutionis instat, quo, ut sapientes aiunt, advenit hominibus timor earum rerum, quas antea formidare non solebant. Vident enim appropinquare diem, quo omnis anteactæ vitæ reddenda sit ratio. Me quidem quo magis vicina est mors, eo magis consolatur integritas fidei. Spero enim id, quod ex operibus ad salutem animæ meæ deerit, fidei veritate posse suppleri. Ob hanc causam spretis, et contemptis honoribus, si quos apud vos habui (habui autem nec parvos, nec paucos) totus hanc fidei veritatem sum secutus. Equidem dico scientibus, et iis qui a scientibus audierunt, audientque, si volent in posterum: Adolescentulum me, et prima adhuc lanugine carentem, plurimi faciebatis, etiam qui nunquam me vidistis, notum erat nomen meum omnibus Græcam intelligentibus linguam, nondum quatuor et viginti annos natus a principibus nationis nostræ, a vobis omnibus, ab ipsis denique imperatoribus, et honore, et dignitate supra ætatem extollebar. Præponebant enim me, non modo æqualibus meis, sed etiam senioribus, et auctoritate, gratiaque pollentibus, non mea virtute, sed sua bonitate. Quamvis enim magna hoc tempore in Christi Ecclesia dignitate præ-

fulgeam, magnosque et longe supra merita mea adeptus sim honores, tamen hæc omnia postea sunt secuta, et ut Deus omnium rerum conscius optime novit, neque exspectata a me, neque sperata. At enim fortasse dici non immerito possem majora illa quæ apud vos habui. Quandoquidem illic facile inter primos adnumerabar, hic vero, cum multi sint, imo pene innumerabiles, qui me sapientia, doctrina, cæterisque virtutibus antecellunt, vix inter postremos habeo locum. Notum est autem illud Romani principis dictum, qui cum esset honoris studiosissimus malle se dicebat in oppido, quamvis humili atque obscuro primum habere locum, quam in gloriosissima, atque excellentissima urbe Roma secundum esse. Habet enim principatus quamdam etsi in minimis, maximam tamen ac dulcissimam voluptatem. At nos, et quæ apud vos habebamus non magni fecimus, et quæ nunc habemus testem invocamus Deum, æque parvifecissemus, quin potius spretis, contemptisque omnibus, etiam si multo plura haberemus, ad vos quam celerrime defecissemus, nisi nobis essemus conscii elegisse meliora, nisi exploratum haberemus hanc sanctam et catholicam Ecclesiam illa credere, illa tradere, et docere, quæ ad vitam æternam iter faciunt. Si igitur ad ea vos hortor, quæ saluti vestræ profutura non dubito, cum humilitate, et reverentia audire debetis, ac cum gaudio, et alacritate animi monita nostra suscipere salutaria.

At magnum apud vos scandalum genuisse dicitis additionem Latinorum in Symbolo. Cur ita fratres? Certe si recte considerare volueritis, non additio illa fuit, sed expositio, sed explanatio, sed declaratio. Additio namque etiam juxta doctorum nostrorum sententiam illa est, quæ contraria dogmata introducit: quæ vero eadem, similiaque profitetur, declaratio, non additio est. Quippe si verum non esset, quod dicitur, fugienda utique hæc additio foret. Quod si verum est, et fidei sanctorum consonans, ibi timemus timorem, ubi non est timor, et superstitioni magis, quam pietati indulgemus. Multa Nicæno Symbolo secunda synodus addidit de divinitate Spiritus sancti, de unitate Ecclesiæ, de baptismate, de remissione peccatorum, de resurrectione mortuorum, de vita æterna. De quibus primum concilium nullam omnino expedite mentionem fecerat. Multa præterea alii quoque doctores, qui illis successerunt Latini, quam illi fecerant, tradidere; quæ tamen non additiones, sed declarationes fuerunt. Cur igitur et catholicæ Ecclesiæ non licuerit hoc idem facere, simili hæreticorum necessitate urgente? Nam quod respondere soletis, tunc quidem, licuisse, nunc vero postquam tertia synodus omnem additionem prohibuit, ne ipsam quidem veritatem addere licere, stulta sane et vana ratio est. Legite, si libet, quam olim de hac re orationem edidimus, manifestissime illic veritatem invenietis, et nisi fallimur, idem nobiscum fatebimini. Nolite æmulari contentiosos homines, neque imitari illos qui cum aliter non possint, saltem pugnando veritatem, gloriam sucupari conantur. Humilitate vos Deo, et tot talesque viros singulari præditos devotione, ac sapientia, Romanæ Ecclesiæ alumnos secuti, fidem ejus suscipite, pontificem Romanum verum ipsius pastorem, totius caput Ecclesiæ, ductorem fidei, atque magistrum credentes veneramini, et viam, quæ ad æternam ducit vitam ostentantem, sequimini. Nam et hoc unum eorum est, quæ ad salutem necessaria sunt, proprium nosse pastorem, et recognoscere principem, et scire atque honorare ductorem. Ubi enim non est princeps, ibi inordinatio; ubi inordinatio, ibi solutio, ut Gregorius Nazianzenus ait; et certe sive divinas, seu humanas res considerate volueritis, fratres, invenietis unum omnium debere esse principium, nec recte aliter res posse gubernari; nam ut a divinis incipiamus, Christianorum theologia unum qui supra omnes est, docet Deum esse, qui cum in tribus personis sit uti illæsa servetur unitas, ejusdem similisque substantiæ divinæ illæ ponuntur esse personæ. Gentilium vero ex iis sensibilibus, accepta scientia, ipsa quoque hoc idem fatetur. Quidam enim inter cæteros eorum philosophos nobilior, unam esse primam causam, unum omnium rerum asserit Creatorem; et quamvis multos etiam post illum gradus entium credat, unum principium, et multa principia, omnia tamen sub primo illo constituit. Alius vero multis hoc idem asserens verbis, mutuataque tandem a quodam antiquiore sententia: Non est, inquit, bonus multorum principatus; unus princeps, unus rex esto. Neque enim voluntentia male gubernari, quasi male gubernari videantur, nisi unus sit, qui præsit universis. In rebus autem humanis, atque civilibus iidem ipsi, quorum mentionem fecimus, cæterique omnes, et ante eos Salvator noster Jesus Christus legitimam monarchiam cæteris gubernandi modis anteponunt. *Reddite*, inquit ille, *quæ sunt Cæsaris Cæsari*, et *quæ Dei Deo*[1]; quasi unus quidem sit Deus in cœlis, et unus princeps in terris; hic vero qui inter philosophos primum obtinet locum, illud reipublicæ genus non modo generibus cæteris, sed etiam optimatum principatui anteponit, et divino quam simillimum esse dicit. Ubi unus, qui virtutibus cæteros antecellat, omnibus dominetur. Alius autem hujus auditor omnibus politiæ enumeratis generibus, eumdem hunc gubernandi modum ante omnes constituit, perfectissimum regnum appellans. Hunc igitur a Deo bonum et perfectum, et necessarium ordinem in rebus fluentibus, atque terrenis servabimus, fratres: in æternarum vero animarum, et sanctæ Dei Ecclesiæ gubernatione contemnemus? Indecens certe est,

[1] *Matth.* XXII, 21.

piscopis, episcopis, abbatibus, doctoribus et magistris, tam Latinis quam Græcis, reverendus Pater dominus archiepiscopus Nicæus, suo ac aliorum Patrum Ecclesiam Orientalem repræsentantium nomine, publice, alta et intelligibili voce exposuit in hæc verba, vel eis in effectu similia. « Beatissime Pater, vosque reverendissimi Patres et domini hic præsentes. Quoniam in præcedentibus congregationibus nostris inter alias differentias nostras ortum est dubium de consecratione sacratissimi sacramenti Eucharistiæ : et aliqui suspicati sunt, nos et Ecclesiam nostram non credere illud pretiosissimum sacramentum per verba Salvatoris Domini nostri Jesu Christi confici ; propter hanc causam assumus coram vestra beatitudine, omnibusque aliis hic astantibus, qui pro parte sanctæ Romanæ Ecclesiæ sunt, ad certificandum vestram beatitudinem et alios Patres et dominos hic præsentes de hac dubitatione, et dicimus breviter : Nos usos fuisse Scripturis et sententiis sanctorum Patrum, cognoscentes et animadvertentes fragilitatem humani sensus, volumus adhærere sententiis sanctorum Patrum et rationibus, spretis humanis inventis ; qua quidem de re, Pater beatissime, cum in omnibus aliis auctoritatibus Patrum sanctorum usi sumus, etiam his in præsenti dubitatione utimur. Et quoniam ab omnibus sanctis doctoribus Ecclesiæ, præsertim ab illo beatissimo Joanne Chrysostomo, qui nobis notissimus est, audimus verba Dominica esse illa quæ mutant et transsubstantiant panem et vinum in corpus verum Christi et sanguinem ; et quod illa verba divina Salvatoris omnem virtutem transsubstantiationis habent ; nos ipsum sanctissimum doctorem, et illius sententiam

A sequimur de necessitate. De hac quæstione breviter diximus et sufficienter, et vestram beatitudinem de nostra intentione certam reddimus. Arnoldus notarius.

Ego Nicolaus Sagudineus Euripontinus, omnium suprascriptorum verborum interpres, et de Græco in Latinum traductor, fateor omnia sic ad litteram per prædictum dominum Nicænum, modo ut supra, Græce dicta fuisse, et a me fideliter in Latinum conversa. In cujus rei testimonium et fidejussionem requisitus hic manu propria scripsi, et in hanc redegi formam. Florentiæ, die XXVII mensis Augusti, anno Dominicæ Nativitatis M CCCC XXXVIII. Arnoldus notarius.

B Quod et ego Bartholomæus Joannes de Lyd, clericus Leodiensis diocesis, publicus apostolica et imperiali auctoritatibus ac sacri Florentini ycumenici concilii notarius, quia prædictorum verborum prolationi, expositioni, confessioni, omnibusque aliis et singulis præmissis una cum præfatis reverendissimis reverendisque Patribus et connotario infra scripto interfui, easque sic fieri vidi et audivi ; ideirco hoc præsens publicum instrumentum per præfatum interpretem fideliter de Græco in Latinum traductum subscripsi, signoque et nomine meis solitis et consuetis signavi rogatus et requisitus in testimonium præmissorum.

Et ego Arnoldus Liudolphi de *Beverweych*, clericus Trajectensis diocesis, publicus apostolica et C imperiali auctoritatibus notarius, quia verborum prædictorum prolationi et confessioni, omnibusque aliis præmissis, dum, sicut præmittitur, per reverendissimum Patrem dictum archiepiscopum Nicænum agerentur, proponerentur, et fierent, una

nem cum legissemus, illust. Antonium Magliabecum, quocum tunc eramus, rogavimus, ut ejus nobis copiam fieri pro sua in nos humanitate curaret. Id quod diligentissime præstitit, adhibito viro clarissimo Gastruzzio, qui illud ipsum autographum peritissime imitatus est. Prædicta Græcorum confessio non levis est momenti ad persuadendam Græcorum de Eucharistia fidem, de qua tot et tantæ controversiæ a Calvinistis nuper excitatæ sunt. Confessio hæc duas habet partes, nempe consecrationem verbis Christi Domini confici, non precibus illis, quæ post verba sacra fiunt a Græcis : atque his verbis panem et vinum in Christi corpus D et sanguinem mutari et transsubstantiari. Etsi vero de priori assertione aliqua fuit concertatio inter Bessarionem Nicænum episcopum superioris formulæ præconem, interque Marcum Ephesinum ; nulla tamen prorsus inter eos de posteriori disceptatio agitata est. Id patet ex oratione Bessarionis tum cardinalis de Eucharistia : qua in oratione eamdem doctrinam, quæ in superiori Confessione proposita est, egregie tuetur adversus contra sentientes, in primis contra Marcum Ephesinum : cujus objecta, ex dictis Nicolai Cabasilæ desumpta, refellit. Ex quibus manifeste intelligitur, in illa controversia nequaquam litem fuisse de transsubstantiatione, quam uterque pro indubitata Græcorum doctrina habebat : sed de verbis, quibus consecratio perficitur. Præmissa vero Græcorum confessio, eo majoris est momenti, quod Bessarion illam, comprobantibus aliis Græcis, uno forsan excepto Marco Ephesino, qui ejus perpetuus adversarius exstitit,

in frequenti concilio exposuit, cum nondum esset cardinalis. Hujus porro confessionis mentio fit in ipsis concilii Actis, cap. IX (Conc. Lab. t. XIII, col. 491), paulo ante mortem Josephi patriarchæ : ubi utrumque, nimirum et verba consecrationis, et transsubstantiatio, disertis verbis astruitur. Deinde post recitatam ejusdem mortem illud ipsum denuo repetitur. Cæterum quod attinet ad Patres Græcos, maxime Chrysostomum, quorum sententiam sequi se in prædicta formula Græci per Bessarionem confitentur : eorum testimonia refert idem Bessarion in prælaudata oratione de Eucharistia. Chrysostomi loca citantur ex homilia XXXII super Matthæum, ex XXVII super primam ad Corinthios, ex homilia de proditione traditoris, et sacramentorum traditione.

Haud scio an Nicolaus ille Sagudineus Euripontius, qui superiorem Confessionem Latine vertit, idem sit atque Nicolaus Euboicus, de quo ita scribit Matthæus Palmerius in libro de Temporibus ad annum 1439 : *Nicolaus Euboicus, Latinæ et Græcæ linguæ atque elegantiæ princeps laudatissimus habetur : qui in frequenti concilio medius assistens, multis et eruditis viris audientibus, me quoque teste videnteque audienteque, disputantium verba atque sententias, tum Græce, tum Latine prolatas, mira celeritate ultro citroque in utramque linguam fidelissime et summo ornatu reddebat.* Ita ille, qui eodem in loco Ambrosium, Camaldulensis ordinis abbatem generalem, *in concilio* item *clarum* fuisse subjungit.

solum est signum ignis, signum esse dicimus, quia substantia et res aliqua est. Nam omne quidem signum res aliqua est, non tamen omnis res alterius rei est signum. Sunt enim res aliquæ duntaxat ut significatæ, non autem ut signa aliquid aliud significantia, quod in aliis sacramentis facile comprehendi potest.

Etenim in sacramento baptismatis ablutio carnis per aquam ita est sacramentum, ut duntaxat signum sit ablutionis peccatorum. Ipsa enim peccatorum remissio res est significata, nihil ultra significans. Hoc idem in reliquis sacramentis. Ergo et in sacramento Eucharistiæ, alterum est solum signum, ut panis et vini visibilis species : alterum res significata, ut ipsum verum Domini corpus et sanguis, quod ex immaculatis beatæ Virginis sanguinibus assumpsit. Verum hoc proprium habet præter alia divinum hoc sacramentum Eucharistiæ, quod in eo res significata alterius etiam rei signum est. Ipsum enim verum Domini corpus et sanguis, cum res sit signo panis et vini significata, ut mox ostendemus, est tamen alterius rei signum, cum significet mysticum Christi corpus, et Ecclesiæ in Spiritu sancto unitatem : hoc, vero non amplius aliam rem significat, sed tantum significatur. Ita fit ut visibilis simul ac sensibilis species panis et vini, duplicis rei significatrix sit : significat enim et verum corpus Domini, et res significata et signum sacrum est, et mysticum Ecclesiæ corpus. Quare panis et vinum signum est duntaxat, ipsum autem verum Christi corpus et sanguis, quod sub umbra tegitur panis et vini, significatum quidem a pane et vino, significans autem mysticum Ecclesiæ corpus, et res est et signum : mysticum vero ex utroque significatum, res tantum est, nec ultra alterius signum. Præterea quod tantum signum est, duarum rerum est signum, veri scilicet et mystici corporis. Quod autem res est, et non amplius signum, duorum sacrorum signorum res est, hoc est visibilis speciei panis et vini, et veri in eis contenti corporis Domini. Verum autem corpus et sanguis, si ad alterum aspicias invisible sacramentum, res est; si ad mysticum corpus, est signum. Rursus primum quidem, quod signum tantummodo est, oculis subest; secundum, quod res est et signum animo exceditur; tertium, quod res sola est, corde percipitur. Ad hæc primum quidem non modo significat, sed etiam continet secundum. In specie enim panis et vini veritas corporis et sanguinis continetur, cum in illa substantia panis vinique mutetur. Tertium vero quanquam significet, non tamen continet. Hæc cum verissima sint, illud etiam sequitur, ex iis qui divini corporis participes fiunt, alios quidem sacramentaliter spiritualiterque participes fieri, quales sunt qui digne communionem accipiunt, alios vero sacramentaliter, et non spiritualiter, ii sunt qui indigne communicant : sumunt enim verum corpus Christi, non tamen sacramenti effectum accipiunt, nec Christo uniuntur. De iis inquit Apostolus, quod judicium sibi manducant et bibunt. Non enim judicium et condemnationem manducarent et biberent, si spiritaliter communicassent, imo jam Christo unirentur. Sunt alii qui, etsi non fiunt sacramentaliter participes, spiritaliter tamen communicant, quemadmodum si vel infans post baptismum, vel ætate provectus, nondum, ob aliquam inevitabilem necessitatem, recepto Christi corpore, repentina morte deficiant. Nihil enim minus sacramenti participes fiunt, quam si communionem cepissent : fiunt enim membra Christi et regni cœlestis hæredes.

Hæc igitur cum omnibus manifesta sint (quis enim neget, ex his qui communionem sumunt, alios quidem nullam gratiam, imo vero pro gratia judicium et pœnam, alios vero gratiam largissime consequi : quosdam etiam sine communione, dummodo id non contemptu, vel negligentia, sed necessitate fiat, divinam mereri gratiam ?) : cum, inquam, hæc adeo clara et perspicua sint, tripartitam hanc divinorum sacramentorum distributionem veram et necessariam esse probant, ex his sequi videtur Christi quoque corpus duplex esse, verum alterum, alterum mysticum. Et verum quidem est, quod in hoc divino Eucharistiæ sacramento consecratur atque conficitur sub visibili specie panis et vini. Hoc idem est cum eo corpore quod fuit ex beata Virgine Spiritus sancti obumbratione conceptum. De quo ipse Dominus in exhibitione sacramenti, cum nobis sensibilem panem vinumque ostendisset, ait : *Hoc est corpus meum;* et, *Hic est sanguis meus;* deinde addidit, quod pro vobis traditur, et qui pro vobis effunditur in remissionem peccatorum. Mysticum autem ejus corpus est Ecclesia, et congregatio fidelium. Hanc enim negare corpus Christi nemo ausit, præsertim audiens Apostolum dicentem, Ecclesiæ caput Christum esse. Caput enim sine membris non esset caput. Quapropter membra Christi nos sumus, et caput nostrum est Christus. Unde clamat Apostolus : *Vos estis corpus Christi et membra ex parte* [1]. Et rursus : *Panis quem frangimus, nonne communicatio corporis Domini est* [2] ? Et iterum : *Unus panis*, ait, *et unum corpus multi sumus* [3]. Et reddens ejus rationem addit : *Omnes enim ex uno pane participamus.* Quæ verba dum exponere nititur Chrysostomus noster, ita inquit : Quid dico communionem? ipsum illud corpus sumus. Quid enim est panis, nisi corpus Christi? non corpora multa, sed corpus unum. Quemadmodum enim panis, ex multis constans granis, ita compositus est, ut nusquam grana videantur; et sunt quidem grana, sed propter conjunctionem nullo discrimine

[1] I Cor. XII, 27. [2] I Cor. X, 16. [3] Ibid. 17.

Christi quo in altari participamus, figura quidem est, quatenus panis et vinum exterioribus apparet sensibus, veritas autem est, quatenus corpus et sanguis in veritate corde creditur. Et Augustinus: Christi corpus, inquit, et veritas et figura est: veritas quidem, in quantum virtute spiritus ex substantia panis et vini corpus efficitur; figura vero est illud quod exterioribus sensibus subjaceat. Nos itaque figuram hoc loco ita accipimus, quæ scilicet quoad sensibiles species panis et vini, aliud duntaxat significet quoad verum corpus Christi, et aliud significet, et tamen veritas sit. Quemadmodum Damascenus quoque, sicuti paulo ante memoravimus, veteres secutus doctores, verum corpus et sanguinem Christi figurativa futurorum nominavit. Ubi enim *figurativa* dixit, et figuram sine discrimine dicere potuisset. Sed de iis satis, ut arbitror, disseruimus, nunc quod reliquum est aggrediamur. Erit autem nostra omnis oratio tripartita. Primum enim conabimur ostendere divinissimum corpus Christi et sanguinem, nullis aliis verbis, aut sacerdotum precibus confici, quam iis quæ supra memoravimus Domini verbis: *Hoc est corpus meum*; et, *Hic est sanguis meus*. Post hæc sanctorum Ecclesiæ doctorum ac Patrum nostrorum unam et eamdem esse sententiam declarabimus. Postremo quæ huic opinioni adversari videntur, duce Domino, cujusque res agitur, dissolvemus.

Quod igitur impossibile sit aliis quam Dominicis verbis Eucharistiæ sacramentum confici evidentissime et luce clarius apparet. Enimvero nemo est quem lateat, quemadmodum panis et vini corpus et sanguinem Christi in instanti facta transsubstantialitas, humanam omnem facultatem excedit, ingensque opus est, et certe divinum: ita etiam hujus sacramenti efficientia verba, instar ipsius sacramenti, eximiæ cujusdam virtutis esse debere. Christi vero divinis verbis, nihil esse potentius, nihil efficacius esse posse manifestum est. Quamobrem fateri necesse est, Dominicis illis verbis, et nullis aliis divinum hoc sacramentum confici posse. Nec enim divinissima per divinam potentiam confici negaverit quispiam, nec verbis Christi nihil omnino efficacius esse, cum non modo homo, verum etiam Deus sit, creatorque omnium, qui solo nutu cuncta produxit, qui verbo ægros curavit, mortuos suscitavit, cæteraque miracula fecit, quæ in Evangeliis recitantur. Præterea humanæ preces, tunc quod orant facillime consequuntur, cum id meritæ sint, et a benemeritis effunditur. Atqui panis et vini in corpus et sanguinem transmutatio, non petentium meritis, sed ejus potentia qui ex nihilo cuncta produxit, per sacerdotem tanquam per instrumentum quoddam efficitur. Unde non minus ab indignis sacerdotibus atque perversis, quam a bonis sanctisque consecratur. Ex quo manifestum est, non orantis sanctitatem, sed ipsum Dominum propriis suis verbis, a sacerdote prolatis, panem et vinum in proprium corpus transmutare. Nam si humanæ preces hoc possent, potius virorum bonorum preces, etsi non sacerdotum, quam pravorum sacerdotum hoc divinum opus efficerent. Atqui indecens esset, atque ab humana salute alienum, existimare tantum sacramentum a re dubia dependere: quippe dubium atque ambiguum est, an preces ac supplicationes nostræ Deo acceptæ sint futuræ: ex quo fieret, ut et salus nobis virtute hujus mysterii exspectata dubia foret. Quod ne accidat, imo salus nostra, quam digne participantibus hoc sacramentum præbet, certa atque indubia sit, necesse est Dominicis verbis duntaxat, et nullis aliis tantum confici sacramentum. Ad hæc, precibus quidem nostris non perficimus, sed tantummodo rogamus ut perficiatur sacramentum. Verba vero quæ hoc divinum corpus operantur, efficientia sacramenti esse debent, non ut conficiatur deprecantia. Ergo non nostris verbis quæ non conficiunt, sed ut conficiatur orant, tantum opus tribuendum, sed verbis Dominicis vere conficientibus, eo modo quo Dominus ipse per eadem verba, ut legitur in Evangelio, consecravit. Præterea verba Domini proferuntur a sacerdote, tanquam potestatem habente ea perficiendi quæ ipsa verba significant. Precibus vero suis potestatem petit idem sacerdos tanquam nondum habens. Atenim melius certiusque res ab eo potestatem habente, quam a nondum habente, sed ut eam habeat, rogante, perficitur, faciliusque id agit qui jam potest, quam qui posse se sperat. Non igitur supplicibus sacerdotum, sed enuntiativis Domini verbis effici credendum est hæc sacra mysteria. Item dum rogat sacerdos, aut petit obtinere potestatem conficiendi mysterii, aut non; si petit, non igitur inerat sacerdotis precibus ea potentia (quis enim peteret quod jam tenet?) Quod si non petit, frustra rogat. Quapropter non ipsas sacerdotum preces, sed Domini verba eucharistiam conficere manifestum est. Adde quod verborum quæ hæc mysteria conficiunt, nulla diversitas, nulla mutatio esse debet: una enim cujusque et immutabilis forma est, qua mutata totum etiam mutatur. Unde Matthæus et Marcus et Lucas, et cum iis apostolus Paulus, cum hujus consecrationis mentionem faciunt, quæ a Salvatore nocte qua tradebatur perfecta est, eadem verba omnes eodem modo pronuntiant: quamvis et in superioribus et in sequentibus diversi diverso modo sunt locuti. Hic pariter omnes dixerunt: *Hoc est corpus meum*; et, *Hic est sanguis meus*. Preces vero et supplicationes sacerdotum, quibus nonnulli existimant hoc mysterium confici, alias apud alios et longe quidem diversas esse videmus. Alii enim optando, alii imperando id agunt. Siquidem Clemens et Jacobus: Rogamus, inquiunt, ut mittas Spiritum sanctum tuum super hoc sacrificium, qui efficiat hunc panem corpus Christi tui, et quod in hoc calice est, sanguinem Christi tui. Jacobus vero: Rogamus, inquit, ut Spiritus sanctus adveniens sancta, bona atque gloriosa ejus præsentia

sanctificet, et faciat hunc quidem panem corpus sancti Christi tui, et calicem hunc pretiosum sanguinem Christi tui. At magnus doctor Basilius; Rogamus, inquit, ut veniat Spiritus sanctus tuus super nos, et super hæc proposita munera, et benedicat ea, sanctificet et faciat, hunc quidem panem, ipsum pretiosum corpus, et vinum pretiosum sanguinem Domini, et Dei, et Salvatoris nostri Jesu Christi, qui effusus est pro mundi vita. Divinus autem Chrysostomus : Emitte, ait, Spiritum tuum, et hunc panem pretiosum corpus Christi tui, quod vero in hoc calice est, pretiosum sanguinem Christi tui, transmutans ea Spiritu tuo sancto. Cum igitur tanta sit in iis differentia atque varietas, verba autem sacramenti efficientia, immutabilia esse debeant, profecto non illa quæ alia apud alios sunt, sed hæc Domini verba, quæ apud omnes eadem sunt, et ab omnibus eodem modo proferuntur, tanti mysterii formam esse, et iis tribuendum esse perficiendi potentiam manifestum est : per ea enim fit ut sit quod est. Illud quoque considerandum est, ea esse alicujus rei efficientia, per quæ res illa ad esse producitur, ab aliisque distinguitur. Hujus autem divini mysterii nulla alia quam verba Domini efficientia esse videntur. Ergo ipsa duntaxat, et non sacerdotales preces tantum opus conficere dicenda sunt. Hujus rationis prima quidem pars per se ipsa nota est, quare ea omissa minorem probabimus. Ipsum certe consecrationis opus, et per consecrationem efficitur sacrum mysterium in extrema prolatione verborum conficientium, quæcunque illa sit, et in instanti fit. Siquidem panis et vini substantia in sua permanet natura, donec omnia illa quæcunque sunt, quæ sacramentum perficiunt verba djcantur : quibus dictis mox consecratio fit, transsubstantialitas perficitur, consummatur sacramentum. Quod et de baptismate beatus Augustinus ait : Aufer, inquit, verba, et quid aqua nisi aqua? Accedat verbum elemento, et efficitur sacramentum. Unde tanta potentia aquæ ut cum tetigerit corpus, purget cor, nisi ex eo qui verbo hoc facit? Cum igitur manifestum sit, per verba hoc sacramentum confici, decet quæ ad hanc ex substantia in substantiam transmutationem, similitudinem aliquam habeant, eique conformia sint. Unde quoniam in hac transmutatione tria hæc esse necesse est, terminum a quo, terminum ad quem ipsa transmutatio fit, et modum ipsius transmutationis, quæ omnia illa significant; talia vero esse verba Domini facile probatur, in iis enim continetur terminus a quo, per verbum *Hoc;* nam nisi in ea esset terminus a quo, non esset transmutatio; at in ea de substantia in substantiam transmutatio fit : hunc igitur terminum significat illud *Hoc*. Simili modo terminus ad quem iisdem verbis inest; nam sine eo termino non esset transmutatio, sed potius corruptio, si non in ens, sed in non ens mutaretur. Hunc vero terminum dupliciter considerare possumus : aliquando quidem ipsum corpus et sanguinem intelligentes, in quæ substantialitas fit; et hoc significatur cum dicitur, *corpus et sanguis;* aliquando vero id considerantes, ut hæc transsubstantialitas determinata et particularis sit et una. Quemadmodum iis etiam quæ per artem fiunt, sunt, una cujusque forma et species est : ita etiam unius operationis unus effectus est, propter quod additur *meum*. Tertium vero atque postremum, per quod modus transsubstantialitatis exprimitur, satis apte exprimitur per verbum *est*. Quod enim in instanti fit, jam non futurum, sed quasi factum et jam plane exsistens, non imperativo, non optativo, non cujusvis alterius modi verbo, nec futuro quidem tempore, quæ dubia sunt, nec id quod est, sed quod futurum est, quod etiam non fieri posset, significat, sed ipso verbo *est* temporis præsentis, et modi indicativi, quod ipsum jam esse significat, sufficienter exprimitur : imo vero duntaxat hoc modo exprimi potest et non aliter. Hæc igitur omnia, adeo in hac naturali transsubstantialitate necessaria, cum nullis aliis præterquam Dominicis verbis contineantur, sicuti ostensum est, profecto existimare cogimur atque fateri, illa ipsa efficientia esse tam sacri mysterii, quibus nihil deficit, nihil superest, et non preces humanas quibus aliqua desunt quæ magis necessaria forent. Præter hæc omnia, cum hoc immaculatum sacrificium in sui memoriam fieri jusserit Dominus : Hoc enim, inquit, facite in meam commemorationem, certe expressior ejus memoria fit, cum illius verba ex sacratissimo illo ore prolata repetimus, quam si alia quæcunque referamus. Quod confirmat apostolus Paulus, dum dicit Domini mortem in hoc sacrificio adnuntiari. Quo enim modo annuntiari expressius potest quam dum corpus et sanguis ejus propriis ejus verbis quam quibusvis aliis tantum confici sacramentum. Verumtamen concurrere Patrem ac Spiritum sanctum Filio in hoc divino opere transsubstantialitatis panis et vini in corpus et sanguinem Christi, fas est a fidelibus credi. Omnia enim opera in creaturis Trinitati communia sunt, nihilque fit omnino, nisi creante Filio, beneplacito Patris, et Spiritus sancti voluntate. *Ex ipso enim, et per ipsum, et in ipso omnia* [1], juxta apostolum Paulum. Et rursus : *Per quem et sæcula fecit* [2]. Et iterum : *Portans omnia verbo potestatis suæ* [3]. Et Joannes evangelista, *Omnia per ipsum facta sunt* [4]. Et idem : *Spiritus est qui vivificat* [5]. Et Paulus : *Si enim Spiritus ejus qui resuscitavit Jesum Christum a mortuis, habitat in nobis, qui suscitavit Jesum Christum a mortuis, vivificabit et mortalia corpora nostra per inhabitantem in nobis Spiritum ejus* [6]. Et iterum : *Omnia autem hæc operatur idem atque unus Spiritus dividens*

[1] Rom. xi, 36. [2] Hebr. i, 2. [3] ibid. 3. [4] Joan. i, 3. [5] Joan. vi, 64. [6] Rom. viii, 11.

unicuique prout vult [1]. Et David. *Emitte Spiritum tuum et creabuntur* [2]. Illud sane simpliciter tenendum, et pro generali quadam regula observandum, divinæ Trinitatis operationes, si quis intrinsecus eam ipsam spectet, distinctas omnino ac separatas esse, aliquando etiam nullo modo invicem communicare, quemadmodum se habent generare et generari, spirare et spirari, et alia quædam similia. Extrinsecus vero, et quatenus ad creaturam spectat, una est operatio, et idem opus Patris et Filii et Spiritus sancti, nihilque est eorum quæ in nobis fiunt; quod non ex tota Trinitate emanet, una tamen operatione, una potentia, una voluntate. Quare unus etiam dicitur creator, et unum principium eorum omnium, quæ sunt, quæ fiunt, Trinitas esse creditur. Quibus autem verbis potius consentire decet Patrem et Spiritum sanctum quam Filii, qui ejusdem est naturæ, ejusdemque cum eo substantiæ? Manifestum hoc omnibus est contendere nolentibus. Est autem ad hæc necessarius et idoneus et sufficiens minister. Sufficiens autem est qui potestatem per consecrationem habuit et sacerdos factus est. Nec enim a quocunque prolata ejusmodi verba efficere possunt quod quæritur, imo vero nihil omnino possunt, nisi a secerdote proferantur. Ejus rei ratio est quod ita Deo placitum est, ita ordinavit, hanc tulit legem. Transgressori igitur legis et voluntatis ejus dignum paratum est meritum, ne quid facere possit. Oportet autem sacerdotem cum debita intentione ad ea quæ Dominus mandavit accedere. Siquidem mandavit nobis ut in ejus commemorationem hæc ageremus, ut sciamus corpus ejus et sanguinem (instrumentaliter ipsi facientes, cum hæc operamur) mortem ejus annuntiare. Si quis enim vel verba Domini, vel alia quælibet, quibus existimet hujusmodi sacramentum confici, pronuntiet, non ad ea quæ dicta sunt intendens, seque id agere quod ille jussit arbitretur, nihil omnino agit; sed suo frustratus desiderio fallitur. Materiam præterea ad hæc aptam et convenientem esse necesse est. Oportet enim panem ex frumento, vinum ex vite fieri. *Nisi enim granum frumenti*, dicit Dominus, *cadens in terram mortuum fuerit, nullum fructum afferet* [3]. Et rursus: *Ego sum vitis vera* [4]. Quod si aliter sacerdos, etiam cum debita attentione, vel ipsa verba Domini vel alia quæcunque pronuntiet, vanus est omnis labor; nec enim unquam ex hordeo miliove aût alio seminum genere panis factus, neque sicera aut lac, aut mel in corpus et sanguinem Domini transmutaretur. Hoc canones apostolorum, hoc posteriores doctores affirmant. Quamobrem hoc? Quoniam ille opifex rerum ita voluit, ita constituit: transgredi autem et vitare quidquam eorum quæ ille ordinavit, nefas est. Hæc ergo ad sacri mysterii consummationem necessaria prorsus sunt, et sine quibus nihil omnino fieri potest. Sunt autem alia quædam quæ, etsi ad esse rei minime necessaria sint, multum tamen conferunt ad decorem perfectionemque mysterii; ex quibus si quid aliquando justa necessitate prætermittatur, nulla jactura sit: hujusmodi sunt mysterium super altari conficere, sacerdotalibus vestibus indui, sacerdotem, multa et ante verba Domini et post in laudem Dei, in narrationem operum suorum, in impetrationem vitæ æternæ, partim a sacerdotibus, partim a populo dici. Unde et alia apud alios dicuntur, et apud quosdam plura, apud alios pauciora. Hinc est quod Basilius, Jacobi, Chrysostomus vero Basilii missas breviores fecerunt, quod non necessaria forent omnia quæ dicebantur. Nemo enim necessarium quidquam detrahere præsumpsisset. Quod si quis nunc non per contemptum Ecclesiæ, quæ ita ordinavit, nec tanquam novam introducendo hæresin, sed inevitabili aliqua necessitate coactus, sola Dominica verba cum debita intentione protulerit, ipsa duntaxat quæ ille dixit et fecit, dicens et faciens, dummodo sacerdos sit, convenientemque materiam habeat, profecto verum Christi corpus sanguinemque perfecit. Contra vero si quis cætera omnia, et alia pene infinita proferens, verba Domini omiserit, lusit operam, ut aiunt, nihilque peregit.

Quod si forte quispiam iis minime contentus auctoritatem quærat, et quid doctores Ecclesiæ senserint audire desideret, in primis videat Ambrosium ætate quidem præcedentem cæteros, sapientia vero ac vitæ sanctitate nulli, vel Orientalium vel Occidentalium, cedentem. Hic in sermone quem de sacramentis scripsit, ita inquit: Quomodo enim panis potest esse corpus Christi? Quibus verbis aut quorum verbis hæc sacramenta perficiuntur? Et addit: Ipsis Domini nostri Jesu Christi. Et infra: Cum autem hoc sacramentum perficit, non propriis verbis sacerdos, sed ipsius Christi utitur: verba enim Christi hoc sacramentum conficiunt. Et post pauca: Ante consecrationem panis est, verbis autem Christi dictis, mox corpus Christi est: *Accipite* enim, inquit, *comedite ex eo omnes, hoc est corpus meum*. Similiter in calice ante verba Domini vinum est aqua mistum, Christi verbis operantibus sanguis efficitur. Rursus idem Ambrosius cum multa signa et miracula commemorasset, quæ solo Domini verbo facta fuere, universumque mundum verbo eodem ex nihilo esse productum, multaque alia orationibus, et benedictionibus humanis facta ostendisset, postremo hæc addit: Si igitur tantum potuit humana benedictio ad transmutandam rerum naturam, quid de hac divina consecratione dicemus, ubi ipsa verba Salvatoris operantur? Hoc enim sacramentum quod accipis, verbo Christi conficitur. Aliis quidem locis idem doctor multo plura in hanc sententiam manifestissime dicit. Augustinus vero sanctissimus et ipse doctor, Divini corporis consecratio, inquit, a catholica Ecclesia

[1] I Cor. xii, 11. [2] Psal. ciii, 30. [3] Joan. xii, 24. [4] Joan. xv, 1.

creditur non magis a bono, non minus a malo sacerdote confici : neque enim merito consecrantis, sed Creatoris efficitur verbo. Et alibi : Credendum, Christi verbis sacramentum confici : cujus enim potentia prius creata sunt ea quæ sunt, hujus certe verbo ad melius mutantur. Idem in 2 de verbis Domini : Ante verba Domini, inquit, quæ, *Hoc est corpus meum*, dicunt, panis dicitur quod offertur ; verbis autem illis dictis, non amplius panis, sed corpus vocatur. Et rursus in expositione super Joannem vocatur corpus et caro Christi, quod caro continere non potest. Conficiunt autem illud carnis verba, quæ ipsius carnis Christi verba fuerunt. Ait enim : *Hoc est corpus meum*. Quid clarius his testimoniis ? quid manifestius esse potest ? Neque enim hos doctores quisquam mentis compos, et Christianus esse desiderans respueret quos sacræ omnes synodi, et communes Ecclesiæ doctores acceptarunt, quos ut sanctos ac Deo acceptissimos magnis præconiis extulerunt, quorum memoriam cum summa laude non modo Occidentalis, verum etiam Orientalis Ecclesia celebrat. Manifestum est igitur hos non obscure, neque sub dubio, sed palam et manifeste sensisse, sacratissimis illius Domini verbis hoc sacramentum confici, *Hoc est corpus meum* : et, *Hic est sanguis meus*. Quid igitur ? Hi quidem hoc modo dicunt, Orientales vero aliter sentiunt. At hoc modo non idem in eis locutus fuisset Spiritus : nec sancti Spiritus, sed ventris sui eructationes essent sermones eorum. Nunc vero unus atque idem Spiritus locutus est per os utrorumque. At quemadmodum in cæteris omnibus ita etiam in hoc sacramento concordes sunt Occidentalibus Orientales. Audi enim quid antea illa Joannis lingua in XXXII super Matthæum homilia dicat : Non sunt, inquit, humanæ potentiæ opera, quæ proposita sunt ; qui tunc ea fecit in cœna, ipse nunc ea quoque operatur, nos ministrorum locum tenemus. Qui vero sanctificat, et ea mutat, ipse est. Rursus idem in XXVII super I ad Corinth. homil. ita inquit : Quomodo Paulus a Domino accepit ? Non enim aderat tunc, sed unus erat ex persecutoribus. Ut intelligas, ait, nihil plus illam mensam habuisse, quam habeant hæ posteriores. Nam et hodie ipse est qui operatur, et tradit, quemadmodum et tunc. Videsne igitur, ut nos ministrorum locum tenemus ; qui vere ea sanctificat et mutat ipse est. Vides ut ipse est, qui omnia operatur, et tradit, quemadmodum et tunc. Persuade igitur tibi, ipsum esse qui ea mutat : nec, rationi tuæ quæ dubia est, sed infinitæ illius potentiæ hoc tribue. Dices fortasse, haud tibi contradicere hunc doctorem : etenim te quoque et sentire et profiteri illum esse qui hæc operatur, sed per orationes, sed per preces sacerdotis. Atqui multum interest, operari aliquid, et omnia operari. Tu namque Spiritum sanctum eis descendentem tuis precibus sanctificare hæc munera, quamvis etiam verba Domini aliquid operentur. Hic vero doctor sanctissimus ipsum inquit Salvatorem hæc perficere, ipsum omnia operari : nec addit precibus sacerdotum id fieri quod certe addidisset, si scivisset necessarium fore, subticuit autem tanquam non necessarium. Qui enim omnia facit, nullo indiget operatore. Verum ex illis Chrysostomi, quæ supra memoravimus verbis discitur quædam haud contemnenda consideratio. Ait enim, non accepisse Paulum a Christo hanc traditionem, cum tamen ipse se accepisse asserat. Et recte quidem Chrysostomus. Erat enim tum Paulus persecutor et hostis nominis Christi, et multo post ascensionem Salvatoris in cœlos, sacram fidem ab eo qui sibi in via fuerat obvius, didicerat. Quibus igitur tradentibus accepit ? Nempe apostolis et iis quidem non verbo tantum docentibus, sed demonstrantibus opere. Paulus vero tradidit nobis quæ acceperat. Cum autem ea sola tradiderit quæ in Epistola ad Corinthios scribit, certe illa sola accepit, et illa sola apostolos facere vidit. Nam si plura facere vidisset, ea quoque tradidisset. Nihil autem in ea Epistola dicit amplus, nisi Christum accepisse panem in manus suas, benedixisse, dedisse discipulis, atque dixisse : *Accipite et comedite, hoc est corpus meum*. Idem igitur omni ex parte apostoli, quibus tradentibus Paulus id accepit, faciebant. Hoc tantum accepit ab illis Paulus hoc tradidit nobis. Postea vero sive Clemens, sive Jacobus, sive alius quicunque alias orationes et hymnos et cantica non ad necessitatem, sed ad ornatum addiderunt. Quæ cum ita sint, satis constat beati Chrysostomi testimonium adeo clarum atque apertum esse, ut nulla excusatio, nullum subterfugium calumniantibus relinquatur. Audiamus nunc eumdem doctorem seipsum exponentem, et ita rem hanc declarantem, ut nullus, quamvis audax et contentiosus, contradicere ausit. Hic in ea homilia quam de proditione traditoris et sacramentorum traditione conscripsit, ita inquit : Adest nunc quoque Christus, qui illam mensam fecit, ille ipse nunc etiam ornat. Non est enim homo, qui hæc munera facit corpus et sanguinem Christi, sed qui crucifixus est pro nobis Christus. Figuram quidem adimplens astat sacerdos, verba illa pronuntians ; potestas vero et gratia tota Christi est. *Hoc est corpus meum*, ait. Hoc verbum res propositas transmutat. Nam quemadmodum vox illa qua dictum est : *Crescite, et multiplicamini et replete terram*, semel quidem dicta est, semper autem fit operæ naturæ nostræ vim præbens ad generandum, ita hæc quoque vox semel dicta in singulis aris ex eo tempore usque in præsentem diem, et usque ad Christi adventum hoc sacramentum integre perficit. Verum ad hæc dicere soletis : Quemadmodum verbum quo creata sunt omnia, non ipsum solum sufficere ad productionem eorum quæ fiunt, sed maris et feminæ conjunctionem requiri, ut animalium genus propagetur, cultumque terrarum et agricolarum opera necessaria esse, ut quæ nascuntur e terra producantur et coalescant, eodem modo solum

Salvatoris verbum haud sufficere, sed et preces sacerdotis, et benedictionem, et alla pleraque necessaria esse ad hoc mysterium perficiendum. Hæc enim Marcus, Ephesinus antistes, ex dictis Nicolai Cabasilæ sumpta objicere solebat, etsi longe impar ingenio, acutius sane multo ille disputavit, quanquam nec ipse quidem dignum aliquid disseruit. Enim vero admirandos simul atque deflendos illos censeo, qui sponte sua ad clarissimas res et ipsam veritatem oculos claudunt, et ita ut tam clara atque aperta sanctissimi doctoris verba pervertere conentur, et ita contra propriam salutem exponere, ut omnibus contemptui sint atque derisui. Quid enim ait S. Doctor? Figuram adimplens astat sacerdos, verba illa pronuntians, potentia vero et gratia tota Christi est. Hoc est corpus meum, ait. Hoc verbum res propositas transmutat. Quid hoc certius desideras? Illa, inquit, verba a sacerdote pronuntiata. Quæ autem illa sint, subjungit. *Hoc est corpus meum*. Illa, inquam, res propositas transmutant. Fit ergo transmutatio per illa verba, non a sacerdote, sed a Christo, cujus tota gratia et potestas est. Sacerdos enim figura, Christus vero veritate hæc transmutat, sacerdote verba ejus, quemadmodum ille statuerat, pronuntiante. Et rursus, Hoc verbum sacramentum integre perficit. Considera, homo, quid integra hæc perfectio significet, attende quid velit. Hoc verbum res propositas transmutat. Noli pervicaciter contra propriam salutem contendere, et hujus sententiæ magis præcipuis ac manifestis partibus rejectis, pervertere reliquas. Nec enim Ephesinus ille nec Cabasilas integram istam sententiam adducunt, sed quibusdam ejus partibus recitatis transiliunt, fragmenta ejus quædam, velut indocti juxta Platonem loqui, qui nesciunt, voluntve per artus dividere, nonnulla proferentes, cætera vero quæ magis ad rem facerent, silentio prætereuntes, et hoc modo obtenebrantes veritatem. In primis itaque, sicut supra dictum est, ex hujusmodi verbis sancti doctoris non hic quem vos dicitis sensus colligitur. Deinde, o bone vir, nonne illic auctor atque opifex omnium rerum marem et feminam ea lege creavit, ut non nisi per conjunctionem eorum animalia propagarentur? rursusque in aliis semen nasci et ex terra ordinavit, ut seminetur, seminatum nascatur, natumque multiplicetur? At idcirco necesse est ita fieri. Oportet enim esse arantem, oportet esse serentem, oportet esse generantem, omnesque divinæ obtemperantes voluntati, hoc est ita agentes ut ille statuit. Statuit enim eo modo quo diximus. Quemadmodum illa vox qua dictum est: *Crescite et multiplicamini*, operæ naturæ nostræ vita præbet ad generandum. Operæ, inquit, naturæ nostræ vim præbet, hanc scilicet ei legem ponens, ut illa quod suum est agat, ipsa vero omnem vim præbens. In hoc vero divino de quo agimus sacramento, duntaxat apostolus sacerdotes efficiens, et materiam panis et vini qua ipsi quoque uterentur ostendens, tradidit eis formam qua sacramentum conficerent. Hæc autem sunt verba ejus: *Hoc est corpus meum*, et, *Hic est sanguis meus*. Quæ semel a Salvatore dicta ait sacratissimus doctor semper operari, non cooperari, nec cujusquam præsidio egere. Magnam enim, imo maximam omnium vim haberent humana verba, si quid auctoritatis aut potentiæ divinis adderent, imo vero illa excellerent dignitate, quod etiam cogitare impium est atque nefarium. Cooperantur, inquit Ephesinus, Dominicis verbis sacerdotis preces. Quomodo, o bone vir, cooperantur? An tanquam per se insufficientibus, an tanquam sufficientibus? Si tanquam sufficientibus, superflua certe et vana est tua omnis oratio; si tanquam non sufficientibus, heu! quæ improbitas est, quæ blasphemia dicere, ut quod divinis deest verbis, hominis suppleant preces? Præterea cum verba hæc dicis simul cum oratione totum perficere, utrumque imperfectum putas, necesse est igitur ut aliud tertium adveniens id agat. Quid vero hoc sit, tu, quæso, nobis aperi. Neque enim Spiritum sanctum id esse dices: siquidem hoc est quod quæritur, an quodlibet eorum per se, an ambo simul Spiritum sanctum ad id agendum inclinet. Quod si ambo contendis id posse, intelligas necesse est quod si ambo simul hoc possunt, quatenus inibi Dominica verba continentur, ea sunt quæ conficiunt sacramentum, sive sequatur, sive non sequatur oratio. Itaque nihil eis ad hoc addit oratio sacerdotis, nec illis aliquod necessarium est aliunde præsidium. Quod si quatenus supplicat sacerdos, ut descendens Spiritus sanctus illa sacrificet munera, eatenus duntaxat consecrantur, nihil ergo operantur verba Dominica, nec verum dicit Chrysostomus, cum eo asserit semper operari, et transmutare, et integre perficere; nec cooperatur ei hoc modo sacerdotis supplicatio, ut tu ais, sed totum operatur. Quid igitur corrumpis verba sacri doctoris, non recte ea exponens, et de sacramento eucharistiæ falsam habes opinionem? Atqui, inquis, etiam baptisma sola sacerdotis oratione perficitur. Etiam in hoc erras, et veritas in te non est. Etenim baptisma quoque Dominicis perficitur verbis. *Euntes* enim, inquit, *baptizate eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti* [1]. Tunc perficitur baptisma, quando dicit sacerdos, baptizetur servus Dei; aut, baptizo te in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti. Unde si quis etiam nihil aliud præter hæc verba dixerit, recte baptizat, et qui hoc modo baptizatus fuerit, salutem adeptus est. E converso vero, si quis cætera dixerit, et infinitas ad Deum porrexerit preces, hæc vero prætermiserit, nihil omnino agit. In hunc modum apostoli per impositionem manuum et benedictionem et pronuntiationem horum verborum baptizabant, in hunc modum eucharistiæ mysterium consecrabant.

[1] *Matth.* XXVIII, 19.

cedens, ut corpus verbi fiat, sed mox ad corpus per verbum transmutatur, quemadmodum ab ipso Verbo dictum est, *Hoc est corpus meum*. Quid clarius certiusve iis audire desideras? *Panis*, inquit, *Verbo Dei sanctificatur*. Hoc in primis probat manifeste, verbo Dei sacramentum hoc confici. Deinde modus probationis idem apertius ostendit. Corpus, ait, potentia panis est quia pane constat. Alimentum enim (ut Aristoteles docet) primo quidem dissimile, postea vero simile fit ejus cujus est alimentum. Corpus igitur quod ex Virgine Dominus assumpsit, potentia panis erat. At tale corpus ex Virgine assumptum quod potentia panis erat, non fuisset aliter sanctificatum, nisi Verbum illud carnem illam inhabitasset. Ita nunc panis quoque altaris non aliter quam per verbum Dei et orationem sanctificatur. Cujus rei testem Paulum citat. Quod autem ait, *per orationem*, nihil corroborat adversariorum rationem. Siquidem in prima ad Timotheum Epistola hoc de communibus cibis dicit. Hic vero doctor non de communibus quæ illic dicuntur, illius usus est testimonio, sed duntaxat quantum ad confirmationem propositi sui spectat, de transmutatione quæ sit per verbum Dei. Unde paulo post concludens, ait : Mox ad carnem transmutatur. Et ad hujus confirmationem subjungit, Quoniam ipse dixit : *Hoc est corpus meum*. Adverte, quæso, cum cætera omnia, tum quod in fine ait, quod mox per verbum transmutatur. Verbum vero inquit esse : *Hoc est corpus meum*. Nonne, oro te, verbum illud *mox*, non relinquit locum orationibus? Si igitur verbum illud : *Hoc est corpus meum*, mox transmutat, manifestum illud solum esse est, quod transmutat, aliter enim non mox, sed aliquo et non parvo interjecto tempore transmutatio fieret. Ita certe inter se conveniunt sancti Patres et doctores nostri ; ita sibi invicem consentanei loquuntur, sive Orientales, sive Occidentales. Quippe Damascenus in libro *Sententiarum* c. 23 ita inquit : Non est panis figura corporis et sanguinis Christi, absit, sed ipsum corpus Christi deificatum. Et unde hoc, sanctissime doctor? Hoc habemus ab ipso, inquit, Domino, dicente, non : Hoc est figura corporis, sed ipsum *corpus meum*, et non figura sanguinis, sed ipse *sanguis meus*. Verba igitur illa : *Hoc est corpus meum*, etiam juxta sententiam illius doctoris faciunt, ut panis altaris verum Christi corpus sit credaturque. Sed iis omnibus quæ supra memoravimus, quasi ultimam manum imponit Epistola doctoris gentium ad Corinthios de hujus sacratissimi mysterii traditione speculantis. *Ego enim*, inquit, *accepi* a Domino *quod et tradidi vobis*[1]. Deinde enumerat quæ accepit. Primo itaque videamus, si libet, an sufficienter tradiderit. Patet siquidem manifeste eum tradidisse : neque enim imperfecte accepit, neque minus quam acceperat, tradidit, sed quidquid decebat et necesse erat circa hujus sacramenti mysterium fieri, et accepit et tradidit. Accepit autem hæc, *quod scilicet Dominus Jesus qua nocte tradebatur, accepit panem, et gratias agens fregit, et dixit : Accipite et manducate. Hoc est corpus meum quod pro vobis frangitur : hoc facite in meam commemorationem. Similiter et calicem postquam cœnavit, dicens : Hic calix novum testamentum est in meo sanguine : hoc facite quotiescunque biberitis in meam commemorationem*[2]. Et nihil præterea addidit : Quia enim nihil amplius acceperat, nihil amplius tradidit. Et addidit modum consecrationis divini corporis et sanguinis, omni ex parte sufficientem atque perfectum, quali usus fuit Christus, qualem ab eo ipso accepit : accipere scilicet panem, gratias agere, frangere et dicere : *Accipite et manducate, hoc est corpus meum*, et hoc modo conficere sacramentum. Quid, obsecro, horum consecrat divinissimum illud munus? Profecto non acceptio panis ; hoc enim subjectum est consecrationis, quod in corpus Domini transsubstantiari oportet, non gratiarum actio, non fractio, quarum altera ad commemorationem ineffabilium erga nos beneficiorum Dei, altera ad distributionem necessaria est. Superest igitur ut verba ista sint quæ consecrent : *Hoc est corpus meum ;* et, *Hic est sanguis meus*. Et ita existimandum est, et tunc fuisse consecratum, et nunc consecrari, concurrentibus scilicet, ut dictum est, et Patre, et Spiritu sancto, cum omnia in creatura opera iis tribus communia sint. Verum Salvatori quidem haud necesse fuit, Patrem et Spiritum sanctum palam ad hoc opus invocare, cum unus idemque et unius cum illis substantiæ sit, propter quod quidquid ab eo vel fiebat, vel dicebatur, idem ab aliis quoque fiebat dicebaturque. Nos vero fas est et nominatim illos invocare, et ut munera nostra sanctificent, precari : verum id non alio atque alio modo agere, nec alio atque alio tempore, sed et quo tempore Domini pronuntiamus verba, et quomodo verba significant. Quod si illum tanquam hominem diceremus, dum gratias agebat beneficiis acceptis, orasse etiam tacite Patrem et Spiritum sanctum, ut ad eam consecrationem concurrerent, deinde verbis illum prolatis mysterium peregisse, non sine ratione diceremus. Eodem igitur modo et nos agere necesse est, invocato scilicet Patre, et Filio, et Spiritu sancto, nominatim et manifeste, sive ante verba Dominus sive post, seu utroque modo ; nihil enim interest, ut postea disseremus, ita demum prolatis Domini verbis, sacrum hoc mysterium conficere. Ita accepit Paulus, ita nobis tradidit ; transgredi autem traditionem ejus neque possumus, neque debemus, si discipuli ejus, imo vero Christi, et esse et vocari cupimus. Abunde vero superius demonstratum est, quoniam Paulus hanc traditionem non a Christo, sed ab apostolis accepit, non modo verbo hoc, sed opere etiam ita

[1] I Cor. xi, 23. [2] ibid. 24.

facientibus, manifestum esse non aliis quam Christi verbis ipsos etiam apostolos post Christum consecrasse, et cæteris eumdem mysterii ritum tradidisse. Præterea hoc idem ostendunt populi ad ea verba responsiones. Sacerdote enim verba illa alta voce, ut vos Græci soletis, pronuntiante, assistens populus in utraque parte respondet, Amen, quasi dicat, Vere ita est, ut tu dicis. *Amen* enim cum affirmandi apud Hebræos adverbium sit, Græce idem quod *vere* significat. Amen igitur ad ea verba respondens populus, Certe, inquit, corpus et sanguis Christi sunt munera ista proposita, ita credimus, ita confitemur. Et quomodo, quæso te, non esset turpe putandum eos qui doctiores haberi volunt, ea ignorare quæ sæculares et sacrarum Litterarum ignari, respondendo Amen, manifeste se scire significant? Quid, nonne assistens sacerdoti diaconus eique ministrans, dum sacerdos alta voce (juxta Orientalis Ecclesiæ ritum) verba illa pronuntiat, *Hoc est corpus meum*, et, *Hic est sanguis meus*, ipse propria stola duobus primis digitis tacta, panem et calicem ostendit? nihil certe aliud significans, nisi panem illum Christi esse corpus, et quod in calice est, esse sanguinem ejus, quemadmodum verbis illis asseritur. Et hæc sane ostendens diaconus non mentitur, et non mentiens cum iis sentit qui sola Domini verba aiunt hoc sacrum perficere sacramentum. Neque enim frustra tales institutæ sunt ab Ecclesia cæremoniæ. Illud quoque haud contemnendum videtur, quod cum duo sacramenta nobis a Salvatore tradita fuerint, baptismus et Eucharistia, utrumque verbis suis confici jussit. Etenim baptismus, quemadmodum supra memoravimus, per verba illa conficitur, *Baptizate eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti.* Cujus rei testimonium est, quod Patres nostri sancti Ecclesiæ doctores qui statuerunt, quinam ex iis qui ab hæreticis ad catholicam revertuntur Ecclesiam, rebaptizandi sint, qui non eos haud rebaptizandos esse censent, qui in nomine Trinitatis semel fuerint baptizati. Quod etiam expositor synodalium canonum apud Græcos videtur confirmare. Is enim in quadragesimo septimo apostolorum canone ita inquit: Vere baptizatur aliquis, cum secundum vocem Domini semel baptizatur, in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, tanquam pronuntiatione Trinitatis et fidei in ea, juxta Dominicam traditionem, perficiatur baptismus. Si igitur hæc duo sola sacramenta in Evangeliis manifeste tradita legimus: alterum vero eorum, hoc est baptismus, Dominicis perficitur verbis, profecto et illud quoque, hoc est Eucharistiam, divinis illis et a Deo traditis verbis confici existimandum est. Siquidem in omni genere rerum quatuor esse causas oportet: effectivam, formalem, finalem et materialem. Forma autem hujus sacramenti verba sunt Dominica, et nihil aliud. Propter quod unum idemque esse decet unumquodque, cum et forma una sit, propter quam est quod est et esse dicitur. Hæc vero ipsa sunt verba Salvatoris, quæ apud omnes sunt eadem, quod minime habent sanctorum preces, cum aliter et aliter et aliis atque aliis verbis diversi supplicent. Hunc modum et apostoli a Salvatore, ut credendum est, et ab apostolis sancti Patres postea sumentes, in singulis Ecclesiæ sacramentis, quemadmodum materiam propriam sine qua nullo modo fieret quod proponitur, ita etiam propriam formam statuerunt. Hoc catholica quidem Latinorum Ecclesia usque in præsentem diem observat. Et verba illa, quibus unumquodque tanquam per materiam perficitur, nulli non sacerdotum apud eos notissima sunt. Nostri vero, multa alia quæ primum apud nostros ortum habuerunt, propter calamitates temporum perdidere, ita etiam horum rituum sunt obliti. Quod manifestum fiet, si quis ad chrismatis sacramentum mentem converterit. Etenim secunda œcumenica synodus verba quæ sacrum chrisma perficiunt, tradens, in septimo canone ita inquit: Obsignantes, hoc est, sacratissimo chrismate eos chrismantes, dicimus signum doni Spiritus sancti. Et hæc verba secundum eos chrismatis sacramentum perficiunt. Hoc idem in cæteris diligens investigator inveniet. Quæ igitur de divino Eucharistiæ sacramento sanctorum opinio sit, quæ Christi, quæ Pauli traditio fuerit, satis, nisi me animus fallit, supra demonstratum est. Manifeste enim apparet, Orientales atque Occidentales omnes ejusdem in hoc esse sententiæ, ut scilicet verba Domini sint, quæ sacrum corpus Christi sanguinemque conficiant. Idem affirmat, idem ipse Dominus asseverat. Nunc reliquum est ut tertiam aggrediamur partem, et rationibus quæ in contrarium adduci solent solutis, finem operi imponamus. Sunt autem tres præcipuæ, una est auctoritas sanctorum Ecclesiæ doctorum, Clementis, Jacobi, Basilii et Chrysostomi, qui omnes in missis, quas ipsi composuere, post verba Dominica, sacerdotis precibus, hoc sacramentum conficere videntur, siquidem etiam post verba Domini prolata, non corpus et sanguinem, sed panem et vinum nominant. Secunda vero est auctoritas Damasceni, dicentis beatum Basilium hæc munera ideo præfigurativa nominasse, quia nondum sanctificata erant: ita vero ea nominasse multo post verba Dominica. Tertia ratio est opinio sanctissimi viri Dionysii Areopagitæ, qui aperte sentire videtur, post verba Domini hoc sacramentum confici. Iis in præsentia rationibus a nobis respondendum est.

In primis autem verbis sanctorum doctorum qui missas composuerunt, unica ratio satisfacit. Cum ipsi quatuor Patres idem plane dicant, eorum verba ante omnia audiamus. Clemens itaque primus, cum miracula Domini et res gestas ejus, ac sacramentorum a Domino traditionem commemorasset, post ea inquit: Memores itaque nos passionis, mortis et resurrectionis ejus, etc., offerimus tibi Regi et Deo secundum ejus præcepta, etc. Rogamus te ut clementer inspicias hæc proposita coram te mu-

nera, tu nullius indigens Deus, et in eis bene complaceas, ad honorem Christi tui, et mittas Spiritum sanctum tuum, testem passionis Domini nostri Jesu, super hoc sacrificio, qui hunc panem corpus Christi tui, et hunc calicem sanguinem Christi tui efficiat. Licet enim hæc Clementis verba inter apocryphas scripturas commemorari soleant, placet tamen eis impræsentiarum tanquam veris assentiamur. Jacobus quoque multo post verba Domini obsecrat, ut mittatur Spiritus sanctus. De quo cum multa dixisset, subjungit : Ut adveniens sanctificet, et faciat hunc quidem panem corpus Christi tui, et hunc calicem pretiosum sanguinem Christi tui. At magnus Basilius similiter post verba Salvatoris invocat sanctum Spiritum, ut ad proposita descendat munera, et sanctificet, et faciat panem quidem pretiosum corpus Domini Dei et Salvatoris Domini nostri Jesu Christi, et calicem pretiosum sanguinem Christi nostri qui effusus est pro mundi vita. Ad hæc Chrysostomus, post verba Domini et rerum per eum gestarum narrationem, subdit : Rogamus te, emitte Spiritum tuum sanctum super nos, et super hæc proposita munera, et fac hunc quidem pretiosum corpus Christi tui, quod vero in hoc calice est, pretiosum sanguinem Christi tui. Post hæc subjungit : Transmutans ea Spiritu sancto tuo. Ex quibus omnibus facile esset cuivis argumentari : Si verbis illis Dominicis, *Hoc est corpus meum*, et, *Hic est sanguis meus*, sacrum Eucharistiæ conficitur sacramenti mysterium, sancti Ecclesiæ doctores minime post ea verba id propriis supplicationibus efficere conarentur, nec deinde panem et vinum nominarent. Cum vero id agant, nec frustra sanctos viros sit existimandum, palam fit quod hoc sacrum mysterium Dominicis verbis nequaquam confici existimabant. Huic igitur argumento respondere volentes, primo quidem id repetimus quod supra probatum est, omnes tam Orientales quam Occidentales doctores in hoc convenire, ut sacrosanctis Domini verbis Eucharistiæ mysterium conficiatur. Deinde audimus, non esse hæc quæ modo retulimus, superioribus illis contraria, nec aliud hic, aliud illic sanctos viros vel dicere vel sentire, nec esse Occidentalium sententiam ab Orientalium opinione diversam. Nec enim si ita foret, unus et idem divinus Spiritus, sed diversus, nec veritatis, sed mendacii potius atque erroris spiritus in iis locutus fuisset : quod etiam cogitare absque impietate non licet. Necesse est igitur ut illa vera sint, et hæc per rectam expositionem illis consentanea esse ostendantur. Dicere itaque non sine ratione fortasse quispiam posset, quod cum corpus Domini duplex sit (quemadmodum in primordio nostri sermonis ostendimus), verum scilicet et mysticum, illud quidem ipsius Domini verbis cujus corpus est, confici, hoc vero, quod ipsi sumus, sacris sacerdotum precibus, et justis actionibus, et vitæ ac morum honestate compleri, cum digne homines sacrum Eucharistiæ capiunt, et ejusdem cum Christo corporis efficiuntur. Et hoc quidem petere sacerdotem, cum rogat, ut descendens Spiritus sanctus, panem quidem pretiosum corpus Christi, calicem vero pretiosum sanguinem faciat, hoc est, ut fidelem populum mysticum corpus Christi sanguinemque faciat, quo membra et partes corpusque ejus effecti, et sibi ipsis charitate et Christo uniti, vivant cum eo vitam æternam, et fiant ipsius cohæredes. Nos vero præter hæc illud potius dicendum existimamus, quod cum divinum hoc sacramentum sit commune, sit opus totius Trinitatis, necesse est nos, quemadmodum supra diximus, et Patrem et Spiritum sanctum cum Filio invocare, ut proposita munera perficiant. Quod et passim per totam missam facimus, et non ante verba Salvatoris, sed etiam post multis cum precibus invocantes, supplicantesque ut digni ministri tantæ rei efficiamur, quo possimus illa munera perficere, ut accepta eis fiant, et gratia Spiritus sancti super ea descendat. Quæ omnia non tam agimus, ut ipsi ea faciamus, quam ut populo ostendamus communia esse in creatura opera Trinitatis. Quemadmodum enim beneplacito Patris, et Spiritus sancti voluntate, unus in Trinitate natura Dei et Patris Filius, ex sanctis et immaculatis Virginis sanguinibus corpus assumpsit, ita et hoc corpus altaris ipsa Trinitas creat, ipse Spiritus sanctus potentia sua ex substantia in substantiam, hoc est, ex pane in corpus transmutat. Quæ res ut fideli populo palam fiat, illius etiam nos meminisse necesse est. Et hoc velle illos doctores qui per adventum Spiritus sancti sacramentum hoc fieri dicunt. Sunt vero iidem plane, qui ex solis Domini verbis Eucharistiæ sacramentum existimant confici. Idem enim utrumque dicunt, non contraria, aut sibi invicem repugnantia, sed eadem dicere existimantes : utrumque enim verum est. Et cum unum et idem ambo sint, unum idemque efficiunt, et uno atque eodem tempore. In instanti enim temporis non aliter atque aliter, neque alio atque alio momento, sed eodem momento, et, si dicere fas est, eodem nunc, utrumque idem efficiunt, cum et divinæ Trinitatis personæ, quas invocamus, unum atque idem substantia et inseparabiles sint. Quod si rerum natura tale aliquod verbum pati posset, quod mox et sine alicujus temporis intervallo rem omnem exprimeret, profecto nos simul et eodem tempore cum verbis Domini cætera omnia pronuntiaremus, illa quidem duntaxat sacramenti efficientia credentes, et tamen Patris et Spiritus sancti gratiam non dubitantes adesse, et hoc oratione et precibus manifestantes. Adsunt etenim illi quoque cum istis Domini verbis, etiam nobis nonnihil ultra flagitantibus. Sed cum desiderii nostri nequeamus ardorem continere, nominatim quoque eum invocamus, et præsentiam ejus populis aperimus. Cæterum quoniam natura rerum id vetat, necesseque est per intervalla temporis unum post aliud verbum pronuntiare, atque ita totam historiam sacramenti re-

et timore, ne id quod desiderat non assequatur, sæpius eadem ex verò ac pene incredibili mentis desiderio petere, nec ignorare quidem se jam quod quærebat adeptum, sed insatiabili quodam amore iterum atque iterum eadem repetere, ut etiam in quibusdam symbolis quasi evidentissimis signis, qui adsunt, intelligere possit, totum Deo captum, totum jam divinum effectum, ac per hoc imitatione ejus ad virtutem vitæque integritatem alliciantur, et, ut aiunt, quasi manuductl ponantur in viam. Hoc summus ille propheta David plerisque in locis facit. Nam cum dixisset, *Cum invocarem, exaudivit me Deus justitiæ meæ*, paulo post in eodem psalmo subjungit, *Miserere mei, et exaudi orationem meam* [1]. Quem locum Theodoretus ex sententia, nisi fallor, Chrysostomi (neque enim Chrysostomum apud nos in præsentia habemus) exponens, Non satiatur, inquit, hic justus orando, sed supplicans et impetrans, et fructus orationis colligens, adhuc orando ac supplicando perseverat; scit enim quando inde sequatur utilitas. Alibi quoque idem David, *Dirigatur*, inquit, *oratio mea sicut incensum in conspectu tuo* [2]. Quid, quæso te, clamat David ut sua exaudiatur oratio? Si enim iniqua et præter rationem erat, nunquam ad Deum ascendisset, quomodolibet eo rogante atque obsecrante; quod si recta et exaudiri digna, jam directa erat ad Deum, ipso quoque propheta tacente. Nempe igitur petit quod tenebat, et quæ præsentia jam erant desiderat. Idem nostri quoque doctores, qui missam composuerunt, fecere. Etenim post verba illa: Fac hunc panem corpus Christi, et hunc calicem sanguinem Christi, quibus solis nonnulli existimant fieri consecrationem, adhuc pro eis adorant, aut frustra prorsus id facientes, quod nec cogitandum est, aut vehementi quodam desiderio eadem sæpius repetentes. Memento enim, inquiunt, Domine, imbecillitatis meæ, et præsta mihi veniam omnis sive voluntariæ, sive non voluntariæ meæ culpæ, neque propter peccata mea inhibeas Spiritus sancti gratiam ab his propositis muneribus. Et rursus paulo post ad populum dicitur: Pro oblatis consecratisque muneribus pretiosis Deum rogamus. En quomodo orant, ne ex propositis muneribus Spiritus gratiæ arceatur; en quomodo pro sanctificatis propositisque muneribus hortantur Deum precari, quamvis multo ante sanctificata fuerint, quamvis perfecte consecrata, etiam juxta eorum opinionem, qui nobis contraria et loquuntur et sentiunt. Quid igitur dicemus hoc loco, fratres? nisi quod ex sententia Chrysostomi Theodoretus ait: Non satiatur orando justus, et reliqua quæ supra memoravimus. Quod si qui fortasse dicerent, Non pro divinis muneribus, sed pro nobis fit, quod significant, quæram ab eis primo quidem, cur nostra expositio non convenientior sit atque subtilior? Nam quod hierarchæ divina quædam passio, et veluti exstasis accidat, ita ut vehementi quodam amore extra se positus, totus rei amatæ hæreat, et eadem sæpius, quasi divino quodam furore correptus repetat, quemadmodum in terrenis istis amoribus accidit, ut amans ab amato inseparabilis sit, profecto non parva et contemnenda, sed magna et mystica ratio est. Quod vero justus non satietur orationibus, sed quæ desiderabat jam consecutus adhuc perseveret, eadem petens, desiderio certe ac devotioni talis tantique sacramenti consentaneum est. Deinde vero fingamus adversariorum istam rationem validam esse, nec quovis modo refutari debere. Nonne pro nobis magis facit? imo vero nonne a nobis in confirmationem sententiæ nostræ adducta est? Hoc est enim, quod in principio fere hujus disputationis diximus, duplex esse Christi corpus, verum et mysticum. Et hæc quidem, nisi me animus fallit, satis sunt ad solutionem ac confirmationem eorum quæ ab adversariis dici solent. Quod vero nonnulli subjungunt etiam post verba Domini panem et vinum proposita munera a sacris illis doctoribus nominari, quod non videretur esse faciendum si jam consecrata forent (non enim jam amplius panis et vinum, sed corpus et sanguis Domini, et essent et dicerentur), facilis est ad ea responsio. Quis enim neget verum Christi corpus et sanguinem, recte panem et vinum nuncupari posse? Nam, ut præteream multa diversorum doctorum testimonia, qui indifferenter etiam post consecrationem, modo corpus et sanguinem Christi, modo panem et vinum nominant (neque enim est in re facili diutius commorandum), nonne ipse Dominus, quo nullus fide dignior est, de suo præsertim corpore loquente, indifferenter modo hoc, modo illud nominat? *Qui manducat*, inquit, *meam carnem, et bibit meum sanguinem, habet vitam æternam.* Et rursus, *Caro mea vere est cibus, et sanguis meus vere est potus.* Et iterum: *Qui manducat meam carnem et bibit meum sanguinem, in me manet et ego in eo* [3]. Alibi vero, *Ego sum panis vitæ*, inquit. *Patres vestri manducaverunt manna in deserto, et mortui sunt. Hic est panis qui de cœlo descendit, ut qui ex eo comedat, non moriatur.* Et alio in loco: *Si quis manducat ex hoc pane, vivet in æternum.* Et rursus: *Panis quem ego dabo, caro mea est, quam ego dabo pro mundi vita* [4]. Manifestum est igitur, quod iterum suum corpus panem nominat etiam Dominus. Sed de his satis; nunc ad id quod de Damasceno opponitur, venimus.

Idem inquit Basilium munera illa præfigurativa corporis et sanguinis Domini nuncupasse, quod nondum consecrata erant, et tamen hoc verbo usus est Basilius in compositione missæ suæ, multo post verba Domini. Ad hæc responsuri, primo tanquam filii a patre veniam poscimus, si duobus propositis amicis præferamus veritatem. Debinc dicimus sacramenta etiam postquam consecrata sunt, figuram esse, et ideo etiam præfigurativa veri corporis et sanguinis Christi dici posse, quod etiam su-

[1] Psal. IV, 2. [2] Psal. CXL, 2. [3] Joan. VI, 55, 56. [4] ibid. 50-52.

verba sanctorum doctorum, de quibus supra mentionem fecimus, verba Domini mutare panem in corpus, illa sacramentum integre perficere, verbo Dei panem sanctificari, panem in corpus per verbum mutari, ante verba panem simpliciter esse munus quod offertur, post verba mox in corpus mutari, aliaque hujusmodi? A quibus quomodo, quæso te, dissentiret Dionysius, præsertim doctrina et sapientia ac vitæ sanctitate æqualibus atque simillimis? Profecto nemo hoc mentis compos fateatur. Est autem quod Dionysius inquit, tale aliquid quale superius diximus. Quod cum opera in creatura totius Trinitatis communia sint, ut hoc omnibus palam fiat, operæ pretium est totam nos Trinitatem invocare. Quod cum simul et absque intervallo temporis fieri non possit, cum præsertim oporteat omnem illorum quæ ea nocte gesta sunt historiam enarrare, necesse est nos unum post aliud, secundum vim et naturam nostræ pronuntiationis, exponere. Ita ergo post verba Dominica (quibus juxta Chrysostomum integre perficitur sacramentum ac proposita transmutantur, quibusve, ut Gregorius Nyssenus ait, sanctificatur panis, in corpusque transfertur) Patrem ac Spiritum palam atque aperte invocamus. Hanc vero manifestam invocationem tanquam multitudini notiorem tradit beatus Dionysius, cum sacerdotem dicit, postquam pro se respondit, dicens, *Tu dixisti, Hoc facite in meam commemorationem*, tunc demum ad consecrationem accedere. Consecrationem enim hoc loco vocat, non illam quæ sola et principalis est, et sine qua perfici mysterium non posset, sed eam quæ notior est ac manifestior multitudini, quæque ad primam illam atque præcipuam quæ fit verbis Domini, refertur, quam eodem temporis momento, et, ut supra diximus, eodem nunc, cum verbis Dominicis protulisset sacerdos, si id natura rerum ferre potuisset. Hoc autem ex eo quoque fit manifestius, quod etiam ante hæc verba perfectum jam sacramentum ponere videtur, cum dicit quod hierarcha, accedens ad sacrum altare, laudat prædictas sacras operationes, et ita consecrat divinissima, et manifestat laudata. Manifestare autem laudata, juxta expositoris sententiam qui fuit vir sapientissimus Maximus, est clara facere quæ laudata sunt, hoc est, divina opera Christi, quæ enumeravit facta a Salvatore nostro in remissionem peccatorum et in vitam æternam. Hæc verba sunt Maximi, imo etiam Dionysii. Nemini autem dubium est, commemorationem divinorum beneficiorum fieri ante verba Dominica. Quæ vero illa sint, ipse doctor enumerat. Quamobrem et ante verba Domini fuisse hæc manifestissime docere videntur. Quod autem in remissionem peccatorum et vitam æternam ipsa opera ducant, mox per verba Dominica sequitur, imo vero inter ipsa Domini verba continetur. *Hoc* enim *est*, inquit, *corpus meum, quod pro vobis frangitur in remissionem peccatorum*; et, *Hic est sanguis meus, qui pro vobis et multis effundetur in remissionem peccatorum*. Quamobrem, juxta hujus doctoris sententiam, jam perfectum est sacramentum, cum dicimus remissionem peccatorum nobis præberi. Dicimus autem hoc subito post verba Domini, imo vero in ipsius Domini verbis. Sequuntur enim hæc illa Domini verba quibus perficitur sacramentum, scilicet, *Hoc est corpus meum*, et, *Hic est sanguis meus*, quemadmodum res ipsa rem ipsam sequitur, hoc est, peccatorum remissio Dominici corporis communionem, cujus est effectus. Medio igitur illo tempore, quo divina opera ante verba Domini laudantur, et quo eadem post illa verba populo manifesta fiunt, consecratio fit, illis videlicet Domini verbis. Addit etiam postea idem sacer Dionysius: Postquam autem laudaverit, et venerandam intellectualemque speculationem eorum intellectualibus oculis perspexerit, ad symbolicam eorum consecrationem venit, et hoc secundum divinam traditionem. Quem locum exponens Maximus ait: Benedicens scilicet panem et calicem sacrorum munerum. Ergo benedictionem panis et calicis consecrationem ait esse Dionysius, eamque secundum divinam traditionem. Benedictio igitur panis et calicis, qua tunc secundum Dionysium sacerdotes utebantur, cum dicebant: Et gratias agens benedixit, sanctificavit, fregit, deditque discipulis suis dicens: *Accipite et manducate, hoc est corpus meum*: hæc, inquam, benedictio per verba Domini perficit sacramentum. Quamobrem secundum divinam traditionem hoc fieri inquit Dionysius. Traditio enim Christi hæc fuit, accipere panem, gratias agere, benedicere, et verba illa pronuntiare. Nonne igitur luce clarius videmus etiam testimonio Dionysii, per verba Domini consecratum esse Eucharistiæ mysterium benedictione præcedente? præsertim juxta Græcorum ritum, qui post oblationem munerum in altari, nunquam ea, nec antea, nec post benedicunt, nisi tantum cum se existimant consecrare, quasi benedictionem consecrationi necessariam existimantes. Propter quod et hanc benedictionem, quam Dionysius et Maximus ante verba Domini faciendam censent, prætermittunt nostri, non recte quidem facientes. Quod si tunc benedicere decet, ut hi doctores sentiunt, imo vero ut Dominus tradidit, procul dubio tunc prolatis Domini verbis credendum est fieri consecrationem. Subdit deinde Dionysius, quod postulans hierarcha, ut dignus fiat hac consecratione, et ad similitudinem Christi hæc divina perficiat, et caste distribuat, participaturosque, prout sacros decet, participet, consecrat divinissima. Ex quibus manifestissime apparet, quod hæc verba *consecrare* atque *perficere* per synecdochen ad ea quæ sequuntur accipi debent, id est ad castam distributionem et dignam participationem, quæ omnia post consecrationem mysterii precari ac petere solemus. Quod facile est intelligere, si quis missas a Jacobo, Basilio et Chrysostomo editas diligenter animadvertat: tunc enim supplices oramus, ut digne commu-

Κεφ. ια'. Εἰ τοὺς ἐξ ἄλλης μονῆς ἀναχωροῦντας δεκτέον.
Κεφ. ιβ'. Πῶς τὸν προεστῶτα διορθωτέον περι τι ὑποπτευόμενον ἁμαρτάνειν.
Κεφ. ιγ'. Ὁποίους εἶναι δεῖ τοὺς τοῦ κελλαρίου καὶ τῶν ἄλλων διακονημάτων τὴν φροντίδα ἀναδεξαμένους· καὶ πῶς τῶν ἐμπεπιστευμένων αὐτοῖς σκευῶν ἐπιμελητέον.
Κεφ. ιδ'. Περὶ τῶν νοσούντων ἀδελφῶν καὶ εἰ χρηστέον ἰατρείαις.
Κεφ. ιε'. Περὶ ἐνδυμάτων καὶ βρωμάτων μοναχοῖς προσηκόντων.
Κεφ. ις'. Εἰ χρὴ τοὺς μοναχοὺς ἰδίαις χερσὶν ἐργάεσθαι, καὶ τίνα ἔργα.
Κεφ. ιζ'. Περὶ τῶν μὴ ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἐν τῇ τραπέζῃ μεταλήψεως παραγενομένων.
Κεφ. ιη'. Περὶ τῆς ἐν τῇ τραπέζῃ ἀναγνώσεως· καὶ πῶς αὐτῆς ἀκουστέον.
Κεφ. ιθ'. Περὶ σιωπῆς οὐκ ἐν εὐχαῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ τηρητέας.
Κεφ. κ'. Ὅτι δεῖ μετὰ τὸν προεστῶτα καὶ ἕτερον ἀντ' αὐτοῦ τὸν αὐτοῦ τόπον ἐπέχειν.
Κεφ. κα'. Τίσι χρὴ τῶν ἀδελφῶν τὰς ἀποδημίας ἐπιτρέπειν, καὶ πῶς ἐπανιόντας αὐτοὺς ἀνακρίνειν.
Κεφ. κβ'. Περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης τῶν μοναχῶν, καὶ τοῦ μὴ δύο ἢ τριῶν ἑταιρίας ἐν συστήματι ἀσκητικῷ γίνεσθαι.
Κεφ. κγ'. Εἰ πᾶσιν ἐξέσται ποιεῖν ἐλεημοσύνας.
Κεφ. κδ'. Ἐπιτίμια τῶν διαφόρως ἁμαρτανόντων.

Singula hujusce indicis capitum lemmata plane congruunt lemmatibus intra ipsum opus inscriptis, præter capitis *quarti*, ubi pro τῆς ἀδελφότητος substitutum τῆς τῶν ἀδελφῶν συμβουλῆς; *octavi*, in quo pro τῶν κόσμῳ ἀποταξαμένων habetur τῷ κόσμῳ, etc.; *decimi*, ubi post vocem αἰτίαις geminatur verbum ἔξεστι; *decimi tertii* denique lemma, quod non ἀναδεχομένους, sed ἀναδεξαμένους, non φροντιστέον, sed ἐπιμελητέον exhibet.

PROLOGUS.

Beatissimus magnusque Pater noster Basilius, pro sapientia divinaque virtute sua, de vita ascetica opus utilissimum ac materiæ varietate locuples composuit. Viri nihilominus aliqui vitam monasticam sectantes et qui, in Italia Siciliaque præsertim, leges ac regulas illius vitæ observare præsumunt, linguæ Græcæ imperiti, siquidem ex Latinis prærentibus oriundi, Græca legere nequeunt, aut si legunt quidem, sæpe in errore versantur, et lecta minus comprehendunt. Alii circa canones ac regulas vitæ monasticæ, secundum quas se victuros esse promiserunt, tantum non cæcutiant, nec magistro illius libros explanante carere possunt. Quare visum est mihi divi Patris nostri librum, quem illi, quos dixi, ob materiarum vastitatem et linguæ ignorantiam gustare non valent, breviter exponere, ut inde eligant quod in quotidianum usum monastice viventibus utile et commodum esse potest. Et quidem istas regulas, quatenus communi usui respondent, exponam, ex quarum observantia monachi perfectionem attingere poterunt. Cum enim opus meum in compendium redactum erit, ii qui hac brevitate delectantur, opus majus quoque cognoscere volent, et qui nondum intelligere rem possunt, studio adhibito facile comprehendent. Regulæ enim nudis sancti doctoris verbis tradentur, et ubique indicabitur, quo capite aut sectione unaquæque desumpta est, ita ut qui volet ad fontem recurrere potis sit videre, hos ne tantillum quidem de nostro adjecisse, sed quæcunque damus, sancti doctoris ipsius verba esse. Sed latiori quoque sensu dictorum vim ac causas complecti quis poterit, si lubet. Igitur, fratres, animum ad divina ejus verba attendamus; aurem oris ejus vocibus præbeamus. Labia enim ejus sapientiam fundent, et cor ejus prudentiam proferet; et ubi omni studio audiverimus, præcepta ejus observare

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Τοῦ παμμάκαρος Πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου τῷ τῆς ἐνούσης αὐτῷ τοῦτο μὲν σοφίας τοῦτο δὲ θεοποιοῦ ἀρετῆς περιουσίᾳ ἀσκητικῶν διατάξεων οὐ πολυωφελέστατον μόνον, ἀλλὰ δὴ καὶ πολύστοιχον ὡς τὸ εἰκὸς συγγραφαμένου βιβλίον, τινὲς τῶν τὸν μοναδικὸν βίον ἀνειλημμένων καὶ μάλιστα τῶν ἐν Ἰταλίᾳ πάσῃ καὶ Σικελίᾳ τοῖς ἀσκητικοῖς αὐτοῦ νόμοις τε καὶ κανόσιν ἀκολουθεῖν ἠρημένων τῇ τῆς Ἑλληνικῆς γλώττης ἀγνοίᾳ. Λατῖνοι αὐτῶν ὄντες οἱ πλείους καὶ παῖδες Λατίνων μὴ δυνάμενοι οἱ μὲν μηδ' ἀναγινώσκειν Ἑλληνικῶς ὅλως, οἱ δ' ἀναγινώσκοντες μὲν ἐπταισμένως δέ γε τὰ πλείω καὶ τῶν ἀναγινωσκομένων συνιόντες οὐδόλως· οἱ δὲ εἰ καὶ συνιᾶσι μικρόν τι ὅμως καὶ ἀμυδρὸν βραχέα τῶν κανόνων καὶ διατάξεων ὑφ' οἷς ζῆν ἐπηγγείλαντο καὶ ὧν περὶ μοναδικῆς καταστάσεως ὁ διδάσκαλος εἴρηκεν ὅσον ἔκ γε τῆς τῶν αὐτοῦ βιβλίων ἀναγνώσεως οἶδασι. Δι' ἃ ἔδοξέ μοι τὴν τοῦ θείου Πατρὸς ἡμῶν βίβλον διελθόντι ἣν ἐπιέναι διά τε τὸ πολὺ μῆκος διά τε τὴν τῆς γλώττης ἄγνοιαν, ὡς εἴρηται, οὐ δύνανται ἐκεῖθεν ἐκλέξασθαι ἃ μάλιστα πρὸς τὸν καθ' ἡμέραν βίον τοῖ; ἐν κοινοβίῳ ζῶσι λυσιτελεῖν τε καὶ ὠφελεῖν πεπίστευται, κἀκεῖνα διὰ βραχέων ἐνταῦθα ἐκθεῖναι· ὑπό τινας ὑποθέσεις ὡς ἑκάστῃ τῶν χρήσεων ἁρμόζει ἀναγαγόντα αὐτὰς, αἳ μάλιστα τηρηθεῖσαι τέλειον ἂν τὸν μοναχὸν ἀπεργάσαιντο. Διὰ γὰρ τὴν βραχύτητα καὶ οἱ μικρὸν βραχὺ συνιέντες ἐπιμελήσονται τὸ πᾶν συνιέναι· καὶ οἱ μήπω συνεῖναι δυνάμενοι ῥᾳδίως σπουδάσαντες ἕξονται· ἐντίθενται δὲ αἱ χρήσεις αὐτοῖς γυμνοῖς τοῖς διδασκάλου ῥήμασιν· ἐν ἑκάστῃ δὲ καὶ ὅθεν καὶ ἀπὸ ποίου τε κεφαλαίου καὶ λόγου εἴληπται σεσημείωται· ἵνα πᾶς τις ἐκεῖσε ἀναδραμὼν, γνῷ μηδὲν ἡμᾶς μηδὲ τὸ βραχύτατον ἡμέτερον εἰρηκέναι, ἀλλὰ πάντα εἶναι τοῦ Πατρός τε καὶ διδασκάλου φωνάς· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πλατύτερον ἐκεῖθεν τοὺς ἑκάστων τῶν λεγομένων λόγους τε καὶ

pœnam XVI ab his verbis, Εἴ τις τῆς ὑπηρεσίας ἀκαίρως incipientem, et LX, cujus initium Εἴ τις ἐκδικήσει; contra vero, quæ apud Garnerium est LVII, et incipit Εἴ τις τετυπωμένον, in nostro desiderari. Denique *sancti Basilii Constitutionum asceticarum Compendium* a cardinali Bessarione confectum, et a nemine, quod sciam, nisi ab Hispano cœnobita supra laudato memoratum, nondum Græce, ac ne Latine quidem, vel Italice, licet Hispane sæpius, prodiisse arbitror; neque etiam cujus bibliothecæ tenebris alterutro illo sermone descriptum lateat, nobis adhuc patet.

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ

ΕΝ Ω ΕΓΚΩΜΙΟΙΣ ΕΤΙΜΗΣΕ ΤΗΝ ΣΥΝΟΔΟΝ ΚΑΙ ΕΜΑΚΑΡΙΣΕ ΤΟΥΣ ΕΞΑΡΧΟΥΣ ΑΥΤΗΣ ΟΣΟΝ ΤΟ ΙΚΑΝΟΝ.

—

SAPIENTISSIMI ARCHIEPISCOPI NICÆNI

CONCIO

IN QUA SYNODUM (1) LAUDIBUS ORNAT ET EJUS PRÆSIDES, QUANTUM OPUS FUIT, HONORIBUS CUMULAT.

(Acta conc. Florent. ap. Labb. *Concil.* XIII, 35.)

—

Magnarum rerum non modo exitus, cum pro voto successerint, sed ipsa etiam nihilo secius exordia, cum advenerint, oblectant eos qui suam in eas operam impendunt. Necesse est enim principium fortasse quidem et alia quavis in re multum valere, quando a cunctis communiter sapientibus totius dimidium appellatur, faciliusque est pervenire ad finem ordiendo quam ordiri prorsus socordiæ indulgendo. Sed plurimum in divino hoc opere, quod nobis propositum est, valere sperandum, successumque prosperum promittere existimandum; quod et divina freti pollicitatione Deum in consessu nostro affore confidimus; quo quidem præsente nihil est desperandum : et ex præteritis magnam de futuris licet facere conjecturam. Nam quod Ecclesiæ membra, tanto jam tempore a se invicem disjuncta, ut ne convenire quidem ullo modo vellent, sed vel ipsam fere vocem conveniendi moleste ferrent, ac in eo quod sibi noxium erat libenter persisterent, nunc tanto utrinque animi ardore posthabitis multis quæ impedimento erant, illud unum enitantur, quod tendit ad conciliandam pacem, qua ratione hoc non ascribat quispiam divinæ virtuti, et proinde certissimum bonorum omnium indicium existimet? Dies ergo hæc est lætitiæ, estque cur exsultemus spiritu exhilarati. Habent illustres exitus illustria exordia, uberes fruges primitiæ uberes. Machinatio-

A Τῶν μεγάλων πραγμάτων οὐ τὰ τέλη μόνον χωρήσαντα κατ' ἐλπίδας εὐφραίνοιεν ἂν τοὺς πονουμένους περὶ αὐτά, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ αἱ ἀρχαὶ ἐπιστᾶσαι. Τὴν γάρ τοι ἀρχὴν καὶ ἐπὶ πάντων μὲν ἴσως τῶν ἄλλων πολύ τι δύνασθαι ἀναγκαῖον, εἴπερ ἥμισυ τοῦ παντὸς ὑπὸ πάντων κοινῇ τῶν σοφῶν ὠνομάσθη· καὶ ῥᾷον ἀρξαμένους ἐφικέσθαι τοῦ τέλους, ἢ ταύτης τὸ σύνολον ἅψασθαι τῇ ῥᾳστώνῃ χαριζομένους. Μάλιστα δ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡμῖν ἔργου τοῦ θείου καὶ μέγα τι δύνασθαι ἐλπιστέον, καὶ χρηστὸν ὑποτείνουσαν τέλος αὐτὴν νομιστέον· τὸ μὲν τῇ θείᾳ πεποιθόσιν ἐπαγγελίᾳ διδούσῃ θαρρεῖν, ἐν μέσῳ ἡμῶν σχήσειν ἐσόμενον τὸν Θεὸν, οὗ παρόντος οὐδὲν ὅλως ἀνέλπιστον, τὸ δὲ καὶ μέγα τεκμήριον τῶν ἐσομένων τὸ γενόμενον ποιουμένοις. B Τὸ γὰρ τοσοῦτον ἤδη χρόνον τὰ τῆς Ἐκκλησίας μέλη ἀπ' ἀλλήλων διερρωγότα μηθ' ἁνέχεσθαι συνελθεῖν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ῥόνην ἴσως τὴν ἀκοὴν δυσχεραίνειν, καὶ μένειν τὸ οἰκεῖον ἀγαπῶντα κακόν· νῦν δὲ τοσαύτην ἀμφοῖν τοῖν μεροῖν προθυμίαν ἐγγενέσθαι, ὥστε πολλῶν ὄντων τῶν κωλυμάτων, πάνθ' ὅμως ἓν δευτέρῳ θεμένους μόνου γενέσθαι τοῦ συντείνοντος πρὸς τὴν ἕνωσιν, πῶς οὐκ ἂν τις ἐπιγράψειε τῇ θείᾳ δυνάμει, καὶ ἀκολούθως παντὸς ἀγαθοῦ θεῖτο τεκμήριον; Ἡμέρα τοίνυν εὐφροσύνης ἡ σήμερον, καὶ παρέσται σκιρτᾷν ἀγαλλομένους τῷ πνεύματι· λαμπρὰ λαμπρῶν τῶν τελῶν τὰ προοίμια, μεγάλαι μεγάλων καρπῶν ἀπαρχαί. Τὰ μηχανήματα τοῦ ἐχθροῦ,

(1) Sessione I, Ferrariæ habita.

imo ne partem alteram projicias, alteram vero tibi asciscas. Pro utrisque te ipsum profudisti; sanguis tuus pretiosus qui effusus est, partis utriusque fuit lavacrum: nunc ergo sit etiam favor tuus nobis communis; communem utrisque fer opem, traheque ad teipsum utrosque, unum eumdemque te finem constituens, nos vero proportione inter nos et charitate mutua conjungens, et nulla ratione permittens, ut sit inter nos dissidium ac disjunctio; ex quo fiat necessario, ut potiri fine non liceat ex duabus certe partibus alteri. Spiritus sancte, charismatum fons, spiritus sapientiæ, spiritus intellectus, spiritus timoris Dei, de quo et cum quo propositum est Ecclesiis hoc certamen, omnem a nobis superbam abigas cogitationem, Dei vero timorem omnium nostrum animis inferas, intellectum nobis et sapientiam donans; atque una cum nobis omnibus in certamen pro te susceptum descendens, veritatem omnibus patefacias, ut qui non modo sis et voceris Spiritus veritatis, sed etiam illud tibi vindicaris, ut omnem nobis veritatem annunties, secundum veracem et nullo modo deficientem veritatis vocem. Deus ipsa Trinitas, quæ ineffabilibus modis omnia produxisti, et contines omnia et providentia regis, tuum opus est homo, post omnia quidem fortasse alia, sed ut sit ante omnia visibilia, productus; hoc etiam, ut ego quidem arbitror, eximio regioque honore affectus, ut in vitam ingrederetur cum parata jam bona ac præsto essent. Huic sæpe tu quidem, imo vero semper ne desint quæ ad corpus spectant et præsentem vitam tua providentia prospicis: sed non minori gubernatione consulis, ut habeat quæ ad statum animæ pertinent, quibus illa melior hat: cujus proprium bonum est veritas, et nequaquam hallucinari in iis in quibus summa rerum consistit, quippe cum id sit omnium quæ habemus atque habituri sumus, optimum ac divinissimum. Id nunc etiam nobis concede, et tribue ut illam inter nos habeamus, et comparentem amplectamur. Ignoscas vero interim, si qua ex parte inviti aberramus ab ea, et præsertim ubi de te agitur, qui non modo ipse pervestigationem effugis ac perscrutationem, sed et ex his quæ creasti, pleraque, cum tamen tenui quadam atque umbratili plane ratione divinam tuam imaginem referant. Adnue supplicantibus, teque nobis viæ ducem, quæ ducit ad te solum verum Deum, sequentibus præbe. Et quemadmodum ipse cum hypostasibus sive personis tria sis, unam et eamdem habes substantiam et naturam, personarum numero nihil obstante huic identitati; ita nos, etsi multi diversarumque nationum simus, jam vero subseminante inimico, diversæ etiam, proh dolor! opinionis et fidei, diversitate hac sublata, unum ut simus atque idem omnes effice, idem credentes, idem de te opinantes; nihilque obstet quominus unum simus, idemque de te sentiamus, non diversitas generis, non numerus et frequentia hominum.

A αὐτὸς ἄμφω σαυτῷ ποίμνιον ἔργασαι, μὴ ἀνέχου διῃρημένων τῶν σῶν, μηδὲ πρόει πολεμοῦντας ἀλλήλοις· μᾶλλον δὲ μὴ θατέρους μὲν πρόει, ἀντιποιοῦ δὲ θατέρων· ὑπὲρ ἑκατέρων προῆκας σαυτὸν, τὸ τίμιον αἷμά σου τὸ χυθὲν ἀμφοῖν ἐγεγόνει λουτήριον. Κοινὴν οὖν ἡμῖν καὶ τὴν παρὰ σαυτοῦ ῥοπὴν τανῦν χάρισαι, κοινῶς ἀμφοτέροις προσθέμενος, καὶ πρὸς αὐτὸν ἑλκύσας ἡμᾶς ἀμφοτέρους, πρὸς ἓν μὲν καὶ τὸ αὐτὸ τέλος τάξας σαυτὸν, ἐν ἀναλογίᾳ δὲ ἀλλήλους ἡμᾶς καὶ σχέσει τῇ πρὸς ἀλλήλους, μὴ συγχωρήσας ἀπαρτεῖς ἀλλήλων εἶναι καὶ διεστῶτας, κἀντεῦθεν ἐξ ἀνάγκης καὶ τοῦ τέλους ἀποτυγχάνοντας πάντως γε τοὺς ἑτέρους. Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἡ τῶν χαρισμάτων πηγὴ, πνεῦμα σοφίας, πνεῦμα συνέσεως, πνεῦμα φόβου Θεοῦ, ὑπὲρ οὗ καὶ μεθ' οὗ

B ὁ προκείμενος ταῖς Ἐκκλησίαις ἀγὼν, ἀπελάσας μὲν ἀφ' ἡμῶν πάντα λογισμὸν ὑπερήφανον, φόβον δὲ Θεοῦ ταῖς ἡμετέραις ἁπάντων ἐνθείης ψυχαῖς, σύνεσίν τε καὶ σοφίαν ἡμῖν χαρισάμενον, καὶ μεθ' ἡμῶν ἅμα πάντων τὸν ὑπὲρ σαυτοῦ διενεγκὼν ἀγῶνα, ἀναφήναις τὴν ἀλήθειαν ἅπασιν, ἅτε μὴ τῆς ἀληθείας ὂν μόνον καὶ καλούμενον Πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν ἡμῖν τὴν ἀλήθειαν ἀναγγέλλειν ἔργον ποιημένον, κατὰ τὴν τῆς ἀληθείας φωνὴν τὴν ἀληθῆ τε καὶ ἀπαράγραπτον. Ὁ Θεὸς ἡ Τριὰς, ἡ πάντα μὲν παραγαγοῦσα λόγοις ἀῤῥήτοις, πάντα δὲ συνέχουσα, καὶ προνοουμένη, καὶ κυβερνῶσα, σὸν ἄνθρωπος ἔργον, μετὰ πάντα μὲν ἴσως τὰ ἄλλα, πρὸ πάντων δὲ ὅμως τῶν ὁρωμένων ὑπάρξας, ἐξαίρετον

C καὶ τοῦτο σχὼν καὶ βασιλικὸν οἶμαι, ἑτοίμοις καὶ προκειμένοις τοῖς ἀγαθοῖς εἰσελθεῖν εἰς τὸν βίον. Τούτου πολλάκις μὲν ἢ μᾶλλον ἀεὶ τὰ σωματικὰ δὴ ταῦτα καὶ συντείνοντα τῇ παρούσῃ ζωῇ προνοεῖ, οὐχ ἧττον δὲ καὶ ὅσα εἰς τὴν ψυχῆς κατάστασιν ἀφορᾷ καὶ βελτίωσιν· ἧς ἴδιον ἀγαθὸν ἡ ἀλήθεια, καὶ τὸ μὴ πλανᾶσθαι περὶ τὰ καίρια, ὡς τοῦτο ὄν, ὧν ἔχομέν τε καὶ ἕξομεν, τὸ ἄριστον καὶ θειότατον. Τοῦτο δὴ καὶ νῦν ἡμῖν πρυτανεύσαις, χορηγήσας συνεῖναί τε αὐτὴν, καὶ ἀναφανεῖσαν ἀσπάσασθαι, συγγνοὺς μὲν, εἴ τι αὐτῆς ἁμαρτάνομεν οὐχ ἑκόντες, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς περὶ σαυτοῦ λόγοις, ὃς οὐκ αὐτὸς μόνον ἀνεξιχνίαστός τε καὶ ἀνεξερεύνητος ὑπάρχεις, ἀλλὰ καὶ τῶν σῶν δημιουργημάτων τούτων τὰ πλείονα, καίτοι ἀμυδρὰ ὄντα τῆς

D σῆς θείας εἰκόνος ἀπηχήματα, καὶ οἷον σκιαί τε καὶ εἴδωλα· ἐπινεύσαις δὲ δεομένοις, καὶ τῆς εἰς σὲ φερούσης τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν ἡγουμένοις ἑπομένοις. Καὶ ὥσπερ αὐτὸς τρία ταῖς ὑποστάσεσιν ὢν εἴτε προσώποις, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν σώζεις οὐσίαν καὶ φύσιν, οὐδὲν τῇ ταυτότητι ταύτῃ προεστηκότος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσώπων, οὕτως ἡμᾶς, πολλοὺς μὲν ὄντας καὶ διαφόρων γενῶν, ἤδη δὲ τοῦ ἐχθροῦ ὑποσπείραντος, οἴμοι! καὶ δόξης καὶ πίστεως, ταύτην μὲν ἀνέλοις τὴν διαφοράν, ἓν δὲ καὶ ταυτὸν ἰσομένους ἀποδείξαις τῇ πίστει καὶ τῇ δόξῃ τῇ περὶ σοῦ, οὐδενὸς πρὸς τὸ ἓν εἶναι καὶ ταυτὰ φρονεῖν περὶ σοῦ προεστηκότος, οὐ τῆς τῶν γενῶν ἑτερότητος, οὐ τοῦ τῶν σωμάτων ἀριθμοῦ τι καὶ πλήθους.

libenter commoratur in corpore, ut divinum hoc opus ad bonum exitum perducat, citra quem valde graviter ferret illi animus inhabitationem corporis, ut jam consumpti. Omnes suam tibi præbebunt operam ad finem et opus hoc arduum : nemo quidquam magis exoptat fine hoc optatissimo : illum spectamus omnes, vehemens illius amor inflammat omnium animos, omnes propterea e longe dissitis regionibus convenimus : propterea in aliena regione peregrinamur, homines partim e media ipsa Græcia, partim ex ultimis orbis ad septentrionem atque ad orientem maxime vergentibus plagis hanc ipsam in Italiam navibus advecti.

Ne ergo tam multorum studio prævaleat hostis ; nequaquam fiat hoc, Salvator Deus : ne tantus noster conventus, tam frequens, tam multo ante meditatus, tam multis annis consideratus, tam multis laboribus multoque studio habitus, ejus opera sit frustra. Non est hoc sapientum divinorumque hominum, eorumve qui sermones suos norunt in judicio disponere. Alios adoriatur hostis, aliis devictis insultet, nos autem nequaquam attingat. Spiritalibus armis ipsi nos armemus hosti obviam ituri. Induamur loricam justitiæ et galeam spiritus, ac duce nobis Dei verbo irruamus in hostes ; subsistamus autem quocunque illud nos duxerit, destruentes omnem altitudinem extollentem se adversus gloriam Dei, omnem cogitationem superbam et gloriolæ avidam ; humilitatem vero Deique timorem adhibentes ad obeunda certamina, illumque præ oculis habentes, utque ad illum perveniamus contendentes, nonnunquam vinci quoque bene potius volentes, quam vincere in omnibus male ; cum ratio boni non solum in eo insit, si quis victoriam obtineat, cum habeat a se veritatem ; sed nihilominus in eo etiam idem boni modus servetur, si quis bene succumbat, quod perinde censetur ac vincere. Quanquam dixerit fortasse quispiam, majus etiam hoc esse priori illo bonum, quando unicuique conducit magis, ipsum affici beneficio, quam afficere alium : et audire potius, quam aliis dicere : et liberari ab errore, quam liberare. Invictissime imperator, jam res est in cardine, venitque tempus quod jam diu exoptasti. Da ergo Deo gloriam et collauda eum ; illius hoc opus est, ille tibi hanc injecit cogitationem, tantum instillando amorem : illo quoque opitulante res ad hunc statum perducta est. Si igitur ob ante acta quidem magnas ei gratias habuerimus, pro futuris vero toto animo preces effuderimus, rem certe et nobis et opere quod propositum est dignam effecerimus, nobisque propitium magis ipsum reddiderimus, si nos votis nostris dignos præstemus, dum et de præteritis ingrati non erimus, nosque ipsos et negotium totum in eum rejecerimus, omni nostra spe et sollicitudine collocata in eo : quippe cum ipse is sit a quo nutriendi sumus cœlesti ac divino alimento, sine quo non vivet homo. Et quemadmodum nunc usque non destitisti tum precibus a Deo auxilium ef-

τῷδε τῷ ἔργῳ, καὶ διὰ τοῦτ' ἴσως χαίρουσαν τοῖς παροῦσι, καὶ ἐνασμενίζουσαν τῷ σώματι, ἵνα τέλος ἐπενέγκοι τῷ θείῳ τούτῳ ἔργῳ χρηστὸν, ὡς ἄνευ γε τούτου καὶ πάνυ ἂν ἀχθεσθησομένην τῷ σκήνει ὡς ἤδη καμόντι. Πάντες σοι συλλήψονται τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ παρόντος ἀγῶνος· οὐδεὶς ἄλλο τι μᾶλλον ἐπιθυμεῖ τοῦ ἐφετοῦ τούτου τέλους· πρὸς τοῦτο βλέπομεν πάντες· ἐκείνου πάντων τὰς ψυχὰς ἔρως ἀναφλέγει σφοδρός· διὰ τοῦτο μακρόθεν πάντες συνήλθομεν· διὰ τοῦτο ἐπ' ἀλλοδαπῆς διατρίβομεν, ἄνθρωποι οἱ μὲν ἐκ μέσης αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος, οἱ δ' ἐκ βορειοτάτων τε καὶ ἀνατολικωτάτων τῆς οἰκουμένης πεπλευκότες εἰς Ἰταλίαν αὐτήν.

Μὴ δὴ τοσούτων σπουδῆς ὁ ἐχθρὸς περιγένοιτο, μὴ, Θεὸ Σῶτερ· μὴ ματαιώσειε τὴν τοσαύτην ἡμῶν τοσούτων γε ὄντων, οὕτω μεμεριμνημένην, οὕτω πολυετῆ, οὕτω πολλοῖς πόνοις καὶ πολλῇ σπουδῇ κατορθωθεῖσαν συνέλευσιν. Οὐ πρὸς ἀνδρῶν τοῦτο σοφῶν τε καὶ θείων, οὐδὲ τοὺς λόγους εὐθύνειν εἰδότων ἐν κρίσει. Ἄλλοις ὁ ἐχθρὸς ἐπεμβαινέτω, ἄλλοις ἐπιχαιρέτω νικῶν, ἡμῶν δὲ μὴ προσάψαιτο. Τοῖς πνευματικοῖς ὅπλοις ἡμᾶς αὐτοὺς καθοπλίσωμεν ἀντιστησόμενοι τῷ πολεμίῳ· ἀναλαβόμεθα θώρακα δικαιοσύνης, καὶ περικεφαλαίαν τοῦ πνεύματος, καὶ τοῦ τοῦ Θεοῦ ῥήματος ἡμῖν ἡγουμένου ἐπίωμεν κατὰ τῶν πολεμούντων· καταπαύσωμεν δὲ οἳ ἂν ἡμῖν αὐτὸ ὑφηγεῖτο, καθαιροῦντες πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης, πάντα λογισμὸν ὑπερήφανον καὶ κενόδοξον. Ταπεινώσει δὲ καὶ φόβῳ Θεοῦ χρώμενοι συνεργῷ πρὸς τοὺς ἆθλους, κἀκεῖνον πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενοι, καὶ πρ'ς ἐκεῖνον ἐπειγόμενοι φθάσαι· ἔστιν οὗ καὶ νικᾶσθαι καλῶς μᾶλλον ἐθέλοντες, ἢ νικᾷν ἐν πᾶσι κακῶς· ἅτε δὴ μὴ τοῦ περιγίνεσθαι μόνον, ὅταν μεθ' ἑαυτοῦ τέλη θῆς ἔχῃ, τὸν ἀγαθοῦ σώζοντος λόγον, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ τοῦ ἡττᾶσθαι καλῶς ταυτὸ τοῦ καλοῦ σώζοντος μέτρον, καὶ ἐν ἴσῳ τοῦ κρατεῖν κρινομένου. Καίτοι φαίη τις ἂν ἴσως καὶ μεῖζον ἀγαθὸν εἶναι τοῦτο τοῦ πρότερον, εἴπερ λυσιτελέστερον τῷ παντὶ αὐτὸν ἀγαθόν τι παθεῖν ἢ ἄλλον ποιῆσαι· καὶ μᾶλλον ἀκοῦσαι ἢ φάναι ἑτέροις· καὶ πλάνης ἀπαλλαγῆναι ἢ ἀπαλλάξαι. Κράτιστε βασιλεῦ, ἐπ' αὐτῆς τῆς ἀκμῆς ἧκε τὰ πράγματα, καὶ ὃν ἐκ μακροῦ χρόνου ἐπόθεις, ἐπέστη. Λοιπὸν δὸς δόξαν τῷ Θεῷ, αἶνον ἀπόδος αὐτῷ· ἐκείνου τοῦτ' ἔργον· ἐκεῖνος γάρ σοι κατὰ νοῦν τοῦτ' ἐνέθηκε τὸν τοσοῦτον ἐνεὶς ἔρωτα· ἐκείνου καὶ συλλαβομένου ἐς τόδε ἀφίκετο. Εἰ δὴ τὴν μὲν ἀξίαν αὐτῷ χάριν περὶ τῶν φθασάντων εἰσόμεθα, περὶ δὲ τῶν μελλόντων πάσῃ ψυχῇ δεησόμεθα, ἄξια δράσομεν καὶ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τοῦ ἔργου τοῦ προκειμένου, καὶ μᾶλλον ἱλεωσόμεθα ἀξίους ἡμᾶς αὐτοὺς τῶν ἠγγμένων δεικνύοντες, οἷς τε περὶ τὰ φθάσαντα οὐκ ἀγνωμονήσομεν, οἷς τε ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τοῦ ἔργου τὸ πᾶν εἰς αὐτὸν ἀναθήσομεν, πάσας ἡμῶν ἐπ' αὐτὸν ἐπιῤῥίπτοντες τὰς ἐλπίδας τε καὶ μερίμνας, ὡς αὐτοῦ ὄντος τοῦ ἡμᾶς διαθρέψοντος τροφὴν τὴν θείαν τε καὶ οὐράνιον, ἧς ἄνευ οὐ ζήσεται ἄνθρωπος. Ὥσπερ δὲ διατετέλεκας μέχρι τοῦ νῦν, τὸ μέν τι εὐχόμενος τῷ Θεῷ καὶ τῆς αὐτοῦ

συμμαχίας δεόμενος, τὸ δέ τι πράττων καὶ αὐτὸς τὰ εἰκότα, οὕτω καὶ τὸ ἀπὸ τοῦδε πολλῷ μᾶλλον, ὅσῳ φθάνομεν πρὸς τὸ τέλος, προθυμότερός τε σαυτοῦ φάνηθι, καὶ τὸ μέν τι ἐπικαλοῦ τὸν Θεὸν, τὸ δέ τι καὶ αὐτὸς πρᾶττε, μὴ νύκτωρ, μὴ μεθ' ἡμέραν παυόμενος, ἕως ἂν εἰς ἀγαθὸν κανταντήσειας τέλος, καὶ τοῖς λογισμοῖς εὔροις ἀνάπαυσιν. Τὰ βίᾳ ποι φερόμενα καὶ ὅσα τὸ ἐνδόσιμον τῆς κινήσεως εἰλήχασιν ἔξωθεν, σχολαιότερον φέρεται περὶ τὸ τέλος γενόμενα· ὅσα δὲ φύσει καὶ οἰκοθεν, ταῦτά γε θᾶττον κινεῖται πλησιάζοντα πρὸς τὸ τέλος. Καὶ σὺ δὲ περὶ τἀγαθὰ, ὧν κεφάλαιον ἡ παροῦσα ὑπόθεσις, οἰκοθεν καὶ ὥσπερ φύσει κεκινημένος, μὴ τὸ πρότερον πάθῃς, ἀλλὰ θᾶττον τυχεῖν ἐφιέμενος τοῦ οἰκείου σοι τέλους· οἰκεῖον γὰρ τἀγαθῷ τὸ χρηστὸν ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς τέλος· σαυτόν τε καὶ ἡμᾶς πάντας ποίει προθυμοτέρους, παρακελευόμενός τε καὶ ἐπικελευόμενος ἅπασι· καὶ τὸν μακαριώτατον δὲ πατέρα, εἴ τι τῷ γήρᾳ κάμοι, ἐνδιδοὺς καὶ τῷ χρόνῳ καὶ τοῖς νοσήμασιν, ὑπομίμνησκε καὶ διανίστα τὸ μὲν λόγοις προτρεπτηρίοις, τὸ δ' ἔργοις αὐτοῖς σαυτὸν ἐνεργὸν παρεχόμενος. Πάντως αἰδέσεται βασιλέα προτρέποντα, τῶν πραγμάτων ἐπιμελέστερον ἀνθαψάμενος σύν τε τῷ θειοτάτῳ ἡμῶν καὶ ἱερῷ πατριάρχῃ, τοῖς τ' αἰδεσιμωτάτοις τῆς ἁγίας Ῥωμαίων Ἐκκλησίας λογάσι, καὶ πᾶσι τοῖς ἄλλοις, τέλος ἀγαθὸν ἐπιθήσουσιν ὑφ' ἡγεμόνι Θεῷ. Ὃ γένοιτο πάντας ἰδόντας ἡμᾶς, καὶ τῆς τελεωτέρας ἀπολαύσαντας εὐφροσύνης, καὶ πνευματικῆς ἐμφορηθέντας χαρᾶς καθαρώτερον ἐπί τε τὸν τοῦ μακαριωτάτου πατρὸς αἶνον, καὶ τὴν τῆς ἁγίας σου βασιλείας εὐφημίαν διαναστῆναι, ἀγαμένους τε καὶ προτήσαντας τὰ εἰκότα καὶ τόν τε ἀγιώτατον πατριάρχην, καὶ τὸν ἱερὸν τοῦτον καὶ ἅγιον [*Ισ.* καὶ εἰς τε τὸν ἁγιώτατον] σύλλογον ἅπαντα, μετὰ τὸν τῷ Θεῷ ὀφειλόμενον ὕμνον, κοινὸν καὶ ὑμῖν τὸν ἀπὸ τῶν λόγων πλέξαντας στέφανον. Δοίητε δή μοι τοῦτον τελευταῖον ἀγῶνα, κοινὴν ὑμῖν εὐφημίαν προτῆσαι· τιμήσαιτέ με τούτῳ πόνῳ· κάμοιμι τοῦτον τελευταῖον τὸν ἆθλον, ὑφ' ἑνα καὶ τὸν αὐτὸν Θεὸν Λόγον ἐν πᾶσι τετελεκότας δεσπότην, ἑνὶ καὶ ταυτῷ λόγῳ ὑμᾶς κοσμῆσαι κοινῇ, τὰ δυνατὰ τῶν ὀφειλομένων ὑμῖν ἀπονείμαντα ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ, ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

A flagitare, tum et ipse quæ par erat præstare, ita multo magis in posterum, quanto sumus fini viciniores, ostende te promptiorem, et partim invocato Deum, partim et ipse navato operam, non noctu, non interdiu quieti te tradens, donec ad bonum pervenias finem et curis animum liberes. Quæ vi feruntur aliquo, et quæcunque motus principium extrinsecus habent, tardius moventur ad finem: quæ vero natura et ex intrinseco feruntur principio, moventur citius, cum fini propiora fiunt. Tu quoque cum ex ingenito principio et veluti natura movearis ad bona, quorum caput est præsens negotium, ne prius illud patiare; sed cupiens quam primum assequi proprium tibi finem (boni enim bonus finis per bona est proprius), teipsum et nos omnes reddito alacriores tum adhortando, tum omnibus præcipiendo; beatissimum quoque patrem, si qua ex parte gravetur senio, succumbens ætati ac morbis, ad memoriam excita, et stimulos admove tum cohortationibus, tum re ipsa negotii actorem te præbens. Reverebitur sane is imperatorem hortantem, remque accuratius tractando una cum sacratissimo nostro patriarcha et reverendissimis sanctæ Romanorum Ecclesiæ optimatibus, ac cæteris omnibus, finem Deo duce bonum imponent. Quod utinam nos omnes conspiciamus, et pleniore fruentes lætitia spiritalique gaudio repleti ad beatissimi patris tuique sacri imperii laudes apertius excitemur, admirantes atque ut par est plausum dantes; nec non sanctissimo patriarchæ, ut et sacro huic conventui universo post hymnum Deo debitum communem vobis verborum coronam nectentes. Detur mihi postremus hic labor, ut communi vos laude prosequar, honorer a vobis hac functione: novissimum hoc mihi subeatur certamen, ut quibus unus idemque dominus est in omnibus Deus Verbum, uno eodemque sermone communiter a me ornemini, reddente ex iis quæ vobis debentur, ea quæ viribus offeruntur in Christo Deo, quem decet omnis gloria in sæcula.

B

C

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΝΙΚΑΙΑΣ

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΝ ΣΥΝΟΔΟΝ

ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Η

ΠΕΡΙ ΕΝΩΣΕΩΣ

—

SAPIENTISSIMI ARCHIEPISCOPI NICENI

AD SYNODUM ORIENTALEM

ORATIO DOGMATICA

SIVE

DE UNIONE *

—

Τὴν μὲν τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ ἱερὰν εἰρήνην τε καὶ ὁμόνοιαν οὐκ ἔστιν οὐδεὶς ὅστις ἂν οὐ τοῦ παντός τε τιμήσαιτο, καὶ μεγάλην εὐδαιμονίαν ἡγήσαιτο· καὶ ἀφ' ἧς ἡ τε τοῦ Σωτῆρος εὐχὴ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα λήψεται τέλος· *Ποίησον αὐτούς*, περὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ λέγοντος καὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ κεκλημένων, *ἵνα ὦσιν ἕν, καθὼς καὶ ἡμεῖς ἕν ἐσμεν*· καὶ ἀκολούθως ἕψεται τὸ χρῆμα τῆς θείας ἀγάπης, ἥτις ἡμᾶς ἀγαγοῦσα ἐγγυτάτω παραστήσει Θεοῦ, καὶ τὸ σημεῖον ἡμῖν ἐπανθήσει τῆς τοῦ Χριστοῦ μαθητείας. Ἀρθήσεται δὲ ἀφ' ἡμῶν ἥ τε παρ' ἀλλήλων ἔχθρα, πρᾶγμα ἐναντιώτατον ἀνθρώποις Χριστιανοῖς, καὶ ταῦτά γε πρὸς ἀλλήλους ἢ κατ' ἀλλήλων· ἀρθήσεται δὲ ὁ παρὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ σταυροῦ καθ' ἡμῶν ἐγειρόμενος μυκτηρισμός τε καὶ χλευασμὸς καὶ κατάγελως, ἐπεγγελώντων ἡμῖν, ὡς δὴ Χριστιανοῖς μὲν οὖσι καὶ λεγομένοις, καὶ τὸν αὐτὸν ἐπιγραφομένοις Δεσπότην, εἶτ' ἀλλήλων οὕτως ἀπεσχοινισμένοις τοῖς δόγμασιν, ὡς ἐχθρούς τε καὶ πολεμιωτάτους ἀλλήλους ἡγεῖσθαι. Διὰ ταῦτα μὲν οὖν καὶ ἔτι πολλῷ τούτων πλείονα φιλοῦμεν μὲν ἅπαντες τὴν εἰρήνην, καὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν συμφωνίαν περὶ πλείστου ποιούμεθα· τὸ δ' ὅπως ἂν γένοιτο τοσοῦτον καλὸν, καὶ τίσι τρόποις προβιβασθείη, ἐνταῦθα δὴ περὶ διάφορα σχιζόμεθα, καὶ διαφόρως περὶ τούτου νοοῦμεν. Περὶ τούτου δὲ δὴ καὶ τὰ νῦν σκεπτέον, καὶ ῥητέον εἰς δύναμιν· καὶ δὴ λέγομεν οὕτως.

Sacram Ecclesiarum Dei pacem atque concordiam nemo est, viri præstantissimi, qui non maximi æstimet, et loco summæ felicitatis esse ducat. Ob eam quippe Salvatoris nostri oratio ad Patrem porrigitur, qui cum pro discipulis et iis qui nomine ejus vocati sunt, precaretur : *Fac*, inquit, *Pater, ut unum sint, quemadmodum et nos unum sumus* [1]. Per hanc divinus amor, quod signum discipulorum Christi est, in nos influit, tollunturque a nobis inimicitiæ ac dissensiones mutuæ, quæ ab hominibus præsertim Christianis alienissimæ esse debent : tolluntur et derisiones et opprobria, quibus a Christi crucis hostibus continue afficimur, qui nos irridebant, contemnunt ac pro nihilo habent, ut Christianos quidem nominatos, et eumdem habentes Dominum, verumtamen ita inter nos divisos et dogmatibus fidei dissidentes, ut alii alios pro inimicis atque hostibus habeamus. His igitur rationibus aliisque permoti, pacem quidem amamus omnes atque optamus, et concordiam atque unitatem Christianorum maximi omnes facimus. Quo autem modo a Deo præclarum bonum consequi possimus, et quæ ratio habenda sit ad sanctissimum opus perficiendum, hic diversis opinionibus sumus variisque inter nos sententiis discrepamus. Quapropter de hoc a nobis in præsentia considerandum, et quantum ingenioli nostri vires sufficient, disserendum existimavimus.

[1] Joan. XVII, 11.

* Ipsomet Bessarione interprete. Verum adeo libera est ejus versio, ut e regione Græci textus poni non potuerit.

ΚΕΦΑΛ. Α'.

De causis schismatis, et quod tametsi ante generale concilium aliqua nobis de nostra a Latinis divisione excusatio erat, nunc tamen jam celebrato concilio œcumenico, non possumus absque scelere dividi ab eis, nisi eos a veritate deviare probabimus.

Ἦν ὅτε ἡ τοῦ Θεοῦ ἄσπιλος νύμφη ἡ ἄμωμος Ἐκκλησία εὐθυνεῖτο ἀκμάζουσα καὶ καλῶς ἔχουσα, ἡνίκα τὸ μὲν ἁπλοῦν καὶ ἀπερίεργον τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πίστεως περὶ πλείονος ἐποιούμεθα, τὸ δὲ περιττὸν τοῦτο καὶ κατεγλωττισμένον, καὶ τὰ ἀπὸ τῶν οἰκείων λογισμῶν ἐν δευτέρῳ τῶν θείων λογίων τιθέμενοι, μόνοις τοῖς γεγραμμένοις προσείχομεν τοῖς ἀπὸ τοῦ πνεύματος ἀγαπῶντες, καὶ εἷς ἦν ὑπ' αὐτῶν συναγόμενοι, καὶ μία μὲν ὄντες ποίμνη, ποιμένι δ' ἑνὶ χρώμενοι, καὶ τῆς αὐτῆς μὲν αὐτοῦ συνιέντες φωνῆς, τὴν αὐτὴν δὲ ἀποδιδόντες αὐτῷ δόξαν μόνον τὴν πίστιν τὴν ἐν καρδίᾳ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὁμολογίαν τὴν διὰ στόματος. Ἀφ' οὗ δέ τι προσεπινενόηται τοῖς ἀρχαίοις, καὶ τῷ κοινῷ κτήματι καὶ συμβόλῳ τῆς πίστεως οὐ μετὰ κοινῆς ψήφου προσγέγραπται· οὔπω λέγω εἰ καί τισιν εἰρημένον τῶν διδασκάλων, εἴτε καὶ μή· εἴτε καὶ εἰρημένον, πότερον καθ' ὃν αὐτὸ νοῦν ἐκλαμβάνουσιν οἱ πολλοί, εἴτε καθ' ἕτερον. Ἐξ ὅτου δ' οὖν τοῦτ' ἐγεγόνει, εἰς πολλὰ μὲν τὸ ἓν τοῦ Χριστοῦ σῶμα διῄρηται, φεῦ! τὰ δὲ μέλη κατ' ἀλλήλων ὁπλίζονται, μὴ συνιέντες ὡς ἑαυτοῖς μάχονται καὶ λυμαίνονται ἑαυτοῖς, τῶν ἀδελφῶν ἑαυτοὺς διιστάντες· ἢ μᾶλλον συνιέντες μὲν, εἰσὶ γὰρ ἄνδρες σοφοί τε καὶ γνώσει κεκοσμημένοι, καὶ οὐ λέληθεν αὐτοὺς τὸ δεινὸν ὅσον ἐστὶν, ἀναγκαίως δὲ καὶ εἰκότως τῆς ἀλλήλων διιστάμενοι κοινωνίας; καὶ μάλιστά γε τῆς τῶν Λατίνων ἡμεῖς, μένοντες ἐπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαίων καὶ κεκριμένων καὶ καθαρῶς παρὰ πάσης ἀποπεφασμένων συνόδου, τὸ μήπω κοινῇ ζητηθὲν ἑλομένων, μηδέπω δοκιμασθὲν ὑπὸ κοινοῦ καὶ καθολικοῦ καὶ οἰκουμενικοῦ κριτηρίου. Δεῖ γὰρ ἔν γε τοῖς περὶ πίστεως, μηδεμιᾶς μὲν οὔσης ἀνάγκης, μηδέ τινος κινδυνεύοντος, καὶ ἠρεμουσῶν τῶν αἱρέσεων, μένειν ἐπ' αὐτῶν τῶν παραδοθέντων, ἃ μὲν ἀποκεκαλυμμένως, ἃ δὲ καὶ συνεπτυγμένως περιεχόντων τῶν θείων δογμάτων, καὶ οὐδὲν ὅ τι ὀρθοδοξίας οὐ περιεχόντων ἐν ἑαυτοῖς. Ἀνάγκης δὲ κινηθείσης, καί τινος ἀναφυείσης αἱρέσεως, οἷα πολλὰ κατ' ἀνθρώπους εἴωθε γίνεσθαι, καὶ μέντοι καὶ γέγονε, καὶ προσέτι γενήσεται διὰ τὴν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἀσθένειαν, τὴν Ἐκκλησίαν ἐκ πάσης ἐσχατιᾶς κοινῇ συλλεγεῖσαν, κριτήριόν τε περὶ τῶν ζητουμένων καθίσαι, καὶ κανόνι χρωμένην τῇ θείᾳ Γραφῇ καὶ τοῖς πρὸ αὐτῶν διδασκάλοις, οὓς φθάσασα ἔσχεν ἐν ἁγίων τάξει καὶ διδασκάλων, οὕτως ἀποφαίνεσθαι κοινῇ τὰ δοκοῦντα, καὶ τὴν πίστιν ἐξεργάζεσθαι, σκόλοπας ἱστῶντας ταῖς αἱρέσεσι πάντοθεν, καὶ πόρρω τῆς Ἐκκλησίας αὐτὰς ἀπελαύνοντας. Ἀεὶ μέντοι τοῦτο κοινῇ πράττειν, καὶ τὰ κοινὰ κοινῶς διαιτᾶν, καὶ οὐδέποτε καθ' αὐτούς τι ποιοῦντας ἀξιοῦν καὶ παρὰ πᾶσιν ἐξ ἀνάγκης τὰ οἰκεῖα κρατεῖν· οὐδὶ γὰρ δίκαιον. Οὕτω γὰρ καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν διετέλουν ποιοῦντες, οὕτω καὶ ἡμεῖς αὐτοὺς μιμησόμεθα.

CAPUT I.

Fuit aliquando tempus quo immaculata Dei sponsa Ecclesia sancta, summa concordia, tranquillissima pace et intemerata veritate fruebatur, cum scilicet simplicitatem ac puritatem evangelicæ doctrinæ maximi omnes faciebamus, solis sacris eloquiis contenti, his inhærentes, his acquiescentes, in unum ab his collecti ovile, sub uno pastore omnes agentes, eamdem unius audientes vocem, et aut nihil præter ea quæ nobis tradita erant, cogitantes, nulla urgente necessitate: aut necessitate coacti, et hæresibus undique scatentibus, unum in locum universa Ecclesia congregata, ambiguitates rescindentes, et declarationes necessarias facientes. Postquam autem hæresi quadam, ut Latinos sæpenumero dicentes audivimus, in occidentali regione vigente, Romanorum præsul pontifex maximus sua unius auctoritate fretus, advocata synodo generali, particulam illam communi Symbolo fidei, non cum communi consensu ascripsit, in multas partes, heu rem miseram atque acerbam! Christi sacratissimum corpus divisum est, membraque ejus, hoc est Christiani homines, adversus se invicem arma ceperunt, minime intelligentes, se sibiipsis hostes esse et contra seipsos armari, dum se a fratribus dividunt; aut intelligendum quidem, cum multi sint inter nos doctrina ac sapientia præstantes, quos latere minime potest quantæ jacturæ causa hæc dissensio exstiterit, sed, nescio quomodo, divisi invicem atque alienati, et præsertim nos a Latinis. Oportere majores nostri dixerunt, qui ea tempestate fuere, qua oriri hæc dissensio cœpit in rebus fidei, dum nulla necessitas urget, his acquiescere quæ nobis in sacris litteris tradita sunt, in quibus omnis fidei veritas aut plane explicata est, aut latens erui haud difficulter potest; quoties vero necessitas ingruat, et si aliqua oritur hæresis, quod imbecillitate humani ingenii sæpenumero inter mortales evenit, debere Ecclesiam Dei unum in locum congregatam de rebus dubiis judicare, ac secundum præcepta divinæ legis et sanctorum Patrum, quos jam ut sacrarum litterarum doctores approbavit, communi omnium consensu sententiam ferre, et per hunc modum fidem Christianam augere, obviam eundo hæresibus, procul ab Ecclesia Dei eas fugando. Ubique tamen asseverant iidem majores nostri, communiter hæc agi debere; et quæ communia sunt, communi consensu oportere terminari. Per hunc modum synodus prima generalis consubstantialitatem Patris et Filii prædicavit, Ario de inæqualitate ipsorum nescio quas nugas et deliramenta proferente. Per hunc modum secunda Spiritus divinitatem confessa est, Macedonio

Οὕτως ἡ πρώτη τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων τὸ ὁμοούσιον ἀνεκήρυξε Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, συνωθοῦντος τοῦ πράγματος, καὶ τοῦ Ἀρείου τὸ ἀνόμοιον ληρωδοῦντος. Οὕτως ἡ δευτέρα τὴν τοῦ Πνεύματος θεότητα ὡμολόγησε, Μακεδονίου τιθέντος αὐτὸ μετὰ τῶν κτισμάτων. Οὕτως ἑκάστη σύνοδος τὰ καθ' αὑτὴν ἀπεφήνατο, ὑπὸ τῆς ἑκάστοτε παρούσης ἀνάγκης κινουμένη. Οὔτε γὰρ εἰρήνης κατὰ πάντων ἀνθούσης, καὶ κρατούντων τῶν βελτιόνων ἔδει πράγματα ἐμποιεῖν ταῖς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις, αὐτούς τι νεώτερον προσεξευρίσκοντας· οὔτε κινηθεισῶν τῶν αἱρέσεων ἢ ἡσυχάζειν, ἢ αὐτῶν τινα ἀποφαίνεσθαι ἕκαστον, εἴτε καὶ μετ' ὀλίγων περὶ τῶν κοινῶς ὑπὸ πάντων ὀφειλόντων πιστεύεσθαι· ἀλλὰ κοινῇ μὲν τοῦτο ποιεῖν, ποιεῖν δὲ κατεπειγούσης ἀνάγκης. Ἀλλ' ὥσπερ ἀνάγκη, συνεδρίου κοινοῦ καταστάντος, μετὰ πολλῆς τῆς τε βασάνου περὶ τῶν κινηθέντων ἐξέτασιν εἰσελθεῖν, καὶ τὸ ἐκ τῆς συζητήσεως ἐκφανθὲν ἀσπάσασθαί τε καὶ προσδέξασθαι· οὕτως, εἰ πρὸ τοῦ κοινοῦ κριτηρίου περί τινος δόγματος κινηθέντος τις ἀμφιδάλλει, τὰ δίκαιά τε ποιεῖ, καὶ εἰκότως ἂν ἀποσταίη τῶν ἄνευ κοινῆς ἀποφάσεως περὶ τῶν κοινῶν ἀποφηναμένων· αὐτὸς μὲν ἐπὶ τῶν κοινῶν καὶ κοινῇ παραδεδομένων ἐμμένων, καὶ οἷς οὐδεμία ἀμφιβολία οὐδ' ἐξέτασις λείπεται, ἐκείνων δέ τι λεγόντων, ὃ πρὶν ἐξετα-

A σθῆναι κοινῶς οὐκόλιγον ἀμφιβολίας ἐν ἑαυτῷ περιφέρει.

Διὰ ταῦτα τοιγαροῦν καὶ ἡμεῖς εἰκότως τῆς Λατίνων ἀπέστημεν κοινωνίας, μὴ ἀνεχόμενοι πρὸς ἕνωσιν αὐτοῖς συνελθεῖν, πρὶν ὑποπεσεῖν οἰκουμενικῇ κρίσει τὸ παρ' αὐτῶν εἰσαχθὲν, καὶ διχῇ διετέλουμεν ἐγκαλοῦντες αὐτοῖς, τὸ μέν τι δίχα τῆς καὶ ἡμῶν αὐτῶν γνώμης εἰσαγαγοῦσιν εἰς τὴν κοινὴν Ἐκκλησίαν, τὸ δὲ μηδ' ἀνεχομένοις συστήσασθαι σύνοδον κατὰ τὰς ἀρχαίας ἐκείνας τὰς πρὸ ἡμῶν. Ἀλλὰ μέχρι μὲν ταύτῃ χρώμενοι διετέλουν τῇ γνώμῃ, καὶ τὰ παρ' ἡμῶν αὐτοῖς ἐγκλήματα μετὰ παντὸς ἀπήντα δικαίου, καὶ ἡμεῖς ἕξω πάσης αἰτίας. Ἐπεὶ δὲ τούτου μὲν ἤδη κατέγνωσαν, καὶ

B προὐβάλλοντο ἀξίωμα ἴδιον ἀπεώσαντο, μετὰ τῆς ἴσης δὲ καὶ αὐτοὶ ταπεινώσεως εἰς οἰκουμενικὸν ἐθέλονται συνῆλθον κριτήριον, καὶ τῷ ἐκ τῶν λόγων φανησομένῳ ἀκολουθήσειν συνέθεντο, αὐτοί τε παντὸς ἐγκλήματος τοῦτο τὸ μέρος σφᾶς αὐτοὺς ἀνωτέρους ἐτήρησαν· καὶ ἡμᾶς δεῖ τῷ πράγματι προσελθεῖν μετὰ πολλῆς βασάνου καὶ μεγάλης· τῆς ἐξετάσεως, καὶ ποτε μεταβαλόντα τὰ πράγματα καθ' ἡμῶν αὐτῶν ἀντιστραφῇ, καὶ πολλαπλασιασθῇ καθ' ἡμῶν, ἃ κατ' αὐτῶν ἐπεφέρομεν πρότερον δίκαια ἐγκλήματα. Εἴρηται γὰρ καὶ δοκεῖ μοι συνδοκεῖν ἅπασιν, ὥσπερ μήπω συνόδου συγκροτηθείσης κοι-

illum creaturis annumerante. Per hunc modum subinde unaquæque synodus, quæ posita in ancipiti fuerunt, pronuntiavit, instante duntaxat necessitate. Neque enim licere inquiunt, pace ac tranquillitate fidei vigente, novas movere quæstiones, neque ortis hæresibus aut tacere, aut solum vel cum paucis de his quæ credi communiter ab omnibus debent, tractare, sed communi quidem consensu hoc fieri oportere, fieri vero duntaxat necessitate urgente. Et quemadmodum generali concilio congregato, opus esse aiunt summo studio ac cogitatione omnia discutere; et, quod ratio tandem obtinuerit, accipere omnes atque amplecti: ita, si ante commune judicium de aliqua re quispiam dubitaverit, mota quæstione, et ab aliquibus determinata, jure id facere, meritoque ab his dividi qui absque communi consensu ausi sunt de rebus communibus judicium ferre, quandoquidem ipse communibus rebus et communiter traditis assentiatur, ille vero aliquid dicant quod antequam communiter discutiatur non parum in se habeat dubitationis.

Quas ob res nostrum plerique asserunt, haud se injuria a Latinorum consortio abhorrere; quod non sit ferendum, uniri nos eis antequam judicio universalis Ecclesiæ, quod recens per eos introductum fuit, subjiciatur. Atque his quidem duplici accusatione succensendum existimant; primo, quod ignaris et nequaquam assentientibus nobis quidquam in communem Ecclesiam introduxerint; tum, quod pati nollent generalem synodum et antiquis illis similem convocari. Hæc nos quoque illis

C sæpenumero coram objecimus, palamque in eos invecti sumus. Quibus quid illi responderint, quas excusationes in medium adduxerint, quibus rationibus objecta purgaverint, latissime omnes intelleximus. Itaque non est in præsentia repetendi locus, præsertim cum nostra omnis quæstio minime in hoc versetur, utrum per se soli, an nobiscum una particulam illam addiderint, et licueritne addere, necne; sed utrum verum falsumve sit quod additum est, hoc in primis considerandum a nobis esse universi judicavimus. Verum demus in præsentia, non recte illos fecisse, quod sine totius Ecclesiæ congregatione de rebus gravibus ad fidem Christianam pertinentibus tractarint, quousque quidem in hac sententia permansere, ne aliquod dogma in generali synodo propositum discuteretur, fortassis haud injuria succensere illis videbamur, et

D nostræ adversus illos accusationes jure optimo defendi poterant. Nunc autem cum hujusmodi culpa vacent, sponteque in generalem synodum convenerint, ac omnia se facturos affirmarint quæ ratio persuaserit, et ipsi se omni accusatione prorsus immunes reddiderint, et nos oportet non mediocre studium cogitationemque adhibere, ut quæ agenda a nobis sint caute prudenterque agamus, ne quod ante hunc diem objicere Latinis consuevimus, in nos recidat; denique ea accusatione judicemur, cujus illos olim reos agebamus. Nam si, ut dicere ipsi consuevimus, nondum advocata synodo generali accusandi erant Latini, quod suo duntaxat judicio de re adeo gravi credidissent, quidni nos quoque, cum id quod quærebamus fa-

ἢ οὐ δυνήσονται ἀντειπεῖν, οὐδὲ ἀντιστῆναι πάντες οἱ ἀντικείμενοι ὑμῖν· διὰ τούτων δεικνὺς τῶν ῥημάτων, ὡς ἅπερ ἂν αὐτοὶ φαῖεν, αὐτοῦ ῥήματα ἔσονται, καὶ τοῦ ἐνηχοῦντος αὐτοῖς Πνεύματος· ὃ ἀλλαχοῦ ἔφη πᾶσαν αὐτοὺς διδάξειν τὴν ἀλήθειαν ἐπελθόν, ὡς εἶναι καὶ τὰ αὐτῶν ῥήματα, τοῦ Πνεύματος τῆς ἀληθείας ἐν αὐτοῖς φθεγγομένου, ἀλήθειαν καὶ ζωήν. Ὅτι δὲ ταῦτα τὰ ῥήματα οὐκ εἰς αὐτοὺς μόνον τοὺς αὐτόπτας τοῦ Λόγου διέβη, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντας τοὺς μετ' αὐτοὺς τὸ σωτήριον διαγγέλλοντας κήρυγμα ποιμένας καὶ διδασκάλους, πάντες τε ἴσασιν, αὐτός τε ὁ Σωτὴρ ἔφη, *Ἃ ὑμῖν λέγω, πᾶσι λέγω*, φάμενος· αὐτά τε τὰ πράγματα μαρτυρεῖ, πάντων τῶν μετὰ ταῦτα θαυμαστωθέντων τοῖς αὐτοῖς ἔργοις τε καὶ σημείοις, καὶ τοῖς τῆς διδασκαλίας ἀφθόνοις νάμασι καὶ πηγαῖς ἀενάοις· ὡς φανερὸν εἶναι λοιπὸν καὶ τοὺς ἁγίους Πατέρας καὶ διδασκάλους διὰ τοῦ παναγίου λαλεῖν Πνεύματος, καὶ ῥήματα φθέγγεσθαι τοῦ Σωτῆρος κατὰ τυράννων καὶ ἡγεμόνων, καὶ τῶν τῇ ἀληθείᾳ μαχομένων αἱρετικῶν συγγραφαμένους καὶ δογματίζοντας, καὶ κηρύττοντας τὴν ἀλήθειαν. Οὕτω δὲ ἔχοντας, καὶ συμφωνεῖν ἑαυτοῖς καὶ ἀλλήλοις ἀνάγκη· καὶ μηδὲν ἐναντίον, οὐ μικρὸν, οὐ μέγα, οὐ πρὸς ἀλλήλους, οὐ πρὸς ἑαυτούς, οὐδ' ἐννοῆσαι γοῦν ὅλως θεμιτὸν αὐτοὺς φάναι· οὕτω γὰρ ἂν οὐκ ἀληθεία; μᾶλλον ἢ πλάνης ἐν αὐτοῖς ἐλάλησε πνεῦμα· πλάνη γὰρ καὶ τοῖς πλανωμένοις οἰκεῖον, ὁτὲ μὲν

A τάδε, ὁτὲ δὲ αὖ λέγειν τὰ ἐναντία· ὥσπερ οἶμαι καὶ ἐπιστήμονος ἀνδρὸς ἁπλανές ἐστι σημεῖον ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἄλλοις σοφοῖς συμφωνεῖν. Ὅσῳ οὖν ἀνθρώπων σοφῶν τὸ τῆς σοφίας καὶ ἀληθείας ὑπέρκειται Πνεῦμα, τοσούτῳ καὶ σύμφωνον ἑαυτῷ μᾶλλον εἶναι ἀνάγκη. Οὐ μὴν ἀλλ' εἴ τις καὶ ἑαυτοῖς ἢ ἀλλήλοις ἔσθ' ὅτε τοὺς Πατέρας ἐναντιουμένους τολμήσειε φάναι, ὥρα λοιπὸν αὐτῷ μετὰ τῶν ἀπίστων ταχθῆναι καὶ τῶν ἐχθρῶν τοῦ σταυροῦ· οἷς ἔργον ἐντεῦθεν τὰ ἡμέτερα ἐπιχειρεῖν ὑποσαλεύειν μυστήρια, τεκμήριον τῆς τοῦ κηρύγματος ἀσθενείας, πλάττουσιν ἐναντιοφανείας τινὰς τῆς θείας Γραφῆς, πλὴν αὐτῶν οὐδενὶ ἑτέρῳ δοκούσας· καθ' ὧν πᾶς διδάσκαλος ἵσταται, καὶ ἀγωνίζονται πάντες συκοφαντοῦντας ἐκείνους τὴν ἀλήθειαν δεῖξαι, συμβαίνουσαν ἑαυτῇ τὴν θείαν ἀποδεικνύντες διὰ πάντων Γραφήν. Ἄλλως τε καὶ ἡμεῖς τοὺς ἔξω τῆς ἡμετέρας αὐλῆς τε καὶ Ἐκκλησίας διὰ τούτων συμποδίζοντες καὶ ἀνατρέποντες, τοὺς τῆς δόξης αὐτῶν ἡγεμόνας ἐν πλείστοις μαχομένους ἀλλήλοις ἀποφαίνοντες, καὶ διὰ τούτων τὴν αὐτῶν ἐλέγχοντες ἄγνοιαν, πῶς ἂν καὶ καθ' ἡμῶν αὐτῶν τοῦτο δεξαίμεθα τὸ δεινὸν, καὶ τοὺς ἡμετέρους Πατέρας ὑπὸ ταυτὸν περιπεσεῖν συγχωρήσαιμεν πάθος, εἰ μὴ καὶ τὴν καθόλου πίστιν ἡμῶν ἐθελονταὶ αὐτοὶ ἀνατρέψαι θελήσομεν; Ἀλλ' ἀπείη γε τοῦτο τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τῶν ταύτης τροφίμων. Ὁρῶμεν δὲ καὶ τὰς οἰκουμενικὰς ἁπάσας συνόδους περὶ τῶν ἑκάστῃ προκει-

vobis [1]); manifeste his verbis significans quæcunque ab illis dicerentur, sua esse verba et Spiritus sancti in illis loquentis: quem alibi superventurum affirmavit, docturumque eos omnem veritatem, ut etiam verba ipsorum, Spiritu veritatis in eis loquente, veritas et vita essent. Atqui verba hæc, nemo est qui ambigat, non modo ad primos illos referri Salvatoris discipulos, quibus datum est ut præsentem eum intuerentur, sed etiam ad pastores Ecclesiarum et doctores cæteros qui post apostolos Evangelium prædicavere. Hoc enim et ipse Salvator probat cum inquit: *Quæ vobis dico, omnibus dico*: et res ipsæ manifestissime ostendunt. Siquidem priores cuncti doctores iisdem claruerunt operationibus et signis, quod divini verbi prædicatione divinum verbum non minus per eos quam per apostolos sequentibus signis confirmatum fuit: ut palam omnibus sit, ipsos quoque sanctos Patres et doctores Christianæ fidei per Spiritum sanctum locutos fuisse, verbaque ipsorum Salvatoris nostri verba exstitisse, cum adversus tyrannos et præsides et veritatis hostes certavere, scripsere et palam veritatem prædicavere. Quo fit ut necesse sit, eos sibi invicem consentanea dicere; et ratio cogit fateri nihil ab illis dictum esse, quod invicem repugnet ne minimis quidem in rebus: aliter enim non veritatis magis quam mendacii spiritus in illis locutus fuisset. Mendacii namque proprium

B

C

D

est, nec hoc nec illud asserere, quemadmodum sapientis signum est, sibi assidue constare, nullisque in rebus a cæteris sapientibus discreparе. Quanto igitur homines sapientes sapientiæ et veritatis Spiritus antecellit, tanto magis necesse est eum sibi ipsi consentaneum esse. Et si quis forte sit, qui sanctos Patres et doctores nostros contraria invicem dixisse existimet, eum profecto cum infidelibus et crucis hostibus connumerari fas est, qui hinc arguere fidem nostram consueverunt, contrarietates quasdam et contradictiones sacrarum litterarum inter se fingentes: quas tamen nemo præter ipsos tales existimat, contra quos universi doctores certant, eosque calumniatores esse veritatis arguunt, consentaneam sibi esse ubique sacram Scripturam asseverantes. Præterea cum nos per hunc modum gentiles et eos qui extra nostram Ecclesiam sunt, arguamus, ignorantiamque eorum comprehendamus, philosophos scilicet et fidei eorum præcones, in quamplurimis sibi invicem contradicentes, ostendentes: quomodo etiam contra nos ipsos hoc idem acceptabimus, et nostros doctores ejusdem criminis reos esse arbitrabimur, nisi et nostram ipsi sponte nostra evertere velimus fidem? Sed absit hoc a Christi Ecclesia alumnisque ejus. Videmus enim nunc universalia cuncta concilia, Patresque in eis congregatos, de dogmatibus propositis non humanæ sapientiæ persuasionibus,

[1] Matth. x, 19, 20.

μένων δογμάτων οὐκ ἀνθρωπίνης σοφίας πειθοῖ, οὐ τεχνολογίαις ῥημάτων, οὐ φυσικοῖς λόγοις, οὐ συλλογισμοῖς χρησαμένους, ἀλλὰ μόνῳ στοιχήσαντας κριτηρίῳ τοὺς Πατέρας τοὺς ἐν αὐταῖς γυμναῖς τῶν πρὸ αὐτῶν Πατέρων καὶ διδασκάλων διδασκαλίαις καὶ λόγοις, καὶ διὰ τούτων συμπεράναντας τὰ περὶ τῶν ἑκάστοτε ζητουμένων δογμάτων, καὶ κατ' ἴχνος ἀκολουθήσαντας ταῖς τῶν ἁγίων φωναῖς. Ὥστ' οὐκ οἶδ' ὅ τι περὶ τῆς καθόλου πίστεως ἡμῶν ἔσται φρονεῖν, εἴ τις τὸ ἀτόπημα τοῦτο παρακολουθοῦν δέξαιτο τοῖς Πατράσιν. Εἰ γὰρ οἱ τῆς πίστεως ἡγεμόνες οὐ ταυτὰ πάντες, ἀλλ' οἱ μὲν ἀλλήλοις, οἱ δὲ καὶ ἑαυτοῖς, φεῦ τῆς ἀτοπίας! ἐναντία φασὶν, ἡ δὲ πίστις ἡ ἡμετέρα τοῖς ἐκείνων ἴδρυται λόγοις· κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ἡμῶν. Ἀλλὰ πολλῆς ὄντως ἀνοίας ἐννοῆσαι γοῦν τὰ τοιαῦτα περὶ τῶν θεοφόρων ἐκείνων ἀρδρῶν· ἀνάγκη γὰρ αὐτοὺς διά τε τὰ εἰρημένα, καὶ τούτων ἕτερα πλείονα, ἃ οὐκ ἀνάγκη νυνὶ καταλέγειν, συμφωνεῖν ἀλλήλοις καὶ ἑαυτοῖς, καὶ κατὰ μηδὲν ἐναντία μὴ λέγειν μηδὲ φρονεῖν. Φησὶ δὲ περὶ τούτων καὶ ὁ μακάριος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐν τῇ πρὸς Ἰορδάνην ἐπιστολῇ· Ἀλλ' ἄγε δὴ καὶ ἃς προφέρουσι ῥήσεις ἐπισκεψώμεθα, καὶ τὴν ἀκριβῆ τούτων ἐξέτασιν ποιησώμεθα, πατρικαὶ γὰρ αὗται, καὶ οὐδαμῶς ἀντεροῦμεν. Ἀλλὰ χρὴ συμφώνους καὶ μὴ ἀλλήλοις ἐναντίους, οὐδὲν δὲ ἧττον ἑαυτοῖς ἀντιλόγους καὶ μαχομένους ἀποδεικνύειν τοὺς ἁγίους Πατέρας καὶ διδασκάλους· ὧν τὸ περὶ πίστεως φρόνημα ἑνιαῖον καὶ ἀπαράλλακτον ἔδειξεν ἡ μία τοῦ Πνεύματος δύ- A ναμίς τε καὶ ἐλλαμψις. Ἐντεῦθεν φαίνεται, τῶν αἱρετικῶν συγκρουόντων τοὺς ἁγίους ἀλλήλοις, καί τινας ἑλκόντων πρὸς τὸ ἑαυτῶν βούλημα, οὔτε ἀπαρνούμενος ὁ μακάριος Ἰωάννης τοὺς δοκοῦντας αὐτοῖς συνηγορεῖν, οὔτε διχόμενος, ὡς ἐκεῖνοι· ἀλλὰ προσιέμενος μὲν αὐτοὺς, πειρώμενος δ' αὐτοὺς καὶ ἑαυτοῖς καὶ ἀλλήλοις συμβαίνοντας δεῖξαι· τοῦτο γὰρ ἔργον ἐστὶ διδασκάλου, τοῦτο Χριστιανοῦ.

Ἡ δὲ ἑβδόμη τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων διὰ τοῦ ἁγίου φησὶ Ταρασίου ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῆς πράξει· Κατ' οὐδὲν τοὺς Πατέρας εὑρίσκομεν διαφωνοῦντας, ἀλλ' ὡς τοῦ αὐτοῦ πνεύματος ὄντες πάντες τὸ αὐτὸ κηρύττουσι καὶ διδάσκουσι. Καὶ ἡ αὐτὴ διὰ τοῦ αὐτοῦ αὖθις ἐν τῇ αὐτῇ πράξει· Πανταχοῦ γὰρ οἱ ἅγιοι B Πατέρες ἀλλήλοις σύμφωνοί εἰσιν, ἐναντίωσις δὲ οὐδεμία ἐστὶν ἐν αὐτοῖς, ἀλλ' ἐναντιοῦνται αὐτοῖς οἱ τὰς οἰκονομίας καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῶν μὴ ἐπιστάμενοι. Οὕτω καὶ οἱ τῆς ἑβδόμης συνόδου Πατέρες ταυτὰ περὶ τούτου φρονοῦσι, καὶ συμφώνους ἑαυτοῖς καὶ ἀλλήλοις εἶναι τοὺς ἁγίους διδάσκουσι, καὶ αἰτίαν ἀποδιδόασι τὴν αὐτὴν τῷ ἱερῷ Ἰωάννῃ. Τὸ γὰρ αὐτὸ Πνεῦμα, φησὶν, ἐν πᾶσιν ἐλάλησεν· ὃ διαφωνεῖν ἑαυτῷ οὐδ' ἐννοῆσαι γοῦν θεμιτόν. Καὶ μακρὸν μὲν ἂν εἴη καταλέγειν, ὅπως οἱ διδάσκαλοι πάντες ἐν πάσῃ τῇ θείᾳ Γραφῇ τοῦτο προτίθενται, τὰς δοκούσας διαφωνίας ὡς οἷόν τε συμβιβάζειν· ὡς ταυτὸν ὂν τοῦτό τε κρατῆσαι, τὸ φάσκοιν ἑαυτῇ ἐναντίαν εἶναι, καὶ πᾶσαν ἀνατραπῆναι τὴν πίστιν. Συμπεραίνεται δὲ διὰ πάντων, τοὺς Πατέρας ἡμῶν C

non artificio verborum, non rationibus naturalibus, non denique syllogismis usos fuisse, sed auctoritate duntaxat; nudaque ipsa verba superiorum doctorum, qui eos tempore prævenerunt, tanquam rectam regulam, gloriam veritatis secutos fuisse: et per ea quascunque de fide quæstiones terminasse, sanctorum Patrum vestigia sequendo. Quare nescio quid de nostra fide sapere liceret, si quis concedat posse hoc inconveniens Patribus imputari. Si enim fidei nostræ principes non eadem omnes, sed alii quidem invicem, alii vero etiam sibi ipsis, o rem absurdam! contradicant, fides autem nostra in illorum rationibus fundetur; inanis est ergo prædicatio nostra, inanis est fides nostra. At magnæ stultitiæ est, cogitare etiam talia de illis Spiritu plenis hominibus, necesse est enim et propter prædicta et alia plura, consentanea et sibi ipsis et invicem, nihilque omnino contrarium non dicere, non sapere. Dicit etiam de eis beatus Joannes Syrus ad Jordanem scribens: Sed ea, quas producunt auctoritates consideremus, cum paternæ sint, et eis nullo modo contradicendum sit. At vero concordes, neque contrarios invicem, et multo minus sibi ipsis oppugnantes, decet probare sanctos Patres et doctores nostros: quorum de fide sententiam unicam et indifferentem esse fecit una Spiritus sancti virtus et illuminatio. Hinc apparet, quod hæreticis calumniantibus sanctos Patres, tanquam non eadem dicentes, aliquosque eorum ad suam pravam opinionem probandam trahentibus, beatus Joannes neque eos qui videntur hæreticos juvare, negat, nec tamen eos intelligit, prout illi, sed acceptat quidem eos, conatur autem et sibi ipsis et invicem convenientes probare. Hoc enim doctoris, hoc est Christiani officium.

Septima item generalis synodus, per eos sancti Tarasii in prima ejus actione, In nullo sanctos Patres, inquit, invenimus discordes; sed cum omnes ejusdem sententiæ sint, idem quoque prædicant et docent. Et eadem rursus in eadem actione: Ubique etenim Patres concordes invicem sunt, contrarietas D vero nulla in eis est. Verum contraria eos dicere putant, qui œconomias et intentionem eorum ignorant. Vide, quod etiam septimi concilii Patres eadem hac de re sentiunt, et concordes sibi ipsis et invicem esse sanctos doctores dicentes, eamdem etiam rationem assignant, quam beatus Joannes. Idem enim Spiritus, aiunt, in omnibus locutus est: quem sibi ipsi non consentaneum esse, neque cogitare fas est. Et longum quidem esset enumerare, quemadmodum omnes doctores in tota sancta Scriptura hoc sibi proponunt, apparentes in ea contrarietates concordare; concludere vero manifeste per prædicta, fidei nostræ principes et doctores, quorum doctrinis et illuminati et edocti sumus, necesse esse eadem et consentanea non solum sibi

τοὺς τῆς πίστεως ἡμῶν ἡγεμόνας, ὧν ταῖς διδασκαλίαις ἐφωτίσθημεν καὶ ἐδιδάχθημεν, ἀναγκαίως ταυτὰ λέγειν ἀλλήλοις, καὶ σύμφωνα οὐχ ἑαυτοῖς μόνον, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ ἀλλήλοις, ὡς τοῦ τοῦτο μὴ συγχωροῦντος οὐδὲν διαφέραντος τῶν ἀπίστων. Τούτων οὖν ὑποκειμένων, ἔχομεν μὲν τοὺς ἁγίους καὶ διδασκάλους, τοὺς ἐξ Ἀνατολῆς τὸ τῆς πίστεως ἀνατείλαντας ᾧῶς, τὸν Ἀθανάσιον, τὸν Βασίλειον, τοὺς Γρηγορίους καὶ τὸν Χρυσόστομον, τὸν Κύριλλόν τε καὶ τὸν Μάξιμον, καὶ τὸν Ταράσιον, καὶ τὴν λοιπὴν ἑταιρείαν· ἔχομεν δὲ καὶ τοὺς ἀπὸ Δυσμῶν, τὴν τῆς πλάνης σβέσαντας φλόγα καὶ σκότος τῇ παρ' αὐτῶν αἰγλῃ τῆς ἀληθείας, τὸν Ἱλάριον, τὸν Ἀμβρόσιον, τὸν Αὐγουστῖνον τὸν Ἱερώνυμον, τὸν Δάμασον, τὸν Γρηγόριον, τὸν Λέοντα τὸν λεόντειον βρυσάμενον, καὶ τὸν ἱερῶν τῶν ἄλλων ἁγίων χορόν· πάντας δὲ διδασκάλους κοινοὺς, καὶ Πατέρας, καὶ ἡγεμόνας τῆς πίστεως· πολλὰ μὲν ἑκατέρους ἐν τῷδε τῷ βίῳ παθόντας ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, ὑπὲρ αὐτῆς δὲ θανόντας· ζῶντας δὲ ὅμως οὐ μόνον παρὰ Θεῷ, ἀλλ' ἤδη καὶ παρ' ἡμῖν δι' ὧν ἡμῖν καταλελοίπασι συγγραμμάτων καὶ διδαγμάτων, ἅπερ ἀντὶ κανόνων τῆς πίστεως κρατεῖσθαι ὀφείλουσι παρ' ἡμῶν, ἐν ἴσῳ τῇ θείᾳ Γραφῇ τιμώμενά τε καὶ πιστευόμενα. Ποιῶμεν ἂν οὖν τὰ εἰκότα, καὶ ὅσα παρὰ παίδων εὐγνωμόνων πατράσιν ὀφείλεται, πᾶσι μὲν εὐπειθὲς ὑπέχοντες οὖς, πᾶσι δὲ τὴν ἰδίαν ὑποστρωννύντες ψυχὴν, καὶ τὰ παρ' ἐκείνων δεχόμενοι σπέρματα. Πρὸς τὸ αὐτὸ γὰρ ἡμᾶς ἄξουσι τέλος, καὶ τὴν αὐτὴν ἡμῶν βεβαιώσουσι πίστιν, αὐτοὶ πρότερον ἀλλήλοις ἐν φθεγγόμενοι καὶ τὸ αὐτὸ, ὡς ἑνὶ καὶ ταυτῷ λαλήσαντες πνεύματι. Τοῦτο δὲ σκεψώμεθα ὠδί.

A

B

ΚΕΦΑΛ. Γ'.

Quod quamvis nulla omnino sit in dictis contradictio, si tamen aliquid tale saltem apparenter esset, nos oporteret conari concordare, tanquam summe necessarium fidei nostræ: et hoc astruitur per exempla.

Ἐκ τοῦ Πατρός φασιν οἱ ἐξ Ἑῴας ἅγιοι Πατέρες τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι Πνεῦμα, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ· ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οἱ Δυτικοὶ φάσκουσι τὸ αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι Πνεῦμα. Τί οὖν ἐροῦμεν; Ἐναντίον τοῦτο ἐκείνῳ; Μὴ γένοιτο· οὐδὲ γάρ ἐστι τὸ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι τῷ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ οὕτ' ἐναντίον, οὔτε μὴν ἀντιφατικόν. Ὅπου γε καὶ εἰ ἀντιφατικῶς τὸν λόγον προέφεραν, ὡς τοὺς μὲν ἐκ Πατρὸς, οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, τοὺς δὲ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ λέγειν ἐκπορεύεσθαι, οὐδ' οὕτως ἂν ἀπεφηνάμην θαῤῥούντως ἀντιφάσκειν τοὺς ἁγίους ἀλλήλοις, ἀλλὰ μᾶλλον ἂν κατέγνων ἐμαυτοῦ μὴ συνιέντος ἅπερ ἐκεῖνοι φασι κατὰ τὸ ὑπὸ Ταρασίου ἐν τῇ ἑβδόμῃ εἰρημένον συνόδῳ, ὅτι ἐναντιοῦνται αὐτοῖς οἱ τὰς οἰκονομίας καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῶν μὴ ἐπιστάμενοι, ἢ ἐκείνων ἐναντιολογίαν τε καὶ ἀντί

ipsis, sed non minus invicem dicere, tanquam in idem concurreret hoc non esse, et totam fidem everti, et qui non concederet hoc, nihil ab infidelibus differret. His igitur ita præsuppositis, habemus quidem sanctos doctores eos, qui ex Oriente nobis veritatis fidei lumen illuxerunt, Athanasium, Basilium, Gregorios ambos, Chrysostomum, Cyrillum, Maximum, Tarasium cæteramque cohortem eorum. Habemus item eos qui ab Occidente exstinxerunt errorum flammas sana clarissimaque doctrina, Hilarium, Ambrosium, Augustinum, Hieronymum, Damasum, Gregorium, Leonem, qui rugitu suo hæreticos omnes deterruit, et cæterorum sanctorum chorum; omnes communes doctores, et Patres, et fidei principes, qui multa quidem

C

in hac vita pro veritate passi fuerunt, pro eaque mortui sunt; verumtamen vivunt, non solum apud Deum in libro vitæ descripti, verum etiam apud nos per ea quæ reliquerunt nobis opera et doctrinas suas, quæ pro regulis fidei haberi debent a nobis, æque fere atque sancta Scriptura, veneratæ et creditæ. Faciemus igitur officium nostrum, et quod a filiis gratia debetur, Patribus omnibus quidem aures æquas præbentes, omnibus vero proprium animum subjicientes, et semina eorum acceptantes. Ad eumdem enim finem nos ducent, et eamdem nobis fidem prædicabunt, atque confirmabunt, cum ipsi primo idem inter se dicant, tanquam uno et eodem spiritu locuti. Quod hoc modo considerandum est.

CAPUT III.

Ex Patre dicunt Orientales sancti doctores sanctum procedere Spiritum, et ex Patre per Filium: ex Patre et Filio Occidentales eumdem procedere aiunt. Idem etiam nonnulli Orientalium asseverant. Quid igitur dicemus? Contrarium hoc esse illi? Absit! Neque enim contraria, neque contradictoria invicem sunt, ex Patre procedere, et ex Patre et Filio. Atqui etiamsi contradictorie sermo proferretur, ita ut alios ex Patre non ex Filio, alios ex Patre et Filio dixisse argueretur, nec tunc anderem

D

dicere sanctos invicem contradicere, sed potius meipsum accusarem, tanquam non percipientem illorum intellectum, secundum quod a Tarasio dictum est in septima synodo; quod scilicet eis contrariantur, qui ignorant œconomias et intentionem eorum; quam illis contradictionem aut contrarietatem imputarem. Multa habeo hujus rei in ipsa canonica Scriptura exempla: *Pater meus*, inquit, *major me est*[1]. Et rursus: *Ego et Pater unum sumus*[2]. Illac quæ major possit videri com-

[1] Joan. XIV, 28. [2] Joan. X, 30.

φασιν. Ἔχω τούτου πολλὰ παραδείγματα ἀπ' αὐτῆς τῆς θείας Γραφῆς· Ὁ *πατήρ μου*, φησὶ, *μείζων μού ἐστιν*· καὶ πάλιν· Ἐγὼ *καὶ ὁ Πατὴρ ἓν ἐσμεν*. Τούτου τίς μείζων δοκοῦσα ἀντίφασις; Ἀλλ' ὅμως ἀντιφάσκουσι τῷ ἀληθεῖ οἱ ἀντίφασιν τοῦτο λέγοντες. Ὁ Στέφανος ὑπάρχων πλήρης Πνεύματος ἁγίου, ἀτενίσας εἰς τὸν οὐρανὸν εἶδε δόξαν Θεοῦ, καὶ Ἰησοῦν ἑστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ· ἀλλ' ὁ Παῦλος σὺν τῷ Δαβὶδ αὐτὸν ἐν δεξιᾷ φησι κεκαθικέναι τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς· τὸ δὲ καθῆσθαι καὶ μὴ καθῆσθαι, τὸ ἑστάσθαι γὰρ οὐ καθῆσθαί ἐστι, περιφανὴς ἐστὶν ἀντίφασις. Λουκᾶς ὁ μακάριος τὸν θεῖον Στέφανον εἰσάγει τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ Υἱὸν ἰδόντα· ὁ δὲ μύστης τῶν ἀπορρήτων, *Θεὸν οὔτε εἶδέν οὐδείς, οὔτε ἰδεῖν δυνήσεται πώποτε*, παρὰ τῆς αὐτοαληθείας δεδιδαγμένος φησί· τὸ δὲ ἰδεῖν καὶ μὴ ἰδεῖν τὸν Θεὸν οὐκ οἶδ' εἴ τινι μὴ ἀντίφασις δόξειεν. Ὁ μὲν τῶν εὐαγγελιστῶν τρίτῃ ὥρᾳ τὸν Κύριον ἐσταυρῶσθαί φησιν, ὁ δέ γε βοᾷ· *Ἦν δὲ ὥρα ἕκτη, καὶ ἐσταύρωσαν αὐτόν*. Ἡ δὲ ἕκτη δηλονότι τρίτη οὐκ ἔστιν· ἡ δὲ τρίτη τε καὶ οὐ τρίτη πάντως ἀντίφασις. A Τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα αἰτίαν Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος τρανῶς ἀνακηρύττουσί τε καὶ διδάσκουσι πάντες οἱ ἐξ Ἀνατολῆς ἅγιοι Πατέρες τε καὶ διδάσκαλοι· ἀλλὰ μετὰ τῶν ἐκ τῆς ἑσπέρας ὁ μακάριος Κύριλλος οὐδὲ προσίεται τοῦτο τὸ ὄνομα τὸ, αἰτίαν, ἐν τοῖς θείοις προσώποις· τὸ δὲ τὸν αὐτὸν αἰτίαν πᾶς τις ἂν οἶμαι ἀντιφατικῶς συγχωρήσειε λέγεσθαι. Καὶ τίς ἂν ἐξαριθμήσαιτο, ὅσα ἀντιφατικῶς εἰρῆσθαι δοκοῦντα, ὅμως εὐσεβῶς ὑπὸ τῶν διδασκάλων νοοῦνται, καὶ πρὸς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἀναπτύσσονται νοῦν; Οὓς καὶ ἡμᾶς μιμουμένους, καὶ περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος, εἰ συνέβαινεν ἐναντία τε καὶ ἀντιφατικῶς ἀντικείμενα λέγειν τοὺς διδασκάλους, ἡμῖν αὐτοῖς ἔδει μᾶλλον προσάπτειν ἀγνοίας αἰτίαν ἢ διαφωνίαν ἐκείνοις, καὶ πειρᾶσθαι διαλλάττειν ἀλλήλοις αὐτοὺς, καὶ διὰ πάντων ὡς ἑνὸν συμβιβάζειν. Νῦν δὲ λέγουσι μὲν οὐδὲν ἐναντίον, συμφωνοῦσι δὲ παντὸς μᾶλλον ἀλλήλοις. Καὶ τοῦτο συνήσομεν καὶ πείρᾳ εὑρήσομεν, εἰ κατὰ τρόπον αὐτοῖς καὶ τοῖς αὐτῶν χρησόμεθα λόγοις. Ὁ δὲ τρόπος οἷος, ἀκούσατε, καὶ σκοπεῖτε, ὡς ἀληθής τε καὶ δίκαιος. B

ΚΕΦΑΛ. Δ'.

Quod ad intelligentiam illorum doctorum, qui obscurius locuti sunt, utendum est illis Patribus, qui apertius et clarius loquuntur.

Πᾶσα πίστις τε καὶ ἀπόδειξις ἔχει μέν τι ἕτερον, ὃ πρόκειται δεῖξαι, ἔχει δέ τι ἕτερον, δι' οὗ τὸ προκείμενον δείκνυσιν· οὐ δύναται δὲ ταυτὸν εἶναι τὸ δεικνύον τε καὶ δεικνύμενον· αὐτὸ γάρ τι ἑαυτό τι δι' ἑαυτοῦ δεικνύναι ἀδύνατον. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἔκ τινων ὁμολογουμένων τε καὶ δοκούντων κοινῇ ἐπί τι ζητούμενον ἀνάγκη ἰέναι, διὰ τῶν σαφῶν ἐπὶ τὰ ἀσαφῆ καὶ ζητούμενα προβαίνειν εἰκὸς, C

Omnis fides et probatio habet quidem aliud, quod demonstrare proponit; habet vero aliud, per quod probat quod sibi proponit. Neque potest idem esse quod probat et quod probatur. Ipsum quidem seipsum, aut ipsum aliquid per seipsum probare, impossibile est; sed cum ex aliquibus concessis et omnibus notis ad aliquod quæsitum procedere oporteat, per ea quæ manifesta sunt, ad incognita et quæsita eundum est: et per notoria probandum quæ nobis ignotiora sunt. Hoc vero ita est verum,

tradictio? Attamen contradicunt veritati, qui hoc contradictionem putant. Stephanus, cum esset plenus Spiritu sancto, intendens in cœlum, vidit gloriam Dei, et Jesum stantem a dextris Dei, Luca in Actibus teste [1]; at Paulus una cum David eum ad dexteram majestatis in excelsis sedere ait [2]. Sedere autem, et non sedere (stare enim non sedere est), manifesta contradictio est. Eumdem item Stephanum beatus introducit Lucas, Dei et Patris vidisse gloriam et ejus unigenitum Filium. At sanctus Joannes Evangelista, *Deum nemo vidit unquam* [3], ab ipsa Veritate edoctus asseverat. Videre autem, et non videre Deum, nescio si cui non esse contradictoria videantur. Unus evangelistarum sexta hora Dominum crucifixum fuisse ait [4]; alter clamat: *Erat autem hora tertia, et crucifixerunt eum* [5]. Sexta vero, patet quod non est tertia; tertia vero, et non tertia, manifesta contradictio est. Deum Patrem causam esse Filii et Spiritus sancti, palam prædicant et docent omnes Orientales Patres et doctores; at beatus Cyrillus, in eis quæ ad Hermiam scribit, una cum Occidentalibus Patribus non admittit quidem hoc nomen causæ in divinis personis. Eumdem autem dicere causam, et non causam, et præsertim ad idem, nullus est qui non concedat contradictorie dictum fuisse. Et quis facile recensere posset, quot sunt quæ, cum contradictoria videantur, pie tamen a doctoribus intellecta sunt, et ad unum et eumdem sensum ab eis referuntur? Quod et nos imitari, etiamsi de proposita quæstione accidisset contraria contradictoriaque dixisse sanctos doctores, nobis ipsis potius ignorantiæ culpam imputare debemus, quam illos credere discordare: et eos conari reconciliare inter se, et quoad possit per omnia concordes ostendere. Nunc vero dicunt quidem nihil contrarium, consentanea autem sibi ipsis et invicem aiunt. Et hoc experientia percipiemus, si modo debito eis et eorum doctrina utamur. Modus autem qualis sit, audite, et attendite, quam verus quamque justus sit. D

CAPUT IV.

[1] Act. xvi, 55. [2] Hebr. i, 13; Psal. cix, 1. [3] Joan. i, 18. [4] Joan. xix, 14. [5] Marc. xv, 25.

καὶ διὰ τῶν δήλων δεικνύναι τὰ ἄδηλα. Καὶ τοῦτο οὕτως ἐστὶν ἀληθὲς, ὡς μὴ δεῖσθαι λόγων πλειόνων. Οὐκοῦν καὶ ἐνταῦθα προκειμένων μὲν ἡμῖν ῥητῶν τῶν μακαρίων τῶν ἐξ Ἑῴας Πατέρων, προκειμένων δὲ καὶ τῶν ἐκ τῆς Ἑσπέρας, ὄντος δὲ ἀναγκαίου, εἰ μέλλομεν τὸν Χριστιανισμὸν σώζειν, συμβαίνοντα ἀλλήλοις δεῖξαι τὰ παρ' ἀλλήλων· εἰ μὲν ἐπίσης ἄμφω σαφῆ, καὶ οὐδεμία ἡμῖν ἀμφιβολία λοιπὴ, οὐδὲ λόγου δεήσει λοιπὸν, αὐτόθεν εὑρεῖσι τὸ ζητούμενον. Εἰ δέ τις ἐν αὐτοῖς ἀπορία ἐμφαίνεται, καί τινα συνεπτυγμένως λεγόμενα δεῖται πλείονος ἀναπτύξεως, τῷ εἰρημένῳ κανόνι χρηστέον· ἄλλως γὰρ ἀδύνατον ἐντυχεῖν τῷ ζητουμένῳ τέλει· καὶ παρ' ἄλληλα θέντας, καὶ τὰ σαφέστερα πρὸς τὰ ἧττον σαφῆ παραβαλόντας, διὰ τῶν σαφεστέρων καὶ τὸν τῶν ἀσαφῶν νοῦν ἀνιχνεῦσαι· καὶ οὕτω μίαν ἁρμονίαν ἐξ ἀμφοτέρων συστησαμένους, εἰς ὁμόφωνον δοξολογίαν τραπῆναι Θεοῦ. Ἐγὼ μὲν οὖν φημι, καὶ ἀμφοτέρους τοὺς διδασκάλους σαφῆ τὰ παρ' αὐτῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν συναγαγεῖν. Καὶ δύναιτ' ἄν τις, μηδαμῶς τοῖς παρ' ἀμφοτέρων προσχρώμενος, διὰ τῶν παρὰ θατέροις μόνον ταυτὸ συμπεραίνει συμπέρασμα. Καὶ τοῦτο δείξομεν μετὰ ταῦτα, ἂν ὁ Θεὸς ἐπιτρέψῃ, διὰβραχέων. Ὑποκείσθω δὲ ὅμως μὴ πάνυ σαφῶς τοὺς Ἀνατολικοὺς, μηδ' οὕτως ἀναπεπταμένως ὡς οἱ ἐκ τῶν Δυσμῶν, τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος κηρύξαι ἐκπόρευσιν. Τί οὖν ποιήσομεν; Τί δ' ἄλλο γε ἢ τῶν Ἐξ Ἑσπέρας Πατέρων οὕτω σαφῶς ἀποφαινομένων ταύτην τὴν πίστιν, καὶ τοὺς Ἀνατολικοὺς ἠγητέον ταυτὸ τοῦτο λέγειν ἐξ ἀνάγκης, καὶ μὴ μάχεσθαι τοῖς ὁμόφροσιν; ὃ γὰρ ἐν ἐκείνοις, τοῦτο καὶ ἐν αὐτοῖς ἐλάλησε Πνεῦμα· καὶ ἅπερ ἐν τούτοις ἀνεπτυγμένως, ταῦτα πάντως ἐν ἐκείνοις συνεπτυγμένως ἐφθέγξατο, δι' ἣν οἶδεν ἐκεῖνο αἰτίαν, καὶ διὰ τὴν τότε ἴσως ἐκεῖσε προσήκουσαν οἰκονομίαν. Δεικτέον δὲ ὅμως, καὶ ἄνευ τῆς πρὸς τοὺς Δυτικοὺς ἁγίους Πατέρας παραβολῆς, καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς ἐξ Ἑῴας Πατέρας ταυτὸ συμπεραίνοντας περὶ τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως, καὶ τοῦτο φρονοῦντας ὅπερ ἐκεῖνοι,

et ab omnibus concessum, ut non indigeat pluribus verbis. Et in proposito igitur, cum proponantur nobis auctoritates doctorum Orientalium, proponantur vero etiam Occidentalium, sitque necessarium, si Christianismum velimus nobis servare, consentanea omnia omnibus esse probare : si æque clara et aperta nobis eorum dicta sint, neque aliquod dubium inest in eis, non est opus discussione amplius, invento quod quæritur. Quod si quid in eis dubii insit, et aliqua non ita aperte dicta indigent declaratione majori, regula prædicta utendum est. Aliter enim impossibile est attingere finem quæsitum : et contrapositis utrisque, a clarioribus ad ea quæ non ita clara sunt comparatis, per clariora etiam intellectum eorum investigare, quæ obscurius dicta sunt, et hoc modo una harmonia ex ambabus partibus composita, in concordem et consonantem glorificationem Dei accedere. Et meo quidem judicio, tum Orientales tum Occidentales Patres clare manifesteque locuti sunt, et veritatem fidei nobis tradiderunt. Et facile quis posset alterius partis auctoritatibus usus, per eas duntaxat propositam quæstionem concludere. Et hoc paulo post, si Deus concedet, probabimus. Concedatur tamen, non ita clare, nec ita expresse Orientales locutos fuisse de Spiritus sancti ex Filio processione, quemadmodum Occidentales : quid igitur faciendum est? Nempe nil aliud, nisi cum Occidentales Patres apertissime hanc prædicaverint fidem, Orientales quoque putandum hoc idem dicere, nec oppugnare illos qui idem de fide senserunt. Qui enim in illis, idem et in his locutus est Spiritus : et quæ per illos subobscure, eadem per hos aperte docuit, ob eam quam ille scivit causam, et propter necessariam tunc fortassis dispensationem. At nobis probandum est, etiam absque comparatione ad Occidentales Patres, ipsos per se ipsos Orientales doctores idem cum Occidentalibus de processione Spiritus sancti concludentes, et idem quod illi sentientes.

ΚΕΦΑΛ. Ε'.

CAPUT V.

Proponit hanc conclusionem ex dictis Orientalium doctorum duntaxat probare dupliciter : videlicet per præpositionem per, *et per* ex, *et primo de vi ipsius præpositionis* per, *disputat, probans eam causam mediantem significare.*

Τὴν *διά* πρόθεσιν ἴσμεν πάντες αἰτίαν σημαίνουσαν ἐπὶ πάντων ἐφ' ὧνπερ παραλαμβάνεται· οὐδέποτε δὲ λεγομένην ἄνευ τοῦ μεσιτεύουσάν τινα παρεμφαίνειν αἰτίαν. Ἀεὶ γὰρ καὶ ἐπὶ πάντων, ἐφ' ὧν τόδε παρά τινος διά τινος εἶναι ἢ γίνεσθαι λέγεται, τὸ, *δι' οὗ*, ὡς κοινωνοῦν ἢ συνεργοῦν τῷ πρώτως ἐνεργοῦντι παραλαμβάνεται· ὥσπερ εἰ τὸν τέκτονα διὰ τοῦ πρίονος τεκταίνεσθαι φαίημεν, καὶ τὸν πρίονα συνεργεῖν τῷ τέκτονι πρὸς τὸ πρίζειν νοοῦμεν, καὶ τὸν σύστοιχον αὐτῷ τρόπον, εἴτουν

Præpositionem igitur *per*, in omnibus in quibus accipitur, causam significare nunquamque dici, nisi aliquam mediantem subostendat causam, nemo est qui ignoret. Semper enim et in omnibus quibus hoc ab hoc per hoc esse aut fieri dicitur, illud *per* tanquam communicans aut cooperans primo agenti accipitur. Quemadmodum si fabrum per serram fabricari dicamus, serram quoque cooperari fabro ad secandum intelligimus, et modo ei convenienti, hoc est, instrumentaliter ipsam etiam secare, nec supervacaneam eam accipi. Per locum etiam, aut per tempus aliquid fuisse vel transivisse dicere, nil

ἐργανικῶς καὶ αὐτὸν πρίζειν, ἀλλὰ μὴ ἀργῶς οὕτω παραλαμβάνεσθαι. Καὶ τὸ διὰ τόπου δὲ, ἢ διὰ χρόνου τόδε τι γεγονέναι ἢ διελθεῖν λέγειν, ὁμοίως αἰτίαν τινὰ τὸν τόπον καὶ χρόνον τῶν διελθόντων ἢ γενομένων λέγειν ἐστίν. Ὅ τε γὰρ τόπος κινήσεως αἴτιον· πᾶσα γὰρ κίνησις ἐπὶ μεγέθους καὶ διαστήματος· καὶ ὁ χρόνος δὲ πλεῖστον συμβάλλεται τῇ κινήσει· ἐν χρόνῳ γὰρ ἅπασα κίνησις, κινήσεως δ' ἄνευ οὐκ ἄν τι γένοιτο· χωρὶς δὲ οὗ οὐκ ἄν τι γένοιτο, τοῦτο ἑαυτοῦ αἴτιον ἔχει. Καὶ τὸ ἐν τοῖς συλλογισμοῖς δὲ λέγειν, διὰ τοῦ μέσου τὰ ἄκρα συνάπτεσθαι, δῆλον ὅτι διὰ τοῦ μέσου ὡς δι' αἰτίου, κατὰ τὴν τῆς διανοίας κίνησιν ἢ μετάβασιν συμβαίνει. Ὁ δὲ λόγος, εἴγε χρὴ καθόλου περὶ τούτου διαλαβεῖν, ἐν πᾶσι λόγοις, ἐν οἷς λέγεταί τις ἐνεργεῖν δι' ἑτέρου, ἡ πρόθεσις αὕτη, *διὰ*, αἰτίαν ἢ ἀρχὴν ἐν ᾗ λέγεται πτώσει, τῆς ἐνεργείας ἐκείνης σημαίνει. Ἐπεὶ δὲ ἡ ἐνέργεια μέση ἐστὶ τοῦ τε ποιοῦντος καὶ τοῦ γινομένου, τὸ πτωτικὸν ἐκεῖνο, ᾧ ἡ, *διὰ*, συνάπτεται πρόθεσις, ἐνίοτε μὲν αἰτία τῆς ἐνεργείας ἐστὶ, καθόσον πρόεισιν ἀπὸ τοῦ ἐνεργοῦντος· καὶ τότε αἰτία ἐστὶ τοῦ ποιεῖν τῷ ποιοῦντι, εἴτε εἰδικόν ἐστιν αἴτιον, εἴτε τελικὸν, εἴτε ποιητικὸν, εἴτουν κινητικόν· ἐπὶ ὑλικῆς γὰρ αἰτίας οὐκ ἔστιν ἐν χρήσει παραλαμβάνεσθαι, ἀλλ' ἀντὶ ταύτης ἡ *ἐκ*· οὐ γὰρ διὰ λίθων καὶ ξύλων, ἀλλ' ἐκ τῶνδε καὶ τῶνδε τὴν οἰκίαν συγκεῖσθαί φαμεν. Ὅταν οὖν διὰ τὴν τοῦ κέρδους ἐπιθυμίαν τὸν τεχνίτην ἐνεργεῖν λέγωμεν, τελικὸν σημαίνομεν αἴτιον· εἰδικὸν δὲ νοοῦμεν, ὅταν διὰ τὴν ἑαυτοῦ τέχνην φῶμεν ἐνεργεῖν τὸν τεχνίτην· κινητικὸν δὲ, εἰ λέγομεν, διὰ τὸ

A τοῦ ἑτέρου πρόσταγμα ἕτερον ἐνεργεῖν. Οὕτω μὲν οὖν τὸ πτωτικὸν ἐκεῖνο ὄνομα, ᾧ ἡ *διὰ* συνάπτεται πρόθεσις, ποτὲ μὲν αἰτία ἐστὶ τοῦ ποιεῖν τῷ ποιοῦντι, αἴτιον τῆς ἐνεργείας ὑπάρχον, καθόσον πρόεισιν ἀπὸ τοῦ ποιοῦντος· ποτὲ δὲ αἰτιόν ἐστι τῆς ἐνεργείας, καθόσον ὅρον ἔχει τὸ ἀποτέλεσμα, ὥσπερ ὅταν λέγωμεν διὰ τῆς σφύρας ἐνεργεῖν τὸν τεχνίτην· τότε γὰρ οὐ σημαίνει τὴν σφύραν αἴτιον εἶναι τοῦ ἐνεργεῖν τῷ τεχνίτῃ, ἀλλ' ὅτι αἰτιόν ἐστι τῷ τεχνητῷ τοῦ προϊέναι ἐκ τοῦ τεχνίτου. Τούτων οὕτως ἐχόντων σκεπτέον ὅ τι ποτὲ βούλεται τοῖς ἁγίοις, ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, λέγειν· πάντως κάνταῦθα αἰτίαν τινὰ τὴν *διὰ* σημαίνειν ἐροῦμεν· ἢ τίνος χάριν πυρίλημπται; ἀλλὰ τῶν μὲν πρότερον ἐκτεθειμένων τριῶν

B οὐδεμίαν· οὔτε γὰρ ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ αἴτιος τοῦ προβάλλειν, ὃ καθόλου τὰ προειρημένα τρία αἴτια δύναται, ἀλλ' ἢ ἄρα τὸ ἀνάπαλιν· οὔτε γὰρ ὁ Υἱὸς αἰτία εἰδικὴ, ἢ τελικὴ ἐστιν, εἴτε ποιητικὴ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου· τό τε γὰρ ποιητικὸν αἴτιον πρὸς τὰ κτίσματα ἀναφέρεται, καὶ οὐχ ἁρμόζει ἐπὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου· τό τε τελικὸν, αὐτή ἐστιν ὅλη ἡ μακαρία Τριὰς καὶ ἡ ἀγαθότης αὐτῆς τῶν κτισμάτων, οὐχ ἓν δὲ πρόσωπον ἄλλου· εἰδικὸν δέ ἐστιν αὐτὴ ἡ θεία οὐσία, καθ' ἣν ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα προάγονται, ἥτις ἐστὶν ἡ αὐτὴ τοῖς τρισί. Λείπεται δὴ λοιπὸν καὶ τέταρτον τρόπον ἐπὶ τοῦ προκειμένου παραλαμβάνειν, καὶ τοῦτον ἐφόσον εἰκός. Οὗτος γὰρ, καθόσον μὲν ὅρον ἔχει τὸ ἀποτέ-

C λεσμα, αἴτιον ὑπάρχων τῆς ἐνεργείας, ἁρμόζει ἐπὶ τοῦ νυνὶ ζητουμένου, καὶ μάλιστα δι' Υἱοῦ λεγόντων

aliud dicere est, nisi locum etiam et tempus, aliquam causam illorum quæ transiverint, vel facta fuerint, esse. Et locus enim motus causa est; siquidem omnis motus in magnitudine et distantia est. Tempus quoque maxime confert motui; omnis enim motus in tempore. Absque vero motu nil omnino corporalium et sensibilium fieret. Sine quo autem non fieret aliquid, hoc sui causam habet. In syllogismis quoque dicere, per medium extrema conjungi, patet quod per medium tanquam per causam, secundum motum aut discursum intellectus accidit. Cujus ratio est, ut universaliter de hac præpositione tractemus. In omnibus locutionibus, in quibus dicitur aliquis per aliquem operari, hæc præpositio, *per*, designat in causali aliquam causam seu principium illius actus: sed cum actio sit media inter faciens et factum, quandoque illud causale, cui adjungitur hæc præpositio, *per*, causa actionnis, secundum quod exit ab agente: et tunc est causa agenti quod agat, sive sit causa finalis, sive formalis, sive effectiva, sive motiva. In materiali namque causa non est in usu accipi, sed pro ea *ex*; non enim per ligna et lapides, sed ex his et his domum esse compositam dicimus. Cum igitur propter lucri cupiditatem dicimus artificem operari, finalem significamus causam; formalem vero, cum dicimus, quod operatur per artem suam;

motivam vero, si dicitur, quod operatur per imperium alterius. Quandoque vero dictio causalis, cui adjungitur hæc præpositio, *per*, est causa actionis, secundum quod terminatur ad factum, ut cum dicimus: Artifex operatur per martellum. Non enim significatur, quod martellus sit causa artifici quod agat, sed quod sit causa artificiato ut ab artifice procedat, et quod hoc ipsum habeat ab artifice. Quæ cum ita se habeant, considerandum quid velit sanctos dicere, ex Patre per Filium procedere Spiritum sanctum. Nempe hic etiam dicemus causam quamdam significare præpositionem *per*; at primarum quidem trium nullam. Nec enim Filius Patri causa est ut ex eo Spiritus sanctus procedat, quod universaliter primæ tres causæ possunt: sed e converso est. Nec enim Filius causa formalis, aut finalis, aut effectiva est Spiritus sancti: cum effectiva quidem causa ad creaturam referatur, nec conveniat Spiritui; ipsa vero tota beata Trinitas et bonitas ejus creaturarum finalis causa sit, non autem una persona alterius: formalis autem, ipsa divina essentia, secundum quam Filius et Spiritus sanctus procedunt: quæ tribus eadem est. Reliquum igitur est, ut reliquo et quarto modo in re proposita accipiamus et illum quoad fieri potest. Hic enim, in quantum terminatur in effectum, cum sit actionis causa,

ἡμῶν ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα· καθόσον δὲ ὡς ὄρ- A
γανον παραλαμβάνεται, ἀπεμφαίνουσαν ἔχει τὴν
ὁμοιότητα· οὐ γὰρ ὡς δι' ὀργάνου, ἢ τόπου, ἢ χρό-
νου, ἢ τινος τῶν ἀτελῶν αἰτίων φαμὲν τὸ Πνεῦμα
τὸ ἅγιον διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι· ταῦτα γὰρ
πόῤῥω τῆς ἐκείνου παντελοῦς τελειότητος, καὶ τῆς
ἄκρας πρὸς τὸν Πατέρα ἰσότητος ἢ ἑνότητος. Οὐ
γὰρ ἄλλῃ δυνάμει τῷ ὁρισθῷ παρὰ τὸν Πατέρα
προβάλλει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ Υἱὸς, ἵν' ὥσπερ
δευτέρα ἢ ὀργανικὴ αἰτία παραλαμβάνοιτο· ἀλλὰ τῷ
τὴν αὐτὴν καὶ μίαν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ προβλητικὴν
εἶναι δύναμιν, ἐπίσης παρ' ἑκατέρων λέγεται προϊέ-
ναι. Ἐπεὶ καὶ ὁ πρίων, εἴπερ ἄνθρωπος ἦν ὥσπερ
καὶ ὁ τέκτων, καὶ ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος, ὥσπερ ἐπὶ
Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὁ αὐτὸς Θεὸς, ἔπριζεν ἂν κἀκεῖ- B
νος, ὥσπερ καὶ ὁ τέκτων· καὶ τὸ διὰ τοῦ πρίονος
λεγόμενον οὐδεμίαν ἂν τοῦ πρίονος κατηγόρει ἀτέ-
λειαν. Θαυμαστὸν δὲ οὐδὲν, εἰ ἀσθενέσιν ἐπὶ τῶν
θείων φωναῖς τε καὶ ῥήμασι χρώμεθα, μὴ ἄλλως
δυνάμενοι. Τὰ γὰρ θεῖα διὰ τῶν εἰωθότων μὲν ἡμῖν
ὀνομάτων ἐκφαίνειν πειρώμεθα· ἄλλως γὰρ φθέγ-
γεσθαί τι γοῦν περὶ ἐκείνων ἀμήχανον· τὸ δὲ περὶ
τὴν ἐκφώνησιν τῶν ὀνομάτων συμβαῖνον ἐπιχειρεῖν
καὶ τοῖς ὑπ' αὐτῶν σημαινομένοις πράγμασιν ἐφαρ-
μόζειν μὴ οὐ θεμιτὸν ἦ· πολλὰ γὰρ ἂν οὕτω τῶν
ὁμολογουμένων καὶ ἀναγκαίων ἀνατραπείη. Καὶ τὰ
πάντα γὰρ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ λέγομεν γενέσθαι.
Ἀλλ' οὐ δήπου τολμήσειέ τις ὀργανικὴν αἰτίαν, ἀλλ'
οὐχὶ τὴν αὐτὴν τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν λέγειν, ὡς μιᾷ

καὶ τῇ αὐτῇ ἐνεργείᾳ τε καὶ δυνάμει τὰ πάντα συν-
δημιουργήσαντα. Καὶ ἐπὶ τῆς δι' Υἱοῦ τοίνυν τοῦ
Πνεύματος ἐκπορεύσεως ὀργανικὴν μὲν αἰτίαν ἐν-
οῆσαι γοῦν βλάσφημον· αἰτίαν μέντοι γε καὶ ταύ-
την οὐκ ἀτελῆ ἀναγκαῖον. Τὸ μὲν γὰρ ἀτελὲς τῆς
διὰ ἀποδιαπομπτέον ἐντεῦθεν· ὅσον δὲ εὐσεβείας
καὶ τελειότητος ἐπιφέρεται, τοῦτο παραληπτέον.
Φησὶ δὲ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ ὀγδόῳ τῶν πρὸς
Ἀμφιλόχιον· Τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ δημιουργεῖν τὸν Πα-
τέρα οὔτε ἀτελῆ τοῦ Πατρὸς τὴν δημιουργίαν, οὔτε
ἄτονον τοῦ Υἱοῦ παραδηλοῖ τὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ τὸ
ἡνωμένον τοῦ θελήματος αὐτῶν παρίστησιν. Ὥστε
ἡ, διὰ Υἱοῦ, φωνὴ, τῆς προκαταρκτικῆς αἰτίας
ὁμολογίαν ἔχει, οὐκ ἐπὶ κατηγορίᾳ τοῦ ποιητικοῦ
αἰτίου παραλαμβάνεται. Οὕτω μὲν οὖν ἡ διὰ πε-
ριφανῶς αἰτίαν σημαίνει. Οὐ γὰρ ἄτονον τοῦ Υἱοῦ,
φησὶ, παραδηλοῖ τὴν ἐνέργειαν, ἀλλ' αἰτίαν τὴν
μετὰ τάξεως· τῆς γὰρ προκαταρκτικῆς, φησὶν, αἰ-
τίας ὁμολογίαν ἔχει. Ἀεὶ γὰρ ὅταν ἔκ τινος διά
τινος εἶναί τι λέγοιτο, τάξις δηλοῦται πρὸς τὸ ἐξ
οὗ τοῦ δι' οὗ, τοῦ μὲν ἐξ οὗ ὡς ἀρχικοῦ νοουμένου
αἰτίου, τοῦ δὲ δι' οὗ ὡς ὀργάνου ἢ συναιτίου, ἑαυ-
τοῦ προεπινοούμενον ἔχοντος τὸν ἐφ' οὗ λέγεται τὸ
ἐξ οὗ. Ταύτην δέ γε τὴν τάξιν ἀναγκαῖον καὶ ἐπὶ
Πατρὸς λαμβάνεσθαι καὶ Υἱοῦ· παρὰ γὰρ τοῦ Πα-
τρὸς πάντα λαβὼν τὰ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς ἔχει, καὶ
μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ ἅμα αὐτῷ εὐθὺς συνεπινοεῖ-
ται προσεχῶς ὁ Υἱός· καὶ Υἱὸν λέγοντες, εὐθὺς εἰς
τὸν οὗ ἐστιν ὁ Υἱὸς ἀναγόμεθα τῇ διανοίᾳ, Πατέρα·

C

convenit huic quæstioni, cum dicimus ex Patre per Filium procedere Spiritum : in quantum vero tanquam instrumentum intelligatur, valde dissimile habet significatum Non enim ut per instrumentum vel per locum, vel per tempus, aut aliquam causam imperfectam dicimus Spiritum sanctum per Filium procedere : longe etenim hæc ab illa ejus summa perfectione, et summa ad Patrem æqualitate et unitate absunt. Nec enim alia potentia numero producit Spiritum, quam Pater, et Filius, utlanquam secunda vel instrumentalis causa accipiatur : sed cum eadem et una in Patre et Filio productiva potentia sit, æqualiter ex utroque procedere dicitur. Nam et serra, si homo esset, quemadmodum ipse faber et idem homo, sicuti Pater et Filius, idem Deus est, secaret utique etiam illa, prout ipse faber : et quod diceretur per serram, nullam imperfectionem de serra notaret. Nec mirum, si in divinis utamur imbecillibus et imperfectis verbis et nominibus, cum aliter non possumus. Diviuas enim res per nomina et intentiones quidem consuetas nobis manifestare conamur. Aliter enim impossibile est nobis sensu viventibus de illis loqui. Quod vero prolationi verborum accidit, etiam significatis rebus velle imputare, cavendum ne sit nefas : multæ enim hoc modo certæque fidei veritates evanescerent. Etenim universum quoque ex Patre per Filium creatum esse dicimus. Nullus tamen est ita audax, ut instrumentalem et non eamdem cum Patre causam diceret Filium, quippe qui eadem unaque potentia et actione cum Patre mundum creaverit. Simili igitur modo etiam de Spiritus per Filium productione, instrumentalem quidem causam etiam solum cogitare, blasphemia est : causam autem, et hanc non imperfectam, hoc vero necessarium est ; imperfectionem etenim hujus præpositionis *per* longe repellendum ; quantum autem perfectionis et pietatis habet, hoc vero acceptandum. Ait enim in octavo ad Amphilochium beatus Basilius : Patrem creare per Filium, nec imperfectam Patris creationem, nec imbecillem Filii actionem significat, sed unitatem voluntatis eorum manifestat : quare hæc vox, per Filium, non minuit effectivam causam, sed ad principaliorem causam nos refert. Palam itaque patet, præpositionem *per* causam significare. Non enim imbecillem, ait, ostendit Filii actionem, sed causam cum ordine. Ad principalem enim, inquit, causam nos refert. Semper etenim cum aliquid ex aliquo per aliquem esse dicitur, ordo quidam ad illum ex quo, illius per quem, significatur. Ex quo quidem, tanquam principali causa ; per quem vero, tanquam instrumentali accepta vel concausa, quæ præsupponit sibi illum, qui dicitur ex quo : hunc autem ordinem necesse etiam inter Patrem et Filium esse. Ex Patre etenim omnia, quæ Patris sunt, accipit Filius et habet ; postque Patrem et simul cum eo, subito et immediate intelligitur Filius. Cum enim Filium

D

καὶ Πατέρα εἰπόντες, Υἱὸν εὐθὺς ἐννοοῦμεν. Ταῦτα δὲ ἡ *διὰ* μάλιστα δύναται, τῆς προκαταρκτικῆς αἰτίας ὁμολογίαν κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον ἔχουσα. Διὰ τοῦ Υἱοῦ γὰρ τὸ Πνεῦμα λέγοντες ἐκπορεύεσθαι, τὸν Πατέρα, ἐξ οὗ τοῦτ' ἔχει λαβὼν ὁ Υἱὸς, ἐννοοῦμεν, καὶ ὅτι πρὸς ἕτερον ἀναφέρει τὰ ἑαυτοῦ· τοῦτο καὶ ὁ Χρυσόστομος φησιν ἐξηγούμενος τὸ, *Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο*· εἰ γὰρ ἐνταῦθα *δι' αὐτοῦ*, φησὶν, εἴρηται, δι' οὐδὲν ἕτερον εἴρηται, ἀλλ' ἢ ἵνα μὴ ἀγέννητον ὑποπτεύσῃ τις τὸν Υἱόν. Ὥστε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν διδάσκαλον ἡ *διὰ* ἐπὶ A τὴν παρὰ τοῦ Πατρὸς γέννησιν ἡμᾶς παραπέμπει, καὶ τὸ ἐκεῖθεν αὐτῷ τὴν τοῦ διμιουργεῖν τὰ ὄντα, καὶ προβάλλειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δύναμιν ἔχειν· καὶ δύναται μάλιστα πάντων σημαίνειν τὴν τάξιν τὴν πρὸς ἀλλήλους Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ οὕτως ἀναγκαίως παραλαμβάνεσθαι. Ὅσπερ γάρ ἐστιν ἐν αὐτοῖς ἄκρα δυνάμεως ἰσότης, μᾶλλον δὲ ἄκρα ταυτότης, οὕτως οὐδὲν ἧττον πρὸς ταύτῃ καὶ ἄκρα ἐστὶ τάξις, ἣν ἡ *διὰ* δύναται παραλαμβανομένη δηλοῦν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως.

ΚΕΦΑΛ. Ϛ'.

Auctoritates sanctorum doctorum qui hac præpositione per *utuntur : et probatio quod causam significat.*

Ῥητέον δὲ καὶ ὅπου τῶν ἑαυτῶν λόγων οἱ ἐξ Ἑῴας Πατέρες, καὶ εἴτινες ἐπὶ τῆς τοῦ παναγίου B Πνεύματος ἐκπορεύσεως ἐχρήσαντο ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τῇ *διά*. Πρῶτον μὲν οὖν ὁ θεῖος Ἀθανάσιος ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ λόγῳ *Ἔλεγχος ὑποκρίσεως τῶν περὶ Μελέτιον καὶ Εὐσέβιον*, Ἦν δὲ ἀδύνατον, φησὶν, ἐν τῇ τῆς Τριάδος δόξῃ τὸ Πνεῦμα δοξάζεσθαι, μὴ προοδικῶς ὂν ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ, ἀλλὰ ποιητικῶς ἐκ Θεοῦ γεγονός, ὡς λέγουσιν. Ἐπιστῆσαι οὖν ἄξιον, ὅτι περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως ὁ λόγος ἐνταῦθα τῷ διδασκάλῳ, τοῦ ἑνὸς τῆς Τριάδος, οὐ χαρίσματός τινος ἀνυποστάτου, καθὼς ἄν τινες φαῖεν· καὶ ὅτι αὐτὸ τοῦτο τὸ συμπληρωτικὸν τῆς Τριάδος εἶναί φησιν ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ. Τό τε γὰρ εἶναι τὸ ὑπάρχειν δηλοῖ καθαρῶς, καὶ τὸ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, καὶ μάλιστα τὸ εἶναι προοδικῶς· καὶ τὸ ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ προοδικῶς εἶναι λέγειν αὐτὸ ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν αὐτὸ λέγειν ἐστί. Εἰπὼν δὲ, ἐν Θεοῦ δι' Υἱοῦ, οὐκ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, ἀποκλείει τὸν λόγον τοῖς λέγουσιν, ὡς διὰ τοῦτό φησι δι' Υἱοῦ, ἐπειδὴ τοῦ Πατρὸς ἐμνήσθη, ὀνόματος ἀναφορικοῦ τε ὄντος, καὶ πάντως υἱὸν ἀπαιτοῦντος. Εἶχε γὰρ ἂν τινα λόγον ἡ πρόφασις εἰ καὶ μηδὲ τότε, εἰ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἔλεγε. Νῦν δ' οὐ τοῦτό φησιν, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ. Ἔπειτα δὲ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν ἑνὶ τῶν κεφαλαίων, οὗ ἐπιγραφὴ, Διὰ τί μὴ τὸ Πνεῦμα υἱὸς τοῦ Υἱοῦ, φησὶν, ὅτι οὐ διὰ τὸ μὴ εἶναι ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ, ἀλλ' ἵνα ἡ Τριὰς μὴ νομισθῇ πλῆθος ἄπειρον, υἱοὺς ἐξ υἱῶν, ὡς καὶ ἐν ἀνθρώποις, ἔχειν ὑποπτευθεῖσα. Πρῶτον μὲν αὐτόθεν ἀπ' αὐτοῦ ζητήματός τε καὶ τῆς ἀπορίας, διὰ τί μὴ υἱὸς τοῦ Θεοῦ λέγεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἔστι

dicimus, subito in Patrem, cujus Filius est, mente C reducimur; et cum Patrem dicimus, Filium statim intelligimus. Hæc autem maxime præpositio *per* potest ad principalem causam, teste beato Basilio, nos reducere. Per Filium enim dicentes Spiritum sanctum procedere, Patrem, ex quo Filius hoc habet, concipimus; et quod ad alium refert quæ sua sunt. Item Chrysostomus etiam illud Evangelii exponens, *Omnia per ipsum facta sunt :* Si enim hic, ait, *per ipsum*, dictum est, nulla alia de causa dictum est, nisi ne aliquis suspicetur Filium ingenitum esse. Quare, secundum hunc etiam doctorem, præpositio *per*, ad nativitatem ex Patre nos remittit, ut intelligamus illinc ei potentiam datam, cum universi creandi, tum Spiritus sancti producendi : et plus aliis potest scilicet præpositio *per*, ordinem Filii ad Patrem significare, quæ maxime necessaria est in Trinitate. Quemadmodum enim summa in eis potentiæ æqualitas est, imo potius summa identitas, ita nil minus etiam summus est ordo, quem ipsa *per* maxime potest, ut probatum est, significare. Et de his quidem satis.

CAPUT VI.

Dicendum autem, quinam Patres Orientales, et D quibus in locis, de processione Spiritus sancti usi sunt ipsa, *per*, in Filio. Primum itaque divinus Athanasius, in sermone qui inscribitur : *Redargutio simulationis Meletii et Eusebii :* Erat autem impossibile, inquit, Spiritum inter Trinitatem cum gloria numerari, si non esset emanatus ex Deo per Filium, sed per modum creaturæ ex Deo factus, ut autumant. Animadvertendum igitur, quod de persona Spiritus est hic ratio, qui unus in Trinitate est : sed non, ut aliqui dicerent, de quadam non subsistente gratia ; quodque ipsum Spiritum, qui Trinitatem complet, esse ait ex Deo per Filium. Esse etenim exsistere significat clare, et ipsum subsistere, et maxime esse emanative. Et affirmare, ex Deo per Filium, eum esse emanative, nil aliud est dicere, nisi ex Deo per Filium subsistere eum et exsistere. Dicens vero, ex Deo per Filium, non ex Patre per Filium, vanam arguit aliquorum rationem, qui dicunt, ideo eum dixisse per Filium, quia Patrem nominavit, quod relativum est nomen, et ideo requirit Filium. Haberet enim hoc aliquam rationem, etsi non sufficientem, si ex Patre per Filium dixisset ; nunc vero non hoc dicit, si ex Deo per Filium. Deinde Basilius, cum quæreret quare Spiritus non dicatur Filii filius : Non ideo, inquit, quia non est ex Deo per Filium ; sed ut Trinitas non in multitudinem infinitam incidat, filios ex filiis, ut in hominibus fit, credita propagare. Primo itaque ex ipsamet quæstione, cum quærat

πορίσασθαι, μὴ ταύτης εἶναι τῆς δόξης τὸν μέγαν Βασίλειον, δηλονότι μηδὲν εἰς τὸ εἶναι τοῦ Πνεύματος συμβάλλεσθαι τὸν Υἱόν. Οὐδὲ γὰρ ἂν τοιοῦτον ἐκίνησε ζήτημα, ὥσπερ οὐδὲ διὰ τί μὴ τὸ Πνεῦμα πατὴρ τοῦ Υἱοῦ ἐζήτησεν ἄν τις· ἔπειτα δὲ καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς τοῦ ζητήματος λύσεως φαίνεται νομίζων τὸν Υἱὸν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος, καὶ τοῦτο παραδηλῶν διὰ τῆς *διά*. Ἐξὸν γὰρ εἰπεῖν, ὅτι διὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν υἱὸς τοῦ Υἱοῦ, διότι οὐκ ἐξ αὐτοῦ, οὐδὲ δι' αὐτοῦ ἐστιν, οὔτε μὴν αὐτὸν ἔχει αἰτίαν (καίτοι τί; ἄλλη μᾶλλον ἁρμόζουσα λύσις;), τοῦτο μὲν οὐκ εἶπεν, ἀλλ' ἄλλην αἰτίαν ἀπέδωκεν· ἔστι μὲν γάρ, φησὶν, ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ. Καὶ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἀρνήσασθαι. Εἰ δὲ τοῦτ' ἀναγκάζει καὶ υἱὸν αὐτὸ τοῦ Υἱοῦ εἶναι καὶ λέγεσθαι, ἐλέγετο ἄν, φησὶ, καὶ τοῦτο εἰ μή τι ἕτερον ἄτοπον ἀπήντα, τὸ πλῆθος ἄπειρον τὴν Τριάδα νομισθῆναι· ὡς τοῦ γε ἀτοπήματος τούτου μὴ ἀκολουθοῦντος, ἐλέγετο ἄν, φησὶ, καὶ υἱὸς τοῦ Υἱοῦ. Ἀλλ' εἰ υἱὸς ἐλέγετο τοῦ Υἱοῦ, ἀναμφιβόλως καὶ αἰτίαν εἶχεν ἂν τὸν Υἱόν· καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἄρα εἶναι λεγόμενον, καὶ τὸν Υἱὸν ἔχει αἰτίαν· καὶ αὐτὸς δὲ εἶναί φησιν, ὃ μάλιστα τῶν ῥημάτων τὸ ὑπάρχειν δηλοῖ καὶ τὴν ὕπαρξιν, καὶ ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ, κατὰ τὸν ἱερὸν Ἀθανάσιον. Οὔτε οὖν περὶ χαρισμάτων τινῶν ἐνταῦθά φησιν, ἵνα ᾖ τὸ δι' αὐτοῦ προχεόμενον ἢ χορηγούμενον, οὔτε διὰ τὴν ἀναφορὰν, δι' αὐτοῦ εἴρηται, δηλαδὴ τοῦ Υἱοῦ· οὐ γὰρ ἐκ Πατρὸς, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ εἴρηται· οὔτε ἡ *διὰ* ταυτὸ τῇ *μετὰ* δύναται ἐνταῦθα. Τίνα γὰρ λόγον ἔχει, διὰ τὸ ἐκ Θεοῦ μετὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὑποπτεύειν τινὰς δύνασθαι καὶ υἱὸν τοῦ Υἱοῦ δεῖν ὀνομάζεσθαι; Ὅτι τοίνυν οὐδεμία τούτων καταφυγὴ τῶν τριῶν, εἰς ἃς εἰώθασιν ἅπαντες ἑαυτοὺς ἀναφέρειν, τῷ παρόντι χωρίῳ λείπεται, φαίνεται καθαρῶς ἐνταῦθα τὴν *διὰ* σημαίνειν αἰτίαν. Τοῦτο δὲ σαφέστερον δείκνυται καὶ ἀπὸ ἑτέρας τοῦ αὐτοῦ χρήσεως, λέγοντος· Διὰ τοῦτο μὲν ἐκ Θεοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι τρανῶς ἐκήρυξεν ὁ Ἀπόστολος λέγων, *Τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐλάβομεν*· καὶ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι σαφὲς πεποίηκεν, Υἱοῦ Πνεῦμα ὀνομάσας αὐτὸ καθάπερ καὶ Θεοῦ· διὰ τοῦτο γὰρ, φησὶν, Υἱοῦ λέγεται πνεῦμα, διότι πέφηνε δι' αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ οἱ Δυτικοὶ πάντες Πατέρες ὥσπερ ἐκ κοινῆς συμφωνίας διὰ τοῦτό φασιν Υἱοῦ λέγεσθαι Πνεῦμα καὶ εἶναι, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται. Ταυτὸν ἄρα τοῖς Δυτικοῖς τὸ ἐξ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι δύναται, ᾧ φησιν ὁ μέγας Βασίλειος διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι. Ἀλλὰ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι αὐτὸ λέγειν τοῦ Πνεύματος αἰτίαν εἶναι δηλοῖ τὸν Υἱὸν, καὶ τὸ διὰ Υἱοῦ πεφηνέναι ἄρα σαφῶς τοῦ Πνεύματος αἰτίαν βούλεται τὸν Υἱὸν λέγειν. Εἰ δὲ τὸ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι τὴν εἰς τὸν αἰσθητὸν τουτονὶ κόσμον ἐκφανσιν καὶ φανέρωσιν αὐτοῦ τι; δηλοῦν βούλεσθαι λέγει, οὐ καλῶς λέγει. Εἰ γὰρ διὰ τοῦτό ἐστι τοῦ Υἱοῦ πνεῦμα τὸ Πνεῦμα, οὐκ ἀΐδίως αὐτὸ, οὐδὲ φύσει, ἀλλ' ἐπίκτητον αὐτὸ ἔχει λαβὼν καὶ ἐν χρόνῳ,

cur Spiritus sanctus non dicatur filius Filii, manifeste apparet, non fuisse beatum Basilium hujus opinionis, nihil videlicet Filium conferre ad esse Spiritus. Non enim talem quæstionem movisset; quemadmodum nullus quæreret quare Spiritus non sit pater Patris, vel genitor Filii. Deinde ex ipsa solutione quæstionis apparet, quod putabat Filium causam Spiritus; et hoc per præpositionem *per* significare. Cum enim liceret ei dicere, quod ideo non est filius Filii, quia nec ex eo, nec per eum est, nec eum habet sui ipsius causam (quænam esset solutio convenientior?); hoc quidem non dixit, sed aliam reddidit rationem: Est enim, inquit, ex Deo per Filium, et hoc negandum non est. Quod si hoc cogat, et filium eum Filii et esse et dici; et diceretur, inquit, etiam hoc, nisi hoc inconveniens sequeretur, quod Trinitas multitudo infinita putaretur. Quod si hoc absurdum non timeretur, diceretur etiam filius Filii. At si filius Filii diceretur, nullus dubitaret, quod Filium etiam haberet sui causam. Igitur etiam cum dicatur per Filium esse, Filium habet causam; ipse etiam esse ait, quod verbum potissimum exsistentiam et subsistentiam significat, et esse ex Deo per Filium, prout sacer Athanasius dixit. Nec igitur de gratiis non subsistentibus est ei propositum dicere, nec propter relationem per Filium dictum est; nec præpositio *per* idem potest quod præpositio *cum*. Quæ enim ratio est, ideo aliquos suspicari, filium eum Filii posse dici et esse, quia ex Deo cum Filio est? Cum igitur nullum de his tribus refugiis, ad quæ se omnes solent referre, his sanctorum doctorum testimoniis relinquatur, neque conveniat, palam patet, causam hic significare hanc præpositionem *per*. Idem ex alia ejusdem auctoritate probatur, dicentis: Ideo quod ex Deo quidem Spiritus sit, palam prædicavit Apostolus, dicens: *Spiritum, qui ex Deo est, accepimus* [1]. Et quod per Filium manifestatus sit, aperte ostenditur, cum illum Filii Spiritum, quemadmodum etiam Dei nominaverit; ideo enim dicitur Filii Spiritus, inquit, quia per eum manifestatus est. Cuncti etiam Patres Occidentales communi sententia, ideo dicunt Filii Spiritum et esse et dici, quia ex eo procedit. Idem igitur Occidentales doctores significant, cum dicunt ex Filio Spiritum procedere, quod sanctus Basilius, cum dicit, per Filium eum manifestari. At dicere, ex Filio eum procedere, nihil aliud significat, nisi quod Filius etiam sit causa Spiritus. Igitur et per Filium dicere eum manifestari, palam significat, Filium causam esse Spiritus sancti. Quod si hoc, quod dicimus per Filium eum manifestari, dicat aliquis significare, ad sensibilem hunc modum ejus manifestationem et temporalem missionem, non recte dicet. Si enim ideo Spiritus est Filii Spiritus, nec æternaliter nec natura, sed accidentaliter et

[1] I Cor. II, 12.

ἐξότου τῷ κόσμῳ αὐτὸ ἐνεφάνισεν, ὃ πόρρω πάσης μανίας. Τοῦ γὰρ ἀποτελέσματος προεπινοεῖσθαι τὴν αἰτίαν ἀνάγκη, αἰτία δὲ τοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι πνεῦμα Υἱοῦ τὸ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι. Εἰ οὖν ἀϊδίως καὶ φύσει τὸ Πνεῦμα Υἱοῦ πνεῦμα, καὶ ἀϊδίως δι' Υἱοῦ πέφηνε, τὸ δὲ ἀϊδίως δι' αὐτοῦ πεφηνέναι, εἰ μὴ τὸ ἀϊδίως δι' αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι καὶ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν σημαίνει, θαῦμα ἂν εἴη. Ἀλλὰ καὶ τὸ, καθάπερ καὶ Θεοῦ, τῷ λόγῳ προσκείμενον, μέγα τῇ ἡμετέρᾳ ἐξηγήσει συμβάλλεται· οὕτω γάρ, φησὶν, Υἱοῦ λέγεται πνεῦμα καθάπερ καὶ Θεοῦ. Ἀλλὰ τοῦ Θεοῦ λέγεται Πνεῦμα, ὡς ἐκπορευόμενον ἐξ αὐτοῦ. Καὶ τοῦ Υἱοῦ ἄρα λέγεται Πνεῦμα, ὡς ἐκπορευόμενον δι' αὐτοῦ, εἴτουν δι' αὐτοῦ πεφηνός· ταὐτὸν γὰρ ἀμφότερα σημαίνειν ἀποδέδεικται. Ἐνταῦθα δὲ καὶ μάλιστα φαίνεται μηδεμίαν ἔχειν χώραν ἀντὶ τῆς *μετὰ* μεταλαμβάνεσθαι τὴν *διά*. Τὸ γὰρ εἶναι, φησὶ, Πνεῦμα δι' Υἱοῦ σημεῖόν ἐστι τοῦ δι' αὐτοῦ πεφηνέναι. Εἰ γοῦν τὸ δι' αὐτοῦ πεφηνέναι τὸ μετ' αὐτοῦ πεφηνέναι ἐσήμαινεν, οὐδὲν δὲ μᾶλλον μετὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἢ μετὰ τοῦ Πνεύματος πέφηνεν ὁ Υἱὸς, ἔδει ἂν καὶ τοῦ μετὰ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν πεφηνέναι σημεῖον ἕτερον εἶναι, τὸ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος λέγεσθαι. Ἀλλὰ τοῦτο οὐ λέγεται· οὐκ ἄρα οὐδὲ μετὰ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς πέφηνεν. Ἀλλὰ τοῦτο καὶ ψεῦδος καὶ βλάσφημον· πέφηνε γὰρ σὺν τῷ Πνεύματι καὶ ἅμα τῷ Πνεύματι, δι' αὐτοῦ δὲ ὅμως οὐ πέφηνεν· ἕτερον ἄρα περιφανῶς τὸ δι' αὐτοῦ πεφηνέναι τοῦ σὺν αὐτῷ ἢ μετ' αὐτοῦ πεφηνέναι. Ἀλλὰ φησίν· Οὐ λέγεται τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς, ἵνα μὴ Πατὴρ αὐτοῦ δόξῃ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἀναφορικὸν γὰρ ὄνομα ὢν ὁ υἱὸς, ἀποδίδοται πρὸς *πατέρα*. Ὥστε εἰ μὴ τοῦτο ὑπενοεῖτο τὸ ἄτοπον, καὶ ὁ Υἱὸς ἂν τοῦ Πνεύματος ὠνομάζετο, διὰ τὸ σὺν τῷ Πνεύματι καὶ ἅμα αὐτῷ προελθεῖν ἐκ Πατρός. Ἀλλ', ὦ βέλτιστοι, καὶ τὸ Πνεῦμα ἀναφορικόν ἐστιν ὄνομα, καὶ πρὸς τὸν πνέοντα ἀποδίδοται ἐξ ἀνάγκης, καὶ οὗ λέγεται πνεῦμα, ἐξ ἐκείνου πάντως καὶ πνεῖται. Ὅτι γὰρ ἀναφορικὰ τὰ ὑποστατικὰ ὀνόματα τῆς Τριάδος, οὐδεὶς ἀντερεῖ. Ὑποστατικὸν δὲ τοῦ πνεύματος ὄνομα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγεται, ὥσπερ καὶ τοῦ πατρὸς ὁ Πατὴρ, καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ υἱοῦ· καὶ ἀναφορικὸν ἐξ ἀνάγκης, ὥσπερ καὶ ταῦτα· εἴπερ οὐσία μὲν οὐκ εἰσιν, ἄλλο δὲ παρὰ τὰς ἀναφοράς τε καὶ τὴν οὐσίαν ἐν τοῖς θείοις οὐκ ἔστιν. Ὥσπερ οὖν τὸν Υἱὸν, διὰ τὸ ἀναφορικὸν ὄνομα εἶναι ἀποδίδοσθαι πρὸς Πατέρα, δείδιμεν υἱὸν τοῦ Πνεύματος λέγειν, ἵνα μὴ πατὴρ αὐτοῦ νομισθῇ· οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα, ἀναφορικὸν ὄνομα ὄν, καὶ πάντως ἀποδιδόμενον πρὸς τὸν πνέοντα, ἐξ ἐκείνου καὶ πνεῖται, οὗ Πνεῦμα λέγεται εἶναι. Ὡς ἂν δὲ μηδεμία τοῖς λόγοις τούτοις καταλείποιτο πρόφασις, καὶ φανείη σαφέστερον αἰτίαν σημαίνουσα ἡ *διὰ*, Μάξιμος ὁ θεῖος παρίτω, ἐν οἷς ἑρμηνεύει, τί δῆτα βούλεται τῷ προφήτῃ Ζαχαρίᾳ *ἡ χρυσῆ λυχνία, καὶ τὸ ἐπ' αὐτῇ λαμπάδιον*

temporaliter illum habet, ex quo scilicet mundo illum manifestavit : quod impium est etiam cogitare. Effectus enim ut præsupponat causam necesse est. Quod autem per Filium Spiritus manifestetur, hoc est causa, ut Spiritus sit Spiritus Filii. Si igitur effectus, videlicet quod Spiritus sit Spiritus Filii, æternaliter etiam est, multo magis et causa, videlicet quod per eum manifestatus fuerit, æterna et naturalis sit necesse est : æternaliter autem per eum manifestari, quid aliud, nisi quod æternaliter ab eo procedit, significat? Illud etiam quod additur, Quemadmodum et Dei, nostram expositionem corroborat. Ita enim, ait, dicitur Spiritus Filii, quemadmodum et Dei. At Dei dicitur Spiritus, tanquam ex eo procedens ; igitur etiam Filii dicitur Spiritus, tanquam ex eo procedens, sive per eum manifestatus. Idem enim ambo significare probatum est. Hic autem potissimum apparet, nullo modo præpositionem *per* debere accipi pro *cum*. Quod enim sit Filii Spiritus, signum est, inquit, quod per eum manifestatus sit. Si igitur per eum manifestari, idem atque cum eo manifestari, significaret, cum nil minus cum Filio Spiritus quam cum Spiritu Filius manifestatus sit, oporteret ut etiam Filius Spiritus diceretur, in signum quod cum Spiritu Filius manifestatus sit. At hoc non dicitur, igitur nec cum Spiritu Filius manifestatus est. Sed hoc mendacium et impium est dicere ; manifestatus est enim cum Spiritu, non tamen per Spiritum. Quo fit, ut aliud sit, per eum manifestari, et aliud, quod cum eo manifestetur. Sed dicet aliquis : Ideo Filius non dicitur Spiritus, ne Pater ejus videatur esse Spiritus sanctus ; Filius enim, cum nomen sit relativum, refertur ad Patrem. Quare, si non timeretur hoc inconveniens, Filius etiam Spiritus diceretur, eo quod cum Spiritu, et simul cum Spiritu progrediatur ex Patre. At, o vir optime, Spiritus quoque relativum nomen est, et ad spirantem refertur : et cujus dicitur Spiritus, ab illo etiam spiratur. Quod enim personalia nomina Trinitatis relativa sint, nullus ignorat. Personale vero nomen Spiritus esse, quod sanctus Spiritus dicatur, nemo inficiatur, quemadmodum Patris pater, et Filii filius ; et necessario relativum, quemadmodum et illa : siquidem essentia non sunt, nec aliud est in divinis præter essentiam et relationes. Quemadmodum igitur Filium, cum sit nomen relativum, et referatur ad Patrem, veremur filium Spiritus dicere, ne Spiritus pater ejus putaretur; ita et Spiritus, cum sit nomen relativum et necessario ad spirantem referatur, ab eo etiam spiratur, cujus dicitur Spiritus esse. Ut vero nulla cuiquam excusatio relinquatur, et clarius appareat præpositio *per*, significans causam, sanctus Maximus in medium adeat; qui, exponens quid velit illud Zachariæ prophetæ : *Aurea lampas, et quod supra eam* [1], sic dicit : Spiritus enim sanctus, quemadmodum natura secundum essen-

[1] Zach. IV, 2.

καὶ οἱ λύχνοι, λέγων ἐν ἐκείνοις ὧδί· Τὸ γὰρ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥσπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, οὕτω καὶ τοῦ Υἱοῦ κατ' οὐσίαν ἐστίν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς δι' Υἱοῦ γεννηθέντος ἀφράστως ἐκπορευόμενον. Τοῦ Υἱοῦ γάρ, φησίν, οὐσιωδῶς ἐστι τὸ Πνεῦμα, οὐκ ἐπίκτητον αὐτὸ καὶ ἔξωθεν, οὐδὲ χρονικῶς εἰληφότος, ἀλλ' ἐξ ἀϊδίου κατ' οὐσίαν αὐτὸ κεκτημένου, καθάπερ καὶ ὁ Πατήρ. Καὶ ἡ αἰτία, ὅτι ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' αὐτοῦ οὐσιωδῶς ἐκπορεύεται. Καὶ βλέπε ὅτι τοῦ αὐτοῦ καὶ ἑνὸς πράγματος ὅ τε μέγας Βασίλειος, ὅ τε θειότατος Μάξιμος αἰτίαν ἀποδιδόντες τοῦ διὰ τί τὸ Πνεῦμα λέγεται Πνεῦμα Υἱοῦ, τὴν αὐτὴν ἀποδιδόασι καὶ ἀμφότεροι· διὰ γὰρ τὸ δι' αὐτοῦ ἐκ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, καὶ Πνεῦμα εἶναι αὐτοῦ διατείνονται. Ὁ οὖν Μάξιμος, δι' αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι, ἔφησε, τοῦτο ὁ θεῖος Βασίλειος δι' αὐτοῦ πεφηνέναι φησίν, εἰς ἴσον τιθεὶς τὸ πεφηνέναι τῷ ἐκπορεύεσθαι Εἰ δὲ τὸ δι' αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ δι' αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν δηλοῖ, ἆρα καὶ τὸ δι' αὐτοῦ πεφηνέναι τὸ δι' αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν παρίστησι· καὶ αἰτίαν ἡ διὰ ἐξ ἀνάγκης ἐνταῦθα δηλοῖ, καὶ οὐδαμῶς ἄλλω; λαμβάνεσθαι δύναται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ Νύσσης Γρηγόριος πολλαχοῦ μὲν καὶ ἀλλαχοῦ σαφέστατα τοῦτο φησίν· οὐκ ἐν οἷς μόνον τῷ αἰτιατῷ καὶ αἰτίῳ διακρίνεσθαι λέγει τὴν Τριάδα ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον, σαφῶς περὶ διακρίσεως τῶν θείων προσώπων τὸν λόγον ποιούμενος· Τὸ Πνεῦμα, φησὶ, τῷ Πατρὶ κατὰ τὸ ἄκτιστον συναπτόμενον, πάλιν ἀπ' αὐτοῦ τῷ μὴ Πατὴρ εἶναι, καθάπερ ἐκεῖνος, διαχωρίζεται· τῆς δὲ πρὸς τὸν Υἱὸν κατὰ τὸ ἄκτιστον συναφείας, καὶ ἐν τῷ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων ἔχειν, ἀφίσταται πάλιν τῷ ἰδιάζοντι ἐν τῷ μήτε μονογενῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆναι, καὶ ἐν τῷ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι. Πάλιν δὲ τῆς κτίσεως διὰ τοῦ Μονογενοῦς ὑποστάσης, ὡς ἂν μὴ κοινότητά τινα πρὸς ταύτην ἔχειν νομισθῇ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι, ἐν τῷ ἀτρέπτῳ καὶ ἀναλλοιώτῳ καὶ ἀπροσδεεῖ τῆς ἑτέρωθεν ἀγαθότητος διακρίνεται τὸ Πνεῦμα ἀπὸ τῆς κτίσεως. Ἐνταῦθα περὶ θείας ἑνώσεώς τε καὶ διακρίσεως ὁ διδάσκαλος τὸν λόγον ποιούμενος, προχειρίζεται μὲν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, παραβάλλων δ' αὐτὸ πρός τε τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν, εὑρίσκει τίνα μὲν αὐτοῖς κοινὰ καὶ ἑνοῦντα, τίνα δὲ ἴδιά τε καὶ διακρίνοντα. Τῷ μὲν οὖν Πατρὶ, φησὶ, κατὰ τὸ ἄκτιστον συναπτόμενον· τοῦτο δ' ἐστὶ τοῖς ἀπολελυμένοις καὶ οὐσιώδεσιν, ἃ διὰ τῆς ἀκτίστου σημαίνει φωνῆς· τῷ μὴ Πατὴρ εἶναι, καθάπερ ἐκεῖνος, ἀπ' αὐτοῦ πάλιν διαχωρίζεται. Τῷ δὲ Υἱῷ κοινωνοῦν αὐτῶν τε τῶν ἀπολελυμένων καὶ τῆς κατὰ τὸ ἄκτιστον συναφείας· μία γὰρ τῶν τριῶν οὐσία, ἔτι τε καὶ τῷ αἰτιατὰ εἶναι κοινῶς ἀμφότερα τοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ, ὅμως αὐτοῦ διακρίνεται πάλιν δυσὶ τούτοις, τῷ μήτε μονογενῶς ὡς ὁ Υἱὸς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς δηλαδὴ ὑποστῆναι· τοῦτο δ' ἐστὶ τῷ διαφόρῳ τῆς ὑπάρξεως τρόπῳ· καὶ ἐν τῷ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι. Εἰ οὖν ἐνταῦθα τὸ, δι' αὐτοῦ, ἴσον δύναται τῷ, μετ' αὐτοῦ, θαῦμα ἂν εἴη, εἰ τῷ μετὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέ-

tiam Dei et Patris est, et Filii secundum essentiam est, tanquam ex Patre essentialiter per Filium ineffabiliter natum procedens : Filii enim est, inquit, essentialiter Spiritus, non adventitius et deforis, nec temporaliter illum accipientis, sed ab æterno essentialiter illum habentis, quemadmodum et Pater : cujus ratio est, quod ex Patre per eum essentialiter procedit. Et attende, quod unius et ejusdem rei rationem reddentes, tam beatus Basilius, quam sanctus Maximus, videlicet cur Spiritus dicitur Spiritus Filii, eamdem uterque reddit. Quia enim ex Patre per eum procedit, ideo Spiritum ejus esse et dici asseverant. Et quod sanctus Maximus per eum procedere inquit, illud beatus Basilius per eum manifestari dixit, significans idem posse manifestari atque procedere. Quod si per eum procedere, per eum esse et exsistentiam habere significat ; igitur et per eum manifestari, per eum esse et exsistentiam habere significat : et præpositio *per* causam hic necessario significat, nec ullo modo aliter capi potest. At Nyssenus etiam Gregorius idem plerisque in locis ait ; non solum cum Trinitatem causa et causato distingui asseverat, sed etiam in primo suorum contra Eunomium librorum, de distinctione divinarum personarum tractans : Spiritus, inquit, Patri conjunctus, secundum quod uterque increatus, et rursus ab eo distinguitur, et quod non est Pater, prout ille est : Filio vero, et secundum quod uterque increatus est, et secundum quod uterque ex primo principio suam subsistentiam habet, conjunctus, distinguitur ab eo sua proprietate, quæ est, quod nec ut unigenitus ex Patre productus est, et quod per ipsum Filium sit manifestatus. Et cum creatura per Filium sit producta, ne quis putet aliquid commune esse Spiritui et creaturæ, propterea quod dicitur per Filium manifestatus, immutabilitate et immobilitate a creatura distinguitur. Hic cum manifeste de divina unione et distinctione sanctus doctor loqueretur, proponit sibi Spiritum sanctum : quem ad Patrem comparans et Filium, invenit quæ communia eis et unientia, quæ vero propria et distinguentia sunt. Patri itaque, inquit, conjunctus, secundum quod uterque increatus est ; ac si diceret, per absoluta et essentialia, quæ per nomen increati significantur ; rursus ab eo distinguitur, eo quod non est Pater ut ille est. Cum Filio vero commune habens, quod uterque increatus, et omnia eis absoluta communia sint, cum una eademque utriusque essentia sit, item quod uterque Deum et Patrem sui principium habet, tamen ab eo his duobus distinguitur : primo, quod non per generationem ut Filius, sed per processionem videlicet ex Patre sit ; ac si diceret, per diversum subsistentiæ modum ; secundo, quod per ipsum Filium manifestatus sit. Si igitur *per eum* idem

ναι τὸ Πνεῦμα διακρίνεται τοῦ Υἱοῦ· ἐνοῖτο γὰρ ἂν οὕτω μᾶλλον, οὐ διακρίνοιτο· καὶ συνάπτοιτο πλέον, ἢ διαιροῖτο. Οὐ μὴν οὐδὲ περὶ χαρισμάτων ἐνταῦθα διανομῆς ὁ λόγος αὐτῷ, ἀλλὰ περὶ τῆς τῶν θείων ὑποστάσεων διακρίσεως. Οὔτε δέ τις εἰπεῖν ἔχει τὴν εἰς τὸν κόσμον διὰ τοῦ Υἱοῦ φανέρωσιν τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου διὰ τούτου τοῦ λόγου δηλοῦσθαι. Πρῶτα μὲν γὰρ περὶ διακρίσεως ὄντος τοῦ λόγου τῶν ὑποστάσεων, καὶ πῶς ἂν τὴν χρονικὴν ταύτην φανέρωσιν ἀϊδίου τινὸς πράγματος αἴτιον ἐποιεῖτο; ἀϊδίως γὰρ ἀλλήλων ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τοῖς προσωπικοῖς διακρίνοντες ἰδιώμασι· καὶ οὐ δήπου πρὶν ὑπὸ τοῦ Υἱοῦ φανερωθῆναι τῇ κτίσει τὸ Πνεῦμα, ἀλλήλων οὐ διεκρίνοντο· τοῦτο γὰρ ἀτοπώτατον λέγειν. Ἔπειτα τῶν εἰς τὴν κτίσιν ἔργων τῆς Τριάδος ὄντων κοινῶν, οὐ δι' τοῦ Υἱοῦ μᾶλλον ἢ δι' ἑαυτοῦ ἐφανερώθη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν Υἱὸν ἐδόξασέ τε καὶ ἐφανέρωσε, καὶ οὐχ ἥκιστα τὸν Πατέρα, τὸν αὐτὸν δὲ καὶ ὁ Υἱός. Οὕτω; οὖν ἂν καὶ ἑαυτοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον διακρίνοιτο, ἑαυτὸ φανερῶσαν, ἔτι τε τοῦ Πατρός· καὶ ὁ Υἱὸς ἑαυτοῦ τε καὶ τοῦ Πατρὸς διὰ ταῦτα· ἀλλ' οὔτε ἐπὶ τούτων εἴρηται τοῦτό ποτε, οὔτ' ἐπὶ τοῦ νυνὶ προκειμένου τούτῳ λόγῳ καταλείπεται χώρα. Ὁ δὲ τοῦτον ἐλέγχει τὸν λόγον ὄντα ματαίαν καταφυγήν, ἔστιν ὅτι τὸ Πνεῦμα τῆς κτίσεως ὁ διδάσκαλος διακρῖναι βουλόμενος, ἐπείπερ ᾔσθετο, μᾶλλον δ' ἔφθασεν ἀποδεδωκὼς κοινὸν αὐτῷ τε κἀκείνῃ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ

A τὸ μὲν πεφηνέναι, τὴν δὲ ὑποστῆναι, δεδιὼς, μή τις τούτῳ δὴ τῷ κοινῷ καὶ ταυτότητα οὐσίας δοξάσειε, τῷ ἀτρέπτῳ τε καὶ τρεπτῷ, καὶ ἀναλλοιώτῳ, καὶ μὴ τοιούτῳ διακρίνει ταῦτα ἀλλήλων, τὸ, διὰ τοῦ Υἱοῦ, τὴν μὲν ὑποστῆναι, τὸ δὲ πεφηνέναι, κοινὸν καὶ ταυτὸν ἡγησάμενος· διακρίσεως δὲ τρόπον εὑρὼν τὸ τὴν μὲν τρεπτὴν καὶ ἀλλοιωτὴν εἶναι, τὸ δ' ἄτρεπτόν τε καὶ ἀναλλοίωτον. Καίτοι εἰ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι τὸ Πνεῦμα μὴ αἰτίαν ἐδήλου τὸν Υἱόν, ὥσπερ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ὑποστῆναι τὴν κτίσιν, τοῦτο γὰρ αὐτὸν αἰτίαν δηλοῖ, ῥᾴστη ἂν ἦν ἡ διάκρισις τοῦ Πνεύματός τε καὶ τῆς κτίσεως. Ἐξῆν γὰρ εἰπεῖν ὅτι εἰ καὶ ἀμφότερα διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ἡ μὲν κτίσις αἰτιατῶς ἐξ αὐτοῦ, τὸ δέ γ' ἀναιτίως.

B Νῦν δὲ τοῦτο μὲν οὐκ εἶπεν· ὁ γὰρ μὴ ᾖδει ἀληθὲς ὄν, οὐκ ἦν ἐκείνου εἰπεῖν· ἀλλ' ἄλλην εὗρε διάκρισιν, τὴν καὶ αὐτῷ δόξασαν ἀληθῆ καὶ μόνην ὑπάρχουσαν. Ἡ *διὰ ἄρα* ἐπὶ τῆς δι' Υἱοῦ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἐκφάνσεως, τοῦτ' αὐτὸ δύναται, ὅπερ ἐπὶ τῆς κτίσεως λεγομένης δι' Υἱοῦ ὑποστῆναι. Ἀλλ' ἐπὶ τῆς κτίσεως αἰτία λέγεται καὶ πιστεύεται ὁ Υἱὸς εἶναι, καὶ διὰ τῆς *διὰ* τοῦτο σημαίνεται καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος· ἄρα αἰτίαν ἡ *διὰ* παρίστησι τὸν Υἱόν. Καὶ γὰρ δὴ καὶ ἄλλως φανερὸν, ὡς τοῖς αἱρετικοῖς οἱ διδάσκαλοι πολεμοῦντες δι' Υἱοῦ λέγουσι γεγενῆσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, διὰ τὸ κακῶς ἀκούειν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, *Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο*, λέγοντος, καὶ τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦτο

significaret ac *cum eo*, prout aliqui somniant, mirum esset profecto, si ideo Spiritus distinguatur a Filio, quia cum eo manifestatur: unitur enim hoc modo, non distinguitur; et conjungitur, non dividitur. Nec etiam de divisione charismatum hic loquitur sanctus doctor, quin imo de divinarum personarum distinctione. Nec quisquam habet dicere, Spiritus per Filium in mundo manifestationem per hæc verba significari. Primo namque cum de distinctione personarum hic sermo haberetur, quonam modo temporalem hanc manifestationem æternæ rei causam poneret? æternaliter enim Filius et Spiritus sanctus personalibus distinguuntur proprietatibus. Neque dici potest, quod antequam manifestaretur mundo Spiritus, non erant ab invicem personaliter distincti; hoc enim absurdissimum etiam cogitare est. Deinde cum opera in creaturam communia Trinitati sint, non magis per Filium, quam per seipsum Spiritus sanctus manifestatus est: quin imo ipsum etiam Filium Spiritus glorificavit et manifestavit, et non minus Patrem eumdem etiam Filius. Quare cum hac ratione a seipso etiam Spiritus distinguetur, cum seipsum manifestavit; item et a Patre; Filius quoque et a seipso, et a Patre, ob eamdem rationem. Sed nec de his unquam hoc dictum est, neque de re nobis proposita idem dicere convenit. Quod autem palam arguit, has rationes vana refugia esse, illud est, quod Spiritum sanctum volens a creatura divinus iste doctor distinguere,

C cum jam attribuisset Spiritui, per Filium manifestari; creaturæ, per Filium creatam fuisse, timens ne quis propter hoc, quod Spiritus et creatura per Filium esse dicantur, ejusdem etiam essentiæ Spiritum cum creatura putaret; mutabili et immutabili hæc ab invicem distinguit, quod Spiritus quidem per Filium manifestetur, creatura vero per Filium subsistat; hoc commune et idem utrisque putans, distinctionis vero alium reperiens modum, videlicet quod ille quidem immutabilis, illa vero mutabilis sit. At si, cum dicitur, Spiritum per Filium manifestari, non significaretur, quod Filius subsistentiæ Spiritus esset causa, quemadmodum cum dicitur, mundum per Filium esse factum (hoc enim manifeste Filium significat

D causam esse), facilis esset Spiritus a creatura distinctio: licuisset enim dicere quod, etsi uterque sit per Filium, creatura tamen est ex eo tanquam causatum, Spiritus vero non tanquam causatum. Nunc autem hoc non dixit: quod enim sciebat non esse verum, dicere non erat suum; sed alium distinctionis modum invenit, qui ei verus visus est, et qui solus inveniri potest. Igitur præpositio *per* idem potest, cum dicitur quod Spiritus per Filium manifestatur; quod cum dicimus creaturam *per* Filium esse factam. Sed creaturæ causam dicimus et credimus Filium, et hoc significat præpositio *per*: igitur etiam de Spiritu ipsa significat Filium causam esse. Præterea patet quod quia hæretici per Filium fuisse

βλασφήμως ὡς ἐν οἰομένοις τῶν πάντων, ταύτας ἀφῆκαν κατ' αὐτῶν τὰς φωνὰς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ δι' αὐτοῦ πεφηνέναι καὶ εἶναι τὸ Πνεῦμα εἰπόντες. Ἀλλ' οἱ αἱρετικοὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ γεγενῆσθαι τὸ ἅγιον λέγοντες Πνεῦμα, δύο ταῦτα ἐνόουν· αὐτό τε γὰρ ἐτίθεσαν εἶναι ὡς ἓν τῶν κτισμάτων, καὶ τὸν Υἱὸν αἰτίαν αὐτοῦ εἶναι, καὶ τοῦτο δηλοῦσθαι διὰ τῆς προθέσεως τῆς *διά*. Εἰ οὖν ἀμφότερα ἔλεγον βλασφημοῦντες, καὶ πρὸς ἑκάτερον ἂν οἱ διδάσκαλοι παρετάξαντο· καὶ ὥσπερ ἐξαιροῦσιν αὐτὸ τῶν κτισμάτων, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε οὐ τοῦτο ποιοῦσιν· ὅθεν οὐδὲ τῇ λέξει τοῦ γεγενῆσθαι εἰς κτίσμα κατασπώσῃ τὸ Πνεῦμα εὕροις ἂν αὐτοὺς ἐπ' αὐτοῦ ποτε χρησαμένους· οὕτως οὐδ' ἂν ποτε ἐχρήσαντο τῇ *διὰ*, εἰ τοῖς μὲν αἱρετικοῖς ὡς αἰτίαν σημαίνουσα παρελαμβάνετο, αὐτοῖς δ' οὐκ ἐδόκει τοῦτ' ἀληθὲς εἶναι. Οὕτω διὰ πάντων τἀληθὲς αὐτό τε ἑαυτῷ φαίνεται σύμφωνον ὄν, καὶ αἰτίαν ἐν οἷς παραλαμβάνεται ἡ *διὰ*, παριστῶσα. Τοῦτο δ' αὐτὸ καὶ ἐκ τοῦ πρὸς Ἀβλάβιον λόγου τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου σαφῶς δείκνυται· κἀκεῖ γὰρ περὶ διακρίσεως τῶν θείων προσώπων τὸν λόγον ποιούμενος, μετὰ τὸ καθόλου τῷ αἰτίῳ καὶ αἰτιατῷ διακρῖναι αὐτὰ ἀπ' ἀλλήλων, καὶ τῇ *διὰ* ταύτῃ τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος διακρίνει· Ὁ μὲν γάρ ἐστι, φησί, προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, τοῦ Πατρὸς δηλαδή, τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, ἤτοι διὰ τοῦ Υἱοῦ· καὶ τούτῳ, φησί, διακρίνεται τοῦ Υἱοῦ τὸ πανάγιον Πνεῦμα, τῷ δι' αὐτοῦ εἶναι, δηλαδὴ τοῦ Υἱοῦ· οὗτος γάρ ἐστι προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου. Ἐκ τοῦ πρώτου γὰρ ἀμφότερα ὄντα, οὐκ ἂν ἀρκούντως διακρίνοιντο, εἰ μὴ καὶ θάτερον εἴη διὰ τοῦ ἑτέρου, φησίν. Ὡς φανερῶς τὴν *διὰ* ἐπὶ διακρίσεως ἐνταῦθα παραληφθῆναι, καὶ διακρίσεως τῆς ἐξ ἀϊδίου, τῆς κατὰ αἰτιατὸν δηλαδὴ καὶ τὸ αἴτιον· ἐπεὶ προαποδεδωκὼς ἔφθασε πρότερον τῷ αἰτίῳ καὶ αἰτιατῷ μόνῳ ἀλλήλων τὰ θεῖα πρόσωπα διακρίνεσθαι. Τὸ γὰρ ἐπιφερόμενον, ἄλλην πάλιν διαφορὰν ἐπὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ἐννοεῖσθαι οὐκ ἄν τις ἀναμαρτήτως ἐκλάβοι, ἄλλην λέγων κατ' εἶδος· οὕτω γὰρ ἂν ἀντιφάσει τὸν διδάσκαλον περιβάλλοιμεν, εἰ πρότερον τῷ αἰτίῳ καὶ αἰτιατῷ μόνῳ διακρίνεσθαι εἰπόντα τὰ πρόσωπα τῆς Τριάδος, ἔπειτα καὶ ἄλλον τρόπον αὐτὸν νομιοῦμεν ἀποδεδωκέναι διακρίσεως κατ' εἶδος διαφέροντα τοῦ πρωτέρου. Ἄλλην τοίνυν διαφορὰν τὴν κατ' ἀριθμὸν ἐκδεχόμενοι, τά τε τοῦ διδασκάλου φρονοίημεν ἄν, καὶ φανερῶς τὴν *διὰ* μετὰ αἰτίας δεξαίμεθα, ὡς μὴ ἔχειν λόγον λοιπὸν ἢ ἀντὶ τῆς *μετὰ*, αὐτὴν λέγειν· ἡ *μετὰ* γὰρ οὐ διακρίνει, ἢ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ Πνεύματος δι' Υἱοῦ ἔκφανσιν τῷ λόγῳ δηλοῦσθαι· αὕτη γὰρ οὐκ ἐξ ἀϊδίου. Εἰ δὲ ἡ λέξις τοῦ πεφηνέναι σκανδαλίζει τινάς, μόνον τὸ ἐκπορεύεσθαι προσήκειν τῇ τοῦ Πνεύματος ὑπάρξει νομίζοντας, καὶ τῇ ὑπαρκτικῇ προόδῳ αὐτοῦ, τὸ δὲ πεφηνέναι εἰς τὴν μεταδοτικὴν ἢ χρονικὴν μόνον πρόοδον, ἢ εἰς τὴν πρὸς τὴν κτίσιν φανέρωσιν ἕλκοντας· ὥρα λοιπὸν αὐτοῖς καὶ τὸν Υἱὸν μεταδίδοσθαι λέγειν, ἢ πέμπεσθαι παρὰ τοῦ Πατρὸς, ἐκ τοῦ

factum Spiritum sanctum blasphemabant, eo quod Evangelista dicit : *Omnia per ipsum facta sunt*, male et impie Spiritum etiam sanctum inter omnia connumerantes, ideo sancti doctores eos oppugnantes, et contra eorum impietatem his usi verbis de Spiritu sancto, per Filium eum procedere, et per Filium esse et manifestari dixerunt. Sed hæretici per Filium factum fuisse Spiritum sanctum dicentes, duo hæc concludebant : primo, quod Spiritum creaturam putabant ; secundo, quod Filius causa ejus esset, et hoc ipsam *per* significare. Igitur si utrumque falsum esset, utrumque doctores oppugnassent, quemadmodum et illum a creaturis eximunt : quare nec unquam reperies eos usos de Spiritu hoc vocabulo, factus est, tanquam creaturæ appropriato : ita nec præpositione *per* usi fuissent unquam, si cum hæretici eam putarent causam significare, ipsis non solum falsum, verum impium hoc visum esset. Ita per omnia veritas ipsa sibi concordat, et manifeste causam significat *per*, cum de aliquibus accipiatur. Hoc idem ex ejusdem doctoris ad Ablabium oratione probatur. Etenim cum illic etiam de divinarum personarum distinctione tractaret, postquam universaliter causa et causato ab invicem eas distinxit, deinde Filium a Spiritu etiam præpositione *per* distinguit. Ille quidem est, inquiens, immediate a primo, Filius videlicet a Patre ; hic vero de Spiritu dicens, per eum qui immediate a Patre est, hoc est per Filium ; et eo distinguitur, inquit, Spiritus a Filio, quia per ipsum est. Quasi diceret, quod cum ambo a primo sint, non sufficienter distinguerentur, nisi alter per alterum esset. Ut manifeste *per* distinctionem hic significaret, et distinctionem quæ ab æterno est, quæque secundum causam et causatum est ; cum antea dixerit, causa et causato tantum ab invicem divinas personas distingui. Quod enim infert, aliam differentiam de Filio et Spiritu sancto intelligi, non recte quis putaret aliam secundum speciem ; contradiceret namque sibi ipsi, si cum antea causa et causato tantum dixerit personas divinas distingui, deinde alium modum distinctionis specie differentem tradidisset. Aliam igitur differentiam secundum numerum accipientes, et recte cum sancto doctore sentiemus et præpositionem *per* cum causa intelligemus, ita ut nulli ratio relinquatur, vel pro *cum* eam accipere. Cum enim non distinguit, vel mundo per Filium manifestationem Spiritus, eam significare putare ; hæc enim non est ab æterno. Quod si verbum hoc, manifestari, aliquos scandalizat, verbum, procedere, tantum Spiritus subsistentiæ putantes debere attribui : manifestari vero ad temporalem processionem, et charismatum dationem, et ad mundi manifestationem trahentes : eorumdem etiam erit Filium mundo dari, vel temporaliter mitti dicere, cum eum audiant a Patre manifes-

Πατρὸς αὐτὸν ἀκούουσι πεφηνέναι, οὗ πλήρεις οἱ λόγοι τῶν διδασκάλων. Κύριλλος γὰρ ὁ μακάριος ἐν τῷ πρὸς Οὐαλεριανὸν ἐπίσκοπον λόγῳ, Ἅγιος γάρ, φησὶν, ὢν κατὰ φύσιν, καθάπερ ἀμέλει καὶ ὁ Πατὴρ, ὁ ἐξ αὐτοῦ πεφηνὼς Υἱὸς μονογενής. Καὶ ὁ αὐτὸς περὶ τοῦ Χριστοῦ πάλιν· Ἴδιόν ἐστι τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, οὔτε που μόνον ἦ Λόγος ἐστὶ πεφηνὼς ἐκ Πατρὸς, ἀλλ' εἰ καὶ νοοῖτο καθ' ἡμᾶς ἄνθρωπος γεγονώς. Ὅτε τοίνυν ἐνταῦθα τὸ πεφηνέναι τὸ εἶναι καὶ τὸ ὑπάρχειν δηλοῖ, πῶς ἐπὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου οὐ καταδεξόμεθα τὸ αὐτὸ τοῦτο σημαίνεσθαι; ὃ δὲ καὶ μὴ βουλομένους ἀναγκάσει δέξασθαι τοῦτο, ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς ὑπαρκτικῆς αὐτοῦ προόδου τὸ αὐτὸ λέγεται τοῦτο. Λέγει δὲ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος· Τὸ Πνεῦμα οὐδὲν ἔχον ἐστὶν ἐπίκτητον ἐν ἑαυτῷ, ἀλλ' ἀϊδίως πάντα ἔχει ὡς Πνεῦμα Θεοῦ, καὶ ἐξ αὐτοῦ πεφηνός. Οὕτω πᾶσα πρόφασις ἀφαιρεῖται τῶν ζητούντων προφάσεις. Καὶ γὰρ δὴ καὶ ὃ φησιν ὁ προειρημένος Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐν τῇ τοῦ ὁμωνύμου αὐτῷ καὶ Θαυματουργοῦ Γρηγορίου ἀποκαλύψει περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὡς δι' Υἱοῦ πέφηνε δηλαδὴ τοῖς ἀνθρώποις, οὐδὲν πρὸς τὸν λόγον· ἴως ἂν τὸ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι, σημαίνει μὲν καὶ ἀμφότερα, τό τε δι' Υἱοῦ ἀνθρώποις γνωσθῆναι ἐν χρόνῳ, τό τε δι' Υἱοῦ τὴν ἀΐδιον ὕπαρξιν ἔχειν, ὥσι δὲ ὅμως καὶ ἀμφότερα ἀληθῆ, ἐπὶ τῶν οἰκείων λαμβανόμενα τόπων. Ἀφίημι γὰρ ἔν γε τῷ νυνὶ λέγειν, ὡς τὸ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι ἀνθρώποις ἐν χρόνῳ προϋποτίθησιν ἐξ ἀνάγκης τὸ δι' Υἱοῦ τὴν ἀΐδιον ὕπαρξιν ἔχειν· καὶ οὐκ ἂν δι' αὐτοῦ ἐν χρόνῳ ἐπεφήνει, εἰ μὴ δι' αὐτοῦ τὴν ἀΐδιον ὕπαρξιν εἶχεν. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν θεολογίᾳ μέγας Γρηγόριος, ζητῶν διὰ τί μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα Υἱὸς κέκληται, καὶ εἴ τι αὐτῷ ἐλλείπει εἰς τὸ εἶναι υἱὸς, Οὐ λείπει, φησὶν, οὐ γὰρ ἐλλιπὴς ἡ θεότης· τὸ δὲ τῆς ἐκφάνσεως ἢ τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως διάφορον, διάφορον αὐτῶν καὶ τὴν κλῆσιν πεποίηκε· τῇ αὐτῇ καὶ μιᾷ χρήσει τήν τε τῆς ἐκφάνσεως λέξιν, καὶ τὴν τοῦ πεφηνέναι, τό εἶναί τε καὶ ὑπάρχειν ἐνταῦθα δηλοῦν μαρτυρῶν τῷ ὁμωνύμῳ Γρηγορίῳ τῷ Νύσσης, καὶ ἔτι διάκρισιν καὶ αὐτὸς ἀποδιδοὺς τὴν αὐτὴν Υἱῷ τε καὶ Πνεύματι, καὶ διὰ τῶν αὐτῶν τε καὶ ἴσων τρόπων αὐτὰ διακρίνων ἀλλήλων· ὡς γὰρ ἐκεῖνος τῷ μήτε μονογενῶς ὑποστῆναι καὶ τῷ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι τοῦ Υἱοῦ διακρίνει τὸ Πνεῦμα, οὕτω καὶ οὗτος τῷ τε τῆς ἐκφάνσεως διαφόρῳ, καὶ τῷ τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως. Ὁ μὲν ἐκεῖνος εἶπεν ἐν τῷ μὴ μονογενῶς ὑποστῆναι, ἀλλ' ἐκπορευτῶς δηλαδὴ, τοῦθ' οὗτος ἐκφάνσεως διάφορον εἴρηκεν, εἴτουν διάφορον τρόπον ὑπάρξεως· ὃ δὲ ὁ Νύσσης διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι, τοῦθ' οὗτος διάφορον τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως εἶπε. Σχέσιν δὲ τὴν πρὸς ἄλληλα Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος οὐκ οἶδ' εἴ τινά τις ἑτέραν εὕροι πλὴν τῆς κατὰ τὸ αἰτιατόν τε καὶ αἴτιον, καθ' ἣν ὁ μὲν πρὸς αὐτὸ τὸ Πνεῦμα ὡς αἴτιον ἔχει, τὸ δὲ διαφόρως πρὸς τὸν Υἱὸν, κατὰ τὸ παθητικὸν δηλαδὴ καὶ ποιητικὸν ὡς αἴτιον αὐτοῦ. Ἢ δειξάτω μοί τις ἑτέραν σχέσιν μεταξὺ Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος, καθ'

A

B

C

ri, quod ab omnibus communiter doctoribus dicitur. Beatus etenim Cyrillus ad Valerianum episcopum: Cum enim quemadmodum Pater, ait, ita et qui ex eo manifestatur, unigenitus Filius natura sanctus sit. Et rursus idem: Proprius est Filii Spiritus sanctus, inquit, non solum in quantum Verbum est ex Patre manifestatum, sed etiam in quantum intelligitur homo secundum nos factus. Quod si in his, manifestari, esse et æternam subsistentiam, et generationem Filii significat, quare non idem et de Spiritu sancto significaret? Quod autem et nolentes cogeret concedere idem significare, illud est, quod etiam de Spiritu et ejus æterna processione hoc idem dicitur, dicente B. Basilio de Spiritu sancto: Nil adventitium in se habet, sed æternaliter omnia habet tanquam Spiritus Dei, et ex eo manifestatus: ita omnis occasio tollitur malignari cupientibus. Illud etenim, quod prædictus Gregorius Nyssenus in revelatione Neocæsareensis Gregorii, qui miraculis coruscavit, de Spiritu dicit, quod per Filium manifestatus sit, addens, videlicet hominibus, nil contra nos facit: siquidem hoc quod per Filium manifestatus sit, significat quidem utrumque etiam, quod per Filium sit hominibus notificatus temporaliter, et quod per Filium æternalitater producatur, sint vero utraque vera, in propriis locis accepta. Omitto namque dicere in præsenti, quod per Filium temporaliter hominibus manifestati, præ-

supponit necessario per Filium æternaliter procedere: nec per eum temporaliter manifestaretur, nisi per eum æternaliter procederet. Alter etiam Gregorius, Nazianzenus videlicet, qui a theologia per excellentiam Theologus cognominatus est, quærens cur et Spiritus non nominetur Filius, et an ei aliquid deficiat ut Filius sit, non ei quidquam deficere ait, divinitati namque deficit nil, manifestationis autem vel relationis ad invicem diversitas, diversa quoque eis attribuit nomina: his verbis, manifestationis verbum, æternam processionem significare probans, prout etiam ex verbis Nysseni Gregorii apparuit, et eamdem Filii et Spiritus sancti ab invicem distinctionem tradens, quam et Nyssenus Gregorius: quemadmodum enim ille, eo quod nec ut Unigenitus ex Patre productus est, et quod per ipsum Filium sit manifestatus, Spiritum a Filio distinguit: ita et Nazianzenus tum manifestationis, tum relationis ad invicem diversitate distinctionem eorum ponit. Quod ille dixit, non ut Unigenitum esse productum, hic manifestationis diversitatem, hoc est, diversum subsistentiæ modum. Quod vero Nyssenus per Filium ait, manifestari, Nazianzenus diversitatem relationis ad invicem nominavit. Relationem vero ad invicem Filii et Spiritus sancti, nescio an aliam quisquam reperiat præter eam quæ secundum causam et causatum sit, secundum quam Filius quidem ad Spiritum ut causa se

ἦν τὸ ἕτερον πρὸς τὸ ἕτερον ἀναφέρεται. Ἀλλ' οὐκ ἐν εὕροι ῥᾳδίως. Εἰ γάρ τις τὸ λέγεσθαι πνεῦμα Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἡμῖν ἀντιθείη, πρῶτα μὲν ἡ σχετικὴ αὕτη ἀκολουθία καὶ κατ' αὐτὸν αὖθις τὸν Νύσσης Γρηγόριον, καὶ κατὰ πάντας ὁμοῦ οὐκ ἀντιστρέφει· οὐδὲ γὰρ λέγεται καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, οὔτε μὴν ἑτέρα τις ἀνταποκρίνεται ταύτῃ τῇ πρὸς τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος σχέσει, τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὔτε ἡ αὐτὴ, οὔτε διάφορος τῷ γε γοῦν ποιητικῷ καὶ παθητικῷ· ἔπειτα δὲ καὶ αὐτὸ τὸ τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι οὐδὲν ἕτερον σημαίνει ἢ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον, ἢ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι αὖθις κατὰ τὸν Μάξιμον, κατὰ δέ γε τοὺς δυτικοὺς τὸ ἐξ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ ἐξ αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν. Ὥστε τὸ Υἱοῦ Πνεῦμα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγεσθαι εἰς ἴσον τοῖς τρισὶ λέγεσθαι τούτοις, λέγω δὴ τῷ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι, καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ ἐξ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Ταῦτα δὲ σχέσιν δηλοῦσι πρὸς ἄλληλα, τὴν κατὰ τὸ αἰτιατόν τε καὶ αἴτιον· ἣν καὶ θαῤῥούντως ὁ Θεολόγος ἀποφαίνεται τῆς τε τῶν θείων προσώπων Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος διακρίσεως αἴτιον, καὶ τῆς τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἑτερότητος, τοῦ μὲν Υἱοῦ λεγομένου, θατέρου δὲ Πνεύματος. Τούτοις δὲ συνηγορεῖ καὶ ὁ λόγος, καὶ ἡ τῆς πίστεως ἀλήθεια· τὰ γὰρ θεῖα πρόσωπα τῆς Τριάδος οὐ μᾶλλόν εἰσιν ἓν ἢ τρία· τὸ μὲν τῇ οὐσίᾳ, τὸ δέ γε ταῖς ὑποστάσεσιν, εἴτε καὶ ἰδιότησιν· ἑνοῦνται γὰρ διακεκριμένως, καὶ διακρίνονται ἡνωμένως,

habeat ; Spiritus vero e converso ad Filium, ut causatum ad causam, et ideo diversimode. Aut ostendat mihi quispiam aliam inter Filium et Spiritum sanctum relationem, secundum quam alter ad alterum refertur : sed profecto nunquam reperiet. Et enim si quis nobis illam opponet, quod Spiritus dicatur Spiritus Filii, primo quidem ista relatio et secundum ipsum Nyssenum Gregorium, et alios omnes doctores non convertitur. Nec enim Filius dicitur etiam Spiritus, nec huic ad Filium Spiritus relationi aliqua alia Filii ad Spiritum correspondet relatio, nec eadem, neque diversa secundum actionem et passionem. Deinde quod dicatur Filii Spiritus, nihil aliud significat, nisi quod per Filium manifestatus sit secundum magnum Basilium, sive quod per Filium procedat secundum Maximum, sive quod ex Filio procedat secundum Occidentales doctores. Hæc enim quatuor [ut probatum est] æquivalent, videlicet Filii Spiritum dici, per Filium manifestari, per Filium procedi [procedere], et ex Filio procedi. Hæc autem relationem ad invicem causæ causati significant ; quam Nazianzenus Gregorius audacter asseverat et divinarum personarum Filii et Spiritus distinctivam esse, et causam ut diversa nomina habeant, et unus Filius, alter Spiritus dicatur. Hæc autem et ipsa ratio attestatur : divina enim et sancta Trinitas

A κοινὴν μὲν ἔχοντα τὴν οὐσίαν, ταῖς δὲ διαφόροις προόδοις καὶ ταῖς ἀναφοραῖς ἀλλήλων διαφέροντα· ἃ δὴ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἡμετέρας νοήσεως διαφέρει, εἰ καὶ μὴ διαφέρει τῷ πράγματι, καθόσον ἡ μὲν πρόοδός ἐστιν ὥσπερ τις ὁδὸς, ἡ δ' ἀναφορὰ ὥσπερ τι εἶδος· εἰκότως καὶ κατὰ ταύτας διακρίνονται. Οἷς γάρ τινα διαφέρει, τούτοις πάντως καὶ διακρίνονται, εἰ καὶ μὴ πᾶσιν ὁμοίως. Ἐπεὶ γὰρ ἐν οἷς πλείοσιν εὑρίσκεταί τι κοινὸν, ἀνάγκη εἶναί τι τὸ τὰ πλείω ἐκεῖνα διακρίνον, ἀνάγκη καὶ τὰ θεῖα πρόσωπα πλείω γε ὄντα καὶ κοινωνοῦντα κατὰ τὴν οὐσίαν ἀλλήλοις, εἶναί τι τὸ διακρίνον αὐτὰ, εἰ μὴ μᾶλλον μονὰς μέλλοιεν εἶναι ἢ καὶ τριάς. Ἐπεὶ δ' ἐν αὐτοῖς οὐδὲν ἕτερον θεωρεῖται πλὴν τῆς θείας
B οὐσίας καὶ τῶν ἀναφορῶν μόνων, εἴτουν τῆς ἑκάστου ἰδιότητος καὶ ὑποστάσεως, ἡ δὲ οὐσία κοινὴ οὖσα οὐκ ἂν εἴη διακρίσεως αὐτοῖς αἰτία, λείπεται κατὰ τὰς ἀναφορὰς αὐτὰ διακρίνεσθαι, καὶ προηγουμένως μὲν καὶ μάλιστα κατὰ ταύτας, ἑπομένως δέ γε καὶ κατὰ τὰς προόδους· καθόσον, ὡς εἴρηται, ἀναφορά τε καὶ πρόοδος οὐ διαφέρει τῷ πράγματι, εἰ καὶ διαφέρει τῷ τρόπῳ τῆς σημασίας. Ἡ μὲν γὰρ πρόοδος κατὰ τὸν τῆς ἐνεργείας τρόπον σημαίνεται, ὥσπερ ἡ γέννησις, ἡ δ' ἀναφορὰ κατὰ τὸν τοῦ εἴδους, ὥσπερ ἡ πατρότης, ἥτις ὑποστᾶσα τὸ τοῦ Πατρός ἐστι πρόσωπον· καὶ διὰ τοῦτο διακρίνονται μὲν ἀλλήλων καὶ ταῖς προόδοις, καθόσον ἐξ
C ἀνάγκης ἕπονται ταύταις αἱ ἀναφοραί· τῷ τε γὰρ γεννᾷν ἕπεται ἡ πατρότης. καὶ τῷ γεννᾶσθαι ἡ

non magis unum quam tria est, illud essentia, hoc personis sive proprietatibus ; uniuntur etenim una cum distinctione, et distinguuntur una cum unitate, sic B. Dionysius ait (1). Et quia in quibuscunque pluribus, in quibus est aliquid commune, est etiam aliquid distinctum in hac etiam divinarum personarum Trinitate, quæ sibi in unitate essentiæ conveniunt, quærendum est illud, quod eas distinguit, et cum id non sit essentia [in hac enim summe conveniunt], in divinis autem præter essentiam, et relationes, atque diversum processuum modum, quem Latini originem nominant, nihil aliud intelligere sit : relinquitur, ut vel origo, vel relatio, vel utrumque divinas perso-
D nas distinguat. Cum vero relatio et origo, etsi secundum modum intelligendi differunt (siquidem origo significatur per modum actus, ut generatio ; relatio vero per modum formæ, ut paternitas), ore tamen non differunt ; ideo utroque quidem modo distinguuntur divinæ personæ, prius tamen et principaliter secundum modum intelligendi per relationes, per quas etiam constituuntur divinæ personæ : consequenter autem per diversum modum processuum, sive per originem. Non enim generare et genitum esse, quod originis est, constituit principaliter personam : sed paternitas et filiatio, sive Patrem et Filium esse, quod relatio-

(1) *De divinis nominibus*, cap. 2.

υἱότης ὁμοίως, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὡσαύτως· πρότερον δὲ καὶ ἀρχοειδέστερον ὅμως ταῖς ἀναφοραῖς διακρίνονται, καὶ ταύταις μᾶλλον ἢ ταῖς προόδοις, ὅμως γε μέντοι καὶ ἀμφοτέρως. Εἰκότως οὖν καὶ οἱ θεολόγοι ἐνταῦθα τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος διακρίνοντες, διχῇ διακρίνουσιν, ἀρχόμενοι μὲν ἀπὸ τοῦ ἀτελοῦς, ἐπὶ τὸν τελεώτερον δὲ καταπαύοντες τρόπον· ταῖς τε γὰρ προόδοις, καὶ ταῖς ἀναφοραῖς δὲ ἀρχοειδέστερον διακρινομένων τῶν θείων προσώπων ἀλλήλων, ὡς εἴρηται, τοῖς αὐτοῖς καὶ οὗτοι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος διακρίνουσι, τὴν μὲν ἀπὸ τῶν προόδων διάκρισιν διάφορον τρόπον ἐκφάνσεως, εἴτουν ὑπάρξεως, ὀνομάζοντες, τὴν δ' ἀπὸ τῶν ἀναφορῶν ὁ μὲν διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι, ὁ δὲ σχέσεως διαφορότητα τῆς πρὸς ἄλληλα. Ὥστε τὴν τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως διαφορότητα ταύτην ἀναφορᾶς εἶναι διάκρισιν, καὶ ἀναφορικῶς τὸν Υἱὸν πρὸς τὸ Πνεῦμα, καὶ τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱὸν ἀναφέρεσθαι. Ἀλλ' ἡ μὲν Υἱὸς ὁ Υἱὸς, οὐκ ἂν ἀναφέροιτο πρὸς τὸ Πνεῦμα, οὐ γὰρ υἱὸς τοῦ Πνεύματος λέγεται· λείπεται δὴ καθὸ πνέοντα πρὸς αὐτὸ ἀναφέρεσθαι, ἥ πνεῦμα καὶ αὐτὸ πρὸς ἐκεῖναν ἀναφερόμενον· τὸ Πνεῦμα γὰρ τῷ πνέοντι, καὶ ἡ πνοὴ τῇ πνεύσει ἀνταποκρίνεται. Τὸ δὲ Πνεῦμα καὶ πνεῦμα Υἱοῦ λέγεται, καθὼς ἔστιν εὑρεῖν πολλαχοῦ τῆς Γραφῆς, καὶ πνοὴ τοῦ αὐτοῦ. Τοῦτο γὰρ τὸ Πνεῦμα, φησὶν ὁ ἱερὸς Ἀθανάσιος, πνοὴ ἐστι τοῦ Υἱοῦ. Ἀναφέρεσθαι δὲ τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱὸν, ἥ πνοή τε καὶ πνεῦμα, κατὰ τὰ προειρημένα τοῖς θεολόγοις δοκεῖ· καὶ ὁ Υἱὸς ἄρα ἢ πνέων ἀνενεχθήσεται πρὸς τὸ Πνεῦμα. Καὶ τί ἂν τις καταριθμήσαιτο τοὺς τῇ, *διὰ*, χρησαμένους ἁγίους ἐπὶ τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος; Ἀρκέσει δ' ἑνὶ χρησαμένους καὶ τελευταίῳ, τῷ τελευταίῳ τῶν θεολόγων, σκέψασθαι καὶ αὐτὸν ὅ τι περὶ τούτου φρονεῖ. Καὶ γοῦν Ἰωάννης ὁ ἐκ Δαμασκοῦ θεολόγος περὶ τοῦ Πατρὸς λέγων, Αὐτὸς μὲν οὖν ἐστι, φησὶ, νοῦς Λόγου ἄβυσσος, Λόγου γεννήτωρ, καὶ διὰ Λόγου προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος· καὶ αὖθις· Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκφαντορικὴ τοῦ κρυφίου τῆς θεότητος δύναμις τοῦ Πατρὸς, ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον. Πάντως οὐ χρὴ περιττοὺς εἶναι τὰ φανερὰ σαφηνίζοντας. Ἐκπορεύεσθαι γάρ φησιν, ὃ φανερῶς τὸ εἶναι δηλοῖ τοῦ Πνεύματος καὶ τὴν ὕπαρξιν, μάλιστα τῶν ἄλλων ὀνομάτων ἁπάντων, καὶ μάλιστα καθ' ἡμᾶς, τοῦτο μόνον ἀποκληροῦντας τῇ ὑπάρξει τοῦ Πνεύματος ὄνομα. Δι' Υἱοῦ τοίνυν αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι λέγων, δι' Υἱοῦ αὐτὸ λέγει τὴν ὕπαρξιν ἔχειν. Καὶ ἀποκλείει διὰ τούτου τὸν λόγον Θεοδωρήτῳ, ἀπαρνουμένῳ τὸ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὥσθ' ἡμῖν καὶ τὴν ἐντεῦθεν ὑποσαλευθῆναι βοήθειαν, ἐπὶ τῇ τῆς συνόδου ἰσχυριζομένοις σιγῇ· τοῦ μὲν Θεοδωρήτου εἰπόντος μήτ' ἐξ Υἱοῦ, μήτε δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τῆς δὲ συνόδου σιωπησάσης, καὶ διὰ τῆς σιγῆς δῆθεν τοῦτο καταδεξαμένης· ἰδοὺ γὰρ ἔκ γε τοῦ λόγου, εἰ μὴ καὶ ἄμφω, τότε γοῦν δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν

nis est. Sed quia relatio et origo idem sunt re, et relatio consequitur originem, ideo utroque quidem modo distinguuntur divinæ personæ, sed principalius relatione sive proprietatibus. Quare non immerito theologi et doctores nostri Filium a Spiritu distinguentes, dupliciter eos distinguunt, ab imperfectiori modo ad perfectiorem procedentes, distinctionem quæ per diversum processuum modum fit, diversum manifestationis modum nominantes; illam vero, quæ fit per relationes, Nyssenus quidem Gregorius per Filium manifestari, Nazianzenus vero diversitatem relationum ad invicem appellans. Pater ergo, quod hæc relationum diversitas, relationis distinctio est, et relative Filius ad Spiritum, et ad Filium Spiritus refertur. Et cum Filius, prout Filius, non refertur ad Spiritum (non enim dicitur Filius Spiritus), restat ut referatur ad Spiritum tanquam spirans, cum Spiritus etiam referatur ad Filium tanquam Spiritus. Spiritus enim spiranti, et passiva spiratio activæ spirationi correspondet. Spiritus vero et Spiritus Filii multis in locis sacræ Scripturæ dicitur, et spiratio ejus. [Hic enim Spiritus] sacer Athanasius ait [spiratio est Filii.] Cum igitur ad Filium Spiritus et tanquam spiratio, et tanquam Spiritus referatur, Filius quoque tanquam spirans referetur ad Spiritum. At cum longum sit omnes allegare doctores, qui per Filium ex Patre Spiritum spirari dixerunt, sufficiat unum et ultimum in medium adducere, et quidnam de hoc ille sentiat, considerare. Joannes igitur Damascenus de Patre loquens: [Ipse quidem est, ait, intellectus Verbi abyssus, Verbi genitor, et per Verbum manifestativi Spiritus spirator.] Et rursus: [Spiritus vero sanctus, manifestativa occultæ divinitatis potentia Patris, et ex Patre per Filium procedens est.] Certe supervacaneum est velle quæ aperte dicta sunt declarare. Procedens enim est, inquit, quod palam ipsum esse et subsistentiam Spiritus significat, magis quam aliquod aliud nomen, præsertim secundum nostros qui hoc nomen solum subsistentiæ Spiritus appropriant. Cum igitur per Filium eum procedere dicat, per Filium eum subsistentiam habere significat: et per hoc excludit Theodoriti errorem, negantis per Filium subsistere Spiritum sanctum, ita ut nullum nobis inde relinquatur subsidium, si Theodorito hæc coram generali Ephesino concilio dicente, sacrum concilium tacuerit, qui putamus pro nobis hoc facere, quasi concilium tacendo verbis Theodoriti consenserit. Nam cum Theodoritus utrumque negasset, nec ex Filio, nec per Filium subsistere Spiritum sanctum asserens, ex dictis tamen horum sanctorum, etsi non ambo, alterum saltem, videlicet quod per Filium subsistat, palam probatum est: cum omnes doctores, et non minus qui post Theodoritum fuerunt, ex Patre per Filium procedere Spiritum sanctum, clara voce prædicent; tum Joannes Damascenus et Maximus,

ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δέδεικται, πάντων τῶν διδασκάλων βοώντων, καὶ οὐχ ἥκιστα τῶν μετὰ Θεοδώρητον, ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· Ἰωάννου τε καὶ Μαξίμου τῶν μακαρίων, καὶ ἔτι διὰ τοῦ Ταρασίου τοῦ θείου τῆς ἑβδόμης τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, πιστεύειν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγοντος, τὸ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορευόμενον, καὶ αὐτὸ Θεὸν εἶναι γνωριζόμενον· τῶν δὲ ἄλλων καὶ ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ εἶναι, καὶ ἐκ Θεοῦ διὰ τοῦ Λόγου, καὶ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ προϊέναι, ἅπερ εἰς ἴσον τῷ ἐκπορεύεσθαι ἔρχεται, καὶ τὸ εἶναι, καὶ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν. Ὥστε ὁ Θεοδώρητος οὐκ ἀληθεύει τοῦτο εἰπών· ἀλλ' ὅμως ἐσιώπησαν οἱ Πατέρες, τοῦτο ἀκούσαντες εἰρηκότος, ὡς μὴ δεῖν μαρτυρίαν ποιεῖσθαι τὴν αὐτῶν σιωπὴν τοῦ μήτ' ἐξ Υἱοῦ μήτε μὴν δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὴν ὕπαρξιν ἔχειν· τῷ γὰρ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν μάρτυρες οἱ δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι αὐτὸ εἰρηκότες, εἴπερ τὸ ἐκπορεύεσθαι καὶ κατὰ τοὺς ἡμετέρους τὸ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν δηλοῖ· καὶ ταῦτα μετὰ Θεοδώρητον γεγονότες τῷ χρόνῳ, καὶ ἀκούσαντες μὲν αὐτοῦ τοιαῦτα εἰπόντος, εἰδότες δὲ τὴν σύνοδον πρὸς ταῦτα σιγήσασαν, ἀλλ' ὅμως ἐκείνῳ οὐ πάντα ἐκρίναν ἑπεσθαι. Τὸ δὲ χαριέστερον, ὅτι καὶ ἀμφότερα ἀρνησαμένου Θεοδωρήτου, ὁ μακάριος Ἰωάννης τὸ μὲν ἐξ Υἱοῦ ἀπαρνεῖται, ὅπως δὲ, καὶ τοῦτο ἐροῦμεν μετὰ μικρόν· τὸ δὲ δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ἤτοι δι' αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν, τοῦτο δὲ τίθεται. Εἰ δὲ τὸ, Μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατήρ, ὃ φησιν ὁ μακάριος Ἰωάννης, καὶ τὸ ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον ἐπιστολῇ τοῦ θείου Μαξίμου περὶ τῶν Ῥωμαίων ῥηθέν τις ἡμῖν ἀντεποίσει, ὡς οὐκ αἰτίαν ποιοῦνται τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν, ὃ μὲν Λατῖνοί φασιν ἐπὶ τούτοις, οὐκ ἂν εἴποιμι καὶ αὐτὸς, ὡς οὔτε τὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐν τοῖς πλείστοις τῶν αὐτοῦ βιβλίων εὑρίσκεται, τήν τε τοῦ Μαξίμου ταύτην ἐπιστολὴν μὴ εἶναι τοῦ Μαξίμου· οὔτε γὰρ πολλαχοῦ, οὔτε ἐν ἀρχαίοις βιβλίοις, οὔτε τοῖς ἐκείνου συγγράμμασιν ἐγγεγραμμένην εὑρίσκεσθαι· οὐδ' ὅτι καὶ τῶν ἡμετέρων τινὲς ταύτην νοθεύουσιν: ἀλλὰ τοῦτο μὲν συγχωρήσω, καὶ δέξομαι τῆς ἐκείνων εἶναι ταῦτα φωνῆς τε καὶ διανοίας· εἰρηκέναι μέντοι ταῦτα φαίην ἂν αὐτοὺς ἔγωγε, ὡς ἂν μή τις προκαταρκτικὴν αἰτίαν τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος νομίσειε λέγεσθαι, ὡς μὴ παρὰ τοῦ Πατρὸς εἰληφότα τὴν δύναμιν τοῦ δι' αὐτοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἡ γὰρ κοινὴ τῶν Ἑλλήνων χρῆσις ἐπὶ τῆς ἀρχοειδοῦς καὶ προκαταρκτικῆς αἰτίας κυρίως χρωμένη τῇ ἐκ, τόν τε Δαμασκηνὸν ἠνάγκασε, μὴ ἐξ Υἱοῦ, ἀλλὰ δι' Υἱοῦ φάναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι· τόν τε Μάξιμον ἔπεισε τὸ παρὰ τῶν Ῥωμαίων λεγόμενον ἐξ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι εἰς τὸ δι' Υἱοῦ προϊέναι μεταλαβεῖν. Εἰ καὶ γὰρ ἐξ Υἱοῦ, φησὶν, οἱ Ῥωμαῖοι τὸ Πνεῦμα λέγουσιν ἐκπορεύεσθαι, ἡ δὲ ἐκ, ἐπὶ τῆς ἀρχοειδοῦς αἰτίας παραλαμβάνεται, ἀλλ' ὅμως οὐ τοιαύτην αἰτίαν ποιούμενοι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν. Τοῦτό φησι καὶ ὁ Δαμασκηνὸς, Ἐξ Υἱοῦ μὲν οὐκ ἔστι τὸ Πνεῦμα, δι' Υἱοῦ δέ· μόνος γὰρ ὁ Πατὴρ τοιοῦτόν

viri uti doctissimi, ita etiam sanctissimi; tota idem generalis septima synodus per sanctum Tarasium patriarcham Constantinopolitanum, credere dicentem in Spiritum sanctum, qui ex Patre per Filium procedit, Deus quoque ipse esse cognoscitur. Alii vero ex Deo per Filium esse, videlicet Spiritum ex Deo per Verbum, et ex Patre per Filium procedere; quæ omnia idem atque spirari significant, et esse, et subsistentiam habere. Ex quibus patet quod Theodoritus errat, quoad alteram partem ad minus, eam videlicet, qua negat Spiritum subsistere per Filium: Patres tamen concilii tacuerunt, eo etiam hanc partem negante; ita ut eorum silentium non debeat nobis testimonio esse, quod nec ex Filio, nec per Filium Spiritus habeat subsistentiam. Quod enim per Filium subsistat, testantur qui eum per Filium procedere dixerunt: siquidem procedere, etiam secundum nostros ipsum subsistere significat: cum tamen longo post Theodoritum tempore fuerint, et audiverint quidem eum hæc dicentem, sciverint autem sacram synodum ad hæc tacuisse, attamen non judicarunt eum esse sequendum. Theodorito enim et quod ex Filio, et quod per Filium subsistat Spiritus, negante, beatus Joannes Damascenus, quod ex Filio, ipse quoque negat: qua vero ratione, paulo post explicabimus. Quod autem per Filium procedat, id est, subsistat, hoc ut verum ponit. Quod si quis illud nobis opponat, Solus Pater est causa, Joanne Damasceno auctore: item, quod Maximus in epistola ad Marinum de Romanis ait, quod scilicet non ponant Filium causam Spiritus esse; quæ ad hæc Latini dicunt, ego non dicam, quod scilicet nec illud Damasceni omnibus in ejus libris inveniatur, quodque epistola Maximi non est ejus, cum nec ubique, nec in antiquioribus condicibus, nec inter opera ejus inveniatur, quodque nonnulli nostrorum etiam eam non esse suam putant: hæc, inquam, non dicam; sed concedam hæc illorum esse doctorum et verba et sententias. Dixisse tamen eos hæc ego dicam, ne quis principalem causam Spiritus putet Filium, quasi non a Patre ceperit, ut per eum Spiritus sanctus procedat. Communis enim linguæ Græcorum usus, cum per præpositionem *ex* principalem significet causam, et Damascenum coegit, non ex Filio, sed per Filium dicere procedere Spiritum sanctum: et Maximum, quod a Romanis dicetur ex Filio procedere, idem significare sentire, ac si dicerent per Filium procedere. Quamquam enim, ait, ex Filio Spiritum sanctum prodire Romani asserant, præpositio autem *ex* principalem significet causam, non tamen ideo dicunt, ut talem causam significent Filium esse. Damascenus etiam, *Ex* Filio quidem Spiritus, inquit, minime est, per Filium autem conceditur; solus namque Pater est causa talis, videlicet qualem ipsa *ex* significat. Quare talem quidem causam negant Filium esse: præpositionem autem *per* attri-

ἐστιν αἴτιον, οἷον ἡ ἐκ, δηλοῦν βούλεται ταύτῃ τοι τὴν μὲν τοιαύτην αἰτίαν ἀρνοῦνται, τὴν *διὰ* δὲ μόνον ἀπονέμουσι τῷ Υἱῷ· δι' ἧς τὸ συναίτιον πάντως δηλοῦται. Διὰ γὰρ τὸ δι' αὐτοῦ προϊέναι, φησὶ Μάξιμος, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπερ ἀλλαχοῦ φησιν αὐτὸς ἐκπορεύεσθαι δι' αὐτοῦ, ἐξ αὐτοῦ παρὰ τῶν Ῥωμαίων ἐκπορεύεσθαι λέγεται· καὶ ὁ Δαμασκηνὸς, ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Ἃ καθαρῶς αἰτίαν σημαίνουσι τὸν Υἱὸν, οἷαν καὶ ὁ Πατὴρ, οὐδὲν γὰρ παρὰ τῷ Υἱῷ ἀτελὲς, εἰ καὶ μὴ ἀρχοειδῆ ταύτην, μηδὲ προκαταρκτικήν· τοῦτο γὰρ δεδιότες ἀπαρνοῦνται ἀπὸ τοῦ Υἱοῦ τὴν αἰτίαν, καὶ ἄλλως τε, διότι πάντα ὅσα ὁ Υἱὸς ἔχει, παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχει λαβὼν, καὶ εἰς τὸν Πατέρα τὰ αὐτοῦ ἀναφέρεται πάντα, καθὼς καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τῷ ὀγδόῳ τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον κεφαλαίῳ φησί· Διὰ τοῦτό φησιν ὁ Κύριος πρὸς τὸν Πατέρα· *Τὰ ἐμὰ πάντα σά εἰσιν*, ὡς ἐπ' αὐτὸν τῆς ἀρχῆς τῶν δημιουργημάτων ἀναγομένης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος ἐν τῷ λόγῳ τῷ εἰς τὸν κατάπλουν τῶν Αἰγυπτίων, Θεὸς, φησὶν, ἐν τρισὶν ἵσταται τοῖς μεγίστοις, αἰτίῳ, καὶ δημιουργῷ, καὶ τελειοποιῷ, τῷ Πατρὶ λέγω, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. Ταῦτα δὲ ἔλεγε, οὐ πάντως τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος τὴν τῶν ὅλων ἀφαιρῶν αἰτίαν, τοῦτο γὰρ βλάσφημον καὶ μόνον ἐννοῆσαι, ἀλλὰ τῷ Πατρὶ μόνῳ ταύτην ἀπονέμων, καὶ τοῦτον κατ' ἐξαίρετον αἰτίαν καλῶν, διὰ τὸ ἐκεῖθεν τοῖς ὁμοτίμοις ἥκειν προσώποις πᾶν ὅπερ ἂν ἔχοιεν. Ὅτις ἂν οὖν ἤρκε- A σεν ἀπολογία τοῖς κακούργως ἐντεῦθεν ἐπιχειροῦσι τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος τὴν τῶν ὄντων αἰτίαν ἀφελεῖν διὰ τὸ τὸν Πατέρα λέγειν αἴτιον τὸν διδάσκαλον, οὐχὶ δὲ καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα· ἡ αὐτὴ καὶ νῦν ἀρκέσει τοῖς μὴ ποιοῦσι τὸν Υἱὸν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος διὰ τὸ τὸν μὲν Δαμασκηνὸν, μνησθέντα τοῦ ἐξ Υἱοῦ μὴ εἶναι τὸ Πνεῦμα, μόνον αἴτιον εἰπεῖν τὸν Πατέρα· τὸν δὲ Μάξιμον εἰπόντα περὶ Ῥωμαίων, ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγειν τὸ Πνεῦμα, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐξ αἰτίου φάναι, εἰδότας μὲν ἤντινα ἡ ἐκ σημαίνει αἰτίαν, τοιαύτην δὲ μὴ συγχωροῦντας τὸν Υἱὸν εἶναι, διὰ τὸ πάντα αὐτὸν παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχειν λαβόντα, ὃς ἐστι μόνος ἀρχοειδὴς αἰτία καὶ πρώτη, καὶ οἷαν ἡ ἐκ δύναται παριστάνειν, αὐτὸς μὲν ἀφ' ἑαυτοῦ πάντα ἔχων καὶ οὐδαμόθεν ἄλλεθεν, τῶν δὲ B τοῦ Υἱοῦ πάντων πρὸς ἐκεῖνον ἀναφερομένων, ἅτε καὶ παρ' αὐτοῦ ἔχοντος πάντα, καὶ διὰ τοῦτο εἰκότως τοῦ Πατρὸς λεγομένων τῶν τοῦ Υἱοῦ, ὡς ἐκεῖθεν ἠκόντων αὐτῷ. Καὶ γὰρ δὴ καὶ ὅλως οὐ δύναιτ' ἄν τις μὴ λέγειν αἰτίαν καὶ ὁπωσοῦν τὸν Υἱὸν, δι' αὐτοῦ λέγων τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι. Εἰ γὰρ τὸ μὲν διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, καὶ προϊέναι, καὶ εἶναι, τὸ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν δηλοῖ, ὡς καὶ παρὰ τῶν ἀντιλεγόντων αὐτῶν συγχωρεῖται, μὴ δυναμένων ἀντιβλέπειν πρὸς τὰ φανερώτατα· τοῦτο δὲ λέγοντες οἱ διδάσκαλοι, οὔτε τὴν εἰς τὸν αἰσθητὸν τουτονὶ κόσμον τοῦ Πνεύματος δηλοῦσι φανέρωσιν, οὔτε περὶ χαρισμάτων τινῶν ποιοῦνται τὸν λόγον, ἀλλὰ τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως καὶ

buunt Filio, per quam simul eum cum Patre causam sive principium Spiritus sancti esse significatur. Quia enim, inquit Maximus, per eum prodit Spiritus sanctus (id est, ut alibi dicit idem doctor, quia per eum procedit), ideo a Romanis ex Filio prodire dicitur: et Damascenus, Ex Patre per Filium procedit. Quæ omnia aperte Filium etiam significant causam sive principium esse, et tale principium, qualis est Pater, cum nihil imperfectum apud Filium sit, quanquam non principalem, nec propriam; ob hoc enim cavente, negant Filium causam esse, et quia omnia quæcunque Filius habet, a Patre habet, et ad eum omnia referuntur, quemadmodum et sanctus Basilius in octavo ad Amphilochium capitulo ait: Ideo inquit Dominus ad Patrem: *Mea omnia tua sunt*, quia ad eum principium creaturarum refertur. Et Nazianzenus in sermone ad Ægyptios: Deus, inquit, tribus in maximis consistit: causa, creatore, et perficiente; Patre videlicet, Filio, et Spiritu sancto. Hæc autem dicebat, non quia omnino negabat, Filium et Spiritum sanctum esse principium sive causam creaturarum (hoc enim impium est cogitare), sed quia Patrem solum simpliciter principaliter causam esse sciebat, et ab eo Filium et Spiritum sanctum habere quidquid habent. Quæ ergo responsio suffecisset contra quoscunque, qui ex his verbis doctoris non Filium, nec Spiritum, sed Patrem ponentis causam creaturarum, maligne arguere volentes, totaliter C negarent Filium et Spiritum sanctum causam esse creaturarum: ipsa eadem illis sufficiet, qui Filium non esse causam Spiritus ponunt. Eadem enim ratione et Damascenus, cum diceret Spiritum non esse ex Filio, addidit: Solus enim Pater causa est. Et Maximus dicens de Romanis, quod ex Filio assererent Spiritum prodire. Non eum causam ponunt, ait, cum scirent quidem, qualem causam significet *ex*: talem Filium esse minime concederent; quippe qui omnia quæ habet a Patre accipit, qui solus prima et principalis causa est, qualem ipsa *ex* significat, cum ipse quidem a seipso omnia habeat, Filius vero a Patre. Et ideo non prima nec principalis causa est, est tamen causa, sive principium, Spiritus unum et idem cum Patre; nec D quisquam hoc omnino negare potèrit, per eum, audiens doctores dicentes, Spiritum sanctum procedere. Si enim per Filium procedere, prodire, et esse, ipsi quoque adversarii, non valentes aperte veritati contradicere, concedunt idem significare, ac si diceretur per Filium habere subsistentiam: hoc autem dicentes doctores, nec manifestationem Spiritus ad hunc sensibilem mundum significant, nec de gratiis et donis Spiritus, sed de ipsa hypostasi Spiritus et ejus æterna emanatione et exsistentia loquuntur: nec ista præpositio *per*, idem quod præpositio *cum* (ut probavimus) significat, ad quæ refugere solent adversarii: quid aliud relinquitur; nisi ut per significet causam sive prin-

τῆς ἐξ ἀϊδίου προόδου αὐτοῦ καὶ ὑπάρξεως· οὔτε μέντοι ταυτὸ δύναται τῇ *μετά*, ἡ *διά*, καθὼς ἀπεδείξαμεν, εἰς ἃ καταφεύγειν ἔθος τοῖς ἀντιλέγουσι· τί ἕτερον λείπεται ἢ αἰτίαν τὴν *διά*, ταύτην σημαίνειν; δι' Υἱοῦ γὰρ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν τὸ Πνεῦμα λεγόντων, ἡ *διά*, καθ' αὑτὴν μένουσα, καὶ μὴ δυναμένη μεταληφθῆναι εἰς τὴν *μετά*, τὸ ἑαυτῆς δύναται πάντως, καὶ αἰτίαν παρίστησιν, αἰτίαν πάντοτε δειχθεῖσα σημαίνειν ἐφ' ὧνπερ παραλαμβάνεται. Ὅτι δὲ ἡ *διά*, οὐδὲν τούτων τῶν τριῶν βούλεται, ἀπό τε τοῦ Μαξίμου ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον, καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ καθαρώτερον δείκνυται, τὴν *ἐκ* φανερῶς μεταλαμβανόντων ἀντὶ τῆς *διά*, καὶ περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως, ἔτι δὲ καὶ τῆς ἀϊδίου ὑπάρξεως ποιουμένων τὸν λόγον. Ὅσον οὖν κοινότητος μέτεστι τῇ *μετά*, καὶ τῇ *ἐκ*, τοσοῦτον τῇ *διά*, καὶ τῇ *μετά*· καὶ Θεοδώρητος δὲ οὐδὲ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν λέγων ἔχειν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, πότερον ἀντὶ μετὰ τοῦ Υἱοῦ ἐξελάμβανεν; Οὐκοῦν ἐψεύδετο φανερῶς, οὐ δεῖ ἡμᾶς ἐπὶ τούτῳ καὶ τῇ τῆς συνόδου σιγῇ ἰσχυρίζεσθαι· καὶ γάρ ἐστι μετὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, συμπροῖὸν αὐτῷ συμπαρομαρτοῦν τε καὶ συνεκλάμπον. Ἀλλ' ὁμώνυμον ἡγούμενος τὴν φωνὴν, καὶ τὸ διὰ τοῦ Υἱοῦ, νῦν μὲν ἰσοδυναμεῖν τῷ μετὰ τοῦ Υἱοῦ, νῦν δὲ καθ' αὑτὸ ὡς δι' Υἱοῦ, εἶτα τὸ δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ὑπάρχειν ἐκεῖνος ἀρνεῖται. Οὐκοῦν ἢ αὐτὸ ἔδει τὴν ὁμωνυμίαν, ἢ τὴν σύνοδον διαστεῖλαι, καὶ δῆλον ποιῆσαι, περὶ ποίου τῶν σημαινομένων ὁ λόγος αὐτῷ. Ἀλλ' οὔτε τὸ, δι' Υἱοῦ, ἐκεῖνος ἡγεῖτο τῷ, μετὰ τοῦ Υἱοῦ, ταυτὸν δύνασθαι, καὶ τὸ δι' Υἱοῦ ὡς δι' Υἱοῦ ἐξεδέχετο καὶ αἰτίαν τῇ *διά* ἀπονέμων. Πάντοθεν οὖν ἀναφαίνεται ἀνθ' ἑαυτῆς ἡ *διά*, τιθεμένη ἐφ' ὧν νυνὶ προηνέγκαμεν χρήσεων, καὶ δυναμένη τὸ ἑαυτῆς, καὶ φανερῶς αἰτίαν σημαίνουσα. Ἀλλὰ μή μοι πάλιν εἰς τὸ συναφὲς καταφύγῃς καὶ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας, διὰ τοῦτο λέγων διὰ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα εἰρῆσθαι, ἵνα τὸ συναφὲς καὶ ἀπαράλλακτον δηλωθῇ τῆς οὐσίας. Πρῶτον μὲν γὰρ τὸ προϊέναι ἐνταῦθα ἀντὶ τοῦ ἐκπορεύεσθαι εἴρηται· αὐτός τε γὰρ ὁ θεῖος Μάξιμος ὁ τοῦτο εἰπὼν ἐν τῇ πρὸς Μαρῖνον ἐπιστολῇ, ἐν τῇ εἰς τὸν Ζαχαρίαν θεωρίᾳ ἐκπορεύεσθαι εἴρηκε· τὸ δ' αὐτὸ καὶ ὁ Δαμασκηνὸς, καὶ ἡ τῶν συνόδων ἑβδόμη. Τὸ δὲ ἐκπορεύεσθαι τὸ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν δηλοῖ· καὶ τὸ δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ δι' αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχειν. Τοῦτο δ' οὐκ ἂν δύναιτο εἶναι, μὴ καὶ τοῦ Υἱοῦ τῆς τοῦ Πνεύματος ὑπάρξεως ὄντος αἰτίας. Ἔπειτα δὲ ὅτι οὐδ' ἡμεῖς λέγομεν δι' Υἱοῦ προϊέναι τὸ Πνεῦμα τὸ ταυτὸν τῆς οὐσίας ἡ ἐστιν, ἢ δηλοῦται· οὐ γὰρ ἡμᾶς ἀναμένει καὶ τὸν ἡμέτερον λόγον ἡ θεία οὐσία τοῖς προσώποις ταυτίζεσθαί τε καὶ κοινοῦσθαι· ἀλλὰ διότι ἐστὶ τὸ ταυτὸν τῆς οὐσίας, διὰ τοῦτο καὶ λέγεται προϊέναι καὶ πρόεισι διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Τοῦτο δὲ καὶ οἱ Λατῖνοί φασι. Διὰ τὸ τὴν αὐτὴν οὐσίαν εἶναι Πατρὶ καὶ Υἱῷ, καὶ πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἔχειν δίχα τοῦ εἶναι Πατέρα, καὶ τοῦ ἐκπορεύεσθαι ἐξ αὐτοῦ ἢ δι' αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα

cipium? Cum enim per Filium dicant doctores Spiritum sanctum esse et exsistentiam habere, eumque ipsa *per* non possit pro *cum* intelligi, suam vim exprimit utique, et causam significat, cum jam probatum sit causam significare in quibus accipitur. Quod autem ipsa per nullum trium prædictorum hic significet, ex epistola Maximi ad Marinum prædicta, et ex ipso Damasceno palam probatur, qui ipsam *ex* mutant in *per*, et de ipsa persona Spiritus et ejus æterna exsistentia loquuntur. Quantum igitur conveniunt *ex* et *cum*, tantum *per* et *cum* convenire possunt, quod et per Theodoritum maxime probatur. Cum enim ille diceret, Spiritum non habere exsistentiam per Filium, cum Filione intelligebat? Ergo palam mentiebatur, nec decet nos nili concilii silentio. Etenim Spiritus cum Filio simul est, et ex Patre simul emanans. An æquivocam hanc dictionem *per*, ille putans, ut aliquando idem quod *cum*, aliquando seipsum *per* significaret, per Filium negat Spiritum esse? At oportuisset vel ipsum, vel concilium hanc æquivocationem distinguere, et docere de quo significato diceret, prout omnes solent doctores: sed nec idem *per*, cum Filio, ille putabat posse intelligi, cum diceretur per Filium: et per Filium negans Spiritum habere exsistentiam, causam significare, hanc præpositionem putabat. Palam itaque his omnibus patet se ipsam in productis auctoritatibus *per significare, et* quod suum est per se causamque manifeste significare, et hanc Theodoritum negare, hanc cæteros sanctos doctores audacter profiteri. Sed ne rursus ad illa consueta refugia te recipias, ideo dicens per Filium prodire Spiritum, dictum fuisse, ut conjunctio, connexio, et identitas substantiæ eorum significetur. Primo namque hic prodire pro procedere capitur. Ipse enim idem Maximus, qui in epistola ad Marinum, prodire ait: in expositione ad Zachariam, procedere inquit. Idem Damascenus, idem septima synodus ait: Procedere vero, subsistentiam habere significat: et per Filium procedere, per Filium subsistentiam habere procul dubio significat. Hoc autem esse non poterit, nisi et Filius subsistentiæ Spiritus principium sit. Deinde, non quia nos dicimus Spiritum prodire per Filium, ideo aut est, aut manifestatur substantiæ identitas (non enim per nos, neque per nostrum dicendi modum, divina essentia divinis unitur aut identificatur personis), sed quia est essentiæ identitas, ideo prodire dicitur, et prodit per Filium Spiritus. Hoc autem Latini etiam dicunt. Quia enim eadem est essentia Patri et Filio, aiunt: Et omnia Patris Filius etiam habet, præterquam quod non sit Pater; ideo etiam hoc eum habere asseverant, quod ex eo, vel per eum Spiritus procedat. Hoc idem quoque beatus Cyrillus in quinto ad Hermiam probat, dicens: Cujusnam proprium esse Spiritum dicimus? Utrum solius Dei et Patris, an etiam Filii, an et disjunctim

τὸ ἅγιον, τὸν Υἱὸν ἔχειν διισχυρίζονται. Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ ὁ μακάριος Κύριλλος ἐν τῷ πέμπτῳ τῶν πρὸς Ἑρμείαν δηλοῖ· Τίνος γὰρ ἴδιον, φησὶν, εἶναι φαμεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; πότερον δὲ μόνον τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, ἢ γοῦν καὶ τοῦ Υἱοῦ; ἢ καὶ ἀνὰ μέρος ἑκατέρου καὶ ἀμφοῖν, ὡς ἓν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ διὰ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας; Πατρὸς δηλαδὴ καὶ Υἱοῦ λέγων. Ἀποκρίνεται δὲ ὁ Ἑρμείας· Οὕτως ἐγωγέ φημι, ὦ ἑταῖρε. Καὶ ὁ ἅγιος πρὸς αὐτόν· Ὀρθῶς. Διὰ τὸ ταυτὸν, φησὶ, τῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἀμφοῖν τὸ Πνεῦμά ἐστι, καὶ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεται· ὅτι βούλεται ἕτερον, ἢ ὅτι διὰ τὸ ταυτὸν τῆς οὐσίας Υἱῷ πρὸς Πατέρα καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ πρόεισι τὸ Πνεῦμα, καὶ Πνεῦμά ἐστιν αὐτοῦ, ὥσπερ καὶ τοῦ Πατρός. Τοῦτο δὲ καὶ Λατίνοις δοκεῖ. Ἄλλως τε τὸ ὁμοούσιόν τε καὶ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας οὕτως ἂν δειχθείη μάλιστα ἐπὶ τῶν θείων προσώπων Πατρός τε πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα, καὶ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα, εἰ ὡς αἴτιον καὶ αἰτιατὸν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους· ἦ γὰρ τοιαῦτα, κοινωνήσει τε μάλιστα ἀλλήλοις, οἰκείως ἐχοντα πρὸς ἄλληλα κατὰ φύσιν, διὰ τὸ αὐτὸ δὲ οὐδὲν ἧττον διακριθήσονται· καὶ μᾶλλον διὰ τούτου τοῦ τρόπου ἢ δι' ἑτέρου, τοῦ αὐτοῦ καὶ ἑνὸς ἀμφότερα δυναμένου καὶ εἰκότως παραλαμβανομένου ἐπὶ τῶν θείων. Ὥσπερ γὰρ ἐκείνοις καὶ τῇ ἑνώσει ἡ διάκρισις, καὶ τῇ διακρίσει ἡ ἕνωσις συνεμφαίνεται, οὕτως ἀνάγκη καὶ τοιαύτην ἐκεῖ λαβεῖν κοινωνίαν, ὡς μηδὲν ἧττον καὶ τὴν διάκρισιν ἐν ἑαυτῇ συνέχειν· καὶ πάλιν τοιαύτην διάκρισιν, ἐν ᾗ συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἕνωσις· ὥστε ἂν τινος ἀκούσωμεν λέγοντος τῶν ἁγίων, διὰ τὴν ὁμοουσιότητα εἰρῆσθαι δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι, ἐπεὶ τὴν ὁμοουσιότητα ταύτην ἡ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν σχέσις δηλοῖ, μάλιστα διὰ τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν σχέσιν νομίσωμεν αὐτοὺς εἰρηκέναι, διὰ τοῦ Υἱοῦ λέγεσθαι ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅτι δὲ ἡ τοιαύτη σχέσις τὸ ὁμοούσιον παριστᾷ, πρὸς τοῖς λεγομένοις καὶ ὁ μέγας μαρτυρήσει Βασίλειος, ἐν τῇ πρὸς τὰς Κανονικὰς ἐπιστολῇ ταυτὶ λέγων· Ἐπεὶ γοῦν ἐστιν ἄναρχον φῶς ὁ Πατὴρ, γεννητὸν δὲ φῶς ὁ Υἱὸς, φῶς δὲ καὶ φῶς ἑκάτερος, ὁμοούσιον αὐτὸν εἰποιεν ἂν δικαίως, ἵνα τὸ τῆς φύσεως ὁμότιμον παραστήσωσιν. Οὐ γὰρ τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεται, ὅπερ τινὲς ὑπειλήφασιν, ἀλλ' ὅταν καὶ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ἐκ τοῦ αἰτίου τὴν ὕπαρξιν ἔχον τῆς αὐτῆς ὑπάρχῃ φύσεως, ὁμοούσια λέγεται. Καὶ ἐν τῷ κατὰ Σαβελλίου καὶ Ἀρειανῶν λόγῳ περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ λέγων, Οὐ γὰρ ἀδελφὰ, φησὶ, λέγομεν, ἀλλὰ Πατέρα καὶ Υἱὸν ὁμολογοῦμεν· τὸ δὲ τῆς οὐσίας ταυτὸν, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός. Εἰ οὖν διὰ τὸ ὁμοούσιον εἴρηται διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα· τὸ δ' ἐκ τινος; ὃν ὁμοούσιον εἶναι τῷ ἐξ οὗ ἐστι, καὶ τῷ μεγάλῳ Βασιλείῳ δοκεῖ, καὶ μάλισθ' ὅταν τῆς αὐτῆς φύσεως ὦσι, διὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι εἴρηται.

A

B

utriusque et simul amborum, tanquam unum ex Patre per Filium propter identitatem essentiæ? Ad quæ respondet Hermias: Ita mihi videtur. At doctor ad eum: Recte quidem. Propter identitatem essentiæ, inquit, Patris et Filii, et amborum Spiritus est, et ex Patre procedit per Filium. Quod quid aliud vult, nisi quod propter identitatem essentiæ Filii et Patris, et per Filium Spiritus procedit, et ejus Spiritus est, quemadmodum et Patris? Hoc autem Latini etiam concedunt. Præterea identitas essentiæ Patris cum Filio et Spiritu, ac Filii cum Patre et Spiritu, tum præcipue probatur, cum ad invicem ut principium, et id quod a principio, se habeant. In quantum enim tales, et maxime invicem communicarent, et maxime ad invicem distinguerentur. Qui modus cum intelligi simul possit, merito in divinis omnibus aliis distinguendi vel uniendi modis præponitur. Quemadmodum enim in illis rebus divinis et una cum unitate distinctio, et cum distinctione summa unitas est: ita necesse est nos etiam talem unionis modum illic intelligere, qui non minus etiam distinctionem contineat, et talem distinctionem, quæ unionem in se habeat: talis vero sola principii, et ejus quod a principio, relatio est. Quare si quos audiamus doctores dicentes propter consubstantialitatem dictum fuisse, per Filium Spiritum procedere; propter principii, et ejus quod a principio, relationem eos dixisse putemus, per Filium dici procedere Spiritum sanctum, et ob nullam aliam rationem, cum istam consubstantialitatem potissimum principii, et ejus quod a principio, relatio probet. Cujus una cum aliis magnus quoque Basilius testis est, in epistola ad canonicas hæc dicens: Cum enim Pater lumen sine principio est, Filius quoque lumen, sed natum, lumen tamen uterque, merito consubstantialem eum dicent, ut naturæ identitatem significent. Non enim, quæ germana sunt, consubstantialia dicuntur, ut quidam putant, sed cum causa, et quod a causa subsistentiam habet, ejusdem naturæ sint, tunc consubstantialia dicuntur. Rursus idem in sermone contra Sabellium et Arianos, de Patre dicens et Filio: Non enim eos, inquit, germanos dicimus, sed Patrem profitemur et Filium: identitas autem essentiæ in eis est, quia Filius ex Patre. Si igitur propter consubstantialitatem dictus est per Filium Spiritus, causa vero et causatum, cum ejusdem naturæ sint, consubstantialia sunt, ut ait Basilius, manifeste patet, propter relationem causæ et causati, sive principii et ejus quod a principio est, per Filium procedere Spiritum dictum fuisse.

C

D

ΚΕΦΑΛ. Ζ'.

Auctoritates doctorum in quibus Spiritus sanctus ex Filio, et ex ambobus dicitur esse, prodire, et profluere: quodque non gratia Spiritus non subsistens, sed ipsa persona Spiritus dicitur prodire, profluere, emanare, etc., a Filio.

Ἀλλ' οὕτω μὲν καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς *διὰ* μόνης οἱ Ἀνατολικοὶ ἐδείχθησαν ἅγιοι τὸν Υἱὸν αἰτίαν προνοοῦντες τοῦ Πνεύματος· δεικτέον δὲ ὅμως καί τινας αὐτῶν οὐδὲν ἧττον καὶ τῇ *ἐκ* χρησαμένους ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ ἐν τῇ ὑπάρξει Πνεύματος. Ἐκείνους μὲν οὖν, ὧν τοῖς λόγοις καί τις ἀμφιβολία καταλείπεται, Βασιλειόν τέ φημι, καὶ τὸν Νύσσης Γρηγόριον, Ἀθανάσιόν τε καὶ ἄλλους, παραλειπτέον τανῦν· οὐ μὴν οὐδ' ἐκείνων τοῖς λόγοις χρηστέον, οἱ πολλαχοῦ δεικνύουσιν ἰσοδυναμοῦσαν τῇ *ἐκ*, τὴν *διά*· οὗτοι δ' εἰσὶν οἱ πλείσους, ἢ πάντες· προχειριστέον δὲ μόνους Κύριλλόν τε καὶ Ἐπιφάνιον, σαφέστερόν τε τῶν ἄλλων καὶ μᾶλλον διὰ πάντων τῶν πονηθέντων αὐτοῖς λόγων αὐτῇ τῇ *ἐκ* χρησαμένους· ὧν τὸ ἀξίωμα ὄσον ἐν Ἐκκλησίᾳ Θεοῦ, καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτῆς κατὰ τῶν ἀπίστων ἀγῶνες καὶ τῶν αἱρέσεων, οὐδένα λελήθασιν. Ἐρῶ δὲ οὐ πάντα αὐτῶν, οὐδὲ γὰρ ἂν δυναίμην ἐξαριθμήσασθαι, ἀλλ' ὀλίγα τε καὶ μέτρια, τὸ μῆκος ἐκφεύγων. Ὁ μὲν οὖν μακάριος Κύριλλος ἐν τῇ εἰς τὸν προφήτην Ἰωὴλ ἑρμηνείᾳ, τῇ, *Ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου*, οὕτω φησίν· Ἡ μὲν γάρ ἐστι Θεὸς ἐκ Θεοῦ κατὰ φύσιν ὁ Υἱὸς, γεγέννηται γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, ἴδιον αὐτοῦ τε καὶ ἐν αὐτῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμά ἐστι, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐπ' αὐτοῦ νοεῖται τοῦ Θεοῦ Πατρός· καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐστι, φησὶ, καὶ οὕτως ἐξ αὐτοῦ ὡς ἐπ' αὐτοῦ νοεῖται τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, πᾶσαν ἀμφιβολίαν τοῖς προφασιζομένοις περιαιρῶν. Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ πρὸς τὸν βασιλέα Θεοδόσιον λόγῳ, Βαπτίζοντα, ἔφη, τὸν Ἰησοῦν ἐν πυρὶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι, οὐ τὸ ἀλλότριον τοῖς βαπτιζομένοις ἐνιέντα Πνεῦμα δουλοπρεπῶς καὶ ὑπηρετικῶς, ἀλλ' ὡς Θεὸν κατὰ φύσιν μετ' ἐξουσίας τῆς ἀνωτάτω, τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἴδιον αὐτοῦ· καὶ πάλιν ἐν ἄλλῳ· Νομοθετοῦντος τοιγαροῦν τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐν αὐτῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ φυσικῶς ὑπάρχον τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ, νομοθετεῖ. Καὶ ἐν ἑτέρῳ, Οὐδεμίαν ἄρα, φησὶν, οἶδεν ὁ Παῦλος φύσεως διαφορὰν Υἱοῦ τε καὶ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλ' ὡς ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ φυσικῶς ὑπάρχον, τῷ τῆς κυριότητος ὀνόματι καλεῖ. Καὶ ὅρα, ὅτι διὰ τοῦτό φησι τὸν Παῦλον Κύριον τὸ Πνεῦμα καλέσαι, ὅπερ ἐστὶ τοῦ Υἱοῦ ὄνομα, διὰ τὸ ἐξ αὐτοῦ εἶναι· τὰ γὰρ τῶν αἰτίων ὀνόματα τοῖς αἰτιατοῖς εἰώθαμεν ἐπιτιθέναι. Καὶ ἐν τῇ' εἰς τὸν ἔννατον ἀναθεματισμὸν ἐξηγήσει, Ἄνθρωπος γεγονὼς, φησὶν, ὁ μονογενὴς τοῦ Θεοῦ Λόγος ἀπομεμένηκε καὶ οὕτω Θεὸς, πάντα ἔχων ὅσα καὶ ὁ Πατὴρ, δίχα μόνου τοῦ εἶναι Πατὴρ, καὶ ἴδιον τὸ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ ἐμπεφυκὸς ἅγιον Πνεῦμα.

Εἰ δέ τις αὖθις ἀντεπάγοι τὰ τοῦ Θεοδωρήτου εἰς τοῦτον τὸν ἀναθεματισμὸν εἰρημένα, περὶ τούτου καὶ πρότερον εἴπομεν, καὶ νῦν. αὖθις τὴν

CAPUT VII.

Sed jam *per* ipsa sola manifestissime probatum est, Orientales doctores Filium principium Spiritus esse palam profiteri. Probandum autem nonnullos eorum præpositione quoque *ex* non minus usos fuisse de Filio in subsistentia Spiritus. Illos itaque, quorum testimonia calumniam patiuntur, tanquam non eorum, vel non ita per eos edita, sanctum videlicet Athanasium, Basilium, Gregorium Nyssenum, omittendos duxi, nec illorum auctoritatibus utendum, qui plerisque in locis ipsam *per*, probant æquivalere ipsi *ex*, in theologia: hi vero quasi omnes aut major pars sanctorum doctorum est. Cyrillum autem duntaxat et Epiphanium producendum duxi, qui cæteris apertius et magis ubique Operum suorum præpositione *ex* usi sunt: quorum quanta qualisque auctoritas in Ecclesia Dei sit, certaminaque eorum contra infidcles et hæreses, nemo est quem lateat. Producam vero non omnia eorum testimonia (nec enim facile est), sed aliqua pauca, fugiens verborum prolixitatem. Beatus itaque Cyrillus, in expositione prophetæ Joelis supra illam auctoritatem: *Effundam a Spiritu meo*, sic ait: In quantum enim Deus ex Deo secundum naturam Filius est, cum natus sit ex Deo et Patre, proprius ejus et in eo et ex eo Spiritus est, quemadmodum et de ipso Deo et Patre intelligitur; et ex eo est, inquit, et ita ex eo, quemadmodum de ipso Deo et Patre intelligitur, omne dubium quærentibus causam tollens. Idem rursus in sermone ad Theodosium imperatorem: Baptizantem, inquit, Jesum in igne et Spiritu sancto, non alienum baptizandis effudisse Spiritum serviliter et instrumentaliter, sed tanquam Deum secundum naturam cum auctoritate summa, qui ex eo et proprius ejus est. Et iterum in *Thesauris*: Legem igitur cum ferat Christus, ita condit eam, tanquam in eo et ex eo sit Spiritus ejus. Et rursus: Nullam igitur naturæ differentiam Filii et Spiritus sancti Paulus novit, sed tanquam ex eo et in eo naturaliter sit, Dominico nomine eum vocat. Et animadverte, quod ideo dicit Paulum appellasse Spiritum Dominum, quod Filii nomen est, quia ex Filio est; causarum enim nomina causatis solemus imponere. Item in expositione noni anathematismi: Homo factus, inquit, unigenitus Dei Filius, non minus permansit Deus, omnia habens quæcunque et Pater, præterquam quod non sit Pater, et proprium habens, qui ex eo et in eo insitus est Spiritus sanctus.

Quod si quis rursus opponat quæ a Theodorito in hunc anathematismum dicta sunt, primo quidem sciat, quæcunque Theodoritus contra Cyrillum scripsit, omnia reprobata et anathemati tradita ab omnibus sequentibus sanctis conciliis fuisse, ita ut non deceat ex maledictis et jam reprobatis ar-

ἐξήγησιν ἀντεστήσαμεν ταύτην, σαφῶς παριστῶσαν τὴν τοῦ διδασκάλου διάνοιαν· προσέτι δὲ καὶ ἀπὸ τῆς ἀπολογίας τῆς πρὸς Θεοδώρητον τὸ αὐτὸ τοῦτο, εἴ τις εὐγνωμόνως ἀκούσεται, δεῖξαι δυνάμεθα. Ἐκπορεύεται μὲν γάρ, φησὶν, ὡς ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος φωνὴν, ἀλλ' οὐκ ἀλλότριάν ἐστι τοῦ Υἱοῦ, πάντα γὰρ

A ἔχει μετὰ τοῦ Πατρός. Καὶ ἀνωτέρω, Τοῦ Υἱοῦ, φησὶ, Πνεῦμα τὸ Πνεῦμα, καὶ ἴδιον αὐτοῦ, μονονουχὶ τοῦτο λέγων, ὡς εἰ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι αὐτὸ ὁ σωτήριός φησι λόγος, ἀλλ' οὐδὲν ἧττόν ἐστι καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὡς δηλαδὴ ἐκπορευόμενον ἐξ αὐτοῦ· καὶ ἡ αἰτία, ὅτι πάντα ἔχει μετὰ τοῦ Πατρός· διὰ τοῦτο γὰρ, φησὶ, καὶ τὸ, *Ἐξ ἐμοῦ λήψεται*,

guere. Deinde satis jam de hoc per nos dictum est, quando etsi non in utroque, in altero tamen eum mentitum fuisse probavimus, cum ipse quidem, quod per Filium Spiritus habeat subsistentiam, negaret; nos autem testimoniis doctorum probaverimus verum esse, ita ut non debeamus silentio sacri concilii niti, et inde arguere, quod Theodoritus scripsisset Spiritum sanctum, nec ex Filio, nec per Filium subsistentiam habere, et concilium bis auditis tacuerit, nec eum redarguerit: ideo tacuit, quia eum vera dixisse sciebat. Ecce etenim probatum quidem est, Spiritum sanctum per Filium subsistentiam habere; synodus vero non solum de altero, videlicet quod non ex Filio habeat subsistentiam, tacuit, sed etiam de altera parte, hoc est, quod nec per Filium procedat, quod tamen palam falsum est. Quemadmodum enim hoc silentio præteriit, cum tamen falsum sit, ita etiam reliquum, videlicet quod nec ex Filio subsistentiam habeat, cum ipsum quoque falsum sit. Hæc igitur in superioribus diximus, et nunc illius noni anathematismi, contra quem Theodoritus scribens illa dixit, ipsius Cyrilli expositionem induximus, seipsum et suam mentem exponentis, et contra maledicta Theodoriti replicantis. Non decet igitur, omisso illo alium quærere verborum Cyrilli expositorem, et præsertim acerrimum ejus hostem. Quare autem Cyrillus Spiritum dixerat proprium Filii, in nono anathematismo, quod Theodoritus carpsit, ipse exponens: Quia dicit, Ex eo est, et conveniens in hoc Occidentalibus Patribus. Et illi enim Spiritum dicunt Filii tanquam ex eo procedentem. Præterea ex responsione Cyrilli ad Theodoritum idem probare possumus, si quis sine contentione audiat: Procedit quidem, inquit, Spiritus sanctus ex Deo Patre secundum verba Salvatoris, non tamen est alienus a Filio; omnia namque cum Patre habet. Et hoc ipsemet docuit, dicens de Spiritu sancto: *Omnia quæcunque habet Pater, mea sunt:* ideo dixit vobis: *Ex meo accipiet, et annuntiabit vobis.* Nam etsi a Patre, inquit, procedere Spiritum sanctum Salvator dixit, non minus tamen est etiam Filii: est autem Filii, quemadmodum et Patris. Superius namque dixit: Erat namque et est Spiritus ejus, sicut et Patris: et non magis Patris, minus Filii, sed similiter amborum. Hoc vero nihil aliud est, nisi: Quemadmodum est Spiritus Patris, tanquam ex eo procedens, ita scilicet etiam Filii est, tanquam ex eo per eum procedens. Et hoc significat cum in testimonium hujus rei accipiat, quod Filius omnia habeat quæ et Pater, et addat,

B

C

D

quod hoc de Spiritu dixerat Dominus. Postremo idem probat per illam auctoritatem, quod ex eo, id est, Filio accipiat Spiritus. Hoc enim et sanctus Epiphanius (ut paulo post ostenditur), pro eo quod ex eo procedat, accipit. Ipse quoque beatus Cyrillus in expositione super Joannem, ipsam auctoritatem exponens, sic inquit: Accipere enim Spiritum dicimus ex Patre et Filio ea quæ illorum sunt, non tanquam aliquando quidem non habentem insitam in eis sapientiam et potentiam, cum intelligatur habere eamdem essentiam, semper etenim sapiens et potens est Spiritus; imo vero ipsa sapientia et potentia est, non participatione, sed naturaliter. Si igitur id quod Spiritus ex Filio accipit, sapientia et potentia est, hæc vero non aliquando quidem habet, aliquando vero non; semper namque talis est natura, non participatione; semperque a Filio accipit, quæ cum non habeat participatione, natura ejus sunt: quid hinc colligatur, quis ignorat? Et merito hæc beatus dicit Cyrillus, qui in plerisque aliis locis manifeste ex Filio, sicuti ex Patre, procedere dicit Spiritum sanctum. In epistola namque ad Nestorium: Etsi est, inquit, Spiritus in propria hypostasi prout Spiritus est, non Filius, non est tamen ab eo alienus, profluit autem ex eo sicuti ex Deo et Patre. Ne quis autem hoc verbum, Profluere, de secunda et temporali processione putet hic fuisse dictum; primo quidem sciat, quod non est hic sermo de distributione donorum et charismatum Spiritus, sed de ipsa ejus hypostasi. Deinde hoc, Profluere, semper reperies apud hunc doctorem pro, Procedere. Etenim tum in expositione Symboli, profluit quidem, inquit, hoc est, procedit: tum in sexto ad Hermiam, et Spiritum quidem veritatis eum nominat, profluere autem ex ipso asserit Patre, tum etiam plerisque aliis in locis idem dicit. Illud quoque quod dicit. Sicuti ex Deo et Patre, non superfluit; nihil enim ille supervacaneum, sed omnia cum magno pondere dicit; et ita vult, Spiritum esse Filii, prout est Patris: et ita profluere, prodire, et emanare a Filio, prout a Patre, et nullo modo aliter. Ideo in sermone ad Theodosium imperatorem de hoc loquens, et volens probare ita esse Filii Spiritum, prout Patris; et ita ex Filio nobis emanare eum, prout ex Patre: Non ex mensura, inquit, secundum Joannem, dat Spiritum Filius, sed ipse eum ex seipso emittit, quemadmodum et ipse Pater. Quare beatus Paulus omni in hoc differentia proposita, nunc quidem Deo et Patri illum attribuit, nunc rursus Filio. Profert

εἴρηται, ὅτι ἃ λαμβάνει ἐκ τοῦ Πατρὸς λαμβάνει καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ Πνεῦμα Υἱοῦ καὶ ἴδιον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγειν τὸ ἅγιον, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἢ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι δηλοῦν βούλεται.

Τὸ γὰρ Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι εἴρηται ὅπως τοῖς ἁγίοις νοεῖται· καὶ ὅτι τῷ μὲν μεγάλῳ Βασιλείῳ ὡς διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνὸς, τῷ δὲ θείῳ Μαξίμῳ ὡς ἐκπορευόμενον δι' αὐτοῦ, τοῖς δὲ Πατράσι τοῖς Δυτικοῖς ὡς ἐκπορευόμενον ἐξ Υἱοῦ. Οὐκ ἂν οὖν οὐδ' αὐτῷ κατ' ἄλλον ἔδοξε τρόπον Υἱοῦ λέγεσθαι Πνεῦμα, καὶ ἴδιον τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ἢ πάντως ὡς τοῖς ὁμόφροσιν, ὡς ἐξ Υἱοῦ δηλαδὴ, ἢ δι' Υἱοῦ τὴν ὕπαρξιν ἔχον· οὐδὲν γὰρ διαφέρει ἐξ Υἱοῦ λέγειν, ἢ δι' Υἱοῦ. Καὶ γὰρ αὐτὸς ποτὲ μὲν τὴν *ἐκ* τίθησι, ποτὲ δὲ αὐτὴν μεταλαμβάνει εἰς τὴν *διά*, ὡς καὶ ἄμφω δυναμένας παραλαμβάνεσθαι. Καὶ γοῦν ἐν τοῖς πρὸς Παλλάδιον κατὰ μέρος καὶ ἀπόκρισιν λόγοις, Τρεπτὸν οὔτι που τὸ Πνεῦμα, φησίν· ἢ εἴπερ αὐτὸ τρέπεσθαι νοεῖ, ἐπ' αὐτὴν ὁ μῶμος τὴν θείαν ἀναδραμεῖται φύσιν, εἴπερ ἐστὶ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, ναὶ μὴν καὶ τοῦ Υἱοῦ, οὐσιωδῶς ἐξ ἀμφοῖν, ἤγουν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ προχεόμενον Πνεῦμα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ τῶν πρὸς Ἑρμείαν, αἰτίαν ἀποδιδοὺς τοῦ τὸ Πνεῦμα Υἱοῦ λέγεσθαι Πνεῦμα, φησί· Τίνος ἴδιον εἶναί φαμεν τὸ ἅγιον Πνεῦμα; Πότερον δὴ μόνου τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός; ἢ γοῦν καὶ τοῦ Υἱοῦ; ἢ καὶ ἀνὰ μέρος ἑκατέρου, καὶ ἀμφοῖν, ὡς ἓν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ διὰ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας; Ἀποκρίνεται δὲ ὁ Ἑρμείας· Οὕτως ἔγωγέ φημι, ὦ ἑταῖρε· καὶ ὁ Κύριλλος πρὸς αὐτόν· Ὀρθῶς. Ἰδοὺ καὶ αὐτὸς ἴδιον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμά φησι διὰ τὸ δι' Υἱοῦ εἶναι· δι' Υἱοῦ δέ ἐστι, διὰ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ· ἀλλὰ διὰ τὴν αὐτὴν ταύτην καὶ πάντα τὰ τοῦ Πατρός ἐστι τοῦ Υἱοῦ, πλὴν τοῦ εἶναι Πατήρ· οὕτως ἑαυτῷ διὰ πάντων ὁ διδάσκαλος συμφωνεῖ. Ἓν γε γὰρ καὶ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐστι, μιᾷ πνεύσει πάντως ἢ ἐκπορεύσει· καὶ διὰ τοῦτό φησιν αὐτῶν ἴδιον εἶναι, διότι ἐκ Πατρός ἐστι δι' Υἱοῦ· τοῦτο δ' ἐστὶ διὰ τὸ ταὐ-

τὸν τῆς οὐσίας. Ἀρκέσει μὲν οὖν ἐκ πάνυ πολλῶν τῶν τοῦ μακαρίου Κυρίλλου καὶ πλείστων, ὡς πλήρης πᾶσα αὐτοῦ συγγραφὴ, καὶ μόνα ταῦτα τὴν ἐκείνου παραστῆσαι διάνοιαν. Ἀπούσωμεν δὲ τὸ ἐντεῦθεν καὶ Ἐπιφανίου τοῦ θαυμαστοῦ ἐν τῷ Ἀγκυρωτῷ λόγῳ λέγοντος οὕτω· Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, τρίτον τῇ ὀνομασίᾳ· καὶ πάλιν· Ἀμφότερα κατοικεῖ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τῷ δικαίῳ, ὁ Χριστὸς καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ. Εἰ δὲ Χριστὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς πιστεύεται Θεὸς ἐκ Θεοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Χριστοῦ, ἢ παρ' ἀμφοτέρων, ὡς φησιν ὁ Χριστὸς, *Ὁ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, καὶ οὗτος ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται.* Οὗτος μὲν οὖν οὐδὲ περὶ χαρισμάτων διανομῆς πραγματεύεται, περὶ δὲ τῶν θείων προσώπων καὶ τῆς τούτων ὑπάρξεως τὸν λόγον ποιεῖται· εἰς μαρτυρίαν δὲ τοῦ καὶ ἐκ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, τὸ *Ἐξ ἐμοῦ λήψεται*, ἔλαβεν· καὶ διδάσκει διὰ τούτων, οὕτω τοῦ θείου Εὐαγγελίου ἀκούειν τό· *Ἐξ ἐμοῦ λήψεται*, ὡς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Καί ἔτι ἐν τοῖς αὐτοῖς· Ἀλλ' ἐρεῖ τις· Οὐκοῦν φαμεν δύο Υἱοὺς εἶναι; Καὶ πῶς ὁ Μονογενής; Μενοῦν γε σὺ τίς εἶ ὁ ἀντιλογιζόμενος τῷ Θεῷ; Εἰ γὰρ τὸν Υἱὸν καλεῖ, τὸν ἐξ αὐτοῦ, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα, τὸ παρ' ἀμφοτέρων, καὶ τὰ λοιπά. Καὶ ἔτι· Πνεῦμα ἅγιον, πνεῦμα ἀληθείας ἐστὶ, φῶς τρίτον παρὰ Πατρὸς κατὰ Υἱοῦ. Καὶ αὖθις· Ὃν γὰρ τρόπον οὐδεὶς ἔγνω τὸν Πατέρα εἰ μὴ ὁ Υἱὸς, οὐδὲ τὸν Υἱὸν εἰ μὴ ὁ Πατὴρ, οὕτω τολμῶ λέγειν, ὅτι οὐδὲ τὸ Πνεῦμα εἰ μὴ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, παρ' οὗ ἐκπορεύεται, καὶ παρ' οὗ λαμβάνει. Ἀλλὰ σημείωσαι, ὅτι τὸ λαμβάνειν ἀντὶ τοῦ ἐκπορεύεσθαι ὁ ἅγιος ἐξεδέξατο ἀνωτέρω. Καὶ οὐδὲ τὸν Υἱὸν καὶ τὸν Πατέρα εἰ μὴ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ δοξάζον ἀληθῶς, τὸ διδάσκον τὰ πάντα, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ ἐξ Υἱοῦ. Τί γένοιτ' ἂν τούτων σαφέστερον, τί δὲ καθαρώτερον; Οὐ διαῤῥήδην οὗτοι καὶ τὸν Υἱὸν αἰτίαν ποιοῦνται τοῦ Πνεύματος; Οὐ καὶ ἐξ Υἱοῦ διδάσκουσιν αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι; Τί οὖν; βύσομεν τὰ ὦτα πρὸς τοσαύτας τῶν διδασκάλων φωνὰς, οὕτω μὲν οὔσας πολλὰς, οὕτω δὲ θείας, οὕτω

deinde Pauli verba, quibus æque Filii esse Spiritus, sicuti et Patris, probatur. Nulla enim differentia est, Filii Spiritum, vel Patris dici; omnem enim in hoc differentiam Paulus postponit. At Patris dicitur Spiritus, tanquam ex eo procedens: ergo eodem modo Filii quoque dicitur Spiritus.

Præterea in superioribus satis disseruimus, quomodo dicitur Spiritus Filii secundum doctores; secundum enim Basilium, tanquam per Filium manifestus: secundum Maximum, tanquam per Filium procedens: secundum Patres Occidentales, tanquam ex Filio procedens. Nec igitur Cyrillus alia ratione dixisset, Spiritum Filii esse et Filii proprium, quam alii idem cum eo sapientes doctores dixerunt, tanquam ex Filio scilicet, sive per Filium, procedentem. Nihil enim interest, Ex Filio, vel, Per Filium dicere. Etenim ipse quoque *nunc posuit, Ex,* nunc eam mutat in *per,* tanquam

ambæ vere dici possint. Unde in eis quæ ad Palladium in forma dialogi scribit: Mutabilis vero minime, inquit, est Spiritus; nam si mutabilitati subjaceret, ipsi divinæ naturæ iste defectus ascriberetur. Siquidem Dei et Patris, nec non et Filii est, qui essentialiter ex utroque, scilicet ex Patre per Filium, profluit Spiritus. Item in quinto ad Hermiam, reddens causam, cur Spiritus Filii dicatur Spiritus. Cujusnam, inquit, proprium dicimus esse Spiritum sanctum? Utrum solius Dei et Patris? an etiam Filii? an et disjunctim utriusque, simul et amborum, tanquam unum ex Patre per Filium propter identitatem essentiæ? Proprium itaque Filii ipse quoque Spiritum dicit, quia per Filium est. Per Filium autem est propter identitatem essentiæ, Patris videlicet et Filii. At propter eamdem ipsam omnia etiam Patris sunt Filii, præterquam quod non sit Pater. Ita sibi ipsi per omnia

ιυς ἁπάσας, καὶ τὰ τῇ προλήψει χαρισά- A Οὐ πρὸς ἀνδρῶν τοῦτο σοφῶν τε καὶ θείων, καὶ τοὺς
τούτων ἁπάντων ἀργίαν καταγνωσόμεθα ; λόγους οἰκονομούντων ἐν χρίσει.

ΚΕΦΑΛ. Β'.

τινες τῷ ῥήματι τοῦ πέμπεσθαι καὶ λον εἰκόνα Θεοῦ διακεκλῆσθαι τὸν ἄνθρωπον. Εἶτ'
προσκόπτοντες, ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὰ τοῦ ἐφεξῆς κατασκευάζων διὰ πάντων, ὡς ἡ τοῦ Πνεύ-
χαρίσματα πέμπεσθαι λέγουσιν, οὐκ αὐ- ματος ὑπόστασις αὐτὸς ὁ Θεὸς ἦν, ὁ τὴν θείαν ἡμῖν
τὴν ὑπόστασιν · τούτων γὰρ καὶ μετα- ἐν τῇ πρώτῃ πλάσει ἐγχαράξας εἰκόνα, καὶ οὐχὶ
τοὺς μεταλαμβάνοντας · ὡς ἂν γέλως χάρις τις ἀνυπόστατος · οὐ τοῦτο δὲ μόνον, ἀλλὰ
πᾶσα περιεργία τῶν βουλομένων τοῖς καὶ τὴν δευτέραν τοῦ πλάσματος ἀνακαίνισιν διὰ
σε τοιούτοις λόγοις κατὰ τῆς ὑγιοῦς τῶν τοῦ σωτηρίου τοῖς μαθηταῖς ἐμφυσήματος γενομένην
; χωρεῖν, αὐτοὶ πάλιν ἡμῖν παρίτωσαν, διὰ τοῦ ἁγίου φησὶ γεγενῆσθαι Πνεύματος. Ἴδοι
τὸν λόγον ἐξελίξοντες, καὶ ἑαυτοὺς ἐξη- γὰρ ᾧ πρότερον μὴ ὢν ἄνθρωπος γεγένηται τρόπῳ,
τῷ θείῳ δηλαδὴ Πνεύματι αὐτῷ τῷ ἀνυποστάτῳ Θεῷ,
ν ἐν τῷ ἑβδόμῳ τῶν πρὸς Ἑρμείαν ὁ B τῷ αὐτῷ καὶ πάλιν ἀναπλασθῆναι τὸν ἁγιασμὸν
ιλες · Τὸ δὲ δὴ τὴν θείαν ἡμῖν ἐγχαράτ- ἀπολέσαντα. Φησὶ γοῦν · Εἰ γὰρ τῆς οὐσίας τοῦ
καὶ σημάντρου δίκην ἐμποιοῦν τὸ ὑπερ- Πνεύματος διεσχισμένη τις ἦν ἡ δι' αὐτοῦ χάρις,
ιλες, οὐχὶ τὸ Πνεῦμά ἐστι ; Πρὸς ὃν φη- τί μὴ ἔφη σαφῶς ὁ μακάριος Μωϋσῆς, ὅτι παρεννη-
είας · Ναί · ἀλλ' οὐχ ὡς Θεὸς, φησίν · σεγμένῳ τῷ ζώῳ πρὸς τὸ εἶναι, λοιπὸν ἐνεφύσησε
ας χάριτος ὑπουργόν. Καὶ ὁ ἅγιος · Οὐκ χάριν ὁ πάντων Δημιουργὸς τὴν διὰ πνοῆς τῆς
οῦν ἡμῖν, ἀλλ' ἡ δι' αὐτοῦ χάρις ἐνερ- ζωῆς ; Χριστὸς δὲ ἡμῖν, *Λάβετε χάριν τὴν δι' ὑπουργίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος* ; Ἀλλ' ὠνόμα-
Ὁ Ἑρμείας · Ἔοικεν. Ὁ ἅγιος · Ἦν σται μὲν ἐκεῖ πνοὴ ζωῆς · ζωὴ γὰρ ἀληθῶς ἡ τῆς
ἶον, εἰκόνα τῆς χάριτος, καὶ οὐχὶ μᾶλ-

cit sanctus hic doctor. Unum etenim et eorum proprium ait esse, quia ex Patre per Fi-
piritum ex Patre per Filium esse, una et lium est, hoc autem propter identitatem essen-
ation sive processione ; et ideo illum tiæ.

CAPUT VIII.

a clarius omnis eorum arguatur calum- C gratiæ, non Dei, vocatum fuisse hominem. Post
ntra sanam doctoris sententiam autu- hæc consequenter per omnia probans, quod hy-
ex Filio dixisse dona Spiritus mitti, non postasis sive persona Spiritus, ipse scilicet unus in
hypostasin sive personam ; ipse rursus Trinitate, Deus erat, qui divinam nobis in prima
e falsam eorum arguens opinionem, et hominis plasmatione impressit imaginem, non
xponens, quidnam sit quod ait, per Fi- gratia non subsistens : secundam item plasmatis
ex Filio profluere, prodire, emanare, reparationem, per salutarem discipulis insuffla-
et simpliciter quod in sanctificationem tionem factam, per eumdem Spiritum sanctum
undum ab eo mittitur. factam fuisse ponit. Dicebat etenim : A quo, an-
m in septimo ad Hermiam : Inhabitan- tequam esset, modo factus fuerit homo, per san-
sibi et insitum quis haberet enim qui ctum videlicet Spiritum hypostaticum Deum, ab
ere Deus est (de Filio dicens), cum Spi- eodem rursus, deperdita sanctificatione, eum re-
piat, qui non alienus et essentia disjun- parari. Si enim, inquit, gratia Spiritus ab ejus
o est, sed qui ex eo, et in eo, et ejus substantia disjuncta esset, cur beatus quidem
st, et æque atque Ille Dominus est ? Et Moses, homine ad esse producto, non dixerat :
; Misit autem nobis e cœlo Paracletum, D Sufflavit Creator omnium gratiam per Spiritum
et in quo nobiscum est, et in nobis ha- vitæ ? Christus vero nobis : Accipite gratiam per
alienum in nobis afflans, sed qui es- ministerium Spiritus ? Sed illic quidem dictum
e et Patris sui proprius est Spiritus. est, Spiritus vitæ (vita enim vere divinitatis na-
m hæc de substantia Spiritus, non cha- tura est), hic vero per Salvatorem, Spiritus san-
non subsistentibus ait, omnibus patet. ctus, ipsum procul dubio Spiritum credentium
us in eodem : Qui vero nobis divinam animabus emittentem. Hæc aperta sunt rei propo-
imaginem, et similitudinem cujusdam sitæ testimonia. Apertius tamen in sequentibus
remam nobis pulchritudinem imponit, dirimit illam opinionem, qua quidam putant, non
ritus est ? Ita (inquit Hermias) non ta- subsistentem nobis gratiam mitti, et per eam nos
us, verum ut divinæ gratiæ minister. Et sanctificari. Ait enim : Templa vero Dei, nec non
Non igitur ipse Spiritus nobis, sed ejus dii et vocamur et sumus. Qua de causa, quæras
ratia nobis imprimitur. Hermias. Ita vi- ab adversariis, si gratia participamus nuda et
illus. Ergo necessarium esset, imaginem non subsistente ? At non ita se veritas habet :

θεότητος φύσις· ἐνταῦθα δὲ διὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος φωνῆς, Πνεῦμα ἅγιον, αὐτοῦ που κατὰ τὸ ἀληθὲς ταῖς τῶν πιστευόντων ψυχαῖς ἐγκατοικίζοντός τε καὶ ἐνιέντος τὸ Πνεῦμα. Ταῦτα σαφῆς τοῦ προκειμένου μαρτυρία. Σαφέστερον δ' οὖν ὅμως ἔτι προϊὼν καὶ φανερῶς ὁ αὐτὸς ἀναιρεῖ τὸ νομίζειν ἀνυπόστατον ἡμῖν πέμπεσθαι χάριν, καὶ δι' αὐτῆς ἡμᾶς ἁγιάζεσθαι. Φησὶ γάρ· *Naoi δὲ Θεοῦ ναί μὴν καὶ θεοὶ κεκλήμεθα, καὶ ἐσμεν.* Ἀνθ' ὅτου γε δή, πύθου τῶν δι' ἐναντίας, εἴπερ ἐσμὲν ἀληθῶς ψιλῆς καὶ ἀνυποστάτου χάριτος μέτοχοι; Ἀλλ' οὐχ ὧδε ἔχει. Πόθεν; *Naoi γάρ ἐσμεν τοῦ ὄντος τε καὶ ὑφεστηκότος Πνεύματος.* Ἀλλ' ἐκ μὲν τοῦ πρὸς Ἑρμείαν πολλῶν ὄντων, ἃ ὁ βουλόμενος ἐκεῖθεν ἀναλεξάσθω, ἀρκέτει καὶ ταῦτα· ἐν δὲ τῇ εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην ἑρμενείᾳ ἔτι πολλῷ πλειόνων ὄντων τῶν εἰς ταύτην φερόντων τὴν ἔννοιαν, τίς ἂν ἁπάντων μνησθείη, ἢ ὅτῳ μεγάλη σχολή; Ἡμεῖς δ' ἐκεῖνο προκομίσομεν μόνον, ὃ ἐν τῷ ῥητῷ φησι τῷ, ὅτι *οὐκ ἐξ αἱμάτων.* Λέγει γάρ· Εἴπερ Θεός ἐστι καὶ ἐκ Θεοῦ κατὰ φύσιν τὸ Πνεῦμα, οὗ δὴ καὶ μετίσχειν διὰ πίστεως τῆς εἰς Χριστὸν ἀξιούμεθα, θεοὶ χρηματίζομεν, ὡς ἤδη καὶ Θεὸν ἔχοντες ἐν ἑαυτοῖς, κατὰ τό· *Ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω.* Ἐπεὶ κατὰ τίνα τρόπον ναοὶ Θεοῦ ἐσμεν, εἰ μὴ Θεὸς τὸ Πνεῦμα κατὰ φύσιν ἐστίν;

Ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος συμφώνως τῷ θείῳ τούτῳ Πατρὶ τό τε ἐξ ἀρχῆς ἐμφυσηθὲν πνεῦμα ἀνθρώπῳ, τό τε ἐν τῇ ἀνακαινίσει τοῖς μαθηταῖς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος, τὴν θείαν εἶναι λέγων ὑπόστασιν, οὕτω φησὶν ἐν κεφαλαίῳ οὗ ἡ ἐπιγραφή· *Ὅτι θεία φύσις τὸ Πνεῦμα.* Πνεῦμα γὰρ τῷ ζῶντι Λόγῳ συντεταγμένον εἰς τὸ δημιουργεῖν, ζῶσα δύναμις καὶ θεία φύσις, ἄῤῥητος ἐξ ἀῤῥήτου στόματος προφηνυῖα, ἀῤῥήτως κατὰ τὴν ἐμφύσησιν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπεσταλμένη, καὶ κατὰ τὸν σωματικῶς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ δειχθέντα τύπον αὖθις ὑπ' αὐτοῦ δι' ἐμφυσήσεως ἀποκαθισταμένη· συντρέχειν γὰρ δεῖ τῇ κατ' ἀρχὴν καινότητι τὴν ἀνακαίνισιν· καὶ τὴν συνδρομὴν ἐξετύπωσεν ἐμφυσήσας, οὐχ ἕτερος ὢν παρὰ τὸν ἐξ ἀρχῆς ἐμφυσήσαντα, ἀλλ' ὁ αὐτός, δι' οὗ Θεὸς δέδωκε τὴν ἐμφύσησιν, τότε μὲν μετὰ ψυχῆς, νῦν δὲ εἰς ψυχήν. Οὕτω καὶ οὗτος ὁ μέγας Πατὴρ ταυτὸ τοῦτό φησι τοῖς μαθηταῖς ἐνεῖναι τὸν Ἰησοῦν, ὅπερ αὐτῷ τε καὶ τῷ Πατρὶ ὡς δημιουργὸν συνηρίθμηταί τε καὶ συντέτακται. Ἀλλὰ τοῦτο δῆλον, ὡς ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματός ἐστιν ὑπόστασις· ἡ ὑπόστασις ἄρα τοῦ Πνεύματος καὶ τὴν τοῦ ἀνθρώπου πρώτην ἐδημιούργησε πλάσιν διὰ τοῦ θείου ἐμφυσήματος, καὶ τοῖς μαθηταῖς ὕστερον δέδοται, καὶ δι' αὐτῶν τοῖς πιστεύουσιν ἅπασι· καὶ αὕτη ἡ παρὰ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, καὶ ἐξ Υἱοῦ λάμπουσά τε καὶ ἀναβλύζουσα· οὕτω γὰρ φασιν οἱ Πατέρες.

Καὶ τί λέγω, Πατέρες; αὐτὸς ὁ Σωτὴρ τοὺς τούτων λόγους ἐπισφραγίζων, τοῦτ' αὐτό φησιν αὐτὸν πέμψειν, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, καὶ οὐκ ἄλλο μὲν αὐτὸν πέμψειν, ἄλλο δὲ ἐκπορεύειν τὸν Πατέρα. *Ὅταν* γὰρ, φησὶν, *ἔλθῃ ὁ Παράκλητος,*

Templa namque existentis et subsistentis Spiritus sumus [1]. Sed ex eis quidem, quæ ad Hermiam scribit, cum multa sint (quæ qui volet, illinc sibi eligat); hæc sola sufficiant, cum aperte probent illud, quod nobis propositum erat. Ex plurimis autem, quæ in expositione super Joannem idem doctor elegantissime dixit, illud nos adducemus solum, quod super illam auctoritatem dicit: *Qui non ex sanguinibus* [2], etc. Ait enim: Si Deus ex Deo secundum naturam est Spiritus, quo et per fidem in Christo participamus, dii nos etiam efficimur, tanquam jam in nobis ipsis habentes eum, secundum illud: *Inhabitabo et inambulabo in eis* [3]. Quonamque modo templa Dei essemus, nisi Spiritus natura Deus esset? Sed beatissimus quidem Cyrillus hæc et his similia dicit: audiendum autem etiam alios, quid de eadem re dicant.

Magnus itaque Basilius consona prædicto doctori dicens, tum Spiritum homini a principio sufflatum, tum a Salvatore discipulis datum, ipsam hypostasin Spiritus fuisse asserit contra Eunomium in capitulo cui titulus: Quod Spiritus divina natura est: Spiritus namque, inquiens, viventi Verbo ad creandum adjunctus, vivens potentia, divina natura, ineffabilis ex ore ineffabili manifestata, ineffabiliter per sufflationem ad hominem missa, et secundum corporalem a Christo monstratam figuram rursus ab eo per sufflationem reddita; convenire namque decet creationi novam reparationem. Convenientiam autem figuravit sufflans, qui non est alius præter illum, qui a principio sufflavit, sed idem, per quem Deus sufflavit, tum quidem cum anima, nunc vero in animam. Ita hic quoque doctor ipsum eumdem Spiritum ait emisisse discipulis Jesum, qui ipsi et Patri tanquam creator connumeratus et conjunctus est. Hoc autem petet, quod ipsa hypostasis Spiritus est: igitur ipsa hypostasis Spiritus et primam plasmationem hominis per illam divinam sufflationem creavit, et discipulis postea data est, et per eos credentibus. Et hæc est, quæ a Patre per Filium, et ex Filio profluit et emanat, quemadmodum etiam Nicæna prima synodus in quodam loco de Spiritu dicit: Quod procedit quidem a Patre, proprius autem Filii est, et ex eo emanat. Ipsum enim eumdem, qui ex Patre procedit, ex Filio emanare aiunt ii patres

Et quid dico, patres? ipse Salvator dicta istorum omnium approbans, illum eumdem pollicetur se discipulis missurum, qui a Patre procedit; et non esse alium qui a Patre procedit, quem ipse mittet: *Cum venerit*, inquit, *Paracletus, quem ego mittam vobis, Spiritus veritatis, qui a Patre procedit* [4]. Hoc enim ipsi quoque grammatici hoc modo construerent: Cum venerit Spiritus, qui a Patre pro-

[1] I Cor. III, 16. [2] Joan. I, 13. [3] Levit. XXVI, 12; II Cor. VI, 16. [4] Joan. XV, 26.

κέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρὸς, τὸ Πνεῦ-
ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύε-
το δὲ καὶ γραμματικῶν παῖδες οὕτως ἂν
Ὅταν ἔλθῃ ὁ Παράκλητος, ὃς παρὰ τοῦ
ἐκπορεύεται, ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν · ὡς εἶναι
ὑπὸ τοῦτο πέμψειν αὐτὸν, ὃ παρὰ τοῦ Πα-
πορεύεται. Εἰ οὖν ἡ ὑπόστασις τοῦ Πνεύμα-
τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, ταύτην καὶ ὁ
ιμει · εἰ δὲ χάριν ὁ Υἱὸς πέμπει τὴν ἀνυ-
, καὶ παρὰ τοῦ Πατρὸς οὐ τὸ Πνεῦμα, ἀλλ'
ἂν ἐκπορεύοιτο. Ἀλλὰ τοῦτό γε πρὸς τῷ
φ καὶ βλάσφημον. Ἐπεὶ γὰρ καθ' ἑνὸς καὶ
ῦ ὑποκειμένου τοῦ Πνεύματος δύο τινὰ κα-
ται, τὸ ἐκπορεύεσθαί τε καὶ πέμπεσθαι,
ἑνὸς τῶν κατηγορουμένων τὸ ὑποκείμενον
μβάνεσθαι δεῖ, οὕτως ἀνάγκη καὶ ἐπὶ τοῦ
ηφθῆναι. Εἰ οὖν τὸ ἐκπορευόμενον τὴν τοῦ

A Πνεύματος νοοῦμεν ὑπόστασιν, καὶ τὸ πεμπόμενον
τὴν αὐτὴν νοεῖν ὀφείλομεν · τὸ γὰρ ἄλλως λέγειν
ἄνευ τῆς ἀπὸ τῶν λόγων ἀνάγκης, καὶ τὸ μὲν ἐκπο-
ρεύεσθαι τὴν ὑπόστασιν ἀπονέμειν τοῦ Πνεύματος,
τὴν δὲ χάριν τῷ πέμπεσθαι, ἀλόγως ἀποκληρούντων
ἐστίν. Ἀλλὰ τοῦτό γε οὐκ ἂν τις παραδέξαιτο. Πέμ-
πεται ἄρα παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ἤτις καὶ παρὰ τοῦ Πα-
τρὸς τοῦ Πνεύματος ὑπόστασις ἐκπορεύεται, ὡς
ἀπό τε τῶν λογίων ἐδείχθη, ἀπό τε τῶν διδασκάλων.
Ὥστε καὶ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λεγόμενον τὴν τοῦ Πνεύμα-
τος ὑπόστασιν νοεῖν δίδωσι · κἂν πηγάζειν, κἂν
πέμπεσθαι, παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἀκούωμεν,
τὴν θείαν ἐκείνου νοεῖν ἀναγκαῖον ὑπόστασιν. Πῶς
δ' ἂν ἄλλως ἡ τοῦ Πνεύματος θεία ὑπόστασις ἐκ τοῦ
Υἱοῦ, ἢ παρὰ τοῦ Υἱοῦ εἴη, ἢ ἀναβλύσειεν, ἢ πη-
γάσειε, μὴ ἔχοντος ἐκεῖνον αἰτίαν ; συνορᾷν ἔγωγ'
οὐκ ἔχω.

em ego mittam vobis : ut manifestum sit
d est, Filium missurum, quod et a Patre
. Si igitur persona Spiritus a Patre pro-
idem etiam a Filio mittitur. Quod si gra-
us non subsistentem mittit, a Patre etiam
sona, sed gratia procedit. Sed hoc cum
tum impium est dicere. Cum enim de
eodem subjecto, videlicet Spiritu, duo
prædicantur, procedere scilicet et mitti,
modo accipiendum subjectum de utrôque
ò. Si igitur hypostasin Spiritus proce-
telligimus, eamdem etiam mitti intelligere
; aliter enim dicere absque ratione,
probationem adducendo, et procedere
hypostasi Spiritus attribuere, mitti vero,
on subsistenti, hoc ridiculum, irrationa-
voluntarium est, et quod nullus concedet.
igitur ex Filio ipsa Spiritus hypostasis,
a Patre procedit, quemadmodum ab ipsis
i verbis, et a doctoribus probatum est.
i mitti, si emanare, si prodire, si pro-
scaturire, si oriri Spiritum a Filio audia-
imam ejus hypostasin intelligere necesse
inem autem Spiritus hypostasin ex Filio
, vel emanare, et reliqua, quonam alio
ssibile est, nisi Filius causa sive princi-
ius subsistentiæ Spiritus sit ? Sed ea quæ
de processione ipsius personæ Spiritus
x Patre et Filio dicit, hæc et his similia
terum audiamus sanctum Epiphanium in
rato sermone ita dicentem : Spiritus san-
Patre et Filio, tertius nominatione. Et
Uterque habitat in justo homine, Chri-
Spiritus ejus. Quod si Christus ex Patre
Deus ex Deo, Spiritus quoque ex ipso,

vel ex utroque, quemadmodum ait Christus : *Qui ex Patre procedit, et hic ex meo accipiet.* Et patet quod hic dictor non de distributione charismatum, de divinis autem personis et subsistentia eorum loquitur. In testimonium vero et probationem, quod Spiritus ex Filio quoque procedit, illam auctoritatem adducit : *Ex meo accipiet* · docens, ut cum audiamus in Evangeliis Dominum dicentem de Spiritu, quod ex eo accipiet, ita intelligamus, ac si diceret, ex eo procedere Spiritum sanctum. Idem in eisdem : Sed dicet quispiam. Ergo duos Filios esse dicimus ? Et quomodo est unigenitus ? At quisnam es tu, qui contradicis Deo ? Si enim Filium nominat, qui ex C Patre, Spiritum vero sanctum, qui ex utroque, etc. Et iterum : Spiritus sanctus, Spiritus veritatis est, tertium lumen a Patre et Filio. Et rursus : Quemadmodum enim *Nemo novit Patrem nisi Filius, nec Filium nisi Pater* [1] ; ita dicere audeo, nec Spiritum nisi Pater et Filius, a quo procedit, et a quo accipit, (sed adverte, quod in superioribus accipere pro procedere posuit) neque Filium et Patrem, nisi Spiritus sanctus, qui vere glorificat, qui omnia docet, qui ex Patre et Filio. Quid his apertius, quid clarius dici potest ? Nonne palam isti doctores Filium quoque causam sive principium Spiritus ponunt ? Nonne docent ex eo quoque ipsum procedere ? Quid igitur ? Claudemusne aures nostras his auctoritatibus, et testimoniis D sanctorum tam multis, tam apertis, tam divinis, tam consonis invicem et veritati, et obstinato corde contra hæc contendemus ? At hoc non sapientum, non bonorum hominum proprium est, et eorum qui dispensatores verbi et mysteriorum Christi et esse et videri velint.

h. xi, 27.

ΚΕΦΑΛ. Η'.

Quod etiam occidentales doctores idem aperte dicunt quod orientales, prout ex eorum auctoritatibus nobis per Latinos datis, clare apparet intuentibus.

Ἐγὼ μὲν οὖν ὅπερ ὑμῖν ὑπεσχόμην, διὰ βραχέων ὡς οἷόν τε, πολλὰ παραλιπὼν οἶμαι τετελεκέναι. Ἔδειξα γὰρ ὡς ἐνῆν μηδὲν προσχρησάμενος τοῖς Ῥωμαίοις, καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς ἁγίους Πατέρας τοὺς ἐξ Ἑῴας, τὸν Υἱὸν αἰτίαν φρονοῦντας τοῦ Πνεύματος, καὶ διὰ πάντων ἀλλήλοις συμβαίνοντας· καὶ τοὺς μὲν δι' Υἱοῦ ἐκ Πατρὸς, τοὺς δὲ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ ἅγιον ἐκπορεύεσθαι Πνεῦμα, αὐτούς τε φρονοῦντας, καὶ ἡμᾶς διδάσκοντας. Ὑμέτερον δ' ἂν εἴη λοιπὸν, ἀσπασαμένους τὰ παρ' αὐτῶν ἐνωθῆναι Ῥωμαίοις καὶ τῇ ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ Ῥωμαίων, ταυτὰ φρονοῦσιν ἅπερ καὶ οἱ Πατέρες ἡμῶν καὶ διδάσκαλοι. Καὶ μὴ νομίσητε μήτ' αὐτοὺς μήτε τοὺς Πατέρας αὐτῶν καὶ ἡμῶν, τοὺς ἐξ Ἑσπέρας ἁγίους ἐναντία τοῖς ἐξ Ἀνατολῆς ἀποφήνασθαι. Οὐκ ἔστι τοῦτο, οὐκ ἔστι· πάντως γὰρ μᾶλλόν εἰσι σύμφωνοί τε καὶ ὁμόλογοι. Καὶ παρεθέμην ἂν ὑμῖν καὶ τὰς χρήσεις αὐτῶν ἕνεκα πειθοῦς πλείονος, καὶ τοῦ τὴν πρὸς ἀλλήλους συμφωνίαν Ἀνατολικῶν τε δειχθῆναι καὶ Δυτικῶν, εἰ μὴ πάντας ὑμᾶς ἠπιστάμην εἰδότας τε καὶ ἀκηκοότας προκομισάντων Λατίνων· καὶ ἅμα ἐκταθέντος εἰς μῆκος τοῦ λόγου οὐ χρὴ πλείω προσθεῖναι· ἄλλως τε καὶ ἐξέσται ἀναλαβοῦσιν ἐκ τῶν δοθέντων παρὰ Λατίνων ἡμῖν, ἀναγνῶναι. Τοῦτο δὲ μόνον ὑπομνῆσαι ὑμᾶς ἀναγκαῖον, ὅτι πάντες οἱ ἐξ Ἑσπέρας κοινῇ, Ἱλάριος, Ἱερώνυμος, Δάμασος, Αὐγουστῖνος, Ἀμβρόσιος, Λέων ὁ Μέγας, καὶ Γρηγόριος ὁ Διάλογος, καὶ ὅσοι ἄλλοι, διαῤῥήδην τε καὶ σαφῶς καὶ πανταχοῦ τῶν λόγων τῶν ἑαυτῶν, οὐχ ἑνί τινι καὶ δυσὶ κώλοις, ἀλλὰ διὰ πλειόνων κατασκευῶν τε καὶ λόγων, ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι λέγουσι τὸ πανάγιον Πνεῦμα, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὡς καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς, καὶ αἰτίαν τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν εἶναι ὡς τὸν Πατέρα, καὶ ἀρχὴν αὐτοῦ τὸν αὐτὸν, καὶ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν, καὶ αἰτίαν αὐτοῦ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἅμα, ἀλλ' οὐ δύο ἀρχὰς ἢ δύο αἴτια. Ἅ πάντα λογισαμένους, καὶ παραθέντας τοῖς ἐξ Ἀνατολῆς διδασκάλοις, ἀνάγκη συμβαίνειν ἀλλήλοις αὐτοὺς οἴεσθαι, καὶ ταυτὰ περὶ τῶν αὐτῶν συμφρονεῖν. Οἱ τε γὰρ πρότερον εἰρημένοι λόγοι περὶ τῆς συμφωνίας τῶν διδασκάλων φρονεῖν ἡμᾶς ἀναγκάζουσιν, ἀλλήλοις εἰς ταυτὸν αὐτοὺς ἔρχεσθαι φρόνημα, καὶ λέγειν ταυτά· αὐτοί τε καὶ κατ' αὐτοὺς οἱ ἐκ τῆς Ἑῴας τοῦτο τὸ φρόνημα ἐδείχθησαν ἔχοντες, ὃ καὶ οἱ Δυτικοὶ, ὡς φανερῶς ἡμῖν φαίνεσθαι συμφωνοῦντας. Καίτοι καὶ εἰ μηδαμῶς ὑπονοεῖν αὐτοὺς ἔχομεν τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος; ἀποδιδόντας τῷ Υἱῷ, μόνῳ τῷ μὴ ἀρνεῖσθαι μηδένα μηδαμοῦ τῶν ἑαυτοῦ λόγων, εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος αἴτιον, ἡδυνάμεθα λέγειν μὴ ἀντικεῖσθαι Ῥωμαίοις, οὕτω περιφανῶς ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγουσι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, νῦν δὲ ἀρνουμένους μὲν οὐδαμῶς, μᾶλλον δὲ καὶ σαφῶς διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ

CAPUT VIII.

Ego quidem paucis, quoad potui, multis omissis, quod pollicitus sum, perfecisse puto. Probavi namque sufficienter, nullo doctorum Occidentalium usus, ipsos scilicet Patres nostros et doctores Orientales Filium quoque causam sive principium esse Spiritus sensisse, et per omnia invicem convenientes et concordes, et partim ex Patre per Filium, partim ex Patre et Filio procedere Spiritum sanctum, et sapere et docere. Vestrum autem est, ut eis doctoribus, et quidem rectis, Latinis et sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ uniamini, cum eadem quæ et Patres et doctores nostri crediderint. Neque putetis aut ipsos, aut patres eorum et nostros, Occidentales videlicet sanctos, contraria Orientalibus Patribus dixisse. Minime, minime ita est. Et apposuissem vobis auctoritates et testimonia etiam illorum ad persuadendum vobis, et eorum cum Orientalibus concordiam probandam, nisi vos omnes scirem et scivisse, et audivisse eas, cum Latini produxerint. Ad hæc cum oratio nostra prolixior fuerit, non sunt alia addenda. Præterea licebit cuique, cum voluerit, eas et videre et legere, cum sint apud nos a Latinis datæ. Hoc autem solum ad vestram reducendum memoriam putavi, quod omnes Patres Occidentales, Hilarius, Hieronymus, Damasus, Augustinus, Ambrosius, magnus Leo, Gregorius, et cæteri multi, quam clare, quam aperte una mente, una voce ubique operum suorum, non uno aut duobus membris et articulis, sed pluribus verbis prolixis sermonibus et probationibus ex Patre et Filio procedere Spiritum sanctum affirmant, et ita ex Filio sicut ex Patre, et principium Spiritus Filium esse sicut ipse Pater, et unum et idem ejus principium esse Patrem et Filium simul, non duo principia. Quæ omnia mente volventes, et Orientalium doctorum dictis comparantes, qui ex Patre per Filium, et ex Patre et Filio procedere dicunt Spiritum sanctum, item ex Filio et ex utroque esse, necessario eos concordes invicem reperiemus, et eadem de eodem sentientes in omnibus. Et superiores enim rationes, quas de concordia et quidem necessaria doctorum adduximus, cogunt nos credere eos consentientes invicem, et eadem de hac divina processione Spiritus sancti sentientes, quemadmodum etiam de aliis dogmatibus fidei. Et nunc ipsi Orientales per seipsos eadem cum Occidentalibus dicere satis probati sunt, ut nemo negare possit amplius eorum summam concordiam. Atqui etsi nullo modo Patres Orientales attribuerent Filio esse principium Spiritus, cum tamen nullibi aliquid neget expresse processionem Spiritus ex Filio, nemo esset, qui

Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον φάσκοντας, οὐκ ἂν εἴποιμεν Ῥωμαίοις συμβαίνειν ταυτὸ λέγουσι τοῦτο; Ἀλλ' οὐκ οἶδ' εἴ τις ἡμᾶς ἐπαινέσεται. Δεῖ δὲ καὶ τοῦτο εἰδέναι ὑμᾶς, ὡς ἢ οὐδαμῶς δεῖ συγγράμματα εὑρισκόμενα παραδέχεσθαι τῶν ἁγίων τῶν Δυτικῶν, ἢ εἰ ταῦτα παραδεξαίμεθα, τὰ φαινόμενα δεῖ καὶ τὰ περὶ τοῦ ἄρθρου τούτου λεγόμενα ἐξ ἀνάγκης συμπαραδέχεσθαι. Οὕτω γὰρ ἐν πλείστοις τόποις τῶν λόγων αὐτῶν, καὶ οὕτως ἐν πᾶσι ταῦτα διέσπαρται· καὶ τοσαύτη καὶ τοιαύτη ἐστὶν ἡ σύνεχειά τε καὶ ἀκολούθησις τῶν προηγουμένων καὶ ἑπομένων, ὡς μηδὲν εἶναι κατ' αὐτῶν ὑποπτεῦσαι. Ἐπεὶ τούτου γε τοῦ ζητήματος καὶ τῶν λόγων τῶν περὶ τούτου ἐκ τῶν ἐκείνων λόγων ἐξαιρουμένων, οὐδὲν ἔτι λείπεται, οὐδ' ἂν ἔννοιαν τὰ λειπόμενα σώσαιεν· οὕτως ἐν πλείστοις αὐτῶν τόποις ὁλόκληρα κεφάλαια καὶ ζητήματα κεκινημένα διάφορα διὰ τούτων συνυφαίνεται πάντα τῶν λόγων. Ἀλλ' ἃ μὲν καὶ ὅσα περὶ αὐτοῦ εἰπεῖν ἔδει τοῦ δόγματος, ὡς ἔν γε τῷ παρόντι διὰ βραχέων προστησαμένους εἰπεῖν, ὡς ἐνὸν πρὸς ὑμᾶς εἴρηται, καὶ οὐδὲν πλέον δεῖ προστιθέναι.

auderet eos dicere Occidentalibus Patribus dixisse contraria. Nunc vero cum non solum non negent, sed apertissime etiam dicant, per Filium et ex Filio procedere Spiritum, audebimusne dicere, non eos convenire et concordare cum Occidentalibus? At nemo nos commendabit, imo vero nemo est, quin nos audaciæ, temeritatis, stultitiæ accuset. Scire autem hoc etiam debetis, quod aut nullo modo acceptanda sunt, quæ reperiuntur opera sanctorum doctorum Occidentalium; aut si hæc acceptabimus, ut faciendum est, oportet, quæ de hoc articulo dicunt, et acceptare et credere. Tam enim multis in locis operum eorum, imo vero in omnibus sparsa sunt; tantaque et talis est continuatio et sequentia præcedentium ad ea quæ sequuntur, ut non possit aliquis de his aliquid suspicari. Si quis enim hanc conclusionem, et rationes eam probantes ex operibus eorum adimat, nihil amplius restat, nec sensum aliquem reddunt, quæ remanent: ita connexa, ita conglutinata et conjuncta cætera omnia cum hoc dogmate sunt. Sed de dogmate quidem, quæ breviter dicenda erant, dicta sunt, nec quidquam ulterius addendum est.

ΚΕΦΑΛ. Θ'.

Epilogatio et repetitio prædictorum, et solutio frivolæ responsionis, qua quidam ad auctoritates occidentalium respondent, et exhortatio ad unionem.

Ἀέομαι δὲ καὶ παρακαλῶ πάντα; ὑμᾶς, ἁγιώτατοι Πατέρες τε καὶ δεσπόται, σύστημα ἱερώτατον, σύλλογος ἅγιος, ταῦτα σκεψαμένους, καὶ ἀκριβῶς ἐπιστήσαντας πᾶσι, τὴν προσήκουσαν ἐξενεγκεῖν ψῆφον, καὶ ἥτις ὑμῖν μετ' εὐφημίας ἕψεται παρὰ πάντα τὸν χρόνον, καὶ τοῖς ὀψιγόνοις ἡμᾶς παραπέμψει μετ' εὐκλείας τε καὶ στεφάνων καὶ τοῦ παρὰ πάντων ἐπαίνου. Συλλογίσασθε γὰρ πρῶτα μὲν, ὡς οὐχ ὁμοία ἡμῖν ἡ ἀπολογία ἔσται μετέπειτα, ὡς καὶ πρότερον, τῆς τοσαύτης τῶν ἀδελφῶν διαιρέσεως, καὶ τῆς ἔχθρας τῆς πρὸς Λατίνους, οὕτω μὲν ὄντας πολλοὺς, οὕτω δὲ σοφία καὶ γνώσει κεκοσμημένους καὶ ἀρετῶν ἰδέᾳ παντοίᾳ, τῇ τε ἐς ψυχὴν καὶ τὴν ἐκείνης κατάστασιν καὶ βελτίωσιν ἀπαγούσῃ, τῇ τε ἐς σῶμα καὶ τὰ σωματικὰ ἀφορώσῃ· καὶ ὅτι πρὶν μὲν οἰκουμενικὴν σύνοδον συνελθεῖν, ἐκείνοις τὸ βάρος τῆς ἀπολογίας ἐπέκειτο, νῦν δὲ συστάντος κοινοῦ συνεδρίου, καθ' ἡμῶν τὰ ἐκείνων ἐγκλήματα μετεστράφη, ἂν μὴ εὐπρόσωπον ἔχωμεν αἰτίαν δεικνύναι, δι' ἣν αὐτῶν διηρέθημεν. Ἔπειτα μέμνησθε, ἀνάγκην μὲν εἶναι συμβαίνειν τοὺς Πατέρας ἀλλήλοις, καὶ ἄλλως οὐκ εἶναι, Χριστιανοὺς ἡμᾶς ὄντας, οὐ λέγειν, οὐδὲ φρονεῖν, ἕως ἂν καὶ τὰς τῆς πίστεως ἡμῶν ἀρχὰς σώζειν ἐθέλωμεν, τοὺς δὲ Ῥωμαίους Πατέρας σαφέστατά τε καὶ φανερώτατα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι λέγοντας τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, κἀκεῖνον αἰτίαν ἔχειν τοῦ εἶναι ὥσπερ καὶ τὸν Πατέρα· πρὸς τούτοις οὐδὲν ἧττον καὶ τοὺς ἐκ τῆς Ἑῴας ταυτὸ τοῦτο λέγοντας ἀποδεδειγμένους, τοὺς μὲν

CAPUT IX.

Rogo autem, posco, peto, et supplex oro vos omnes, patres optimi, sacer conventus, animarum pastores, duces cæcorum, eruditores insipientium, ut his omnibus consideratis, et bene pensatis, illam feratis sententiam, quæ tantæ rei convenit, quæque perpetuam vobis famam, gloriam et salutem pariat. Repetatis enim memoria primo, quod non erit nobis de cætero excusatio eadem, quæ prius, cur a talibus dividamur, et hostes velimus esse Latinis tam multis, tam sapientibus, tam doctis, omni virtute præditis, non solum illa quæ animum ornat, sed etiam ea quæ ad corpus et temporales res attinet: quodque quemadmodum ante generale concilium congrega-

tum facilior nostra excusatio erat, ita post hoc gravis nostra accusatio erit, si non habuerimus dicere causam tali divisione dignam. Deinde non fugiant vos quæ de necessaria doctorum concordia dicta sunt, nec aliter nos dicere posse, dum Christiani esse, et principia fidei salvare velimus: quodque Patres Occidentales apertissime, ex Patre et Filio Spiritum sanctum procedere asseverant, et Filium esse ejus principium, prout Pater: Orientales quoque hoc idem dicere, partim ex Patre per Filium, partim ex Patre et Filio, et ex utroque procedere, et ex Filio esse ipsum dicentes; cumque hæc dicant, Occidentalibus convenire, et eadem non solum sententia, verum etiam

τῷ διὰ τοῦ Υἱοῦ λέγειν αὐτὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι, τοὺς δὲ τῷ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ ἐξ ἀμφοῖν εἶναι, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ σαφῶς εἶναι διδάσκειν· καὶ ὅτι ταῦτα λέγοντες, τοῖς Ῥωμαίοις Πατράσι συμβαίνουσι, καὶ λέγουσιν ἀλλήλοις ταυτά, ὡς ἑνὶ καὶ ταυτῷ φθεγγόμενοι Πνεύματι. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις, καὶ ἣν ἡμῖν ἐγὼ ὑπολελειμμένην ἀπολογίαν ὁρῶ, περὶ ὧν οἱ Ῥωμαῖοι Πατέρες φασὶ, καὶ ταύτην οὐδὲν οὖσαν εἰδότες, μᾶλλον δὲ σαφῆ γέλωτά τε καὶ παίγνιον, βουλευσώμεθα τὰ βελτίω, καὶ πρὸς ἕνωσιν ἐπειχθῶμεν, Θεῷ ἀρέσαι βουλόμενοι. Ἢ γὰρ μὴ δεῖν δέχεσθαι φαίη τις ἂν τοὺς ἁγίους, καὶ πάντα ὑπείκειν αὐτοῖς· ἢ δέχεσθαι μὲν αὐτοὺς ἀναγκαῖον, οὐ μέντοι καὶ πλανηθῆναι αὐτοὺς ἀνθρώπους ὄντας ἀδύνατον· ἢ τό γε λοιπὸν καὶ τρίτον, εἰ καὶ πάσης ἔξω πλάνης εἰσὶ, καὶ πάντα πειστέον αὐτοῖς, ταῦτα μέντοι τὰ παρὰ Λατίνων ἀνεγνωσμένα τῶν ἁγίων ῥητὰ οὐκ εἰσι γνήσια τῆς διανοίας ἐκείνων, ἀλλὰ νόθα τινὰ καὶ παρέγγραπτα καὶ πάντα ἁπλῶς παραπεποιημένα καὶ προσθῆκαι χειρὸς ἀλλοτρίας. Ἀλλὰ τῶν μὲν πρώτων οὐδὲν ὑμεῖς δέξαιθ' ἄν, ἢ πάντα ἡμῶν εὐθὺς ἀνετράπη τὰ τῆς Ἐκκλησίας μυστήρια, καὶ ἐπ' οὐδενὸς, καὶ βεβήκαμεν ἰσχυροῦ· τὸ δέ γε λοιπὸν καὶ τρίτον γέλωτος σαφὴς, καὶ κατάγνωσις πρόδηλος, εἰ πάντα ἐξῆς, οὕτω μὲν τοσαῦτα βιβλία, οὕτω δὲ τοιαῦτα νόθα ἐροῦμεν, καίτοι παλαιᾷ μὲν καὶ ἀρχαιοτάτῃ χειρὸς ἔργον ὄντα, ἀνὰ πᾶσαν δὲ ἐσπαρμένα τὴν γῆν, δι' αὐτῆς δὲ τῆς ἀκολουθίας τῶν προηγουμένων καὶ ἑπομένων δεικνύντα τὸ γνήσιον· καὶ ταῦτα τῶν ἡμετέρων πάντων καὶ αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτάτων, καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ πρώτου κακοῦ καὶ τῆς διαιρέσεως μὲν ἀκμῆς καὶ ἀρχῆς ἀκμασάντων, μεμνημένων μὲν τούτων, οὐδὲν δὲ ὅμως ἀνειπεῖν δυναμένων, ὅ τι καὶ ἄξιον λόγου· ἄλλως τε καὶ μηδ' ἄλλων παρ' ἡμῖν ὄντων βιβλίων, πρὸς ἃ παραβάλλοντες τὰ τῶν Λατίνων, τὸ νόθον αὐτῶν ἐφωράσαμεν ἄν. Ἃ πάντα ἀναλογισάμενοι, καὶ πᾶσι τὸν νοῦν ἐπιστήσαντες, μὴ τὰ χείρω ἑλώμεθα, μηδὲ καθ' ἡμῶν αὐτῶν τὴν ψῆφον ἐξενέγκωμεν· δεινὸν γὰρ, εἰ ἡμεῖς ἡμῶν αὐτῶν καταγνοίημεν· μηδὲ προδῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τὸ γένος, πρῶτα μὲν ἀποστραφῆναι δόξαντες τὴν ἀλήθειαν, καὶ μύσαντες τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸ φῶς· ἔπειτα δὲ καὶ ἐθελονταὶ αὐτοὶ καθ' ἡμῶν αὐτῶν τὰ δεινότατα ἐπαγαγόντες,, καὶ πολλαπλασιάσαντες τὰ δεινά. Ὅσα γὰρ ἡμῖν καὶ σωματικὰ ἐντεῦθεν ἔπεισι δεινὰ, καὶ ὡς ἰσχυρότερον μὲν τὸν κοινὸν ἐχθρὸν καὶ πολέμιον ὁπλίσομεν καθ' ἡμῶν, καὶ ὡς κινδυνεύει σχεδὸν παντελὴς ὄλεθρος ἔσεσθαι τῶν ὑφ' ἡμᾶς καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἡμετέραν Χριστιανῶν, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ ἐκεῖθεν τέλειον ἐκτριβήσεσθαι, οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Καὶ διῆλθον ἂν πάντα καθ' ἓν, καὶ ἐτραγῴδησα τὰ ἐπιόντα τῷ γένει δεινὰ καὶ πᾶσι τοῖς ἀπὸ Χριστοῦ καλουμέ-

verbis dicere, tanquam uno et eodem Spiritu eos illuminante locutos. Demum, quam solam nobis ad ea quæ Latini dicunt, relictam responsionem video, cum ipsi quoque nullam esse judicaveritis, imo vero rem puerilem et omnino ridiculam, consulamus nobis ipsis quæ utilia sunt, et uniri Latinis conemur, si ea quæ placita sunt Deo facere velimus. Aut enim non acceptandi sunt sancti doctores, nec dictis eorum acquiescendum : aut acceptandi quidem, et acquiescendum dictis eorum, non tamen omnibus; cum ipsi quoque tanquam homines in quibusdam errare potuerint : aut quod reliquum et tertium est, nec in aliquem inciderunt errorem, et cunctis eorum verbis acquiescendum; hæc tamen, quæ Latini produxerunt, tanquam illorum sanctorum testimonia, non ex eorum mente procedunt, nec eorum sententiæ sunt, sed Latinorum horum fictiones, additiones et appositiones, manu menteque aliena libris sanctorum inscripta. At primorum duorum neutrum certe scio, nec vos approbatis, nisi quis omnia fidei nostræ fundamenta, Ecclesiæ mysteria, et omnem veritatem evertere velit : reliquum vero et tertium manifesta stultitia, apertissima ignavia est, si tot eorum libros, tot eorum opera doctorum, tot eorum labores, tot volumina, præsertim antiquissima manu nonnulla eorum conscripta, et per totum orbem terrarum sparsa, et multiplicata, per ipsum item sequentium ad præcedentia connexum et convenientiam, ipsam veritatem luce clarius ostendentia, temerario ausu corrupta, mutata, et superaddita esse dicemus; maxime cum videamus ipsos quoquè nostros etiam antiquiores, et qui in ipsis principiis hujus acerrimi dissidii fuerunt, facientes quidem mentionem auctoritatum doctorum Occidentalium, nihil tamen contra eos habentes quod dicerent ratione dignum. Quo fit, ut nullo modo quis eas putare debeat corruptas fuisse, siquidem in ipso etiam contentionis principio eodem modo inscriptum libris erat; potissimum cum nec exstent apud nos alia eorum doctorum antiqua volumina lingua Latina scripta, ad quæ, facta comparatione, possemus deprehendere eorum corruptionem. Quæ omnia cum animadvertamus et mente repetamus, non eligamus quæ pejora sunt, nec contra nos ipsos sententiam feramus; nolimus nec nos ipsos, nec nationem nostram prodere, primo quidem avertentes a veritate, et oculos, ne videant lumen, claudentes; deinde ipsimet propria sponte contra nos ipsos omne genus malorum accumulantes, et multipliciter totam nostram nationem offendentes. Quis enim ignorat, quæ etiam temporalia mala ex hac divisione nos secutura sunt? quæ infortunia? quodque communem hostem et inimicum nobis Turcarum principem robustiorem contra nos ipsos efficimus? in periculoque sunt, ut omnino fere pereant quicunque ritum nostrum sequuntur Christiani, nomenque Christi illic totaliter deleatur. Et enumerassem, et deplorassem omnes particularius, quæ futuræ sunt nationi nostræ calamitates, quæ cunctis nostris hominibus,

νοις, τοῖς τε ἐν νήσοις, τοῖς τε ἐν ταῖς ἠπείροις, τοῖς ἐν ἀνατολῇ, τοῖς ἐν ἄρκτῳ, καὶ τοῖς ἐν δύσει τοῖς ἡμῖν ὁμογνώμοσί τε καὶ ὁμόφροσιν, οὐχ ὅσα εἰς σῶμα καὶ τὰ σωματικὰ ἀναφέρεται μόνον, οὐ τοσοῦτον γὰρ ἂν ἦν τὸ δεινὸν, ἀλλὰ καὶ ὅσα εἰς ψυχήν τε καὶ τὴν εὐσέβειαν τείνει, πάντων ἁπλῶς ἢ τῶν πλειόνων, τῶν μὲν ἑκόντων, τῶν δὲ ἀκόντων κινδυνευόντων ὑπαχθῆναι τῇ πλάνῃ, καὶ ἀποστῆναι Θεοῦ, εἰ μὴ πρὸς εἰδότας ὁ λόγος ἐγίνετο, καὶ τοῦ λέγοντος μᾶλλον ἐπισταμένους. Τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὡς μόνη μὲν ἡμῖν ἐν κινδύνοις καταφυγὴ τὸ τῶν Λατίνων γένος κατελείπετο καὶ ἡ μετ' αὐτῶν ἕνωσις, ἐκεῖθεν ἐλπίζουσι σφᾶς αὐτοὺς ἀνακτήσεσθαι, καὶ τοὺς ἐχθροὺς καταγωνιεῖσθαι, μόνον δὲ τῷ πολεμίῳ τοῦτο φόβητρον ἦν, ἐπέχον αὐτὸν ὀπισθοῦν τῆς μανίας τῆς καθ' ἡμῶν, καὶ ἠρεμεῖν ἀναγκάζον καὶ μὴ βουλόμενον; οὗ τανῦν γυμνωθέντες, ποῖ ποτε φευξόμεθα; Τίς ἡμῖν ἔσται τῶν κακῶν λύσις; Τίς ἀπαλλαγὴ τῶν δεινῶν; Καὶ εἰ μὲν πλάνην δογμάτων ἢ διαστροφὴν πίστεως τῶν Λατίνων κατεγινώσκομεν, οὐκ ἂν οὐδ' αὐτὸς ὑμῖν συνεβούλευσα τὴν μετ' αὐτῶν ἀσπάσασθαι ἕνωσιν, καὶ οὕτως ἔχουσιν ὁμονοῆσαι αὐτοῖς τὰ σωματικὰ δεδιότας δεινά, καὶ προελομένους τῶν πνευματικῶν τὰ παρόντα, καὶ τῆς τῆς ψυχῆς βελτιώσεως τὴν τῶν σωμάτων ἐλευθερίαν· ἀλλὰ πρότερον ἂν πάντα αὐτός τε ὑπέστην τὰ χείριστα, ὑμῖν ὑπεθέμην, ἢ αὐτοῖς ἑνωθῆναι προὐτρεψα καὶ τά γε τοιαῦτα συνεβούλευσα ἄν. Νῦν δὲ δέος ὑφέρπει, μὴ τὴν σωματικὴν μετὰ καὶ τῆς ψυχικῆς βλάβης ἑλώμεθα· καὶ τάληθῆ τε καὶ εὐσεβῆ φρονούντων αὐτῶν, καὶ οὐδὲν πλανωμένων περὶ τὴν πίστιν, εἴπερ μηδ' οἱ Πατέρες ἡμῶν καὶ αὐτῶν καὶ διδάσκαλοι, συμφωνούντων δὲ καὶ τῇ ἡμῶν Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἁγίοις καὶ διδασκάλοις τοῖς ἐξ Ἑῴας, ἡμεῖς ἐπὶ κακῷ τῷ σφετέρῳ διαιρεθῆναι τῶν τοιούτων ἀνδρῶν δικαιώσωμεν. Αὐτοὺς μὲν γὰρ τοῖς ἐξ Ἑσπέρας Πατράσιν ἕπεσθαι φανερῶς, καὶ ὑμεῖς οἶδ' ὅτι ἐρεῖτε· τούτους δὲ τοῖς ἐξ Ἑῴας συμβαίνειν, ἐνταῦθα διὰ βραχέων ὡς ἐνὸν ἀποδέδεικται· ὡς εἶναι λοιπὸν φανερὸν πᾶσιν, αὐτοὺς ἕπεσθαι τοῖς ἁγίοις Αὐτικοῖς τε ἅμα καὶ Ἀνατολικοῖς κοινοῖς οὖσι Πατράσι καὶ διδασκάλοις. Ποίῳ τοίνυν δικαίῳ τῶν τοιούτων διαστησόμεθα; Τίσιν εὐπροσώποις λόγοις τὴν αὐτῶν φύγοιμεν κοινωνίαν; Ποία ἡμῖν ἱκανὴ πρὸς Θεὸν ἔσται ἀπολογία τοῦ τοσούτου κακοῦ τῆς τῶν ἀδελφῶν διαιρέσεως, ἣν ὥστε αὐτὸς ἀγελεῖν Χριστὸς καὶ πάντας ἑνῶσαι, κατῆλθε καὶ ἐσαρκώθη, καὶ σταυρὸν κατεδέξατο, καὶ παρέδωκεν ἑαυτόν; Ποία δὲ εἰς τὰς μετέπειτα γενεὰς ἡμῶν, μᾶλλον δὲ εἰς τὰς νῦν οὔσας; Οὐ γὰρ οἶδα εἰ καί τι τοῦ ἡμετέρου φύλου ἔσται μετέπειτα ὑπὲρ ὧν μεγάλων καὶ πολλῶν ἑκόντες αὐτοῖς συμφορῶν ἐπιφέρομεν. Μὴ, πατέρες καὶ ἀδελφοὶ, μὴ ταύτης τῆς γνώμης γενώμεθα· μὴ οὕτω κακῶς περὶ ἡμῶν αὐτῶν βουλευσώμεθα· μὴ λύκοι ἀντὶ ποιμένων ὀφθῶμεν τοῖς βλέπουσιν εἰς ἡμᾶς· μὴ καὶ τὰς ψυχὰς αὐτοῖς ἀπολέσωμεν καὶ τὰ σώματα προδόντες τοῖς πολεμίοις. Ἐγὼ γὰρ, καὶ ἔστω μοι οὗτος ὁ λόγος

qui in insulis, qui ubique terrarum, qui orientem, qui septentrionem, qui occidentem inhabitant, nobiscumque in ritu conveniunt, non dico solum quæ ad corporalia resque temporales attinent (non enim tanti essent æstimandæ), verum etiam quæ ad animam et integritatem fidei pertinent; cum omnes simpliciter, aut major eorum pars, partim sponte, partim vi, periclitentur aberrare a fide, relinquere Deum, et erroribus infidelium consentire. Narrassem hæc, inquam, omnia, nisi vos alloquerer, qui omnia melius me nostis. Quis enim nescit quod solum nobis relictum refugium erat Latinorum amicitia et unio cum eis futura, hac re sperantibus et nos ipsos tueri posse, et hostes devincere; quodque hoc solum hostem deterrebat, et ejus contra nos furorem refrænabat? qua re si nunc privabimur, quo fugiemus? quinam nostræ calamitatis finis erit? quis malorum exitus? Et si errare quidem Latinos, et a veritate avertere deprehendissemus, nec ipse profecto vobis consuluissem eis ita se habentibus uniri, temporalium amissione deterritos, et majoris præsentia quam futura, corporum quam animarum liberationem facere hortatus fuissem, imo vero et ipse omnia quæcunque acerba potius sustinuissem, et vobis, ut passi fuissetis, consuluissem, quam cum eis uniri non recte sapientibus. Nunc vero timendum est, et quidem vehementer ne corporis quoque exitium una cum animi interitu etiam eligamus, siquidem quæ vera, quæ pia sunt, et nihil erroneum Latinis sapientibus, quemadmodum Patres eorum et nostri, Occidentales videlicet doctores, ac Orientalibus communibus Patribus eadem et consentanea dicentibus, nos proprio nostro malo absque ulla ratione ab eis dividi vellemus. Quod enim ipsi Occidentales Patres sequuntur, vos quoque dicetis. Quod autem illi eadem cum Orientalibus sapiant, hac in oratione breviter et sufficienter probatum est, ita ut omnibus manifestum sit Latinos omnes, tum Occidentales, tum Orientales Patres sequi, qui communes utrisque doctores et Patres sunt. Qua igitur ratione a talibus viris dissidebimus? Quam excusationem afferre poterimus, cur eis convenire nolimus? Quæ nobis relinquetur apud Deum responsio, quare a fratribus divisi fuerimus, quos ut uniret, et ad unum ovile redigeret, ipse descendit de cœlis, incarnatus, et crucifixus est? Quæ nostra defensio apud posteros nostros? imo vero apud præsentes homines nostros? Nescio enim, an aliqua nostra posteritas erit de tam magna, tam gravi calamitate, tot periculis, quæ eis ingerimus. Non patiamur hæc, Patres optimi: non habeamus hanc sententiam: non ita male nobis consulamus et nostris: nolimus lupi pro pastoribus illis fieri, qui ad nos respiciunt: non eos

εἰς ἀείμνηστον μαρτυρίαν τῷ γένει παντὶ, καὶ πᾶσι Χριστιανοῖς, ταύτης οὐκ ἄν ποτε γενοίμην τῆς γνώμης, οὐδ' ἄν ποτε προδοίην ἐκὼν τούτῳ τῷ μέρει καὶ σώματα, καὶ ψυχὰς, καὶ πίστιν, καὶ πόλεις, καὶ τάφους, πατέρων, καὶ ἐλευθερίαν, καὶ πᾶν ὅ τι τίμιον. Ἃ πάντα εὑρίσκω λογιζόμενος τῇ τῶν Χριστιανῶν διαιρέσει ἐψόμενα, καὶ τῇ ἀπὸ Λατίνων ἡμῶν σὺν οὐδενὶ δικαίῳ ἀποστάσει καὶ ἐπιβλαβεῖ διαιρέσει καὶ τῇ ἔχθρᾳ τῇ πρὸς αὐτούς. Οὐδεμία γάρ μοι εὔλογος φαινομένη αἰτία δοκεῖ, δι' ἣν ἄν τὰ τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα ἐλοίμην κακὰ, καὶ ἥτις ἄν ταῦτα ἀντισηκώσειε· δέομαι δὲ καὶ ὑμῶν, μάλιστα μὲν πάντας τὴν αὐτὴν ἐμοὶ γνώμην λαβεῖν, εἰ δὲ μή γε, τοὺς πλείονας· εἰ δ' οὖν, ἀλλ' ἐγὼ μὲν μαρτύρομαι τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν καὶ ὑμᾶς τοὺς νυνὶ παρόντας, καὶ τοὺς μετέπειτα τοῦ γένους τοῦ ἡμετέρου, ὡς ἀπαθῶς τε καὶ ἀληθῶς καὶ ἀδόλως, ἅ μοι ἔδοξεν ἀληθῆ εἶναι καὶ δίκαια καὶ συμφέροντα, ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρηκολουθηκὼς τῷ πράγματι διετέλεσα λέγων, καὶ οὐδὲν ὑπεστειλάμην εἰπεῖν τὰ δοκοῦντα, οὐδὲ σὴν ἰδίαν ἀσφάλειαν τοῦ κοινῇ συνοίσοντος προειλόμην· ἀλλὰ τὰ ἐμὰ πάντα τῷ Θεῷ ἀναθέμενος, ὅπως ἐκεῖνος βούλοιτο ἄγειν, ὃ καὶ ἐκ νέου μοι πάντα τὸν βίον βέλτιον ἢ αὐτὸς ἠὐχόμην διῳκηκὼς, τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ διὰ τέλους ἐφρόντισα, καὶ πρὸς τοῦτ' ἀποβλέπων, καὶ ἔδρων πάντα καὶ ἔλεγον, μετὰ τοῦ σώζειν τὴν ἐν τῇ πίστει ἀλήθειαν, καθόσον αὐτὸς ἐδυνάμην συνιέναι καὶ τῶν σωματικῶν τῷ γένει ὡς ἐνὸν προνοῶν. Ὑμεῖς δὲ ὅ τι ἂν ὑμῖν δόξειε πράττειν, γνώμης οὖσι κυρίοις, τοῦτο ποιεῖτε. Νικήσῃ δ' ὅμως Θεοῦ ἡγουμένου καὶ παρ' ὑμῖν τὰ βελτίω. Εἰ δὲ τὰ χείρω κρατήσει, τῆς ἡμῶν ἁμαρτίας λελυμασμένης τοῖς πράγμασιν, ἀλλὰ τοῦτό γε ἴστω πᾶν γένος ἀνθρώπων, καὶ ἡλικία πᾶσα καὶ τάξις, δεῖ γὰρ αὖθις ἐπιμαρτύρασθαι, ὡς ἀναίτιος μὲν ἐγὼ τοῦ κακοῦ τοῦ τῆς διαιρέσεως, οὐκ ἐκοινώνησα δὲ ταύτης τῆς γνώμης, οὐδὲ δικαίως διαζευχθῆναι Λατίνων παρὰ πᾶν τὸ ἐκ τῶν λόγων εἰκός. Οὔτε γὰρ ἐμαυτὸν πείθω, μὴ ἀληθῶς τε καὶ εὐσεβῶς δοξάζειν αὐτοὺς, καὶ ταυτὰ τοῖς ἁγίοις καὶ τῇ ἡμῶν Ἐκκλησίᾳ φρονεῖν· οὔτ' ἀγνοῶ τὰ ἐντεῦθεν ἐψόμενα τῷ γένει δεινὰ, καὶ πάσης τραγῳδίας ἐπέκεινα· ἀλλὰ καὶ προέγνων, καὶ εἴρηκα, καὶ πᾶσιν ἐδήλωσα, καὶ ὅπως μὴ γένηται, ἐκ τῶν δυνατῶν προενόησα· εἰ δὲ μὴ ἐδυνήθην ἀνῦσαι, οὐ τοῦ εἰπόντος, ἀλλὰ τῶν μὴ πεισθέντων τὸ ἔγκλημα.

prodamus hostibus, in animarum et corporum simul interitum. Ego enim (et sint mihi hæc verba in perpetuum testimonium toti nationi, cunctisque Christianis), namque hujus sententiæ ero, nec unquam prodam corpora, animas, fidem, civitates, patrum sepulcra, libertatem, et omnia simul, quæ omnia invenio secutura schisma, et nostram a Latinis absque aliqua ratione divisionem. Quænam digna causa est, ob quam tot et tam horrenda eligamus pericula? Oro autem et rogo, ut etiam vos vel omnes, vel major pars vestrum, eadem quæ ego, de his rebus sentiat, et bene communi utilitati consulat. Quod si nolueritis, ego quidem summum Deum, et vos omnes præsentes, et cunctos posteros nostros testor, quod sine passione et fraude, quæ vera, quæ justa, quæ utilia, quæ conducentia nobis et nostræ saluti mihi visa sunt, a principio usque ad hunc diem non cessavi dicere, non omisi consulère, nec timore deterritus (ne quis me Latinis affectum putet) tacui, nec propriam securitatem communi utilitati præposui : sed me et mea omnia Deo commendans, et ejus divinæ voluntati subjiciens, qui totam mihi vitam ab ineunte ætate melius quam optassem, direxit atque rexit, commune bonum mihi, ut finem, proposui; et ad hoc solum respiciens et feci et dixi, quæcunque vel feci vel dixi, simul et fidei veritatem quoad potui, et corporalem salutem ut nostri adipiscantur, conatus. Vos vero, cum libera sit vobis voluntas, quodcunque agendum videatur, id agatis. Vincant autem nutu divino etiam apud vos, quæ melinra et saniora sunt. Quod si (quod absit) pejor sententia superabit, hoc tamen omne genus humanum, omnis ætas, omnis ordo atque conditio sciat (protestandum enim rursus est) quod innocens ego sum ab hoc malo, hoc acerbo schismate; nec hujus unquam sententiæ fui, nec sum, præter omnem rationem a Latinis dividi. Nec enim mihi persuadeo, non recte et vere de fide eos sapere, et eadem quæ sanctos doctores, tam Orientales, tam Occidentales, non credere eos. Nec ignoro, quæ hinc nos et nostram rempublicam sequentur pericula, quæ calamitates, quæ excidia. Sed prævidi, prædixi, et ne fiant, quoad potui, providi. Quod si proficere non potui, non mei dicentis, sed audientium culpa est.

BESSARIONIS EJUSDEM

Declaratio aliquorum, quæ in dicta oratione dogmatica continentur, quæ Græcis notissima, Latinis ignota sunt.

Notandum primo, quod sancti doctores Orientales etiam in divinis utuntur nomine causæ et causati, largo modo; non quidem, ut limitationem et dependentiam importat, sed prout productionem et emanationem a principio, ejus quod est a principio, significat; et ideo me etiam ad Græcos loquentem his nominibus usum fuisse. Cæterum quia ad quasdam oppositiones Græcorum respondeo breviter, tamen non declaratis primo eorum oppositionibus, sed a tacitam quæstionem respon-

dens, eo quia ad Græcos loquebar, quibus illa nota erant : sciendum, quod cum doctores dicant Spiritum sanctum ex Patre per Filium procedere vel profluere, et cætera similia ; et ex hoc appareat Filium quoque Spiritus principium esse, quod contra eos facit ; his quatuor evasionibus hanc veritatem evadere conantur. Primo namque, cum rarissime dicant doctores, Spiritum sanctum ex Patre per Filium procedere, sæpissime vero mitti, profluere, prodire, emanare, scaturire, oriri, et hujusmodi, fecerunt sibi hanc voluntariam distinctionem, quod videlicet verbum procedere duntaxat significaret hypostaticam et personalem Spiritus sancti emanationem : cætera vero vocabula, charismatum et donorum ejusdem in nos distributionem, et temporalem in mundum ejus missionem, quam etiam per Filium fieri concedunt. Secundo dicunt, quod ideo dicitur ex Patre per Filium, non quia Filius est principium Spiritus sancti, sed quia Pater et Filius sunt nomina relativa ; alterum vero relativorum non potest dici, quin intelligatur alterum ; ideo dicendo, Ex Patre, necesse est etiam Filium nominare propter vim ipsius relationis. Tertio, consubstantialitatem Patris et Filii causam esse aiunt, ut ex Patre per Filium Spiritus esse dicatur : cum enim ejusdem substantiæ sint Pater et Filius, necessario, cum dicitur ex Patre, oportet ut dicatur etiam ex Filio. Quarto, quia nonnunquam, rarissime tamen et apud poetas, quibus ob angustiam metri licet metaphorice et abusive vocabulis uti, præpositionem *per* aliquando repererunt idem significare quod præpositio *cum* ; dicunt, Spiritum sanctum ideo dici ex Patre per Filium procedere, quia ex Patre cum Filio simul procedit : et his modis omnes illas auctoritates exponunt, sive pervertunt. Hæc nos ex ipsamet auctoritatum sententia et rationibus verissimis confutavimus, probantes hæc non posse consistere, nec opinionibus et verbis sanctorum doctorum convenire, prout ex ipsis verbis clarius videtur. Præterea sciendum est, quod in tertio œcumenico concilio sanctus Cyrillus contra Nestorium et ejus hæresim inter alia multa quæ sapientissime scripsit, duodecim etiam capitula edidit contra hæreticos Nestorii articulos, quæ Anathematismos appellavit, eo quod in eis erA rores illius anathematizat ; quorum in nono contra Nestorii errorem, qui blasphemabat Filium Dei purum hominem esse, Spiritus sancti gratia per participationem sanctificatum ; idem sanctus Cyrillus Spiritum sanctum Spiritum Filii et proprium Filii esse dicit. Post hæc quidam Theodoretus Cyri episcopus, vir quidem litteratissimus, humanæ tamen fragilitati subjectus, superveniens in synodum sero cum patriarcha Antiocheno Joanne, cum reperissent jam Nestorium condemnatum, et pro demeritis suis sede patriarchali Constantinopolitana privatum, indignati quod eis non exspectatis conclusum fuerat, defensionem Nestorii susceperunt. Theodoretus igitur, tanquam vir doctissimus, contra duodecim Anathematismos
B Cyrilli alia duodecim capitula edidit ; quorum in nono, ubi sanctus Cyrillus Spiritum sanctum Filii, et proprium Filii, dicit esse, his verbis ait : Quod si Cyrillus Spiritum sanctum proprium Filii dicit, tanquam consubstantialem ei, hoc vero accepta-mus : quod si tanquam ex Filio, vel per Filium esse et exsistentiam habentem, hoc ut blasphemiam ejicimus. Ad hæc totum œcumenicum concilium tertium tacuit, nec increpavit Theodoretum tanquam maledicentem : Cyrillus tamen ad ea respondit, omniaque sua capitula aliis duodecim novis capitulis ita denuo exponit, ut sententia ejus, etsi non nimis apertis verbis, clare tamen pro nobis esse appareat. Hoc maxime Græcos oblectat, in hoc potissimum confidunt, hoc pro maximo et
C insolubili argumento putant, quod Theodoreto negante Spiritum ex Filio, vel per Filium habere esse et subsistentiam, concilium totum tacuerit, nec cum mendacii et erroris redarguerit ; Cyrillus quoque non ita aperte, ut putant, responderit ; cum tamen sciant Theodoretum propterea condemnatum, et ab Ecclesia multis abhinc annis ejectum fuisse. Ad hæc igitur tanquam notissima Græcis, non ea latius explicando, ut in oratione videtur, respondetur. Sed nemo de Theodoreto viro doctissimo doleat ; suum enim recognovit errorem, et in quarto Chalcedonensi generali concilio (supervixit namque ad illud usque tempus) palam eum confessus, a sancta synodo, tanquam honorabile membrum Ecclesiæ, susceptus et restitutus fuit.

BESSARIONIS

CARDINALIS NICÆNI

MONODIA

IN OBITU MANUELIS PALÆOLOGI IMP.*

(Nicolao Perotto, archiepiscopo Sipontino interprete. Apud Rzovium Contin. Annal. Baron., ad an. 1472, n. LVI, Græce exstat in bibliotheca S. Marci Veneta, cod. 535.)

Si flere etiam aliquando fas est, et amaram so- A cietatem constituere cantus atque doloris, non video quod tempus huic rei accommodari melius possit, quam præsens, in quo quidquid gaudii, lætitiæ ac voluptatis erat, sublatum atque exstinctum est, et pro his successit dolor, mœstitia, gemitus. Quod nunc esse nobis solatium amplius potest, quæ melioris fortunæ spes, quod tantæ infelicitatis remedium? Tondeatur nunc orbis terrarum, mutent universi vestem, lugubrem omnes habitum sumant, et tam insignem calamitatem una voce deplorent. Neque enim mediocrem fecimus jacturam, nec malum passi sumus cui adhiberi remedium possit. Ablatus nobis est repente divus imperator, totius orbis terrarum decus; qui dono quodam Providentiæ rerum gubernacula susceperat, ut tranquillitatem, quietem, felicitatem omnibus præstaret; ut communis omnium pater esset; ut res humanæ dignitate et gloria florerent. Jamjam omnis fortuna mutata est: labuntur omnia in pejus et res ad pristinum statum redeunt. Me miserum! quantum unius hominis interitu damnum res humanæ fecerunt! Abiit ille atque excessit e vita: nobis nihil præter suspiria, et luctum, et lacrymas reliquit. Abstulit e nobis omnem lætitiam, abstulit felicitatem, abstulit libertatem, et quod omnium pulcherrimum erat, seipsum abstulit. Heu! quis adeo constans, vel durus potius, et vere adamantinus est, qui temperare a lacrymis possit; qui non et animo commoveatur, et toto corpore perhorreat; qui non quæritet defunctum, ac gemitu, si fieri possit, revocare in vitam contendat? Cur a nobis tam repente evolasti, piissime imperator? Cur manere nobiscum diutius noluisti? Cur regio illo virtutum tuarum concentu frui nobis ultra non licuit? Suscepisti de nobis hactenus omnem curam et ut ipsi tuti ac laboris expertes viveremus, tu solus maxime semper elaborasti. Testantur hoc populi omnes; testantur omnes provinciæ; terra omnis et maria omnia testantur. Nunc vero bona omnia tecum ferens abiisti. Quæ jam nobis esse sine B te vitæ jucunditas potest, vel potius quomodo vivere sine te amplius possumus, quasi corpora quibus sublatum sit caput? Mortui enim jam omnes videmur, et ad nihilum redacti sumus. Sol, qui terrarum opera fulgentibus radiis lustras, heu! quam infaustum atque infelicem hunc diem nobis illucescere fecisti! Heu! quam acerbum, indignum ac miserabile spectaculum ipse vidisti! Melius certe fuerat, te sub terris duntaxat errantem, in perpetuis nos tenebris relinquere, quam radiorum tuorum splendore illustrare superiores plagas ut infelicibus oculis bustum hoc cerneremus regii corporis, quod tot pro nobis labores, tot vigilias, tot pericula sæpe subierat. O quales radios occidens, quales rursus oriens emisisti! Correptus est morbo optimus imperator, corpus ejus ita non modo ætate, sed variis etiam laboribus, confectum ac debilitatum erat, ut suspicari mox omnes cœperint quod evenit, tantusque animos omnium repente metus invasit, ut nihil indignius esse ferendum videretur.

Heu! quot preces, quot supplicationes, quot vota pro illius salute, vel potius pro totius orbis terrarum incolumitate omnium generum, ætatum, ordinum fuere! Nemo erat qui mori potius illo superstite, quam mortuo illo vivere amplius vellet. Salutem illius suæ quisque saluti anteponebat: sciebant namque singuli salutem suam ad singulos homines pertinere, illius vero incolumitatem omnium mortalium et totius orbis terrarum esse C communem. Hic enim universum orbem quasi firmissima quædam columna sustinebat, nec labefactari, vexari, everti ullo procellæ genere patiebatur; sed æquo virtutum omnium, quibus præditus erat, temperamento firmum ac stabilem in medio regebat. O quibus artibus, quo labore fundavit imperium, qua virtute firmavit ac stabilivit libertatem, qua clementia auxit populorum suorum fortunas, quietem, felicitatem! O eximiæ principis admirabilesque virtutes, quibus omnibus omnes superabat, prudentia fortes vincebat, fortitudine prudentes,

* Anno 1419 defuncti. Hæc juvenis adhuc Bessario peroravit. Manuelis scripta collegimus in tomo nostro CLVI.

vel ut rectius loquar, consilio callidos, viribus robustos anteibat. Atqui temperantia nemo ei par fuit. Justitia omnibus, qui unquam Romano imperio præfuerunt, habitus est præstantior. Quid fidem ejus commemorem? quid facilitatem? quid ingenium? quid eximiam rerum omnium scientiam? quid liberalitatem? quid animi magnitudinem? quid humanitatem, mansuetudinem, comitatem? Me miserum! ita lacrymis ac dolore debilitor, ut præ nimio mœrore referre virtutum ejus excellentiam non possim. His omnibus nunc infelicissimi hominum privati sumus. Heu! quantam jacturam non una gens, nec unius civitatis populus, sed omne Christianorum genus in præsentia fecit! O misera hominum conditio! o spes inanes! o dulce quondam nomen imperii! o toties desiderata et aliquando restituta Græcis libertas! o jus inviolabile et sanctissimæ leges! huccine tandem omnia recidistis? hem! quo pervenimus? hem! quo miseriarum et calamitatis redacti sumus? Luget nunc senatus, mœrent principes, provinciæ omnes queruntur, plorant urbes, flent municipia, squalent coloniæ, domus afflictantur, agri denique ipsi tam mansuetum, tam pium, tam salutarem principem suspiriis, et lacrymis, et fletu prosequi videntur. O tempus! siccine superioribus malis, ultimum hoc, et omnium, quæ passi unquam fuimus, maximum atque indignissimum addere debebas? siccine cæterorum malorum famam ac recordationem postremi hujus magnitudine obscurare? Etenim quæcunque nobis ante hoc adversa contingebant, utpote bella, conflictus, cædes, spolia et alia quæ ex iis sequi consueverunt divina illa imperatoris sapientia emendabantur in melius. Nunc autem ab illo relicti, quem alium habemus ad quem confugere, quem appellare, cujus præsidium implorare possumus? Deventum est ad extrema malorum omnium, facti sumus quasi pupilli orbati patre, a quo nostro omnis vita pendebat, cujus assiduo labore omnis nos laboris expertes vitam ducebamus amœnissimam. Jam vero longe nobis emori præstaret, quam in tanta calamitate et miseria vivere. Etenim male vivere, ut poeta inquit, laboriosa res est. O magnum atque intolerabilem dolorem, qui omnes pariter invasit, et neminem reliquit intactum; non virum, non mulierem, non juvenem, non senem! O lugubrem illam famam ac minime optabilem quæ passim pervagata omnes ad funus piissimi imperatoris excitabat! o infelicissima mors illius cujus in vita salus orbis terrarum nitebatur! O suspiria, o lacrymæ, o singultus, o voces acerbissimæ, o amarissimi clamores, o gemitus, o fletus, o luctus omnis sexus, ætatis, ordinis, conditionis! Alii quidem dominum quærebant, alii patrem patriæ, alii imperatorem, alii patronum, alii magistrum, alii juris et legum conditorem, omnes vero eum, qui pro omnibus, ut ille inquit, omnia factus erat. O gravis atque aspera inter eos qui aderant contentio! certabat quisque ut fletu superior videretur. O lacrymarum torrentibus obruta tellus ferebatur funus procerum manibus. Undecunque vero civium atque exterorum multitudo confluebat, implentes vias et miserabili gemitu aerem atque æthera complentes. Una omnium vox, unus clamor, unus gemitus erat. Iste vero silens ac mortuus jacebat, nec quæ gerebantur sentiens, nec hominum clamores intelligens. Nihil præter inane cadaver conspiciebatur, et quasi natus unquam non fuisset, aut nunquam imperasset, aut tot annos non vixisset, prorsus omni sensu erat destitutus. Petebatur quidem ab eo ratio cur nos deserere voluisset; pro responso silentium erat. O taciturnitatem invisam et a nobis minime exspectatam! Ubi est lingua illa tam erudita, tam suavis, ex qua melle dulcior exire oratio solebat, cujus motu omnia tonare videbantur, cujus ubertas omnem aperiebat quæstionem, omne dubium solvebat, ita vero docebat cuncta, ita sæpenumero auditores excitabat, ut non tam suadere quam rem ante oculos ponere, nec tam accendere alios quam ipse ardere videretur? Unde nunc tam repentinum silentium? Unde tam subita mutatio? An te quoque, optime imperator, superare mortis sævitia potuit, quem Atlanticum pelagus pro nobis periclitantem vidit, quem Italia aspexit, et quæ ultra Italiam sunt occiduæ gentes? Ad quas cum petendi adversus Barbaros præsidii gratia profectus fuisses, maximo in honore habitus fuisti. Ex quo facile perspeximus non pecuniarum multitudine, non copiarum numero robur imperii contineri, sed virtute, moderatione ac sapientia principis. O prudentia singularis, quam Latini homines, et natura et multarum rerum experientia prudentissimi, admirari ac stupere solebant, qua adhibitis eloquentiæ suæ nervis, facile Medos et Persas induxit, ut adversus impium illum Turcarum imperatorem arma capesserent, quibus illo parvo interjecto tempore, victus ac profligatus debitas scelerum suorum pœnas luit. Taceo quoties sine armis, sola auctoritate et prudentia, quod pulcherrimum victoriæ genus est, hostes superavit, quamque armis quoque quando res ferret, ita utebatur, ut merito et fortissimus et rei militaris peritissimus haberetur. Quot urbes nuper, quot oppida, et situ et natura locorum munitissima, in Peloponneso recepit! Nonne etiam maximam Thessaliæ partem imperio suo adjecit? Idem et armis strenuus erat, et consilio providus; habebat enim Thucydidem secum, et Xenophontem, et si quis his similis erat, quorum consilio continuo utebatur: ex quo fiebat ut, quemadmodum inquit Homerus, et rex optimus esset et bellator fortissimus, et quod nos addimus, facundissimus orator. At ubi nunc hæc omnia sunt? Ubi plausus, et præconia, et laudes? ubi populorum ineffabilis illa voluptas, quam ex principis virtute, moderatione, clementia, tantam percipiebant, ut, illo imperium regente, beatissimi sibi esse viderentur? O summa rerum tranquillitas! illo pro nobis laborante, ne-

curi otio fruebamur. Quis nobis modo imperatorem reddet, quis patrem, quis patronum, quis propugnatorem, quis morum et vitæ magistrum, quis dominum tam beneficum et salutarem? Lugeat nunc Christiana respublica, cujus splendidissimus oculus exstinctus est. Incipiat jam terra flebilem cantum; columna corruit qua sustentari solebat. Omnes nunc saccum induant et cinere spargantur. Remedium non habet ista calamitas. Quis nunc claves tanti imperii tenere, quis tractare totius orbis gubernacula poterit? O litteræ, plorate cultorem vestrum. Periit ille qui vos in cœno et sordibus jacentes erexit et quasi e tenebris ad lucem revocavit; qui tanto vos amore prosequebatur, ut nec publica nec privata negotia, nec curæ aut sollicitudines, nec voluptas aliqua nec somnus distrahere eum a vestro consortio posset. Et quemadmodum vos incredibili studio ac diligentia sequebatur, ita cæteros, ut idem facerent, excitabat; nec adolescentes duntaxat, verum etiam senes ad disciplinam hortabatur. Quo factum est, ut plerique quorum ætas jam ingravescens erat, exemplo optimi imperatoris permoti, ad optimarum artium studia se transtulerint. Sic enim natura comparatum est, ut quales sunt principes, tales etiam subditi fiant; et quemadmodum ea a quibus principes abhorrent, omnibus ludibrio sunt, ita quæ illi honorant, coluntur ab omnibus et in pretio habentur. O leges, o judices, o forum, o subsellia, o tribunalia, lugete exstinctum principem qui vobis tribuerat ut propter justitiæ et æquitatis administrationem hæc nomina justissime possideretis. O cives et urbium optimates, mœrete ablatum vobis imperatorem, qui tanta facilitate et prudentia vobiscum de rebus omnibus loquebatur! O pauperes, flete patronum qui vos protegebat, sublevabat, alebat! O quidquid Græci sanguinis usquam est, omnia, ut facitis, lacrymis ac mœrore complete, cum vestro gubernatore privati sitis, qui vos ab omni impetu et procella fortunæ tuebatur, et minantes sæpe bellorum turbines nunc armis et bello, nunc sola prudentia atque auctoritate avertebat. Etenim hoc in primis sapientissimi imperatoris proprium erat, nec tempus, nec modum, nec artes belli et pacis ignorare. Hunc profecto opinor etiam hostes atque inimicos ejus magna ex parte prosequi, ac lamentis, et in tam gravi atque acerbo luctu nobiscum misceri. Vicit omnes principis virtus, cujus tanta vis est, ut etiam ab hostibus honoretur. O Byzantium, Byzantium! omnium urbium clarissimum lumen, decus orbis terrarum, naufragorum portus, miserorum perfugium, præsidium omnium bonorum, qualem imperatorem, quanta sapientia, pietate, clementia præditum hactenus habuisti! qui tibi pristinam libertatem, dignitatem, fortunas, imperium restituit; qui hostes tuos dominari antea solitos, tibi subjecit; qui pacis eis leges præter spem omnium dedit. Heu! in *quantas* nunc ærumnas incidisti! Infelix! amisisti decus illud atque ornamentum, quod omnium pulcherrimum habebas. Ubi nunc est tua illa aurea cæsaries, ubi mortalibus omnibus gratus aspectus? Heu! quales tibi crines, quibus virtutibus intortos impia mors evulsit! qualem oculum abstulit, quod caput abscidit, et te seminecem ac semimortuam, imo vero mortuam prorsus atque immobilem reliquit? Heu! quam latum et quam spatiosum campum tibi proposuit lacrymarum et luctus, minime quidem tibi optabilem. Verumtamen ita factum est, et tu ista pateris; quid enim facere potes, Deo ita jubente? Stamus nunc tui filii, miserabilem induti habitum, et flebilem cantum inchoantes. O varii multiplicesque sermones in animo illius, quasi in venerabili quodam diversorio dispositi, et inde veluti ex abundantissimo fonte manantes! Hi quidem fidem, pietatem, religionem extollebant; illi templa, sacrificia, dies festos ornabant; alii de virtute et moribus disputabant; nonnulli vitia insectabantur; plerique, quid agendum, quid vitandum esset, incredibili facilitate, splendore, gratia, disserebant. Testes sunt, qui exstant illius libri, summam doctrinam, singulare ingenium et divinam sapientiam præ se ferentes, quanquam infelicibus nobis longe præstaret vivum illum, ac concionantem admirari, quam post cineres ex illius scriptis vitæ, et virtutis, et morum facere conjecturam. Magnam certe jacturam omnes fecerunt, sed nos in primis qui adhuc adolescentes talem virum, prius fere quam nosse possumus, amisimus. Non licuit nobis orantem sæpius audire, non concionanti plausum reddere, non illi priusquam e vita discederet, primitias ingenii nostri qualescunque essent, offerre. Nunc vero, me miserum atque infelicem! mœroris et lacrymarum et luctus offerre primitias cogimur. Heu! in quæ tempora reservati sumus, quam amarum nobis certamen, mors invida, proposuisti! O clades omnibus quæ unquam fuerunt cladibus major! quomodo vivere amplius poterimus! quomodo infelicem hanc animam, quantulumcunque vitæ supersit, in tanto luctu ac mœrore traducere! Ubi nunc est regius ille pro nobis semper pervigil oculus quem nunquam vincere somnus poterat, rerum, ut Homerus inquit, omnium domitor. Vigilabat ille noctes totas, aut meditans aliquid, aut legens; dies in sermonibus atque negotiis consumebat. Optime imperator! quomodo sustinere sub hoc amaro lapide tantum otium poteris, qui quasi pennas habens, circumvolitare totum orbem solebas? Quomodo tam diuturnum silentium ferre, cujus oratio, quasi cantus Sirenum, demulcebat hominum aures, et quasi magnes ferrum, quocunque vellet, semper trahebat? Verum tu quidem abiisti, et ad meliora habitacula vocatus migrasti in cœlum, ubi perpetuam sedem fide, religione, virtute tibi paraveras. Nos autem cur in tanto luctu et mœrore, et lacrymis reliquisti? Cur discedens omnes non vocasti? Mori enim tecum quam sine te vivere commodius fuisset!

BESSARIONIS HIEROMONACHI

IAMBI

IN OBITU THEODORÆ AUGUSTÆ

(Leo Allat. *De consensu*, p. 955.)

Narrat Theodosius Zygomala, epistola ad Martinum Crusium, in obsidione Constantinopolitana atrox Constantini imperatoris facinus; quippe qui sacrorum mysteriorum participes factos liberos, affines atque propinquos, decollari jusserit, ne in Turcarum servitutem venirent : Φέρεται δὲ λόγος, ὅτι πρότερον μεταδοὺς τῶν θείων μυστηρίων τοῖς παισὶν αὐτοῦ, τῇ βασιλίσσῃ καὶ πολλοῖς συγγενέσι, καὶ οἰκείοις, ἅπαντας ἀποκεφαλισθῆναι πρασέταξεν, τοῦ μὴ αἰχμαλωσίας τυχεῖν. Βασιλίσσης ὄνομα ὑστάτης οὐκ οἶδα. Ἠρώτησα γὰρ πολλοὺς καὶ οὐδείς μοι εἶχε λέγειν ἀληθείας ῥήματα, ἢ γραφὴν δεῖξαι. *Fertur hunc, postquam prius sacra mysteria liberis suis et imperatrici et multis consanguineis et propinquis impertivisset, hos omnes decollari jussisse, ne in hostium potestatem vivi inciderent. Imperatricis ultimæ nomen nescio, licet multos interrogaverim ; sed nemo mihi veritatem dicere potuit, aut historiam ostendere.* Rumor hic falsus omnino est. Constantinus enim neque filios habuit, et demortuis illius uxoribus, priore Theodora, principis Caroli filia, et secunda Ætatharina Catalusia, domini Lemni insulæ, antequam tertiam duceret regis Iberorum filiam, cum qua contraxerat matrimonium, Turca Constantinopolin invasit, eoque contrucidato occupat. In primam Theodoram, quæ in partu occubuerat, sunt apud me iambi sepulcrales Bessarionis, adhuc hieromonachi, ut ea ferebat ætas, non inelegantes. Ut varietate tædium effugias, lector, et mutatione rerum animum leves, eos hic apponam.

Ἦν ἄν τις εἴποι μηδαμῶς ἐνδοιάσας
Μίμημ' ἀνεξέλεγκτον οἵας εἰκόνος,
Ἄγαλμα καλοῖς, φεῦ! ὅσοις διαπρέπον,
Σκήλην χαρίτων καὶ φρονήσεως ὅρον,
Γένους τε κόσμον καὶ ξυνὴν πανδαισίαν.
Ταύτην ὁ λυγρὸς αὐτοσὶ κρύψας τάφος
Ἄψυχον, ἄπνουν, καὶ λόγου παντὸς δίχα
Δείκνυσι πᾶσιν. Ὦ ξένου μυστηρίου!
Ταύτῃ Λατίνων ἐκ γένους βλαστησάσῃ
Ῥίζης ἀνασχούσῃ τε τῆς Ἰταλίδος
Γονεῖς ἀγαθοὶ πατέρες φίλου τέκους
Ὤφθησαν ὄντες σφῶν γένει κόσμος μέγας.
Ὡς οὖν ἔχουσα καὶ γένους τε, καὶ τρόπου
Ἁρμόζεται δὴ πρὸς γάμου κοινωνίαν
Ἄρην πνέοντι, καὶ φόνους ἐν ταῖς μάχαις
Αἰσθήσεως θρόνῳ τε καὶ φρενῶν βάθει
Δεινῷ μαχητῇ Κωνσταντίνῳ δεσπότῃ,
Καταξιοῦται βασιλείου καὶ λέχους
Καὶ κλήσεως πρός. Καὶ γὰρ εἶχεν ἀξίως.
Συζήσασα δὲ χρόνον βραχὺν, καὶ πάνυ
Τούτῳ, μετέστη πρὸς μονὰς οὐρανίους
Ὠδῖσιν αὐτὰς προσλιποῦσα τὸν βίον,
Ὅπως ὀδυνῶν ἐξιοῦσα τοῦ βίου
Χαρᾶς ἀλήκτου τῆς ἐν Οὐλύμπῳ τύχῃ
Ἦν μὴ μαραίνει μηδὲ καλύπτει χρόνος,
Ἡθοῦσα πάντως, καὶ ἐφευροῦσα στέφος.

A Quam sane quis dixerit minime dubitans imitationem omni reprehensione superiorem unius imaginis, statuam bonis, heu quantis! excellentem, simulacrum gratiarum, et prudentiæ terminum, et generis ornamentum, et convivium lautissimum omnibus expositum. Hanc terra, hoc cum abscondisset sepulcrum exanimem nec spirantem, et omni sermone destitutam, omnibus monstrat. O admirandum arcanum! Huic, ex Latinorum genere pullulanti, exortæque ex radice Italia, progenitores boni parentesque amici surculi visi sunt esse, proprioque generi magnum ornamentum. Tanquam itaque ea, quæ et genere et moribus præcelleret,
B conjungitur in matrimonii societate Martem spiranti, necesque in conflictibus, sensus mentisque profunditate experto bellatori Constantino despotæ; et toro imperiali digna fit, nec non et appellatione, quibus indigna non erat. Cum quo cum vixisset parvum nimium ad tempus, ad mansiones cœlestes translata est, in ipsis partus doloribus vitam linquens, ut e vitæ doloribus exiens, lætitiæ nunquam desinentis in cœlo particeps fieret, quam non tabefacit neque obscurat tempus, amoribus omnino indulgens, et coronam possidens.

Frustra ergo ultimæ imperatricis, quæ nulla erat, nomen quærimus. Nec alii illi propinquiores Andreæ, Manuele et Joanne Thomæ Palæologi despotæ filiis, qui excidio supervixere, ut alii commemorant. Quamvis verum sit, nocte ante funestum illud excidium, imperatorem aliosque primarios viros in augustissimum Sanctæ Sophiæ templum ingressos, precibus ibidem et lacrymis effusis, sacramenta et immaculata mysteria percepisse, et in palatium cum regressum, veniam ab omnibus petiisse; tum demum ad bellum se accinxisse.

BESSARIONIS

EPISCOPI TUSCULANI, CARDINALIS NICÆNI

DE EA PARTE EVANGELII JOANNIS

UBI SCRIBITUR :

Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σέ ; *Si eum volo manere donec veniam, quid ad te ?*

ERUDITA ET VALDE UTILIS DISCEPTATIO [*].

Reverendo ac erudito Patri D. ULDERICHO FABRO, cœnobii Dominici Sepulcri in Denkendorf præposito dignissimo et patrono suo de se bene merito, Joannes ALEXANDER BRASSICANUS jureconsultus S. D. P.

Video quosdam in eam opinionem, et illam quidem mire perversam, adductos esse, Præsul ornatissime, ut infelicissimum tot sectarum atque doctrinarum proventum, quibus inter se minus quam horologiis convenit, jam non in angulis tantum, qui γωνιοδομβυχῶν mos est, sed propalam et publice pro suggestu Græcis litteris imputent. Qua re quid vel indignius cogitari vel ineptius etiam dici possit, quis ex iis qui vel mediocriter eruditi sunt non intelligit ? Sic et terræ matris beneficia, si diis placet, accusemus ; sic elementa damnemus ; sic denique, ut ille inquit, θεῶν ἐρτχυδέα δῶρα in jus rapiamus, quæ omnia et inculpata et nostris usibus ubique servientia, nos ipsi qui abutimur, deteriora et merito reprehendenda efficimus. Quoniam autem, Ulriche præstantissime, cum superioribus diebus in cœnobio tuo essem, de eadem illa re, quæ tua est egregia eruditio cum summa modestia conjuncta, et exquisita suavitate verborum, et acerrimo cum judicio dissertabas, arbitratus sum me non vulgare operæ pretium esse facturum, si simul et tui demerendi studio, et illius præposteræ opinionis confutandæ causa, D. Bessarionis cardinalis doctissimi commentariolum in hoc argumenti genere doctissimum ad te mitterem. Nam ex illo, quod alias te comprobasse certo scio, liquido intelligis, quis usus sit Græcarum litterarum, præsertim in libris sacris, quæ necessitas, quæ dignitas, et quæ tandem illarum ratio habenda sit. Quando qui hoc præsidio carent, fieri non potest, ut non pueriliter hallucinentur, ut non graviter impingant, ut non omnium maximo malo cæcutiant. Deprehendes etiam, quodnam felicioris interpretis officium, quæ cura, quæ diligentia esse debeat, quam non temere de translationibus judicandum sit. Id quod hac ætate peculiare vitium est, interpretem videlicet in hujus linguæ versione damnare, in qua vix ultra alphabetum progressus fueris. Cujus rei vel unus ille sedentarius sutor, cum contra Erasmum scriberet, pulcherrimum specimen dedit. Insunt præterea et alia huic libello lectu dignissima et huic sæculo quasi nata, quem tu, veluti perpetuo consuevisti, eo animo accipe quo nos tibi dedicavimus. Sic certe significationem aliquam dare volui, ut qui nihil non tibi debeo, vel aliquam mediocrem portionem persolvisse videar, donec ex omni parte solvendo esse possim. Vale, præposite optime, ac amice charissime.

Viennæ Austriæ, anno a nato Jesu 1532, mensis Januarii die 3.

SAPIENTISSIMI D. BESSARIONIS

S. R. E. CARDINALIS

In illud Evangelii secundum Joannem : Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σέ ; *Si volo eum manere donec veniam, quid ad te ?*

Cum nuper sacrum Evangelium Joannis Evangelistæ in ejus festivitate Latine legeretur, ventumque esset ad eam partem ubi Petrus a Salvatore de Joanne quæreus, inquit, *Hic autem quid ?* et Dominus respondit, juxta Græcæ quidem litteræ veritatem : *Si eum volo manere donec veniam, quid*

(1) Hagenoæ, ap. Joan. Secerium excudebatur anno a Christo nato MDXXXII, mense vero Februario. Exstat in bibliotheca Mazarinæa sub num. 11,621.

ad te? juxta Latinam vero interpretationem : *Sic eum volo manere donec veniam, quid ad te*[1] ? Quæsivit a me quidam, an recte interpres eam particulam in Latinum vertisset? Cui ego : Recte quidem ab initio translatam fuisse arbitror, et *si*, non *sic*, ab interprete scriptum exstitisse ; sed postea (quod accidere frequenter solet) vitio dormitantis librarii, *si* conjunctionem in adverbium *sic* fuisse conversam, una littera addita. Facilis est enim ad errorem lapsus, quoties dictio aliquid significans in dictionem aliud significantem, una duntaxat addita vel detracta littera, commutari potest. Tum alii quidam ex his qui aderant, contradicere, non *si*, sed *sic* legi debere asseverantes beneque se habere Latinum sermonem dicentes, et aut rectiorem esse Græco, aut illo non minus rectum, quandoquidem sive *si*, sive *sic* dicatur, eadem sit utriusque sententia. Quod vero rectius se haberet sermo Latinus, minime ausi sunt prosequi, stulte id a se dictum intelligentes, et contentionis potius gratia quam veritatis. Siquidem Evangelista Joannes et Evangelium suum Græco, non Latino sermone composuit, et ἐὰν conjunctione usus est, quæ, in Latinum versa, *si* absque ulla ambiguitate significat. Interpres vero, quicunque is quidem fuerit, nec tanta Spiritus gratia, quanta Joannes illustratus fuisse existimandus est, et verbo usus est ad errorem proclivi, quippe addita *si* conjunctioni, per ignorantiam sive incuriam librariorum, *c* littera, omnis sententia subvertitur et pro conjunctione, quæ dubia est, adverbium efficitur affirmandi. Quod vero æque bene Latinus sermo se habeat, argumentis quibusdam conati sunt ostendere, quæ breviter hoc loco referenda existimavimus, et ad ea quantum divinus favor concesserit, respondendum. Primo enim id auctoritate Hieronymi et Augustini et aliorum Latinorum doctorum confirmant, quos eo in loco non *si*, sed *sic*, scripsisse et ita eam partem exposuisse constat. Hos enim non est verisimile et veritatem latuisse, qui et sapientiores nobis fuere et non modo Latinæ, sed etiam Græcæ linguæ doctiores, quando præsertim ante ipsorum quoque ætatem non *si*, sed *sic* apud Latinos scriptum fuisse animadvertitur. Post hæc asserunt, nihil in sacra Scriptura innovandum esse, præcipueque in Evangelio, ubi vel unum apicem, aut unum iota immutare nefas est. Daretur enim hoc modo facultas volentibus Scripturam sacram corrumpere, quod nullo modo est permittendum. Cum igitur apud Latinos Evangelium sic habeat, asseri aliter mutarive sine crimine non posse. Præterea *si* conjunctionem inquiunt aliquando affirmative, nonnunquam vero et dubitative accipi, et cum præsenti vel præterito indicativo adjungitur, quæ tempora certiora sunt et quasi determinatam rem notamque significant, affirmative capi, cum vero subjunctivo adnectitur, dubitative. Quod si futuro jungatur, tunc propter A incertitudinem sui, nec cum indicativo omnino affirmare, nec cum subjunctivo prorsus esse ancipitem ; præsenti vero etiam subjunctivo adjunctam, certitudinem significare. Hanc eorum sententiam quibusdam Virgilii ac Ciceronis exemplis nituntur affirmare. Cum igitur apud Græcos ita scriptum sit, ἐὰν θέλω, hoc est, *si velim*, procul dubio certitudinem utrobique significari asserunt. Ideoque sen, *si velim*, ut Græci, sive *sic volo*, ut Latini, dicamus, unam prorsus et eamdem esse sententiam. Postremo ubi negatio, inquiunt, vel ambiguitas locum non habet, indicativo cum *si* conjunctione utendum est. In hoc vero, de quo loquimur, Evangelii loco, nulla habet locum ambiguitas. Indicativo igitur adjungenda illa conjunctio, et, *si volo*, dicendum, B quod idem est ac si diceretur, *sic volo ;* idcirco, *sic volo* in Evangelio legendum. Quod vero hæc duo idem significent, hujusmodi confirmant exemplo. Si quis enim, inquiunt, alicui in die Veneris carnes edenti ita dixerit, Tune die Veneris carnes edis? et ille ita respondeat, Si edo, quid ad te? Profecto *si edo* idem est ac si diceretur, *sic edo*, vel *ita edo*, quid ad te? Quemadmodum igitur *si edo* et *sic edo* unum sunt, ita etiam *si volo* et *sic volo* idem esse fatendum censent. Quod si quis causam flagitet cur Evangelista dixerit, *Et non dixit Jesus quod non moritur*, sed, *Si eum volo manere*, nihil eum dicere asserunt : primo enim non vim et sensum verborum, sed verba ipsa ab Evangelista negari, deinde et *sic volo* significare sic velle eum C manere, sed voluisse Christum reprehendere Petrum, veluti quæritabundum de his quæ ad se minime pertinerent. Concludunt ergo injuriam fieri Evangelio, si quis hunc locum mutet, moriendumque potius esse quam tale aliquid tentandum ; nec debere quemquam catholicum putari, qui mutandam hanc Evangelii auctoritatem existimet, censendumque eum qui id ausus fuerit, etiam pejora facturum addita ei auctoritate atque potentia.

Hæc quidem illi. Nos vero ad ea hunc in modum respondemus. Oportet enim qui aliquid ex una in aliam transfert linguam, et linguam ipsam nosse quam transfert, et ejus non modo sententiæ veritatem, sed etiam verba de verbis exprimere, idque D præsertim in sacris litteris, ubi non modo verba ipsa custodiri, sed ordo quoque verborum, quoad ejus fieri potest, servari debet. Siquidem in sacra Scriptura etiam ordo ipse verborum, ut Hieronymus ad Pammachium scribens inquit, mysterium est ; periculosum est enim aliquid in ea mutare, nisi proprietas linguæ, in quam fit translatio, tantam interim observantiam non patiatur; tunc enim licet diversorum verborum ambitu eamdem fideliter repræsentare sententiam. Sed hoc in præsentia locum non habet. Cum hæc ita sint, illud quoque animadvertere convenit, quod licet nonnullorum opinio fuerit, beatum Joannem Evangelistam non-

[1] Joan. xxi, 22, 23.

dum vita functum esse, sed secundum Christi adventum vivendo præstolari, vera tamen sanctorum doctorum sententia est, mortuum eum esse, non tamen per martyrium, nec infirmitate primo maceratum, vel mortis dolore et angustia oppressum, sed sua sponte, dum sanus esset, ad sepulcrum, ejus jussione per discipulos fossum, descendisse, jacuisse, spiritum Creatori reddidisse et ad patres appositum fuisse. Legant qui volunt Hieronymum in Prologis, tum ejus, de quo loquimur, Evangelii Joannis, tum libri Apocalypsis, cujus ea sunt verba quæ modo retulimus. Legant Augustinum super Joanne ubi de hac quæstione agitur. Legant Chrysostomum in multis locis, cæterosque quamplurimos et cum tot tantisque doctoribus idem ipsi quoque sentiant (ut fas est). Nam etsi aliqui ex recentioribus aliter senserint, nonnulli tamen ex eis, et il quidem inter illos doctiores habiti, illis aperte contradicunt, eorum quos diximus doctorum sententiam probantes, et quantum in eis est, de novo excogitatis rationibus corroborantes, adeo ut hæc sanctorum de morte Joannis opinio aut necessaria sit et omni dubitatione carens, aut si dubia sit, apud paucissimos sit dubia, quod et pium non sit dubitare. Tamen ut disputationis gratia in præsentia concedatur, illud certe manifestum est, mortuum esse Joannem, plus certi habere quam ambigui : vivere vero, certi nihil, sed ambigui plurimum, cum nullus ex priscis Patribus sanctisque doctoribus id affirmet. Neminem præterea latere debet, sacros libros Veteris Novique Testamenti ab ipsis Ecclesiæ nascentis exordiis apud Latinos tum ex Hebræo ut veteres, tum e Græco, ut et novos et veteres, per Septuaginta Interpretes editos fuisse longo ante Hieronymum tempore, trecentis scilicet et amplius annis, qua editione sancta Latina Ecclesia tunc utebatur, eamque veteres sanctissimi doctores, Cyprianus, Hilarius, Augustinus, Hieronymo coætaneus, imo vero illo senescente juvenis, exposuere. Multos præterea fulsse sacrarum litterarum e Græco in Latinum interpretes, testatur Augustinus in tertio *De doctrina Christiana* libro, ita inquens : Qui enim Scripturam ex Hebræa in Latinam verterunt linguam, numerari possunt; qui autem e Græca interpretati sunt, nullo modo. Hanc tantum Scripturam multo post tempore superveniens Hieronymus, egregius doctor, denuo veterem ex Hebræo, novam e Græco fonte traduxit; qua in re etsi multis præbuit latrandi contra se causam, multa tamen aliter quam edita a prioribus fuerant dictavit, et, ut ipse dicit, emendavit atque correxit, nec cæteras solum Scripturæ partes, sed ipsa quoque Evangelia. Hæc enim sunt ejus verba adversus detractores suos, quæ modo retulimus. Ita tamen probata ab omnibus ejus translatio fuit, ut antiqua, vel, ut verius dicam, tot antiquis interpretationibus oblitteratis, Hieronymiana duntaxat traductione catholica utatur Ecclesia. Legat qui vult ejus ad Pammachium *de optimo genere interpretandi* epistolas, ad Marcellum *contra detractores suos*, ad beatum Augustinum quamplurimas ejus defensiones, et ita esse intelliget. Quid vero ad Damasum pontificem Romanum in præfatione super Matthæum scribat, si libet, videamus. Novum, inquit, opus me facere cogis ex veteri, et post exemplaria Scripturarum toto orbe diffusa, quasi quidam arbiter sedeam, et quia inter se variant, quæ sunt illa quæ cum Græca consentiant, veritate discernam. E quibus omnibus luce clarius apparet, liceatne, et pium an nefas sit sacram Scripturam ex alia translatam lingua ad originalis linguæ, unde traducta est, veritatem reducere. Post hæc memoria repetenda sunt, quæ sancti doctores de profundo multiplicique sacrarum Scripturarum intellectu edixerint, quanta de varia ejusdem dicti expositione non modo sentiunt, verum etiam præseferunt, exponentes eas multiplicibus variisque sententiis. Hinc est quod sanctam Scripturam profundissimo comparant pelago, ex quo quantumlibet aquæ haurias, plus tamen semper est quod superest. Idcirco eam asserunt plures diversasque expositiones suscipere, omnes tamen veras. Hoc autem adeo plerique omnes affirmant Ecclesiæ doctores, ut supervacaneum sit ad id probandum testes adducere, præsertim brevitati studentibus. Postremo illud sciendum est, exemplaria tribus modis depravari solere, appositione, aut commutatione, aut subtractione. Appositione quidem, cum pro arbitrio nostro id supplere volumus in Scripturis, quod imperfectum ac minus continens existimamus, sicut est in libro Regum, ubi cum tractatur de secunda diffusione Philistinorum in valle Raphaim, infertur : *Consuluit autem David Dominum*, et in quibusdam mendosis codicibus additum reperitur, *Si ascendam ad Philistium, et dabis eos in manu mea* [1], quod in Hebræo fonte non reperitur, juxta eorum sententiam, qui eam linguam apprime callent. Sed quia in prima Philistinorum diffusione legitur, hic quoque nonnulli censere debuerunt repetendum. At in Genesi eo in loco, ubi dicitur : *Nonne pro Rachel servivi tibi? quare imposuisti mihi* [2]? quidam superduo addunt *Liam*. Commutatione vero, cum syllabarum aut partium similitudine vel ambiguitate decepti, nunc detrahendo aliquid, nunc addendo, interdum aut mutando ad nostri arbitrii conjecturam, partes pro partibus variamus, ut in Exodo : *Cunctus autem populus videbat voces* [3], pro *videbat* plerique *audiebat* scripsere eo quod vox audiri potius soleat quam videri. Et in Genesi, *Cum Joseph duodecim esset annorum* [4] pro *decem et septem*. Et in Lamentationibus Jeremiæ pro *vastatio et contritio vaticinatio et contritio*. Et in Amos propheta *tonsorem gregis*, pro *tonsura regis*. Subtractione autem, cum de Scriptura minuere aliquid præsumimus, sine

[1] II Reg. v, 19. [2] Gen. xxix, 25. [3] Exod. xx, 18. [4] Gen. xxxvii, 2.

quo plenus nihilominus redditur intellectus, ut est illud in Ezechiele : *Et dixit ad virum, qui indutus erat lineis et ait* [1], hoc quod ultimo ponitur, scilicet, *et ait*, si quis præsumeret diminuere, intellectui nullatenus derogaret. Et in Zacharia : *Ipse ædificabit templum Domino et exstruet templum Domino* [2], quod postremo ponitur *et exstruet templum Domino* de multis exemplaribus detractum est. Quod si quis de his plura desiderat testimonia et latius nosse hanc rem cupit, Nicolaum legat tituli Damasi diaconum et bibliothecæ suffraganeum, virum, quantum intelligere licet, Hebraicæ linguæ peritissimum, qui, Lucii secundi Romani pontificis tempore, ad Petrum basilicæ Sancti Petri canonicum scribens, de sanctæ Scripturæ emendatione multa disseruit. Nobis enim prolixitatem fugientibus, satis est uno vel duobus testimoniis quod probare volumus, astruere, lectorem impigrum ad eos, a quibus nos hæc sumpsimus remittentibus. Plura namque idem Nicolaus ait : Lustrans armaria, nequibam hoc adipisci, veracia scilicet exemplaria invenire, quia et quæ a doctissimis viris dicebantur correcta, unoquoque in suo sensu abundante, adeo discrepabant, ut pene quot codices, tot exemplaria reperirem, usque adeo etiam millesimo fere post interpretationem Hieronymi anno, codices sacræ Scripturæ mendosi atque corrupti erant, et ita inter se in plerisque discrepantes, ut quæ Hieronymus ad Damasum scripserat, eadem Nicolaus, post tot annorum circula, scribat ad Petrum, tot scilicet exemplaria esse quot codices. Addit præterea se nonnulla comperisse de Hebræo abesse quæ tamen in omnibus Latinis codicibus pariformiter reperiuntur. Quod enim in Genesi est, *Dixit Cain ad Abel fratrem suum, Egrediamur foras* [3], quamvis in omnibus Latinis codicibus ita legatur, in Hebraicis tantum illud, *Egrediamur foras*, non esse scriptum ; et eodem modo de cæteris quibusdam ait. Cujus rei causam, sive quod Hieronymus in aliis reperta translationibus, in sua etiam connexuerit, sive ab alio, usu pristino prævalente, postmodum connexa sint, nescire se asserit. Additque hoc sui studii fuisse, quoad potuit, superflua resecare, transformata reformare, et ea rursus addere quæ a præsumptoribus tanquam superflua fuerant amputata. Ita vir ille doctus, etiam longissimo post Hieronymi editionem tempore, multa putavit, imo vero certo tenuit, vel apposita, vel commutata, vel detracta, quemadmodum et ante Hieronymi tempora fuerant, et ideo detrahenda, reddenda, emendanda et corrigenda esse. Iis igitur ita cognitis, nunc ad rem ipsam de qua quæstio est, veniamus.

Cum sacrum Joannis Evangelium Joannes ipse apostolus et Evangelista, Spiritus sancti gratia plenus, Græco sermone scripserit, nulli dubium esse debet, quamlibet translationem originali litteræ minime respondentem, non rectam esse, sed vitiatam atque mendosam ; opusque esse ut is qui ex una in aliam linguam aliquid transfert, eam ex qua fit translatio, in omnibus, quantum fieri potest, sequatur, si se veritatis interpretem esse atque videri cupit. Quod si quis in interpretis opere error animadvertitur, si qua dubitatio oritur, profecto eo recurrendum est, unde facta est translatio. Audi enim quid beatus Hieronymus in præfatione super Matthæum scribat : Si veritas, inquit, est quærenda de pluribus, cur non ad Græcam originem recurrentes, ea quæ vel a vitiosis interpretibus male dicta, vel a præsumptoribus imperitis emendata perversius, vel a librariis dormitantibus aut addita sunt, aut mutata corrigimus? Augustinus quoque in secundo *De doctrina Christiana* libro ita inquit : Latinæ quidem linguæ homines quos nunc instruendos suscepimus, duabus aliis ad Scripturarum divinarum cognitionem opus habent, Hebræa scilicet et Græca, ut ad exemplaria præcedentia recurratur, si quam dubitationem attulerit Latinorum interpretum infinita varietas. Rursus : Codicibus emendandis primitus vigilare debet solertia eorum, qui Scripturas divinas nosse desiderant, ut emendatis non emendati cedant. Et iterum : Libros autem Novi Testamenti, si quid in Latinis varietatibus titubat, Græcis cedere oportere non dubium est. Nonne his sanctissimorum doctorum verbis instruimur, cum multa fuisse et esse vel interpretum varietate, vel imperite emendantium vitio, vel dormitantium librariorum incuria depravata, tum ea corrigi licere atque debere ? Per illam quippe regulam monemur in inquisitione veritatis atque ejus investigatione ad originalem linguam et exemplaria præcedentia recurrendum esse, ac Latinorum librorum varietatem Græcis cedere oportere. Videndum itaque primo, quomodo se habeat in Græca atque originali lingua, hæc, de qua quærimus, Evangelii auctoritas, et an sermo Latinus Græco consentiat ; quod si dissentiat, an id facile potuerit dormitantium librariorum vitio fieri, et an in aliis quoque simile aliquid fieri potuerit factumve sit absque sancti doctoris peritissimique interpretis Hieronymi culpa aut reprehensione. Deinde aliquot rationibus Græca littera comprobanda ac confirmanda est. Postremo rationes ab adversario adductæ solvendæ sunt.

Apud Græcos manifestus est sensus Evangelii, neque aliqua verborum ambiguitate involutus ; aperte namque apud illos ita scribitur, Ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σέ ; quod nisi ita interpretatur, ut dicat, *Si eum velim*, vel, *Si eum volo manere donec veniam, quid ad te ?* recte interpretatum esse non potest ; Græca enim illa conjunctio ἐὰν nihil aliud quam *si* conditionalem conjunctionem causalemve significat, tantumque interest inter ἐὰν, id est *si*, et, οὕτως, hoc est *sic*, apud Græcos, quantum fere inter duo contraria.

[1] Ezech. IX, 11. [2] Zachar. VI, 12. [3] Gen. IV, 8.

Siquidem ἐὰν ambiguam, οὕτως vero certissimam rem significat, ut nullo modo suspicari quis possit, librarii vitio hoc apud Græcos evenire potuisse. Nulla enim in una duarum dictionum littera est quæ sit in altera; nulla inter eas est penitus similitudo, quippe ἐὰν tribus litteris componitur quod Latine significat *si*, οὕτως vero, quod *sic* a Latinis interpretatur, quinque litteras habet, tanta inter has duas dictiones apud Græcos differentia est. Quomodo igitur se apud Græcos habeat hic, de quo loquimur, Evangelii locus, et quomodo Latinus sermo in hoc a Græco dissentiat, satis ex his quæ diximus apparet. Quod autem in Latina lingua facile talis error evenire potuerit, in promptu est intuenti, quanta sit harum duarum dictionum *si* et *sic* similitudo atque vicinitas. Unica enim littera *c*, dormitantis lectoris vitio addita, illud *si* et *sic* mutare potuit, quemadmodum *tonsuram regis* in *tonsorem gregis*, et *vastationem* in *vaticinationem* mutata fuisse, non nostra, sed antiquorum doctorum sententia supra demonstravimus manifesteque ostendimus. Idem multis quoque aliis in locis factum exstitisse probari potest. Mox in ipso fere initio ejusdem Evangelii Joannis ubi, Οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς, *Nec ex voluntate carnis* [1], ait, imperiti quidam *nec ex voluptate carnis* scribunt, *n* in *p* commutantes, quod scilicet ad carnem pertineat ipsa voluptas. Et apud eumdem post verba Christi quibus affatus est Matrem, et eam Joanni, quem diligebat, commendavit, subjunguntur ipsius apostoli verba de se loquentis, Ἔλαβεν ὁ μαθητὴς αὐτὴν εἰς τὰ ἴδια, hoc est, *Accepit eam discipulus ille in sua* [2], id est, in domum suam traduxit, communiter tamen Latini omnes codices habent, *accepit eam in suam*, *m* littera addita; quasi dicatur, in suam matrem, ob Christi scilicet verba, dicentis : *Mulier, ecce filius tuus*, et ad discipulum : *Ecce mater tua*, quod evenire in Græco sermone non potest, ubi nulla est dubitatio vel ambiguitas; εἰς τὰ ἴδια enim, id est, *in sua*, nomen est generis neutri, casus accusativi, numeri pluralis; εἰς ἑαυτοῦ vero, id est *in suam*, pronomen est reciprocum, numeri singularis, casus genitivi; proinde nullus Græcorum librariorum in ea parte fuisse credendus est error. At de *sua* in *suam* facilis lapsus est, unica littera adjuncta. Manifestius autem hunc errorem probat quod in quibusdam emendatioribus Latinorum codicibus non *in suam*, sed *in sua* scriptum animadvertimus. Rursus apud Joannem ita scribitur : Ἄγουσιν οὖν τὸν Ἰησοῦν ἀπὸ τοῦ Καϊάφα εἰς τὸ πραιτώριον, id est, *Adducunt Jesum a Caipha in prætorium* [3]. Imperiti vero homines *ad Caipham in prætorium* scribunt, quo in loco apud Græcos quidem nulla errori occasio datur, cum ἀπὸ præpositio quæ in *ab* transfertur et πρὸς quæ in *ad*, nullam prorsus inter se similitudinem habent; apud Latinos vero facilis est in errorem lapsus, *d* littera *a* præpositioni addita. Ita in prima Epistola ad Corinthios, ubi Græci scribunt, Οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου μετέχομεν, id est, *Omnes enim de uno pane participamus* [4], Latini addunt, *et de uno calice*. Et apud Matthæum cap. xxv, Ἐξῆλθον εἰς ἀπάντησιν τοῦ νυμφίου, id est, *Exierunt obviam sponso* [5], Latini habent, *et sponsæ*, quæ profecto augurari licet in marginibus olim librorum pro expositionibus posita, ab ignaris deinde librariis orationi intexta fuisse. Item in II ad Corinthios, ubi Græci habent, Εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν, id est, *In faciem ecclesiarum* [6], Latini scribunt *In faciem ecclesiarum Dei*, addentes *Dei*. Et in I ad Timoth., Ἐμπίπτουσιν εἰς πειρασμὸν καὶ παγίδα, id est, *Incidunt in tentationem et in laqueum*, Latini addunt *diaboli*, quasi volentes supplere quod imperfectum et minus continens videbatur. Multa hujusmodi, per omnes sacrarum litterarum libros addita, diligens investigator inveniet, quæ nos, brevitati studentes, inpræsentiarum omisimus. Per subtractionem etiam itemque per commutationem ejusmodi errores posse fieri, satis, ni fallor, ostendimus, ne amplius in his nobis immorandum foret, paucis multa comprehendere volentibus, nisi quædam adhuc summa addere nos beatissimi doctoris Augustini compelleret auctoritas. Hinc in II *De doctrina Christiana* libro ita inquit : Ex ambiguo linguæ præcedentis plerumque interpres fallitur, cum non bene sententia nota est, et eam significationem transfert, quæ a sensu scriptoris penitus aliena est, sicuti quidam codices habent, *Acuti pedes eorum ad effundendum sanguinem* [7]; ὀξὺς enim et *acutum* et *velocem* apud Græcos significat; ille autem vidit sententiam, qui transtulit, *veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem*. Et alia quidem non obscura, sed falsa sunt, quorum alia conditio est. Hinc est illud quod quia *moschos* Græce *vitulus* dicitur, quidam non intelligentes, plantationes *vitulamina* interpretati sunt, qui error tam multos codices præoccupavit, ut vix inveniatur aliter scriptum. Sed de his satis. Nunc ad comprobandam corroborandamque litteram Græcam nostra vertatur oratio.

Probavimus per sanctorum doctorum auctoritatem, et quidem satis, ut arbitror, Joannem Evangelistam mortem obiisse. Hoc ante omnia Latinæ litteræ manifestissime contradicit in qua dicitur, *Sic eum volo manere;* non enim ita voluit, quandoquidem non ita fuit; nam si ita voluisset, ita profecto fuisset : aut igitur mentientis, aut puerili contendentis verba forent, ex illius ore prodeuntia, qui contraria iis quæ loquebatur volebat. Sed hæc de Salvatore cogitare nefarium est. Enimvero igitur quod nolebat, non dixisset; et quoniam eum nolebat in hac vita secundum ejus adventum exspectare, non dixisset, *Sic eum volo manere*. Quid quod sequens et pene continuata

[1] Joan. I, 13. [2] Joan. XIX, 27. [3] Joan. XVIII, 28 [4] I Cor. X, 17. [5] Matth. XXV, 1. [6] II Cor. VIII, 24. [7] Psal. XIII, 3.

oratio hoc ipsum ostendit; mox eam sanctissimus Evangelista Joannes opinionem condiscipulorum, quam ex Salvatoris sermone conceperant, dicentes discipulum illum non moriturum, his verbis arguit, dicens : *Et non dixit Jesus*, Non *moritur*, sed *Si eum volo manere donec veniam*. Quod perinde est ac si eos errasse diceret, quod in eum sensum verba Christi accepissent. Quod si, *Sic eum volo manere*, dixisset Christus, quidni vera discipulorum opinio fuisset? Nec Joannis verba de falsa discipulorum opinione constarent, sed sibi invicem adversarentur ac contradicerent; dixisse enim Christum, *Sic eum volo manere*, et non dixisse quod non moritur, aperta contradictione, si vera de se Evangelista loquitur, qui et in cæteris magis dilectus, et ut de seipso loquens, apertius mentem voluntatemque Salvatoris intelligebat, profecto, *Si eum manere volo*, non, *Sic eum volo manere*, legendum est, et vero Evangelistæ testimonio fides habenda, qui mox asserit, se illum esse qui scribit et verum testimonium de his perhibere, non modo de Christi actionibus hoc asseverans, sed de omnibus a se in Evangelio scriptis. Hoc ipsum Chrysostomi quoque verba manifestissime comprobant, qui super his verbis quasi vociferabundus : Mirare, inquit, Evangelistæ humilitatem, quomodo aliorum de se non rectam opinionem corrigit, qui non intellexerunt quod de ipso Dominus dixerat, sed putarunt eum non moriturum. Præterea cum e Græca lingua in Latinam translatum esse hunc codicem, nulli sit dubium, constetque apud Græcos sine aliqua ambiguitate legi ἐὰν, hoc est *si*, profecto necesse est ut et Latini quoque *si* legant. Quæ enim cum Græca veritate consentiunt, Hieronymus inquit, illa correcta sunt. Et Augustinus, ad exemplaria præcedentia recurrendum ait, si quam dubitationem Latinorum interpretum infinita varietas attulerit; rursusque libros Novi Testamenti, si quid in Latinis varietatibus titubat, Græcis cedere oportere dijudicat. Taceo quod doctores Græci, Origenes, Chrysostomus, Cyrillus et cæteri omnes hunc locum eo modo exponunt quo et se habere litteram diximus, quibus profecto tanquam summis viris, ac in propria lingua apprime eruditis, et quæ in eadem lingua scripta sunt exponentibus, potius quam quibusvis aliis credendum esse negari non potest. Sed ne recentiores quidem doctores Latinos hæc latuere, præsertimque Thomam Aquinatem, virum ut sanctissimum, ita etiam doctissimum. Hic in ea quam super Evangeliis ex veterum doctorum dictis expositione componit, *si* scriptum esse inquit in Græco. Quod si in Græco *si* scriptum est, ut Thomas asserit, in translationibus vero non vitiosis, teste Hieronymo, non modo verba, sed etiam ordo ipse verborum servandus est, constat sane Latinos codices librariorum vitio depravatos, non recte se habere.

Et hæc quidem ad probandam Græcæ litteræ sinceritatem satis sit in præsentia dixisse, ex quibus adversariorum quoque argumenta solvi et refutari facile possunt. Nam quod principio doctorum Latinorum auctoritatem adducunt, et nos quidem Græcorum auctoritatem opponimus, quibus certe, cum de his quæ in eorum lingua scripta sunt loquantur, et alioquin nec sanctitate vitæ, nec doctrina habeantur inferiores, credendum potius esse fatendum est. Ad hæc dicimus non esse sufficiens veritatis testimonium, quod aliqui doctores ita cum locum exposuerunt, siquidem pleraque alia in hujusmodi translationibus invenies, vel per librarios corrupta, vel per interpretes non recte translata, quæ tamen sancti doctores, litteram quam repererunt, secuti, juxta eamdem litteram conati sunt exponere, et ita exposuerunt, ut aliquando, quamvis litteræ veritatem non fuerint assecuti, veram tamen sententiam cum summa sapientia excerpserint, nonnunquam etiam, si aliam ediderint sententiam, quam auctoris exstiterit, ita tamen acutam et gravem et luculentam ediderint, ut ipsa et non alia videatur esse debere. Equidem fateor Augustinum, virum sublimis ingenii, per *sic* hunc locum exposuisse, et quidem gravissimis acutissimisque rationibus, hoc autem non satis esse ad persuadendum ita debere scribi, ex eodem doctore manifestissime probabo. Is enim locum illum Epistolæ primæ ad Timotheum exponens, ubi apud Græcos scribitur, Πιστὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος, hoc est, *Fidelis sermo et omni acceptione dignus*, ita enim Hieronymus quoque hunc locum interpretatus est, *Humanus* inquit, *sermo*. Quid ita? Quia ita tunc scriptum repererat et sic per interpretem fuisse translatum, tantoque acumine et elegantia ac gravitate sententiarum eum locum exponens illustrat atque exornat vir ille sapientissimus atque sanctissimus, ut nemo crederet aliter scribi debuisse, præsertim quid apud Græcos scribatur ignorans. Nulla quippe apud illos vocabuli hujus ambiguitas. Siquidem πιστὸς *fidelis* sine dubitatione significat, quemadmodum et πίστις *fides* dicitur; nec aliqua est similitudo hujus verbi πιστὸς cum ea dictione Græca quæ *humanum* significat; et tamen ita sæpe eo in loco replicat hoc verbum apostolus, ut vehementer admirer quo pacto qui primus hoc in Latinum mutavit eloquium, tantum a Græcæ vocis significatione discesserit. Quid enim commune habet *humanus* cum *fideli*? Hieronymus postea hoc, ut pleraque alia, correxit, et Græcam vocem repræsentans, *fidelis sermo* scripsit, non *humanus*; quo fit ut nec Latino cuiquam dubium esse debeat errasse illum, qui pro *fidelis humanus* antea scripserit contra Hieronymi, qui Græcæ linguæ peritissimus fuit, judicium. Hunc tamen sive imperiti interpretis seu dormitantis errorem librarii, ita scite, graviter ac sapienter exponit summum illud Augustini acutissimumque ingenium, ut, quemadmodum supra diximus, difficile sit existimare aliter dici debuisse, nisi quis ab auctore dictum fuisse

perspexerit. Quod ut facilius intelligatur, libet ipsa Augustini verba, quæ in sermone *De verbis Apostoli* scripsit, inserere. « Audimus, inquit, beatum Paulum apostolum, dicentem : *Humanus sermo, et omni acceptione dignus, quia Christus Jesus venit in mundum, peccatores salvos facere, quorum primus ego sum* [1]. Humanus ergo sermo et omni acceptione dignus. Quare humanus et non divinus? Procul dubio nisi iste humanus sermo et divinus esset, dignus omni acceptione non esset. Sed sic est sermo iste humanus et divinus quomodo est ipse Christus et homo et Deus. Si recte intelligimus sermonem istum non solum humanum esse, verum etiam divinum, quare Apostolus humanum dicere maluit quam divinum? Procul dubio enim qui non mentiretur, si diceret divinum, non sine causa maluit dicere humanum. Hoc ergo elegit, per quod Christus in mundum venit. Venit enim per quod homo erat, non per quod Deus erat. Semper hic erat. Ubi enim non est Deus, qui dixit : *Cœlum et terram ego impleo* [2]? Christus certe est sapientia et virtus Dei de qua dicitur, *Attingit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter* [3]. Ergo in hoc mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit. Et hic erat, et venit : hic erat per divinam majestatem, venit per humanam infirmitatem. Quia ergo venit per infirmitatem humanam, ideo prædicans adventum ejus dixit *humanus sermo* [4]. Non liberaretur humanum genus, nisi sermo Dei dignaretur esse humanus. Nam et homo ille dicitur humanus, qui se exhibet homini, et maxime qui hospitio suscipit hominem. Si ergo humanus dicitur, qui in domo sua suscipit hominem, quam humanus est, qui in se suscipit hominem? Ergo *humanus sermo, et omni acceptione dignus.* » Videsne ut locum hunc sanctissimus doctor graviter luculenterque exponit, ubi tamen, Hieronymo teste, non recte *humanus*, sed *fidelis* dicendum esse exploratum? Non est igitur sufficiens veritatis argumentum, ideo sic scribendum asserere quia eum locum Augustinus et nonnulli alii doctores ita exposuerunt. Hieronymum autem ita exponentem non meminimus legisse. Patet hoc idem illius, quem supra memoravimus, Nicolai bibliothecæ suffraganei verbis, qui post multa quæ commemoravit, mendose vel translata vel per librarios scripta, addit postremo, « Quorum mendaciorum nonnulla etiam exposita reperisse me memini. » Ex quibus verbis apparet potuisse aliqua a doctoribus exponi, qui, linguam unde translata fuerant, ignorantes, litteram quam reperiebant necessario sequebantur, et nihilominus esse mendosa. Ad hæc accedit, quod cum sacræ litteræ, sicut supra dictum est, tantæ sint profunditatis, ut varios sensus, multasque et diversas suscipiant expositiones, non est mirabile existimandum, si præter veram alicujus auctoritatis sententiam, alia minus recta diversis rationibus ita defendatur, ut recte videatur ex omni parte consistere. Etenim cum in cæteris disciplinis omnibus voces tantummodo sint, quæ res significent, hoc proprium est ac peculiare Scripturæ sacræ, quod non modo in ea voces res significant, sed etiam res per hujusmodi voces significatæ, res alias significant. Hinc est quod non modo juxta litteram, sed allegorice et moraliter, et anagogice sacram Scripturam exponunt, ita ut quævis ejus particula ad aliquem istorum sensuum reduci possit. At ubi historica seu litteralis expositio prosequenda est, nisi vera sit littera, sensus quoque claudicet necesse est.

Quod vero secundo loco asserunt, nihil prorsus in Scriptura sacra innovandum esse, impiumque esse ex ea imminuere aliquid, vel mutare, an ita sit, Hieronymus ipse respondeat, qui, ut supra retulimus, non solum mutasse, sed emendasse se ac correxisse profitetur, quæ a præcedentibus interpretibus male dicta invenit, vel a præsumptuosis emendata perversius, vel a librariis dormitantibus addita vel commutata. Neque solum Vetus, sed Novum etiam Testamentum, ipsumque Evangelium tanquam antea corruptum emendasse se prædicat, ut posteriores etiam fecisse, Scriptura eamdem jacturam post Hieronymum passa, supra demonstravimus. Si igitur non impium, sed pium, imo vero piissimum fuit, Hieronymum talia emendare, addendo, subtrahendo, mutando; si posterioribus licuit, prout certe licuit, quavis causa ortos errores corrigere, ex quo tot doctorum virorum libri fluxerunt, quibus correctorium Bibliæ nomen est inditum, cur id nostræ ætatis hominibus non liceat? Audeant itaque primo Hieronymum, et cæteros qui eum secuti sunt, Ecclesiæ doctores impios dicere, et tunc nos quoque ejusdem criminis peragant. Sed hæc certe aut rudium hominum verba sunt aut malevolorum maleque dicentium.

Nunc ad illud quod tertio loco posuerunt, argumentum responsuri, *si* conjunctionem ideo conditionalem dici affirmamus, quod nunquam vera sit nisi conditione completa, et regulam hanc quam tradunt, ut novam quidem temereque inventam, minime veram asserimus. Neque enim indicativo, sive præsenti sive præterito, juncta, conditionalis semper vera est, sed aliquando etiam falsa; neque cum subjunctivo posita, falsa semper, sed aliquando vera, prout ex rerum conditione falsitas veritasve colligitur. Quod ut manifestius intelligatur, quid grammatici sentiant, dicemus, deinde quædam ex dialectica subjungemus. Grammatici omnes tam Græci quam Latini, et in primis Priscianus, qui non modo sequitur Græcos, sed id se facere multis in locis gloriatur, *si* conjunctionem conti-

[1] I Tim. I, 15. [2] Jerem. XXIII, 24. [3] Sap. VIII, 1. [4] I Tim. I, 15.

nuativam esse aiunt; quando enim Græcum significat, eamque sicut et reliquas continuativas, eum a Græcis [1] ab Apollonio Herodiani patre, inter causales connumeratam esse, ordinemque præcedentis rei ad sequentem significare, cum aliqua dubitatione essentiæ rerum, vel, ut Græci dicunt, sine significatione essentiæ, ut, *Si stertit, dormit;* et *Si ægrotat, pallet;* et, *Si febri vexatur, calet;* neque enim converso ordine in his consequentiam sententiæ servat oratio. Non enim qui dormit, omnino stertit, et sic de cæteris. Non irrationabiliter eas causales esse aiunt. Et continuationis, quemadmodum et adjunctionis et effectionis, per has causa ostenditur reddi. Continuationis, ut, *Si ambulat, movetur:* causa enim cur movetur, ipsa est ambulatio. Hujusmodi causales interdum pro approbativis poni commemorant, quoniam scilicet, et id quod dicimus, ita certum apertumque est, ut impossibile sit aliter opinari, tuncque duntaxat indicativo conjungi, ut apud Virgilium, *Si quid usquam Justitiæ est;* et alibi, *Di, si qua cœlo est pietas.* Indubitatum enim et in cœlo pietatem esse, et in mundo justitiæ aliquid. Hinc in facilem errorem inciderunt adversarii mei, putantes quoniam *si* causalis pro approbativa posita cum indicativo conjungitur, ideo et e converso, queties cum indicativo conjungitur, esse approbativam, quod longe est a veritate; non enim quoties indicativo conjungitur, esse approbativa potest, quamvis quoties approbativa est, indicativo jungatur. Infinita hujus rei exempla sunt, sed nobis hæc modo sufficiant. *Si male locutus sum,* inquit Dominus apud Joannem, *testimonium perhibe de malo; si autem bene, quid me cædis* [2]? Si quis hoc loco asserat ideo approbativam esse *si* conjunctionem, quoniam præsenti indicativo jungitur, certe et male locutum Dominum asserat necesse est. Quod si male locutus est Dominus (quod nefarium est sentire), cur mox addit, *Si autem bene?* Et cum de se diceret Salvator, *Si ego in Beelzebub ejicio dæmonia,* quod in Beelzebub eum ejicere dæmonia fatentur oportet qui *si* indicativo junctam, approbativam vult esse oportere. Verum non nobis, sed hæc nos dicere cogentibus, hujusmodi blasphemias imputari volumus. Similiter apud Virgilium dicitur,

Si datur Italiam, sociis et rege recepto,
Tendere, ut Italiam lœti Latiumque petamus.
Sin absumpta salus, et te, pater optime Teucrum,
Pontus habet Libyæ, et reliqua,

ubi, quamquam indicativo *si* præpositio jungatur, non tamen approbativa est, sed causalis, sive conditionalis; neque enim significat rem certam; unde mox additur,

Sin absumpta salus.

Sed hæc de præceptis grammaticis satis sint, nunc autem de dialectica referamus. Licet *si* conjunctionem conditionalem esse, etiam dialectici A fateantur, conditionalem tantum ex vi locutionis nihil prorsus affirmare, nullamque suarum partium asserere tradunt, sed tantum inferre consequens antecedente confesso. Nulla etenim propositionis pars, sive indicativo sive subjunctivo *si* conditionalis conjunctio adjungatur, absolute seu categorice ponitur, sed solum consequens propositionem infert, posito tamen antecedente conditionaliter, et non alias; ideo nullius partis veritas ex totius veritate potest inferri. Quis enim sanæ mentis ausit dicere, quoniam veræ sunt hujusmodi propositiones, *Si sol est supra terram, dies est;* et, *Si homo currit, animal currit,* ideirco et antecedentia vera esse, scilicet quod sol sit supra terram, et homo currat? Itaque inter illas propositiones in quibus *si* indicativo adjungitur, et eas in quibus adjungitur subjunctivo, non hoc interest, quod illæ quidem certitudinem, hæ vero ambiguitatem habeant, sed quod illarum principales partes seorsum acceptæ, atque perfectum, et affirmant negantve aliquid, instar propositionum categoricarum, quæ verum falsumve significant. Etenim ab hac propositione, *Si Socrates febri vexatur,* ablata *si* conjunctione, reliqua pars, quæ est *Socrates febri vexatur,* categorica efficitur propositio, et verum falsumve significat. Illarum vero partibus hoc minime contingit. Nam si ab hac propositione, *Si Socrates currit, si* conjunctionem abstuleris, reliqua pars, quæ est *Socrates currit,* nec categorica propositio est, nec aliquid affirmat negative, sed ut falsum vel verum significet, sensumque perficiat, ex aliis dependet partibus. Ex his ergo manifesta ad tertium argumentum adversariorum est responsio. Siquidem hæc propositio, *Si eum volo manere donec veniam,* non ideo certum significat, quia indicativo conjungitur propter eas, quas diximus, rationes. Falsa est igitur adversariorum conclusio, quod scilicet particula illa significet, ac si diceretur, *Sic eum volo manere,* quippe fallacia consequentis est. Nec enim, ut supra dictum est, convertitur, neque vere possumus dicere, quoniam cum approbativa est, si indicativo conjungitur, approbativam esse. Sed ut jam quartum adversariorum argumentum aggrediamur, dicimus minorem falsam esse. Etenim satis a nobis supra ostensum est, continuatam adhuc vitam Joannis Evangelistæ, dubii quidem habere plurimum, certi vero nihil, mortem vero ejus plus certi habere quam dubii. Adversarii vero in hoc præcipue fundant argumentum, quod nulla sit de Joannis morte dubitatio. Quod vero ad confirmationem opinionis suæ, exemplum adducunt die Veneris carnes edentis, quid aliud dicendum est, quam quod paulo ante retulimus, veritatem vel falsitatem rei hujusmodi propositionem vel certam facere, vel ambiguam? Enimvero qui tali die carnibus vescitur, si verum fateri velit, et increpanti ita responderit, *Si comedo,*

[1] *Locus obscurus* [2] Joan. xviii, 23.

quid ad te? comedere se actu affirmat. Quid si idem dicatur non comedenti? Nonne et ille ita respondebit, *Si comedo, quid ad te?* non quidem ut vesci se carnibus fateatur, sed ut falso arguentem irrideat, et injustum accusatorem irritet atque contemnat. Quid si eo die comedens carnes, ab accusatore suo provocatus, ita respondeat, *Si comedo vel non comedo, quid ad te?* recta certe locutio erit, an ideo dicemus, quoniam conditionalis indicativo conjungitur, approbativam esse, verumque esse, quod ille carnes edat, et non edat : id vero ne insani quidem faterentur. An vero dicemus unam quidem partem veram esse, alteram falsam? Falsum igitur erit, quoties *si* indicativo conjungitur, esse approbativam. Quod vero adversarii, velut tacitæ objectioni respondentes, non vim verborum et sensum intellexisse Dominum, sed negare Evangelistam, aiunt, illum hujuscemodi verba protulisse, inepta sane et puerilis Evangelistæ sententia foret, si sciens Dominum velle se in hac vita manere donec veniret, condiscipulos veluti falsa opinantes rodargueret, idque duntaxat prolatione verborum; in quo illi quidem mirifice forent laudandi, nimio acumine ingenii ex ambiguo sermone veram elicientes sententiam. Quos contra Chrysostomus falsæ de se opinionis refert ab Evangelista fuisse correptos; quod cæteri quoque, qui eum vita functum putant, procul dubio dicerent. Dicere præterea per ea verba, *Sic eum volo manere*, voluisse Christum ita manere Joannem, sed Petrum redarguere, minime ad se pertinentia quærentem, puerili potius contentioni vel argutuli sophistæ fallaciis, quam Domini nostri Jesu Christi gravitati et sapientiæ convenit. Sed esto sane ut dicitur; nonne hoc superioribus dictis repugnat? Etenim si verba duntaxat Evangelista negat, ut dictum est, sensum igitur concedit; dixit ergo eum Christus non moriturum; quod si ita est, quomodo hæc duo constabunt, quod et eum non moriturum dixerit Christus, et quod non ideo dixerit, quod ita vellet, sed ut Petrum redargueret arcana quærentem? Demum, quis non videat quartum adversariorum argumentum huic solutioni contrarium esse? Siquidem illic dicunt procul dubio Joannem adhuc se manere, hic vero, non ideo sic dixisse Dominum quod ita vellet, sed ut Petrum increparet. Nam quod postremo addunt, moriendum potius esse quam quidquam de sacra Scriptura commutandum; neque posse esse catholicum, qui hunc Evangelii locum commutare præsumpserit, adduntque eum, qui hoc ausus fuerit, etiam pejora facturum, si ei auctoritas et vires accesserint, etsi talia sint quæ nos ad risum potius moveant, quam ad respondendi laborem suscipiendum, tamen ne hanc quoque partem intactam præteriisse videamur, Hieronymum, Augustinum cæterosque et veteres et novos doctores opponimus, qui cum non modo catholici, verum etiam sanctissimi fuerint atque habeantur, multa tamen et in Veteri ex Hebræo, et in Novo Testamento ex Græco fonte edocti, mutare, demere, addere, corrigere, emendare, resecare, reformare, et, ut eorum verbis utar, readdere non erubuerunt, quemadmodum in superioribus satis superque a nobis ostensum putamus. Verum, ut aliquando dicendi finem faciamus, dissolutis jam atque rescissis adversariorum argumentis, dicimus ingenueque testamur, licere cuivis, tum veritate rei, tum Græcæ atque originalis linguæ concordia freto, absque ullo metu aliquove injustæ calumniæ periculo, cum sancto Evangelista Græcisque doctoribus, *Si eum volo manere donec veniam*, legere atque proferre, muliebribus minis et vanorum hominum jurgiis contemptis ac pro nihilo habitis. Licet autem in calce orationis quasi signum, ut aiunt, imprimere sermoni, et veluti asylum contra omnes oppugnantes nos recipere. Eia igitur eat, progrediaturque in medium egregius sacrarum litterarum interpres, integerrimus vir Hieronymus, et quasi veritatis ac justitiæ propugnator, quomodo ipse hunc locum transtulerit, ostendat. Hic in ea, quam ad Jovinianum *de virginitate* scripsit, elegantissima oratione, rursum, inquit, de Petro loquens, post auditam sententiam; quod ab alio cingendus esset, et ducendus quo nollet, et crucis illi fuisset passio prophetata, et ille diceret : Domine, quid iste? nolens Joannem deserere, cum quo fuerat semper copulatus, dicit ei Dominus : *Quid ad te, si eum volo sic esse?* Quis amplius alios testes citat? quis aliud desiderat testimonium? cum Hieronymum ita audiamus dicentem, *Si enim volo sic manere.* Quid enim aliud est sic esse, nisi manere? Nam ita dicere, *Sic eum volo, sic esse*, nemo auderet, nisi barbarus. Manifestum est igitur, et antiquiores Hieronymo interpretes, qui *sic* pro *si* scripserunt, nisi librariorum menda fuerit, errasse, cum Hieronymus ipse, *si volo*, dixerit, et eos qui Hieronymum sunt secuti, pristino usu corrupti sermonis prævalente, vel imperitorum præsumptione, vel incuria librariorum, pro *si* Hieronymiano, *sic* illud pristinum continuatis temporibus conscripsisse. Sed nos quidem cum Hieronymo, cum sinceritate Græcæ scripturæ, cum Græcis doctoribus, ut fas est, sentientes, *Si eum volo manere*, legamus, ad gloriam ejus qui per sacratissimum Evangelistæ Joannis os Græco sermone scribentis, hæc loquens absque ulla prorsus ambiguitate verborum, *Si eum*, inquit, *volo manere donec veniam, quid ad te? Tu, sequere me.*

CARDINALIS BESSARIONIS

AD PRINCIPES ITALIÆ DE CHRISTIANORUM CLADE IN CHALCIDE EUBŒÆ, DE PERICULIS ITALIÆ IMMINENTIBUS EXPUGNATO HYDRUNTO, DE SEDANDIS DISCORDIIS ET DECERNENDO BELLO IN TURCAS,

ORATIONES

Quibus subjicitur persuasio ex Demosthenis *Olynthiaca.*

—

Notatu (1) et lectu dignissimæ sunt epistolæ duæ, quæ Orationibus præmissæ leguntur in codice Regio Taurinensi num. 1165, membran. sæc. XV. Cum enim Bessario orationes has Latine a se compositas misisset ad Guilielmum Fichetum, Sabaudum, rectorem Universitatis Parisiensis, sacræ theologiæ doctorem, ac virum, ut habet Rossottus in *Syllabo Scriptorum Sabaudorum*, pag. 250, *magnum doctrina, eruditione et prudentia*, ut res iis contentas Galliarum regi aliisque principibus explicaret, eas Fichetus, in hoc volumen collectas, obtulit Sabaudiæ Ducibus, scripta ad eosdem epistola, qua eos hortatur, ut bellum fortiter capessant, atque aviti splendoris memores pro religione atque Italiæ salute defendenda vires suas operamque præstent. Porro autem Bessarionis epistola est hujusmodi :

Bessario, episcopus Sabinensis, cardinalis Nicænus, patriarcha Constantinopolitanus, reverendo et doctissimo patri magistro Guillermo Fichetо, sacræ theologiæ professori in collegio Sorbonæ Parisii, amico nostro charissimo.

Reverende et doctissime Pater, amice noster charissime, audimus non solum in philosophia et sacrarum litterarum cognitione vos elaborare, sed etiam in eloquentiæ studiis dicendique ratione diu versatos, eaque mirifice delectatos. Quo in genere etsi nihil habemus quod magnopere cupere debeatis, tamen mittere statuimus orationes quasdam hoc tempore a nobis editas pro gravissimis periculis quæ Italiæ Christianisque omnibus imminent : non magis quidem ut vel sermonis puritatem vel orationis vim ac præstantiam desideretis, quam ut intelligatis quanta malorum procella in Christianæ reipublicæ capita et fortunas impendet, remque et apud serenissimum regem et apud alios qui opem ita maxime ferre debent, ut possunt, explicetis totam ac persuadeatis : quod potius acerbum est, quam obscurum, non exarsuram Italiam tantis malorum incendiis, quin flammarum globos longius evomat. Id ne accidat, cum regnorum omnium causa optare debent, quorum salus in discrimen adducitur, tum propter immortalem Deum cujus religio sanctissima vexatur ac trahitur ad interitum, magna Christianorum omnium clade. Valete.

Ex Urbe die decima tertia Decembris 1470.

Sequitur Ficheti epistola ad Sabaudiæ duces :

Illustrissimis principibus Amadeo Sabaudiæ duci ejusque fratribus, Guillermus Fichetus, Parisiensis theologus doctor, patria vero Sabaudus, salutem plurimam plurimo cum honore mittit.

Si serenissimi principes vestræ desideratis excelsæ familiæ nomen in dies altius extollere, profecto vestram Christianæque reipublicæ causam, quam hujus opusculi suavissima lectio vos docebit, alacres accingemini cognoscere cognitamque tueri. Bessario, Sabinensis episcopus, Constantinopolitanus patriarcha, quem vulgo Nicænum cardinalem appellant, operis sui, quod ipse nunc ad vos mitto, mihi jam pridem exemplar reddi jussit, simulque præcepit ut apud Christianissimum regem et principes alios Christianæ defensionem religionis adversus immanissimum Turcum suaderem, quemadmodum illius ad me litteris cognoscetis. Interea, tametsi tantum illius fascem humeri fragiles mei initio recusabant, tamen vicit in primis Christianæ religionis amor et dignitas, in qua non tantum initiatus sum ut cæteri, verum hanc etiam in doctoralis meæ professionis susceptione docturum me defensurumque morte posthabita spopondi. Vicit etiam gravissima Bessarionis patris auctoritas, cui pro singulari sua dignitate sanctissimoque desiderio defore labores meos non patiar, sed ne vitæ quidem in tam opportuno negotio subire recusabo discrimen. Vicit præterea quam inde futuram multo

(1) Pasini, *Codd. mss. Taurin. Lat.*, p. 290.

majorem excelsæ domus vestræ gloriam spero certissimeque conjecto. Tantisper tamen exsequi quæ jubebantur intermisi, dum hic et istic domestici belli rumores compositos certo cognoscerem. Nunc vero in tempore non committam, ut aut parumper defuisse professioni meæ jure censear, aut Nicæno Patri pro virili mea parte non paruisse, aut quod opus cæteris Galliarum Germaniarumque principibus, et aliis viris præstantibus alias ipse coram exhibui dedique compluribus, alias meis cum litteris misi, aliasve brevi missurus sum, Vestris videar Serenitatibus occuluisse ; præsertim cum bellum quod ab omnibus Christianis monet Bessario perfidis hostibus inferri, nullius quam vestra magis intersit, quippe quibus domestica jactura et illata familiæ contumelia stimulus ad hoc bellum esse debebit. Enimvero non recuperandi solum Cyprici regni, sed Armenici quoque et Hierosolymitani vobis debiti, vobis erepti, relinqua nimirum ista certissima spes est. Quin copiis vestris simulque Christianorum omnium quas Bessario vestros in hostes ciet et armat, haud sane difficile fuerit opulentissima vestra regna perfidis illis prædonibus eripi vobisque restitui. Neque vincendi facultas antehac fuit major aut posthac vobis adfutura est, utpote tot una domo lectissimis fratribus sanguine natis præcelso, ætate florentissima, magnanimis bellatoribus, domi forisque pace fruentibus, summis ducibus, summis regibus, summis imperatoribus fœdere, beneficio stirpeque conjunctis, Ecclesiæ sanctæ Romanæ amicissimis, Pontifice maximo non solum optimo et sanctissimo, sed et conterraneo et vestri generis amantissimo, et in hoc conficiendo bello duce socioque vobiscum adfuturo. Quin si pergitis arma capessere, mox omnem Germaniam, Galliam, Hesperiam, Italiam, omnem denique animum Christianum vestros in hostes incendetis, vestrum in amorem tutelamque rapietis. Optimus bellator quisque signa vestra subibit, tuebitur atque extollet. Crux ista candida per omnem Græciam, unde quondam domum vestram se victricem extulerat, hostes fidei effulminabit, e servitute, situ, squalore, luctu, carceribus Christianos dissolvet quamplurimos. Denuo Macedones Amadeique vestri tropæa imponent sua Græcis limitibus. Vobis siquidem non modo genus antiquissimum a Macedonibus est, verum quoque gentilibus vestris fatale fuit Græciæ dominari. Etenim proavus ille vester Philippus armis sibi suæque familiæ subjecit Græciam omnem. Alexander, ejus filius, qui imperii jus a patre percepit, tum latissimum terrarum orbem Macedonibus bello quæsivit, cujus splendidissima prosapia quoquo postea se contulit semper dominata est. Nam in omni terrarum parte, nedum in Græcia, stirps Macedonica regna pulcherrime gessit. Quin etiam a Græcis posteaquam nomen imperii ad Germanos trajecit Pontifex maximus, Othonibus in Saxonum avita vestra domo longa quippe successione sedem A accepit. Et quod præcellentiori Pontifex merito postea voluit electionis jure mandari, tanquam hæreditaria Saxonibus præcellentia fuisset, multis sæculis assidua imperii electio Saxonicis ædibus hospitata est, imo propemodum hæreditaria potius facta. Quandoquidem non tam a proavis Macedonibus a quibus coeperat eo se recepit, sed ob egregia quoque militiæ facinora splendorem alibi parem postea non invenit. Nam Saxo principibus aliis ad tuendam rempublicam Christianam, nedum privatam se semper exemplo proposuit. Quod etiam postea fuit ad hoc tempus a Sabaudis principibus successionis jure possessum, hoc est, ut imperium justo bello sibi suisque pararent, publica continenter justeque regerent, aliena tuendo domesti- B cas opes augerent, factis famam extenderent longe lateque.

Hæc, Serenissimi Principes, cum legetis vel intente legentem quamplam audieritis, tum primorem quidem illum Sabaudæ caput familiæ Beroldum Saxonem coram oculis ponite, quem, iste, quem summis digitis ut aiunt tantum attingam, dum Arelatensibus regibus, ut erat bellator egregius, semel et sæpius suppetias tulit, sedes interea futuræ tam amplæ suæ familiæ mucrone clypeoque invenit, inventasque hostili cruore iterum iterumque respersit. Illa Maurianna tantæ fundamentum domus vestræ (quam terrom ferro toties penetravit), Illi Secusani Saluciani marchiones comi- C tesque Pedemontani (quos toties fudit), quid præter Beroldinum ensem acre unquam senserunt ? Nimirum hæc me tacente loquantur illi. Neque silebunt qua gloria militari Beroldi filius Humbertus postea fuerit, aut Amadeus alter, aut pronepotes quos longa serie prætereo : qui bellica quippe laude magnis regibus etiamsi maximis conferantur impares nequaquam fuerunt. Atque nisi tales tantique fuissent, neutiquam istas opes domi haberetis, neutiquam istas urbes opulentissimas, neutiquam ad Helvetios, Allobroges, Ararim, transque Padum ad Insubres et Nicianum æquoris portum vestrum tenderetur imperium ; perpetuam Imperii vicariam Sabauda domus non obtineret ; ex comitibus duces, ex ducibus reginas regesque non fu- D dissent. Haudquaquam enim oscitantes (ut plerisque principibus vitio datur), aut domesticis litibus impliciti vitam vixerunt; at vero partim industria, labore, consilio, viribus, opera, diligentia, beneficio, justo imperio, publicæ libertatis custodia, partim dimicationibus, pugnis acerrimis, castra castris, urbibus urbes, imperium imperio brevi conjunxerunt, utpote quibus artibus amori subjectis iisdem hosti terrori semper fuissent. Equidem si Sabauda tellus ista (quam ipsi quotidie conculcatis) imbutum sanguinem exsudare posset, profecto prædonum cruore tota rubesceret totaque redundaret, quos illi cruentos istinc ejecerunt, quosque repugnantes istic ceciderunt. Quin etiam isti si loqui daretur, Ego (diceret), principes Sa-

REVERENDISSIMI CARDINALIS NICÆNI

BESSARIONIS

AD ILLUSTRISSIMOS INCLYTOSQUE ITALIÆ PRINCIPES

CONTRA TURCAS EXHORTATIO.

(Romæ ap. Antonium Bladium MDXXXVII in-4. Biblioth. Mazarin. n. 12,360. Insunt etiam orationes aliæ anti-turcicæ eodem tempore habitæ.)

I.

BESSARIO, *episcopus Sabinus, cardinalis Nicænus illustrissimis atque inclytis Italiæ principibus.*

Cum Nonis Sextilibus, illustrissimi principes, infelicissimum illud novum Euboicæ eversionis ad nos primum allatum fuisset (1), essemque, supra quam dici potest, animo anxius atque sollicitus, ut vix respirandi causam viderer habiturus, accidit forte fortuna ut eo ipso die, dum essem ita affectus, abbatis cujusdam viri optimi Bessarionis litteras a Neapoli, ubi nunc monasterio Sancti Severini, ex consortio beatæ Justinæ, præfectus, acceperim, quibus ad me scribebat majestatem regiam meo quodam animi studio ad propugnationem Christianæ fidei et immanissimi hostis nostri interitum ardentem atque inflammatum esse. Illis mox respondi, et ut litteras meas Celsitudini regiæ ostenderet, monui. Duas præterea orationes pro tantæ rei magnitudine ac periculis Christianæ reipublicæ imminentibus edidi : altera demonstratum est fortunam periculaque ista ad omnes pertinere; altera vos, Italiæ principes, ad concordiam bellumque in hostes decernendum adhortatus sum. Id enim meo convenire officio putavi. At cum facilius auditores persuaderi soleant quo gravior auctoritas et fides dicenti tribuitur, Demosthenis, philosophi nobilissimi summique oratoris, orationem quam in ejus generis causa habuit e Græca lingua in Latinam converti, plane ut omnes intelligant me neque inutilia, neque amplissimorum virorum opinionibus aliena consulere. Ea omnia vobis mittenda censui, ut aut ipsi legatis, cum per publica negotia, quæ multa quidem et gravia sunt, licuerit, aut aliis legenda atque referenda tradatis. Sunt enim cunctis vobis principibus communia, qui, ut feliciter huic nobilissimæ provinciæ præcestis, ita in posterum felicius eam regatis, et nos optamus, et vos conari debetis.

II.

BESSARIO *cardinalis* BESSARIONI *monacho atque abbati salutem.*

Deploranti nuper mihi Christianorum hominum calamitates et acerbissimam Chalcidis Euboicæ eversionem, litteræ abs te redditæ sunt in quibus cum ea legissem quæ de regiæ majestatis animo studioque non mediocri ad sedem Christi tutandam perscripsisti, collegi paululum mentem et respiravi, cœpique optare vehementer ut re præstet quod verbis ipsum promisisse affirmas. Sed, nos infelices! vereor ne criminibus nostris ab immortali Deo deserti, crudeliora præterea et graviora patiamur; demum, percunctando, alter alterum exspectando, culpam in alios rejiciendo, ad ultimam labamur perniciem. O miseros Christianos! o cæcos Italos! Accelerandum, Bessario, ut vel ex hoc sæculo Deo volente migremus in ævum illud sempiternum, vel in aliam aliquam regionem advolemus. Non exspectemus certe Turcum Italiam invadentem. Huc spectat, crede mihi, hoc agit, ad hoc se comparat, hoc conatu omni et studio contendit. Et dicam, dicam plane, proh dolor! assequitur quod cupit, nisi a somno capitali, quo paulatim exstinguitur, expergiscatur [sc. Italia], nisi concors atque uno consensu fortiter totisque viribus tanto furori resistat, nisi omissis figmentis, causis quas jactare solet, ut justæ videantur, inani verborum fuco, re ipsa, opera, armis, crucis hostes adoriatur. Versabatur olim in discrimine Byzantium. Nulla Italiæ pars misit subsidia, rem alienam putabant omnes; periculum ad se non pertinere falso credebant. Atqui postea senserunt quot mala experti sunt, quot Christianorum fortunæ, opes, imperia in Turcorum dominationem redacta; Trapezuntiorum, Sinopensium, Mitylenorum, Peloponnesiorum, Cariæ, Ciliciæ, Mysiæ, Pannoniæ inferioris, Epirotarum, Illyricorum magna ex parte, postremo Euboicorum. Quid ita? Quia noluerunt quinquaginta millium aureorum sumptu in tempore opitulari Byzantio et ab ea communem hostem propulsare. Inde nimirum hæc omnia ivere perditum, et, tanquam ovilis foribus confractis, lupus in oves impetum fecit; intra earum latera versatur, insultat, cædibus furit, et tum eorum quæ amisimus unumquodque centies millenis millibus non imprudenter emeretur, imo vero numero infinito quinquaginta millia superat. Quid nobis cum Græ-

(1) Anno a mundo condito 6978 (Chr. 1470) sultanus bellum Venetis fecit, terra marique aggressus. Expugnavit Chalcidem Euboeæ, ubi quidquid masculini sexus duodecimum ætatis annum excedens erat, interfecit propter deditionem recusatam. *Turco-Græcia*, p. 25.

cis, quid cum Mysiis, Illyricis, Pannonibus? Pereant, inquiunt, quid nobis? Nobis bene sit, intereant alii. Huc ades, bone vir, ita siquidem libertas tua servari poterit. At non intelligis tuis viribus (tuæ enim Christianorum vires sunt), tuis, inquam, exhaustis viribus tanto te imbecilliorem et inferiorem fore, quanto hostis tuus superior ac potentior evadet, cum quo tandem tibi dimicandum est. Satis enim videberis ab hoste impetrasse, si quod Polyphemus Ulyssi, ut in fabulis dederit, ut ultimus conficiare. Tibi vel invito cedendum erit et servitus subeunda, quæ cum per se turpis sit, tum conditione domini turpissima. Obsessa Chalcis in Eubœa, urbs quondam florentissima, unde Cumas in Campania deducta est colonia, unde homines manarunt qui Neapolim incoluerunt, vi capta, eversa, ferro ignique consumpta. Classis Turcorum amplissima per totum Hellespontum vagatur; fugatus navalis Venetorum exercitus aufugit, cedit loco, latitat. Turci victoriæ furorem superbissimum in omnes insulas illas debacchantur, avertunt omnem ordinem, ætatem, sexum in prædam; vastant agros, depopulantur. Quid ad nos? Venetis curæ sit. Recte cum iis actum. Utile enim esset, si gravioribus incommodis conflictarentur: quietius cæteri et securius viveremus. Tantum otio nostro accedit quantum illis imperii demitur; si quis qui malis istis ingemiscat. is Venetus, Venetorum partibus favet, non audiendus, contemnendus. O turpem hominum ignorantiam, o vecordiam, o insanabile odium, o inimicitias stultas et inauditas quæ in auctorum viscera sæviunt, quamvis in alios susceptæ videantur! Veni, Bessario, fugiamus simul. Proximus tu es periculo: ego proximus. Paulo enim post præsto erit Brundusii navalis Turcorum exercitus, præsto Neapoli, præsto Romæ. Jam ita mari dominatur, Venetis cedentibus, quemadmodum terra. Ita istis consultantibus, trajicient in Apuliam multa militum millia, quibus abundant; ab iis quotidie fient incursiones in agrum Neapolitanum, in Romanum. Cedamus, inquam, tanto turbini, ne nos pariter hic opprimat; infensi illi quidem sunt nomini meo, et tibi propter me, tametsi nullo eos unquam affeci incommodo aut lacessivi, non sane quia noluerim, sed quod non potui. Locutus sum multa, cum alibi, tum in senatu. Nunquam destiti suadere, monere, prædicere, rogare. Non defuit voluntas, quæ inimicissima illis; hanc acriter ulciscentur. Veni, demus locum iræ.

Delirat Bessario, insanit, senex, frigidus, timidus. Profecto, mi Bessario, non insanit Bessario. Tu es mihi testis, cum Bononiæ essemus, et adhuc Paschalis nuncupareris, atque allatus esset infelicissimus ille de urbis Byzantinæ excidio nuntius, ea omnia, quæ postea consecuta sunt, me futura prædixisse, non ea sane de causa, quod vel prudentia excellenti, vel divinationis furore aliquo despicerem quæ alii non cernerent; sed quod omnibus qui privatis studiis et affectibus vacui essent, ea omnia palam erant et in promptu. Tum sibilis vulgi, honestorum moribus explodebar. Judicabant dementem, somniis deditum. Risus de me non parvus, ut scis, excitatus. Sed tamen, proh dolor! evenerunt omnia, ut prædixi. Caveant, qui hæc audiunt, ne idem accidat in posterum. Non timidus Bessario in subeundis periculis: timidus in prospiciendis. Posset adhuc inermis, monachus senex, majorem animum et præ se ferre et præstare, quam isti persuasum habeant, modo Christiani principes vellent facere quod possunt, quod debent. Iret ipse in hostem cum militibus, cum cohortibus armatis, cum propugnatoribus crucis ita quidem instructis, ut vires et copiæ, ut legiones hostiles postulant. Quid! agitamusne ista animo cunctis ad hoc dormientibus, dissidentibus inter sese, altero alterius perniciem optantibus et molientibus? Undene Bessario cum altero, senes ambo, incerta valetudine, viribus fracti, arcebunt tantum Turci impetum potentissimi, sanguinem Christianum anhelantis? Ineptum, stultum, inutile. Veni, migremus alio. Relinquamus principibus Italiæ curam istam. Nam et illi nos reliquerunt, atque obaudiunt jamdiu, tanquam e speculo clamantes, prædicentes, proponentes ante oculos eorum pericula. Optemus tamen adhuc ab immortali Deo Salvatore nostro, ut criminibus nostris ignoscat; et fidem, cujus et lator fuit et auctor, quam ad sæculorum finem nunquam occasuram pollicitus in tantis malis, quæ nobis impendent, tum urgent, tueatur. Non intermittamus hortari et rogare principes nostros, ut ad sacrorum, cæremoniarum, totius principatus ecclesiastici salutem, consilia omnia conferant, laborem, industriam, cogitationem, totum animum atque ingenium. Appellemus Siciliæ regem florentissimum, rogemus ut, imperii sui finibus tutandis, neque cura, neque opibus desit. Res ipsi erit cum hoste vicino et potentissimo. Consulant rebus suis Tusci, Ligures, Insubres, Veneti: cogitent quo pacto ab hostili sævitia tuti sint. Nulla inter oves et lupos gratia. Nullum inter profanos homines et Christianos jus amicitiæ. Non donis, non muneribus pacatur hostis immanis, barbarus. Nulla fœderis religione tenetur perfidus, non movetur misericordia crudelissimus. Dominari, præesse, imperare cupit; cruore et flamma cuncta delere vult. Subjugare sibi cunctos studet. Quis illum a tanto victoriæ cursu retardabit? Peragrabit totum Siciliæ regnum. Romam usque perveniet. Quis erit impedimento? Hyperboreine populi, et gentes remotissimæ? At illis tam nullus harum rerum sensus, quam officio alienum putant pro aliena salute sese in discrimen offerre. Galline, Britanni, Germani, exteræ nationes? At procul sunt a periculo: non putant Italiam in medio periculo, magna rerum perturbatione versantem cessare, aut sopitam esse, quam infinitis pene triumphis et hostium spe-

Iis decoratam esse sciunt. Italiæ, quibus hostis imminet, quibus cædem, ferrum, servitutem, exsilia denuntiat et ostentat? At nolunt, negligunt, non possunt adduci ut credant sese adeo propinquos esse periculo; suis viribus confidunt nimium, ut plane verendum sit, ne in suis potius, quam in hostis finibus castrametari atque exercitum alere cogantur. Veni jam, Bessarie; petamus solitudinem et deserta loca. Satis ex rerum civilium statu percepimus. Parum nobis vitæ superest, et mihi qui senior sum, et tibi qui imbecillior. Si aliqua in re consiliorum nostrorum, vocis, corporis, reipublicæ Christianæ usus esset, manendum sane adhuc censerem, adhuc laborandum. Ego vero jam tot annis conatus quoad potui, nihil professione mea, nihil hac dignitate profeci. Tu, quamvis tui ordinis hominibus prosis, plus tamen proficies mecum in rebus contemplandis, ubi, si in desidia ista persistant Christiani, soli Deo vivamus, et nobis ipsis. Alat nos, qui cœli volatilia et bestias agri sua clementia satiat. Neque grave aut difficile fore arbitror divinæ liberalitati duos homunciones, perquam brevi tempore, quod nobis reliquum est, suis opibus sustentare.

III.

BESSARIONIS, *episcopi, Sabini, cardinalis Nicæni, ad illustrissimos inclytosque Italiæ principes, de periculis imminentibus oratio.*

Multa sunt profecto, illustrissimi inclytique Italiæ principes, quæ ad rem, de qua consulimur cogitando, dicenda, ut facienda a nobis sunt. Ea omnia si persequi in præsentia velimus, nec nos servare modum in dicendo, nec vos in audiendo molestia carere poteritis. Reliquis igitur in aliud tempus reservatis, de una tantum particula disseremus, et ea quidem pernecessaria, quæ si satis a nobis explicari possit, ita ut in animis vestris inhæreat, ac veritatem cogitatione attingere valeatis, facilis ad reliqua futura est via, ut nihil amplius arduum videri queat. Id vero facile nos consecuturos arbitramur, si probabilibus documentis et rationibus ostendere poterimus maxima hæc, quæ impendere cernimus pericula, et gravissimos atque acerbissimos casus, non unius aut alterius, non trium esse, sed totius Christianæ reipublicæ, et in primis Italiæ communia. Etsi enim aliis quidem prius, aliis vero posterius tanta calamitas imminet, ad extremum tamen una omnium futura est pernicies, ac hujus hostis nostri tanta animi vastitas (utinam falsi vates simus!) omnibus tandem miserum atque ignominiosum exitum allatura, nisi fortiter magno animo totis viribus resistatur. Qua in re, si omnes in meam sententiam persuadere potuero, ut non aliter atque ego sentio et verum est, ipsi quoque sentiant, magnam profecto rem fecisse, nec dimidium totius, ut ille inquit, sed opus integrum me absolvisse arbitrabor. Quis enim adeo infirmi atque imbecilli animi est, adeo sui negligens et propriæ salutis oblitus, qui, si viderit A Dei immortalis templa, domos, sedes, aras, focos, sepulcra majorum, leges, libertatem, liberos, patriam in periculo versari, non excitetur adversus hostem, et non modo fortunas omnes, quas aut habet aut habiturus est, sed vitam ipsam in discrimen offerat, et cum dignitate cadere malit, quam cum ignominia servire? Itaque perpetua oratione nobis enitendum est, non ut vobis principibus sapientissimis, quibus hæc sunt magis explorata, quam nobis, ista persuadeamus, sed ut ante oculos iis periculum proponamus, qui, dum procul admodum a periculo se abesse putant, futura prospicere nequeunt. Juvat igitur primum omnium de origine et genere ac viribus Turcorum breviter aliquid commemorare, plane ut omnes intelligant. Hæc B Athumanorum familia, minima Turcorum pars, a quam parvo humilique principio, quam brevi tempore, solertia, diligentia ac vigilantia sua in tantum fastigium venerit, ut jam non modo reliquis nationibus, sed ipsi provinciarum nobilissimæ potentissimæque Italiæ, et imperare assuetæ, stupori ac formidini sit. Turcorum natio, cum aliquandiu Persiam, Mediam, Babyloniam, Arabiam, Syriam et nonnullas alias superioris Asiæ partes tenuisset, tandem cum ab incolis sese in libertatem vindicantibus, tum ab aliis hyperboreis populis inde expulsa, ad inferiores Asiæ partes confluxit; atque ibi multis variisque bellis cum Græcorum imperio Marte ancipiti gestis, ita ad C extremum superior evasit, ut Pamphyliam, Ciliciam, Lyciam, Paphlagoniam reliquaque omnia illa loca in ditionem redegerit. Sed pace foris parta, seditio domi orta est. Nam de imperio inter se ferre dimicare cœperunt. Erant inter eos septem nobiliores familiæ, ad quas factionum rerumque omnium summa deferebatur. Hæ, bellorum diuturnitate fessæ, eas, quas diximus, provincias sorte potius quam armis dividere, ac partiri inter se statuerunt. Ita quod perexiguum et tenue admodum erat imperium, in septem partes divisum. Athumanorum familiæ, ex qua octavus jam regnat nostro tempore Turcorum princeps, Cilicia locaque finitima obvenerunt. Hæc Turcorum res, hoc initium, inde tanti terroris origo. Interjecto deinde D tempore hujus, qui nunc regnat, Turci atavus, a quo hic sextus ordine regni sceptrum accepit, non viribus, non divitiis, non militum numero, non imperii magnitudine fretus, sed ob civiles discordias accersitus a Græcis in Europam trajecit, annus nunc ferme agitur centesimus et tricesimus, non tam iis adversus quos provocatus fuerat, quam iis qui accersiverant perniciosus et pestilentissimus. Paulatim enim serpens, ac sibi, non amicis imperium comparans, usque adeo auxit vires, ut volentes postea eum ejicere non potuerint, satis se effecisse arbitrati, si fœdere icto æquis cum eo legibus vivere impetrarent. Atqui res aliter, quam opinati fuerant, evenit. Etenim gens barbara atque inops, simul ac dulcedinem frugum et suavitatem

divitiarum gustare cœpit, nullum cupiditatis terminum statuit. Ex parvo itaque ac debili initio usque adeo eorum vires centum et triginta annorum spatio creverunt, ut jam non parva Europæ parte occupata, nec Danubii profundissimus amnis, nec Illyrici asperrimi montes eorum impetum retardare possint quin, flumine transmisso, et locorum difficultatibus superatis, illinc per omnem Pannoniam grassentur, hinc in mediam usque Germaniam, et Istros, et Forum Julii penetrent, depopulantes ac fœdantes omnia, ac flores illos provinciarum ferro igneque vastantes. Quo loco illud in primis a nobis animadvertendum censeo, quamvis hæc omnia eo, quo diximus, temporis spatio fecerint, plura tum postremis quadraginta annis, quam nonaginta illis superioribus fecisse. Ita enim natura comparatum est, ut principia virtute quidem ac viribus majora sint, magnitudine vero copiaque vincantur. Ex his item quadraginta annis longe plura his decem et septem patrasse, quam tribus et viginti prioribus. Plura immanis ista bellua Christianorum sanguinem semper anhelans, post Byzantinum excidium solus gessit, quam pater ejus atque avus per omnem vitam fecere, decem, ut sæpe a nobis explicatum est, interea regnis occupatis, ut palam omnibus sit quo magis ejus vires augentur, eo deinde minore negotio, quoscunque aggredi voluerit, posse superare. Quemadmodum enim in disciplinis atque artibus et omni actionis genere fieri videmus, ut major sit postremo quoque anno, quam omnibus superioribus profectus. Unde illud quoque vulgo dici solet, ditescere homini difficile esse, in immensum vero divitias augere facillimum. Ita in rebus quoque militaribus accidit, ut vincere difficile admodum sit, evagari postea per victorias nullius laboris. Quare persuadere sibi quisque facile potest, quid sceleratus hostis, quo nihil dici deterius, nihil crudelius potest, proximo hoc quinquennio facturus sit, tanta jam decem et septem annis potentia comparata, et priori ejus potentiæ addita. Magnæ incomparabilesque sunt ejus vires, inexhausta cupiditas, immensa dominandi libido, scientia rei militaris, ætas florida, corpus laboribus assuetum. An igitur cum velit, et possit, et sciat, dubitare aliquis potest quin toto animo ac tota mente in nos dies noctesque feratur? An vero armatum præstolamur domi oscitantes, ut tum demum credamus, cum eum ante oculos nostros virus exhalantem videbimus? Non decet profecto, nec Italorum potentiæ fas est dicere : Non putaram. Propria Itali sanguinis est prudentia, propria libertas, proprium imperium. An degenerare nobilissimus animus a majoribus suis, et, quem Deus voluit cæteris imperare, servire genti fœdissimæ sustinebitur? Nihil putat Turcus se facere dignius posse, nihil nomini suo gloriosius, quam si in Italiam exercitum ducat, et imperare solitam provinciam suo addat imperio. Atavi ejus parentem, quem primum trajecisse in Græciam diximus, quamvis paucorum oppidorum regulum, divinis colunt honoribus, et perpetua fama ac sempiterna gloria celebrant. Sanctum eum ac beatum nominant, cœlestibus prædicant locatum sedibus, cum princeps bellum adversus Christianos gesserit, et paucis quibusdam subjugatis, eos impiæ Mahumetanæ sectæ dicaverit. Quid eos tandem erga se facturos existimet, si cum tot aliis Christianis populis, Italos quoque (quod etiam cogitare horret animus) subjugarit? An vero gloriæ avidum dubitare poterimus, cum hoc natura omnibus insit, præsertim principibus, et hic sciat nullum sibi ad immortalitatem ampliorem patere campum? Nam de utilitate ambigere, supervacuum certe videtur. Cum enim ratio hæc bifariam dividatur, et hinc quomodo servari quæ parta sunt, illinc quo pacto augeri queant, consideretur, qua tandem ratione quæ habet facilius ac certius servare poterit, quam augendo principatum, et fines imperii propagando? Solent medici in corporibus curandis ea remedia adhibere, quæ aliquando iisdem morborum generibus utilia experti sunt : hoc idem Turcorum imperator facit, et hoc quasi medicamentum quoddam ad ea, quæ parta sunt, conservanda saluberrimum ratus; eo semper utitur, huic hæret, hoc frequentat. Mutare hoc, ut aliud experiatur, non putat tutum. Cupit (ut par est) omnique conatu nititur conservare imperium. Nullam ad id tutiorem esse viam intelligit, quam cum aliena jactura vires suas augere. Quod si assequi non posset, nulla nobis timoris ratio esset, nulla de rebus nostris dubitatio : sed, me miserum! mentiri in hac parte etiam volens non possum. Nihil unquam alicujus facilius fuit. Ad hæc pecuniæ numerus immensus, multitudo militum inaudita, ut cujus exercitum supra ducenta hominum millia sequuntur. Classem habet, quam superioribus diebus in expugnatione Chalcidis non sine stupore audistis quantam instruere vix omnis simul Italia posset. Erat ante hunc diem duntaxat terrestri exercitu potens. Maris imperium adhuc nostris supererat. Nunc vero (o cogitationem quoque tantæ cladis acerbam!) mare quoque Christianis ablatum illis additum est. Licet ei jam libere vagari quo libet, omnes portus, omnes maritimas stationes liberas habet : Ambracium sinum, portum illum nobilissimum Apolloniam, loca quidem Italiæ finitima; quæ olim Romanis in Græciam, si eadem nunc illi via in Italiam erit, perquam breve fretum, brevissima navigatio est. Terrestre præterea iter usque ad Forum Julii patens atque apertum. Mari terraque cingere Italiam potest. Quid est, quod eum vel non hortari atque impellere debeat ad ea, quæ tandiu animo proposuit, perficienda, vel ab iis deterrere possit atque avertere? Audistis multos, qui illum sæpius Italiam optantem, Italiam sperantem, Italiam ac Romam vociferantem intellexerunt; si et cupit, et posse se sperat. Nihil certe est, quod eum possit ab hoc proposito remorari, præsertim

Iis decoratam esse sciunt. Italine, quibus hostis imminet, quibus cædem, ferrum, servitutem, exsilia denuntiat et ostentat? At nolunt, negligunt, non possunt adduci ut credant sese adeo propinquos esse periculo; suis viribus confidunt nimium, ut plane verendum sit, ne in suis potius, quam in hostis finibus castrametari atque exercitum alere cogantur. Veni jam, Bessario; petamus solitudinem et deserta loca. Satis ex rerum civilium statu percepimus. Parum nobis vitæ superest, et mihi qui senior sum, et tibi qui imbecillior. Si aliqua in re consiliorum nostrorum, vocis, corporis, reipublicæ Christianæ usus esset, manendum sane adhuc censerem, adhuc laborandum. Ego vero jam tot annis conatus quoad potui, nihil professione mea, nihil hac dignitate profeci. Tu, quamvis tui ordinis hominibus prosis, plus tamen proficies mecum in rebus contemplandis, ubi, si in desidia ista persistant Christiani, soli Deo vivamus, et nobis ipsis. Alat nos, qui cœli volatilia et bestias agri sua clementia satiat. Neque grave aut difficile fore arbitror divinæ liberalitati duos homunciones, perquam brevi tempore, quod nobis reliquum est, suis opibus sustentare.

III.

Bessarionis, *episcopi, Sabini, cardinalis Nicæni, ad illustrissimos inclytosque Italiæ principes, de periculis imminentibus oratio.*

Multa sunt profecto, illustrissimi inclytique Italiæ principes, quæ ad rem, de qua consulimur cogitando, dicenda, ut facienda a nobis sunt. Ea omnia si persequi in præsentia velimus, nec nos servare modum in dicendo, nec vos in audiendo molestia carere poteritis. Reliquis igitur in aliud tempus reservatis, de una tantum particula disseremus, et ea quidem pernecessaria, quæ si satis a nobis explicari possit, ita ut in animis vestris inhæreat, ac veritatem cogitatione attingere valeatis, facilis ad reliqua futura est via, ut nihil amplius arduum videri queat. Id vero facile nos consecuturos arbitramur, si probabilibus documentis et rationibus ostendere poterimus maxima hæc, quæ impendere cernimus pericula, et gravissimos atque acerbissimos casus, non unius aut alterius, non trium esse, sed totius Christianæ reipublicæ, et in primis Italiæ communia. Etsi enim aliis quidem prius, aliis vero posterius tanta calamitas imminet, ad extremum tamen una omnium futura est pernicies, ac hujus hostis nostri tanta animi vastitas (utinam falsi vates simus!) omnibus tandem miserum atque ignominiosum exitum allatura, nisi fortiter magno animo totis viribus resistatur. Qua in re, si omnes in meam sententiam persuadere potuero, ut non aliter atque ego sentio et verum est, ipsi quoque sentiant, magnam profecto rem fecisse, nec dimidium totius, ut ille inquit, sed opus integrum me absolvisse arbitrabor. Quis enim adeo infirmi atque imbecilli animi est, adeo sui negligens et propriæ salutis oblitus, qui, si viderit A Dei immortalis templa, domos, sedes, aras, focos, sepulcra majorum, leges, libertatem, liberos, patriam in periculo versari, non excitetur adversus hostem, et non modo fortunas omnes, quas aut habet aut habiturus est, sed vitam ipsam in discrimen offerat, et cum dignitate cadere malit, quam cum ignominia servire? Itaque perpetua oratione nobis enitendum est, non ut vobis principibus sapientissimis, quibus hæc sunt magis explorata, quam nobis, ista persuadeamus, sed ut ante oculos iis periculum proponamus, qui, dum procul admodum a periculo se abesse putant, futura prospicere nequeunt. Juvat igitur primum omnium de origine et genere ac viribus Turcorum breviter aliquid commemorare, plane ut omnes intelligant. Hæc B Athumanorum familia, minima Turcorum pars, a quam parvo humilique principio, quam brevi tempore, solertia, diligentia ac vigilantia sua in tantum fastigium venerit, ut jam non modo reliquis nationibus, sed ipsi provinciarum nobilissimæ potentissimæque Italiæ, et imperare assuetæ, stupori ac formidini sit. Turcorum natio, cum aliquandiu Persiam, Mediam, Babyloniam, Arabiam, Syriam et nonnullas alias superioris Asiæ partes tenuisset, tandem cum ab incolis sese in libertatem vindicantibus, tum ab aliis hyperboreis populis inde expulsa, ad inferiores Asiæ partes confluxit; atque ibi multis variisque bellis cum Græcorum imperio Marte ancipiti gestis, ita ad C extremum superior evasit, ut Pamphyliam, Ciliciam, Lyciam, Paphlagoniam reliquaque omnia illa loca in ditionem redegerit. Sed pace foris parta, seditio domi orta est. Nam de imperio inter se ferro dimicare cœperunt. Erant inter eos septem nobiliores familiæ, ad quas factionum rerumque omnium summa deferebatur. Hæ, bellorum diuturnitate fessæ, eas, quas diximus, provincias sorte potius quam armis dividere, ac partiri inter se statuerunt. Ita quod perexiguum et tenue admodum erat imperium, in septem partes divisum. Athumanorum familiæ, ex qua octavus jam regnat nostro tempore Turcorum princeps, Cilicia locaque finitima obvenerunt. Hæc Turcorum res, hoc initium, inde tanti terroris origo. Interjecto deinde D tempore hujus, qui nunc regnat, Turci atavus, a quo hic sextus ordine regni sceptrum accepit, non viribus, non divitiis, non militum numero, non imperii magnitudine fretus, sed ob civiles discordias accersitus a Græcis in Europam trajecit, annus nunc ferme agitur centesimus et tricesimus, non tam iis adversus quos provocatus fuerat, quam iis qui accersiverant perniciosus et pestilentissimus. Paulatim enim serpens, ac sibi, non amicis imperium comparans, usque adeo auxit vires, ut volentes postea eum ejicere non potuerint, satis se effecisse arbitrati, si fœdere icto æquis cum eo legibus vivere impetrarent. Atqui res aliter, quam opinati fuerant, evenit. Etenim gens barbara atque inops, simul ac dulcedinem frugum et suavitatem

divitiarum gustare cœpit, nullum cupiditatis terminum statuit. Ex parvo itaque ac debili initio usque adeo eorum vires centum et triginta annorum spatio creverunt, ut jam non parva Europæ parte occupata, nec Danubii profundissimus amnis, nec Illyrici asperrimi montes eorum impetum retardare possint quin, flumine transmisso, et locorum difficultatibus superatis, illinc per omnem Pannoniam grassentur, hinc in mediam usque Germaniam, et Istros, et Forum Julii penetrent, depopulantes ac fœdantes omnia, ac flores illos provinciarum ferro igneque vastantes. Quo loco illud in primis a nobis animadvertendum censeo, quamvis hæc omnia eo, quo diximus, temporis spatio fecerint, plura tum postremis quadraginta annis, quam nonaginta illis superioribus fecisse. Ita enim natura comparatum est, ut principia virtute quidem ac viribus majora sint, magnitudine vero copiaque vincantur. Ex his item quadraginta annis longe plura his decem et septem patrasse, quam tribus et viginti prioribus. Plura immanis ista bellua Christianorum sanguinem semper anhelans, post Byzantinum excidium solus gessit, quam pater ejus atque avus per omnem vitam fecere, decem, ut sæpe a nobis explicatum est, interea regnis occupatis, ut palam omnibus sit quo magis ejus vires augentur, eo deinde minore negotio, quoscunque aggredi voluerit, posse superare. Quemadmodum enim in disciplinis atque artibus et omni actionis genere fieri videmus, ut major sit postremo quoque anno, quam omnibus superioribus profectus. Unde illud quoque vulgo dici solet, ditescere homini difficile esse, in immensum vero divitias augere facillimum. Ita in rebus quoque militaribus accidit, ut vincere difficile admodum sit, evagari postea per victorias nullius laboris. Quare persuadere sibi quisque facile potest, quid sceleratus hostis, quo nihil dici deterius, nihil crudelius potest, proximo hoc quinquennio facturus sit, tanta jam decem et septem annis potentia comparata, et priori ejus potentiæ addita. Magnæ incomparabilesque sunt ejus vires, inexhausta cupiditas, immensa dominandi libido, scientia rei militaris, ætas florida, corpus laboribus assuetum. An igitur cum velit, et possit, et sciat, dubitare aliquis potest quin toto animo ac tota mente in nos dies noctesque feratur? An vero armatum præstolamur domi oscitantes, ut tum demum credamus, cum eum ante oculos nostros virus exhalantem videbimus? Non decet profecto, nec Italorum potentiæ fas est dicere : Non putaram. Propria Itali sanguinis est prudentia, propria libertas, proprium imperium. An degenerare nobilissimus animus a majoribus suis, et, quem Deus voluit cæteris imperare, servire genti fœdissimæ sustinebitur? Nihil putat Turcus se facere dignius posse, nihil nomini suo gloriosius, quam si in Italiam exercitum ducat, et imperare solitam provinciam suo addat imperio. Atavi ejus parentem, quem primum trajecisse in Græciam diximus, quamvis paucorum oppidorum regulum, divinis colunt honoribus, et perpetua fama ac sempiterna gloria celebrant. Sanctum eum ac beatam nominant, cœlestibus prædicant locatum sedibus, cum princeps bellum adversus Christianos gesserit, et paucis quibusdam subjugatis, eos impiæ Mahumetanæ sectæ dicaverit. Quid eos tandem erga se facturos existimet, si cum tot aliis Christianis populis, Italos quoque (quod etiam cogitare horret animus) subjugarit? An vero gloriæ avidum dubitare poterimus, cum hoc natura omnibus insit, præsertim principibus, et hic sciat nullum sibi ad immortalitatem ampliorem patere campum? Nam de utilitate ambigere, supervacuum certe videtur. Cum enim ratio hæc bifariam dividatur, et hinc quomodo servari quæ parta sunt, illinc quo pacto augeri queant, consideretur, qua tandem ratione quæ habet facilius ac certius servare poterit, quam augendo principatum, et fines imperii propagando? Solent medici in corporibus curandis ea remedia adhibere, quæ aliquando iisdem morborum generibus utilia experti sunt : hoc idem Turcorum imperator facit, et hoc quasi medicamentum quoddam ad ea, quæ parta sunt, conservanda saluberrimum ratus; eo semper utitur, huic hæret, hoc frequentat. Mutare hoc, ut aliud experiatur, non putat tutum. Cupit (ut par est) omnique conatu nititur conservare imperium. Nullam ad id tutiorem esse viam intelligit, quam cum aliena jactura vires suas augere. Quod si assequi non posset, nulla nobis timoris ratio esset, nulla de rebus nostris dubitatio : sed, me miserum! mentiri in hac parte etiam volens non possum. Nihil unquam alicujus facilius fuit. Ad hæc pecuniæ numerus immensus, multitudo militum inaudita, ut cujus exercitum supra ducenta hominum millia sequuntur. Classem habet, quam superioribus diebus in expugnatione Chalcidis non sine stupore audistis quantam instruere vix omnis simul Italia posset. Erat ante hunc diem duntaxat terrestri exercitu potens. Maris imperium adhuc nostris supererat. Nunc vero (o cogitationem quoque tantæ cladis acerbam!) mare quoque Christianis ablatum illis additum est. Licet ei jam libere vagari quo libet, omnes portus, omnes maritimas stationes liberas habet : Ambracium sinum, portum illum nobilissimum Apolloniam, loca quidem Italiæ finitima; quæ olim Romanis in Græciam, si eadem nunc illi via in Italiam erit, perquam breve fretum, brevissima navigatio est. Terrestre præterea iter usque ad Forum Julii patens atque apertum. Mari terraque cingere Italiam potest. Quid est, quod eum vel non hortari atque impellere debeat ad ea, quæ tandiu animo proposuit, perficienda, vel ab iis deterrere possit atque avertere? Audistis multos, qui illum sæpius Italiam optantem, Italiam sperantem, Italiam ac Romam vociferantem intellexerunt; si et cupit, et posse se sperat. Nihil certe est, quod eum possit ab hoc proposito remorari, præsertim

dum Italos confidit nunquam uno consensu in se conspiraturos, nunquam adversus se arma sumpturos. His ille contentionibus spem suam confirmat, et quæcunque optat sibi facile pollicetur. Referam, quamvis nota sit vulgo, fabellam, qua nuper usus dicitur, cum ex suis quidam dissuadere ei bellum adversus Christianos conaretur. Nam cum ille formidandum esse diceret ne Christiani bello irritati tandem in unum convenirent, bellumque adversus eum communi consilio et ope gererent; at ridens, Meminisse, tyrannus inquit, illius fabulæ convenit. Cum lupi aliquando magnam canum multitudinem adventare adversus se forte intellexissent, ingensque propterea terror eos occupasset, unus ex iis, qui inter eos senior erat, in propinquum montem profectus, cacumen ejus, ut canum specularetur adventum, conscendit. Verum cum eos multos quidem, sed diversorum colorum esse conspexisset, lætus gestiensque ad suos reversus, « Bono, » inquit, « este animo. Tanta enim est in hostibus nostris colorum, morum studiorumque diversitas, ut consentire una ac conspirare in aliquod simul omnes non possint; singulos vero, si venerint, absorbere sine difficultate poterimus. » Hæc est tyranni spes, hæc cogitatio, hoc consilium, nisi spe sua frustretur. Frustrabitur autem si volueritis. Nunquam ferocem illum animum mitiorem reddere poteritis. Habet enim in armis militem decretis perpetuisque stipendiis conductum, qui, sive domi quiescat, sive foris bella gerat, idem accipit ab ærario militare stipendium, nullo principis sui sumptu, atque eo nomine singulis annis ad imperatorem suum accedere jurejurando adactus, et ei operam et laborem polliceri. Habet præterea longo rerum usu plane perspectum et exploratum non alia de causa tantam gloriæ, fortunarum, imperii accessionem sibi factam esse, quam quod perpetuis bellorum laboribus suos exercuit, hostes profligavit: a quo instituto nusquam discedet, nisi quod utile, quod gloriosum, quod necessarium sibi esse intelligit, stulte omittat. Quo pacto, bone Jesu! sperare possumus aut suspicari illum non moliturum servitutem, cædem, fidei nostræ interitum? Nonne ita natura comparatum esse intelligit, ut nihil eodem situ permaneat, sed cuncta jugi, vario, novo motu agantur? Quod si amplum habet imperium, idque rerum omnium lege moveri oportet, nonne imminuetur, nisi augeatur? Ne putaveris Turcum augendi imperii studiosum et cupidum; at certe est conservandi. Conservare vero non poterit, nisi augeat: siquidem regressurum est quod non progrediatur, lapsurum quod non surgat, ruiturum quod non majus efficiatur. Qua confirmatus opinione exercitum suum auget in dies, quem habet amplissimum. Aliena invadit, ne sua amittat. An vero sumptus ingentes, tot militum pericula et vulnera, tot expeditiones gravissimas atque alienissimo tempore pro Mysiorum exiguo imperio, pro Triballorum montibus asperrimis, pro Illyrium penuria eum suscepisse putatis? pro Italiæ autem opibus, pro agrorum feracitate, pro suavitate frugum, pro hac ipsa luce in qua versari cupit, non majora facturum? Hic arcem ponere, hic præsidia collocare ad reliquum orbem subjugandum cogitat; atque ita cogitat, ut per hostium suorum dissensionem id se facile consecuturum speret. Eadem animo concipit, quæ Pyrrhus meditabatur. Ille enim, fuso Romanorum exercitu, totum sibi terrarum orbis imperium plane pollicebatur, quem cum Cineas Thessalus, orator summus, virque sapientissimus, ab Italiæ invadendæ consilio abducere conaretur, Egregii, inquit, bello Romani esse dicuntur, magnoque virorum fortium et militum numero imperare. Quod si eos superare nobis dii dederint, quidnam agemus, Pyrrhe? Quid erit, inquam, nobis? Nulla præterea mœnia, neque Græca, neque Latina, Romanis superatis, nostrorum impetum sustinere valebunt. Totam e vestigio Italiam occupabimus: cujus cum amplitudinem, tum virtutem minime ignoras. Occupata vero Italia, quid tum, inquit, rex, faciemus? Proxima, inquit, Sicilia, insula felix et hominum multitudine frequentissima, sese nobis dedet. Ea autem facile capi potest, nam seditionibus, bellis civilibus, magno rerum tumultu fluctuat. Tum Cineas: An tibi erit, rex, bellorum finis Sicilia? Dii, inquit, faveant, Cinea. Nam Libyam proximasque provincias adoriri, et Carthaginem superare facillimum erit, quam Agathocles, exigua classe profectus, parum abfuit quin caperet. Quibus victis, nullus nos amplius bello hostis lacessere audebit; sed cuncti in ditionem venient. Ita est, inquit Cineas. Constat enim te Macedoniam totamque Græciam in potestate habiturum; sed, partis omnibus, quid tandem agemus? At ille ridens, Otio utemur, inquit, conviviis, voluptatibus, litterariis confabulationibus. At quid prohibet, inquit, nunc quoque voluptatibus, otio isto uti et disputationibus? Quid tantis laboribus, molestiis, periculis quærimus, quæ, cum volumus, efficere possumus? His verbis Cineas regem potius offendit, quam a spe et consilio instituto deterruit. Hæc vobis recensui, ut non defuisse cognoscatis qui eadem cupiditate incenderentur qua Turcus inflammatus est. At Pyrrhus non Cineæ auctoritate et verbis, quo chariorem habebat neminem, non paucitate militum, non Romani nominis fama eximia ab Italia deterreri potuit; et Turcus non audebit, qui Pyrrho militum robore, finium magnitudine longe locupletior est; qui Italiam viribus et studiis dissipatam non ignorat; qui Pyrrhi gesta irridere solet, Alexandro suam æquare virtutem? Nam Alexandrum Macedonum regem ad res gerendas, ad æmulationem gloriæ sibi imitandum proposuit, illum ipsum Alexandrum qui, cum Anaxagoram plures mundos esse disputantem audiisset, ingemuisse dicitur, et lacrymas emisisse, quod unum saltem ex iis totum in ditionem redigere nequi-

visset. Illius gesta legit; in illo totus versatur; neque sane se inferiorem putat, cum jactare plerumque soleat et vocem illam frequentissime usurpare, se decima amplius parte Alexandro superiorem esse : illum enim cum triginta hominum millibus duntaxat et septuaginta talentis arma per terrarum orbem circumtulisse; se vero quanto paratiorem, ditiorem, rebus omnibus abundantiorem! Solent hæ cogitationes, hæc æmulationis studia, solent plerumque res magnas parere, et eo pervenire quo intendunt, præsertim si facultas adsit. At ea profecto Turco non deest, qui se eo quem imitatur locupletiorem existimat. Sic Theseus Herculis, sic Themistocles Miltiadis exemplo ducti, maxima facinora ediderunt. Habet profecto nescio quid fatale Alexandri imitatio, cum ea Julius Cæsar incensus, post res præclarissime gestas, in patriam etiam civilem sanguinem, arma converterit. Quod si illius exemplo agit qui Libyam, Asiam, totum ferme orbem subjugavit; si illius persequitur vestigia; si propagandis imperii finibus laudem non modo æquaturum, sed tanto magis superaturum confidit, quanto majores copias triginta hominum millibus, grandiorem pecuniam septuaginta talentis habet, quo tandem eum spectare et conari existimamus? Quid sibi postulat cupiditas illa pacis cum illustrissimo piissimoque Siciliæ rege componendæ? Quid missi legati? Nam qui nomen Christianum odio habet, omnique crudelitatis genere insectatur et despicit, nullo quidem Christianorum metu, nulla gratia Christiani regis fœdus desiderat, sed ut, oppressis quos universos eodem impetu non everti posse intelligit, tandem quod cupit assequatur. At vero infelicem illum sua fallit spes et opinio, cum superioribus diebus magnifice regeque Christiano digne inclytus rex legatum dimiserit eo responso, ut non solum perniciosam bonis omnibus societatem aspernatus esse, sed et bellum hosti indixisse pro Christi religione facile videatur. Et ne ulla omnino ex parte quid meditetur obscurum sit, cogitate parumper quid illa humanitas sibi vult, quæ immanis barbarus, et ad sævitiam natus, erga nominis nostri negotiatores intra suos fines utitur. Portendit profecto aliud, et omnino prodigium est efferum monstrum in nostros, potissimum mansuetum illic fieri, a crudelissimo hoste amicitiam, a truculentissimo pietatem simulari. Non diu perseverat, quod ab invito exprimitur. Servit temporibus, dum ad optatum finem perveniat. Et quid agat adhuc ignoramus? cum præsertim ita agat, ut nos ambigere nolit. Non continebit domi tantum exercitum; non patietur suorum militum animos effeminari, quos in armis habere ipsi necesse est. Habet enim non paucos Asianos populos infensos et in suam perniciem imminentes; quos in se impetum facturos aperte intelligit, si aut arma deposuerit, aut exercitus famam in contemptum ludibriumque adduci permiserit : quem ut laudibus ornatissimum reddat, ut Asianis hostibus formidolosum efficiat, quo tandem transmittere cogitat? Ubi sui consilii alendi segetem uberiorem videt? ubi magis admiranda conari potest? Non excident gladii; non fluent arma de manibus. Nam socios in officio ac fide continere studet, et eos ipsos quicum quotidie vivit. Maxime est suis omnibus invisus; oderunt socii; non amant familiares; parvo momento ad ipsius excidium ac necem omnes impellerentur. Id quoniam exploratum habet et compertum, bella peregrina suscipere, gerere, conficere statuit, ne domesticam civilemque dissensionem experiatur. Ususque Scipionis consilio foris pugnare utilius arbitratur, quam domo vinci. An extra fines ducturus sit exercitum adhuc dubitas? Non sentis, non plane perspicis? Nonne satis novimus impurissimam illius naturam, turpissimam vitam, sceleratam consuetudinem? Quam facem, bone Deus! quod facinus, quam superbiam? Nihil est quod animo non sorbeat, nihil quod non hauriat cogitatione. Et non putamus illum in nostram calamitatem incumbere, in quorum fortunas fidelissimos socios, antiquissimam religionem, vim, tormenta, cruces, spe, sumptu, labore defixit. Ne illud, quæso, mihi objicias, quod nonnulli nullo rerum usu præditi, nulla vetustatis memoria eruditi jactare solent, peregrinas nationes nunquam Italiam tenuisse, eam sæpenumero tentasse infeliciter. Etenim dum antiqua memoria reputo, dum rerum gestarum seriem ad nostra usque tempora deduco, exteras gentes in Italiam prius arma intulisse, ingentesque invexisse calamitates quam ab Italia accepisse, plane comperio. Nam, ut Gallos omittam, qui vel eo tempore, quo ad Clusium pugnatum est, ut Plutarchus noster tradit, vel ducentis ante annis, ut Livio Romano placet, in Italiam duxerunt exercitum, parva manus Gothorum, ex Thracia Pannoniaque erumpens exercitu collectitio, in Italiam venit, vastatisque Italiæ agris, incensis urbibus, hæc ipsa mœnia ceperunt, incendio, ferro, cæde omnia complentes. Illi parva manu instructi, stoliditate quadam gestientes, assequi potuerunt quod Turcus maximis copiis, certo pertinacique consilio, suscipere ac tentare non audeat? Illi per itinera omnium difficillima transgressi sunt : at Turcus maritimo et expedito cursu legiones suas trajicere dubitabit? Illi in Italiam, quæ alter orbis dicitur, irruperunt : Turcus ita Italiæ vires tentavit, ut contemnat, et non audebit? Quid, si antiqua consectari libet, Pyrrhi luctuosum adventum commemorem? Quid Alexandri Molossi? quid Archidami Agesilai filii? quid Annibalis busta? Nimis magna, nimis vetera nomina repeto. Quid ab Attila, Totila, Saracenis illatas clades oratione mea refricem? At Pyrrhus, credo, potuit quod Turcus nequeat. Ille, salvis tot ducibus, tot exercitibus, quos secundum postea Punicum bellum absumpsit, ad Urbis prope mœnia victore exercitu contendit; Turcus, qui Epirum, Macedoniam to-

tamque Græciam, tot imperia subegit, Italiam in tot principatus et studia dissipatam ac dissentientem timebit? non adorietur? non?... Heu me miserum! Nescio quo orationis cursu eo deducor, quod dolor exprimere non sinit. At ne in veteribus tantum versari videar, in quibus quadrata agmina, jurati milites, tanta imperatorum virtus, tanta legionum patientia ac disciplina constabat, ut ad recentiora nostra revertatur oratio, quid Hunnorum ac Vandalorum manus incondita? Inusta sunt, inusta sunt ipsis mœnibus sempiterna illorum injuriæ monumenta. At si post urbem Christiano nomine conditam exempla te movent, Leonis Pontificis Maximi temporibus, Attilas, de quo paulo ante verba feci, subacta tota Gallia Cisalpina, ad Urbem evertendam exercitum admovit. Cujus furorem barbarum et agrestem Pontificis eloquentia retardavit. Quod si post Annibalem et veteres illas victorias, si post nomen Christi pervulgatum, exterorum hominum sentina ad Italiæ gubernacula confluxit, quid tandem tantam hoc tempore procellam non timemus? quæ profecto tantos calamitatum fluctus allatura est, si eruperit, ut ad nullum ita sit perventura, quin in cæterorum capita redundet. Nam ut in tempestate cernimus procellas, cum in scopulum in quem ferebantur sævitiam illiserint, tanto motu referri, ut quam occupaverint, navem, non aliter obruant, quam cum integræ erant; ita nobis omnibus Barbarorum inundationem timendam censeo. Non enim hostis de una aut altera urbe certare vult; de rerum summa sibi decernendum statuit. Qui dominari cupit, neque superiorem ferre potest, neque parem patitur, neque principis nomen amat. Atque ut illud omittam, grave esse ab aliquo aliquid sperare, miserum ex aliena libidine salutem suspensam habere, turpissimum et luctuosum a communi omnium hoste privatam exspectare veniam, quæ pax tibi cum eo esse potest cujus acerbitas in nostros homines ultra mortem progreditur; qui nullo supplicio satiari potest; a quo si tormenta et cruciatus absint in nostrorum morte, mortem in beneficii partem accipias? O crudelitatem inusitatam, inauditam, feram, barbaram! Cum eo pax esse potest? Pace si frui volumus, bellum gerendum est: si bellum omittimus, pace nunquam fruemur. Quare cum a tam parvo initio in tantum creverit fastigii hostis noster, cum sciat, velit et possit adoriri Italiam, cum id sæpenumero factum fuisse audieritis, ita ut ad omnes periculum attineat, propulsate ac propellite hostis impetum, ut incolumitatem nobis, libertatem Italiæ, salutem omnibus conservetis.

IV

Ejusdem ad eosdem de discordiis sedandis, et bello in Turcum decernendo.

Satis, ut arbitror, de periculis toti Italiæ imminentibus hesterna oratione disputatum est, quæ cum et aperta sint et gravissima, reliquum esse video, ut omni conatu communique consilio et ope ea propulsemus, atque in hostium nostrorum capita, dum licet, dum integrum est, retorqueamus. Cum vero id recte fieri non possit, nisi omnibus sedatis discordiis, simultatibus, odiis, denique cunctis suspicionibus de medio sublatis, libero consensu hostem adoriamur, danda in primis opera est, ut Italiæ communi percusso fœdere, idem sentiamus omnes, idem velimus atque optemus. Quod si in eo exponendo versari voluero, quod ad rem nostram maxime attinere videtur, quot commoda, quam utilitatem, quam denique felicitatem concordia et animorum in idem conspiratio cum civitatibus, tum provinciis afferat, scio nonnullos ita me audituros, ut nihil quidem novi, sed plane cognita et pervulgata omnia me narrare arbitrentur, cum nemo illud ignoret, quantam vim in rebus vel parandis vel tuendis concordia habeat. Iis ego non immerito responderim: Cur meam igitur exspectatis orationem? Quin sponte eam amplectimini? quam adeo utilem esse atque necessariam intelligitis, ut, nisi adsit, nihil æquum, nihil honestum, nihil sanctum fieri possit. Concordia parvæ res crescunt, discordia maximæ dilabuntur. Quidquid in cœlo atque inter mortales optimum est, id omne a concordia proficiscitur et pendet. Non provinciis duntaxat, urbibus, conventiculis, domui, sed privato homini maxime necessaria est. Quid enim homine turpius, qui sibi ipse non constet, et variis repugnantibusque consiliis et contrariis actionibus agitetur? Quis non despicit? quis non deridet? Levem, inconstantem, nullius ordinis hominem censemus. Quidquid conatur et assequitur, calamitate, ignominia, pernicie refertum est. Nam dum sibi ipse dissidet, nihil cum suis commodis aut ornamentis consentaneum habet. In re autem familiari, quod officium esse potest, si uxor, liberi, servi, mutuis odiis conflictentur? Paterfamilias, domesticis dissensionibus labefactatus, nullam ponit in re familiari augenda operam. Lacrymis conficitur, dum per discordiam totam domum ruituram facile prospicit; miser domi, foris ridiculus. Inde nimirum illud est, quod apud poetam sapientissimum Ulysses a Nausicaa, Alcinoi regis filia, maximis affectus beneficiis, nil habuit quod felicius optari posse arbitraretur, quam virum liberosque concordes, quo nihil suavius sit, nihil aut inimicis molestius, aut amicis jucundius accidere posse. At quid miserius, quid humana indignius societate, quam cum civitates aut provinciæ domesticis seditionibus bellisque civilibus conficiuntur? Nam quos necessarios, fratres, parentes natura genuit, hostes et alienos discordia efficit, ubi et vincere luctuosum est, et cadere sceleratum atque nefarium. Bellum domesticum eo gravius externo est, quod externum nonnullam aliquando affert utilitatem, sæpeque ita suscipitur, ut in pace vivamus: civile vero profuit nunquam nemini. De bello externo sæpe consultamus an gerendum sit;

civile autem nunquam in deliberationem cadit. Nam quemadmodum non de rebus necessariis, sed de dubiis consilium initur, ita neque de iis, quæ ad utramvis partem exploratæ sunt. Quo in genere seditio est, quam qui amat, nec privatos focos, nec publica libertatis jura chara habere videtur. Tyrannidem invisam bonis omnibus, maximeque perniciosam civitatibus esse, plane omnes persuasum habemus. At tyranni urbes nonnunquam opibus potentiaque amplificarunt, et in magnum auxere imperium. Quod vel in hoste nostro facile cognitum perspicuumque est, qui, cum tyrannorum omnium crudelissimus sit, tamen quascunque vel urbes vel provincias suo adjecit imperio, potentiores effecit. Per seditionem vero civilem, quis mihi unquam demonstraverit, quænam mœnia firmiora sint, vel quæ potius non funditus eversa? Itaque si tyrannis homini libero civique fortissimo fugienda est, an de discordia est cogitandum? et qui tyrannidem vel capitis periculo propulsandam putabit, civile bellum, quod acerbius est et luctuosius, sponte consectabitur? Solemus cum privatis precibus, tum publicis supplicationibus a Deo optimo maximo pacem concordiamque petere, et, quod scimus nobis perniciosum fore, quod deprecamur, quod Dei nostri ope declinare nitimur, id dedita opera libenterque persequemur? Quid tandem hoc aliud est, nisi hostium nostrorum rem agere, et quod illi suis profanis precibus contendunt maxime efficere? Illis enim primæ omnium preces sunt multis quidem notæ, nobis fortasse minime, ut inter suos pax, animorum consensus, quies, inter Christianos odium vigeat, seditio, bella civilia. Volumusne illorum libidini satisfacere? At hoc est hostis utilitati consulere, et illius commodum nostro incommodo parare. Præcepta (ni fallor), ut sæpe vidi et legi, quæ in urbibus regendis bellisque feliciter conficiendis nobis præscripta sunt, aliter statuunt, et docent, ut scilicet exploratis hostium consiliis, contraria efficiatis, si in republica statum retinere, si in bello victoriam consequi velitis. An vero committendum est, ut qui nobis luctum, terrorem, tormenta, cædem denuntiat, nostra lætetur culpa, et exsultet? Excitandus est hoc loco Nestor ille Homericus, qui Agamemnonem Achilli conciliare cupiens, his verbis sapientissimis usus est :

Proh Superi! horrendus Graias festinat in urbes
Luctus, quem magno Priamus, Priamique nepotes
Mercentur, cum vos tanto concurrere motu
Ivarum audierint, duo, qui per castra Pelasgum
Consilio atque armis claros superatis Achivos.
At nobis parete ambo.

Non dicam, ut ille, quoniam senior vobis sum et plura vidi, sed quod plura sum passus, plures ab hoste calamitates accepi, qui amicos, parentes, patriam, quæ homini in vita jucundissima sunt, per maximos dolores et cruciatus mihi eripuit. Quæ etsi prudentia vestra ac sapientia animo complecti et perspicere potestis, tamen sensus dolorem pluris facit, qui ea, quæ cæteri audiunt, perpessus est. Non ita animo inhærent, quæ aut auribus percipimus, aut cernimus oculis, ut ea imprimuntur, quæ vel sua, vel suorum vulnera, neces, tormenta per summam hostium crudelitatem intulerunt. Credite experto, credite passo. Nihil aliud miseram exstinxit Græciam, nisi discordia : nihil aliud eam orbis partem delevit, nisi bella civilia, neque solum nostra memoria, sed et priscis temporibus. Nam Philippus, Amyntæ filius, Alexandri Magni pater, per Atheniensium, Lacedæmoniorum, Thebanorum aliorumque mutua odia, Græciam evertit. Quandiu communi ope et consilio bella gerebant, fugabant hostem, exuebant castris, superabant! Cum vero alii aliis non fidere, finitimumque invadere instituerunt, hostis ad alteras partes accersitus, non minus a quibus vocabatur, quam adversus quos provocatus erat perniciosus, bello Peloponnesiaco, cum eadem animorum conspiratione devincti essent, neque terra, ubi Lacedæmoniorum vires amplissimæ erant, neque mari quicquam ab hoste incommodi acceperunt; imo vero maximas strages hosti intulerunt, atque ita intulerunt, ut, quod nunquam fando auditum esset, quadringenti amplius Lacedæmoniorum milites, quibus patrius mos et præceptum erat, aut vincere in bello, aut morte hostium manibus sese eripere, captivi Athenas in triumphum ducti sint. Cum vero hostem domi invenire, bellisque civilibus sese conterere cœperunt, eorum classis firmissima atque amplissima in Lacedæmoniorum ditionem redacta est, portus eorum custodia amissa, urbis mœnia solo æquata. Quid vero, cum Xerxes, Persarum rex potentissimus, quinquagies centenis hominum millibus, classe mille ducentisque navibus instructa, Græciam invaderet, eos servavit, victores reddidit, sempiterna fama et laude ornavit, nisi concordia, pax, idem in hostem animus? Quod si communi robore atque exercitu hostem non propulsassent, quid tandem prohibuisset quominus ad unum omnes bello absumpti fuissent? Idem nobis imminere cernitis periculum, idem exitium, eodem modo arcere hostis impetum debetis, cum nullo alio possitis. Eidem morbo idem medicamentum apposite convenit, quod satis quidem validum est. Nam si Græci, quamvis Xerxis viribus longe inferiores essent, tamen, concordia duce, hostem superarunt; quid tandem vos agere, divina favente gratia, poteritis concordes, et communibus viribus, qui hominum numero non pauciores, virtute longe cæteris præstantiores hostibus? O si dies ille mihi illucescat, quo, abolctis sepultisque odiis omnibus, pari consensu hostem aggrediamini! Nulla mihi præterea dubitatio relicta est de victoria : jam vicimus. Illud, quæso, animis vestris parumper concipite, principes optimi : quemadmodum in navi seditio orta, perniciosissima est, ita esse in civitate; et, ut in civitate gravis est, ita in provincia multo pe-

stilentiorem. Nam quo plures sunt, eo latius morbi contagio serpit, eo difficilior est curatio. Ac quemadmodum exercitus ordine militumque obedientia continetur, quæ nisi adsint, ad internecionem omnia pereunt; ita in provincia mutuus consensus et benevolentia necessaria est inter eos præsertim qui potentiores sunt : qua re sublata, prius suis viribus conficiuntur, quam externis. Insidiatur discordia, vires extenuat, et occulta quadam ægritudine imperia absumit; atque ob eam causam discordiam inquit ille venenum esse datum imperiis, ne immortalia forent. Etenim perinde ac phthisis sensim conficit, neque prius desistit quam profligatum corpus everterit. Non est contendendum ut necessarios et eodem cœlo educatos homines perpetuo bello insectemur. Nam qui sapienter suæ saluti consulunt, hostes quidem semper vincere nituntur, suis vero nonnunquam parcunt, maluntque interdum superari quam superare. Neque enim omnis victoria utilis est, aut a Deo profecta. Fugienda est Cadmea victoria, et, ut tragicus ille inquit, Amicis dominabere, si tantum non viceris quantum volueris; amicis, inquam, imperabis, quam ab amicis vinceris. Ac Demosthenes, Tunc, inquit, præclara victoria, cum aut filii parentibus, aut cives civibus libenter cedunt. An vero in urbium obsidionibus perniciosum judicatis, si custodes inter se dissideant? inter cives autem, vel in provinciis seditionem utilem fore putatis? cum in diversas partes itur, cum opinionum varietate contenditur, cum unusquisque suam sententiam pluris facit quam salutem. Contentionis duo genera tradit Hesiodus, alterum optimum cum quispiam alterius imitatione adductus recte agit; alterum inimicitiarum, discordiæ, bellorum seminarium, quam pravam infelicemque appellat, de qua Homerus :

Principio parva est; terram sed protinus imis
Contingens pedibus, caput inter nubila condit.

Prior sequenda est, altera penitus fugienda : illa maxime utilis, hæc admodum perniciosa. Non decet nos profecto pro ingenio, eruditione, sapientia, qua nos Deus ornavit, omissa meliore, sequi pejorem. Abjicienda est, tollenda de medio; pax et concordia publice ineunda. Quod si est contendendum, in eo vobis demum certamen pulcherrimum et gloriosum propositum est, quis vestrum primus se ipsum vincat; quis primus ad concordiam perveniat; quis plura et magis egregia facinora in communem salutem conferat. Hæc est plena laudis contentio; hæc a Deo hominibus data. Quid est, quod cuncta contineat? Harmonia. Quid est, quod cuncta exornet? Concinnitas. Cœlum hoc quodcunque cernimus, sphæræ stellarum, spatia siderum, rerum omnium elementa et initia, nulla alia re nisi concordia constant. Nisi divinæ providentiæ leges ea tuerentur, non consisterent, sed labefactarentur ac ruerent. Res vero humanas, quæ fluxæ caducæque sunt, et motu perpetuo circumaguntur, putas cohærere posse, nisi mensura, pondere, concordia regerentur? Minime : siquidem his etiam remediis adhibitis, effici non potest quin solvantur et intereant. Quemadmodum graviores morbi sunt qui interiorem corporis partem grassantur et vexant, ita seditio aperto bello acerbior est. Nam in altero hostes nobis ipsi sumus; in altero nos tuemur. Nulli unquam suorum cædes profuit, quibus pereuntibus, ei gravius comparatur periculum. Nam simul ac illorum negligunt salutem, suam hostibus produnt; idemque iis accidit, quod homini evenire solet, cujus membrum dum phagæna conficit, id negligit, speratque reliquum corpus tutum fore atque incolume; tandemque sensim totus absumitur : tum demum plane intelligit id non futurum fuisse, si initio morbum curasset. Quid, te obsecro, manus geminas natura nobis tribuit? quid geminos oculos? quid duos pedes? Nimirum ut mutuo constent auxilio. Manus manum lavat; pes pedem sustentat; sinistra dextris levantur, et dextra levantur sinistris : illinc motus principium, hinc onera suscipimus. Plus gemina hæc membra efficiunt; nam altero occupato, ab altero commune præstatur officium. Cur non sequimur naturam, ducem optimam et magistram? ut ille inquit. Nam quod alter perspicere non potest, alteri in mentem veniet, ac mutuo auxilio propositum finem attingent. « Quam bonum et quam jucundum est habitare fratres in unum; » ut Propheta inquit, qui multarum rerum variique eventus peritissimus fuit, qui furore divino concitus, homines ad concordiam provocat. Quod ne temere præceptum videretur, illicait : « Mandavit Dominus benedictionem et vitam usque in sæculum. » Porro ejus filius prudentia præditus, ut nos a discordia deterreat, Cum unus, inquit, ædificat, et alter demolitur. quid aliud agunt, nisi frustra laborent? Cyrus, Persarum rex potentissimus, cum e vita excederet, filiis accersitis, et imperio eis diviso, longiore oratione apud Xenophontem, cunctos ad fidem mutuam, ad charitatem, ad concordiam hortatus est, planeque demonstravit eos dispersos ac dissidentes neque reipublicæ profuturos, neque sibi præsidio esse posse. Id autem usque adeo verum facileque perspectum arbitrabatur vir longo rerum usu, maximis periculis, ingenti fortunæ varietate sapientissimus, ut rationibus apertissimis non contentus, oculis etiam exemplo quodam subjicere tentaverit. Itaque virgarum, ut ferunt, manipulum afferri jussit, ac singulis imperavit ut eum uno impetu confringerent, si possent. Id cum præstare valeret nemo, tum singulas perfringendas dedit; quas cum singuli nullo labore confecerent : An vero cernitis, inquit, idem in vobis futurum, ut mutua pace devinctos nullus expugnare valeat, odiis vero sejunctos superare possit qui velit? Quare qui vos ad concordiam, optimi Italiæ principes, hortatur, vos ad vestram hortatur salutem, ad gloriam, ad triumphos de hoste reportandos. Nam quid vestra exposcit utilitas? Concor-

diam. Quid vestra laus ac dignitas postulat? Concordiam. Concordiam igitur et pacem amplectimini, suscipite, colite, ut per eam mutuo consensu fortiores, belloque in hostem comparato cervicibus nostris imminentem impetum propulsemus, hostem teterrimum nostrorum sanguine cruentatum ulciscamur, Italiæ amplificemus dignitatem. Hoc enim bello nullum unquam justius, aut magis necessario gestum est, aut faciliorem apertioremque ostendit victoriam. Nam quid æquius, quidve magis pium, quam nostrorum sanguinem per infinitas lacrymas et tormenta effusum ulcisci? Quid nefandi homines in nomen nostrum prætermiserunt ignominiæ, injuriæ, cruciatus, necis? Templa sanctissima per summam impietatem polluerunt : sanctorum, beatæ Virginis, ipsius nostri Dei statuas contemptu, risu, omni contumeliarum genere persecuti sunt. Quid sacras virgines violatas memorem? parentum complexu ereptos impuberes? omni dedecore fœdatum Christianum nomen? Hæc ne persequar, et rei magnitudine et dolore impedior. Quis enim vel dicendo consequi posset, vel sine multis lacrymis audire Christiani nominis socios fidelissimos, equorum ungulis obtritos, ita imperante hoste sceleratissimo atque inspiciente; excoriatos, sublatos in crucem, ut mortem beneficii loco acceperint? Edidit olim sævissimus Turcus omnia crudelitatis exempla in Byzantinos, quorum memoria ut refricaretur, qualis nuper Chalcidis Euboicæ tumultus fuit, cum, effractis portis ac muris, tormentorum impetu dejectis, arce vi capta armatorum cursu, ferro flammaque omnia miscuerunt; unde gemitus illi ad nostras prope aures pervenere. Cunctos militaris ætatis acerbissime trucidat. Nostrorum cadavera, cum mœnia oppugnarentur (at non dicam; incredibile enim est; imo vero dicam, quoniam ita se habet); nostrorum, inquam, cadavera in vasa imposita machinis bellicis intra urbem adversus nostros immittebantur. O crudelitatem ante hunc diem inauditam, o perditam feritatem, o truculentissimum sævitiæ genus! Quid tam commune vivis quam spiritus? At nostri captivi ita vivunt, ut ducere animam de cœlo non queant. Quid tam commune mortuis quam terra? At nostri ita moriuntur, ut eorum ossa per aerem spargantur. Quid tam commune cadaveri quam quies? At nostrorum corpora ita jactantur, ut ne exanimata quidem conquiescant. Romani, quod eorum legati paulo acerbius appellati essent, Corinthum, urbem pulcherrimam, everterunt. Nos vero, sociis crudelissime necatis, contempta et devastata regione nostra, unde morum rectæque vitæ documenta a tam remotis nationibus petuntur, non excitabimur? Fabius Maximus, ut captivos redimeret, agrum vendidit, et nos tot sociorum corpora desiderata negligemus? Theodosius, quod Thessalonicenses, novi vectigalis impositione indignati, Placidiæ statuas per urbem traxissent, frequentem in theatro populum cædi jussit. Nos, oppugnata fide, cæsis Christianis hominibus, Dei nostri majestate violata, non dolebimus? non comparabimus bellum? non sumemus de hoste supplicium? Nunquam profecto, aut publicæ suorum injuriæ, aut privatæ salutis ratio majore æquitate suasit arma in hostem movenda.

Satis dixi de genere belli quam justum sit : dicam statim quam sit necessarium. Neque enim ille liberam quietis rationem relinquet, ingens terra marique bellum molitus. Nam si id permitteret, nemo sane esset qui bellum paci anteponeret. Sed copias instruxit, legiones firmissimas habet in capita nostra comparatas, lacessit, urget, ad certamen provocat. Aut bellum gerendum est, aut acerbissima servitus subeunda. Nullum deliberationi locum reliquit : una nobis fortunarum salutisque spes proposita est, ut viribus nostris, Deo Opt. Max. juvante, libertatem nostram servemus: pro qua bono viro et civi non minus laborandum est, quam pro servorum reique domesticæ incolumitate tutanda. At nemo est qui, vel servo lacessito, vel expilato grege, non graviter ferat, armis ad injuriam ulciscendam non contendat, non repetat sua. Et conjugum, liberorum, patriæ rationem nullam ducemus? Quid inermes exspectamus Turcorum furorem? Arma armis propulsantur. Bellum gerendum est, ut in pace vivamus. Si bellum omittimus, pacem habemus nullam. Quod si Turcus, nobis quiescentibus, maximis opibus auctus est; si languentes otio in gravissima damna prolapsi sumus, quis tandem sperare audebit nos in otio et umbra rem feliciter gesturos? Resipiscendum est, et cum eo pacto in tanta pericula decideremus, contrario itinere ad salutem et securitatem redeundum. Omittenda segnities : bellum suscipiendum. Nam, ut beatus Paulus inquit, « Non coronatur nisi qui legitime certaverit, » et Aristoteles, « Non coronantur qui spectant, sed qui in certamen descendunt, ii enim laude aliquid dignum efficiunt. » Salus domi nobis non exspectanda est, sed in sole et pulvere defendenda. Nemo est vestrum qui, cum a natura tributum habeat ut se, corpus vitamque tueatur, præstolari velit ea quæ nocitura sint. Hostis exercitum habet libertati nostræ imminentem. Vis impetum arcere? Bello id assequi poteris, ut vim vi reprimamus. Nam ut concedam incertos exitus esse belli, Martemque communem, tamen pro libertate, pro vitæ periculo decertandum est; pro Deo ipso pugnandum, pro cujus amplitudine retinenda cadere, in ævum sempiternum vitamque immortalem migrare est. Non enim spiritu vita constat, sed pietate, quæ patriæ, templorum, status divini conservatione maxime continetur. Quid vero, si exploratam victoriæ rationem habemus? Jam enim tempus et aures vestræ postulant ut de facultate gerendi belli, de amplissimo triumpho qui nobis propositus est, aliquid dicamus. Quo in loco illud plane profiteor me de hostium copiis et viribus

nihil oratione mea detracturum, sed omnia exposituram magna cum fide. Atque inde exordior. Exercitus ille hostilis, illa hominum multitudo infinita, non tanti roboris est quanti vel nonnulli putant, vel a nobis superari facillime non possit. Magna ejus pars milite tumultuario constat et turba collectitia. Nulla jurisjurandi religione adacti sunt, nulla mercede conducti. Levissima corpora, laboris impatientissima : prædam, non exercitum sequuntur, qua si paulo diutius caruerint, domum velocissime redeunt. Nullam præstant in bello operam, nullum servant ordinem : latrones, sicarii, militaris disciplinæ penitus expertes, et qui facilius vinci possint, quam vincere sciant. Illud sane prorsus comparatum habemus, septuaginta duntaxat esse hominum millia, qui stipendia ex publico ærario faciant. Sed audite me, quæso, parumper æquo animo. Ex eo septuaginta millium hominum numero, præter quindecim vigintive millia, ad summum, qui imperatoris sui latus custodientes, quotidianam mercedem capiunt, reliqui omnes sociorum provincialium tributis in bello sustentantur; quæ sane tributa adeo exigua sunt, adeo suppeditantur tenuiter, ut toto anno vix quatuor mensibus mercedem accipiant. Ex re factum videtis ut nullam expeditionem quadrimestri diuturniorem sustineat, sed eos omnes dimittat, quoniam provinciæ pecuniam amplius non subministrant. Qua rerum penuria coactos Byzantii sæpe vidimus, cum dimitterentur, et equos, et arma, et vestes vendidisse, ut domum pervenire possent. Hoc robur hostilis exercitus, hæc magnitudo, hic mirandus ille peditatus et equitatus. Quod si Christianus exercitus, illius fines populando, eum toto anno exercitum in armis habere coegerit, aut a suis destitutus cum exigua manu ad pugnam impelletur, ubi facillime superari queat, aut illis ipsis pecuniis quæ in ejus privatum ærarium conferuntur, totum exercitum alat necesse erit : quod quidem præstare diu non poterit. Neque enim, ut temere nonnulli jactant, immensa est illi pecunia. Siquidem ex iis qui in illius negotiis gerendis versati sunt, plane cognitum est non amplius quam viesies centena aureorum millia ex omni reddituum summa ad eum deferri : unde et viginti illa millia peditum liberaliter sustentat, pro corporis sui custodia, et sumptibus domesticis, qui maximi sunt, satisfacit. Si quid præterea superest, id omne ad arma, machinas, tormenta bellica penitus convertit, ut neque conflandi thesauri, neque conducendi militis ei facultas præbeatur. Quod autem tam effeminata multitudine, tam exiguis viribus, tot imperia subjugaverit, non mirandum magis quam dolendum est. Nullum enim habuit hostem : facile admodum fuit vincere non resistentes. Date signum belli : jam facile perspicietis eorum ignaviam. Ut enim cedentes vehementer insequuntur, ita insequentes celeriter fugiunt. Castra castris conferre non audent ; et, ut illud repetam, victoria est in manibus, modo velitis. Nulla enim belli gerendi facultas vobis deest. Adest imperatorum virtus, militum numerus et potentia. Sunt pecuniæ vobis, sunt, Italiæ principes, quas non minus hoc tempore in publicum conferre debetis, quam privatam quisque salutem, leges, patriam charam habet. Debet unusquisque, diligenti rerum suarum ratione habita, tantum erogare quantum potest. Audio Byzantinos a nonnullis accusari, quod in salute communi privatæ pecuniæ parcentes, sua omnia hosti prodiderunt : in quo profecto gravissima culpa digni sunt, meritoque reprehendantur. Id ne ipsi quoque committamus, cavendum est; ne quod in aliis turpe inutileque fuisse cognovimus et sentimus, imprudentissime sequamur. Comparato a nobis exercitu, quid est, quod victoriam lætaque omnia non portendat ac polliceatur? Aderit Deus Opt. Maximus, pro cujus pietate, gloria, fide amplificanda pugnabimus, cujus injurias ulciscemur. Iratus hosti est, nobis prosper, qui nostram hac in re operam et laborem non solum accipit, sed exigit, sed repetit, sed debitum sibi reddi jubet. « Ne timeas, inquit, a facie eorum, quia ego tecum sum ut eruam te. Ne timeas a facie eorum ; nec enim te faciam timere vultum eorum. Bellabunt adversus te, et non prævalebunt, quia ego tecum sum, ait Dominus, ut liberem te. » Et ad Josue : « Ecce ego dedi in manus tuas Jericho, et regem ejus, omnesque fortes viros. »—« Si Deus pro nobis, ut inquit Apostolus, quis contra nos? » Ipse efficiet ut unus persequatur mille, et duo fugare possint decem millia. At nos longe numerosiorem exercitum in bellum ducere possumus, quam hostis habeat. Quid, si ille plures etiam homines habeat? an victoriæ cursus retardabitur? quasi vero non plerique exercitus multitudine infiniti, parva admodum manu sæpenumero fusi fugatique fuerint et deleti. Xerxis exercitus, Mardonio duce, cum ter centum hominum millibus ab octoginta Græcorum millibus direptus ac trucidatus est. Ducenta Cimbrorum millia Marius delevit octoginta millibus hominum. Rursus cum Catulo centum et quatuor millia necavit. In Thessalia Pompeius cum quadraginta millibus peditum, equitum sexaginta, cum totius Orientis auxiliis, cum omni nobilitate, a Cæsare fugatus est, et exutus castris, qui triginta peditum millia, mille equites habebat. Quid infinitas Tigranis copias commemorem a Lucullo, parvo exercitu, superatas? Hæc nimis vetera, et fabulæ fortasse quam historiæ propiora videntur. Quid nostra memoria? Nonne hostes nostri paucorum virtute sæpius victi, fugati, cæsi fuerunt? Omitto de iis victoriam insignem Laodislai, Pannoniæ regis, qui, ut olim a nobis dictum est, cum quatuordecim hominum millibus (qui enim plus tradunt, decem et octo millia non excedunt) aperto Marte.

justa acie signis collatis cum hoste dimicavit, exercitum profligavit, ac longe lateque fudit, imperatore vulnerato : ac nisi victoriam avidius persecutus esset, mortique sese objecisset, profecto Christianus orbis Europam omnem retineret. Hæc omitto. Ad recentiora nostra festinat oratio. Quid dicam de insigni triumpho illius Christianæ multitudinis quæ, nullo duce, crucis tantum signo armata, Turcorum exercitum omnem munitissimo Amderalba oppido potitum, intra mœnia stricto ense discurrentem, magna cæde victum ejecit, ipso isto imperatore graviter vulnerato, ac impedimentis omnibus in potestatem redactis? Id autem ne semel accidisse videretur, cum impius sceleratusque hostis Pannoniam omnem inferiorem occupasset, omniaque armis compressset, et, præsidiis inclytus, regiique animi et excelsi, Pannoniæ superioris rex, parva admodum manu expugnato Javicia oppido et natura et arte munitissimo, maximas Turcorum copias fudit, partemque provinciæ suo adjecit imperio.

Cum quo hoste nobis res sit, facile videtis, Italiæ principes. Cum quo? inquies. Qui multitudinem inconditam habet atque imbellem, qui hominum numero nos quidem non superat, virtute vero vincitur; de quo parvi nostrorum exercitus sæpenumero triumpharunt. Id autem minime mirandum est. Longe enim fortius et constantius pugnant, qui pro morte servituteque propulsanda dimicant, quam qui prædam spoliaque sectantur. Nam illi parum amittunt, si victoria non potiuntur: his vero cuncta pereunt, si segnius rem gerant. « Pugnent, inquit Lacedæmonius, ut moriturі, et non morientur. » Itaque cum adeo necessaria nobis concordia sit, præstantissimi principes, cum alias, tum hoc tempore in primis, et ad privatas fortunas tutandas, et ad communem defendendam salutem, concordiam amplectamur omni studio et consensu. Bellum justissimum, maxime gloriosum, atque utile ad pacis ornamenta retinenda, et ad Dei Opt. Max. injurias ulciscendas, pietatemque propugnandam, suscipiamus. Ornemus Italiam victoria amplissima et hostium spoliis, quæ in manibus sunt, ut nos nostraque omnia metu in perpetuum ac periculo liberemus.

V.

Ejusdem ad eosdem persuasio ex auctoritate Demosthenis.

Hæc a nobis pro communi omnium salute disputata, utinam eo studio a vobis suscipiantur, illustrissimi Italiæ principes, quo a nobis dicta sunt, et inhæreant animis vestris, atque persuadeant, ut nullis amplius adhortationibus nullisque rationibus opus sit, sed re ipsa et opera ad defensionem nostram et hostium propulsationem excitemini. Quod nunc facilius fieri posse cogitavi, si consiliis meis vires aliquas adhiberem, et auctoritate alicujus viri excellentis ea plane confirmarem, atque aliquem ex veteribus, et sapientia ornatissimum, et amplissimum auctoritate in medium adducerem, qui plane testaretur sese olim in tali causa qualis nostra est, eadem cum sensisse, tum monuisse suos cives, quæ a nobis, et apud Pontificem Maximum in senatu sæpenumero disputata sunt, et nunc litteris mandata. Venit autem in mentem Demosthenem, philosophum excellentissimum, et oratorem adeo omni laude cumulatum per tot sæcula, ut quem cum eo conferas exstiterit nemo, in eadem incidisse tempora, eamdem perorasse causam, denique nihil habuisse, quod rei nostræ non conveniat, præter nomina hominum sui temporis. Itaque cum hujus et auctoritatem graviorem, et orationem magis appositam ad persuadendum existimarem quam verba mea, constitui ut ipse dicat sententiam. Olynthus Thraciæ urbs opulentissima erat. Philippus, Alexandri Magni Macedonum regis pater, cum in Græciam universam impetum facere decrevisset, statuit ad eam rem attinere ut Olynthum primo in ditionem redigeret. Movet arma in eam; depopulatur agrum. Olynthii legatos mittunt opem imploratum ab Atheniensibus. Demosthenes suadet opitulandum esse, ne Philippus, ad Græciam occupandam animi infiniti et vasti, Olyntho capta, Athenienses ac reliquam Græciam opprimat. Ita enim tunc Græciæ Philippus imminebat, ut nunc Turcus Italiæ. Sustineat igitur Philippus Turci personam, Itali Atheniensium, nos Demosthenis. Jam facile intelliges totam orationem causæ nostræ convenire.

Demosthenis oratio pro ferenda ope Olynthiis adversus Philippum, regem Macedonum.

Grandi pecuniæ vos profecto anteposituros arbitror, Athenienses, si planum fiat, quidnam reipublicæ utile futurum sit; qua de re nunc a vobis deliberatur. Quod cum ita se habeat, vestrum est eos attente audire velle, qui sententiam dicere statuunt. Non solum enim si quis utile aliquid excogitatum in medium attulerit, id, cum audieritis, accipietis; verum etiam quod vestra fortuna accidere existimo, multa opportuna nonnullis ex tempore in mentem venient dicenda, ut ex omnibus optio nobis detur eligendi quod vobis sit usui futurum. Enimvero præsens temporis occasio, voce propemodum emissa, rebus illis opitulandum esse inquit, si quidem earum salus nobis curæ est. Nos vero, nescio quo pacto, ad hæc videmur affecti. Quæ autem ego agenda censeo, hæc sunt : auxilia statim decernenda ac instruenda quam celerrime, ut hinc opem feratis, ne idem quod olim patiamini; legatos mittendos, qui hæc renuntient, et rebus gerendis intersint. Etenim illud maxime verendum est ne, cum Philippus vafer et ad negotia obeunda callidus sit, modo cedendo cum res postulabit, modo interminando (dignus sane fide merito haberetur), modo vos vestramque absentiam calumniis insectando, aliquid de summa rerum pervertat atque convellat. Atqui quod in rebus Philippi

permunitum videtur, vix ut oppugnari possit, idem et vobis percommodum est. Nam quod ille rerum omnium, nulla excepta, solus dominus sit, imperator, quæstor, ubique suis copiis præsit, ad res quidem bellicas mature conficiendas, et omnia in tempore gerenda longe superior est. Ad conditiones vero cum Olynthiis ineundas, cui rei mirifice studet, longe aliter se habet. Neque enim Olynthiis obscurum est sese hoc tempore non de gloria aut agri parte certare, sed pro excidio, pro servitute a patriæ cervicibus depellenda; neque ignorant quid in eos Amphipolitas egerit, qui ei patriam prodiderunt, quid in Pydnæos, qui eum terra receperunt. Demum tyrannidem rem infidam et suspectam liberis civitatibus esse existimo; præsertim si agros finitimos habeant. Itaque et hæc non ignorantes, et cuncta alia considerantes, diligenter dico nos oportere incitari velle, belloque gerendo, si unquam, nunc certe maxime incumbere, pecunias haud segniter conferendo, per nosmet exeundo, nihil prorsus omittendo. Neque enim aut ratio, aut excusatio ulla vobis amplius relicta est, quin quæ agenda sunt peragatis. Nam quod cuncti fremebatis quondam Olynthiorum animos Philippo infestos reddendos esse, ultro evenit, et sua se sponte obtulit; atque id eo maxime modo quo vobis conducit. Si enim, vobis suadentibus, bellum suscepissent, fidei sane dubiæ habendi essent socii, et ad aliquod usque tempus, non semper, id decrevisse fortasse viderentur. Cum vero injuriis ab illo lacessiti, odio hominem persequantur, constantes eos inimicitias gesturos cum propter metum, tum propter offensas verisimillimum est. Non est igitur oblata occasio prætermittenda, Athenienses, neque patiendum quod superiori tempore sæpenumero passi estis. Nam si cum olim rebus Euboicis auxiliati reversi sumus, et ad hæc ipsa subsellia Hierax et Stratocles Amphipolitæ aderant, hortantes ut maritimo apparatu profecti, urbem suam acciperemus, idem pro nobis ipsis studium præstitissemus, quod pro Euboicorum salute, et tunc nimirum Amphipolis in ditionem nostram venisset, et nunc molestia omni careretis, quæ inde consecuta est. Rursus si cum Pydnam, Methonem, Potidæam, Pagasas, reliqua, ne in singulis diutius immorer, obsideri afferebatur, alicui ex iis cito, et, ut res postulabat, opem ferre aggressi essemus, faciliore profecto Philippo et humiliore uteremur. At vero, dum præsentes rerum occasiones abjicimus, dum futura prospere sua sponte eventura putamus, auximus Philippum nos ipsi Athenienses, tantumque ipsum reddidimus, quantus unquam rex Macedonum exstitit nemo. Nunc autem sese exhibet occasio. Quænam? inquies. A rebus Olynthiacis sua sponte vestræ civitati, quæ nulla in re primis illis inferior est. Equidem, si quis res, quæ nobis divinitus datæ sunt; æquitate adhibita, supputare voluerit, quanquam pleraque non satis commode accidisse videntur, tamen cum magnas diis gratias merito habiturum existimo. Quod enim multa bello, jure optimo desideriæ nostræ ascripseris: quod autem et jampridem id nos passi fuerimus, et nuper societas nobis exstiterit, quæ superiora omnia resarcire valeat, modo ea uti velimus, deorum immortalium benevolentiæ erga nos acceptum referendum plane affirmaverim. Verum hoc perinde esse arbitror, atque in pecuniarum possessione contingere solet. Si enim quascunque quis acquisierit, eas servat incolumes, ingentes habet fortunæ gratias. In rebus idem. Qui occasione non recte usi sunt, ne commodi quidem, si quid deorum beneficio sunt consecuti, recordantur. Ex ultimo enim rerum eventu ante acta omnia plerumque pensitari solent. Quamobrem in reliquis valde prospiciendum est, ut eorum emendatione superiorum fastorum labem deleamus. At si hos etiam homines perdiderimus, Athenienses, et Olynthum præterea Philippus occupaverit, demonstret mihi quispiam, quid sit amplius impedimento futurum, quominus quo libido animi tulerit, contendat. Anne vestrum aliquis animadvertit, et rationem videt, qua Philippus cum initio pertenui in statu, repente magnus evasit? Amphipolim primo cepit, deinde Pydnam, iterum Potidæam, rursum Methonem, demum in Thessaliam invasit; deinceps Pharas, Pagasas, Magnesiam. Cunctis vero, ut libuit, constitutis, in Thraciam se contulit. Ibi, aliis ejectis regibus, aliis restitutis, adversa valetudine laboravit. Qua cum paululum levatus esset, non in segnitiem sese dedidit, sed Olynthios statim adortus est. Non dico nunc de illius expeditionibus adversus Illyrios, Paones, Arymbam, et in quamcunque volueris provinciam. At, quispiam inquiet, quid nobis ista commemoras? Ut et cognoscatis, Athenienses, quantum detrimenti afferat rem semper aliquam singulatim sinere præterlabi. Et plane advertatis Philippi in rebus agendis studium accrrimum, et curam assiduam cum qua pariter vitam ducit, ob quam rebus a se gestis minime contentus, deinceps fieri non poterit, ut in quiete permaneat. Quod si ille majus aliquid semper molliendum decreverit, vos contra nullam rem fortiter obeundam judicaveritis, quem tandem rerum exitum sperare debemus? Prok Deum fidem! quis vestrum adeo tardi ingenii est et inconsulti, qui, si neglexerimus, bellum huc conversum iri nesciat? Quod si evenerit, equidem vehementer timeo ne, veluti fenerati, qui facile ex magnis fœnoribus brevi tempore in rerum copia versati, postremo bona omnia funditus amiserunt; ita nos ignaviæ dediti, et ad libidinem cuncta quærentes, tandem vel inviti multa et gravia subire cogamur, et de iis, quæ nostro in agro sunt, periclitari. Atqui reprehendere, inquies fortasse, et facile, et cujusvis est, sed de præsenti negotio quidnam agendum sit edocere, senatoris. Ego vero, etsi compertum habeo vos, cum præter sententiam et spem aliquid evenerit, non malis auctoribus, sed iis qui sententiam ultimo loco dixerint, irasci solere, non tamen propter privatæ securitatis rationem mihi silentio prætereunda arbitror, quæ vobis profutura existimo. Dico igitur vos bifariam rebus opitulari oportere, partim oppida agrumque Olynthiorum tu-

tando, emissis militibus qui id præstent, partim fines Philippi cum terrestri exercitu, tum classe maritima incursionibus depopulando. Nam si alterum utrum neglexeritis, vereor ne tota expeditio frustra temereque a nobis suscepta sit. Sive enim vos illius agrum vastetis, idque interea sustineat, et Olynthum vi capiat, victor in patriam reversus, facile injurias ulciscetur : sive subsidia duntaxat Olyntho mittatis, ille fines suos periculo carere animadvertens, acrius rem urgebit, temporisque diuturnitate obsessos in potestatem rediget. Itaque et firma et bipartita auxilia mittenda sunt. Hæc in ope ferenda fieri oportere statuo.

De facultate vero pecuniæ inveniendæ sunt nobis pecuniæ militares, sunt nobis pecuniæ, Athenienses, et quidem tot, quot mortalium nemini. Fas autem vos, ut libet, accipiatis. Eas certe si militibus reddetis, nullæ vobis desunt præterea : sin minus, præterea desunt ; imo vero omnes penitus inveniendæ sunt. Quid, inquies, refersne tu ad senatum eas pecunias militares esse debere? Minime, mehercule ! Ego vero milites instruendos esse censeo, et pecunias quæ iis subministrandæ sunt, militares esse ; mutuumque esse oportere præstare operam, et pecuniam accipere. Vos autem, nescio quo pacto, eas per otium ad dies festos accipitis. Quare video reliquum esse ut cuncti pecunias in publicum conferatis, si multis opus est, multas, sin paucis, paucas. Enimvero pecuniis opus est : opus, inquam, est pecuniis, sine quibus nihil opportunum effici potest. Commemorant alii etiam alias comparandæ pecuniæ rationes ; ex quibus eam diligite quam vobis conducere existimetis, atque dum commodum est rem aggredimini. Sed est æquum considerare rationeque colligere, quo in statu res Philippi hoc tempore versentur. Nam neque ut vel videntur, vel quispiam æstimaret, qui eas parum diligenter inspexisset, satis belle se habent, neque eo pacto quo se haberent si optimo in statu essent. Nunquam sane arma movisset Philippus, si manum sibi conserendam putasset. Sed ut initio, ita deinceps facile omnes, prosperosque rerum eventus speravit. At ea deceptus est opinione. Quod cum præter exspectationem primum acciderit, valde ipsum perturbat, non mediocremque ejus animo sollicitudinem affert. Accedunt res Thessalorum, quæ cum semper infidæ omnibus natura fuerint, maxime veluti erant, nunc etiam isti sunt. Nam Pagasas ab eo repetere decrevisse dicuntur, et Magnesiam mœnibus cingi prohibuerunt. Equidem ex quibusdam audivi eos non amplius permissuros ut vel portorii vel fori redditus percipiat ; cum scilicet ex iis rempublicam Thessalorum administrari oporteat, non Philippo aliquid provenire. Quibus pecuniis si privatus fuerit, in maximam profecto alendi exercitus difficultatem adducetur. Denique Pæones et Illyrici, ac omnes alii hujuscemodi homines suis legibus uti, in libertate vivere libentius quam servire velle existimandi sunt, quippe qui nunquam alteri parere consueverunt. Ac ille quidem, ut aiunt, valde contumeliosus est, quod sane minime mirandum videtur : nam feliciter agere præter meritum, insaniendi causam dementibus præbet. Quamobrem partas opes tueri, quam initio eas quærere plerumque difficilius judicatur. Vestræ igitur partes sunt, Athenienses, has temporum illius difficultates, vestram ducere occasionem, statimque rem suscipere, et legatos mittendo quo mittendi sunt, et in militiam exeundo, et alios omnes hortando. Illud, quæso, animis vestris parumper concipite. Si Philippus talem adversus nos occasionem arripiat, juxtaque fines vestros bellum geratur, qua tandem cum alacritate eum huc impetum facturum putatis ? At nos non pudet ; et quæ pateremini si ille posset eadem, cum facultas sit, inferre non audebitis ! Neque vos lateat, Athenienses, vobis hodie statuendum esse, utrum illic vos, an ille hic bellum gesturus sit. Si enim res Olynthiorum resistent, vos illic belligerabitis, et illius agrum damno afficietis, simul agri vestri fructus secure percipietis. At si Philippus regionem illam occupaverit, quis eum tandem, quominus huc perveniat, arcebit ? Thebani ? At quod nobis nimis acerbe dictum videri, una etiam ipsi paratissime irruperint. Phocenses ? scilicet qui se domi tueri nequeunt, nisi vos, aliusve opituletur. At, inquies, nolet fortasse. Absurdissimum sane fuerit, si quæ, quamvis amentiæ arguatur, tamen jactare non desistit, ea ipsa cum demum possit, efficere nolit. Porro quantum intersit bellumne hic an illic geratur, equidem nec verbis opus esse arbitror. Nam si triginta duntaxat diebus vos in castris morari necesse fuerit, et quæcunque ad usum exercitus necessaria sunt ex agro vestro percipere, nullo, inquam, prorsus hoste in agro versante, plus sane detrimenti agrorum dominos inde capturos existimo, quam omnia illa essent, quæ in superioris belli apparatum consumpta fuissent. Quod si bellum aliquod huc ingruerit, quanta, vos obsecro, jactura res vestras affectum iri putatis ? Accedet contumelia et rei turpitudo, quam nemo sapiens ullo damno leviorem duxerit. Itaque, his omnibus consideratis, cuncti opitulari et totam belli molem illuc convertere debent : locupletiores ut pro multis, quæ recte possident, paucis erogatis, reliquis libere et securius fruantur ; juvenes vero, ut rei militaris disciplina in Philippi agro eruditi, ad rem suam familiarem incolumem tutandam formidolosi custodes efficiantur ; denique oratores, ut rerum a se gestarum rationes facilius reddere possint. Qualis etenim fuerit rerum vestrarum conditio, tales in eos judices futuri estis. Omnium vero gratiam vobis bene et feliciter evenire opto.

Hoc est, inclyti Italiæ principes, summi illius ac sapientissimi viri Demosthenis consilium, non alienum a nostro ; hæc illius sententia quam simillima nostræ ; hæc Atheniensibus solum adversus Philippum Macedonem, sed omnibus Italiæ populis, sed universis Christianis adversus Turcorum tyrannum, nostræ religionis truculentissimum hostem, prædicere hæc proponereque videtur. Conditioni præsentis temporis, quæ loquitur, accom-

modata sunt omnia, et ad hunc quem cernimus rerum statum mirifice quadrant. Sequamur igitur tanti viri consilium, qui cum in omni doctrinæ genere, tum vel maxime in civilis disciplinæ scientia fuit exercitatus, et in communis hostis excidium insurgamus. Commune existimemus imminere periculum ; commune bellum aggrediamur non ignave, non lente, non parce, non ut fieri, cum de re aliena certatur, consuevit, quemadmodum hactenus factum est; sed fortiter, sed celeriter, sed liberaliter, sed ut fieri in proprio discrimine mos est. Tantum quisque in hac re conferat, principes Christiani, quantum pro salute imperii sui, quoties res exegit, non dubitavit effundere, et quantum diligenti ratione habita, uniuscujusque vires et facultates patiuntur. Non unius alteriusve hic opus est. Hostem habemus fortissimum, potentissimum, acerrimum, cervicibus vestris imminentem. Satis superque negotii omnibus simul erit. Sed nec exteræ Christianorum gentes nobis deerunt, dum nos viderint nobis ipsis non decsse. Aderunt, favebunt, suppetias ferent. Neque nos deseret Salvator noster Christus Jesus, sed audiet nos atque exaudiet, modo nos viderit digne ea, quæ decent, facientes, opem suam implorare Nam, ut præclare alibi Demosthenes inquit, non modo Deus, sed ne amicus quidem rogandus est, ut dormitanti cuiquam aut desidi præsidio sit. Enimvero si hæc, quæ diximus, faciemus, non modo tutari quæ supersunt, sed etiam quæ perdita sunt recuperare cœlesti præsidio poterimus. Alioquin magno discrimini res Italicas exponemus. Et ut cum ea disjunctiva orationem terminem, qua superioribus diebus, audita tum primum Chalcidis obsidione in pontificio senatu usus fui, ut omnis Italia, compositis ac pacatis rebus, et omni simultate deposita, omnium viribus in unum collatis, Deo Opt. Max. duce, Turcorum vires conteret atque infringet ; aut si quod duodeviginti jam annis post Byzantii excidium experti sumus, inanibus duntaxat verbis ac vanis pollicitationibus vacabimus, brevi tempore universa Italia..... sed compesco labellum, nec id exprimam, quod auditu quoque dirum atque horribile est.

Quare ut gravissima declinemus periçula, atque optatam victoriam consequamur, vos omnes, principes populique Christiani, ut omni ad id studio incumbatis, quantis maximis possum precibus, oro atque obtestor (1).

BESSARIONIS S. R. E. CARDINALIS

EPISTOLÆ.

I.

Bessarionis, episcopi Sabini, cardinalis Nicæni ac patriarchæ Constantinopolitani, ad Paulum pontificem maximum, de errore Paschatis (2).

Non dubium est, beatissime Pater, in resurrectionis Paschate celebrando errorem aliquando committi : nonnunquam octo dierum, quandoque unius mensis et amplius, ut hoc anno 1470 eveniet ; hoc tamen raro accidit. Duabus de causis error exsistit ; altera ex lunationibus, altera ab æquinoctio. Nam sancti Patres nostri Pascha nostrum celebrari voluerunt primo, post æquinoctium veris, secundo, post quartumdecimum diem primæ lunæ post æquinoctium vernale ; tertio, non cum Judæis ; quarto, die Dominico post Judæorum Pascha. Quæ omnia ut rite serventur apertaque sint et cognita vel iis qui scientiæ astronomicæ non sunt periti, tabulam quamdam, sive canonem ediderunt, in quo singulis annis reperitur prima post æquinoctium oppositio lunaris, quo tempore debet esse Pascha Judæorum, ac dies septimanæ in quem cadit ejusmodi lunæ oppositio, ac deinceps dies Dominicus, quo Pascha nostrum celebrari oportet, quod usu evenit per calculationem 19 annorum lunarium ; veteres nam astronomi lunam 19 annorum spatio ad idem signum circumagi, unde incepit, existimarunt. Nititur præterea hæc tabula opinione illa de æquinoctio, quod scilicet vernale æquinoctium 300 annorum intervallo eodem die mensis Martii fieri contingeret, quorum neutrum verum est. Nec tamen mirandum, si tanti viri in ejuscemodi re lapsi sunt ; nam et si astronomi veteres eam scientiam optime tenuerint, tamen non attigerunt veritatem omnem motus cœlestis, non sua quidem ignorantia decepti, sed rerum cœlestium natura superati. Astronomia enim, cum non plane veritatem assequatur, sed propius accedat, ut philosophi affirmant, quo plures obser-

(1) Descriptor hæc addidit.

Lector, judicium meum requiris.
Hic Demosthene non minor, Latinis
Haud est inferior. Quid ipse ? Quod tu.
Vivat Nestoreos dies, rogamus.

(2) Zaretti, Catalog. biblioth. S. Marci Venet., p. 196.

vationes cœlestium motuum complectitur, eo magis per illorum comparationem ad veritatem tendit; qua de causa posteri propius semper accesserunt, cum plures habuerint observationes. Etenim Ptolemæus, astrorum scientia eruditissimus, qui primus eam absolute tradidit, augem solis immobilem esse putavit, quem tamen posteriores moveri sentiunt, veluti sphæra non erratica movetur, quod verum est. Eamdem præterea sphæram Ptolemæus uno gradu moveri ait annis centum ab occidente in orientem; posteriores vero paucioribus. Idem et in re de qua agitur; quamvis antiqui lunam incipientem primo anno, verbi gratia, a primo gradu Arietis, postea expleto 19 anno iterum ad idem signum reverti putaverint; non tamen verum est; nam 76 anno deerit ei una omnino quarta pars diei ad idem principium attingendum, ita ut 303 annis unius diei spatio sit adfutura; inde nimirum error manavit de Paschate nostro per totam nonnunquam septimanam. Facimus nam Pascha una septimana tardius, qua in re error est qui ex aureo numero provenit; nam lunationes istas sequitur. Ad hæc nos agimus annum secundum Romanorum consuetudinem dierum 365 ac unius quarti; ita ut quartus annus semper dies 346 comprehendat; unde bissextus deducitur, et inde solaris annus, ac verus non sit tantus, sed major 300 vel 200 unius diei parte; propterea vel 300 quoque anno, vel 200, ut juniores acutius intellexerunt, æquinoctium uno die retrocedit; ex quo evenit ut in Paschate nostro error sit unius aliquando mensis et amplius, ac mense post celebremus Pascha quam deberemus, quemadmodum hoc anno, id tamen raro accidit. Quare planum est aurei numeri ac lunationum istorum 19 annorum veterem ac perpetuam observationem causam esse hujus inveterati erroris; idcirco ab iis, et eorum via ac regula discedendum. At si quis huic rei apte consulere velit, oportet ut calculet denuo istas lunationes, novamque tabulam conficiat, per quam æque docti atque indocti Pascha reperiant; sed non diu erit utilis. Nam post annum 300 rursus uno die errabit, et eodem modo deinceps. Erit præterea admodum difficile, ut Christianis omnibus cujusque nationis et sectæ hoc sit cognitum, hoc nam tempore cuncti Christiani nationis omnis, sectæ et hæresis, de Paschatis die conveniunt, eodemque die omnes celebrant, quod pulchrum et honestum est. Si vero mutabitur, illi non recipient, et sequetur confusio, ut, aliis Christianis jejunantibus, alii paschalibus gaudiis indulgeant; ac homines, etsi non catholici omnes, tamen a Christo Domini appellati variis diebus Pascha celebrent. Mandare præterea, ut Christiani lunationes sequantur, ac primo die Dominico post primam oppositionem lunæ, factam post æquinoctium vernale, Pascha faciant, difficile erit; præsertim rerum cœlestium ignari. Quisnam in vicis parvisque oppidis, ubi non est doctorum hominum copia, scire posset quando erit novilunium? quando oppositio? Aut quid difficilius est et magis varium quando sit æquinoctium? Errabunt omnes et dissentient. Præterea hic error nihil mali affert; cum enim in Paschate celebrando quatuor sint servanda, ut dictum est: ut fiat post æquinoctium vernale; post primum plenilunium post tale æquinoctium; non cum Judæis; die Dominico post Pascha Judæorum. Omnia hæc, aut certe magis necessaria per hanc tabulam servantur, et quamvis erremus celebrando Paschate, nonnunquam tardius aliquibus diebus; tamen hic error facit nos diligentius servare tertiam conditionem quæ admodum necessaria est, ut scilicet non cum Judæis celebremus. Tanto enim magis ab illis discedimus, quanto tardius agimus. Itaque nihil immutandum videtur, ob eas rationes, quæ supra commemoratæ sunt.

II.

Ad Paulum II Pontificem Maximum in librum de processione Spiritus sancti Proœmium (1).

(Extat supra, col. 319.)

III.

Ad Græcos. Exhortatur eos ad obedientiam sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ et susceptionem synodi Florentinæ. Et de electione sua in patriarcham Cpolitanum (2).

(Vide supra, col. 447.)

IV.

Ad capitulum, canonicos et capellanos ecclesiæ Duodecim apostolorum de Urbe. — Eis statuta et constitutiones mittit.

(Vide supra in Appendice ad Vitam Bessarionis.)

V.

Ad Guillelmum Fichetum, doctorem Sorbonicum — Orationes mittit a se ad principes Italiæ directas de periculis Italiæ imminentibus et decernendo bello contra Turcas.

(Præmittitur orationibus prædictis, col. 641.)

VI.

Ad Pædagogum liberorum Thomæ despotæ.

Εὐγενέστατε ἀνερ καὶ ἡμῶν φίλτατε φίλων, ἐδεξάμην καὶ πρότερον καὶ νῦν διὰ τοῦ Ἑρμητιανοῦ γράμματα τῆς εὐγενείας σου, πρὸς ἃ οὐκ ἀπεκρινάμην, ἀναμένων ἵνα γένηταί τις ἀποκατάστασις εἰς τὴν πρόνοιαν τῶν αὐθεντοπούλων. Ἐπειδὴ οὖν νῦν ἐγένετο, νῦν καὶ γράφω. Παραμυθεῖσθαι

Vir nobilissime et amicissime, accepi tum prius, tum nunc per Hermetianum litteras tuas, ad quas non respondi, quoniam exspectare statueram, donec rebus adolescentum principum consultum foret. Quod cum jam factum sit, nunc ad te scribo. Consolari vos et principes de morte acerbissima beati

(1) Zanetti Catalog., p. 76.

(2) Arcud. *Opusc. aurea.*

illius et sancti despotæ, non est hujus loci : quare A hujus rei veniam a te peto. Scito autem, sanctissimum papam, amicorum quorumdam auctoritate et sua ipsius benevolentia commotum, statuisse, principibus mensibus singulis nummos aureos trecentos pendere, quos hucusque beato despotæ pendebat. Vult autem, ac decrevit sanctissimus papa, ut ducenti nummi singulis mensibus æqualiter distribuantur tribus fratribus, ut impendantur ad alendos ipsos et sex septemve singulorum ministros ; ad emendos et alendos quatuor minimum equos, ad ministrorum stipendia et principum vestimenta, quæ pulchra sint necesse est, et de cujusvis portione aliquantulum comparcitor, ut habeant, quo utantur, si forte in morbum vel alias angustias inciderint. Atque hæc quidem omnino B ita fieri, nec fieri quidpiam aliter, jubet. Reliqui autem centum nummi aurei singulorum mensium, vel mille et ducenti totius anni, impendantur in stipendia procerum aliquot et hominum elegantium, qui cum principibus vivant et consuetudinem habeant, iis serviant et eos custodiant. Certior autem factus sanctissimus papa, quot huc advenerint, miratus est et subirascitur. Si enim beatæ memoriæ principem, talem virum mirati sunt et vituperarunt, quod tot huc ministros adduxisset, quos pecunia et liberalitate aliena sustentaturus esset, quanto magis nunc, cum alii plures huc immigrarint, principibus præsertim pueris et orbis succensendum est, qui nec dignitate, nec titulis, C nec fama nobiles sunt ! nec iis irascuntur solum, sed vetant etiam, vel unum teruncium supra pecuniam decretam impendi, mandaruntque mihi monerem, ut accurate hæc fierent neve quidquam immutaretur, quemadmodum alias factum est nonnunquam. Quare necesse est, vir nobilissime, tibi et Critopulo medico V. Cl. nunc quidem curæ sint res principum : atque eligemus nos præterea, qui eas administret et strenue regat. Deinde singulari hic consilio deliberabitur, qui locus domicilio iis assignandus sit. Ac quantum quidem statim discerni potest, maxime opus sunt, quorum deesse nemo poterit, primum medicus, deinde magister Græcus, tum magister Latinus, postremo interpres. Ili igitur plane necessarii sunt, et omnino deesse non D possunt. Præterea opus est uno vel duobus sacerdotibus Latinis, qui perpetuo canant liturgiam Latinam. Etenim pueros Latino more vivere oportet, id quod etiam ipse pater eorum voluit. Itaque qui eos comitabuntur proceres, videant necesse est, ne principes ex Ecclesia secedant propter commemorationem papæ, quemadmodum in itinere factum est. Nam si ex Ecclesia secedant, eos e Francia quoque secedere oportet. Nemo enim hominem tolerat, qui se impium et hæreticum appellet et manifesto fugiat. Quare ii, quos necessarios esse dixi, suum judicanto curare, ut ita fiat. Præterea volo et illis commendo, ut videant, *quantum* relinquatur de florenis mille et ducentis.

μὲν καὶ ὑμᾶς καὶ τοὺς αὐθεντοπούλους διὰ τὴν ἀφόρητον λύπην τοῦ μακαρίτου ἐκείνου καὶ ἁγίου δεσπότου οὐκ ἔστι τοῦ παρόντος καιροῦ· διὸ παραιτήσομαι τοῦτο τὰ νῦν. Γίνωσκε δὲ ὅτι ὁ ἁγιώτατος πάππας διὰ παρακλήσεως φίλων τινῶν καὶ οἰκείας καλοθελείας ἔταξε νὰ δίδῃ κάθε μῆνα τὰ αὐθεντόπουλα δουκάτα τριακόσια, ὥσπερ ἔδιδε καὶ τῷ ἁγίῳ δεσπότῃ. Θέλει δὲ καὶ ὁρίζει ὁ ἁγιώτατος πάππας ἵνα τὰ μὲν διακόσια κατὰ μῆνα νὰ εἶναι διὰ τὰ τρία ἀδέλφια ἐπίσης ἀνέγκιστα, νὰ ἐξοδιάζωνται εἰς τροφὴν ἐκείνων καὶ ἀνθρώπων ὑποχειρίων αὐτῶν μικρῶν, ἓξ ἢ ἑπτὰ τοῦ καθ' ἑνός, καὶ εἰς ἀγορὰν καὶ τροφὴν ἀλόγων τεσσάρων τὸ ὀλιγώτερον, καὶ εἰς ῥόγαν τῶν αὐτῶν ὑποχειρίων, εἰς ἐνδύματα τῶν αὐθεντοπούλων, νὰ εἶναι καλὰ ἐνδύματα, καὶ κάπου νὰ περισσεύσῃ καὶ τίποτες τὸν καθ' ἕνα, διὰ νὰ βοηθηθῶσι κάπου εἰς ἀσθένειάν τους ἢ εἰς ἄλλην ἀνάγκην. Καὶ τοῦτο θέλει νὰ γένῃ ἐξ ἅπαντος, καὶ νὰ μηδὲν γένῃ ἀλλέως. Τὰ δὲ λοιπὰ ἑκατὸν δουκάτα τὸν μῆνα ἤγουν χίλια καὶ διακόσια τὸν χρόνον νὰ ἐξοδιάζωνται εἰς τινας ἄρχοντας καὶ καλὰ πρόσωπα, ὁποῦ νὰ εἶναι μετ' αὐτῶν νὰ τὰ δουλεύουν καὶ νὰ τὰ συντροφιάζουν καὶ νὰ τὰ φυλάττουσιν. Ἀκούσας δὲ ὁ ἁγιώτατος πάππας τὸ πόσοι εἶναι αὐτοῦ, ὑπερεθαύμασε καὶ καταγινώσκεταί μας· καὶ γὰρ ἐὰν εἷς τὸν αὐθέντην τὸν μακαρισμένον ἐκεῖνον τοιοῦτον ἄνθρωπον ἐθαύμαζον πῶς εἶχεν ἐδῶ τόσους καὶ ἐκατηγόρουν τὸν ὅτι εἰς τὴν ξενιτείαν νὰ τρέφῃ τόσους μὲ ξένα δουκάτα καὶ ξένας ἐλπίδας, πόσῳ μᾶλλον τώρα, ὁποῦ ἦλθον καὶ ἄλλοι πλειότεροι παρὰ ὁποῦ ἦσαν ἐδῶ, καταγινώσκοντές των καὶ κατηγοροῦσί των, καὶ μάλιστα εἰς αὐθεντόπουλα νέα καὶ ὀρφανά, ὁποῦ οὔτε ἀξίωμα οὔτε ὄνομα οὔτε φήμην ἔχουσι; Καὶ οὐ μόνον καταγινώσκουσί τους, ἀλλ' οὐδὲ βούλονται νὰ ἐξοδιάζωσιν ἕνα τορνέσιν πλέον, καὶ ἅμποτες μᾶς ἔταξαν νὰ τὸ φυλάξωσι τελείως καὶ νὰ μηδὲν μεταβληθῶσιν, ὥσπερ ἐποίησαν καὶ ἄλλοτε. Δι' αὐτὸ εἶναι χρεία νὰ φροντίζῃ ἡ εὐγένειά σου μετὰ τοῦ ἀρχόντου τοῦ Κριτοπούλου τοῦ ἰατροῦ τοῦτο, ὁποῦ κατὰ τὸ παρὸν ἔχετε τὴν φροντίδα τῶν αὐθεντοπούλων. Ἐπαναστήσωμεν τίς νὰ τὰ διοικῇ, ἢ τίς εἶναι ἀναγκαῖος νὰ κρατηθῇ. Καὶ μετὰ ταῦτα θέλουσι μερισθῆν μετὰ βουλῆς ἐδικῆς μας εἰς ἐκείνους ὁποῦ θέλουσιν ἀπομένειν. Ἐμένα γοῦν προηγουμένως φαίνεταί με ὡς ἀναγκαιότατον ὁποῦ δὲν ἠμπορεῖ νὰ λείψῃ, πρῶτον ὁ ἰατρὸς, δεύτερον ὁ διδάσκαλος Ἕλλην, τρίτον ὁ διδάσκαλος Λατῖνος, τέταρτον ὁ δραγουμάνος· οὗτοι γοῦν εἰσὶν ἀναγκαιότατοι καὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ λείψωσιν. Ἔτι δὲ καὶ εἷς ἢ δύο παππάδες Λατῖνοι εἶναι ἀναγκαιότατοι διὰ νὰ ψάλλωσι λειτουργίαν Λατινικὴν συνεχῶς. Εἶναι γὰρ χρεία νὰ ζῶσι τὰ παιδία Λατινικῶς, ὥσπερ ἐβούλετο καὶ ὁ μακαρισμένος πατήρ των. Καὶ οἱ ἄρχοντες ὁποῦ θέλουσιν εἶσθαι μετ' ἐκείνους, εἶναι χρεία νὰ προσέχωσιν εἰς τοῦτο, νὰ μηδὲν φεύγωσιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν διὰ τὸ μνημόσυνον τοῦ πάππα, ὡσὰν τὸ ἐποίησαν εἰς τὴν στράταν ὁποῦ ἤρχεσθε, διότι ἂν φεύγωσιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, εἶναι χρεία νὰ

φεύγωσι καὶ ἀπὸ τὴν Φραγγίαν· οὐδὲ τινὰς γὰρ θέ- A
λει ἄνθρωπον ὁποῦ τὸν ὀνομάζει ἄπιστον καὶ αἱρετικὸν, καὶ ἀποστρέφεται τον φανερά. Ἀφ' ὅτου γοῦν τοῦτοι οἱ ἀναγκαῖοι οὓς εἴπαμεν νὰ καταστα-
θῶσι καὶ στηθῇ τὸ μερτικόν των, τότε θέλει εἶσθαι. Τοῦτο δὲ θέλω τὸ καὶ τάξειν ἐγὼ ἐδῶ καὶ θέλω τοὺς καταστήσειν, τότε θέλετε ἰδεῖν τὸ ὑπόλοιπον πόσον εἶναι καὶ πόσον ἀπομένει ἀπὸ τὰ ,ασ' φλωρία. Καὶ τότε ἡ εὐγένειά σας ὅλοι ἀντάμα θέλετε ἀποκατα-
στήσειν τίς νὰ ἀπομείνῃ καὶ τί νὰ ἔχῃ ὁ καθεὶς μετὰ βουλῆς ἡμετέρας. Ἐμένα οὖν φαίνεταί μου, ὅτι ὅσον εἶναι πλείονες καὶ ἐλαφρώτεροι ὁποῦ μέλλουν νὰ ἀρχεθοῦν μὲ ὀλίγον ὁ καθεὶς, εἶναι δὲ ἄλλως χρήσιμοι, τόσον θέλει εἶσθαι κάλλιον, διότι θέλουσιν ἔχειν τὰ παιδία πλείονα συντροφίαν καὶ πλείονα B
δουλοσύνην καὶ πλείονα τιμήν. Ὅμως τοῦτο θέλο-
μεν τὸ σκέψασθαι ἀντάμα, καὶ θέλομεν ποιήσειν τὸ κάλλιον. Ἡ εὐγένειά σου εἶναι κατὰ τὸ παρὸν ὥσπερ διοικητὴς τῶν παιδίων μετὰ τοῦ Κριτοπούλου. Εἶναι γοῦν ἀνάγκη πρὸ πάντων νὰ φροντίζετε τὴν παίδευσίν των καὶ τὰ ἤθη των, νὰ γίνουν καλὰ καὶ πεπαιδευμένα, ἂν θέλετε νὰ ἔχουν τιμὴν ἐδώ. Εἰ δὲ μὴ, θέλουν τὰ καταφρονήσειν καὶ αὐτὰ καὶ ἐσᾶς ἐδῶ, καὶ οὐδὲ στραφεῖν θέλουν νὰ σὰς ἰδοῦν. Μὲ τὸν μακαρίτην τὸν αὐθέντην τὸν πατέρα τους ἐσυν-
τύχαμεν περὶ τούτου· καὶ ἐκεῖνος ἐβούλετο νὰ τὰ ἐνδύσῃ καὶ νὰ ποιήσῃ νὰ ζοῦν Φράγγικα παντελῶς, ἤγουν νὰ ἀκολουθοῦσι τὴν ἐκκλησίαν κατὰ πάντα ὡσὰν Λατῖνοι καὶ οὐχὶ ἀλλέως, νὰ ἐνδύνωνται Λα-
τινικῶς, νὰ μάθουν, νὰ γονατίζουν τοὺς ὑπερέχον- C
τας καὶ πάππαν καὶ καρδιναλίους καὶ τοὺς ἄλλους αὐθέντας, νὰ ἀποσκεπάζωνται τὸ κεφάλι τους, νὰ τιμῶσι τοὺς χαιρετῶντας αὐτοὺς, ὅταν ὑπάγουν νὰ ἰδοῦν καρδινάλιν ἢ ἄλλον ὅμοιον αὐθέντην, νὰ μηδὲν καθίσουν ποσῶς, ἀμὴ νὰ γονατίζουν καὶ ἀπέκει ὅταν τοὺς εἴπῃ ἐκεῖνος νὰ σηκωθοῦσιν. Ὁ δὲ μακα-
ρίτης ἐκεῖνος ἔλεγεν ὅτι καὶ πολλάκις αὐτοὺς τὸ εἶπε νὰ μηδὲν καθίσωσιν. Αὐτὰ οὖν ὅλα ἐνθυμᾶσθέ τα νὰ τοὺς νουθετήσετε καὶ νὰ τοὺς παιδεύσετε καλά. Ἔτι ποιήσετε ὅτι τὸ βάδισμά τους νὰ εἶναι σεμνὸν καὶ τίμιον, ἡ ὁμιλία τους χρησιμωτάτη καὶ ἡ φωνή τους νὰ εἶναι μετρία καὶ ἠρέμη, τὸ βλέμμα τους προσεκτικὸν, νὰ μηδὲν χάσκωσιν ἐδῶθεν κἀκεῖ-
θεν. Ἂς τιμοῦν πάντας, ἂς ἀγαποῦν πάντας, ἂς συντυχαίνωσι πάντας καὶ τοὺς ἐδικούς των καὶ τοὺς D
ξένους μετὰ τιμῆς. Νὰ μὴν εἶναι ἀλαζονικοὶ, ἂς εἶναι ταπεινοὶ καὶ ἥρεμοι. Καὶ μηδὲν ἐνθυμοῦνται ὅτι εἶναι βασιλέως ἀπόγονοι, ἀμὴ ἂς ἐνθυμοῦνται ὅτι εἶναι διωγμένοι ἀπὸ τὸν τόπον των, ὀρφανοὶ, ξέ-
νοι, ὀλόπτωχοι, ὅτι εἶναι χρεία νὰ ζοῦν ἀπὸ ξένα χέρια, καὶ ὅτι ἂν δὲν ἔχωσιν ἀρετὴν, ἂν δὲν εἶναι φρόνιμοι, ἂν δὲν εἶναι ταπεινοὶ, ἂν δὲν τιμῶσι πάν-
τας, οὐδὲ τοὺς θέλουν τιμήσειν οἱ ἄλλοι, ἀμὴ θέλουν τοὺς ἀποστρέφεσθαι πάντας. Αὐτὰ οὖν ὅλα φροντί-
σετέ τα καλὰ ἡ εὐγένειά σου μετὰ καὶ τοῦ Κριτοπούλου, ἐπειδὴ τὸ γομάρι ἀπάνω σας εἶναι. Πρὸς τού-
τοις ἂς ἐπιμελοῦνται νὰ μάθουν γράμματα, νὰ προκόψουν, νὰ μὴν ἐνθυμοῦνται ὅτι εἶναι εὐγενικοί. Ἡ εὐγένεια χωρὶς ἀρετῆς δὲν εἶναι τίποτες καὶ εἰς

Hoc autem tu, vir nobilissime, una nobiscum de- A
libera, quis retinendus sit et quid cuique muneris tribuendum. Ac mihi quidem videtur, quo plures sint et propter minutos labores minori contenti stipendio, hoc pulchrius fore, quoniam pueri plus habebunt comitum, ministrorum et honoris. Sed hoc una deliberabimus et quam fieri potest pulcher-rime instituemus. Interim tu nunc quidem cum Critopulo res puerorum administra. Itaque ne-cesse est ante omnia, eorum educationi et mori-bus prospiciatis, ut urbani et eruditi fiant, si eos hic in aliquo honore esse vultis. Quod nisi fiat, et ipsi et juvenes hic negligemini, nec ulla vestri exi-stimatio erit. De qua re cum beatæ memoriæ prin-cipe, illorum patre, collocutus sum, voluitque is, B
ut omnino mores Francorum imitarentur et indue-rent, hoc est ut Ecclesiæ interessent plane eodem, quo Latini, modo, ut Latino vestimento uterentur, reverenter salutarent papam, cardinales et reli-quos primores, detecto capite, ut honorem exhibe-rent salutantibus, ut, si adirent cardinalem vel alium similem principem, non assiderent, sed flexis genibus procumberent, donec ab illo jube-rentur surgere. Dixitque beatus ille vir, sæpe se iis imperasse ut ne considerent. Quæ igitur omnia vobis commendo, ut moneatis principes et probe eos educetis. Præterea curæ vobis esto, ut inces-sus eorum gravis sit et magnificus, sermo consi-deratus, vox modesta et placida, vultus verecundus C
neve huc illuc vagus. Erga omnes comes et offi-ciosi sunto, omnibus tum suis tum alienis blandi et affabiles, minime gloriosi, sed demisso et sedato animo. Nihil superbiunto, quod imperatoris posteri sint, sed cogitanto, sese patria ejectos, orbos, ho-spites, mendicos esse, qui aliorum beneficiis egeant ad vitam sustentandam, nec, nisi virtutem colant, prudentes ac modesti sint, omnes honorifice habeant, ab aliis honorifice habitum iri, sed in omnium ventu-ros esse invidiam. Quæ omnia tu, vir nobilissime, cum Critopulo considera, quandoquidem id oneris tibi impositum est. Præterea operam danto litteris, ut progressus faciant, neve, quod principes sint, illis carere se posse existimanto. Nobilitas quæ caret vir-tute, nihili est in omnibus principibus, etiamsi D
magna regna et bona habeant, nedum in illis, qui rebus omnibus orbati sunt. Quare necesse est eos litteras colere, obedientes obtemperantesque esse tibi, et medico, eorum qui valetudini prospicit, et magistro dictisque vestris studiose audientes sunto. Insuper singuli brevem aliquam orationem memoriæ mandanto, qua papam flexis genibus et nudo capite salutent, cum huc venerint : quod cavento ne aliter faciant. Si publice ambulantes ab hominibus salutantur aperiendis capitibus, ipsi quoque caput aut plane aut plus minusve pro cu-jusvis conditione aperiunto. Similiter si alieni ho-norati homines eos visum veniunt, digne hos exci-piunto, caput aperiunto et pro sua quemque dignitate habento. Loquuntor pauca quidem, sed

ea laudabilia, gratiosa et placida, nunquam ridento aut cachinnantor, sed vultu severo et composito sermonem cum iis conferunto. In cibis capiendis temperanto sibi, tabulæ modeste et verecunde assidento. Si eos morum cultum coram alienis præstare vultis, necesse est eos coram suis decorum servare doceatis. Ut neminem lædant, assuefacite eos dehinc ad morum elegantiam, modestiam et lenitatem. Discunto jam flexis genibus apte et eleganter salutare; neve pudeat eos facere, quod magni reges et imperatores faciunt. Quando ecclesiam Latinam intrant, flectunto genua et precantor sicut Latini. Ne negligatis eos ad missas et liturgias ducere, et assistunto verecunde et attente, sine risu vel garritu, flexis genibus et apertis capitibus, sicut Latini faciunt, qui omnino iis imitandi sunt. Hæc si fecerint, subsidiis non carebunt, apud omnes in honore erunt, et ipse si quid potero iis operæ præstare, studiose præstabo. Si contraria fecerint, equidem nulla omnino re eos adjuvabo, homines eos negligent nec ullum iis honorem habebunt.

Hæc tam copiose ad te, vir nobilissime, et reliquos scripsi, non ut levia et inania, sed ut moneatis ea perpetuo principes, per magistrum ea perpetuo iis legenda curetis, quæ accuratius ab iis et intelligantur et fiant. Ad ipsos hæc scribere volebam; sed quia, ut pueri, ea non probe intellecturi erant, ideo ad te, vir nobilissime, scripsi, ut et meo et tuo nomine iis commendares, ut facerent quæ scripsi.

Pestilentia nunc hanc urbem invasit. Quare commodum visum est in consilio principum qui hic sunt, et voluntate papæ sancitum est, ut propter periculum principes huc ne veniant. At nec Anconæ iis commemorandum, quia ea quoque urbs peste infecta est, sed in regionem quam Siciliam vocant, ubi aer saluber est, transeundum, ibique cum principibus ad Septembrem vel Octobrem commorandum. Deliberate vos interim, semperne ibi habitare velitis, id quod iis qui hic sunt principibus placebit. Ego et sanctissimus papa ad legatum comitatus scribemus, ut vobis auxilietur et præsto sit in re quacunque. Ibidem etiam episcopus Comi est mihi subjectus et servus sancti Domini. Hujus diœcesis Sicilia est, ubi pulchras ædes

A πάντας μὲν τοὺς αὐθέντας, ὁποῦ ἔχουν καὶ μεγάλας αὐθεντίας καὶ ἀρχὰς, καὶ μᾶλλον εἰς αὐτοὺς ὁποῦ ἔχασαν ὅλα. Διὰ ἂς σπουδάζουν νὰ μάθωσιν, ἂς ἔχουν εὐπείθειαν καὶ ὑποταγὴν καὶ ὑπακοὴν εἰς τὴν εὐγένειάν σου, καὶ εἰς τὸν ἰατρὸν ὁποῦ τοὺς ἀνέθρεψε, καὶ εἰς τὸν διδάσκαλόν των, καὶ ἂς σᾶς ὑπακούωσι, καὶ ἂς ποιοῦν τὸ τοὺς λέγετε ἐξ ἅπαντος. Ἂς μάθῃ ὁ καθεὶς ἀπ' αὐτοὺς ἐκ στήθους ἕνα προσφώνημα τὸ πλέον μικρὸν εἰς τὸν πάππαν, νὰ τὸ εἴπωσι τὸν πάππαν γονατιστοὶ καὶ ἀποσκέπαστοι ὅταν ἔλθωσιν ἐδῶ, καὶ νὰ μηδὲν γένῃ ἀλλέως. Ὅταν περιπατοῦν εἰς τὴν στράταν καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀποσκεπάζονταί τους καὶ τιμοῦν τους, ἂς ἀποσκεπάζωνται καὶ αὐτοὶ τὸ καπάτι των, ἢ ὀλότελα ἢ πλεῖον ἢ ὀλιγώτερον ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ὁμοίως καὶ ἂν

B ἔρχωνται ξένοι εἰς τὸ σπῆτι τίμιοι ἄνθρωποι νὰ τοὺς βλέπουσιν, ἂς τοὺς προσηκόνουνται, ἂς τοὺς ἀποσκεπάζωνται, ἂς τοὺς παρεκβάνωσι κατὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἂς συντυχαίνωσι ὀλίγα μὲν, ἔντιμα δὲ καὶ εὐχαριστικὰ καὶ ταπεινὰ, νὰ μὴν γελῶσι ποσῶς, νὰ μὴν διαχέτωνται, ἀλλὰ μετὰ καθεστηκότος καὶ σοβαροῦ φρονήματος ἂς τοὺς συντυχαίνωσιν. Εἰς τὴν τροφὴν των ἂς εἶναι προσεκτικοὶ καὶ ἐγκρατεῖς. Εἰς τὸ τραπέζι των ἂς κάθωνται μετὰ προσοχῆς καὶ παιδεύσεως. Ἂν θέλετε νὰ εἶναι πεπαιδευμένοι εἰς τοὺς ἔξω, ποιήσατε νὰ εἶναι πεπαιδευμένοι εἰς τοὺς ἐδικούς των. Ἂς μὴν ἀναισχυντοῦν τινὰ, συνηθίσετέ τους ἀπὸ τώρα καλὰ ἤθη καὶ ταπεινὰ καὶ ἥμερα. Ἂς μανθάνωσιν ἀπὸ τώρα νὰ γονατίζουν ἐπιτήδεια καὶ εὔμορφα. Καὶ νὰ μὴν τὸ ἔχωσιν ἐντροπὴν ὅτι μεγάλοι ῥηγάδες καὶ βασιλεῖς τὸ ποιοῦσιν. Ὅταν σεβαίνουν εἰς ἐκκλησίαν Λατινικὴν, ἂς γονατίζουν καὶ ἂς εὔχωνται ὥσπερ οἱ Λατῖνοι. Ὑπαγένετέ τους συνεχῶς εἰς τὰς ἐκκλησίας, εἰς τὰς λειτουργίας, καὶ ἂς στέκωνται μετὰ εὐλαβείας καὶ προσοχῆς, χωρὶς γέλωτος, χωρὶς λαλίας. Ἂς γονατίζουν καὶ ἂς ἀποσκεπάζωνται ὥσπερ οἱ Λατῖνοι, καὶ ἂς μιμοῦνται ἐκείνους. Ἂν οὕτως ποιῶσι, θέλουσι βοηθηθεῖν, θέλουν ἔχειν τιμὴν παρὰ πάντας, θέλω δυνηθεῖν καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς συνεργῶ. Εἰ δὲ τἀναντία ποιοῦσιν, ἐγὼ δὲν θέλω δυνηθεῖν νὰ τοὺς βοηθήσω οὐδὲ ὅλως, οἱ ἄνθρωποι θέλουν τοὺς ἀποστραφεῖν, καὶ τινὰς δὲν θέλει τοὺς τιμήσειν οὐδὲ ποσῶς.

C Ταῦτα δὲν λέγω γράφειν τὴν εὐγένειάν σου καὶ τοὺς ἄλλους μὲ τόσην πολυλογίαν, εὔκαιρα καὶ μάταια· ἀλλὰ διὰ νὰ τὰ λέγετε συνεχῶς τὰ αὐθεντόπουλα, νὰ ποιήσητέ τους νὰ τὰ ἀναγινώσκῃ συνεχῶς ὁ διδάσκαλός των, νὰ τὰ ἀγροικοῦν καλὰ διὰ νὰ τὰ ποιῶσιν. Ἐκείνους τὰ ἤθελα γράψειν· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖνοι ὡς νέοι ἀκόμι δὲν τὰ ἀγροικοῦν καλὰ, δι' αὐτὸ γράφω τα τὴν εὐγένειάν σου, νὰ τοὺς παραινῆτε καὶ ἀπὸ λόγου μου καὶ ἀπὸ ἐδικοῦ σας νὰ ποιῶσιν ὡσὰν γράφομεν.

D Ἐνταῦθα εἶναι θανατικὸν κατὰ τὸ παρόν. Δι' αὐτὸ ἐφάνη καλὸν μετὰ βουλὴν τῶν ἀρχόντων ὁποῦ εἶναι ἐδῶ, καὶ μὲ τὸ θέλημα τοῦ ἁγιωτάτου πάππα, νὰ μὴ ἔλθουν τὰ αὐθεντόπουλα ἐδῶ διὰ τὸν κίνδυνον· ἀλλ' οὐδ' αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀγκῶνα νὰ εἶναι, ἐπειδὴ οὐδὲ αὐτὸς ὁ τόπος εἶναι γερὸς, ἀμὴ νὰ διαβῆτε νὰ ὑπάγετε εἰς ἄλλην χώραν τὴν λέγουσι Τζίκολον, ὁποῦ εἶναι καλὸς ἀὴρ. νὰ στέκετε ἐκεῖ ἕως τοῦ Σεπτεμβρίου ἢ Ὀκτωβρίου μὲ τοὺς αὐθεντοπούλους καὶ τὴν αὐθεντοπούλαν. Σκέψεσθε ἐσεῖς ἐν τῷ μέσῳ ἂν πρέπῃ νὰ ἀπομείνουν αὐτοῦ πάντοτε, ὡσὰν βούλονται καὶ οἱ ἄρχοντες ὁποῦ εἶναι ἐδώ. Ὁ μακαριώτατος πάππας καὶ ἐγὼ γράφομεν τὸν λεγάτον τῆς μάρκας ὁποῦ νὰ σας βοηθήσῃ καὶ νὰ σας συνδράμῃ εἴς τι εἶναι χρεία. Αὐτοῦ εἶναι καὶ τις ἐπίσκοπος

ἐδικός μου, ὁποῦ εἶναι τοῦ Κώμου καὶ ἦτον καὶ δουλευτὴς τοῦ ἁγίου δεσπότου. Τὸ Τζίκολον εἶναι ἐνορία του, καὶ ἔχῃ καὶ ἐκεῖ καλὸν ὁσπήτιον, καὶ θέλει σας τὸ δώσειν νὰ κατοικήσετε ἐκεῖ, καὶ θέλει σα; συνεργήσειν εἰς ὅτι εἶναι δυνατόν.

A possidet, quas tibi tradet cum reliquis habitandas, omnino te, quantum poterit adjuturus..

Ἐν Ῥώμῃ Αὐγούστου θ', ,αυξ' ἔτους. Ὁ Βησσαρίων, καρδινάλις καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.

Romæ, die Augusti 9, anno 1465. Bessario, cardinalis et patriarcha Cpolitanus (*a*).

VII.

Ad Theodorum Gazam. — Quæ ex interpretationibus Theophrasti et Aristotelis commoda rei litterariæ proventura sibi promiserit, ingenue confitetur (1).

Σὺ δὲ τὰ Περὶ φυτῶν Θεοφράστου, καὶ τὰ Ἀριστοτέλους ἑρμηνεύσας Προβλήματα, μέγαν διήνυσας ἆθλον, καὶ μέγα δεδώρησαι δῶρον Λατίνοις, τὰ μὲν ὅλως οὐκ ὄντα παρ' αὐτοῖς, τὰ δὲ καὶ παρ' ἡμῖν αὐτοῖς οὕτω διημαρτημένα, ὡς μόλις εἶναι συνεῖναι τῶν λεγομένων, ἑρμηνεύσας τε καὶ πάντα διορθώσας, καὶ ἢ τὸν αὐτὸν νοῦν, τὴν αὐτὴν δὲ καὶ λέξιν, ἦγουν ἢ καὶ παραλλάττοντα, ἀλλ' Ἀριστοτέλει καὶ τῷ προκειμένῳ συγγράμματι πρέποντα, ὡς τὸ εἰκὸς ἀποδούς· διό σοι καὶ μέγας ἐπαίνου μισθὸς παρὰ ταῖς τῶν πεπαιδευμένων ψυχαῖς ἀποκείσεται τῶν τε νῦν ὄντων, τῶν τε εἰς ἔπειτα ἐσομένων. Μέγαν μὲν οὖν ἔχει πόνον τὸ ἔργον, ἔπειτα δὲ ὅμως αὐτῷ καὶ τιμή τις οὐκ ἀγεννής· εἰ δὲ μὴ παρὰ πολλῶν, οὐδὲ γὰρ πολλοὶ οἱ ἐπαΐοντες· τοῦθ' ὅπερ ἐπὶ πάσης τῆς ἄλλης ἀρετῆς, κἀνταῦθα συμβαίνει· ἦν ὅμως ἀσκητέον, κἂν μηδεὶς ὁ συνειδὼς ἦν, μηδεὶς ὁ θαυμάζων. Εἰ μὲν οὖν καὶ αὐτὸς τῷ ἀρχιερεῖ κριτῇ καὶ μάρτυρι μόνον ἀρκῇ, σοφῷ γε ὄντι ἀνδρὶ, καὶ εἴ τινες δύο ἢ τρεῖς οἱ συνεῖναι καὶ θαυμάζειν ἀξίως δυνάμενοι, ἔχου τοῦ ἔργου, καὶ εὖ ποίει Λατίνους, σοφούς γε καὶ ἀξίους ἄνδρας· ἐπεὶ μὴ ἔχεις, οὓς τῶν σῶν εὖ ποιήσεις· εἰ δὲ καὶ τὴν τοῦ ὄχλου μαρτυρίαν ποιεῖς περὶ πλείονος, καίτοι τοῦ Σωκράτους ἑνὶ μόνῳ τοῦ πρὸς ὃν ὁ λόγος ἀρκουμένου, ἢ μὴ τοῦτο· οὐ γὰρ σοί γε προσήκει· ἀλλ' ἄλλοις χρησιμωτέροις σχολάζειν βουλόμενος. ἀποσταίης ὅλως τοῦ ἑρμηνεύειν· σὺ δὲ μὴ κατατείνου ζητῶν, ὅθεν ἂν τροφῆς εὐπορήσῃς, μηδὲν ἑρμηνεύων· τὰ γὰρ ἡμέτερα, καὶ σοὶ κοινὰ, καὶ ὅθεν ἡμεῖς καὶ αὐτὸς ἂν τραφείης, καὶ τοῦτο οὐχ ἁπλῶς ἀλλ' ὡς τις τῶν ἡμῖν ὁμοτίμων· καὶ εἰ μεταβῆναι τοίνυν δόξεις, μὴ πρὸς ἄλλον, ἀλλὰ πρὸς ἡμᾶς μετάβηθι.

Tu vero Theophasti De plantis, et Aristotelis Problemata interpretatus, ingens negotium absolvisti, magnoque dono Latinos donasti: quædam, quæ nullo modo apud illos erant, quædam etiam apud nos ipsos ita perverse habita, ut vix intelligi possent: sed correctis omnibus, vel eamdem sententiam vel eamdem dictionem, licet immutata essent, sed Aristoteli, et proposito operi, ut par erat, restituens. Proptereaque et eximia tibi laudis merces apud eruditorum, tum qui nunc vivunt, tum qui futuris temporibus vivent, animos fuerit. Opus itaque magnum in se continet laborem, sed illud honos sublimis consequetur; etsi non a multis, neque enim multi sunt qui intelligant. Hoc etenim, quod et in aliis omnibus accidit, exercendum nihilominus est, licet nullus sit qui id calleat, nullus sit qui id admiretur. Quare si tu quoque solo pontifice, docto equidem viro, judice atque teste tantummodo contentus es, etsi vel duo vel tres fuerint, qui et intelligere et admirari possunt, opus continua, deque Latinis, scitis plane et quavis re dignis, bene mereri ne cessa; cum tibi de tuis non suppetant, de quibus bene mereari. Quod si plebis etiam testimonium maximi facis, licet Socrates uno tantum, cum quo colloquium iniverat, contentus esset, aut ne id quidem, neque enim tibi convenit. Sed aliis utilioribus attendere volens, omnino ab interpretationibus abstinebis. At tu vero ne cruciare, quærens unde tibi alimenta compares, interpretationibus neglectis. Nostra siquidem et tibi communia sunt: et unde nobis, inde et tibi præstabuntur alimenta, non utcunque, sed quasi eadem qua et nos dignitate fulgeres. Et si tibi in animo fuerit sedem mutare, non ad alium quam ad nos gressum dirigito (2).

(1) Leo Allat. *De Theodoris*, ap. Mai *Biblioth. nov. Patrum*, tom. VI, parte II, p. 197.

(2) Liceat mihi (inquit Allatius), hic obiter iniquam ac perpetuo comitantem litteratos homines, afflictam ac miseram conditionem deplorare. Theodorus Gaza, qui vir! tot studiorum laboribus apud Græcos et Latinos emeritus, tot voluminibus compositis clarus et conspicuus, summo Pontifici notus, purpuratis Patribus charus, in Italia studiorum altrice, spectantibus principibus viris et laudantibus, ita eget, ut nec sibi unde vivat domi sit; et ne ad mendicitatem se detruderet, animum a studiis abstrahere, et alieni agelli glebas colere cogitur. Non crederem ipse hercle, ni idemmet Theodorus fateretur, et suam hanc egestatem exponeret in epistola ad Demetrium Sguropulum: Παράδειγμα δ' ἴσως ἂν εἴη οὐ φαῦλον καὶ τὸ ἡμέτερον· ἡμεῖς γὰρ ἀπορούντες ποτε τρόπου παντὸς εἰς τὸν βίον, ἑτέρου λαβόντες χωρίον ἐγεωργοῦμεν· καὶ ταύτῃ τὰ ἐπιτήδεια περιζόμενοι, οὐδενὶ γεγόναμεν φορτικοί τε καὶ ἐπαχθεῖς αἰτοῦντες· σοὶ μέντοί γε οὐδαμῶς ἀνάγκη γεωργεῖν· ἐμοὶ μὲν γὰρ ὁ τότε πόλεμος ἐπέκλεισε τὴν εἰς τὰς πόλεις ὁδόν· σὺ δ' ἐν Φλωρεντίᾳ εἶ, πόλει περιστικωτάτῃ ἑκάστῳ, ἅπερ ἂν ἐπιτηδεύειν προέλῃται. *Exemplar fuerint fortasse non malum res nostræ. Nobis enim cum prorsus non suppeterent vitæ necessaria, nostram in alieno agro colendo operam collocavimus; sicque necessaria com-*

(*a*) Vide Georgii Parentinæ Carmen, tom. CVI, col. 791.

VIII.

Ad Michaelem Apostolium. — Eum reprehendit quod in apologia pro Gemisto Plethone scripta, contra Theodorum Gazam et Aristotelem calidius esset invectus (a).

Bessarion cardinalis Michaeli Apostolio meliora sapere.

Venerunt ad nos tardius quam ipse putaveras, at magis elaborata, ea quæ contra Theodorum Gazam pro Plethone scripsisti. Andronicus enim Callesti F. prius a se examinata et discussa, ea nobis demum et sua ipsius simul misit. Ac nos animum quidem tuum, et te quod Platoni Platonisque sectatoribus bene velles, mirati sumus : quod autem eo modo causam illam defenderes, non laudavimus. Non enim adversarium objurgando, sed probationibus et argumentorum vi, tum amico patrocinandum, tum inimicus propulsandus. Quamobrem si quid Pletho Aristotelem, si quid Theodorus Plethonem lacessivit, si quid tu te ipse Theodoro maledixisti, omnia ea, præterquam oportebat et æquum erat, dicta esse mihi videntur. Neque enim fas est maledici sive Aristoteli, qui tot bonorum auctor nobis fuit, sive Plethoni, sapienti et revera magnæ indolis viro ; nisi forte aliquis hunc dicat, eo quod primus maledixerit, etiamve maledicentibus excusationem aliquam præbere. Theodorus quoque, vir primarius inter hodiernos Græcos, dignus minime est qui abs te male audiat, ab homine adhuc juvene jam senior, et ab eo qui logicas argumentationes ac disciplinas nondum rite attigit, homo per omnes sapientiæ ac doctrinæ pervagatus ; præsertim autem ubi de ejusmodi theorematis quæstio est, quæ ut philosophicorum omnium maxima sunt, ita necesse est ut vulgi captum superent, nec de his seu dicere seu saltem quid perfecte intelligere is possit, qui non in philosophia multum operæ posuerit, nec apprime eruditus sit.

Theodorum igitur accusatum ignorantiæ a te, moleste equidem tuli. At ipsum etiam Aristotelem quem nos ducem habemus et principem omnis doctrinæ, idipsum pati potuisse; eumdemque et indoctum, et malæ mentis, et delirum, et ingratum vocitatum a te esse (proh facinus !) id quidem mihi omnem audaciam ac temeritatem supergredi visum est. Vix ego audire, imo nec audire sustineo Ple-

A Βησσαρίων καρδηνάλις Μιχαήλῳ τῷ Ἀποστόλῃ, τὰ βέλτιω φρονεῖν (3)

Ἀφίκετο ὡς ἡμᾶς βραδύτερον μὲν ἢ αὐτὸς ᾤου, μᾶλλον δ' ἐπεξειργασμένα, ἃ κατὰ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Πλήθωνι συνιστάμενος συνέγραψας. Ἀνδρόνικος γὰρ ὁ Καλλίστου, πρότερον αὐτὰ ἐξητακὼς (4) καὶ διακωθωνίσας, οὕτως αὐτά τε καὶ τὰ ἑαυτοῦ ἡμῖν πέπομφεν. Τὴν μὲν οὖν ὁρμήν σου, καὶ ὅτι Πλάτωνί τε καὶ τοῖς περὶ ἐκεῖνον εὐνοϊκῶς ἔχεις, ἠγάσθημεν· τοῦ δὲ τῆς συνηγορίας τρόπου οὐκ ἐπῃνέσαμεν. Οὐ γὰρ λοιδορίᾳ τοῦ ἀντιδίκου, ἀλλ' ἀποδείξεσι καὶ λογικαῖς ἀνάγκαις τῷ τε φίλῳ συνηγορητέον τόντ' ἐχθρὸν ἀμυντέον. Ὥστε καὶ εἴ τι, Πλήθων Ἀριστοτέλη προεπηλάκισεν, εἴ τί τε (5) Θεόδωρος Πλήθωνα, εἴ τί τε σὺ (6) Θεόδωρον κακῶς B εἴρηκας, πάντα ἡμῖν παρὰ τὸ δέον τε καὶ εἰκὸς εἰρημένα δοκεῖ. Οὔτε γὰρ Ἀριστοτέλης οἷος (7) λοιδορεῖσθαι, τοσούτων ἡμῖν ἀγαθῶν ὑπάρξας· οὔτε Πλήθων, σοφός τε καὶ μεγάλης τῷ ὄντι εὐφυΐας· ἀνήρ, εἰ μή πού τις εἶποι, τῷ λοιδοριῶν ἄρξαι (8), καὶ τοῖς ἀμυνομένοις συγγνώμην τινὰ παρασχεῖν. Θεόδωρός τε τῶν νῦν Ἑλήνων ἐν τοῖς πρώτοις ὢν ἥκιστα κακῶς ἀκούειν παρὰ σοῦ ἄξιος, καὶ ταῦτα νέου τε ἔτι ὄντος, ἤδη πρεσβύτης, καὶ μήπω λογικῶν ἀποδείξεων καὶ ἐπιστημῶν κατὰ τρόπον ἡμμένου, διὰ πάσης ἥκων σοφίας τε καὶ ἐπιστήμης ἀνήρ· καὶ μάλιστα ὅτε περὶ τοιούτων ἐστὶ θεωρημάτων ἡ ζήτησις· ἅπερ, ἅτε δὴ μέγιστα τῶν ἐν πάσῃ φιλοσοφίᾳ ὄντα, τήν τε τῶν πολλῶν ἕξιν C ὑπερβαίνειν ἀνάγκη, καὶ μὴ εἶναι περὶ τούτων ἢ εἰπεῖν ἢ τι γοῦν ἀκριβῶς ἐννοῆσαι, μὴ πολλὰ περὶ τὴν σοφίαν πονήσαντα, καὶ τὰς ἐπιστήμας ἀκριβωσάμενον.

Ἠχθέσθην μὲν οὖν ὑπὸ σοῦ Θεόδωρον (9) ἀμαθίας ἐγκεκλημένον· τὸ δὲ καὶ Ἀριστοτέλη (10) αὐτὸν, πάσης ἡμῖν ἐπιστήμης καθηγεμόνα, ταυτὸ τοῦτο παθεῖν, ἀμαθῆ τε, καὶ κακοήθη, καὶ λῆρον, ἀχάριστόν τε ὑπὸ σοῦ κληθῆναι, φεῦ ! πᾶσαν ἔξοξέ μοι ὑπερβαίνειν θρασύτητά τε καὶ τόλμην. Μόλις ἀκούων, μᾶλλον δ' οὐκ ἀκούειν ἀνέχομαι αὐτοῦ Πλήθωνος, ἀνδρὸς τοιούτου, τοιαῦτα εἰς Ἀριστοτέλην

parantes, nemini sumus quæritando neque molesti neque odiosi. Nulla vero cogit necessitas te agros colere. Mihi enimvero bellum quod tum gerebatur, ad urbes aditum intercludebat. Tu vero Florentiæ immoraris in urbe fructuosissima, et perquam commoda omnibus qui animum ad aliquod exercitium applicuerint. Et in epistola ad Andronicum Callisti : Σοὶ δὲ πένητι ὄντι ἀπορίαν τῶν τοιούτων ὑπάρχειν ἀνάγκη, οἷόν τι κἀμοὶ συμβαίνει νοσοῦντι· καίτοι εἰ δεσπόται ἡμῶν διατάττομενοι ἡμῖν τὰ ἐπιτήδε α, τἀναγκαῖα μόνων τῷ ὑγιαίνοντι ὁρίζουσι, νόσου δὲ καὶ συμπτωμάτων τοιούτων προμήθειαν ἡμῖν οὐδεμίαν ποιοῦνται, ὡς ἄρα ἐκ δρυὸς ἢ πέτρας, ἀλλὰ μὴ ἐξ ἀνθρώπων γεγενημένους. *Tibi vero cum pauper sis, necesse est ut rerum hujusmodi inopia premaris; quod mihi quoque male habenti contingit. Domini siquidem nostri nobis necessaria suppedi-*

tantes, necessaria solummodo sano ministrant; ægritudinis vero et similium accidentium nullam curam suscipiunt, ac si nos ex quercu vel saxo, et non ex D *hominibus, prognati essemus.* O manus principum pumice ipso aridiores ! o divitias luculentas egestate ipsa avariores !

(3) Βησσαρίων καρδηνάλις, ὁ καὶ Νικαίας, Μιχαήλῳ τῷ Ἀποστόλῃ Βυζαντίῳ, χαίρειν, Cod. Reg. 3064, fol. 341.

(4) ἐξητακώς τε id. cod.

(5) τε abest ab eodem.

(6) εἴτε σύ.

(7) οἷός τε, cod. 3064.

(8) ἄρξασθαι, idem.

(9) Θεόδωρον ὑπὸ σοῦ, idem.

(10) *Fr.* Ἀριστοτέλην.

(a) Ex editione Boivini Junioris in Memor. Academ. Inscript., t. II.

ἀπορρίπτοντος· μήτοι γε σοῦ, μήπω μηδὲν περὶ τῶν γε τοιούτων ἠκριβωκότος.

Εἴ τι οὖν ἐμοὶ πείθῃ, καὶ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη σοφωτάτους, ἡγούμενος, κατ' ἴχνος τε τούτοις ἑπόμενος, ἑκάτερον ἡγεμόνα τε σαυτοῦ ποιοῦ, σχολῇ τε καὶ μελέτῃ, διδασκάλοις τε οἷς ἄξιον χρώμενος, πρῶτα μὲν συνεῖναι τοῦ βάθους τῶν ὑπ' αὐτῶν εἰρημένων σπούδασον· οὐδὲ γὰρ πᾶσι τοῖς βουλομένοις εὔληπτα λέγουσι τὼ ἄνδρε· ἔπειτα καὶ εἴ τι διαφέρεσθον, οὐκ ἀμαθίας, ἄπαγε, ἀλλὰ τῆς μεγάλης τε αὐτοῖν περὶ λόγους δυνάμεώς τε καὶ ἕξεως, καὶ τῆς τῶν ζητημάτων, διὰ τὸ ἀδηλόν τε αὐτῶν καὶ μὴ σαφὲς, ἐπ' ἀμφότερα ῥοπῆς, σημεῖον ποιούμενος, θαύμασον μὲν τὴν ἐκείνων σοφίαν, ἀμφοῖν δὲ χάριτας ὁμολόγει, ὧν ἡμῖν ἀγαθῶν γεγένηντο αἴτιοι. Οὕτω γὰρ ποιῶν σαυτῷ τε τὰ βελτίω βουλεύσεις, ἐμοί τε χαριῇ, καὶ πᾶσι τοῖς εὖ φρονοῦσιν. Ὡς νῦν γε χαριεῖσθαι νομίζων, σφόδρα ἐλύπησας· τὸ μὲν, ὅτι ἄνδρας ἀναξίους ὑβρίζεσθαι οὕτως ἀπερικαλύπτως ἐλοιδόρησας· τὸ δ', ὅτι καὶ σαυτὸν ἔδειξας μὴ πάνυ τοι τὰ ἐκείνων ἠσκημένον.

Θεόδωρόν τε τὰ βελτίω ποιῶν τίμα τε, καὶ διδασκάλῳ περὶ πάντα χρῶ. Ἔστι γὰρ οἷος καὶ σὲ καὶ πολλοὺς ἑτέρους ὠφελεῖν δύνασθαι. Ἐμὲ δὲ, ἵνα μὴ καὶ αὖθις πλανηθεὶς δόξῃς μοι τοιαῦτα εἰς τοιούτους λέγων ἄνδρας χαρίζεσθαι, φιλοῦντα μὲν ἴσθι Πλάτωνα, φιλοῦντα δ' Ἀριστοτέλη, καὶ ὡς σοφωτάτω σεβόμενον ἑκατέρω. Πλήθωνά τε τῆς μεγαλονοίας καὶ εὐφυΐας ἀγάμενον, τῆς τοσαύτης πρὸς Ἀριστοτέλη μάχης τε καὶ δυσνοίας μὴ ἐπαινεῖν. Βουλοίμην γὰρ ἂν ἐκεῖνόν τε Ἀριστοτέλει, τούς τε ἄλλους εἴτε τοῖν δυοῖν μεγίστοιν φιλοσόφοιν τούτοιν, εἴτε αὐτῷ Πλήθωνι, καὶ ὁποίοις δήποτε ἄλλοις, μετὰ τοσαύτης γε ἁπάντων εὐλαβείας, μεθ' ὅσης Ἀριστοτέλης ἀντεῖπε τοῖς πρὸ αὐτοῦ· ὃς λόγοις ἀεὶ, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ (11) παραιτούμενος τούς τε ἀκούοντας, οὕς τε εὐθύνει, ἀποδεικνὺς τὸ προκείμενον, τῶν λοιδοριῶν ἀπέσχετο· ὅτε δὲ καὶ σφοδρότερον κατεφέρεται, καὶ τότε φυλάττει τὸ μέτριον. Τὰ δὲ εἴδη, φησὶ, χαιρέτω (12). Τερετίσματά (13) τε γάρ εἰσι· καὶ εἰ εἰσὶν, οὐδὲν πρὸς τὸν λόγον. Καὶ αὖθις, οὐχ ἥψαντο διαλεκτικῆς οἱ ἄνδρες, περί τινων ἄλλων λέγων. Οὗτος ὁ τῶν λοιδοριῶν αὐτοῦ κολοφών.

Ἡμεῖς δὲ ἀνθρωπίσκοι, ἢ πίθηκοί τινες πρὸς ἐκείνους ἥρωας ὄντες τολμήσομεν αὐτοὺς, φεῦ! ἀμαθεῖς λέγειν, καὶ τὰ ἐξ ἀμαθῶν (14) σκώπτειν μᾶλλον ἢ κωμῳδία τοὺς περὶ Κλέωνά τε καὶ Ὑπέρβολον; τίνες ὄντες; ποίαν γνῶσιν, ποίαν τῶν ὄντων ἔχοντες ἐπιστήμην; Μωρία ταῦτα καὶ μανία τῷ ὄντι σαφής. Μηδὲ γὰρ οἷου, ὦ βέλτιστε, ὡς εἴ τι (15) Πλήθωνι, σοφῷ τε καὶ γενναίῳ ἀνδρὶ, εἴτε Πλωτίνῳ,

thonem ipsum, ejusmodi virum, cum in Aristotelem talia projecit; nedum te, qui in iis rebus nondum quidquam accuravisti.

Si quid ergo mihi credis, Platonem tu et Aristotelem sapientissimos putans, et horum vestigiis insistens, tui utrumque ducem facito. Tum et otio et meditatione, et magistris usus, quibus par est, primum quidem in id incumbe, ut eorum quæ ab ambobus illis dicta sunt profundum sensum percipias. Neque enim volenti cuique comprehensu facilia dicunt viri illi duo. Deinde et si quid dissentiunt, non ignorantiæ (apagesis), sed eorum summæ facultatis, et habilis ad disputandum ingenii, argumentum id esse statuens, et quod illæ quæstiones, ob res incertas et obscuras, paulo momento in utramque partem trahi possint, illorum sapientiam admirare, et quorum ii nobis bonorum auctores fuerunt, ob ea ipsa ambobus gratias habe. Ita enim tibi quidem melius consulueris, mihi autem et omnibus sanæ mentis hominibus gratum feceris. Nam nunc quidem, gratificaturum te arbitratus, valde molestus fuisti; tum quia immerentibus sic palam et aperte maledixisti; tum quod et teipsum in illorum scriptis non omnino versatum esse prodidisti.

Theodorum item melius meritus cole, eoque ad omnia magistro utere. Est enim is ejusmodi, ut et te possit et alios juvare. Quod ad me attinet, ne per errorem rursus existimes, talia in tales viros dicentem te mihi gratificari, scito me et amantem Platonis, et amantem Aristotelis et hosce ambos tanquam sapientissimos venerantem: in Plethone etiam magnum ingenium et præclaram indolem ita mirari me, ut adversus Aristotelem animum tam pugnacem, tam malevolum, minime laudem. Velim quippe et illum Aristoteli, et alios quosvis seu duobus philosophorum principibus, sive ipsi Plethoni, sive aliis quibuscunque, tanta adhibita cautione concurrere, quanta Aristoteles iis qui ante se fuerunt contradixit. Nempe is rationum vi semper, et petita plerumque venia, sive ab auditoribus, sive ab iis quos reprehendit, rem sic demonstrat ut a conviciis abstineat. Quin et ubi vehementius invehitur, tum quoque modum servat. *Formæ autem*, inquit, *valeant. Nam et argutiolæ* ex sunt: *et si sunt, nihil ad rem.* Et rursus de aliis quibusdam hominibus loquens, *Illi*, inquit, *viri dialecticam non attigerunt.* Hic est ei conviciorum cumulus.

Nos vero homunculi, et quidam velut simii præ illis heroibus indoctos, heu! appellare eos audebimus, et convicia de plaustro ingeremus licentius quam comœdia ipsa in Cleonem et Hyperbolum? Ecquinam veto nos? Qua cognitione, qua rerum scientia instructi? Hæc reipsa stultitia est, furorque manifestus. Cave enim credas, o bone, quia hominibus Platonem et Aristotelem spirantibus seu Plethoni,

(11) ὡς ἐπιπολὺ. cod. 3064.
(12) *Vide Aristotel.* lib. 1: *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως.*
(13) Τερετίσματα, *cicadarum cantus, cantiunculæ.*
(14) Lego ἀμαξῶν.
(15) εἴτε, cod. 3064: *Plethonis mentionem additam puto ab inepto Plethonis admiratore.*

VIII.

Ad Michaelem Apostolium. — Eum reprehendit quod in apologia pro Gemisto Plethone scripta, contra Theodorum Gazam et Aristotelem calidius esset invectus (a).

Bessarion cardinalis Michaeli Apostolio meliora sapere.

Venerunt ad nos tardius quam ipse putaveras, at magis elaborata, ea quæ contra Theodorum Gazam pro Plethone scripsisti. Andronicus enim Callesti F. prius a se examinata et discussa, ea nobis demum et sua ipsius simul misit. Ac nos animum quidem tuum, et te quod Platoni Platonisque sectatoribus bene velles, mirati sumus : quod autem eo modo causam illam defenderes, non laudavimus. Non enim adversarium objurgando, sed probationibus et argumentorum vi, tum amico patrocinandum, tum inimicus propulsandus. Quamobrem si quid Pletho Aristotelem, si quid Theodorus Plethonem lacessivit, si quid tu te ipse Theodoro maledixisti, omnia ea, præterquam oportebat et æquum erat, dicta esse mihi videntur. Neque enim fas est maledici sive Aristoteli, qui tot bonorum auctor nobis fuit, sive Plethoni, sapienti et revera magnæ indolis viro ; nisi forte aliquis hunc dicat, eo quod primus maledixerit, etiamve maledicentibus excusationem aliquam præbere. Theodorus quoque, vir primarius inter hodiernos Græcos, dignus minime est qui abs te male audiat, ab homine adhuc juvene jam senior, et ab eo qui logicas argumentationes ac disciplinas nondum rite attigit, homo per omnes sapientiæ ac doctrinæ pervagatus ; præsertim autem ubi de ejusmodi theorematis quæstio est, quæ ut philosophicorum omnium maxima sunt, ita necesse est ut vulgi captum superent, nec de his seu dicere seu saltem quid perfecte intelligere is possit, qui non in philosophia multum operæ posuerit, nec apprime eruditus sit.

Theodorum igitur accusatum ignorantiæ a te, moleste equidem tuli. At ipsum etiam Aristotelem quem nos ducem habemus et principem omnis doctrinæ, idipsum pati potuisse; eumdemque et indoctum, et malæ mentis, et delirum, et ingratum vocitatum a te esse (proh facinus !) id quidem mihi omnem audaciam ac temeritatem supergredi visum est. Vix ego audire, imo nec audire sustineo Ple-

A Βησσαρίων καρδηνάλις Μιχαήλῳ τῷ Ἀποστόλῃ, τὰ βελτίω φρονεῖν (3)

Ἀφίκετο ὡς ἡμᾶς βραδύτερον μὲν ἢ αὐτὸς ᾤου, μᾶλλον δ' ἐπεξειργασμένα, ἃ κατὰ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Πλήθωνι συνιστάμενος συνέγραψας. Ἀνδρόνικος γὰρ ὁ Καλλίστου, πρότερον αὐτὰ ἐξητακὼς (4) καὶ διακωθωνίσας, οὕτως αὐτά τε καὶ τὰ ἑαυτοῦ ἡμῖν πέπομφεν. Τὴν μὲν οὖν ὁρμήν σου, καὶ ὅτι Πλάτωνί τε καὶ τοῖς περὶ ἐκεῖνον εὐνοϊκῶς ἔχεις, ἠγάσθημεν· τοῦ δὲ τῆς συνηγορίας τρόπου οὐκ ἐπῃνέσαμεν. Οὐ γὰρ λοιδορίας τοῦ ἀντιδίκου, ἀλλ' ἀποδείξεσι καὶ λογικαῖς ἀνάγκαις τῷ τε φίλῳ συνηγορητέον τόντ' ἐχθρὸν ἀμυντέον. Ὥστε καὶ εἴ τι, Πλήθων Ἀριστοτέλη προεπηλάκισεν, εἴ τί τε (5) Θεόδωρος Πλήθωνα, εἴ τί τε σὺ (6) Θεόδωρον κακῶς B εἴρηκας, πάντα ἡμῖν παρὰ τὸ δέον τε καὶ εἰκὸς εἰρημένα δοκεῖ. Οὔτε γὰρ Ἀριστοτέλης οἷος (7) λοιδορεῖσθαι, τοσούτων ἡμῖν ἀγαθῶν ὑπάρξας· οὔτε Πλήθων, σοφός τε καὶ μεγάλης τῷ ὄντι εὐφυΐας· ἀνήρ, εἰ μή πού τις εἶποι, τῷ λοιδοριῶν ἄρξαι (8), καὶ τοῖς ἀμυνομένοις συγγνώμην τινὰ παρασχεῖν. Θεόδωρός τε τῶν νῦν Ἑλήνων ἐν τοῖς πρώτοις ὢν ἥκιστα κακῶς ἀκούειν παρὰ σοῦ ἄξιος, καὶ ταῦτα νέου τε ἔτι ὄντος, ἤδη πρεσβύτης, καὶ μήπω λογικῶν ἀποδείξεων καὶ ἐπιστημῶν κατὰ τρόπον ἡμμένου, διὰ πάσης ἥκων σοφίας τε καὶ ἐπιστήμης ἀνήρ· καὶ μάλιστα ὅτε περὶ τοιούτων ἐστὶ θεωρημάτων ἡ ζήτησις· ἅπερ, ἅτε δὴ μέγιστα τῶν ἐν πάσῃ φιλοσοφίᾳ ὄντα, τήν τε τῶν πολλῶν ἕξιν C ὑπερβαίνειν ἀνάγκη, καὶ μὴ εἶναι περὶ τούτων ἢ εἰπεῖν ἢ τι γοῦν ἀκριβῶς ἐννοῆσαι, μὴ πολλὰ περὶ τὴν σοφίαν πονήσαντα, καὶ τὰς ἐπιστήμας ἀκριβωσάμενον.

Ἠχθέσθην μὲν οὖν ὑπὸ σοῦ Θεόδωρον (9) ἀμαθίας ἐγκεκλημένον· τὸ δὲ καὶ Ἀριστοτέλη (10) αὐτόν, πάσης ἡμῖν ἐπιστήμης καθηγεμόνα, ταυτὸ τοῦτο παθεῖν, ἀμαθῆ τε, καὶ κακοήθη, καὶ λῆρον, ἀχάριστόν τε ὑπὸ σοῦ κληθῆναι, φεῦ ! πᾶσαν ἔξοξέ μοι ὑπερβαίνειν θρασύτητά τε καὶ τόλμην. Μόλις ἀκούων, μᾶλλον δ' οὐκ ἀκούειν ἀνέχομαι αὐτοῦ Πλήθωνος, ἀνδρὸς τοιούτου, τοιαῦτα εἰς Ἀριστοτέλην

parantes, nemini sumus quærritando neque molesti neque odiosi. Nulla vero cogit necessitas te agros colere. Mihi enimvero bellum quod tum gerebatur, ad urbes aditum intercludebat. Tu vero Florentiæ immoraris in urbe fructuosissima, et perquam commoda omnibus qui animum ad aliquod exercitium applicuerint. Et in epistola ad Andronicum Callisti : Σοὶ δὲ πέντητι ὄντι ἀπορίαν τῶν τοιούτων ὑπάρχειν ἀνάγκη, οἷόν τι κἀμοὶ συμβαίνει νοσοῦντι· καίτοι οἱ δεσπόται ἡμῶν διατατόμενοι ἡμῖν τὰ ἐπιτήδε α, τἀναγκαῖα μόνων τῷ ὑγιαίνοντι ὁρίζουσι, νόσου δὲ καὶ συμπτωμάτων τοιούτων προμήθειαν ἡμῖν οὐδεμιαν ποιοῦνται, ὡς ἄρα ἐκ δρυὸς ἢ πέτρας, ἀλλὰ μὴ ἐξ ἀνθρώπων γεγενημένους. *Tibi vero cum pauper sis, necesse est ut rerum hujusmodi inopia premaris; quod mihi quoque male habenti contingit. Domini siquidem nostri nobis necessaria suppedi-*

tantes, necessaria solummodo sano ministrant; ægritudinis vero et similium accidentium nullam curam suscipiunt, ac si nos ex quercu vel saxo, et non ex D *hominibus, prognati essemus.* O manus principum pumice ipso aridiores ! o divitias luculentas egestate ipsa avariores !

(3) Βησσαρίων καρδηνάλις, ὁ καὶ Νικαίας, Μιχαήλῳ τῷ Ἀποστόλῃ Βυζαντίῳ, χαίρειν, Cod. Reg. 3064, fol. 341.

(4) ἐξητακώς τε id. cod.

(5) τε abest ab eodem.

(6) εἴτε σύ.

(7) οἷός τε, cod. 3064.

(8) ἄρξασθαι, idem.

(9) Θεόδωρον ὑπὸ σοῦ, idem.

(10) *Fr.* Ἀριστοτέλην.

(a) Ex editione Boivini Junioris in Memor. Academ. Inscript., t. II.

ἀπορρίπτοντος· μήτοι γε σοῦ, μήπω μηδὲν περὶ τῶν γε τοιούτων ἠκριβωκότος.

Εἴ τι οὖν ἐμοὶ πείθῃ, καὶ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη σοφωτάτους, ἡγούμενος, κατ' ἴχνος τε τούτοις ἑπόμενος, ἑκάτερον ἡγεμόνα τε σαυτοῦ ποιοῦ, σχολῇ τε καὶ μελέτῃ, διδασκάλοις τε οἷς ἄξιον χρώμενος, πρῶτα μὲν συνεῖναι τοῦ βάθους τῶν ὑπ' αὐτῶν εἰρημένων σπούδασον· οὐδὲ γὰρ πᾶσι τοῖς βουλομένοις εὔληπτα λέγουσι τὼ ἀνδρε· ἔπειτα καὶ εἴ τι διαφέρεσθον, οὐκ ἀμαθίας, ἄπαγε, ἀλλὰ τῆς μεγάλης τε αὐτοῖν περὶ λόγους δυνάμεώς τε καὶ ἕξεως, καὶ τῆς τῶν ζητημάτων, διὰ τὸ ἀδηλόν τε αὐτῶν καὶ μὴ σαφὲς, ἐπ' ἀμφότερα ῥοπῆς, σημεῖον ποιούμενος, θαύμασον μὲν τὴν ἐκείνων σοφίαν, ἀμφοῖν δὲ χάριτας ὁμολόγει, ὧν ἡμῖν ἀγαθῶν γεγένηντο αἴτιοι. Οὕτω γὰρ ποιῶν σαυτῷ τε τὰ βελτίω βουλεύσεις, ἐμοί τε χαριῇ, καὶ πᾶσι τοῖς εὖ φρονοῦσιν. Ὡς νῦν γε χαριεῖσθαι νομίζων, σφόδρα ἐλύπησας· τὸ μὲν, ὅτι ἄνδρας ἀναξίους ὑβρίζεσθαι οὕτως ἀπεριπαλύπτως; ἐλοιδόρησας· τὸ δ', ὅτι καὶ σαυτὸν ἔδειξας μὴ πάνυ τοι τὰ ἐκείνων ἠσκημένον.

Θεόδωρόν τε τὰ βελτίω ποιῶν τίμα τε, καὶ διδασκάλῳ περὶ πάντα χρῶ. Ἔστι γὰρ οἷος καὶ σὲ καὶ πολλοὺς ἑτέρους ὠφελεῖν δύνασθαι. Ἐμὲ δὲ, ἵνα μὴ καὶ αὖθις πλανηθεὶς δόξῃς μοι τοιαῦτα εἰς τοιούτους λέγων ἄνδρας χαρίζεσθαι, φιλοῦντα μὲν ἴσθι Πλάτωνα, φιλοῦντα δ' Ἀριστοτέλη, καὶ ὡς σοφωτάτω σεβόμενον ἑκατέρω. Πλήθωνά τε τῆς μεγαλονοίας καὶ εὐφυΐας ἀγάμενον, τῆς τοσαύτης πρὸς Ἀριστοτέλη μάχης τε καὶ δυσνοίας μὴ ἐπαίνειν. Βουλοίμην γὰρ ἂν ἐκεῖνόν τε Ἀριστοτέλει, τούς τε ἄλλους εἴτε τοῖν δυοῖν μεγίστοιν φιλοσόφοιν τούτοιν, εἴτε αὐτῷ Πλήθωνι, καὶ ὁποίοις δήποτε ἄλλοις, μετὰ τοσαύτης γε ἁπάντων εὐλαβείας, μεθ' ὅσης Ἀριστοτέλης ἀντεῖπε τοῖς πρὸ αὐτοῦ· ὃς λόγοις ἀεὶ, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ (11) παραιτούμενος τούς τε ἀκούοντας, οὓς τε εὐθύνει, ἀποδεικνὺς τὸ προκείμενον, τῶν λοιδοριῶν ἀπέσχετο· ὅτε δὲ καὶ σφοδρότερον κατεφέρεται, καὶ τότε φυλάττει τὸ μέτριον. Τὰ δὲ εἴδη, φησὶ, χαιρέτω (12). Τερετίσματά (13) τε γάρ εἰσι· καὶ εἰ εἰσὶν, οὐδὲν πρὸς τὸν λόγον. Καὶ αὖθις, οὐχ ἥψαντο διαλεκτικῆς οἱ ἄνδρες, περί τινων ἄλλων λέγων. Οὗτος ὁ τῶν λοιδοριῶν αὐτοῦ κολοφών.

Ἡμεῖς δὲ ἀνθρωπίσκοι, ἢ πίθηκοί τινες πρὸς ἐκείνους ἥρωας ὄντες τολμήσομεν αὐτοὺς, φεῦ! ἀμαθεῖς λέγειν, καὶ τὰ ἐξ ἀμαθῶν (14) σκώπτειν μᾶλλον ἢ κωμῳδία τοὺς περὶ Κλεώνά τε καὶ Ὑπέρβολον; τίνες ὄντες; ποίαν γνῶσιν, ποίαν τῶν ὄντων ἔχοντες ἐπιστήμην; Μωρία ταῦτα καὶ μανία τῷ ὄντι σαφής. Μηδὲ γὰρ οἷου, ὦ βέλτιστε, ὡς εἴ τι (15) Πλήθωνι, σοφῷ τε καὶ γενναίῳ ἀνδρὶ, εἴτε Πλωτίνῳ,

thonem ipsum, ejusmodi virum, cum in Aristotelem talia projecit; nedum te, qui in iis rebus nondum quidquam accuravisti.

Si quid ergo mihi credis, Platonem tu et Aristotelem sapientissimos putans, et horum vestigiis insistens, tui utrumque ducem facito. Tum et otio et meditatione, et magistris usus, quibus par est, primum quidem in id incumbe, ut eorum quæ ab ambobus illis dicta sunt profundum sensum percipias. Neque enim volenti cuique comprehensu facilia dicunt viri illi duo. Deinde et si quid dissentiunt, non ignorantiæ (apagesis), sed eorum summæ facultatis, et habilis ad disputandum ingenii, argumentum id esse statuens, et quod illæ quæstiones, ob res incertas et obscuras, paulo momento in utramque partem trahi possint, illorum sapientiam admirare, et quorum ii nobis bonorum auctores fuerunt, ob ea ipsa ambobus gratias habe. Ita enim tibi quidem melius consulueris, mihi autem et omnibus sanæ mentis hominibus gratum feceris. Nam nunc quidem, gratificaturum te arbitratus, valde molestus fuisti; tum quia immerentibus sic palam et aperte maledixisti; tum quod et teipsum in illorum scriptis non omnino versatum esse prodidisti.

Theodorum item melius meritus cole, eoque ad omnia magistro utere. Est enim is ejusmodi, ut et te possit et alios juvare. Quod ad me attinet, ne per errorem rursus existimes, talia in tales viros dicentem te mihi gratificari, scito me et amantem Platonis, et amantem Aristotelis et hosce ambos tanquam sapientissimos venerantem: in Plethone etiam magnum ingenium et præclaram indolem ita mirari me, ut adversus Aristotelem animum tam pugnacem, tam malevolum, minime laudem. Velim quippe et illum Aristoteli, et alios quosvis seu duobus philosophorum principibus, sive ipsi Plethoni, sive aliis quibuscunque, tanta adhibita cautione concurrere, quanta Aristoteles iis qui ante se fuerunt contradixit. Nempe is rationum vi semper, et petita plerumque venia, sive ab auditoribus, sive ab iis quos reprehendit, rem sic demonstrat ut a conviciis abstineat. Quin et ubi vehementius invehitur, tum quoque modum servat. *Formæ autem*, inquit, *valeant. Nam et argutiolæ* ex sunt: *et si sunt, nihil ad rem.* Et rursus de aliis quibusdam hominibus loquens, *Illi*, inquit, *viri dialecticam non attigerunt.* Hic est ei conviciorum cumulus.

Nos vero homunculi, et quidam velut simii præ illis heroibus indoctos, heu! appellare eos audebimus, et convicia de plaustro ingeremus licentius quam comœdia ipsa in Cleonem et Hyperbolum? Ecquinam veto nos? Qua cognitione, qua rerum scientia instructi? Hæc reipsa stultitia est, furorque manifestus. Cave enim credas, o bone, quia hominibus Platonem et Aristotelem spirantibus seu Plethoni,

(11) ὡς; ἐπιπολὺ. cod. 3034.

(12) *Vide Aristotel.* lib. I: *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως.*

(13) Τερετίσματα, *cicadarum cantus, cantilenæ.*

(14) Lego ἀμαξῶν.

(15) εἴτε, cod. 3061: *Plethonis mentionem additam puto ab inepto Plethonis admiratore.*

doctissimo et magni ingenii viro, seu Plotino, seu Attico, seu Porphyrio sive alii cuipiam eorum simili, Platonem Aristotelemque castigare, et alicubi etiam verbis violare contigerit, idem et nobis fas esse. Nam illis quidem quod vel horum ætate vel non longo post tempore vixerint, et quod continuæ tunc neque ea minus contentiosæ disputationes exstiterint, et quia nondum restincta erat invidia, et quod ii viri essent omni doctrina exculti, multum hæc ad sui excusationem valent. Nobis vero, qui tante illis inferiores sumus, postquam ii longo tempore et communi omnium approbatione talem jam et tantam auctoritatem consecuti sunt, nulla jam relinquitur venia.

Tu igitur et Aristoteli prorsus immerito convicialus, et Plethoni nequaquam patrocinatus (neque enim ei ejusmodi orationibus ad causæ suæ defensionem opus est) et virum sapientem Theodorum verbis maledicis injuriose insectatus, quæ cecinisti recanta, secutus me auctorem, hominem tui amantem, volentemque et comprecantem tibi meliora, injusta illi convicia, laudibus et bonis verbis deleta, obruc ; atque Andronici in tua scripta animadversionibus attenta cogitatione et animo sedato perlustratis, cum rationum veritatem ipsam revereare, tum ejus viri exemplo postquam in grammatica, in orthographia, in verborum propriorum delectu, in rhetorica, et in cognoscenda compositionis elegantis recta et venusta ratione, satis studii posueris, ita demum ad majora aggredere, et ad ipsam quoque philosophiam. Bene rem gere, et ea quæ dicta sunt, amantis admonitionem putans, sequere consilium.

Datum apud Thermas Viterbienses, Maii 19, anno Christi 1462.

Ἀττικῷ τε καὶ Πορφυρίῳ, εἴτε ἄλλῳ τῳ τῶν ὁμοίων, Πλάτωνά τε καὶ Ἀριστοτέλη πένουσιν, ἐξεγένετο Ἀριστοτέλη τε καὶ Πλάτωνα εὐθῦναί τε, καὶ ἔστιν ὅπου καὶ βλασφημῆσαι, καὶ ἡμῖν ἐξεῖναι ταυτό. Ἐκείνοις μὲν γὰρ καὶ τῷ (16) ἢ κατ' αὐτοὺς, ἢ οὐ πολὺ μετ' ἐκείνους γενέσθαι τῷ χρόνῳ, τῷ τε (17) συνεχεῖς τότε καὶ οὐχ ἧττον ἐριστικὰς γίνεσθαι τὰς διαξέεις τῷ τε μήπω τὸν φθόνον ἀπομαρανθῆναι, τῷ τε πάσῃ κεκοσμῆσθαι σοφίᾳ, μέγα πρὸς παραιτήσεως λόγον. Ἡμῖν δὲ καὶ τοσοῦτο λειπομένοις ἐκείνων, καὶ τοιοῦτόν τε καὶ τοσοῦτον ἤδη τῷ τε μακρῷ χρόνῳ τῇ τε κοινῇ πάντων δοκιμασίᾳ καὶ ψήφῳ ἐχόντων (18) ἀξίωμα, συγγνώμη λείπεται οὐδεμία.

Ἅτε οὖν Ἀριστοτέλη τε παρὰ πᾶν τὸ εἰκὸς λοιδορήσας, τῷ τε Πλήθωνι μηδαμῇ συνειπών· οὐδὲ γὰρ τοιούτων αὐτῷ πρὸς συνηγορίαν δεῖ λόγων· Θεόδωρόν τε, ἄνδρα σοφὸν, οὐκ ἐν δίκῃ κακῶς εἰπὼν ἡμῖν τε οὐ μόνον πρὸς χάριν οὐδὲν, ἀλλὰ καὶ σφόδρα ἄχαρι πρᾶγμα ποιήσας, ἅσον παλινῳδίαν, ἐμοὶ συμβούλῳ χρησάμενος, ἀνδρὶ φιλοῦντί τέ σε, καὶ τὰ βελτίω βουλομένῳ τέ σοι καὶ συνευχομένῳ· καὶ τὰς ἀδίκους λοιδορίας ἐκείνας ἐπαίνοις τε καὶ εὐφημίαις ἀπόκλυσον. Ἀνδρονίκουτε τὰς πρὸς τὰ σὰ ἀντιβρήσεις σὺν νῷ τε καὶ καθεστηκότι φρονήματι ἐπιὼν τήν τε τῶν λόγων ἀλήθειαν αὐτὴν (19) αἰδέσθητι, καὶ κατ' ἐκεῖνον, περί τε γραμματικὴν καὶ ὀρθογραφίαν καὶ κυριολογίαν τῶν λέξεων, περί τε ῥητορικὴν, καὶ τὸ εἰδέναι ὀρθῶς τε καὶ μετὰ κάλλους συντιθέναι, πρῶτα σχολάσας ἱκανῶς, εἶθ' οὕτω καὶ τῶν μειζόνων ἐπίβαινε, καὶ φιλοσοφίας (20) αὐτῆς. Εὖ πράττοις, καὶ φιλοῦντος παραίνεσιν τὰ εἰρημένα ἡγησάμενος, ἔποιο τῇ συμβουλῇ.

Ἐγράφη (21) παρὰ τοῖς ἐν Οὐϊτερβίῳ θερμοῖς λοετροῖς, Μαΐου μηνὸς ἑνάτην πρὸς δεκάτῃ ἄγοντος, ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,αυξβ' ἑνισταμένῳ.

IX.

Ad Andronicum Callistum. — Mittere se nuntiat latæ a se sententiæ apographa, epistolam superiorem significans qua Michaelem Apostolium reprehendit.

Bessario cardinalis Andronico Callisto philosophari.

Perlegi obiter Michaelis quoque contra Theodorum sodalem Miscellanea et tuas in eumdem correctiones. De utroque quæ judicamus ac sentimus

Βησσαρίων καρδινάλις Ἀνδρονίκῳ τῷ Καλλίστου φιλοσοφεῖν (a).

Ἀνέγνων καὶ τὰ Μιχαήλου φύρδην κατὰ τοῦ ἑταίρου Θεοδώρου συγκεχυμένα καὶ τοὺς σοὺς ἐκείνου σωφρονισμούς (1)· κρίσιν τε καὶ ψῆφον ἐξ ἀμ-

(16) Scribendum, τό.
(17) *Fr.* τό τε hic et mox.
(18) σχείτων, cod. 3064.
(19) αὐτοῦ, cod. 3064.
(20) σοφίας, cod. 3064.
(21) *Absunt hæc* a cod. 3064.

(1) Andronici Callisti librum contra Michaelem laudat Nicolaus Secundinus in epistola ad ipsum Callistum data, quam edidit Boissonadius. Eam huc adducere juvat. *Ἀνδρονίκῳ τῷ Καλλίστου Νικόλαος ὁ Σεκουνδῖνος εὖ πράττειν.*

Πρεσβεύοντι παρὰ τῷ μεγίστῳ ἀρχιερεῖ (1), καὶ διὰ τοῦτο νῦν μὲν ἐν Ῥώμῃ, νῦν δ' ἐν Οὐϊτερβίῳ, διατρίβοντι, σύγγραμμά τί σου ἰδεῖν καὶ διεξελθεῖν ἐξεγένετό μοι, ἐν ᾧ Θεοδώρῳ τῷ Γαζῇ συνδικῶν, πρὸς Μιχαῆλον οὐκ οἶδα τίνα φαίνῃ διαμαχόμενος κατὰ Θεοδώρου (2) λόγον οὐκ οἶδ' ὅπως λοιδοριῶν καὶ συκοφαντίας μεστὸν ἐξενηνοχότα, Πλήθωνι δὲ συνηγοροῦντα, καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ ὑπέρ τε Πλάτωνος τὸν ἀγῶνα δῃθεν ἑλόμενον. Τοῦτον ἔγωγε τὸν λόγον οὐ πολλῷ πρότερον φίλων τινὸς διακεκομικότος ἀνὰ χεῖρας ἐσχήκειν τε καὶ ἀνεγνώκειν οὐ πάνυ ἡδέως. Ἔστι γὰρ, εἰ δεῖ τὰ δοκοῦντα παῤῥησιάζεσθαι, μεγάλα μὲν ἐπαγγελλομένου, ἀνύοντος δ', ὡς ἐγὼ νομίζω, οὐδὲ μικρά. Ἠχθέσθην μὲν οὖν Θεοδώρῳ προπηλακιζομένῳ καὶ κακῶς οὐ ξὺν δίκῃ ἀκούοντι·

(2) Theodori Gazæ.

(a) E codice Regio 3053 in Anecdotis Boissonadii, tom. V.

φοτέρων ἐξήνεγκα, ἧς σοι πέμπομεν τὰ ἀντίγραφα. Περιττὸν γὰρ καὶ ἅμα οὐ ῥᾴδιον φαρμακευομένῳ καὶ πρὸς σὲ μακρηγορεῖν.

A eorum exemplar manu exaratum tibi mittimus. Non licet enim pharmacis utenti etiam tecum verbosiorem esse.

ταῖς δέ γε σαῖς ὑπὲρ αὐτοῦ κατὰ πόδας ἐντετυχηκὼς ἀντιλήψεσιν ἥσθην, καὶ ἥσθην διαφερόντως, πολλῶν γε ἕνεκα. Θεόδωρον γὰρ ἔγωγε πάνυ φιλῶ καὶ περὶ πλείστου τὸν ἄνδρα ποιοῦμαι· ἄγαμαί τε μὴ μόνον αὐτοῦ τοὺς λόγους καὶ τὴν περὶ πᾶσαν ἐπιστήμην σπουδὴν καὶ ἀκρίβειαν, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον τὸ ἦθος, τὴν ἀρετὴν, τὸ σεμνὸν, τὸ σῶφρον ἐν βίῳ καὶ κόσμιον. τό γε περὶ πάνθ' ὁμοῦ τὰ καλὰ εὐφυὲς καὶ λίαν ἐπήβολον ὡς, εἴ τις παιδείας ἕνεκα παντοδαποῦς καὶ τῆς περὶ τὸ ἦθος χρηστότητος τῶν καθ' ἡμᾶς Ἑλλήνων τὰ πρῶτα τὸν ἄνδρα λέγοι, μὴ ἂν ἁμαρτήσαι τῆς ἀληθείας.

Ἔπειτα δέ μοι μεταξὺ διιόντι, καὶ τὸν νοῦν τοῖς λεγομένοις προσέχοντι, οὐ μικρὰν ἐνεποίει τὴν ἡδονὴν, ὅτι λόγοις ἀληθέσι τε καὶ ποτίμοις τὸ ἁλμυρὸν τοῦ ψεύδους ἀποκλυζόμενον ἐνεώρων. καὶ καθαπερεί τινας προστριβείσας τῇ ἀληθείᾳ οὐ σὺν τῷ καλῷ οὐδὲ κατὰ μοῖραν κηλῖδας τῷ νιτρώδει καὶ ἀνυσίμῳ τῷ τῶν λόγων διαμπερὲς ἀπαλειφομένας. κἀντεῦθεν τὸ μὲν ἀληθὲς διαλάμπον τῷ ἑαυτοῦ κάλλει ἐμφαιδρυνόμενον, τὸ δ' αὖ ἀμαθὲς καὶ φορτικὸν καὶ ἀπαίδευτον ἐς κόρακας ἀπεληλαμένον, ἤγουν, ἅτε δὴ νόθον τὸ ὅλον καὶ κίβδηλον, ἀποῤῥιπτούμενον ἐς Κυνόσαργες.

Χαίρειν πρὸς τούτοις ἐπῄει μοι, ὅτι σοὶ φίλος ὢν τῶν τοιούτων λόγων ἦσθα πατὴρ καὶ τοιᾶσδε ἱστουγὸρς ἀναπέφηνας ταλασίας, ὃν ἔγωγε πάλαι εἰδὼς καὶ ἀπὸ μικρᾶς (3) συνηθείας τῆς αὐτοῦ καταστοχασάμενος ὅσον οἷόν τε ἦν φύσεως, τήν τε περὶ σοφίαν σπουδὴν καὶ τὸ περὶ λόγους φιλόπονον ξυνεωρακὼς, ᾤμην μὲν ἱκανῶς ἤδη σε προκεκοφέναι καὶ παιδείας οὐκ ἐξ ἐπιπολῆς ἧφθαι, οὐ μὴν δὲ τοσοῦτον (4) δυνάμεως καὶ κάλλους ἀφῖχθαι, οὐδ' οὕτω τὰ περὶ πᾶσαν ἐπιστήμην ἠκριβωκέναι, ὡς καὶ τοιαῦτα τίκτειν οἷόν τέ σοι εἶναι. Εἴρηται γὰρ τἀληθές· καί μοι τὸν λόγον ἁπλάστως παῤῥησιαζομένῳ ἀνεπαχθῶς καὶ μὴ πρὸς ὀργὴν δέξαιο. Σὺ δ' ἀλλ', ἀγαθῇ δηλονότι καὶ γενναίᾳ χρησάμενος φύσει, σπουδήν τε καὶ ἔμφρονα καὶ ἐντρεχῆ καταβεβληκὼς, τὰς περὶ σοῦ τῶν φίλων ὑπολήψεις, καίπερ μεγάλας, τοσοῦτον καὶ ταῦτ' ἐν βραχεῖ χρόνῳ ὑπερηκόντισας, ὥστ' ἐξηπατημένους ὅμως (5) θαυμάζειν καὶ ὑπερφιλεῖν ἅμα θαυμάζοντας. Ὄναιο τοίνυν τῆς περὶ παντοδαπῆ σοφίαν εὐτυχίας, τῆς τε περὶ λόγους ἰσχύος τε καὶ φορᾶς· « καί σοι πλῆρες μέλιτος τὸ καλὸν στόμα γένοιτο, ἐπεὶ τὺ τεττίγων φέρτερον ᾄδεις (6). »

Ἐγὼ δ' εὐξαίμην ἂν τηλικαύτην ἐνυπάρξαι μοι δύναμιν, ᾗ πάνθ', ὧν ὁ σὸς λόγος πλήρης, ἀκριβῶς ξυνιεὶς καὶ κατὰ τὸν τρόπον ἕκαστ' ἐξητακὼς, ἀξίαν ἔπειθ' οἷός τε γενοίμην τὴν ψῆφον ἐπενεγκεῖν, τὸν γινόμενον ἑκάστοις ἀπονειμάμενος ἔπαινον· τὸ δ' ἄρα μεῖζον ἢ κατ' ἐμὲ, ἢ ὅτι μεγάλα πάνθ' οἷς ὁ λόγος ξυνήρμοσταί σοι καὶ ξυνεσκεύασται καὶ οὐ τοῦ παντὸς συνιδεῖν τε καὶ ξυνιέναι, ἢ ὅτι τῆς ὀρθῆς περὶ τούτων ἔγωγε κρίσεως ἀσθενὴς καὶ οὐχ ἱκανὸς ἐφικέσθαι· ἢ ὅτι γε ἄμφω ταυτὶ ξυνελήλυθεν· ᾧ καὶ μᾶλλον τίθεσθαι δίκαιον.

Οὐ μὴν σιωπᾷν διὰ ταῦτα νομίζω δεῖν, οὐδ', ὅτι τὸ πᾶν ἀνύσαι οὐ ῥᾴδιον, καὶ τῶν δυνατῶν καταμελητέον. Ῥητέον μὲν οὖν τὰ δοκοῦντα καὶ ἐς δύναμιν ἀποπειρατέον μηδὲν ὑποστειλαμένοις ὅλως ἢ καθυφεῖσι, κἂν ἥξειν ἐς τέρμα ποτὲ καὶ τοῦ ἄκρου ὀρθῶς ἐπιτεύξεσθαι οὐδεμία ἐλπὶς ὑποφαίνηται.

Τίς οὖν οὐκ ἂν ἀγάσαιτο, ἵν' ἀπὸ τῶν εὐχερεστέρων ἄρξωμαι, τό τε τῶν ὀνομάτων Ἑλληνικὸν, ἐλλόγιμόν τε καὶ κύριον, τήν τε περὶ τὸ γράφειν ὀρθότητα, τῆς τε λέξεως ὅλως τὸ ἀνθηρὸν, τῆς ἑρμηνείας τὸ γλαφυρόν τε καὶ εὐαγὲς, καὶ τῆς συνθήκης τὸ εὔρυθμον; τί δ' ἄν τις λέγοι τὴν τῶν λόγων ἰδέαν, πᾶσι πάντοθεν κανόσι καὶ μεθόδοις συνειλεγμένην καὶ διαπρέπουσαν, πάντα πᾶσιν ἀμηχάνῳ κατορθοῦσαν κάλλει καὶ συναρμόζουσαν, μηδὲν ὑποφαίνουσαν κεχηνὸς καὶ ἀπηρτημένον, ἀλλ', ὥσπερ ἐκ μερῶν καὶ μελῶν ἀναλόγως σφίσι καὶ συμφώνως λίαν ἐχόντων, ἓν σῶμα ὁλόκληρον ἰδίοις ὑπερείσμασι καταλλήλως συνιστάμενον ἐκπληροῦσαν, οὕτω τε κατὰ τρόπον καὶ τάξιν προβαίνουσαν καὶ τοιᾷδε σχημάτων ἐναλλαγῇ χαίρουσαν καὶ τορείᾳ, ὡς μήτε τῷ μεγέθει τῶν νοημάτων μὴ ἀναλόγως ἔχειν τὴν ἑρμηνείαν, μήτε τῷ τρόπῳ καὶ ποικίλῳ τῆς λέξεως κάλλος ὁπουοῦν (7) καὶ χάριν ἐλλείπειν. Ἑρμῆν δὲ πανταχῇ τοῦ ἔργου προεστάναι δοκεῖν σὺν Ἀφροδίτῃ καὶ Χάρισι τοὺς λόγους ὑφαίνοντα, Μούσας τε πάσας τῷ ἔργῳ παρεῖναι, ἑκάστην τὸ μέρος συναιρομένην καὶ ἀγλαΐζουσαν, πάσας θ' ὁμοῦ ῥόδοις καὶ ἴοις καὶ κρίνοις τοὺς λόγους εὐθαλῶς καθωραϊζούσας καὶ παντοίοις ὥσπερ ἐκ λειμῶνος κοσμούσας ἄνθεσι; Καὶ μὴν τό γε πλῆθος τῶν ὀνομάτων, νιφάσι χειμερίοις ἄντικρυς ἐοικὸς, τίς οὐκ ἂν ἀσπάσαιτο; οὔτε γὰρ ἀσάφειαν ἐμποιοῦν τῇ πυκνότητι καὶ εἰς ἀπορίαν ἐμβάλλον φωρᾶται. Τό τε σαφές τε καὶ καθαρὸν οὐχ οὕτως εὕροιτ' ἂν ὕπτιον, οὐδὲ χαλαρόν τε καὶ ἀνειμένον, ὡς τοῖς τυχοῦσιν εὔληπτον καὶ εὐξύνετον γίνεσθαι τὸν ἐγκείμενον νοῦν καὶ ταύτῃ δοκεῖν εὐπόριστον, μήτε πόνου μήθ' ὅλως τημελείας ὥστε καταληφθῆναι δεόμενον. Τοὐναντίον μὲν οὖν τῷ μὲν λείῳ τῆς ἑρμηνείας καὶ εὐκρινεῖ ὁ λόγος ἐς τὸ ταπεινὸν καὶ εὐχερὲς ἀποκλίνων καὶ οἱονεὶ κατασπώμενος, οὐδ' ὁπωστιοῦν τὸν ἐντυγχάνοντα ἀποκναίει, τῷ δ' αὖ μεγέθει τῶν ἐννοιῶν καὶ τῇ περιβολῇ κατὰ τρόπον δεινούμενος, αἴρεται μὲν οὖν ἀμωσγέπως καὶ μονονοὺ τὰς ὀφρῦς ἀνασπᾷ, τὸν ἀναγινώσκοντα πρὸς σύννοιαν συνελαύνων. Ταῖς μέντοι μεθόδοις, καὶ τῷ τῆς λέξεως ἀνθηρῷ καὶ ποικίλῳ καὶ ὅσαι ὧραι νεάζοντι, τῷ τ' εὐπαρακολουθήτῳ καὶ ἀθορυβήτῳ τῆς ὑφηγήσεως, τὸ πρόσαντες καὶ οἷον ἀπότομον τῶν πραγμάτων παραμυθούμενος, τὸ κεκμηκὸς ὑπερείδει, κἀντεῦθεν ὁμαλῆς (8) ἀνακύπτων ἐπιεικῶς τοῖς ὁμιλοῦσιν ἐνιλαρύνεται. Καὶ ἅπασι τούτοις μίξις γίνεταί τις λόγων ἀρίστη καὶ κρᾶσις ἀνείκαστος ἠπίως καὶ μαλακῶς ἐς ψυχὴν αὐτὴν δυομένη, καὶ δίκην ἐλαίου ἀψοφητὶ (9) ἐπιστάζουσα, πῇ μὲν τῷ μεγέθει καὶ ὀγκηρῷ ἐμβαθύνουσα καὶ οἷον κυμαινομένη, πῇ δὲ τῷ ἱλαρῷ καὶ γαληνιώδει εὐμαρῶς ἁπλουμένη, καὶ τοῖς ἐντυγχάνουσιν ὑπομειδιῶσα.

Ποῦ δ' ἄν τις θείη τὴν ἐκ τῶν σῶν λόγων ἀνάγκην καὶ τῆς πλεκτάνης τὸ ἄφυκτον, μηδεμίαν διαφυγὴν ἢ δίοδον τοῖς ἅπαξ ἐντὸς ἐναπειλημμένοις ἀρκύων παραχωρούσης, τὰ μὲν σαυτοῦ ὀχυρῶς ἐμπεδούσης καὶ τὸ ὅλον ἥλοις ἀδαμαντίνοις ἀραρότως καταγομφούσης, τὰ δ' ἀλλότρια καὶ οὐ κατὰ τρόπον οὐδὲ σὺν τῷ καιρῷ εἰρημένα εὐφυῶς ἄγαν ἀνατρεπούσης καὶ πρόῤῥιζον κατασπώσης. Τὸ μέντοι σαθρὸν τῶν λόγων, καὶ δίκην ἀνερματίστου τε καὶ ἀκυβερνήτου νηὸς κατὰ πελάγους τηνάλλως περιπλανώμενον, λίαν ἐπηβόλως αὐτὸς φωρῶν καὶ νῦν μὲν εὐστόχως ὁριζόμενος, νῦν δὲ τρανῶς καὶ ἀσυγχύτως τῇ διαιρέσει χρώμενος, καὶ ταῖς ἀποδείξεσι καὶ μεθόδοις οὐ φορικῶς (10), ἀλλ' ἐπικαίρως τε καὶ ἀστείως, ὅπῃ ἂν δέοι, τοὺς λόγους κρατύνων, οὐ πάνυ τοι χαλε-

(3) An μακρᾶς?
(4) An εἰς τοσοῦτον?
(5) An ἅμα?
(6) Ex Theocr. Id. I, 146.
(7) Supra ὁπουεῖν sunt puncta. Voluitne corrector deleri hanc vocem?
(8) An ὁμαλῶς? ni perierit nomen.
(9) Praeivit Plato Theaet. § 6: οἷον ἐλαίου ῥεῦμα ἀψοφητὶ ῥέοντος.
(10) An φορτικῶς?

Data ex eodem loco et eodem tempore ac ea ad Michaelem.

Ἐδόθη καὶ ὅτε καὶ ὅπου καὶ τὰ πρὸς Μιχαήλον (2).

X.

Ad filios Plethonis. — Demortuum eorum patrem elegantissimo elogio prosequitur.

Bessario cardinalis sapientis Gemisti filiis, Demetrio et Andronico.

Perlatum est ad me, communem parentem ac magistrum, terrenis depositis, in cœlum ac lucidissima loca avolasse, arcanam una cum diis cœlestibus saltationem saltaturum. Ego equidem mihi gratulor, qui tanti hominis commercio usus sum, quo post Platonem, excipio et Aristotelem, sapientiorem Græcia non tulit; adeo ut, si quis de infinito animorum ascensu descensuque Pythagoræorum et Platonis sententiam non improbat, ego sane illud etiam addere non dubitaverim, Platonis animum, fati vinculis infrangibilibus, quando id opus fuit, secuturum, ut necessariam compleret periodum, in terram venientem, corpus Gemisti, illiusque vitæ rationem, sibi se legisse. Vos porro si non gaudetis et plauditis tanto prognati patre, indecora facitis. Nefas enim est similem hominem lacrymis prosequi, qui ingens honor Græciæ universæ fuit, magnusque decor in posterum erit. Hujus gloria nunquam obscurabitur, sed nomen et fama, cum laudibus sempiternis, in futurum omne tempus demandabitur. Bene valete, et Principem Chilam

πῶς διελέγγεις· βᾶον δ' ἡ ἀρόχνης ἰστὸν διαλύων τὸ ψῦλος, κατὰ τῆς ἀμαθίας πομπεύεις, ἀναιμωτὶ τὴν νίκην ἀποφερόμενος.

Ἀφ' ὧν ἁπάντων ἐξῆς προχωρούντων τὸ ἐμβριθές σου τῶν λόγων, ἥ τε θρυλλουμένη καὶ περισπούδαστος πᾶσι δεινότης μάλ' ἐναργῶς ἀναφαίνεται· τό τε γενναῖον τῆς φύσεως καὶ τὸ τῆς παιδείας πολυχοῦν πολλῇ τῇ σπουδῇ καὶ φιλοπόνως ἄγαν ἐπικτηθέν σοι οὐχ ἥκιστα ἀναδείκνυται· καὶ πρόσεστί σοι τὸ τοῦ ἤθους καθεστηκὸς, τό τε πρὸς ἀρετὴν εὖ ἔχον, μὴ δύξαν κενὴν πᾶσι τρόποις καὶ πάσαις μηχαναῖς θηρωμένῳ (τοῦτο δὴ τὸ τῶν πολλῶν καὶ τὸ δοκεῖν προτιμώντων τοῦ εἶναι), τοῦ καλοῦ μὲν οὖν καὶ τῆς ἀληθείας περιφανῶς ἀντιποιουμένῳ καὶ ταύτην παντὶ σθένει μεταδιώκοντι.

Σὲ μὲν οὖν ἔγωγε διὰ ταῦτα καὶ θαυμάζω καὶ μακαρίζω καί σοι πάντ' ἀγαθὰ καὶ βίον εὐμαρῆ καὶ ἀπρόσκοπον εὔχομαι· ἐμαυτὸν δ' ἀμηγέπη παραμυθοῦμαι, διηνεκῶς νύκτας τε καὶ ἥματα πάντα τὴν τοῦ γένους; ἀπώλειαν καὶ τῆς ἡδίστης τῷ ὄντι καὶ καλλίστης φωνῆς τὸ ναυάγιον ὀδυρόμενον. Ἔστι γὰρ ὁρᾶν ἕνεκά γε σοῦ ἔτι λείψανα τῆς καλῆς περιόντα Ἑλλάδος καὶ παῖδας Ἑλλήνων τοὺς πατέρας ἀπομιμουμένους, τό γε θεῖον ἐκεῖνο τῆς ἐρασμιωτάτης ἐμοὶ καὶ πάντων τιμιωτάτης φωνῆς διασώζοντας κάλλος. Τῷ τοι τὸ Ὁμηρικὸν ἐκεῖνο παρῳδῆσαι μικρὸν ἔπεισί μοι καὶ ἴσως κατὰ καιρόν· Ὅμηρος μὲν γὰρ Ἀγαμέμνονα τῷ Νέστορι φάναι ἐποίησεν, ἐγὼ δ' ἑναλλάξας φημί· « Εἴ μοι δέκα μόνοι Θεόδωροι ἦ δέκα Ἀνδρόνικοι γένοιντο, ἐξαρκέσαι ἂν οὐ τὸ Ἴλιον πολίχνιόν τι βάρβαρον ἐκπορθῆσαι, ἀλλὰ γένους πάντων γενῶν σοφωτάτου ποτὲ καὶ ἡμερωτάτου φωνήν καὶ παιδείαν, μεθόδους τε καὶ λόγων καὶ ἰσχύν, πᾶσάν τ' ἐπιστήμης ἰδέαν ναυαγήσασαν, φεῦ! ἀνασώσασθαι. »

Ἀλλά μοι νικᾷης, ὁ καλὸς Ἀνδρόνικος, πάντας

Βησσαρίων Καρδινάλις τοῖς τοῦ σοφοῦ Γεμιστοῦ υἱεῦσι Δημητρίῳ καὶ Ἀνδρονίκῳ (a).

Πέπυσμαι (1) τὸν κοινὸν πατέρα τε καὶ καθηγεμόνα, τὸ γεῶδες πᾶν ἀποθέμενον, ἐς οὐρανὸν καὶ τὸν ἀκραιφνῆ μεταστῆναι χῶρον, τὸν μυστικὸν τοῖς Ὀλυμπίοις θεοῖς συγχορεύσοντα Ἴακχον. Ἐγὼ μὲν οὖν (2) χαίρω τοιούτῳ ὡμιληκὼς ἀνδρὶ, οὗ μετὰ Πλάτωνα (ἐξηρήσθω δὲ λόγου Ἀριστοτέλης) σοφώτερον οὐκ ἔφυσεν ἡ Ἑλλάς. Ὥστ' εἴ τις τοὺς περὶ τῆς ἀπείρου τῶν γε ψυχῶν ἀνόδου τε καὶ καθόδου Πυθαγορείων καὶ Πλάτωνος ἀπεδέχετο λόγους, οὐκ ἂν ἀποκνήσω καὶ τοῦτο προσθεῖναι, ὡς ἄρα Πλάτωνος τὴν ψυχὴν, τοῖς τῆς εἱμαρμένης ἀῤῥήκτοις θεσμοῖς δεῆσαν δουλεῦσαι καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἀποδοῦναι περίοδον, ἐπὶ γῆς κατιοῦσαν τὸ Γεμιστοῦ σκῆνος καὶ τὸν ἐκείνου βίον ἐλέσθαι. Ὑμεῖς δὲ, εἰ μὴ καὶ αὐτοὶ χαίροιτέ τε καὶ κροτοίητε (3), τούτου ἐκπεφυκότες, οὐκ ἂν τὰ εἰκότα ποιοίητε. Θρηνεῖν γὰρ τόν γε τοιοῦτον μὴ οὐ θεμιτὸν ᾖ. Μέγα κλέος Ἑλλάδι πάσῃ γέγονεν ἐκεῖνος ἀνὴρ (4), μέγας αὖτῃ κόσμος εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον ἐσεῖται (5). Τούτου κλέος οὔποτ' ὀλεῖται, ἀλλά οἱ τὸ ὄνομα καὶ ἡ φήμη μετ' εὐκλείας ἀϊδίου εἰς τὸν ἐσαεὶ παραπεμφθήσε-

ἄνδρας καὶ μεταδιδάσκοις οὐκ ὀρθῶς περὶ τῶν ὄντων φρονοῦντάς· τῶν δ' ἄλλως μοι μοχθηρῶς καὶ ἀπαιδεύτως ἐχόντων ἀεὶ περιγίγνοιο πάσῃ ἀρετῇ ἰδέᾳ τὴν ἀχημοσύνην μεταῤῥυθμίζων, τοῦθ' ὅπερ εὖ ποιῶν ἐπικέκλησαι κάλλιστος ὤν. Ἐμὲ δὲ φίλον ἴσθι σὸν, ἔχοντα προθυμίαν πάνθ' ὑπὲρ σοῦ καὶ λέγειν καὶ πράττειν τὰ δυνατά. Ἔρρωσο.

Ἐν Οὐϊτερβίῳ, Ἰουνίου ἄγοντος πέμπτην ἔτει τῷ ἀπὸ Χριστοῦ ,αυξβ'.

(2) Scilicet apud thermas Viterbienses a. d. 19 maii 1462. Vide Hist. Acad. Inscr., tom. III, pag. 287.

(1) Ex Allatio, *de Consensu*, libro III, pag. 937, et Morellio, Catal. Biblioth. S. Marci, eamdem hanc epistolam exhibente juxta codicem Venetum, n° 333, qui Bessarionis autographus habetur. In titulo Καρδινάλις habet All., Καρδινάλης Morell.

(2) Quæ hinc procedunt, ἐγὼ μὲν... ἡ Ἑλλὰς, diversa ac pleniora exstant in codice Monacensi, tanquam ab ipsa Bessarionis manu, sic nempe: Ἐγὼ μὲν οὖν χαίρω παρὰ τοιοῦτον ἄνδρα φοιτήσας, οὗ Πλάτωνι, μετά γε τοὺς πρώτους ἐκείνους, ἄνδρας; οὗ; ἔφυσεν ἡ Ἑλλὰς, οὐ σοφίᾳ, οὐ τῇ ἄλλῃ ἀρετῇ ὁμοιότερον (supple οἶδα seu simile quid). Inde suspicatus est Morellius interpolatam consulto fuisse in Allatiano textu epistolam. Sed potuit Bessario sua se ipse manu emendare. Allatii certe bona fides nobis minime suspecta est.

(3) All. κρατοίητε, sed falsa, neque ipsi probata lectione, quum optime verteret: « si non plauditis. »

(4) Sic cod. leni spiritu, non ἀνήρ.

(5) All. ἐσεῖτε. Neque ipsum ἐσεῖται pro ἔσται satis atticum est, sed poetica nonnunquam sibi indulgere Bessarionem, alias quoque notavimus.

(a) Hanc epistolam cum sequenti ed. Alexandre in *Plethon, Traité des Lois* Paris, 1858. Notæ sunt ejusdem viri clarissimi

ται χρόνοι. Εὖ πράττοιτε· καὶ περιγκίπαν τὸν Χεῖ- A meo nomine salvere jubete; qui sciat se a me propter virtutem quam maxime diligi.
λαν ἐξ ἐμοῦ προσείπατε, ὃς ἴστω φιλούμενος ὑπ' ἐμοῦ διὰ τὴν ἀρετήν, ὡς οὐδέποτε μᾶλλον.

Τοῦ αὐτοῦ στίχοι εἰς Πλήθωνα ἐπιτάφιοι.

Γαῖαν σώματι (1), ψυχῇ δ' ἄστρα Γεώργιος ἴσχει,
Παντοίης σοφίης σεμνότατον τέμενος.
Πολλοὺς μὲν (2) φῦσεν ἀνέρας θεοειδέας Ἑλλὰς,
Προὔχοντας σοφίῃ, τῇ τε ἄλλῃ ἀρετῇ.
Ἀλλὰ Γεμιστὸς, ὅσον Φαέθων ἄστρων (3) παραλλάσσει,
Τόσσον τῶν ἄλλων ἀμφότερον (4) κρατέει.

Ejusdem distichon funebre in Plethonem.

Plethonis corpus terra, animam cœlum habet,
Omnimodæ sapientiæ templum sacerrimum.
Multas certe Græcia divinos procreavit viros
Doctrina cæterisque virtutibus præstantes;
Quantum autem sol inter astra, tantum Gemistus
Quoad utrumque inter omnes prælucet.

XI.

Ad Nicolaum Secundinum. — Superioris epistolæ exemplar cum versibus parentalibus mittit.

Βησσαρίων καρδινάλης τῷ λογιωτάτῳ ἀνδρὶ Νικολάῳ τῷ Σεκουνδίνῳ εὖ πράττειν. B *Bessarion cardinalis doctissimo viro Nicolao Secundino bene agere.*

Εἰδώς σε (1) καὶ αὐτὸν τοῦ Γεμιστοῦ σοφίαν καὶ ἀρετὴν οὐδενὸς ἧττον ἀγάμενον, πέμπω σοι ἔπη τινὰ εἰς ἐπιτάφιον αὐτῷ ὕμνον πεποιημένα, καὶ ἦν ἀπέσταλκα τοῖς αὐτοῦ υἱεῦσιν ἐπιστολήν, οὐκ αὐτοὺς παραμυθούμενος, οἷς γε χαίρειν, οὐκ ἄχθεσθαι δεῖ, ἀλλ' ἐκεῖνον ἐγκωμιάζων. Ἅπερ ἀναγνοὺς, μὴ νομίσῃς ὑπερβολὴν ἐνεῖναι μηδεμίαν τοῖς λόγοις· ἀνὴρ γὰρ ἐκεῖνος φιλοσοφίας τῷ ὄντι καὶ παντοδαπῆς σοφίας εἰκὼν γέγονεν, οὐ τῆς ἐν λόγοις μόνον, καὶ ὅση περὶ τὴν τῶν ἄστρων φορὰν, καὶ περὶ ἁρμονικοὺς λόγους τάς τε γεωμετρικὰς ἀναλογίας καὶ ἀριθμητικὰς μεσότητας καταγίνεται (2), οὐδ' ὅση μόνον Πλατωνική τε καὶ τῶν τὰ θεῖα ἐρευνησαμένων ἐκείνων ἀνδρῶν, ὅση τε περὶ τὴν τῶν φυσικῶν ἔρευναν καὶ τὰς τούτων αἰτίας τε καὶ ἀρχὰς τὴν πραγματείαν ποιεῖται, ἃ πάντα, ὡς οὐδεὶς οὐδὲ ἕν, ἐξήσκησεν ἀκριβέστατα· ἀλλὰ καὶ ὅση, περὶ πρᾶξιν σχολάζουσα, τὰ ἤθη καὶ τοὺς τρόπους ἑκάστου κοσμεῖ· ἧ οὕτω τὸν ἴδιον ἐλάμπρυνε βίον, ὡς μηδὲν πρὸς αὐτὸν Διογένην καὶ τοὺς ὁμοίους, μηδὲν τοὺς Στωϊκοὺς ἐκείνους εἶναι. Τὴν γὰρ σεμνότητα καὶ τὸ κόσμιον καὶ τὸ αὐταρκες αὐτῶν ἀσπασάμενος, τὴν ἀλαζονείαν τε καὶ οἴησιν καὶ ἐπίδειξιν αὐτῶν ἀπεώσατο. Δι' ἃ πάντα τοσοῦτον αὐτὸν τεθαύμακα, ὅσον, εἰρήσθω γὰρ τὸ ἀληθὲς, οὐδέπω οὐδένα ἂν ἐς δεῦρο εἶδόν τε καὶ ὡμίλησα. Οὔτε γὰρ ὃς περὶ ἐλάττονος ἐποιεῖτο τὰ παρόντα πάντα, οὔθ' ὃς μᾶλλον, τῆς σοφιστικῆς ἀπεχόμενος ἀδολεσχίας (3) καὶ πάγης, τῆς περὶ τὰ ἐν φιλοσοφίᾳ δόγματα ἀληθείας ἐρευνητικώτερός τε καὶ εὑρετικώτερος γέγονεν, οὕτω ἐνέτυχον οὐδενὶ, καίτοι πολλοῖς ἐντυχὼν ἀνδράσι σοφοῖς. Ὧν εἵνεκα πολλὰ μὲν καὶ μεγάλα περὶ αὐτοῦ ἐν τοῖς βραχέσιν ἐκείνοις εἰρήκαμεν ῥήμασιν· οὐδέποτε δ' ἂν εἴποιμεν οὐδὲ μακροῖς λόγοις· τά γε εἰκότα, ἀλλ' ἀρκεῖ, ὥς τινα τῶν ὑπὲρ ἡμῶν τε καὶ ἡρωϊκῶν ἐκείνων ἀνδρῶν, θαύματι καὶ σιγῇ μᾶλλον αὐτὸν ἢ λόγῳ κοσμεῖν. Ἔρρωσο.

Cum bene sciam, Gemisti te sapientiam ac singularem virtutem magni æstimasse, versus aliquot funebres in ejus laudem compositos et epistolam tibi mitto quam ad ejusdem filios consolaturus qui læto nedum ægro animo esse debebant, sed illum laudaturus scripseram. Quam ubi legeris, noli credere nimis encomiasticam esse. Fuit enim ille vir philosophiæ et omnimodæ doctrinæ exemplar vivum; non illius quidem quæ de astrorum motu aut de eloquentiæ præceptis aut de geometria arithmeticave inquirit, aut Platonis duntaxat philosophiæ aliorumque theologicis quæstionibus operam dat (quæ omnia ille perbene novit); sed quæ cujuslibet mores et vitæ institutum penetrat, circa quod ipse adeo excellebat ut nec Diogenes nec stoicorum aliquis ei comparandus sit; quorum gravitatem et continentiam imitans, jactantiam et ostentationem longe rejecit. Quam ob causam, ut quæ sentio dicam, neminem æque ac illum admiratus sum ex omnibus quibuscum commercium habui. Nunquam ego quidem, qui cum multis iisque doctis hominibus vixi, vidi, qui aut res præsentes minus æstimaret aut a sophistarum vaniloquentia magis remotus, quod in philosophia veri est, curiosius investigaret. Idcirco paucis verbis magnas ejus laudes celebravi, dum nec longi sermones ad id sufficerent. Quare satis erit ejusmodi viros qui nos in omnibus D superant, admiratione taciturna plus quam panegyricis honorare. Vale.

(1) Ex iisdem, quibus prior epistola, fontibus.

(2) Apud Allatium et in codd., versus posteriores quatuor a prioribus separati exhibentur, instar alterius epitaphii, et recte quidem.

(3) All. ἀστέρων. Nos metro consuluimus, etsi multa in his versibus horrida supersunt.

(4) All. ἀμφοτέρου, pro quo melius sane Morellius e codice suo ἀμφότερον, cum tamen exspectaveris ἀμφοτέρως.

(1) Ex eodem codice Sancti Marci 333, quem supra Bessarionis autographum esse diximus. In titulo Καρδινάλης, ut apud nos.

(2) Cod. καταγείνεται, solita Græcis orthographia.

(3) Cod. ἀδολεσχείας.

XII.

Ad Ludovicum XI regem scribit a summo pontifice legatum se electum, ut pacem inter regem ipsum et duces Burgundiæ ac Britanniæ, armis depositis, componere curaret (*a*).

Bessario cardinalis serenissimo principi et illustrissimo domino D. Ludovico Francorum regi Christianissimo, domino mihi colendissimo.

Serenissime princeps et illustrissime domine, domine mihi colendissime, nusquam deflexi ab instituto itinere postea quam sum ex Urbe egressus, ut ad Majestatem Vestram pervenirem. Nam meum legationis obeundæ officium, piissimaque pontificis maximi mandata vix valetudinis curandæ inclinatæque ætatis recreandæ spatium relinquebant, cum præsertim res Gallicæ undique tumultus et cædes parturirent, armatique exercitus, quod sine maximo animi dolore scribere non possum, ad cruentam dimicationem in dies magis compararentur. Hac una cogitatione et cura nec salutis meæ, nec imbecillitatis rationem ullam duxi, cum aut Cinisium montem Alpesque difficillimas superabam, aut reliquum iter asperrimum conficiebam. Nullum enim vehiculi genus, nulli acceleratio tanta esse poterat, quantam sedes apostolica, meaque in Christianum nomen pietas maxime postulabat hac rerum conditione et fortuna. Nam cum pontifex maximus hanc nationem rebus gestis amplissimam, multitudineque pene infinitam, cujus opibus ac virtute Dei Ecclesia et secundis rebus ornata est, et difficillimis temporibus defensa, mutuis seditionibus bellisque labefactari intelligeret, ingemuit vehementer, ac pro boni pastoris officio deligendum statuit, qui gregem Dominicum dissidentem mutua componeret pace et quiete, ne impetum faciat sævissimus lupus, cui nomen Christianum jamdiu est ludibrio. Multi quidem ingenio et sapientia præstantiores mitti poterant, sed qui me voluntate superarent, et studio conficiendæ, pauci. Nam, ut cætera aliis concedam, religionis amore vinci turpe esset, cum anteactæ vitæ, tum præsenti ætati. Cum autem omni itinere admodum suspensus et sollicitus fuerim, ut prius adessem quam manus conserrentur, nunc maxime angor et crucior, quod me quoque tanta celeritate fesso et pene præsente belli sævitia nulla ex parte conquiescit; utinam uno momento apud Majestatem Tuam, illustrissimosque duces Burgundum et Britannum mihi adesse liceret, diviso etiam hoc corpusculo in tres partes, ut uno ordine armis repressis de communi dignitate, amplitudine, salute ageretur. Id quoniam fieri non potest, molestissimum est. Sum omnes adituras mandato pontificio; ac instituto ordine legationis primum ad te venio, Christianissime princeps, quoniam tuæ celsitudinis ratio ita poscit; me conferam deinceps ad illustrissimum ducem Britannum cum et proximus sit, et strictis prope gladiis prælium impendeat. Majestatem Tuam rogo per majorum laudem immortalem, per Christianissimi nomen quod domesticum est et hæreditarium, per excellentem pietatis et misericordiæ gloriam, per Christi majestatem, qua tanti regni gubernacula jamdiu tenes, ut prælio abstineas prorogatis induciis, quæ, ut audio, die lunæ insequenti exituræ sunt. Ego paulo post adero, Deo duce, Majestatisque Tuæ consilii religiosissimis, et voluntate optima ea meditari et perficere studebo quæ tibi, reliquis omnibus principibus, communi libertati præsidium, sempiternamque pietatis laudem videntur allatura. Misi nunc reverendum Patrem D. Bartholomæum præsulem Parentinum, virum cum ingenio cum fide non vulgari præditum, qui hæc meo nomine rogabit, exponetque alia nonnulla coram. Ore ut audias hominem, fidemque habeas ac mihi ipsi si adessem, a me enim proficiscitur et loquitur. Felix sit Majestas Vestra, cui me commendo.

Ex Samurro, die decima quinta Augusti, millesimo quadringentesimo septuagesimo secundo.

Majestatis Vestræ,

Deditissimus B. cardinalis Nicænus, apostolicæ sedis legatus.

XIII.

Ad principem senatumque Venetiarum, Bibliothecam suam omni librorum genere instructissimam eidem senatui defert ac donat (*b*)

(Anno 1469).

Illustrissimo ac invictissimo principi Venetorum Christophoro Moro duci, et inclyto senatui, salutem.

Equidem semper a tenera puerilique ætate omnem meum laborem omnemque operam, studium curamque adhibui, ut quoscunque possem libros in omni disciplinarum genere compararem : propter quod non modo plerosque et puer et adolescens manu propria conscripsi : sed quidquid pecuniæ seponere interdum parca frugalitas potuit, in his coemendis absumpsi. Nullam enim magis dignam atque præclaram supellectilem, nullum utiliorem præstantioremque thesaurum parare mihi posse existimabam. Vocibus plèni, pleni antiquitatis exemplis, pleni moribus, pleni legibus, pleni religione vivunt, conversantur, loquuntur nobiscum. Docent nos, instituunt, consolantur, resque e memoria nostra remotissimas quasi præsentes exhibent, et ante oculos nobis ponunt. Tanta est eorum potestas, tanta dignitas, tanta majestas, tantum denique numen, ut, nisi libri forent, rudes omnes essemus et indocti; nullam fere præteritarum rerum memoriam, nullum exemplum, nullam denique nec humanarum nec divinarum rerum cognitionem haberemus. Eadem urna quæ hominem

(*a*) Ex domni d'Acherii Spicilegio, in fol. tom. III.

(*b*) *Philologicar. Epist.* ed. Melch. Haiminsfeldii Goldasti, post Richardi de Buri, episc. Dunelmensis, *Philobiblion*. Francofurti, 1610, in-12 Biblioth. Mazarin. n. 22910.

corpora contegit, etiam nomina obrueret. Quamvis autem huic rei toto animo semper incubuerim, ardentiori tamen studio post Græciæ excidium, et deflendam Byzantii captivitatem, in perquirendis libris Græcis omnes meas vires, omnem operam omnemque facultatem industriamque consumpsi. Verebar enim et vehementissime formidabam, ne cum cæteris rebus tot excellentissimi viri, tot summorum virorum sudores atque vigiliæ, tot lumina orbis terræ periclitarentur atque perirent, quemadmodum etiam superiori tempore tantam jacturam fecimus, ut ex ducentis viginti millibus librorum, quos Plutarchus refert in bibliotheca Apamæorum fuisse, vix mille ætate nostra supersint. Conati autem sumus, quantum in nobis fuit, non tam multos quam optimos libros colligere, et singulorum operum singula volumina, sicque cuncta fere sapientum Græcorum opera, præsertim quæ rara erant inventuque difficilia, coegimus. Cæterum cum hoc sæpe mente repeterem, parum desiderio meo satisfecisse videbar, nisi pariter providerem, ut libri, quos tanto studio et labore coegerim, me vivo ita collocarentur, ut etiam defuncto dissipari aut alienari non possent, sed in loco aliquo tuto simul ac commodo ad communem hominum, tam Græcorum quam Latinorum, utilitatem servarentur. Hoc igitur cogitanti mihi, multasque Italiæ urbes animo volventi, sola vestra inclyta atque amplissima civitas occurrit, in qua animus meus omni ex parte conquiesceret. Primo enim non videbam, quem locum eligere possem tutiorem, quam eum qui æquitate regitur, legibus tenetur, in unitate ac sapientia gubernatur, ubi virtus continentiæ, gravitatis, justitiæ, fidei domicilium est ; ubi imperium, ut maximum est atque amplissimum, ita æquabile ac moderatum ; animi in consulendo liberi, nulli libidini, nulli delicto obnoxii ; prudentes imperii clavum tenent, et boni malis præponuntur, ac privatorum commodorum obliti, totum corpus reipublicæ unanimi consensu et summa integritate procurant. Ex quibus speran- A dum est civitatem vestram, quod optamus, in dies magis et vires et nomen propagaturam. Dehinc intelligebam nullum locum a me eligi posse commodiorem ac nostris præsertim hominibus aptiorem. Cum enim in civitatem vestram omnes fere totius orbis nationes maxime confluant, tum præcipue Græci, qui e suis provinciis navigio venientes, Venetiis primum descendunt : ea propterea vobiscum necessitudine devincti, ut ad vestram appulsi urbem, quasi alterum Byzantium introire videantur. Post hæc quomodo poterit hoc beneficium a nobis honestius locari, quam apud eos homines quibus ego multis eorum in me beneficiis devinctus obstrictusque essem ; et in ea civitate, quam mihi, subjugata Græcia, pro patria elegissem, B et in quam accitus a vobis atque honorificentissime receptus fuissem. Itaque conscius mortalitatis meæ et ingravescentem jam ætatem diversosque quibus affligimur morbos, et cætera quæ evenire possent considerans, omnes libros meos utriusque linguæ sacratissimæ ædi beati Marci vestræ inclytæ civitatis dono dedi atque dicavi, sentiens talem me animum et excellentiæ vestræ et gratitudini meæ et quam mihi communem esse voluistis, patriæ debuisse, ut vos ac liberi posterique vestri, qui me virtute ac sapientia vestra, multisque in me beneficiis addictum, deditum obstrictumque habetis, hæredes laborum meorum, fructus uberes diuturnosque capiatis ; deinde cæteri qui bonarum disC ciplinarum studiosi erunt, vestra causa capiant. Quapropter et donationem ipsam, et librorum indicem, et pontificis maximi decretum ad vestras excellentias mittimus, precantes Deum ut reipublicæ vestræ omnia bene, feliciter prospereque eveniant, et pacem habeat, tranquillitatem, otium concordiamque perpetuam. Valeant excellentiæ vestræ feliciter.

Viterbii, IV Non. Maias.

BESSARION,
cardinalis, patriarcha Constantinopolitanus,
basilicæ B. Marci Venetiis dicavit.

Catalogum (*a*) bibliothecæ Bessarionis præstantissimus B. Montfauconius dudum exhibuit in sua *Bibliotheca bibliothecarum codicum mss.* Sed cum ipse hunc Catalogum luculentiorem et exactiorem ex Riccardiana bibliotheca erutum, et ipsi, ut videtur, prope Bessarioni σύγχρονον habeam, non ingratam rem eruditis me facturum arbitror, si illum hic iterum publici juris faciam. Est vero qui sequitur.

Tabula librorum, tam Græcorum quam Latinorum, quos reverendissimus in Christo Pater dominus cardinalis Nicænus, ac episcopus Albanensis, dono dedit serenissimo et excellentissimo ducali Venetiarum dominio : qui reconditi (prout Roma transmissi fuerant) in capsis XXX commendati fuere magnificis et generosis dominis procuratoribus ædis Divi Marci, tantisper quoad instruatur et exornetur domus aliqua, bibliothecæ, in qua reponi debent pro communi studentium utilitate, ac decore et ornamento urbis hujus celeberrimæ.

In capsa signata A sunt codices hi, quorum inscriptiones hic infra adnotatæ videntur.

Totus Aristoteles præter logicam, in pergamenis et novus.

Physica ejusdem cum expositione usque ad quartum librum cujusdam alterius. Deinceps Simplicii, in pergamenis, et est liber pulcher.

Physica ejusdem, cum expositione Simplicii, in pergamenis.

Simplicius in prædicamenta Aristotelis : ac cu-

(*a*) Joan. Lami, *Deliciæ Eruditorum*, tom IX, Florentiæ 1710.

jusdam alterius expositio in primum et secundum de anima, in pergamenis, pulcher.

Theophrastus de plantis, in pergamenis.

Philoponus in librum de Generatione et corruptione, et Alexander in meteora, in pergamenis.

Logica Aristotelis cum expositionibus ad topicam usque, in papyris.

Physiognomonica, paradoxa, mechanica, et problemata Aristotelis, in papyris.

Rhetorica Aristotelis, et nonnulla parallela Plutarchi, in papyris.

Alexandri quæstiones naturales, morales, et de anima, in pergamenis.

Quædam epigrammata et moralia Aristotelis magna, et Eudemica, partim in papyris, partim in pergamenis.

Sexti Empirici in mathematicos, in papyris.

Interpretatio multorum in logicam, in papyris.

Metaphrasis in logicam, in papyro.

Quæstiones cujusdam Joannis Italici in logicam et topicam, in pergamenis.

Ammonii in prædicamenta Aristotelis.

Simplicii in librum de cœlo et mundo, imperfectus et inordinatus; et erotemata Ptochoprodromi, in papyris, etc.

Chortasmeni in logicam et rhetoricam, in papyris.

In capsa inscripta B, quæ est ponderis librarum 230, *sunt volumina infrascripta.*

Evangelium Matthæi cum expositoribus, in pergamenis.

Olympiodori in quosdam dialogos Platonis, in pergamenis.

Arrianus in Epictetum, in papyris.

Plotini nonnullæ orationes, in pergamenis.

Maximi Platonici orationes, in pergamenis.

Iamblichi in epistolam Porphyrii, in pergamenis.

Porphyrii dialogus in prædicamenta Aristotelis, et dialecticam, et arithmeticam, theologicam, in pergamenis.

Simplicii in tres libros de anima, et Proculi, et Hermæ, in quosdam Dialogos Platonis, in pergamenis.

Herodiani de octo Cæsaribus, et Zosimi historici, in pergamenis.

Heliodori Æthiopica, in pergamenis.

Phocylidis, Theognidis, Pollucis, et alia quædam, in papyris.

Historia Pachymeris, in papyris.

Et Xenophontis Ascensus Cyri, in papyris.

Philonis orationes nonnullæ, in pergamenis.

In capsa signata C, ponderis librarum 220, *sunt libri infrascripti.*

Homeri Ilias, Odyssea, Hymni, Bellum murium et ranarum; Quinti supplementum Iliadis, in pergamenis.

Homeri Ilias, in pergamenis, liber pulcherrimus.

Homeri Odyssea, in papyris.

Eustathii in Odysseam, in pergamenis.

Eustathii in primos novem libros Iliadis, in pergamenis.

Carmina Gregorii Nazianzeni, in pergamenis.

Arati poetæ Lycophronis, in pergamenis, cum expositoribus.

Erotemata antiqua, in pergamenis.

Euripidis, in papyris, tragœdiæ tres.

Aristophanis comœdiæ tres, et Sophoclis tragœdiæ quatuor, in papyris.

Et Nicandri theriaca, in pergamenis.

In capsa signata D, ponderis librarum 225, *sunt volumina infrascripta.*

Omnia opera Platonis in eodem et pulcherrimo volumine, in pergamenis.

Omnia Moralia Plutarchi in eodem volumine, in pergamenis.

Proculi in Parmenidem Platonis, in pergamenis, novus liber et pulcher.

Proculi in theologiam Platonis, et Hieroclis in aurea carmina Pythagoræ, novus liber et pulcher.

Proculi in Timæum Platonis, in pergamenis, novus liber, et pulcher.

Platonis nonnulli dialogi, et de rep., in pergamenis.

Platonis dialogi XXXVIII, in papyris, et Vita ipsius in principio.

Iamblichi, de vita Pythagoræ, in pergamenis.

Plotini opera omnia, in papyris.

Damasceni de principiis in Parmenidem, in pergamenis.

Proculi duo libri de theologia Platonis, et elementalis ejusdem theologia.

Historia de rebus gestis Mauritii Imperatoris libri octo, et Æsculapii Tradani expositio in Arithmeticam, in pergamenis.

Nicephori Gregoræ, in pergamenis.

Xenophontis post Thucydidem, et de dictis et factis Socratis, et aliæ quædam orationes, in papyris.

Josephi de captivitate, in pergamenis.

Josephi de captivitate, in pergamenis, et Zonaræ et Choniatæ historiæ, in papyris.

In capsa signata E ponderis librarum 230, *sunt codices infrascripti.*

Diodori historici a X in XX librum, in papyris.

Diodori ab XI ad XV usque, in pergamenis.

Apiani historiarum Romanarum, et aliarum, in papyris.

Theogenis et Chariclæ, in pergamenis.

Diodori libri V primi, in papyris.

Dionis Romanarum historiarum, in papyris.

Herodoti in papyris, et Juliani quædam orationes.

Chronica cujusdam, in papyris.

Demosthenis orationes omnes, in pergamenis.

Strabonis ab XI usque ad finem, cum adnotationibus Gemisti, in papyris.

Plutarchi parallela omnia, liber pulcherrimus.

Isocratis orationes XXI, et Dionysii de nominum compositione.

Syriani Sophistæ, et aliorum in nonnullas partes Rhetoricæ, in pergamenis.

Libanii declamationes, in papyris.

Lysiæ orationes XXIX ; Dionysii, De charactere Lysiæ; Gorgiæ in laudem Helenæ.

Aladamantis orationes duæ ; Antisthenis orationes duæ ; Demadis oratio una.

Agathiæ historiæ quinque libris, et de nominibus et ordinibus antiquorum.

Theognidis poetæ ; Phocylidis ; Aurei versus Pythagoræ ; Moschi Siculi.

Musæi Hero et Leander, Dionysii Longini de magnitudine orationis, in pergamenis, etc.

Naucratis convivia libri octo, in pergamenis.

Thucydidis historia, in papyris.

In capsa signata F sunt libri infra scripti ponderis librarum 210.

Dionis Chrysostomi orationes octoginta, in pergamenis.

Dionysii Halicarnassei, Demetrii Phalerensis, Alexandri, Menandri, Aristidis, Apsinis, Monita oratorum multa et præclara de ratione dicendi.

Orationes Libanii, in papyris.

Epistolæ cujusdam Michaelis Gabræ, in papyris.

Libanii Declamationes, in pergamenis.

Libanii Epistolæ, in papyris.

Quædam opera Aristidis ; Proculi naturalis elementatio ; legalia quædam Alcinoi de dogmate Platonis, in papyris.

Aristidis orationes, in pergamenis.

Dionis Romanarum historiarum a XLIV ad quinquagesimum usque nonum, in pergamenis.

Aristidis orationes, in papyris.

Rhetorica Hermogenis, Arithmetica Nicomachi, Geometriæ libri sex, et Geodæsia in papyris.

Rhetorica Hermogenis, in papyris.

Demosthenis orationes quinquaginta, et epitaphia Lysiæ, in papyris.

Demosthenis orationes XXII, proœmia concionatoria, vel demegorica, et Epistolæ sex, in pergamenis.

Euclidis Geometria, in papyris.

Cleomedis tabulæ Persicæ ; Erisocinæ Arithmetica, et imagines Philostrati.

Liber in quo sunt judicialia complura, in papyris corio rubeo.

Alter similis, corio nigro.

Tabulæ Persicæ ; et descriptio Astrolabii in papyris.

Ptolemæi Almegisti, in pergamenis.

Ptolemæi Geographia, in pergamenis.

Cleomedis, in papyris, et

Ptolemæi Quadripartita cum expositione, et multa alia in Astronomiam, in pergamenis.

In capsa signata G ponderis librarum 240 sunt libri infra scripti.

Geometrica Euclidis, et Data ejusdem, Sphæra Theodosii, Apparentia et Catholica Euclidis, Logica Barlaam, et Almagesti Ptolomæi, in papyris.

Almagestus Ptolemæi cum expositione Theonis, liber pretiosus, in papyris.

Geometria Euclidis, et aliorum multorum auctorum numero XVIII theoremata geometrica, liber pretiosus, in papyris.

Albacus Græce, Geodæsia, tabulæ Persicæ, tabulæ Theonis, Proculi in Astronomiam. Quadripartita Ptolemæi, et alia in Astronomiam, in papyris.

Magni Logothetæ in Astronomiam, in papyro, liber unus.

Musica Ptolemæi cum expositione Laurentii, in papyro.

Tabulæ Ptolemæi in compendium redactæ, in papyro.

Quædam tabulæ Astrologicæ parvo volumine, in pergamenis.

Arithmetica Nicomachi ; Arati Phænomena, Cleomedis, et sex libri Geometriæ, in papyris.

Arithmetica Nicomachi Philosophi, in papyris.

Cleomedis cum expositione, et Arithmetica cum expositione Philoponi, in papyris.

Cleomedis, et Arithmetica Diophanti libri sex in papyro.

Liber legalis compendium Armenopoli, in papyris.

Liber legalis in alphabetum, in pergamenis.

Similis, in pergamenis, et

Similis, in pergamenis.

In capsa signata H ponderis librarum 230 sunt libri infra scripti.

Epitoma LX librorum legum per alphabetum, in pergamenis.

Institutiones Græcæ, in pergamenis.

Liber legalis, Compilatio, et collectaneum trium imperatorum, in papyris.

Meletius de natura hominis, in papyris.

De cura equorum multorum auctorum, in pergamenis.

De varietate et virtute elementorum, in papyris.

Dioscorides in medicinam, in pergamenis.

Oribasii in medicinam, in papyris libri quatuor, et de agricultura diversorum auctorum, in papyris.

Actuarii de urinis, in papyris.

Pauli Æginetæ medici, in pergamenis.

Eusebii de Constantini Vita, in papyris.

Legum epitoma, et Canones conciliorum, in pergamenis.

Liber legalis trium imperatorum, in papyris.

Photii narratio eorum quæ legerat, in pergamenis.

Alter similis, in pergamenis.

In capsa signata I ponderis librarum 230 *sunt libri infra scripti.*

Climacus cum expositione, in papyris.

Eusebii Evangelica præparatio, in papyris.

Acta quarti concilii, in papyris.

Acta quinti concilii, in pergamenis.

Acta synodi contra Photium, et alterius pars, in papyris, consumpta in pergamenis.

Acta concilii Florentini.

Sancti Dionysii Areopagitæ omnia opera in pergamenis, liber pulcherrimus.

Philosophia et Theologia Damasceni, in pergamenis.

Alter liber similis, in pergamenis.

Alter liber similis, in papyris.

Sancti Thomæ primus et secundus contra Gentiles Græce, in papyris.

Ejusdem ad Sanctorem Antrocherium, et prima primæ Græce, in papyris.

Acyndini quædam opera; et Prochori de attributis, in pergamenis.

Nicolai Cabasilæ de Vita, in papyris, in x.

Sancti Basilii orationes, in pergameno monastice.

Ejusdem de eadem re, in pergamenis, et

Ejusdem de eadem re, in pergamenis.

Cinoi De processione Spiritus sancti, in pergamenis.

In capsa signata K ponderis librarum 240 *sunt libri infra scripti.*

Zonaræ historici a mundi creatione ad imperium usque Alexii, in papyris. Deest parum, et in principio, et in fine.

Alexandri et Aristotelis problemata, in papyris.

Galeni decem tractatus, in pergamenis.

Theonis in Platonem de mathematicis, in pergamenis.

Aristidis orationes, in papyris.

Moralia Plutarchi, in pergamenis.

Luciani orationes, in papyris.

Acta sexti et septimi concilii, in papyris.

Moralia Plutarchi, et Aristidis orationes, in papyris.

Epistolæ multorum pulchræ in papyris.

Dialogus Planudis in Grammaticos, et Ovidii Metamorphoses Græce, in papyris.

Flores ex diversis auctoribus per quemdam Macarium, in papyris.

Multa in Grammatica, in papyro.

Gregorii Nazianzeni de homine, et Basilii contra Eunomium, in pergamenis.

Basilii Hexaemeron, et contra Eunomium, in pergamenis.

Basilii in Isaiam, in pergamenis.

Epistolæ Pauli Græce, et Latine, et Hebraice.

Dogmatica armatura, in papyris.

Excerpta de sanctis doctoribus, in pergamenis.

Quædam orationes Chrysostomi, in pergamenis.

Liber Monasticus Antiochi, in pergamenis.

Origenis Philocalia, in pergamenis et

Commentaria quædam in orationem Gregorii Nazianzeni, in pergamenis.

In capsa signata O (1), *ponderis librarum* 230, *sunt libri infra scripti.*

Gregorii Nazianzeni sermones cum glossis, in papyris.

Leges in compendium redactæ, et canones conciliorum, in pergamenis.

Leges navales Rhodiorum ex 14 libro Digestorum, et aliæ, in pergamenis.

Orationes Gregorii Nazianzeni, in pergamenis.

Prima pars sancti Thomæ Græce, in pergamenis.

Chrysostomi homiliæ in diversas auctoritates Evangelii pulchræ, in pergamenis.

Ejusdem Margaritæ, in pergamenis.

Ejusdem in Epistolam ad Hebræos, ad Philippenses, in pergamenis.

Ejusdem in Joannem prima pars, in pergamenis, et

Homiliæ Chrysostomi ex ipsius Sermonum floribus compositæ.

In capsa signata N ponderis librarum 230 *sunt libri infra scripti.*

Cyrillus in Joannem, in papyris.

Chrysostomi in primam partem Matthæi, in pergamenis, initium a xv Homilia.

Ejusdem in eumdem, in pergamenis, initium a tertia Homilia.

Sancti Basilii Hexaemeron et moralia, in pergamenis.

Chrysostomi in secundam partem Joannis, in pergamenis. Incipit a LV Homilia.

Sancti Dionysii Areopagitæ omnia opera, in pergamenis.

Sancti Basilii in Isaiam, in pergamenis.

Contra Agarenos per Judæos, in papyris.

Chrysostomi Andriantes, in pergamenis.

Chrysostomi Homiliæ quædam, inter quas sunt quinque in beati Pauli laudes, in pergamenis.

Chrysostomi in Joannem secunda pars, in pergamenis, et

Quædam Gregorii Nysseni, Eusebii, Origenis, Zachariæ, Eneæ, Theophili et Epiphanii, in pergamenis.

(1) Hic est, ut videtur, duarum litterarum hiatus, nam littera N litteræ O postponitur, adeoque duæ litteræ desunt, vel librarii incuria omissæ, vel alia de causa mihi ignota.

In capsa signata P ponderis librarum 230 *sunt libri infra scripti.*

Orationes multorum doctorum in variis festis. Incipit quinta Septembris. Finit in laudem Josephi, in pergamenis.

Metaphrastæ mensis Novembris a XVII in finem usque.

Vitæ Sanctorum mensis Martii et Aprilis, in pergamenis.

Metaphrastæ secunda pars mensis Januarii, in pergamenis.

Orationes octo ex quibus tres sancti Basilii, et quædam aliæ, in pergamenis.

Metaphrastæ mensis Novembris a XVII in finem usque, in pergamenis.

Multi Sermones beati Gregorii Nazianzeni, in papyris.

Metaphrastæ de mense Decembris, in pergamenis, a medietate, et ultra.

Metaphrastæ de vita Sanctorum, in pergamenis a medietate et ultra de mense Decembris.

Metaphrastæ de mense Octobris, in pergamenis, et

Laudes beatæ Virginis, et multorum Sanctorum, in pergamenis.

In capsa signata Q ponderis librarum 240 *sunt libri infrascripti.*

Sermones panegyrici diversi, in pergamenis.

Expositio in Lucam : Carmina Nazianzeni cum expositione Dionysii Areopagitæ, cum expositione theologica Damasceni. Expositio in Apocalypsim, et alia multa, in papyris.

Metaphrastæ secunda medietas Novembris, in pergamenis.

Metaphrastæ de Vita Sanctorum mense Decembris a prima medietate, in pergamenis.

Metaphrastæ Novembris prima medietas, in pergamenis.

Metaphrastæ Januarius, in pergamenis

Sancti Epiphanii Panaria, in pergamenis, et

Sancti Maximi orationes, in pergamenis, diversæ.

Metaphrastæ mensis Novembris secunda pars, in pergamenis.

In capsa signata R ponderis librarum 230 *sunt libri infra scripti.*

Sancti Cyrilli ad Palladium de Latria in spiritu et veritate, in papyris.

Epistolæ sancti Gregorii Nazianzeni, in pergamenis.

Sermones sancti Gregorii Nazianzeni, in pergamenis.

Sancti Athanasii, in pergamenis.

Sermones sancti Chrysostomi in Epistolam ad Romanos, in pergamenis.

Sermones diversorum doctorum de Vita Sanctorum mensis Julii et Augusti, in pergamenis.

Chrysostomi expositio in Epistolas Pauli ad Corinthios, ad Philemonem, ad Titum, et ad Galatas, in pergamenis.

Sancti Joannis Damasceni parallela, in pergamenis, et

Cyrilli thesauri, in pergamenis.

In capsa signata S ponderis librarum 240 *sunt libri infra scripti.*

Chrysostomi in Acta Apostolorum, in pergamenis.

Chrysostomi in Epistolas ad Ephesios, Philippenses ac Colossenses, in pergamenis.

Sancti Chrysostomi in primam partem sancti Joannis Evangelistæ, in pergamenis.

Expositio Chrysostomi in partem Isaiæ, et multorum dictorum in eumdem Isaiam, vel in quamdam partem, Chrysostomi in partem Jeremiæ.

Theodoreti episcopi Cyri in totum Jeremiam, in pergamenis.

Sermones Magni Athanasii, in papyris.

Epistolæ Isidori Pelusiotæ in papyris.

Chrysostomi in secundam partem Matthæi, in pergamenis.

Sancti Maximi Philosophi, in pergamenis.

Aristobuli Monachi contra Judæos, in papyris.

Expositiones nonnullæ in Evangelia Dominicalia secundum Græcos, in papyris.

Chrysostomi in secundam partem Matthæi, in pergamenis, et

Basilii contra Eunomium, et Gregorii Nazianzeni in Hexaemeron, in pergamenis.

In capsa signata T ponderis librarum 230 *sunt libri infra scripti.*

Chrysostomi pars Margaritarum, in pergamenis.

Chrysostomi Andriantes, in pergamenis.

Chrysostomi Homiliæ in diversas materias, in pergamenis.

Origenis expositio in Matthæum et Joannem, in papyris.

Chrysostomi Hexaemeron secunda pars, in pergamenis.

Sancti Basilii Moralia, in pergamenis.

Chrysostomi Andriantes, in pergamenis.

Auctoritates de attributis, in papyris.

Epistolæ sancti Basilii, in pergamenis.

In capsa signata V ponderis librarum 230 *sunt libri infra scripti.*

Chrysostomi in Psalterium, et aliæ ejus Homiliæ, in pergamenis.

Chrysostomi expositio in Epistolas Pauli ad Colossenses et Thessalonicenses primam et secundam, ad Timotheum primam et secundam, in pergamenis.

Regula sancti Basilii quæ Ascetica inscribitur, in pergamenis.

Andriantes Chrysostomi in pergamenis.

Isaias propheta cum expositionibus, in pergamenis.

Chrysostomi expositio in primam ad Corinthios, in pergamenis.

Sancti Basilii Moralia, in pergamenis.

Gregorii Nazianzeni Orationes diversæ, in pergamenis.

Gregorii Nazianzeni Orationes, in papyris.

Chrysostomi in Psalterium, et ejusdem De virginitate, et aliæ orationes pulchræ, in pergamenis.

Sancti Gregorii Nazianzeni orationes XXVIII cum expositione, in papyris.

In capsa signata AA ponderis librorum 250 *sunt libri infra scripti.*

Chrysostomi Hexaemeron, in pergamenis.

Chrysostomi Hexaemeron prima pars, in pergamenis.

Sanctus Gregorius Nyssenus, in pergamenis.

Gregorii Nysseni contra Eunomium, in papyris.

Metaphrastæ mensis Septembris, in pergamenis.

Sanctorum Dorothei, Isaiæ, Marci, et Dialogi de vita monastica, in pergamenis.

Sancti Nili orationes diversæ et optimæ, in pergamenis.

Sancti Ephrem orationes de monastica vita, in pergamenis

Sanctorum Patrum Vitæ per Theodorum Cyri ad Palladium clausum, et de Brachmanis, in pergamenis.

Erimachi et Isac, in pergamenis.

Sanctorum Patrum memoratu digna, in pergamenis.

Sanctus Marcus, in pergamenis.

In capsa signata 9 *ponderis librarum* 230 *sunt libri infra scripti.*

Psalterium cum expositionibus plurimorum doctorum optimum, in pergamenis.

Vetus Testamentum, Genesis VI, usque ad Esdram, in pergamenis.

Psalterium cum expositione Theodoreti, in pergamenis.

Vetus Testamentum, Genesis usque ad Esther, in pergamenis.

Quatuor Evangelia cum expositionibus, in pergamenis.

In capsa signata ῆ *sunt libri infra scripti ponderis librarum* 250.

Procopii expositio super Isaiam, in pergamenis.

Sancti Ephrem multæ Orationes de vita monastica, in pergamenis.

Theodoreti in Epistolas Pauli, in pergamenis.

Expositiones in libros Salomonis et Job, in pergamenis.

Climacus cum expositione Eliæ Cretensis, in papyris.

Job, Proverbia, Ecclesiastes, Cantica canticorum, Sapientia Salomonis, Jesus Sirach, Prophetæ, Tobias, Judith, Machabæorum libri tres, et Josephi quod ratio sit moderatrix affectuum animi, in pergamenis.

Ecclesiastes et Cantica cum expositione, in pergamenis.

Proverbia, Ecclesiastes et Cantica cum expositione, et Justini de Fide Catholica, et sancti Basilii quod non sit idem substantia et hypostasis, in pergamenis.

Psalterium cum expositione Zygabeni, in pergamenis.

Quatuor Evangeliaa pulcherrimo volumine cooperto cum serico, in pergamenis.

Melissa, Cassianus et Maximus, in pergamenis.

Quatuor Evangelia parvo volumine, in pergamenis.

Octateuchus, Regum libri quatuor, Machabæorum libri duo, in pergamenis.

Et ecce Catalogus ille *Bibliothecæ Bessarionis*, qui in Bibliotheca Riccardiana asservatur *Pluteo S. ordine II num.* et quem non alia de causa *luculentiorem et exactiorem*, quam is, quem B. Montfauconius vulgavit, dixi, quam quia et synchronos Bessarioni, ut innui, esse videtur; et is quem dum libros in capsis collocarent concinnarunt illi, qui huic negotio præerant : ita ut non sit dubitandum, quin hi libri, qui recensentur, illi ipsi sint, quos Venetis Bessario donavit. Certe, quem Montfauconius edidit, non hoc simplici et tumultuario adgestu compositus est, sed secundum elementorum ordinem : ex quo forte multo posterior esse intelligatur. Illi autem, quibus vacat, utrumque Catalogum conferre poterunt, atque ita cognoscere an omnes illi ipsi libri servati sint, an alii deinde fuerint additi, an ulla alia differentia inter eos intercedat. Catalogus certe, quem ipse prodo, ab homine minus perito scriptus videtur, et quidem Græco, id quod evincit ipsa Græcarum vocalium pronuntiatio; et minus litterarum Latinarum erudito, quod orthographica menda arguunt; et paulo indoctiori, quod nominum corruptio passiva demonstrat. Nos tamen pleraque menda, quoad fieri potuit, substulimus, et ad emendatiorem scriptionem redegimus, licet multa intacta reliquerimus, ubi sensus ex pravo etiam positu deprehendi aliquatenus poterat. Cæterum in hoc Catalogo perlegendo nonnulla observavi, quæ hic recensere Lectori erudito ingratum non fuerit, et sunt quæ sequuntur.

Capsa A. *Joannes Italicus in Logicam, et Topica Aristotelis.* Phil. Labbeus commemorat tantum hujus commentarium in librum Περὶ ἑρμηνείας; Lambecius vero, alium in Topica. Ilic Michaelis Pselli discipulus fuit, cujus quoque exstat *Methodus synoptica rhetorices.*

Capsa eadem. *Erotemata Ptochoprodomi;* cujus multa alia opera, et quædam alias ignota, com-

memorantur in Catalogo mss. quorumdam Græcorum librorum, mecum a v. cl. Scipione Maffeio liberaliter communicato.

Capsa B. *Olympiodorus* in quosdam Dialogos Platonis; et Evangelium Matthæi cum Expositionibus. *Plotini* nonnullæ orationes, plurimi quidem faciendæ, si diversæ sunt ab ejus libris qui circumferuntur.

Capsa D. *Proculus* in Parmenidem Platonis. *Damascenus*, scilicet, ut videtur, *Damascius* de Principiis et in Parmenidem. Historia de rebus gestis Mauritii imperatoris, et *Asclepii* seu *Æsculapii* Tralliani, non *Tradani*, expositio in Arithmeticam. Duo codices *Josephi* de captivitate, seu bello Judaico.

Capsa E. *Theogenes* Mathematicus, et *Charicles* Medicus, ut videtur. *Plutarchi* Parallela omnia, liber pulcherrimus. Is esse non potest ille quem Bessarioni commodarunt monachi Benedictini Florentini; ille enim partem tantum Plutarchi Parallelorum continebat; et memoria exstat in alio codice pulcherrimo Parallelorum Plutarchi, qui apud eosdem monachos remansit; ut etiam videre est apud Montfauconium in *Diario Italico*, et in *Bibliotheca Bibliothecarum*. Non *Aladamantis*, sed *Alcidamantis*, legendum est, orationes duæ. *Agathias*, de nominibus et ordinibus acierum. *Naucratis*, hoc est *Athenæi Naucratitæ* Convivia, seu Deipnosophistæ.

Capsa F. *Menander*, qui hic commemoratur, rhetor esse videtur, non comicus. *Minucianus* rhetor. Epistolæ cujusdam *Michaelis Gabræ*. *Cleomedis* Tabulæ Persicæ. Illud *Erisocinæ* Arithmetica, credo corruptum, nec facile a me restitui potest. Num legendum *Chrysococcæ*, cujus etiam Tabulæ in Astronomia memorantur apud Montfauconium?

Capsa G. Apparentia et Catholica *Euclidis*. Logistica *Barlaam*. Almagestum *Ptolemæi* cum expositione Theonis; quæ expositio exstat etiam in bibliotheca Laurentiana, ni fallor. Multorum auctorum numero XLIV Theoremata Geometrica. *Albacus* Græce, forte nomen corruptum; et certe apud Montfauconium legitur *Abacus*. *Proculus* in Astronomiam. Musica *Ptolemæi* cum expositione *Laurentii*. Compendium *Armenopoli*.

Capsa H. Compilatio, et Collectaneum legum trium imperatorum. *Meletius* de Natura hominis.

Capsa I. Acta quintæ synodi. Philosophia et Theologia *Damasceni*. Sancti *Thomæ* primus et secundus contra gentiles, Græce; nam Demetrius Cydonius Græce hoc opus convertit. In sequenti articulo legendum est *ad Cantorem Antiochenum*, et est *Declaratio quorumdam articulorum contra Græcos, Armenos et Saracenos*. Quid illud *Cinoi* sit, ignoro prorsus, nisi forte Cydonii legendum est, ut e Montfauconio colligitur.

Capsa K. Epistolæ multorum. *Ovidii* Metamorphoses Græce. Flores ex diversis auctoribus per quemdam *Macarium*. Epistolæ Pauli Græce, Latine et Hebraice. Dogmatica Armatura. Liber monasticus *Antiochi*.

Capsa O. Prima pars sancti *Thomæ*, Græce.

Capsa P. Laudes B. Virginis multorum sanctorum.

Capsa Q. Sermones panegyrici diversi. Carmina *Nazianzeni* cum Expositione *Dionysii Areopagitæ*. Si vere ita habet inscriptio, hinc multum juvari video illorum opinionem, qui censent Pseudo-Dionysium Areopagitam sæculo demum quinto vixisse. Sed puto locum interpunctione laborare, et legendum esse: *Carmina Nazianzeni cum expositione. Dionysius Areopagita cum Expositione theologica Damasceni*.

Capsa S. Observandum venit illud, *sancti Maximi philosophi*. Illud vero, *Aristobuli monachi contra Judæos*, puto legendum *Christoduli monachi contra Judæos*; et quidem hujus Dialogi IX contra Judæos in bibliotheca D. Marci Venetiis exstant, sicuti Florentiæ in bibliotheca Riccardiana.

Capsa T. *Auctoritates de attributis*, respicere videntur hæresin Palamitarum.

Capsa ϛ. *Procopii* expositio super Isaiam.

Et hæc quidem obiter, dum Catalogum legerem, observabam mihi animadversione digniora, relinquens aliis ea multa seligere in usum suum, quæ hic præstantissima sunt. Etsi vero alius horum omnium librorum Catalogus exactissimus a viris doctissimis concinnatus nuper Venetiis publici juris factus sit, tamen et cur hunc perantiquum et forte archetypum ipse ediderim, eadem in causa fuere, quæ superius, cum de eo, quem Montfauconius edidit, verba facerem, in medium adduxi.

Sequentem epistolam cum duabus Gemisti Plethonis ad Bessarionis quæsita responsionibus edidit Franc. Dionysius Camusatus in notis ad Ciaconii Bibliothecam, Paris. 1731 fol., sed adeo mendose, ut vix sensus expiscari possit. De manuscripto quo usus est Camusatus nihil cum Lectore communicavit. Exstare in cod. Matrit. LXXX tradit Joan. Iriarte, qui initia dedit in Catalogo codd. Gr. Matrit., p. 295, omnia adhuc latere inquiens etiam in mss. Cæsareis.

Α'. *Βησσαρίων καρδινάλις τῷ Πλήθωνι.*

Κοινῆς πᾶσιν ἐνεσπαρμένης ἐννοίας καὶ ταύτης ἀληθεστάτης, μηδὲν μηδαμῇ ἀναίτιον εἶναι, πλὴν τοῦ πρώτου καὶ πάντων αἰτίου, οὐκ ὀλίγους τῶν Πλάτωνος ἑταίρων ὡς Πρόκλον, Ἑρμείαν τε καὶ Δαμάσκιον (Δαμάσκειον), τήν τε ψυχὴν, τούς γε (τε)

ὁρῶν συνεχῶς, τὰς τούτων ἀναλεγομένους ἐννοίας, καὶ τὰς αὐτῶν ἑπομένας ὡς τὰ πολλὰ, δόξας. Ὥσπερ τοίνυν ἐκ μιᾶς γνώμης ἡ τριὰς τῶν προειρημένων ἀνδρῶν αὐθυπόστατα εἶναι τὰ τοιαῦτα τῶν ὄντων ἀποφαίνεται, καὶ οὕτως αὐθυπόστατα ὡς αὐτὰ ἑαυτὰ ὑφιστῶντα καὶ αὐτὰ ἑαυτῶν αἴτια ὄντα καὶ ὅλα ἅμα αἰτιατά τε καὶ αἴτια· ἔν τε γὰρ τῇ θεολογικῇ αὐτοῦ στοιχειώσει, τὸν Πρόκλον περὶ τῶν αὐθυποστάτων πολὺν ἂν εὕροις ποιούμενον λόγον ἔν τε τοῖς εἰς Παρμενίδην αὐτοῦ ὑπομνήμασι, οὐχ ὥσπερ λέγουσί τινες· ὅτι πᾶν τὸ παραγόμενον ὑπ' ἄλλης αἰτίας παράγεται καὶ ἡμῖν ῥητέον, φησὶν, ἀλλ' ὥσπερ εἰώθαμεν αὐτοκίνητα προστάττειν ὡς ἑτεροκινήτων, οὕτω καὶ τὰ αὐθυπόστατα προθετέον τῶν ὑπ' ἄλλου παραγομένων. Εἰ γάρ ἐστι τὸ ἑαυτὸ τελειοῦν, ἔστι καὶ τὸ ἑαυτὸ γεννῶν. Εἰ δὲ ἔστι τὸ αὐθυπόστατον, δῆλον ὅτι τοιοῦτόν ἐστιν, οἷον καὶ παράγειν ἑαυτὸ καὶ παράγεσθαι ὑφ' ἑαυτοῦ· λέγω γὰρ, φησὶν, αὐθυπόστατον, ὃ ἂν ἑαυτὸ παράγῃ. Τούτοις δὲ ὅμοια κἀν τοῖς εἰς τὴν Πλάτωνος φιλοσοφεῖ θεολογίαν. Τοῖς δ' αὐτοῖς λόγοις ἔν τε τοῖς εἰς τὸν Φαῖδρον ὑπομνήμασιν Ἑρμείας, ἔν τε τῇ περὶ ἀρχῶν πραγματείᾳ Δαμάσκιος τὴν ψυχὴν αὐθυπόστατον συμπεραίνουσιν. Οἱ δ' αὐτοὶ τὴν αὐτὴν τά τε θειότερα ταύτης ἄνευ τοῦ πρωτίστου ἑνὸς ἢ τἀγαθοῦ καὶ ὑπὸ τῶν αἰτιῶν (πρωτουργῶν) πάντων παράγεσθαι δογματίζουσιν, τὰ μὲν καὶ ἐκ πλειόνων, τὰ δέ γε ἐξ ἐλαττόνων, ὡς ὑφέσεως ἢ ὑπερθέσεως ἕκαστον ἂν εἶχεν, εἴπερ πάντα τελευτῶντα εἰς μίαν αἰτίαν τὴν πρώτην ἀνάγονται, ἀφ' ἧς καὶ προάγονται. Τοῦτο δὲ ἔκ τε τῆς θεολογικῆς στοιχειώσεως Πρόκλου ἔστιν ἰδεῖν ἔκ τε τῶν εἰς τὸν Παρμενίδην αὐτῷ πονηθέντων, ὅπου τὰ εἴδη διακρινόμενα καὶ πληθυνόμενα ἐν ἑαυτοῖς τὴν τῶν αὐθυποστάτων εἰληχέναι φησὶ δύναμιν, ὑφιστάμενα μὲν ἀπὸ τῶν πρωτουργῶν αἰτιῶν, παραγόμενα δὲ καὶ ὑφ' ἑαυτῶν. Περί γε μὴν ψυχῆς καὶ Ὀλυμπιόδωρος ἐν τοῖς εἰς τὸν Φαίδωνα διχόθεν φάσκει αὐτὴν ὑποστᾶσαν, ὑφ' ἑαυτῆς, καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Διχόθεν καὶ τελειοῦσθαι καὶ αὖθις ἐν τοῖς αὐτοῖς Πλατωνικὸν εἶναί φησι δόγμα τὸ αὐτὸ παράγωγον εἶναι τὴν ψυχήν. Ταῦτα δὴ περὶ τῶν γε τοιούτων ἐοίκασι λέγειν, ὡς οὐκ ἂν ἄλλως ἀθάνατα ἐσόμενα· εἰ μὴ τοιαῦτά γε εἶεν, ὑφ' ἑαυτῶν τε παράγοιντο· ὡς γὰρ διὰ τοῦ αὐτοκινήτους, οὕτω καὶ διὰ τοῦ αὐθυποστάτου κατασκευάζουσι τό γε τῶν τοιούτων οὐσιῶν ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον. Τοῦτο μὲν οὖν τοιοῦτο καὶ οὕτως ἔχον.

Β'. *Ζήτημα περὶ τοῦ μεθεκτοῦ καὶ ἀμεθέκτου.*

Ἕτερον δὲ ὅτι καὶ πᾶσαν ἑνάδα, τό τε καθ' ἑκάστην σειρὰν ἀρχικὸν αἴτιον ἐν τοῖς προειρημένοις συγγράμμασιν οἱ αὐτοὶ, οὐ ταῦτα δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ πάντων αἴτιον ἓν πῇ μὲν ἀμέθεκτα λέγειν δοκοῦσι, πῇ δὲ μεθεκτά· τοῦτο μὲν τῷ μήτε τὴν τινῶν ἀρχὴν αὐθυποστατεῖν ἐκείνων τινος, ὧν αἰτία λέγεται εἶναι, μήτε τὴν πάντων ἀρχὴν τινος ὅλως αὐθυποστατεῖν τῶν ὁπωσοῦν ὑφεστάναι λεγομένων, πάντων αὐτῶν οὖσαν αἰτίαν. Ὅθεν καὶ τὸ πρῶτον τῶν νοητῶν ὄνομα τὸ ἓν ὂν κατὰ μέθεξιν τοῦ πρώτου ἑνὸς, τοῦτό φασι κεκλῆσθαι τῷ ὀνόματι, ἐκεῖνο δὲ, τῷ τὸ μετεχόμενον ἐκείνου δεῖν ὑφ' οὗ μετέχεται. Τούτῳ δὲ ἕπεσθαι τῷ ἑνὸς εἶναι ὧν ἐν τῷ πλήθει, καὶ μὴ πᾶσιν ἅμα περιεῖναι. Ταῦτας οὖν τὰς δοκούσας μὲν ἀντιφάσεις ἥκιστα δέ γε οὔσας· οὐ γὰρ ἂν ἔγωγε τοῦτο θαῤῥήσαιμι φάναι· σὸν ἂν εἴη, σοφώτατ' ἀνδρῶν, τοῦ μόνου τανῦν τῆς Πλατωνικῆς ἐποπτείας μυσταγωγοῦ τε καὶ μύστου, ἱκανῶς διαλύσασθαι καί τινα περὶ τούτων ἡμῖν ἐκθεῖναι διδασκαλίαν· ὡς ἐμοίγε σφόδρα προσίσταται καὶ λύσιν πολλὰ σκοπούμενος οὐδεμίαν οὐδέπω ἥτις καὶ ἱκανὴ ἔσται εὑρεῖν ἐδυνήθην· ἃ δ' ἄν τις φαινομένην ἀντίφασιν ἐν τούτοις συνάγων, ἢ πρὸς αὐθυπόστατον ἀπαντῶν, ἀδύνατά τε καὶ ἄτοπα ἐπάγοι τῷ λόγῳ, ἐξέθηκα ἂν εἰ μὴ τὴν πολυλογίαν φεύγων ἅμα καὶ σὲ ἥδειν διαβατικωτάτῳ σου νῷ πάντα περιοψόμενον.

Γ'. *Ζήτημα περὶ τῆς τῶν ὄντων συνωνυμίας ἢ ὁμωνυμίας.*

Πρὸς δὴ τούτοις κἀκεῖνο εἰδέναι χρεὼν, ὡς τὰ ὀνόματα τοῖς αἰσθητοῖς παρὰ τῶν νοητῶν ἐφῆκειν, οὔτε ὁμωνύμως οὔτε καθαρῶς συνωνύμως, ἀλλ' ὡς τὰ ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς ἓν Πρόκλος δοξάζει, συμφωνῶν, ὡς φησι, Πλάτωνι, κἀκεῖνα μὲν πρώτως εἶναι, ὃ λέγεται, ταῦτα δὲ δευτέρως. Πᾶς γὰρ, φησὶν, ἀριθμὸς εἰς οἰκείαν αὐτῷ καὶ σύστοιχον ἥρτηται μονάδα, ἀφ' ἧς καὶ τὴν ὑπόστασιν ἔχει καὶ τὴν προσηγορίαν οὔτε συνωνύμως οὔτε εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλ' ὡς τὰ ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς ἕν· ὥστε καὶ τὰ ὄντα καὶ ἐκ μιᾶς ἐστι μονάδος ἡ πρῶτος, καὶ λέγεται ὂν δι' ἣν καὶ ταῦτα κατὰ τὴν ἑαυτῶν τάξιν καὶ ἔστιν καὶ ἐπονομάζεται ὄντα, καὶ ἀπὸ ταύτης πάντα τὰ ὄντα συμπαθῆ εἰσιν ἀλλήλοις, καὶ τὰ αὐτά πως καθ' ὅσον ἐξ ἑνὸς ὄντος ἐστί· καὶ ἀλλαχοῦ· ὃ γάρ ἐστι τὸ ἓν εἶδος πρώτως, φησὶ, τοῦτο τὰ ὑπ' αὐτὸ πολλὰ δευτέρως. Καὶ Ὀλυμπιόδωρος δὲ ἐν τοῖς εἰς τὸν Φαίδωνα, Ὁμώνυμοι, φησὶ, τοῖς παραδείγμασιν αἱ εἰκόνες, ὡς μόνου τοῦ ὀνόματος τὴν ταυτότητα σώζοντος, τοῦ δὲ πράγματος ἐκστάντος ἀπὸ τοῦ παραδείγματος εἰς εἰκόνα.

Δ'. *Ζήτημα περὶ τῆς εἱμαρμένης.*

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ πολυθρύλλητον εἱμαρμένης τε καὶ ἀνάγκης δόγμα κατατεμαχίζειν μοι δοκοῦσι Σιμπλίκιός τε καὶ Ὀλυμπιόδωρος, ὁ μὲν ἐν ταῖς εἰς τὸ *Ἐγχειρίδιον* Ἐπικτήτου ἐπιστασίαις ἀποτρεπόμενος τοὺς πάντα ἀναγκάζοντας τά τε ἐπιχειρήματα αὐτῶν ἐκτιθέμενος καὶ ἀνατρέπων· εἶτ' αὐτὸς ἀποδεικνύς τε καὶ συμπεραίνων τὴν ὑπόληψιν καὶ δρεξιν τῆς ψυχῆς καὶ ὅλως τὴν αἵρεσιν καὶ προαίρεσιν αὐτεξούσιον καὶ οὐδαμῶς ἠναγκασμένην εἶναι· ἄλλως γὰρ οὐδὲ εἶεται, τὸ αὐτοκινητὸν αὑτῆς σώζεσθαι δύνασθαι, καὶ ὅλως αὐτὴν οὐσίαν, ἀλλ' ἅμα τῇ τοῦ ἐφ' ἡμῖν ἀναιρέσει καὶ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἀναιρεῖσθαι. Οἶδας δὲ ποίας σχολῆς ὁ Σιμπλίκιος, καὶ ὡς τῆς Ἀκαδημαϊκῆς ἠρύσατο πηγῆς δαψιλέστατα παρ' Ἀμμωνίου καὶ Δαμάσκιον τοὺς Πλάτωνος ὑποφήτας φοιτήσας. Ὁ δέ

γε Ὀλυμπιόδωρος, ἐν μὲν τοῖς εἰς τὸν Γοργίαν, Τεθηλυμένης ἐστὶ, φησὶ, προαιρέσεως τὸ οἴεσθαι, πάντα ἐξ ἀνάγκης εἶναι καὶ καθ' εἱμαρμένην, καὶ μηδὲν ἐκ τῆς προαιρέσεως γίνεσθαι τῆς ἡμετέρας· μὴ γὰρ νόμιζε, φησὶν, ὅτι οὐ ζυνατὸν παρ' εἱμαρμένην ἀποθανεῖν. Δυνατὸν γὰρ, εἴ γε ἡ προαίρεσις ἀναγκάσοι· καὶ γὰρ καὶ ἡ εἱμαρμένη ἐκ τῆς προνοίας ἤρτηται. Καὶ αὖθις ἐν τοῖς αὐτοῖς Ἀμμώνιον εἰσάγει, τὸ τῆς ψυχῆς αὐτοκίνητον ὑπερισχύειν τοῦ τῆς εἱμαρμένης νόμου τιθέμενον, ἐν τούτοις τοῖς λόγοις· Ἐγὼ γὰρ, φησὶν, οἶδα ἀνθρώπους τινὰς ὅσον κατὰ τὴν ἀστρολογίαν θέματα μοιχῶν ἔχοντας καὶ σωφρονοῦντας περὶ γενομένου αὐτοκινήτου τῆς ψυχῆς. Ἐν δὲ τοῖς εἰς Ἀλκιβιάδην, Ἐκ τῶν τοῦ Θεοῦ, φησὶν, ἐρωτήσεων ἀνακύπτειν ὡς καθ' αἵρεσιν οἱ βίοι καὶ οὐ κατηναγκασμένοι. Φησὶ γὰρ τί βούλει. Οὕτω δὴ καὶ ἐν Πολιτείᾳ, Αἰτία ἑλομένου Θεὸς ἀναίτιος· καὶ αὖθις, Ὑμεῖς δαίμονα αἱρήσεσθαι, οὐχ ὑμᾶς δαίμων λήξεται· ἐν ἡμῖν γὰρ ἔστιν ἑλέσθαι τοιόνδε βίον· ἑλομένους δὲ πράττειν τὰ ἑπόμενα τῷ βίῳ οὐκ ἐν ἡμῖν, ἀλλ' ἀναγκαίως. Οἶδας δέ γε καὶ Πρόκλον ἀναγκαίως τὰ ἐνδεχόμενα τὸν Θεὸν εἰδέναι φάσκοντα ἐν τῇ *Θεολογικῇ* αὐτοῦ *στοιχειώσει*, κἀντεῦθεν συγχωροῦντα τὸ ἐνδεχόμενον, Ἀμμώνιόν τε τοῖς αὐτοῖς ῥήμασιν ὡς ἀπὸ ῥημμάτων ἰαμβλιχίων χρώμενον, ἐν οἷς Ἀριστοτέλην περὶ τοῦ ἐνδεχομένου ἐν τῷ περὶ ἑρμηνείας ἑρμηνεύει. Οὓς τοιούτους καὶ τοσούτους ἄνδρας ὄντας εὐχερῶς ἀπώσασθαι οὐ πάνυ τοι ῥᾴδιον. Εἴ τοι νῦν πρὸς ταῦτα ἐπιδοκιμάσειας οὐ τὸν πόνον, ἀλλὰ τὴν ἐσομένην τοῖς ἐντευξομένοις ὠφέλειαν λογισάμενος χαριῇ τέ μοι τὰ μέγιστα καὶ μεγάλων ἀπορίων ἀπαλλάξεις.

ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ ΓΕΜΙΣΤΟΥ ΠΡΟΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ

Περὶ τοῦ Δημιουργοῦ τοῦ οὐρανοῦ,

Οὐ πάντα οἴεσθαι χρὴ τοὺς ἄνδρας τούτους οὓς καταλέγεις ἀλλήλοις συμφωνεῖν, ἀλλὰ τὰ μὲν μείζω καὶ κυριώτερα ἀλλήλοις συνᾴδειν, ἔστι μέντοι περὶ ἃ καὶ διαφωνεῖν. Αὐτίκα ὃν πλάττων προσεχῆ τοῦδε τοῦ οὐρανοῦ τίθεται δημιουργὸν Πρόκλος μὲν τὰ Πλάτωνος δόγματα ἐς τοὺς Ὀρφέως ἔλκων μύθους, τέταρτον ἀπὸ τοῦ πρώτου τίθεται αἴτιον· Πλωτῖνος δὲ τρίτον, ἐς τούς γε πολλοὺς οὗτος ἀποβλέψας τῶν ποιητῶν· Ἰουλιανὸς δὲ δεύτερον, παρὰ Μαξίμου ἴσως οὕτω τοῦτο δεδιδαγμένος. Δοκεῖ δὲ καὶ Πλάτων οὕτω μᾶλλον ἀξιοῦν καὶ οὐκ ἦ Πρόκλος ἢ καὶ Πλωτῖνος ἀξιοῦσιν ἐξ ὧν ἐν τῇ *Ψυχογονίᾳ* τὴν ψυχὴν φησι τῶν νοητῶν ἀεί τε ὄντων ὑπὸ τοῦ ἀρίστου ἀρίστην γεγονέναι τῶν γενηθέντων· Πρόκλος δὲ καὶ τοῦτο διαστρέφει τὸ τῶν νοητῶν ἀεί τε ὄντων τῷ ἀνωτέρῳ κύκλῳ οὐδὲν τοιαύτης προσθήκης δεομένῳ συνάπτων· τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ ἀρίστου ἐπιδεὲς λείπων τοῦ τινων ἀρίστου. Ἔτι τὴν ὕλην Πρόκλος μὲν ἀπὸ τοῦ πρώτου αἰτίου παράγει· Πλωτῖνος δὲ ἀπὸ τῆς μετὰ τὸ πρῶτον δευτέρας καὶ νοητῆς οὐσίας τὴν περὶ δαιμόνων πονηρῶν δόξαν. Οἱ μὲν αὐτῶν δῆλοί εἰσιν οὐ παραδεχόμενοι, ὥσπερ οὐδὲ Πλάτων· οἱ δὲ τιθέμενοι τῇ δόξῃ παρ' Αἰγυπτίων εἰς τοῦτο προηγμένοι· οὐ γὰρ τά τε μαγικὰ λόγια τῶν ἀπὸ Ζωροάστρου μάγων, οἷς καὶ Πυθαγόρας τε ἕσπετο καὶ Πλάτων αὐτὸς ταύτην φαίνεται προσιέμενος τὴν δόξαν ἐν οἷς φησι· Ἡ φύσις οὐ πείθει εἶναι τοὺς δαίμονας ἀγνούς. Ὡς δὲ καὶ τὸν τῆς εἱμαρμένης λόγον οἱ μὲν τούτων τῶν ἀνδρῶν ἀναιροῦσιν, οἱ δὲ συνιστῶσιν. Ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων ἄχρι τούτου. Περὶ δὲ ὧν διαπορεῖσθαι φῂς, τάδε φαμέν· καὶ πρῶτον περὶ τῶν χωριστῶν νῶν· τούτων γὰρ ἕκαστον ἐξίσου τῷ ἀνθρώπῳ αἰτίῳ ἓν εἶναι οὐκ ἂν ἀξιώσειαν οἱ οὕτω λέγοντες, ἀλλ' ἤδη πεπληθυσμένον τι ἕν. Τὸν οὖν παράγοντα ἕκαστον αὐτῶν θεὸν τὸ κρατιστον ἑκάστου πεπληθυσμένου ὄντος ἀμέσως, παράγοντα τὸ λοιπὸν, πᾶν δι' αὐτοῦ ἤδη τοῦ κρατίστου αὐτοῦ παράγει, καὶ οὕτως ἕκαστον αὐτῶν ὑπό τε τοῦ πρώτου αἰτίου παράγεσθαι, καὶ αὐτὸ παράγωγον εἶναι, μέρει τὸ λοιπὸν ἑαυτοῦ μέρος παράγοντα, ὥσπερ που καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοκίνητον εἶναι μέρει τὸ λοιπὸν ἑαυτῆς κινοῦσαν. Σαφέστατα γὰρ ἐν τῇ ψυχῇ καταφαίνεται ἥ τε βούλησις αὐτῆς καὶ ἡ ὁρμὴ ὑπὸ τοῦ φρονοῦντος αὐτῆς κινούμενα· αὐτὸ δὲ τὸ φρονοῦν αὐτῆς ὑπὸ τῶν περιεστηκότων αὐτὴν πραγματείαν, καὶ οὔτε αὐτοκίνητον οὕτως· ἡ ψυχὴ, ὡς μὴ καὶ ὑφ' ἑτέρου κινεῖσθαι, οὔτε αὐτὸ παράγωγον, οὔθ' αὕτη οὔτε τῶν ὑπὲρ αὐτὴν νῶν οὐδείς, ὡς μὴ καὶ ὑφ' ἑτέρου παράγεσθαι. Οἱ μὲν οὖν οὕτω λέγοντες λέγοιεν ἂν τι· οἱ δὲ ἕτερος λέγοντες οὔποτ' ἂν εἰκός τι λέγοιεν· οὔτε γὰρ ἂν κινήσειέ ποτέ τι αὐτὸ, μὴ οὐ πεπληθυσμένον ὄν. Πολὺ δὲ μᾶλλον οὐκ ἂν παράγοι· διακεκρίσθαι γὰρ δεῖ ὅπως δήποτε καὶ παράγον παράγοντος, καὶ κινοῦν κινοῦντος, καὶ οὐ χρὴ κοινὰς ἐννοίας τὰς τοιαύτας τοὺς φάσκοντας σοφοὺς εἶναι ἀνατρέπειν. Τὸ δὲ πρῶτον οὐκ αὐτὸ παράγωγον, ἀλλ' αὐτὸ δι' αὐτὸ ὄν, καὶ ἡ τοῦ φρονοῦντος ἡμῶν ἐν τῷ αὐτὸ νοεῖν αὐτοκινησία τε καὶ ἐς ἑαυτὸ ἐπιστροφὴ ὁμώνυμός τις κίνησις. Τὴν δὲ ψυχῆς τε καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτὴν νῶν ἀϊδιότητα οὐκ ἄλλους οὕτως ἀπὸ τοῦ τε αὐτοκινήτου καὶ αὐτοπαραγώγου κατασκευάζειν, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἀπὸ τῆς τε τοῦ κυριωτάτου αὐτῶν τῆς οὐσίας ἀμερείας τῆς τε ἀπ' ἀκινήτου αἰτίας προτεχῶς παραγωγῆς, ἀλλὰ τὸ καὶ τό τε αὐτοκίνητον τό τε αὐτοπαράγωγον τεκμήρια εἶναι. Δεῖν γάρ φησιν ὁ Πρόκλος τῶν τε ἀκινήτων καὶ ἑτεροκινήτων τὸ αὐτοκίνητον μέσον εἶναι, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ τοῖς ἀκινήτοις τὰ ἑτεροκίνητα συνάπτον, ἀλλὰ καὶ εἰ κινεῖ ἢ καὶ παράγει τι τἄλλα τῶν σὺν αὐτῷ πεσομένων, εἴη ἂν πρῶτόν τέ τι αὐτῶν καὶ προῦχον· εἰ δὲ τοιοῦτο καὶ ἀμερές. Καὶ περὶ μὲν τούτων ἐς τοσοῦτον.

Πρὸς τὸ β' ζήτημα.

Περὶ δὲ μεθεκτοῦ καὶ ἀμεθέκτου οὐδὲν κωλύει, τοῦ μετέχειν καὶ μετέχεσθαι πλεοναχῶς λεγομένων,

καὶ τὰ αὐτὰ τῇ μὲν ἀμέθεκτα, τῇ δὲ μεθεκτὰ λέγεσθαι· μία μὲν γὰρ εἴη ἂν μετοχὴ ἡ κατὰ μόνην τὴν αἰτίαν, καθ' ἣν ἅπαν παράγον ὑπὸ τοῦ παραγομένου μετέχοιτ' ἂν ὡς τῶν αὐτοῦ τινος τῷ παραγομένῳ μεταιτιον, καὶ ἂν εἰ χωρὶς αὐτὸ καθ' αὑτὸ μένοι τὸ παράγον. Ἑτέρα δὲ ἡ κατὰ πρόσληψιν καθ' ἣν τὸ παράγον ἢ κινοῦν ἢ ὅλως ἄρχον προσλαμβάνον ἑαυτῷ τὸ ὑφ' ἑαυτοῦ διατιθέμενον. Οὕτω δὴ δρᾷ ἅττ' ἂν δρᾷη ἐς αὐτό. Ἡ μὲν οὖν προτέρα μετοχὴ τῶν χωριστῶν ἂν νῶν εἴη πρὸς τὰ τῇδε, ἡ δὲ ὑστέρα τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα. Εἰς τοσοῦτον οὖν καὶ περὶ τούτου.

Πρὸς τὸ γ' ζήτημα.

Περὶ δὲ τῆς τῶν τῇδε πρὸς τὰ εἴδη τὰ χωριστὰ ὁμωνυμίας, ἐπειδὴ τῶν ὁμωνύμων τὰ μὲν κατ' οὐδεμίαν πραγματικὴν κοινωνίαν κοινὸν τοὔνομα ἔχει, τὰ δὲ κοινωνεῖ μὲν ἀλλήλοις καὶ πραγματικοῖς, κατὰ δὲ σμικρόν τι θάτερα τῶν ἑτέρων ὑφάπτεται, καὶ τοῦτο συμβεβηκός τε καὶ οὐκ ἐς τινα κοινὴν οὐσίαν συμβαλλόμενον, οἷον καὶ τὰ ζῶα τὰ γεγραμμένα πρὸ τὰ ἀληθινὰ πέπονθε· τὰ δ' εἰ καὶ κατὰ μεῖζόν τι κοινωνεῖ, ὅμως μέντοι ἐν διαφόροις γένεσιν μυριωτέροις περιέχεται, τὰ μὲν ἐν διαφόροις γένεσι κοινὸν ὄνομα ἔχον τὰ ὁμώνυμα, οἷον καὶ τῇ ἰατρικῇ συμβαίνει, τῇ τε τέχνῃ, τῇ τε γυναικί, τῇ τε σκευῇ, τῇ μὲν τὴν τέχνην ἴδιον ἔχουσι γένος, τῇ δὲ τὴν τεχνικήν, τῇ δὲ τὴν σκευήν, ἀθεεὶ οὕτω τά τ' ἔχει, τὰ τῇδε πρὸς τὰ χωριστὰ εἴδη, κἂν εἰ κατὰ μέγα τι ἀλλήλοις κοινωνοῖ, ἀλλ' ἀθεεὶ διαφόροις τυγχάνει ὄντα γένεσιν ὁμώνυμα ἂν εἴη· τοῖς μὲν γὰρ τῇδε τὸ ἔγχρονον ἢ ἔνυλον ἂν γένοιτο· τοῖς δὲ ἐκεῖ τὸ αἰώνιον ἢ χωριστόν. Τὰ μέντοι ὄντα πάντα τά γε ἀνωτάτω ὅπως ἂν τις καὶ ὁποῖα προχειρίσαιτο ἀθεεί, οὔτε ἐν ἑτέροις αὐτὰ τυγχάνει ὄντα διαφόροις γένεσι κοινόν τε ἀλλήλοις καὶ μέγιστον ἐς τὴν οὐσίαν ἔχει συμβαλλόμενον αὐτὸ τὸ εἶναι· καὶ τί γὰρ ἂν τούτου μεῖζον ἐς οὐσίαν εἴη ἑκάστοις συμβαλλόμενον; Οὐκ ἂν δὴ ὅμως ὄντα λέγοιτο, εἰ μὴ ἄρα πρὸς τὸ πρῶτον αἴτιον καὶ μόνον ὁμώνυμόν τις τὸ εἶναι τἆλλα πάντα ἔχειν ἀξιώσειεν, ἣν μὴ τὸ ἓν μόνον καὶ ἀγαθὸν κατὰ Πρόκλον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὂν κατ' Ἰουλιανὸν ἐκεῖνφ ἀνατεθῇ· καὶ τίνι γὰρ ἄλλῳ μᾶλλον πρυσήκει τὸ ὂν ἢ τῷ αὐτῷ δι' αὐτὸ ὄντι; Οὕτω γὰρ ἄλλα πάντα ὁμώνυμον τὸ εἶναι ἔχοι, ἀλλήλοις δ' οὐχ ὁμώνυμον ἅτε καὶ ἀπὸ μιᾶς ἅπαντα προϊόντα τῆς ἀρχῆς. Οὐ γὰρ τὸ τὰ μὲν μᾶλλον τοῦ ὄντος τὰ δ' ἧττον μετέχειν, κωλύσει μὴ οὐχ ὑφ' ἓν ἅπαντα τάττεσθαι γένος· ἦν γὰρ σκοπῇ τις ὀρθῶς, ἅπαντα τὰ ἀπὸ κοινοῦ τινος ἀντιδιαιρούμενα γένους ἐς τελεώτερα καὶ ἀτελέστερα ἅττα εὑρήσει διαιρούμενα, τὰ δὲ τελεώτερα τοῦ κοινοῦ γένους ἢ εἴδους μᾶλλον τῶν ἀτελεστέρων μετέχει, οἷον τοῦ ζώου ἓς τε τὸ ἀθάνατον καὶ θνητὸν διαιρουμένου, τὸ ἀθάνατον τελεώτερόν τε εἰς μᾶλλον ζῶον, εἴγε δὴ καὶ μᾶλλον ζῶν, καὶ ἐς τὸ λογικὸν δὲ καὶ ὀλίγον τοῦ αὐτοῦ αὖ διαιρουμένου τοῦ λογικοῦ τελεώτερόν τε ὡσαύτως καὶ μᾶλλον ζῶον, εἴγε δὴ καὶ μεῖζον ζωὴ ἡ λογική. Ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἧττον λευκὸν τοῦ λευκοτέρου ὁμωνύμως λευκόν ἐστι, τῷ τὸ μὲν μεῖζον, τὸ δ' ἧττον τοῦ λευκοῦ μετέχειν. Ἐκεῖνά γε μὴν ἂν ἐν δίκῃ ὑπεξαιροῖτο τοῦ ὄντος καὶ ὁμωνύμως ἂν εἶναι λέγοιτο, αἵ τε στερήσεις καὶ φθοραὶ, καὶ ὅλως τὰ κακὰ ἅτε καὶ τοῦ ὄντος ἅπαντες ὄντα ἀποπτώσεις τὰ τοιαῦτα. Ἀλλὰ δὲ καὶ περὶ τούτου ἐς τοσοῦτον.

Πρὸς τὸ δ' ζήτημα.

Περὶ δὲ τοῦ τῆς εἱμαρμένης λόγου, οὐχ οἷόν τε τὴν εἱμαρμένην καὶ ὀθενοῦν τῶν μελλόντων ἐξελεῖν, ἐκείνοιν τοῖν ἀξιωμάτοιν καὶ ἀμφοῖν ἐμπέδοιν μενόντοιν, τοῦ τε ἅπαν αἴτιον ὅ τι ἂν δρᾷη σὺν ἀνάγκῃ τε καὶ ὡρισμένως δρᾷν, καὶ τοῦ πᾶν τὸ γινόμενον ὑπ' αἰτίου ἄν τινος γίνεσθαι· Ἀριστοτέλης μὲν γὰρ ἐν τοῖς *Μετὰ τὰ φυσικὰ* τὴν ἀπὸ τούτοιν συνεωρακὼς τοῖν ἀξιωμάτοιν ἀνάγκην καὶ ὡς ἐμπέδοιν καὶ ἀμφοῖν τούτοιν μενόντοιν, κινδυνεύει ἐκ τῶν ἐσομένων τὸ ἐπ' ἀμφότερα ἐνδεχόμενον οἴχεσθαι, ἵνα μὴ τὸ ἑαυτοῦ ἐνδεχόμενον ἀπολέσῃ, θάτερον τοῖν ἀξιωμάτοιν τούτοιν ἀναιρεῖ, εἶναι ἅττα τῶν γινομένων ἀξιῶν, καὶ ἄνευ αἰτίου ὁτουοῦν γινόμενα, γελοίως τὸ μὲν πᾶσι δοκοῦν καὶ δόξον ἂν ἀναιρῶν, τὸ δ' ὑπὸ πλείστων ἀντιλεγόμενον, ὡς ἐμπεδον ἑαυτῷ τιθέμενος. Ἴδωμεν δὲ καὶ ὅπου τὸ ἐπ' ἀμφότερα τοῦτο ἐνδεχόμενον καὶ ἀμφιῤῥοπον οἱ Ἀριστοτέλει οὕτοι συνηγοροῦντες ἀξιοῦσιν εἶναι, ὅπου καὶ δοκοῦσιν αὐτὸ τίθεσθαι ἢ φήντων ὑπὸ μηδενὸς ἂν αἰτίου τὴν βούλησιν ἡμῶν κινεῖσθαι, ἀλλ' εἰ καὶ μάτην. Ἵνα δὴ καὶ τοῦτο τὸ σεμνὸν τῇ ψυχῇ αὐτῶν ἡμῶν περιάψωσι ματαιότητα αὐτῇ περιθέντες, ἢ ἦν ὑπ' ἀγαθοῦ ὄντος ἢ καὶ φαινομένου τὴν βούλησιν ἡμῶν συγχωρήσωσιν κινεῖσθαι ὥσπερ που καὶ φαίνεται κινουμένη, ἀνάγκη αὐτοῖς καὶ σὺν ἀνάγκῃ κινεῖσθαι. Τὴν μὲν οὖν βούλησιν ἡμῶν οὐκ ἂν εἶναι αὐτοκίνητον, εἴγε ὑπὸ τοῦ φρονοῦντος ἡμῶν καὶ τἀγαθοῦ φαίνεται κινουμένη. Τὴν δ' ὅλην ἡμῶν ψυχὴν αὐτοκίνητον εἶναι, τῷ μέρει ἑαυτῆς τὸ λοιπὸν αὐτῆς κινεῖν, ᾗ που καὶ Ἀριστοτέλης ἀξιοῖ συνίστασθαι τὸ αὐτοκίνητον· οὐ γὰρ οὐδ' Ἀριστοτέλης ἐν οἷς εὖ λέγων φαίνεται ἀτιμαστέος, κινεῖσθαι μέντοι καὶ αὐτὸ τὸ ἐν ἡμῖν κινοῦν, ὑπό τε τῶν ἔξωθεν ἤδη περιτσταμένων ἡμῶν πραγμάτων, καὶ δὴ καὶ τοῦ θείου ἐπειδὰν οἷόν τε γίγνηται τῆς θείας ἐξηγήσεως, μὴ ἀπολείπεσθαι, καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ φρονοῦν ἡμῶν, δόγμασι τοῖς ἑαυτῷ ἔξωθεν ἐγγιγνομένοις τὸ λοιπὸν τῆς ψυχῆς κινοῦν, τήν τε βούλησιν καὶ ὁρμὴν καὶ τὰ τούτοιν αὖ ἑπόμενα πάθη, χαράν τε δὴ τὴν ἔνδον, οὐ τὴν δι' αἰσθήσεως, καὶ ἀγανάκτησιν ὡσαύτως καὶ ἐλπίδα, καὶ δέος, καὶ ἐπιθυμίαν καὶ θυμὸν, καὶ δὴ παρὰ ταῦτα καὶ φαντασίαν. Ταῦτα γάρ ἐστιν ἃ τὸ φρονοῦν κινεῖ, καὶ ὥνπερ ἄρχει, ἔξωθεν αὐτὸ κινόσμενον. Ταῦτα καὶ ἐφ' ἡμῖν ἐκάλεσαν οἱ Στωϊκοὶ ἅτε ἐπὶ τῷ κυριωτάτῳ ἡμῶν ὄντα τῷ φρονοῦντι. Αὐτὸ δὲ τὸ φρονοῦν ἡμῶν οὐκ ἔστι οὔτ' ἐπί τῳ ἄλλῳ τῶν ἡμετέρων, οὔτ' αὐτὸ ἐφ' ἑαυτό ἐστιν. Ἀλλ' ὑπὸ τούτων οἱ τήν γε εἱμαρμένην οὕτοι ἀναιροῦντες συνελαυνόμενοι τῶν λόγων, ἐπ' ἐκείνην καταφεύγουσι τὴν ἀπολογίαν, φάσκοντες τὸ φρονοῦν τοῦτο ἡμῶν, ἐπὶ τῇ βουλήσει ἡμῶν εἶναι,

εἴγε ἦν ἐπιμεληθῆναί τε αὐτοῦ καὶ ἀσκῆσαι βουληθῶμεν, καὶ αὐτὸ ἐπιδίδωσιν. Ἀλλὰ καὶ τούτου δόξαν τινὰ ἡγήσασθαι δεῖ, τὴν τοῦ ὡς ἐπιμελητέα τε αὐτοῦ, καὶ ἀσκητέα, ἧς καὶ πρότερον ἐγγεγονυίας τῷ φρονοῦντι ἡμῶν οὐδ' ἂν ἐπιμεληθῆναι αὐτοῦ οἷοί ποτ' εἴημεν, βουληθῆναι, ὥστε καὶ οὕτω τὸ φρονοῦν ἡμῶν τὴν βούλησιν ἐφ' ἑαυτοῦ κινεῖν ὑπὸ τῆς τοιαύτης αὐτὸ πρότερον κεκινημένης δόξης. Οὕτω οὖν τὸ αὐτοκίνητον οὔτε τὰ ἐφ' ἡμῖν ὀρθῶς λεγόμενα τὴν εἱμαρμένην ἀναιρεῖ. Δηλοῦσι δὲ καὶ οἱ τὰς φωνὰς ταύτας πρῶτοι ὀνομάσαντες, τὴν μὲν Πλάτων, τὴν δ' οἱ Στωϊκοί, οὐ καὶ τὴν εἱμαρμένην ἀναιροῦντες, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ τιθέμενοι· τῇ δόξῃ· οἱ μὲν γὰρ Στωϊκοὶ καὶ παρακελεύονται, ἐκεῖνα θαμὰ ἐπάγειν τὰ ἰαμβεῖα· Ἄγου δέ με, Ζεῦ, καὶ σὺ γῆ πεπρωμένη ὅπη ποθ' ὑμῖν εἰμὶ διατεταγμένος. Πρὸς δὲ τούτους καὶ φαίνονται ἁπανταχοῦ, τὰ δόγματα εἶναι τὰ κινοῦντα ἡμᾶς θρυλλοῦντες, καὶ τοῖς μοχθηροῖς μὴ χαλεπαίνειν ἀξιοῦσιν, ἅτε ὑπὸ τῶν δογμάτων ἀναγκαζομένοις κακὰ δρᾶν καὶ ἄκουσιν ἐξαμαρτάνουσιν. Εἰ γὰρ τὰ δόγματα ἡμᾶς κινεῖ αὖ ἀνάγκῃ δήπου καὶ κινεῖ· καὶ Πλάτων δὲ πανταχοῦ φαίνεται σὺν ἀνάγκῃ τὴν ψυχὴν αἱρεῖσθαι ἅτ' ἂν αἱρῆται ἀξιῶν. Τὰ δ' ἐν τοῖς μύθοις αὐτοῦ οὐ χρὴ ὡς δι' ἀκριβείας ἅπαντα λεγόμενα ζητεῖν· ἴδιον γὰρ τοῦτο τῶν μύθων, μὴ ἅπαντα δι' ἀκριβείας λέγειν. Οὐδέν τοι ἧττον κἀκεῖ ἐμφαίνεταί τις ἀνάγκη ψυχαῖς τῆς τῶν βίων αἱρέσεως· κατὰ συνήθειαν γάρ φησι τοῦ πρότερον βίου καὶ καθ' εἱρμόν τινα· εἰ δὲ καθ' εἱρμόν, οὐδ' ἄνευ αἰτίας· οὐκ ἄνευ αἰτίας, καὶ σὺν ἀνάγκῃ. Ὁ δ' ὑπὸ τῶν τῆς μοιχείας θεμάτων τὴν τῆς εἱμαρμένης ἀναίρεσιν ἰσχυριζόμενος, ἅτε ἀπὸ δυσκρίτων τῶν τοιούτων ὄντων θεμάτων ἐπιχειρῶν καὶ οὐδ' ἂν αὐτὸς κατά τε τὸ εἰκὸς καλῶς κεκρικὼς, εἰκότως οὐδὲ ἡμῖν πιθανός. Ἐκείνου μὲν ἐπὶ πᾶσι τούτοις προσθήσομεν, ὡς οὐδὲ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόγνωσιν συναιροῦντα τῇ τῆς εἱμαρμένης ἀναιρέσει λόγου, καλῶς λύουσιν οἱ πειρώμενοι φάσκοντες τὸν Θεὸν ὡρισμένως τὰ ἀόριστα γινώσκειν· εἰ μὲν γὰρ τὸ ἀόριστον σχέσις τις περὶ τὸ διπλάσιον, ὃ σχέσις ὄν, τοῦδε μὲν διπλασίου, ἑτέρου δὲ τὸ αὐτὸ ἥμισυ, ἴσως εἰκότως ἂν καὶ ἐδόκουν λέγειν τι οἱ οὕτω λέγοντες. Ἐπεὶ δὲ εἴπερ τι ἄλλο ἀπόλυτον καὶ τὸ ἀόριστον παραπλήσιον ἂν εἴη τὸ λεγόμενον ὥσπερ ἂν τὸν Θεὸν ἔφασκον τὸν βοῦν ἄνθρωπον ὄντα γινώσκειν, ἢ τὸν ἄνθρωπον ἀστέρα. Ποία οὖν γνῶσις, ἕτερόν τι περὶ τοῦ γιγνωσκομένου ἢ ὅ ἐστι τὸ γιγνωσκόμενον γιγνῶσκον; Ἔτι πᾶσιν ὡμολόγηται τοῖς σοφοῖς, τὸν Θεὸν ἅπαντα ἃ ποιεῖ γιγνώσκειν. Εἰ οὖν τῷ ποιεῖν ἅπαντα γιγνώσκει, καὶ ὁρίζοι ἂν δήπου ἅττ' ἂν ποιοῖ τε καὶ γιγνώσκοι καὶ οὐδὲν ἂν ἀόριστον εἴη ὧν ἂν αὐτὸς εἴτε ἀμέσως εἴτε διὰ μέσων ποιοῖ τε καὶ γιγνώσκοι· ἅπαντα δ' ἂν ὁπόσα ἀγαθοῦ ἔχηται ποιεῖ τε καὶ γιγνώσκει, εἰ μέλλοι μὴ κόλουρος ὢν, αὐτοῦ ἥ τε πρόνοια ληφθήσεται καὶ γνῶσις. Τὰ δὲ κακὰ ἅτε τοῦ ὄντος ὄντα ἀπτώσεις, οὐδ' ἂν αἰτίας δέοιτο. Ὥστ' οὐδ' ἂν ὁ Θεὸς τῷ τῆς εἰς τὸ σῶμα τὸν προνοίας τε καὶ εἱμαρμένης λόγῳ τῇ τούτων ἐνέχοιτο αἰτίᾳ. Σοὶ τοσαῦθ' ἡμεῖς ἐς τὰ ἠπορημένα συμβαλλόμεθα, ἱκανὰ δὴ ἀνδρὶ οἵῳ περ σοί.

ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ ΓΕΜΙΣΤΟΥ ΠΡΟΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ.

Ἐπειδὴ καὶ μαρτυριῶν δέοι πρὸς τὰ προγεγραμμένα σοι ὑπὲρ μὲν περὶ τῶν τοῦ αὐτοπαραγώγου μοι εἰρημένων οὐκ ἂν ἔχοιμί σοι μαρτυρίαν δή τινα παρασχέσθαι· οὐ γὰρ οὐδ' αὐτὸς ὅλῃ γνώμῃ εἶρηκα ὃ εἴρηκα· ἀλλὰ τοσοῦτον μόνον ἐνδείξασθαι βουλόμενος, ὅτι εἰ οὕτω τιθέμενοι λέγοιεν τὸ αὐτὸ παράγωγον οἱ λέγοντες, οὐκ ἂν δὴ αὐτοὶ αὐτοῖς περιέπιπτοιεν. Ὑπὲρ δὲ τοῦ μεθεκτοῦ ὡς πλεοναχῇ λέγεται τὸ μεθεκτὸν, ἀνάγνωθι τὸν Πλάτωνος μὲν *Παρμενίδην*· εὑρήσεις γὰρ ἐκεῖ ἀμφοτέρας τὰς μεθέξεις ἐν τῇ τῶν τῇδε πρὸς τὰ νοητὰ εἴδη κοινωνίᾳ, καὶ τὴν μὲν, ὡς μάλιστα ἀποδοκιμαζομένην, τὴν δ' ὡς ἥκιστα, τὴν κατ' αἰτίαν δὴ ἐν οἷς φησι, τὰ μὲν εἴδη ταῦτα ὥσπερ παραδείγματα ἑστάναι ἐν τῇ φύσει, τὰ δ' ἄλλα τούτοις ἐοικέναι καὶ εἶναι ὁμοιώματα· καὶ ἡ μέθεξις, αὕτη τοῖς ἄλλοις γίγνεσθαι τῶν εἰδῶν οὐκ ἄλλη τις ἢ εἰκασθῆναι αὐτοῖς· ἐνταῦθα γὰρ κατ' αἰτίαν καὶ ταύτην τὴν παραδειγματικὴν καὶ οὐ τὴν κατ' ἐμπλοκὴν μέθεξιν καλεῖ. Περὶ δὲ τῆς τοῦ ὄντος ὁμωνυμίας μή σε ταράττέτω, τὸ τὰ τῇδε τοῖς νοητοῖς ὁμώνυμα λέγεσθαι· οὐ γὰρ εἰ τῇδε ἄνθρωπος τῷ νοητῷ ὁμώνυμος καθ' ὃ ἄμφω ἀνθρώπω, ἤδη ἀνάγκη καὶ ὄντα ὁμώνυμα εἶναι· οὐ γὰρ οὐδ' εἰ ὁ θαλάττιος κύων τῷ χερσαίῳ ὁμώνυμος καθ' ὃ κύνε ἄμφω καλεῖσθαι, ἤδη καὶ ζῷω τούτω ἀλλήλοιν ὁμωνύμω ἐστίν. Ὑπὲρ δὲ τοῦ τῆς εἱμαρμένης λόγου οὐδεμίαν ἄλλην σοι παρέξομαι μαρτυρίαν ἢ τὴν αὐτοῦ Πλάτωνος, ἐκείνην τὴν ἐκ τῆς *Ἐπινομίδος*. Ἡ ψυχὴ δὲ ἀνάγκην οὖν κεκτημένης ἁπασῶν ἀναγκῶν πολὺ μεγίστη γίγνοιτ' ἂν· ἄρχουσα γὰρ, ἀλλ' οὐκ ἀρχομένη νομοθετεῖ. Τὸ δὲ ἀμετάστροφον, ὅταν ψυχὴ τὸ ἄριστον κατὰ τὸν ἄριστον βουλεύσηται νοῦν, τέλεον ἐκβαίνει τῷ ὄντι κατὰ νοῦν καὶ οὐδὲν ἀδάμας ἂν αὐτοῦ κρεῖττον, οὐδὲ ἀμεταστροφώτερον ἂν ποτε γένοιτο· ἀλλὰ ὄντως τρεῖς μοῖραι κατέχουσα φυλάττουσι τελέον εἶναι τὸ βελτίστῃ βουλῇ βεβουλευμένον ἑκάστων θεῶν. Οὕτω πολλοῦ δέουσα τῆς τοῦ Πλάτωνος ἔχεσθαι διανοίας οἱ τεθηλυμένης ψυχῆς τὴν τῆς εἱμαρμένης εἶναι δόξαν φάσκοντες, ὅτ' ἐκεῖνος τῇ φρονιμωτάτῃ ψυχῇ τὴν μεγίστην ἀναγκῶν ἐπιτίθησιν. Ἀλλ' ἴσως οἰηθείη ἂν τις μὴ καὶ τῇ ἄφρονι ψυχῇ ἀνάγκην αὐτόν τινος ἐκτιθέναι· ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς τοιαύτης δῆλός ἐστι Πλάτων, πανταχοῦ βοῶν τε καὶ διατεινόμενος ὡς οὐδεὶς ἑκὼν κακὸς, ἀλλ' ἄκοντες οἱ κακοὶ κακοὶ γίγνονται ἐξαμαρτάνοντες· εἰ δ' ἄκοντες, δηλαδὴ ὅτι καὶ ὑπ' ἀνάγκης τινός. Ἐκεῖνο μέντοι μὴ σὲ λανθανέτω, ὃ καὶ τοὺς πολλοὺς λεληθὸς σφόδρα ταράττει· ὡς ἕνα μὲν τρόπον ἀνάγκη λέγεται καθ' ἣν πᾶν τὸ μὴ ἐνδεχόμενον ἄλλως σχεῖν ἀναγκαῖον λέγεται. Ἕτερον δ'

καὶ τὰ αὐτὰ τῇ μὲν ἀμέθεκτα, τῇ δὲ μεθεκτὰ λέγεσθαι· μία μὲν γὰρ εἴη ἂν μετοχὴ ἡ κατὰ μόνην τὴν αἰτίαν, καθ' ἣν ἅπαν παράγον ὑπὸ τοῦ παραγομένου μετέχοιτ' ἂν ὡς τῶν αὐτοῦ τίνος τῷ παραγομένῳ μετασχόν, καὶ ἂν εἰ χωρὶς αὐτὸ καθ' αὑτὸ μένοι τὸ παράγον. Ἑτέρα δὲ ἡ κατὰ πρόσληψιν καθ' ἣν τὸ παράγον ἢ κινοῦν ἢ ὅλως ἄρχον προσλαμβάνον ἑαυτῷ τὸ ὑφ' ἑαυτοῦ διατιθέμενον. Οὕτω δὴ δρᾷ ἅττ' ἂν δρᾷ ἐς αὐτό. Ἡ μὲν οὖν προτέρα μετοχὴ τῶν χωριστῶν ἂν νῶν εἴη πρὸς τὰ τῇδε, ἡ δὲ ὑστέρα τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα. Εἰς τοσοῦτον οἷόν τε καὶ περὶ τούτου.

Πρὸς τὸ γ' ζήτημα.

Περὶ δὲ τῆς τῶν τῇδε πρὸς τὰ εἴδη τὰ χωριστὰ ὁμωνυμίας, ἐπειδὴ τῶν ὁμωνύμων τὰ μὲν κατ' οὐδεμίαν πραγματικὴν κοινωνίαν κοινὸν τοὔνομα ἔχει, τὰ δὲ κοινωνεῖ μὲν ἀλλήλοις καὶ πραγματικοῖς, κατὰ δὲ σμικρόν τι θάτερα τῶν ἑτέρων ὑφάπτεται, καὶ τοῦτο συμβεβηκός τε καὶ οὐκ ἐς τινα κοινὴν οὐσίαν συμβαλλόμενον, οἷον καὶ τὰ ζῶα τὰ γεγραμμένα πρὸ τὰ ἀληθινὰ πέπονθε· τὰ δ' εἰ καὶ κατὰ μεῖζόν τι κοινωνεῖ, ὅμως μέντοι ἐν διαφόροις γένεσιν μυριωτέροις περιέχεται, τὰ μὲν ἐν διαφόροις γένεσι κοινὸν ὄνομα ἔχον τὰ ὁμώνυμα, οἷον καὶ τῇ ἰατρικῇ συμβαίνει, τῇ τε τέχνῃ, τῇ τε γυναικί, τῇ τε σκευῇ, τῇ μὲν τὴν τέχνην ἴδιον ἔχουσι γένος, τῇ δὲ τὴν τεχνικήν, τῇ δὲ τὴν σκευήν, ἀθεεὶ οὕτω τά τ' ἔχει, τὰ τῇδε πρὸς τὰ χωριστὰ εἴδη, κἂν εἰ κατὰ μέγα τι ἀλλήλοις κοινωνοῖ, ἀλλ' ἀθεεὶ διαφόροις τυγχάνει ὄντα γένεσιν ὁμώνυμα ἂν εἴη· τοῖς μὲν γὰρ τῇδε τὸ ἔγχρονον ἢ ἔνυλον ἂν γένοιτο· τοῖς δὲ ἐκεῖ τὸ αἰώνιον ἢ χωριστόν. Τὰ μέντοι ὄντα πάντα τά γε ἀνωτάτω ὅπως ἄν τις καὶ ὁποῖα προχειρίσαιτο ἀθεεί, οὔτε ἐν ἑτέροις αὐτὰ τυγχάνει ὄντα διαφόροις γένεσι κοινόν τε ἀλλήλοις καὶ μέγιστον ἐς τὴν οὐσίαν ἔχει συμβαλλόμενον αὐτὸ τὸ εἶναι· καὶ τί γὰρ ἂν τούτου μεῖζον ἐς οὐσίαν εἴη ἑκάστοις συμβαλλόμενον; Οὐκ ἂν δὴ ὅμως ὄντα λέγοιτο, εἰ μὴ ἄρα πρὸς τὸ πρῶτον αἴτιον καὶ μόνον ὁμώνυμόν τις τὸ εἶναι τἆλλα πάντα ἔχειν ἀξιώσειεν, ἣν μὴ τὸ ἓν μόνον καὶ ἀγαθὸν κατὰ Πρόκλον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὂν κατ' Ἰουλιανὸν ἐκεῖνῳ ἀνατεθῇ· καὶ τίνι γὰρ ἄλλῳ μᾶλλον προσήκει τὸ ὂν ἢ τῷ αὐτῷ δι' αὐτὸ ὄντι; Οὕτω γὰρ ἄλλα πάντα ὁμώνυμον τὸ εἶναι ἔχοι, ἀλλήλοις δ' οὐχ ὁμώνυμον ἅτε καὶ ἀπὸ μιᾶς ἅπαντα προϊόντα τῆς ἀρχῆς. Οὐ γὰρ τὸ τὰ μὲν μᾶλλον τοῦ ὄντος τὰ δ' ἧττον μετέχειν, κωλύσει μὴ οὐχ ὑφ' ἓν ἅπαντα τάττεσθαι γένος· ἦν γὰρ σκοπῇ τις ὀρθῶς, ἅπαντα τὰ ἀπὸ κοινοῦ τινος ἀντιδιαιρούμενα γένους ἐς τελεώτερα καὶ ἀτελέστερα ἅττα εὑρήσει διαιρούμενα, τὰ δὲ τελεώτερα τοῦ κοινοῦ γένους ἢ εἴδους μᾶλλον τῶν ἀτελεστέρων μετέχει, οἷον τοῦ ζώου ἔς τε τὸ ἀθάνατον καὶ θνητὸν διαιρουμένου, τὸ ἀθάνατον τελεώτερόν τε εἰς μᾶλλον ζῶον, εἴγε δὴ καὶ μᾶλλον ζῶν, καὶ ἐς τὸ λογικὸν δὲ καὶ ὀλίγον τοῦ αὐτοῦ αὖ διαιρουμένου τοῦ λογικοῦ τελεώτερόν τε ὡσαύτως καὶ μᾶλλον ζῶον, εἴγε δὴ καὶ μεῖζον ζωὴ ἡ λογική. Ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἧττον λευκὸν τοῦ λευκοτέρου ὁμωνύμως λευκόν ἐστι, τῷ τὸ μὲν μεῖζον, τὸ δ' ἧττον τοῦ λευκοῦ μετέχειν. Ἐκεῖνά γε μὴν ἂν ἐν δίκῃ ὑπεξαιροῖτο τοῦ ὄντος καὶ ὁμωνύμως ἂν εἶναι λέγοιτο, αἵ τε στερήσεις καὶ φθοραὶ, καὶ ὅλως τὰ κακὰ ἅτε καὶ τοῦ ὄντος ἅπαντες ὄντα ἀποπτώσεις τὰ τοιαῦτα. Ἀλλὰ δὲ καὶ περὶ τούτου ἐς τοσοῦτον.

Πρὸς τὸ δ' ζήτημα.

Περὶ δὲ τοῦ τῆς εἱμαρμένης λόγου, οὐχ οἷόν τε τὴν εἱμαρμένην καὶ ὀθενοῦν τῶν μελλόντων ἐξελεῖν, ἐκείνοιν τοῖν ἀξιωμάτοιν καὶ ἀμφοῖν ἐμπέδοιν μενόντοιν, τοῦ τε ἅπαν αἴτιον ὅ τι ἂν δρᾷη σὺν ἀνάγκῃ τε καὶ ὡρισμένως δρᾷν, καὶ τοῦ πᾶν τὸ γινόμενον ὑπ' αἰτίου ἄν τινος γίνεσθαι· Ἀριστοτέλης μὲν γὰρ ἐν τοῖς *Μετὰ τὰ φυσικὰ* τὴν ἀπὸ τούτοιν συνειωρακὼς τοῖν ἀξιωμάτοιν ἀνάγκην καὶ ὡς ἐμπέδοιν καὶ ἀμφοῖν τούτοιν μενόντοιν, κινδυνεύει ἐκ τῶν ἐσομένων τὸ ἐπ' ἀμφότερα ἐνδεχόμενον οἴχεσθαι, ἵνα μὴ τὸ ἑαυτοῦ ἐνδεχόμενον ἀπολέσῃ, θάτερον τοῖν ἀξιωμάτοιν τούτοιν ἀναιρεῖ, εἶναι ἅττα τῶν γινομένων ἀξιῶν, καὶ ἄνευ αἰτίου ὁτουοῦν γινόμενα, γελοίως τὸ μὲν πᾶσι δοκοῦν καὶ δόξον ἂν ἀναιρῶν, τὸ δ' ὑπὸ πλείστων ἀντιλεγόμενον, ὡς ἐμπέδον ἑαυτῷ τιθέμενος. Ἴδωμεν δὲ καὶ ὅπου τὸ ἐπ' ἀμφότερα τοῦτο ἐνδεχόμενον καὶ ἀμφίῤῥοπον οἱ Ἀριστοτέλει οὕτοι συνηγοροῦντες ἀξιοῦσιν εἶναι, ὅπου καὶ δοκοῦσιν αὐτὸ τίθεσθαι ἢ φήντων ὑπὸ μηδενὸς ἂν αἰτίου τὴν βούλησιν ἡμῶν κινεῖσθαι, ἀλλ' εἰ καὶ μάτην. Ἵνα δὴ καὶ τοῦτο τὸ σεμνὸν τῇ ψυχῇ αὐτῶν ἡμῶν περιάψωσι ματαιότητα αὐτῇ περιθέντες, ἣ ἦν ὑπ' ἀγαθοῦ ὄντος ἢ καὶ φαινομένου τὴν βούλησιν ἡμῶν συγχωρήσωσιν κινεῖσθαι ὥσπερ που καὶ φαίνεται κινουμένη, ἀνάγκη αὐτοῖς καὶ σὺν ἀνάγκῃ κινεῖσθαι. Τὴν μὲν οὖν βούλησιν ἡμῶν οὐκ ἂν εἶναι αὐτοκίνητον, εἴγε ὑπὸ τοῦ φρονοῦντος ἡμῶν καὶ τἀγαθοῦ φαίνεται κινουμένη. Τὴν δ' ὅλην ἡμῶν ψυχὴν αὐτοκίνητον εἶναι, τῷ μέρει ἑαυτῆς τὸ λοιπὸν αὐτῆς κινεῖν, ᾗ που καὶ Ἀριστοτέλης ἀξιοῖ συνίστασθαι τὸ αὐτοκίνητον· οὐ γὰρ οὐδ' Ἀριστοτέλης ἐν οἷς εὖ λέγων φαίνεται ἀτιμαστέος, κινεῖσθαι μέντοι καὶ αὐτὸ τὸ ἐν ἡμῖν κινοῦν, ὑπό τε τῶν ἔξωθεν ἤδη περιισταμένων ἡμῶν πραγμάτων, καὶ δὴ καὶ τοῦ θείου ἐπειδὰν οἷόν τε γίγνηται τῆς θείας ἐξηγήσεως, μὴ ἀπολείπεσθαι, καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ φρονοῦν ἡμῶν, δόγμασι τοῖς ἑαυτῷ ἔξωθεν ἐγγιγνομένοις τὸ λοιπὸν τῆς ψυχῆς κινοῦν, τήν τε βούλησιν καὶ ὁρμὴν καὶ τὰ τούτοιν αὖ ἑπόμενα πάθη, χαράν τε δὴ τὴν ἐνδον, οὐ τὴν δι' αἰσθήσεως, καὶ ἀγανάκτησιν ὡσαύτως καὶ ἐλπίδα, καὶ δέος, καὶ ἐπιθυμίαν καὶ θυμὸν, καὶ δὴ παρὰ ταῦτα καὶ φαντασίαν. Ταῦτα γάρ ἐστιν ἃ τὸ φρονοῦν κινεῖ, καὶ ὥνπερ ἄρχει, ἔξωθεν αὐτὸ κινόσμενον. Ταῦτα καὶ ἐφ' ἡμῖν ἐκάλεσαν οἱ Στωϊκοὶ ἅτε ἐπὶ τῷ κυριωτάτῳ ἡμῶν ὄντα τῷ φρονοῦντι. Αὐτὸ δὲ τὸ φρονοῦν ἡμῶν οὐκ ἔστι οὔτ' ἐπί τῳ ἄλλῳ τῶν ἡμετέρων, οὔτ' αὐτὸ ἐφ' ἑαυτό ἐστιν. Ἀλλ' ὑπὸ τούτων οἱ τήν γε εἱμαρμένην οὕτοι ἀναιροῦντες συνελαυνόμενοι τῶν λόγων, ἐπ' ἐκείνην καταφεύγουσι τὴν ἀπολογίαν, φάσκοντες τὸ φρονοῦν τοῦτο ἡμῶν, ἐπὶ τῇ βουλήσει ἡμῶν εἶναι,

εἴγε ἦν ἐπιμεληθῆναί τε αὐτοῦ καὶ ἀσκῆσαι βουληθῶμεν, καὶ αὐτὸ ἐπιδίδωσιν. Ἀλλὰ καὶ τούτου δόξαν τινὰ ἡγήσασθαι δεῖ, τὴν τοῦ ὡς ἐπιμελητέα τε αὐτοῦ, καὶ ἀσκητέα, ἧς καὶ πρότερον ἐγγεγονυίας τῷ φρονοῦντι ἡμῶν οὐδ' ἂν ἐπιμεληθῆναι αὐτοῦ οἷοί ποτ' εἴημεν, βουληθῆναι, ὥστε καὶ οὕτω τὸ φρονοῦν ἡμῶν τὴν βούλησιν ἐφ' ἑαυτοῦ κινεῖν ὑπὸ τῆς τοιαύτης αὐτὸ πρότερον κεκινημένης δόξης. Οὕτω οὖν τὸ αὐτοκίνητον οὔτε τὰ ἐφ' ἡμῖν ὀρθῶς λεγόμενα τὴν εἱμαρμένην ἀναιρεῖ. Δηλοῦσι δὲ καὶ οἱ τὰς φωνὰς ταύτας πρῶτοι ὀνομάσαντες, τὴν μὲν Πλάτων, τὴν δ' οἱ Στωϊκοί, οὐ καὶ τὴν εἱμαρμένην ἀναιροῦντες, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ τιθέμενοι τῇ δόξῃ· οἱ μὲν γὰρ Στωϊκοὶ καὶ παρακελεύονται, ἐκεῖνα θαμὰ ἐπάγειν τὰ ἰαμβεῖα· Ἄγου δέ με, Ζεῦ, καὶ σὺ γῆ πεπρωμένη ὅπη ποθ' ὑμῖν εἰμι διατεταγμένος. Πρὸς δὲ τούτους καὶ φαίνονται ἁπανταχοῦ, τὰ δόγματα εἶναι τὰ κινοῦντα ἡμᾶς θρυλλοῦντες, καὶ τοῖς μοχθηροῖς μὴ χαλεπαίνειν ἀξιοῦσιν, ἅτε ὑπὸ τῶν δογμάτων ἀναγκαζομένοις κακὰ δρᾷν καὶ ἄκουσιν ἐξαμαρτάνουσιν. Εἰ γὰρ τὰ δόγματα ἡμᾶς κινεῖ αὖ ἀνάγκῃ δήπου καὶ κινεῖ· καὶ Πλάτων δὲ πανταχοῦ φαίνεται σὺν ἀνάγκῃ τὴν ψυχὴν αἱρεῖσθαι ἅττ' ἂν αἱρῆται ἀξιῶν. Τὰ δ' ἐν τοῖς μύθοις αὐτοῦ οὐ χρὴ ὡς δι' ἀκριβείας ἅπαντα λεγόμενα ζητεῖν· ἴδιον γὰρ τοῦτο τῶν μύθων, μὴ ἅπαντα δι' ἀκριβείας λέγειν. Οὐδέν τοι ἧττον κἀκεῖ ἐμφαίνεταί τις ἀνάγκη ψυχαῖς τῆς τῶν βίων αἱρέσεως· κατὰ συνήθειαν γάρ φησι τοῦ πρότερου βίου καὶ καθ' εἱρμόν τινα· εἰ δὲ καθ' εἱρμόν, οὐδ' ἄνευ αἰτίας· οὐκ ἄνευ αἰτίας, καὶ σὺν ἀνάγκῃ. Ὁ δ' ὑπὸ τῶν τῆς μοιχείας θεμάτων τὴν τῆς εἱμαρμένης ἀναίρεσιν ἰσχυριζόμενος, ἅτε ἀπὸ δυσκρίτων τῶν τοιούτων ὄντων θεμάτων ἐπιχειρῶν καὶ οὐδ' ἂν αὐτὸς κατά τε τὸ εἰκὸς καλῶς κεκρικὼς, εἰκότως οὐδὲ ἡμῖν πιθανός. Ἐκείνου μὲν ἐπὶ πᾶσι τούτοις προσθήσομεν, ὡς οὐδὲ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόγνωσιν συναιροῦντα τῇ τῆς εἱμαρμένης ἀναιρέσει λόγου, καλῶς λύουσιν οἱ πειρώμενοι φάσκοντες τὸν Θεὸν ὡρισμένως τὰ ἀόριστα γινώσκειν· εἰ μὲν γὰρ τὸ ἀόριστον σχέσις τις περὶ τὸ διπλάσιον, ὃ σχέσις ὄν, τοῦδε μὲν διπλασίου, ἑτέρου δὲ τὸ αὐτὸ ἡμίσου, ἴσως εἰκότως ἂν καὶ ἐδόκουν λέγειν τι οἱ οὕτω λέγοντες. Ἐπεὶ δὲ εἴπερ τι ἄλλο ἀπόλυτον καὶ τὸ ἀόριστον παραπλήσιον ἂν εἴη τὸ λεγόμενον ὥσπερ ἂν τὸν Θεὸν ἔφασκον τὸν βοῦν ἄνθρωπον ὄντα γινώσκειν, ἢ τὸν ἄνθρωπον ἀστέρα. Ποία οὖν γνῶσις, ἕτερόν τι περὶ τοῦ γιγνωσκομένου ἢ ὅ ἐστι τὸ γιγνωσκόμενον γιγνῶσκον; Ἔτι πᾶσιν ὡμολόγηται τοῖς σοφοῖς, τὸν Θεὸν ἅπαντα ἃ ποιεῖ γιγνώσκειν. Εἰ οὖν τῷ ποιεῖν ἅπαντα γιγνώσκει, καὶ ὁρίζοι ἂν δήπου ἅττ' ἂν ποιοί τε καὶ γιγνώσκοι καὶ οὐδὲν ἂν ἀόριστον εἴη ὧν ἂν αὐτὸς εἴτε ἀμέσως εἴτε διὰ μέσων ποιοῖ τε καὶ γιγνώσκοι· ἅπαντα δ' ἂν ὁπόσα ἀγαθοῦ ἔχηται ποιεῖ τε καὶ γιγνώσκει, εἰ μέλλοι μὴ κόλουρος ὢν, αὐτοῦ ἥ τε πρόνοια ληφθήσεται καὶ γνῶσις. Τὰ δὲ κακὰ ἅτε τοῦ ὄντος ὄντα ἀπτώσεις, οὐδ' ἂν αἰτίας δέοιτο. Ὥστ' οὐδ' ἂν ὁ Θεὸς τῷ τῆς εἰς τῶσχατον προνοίας τε καὶ εἱμαρμένης λόγῳ τῇ τούτων ἐνέχοιτο αἰτίᾳ. Σοὶ τοσαῦθ' ἡμεῖς ἐς τὰ ἠπορημένα συμβαλλόμεθα, ἱκανὰ δὴ ἀνδρὶ οἷῳ περ σοί.

ΑΠΟΚΡΙΣΙΣ ΓΕΜΙΣΤΟΥ ΠΡΟΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ.

Ἐπειδὴ καὶ μαρτυριῶν δέοι πρὸς τὰ προγεγραμμένα σοι ὑπὲρ μὲν περὶ τῶν τοῦ αὐτοπαραγώγου μοι εἰρημένων οὐκ ἂν ἔχοιμί σοι μαρτυρίαν δή τινα παρασχέσθαι· οὐ γὰρ οὐδ' αὐτὸς ὅλῃ γνώμῃ εἴρηκα ὃ εἴρηκα· ἀλλὰ τοσοῦτον μόνον ἐνδείξασθαι βουλόμενος, ὅτι εἰ οὕτω τιθέμενοι λέγοιεν τὸ αὐτὸ παράγωγον οἱ λέγοντες, οὐκ ἂν δὴ αὐτοὶ αὐτοῖς περιέπιπτοιεν. Ὑπὲρ δὲ τοῦ μεθεκτοῦ ὡς πλεοναχῇ λέγεται τὸ μεθεκτὸν, ἀνάγνωθι τὸν Πλάτωνος μὲν *Παρμενίδην*· εὑρήσεις γὰρ ἐκεῖ ἀμφοτέρας τὰς μεθέξεις ἐν τῇ τῶν τῇδε πρὸς τὰ νοητὰ εἴδη κοινωνίᾳ, καὶ τὴν μὲν, ὡς μάλιστα ἀποδοκιμαζομένην, τὴν δ' ὡς ἥκιστα, τὴν κατ' αἰτίαν δὴ ἐν οἷς φησι, τὰ μὲν εἴδη ταῦτα ὥσπερ παραδείγματα ἑστάναι ἐν τῇ φύσει, τὰ δ' ἄλλα τούτοις ἐοικέναι καὶ εἶναι ὁμοιώματα· καὶ ἡ μέθεξις, αὕτη τοῖς ἄλλοις γίγνεσθαι τῶν εἰδῶν οὐκ ἄλλη τις ἢ εἰκασθῆναι αὐτοῖς· ἐνταῦθα γὰρ κατ' αἰτίαν καὶ ταύτην τὴν παραδειγματικὴν καὶ οὐ τὴν κατ' ἐμπλοκὴν μέθεξιν καλεῖ. Περὶ δὲ τῆς τοῦ ὄντος ὁμωνυμίας μή σε ταραττέτω, τὸ τὰ τῇδε τοῖς νοητοῖς ὁμώνυμα λέγεσθαι· οὐ γὰρ εἰ τῇδε ἄνθρωπος τῷ νοητῷ ὁμώνυμος καθ' ὃ ἄμφω ἄνθρωπα, ἤδη ἀνάγκη καὶ ὄντα ὁμώνυμα εἶναι· οὐ γὰρ οὐδ' εἰ ὁ θαλάττιος κύων τῷ χερσαίῳ ὁμώνυμος καθ' ὃ κύνε ἄμφω καλεῖσθαι, ἤδη καὶ ζῷα τούτω ἀλλήλοιν ὁμωνύμω ἐστίν. Ὑπὲρ δὲ τοῦ τῆς εἱμαρμένης λόγου οὐδεμίαν ἄλλην σοι παρέξομαι μαρτυρίαν ἢ τὴν αὐτοῦ Πλάτωνος, ἐκείνην τὴν ἐκ τῆς *Ἐπινομίδος*. Ἡ ψυχὴ δὲ ἀνάγκην οὖν κεκτημένης ἁπασῶν ἀναγκῶν πολὺ μεγίστη γίγνοιτ' ἂν· ἄρχουσα γὰρ, ἀλλ' οὐκ ἀρχομένη νομοθετεῖ. Τὸ δὲ ἀμετάστροφον, ὅταν ψυχὴ τὸ ἄριστον κατὰ τὸν ἄριστον βουλεύσηται νοῦν, τέλεον ἐκβαίνει τῷ ὄντι κατὰ νοῦν καὶ οὐδὲν ἀδάμας ἂν αὐτοῦ κρεῖττον, οὐδὲ ἀμεταστροφώτερον ἄν ποτε γένοιτο· ἀλλὰ ὄντως τρεῖς μοῖραι κατέχουσα φυλάττουσι τελέον εἶναι τὸ βελτίστῃ βουλῇ βεβουλευμένον ἑκάστων θεῶν. Οὕτω πολλοῦ δέουσα τῆς τοῦ Πλάτωνος ἔχεσθαι διανοίας οἱ τεθηλυμένης ψυχῆς τὴν τῆς εἱμαρμένης εἶναι δόξαν φάσκοντες, ὅτ' ἐκεῖνος τῇ φρονιμωτάτῃ ψυχῇ τὴν μεγίστην ἀναγκῶν ἐπιτίθησιν. Ἀλλ' ἴσως οἰηθείη ἄν τις μὴ καὶ τῇ ἄφρονι ψυχῇ ἀνάγκην αὐτόν τινος ἐκτιθέναι· ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς τοιαύτης δῆλός ἐστι Πλάτων, πανταχοῦ βοῶν τε καὶ διατεινόμενος ὡς οὐδεὶς ἑκὼν κακὸς, ἀλλ' ἄκοντες οἱ κακοὶ κακοὶ γίγνονται ἐξαμαρτάνοντες· εἰ δ' ἄκοντες, δηλαδὴ ὅτι καὶ ὑπ' ἀνάγκης τινός. Ἐκεῖνο μέντοι μὴ σὲ λανθανέτω, ὃ καὶ τοὺς πολλοὺς λεληθὸς σφόδρα ταράττει· ὡς ἕνα μὲν τρόπον ἀνάγκη λέγεται καθ' ἣν πᾶν τὸ μὴ ἐνδεχόμενον ἄλλως σχεῖν ἀναγκαῖον λέγεται. Ἕτερον δ'

αὖ τρόπον ἰδίως ἀνάγκη ἡ βία, ᾧ τρόπῳ καὶ αὐτὸς Πλάτων χρῆται, ὡς ἐν τῷ *Κρατύλῳ* · « Ζώου ὁτουοῦν ζιωγμὸς ὥστε μένειν ὁπότουοῦν, πότερος ἰσχυρότερος, ἔστιν ἀνάγκη ἢ ἐπιθυμία; » καὶ φησι · « Πολὺ διαφέρει, ὦ Σώκρατες, ἐπιθυμία. » Ἐνταῦθα ἀνάγκην μὲν ἰδίως τὴν βίαν καλεῖ, τὴν δὲ ἐπιθυμίαν οὐ δήπου οὐκ ἀναγκαίαν ἡγούμενος ἔπειτα δεσμὸν τῆς γε ἀνάγκης ἰσχυρότερον τίθεται. Πῶς γὰρ ἂν καὶ γένοιτο ὁτιοῦν οὐκ ἀναγκαῖον ἀνάγκης ἰσχυρότερον ἢ οὐδὲ Θεὸς, φασὶ, μάχεται; Ἀλλὰ δῆλον ὡς τὸ ἀνάγκης ἰσχυρότερον πολὺ πρότερον καὶ αὐτὸ ἀναγκαῖον δεῖ εἶναι. Ταύτης οὖν τις βιαίου ἀνάγκης τὴν ψυχὴν ἔνιοι ἀπαλλάξαι προμηθούμενοι συναφαιροῦσιν αὐτῆς καὶ τὴν ἑτέραν καὶ θειοτέραν ἀνάγκην τὴν ἐν τῷ ἑκουσίῳ τε καὶ κατὰ νοῦν, οὐκ ἐφιστῶντες εἰς πολὺ πρότερον τἀγαθὸν, σὺν ἀνάγκῃ ἣν ἂν ἄγῃ, ψυχὴν ἄγει αἰτίου παντὸς αὐτὸ οὐ τὸ κράτιστόν τε καὶ δραστικώτατον. Ἀλλὰ λανθάνουσιν αὐτοὺς τῷ μὲν ἀγαθῷ ἀσθένειαν, τῇ δὲ ψυχῇ ματαιότητα προσάπτοντες εἰ συνιεῖσαν ἑσθ' ὅτε ἀγαθοῦ ὁτουοῦν ψυχὴν καὶ τούτου ἑτέρου ἄμεινος φαινόμενον πᾶν μᾶλλον ἢ τὸ ἄμεινον ἑαυτῇ φαινόμενον αἱρεῖσθαι ἀξιοῦσι. Περὶ δὲ τοῦ ἐν τῇ ὀγδόῃ τῶν *Πολιτειῶν* χωρίου ἀριθμητικοῦ οὐδέποτε οὔτε ἱκανῶς ἐπεσκέψαμεν οὔτε ἔχω τί σοι λέγειν, εἰ μὴ ὅσα αὐτοῦ εὕληπτα, ὡς τρεῖς ἀριθμοὺς πυθμένας ὑποτιθεμένους, τοὺς γ', δ', ε', ὑπὸ τούτων πολλαπλασιαζόντων ἑαυτούς τε καὶ ἀλλήλους ἀναλογίας γεννᾷ ἃς ἐκεῖνος ἁρμονίας καλεῖ, τήν τε ἀριθμητικὴν καὶ ἁρμονικὴν, καὶ τὴν μὲν ἀριθμητικὴν πλεοναχῇ, τὴν δὲ ἁρμονικὴν τοῦ γ' καὶ ε', ἰδίᾳ ἑκατέρου τῶν δ' πολλαπλασιασάντων καὶ ἔπειτα ἀλλήλους ιβ', ιε', κ'. Τούτων γὰρ τῶν ἀριθμῶν ὁ ιγ' τοῦ ιβ' τῷ δευτέρῳ μέρει αὐτοῦ τοῦ ιβ' ὑπερέχων, ὑπὸ τοῦ κ' ὑπερέχεται τῷ αὐτῷ αὖ τετάρτῳ μέρει αὐτοῦ τοῦ κ' ἀπὸ τῶν εἰρημένων πυθμένων καὶ ἑαυτὸν τετραγώνους φησὶ γεννᾶσθαι οἷς καὶ δύο οὐ τετραγώνους συναποτίκτεσθαι. Οὐ γὰρ ἀπὸ διαμέτρων ῥητῶν οἱ τετράγωναί εἰσιν · οὐδὲ ἀπὸ τῶν τριτων, οἳ οὐ τετράγωνον ὡς τὴν διάμετρον τῇ πλευρᾷ ταυτὸ ἐπ' ἀριθμῶν δυναμένων. Οἵτινες δὲ οὐ καὶ ὅπως τοῖς ἑκατὸν τετραγώνοις οἱ δύο οὐ τετράγωνοι συναποτίκτονται, ἐμοὶ μὲν οὐδέποτε ἔσκεπταί τι περὶ τούτου, τήν τε δυσχέρειαν φεύγοντι τοῦ θεωρήματος, ὡς καὶ ὁ σοφός μοι Κυδώνης πεπυσμένῳ ποτὲ περὶ αὐτοῦ ἀποκεχριμένος μὲν οὐδὲν, σχήματι δὲ μόνον τὴν δυσχέρειαν ἐνδειξάμενος καὶ ἅμα εἰ οὐ πάνυ χρήσιμον αὐτοῦ ὁρῶν τι ἐς οὐδὲν μὲν μέγα, ἐς δὲ μῦθόν τινα τῷ Πλάτωνι τοῦ τοιούτου θεωρήματος συμβαλλομένου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΜΙΡΟΥΤΖΗΣ (a) ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΙ *.

Λιδεσιμωτατε καὶ σεβασμιώτατε ἐν Χριστῷ πάτερ καὶ δέσποτα, εἴης μοι ὑγιαίνων καὶ εὖ ἔχων ἐν ἅπασιν.

Ἃ πάλαι προὔλεγον καὶ διεμαρτυρόμην πρὸς τοὺς ἡμετέρους πολίτας, ἔγραφον δὲ καὶ πρὸς τὴν σὴν κυριότητα, δεόμενος ἕνα γοῦν μοι τῶν παίδων δεξάμενον διασῶσαι, γέγονε καὶ πέρας ἔχει. Καίτοι δεινὰ μὲν ἀγγέλλων οἶδα καὶ οἷα οὐκ ἂν ἀδακρυτὶ παρέλθοις · ἀλλὰ μικράν σοι καταθείμην χάριν, τὰς κοινὰς ἀποκρυψάμενος συμφοράς. Τίς γὰρ ὄνησις ἀγνοίᾳ συνεῖναι τῶν οἰκείων κακῶν; Ἅμα δὲ καὶ μάτην ἂν εἴην αὐτὸς σιωπῶν ἃ πανταχοῦ νῦν, οἶμαι, διεβόησε καὶ διετραγῴδησεν ἡ φήμη.

Ἴσθι τοίνυν τὴν κοινὴν (1) πατρίδα φεῦ! ὑπ' ἀλλοφύλων ἁλωκυῖαν καὶ εἰς πεῖραν ἀφιγμένην τῶν δεινοτάτων. Καίτοι ἐξ ὁμολογίας ἦλω · ἀλλ' οὐδὲν ζώνατο τῶν ξυμβάσεων ἐφ' αἷς προὐδόθη · πέπονθε δὲ παραπλήσια τοῖς πολέμῳ κατὰ κράτος ἁλωκόσι. Τὸ μὲν οὖν κεφάλαιον τῶν κακῶν εἴρηται, ἐφ' ᾧ πολλὰς μὲν ἡμέρας, πολλὰς δὲ νύκτας, οἶμαι, πενθήσεις, συμπαθής τε ὢν ἄλλως τε καὶ πρὸς Ἕλληνας, καὶ τὴν πατρίδα φιλῶν ἐς τὰ μάλιστα · δεῖ δὲ καὶ ὅπως πέπρακται διὰ βραχέων προσθεῖναι, ὡς ἂν τοῦτο γοῦν τὸ μέρος μὴ ἀθυμήσῃς. Τὸ γὰρ δεινὸν, ὅπως γέγονεν ἀγνοούμενον, μᾶλλον εἰωθὲν ἀνιᾷν.

Ὁ γὰρ τοίνυν μέγα δυνάμενος καὶ πλείστων καὶ μεγίστων ἐθνῶν ἀρχων, Ἑλλήνων τε καὶ Ῥωμαίων ἤδη βασιλεὺς, ἐγκαλεῖν μὲν ἴσως ἔχων οὐδὲν, ἔρωτι δὲ δόξης καὶ μείζονος ἀρχῆς ἐπιθυμίᾳ, στόλον μέγαν, οὐ πλήθει τριήρεων (2) τοσοῦτον (ἦσαν γὰρ οὐ πολλῷ τῶν ἑκατὸν πλείους), ὅσον παρασκευῇ παντοίᾳ καὶ μηχαναῖς ἐξαρτύσας, κατὰ Σινώπης καὶ τῶν ἄλλων Παφλαγόνων ἀπέστειλεν · αὐτός τε πεζὴν ἄγων στρατιὰν ὑπὲρ τὰς πέντε καὶ δέκα μυριάδας, οὐδενὸς ἔτι λόγον ποιούμενος, εἰς τὴν Ἀσίαν διέβη. Οὕτω δὲ παραβόλως εἰς τὴν πολεμίαν ἐμβαλὼν,

* E codicibus regiis 2966 = A et 3043 = B. — « Ad Bessarionem » Hodius ait De Græcis illustribus, pag. 177, « Epistola Græca Amurutzæ servatur in codice reg. Paris. 295 » [eodem illi meo 2966, qui et olim numero 2211 signatus fuit]. « Erat iste G. Amurutzes philosophus medicusque infamis, qui, post Constantinopolim captam, factus est Mahumedanus. » Fuerat tamen ille homo in Joannis Palæologi comitatu, quando Græcus imperator cum Bessarione et aliis theologis ac doctis viris in Italiam ad concilium profectus est (vid. Hod. ibid. p. 137); atque exstat adhuc in codice 3043, γνώμη τοῦ κυρίου Γεωργίου τοῦ Ἀμιρούτζη ἣν ἔδωκεν ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου, qua prorsus processionem Spiritus sancti ex Patre ac Filio amplectitur. Est et in cod. 1760 M. Apostolii πρὸς Ἀμιρούτζην τὸν φιλόσοφον λόγος συμβουλευτικός. Quam edo nunc ejus hominis epistola a. 1461 scripta fuit, quippe qua narratur facta Trapezuntis a Turcis expugnatio, quæ in hunc incidit annum.

(1) Erat Bessario patria Trapezuntius.

(2) Ducas, Hist. p. 192, paululum differt; Ἐποίησε στόλον τριήρεων καὶ ὁπλήρεων μέχρι που σ' καὶ νῆας ι'.

(a) Ex Boissonadii *Anecdotis* tom. V, ut et quæ sequuntur Gregorii epistolæ.

πάντων παρὰ δόξαν εὐθὺς ἐκράτησεν. Οὔτε γὰρ εἰς ὅπλα, οὔτε εἰς τριβὴν ἔτι καὶ χρόνον εἶδον οἱ Παφλαγόνες· ἀλλ', ὡς οὐδαμόθεν ἔτι χρηστὸν ἐλπίζοντες, καὶ τὴν τύχην αὐτὴν, ἣ πολλοὺς πολλάκις μεγάλων ἐξείλετο κινδύνων, ὑπερεῖδον. Τάς τε οὖν πόλεις καὶ τὰ φρούρια μετὰ τοῦ σφῶν ἡγουμένου (1) παραδόντες, δεσπότην εὐθὺς αὐτῶν (2) ἐποιήσαντο. Οὕτω δὲ παρ' ἐλπίδα τῶν πραγμάτων κεχωρηκότων, μεῖζόν τι σὺν λόγῳ φρονήσας, τὸν μὲν στόλον ὡς εἶχεν εὐθὺς ἀκραιφνῆ καὶ κακῶν ὅλως ἀπείρατον καθ' ἡμῶν (3) ἀπέστειλεν· αὐτὸς δὲ κατὰ τῶν Καππαδοκῶν καὶ Μεσοποταμίας ἄρχοντος (4) ἐπορεύετο (5).

Ὁ δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἀκούων ἠπίστει, καὶ κόμπον ἐνόμιζεν εἶναι μόνον· ἐπίστευε γὰρ οὐδεὶς, ἡμῶν γέ ζώντων, τοσοῦτον τῆς ἀρχῆς αὐτὸν ἀποστῆναι. Ὡς δ' ἔγνω ἀληθὲς ὂν καὶ τοὺς πολεμίους ἐμβεβληκότας εἰς τὴν αὐτοῦ πύθοιτο, κατεπλάγη, καὶ οὐκ ἔτι τῶν γενναίων ἦν λογισμῶν, ἄλλως τε καὶ ἐπιβουλῆς ὑπονοουμένης ὑπ' ἀδελφοῦ· ἀλλ' ὄκνος αὐτὸν εἶχε καὶ ἀνάδυσις, καὶ οὐκ ἐθάρρει τὸν ὑπὲρ τῶν ὅλων κύβον ἀναρρίψαι. Ταχὺ γοῦν τὴν χώραν ἔρημον ἀνδρῶν ἀποδείξας δι' ἧς ἔμελλον οἱ πολέμιοι διελθεῖν, αὐτὸς ἀεὶ μικρὸν ὑπεχώρει καὶ τοῦ στρατοπέδου ἐξίστατο. Οὐ μὴν οὐδ' οὗτος αὐτῷ διώκων ἐπέκειτο· ἀλλ' ἡγάπα, τῶν ἐχθρῶν ὑπεξανισταμένων (6), ἀδήριτον λαμβάνων τὴν νίκην.

Οὗτος μὲν οὖν τοὺς πολεμίους ἐκδιδαξάμενος (7), ἐπειδὴ παρὰ τοῖς ἡμετέροις ὁρίοις ἐγένετο καὶ τῶν παρόδων ἐκράτησε, πάντα τἄλλα ἀφεὶς, ἐφ' ἡμᾶς ἐχώρει· ὁ δὲ στόλος πρότερον αἰφνίδιον εἰς τὴν ἡμετέραν φανεὶς πολλὴν ἔκπληξιν παρεῖχε καὶ θόρυβον. Δοκῶν γὰρ ἡμῖν ἂν οὐκ ἐπελθεῖν διά τε τοὺς ὅρκους οἵ ἐναγχος ἐγένοντο καὶ τὸ μηδὲν τῶν ὁμολογηθέντων ἐλλελοιπέναι, τριβήν τε ἅμα καὶ χρόνον ἐλπίδος οὔσης, πολιορκουμένης Σινώπης, οὐκ ὀλίγον γενέσθαι, ἐξαίφνης ἐπιπλέων τῇ πόλει ἐφαίνετο. Οὔτε οὖν οὓς εἴχομεν στρατιώτας συναγαγεῖν οἷοί τε ἦμεν ἔτι, οὔτε τὰ ἐκ τῶν ἀγρῶν εἰσκομίσασθαι, μόνην δὲ τὴν πόλιν ὑπ' ἀνάγκης ἐδόκει φυλάττειν. Οὕτω δὴ καθ' ἡσυχίαν ἀποδάντες οἱ πολέμιοι, μυρίων ὄντες οὐκ ἐλάττους, ἄριστα ἐξηρτυμένοι, μέχρι μέν τινος ἐδῄουν τὰ πρὸ τῆς πόλεως, τόν τε σῖτον φθείροντες καὶ τὰς οἰκίας ἐμπιπρῶντες, ἔπειτα ἡμᾶς εἰς τὰ τείχη κατακλείσαντες, ἐπολιόρκουν.

Ἡμέρας μὲν οὖν περὶ μ' (8) ὁ πόλεμος ἦν, ἐν αἷς ἐδοκοῦμεν ἀεὶ κρατεῖν καὶ πλεῖστα βλάπτειν τοὺς πολεμίους. Οἵ τε γὰρ ἐκ τῶν ἀγρῶν καταθέοντες ἑκάστοτε καὶ συμπλεκόμενοι πολλοὺς ἀνῄρουν, αὐτοί τε ἐπεξιόντες τὰ χείριστα διετίθεμεν· ἐλπίς τε ἀγαθὴ τὰς ψυχὰς ἔτρεφεν ὡς πάντα διαφθεροῦμεν τὸν στόλον. Κἂν ἐξειργασάμεθα τὸ ἔργον, εὖ ἴσθι, εἰ μὴ ὤφθη πρότερον ὁ κατ' ἤπειρον ἅπας στρατὸς μετὰ τοῦ σφῶν ἄρχοντος ἄνωθεν ἐπελθών. Τοῦτο γὰρ ἐκείνους μὲν ἐγγυτάτω τοῦ διαφθαρῆναι ἐλθόντας καὶ νυκτὸς ὁρασμὸν διανοουμένους ἔσωσεν, ἡμᾶς δὲ τελείως ἀπώλεσεν. Οὐ γὰρ ἐχώρησε τὸν στρατὸν οὔτε τὰ πρὸ τῆς πόλεως πεδία, οὔτε αἱ παρ' ἑκάτερα φάραγγες· ἀλλὰ καὶ βουνοὶ ὁρώμενοι καὶ γήλοφοι οὐκ ἤρκεσαν στρατοπεδεύσασθαι.

Εὐθὺς οὖν ἐνεργὸς ἦν, καὶ τὰς μεγίστας τῶν ἐλεπόλεων, ὧν μείζους οὔπω εἶδεν ἥλιος, στήσας, ἐχρῆτο κατὰ τῆς πόλεως. Ἡ δὲ ἐν ἀμηχανίᾳ εὐθὺς ἦν, καὶ ἡ χρηστοτέρα αὐτὴν καθάπαξ ἐλπὶς ἀπολέλοιπε. Τά τε γὰρ ἐπιτήδεια ἐσπάνιζεν ἤδη, καὶ τὸ ὕδωρ καθάπαξ ἐπέλιπε· πρᾶγμα ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος μηδέπω γεγενημένον· ὅ τε δῆμος οὐκ ἤθελεν ἔτι εἰς προὔπτον κίνδυνον αὐτὸν ἐμβαλεῖν, ἀλλ' ἐς ξυμβάσεις ἐώρα. Οὐδὲν (9) ἔτι ἐδόκει ἐκ τῶν παρόντων οἷόν τε εἶναι τὸν πόλεμον διενεγκεῖν· ἀλλὰ δῆλον ἦν ἤδη κατὰ κράτος ἁλώσασθαι. Οὕτω δὴ βουλευομένοις τοῖς πολλοῖς ἐδόκει ὁμολογίᾳ προσχωρεῖν, ὡς μὴ αἰχμάλωτοι γῆν πᾶσαν καὶ θάλατταν προσαιτοῦντας ἐπελθεῖν.

Οὕτω τοίνυν τῶν ὁμολογιῶν πεπραγμένων, τὴν πόλιν καὶ ἑαυτοὺς παρέδωκαν· καὶ ἡ ἐλευθεριωτάτη τῶν πόλεων, πολλοὺς μὲν ὑπὲρ ἐλευθερίας τὸν πρόσθεν χρόνον λαμπρῶς ἀγωνισαμένη (10), ἐς μέγα δὲ ἀξίωμα καὶ κλέος ἐλθοῦσα, ὑπ' ἀλλοφύλοις, φεῦ! ἐγένετο· καὶ νῦν τὴν ἄτιμον ὑπομένει δουλείαν, πένθος μέγα οὐ μόνον τοῖς ὁμοδόξοις, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ἐν Ἀσίᾳ βαρβάροις.

Ἐπεὶ δὲ τῆς πόλεως ἐκράτησαν καὶ πάντας ὥσπερ ἐν μιᾷ σαγήνῃ τοὺς Κομνηνοὺς (11) ἔσχον ὑποχειρίους, παῖδάς τε εὐθὺς καὶ κόρας ἐλάμβανον, ἀνδραποδιζόμενοι σχεδὸν ἅπαντας ὅσοις ὥρας τι προσῆν (12). Ἐν οἷς καὶ τὸν ἐμὸν, φεῦ! υἱὸν, ὃν αὐτὸς διὰ τῆς μητρὸς ἐκ τοῦ θείου λουτροῦ λαβὼν υἱὸν ἐποιήσω, τὸν καλὸν Βασίλειον· ἔτι δὲ καὶ τὸν τῆς θυγατρὸς νυμφίον, ὅτι νέος τε ἦν καὶ καλὸς ἐδόκει, ἐλάχιστον χρόνον ἀπολελαυκότα τοῦ γάμου. Τὸν δὲ βασιλέα σὺν πάσῃ τῇ συγγενείᾳ καὶ τοὺς (13) ἐν τέλει σχεδὸν ἅπαντας εἰς τὰς τριήρεις ἐμβαλόντες, εἰς

(1) Phrantza p. 92 : Ὁ δὲ τῶν ἀτειβῶν ἔξαρχος, τῷ αὐτῷ δὴ ἔτει ἀπελθὼν κατὰ τοῦ Σφεντιάρη, παρέλαβε τὴν ἐκείνου περιβόητον πόλιν Σινώπιον. Ducæ, Hist. pag. 193, Sinopes princeps Ismael est dictus.

(2) Forsan legendum αὐτὸν, vel αὐτὸν αὐτῶν.

(3) Ἡμῶν, Trapezuntiorum scilicet.

(4) Οὐζοῦν Χαζὰν vocati a Duca Hist. p. 193.

(5) Ducas Histor. pag. 193 : Τὴν Σινώπην οὖν καλῶς ἐγκαταστήσας, ... εἰς τὰ τῆς Ἀρμενίας ἐνδότερα ἐχώρει.

(6) A, ὑπεξισταμένων.

(7) An ἐκδιωξάμενος?

(8) Laonicus IX, p. 262, paululum differt : Ἐπολιόρκει τὴν πόλιν ἐπὶ ἡμέρας λβ'.

(9) Videtur excidisse conjunctio : Οὐδὲν δὲ, οὐδὲν γάρ . . .

(10) Puto ἀγῶνας excidisse : π. μ. ὑ. ἐλ. ἀγῶνας τὸν . . . ἀγωνισαμένη.

(11) David Comnenus imperator se ac suos omnes sultano tradidit, avunculos, propinquos, proceres ac nobiles. Vide Ducam Hist. p. 194.

(12) Laonicus Hist. IX, p. 265 : Τοὺς μέντοι παῖδας τοὺς ἀπὸ ἄστεος καὶ ἀπὸ τῶν περιοίκων χωρίων, τοὺς μὲν νεήλυδας ταξάμενος, κατέθετο (Mehemet sultanus) ἐς τὸν ἑαυτοῦ κοιτῶνα . . . τὰς δὲ κόρας, τὰς μὲν ἐν τοῖς αὐτοῦ κοιτῶσι κατέθετο, τὰς δὲ ἀπεχαρίσατο.

(13) B, βασιλέα καὶ τούς. Lectionem ampliorem codicis H firmat Ducæ locus indicatus pag. 396, n. 5. Conf. Laonic. IX, p. 265.

τὴν Κωνσταντίνου πόλιν ἦγαγον· ἐκεῖθεν δὲ πάλιν εἰς τὰ Ἀδριανοῦ ἀγαγόντες; κατῴκισαν (1).

Καὶ νῦν εἰμι ἐνταῦθα, κορυφῆς ἀτεχνῶς ὑπερτέλλοντα δειμαίνων πέτρον. Καίτοι πολλάκις παρὰ τὴν πολιορκίαν ἠφείδησα ἐμαυτοῦ ὥστε θανεῖν· ἀλλ' οὔπω ἐγένετο τούτου τυχεῖν, τῆς Προνοίας, οἶμαι, ἐπὶ τὸ χεῖρον φυλαττούσης, ὅπως, ἐπὶ πολὺν τιμωρηθεὶς χρόνον, ἔπειτα ἀποθάνω. Καὶ τὰ μὲν ἄλλα φέρειν οἷός τέ εἰμι, πενίαν φημὶ καὶ τὴν ἐν ἀλλοδαπῇ ἀνελεύθερον διατριβήν· ἡ δὲ τοῦ παιδὸς στέρησις ἐμπιπρᾷ μου τὰ σπλάγχνα. Πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις αἰκιζόμενον αὐτὸν ὑπὸ τοῦ πάντων κρατοῦντος καὶ μαστιζόμενον ἑκάστοτε μανθάνων, ἔκφρων γίνομαι· αἴτιον δὲ, ὅτι φρονήματος ἐπειλημμένος οὐμὸς παῖς, ὧν τε ἄλλως φύσει περὶ ἀρετὴν θερμὸς, τὴν πάτριον οὐ προδίδωσι δόξαν (2). Καὶ τὴν οὖν ἀρχὴν λόγοις αὐτὸν ἐπεχείρει πείθειν καὶ δώροις ὁ κρατῶν· ὡς δὲ ἦν τούτοις ἀνάλωτος, ἐπὶ τὰς βασάνους ἐτράπετο. Ἐπεὶ δὲ πάντα ποιήσας οὐδὲν ἴσχυσε, τὴν μὲν ἀρετὴν ἐθαύμαζε τοῦ παιδὸς καὶ τὴν μετὰ φρονήματος ἔνστασιν· οὐ μὴν ἧ προσῆκεν ἐλεύθερον αὐτὸν ἐποίησεν· ἀλλ', ἀπογνοὺς τὴν μεταβολὴν, ἀποδόσθαι ἔγνωκε· τοσαύτης αὐτὸν φιλανθρωπίας ἠξίωσε. Πλείστου δὲ αὐτὸν ὅμως ἀποδίδοται, καὶ ὅσον αὐτοὶ οὐκ ἂν ποτε ἱκανοὶ ἐσόμεθα λυτρώσασθαι.

Τὰ μὲν οὖν ἡμέτερα ἐν τούτοις καὶ πολλῷ χείρασιν ἔτι· δεῖσθαι δέ σου βουλόμενοι χεῖρα ὀρέξαι, οὐ πολλῶν ἡγοῦμαι δεήσασθαι λόγων. Ὁ γὰρ πολλοῖς τῶν ἀθλίων Ῥωμαίων (3) τὴν αἰχμαλωσίαν λυσάμενος (4), οὐ δήπου πολίτην ἕνα δεόμενον περιόψει. Καίτοι τὸν πρόσθεν χρόνον εὐλαβὴς ἦν αἰτεῖν τι παρὰ τῆς σῆς κυριότητος· ἀλλὰ νῦν οὐκ ἂν αἰσχυνοίμην τὸ πρᾶγμα. Δέομαι τοίνυν τῆς σῆς κυριότητος, αἰδεσιμώτατε δέσποτα, μεμνημένον τῆς πολλῆς ἡμῶν ἀεὶ περὶ σὲ εὐνοίας καὶ τῶν πολλῶν ἐπὶ σοὶ καὶ μεγάλων ἐλπίδων, ὧν ἔχοντες ἤδέως διεθέμεθα τὸν μέχρι τῆς ἁλώσεως χρόνον, ὡς οἶδεν ὁ πάντα ἐφορῶν ὀφθαλμὸς, ἔτι δὲ τῆς παρὰ σοῦ εἰς ἡμᾶς εὐεργεσίας, ἣν εἴ τις τῶν ἡμετέρων ἀφέλῃ, οὐκ οἶδ' εἴ τι περιλειφθήσεται, καὶ τῆς καθαρᾶς ἐκείνης καὶ εἰλικρινοῦς φιλίας, ἣν οὐ χρόνος, οὐ πραγμάτων μεταβολαὶ, οὐ τοσοῦτον διάστημα ἴσχυσεν ὀπωσοῦν ἀμαυρῶσαι, τὰ προσήκοντα τῇ παρούσῃ τύχῃ βοηθῆσαι, καὶ πρῶτον μὲν ἡμῖν τὸν Βασίλειον ἐλευθερῶσαι, ὅς, τούτου τυχὼν, εὐθὺς παρὰ σὲ ἥξει, δοῦλος ἐσόμενος· ἔπειτα καὶ ἡμῖν τινα χορηγίαν εἰς τὸ μέλλον πορίσασθαι, ἀφ' ἧς ἐν τῇ παρούσῃ τύχῃ διαβιώσομεν. Εἰ δὲ μεγάλα ταῦτα καὶ ἀμφότερα οὐ ῥᾴδιον τὸ νῦν ἔχον γενέσθαι, σὺ δὲ τὸν παῖδα λυσάμενος τὰ μέγιστα εὖ ποιήσεις καὶ οὗ μεῖζον ἡμῖν οὐκ ἂν γένοιτο, αὐτοὶ δὲ τὴν ἄλλην τύχην οὐ χαλεπῶς οἴσομεν, ὁρῶντες τοὺς ἀθλίους Ῥωμαίους οἳ ἅπαντα πράττουσιν ὅπως τῆς ἐφημέρου τροφῆς εὐπορήσωσιν.

Ἀλλά σοι ὁ πάντα διέπων Θεὸς μακρὸν μὲν αἰῶνα δοίη, ἐῤῥωμένον δὲ ἡμῖν καὶ εὔθυμον διαφυλάττοι· σὲ γὰρ ἔχοντες καὶ αἰχμαλωσίαν καὶ πενίαν καὶ πᾶσαν τύχην οὐ χαλεπῶς οἴσομεν. Πρὸς Θεοῦ δὲ μὴ ἀπαξιώσῃς ἡμῖν ἀεὶ γράφειν· ὡς ἡμῖν καὶ τὰ σὰ γράμματα μόνα μεγίστην φέρει παραμυθίαν. Ἐνταῦθα δὲ ἡμῖν ἐπιστέλλειν ῥᾴδιον· πολλοὶ γὰρ ἐκ Βενετίας, οἱ δὲ ἐκ Φλωρεντίας εἰς τὴν Κωνσταντίνου πόλιν ἀφικνοῦνται· ἐντεῦθεν δὲ εἰς τὴν Ἀδριανοῦ τριῶν ἡμερῶν ὁδός ἐστιν· ὥστε ἔστι καὶ γράμματα καὶ ἄλλο τι ἀσφαλῶς πέμπειν. Καὶ γὰρ αὐτὸς μαθών τι παρὰ σοῦ ἥκειν, τάχιστα εἰς τὴν Κωνσταντίνου ἀφίξομαι.

Ὁ παρὼν ἄνθρωπος, ὁ τὰ γράμματα κομίζων, ἔστιν ἡμέτερος πολίτης, συγγενὴς καὶ οἰκεῖος τοῦ Παρασκευᾶ τοῦ τῆς μητρὸς θεράποντος· ἀπώλεσε δὲ καὶ αὐτὸς παῖδα καὶ γυναῖκα, ὃν εἰ βοηθείας τοῦ δυνατῆς ἀξιώσεις, τῇ μητρὶ καὶ θανούσῃ δόξεις; χαρίζεσθαι· καὶ γὰρ αὐτὸς δι' ἐκείνην πρὸς σὲ ἔδραμεν. Ἔρρωσο.

(1) B, Ἀνδριανοῦ. Phrantza, p. 92 : Οὓς ἐξελὼν ἐκεῖθεν κατῴκησεν αὐτοὺς ἐν τῇ Ἀνδριανουπόλει. Vide Ducam, p. 194; Laonicum IX, pp. 263, 264. In loco Phrantzæ scribendum, κατῴκισεν. Scymnus 78 : Τίνες ἔκτισαν, κατὰ τίνας ᾤκησαν χρόνους· τοὺς ὁμοεθνεῖς ὄντας τε τούς; τε αὐτόχθονας· forsan . . . . . ᾤκισαν χρόνους. Τοὺς . . . . τούς τ' αὐτόχθ. . . .

(2) Religionem scilicet Christianam, a qua posthac ad turcismum pater ipse descivit. Davidis quoque Comneni imperatoris filius Georgius ad mahometismum se convertit.

(3) Ῥωμαῖοι sunt Græci.

(4) Videlicet post captam Constantinopolim.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΙΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ ΤΟΝ ΚΑΡΔΙΝΑΛΗΝ *.

Τολμηρῶς ἀναφέρω τῷ ὕψει τῆς σῆς θείας ὑπεροχῆς.

Εἰ τὸ μείζω (5) συγχωρεῖν ἁμαρτίας Θεοῦ ἐστι, τὸ τοιαῦτά με καὶ τοσαῦτα ἡμαρτηκότα ἀναίδην ἀξιῶσαι συγγνώμης, Θεῷ παραπλήσιον πάντως ἀφήσει τὸν ἀφιέντα. Δεινὰ μὲν οὖν τετόλμηκα καὶ πέρα δεινῶν, ἐξυβρίσας οὕτως ἀτόπως εἰς τὴν σὴν θείαν ὑπεροχήν· μεῖζον δέ σοι τὸ κλέος ἔσται τῆς ἐμῆς ἀβελτηρίας καὶ δεινῆς μανίας ὑπεριδόντι. Φοβερὰ μέν σου ἡ παιδεία (6) αὐτὴ καὶ τῷ ὄντι φρικτὴ, ἣ με τέλεον κατειργάσατο καὶ ἐξέτηξεν· ἐλάττω μέντοι πολλῷ τῆς ἐμῆς πονηρίας ἐστὶ καὶ ὕβρεως. Διαλάμπει γὰρ σου τὸ φιλάνθρωπον καὶ ἐν τῇ παιδείᾳ σου ταύτῃ, ἣν ἐμαυτῷ προὐξένησα σχέτλιος, βλασφημήσας οὕτως ἀσέμνως εἰς τὸν ἐμὸν, φεῦ! εὐεργέτην καὶ προμηθέα καὶ ἡγεμόνα, τὸ μέγα

(5) An εἰ τὸ τὰς μ.?

(6) Castigatio.

* E codice 3043. De illo Gregorio nihil comperti habeo. Eumdem fere esse puto cum Gregorio monacho, qui Gemisto Plethoni oratione encomiastica parentavit, [quam edidit Alexander V.D. in Append. ad Plethonem *De legibus*, p. 387]. Vide Allatium *De Georg.*, p. 392; Biblioth. Gr. t. XI, p. 631.

θαῦμα τῆς οἰκουμένης, παρ' οὗ πολλάκις 'πολλῶν δωρεῶν καὶ χαρίτων ἠξίωμαι δείλαιος ἐν τῇ φρικτῇ τῆς ξενιτείας καὶ πενίας καμίνῳ, πατραλοίας οἷόν τις ἄλλος ὁ τάλας ὀφθείς, καὶ ἀθυμίᾳ δεινῇ σκοτισθείς τὴν διάνοιαν, μᾶλλον δὲ δεινῇ μανίᾳ ἑαλωκὼς, ἢ τοὺς ἀλόντας ἀθλίως καθ' ἑαυτῶν τε καὶ τοῦ Θεοῦ πολλάκις ἐξέμηνε.

Τολμηρὸν μὲν οὖν τοιαῦτα τετολμηκότα συγγνώμης δι' ἑαυτοῦ ἀξιωθῆναι αἰτεῖν· ἀλλὰ καὶ Θεῷ προσκρούουσιν ἄνθρωποι· ἀλλὰ προσίεται φιλανθρώπως τοὺς σφῶν αὐτῶν γνησίως κατεγνωκότας, ὅς γε καὶ ὑπὲρ ἀγνωμόνων καὶ ἀσεβῶν καὶ ἐναν- θρωπῆσαι καὶ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ὑποστῆναι ἠνέσχετο, ἀρετῆς καὶ φιλοσοφίας ἁπάσης παράδειγμα ἑαυτὸν ἡμῖν καθιστάς. Εἰκὼν τοίνυν καὶ αὐτὸς ὑπάρχων Χριστοῦ καὶ οἰκονόμος μυστηρίων φρικτῶν καὶ θειότατος ἱεράρχης, μιμηθείης τὸν κοινὸν Δεσπό- την καὶ εὐεργέτην, ὃς τοῖς εἰς αὐτὸν ἁμαρτάνουσι καὶ τοὺς ἱεροὺς αὐτοῦ νόμους καὶ γνησίως μετα- νοοῦσι καὶ προσίεται (1) φιλανθρώπως καὶ δωρεῶν μεγίστων ἀξιοῖ. Δὸς οὖν ἡμῖν ἅσαι παλινῳδίαν· ὃς διὰ βίου ὑμνεῖν σου τὴν θεοείκελον ἐλεημοσύνην. Μὴ ἀποσοβήσῃς με τολμηρῶς προσιόντα σοι καὶ δάκρυ- σιν ἐξιλεούμενον τὴν σὴν φιλανθρωπίαν, ἣν παρώξυνα, φεῦ! σὺν ἀφροσύνῃ πολλῇ, μᾶλλον δὲ ἀνοσιουργίᾳ καὶ δεινῇ βλασφημίᾳ· ὄψει γάρ με τὸν πρώην Σαῦ- λον, εἰ καὶ ὑπὲρ ἐμὲ τὸ ὑπόδειγμα, Παῦλον γενησό- μενον (2) ἐξαπίνης, τὴν σὴν εὐεργεσίαν καὶ τὰ σε- μνὰ τῷ ὄντι πλεονεκτήματα ἃ σοι Θεὸς ἐδωρήσατο. . . . . (3) τῷ μὲν γὰρ λευγαλέῳ ἐκείνῳ καὶ κωμικῷ σκέμματι (4) οὔτε τάξεώς τινος μετῆν ὁπωσοῦν, οὔτε καλλους, οὔτε δυνάμεως, οὔτε λόγων περιβολῆς καὶ ἀλκῆς· εἰρωνεία δέ που τὸ πᾶν ἦν καὶ τις ἄτοπος καὶ διωλύγιος φλυαρία, ἀτόπως ἄγαν καὶ γελοίως ξυμβεβλημένη· ἐφ' ᾧ οὐδ' εἰς φῶς ἐξενήνοχα, οὐδ' ὤμην δεῖν ἐξανῦσαι καὶ τοῖς φίλοις κοινώσασθαι, ἐξὸν ἐξεργάσασθαι καί τινος μεταδοῦναι καλοῦ· ἀλλ', ἀπορρίψας ὑπὸ τὴν κλίνην, διαῤῥῆξαι τῷ ὄντι διενοούμην, ἀτεχνῶς ἐμαυτῷ νεμεσῶν τῆς τόλμης καὶ τῆς ἀτόπου ἐπιχειρήσεως, ναὶ μὴν καὶ τοῖς αἰ- τίοις τοῦ τοσούτου καὶ τοιούτου δεινοῦ, ὧν αἰτιώτα- τος ἦν Γεώργιος ὁ Ἑρμητιανὸς (5), ὅς με καὶ μὴ ἀνεχόμενον μυριάκις παρέπεισε καὶ ἠρέθισεν ἐξυφῆ- ναι. Τῆς δὲ σῆς εὐφημίας, λόγων ἰδέαν καὶ τάξιν, ὡ, οἷόν τε, ἐξευρήσω προσήκουσαν, ἰασόμενον ὡς οἷόν τε, τὰ τραύματα εὐφυέστατα (6).

Στήσαι; τοιγαροῦν, δέσποτα, δέσποτα, τὴν δι- καίαν σου ταύτην ὀργὴν καὶ δίκην· εἰ γὰρ καὶ ἧττω τοῦ προσήκοντος ἐξέτισα δίκην, ἀλλὰ δεινὰ καὶ ἀφόρητα τάλας ὑπέστην, μᾶλλον δὲ πέρα δεινῶν ἐν Φλωρεντίᾳ, ἐν Μεθώνῃ (7), ἐν εἱρκτῇ, ἐν κλοιοῖς δεινῶς πιέζουσι καὶ ποινηλατοῦσιν. Καίτοι παρίημι τὴν αἰσχύνην οὐδεμιᾶς ἐλάττον' οὖσαν ζημίας τοῖς γε νοῦν ἔχουσι. Καὶ νῦν, φεῦ! φονέων καὶ προδοτῶν οὐδοτιοῦν ὑφίσταμαι ἀνεκτότερα ἐν τῇ φρικτῇ εἱρ- κτῇ ταύτῃ καὶ τῷ φοβερῷ τῷδε τάφῳ καὶ ᾅδῃ κατο- ρωρυγμένος, καὶ λιμῷ καὶ δυσωδίᾳ καὶ πάσῃ τα- λαιπωρίᾳ καὶ κακοπαθείᾳ παλαίων, καὶ ὑπὸ ἀπεί- ρων φθειρῶν καὶ κόρεων τὰς πλευρὰς ὀρυττόμενος, καὶ σπανιώτατα γενόμενος (8) ὕπνου. Παρίημι σιω- πῇ τῶν δημοκοίνων, τουτωνὶ τὴν μανίαν, οἳ μου τὸ πλέον τοῦ αἵματος ἐκπεπώκασι· σοὶ γὰρ χαριζόμε- νοι πάντες ἀφειδέστατά με ποινηλατοῦσιν, ἄλλος ἄλλην τινὰ ἰδέαν κολάσεων ἐξευρίσκων, καὶ ταύτην τὴν δίκην ἐκτίνων (9), καίτοι σιωπῶντα καὶ πράως φέροντα πάντα καὶ μήτε πρὸ τῆς δεινῆς ταύτης δίκης μήτ' ἐν αὐτῇ καὶ τῶν σῶν μεμνημένον μήτε διεξιόντα τὰ σά. Εἰ δέ σοι ἄπιστον εἶναι δοκοίη, ἐν- τεῦθεν ἴσως ῥᾳδίως πεισθήσῃ. Τίς γὰρ οὕτως ἦν ἄφρων καὶ σχέτλιος, ὥστε μεμνῆσθαι καὶ διασύρειν τὰ σὰ παρὰ τοῖς αὐτὰ ἐν θαύματι ποιουμένοις καὶ τὸν μακαριώτατον μνημονεύουσι πάπαν, ἡγεμόνων ὄντων Βενετικῶν (10), καὶ ταῦτα τῶν περὶ σὲ σπουδαζόντων; Εἰ δέ πού τι καὶ παρεφθεγξάμην ὑποτονθορίσας ἐν παραβύστῳ ἐφ' οἷς ὑπέστην ἀχθόμενος, συγγνώμην λιπαρῶς, καὶ ταύτην δακρύοις ἅμα, αἰτῶ.

Εἰ δέ τις τολμήσειε προπετῶς καθικέσθαι, ὡς δὴ μεμψαμένῳ (11) τολμηρῶς τῇ Ἐκκλησίᾳ Λατίνων, ἀΐδιος δίκας τίσει Θεῷ καὶ τῇ ἱερᾷ ἀληθείᾳ, σχέ- τλιος συκοφάντης ἐξελεγχθεὶς καὶ πόρρω Θεοῦ. Οὔτε γὰρ ἐν συνουσίαις, οὔτε ἐν σκήμμασιν (12), οὐδὲ πώ- ποτέ τι τοιοῦτον ἐτόλμησα· οὐμενοῦν· μὴ τοσοῦτον μανείην, μηδὲ τοσοῦτον ἰσχύσειαν καθ' ἡμῶν οἱ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας πολέμιοι. Τοὐναντίον μὲν οὖν ἐπῄνεσα, καὶ νῦν οὐχ ἧττον ἐπαινῶ καὶ ὑμνῶ καὶ διὰ τιμῆς ἄγω. Ἔλλησι μέντοι τοῖς τῇ πατρίῳ Ἐκκλη- σίᾳ θρασέως ἐπιτιμῶσι καὶ ἀφειδῶς ἐξυβρίζουσιν οὐχ οἷός τέ εἰμι σπένδεσθαι, καὶ τοὺς αἰτίους τοῦ τοσούτου σκανδάλου ἐπαράτας ἡγοῦμαι καὶ ἀποφρά- δας. Ἐπὶ τούτοις, ὁ βουλόμενός μοι νεμεσᾷν καὶ εὐθύνειν, νεμεσάτω καὶ εὐθυνέτω.

Οὐ μὴν ἀλλ' οὐδ' ἐν Φλωρεντίᾳ διῆγον, τῆς σῆς οἰκείας ἐξελαθείς, ἐπὶ τῷ τὰ σὰ διασύρειν. Πῶς; γὰρ

(1) Præ summo dolore syntaxim verborum προσίεται et ἀξιοῖ neglexit Gregorius.
(2) Id notum ex Actis apost.
(3) Lacunæ signa inserui.
(4) Agitur de nescio quo famoso libello, quem in Bessarionem composuerat Gregorius dum fervebant, puto, inter duas Ecclesias rixæ vehementissimæ.
(5) Bessarion initio epistolæ ad pædagogum filiorum Thomæ Palæologi : Ἐδεξάμην καὶ πρότερον καὶ νῦν διὰ τοῦ Ἑρμητιανοῦ γράμματα τῆς εὐγενείας σου.
(6) Voluit, puto, scribere, τῇ δὲ σῇ εὐφημίᾳ . . . ἰασομένῳ, vel ἰασομένων. A quo verbo pendebit adverbium εὐφυέστατα.
(7) Methone Peloponn., « parva Methone » dicta Valerio Flacco I, 588 : hodie *Navarinum*.
(8) An γευόμενος?
(9) An ἐκτείνων? « supplicium illud augens. »
(10) Codex, Βενετίκων, et sic alicubi circa accentus peccavit librarius. Utilius ex historia locum illustrarem ; sed nihil habeo quod notem, nisi legatum Pii II Venetiis egisse Bessarionem, et tunc sibi magnatum procui dubio amicitiam conciliavisse.
(11) Melius foret μεμψαμένου.
(12) Sic codex. An σκέμμασιν? « in opusculis. » Cf supra σκέμματι.

ἐτόλμησε τοῦτο, ὁ διὰ σὲ, καὶ τῇ τῶν σῶν γραμμάτων δυνάμει ἃ ὑπὲρ ἐμοῦ τοῖς ἐκεῖ ἠξίωσας πέμψαι, τιμώμενος καὶ θεραπείας τινὸς ἀξιούμενος, καὶ τὸν αὐτὸν νῦν μὲν ἐπαινεῖν, νῦν δὲ μέμφεσθαι τολμηρῶς, οἷόν τις ἑαυτοῦ ἐπιλελησμένος; Ἀλλὰ, χειμῶνος ὄντος, οὐκ ἐᾷν ἀπιέναι· καὶ ἅμα μοι προὔργου ἦν πραγματείαν τινὰ φιλόσοφον διακοῦσαι ἣν ἐνεστησάμην ἀκοῦσαι. Ἀλλ' οὐδ', ὅτι με οὐκ ἠξίους μεγάλων, ἠνιώμην τῷ ὄντι· ἴσως γὰρ ἄξιος οὐκ ἦν, οὐδ' ἥδειν θεραπεύειν σε, ἀφελέστερον διακείμενος· ἀλλ' ὅτι, τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα ἀφαιρεθείς, καὶ τῆς οἰκίας ἐκπέπτωκα, οἷόν τις κακοῦργος ἐξελαθείς. Κἀντεῦθεν συνέπεσε καὶ τῆς εὐδαίμονός μοι σχολῆς ἐκπεσεῖν τῶν λόγων, ὑπὲρ ὧν πάντα ῥᾳδίως ἔφερον. Τοῦτο μέντοι τῷ ὄντι ἐξέμηνε· τοῦτο τοὺς σωφρονεστέρους τῶν λογισμῶν ἐξήλασεν, μονονουχὶ παραφρονῆσαι συνήλασε

Ἀλλὰ τί δεῖ ταῦτα διεξιέναι τολμᾷν καὶ δι' ὄχλου σοι τολμηρῶς γίνεσθαι; Ἡμάρτηκα εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιον σοῦ (1)· ἡμάρτηκα ὑπὲρ πάντας τοὺς προσκεκρουκότας Θεῷ. Ἐμαυτῷ μέμφομαι τῆς τοσαύτης παραπληξίας, οὐ μόνον τῷ δεσπότῃ τῷ θειοτάτῳ, ἀλλ' ἤδη καὶ Θεῷ προσκροῦσαι περιφανῶς λογιζόμενος, πρὸς αὐτῷ ἀνόσια τετολμηκὼς καὶ παράνομα, δείλαιος. Ἀλλὰ τί πάθω, τάλας; ; Ἥττημαι λύπῃ τυραννηθείς· ἐξήχθην ἀθυμίᾳ ἐσχάτῃ, οὐκ ἐνεγκὼν τὴν ὕβριν, καὶ τῆς φιλοσοφίας τὴν στέρησιν, ἧς ἔδει μάλα αὐτίκα ἀποσπασθῆναί με τὸν κακοδαίμονα καὶ ἐλεεινῶς ἐκπεσεῖν.

Ἀλλὰ, πρὸς τῆς σῆς φιλανθρωπίας καὶ θεοειδοῦς ἀρετῆς, φεῖσαί μου τοῦ ἐλεεινοῦ καὶ δειλαίου· συγγνοίης ἀχθομένῳ καὶ δεινῶς ἀλγοῦντι ἐφ' οἷς πεπραφώνηκα· συγγνοίης μεταμελουμένῳ ἐφ' οἷς ἡμάρτηκα, ἐξυβρίσας ἀνοσίως καὶ τολμηρῶς εἰς τὴν σὴν λαμπρὰν καὶ θείαν ὑπεροχήν· συγγνοίης δεινῇ ἐαλωκότι μανίᾳ καὶ δεινῶς σκοτισθέντι τὸν νοῦν· συγγνοίης τῷ ἀναξίῳ συγγνώμης καὶ κολάσεως ἀπάσης ἀξίῳ. Σοὶ πρόσειμι νῦν δεδιώς τε καὶ τρέμων, τῆς ἐμῆς ἀβελτηρίας καὶ δεινῆς μανίας συνηισθημένος, γυμνὸς, Ἶρος, κατηφὴς, ἐκτετηκὼς δάκρυσι, τὴν σὴν φιλανθρωπίαν καὶ ἐλεημοσύνην ἀνακαλούμενος καὶ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν ἐπιβοώμενος, καὶ προκαλινδούμενος τῶν ἱερῶν σου ποδῶν, καὶ οὐ τολμῶν ἀτενίσαι τῷ ὕψει σου· σοὶ πρόσειμι, ὡς ὁ τελώνης ἐκεῖνος Θεῷ (2), περιηγμένος τὼ χεῖρε καὶ τῇ κεφαλῇ γοερῶς τοὔδαφος τύπτων καὶ σοῖς δάκρυσι ῥαίνων. Εἰ γὰρ καὶ πέρα συγγνώμης ἡμάρτηκα, ἀλλὰ θαῤῥῶ εἰς τὸ περιὸν τῆς σῆς φιλανθρωπίας καὶ ὡς οὐ νικήσει ἡ ἐμὴ πονηρία τὸ περιὸν σου τῆς θεοειδοῦς καὶ ἀγγελικῆς ἀρετῆς. Πάρες, δέσποτα θεοείκελε καὶ μειλίχιε, τὴν ἀφροσύνην τῶν σῶν οἰκετῶν, τῷ περιόντι τῆς σῆς φιλανθρωπίας ταύτην ἐξαφανίζων, τὸν κοινὸν μιμησάμενος Δεσπότην, ὃς, τοῖς γνησίως μετανοοῦσιν ἄφεσιν πλημμελημάτων δωρούμενος, χαρίτων ὑπερφυῶν καὶ δωρεῶν ἀξιοῖ. Ἀλλά μοι εἴη, τῶν πιεζόντων με ἀπαλλαγέντι δεινῶν, τῆς σῆς ἐφετῆς αὖθις εὐμενείας καὶ ἐλεημοσύνης ἀξιωθῆναι, ὡς ἄν σου διὰ βίου ἀνυμνῶ καὶ κηρύττω τὴν τοσαύτην μακροθυμίαν καὶ χάριν, ἣ μου τοιαῦτα ἡμαρτηκότος καὶ ἐφείσατο φιλανθρώπως, δέον κατεργάσασθαι καὶ τελέως ἐξαφανίσαι, καὶ ἐλέους ἠξίωσε· ἧς μοι γένοιτο, Σῶτερ, ἀξιωθῆναι τῇ σῇ οὐρανίῳ εὐεργεσίᾳ καὶ χάριτι.

Ὁ ἐλάχιστος δοῦλος τῆς αὐθεντίας σου Γρηγόριος ὁ ἐλεεινὸς ἐκ (3) σκότους καὶ εἱρκτῆς, μᾶλλον δὲ κοιλίας ᾅδου τολμηρῶς ἀναφέρει.

---

*ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΛΟΓΟΣ ΕΓΚΩΜΙΑΣΤΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΙΩΤΑΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΚΑΡΔΙΝΑΛΗΝ ΝΙΚΑΙΑΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΝ ΚΑΙ ΣΟΦΩΤΑΤΟΝ *.*

Ἐπανῆκεν ἡμῖν ἐκ τῆς πρεσβείας ὁ θειότατος ἡμῶν ἡγεμών (4)· ἐπανῆκε τὸ κοινὸν ἀγαθόν· ἐπανῆκεν ὁ κοινὸς εὐεργέτης, ἡ φιλοτιμία τῆς φύσεως, τὸ τῶν χαρίτων τέμενος (5), ὁ τῶν ἀρετῶν ὁρμαθὸς, τὸ μέγα θαῦμα τῆς οἰκουμένης, οὐ χρυσῷ στεφάνῳ κεκοσμημένος ἢ κοτίνῳ ἢ σελίνῳ ἢ καλάμῳ λευκῷ, οἷς οἱ ἑλλανοδίκαι εἰώθασι στεφανοῦν τοὺς ἐν Ὀλυμπίοις νενικηκότας (6), ἀλλ' ἰδρῶσι καὶ κατορθώμασιν (7), οὓς ὑπὲρ τῶν εὐσεβούντων γενναίως ἀνέτλη, μᾶλλον δὲ κλεῖ καὶ εὐφημίαις, τῆς οἰκουμένης διήκουσι καὶ κλέος οὐρανόμηκες (8) προξενοῦσι. Δορυφοροῦσι δέ γε αὐτὸν καὶ λαμπρῶς ὑποδέχονται οὐχ οἱ ἐπιτυχόντες μόνον καὶ ὁ πολὺς (9), ἀλλὰ καὶ οἱ τῶν πόλεων ἡγεμόνες, οἷς διὰ σπουδῆς ἐστι μάλιστα τὰ τοιαῦτα· καὶ προθύμως ἀναπεταννύντες τὰς πύλας, τὸν κοινὸν ἀσμένως ὑποδέχονται εὐεργέτην,

(1) Verba sunt filii illius prodigi : Πάτερ, ἥμαρτον εἰς οὐρ. . . .

(2) Luc. xviii, 13: Καὶ ὁ τελώνης μακρόθεν ἑστὼς οὐκ ἤθελεν οὐδὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπᾶραι, ἀλλ' ἔτυπτεν εἰς τὸ στῆθος αὐτοῦ, λέγων· Ὁ Θεός, ἱλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ.

(3) Sirach li, 3 : Ἐλυτρώσω με . . . . ἐκ βάθους κοιλίας ᾅδου.

* Promiserat supra Gregorius se Bessarionis in laudem orationem scripturum esse, quam nunc e codice 3043 profero.

(4) Bessario scilicet, legatione peracta redux.

(5) Meminit Platonis epigrammatis : Αἱ Χάριτες τεμενός τι λαβεῖν, ὅπερ οὐχὶ πεσεῖται, ζητοῦσαι, ψυχὴν εὗρον Ἀριστοφάνους. Cujus meminisse videtur et Racinius versibus non optimis :

Les Vertus, qui dès lors suivirent leur exemple,
Virent avec plaisir
Que le cœur de Louis était le plus beau temple
Qu'elles pussent choisir.

(6) Id non satis accurate dictum. Oleastro enim qui ludis vicerant olympicis coronabantur, apio qui nemæis ; arundine alba juvenes Athenis.

(7) Melius transposuisset κατορθώμασι καὶ ἱδρῶσι, propter οὕς, ac præsertim propter sequens ἀνέτλη, quod κατορθώμασι vix proprie jungetur.

(8) Dixit κλέος οὐρανόμηκες ex veterum imitatione ; sed κλέος post κλεῖ non exspectabatur.

(9) Locutio est notissima. Eumathius Hysmen. x, p. 398 : Τί μάτην ὁ πολὺς ἄνθρωπος ἐπὶ τὸ τοῦ Δαφνίου συντρέχεις βωμόν ; καταδυσωπεῖς τὸν ἐκηβόλον χρησμοδοτεῖν ; Codex 2897, τί κατα δ., recte.

ὕμνοις καὶ εὐφημίαις αὐτὸν κυδαίνοντες καὶ ἰσοθέοις τιμαῖς τιμῶντες. Τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις ἱκανὸν εἶναι δοκεῖ, εἰ τὰ σφέτερα εὖ ἔχοι καὶ ἄριστα διοικοῖτο, τῆς δέ γε τοῦ κοινοῦ εὐπραξίας καὶ βελτιώσεως οὐ πάνυ τοι μέλει σμικρὰ διανοουμένοις καὶ ταπεινά· τῷ δὲ δὴ κοινῷ ἡμῶν εὐεργέτῃ καὶ προμηθεῖ τοῦ μὲν καθέκαστα καὶ ἰδίου οὐ πάνυ τοι μέλει, τοῦ δὲ κοινοῦ καὶ καθόλου διαφερόντως μεμέληκεν, ᾧ τοῦ καθόλου χάριν τό τε καθέκαστον γίνεται[1] που καὶ σώζεται, καὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ εὖ εἶναι μεταλαγχάνει, ἐφ' ὅσον τοιούτῳ ὄντι αὐτῷ προσήκει. Νῦν δ' ἄλλην τινὰ πρεσβείαν τῶν ὑπερορίων (1) αἱρεῖται ἐν ἐξώρῳ καὶ ταῦτα σώματι καὶ ποικίλοις κατειργασμένῳ νοσήμασι (2), οὐχ ὅπως ἐντεῦθεν βέλτιον τὰ καθ' ἑαυτὸν σχοίη. Τίνος γὰρ αὐτῷ ἐπιδεῖ (3), οὕτως αὐταρκεστάτῳ ὄντι, καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ὑπέρορῶντι, καὶ τῆς ὑλικῆς ὑπεραναβεβηκότι ἤδη δυάδος (4) καὶ τῶν τῆς ὕλης καὶ δόξης θελγήτρων καὶ ἡδονῶν, οἷς σχεδὸν ἅπαξάπαντες κατακηλούμενοι παραμένουσι, μόνην εὐδαιμονίαν τὴν τούτων ἀπόλαυσιν καὶ μακαριότητα λογιζόμενοι· ἀλλ' ἰδίοις ἱδρῶσι καὶ πόνοις εὐμάρειαν βίου ἐμποιοῦντι τοῖς ἄλλοις καὶ περιουσίαν τῶν ἀνθρωπίνων καλῶν;

Ταῦτά τοι κοινὴν ἔδει πάντας αὐτῷ καὶ μάλα ἐν δίκῃ εὐφημίαν προσάγειν καὶ χάριτας προθύμως ὁμολογεῖν, καὶ ᾠδὰς ξυντιθέναι καὶ ὕμνους ὡς οἷόν τε αὐτῷ προσήκοντας, καὶ Θεῷ ἐξεπίτηδες θύειν, τῆς γε βιοτῆς αὐτοῦ εἵνεκα, καὶ τῆς ἐσχάτης δόξης καὶ θείας ὑπεροχῆς (5), ἧς ἤδη πολλάκις βασκανίᾳ ἐνίων διήμαρτεν, ὡς ἂν ἡμῖν ἐπὶ πλεῖστον διαβῇ ὁ τοιοῦτος εὐεργέτης καὶ κηδεμὼν καὶ τῆς οἰκουμένης μέγιστος ἥλιος, ἐπείπερ ἄλλως αὐτὸν ἀτεχνῶς ὧν πᾶσιν ὑπῆρξε χαρίτων καὶ ὁσημέραι ὑπάρχει (6) ἐλευθερίως οὐχ οἷόν τε ἀμείβεσθαι. Καί με μηδεὶς οἰέσθω αὐτὸν οὕτως ἐπὶ ταῖς κοιναῖς εὐεργεσίαις ἐξαίροντα τοῦ μερικοῦ καὶ καθέκαστα ὠλιγωρηκέναι, ὑπεροψίᾳ καὶ ἀναλγησίᾳ ἐνισχημένον τινί· οὔτε γάρ τις ψάμμον θαλάττης, οὔτ' ἄστρα οὐρανοῦ, οὔτε τὰς πρὸς τοὺς καθέκαστον εὐεργεσίας αὐτοῦ ἐξαριθμῆσαι δυνήσεται· διὸ πουθὲν ἐμπεδοῦσι τὸν λόγον σχεδὸν ἅπαξάπαντες Ἰταλοὶ, εὐφημοῦντες ὅσων καὶ οἵων ὑπῆρξε σφίσι χαρίτων καὶ δωρεῶν κοινῇ τε καὶ ἰδίᾳ ἑκάστῳ, τῆς αὐτοῦ πολλάκις δεηθεῖσιν ἐπικουρίας καὶ ὠφελείας· ὧν τοὺς μὲν ἐκ πενήτων λαμπροὺς εἰργάσατο, τοὺς δ' ἀμαθείᾳ ἐνισχημένους ἐσχάτῃ λογίους ἀναδέδειχε καὶ σοφοὺς διδαξάμενος· ἔστι δ' οὓς καὶ κινδυνεύοντας ἀπολέσθαι, ναὶ μὴν καὶ τὰ οἰκεῖα ἀδίκως ἀφαιρεθῆναι, τῶν ἐσχάτων κινδύνων καὶ τῆς δεινῆς πενίας ἐξήρπασε. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες ἀνυμνοῦσιν ἑκασταχῆ περιάδοντες ὅσων καὶ οἵων πολλάκις σφίσιν ὑπῆρξε χαρίτων, τῆς δεινῆς κατελεήσας σφᾶς συμφορᾶς καὶ τῆς ἀνυποίστου δυστυχίας (εἰ μή τις πονηρᾶς καὶ ἀγνώμονος εἴη προαιρέσεως, φύσεως λαχὼν δυσκόλου καὶ μεμψιμοίρου), τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα ὁσημέραι εὐεργετῶν καὶ τὰ οἰκεῖα φιλανθρώπως πηγάζων. Πῶς δ' ἄν τις σιωπῇ παριεὶς τὰς πρὸς τοὺς τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνας εὐεργεσίας αὐτοῦ, ἐλεεινῶς τῆς πατρῴας ἐκπεπτωκότας εὐδαιμονίας, μὴ οὐχὶ ἄτοπος εἶναι δόξειε, ὧν πατὴρ ὤφθη καὶ προμηθεὺς καὶ εὐεργέτης;

Καί τοι, εἰ τὸν Θεὸν τῆς εὐποιίας ἄνθρωποι θαυμάζουσι μάλιστα (ἐπὶ τούτῳ γὰρ οὐχ ἥκιστα πάντες αὐτὸν ἀνυμνοῦσι καὶ διαφερόντως θαυμάζουσι, δωτῆρα ἐάων (7) ἀνακαλοῦντες), οὗτοσὶ δὲ ἐν τούτῳ πάντας παρῆλασε τοὺς ἐφ' ἑαυτοῦ, πῶς οὐχὶ πάντων θειότερος ἀναδέδεικται τῇ τῆς θείας εὐποιίας μιμήσει, ὃ δὴ μόνον κοινὸν ἔργον ἰσχουσιν ἄνθρωπος καὶ Θεὸς (8), καὶ δι' οὗ τις αὐτῷ συναφθῆναι οἷός τε (9), οἰκειωθεὶς τῷ Θεῷ καὶ συναφθεὶς εὐδαιμόνως, ὡς ἐφικτὸν ἀνθρώπῳ Θεῷ συνάπτεσθαι τῷ ἄκρως ἀγαθῷ καὶ ὑψίστῳ; Εἰ δὲ δὴ καὶ μέγιστον τῶν ἀγαθῶν ἡ ἀγάπη, ᾗ τὰ θεῖα διεσχυρίζεται λόγια καὶ ὁ θειότατος Ἰησοῦ νόμος (10), ταύτης δήπου ἡ εὐποιία καρπὸς, ἣν δὴ μάλιστα κοινὸν ἔργον ἰσχουσιν ἄνθρωποι καὶ Θεὸς, ᾧ περίεστι τῆς ἀγάπης ἡ ἔρωτος, μᾶλλον δ' αὐταγάπη (11) καὶ ἔρως ἐστὶν, ᾗ διαῤῥήδην αὐτὸς ἀποφαίνεται. Ναὶ μὴν καὶ τῆς ἀῤῥήτου φιλανθρωπίας ἐκείνης ᾗ συνέχεται τὰ ἡμέτερα, πῶς οὐχ ὁ ταύτην κατωρθωκὼς οὐχὶ κἀκείνης μετείληφε, τῇ δράσει τῆς εὐποιίας τῆς θείας ἀγάπης μετεσχηκὼς καὶ δι' αὐτῆς οἰκειωθεὶς τῷ Θεῷ

(1) Legatio indicari videtur qua functus est apud Fridericum imperatorem, ni serior innuatur legatio quam apud Ludovicum XI Galliarum regem obivit.

(2) Bessario, supra col. in epist. ad Andronicum Callistum, φαρμακευόμενον se excusat scribendi labore.

(3) Forsan ἔτι δεῖ. Quæ mutatio sæpe facta fuit. Sed verbo ἐπιδεῖν non raro utitur.

(4) Id dictum est in tali oratione paulo eruditius e doctrina Pythagoræorum de numeris. Aiebant enim, teste Sexto Emp. x, § 277, in principiis τὸν μὲν τοῦ ὅλου κόσμου αἴτιον λόγον ἐπέχειν τὴν μονάδα, τὸν δὲ τῆς πασχούσης ὕλης τὴν δυάδα. Stobæus Ecl. tom. I, p. 58, refert Pythagoram statuisse τῶν ἀρχῶν τὴν μὲν μονάδα Θεὸν καὶ ταγαθὸν, τὴν δὲ ἀόριστον δυάδα δαίμονα καὶ τὸ κακὸν, περὶ ἣν ἐστι τὸ ὑλικὸν πλῆθος· ubi Heeren. videndus.

(5) Dicitur Bessario a summi pontificatus spe excidisse post Pii II mortem, cum ipsi nocuisset vel nocuisse visus esset ejus in concilio a missionalis Perrottus. Id forsan innuitur.

(6) Videtur deesse αἴτιος. Bessario etiam sic est locutus epist. ad Apostolium (*supra*) : Οὔτε γὰρ Ἀριστοτέλης οἷός τοσούτων ἡμῖν ἀγαθῶν ὑπάρξαι.

(7) Homerea et Hesiodea dictio.

(8) Pythagoræi, apud Anonymum *De vita Pythag.* p. 57, hominem se ipso meliorem fieri dicebant... ἐν τῷ εὖ ποιεῖν· Θεοῦ γὰρ τοῦτο καὶ θείας μιμήσεως. Aristoteles epist. 3 : Οἱ πολλοὶ τῶν φιλοσόφων τὴν εὐεργεσίαν Θεῷ ἰσότιμον παρεσκεύασαν· codices 2551, 3054, ἰσόμοιον. Gregorius Naz. tom. II, p. 186 : Εὐεργετῶν νόμιζε μιμεῖσθαι Θεόν· quem versum sibi pro lemmate sumpsit Niceph. Basilacas Progymn. p. 442.

(9) Codex, οἷόν τε. Id si servabitur, τινὰ erit scribendum.

(10) Vid. Matth. xxii, 39, 40; Epist. ad Gal. v, 14; et Epist II ad Cor. xiii, 13 : Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπὶς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη.

(11) I Joan. iv, 8 : Ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν.

καὶ συναφθεὶς εὐδαιμόνως, ὃ δὴ πέρας τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας νενόμισται ;

Εὐδαίμων τοίνυν αὐτὸς τυγχάνεις καὶ μακάριος, θειότατε δέσποτα, τηλικαύτης εὐδαιμονίας μακαρίως ἀξιωθεὶς καὶ τοῦ πᾶσιν ὀρεκτοῦ τέλους τῆς ἀγάπης μετεσχηκώς, ἣν δὴ κορωνίδα τῶν ἀρετῶν κεφάλαιόν τε καὶ τέλος οἱ δεινοὶ περὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς οἶσθα, διισχυρίζονται.

Ἀλλὰ γὰρ ἔλαθον ἐμαυτὸν μικρὸν ἐναλλάξας τὴν τῶν ἀρετῶν τάξιν, ἧς χρεὼν ἀντέχεσθαι πανταχῆ οἷς τι μέτεστιν ἐπιστήμης, καὶ λόγων ἐλευθερίων κατὰ τρόπον ἡμμένοις. Οὐ μέντοι παρὰ τοῦτο ζημία τις ἔσται, ἀλλ' οὐδὲ φύρσις γε ὁπωσοῦν ἐς τὴν τῷ λόγῳ προκειμένην ὑπόθεσιν. Λύτίκα γὰρ μάλα ὁ λόγος ἀνθέξεται τοῦ προσήκοντος καὶ τὰ οἰκεῖα, σὺν Θεῷ, ὡς οἷόν τε ἀνύσει προϊὼν ἐφεξῆς, καὶ τὴν εὐφημίαν ὡς οἷόν τε διὰ βραχέων ἀνύων, τὸ μῆκος ἐπὶ τῶν καιρῶν ἀναθέμενος. Οὐκοῦν ἰτέον μοι πρόσω καὶ τοῖς εἰρημένοις τὸ ἑφεξῆς συναπτέον.

Ἆρ' οὖν οὕτως μὲν ἀγάπης καὶ εὐποιΐας ὁ θειότατος ἡμῶν ἔχει δεσπότης, φρονήσεως δὲ αὐτῷ ὁπωσοῦν ἐπιδεῖ, ἢ δικαιοσύνης ἢ ἀνδρίας, ἢ τῶν λοιπῶν ἀρετῶν ; ἢ μετεῖληφε μὲν αὐτῶν, ἀμυδρῶς δὲ καὶ ἐπιπολαίως μετέσχηκεν, τῆς αὐτῶν ἀπολειφθεὶς ἕξεως ; Πόθεν ; ὃς γε οὕτω μὲν φρονήσεως τέτευχε θείᾳ κοσμηθεὶς μοίρᾳ, ἐμπειρίᾳ δὲ ταύτην καὶ παιδείᾳ παντοίᾳ ἐξήσκησε, ναὶ μὴν καὶ πολιτικῇ ἐπιστήμῃ καὶ θεωρίᾳ, ὡς πάντας ἐπ' αὐτῷ ἐκπλήττεσθαι καὶ θαυμάζειν ὡς ἐπὶ θαυμασίῳ ἀνδρὶ τοὺς εἰς λόγους ἰόντας αὐτῷ, βαίνοντας κατόπιν αὐτοῦ, καὶ μονονουχὶ χρησμοὺς οἴεσθαι τοὺς ἐκεῖθεν ἀναβλύζοντας λόγους, τά τε ὄντα διασαφοῦντος σοφώτατα καὶ δεινῶς τὸ μέλλον τεκμαιρομένου, τό τε πρακτέον ὑποδεικνύντος καὶ ὡς οἷόν τε ἄριστα διατιθεμένου, καὶ νῦν μὲν ἐν βραχεῖ καὶ λακωνικῶς, νῦν δ' ἀττικῶς σὺν εὐροίᾳ, ᾗ περιϊσταμένη ἀπαιτεῖ τῶν πραγμάτων ὑπόθεσις, λαμυρῶς ἀπηγγελμένῃ καὶ δεξιῶς, καὶ πολλὴν τὴν ἀφροδίτην ἐπαγομένῃ, οὕπερ οἱ παραπωλαῦσα ἀξιωθέντες καὶ χαρίτων μετασχεῖν τῶν ἀνισχουσῶν ἐκεῖθεν, λῆρον ἂν ἡγήσαντο δήπουθεν Θεμιστοκλέα καὶ Περικλέα, Κίμωνά τε καὶ Μιλτιάδην, τοὺς τοσοῦτον ἐς δεῦρο ὑφ' Ἑλλήνων θαυμαζομένους ἐπὶ φρονήσει τε καὶ εὐροίᾳ καὶ πολιτικῇ ἐπιστήμῃ.

Καίτοι Θεμιστοκλεῖ τῷ γενναίῳ οὐδοτιοῦν θαύματος ἄξιον φαίνεται εἰργασμένον, ὅτι μὴ ὁ χρησμὸς ἐκεῖνος οὗ ξυνῆκεν ὀξέως προσσχών (1), καὶ ἃ φασιν αὐτὸν πρὸς Πέρσας καὶ Λακεδαιμονίους πρεσβεῦσαι πρεσβείαν ἐν τῇ τῶν τειχῶν οἰκοδομῇ (2) καὶ τῇ τῆς σχεδίας διαλύσει (3), καὶ ἄλλ' ἄττα τοιαῦτα περιῳδόμενα · λόγου δὲ ἄξιον αὐτῷ σκέμμα, τήν τε εὐμουσίαν αὐτοῦ ἐμφαῖνον καὶ μεγαλόνοιαν καὶ δεινότητα καὶ τὴν ἀμφὶ λόγους καὶ σοφίαν ἀλκήν, οὕπω ἤκουσται καταλελειμμένον.

Ταυτὶ δὲ φημὶ, οὐ τοὺς τῶν Ἑλλήνων κολούων δημαγωγοὺς, οἳ ἀοιδίμου εὐκλείας καὶ δόξης ἀκηράτου ἠξίωνται καὶ τοσοῦτον ἐπ' ἀρετῇ καὶ πολιτικῇ ἐπιστήμῃ ἤραντο κλέος, εὐεργέται κοινοὶ τῶν Ἑλλήνων ἀναδειχθέντες · μὴ οὕτω κακῶς γνώμης καὶ φρονήσεως σχοίην · ἀλλ' ὡς πολύ τι δὴ τὸ διάφορον τοῦ ἀνδρὸς τοῦδε κἀκείνων, εἴ τι κἀμοὶ ἔξεστι διαιτᾶν τουτωνί πέρι · εἴ γε χρὴ τὸν τοιοῦτον ἄνδρα ἀνακαλεῖν, ἀλλὰ μὴ ὑπερφυῆ τινα φύσιν καὶ κρείττονα ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῆς ἀνθρωπείας φύσεως καὶ τῶν εὐσεβούντων οὐχ ἥκιστα τὰς ἀνθρωπείας κῆρας ἐνδιδυκέναι καὶ τὴν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ βιοτήν. Τῷ μὲν γὰρ Θεμιστοκλεῖ ὥνπερ ἔναγχος ὁ λόγος ἐμνήσθη κατώρθωται μόνον · τῷ δὲ θειοτάτῳ ἡμῶν ἡγεμόνι οὐ πρεσβεῖαι μόνον λαμπρῶς πολλάκις πεπόνηνται, ἀλλὰ καὶ συγγράμματα λόγου ἄξια, μᾶλλον δὲ θαύματος καὶ ἐκπλήξεως Ἕλλησί τε καὶ Ἰταλοῖς (4), καταλέλειπται (τῷ γὰρ περιόντι τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς γνώμης τῷ περιττῷ κἀκείνων ἐν βραχεῖ τὴν διάλεκτον περιείληφε), τήν τε τοῦ ἀνδρὸς ἐμφαίνοντα πολυμάθειαν καὶ ὀξύτητα καὶ τὴν ἀμφὶ λόγους καὶ φιλοσοφίαν γενναιότητα καὶ ἀλκήν · ἐν οἷς οἷός ἐστι ἔξεστι τοῖς εὐμοιρηκόσιν ἐπιστήμης καὶ νοῦ ξυνιέναι.

Ἀτεχνῶς γὰρ, οἷον ὁ ἡρωϊκὸς ἵππος, κροαίνει (5) κατὰ πεδίου, καὶ τορὸν καὶ ἥδιστον ἀναβάλλεται παραπλησίως τῇ Ὀλυμπιακῇ σάλπιγγι, ῥεῖ δὲ οἷόν τις ἐνθουσιῶν, ποταμίων ῥευμάτων δίκην, ὥσπερ τις χρυσορρόας ὁ Νεῖλος (6) ἤτοι ἀργυροδίνης, ἢ Πακτωλὸς, σύν γε χάρισιν ἀμηχάνοις καὶ ἀγλαΐᾳ ἀττικιζούσῃ καὶ ἀπορρήτῳ τερπούσῃ. Τὸ δὲ δὴ πυκνὸν καὶ ποικίλον τῶν ἐννοιῶν καὶ γλαφυρὸν καὶ ἡδὺ, ᾧ γε μάλιστα συγγράμμασιν ἐπιδεῖ, ἐπικαιρότατα ταῖς τῶν χωρίων ἰδέαις, καλύκων (7) δίκην, οἷον ἀνίσχον καὶ εὐδαιμόνως ἐμπλημμυροῦν. Καὶ τίς ἂν λόγων ἐπαΐων ἐλευθερίων καὶ ἐπιστήμης κατὰ τρόπον ἡμμένος, μὴ οὐχὶ ἐν θαύματι ποιήσαιτο τὸν τοιοῦτον, καὶ εὐδαίμονα καὶ μακάριον ἡγηθείη τηλικαύτῃ κεκοσμημένον εὐδαιμονίᾳ ; Δεῆσαν δέ ποτε ἀπαντῆσαι, ἤτοι τὸ προκείμενον ἀποδεῖξαι, ἢ ἐναντῆναι ἐναντίοις λόγοις ὁμόσε ἰόντα, ἐν γε ταῖς τῶν ποικίλων ἐπιφοραῖς ἀποδείξεων πάντα

(1) Pythicum oraculum de mœnibus ligneis.

(2) Legationem Themistoclis ad Lacedæmonios, et qua arte eos eluserit, dum cives sui muros restituerint, narrat C. Nepos. — Codex τείχων, quasi librarius voluerit τοίχων scribere, quod de mœnibus urbis pravum esset et improprium. Pro ἐν velim ἐπί · quæ præpositiones nonnunquam fuerunt permutatæ.

(3) Xerxem certiorem dolo fecit Themistocles id agi, ut pons dissolveretur quem ille in Hellesponto fecerat : vide C. Nepotem.

(4) Cum Bessarionis libri italice scripti nulli memorentur, significari videntur Latina ejus opera, quorum recensum vide in *Bibl. Gr.* t. XI, p. 432.

(5) Respicit Il. ζ, 506 : Ὡς δ' ὅτε τις στατὸς ἵππος . . . . θείη πεδίοιο κροαίνων.

(6) Est in codice χρυσόρας. Nilum vocatum fuisse Chrysorrhoam me docuit Athenæus v, 36, cum nota Casauboni. Adjectivum ἀργυροδίνης nomen suum amisit, quod divinare jam non est facile : forsan Πηνειὸς, cui illo epitheto apud Homerum ornatur.

(7) Codex, καλίκων. Sunt καλύκων, *rosarum*, etsi εμπλημμ. ad *pocula* ducere videatur. Cæterum sententia est imperfecta, nisi ad participia ἐστὶ subaudiatur, quod non est valde nitidum.

λόγον διαλυσύσαις δεινῶς, τοῖς τε οἰκείοις ἀμυνού- A σαις λόγοις γενναίως, καὶ ἀνδρείως ἐξανυσύσαις ὅπερ προῦθετο τὴν ἀρχὴν, πάντας ἀτεχνῶς κατόπιν ἐᾷ τούς τε νῦν περιόντας καὶ τῶν πάλαι ἑνίους, ἢ διισχυρίζονται ἔνιοι ὑγιῶς διαιτᾶν τῶν τοιούτων πέρι δυνάμενοι, τῇ τε ἀκριβείᾳ καὶ τάξει καὶ τῷ πλήθει τῶν ἀποδείξεων.

Τοῦτο μὲν οὖν ἐατέον ἐν τῷ παρόντι, μὴ καὶ δόξω τισὶν ἐπὶ θεραπείᾳ τὰ τοιαῦτα ἐπανηρῆσθαι. Δέδοικα δὲ μὴ, τὰ τοιαῦτα διεξιὼν καὶ ἀφελῶς οὕτως συνείρων, τῇ περὶ τοὺς λόγους ἀδυνασίᾳ καθυβρίσω τὸν ἄνδρα· ὥστε μοι δοκῶ τὰ μὲν τοιάδε ἐν τῷ παρόντι ἀναβεβλῆσθαι, σχολῆς ἀτεχνῶς δεόμενα πλείονος· ἣν εἰ διδοίη Θεὸς, συστήσομαι, σχολῆς εὐμοιρήσας ποτὲ, καὶ μικρὸν ἀνακτησάμενος ἐμαυτὸν καὶ ῥαΐσας τοῦ τῆς λήθης με κατειληφότος δεινοῦ B νοσήματος καὶ μάλα πιέζοντος, ὅπερ, ἐν τῇ φοβερᾷ τοῦ ᾅδου εἱρκτῇ ἐπὶ πλεῖστον ποινηλατούμενος (61), τῷ περιόντι τοῦ ἄχους καὶ τῆς λύπης ὁ τάλας ὑπέστην, μονονουχὶ παραπληξίᾳ ἑαλωκὼς καὶ καθάπαξ παραφρονήσας.

Ταυτὶ μὲν οὖν ἐν τῷ παρόντι, ὡς παρὰ νοσοκομουμένου καὶ σχεδὸν ἠμιθνῆτος, αὐτοσχεδίως εἰρήσθω μοι· ἐπὶ δὲ τὰ ἑξῆς τῆς εὐφημίας ἰτέον μοι.

Ὅπως μὲν οὖν φρονήσεως ἔχει σοφίας τε καὶ φιλανθρωπίας ὁ θειότατος δεσπότης ἡμῶν ἐν ἐπιτόμῳ μοι ἤδη εἴρηται, τοῦ λόγου ἐπειγομένου. Ἀλλ' ἀμφὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἔχει· δικαιοσύνης δ' αὖ πέρι ἆρά τῳ τῶν πρωτείων παραχωρεῖ, ἣν ἡγεμόνων κάλλος, ἁρμονίαν τε πολιτείας καὶ δοτῆρα (62) εἰρήνης καὶ πρόξενον εὐζωΐας καὶ εὐμαρείας, καὶ τοιαῦτ' ἄττα πάντες ὁρίζονται; Ἀλλὰ μὴν κἀν τούτῳ τίς αὐτοῦ δικαιότερος, ἢ αὐτῆς μᾶλλον ἀπριξ ἀντέχεται, θύων μὲν ὁσημέραι Θεῷ ἀφειδῶς καὶ ἀσμένως, θύων δ' ἑαυτὸν (63), τὴν δι' αἰνέσεως καὶ ἀρετῆς παντοίας θυσίαν, σύν γε καρδίᾳ συντετριμμένῃ, πίστει τε βεβαίᾳ, καὶ ἀτενεῖ θεωρίᾳ τοῦ ὄντως (64), ὃ δὴ κάλλιστον ἱερεῖον καὶ Θεῷ μάλιστα φίλιον; Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ δικαιοσύνης μὲν κράτιστα, ἃ προσήκει θεράποντι ἀποτινύναι Θεῷ καὶ πολιτείᾳ καὶ φίλοις, ὁ δι' ἀρετῆς παντοίας οἰκειῶν ἑαυτὸν, ὡς οἷόν τε ἀνθρώπῳ, Θεῷ, κἀκ τῶν οἰκείων ὁσημέραι ἀφειδέστατα θύων θυσίαν ἱεράν τε καὶ ἄκαπνον, ἣν δὴ θεωρία Θεοῦ συνίστησιν ἀτενὴς καὶ λόγων καὶ ποιημάτων αὐτοῦ κατάληψις καὶ προνοίας D ἀσφαλῶς νοουμένη καὶ ὡς οἷόν τε ἀξίως θαυμαζομένη· ὑπὲρ δὲ τῆς κοινῆς ὠφελείας καὶ σωτηρίας τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα γενναίως ὑφίστασθαι ὅσα καὶ οἷα αὐτὸς καθ' ἑκάστην διανενόησαι καὶ ποιεῖς, νῦν μὲν συμβουλεύων προθύμως καὶ ἄριστα τὸ πρακτέον ὑποτιθέμενος φρονίμως καὶ ὀξέως ἐξευρεθὲν καὶ γλαφυρῶς ἐκτεθὲν καὶ Θεμιστοκλέους παντὸς ὀξύτερον (65), νῦν δ' ἀναιρούμενος ὑπερορίους πρεσβείας Ἰταλίας διεχούσας τοσοῦτον (66)· ἰδίως δὲ ἕκαστον εὖ ποιεῖν καὶ ἀμύνειν κἀκ τῶν παρόντων ἐλευθερίως εὐεργετεῖν, μηδενὶ δὲ ἐπηρεάζειν τῶν ἀλλοτρίων ἐπιθυμοῦντα· ὁ δὴ (67) ταῦτα καὶ τοιαῦτα αἱρούμενός τε καὶ δρῶν πῶς οὐχὶ πᾶν εἶδος δικαιοσύνης κατώρθωκε, θεοσεβὴς καὶ εὐδαίμων ἀναδειχθεὶς καὶ Θεῷ συνημμένος κατάκρας, ἣν δὴ μόνην εὐδαιμονίαν καὶ τῷ ὄντι μακαριότητα φαίην ἂν ἔγωγε τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν, πρὸς ἣν ἅπαντα τὰ ἀνθρώπινα ῥέπειν χρεών, καὶ ἧς ἄνευ ἴωλα πάντα καὶ κούφη σκιὰ καὶ ὀνείρων ἀπατηλότερα;

Εὐδαίμων τοίνυν αὐτὸς τυγχάνεις τῷ ὄντι, θειότατε δέσποτα, δικαιοσύνης πᾶν εἶδος εὐδαιμόνως κατωρθωκὼς καὶ μακαρίως ἐξησκηκὼς εὐμενείᾳ τοῦ κρείττονος καὶ σπουδῇ θειοτέρᾳ καὶ φρονήσει μεγαλογνώμονι, ἐξ ἧς καὶ δι' ἧς οἷον ἔκ τινος ῥίζης ἀρετῆς ἅπαν εἶδος ἀνίσχει, καὶ ἐκγίνεται κτώμενον κερδαλέως, καὶ ἐνιέμενον ἐπιδίδωσιν, ἐφ' οἷς Θεὸς μάλιστα κυδαινόμενος ὑπεργάννυται καὶ ἃ Ὄρωποι πάντες ὑμνοῦσιν ἐπεξιόντες.

Εἶεν. Ἆρα οὖν φρονήσεως μὲν καὶ δικαιοσύνης οὕτως; ἡμῖν ὁ θειότατος ἔχει δεσπότης, ἀνδρίας δέ τῳ τῶν πρωτείων παραχωρεῖ, ἧς ἄνευ σχεδὸν ἀμυδρὰ καὶ ἐξίτηλα πάντα, νοητῆς ἀλκῆς ἐστερημένα καὶ μονιμότητος; Ἀλλὰ κἀν τούτῳ τίς αὐτοῦ ἀνδρειότερος; ἀναπέφηνε; φέρων μὲν εὐψύχως καὶ C ἀνδρικῶς; σὺν εὐχριστίᾳ ἐνδελεχεῖ τοσαύτην καὶ τοιαύτην προσβολὴν νοσημάτων ἰκανῶν καὶ τὸν ἀδάμαντα κατεργάσασθαι καὶ τοῦ καθεστηκότος ἐκστῆσαι, μάλα φιλοσόφως τῷ ὄντι καὶ εὐψύχως διατιθέμενος καὶ ἀξίως τῆς προσούσης αὐτῷ φιλοσοφίας καὶ γενναιότητος, πόνοις δὲ σκληροῖς συνεχῶς ὁμιλῶν ὁσημέραι καὶ μηδένα ὑπολογιζόμενος κίνδυνον καὶ πάντα γενναίως ὑφιστόμενος κάματον καὶ ταλαιπωρίαν ὑπὲρ τῆς κοινῆς ὠφελείας καὶ βελτιώσεως, καὶ τοῦ Χριστιανοῖς συνοίσοντος καὶ λυσιτελήσοντος πᾶσι· μακροθύμως δὲ φέρων καὶ ἀνεχόμενος σὺν πραότητι φιλοσόφῳ, τηλικούτῳ γε προσηκούσῃ, τὰς ἑνίων ἀναρμοστίας καὶ βασκανίας καὶ βλασφημίας, πάνυ ἀναίδην καταχεομένας; αὐτοῦ καὶ μάλα ἀσέμνως προστριβομένας, κόρεων ταύτας; λογιζόμενος ῥήγματα φιλοσόφως, λήρους τε καὶ ὕθλους κακοδαίμονος διανοίας, ὑλακάς τε κυνιδίου Μελιταίου βαύζοντος, καὶ φιλοσοφίας γυμνάσιον, οἷά φασι καὶ Σωκράτην, Περικλέα τε (68) καὶ Εὐκλείδην (69), καὶ

(61) Qua de re multa in præcedenti epistola conquestus fuit.

(62) An δότειραν? potest tamen δοτῆρα vel de τῇ δικαιοσύνῃ locum tueri.

(63) Gregorius Naz. Or. XXII, p. 398, de Eleazaro: Προυυόμενος τοῦ λαοῦ καὶ προσευχόμενος, νῦν δὲ καὶ τελειώτατον θῦμα προσάγων ἑαυτὸν τῷ Θεῷ.

(64) Porphyrius De abstin. I, 29: Τὰ περὶ τῶν ὄντων ὄντως· ubi nota Valentini. Idem I, 55, p. 90: Πρὸς τὸ ὄντως ὂν διάθεσις τῆς διανοίας.

(65) Vid. Georg. Cypr. in Proverbiis (*Patr. t. CXLII*).

(66) De Bessarione legato cf. supra col. 733, n. 43.

(67) Valde est ἀνακόλουθος ῥῆσις illa tota.

(68) Dicebat enim Socrates Xanthippen se habere domi γυμνάσιον καὶ παλαίστραν φιλοσοφίας· verba sunt Joannis Chrysost. apud Menag. ad Diog. Laert. II, 37. Ac Pericles patientissime per integrum diei spatium hominis cujusdam contumelias tulit, ὅπως αὐτῷ μὴ διαφθαρείη τὸ πρὸς φιλοσοφίαν γυμνάσιον, Basilius ait Homil. ad juven. § 12.

(69) Socratis, Periclis et Euclidis Megarici simul

πολλοὺς ἄλλους τῶν ἡρώων ἐκείνων, ποιῆσαι ἀπαθείᾳ καὶ ἐπιεικείᾳ ἡγλαϊσμένους, μεγαλοπρεπείᾳ τε καὶ πραότητι καὶ τῇ πρὸς τὰς ἐπηρείας καὶ βλασφημίας δυσκινησίᾳ καὶ καρτερίᾳ. Βεβαιοῖ μοι τὰ εἰρημένα ἃ πάντες ἴσασιν εὐφημοῦντες, καὶ οὐχ ἥκιστα τούτων οὗ ἔναγχος ὁ λόγος ἐμνήσθη, τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἐπιείκειαν καὶ μακροθυμίαν ὑμνῶν καὶ ὡς εἰκὸς τοῖς ἐπαίνοις ἀγάλλων καὶ πρὸς πάντας διεξιών, καὶ διαῤῥήδην κηρύττων, πλείονας αὐτοῦ τῆς ἀρετῆς ἐξαρτώμενος ἐραστάς τε καὶ θαυμαστάς, τήν τε εὐφημίαν καὶ τοὺς ἐπαίνους ἐκτείνων, καὶ παράδειγμα προτιθεὶς εὐδαίμονος βίου καὶ σώφρονος, καὶ τοῖς παλαιοῖς ἐκείνοις καὶ μακαρίοις ἀνδράσιν ἐγκρίνων.

Ἀλλὰ μήποτε τὰ μὲν ἄλλα πλεονεκτήματα καὶ τὰς ἀρετὰς ἐπιμελὲς αὐτῷ ἐγένετο κατορθῶσαι, σωφροσύνης δέ πη καὶ κοσμιότητος ὠλιγώρησε τῆς ἀνθρωπίνοις (70) μάλιστα προσηκούσης· ἣ περιείληφε μὲν κἀκείνην, ἀμυδρῶς δ' αὐτῆς μετέσχηκεν, ὥσπερ τοὺς πολλοὺς ὁρῶμεν ποιοῦντας τῶν γε νῦν περιόντων καὶ μέγα φρονούντων ἐπ' ἀρετῇ, οἳ πάντας ῥᾳδίως κολούουσιν, ὑπερηφανίᾳ ἐνισχημένοι δεινῇ καὶ ἀμβλυωπίᾳ, τοῦ γνῶναι σφᾶς αὐτοὺς ὀξυοῦν; Ἀλλὰ κἂν τούτῳ τίνι μᾶλλον αὐτοῦ ἐπιμελὲς ἐγένετο κοσμιότητα κτήσασθαι, ἐλευθεριότητά τε καὶ μετριότητα, ἀκρασίας πάσης ὑπεριδόντι, τῶν τε τῆς ὕλης θελγήτρων καὶ ἡδονῶν καὶ τῆς ἀῤῥήτου γοητείας καὶ τῶν ἰύγγων αὐτῆς, ἐφ' οἷς οἱ πλείους ἐπτόηνται καὶ προστετήκασι κεχηνότες, μόνην εὐδαιμονίαν τὴν τούτων ἀπόλαυσιν λογιζόμενοι, τὰ δ' ἄλλα πάντα κούφην σκιάν; Τίνι δ' οὕτως ἐμέλησε μετριότητος, τύφου παντὸς καὶ δόξης ὑπεριδόντι κενῆς, ὑπὲρ ἧς ἔνιοι πάνυ τοῦ εὖ ἔχοντος ἀπηνέχθησαν καὶ πλείω ἄττα παρὰ τὸ δέον διανοοῦνται καὶ λέγουσι καὶ ποιοῦσι, βαίνοντες κατόπιν σκιᾶς ἢ μεθέποντες αὐτὴν σφαλερῶς, ἄλλοτε ἄλλης δοκούσης καὶ τοὺς τετηκότας αὐτῇ ῥᾳδίως ἐξαπατώσης;

Ἐλευθεριότητος δὲ πέρι ἀρκέσει δήπουθεν ὧν ἐν τοῖς ἄνω λόγοις ἐμνήσθην, τοῦ λόγου ἀρχόμενος καὶ τοῖς ἐγκωμίοις ἐπιχειρῶν.

Ἀρετῆς μὲν οὖν πέρι οὕτως ἡμῖν ὁ θειότατος ἔχει δεσπότης τῷ ὄντι. Καίτοι μυρία τοῦ ἀνδρὸς παρῆκα πλεονεκτήματα, ἀτεχνῶς τὸν ἄνδρα ἠδικηκώς, καὶ σιωπῇ παρεικὼς τὰ μεγάλα, τοῦ τε λόγου σπεύδοντος ἤδη καὶ τῆς ἀλκῆς ἐπιλελοιπυίας με τῷ περιόντι τῆς ἀσθενείας. Κἀκεῖνο μέντοι, καὶ οὕτως ἔχων, τοῖς εἰρημένοις προσθήσω πλείστην δσην οἷσον τῷ ἀνδρὶ εὔκλειαν. Τί δὴ τοῦτό ἐστιν; Ὁρῶν τοιγαροῦν τὴν σοφίαν καὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην ἐπιλελοιπυῖαν σχεδὸν τὸ Ἑλληνικὸν φῦλον καὶ μονονουχὶ κινδυνεύουσαν τὸ παράπαν ἀποσβεσθῆναι τῇ κατειλημμένῃ φυΐᾳ σωᾶς ἀπορῥήτῳ καὶ δεινῇ ξυμφορᾷ, ἧτις ἅρδην ἅπαντα ἀνέτρεψε καὶ διέφθειρε καθάπαξ ἐξαφανίσασα καὶ εἰς τὸ μὴ ὂν κατενεχθῆναι συνήλασε, τί διανοεῖται καὶ τί ποιεῖ; Βουλὴν ἐντεθύμηται συνετὴν καὶ τῆς αὐτοῦ θειότητος καὶ μεγαλονοίας ἀξίαν, προσθεῖην δ' ἂν καὶ τῆς πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν καὶ βασίλειον γένος στοργῆς, ὅπερ Θεός τε καὶ φύσις καὶ προαίρεσις εὐγενὴς γενῶν ἁπάντων θειότερον ἀνεδέδειχεν ἀντικρυς, μόνον τὰ πάντων γενῶν ἀτεχνῶς ὑπὲρ πάντα κεκτημένον πλεονεκτήματα τήν τε ἄῤῥητον καλοκαγαθίαν, ὥσπερ που καί τις ἔφη τῶν πάλαι σοφῶν, διεξιὼν οὕτωσί· « Εἰ δὲ ἡ βάρβαρος διαφέρει ταῖς εὐκαρπίαις, πλεονεκτεῖ μὲν ταῖς τροφαῖς, ἐλαττοῦται δὲ τοῖς τρεφομένοις· μόνη γὰρ ἡ Ἑλλὰς ἀκριβῶς ἀνθρωποτογονεῖ, φυτὸν οὐράνιον καὶ βλάστημα θεῖον, ἠκριβωμένον λογισμὸν ἀποτίκτουσα καὶ οἰκειούμενον ἐπιστήμῃ· τὸ δὲ αἴτιον· λεπτότητι ἀέρος; ἡ διάνοια πέφυκεν ἀκονᾶσθαι· διὸ καὶ Ἡράκλειτος οὐκ ἀπὸ σκοποῦ φησι· Λεπτὴ ξηρὴ ψυχὴ σοφωτάτη τε καὶ ἀρίστη· » κἂν τινες νῦν αὐτὸ ἀφειδῶς κολούειν τολμῶσι τῷ περιόντι τῆς βασκανίας καὶ πονηρίας.

Βουλὴν τοίνυν λελόγισται θαυμασίαν καὶ πολλῶν ἐπαίνων ἀξίαν, βιβλιοθήκην ποιῆσαι βιβλίοις παντοίοις ξυμβεβλημένην Ἑλληνικοῖς· ὃ δὴ καὶ ἐξήνυσε τυχῇ ἀγαθῇ, ἐν τῇ τῶν πόλεων λαμπροτάτῃ τῆς Ἰταλίας ἐξαρτύσας αὐτὴν (71), παρ' ἣν μᾶλλον θαυμάζουσιν (72). Ἕλληνες μεθόριον οἷον οὖσαν Ἰταλίας καὶ Ἀσιάτιδος, μυρίους ὑποστὰς πόνους καὶ δαπάνην οὐδ' ἔστιν εἰπεῖν ὁπόσην χρημάτων. Καὶ νῦν ἔξεστι τοῖς αἱρουμένοις καὶ δυναμένοις ἐντυγχάνειν αὐτοῖς (73) τῆς ἐκεῖθεν ὠφελείας ἐπαπολαύειν, καὶ μετὰ ῥᾳστώνης τρυφᾷν καὶ ἀνειμένως τὸν βίον διεξιέναι, τῆς ἀκηράτου θοίνης ἐκείνης ἐπαπολαύουσιν· ἄσυλον (74) θησαυρὸν ὄντα, κειμήλια ἱερά, παράδεισον λογικὸν ἄνθεσι κομῶντα παντοίας σοφίας, τρυφὴν χαρίτων, πηγὴν λαμυρὰν, φῶς ἐπέραστον, τήν τε κεκτημένην τὸν τοιοῦτον θησαυρὸν πόλιν κοσμοῦντα τῷ ὄντι καὶ πρὸ αὐτῆς τὸν αἴτιον τοῦ τοσούτου καὶ τοιούτου καλοῦ· ἐφ' ᾧ τὸν ἄνδρα ἔγωγε μέγιστα ἐν θαύματι ποιεῖσθαι οὐδέποτε παύσομαι, καὶ χάριτος αὐτῷ διαῤῥήδην ὁμολογεῖν τοσούτου καὶ τοῦ οὕτω καλοῦ γεγονότι προξένῳ· ὧν γένοιτό ποτε καὶ παιδαγωγοὶ ἄξιοι, σοφίας ἑλκωκότες ἱμέρῳ, ἧς γε οὔθ' ἥκεν οὔθ' ἥξει ποτὲ θεόθεν ἐς ἀνθρώπους θειότερον χρῆμα. Νῦν γε τὸ ἡμῖσυ ἐξείργασται ἀτεχνῶς τοῦ τοσούτου καλοῦ, ὡς ἂν μὴ παντάπασιν οἴχοιτο τὸ τῆς Ἑλληνίδος σοφίας θεσπέσιον καὶ θειότατον χρῆμα.

Τοῦτο μὲν οὖν τοιοῦτον ἐξείργασται αὐτῷ· κἀκεῖνο δὲ οὐ ῥᾴδιον σιωπῇ παριέναι· ἀδικήσω γὰρ τὸν ἄνδρα περιφανῶς, τὸ τοιοῦτον οὐκ ἐκτιθεὶς καὶ τί;

meminit, eos ob summam patientiam laudans, Basilius ibid.; inde profecit Gregorius.

(70) Excidisse videtur articulus, sic: Τῆς τοῖς ἀνθρωπίνοις. Soni similitudo omittendi causa fuerit. Saltem τῆς abeat in τοῖς.

(71) Venetiis. De Bessarionis bibliotheca vide supra col. 701.

(72) Codex, παρ' ἣ. — Forsan θαμίζουσιν, quod secure potuissem recipere

(73) An αὐτῆς?

(74) Qui sequuntur accusativi non habent unde pendeant. Et infra in κοσμοῦντα non est syntaxis. Vel librarius suas partes egit pessime, vel auctor sibi ipse defuit, et quæ effuderat non potuit serius emendare.

εἰρημένοις ἐπάξας. Ἀλλά μοι συγγνοίεν οἵ γε οὐ πάνυ τοι τὰ τοιαῦτα ἀρέσκει.

Οὐ Καππαδοκία ἤδη φύει τέρατα (75) μόνον, ἀλλ' οὐχ ἧττον καὶ Κρήτη νῆσος, ἐξ ἧς δή καί τις πρώην ἀνέσχεν ἀνήρ (76), εἴ τι δεῖ τὸν τοιοῦτον ἄνδρα καλεῖν, ἀλλὰ μὴ Στρεψιάδην ἢ Θερσίτην τινὰ ἐπιλήσμονα (77) καὶ βραδὺν, καὶ μέγα εὐηθικῶς ἐπὶ σοφίᾳ φρονοῦντα καὶ ἐρυγγάνοντα· ᾧ δὴ ἄλλα τε γελοίως διανενόηται καὶ θρασέως τετόλμηται, ναὶ μὴν τὸ κατὰ τοῦ Πλάτωνος γελοιότατον καὶ θρασύτατον σκέμμα, ἔνθα σύγκρισιν (78) μὲν δή τινα ἐπαγγέλλεται Ἀριστοτέλους ποιῆσαι καὶ Πλάτωνος ὁ χρηστὸς οὑτοσί, τοῦ βιβλίου ἀρχόμενος· τοσοῦτον αὐτῷ ὑπερηφανίας καὶ θρασύτητος μέτεστι· βραχὺ δὲ τοῦ λόγου προκεκοφὼς, τοῦ μὲν αὐτῷ προκειμένου σκοποῦ ἐπιλέλησται τὸ παράπαν, Πλάτωνι δὲ τῷ κλεινῷ ἰταμώτατα ἐπιφύεται, ὥσπερ τις πάλαι ὠδίνων τὰς κατὰ τοῦ ἀνδρὸς βλασφημίας, βάλλων αὐτὸν ἀφειδῶς τοῖς ὀνείδεσι καὶ ταῖς ἐκ τοῦ Κόττυος (79) πλύναις λοιδορίαις, πᾶν κέντρον ἀκολάστου γλώττης ἡρμένος, καὶ πᾶσιν ἀναίδην ὑποτιθέμενος φεύγειν οἷόν τινα κῆρα τὸν ἄνδρα. Ἀπαντῆσαι δέ γε τοῖς ἀδαμαντίνοις λόγοις ἐκείνου καὶ ταῖς δειναῖς ἀνάγκαις καὶ κραταιραῖς ἀποδείξεσιν οὔτι πω ἐτόλμησεν ἀντικρύς, καίτοι θρασύτατος ὢν καὶ ἀπεριμερίμνως ἐμῶν, καὶ κρόταλον ἀτεχνῶς, καὶ κορύζης καὶ λέμφου ἀνάπλεως, οὔθ', ὡς οἶμαι, τολμήσει γρύξαι ποτὲ, ἀμαθίᾳ ἐνισχημένος δεινῇ καὶ ἀμβλυωπίᾳ καὶ εὐηθείᾳ. Αὐχεῖ μέντοι πάνυ γελοίως καὶ σεσηρότως, οἷον ὁ Θερσίτης ἐκεῖνος, καὶ μέγα φρονεῖ, καὶ βρενθύεται, οἷόν τις ταὼς περιαθρῶν ἑαυτὸν ἐπὶ τῷ τῶν ὕβρεων ἐκείνων καὶ λοιδοριῶν σμήνει, ἃς αὐτῷ προσῆκε μᾶλλον ἐπενεχθείσας ἀκοῦσαι σχετλίως κυπτάζοντι, πάνυ προσηκούσας τοιούτῳ ὄντι, ἢ Πλάτωνι τῷ γενναίῳ καὶ κλεινῷ φιλοσόφῳ, ὃς ἡμῖν τοσούτων καὶ τοιούτων ὑπῆρξε καλῶν, κοινὸς εὐεργέτης τῷ ὄντι ἀναφαινείς, ὑφηγητής τε τῶν καλῶν καὶ τιμίων, καὶ φιλοσοφίας καὶ λόγων τέχνης ἐλευθερίων ἡγεμὼν καὶ διδάσκαλος· ὃν τῆς μεγαλονοίας καὶ εὐφυΐας καὶ τῆς ἀῤῥήτου καλλιῤῥημοσύνης τίς ἂν ἀξίως ὑμνήσειε; Τῷ ὄντι γὰρ ὁ ἀνὴρ οὑτοσὶ τὰ πάντων φιλοσόφων καὶ ῥητόρων πλεονεκτήματα κατωρθωκὼς περιείληφε, θείας μοίρας ἀξιωθείς.

Τούτου τοίνυν τοιούτου ὄντος ἐτόλμησε τὸ κεντρότυπον ἀνθρώπιον τόδε, ὁ Βεκκεσέληνος (80) καὶ ἀκριτόμυθος (81) σοφιστὴς καθικέσθαι, πάντα τρόπον τὸν τοιοῦτον ἄνδρα κολούων καὶ τοῖς ἀκολάστοις σκώμμασι χραίνων. Τί οὖν ὁ θειότατος ἡμῶν ἡγεμών; Οὐκ ἠνέσχετο τῆς τοσαύτης κακοηθείας καὶ μανίας τοῦ καθάρματος τουτουΐ, καὶ τυφογέροντος ἀναρμόστου (82), καὶ φολκοῦ (83) ἀνθρωπίσκου· καὶ ἐντυχὼν αὐτοῦ τῷ σκαιοτάτῳ ἐκείνῳ σκέμματι καὶ τῆς ἀναρμοστίας τῷ σύρφακι, τὸ μὲν ἐξελέγξαι πάντα καὶ ἀνατρέψαι περίεργον ἡγήσατο νενηφότως· προσβαλὼν δέ γε αὐτοῦ τοῖς καιριωτάτοις χωρίοις, δεινῶς ἐξελέγχει (84) καὶ καταβάλλει τουτονὶ τὸν κενὸν σοφιστὴν, παίων αὐτὸν ἀφειδῶς τοῖς συλλογισμοῖς καὶ ταῖς δειναῖς τῶν λόγων καὶ κραταιραῖς ἀνάγκαις καὶ ἀποδείξεσι, τῷ τε Πλάτωνι ἀξίως αὐτοῦ ξυνιστόμενος καὶ τῇ ἱερᾷ ἀληθείᾳ γενναίως· ἐν οἷς οἷός ἐστι τήν τε τάξιν καὶ θεωρίαν ταῖς τε γλαφυραῖς καὶ δειναῖς ἀποδείξεσιν, ἐφ' οἷς συγγράμματα τέθηλε καὶ κοσμεῖται, οὐκ ἐμόν ἐστιν ἀτεχνῶς ἐπαινεῖν, ἀλλὰ τοῖς (85) οἷος αὐτὸς τυγχάνει θεᾷ μοίρᾳ κακοσμημένοις. Ἐμοὶ δὲ, καὶ τοῖς ἐοικόσιν ἐμοὶ, ἐκπλήττεσθαι καὶ θαυμάζειν τοὺς τοιούτους μόνον προσήκει καὶ εὐδαίμονας ἡγεῖσθαι, τοσοῦτον λελειμμένῳ τῆς τοιαύτης εὐδαιμονίας.

Τοσοῦτον μέντοι ἐν τῷ παρόντι τολμήσας ὁ λόγος ἐρεῖ ὡς δὴ πλείω ἅττα τῶν ἀπορρήτων ἐγκατέμιξε τοῖς εἰρημένοις, δευρὶ ἀναπτύσσων καὶ διαρθρῶν τὰ καὶ τοῖς ἐλλογιμωτάτοις πρώην δοκοῦντα ἀσαφῆ καὶ ξύμβλητα, μᾶλλον δ' ἀκατάληπτα καὶ ἀπόῤῥητα, οἷον ἔνθους γινόμενος ἐν τοῖς ἀγῶσι καὶ περιβολαῖς τῶν λόγων ἐκείνων καὶ ταῖς κραταιραῖς ἀποδείξεσι τεθηγμένος ἀπηγγελμέναις καὶ τοὺς ἐναντίους λόγους θαυμασίως ἀνατρεπούσαις. Ἐφ' οἷς γε ἔγωγε τὸν ἄνδρα, καίτοι καὶ πρώην μὴ πάνυ ἀγνοῶν, νῦν μοι ἔπεισι μᾶλλον ἐκπλήττεσθαι καὶ θαυμάζειν ἐκτόπως, τοσούτων καὶ τοιούτων ὑπάρξαντα ταῖς Ἕλλησιν ἀγαθῶν, καὶ καλῶν τῶν οἰκείων μεταδεδωκότα ἐλευθερίως. Καὶ ἅττα πόνῳ πολλῷ, θεωρίᾳ τε ἀτενεῖ, δι' ἑαυτοῦ κατείληφε μάλις, τῆς φιλανθρωπίας τῷ περιόντι καὶ τοῖς φίλοις δεῖν ᾠήθη κοινώσασθαι Ἕλλησι, τῆς αὐτῶν κηδόμενος ὠφελείας καὶ ἐπιδόσεως. Ἰταλοὶ δὲ ταῦτα εἰς τὴν σφετέραν μετενηνοχότες διάλεκτον (86), ἐκπλήττονται καὶ θαυμάζουσι, καὶ τοῖς τῶν παλαιῶν ἐγκρίνουσιν, Ἀριστοτέλους φημὶ καὶ Πλάτωνος, καὶ τοῖς κατ' αὐτοὺς παλαιοῖς τε καὶ μακαρίοις ἀνδράσιν· ἔνθεν τοι καί τινα; τύ-

(75) De Africa quidem novi quod proverbialiter dicebant, Ἀεὶ φέρει τι Λιβύη κακὸν, ut est ex Aristotele apud Zenob., II, 51, cum Schotto; Diogenian., I, 68; Suidam Adag. I, 54; Nicephor. Gregoram Epistola ad Chrysoloram, cujus hoc est initium, Τὴν μὲν παροιμίαν, Ἀεί τι Λιβύη. Meminit et ad id proverbium (de quo adi et Erasm. Adag. III, 7, 10; Schæfer. ad Gnom. p. 279) allusisse videri Psellum de dæmon. pag. 26 hacce sententia: Ἄτοπα... πολλὰ καὶ τῶν ἀμφὶ Λιβύην καὶ Σύρτιν ἱστόρηται· indeque illustranda sunt Vetturii verba Gudello scribentis: « L'Afrique ne m'a rien fait voir « de plus nouveau que vos ouvrages. » Sed de Cappadociæ monstris nihil comperti habeo. Fuit tamen quod huc faciat adagium, Καππάδοκες, Κᾶρες, Κίλικες, τρία κάππα κάκιστα· vide Voss. ad Catullum, p. 54; Zeibich. diss. de Tarso, § 1; Erasm. Adag. III, 6, 82.

(76) Georgius, Trapezuntius cognomine, patria Cretensis.

(77) Strepsiades in *Nubibus* ait esse ἐπιλήσμων πάνυ.

(78) Cf. Allat. de Georg. p. 378.

(79) Sic alios esse locutos non memini. Fuit Cotys obscenus deaster; fuerunt et eo nomine Thraces.

(80) Strepsiadis est epithetum, *Nub.* 397.

(81) Thersidis est epithetum, *Il.* B, 246.

(82) Τυφογέρων εἰ κανάρμοστος, in *Nub*, 906.

(83) Φολκὸς ἦν Thersites ille, *Il.* B, 217.

(84) Libris IV: *Contra calumniatorem Platonis.*

(85) An ἀλλὰ τοῖς ἔξεστιν οἷος...? Conf. col. 736 B.

(86) Non Italicam versionem intelligam, sed Latinam.

που; αὐτοῦ τεχνασάμενοι πλείω ἅττα ῥᾳδίως ἀντιγεγράφασι, καινὸν δήπου τουτὶ καὶ νέον τὸ ῥᾳδιούργημα, τύποις τισὶ καὶ σφραγῖσιν ἐν ἀκαρεῖ ὁλόγραφον βιβλίον (87)· τοσοῦτον πάντες τούτου ἐξεκαύθησαν τοῦ βιβλίου.

Ἐγὼ δὲ καὶ χάριτας οἶδα καὶ εἴσομαι διὰ βίου τῷ κωμικῷ ἐκείνῳ καὶ κενῷ σοφιστῇ, ὃς ἡμῖν ἀγαθοῦ τηλικούτου γέγονε πρόξενος, παρανοίξας τὸν θησαυρὸν καὶ τὸ φῶς ὑποδείξας. Ἀλλά μοι εἴη ποτὲ καὶ αὐτῷ ἀποδύσασθαι πρὸς τὸν ἄνδρα, καὶ μὴ λοιδορίας, ὥσπερ αὐτούς, ἀλλὰ λόγους αὐτῷ ἐπαφεῖναι καιριώτατα νύττοντας καὶ ἀτρέστως ὁμόσε ἰόντας (οὐ γὰρ γοργοῦς αὐτὸν καὶ ἡμεῖς, ἀλλὰ μορμοῦς ἡγησόμεθα κάρα παιδὶ' ἅττα δεδίττεσθαι δυναμένης), εἰ καὶ δίκας τῆς προπετείας καὶ δεινῆς μανίας ἤδη ἀπέτισε.

Ταυτὶ μὲν οὖν μοι ἐν τῷ παρόντι ἀφοσιούσθω τῷ ἐμῷ ἡγεμόνι καὶ εὐεργέτῃ, οἷόν τινα σῶστρα καὶ χαριστήρια τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν δεινῶν, οὐχ οἷα προσήκει αὐτῷ, ἀλλ' οἷα εἰκὸς ἐκ τοιούτου ὥσπερ ἐπανελθόντα προσαγορεύοντι (88). Πέποιθα γάρ σε σὺν Θεῷ ἐῤῥωμένον καὶ εὐτυχῶς ἐπανήξειν αὐτίκα μάλα. Ταῦτά τοί σε καὶ ὡς παρόντα προσαγορεύω, καὶ μονονουχὶ γαννύμενος προσκυνῶ τὰς ἱερὰς ἐκείνας χεῖρας, καὶ τοὺς πόδας σεβασμένως καταφιλῶ (89). Εἰσαῦθις δέ γε, Θεοῦ διδόντος, τελεωτέραν σοι τὴν εὐφημίαν ξυνθεῖναι πειράσομαι, μικρὸν ἀνενεγκὼν καὶ ῥαΐσας τῆς πιεζούσης με ταυτησὶ ἀσθενείας καὶ δεινῆς ἀμβλυωπίας· καὶ λήθης, ἃ μοι δεινῶς ἐπεισέφρησε ἐν τοῖς σκοτεινοῖς καὶ φρικτοῖς τοῦ ᾅδου ἐκείνοις ἐγκατορωρυγμένῳ κευθμῶσι, τῶν γέ σοι προσόντων πλεονεκτημάτων τῶν τῷ ὄντι μεγάλων καὶ θείων ἕκαστον ἐφεξῆς εὐφημῶν καὶ τοῖς ἐπαίνοις, ὡς οἷόν τε, ἀγάλλων, εἰ καὶ μηδέποτε δυνησοίμην τῆς ἀξίας ἐφικέσθαι, περιφανῶς τοσοῦτον λελειμμένος τοῦ τὰ τοιαῦτα ἀξίως ἐπαινεῖν δύνασθαι· καὶ λόγους ἐξευρίσκειν καὶ συντιθέναι ἀνδράσι τοιούτοις προσήκοντας. Θεῷ μέντοι καὶ τὸ ἐφ' ἡμῖν φίλιον. Ἀλλά μοι εἴη σε τούτοις εὐμενῆ καὶ ἵλεων ἐντυχόντα μῆνιν πᾶσαν τῆς ψυχῆς ἐξαλεῖψαι καὶ καθάπαξ ἐξαφανίσαι, ὡς ἂν σου κἀν τούτῳ φανείη λαμπρότερον τὸ τῆς ἀπαθείας περιὸν καὶ τὸ θεοείκελον ἦθος καὶ ἡ πᾶσιν ὑμνουμένη μεγαλοπρέπεια καὶ φιλανθρωπία, οἷς Θεὸς μάλιστα χαίρει καὶ ἄνθρωποι πάντες θελγόμενοι ὑπεράγανται. Συγγνοίης δέ μοι, εἰ ποι (90) τοῦ δέοντος ἧττον· ἢ ἀφελέστερον εἴρηται καὶ τῆς σῆς ἀπολελειμμένον θειοτάτης ὑπεροχῆς, ἣν Πλάτων μόνος ἀξίως ὑμνησεν ἂν ἢ Δημοσθένης ἢ Ξενοφῶν, ἢ εἴ τις ἄλλος κατ' αὐτοὺς εἴη, εἰ δὲ δὴ καὶ ἐφ' αἷς μοι πολλάκις ἐλευθερίως κατέθου εὐεργεσίαις τῆς γε σῆς ἐλεημοσύνης καὶ φιλανθρωπίας τῷ περιόντι· ἐφ' οἷς σοι τῷ ὄντι καὶ οἶδα καὶ εἴσομαι χάριτας διὰ βίου ὁπόσας ἂν οἷός τε εἶην. Ταύτῃ γάρ σε μόνον ἀμείψασθαι δύναμαι, ὧν ἠξίωμαι παρὰ σοῦ. Καὶ τήνδε μοι τὴν λαμπρὰν καταλλάξειας αὐθεντίαν (91), συστήσας αὐτῇ (92) περιδεξίως, ὡς οἶσθα, ἣ μοι πάνυ ἐκπεπολέμωται καὶ κομιδῇ χαλεπαίνει, τὰ ἐν χάριτί σοι ποιοῦσα, ὡς ἔοικεν· ἀθανάτους σοι χάριτας εἴσομαι. Προστεθέντος δέ σου πάντα ἀποδοθῆναί μοι, εἴ γε ῥᾴδιον, ὅσα τοῖς παλαιοῖς δημοκοίνοις ἐκείνοις καὶ ὠμοτάτοις θηρίοις μεμηνότως διήρπασται, οἵ μοι τὸ πλέον τοῦ αἵματος ἐκπεπώκασι, καὶ θηρίων ἁπάντων ἀπηνέστερον προσηνέχθησαν, μονονουχί μου καὶ τὴν φορίνην ἐκδεδυκότες· παντὸς γὰρ νῦν φεῦ! αἱχμαλώτου τυγχάνω ψιλώτερος καὶ μόλις γοῦν τῆς ἀναγκαίου ἐδωδῆς εὐπορῶν· τὰ γὰρ ἄλλα τέως πεπρίημαι· καὶ δὴ ἤδη εὐεργετήσεις καὶ τρὶς ἥφεσιν ἐντεῦθεν τελείαν τῆς δεινῆς παροινίας ἐκείνης ἀπειληφέναι ὑποτοπάσαντα.

Ἀλλά σοι μὲν διδοίη Θεὸς εὐζωΐαν καὶ μήκιστον (93) βιοτὴν ξὺν εὐεξίᾳ καὶ ῥᾳστώνῃ, μᾶλλον δὲ ὅσα φρεσὶ σῇσι (94) μενοινᾷς (τῶν γὰρ ἄλλων σε πάντων περίεστι σὺν Θεῷ), καὶ πρὸς αὐτοῖς εὐμαρῆ καὶ ταχίστην ἐπάνοδον ξὺν ἀνύσει καὶ κατορθώσει εὐκλεεστάτῃ ὧν αὐτόσε χάριν ἀφίκου, τοσαύτην ὑποστὰς ταλαιπωρίαν καὶ κάματον. Πάντες γάρ σου τὴν ἀποδημίαν καὶ χῆτιν ξυμφορὴν τῷ ὄντι λογίζονται, μεθ' οὓς (95) οὐχ ἥκιστα καὶ ὁ τάδε δ ἐξιών, τηλικούτου πατρὸς καὶ δεσπότου καὶ ἀνδρὸς ἡμιθέου στερόμενοι, πλὴν εἰ μή τις βάσκανος εἴη καὶ κακοήθης, ἢ βασκαίνων, ἢ νεμεσῶν, ἢ ἀχλυόμενος τῇ σῇ παρουσίᾳ. Ἐμοὶ δὲ δοίη Θεὸς, τῆς σῆς αὖθις εὐμενείας ἀξιωθέντι καὶ χάριτος, ἐπὶ πλεῖστον αὐτῇ καὶ τελεώτερον ἐντρυφῆσαι, ᾗ αὐτῷ καὶ ὅπῃ καὶ ὅπου δόξειεν ἄμεινον. Ἧς μοι γένοιτο, Σῶτερ, ἐναργέστερον ἀπολαῦσαι τῇ σῇ εὐμενείᾳ καὶ χάριτι, καὶ τῇ τοῦ θειοτάτου δεσπότου οὐρανίᾳ καὶ θείᾳ εὐεργεσίᾳ.

(87) Locus corruptus est. Agitur de Bessarionis libro typis impresso, quod, ut in initiis artis typographicæ, notatu dignum erat. Memoratur quidem editio Latina sine nota anni, Romæ autem facta per Pannartzium : vide Bibl. Gr. tom. XI, p. 432.

(88) An ἐπανελθόντα βαράθρου προσαγορεύειν? Locus est omnino imperfectus.

(89) Fors. σεσεβασμένως. Codex, καταφιλῶν.

(90) Melius fuerit πῇ.

(91) Nescio quem innuat. Codex, ἀνθεντείαν.

(92) An excidit με?

(93) Sic codex.

(94) Odyss. Z, 180 : Σοὶ δὲ θεοὶ τόσα δοῖεν, ὅσα φρεσὶ σῇσι μενοινᾷς.

(95) Malim μεθ' ὧν.

In cod. Græc. Matrit. I.XXVIII legitur, Λόγος, ἠγουν ἐγκώμιον, τοῦ αἰδεσιμωτάτου μητροπολίτου Νικαίας, ὕστερον λενομένου καρδηναλίου ἐν Ῥώμῃ, κυρίου Βησσαρίωνος εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα τὴν Τραπεζοῦντα. Oratio, seu laudatio, venerabilis admodum metropolitæ Nicæni, postea vero creati Romæ cardinalis, domini Bessarionis, in patriam suam Trapezuntem. Incipit : Ἀπάρχεσθαι μὲν τῶν αὐτοῖς τιμίων

τάτων ἑκάστους, καὶ πατράσι καὶ ἄρχουσι τούτοις ὅτουοῦν ὅλως ἀγαθοῦ σφίσιν ὑπάρξασι, νενόμισταί γε · καὶ πάνυ δικαίως. Desinit : καὶ τοὺς ἐνταῦθα λόγους ὑπὲρ ὑμῶν ἔργοις αὐτοῖς βεβαιώσετε.

Hæc Bessarionis oratio non modo typis est intacta, sed in mss. etiam bibliothecis infrequens ; Venetiis tamen exstat in Græca D. Marci bibliotheca codicum mss. cod. CCCCCXXXIII, inter varia ejusdem cardinalis opera, hoc titulo non satis accurato : *Encomium in Trapezuntium*, εἰς Τραπεζοῦντα. Eam vero hic apponerem libens, nisi prolixior foret ; implet enim amplius duo et triginta folia minute compendioseque exarata (*a*).

(*a*) Yriarte, Catalog. cod. Gr. Matrit. p. 288.

GEORGIUS TRAPEZUNTIUS

NOTITIA

(Ex Allat. De Georgiis n. L. ap. Fabric. Bibl. Gr. ed. Harles, tom. XII.)

De Georgii Trapezuntii patria, vita et studiis habe tibi hæc ex elogiis Pauli Jovii : Paternam originem a Pontica celebri urbe traxit ; licet in Creta natus (*a*) esset, Trapezuntii sibi nomen, quia ad Trapezuntem Cappadociæ urbem genus paternum referebat, adscivit, ut Gyraldus (*b*) putat, veritus veteris poetæ Epimenidis (*c*) versiculum, quem et æmulatus est alter poeta Callimachus (*d*). Cum feliciore stylo Græca in Latinum verterentur, Romæ fere primus Græcorum habitus est, plura enim ex Græcis Latina fecit, nec infeliciter. Ingenio fuit acri, vivido, licet in alios iniquiore. Et præter unum Aristotelem, quem ipse veluti numen venerabatur, cæteros omnes, sed Platonem præcipue, acri ac maledico dente dilacerravit. Hinc multorum odia, sed Bessarionis potissimum (*e*) calamum in se concitavit, et cum eorum impetum ipse sustinere non posset, præsidiis illi undique ad vitam sustentandam a potentioribus hostibus interclusis, misere vitam agere coactus est. Et sane tantarum simultatum turbine oppressus pene occubuisset, ni rex Aphonsus, quod Andreas illius filius in præfatione Ptolemaica ad Sixtum pontificem refert, Neapolim advocasset, et in annos singulos desponsa pecunia non mediocri, comiter benigneque suscepisset. In exacta senectute repuerascens, et memoria tantarum rerum deperdita, ut de eo quoque refert Raphael Volaterranus, lib. XXI, qui ante memoriam amissam jam senem puer audiverat docentem, in urbe solus detrito in pallio, pileatus, et nodoso scipione jamjam ruituri corporis membra sustinens oberrabat ; juxta Minervæ habitasse ferunt, in qua et mortuus sepelitur ; et ne tanti viri nomen una cum ipso tempore claberetur, marmorea inscriptione figitur. Sed, heu rerum fata! lapis ille omnium oculis dum e Scevophylaceio ecclesiam ingrediuntur, prostat. Inscriptio attritu pedum obambulantium hominum abrasa, tempore, et eo non ita longo aufugit, adeo ut præter unius Trapezuntii nominis vestigia, cæca inscriptio sensim evanescens, avolarit. Extrema senectute doctrinam suam universam oblivioni tradidisse (*f*) et anno 1486 decessisse Genebrardus in Sixto IV et Gualterus ad sæculum XV, narrant (*g*). Jacobus Gordonius, in opere chronologico, anno 1454 fuisse Romæ gymnasio præfectum,

(*a*) A. 1396. [aut potius 1395. v. *Zeni* diss. Vossiane mox citand. p. 3, et *Niceron.* l. citando p. 22.]

(*b*) Lilius Gyraldus de poetis sui temporis lib. 2. p. 63. [s. dial. I, Opp. tom. II, p. 553.]

(*c*) Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, quod ex Epimenide repetit Callimachus hymno in Jovem v. 8. Ob eamdem causam Andreas Eudæmon Joannes Cretensis dici noluit, sed Cydonius ; non, quod Cydonii non sint Cretenses, verum ne probro pateret, quod ei objicit Casaubonus, Exerc. I. ad Baron. c. IV.

(*d*) Cum nomine tamen (ut verbis utar *Boerneri* p. 112 libri paulo post citati), neque ingenium, nec mores deposuit facile, vafer, si quid judico, subdolus, et cum alterius dedecore decoris appetens, lacessendis aliis, iisque summis, promptus, nimius sui, parcus aliorum admirator, cuncta, modo summa, expertus ultra vires. (*Harl.*)

(*e*) Cardinalis Bessarionis, Valla judice, *Latinorum Græcissimi et Græcorum Latinissimi* in calumniatorem Platonis libri quatuor lucem viderunt Venetiis apud Aldum 1516, fol. una cum ejus correctione librorum Platonis de legibus a Trapezuntio versarum, et libro de natura et arte adversus eumdem Trapezuntium et Plethonem pro Theodoro Gaza. In hujus libri capite tertio, ait Bessarion, odium ab eo tempore conceptum in se fuisse a Trapezuntio, quo Theodorum Gazam in doctrina præponendum ei censuisset. (*Fabr.*) Conf. supra, vol. XI, p. 422 sqq. p. 428, not. *hh.* in primis p. 432, sect. 18, et infra Allatium ad sect. 8 et 20. (*Harl.*)

(*f*) Quod tamen ab inimicis fictum esse, Niceron aliique suspicantur. (*Harl.*)

(*g*) [Cum a. 1485 diem obiisse supremum, affirmant Petavius, *Ration. temp.* part. I, l. IX, c. 9 ;

docuisse rhetoricam, et morbi gravitate oblitum proprii nominis (*h*). Rhodiginus, *Lect. antiq.* lib. XXI, cap. ultimo, ob libros in Platonem compositos, et convicia in eum jacta, *Cænotimonem* atque *Erinnym* nuncupatum, et insigniter a Bessarione fuisse prosecutum.

1. Scripsit pleraque utraque lingua partim de suo, partim ex una in aliam linguam transferens, quorum potissimam partem, ut etiam in aliis fecimus, enumerabimus. Transtulit itaque e Græcis in Latinum sermonem, *Cyrilli commentarios in Evangelium Joannis* (*i*).

2. Item *Cyrilli Thesaurum, sive de Trinitate libros* XIV, sæpius cum Cyrilli operibus impressos, et separatim Parisiis 1514, in fol. (*k*) Cyrilli *Thesaurus* denuo a Bonaventura Vulcanio partim de integro versus, partim castigatus, et ordini quo a Cyrillo conscriptus fuerat, restitutus. Nam in prioribus editionibus ordo omnis a Trapezuntio immutatus erat, multa de suo adjuncta, neque pauca perperam versa erant ut in Præfatione et Adnotationibus Vulcanius probare conatur. Opus hoc *Thesaurus* nuncupatum in plerisque codicibus manuscriptis Athanasio Alexandrino tribuitur, sub cujus nomine in Latinum interpretatio Joannis Baptistæ Chamotii, nondum edita, quod sciam, est penes me.

3. Plures *Homilias Chrysostomi in Matthæum* (*l*), inter opera Chrysostomi.

4. *Gregorii Nysseni de vita Moysis, sive vita perfecta* librum (*m*), cum operibus Nysseni, Basileæ 1562, et separatim Viennæ 1527 et alibi sæpius.

p. 397; Lambec. in comment. de bibl. Vindob. VII, p. 201; Kollar. not. 2, ubi Lambec.: « Etiam, plura, inquit, de eodem Georg. Trapez. ut et ejus effigiem aeri incisam, vide in *Analect. Vindobon.* tom. I, pag. 1196-1209. » Et Hodius, *De Græcis illustr.* (L. Gr.) *instauratoribus* (ubi in cap. 4, p. 102-135, vitam ac scripta illius persequitur), p. 108, ubi disertis verbis: « Obiit, ait, Romæ, non ante Gazam, quod existimavit Jovius qui ideirco illum ante Gazam collocat, sed an. 1485, ætatis 90, et sepultus jacet in templo quod olim Minervæ erat, juxta quod habitabat, honesta domo sibi et posteris exstructa ad divi Mauri minores obeliscos. » Mittarellius in bibl. codd. mss. monasterii S. Michael. Venet. p. 1143, Trapezuntium scribit obiisse anno 88 suæ ætatis; sæculi autem a. 1488. Saxius in Onom. lit. part. II, p. 411 sqq. ad a. 1430 (ubi multos, de Georgio nostro disserentes, excitat) scribit, eum natum esse a. 1396, et mortuum a. 1486, at circa a. 1430 in Italiam venisse. Contra ea Zenus in Diff. Voss. p. 3, contendit, Trapezuntium natum esse a. 1395, d. 4. April. et p. 6 eum mortuum esse docet ante an. 1486, etiam ante a. 1485; quoniam ejus filius Andreas versionem Almagesti Ptolemæi, a patre factam, quod ab illo ipso, morte prævento, fieri non potuerat, Sixto IV, d. autem 12 Aug. 1484, vita defuncto dedicasset, idemque Zenus laudat in eam rem Dan. Papebrochium in *Act. SS.* tom. VI Maii. p. 536 ed. Ven. Hinc in Fabr. *Bibl. med. et inf. Latin.* III, pag. 56, ed. Mansi obitus Georgii Trapez. collocatur in ann. 1484 ante 12 Augusti. (*Harl.*) — Præter hos de Trapezuntio consulendus Fernandus Alphonsus Herrera, in ejus Vita præmissa quinque libris rhetoricorum Trapezuntii, editis Compluti a. 1511 sol. Jo. Jacobus Boissardus de imaginibus parte I, p. 133: Petrus Lambecius, lib. VI *De bibl. Vindob.* p. 278, Antonius Varillasius, libro quarto *Anecdoton Florentinorum*, Gallice editorum lib. IV., pag. 175; Christianus Fridericus Boernerus, in Diss. secunda de exsulibus Græciæ iisdemque litterarum in Italia instauratoribus, Lips. 1705. Præ cæteris vero adire juvabit eruditos auctores *Diarii Veneti, Giornale de' letterati d'Italia*, tom. XVI, p. 414-446, qui de Trapezuntio et ejus scriptis accurate disserunt. (*Fabr.*) Auctor in *Giornale*, etc., a Fabricio laudatus, fuit *Apostol. Zenus*, qui ea quæ illi *Diario litt.* passim inseruerat, postea collegit in opere doct. *Dissertazione Vossiane*, etc. Venet. tom. I, 1752. — tom. II, 1753, 4; in hoc tomo p. 2-27 (ad quam diss. jam aliquoties provocavi,) uberrime disputat de Georgio Trapez. ejusque scriptis, et plura notat suppletque, quæ Ger. Jo. Vossius *De historicis Lat.* lib. III, cap. 7, p. 597 sq. ed. Lugd. Bat. 1651, 4, scripserat. — Boerner. cujus disp. laudat Fabr. commentat. de doctis illis exsulibus postea auxit, emendavit et junctim exhibuit in erudito libro, inscripto: *Chr. Fr. Boerneri* de doctis hominibus Græcis, litterarum Græcarum instauratoribus liber, Lips. 1750, 8, ubi p. 105 sqq. copiose exposuit vitam scriptaque Georgii Trapez. Illi igitur viri doctiss., *Niceron.* in Memor. eruditi. viror. tom. XI., pag. 22 sqq., ex versione German. Baumgarten. Fabric. in Bibl. med. et inf. Latin. l. c. aliique, quos partim jam antea, partim supra ad vol. XI, pag. 397, not. *e*, laudavi, otium mihi fecerunt (*Harl.*)

(*h*) Idem accidisse ferunt Philippo Decio ac Theodoro Bezæ, atque veteri memoria Orbilio grammatico, Messalæ oratori, Hermogeni sophistæ ne alios jam referam a Carolo Friderico Pezoldo memoratos in diss. de oblivione memorabili Lips. 1703.

(*i*) Prodiit Paris. 1520 fol. Vide quæ notavi volum. IX. p. 459 sqq. de edit. opp. Cyrilli Paris. Gr. Lat. 1638. fol. (*Fabr.*) Jo. Fabric. in *Historia biblioth. Fabric.* part. I, p. 137 sqq. edit. Cyrilli Alexandrini opp. Latine, V tomis digestorum, Basil. 1566 (de qua aliisque edit. V. etiam supra, vol. IX, p. 454 sqq.) paulo uberius recensendo, observat, in tomo I contineri 1) commentarior. in Evangel. S. Joann., lib. XII, Georg. Trapez. interprete, et p. 140 sq. quædam de hoc Georgio tradit. Eum vero in convertendis Græcorum libris mala fide et ratione parum felici versatum esse, multi VV. DD. judicarunt. V. Th. Pope Blount in censura celebrior. auctorum p. 460, sqq. et Adr. Baillet dans les jugemens des savans sur les principaux ouvrages des auteurs, tom. II, p. 381 sq. add. p. 122, sq. Amstel. 1725. 4. (*Harl.*)

(*k*) Vide ibid. p. 461 sq.

(*l*) De his dictum vol. VIII, p. 552 sq. (*Fabr.*) Hodius l. c. p. 110 sq. primum observat, epistolam nuncupatoriam ad Nicolaum V. quam Georg. Trapez. præfixit homiliis Chrysostomi in Matthæum nondum editam servari in vol. mss. Caroli Theyer in comitatu Gloucestrensi: (n. cod. 170 s. n. 6540. in Cat. mss. Angliæ, etc. vol. II), tum ex cod. collegii Lincolniensis (n. cod. 26, s. n. 1346, in Cat. cit. vol. I, part. II) ejusdem Georgii epistolam ad Franciscum Barbarum a. 1470 scriptam et eidem versioni subtexiam, formulis typographicis describendam curavit. Add. Zeni Diss. Voss. l. c. p. 9, n. 5, et infra ad n. 26.

(*m*) Volum. IX, p. 193 sq. (*Fabr.*) ubi in not. *q.* jam animadverti, editum esse Viennæ, 1517, non a. 1527, et alia adnotavi. De edit. opp. Gregorii Nysseni Lat. Basil. 1517. fol. in cujus catalogo

5. *Basilii Magni libros* (*n*) *contra Eunomium* editos, cum operibus Basilii Antverpiæ in fol. apud Philippum Nutium 1570. Horum liber tertius habetur tom. II *Conciliorum* editorum Coloniæ 1538, in-fol. (*o*).

6. *Eusebii De præparatione evangelica libros* XIV. Versionem consecravit Nicolao V. Edita est sæpius cum Eusebio. Ea tamen interpretatio non multi fit a viris doctis, imo a plerisque nec immerito vituperatur (*p*). Ex Eusebii namque textu multa Trapezuntius detrahit, adeo ut sæpe integra capita omittat, et quod nec ipse Trapezuntius excusabit, totum ultimum librum. Quid quod etiam sæpenumero ordinem confundit, et ut plurimum perperam vertit, adeo ut, quemadmodum ille dicebat : *Eusebius jam si rediret, illius traductionem ex scriptis suis factam esse, aut vix tandem, aut omnino non agnosceret.* Et Lilius Gyraldus de historia poetarum dial. 9 : *Trapezuntius non Eusebium Latine vertit, sed particulas hinc inde decerpsit.* Et dialogo I, de poetis sui temporis : *Eusebium licet ad Græci exemplaris fidem non totum expresserit, ut ex Græco codice facile videre potestis, carminibus recte valuit.* Et hanc inter alias causam fuisse scribit Petrus Halloix Not. ad cap. 8 Vitæ S. Polycarpi non minimam, ob quam Franciscus Vigerus aliam aggressus fuerit interpretationem, et magno confectam judicio in lucem nuper (*q*) emiserit. Sententia de ea versione Vigeri fuit : *Exstitit ante hos centum annos Trapezuntius homo, et natione Græcus, et Latinis insuper litteris non mediocriter informatus : qui si horum ad librorum interpretationem quantum eruditionis ac solertiæ afferebat, tantum a curis gravioribus temporis et otii conferre potuisset, nobis utique legendi voluptatem, non alterius operæ necessitatem reliquisset. At dum, quod ipsemet vel excipit, vel excusat, cum eorum, a quibus urgebatur, desiderio* (*r*) *vertendi celeritatem æquare gestiret, Eusebium Eusebio suffuratus est : itaque suo ex sensu, vultum ei speciemque finxit, ut ab eo Trapezuntium verius quam Eusebium haberemus. Ita capitum ordinem numerumque mutat; ita sententias, periodos, paginas nonnunquam integras modo interpolat, modo, quod longe gravius est, expungit ac resecat. Librum certe decimum quintum ne attigit quidem. Id quod viris etiam doctissimis fraudi fuit, qui cum Eusebii Græca non legissent, postremum hunc librum perilsse crediderunt. Ostenderat Grynæus quidam homo, ut aiunt, hæreticus, velle se tam inveterato morbo medicinæ aliquid facere; sed ostendit re ipsa tantum, quippe qui labes hiatusque nonnullos partim duntaxat ac sæpe novis erroribus impleverit.*

7. De versione *Historiæ sanctorum Barlaam et Josaphat*, quæ Georgio Trapezuntio tribuitur, editaque est post opera Joannis Damasceni, Basileæ anno 1548 fol. ex officina Henrici Petri, hæc Billius : *De Trapezuntii versione nihil aliud dicam, nisi eam mihi quidem antea semper valde rudem et impolitam visam fuisse. Post autem ubi per Joannem a S. Andrea, virum, ut optimum et doctissimum, ita etiam optimorum et doctissimorum librorum copia instructissimum, exemplaris Græci copia facta est, innumeris etiam locis vitiosam : quod quidem lubentius certe nimiæ festinationi, quam Græci sermonis ignorationi tribuendum putarem, nisi nimis multa loca essent, in quibus vix festinationis excusatione inscitiæ notam interpres aeprecari queat. Quæ res suspicionem mihi nonnullam injiceret Trapezuntium fortasse versionis hujusce parentem non esse, nisi in quibusdam etiam aliis eum Græca persæpe non satis assecutum esse comperissem. Utcunque res se habeat, novam traductionem habes, si nihil aliud, præcedenti profecto, nisi fallor, paulo clariorem et illustriorem.* Sed eam Trapezuntii non esse, apertissime ostendit Heribertus Rosveidus, *De vitis Patrum* lib. I, in Notis : *Exstat et alia antiqua versio, quam volunt esse procuratam a Georgio Trapezuntio, cujus nomine editur in editione Damasceni anno 1548, Basileæ, ex officina Henrici Petri. Mihi videtur vetus translatio multo antiquior Trapezuntio. Nam invenitur ea in manuscriptis membranaceis, et jam ante annos 300 ea translatione usus est Vincentius in* Speculo Historiali *supra citato* (*s*). *Trapezuntius vero patrum memoria vixit nondum 150 annis elapsis.*

scriptorum Georgius Trapez. falso vocatur Gregorius, v. *Jo. Fabric.* histor. bibl. Fabr. part. I, p. III sq. Add. ad n. II. (*Harl.*)

(*n*) Libros quinque, de quibus et de Trapezuntii versione vide vol. IX, p. 22 sq. [ubi in not. *pp.* libros quoque et scriptos et editos memoravi. *Harl.*]

(*o*) pag. DCCCX. b.

(*p*) Præter ea quæ notare de Eusebio Trapezuntio me memini vol. VII, p. 344 sq. [ubi plures laudavi edd. *Harl.*] addes Huetium de claris interpretibus, pag. 292, et Gesneri bibliothecam p. 232, ubi et ipse Eusebii Præparationem Græce se editurum promisit : (non Latinam novam ejus versionem, ut leges in *Diario Veneto*, tom. XVI, p. 433. Trapezuntii versio primum vidit lucem Venetiis apud Nic. Jenson, 1470 fol. et recusa ibid. 1472 fol. per Leonhardum Aurel. et 1497, et Paris. 1531. etc. [add. Zeni Diss. Voss. l. c. p. 6 sq. *Harl.*]

(*q*) Paris. 1628 fol.

(*r*) Trapezuntius in epistola ad Nicolaum V profitetur se non absque illius jussu quædam omisisse, quæ nempe hæresim olerent. *Quare sentibus, inquit, tuo jussu amputatis, rosas solummodo Latinis hominibus hac traductione obtulimus.* Sed qui Græca cum ejus versione contulerit, videbit cum zizaniis sæpius etiam bonum semen ab hoc interprete rejectum fuisse. Lud. Ellisium du Pin fefellit memoria, quando libros Eusebii de *Demonstratione evangelica* a Trapezuntio Latine versos scripsit.

(*s*) lib. XV, cap. 64. Etiam Petrus de Natalibus lib. X, c. 114, et Jacobus de Voragine *Historiæ Lombardicæ*, c. 175. Confer quæ notavi vol. IX, p. 737 sq. *Diarium Venetum*, tom. XVI, p. 432. (*Fabr.*) s. Zenum, in Diss. Voss. l. c. p. 10. Plura in hanc sententiam adnotata sunt a Fabric. et a me supra, in vol. VIII, p. 144 sq., et ad vol. XI, p. 473. Add. Boccat. *Genealog. deorum*, IX, 7, et X, 9; atque J. Fabric. in *Histor. bibl. Fabric.* part. I, p. 151. (*Harl.*)

8. *Rhetoricorum Aristotelis libros* (*t*). Habentur cum cæteris Aristotelis operibus impressis Basileæ 1558. Venetiis 1560, et alibi.

9. *Almagesti Ptolemæi libros* XIII (*u*). Opus postumum Basileæ apud Henricum Petri in folio. Et hæc quidem edita sunt. Quæ subduntur ex Nota manuscripta inedita, quod ipse sciam, in latebris abduntur.

10. Interpretatio *Aristotelis De anima* (*v*). *Physicorum. De generatione et corruptione. De animalibus. Problematum.* [et Rhetoricorum].

11. Gregorii Nysseni, *De perfecto homine*, nisi eadem sit cum illa (*x*) *de vita Moysis, sive vita perfecta.* [v. supra, n. 4] *Basilii* (puto, legendum Gregorii) *De laudibus Basilii Magni.*

12. Et jussu Nicolai V. Platonis libros *De legibus*. Hanc Trapezuntii interpretationem (*y*) Bessario cardinalis adversus calumniatorem Platonis libro V, p. 88 sqq. edit. Aldin. examinavit, et errores, uti potuit, detexit.

13. Scripsit vero de suo Latine, *De octo partibus orationis compendium* (*z*). Augustæ in 8, 1537. (*Allat.*) Conf. paulo ante ad n. 8, not. *c.* de quibusdam Trapezuntii opusculis lat. (*Harl.*)

(*t*) Vide volum. III hujus bibl. p. 222. in primis p. 305. (*Fabr.*) Conf. Zeni Diss. Voss. l. c. p. 10, qui plures enumerat edd. Saxii *Hist. litterar. typograph. Mediolan.* præf. p. 10, et histor. fol. CLVII. — De edit. Basil. ap. Valentin. Curion. 1522, 4. V. Panzer. A. Typogr. vol. VI, p. 235, n. 458. — De edit. *Aristotelis Rhetoricorum ad Theodecten* lib. III, Georgio Trapez. interprete, cum ejusdem Trapez. Rhetoricorum libris V. Venet. in ædibus Aldi, 1532 fol. bibl. Pinellii, tom. III, p. 31 sq. et infra ad n. 14, not. *i* — Taurini in bibl. Reg. in cod. Lat. 404 sunt plures *Trapezuntii* epistolæ : n. *Indiculus in librum Platonis De republica ; Præfationes ad orat. Demosthenis ;* itidemque *ad Platonem De republica* et *ad libros Rhetoricorum Aristotelis* tum *introductio ad libros magnæ Ptolemæi compositionis*, atque *in eosdem commentaria*. V. Cat. codd. Latin. Taurin. p. 98, ubi inter alia notatur, cod. manu ipsius Trapezunt. esse exaratum, sed omnia scatere lituris (*Harl.*).

(*u*) Trapezuntii versio Almagesti primum prodiit Venetiis a. 1515 fol., edente Petro Lichtenstein, Coloniensi ; deinde a. 1528 fol. ex Lucæ Antonii Juntæ officina per Lucam Gauricum Neapolitanum. Hinc Basileæ 1541 fol. cura Hieronymi Gemusæi una cum aliis Ptolemæi scriptis ex aliorum versione, et a. 1551 fol. recensente Tubingensium mathematico Oswaldo Schreckenfusio. Perotti sinistrum de Trapezuntii labore judicium Allatius dabit infra p. 378. (*Fabr.*) Conf. supra, vol. V, p. 282 sq. ubi Fabric. ed. Venet. prodiisse scripserat 1525, sed hoc loco rectius a. 1528 notavit. Atque censor vol. V, in Ien. A. L. Z. a. 1806, n. 229. p. 602 observarat, in suo exemplari legi : *anno Christi* 1528 *labente*. Add. *Hodium* l. c. p. 113 sqq. Boerner. l. c. p. 109, et p. 115. et Zeni *Diss. Vossian.* tom. II, p. 13 sq. De edit. antiqua v. Mittarelli in Appendice librorum sæculi XV ad bibliothecam S. Michaelian. Venet. mss. codd. col. 391 sq. et 458. (*Harl.*)

(*v*) Hæ versiones librorum Aristotelis, quas Trapezuntius composuit, et Allatius memorat, adhuc, quod sciam, sunt ineditæ. Politiano, qui versionem Trapezuntinam librorum De animalibus præfert interpretationi Theodori Gazæ, et hunc, licet dissimulet, illius passim legere vestigia affirmat cap. 90. Misc. indignatus Janus Parrhasius quæsitis per Epistolas, epistola 60. (*Fabr.*) De libris Aristotelis a Georgio Trapez. Latine versis, eorumque editt. et codd. quibusdam v. *Zenum* l. c. pag. 10 sq. et de orta ejus cum Gaza controversia Boerner. l. c. pag. 116. qui in nota jam laudavit Jos. Antonii Saxii *Historiam litterario typographic. Mediolanensem* pag. 156 sqq. Add. supra in vol. III, passim in capite de Aristotele. Codd. a Zeno memoratis adde cod. 15 scholæ ap. Coventriam, s. n. 1460, Cat. mss. Angliæ, etc., vol. II. Georg. Trapez. librorum Aristot. *De anima translatio.*— Leidæ, in bibl. publica est Georgius Trapezuntius in perversionem Problematum Aristotelis a quodam Theodoro Cage [quo nomine per contemptum Gazam adpellare solet], editam, et problematicæ Aristotelis philosophiæ protectio ad divum Alphonsum, regem Arragonum et utriusque Siciliæ. V. Cat. bibl. Leidensis p. 331, n. 151. (*Harl.*)

(*x*) Eadem utique videtur. (*Fabr.*) Vid. ad n. 4. Zenus l. c. p. 8, n. 4, citat : Gregorii Nysseni *De vita Mosis*, sive *De vita perfecta* lib., Trapez. interprete, et memorat editt. ac p. 9, n. 7, versionem Gregorii Nysseni orat. *De laudibus Basilii M. fratris ;* n. 8, Gregorii Nazianzeni orat. *De laudibus S. Basilii M.* ejusdemque orat. *De laudibus S. Athanasii, episcopi Alexandrini*, hasque duas posteriores versiones, auctoritate Nicolai V. pontif. Rom. factas exstare ait in cod. Vaticano 4219. (*Harl.*)

(*y*) Hæc quoque versio Platonis librorum *De legibus* necdum, quod sciam, est edita, etsi eam jam a. 1452 legit Hermolaus Barbarus, ut constat ex ejus Epistola ad Trapezuntium, qua illam interpretationem valde celebrat. Trapezuntius illam jussu Nicolai V susceptam dedicavit serenissimæ reipubl. Venetæ. Vide *Diarium Venetum*, tom. XVI, p. 415 et 429, et tom. XVII, p. 275. [s. in Zeni Diss. Voss. II, p. II, sqq. *Harl.*]. Versionibus hisce Trapezuntii ab Allatio memoratis, adjungenda *Interpretatio Centiloquii* sive *Aphorismorum* astrologicorum Claudii Ptolemæi, dicata Alphonso regi Neapolitano et cum commentariis Trapezuntii edita Venet. 1524, 4. Colon. 1544, 8, Basil. 1550, etc. (*Fabr.*) Conf. Zeni *Diss. Voss.* l. c. p. 14 sq. qui p. 15, addit versionem Demosthenis *Orat. contra Ctesiphontem* ad Alphonsum regem, in cod. Jac. Soranzi, senatoris. De *Grammatica Græca* v. supra ad vol. VI, p. 343. (*Harl.*)

(*z*) Videndum, diversane sit Prisciani *Epitome*, quam Trapezuntio scriptam memorat Labbeus, p. 45, bibl. novæ mss. (*Fabr.*) Prisciani esse Epitomen, affirmant quoque Zenus in *Diss. Voss*, II, p. 17, n. 34 ; ac Boerner. l. c. p. 117 sq. et uterque laudat « Saxii *Hist. typograph. Mediol.* p. 118 et 115. Qui, ut ait Boerner., *compendium Prisciani De partibus orationis, a Georgio Trapez* elaboratum (s. *Georgii Trapezuntii De part. orat. ex Prisciano compendium*), Mediolani a. 1472, 4, iterumque 1474 editum esse testatur, et ex auctoris ad *Colam Montanum* epistola, Romæ 1471 scripta operique subjuncta, laborem hunc ab ipso, filii Andreæ causa, susceptum, inde vero, ob ingravescentis ætatis molestias animique angustias intermissum, Mediani demum in gratiam absolutum esse. » Conf. Panzer. *Ann. typ.* II, p. 13, n. 10 ; et p. 19, n. 38. Trapezuntii Compendium Grammaticæ, bis Romæ in bibl. Vatic. codd. V. Montfauc. *Bibl. biblioth.* mss. p. 56. B. (*Harl.*)

14. *Rhetoricorum libros V* (*a*), Basileæ 1522. in-4; et Parisiis 1538, in-8. De illis typographus : *In emendatione hujus operis, et Græcis præcipue restituendis non parum nos adjuverunt Hermogenis rhetorica Græca : et quibus quantum ad status inventionis præcepta, et formas elocutionis attinet, bonam partem in suos libros Trapezuntius transtulit, ubi interim quædam sunt sic Latine reddita, ut propter vocabulorum novitatem vix intelligas, nisi prius Græca legeris. Proinde Græca nonnunquam in marginem ascripsimus.* Fernandus Alphonsus Herrera edidit in eosdem *Rhetoricorum* libros Scholia ex Hermogenis Tarsensis methodo, Compluti anno 1511, cum ejusdem Trapezuntii Vita, in fol., ut adnotatur in *Bibliotheca Hispanica*, pag. 570.

15. *Commentaria in plerasque Ciceronis orationes*, et præcipue *Philippicas* (*b*), Parisiis apud Asc ensium et Basileæ cum aliis in Ciceronem Commentariis apud Robertum Winter, et apud Oporinum 1553.

16. *Dialecticam* brevem quidem, sed absolutam, Coloniæ apud Gymnicum 1530, quæ postea ab erroribus repurgata, et scholiis Joannis Noviomagi, (*c*) et Bartholomæi Latomi illustrata, edita est ibidem ap. Franc. Gryphium 1544, in 8, et mox Argentorati 1519, in 4.

17. *In Claudii Ptolemæi centum sententias Commentarium.* [V. *Zenum* l. c. p. 14 sq.]

18. *De Antisciis, in quorum rationem fata sua rejicit* (*d*).

19. *Cur astrologorum judicia plerumque falluntur.* Omnia simul Coloniæ 1544. cum Joannis Pontani dialogo, *Quatenus credendum sit astrologis*, in 8. Posteriores duo cum Omar *De Nativitatibus*, Venet. anno 1525 in 8 (*e*). Ex hoc labore iniquiorum invidia Trapezuntium consecuta est. Virum enim litteris etiam datis insectati sunt, ut ex ejus epistola, quisquis ille fuerit, nam nec de nomine quidem illum compellare voluit, adhuc inedita (*f*) conspicere possumus : Ἀνώνυμος Γεωργίῳ τῷ Τραπεζουντίῳ. Ἀνέγνων τοὺς συντεθέντας σοι εἰς Πτολεμαῖον, καὶ τὸ ἐκείνου βιβλίον καρποὶ εὐλόγως ὀνομαζόμενον ὑπομνηματισμούς. Καὶ ἐθαύμασά σου οὐχ ὅπως τὴν τόλμαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀμαθίαν· τί γάρ σοι μαθημάτων καὶ σοφίας μέτεστιν, ἢ πότε σὺ περὶ τῶν τοιούτων ὀρθῶς διήκουσας, ἢ προσεξεῦρες αὐτὸς, ὥστε σε εἰκότως θαρρεῖν, δεῖν ἅπτεσθαι τῶν τοιούτων ; Τέρας τῷ ὄντι ἡγοῦμαι, ὅτι σοι μηδὲν εἰδότι τὸ συνειδὸς ὑποβάλλει πάντα ἐπίστασθαι. Πρότερον μὲν γὰρ οὐκ ᾤμην τοιαῦτα τὸν τῦφόν τε, καὶ τὴν οἴησιν ἀλαζονεύεσθαι δύνασθαι. Τὸ γὰρ σκευάζεσθαι ῥήμασι καθ' Ἡρακλῆν τοὺς μηδὲ κατὰ Θερσίτην ἀγωνίζεσθαι δυναμένους πολλοὺς ὁρῶ μὲν καθ' ἡμέραν, γράφειν δὲ τὰ περὶ ὧν ἧττον αἰσθάνεται τις ἢ λύρας ὄνος οὐδένα. Οὐδένα οὖν τὸ δοκεῖν μὴ ὄντα κωλύει γράφειν, ἵνα μή τις ἐν οἷς ἐπιδείκνυται

(*a*) Editionibus Rhetoricorum Trapezuntii nominatis ab Allatio adde primam Venetam 1478. fol. Basileenses 1520, 4, et 1538 ; Parisiensem apud Christianum Wechelum, 1532, 8; Lugdunensem Seb. Gryphii 1547, 8 ; et Venetam 1560, 4. (*Fabr.*) Add. Georgii Trapez. *Rhetorica*, Venet. ap. Vindel. Spir. (1470) fol. et Mediolani ap. Pachel. 1483 fol. (cui posteriori edit. addita sunt ejusdem *De artificio Ciceronianæ orationis pro Q. Ligario* et aliorum opuscula). V. Maittaire A. T. tom. I, p. 320 ; tom. IV, part. I, p. 297, et Panzeri A. tom. III, p. 68, n. 18; tom. IV, p. 428, n. 18, atque tom. II, p. 71, n. 416. — Eadem Basil. apud Curionem, 1522, 4. V. Maittaire, l. c. tom. II, part. II, p. 630. — Eadem cum aliis veteribus rhetoricæ auctoribus, Latine, edente Jac. Taurello Fanensi, cujus epistola initio præfigitur. Venetiis in ædibus Aldi et Andreæ Asulani soceri, 1523 fol. V. Maittaire l. c. tom. V. p. 434, et Ant. Aug. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Aldes*. tom. I, Paris. 1803, 8, p. 167 sq. atque biblioth. Maphæi Pinellii, etc. tom. III, p. 31 sq. — Conf. Zeni *Diss. Voss.* II, p. 17 sqq. n. 35, qui ibid. etiam jam memorat Georgii Trapez., *De suavitate dicendi* ad Hieronymum Bragadenum, init. : *Scripsi ad te brevioribus antea verbis*, in cod. *Venet.* bibl. Marc. D. v. Catal. codd. latin. Marc. p. 204. (*Harl.*)

(*b*) Commentaria Trapezuntii in XIII Philippicas et in orationem pro Q. Ligario exstant etiam aliorum commentariis in Ciceronis orationes adjuncta in collectione quæ prodiit Lugd. 1554 fol. Paris. 1561. etc. (*Fabr.*) *De artificio orat. Cic. pro Q. Ligario.* V. ad not. antec. et Zenus l. c. p. 24, memorat quoque edit. cum Q. Asconii Pediani aliorumque commentariis ad Cic. oratt. vetustam sine notis anni, loci et typothetæ in fol. et aliam, cum Asconio, Florent. per Philipp. Juntam, 1519. 8. — Venet. in bibl. Michaelis prope Murianum custoditur Trapez *De artificio orat.* Cic. *pro Ligario*, cum Asconio Pediano, Lusco et Siccone (Xichone aut Xicone) Polentono, curante Hieronymo Squarzafico, ann. 1477 fol. v. Append. ad eamdem bibl. codd. mss. col 457 sq. in primis Panzeri A. tom. III, p. 125 sq. n. 281, ex quo discimus, Venet. per Joann. de Colonia et Jo. Manthem de Gerretzem id opus esse typis expressum. — Item f. l. et anno circa a. 1490. fol. V. Panzeri A. tom. IV. p. 89, n. 123. — Commentarius in Philippicas Ciceronis editus est sine l. et a. fol. (Venetiis, per Nicol. Jenson,) et Venetiis, sine anno, in-4. V. Panzeri A. T. tom. III, p. 486, n. 2720 et p. 499, n. 2827. (*Harl.*)

(*c*) Cum Noviomagi scholiis prodierat Paris. 1537. (*Fabr.*) Ms. Venet. in bibl. Marc. cod. 311. V. Cat. codd. Marc. Latin. pag. 135. — Edit. Argentor. ap. Schurer. 1513. 4. — Paris. ap. Sim. Colin. 1528, 1532, 1534, et 1544, 8. — Cum scholiis Jo. Neomagi. Paris. 1535, 8. Ap. Franc. Gryphium. V. Maittaire A. T. tom. II, p. 247, tom. III, p. 769, p. 807 ; tom. III, p. 364 ; et tom. II, p. 828, et in ind. p. 435. — Basil. ap. Valentin. Curion. 1522, 8. V. Panzer. A. T. vol. VI. p. 235, n. 457. — G. Trapez. *Compendium dialecticæ ex Aristotele*, sine ulla nota, sæc. xv, 4, de qua rarissima ed. v. cl. Morell. in bibl. Pinellii, tom. I, p. 268 sq. n. 1556. et Panzer. A. T. vol. IV, p. 203, n. 1235. — Zenus, in *Diss. Voss.* II, p. 24. n. 42, memorat præterea ed. florat. Toscanell. Venet. ap. J. Barileti. 1567. 4. (*Harl.*)

(*d*) *Romæ* in codd. Vatican. V. Montfauc. *Bibl. biblioth. Mss.* p. 38, C. 88 *D. Harl.*)

(*e*) Zenus l. c. p. 26, 59, exstare etiam scribit illud opuscul. in Gervas. Marstalleri *Artis divinitricis*, quam astrologiam seu judiciariam vocant, Paris exc. Christi. Wechel. 1549, 4, cap; 148. (*Harl.*)

(*f*) Ms. Paris. in bibl. publ. cod. 817, n. 17, et Mosquæ in bibl. synod. cod. 279, V. Matthæi Not. codd. Gr. Mosq. p. 181, n. 27. (*Harl.*)

ἑαυτὸν ἐν τουτοις ἐκπίπτων συρίττηται. Ἐξέσται γὰρ ὁσημέραι καὶ τοῖς μετέπειτα δοκιμάζειν τὰ μηδενὸς ἄξια. Ὅτι δέ σοι τὸ βιβλίον καὶ ἀμαθίας ἐστὶ μεστὸν, καὶ ἀμβλύν σε εἶναι κηρύττει, πᾶσιν ἔσται δῆλον ταχὺ, εἰ μή τις αὐτὸ κατακαύσειε. Διὰ ταῦτα ἐμοὶ χρησάμενος συμβούλῳ σὺ πρῶτος αὐτὸς τῷ Ἡφαίστῳ παρακατάθου. Ἐνδοξότερον γάρ σοι τὸ σιγᾶσθαί σου τὴν σοφίαν, ἢ τὸ κηρύττεσθαι τὴν ἀμαθίαν. *Incertus Georgio Trapezuntio. Tua in Ptolemæum, et ejus librum, fructum non absque ratione nuncupatum, commentaria perlegi : et non audaciam tantum, sed inscitiam quoque admiratus sum. Quid enim tibi aut disciplinarum aut sapientiæ inest, vel quando tu ex illis recte aliquid audisti, vel ipse adinvenisti, ut jure tantum audeas, manumque illis admoveas? Monstrum sane existimo, cum tamen ipse nihil scias, opinione omnium scientiam tibi arrogare. Et prius quidem haud opinabar superbiam, atque existimationem similia divendere, jactareque posse. Et plane multos verbis instrui, atque Herculem, qui nec in certamen, quemadmodum Thersites, descendere possunt, quotidie conspicimus, at ea quæ æque atque asini lyram persentiscit, scribere nullum. Nullus enim ea quæ non sunt scribere impeditur, ne in quibus semetipsum ostentat quis, ad ea non collimans exsibiletur. Licebit namque quotidie et his, qui futuri sunt, res nullius dignationis experiri. Porro librum, inscitiæ plenum, te quoque obtusum esse indicare non multo post omnibus innotescet, ni quis illum prius comburet. Propterea meo consilio utens tu primus illum Vulcano committe. Gloriosius quippe tibi accidet, si sapientia tua taceatur, quam si ignavia inscitiaque deprædicetur.* Ad hæc Trapezuntius pulchre acriterque rescripsit : Γεώργιος τῷ ἀνωνύμῳ. Ἀνέγνων σου τὴν φθόνου πλήθουσαν ἐπιστολὴν, καὶ ἐλέησά σε τοῦ πάθους. Ἀμαθεῖς γὰρ καὶ τολμητὰς ἡμᾶς ἀποφαίνῃ, ὅτι τὰ Πτολεμαίου συνεπτυγμένως εἰρημένα κατὰ σπουδῆς καὶ γυμνασίας, προσθήσω δὲ καὶ τῆς πολλῶν ὠφελείας χάριν ἀνεπτύξαμεν. Εἰ δ' οὐδενὸς ἐν τοις τοιούτοις ποτὲ διηκούσαμεν, οὔτε προσεξεύρομεν αὐτοὶ, ἀλλ' ἀρκεῖ νῦν πολλοὺς ἡμῶν καὶ σοφοὺς ἀκούειν, καὶ τὰ γεγραμμένα ἡμῖν διέρχεσθαι, καὶ τόσα ἡμῖν προσεξευρῆσθαι, ὅσα ἐν τῷ βιβλίῳ γεγράφαται, πρὸς ἃ σύ μοι δοκεῖς, ὡς ὄνος ἔχειν πρὸς λύραν. Πῶς γάρ ; ὃς γε τῷ Ἡφαίστῳ συνιστᾷν συμβουλεύεις, ἃ πολλοὶ πολλῷ σου σοφώτεροι θαυμάζουσί τε, καὶ ἐκθειάζουσιν. Ἀλλὰ καὶ συρίττεσθαι ἡμᾶς τῷ ἐκπίπτειν τῆς ἀληθείας φαντάζῃ, καὶ ἀμβλεῖς ὑβρίζων ἀποκαλεῖς. Ἅπερ εἰ ἀληθῆ ἐνόμιζες, οὐκ ἂν ἔγραψας · ἐθεράπευε γὰρ ἄν σου τὸν φθόνον ἡ νομιζομένη περὶ τούτων ἀλήθεια. Νῦν δὲ ἀποπνιγόμενος τῷ πάθει, καὶ οὐχ οἷός τε ὢν, τῶν ὑπὲρ τῶν συγγραφέντων ἡμῖν ᾀδόμενα φέρειν, ὄνου δίκην λακτίζεις, καὶ ἀποῤῥήγνυσαι. Ἀλλ' εἰ θελήσειας συμβούλοις ἡμῖν χρήσασθαι, τῷ φθόνῳ πολλὰ χαίρειν εἰπὼν, καὶ τὸ κακῶς λέγειν ἀφεὶς, εὖ πράξεις, καὶ ἔσῃ ἐνδοξότερος διὰ τὸ σιγᾷν ἢ σοφώτερος διὰ τὸ ληρεῖν, καὶ τὴν λύσσαν, ᾗ πρὸς πάντας ὡσεὶ μαινόμενος φέρῃ. *Georgius incerto. Litteras tuas invidentiæ plenas percurri, et conditionem tuam miseratus sum : ignavos quippe nos et audaces judicas, quod perplexa Ptolemæi dicta studio, exercitatione, multorumque commodo, quid enim vetat hoc addere? exposuimus. Quod si in similibus vel præceptorem non habuimus, neque nos invenimus ipsi, satis tamen id erit, multos, eosque sapientes, audire nos, et scripta nostra percurrere, eaque a nobis adinventa fuisse, quæ in libro tradidimus Ad ea tu æque atque asinus ad lyram te habes. Quidni? cum ea Vulcano committere consulas, quæ multi longe te sapientiores admirantur, et quasi oracula venerantur : quin et exsibilari nos, quod a veritate aberremus, imaginaris : nec sine ludibrio segnes nos compellas; quæ si vera existimasses, nunquam dedisses litteras, sed tuam invidiam de illis existimata veritas mederetur. Nunc vero affectu exactus, nec ferre valens quæ pro scriptionibus nostris decantantur atque circumferuntur, instar asini calcitras et disrumperis. Verumtamen, si nobis consiliariis uti volueris, invidiæ valedicens et maledicentium ablegans, bene valebis, erisque taciturnitate gloriosior quam garrulitate, ac rabie, qua in omnes veluti insanus inveheris, sapientior.* De versione Ptolemæi, et Commentariis in eumdem Trapezuntii scriptionum non æquus æstimator Nicolaus Perottus (*g*) archiepiscopus Sipontinus hæc habet : *In Commentariis, quos in magnam compositionem Ptolemæi furto a Theone subtractos edidit, tum etiam in margine Problematum Aristotelis, quæ a Græca lingua in Latinam pervertit.* Et : *Mentitur se Ptolemæum, quem jamdiu non Latinum sed barbarum, et multis in locis mendacem fecerat, nondum edidisse, ideoque tam egregium opus ad eum missurum, et nomini ejus se dedicaturum pollicetur una cum Commentariis, quibus sese id opus exposuisse gloriatur, in quibus nihil est alicujus duntaxat momenti; quod non sit a Theone Ptolemæi expositore subtractum. Sed verba ineptissima ponemus; Ptolemæus jampridem in Latinam a nobis traductus linguam est, sed non adhuc editus. Et quoniam ad hunc usque diem non intellectum Almagestum comperimus, Commentariis ipsum nostris exposuimus.*

20. *Comparationem Platonis et Aristotelis*, qua Aristotelem (*h*) Platone longo intervallo superiorem

(*g*) Bessarionis, patroni sui, odio in Trapezuntium obsequens.

(*h*) Dicitur Trapezuntius Aristotelem Platoni prætulisse in gratiam Pauli II Platonicos academiæ Romanæ ægre ferentis. Vide *Diarium Venetum*, tom. XVI, p. 442 et 420 seq. (*Fabr.*) s. Zeni *Diss. Voss.* II, p. 21 sqq. ubi multus est de hac controversia ejusque ortu causaque. — Trapez. in Platonem, in cod. bibl. Escorial. V. Pliier *Itinerar. per Hispan.* p. 170. Et conf. Lambec. VII, p. 269, not. 3. (*Harl.*)

esse contendit, Venetiis 1523, per Jac. Pensium de Leuc. in 8. Sed cum in Platonem conviciis ac maledicentia libri essent referti, ubi eos Bessarion perlegit, hominis temeritate permotus, et hominis mentem exsecratus, tacito Trapezuntii nomine in calumniatorem Platonis libris IV, respondit (*i*), quibus primum sapientiam Platonis atque doctrinam, mox scriptorum ejus cum nostris (*k*) similitudinem, tum probitatem morum vitamque integerrimam exponit ; et, ut inscitiam hominis magis ac magis propalaret, quintum addidit, in quo Trapezuntii in interpretatione legum Platonis semel atque iterum ab eodem edita, errores ac lapsus collegit, refutavit et emendavit, adeo ut plane ostenderit, non potuisse eum de tali philosopho judicium ferre, quem minime intellexit ; et ut accuratior atque absolutior tractatio haberi posset, disputationem suam *De natura et arte*, multis antea annis scriptam in eumdem Trapezuntium, cum ad utrumque philosophum quæstio illa pertineret, adjunxit.

21. Anno 1465, e Creta Constantinopolim navigans *Andreæ Chii martyrium*, quod eodem ferme anno (*l*) in protestationem fidei Christianæ ille subierat, a Byzantinis narrantibus audit, idque postea Romæ post duos annos promissionis debitum persolvens Latine conscripsit. Habes apud Surium, tom. III, 29 Maii (*m*). De fide hujus Historiæ vid. Petrus Canisius, *De B. Virgine* lib. v, cap. 29.

22. Item expositionem illius loci Evangelii Joannis : *Si eum volo manere donec veniam*, cap. 21, ad Sixtum IV pontificem (*n*), quo conatur asserere Joannem evangelistam nondum esse mortuum. Legitur inter orthodoxographa Basileæ impressa, et tom. VI *Bibliothecæ Patrum*, Parisiis 1577, et alibi. In eam sententiam peculiari opusculo Bessarion cardinalis invectus est. *At bonus vir*, addit Possevinus, *aliud diceret, si modo esset superstes.* Nos item syntagmate nostro (*o*), *De fine et vitæ exitu Joannis Evangelistæ*, utramque sententiam examinamus, et quænam earum verior sit, inquirimus. [Conf. *Zenum* l. c. p. 26. nr. 56.]

23. Quæ sequuntur, an edita sint, quærent alii. *Oratio in funere* (*p*) *Michaelis Veneti ad Turcarum imperatorem.*

24. *Isagoge, et Commentaria* (*q*) *in magnam compositionem Ptolemæi.*

25. *Orationes.* [Conf. *Hodium* l. c. p. 119.]

26. *Epistolæ* (*r*).

27. *Exhortatio de recuperanda Terra Sancta.*

28. *Contra Theodorum Gazam.* [Conf. Zenum l. c. p. 20 sq. et Boerner l. c. de Gaza, aliisque Trapezuntii adversariis, in primis Hodium l. c. p. 119 sqq. qui ejus quoque præcones, aut qui mitius de illo judicarunt, producit. (*Harl.*)

29. *Ad Leonellum Estensem* (*s*), *et responsio in invectivam Guarini.*

(*i*) Prodiit opus Bessarionis Venet. 1516 fol., ut jam notavi supra p. 722. ed. vet. ed. nov. p. 71. De ejusdem cardinalis epistola, Græce scripta, ad Theodorum Gazam de Trapezuntii libro pro Aristotele contra Platonem, meminit Lambecius lib. VIII, 163 seq. (*Fabr.*) At Lambec. in hoc vol. VIII, p. 1087 sqq. recenset cod. 61. in quo n. 6, uti in cod. 62 est Bessarionis epistola exhortatoria ad omnes Græcos de præstanda obedientia Rom. Ecclesiæ, etc. Contra in vol. VII, p. 347 sqq. ed. Kollar. n. 5, cod. 90 recenset Bessarionis ad Theodor. Gazam de Georgii Trapez. libro pro Aristotele contra Platonem epistolam, ubi quoque affert epitaphium in Trapez. et Kollar. ablegat lectores ad *Analecta Vindobonensia*, tom. I, p. 1198 sqq. et p. 1206. (*Harl.*)

(*k*) Sacris.

(*l*) 29 Maii a. 1465. [add. Zenum l. c. p. 24. n. 43.]

(*m*) Exstat etiam in Actis sanctor. tom. VII, Mali p. 185.

(*n*) Prodiit et separatim Basileæ a. 1543, 8, apud Robertum Winter. Et in orthodoxographorum utraque editione habetur hoc opusculum a. 1555 et 1569.

(*o*) Hoc syntagma Allatii non vidit lucem.

(*p*) Fantini Michaelis, patricii Veneti [mortui 1434, m. Non.]. Vide *Diarium Venetum* tom. XVI, p. 444 (*Fabr.*) s. Zenum l. c. p. 24, n. 46 ; ms. Lat. in cod. Taurin. 601, fol. 179. *V.* Cat. codd. Lat. Taur. p. 161. (*Harl.*)

(*q*) Hæc sunt quæ ex Theone sublecta Perottus supra, n. 19, arguebat.

(*r*) Orationes et epistolæ in cod. apud Montfauc. in Bibl. biblioth. mss. p. 107 *C.* — Epistola, *qua mordentem remordet, Paris.* in bibl. publ. cod. 817. n. 18. — Ibidem in cod. 2561, n. 6, exstant G. Trapez. Epistolæ ad Nicolaum duæ, ubi de rebus ad theologiam pertinentibus. — Mansius ad Fabricii *Bibl. mediæ et infimæ Latinit.* tom. III, p. 36 sq. (ubi agitur de Georgio Trapezuntio), addit, epistolas ejus septem in collectione Francisci Barbari satis ampla, quam e Mss. codd fere ex integro erutam dedit cardinalis Angelus Maria Quirinus, Brixiæ 1743, 4. (v. Mansium, ibid. tom. I, p. 171 sq) isque tom. III, p. 36 ; præterea : « In epistola, inquit, ejusdem collectionis 104 sermonem habet epistolæ, seu potius, ut ipse appellat, orationis *De fortunis suis* ad Nicol. pontificem scriptæ. Insuper Malatestarum bibliotheca Cæsenæ servat codicem ms. homiliarum S. Chrysostomi in Matthæum ex versione Aniani, continuata a Trapezuntio ; simulque habet epistolas mss. ejusdem Georgii ad Franciscum Barbarum, datam ex Urbe v Kal. Mart. a. 1450, quam epistolam in collectione epistolarum Barbari nequaquam legas. » De epistola, ab Hodio publicata v. supra, not. ad n. 3. et de epist. ad Nicolaum ibid. et Hodium l. c. p. 119, Epistolam Latinam *Ad Eugenium*, pontif. max., ex cod. bibl. mss. monasterii S. Michaelis Venetiar. prope Murianum in lucem edidit Mittarellus, in bibl. illius monasterii, col. 1143 sqq. add. Boerner. l. c. p. 106 not. **. et Zenum l. c. p. 25, n. 48. (*Harl.*)

(*s*) Hæc ad Leonellum epistola cum responsione ad Guarinum ms. exstat Venetiis apud Apostolum Zenum, vide *Diarium Venetum*, tom. XVI, p. 459 seq. [s. *Dissert. Voss.* II, p. 20.] ubi etiam [in *Diss.*

30. *Dialogus de Fide* (*t*).

Addit Gesnerus, 31, *De divina substantia secundum Aristotelis doctrinam*.

32. *De veritate fidei Christianæ*.

33. *Epistolas in Psalmum* XLIV *quarum quædam exstant Venetiis ad S. Antonium*. Quæ quamvis Latina habeantur, nullus tamen dubito, potissimam eorum partem Græce etiam ab eodem fuisse conscriptam, ut infra, dum ejus tractatus Græcos enumerabimus, abunde patebit. Eo namque ævo celebres in utraque litteratura viri, et in utriusque eloquentiæ facultate eximii, ut utriusque primis nationibus satisfacerent, gloriamque sibi ex utraque lingua veram captarent, ac solidam, quod Græce prius scripserant, Latine postmodum enuntiabant, vicissimque Græce, quod Latine. Dictum comprobant Trapezuntius, Bessario cardinalis, Theodorus Gaza, Argyropulus, et alii.

34. Carmina etiam Latina non infeliciter composuisse habeo ex Gyraldi dialogo I, de poetis sui temporis. *Docti plerique, Georgium meum, fatentur, versus composuisse, quod vel palam cognoscere potestis ex iis quæ de Orpheo, Musæo, Lino, et aliis pluribus Græcis poetis in Latinum convertit apud Eusebium Pamphili.*

35. Ex iis vero, quæ Græce composuit, *Epistola ad Joannem Palæologum, Romanorum imperatorem*, qua eum cohortatur ut in Italiam ad synodum (*u*) naviget, concilium Basiliense, cum ab auctoritate Romani pontificis desciverit, parvipendat, nec ad illud animum advertat, edita est (*v*) Græce et Latine cum Simocatta, et Phrantza a Jacobo Pontano Ingolstadii apud Adamum Sartorium 1640, in 4. Habetur ms. in bibliotheca regis Gallorum (*x*), Bavarica, Augustana, Vaticana; eratque apud Antonium Augustinum sub hoc titulo, *Georgii Trapezuntii defensio missa ad imperatorem Romanum Joannem Palæologum. De navigatione ejus in Italiam*, cod. 160. Ex dictis tamen error manifeste deprehenditur. Et forte non aliud est, quod in Augustana conservatur. Index manuscriptus *Georgii Trapezuntii autographum, ut videtur de Manuele rege.*

36. Græca vero inedita sunt, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν μεγάλην τοῦ Πτολεμαίου σύνταξιν. *Introductio in magnam Ptolemæi constructionem*, in biblioth. Augustana, et Scoriaci catholica. (*Allat.*) De cod. Escorial. V Plüer. *Itinerar. per Hispan.* p. 170. Indice Gottlob. Kranz in Memorabil. bibl. publ. Elisabethanæ Wratislau. f. Rehdigerianæ, p. 85; sunt in illa bibl. mss. Ptolemæi Almagestum et quadripartitæ constructionis opus, atque Georgii Trapez. in Ptolemæum notæ et Theoricam planetarum. — Add. supra ad n. 8, et Zenum l. c. p. 13. (*Harl.*)

37. Ad Esaiam monachum, *Utrum natura consilio agat*, Εἰ φύσις βουλεύεται, epistola. Mediolani in bibliotheca Ambrosiana. Eam Latine interpretatus est Bessario cardinalis lib. 4 (*y*), adversus calumniatorem Platonis, contra quam et scripsit. P. Ἠτήσω, ὦ φίλε Ἡσαΐα, γράψαι σοι ὡς οἷόν τε διὰ βραχέων. Sed cum nomen auctoris in nonnullis codicibus confundatur, multi namque libelli illius, *Naturam alicujus gratia omnia agere*, parentem Theodorum Gazam, multi Bessarionem faciunt, unde error irrepserit, ex eodem Bessarione lib. VI, cap 3, addiscamus. Cum enim Bessario in hoc argumentum breviter quædam ad Theodorum perscripsisset, Georgius Trapezuntius, illis perlectis, ut odium quod in Bessarionem, ab eo tempore quo ei Theodorum in doctrina præposuerat, conceperat, aliquando pareret, adversus ea scripsit. Sed ut honestius Bessarionem impeteret, finxit se ignorare quisnam ejus libelli auctor esset, et Theodori, non Bessarionis disputationem illam esse, seque Theodoro contradicere simulavit. *Ostendit præterea*, scribit Bessario, *Athanasium fuisse, qui hæc scripta ei tradiderat, cum tamen Isaias, non Athanasius fuisset. Solus enim Isaica scripta a nobis habuerat. Hic tamen, quasi nostra interesset, a quo ea accepisset, epistolam ad nos scripsit, qua oblatum sibi ab Athanasio fuisse opusculum significavit.* Plures ergo de eodem argumento Trapezuntius epistolas dederat, quibus Bessa-

cit. p. 19, n. 37.] de Guarini Invectiva in Trapezuntium, quam scripsit sub nomine Andreæ Agasonis. (*Fabr.*) In cod. Lat. Taurin. 601. fol. 38. G. Trapez. Litteræ ad Leonellum Estensem, in quibus de Guarini in se maledictis conqueritur; et fol. 40, ejusd. Rhetoricorum suorum apologia adversus Guarinum, Veronens. *V.* Cat. codd. Lat. Taur. p. 160. (*Harl.*)

(*t*) Hodius l. c. p. 179: « Orationes, ait, quas commemorat Trithemius, et *Dialogus de fide*, utrum ea Græce aut Latine conscripta sint, non satis liquet. Dialogum autem *De fide*, verisimile est, eumdem esse cum assertione fidei Christianæ contra Turcas. » Zenus l. c. p. 25 sq. n. 52 et 5e, animadvertit, a Comneno Papadopol. de Gymnasio Patavino, tom. II, p. 181; Gesnero duce, citare Georg. Trapez. *De fide et substantia Dei, secundum Aristotelis doctrinam*, atque opusc. *De virtute fidei Christianæ*. Add. paulo post, n. 42, et Zenum l. c. p. 19, n. 27. (*Harl.*)

(*u*) Florentinam a. 1348, post Basileense habitum a. 1431 [vel potius ad concil. Ferrariense, indice Hodio, l. c. p. 118.]

(*v*) Græce exstat ibi p. 317; Latine, p. 325.

(*x*) *Paris.* in bibl. publ. codd. 1316, n. 5, et 2965. — De cod. *Bavar.* (qui numeratur 27, et inc. Οὐχ ὅτι σε κατά·) v. cl. *Hardt* in *Aretini Beyträgen*, etc. a. 1803, part. IV, p. 16 sq. — *Venetiis* in bibl. Marc. cod. 589, v. Cat. codd. Gr. Marc. p. 309. Add. supra vol. VIII, pag. 76 sq. et Zenum l. c. pag. 15, n. 21, idemque n. 22; suspicatur, ab illa epistola haud diversum esse *Protrepticum ad J. imperat. Græcor.* quem Labbeus, p. 85, exstare scripsit in cod. Paris. Reg. 1213 (*Harl.*)

(*y*) Lib. VI, ed. Ald. teste Boernero l. c. pag. 119 (*Harl.*)

rion et Gaza respondit. (*Allat.*) Mss. *Mosquæ* in bibl. synod. cod. 279. V. Matthæi Not. codd. Gr. Mosq. p. 181, n. 27. Conf. Zenum l. c. p. 16, n. 30, qui etiam laudat Saxii Hist. typogr. Mediol. col. CLVII. (*Harl.*)

38. Erat in bibliotheca Lolliana ejusdem ἀντιῤῥητικός, de eademne, an alia materia, mihi non liquet.

39. Vidi præterea ejusdem tractatum Περὶ Ἐλεημοσύνης, *De Eleemosyna*. P. Τῶν εὖ ἐχόντων οἱ ἀκούοντες διδασκαλιῶν.

40. Πρὸς Ἰωάννην τὸν Κουβουκλήσιον κατὰ Γραικῶν. *Ad Joannem Cuboclisium contra Græcos. De processione Spiritus sancti* (z) P. Ὤκνουν μὲν πρότερον πρὸς σὲ γράφειν. Servatur Scoriaci in bibliotheca regis catholica, et Vaticana, et Ambrosiana Mediolani, et apud Alexandrum Cherubinum elegantissimo charactere (a). Hinc noto, alium esse hunc Joannem Cubuclesium, quem Trapezuntius adloquitur a Joanne Cubuclesio pariter cognomento Caminiate, qui sub Leone Sapiente imperatore de obsidione, et excidio Thessalonicensi anno ab orbe condito 6410, a Christo Servatore 902, non ineleganter scribebat.

41. Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ ἱερομονάχους, καὶ ἱερέας περὶ τῆ, ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ περὶ τῆς μιᾶς, ἁγίας, καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας. *Epistola ad monachos Cretenses et sacerdotes de processione Spiritus sancti et de una, sancta, et catholica Ecclesia* (b) P. Σίμων ἱερομόναχος τῆς τῶν κηρ-χων. Legitur manuscripta in bibliotheca Vaticana, Altempsiana et Bavarica cod. 115. (*Allat.*) Codex Bavar. hodie numeratur 27. V. Hardt. in *Aretini Beyträgen*, etc. a. 1803, n. 4, p. 16. — Paris. in bibl. publ. cod. 1316. n. 4. — *Venet.* in bibl. Marc. cod. 589, V. Cat. codd. Gr. Marc. p. 309. (*Harl.*)

42. Περὶ τῆς ἀληθείας τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως. *De veritate fidei Christianæ* (c). Erat in Lolliana.

[43. *De Manuele rege*, αὐτόγραφον, ut videtur, in cod. bibl. *Augusl. Vindel.* V. Reiser. Indic. mss. bibl. August. p. 91; quod opusc. idem esse cum epistola, præfat. ad Jo. Palæologum, suspicatur Allatius. *Harl.*]

[44. *Trapezuntii methodus et ratio ad quam reperiri possint anni totius festa, quæ celebrantur in Ecclesia Græcorum*, Græce, quod op. editum esse Jassii in principatu Valachiæ, 1701, 4, et esse *Paris.* in Cat. bibl. Regiæ part. I, Paris. 1739. fol. inter Liturgicos Orient. D. n. 108. p. 212. observat Zenus l. c. p. 15, n. 24. *Harl.*]

[45. Illustri viro *Jacobo Antonio Marcello, patritio Veneto, de obitu Valerii filii*, scr. 1461, in cod. biblioth. Marcelli, teste Zeno, l. c. p. 25, n. 50. *Harl.*]

[46. *Diodori Siculi librorum quorumdam interpretatio*, in bibl. Paris, cod. 5712 inter mss. latina, teste *Bœrnero* l. c. p. 120 *Harl.*]

In Georgium Trapezuntium, qui Turcas omnibus imperatoribus præstantiores esse voluit (d) scripsit Nicolaus Junius de Athenodo episcopus Celegertanus, et in castro Sancti Angeli de Urbe præfectus. At Nicolaus Perottus exstat apud Joannem Perotium episcopum Amerinum. Et primum quidem Nicolaus Perottus ejus eloquentiam taxat: *Sed quid est*, ait, *quo eloquentiæ tuæ tantum tribuis? Fertur quondam Jupiter summo studio quæsivisse, quodnam animantium genus pulchriores filios produceret. Quocirca omne ferarum genus, et squamigeros etiam pisces hominibus permixtos ad eum cum liberis confluxisse. Inter hæc comparuisse etiam simiam, parvum inter ulnas natum gerentem, et quasi omnium pulcherrimum Jovi ostentantem. Quæ res cum Deum ad risum forte movisset, simiam in hoc carmen prorupisse:*

Juppiter hoc norit, maneat victoria si quem,
Judicio præest, omnibus iste meo.

Id mihi contingere in præsentia tibi videtur, cujus oratio cum barbara sit, puerilis, inepta, et ne mediocriter quidem erudito viro conveniens, tamen eloquentiam tuam extollis, et quasi simia Jovi filium suum ostentans, ab eo, atque omni turba irrideris, homo plane rudis, et barbarus. Et: *Non vides, asine, non sentis, non intelligis scripta tua apud omnes contemptui, derisui ac ludibrio esse? Cujus oratio præsertim, ubi eloquentiam tuam extollis, fracta est, humilis, infamis, et plane puerilis. Ubi legisti apud doctos et eloquentes viros*, hac ratione commotus *pro* permotus, *et* impulsus? *Ubi* eloquentiam gratia Dei præ cæteris habes, *pro* eloquentia Deo propitio superior cæteris? *Ubi didicisti eloquentiam ita augeri*, animi atque

(z) Edidit Græce et Latine Allatius tom. I *Græciæ orthodoxæ*, p. 468-536.

(a) In bibl. Escorial. V. Plüer. l. c. p. 170; *Contra Græcos de processione Spiritus S.* in codd. bibl. Vatic. et al. V. Montfauc. *Bibl. biblioth.* p. 33 *E*, 64 *C*, et 497 *C*. — *Paris. in* bibl. publ. cod. 1299. Conf. supra, vol. XI, p. 397. et *Zenum* l. c. p. 15 sq. n. 25 et 26. de hac et seq. epistola. (*Harl.*)

(b) Etiam hanc vulgavit Allatius Græce et Latine ibid. p. 537-582. Ex ea locum duxerat p. 771, *De consensu*, lib. II. c. 15 § 11, et de Simeonibus p. 202.

(c) Ad Amramum. [Conf. Zenum l. c. p. 16, III. 17.] Hoc scriptum tomo octavo Συμμίκτων publicare voluit Allatius, ni fato impeditus fuisset. Orationem Trapezuntii *De pace Christianorum* citat Nic. Comnenus, p. 361 *Præxot. mystagog. Grammatica Græca* memoratur a Labbeo, p. 103. *Bibl. novæ mss.*

(d) Scripserat hoc Trapezuntius, Oratione in funere Michaelis Veneti memorata supra n. 25.

corporis dotes, *pro* corporis et animi dotes? *Ubi* conferrem, *pro*, utilis essem, *nullo casu adjuncto? Ubi*, æternum illi nomen ad omnes, qui Latine sciunt, afferrem, *pro* æternum illi nomen apud omnes, qui Latina lingua utuntur, *vel*, qui Latinam linguam non ignorant, compararem? *Sed nolo in re manifestissima diutius immorari.* Et postremum quidquid est in orbe maledicentiæ, id totum in unum Trapezuntium cumulavit. Neque enim veretur eum compellare *belluam, putridæ carnis inutile frustum, nostræ ætatis præclarum Nestorem, cujus ex ore felle amarior fluit oratio, asinum, sceleratissimum virum, carnificem, perniciosam pestem, dedecus hominum, turpitudinem sæculi, nostræ reipublicæ sterquilinium, scelestissimum, impurum, impium, infidelem, barbarum, sordidum, proditorem divinæ religionis, hæreticum, tetrum et detestabile monstrum, scelus, flagitium, luem, tabem, prodigium, portentum, truculentissimam feram, humani generis infamiam, miserrimum, omnium avarissimum nostræ ætatis, præclarum, immanissimum, tetrum, fœdissimum ac detestabile monstrum, Turcum, imo Turco turciorem, sceleratiorem, imo Turcorum omnium turcissimum, omnium quæ memoravimus turpiorem, et si quid dici tetrius potest.* Addit, *Nimium crevit audacia, et temeritas dominii. Ter intra annos quindecim carcerem est expertus; primo iracundia, secundo libido, tertio perduellionis crimen eum in vincula compulerunt. Auxit semper furorem, et impunitas eum ad quævis flagitia præcipitem fecit.* Præterea: *Nam quia, casu nescio quo, opinione olim quadam doctrinam consecutus in Italia fuerat, primis illis temporibus, quibus revocari in lucem, quæ diu sepulta fuerant, optimarum disciplinarum studia cœpere, postquam adventu doctissimorum virorum quos Nicolaus Quintus pontifex undecunque in Urbem accivit, ignorantia tua detecta est, præsertim interpretatione Problematum Aristotelis, quæ Theodorus Thessalonicensis utriusque linguæ doctissimus edidit: mox te rabies quædam immensi furoris invasit, ac veluti draconis epoto calice insanire, ac palam furere cœpisti instar rabidi canis, huc atque illuc anxius circumferri. Jamque non modo ipsum Theodorum, sed quoscunque Theodoro favere intelligeres, omnes autem ei palmam jure optimo debent, in eum genuinum exercere. Hinc te semper furiæ agitare, hinc superbia, indignatio, invidia præcipitem ferre. Hinc tu maledictis in omnes invehi, non principibus, non cardinalibus, non summis pontificibus parcere.* Et hæc quidem Perottus in Trapezuntium, oblitus, ut ingenue fatear, modestiæ, gravitatis, atque boni viri officii, quæ tantopere laudaverat pro eodemmet Trapezuntio in Bessarione. *Hæc omnia*, aiebat, *et plura potuisset in medium afferre Bessario, si voluisset; sed dedit hoc partim gravitati suæ, ne castas et pudicas aures tanta verborum impuritate, tanta obscœnitate orationis, tam horrenda atque exsecrabili scelerum commemoratione, macularet atque inficeret; partim mansuetudini et lenitate, ne te quamvis atrocissimum hostem, Deo hominibusque invisum redderet, et salutem ac vitam tuam in periculo poneret.* Vides ergo præstantissimos quosque illius ætatis viros acriter dicta Trapezuntii examinasse, reprobasseque, quod non leve est illius doctrinæ argumentum; graves nihilominus Bessarioni cum eo inimicitiæ fuere, et magnæ rei litterariæ controversiæ, lege Bessarionis cap. 4, lib. VI in Calumniatorem Platonis.

Quid autem Angelus Politianus olim de doctrina æstimaverit, ingenioque Georgii Trapezuntii, fuse Miscellan. cap. 90, testatus est. *Illud in Theodoro mirari me fateor, quid ita scripserit in præfatione librorum De animalibus Aristotelis, quibus unis præcipue commendatur, adjutum sese a nullo, nec certare adeo cum cæteris interpretibus, quos, inquit, vincere nullum negotium est, cum libros eosdem, sic Georgius Trapezuntius ante ipsum luculente verterit, ut vel redditis, quæ apud veteres invenerat, vel per se denuo fictis excogitatisque vocabulis, Latinam prorsus indolem referentibus, vitio factum nostro, primus, opinor, juniorum docuerit, cur ipsi minus multas, quam Græci, rerum appellationes habeamus. Hos igitur si quis libros diligenter legerit, minus profecto Gazam laudabit, pene illius vestigiis insistentem, quin si homo erit ingenuus, credo, stomachabitur sic a Theodoro dissimulatum, per quem maxime profecerat, sic habitum pene contemptui ludibrioque, cujus potissimum laboribus insidiabatur, nobis vero etiam fortasse habebit gratiam, quod ista reddere suis auctoritatibus contendamus. Nam quantum sibi Georgius in eo placuerit opere, vel illa de Præfatione verba significant, quibus sese libros eos Latinis, ait, non minus elegantes emendatosque dare, quam apud Græcos habeantur. Sed et hoc ad se trahere Theodorus conatur, ut item, quæ de mensibus Græce prodidit, ex hujus potissimum, de qua loquimur, interpretationis proœmio subleguntur. At enim fuere, sicut apparet, acerbissimæ inter hos Græcos inimicitiæ, sicut in grammatico quoque suo Commentario Theodorus Georgium vocat hunc Cornoboscon, quod alentem scortum significat, alludens, arbitror, ad Georgium veterem Grammaticum, cui cognomentum Græci Chœroboscon dixere. Cætera porro, quæ Theodorus hic edidit, ubi modo non repetundarum sit accusandus, sicut eruditione diligentiaque non carent, ita, ut mihi quidem videtur, ad examen quoddam strictius curiosiusque revocanda. Nos hoc loco nec doctorum nitida nomina tentamus apud imperitorum decolorare judicia, nec tamen dissimulare, quod in quoque desideremus, aut inhonoratum transire volumus, cui veritas patrocinetur. Ut autem habere stylum, quammaxime ingenuum, paratumque volumus, ita quam minime accusatorium, quam minime licentiosum, et noxium. Nec enim tam vafriciam profitemur, quam exhibemus industriam.* Vossius tamen *Institut. orator.* lib. IV, cap. 3, quemadmodum et Bessario Trapezuntium Gazæ postponit. *Minime*, inquit, *profecto conferri meruit cum Theodoro Gaza, cui eum æquiparavit Angelus Politianus. Itaque jure politissi-*

mi ingenii virum hoc nomine reprehendit Parrhasius in epistolis. Neque ignoro Trapezuntium errores aliquot observasse in translationibus Gazæ, quos hic monitus correxerit, ut et memoriæ prodidit Erasmus Catalogo Lucubrationum suarum. *Verum et illud scio longe plura esse in Trapezuntio, quæ Gaza potuerit culpare. Nam et in eo desiderare potuit fidei plus in transferendis e Græco auctoribus, et majorem linguæ Latinæ peritiam.* Et lib. II *De Histor. Lat.* cap. 8: *Filium reliquit Andream Trapezuntium, qui patris defensionem scripsit adversus Theodorum Gazam; ac præfationem ad Sixtum pontificem præmisit translationi paternæ Ptolemaici operis De magna constructione. Andreæ filia nupsit Fausto Magdalenæ Romano poetæ, qui Leoni pergratus erat, atque anno* 1527 *Roma ab exercitu Caroli V, capta, ac diruta, Jovio teste periit.* Non sum tamen a Vossii sententia, qui ibidem secretarium pontificium, maximæ existimationis ac dignitatis inter ecclesiasticos virum, cum scriba seu amanuensi, servili mancipio, ut ita dicam, confundit. Quis tandem, ut id quoque obiter admoneam, sine stomacho leget Thomam Rivium in Justiniani defensione contra Alemannum, qui Vaticanæ bibliothecæ custodem, munus et dignitate sua, et custodum virtute, atque doctrina amplissimum pulcherrimumque maligne admodum, *de pulverizandis Bibliothecæ Vaticanæ libris operam navare* scribit?

NOTITIA ALTERA.

(Christ. Frid. Boernerus, *De doctis hominibus Græcis litterarum Græcarum in Italia instauratoribus.*)

Georgius, a Trapezunte oriundus, natus est in Creta anno sæculi quarti decimo sexto et nonagesimo. Relicta patria, in Italiam venit eo circiter tempore, quo Eugenius IV inierat pontificatum. Nam aliquot ibi cum jam moratus esset annos, ad Joannem Palæologum, imperatorem Constantinopolitanum de professione ad concilium Ferrariense, spreto Basileensi, suscipienda, litteras dedit.

Linguæ Latinæ magistro usus Victorino Feltrensi, scholas compluribus locis aperuit quidem, nusquam gentium autem firmam ac stabilem fortunarum nactus est sedem. Venetiis primum, conatibus ipsius favente illustri senatore Francisco Barbaro, quas Franciscus Philelphus ea in urbe paulo ante docuerat, litteras professus est Græcas.

Quo officio cum aliquot functus esset annos, Venetiis Romam demigravit, ibique, Eugenii IV R. P. auspiciis, doctrinæ suæ copiam fecit aliis, tradendo artem dicendi et philosophandi scientiam idque tam felici laboris successu ut permultos haberet auditores, et ex ejus disciplina viri doctissimi prodirent. Hos Georgii conatus qui ad ingenia doctrinis excolenda referebantur, Eugenii post obitum Nicolaus V pontifex suffectus, stipendio liberaliter constituto, juvit, et ipsum dignitate auctum ab epistolis esse voluit; tum vero id negotium ei dedit ut præstantissimos libros Græcos Latina civitate donaret. Quæ tamen Georgii fortuna parum sibi constitit, et subita rerum conversione defecit, offensa in eum non ita multo post pontificis voluntate. Quod si ipsius testimonio standum foret, pontificis iram in se concitavit, et gratiam quam apud eum inierat effudit omnem eo quod confectas a se Patrum quorumdam et philosophorum Græcorum interpretationes Latinas ad alios quosdam referri noluerit auctores. At enimvero nullo credibile est modo, tale quid postulasse pontificem; quin potius pontifex, ubi Trapezuntium minus dextre libros illos Græcos Latine convertisse, ex idoneis comperit existimationibus, arrogantiæque et livoris plenum ipsius ingenium cognovit, odium in eum concepisse videtur.

Æmulos adversariosque complures Georgius habuit Romæ, nec cum Theodoro Gaza solum, qui humanitate doctrinaque ipsum præstabat, in simultate fuit, sed cum Laurentio Valla etiam, posteaquam is Quintiliani susceperat defensionem, eo nomine contendit. Aliquanto ante quam Urbe cederet, in theatro Pompeii, cum tabulæ pontificiæ recenserentur et scribæ adeo pontificis omnes adessent, ipse et Poggius Florentinus illiberali exemplo inter se decertarunt. Cum Poggius verbis valde contumeliosis lacesseret Trapezuntium, hic verberibus conviciatorem coercendum putavit, illumque colapho semel atque iterum percussit. Miram verborum cum verberibus commutationem memorat Jovius, eamdemque Poggio exprobrat Laur. Valla. At enim Poggius exprobrationem hanc in ludibria vertit, neque solum colaphis, sed calcibus, fustibus, ferro, rem actam fuisse, narrat, et Vallam, tanquam manipulum furum quo vulnera abstergeret, ad certamen tam atrox non accurrisse miratur.

Sæpe multumque Trapezuntius Romæ in ædibus Bessarionis versabatur, et in circulo doctissimorum

hominum, tam Græcorum quam Latinorum, qui ad hanc musarum sedem quovis die semper conspiciebatur. Verumtamen summi viri, et communis Græcorum exsulum patroni, animum plane rebus suis abalienavit, cum librum edidisset plenum probrorum atque contumeliarum, quibus Platonis famam lacerabat, ut, depressa tanti sapientis auctoritate, Aristoteli, cujus sese asseclam profitebatur, assereret principatum. Cum autem Bessarion philosophum quem in oculis ferebat, conviciis illius proscindi intelligeret, rei metus indignitate, libros aliquot pro vindicanda Platonis gloria adversus calumniatorem ejus quem vocavit Trapezuntium, scripsit. Quos quidem plane egregios et ut in nostra de Bessarione diximus commentatione, omnem Platonis doctrinam, limato commentandi genere, complexos cum omnes, quibus hæc florebat ætas, eruditi collaudarent eximie, et vehementissime comprobarent, graves Trapezuntius temeritatis suæ pœnas dedit, et publicæ invidiæ incendio conflagravit.

Georgius, postquam in odium, offensionem pontificis inciderat, Neapolim sese contulit, perfugium præbente Alphonso, Arragonum Siculorumque rege, qui doctrinæ quam amabat, studio conciliatus exsuli, ejus, in fidem clientelamque recepti, inopiam perbenigne sublevavit, et honesto constituto stipendio ipsum et familiam omnem aluit ac sustentavit. Francisco Philelpho apud Nicolaum pontificem pro ipso intercedente, Romam inde redeundi ei facta est potestas.

Anno sæculi quinti decimi quinto et sexagesimo, Trapezuntius in Cretam indeque Byzantium navi profectus est et trajecto mari Romam revertens, ejus itineris insigne posuit monumentum. Paucis enim mensibus ante quam Novam illam Romam iniret, IV Kalendas Junias in illa urbe juvenis quidam, cui nomen Andreæ erat, patria Chius, acerbissimo cruciatus genere affectus, necabatur, quod a Christiana religione ad Muhammedismum desciscere nollet. Quod ubi Trapezuntius a nautis Byzantinis relatum accepisset, ipsumque postea hominis interfecti corpus integrum adhuc et incorruptum Galatæ conspexisset, cruciatus, quos ille, nihil mutata erga Servatorem optimum fide, summaque constantia, pertulerat, redux factus, in perpetuam rei gestæ memoriam, litteris consignavit.

Ingravescente ætate, accidit Trapezuntio, quod multis clarissimis viris, ex priscis maxime Orbilio, celebri grammatico Messalæ, summo oratori et præstantissimo illi sophistæ, Hermogeni, ut, facta memoriæ jactura, litterarum, ipsiusque nominis sui penitus oblivisceretur. Etsi in mentem venit, subvereri, ne quod Gazæ evenire comperimus, vitio memoriæ, Georgio tribuatur; sunt tamen, qui contendunt, senem nostrum, cum pro ingenii suo monimentis, spe ingentis præmii, summo pontifici nuncupatis, ab hoc solos centum nummos aureos accepisset, ingrato istius animo offensum, illico aurum ex ponte Ælio in Tiberim abjecisse, et simul indignabundum dixisse : Periere labores, pereat et eorum ingrata merces; affectoque eam ob rem animo in miseriam istam incidisse.

Ita vero Trapezuntius, fracto animi robore elanguescens, eo calamitatis redigebatur, ut omnibus repugnascere videretur. Sæpe multumque, cum Romæ ad ædem Minervæ habitaret, solus per urbem sordide et attrito palliolo amictus geniculatoque scipione qui vacillantis gradus sustineret, innixus inambulavit. Tandem vero, multis arduisque perfunctus molestiis et certaminibus, annos nonaginta natus, sexto et octogesimo quinti decimi sæculi anno, acquievit.

Neque ingenium, nec doctrinam, nec studium, industriamque in Trapezuntio desidero; agnosco tamen aliquid quod in Cretensi parum miror. Vetus est verbum quod dixit Epimenides et ab hoc repetit ipse divinus gentium doctor, Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται κ. τ. λ. Etsi Trapezuntius ortu Cretensis dici Cretensis noluit, malam, quod Lil. Gyraldus opinatur et inveteratam patriæ famam non parum veritus; eam nomine tamen, neque ingenium, nec mores deposuit facile; vafer, si quid judico, subdolus, et cum alterius dedecore decoris appetens, lacessendis aliis, iisque summis, promptus, nimius sui, parcus aliorum admirator, cuncta modo summa expertus ultra vires.

Filium reliquit Andream Trapezuntium, sed doctrina patre longe inferiorem. Id quod facile omnibus apparuit cum patris sui existimationem ipso adhuc superstite adversus Theodorum Gazam tuendam suscepisset. Neque enim Gaza, transmarinorum hominum, qui e Græcia profugerant, doctissimus, miseri hujusce adversarii scriptis moveri se passus est, sed illius libidinem criminandi penitus contempsit. Andreæ filia, teste Jovio, collocata est Fausto Magdalenæ, Romano, poetæ lepido, qui elegantia ingenii Leoni X, R. P. percharus, de Georgii prosoceri doctrina et litium acerbitate multa narrare solitus est, miserum autem vitæ exitum habuit, in expugnatione urbis, anno sæculi sexti decimi septimo et vicesimo contrucidatus.

Ignotus quidam auctor ἐπιταφίου; hos in Trapezuntium versus scripsit, quos Bovius elogio ipsius subjunxit :

Hac urna Trapezuntii quiescunt
Georgii ossa, parum diis amici,
Quod acri et nimium procaci lingua
Platonem, superis parem, petivit.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΤΟΥ

ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΥ

ΠΡΟΣ ΙΩΑΝΝΗΝ ΤΟΝ ΚΟΥΒΩΚΛΗΣΙΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ.

—

GEORGII TRAPEZUNTII

AD JOANNEM CUBOCLESIUM

DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI.

(L. Allatio interprete in *Græcia orthod.*, tom. I.)

—

α'. Ὤκνουν μὲν πρότερον πρὸς σὲ γράφειν, τήν τε σὴν περὶ τὰ θεία σπουδὴν εἰδὼς, καὶ τὴν ἐμὴν ἐν τοῖς γηΐνοις ἀσχολίαν· νῦν δὲ ὁ ἐμὸς δεῦρο πλεύσας πατὴρ ἀνήγειρέ τε καὶ παρώξυνεν, ἄλλα τε πολλὰ εἰπὼν, καὶ ὅτι σὺ γράψειας ἂν εὐθὺς πρός με περὶ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν διαφορᾶς, εἴ γ' ἐγὼ τοῦτο πρῶτος ποιοῖμι. Πρὸς τούτοις δοκεῖν αὐτῷ, φησὶν, ἂν γράμμασι συνομιλῶ σοι, μεταμαθεῖν τὴν ἀλήθειαν, ἧς ἐμοὶ οὐδὲν τιμιώτερον. Διὸ τῷ τε πατρὶ τῷ ἐμῷ ὅρκῳ συνωμολόγησα, καί σοι νῦν ὄμνυμι, μάρτυρα ἐπικαλούμενος Χριστὸν Ἰησοῦν, ἂν ἄρα τισὶ λόγοις, οἷς αὐτὸς οἶδας, τὰ τῆς τῶν Γραικῶν Ἐκκλησίας δόγματα τῆς ἀληθείας ἔχεσθαι ἀποδείξῃς, ὡς ἕξεις Γεώργιον μετὰ σοῦ, καὶ ἀποδώσεις τῇ Ἐκκλησίᾳ Γραικῶν, ᾗ ἀπετάχθην πιστεύσας καλῶς ποιεῖν, καὶ πιστεύων μέχρι τῆς σήμερον. Μὴ ὀκνήσῃς οὖν γράφειν, καὶ μετακαλεῖσθαι πρὸς ἣν οἴει ἡμᾶς ἀλήθειαν. Ἤδη γάρ σοι πρότεροι γράφομεν, καὶ προσκαλούμεθα μετ' ἀγάπης πάσης, ποιούμενοι τὸν λόγον χωρὶς πεισμονῆς, χωρὶς φιλοτιμίας, τὸ τοῦ λόγου μέγεθος καὶ γρῖφον ἀφαιροῦντες, ὡς οἷόν τε. Οὐ γὰρ ἵνα δεινοὶ δόξωμεν ῥήτορες, ἢ πολλοί τινες τοὺς λόγους, ἀλλ' ἵνα ἢ ἡμεῖς τὴν ἀλήθειαν μεταμάθωμεν, ἢ σὺ ταύτην κἂν νῦν γνωρίσαις, δεῖν ᾠήθημεν πρὸς σὲ γράφειν. Γένοιτο δὲ τὸ ἕτερον, Χριστὲ βασιλεῦ, καὶ γένοιτο τὸ σοὶ εὐάρεστον. Ἀλλ' ἵνα μὴ πολὺν ἐν προοιμίοις κατατρίβω χρόνον, ἄρξομαι νῦν, αὐτὸ τὸ πανάγιον Πνεῦμα, περὶ οὗ ὁ λόγος, ἐπικαλεσάμενος εἰς βοήθειαν.

1. Pigebat equidem et antea, te crebris obtundere litteris, tum tuum circa res divinas studium plane noscens, tum meam in rebus terrenis occupationem. At nunc pater meus huc adnavigans incitavit, inflammavitque, multa in medium proferens, et inter alia, te statim ad me de Ecclesiarum dissidio rescripturum, si ipse primus id pertentassem: necnon sibi videri, inquiebat, si sæpissime litteris tecum colloquerer, veritatem me, qua nil mihi charius est, agniturum. Quare conceptis verbis jusjurandum patri dedi, et nunc tibi quam sancte juro, testem advocans Christum Jesum, si rationibus, quas ipse calleas, Græcæ Ecclesiæ dogmata veritatem præseferre commonstraveris, rapies una tecum Georgium, Grærcorumque Ecclesiæ restitues, a qua avulsus sum, id optime factum ratus, et in fide, quam amplexus sum, ad hunc diem perdurans. Ne pigrere igitur ad nos scribere, et ad eam, quam tu veritatem esse existimas, revocare. Jam enim nos primi ad te litteras dauus, et sermonem absque pertinacia et ambitione digerentes, necnon orationis prolixitatem et argumentationes implicatas pro viribus procul amandantes, cum omni benevolentiæ charitate adhortamur. Neque enim ut oratores vehementes et consummati, aut ut in dicendo valere plurimum videamur, sed ut nos aut veritatem addiscamus, aut tu eam nunc tandem agnoscas, hæc ad te in præsenti scribimus. Ex duobus vero alterum eveniat, rex Christe, eveniatque quod tibi complacitum est. Sed ne in proœmio longiores moras nectam, ordiar nunc orationem, ipso Spiritu sancto, de quo sermo habendus est, in auxilium advocato.

β'. Τὸ ἀπαράλλακτον τῆς θείας φύσεως ὁμολογοῦντες, καὶ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας, τρεῖς ὑπο-

2. Divinæ naturæ per omnia simile, et idem essentiæ confitentes, tres hypostases, et tres perso-

omnes in omnibus, neque eas dividentes, neque confundentes agnoscimus. Earum vero unam, quod principio careat, alteram generatione, tertiam progressione distinguimus ; et asseveramus Filium inenarrabiliter, et ab æterno ex Patre gigni, Spiritum sanctum ex Patre per Filium procedere ; *per* præpositione neque instrumentalem relationem, neque localem, neque ministerialem, neque aliam, quam quispiam excogitaverit, indicante, neque temere prolata, et ad nudam relationem significandam, sed solam naturalem et essentialem, quæ scilicet secundum causam est, commonstrante, et per quam Spiritus unus divinæ Triadis progreditur, ut sit, in propria hypostasi. Aliis ergo communiter, et a nobis inter nos veluti certis suppositis, de quo postremo loco locuti sumus, sermo habeatur. Idque ut recte demonstremus, ante alia ordo in divinis a nobis considerandus est; deinceps ad id conducentia sanctorum dicta; tum demum absurda, quæ ex utraque sententia oriuntur.

A στάσεις, ἤτοι τρία πρόσωπα ὅλα ἐν ὅλοις γνωρίζομεν, οὔτε τέμνοντες, οὔτε συγχέοντες. Ταῦτα δὲ, τὸ μὲν τῷ ἀνάρχῳ, τὸ δὲ τῇ γεννήσει, τὸ δὲ τῇ προόδῳ διακρίνομεν, καὶ ὁμολογοῦμεν, τὸν μὲν Υἱὸν ἀῤῥάστως καὶ αἰωνίως γεννᾶσθαι ἐκ τοῦ Πατρὸς, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, τὴν διὰ οὔτε ὀργανικήν τινα σχέσιν, οὔτε τοπικὴν, οὔτε ὑπουργικὴν, οὔτ' ἄλλην οἱανοῦν οἰηθείη τις σημαινούσης, οὔτε μάτην κειμένης καὶ πρὸς ψιλὴν ἀναφορὰν, ἀλλὰ μόνην παριστώσης τὴν φυσικὴν καὶ οὐσιώδη, τὴν κατ' αἴτιον δηλονότι, δι' ἧς τὸ Πνεῦμα ὁ εἷς τῆς Τριάδος πρόεισιν εἰς τὸ εἶναι ἐν ἰδικῇ ὑποστάσει. Τῶν γοῦν ἄλλων ὑποτεθειμένων κοινῶν ἐμοί τε καὶ σοὶ περὶ τοῦ ὕστερον λεχθέντος ὁ λόγος. Τοῦτο δὲ εἰ μέλλοιμεν καλῶς δεῖξαι, δεῖ πρῶτον μὲν τὴν ἐν τοῖς θείοις τάξιν σκοπεῖν, εἶτα καὶ τὰς τῶν ἁγίων πρὸς τοῦτο φερούσας ῥήσεις, καὶ τὰ ἐκ τοῦ ἑκατέρου μέρους συναναφαινόμενα ἄτοπα.

B

3. Et ordinem quidem in divinis esse, patet omnibus, dummodo sani sunt, licet Græci ipsi dirumpantur. Primum quidem, quod omne pulchrum atque bonum in Deo proprie et primario, et secundum seipsum est ; bonorum autem ordo est ; deinde in omni multitudine ; multitudinem autem voco, quod supra unum aut duo est, aut confusionem indiscretam, aut ordinem a ratione non alienum esse necesse est. Supra duas vero hypostases Deus est. Est igitur ordo in Deo his hypostasibus ; neque enim confusio erit in Triade, quæ reliqua omnia in ordinem cogit, ut theologorum voces intonant. Etenim, si *Omne donum perfectum desursum est descendens* [1] ; nec est in creaturis probitatem præseferens, quod non inde emanat, prorsus necessarium est eam quæ et angelorum ordines, et mundi universi dispositionem ordine exornavit Triadem, ordine in seipsa interstinctam esse. Adhæc Triadis ipsius nomen ordinem signat, et fieri nequit, ut Trias vere et reipsa dicatur, nisi relationem trio illa inter se habeant : nam si quis duo supposuerit, quæ relatione inter se non referantur, erunt duo illa prorsus, et non dualitas. Quod si tria sunt, quæ supponuntur, si unumquodque ad reliqua tria relationem habet, erit Trias ; sin minus, tria. Igitur si Pater erga Filium, et erga Spiritum sanctum relationem naturalem, eam nempe, quæ secundum causam est, possidet : Filius vero erga Patrem, quod ex eo est, sed ad Spiritum nullam, neque Spiritus erga Filium, aut dualitas fuerit, aut tres dii, heu rem ineptam atque absurdam ! et non Trinitas Deus; quam impietatem sedula provisione declinantes doctores optime affirmarunt, et communibus Christianorum opinionibus creditur, divinas hypostases alteram alteri adhærere, quod apud Græcos plane antiquatum est, ut jam versentur in periculo, ne de fide in Trinitate decidant.

C

D

γ'. Ὅτι μὲν οὖν τάξις ἐν τοῖς θείοις, παντί που δῆλον τῷ νοῦν ἔχοντι, κἂν Γραικοὶ διαῤῥήγνυνται. Πρῶτον μὲν, ὅτι πᾶν καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἐν τῷ Θεῷ κυρίως καὶ πρώτως καὶ καθ' αὑτὸ, τῶν καλῶν δὲ ἡ τάξις· εἶτα ἐν παντὶ πλήθει· πλῆθος δὲ λέγω τὸ ὑπὲρ μονάδα ἢ δυάδα ὄν, ἢ σύγχυσιν ἄλογον, ἢ τάξιν εὔλογον εἶναι ἀναγκαῖον. Ὑπὲρ δυάδα δὲ ὁ Θεὸς ταῖς ὑποστάσεσιν. Ἔστιν ἄρα τάξις ταῖς ὑποστάσεσι τῷ Θεῷ. Οὐ γὰρ σύγχυσις ἔσται ἐν τῇ Τριάδι, τῇ καὶ τὰ ἄλλα εἰς τάξιν ἀγούσῃ κατὰ τὴν θεολόγων φωνήν. Ἦν γὰρ *Πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον*, καὶ οὐκ ἔστιν οὐδὲν χρηστὸν ἐν τοῖς κτίσμασιν, ὃ μὴ ἐκεῖθεν ἥκει, ἀνάγκη πᾶσα τὴν καὶ ἀγγέλων τάγματα, καὶ κόσμου παντὸς θέσιν τάξει κοσμήσασαν Τριάδα τετάχθαι ἐν ἑαυτῇ. Πρὸς τούτοις καὶ τὸ τῆς τριάδος ὄνομα τάξιν δηλοῖ, καὶ ἀδύνατον τριάδα λέγειν ἀληθῶς καὶ πραγματικῶς, εἰ μὴ σχέσιν πρὸς ἄλληλα ἔχει τὰ τρία. Εἴ τις γὰρ δύο τινὰ ὑποθείη, μὴ σχέσιν ἔχοντα πρὸς ἄλληλα οἱανοῦν, δύο, οὐ δυάς, ἔσται. Εἰ δὲ τρία εἴη τὰ ὑποκείμενα, εἰ μὲν ἕκαστον πρὸς τὰ λοιπὰ δύο σχέσιν ἔχει, τριὰς ἔσται· εἰ δὲ μὴ, τρία. Εἰ ἄρα ἔχει ὁ Πατὴρ πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὴν κατ' αἰτίαν φυσικὴν σχέσιν· ὁ δὲ Υἱὸς πρὸς μὲν τὸν Πατέρα ἔχει, ὅτι ἐξ αὐτοῦ, πρὸς δὲ τὸ Πνεῦμα οὐδεμίαν, οὔτε μὴν τὸ Πνεῦμα πρὸς τὸν Υἱὸν, ἢ δυὰς ἔσται, ἢ τρεῖς ἔσονται Θεοὶ, φεῦ τῆς ἀτοπίας! καὶ οὐ Τριὰς ὁ Θεός. Ἦν δὴ ἀσέβειαν φεύγουσι τοῖς διδασκάλοις καλῶς λέγεται, καὶ ταῖς κοιναῖς τῶν Χριστιανῶν ἐννοίαις πιστεύεται, ἔχεσθαι ἀλλήλων τὰς θείας ὑποστάσεις. Ὃ τοῖς Γραικοῖς οὐδαμῶς σώζεται. Ὥστε κινδυνεύειν αὐτοὺς τῆς εἰς Τριάδα πίστεως ἀποπίπτειν.

4. Quod si dixerint, Filium consubstantialitate relationem habere erga Spiritum, temere id pro-

δ'. Εἰ δὲ λέγοιεν, ὡς ἔχοι σχέσιν ὁ Υἱὸς πρὸς τὸ Πνεῦμα τῇ ὁμοουσιότητι, οὐκ ἀναγκαῖος ὁ λόγος,

[1] Jac. 1, 17.

ἵνα μὴ μωρὸς λέγωμεν. Οὐ γὰρ τῷ ὁμοουσίοις εἶναι τισι καὶ σχέσις προσέσται. Ἦν γὰρ καὶ ἀνθρώποις πᾶσι τῆς αὐτῆς οὔσι φύσεως. Τοὐναντίον δὲ, τῷ προσεῖναί τισι φυσικὴν σχέσιν καὶ ὁμοουσίοις εἶναι ἀκολουθεῖ. Πρὸς δὲ παντί που δῆλον ἐν τοῖς θείοις τῇ οὐσίᾳ ἑνοῦσθαι τὰ πρόσωπα, ταῖς δὲ σχέσεσι διακρίνεσθαι. Ἡ γοῦν κατὰ τὴν ὁμοιότητα, καὶ τὸ ταυτὸ τῆς οὐσίας σχέσις οὐ διακρίσεως ἀλλ' ἑνώσεως. Τὸ δὲ Τριάδος ὄνομα, καὶ τὸ ἔχεσθαι ἀλλήλων τὰς ὑποστάσεις σχέσιν ἀπαιτεῖ διακρίνουσαν. Οὐ σώζει ἄρα ἡ κατὰ τὸ ὁμοούσιον σχέσις Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὴν Τριάδα. Τοὐναντίον δ' ἅπαν καὶ συγχεῖ ὡς ἑνοῦν, οὐ διακρῖνον. Οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ τάξιν, σύγχυσιν δὲ μᾶλλον τῆς ταυτότητος παρεισάγει ἡ σχέσις. Οὐ γὰρ ἔχομεν ἐξ αὐτῆς, ἢ ταυτότης, τί τίνος προτάξομεν. Ἢ ἄρα σύγχυσιν ἐν τῇ Τριάδι δώσομεν, καὶ οὕτως οὐδὲ Τριὰς ἔσται, ἡ Υἱοῦ καὶ Πατρὸς τοῖς ἁγίοις ἀκολουθοῦντες τὴν ἐν σχέσει τάξιν ὁμολογήσομεν. præponamus. Vel igitur confusionem in Trinitate Patris, doctrinæ sanctorum insistentes, ordinem ex

nuntiant, ne dicamus eos stulte loqui. Neque enim quod aliqua consubstantialia sunt, ideo et relatio intercedet; namque id etiam in cunctis hominibus deprehenderetur, cum omnes ejusdem naturæ sunt, imo vero oppositum, in quibus naturalis relatio intercedit, ea et consubstantialia esse consequitur. Præterea omnibus notum est, in divinis personas essentia uniri, relationibus disjungi. Ergo quæ per similitudinem, et idem naturæ relatio oboritur, unit potius, non disjungit; at Trinitatis nomen, et alteram alteri hypostasim adhærescere, plane quod disjungat, exposcit. Non conservat igitur relatio, quæ ex consubstantialitate est, Filii et Spiritus Trinitatem, sed ferme contra confundit omnia, cum uniat et non disjungat: quin imo non ordinem, sed confusionem potius ejusdem naturæ relatio introducit. Neque enim ex ea aliquid arripere possumus, ut eamdem naturam infert, quod alteri concedemus, et sic nec Trinitas erit, aut Filii et relatione asseverabimus.

ε'. Εἰ δὲ τὸν μέγαν ἡμῖν ἐπιφέροιεν Γρηγόριον, ὡς *ὅπως μὲν ταῦτα ἔχοι, σχέσεώς τε, καὶ τάξεως, λέγοντα, αὐτῇ μόνῃ τῇ Τριάδι συγχωρεῖν εἰδέναι, καὶ οἷς ἂν ἡ Τριὰς ἀποκαλύψῃ κεκαθαρμένοις*, ἢ νῦν ὕστερον ἔστωσαν μηδὲν λέγειν. Εἰ γὰρ περὶ τοῦ προκειμένου τῷ ἁγίῳ ὁ λόγος, καὶ οὐκ οἰκονομικῶς εἴρηται· ἀλλ' ὥσπερ οὐ συγκατατίθεται τὴν σχέσιν ταύτην καὶ τάξιν εἰδέναι, οὕτως οὐδ' εἶναι ἀρνεῖται. Μᾶλλον δὲ σαφῶς παρίστησι τὴν οἰκονομίαν ᾗ ἐχρήσατο. Ἐπειδὴ γὰρ τῶν Πνευματομάχων πολλοὶ ἧττον τῇ φύσει τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἐβούλοντο, ἵνα μὴ ἀφορμὴν ἐνδῷ αὐτοῖς ὁ ἅγιος, τὴν τάξιν εἰπὼν, καθ' ἣν ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς, οὕτως ἐχρήσατο τῷ λόγῳ, κἀκείνους βουλόμενος σῶσαι, καὶ ἡμᾶς τὴν τάξιν καὶ σχέσιν ταύτην δι' ἄλλων ἀνδρῶν διδάξαι. Συγχωρεῖ γὰρ κεκαθαρμένους δύνασθαι ταύτην ἰδεῖν. Τοῦτο δὲ σαφῶς ἐστι λέγοντος, ὡς ἔστι τις καὶ οὐ κατὰ τὸ ὁμοούσιον. Ταύτην γὰρ βοᾷ λέγων, *Μιᾶς φύσεως, ὦ οὗτοι, τὴν Τριάδα ὁμολογήσατε*. Πῶς οὖν ἦν συγχωρεῖ κεκαθαρμένοις ἀποκαλυφθῆναί ποτε, οὐδ' εἶναι τὸ σύνολον οἱ Γραικοὶ λέγουσιν; Εἰ δὲ ταύτην αὐτὸς οὐ λέγει, ἀλλὰ Βασίλειος ἐκεῖνος ὁ πάμμεγας καὶ πάνυ διατείνεται οὕτωσὶ φάσκων ἐν τῇ πρὸς κανονικὰς ἐπιστολῇ· *Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πατρὶ μὲν καὶ Υἱῷ συναριθμεῖται, διότι καὶ ὑπὲρ τὴν κτίσιν ἐστί. Τέτακται δὲ τρίτον ὡς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις δεδιδάγμεθα, τοῦ Κυρίου εἰπόντος· « Πορευθέντες βαπτίζετε αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. » Ὁ δὲ προτιθεὶς Υἱοῦ, ἢ πρεσβύτερον λέγων Πατρὸς, οὗτος ἀνθίσταται μὲν τῆς τοῦ Θεοῦ διαταγῆς, ἀλλότριος δὲ τῆς ὑγιαινούσης πίστεως, μὴ ὃν παρέλαβε τρόπον δοξολογίας φυλάττων*. Καὶ ἐν τῇ πρὸς Εὐστάθιον τὸν ἰατρόν· *Φεύγειν δεῖ καὶ τοὺς τὴν ἀκολουθίαν, ἣν παρέδωκεν ἡμῖν ὁ Κύριος, ἐναλλοίοντας, ὡς φανερῶς μαχομένους τῇ εὐσεβείᾳ, καὶ Υἱὸν μὲν προτάσσοντας τοῦ Πατρὸς, Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον προτιθέντας*. Ἀκούεις, ὅτι δεῖ τοὺς προ-

5. Quod si magnum nobis producunt Gregorium, *Qua hæc relatione et ordine inter sese habeant*, dicentem, *ipsi solummodo Trinitati cognitionem permittere, et quibus Trinitas ipsa animo corporeque expurgatis revelaverit*, vel nunc tandem sciant se frustra obloqui. Nam si de re proposita sanctus œconomice locutus non est, quemadmodum non præbet assensum, hanc relationem et ordinem se tenere, ita eam esse, haud inficias it. Imo plane aperteque proponit œconomiam, qua usus est. Cum enim plerique ex Pneumatomachis Spiritum Filio imparem esse contenderent, ne illis occasionem sanctus præberet, ordinis mentionem inducens, quo Spiritus principium Filius est, et illis salutem concilians, et nos ordinem et relationem per alios edocens, ita orationem digessit; namque concedit, expurgatos eam posse cognoscere, quod plane idem est ac si diceret, aliquam esse, non tamen eam, quæ ex eadem natura sit: hanc siquidem alta voce insinuat: *Unius naturæ, o vos, Trinitatem fateamini*. Qua ergo ratione, quam concedit expurgatis aliquando revelatam fuisse, prorsus esse Græci pernegant? Quod si eam ipse non exprimit, Basilius tamen ille maximus epistola ad canonicas pugnaciter acerrimeque constabilit illis: *Spiritus autem sanctus cum Patre et Filio annumeratur, quod supra omnem consistit creaturam, locum vero obtinet tertium, quemadmodum nos docet Dominus in Evangelio dicens: « Euntes baptizate in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti. » Qui vero illum præposuerit Filio, vel Patre dixerit antiquiorem esse, resistit iste Dei ordinationi, et a sana fide alienus aberrat, dum non conservat inviolatum illum ordinem glorificationis*. Et epistola ad Eustathium medicum: *Vitandi sunt, qui seriem, quam nobis tradidit Dominus, immutant, tanquam qui palam pietati adversantur, et Filium Patri præponunt, Filio vero Spiritum sanctum*. Audis, fugiendos esse tanquam impios, qui Spiritum sanctum Filio præponunt? Tertius

itaque ex Patre cum sit Spiritus, necessario est secundus a Filio.

6. Idque novi Græcorum theologi non abnuentes, o inscitiam! de prolatione in ordine sermonem a sancto factum esse tradunt. At vero hoc impium et prorsus absonum esse, non erit difficile demonstrare. Sed prius ordinem duplicem esse observandum est; alterum, qui in re non est, sed cogitatione considerantis effingitur; alterum, qui reapse est, et verissimus, non ab alio conflictus, sed in rebus ipsis esse consideratus. Et de hoc sanctum verba fecisse, patet. Primum, quod ordo, qui ex dispositione hominum fit, pie quoque immutari poterit, cum sit humanæ intelligentiæ commentum: at ille de quo Theologus locutus est, nullam sui mutationem admittit. Nam fugiendi sunt, qui immutant, tanquam apertissimi pietatis hostes. Præterea Trinitatis arcanum, non in simplicibus verbis, et nudis relationibus subsistit, sed reipsa, et vere Trinitas est. Et non quia nos in Trinitatem credimus, propterea Trinitas, sed quia Trinitas est; ideo nos in Trinitatem credidimus, et baptizati sumus. Quare censendum est, in Triade ordinem non esse secundum nostram dispositionem: esset enim omnium absurdissimum in nostræ cogitationis inventa credere. Sed quod ordo in Trinitate est, ideo ille statuendus simul atque credendus est; et ut Græci dicerent, prospici ordinem in Patre et Filio, non propter nominum relationem, sed propter rerum veritatem, præintellecta causa naturali. Item, Quemadmodum Patris erga Spiritum relationem esse credimus, licet nomina inter se non referantur, ita prorsus debet esse et Filii relatio erga Spiritum. Quod si id non est, neque vere tertius erit Spiritus, sed tantum nominum positione collocatus: *Etenim si productorem appellabimus Patrem*, ut inquit Nilus, Trinitatem abrogans, et Græcorum theologus tertius, *Filius veluti per productum e producente; quod si Patrem, tertius erit Spiritus, tanquam per Filium ex Patre.* Vides hunc inter Filium et Spiritum nullam interponere relationem? Hoc modo duæ hæ hypostases confunduntur ab ipso et pietas palam oppugnatur. Est igitur ordo inter hypostases natura, non hominum positione, et Filius non est secundus a Spiritu. Esset enim tertius a Patre, et diceretur dependere ex Spiritu, et Filius Spiritus nuncuparetur, quod nec ipsi dæmones asseveraverint. Totum enim oppositum affirmatur et creditur, Spiritum Spiritum Filii esse, et illi adhærere, ab eoque dependere, et sic verbum Filii, et ex eo progrediens.

7. Hæc cum ita se habeant, sequitur necessario ex Patre et ex Filio, sive per Filium exsistentiam habere Spiritum sanctum. Neque enim modus alius excogitari potest, qui divinis personis aptus, atque accommodus sit. Quo et ordinem rebus in ipsis servabimus, et doctorum dicta sequemur, qui

A τιθέντας Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα φεύγειν ὡς ἀσεβεῖς; Τρίτον ἄρα τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς ὄν, δεύτερόν ἐστι τοῦ Υἱοῦ κατ' ἀνάγκην.

ς'. Τοῦτο δὲ οἱ τῶν Γραικῶν ὁμολογοῦντες νέοι θεολόγοι, ὦ τῆς ἀμαθείας! περὶ τῆς ἐν προφορᾷ τάξεως φασὶ τῷ ἁγίῳ γενέσθαι τὸν λόγον. Τὸ δ' ὅτι ἀσεβὲς καὶ ἀδύνατον οὐ χαλεπὸν δεῖξαι. Ἀλλὰ πρότερον διπλῆν εἶναι τὴν τάξιν εἰδέναι δεῖ, μία μὲν, ἥτις τῷ μὲν πράγματι οὐ πρόσεστι, πλάττεται δὲ διανοίᾳ τοῦ στοχαζομένου, μίαν δὲ πραγματικὴν ἀληθεστάτην, οὐ πλαττομένην παρά τινος, ἀλλ' ἐνθεωρουμένην τοῖς πράγμασιν. Ὅτι δὲ περὶ ταύτης τῷ ἁγίῳ ὁ λόγος δῆλον. Πρῶτον μὲν, ὅτι ἡ κατὰ θέσιν τάξις καὶ ἐναλλάττεσθαι δύνητ' ἂν εὐσεβῶς, ἀνθρωπίνης οὖσα διανοίας ἐφεύρημα. Ἐκείνη δὲ, περὶ B ἧς τῷ θεολόγῳ ὁ λόγος, οὐκ ἐπιδέχεται κίνησιν οἱανοῦν. Φευκταῖοι γὰρ οἱ ἐναλλάττοντες, ὡς φανερῶς τῇ εὐσεβείᾳ μαχόμενοι. Ἔπειτα δὲ καὶ τὸ τῆς Τριάδος μυστήριον οὐκ ἐν ψιλοῖς ὀνόμασι, καὶ γυμναῖς ἀναφοραῖς ἔχει τὸ εἶναι, ἀλλὰ τῷ πράγματι Τριάς, ἥτις ἀληθῶς Τριάς. Οὐδὲ τῷ ἡμᾶς εἰς Τριάδα πιστεύειν, διὰ τοῦτο Τριάς, ἀλλ' ὅτι Τριὰς πεπιστεύκαμέν τε εἰς Τριάδα, καὶ βεβαπτίσμεθα. Καὶ τὴν ἐν Τριάδι ἄρα τάξιν οὐ κατὰ τὴν ἡμετέραν θέσιν εἶναι πιστευτέον. Πάντων γὰρ ἂν ἦν ἀτοπώτατον, εἰς τὰ τῆς ἡμετέρας διανοίας ἐξευρήματα πιστεύειν. Ἀλλὰ διότι τάξις πρόσεστι τῇ Τριάδι, τούτου χάριν αὐτὴν θετέον ἅμα καὶ πιστευτέον· καὶ ὥσπερ ἂν εἴποιεν Γραικοὶ ἐπιθεωρεῖσθαι τὴν τάξιν ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ οὐ C διὰ τὴν τῶν ὀνομάτων ἀναφοράν, ἀλλὰ διὰ τὴν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν, προθεωρουμένου τοῦ αἰτίου φύσει. Καὶ πάλιν· Ὥσπερ τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸ Πνεῦμα σχέσιν εἶναι πιστεύομεν, καίτοι γε τῶν ὀνομάτων οὐκ ἀναφερομένων πρὸς ἄλληλα· οὕτω δεῖ καὶ Υἱοῦ πρὸς τὸ Πνεῦμα σχέσιν εἶναι πάντως. Εἰ δὲ μὴ, οὐ τρίτον ἀληθῶς τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ μόνῃ τῇ τῶν ὀνομάτων θέσει φερόμενον. *Εἰ μὲν γὰρ προβολέα καλέσωμεν τὸν Πατέρα*, ὥς φησι Νεῖλος, ὁ τὴν Τριάδα ἀθετῶν, καὶ ὁ τῶν Γραικῶν θεολόγος τρίτος, *ὁ Υἱὸς ὡς διὰ τοῦ προβλήματος ἐκ τοῦ προβολέως, εἰ δὲ Πατέρα, τρίτον τὸ Πνεῦμα, ὡς δι' Υἱοῦ ἐκ Πατρός.* Βλέπεις; πῶς οὐδεμίαν εἶναι βούλεται σχέσιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος; Οὕτως αἱ δύο ὑποστάσεις αὐταὶ συγχέονται αὐτῷ φανερῶς μαχομένῳ τῇ εὐσε- D βείᾳ. Ἔστιν ἄρα τάξις ἀλλήλαις ταῖς ὑποστάσεσι φύσει, οὐ θέσει παροῦσα, καὶ οὐ δευτερεύει ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος. Ἦν γὰρ ἂν τρίτος ἀπὸ τοῦ Πατρὸς, καὶ ἐξηρτῆσθαι ἐλέγετο τοῦ Πνεύματος, καὶ τοῦ Πνεύματος Υἱὸς ὠνομάζετο, ὅπερ οὐδ' ἂν οἱ δαίμονες εἴποιεν. Τοὐναντίον μὲν γὰρ ἅπαν καὶ λέγεται καὶ πιστεύεται τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ καὶ ἔχεσθαι αὐτοῦ καὶ ἐξῆφθαι, καὶ οὕτω ῥῆμα Υἱοῦ, καὶ προϊὸν ἐξ αὐτοῦ.

ζ'. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἀνάγκη πᾶσα ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἤτοι δι' Υἱοῦ ἔχειν τὴν ὕπαρξιν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οὐ γάρ ἐστιν ἐξευρεῖν τρόπον ἄλλον τοῖς θείοις ἁρμόζοντα, ᾧ καὶ τὴν τάξιν πράγμασι προσοῦσαν φυλάξομεν, καὶ ταῖς τῶν διδασκάλων ἀκολουθήσομεν ῥήσεσιν. οἵτινες ἐκ Πατρὸς δι'

Υἱοῦ φυσικῶς, καὶ οὐσιωδῶς προχεῖσθαι τὸ Πνεῦμα θεολογοῦσιν. Ἀλλὰ τὸ Θεοφάντορος ῥητὸν, ἐν ᾧ διττὴν εἶναι βούλεται τὴν τάξιν, τιθέσθω πρῶτον, ἵν' ἴδοις, ὡς ὁ βασίλειος νοῦς πάντοθεν καταβάλλει τὴν τῶν Γραικῶν ἀσέβειαν. Οὕτω γὰρ αὐτὸς καλεῖ τοὺς ἀθετοῦντας τὴν τάξιν. Ἐν γοῦν τῷ πρὸς Εὐνόμιον πρώτῳ φησίν· *Ἡ μὲν ἔστι φυσικὴ τάξις, ἡ δὲ κατ' ἐπιτήδευσιν·* καὶ μετ' ὀλίγα· *Τούτων τοίνυν τὸ πρότερον ἀποκρυψάμενος ὁ Εὐνόμιος, τοῦ δευτέρου εἴδους τῆς τάξεως ἐπεμνήσθη, καὶ φησὶ, μὴ χρῆναι λέγειν ἐπὶ Θεοῦ τάξιν, ἐπείπερ ἡ τάξις δευτέρα τοῦ τάττοντος.* Ἐκεῖνο δὲ οὐ σύνοιδεν, ἢ ἑκὼν ἀπεκρύψατο, *ὡς ἔστι τι τῆς τάξεως εἶδος, οὐκ ἐκ τῆς παρ' ἡμῶν θέσεως συνιστάμενον, ἀλλὰ τῇ κατὰ φύσιν ἀκολουθίᾳ συμβαῖνον, ὡς τῷ πυρὶ πρὸς τὸ φῶς ἐστι τὸ ἐξ αὐτοῦ. Ἐν τούτοις γὰρ πρότερον τὸ αἴτιον λέγομεν, δεύτερον τὸ ἀπ' αὐτοῦ, οὐ διαστήματι χωρίζοντες ἀπ' ἀλλήλων ταῦτα, ἀλλὰ τῷ λογισμῷ τοῦ αἰτιατοῦ προεπινοοῦντες τὸ αἴτιον.* Ταῦτα ἐκείνου τοῦ θείου ἀνδρὸς βοῶντος, καὶ μηδεμίαν ἄλλην ἀποδεχομένου τάξιν, εἰ μὴ τὴν κατ' αἴτιον καὶ αἰτιατὸν, καὶ ἀσεβεῖς ἀποκαλοῦντος τοὺς μὴ πιστεύοντας, τρίτον εἶναι τὸ Πνεῦμα, καὶ μετὰ τὸν Υἱὸν τάττεσθαι, πῶς ὅλως ἀποτολμῶσι λέγειν οἱ Γραικοὶ, ὡς οὐκ ἔστιν ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα;

η'. Ἀλλ' εἶεν. Τὸ δὲ προχεῖσθαι, καὶ ἐκβλύζειν, καὶ προϊέναι, καὶ πεφηνέναι ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, μὴ οὐκ ἐξ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα βούλεται; Ταῦτα δ' ὅτι πολλοῖς λέλεκται τῶν ἁγίων, οἶδας καλῶς, καὶ διὰ τοῦτο οὐ χρὴ παράγειν τοὺς λέγοντας. Σκοπῶμεν τοιγαροῦν, εἰ ὡς δεῖ ταῦτα Γραικοὶ νοοῦσιν. Ἀρκέσει γάρ τοῦτό σοι. Τὸ προχεῖσθαι, φασὶ, καὶ ἐκβλύζειν, καὶ προϊέναι, καὶ πεφηνέναι ἐξ ἀμφοῖν, ἤτοι ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, δευτέραν τινὰ σημαίνει πρόοδον, καθ' ἣν τῇ κτίσει δωρεῖται τὸ Πνεῦμα, ὃ ἡμῖν δίδοται οὐ παρὰ τοῦ Πατρὸς μόνον, ἀλλὰ δὴ καὶ παρὰ ἑτοῦ ‖Υἱοῦ. Διανομὴ οὖν χαρισμάτων αὕτη οὖσα ἡ πρόοδος καὶ χρόνῳ καὶ πρός τί ἐστι καὶ παρ' ἀμφοτέρων· ἡ δὲ ἀΐδιος, καθ' ἣν ἔχει τὸ ὑφεστάναι τὸ Πνεῦμα, ἐκ μόνου ἐστὶ τοῦ Πατρός. Ταῦτα λέγοντες πρὸς τῷ μηδὲν τὴν τάξιν φυλάττειν, ὅπερ ἀσεβὲς ἀποδέδεικται, οὐδὲ Κύριλλον αἰδοῦνται τὸν θεῖον, οὐτωσί που λέγοντα ἐν τῷ πρὸς Νεστόριον λόγῳ· *Εἰ καὶ ἔστιν ἐν ὑποστάσει τὸ Πνεῦμα ἰδικῇ, καὶ δὴ νοεῖται καθ' ἑαυτὸ, καθὸ Πνεῦμά ἐστι, καὶ οὐχ Υἱὸς, ἀλλ' οὗπερ ἐστὶν οὐκ ἀλλότριον τοῦ Υἱοῦ. Πνεῦμα γὰρ ἀληθείας ὠνόμασται, καὶ ἔστι Χριστὸς ἡ ἀλήθεια, καὶ προχεῖται παρ' αὐτοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός.* Οὐ γὰρ ἔχοιεν λέγειν Γραικοὶ, καίτοι γε δεινοὶ σοφίζεσθαι ὄντες, ὡς ἀποδοτέον τὸ *προχεῖται πρὸς τὸ Ἐν ὑποστάσει δὲ ἰδικῇ Πνεῦμα.* Ἔστιν ἄρα παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ὡς καὶ παρὰ τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα. Εἰ δὲ φαίης, ὡς δι' Υἱοῦ θέλων δεῖξαι τὸ Πνεῦμα εἰς τὸ παρὰ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ἐνέπεσον, ἐπίσχες νῦν. Μικρῷ δ' ὕστερον τὴν διαφορὰν ἐξετάσωμεν τῶν προθέσεων. Οὐ μὴν ἀλλὰ κἀκεῖνο εὐηθες, ὅ τινές φασιν, ὅτι τὸ καθάπερ ὁμοίωσιν σημαῖνον οὐκ

ex Patre per Filium naturaliter et essentialiter effundi tradunt. Sed ante omnia secreta revelantis Basilii dictum afferatur in medium, quo duplicem ordinem probat, ut inde deprehendas mentem regiam modis omnibus Græcorum impietatem refellere. Sic enim ipse eos nominat, qui ordinem rejiciunt. Prima itaque adversus Eunomium oratione dicit: *Verum est ordo hic quidem naturalis, ille vero artificiosus*, et paucis annexis: *Horum primum cum occultasset Eunomius, secundi ordinis mentionem facit; aitque non oportere dicere ordinem esse in Deo, quoniam ordo in ordinante posterior est. Illud vero aut non animadvertit, aut volens prudensque occuluit, quoddam videlicet ordinis esse genus non nostra constitutum dispositione, sed ipsius naturæ vi consequens, cujusmodi est ignis et lucis, quæ ab ipso est. Nam in iis priorem esse causam dicimus, posterius vero quod ab ipsa est, non intervallo hæc ab invicem dirimentes, sed cogitatione prius quam effectum causam intelligentes.* Hæc et similia divino illo viro exclamante, nullumque alium ordinem acceptante, quam eum qui subsequitur ex effectu et causa, et impios compellante eos, qui non credunt, tertium esse Spiritum, et post Filium collocari, qua ratione audent Græci pronuntiare, Spiritum non esse ex Filio?

8. Sed esto. At effundi, et exsilire, et progredi, et apparere Spiritum ex Patre per Filium, annon ex Filio Spiritum esse sonant? Hæc apud plerosque Patres haberi, tute ipse optime nosti, propterea que asserentes in medium afferendi non sunt. Quare consideremus, an Græci, uti addecet, illa intelligant, quod satis tibi fuerit. Effundi, inquiunt, et exsilire, et progredi, et apparere ab utroque, sive ex Patre per Filium Spiritum, secundum progressum significant, quo Spiritus creaturæ donatur, qui nobis non a Patre solummodo, sed et a Filio quoque exhibetur. Progressus itaque hic, cum donorum dispartitio sit, et tempore, et ad aliquid fiat, ab utroque est: at sempiternus ille quo Spiritus habet, ut subsistat, ex solo Patre est. Hæc asseverantes, ut ordinem prorsus ejiciant, quod impium esse demonstratum est, divinum Cyrillum minime reverentur, ita oratione ad Nestorium scribentem: *Etsi est in hypostasi speciali Spiritus, et jam secundum seipsum intelligitur, ut Spiritus est, et non Filius, attamen non est alienus a Filio: namque Spiritus veritatis appellatur, et est Christus veritas, et effunditur ab ipso eo ipso modo, quo et effunditur a Deo et Patre.* Hic Græci, licet acumine valeant et rebus sint adinveniendis promptissimi, nunquam affirmabunt *effundi* ad illud, *Etsi est in hypostasi speciali Spiritus* referri. Est igitur a Filio sicuti et a Patre Spiritus. Quod si contenderis eum, cum Spiritum vellet ostendere per Filium esse, in illud prolapsum esse, ut eum ex Filio diceret. Continesis te paululum. Non multo post propositionum discrimen examinabimus. Illud quoque stolidum est, quod quidam tradunt, illud *eo ipso modo*

similitudinem notans nil conducere Latinorum opinioni, qui veluti a primario principio et origine a Patre esse Spiritum asserunt, nec eo ipso modo ex Filio. Similitudo siquidem hoc in loco, ut etiam ea quæ ab aliis dicuntur, hic afferam, non ad notandum modum, sed causam, ex qua est, desumitur. Quod si ad notandum modum, optime dictum est, procedit enim a Patre per Filium, et similitudo exsistentiæ modum respicit, quod ex utroque per modum processionis est, non primum et originarium principium. Non enim alius exsistentiæ modus est, esse per modum principii primarii, alius per illud non esse, sed unus et idem. Id enim innuit illud per modum primarii principii. Quod una cum sit productiva facultas in Patre et Filio, ex Patre acceptam habet Filius, unde et esse accipit. Et quemadmodum si quis divinam naturam ad modum primarii principii in Patre intelligi diceret, rem prorsus necessariam pronuntiaret : inde enim eam habet et Filius et Spiritus sanctus; at differentem propterea naturam concipere, fieri nequit, quin oppositum, absolutam unionem, quod quam habet Pater, eam communicat Filio : pari ratione per modum primarii principii, dum dicitur Spiritus procedere ex Patre, non æque vero ex Filio, nullum discrimen modi exsistentiæ infert, dum utitur illo ad modum primarii principii, sed oppositum, unionem, ut sit idem per omnia modus. Etenim si exhibet productivam facultatem Filio Pater absque principio, ipse eam habens, quod illo per modum primarii principii indicatur, manifestum remanet illam eamdem numero exhibiturum, qua ex ipso Spiritus progreditur. Nullius itaque absurdi reus erit, qui asseruerit ea ratione Spiritum esse ex Filio, qua est ex Patre, cum modus exsistentiæ ille per modum primarii principii nullam differentiam, sed potius unitatem admittat. Idque verum esse, manifestum erit ex oppositione. Nam si primarium principium Filio quoque concedamus, habebit illud ipse absque principio, et non a Patre. Non erit igitur illud ipsum, quod Pater habet. Ergo diversum. Sed primarium principium soli Patri conceditur. Habet igitur, cum omnium paternorum bonorum particeps sit, illud idem Filius, et non diversum. Effundi itaque a Filio Spiritum non dona, sed hypostasim inde esse indicat per modum processionis, quemadmodum et a Patre.

A ἐνέχεται τῇ τῶν Λατίνων δόξῃ, προκαταρκτικῶς λεγόντων τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, καὶ οὐχ οὕτως ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ἡ γὰρ ὁμοίωσις ἐνταῦθα τῷ ἁγίῳ, ἵνα καὶ τὸ παρ' ἄλλων λεγόμενον λέξω, οὐ πρὸς τὸ ὡδὶ εἶναι, ἀλλὰ πρὸς τὸ ὅθεν εἴληπται. Εἰ δὲ καὶ πρὸς τὸ ὡδὶ, καὶ τοῦτο καλῶς. Ἐκπορεύεται γὰρ παρὰ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, καὶ ἡ ὁμοίωσις πρὸς τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως τὸ προκαταρκτικῶς τοῦ μὴ, ἀλλ' εἷς καὶ ὁ αὐτός. Τοῦτο γὰρ μόνον βούλεται τὸ προκαταρκτικῶς, ὅτι μιᾶς οὔσης τῆς προβλητικῆς δυνάμεως ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχει ταύτην λαβὼν ὁ Υἱὸς, ὅθεν καὶ τὸ εἶναι. Καὶ ὥσπερ εἴ τις λέγει τὴν θείαν φύσιν προκαταρκτικῶς καὶ ἀρχοειδῶς νοεῖσθαι ἐν τῷ Πατρὶ, πρᾶγμα λέγει πάντη ἀναγκαῖον. Ἐκεῖθεν γὰρ ἔχει ταύτην ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα. Διαφορὰν δὲ φύσεως διὰ τοῦτο νοῆσαι ἀδύνατον, τοὐναντίον δ' ἅπαν ἑνότητα, ὅτι ἣν ἔχει φύσιν ὁ Πατὴρ, ταύτην δίδωσι τῷ Υἱῷ. Οὕτω προκαταρκτικῶς λεγόμενον ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, μὴ οὕτω δὲ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, οὐδεμίαν διαφορὰν τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως δίδωσι νοεῖν τῷ προκαταρκτικῶς, τοὐναντίον δὲ ἑνότητα. Ὥστ' εἶναι τὸν αὐτὸν κατὰ πάντα τρόπον. Εἰ γὰρ δίδωσι τὴν προβλητικὴν δύναμιν ὁ Πατὴρ τῷ Υἱῷ ἀνάρχως, αὐτὸς αὐτὴν ἔχων, ὅπερ τῷ προκαταρκτικῶς δηλοῦται, πρόδηλον ὅτι τὴν αὐτὴν ἐκείνην δώσει τῷ ἀριθμῷ, ᾗ ἐξ αὐτοῦ πρόεισι τὸ Πνεῦμα. Οὐκ ἐνέχεται ἄρα οὐδεμιᾷ ἀτοπίᾳ ὁ λέγων, οὕτως εἶναι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ παρὰ τοῦ Πατρὸς, τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως οὐ διιστάμενον, ἀλλ' ἑνουμένου τῷ προκαταρκτικῶς. Τοῦτο δ' ὅτι ἀληθὲς δῆλον καὶ ἐκ τῆς ἀντιφάσεως. Εἰ γὰρ δώσομεν καὶ τῷ Υἱῷ τὸ προκαταρκτικῶς, ἀνάρχως ἕξει τοῦτο καὶ οὐ παρὰ τοῦ Πατρός. Οὐκ ἄρα ἔσται αὐτὸ τοῦτο, ὅπερ ὁ Πατὴρ ἔχει. Διάφορον ἄρα. Ἀλλὰ τὸ προκαταρκτικῶς μόνῳ τῷ Πατρὶ δέδοται. Ἔχει ἄρα, κοινωνὸς ὢν πάντων τῶν τοῦ Πατρὸς ἀγαθῶν, ταυτὸ, καὶ οὐ διάφορος ὁ Υἱός. Τὸ προχεῖσθαι ἄρα παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ τὰ χαρίσματα, ἀλλὰ τὴν ὑπόστασιν ἐκεῖθεν εἶναι δηλοῖ ἐκπορευτῶς, ὥσπερ καὶ παρὰ τοῦ Πατρός.

9. Magnus quoque Basilius ex Deo Spiritum esse plane aperteque asseruit : *Apostolus*, ait, *Spiritum dicens, qui ex Deo est, et per Filium apparere patam facit, Filii Spiritum illum nominans.* Et hunc quoque de Spiritu, qui in hypostasi est, verba facere, inde manifesto evincitur, quod nullus ad hoc ævi ex doctoribus Filii Spiritum dona, aut ad nos, et in tempore progressum secundum appellavit. Ab æterno enim Spiritus Filii Spiritus est. Propterea que lingua prorsus aurea, homilia de Spiritu sancto : *Ipsam*, ait, *intelligi Spiritus hypostasim, cum Spiritus Filii, vel veritatis, vel Christi dicitur.* Illud præterea magis ac magis attendendum est, ideo Spiritum Filii ab Apostolo dictum divinorum arcanorum interpres asserit, quod per Filium com-

D Θ'. Ὁ δὲ μέγας Βασίλειος τὸ μὲν ἐκ τοῦ Θεοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι τρανῶς ἐκήρυξεν· *Ὁ Ἀπόστολος*, φησὶ, *τὸ Πνεῦμα λέγων τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι σαφὲς πεποίηκεν, Υἱοῦ Πνεῦμα ὀνομάσας αὐτό.* Ὅτι δὲ περὶ τοῦ ἐν ὑποστάσει καὶ οὗτος λέγει Πνεύματος ἐκεῖθεν δῆλον, ὅτι οὐδεὶς πώποτε μέχρι καὶ σήμερον τῶν διδασκάλων Υἱοῦ Πνεῦμα τὰ χαρίσματα, ἢ τὴν πρὸς ἡμᾶς καὶ ἐν χρόνῳ δευτέραν πρόοδον εἰρήκεν. Ἀϊδίως γὰρ τὸ Πνεῦμα Πνεῦμα Υἱοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πάγχρυσος γλῶσσα ἐν τῇ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὁμιλίᾳ, *Αὐτὴν*, φησὶ, *τοῦ Πνεύματος δηλοῦσθαι τὴν ὑπόστασιν, ὅταν Πνεῦμα Υἱοῦ, ἢ ἀληθείας, ἢ Χριστοῦ λέγηται.* Ἐκεῖνο δὲ καὶ πάνυ προσεκτέον, ὅτι Υἱοῦ Πνεῦμα τούτου χάριν εἰρῆσθαι τῷ Ἀποστόλῳ, φησὶν ὁ θεο-

φάντωρ, διότι δι' Υἱοῦ πέφηνεν. Εἰ δὲ Υἱοῦ Πνεῦμα λέγεται ἡ ὑπόστασις τοῦ Πνεύματος, καὶ δι' Υἱοῦ ἄρα πέφηνεν αὐτὸ τὸ ἐν ὑποστάσει ἰδικῇ Πνεῦμα, ὁ εἷς τῆς Τριάδος. Εἰ δὲ τὸ πεφηνέναι τὸ πεφανερῶσθαι δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἡμῖν λέγουσί τινες, αἰσχυνέσθωσαν, ὅτι μᾶλλον ὁ Υἱὸς πεφανέρωται διὰ τοῦ Πνεύματος. *Ἐκεῖνος γάρ*, φησιν, *ὑμᾶς διδάξει πάντα, καὶ ὁδηγήσει εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν. Φανερῶται δὲ καὶ ὁ Πατὴρ δι' Υἱοῦ, Ἐφανέρωσά σου*, φησί, *τὸ ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις.* Ἀλλ' οὔτε ὁ Πατὴρ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι, οὔτε ὁ Υἱὸς διὰ τοῦ Πνεύματος λέγεται, τοὐναντίον δ' ἅπαν ἔτι ἡ φανέρωσις αὕτη ἐν χρόνῳ. Τὸ δὲ Πνεῦμα αἰωνίως πέφηνε δι' Υἱοῦ, ἐπεὶ καὶ αἰωνίως Πνεῦμα Υἱοῦ. Οὐκ ἄρα τὴν ἐν χρόνῳ φανέρωσιν, ἀλλ' ἤ αἰωνίως δι Υἱοῦ εἰς τὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι πεφανέρωται τὸ πεφηνέναι βούλεται. Καὶ ταῦτα μὲν οὗτοι. Ὁ δὲ θεῖος Ἀθανάσιος ἐν ᾗ ἐκτίθεται *Διαλέξει Ὀρθοδόξου καὶ Μακεδονιανοῦ* τάδε φησίν· *Ἐὰν οὖν δειχθῇ τῆς αὐτῆς εἶναι θεότητος τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πατρὶ τὸ Πνεῦμα, τὸ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκχυθέν, καὶ προσκυνητὸν καὶ λατρευτὸν ἀποδειχθήσεται.* Ἰδοὺ ὧδε πάλιν τὸ *ἐκχυθὲν* πρὸς τὴν ὑπόστασιν φέρεται τοῦ Πνεύματος. Πρῶτον μὲν, ὅτι τῆς αὐτῆς θεότητος τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ οὐ λέγετε τὰ χαρίσματα, καίτοι γε ἄκτιστα εἶναι ταῦτα νομίζοντες· ἄλλο γὰρ τῆς θείας οὐσίας τὴν ἐνέργειαν λέγετε· ἔπειτα δὲ, ὅτι προσκυνητὴν, ἢ λατρευτὴν ἐνέργειαν οὐδεὶς νοῦν ἔχων λέγει τῆς οὐσίας διαφέρουσαν. Ἀλλ' ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, ἔξω γίνομαι ἐμαυτοῦ, τῷ πάθει νικώμενος. Οὐαί μοι τῷ ἀθλίῳ! οὐαί μοι! ὅτι τὸ ἐμὸν γένος τὸ ὀρθοδοξότατόν ποτε καὶ Χριστοῦ φίλον εἰς τοῦτο ἀσεβείας κατῆλθες, ὥστε συνοδικῶς φρονῆσαι τὰ τοῦ Παλαμᾶ, καὶ κατ' ἔτος τῷ ἀναθέματι παραπέμπειν Τριάδα καὶ τοὺς αὐτῆς· οὕτως ἐμάνης κατὰ τῆς ἀληθείας, ὦτό' ἵν' ἀποφύγῃς τοὺς ἀλύτους τῇ ἀληθείας λόγους ἀποτολμῆσαι κηρύττειν, ἀπείρους οὔσας τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, καὶ κτιστὰς εἶναι, καὶ ἀπειράκις τῆς οὐσίας διαφέρειν, καὶ πιστεύειν ἔξω τῆς Τριάδος εἶναι τι ἄκτιστον, καὶ τοὺς μὴ οὕτω φρονοῦντας ἀποκηρύττειν τῆς Ἐκκλησίας. Δεῦρο, δεῦρο πρὸς τὴν Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, ἤτοι τῆς παλαιᾶς; Ῥώμης. Ἐρώτα, καὶ μαθήσῃ. *Κροῦσε, καὶ ἀνοιγήσεταί σοι.* Ἀκολούθει τοῖς σοῖς διδασκάλοις Ἀθανασίῳ τῷ πάνυ, Βασιλείῳ, Κυριλλῳ, τῷ Νύσσης, καὶ τοῖς λοιποῖς. Παράπεμψον τῷ ἀναθέματι Παλαμᾶν, τὸν, ἵνα φύγῃ τὴν τῆς Ῥώμης δόξαν, ἤτοι τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν, εἰς πολυθεΐαν καὶ αὐτῆς τῆς Ἑλληνικῆς πολλῷ χείρω εἰσβαλόντα πᾶσαν τὴν Ἐκκλησίαν Γραικῶν. Τίς τραγῳδὸς ἐκτραγῳδήσει ὡς δεῖ ταῦτα; Τίς ἀρκούντως ἀποκλαύσεται; Ἐμοὶ δὲ, εἰρήσεται γὰρ τἀληθὲς, ὅταν τούτων μνησθῶ, ὥσπερ τινὶ φιλογόῳ γυναικὶ, ὀδυξιν ἐπέρχεται ξύειν τὰς παρειὰς, καὶ τὴν κόμην ξαίνειν, χερσὶ δέρειν εἰς τὴν κεφαλὴν, καὶ τύπτειν παλάμαις τὰ γόνατα, ἐνθυμουμένῳ τὴν τοῦ γένους ἀπώλειαν. Ἀλλ' οὐ καιρὸς νῦν τῶν τοιούτων θρήνων.

paruit. Quod si Filii Spiritus Spiritus hypostasis nuncupatur, ex Filio itaque comparuit Spiritus, qui in propria hypostasi Spiritus est, unus ex divina Triade. Quod si nonnulli comparere, per Filium Spiritum revelatum fuisse, autumant, pudeat ipsos hæc dicere, quod potius Filius per Spiritum revelatus est. *Ille enim*, ait, *vos docebit omnia, et ducet in omnem veritatem*[1]. Revelatur et Pater per Filium, *Revelavi nomen tuum*, inquit, *hominibus*[2]. Sed neque Pater per Filium comparere, neque Filius per Spiritum dicitur, imo prorsus oppositum. Tum, revelatio ipsa tempore fit, sed Spiritus ab æterno comparuit per Filium, cum et ab æterno Spiritus Filii sit. Non ergo revelationem tempore factam, sed eam qua ab æterno per Filium, ut seipso subsisteret, comparuit, apparere illud significat. Et hæc quidem hi. At divinus Athanasius in *Disputatione Orthodoxi et Macedoniani* hæc habet: *Itaque si ostensum fuerit ejusdem esse divinitatis cum Filio et Patre Spiritum, qui ex ipso Patre per Filium effusus est, et adorandus, et colendus esse demonstrabitur.* Ecce nunc iterum *effusum* illud ad hypostasim Spiritus refertur. Primum, quod dona nullo modo dicuntur ejusdem divinitatis esse cum Patre et Filio, licet ea increata esse in opinione hominum est, cum aliud a divina essentia operatio sit. Secundum, quod nullus dummodo pleno pectore sapiat adorandam ac colendam operationem nuncupat; quæ ab essentia diversa sit. Sed cum huc dicendo accesserim, motu animi concitus, extra me fio. Væ mihi misero! væ mihi! quod gens mea, quæ aliquando orthodoxam integerrime fidem sequebatur, et Christi amans in id impietatis prolapsa es, ut synodice ea quæ Palamas, sentias, et singulis annis anathemate devoveas Triadem, illiusque cultores: sic adversus veritatem insanisti, ut, dummodo insolubiles veritatis rationes declinares, ausa fueris, infinitas Dei operationes prædicare, easque increatas, et infinite ab essentia differre, credereque aliquid extra Triadem increatum, et eos qui aliter sentiunt, ab Ecclesia exturbare. Accede, accede ad Christi, sive veteris Romæ Ecclesiam. Quære et disces. *Pulsa, et aperietur tibi.* Sequere tuos præceptores Athanasium Magnum, Basilium, Cyrillum, Nyssenum, et reliquos. Dic anathema Palamæ, qui, ut Romanam sententiam, seu potius veritatem ipsam declinaret, in cultum multorum deorum, et gentilium ipsorum multo perniciosiorum, Græcorum universam Ecclesiam conjecit. Quis tragœdus hæc, uti addecet, tragice prosequetur? Quis abunde deplorabit? Mihi sane, verum enim dicetur, dum hæc in mentem veniunt, veluti cuidam in lacrymas pronæ mulieri subit, unguibus genas laniare, manibus comam evellere, et palmis pulsare genua, gentis meæ exitium reminiscenti. Sed similium lacrymarum nunc tempus non est. Novi enim, quod qui opinione Græcus es,

[1] Joan. xiv, 26. [2] Joan. xvii, 6.

me veluti mente captum irridebis. At ego quemadmodum vera dico, ita mihi Christus parcat die judicii. Sed valeant hæc quæ vel deorum multitudinem, vel impietatem in Ecclesiam Dei introduxunt; et unde egressi sumus oratione, divinus nos Cyrillus reducat, dum secundo *Thesaurorum* libro scribit: *Spiritus sanctus ad nos accedens, conformes nos Dei commonstrat, progreditur vero ex Patre et Filio. Manifestum est eum divinæ esse essentiæ naturaliter, in ipsa et ex ipsa egredientem.* Et hic quoque de hypostasi sermonem esse, satis apparet ex eo quod sanctus cum articulo extulit Spiritum sanctum: neque enim ea ratione dona proferuntur, cum ex Patre et Filio simul et Spiritu dona egrediuntur. Adde præterea, divinæ essentiæ dona esse, minime astruitis, at ex Patre et Filio Spiritus progrediens divinæ essentiæ est. His igitur omnibus credendum est vere, effundi, apparere, progredi, et quidquid aliud de Spiritu dicetur, ad hypostasim pertinere. Quod si quopiam in loco et de donis idem asseritur, ne fallamur eodem nomine: ex illis, quæ ante et post dictionem, de quo sermo est, afferuntur, res ipsa excutienda est. Sit ergo demonstratum a nobis progredi et effundi ex Patre et Filio Triadis unum, Spiritum sanctum scilicet. Hæc autem et similia progressum in exsistentiam Spiritus sancti connotare, ex illis, quæ diximus, non erit difficile deprehendere. Nam alio modo ex Patre et Filio, sive per Filium effundi Spiritum, qui in speciali hypostasi est, intellexerimus?

10. Sed exponantur hæc fusius. Si ab ὑφίστασθαι *substare* nempe ac *subsistere* hypostasis nomen habet, quod progreditur et effunditur in hypostasim, ita progreditur, ut substet subsistetque. Progreditur itaque, et effunditur Spiritus ex Patre et Filio, ad subsistendum, quod in speciali hypostasi esse notat: id vero est procedere. Ex Patre ergo et Filio, vel per Filium procedit Spiritus sanctus, ita ut ab utroque habeat, quod sit. Et hanc esse sententiam doctorum, audi ex Cyrilli Commentario in Joannis Evangelium. Repetatur vero paulo altius testimonium, ut quæ contra nos esse, ut Græcis videretur, nobis potius favere, plane cognoscas: *Proprius Dei et Patris Spiritus est*, scribit, *sed non minus proprius est et Filii, non ut aliud et aliud, aut divise in utroque consideratus, aut exsistens. Sed quando ex Patre et in Patre naturaliter est Filius, fructus verus exsistens illius essentiæ, Spiritus, qui proprius est Patris secundum naturam producitur, et effunditur a Patre, et per ipsum Filium creaturæ suppeditatur, non modo aliquo servili, qui in ministris agnoscitur, sed, ut jam dixi, ex ipsa Dei, et Patris essentia exiens, effususque illis, qui eum acceptare digni sunt per Verbum consubstantiale, et ex ipso apparens, per apparitionem nempe in exsistentiam, secundum seipsum, et in ipso permanens immoransque perpetuo adhæse simul atque disjuncte.* Viden' ante omnia, æque Spiritum esse Filii atque est Patris? Esset vero

Οἶδα γὰρ ὅτι καταγελᾷς Γραικὸς τῇ δόξῃ ὡς ἀνοήτου. Ἐγὼ δ' ὥσπερ ἀληθῆ λέγω οὕτω μου ὁ Χριστὸς φείσοιτο ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως. Ἐάσθω γοῦν τὰ περὶ τῆς πολυθεΐας ταύτης, ἢ ἀθεΐας, καὶ πρὸς τὸ πρῶτον αὖθις ὁ θεῖος ἡμᾶς ἐναγέτω Κύριλλος. Ὅ τε τοίνυν, φάσκων ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν *Θησαυρῶν*, τὸ *Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν ἡμῖν γενόμενον, συμμόρφους ἡμᾶς ἀποδεικνύει Θεοῦ. Πρόεισι δὲ καὶ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Πρόδηλον ὅτι τῆς θείας ἐστὶν οὐσίας, οὐσιωδῶς ἐν αὐτῇ καὶ ἐξ αὐτῆς προϊόν.* Ὅτι δὲ περὶ τῆς ὑποστάσεως κἀνταῦθα ὁ σκοπὸς τῷ ἁγίῳ, δῆλον τῷ τε μετὰ τοῦ ἄρθρου τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰπεῖν. Οὐ γὰρ οὕτω λέγεται τὰ χαρίσματα, καὶ τῷ προϊέναι ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὁμοῦ τε καὶ Πνεύματος προϊόντων τῶν χαρισμάτων. Πρὸς τούτοις οὐ τῆς θείας φύσεώς φατε τὰ χαρίσματα. Τὸ δὲ προϊὸν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ Πνεῦμα τῆς θείας οὐσίας ἐστίν. Ἐκ τούτων ἄρα πάντων πιστεύειν δεῖ ἀληθῶς, ὅτι τὸ προχεῖσθαί τε, καὶ πεφηνέναι, καὶ προϊέναι, καὶ εἴ τι ὅμοιον περὶ τοῦ Πνεύματος λέγεται, τῇ ὑποστάσει ἁρμόζει. Εἰ δέ που καὶ περὶ τῶν χαρισμάτων εἴρηται, ἀλλ' οὐ χρὴ ἀπατᾶσθαι τῇ ὁμωνυμίᾳ, ἐξετάζειν δὲ μᾶλλον διὰ τῶν πρὸ τῆς λέξεως, καὶ τῶν μετὰ τὴν λέξιν περί τίνος ὁ λόγος. Ἔστω γοῦν τοῦτο ἀποδεδειγμένον ἡμῖν, ὅτι πρόεισι καὶ προχεῖται παρὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ὁ εἷς τῆς Τριάδος τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅτι δὲ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα τὴν εἰς τὸ εἶναι σημαίνει τοῦ Πνεύματος πρόοδον, οὐ χαλεπὸν καὶ ἐκ τῶν εἰρημένων συνιδεῖν. Τίνι γὰρ ἄλλῳ τρόπῳ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἢ δι' Υἱοῦ προχεῖσθαι τὸ ἐν ὑποστάσει ἰδικῇ νοήσαιμεν Πνεῦμα;

ι'. Λελέχθω δὲ καὶ πλατύτερον· Εἴπερ παρὰ τὸ ὑφίστασθαι ὑπόστασις λέγεται, τὸ προϊὸν, ἢ προχεόμενον εἰς ὑπόστασιν, οὕτω πρόεισιν, ὥστε ὑφίστασθαι. Πρόεισιν ἄρα καὶ προχεῖται τὸ Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ πρὸς τὸ ὑφίστασθαι τὸ ἐν ἰδικῇ ὑποστάσει εἶναι σημαίνει. Τοῦτο δέ ἐστι τὸ ἐκπορεύεσθαι. Ἐκ Πατρὸς ἄρα καὶ Υἱοῦ, ἢ δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὥστε ἐξ ἀμφοῖν ἔχειν τὸ εἶναι. Ὅτι δὲ ταῦτα καὶ τοῖς διδασκάλοις δοκεῖ, ἄκουσον Κυρίλλου ἐκ τοῦ εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην πονήματος. Εἰρήσθω δὲ τὸ ῥητὸν μικρὸν ἄνωθεν, ἵνα γνῷς καὶ τὰ δοκοῦντα καθ' ἡμῶν εἶναι, ὡς ἂν Γραικοὶ φαῖεν, ὄντα μᾶλλον ὑπὲρ ἡμῶν· *Ἴδιον τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς τὸ Πνεῦμά ἐστι*, φησίν· *ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἰδιόν ἐστι καὶ τοῦ Υἱοῦ, οὐχ ὡς ἕτερον καὶ ἕτερον, ἢ μεριστῶς ἐν ἑκατέρῳ νοούμενόν τε καὶ ὑπάρχον. Ἀλλ' ἐπείπερ ἐκ Πατρὸς καὶ ἐν Πατρὶ κατὰ φύσιν ἐστὶν ὁ Υἱός, καρπὸς ὑπάρχων ἀληθινὸς τῆς οὐσίας αὐτοῦ τὸ τοῦ Πατρὸς ἴδιον Πνεῦμα κατὰ φύσιν ἐπάγεται, χεόμενον μὲν ἐκ Πατρός, δι' αὐτοῦ δὲ τοῦ Υἱοῦ τῇ κτίσει χορηγούμενον, οὐ κατά τινα τρόπον διακονικὸν, ἤτοι τὸν ἐν ὑπουργίᾳ, ἀλλ' ὥσπερ ἔφην ἀρτίως, ἐξ αὐτῆς μὲν προκύπτον τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, χεόμενον δὲ τοῖς ἐλεῖν ἀξίοις διὰ Λόγου τοῦ ὁμοουσίου, καὶ ἐξ αὐτοῦ πεφηνότος, κατ' ἐκφασιν δηλονότι τὴν εἰς τὸ εἶναι καθ' ἑαυτὸ, καὶ ἐν αὐτῷ μένοντός τε καὶ ὄντος ἀεὶ προσεχῶς τε

ἅμα καὶ μεμερισμένως. Ὁρᾷς πρῶτον μὲν ὡς οὐ- A
δὲν ἧττον ἴδιον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἢ τοῦ Πατρός;
Ἦν δ' ἂν ἧττον ἴδιον, μᾶλλον δὲ οὐδὲ ἴδιον, μὴ ὂν ἐξ
αὐτοῦ. Εἰ γὰρ ἰδιόν ἐστι τοῦ Υἱοῦ τὸ ἐν ὑποστάσει
Πνεῦμα, ὅπερ ὁμολογεῖν καὶ Γραικοὺς σύνοιδα, ἢ
φύσει, ἢ ἐπικτήτως ἐστὶν αὐτοῦ ἴδιον. Λέγω δὲ ἐπι-
κτήτως τὸ ὕστερόν τινι διδόμενον, καὶ ἰδιοποιούμε-
νον, καὶ οὐκ ἀπὸ γεννήσεως τῇ φύσει ἑνὸν τῇ αὐτοῦ,
ὅπερ οὐδὲ κυρίως ἴδιον. Ἀλλὰ τοῦτο ἀσεβὲς πολλα-
χοῦ Κύριλλος δείκνυσι, καὶ οὐχ ἧττον ἐν τῇ εἰρη-
μένῃ περικοπῇ. Ἐπειδὴ γὰρ ὁ Υἱὸς ἔχει πάντα τὰ
τοῦ Πατρὸς, ὡς φύσει Υἱὸς, τὸ τοῦ Πατρὸς ἴδιον
Πνεῦμα κατὰ φύσιν ἐπάγεται, οὐκ ἐπακτὸν, οὐδὲ
ἔξωθεν. Μανικὸν γὰρ τὸ οὕτω φρονεῖν, ὡς ἐν ἄλλοις
φησί. Φύσει δὲ ὂν ἴδιον τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, ὡς ἐπα- B
γομένου φύσει αὐτὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἅμα τῷ γεννᾶ-
σθαι, ἀνάγκη παρ' αὐτοῦ ἔχειν τὸ εἶναι. Οὐ γὰρ διότι
ὁμοούσιον, διὰ τοῦτο ἴδιον. Ἦν γὰρ ἂν καὶ ἡ τοῦ
Υἱοῦ ὑπόστασις ἰδιόν τι τοῦ Πνεύματος. Ἀλλ' οὐδεὶς
εἶπέ ποτε, ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς φύσει ἐπά-
γεται τὸν Λόγον, οὐδ' ὅτι ἐν τῷ ἐκπορεύεσθαι φύσει
δίδοται αὐτῷ ὁ Υἱός· οὐδ' ὅτι τῷ ἔχειν πάντα τὰ τοῦ
προβολέως τὸ Πνεῦμα, τούτου χάριν ἔχει καὶ τὸν
Υἱὸν ὡς ἴδιον αὐτοῦ. Τοὐναντίον μενοῦν ἅπαν οἷδας
τοῖς ἁγίοις θεολογούμενον. Διατί; Διότι τὸ Πνεῦμα
καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ᾔδεσαν, τὸν δὲ Υἱὸν ἐκ τοῦ Πνεύμα-
τος οὐκ ᾔδεσαν. Φέρε γάρ, εἴ τις εἴποι, ὅτι ἐν τῷ ἐκ-
πορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς φύσει ἐπάγε-
ται τὸν Υἱὸν, καὶ ὅτι ἴδιος τοῦ Πνεύματος ὁ Υἱὸς,
ἀποδέξῃ σὺ τοῦτον; οἶδα ὅτι ἐξωθήσεις τοῦ τῶν Χρι- C
στιανῶν συστήματος, καὶ νοήσεις εὐθὺς, ὡς ἐκ τοῦ
Πνεύματος δοξάζει τὸν Υἱὸν ὁ τοιαῦτα λέγων. Οὐκ ἄρα
διὰ τὸ ὁμοούσιον ἴδιον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ
διότι ἐξ αὐτοῦ πέφηνε κατ' ἔκφανσιν τὴν εἰς τὸ εἶναι
καθ' ἑαυτὸ, δηλονότι εἰς τὸ ἐν ἰδικῇ ὑποστάσει εἶναι,
καὶ διότι ἴδιον, διὰ τοῦτο καὶ ὁμοούσιον. Ὅτι δὲ τὸ
ἴδιον οὕτω λαμβάνεται, καὶ τοῦτο δύναται, ὅρα σα-
φῶς Κύριλλον λέγοντα ἐν τῷ πρὸς Νεστόριον λόγῳ·
Ὥσπερ γὰρ ἀνθρώπου, καὶ μὴν ἑκάστου τῶν
ἑτέρων ζώων τὸ ἐξ αὐτοῦ κατὰ φύσιν γέννημα,
οὕτως ἴδιον αὐτοῦ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ νοοῖτ'
ἂν εἶναι καὶ λέγοιτο. Ἀκούεις ὅτι τὸ ἴδιον οὐκ ἐπὶ
Θεοῦ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἀνθρώπων καὶ τῶν ἑτέρων
ζώων λέγεται τὸ ἐκ τινος; Ἀλλὰ καὶ Ἀθανάσιος ἐν
τῷ κατὰ Ἀρειανῶν λόγῳ, *Ἐπειδὴ γὰρ Λόγος ἐστὶ,* D
φησὶν, *ἴδιος φύσει τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἐξ αὐ-*
τοῦ τέ ἐστι, καὶ ἐν αὐτῷ. Ἰδοὺ πάλιν ἐκ τούτου δεί-
κνυται ὁ Υἱὸς εἶναι ἐκ τοῦ Πατρὸς, ὅτι Λόγος αὐτοῦ
ἴδιος καλεῖται. Ὁ δὲ θεῖος αὖθις Κύριλλος εἰς τὸ,
Κἀγὼ ἐρωτήσω τὸν Πατέρα, τάδε φησί· *Τῶν γὰρ*
Θεοῦ καὶ Πατρὸς φυσικῶν ἀγαθῶν οὐσιωδῶν
ὑπάρχων ὁ Υἱὸς κοινωνὸς, ἔχει τὸ Πνεῦμα κατὰ
τοῦτον τὸν τρόπον, καθ' ὅπερ ἂν νοοῖτο καὶ ὁ
Πατὴρ, οὐκ ἐπακτὸν, οὐδὲ ἔξωθεν· εὐηθὲς γὰρ,
μᾶλλον δὲ μανικὸν τὸ οὕτω φρονεῖν· ἀλλ' ὥσπερ
καὶ ἡμῶν ἕκαστος τὸ ἴδιον ἐν ἑαυτῷ πνεῦμα
συνέχει, καὶ ἐκ τῶν ἐνδοτάτων σπλάγχνων εἰς
τὸ ἔξω προχέει. Ὁρᾷς τὴν ὁμοιωσιν; Πείθῃ τοῖς
εἰρημένοις, ἢ ἔτι χρῄζομεν μαρτύρων; Ἴδιον ἄρα τὸ

minus proprius, imo nec proprius, si ex eo non esset. Etenim si Spiritus, qui in hypostasi est, est proprius Filii, quod et apud Græcos in confesso esse nullus dubito, aut natura, aut ascititie est illius proprius; ascititium vero dico, quod postmodum adjicitur, daturque, applicaturque, et non est a nativitate naturæ propriæ insitum, quod nec stricto modo proprium est. Sed hoc impietatem sapere, pluribus in locis Cyrillus demonstrat, multoque magis in allata pericope. Cum enim Filius possideat omnia Patris, tanquam qui Filius natura est, Patris proprium Spiritum secundum naturam conducit, non ascititium neque extraneum; desipientis enim est, ita sentire, ut alibi scribit. Natura autem cum sit proprius Spiritus Filii, tanquam qui B illum una secum adducit ex Patre, ipso generationis momento, necesse est ut ex eo habeat esse. Neque enim quia ejusdem naturæ est, ideo et proprius: esset enim et Filii hypostasis aliquid proprium Spiritus. Sed nemo unquam dixit Spiritum ex Patre adducere una secum Verbum; neque cum procedit, natura dari ipsi Filium; neque quod habet Spiritus omnia producentis, ideo habet et Filium, ut sui proprium. Sed hinc contraria omnia sat tenes a Patribus tradita. Quapropter? Quoniam Spiritum et ex Filio sciebant, Filium vero ex Spiritu nullo modo. Agesis enim, si quis dixerit, dum Spiritus ex Patre procedit, natura una simul adducit Filium, et Spiritus Filium esse proprium, concederesne tu id quidem? Bene novi te, eum ex C Christianorum cœtu repulsurum, statimque animo concipies, similia efferentem, ex Spiritu Filium esse opinari. Non igitur propter eamdem naturam Spiritus est Filii proprius, sed quod ex eo apparuit secundum apparitionem, qua ut seipso subsistat, conducitur, propria nempe hypostasi exsistere, et quia proprius, ideo est et ejusdem naturæ. Proprium vero ita sumi, et id insinuare, discito ex Cyrillo, qui oratione ad Nestorium scribit: *Quemadmodum enim hominis, nec non et aliorum singulorum animantium fetus, qui ex eo est, secundum naturam, sic proprium illius intelligetur esse dicetur, quod ex essentia illius erit.* Audistine, proprium non de Deo solum, sed et de hominibus, et D de aliis animantibus dici, quod ex aliquo est? Sed et Athanasius, Oratione contra Arianos: *Cum enim Verbum sit,* ait, *proprium natura divinæ essentiæ, est ex eo et in illo.* En ut denuo ex hoc quoque constabiliatur, Filium ex Patre esse, quod Verbum ipsius proprium vocitatur. Divinus rursus Cyrillus in illud: *Et ego rogabo Patrem,* hæc adnotat: *Nam Dei et Patris naturalium bonorum et essentialium cum Filius particeps sit, habet Spiritum eo modo, quo illum habere et Pater intelligetur, non ascititium neque extraneum. Stolidi enim est, imo furiosi ita sentire. Sed veluti nostrum singuli proprium in semetipso spiritum continent, et ex intimis visceribus foras effundunt.* Viden' similitudinem? Suaderis jam dictis? An præterea alios testes ex-

poscis? Proprius itaque Spiritus Filii est, quod ex ipso est, veluti et apud nos proprius noster spiritus. Nam si ex eo non esset, neque esset proprius ; sed proprius est, ergo et ex ipso, non donum, non operatio, sed ex Triade unus. Apparuit enim ex ipso, ea apparitione ad exsistentiam ductus, qua per se subsisteret, hoc autem est procedere. Procedit igitur et ex Filio, sive per Filium, quemadmodum et divinus Maximus tradit, dum quid aureum candelabrum apud Zachariam prophetam innuit, interpretatur: *Nam Spiritus sanctus*, ait, *veluti natura secundum essentiam est Dei et Patris, ita et Filii secundum essentiam est, uti a Patre essentialiter per Filium genitum inenarrabili quodam modo procedens.* En rursus secundum essentiam esse Filii Spiritum, ex eo procedere commonstratur.

11. Quod si dicas, essentialiter ab eo dictum, ut ex essentia illum Filii esse significaret, tolleret vero ex hypostasi, quod ex Græcis nonnulli suspicantur, et eamdem inde naturam notari contendunt, non comprehendentes, si hoc concederetur, Patrem quoque ex essentia Spiritus esse pie admodum dici, quam vocem nemo ad hunc diem misit. Et fraudem, quæ in dicto latet, facili negotio deprehendes. Absurdissime namque loqueretur sapientia præclarissimus Maximus, si ex eodem idem commonstraret; quemadmodum si quis vellet ostendere essentiam esse hominem, id diceret esse : quod essentia homo est. Etenim si quod secundum essentiam Filii Spiritus est, ideo contendit essentialiter esse ex eo, sive ex essentia illius, ut Græci opinantur, plane deridiculus esset sermo, nihil ostendens ejusdem essentiæ Filii Spiritum ideo esse dicens, quod ejusdem essentiæ est. Videsne ridicularias Græcorum argumentationes, quo sese agunt ? Considera præterea impietatem. Quidquid generatur, proceditque in exsistentiam, aut est ex hypostasi tantum qua hypostasis est, aut ex essentia et natura tantum, et absque hypostasi considerata, aut ex utraque ex natura scilicet aut essentia quæ in hypostasi est, et in hypostasi concipitur. Secundum neque Græci ipsi dixerint; namque absurdum, ut videtur, existimant quod inde sequitur : ejusdem siquidem naturæ Trinitas confunderetur, adeo ut ex tribus unumquodque, et ex seipso et ex aliis esset, propterea que ex hypostasi, qua hypostasis est, existimant esse, et quod procedit, et quod generatur. Heu vesaniam! Etenim si hypostasis, qua hypostasis est, generat, atque producit, erit ex hypostasi hypostasis secundum idem, sicque hæc naturæ non fuerint, sed hypostasis. Quod si communes Christianorum sententias, et doctorum omnium dicta recte consideres, rerumque ipsam naturam, haud fieri posse judicatur, ut cuique patet. Dices, ex hypostasi Patris Filium generari, certis verbis reperitur. Ipse quoque addo et ex natura et ex essentia esse, et naturaliter inde generari multo uberius expresse inveniri. Quod si ex hypostasi na-

A Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, ὅτι ἐξ αὐτοῦ, ὡς καὶ παρ' ἡμῶν τὸ ἴδιον ἡμῶν πνεῦμα. Εἰ γὰρ μὴ ἐξ αὐτοῦ, οὐδὲ ἴδιον· ἀλλ' ἴδιον· ἐξ αὐτοῦ ἄρα, οὐ χάρις, οὐκ ἐνέργεια, ἀλλ' ὁ τῆς Τριάδος εἷς. Πέφηνε γὰρ ἐξ αὐτοῦ κατ' ἔκφανσιν τὴν εἰς τὸ εἶναι καθ' ἑαυτό. Τοῦτο δέ ἐστι τὸ ἐκπορεύεσθαι. Ἐκπορεύεται ἄρα καὶ ἐξ Υἱοῦ, ἤτοι δι' Υἱοῦ, ὡς καὶ ὁ θεῖός φησι Μάξιμος ἐν οἷς ἑρμηνεύει, τί βούλεται τῷ προφήτῃ Ζαχαρίᾳ ἡ χρυσῆ λυχνία. *Τὸ γὰρ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, φησὶν, *ὥσπερ φύσει κατ' οὐσίαν ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, οὕτω καὶ τοῦ Υἱοῦ κατ' οὐσίαν ἐστὶν, ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς οὐσιωδῶς δι' Υἱοῦ γεννηθέντος ἀῤῥάστως ἐκπορευόμενον.* Ἰδοὺ πάλιν τὸ κατ' οὐσίαν εἶναι Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τῷ δι' αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι δείκνυται.

B

ια'. Εἰ δὲ λέγοι; τὸ οὐσιωδῶς αὐτῷ εἰρῆσθαι, ἵνα τὸ μὲν ἐκ τῆς οὐσίας εἶναι τοῦ Υἱοῦ δηλώσῃ, τὸ δὲ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἀναιρήσῃ, ὅ τινες τῶν Γραικῶν ὑπειλήφασι, καὶ τὸ ὁμοούσιον ἐντεῦθεν δηλοῦσθαι θέλουσι, μὴ συνορῶντες ὡς τούτου δοθέντος καὶ ὁ Πατὴρ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πνεύματος ἐλέγετ' ἂν εὐσεβῶς, ὅπερ οὐδενὶ λέλεκται, ῥᾴδιον ἰδεῖν τὴν λανθάνουσαν τῷ λόγῳ ἀπάτην. Ἀτοπώτατος γὰρ ἦν ὁ σοφὸς τὰ πάντα Μάξιμος, εἰ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐδείκνυε τὸ αὐτό· ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐθέλων δεῖξαι οὐσίαν εἶναι τὸν ἄνθρωπον, τοῦτ' ἔλεγεν εἶναι· διότι οὐσία ὁ ἄνθρωπός ἐστιν. Εἰ γὰρ κατ' οὐσίαν εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τούτου χάριν βούλεται, ὅτι οὐσιωδῶς ἐξ C αὐτοῦ, ἤτοι τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ὡς δοκεῖ τοῖς Γραικοῖς, γελοῖος ἂν ἦν ὁ λόγος οὐδὲν δεικνύων, ἀλλὰ τῆς αὐτῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τούτου ἕνεκα λέγων, ὅτι τῆς αὐτῆς οὐσίας. Βλέπεις τὰς γελοιώδεις τῶν Γραικῶν ἐπενθυμήσεις ποῖ φέρονται ; Σκόπει καὶ τὴν ἀσέβειαν. Τὸ γεννώμενον πᾶν καὶ ἐκπορευόμενον εἰς ὕπαρξιν, ἢ ἐκ τῆς ὑποστάσεως μόνον καθὰ ὑπόστασις, ἢ ἐκ τῆς οὐσίας καὶ φύσεως, ἢ τοῦτο μόνον καὶ οὐχ ὑπόστασις, ἢ κατ' ἀμφότερον ἐκ τῆς ἐνυποστάτου φύσεως, ἤτοι τῆς ἐν ὑποστάσει θεωρουμένης οὐσίας, ἀλλὰ τὸ δεύτερον οὐδὲ Γραικοὶ λέγουσιν. Ἄτοπον γάρ, ὡς ἔοικεν, οἴονται τὸ ἑπόμενον, ὅτι τῆς αὐτῆς ἡ Τριὰς οὖσα φύσεως συγχυθήσεται, ὥστε τῶν τριῶν ἕκαστον καὶ ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν ἔχειν τὸ εἶναι, καὶ διὰ τοῦτο ἐκ τῆς D ὑποστάσεως, ᾗ ὑπόστασις, νομίζουσι τὸ ἐκπορευόμενον καὶ γεννώμενον. Ὦ τῆς ἀνοίας! Εἰ γὰρ ἡ ὑπόστασις γεννᾷ καὶ προβάλλει, ᾗ ὑπόστασις, ἔσται ἐκ τῆς ὑποστάσεως ὑπόστασις καθ' αὐτὸ, καὶ οὕτως οὐκ ἔσται φύσεως ταῦτα, ἀλλ' ὑποστάσεως· ὅπερ καὶ τοῖς κοιναῖς τῶν Χριστιανῶν ἐννοίαις, καὶ τοῖς διδασκάλοις πᾶσι, καὶ αὐτῇ τῇ τῶν πραγμάτων φύσει, ἀδύνατον εἶναι παντί που δῆλον. Ἀλλὰ φήσαις ἄν, ὅτι ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς γεννᾶσθαι τὸν Υἱὸν ῥητῶς εὕρηται. Ἐγὼ δέ σοι λέγω, ὅτι καὶ ἐκ τῆς φύσεως καὶ οὐσίας εἶναι, καὶ φυσικῶς ἐκεῖθεν γεννᾶσθαι, πολλῷ μᾶλλον ῥητῶς εὕρηται. Εἰ δ' ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἴρηται φυσικῶς, πάντως ἐκ τῆς ἐνυποστάτου οὐσίας. Πῶς δὲ καὶ νοήσαις ὑπόστασιν,

εἰπέ μοι, εἰ μὴ ἐν οὐσίᾳ αὐτὴν θεωροίης; οὐσίαν μὲν γὰρ καὶ φύσιν χωρὶς ὑποστάσεως καθολικώτερον νοεῖν δυνατὸν, διὸ καὶ δοκεῖ τισι καθόλου ὑφίστασθαι· ὑπόστασιν δὲ νοῆσαί τε καὶ εἰπεῖν μὴ συννοουμένης, ἢ καὶ προνοουμένης τῆς οὐσίας τε καὶ τῆς φύσεως πάντη ἀδύνατον. Διὸ καὶ ὅταν τὸ ἀγέννητον καὶ ἐκπορευτὸν ὑποστατικὰς ἰδιότητας; λέγωμεν, τὴν ἐν ἰδικῇ ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ καὶ ἐκπορευτοῦ ὑποστάσει θεωρουμένην οὐσίαν νοοῦμεν. Οὐ γὰρ εἰς ἰδιότητας ψιλὰς πιστεύομεν, οὐδὲ οὐσίας ἀφορίζειν ταῦτα, ἀλλὰ περὶ οὐσίαν ἀφορίζεσθαι ὁμολογοῦμεν, κατὰ τὴν θεολόγον φωνήν. Ὅταν γὰρ λέγωμεν, ὅτι ὁ Πατὴρ οὐκ ἔστιν Υἱὸς, οὐ μόνον τοῦτο δηλοῦμεν, ὅτι ἡ πατρικὴ ἰδιότης οὐκ ἔστι καὶ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ὅτι καὶ ἡ ἐν τῇ ὑποστάσει τοῦ Πατρὸς θεωρουμένη φύσις τε καὶ οὐσία οὐκ ἔχει τὴν υἱικὴν ἰδιότητα. Οὐ γὰρ ἰδιά τινα ψιλὰ νομίζομεν τῆς οὐσίας ἄνευ ἐπιθεωρούμενα καὶ χωρὶς ὑποκειμένου, ἀλλὰ τῇ φύσει ἐνεῖναι τὰ ἰδιώματα πιστεύομεν, καὶ οὐ πάντα πάντῃ. Ἕψεται γὰρ Υἱὸν εἶναι τὸν Πατέρα καὶ Πνεῦμα, καὶ τὸ ἀντίστροφον, ὅπερ ἀτεχνῶς Σαβέλλειον. *Ἀλλ' ὥσπερ*, κατὰ τὸν θεῖον Διονύσιον, *τὸ ἐκ τριῶν ὁμοῦ λαμπάδων ἐξαλλόμενον φῶς ἐστι τὸ πᾶν φῶς, καὶ φῶς ἓν τῇ φύσει, καὶ ἑνοῦται ἀσυγχύτως, καὶ διαιρεῖται ἀδιαιρέτως, ἴδιον γὰρ ἑκάστης λαμπάδος τὸ ἑαυτῆς φῶς· οὕτω, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τοῦτο, πάντα γὰρ ὑπερέχει Θεὸς, μία μὲν φύσις τοῖς τρισὶ, διαιρεῖται δὲ ἀδιαιρέτως τοῖς ἰδιώμασι, καὶ ἑνοῦται ἀσυγχύτως τῇ φύσει. Καὶ τοῦτό ἐστιν ὅπερ λέγομεν, ὅτι τὸ ἓν Τριὰς, καὶ ἡ Τριὰς ἕν.* Οὐκ ἄρα ἐκ τῆς ὑποστάσεως, ᾗ ὑπόστασις, τὸ γεννώμενον καὶ ἐκπορευόμενον. Ἀδύνατον γὰρ ὑπόστασιν νοεῖσθαι καθ' ἑαυτὴν ἄνευ φύσεως, ἀλλ' οὔτε μὴν ἐκ τῆς οὐσίας, ᾗ οὐσία. Οὔσης γὰρ τῆς φύσεως μιᾶς Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἦν ἂν καὶ ἐξ ἑαυτοῦ ὁ Υἱὸς, ὅπερ ἄτοπον. Λειπόμενον ἄρα τὸ τρίτον ἐστί· καὶ οὕτω τὸ γεννᾷν, καὶ προβάλλειν φύσεως μὲν ἔργον ὁμολογεῖται, φύσεως δὲ οὐ πάσης, ἀλλὰ περὶ ἣν ἡ τοῦ γεννᾷν ἢ προβάλλειν ἰδιότης θεωρεῖται. Τοῦτο δέ ἐστιν ἐκ τῆς ἐνυποστάτου οὐσίας. Ὅπερ καὶ τῇ φύσει συνᾴδει καὶ τοῖς ἁγίοις λέλεκται. Οὐ γὰρ ἐξ οὐσίας Θεοῦ ἁπλῶς τὸν Υἱὸν λέγουσιν, ἢ τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ τὸν μὲν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, τὸ δὲ ἐκ τῆς οὐσίας Πατρὸς καὶ Υἱοῦ· οὔτε τὴν φύσιν παραλείποντες, καὶ τὴν ὑπόστασιν ἐκφωνοῦντες ἀριδηλότατα διδάσκουσιν, ὅτι ὥσπερ ὁ Υἱὸς ἐκ τῆς ἐνυποστάτου φύσεως τοῦ Πατρὸς καὶ οὐσίας γεννητὸς ὤν, ἔστι τούτου χάριν τῷ γεννήσαντι Υἱὸς καὶ γεννῶντι ὁμοούσιος, οὕτω καὶ τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐκ τῆς ἐνυποστάτου τοῦ Πατρὸς φύσεως, διὰ τῆς ἐνυποστάτου τοῦ Υἱοῦ οὐσίας ἐκπορευτῶς ἔχον τὸ εἶναι, ἔστι τούτων ἕνεκα Πατρί τε καὶ Υἱῷ ὁμοούσιον. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως.

A turaliter dicitur, modis omnibus erit ex essentia, quæ in hypostasi est. Quomodo vero concipies hypostasim, dicito mihi, sodes, si in essentia ipsam non consideraveris? Essentiam enim et naturam absque hypostasi universaliori quodam modo intelligere possumus; quapropter et nonnullis visum est eam universe subsistere. At enim hypostasim concipere, enuntiareque non una simul considerata, aut concepta essentia et natura, modis omnibus fieri nequit. Ideo et cum ingenitum, et procedens proprietates in hypostasi dicimus, essentiam intelligimus, quæ in speciali ingeniti, et geniti, et procedentis hypostasi consideratur. Neque enim in nudas proprietates credimus, neque ab essentiis segregari, sed circa essentiam segregari confitemur, B ut theologica voce præscribitur. Cum enim dicimus Patrem non esse Filium, non id tantum innuimus, paternam scilicet proprietatem non esse et Filii, sed naturam atque essentiam in paterna hypostasi consideratam, nullo modo Filii proprietatem habere. Namque non nudas quasdam proprietates imaginamur, quæ sine essentia, et sine supposito exsistant, sed naturæ inesse proprietates credimus, et non omnia singulis. Sequeretur enim Filium esse Patrem, et Spiritum, et contra. Quod plane Sabellium olet. *Sed veluti*, ut divinus Dionysius scribit, *ex tribus simul lampadibus lumen exsiliens, est totum lumen, et lumen unum natura, et inconfuse unitur, et indivise disjungitur, proprium enim uniuscujusque lampadis lumen, quod in ea est; hac ratione, imo et excelsiori quodam modo, cum Deus supra omnia sit, una quidem tribus natura est, indivise vero disjungitur proprietatibus, et unitur inconfuse natura. Et hoc est, quod dicimus, unum Trinitatem esse, et Trinitatem unum.* C Non ergo ex hypostasi, qua hypostasis est, quod generatur et procedit. Neque enim possumus intelligere hypostasim ipsam per se absque natura, imo neque ex essentia, qua essentia est. Etenim cum una sit natura Patris et Filii, esset etiam ex seipso Filius. Quod plane absurdum est. Quare reliquum est tertium: et sic generare et producere opus esse naturæ in confesso est, sed non cujuscunque, sed in qua generandi producendique proprietas consideratur. Hoc vero est ex essentia, quæ in D hypostasi est, quod et naturæ consonum est, et cum sanctorum dictis concordat. Non enim ex essentia Dei absolute Filium, aut Spiritum enuntiant, sed illum quidem ex essentia Dei et Patris, hunc vero ex essentia Patris et Filii: et cum naturam non prætereant, et hypostasim exprimant, apertissime edocent, uti Filius ex natura Patris, quæ in hypostasi est, et essentia, cum sit genitus, est propterea generantis Filius, ejusdemque cum generante naturæ, ita et sanctissimum Spiritum ex natura Patris in hypostasi, per essentiam Filii in hypostasi per modum processionis habentem, quod sit, hotum gratia esse ejusdem naturæ cum Patre et Filio. Et hæc quidem ita dicta sint.

ιβ'. Ἐπεὶ δὲ οἱ μὲν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, οἱ δὲ καὶ ἐξ Υἱοῦ φασι τὸ Πνεῦμα, πρῶτον μέν τί; ἡ διαφορὰ τῆς *διὰ* πρὸς τὴν *ἐκ*, ὅσον πρὸς τὸ προκείμενον;

12. Verumtamen cum alii ex Patre per Filium, alii ex Filio Spiritum tradant, ante omnia discrimen inter præpositionem *ex* et præpositionem *per*,

pro re proposita declaretur: tum deinceps si quid contra occurrit dicto divi Cyrilli supra recitato, uti addecet, refutetur. *Per* præpositio sæpenumero medium, quod in loco est, significat, veluti si quis diceret: Per Corcyram in insulam Cretam advectum esse; sæpe etiam instrumentale. Sed quid opus est illi similia recensere qui naturalem relationem atque mediationem aliquando eam significare, ostendere conatur? Age igitur, cum dicimus: Ex radice per ramum fructus, annon natura fructum ex ramo dicimus? Et quonam alio sensu intelligetur? Tum etiam, per radium ex sole lumen, nonne illud ex radio natura esse dicimus? Sed non fuit unquam, neque erit radius sine lumine. Quod si fieri nequit, ut radius sit absque lumine, neque erit lumen solare absque radio, sicuti nec Spiritus absque Filio, natura igitur et non adjectione, aut nova additione. Ascititia enim omnia sunt, quæ non sunt naturalia. Per radium lumen, et Spiritus per Filium. *Per* ergo naturalem nobis infert relationem. Quænam autem illa fuerit, extra unam, quæ ex causa est, nullam aliam inveneris. Et hoc pacto ex Filio Spiritum procedere manifesto sequitur sanctorum doctorum dictis. Imo manifesto expressum est.

13. Si quis porro opponat Joannem Syrum id interdicentem: *Ex Filio enim*, ait, *Spiritum non dicimus;* addat quod statim subsequitur, *Spiritum vero Filii nominamus.* Et præterea est in tertio decimo capite: *Ipse enim est Verbi abyssus, Verbi genitor, et per Verbum productor omnia revelantis Spiritus.* Et iterum: *Spiritus sanctus revelans Patris facultas ex Patre est per Filium procedens.* Et ad Jordanem epistola: *Per Filium*, inquit, *Spiritus, non ex Filio, uti Spiritus oris Dei.* Invenitur quoque unam esse Patrem Filii et Spiritus causam. Si hæc itaque produxeris, accurate considera eos qui modum magis Atticum loquendi affectant, præpositionem *ex* et causam primariis, *per* secundis causis ascripsisse. Nusquam siquidem inveneris apud eos qui rectam Græcæ linguæ locutionem ambiunt, *per* primis causis attributam, neque etiam *ex*, nisi nude solumque secunda causa pronuntietur, secundis. Hinc a sanctis, qui formulas linguæ Græcæ, sed probatas, usurpant, et propriæ locutioni student, ex Filio Spiritus non dicitur, sed per Filium. Neque enim locutio illa Græca pura fuerit, ex radice et ramo fructus, et ex sole et radio lumen, sed illa, ex sole per radium, non quod non sit ex radio naturaliter lumen solare, sed quod, cum radius secunda causa sit, non primario sibi vindicat causam, ut ab ea lumen sit. Pari modo, qui ex Patre et Filio dicit Spiritum, vera equidem dicit, rem tamen perfecte, uti est, non exprimit: at qui per Filium dicit, omne vitavit periculum, cum *per* illa significet, non esse absque principio Spiritum a Filio. Ob hæc itaque omnia uti in creaturis, ita et in Spiritu sancto potius *per* Græcorum doctores usurparunt. Reperitur nihilominus et *ex* Filio attributa, et potissimum ab Epiphanio in

A σαφηνιζέσθω· εἶτα καὶ εἴ τι ἀντιπίπτον ἐν τῷ ἄνωθεν γραφέντι τοῦ θείου Κυρίλλου δοκεῖ ῥητῷ, ἐκπιπτέτω δικαίως. Ἡ *διὰ πρόθεσις* μεσιτείαν πολλάκις μὲν τὴν ἐν τόπῳ σημαίνει, ὡς εἴ τις λέγει, διὰ τῆς Κερκύρας καταχθῆναι εἰς Κρήτην· πολλάκις δὲ τὴν ὀργανικήν. Ἀλλὰ τί δεῖ ταῦτα καταριθμεῖν δεῖξαι βουλόμενον τὴν φυσικὴν σχέσιν, καὶ μεσιτείαν ἔστιν ὅτε δηλοῦσαν; Ἄγε δή, ὅταν λέγωμεν· Ἐκ τῆς ῥίζης διὰ τοῦ κλάδου τὸν καρπὸν, οὐ φύσει τὸν καρπὸν ἐκ τοῦ κλάδου λέγομεν; Ἢ πῶς ἑτέρως; Λέγοντες δὲ καὶ διὰ τῆς ἀκτῖνος ἐκ τοῦ ἡλίου τὸ φῶς, οὐκ ἐκ τῆς ἀκτῖνος φύσει αὐτὸ εἶναι λέγομεν; Ἀλλ' οὐκ ἦν ποτε, οὔτε ἔσται ἀκτὶς ἄνευ φωτός. Εἰ δ' ἀδύνατον ἀκτῖνα εἶναι χωρὶς φωτὸς, οὔτε μὴν τὸ ἡλιακὸν φῶς τῆς ἀκτῖνος χωρὶς, ὥσπερ οὐδὲ τὸ B Πνεῦμα χωρὶς τοῦ Υἱοῦ· φύσει ἄρα καὶ οὐ κατὰ μετοχὴν, ἢ διάδοσιν. Ἐπίκτητα γὰρ πάντα τὰ ὡ φύσει. Διὰ τῆς ἀκτῖνος τὸ φῶς, καὶ τὸ Πνεῦμα δ' Υἱοῦ. Ἡ *διὰ* ἄρα φυσικὴν ἡμῖν ἐνδείκνυται σχέσιν. Τίς δὲ αὕτη πλὴν τῆς κατ' αἰτίαν, ἀδύνατον εὑρεῖν. Καὶ οὕτως ἐκ τοῦ Υἱοῦ σοι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι σαφῶς ἕπεται τοῖς θείοις τῶν διδασκάλων λόγοις, μᾶλλον δὲ σαφῶς εἴρηται.

ιγ'. Εἰ δὲ φαίης, τοῦτο Ἰωάννην ἀπαγορεύειν τὸν Σύρον· *Ἐκ τοῦ Υἱοῦ γὰρ*, φησὶ, *τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν*· ἀλλὰ *πρόσθες* τὸ ἑξῆς, *Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν*· καὶ τὸ ἐν τῷ τρισκαιδεκάτῳ κεφαλαίῳ· *Αὐτός μέν ἐστι Λόγου ἄβυσσος, Λόγου γεννήτωρ, καὶ διὰ Λόγου προβολεὺς ἐκφαντορικοῦ Πνεύματος*· καὶ πάλιν· *Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἡ ἐκφαντορικὴ δύναμις τοῦ Πατρὸς ἐκ Πατρὸς ἐστι δι' Υἱοῦ ἐκπορευομένη.* Ἐν δὲ τῇ πρὸς Ἰορδάνην ἐπιστολῇ, *Δι' Υἱοῦ*, φησὶ, *τὸ Πνεῦμα, οὐκ ἐξ Υἱοῦ, ὡς πνεῦμα στόματος Θεοῦ.* Εὕρηται δὲ καὶ μίαν εἶναι τὸν Πατέρα Υἱοῦ καὶ Πνεύματος αἰτίαν. Εἰ γοῦν ταῦτα λέγεις, σκόπει ἀκριβῶς, ὅτι οἱ βουλόμενοι Ἀττικώτερον γράφειν, τὴν μὲν *ἐκ* καὶ τὴν αἰτίαν τοῖς πρώτοις αἰτίοις ἀποδεδώκασι, τὴν δὲ *διὰ* τοῖς δευτέροις. Οὐ γὰρ εὕρῃς παρὰ τοῖς εὖ Ἑλληνίζειν θέλουσι τὴν *διὰ* τοῖς πρώτοις, οὔτε μὴν τὴν *ἐκ*, εἰ μή που κατὰ μόνας λέγοιτο τὸ δεύτερον αἴτιον, τοῖς δευτέροις ἀπονεμομένην, καὶ τούτου χάριν Ἑλληνίζειν τῇ γλώττῃ καὶ κυριολεξεῖν βουλο- D μένοις ἁγίοις, ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγεται, ἀλλὰ δι' Υἱοῦ. Οὐ γὰρ Ἑλληνίζειν ἄκρως δοκεῖ ὁ ἐκ τῆς ῥίζης καὶ τοῦ κλάδου λέγων τὸν καρπὸν, ἢ ἐκ τοῦ ἡλίου καὶ τῆς ἀκτῖνος τὸ φῶς, ἀλλ' ὁ ἐκ τοῦ ἡλίου διὰ τῆς ἀκτῖνος, οὐχ ὡς μὴ ὄντος ἐκ τῆς ἀκτῖνος φύσει τοῦ ἡλιακοῦ φωτὸς, ἀλλ' ὅτι δεύτερον οὖσα αἴτιον ἡ ἀκτὶς, οὐ προκαταρκτικῶς ἔχει τὸ παρ' αὐτῆς εἶναι τὸ φῶς. Ἔτι ὁ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ λέγων τὸ Πνεῦμα ἀληθῆ μὲν λέγει, οὐκ ἔφθη δὲ τελείως τὸ πᾶν ἐκδούς. Ὁ δὲ διὰ τοῦ Υἱοῦ λέγων πάντα ἐκπέφευγε κίνδυνον σημαινούσης τῆς *διὰ*, ὡς οὐκ ἀνάρχως τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ. Τούτων οὖν πάντων χάριν ὡς ἐπὶ τῶν κτισμάτων καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος τῇ *διὰ* μᾶλλον κέχρηνται οἱ διδάσκαλοι τῶν Γραικῶν. Οὐ μὴν ἀλλ' εὕρηται καὶ ἡ *ἐκ* τῷ

Υἱῷ ἀποδιδομένη, καὶ μάλιστα παρὰ τῷ Ἐπιφανίῳ. A *Ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ*, φησὶν, ἐν τῷ *Ἀγκυρωτῷ*, *τὸ Πνεῦμα τρίτον*. Τὴν μέντοι *παρὰ* ἰσοδυναμοῦσαν τῇ *ἐκ* οἶδας πολλοῖς λεγομένην. Παρὰ Πατρὸς γὰρ καὶ Υἱοῦ φασὶ τὸ Πνεῦμα σχεδὸν ἅπαξ-ἅπαντες, καὶ *ἐξ ἀμφοῖν εἶναι* Κύριλλος λέγει. Καὶ ἵνα μή τις προκαταρκτικῶς εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ νομίσῃ, διασαφηνίζων ἐπάγει, *ἤτοι ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ*. Βλέπεις ὡς πάντοθεν τὸ πάλαι οἱ τῶν Γραικῶν διδάσκαλοι οὐκ ἄλλο ἐπρέσβευον εἰ μὴ ὅπερ νῦν ἡ τῆς Ἰώμης Ἐκκλησία; Ἀλλ' οἶδα ὅτι καταγελῶσιν αὐτῆς Γραικοὶ, ὡς δεύτερον αἴτιον λεγούσης ἐπὶ τῆς Τριάδος, οὐ νοοῦντες τούτου ἕνεκα, οὕτω λελέχθαι τισὶ τοῖς ἡμετέροις, ὅτι οὐ ῥᾴδιον ἄλλως δηλοῦν τὰ τοιαῦτα. Ἐπὶ γὰρ τῶν θείων δεύτερον αἴτιον λέγοντες τὸν Υἱὸν, ἵνα τὴν δύναμιν τῆς *διὰ* παραστήσωμεν, οὐκ ἀποτετμημένον νοοῦμεν τοῦ Πατρὸς, οὐδὲ χρόνῳ, ἢ τόπῳ, ἢ ὅ τι ἂν εἴποι τις δευτερεύοντα, ἀλλὰ διότι πάντα ὅσα ἔχει, παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχει, καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι. Εἰ γοῦν ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἔχει τοῦτο λαβών· καὶ διὰ τοῦτο τὴν *ἐκ* κυρίως τῷ Πατρὶ, αὐτῷ δὲ ἀποδιδόαμεν τὴν *διὰ*, ἵνα καὶ τὸ πρῶτον δηλωθῇ, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι μὴ σιγηθῇ, κἀκ τοῦ Πατρὸς τοῦτο ἐπάγεσθαι τὸν Υἱὸν μὴ σιωπηθῇ. Οἶδας πῶς καὶ αἴτιον τὸν Υἱὸν ἡ *διὰ* κηρύττει, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐπάγεσθαι τοῦτο οὐκ ἀποκρύπτεται;

ιδ'. Τούτου χάριν καὶ μίαν αἰτίαν τὸν Πατέρα φαμὲν, καὶ πηγὴν μίαν, καὶ ὥσπερ ἂν εἴ τις φαίη μίαν καὶ μόνην ἀκτῖνος καὶ φωτὸς πηγὴν τὸν ἥλιον, C οὐ ψευδόμενον ἀπελέγξομεν· οὐδὲ διὰ τοῦτο μὴ εἶναι τὸ φῶς καὶ ἐκ τῆς ἀκτῖνος νοήσομεν. Ἀλλ' ὅτι ἐκ τοῦ ἡλίου ἡ ἀκτὶς οὖσα ἐκεῖθεν ἐπάγεται, καὶ τὸ δι' αὐτῆς προΐεναι τὸ φῶς, διὰ τοῦτο πηγὴν καὶ αἰτίαν τὸν ἥλιον κυρίως νοήσομεν. Ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀκτῖνος προχεῖσθαι φύσει τὸ φῶς οὐκ ἀρνησόμεθα. Τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐπὶ τῆς Τριάδος· εἴ τις μίαν πηγὴν, καὶ μίαν αἰτίαν τὸν Πατέρα Υἱοῦ καὶ Πνεύματος εἴπῃ, τὸ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα οὐκ ἀναιρήσει. Ὅτι δὲ ταῦτα οὕτως ἔχει, ἄκουε καὶ τοῦ παμμεγίστου Βασιλείου, *Οὕτω καὶ τὸ*, « *Οὐδεὶς οἶδε τὴν ἡμέραν τοῦ τέλους*, φησὶν, *εἰ μὴ ὁ Πατὴρ μόνος*, » *τὴν πρώτην εἴδησιν τῶν τε ὄντων, καὶ τῶν ἐσομένων ἐπὶ τὸν Πατέρα ἀνάγοντος τοῦ* D *Υἱοῦ, καὶ διὰ πάντων τὴν πρώτην αἰτίαν τοῖς ἀνθρώποις ὑποδεικνύοντος, εἰρῆσθαι νομίζομεν. Καὶ πάλιν τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ*, « *Οὐδεὶς οἶδε τὸν Υἱὸν εἰ μὴ ὁ Πατήρ.* » *Οὐδὲ γὰρ ἐκεῖ ἄγνοιαν τοῦ Πνεύματος κατηγορεῖ ὁ Υἱὸς, ἀλλὰ πρώτῳ τῷ Πατρὶ ἐνυπάρχειν τὴν γνῶσιν τῆς ἑαυτοῦ φύσεως μαρτυρεῖ.* Ἐκ τούτων ἐπίστησον, ὡς εἴ τις λέγει μόνον αἴτιον τοῦ Πνεύματος τὸν Πατέρα, οὐκ ἀναιρήσει τὸ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι. *Τὸ γὰρ μόνος τὴν πρώτην αἰτίαν ὑποδεικνύει*, φησί. Πῶς οὖν ἐξ ἀμφοῖν λεγομένου τοῦ Πνεύματος, καὶ ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, καὶ Υἱοῦ Πνεῦμα, ἀμφιβαλεῖ τις ὅλως νοῦν ἔχων τὸ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα; Τούτου χάριν καὶ ὁ θεῖος Κύριλλος, *Προκύπτειν μὲν*, λέγει, *τὸ Πνεῦμα ἐκ τῆς οὐσίας*

A Ancyroto: *Ex Patre et ex Filio*, ait, *Spiritus sanctus tertius est.* Παρὰ vero *ab* iisdem atque *ex* viribus pollere apud plerosque repereris. A Patre enim et Filio Spiritum fere omnes enuntiant, et *ex utrisque esse* Cyrillus. Et ne quis ex Filio tanquam a primario principio Spiritum esse existimet, rem declarans, subnectit, *sive ex Patre per Filium.* Annon vides undequaque Græcorum doctores, antiquitus non esse professos aliud, quam quod nunc Romana Ecclesia profitetur? Verumenimvero compertum mihi est, eam Græcos deridere, ac si secundam causam in Trinitate introduceret, non intelligentes, ideo sic dictum a nonnullis ex nostris, quod non ita facile sit alio modo similia explicare. In rebus enim divinis secundam causam Filium B asserentes, ut vim *per* præpositionis exhiberemus, non eum concipimus a Patre discisum, neque tempore, neque loco, neque aliquo quopiam, quod quispiam imaginaretur, secundas ferentem, sed quod quæcunque habet, a Patre habet, et ipsum etiam esse. Ex eo itaque Spiritus, sed eum Patri refert acceptum; ideoque *ex* proprie Patri, ipsi *per* attribuimus, ut et primum innotescat, et ex Filio esse non taceatur, et ex Patre Spiritum a Filio educi non supprimatur. Vides quo pacto *per* et Filium causam propalat, et ex Patre Spiritum educi non reticet?

14. Hinc et Patrem unam causam dicimus, et unum fontem, et quemadmodum, si quis dixerit unum solumque radii et luminis fontem solem, C eum non uti mentientem refutabimus: neque ob id ex radio lumen esse non percipiemus. Sed quod ex sole radius cum sit, inde una trahit, et quod ex ipso lumen prosiliat. Propterea que fontem et causam solem proprie intelligemus, et per radium naturaliter effundi lumen, non pernegabimus. Eodem modo et in Trinitate philosophandum est; si quis unum fontem, et unam causam, Patrem Filii et Spiritus asseruerit, ex Filio Spiritum esse minime destruet. Et hæc ita se habere discito ex maximo Basilio: *Sic et* « *Nemo novit diem finis*, ait, *nisi solus Pater*, » *primam rerum tum præsentium, tum futurarum cognitionem ad Patrem Filio referente, et per omnia primam causam hominibus indicante, dictum esse opinemur. Et rursum simile est* D *et illud*: « *Nemo novit Filium nisi Pater*; » *neque enim ibi ignorantiam Spiritui appingit, sed primo Patri cognitionem illius inesse naturæ testatur.* Et his itaque attente considera, etiamsi quispiam dixerit, solum Patrem Spiritus causam esse, et ex Filio eum esse non destructurum: *Nam solus primam causam indicat*, ait. Quanam igitur ratione, cum ex utroque dicatur Spiritus, et ex Patre per Filium, et Filii Spiritus, hærebit omnino quispiam, si sapientia non careat, et ex Filio Spiritum esse? Hujus gratia et divinus Cyrillus, *Exsilire*, ait, *Spiritum ex essentia Dei et Patris, effundi vero illis, qui eum excipere digni sunt, per Verbum, ejusdem cum eo naturæ.* Spiritus ergo ex Patris

essentia in hypostasi effusus, et exiliens, ea ipsa fuerit Spiritus in hypostasi natura. Effunditur vero suppeditaturque creaturæ ex Filio, vel ut magis proprie loquamur per Filium, sicuti et solis lumen per radium, aut ex radio nobis suppeditatur, non modo servili, aut eo qui in ministerio ferendo agnoscitur, per ipsum nobis suppeditatur, sed naturaliter ex sole emanans radius una secum inde naturaliter trahit lumen, cum prius, qui id accipit, radius non esset, fieri enim nequit; neque quod ante ipsum lumen esset in sole, simul una cum emittitur accipiens, sed simul ex sole radius, et simul ex sole per radium lumen. His igitur multo sublimius, simul Pater, Filius, et Spiritus; et prosilit quidem Spiritus ex Patre, per Filium vero naturaliter simul, et ab æterno. Et hanc esse sanctorum Patrum sententiam discito ex Cyrillo dicente : *Progrediens enim per ipsum naturaliter, uti proprius illius cum omnibus suis perfecte dicitur accipere sua.* Et in jam allata pericope : *Ex ipso*, ait, *Filio comparuit, secundum apparitionem in existentiam secundum seipsum*, Et ex divo Maximo antiquam eam Romanæ Ecclesiæ fuisse opinionem, et veram, non recentem novam, ut quidam existimant, neque additionem, sed declarationem Nicæni Symboli : *Præsentis*, inquit, *sanctissimi papæ Martini synodica non tot in rebus, ut significastis, regiæ urbis accolæ criminati sunt, sed in duobus tantummodo : quod dixerit procedere et ex Filio Spiritum sanctum. At dicto*, refert, *adduxerunt concordes auctoritates Romanorum sanctorum Patrum.* Audis hoc antiquam Romanæ Ecclesiæ opinionem fuisse? Et præterea Cyrilli Alexandrini in sacro Commentario ab ipso confecto in Joannem Evangelistam, quibus non se causam Spiritus Filium facere demonstrarunt : unam enim norunt Filii et Spiritus causam Patrem, hujus quidem secundum generationem, illius secundum processionem, sed ut per ipsum Spiritus progressionem significarent, eoque essentiæ conjunctionem, et perfectam similitudinem stabilirent, credendum est per Filium Spiritum progredi.

15. Sicque hoc quoque os obstrue tui Nili assertis : *Ideo per Filium sanctos dixisse, quod Patre enuntiato, Filium intelligimus.* Nam ad nudas relationes subjectis denudatas credere, et sancto contradicit, et essentiæ conjunctionem et perfectam similitudinem non constabilit. Tertium, vide sanctum illis, quæ paulo ante diximus, causam hujus gratia attributam Patri, et *ex* præpositionem proprie, concordia efferentem; quod non ab alio accipit facultatem productivam, sed eam absque principio possidet. Quo sensu nemo, nisi furore amens dixerit, Filium esse causam Spiritus. *Per* vero adaptari Filio, quod productivam facultatem una secum a Patre, unde et divinitatem ducit. Aut quomodo quispiam simul connectet, et cau-

A τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, χεῖσθαι δὲ τοῖς ἐλεῖν ἀξίοις διὰ Λόγου τοῦ ὁμοουσίου. Τὸ γοῦν ἐκ τῆς ἐνυποστάτου τοῦ Πατρὸς οὐσίας χεόμενον καὶ πρόκυπτον Πνεῦμα αὐτὴ ἂν εἴη ἡ ἐνυπόστατος τοῦ Πνεύματος φύσις. Προχεῖται δὲ καὶ χορηγεῖται τῇ κτίσει ἐξ Υἱοῦ, ἢ κυριώτερον εἰπεῖν, δι' Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ τὸ ἡλιακὸν φῶς διὰ τῆς ἀκτῖνος, ἢ καὶ ἐκ τῆς ἀκτῖνος ἡμῖν χορηγούμενον, οὐ κατὰ τρόπον διακονικὸν, ἤτοι τὸν ἐν ὑπουργίᾳ δι' αὐτῆς ἡμῖν χορηγεῖται, ἀλλὰ φύσει ἐκ τοῦ ἡλίου ἐξερχομένη ἡ ἀκτὶς ἐπάγεται φύσει ἐκεῖθεν τὸ φῶς· οὐ πρότερον οὖσα ἀκτὶς ἡ λαβοῦσα, ἀμήχανον γὰρ, οὔτε μὴν τὸ πρὸ αὐτῆς ἐν ἡλίῳ φῶς ἅμα τὸ ἐκπέμπεσθαι λαβοῦσα, ἀλλ' ἅμα ἐξ ἡλίου ἀκτὶς, καὶ ἅμα ἐξ ἡλίου διὰ τῆς ἀκτῖνος τὸ φῶς. Τούτων οὖν πολλῷ ὑψηλότερον ἅμα Πατὴρ, Υἱὸς καὶ Πνεῦμα, καὶ προκύπτει μὲν τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς, διὰ τοῦ Υἱοῦ δὲ φυσικῶς ἅμα καὶ ἀϊδίως. Καὶ ὅτι αὕτη ἡ τῶν θείων Πατέρων δόξα, ὅρα Κυρίλλου λέγοντα· *Προϊὸν γὰρ δι' αὐτοῦ φυσικῶς, ὡς ἴδιον αὐτοῦ μετὰ πάντων, ὧν ἔχει, τελείως λαμβάνειν λέγεται τὰ αὐτοῦ·* καὶ ἐν τῇ προειρημένῃ περικοπῇ, *Ἐξ αὐτοῦ*, φησὶ, *τοῦ Υἱοῦ πεφηνότα κατ' ἔκφασιν τὴν εἰς τὸ εἶναι καθ' ἑαυτό·* καὶ τὸν θεῖον Μάξιμον, παλαιὰν τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας δόξαν οὖσαν καὶ ἀληθῆ, οὐ πρόσφατον, ὥς τινες οἴονται, οὐδὲ προσθήκην, ἀλλ' ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν Νικαίᾳ Συμβόλου. *Τῶν τοῦ νῦν*, φησὶν, *ἁγιωτάτου πάπα Μαρτίνου συνοδικῶν οὐκ ἐν τοσούτοις ὅσοις* B *γεγράφατε, οἱ τῆς βασιλίδος ἐπελάβοντο, δυσὶ δὲ μόνοις, ὅτι, φασὶν, εἶπεν, ἐκπορεύεσθαι διὰ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Καὶ τοῦτο*, φησὶ, *συμφώνους παρήγαγον χρήσεις Ῥωμαίων ἁγίων Πατέρων.* Ἀκούεις ὅτι παλαιὰ δόξα τῆς Ἐκκλησίας αὕτη; Ἔτι γε μὴν καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐκ τῆς πονηθείσης αὐτῷ εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἱερᾶς πραγματείας, ἐξ ὧν οὐκ αἰτίαν τὸν Υἱὸν ποιοῦντας τοῦ Πνεύματος σφᾶς αὐτοὺς ἀπέδειξαν, μίαν γὰρ ἴσασιν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα αἰτίαν, τοῦ μὲν κατὰ τὴν γέννησιν, τοῦ δὲ κατὰ τὴν ἐκπόρευσιν, ἀλλ' ἵνα τὸ δι' αὐτοῦ προΐεναι δηλώσωσι, καὶ ταύτῃ τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας, καὶ ἀπαράλλακτον παριστᾷν, δεῖ δι' Υἱοῦ προΐεναι πιστεύειν τὸ Πνεῦμα.

D ιε'. Εἶτα ἐκ τούτου ἀποστόμιστον καὶ τὸν σὸν Νεῖλον λέγοντα· *Τούτου χάριν τὸ δι' Υἱοῦ λέγεσθαι τοῖς ἁγίοις, ὅτι, Πατέρα εἰπόντες, Υἱὸν ἐννοήσαμεν.* Πρὸς γὰρ τὸ εἰς ψιλὰς ἀναφορὰς χωρὶς ὑποκειμένων πιστεύειν αὐτὸν, καὶ τῷ ἁγίῳ ἀντιλέγει, καὶ τὸ συναφὲς τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον οὐ παρίστησι. Τρίτον, ὅρα σύμφωνα τὸν ἅγιον φάσκοντα τοῖς ἡμῖν μικρῷ πρότερον εἰρημένοις, τὴν αἰτίαν τούτου χάριν ἀποδιδομένην τῷ Πατρὶ, καὶ ἕνεκεν ἐκ κυρίως· διότι οὐ παρ' ἄλλου ἔχει λαβὼν τὴν προβλητικὴν δύναμιν, ἀλλ' ἀνάρχως αὐτὴν κέκτηται· καθ' ὃ σημαινόμενον οὐδεὶς ἂν μὴ μαινόμενος εἴποι αἴτιον εἶναι τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱόν· τὴν *διὰ* δὲ ἁρμόζειν τῷ Υἱῷ, ὅτι παρὰ τοῦ Πατρὸς τὴν προβλητικὴν δύναμιν ἐπάγεται, ὅθεν καὶ τὴν θεότητα. Ἢ πῶς

ἂν τις συναρμόσειε τὸ καὶ αἴτιον εἶναι μόνον τὸν Πατέρα, καὶ τούτου χάριν ὁμοούσιον τὸ Πνεῦμα τῷ Υἱῷ, ὅτι πρόεισι δι' αὐτοῦ, μὴ τοιοῦτό τι σημαινόμενον τοῦ αἰτίου λαμβάνον; Τέταρτον, ἐκεῖνο σημειοῦ, ὅτι αἰωνίως ἀπολύτως καὶ ὑπὲρ αἰτίαν δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα. Εἰ γὰρ αἰωνίως ὁμοούσιον τὸ Πνεῦμα τῷ Υἱῷ, ἔστι δ' ὁμοούσιον, ὅτι δι' αὐτοῦ, αἰωνίως ἄρα δι' αὐτοῦ, καὶ οὐ κατὰ περίστασιν, ὡς λήρει Νεῖλος. Πρὸς τούτοις πᾶσιν ἐκεῖνό σε μὴ διαφύγῃ, ὃ παρακατιὼν ὁ μακάριος Μάξιμος, *Καὶ οὗτοι μὲν ταῦτα*, φησὶν, *ὑπὲρ ὧν ἀδίκως ἐνεκλήθησαν*. Ἀκούεις τίνα κρίσιν κατὰ Γραικῶν ἐνεγκάμενος; Ἀδίκως, φησὶν, ὑπὲρ τούτων ἐνεκάλεσαν τοὺς Ῥωμαίους οἱ τῆς Κωνσταντίνου, καὶ οὐχ ὁ ἅγιος μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἐγκαλέσαντες πεισθέντες τοῖς Ῥωμαίοις. Ὕστερον γὰρ οὐ μικρῷ τὸ σχίσμα τοῦ θείου Μαξίμου. Λέγουσι δὲ οἱ Ῥωμαῖοι οὐκ ἄλλο μέχρι τῆς σήμερον, ἢ ὅπερ τότε, οὐδ' ἄλλως τοῦτο ἢ ὡς τότε νοοῦσιν. Ἀδίκως ἄρα ὑπὸ κριτῇ τῷ θείῳ Μαξίμῳ καὶ τοῖς τότε καὶ σήμερον ἐγκαλοῦνται παρὰ σοῦ καὶ τῶν σῶν.

A sam esse solum Patrem, atque ob id Spiritum ejusdem naturæ esse cum Filio, quod prosilit per ipsum, non similem causæ significatum comprehendens? Quartum illud colloca, quod ab æterno absolute, et supra omnem causam per Filium Spiritus est. Nam si ejusdem naturæ est cum Filio Spiritus ab æterno, et est ejusdem naturæ, quod per ipsum est. Ab æterno igitur per ipsum, et non secundum circumstantiam, ut Nilus blaterat. Præter hæc omnia illud quoque ne te fugiat, quod orationem prosequens beatus Maximus subdit: *Et hic quidem hæc*, ait, *de quibus injuste accusati sunt*. Audis quam ille fert in Græcos sententiam? Injuste, ait, de his Romanos criminati sunt cives Constantinopolitani; neque sanctus solummodo, sed B ii ipsi etiam qui criminati fuerant, a Romanis persuasi; nam non multo post divini Maximi schisma exortum est. Aiunt porro Romani ad hunc diem non aliud quam quod tum temporis, neque nunc alio modo quam tum rem ipsam intelligunt. Injuste igitur, divino Maximo judice, et ab hominibus eo ævi et nunc viventibus, et a te tuisque accusantur.

ις'. Εἰ δὲ λέγει Νεῖλος τὸ, *ἡμῖν*, προσκείμενον τῇ ἐξ Υἱοῦ χύσει τοῦ Πνεύματος τὴν δευτέραν σημαίνειν πρόοδον· πρῶτον μὲν ἴστω πολλοῖς τῶν ἁγίων εἰρῆσθαι χωρὶς τινος περιστάσεως, προσώπου λέγω, ἢ χρόνου, ἢ αἰτίας, καὶ τῶν τοιούτων ἐκχεῖσθαί τε καὶ ἐκπορεύεσθαι δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα. Εἰ δὲ καί τισι τὸ *ἡμῖν* πρόκειται, οὐ διότι ἡμῖν ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα πηγάζει, διὰ τοῦτο οὐδὲ προβάλλει, διὰ τοῦτο καὶ ἡμῖν πηγάζει. Ἄκουε δὲ καὶ Κυρίλλου ἐν τῷ πρὸς βασιλέα Θεοδόσιον λόγῳ· *Τῷ ἰδίῳ λοιπὸν*, φησὶ, *καταχρίει Πνεύματι, ὅπερ ἐνίησι μὲν αὐτὸς ὡς ἐκ Θεοῦ Πατρὸς Λόγος, καὶ ἐξ ἰδίας ἡμῖν ἀναπηγάζει φύσεως*. Τὸ δὲ ἐκ τῆς φύσεως πηγάζεσθαι τοῦ Υἱοῦ, ὡς ἤδη δέδεικται, οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν εἰ μὴ τὸ ἐκ τῆς ἐνυποστάτου φύσεως αὐτοῦ πηγάζεσθαι. Εἰ δ' οὕτως, ἐκεῖθεν ἄρα ἔχει καὶ τὸ εἶναι. Ἐξ ὧν εὔδηλον, εἰ μή που ἐκὼν τυφλώττῃ τις, ὅτι ἡμῖν πηγάζει ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα, καὶ τὰ τοῦ Πνεύματος χαρίσματα, διότι τὸ ἐν ἰδικῇ ὑποστάσει Πνεῦμα φυσικῶς παρ' αὐτοῦ. Οὐ γὰρ ἕπεται, καθὼς εἴρηται, εἴπερ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὰ τοῦ Πνεύματος ῥεῖ χαρίσματα, ἅτινα καὶ δευτέραν πρόοδον λέγει Νεῖλος, μὴ ἐκχεῖσθαι, ἤτοι ἐκπορεύεσθαι παρ' ἐκείνου τὸ Πνεῦμα. Τοὐναντίον δ' ἅπαν, ἐπειδὴ παρ' ἐκείνου ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα, παρ' ἐκείνου χορηγεῖται καὶ τὰ χαρίσματα, καὶ τὸ φυσικῶς ἄρα παρ' ἐκείνου χορηγεῖσθαι αἰωνίως ἐστὶ χορηγεῖσθαι, καὶ οὐ πρός τινας, ἢ κατ' αἰτίαν, ὡς οἴεται· ἀλλ' ὥσπερ ἂν εἴ τις θείη αἰώνιον εἶναι καὶ πρὸ τῆς κτίσεως τὸν ἥλιον, ἦν ἂν καὶ πρὸ τοῦ γενέσθαι τὰ πάντα τὸ φῶς αὐτοῦ διὰ τῆς ἀκτῖνος ἀπολύτως, καὶ οὐχ ἡμῖν· ἡμῶν δὲ κτισθέντων λάμψειεν ἂν καὶ ἡμῖν. Οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ἀληθινοῦ ἡλίου. Πηγάζει μὲν ὁ Υἱὸς αἰωνίως τὸ Πνεῦμα ὡς ἴδιον, τῆς κτίσεως δὲ γενομένης πηγάζει καὶ τῇ κτίσει. Ἐξ αὐτοῦ γὰρ, ἢ δι' αὐτοῦ ὂν φωτίζει ἡμᾶς τὸ νοερὸν φῶς. Καὶ οὕτω δευτέραν

16. Quod si Nilus asserat, *Nobis*, adnexum Spiritus effusioni ex Filio secundum progressum indicare: sciat primum a plerisque sanctis pronuntiatum fuisse absque ulla circumstantia, personæ, inquam, temporis, causæ, et similium, effundi et procedere Spiritum per Filium. Quod si apud aliquos illud *nobis* apponitur, non propterea quod C Filius Spiritum nobis scaturire facit, ideo non producit, sed quia producit, ideo nobis scaturire facit. Audisis Cyrillum, in Oratione ad imperatorem Theodosium scribentem: *Proprio deinceps*, ait, *inungit Spiritu, quem ipse emittit veluti Dei Patris Verbum, et ex sua nobis scaturire facit natura*. At ex natura Filii scaturire, ut supra demonstratum est, nihil aliud est nisi ex natura illius in hypostasi scaturire. Id si ita est, inde ergo prorsus habet, quod sit. Quibus luce clarius est, nisi quis volens cæcutiat, nobis emittere Filium Spiritum, et Spiritus munera, quod Spiritus sit in speciali hypostasi naturaliter ex ipso. Neque enim sequitur, ut diximus, si ex Filio Spiritus munera effluunt, D quæ et secundum progressum vocitat Nilus, non effundi neque procedere ex ea Spiritum. Imo totum oppositum; cum ex eo Spiritus procedat, ex eo suppeditantur et munera; et naturaliter igitur ab illo suppeditari, ab æterno est suppeditari, et non ad aliquos, aut secundum causam, ut opinatur; sed sicut si quis ab æterno esse, et ante creationem ipsum solem posuerit, esset utique, et antequam creata fuissent omnia lumen ipsius per radium absolute, et non nobis; nobis vero postmodum creatis, lumen etiam nobis præbuisset. Sic et de vero sole ratiocinandum est. Emittit Filius ab æterno Spiritum veluti suum, ubi vero creatio absoluta est, emittit etiam creaturæ. Ex ipso enim exsistens, aut per ipsum illuminat nos intellectuali

lumine, et hoc pacto secundum progressum nuncupamus eam, quæ ex Patre dignis illuminatio fit, sive quid creatum, sive increatum, sive eam ipsam, sive quid aliud ex divina essentia promanans, hanc illuminationem quispiam existimaverit. Neque enim in præsenti alicui controversiam construo, ne extra scopum collineam. Verum a sanctis non de ista operatione sermonem haberi, cum quid simile pronuntiatur, sed de una Trinitatis persona, Id quoque præ his quæ diximus, addiscito, quod cum illuminatio hæc toti Triadi communis sit, nunquam dixissent illam ex Patre per Filium effundi, aut pro redi, sed absolute ex divina essentia, aut absolute ex Deo, vel sancta Triade. Et hoc verum esse res theologicas tractans simul et concinens Damascenus edocet : *Posuisti nobis, quam non pudebit, deprecatricem tui, Christe, Genitricem : hujus intercessionibus propitium nobis trade Spiritum communicativum bonitatis ex Patre per te progredientem. Ex Patre*, ait, *per te*, pronomine de sola divinitate Filii, absque hypostasi desumpto. Et *Per te* dicens, Nilum res divinas pessime falseque pertractare ostendit, qui asserit, *Cum Patrem diximus, Filium intelligimus.* Nemo enim illud *te* ad notandam relationem pronuntiat, sed et Spiritum Trinitatis unum, non operationem expressit; bonitas siquidem est operatio, et donum, cujus communicativus Spiritus nunquam fuerit operatio. Esset namque donum communicativum doni, et operatio operationis, quod et animo concipere stultissimum sit. Item propitium, lenem, benevolum, et similia de iis qui voluntate pollent, prædicantur. Sed operatio voluntatis expers est; non supplicatur igitur, ut propitia sibi operatio exhibeatur. Namque dementis fuerit, iis qui voluntatem non habent, velle, dedere, et potissimum si res theologicas tractat. At hic vir et sanctitate et sapientia præstat. Quod si voluntatis compotem esse operationem opinaris, si ab essentia non differt, una eademque sit cum Paracleto. Et sic erit Paracletus per Filium : et hoc est, de quo quæritur. Quod si aliud quid est, et increatum, et voluntate munitum, si alia voluntate voluerit, et non ea ipsa qua Trinitas velle dicitur, en Deus alius et alia increati natura. Diversæ etenim voluntates diversas naturas induunt : si ea ipsa, quomodo aliud? quæ namque una voluntate colligantur, una quoque natura continentur. Quod si non aliud dixeris operationem, sed alium eamdem habentem voluntatem, erit quarta hypostasis. Non est prædita ergo voluntate operatio, sed propitium de iis qui modis omnibus voluntate præstant, dicitur. Quem ergo sanctus precatur bonitatis communicativum propitium nobis exhiberi, unus ex Triade est, et progreditur, sive procedit ex Patre per Filium, *per*, præpositione naturalem relationem significante, ut jam demonstratum est. Hoc quoque Nyssenus manifestius explicat : *Illius*, dicens, *quod ex causa est, aliud rursum discrimen intelligimus.*

A μὲν πρόοδον λέγομεν τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γενόμενον τοῖς ἀξίοις φωτισμὸν, εἴτε κτιστόν τι, ἢ ἄκτιστον, καὶ εἴτ' αὐτὸ ἢ ἄλλο τῆς θείας οὐσίας οἴεταί τις τοῦτον τὸν φωτισμόν. Οὐ γὰρ πρὸς τὸ παρὸν διαφέρομαι, ἵνα μὴ ἔξω σκοποῦ βάλλω. Ὅτι δὲ τοῖς ἁγίοις οὐ περὶ ταύτης τῆς ἐνεργείας ὁ λόγος, ὅταν τι τοιοῦτο λέγηται, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἑνὸς τῆς Τριάδος, ἐκεῖνο πρὸς τοῖς λεχθεῖσι κάτεχε, ὅτι ὁ φωτισμὸς οὗτος κοινὸς ὢν τῆς Τριάδος, οὐκ ἂν ἐλέγετο, ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκχεῖσθαι, ἢ προέρχεσθαι, ἀλλ' ἁπλῶς ἐκ τῆς θείας οὐσίας, ἢ ἁπλῶς ἐκ Θεοῦ, ἢ ἐκ τῆς ἁγίας Τριάδος. Ὅτι δὲ τοῦτο ἀληθὲς, θεολογῶν ὁμοῦ καὶ ψάλλων λέγει σοι ὁ ἐκ Δαμάσκου · *Ἔθου ἡμῖν ἀκαταίσχυντον πρέσβυν τὴν σὲ τεκοῦσαν, Χριστὲ, ταύτης ταῖς ἐντεύξεσιν Ὕλεων νέμοις* B *ἡμῖν Πνεῦμα, μεταδοτικὸν ἀγαθότητος ἐκ Πατρὸς διὰ σοῦ προερχόμενον.* Ἐκ Πατρὸς, φησὶ, διὰ σοῦ, τῆς ἀντωνυμίας ἐπὶ μόνης τῆς ἀνυποστάτου θεότητος τοῦ Υἱοῦ λαμβανομένης. Διὰ σοῦ δὲ εἰκὼν, ἔδειξε τὸν Νεῖλον τῶν θείων καταψευδόμενον, ὡς ἄρα τὸ δι' Υἱοῦ λέγοιτο, Ὅτι Πατέρα εἰκότες, Υἱὸν ἐνοήσαμεν. Οὐδεὶς γὰρ τὸ σοῦ τῶν πρός τι λέγει, ἀλλὰ καὶ Πνεῦμα τὸν ἕνα τῆς Τριάδος, οὐ τὴν ἐνέργειαν εἴρηκεν. Ἀγαθότης γὰρ ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ χάρις, ἧς τὸ μεταδοτικὸν Πνεῦμα οὐκ ἂν εἴη ἐνέργεια. Ἔσται γὰρ χάρις μεταδοτικὴ χάριτος, καὶ ἐνέργεια ἐνεργείας, ὅπερ καὶ ἐννοῆσαι ἀνοητότατον. Ἔτι τὸ Ὕλεων, καὶ εὐμενὲς, καὶ τὸ εὔνουν, καὶ ὅσα τοιαῦτα τῶν ἐχόντων θέλησιν κατηγορεῖται. Ἡ δὲ C ἐνέργεια οὐκ ἔχει θέλησιν. Οὐκ εὔχεται ἄρα Ὕλεων αὐτῷ τὴν ἐνέργειαν νέμεσθαι. Μωροῦ γὰρ τὸ τοῖς μὴ ἔχουσι βούλησιν τὸ βούλεσθαι ἀπονέμειν, καὶ ταῦτα θεολογοῦντος. Ὁ δὲ καὶ ἅγιος καὶ σοφός. Εἰ δὲ ἔχειν βούλησιν τὴν ἐνέργειαν πιστεύῃς, εἰ μὲν μὴ διαφέρει τῆς οὐσίας, τῷ αὐτῷ λοιπὸν ἔστω τῷ Παρακλήτῳ. Καὶ ἔσται ὁ Παράκλητος ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ · καὶ τοῦτό ἐστι τὸ ζητούμενον. Εἰ δ' ἄλλο καὶ ἄκτιστον, καὶ ἔχον τὸ βούλεσθαι, εἰ μὲν ἄλλῃ θελήσει θέλει, καὶ οὐ τῇ αὐτῇ, ἣ ἡ Τριὰς θέλειν λέγεται, ἰδοὺ Θεὸς ἄλλος, καὶ φύσις ἄλλη ἀκτίστου. Τὰ γὰρ διάφορα θελήματα διαφόρους φύσεις συνιστᾶσιν. Εἰ δὲ τῇ αὐτῇ, πῶς ἄλλο; τὰ γὰρ ἑνὶ θελήματι συσφιγγόμενα μιᾷ φύσει συνέχεται. Εἰ δ' D οὐκ ἄλλο λέγοις, ἀλλ' ἄλλον τὴν αὐτὴν ἔχουσαν θέλησιν τὴν ἐνέργειαν, ἔσται τετάρτη ὑπόστασις. Οὐκ ἄρα ἔχει θέλησιν ἡ ἐνέργεια, ἀλλὰ τὸ Ὕλεων ἐπὶ τῶν ἐχόντων θέλησιν πάντως. Ὁ ἐπεύχεται ἄρα μεταδοτικὸν ἀγαθότητος, Πνεῦμα Ὕλεων ἡμῖν δίδοσθαι, ὁ εἷς τῆς Τριάδος ἐστὶ, πρόεισιν, ἤτοι ἐκπορεύεται ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, τῆς *διὰ* προθέσεως τὴν φυσικὴν σχέσιν σημαινούσης, ὡς ἤδη δέδεικται. Καὶ ὁ Νύσσης τοῦτο σαφέστερον ποιεῖ, *Τοῦ δὲ ἐκ τῆς αἰτίας ὄντος ἄλλην*, λέγων, *πάλιν διαφορὰν ἐννοοῦμεν. Τὸ μὲν γὰρ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου.* Μακαρίζω σου τὴν φωνὴν, ἅγιε, ὅτι τὰ πρόσωπα διακρίνων ἔδειξας σαφῶς τὸν μὴ τὸ αἰτιατὸν ὑποδιαιροῦντα ἐνταῦθα παρεισάγειν, καὶ ὅτι οὐ τοῖς συνήθεσιν ἐχρήσω ῥήμασιν, ἵνα μὴ λέγοιεν, ὡς *Διὰ τοῦτο δι' Υἱοῦ τὸ*

Πνεῦμα, ὅτι Πατέρα εἰπόντες Υἱὸν ἕνα ἐννοήσαμεν. Πῶς δὲ καὶ ἄλλην ἀληθῶς ταύτην νοήσαιμεν, εἰ μὴ τῷ πράγματι δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα; Ἦ γὰρ ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἢ οὐ διαφέρει τῇ ὑποστάσει τοῦ Υἱοῦ, ὅπερ οὐδὲ ὑμεῖς λέγετε, ἢ τῷ τρόπῳ μόνῳ τῆς ὑπάρξεως διαφέρει. Εἰ δὲ τοῦτο βούλεται, τί τὸ σαφέστατον τοῦτ' αὖτ' ἀφεὶς ἐπὶ τὸ ὑψηλότερον ἀνάψει τὸν λόγον, *Τὸ μὲν*, λέγων, *προσεχῶς, τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς;*

A *Hoc enim continue est ex primo, hoc per illud, quod continue est ex primo.* O propter hanc vocem tuam, sancte terque quaterque felix, quod personas distinguens manifesto ostendisti eum qui non subdividit, quod ex causa est, duas tantum introducere personas, et quod noa sueta usurpasti vocabula, ne dicerent : *Propterea per Filium Spiritus est, quod cum dixerimus Patrem, Filium una intelleximus.* Quonam vero pacto et aliam differentiam vere concipiemus, si re ipsa per Filium Spiritus non esset? Ut enim est a Patre, aut non differt ab hypostasi Filii, quod nec vos equidem dicitis, aut modo tantummodo exsistentiæ differt. Et si id est, clarissimum prætericns, ad sublimiora orationem conferas, *Hoc quidem*, dicens, *continue, hoc vero per illud quod continue est.*

ιζ'. Εἰ δὲ ἀντιπαράγει Νεῖλος, ὡς ἄλλην εἰπὼν διαφοράν, οὐ τὴν κατ' αἰτιον λέγει, ταύτην γὰρ ἤδη εἴρηκε, λέξομεν, ὅτι ἄλλο καὶ ἄλλο ζῶον λέγομεν ἵππον καὶ κύνα μὴ διαφέροντα τῷ γένει, ἀλλὰ τῷ εἴδει. Ἄλλην ἄρα καὶ ἄλλην διαφορὰν οὐ τῷ γένει, ἀλλὰ τῷ εἴδει διαφέρουσαν λέγει, τὸ ἐξ αἰτίας καὶ ταύτην σημαίνουσαν. Καὶ τίθεται μὲν τὸ αἰτιατὸν ὡς γένος, εἰ δὲ βούλει, ὡς εἶδος, ὑποδιαιρεῖ δὲ, ὡς εἰς τὰ εἴδη, ἢ τῷ ἀριθμῷ διαφέροντα· ὅτι *τὸ μὲν ἐκ τοῦ πρώτου προσεχῶς, τὸ δὲ ἐκ τοῦ πρώτου διὰ τοῦ προσεχῶς.* Εἰ γοῦν τὰ ὑποδιαιρούμενα πάντα τῶν ἄνω σώζει τοὺς λόγους καὶ τὰ ὀνόματα, πῶς σὺ ἄλλην διαφορὰν, οὐ τὴν κατ' αἰτιον νοεῖς; Εἰ δὲ λέγεις, ὡς οὐκ ἔστιν ἐκεῖ γένη καὶ εἴδη, ἀλλ' ἡ διαίρεσις ὡς ἐπὶ τούτων. Πῶς δὲ ὅλως τὰ ὑποδιαιρούμενα ἐκπέφευγε τὴν κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν διαφοράν; μὴ τὸ *εἶναι προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου*, οὗ τὴν αἰτίαν σημαίνει; Ἄλλην οὖν εἶπε διαφοράν, τὸ κατ' αἰτίαν, καὶ ταύτην σημαίνουσαν. Τοῦτο γὰρ βούλεται τὸ *ἐκ τοῦ πρώτου*. Προσέθηκε δὲ ὥσπερ εἰδοποιῶν τὸ *προσεχῶς*, καὶ τὸ *διὰ τοῦ προσεχῶς*, καὶ σημαινούσης τῆς *ἐκ* τὴν αἰτίαν ταύτην σημαίνει· ἡ *διὰ*, ἵνα μεσιτεύσῃ ὁ Υἱὸς μεσιτείᾳ πρεπούσῃ θεότητι. Ἄλλως γὰρ ἔσται δι' αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα ὡς διὰ σωλῆνος κατὰ τὸν ἐν ὑπουργίᾳ τρόπον, ὅπερ ἀσεβέστατον, καὶ οὐ διοίσει τὸ προσεχῶς τοῦ διὰ τοῦ προσεχῶς τῷ διακρίνειν, τῶν διακριτικῶν δὲ εἶναι ταῦτα ὁ ἅγιος βούλεται. Τούτοις γὰρ διακρίνει τὰς τοῦ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος ὑποστάσεις. Τὸ κατ' αἰτίαν ἄρα σημαίνει τὸ διὰ τοῦ προσεχῶς. Οὐ γὰρ ἔστιν εὑρεῖν τι τῶν διακριτικῶν, ὅπερ τὸν κατ' αἰτίαν καὶ θέσει καὶ στερήσει πέφευγε λόγον. Καὶ τοῦτο σαφέστερον ὁ αὐτὸς ποιεῖ ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον, *Τὸ Πνεῦμα*, λέγων, *τῷ Πατρὶ κατὰ τὸ ἄκτιστον συναπτόμενον, πάλιν ἀπ' αὐτοῦ τῷ μὴ Πατὴρ εἶναι καθάπερ ἐκεῖνος διαχωρίζεται. Τῆς δὲ πρὸς τὸν Υἱὸν κατὰ τὸ ἄκτιστον συναφείας, καὶ τῷ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων ἔχειν, ἀφίσταται πάλιν τῷ ἰδιάζοντι, ἐν τῷ μήτε μονογενῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆναι, καὶ ἐν τῷ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι. Πάλιν δὲ τῆς κτίσεως διὰ τοῦ Μονογενοῦς ὑποστάσης, ὡς ἂν μὴ κοινότητά τινα πρὸς ταύτην ἔχειν νομισθῇ τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι ἐν τῷ ἀτρέπτῳ καὶ ἀναλλοιώτῳ διακρίνεται τὸ Πνεῦμα ἀπὸ τῆς κτίσεως.* Ὦ τῆς

17. Quodsi Nilus objiciat, aliam cum dixisset differentiam, non eam quæ ex causa est, insinuasse, eam enim jam dixerat; respondebimus nos, B aliud et aliud animal dicimus equum et canem, quæ non genere, sed specie differunt. Aliam igitur et aliam differentiam non genere, sed specie differentem tradit, causam quoque et ipsam notantem. Et ponit quidem ex causa esse ut genus, et si velis etiam ut speciem. Subdividit vero in species, quæ numero differunt; quod *hoc sit ex primo continue, aliud per aliud quod continue est ex primo.* Itaque si ea quæ subdividuntur omnia superiorum et rationes et nomina conservant, quomodo tu aliam differentiam extra eam, quæ ex causa est, comminisceris? Quodsi addas ibi non esse genera, neque species, sed differentiam uti de iisdem poni. At quomodo prorsus subdivisa differentiam, quæ ex C causa et effectu oritur, effugere? Annon *esse continue ex primo*, causam significat? Aliam igitur differentiam edicito, quæ causam et ipsa notet. Id etenim sibi vult illud *ex primo.* Addidit vero tanquam in species reducens, *continue*, et, *per illud quod continue.* Et cum *ex* causam indicat, eam quoque *per* indicabit, ut medius sit Filius medio Deitati conveniente. Alias enim erit per illum Spiritus tanquam per canale, modo, qui in ministeriis agnoscitur, quod impiissimum fuerit. Neque illud, quod continue est, et illud, quod ex eo quod continue est, ad distinctionem importandam conduceret. At discernentia hæc esse sanctus voluit. His enim ille discernit Filii et Spiritus hy- D postases. Causam itaque infert per illud, quod continue. Neque enim aliud invenietur discernens, quod causæ et positione, et privatione rationem effugiat. Idque apertius explicat prima adversus Eunomium oratione : *Spiritus Patri secundum increatum conjunctus, rursus ab eodem, quod Pater non est, quemadmodum et ille separatur. Ad Filium vero secundum increatum conjunctione, et cum causam exsistentiæ ex rerum omnium Deo habeat, rursus proprietate sejungitur, quod non ut Unigenitus ex Patre substitit, et quod per ipsum Filium apparuit. Rursus vero cum creatio per Unigenitum substitisset, ne communionem aliquam cum ea Spiritus habere existimaretur, quod per Filium appareat, in consianti, atque immutabili et bonitatis, quæ alterius*

sit, minime indigente, discernitur Spiritus a creatura. O tuam sapientiam! sancte. Euge theologum! Quis sermonis perspicuitatem et extra omnem homonymiam non admirabitur? Sejungitur, ait, a Filio Spiritus proprietate, quod non Unigenitus ex Patre substitit, et quod per ipsum Filium appareat. Et cum proprium sit Spiritus per Filium comparere, veluti et non uti Unigenitum ex Patre esse, quanam ratione secundo progressu, qui communis est, et tempore contigit, per Filium apparere Spiritus diceretur? Vel qua ratione per Filium dicetur, *quod cum dixerimus Patrem, Filium quoque mente concepimus?* Proprietas etenim non immutatur. Quod si quis productorem compellaverit, primum tuum sophisma recidere nec ipse pernegas. Quo pacto igitur tantum audes, ut proprietatem illam *per Filium* Spiritui deneges, si illo ut proprio ab eo disjungitur? Viden' impia Nilum loqui cum similia scribit?

18. Sed attento animo, quod sequitur, perpende: *Per quem Spiritus, per quem et creatura.* Creatusne ergo Spiritus? Non est, Sanctus inquit. Quid interesse censes? Num quod *per* in creaturis causam significat, Filius accipit a Patre quod causa sit, in Spiritu vero non item? Non propterea, ait. Quid igitur? Quod Spiritus, ait, constans atque immutabilis, creatura inconstans atque mutabilis. Et causa est, quod Spiritus naturaliter per Filium, creatura vero per modum creationis. Propterea quemadmodum rarius, quod enim abutimur tale est, ex Filio creaturam subsistere, at frequentius nostris est, magisque in usu, quod dicitur, per Filium creari; pari modo et ex Filio Spiritum esse rarius, per Filium vero usitatius, *per* nos ad primam remittente causam, et causam esse Filium quoque non deneganto. Ideo cum Eunomius diceret, ex solo Filio per modum creationis Spiritum, ad illud *solum* orationem dirigens divinorum arcanorum interpres, non absolute negavit esse ex Filio, licet eo et brevissime et planissime responsionem absolvisset, sed quod ille ad unum principium omnia non referret, ægre tulit: *Et quidquid a Filio factum dicitur, in primam causam referri* dixit; ut et duo principia vitaret, et ex Filio esse Spiritum non denegaret. Hinc et illi: *Quare non et Spiritus Filii filius?* obviam obsistens idem ipse, non respondit, quod nullo modo esset ex Filio, sed non quod non esset, inquit, ex Deo per Filium. Vides ut confirmavit ex Filio Spiritum esse? *Sed ne Trinitas reputaretur multitudo innumera, filios ex filiis, ut in hominibus fieri amat, habere in suspicionem veniens.* Hic vere novit ex Filio esse Spiritum, non modo generationis, neque creationis, sed processionis ex sacris eloquiis illud conjectans, quæ imaginem Filii Spiritum, et verbum vocant. Hoc et in aliis perita ac scita divisione demonstrat: *Quod ex aliquo est,* dicens, *est ex eo per modum aut creationis, aut generationis, aut naturæ; quemadmodum oveatio nostra ex nobis, vel splendor solis ex*

A σοφίας σου! ἅγιε. Βαβαὶ τῆς θεολογίας! Τίς οὐ θαυμάσει τὸ σαφὲς τοῦ λόγου, καὶ πάσης ὁμωνυμίας ἐκτός; Ἀφίσταται, φησὶ, τῷ ἰδιάζοντι τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ἐν τῷ μήτε μονογενὲς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆναι, καὶ ἐν τῷ δι' αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ πεφηνέναι. Ἰδίου δὲ ὄντος τοῦ Πνεύματος τὸ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι, ὥσπερ καὶ τὸ μὴ μονογενῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι, πῶς ἂν κατὰ τὴν δευτέραν πρόοδον κοινῆς οὔσης καὶ ἐν χρόνῳ δι' Υἱοῦ πεφηνέναι τὸ Πνεῦμα λέγοιτο; Ἢ πῶς ἂν διὰ τοῦ Υἱοῦ λέγοιτο, *διότι Πατέρα εἰπόντες, Υἱὸν ἐνοήσαμεν;* Τὸ γὰρ ἰδιάζον οὐ μεταπίπτει. Εἰ δέ τις προβολέα καλέσειε τὸ πρῶτον, μεταπίπτειν σοι τὸ σόφισμα καὶ αὐτὸς ὁμολογεῖς. Πῶς οὖν ὅλως τολμᾷς μὴ ἰδιάζον λέγειν τοῦ Πνεύματος τὸ *δι' Υἱοῦ*, εἴπερ τούτῳ ὡς ἰδίῳ B ἀφίσταται αὐτοῦ; Ὁρᾷς, ὅτι ἀσεβεῖ Νεῖλος ταῦτα γράφων;

ιη'. Ἀλλὰ πρόσσχες καὶ τὸ ἑχόμενον· *Δι' οὗ τὸ Πνεῦμα, δι' οὗ καὶ ἡ κτίσις.* Κτιστὸν ἄρα τὸ Πνεῦμα; Οὔ, φησὶν, ὁ ἅγιος. Τί δὲ διαφέρει; Ἆρα ὅτι ἡ *διὰ* ἐπὶ τῆς κτίσεως αἴτιον σημαίνει τὸν Υἱὸν λαβόντα παρὰ τοῦ Πατρὸς τὸ αἴτιος εἶναι, ἐπὶ δὲ τοῦ Πνεύματος οὐ τοῦτο; Οὐ διὰ τοῦτο, φησίν. Τί ἄρα; Ὅτι, φησὶ, τὸ Πνεῦμα ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον, ἡ δὲ κτίσις τρεπτὴ καὶ ἀλλοιωτή. Τοῦ δέ ἐστιν αἴτιον, ὅτι τὸ Πνεῦμα φυσικῶς δι' Υἱοῦ, ἡ δὲ κτίσις δημιουργικῶς. Διὰ τοῦτο καὶ ὥσπερ σπανιώτερον, C τὸ γὰρ καταχρηστικώτερον τοιοῦτον, τὸ ἐξ Υἱοῦ ὑφεστάναι τὴν κτίσιν, συνεχέστερον δὲ ἅμα καὶ συνηθέστερον τοῖς ἡμετέροις ὡς κυριώτερον λεγόμενον τὸ δι' Υἱοῦ κεκτῆσθαι· οὕτω καὶ τὸ ἐξ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι σπανιώτερον, συνηθέστερον δὲ τὸ δι' Υἱοῦ, τῆς *διὰ* πρὸς τὴν πρώτην ἡμᾶς ἀναπεμπούσης αἰτίαν, καὶ τοῦ αἴτιον εἶναι τὸν Υἱὸν μὴ ἀποστερούσης. Διὰ τοῦτο καὶ Εὐνομίου λέγοντος, ὡς ἐκ μόνου τοῦ Υἱοῦ δημιουργικῶς τὸ Πνεῦμα, πρὸς τὸ ἐκ *μόνου* ἀποτείνων τὸν λόγον ὁ θεοφάντωρ οὐκ ἠρνήσατο, ὅλως εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Καί τι τοῦτο καὶ βραχύτατον, καὶ σαφέστατον ἦν ἂν πρὸς ἀπάντησιν. Ἀλλὰ τὸ μὴ μιᾶς αὐτὸν ἐξάπτειν ἀρχῆς τὰ πάντα ἐδυσχέρανε, *Καὶ πᾶν τὸ διὰ Υἱοῦ γεγενῆσθαι λεγόμενον εἰς τὴν πρώτην αἰτίαν τὴν ἀναφορὰν* D *ἔχειν* βούλεται· ἵνα καὶ τὴν διαρχίαν φύγῃ, καὶ ἐξ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα μὴ ἀρνήσηται. Ὅθεν καὶ πρὸς τὸ, *Διατί μὴ καὶ τὸ Πνεῦμα Υἱὸς τοῦ Υἱοῦ;* ἀντιφερόμενος ὁ αὐτὸς, οὐκ εἶπε διὰ τὸ μὴ κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' οὐ διὰ τὸ μὴ εἶναι, φησὶν, ἐκ Θεοῦ δι' Υἱοῦ. Ὁρᾷς ὡς ἐπεβεβαίωσε τὸ ἐξ Υἱοῦ εἶναι; *Ἀλλ' ἵνα ἡ Τριὰς μὴ νομισθῇ πλῆθος ἄπειρον, υἱοὺς ἐξ υἱῶν ὡς καὶ ἐν ἀνθρώποις ἔχειν ὑποπτευθεῖσα.* Οὗτος οἶδεν ἀληθῶς ἐξ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα, οὐ γεννητῶς, οὐ δημιουργικῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς, ἐκ τῶν λογίων τοῦτο νοήσας, ἅπερ εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, καὶ ῥῆμά φασι. Τοῦτο καὶ ἐν ἄλλοις τῇ διαιρετικῇ ἐπιστήμῃ ἀποδείκνυσι, *Τὸ ἔκ τινος*, λέγων, *ἢ δημιουργικῶς, ἢ γεννητικῶς, ἢ φυσικῶς ἐστιν ἐξ*

αὐτοῦ· ὡς ἡ ἐνέργεια ἡμῶν ἐξ ἡμῶν, ἢ ὡς τὸ ἀπαύγασμα τοῦ ἡλίου ἐξ αὐτοῦ. Ἐξ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα, ἤτοι δι' Υἱοῦ, ἀλλ' οὐ δημιουργικῶς. Τῷ ἀφθάρτῳ γὰρ καὶ ἀναλλοιώτῳ τῶν δημιουργημάτων διενήνοχεν· ἀλλ' οὐδὲ γεννητικῶς, οὐ γὰρ υἱὸς τοῦ Υἱοῦ. Φυσικῶς ἄρα ἐξ αὐτοῦ, ἢ δι' αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο ῥητῶς πολλοῖς τῶν ἁγίων οἶδας λεγόμενον. Δι' αὐτοῦ ἄρα, ὡς ἀπαύγασμα ἐκ τοῦ ἡλίου.

ιθ'. Σὺ δέ μοι σημειοῦ, καὶ κάτεχε ἀσφαλῶς, ποσαχῶς τὸ ἔκ τινος. Καιρίαν γὰρ ἐντεῦθεν τὴν πληγὴν κατ' ἀμφοῖν τῶν αἱρέσεων ἐπιφέρει Γραικοῖς· τὸ μὲν ὅτι τὸ φυσικῶς ἔκ τινος εἶναι ἐξ αὐτοῦ ἐστιν οὐ γεννητικῶς, ἀλλ' ἄλλῳ τρόπῳ ὑπάρξεως· τὸ δὲ ὅτι τῆς ἐνεργείας ἐκ τῆς θείας λεγομένης οὐσίας, καὶ οὔτε γεννητικῶς, οὐ γὰρ Υἱός, οὔτε φυσικῶς, οὐ γὰρ Πνεῦμα ἦδη δημιουργικῶς. Ἆρα εἰ ἄλλο τῆς οὐσίας ἐστὶν ἡ ἐνέργεια, ἢ οὐκ ἄλλως; οὐδ' ἀρκούντως ἀπέδωκε, ποσαχῶς ἐπὶ τοῖς θείοις τὸ ἔκ τινος ὁ οὐρανοφάντωρ Βασίλειος. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἄλλου καιροῦ. Νυνὶ δὲ τὸ πρῶτον θεωρῶμεν. Εἰ γοῦν καὶ τὰ περὶ τὴν τάξιν μὴ θελήσῃ τις ἀσεβεῖν, καὶ τοὺς τῶν ἁγίων λόγους μὴ ἀθετεῖν, οἵτινες Πνεῦμα ἀληθείας ὀκούοντες, καὶ Πνεῦμα Υἱοῦ, καὶ ὅτι ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνει, ἴδιον εἶναι τὸ Πνεῦμα ἔγνωσαν τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ τοῦ Πατρὸς, ὁμολογεῖν δεῖ καὶ ἐξ αὐτοῦ, ἢ δι' αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι, ὥσπερ καὶ παρὰ τοῦ Πατρός. Εἰ δὲ τὸ τοῦ Νύσσης παράγεις, *Τούτου γὰρ ἕνεκεν*, λέγοντος, *Πνεῦμα στόματος εἴρηκεν ὁ Δαβίδ, ἵνα τὴν ἐκπορευτικὴν ἰδιότητα τῷ Πατρὶ μόνῳ προσοῦσαν πιστώσηται*· ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἄδικον τοῖς πλείστοις τῶν ῥητῶν καὶ σαφεστέροις μὴ ἀκολουθεῖν· ἔπειτα δὲ καὶ μωρὸν μὴ συνιέναι, κἂν γοῦν ἐξ ὧν ἐν ἄλλοις ἐθεολόγησεν ὁ αὐτὸς, ὅτι διέφθαρται τὸ ῥητόν. Τῷ *πρὶ* γὰρ μόνῳ λέγον τὸ ρ ἐκ τοῦ ν παρατραπὲν ἐδέξατο. Τοῦτο δὲ δῆλον ὅτι τὴν ἐκπορευτικὴν ἰδιότητα οὐδεὶς τῶν ἁγίων τῷ Πατρὶ προσνέμων εὕρηται, τῷ δὲ Πνεύματι πλεῖστοι. Τὸ γὰρ *ἐκπορεύεσθαι* ῥῆμα οὐκ ὂν ὡς τὸ *προβάλλειν*, καὶ τὸ *προβάλλομαι*, ἵνα ἐνεργητικῶς λεγόμενον καὶ παθητικῶς, ἐκείνως μὲν τῷ Πατρὶ, οὕτως δὲ προσήκει τῷ Πνεύματι, ὅπως ἂν προφέρηται τοῦ Πνεύματος μόνον ἴδιον. Τὸ δὲ *ἐκπορευτῶς* καὶ *ἐκπορευτικῶς* ἐκ τοῦ αὐτοῦ μοναχῶς λεγομένου ῥήματος καὶ τῷ Πνεύματι μόνον προσήκοντος παρήχθη. Διέφθαρται ἄρα τοῖς Γραικοῖς τὸ χωρίον. Ἔτι, εἰ τῷ Πατρὶ μόνῳ εἴρηκε, μάταιος ὁ λόγος αὐτῷ. Ἀλλ' οὐ μάταιος. Σοφὸς γὰρ εἴπερ τις ὁ Νυσσαεὺς, καὶ ἅγιος. Οὐ τῷ Πατρὶ ἄρα, ἀλλὰ τῷ Πνεύματι. Οὕτω γὰρ καὶ ὁ λόγος αὐτῷ προσχωρεῖ, καὶ τοῖς αὐτοῦ αὐτὸς οὐκ ἀντιλέγει. Τοῦτο δ' εὐκρινὲς γένοιτ' ἄν, εἰ θῶμεν εἰρῆσθαι τῷ Δαυὶδ· *Καὶ λόγος στόματος*. Πάλιν γὰρ ἡ ἐκπορευτικὴ ἰδιότης τὸ ἐξ οὗ τούτῳ τῷ λόγῳ δηλοῦσα προσῆν ἂν μόνῳ τῷ Πατρί. Εἰ γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἔστι δὲ καὶ ὁ Λόγος λόγος στόματος, ἤτοι ἐκπορευόμενος ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς, δύο γινομένων τῶν προβλημάτων, εἷς μόνος ἔσται πάλιν ὁ προβολεὺς, καὶ αὐτῷ μόνῳ προσέσται ἡ ἐκπορευτικὴ ἰδιότης. Μάταιος ἄρα ὁ λόγος τῷ Νυσ-

sole. Ex Filio autem Spiritus aut per Filium, sed non modo creationis, incorruptibili enim atque immutabili a creaturis discernitur : sed neque generationis, neque enim est Filius Filii, naturæ ergo ex ipso, vel per ipsum; idque expresse a plerisque sanctis Patribus pronuntiatum nosti. Per ipsum igitur, quemadmodum splendor a sole.

19. Tu porro notato, tenetoque indubie, quot modis dicatur, quod ex aliquo est. Id namque adversus utramque hæresim Græcis vulnus impingit lethale. Primum, naturaliter ex aliquo esse, ex illo est non generationis, sed alio quopiam exsistentiæ modo; alterum operationis ex divina essentia, et non modo generationis, neque enim est Filius, neque naturæ, cum non sit Spiritus, neque creationis. Ergo si aliud est ab operatione essentia, aut non recte, aut sufficienter tradidit, quot modis in rebus divinis ex aliquo esse dicatur, arcanorum cœlestium mysta Basilius. Sed hoc servetur alio tempore. Nunc primum consideremus. Si itaque circa ea quæ ordinis sunt, impius esse non vis, sanctorumque dicta irrita infectaque declarare, qui Spiritum veritatis audientes, et Spiritum Filii, et ex Filio accipere, proprium esse Filii Spiritum decreverunt, quemadmodum et Patris, fatendum prorsus est, et ex ipso, et per ipsum procedere, uti ex Patre. Quodsi Nysseni dictum afferas, *Hujus enim gratia*, dicentis, *Spiritum oris, dixit David, ut proprietatem procedendi faciendi soli Patri inhærentem constabiliret* : ante omnia minime æquum fuerit, majorem partem testimoniorum, eorumque dilucidiorum negligere. Deinceps stultum est, non percipere saltem ex aliis ejusdem Patris theologicis dictis, dictum hoc esse corruptum. Siquidem dum legit πρὶ, r ex n immutatum irrepsit, et nomen Spiritus πνὶ Pater occupavit, minima inversione. Idque manifestum est, quod nullus ex Patribus processionis proprietatem Patri attribuens reperiatur, at Spiritui plurimi. Namque verbum hoc ἐκπορεύεσθαι, *procedere*, cum non æque se habeat veluti et produco et producor, ut active et passive pronuntiatum, illo quidem modo Patri, hoc vero Spiritui adaptetur, pronuntiatur, ita ut Spiritus tantum proprietatem exprimat. Doctores etiam illa ἐκπορευτῶς, et ἐκπορευτικῶς, *per modum processionis*. Ex eodem uno modo verbo pronuntiato, et quod ad solum Spiritum pertinet, deducta sunt. Depravatus itaque locus est a Græcis. Ad hæc. Si, soli Patri, dixisset, frustra sermonem habuisset, at non frustra habuit, tum enim sapientia, tum sanctitate si quis alius Nyssenus præpollet. Non Patri ergo, sed Spiritui scripsit. Sic enim et oratio recte procedit, et sibi ipsi non contradicit. Idque dilucidius fiet, si ponamus Davidem dixisse : *Et verbum oris*. Rursus enim procedendi faciendi proprietas, ex quo nempe hoc sermone indicata soli Patri inhæreret. Etenim si ex Deo et Patre procedit Spiritus sanctus, est

vero et Verbum verbum oris, sive procedens ex Deo et Patre, cum duo conspicerentur producta, unus tantum rursus erit productor, et illi soli adhærebit proprietas ex se procedere faciendi. Frustra ergo est Nyssenus cum scribit : *Propterea Davidem non dixisse verbum oris, ut proprietatem ex se procedere faciendi soli Patri constabiliret.* Licet enim et verbum oris dicas, iterum solum Patri facultas alios procedere faciendi, sive producendi inhærebit. Produci vero non esset solius Spiritus sancti. Namque, qui verbum oris dicit, unum productorem, sed duo esse producta indicat, quod David destruens, ut opinatur Nyssenus, non dixit, *Verbum oris, ut procedendi proprietatem Spiritui soli inhærentem confirmaret.* Quapropter paulo infra rem apertius declarans, quod a malitiæ sophistis reticebatur, adducit : *Ut per Verbum, tanquam intellectus Dei et Patris nulli passioni obnoxiam et inenarrabilem Filii generationem acceptaremus, per illud vero quod dixit Spiritum oris sanctificantem, et naturalem facultatem, et vivificam Spiritus hypostasim intelligeremus, procedendi proprietatis nomine scilicet prænotatam.* Viden' proprietatem procedendi dis, atque depravas ?

20. Attamen ego et ex hac ipsa pericope etiam ex Filio Spiritum esse comprehendo. Nam Dei Filius in sacris Litteris os Patris nuncupatur. Quod igitur ex ore Dei procedit, fieri nequit, ut denegetur, a Filio procedere. Qui enim ex his, quæ ipse adversus Eunomium scripsit in Antirrheticis sancti, imo Ecclesiæ opinionem animadvertere non possunt, ubi hæc tradit? *Quo modo prænitelligitur hypostasis Patris hypostasi Filii ratione causæ, eodem nec alio de Spiritu philosophandum est, in solo ordine secundum nempe causam et effectum differt. Ut enim conjungitur Patri Filius, et ex eo habens, quod sit, secundum exsistentiam posterior non est, ita rursus, et Unigenito conjungitur Spiritus sanctus cogitatione sola secundum causæ rationem, prænitellecto Spiritus exsistentiæ.* Viden', cogitatione sola, quæ tamen ex causa est, Filium præintelligi Spiritui ? Considerastine etiam ex hoc dicto rationem Nili, sive opinionem, sive potius impietatem nullam esse? Causæ ratione, ait, præintelligitur Unigenitus Spiritui, quam ille habet erga Patrem, non erga Spiritum. Quapropter si productorem vocaveris Patrem, præintelligetur Spiritus Unigenito ratione causæ, quam habet ad productorem. Hic contendit, vere nudis relationibus, et nominum ordine quodam mysterium Trinitatis constitui, meneteque erga veritatem excæcatus, non percipit sanctum, *Quo pacto*, dicere, *prænitelligitur hypostasis Patris hypostasi Filii, eodem et de Spiritu philosophandum est.* Non dixit Pater Filio, ne pravæ Nili opinioni locus daretur, *sed hypostasis hypostasi.* Tum seipsum declarans, subdit : *Ita inhærere Spiritum Unigenito, sicuti Unigenitus Patri.* Et oratio illius ab ipso principio procedit, ut vides, non de nuda nominum,

A σαι· *Ὅτι διὰ τοῦτο οὐκ εἰρηκε Λόγον στόματος, ἵνα τὴν ἐκπορευτικὴν ἰδιότητα τῷ Πατρὶ μόνῳ πιστώσηται.* Εἰ γὰρ καὶ λόγον στόματος εἴποις, πάλιν μόνον τῷ Πατρὶ ἡ ἐκπορευτικὴ δύναμις, ἤτοι τὸ προβάλλειν προσέσται. Τὸ δὲ προβάλλεσθαι οὐκ ἔσται μόνῳ τῷ Πνεύματι. Ὁ γὰρ λόγον στόματος λέγων, ἕνα μὲν προβολέα, δύο δὲ προβλήματα λέγει, ὅπερ ἀναιρῶν ὁ Δαυὶδ κατὰ τὸν Νυσσαέα οὐκ εἰρηκε, *Λόγον στόματος, ἵνα τὴν ἐκπορευτικὴν ἰδιότητα τῷ Πνεύματι μόνῳ προσοῦσαν πιστώσηται.* Διόπερ καὶ παρακατιὼν ὥσπερ διασαφηνίζων ἐπάγει τὸ σωπώμενον παρὰ τοῖς σοφισταῖς τῆς κακίας, *Ἵνα διὰ μὲν τοῦ Λόγου εἰπεῖν τὴν ὡς νοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἀπαθεστάτην καὶ ἄῤῥητον τοῦ Υἱοῦ παραδεξώμεθα γέννησιν,* B *διὰ δὲ τοῦ εἰρηκέναι Πνεῦμα στόματος τὴν ἁγιαστικὴν καὶ οὐσιώδη δύναμιν καὶ ζωαρχικὴν τοῦ Πνεύματος ὑπόστασιν ὑπολάβωμεν, τῷ τῆς ἐκπορευτικῆς ἰδιότητος ὀνόματι δηλονότι παραχαρακτηριζομένην.* Ὁρᾷς ὅτι ἡ ἐκπορευτικὴ ἰδιότης τοῦ Πνεύματός ἐστιν ὁ παραφθείρων σὺ πάντα, καὶ οὐδενὸς φειδόμενος ;

Spiritus esse, tu qui omnia, nulli parcens, rescin-

ι'. Ἐγὼ δὲ καὶ ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα εἶναι νοῶ. Καὶ γὰρ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ στόμα τοῦ Πατρὸς παρὰ τῆς Γραφῆς λέγεται. Τὸ γοῦν ἐκ τοῦ στόματος ἐκπορευόμενον τοῦ Θεοῦ ἀμήχανον μὴ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι ὁμολογεῖν. C Πῶς δὲ οὐδὲ κἂν ἐκ τῶν πρὸς Εὐνόμιον Ἀντιῤῥητικῶν τὴν τοῦ ἁγίου δόξαν, μᾶλλον δὲ τῆς Ἐκκλησίας δύνανται συνορᾶν, ἐν οἷς οὕτω φησὶν ὁ αὐτός ; *Ὃν τρόπον προθεωρεῖται ἡ ὑπόστασις τοῦ Πατρὸς τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως τῷ τῆς αἰτίας λόγῳ, ὁ αὐτὸς λόγος καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος ἐν μόνῃ τῇ τάξει τῇ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατὸν δηλαδὴ τὴν διαφορὰν ἔχει. Ὡς γὰρ συνάπτεται τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός, καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχων, οὐχ ὑστερίζει κατὰ τὴν ὕπαρξιν, οὕτω πάλιν καὶ τοῦ Μονογενοῦς ἕξεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπινοίᾳ μόνῃ κατὰ τὸν τῆς αἰτίας λόγον προθεωρουμένου τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως.* Οἶδας ὅτι ἐπινοίᾳ τῇ κατ' αἰτίαν προθεωρεῖται ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος; D Ἐνόησας μάταιον καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ῥητοῦ τὸν τοῦ Νείλου λόγον, ἢ δόξαν, μᾶλλον δὲ ἀσέβειαν ; Τῷ τῆς αἰτίας λόγῳ, φησὶ, προθεωρεῖται ὁ Μονογενὴς τοῦ Πνεύματος, ὃν ἔχει πρὸς τὸν Πατέρα, οὐ πρὸς τὸ Πνεῦμα. Διὸ καὶτ εἰ προβολέα καλέσαις τὸν Πατέρα, προθεωρηθήσεται τὸ Πνεῦμα τοῦ Μονογενοῦς τῷ τῆς αἰτίας λόγῳ, ὃν ἔχει πρὸς τὸν προβολέα. Οὗτος βούλεται ἀληθῶς ψιλαῖς ἀναφοραῖς, καὶ ὀνομάτων τάξει τινὶ συνίστασθαι τὸ τῆς Τριάδος μυστήριον, καὶ λιμώττων πρὸς τὴν ἀλήθειαν, οὐ βλέπει ὅτι ὁ ἅγιος, « *Ὃν τρόπον*, φησὶ, *προθεωρεῖται ἡ ὑπόστασις τοῦ Πατρὸς τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως, ὁ αὐτὸς λόγος καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος.* » Οὐκ εἶπεν ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ, ἵνα μὴ τόπον ἔχῃ ἡ τοῦ Νείλου κακοδοξία, ἀλλ' ὑπόστασις ὑποστάσει·

Εἶτα ἐπεξηγούμενος ἑαυτὸν ἐπάγει, « *Οὕτως ἔχε σθαι τὸ Πνεῦμα τοῦ Μονογενοῦς, ὡς ὁ Μονογενὴς τοῦ Πατρός* · » καὶ ὁ λόγος αὐτῷ ἀπ' ἀρχῆς, ὡς ὁρᾷς, οὐ περὶ ψιλῆς τῶν ὀνομάτων σχέσεως, ἀλλὰ περὶ τῆς τῶν ὑποστάσεων, ἐξ ὧν καὶ τοῖς ὀνόμασι τὸ πρὸς ἄλληλα ἀναφέρεσθαι. Οὐ γὰρ ὅτι τὰ ὀνόματα οὕτως ἔχει, τῶν πρός τί φαμεν τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὴν ἐν τοῖς πράγμασι σχέσιν διὰ τῶν ὀνομάτων σημαίνομεν · καὶ εἰ μὲν τὰ ἀληθῶς ὑποκείμενα πράγματα τῆς τῶν ἀληθειαν σημαινόντων θέσεως αἰτιά ἐστι, τῶν δὲ πλαστῶν ὀνομάτων, οἷς μὴ ὑπόκειται πράγματα, τὰ φανταστὰ πράγματα, φανταστὴν παραδίδωσι Γραικοῖς ὁ Νεῖλος τὴν Τριάδα, οὐκ ἀληθῆ, ἐκ τῆς τῶν ὀνομάτων σημασίας, οὐκ ἐκ τῆς τῶν πραγμάτων ἀληθείας τὴν τάξιν νοῶν. Διὸ καὶ ποτὲ μὲν προτίθησι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, ποτὲ δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ.

κα'. Εἶτα καὶ ποῦ ποτε Νεῖλος μεσιτεύειν τὸ Πνεῦμα πρὸς τὴν τοῦ Μονογενοῦς γέννησιν εὗρεν; ἢ πῶς ἐπαλλάττει ἡ μεσιτεία ἡ ἐν τοῖς πράγμασι, μὴ οὐ πάντες τῷ Υἱῷ τοῦτο ἀποδιδόασιν; Αὐτίκα ὁ μέγας Ἀθανάσιος ἐν τῷ κατὰ Ἀρειανῶν τρίτῳ λόγῳ, *Οὐ τὸ Πνεῦμα*, φησὶ, *συνάπτει τὸν Λόγον τῷ Πατρὶ, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Λόγου τοῦτο λαμβάνει.* Ἀκούεις, ὅτι σύνδεσμος Πατρὸς καὶ Πνεύματος ὁ Λόγος, ὡς μεσιτεύων, οὐ τὸ Πνεῦμα Πατρὸς καὶ Λόγου; Ἀλλ' ἡ ἐν ψιλαῖς ἀναφοραῖς μεσιτεία καὶ τῷ Πνεύματι τοῦτο δίδωσιν, οὐκ ἔστι δὲ καὶ τῷ Πνεύματι. Πράγματι ἄρα ἡ μεσιτεία καὶ τῷ Υἱῷ μόνῳ. Ἔτι ὁ αὐτὸς ἐν ἄλλοις φησὶν, *Ὅτι ἐν τῷ Λόγῳ ὂν τὸ Πνεῦμα, ἐν τῷ Θεῷ δι' αὐτοῦ ἐστι, καὶ ὅτι τὴν αὐτὴν ἔχει πρὸς τὸν Υἱὸν τὸ Πνεῦμα ἑνότητα, ἣν ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα.* Τοῦτο καὶ Βασίλειος βούλεται ἐν οἷς *τὴν θεογνωσίαν ἀπὸ τοῦ ἑνὸς Πνεύματος διὰ τοῦ ἑνὸς Υἱοῦ ἐπὶ τὸν ἕνα Πατέρα εἶναι* φησι · καὶ *τὸν ἁγιασμὸν ἀνάπαλιν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐπὶ τὸ Πνεῦμα διήκειν.* Καὶ ὁ Δαμασκηνὸς, *Δι' Υἱοῦ*, λέγει, *τὸ Πνεῦμα συνάπτεσθαι τῷ Πατρί.* Καὶ τί δεῖ τἄλλα πρὸς εἰδότα σε καταριθμεῖν; Τῷ γοῦν τὴν ἐκπορευτικὴν ἰδιότητα τῷ Πατρὶ μόνῳ προσεῖναι πιστεύοντι πῶς ὁ Υἱὸς ἀληθῶς μεσιτεύσει; πῶς ἔσται σύνδεσμος; Εἰ δὲ λέγοις μέσον καλεῖσθαί ποτε, καὶ ἄλλην ἡ τοῦ Υἱοῦ ἐν τῇ Τριάδι ὑπόστασιν, ὡς ἔχει τὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ, *Θεὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μέσον ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ* · ἀλλ' ὅρα τὸ ἑξῆς, *Δι' Υἱοῦ τῷ Πατρὶ συναπτόμενον.* Ὥστε σύνδεσμον καὶ οὗτος τὸν Υἱὸν μόνον βούλεται. Εἶτα οὐ μέσον εἶπεν ἁπλῶς, *ἀλλὰ μέσον ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ.* Τὸ γὰρ μέσον ἢ φυσικῇ τινι τάξει μέσον, καὶ οὕτω συνδεῖται τὰ ἄκρα, ὅπερ τῷ Υἱῷ ἀποδίδωσιν ὁ Πατὴρ, ἢ τῇ μεθέξει τῶν ἄκρων, ὡς τὸ φαιὸν λευκοῦ καὶ μέλανος· μέσον, ἢ τῇ στερήσει, ᾧ τρόπῳ πείθομαι εἰρῆσθαι τῷ Σύρῳ μέσον τὸ Πνεῦμα, καὶ τοῦτο αὐτὸς ἐδήλωσε λέγων, *μέσον ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ.* Ταῦτα γὰρ καθ' ἕξιν καὶ στέρησιν λέγεται, ὡς μέσον τὸ Πνεῦμα, ὡς μήτε ἀγεννήτως, ἤτοι ἀνάρχως ὄν, μήτε γεννητῶς ὡς ὁ Υἱὸς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς, ὥστε καὶ γεννητῶς εἶναι αὐτὸ, εἰ τὸ γεννητῶς τὸ οὐκ ἀνάρχως δηλοῖ, καὶ ἀγεννήτως · οὐ γὰρ Υἱός, καὶ τούτου χάριν μέσον ἀγεννήτου καὶ γεννητοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν οὕτω.

A sed de hypostasum relatione, per quas etiam nomina ad invicem referuntur. Neque enim quod nomina ita se habeant, res ipsas relatione in sese referri dicimus; sed quæ in rebus est relatio, eam nominibus exprimimus, et si res, quæ vere subsunt, positionis veritatem significantium nominum causa sunt : effictorum vero, quibus res non subduntur, res quæ imaginatione effinguntur, imaginariam Nilus Trinitatem Græcis, et non veram tradit, ex nominum significatu, non ex rerum ipsarum veritate ordinem concipiens : ideoque nunc quidem Spiritui Filium, nunc Filio Spiritum præponit.

21. Præterea ubinam Nilus Spiritum medium esse in Unigeniti generatione reperit? et quomodo B medium, quod in rebus est, et Filio ab omnibus exhibitum immutatur? Et primo inter alios magno Athanasio oratione contra Arianos tertia dicente : *Non Spiritus conjungit Verbum Patri, sed potius Spiritus a Verbo id accipit.* Audis, Patris et Spiritus conjunctionem esse Filium tanquam medium, non Spiritum Patris et Verbi? Verum medium, quod in nudis relationibus consistit Spiritui quoque exhibet, quod Spiritui non inest. Re itaque medium hoc erit, et Filii tantummodo. Rursus idem ipse alibi dicit : *Spiritum qui in Verbo est, in Deo per ipsum esse.* Et : *eamdem habere unionem Spiritum cum Filio, quam habet Filius cum Patre.* Id et Basilius prædicat, cum asserit : *Dei cognitionem ab uno Spiritu per unum Filium erga unum Patrem* C *esse. Et sanctitatem vice versa, ex Patre per Filium, in Spiritum progredi.* Et Damascenus : *per Filium* tradit *Spiritum uniri Patri.* Et quid opus est reliqua ad te, qui hæc quam optime calles, scribere? Itaque qui procedendi facultatem Patri soli inesse credit, quomodo illi vere Filius medius? quomodo conjunctio erit? Quod si dicas aliquando eum medium nuncupari, et aliam quam Filii in Triade hypostasim, ut Damasceni illa sonant : *Deus Spiritus sanctus, medius inter ingenitum et genitum.* Sed vide quod sequitur : *Per Filium Patri conjunctus.* Ut hic etiam conjunctionem Filium solum velit. Deinde non medium dixit absolute, *sed medium inter genitum ingenitumque.* Medium enim aut naturali D aliquo ordine medium est, et sic extrema conjunguntur, quod Filio Pater communicat ; aut extremorum participatione, quemadmodum fuscum inter album et nigrum medium est ; aut privatione, et ita locutum esse Syrum de Spiritu, ipse etiam indicavit, dicens, *medium inter ingenitum et genitum.* Hæc enim secundum habitudinem et privationem dicuntur, ita medium esse Spiritum, ut neque absque generatione, aut absque principio, neque per modum generationis uti Filius, sed per modum processionis, ut et per modum generationis ipse sit, si per modum generationis esse non absque principio inferat, et absque generatione : neque enim Filius est; ideoque medius inter ingenitum et genitum. Et hæc ita se habent.

22. Tu porro ut addiscas solere Græcos dicta invertere, neque tantum ea, quæ Nysseni sunt, depravasse, considera Basilianum illud in Antirrheticis adversus Eunomium, in quibus scribit, *posteriorem esse dignitate Filio Spiritum, pietatis rationem tradere*, hi vero *forte* adnectentes, multam sancto amentiæ notam inuruni, tanquam qui nesciat quænam sit pietatis traditio, sed in ea referenda dubius ambigat, quam quilibet etiam e trivio scire debet. At id, *ut illud plane et concedamus*, manifestam prorsus depravationem ostendit. Abnegat enim illico, quod paulo ante in dubio posuerat. Et hac ratione omnia convolvere confundereque, non esse res theologicas pertractantis, sed pueriliter jocantis, quispiam dixerit. Quomodo vero non percipiunt earumdem virium esse et medium esse Filium, ut prædiximus, et Spiritui præintelligi? Et qua ratione dubitanter exposuit, quod ante eum Athanasius oratione prima contra Arianos asseveranter nimis affirmavit: *Discipulis*, inquiens, *Dominus divinitatem, et majestatem suam ostendens, non minorem seipsum Spiritu, sed majorem, æqualem exhibebat Spiritum, dicebatque, Ego illum mittam.* Neque enim in secundum progressum oratio tendit, cum operationem infinitis modis superari a divinis personis dicatis. Filius vero non tantum Spiritu major est, sed æqualis. Reliquum est igitur, ut hypostasis Spiritus intelligatur. Illi enim æqualis est Filius divinitate, et major propter causam. Nam cum majus in Trinitate essentia nihil dici possit, necesse est illud discernentibus attribui. Sola vero causa et effectu divinæ personæ discernuntur. Major ergo Filius Spiritu causa tantummodo. His ergo omnibus manifesto patet, ex Filio, sive per Filium esse Spiritum sanctum. Hoc enim modo et ordo conservatur, et medius esse reipsa Filius apparet, et proprius Filii Spiritus asseritur, et reliqua omnia, a sanctis pronuntiata, sana ac salva sunt, quæ in præsentia in unum congerere, neque tempus postulat, neque necessitas cogit. Horum enim melius ipse tu quam ego cognitionem amplecteris.

23. Quando vero, ut fieri potuit, succincte, et ordo nobis comparuit, et ex Deo Spiritum dictum a Patribus ostensum est, agesis jam, quæ Græcis videntur absurda consequi ex sententia Romanæ Ecclesiæ consideremus, non omnia, sed maxime præcipua aggerentes, ne aut nos inaniter ostentare, aut necessaria præterire hac nostra oratione videamur. Si ex Filio Spiritus, inquiunt, aut hæc duobus communia, non erunt et tribus, aut processionis et ipse Spiritus particeps erit, et hac ratione esset etiam ex se ipso. Quod nemo nisi amens furensque dixerit. At primum falsum est. Quæ enim communia sunt Patri et Filio, communia erunt et Spiritui sancto, ut theologi tradunt. Sequitur igitur secundum, quod furiosum est. Falsum ergo id ex quo sequitur, quod est Italorum propositum. Item si non tantum Pater, sed etiam Filius deitatis causa est, aut erit quoque Spiritus, aut mancus, et solus in Trinitate, si ita dicendum est, in-

A κβ'. Σὺ δ' ἵν' εἰώθέναι μάθῃς παρατρέπειν τὰ ῥητὰ τοὺς Γραικούς, καὶ μὴ μόνον τοῦ Νύσσης παραφθαρῆναι, ὅρα μοι καὶ τὸ Βασιλείου ἐν τοῖς κατ' Εὐνομίου, ἐν οἷς φησιν, *Ἀξιώματι δευτερεύειν τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα παραδιδόναι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον.* Οἱ δὲ τὸ *ἴσως* προσθέντες, πολλὴν τῷ ἁγίου ἄνοιαν κατηγοροῦσι, μὴ εἰδότος, ἀλλὰ διστάζοντος τὴν εὐσεβείας παράδοσιν, ἣν καὶ οἱ τυχόντες εἰδέναι ὀφείλουσι. Τὸ δ', *Ἴν' ὅλως καὶ συγχωρήσωμεν*, φανερὰν ὅλως ποιεῖ τὴν παραφθοράν. Ἀρνεῖται γὰρ εὐθὺς τὸ ἀμφίβολον. Οὕτω δὲ συστρέφειν καὶ συγχέειν τὰ πάντα οὐ θεολογοῦντος, ἀλλὰ παίζοντος, εἶποι τις ἄν. Πῶς δὲ καὶ οὐ νοοῦσι τὸ αὐτὸ δύνασθαι τό τε μεσιτεύειν τὸν Υἱὸν, ὡς ἤδη λέλεκται, καὶ τὸ προνοεῖσθαι τοῦ Πνεύματος; Ἢ πῶς B Βασίλειος ἀμφιβόλως ἔθηκεν, ὅπερ πρότερον Ἀθανάσιος ἐν τῷ κατ' Ἀρειανῶν πρώτῳ καὶ μάλα ἐπεβεβαίωσε, *Τοῖς μαθηταῖς*, λέγων, *ὁ Κύριος τὴν θεότητα καὶ μεγαλειότητα δεικνὺς τὴν ἑαυτοῦ, οὐκέτι ἐλάττονα ἑαυτὸν τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ μείζονα, καὶ ἴσον, ἐδίδου τὸ Πνεῦμα, καὶ ἔλεγεν Ἐγὼ αὐτὸ ἀποστέλλω.* Οὐδὲ γὰρ πρὸς τὴν δευτέραν φέρεται ὁ λόγος πρόοδον. Ἐπεὶ τῆς ἐνεργείας ἀπειρίκις ἀπείρως τὰ θεῖα πρόσωπα ὑπερέχειν λέγετε. Ὁ δ' Υἱὸς οὐ μόνον μείζων τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ἴσος. Λείπεται ἄρα τὴν ὑπόστασιν νοεῖν τοῦ Πνεύματος. Ταύτῃ δὲ ἴσος ὁ Υἱὸς τῇ θεότητι, καὶ μείζων τῷ αἰτίῳ. Τὸ γὰρ μεῖζον οὐ δυνάμενον ἐν τῇ Τριάδι τῇ οὐσίᾳ λέγεσθαι, ἀνάγκη τοῖς διακριτικοῖς ἀπονέμεσθαι. Μόνῳ δὲ τῷ αἰτίῳ, καὶ τῷ αἰτιατῷ τὰ θεῖα C πρόσωπα διακρίνεται. Μείζων ἄρα ὁ Υἱὸς τῷ Πνεύματι μόνῳ τῷ αἰτίῳ. Ἐκ πάντων οὖν τούτων φανερὸν, ὅτι ἐξ Υἱοῦ, ἤτοι δι' Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οὕτω γὰρ καὶ ἡ τάξις φυλάττεται, καὶ μεσιτεύειν τῷ πράγματι ὁ Υἱὸς φαίνεται, καὶ ἴδιον τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα ἀνωμολόγηται, καὶ τἆλλα συντηρεῖται, ὅσα τοῖς ἁγίοις λέλεκται, ἃ νῦν συντάττειν οὔτε καιρὸς, οὔτ' ἀνάγκη. Οἶδας γὰρ κρεῖττον ἐμοῦ σὺ ταῦτα.

κγ'. Ἐπειδὴ δ' ἐν βραχέσιν, ὡς οἷόν τε, ἥ τε τάξις ἡμῖν ἀνεφάνη, καὶ ἐκ τοῦ Θεοῦ τεθεολογῆσθαι τοῖς ἁγίοις τὸ Πνεῦμα δέδεικται, φέρε ἤδη τὰ δοκοῦντα τοῖς Γραικοῖς ἄτοπα ἕπεσθαι τῇ Ῥωμαίων Ἐκκλη- D σίᾳ θεωρῶμεν, οὐ πάντα συνείροντες, ἀλλὰ τὰ ἰσχυρότατα, ἵνα μὴ ἐπιδεικτικῶς λέγειν δοκῶμεν, μήτε μὴν ἐλλιπῶς. Εἰ κἀκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, φασὶν, ἢ τὰ τοῖν δυοῖν κοινὰ ταῦτα οὐκ ἔσται καὶ τοῖς τρισὶν, ἢ κοινωνήσει καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς ἐκπορεύσεως, καὶ οὕτως ἔσται καὶ ἐξ ἑαυτοῦ. Ὅπερ οὐδεὶς μὴ μαινόμενος λέξειεν ἄν. Ψευδὲς δὲ τὸ πρῶτον. Τὰ γὰρ Πατρὶ καὶ Υἱῷ κοινὰ κοινὰ καὶ τῷ Πνεύματι οἱ θεολόγοι φασίν. Ἕπεται ἄρα τὸ δεύτερον μανικὸν ὄν. Ψεῦδος ἄρα τὸ ἐξ οὗ ἕπεται. Τοῦτο δὲ ἡ τῶν Ἰταλῶν θέσις. Ἔτι, εἰ οὐ μόνον ὁ Πατὴρ, ἀλλὰ καὶ ὁ Υἱὸς θεότητος αἴτιος, ἢ ἔσται καὶ τὸ Πνεῦμα, ἢ ἐλλιπὲς ἔσται, καὶ μόνον ἐν τῇ Τριάδι, εἰ δεῖ οὕτως εἰπεῖν, ἄγονον, ὅπερ ἄτοπον. Πρὸς τούτοις, εἰ κἀκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, οὐ μία ἀρχὴ, ἀλλὰ δύο· ἕπε

ται δέ. Ἐπειδὴ γὰρ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα λέγεται, ἔσται ἐξ αὐτῶν, ἢ ὡς ἀπὸ ἑνὸς, ἢ ὡς ἀπὸ δυοῖν. Ἀλλ' εἰ μὲν ὡς ἀπὸ ἑνὸς, ἔσται καὶ ἐξ αὐτοῦ. Ὁ γὰρ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς τῇ θεότητι ἓν, ἢ καὶ τὸ Πνεῦμα μετ' αὐτῶν ἕν. Ὡς ἐκ δυοῖν ἄρα. Καὶ οὕτω διαρχία πρεσβεύεται Ἰταλοῖς.

A secundus, quod est absurdum. Adhæc, si et ex Filio Spiritus, non unum, sed duo principia erunt: et sequitur. Cum enim ex Patre et Filio Spiritus dicitur, erit ex ipsis, aut ut ab uno, aut ut a duobus. Quodsi tanquam ab uno, erit etiam ex semetipso. Nam Pater et Filius divinitate unum sunt, tanquam ex duobus. Et sic duo principia apud

qua et Spiritus simul cum iis unum est. Ergo Italos erunt.

κδ'. Πρὸς μὲν οὖν τὸ πρῶτον εἰπάτωσαν ἡμῖν Γραικοὶ, τίς τῶν ἁγίων περὶ τῶν διακριτικῶν διαλεγόμενος, εἶπέ ποτε, *ὅτι τὰ δυοῖν κοινὰ κοινὰ τοῖς τρισίν*; Ἀλλ' οὐκ ἔχοιεν. Εἰ δὲ λέγοιεν ὡς ὁ θεῖος Γρηγόριος τὰ τῷ Πατρὶ καὶ Υἱῷ προσόντα τῷ Πνεύματι ἐνεῖναι βούλεται· μανθανέτωσαν ὡς περὶ τῆς θεότητος τῷ ἁγίῳ ὁ λόγος, κατὰ γὰρ τῶν κατὰ τοῦ Πνεύματος μαινομένων. Ἐκεῖνοι δὲ οὐ κατὰ τῶν διακριτικῶν, ἀλλὰ κατὰ τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος ἐμαίνοντο. Ὅτι δὲ ψευδὲς τὸ πρῶτον, διὰ πολλῶν δῆλον· πρῶτον μὲν, ὅτι τὸ Πνεῦμα κοινὸν Πατρὶ καὶ Υἱῷ. *Οἷς γὰρ τὸ Πνεῦμα κοινὸν, τούτοις ἔσται πάντως καὶ τὰ τῆς οὐσίας οὐ διῃρημένα*, φησὶ Κύριλλος. Καὶ Πνεῦμα μὲν ὥσπερ Πατρὸς, οὕτω λέγεται καὶ Υἱοῦ. Οὐ λέγεται δὲ Πνεῦμα Πνεύματος. Ὁ γὰρ τοῦτο λέγων δύο Πνεύματα παρεισάγει, οὐ δυνάμενος τὸ ἓν λέγειν καὶ ἑαυτοῦ. Κοινὸν ἄρα τοῖν δυοῖν τὸ Πνεῦμα· ψευδὲς ἄρα τὸ προτεινόμενον. Ἔτι ἐπὶ τῆς μακαρίας Τριάδος τρεῖς θεωροῦνται συνδυασμοὶ, καὶ ἐφ' ἑκάστου κοινόν τι εὑρίσκεται τοῖς δυσί. Τοῦτο δὲ ἔσται φανερὸν, εἰ πρῶτον διασαφῶμεν τὴν λέξιν, ἵνα μὴ τῇ ὁμωνυμίᾳ ταραττώμεθα. Τὸ ἀγέννητον διχῶς λέγεται, τό τε ἀνάρχως εἶναι, ὡς ὅταν λέγωμεν, Ὁ Πατὴρ ἀγέννητος, καὶ τὸ μὴ γεννητῶς ὡς ὁ Υἱὸς, ὡς τὸ Πνεῦμα ἀγέννητον. Καὶ τὸ γεννητὸν ὁμοίως, τό τε ἀρχὴν ἔχον, καὶ τὸ φυσικῶς, ἤτοι κατ' ἐκπόρευσιν ὄν, καὶ τοὐναντίον, τὸ μὴ ἀρχὴν ἔχον, καὶ τὸ μὴ κατ' ἐκπόρευσιν ὄν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, τὸ ἀγέννητον κατὰ τὸ δεύτερον σημαινόμενον Πατρὶ καὶ Πνεύματι κοινόν· οὐδενὶ γὰρ τούτων γεννητῶς τὸ εἶναι. Τὸ δὲ γεννητὸν κατὰ τὸ πρῶτον σημαινόμενον Υἱῷ καὶ Πνεύματι κοινόν· ἄμφω γὰρ ἐξ αἰτίου. Καὶ τὸ ἀνεκπορεύτως εἶναι πάλιν κατὰ τὸν δεύτερον τρόπον Πατρὶ καὶ Υἱῷ κοινόν· οὐδενὶ γὰρ τούτων τοιούτῳ τρόπῳ τὸ εἶναι. Πῶς οὖν πάντα τὰ δυσὶ κοινὰ καὶ τοῖς τρισὶ, φασὶν οἱ Γραικοί; Εἰ μὲν πάντα τῇ φύσει προστόντα λέγουσιν, οἷον τὸν ἁγιασμὸν, τὴν δύναμιν, καὶ τὰ τοιαῦτα, συνομολογήσομεν· εἰ δὲ τὰ διακριτικὰ ὑποστάσεων, οὐδαμῶς. Τούτων γὰρ διχῶς θεωρουμένων κατά τε ἀρχὴν καὶ πέρας, εἶτα καὶ κατ' ἀντίθεσιν, τὸ μὲν πρῶτον, εἰ κοινῶς τις λαμβάνει, καὶ κατ' ἄμφω δυσὶ πρόσεστι καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν δηλονότι καὶ κατὰ πέρας. Κοινότερον γὰρ πάντων τῶν κατὰ τὴν θείαν διάκρισιν λαμβανομένων, καὶ ὥσπερ καθόλου τὸ κατ' αἰτίαν, τοῦτο πρὸς μὲν τὴν ἀρχὴν αἴτιον λέγομεν, πρὸς δὲ τὸ πέρας αἰτιατόν. Καὶ ὥσπερ οὐκ ἄτοπον τὸ αἰτιατὸν ἐνεῖναι δυσὶν, ἀλλ' ἀληθῶς πρόσεστι Υἱῷ καὶ Πνεύματι, οὕτως οὐκ ἄτοπον, μᾶλλον δὲ ἀναγκαῖον τὸ αἴτιον ἐν δυσὶ θεωρεῖσθαι, ἵνα τὸ μέσον γένηται τῷ πράγ-

24. Ad primum itaque dicant Græci, quis unquam ex sanctis Patribus de discernendi vim habentibus sermonem habens, dixit unquam: *Quæ sunt duobus communia, esse communia et tribus?* At id nunquam suppetet. Si dicant divum Gregorium, quæ Patri et Filio insunt, ea inesse quoque et Spiritui asserere; discant de divinitate sanctum verba facere, cum oratio sit adversus eos, qui in Spiritum insaniebant. Illi vero non de discernendi vim habentibus, sed de Spiritus divinitate maximo furore inflammati tractabant. Et primo loco propositum falsum esse, pluribus patet. Primum quod Spiritus communis est Patri et Filio: *Quibus enim Spiritus communis est, illis prorsus et quæ essentiæ sunt, separata non sunt*, ait Cyrillus. Et Spiritus quidem uti Patris, ita dicitur et Filii. Nec tamen dicitur Spiritus Spiritus. Qui enim hoc modo loqueretur, duos Spiritus insinuaret, cum non posset unum dicere. et sui ipsius. Communis ergo est duobus Spiritus. Falsum igitur, quod proponitur. Item: in sanctissima Trinitate tres considerantur conjunctiones, et in singulis commune quid duobus reperitur. Hoc vero manifestum fuerit, si prius dictionem declarabimus, ne idem nomen nos turbet. Ingenitum duobus modis dicitur, et cum absque principio est, ut eum dicimus Pater ingenitus, et cum non per modum generationis, veluti Filius, ut Spiritus ingenitus. Pari ratione et genitum, et quod principium habet, et quod naturaliter, id est per modum processionis exsistit: et oppositum, quod principium non habet, et per modum processionis non exsistit. Hæc cum ita se habeant, ingenitum secundo suo significatu Patri et Spiritui commune est; nullus enim ex ipsis per generationem est: genitum primo significatu commune est Spiritui et Filio. Uterque enim ex causa est; et per modum processionis non exsistere rursus secundo significatu commune est Patri et Filio. Nulli enim ex his hoc modo esse competit. Quanam igitur ratione Græci asserunt, quæ duobus communia sunt, esse et tribus? Quod si dicant omnia, quæ natura insunt, sanctificationem nempe, virtutem, et similia, de ea re multum illos amamus: quod si ea quæ discernunt hypostases, intelligunt, nunquam nobis cum illis conveniet. Namque cum ista dupliciter considerentur, tum secundum principium et finem, tum secundum oppositionem: primum quidem si communiter quis accipiat, et ut duo, duobus insunt et secundum principium, et secundum finem.

Omnium enim communissimum est eorum quæ secundum divinam discretionem accipiuntur, et tanquam aliquod universale ex causa esse. Hoc erga principium causam vocamus, erga finem effectum. Et quemadmodum absurdum non est, ex causa esse duobus inesse, quod tamen revera inest Filio et Spiritui; ita absurdum non fuerit, imo necessarium est, causam in duobus considerari, ut medium fiat re ipsa medium, et vera conjunctio, extrema colligans, propterea quod unum causa sit, alterum effectus. Et hac ratione, si quis communiter accipiat, et secundum utraque principium et finem, in duobus considerari communiter, quod discernit, absurdum non est. Si vero secundum oppositionem una oppositionis pars in duobus plane consideratur: sic genitum, et ingenitum, et procedens et non procedens duobus commune apparet. Cum enim Trinitas re ipsa sit Deus, si quo modo una hypostasis a duobus discernitur, id per oppositionem assumptum, necessario duobus inerit. Quod enim ex tribus unum demit, duo prorsus relinquit: idque neque pueri, neque mulieres inficias iverint. Tu porro exactam orationis claritatem considera. Nam absque generatione, sive absque principio esse, Patrem a Filio et Spiritu separat: proptereaque commune est Filio et Spiritui per modum generationis, sive ex principio esse. Per modum generationis exsistere, personam Filii constituit, illo a duobus separatam: ideoque illi oppositum Patri et Spiritui inest. Pari ratione per modum processionis exsistere separat Spiritum a Patre et Filio, et ob hoc non per modum processionis exsistere, quod illi opponitur, Filio et Patri necessario commune est. In omnibus itaque discernentibus, sive hypostasim constituentibus, si proprium hypostasis accipias, quo discernitur a duobus, id per oppositionem sumptum, si in duabus reliquis Trinitatis hypostasibus consideratur, proprium est cujus dicitur: sin minus male attributum est hoc proprium. Proptereaque cum ingenitum sive absque principio proprium sit Patris, et per generationem esse Filii, et per processionem Spiritus sancti, genitum, et ingenitum, et non procedens reliquis duobus commune fuerit, secundum illum, qui ex oppositione infertur, significatum.

25. His ita se habentibus, qua ratione Græci insulse admodum, ne dicam stolide, audent dicere? Ita est, sed producere quidam ex doctoribus proprium esse Patris asserunt. Quod vero proprium est, non est commune. Vel quomodo fuerit commune, et proprium? Jam sæpius dictum est, repetaturque iterum. Proprium est generari Filii. Hoc enim a Patre et Spiritu discernitur: proptereaque absque generatione esse, consideratur in Patre et Spiritu. Et possumus dicere absque generatione, hoc est non per modum generationis, exsistere proprium Patris. Nam si per generationem esse discernitur a duobus Filius: eo quod absque generatione sunt, discernentur duo ab eodem. Et veluti illud vere proprium est Filii, ita et duorum vere hoc erit proprium, imo etiam commune. Qua enim duo illius participes sunt, commune, qua vero unusquisque ex ipsis illo a

A ματι μέσον καὶ ἀληθὴς σύνδεσμος, τὰ ἄκρα συνάπτων, διὰ τοῦ μὲν αἰτιατὸν, τοῦ δὲ αἴτιον εἶναι. Καὶ οὕτω μὲν εἰ κοινῶς τις λαμβάνει, καὶ κατ' ἄμφω κατά τε ἀρχὴν καὶ πέρας ἐν δυσὶ θεωρεῖσθαι κοινῶς τὸ διακρίνον, οὐκ ἄτοπον. Εἰ δὲ κατ' ἀντίθεσιν τὸ ἐντῆς ἀντιθέσεως μέρος δυσὶ πάντως ἐπιθεωρεῖται· οὕτω καὶ τὸ γεννητὸν καὶ ἀγέννητον, καὶ ἐκπορευτὸν καὶ ἀνεκπόρευτον δυσὶ κοινὸν ἀνεφαίνετο. Ἐπειδὴ γὰρ Τριὰς ἐστι τῷ πράγματι ὁ Θεὸς, εἴ τινι μία τῶν ὑποστάσεων τοῖν δυοῖν διακρίνεται, τοῦτο ἐξ ἀντιθέσεως λαμβανόμενον ἐξ ἀνάγκης δυσὶ προσέσται. Τὸ γὰρ ἀπὸ τριῶν ἓν ἀφαιροῦν δύο πάντως ἀπολείπειν, καὶ παῖδες, καὶ γυναῖκες ὁμολογήσαιεν ἄν. Σὺ δὲ ὅρα μοι τὴν ἀκρίβειαν τῶν λόγων. Τὸ μὲν γὰρ ἀγεννήτως, ἤτοι ἀνάρχως εἶναι Υἱοῦ τε καὶ Πνεύματος τὸν Πατέρα διακρίνει· διὰ τοῦτο κοινὸν Υἱῷ καὶ Πνεύματι B τῷ γεννητῶς, ἤτοι ἐξ ἀρχῆς εἶναι· τὸ δὲ γεννητῶς εἶναι τὸ τοῦ Υἱοῦ συνίστησι πρόσωπον τοῖν δυοῖν αὐτῷ διακρίνον· καὶ τούτου χάριν τὸ τούτῳ ἀντικείμενον Πατρὶ καὶ Πνεύματι πρόσεστιν. Ὁμοίως καὶ τὸ ἐκπορευτῶς εἶναι διίστησι τὸ Πνεῦμα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, καὶ διὰ τοῦτο τὸ μὴ ἐκπορευτῶς εἶναι, ὅπερ ἐκείνῳ ἀντίκειται, Υἱῷ καὶ Πατρὶ κοινὸν ἐξ ἀνάγκης. Ἐπὶ πάντων γοῦν τῶν διακριτικῶν, ἤτοι ὑποστατικῶν, ἐὰν τὸ ἴδιον τῆς ὑποστάσεως λαμβάνῃς, ᾧ διακρίνεται τοῖς δυσὶ, τοῦτο ἐξ ἀντιθέσεως λαμβανόμενον, εἰ μὲν ἐπιθεωρεῖται ταῖς λοιπαῖς τῆς Τριάδος δυσὶν ὑποστάσεσιν, ἴδιόν ἐστιν οὗ λέγεται. Εἰ δὲ μὴ, κακῶς ἀπεδόθη τὸ τοιοῦτον ἴδιον. Διὰ τοῦτο ἰδίου ὄντος τοῦ ἀγεννήτου, ἤτοι ἀνάρχου τῷ C Πατρὸς, καὶ τοῦ γεννητῶς εἶναι τοῦ Υἱοῦ, τοῦ δὲ κατ' ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ γεννητὸν, καὶ ἀγέννητον, καὶ ἀνεκπόρευτον δυσὶ τοῖς ἀπολειπομένοις κοινὸν κατὰ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀντιθέσεως σημαινόμενον.

κε'. Τούτων οὕτως ἐχόντων, πῶς τοιαῦτα λίαν ἀμαθῶς, ἵνα μὴ λέγω σκαιῶς τολμῶσι, λέγειν Γραικοί; Ναὶ, φησὶν, ἀλλὰ τὸ προβάλλειν ἴδιόν τινες τῶν D διδασκάλων τοῦ Πατρὸς λέγουσι. Τὸ δὲ ἴδιον οὐ κοινόν. Ἢ πῶς ἔσται κοινὸν καὶ ἴδιον; Ἤδη πολλάκις εἴρηται, καὶ πάλιν λεγέσθω. Ἴδιον τὸ γεννᾶσθαι τοῦ Υἱοῦ. Διακρίνεται γὰρ τούτῳ Πατρὸς καὶ Πνεύματος. Διὰ τοῦτο τὸ ἀγεννήτως εἶναι ἐπιθεωρεῖται Πατρὶ καὶ Πνεύματι. Καὶ δυνάμεθα λέγειν, τὸ ἀγεννήτως εἶναι ἤγουν μὴ κατὰ γέννησιν, ἴδιον τοῦ Πατρός. Εἰ γὰρ τῷ γεννητῶς εἶναι διακρίνεται τῶν δύο ὁ Υἱὸς, τῷ ἀγεννήτως εἶναι διακριθήσονται τὰ δύο τοῦ αὐτοῦ· καὶ ὥσπερ ἴδιον ἐκεῖνο τοῦ Υἱοῦ ἀληθῶς, οὕτω τῶν δύο τοῦτο ἴδιον ἀληθῶς. Ἀλλὰ δὴ καὶ κοινόν. Ἧ μὲν γὰρ δύο τ' ὐτοῦ κοινωνοῦσι, κοινὸν, ᾗ δ' ἑκάτερος τούτῳ τοῦ Υἱοῦ διακρίνεται, ἴδιον. Ὥστε ὅταν λέγωμεν, τὸ ἀγεννήτως εἶναι κοινὸν Πατρὶ καὶ Πνεύματι, τὴν

ἐν τοῖς δυσὶ τούτοις κοινωνίαν θεωρῶμεν, ἢ ἄμφω κοινῶς διακρίνονται τοῦ Υἱοῦ. Ὅταν δὲ ἴδιον πάλιν τοῦτο Πατρὸς ἢ Πνεύματος λέγωμεν, δηλῶσαι βουλόμεθα, τούτῳ ἑκάτερον διακρίνεσθαι τοῦ Υἱοῦ, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν διὰ τοῦ ἀντικειμένου ἀμφοτέρων τὸν Υἱόν. Οὐκ ἄρα πάντα τὰ δυσὶ κοινὰ ταῦτα καὶ τοῖς τρισί. Πολλὰ γὰρ ἀνεφάνησαν ἡμῖν κοινὰ τοῖς δυσίν, ἅπερ καὶ ἴδια λέγειν τῶν δύο οὐκ ἄτοπον. Οὗ γὰρ πάντες οὐ κοινωνοῦσι, τοῦτο τοῖς κοινωνοῦσιν ἴδιον. Καὶ τοῦτο οὐκ ἐπὶ τῆς Τριάδος μόνον, ἀλλ' ἐπὶ πάντων. Οἷον ἴδιον τῇ ἀνθρωπείᾳ φύσει τὸ γελαστικὸν, καὶ κοινὸν ἀνθρώποις πᾶσιν ἐξ ἴσου τούτου μετέχουσιν, ἀλλὰ καὶ ἴδιον ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἀνθρώπων πρὸς τἆλλα τῶν ζώων συγκρινομένου. Ὅτι δὲ ταῦτα καὶ τοῖς ἁγίοις δοκεῖ, ἀναγκαῖα γὰρ, ὅρα τὸν Νύσσης, Ἀλλ', *ὥσπερ τὸ ἄνευ αἰτίας εἶναι, λέγοντα, μόνου τοῦ Πατρὸς ὄν, τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι ἐφαρμοσθῆναι οὐ δύναται· οὕτω τοὔμπαλιν τὸ ἐξ αἰτίας εἶναι, ὅπερ ἴδιόν ἐστι τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, τῷ Πατρὶ ἐπιθεωρηθῆναι φύσιν οὐκ ἔχει. Κοινοῦ δὲ ὄντος τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι τὸ μὴ ἀγεννήτως εἶναι, ὡς ἂν μή τις σύγχυσις περὶ τὸ ὑποκείμενον θεωρηθείη, πάλιν ἐστὶν ἄμικτον τὴν ἐν τοῖς ἰδιώμασιν αὐτῶν διαφορὰν ἐξευρεῖν, ὡς ἂν καὶ τὸ κοινὸν φυλαχθείη, καὶ τὸ ἴδιον μὴ συγχυθείη. Ὁ γὰρ μονογενὴς Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς παρὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς ὀνομάζεται, καὶ μέχρι τούτου ὁ λόγος ἵστησιν αὐτῷ τὸ ἰδίωμα. Τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται, καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προσμαρτυρεῖται. « Εἰ γάρ τις Πνεῦμα Χριστοῦ οὐκ ἔχει, φησὶν, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ. » Οὐκοῦν τὸ μὲν Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Χριστοῦ Πνεῦμά ἐστιν· ὁ δὲ Υἱὸς ἐκ τοῦ Θεοῦ ὤν, οὐκέτι καὶ τοῦ Πνεύματος οὔτε ἔστιν, οὔτε λέγεται. Οὐδὲ ἀντιστρέφει ἡ σχετικὴ ἀπολουθία αὕτη. Ἐπίστησον οὖν ἀκριβῶς πρῶτον μὲν, τούτου γὰρ χάριν ἐνεφιλοχώρησα τῷ ῥητῷ, ὅτι ἰδίωμα, φησὶν ὁ ἅγιος, τοῦ Πνεύματος τὸ οὐκ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς εἶναι, ὡς ὁ Υἱὸς, ἀλλ' εἶναι καὶ αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ, καὶ μὴ ἀντιστρέφειν τὴν σχέσιν ταύτην. Πῶς οὖν τις διὰ τὸ ὁμοούσιον λέγεσθαι νομίσει; Ἔπειτα δὲ ὅτι κοινὸν Υἱῷ καὶ Πνεύματι αὐτολεξεὶ φάσκει τὸ μὴ ἀγεννήτως, ἤγουν μὴ ἀνάρχως εἶναι· ἀλλὰ δὴ καὶ ἴδιον αὐτῶν τὸ ἐξ αἰτίας εἶναι. Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς τὸ πρῶτον, ἐξ ὧν πάλιν ἔπεται τὸ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα. Ὥσπερ γὰρ τὸ ἀγεννήτως ὂν ἀνάγκη ἔχει τὸ γεννᾷν, εἰ μὴ προθεωρεῖται τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως, οὕτω καὶ τὸ μὴ ἐκπορευτῶς ὂν ἀνάγκη ἔχει τὸ προβάλλειν, εἰ μὴ προθεωρεῖται τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως. Προθεωρεῖται δὲ ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, ὥς φασιν οἱ ἅγιοι. Προθεωρεῖται ἄρα καὶ ἡ γέννησις τῆς προβολῆς. Εἰ δὲ τοῦτο, ἄρα καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ προβάλλειν προθεωρεῖται, καὶ ἔχει τὸ εἶναι μὴ ἐκπορευτῶς. Προβάλλει ἄρα. Εἰ δὲ μὴ προβάλλει, ἢ διότι προβλητικῶς αὐτὸς ἔχει τὸ εἶναι, οὐ προβάλλει, ἢ διότι οὐ προθεωρεῖται τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως. Οὐδ' ἕτερον δὲ τούτων ἀληθὲς, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατον καὶ ἀσεβές. Προβάλλει ἄρα.

A Filio discernitur, proprium. Adeo ut cum dicimus ingenitum esse commune Patri et Spiritui, communionem, quæ in his duobus est, speculamur, qua uterque a Filio secernitur. Cum vero rursus proprium illud Patris, aut Spiritus dicimus, id innuimus, eo utrumque a Filio discerni, sive etiam potius per oppositum ab utroque Filium. Non ergo omnia, quæ duobus communia sunt, illa sunt et tribus communia. Multa enim comparuere nobis communia duobus, quæ et propria dicere duorum absurdum non reputatur. Cujus enim omnes participes non sunt, illud participantium proprium est. Et hoc non in Trinitate tantummodo, sed in reliquis aliis. Exempli gratia, proprium est humanæ naturæ facultas ridendi B et commune omnibus hominibus ex æquo illud participantibus, sed et proprium uniuscujusque hominis cum aliis animantibus comparati. Hæc eadem sanctis quoque placuisse, cum necessaria judicentur, discito ex Nysseno, *Sed, quemadmodum absque causa esse*, dicente, *solius Patris cum sit, Filio et Spiritui adaptari non potest, sic vice versa ex causa esse, quod est proprium Filii et Spiritus, in Patre reponi, alienum est a natura. Cum vero commune sit Filio et Spiritui non esse absque generatione, ne confusio circa subjectum consideretur, rursus est immistam differentiam, quæ in eorum proprietatibus est, invenire, ut et commune conservetur, et proprium non confundatur. Nam* C *unigenitus Filius ex Patre a divinis Litteris traditur, et huc usque oratio illius proprietatem sistit. Spiritus vero sanctus et ex Patre dicitur, et Filii esse confirmatur. « Si quis enim Spiritum Christi non habet, inquit, hic ipsius non est. » Igitur Spiritus, qui ex Deo est, et Christi Spiritus est. Filius vero ex Deo exsistens, Spiritus neque est, neque dicitur. Nec contra vertitur relationum ista series.* Attento animo accuratoque considera primum quidem, hujus enim gratia libenter in hoc dicto versatus sum, sanctum proprietatem Spiritus dicere non ex solo Patre esse, quemadmodum et Filium, sed esse etiam ipsius Filii, et relationem hanc non contraverti. Quomodo igitur quispiam propter eamdem naturam dictum in- D telliget? Deinceps commune Filio et Spiritui sancto ipsissimis verbis asserit, non exsistere absque principio; imo et proprium ipsorum ex causa esse. Et hæc quidem ad primum, quibus rursus sequitur, et ex Filio Spiritum esse. Sicuti enim quod ingenitum est, necessario generat, nisi præintelligatur sua hypostasi, pari modo quod est absque processione, necessario producit, nisi sua hypostasi præintelligatur. Præintelligitur vero Filius Spiritui, ut sancti tradunt. Præintelligitur ergo et generatio productioni. Idque si est, præintelligitur ergo et Filius antequam producat, habetque quod sit, non per modum processionis. Producit igitur. Quodsi non producit, vel quod per modum productionis ipse habet,

quod sit, non producit, aut quod non præintelligitur Spiritus hypostasi. Sed neutrum horum verum est, quin imo est impium, et fieri nequit. Producit ergo. Sed hæc forte ex subsequentibus manifestius clarescent.

A Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἴσως ἐκ τῶν ἑπομένων ἔσται σαφέστερα.

26. Ad secundum satis admiror, quomodo non percipiunt, qui dicunt, si daretur aliquid, quod uni non inesset, efficeret, ut aliquid deficeret illi, cui non inest. Quod tum non Spiritus solum, sed et Pater, et Filius imperfecti essent. Multa enim numerata sunt a nobis, quæ duobus insunt, et tamen alteri desunt. Quibus nemo dixerit sequi, nisi theologiam Græcorum secutus, aliquam unam ex divinis personis imperfectam esse. Perfectum siquidem atque imperfectum non ex discernentibus, sed naturalibus colligitur. Quæ enim necessario naturæ insita sunt, illa si defuerint, imperfectam naturam efficiunt illius, cui non insunt. B Verum quæ hypostases constituunt, et personas discernunt, nunquam imperfectum quidpiam efficient natura, cum naturas non secernant, sed circa naturam secernantur, ut theologica vox insonat. Ex discernentibus vero est producere. Non ergo imperfectum aliquid naturæ Spiritus inerit, quod non producat; sed nec hypostasi. Secernitur enim sufficienter magis a Filio et Patre non producens, quam secerneretur a Filio, ex Filio non productus.

κς'. Πρὸς δὲ τὸ δεύτερον θαυμάζω, πῶς οὐ συνορῶσιν οἱ λέγοντες, Ὡς εἰ δοθῇ τι μὴ προσὸν τῷ ἑνί, ποιήσειεν ἐλλείπειν τι τῷ ᾧ μὴ πρόσεστιν, ὅ-τι οὐ τὸ Πνεῦμα μόνον, ἀλλὰ καὶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἀτελεῖς. Πολλὰ γὰρ ἀνεφάνη ἡμῖν ἐνεῖναι τοῖς δυσὶ, μὴ προσόντα τῷ ἑνί· ἐξ ὧν οὐδεὶς λέγει ἕπεσθαι, εἰ μή που κατὰ Γραικοὺς εἴη τὴν θεολογίαν, ἀτελές εἶναί τι τῶν θείων προσώπων. Τὸ γὰρ ἀτελὲς καὶ τέλειον οὐ τοῖς διακριτικοῖς, ἀλλὰ τοῖς φυσικοῖς θεωροῦμεν. Ἃ μὲν γὰρ ἀνάγκη προσεῖναι τῇ φύσει, ταῦτα μὴ ὄντα ἀτελὲς ποιεῖ τὴν φύσιν τῷ ᾧ μὴ πρόσεστι· τὰ δὲ ὑποστατικὰ ταῦτα καὶ διακριτικὰ οὐκ ἂν ποτε ἀτελές τι ποιήσοι τῇ φύσει, μὴ ἀφορίζοντα φύσεις, ἀλλὰ περὶ τὴν φύσιν ἀφοριζόμενα κατὰ τὴν θεολόγον φωνήν. Τῶν διακριτικῶν δὲ τὸ προβάλλειν· οὐκ ἄρα ἐλλιπές τι προσέσται τῇ φύσει τοῦ Πνεύματος τῷ μὴ προβάλλειν, ἀλλ' οὐδὲ τῇ ὑποστάσει. Διακρίνεται γὰρ ἀρκούντως μᾶλλον Υἱοῦ καὶ Πατρὸς μὴ προβάλλον, ἢ μὴ ἐξ Υἱοῦ προβαλλόμενον τοῦ Υἱοῦ.

27. Verum hæc satis esse, si ad alium scriberem, viderentur. At enim tibi sublimiorem rem minime occultabo. Generat Filium Pater vere, et cum generat exhibet ipsi quæcunque habet, C præter ea quæ confusionem inferunt, et quæ ante et post hypostasim intelliguntur, et rationi hypostasis adversantur. Quæcunque vero intelliguntur, nec adversantur, non tantum extra omnem confusionem sunt, sed et ordinem constituunt. Cum igitur divina natura semel illud absque principio esse habuerit, in Patris hypostasi, fieri non potuit, ut illud Filio communicaretur. Præintelligitur enim, adversaturque rationi Filii. Filius enim est, qui principium habet, non quod tempore mensuratur, sed id, quod est a Patre. Neque etiam fieri potest, ut vim generandi communicet, ne, ut tradit Basilius, in multitudinem innumeram excrescens nobis Trinitas, filios ex D filiis generaret. Hujusce præterea causa est, quod generatio secundum principium et finem desumitur. Finem nuncupo, in quem progressio finit, principium, unde incipit, non interjecto tempore, sed cogitatione sola ipsius progressionis, quæ in generante ut principium est, ut finis vero in genito. Generatio itaque tanquam principium considerata, ut est in Patre præintelligitur fini, qui in ea est; ideoque præconsiderata Filii hypostasi, non potest illi inesse. Etenim nihil ex iis quæ personis in divina Triade insunt, præintelligitur hypostasi, in qua est. Ne scilicet unum ex his duobus subsequatur, aut ante et post intelligi unum et idem, et ex seipso esse; aut multitudi-

κζ'. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀρκούντως ἂν εἶχε πρὸς ἄλλον μοι γράφοντι· σὲ δὲ καὶ ὑψηλότερον οὐκ ἀποκρύψομαι. Γεννᾷ ὁ Πατὴρ τὸν Υἱὸν ἀληθῶς, καὶ ἐν τῷ γεννᾷν δίδωσιν αὐτῷ πάντα ὅσα ἔχει, πλὴν τῶν σύγχυσιν, τά τε προθεωρούμενα τῆς ὑποστάσεως, καὶ τὰ ἐπιθεωρούμενα, ἐναντία δὲ τῷ λόγῳ τῆς ὑποστάσεως. Ὅσα δὲ ἐπιθεωρεῖται μὲν, οὐκ ἐναντιοῦται δὲ οὐ μόνον συγχύσεως πάσης ἐκτὸς, ἀλλὰ καὶ συστατικὰ τάξεως. Ἐπειδὴ οὖν τὸ ἀναρχον ἄπαξ ἔσχει ἡ θεία φύσις ἐν τῇ τοῦ Πατρὸς ὑποστάσει, ἀδύνατον ἦν τοῦτο κοινωνῆσαι τῷ Υἱῷ. Προθεωρεῖται γάρ, καὶ ἐναντίον τῷ λόγῳ τῷ υἱικῷ. Υἱὸς γὰρ ὁ ἔχων ἀρχὴν, οὐ τὴν ἐν χρόνῳ, λέγω, ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ Πατρός. Ἀλλ οὔτε μὴν τὸ γεννᾷν δυνατὸν αὐτῷ κοινωνῆσαι, ἵνα μὴ, ὡς φησι Βασίλειος, πλῆθος ἄπειρον ἀποκαταστῇ ἡμῖν ἡ Τριὰς, υἱοὺς ἐξ υἱῶν γεννῶσα. Αἴτιον δὲ καὶ τούτου, ὅτι ἡ γέννησις κατά τε ἀρχὴν καὶ πέρας λαμβάνεται. Λέγω δὲ πέρας, εἰς ὃ ἀποπερατοῦται ἡ πρόοδος, ἀρχὴν δὲ ἐξ οὗ ἄρχεται, οὐ μεσιτεύοντος χρόνου, ἀλλ' ἐπινοίᾳ μόνῃ τῆς αὐτῆς προόδου, ἐν μὲν τῷ γεννῶντι ὡς ἀρχῆς οὔσης, ὡς πέρας δὲ ἐν τῷ γεννωμένῳ. Ἡ γέννησις γοῦν ὡς ἀρχὴ θεωρουμένη, καθό ἐστιν ἐν τῷ Πατρὶ, προθεωρεῖται τοῦ ἐν αὐτῇ πέρατος. Καὶ τούτου χάριν προνοουμένη τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως οὐ δύναται προσεῖναι αὐτῷ. Οὐδὲν γὰρ τῶν τινι τῶν προσώπων ἐν τῇ θείᾳ Τριάδι προσόντων προθεωρεῖται τῆς ᾗ ἔνεστιν ὑποστάσεως· ἵνα μὴ δυοῖν θάτερον, ἢ προθεωρεῖται, τὸ αὐτὸ ἅμα καὶ ἐπιθεωρεῖται, καὶ ἐξ αὐτοῦ ᾖ, ἢ πλῆθος υἱῶν σχῶμεν. Οὐ γεννᾷ ἄρα ὁ Υἱός. Προβάλλει δὲ καὶ ὁ λόγος κατὰ τὸ ἀκόλουθον οὐτωσί. Προβάλλει ὁ Πατὴρ τὸ Πνεῦμα,

καὶ ἐν τῷ προβάλλειν κοινωνεῖ αὐτῷ πάντα τα μη προθεωρούμενα τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως; καὶ διὰ τοῦτο οὐ δυνατὸν κοινωνεῖν αὐτῷ τὸ προβάλλειν, ἢ τὸ γεννᾷν, ὥσπερ οὐδὲ τῷ Υἱῷ τὸ γεννᾷν. Προθεωρεῖται γὰρ ταῦτα ἐν τῷ Πατρί. Ἀλλ' οὐδὲ τὸ γεννᾶσθαι, ὅπερ πέρας ἐλέγετο τῆς γεννήσεως, προσέσται τῷ Πνεύματι. Προθεωρεῖται γὰρ ἡ τοῦ Υἱοῦ ὑπόστασις τῆς τοῦ Πνεύματος. Τὸ μέντοι προβάλλειν οὐ προθεωρούμενον τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως, καὶ οὐκ ἐναντίον λόγῳ τινὶ ὑποστάσεως. Οὔτε γὰρ ὁ Πατὴρ διὰ ταῦτα Υἱὸς, ἢ πρόβλημα, οὔτε ὁ Υἱὸς εἰς Πατέρα μεταπίπτει, οὔτε τὸ Πνεῦμα ἐξίσταται τῶν ἰδίων αὐτοῦ. Μηδεμίαν οὖν ἐπεισφέρον σύγχυσιν τὸ προβάλλειν, τοὐναντίον δ' ἅπαν, εἰ τῷ Υἱῷ πρόσεστι, καὶ τὴν τάξιν συντηροῦν, καὶ τὴν τῆς Τριάδος ἀκατάλληλον σχέσιν, κοινωνήσει πάντως τοῦτο τῷ Υἱῷ ὁ Πατήρ. Καὶ οὕτως ἔσται τὸ Πνεῦμα καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ οὐκ ἐλλιπὲς τὸ Πνεῦμα μὴ προβάλλον, ὥσπερ οὐδὲ ὁ Υἱὸς μὴ γεννῶν. Μᾶλλον γὰρ προβάλλον ἦν ἐλλιπές. Ἢ γὰρ ἑαυτὸ προὔβαλεν ἄν, ὅπερ ἀδύνατον, ἢ ἄλλο, καὶ οὕτως εἰς ἄπειρον ἡμῖν ἐξήκει ὁ λόγος, ὅπερ οὐ τελειότητος καὶ αὐτὸς εἴποις ἄν.

κη'. Εἰ δὲ λέγεις ὅτι προθεωρεῖται τὸ αἴτιον τοῦ αἰτιατοῦ· αἰτιατὸς δὲ ὁ Υἱός· τὸ δὲ προβάλλειν τῆς αἰτίας· προθεωρεῖται ἄρα τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως· οὐ κοινωνήσει ἄρα τοῦτο τῷ Υἱῷ ὁ Πατὴρ ὡς προθεωρούμενον τοῦ Υἱοῦ, καὶ σύγχυσιν εἰσάγον, εἰ δοθείη αὐτῷ. Σοφιστικὸς ὁ λόγος. Προθεωρεῖται γὰρ ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ τῷ αἰτίῳ, οὐ τῷ κατ' ἐκπόρευσιν. Ἄλλος δὲ τρόπος ὑπάρξεως οὗτος. Τῷ δὲ κατ' ἐκπόρευσιν καὶ προβολὴν αἰτίῳ οὔτε ἐπιθεωρεῖται ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ. Οὐδέτερος γὰρ τούτων πρὸς τὸν ἕτερον ὡς ἀρχὴ ἢ πέρας ταυτηνὶ τῆς προόδου, ἵνα μὴ πάντως Πνεῦμα τούτων ἔσται ὁ ἕτερος. Τὸ μέντοι προβάλλεσθαι ἀμφοτέρων ἐπιθεωρεῖται. Ἄμφω γὰρ προθεωροῦνται τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποστάσεως, φησὶν ὁ Νύσσης, καὶ διὰ τοῦτο ἐξ ἀμφοῖν τὸ Πνεῦμα. Εἰ δ' οὐκ ἐξ ἀμφοῖν, οὐ προθεωροῦνται ἄμφω. Προθεωροῦνται δὲ ἐξ ἀμφοῖν ἄρα. Εἰ δὲ πάλιν λέγεις, ὅτι ἡ ἐν τῷ Πατρὶ θεότης προθεωρεῖται τῆς ἐν τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι, καὶ ὅμως κοινωνεῖ ταύτην τοῖς ἀπ' αὐτοῦ ὁ Πατήρ· δόξεις μὲν ἴσως λέγειν τι τοῖς ἀμυήτοις, οὐδὲν δ' ἐπιφέρεις τῇ ἀληθείᾳ. Ἡ γὰρ ἐν τῷ Πατρὶ θεότης. ἡ θεότης, οὐ προθεωρεῖται τῆς τοῦ Υἱοῦ, ἡ αὐτὴ οὖσα κατὰ πάντα, καὶ μηδεμιασοῦν σχέσεως ἀναμένον θεωρουμένης. Ἀλλὰ προθεωρεῖται μὲν ἡ ἐν τῷ Πατρὶ θεότης, ἡ γεννᾷ, ἐπιθεωρεῖται δὲ ἐν τῷ Υἱῷ, ἡ γεννᾶται. Εἰ δὲ προστιθείης, ὅτι ταῦτα οὐδεὶς εἶπε τῶν θεολόγων, δεῖν δὲ τὰς προτάσεις ἢ ἐκ τῶν θεολογικῶν ῥητῶς λαμβάνεσθαι, ἢ ἐκεῖθεν ἕπεσθαι τοῖς συλλογιζομένοις· θαυμάζω, πῶς οὐ βλέπεις ἐκ τῶν διδασκάλων ταῦτα ληφθῆναι. Πάντες γὰρ, ὡς εἰπεῖν, προθεωρεῖσθαι τὴν τοῦ Υἱοῦ ὑπόστασίν φασι τῆς τοῦ Πνεύματος. Ἀλλ' οἶδα ὅτι τοῦτο δώσεις καὶ ἄκων. Τὴν δὲ λέγουσαν πρότασιν, ὅτι τὰ προθεω-

nem Filiorum admittere. Non generat ergo Filius, verum producit, et ratio consentanea et consequens est. Producit Pater Spiritum, et cum producit, communicat illi omnia quæ non præintelliguntur illius hypostasi, propterea que fieri nequit, ut ipsi vim producendi aut generandi impertiatur, quemadmodum neque Filio generandi : namque hæc in Patre præintelliguntur. Sed neque generari, quod finis generationis dicebatur, Spiritui inerit. Præintelligitur siquidem hypostasis Filii hypostasi Spiritus. Verum producere cum non præintelligatur Filii hypostasi, neque ratione hypostasis adversetur. Neque enim propterea Pater Filius, aut productio est, neque Filius in Patrem prolabitur, neque Spiritus ex suis propriis excedit. Cum itaque nullam confusionem generet producere, imo totum oppositum, si Filio inest, et ordinem servet, et Triadis mutuam relationem, illud prorsus Filio Pater communicabit. Et sic esset Spiritus et Filii, et non imperfectus, quod non producat, sicuti neque Filius, quod non generet. Imo si produceret, esset imperfectus; nam vel seipsum ipse produceret, quod fieri nequit, vel alium, et sic in infinitum produceretur progressio, quod non esse perfectionis, tute etiam diceres.

28. Si dicas, causam præintelligi effectui; effectus vero Filius, et producere causæ est. Præintelligitur ergo hypostasi Filii. Non communicabit ergo illud Filio Pater, cum præintelligatur Filio, et confusionem inducat, si ipsi communicaretur. Ratio ista ex penu sophistarum est. Præintelligitur enim Pater Filio causa non ea quæ est secundum processionem; namque hic modus alius exsistentiæ est; causa vero, quæ secundum processionem et productionem est, neque ante neque post intelligitur Pater Filio. Nemo enim ex ipsis erga alium aut veluti principium, aut veluti finis est hujuscemodi progressus : ne prorsus unus ex his Spiritus sit. Produci vero post utrumque intelligitur. Uterque namque præintelligitur Spiritus hypostasi, ut Nyssenus asserit, propterea que ab utroque Spiritus. Quodsi non ab utroque, non ambo præintelliguntur. Sed præintelliguntur, ex utroque igitur. Quodsi rursus dicas deitatem, quæ in Patre est, præintelligi illi quæ est in Filio et in Spiritu, et nihilominus eam communicare Patrem iis quæ ex se sunt, videberis quidem aliquid dicere rerum harum inexpertis : sed ut vere fatear, nihil solidi affers. Deitas enim, quæ in Patre est, qua deitas est, non præintelligitur illi, quæ in Filio est, cum eadem sit secundum omnia, nullaque relatio interjiciatur. Sed præintelligitur quidem, quæ in Patre est, deitas, qua generat, postremum intelligitur in Filio, qua generatur. Quodsi addas hæc a nullo dictata fuisse theologo, et propositiones assumendas esse aut ex theologicis, quæ expresse eas enuntient, aut ex consequentibus argumento demonstrativo elicitis, miror equidem tibi non innotescere ea ex doctoribus esse accepta. Nam omnes, ut ita dicam,

Filii hypostasim hypostasi Spiritus præintelligi prædicant. Sed bene novi te etiam nolentem hoc concessurum. Propositionem vero, quæ asserat, præintellecta alicujus hypostasi non inesse hypostasi, quæ postea intelligitur, negabisne tu, sodes? Sed recidemus ex Triade, si contrarium concedatur. Nil itaque deest Spiritui ex Filio exsistenti, quod et Nyssenus plerisque in locis aperte pronuntiat. Et potissimum Oratione adversus Macedonianos : *In quibus enim*, ait, *quæ secundum bonum operatio est, nullam imminutionem aut immutationem habet, quomodo rationi consentaneum fuerit, ordinem, qui ex numero oritur, imminutionis alicujus, aut secundum naturam immutationis signum esse existimare? Quemadmodum si quis in tribus lampadibus subdivisam flammam conspiciens ; causam vero tertii luminis supponamus esse primam flammam, ex communicatione cum medio extremum inflammantem, postmodum astrueret, in prima flamma abundare calorem ; eam vero quæ subsequitur, immutari, et paulatim imminui ; tertiam nec ignem amplius censendum esse, licet æqua ratione adurat et splendeat, omniaque ignis operetur.* Audis apud se eum non esse, qui ob hæc aliquid defecti inesse Spiritui opinatur? Tu vero præter hæc omnia et illud adnotato, primam flammam extremum inflammantem ex communicatione cum medio, tertiæ causam esse. At ista communicatio non est neque veluti ex canale, neque localis : imo neque nudis relationibus tuus poterit Nilus locum comminisci. Est ergo Spiritus natura per Filium ; per medium enim, sive Filii hypostasim Pater producit Spiritum sanctum, neque ideo mancus Spiritus fuerit. Credant itaque Græci Dei Ecclesiæ, nec audiant Nilum dicentem : *Præintelligi Filium Spiritui, si Patrem primum nominaveris, rursumque Spiritum Filio, si productorem antea protuleris.* Mi homo, si id esset, impium non esset, Filii et Spiritus ordinem immutare, planeque mentiretur Basilius, neque adnecteret primum per medium flammæ tertiæ ex communicatione. Tu autem similia asseverans, omnia impie confundis. Et hæc quidem de hoc satis sint. Multaque tu interim ex his principiis elicies.

29. Undenam vero Græcis in mentem venit argumentari, duo Italos principia introducere? cum Basilius fateatur, *Quod per Filium est, in primam causam refertur.* Quomodo ergo duo Spiritus principia sunt? Quando vero per Filium omnia creata esse dicuntur, et in Spiritu, objiciamus nos quoque Græcis similia, aut a tribus omnia creata sunt, aut ab uno? Ut ab uno dicent Deo. Non alio modo tibi et ipse respondeo, veluti ab uno Deo Patre et Filio Spiritum sanctum esse. Sed inferes : Erit ergo et ex seipso, cum etiam Deus sit ipse Spiritus. Quid porro? Annon generatur Filius ex Patre tanquam ab uno Deo, Deus et ipse exsistens? Generatur ergo, ut tua oratio dictare videtur, et ex seipso Nullo modo id dices, sat scio. Propter quid?

A ρούμενα τῆς τινος ὑποστάσεως οὐ πρόσεστι τῇ ἐπινοουμένῃ ὑποστάσει, ταύτην ἀρνήσῃ; Ἀλλ' ἐκπεσούμεθα τῆς Τριάδος, εἰ δοθῇ τὸ ἀντιφάσκον. Οὐκ ἐλλείπει ἄρα τι τῷ Πνεύματι ἐκ τοῦ Υἱοῦ ὄντι. Ὅπερ καὶ ὁ Νύσσης κηρύττει πολλαχοῦ. Οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ἐν τῷ κατὰ Μακεδονιανῶν λόγῳ. *Ἐφ' ὧν γὰρ*, φησὶν, *ἡ κατὰ τὸ ἀγαθὸν ἐνέργεια οὐδεμίαν ἐλάττωσιν, ἢ παραλλαγὴν ἔχει, πῶς ἐστιν εὔλογον τὴν κατὰ τὸν ἀριθμὸν τάξιν ἐλαττώσεώς τινος τῆς κατὰ φύσιν παραλλαγῆς οἴεσθαι σημεῖον εἶναι ; Ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐν τρισὶ λαμπάσι διηρημένην βλέπων τὴν φλόγα, αἰτίαν δὲ τοῦ τρίτου φωτὸς ὑποθώμεθα εἶναι τὴν πρώτην φλόγα, ἐκ διαδόσεως διὰ τοῦ μέσου τὸ ἄκρον ἐξάψασαν, ἔπειτα κατασκευάζειν ἐν τῇ πρώτῃ φλογὶ τὴν θερμασίαν, τῇ δὲ ἑφεξῆς ὑποβεβηκέναι, καὶ πρὸς ἔλαττον ἔχειν τὴν παραλλαγήν· τὴν δὲ τρίτην μηδὲ πῦρ ἔτι λέγεσθαι, κἂν παραπλησίως καίῃ καὶ φαίνῃ, καὶ πάντα τοῦ πυρὸς ἐργάζηται.* Ἀκούεις, ὡς μωρὸς ὁ ἐλλιπές τι διὰ ταῦτα προσεῖναι νομίζων τῷ Πνεύματι ; Σὺ δέ μοι κἀκεῖνο ἐν τούτοις σημειοῦ, ὅτι τὴν πρώτην φλόγα τὸ ἄκρον ἐξάψασαν ἐκ διαδόσεως διὰ τοῦ μέσου αἰτίαν τῆς τρίτης λέγει. Ἡ δὲ διάδοσις αὕτη οὐκ ἔστιν ὡς διὰ σωλῆνος, οὐδὲ τοπικὴ, οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ ταῖς ψιλαῖς ἀναφοραῖς δυνήσεταί σοι Νεῖλος τόπον ἐξευρεῖν. Ἔστιν ἄρα φύσει τὸ Πνεῦμα δι' Υἱοῦ, διὰ τοῦ μέσου γὰρ, ἤτοι τῆς τοῦ Υἱοῦ ὑποστάσεως προβάλλει ὁ Πατὴρ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ οὐκ ἐλλιπὲς κατά τι τὸ Πνεῦμα διὰ ταῦτα. Πειθέσθωσαν τοιγαροῦν οἱ Γραικοὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, καὶ μὴ ἀκουέτωσαν Νείλου λέγοντος, *Προθεωρεῖσθαι τὸν Υἱὸν τοῦ Πνεύματος, εἰ Πατέρα τὸ πρῶτον καλέσειας, καὶ πάλιν τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ, εἰ προβολέα ὀνομάσῃς τὸ πρῶτον.* Ἄνθρωπε, εἰ τοῦτο ἦν, οὐκ ἂν ἦν ἀσεβὲς ἐναλλάττειν τὴν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος τάξιν, καὶ ἦν ἂν τῶν ψευδομένων Βασίλειος, οὐδ' ἐξῆπτε διὰ τοῦ μέσου τὸ πρῶτον τὴν τρίτην φλόγα ἐκ διαδόσεως. Σὺ δὲ ταῦτα λέγων, πάντα συγχέεις, καὶ ἀσεβεῖς. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτου· πολλὰ δ' ἂν εὑρήσοις σὺ ἐκ τούτων τῶν ἀρχῶν.

D κθ'. Ἐκεῖνο δὲ πόθεν ἐπῆλθε συλλογίζεσθαι τοῖς Γραικοῖς, ὅτι διαρχία πρεσβεύεται Ἰταλοῖς ; *Τὸ γὰρ δι' Υἱοῦ*, φησὶ Βασίλειος, *εἰς τὴν πρώτην αἰτίαν τὴν ἀναφορὰν ἔχει.* Πῶς οὖν ἀρχαὶ δύο τοῦ Πνεύματος ; Ἐπεὶ δὲ δι' Υἱοῦ τὰ πάντα ἐκτίσθαι φαμὲν, ἀλλὰ καὶ ἐν Πνεύματι, λεγέσθω καὶ ἡμῖν πρὸς τοὺς Γραικοὺς τὰ ὅμοια, ἢ ὡς ἀπὸ τριῶν ἔκτισε τὰ σύμπαντα, ἢ ὡς ἀπὸ ἑνός ; Ὡς ἀπὸ ἑνός φησι Θεοῦ. Οὕτω σοι κἀγὼ λέγω, ὅτι ὡς ἀπὸ ἑνὸς Θεοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἀλλ' εἴποις, ὅτι ἔσται ἄρα καὶ ἐξ ἑαυτοῦ Θεὸς ὂν τὸ Πνεῦμα. Τί δαί ; Οὐ γεννᾶται ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὡς ἀπὸ ἑνὸς Θεοῦ, Θεὸς δὲ καὶ αὐτός ; Γεννᾶται ἄρα κατά γε τὸν σὸν λόγον καὶ ἐξ ἑαυτοῦ. Οὐδαμῶς φήσεις, οἶδα καλῶς. Διατί ; Διότι ἡ ἐν τῷ Πατρὶ θεότης, οὐχ

ἡ Θεότης, Πατήρ ἐστιν, ἵνα γεννήσῃ καὶ ὁ Υἱὸς, ἀλλ' ἢ γεννᾷ, ἔστι Πατήρ. Ὁμοίως καὶ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς, οὐχ ἢ Θεὸς προβάλλει, ἵνα προβάλῃ καὶ τὸ Πνεῦμα ἑαυτὸ Θεὸς ὄν, ἀλλ' εἰ προβάλλει προβολεὺς εἷς. Λεγέσθω δὲ καὶ τοῦτο ἐναργέστερον. Τὸ Πνεῦμα διακρίνεται Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τῷ ἐκπορευτῶς εἶναι. Ἔχει δὲ τὴν ὕπαρξιν ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, ὡς τοῖς ἁγίοις τεθεολόγηται, τῆς *διὰ* ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῆς κτίσεως, καὶ τὴν αἰτίαν σημαινούσης, καὶ εἰς τὸ πρῶτον ἀποπεμπούσης, ὡς εἴρηται. Τῷ δὲ τρεπτῷ καὶ ἀλλοιωτῷ διαφερούσης ἀπὸ τοῦ Πνεύματος τῆς κτίσεως, καὶ ὅμως οὐ δύο ἀρχαὶ τοῦ Πνεύματος, τοῦτο μὲν ὅτι εἰς τὸν Πατέρα ἀναφέρεται πᾶν τὸ τοῦ Μονογενοῦς, τοῦτο δὲ ὅτι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς οὐ διακρίνονται τῇ ἐκπορεύσει. Οὐ δύο ἄρα κατὰ τὸ προβάλλειν, ἀλλ' εἷς. Ἐξ ὧν πάλιν ἕπεται τὸ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι τὸ Πνεῦμα. Οἷς γάρ τινα ἐν τῇ Τριάδι οὐ διακρίνεται, ταῦτα, εἰ μὴ σύγχυσιν εἰσάγει, κοινὰ τοῖς μὴ διακρινομένοις. Οὐ διακρίνονται δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς τῇ ἐκπορεύσει. Κοινὸν ἄρα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ ἡ ἐκπόρευσις, ὡς ἀρχὴ, εἰ μὴ εἰσάγει σύγχυσιν. Οὐκ εἰσάγει δὲ, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ τάξεως συντηρητικόν. Κοινὸν ἄρα. Ἀληθεῖς δὲ αἱ προτάσεις. Ἐν γὰρ τῇ θείᾳ φύσει ἑνότης πάντων ἀνωτέρα θεωρεῖται, ἣν διακρῖναι οὐ θεμιτὸν, εἰ μὴ τις ὑποστάσεις διακρίνειν παραδεδομένους. Ὁ γοῦν Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν εἰσι κατὰ πάντα θεότητι, δυνάμει, ἁγιασμῷ, ᾧτινι ἂν εἴποις. Διακρίνονται δὲ, ὅτι ὁ μὲν ἀγέννητος καὶ γεννῶν τὸν Υἱὸν, ὁ δὲ γεννητὸς παρὰ τοῦ Πατρὸς. Ἐκπορεύσει δὲ ἤτοι τῷ τρόπῳ, ᾧ τὸ Πνεῦμα ἔχει τὸ εἶναι, οὐδεὶς εἶπέ ποτε. Οὐδὲ γὰρ εἰπεῖν θεμιτὸν, ὡς ταύτῃ δὴ τῇ ἐκπορεύσει ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ, ἢ ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς διακρίνεται. Οἷς δέ τινα ἐν τῇ Τριάδι οὐ διακρίνεται, τούτοις ἑνοῦται. Ἀνάγκη ἄρα πᾶσα ἐν τῷ προβάλλειν ἓν εἶναι τὸν Πατέρα, καὶ τὸν Υἱὸν, καὶ οὕτω προβάλλων εἷς, καὶ προβολὴ μία διὰ τοῦτο, καὶ προβολεὺς εἷς, καὶ πρόβλημα ἓν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξ ἀμφοῖν, ὡς ἀπὸ ἑνὸς, μιᾷ προβολῇ. Ὅπερ ἓν ὂν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ τῇ θεότητι, διακρινόμενον δὲ τῇ προβολῇ, οὐ προβαλεῖ ἑαυτό. ὯΙ γάρ τινος διακρίνεται, κατὰ τοῦτο ἓν εἶναι μετ' αὐτοῦ ἀδύνατον. Συνάγει γὰρ τὴν ἀντίφασιν. Οὔτε μὴν ἄλλο προβαλεῖ Πνεῦμα προθεωρουμένης τῆς προβολῆς ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ. Οὐκ ἄρα διαρχία, οὔτε μὴν πολυαρχία πρεσβεύεται Ἰταλοῖς, οὐδ' ἕπεται τοῦτο τοῖς λόγοις αὐτῶν, τοὐναντίον δ' ἅπαν ἀποσοβεῖται, καὶ εἴ τι ἄτοπον τοῖς Γραικῶν λόγοις ἐπεισφέρεται.

A Quod deitas quæ in Patre est, non qua deitas est, Pater est, ut et Filius generet, sed qua generat Pater est. Pari modo et Pater et Filius, non qua Deus producunt, ut producat et Spiritus seipsum, cum Deus sit, sed qua producunt productor unus est. Sed explicetur id manifestius. Spiritus discernitur a Patre et Filio, quod per processionem est. Habet vero suam exsistentiam ex Patre per Filium, quemadmodum a sanctis Patribus pronuntiatur, *per* præpositione quemadmodum in creatione, et causam connotante, et ad primum principium remittente, ut supra dictum est. Sed mutabili atque inconstanti creatura differt a Spiritu. Et nihilominus non sunt duo principia Spiritus, tum quod ad Patrem referatur, quidquid Unigeniti est, tum B quod Pater et Filius processione non discernantur. Non sunt ergo duo in producendo, sed unus; ob quæ iterum sequitur, et ex Filio esse Spiritum. Quibus enim aliqua in Trinitate non discernuntur, ea si confusionem non inferunt, communia sunt iis quæ non discernuntur. Non discernuntur vero Pater et Filius processione. Communis ergo est Patri et Filio processio veluti principium, si confusionem non infert; at non infert, imo et ordinem ipsum conservat. Igitur communis est. Et veræ sunt propositiones; in divina siquidem natura unitas omnium suprema consideratur, quam discernere nefas est, nisi id agant ea quibus hypostases discernere datum est. Pater enim et Filius unum sunt secundum omnia, deitate, potestate, sanctificatione, et quidquid aliud dixeris. C Discernuntur vero, quod is quidem ingenitus, et generans Filium, hic vero genitus, et genitus a Patre. Verum processione, sive modo quo Spiritus habet, quod sit, nemo unquam affirmavit. Neque enim fas est dicere, hac processione vel Patrem a Filio, vel Filium a Patre discerni. Quibus vero aliqua in Trinitate non discernuntur, illis uniuntur. Quare omnino necessarium fuerit, cum producunt, unum esse Patrem et Filium, et sic unus producens, et propterea productio una et unus productor, et productus unus Spiritus sanctus ab utroque tanquam ab uno, unica productione, qui unus cum sit cum Patre et Filio deiD tate, discretum vero productione non producet seipsum. Quo enim ab aliquo discernitur, fieri non potest, ut in hoc unum cum eo sit. Colligitur enim ex contradictione. Neque præterea alium Spiritum producet, cum productio præintelligatur in Patre et Filio. Non ergo duo principia, nec multa ab Italis importantur, neque id ex rationibus eorum subsequitur, imo totum oppositum refellitur, et quidquid absurdi ex Græcorum rationibus concluditur.

λ'. Διὰ τοῦτο ἡμεῖς μὲν τοῖς ἁγίοις ἀκολουθοῦμεν, τάξιν εἶναι ἐν τῇ Τριάδι πιστεύουσι, καὶ σύνδεσμον Πατρὸς καὶ Πνεύματος τὸν Υἱὸν, καὶ δι' οὗ εἶναι τὸ Πνεῦμα· ὑμεῖς δὲ, ὦ τῆς ζημίας! ἀποστερεῖτε τῆς τάξεως τὴν Τριάδα· καὶ νῦν μὲν Πατρὸς καὶ Πνεύματος, τὸν Υἱὸν σύνδεσμον, νῦν δὲ τὸ Πνεῦμα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ νομίζετε, ὥστε εἶναι ποτὲ μὲν τὸ

30. Propterea nos vestigiis Patrum insistimus, credentium ordinem esse, et Filium Patris et Spiritus conjunctionem, per quem et Spiritus est. At vos, heu damna! Trinitatem ordine denudatis: et nunc quidem Patris et Spiritus Filium conjunctionem, nunc vero Spiritum Patris et Filii opinamini; adeo ut aliquando sit Spiritus ex Patre

per Filium, aliquando Filius ex productore per ipsum productum, turbantes ac miscentes omnia, et in nudas relationes credentes : et quem mens humana longe a rerum natura alienum nuda cogitatione ordinem comminiscitur, Trinitati adaptantes, et non verecundamini, res divinas pronuntiationis solius ordine agi existimare, et non potius per pronuntiationem res ipsas exprimi : tum dividentes una natura Deum in causam et effectum, non re ipsa subdividere. Considera porro omnem divinam hypostasim primum quidem a duabus reliquis simul separari proprietate aliqua, quæ per oppositionem et communiter duabus inhæret, ut diximus, et relatione aliqua a reliquis discerni, non acquiescentem, communiter disjungi, ad vitandam prorsus in Trinitate confusionem, ut singulis personis sit alia proprietas ab ea quæ est in duabus, et alia ab ea quæ est in singulis, quorum secundum in iis quæ relationem habent, necessarium est. Primum enim Pater, quod absque principio est, discernitur a duobus, qui ex principio sunt : et generans Filium, et producens Spiritum, relatione generationis a Filio, productione a Spiritu discernitur. Pari modo et Filius quod genitus est, differt a duobus, qui non exsistunt per generationem, a Patre, relatione generationis, qua ex eo gignitur. Spiritus vero sanctus, quod procedat, a Patre Filioque simul discernitur. Propterea quæ absque productione exsistere commune esse Patri et Filio videbatur ; productione vero, qua a Patre procedit, differt a Patre. Hæc cum ita se habeant, Patris relatio ad ea quæ ex ipso sunt, et eorum quæ ex ipso sunt, erga Patrem salva etiam est apud Græcos. Filii vero et Spiritus nulla relatio reperitur, ita ut omnia ab ipsis perturbentur. Quemadmodum enim ingenitum, et genitum, et procedens cum sit unicuique proprium, a duobus aliis discernit ; ita cum reperiatur relatio Patris erga ea quæ ex ipso sunt, eorum etiam, quæ ex ipso sunt erga Patrem : necessario quoque assignanda est relatio et eorum qui ex causa sunt, ut omni ex parte æque colligatur Trinitas, et proportio servetur : quam optime noscens Nyssenus, et illius, quod ex causa est, rursus aliam differentiam assignat, *Quod hoc quidem continue, hoc vero per illud, quod continue est*, aliam ut et illam, ut causa in utroque sit, ne ordinis jacturam atque damnum faciamus, et unum principium conservetur, et salva atque integra omnia Trinitati retineantur, relationibus ubique indivise divisæ, et natura conjunctæ, cui gloria in sæcula sæculorum. Amen.

A Πνεῦμα ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ, ποτὲ δὲ τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ προβολέως διὰ τοῦ προβλήματος, πάντα συγχέοντες, καὶ εἰς ψιλὰς ἀναφορὰς πιστεύοντες· καὶ ἣν ὁ ἀνθρώπειος νοῦς οὐ προσοῦσαν τοῖς πράγμασι ψιλὴ ἐπινοίᾳ συντίθησι τάξιν, ταύτην ἐφαρμόττοντες τῇ Τριάδι. Εἶτα οὐκ αἰσχύνεσθε, τὰ θεῖα τῇ τῆς προφορᾶς τάξει φέρεσθαι οἰόμενοι, καὶ οὐ μᾶλλον δεῖν τὴν προφορὰν τοῖς πράγμασιν ἕπεσθαι. Εἶτα διαιροῦντες τὸν ἐν μιᾷ φύσει θεὸν εἰς αἴτιον καὶ αἰτιατὸν οὐχ ὑποδιαιρεῖτε πράγματι. Σκόπει δὲ, ὅτι πᾶσα θεία ὑπόστασις πρῶτον μὲν ἰδιότητί τινι τῶν δυοῖν ὁμοῦ διακρίνεται, ἥτις ἐξ ἀντιθέσεως καὶ κοινὴ εὑρίσκεται τοῖς δυσὶν, ὡς ἤδη λέλεκται, καὶ σχέσει τινὶ ἑκάστης τῶν λοιπῶν διακρίνεται, οὐκ ἀρκουμένη τῷ κοινῶς διίστασθαι, ἵνα παντελῶς πᾶσαν
B φύγῃ ἡ Τριὰς σύγχυσιν, ὥσθ' ἑνὶ ἑκάστῳ εἶναι τῶν προσώπων ἄλλο ἰδιάζον πρὸς τὰ δύο, καὶ πρὸς ἕκαστον ἄλλο, ὧν τὸ δεύτερον ἀεὶ τῶν ἐν σχέσει εἶναι ἀναγκαῖον. Αὐτίκα γὰρ ὁ μὲν Πατὴρ τῷ ἀνάρχῳ διακρίνεται τοῖν δυοῖν ἐξ ἀρχῆς ὄντοιν, γεννῶν δὲ τὸν Υἱὸν, καὶ προβάλλων τὸ Πνεῦμα τῇ μὲν σχέσει τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ, τῇ δὲ τῆς προβολῆς τοῦ Πνεύματος διακρίνεται. Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Υἱὸς τῷ γεννητῷ εἶναι διενήνοχε τοῖν δυοῖν ἀγεννήτως ὄντοιν, τοῦ δὲ Πατρὸς τῇ σχέσει τῆς γεννήσεως, ᾗ ἐξ αὐτοῦ γεννᾶται, τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῷ ἐκπορευτῷ εἶναι, Υἱοῦ ὁμοῦ καὶ Πατρὸς διακρίνεται. Διὰ τοῦτο τὸ ἀνεκπορεύτως εἶναι κοινὸν Υἱῷ καὶ Πατρὶ ἀνεφαίνετο. Τῇ προβολῇ δὲ, ᾗ παρὰ τοῦ Πατρὸς
C ἐκπορεύεται, διενήνοχε τοῦ Πατρός. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ μὲν τοῦ Πατρὸς πρὸς τὰ ἐξ αὐτοῦ σχέσις, καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατέρα σώζεται καὶ Γραικοῖς, Υἱοῦ δὲ καὶ Πνεύματος οὐδεμία σχέσις εὑρίσκεται, ὥστε αὐτοῖς συγχεῖσθαι τὰ πάντα. Ὥσπερ γὰρ τὸ ἀγέννητον, καὶ γεννητὸν, καὶ ἐκπορευτὸν ἴδιον ὂν ἕκαστον τοῖν δυοῖν διακρίνει, οὕτως εὑρισκομένης σχέσεως τοῦ Πατρὸς πρὸς τὰ ἐξ αὐτοῦ, καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατέρα εὑρίσκεσθαι δεῖ σχέσιν, καὶ τοῦ ἐξ αἰτίας ὄντος, ἵνα πάντοθεν ἰσάκις συσφίγγηται ἡ Τριὰς, καὶ ἡ ἀναλογία σώζηται, ἣν καλῶς ὁ Νύσσης εἰδὼς, καὶ τοῦ ἐξ αἰτίας πάλιν εἶναι, φησὶν, ἄλλην διαφοράν, *ὅτι τὸ μὲν προσεχῶς, τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς*, ἄλλην ὡς ἐκείνην,
D ἵνα τὸ κατ' αἰτίαν ἐν ἀμφοῖν ᾖ, καὶ οὕτω μήτε τὴν τάξιν ζημιῶμεν, καὶ μοναρχία τηρῆται, καὶ οὐδὲν ἐλλείπῃ τῇ Τριάδι ταῖς σχέσεσι πανταχόθεν ἀδιαιρέτως διαιρουμένῃ, καὶ τῇ φύσει ἑνουμένῃ, ᾗ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ, ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΙΑΣ, ΑΓΙΑΣ, ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ.

—

EJUSDEM

DE PROCESSIONE SPIRITUS S. ET DE UNA, SANCTA, CATHOLICA ECCLESIA.

—

Τοῖς ἐν Κρήτῃ θείοις ἀνδράσι ἱερομονάχοις τε καὶ A
ἱερεῦσι Γεώργιος Τραπεζούντιος εὖ πράττειν ἐν Κυ-
ρίῳ.

α'. Σίμων, ἱερομόναχος τῆς τῶν κηρύκων τάξεως, ζηλωτὴς ὢν τῶν θείων δογμάτων, ἦλθεν εἰς Ῥώμην, ἵν' ὅσον δυνηθείη ἐν Κυρίῳ τοὺς Κρῆτας, ὅθεν ἐστὶ καὶ αὐτὸς, ὠφελήσειε. Καὶ πρῶτον μὲν τὴν ἔρευνάν τε καὶ κρίσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι αἱρετικῶν ἔλαβε παρὰ τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως· ἔπειτα δὲ καὶ γράμματα ἐδόθη αὐτῷ παρὰ τοῦ αὐτοῦ ἀρχιερέως διαλαμβάνοντα, δεῖν πάντας τοὺς Γραικῶν ἀρχιερεῖς τε καὶ ἱερεῖς μνήμην ποιεῖσθαι τοῦ πάππα ἐν ταῖς θείαις λειτουργίαις, καὶ τὸ ἅγιον Σύμβολον ἀκολούθως τῇ Ῥωμαίων Ἐκκλησίᾳ ἐκφωνεῖν οὕτω· *Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιὸν, τὸ ἐκ* B
Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον. Ἐγὼ οὖν Κρὴς ὢν καὶ αὐτὸς ἀγαπῶ ὑμᾶς καὶ ἐφίεμαι τῆς σωτηρίας ὑμῶν ὡς ἰδίων πολλῷ μᾶλλον τῶν ἄλλων. Διὰ τοῦτο γράψαι πρὸς ὑμᾶς ᾠήθην δεῖν οὐκ ἐν σοφίᾳ λόγων ἀνθρωπίνων, ἀλλ' ἐν ἁπλότητι ἀληθείας καὶ ἀκριβείας δογμάτων, ὅσον ἐμοὶ ἐφικτόν. Πρῶτον οὖν περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος θείας ἐκπορεύσεως ὀλίγα ῥητέον, εἶτα καὶ περὶ τοῦ μνημοσύνου τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως.

β'. Τὸ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ζήτημα δῆλόν ἐστιν ἅπασιν, ὡς ὥρισται παρὰ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ἱερᾶς καὶ καθολικῆς συνόδου, καὶ οὐ δεῖ ἀμφισβητεῖν, ὅτι τὸ *ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ* C
λέγειν *τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, καὶ *ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ* τὸ αὐτό ἐστιν. Ἐχρήσαντο δὲ οἱ Δυτικοὶ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι τῷ *ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ*· οἱ δὲ τῆς Ἑῴας σπανίως μὲν τὸ *ἐκ τοῦ Υἱοῦ*, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ τῷ *δι' Υἱοῦ*, τῆς Ἑλληνικῆς τοῦτο ἀπαιτούσης διαλέκτου. Τοῦ Υἱοῦ γὰρ πάντες τὸ Πνεῦμα εἶναι λέγουσι, ὥσπερ καὶ τοῦ Πατρὸς, καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ εἶναι ὁμολογοῦσιν, ὥσπερ καὶ παρὰ τοῦ Πατρός. Διὸ καὶ ἐξ ἀμφοῖν εἶναι, ἤτοι ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ διορίζονται. Ὅθεν δῆλον ὡς τὸ αὐτό ἐστι λέγειν *ἐξ ἀμφοῖν ἐκπορεύεσθαι τὸ ἅγιον Πνεῦμα*, καὶ *ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι*. Ἐχρήσαντο δὲ τῷ *δι' Υἱοῦ* οἱ Ἀνατολικοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὡς εἴρηται, ὀρθῶς Ἑλληνίζειν τῷ λόγῳ βουλόμενοι.

Divinis hominibus, qui in Creta insula sunt, hieromonachis et sacerdotibus Georgius Trapezuntius bene agere in Domino.

1. Simon hieromonachus ex prædicatorum ordine, cum impensius zelo divinorum dogmatum exardesceret, Romam adiit, ut pro viribus in Domino Cretenses, Cretensis ipse, adjuvaret. Et primum quidem inquisitio et judicium de hæreticis, qui in Græcia degunt, illi a summo pontifice concredita sunt. Datæ deinde litteræ ab eodem pontifice, quibus præcipiebatur, ut Græci omnes tum antistites, tum sacerdotes commemorationem papæ inter missarum sacra solemnia modis omnibus facerent; et sacrum Symbolum, æque atque Romana Ecclesia, hunc in modum recitarent: *Et in Spiritum sanctum Dominum, et vivificantem, qui ex Patre Filioque procedit.* Ego itaque Cretensis et ipse, diligo vos, vestramque salutem tanquam propriorum, aliis avidius impensiusque cupio. Propterea ad vos scribere necessarium esse duxi, non in sapientia humanorum sermonum, sed in simplicitate veritatis et certitudine dogmatum, quantum mihi concessum fuerit. Ante alia ergo pauca quædam de divina processione sancti Spiritus edisserenda sunt: tum de commemoratione summi pontificis sermonem addam.

2. De processione Spiritus sancti quæstione omnibus innotescit, per sacram et universalem Florentinam synodum definitum esse, nullique licere addubitare, unum idemque esse, dicere, *Ex Patre per Filium Spiritum sanctum*, et, *ex Patre et Filio.* Et Occidentales quidem Ecclesiæ doctores illud: *Ex Patre et Filio;* Orientales raro illud: *Ex Filio*, sed sæpissime illud: *Per Filium*, cum id Græcæ dictionis ratio posceret, usurparunt. Omnes siquidem Spiritum esse Filii, veluti et Patris asserunt, fatenturque et ex Filio esse, uti et ex Patre est; ideoque et ex utroque esse, aut ex Patre per Filium decernunt. Hinc manifesto appareret unum idemque esse dicere, *ab utroque procedere Spiritum sanctum*, et, *ex Patre per Filium procedere.* Usurparunt autem Orientales *per Filium* ut plurimum, veluti dictum est, aptam atque accommodam Græcæ linguæ locutionem sibi procu-

rantes. Namque cum aliquod tertium ordine, et non natura ex duobus aliis, primo scilicet et secundo veluti ab uno suam subsistentiam agnoscit, si secundi solummodo mentionem inducimus, ex eo dicimus tertium esse. Malum enim ex ramo esse dicimus, non per ramum, cum radicis nulla mentio fit. Quod si quis illud quoque ex radice superaddat, ex radice enuntiabit per ramum malum esse. Quæ plane propositio indicat, esse quidem ex ramo malum secundum naturam, esseque ramum principium et causam mali; id vero ramum non habere ex se, sed a radice accipere, unde et ipse ortum habet. Propterea neque quispiam dixerit duo principia mali radicem et ramum, sed unum. Qualitas siquidem radicis ramo communicata, inde egreditur in malum conformata. Hoc exemplo nihil est rebus divinis accommodatius, si recte intelligatur. Namque in rebus divinis concipienda non sunt neque divisio temporaria, neque interjecta intervalla; sed una simul Pater et Filius et Spiritus sanctus, totusque Pater in Filio et Spiritu, et Filius in Patre et Spiritu, et Spiritus in Patre et Filio. Quod prolixiore sermone demonstrare, non est operæ, ne memetipsum, qui indignus sum, in sublimissimam theologiam inferam.

A Ὅταν γάρ τι τρίτον τῇ τάξει, οὐ τῇ φύσει, ἐκ δύο τινῶν πρώτου καὶ δευτέρου ὡς ἀπὸ ἑνὸς ἔχῃ τὸ εἶναι, εἰ μὲν τοῦ δευτέρου μνήμην μόνον ποιοῦμεν, ἐξ ἐκείνου λέγομεν εἶναι τὸ τρίτον. Τὸ μῆλον γὰρ ἐκ τοῦ κλάδου εἶναι λέγομεν, οὐ διὰ τοῦ κλάδου, ὅταν τῆς ῥίζης οὐ μεμνήμεθα. Εἰ δέ τις καὶ τὸ ἐκ τῆς ῥίζης προστιθείη, ἐκ τῆς ῥίζης ἐρεῖ διὰ τοῦ κλάδου εἶναι τὸ μῆλον. Δηλοῖ δὲ ἡ πρότασις αὕτη, ὡς ἔστι μὲν ἐκ τοῦ κλάδου τὸ μῆλον κατὰ φύσιν, καὶ ἔστιν ὁ κλάδος ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ μήλου, ἀλλ' οὐκ ἔχει τοῦτο παρ' αὐτοῦ ὁ κλάδος, ἀλλὰ παρὰ τῆς ῥίζης τοῦτο λαμβάνει, ὅθεν καὶ αὐτὸς ἐκφύει. Διὸ οὐδὲ δύο τις εἴπῃ ἀρχὰς τὴν ῥίζαν τε καὶ τὸν κλάδον τοῦ μήλου, ἀλλὰ μίαν. Ἡ αὐτὴ γὰρ τῆς ῥίζης ποιότης διαδιδομένη τῷ κλάδῳ ἔξεισιν ἐκεῖθεν εἰς μῆλον μορφωθεῖσα. Τούτου τοῦ παραδείγματος οὐδὲν τοῖς θείοις οἰκειότερον, καλῶς νοούμενον. Χρὴ γὰρ μὴ νοεῖν ἐν τοῖς θείοις οὔτε διάδοσιν χρονικὴν, οὔτε διάστημα τοπικὸν, ἀλλ' ὁμοῦ Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα, καὶ ὅλον τὸν Πατέρα ἐν τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι, καὶ τὸν Υἱὸν ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Πνεύματι, καὶ τὸ Πνεῦμα ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ. Ὅπερ πλατύτερον νῦν ἐπιδεικνύναι οὐ καιρὸς, ἵνα μὴ ἑαυτὸν εἰς ἄκραν θεολογίαν ἀνάξιος ὢν καθήσω.

B

3. Verumtamen ab utroque esse Spiritum sanctum doctores Ecclesiæ deprædicant non de suo, sed a sacris Scripturis id haurientes, implicite dictum explicarunt, et fusiore sermone extenderunt. *Spiritus enim*, inquit Cyrillus, *veritatis nuncupatur. Estque Christus veritas, et profunditur ab ipso, quemadmodum a Deo et Patre.* Et plane nunquam quispiam in Evangeliis invenerit, ita Patris Spiritum sanctum dici, ut nomen etiam Filii non inculcetur: *Spiritus veritatis*, inquit, *qui a Patre procedit.* Et: *Cum venerit ille, quem Pater mittet vobis in nomine meo.* Et rursum: *Cum venerit Paracletus, quem ego mittam vobis ex Patre.* Hinc apparet, ex utroque esse, Patre nempe et Filio, Spiritum sanctum. Neque enim fas est, aliud quidpiam Paracletum concipere, præter unam Triadis personam. Et mittitur a Patre et Filio; inde vero procedit, unde et mittitur; ex Patre igitur et Filio procedit. Nam qui temporarias in Deo et divinis personis progressiones confingunt, insaniunt. Neque enim prorsus mutari moverique Numen valet, neque loco circumscribitur, nec magis hoc quam in alio, nec magis alto quam infimo loco est. Ascendere vero descendereque ad actiones ostendendas propalandasque more hominum dicitur, et simili rationi mitti, indicantur vero rebus temporariis sempiterna. Namque mittens in eo quod mittitur dignitatem quamdam prorsus obtinet. At in sancta et adoranda Triade non est fas nobis intelligere unius personæ in aliam dignitatem, nisi eam tantum, quæ oritur, ex aliquo esse; ideoque neque a Filio Patrem, neque a Spiritu Filium, nisi secundum humanitatem mitti tradunt divina eloquia. Ex

γ'. Τὸ μέντοι ἐξ ἀμφοῖν εἶναι τὸ Πνεῦμα οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι οὐ παρ' ἑαυτῶν κηρύττουσιν, ἀλλὰ παρὰ τῶν Γραφῶν τοῦτο λαβόντες συνεπτυγμένως, ἀνέπτυξάν τε καὶ ἐξήπλωσαν. *Πνεῦμα* γάρ, φησὶ Κύριλλος, *ἀληθείας ὠνόμασται. Καὶ ἔστι Χριστὸς ἡ ἀλήθεια, καὶ προχεῖται παρ' αὐτοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός.* Καὶ ὄντως οὐδέ που εὑρήσειέ τις ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις οὕτω τοῦ Πατρὸς τὸ ἅγιον Πνεῦμα λέγεσθαι, ὥστε μὴ ὀνομάζεσθαι τὸν Υἱόν. *Τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας*, φησὶν, *ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται.* Καὶ, *Ὅταν ἔλθῃ ἐκεῖνος, ὃν ὁ Πατὴρ πέμψει ὑμῖν ἐν τῷ ὀνόματί μου.* Καὶ πάλιν, *Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παράκλητος, ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρός.* Ὅθεν δῆλον ὡς ἐξ ἀμφοῖν ἐστι, Πατρὸς λέγω καὶ Υἱοῦ, τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Παράκλητον γὰρ οὐδὲν ἄλλο εἰ μὴ τὸ ἓν τῆς Τριάδος πρόσωπον νοεῖν θεμιτόν. Καὶ πέμπεται παρὰ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Ἐκεῖθεν δὲ ἐκπορεύεται, ὅθεν καὶ πέμπεται· ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἄρα ἐκπορεύεται. Οἱ γὰρ χρονικὰς ἐπὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων ὑποστάσεων πλάττοντες προόδους ληροῦσιν. Οὐ γὰρ μεταβλητὸν, ἢ κινητὸν ὅλως τὸ Θεῖον, οὐδ' ἐν τόπῳ περιέχεται, οὐδ' ἔστι μᾶλλον ὧδε ἢ ἐκεῖ, ἢ μᾶλλον ἄνω ἢ κάτω. Ἀναβαίνειν δὲ καὶ καταβαίνειν λέγεται ἀνθρωπίνως πρὸς τὰς τῶν ἐνεργειῶν ἐμφάσεις καὶ φανερώσεις, καὶ πέμπεσθαι ὁμοίως. Δηλοῦται δὲ ὅμως διὰ τῶν χρονικῶν τὰ αἰώνια. Τὸ γὰρ πέμπον πρὸς τὸ πεμπόμενον ἀξίωμα ἔχει πάντως ὁποιονοῦν. Ἐν δὲ τῇ ἁγίᾳ καὶ προσκυνητῇ Τριάδι οὐδὲν ὑποστάσεως πρὸς ὑπόστασιν θεμιτὸν ἀξίωμα νοεῖν, εἰ μὴ μόνον τὸ ἐξ οὗ. Διὰ τοῦτο οὔτε παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸν Πατέρα, οὔτε παρὰ τοῦ Πνεύματος τὸν Υἱὸν, εἰ μὴ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον

C

D

ἀπεστάλθαι ποτὲ λέγουσιν αἱ Γραφαί. Ἐκ Πατρὸς ἄρα καὶ Υἱοῦ ἔχει τὸ εἶναι τὸ ἅγιον Πνεῦμα κατὰ τὸ θεῖον Εὐαγγέλιον. Καὶ Παῦλος δὲ, *Ἐξαπέστειλε*, φησὶν, *ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ*. Εἴπερ οὖν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐστι Πνεῦμα, ὅπερ πολλάκις εὕρηται, δῆλον ὅτι ἐξ ἀμφοῖν πνεῖ, ἤτοι ἐκπορεύεται.

δ'. Οἱ δὲ λέγοντες Υἱοῦ Πνεῦμα λέγεσθαι κατὰ τὸ ὁμοούσιον ἁμαρτάνουσι. Διὰ τί γὰρ οὐδὲ τὸν Πατέρα λέγομεν τοῦ Πνεύματος, ὁμοούσιον ὄντα; ἢ δῆλον ὅτι ὁ λέγων τὸν Πατέρα τοῦ Πνεύματος, Υἱὸν λέγει τὸ Πνεῦμα, καὶ βλασφημεῖ, καὶ ὁ τὸν Υἱὸν λέγων τοῦ Πνεύματος, μαίνεται τὸ Πνεῦμα εἰς Πατέρα μετα-βάλλων. Ὥσπερ οὖν τὸ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ὀνόματά ἐστιν ὑποστατικὰ τὸν τρόπον τοῦ εἶναι τῶν ὑποστάσεων τούτων σημαίνοντα, οὕτω καὶ τὸ τοῦ Πνεύματος ὄνομα ὑποστατικόν ἐστι τὸν τρόπον τοῦ εἶναι τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ παραδηλοῦν. Ἐκ Πατρὸς ἄρα καὶ Υἱοῦ πνεῖ, ἀμφοῖν ὂν Πνεῦμα. Ἐξ ἀμφοῖν ἄρα ἔχει τὸ εἶναι, ἤτοι ἐκπορεύεται. Πρὸς τούτοις ἐκεῖνο ῥητέον, ὅτι ἐπειδὴ ὁ Υἱὸς Υἱός ἐστι τοῦ Πατρὸς ἀληθινὸς, ἀνάγκη ἐστὶν αὐτὸν μένοντα Υἱὸν ἔχειν πάντα τὰ τοῦ Πατρός. Προβάλλει δὲ ὁ Πατὴρ τὸ Πνεῦμα, προβάλλει ἄρα καὶ ὁ Υἱὸς, ὡς αὐτός φησι, *Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ ἐμά ἐστι. Διὰ τοῦτο εἶπον ὑμῖν, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται. Λήψεται* δὲ ἐπὶ μέλλοντος εἶπεν, οὐχ ὅτι ἔμελλεν λήψεσθαι· οὐδὲν γὰρ νέον, ἢ ἐπείσακτον, ἢ χρονικὸν ἐπὶ Θεοῦ· ἀλλὰ τὴν οὔπω γεγονυῖαν ἐπὶ τοῖς ἀποστόλοις ἐνέργειαν, μέλλουσαν δέ. Αἱ γὰρ τῶν ἐνεργειῶν φανερώσεις χρονικαὶ πρὸς ἡμᾶς οὖσαι, καὶ κατὰ χρόνον γίνονταί τε καὶ φαίνονται. Ἐπειδὴ οὖν ἔμελλε φανήσεσθαι ἡ τοιαύτη τοῦ Πνεύματος ἐνέργεια τοῖς ἀποστόλοις, διὰ τοῦτο λήψεσθαι τὸν Παράκλητον παρ' αὐτοῦ φησιν. Ἔτι, οὐκ ἔστι δυνατὸν ἀνθρώπους ὄντας ἄλλως νοεῖν, καὶ λέγειν, ἢ διανοεῖσθαι, εἰ μὴ ἐν χρόνῳ καὶ κατὰ χρόνον· διὰ τοῦτο τὰ χρονικῶς λεγόμενα ταῦτα αἰωνίως νοεῖται ἐπὶ τῶν θείων. Καὶ ὅπερ ὅρα λήψεσθαι νῦν ἐκ τοῦ Υἱοῦ λέγεται ὁ Παράκλητος αἰωνίως ἐξ αὐτοῦ λαμβάνει. Τὰ δὲ αἰώνια, προσόντα τῷ Θεῷ, πάντα δὲ αὐτῷ αἰωνίως ὅσα ἔχει, ἢ τῇ φύσει, ἢ ταῖς ὑποστάσεσιν ἁρμόζει. Τὸ δὲ λαμβάνειν ὑπόστασιν παρ' ὑποστάσεως οὐ τῇ φύσει ἁρμόζει, τῇ ὑποστάσει ἄρα. Τοῦτο δὲ οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν, εἰ μὴ τὸ ἔχειν τὸ εἶναι τὸ λαμβάνον πρόσωπον ἐξ οὗ λαμβάνει. Τὸ δὲ τὸ εἶναι λαμβάνον ἔκ τινος ἐξ ἐκείνου ἔχει καὶ πάνθ' ὅσα ἔχει.

ε'. Ἀλλ' ἐπιλήψεταί με ἴσως τις καὶ μάρτυρας ἐπάξει πολλοὺς, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τῆς ὑποστάσεως; μὲν τοῦ Υἱοῦ οὐχ εὕρηται λεγόμενον, ἐκ τῆς φύσεως δὲ καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ πολλαχοῦ εὕρηται παρὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλων, καὶ μάλιστα τῶν Ἀνατολικῶν, οὓς μᾶλλον ἡμεῖς σεβόμεθα. Ὑπέρευγε, ὦ τᾶν· ὡς καλῶς ἠγωνίσω ὑπὲρ τῆς ἀληθείας. Ὁ γὰρ ἐκ τῆς φύσεως λέγων καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸν Παράκλητον ἐξ αὐτῆς τῆς ὑποστάσεως τοῦ Υἱοῦ λέγει. Οὔτε γὰρ

A Patre igitur et Filio habet, quod sit Spiritus sanctus, ut divinum Evangelium clamat. Nec non et Paulus dicit: *Misit Deus Spiritum Filii sui*. Itaque si Patris et Filii Spiritus est, quod sæpe sæpius legitur, manifestum est, eum ab utroque spirari, procedere scilicet.

4. Qui vero asserunt, Filii Spiritum dici propter eamdem naturam, delirant. Propter quid enim non dicimus et Patrem Spiritus, cum ejusdem atque Spiritus naturæ est? Annon inde apertum remanet eum qui dicit Patrem Spiritus, Filium dicere Spiritum, et impia enuntiare, et qui Filium dicit Spiritus, furere et bacchari, tanquam qui Spiritum in Patrem commutat? Quemadmodum ergo Pater
B et Filius nomina sunt hypostatica, modum quo sunt hypostases indicantia, pari ratione et Spiritus nomen hypostaticum est, modum quo illius hypostasis est, connotans. Ex Patre ergo et Filio spiratur, cum amborum sit Spiritus. Ex utroque ergo habet, quod sit, vel procedat. Præterea illud quoque addendum est: cum Filius verus Patris Filius sit, necesse est ipsum remanentem Filium omnia Patris possidere. Producit vero Pater Spiritum, producit igitur et Filius, ut ipsemet asserit: *Quæcunque habet Pater mea sunt. Propterea dixi vobis, quod de meo accipiet. Accipiet* futuro tempore dixit, non quod accepturus esset: nihil enim
C novum, aut adjectum, aut temporarium in Deo, sed quæ nondum peracta erat super apostolos, notat operationem, sed peragendam. Namque operationum manifestationes, cum sint respectu nostri temporariæ, in tempore quoque fiunt et comparent. Cum igitur similis Spiritus operatio apostolis manifestanda erat, ideo accepturum Paracletum a se dicit. Ad hæc fieri non potest, cum homines simus, aliter vel intelligere, vel loqui, vel concipere, nisi in tempore et per tempus: ideoque quæ temporum intervallis exprimuntur, ab æterno in Deo intelliguntur. Quare quod nunc Paracletus accepturus a Filio asseritur, ab ipsa æternitate ab eo accipit. Quæ vero ab ipsa æternitate Deo insunt, et quæ ipse ab æterno possidet, aut naturæ, aut hypostasibus accommodantur; at accipere hypostasim
D ab hypostasi non adaptatur naturæ, ergo hypostasi. Quod nihil aliud fuerit, quam habere, quod sit, personam accipientem ab ea, a qua accipit, quod vero accipit, quod sit ab aliquo, ex eo etiam habet, quidquid possidet.

5. Sed forte me nunc quispiam asperius tractabit, testesque complures adducet, Spiritum sanctum ex hypostasi Filii dictum nusquam reperiri, ex natura vero et essentia Filii sæpissime pronuntiatum ab Ecclesiæ doctoribus, et præcipue Orientalibus, quos nos præ aliis colimus. Egregie supra modum, o amice quam scite veritatis causam agis! Qui enim ex natura et essentia Filii asserit Paracletum procedere, ex ipsa hypostasi Filii asserit. Haud enim fas est personas, sive hypostases nudas absque na-

tura concipere, neque naturam absque hypostasi, absolute in omnibus, Deoque ipso. Hæc vero plurimum inter se distant, vel ut melius dicam, infinite. In creatis siquidem natura non in seipsa, sed in individuo subsistit. Et propterea unus Deus, et divinæ personæ neque magis, neque minus essentia ipsa subsistunt : magis enim et minus in illis locum non habet. Ita vero subsistunt, ut inter se vicissim adhæreant ; ideoque vere Trias est unus Deus, et neque universale, neque individuum in ea concipere possumus, compositionem enim hæc inferunt. Et in Deo nulla compositio est. Sed sinamus hæc in præsenti, quæ altiorem indaginem ac theologicam poscunt tractationem. Ex Filio ergo etiam secundum objicientis dictum procedit Spiritus sanctus. Quod si quis affirmabit, accipere quidem Paracletum a Filio, quæcunque sanctis revelaturus erat, non tamen quod sit, hic plane impia effutiet. Habebit etenim aliquid acquisitum Paracletus, et sic non erit verus Deus. Quæcunque enim Deus possidet, ab ipsa æternitate possidet. Ex Filio itaque habet, quod sit Paracletus. Cum vero rursum quæcunque habet Filius, ex Patre habet, et etiam quod sit. Ex Patre ergo habet et hoc hauriens, non prius genitus, postmodum veluti aliquod extraneum hauriens, sicuti Petrus et Paulus Spiritus gratiam, sed in ipso generationis actu per Patrem, omnia natura ipsi exhibentur, quæ Patris sunt. Ex Patre igitur et Filio Spiritus sanctus procedit. Ideoque addidi illud, *remanentem Filium*, Filium habere omnia quæcunque sunt Patris ; ne quis inferat : Habebit itaque et generare. Neque enim id habere potest, tanquam quod opponatur rationi filiali. Esset siquidem non Filius solum, sed etiam Pater, quod in Triade fieri nequit. Namque hypostatica nomina tantum, et neque Filius, neque Spiritus, nisi quis magis amplo significatu nomen accipiat, et Filius Filius solum, et non Pater, neque Spiritus; et Spiritus sanctus Spiritus sanctus, et non Filius. Cum itaque verus Filius sit, habebit omnino Spiritum producere, quemadmodum et Pater. Id si non habeat, neque Filius verus fuerit: et si hoc est, neque Deus verus ; et sic in Hebræorum sensa prolabemur, qui Patrem Deum nuncupantes, non verum Patrem eum vocitabant, sed quasi dignitatis nomine cohonestabant. Quod destruens Servator dicebat Patri : *Revelavi nomen tuum hominibus*[1]. A Christo namque verum Patrem Deum esse didicimus, et verum habere Filium. Verus vero Filius quæcunque sunt Patris possidet, Ex Patre autem, ut divina tradunt Eloquia, Spiritus sanctus procedit ; et ex Filio ergo, non alia, sed eadem productione. Totus enim est in ipso Deo et Patre Filius, non tempore, non loco, non intervallo aliquo, a Patre disjunctus. Nam qua ratione horum factor illis disjungetur? Modus vero non quomodocunque, sed sublimius intelligendus est. Hu-

A πρόσωπα, ἤτοι ὑποστάσεις ψιλὰς χωρὶς φύσεως ἐπινοῆσαι δυνατὸν, οὔτε φύσιν ἀνυπόστατον ἐπὶ πάντων ἁπλῶς καὶ τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ. Διαφέρει δ' ὅμως ταῦτα πολλῷ, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀπείρως. Ἐπὶ γὰρ τῶν κτιστῶν ἡ φύσις οὐ καθ' αὑτὴν, ἀλλ' ἐν τῷ ἀτόμῳ ὑφίσταται καθ' αὑτὴν, διὰ τοῦτο εἷς Θεός. Καὶ τὰ θεῖα δὲ πρόσωπα οὔτε μᾶλλον, οὔθ' ἧττον τῆς οὐσίας ὑφίστανται. Τὸ γὰρ μᾶλλον καὶ ἧττον οὐκ ἔχει χώραν ἐκεῖ, οὕτω δ' ὑφίστανται, ὥστε ἀλλήλων ἔχεσθαι. Καὶ διὰ τοῦτο ἀληθῶς Τριὰς ὁ εἷς Θεὸς, καὶ οὔτε καθόλου, οὔτε ἄτομον ἐκεῖ νοῆσαι δυνάμεθα. Σύνθεσιν γὰρ ταῦτα ἐπιφέρει. Ἐν δὲ τῷ Θεῷ σύνθεσιν εἶναι ἀδύνατον. Ἀλλ' ἀφείσθω ταῦτα τὰ νῦν ὑψηλοτέρας ὄντα θεολογίας. Ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἄρα καὶ κατὰ τὸν ἀνθυπενεγκόντα ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ
B ἅγιον. Ἀλλ' εἴ τις λαμβάνειν μὲν ἐρεῖ παρὰ τοῦ Υἱοῦ τὸν Παράκλητον, ὅσα τοῖς ἁγίοις ἐμελλε φανεροῦν, οὐ μὴν δὲ καὶ τὸ εἶναι, ἀσεβεῖ. Ἕξει γὰρ ἐπίκτητόν τι ὁ Παράκλητος, καὶ οὐκ ἔσται Θεὸς ἀληθινός. Πάντα γὰρ ὅσα ἔχει ὁ Θεὸς αἰωνίως ἔχει. Ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἄρα ἔχει τὸ εἶναι ὁ Παράκλητος. Ἐπειδὴ δὲ πάλιν πάνθ' ὅσα ἔχει ὁ Υἱὸς, ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι, ἐκ τοῦ Πατρὸς ἄρα ἔχει καὶ τοῦτο λαβὼν, οὐ πρότερον γενόμενος, εἶτ' ἐπικτήτως λαβὼν, ὥσπερ Πέτρος καὶ Παῦλος τὴν χάριν τοῦ Πνεύματος, ἀλλ' ἐν τῷ γεννᾶσθαι παρὰ τοῦ Πατρὸς, πάντα φύσει δίδοται αὐτῷ τὰ τοῦ Πατρός. Ἐκ Πατρὸς ἄρα καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Διὰ τοῦτο δὲ προσέθηκα τὸ, *μένοντα Υἱὸν*, τὸν Υἱὸν ἔχειν πάντα τὰ τοῦ Πατρὸς, ἵνα
C μή τις ἐποίσῃ, Ἕξει ἄρα καὶ τὸ γεννᾷν. Οὐ γὰρ δύναται τοῦτο ἔχειν ὡς ἀντικείμενον τῷ λόγῳ τῷ υἱικῷ. Ἦν γὰρ ἂν οὐχ Υἱὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ Πατὴρ, ὅπερ ἀδύνατον ἐπὶ τῆς Τριάδος. Τὰ γὰρ ὑποστατικὰ ὀνόματα μόνον, καὶ οὔτε Υἱὸς, οὔτε Πνεῦμα, εἰ μήπω τις κοινότερον ἐκλάβῃ τοὔνομα, καὶ ὁ Υἱὸς Υἱὸς μόνον, καὶ οὔτε Πατὴρ, οὔτε Πνεῦμα, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἅγιον, καὶ οὔτε Υἱός. Ἐπειδὴ οὖν ἀληθινός ἐστιν ὁ Υἱὸς, ἕξει πάντως τὸ προβάλλειν τὸ Πνεῦμα καθάπερ καὶ ὁ Πατήρ. Εἰ δ' οὐκ ἕξει, οὐκ ἔσται Υἱὸς ἀληθινός. Εἰ δὲ τοῦτο, οὐδὲ Θεὸς ἀληθινός· καὶ οὕτως εἰς τὰ τῶν Ἑβραίων μεταπεσούμεθα, οἵτινες Πατέρα λέγοντες τὸν Θεὸν, οὐκ ἀληθινὸν Πατέρα ἔλεγον αὐτὸν, ἀλλὰ τιμῆς δήπου χάριν. Ὅπερ ἀναι-
D ρῶν ὁ Σωτὴρ ἔλεγε πρὸς τὸν Πατέρα, *Ἐφανέρωσά σου τὸ ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις*. Παρὰ τοῦ Χριστοῦ γὰρ ἀληθινὸν εἶναι Πατέρα ἐμάθομεν τὸν Θεὸν, καὶ ἔχειν Υἱὸν ἀληθινόν. Ὁ δὲ ἀληθινὸς Υἱὸς πάντα ἔχει τὰ τοῦ Πατρός. Ἐκ τοῦ Πατρὸς δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον· καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἄρα, οὐκ ἄλλῃ καὶ ἄλλῃ προβολῇ, ἀλλὰ τῇ αὐτῇ. Ὅλος γάρ ἐστιν ἐν αὐτῷ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ ὁ Υἱὸς, οὐ χρόνῳ, οὐ τόπῳ, οὐ διαστήματι χωριζόμενος τοῦ Πατρός. Πῶς γὰρ ὁ ποιητὴς τούτων τούτους διακριθήσεται; Τὸ δὲ ὅλως, οὐχ ὡς ἐπιποσοῦν, ἀλλ' ὑψηλοτέρως νοητέον. Ῥήμασι γὰρ ἀνθρωπίοις ἐπὶ τῶν θείων χρώμεθα, μὴ δυνάμενοι ἄλλως αὐτὰ

[1] Joan. XVII, 6.

σημαίνειν. Νοήμασι δὲ οὐκ ἀνθρωπίνοις, ἀλλ' οἷς ἐδιδάχθημεν. Ἀκούσωμεν δὲ καὶ Κυρίλλου τὰ ὅμοια θεολογοῦντος. *Ἐπειδὴ γάρ ἐστι Θεὸς*, φησὶ, *καὶ ἐκ Θεοῦ, κατὰ φύσιν ὁ Υἱός· γεγέννηται γὰρ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός· ἴδιον αὐτοῦ τε καὶ ἐν αὐτῷ, καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ Πνεῦμά ἐστι.* Κατὰ φύσιν ἐστὶν ἐκ τοῦ Θεοῦ, φησὶν, ὁ Υἱὸς, ἤτοι, φύσει ἐστὶν ἐξ αὐτοῦ, οὐ βουλήσει, οὐχ ὅτι οὐ βούλεται ὁ Πατὴρ τὸν Υἱόν· πῶς γάρ; περὶ οὗ φησιν αὐτὸς, *Ἰδοὺ ὁ Υἱός μου ὁ ἀγαπητός, εἰς ὃν εὐδόκησα*· ἀλλ' ὅτι τὸ φύσει καὶ τὸ βουλήσει ἐπὶ τῶν θείων ἀντίκεινταί πως. Φύσει γὰρ λέγομεν εἶναι τὰ ὧν ἡ φύσις καθ' αὐτήν αἰτία· βουλήσει δὲ τὰ ὧν ἡ βούλησις. Καὶ τοῖς μὲν φύσει συνακολουθεῖ καὶ ἡ βούλησις πλὴν οὐχ ὡς αἰτία· τοῖς δὲ βουλήσει ἡ φύσις οὐ συνακολουθεῖ. Ἰδοὺ γὰρ φύσει τις ἀναπνεῖ, καὶ ὀδόντας ἐκφύει, καὶ βούλεται ταῦτα εἶναι αὐτῷ· ἀλλ' οὐ διότι βούλεται, διὰ τοῦτο καὶ ἔχει· ἀλλὰ φύσει ἔχων καὶ βούλεται ἔχειν. Βουλήσει δέ τις τὸν πώγωνα ξυρᾷ, καὶ εἰς τὸ ξυρᾷν οὐδὲν ἡ φύσις ποιεῖ, εἰ μή τις εἴπῃ τὸ δύνασθαι τοῦτο ποιεῖν. Ὁμοίως καὶ ἐπὶ τῶν θείων. Φύσει γὰρ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρός· καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα κατὰ φύσιν ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ· δηλοῦντος τοῦ *φύσει*, καὶ *κατὰ φύσιν*, ὡς οὐχ ἡ βούλησις αἰτία, ἀλλ' ἡ φυσικὴ δύναμις ἐνοῦσα, ἄλλῳ μὲν τρόπῳ μόνῳ τῷ Πατρὶ τῷ κατὰ γέννησιν, ἄλλῳ δὲ Πατρὶ ὁμοῦ καὶ Υἱῷ τῷ κατ' ἐκπόρευσιν. Καὶ περὶ τούτου μὲν ἀρκούντως ἤδη, μᾶλλον δὲ καὶ πλείω τῆς χρείας εἴρηται, τοσοῦτον τοῦ πόθου κινήσαντος. Πολλὰ γὰρ φέρεται περὶ τούτου συγγράμματα καὶ ἄλλων πολλῶν, καὶ ἐμοῦ αὐτοῦ πρός τινας τῶν αὐτόθι εἰς Κρήτην πεμφθέντα.

manis enim vocibus in rebus divinis exprimendis utimur, cum non valeamus eas alio modo indicare, at sententiis non humanis, sed iis, quas edocti sumus. Audiamus porro Cyrillum hæc eadem pertractantem: *Cum enim est Deus*, ait, *et ex Deo secundum naturam Filius, generatus siquidem est ex Deo et Patre, proprius ipsius, et in ipso, et ex ipso Spiritus est.* Secundum naturam ex Deo est, inquit, Filius, natura scilicet est ex ipso, non voluntate, non quod non velit Pater Filium: qui enim? cum de eo dicat ipse: *Ecce Filius meus dilectus in quo mihi bene complacui;* sed quod id quod natura est, et id quod voluntate in divinis quodammodo opponuntur. Nam natura dicimus esse ea, quorum natura secundum se ipsam causa est, voluntate vero, quorum voluntas, et iis quæ natura sunt, comitatur et voluntas, sed non tanquam causa, iis vero, quæ voluntate sunt, natura non comitatur. Sic, ut vides, natura quispiam spirat, et dentes gignit, vultque ea possidere: at non propterea quod vult, ideo illa possidet; sed natura habens, vult ea possidere. Voluntate item quis barbam radit, et ad radendum nihil natura confert, nisi quis illud coxferre dicat, posse illud efficere. Pari ratione in divinis philosophandum est. Natura enim Filius ex Patre, et Spiritus sanctus secundum naturam ex Patre et Filio: *natura, et secundum naturam*, id indicante, non voluntatem esse causam, sed naturalem facultatem, quæ alio modo soli Patri inhæret, qui in generatione est, et alio Patri simul et Filio qui in productione. Et de hoc quidem satis abundeque est dictum, multoque etiam plura quam opus erat, desiderio, quo inflammor, ad hæc quoque propellente. De hoc porro plerique tractatus circumferuntur, et aliorum multorum, et mei ipsius ad quosdam, qui in Creta insula degunt transmissa.

ς'. Περὶ δὲ τοῦ δευτέρου, ὅτι *χρὴ μνείαν ἐν ταῖς θείαις εὐχαριστίαις ποιεῖσθαι τοῦ πάπα*, λεκτέον πρὸς ὑμᾶς, Πατέρες, τὸ ἀληθές. ὅτι ἀδύνατόν ἐστι σωθῆναι τὸν μὴ πιστεύοντα εἰς μίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ δὲ καθολικὴ μόνη τῇ τῆς Ῥώμης ἐστὶ μία· ἀδύνατον ἄρα ἐστὶ σωθῆναι τὸν μὴ πιστεύοντα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ῥώμης, ἤτοι τὸν μὴ πιστεύοντα, ὡς πιστεύει ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία. Ὁ δὲ μὴ παραδεχόμενος τὸ τοῦ πάππα μνημόσυνον, δηλοῖ, ὅτι οὐ παραδέχεται τὴν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, πίστιν· ἀδύνατον ἄρα τὸν μὴ θέλοντα μνήμην ἐν ταῖς θείαις λειτουργίαις ποιεῖσθαι τοῦ πάππα, σωτηρίας τυχεῖν. Καὶ τοῦτο πάντες οἱ ἐπ' Ἐκκλησίας τὸ Σύμβολον ἐκφωνοῦντες κηρύττουσι μὲν, οὐ νοοῦσι δέ. Ἐν γὰρ τῷ θείῳ Συμβόλῳ οἱ ἅγιοι Πατέρες πρῶτον μὲν πιστεύειν ἐκβοῶσιν *εἰς ἕνα Θεὸν Πατέρα παντοκράτορα*, καὶ συνάπτουσι *καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν, καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*· ἔπειτα δὲ τῆς εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα πίστεως ἐκφωνηθείσης, πιστεύειν φασὶν *εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Καθολικὴν Ἐκκλησίαν* τὴν ἐπὶ τῆς οἰκουμένης πάσης στρατευομένην τῷ Χριστῷ, καὶ *ἀποστολικὴν* λέγοντες τῷ διὰ τῶν ἀποστόλων τεθεμελιῶσθαι. Ἦν πῶς ἐστι δυνατὸν μίαν εἶναι ζητητέον.

6. De secundo vero, *faciendam* nempe *esse inter divinas preces papæ commemorationem*, veritas vobis, Patres, aperienda est. Fieri nequit, ut quispiam salutem consequatur, qui in unam catholicam Ecclesiam non credit; catholica vero sola una Romana est. Quare fieri nullo modo potest, ut salutem habeat, nisi in Romanam Ecclesiam credat, sive ut Romana Ecclesia, ita et ipse credat. At qui commemorationem papæ respuit, manifesto se prodit, fidem Ecclesiæ Romanæ prorsus rejicere. Quare fieri nequit, ut qui commemorationem inter Missarum solemnia papæ non facit, salutem adipiscatur: et hoc omnes qui in Ecclesiis Symbolum recitant, palam quidem pronuntiant, sed non intelligunt. Namque sancti Patres in divino Symbolo primum clamant, se credere *in unum Deum Patrem omnipotentem*, et adnectunt: *et in unum Dominum Jesum Christum, et in Spiritum sanctum.* Tum demum, cum in sanctam Triadem fides recitata est, se credere fatentur *in unam sanctam catholicam et apostolicam Ecclesiam. Catholicam Ecclesiam*, quæ per universum terrarum orbem sub Christo militat, et *apostolicam*, quod per apostolos fundata est, nuncupant. Quæ quomodo possit esse *una* jam inquirendum est. Etenim di-

cunt, *in unam Ecclesiam* credere, non in cœtum, ut ego arbitror, et universam Christianorum multitudinem credentes : si enim in universam hanc Christianorum multitudinem crederent, et credendum esse existimarent, et anathemati subjicerent eos qui hoc idem non peragunt, in chimæram quamdam, ut poetarum vocibus utar, hærescon omnium varietate plenam atque confertam crederent, quod multum esset ab eorum spiritali gratia doctrinaque alienum. Quid itaque in animo habent, cum fatentur eamdem ipsi fidem servare, quam una catholica Ecclesia prædicat, idque aliis præscribunt, et anathemati subjiciunt eos qui non ita credunt? Cernimus siquidem eas varias esse ac diversas, at illi unam esse contendentes, in unam credere salvandos edocent, et unam tantum præfigunt. Namque anathemate feriunt eos omnes, qui in Symbolo comprehensa omnia non credunt, subsequiturque statim, post Triadis promulgationem, *in unam Ecclesiam* professio et fides. Quid hoc est? Num unam asserunt, quod una esset antiquitus totius orbis professio? Nequaquam. Hujus enim gratia Symbolum ipsi composuerunt, ut qui illud ex animo cordeque non sequerentur, illudque palam veluti tuba pronuntiarent, e communitate fidelium exterminarentur. Præterea, quis non novit terrarum orbem universum Ariis, Eunomiis, Nestoriis, multisque aliis olim commotum fuisse, et ad hæc usque tempora perturbari? Quod si addiscere vultis, Ecclesiis, quæ in Cypro sunt, enumeratis, intelligetis. Omnes etenim unis animis confitentur *in unam sanctam catholicam et apostolicam Ecclesiam* credere; et extra unam, reliquæ omnes mentiuntur. Quid itaque sancti Patres tinniunt, cum præscribunt, *in unam Ecclesiam* credendum? Manifestum est eos multis vitatis, quas bene norunt, non extra periculum versari, in unam omnes compellere. Qui vero multa vitat, veluti excidii causam et in unum confugit tanquam quod salutem impertiri valet, in determinatum aliquod confugit. Multa enim indefinita esse possunt, at unum in quod quispiam refugit, et quod tanquam salutis suæ causam honorat et colit, omnino determinatum est. Determinata itaque est, et una catholica Ecclesia, seu determinate cognoscitur a scientibus, valetque cognosci ab iis qui eam agnoscere satagunt. Omnino vero nos omnem eam investigare debemus, cruce Christi signati, et per sanctum baptisma regenerati.

Εἰς μίαν γάρ φασι πιστεύειν Ἐκκλησίαν, οὐκ εἰς τὸ σύστημα, ὡς ἐγὼ οἶμαι, τῶν Χριστιανῶν καὶ τὸ καθόλου πλῆθος πιστεύοντες. Εἰ γὰρ εἰς τὸ τοιοῦτο καθόλου τῶν Χριστιανῶν πλῆθος ἐπίστευον, καὶ πιστεύειν δεῖν ᾤοντο, καὶ τῷ ἀναθέματι καθυπέβαλλον τοὺς μὴ τὸ αὐτὸ ποιοῦντας, εἰς χίμαιράν τινα, ὡς οἱ ποιηταί φασι, παντοίαις συγκειμένην αἱρέσεσιν ἐπίστευον ἄν, ὅπερ πόρρω ἀπῆν τῆς ἐκείνων πνευματικῆς χάριτος καὶ σοφίας. Τί οὖν βούλονται, ὁμολογοῦντες τὴν αὐτὴν αὐτοὶ πίστιν τηρεῖν, ἣν ἡ μία καθολικὴ Ἐκκλησία κηρύττει, καὶ τοῖς ἄλλοις τὸ αὐτὸ διορίζοντες, καὶ ἀναθεματίζοντες τοὺς μὴ οὕτω πιστεύοντας; Ὁρῶμεν γὰρ πολλὰς εἶναι καὶ διαφόρους. Ἐκεῖνοι δὲ μίαν εἶναι διισχυρίζοντες, καὶ εἰς μίαν πιστεύειν τοὺς μέλλοντας σωθῆναι διδάσκουσί τε καὶ ἐντέλλονται. Ἀναθέματι γὰρ παρέδωκαν πάντας τοὺς μὴ πιστεύοντας ἀληθῶς, ὅσα περιέχει τὸ Σύμβολον. Τίθεται δ' εὐθὺς μετὰ τὴν τῆς Τριάδος ἀνακήρυξιν ἡ *εἰς μίαν Ἐκκλησίαν* ὁμολογία καὶ πίστις. Τί τοῦτο; Ἆρα μίαν φασὶ διότι μία ἦν τὸ πάλαι τῆς οἰκουμένης ὁμολογία; Οὐδαμῶς. Τούτου γὰρ ἕνεκα τὸ Σύμβολον αὐτοῖς συνετέθη, ἵνα οἱ μὴ τούτῳ ἐκ καρδίας ἀκολουθοῦντες, καὶ τοῦτο κηρύττοντες ἀποκηρύττωνται. Εἶτα τίς οὐκ οἶδε πᾶσαν σχεδὸν τὴν οἰκουμένην Ἀρείοις καὶ Εὐνομίοις καὶ Νεστορίοις, καὶ πολλοῖς ἄλλοις τὸ πάλαι συνταραχθῆναι, καὶ ταράττεσθαι μέχρι τῆς σήμερον; Ὅπερ εἰ μαθεῖν βούλεσθε, τὰς ἐν Κύπρῳ ἐκκλησίας ἀπαριθμήσαντες γνώσεσθε. Πᾶσαι γὰρ φασι πιστεύειν *εἰς μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν*· καὶ πᾶσαι ψεύδονται πλὴν μιᾶς. Τί γοῦν βούλονται οἱ θεῖοι Πατέρες *εἰς μίαν* πιστεύειν διορίζοντες *Ἐκκλησίαν*; Ἢ δῆλον ὅτι τὰς πολλὰς φεύγοντες, ὡς καλῶς εἰδότες ἐπικινδύνους αὐτὰς εἶναι, εἰς μίαν τοὺς πάντας συνωθοῦσιν. Ὁ δὲ τὰ πολλὰ φεύγων ὡς ἀπωλείας αἴτια, εἰς ἓν δὲ καταφεύγων, ὡς μόνον σώζειν δυνάμενον, εἰς ὡρισμένον τι καταφεύγει. Τὰ γὰρ πολλὰ ἀόριστα εἶναι δύναται, τὸ δὲ ἓν εἰς ὃ τις καταφεύγει, καὶ ὅπερ ὡς σωτηρίας αἴτιον τιμᾶται καὶ σέβεται, ὥρισται πάντως. Ὥρισται ἄρα καὶ ἡ μία καθολικὴ Ἐκκλησία, ἤτοι ὡρισμένως γινώσκεται παρὰ τῶν εἰδότων, καὶ γνωσθῆναι δύναται παρὰ τῶν εἰδέναι ζητούντων. Ὀφείλομεν δὲ πάντως ζητεῖν ὅσοι τῷ τοῦ Χριστοῦ σταυρῷ σημειούμεθα, καὶ διὰ τοῦ θείου βαπτίσματος ἀνεγεννήθημεν.

7. Quænam vero illa fuerit? Planum est esse Romanam. Et undenam, dicet nescio quis, perquirentibus id fuerit manifestum? Primum quidem quod Christus ipse Petro præ reliquis aliis regni cœlestis claves elargitus est, *Tu es Petrus*, dicens, *et super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam : et portæ inferi non prævalebunt adversus eam* [1]. De Ecclesia vero Romana hæc pronuntiata esse a Servatore hinc patet, quod adversus eam Christi gratia

ζ'. Τίς οὖν αὕτη; Δῆλον ὅτι ἡ τῆς Ῥώμης. Καὶ πόθεν, εἴποι τις ἄν, τοῦτο γενήσεται τοῖς ζητοῦσι φανερόν; Πρῶτον μὲν ὅτι αὐτὸς ὁ Χριστὸς τῷ Πέτρῳ ἐξόχως τὰς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐχαρίσατο κλεῖς, *Σὺ εἶ Πέτρος*, λέγων, *καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς*. Ὅτι δὲ περὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ταῦτα εἴρηται τῷ Σωτῆρι, δῆλον. Μίαν γὰρ ταύτης οὐ κατισχύουσι

[1] Matth. xvi, 18.

τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι αἱ πύλαι τοῦ ᾅδου, αἱ μοχθηραὶ τῶν αἱρετικῶν γλῶσσαι, αἱ λαλήσασαι εἰς τὸ τοῦ Θεοῦ ὕψος ἀδικίαν. Ἔτι, μετὰ τὸ μυστικὸν ἐκεῖνο δεῖπνον, ὥσπερ διατιθέμενος ὁ Σωτὴρ πρὸς τὸν Πέτρον ἐπιστραφεὶς ἔφη· *Ἰδοὺ, Σίμων, ὁ Σατανᾶς ἐζήτησε πάντας ὑμᾶς ὡς τὸν σῖτον σινιάσαι· ἐγὼ δὲ ἐδεήθην ὑπὲρ σοῦ, ἵνα μὴ ἐκλίπῃ ἡ πίστις σου. Σὺ δὲ ἐπιστραφεὶς ποτε, στήριξον τοὺς ἀδελφούς σου.* Ἐπιστῆσαι δὲ χρὴ ὅτι τῷ Πέτρῳ μόνῳ, καὶ δι' αὐτοῦ τῇ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησίᾳ δέδοται αὕτη ἡ χάρις. Πόθεν δῆλον; Πρῶτον μὲν, ὅτι πάντας ἠβουλήθη ὁ Σατανᾶς σινιάσαι, ὑπὲρ μόνου δὲ τοῦ Πέτρου δεηθῆναί φησιν. Εἶτα δὲ τῷ Πέτρῳ ἐμφαντικώτερον ἐπιτάττεται ἐπιστρέφεσθαι καὶ στηρίζειν τοὺς ἰδίους ἀδελφοὺς, ὅπερ οἶδαμεν μηδαμῶς ἐπισυμβῆναι τῷ Πέτρῳ, ἀλλὰ τοῖς διαδόχοις αὐτοῦ. Τοῖς διαδόχοις ἄρα τοῦτο διὰ τοῦ Πέτρου ἐπιτέτακται. Ὅπερ πολλάκις μὲν καὶ πρότερον γεγενῆσθαι ἀνέγνωμεν, καὶ ἐφ' ἡμῶν δὲ ὅσην κατεβάλλετο Εὐγένιος ὁ μέγας σπουδὴν εἰς τὸ ἓν συνάξαι τὰς Ἐκκλησίας, καὶ ἐλευθερῶσαι τὸ γένος ἡμῶν, πάντες οἴδατε. Οὕτως ἡ μὲν τῆς Ῥώμης πολλάκις ἐπιστραφεῖσα ἐστήριξε τὰς ἑτέρας· ταύτην δὲ αἱ ἄλλαι οὐδέποτε. Διατί; Διότι ὁ Σωτὴρ μόνῃ τῇ τῆς Ῥώμης ταύτην ἐδωρήσατο τὴν χάριν, δεηθείς ὡς ἄνθρωπος, ἵνα μὴ ἐκλίπῃ ἡ πίστις αὐτῆς. Ἔτι, μέλλων ἀνέρχεσθαι εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὁ Χριστὸς, τῷ τριττῷ τῆς ἐρωτήσεως, τῷ, *Πέτρε, φιλεῖς με*, τὸ τρίτον τῆς ἀρνήσεως ἐξιάσατο πρῶτον. Εἶτα ὁμοῦ παρόντων καὶ ἄλλων τὰ ἴδια πρόβατά τε καὶ ἀρνία, πιστοὺς καὶ κατηχουμένους, ἢ νεοφύτους, ὡς οἶμαι, παρακατέθετο, καὶ βόσκειν τῇ ὀρθοδοξίᾳ προσέταξεν. Ἐξ ὧν πάντων δῆλον ταύτην, ἵνα μὴ σύγχυσις ᾖ ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις, πρώτην παρ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ τετάχθαι. Πρῶτον μὲν οὖν, ὡς δέδεικται, τὴν Ῥώμης εἶναι τὴν μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν τὰ ἱερὰ λόγια διδάσκει· ἔπειτα καὶ ὅτι ὡρισμένως οὐδεμίαν ὀνομάσαι δύναιτ' ἄν τις εὐλόγως εἰδὼς τί λέγει πλὴν αὐτῆς. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ πᾶν πλῆθος οὐδὲν, ᾗ πλῆθος, ποιεῖν δύναται, ἀλλ' ᾗ ἀνάγεται εἰς ἕν, ἓν δι' αὐτοῦ γινόμενον ἐνεργεῖ· καθὸ γὰρ πλῆθος, εἰ ἐνεργῆσαι κατά τι βουληθείη, οὐδὲν ποιήσει, ἀλλὰ συγχυθὲν διαφθαρήσεται. Ἰδοὺ γὰρ ὁ στρατὸς ἀπολέσας τὸν στρατηγὸν, οὐδὲν ᾗ στρατὸς πράξει ποτὲ, ἀλλ' ὡς πλῆθος ἄτακτον ἄλλοσε ἄλλου βαδίζοντος οἰχήσεται πάντως καὶ ἀφανισθήσεται. Δεῖ ἄρα ἓν εἶναι τὸ πλῆθος, εἰ μέλλει συνίστασθαί τε καὶ συντηρεῖσθαι, καὶ ἐνεργεῖν. Γίνεται δὲ πᾶν πλῆθος ἓν οὐκ ἄλλως ἀλλ' ᾗ μόνον ἀναγόμενον εἰς ἓν μονειδὲς, ὥσπερ ὁ στρατὸς εἰς τὸν στρατὸν, εἰς ὃν ἀφορῶντες ἑνοῦνται· ὥσπερ οἱ πλέοντες εἰς τὸν κυβερνήτην ἀποβλέποντες, καὶ ἓν δι' αὐτοῦ γινόμενοι σώζουσι τὴν ναῦν. Καὶ ἡ πόλις δὲ μία, ὅτι ὁ ἄρχων εἷς. Κἂν γὰρ δημοκρατουμένην τὴν πόλιν εἶναι θῶμεν, ἀλλ' εἷς τοῦ δήμου πάντως προστήσεται ἄρχειν λαχών. Καὶ οὐ μόνον ἐπ' ἀνθρώπων τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἀλόγων.

non prævalebunt portæ inferi, improbæ hæreticorum linguæ, quæ obloculæ sunt in divinam majestatem injustitiam. Sic post mysticam illam cœnam, quasi de rebus suis disponens Servator, ad Petrum conversus dixit: *Ecce Simon, Satanas expetivit vos, ut cribraret sicut triticum, sed ego rogavi pro te, ne deficiat fides tua: et tu aliquando conversus confirma fratres tuos*[1]. Et attendendum est, privilegium hoc soli Petro, et per illum Romanæ Ecclesiæ concedi. Undenam vero id liquet? Primum, quod omnes cribrare voluit Satanas, pro solo vero Petro rogatum dicitur. Tum Petro expressius præcipitur, conversum confirmare proprios fratres. Quod nunquam contigisse Petro, sed illius successoribus, historiis traditur. Successoribus ergo per Petrum demandatur, quod et sæpissime, et anteactis temporibus factum legimus, et nostra hac ætate, quantum magnus Eugenius studium posuerit, ut in unum dispersas Ecclesias redigeret, et nationem nostram in libertatem vendicaret, omnes jam probe tenetis. Hac ratione Romana Ecclesia sæpius conversa, alias confirmavit; at illam aliæ nunquam. Quapropter? Quod Servator soli Romanæ id muneris elargitur, cum rogasset ut homo, ne deficeret fides illius. Præterea, ascensurus in cœlum Christus trina illa interrogatione, *Petre, amas me?* trinam prius negationem sanavit: tum deinceps etiam aliis præsentibus proprias oves et agnos, fideles et catechumenos, aut recens Christianam religionem amplexatos, ut ipse reor, concredidit, pascereque rectis fidei dogmatibus jussit. Quibus omnibus clarum ac perspicuum est, ne esset in Ecclesiis confusio, primam illam a Christo fuisse constitutam. Primum itaque, ut demonstratum est, Romanam esse unam sanctam catholicam et apostolicam Ecclesiam sacra tradunt Eloquia. Deinceps aliam extra illam ullam nemo, dummodo rationis compos sit, consignare potuerit. Adde quoque, omnis multitudo, qua multitudo est, nihil peragere poterit, sed qua in unum confertur, unum per id facta peragit; nam ut multitudo, licet aliquid agere conetur, frustra tamen operam insumet, et confusa frangetur, et corruet. Ecce enim, si ducem amiserit exercitus, nihil unquam, qua exercitus, est, peraget, sed veluti inordinatus et incompositus, alio alium in locum migrante, dissipabitur ac perdetur. Unum itaque multitudo esse debet, si modo velit constare, conservari item ac peragere. Fit vero omnis multitudo unum tantummodo, cum in unum ejusdem speciei reducitur, uti exercitus in ductorem exercitus, in quem respicientes, in unum coalescunt: quemadmodum et nautæ in gubernatorem navis oculos dirigentes, unum per ipsum facti, navis salutem fulciunt. Et civitas una dicitur, quod unus sit princeps. Licet enim urbem a populo regi supponamus, erit tamen unus a populo sorte

[1] Luc. xxii, 31.

electus, qui cum suo dominatu reget. Neque id in hominibus solum, sed et in animantibus rationis expertibus locum habet. Unam siquidem gruem reliquæ grues sequentes ordinate convolant, et uno ariete ovium multitudo in unum gregem conveniunt, et unus taurus boum gregem unum in locum cogit. Omnis itaque multitudo uni sui generis non conjuncta nihil aliud fuerit, quam confusio et perditio, homines homini, boves bovi, oves ovi, grues grui : nec aliter se habet in piscibus, qui suo quoque generi etiam influxo congrediuntur. Namque id in omnibus animadvertitur, quod necesse sit ita fieri. Quod enim natura fit, necessario fit; et multitudinis ea natura est, scindi in multas partes, ac dividi, et confundi, tandemque absumi, nisi ejusdem generis alicui uniatur. Nihil itaque multitudo, qua multitudo est, operabitur ; sed qua unum fuerit, conservatur et agit. Neque potest multitudo unum dici et esse, nisi uni sui uniformi in unum congrediatur et coalescat. Hæc cum ita se habeant, necesse est et catholicam Ecclesiam, una cum sit, in unam siquidem nobis credendum esse ex Symbolo addiscimus, aliquo ejusdem generis unam esse.

A Ἐνὶ γὰρ γεράνῳ ἀκολουθοῦντες οἱ πολλοὶ γέρανοι εὐτάκτως πέτονται, καὶ κριῷ ἑνὶ τὸ τῶν προβάτων πλῆθος εἰς ἓν ἀνάγεται ποίμνιον, καὶ ταῦρος εἷς μίαν ποιεῖ ἀγέλην βοῶν. Πᾶν οὖν πλῆθος μὴ ἑνούμενον ἑνὶ ὁμοειδεῖ, οὐδὲν ἄλλο εἰ μὴ σύγχυσίς ἐστι καὶ φθορά, ἄνθρωποι ἀνθρώπῳ, βόες βοΐ, πρόβατῳ πρόβατα, οἱ γέρανοι γεράνῳ, καὶ ἐπὶ ἰχθύων ὁμοίως τὰ κατ' ἔσχατον εἶδος ἀεὶ λαμβανόμενα. Ἐπὶ πάντων γὰρ τοῦτο θεωρεῖται· διότι ἀνάγκη ἐστὶν οὕτω γίνεσθαι. Τὰ γὰρ φύσει κατὰ ἀνάγκην· τὸ δὲ πλῆθος φύσις ἐστὶ, τὸ τέμνεσθαι εἰς πολλὰ καὶ μερίζεσθαι, καὶ συγχεῖσθαι, καὶ τέλος διαφθείρεσθαι, εἰ μή τινι τῶν ὁμοειδῶν ἑνοῖτο. Οὐδὲν ἄρα ποιήσει τὸ πλῆθος, ᾗ πλῆθος, ἀλλ' ᾗ ἕν, συντηρεῖται καὶ ἐνεργεῖ. Οὐ δύναται δὲ λέγεσθαί τε καὶ εἶναι ἓν τὸ πλῆθος μὴ διὰ τοῦ ὁμοειδοῦς B συναγόμενον καὶ ἑνούμενον. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἀνάγκη ἐστὶ καὶ τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν μίαν οὖσαν, εἰς μίαν γὰρ πιστεύειν ἡμᾶς ὀφείλειν τῷ Συμβόλῳ μανθάνομεν, ὁμοειδεῖ τινι μίαν εἶναι.

8. Qua igitur Ecclesia catholica Ecclesia una erit, id manifestum erit, si altius sermonem auspicabimur. Ecclesia est Christianorum orthodoxorum multitudo, quæ in unum Christianum orthodoxum redigitur, quem aliis præesse, dummodo Christiani sint, necesse est. Ita enim se res habet in omnibus, qui populi dominatui non subduntur. Namque gregi præfectus taurus, magnitudine alios, quandoque etiam pulchritudine præcellit ; et ductorem exercitus multo aliis præstantiorem esse C addecet, et audacia, et rerum bellicarum experientia. Sed qui a populo reguntur, id neglectui habent, naturam posthabentes, quæ præstantiorem pejoribus præesse constituit ; neque enim rebus honestis, sed jucundissimis student. Videtur vero in gruibus procul esse a vero : neque enim optimus præcedit, sed qui ordine secundus est: quod neque ab honesto, neque a natura excidit: namque qui ordine secundus est, magis aliis subsequentibus oculorum acie, quo avolandum est, edidicit. Hoc idem et in Ecclesia observandum est. Propterea Christianum illum, in quem multitudo collata in unam Ecclesiam congregatur, sacerdotii dignitate condecoramus, et ut aliis præstantiorem honoramus et colimus, veluti nempe D sanctum, et virtute, et rerum divinarum scientia, et si cætera deficerent, sacerdotali unctione insignitum. Hac ratione una Ecclesia constituitur omnium minima, quæ apud hodiernos Latinos *paræcia*, apud nos vero *enoria*, nomen habet, tanquam quæ uno minimo termino circumscribatur. Cum vero paræciæ multæ sint, multæque similes Ecclesiæ, et nos ostenderimus, necesse esse, in unum multitudinem congregari, eo quod ejusdem generis est, naturalibus demonstrationibus ducti, multas paræcias unam episcopalem Ecclesiam facimus, et episcopo eas conjungimus. Simili quoque ratione

η'. Ἐκκλησία τινὶ ἄρα μία ἔσται ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, ὅπερ ἔσται δῆλον ἀρξαμένοις ἀνώτερον. Ἐκκλησία οὖν ἐστιν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν πλῆθος εἰς ἕνα Χριστιανῶν ὀρθόδοξον ἀναγόμενον, ὃν καὶ τῶν ἄλλων προέχειν δεῖ καθὸ Χριστιανῶν. Οὕτως γὰρ ἐπὶ πάντων ἔχει τῶν μὴ δημοκρατουμένων. Ὁ γὰρ προηγούμενος τῆς ἀγέλης ταῦρος μεγέθει τῶν ἄλλων, ἢ ἔστιν ὅτε καὶ κάλλει προέχει. Καὶ τὸν στρατηγὸν δὲ πολλῷ τῶν ἄλλων προέχειν χρὴ τόλμῃ καὶ ἐμπειρίᾳ πολέμων. Οἱ μέντοι δημοκρατούμενοι τοῦτο περιφρονοῦσι, καταχρατοῦντες τῆς φύσεως, ἥπερ τὸν κρείττονα τῶν χειρόνων ἄρχειν ἐθέλει. Οὐ γὰρ τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἡδίστου φροντίζουσι. Λεκεῖ μέντοι ἐπὶ τῶν γεράνων οὐκ ἀληθεύειν. Προηγεῖται γὰρ οὐχ ὁ κρείττων, ἀλλὰ τῇ τάξει δεύτερος. Ἢ οὐδὲ τοῦτο ἐκπίπτει τοῦ καλοῦ καὶ τῆς φύσεως. Ὁ γὰρ δεύτερος τῇ τάξει μᾶλλον τῶν ἑπομένων τῇ ὄψει ποῖ πέτεσθαι δεῖ, ἐμυήθη. Τοῦτο ἄρα καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τηρεῖν δεῖ. Διὸ καὶ τὸν Χριστιανὸν, εἰς ὃν ἀναγόμενον τὸ πλῆθος εἰς μίαν Ἐκκλησίαν συνάγεται, τῷ τῆς ἱερωσύνης κοσμοῦμεν βαθμῷ, καὶ ὡς κρείττονα τιμῶμέν τε καὶ σεβόμεθα, ὡς δῆθεν ἅγιον ἀρετῇ τε καὶ τῇ τῶν θείων ἐπιστήμῃ, ἢ εἰ μηδὲν ἄλλο, τῷ τῆς ἱερωσύνης χρίσματι. Οὕτως Ἐκκλησία μία συνίσταται ἡ μικροτάτη, παροικία μὲν παρὰ τῶν νῦν Λατίνων, παρ' ἡμῶν δὲ ἐνορία καλουμένη, ὡς ἑνὶ τῷ μικροτάτῳ ὅρῳ περιεχομένη. Ἐπειδὴ δὲ ἐνορίαι πολλαί εἰσι, καὶ πολλαὶ αἱ τοιαῦται Ἐκκλησίαι, δεῖν δὲ ἀπεδείξαμεν ἀεὶ τὸ πλῆθος εἰς ἓν συνάγεσθαι τῷ ὁμοειδεῖ, φυσικαῖς ἀνάγκαις κινούμενοι, τὰς πολλὰς ἐνορίας μίαν ἐπισκοπικὴν Ἐκκλησίαν ποιοῦμεν, τῷ ἐπισκόπῳ πάσας ἑνοῦντες. Ὁμοίως καὶ τὰς πολλὰς ἐπισκοπὰς, μητρόπολιν μίαν ποιήσαντες, τῷ ἑνὶ μητροπολίτῃ πάσας εἰς ἓν συνηγάγομεν. Πάλιν δὲ τὰς μητροπόλεις μιᾷ πατριαρχικῇ Ἐκκλησίᾳ συναρμόσαντες ἑνὶ πατριάρχῃ εἰς μίαν μεγάλην Ἐκκλησίαν συνήψαμεν·

ὡς εἶναι τὴν ἀρχιερατεύουσαν Ἐκκλησίαν ἐκκλη- A multos episcopatus in unam metropolim redactos,
σιῶν πλῆθος εἰς μίαν Ἐκκλησίαν διὰ τοῦ ἀρχιερέως uni metropolitæ universas subdimus. Rursusque
ἑνούμενον. Ἐπειδὴ δὲ πέντε πᾶσαί εἰσιν αἱ μεγά- metropoles uni patrarchali Ecclesiæ coagmentantes,
λαι Ἐκκλησίαι, Ῥώμης, Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλε- uni patriarchæ in unam magnam Ecclesiam
ξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, δεῖ πάντως copulamus. Adeo ut Ecclesia archieratica dignitate
καὶ ταύτας μιᾷ συνάγειν, μᾶλλον δὲ ἀνάγκη ἀναγκάζει conspicua sit ecclesiarum multitudo uni Ecclesiæ
φυσικὴ εἰς τοῦτο συνωθοῦσα, ἵνα μία οὖσα ἡ καθόλου per archipræsulem conjuncta. Cum autem quinque
Ἐκκλησία δύνηται τὸν λόγον τῆς ἀληθείας ὀρθοτομεῖν. sint magnæ Ecclesiæ, Romana, Constantinopolitana,
Δέδεικται γάρ, μηδὲν τὸ πλῆθος ἐργάζεσθαι: δύνασθαι. Alexandrina, Antiochena, Hierosolymitana;
necesse est omnino easdem una aliqua copulari. Imo necessitas naturalis cogit, in id compellens,
ut una exsistens universalis Ecclesia possit recta veritatis dogmata præscribere: demonstratum si-
quidem est, nihil posse multitudinem agere.

θ'. Τίνι οὖν τῶν πέντε εἰς μίαν αἱ πέντε συνάγονται; Δηλονότι τῇ πρώτῃ. Ἤδη γὰρ ἐδείχθη πρωτεύειν ἀεὶ τῶν πολλῶν τὸ συνάγον ταῦτα εἰς ἓν καὶ ἑνοῦν. Αὕτη δέ ἐστιν ἡ τῆς Ῥώμης. Καὶ τοῦτο παρὰ πάντων ἁπλῶς τῶν Χριστιανῶν δέδοται. Ἐπειδὴ οὖν διὰ ταύτης ἡ καθόλου Ἐκκλησία ἔχει τὸ εἶναι μίαν, ὅταν μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν λέγωμεν, πάντως μίαν εἶναι διὰ τὸ ἕπεσθαι τῇ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησίας ὁμολογίᾳ νοήσομεν ὀρθῶς κρίνοντες. Ὅστις ἄρα οὐχ ἕπεται τῇ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησίᾳ, ἐξῴκισται τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, τῷ ἀναθέματι ὑποπεσὼν εἰς ὄρη καὶ εἰς ἐρημίας ἀποπλανᾶται, καὶ βάραθρα, καὶ τόπους οἰκεῖ, οἷς οὐκ ἐπισκοπεῖ Κύριος. Βλέπετε γὰρ ὡς οὐκ ἐμὰ ταῦτα, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου, καὶ τῶν τὴν Ἐκκλησίαν διαταξάντων ἁγίων Πατέρων, καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἤτοι τῆς τῶν πραγμάτων συνήχθη φύσεως, ἧτις μέγα βοᾷ οὐκ ἄλλως, ἀλλ' ἢ ἑνὶ ὁμοειδεῖ C συνάγεσθαι δύνασθαι τὸ πλῆθος εἰς ἕν. Πρόδηλον δὲ καὶ τυφλῷ, ὡς πολλαί εἰσιν ἐκκλησίαι· πέντε γὰρ αἱ μεγάλαι, ὥστε μιᾷ ταύτας εἰς μίαν συνάγειν ἀνάγκη. Τίνι ἄρα τῶν πέντε εἰς μίαν τὰς πάσας ἀνάξομεν; Τίνι; ὦ τῶν συμφορῶν! Οὐκ ἔστι δυνατὸν ἄλλην νυνὶ λέγειν, οὐ γὰρ ἔστιν ἄλλη, ἀλλὰ πᾶσαι ὑπὸ τοῦ Μαχούμετ καταποθεῖσαι μόνην κατέλιπον τὴν τῆς Ῥώμης. Εἰ γὰρ καὶ ἴχνος τι καταλελεῖφθαι τῶν τεσσάρων μεγάλων θρόνων δοκεῖ, ἀλλ' ἐπικίνδυνόν ἐστι καὶ λίαν φοβερὸν, τοῖς ἀγραμμάτοις καὶ βεβαρβαρωμένοις ἀνθρώποις θαῤῥεῖν, καὶ ἐξ ἐκείνων ἠρτεῖσθαι τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν, οὓς οἴδαμεν μὴ δύνασθαι διακρίνειν τὰ τοιαῦτα. Πῶς γὰρ τὰς θείας νοήσουσι Γραφὰς, οἱ μηδὲ κἂν γράμματα εἰδότες, οἱ μηδὲ κἂν ἀναγινώσκειν τὰ γεγραμμένα μαθόντες; Πῶς λύσουσι τοὺς ἁμαρτήσαντας καλῶς, ἢ δήσουσι, μὴ εἰδότες ὅλως, τί ἐστιν ἁμαρτία; Εἰ γὰρ πολλάκις καὶ οἱ ἐν τοῖς τοιούτοις δεινοὶ ἀμφισβητοῦσιν ἔν τισι, τί περὶ ἐκείνων χρὴ νομίζειν τῶν μακρὰν ἀπὸ τῆς γνώσεως τῶν θείων κανόνων ἀπῳκισμένων, οὓς ἐγὼ νομίζω μηδὲ κἂν ἕνα ποτὲ ἀναγνῶναι κανόνα; Ἢ δῆλον ὅτι πολλὰ τῶν ἁμαρτημάτων ἀρεταὶ, καὶ τῶν σπουδαίων ἔνιαι, καὶ ἐπαινετῶν πράξεων ἁμαρτήματα αὐτοῖς νομισθήσεται, καὶ οὕτω, ἀναστραπήσεται τὰ καλὰ εἰς κακὰ, καὶ τὰ κακὰ εἰς καλά; Ὥσπερ γὰρ τὸ καλὸν οὐ καλὸν, εἰ μὴ καλῶς γένηται, οὕτω καὶ τὸ κακὸν οὐ πάντη κακὸν, ὅταν μὴ κακῶς γένηται. Πόθεν οὖν ταῦτα ἐκεῖνοι διακρίνουσιν, μήτε

9. Qua igitur ex his quinque in unam hæc quinque cogentur? Manifestum est non alia quam prima. Ostendimus enim multo aliis præcellere, B quod reliqua in unum redigit et unit. Et hæc est Romana, quod ab omnibus Christianis absolute conceditur. Cum itaque per hanc universalis Ecclesia obtineat, ut sit una, dum unam sanctam catholicam et apostolicam Ecclesiam dicimus, omnino unam esse, quod Romanæ Ecclesiæ professionem sequatur, nec extra rem judicantes intelligemus. Quicunque igitur non sequitur Ecclesiam Romanam, extra unam, sanctam, catholicam et apostolicam Ecclesiam est, et anathemati obnoxius in montibus et locis solitariis ac præruptis inerrat, et territoria habitat, quæ non invisit Dominus. Namque conspicitis mea hæc non esse, sed e sacro Symbolo, et ex sanctis Patribus, qui Ecclesiam ordinarunt, et philosophia ipsa, hoc est ex rerum C natura recollecta, quæ magna voce intonat non alio, quam uno ejusdem generis posse multitudinem in unum cogi. Et cæco id notum est, multas esse Ecclesias, sed magnas quinque; ut una hasce in unam reducere necesse sit. Ad quam igitur ex his quinque universas redigemus? Ad quam? heu calamitatem! Non possumus hoc tempore aliam proferre, neque enim est, sed omnes a Machumete absorptæ, unam tantum Romanam reliquam fecerunt. Licet enim vestigium aliquod quatuor magnarum sedium remansisse videatur, verum est subjectum periculis, et maxime terribile, hominibus litterarum nesciis, et Barbarorum moribus efferatis confidere, et ex iis salutem nostram expiscari, quos D novimus similia discernere non valere. Quomodo enim divinas Scripturas intelligent, qui nec litteras equidem sciunt, neque ea quæ scripta sunt, legere didicere? Quomodo recte peccatores absolvent, aut ligabunt, qui prorsus ignorant, quid peccatum sit? Etenim si sæpe sæpius, qui in similibus exerciti sunt, in nonnullis addubitant, quid de illis opinandum est, qui a sacrorum canonum cognitione longe disjunctissimi sunt, et qui, ut ipse existimo, ne unum quidem canonem legerunt? Annon luce clarius est, multa vitia virtutes, et ex rebus seriis quam plurimas et actiones laudabiles vitia ab illis reputatum iri? Sicque bona in mala, et mala item in bona recident. Quemadmodum enim bonum bonum non est, si bene non fiat, pari qua

que modo malum, non usquequaque malum est, cum male non fit. Undenam igitur illi hæc discernent, cum neque in extranea, neque in nostra, neque in divina sapientia exerciti sunt? Sed et apostoli, inquiunt, cum litteras nescirent, a Spiritu illuminati sunt, et Ægyptius ille Antonius perquam meditate divinas Scripturas intellexisse dicitur, qui nec litteras agnoscere didicerat: apostolos et Antonium in medium proferens, contra te et pro veritate decertasti.

A τὴν ἔξω, μήτε τὴν ἡμετέραν, καὶ θείαν σοφίαν ἐσκήπτοντες; Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπόστολοι, φασὶν, μὴ εἰδότες γράμματα, ἐφωτίσθησαν τῷ Πνεύματι. Καὶ ὁ Αἰγύπτιος ἐκεῖνος Ἀντώνιος ἄριστα λέγεται νοῆσαι τὰς θείας Γραφὰς, μηδὲ ἀναγινώσκειν γράμματα μαθών. Ἀποστόλους καὶ Ἀντώνιον εἰπὼν, κατὰ σοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἠγώνισαι.

10. Cum itaque una sit Ecclesia catholica, et una per Romanam, ut supra oratio demonstravit, et res ipsæ dicto fidem adhibere etiam nolentes cogunt, prorsus necesse est omnes, et vos potissimum tanquam aliis prudentiores in unam, sanctam, catholicam et apostolicam credentes, unam esse universalem per Romanam confiteri, et quæ per synodos decernuntur credere et prædicare, sic summo pontifice præscribente. Adde etiam: necesse est eum qui in aliquod credit, determinatè B scire, quantum ipsius vires concedunt, quomodo credit, et quid, et propter quid. Et credendum esse in unam Ecclesiam nemo est inter Christianos, qui id ignoret, neque quispiam etiam ex hæreticis ipsis inficias iverit. Quomodo vero una sit, pauci norunt. Attamen dicunt unam eam ipsam, quam ipsi distincte sequuntur, quemadmodum et vos antea Constantinopolitanam, et alii alias. Verum oratio demonstravit, et res ipsa propter immissas calamitates unam solam catholicam Ecclesiam prædicant, nulla Ecclesiarum alia nisi sola Romana. Anathemati igitur obnoxius est, qui eam non sequitur, nec credit ut illa. Omnes enim sanctæ et universales synodi, statim ab ipsa secunda incipientes, anathemati tradiderunt omnes qui in unam C Ecclesiam catholicam et sanctam non credunt, et cum dixissent unam, determinate unam intellexerunt. Nam si non determinate, igitur indeterminate: quod est plenum impietatis et blasphemiæ. Quomodo enim in unam credes, cum, quænam illa sit, minime teneas? An forte in universam totius orbis credere te dices? Erit ergo apud te et Armenus orthodoxus, et Æthiops, et qui Sergium consectantur Indi, et Monothelitæ, et qui Divinitatem ipsam cruci affigunt. Quare unam cum dicimus catholicam Ecclesiam, sciendum esse asseveramus, per quamnam aliarum Ecclesiarum una est. Ejusdem enim generis uno multitudo unum est. Est igitur una catholica per Romanam, ut ostensum est. Illius ergo vestigiis insistendum est ab eo qui se vere recteque sentire affirmat, secundum fidei professionem. Cum vero et Romana Ecclesia una sit, erit et ipsa una suo pontifice. Eo siquidem, quæ in ea est, sacerdotum, episcoporum et præsulum multitudo in unum cogitur, ideoque Romanus archiepiscopus et pontifex nuncupatur. Qua porro ratione universa totius orbis Ecclesia in unum per Romanum dirigitur, non Romanus, sed summus pontifex appellatur. Ob hoc, qui simul una cum summo pontifice non sentit, quasi unam catholicam Ecclesiam denegaret, tanquam mem-

ι'. Ἐπειδὴ οὖν μία ἐστὶν ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, καὶ μία τῆς Ῥώμης, ὡς καὶ ὁ λόγος ἀπέδειξε, καὶ τὰ πράγματα πείθεσθαι καὶ μὴ θέλοντας ἀναγκάζει, πάντως δεῖ πάντας καὶ ὑμᾶς τῶν ἄλλων μᾶλλον ὡς φρονιμωτέρους εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν πιστεύοντας, μίαν εἶναι τὴν καθόλου τῇ τῆς Ῥώμης ὁμολογεῖν, καὶ τὰ κυρωθέντα συνοδικῶς πιστεύειν τε καὶ κηρύττειν, οὕτω τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως διορίζοντος. Πρὸς τούτοις ἀνάγκη ἐστὶ τὸν εἴς τι πιστεύοντα εἰδέναι ὡρισμένως, ὅσον αὐτῷ ἐφικτὸν, πῶς πιστεύει, καὶ τί, καὶ διατί. Ὅτι μὲν οὖν εἰς μίαν χρὴ Ἐκκλησίαν πιστεύειν, οἴδασι πάντες Χριστιανοί, καὶ οὐδὲ τῶν αἱρετικῶν τις τοῦτο ἀρνήσεται· πῶς δὲ μία, ὀλίγοι οἴδασι. Λέγουσι δ' ὅμως μίαν τὴν ᾗ αὐτοὶ κατακολουθοῦσιν ὡρισμένως, ὥσπερ καὶ ὑμεῖς πρότερον τῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἄλλοι ἄλλας. Ὁ δὲ λόγος ἀπέδειξε, καὶ τὰ πράγματα διὰ τῶν συμφορῶν κηρύττει, μίαν εἶναι τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν οὐδεμιᾷ τῶν Ἐκκλησιῶν ἄλλῃ, εἰ μὴ μόνον τῇ τῆς Ῥώμης. Ἀναθέματι ἄρα ὑπόκειται ὁ μὴ ταύτῃ ἑπόμενος, μηδὲ πιστεύων ὡς σῦτη. Πᾶσαι γὰρ αἱ ἅγιαι καὶ καθολικαὶ σύνοδοι, ἀπὸ τῆς δευτέρας εὐθὺς ἀρξάμεναι, τῷ ἀναθέματι παραδιδόασι πάντας τοὺς μὴ εἰς μίαν Ἐκκλησίαν πιστεύοντας καθολικὴν καὶ ἁγίαν, μίαν δὲ εἰπόντες, ὡρισμένως μίαν ἐνόησαν. Εἰ γὰρ μὴ ὡρισμένως, ἀορίστως ἄρα· ὅπερ πάσης ἐστὶ βλασφημίας μεστόν. Πῶς γὰρ εἰς μίαν πιστεύεις, μὴ εἰδὼς εἰς τίνα; Ἆρα εἰς τὴν καθόλου τῆς οἰκουμένης πιστεύειν λέξεις; Ἔστιν σοι ἄρα καὶ ὁ Ἀρμένιος ὀρθόδοξος, καὶ ὁ Αἰθίοψ, καὶ οἱ τὰ Σεργίου δοξάζοντες Ἰνδοί, καὶ Μονοθελῆται, καὶ οἱ τὴν θεότητα σταυροῦντες αὐτήν. Μίαν οὖν λέγοντες τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν, δεῖ εἰδέναι φαμὲν καὶ τίνων Ἐκκλησιῶν ἐστι μία. Τῷ ὁμοειδεῖ γάρ ἐστι πᾶν πλῆθος ἕν. Ἔστι δὲ μία ἡ καθολικὴ τῇ τῆς Ῥώμης ὡς ἀπεδείχθη. Ταύτῃ ἄρα δεῖ ἕπεσθαι τόν γε ὡς ἀληθῶς ὀρθόδοξον κατὰ τὴν τῆς πίστεως ὁμολογίαν. Ἐπεὶ δὲ καὶ ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία μία ἐστὶν, ἔσται καὶ αὐτὴ μία τῷ αὐτῆς ἀρχιερεῖ. Τούτῳ γὰρ τὸ ἐν αὐτῇ πλῆθος ἱερέων τε καὶ ἐπισκόπων καὶ ἀρχιερέων εἰς ἓν συνάγεται, καὶ κατὰ τοῦτο Ῥώμης ἀρχιεπίσκοπος καὶ ἀρχιερεὺς λέγεται. Καθὸ δὲ ἡ καθόλου τῆς οἰκουμένης Ἐκκλησία εἰς ἓν διὰ τοῦ Ῥώμης συνάγεται, οὐ Ῥώμης, ἀλλ' ἄκρος κεκλεῖται ἀρχιερεύς. Διὰ τοῦτο τὸν μὴ ὁμόδοξον τῷ ἄκρῳ ἀρχιερεῖ ὡς ἀρνούμενον τὴν μίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀποβλητέον, ὡς σεσηπὸς μέλος. Οὐχ ὁμοδοξεῖ δὲ ὁ μὴ μνημονεύων. Μνημονεύειν ἄρα δεῖ ἐν ταῖς θείαις λειτουργίαις τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως. Οὐ γὰρ ἵν' αὐτὸς τιμηθῇ τὸ μνημόσυνον

τοῦτο γίνεται, ἀλλ' ἵνα οἱ αὐτοῦ μνημονεύοντες ἑνω- A
θῶσι τῇ μιᾷ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ. Ὥσπερ γὰρ ἐν
στρατῷ οἱ δέκα στρατιῶται τῷ δεκάρχῳ ἑνοῦνται
εἰς ἕν, καὶ οἱ δέκα δέκαρχοι τῷ ἑκατοντάρχῳ, καὶ
οἱ δέκα ἑκατόνταρχοι τῷ χιλιάρχῳ, καὶ οἱ χιλίαρ-
χοι τῷ στρατηγῷ, οἱ δὲ πολλοὶ στρατοὶ καὶ στρατη-
γοὶ τῷ ἑνὶ βασιλεῖ καὶ αὐτοκράτορι· οὕτως ἔχει καὶ
ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ. Ἀντὶ γὰρ δεκάρχων τοὺς
μὲν ἐνοριῶν ἱερεῖς ἔχομεν, ἑκατοντάρχους δὲ τοὺς
ἐπισκόπους εἴποι τις ἄν, τοὺς δὲ ἀρχιεπισκόπους
χιλιάρχους, στρατηγοὺς δὲ μεγάλων στρατῶν τοὺς
μεγάλους ἐγὼ καὶ θείους πατριάρχας ἡγοῦμαι. Ὁ
δὲ πάππας ὡς αὐτοκράτωρ καὶ βασιλεὺς τῆς Ἐκ-
κλησίας ἐστίν. Ὦ βασιλεὺς δὲ εἶπον, ἐπεὶ οὐχ ὡς
τύραννος, ἀλλ' ἑκόντων τῶν ὑπηκόων ἄρχειν αὐτὸν B
δεῖ. Ὥστε ὅταν περί τινος τῶν θεολογικῶν, ἢ καὶ
τῶν κατ' οἰκονομίαν πρὸς σωτηρίαν ἀναγκαίων ζη-
τῆται, οὐκ αὐτὸν κρίνειν, ἀλλὰ τῇ τῶν πλειόνων
ἀρχιερέων ἀκολουθοῦντα γνώμην, φέρειν τὴν ψῆ-
φον· καθάπερ ἐφ' ἡμῖν Εὐγένιος ὁ μέγας ἐν τῇ συν-
όδῳ τῇ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος
ζητησάσῃ ἐποιήσατο. Ὥστ' ἤδη κεκυρῶσθαι τοῦτο
τὸ ζήτημα, καὶ τῷ ἀναθέματι ὑποκεῖσθαι τοὺς
ἀπειθοῦντας τῇ ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένῃ συνόδῳ.
Τοῦτο γὰρ ὥρισται κατὰ τῶν ἀπειθούντων ταῖς
καθολικαῖς συνόδοις. Ἐκ πάντων οὖν τούτων φανε-
ρὸν, τὸν πάππαν εἶναι, ᾧ πᾶσα ἡ ἐν καθόλου Ἐκ-
κλησίᾳ συνάγεται. Πᾶσαι γὰρ αἱ ἐκκλησίαι τῇ Ῥώ-
μῃ ἑνίζονται. Αὕτη δὲ τῷ πάππᾳ. Πᾶσαι ἄρα τῷ
πάππᾳ. Καὶ διὰ τοῦτο οἱ μὴ θέλοντες αὐτοῦ, ὅταν C
δεῖ, καὶ ὡς δεῖ, μνήμην ποιεῖσθαι, ἰδίᾳ βουλήσει τῆς
μιᾶς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀποκηρύττουσιν ἑαυτούς.

ια'. Ἔτι δεῖ πάντως τάξιν εἶναι ἐν τῇ καθολικῇ
καὶ μιᾷ Ἐκκλησίᾳ. Τὸ γὰρ ἄτακτον ἓν εἶναι οὐ δύνα-
ται. Ἡμεῖς δὲ εἰς μίαν πιστεύειν Ἐκκλησίαν παρ'
αὐτοῦ τοῦ Συμβόλου κελευόμεθα. Τάξις δὲ οὐκ
ἔσται ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, μὴ οὔσης τινὸς πρώτης
καὶ δευτέρας. Πρώτη δὲ ἡ τῆς Ῥώμης. Ταύτῃ
ἄρα δεῖ ἕπεσθαι ὡς πρώτῃ τῷ ἀξιώματι, οὐ τῇ
ἀπαριθμήσει. Τὸ γὰρ πρῶτον τῇ ἀπαριθμήσει οὐκ
ἔστι τῷ πράγματι πρῶτον, ἀλλὰ τῇ βουλήσει τοῦ.
ἀριθμοῦντος, διὸ καὶ μεταπίπτει, μεταβαλόντος τοῦ
ἀριθμοῦντος τὸ δεύτερον, ἢ τὸ τρίτον, ἢ ἄλλο τι D
ἀντὶ τοῦ πρώτου. Ἡ δὲ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία καὶ
ἦν καὶ ἔστι καὶ ἔσται πρώτη πασῶν τῶν Ἐκκλη-
σιῶν. Καὶ ὁ ταύτης ἄρα ποιμὴν πρῶτός ἐστι τῶν
ποιμένων πάντων τῆς Ἐκκλησίας, οὐ τῇ ἀπαριθμή-
σει, ἀλλὰ τῇ ἀξίᾳ. Ὥσπερ γὰρ Ἐκκλησία ἔχει πρὸς
Ἐκκλησίαν, οὕτω καὶ ποιμὴν πρὸς ποιμένα. Οὗτος
ἄρα ἐστὶν ὁ διάδοχος τοῦ πρώτου τῶν ἀποστόλων
Πέτρου. Πάντες γὰρ οἱ μεγάλοι ἀρχιερεῖς τῶν ἀπο-
στόλων καὶ λέγονται καὶ εἰσὶ διάδοχοι· καὶ ὁ πρῶ-
τος ἀρχιερεὺς ἄρα τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων.
Ἐδόθησαν δὲ αἱ κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν
μόνῳ ἀμέσως τῷ Πέτρῳ καὶ τῷ πάππᾳ ἄρα κατὰ
διαδοχήν. Ὅσοι οὖν τῶν ἀρχιερέων διέστηκαν ἀπὸ
τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης, μὴ μνημονεύοντες

brum putridum rejiciendus est. Neque eadem quæ A
et summus pontifex sentit, qui illius commemo-
rationem non facit. Commemoratio itaque illius
inter Missarum solemnia facienda est. Et hæc
illius memoria, non ut illi honor impendatur, fit,
sed ut qui illum commemorant, uni catholicæ Ec-
clesiæ uniantur. Veluti enim in exercitu decem
milites decurioni in unum uniuntur, et decem de-
curiones centurioni, et decem centuriones mille
militum præfecto, et mille militum præfectus du-
ctori exercitus, multi vero exercitus et eorum
duces uni regi et imperatori, ita et in Dei Ecclesia
fit. Sunt enim nobis decurionum vice parœciarum
sacerdotes, et centuriones episcopos non incom-
mode appellaveris, archiepiscopos mille militum
præfectos : ductores vero magnorum exercituum B
magnos ego divinosque patriarchas reputo. Papa
vero est veluti Ecclesiæ imperator et rex. Dixi ut
rex, neque enim tyrannus est, qui ita annuentibus
subditis imperat. Quapropter cum de aliqua re
theologica, sive de iis quæ ad salutem necessaria
sunt, quæstio inciderit, non ipse judicat, sed plu-
rium præsulum sententiæ insistens, calculum ad-
dit : veluti hac nostra ætate magnus Eugenius in
synodo, quæ de processione Spiritus sancti quæ-
stionem moverat, confecit : ut jam de illa quæ-
stione firmatum sit, et anathemati subjaceant, qui
synodo Florentiæ coactæ non obediunt. Hoc nam-
que in eos qui generalibus synodis non obediunt,
constitutum est. His omnibus plane patet, papam C
unum esse, quo Ecclesia catholica in unum cogitur.
Universæ enim Ecclesiæ Romanæ uniuntur, ipsa vero
papæ. Ergo universæ papæ. Quare qui illius commemorationem, cum opus est, et modo quo addece-
cet, respuunt, propria voluntate sese ab una catholica Ecclesia ejiciunt.

11. Præterea, in catholica et una Ecclesia ne-
cessario ordo requiritur. Quod etenim inordina-
tum est, unum esse non potest ; et nobis in unam
Ecclesiam credere, ab ipso Symbolo præcipitur.
Ordo vero in Ecclesiis nullus erit, si in illis prima
et secunda non est. Prima autem Romana est.
Illi igitur uti primæ dignitate, non enumeratione ob-
secundandum est. Nam primum in enumeratione
re primum non est, sed arbitrio stat enumerantis,
proptereaque primatu excidit, si enumerans loco
illius secundum aut tertium collocaverit. Romana D
vero Ecclesia et fuit, et est, et erit omnium Ec-
clesiarum prima. Illius igitur pastor est omnium
Ecclesiæ pastorum primus, non enumeratione, sed
dignitate. Uti enim se habet Ecclesia ad Eccle-
siam, ita et pastor ad pastorem. Hic ergo est Petri
apostolorum principis successor. Omnes siquidem
insigniores præsules apostolorum successores et
dicuntur, et sunt. Et primus itaque præsul, apo-
stolorum principis. Concreditæ vero sunt regni
cœlorum claves soli Petro immediate, igitur et
papæ secundum successionem. Quicunque itaque
præsules ab Ecclesia Romana dividuntur, non
commemorantes, ut addecet, summi pontificis,
non habent claves. Ideoque et ipsi, et eorum se-

etatores clamabunt, *Domine, Domine, aperi*, et audient, heu damna! *Non novi vos.*

12. Sed dixerit forte quispiam : Ultra modum papam extollis, et in deorum numero collocas; at nos novimus, eum hominem esse, posseque et peccatis et impietate corruere; ideoque eum sequi in rebus fidei non sustinemus. Hoc porro frustra est. Namque pastorem aliquem nos sequi necesse est. Pastor vero quicunque homo est, erroribus obnoxius. Imo et singulis diebus ipse veluti homo deliquit. Etsi vel una hora vita nostra perduraret, neque eo tempore intaminati esse possumus. Verum de his nemo pro papa rationem reddet, sed ipse pro se respondebit. Ita est, inquis, at enim fieri potest, ut papa æque atque homo in hæresim prolabatur; at in rebus fidei hæreticum sequi fas non est. Verum enimvero si quæ ille animo concipit non excluserit, nihil id ad gregem; eorum enim quæ animo contecta sunt, solus Deus judex est. Quodsi deprehendatur, pelletur e pastorali dignitate ab Ecclesia; namque supra diximus, ipsum uti regem Ecclesiæ præesse. Rex vero non morte tyrannorum, sed norma a legibus communi calculo confirmatis præscripta cuncta peragit. Lex autem Ecclesiæ est divina Scriptura, et divini doctores illius interpretes, quorum vestigiis si deprehendatur non insistere, veluti porcus silvestris ejicietur. Sed et ipsam Romanam Ecclesiam dicet nescio quis. Verum propitius sit Deus. Credendum siquidem est, fieri non posse ut Romana Ecclesia, quæ prima est, et per quam universalis, ut una sit, habet, in hæresim labatur. Etenim si et ipsa cum hæreticis aberraverit, in quamnam unam et sanctam nos Christiani credemus? Necesse enim omnino erat nobis tradi divinitus Ecclesiam firmam, minime lubricam, et quæ in pietatis dogmatibus falli non posset, ut haberemus, ab hæreticis vexati, sive etiam nos ipsi addubitantes, quo possemus confugere. Hæc vero est Romana. Audiamus Christum Servatorem: *Tu es Petrus*, inquit, *et super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam, et portæ inferi non prævalebunt adversus eam.* Portas hic inferi hæreses vocat, ut cuncti doctores una sententia, a Spiritu illis communicata, interpretati sunt. Considerandum porro est, quæ ex magnis sedibus ac patriarchicis aliquando hæresi dehonestata non fuit. Extra Romanam plane nulla. Id vero nunquam illam perpessam fuisse, humanum equidem non est, sed divinum. Virtus enim illius, qui dixerat: *Et portæ inferi non prævalebunt adversus eam*, conservavit, et conservabit ipsam præterea maculæ et labis expertem, inculpatam, intaminatam, ab omni hæresi disjunctissimam, rectamque veritatis interpretem. Ob hæc omnia, qui ab ea sejungitur, extra catholicam Ecclesiam degit.

13. Volo autem id quoque in præsenti exponere,

A τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως, ὡς δεῖ, οὐκ ἔχουσι τὰς κλεῖς. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτοῖς κράξουσι μὲν, *Κύριε, Κύριε, ἄνοιξον·* ἀκούσονται δὲ, φεῦ τῆς ζημίας! *Οὐκ οἶδα ὑμᾶς.*

ιβ'. Ἀλλ' ἴσως εἴποι τις, ὡς λίαν ἐκθειάζεις τὸν πάππαν σύ. Ἡμεῖς δὲ ἄνθρωπον εἶναι καὶ αὐτὸν οἴδαμεν, ἁμαρτίᾳ καὶ βλασφημίᾳ δυνάμενον καταποθῆναι. Διὰ τοῦτο καὶ ἀκολουθεῖν αὐτῷ κατὰ τὴν πίστιν οὐκ ἀποδεχόμεθα. Ἀλλὰ τοῦτο οὐδέν ἐστιν Ἀνάγκη γὰρ ἕπεσθαι ποιμένι τινί. Ποιμὴν δὲ πᾶς ἄνθρωπός ἐστι σφαλῆναι δυνάμενος. Μᾶλλον δὲ καθ' ἡμέραν καὶ αὐτὸς ἁμαρτάνει ὡς ἄνθρωπος. Εἰ γὰρ καὶ μία ὥρα ὁ βίος ἅπας ὑπῆρχεν ἡμῖν, οὐδαμῶς ἔξω ῥύπου εἶναι δυνάμεθα. Ἀλλὰ περὶ τούτων οὐδεὶς ὑπὲρ τοῦ πάππα δώσει λόγον, ἀλλ' αὐτὸς ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἀπολογηθήσεται. Ναὶ, φασὶν, ἀλλὰ δυνατόν ἐστι καὶ αἱρέσει συσχεθῆναι τὸν πάππαν ὡς ἄνθρωπον. Αἱρετικῷ δ' ἀκολουθεῖν τὰ κατὰ πίστιν οὐ θεμιτόν. Ἀλλ' εἰ μὲν οὐκ ἐκδώσει τὰ ἐν τῇ ψυχῇ, οὐδὲν πρὸς τὸ ποίμνιον. Τῶν γὰρ ἐν τῇ ψυχῇ κεκρυμμένων μόνος ἐστὶ κριτὴς ὁ Θεός. Εἰ δὲ φωραθήσεται, ἐκδιωχθήσεται τῆς ποιμαντικῆς ἀξίας παρὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ἴδη γὰρ φθάσαντες εἰρήκαμεν, ὡς βασιλέα εἶναι αὐτὸν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ δὲ βασιλεὺς οὐ τυραννικῶς, ἀλλὰ κατὰ τοὺς τεθέντας κοινῇ νόμους πάντα ποιεῖ. Νόμοι δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἡ θεία Γραφὴ, καὶ οἱ ἐξηγηταὶ ταύτης οἱ θεῖοι διδάσκαλοι, οἷς εἰ φωραθείη μὴ ἀκολουθεῖν, ὡς μονιὸς ἄγριος καταβληθήσεται. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴν B τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ῥώμης φήσει τις ἂν· ἀλλ' ἴσως εἴη Θεός· ἀδύνατον γὰρ εἶναι πιστεύειν χρὴ αἱρέσει περιπεσεῖν τὴν τῆς Ῥώμης Ἐκκλησίαν πρώτην οὖσαν, ᾗ τὸ μίαν εἶναι ἡ καθολικὴ ἔχει. Εἰ γὰρ καὶ αὕτη νοσήσει τὰ τῶν αἱρετικῶν, εἰς ποίαν μίαν τε καὶ ἁγίαν πιστεύσομεν οἱ Χριστιανοί; Ἔδει δὲ πάντως μίαν ἡμῖν δοθῆναι θεόθεν Ἐκκλησίαν, ἀσφαλῆ, βεβαίαν, μὴ δυναμένην κλινηθῆναι ἐν τοῖς τῆς εὐσεβείας δόγμασιν, ἵν' ἔχωμεν διωκόμενοι παρὰ τῶν αἱρετικῶν, ᾗ καὶ αὐτοὶ ἀμφισβητοῦντες ποῖ καταφύγωμεν. Αὕτη δέ ἐστιν ἡ τῆς Ῥώμης. Ἀκούσωμεν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. *Σὺ εἶ Πέτρος*, φησὶ, *καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς.* Πύλας δὲ ᾅδου C τὰς αἱρέσεις λέγει, ὡς πάντες οἱ διδάσκαλοι μιᾷ γνώμῃ τῇ παρὰ τοῦ Πνεύματος ἐξηγήσαντο. Σκεπτέον δὲ τίς ποτε τῶν μεγάλων θρόνων καὶ πατριαρχικῶν οὐ κατηκολούθησέ ποτε αἱρέσει. Πάντως οὐδεὶς πλὴν τοῦ Ῥώμης. Τὸ δὲ μηδέποτε τοῦτο παθεῖν οὐκ ἔστιν ἀνθρώπινον, ἀλλὰ θεῖον. Ἡ γὰρ δύναμις τοῦ εἰπόντος, *Καὶ πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς*, ἐφύλαξε καὶ φυλάξει αὐτὴν ἄσπιλον, ἄμωμον, ἀμίαντον αἱρέσει, ὀρθοτομοῦσαν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Διὰ ταῦτα πάντα ὁ μὴ ἀκολουθῶν αὐτῇ ἔξω ἐστὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας.

ιγ'. Βούλομαι δὲ κἀκεῖνο τό γε νῦν ἔχον ἀναπτύ-

ξαι, ὃ παρὰ πολλῶν ἁγίων Πατέρων, καὶ μάλιστα Ἀνατολικῶν γράφεται, ὡς πέντε μεγάλοις θρόνοις ἡ καθόλου Ἐκκλησία συνίσταται, ὥσπερ τι ζῶον αἰσθήσεσι πέντε, ἁφῇ, γεύσει, ὁράσει, ἀκοῇ, ὀσφρήσει. Ὥσπερ οὖν τὸ καλῶς ἔχον ζῶον καὶ τέλειον ταύταις τελειοῦται, οὕτω φασὶ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν καθόλου λέγω καὶ μίαν, τοῖς πέντε θρόνοις τελειοῦσθαι. Ἐπειδὴ οὖν ταῦθ' οὕτως ἔχει, ὡς παρὰ τῶν διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας μανθάνομεν, χρὴ ζητῆσαι τίνι τῶν αἰσθήσεων ἑκάστη τῶν Ἐκκλησιῶν ἀφομοιοῦται. Ἀδύνατον γὰρ πάσας πάσαις, ἢ πολλὰς μιᾷ, ἀλλὰ μίαν Ἐκκλησίαν μιᾷ αἰσθήσει ἀφομοιοῦσθαι ἀναγκαῖον. Ἵν' οὖν τοῦτο καλῶς διακρίνωμεν, ἀκούσωμεν πρῶτον τοῦ τῆς φύσεως ἀγγέλου, Ἀριστοτέλους φημί, τί περὶ τῶν αἰσθήσεων διορίζεται ἐν τῷ τέλει τοῦ τρίτου τῶν περὶ ψυχῆς. *Οὐδεμίαν*, φησὶ, *δύναται τὸ ζῶον αἴσθησιν ἔχειν χωρὶς ἁφῆς.* Καὶ παρακατιὼν ἄλλοις ῥήμασι τὸ αὐτὸ λέγει· τὰ γὰρ ἀληθῆ καὶ ἀναγκαῖα εἰώθαμεν ἐπαναφέρειν πολλάκις. *Οὐδεμίαν*, φησὶ, *αἴσθησιν εἶναι δυνατὸν χωρὶς ἁφῆς. Ὅθεν φανερὸν θνήσκειν ἐξ ἀνάγκης τὰ ζῶα, ταύτην μόνην τὴν αἴσθησιν ἀπολέσαντα. Οὔτε γὰρ ἐστὶ δυνατὸν ἁφὴν ἔχειν τὸ μὴ ζῶον, οὔτε ἀνάγκη ἐστὶν ἄλλην τὸ ζῶον ἔχειν αἴσθησιν πλὴν ταύτης.* Εἶτα εἰπὼν, *ὡς αἱ τῶν ἄλλων αἰσθητῶν ὑπεροχαὶ οὐ φθείρουσι τὸ ζῶον, αἱ δὲ τῶν ἁπτῶν φθείρουσιν*, ἐπιφέρει τὸν λόγον, ὅτι *Παντὸς αἰσθητοῦ ἡ ὑπεροχὴ φθείρει τὸ τῆς αἰσθήσεως ὄργανον. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἁπτὸν φθείρει τὴν αὐτὴν ὑπερέχον. Τὸ δὲ ζῆν ὥρισται τῇ ἁφῇ· δέδεικται γὰρ, ὡς ἀδύνατόν ἐστι ζῷα εἶναι χωρὶς ἁφῆς. Διὸ καὶ ἡ τῶν ἁπτῶν ὑπεροχὴ οὐ τὰ τῆς αἰσθήσεως ὄργανα μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ζῶον φθείρει· ταύτην γὰρ μόνην ἔχει τὸ ζῶον, οὐ τοῦ εἶναι χάριν, ἀλλὰ τοῦ εὖ εἶναι. Ὅρασιν μὲν, ἵνα βλέπῃ, γεῦσιν δὲ ἡδονῆς καὶ λύπης ἕνεκα, ἵν' ἐν ταῖς τροφαῖς αἰσθανόμενον ἐπιθυμῇ καὶ κινῆται, ἀκοὴν δὲ ἵν' αὐτῷ, γλῶσσαν δὲ ἵν' ἄλλῳ σημαίνῃ.* Τούτων οὕτως ἐχόντων, πρόδηλον ὅτι ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία, ὥσπερ ἁφή τίς ἐστι. Τίνα γὰρ ἄλλην τῶν Ἐκκλησιῶν τῇ ἁφῇ ὁμοιώσομεν; κυριωτάτη γὰρ τῶν αἰσθήσεων αὕτη καὶ πρώτη, καὶ ἧς ἄνευ οὐδεμία τῶν ἄλλων εἶναι δύναται. Ἀλλ' οὐδὲ ζῶον ὅλως ἐστὶν ἄνευ ἁφῆς. Ἔστι δὲ καὶ ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία πρώτη καὶ κυριωτάτη, ὡς ὁμολόγηται πᾶσι, καὶ οὐκ ἔστιν ἀντειπεῖν. Τῇ ἁφῇ ἄρα μόνῃ αὕτη ἀφομοίωται. Ὥσπερ οὖν ζῶον οὐκ εἶναι δυνατὸν χωρὶς ἁφῆς, οὕτως οὐδ' Ἐκκλησίαν ἄλλην συνίστασθαι δυνατὸν χωρὶς τῆς τῶν Ῥωμαίων Ἐκκλησίας. Καὶ ὥσπερ θνήσκειν εὐθὺς ἀνάγκη τὸ ζῶον στερηθὲν τῆς ἁφῆς, οὕτω θνήσκειν εὐθὺς τὸν Χριστιανὸν, ὥστε μὴ εἶναι ὀρθόδοξον, χωρισθέντα τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας πάντως ἀνάγκη. Καὶ ὥσπερ τὸ ζῶον, στερηθὲν τῶν ἄλλων αἰσθήσεων, δύναταί πως ζῆν μόνον τῇ ἁφῇ, οὕτω καὶ ὁ Χριστιανὸς ὀρθοδοξεῖν δύναται, στερηθεὶς τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, καὶ μόνην κατέχων τὴν τῆς Ῥώμης. Οὕτω δὴ ἡ μὲν Ῥώμης Ἐκκλησία ἁφῇ παρείκασται· τὰς δ' ἄλλας

quod a multis sanctis Patribus, et præcipue Orientalibus scriptis mandatum est, ex quinque duntaxat magnis sedibus Ecclesiam universalem componi, quemadmodum animal quinque sensibus, tactu, gustu, visu, auditu et odoratu. Qua igitur ratione recte se habens animal et perfecte his quinque sensibus plenum atque perfectum est, ea et universalem Ecclesiam tradunt hisce quinque sedibus absolutam esse. Cum itaque hæc ita se habeant, ut ab Ecclesiæ doctoribus addiscimus, inquirendum est, cuinam ex dictis sensibus unaquæque Ecclesia assimilatur. Neque enim fieri potest, ut omnes omnibus, aut plerasque uni, sed unam Ecclesiam uni sensui consimilem esse necesse est. Utque id aptissime dijudicetur, ante omnia naturæ interpres Aristoteles audiendus est, quid ille de sensibus decernat in fine libri tertii De anima: *Nullum*, ait, *potest animal sensum habere absque tactu.* Et infra aliis verbis id idem insinuat; vera siquidem atque necessaria sæpius repetere solemus: *Absque tactu*, inquit, *fieri non potest, ut alius quispiam sensus sit. Hinc patet animalia necessario mori, cum eo sensu privantur: neque enim fieri potest, ut tactum habeat, quod animal non est; neque necesse est, ut alium animal præter hunc unum habeat.* Tum demum cum pronuntiasset, *exsuperationem sensibilis cujusvis animal non destruere, sed exsuperationem tangibilis destruere*, subinfert: *Exsuperatio cujuscunque sensibilis sensus destruit instrumentum, quare et tangibile exsuperans ipsum destruit tactum; at tactu definitum est animal. Demonstratum namque est, absque tactu fieri non posse, ut animal sit. Quamobrem exsuperationes eorum quæ tactu percipiuntur, non solum instrumentum ipsius sensus, verum etiam animal ipsum interimunt. Hunc enim solum animal habet, non ut sit, sed ut bene sit, visum ut videat, gustum ob id quod voluptate afficit aut dolore, ut in alimento sentiat, et cupiat, et moveatur, auditum ut sibi, linguam, ut alteri significet.* Quæ cum ita se habeant, apertum remanet Romanam Ecclesiam instar tactus esse. Quam enim aliam Ecclesiam tactui exæquabimus? Namque ipse est inter alios sensus et propriissimus, et primus, et quo dempto, nullus alius esse potest. Imo neque animal est absque tactu. Est vero et Romana ipsa Ecclesia prima et principalis, ut in confesso est apud omnes, nec quispiam contradicere audebit. Tactui igitur soli illa assimilatur. Quemadmodum itaque fieri non potest, ut absque tactu animal sit, ita neque fieri potest ut Ecclesia sit absque Romana Ecclesia. Et uti tactu privatum illico necessario emoritur animal, ita statim et Christianus necessario vitam amittit, ut nullo modo recte sentiat, ab Ecclesia Romana sejunctus. Et veluti animal, reliquis aliis sensibus nudatum, solo tactu vitam producere potest; ita et Christianus recte sentire poterit, a reliquis Ecclesiis separatus, dummodo soli Romanæ adhæreat. Et hoc pacto Ecclesia Ro-

mana tactui exæquatur. Reliquas necesse est ita disponere. Secunda est Constantinopolitana, quæ sensuum secundo, gustui scilicet, comparabitur; ille enim post tactum primas sibi vindicat, quod tactus quodammodo sit, et post tactum aliis sensibus magis animal conservat. Et Constantinopolitanus post Romanum in rebus ecclesiasticis effertur divinorum canonum sanctis; ita ut aliis tribus Ecclesiis tutius Constantinopolitanus Ecclesiam conservare potis sit, quemadmodum et gustus magis aliis sensibus, unum si excipias tactum, animal, quod et rebus ipsis innotuit. Ea siquidem sola post dissidium Orientalem Ecclesiam universam constituebat, non recte quidem a Romana separata, constituebat nihilominus, quod esset Romanæ et ipsa exemplar quoddam, veluti et gustus est quodammodo tactus. Tertia Alexandrina tertio omnino, visui nempe; quarta Antiochena auditui, qui quartum locum occupat inter sensus; reliqua Hierosolymitana postremo odoratui, ut ratio ipsa poscit, comparabitur. His patet, si ante Græcorum schisma tres Orientales Ecclesiæ separatæ fuissent, tamen qui eas amiserant Christiani, orthodoxi equidem erant, rectis dogmatibus addicti, licet non usquequaque bene valerent. Animalia etenim pleraque sunt cæca, pleraque surda, pleraque odoratu spoliata. Et licet tribus his sensibus privetur animal, rursus animal est. Quare et Christiani tribus hisce Ecclesiis privati, Hierosolymitana, Antiochena, Alexandrina, omnino orthodoxi nihilominus sunt. Post vero Græcorum schisma soli Romanæ Ecclesiæ salva et integra recta dogmata conservantur. Namque animal adhuc perdurat sensibus aliis, præ uno tactu spoliatum. Et gustu quoque deperdito, vivimus tamen solo tactu. Si quis etenim edendo bibendoque saporem non percipit neque dulcem, neque amarum, neque salsum, neque acidum, neque reliquos, quos gustus dijudicat, perdurat tamen et vivit rationem sequens, et edens, et bibens, non voluptate motus, sed tantum ut vivat, et vivit quidem, etsi non jucunde, et absque discrimine. Sic igitur et Romana Ecclesia recte quidem de rebus fidei sentit, sed patitur aliis Ecclesiis spoliata. Cum vero solus tactus animali necessarius sit, ut animal sit, reliqui vero sensus, non ut animal sit, sed ut bene et jucunde vivat, et absque periculo, et sola Romana tactui comparetur, sola igitur illa erit necessaria hominibus, qui rectam atque orthodoxam doctrinam ambiunt: reliquæ vero Ecclesiæ ad bene et facilius atque suavius rectam doctrinam tuendum necessariæ solummodo erunt. Hæc enim omnia ex adducta similitudine consequuntur, quam sancti Patres et doctores Ecclesiæ usurpant, dum quinque magnas Ecclesias quinque animantis sensibus comparant. Velut enim animal est, quod sensus habet, et non ipse sensus, aliud enim est qui possidet, et aliud quod possidetur; pari modo non est Ecclesia, quod Ecclesias habet, sed Christianus orthodoxus. Deli-

A οὕτω; ἔχειν ἀναγκαῖον. Δευτέρα ἐστὶν ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως· τῇ δευτέρᾳ τῶν αἰσθήσεων ἄρα εἰκασθήσεται, τῇ γεύσει λέγω. Αὕτη γὰρ μετὰ τὴν ἁφὴν εὐθὺς τάττεται, διότι ἁφή τίς ἐστι, καὶ μετὰ τὴν ἁφὴν μᾶλλον τῶν ἄλλων αἰσθήσεων τὸ ζῶον συντηρεῖ. Καὶ ὁ Κωνσταντινουπόλεως δὲ μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς μεγαλύνεται πράγμασι κατὰ τοὺς θείους κανόνας, ὥστε μᾶλλον τὴν τῆς Κωνσταντίνου τῶν λοιπῶν τριῶν Ἐκκλησιῶν συντηρεῖν δύνασθαι τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς καὶ ἡ γεῦσις τῶν ζώων μᾶλλον τῶν ἄλλων αἰσθήσεων πλὴν τῆς ἁφῆς. Ὅπερ καὶ αὐτοῖς φανερὸν ἀνεφάνη τοῖς πράγμασιν. Αὕτη γὰρ μόνη μετὰ τὸ σχίσμα τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν συνίστα πᾶσαν, οὐ καλῶς μὲν χωρισθεῖσα τῆς τῆς Ῥώμης, συνίστα δὲ
B ὅμως διὰ τὸ Ῥώμης εἶναι καὶ αὐτὴν τύπον τινά, ὥσπερ καὶ ἡ γεῦσις ἁφή πως. Τρίτη ἡ τῶν Ἀλεξανδρέων τῇ τρίτῃ πάντως, ἤτοι τῇ ὁράσει· τετάρτη ἡ τῆς Ἀντιοχείας τῇ ἀκοῇ οὖσῃ τετάρτῃ τῶν αἰσθήσεων· καὶ λοιπὴ ἄρα ἡ τῶν Ἱεροσολύμων λοιπῇ τῇ ὀσφρήσει κατὰ λόγον συγκριθήσεται. Ἐκ τούτων δηλονότι εἰ πρὸ τοῦ τῶν Γραικῶν σχίσματος τρεῖς αἱ Ἀνατολικαὶ ἀπεσχίσθησαν· ὅμως οἱ ἀποστάντες ταύτας Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι ἂν ἦσαν, ζῶντες μὲν ἐν ὀρθοδοξίᾳ, πάσχοντες δ' ὅμως. Ζῶα γάρ εἰσι πολλὰ τυφλά, πολλὰ κωφά, πολλὰ μὴ ὀσφραινόμενα. Εἰ δὲ καὶ τῶν τριῶν τούτων αἰσθήσεων στερηθῇ τὸ ζῶον, πάλιν ζῶόν ἐστιν, ὥστε καὶ τοὺς
C Χριστιανοὺς τῶν τριῶν στερηθέντας Ἐκκλησιῶν, Ἱεροσολύμων, Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας, ὀρθοδόξους εἶναι πάντως. Μετὰ δὲ τοῦ τῶν Γραικῶν σχίσματος μόνῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ῥώμης τηρεῖται ἡ ὀρθοδοξία σώα καὶ ἀκέραιος. Φυλάττεται γὰρ τὸ ζῶον πασῶν στερηθὲν τῶν ἄλλων αἰσθήσεων πλὴν ἁφῆς. Καὶ τὴν γεῦσιν γὰρ ἀπολέσαντες, ὅμως ζῶμεν μόνῃ τῇ ἁφῇ. Εἰ γάρ τις ἐν τῷ ἐσθίειν καὶ πίνειν μηδ' ὅλως αἰσθάνεται χυμοῦ τινος, οἷον γλυκέος, πικροῦ, ἁλμυροῦ, ὀξώδους καὶ τῶν λοιπῶν, ὧν ἡ γεῦσις διαρκεῖ, ὅμως καὶ ζῇ τῷ λόγῳ ἀκόλουθῶν, καὶ ἐσθίων καὶ πίνων, οὐχ ἡδονῇ κινούμενος, ἀλλ' ἵνα ζῇ· καὶ ζῇ μέν, οὐχ ἡδέως δὲ, οὐδὲ ἀνεπικινδύνως. Οὕτως ἄρα καὶ ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία ὀρθοδοξεῖ μὲν, πάσχει δὲ τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν στερηθεῖσα. Ἐπεὶ δὲ μόνη ἡ ἁφὴ ἀναγκαία ἐστὶ τῷ
D ζώῳ, ἵν' ᾖ ζῶον, αἱ δὲ λοιπαὶ τῶν αἰσθήσεων, οὐχ ἵν' ᾖ ζῶον, ἀλλ' ἵν' εὖ καὶ ἡδέως ζῇ, καὶ ἀνεπικινδυνότερον ἀναγκαία. Αἱ δὲ λοιπαὶ τῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τὸ εὖ ἔχειν καὶ ῥᾴδιον καὶ ἡδέως ὀρθοδοξεῖν ἀναγκαῖαι μόνον εἰσί. Ταῦτα γὰρ πάντα ἐκ τῆς ὁμοιώσεως ἕπεται, ἣν οἱ θεῖοι Πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ποιοῦνται, τὰς πέντε μεγάλας Ἐκκλησίας ταῖς πέντε τοῦ ζώου αἰσθήσεσι παραβάλλοντες. Ὥσπερ οὖν ζῶόν ἐστι τὸ ἔχον τὰς αἰσθήσεις, οὐκ αἴσθησις, ἄλλο γὰρ τὸ ἔχον, καὶ ἄλλο τὸ ἐχόμενον· οὕτως οὐκ Ἐκκλησία ἐστὶ τὸ ἔχον τὰς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὀρθόδοξος Χριστιανός. Ὁρίζεται δὲ τὸ ζῶον τῇ ἁφῇ· ὁρίζεται ἄρα καὶ ἡ ὀρθοδοξία τῇ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησίᾳ, ὡς εἶναι ὀρθόδοξον τὴν τῇ ὁμολογίᾳ τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας

ἑπόμενον. Σώζεται δὲ οὐδεὶς μὴ ὀρθόδοξος. Ἀδύνατον ἄρα σωθῆναι τὸν μὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ῥώμης συνορθοδοξοῦντα.

A

uitur vero animal tactu, definiuntur et ipsa recta dogmata Ecclesiæ Romanæ ; ut orthodoxus ille reputetur, qui Romanæ Ecclesiæ professionem sequitur. At nullus, qui orthodoxus non sit, salutem consequitur. Fieri ergo non potest, ut unus aliquis saluti suæ provideat, qui cum Romana Ecclesia una orthodoxus non est.

ιδ'. Βούλομαι δ' ἐπειδὴ τάξιν ἔχειν τὰς Ἐκκλησίας ἐκ τῶν πραγμάτων αὐτῶν καὶ τῆς ὁμοιώσεως, ᾗ παραβάλλουσιν οἱ θεῖοι Πατέρες αὐτὰς ταῖς αἰσθήσεσιν, ἀπεδείξαμεν, οὐ τὴν κατ' ἀπαρίθμησιν, ἀλλὰ πραγματικὴν καὶ ἀληθινήν, ἥτις ἐστὶν ἡ κατ' ἀξίαν· οὐ γὰρ δυνατὸν ἄλλην ἢ τὴν κατ' ἀξίαν τάξιν πραγματικῶς ἔχειν τὰς Ἐκκλησίας, ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς πραγματικῆς ταύτης τάξεως εἰπεῖν. Πλείω γὰρ οὐ δύναμαι τό γε νῦν ἔχον λέγειν· τοῦτο μὲν τῷ ἄλλοις ἐνοχλεῖσθαι πολλοῖς, τοῦτο δὲ καὶ τῷ μὴ ἀσκεῖσθαί μοι, ὡς βούλομαι, τὸν Ἕλληνα λόγον. Καὶ αὐτὸ γὰρ τὸ χαράττειν τοὺς Ἑλληνικοὺς τῶν γραμμάτων χαρακτῆρας δυσχερές μοί ἐστι. Εἰ δὲ δοθείη μοί ποτε σχολή, γράψω Λατινικῶς περὶ τῶν τοιούτων πλατύτερον, ὥσπερ καὶ περὶ ἄλλων πολλῶν· ἵνα εἰ καὶ μηδὲν ἄλλο, ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν, ἀλλὰ γοῦν τὰ τῆς ὀρθοδοξίας τῆς ἡμετέρας εἰς ὄφελος τῶν μετέπειτα περιφέρηται. Ὥσπερ γὰρ χρὴ ἐξομολογεῖσθαι τὰς ἰδίας ἁμαρτίας τόν γε Χριστιανὸν, οὕτω καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτοῦ κηρύττειν ἀναγκαῖον, ὡς παρ' αὐτοῦ δεδιδάγμεθα τοῦ Σωτῆρος. Ὁμολογήσειν γὰρ ἐπαγγέλλεται ἔμπροσθεν τοῦ Πατρὸς τοὺς ὁμολογοῦντας αὐτὸν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων. Τάξις οὖν ἐστιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ οὐ κατ' ἀπαρίθμησιν, ἀλλὰ πραγματικὴ, οὐ φύσεως, ἀλλ' ἀξίας. Τῆς δὲ πραγματικῆς τάξεως τοῦτο ἴδιόν ἐστι, τὸ προέχειν τῶν ἑπομένων τὰ πρότερα· οἷον τὸ πρῶτον εὐθὺς πάντων τῶν μετ' ἐκεῖνο, καὶ τὸ δεύτερον ἐξῃρημένου τοῦ πρώτου πάντων τῶν ἑφεξῆς, καὶ τὸ τρίτον ὁμοίως τῶν κατὰ ταῦτα. Διὰ τοῦτο ἡ τῶν Ἱεροσολύμων Ἐκκλησία ἐσχάτη οὖσα τῇ τάξει αὐτὴν μόνην κυβερνήσει καὶ οὐδεμίαν ἕξει ἐξουσίαν κατὰ τῶν ἄλλων. Ἡ δὲ τῆς Ἀντιοχείας πρὸς μὲν τὰς προηγουμένας οὐδὲν δύναται, καιροῦ δὲ καλοῦντος δυνήσεταί τινα μετὰ τῆς τῶν Ἱεροσολύμων. Οἷόν τι λέγω. Ἀφορίζει ὁ τῶν Ἱεροσολύμων πατριάρχης τινά. Ὁ δὲ καταφεύγει ἐπὶ τὸν τῆς Ἀντιοχείας. Λύει τοῦτον ἐκεῖνος, μηδὲν τῶν ἄλλων ποιούντων, ἢ λεγόντων. Ἆρα ὡς ἀφωρισμένον ἀποστρέφεσθαι χρὴ τὸν ἄνδρα, ἢ οὔ; Μεγάλῃ φωνῇ κράζω τὸ δοκοῦν, εἰ ἀνάγκη μοι ἔσται τοῦτο περιπεσεῖν, κρεῖττόν μοι εἶναι νομίζω ἀφωρισμένον εἶναι παρὰ τοῦ Ἱεροσολύμων, καὶ λελυμένον παρὰ τοῦ Ἀντιοχείας, ἢ ἀφωρισμένον παρὰ τοῦ Ἀντιοχείας καὶ λελυμένον παρὰ τοῦ Ἱεροσολύμων. Τοῦτο γὰρ καὶ λόγος τῆς τάξεως καὶ τὸ πρέπον αὐτὸ ἀπαιτεῖ. Ἀεὶ γὰρ τοῦ προτέρου τῇ τάξει, καὶ τῇ ἀξίᾳ ἡ δύναμις φέρεται εἰς τὰ ὕστερον· τοῦ δὲ ὑστέρου εἰς τὰ πρότερον οὐδαμῶς. Διὰ τοῦτο ὁ μὲν βασιλεὺς τοὺς στρατηγοὺς κρίνειν δικαίως, καὶ κολάζειν κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθη δύναται, καὶ ὁ στρατηγὸς τοὺς χιλιάρχους, καὶ ὁ χιλίαρχος τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἑκατοντάρχους· τάττει ὡς δεῖ, καὶ τοὺς μὴ φυλάττοντας τὴν τάξιν κολάζει, καὶ ὁ ἑκατόνταρχος τοὺς

14. Est porro in animo, cum ordinem esse in Ecclesiis, ex rebus ipsis, et similitudine, qua eas sancti Patres cum sensibus comparant, ostendimus, non eum qui ex enumeratione consequitur, sed realem et verum, qui est secundum dignitatem ; neque enim fieri potest, ut alium quam illum, qui ex dignitate est, ordinem reipsa Ecclesiæ possideant, pauca quædam de reali hoc ordine disserere ; cum non plura vires in præsentia suppetant, tum quod aliis multis prægravor, tum quod in B lingua Græca, ut vellem, exercitus non sim ; quando et ipsas Græcarum litterarum notas exarare perdifficile mihi sit : quod si dabitur aliquando otium, de iis iisdem rebus scribam Latine fusius, quemadmodum scripsi et de aliis multis ; ut, etsi nihil aliud, cum flagitiis oneremur, saltem quæ nos recte sentimus, ad posterorum utilitatem circumferantur. Uti enim Christianum addecet propria confiteri peccata, ita et propriam rectam atque integram de rebus fidei dogmatibus evulgare debet sententiam, ut ab ipso Servatore nostro didicimus, qui promittit se coram Patre confessurum illos qui eum coram hominibus confitebuntur. Est itaque in ecclesia ordo non enumeratione, sed re, non naturæ, sed dignitatis. Realis porro ordinis id pro- C prium est, priora iis quæ consequuntur, præcellere, exempli gratia, primum continuo omnibus, quæ post illud sunt, et secundum, uno excepto primo, omnibus, quæ tum inde numerantur, et tertium similiter iis quæ secundum illud sunt. Propterea Hierosolymitana Ecclesia, cum sit omnium postrema ordine, semetipsam solam gubernabit, nec ullam in reliquas Ecclesias auctoritatem adhibebit. Antiochena erga eas quæ sese præcedunt, jus nullum sibi vendicat : si sese tamen tulerit occasio, nonnulla in Hierosolymitanam exercebit. Exempli causa ponatur : Patriarcha Hierosolymitanus communione fidelium aliquem privat : ille ad Antiochenum confugit, hunc que ille, nihil aliis efficientibus, aut annuntiantibus, in communionem D restituit. Eritne hic homo tanquam diris devotus vitandus vel non? Magna voce sententiam meam intono, si necessitas me unquam ad id compulerit : commodius mihi fore existimo ab Hierosolymitano communione fidelium esse privatum, restitutumque ab Antiocheno, quam ab Antiocheno privatum, et restitutum ab Hierosolymitano. Hoc siquidem et ordinis ratio, et postulat id quod decet. Semper enim et ordine et dignitate excellentioris facultas in subsequentia robur habet : at subsequens in excellentiora nunquam. Ideoque rex juremerito exercitui præfectos judicare et castigare secundum leges et consuetudinem potest, et exercitui præfecti chiliarchos, et chiliarchus eos qui sub se sunt,

centuriones, ut opus est, ordinat, et a non servantibus ordinem pœnas petit, et centurio decuriones, et ordo minime contra vertitur. Neque enim, nisi tyrannum induens exercitui præfectus manum ferre contra regem, si legibus ac consuetudinibus parendum est, valet, neque chiliarchus contra exercitui præfectum : et de aliis etiam pari modo edisserendum est. Neque Hierosolymitanus ergo contra Antiochenum, sed hic contra illum, neque Antiochenus contra Alexandrinum, sed Alexandrinus contra duos, qui eum ordine consequuntur. Verum Constantinopolitanus contra reliquos Orientales omnes facultatem habet. Illi vero omnes, quamvis tres, nisi tyrannice nullam facultatem contra Constantinopolitanum neque illius Ecclesiam possunt exercere. Verum papa absolute contra omnes, ut primus. Porro facultatem habere, aut non habere unum contra alium, non intelligimus tyrannice, neque fas est sibimetipsis ex libidine morem gerentes eos qui simul cum illis Ecclesiæ præsunt, injuria afficere, sed veluti judices, secundum consuetudines, et canones, et leges jura dicere. Namque qui ordine cum auctoritate conjuncto aliis præcedunt, subsequentium judices sunt, non subsequentes præcedentium, cum nondum male sentire deprehensi sunt; ubi vero deprehensi fuerint, apud eum qui ordine præcellit, aut apud alios omnes accusandi sunt. Quemadmodum enim anteriores judices sunt posteriorum, ita et catholica Ecclesia, et majore jure, ut ipse existimo, judicare condemnareque primores valet.

A δεκάρχους, καὶ οὐκ ἀντιστρέφει ἡ τάξις. Οὐ γὰρ δύναται εἰ μή που τυραννικῶς ἐπισεῖσαι τὴν χεῖρα τῷ βασιλεῖ κατὰ τὰ ἔθη καὶ τοὺς νόμους ὁ στρατηγὸς, οὐδ' ὁ χιλίαρχος τῷ στρατηγῷ· καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως. Οὐδ' ὁ Ἱεροσολύμων ἄρα κατὰ τῶν Ἀντιοχείας, ἀλλ' οὗτος κατ' ἐκείνου, οὐδ' ὁ Ἀντιοχείας κατὰ τοῦ Ἀλεξανδρείας, ἀλλ' ὁ Ἀλεξανδρείας κατὰ τῶν ἑπομένων τῇ τάξει δύο. Ὁ μέντοι Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τῶν λοιπῶν Ἀνατολικῶν πάντων δύναται. Ἐκεῖνοι δὲ πάντες, καίτοι γε τρεῖς ὄντες, εἰ μή που τυραννικῶς, οὐδὲν δύνανται κατὰ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας. Ὁ δὲ πάππας κατὰ πάντων ἁπλῶς ὡς πρῶτος. Τὸ δὲ δύνασθαι, ἢ μὴ δύνασθαι ἕτερον καθ' ἑτέρου, οὐ τυραννικῶς νοοῦμεν, οὐδὲ τῷ ἰδίῳ ἑπομένους θελήματι, καθυβρίζειν τοὺς συναρχιερατεύοντας δεῖν νομίζομεν, ἀλλ' ὡς κριτὰς κατ' ἔθη, καὶ κανόνας, καὶ νόμους. Οἱ γὰρ πρότεροι τῇ ἀξιωματικῇ τάξει κριταί εἰσι τῶν ὑστέρων, οὐχ οἱ ὕστεροι τῶν προτέρων, μὴ ψωραθέντων οὐκ ὀρθῶς φρονεῖν, ψωραθεῖσι δὲ, ἐγκαλεῖν χρὴ παρὰ τῷ προέχοντι τῇ τάξει, ἢ καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς πᾶσιν. Ὥσπερ γὰρ οἱ πρῶτοι κριταί εἰσι τῶν ὑστέρων, οὕτω καὶ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, οἶμαι δὲ καὶ πολλῷ μᾶλλον, καὶ κρίνειν καὶ κατακρίνειν τὸν πρώτιστον δύναται.

B

15. Quod vero de patriarchis dictum est, id idem et de Ecclesiis dictum volo. Sicuti enim qui in Oriente tres antecelluntˑ nihil contra Constantinopolitanum possunt, ita trium illarum eparchiarum episcopi et archiepiscopi, in unum coacti, juste, ut mea fert sententia, contra illum facere, si una cum illis non coierit Ecclesia Constantinopolitana : quod si ex ea assensus fuerit, possunt omnino. Et hoc non præter rationem. Omnis siquidem Ecclesia, illarum, inquam, quinque adversus suum pastorem, si prior ordine non contraiverit, potestatem habet. Et urbes item possunt eum qui non secundum leges et consuetudines res administrat regem deponere, aliumque loco illius designare. Proprie etenim imperium electione aliorum constituitur; namque quod successione acquiritur, tyrannidis principium est. Quare et omnes Ecclesias, de quinque mihi iisque magnis sermo est, adversus suum pastorem potestatem habere manifestum est. Hinecque patet neque quatuor patriarchas juste adversus papam, neque reliquas quatuor Ecclesias magnas et patriarchas adversus Ecclesiam Romanam potestatem habere, ipsam vero solam Romanam Ecclesiam, et in reliquas Ecclesias et in patriarchas, et in papam ipsum habere. Sedem in Ecclesiam Romanam, seu Antiochenam, seu quamcumque aliam ex quinque aut etiam universalem dupliciter dicimus. Etenim cum ut judices constituimus, præsules qui sub ea sunt tantummodo intelligimus, his siquidem solis canonice ferendæ sententiæ potestas facta est, alio vero modo omnes sub ea Christianos.

C ιε'. Ὅπερ δὲ περὶ τῶν πατριαρχῶν εἴρηται, τοῦτο καὶ περὶ τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρῆσθαί μοι βούλομαι. Ὥσπερ γὰρ οἱ τῆς Ἑῴας προέχοντες τρεῖς οὐδὲν κατὰ τῆς Κωνσταντίνου δύνανται, οὕτω οὐδὲ οἱ τῶν τριῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων ἐπίσκοποι καὶ ἀρχιεπίσκοποι συνελθόντες, δικαίως, ὡς οἶμαι, κατ' ἐκείνου δυνηθεῖεν ποιεῖν, μὴ συναινούσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐκκλησίας. Εἰ δὲ ἀπὸ ταύτης ῥοπὴ γένηται, πάντως δύνανται. Καὶ τοῦτ' εὐλόγως. Πᾶσα γὰρ Ἐκκλησία τῶν πέντε λέγω κατὰ τοῦ ποιμένος αὐτῆς δύναται, μὴ ἀντιλέγοντος τοῦ προτέρου τῇ τάξει. Καὶ πόλεις δὲ δύνανται δικαίως τὸν μὴ κατὰ τὰ ἔθη καὶ τοὺς νόμους βασιλεύοντα καθελεῖν, καὶ ἄλλον ἀντ' ἐκείνου αἱρεῖσθαι. Αἱρετὴ δὲ πᾶσα ἡ κυρίως βασιλεία· ἡ γὰρ κατὰ διαδοχὴν τυραννίδος ἐστὶν ἀρχὴ, ὥστε καὶ Ἐκκλησίαν πᾶσαν τῶν πέντε λέγω καὶ μεγάλων κατὰ τοῦ ποιμένος αὐτῆς δύνασθαι φανερόν. Ὅθεν δηλοῖ μήτε τοὺς τέσσαρας πατριάρχας κατὰ τοῦ πάππα δικαίως δύνασθαι, μήτε τὰς λοιπὰς τέσσαρας μεγάλας καὶ πατριαρχικὰς Ἐκκλησίας κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης. Αὐτὴν δὲ μόνην τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ῥώμης καὶ κατὰ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν τε καὶ πατριαρχῶν, καὶ κατὰ τοῦ πάππα δύνασθαι. Ἐκκλησίαν δὲ Ῥώμης, ἢ Ἀντιοχείας, ἢ ὁποιασοῦν τῶν πέντε, ἢ καὶ καθολικὴν διχῶς λέγομεν. Καὶ γὰρ ὅταν μὲν ὡς κριτὰς καθίζωμεν, τοὺς ὑπ' αὐτῇ ἀρχιερεῖς μόνον νοοῦμεν· τούτοι, γὰρ μόνοις ἡ ψῆφος κανονικῶς δίδοται· ἀλλοτρόπως δὲ πάντας τοὺς ἐν αὐτῇ Χριστιανούς.

D

ις'. Εἰδέναι δὲ χρὴ, ὅτι τὰ μὴ ἁπλῶς ὄντα πρῶτα, ἀλλὰ πρός τινα πρῶτα, οὐκ ἔχει τοσαύτην δύναμιν κατὰ τῶν ἑπομένων, ὅσον ἔχει τὸ ἁπλῶς πρῶτον κατὰ τῶν μετ' ἐκεῖνο. Ὁ γὰρ στρατηγὸς ἔν τισι μὲν δύναται κατὰ τῶν χιλιάρχων ζημιοῦν καθ' ὑπόθεσιν, καὶ παιδεύειν αὐτοὺς, ἁπλῶς δὲ τῆς χιλιαρχίας οὐδὲ ἀδικοῦντας ἐξωθεῖν δύναται, εἰ μή που κατ' ἔθος ἢ νόμους ἡ τῶν χιλιάρχων αἵρεσις ἀνήκει αὐτῷ. Ὁ γὰρ αἱρεῖσθαι δυνάμενος καὶ καθαιρεῖν δύναται. Ὁμοίως οὖν καὶ ὁ χιλίαρχος τὸν ἑκατόνταρχον ἔν τισι μὲν νουθετεῖ καὶ παιδεύει, καὶ ζημιοῖ, ἐξωθεῖν δὲ τῆς ἑκατονταρχίας οὐ δύναται. Ἡ γὰρ τῶν τοιούτων κρίσις τε καὶ ἐξέτασις τῷ ὑπερέχοντι, καὶ ᾧ ἡ αἵρεσις ἀποδέδοται, μόνῳ ἀνήκει. Πάντως δὲ μόνῳ τῷ βασιλεῖ, καὶ ᾧ ἐκεῖνος ἐπιτρέψειε. Πάντα γὰρ δύναται ὁ βασιλεὺς, ὅσα ἡ πόλις, εἰ μή τι κατ' αὐτῆς τῆς πόλεως διανοεῖσθαι φωραθείη. Ἐντεῦθεν ἡ τῶν μεγάλων θρόνων ἀξία καὶ δύναμις, ὁπόση λόγῳ γινώσκεται. Τῷ γὰρ πάππᾳ πρώτῳ ὄντι τῆς Ἐκκλησίας; πάντα ἐφεῖται, ὥσπερ βασιλεῖ τὰ τοιαῦτα· καὶ γὰρ ἀφορίζειν καὶ καθαιρεῖν πάντας κατὰ κανόνας; ἔστι δικαίως δύναται. Οἱ δὲ λοιποὶ παιδεύειν μὲν καὶ ζημιοῦν ἔν τισι τοὺς μετ' αὐτοὺς δύνανται, καθαιρεῖν δὲ οὐ δύνανται, μὴ τυραννοῦντες. Οὐ γάρ εἰσι κριταὶ τούτων. Ὁ δὲ πάππας κριτὴς πάντων ἐστίν. Ὥσπερ γὰρ τὸ τῆς πόλεως ἀξίωμα πᾶν καὶ τὴν δύναμιν ὁ αἱρεθεὶς βασιλεὺς ἔχει, οὕτω καὶ ὁ εἰς τὸν τῆς Ῥώμης θρόνον κανονικῶς ἀναβὰς τὸ τῆς Ῥώμης, καὶ τῆς καθόλου Ἐκκλησίας ἀξίωμα, καὶ δύναμιν πνευματικὴν, καὶ χάριν παρὰ τοῦ Σωτῆρος τῇ Ἐκκλησίᾳ δωρηθεῖσαν πᾶσαν κέκτηται. Τὸ μὲν ὅτι Ῥώμης ἀρχιεπίσκοπός ἐστι, τὸ δὲ ὅτι ἄκρος, ἤτοι τῆς καθόλου Ἐκκλησίας ἀρχιερεὺς, καὶ πρῶτος οὐ τῇ ἀπαριθμήσει, ἀλλὰ τῇ ἀξίᾳ. Οὐ γὰρ διότι ἀριθμεῖται πρῶτος, διὰ τοῦτο πρῶτος, ἀλλὰ διότι πρῶτος τῇ ἀξίᾳ, διὰ τοῦτο καὶ τῇ ἀπαριθμήσει πρῶτος. Δῆλον δὲ ὅτι οὐ μεταπίπτει ἡ ἀπαρίθμησις. Ἡ δὲ μὴ μεταπίπτουσα τῇ τῶν πραγμάτων τάξει πάντως ἀκολουθεῖ. Ὁρᾶτε πόσον καὶ τὸ τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πάσης γὰρ τῆς οἰκουμένης, ὡς εἰπεῖν, ἐξάρχει, πλὴν τοῦ πάππα καὶ τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ, ὡς εἶναι αὐτὸν πάντων τῶν τῆς Ἐκκλησίας στρατηγῶν στρατηγὸν ἄριστον, ἀμέσως μετὰ τὸν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας βασιλέα τῇ ἀξίᾳ τασσόμενον, καὶ πάντων τῶν λοιπῶν ὑπερέχοντα. Καὶ ὥσπερ πᾶσα ἀρχὴ βασιλέως φανέντος ἀρχὴ, οὕτω τοῦ πάππα παρόντος, ἢ πράττοντός τι, ἢ λέγοντος κανονικῶς καὶ δικαίως, ἢ θεολογοῦντος κατὰ τὰς Γραφὰς, καὶ τὰ παραδεδομένα ἡμῖν παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων, ἠρεμεῖν καὶ σιωπᾷν δεῖ τοὺς λοιποὺς, εἰ μή που φωραυεῖη αἱρέσει τινὶ κατεχόμενος. Οὐ γάρ ἐστι πάππας ὁ ἐν αἱρέσει. Πῶς γὰρ ὁ τῆς ὁμολογίας τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας βουλήσει ἐκπεσών; Οὐδὲ γὰρ ὁ κατὰ τῆς πόλεως διανοούμενος βασιλεὺς βασιλεύς ἐστιν, ἀλλὰ τύραννος.

ιζ'. Πρὸς τούτοις κἀκεῖνο τῇ τοιαύτῃ κατ' ἀξίαν τάξει ἕπεται, ἀντίστροφόν πως ὂν τῶν εἰρημένων.

A 16. Sciendum porro est, ea quæ absolute prima non sunt, sed respectu aliorum, non tantam habere potestatem erga ea quæ subsequuntur, quantam habet, quod absolute primum est in ea quæ post se veniunt. Nam exercitui præfectus chiliarchos, ut supponimus, condemnare multareque potest, eos vero muneris illius privare, licet id ob flagitia facta mereantur, non potest, ni pro more, aut legum statutis chiliarchi electio ad ipsum pertineat. In cujus enim manu electio est, in ejusdem est et depositio. Pari itaque ratione et chiliarchus centurionem admonet, et castigat, et multat : at pellere eo munere non potest. Horum siquidem judicium et inquisitio eminentiori, et cujus in manu electio est, soli conceditur. Omnino
B autem is fuerit rex, vel cui ille demandarit. Nam omnia potest rex quæ et civitas ipsa, ni contra ipsam civitatem aliquid machinari deprehendatur. Hinc magnarum sedium dignitas et potestas quænam sit, non absque ratione dignoscitur. Papæ siquidem, qui primas obtinet in Ecclesia, omnia hæc uti regi concredita sunt; nam omnes e cœtu fidelium separare, pellereque e sedibus, ut canones præscribunt, et juste potest. Reliqui castigare multareque in aliquibus eos qui post se veniunt, possunt, pellere vero ac deponere, nisi tyrannide usi, non possunt : neque enim horum judices sunt, sed papa omnium judex est. Veluti enim rex electus auctoritatem omnem et potestatem civitatis in se assumit, sic et qui thronum Romanum, ut canones
C jubent, ascenderit, Romanæ ; et universæ Ecclesiæ auctoritatem et potestatem spiritalem, et gratiam a Servatore Ecclesiæ communicatam cunctam possidet : tum quod Romanus archiepiscopus est, tum quod summus, aut catholicæ Ecclesiæ pontifex, et primus non enumeratione, sed dignitate. Neque enim quod primus numeratur, ideo primus est, sed quod primus dignitate, ideo et enumeratione primus est. Manifestum autem est enumerationem non recidere, quæ vero recidit, rerum ordini prorsus inservit. Considerate quanta est et Constantinopolitani dignitas. Universi enim orbis, ut ita dicam, primas est, unum si excipias papam et illius eparchiam, ut sit ipse omnium Ecclesiæ ductorum ductor
D optimus immediate post universalis Ecclesiæ regem dignitate collocatus, et omnes alios antecellat. Et quemadmodum, cum rex comparet, omne dominium cessat, ita cum papa adest, aut aliquid agit, vel dicit ex canonum jurisque præscripto, ac de rebus divinis edisserit, sacræ Scripturæ vestigiis et traditis nobis a sanctis Patribus insistens, reliquis quiescendum obmutescendumque est, ni ille deprehendatur hæresi aliqua mancipatus ; nam qui hæresi favet, papa non est. Quomodo enim, qui ex professione catholicæ Ecclesiæ volens excidit? Sic neque in civitatem molliens rex, rex est, sed tyrannus.

17. Adhæc, illud quoque ordinis secundum dignitatem tanquam proprium sequitur, quodam-

modo dictis ex altera parte respondens. Etenim qui secundo loco sunt, si, qui primum obtinebat, defecerit, illius munia curare atque conficere, donec ille non affuerit, potest; namque si rex alio se receperit, vel vita defunctus fuerit, copiarum dux, etsi non per omnia ut rex, sed majori cum auctoritate quam antea res administrat, et duce absente, vel hac brevi vita excedente, qui inter chiliarchos primus est, necessario ad exercitus gubernacula accedit, et centurionum primus ad chiliarchorum munus ascendit, chiliarcho vita defuncto. Hoc itaque modo Hierosolymitanus Antiochenam Ecclesiam gubernabit, ad superiorem vitam Antiocheno patriarcha migrante, quousque alius, ut canones decernunt, ad sedem illam, rectore spoliatam, promoveatur, et Antiochenus Alexandrinam, et hic Constantinopolitanæ moderator erit, dum sedes illa pastore caret. Sic item in interregno Romanæ Ecclesiæ, dum rex Ecclesiæ legibus naturæ paruerit, Constantinopolitanus patriarcha, donec alius ad illam sedem promoveatur, terrarum orbis totius universalis Ecclesiæ curam, gubernacula et administrationem suscipiet (1). Id enim ordinis, qui a dignitate est, conditio et jus sibi poscit et vendicat.

18. Sed cum huc deducta sit oratio, non possum memet continere, quin iriste ejulans et lamentans lacrymis opplear. Quis enim nostras calamitates non deplorabit? Quis nostra infortunia, sive ut aptius, nescio an multum gratum dicam, nostras incogitantias et supplicia meditans in fletum non irrumpet? Actum jam est de Græcorum imperio. Res Ecclesiæ omnes penitus occiderunt, quod nos tandiu in schismate perstitimus. Quis poeta hæc tragice enarrabit? Quis orator commemorabit? Quis scripto tot ac tantos nostros lapsus atque errores posteris commendabit? Quandoque enim propter peccata populi afflictionibus deduntur etiam præsides, licet et fide et vita divinitatem quodammodo videantur assecuti. En enim Constantinopolitanus patriarcha, mens evigilans, pro salute gregis nimium sollicitus, sacer vereque Gregorius, et cum uno solo nostro ævo confessor et martyr, et exsilia, et in iis ingruentes calamitates, pro una unione Ecclesiarum lætis animis amplexans, Romæ degit, non uti secundus

Ὁ γὰρ ἑπόμενος, τοῦ προηγουμένου μὴ ὄντος, τὰ ἐκείνου ποιεῖν καὶ πράττειν δύναται, μέχρις οὗ ἐκεῖνος ἄπεστιν. Βασιλέως γὰρ μὴ ὄντος, ἢ καὶ θανόντος, ὁ στρατηγὸς τὰ τῆς πόλεως οὐ κατὰ πάντων ὡς βασιλεὺς, ἀλλὰ μετὰ μείζονος ἐξουσίας ἢ πρότερον διοικεῖ, καὶ στρατηγοῦ ἀπόντος, ἢ καὶ ἀπὸ τῆς προσκαίρου ζωῆς ταύτης ἀποδημήσαντος, τῶν χιλιάρχων ὁ πρῶτος παντὸς τοῦ στρατοῦ τὴν ἀρχὴν λαμβάνει ἀναγκαίως, καὶ ὁ πρῶτος τῶν ἑκατοντάρχων ὁμοίως. Χιλιάρχει γὰρ θανόντος τοῦ χιλιάρχου. Κατὰ τοῦτον οὖν τὸν τρόπον καὶ ὁ Ἱεροσολύμων διοικήσει τὰ τῆς Ἀντιοχέων Ἐκκλησίας, εἰς τὴν ἄνω ζωὴν ἐπανελθόντος τοῦ Ἀντιοχείας πατριάρχου, μέχρις οὗ ἄλλος κατὰ κανόνας εἰς τὸν χηρεύοντα θρόνον ἀναχθῇ. Καὶ ὁ Ἀντιοχείας τὰ τοῦ Ἀλεξανδρέως. Καὶ οὗτος τῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπιλήψεται πραγμάτων, τοῦ θρόνου ἐκείνου ποιμένα μὴ ἔχοντος. Τῆς δὲ Ῥωμαίων Ἐκκλησίας χηρευούσης, τοῦ βασιλέως τῆς Ἐκκλησίας τῷ τῆς φύσεως νόμῳ δουλεύσαντος, ὁ Κωνσταναινουπόλεως πατριάρχης, μέχρις οὗ εἰς τὸν τῆς Ῥώμης θρόνον ἄλλος ἀναχθῇ τῆς καθόλου τῆς οἰκουμένης Ἐκκλησίας τὴν φροντίδα, τὴν κυβέρνησιν, τὴν διοίκησιν λήψεται. Τοῦτο γὰρ ὁ τῆς ἀξιωματικῆς τάξεως θεσμὸς καὶ τὸ δίκαιον ἀπαιτεῖ.

ιη'. Ἀλλ' ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, οὐ δύναμαι κατέχειν ἐμαυτὸν, ἀλλὰ θερμοῖς δάκρυσι κλαίων καὶ ὀδυρόμενος καταβρέχομαι. Τίς γὰρ οὐ θρηνήσει τὰς ἡμετέρας συμφοράς; Τί; οὐκ ἐπιστενάξει ταῖς ἡμετέραις δυστυχίαις, ἢ μᾶλλον, ἢ μὴ φορτικὸν εἰπεῖν, ταῖς ἡμετέραις ἀνοίαις τε καὶ τιμωρίαις; Οἴχεται τὰ τῆς βασιλείας Γραικῶν. Ἀπόλωλε τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἁπλῶς πάντα, διὰ τὸ ἐπιμεῖναι ἡμᾶς πολὺν χρόνον τῷ σχίσματι. Τίς ποιητὴς ἐκτραγῳδήσει ταῦτα; Τίς ῥήτωρ διηγήσεται; Τίς γράμμασι τοῖς ὕστερον τὰ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα πταίσματα καὶ πτώματα ἡμῶν παραδώσει; Διὰ γὰρ τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ πάσχουσιν ἔστιν ὅτε καὶ οἱ προεστῶτες, κἂν θεῖοι ὦσιν ἄνδρες καὶ τὴν πίστιν καὶ τὸν βίον. Ἰδοὺ γὰρ ὁ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θεῖος πατριάρχης, ὁ γρήγορος νοῦς, ὁ ὑπὲρ τῆς τοῦ ποιμνίου σωτηρίας γρηγορῶν, ὁ φερώνυμος καὶ ἱερὸς Γρηγόριος, ὁ μεθ' ἑνὸς μόνου ἐφ' ἡμῶν ὁμολογητὴς τε καὶ μάρτυς, ὁ τὴν ἐξορίαν καὶ τὰς ἐν τῇ ἐξορίᾳ δυστυχίας ὑπὲρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἑνώσεως ἀσπασάμενος, ἐν Ῥώμῃ διάγει, οὐχ ὡς δεύτερος μετὰ

(1) *Nova hæc auctoris opinio, et omni memoria inaudita, nunquam est usu recepta. Imo argumentum, quo eam probare nititur, non incommode in eumdem ipsum retorquebitur hoc modo: Ideo patriarcha Constantinopolitanus, totius Ecclesiæ defuncto Romano pontifice, licet infra illum sit, gubernacula suscipiet, quod inferioris gradus homines, defuncto superiori, in illius locum sese inferunt: sic inter patriarchas omnium infimus Hierosolymitanus, demortuo Antiocheno, Antiochenam Ecclesiam gubernat, et Antiochenus Alexandrinam, et Alexandrinus Constantinopolitanam, sed nunquam in simili, neque Hierosolymitanus Antiochenam, neque Antiochenus Alexandrinam, neque Alexandrinus Constantinopolitanam gubernavit. Ergo multo minus Constantinopolitanus Romanam, et universalem Ecclesiam, cujus gubernatio et regimen est superior, et excellentior quædam dignitas, et extra patriarcharum ambitum. Græci episcopi etiam vacantis ad Ecclesiam vacantem transitum, absque synodi, ejusque plenæ consensu omnino prohibent et damnant. Quis non vacans in vacantem, illiusque præstantioris, et universalis Ecclesiæ assensu sese juste et legitime intromittet? Quodsi Trapezuntio ea mens est, patriarcham Constantinopolitanum, cum Romanus nullus est, a plena synodo, cui id opus incumbet, electum, jure in Romani locum vocari, et donec Romanus accesserit, Ecclesiæ universalis administrationem exercere: id vero suo Constantinopolitano nihil confert, cum quilibet sic in illam sedem vocatus, eadem quæ et Constantinopolitanus juste peraget.*

τὸν πάππαν ἀρχων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ τί λέξω ; Σιωπᾷν ἄμεινον τὰ ἐπόμενα παρὰ λόγον ὄντα, καὶ τοῦ μακροῦ σχίσματος καὶ τῆς ἀπονενοημένης ἔριδος ἡμῶν ἄξια. Καὶ διὰ τοῦτο πάλιν οὐ παρὰ λόγον, ὁ μεθ' ἑνὸς μόνου τό γε νῦν εἶναι ἀληθῶς ψάλλειν μετὰ τοῦ μελῳδοῦ καὶ προφήτου Δαυὶδ δυνάμενος· *Ἐξελεξάμην παραῤῥιπτεῖσθαι ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ μου μᾶλλον, ἢ οἰκεῖν με ἐν σκηνώμασιν ἁμαρτωλῶν*. Μεθ' ἑνὸς δὲ εἶπον μόνου, διότι καὶ ὁ τῷ βίῳ ἀνεπίληπτος καὶ ἄμεμπτος καὶ τῷ λόγῳ πολὺς, καὶ σοφίᾳ οὐ τῇ ἔξω μόνον ὑψηλὸς, ἀλλὰ καὶ τῇ καθ' ἡμᾶς ἱερὸς ὁ Ῥουσίας θεῖος καρδινάλις, αὐτὰ ταῦτα δύναται λέγειν ἀληθῶς. Πλουσιωτάτης γὰρ μητροπόλεως ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν κατεφρόνησε, καὶ τῇ πατρίδι κατὰ τὸ δυνατὸν βοηθῆσαι σπουδάσας ἐκινδύνευσεν. Ἀσμένως ἐν τούτοις διατρίβω, βλέπων τὸ καταβεβλημένον γένος ἡμῶν τοῖς κατορθώμασι τῶν δύο τούτων μεγάλων ἀνδρῶν ἐπικουφιζόμενον. Οἷον γάρ ἐστι τὸ τούτων ἔργον ; Πόση ἡ μεγαλοψυχία ; ἡ φιλόξενία ὡς διαβόητος ; Πάντες θαυμάζουσιν, ὅτι πτωχοὶ ὄντες, καὶ μεγάλα οὐκ ἔχοντες βενεφίκια, μᾶλλον δὲ οὐδὲν ὅ γε ἱερώτατος πατριάρχης, ὅμως πάντας ὑπερβάλλουσι ταῖς ἐλεημοσύναις. Ἀλλ' ἐπὶ τὸ προκείμενον ἐπανέλθωμεν.

ιθ'. Οὗτος οὖν ὁ τοιοῦτος τῆς ἀληθείας ἀθλητὴς, ὁ στῦλος τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἄξιος Κωνσταντινουπόλεως, οὐ τῆς νῦν, ἀλλὰ τῆς πάλαι πατριάρχης, ᾧ ἡ Κρήτη ἀμέσως ὑπόκειται, γράφει ἡμῖν περὶ τῶν τοιούτων, ἀναθέματι ὑποβάλλων πάντας τοὺς μὴ φυλάττοντας τὸν ὅρον τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ θείας ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου, ἐν ᾗ περὶ τετρακοσίων συναθροισθέντων Πατέρων, περὶ διακόσιοι ἦσαν οἱ Ἀνατολικοὶ, καὶ πλὴν τριῶν, μᾶλλον δὲ πλὴν ἑνὸς τοῦ Ἐφέσου, οἱ γὰρ λοιποὶ δύο οὐδὲ ὀνόματος ἐγένοντο ἄξιοι, πάντες μιᾷ βουλῇ, μιᾷ γνώμῃ, μιᾷ ψυχῇ ὁμονοήσαντες, ὁμοφωνήσαντες, καὶ τῇ τῶν πάλαι Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας διδασκαλίᾳ, μᾶλλον δὲ τῷ Εὐαγγελίῳ ἀκολουθήσαντες, ὑπέγραψαν τῷ συντεθέντι παρ' αὐτῶν ὅρῳ, ἐν ᾧ δύο τὰ μέγιστα περιέχεται, ὅτι τε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, καὶ ὅτι πρῶτος τῶν ἀρχιερέων πάντων ὁ Ῥώμης. Τοῦ δὲ πρώτου δεῖ μνείαν ποιεῖσθαι τοὺς ὑστέρους. Δεῖ ἄρα κατὰ τὸν ὅρον μεγαλοφώνως τε καὶ ἐξαιρέτως, οὕτω γὰρ τοῦ πρώτου δεῖ μνημονεύειν, μνήμην τοῦ πάππα ποιεῖσθαι ἐν ταῖς θείαις εὐχαριστίαις. Ἐπειδὴ οὖν ὁ μὲν θειότατος πατριάρχης μακρὰν τῆς Ἐκκλησίας ἐξωθεῖ, καὶ μετὰ τῶν αἱρετικῶν τάττει· τοῦτο γὰρ δηλοῖ τὸ ἔθος τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τοῦ ἀναθέματος τοὺς μὴ τηροῦντα τὸν ὅρον, καὶ λίαν δικαίως· πάντες γὰρ, δηλοῖ, οἱ μὴ φυλάττοντες τῶν καθολικῶν συνόδων τοὺς ὅρους τῷ ἀναθέματι παραδίδονται· ὁ δὲ πάππας τὸ κυρωθὲν τῇ συνόδῳ, ἤτοι τὸ ἐκ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκφωνεῖν διορίζεται, καὶ ὑμεῖς οὐχ ὑπακούσετε ; καὶ οὔτε τὸν τοῦ πάππα

post-pontificem Ecclesiæ tenens habenas. Sed quid ipse præterea proferam ? Melius est subsequentia silentio involvere, quæ præter rationem sunt, et longi schismatis, et male sani nostri dissidii digna. Proptereaque rursus non præter rationem est, cum uno solo in præsentia vere canere cum melodo et propheta Davide : *Elegi abjectus esse in domo Dei mei, magis quam habitare in tabernaculis peccatorum*[1]. Dixi vero *cum uno solo*, quod et vita inculpata, atque intaminata, et sermonis doctissimus, et sapientia non externa modo, sed et nostra præclarissimus sacer Russiensis ac divinus cardinalis, hæc eadem vere ipse pronuntiaverit. Pro unione siquidem Ecclesiarum ditissimam Ecclesiam flocci-fecit, et patriæ pro viribus dum auxilia procurabat, capitis periculum adiit. In his libens moras mihi creo, conspiciens dejectam nostram nationem horum duorum magnorum virorum facinoribus sublevatam. Qualis enim est horum operatio ? quanta munificentia ? ut est eorum apud omnes famosa hospitalitas ? Omnium in admiratione est, quod cum parvis sint opibus ac facultatibus præditi, nec beneficia ampla obtineant, imo nullum sanctissimus patriarcha, in erogandis tamen eleemosynis universos superant. Sed unde egressa est oratio redeat.

19. Hic itaque tantus veritatis athleta, Ecclesiæ columna, sedis Constantinopolitanæ, non illius quæ nunc est, sed antiquæ, dignissimus patriarcha, cui Creta immediate subjecta est, de hisce vobis scribit, anathemate ferions cunctos qui sanctæ et œcumenicæ Florentinæ synodi definitionem non acceptant, in qua pene Patribus quadringentis coactis fere ducenti erant Orientales, et tribus exceptis, seu potius uno solo Ephesio, nam duo alii neque nominari digni habiti sunt, omnes unis animis, una mente, unaque voluntate concordes, et antiquorum Patrum atque doctorum Ecclesiæ doctrinæ conformes, quinimo Evangelium sequentes, compositæ ab iisdem definitioni subscripserunt, in qua duo potissima continentur ; alterum est, Spiritum sanctum ex Patre et Filio procedere ; alterum, primum omnium præsulum Romanum esse. Prioris vero a posterioribus commemoratio facienda est. Quare hujus definitionis decreto alta voce, et signanter in divinis officiis papæ commemoratio publice insonanda est. Cum ergo divinissimus patriarcha longe ab Ecclesia pellat et una cum hæreticis collocet : id enim usus Ecclesiæ obtinuit, cum anathemati, qui non servant definitionem, subjiciuntur, et jure merito ; nam omnes generalium synodorum definitionibus non obedientes, anathemati traduntur ; papa vero decretum concilii, sive Spiritum sanctum ex Patre Filioque procedere, voce pronuntiandum mandet, et vos non obsecundabitis ? Et neque papæ jussa, neque patriarchæ præcepta extimescetis ? Neque

[1] Psal. LXXXIII, 11.

synodi definitionem verebimini? Et quænam vobis apud tremendum Christi tribinal responsio suppetet?

20. Et reor nullum ex vobis ausurum contra opponere, aliud papam, aliud patriarcham præcipere. Hunc siquidem definitionem servandam; illum, et ex Filio Spiritum sanctum procedere, voce enuntiandum esse mandare. Hæc fortasse quispiam dixerit male sentiens, non eadem esse, planum vero est eadem esse. Namque definitio credendum esse determinat, Spiritum sanctum ex Filio esse, sanctissimus autem papa Callixtus, hoc idem voce pronuntiandum imponit. Quæ ergo differentia est? Vel quo pacto necesse non est, ut quod quis credit, voce etiam exprimat? *Corde enim*, inquit Paulus, qui in tertium cœlum ascendit, qui audiit inenarrabilia verba, quæ non licet homini loqui, terrarum orbis magister, Spiritus gladius, vas electionis: *Corde*, inquit, *creditur ad justitiam*, *ore autem confessio fit ad salutem* [1]. Et Christus, eos qui confitentur ipsum coram hominibus, confessurum se coram Patre promittit. Est vero veritas Christus. Qui igitur veritatem non confitetur in omnibus, sed potissimum in Ecclesiæ dogmatibus, Christum ipsum non confitetur; qui autem Christum non confitetur, Christum pernegat; et qui Christum pernegat, regnum cœlorum non obtinebit. Propterea suevimus omnes, cum ipsum Christum inter divina missarum solemnia, et mysteria videmus, non *Credo*, *Domine*, solum dicere, sed, *Credo*, *Domine*, *et confiteor*. Fides enim, quam quispiam non confitetur, fides non est, sed aptius, dixerit alius, fraus, prius in se errore hausto, alios in errorem adducens. Hinc satis patet, eum, qui corde credit, et ore non confitetur id quod credit, nunquam salutem consecuturum, cujus hæredes nos esse fiat gratia Domini nostri Jesu Christi. Amen.

[1] Rom. x, 10.

ὁρισμὸν, οὔτε τὴν τοῦ πατριάρχου ἐντολὴν φοβηθήσεσθε; οὔτε τὸν τῆς συνόδου ὅρον αἰδεσθήσεσθε; Καὶ ποία ἡμῖν ἔσται ἀπολογία παρὰ τὸ φοβερὸν τοῦ Χριστοῦ βῆμα;

κ'. Οἶμαι δὲ, ὅτι οὐ τολμήσει τις ἀνθυποφέρειν ἄλλο τὸν πάππαν ἐπιτάττειν, καὶ ἄλλο τὸν πατριάρχην προστάττειν. Τὸν μὲν γὰρ τὸν ὅρον φυλάττειν, τὸν δὲ τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐκφωνεῖν βούλεσθαι. Ταῦτα δ' ἴσως φήσειέ τις οὐκ εἶναι ταυτὰ κακῶς φρονῶν. Φανερὸν γὰρ ὅτι ταυτά ἐστιν. Ὁ μὲν γὰρ ὅρος πιστεύειν διορίζεται, ὅτι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ὁ δὲ ἁγιώτατος πάπας Κάλλιστος τοῦτ' αὐτὸ ἐκφωνεῖν παρακελεύεται. Τίς οὖν ἡ διαφορά; Ἢ πῶς οὐκ ἀνάγκη ἐκφωνεῖν, ὅ τις πιστεύει; *Καρδίᾳ μὲν γὰρ*, φησὶ Παῦλος, ὁ εἰς τρίτον οὐρανὸν ἀναβὰς, ὁ ἀκούσας ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι, ὁ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλος, ἡ τοῦ Πνεύματος μάχαιρα, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, *Καρδίᾳ*, φησὶ, *πιστεύεται εἰς δικαιοσύνην*, *στόματι δὲ ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν*. Ὅ δὲ Χριστὸς τοὺς ὁμολογοῦντας ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων αὐτὸν, τούτους ὁμολογήσειν ἔμπροσθεν τοῦ Πατρὸς ἐπαγγέλλεται. Ἔστι δὲ Χριστὸς ἡ ἀλήθεια. Ὁ γοῦν μὴ ὁμολογῶν τὴν ἀλήθειαν ἐν πᾶσι μὲν, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς τῆς Ἐκκλησίας δόγμασιν, αὐτὸν τὸν Χριστὸν οὐχ ὁμολογεῖ· ὁ δὲ μὴ ὁμολογῶν τὸν Χριστὸν ἀρνεῖται τὸν Χριστόν· ὁ δὲ ἀρνούμενος τὸν Χριστὸν βασιλείαν οὐρανῶν οὐ κληρονομήσει. Διὰ τοῦτο εἰώθαμεν πάντες, ὅταν αὐτὸν τὸν Χριστὸν ἐν τοῖς θείοις τῆς εὐχαριστίας μυστηρίοις ὁρῶμεν, οὐ, *Πιστεύω*, *Κύριε*, λέγειν μόνον, ἀλλὰ, *Πιστεύω*, *Κύριε*, *καὶ ὁμολογῶ*. Ἡ γὰρ μὴ ὁμολογουμένη πίστις οὐκ ἔστι πίστις, ἀλλὰ δόλος, εἴποι τις ἄν, καὶ πλανῶν καὶ πλανώμενος. Ὅθεν δῆλον, ὅτι ὁ τῇ καρδίᾳ μὲν πιστεύων, τῷ στόματι δὲ μὴ ὁμολογῶν, ὃ πιστεύει, οὐκ ἐπιτάξεται τῆς σωτηρίας, ἧς κληρονόμους γενέσθαι πάντας ἡμᾶς γένοιτο χάριτι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀμήν.

GEORGII TRAPEZUNTII

IN EXPOSITIONEM ILLIUS TEXTUS EVANGELII *:

SIC VOLO EUM MANERE, ETC.

ET QUOD S. JOANNES EVANGELISTA NONDUM SIT MORTUUS

AD SIXTUM IV PONTIFICEM MAXIMUM.

(Monumenta SS. Patrum orthodoxographa. Basileæ 1559. fol. Latine tantum.)

Nuper, sanctissime Pater, cum eam particulam Evangelii Joannis legerem, qua Petrus Dei Filium de illo interrogavit dicens: *Domine, hic autem quid?* audivitque: *Si eum volo manere donec veniam, quid ad te?* primum occurrerunt, quæ alias de *sic* et de *si* particula disserui: deinde utrum mortuus sit an adhuc vivat Tonitrui filius, cœpi cogitare. Nam etsi utrumvis quis dixerit, a sinu Ecclesiæ

* Georgio contradixit cardinalis Bessarion hunc eumdem locum exponens. Vide supra col. 825.

non recedat. Non enim vel morte vel vita Joannis salvi facti sumus, nec alterum aperte sic in Evangelio dicitur ut alterum credere nefas sit. Habet tamen investigatio rei hujus non parum fructus si non contentione vincendi, sed veritatis amore inquiritur. Cum enim investigari recte non possit nisi per Evangelium, opus est, dum quærimus, Evangelii verba sæpius repetere. Id non solum animum ab aliis cogitationibus abstrahit, sed et ad apicem ipsum sanctarum litterarum impellit. Accedit, ut qui hæc faciliora et in quibus non possumus cum æterna pernicie animi errare, scrutatur, is exercitatione jam ingenii gradu hinc facto ad altiora securior possit conscendere.

Hoc autem et ipsi salutem allaturum est et alios ad sacrarum litterarum studia poterit commovere. Primum, quoniam si quis divinas litteras crebro et cum fide lectitat, huic via salutis in dies magis magisque aperitur; alterum, quia licet omnia doctorum Ecclesiæ diligentia, hoc est, Spiritus sancti gratia unde omnia dona profluunt satis pateant, tamen et nova quæque delectant et legentes ad frequentiorem ipsa novitate alliciunt lectionem. Crebra autem harum rerum lectio animorum est cibus quo adversus voluptates corroboramur carnis. Adde quod abyssus nec simplex sed duplex, divina Scriptura est, si cui placet illud Psalmistæ ad vetus nonnunquam conferre Testamentum, quod Creatorem magnitudine, multitudine altitudineque rerum admirationem compulsus, exclamavit : « Abyssus abyssum invocat ad vocem cataractarum tuarum. » Veteris enim Testamenti per gratiam Salvatoris abysso patefacta, et velo templi (quo prohibebamur interiora prospicere) per suam passionem scisso, invocata effudit se novi Testamenti abyssus, et excitavit vocem cataractarum Dei, id est evangelistarum, apostolorum doctorumque omnium Ecclesiæ. Si ergo Scripturæ altitudo abyssus est magna, nunquam deerunt cum zelo nobis veritatem rimantibus quæ cum utilitate communi conscribamus. Cujus rei excessum ac magnitudinem Evangelium significasse videtur, ubi dicitur, Nec mundum quidem ipsum, si singula quæ Jesus fecit conscriberentur, videri capturum. Ad sanctitatem autem tuam et quæ nunc in hac perfacili quæstione, auxilio ejus cujus tu in terris vicarius es, et postea quæ dictabimus, merito mittenda putavimus : ne dum volumus et nobis et aliis prodesse, in laqueum dilabamur. Id enim et fuit et est et divina præsente gratia erit semper mihi insitum et propositum, mortem optare potius et exitum hujus vitæ, quam aliquid, non dico scribere aut dicere, sed ne cogitare quidem, quod apostolicæ doctrinæ ac Ecclesiæ Dei, cujus tu princeps es, repugnare videatur. Quare si forte parum advertendo, aliquid hujusmodi, aut etiam ex ignorantia, scripserim, dixerim, cogitaverim, aut in futurum scripsero, dixero, cogitavero, quod aures sanctitatis tuæ quæ regni cœlorum claves his temporibus miseratione divina tenet, posset ostendere id ex nunc sponte toloque animo, revoco, ejicio, respuo, et sicut non dictum haberi supplico. Id modo hic dictum, quasi dictum in omnibus esse velim quæ aut Græce aut Latine attigi ut attingam. In animo enim est, nisi vel senectus retardaverit, vel ægrotatio impedierit, vel tenuium fortunarum conditio revocaverit, nonnullos Scripturæ locos pront Deus aspirabit tractare. Sed alios quidem alias, nunc autem ipsius Joannis de quo dicturi sumus, intercessione freti, quæstiunculam, quæ a verbis Evangelii originem trahere videtur, dilucide, quantum Deus donaverit, tractare conabimur.

Sæpius post resurrectionem diversis Dominus modis apparuit discipulis, et sæpius cum ipsis et comedit et bibit, latus quoque et manus et pedes, non oculis solum, verum etiam tactui obtulit, ut undique eumdem seipsum esse dæmonstraret qui surrexerat, qui crucifixus fuerat, quique ante passionem cum illis conversabatur. Demum secundum Joannis Evangelium apparuit Jesus in littore illis piscantibus, interrogavitque si quidquam pulmentarii haberent. Quibus negantibus jussit in dextram navigii partem rete immittere; quo facto centum et quinquaginta tres magnos piscati pisces sunt. Quod quidem ad futuram sanctorum quietem sacramentaliter pertinere, perspicuum est. Nam et magnitudo et multitudo et numerus piscium certus et tractio eorum per fluctus maris, tandem ad littora tutior, et ducentorum a littore cubitorum distantia et in dextrum retis demissio et septenarius discipulorum numerus, hæc omnia non absque magno mysterio diligenter narrantur et futuram triumphantis Ecclesiæ cum Domino vitam aperte significare videntur. Erat id certe suum illius qui plus aliis amabatur a Christo qui in Dominicum pectus incubuit et inde hausit profundissima sacramenta cui Matrem orbis dominam ipse Dominus moriens commendavit, ut quemadmodum initium Evangelii sui in æterna generatione Filii Dei fundavit instar tonitrui clamans : *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum :* sic culmina per futuram sanctorum vitæ mysticam orationem imponeret, ad quam ut tutius mari jactati et undis, sancti pervenire possent. Petrus autem quando ipsi claves regni cœlorum commendatæ fuerunt, Ecclesiæ totius princeps constitutus, apertius tunc vel restituitur vel confirmatur. Nam ne forte aliquis, quoniam ter Dominum negaverat, amisisse ipsum Ecclesiæ principatum putaret, ter interrogatur an Dominum amaret, qui multo prudentior jam atque sublimior gratia Salvatoris, non effertur præsumptione, ne rursum negatione prosterneretur, ne lacrymis et amaro fletu iterum sibi ad propellendum piaculum opus esset, sed pia confessione amare quidem se tertio respondit, sed quid amaret, ipsum scire ait, cui nihil potest esse occultum. Sic Dominus terna interrogatione, ternaque Petri confessione amandi,

terne curavit negationis vulnus quod, fletu Petri sanatum ad cicatricem usque productum, credendum est. Tunc enim interrogationis illius vi et confessionis virtute humillimæ, cicatricem quoque ipsam abolitam nemo dubitavit, ac ideo ter sibi ut sano jam et humiliter aperte commendatur Ecclesia, ut pascat oves agnosque Domini, quæ commendatio militantis Ecclesiæ Petro tunc facta, successoribus etiam suis facta cognoscitur. Oportet enim, sicut oves agnique veteres, videlicet in fide, atque novelli, ad diem usque adventus in gloria Domini per successionem duraturi sunt, eodem utique modo illum permanere cui commendatio facta est. Universali ergo Ecclesiæ Petro proposito decenter mors quoque sibi prædicitur, ut hinc vitam etiam Domini exprimendam pro viribus, duabus disceret rationibus, quoniam universalis pastor et vicarius Christi præcipuus fuit constitutus et quoniam crucis patibulo Deum erat glorificaturus, quorum alterum trahitur ex altero. Nam si non est servus domino major, oportet patroni labores clientem subire. Et qui labores domini sumit sui, is mortem non debet similem recusare; quare vitæ quoque totius imitatio pro viribus necessaria est quæ liquido Evangelii verbis exprimitur. Nam morte crucis extensione manuum sub oculis Petri posita, statim ei dicitur, Sequere me, id est, Qui morte me secuturus es, vestigia quoque vivendi in ea sequeris.

Petrus igitur Dominum sequebatur, dumque sequeretur, vidit Joannem (is enim discipulus quem diligebat Jesus) sequentem. Et curiositate mentis humanæ, qua magis aliena quam nostra quærimus, nimium commotus (non enim erat adhuc omnino perfectus), audet a Domino petere, qua morte Joannes moreretur, dicens : *Domine, hic autem quid?* Dominus autem et hanc curiositatem reprehendit nec moriturum Joannem usque ad exitum hujus sæculi (ut ego arbitror) ostendit, dicens : *Si eum volo manere donec veniam, quid ad te?* Hinc quæstiuncula nascitur re facilis, varietate opinionum difficilis. Nam multi jam mortuum esse Joannem contendunt, nonnulli extremis temporibus cum Enoch et Elia moriturum opinantur. Quod nos sequentes, aperte ostendemus, id ipsum et per hunc Evangelii locum significari, et aliis rationibus confirmari et tum ipsius Joannis in Apocalypsi tum Evangelii auctoritate ac testimonio significantius comprobari, atque adeo demonstrari : *Si* (inquit) *eum volo manere donec veniam, quid ad te?* Græce, *si* verbum de verbo exprimitur, non *Sic eum volo manere*, sed, *Si eum volo manere*, scriptum est. Verum quoniam, sicut particula *si* apud nos, sic apud Græcos indicativo quidem verbo conjuncta, affirmative capitur, subjunctivo autem suspensive dubitativeque, jungitur autem hic indicativo, idcirco non *si* sed *sic* Patres interpretati sunt, ne scilicet *si* particula Latinæ Græcæque linguæ sciolos propter duplicem potestatem turbaret. *Sic* vero affirmando expresse dixerunt ut nemo ambigeret eam quoque Græcam particulam non aliter quam affirmative ibi positam esse. Sed de duplici potestate *si* particulæ, latius nobis in aliis dictum est et vulgo patet. Quis enim non viderit, aliud significari cum dicitur, *Si amo te, non detraho tibi;* aliud : *Si amarem te, non detraherem tibi?* Alterum enim et amorem affirmat et non detrahendi voluntatem confirmat, alterum e regione amorem quidem vel suspendit, dubiumque facit, vel penitus negat, quantoque (amor) major negatur, tanto detrahendi voluntas asseritur. Item : *Si me audisset, doctior esset :* significant enim non esse doctum, cum non audierit. Contra : *Si multos audivi doctos, si multa legi, si multa scripsi,* cur *me imperitum putas?* Non est opus plura dicere de re manifesta, qua pleni sunt libri, plena priscorum volumina. Ἐὰν quoque Græca conjunctio, easdem habet potestates. Testis est Priscianus, grammaticorum omnium excellentissimus, nec minus in Græcis quam in Latinis litteris peritus, quippe qui Græcus natione fuit. Fuit enim ex Cæsarea, Cappadocensis, nec in Italia, sed Athenis et Græce didicit et Latine. Is in libris *De constructione*, ubi de subjungendi modo, et de particula *si*, easdem omnino ait habere ipsam vires quas Ἐὰν Græca, idque tam Latinis quam Græcis ostendit exemplis. Sed sermo etiam ipse Græcus perspicuum id facit, adeo ut exemplis opus non sit. Dicatur alicui carnes die Sabbati comedenti : *Carnes tu comedis in Sabbato?* respondeat, Ἐὰν φάγω, τί πρὸς σέ; id est, *Si comedo, quid ad te?* Patet quia comedere asserit. Quod si diceret, *Si comederem, quid ad te?* non omnino comedere concederet, sed quasi negando sub conditione poneret. Hoc in Græco sermone non potest liquido percipi. Sed latet adeo, ut peritiores etiam hujus ætatis fugiat, nisi Latinæ linguæ proprietates inspexerint. Cujus rei causa est, quoniam subjicientia verba minuta quadam scribendi ab indicantibus differentia distinguuntur. Prima enim præsentis indicans persona et voce et scriptura eadem est cum subjungendi. Sicut in proposito, *Volo eum manere*, θέλω αὐτὸν μένειν, illud θέλω potest et *volo* et *vellem* dici Latine. Sed *vellem* nullo pacto convenit, omnino enim a rebus alienum. Quare nec ullus unquam id cogitavit. Quas ob res et auctoritate illorum qui traduxerunt et consuetudine multorum sæculorum, et ipsius Græci sermonis proprietate, et quoniam res ipsa disjunctiva dubitandi vocem non patitur, affirmans Dominus dixit : *Ita volo eum manere, donec veniam, quid ad te?* Sed dicet fortasse quispiam neminem unquam ausum fuisse aliter quam affirmative Dominica hæc verba interpretari; sed *Donec veniam* non extremum illum significare adventum Domini : posse namque adventum Domini appellari etiam cum quo unusquisque vocatus, naturæ concedit; ut velle Joannem sic vivere asserat, donec veniat, id est donec ipsum per mortem ad se vocarit.

Hac sententia divisa, primum constat Joannem vivere donec veniat, Dominum dixisse. Alterum ergo quæratur, an illud, *Donec veniam*, finem sæculi hujus significet, vel terminum vivendi in hoc sæculo monstret. Quod certe, si quis attendat, procul a vero esse videbitur. Nihil enim aliud dicit qui ita dicit, nisi ut planius et sub oculis ponatur, Volo eum vivere donec moriatur; sed absurdum per seipsum totum fuerit si connexa talis expositio fuerit. Connectatur igitur et dicatur : *Sic eum volo manere donec veniam, quid ad te?* id est, Volo eum vivere donec moriatur, quid ad te? Dicam aperte quod modo in mentem incidit. Homo certe, non dico doctus et gravis, sed mediocriter eruditus ac levior, si data sibi potestate hominis alicujus vitæ, atque interrogatus sic respondeat, parum animadvertisse putabitur : quomodo igitur Deum ore suo sic locutum quispiam crediderit? Sed curiositatis, inquiet, arguere discipulum voluit. Sic arbitror, et Cyrillo, viro doctrina præcipuo, sanctitate magno, prudentia et eloquentia gravi, hoc ipsum placuisse legimus, et illud, *quid ad te?* id aperte ostendit. Sed in reprehendendo Petro sacramentum etiam illud aperire voluit, non moriturum Joannem usque ad extrema sæculi hujus. Nam si curiositatis ipsum arguere solummodo voluisset, illud ultimum, *quid ad te*, vel, Cur aliena quæris, dixisse, satis superque erat, sicut omnibus simul quærentibus, si eo anno restituturus esset regnum Israeli, respondit lenissime arguens : *Non est vestrum cognoscere tempora vel momenta*. Nunc autem non arguit solum cum vehementius intulerit, *quid ad te?* verum etiam ad finem usque vitæ hujus victurum Joannem asseruit dicens : Volo eum manere donec veniam. Ita et conditionem vitæ Joannis aperuit et curiositatem Petri redargu't. *Exivit autem sermo iste in discipulos quod discipulus ille non moritur*. Exivit sermo ad discipulos. A quo exivit? per quem dissipatus fuit? quis discipulis omnibus prædicavit? Duo certe solum sermonem hunc Domini audierunt, Petrus et Joannes, cæteris Dominum ea replicasse, quæ Petrus et Joannes secretius acceperant, minime credendum est. Joannes autem, et virginitate tum corporis tum spiritus apprime præditus et cæteris virtutibus summus, quod et dilectione Domini et commendatione Matris ejus percipitur, nequaquam id quod ad gloriam suam pertinere videbat, sociis quasi jactabundus prædicasset. Relinquitur ergo a Petro fratribus enarrata fuisse quæ Dominus de Joanne dixit. Petrum autem aliter dixisse quam audierat nefas est dictu. Quid ergo retulit fratribus Petrus? Quod Dominus de Joanne dixit : *Sic eum volo manere donec veniam*. Id a Petro, a cæteris omnibus eodem intellectum modo fuit, quod discipulus ille non moritur. Quare ipse quoque deliquere mihi viderer, si non ita hunc Domini sermonem caperem, sicut omnes discipuli tunc intellexerunt. Facile namque crediderim, quamvis die Pentecostes adventu Paracleti ad perfectionem in hac vita ultimam apostoli pervenerunt, tamen eo die, quo hæc acta fuerunt multo sublimiores omnibus successoribus suis fuisse. Fides enim in Christum crucifixum et e mortuis suscitatum, sua gratia et doctrina Salvatoris confirmata plurimum eos elevabat in dies. Fuit autem dies ille, quo Dominus hæc peregit, tertius apparitionis suæ Nam etsi sæpius se tam mulieribus quam viris manifestavit, et aliter aliis modo pluribus, modo paucioribus, tamen tertio dicimus die nunc apparuisse, quoniam tribus maxime diebus apertius, expressius, miraculosius apparuit primum in ipso resurrectionis die, deinde in octavo a resurrectione; tertium, quando Petrum præfecit Ecclesiæ, ac de Joannis morte pronuntiavit, duo sacramenta discipulis patefaciens; sed quod sequitur, forsan alio trahitur? Nequaquam. Quid enim sequitur? *Et non dixit ei Jesus, Quod non moritur, sed, Sic eum volo manere, donec veniam, quid ad te?* Putabit aliquis forte, perspicuo hic evangelistam illis contradicere qui arbitrentur non moriturum ipsum usque ad finem sæculi hujus, cum scribat : *Non dixit ei Jesus quod non moritur*, usque ad extrema tempora scilicet (sic enim supplendum semper est), exclamabitque ab eo ipso explanatum esse vobis quod quæritur, atque mutare non oportere. Ego autem pro modestia summa et virginali humilitate qua gloriam humanam Joannes omninò calcavit, ita eum scripsisse crediderim ut et veritatem digito monstrarit, et inanem hujus sæculi gloriam abjecerit. Non enim negat rem, sed sermonem et verba. Subjiciantur oculis omnia. Quid Jesus dixit? *Sic eum volo manere donec veniam*, affirmando Jesus dixit, et quisquam negabit? Quid discipuli? quomodo id cum exisset in publicum, intellexerunt, quod Joannes non moritur? Teneo affirmationem Domini et apostolorum sententiam omnium quod non moritur. Quid postea Joannes? non tam virginali modestia humilitateque præditus quam veritatis amicus, quid ait? *Sed non dixit ei Jesus, quod non moritur*. Non enim hoc verbum protulit Jesus, sed aliis verbis usus est. Quibus? *Sic eum volo manere donec veniam*. Animadverto, quod non stetit Joannes ibi, *Non dixit ei Jesus quod non moritur*; stetisset autem si rem ipsam negare voluisset. Sed addidit, *Sed*, supple, *dixit : Sic eum volo manere, donec veniam*. Sermonis igitur et verborum collationem facit, non rerum. Nam si rerum facere collationem voluisset, illud solum scripsisset : Non dixit ei quod non moritur; hoc enim ita dictum, statim ostendit quod moritur. Sed, *Non dixit quod non moritur*, inquit, *sed* dixit, *Sic eum volo manere donec veniam, quid ad te?* Perspicuum ergo est, verborum ipsum collationem facere, non rerum, quamvis et rerum dicere non dubito. Alter enim sermo mortem omnino negat, quod quoniam falsum est non dixit, Non moritur; alter, quando moriturus est, ostendit; Donec enim

terne curavit negationis vulnus quod, fletu Petri sanatum ad cicatricem usque productum, credendum est. Tunc enim interrogationis illius vi et confessionis virtute humillimæ, cicatricem quoque ipsam abolitam nemo dubitavit, ac ideo ter sibi ut sano jam et humiliter aperte commendatur Ecclesia, ut pascat oves agnosque Domini, quæ commendatio militantis Ecclesiæ Petro tunc facta, successoribus etiam suis facta cognoscitur. Oportet enim, sicut oves agnique veteres, videlicet in fide, atque novelli, ad diem usque adventus in gloria Domini per successionem duraturi sunt, eodem utique modo illum permanere cui commendatio facta est. Universali ergo Ecclesiæ Petro proposito decenter mors quoque sibi prædicitur, ut hinc vitam etiam Domini exprimendam pro viribus, duabus disceret rationibus, quoniam universalis pastor et vicarius Christi præcipuus fuit constitutus et quoniam crucis patibulo Deum erat glorificaturus, quorum alterum trahitur ex altero. Nam si non est servus domino major, oportet patroni labores clientem subire. Et qui labores domini summit sui, is mortem non debet similem recusare; quare vitæ quoque totius imitatio pro viribus necessaria est quæ liquido Evangelii verbis exprimitur. Nam morte crucis extensione manuum sub oculis Petri posita, statim ei dicitur, Sequere me, id est, Qui morte me secuturus es, vestigia quoque vivendi in ea sequeris.

Petrus igitur Dominum sequebatur, dumque sequeretur, vidit Joannem (is enim discipulus quem diligebat Jesus) sequentem. Et curiositate mentis humanæ, qua magis aliena quam nostra quærimus, nimium commotus (non enim erat adhuc omnino perfectus), audet a Domino petere, qua morte Joannes moreretur, dicens : *Domine, hic autem quid?* Dominus autem et hanc curiositatem reprehendit nec moriturum Joannem usque ad exitum hujus sæculi (ut ego arbitror) ostendit, dicens : *Si eum volo manere donec veniam, quid ad te?* Hinc quæstiuncula nascitur re facilis, varietate opinionum difficilis. Nam multi jam mortuum esse Joannem contendunt, nonnulli extremis temporibus cum Enoch et Elia moriturum opinantur. Quod nos sequentes, aperte ostendemus, id ipsum et per hunc Evangelii locum significari, et aliis rationibus confirmari et tum ipsius Joannis in Apocalypsi tum Evangelii auctoritate ac testimonio significantius comprobari, atque adeo demonstrari : *Si* (inquit) *eum volo manere donec veniam, quid ad te?* Græce, *si* verbum de verbo exprimitur, non *Sic eum volo manere*, sed, *Si eum volo manere*, scriptum est. Verum quoniam, sicut particula *si* apud nos, sic apud Græcos indicativo quidem verbo conjuncta, affirmative capitur, subjunctivo autem suspensive dubitativeque, jungitur autem hic indicativo, idcirco non *si* sed *sic* Patres interpretati sunt, ne scilicet *si* particula Latinæ Græcæque linguæ sciolos propter duplicem potestatem turbaret. *Sic* vero affirmando expresse dixerunt ut nemo ambigeret eam quoque Græcam particulam non aliter quam affirmative ibi positam esse. Sed de duplici potestate *si* particulæ, latius nobis in aliis dictum est et vulgo patet. Quis enim non viderit, aliud significari cum dicitur, *Si amo te, non detraho tibi;* aliud : *Si amarem te, non detraherem tibi?* Alterum enim et amorem affirmat et non detrahendi voluntatem confirmat, alterum e regione amorem quidem vel suspendit, dubiumque facit, vel penitus negat, quantoque (amor) major negatur, tanto detrahendi voluntas asseritur. Item : *Si me audisset, doctior esset :* significant enim non esse doctum, cum non audierit. Contra : *Si multos audivi doctos, si multa legi, si multa scripsi,* cur *me imperitum putas?* Non est opus plura dicere de re manifesta, qua pleni sunt libri, plena priscorum volumina. Ἐὰν quoque Græca conjunctio, easdem habet potestates. Testis est Priscianus, grammaticorum omnium excellentissimus, nec minus in Græcis quam in Latinis litteris peritus, quippe qui Græcus natione fuit. Fuit enim ex Cæsarea, Cappadocensis, nec in Italia, sed Athenis et Græce didicit et Latine. Is in libris *De constructione*, ubi de subjungendi modo, et de particula *si*, easdem omnino ait habere ipsam vires quas ἐαν Græca, idque tam Latinis quam Græcis ostendit exemplis. Sed sermo etiam ipse Grœcus perspicuum id facit, adeo ut exemplis opus non sit. Dicatur alicui carnes die Sabbati comedenti : *Carnes tu comedis in Sabbato?* respondeat, Ἐὰν φάγω, τί πρὸς σέ; id est, *Si comedo, quid ad te?* Patet quia comedere asserit. Quod si diceret, *Si comederem, quid ad te?* non omnino comedere concederet, sed quasi negando sub conditione poneret. Hoc in Græco sermone non potest liquido percipi. Sed latet adeo, ut peritiores etiam hujus ætatis fugiat, nisi Latinæ linguæ proprietates inspexerint. Cujus rei causa est, quoniam subjicientia verba minuta quadam scribendi ab indicantibus differentia distinguuntur. Prima enim præsentis indicans persona et voce et scriptura eadem est cum subjungendi. Sicut in proposito, *Volo eum manere*, θέλω αὐτὸν μένειν, illud θέλω potest et *volo* et *vellem* dici Latine. Sed *vellem* nullo pacto convenit, omnino enim a rebus alienum. Quare nec ullus unquam id cogitavit. Quas ob res et auctoritate illorum qui traduxerunt et consuetudine multorum sæculorum, et ipsius Græci sermonis proprietate, et quoniam res ipsa disjunctiva dubitandi vocem non patitur, affirmans Dominus dixit : *Ita volo eum manere, donec veniam, quid ad te?* Sed dicet fortasse quispiam neminem unquam ausum fuisse aliter quam affirmative Dominica hæc verba interpretari; sed *Donec veniam* non extremum illum significare adventum Domini : posse namque adventum Domini appellari etiam cum quo unusquisque vocatus, naturæ concedit; ut velle Joannem sic vivere asserat, donec veniat, id est donec ipsum per mortem ad se vocarit.

Hac sententia divisa, primum constat Joannem vivere donec veniat, Dominum dixisse. Alterum ergo quæratur, an illud, *Donec veniam*, finem sæculi hujus significet, vel terminum vivendi in hoc sæculo monstret. Quod certe, si quis attendat, procul a vero esse videbitur. Nihil enim aliud dicit qui ita dicit, nisi ut planius et sub oculis ponatur, Volo eum vivere donec moriatur; sed absurdum per seipsum totum fuerit si connexa talis expositio fuerit. Connectatur igitur et dicatur : *Sic eum volo manere donec veniam, quid ad te?* id est, Volo eum vivere donec moriatur, quid ad te? Dicam aperte quod modo in mentem incidit. Homo certe, non dico doctus et gravis, sed mediocriter eruditus ac levior, si data sibi potestate hominis alicujus vitæ, atque interrogatus sic respondeat, parum animadvertisse putabitur : quomodo igitur Deum ore suo sic locutum quispiam crediderit? Sed curiositatis, inquiet, arguere discipulum voluit. Sic arbitror, et Cyrillo, viro doctrina præcipuo, sanctitate magno, prudentia et eloquentia gravi, hoc ipsum placuisse legimus, et illud, *quid ad te?* id aperte ostendit. Sed in reprehendendo Petro sacramentum etiam illud aperire voluit, non morituram Joannem usque ad extrema sæculi hujus. Nam si curiositatis ipsum arguere solummodo voluisset, illud ultimum, *quid ad te*, vel, Cur aliena quæris, dixisse, satis superque erat, sicut omnibus simul quærentibus, si eo anno restituturus esset regnum Israeli, respondit lenissime arguens : *Non est vestrum cognoscere tempora vel momenta*. Nunc autem non arguit solum cum vehementius intulerit, *quid ad te?* verum etiam ad finem usque vitæ hujus victurum Joannem asseruit dicens : Volo eum manere donec veniam. Ita et conditionem vitæ Joannis aperuit et curiositatem Petri redarguit. *Exivit autem sermo iste in discipulos quod discipulus ille non moritur*. Exivit sermo ad discipulos. A quo exivit? per quem dissipatus fuit? quis discipulis omnibus prædicavit? Duo certe solum sermonem hunc Domini audierunt, Petrus et Joannes, cæteris Dominum ea replicasse, quæ Petrus et Joannes secretius acceperant, minime credendum est. Joannes autem, et virginitate tum corporis tum spiritus apprime præditus et cæteris virtutibus summus, quod et dilectione Domini et commendatione Matris ejus percipitur, nequaquam id quod ad gloriam suam pertinere videbat, sociis quasi jactabundus prædicasset. Relinquitur ergo a Petro fratribus enarrata fuisse quæ Dominus de Joanne dixit. Petrum autem aliter dixisse quam audierat nefas est dictu. Quid ergo retulit fratribus Petrus? Quod Dominus de Joanne dixit : *Sic eum volo manere donec veniam*. Id a Petro, a cæteris omnibus eodem intellectum modo fuit, quod discipulus ille non moritur. Quare ipse quoque delinquere mihi viderer, si non ita hunc Domini sermonem caperem, sicut omnes discipuli tunc intellexerunt. Facile namque crediderim, quamvis die Pentecostes adventu Paracleti ad perfectionem in hac vita ultimam apostoli pervenerunt, tamen eo die, quo hæc acta fuerunt multo sublimiores omnibus successoribus suis fuisse. Fides enim in Christum crucifixum et e mortuis suscitatum, sua gratia et doctrina Salvatoris confirmata plurimum eos elevabat in dies. Fuit autem dies ille, quo Dominus hæc peregit, tertius apparitionis suæ Nam etsi sæpius se tam mulieribus quam viris manifestavit, et aliter aliis modo pluribus, modo paucioribus, tamen tertio dicimus die nunc apparuisse, quoniam tribus maxime diebus apertius, expressius, miraculosius apparuit primum in ipso resurrectionis die, deinde in octavo a resurrectione; tertium, quando Petrum præfecit Ecclesiæ, ac de Joannis morte pronuntiavit, duo sacramenta discipulis patefaciens; sed quod sequitur, forsan alio trahitur? Nequaquam. Quid enim sequitur? *Et non dixit ei Jesus, Quod non moritur, sed, Sic eum volo manere, donec veniam, quid ad te?* Putabit aliquis forte, perspicuo hic evangelistam illis contradicere qui arbitrentur non moriturum ipsum usque ad finem sæculi hujus, cum scribat : *Non dixit ei Jesus quod non moritur*, usque ad extrema tempora scilicet (sic enim supplendum semper est), exclamabitque ab eo ipso explanatum esse vobis quod quæritur, atque mutare non oportere. Ego autem pro modestia summa et virginali humilitate qua gloriam humanam Joannes omninò calcavit, ita eum scripsisse crediderim ut et veritatem digito monstrarit, et inanem hujus sæculi gloriam abjecerit. Non enim negat rem, sed sermonem et verba. Subjiciantur oculis omnia. Quid Jesus dixit? *Sic eum volo manere donec veniam*, affirmando Jesus dixit, et quisquam negabit? Quid discipuli? quomodo id cum exisset in publicum, intellexerunt, quod Joannes non moritur? Teneo affirmationem Domini et apostolorum sententiam omnium quod non moritur. Quid postea Joannes? non tam virginali modestia humilitateque præditus quam veritatis amicus, quid ait? *Sed non dixit ei Jesus, quod non moritur*. Non enim hoc verbum protulit Jesus, sed aliis verbis usus est. Quibus? *Sic eum volo manere donec veniam*. Animadverto, quod non stetit Joannes ibi, *Non dixit ei Jesus quod non moritur*; stetisset autem si rem ipsam negare voluisset. Sed addidit, *Sed*, supple, *dixit : Sic eum volo manere, donec veniam*. Sermonis igitur et verborum collationem facit, non rerum. Nam si rerum facere collationem voluisset, illud solum scripsisset : Non dixit ei quod non moritur; hoc enim ita dictum, statim ostendit quod moritur. Sed, *Non dixit quod non moritur*, inquit, *sed* dixit, *Sic eum volo manere donec veniam, quid ad te?* Perspicuum ergo est, verborum ipsum collationem facere, non rerum, quamvis et rerum dicere non dubito. Alter enim sermo mortem omnino negat, quod quoniam falsum est non dixit, Non moritur; alter, quando moriturus est, ostendit; Donec enim

veniam (inquit) volo ipsum sic manere, atque vivere scilicet. Quas ob res si quis diligenter Evangelii verba examinet, et assertive dictum esse, *Sic eum volo manere donec veniam*, perpendat, quod frustra aut superflue dictum putare nefas est: videretur autem esse superfluum, si ad singulorum exitum adventum Domini referas; si prædicta omnes simul discipuli per illa verba non mori Joannem usque ad extrema tempora intellexerunt; si denique Joannes ipse non rerum, sed verborum et sermonis facit collationem, vel, quod verius est, etiam rerum: quis dubitabit, ipsum Tonitrui filium, quem Dominus maxime omnium discipulorum dilexit, cui Matrem moriens in cruce soli commendavit, adhuc vivere, victurumque vel ad extrema sæculi hujus? vel sicut ille qui longe ante alios ipsum dilexit, ordinavit, instituit, prædestinavit. Verum quantum hic Evangelii locus ad hanc rem conferat, ne nimium crescat et modum excedat oratio, satis jam sit. Nunc ratiunculis quoque nonnullis, idipsum affirmari aperiamus.

Primum igitur dicimus, diligenter in omnibus Scripturis canonicis observari oportere, quod nihil frustra, nihil superflue, nihil sine causa in ipsis scriptum est. Spiritu enim sancto dictante omnes scriptæ sunt, Spiritus vero sanctus omnia scit, omnia prævidet, omnia breviter et ut oportet et quantum oportet et sicut oportet, disponit, dictitat, edit. Non est ergo quidquam in Evangeliis absque magno mysterio dictum. Sed nisi eo prorsus pacto intellexerimus prædicta Domini verba, sic omnes apostoli ac discipuli qui tunc erant, acceperunt, frustra totus ille locus de Joanne conscriptus esse videbitur. Cur enim posteaquam universalis Ecclesiæ præfectura Petro et successoribus collata est, et mors ejus qualis futura esset ad apertum de Joannis morte disseritur? Nam de Petri quidem morte prædicere multis de causis oportuit. Non enim tacenda sunt sacramenta. Sacramentum autem quiddam esse quod vicarius Christi, Ecclesiæ suæ præpositus et pontifex summus immediate post Christum et primus crucis similiter morte moriturus esset non est negandum, præsertim cum huic apertissime vitam quoque Magistri sequendam apprime diceret. Et certe sicut quæ necessaria sunt sæpius repetenda, sic quæ nihil conferunt, nemo scribit, præfectura Petri aliter sæpe atque aliter exprimitur ne quis in posterum audeat mutire vel dicere, Romanos pontifices qui Petro successerunt, Ecclesiæ universalis non esse pastores. Quocirca claves regni cœlorum ei præcipue committuntur, et per hunc Evangelii locum quem modo tractavimus, grex agnorum atque ovium Domini illi commendatur, et ante passionem ad Petrum sermone converso et ad omnes communiter primo dicitur: *Ecce, Simon, Satanas expetivit vos cribrare quasi triticum* atque convol-

A vere et decipere scilicet, ac in errorem demum intrudere; deinde infertur: Ego *autem oravi pro te, ne deficiat fides tua; tu vero aliquando conversus confirma fratres tuos* [1]. Ubi duo maxima aperte exprimuntur mysteria: primum quod Petri solius et successorum suorum, id est Ecclesiæ Romanæ, cujus urbis duntaxat episcopum constat fuisse Petrum, non deficiet fides; alterum, quod cæterorum deficiet aliquando. Quare inquit, *Tu aliquando conversus, confirma fratres tuos. Aliquando* autem dixit, ut ostenderet, neminem apostolorum Spiritus sancti confirmatum gratia erraturum, sed successores, ad confirmationem quorum Petrus, hoc est ipsius successores converti jubentur; quod reipsa perfectum: sæpe namque cæteræ
B orbis Ecclesiæ a Romana confirmatæ sunt, ipsa ab aliis nunquam. Sed tempora quoque præfecturæ Petri admirationem, si considerantur, adaugent, et fidem rei faciunt firmiorem. Claves promittuntur, cum ipse ante alios Filium Dei vivi confessus esset; fidei non defecturæ gratiam a proficiscente in crucem quasi testamento accepit, pascendarum ovium simpliciter omnium, atque agnorum auctoritatem, post resurrectionem, parum antequam Dominus in cœlos ascenderet. Quorsum hæc? Ut ostendamus mortem quidem Petri et genus mortis prædicendum fuisse, Joannis autem mortem, nisi quis in extremis hujus sæculi futuram cum apostolis existimet, non fuisse scribendam. Ad quid
C enim moriturum, cum Dominus ad eum venerit in hac conditione communi, scriberetur? Ad reprehensionem curiositatis Petri? At unico verbo redarguitur, ne quærat aliena, ut interroganti Petro satisfieret. At increpatur et quidem vehementer. Quid enim acrius quam quærentem audire: *Quid ad te?* Cur autem affirmando intulit, communem hanc mortalitatis nostræ conditionem omnibus certiorem atque inevitabilem, nisi naturæ ipsius Dominus aliter statuerit? Quapropter si nihil frustra et absque causa Scripturæ referunt, totius autem loci quo de Joanne hic scribitur, nulla potest inveniri causa nisi quod Dominus voluit ad extrema tempora ipsum conservare, patet nondum Joannem mortuum esse.

D Sed dubitabit forte aliquis: Si nihil scriptum sine causa est, neque factum multo magis, cur putandum est, non cessisse adhuc naturæ Joannem, cum etiam hujus causa non afferatur certior, et multa sint in Scripturis quorum causas ignoremus? Multorum ignorare nos causas, nemo ibit inficias. Causa enim mortis in Joanne differendæ, plane percipi, quis poterit ambigere? Profecto nemo. Clamat enim Scriptura, Enoch et Heliam ad alia loca, in vitam scilicet longiorem translatos, cujus translationis causa primo quidem ignorabatur; credebant tamen, quia expresse dicta. Sic accipienda nobis sunt, ut et firmiter credere debeamus, etiamsi

[1] Luc. xxii, 31.

nullam causam videamus, post incarnationem Verbi, hujus quoque rei, sicut aliarum multarum rerum, ac pene omnium causa nobis innotuit. Diabolus enim licentius in ultimis temporibus propter peccata nostra omnibus suis viribus usurus est, ut etiam electi, si possibile sit, in errorem contrudantur. Nam cum revelatus erit homo iniquitatis (omnes enim liberi arbitrii sumus) præstigiosis ejus miraculis decepti periremus, nisi Dominus dupliciter præcipue providisset: primum Scripturarum præmonitione, quæ magna voce figmenta et impietatem illius prædicant, sugillant; deinde tot sanctorum hominum miraculis, doctrina, prophetiis, quos parvo tempore antequam impietatis illius vis et falsa doctrina missurus est, qui ut etiam auctoritate qua maxime nos moveant, a vetustissimis temporibus et quasi statim a triplici rerum, temporum, ætatum principio, et reservati ad hoc divinitus ministerium sunt et reservatos esse scriptum est, ut prædicationibus ipsis qui sint et cur venerit, sincera integraque fide credamus, Scripturis præmoniti, docti, confirmati, quod Antichristi temporibus venturi sunt. Oportuit autem unum ex illis mittere qui ante legem fuerunt, unum qui sub lege, tertium qui Christum ipsum audiverit, allocutus fuerit, multoque magis necesse adversus Antichristum, qui se Christum Filium esse Dei finget, quam aliquem ex vetustissimis. Reservavit autem ex veteribus duos: reservavit igitur etiam ex apostolis. Tres ergo reservati sunt adversus Antichristum, pro veritate ut in finem tantorum virorum testimonio, miraculis confirmato, ab impietate incredibili atque inaudita homines illius sæculi revocentur. Erit autem testimonium Joannis, ut ego arbitror, multo majoris dignitatis, quod facile percipitur, si quasi controversiam instituamus. Dicant impii Antichristum esse Messiam et Filium Dei; testes vetusti negent, asserantque Tiberii Augusti temporibus Christum venisse, quanquam male poterunt tamen contendentes impii replicare, non fuisse illos tunc Hierosolymis et propterea falso attestari quod non viderunt. At Joannes et vidisse clamabit et audisse illum et tetigisse, et allocutum fuisse et astitisse in cruce pendenti et aspexisse sanguinem et aquam e latere mortui prosilientem, et post resurrectionem comedisse ac bibisse cum illo, et manus atque pedes crucifixi vidisse palpasseque. Miracula quoque narrabit, multo plura quam scripsit, si tamen mundus tunc capere poterit, auribusque suis vocem illam audisse asseverabit, *Lazare, veni foras* [1] et quatriduanum mortuum exsiliisse foras e sepulcro vidisse et institas quibus erat alligatum Lazari corpus manibus suis solvisse. Hæc aliaque hujusmodi miraculis affirmabit. Tres igitur temporibus illis falsitati resistent testes: Enoch ille justus, cujus ante diluvium justitia claruit, quando nullum aliud mandatum exstabat hominibus, quam quod natura in singulorum pectoribus insitum est; Elias propheta, qui vel mortuos in vitam restituit oratione et sub lege coruscavit; Joannes evangelista, quem Dominus plurimum dilexit, apostolorum sanctissimus, quem in universalem Ecclesiæ pastorem Dominus (ut ego arbitror) non præposuit, tum ut illi virgini Matrem virginem commendaret, tum ut Petro tunc (quem velociori martyrio destinavit), Joanni postea in temporibus Antichristi, Ecclesiam committeret, et sic duobus discipulis quorum alter dilexit, alter dilectus Christo maxime omnium fuerat, alteri in ipso Evangelii initio, alteri in fine et utrisque in persecutionibus maximis Ecclesia commendaretur. Accedit, quod omnes apostoli martyrio vitam terminarunt, ut nemo possit ambigere veracissimos illos testes fuisse, qui sicut Dominus morte testimonium suum persanxerunt. Nam Christus Dominus noster, Filius Dei, et pontifex maximus fuit ut homo, sicut Psalmista canit, *Tu es sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchisedech* [2]; et rex; dicitur enim in personam ejus: *Ego autem constitutus sum rex ab ipso super Sion montem sanctum ejus* [3]; et Pilatus in titulo, *Jesus Nazarenus rex Judæorum*; et martyr primus, et maximus; nam cum testimonium nec de se ipso suum, quod Filius Dei esset, Judæi acciperent, nec Patris sui qui miracula inauditis testabatur ipsum esse Filium suum, morte testimonium comprobavit. Scimus certe Judæos recte intellexisse verba Domini, quibus Patrem suum omnipotentem Deum appellabat. Unde dicebant, mori ipsum secundum legem debere, quia Filium Dei seipsum fecit. Nec enim aliter intelligi potest quod Deum Patrem esse suum prædicabat; propterea dicit: *Manifestavi nomen tuum hominibus* [4]. Nam ante adventum in carne Verbi reconditum magno in sacramento tenebant quod Deus ita est Pater, ut Filium habeat ex substantia sua genitum, æqualem natura et consubstantialem; verum, quoniam mors ultimorum terribilium est, nec adduci mentis compos homo potest, ut credat in ipso terrore mortis aliquem vel de se, vel de alio mentiri, hac de causa martyres vere nuncupantur, qui morte propria prædicationem suam veram esse demonstrarunt. Primus vero martyr Christus cum tradere spiritum Deo vellet, magna voce intonuit clamans: *Pater, in manus tuas commendo spiritum meum.* Hanc testificationem per sanguinem et mortem apostoli omnes Dominum secuti de prædicatione sua fecerunt. Cur Joannes hac gloria solus privaretur? An quia plus cæteris amabatur? Imo contra, quoniam maxime diligebatur idcirco martyrium quod a Christo initium cepit in eum terminabitur. Et sicut plus diligenti Ecclesia incipiens fuit commissa, ita plus dilecto desinens commendabitur. Ita, quispiam inquiet; sed tamen incredi-

[1] Joan. xi, 43. [2] Psal. cix, 4. [3] Psal. ii, 6. [4] Joan. xvii, 6.

bile videtur, tanto temporis spatio dilectum discipulum vinculis adhuc corporis teneri, nec liberatum hoc carcere fuisse in Domino resolutum, sed longissimo tempore in hoc resolutionis desiderio jactari. Nec enim credendum est, minus Joannem quam Paulum resolvi desiderasse, qui ait: *Cupio resolvi et esse cum Christo*; quasi vero non possit Dominus et ipsi et Enoch atque Eliæ ante mortem etiam beatitudinem elargiri, quamvis non illi æqualem quam resoluti habebunt, tantam tamen ut audiret atque videret ea quæ nec oculus vidit nec in cogitationem hominis ascenderunt; quod in corpore adhuc animo detento fieri posse, is ipse testatur dicens: *Sive in corpore, sive extra corpus, nescio, Deus scit* [1]. Adde quod in æternum pro hoc brevissimo temporis spatio corona martyrii fulgens, et futura prædicatione promeritus, magis magisque resplendebit. Illud profecto mirum est quod eum quem mortuum contendunt, qua morte dormierit, nequeunt exponere, nec reliquias ejus unquam visas alicubi fatentur. Non est certe verisimile ut multorum non tantæ claritatis sanctorum, qui in eremo latitarunt, et mors narretur et reliquiæ ostendantur, et Joannis apostolorum clarissimi, quem in Asiæ luce versatum fuisse constat, ibique ab hac vita recessisse (ut aiunt), nec mors exponatur nec exanime corpus unquam visum fuerit. Sed operæ pretium est, breviter ac summis (ut aiunt) digitis tangere, quæ feruntur.

Tradunt omnes fere, qui hac de re locuti sunt, postquam Joannes sensit ultimum advenisse diem, jussisse discipulos foveam facere, in quam cum vivus vestitusque descendisset, imperasse illis, ut abirent et sic jacentem in fovea, Dominumque exspectantem relinquerent; obtemperarunt illi, et postero die reversi, non invenerunt ipsum. Quis ex hac historia non intelligat, præ modestia hoc impetrasse ipsum a Domino, ne prædicaretur vivus in cœlum raptus. Nam si moriturum jamjam se præcognovit, cur ita vivus perfodi voluit et non exspectavit, corpus exsangue in sepulcro defodi? Dicam aperte quod sentio. Nisi ratione modestiæ, sicut diximus, fecisse ipsum putaverimus, puerile quid videbitur, sic voluisse defodi. Quod autem postero die non fuit inventus, nonne insolubili argumento est, vivum inde alio translatum. Ita prorsus. Quas ob res, si nulla potest inveniri alia causa evangelicis digna sacramentis, cur de vita Joannis et morte Dominus hic dixit et evangelista iteravit; si extrema tempora testibus egebunt, qui testimonium jam diu venisse Christum perhibeant; si apostoli alicujus excellentior est hac de re testificatio; si omnes apostolos obdormiisse martyrio constat, Joannes a nemine conspectus exanimis est; si præterea affirmative dictum est a Domino: *Volo eum manere donec veniam*, nec de propria conditione hoc recte intelligi potest; si omnes apostoli et discipuli Domini verba ejus sic intellexerunt, ut non moriturum Joannem usque ad extrema tempora existimarint; si denique Joannes ipse modestissime sermonem et verba conferens rem non est inficiatus: quis dubitabit, dilectissimum Christi discipulum, alterum virginis Mariæ per affectum propter virginitatem filium, cui ut mater filio commendata fuit, qui generationem Verbi æternam hominibus intonuit, cui Ecclesiæ militantis status fuit revelatus; quis, inquam dubitabit, evangelistam, apostolum, prophetam martyrii quoque corona in extremis temporibus potiturum, ut uterque qui plurimum dilexit, et qui plurimum dilectus a Domino fuit, in maximis persecutionibus, alter incipienti alter desinenti Ecclesiæ præsit. Ita, inquiunt; sed multi doctores Ecclesiæ tam Orientales quam Occidentales jam mortuum esse ipsum scripserunt, quorum auctoritati repugnandum non est. Sit sane. Abyssus enim est Scriptura, incipientes diximus, et aliter alii singula capiunt, et omnes suscipientes divisi aut evangelicæ Scripturæ aut alteri alteris contradicant. In hac vero quæstione si prædictus Evangelii locus et rationes solum considerantur, articulis fidei non contradicitur, contradictio in re sola remanet. Et credo, si quis, omni præoccupatione ac contentione abjecta, integer, res ipsas consideret, nobis affuturum. Certior vero sum cum jam tertium locum tractavero, absque controversia omnes affuturos. Nulla enim aliorum est auctoritas, Scripturæ auctoritati collata. Nec tamen Patres si contra scripserunt, criminari fas, si loci Scripturæ, quos in medium adducemus non occurrerunt, cum scriberent. Nihil enim habemus, quod non accepimus, et Spiritus ubi vult spirat. Quare stultum est si accepisti, gloriari quasi non acceperis. Sed jam Scripturam de re proposita loquentem audiamus.

Hic idem Joannes in calce noni capitis Apocalypsis dictum sibi esse scribit: *Oportet te iterum prophetare populis, gentibus, linguis et multis regibus* [2]. Id certe non potest de Evangelio dici, licet posteaquam Apocalypsis, scriptum ab eo sit. Nam nec Evangelium prophetiam ullus unquam appellabit nec multis scriptum est linguis, sed Græce solum. Nec refert si per traductionem ad multas pervenerit linguas. Traductiones enim non sunt auctorum, sed translatorum. Ipse autem prophetaturus multis populis, gentibus, regibus per multas dicitur linguas. Accedit quod his ei dictis confestim in initio capituli decimi dicitur de duobus testibus Enoch et Elia. Unde patet non simul sibi dictum divinitus fuisse de tribus testibus, sed divisim in calce noni de scipso et actutum in decimo de reliquis, cum omnia sint nota Domino, nec honestis hominum desideriis unquam resistat, sed semper favendo prosequatur non minus quam prævenerit. Prophetavit igitur semel de universo statu Ecclesiæ militantis, in Apocalypsi; sed oportet ipsum iterum multis linguis prophetare regibus multis, populis multis,

[1] II Cor. XII, 3. [2] Apoc X, 11.

gentibus multis. Quare si Evangelium prophetia non est, nec si esset, multis linguis ab ipso editum est, nec multis ipse prædicavit gentibus, sed Græcis; nec omnibus Græcis, sed Asiaticis solum; nec regibus multis, Romanis enim Asia tunc subjecta fuit : perspicuum est ante adventum Antichristi prophetaturum, quando veniet homo iniquus qui præstigiis suis multos decipiet, qui vi quoque utetur adversus fideles, cæteraquè hujusmodi. Enoch et Elias hoc similiter facient. Quapropter et Scriptura non mortuos, sed alio raptos in corpore dicit, ut fideles illius temporis facilius possint credere, illos ipsos esse qui divinitus ad prædicandum et prophetandum, cum multo fulgore in extremis temporibus reservati fuerunt. Hac ipsa ratione, eademque de causa, tum per explanatum Evangelii locum, tum multo expressius, significantius, clarius per Apocalypsim, Joannis quoque reservatio scribitur. Nec ista sufficerint, sed ab evangelistis Matthæo et Marco ipsorum filiorum Zebedæi martyrium magno præconio conclamatur. Nam cum utrique fratres, æstimantes in hac vita regnum Christi futurum, petiissent ab eo ut alter in dextris ejus alter in sinistris sederent, atque ad hoc preces etiam suæ (ut evangelistarum scriptum alter reliquit) matris adhibuissent, ignorare ipsos quid peterent, primum audierunt, deinde sic interrogati fuerunt: *Potestis bibere calicem quem ego bibiturus sum?* responderunt: *Possumus.* Et Dominus de ambobus, *Calicem quidem meum bibetis*[1]. Calicem hic nemo dubitat, violentam mortem, id est mysterium, appellari: sive sic Judæorum lingua et Scripturæ consuetudine fuerit usurpatum, sive aliter, nihil refert. Sic Matthæus; Marcus autem ad hæc addit: *Et baptismo quo ego baptizor, baptizari.* Cumque illi respondissent: *Possumus*, similiter infert: *Calicem quidem meum bibetis et baptismo quo ego baptizor, baptizabimini*, baptismum hic intelligens, effusionem super se proprii sanguinis. Hæc Jacobus et Joannes non intellexerunt, adhuc enim terrena, piscaturam ac retia nimirum, colebant. Ideo de potu et de baptismo aquatico dici putantes, illico se posse responderunt. Et Dominus: *Calicem quidem meum bibetis et baptismo quo ego baptizor baptizabimini*, hoc est, Ego pro vobis cæterisque hominibus sanguinem meum effundam, sed vos quoque pro veritate prædicationis vestræ sanguinem vestrum effundetis. Hunc calicem baptismumque sanguineum Jacobus quidem jam bibit et baptizatus est, ab Herode occisus; Joannes vero, minime; bibiturum ergo quis negat? Christus enim Dominus noster de utrisque fratribus dixit: *Calicem quidem meum bibetis, et baptismo meo baptizabimini*, hoc est, Sanguine vestro infusi pro veritate moriemini. Nec refert si quis dicat, animo illum martyrem fuisse. Non enim dixit Dominus, Calicem quidem meum bibere, et baptismo quo ego baptizor baptizari parati eritis, sed rem ipsam et effusionem sanguinis aperte affirmando, *Bibetis* et *baptizabimini*, inquit. Quod si doctoris alicujus auctoritas nonnullos perturbat, sciant Joannem Chrysostomum, cujus auctoritas non immerito magna semper fuit et est in Ecclesia, cum illud Matthæi exponat, *Calicem quidem meum bibetis*, his verbis uti: Magna vobis certe bona prædico, martyrii enim corona potiemini et violenta morte, sicut et ego, a vita decedetis. Præterea si licebit quæ plane Scriptura prædicat non sicut dicuntur accipere, sed ad animum atque intentionem referre, vereor ne facile pleraque omnia commota labescant, labefacta ruant, diruta in nihilum redigantur et Antichristo latissimam viam præparent atque aperiant.

Credendum igitur est, Joannem adhuc vivere, et in extremis temporibus martyrio moriturum; nec credendum solum, verum etiam prædicandum. Scripturarum enim sacramenta qui taciturnus retinet, non evadet impune, præsertim id quod et in dubium apud omnes dicam adhuc vertitur. Et nisi perutilis futura esset Christianis hujus prædicatio, non equidem tanta cura crediderim conscriptum fuisse. Scriptum est ergo ut et sciamus et prædicemus posterisque constans et firmum relinquamus quod et Dominus et per Evangelia et per Apocalypsim nobis tradidit, commendavit, ut hac quoque Scripturæ præmonitione atque doctrina vel moneantur et fidem servent futuri temporis Antichristi fideles, vel inexcusabiles undique facti conticescant.

[1] Matth. xx, 22.

bile videtur, tanto temporis spatio dilectum discipulum vinculis adhuc corporis teneri, nec liberatum hoc carcere fuisse in Domino resolutum, sed longissimo tempore in hoc resolutionis desiderio jactari. Nec enim credendum est, minus Joannem quam Paulum resolvi desiderasse, qui ait: *Cupio resolvi et esse cum Christo*; quasi vero non possit Dominus et ipsi et Enoch atque Eliæ ante mortem etiam beatitudinem elargiri, quamvis non illi æqualem quam resoluti habebunt, tantam tamen ut audiret atque videret ea quæ nec oculus vidit nec in cogitationem hominis ascenderunt; quod in corpore adhuc animo detento fieri posse, is ipse testatur dicens: *Sive in corpore, sive extra corpus, nescio, Deus scit*[1]. Adde quod in æternum pro hoc brevissimo temporis spatio corona martyrii fulgens, et futura prædicatione promeritus, magis magisque resplendebit. Illud profecto mirum est quod eum quem mortuum contendunt, qua morte dormierit, nequeunt exponere, nec reliquias ejus unquam visas alicubi fatentur. Non est certe verisimile ut multorum non tantæ claritatis sanctorum, qui in eremo latitarunt, et mors narretur et reliquiæ ostendantur, et Joannis apostolorum clarissimi, quem in Asiæ luce versatum fuisse constat, ibique ab hac vita recessisse (ut aiunt), nec mors exponatur nec exanime corpus unquam visum fuerit. Sed operæ pretium est, breviter ac summis (ut aiunt) digitis tangere, quæ feruntur.

Tradunt omnes fere, qui hac de re locuti sunt, postquam Joannes sensit ultimum advenisse diem, jussisse discipulos foveam facere, in quam cum vivus vestitusque descendisset, imperasse illis, ut abirent et sic jacentem in fovea, Dominumque exspectantem relinquerent; obtemperarunt illi, et postero die reversi, non invenerunt ipsum. Quis ex hac historia non intelligat, præ modestia hoc impetrasse ipsum a Domino, ne prædicaretur vivus in cœlum raptus. Nam si moriturum jamjam se præcognovit, cur ita vivus perfodi voluit et non exspectavit, corpus exsangue in sepulcro defodi? Dicam aperte quod sentio. Nisi ratione modestiæ, sicut diximus, fecisse ipsum putaverimus, puerile quid videbitur, sic voluisse defodi. Quod autem postero die non fuit inventus, nonne insolubili argumento est, vivum inde alio translatum. Ita prorsus. Quas ob res, si nulla potest inveniri alia causa evangelicis digna sacramentis, cur de vita Joannis et morte Dominus hic dixit et evangelista iteravit; si extrema tempora testibus egebunt, qui testimonium jam diu venisse Christum perhibeant; si apostoli alicujus excellentior est hac de re testificatio; si omnes apostolos obdormiisse martyrio constat, Joannes a nemine conspectus exanimis est; si præterea affirmative dictum est a Domino: *Volo eum manere donec veniam*, nec de propria conditione hoc recte intelligi potest; si omnes apostoli et discipuli Domini verba ejus sic intellexerunt, ut non moriturum Joannem usque ad extrema tempora existimarint; si denique Joannes ipse modestissime sermonem et verba conferens rem non est inficiatus: quis dubitabit, dilectissimum Christi discipulum, alterum virginis Mariæ per affectum propter virginitatem filium, cui ut mater filio commendata fuit, qui generationem Verbi æternam hominibus intonuit, cui Ecclesiæ militantis status fuit revelatus; quis, inquam dubitabit, evangelistam, apostolum, prophetam martyrii quoque corona in extremis temporibus potiturum, ut uterque qui plurimum dilexit, et qui plurimum dilectus a Domino fuit, in maximis persecutionibus, alter incipienti alter desinenti Ecclesiæ præsit. Ita, inquiunt; sed multi doctores Ecclesiæ tam Orientales quam Occidentales jam mortuum esse ipsum scripserunt, quorum auctoritati repugnandum non est. Sit sane. Abyssus enim est Scriptura, incipientes diximus, et aliter alii singula capiunt, et omnes suscipientes divisi aut evangelicæ Scripturæ aut alteri alteris contradicant. In hac vero quæstione si prædictus Evangelii locus et rationes solum considerantur, articulis fidei non contradicitur, contradictio in re sola remanet. Et credo, si quis, omni præoccupatione ac contentione abjecta, integer, res ipsas consideret, nobis affuturum. Certior vero sum cum jam tertium locum tractavero, absque controversia omnes affuturos. Nulla enim aliorum est auctoritas, Scripturæ auctoritati collata. Nec tamen Patres si contra scripserunt, criminari fas, si loci Scripturæ, quos in medium adducemus non occurrerunt, cum scriberent. Nihil enim habemus, quod non accepimus, et Spiritus ubi vult spirat. Quare stultum est si accepisti, gloriari quasi non acceperis. Sed jam Scripturam de re proposita loquentem audiamus.

Hic idem Joannes in calce noni capitis Apocalypsis dictum sibi esse scribit: *Oportet te iterum prophetare populis, gentibus, linguis et multis regibus*[2]. Id certe non potest de Evangelio dici, licet posteaquam Apocalypsis, scriptum ab eo sit. Nam nec Evangelium prophetiam ullus unquam appellabit nec multis scriptum est linguis, sed Græce solum. Nec refert si per traductionem ad multas pervenerit linguas. Traductiones enim non sunt auctorum, sed translatorum. Ipse autem prophetaturus multis populis, gentibus, regibus per multas dicitur linguas. Accedit quod his ei dictis confestim in initio capituli decimi dicitur de duobus testibus Enoch et Elia. Unde patet non simul sibi dictum divinitus fuisse de tribus testibus, sed divisim in calce noni de seipso et actutum in decimo de reliquis, cum omnia sint nota Domino, nec honestis hominum desideriis unquam resistat, sed semper favendo prosequatur non minus quam prævenerit. Prophetavit igitur semel de universo statu Ecclesiæ militantis, in Apocalypsi; sed oportet ipsum iterum multis linguis prophetare regibus multis, populis multis,

[1] II Cor. XII, 3. [2] Apoc X, 11.

gentibus multis. Quare si Evangelium prophetia non est, nec si esset, multis linguis ab ipso editum est, nec multis ipse prædicavit gentibus, sed Græcis; nec omnibus Græcis, sed Asiaticis solum; nec regibus multis, Romanis enim Asia tunc subjecta fuit : perspicuum est ante adventum Antichristi prophetaturum, quando veniet homo iniquus qui præstigiis suis multos decipiet, qui vi quoque utetur adversus fideles, cæteraquè hujusmodi. Enoch et Elias hoc similiter facient. Quapropter et Scriptura non mortuos, sed alio raptos in corpore dicit, ut fideles illius temporis facilius possint credere, illos ipsos esse qui divinitus ad prædicandum et prophetandum, cum multo fulgore in extremis temporibus reservati fuerunt. Hac ipsa ratione, eademque de causa, tum per explanatum Evangelii locum, tum multo expressius, significantius, clarius per Apocalypsim, Joannis quoque reservatio scribitur. Nec ista suffecerint, sed ab evangelistis Matthæo et Marco ipsorum filiorum Zebedæi martyrium magno præconio conclamatur. Nam cum utrique fratres, æstimantes in hac vita regnum Christi futurum, petiissent ab eo ut alter in dextris ejus alter in sinistris sederent, atque ad hoc preces etiam suæ (ut evangelistarum scriptum alter reliquit) matris adhibuissent, ignorare ipsos quid peterent, primum audierunt, deinde sic interrogati fuerunt: *Potestis bibere calicem quem ego bibiturus sum?* responderunt: *Possumus.* Et Dominus de ambobus, *Calicem quidem meum bibetis* [1]. Calicem hic nemo dubitat, violentam mortem, id est mysterium, appellari: sive sic Judæorum lingua et Scripturæ consuetudine fuerit usurpatum, sive aliter, nihil refert. Sic Matthæus; Marcus autem ad hæc addit: *Et baptismo quo ego baptizor, baptizari.* Cumque illi respondissent: *Possumus*, similiter infert: *Calicem quidem meum bibetis et baptismo quo ego baptizor, baptizabimini*, baptismum hic intelligens, effusionem super se proprii sanguinis. Hæc Jacobus et Joannes non intellexerunt, adhuc enim terrena, piscaturam ac retia nimirum, colebant. Ideo de potu et de baptismo aquatico dici putantes, illico se posse responderunt. Et Dominus: *Calicem quidem meum bibetis et baptismo quo ego baptizor baptizabimini*, hoc est, Ego pro vobis cæterisque hominibus sanguinem meum effundam, sed vos quoque pro veritate prædicationis vestræ sanguinem vestrum effundetis. Hunc calicem baptismumque sanguineum Jacobus quidem jam bibit et baptizatus est, ab Herode occisus; Joannes vero, minime; bibiturum ergo quis negat? Christus enim Dominus noster de utrisque fratribus dixit: *Calicem quidem meum bibetis, et baptismo meo baptizabimini*, hoc est, Sanguine vestro infusi pro veritate moriemini. Nec refert si quis dicat, animo illum martyrem fuisse. Non enim dixit Dominus, Calicem quidem meum bibere, et baptismo quo ego baptizor baptizari parati eritis, sed rem ipsam et effusionem sanguinis aperte affirmando, *Bibetis* et *baptizabimini*, inquit. Quod si doctoris alicujus auctoritas nonnullos perturbat, sciant Joannem Chrysostomum, cujus auctoritas non immerito magna semper fuit et est in Ecclesia, cum illud Matthæi exponat, *Calicem quidem meum bibetis*, his verbis uti: Magna vobis certe bona prædico, martyrii enim corona potiemini et violenta morte, sicut et ego, a vita decedetis. Præterea si licebit quæ plane Scriptura prædicat non sicut dicuntur accipere, sed ad animum atque intentionem referre, vereor ne facile pleraque omnia commota labescant, labefacta ruant, diruta in nihilum redigantur et Antichristo latissimam viam præparent atque aperiant.

Credendum igitur est, Joannem adhuc vivere, et in extremis temporibus martyrio moriturum; nec credendum solum, verum etiam prædicandum. Scripturarum enim sacramenta qui taciturnus retinet, non evadet impune, præsertim id quod et in dubium apud omnes dicam adhuc vertitur. Et nisi perutilis futura esset Christianis hujus prædicatio, non equidem tanta cura crediderim conscriptum fuisse. Scriptum est ergo ut et sciamus et prædicemus posterisque constans et firmum relinquamus quod et Dominus et per Evangelia et per Apocalypsim nobis tradidit, commendavit, ut hac quoque Scripturæ prænonitione atque doctrina vel moneantur et fidem servent futuri temporis Antichristi fideles, vel inexcusabiles undique facti conticescant.

[1] Matth. xx, 22.

MARTYRIUM BEATISSIMI MARTYRIS
ANDREÆ DE CHIO

QUI CONSTANTINOPOLI OBIIT, ANNO PRIMO PAULI II SUMMI PONTIFICIS

A GEORGIO TRAPEZUNTIO LATINE SCRIPTUM.

(Acta sanctorum 29 Maii.)

I. Quando jam triennio e Creta Constantinopolim navigassem, universam illam urbem cum Galata simul in admiratione atque gaudio reperi non parvo, propter singulare et inauditum multis temporibus Andreæ de Chio, pro Jesu Christi professione martyrium. Fuit enim paulo ante mirabili constantia per gratiam Dei gestum. Nam ego quidem mense Novembri applicui, anno ab incarnatione Domini 1465. Andreas vero martyr Christi præcipuus 29 die mensis Maii, ejusdem anni coronam martyrii misericordia Christi consecutus, in cœlos ascendit ad eum pro quo multos cruciatus sustinuit. Verum quod admirabilius rite consideranti videbitur, illud est, quod nisi Andreæ martyrium divinitus destinatum divina gratia Christianis opem tulisset, et animos eorum firmasset, magna in eos clades ac ærumna ingens ab inimico generis humani, procellæ in morem fuisset effusa. Quidam enim, quem honoris causa non nomino *, ex Trapezuntina ortus urbe, peripateticorum philosophiæ professor, sive sua sponte, ut multi aiunt, sive impulsus, nescio, nec, si sciam, dicere ausim, crucem Domini negavit et Mahumeto adhæsit.

II Quare Turcarum rex elatus, virum quemdam, cujus nomen me fugit, ipsumque Trapezuntium militiæ peritissimum in carcerem conjecit: dignum ratus, ut philosophum concivem suum volens nolensve imitaretur; cupiebat enim ejus opera uti in re militari. Cumque Christiano non confideret, ad Mahumetum intrudere cupiebat. At ille animo martyr: Philosophus, dicebat, in deliciis educatus, majore spe ipsarum Christi crucem negavit; ego autem, qui pro imperatore meo mortali tot tantosque labores, cum Scythis bella gerens tuli, vulneraque excepi (dixit, et aperto pectore, cicatrices ostendebat) pro imperatore cœlesti mortem timebo? Absit a me tanta insania. Quæ mens præterea esset mea, vel potius, quæ stultitia, veritatem doloris fugiendi causa prodere, ac æterna cœlestiaque regna repudiare, Mahumetoque adhærere, ut bellorum labores subeam, periculs magna pro imperatore mortali suscipiam, gladios in Christianos Christianus ipse natus distringam? et denique in mortem ruere, quam fugiendam censuit philosophus, ut in æternam ac veram mortem deferat præceps? Hæc ille.

III. Verum dum hæc Constantinopoli fierent, Andreas febribus graviter laborabat cœlibemque se perpetuo fore Reginæ misericordiæ Virgini vovit, si evaderet. Sedatis illico febribus, paulo post quasi ex morte surrexit, et albis se vestimentis induit, ut scilicet nunquam oblivisci posset munditiem corporis, quam Creatoris obtulit Matri. Constantinopolim deinde petiit, non ut mercator, aut vagus quidam magnarum urbium visendarum cupiditate; summa enim in juvene viginti et septem annorum gravitas atque constantia illucebat: raro quis inane verbum ab ore ipsius excidisse audivit; a joco enim penitus erat alienus. Cur igitur ivit? A gratia Dei, ut ego arbitror, ad martyrium vocabatur, ut ipse in cœlis Christo cum aliis martyribus assisteret, et omnibus prodesset, qui philosophi sive levitate, sive terrore fuerant conturbati. Statim cum in urbem applicuit, accusatus fuit, quod cum Christianis conversaretur, ecclesiasque viseret, quasi Christianus summa cum religione ac devotione homo, qui crucem Alexandriæ negavit, conculcavit, sputis fœdavit, et demum in stercora projecit. Hæc mercatores Egyptii, qui tunc in urbe aderant, ad judicem detulerunt, seque ipsos vidisse eum negantem, confitentemque quod Mahumeto adhæreret, audivisse attestabantur.

IV. Trahitur in judicium Andreas iniquum, accusationeque recitata, nunquam se a Chio, ubi natus, educatusque fuit, nisi tunc recessisse affirmabat, idque multis testibus approbabat, universamque Chii civitatem hoc ipsum scire siebat. Judex iniquus hac in re non esse audiendos Christianos censebat. Tunc Christianorum multitudo, quæ circumfusa stabat, Si, inquit, Christianorum te-

* Alludit ad Amyrutzen Trapezuntium philosophum qui ex Christiano Agarenus factus est. Ejus epistolam, ad Bessarionem directam, qua Trapezuntem a Turcis expugnatam describit, edidimus supra, col. 723. EDIT.

stimonium in hujusmodi causa refutandum est, Mahumetistarum quoque similiter non recipiendum. Nam sicut nos Christianum falso accusatum juste defendimus, sic Mahumetistæ accusationem suorum veram esse contendunt. Quare prætermissis testibus, res ipsa quærenda est. Non aliter igitur, quam Judæi secundum Mosaicam legem circumcidi suos propheta vester jussit: quare si genitalia hujus membra simili nota læsa sunt, morte jure plectetur; sin minime, cum ipsa re causa determinetur sua, et nil ambiguitatis hominum animis remanebit. Spoliatur interea miles Christi, nudusque a tanta multitudine aspicitur: nullum in eo indicium, nulla circumcisionis macula, nullum Mahumetistarum apparet vestigium. Exclamant ex lætitia Christiani, confunduntur adversarii, et victi penitus prosternuntur: nisi diabolico astu adjuti, exposuissent moris esse in Ægypto, minoris homines ætatis circumcidi, majoris, si ad Mahumetum Dei prophetam convertantur, circumcidi si volunt: si vero abhorrent circumcisionem, nullo cogi modo posse, quoniam melius sit lucrari animam hominis, ex toto nobis corde adhærentem in cæteris omnibus præter circumcisionem, quam rejicere, quoniam circumcisionem reformidet. His rationibus, vel magis, quia sectæ favebat suæ, confusus judex, nullam pronuntiare sententiam velle in re tanta dixit, nisi regem consuluerit; ita enim moris est in causis ambiguis et arduis.

V. Regem igitur, in carcerem conjecto milite Christi, consultum adiit: cui omnia cum retulisset, interrogatus de ætate ipsius, habituque omni corporis: Juvenis, inquit ipse, animo invictus, atque magna statura, grandibus ossibus atque nervis convallatus. Rex tales homines habere in militia cupit: Vade, inquit, et primum illi, si noster voluerit esse, offerimus centurionatum in militia nostra; deinde, prout in virtute ipsum valere conspexerimus, ad majora provehemus. Quod si beneficiis non commovebitur, minis atque terrore ipsum concutias; et si neutra poteris prævalere via, capite plectas. Altero igitur die, producto ipso, primum regis pollicitationes proponuntur mirabili cum amplificatione: Caput statim eris, Andrea, centum militum, et a privatorum tractus conditione, cum principibus connumeraberis, facileque virtus et diligentia tua extollet te ad majora. Verum cum martyr Christi, nihil respondendo, contemnere oblata videretur, qui circumfusi erant veritatis hostes, alii argentum atque aurum, alii vestes, alii supellectilem variam pollicebantur; cumque in silentio acrius perseveraret: Quid, inquiunt, ne verbis quidem tuis nos dignos putas? Digni quidem, ait, vos estis multo majoribus, quam ego dicere aut excogitare queam: sed res, quas offertis, nulla responsione sunt dignæ. Quid enim caducam hanc vitam atque mortalem putatis magni aliquid habere, quo cœlesti sit præponenda? Erras, ipsi respondent: nam nos et ad illam tibi viam aperire studemus, et hanc insuper tibi felicem reddere conamur. Non cohærent, inquit, caduca æternis, non felicibus misera, non profana beatis. Sed quid opus est verbis? Ego felicitatem hujus sæculi nihili facio: ego crucem, passionem, sepulturamque Christi mei nunquam, auxilio illius fretus, negabo. Statuite in me quidquid malueritis; unum rogo, ne me verbis amplius tentetis.

VI. His dictis, conjectus illico in carcerem, vinculis catenatus, pedibus atque manibus alligatus, ad meridiem sequentis diei, qui fuit 20 Maii, jacuit. Post meridiem statim protrahitur, et in partem urbis quæ orientem spectat, prope mare, ducitur, ubi ad palum nudus alligatus, flagellis atque loris cæditur, acrius quam dici possit: principio flagellorum et verberum contremuisse dicitur, et manibus ad pectus contractis, ac digitis in pugnum compressis, magna exclamasse voce: Virgo Maria, adjuva me. Inde pedibus altero ad alterum adductis, stetit rectus in eisdem vestigiis, mirabile dictu, usque ad solis occasum. Interea dum miles Christi his cruciatibus exercetur, Trapezuntius ille, de quo supra retuli, e fenestra turris, in qua fuerat inclusus, prominens clamabat: O felicem Christianum, o beatam quæ te genuit insulam, o nobilissimum atque omni laude dignum genus, unde ortus es. Utinam isthic essem tecum, ut eadem paterer pro Christo! Hæc aliaque vociferabatur, martyrii coronam, ut arbitror, desiderans. Carnifices autem, Andrea reducto, multis pretiosa membra flagellis, lorisque fœde dilacerata, ungunt unguentis, cibum quoque atque potum ad fulciendam in corpore animam, de medicorum consilio, quorum multi ac peritissimi aderant, obtulerunt, ac aquam, in qua non parum defæcati auri pondus bullierat, conducunt ad bibendum. Id faciebant, quo longior vita ejus aliquid ad negationem crucis afferret, simul et ostenderent, quanti vitam facerent ejus: forte etiam, quoniam cum Christianis enutriti sint, et nonnulli eorum Christiani fuerint. Nec ignorabant, quomodo martyres Christi olim in die cruciabantur, et in nocte convalescebant. Quare, timentes ne id divinitus eveniret, medicamentis suis occultare veritatem studebant.

VII. Vicesima prima ejusdem mensis die rursus producitur, denudatusque ferreis unguibus tergora, quæ pridie ejus diei fuerant flagellata, dilacerantur, nec quidquam aliud fecit dixitque miles Christi, quanquam prius contremuit in principio, manusque ad se adduxit, digitos in pugnos contraxit, pedes in iisdem vestigiis tenuit, magnaque voce clamavit: Virgo Maria, juva me. Sic Trapezuntius etiam eadem, quæ pridie vociferabatur, e turri iterum atque iterum repetebat. Adveniente nocte, unguentis illinitur, similiter et medicamentis atque aquis, in quibus magna virtus auri fuerat infusa, sustentatur, quasi charam crucis hostes salutem ejus ha-

berent, magnam iis rebus inesse virtutem prædicantes, Spiritus sancti gratiam in medicorum peritiam, cibique ac potus commoditatem derivantes. Illucescente namque die, sanus omnino martyr Christi apparuit, quæ res medicamentis fieri non potest : quæ cum naturaliter agerent, longiore indigent tempore, frequentationeque conveniente, ne digesta in dubium aliquid conferant : quod tamen minime facere possunt, si denuo corpus ac sæpius exagitetur, sive etiam atrocius crucietur. Quæ virtus opem afferre potest præter divinam? Profecto nulla.

VIII. Vicesima secunda ejusdem mensis die, producitur similiter post meridiem, ac manus et pedes sic torquentur, ut ne digitorum quidem articuli, nec cubitus, nec genua in locis suis remanerent, sed locis suis omnia salirent : qui dolor maximus omnium est. Cætera similiter gesta dictaque, non ab ipso solum, qui tamen nihil aliud, nisi : Virgo Maria, juva me, in principio dolorum, idque semel clamabat; verum etiam a Trapezuntio illo, qui martyrium sic expetebat, ut multis, etiam Mahumetistis, audientibus sæpius repeteret, quæ dicta superius sunt. Medicorum quoque diligentia similiter, imo etiam major fuisse dicitur. Vicesima tertia die incolumis sanusque non medicorum arte, sed illius primi martyris, et Domini omnium Jesu Christi productus Andreas, novo genere cruciatus vexatur : humeros carnibus per gladios denudant, studentes semper, ne celerior mors ipsum invaderet. Sperabant enim, si non acerbitate ac magnitudine dolorum, attamen diuturnitate se victuros, sed derisi tandem jacuerunt. Declinato die reducitur, sicuti superioribus diebus, dictis factisque, medicamentis quoque non aliter quam prius adhibitis. Die vicesima quarta ejusdem mensis, eodem modo fiunt omnia, eodemque in loco, quo in die clunes carnibus novaculis spoliantur, non subito, sed cum mora, ut doloris acerbitas magis sentiretur. Cætera omnia similiter acta, ut in superioribus diebus, dictaque eodem modo etiam a Trapezuntio martyre animo atque voluntate, qui illis diebus, quibus Andreas patiebatur, similiter e turri clamitabat. Die vicesima quinta, partes pedum quæ inter genua clunesque sunt, carnibus similiter denudantur; cætera eodem modo dicta gestaque fuerunt. Vicesima sexta die, suræ, id est, carnosæ partes pedum, quæ sunt intra genua et poplites, similiter carnibus denudantur. Cæteraque facta, dicta, procurata similiter fuerunt. Vicesima septima die, femur, quæque circa ipsum sunt, corporis partes excoriantur. Vicesima octava die, totum corpus a capite ad pedes verberibus cæditur, ut doloribus renovatis, tandem moveretur. Maxilla quoque una uno ictu denudata carne fuit, quam Christiani rapientes servarunt, fuitque in monasterio beati Francisci inusitato fragrans odore atque mirabili.

IX. Vicesima nona ejusdem mensis die, anno primo pontificatus papæ Pauli secundi ultimo producitur Andreas de Chio, martyr Christi præcipuus, in locum solitum ad orientalem urbis partem, prope mare, sanus, vivax, vultu læto, decora facie. Mahumetistæ, his rebus moti, medicamentorum virtute sic factum asserebant, et ingratitudinem illius accusantes : Non vides, clamabant, Andrea! Tuæ vitæ cura nobis habita est; nostro studio, imo regis ipsius, incolumis es, et virtute medicamentorum, et Mahumeti gratia, qui te vult deliramenta Christianorum de cruce ac passione Jesu despicere : quæ beneficia quoniam ingratus non sentis, morte morieris. Non est mors, sic mors, ait, sed vita. Quare nolite putare, me verbis vestris terreri posse : nec medicamenta profuerunt, quippe quæ vel in minimis vulneribus vix post multos dies aliquid afferre possunt. Me autem cura Domini nostri Jesu Christi, et Virgo Maria ad hunc diem conservavit atque reservavit. Hic dictis securi caput supposuit, et ad cœlestia regna evolavit.

X. Tunc mortis ejus ministri, ut judex jusserat, caput et truncum corpus trahere velociter ad mare conantur. Exclamant Christiani, qui lacrymis effusis circumstabant, quorum magna erat multitudo, sepeliendum esse mortuum, non in mare projiciendum. Illis resistentibus, regiam simul majestatem esse consulendam, sepelirine velit ipsum jam mortuum, an in mare projici? Hoc audito, ipse judex ad regem procurrit (nec enim licet judicibus, quando regem consulendum esse audiunt, quidquam facere ulterius, nisi regi prius referant). Sed Christianorum quoque primates, quam velociter poterant, regem adeunt : qui cum percepisset, quibus cruciatibus, et quandiu vexatus fuit Andreas, efferbuisse ira dicitur, et verbis in judicem sic atrocibus usus fuisse, ut exanimis ne mutiret quidem judex iniquus. Sed ea ira, et illæ ingentes minæ simul cum verbis evanuerunt. Christianis deinde jubet, ut Andream honorifice, sicuti decet virum fortem, sepeliant. Qui apposito capite corpori suo, ad Galatam deportarunt. Aderat autem universus utrarumque urbium, Galatæ atque Constantinopolis, populus, viri simul ac mulieres, pueri atque puellæ, liberi et servi, nec Christianorum solum, verum etiam Mahumetistarum multi admiratione commoti, non pauciores, quam decies decem millia : qui omnes, alii lacrymantes, alii laudes ejus prædicantes, et alii constantiam ac robur animi, alii prudentiam atque gravitatem, alii contemptum humanarum rerum; multi fidem in Jesum Christum, in crucem et passionem ejus, et in immaculatam Virginem devotionem narrantes. Tandem in Galatæ partem extremam versus ortum mari contiguam devenerunt, ubi est ecclesia Virgini Mariæ, si recte memini, dicata, ibi depositus jacet.

XI. His ita gestis, magna rex exarsit cupiditate

Trapezuntii viri illius, de quo supra diximus, liberandi : sed quia honeste id facere, nisi rogatus posse non judicabat, per quasdam, ut dicebatur, mulieres effecit, ut uxor illius pro marito supplicaret suo. Sic mors Andreæ atque martyrium illum quidem palam, sed multos quoque alios a periculo liberavit, multos in fide orthodoxa confirmavit, eos qui ante martyrium suum quavis ratione Mahumeto adhæserunt, pudore confudit, mœstitia affecit, ac inani denique pœnitentia et vexavit et vexat. Illis omnibus ego vehementer commotus, ardebam desiderio videndi corpus ejus, sed nive, frigore glacieque detentus, hiemis marisque tempestate, illic fui vix mense Februario ; eam mihi oranti gratiam Deus intercessione martyris concessit : vidique ipsum jacentem in sepulcro nimium profundo, situ horrido, ea tamen integritate membrorum omnium, eo totius corporis colore, et dignitate formæ, tali vultus splendore et habitu, ut non animum exspirasse, sed dormire mihi leviter sub umbra videretur, ac qui jacebat loco ita humido, ut omnibus jam indumentis, quibus erat involutum corpus, putrefactis, nudum totum conspiceretur, præterquam quod genitales partes fragmento lini obtegebantur : exarsi cupiditate descendendi, tangendi, osculandi, pedes, manus, faciem præcipui martyris, nec tantum loci humiditas, descendendique difficultas, quantum verba presbyteri custodis, et spes posse id alias commodius facere, detinuerunt. Consilium deinde inivi cum presbytero N. furto inde Romam reliquias illas deferre sanctas, resque jam ordinabatur, sed nescio quomodo ille deterritus, sententiam fidemque mutavit suam.

XII. Ego cum inde decimo octavo Martii die solvissem, statim primo die, imo in ipsa solvendi hora, non in parvum incidi periculum nimbis contra flantibus, inque saxa navem depellentibus. Imploravi subito martyris auxilium, promisique, si ad meos Romam incolumis devenirem, martyrium ejus summatim Latina lingua me conscripturum. Evasi maris et latronum pericula, quodque miraculo est, senex ægrotusque hinc recessi, junior sanusque ac multo robustior remeavi, nec maris fluctuatio, nec terrarum itinera nimium aspera, quæ a Brundusio Romam æstatis tempore perducunt, mihi obfuerunt. Huc vero delatus, martyris quidem nunquam fui oblitus, sed nocte ac die cum ipso fui, ejus memoria fruebar, atque oculis aspicere putabam non solum dormiens, verum etiam vigilans jacentem ipsum in sepulcro. Promissionis autem meæ nunquam mihi venit in mentem, nisi post annos duos, dum Georgii martyris memoria celebratur. Nam cum ea die recolerem Georgii dolores, quos ille pro Christo Domino nostro subiit, illico pupugit animum promissionis memoria. Nec enim minora toleravit Andreas, ne dicam multo etiam majora, propter conditionem temporum, in quibus multo juvantur exemplo, qui Christum amant : adeo in tenebris charitas intrusa marcescit. Itaque statim eo ipso die calamum accepi, et promissionis debitum jam solvi. Tu vero, præcipue martyr Christi, precor, intercedas ad Dominum nostrum Jesum Christum pro Ecclesia universali, ac amplificatione ipsius, pro summo pontifice Paulo secundo, cujus tempora martyrio tuo decorasti, perpetuaque fecisti ; et sicut in Græcia perfidiam dejecisti, sic insurgentes in Italia Platonicos intercessione tua reprime.

GEORGII TRAPEZUNTII

EPISTOLA

AD EUGENIUM IV PONTIFICEM MAXIMUM

DE UNIONE ECCLESIARUM

(*Bibliotheca codd. mss. monasterii S. Michaelis Venet. prope Murianum*, ed. Joan. Bened. Mittarelli, Venetiis 1779, fol., p. 1145.)

Etsi, Beatissime Pater, tua sponte ad uniendos Ecclesiæ tuæ catholicæ Græcos sic ardeas, ut divinitus ad hoc natus esse videaris, non alienum tamen mihi visum est, me quoque hac de re, ad quam Sanctitatem tuam prædestinatam pervideo, cui deditissimus sum, quidquam conscribere. Nam quoniam ex parentibus Græcis natus, non solum errores eorum secutus sum, verum etiam aliquantisper tutatus ; cum decennio jam divina misericordia catholicam veritatem cognoverim, turpissimum mihi facinus committere viderer, cum sperem, quod opto, reductionem totius nationis meæ cito futuram, nihil ea de re ad Beatitudinem tuam scribere, cujus meritis universorum Græcorum generi veritatis cognitionem concessum iri non dubito. Neque id injuria ; nam quingentis jam prope annis, ex quo Græcorum perniciosissimum schisma per Photium concitatum est, adeo dicere,

quod etiam me tacente ipsa res exclamaret, neminem fide tam sanctum, virtute tam probatum, tanta charitate ardentem, tanta spe præditum, pontificem Ecclesiæ gubernacula tenuisse. Quis enim ab adolescentia illico tanta fide, tam singulari prudentia fuit, ut cum sibi undique majores fere opes quam privatæ affluerent, terrestria hæc tamen omnia et caduca esse penitus cognoverit, et cogita omnino despexerit? Quis in ea ætate, in qua maxime natura hominum voluptatibus exagitatur, tam grandem pecuniam pauperibus, Christique deditis erogavit unquam? Quis tot tantosque labores vigiliis et jejuniis perpessus est? Quis denique diurnis orationibus, nocturnis lacrymis et continuis precibus Ecclesiæ unionem tam ardenter a Domino petiit? Profecto nemo. Nam etsi cogitationes Beatitudinis tuæ nescio, rebus tamen tuis impulsus, prædicare ausim, nihil te magis unquam optasse; nihil magis effusis, ut dicitur, lacrymis et precibus a Domino petiisse, quam Ecclesiæ suæ unionem, et infidelium depressionem; etenim optime ipsa experientia magistra scio, beatissime Pater, ante pontificatum tuum sic Græcorum gentem, a veritate catholica abhorruisse, ut omnis hæreseos Romanam Ecclesiam principem asserere-
A rent. Ad quod scilicet credendum astuti quidam malignique homines in indignationem sui æternam, eloquentia usi, qui in Romanam Ecclesiam scripserunt, rudes cavillationibus suis populos impulerunt; cujus me quoque opinionis fuisse non inficior. Postquam vero universalis habenas Ecclesiæ Sanctitas tua divinitus obtinuit, ita immutatæ Græcorum omnium mentes sunt, ut nullus fere sit, qui non moleste ferat quod tardiuscule ad hujusce unionem celebrandam concilium cogi videatur. Quæ res cum inaudita magnitudine, prodigiique instar sit, nihil enim video humanæ opinionis ad hoc inducantur Græci, nefas mihi videtur, si quis eam loco miraculi non habeat. Quare jam certa oportet hoc signo conjectura credere, te illum esse, quo pontifice omnia membra Christi Christo reddantur. Prædicantem etiam Franciscum Barbarum, virum genere, doctrina, virtute, una omnium
B voce, principem, qui ex te, cum dubitaretur, ne propter nonnullorum contentionem schisma oriretur, Florentiæ hanc vocem audisse asserit, et quidem cum lacrymis: Utinam me potius hac vita Dominus privaret, quam me vivente sua scindatur Ecclesia. O vocem piam, et te solo dignam, qua effectum est, ut et te vita Deus donaverit, et ab Ecclesia, quod omnes pertimuerunt, schisma exterminaretur. Verum hæc, nec si de laudibus Beatitudinis tuæ dicere mihi propositum esset, digna possem oratione complecti. His igitur tuis precibus motus Dominus, his tuis ad Deum occultis clamoribus delinitus, tuo zelo mitigatus, tuæ fidei ardore et charitate adductus, tuis laboribus, lacrymis, gemitibus inflexus, tantam rem parat, tam divinam, tam Christianorum genti utilem, ut nulla
C unquam ætate hominum major, divinior atque utilior per summum quemvis pontificem aut gesta sit, (placet vaticinari) in futurum geri possit. Non enim, quia Græcorum hoc schisma nominatum est, idcirco de Græciæ solum reductione agetur, verum sub Græcorum nomine, qui excogitaverunt et perpetrarunt schismatis fœdissimum facinus, non parva Europæ pars, et universa Asia, quam solam partem multi, qui de divisione orbis scripserunt, Africæ et Europæ simul æqualem asserunt, Græcorum errores susceperunt. Itaque cum sæpenumero mihi hæc acciderit cogitatio, an in Romana Ecclesia plures gentes atque homines sint, an plures quæ Græcis erroribus agantur, idem semper mihi visum est, illos videlicet minus plures videri numero,
D sed his doctrina et moribus multo superiores, imo hos vero ut numero plures, ita doctrina jam omni amissa, et infidelibus aut subjectos, aut vicinos moribus effectos esse, illos ut pauciores, ita et doctiores et institutione vivendi ornatiores, sed isti, non dico Græci tantum, sed omnes gentes, quæ Græcorum errores secutæ sunt, divino judicio deprehensi multi servitutis jugum subierunt. Sic omnes pene auctores schismatis, multi ut Serri, Blachi, Hiberes innumerabilesque alii vix resistunt, succumbentque, nisi ei capiti junguntur, unde abscissi sunt. Ut enim ego schisma eorum laborum servitutisque suæ causam puto, sic, si ad veritatem integre sincereque redibunt, libertatem eos consecuturos minime diffido. Verum sicut tot tantasque gentes, quantum se ab universali Ecclesiæ corpore resciderunt, summis cruciari doloribus Deus permisit, ut tandem commoniti in ovile suum regredi cogitent, sic crediderim Romanæ orbem Ecclesiæ sæpius exagitari, quia non eo ardore, quo debuerant, errantes fratres requisiverunt, neque imitati Dominum sunt, qui usque ad assumendam nostram naturam humanam descendit, ut amissam ovem cœlo restitueret. Quas ob res Græcorum unio totius orbis unio est, Europæ stabilimentum, Asiæ salus, Occidentalis Ecclesiæ gloria, Orientalis libertas, universi denique Christiani generis reparatio. Ad hæc si nullus non mente captus negare queat, nihil pejus Græcorum aversione ac infidelium impietate inveniri posse, nemo profecto dubitabit, nihil fuisse aut fore laudabilius gloriosiusque cuidam unquam summo pontifici, quam Beatitudini tuæ, si Græcos reducas, infideles opprimas, quorum primum tanto majus est atque divinius, quanto sic Græcorum schismate amplificata infidelitas est, ita eorum reductione facilius concidet. Nec vero, quia ingentes res semper consequitur magna difficultas, huic quoque adjuncta est, imo pro magnitudine rei vel nulla vel parva, quam tamen hinc magis, quam ex parte Græcorum, remotione locorum et dilatione temporum, proh dolor! humani generis adversarius adinvenit. Verum Sanctitatis tuæ meritis ipsam cito posse tolli credendum est. Nam sic divina provi-

dentia, quæ Sanctitati tuæ tantam rem commisit, effectum est, ut quamvis multis jam sæculis dejecti ab Ecclesiæ gremio Græci errant, non minus tamen eo redire, unde fuerant digressi, percupiant, quam eos recipere Occidui pontifices parati sunt; non longe profecto aberit tuis ad Dominum intercessionibus, et quidquid obstare videbitur, tanquam fumus evanescet; præsertim si quid pietatis nobis relictum est, et non penitus omnes ea pravitate feramur, ut redeuntibus in Ecclesiam Græcis sedulo non occurratur; ita omnis in hac re difficultas est, ut conveniant; cætera per se ipsa fient, maxime si affectionibus passionibusque suis commoda adhibeantur remedia. Ex quibus licet nonnulla mihi, qui passiones suas novi, quantum huic modo succurrant, silentio tamen ea retinere institui, præsertim quoniam adhuc ipsa longiuscule absunt, præsertim quoniam maxime ipsa celari conducit. Tu vero, Beatissime Pater, qui semper rebus maximis animum adhibuisti, huic rei, quæ non uni civitati et populo, non genti aut regioni uni, sed toti simul orbi terrarum libertatem atque salutem allatura est, incumbe, ut cœpisti, subeasque quæcunque ad hoc propositum ferre videntur, ut facis. Non pigeat cuncta oppugnare, quæ ei adversantur, donec victor de adversario Christiani generis triumphes. Nam si propter unius conversionem hominis gaudium in cœlo fiat, intelligis profecto tot gentibus, tot nationibus, regnis, linguis in veritatem conversis, quanta gloria exsultabunt cœli, et te auctore Domini gloriam enarrabunt. Non dico hæc ut exhorter, quo libenter agas, quæ libentissime suscepisti; verum cupiditatem meam, qua ardeo, ut omnes mihi genere, cognatione, affinitate conjunctos recipiam, non invitus ostendo. Nec enim fugit Beatitudinem tuam, quanta laus, quanta gloria, quæ corona tum a Creatore nostro æterno, tum etiam ab Ecclesia ejus, et universa Christianorum gente perennis tibi hujusce rei principi reposita est. Nam si Athanasius, si Gregorius Nazianzenus, si ambo Cyrilli, sancti viri et pontifices, ac cæteri, qui pro Ecclesiæ unione ingentes labores periculaque aspera perpessi sunt, summe non tantum in terris solum, sed et in cœlis laudantur, quam putas Beatitudini tuæ paratam? tanto illustriorem majoremque, quanto res, quam intendis, et multitudine gentium et diuturnitate temporis major et admirabilior est. Illi suis temporibus incipientem hæresim oppresserunt, tu quingentis jam annis fundatam eradicabis. Illi paucorum hominum iniquam propositionem disseminare passi non sunt; tu Græcorum omnium varias opiniones majori parti orbis jamdiu traditas e medio tolles. Illi vix unquam civitatem unam reduxerunt; tu magnam partem Europæ, totam Asiam, omnes Orientis Ecclesias, quatuor videlicet illas post primam primas, Christo Jesu Domino nostro, et tibi ejus vero vicario conjunges, faciesque ovile unum et corpus unum Ecclesiæ, cujus cum Beatitudo tua post Christum sit caput, membrorum suorum abscissione dolere necesse est. Quam ad rem utinam ego quoque conferre aliquid possem; nam quantum erroribus meorum movear, vel ex hoc, quod feci, qui eas partes simul cum opinione meorum reliqui, neque illuc revertar, nisi aut compulsus, aut unita Ecclesia, vel ex his quæ ad accusantes parentes atque agnatos conscripsi, apertissime patet. Quare, si quid Græcus ad Græcorum rem conducere possum, totum id, neque ipsum Beatitudini tuæ devote atque humiliter offero. Sed ne longior sim, quod opto et spero, universalis Ecclesiæ pacem Deus Christianorum generi per Sanctitatem tuam citius concedat. Amen.

Georgius Trapezuntius, devotissimus ac humillimus Sanctitatis tuæ famulus, totum se ipsi commendat ac tradit (1).

(1) Trapezuntium et hanc ipsius orationem seu epistolam commendavit Ludovico Scarampo cardinali Franciscus Barbarus anno 1435.

GEORGII TRAPEZUNTII

EPISTOLA

AD JOANNEM PALÆOLOGUM IMP.

UT IN ITALIAM AD SYNODUM PROFICISCATUR.

(Ad calcem Phrantzæ ed. Pontani, Ingolstadii, 1604. In hac epistola Basileense concilium, quatenus auctoritatem ac potestatem Romani Pontificis decretis suis imminuere conatum est, graviter insectatur. Fraudem et studium serendæ discordiæ demonstrat. Varia judicia super profectione ista, mentequeimperatoris ostendit, quem ad proficiscendum proposita rei necessitate vehementer urget atque impellit. Ecclesiarum resarciri concordiam ex animo desiderat. Imperatori tamen nimium in eo videtur blandiri, quod ab ipso potissimum non Græcæ tantum sed Latinæ item Ecclesiæ bonum statum et incolumitatem omnem dependere, non obscure significat. Quanquam in hoc ad Patres Basileenses concilii potius respicit, quos de Papa aut Gallo in Gallia aut Germano in Germania introducendo valde suspectos habet; quorum improba studia imp. adventu suo in Italiam rediger ad nihilum possit.)

Georgii Trapezuntii epistola ad excelsissimum et divinissimum Romæorum imperatorem Joannem Palæologum, de navigatione in Italiam.

Non quia te, ut plerique opinantur, imperator optime, penitus hærere ac dubitare existimem, num triremibus a principe episcoporum (1) missis in Italiam transmittas, cohortationem istam instituI; sed quoniam potentiæ tuæ etiam atque etiam majoremque in modum gratificaturum me judicavi, si illa litteris ad te conscriberem, quæ tibi utpote eadem magnopere sentienti, voluptatem, mihi vero excusationem atque veniam conciliarent; qui tametsi usum et exercitationem linguæ Græcæ, velut in remotam coloniam deductus, pridem intermiserim nihilominus ad tuam celsitudinem scribere non formidarem. Quemadmodum enim hominis sanæ mentis neutiquam foret, si ejusmodi imperatori, sapientiæ scilicet ac disciplinis deditissimo, conarer dare consilium, et tamen quod ad persuadendum valere posset non haberem, ita candidi hominis fortasse videbitur, ac fidelis et obsequentis, multis interim de voluntate ac sententia tua ambigentibus, tibi placita scribendo persequi existimarique persuadere voluisse jampridem persuaso, imo vero qui ultro ad hoc incumbat, et complures jam in eamdem voluntatem inflexerit. Cæterum principium aliquod orationis constituendum censeo, ut ratione et via procedamus ne idem mihi usu veniat quod illis, qui eum non nisi exiguis oneribus ferendis sint, multa tamen et grandia suscipiunt. Nam si ordinem rerum servaverimus, idipsum nostram in dicendo ruditatem forsitan adjuvabit.

Basileæ quæ est urbs Germaniæ, congregata synodus, imperator, simul ac congregata est, sanxit, ut si ei, qui nunc Ecclesiæ clavum tenet, e vita excedere pro humana conditione, synodo durante contigisset, soli synodo supremum eligere episcopum fas esset. Quo quidem decreto satis declaravit, se ad Romani pontificis primatum, ad Germanos, aut Gallos transferendum coivisse. Et hodie, quæcunque aut dicit aut facit, hac de causa dicit et

(1) Eugenio IV.

Πρὸς τὸν ὑψηλότατον καὶ θειότατον βασιλέα Ῥωμαίων Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον πρὸς τὸν εἰς Ἰταλίαν πλοῦν προτροπὴ Γεωργίου Τραπεζουντίου ἐπιστολή.

Οὐχ ὅτι σε κατὰ τὴν πολλῶν δόξαν, ἄριστε βασιλεῦ, ἀμφιβαλεῖν ᾠήθην τὸ σύνολον μεθ' ὧν ὁ ἱερὸς τῶν ἀρχιερέων ἔπεμψε τριήρων εἰς Ἰταλίαν πλεῦσαι, τὴν παράκλησιν ταύτην ἐνεστησάμην, ἀλλ' ὅτι ὡς μάλιστα τῷ σῷ κράτει ἐνόμισα χαριεῖσθαι ἐκεῖνα γράψας, ἅπερ σοὶ μὲν ἡδονὴν τῷ σφόδρα τούτοις ἔχεσθαι, ἐμοὶ δὲ παραίτησιν, καὶ συγγνώμην παρέξει πόρρω που ἀπῳκισμένῳ λόγων Ἑλληνικῶν, καὶ ὅμως τολμῶντι πρὸς τὸ σὸν ὕψος γράφειν. Ἐκεῖνο μὲν γὰρ οὐδ' ἂν ἦν ὅλως νῦν ἔχοντος ἀνθρώπου, εἰ βασιλέα τοιοῦτον, ᾧ σοφίας καὶ λόγων εἰς ἄκρον μέτεστι, πείθειν ἐπιχειροίην, μηδὲν ἔχων τῶν πείθειν δυναμένων· τοῦτο δὲ εὐγνώμονος ἴσως ἂν δόξῃ καὶ πιστοῦ ὑπηκόου, ἀμφιδοξούντων πολλῶν τά τέ σοι ἀρεστὰ γράφειν, καὶ δόξαν φέρειν τοῦ πείσαι πάλαι σου πεπεισμένου, μᾶλλον δὲ ὁρμῶντος πρὸς τοῦτο οἰκείᾳ γνώμῃ, καὶ πολλοὺς ἤδη πείσαντος. Ἀλλ' οἶμαι δεῖν εἰς ἀρχὴν καταστῆσαι τὸν λόγον, ἵνα μοι κατὰ λόγον χωρῇ καὶ μὴ πάθω ταυτὸ τοῖς μικρὰ μὲν καὶ ὀλίγα φέρειν δυναμένοις, πολλὰ δὲ καὶ μεγάλα ἐπιφορτιζομένοις· τῷ γὰρ τῇ τῶν πραγμάτων τάξει προβαίνειν ἴσως ἂν μου βοηθήσοι τῇ τοῦ λέγειν ἀπειρίᾳ.

Ἡ ἐν τῇ λεγομένῃ Βασιλείᾳ Γερμανῶν πόλει συναχθεῖσα σύνοδος, ὦ βασιλεῦ, νόμον θεῖσα εὐθὺς κατὰ τὸ συναχθῆναι, εἰ τῷ νῦν προκαθεζομένῳ τῶν Ἐκκλησίας οἰάκων οἷα ἀνθρώπῳ θνητῷ συμβῇ συνισταμένης τῆς συνόδου, αὐτῇ μόνῃ ἐξεῖναι τὸν ἄκρον αἱρεῖσθαι ἀρχιερέα, ἐκδηλον ἐποίησεν, ὡς ἐπὶ τὸ μεταθεῖναι εἰς Γερμανοὺς ἢ Γάλλους συναχθείη τὴν τῆς Ῥώμης ἀρχὴν, καὶ νῦν ὅσα ἂν ποιῇ ἢ λέγῃ πρὸς τοῦτο ποιεῖ καὶ λέγει οὐ πᾶσα μὲν, καὶ γὰρ οἱ

κρείττους ἀρετὴν ἐκείνων, καὶ τὴν κατὰ θεὸν πολιτείαν, συνείδον ἤδη τὰ βελτίω· οἱ δὲ πονηρότεροι οὐ μᾶλλον φροντίζουσι τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἑνώσεως, Γραικῶν λέγω καὶ Ἰταλῶν, ἢ τοῦ διασπᾷν τὴν Ἰταλίαν ταύτην καὶ εἰς πολλὰ κατατέμνειν οἱ ἄθλιοι, οὗ χάριν καὶ τριήρεις λέγεται παρασκευάσαι αὐτοὺς ἐν Ἀβιῶνι αἷς σὲ καὶ τὴν μετὰ σοῦ σύνοδον ἔξω τῶν Ἡρακλείων στηλῶν καὶ πέρα Γαδείρων ἐξάξουσι. Τοῦτο δὲ ἀληθὲς, ὥσπερ ᾄδεται, ὅτι οὐ πρὸς ἕνωσιν, ἀλλὰ σύγχυσιν ὁρᾷ Ἐκκλησιῶν, παντί που δῆλον τῷ νοῦν ἔχοντι. Οἴδασι γὰρ καλῶς ὡς οὐχ οἷόν τε βασιλέα Ῥωμαίων μετὰ τοσούτου πλήθους ἁγίων Πατέρων πλεῖν εἰς τὰ ἔσχατα τῆς οἰκουμένης. Ἆρα οὖν εἰς τὸ ἑνῶσαι τὰς Ἐκκλησίας σε προκαλοῦνται; Καὶ τί τοὺς εἰς οὓς ῥᾴδιον ἐλθεῖν τόπους ἀφέντες, τὸν εἰς ὃν σχεδὸν ἀδύνατον προτίθενται; Ἀλλὰ πάντως τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνην ἀποδέχονται; Καὶ τί ῥᾴστου ὄντος ἐκείνοις εἰς Ἰταλίαν ἐλθεῖν, ὅπου καὶ ὁ ἄκρος ἀρχιερεὺς καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ σύνοδος, ὅποι καὶ τὸ σὸν κράτος ῥᾷστ' ἄμα καὶ τάχιστα καταχθήσεται, τοῦτ' ἀφέντες; τῶν δυσκόλων μὲν σφίσιν αὐτοῖς, ἀδυνάτων δὲ τῷ ἄκρῳ ἀρχιερεῖ καὶ τῷ σῷ κράτει ἐφίενται; Ἀλλ' ὡς ἔοικεν οὐκ ἀγνοοῦσιν ὅτι σου εἰς Ἰταλίαν πλεύσαντος, καὶ τὰς Ἐκκλησίας ἑνώσαντος, ὅπερ ἄρα τῷ μακαριωτάτῳ Εὐγενίῳ πάππᾳ καὶ τῇ σῇ θειότητι ἐναπόκειται, ὡς οὐδεμία ἔτι μηχανὴ ἔσται τοῦ τὰ Ῥώμης πρωτεῖα εἰς μαρτυρίαν Γαλλίας κινεῖν, καὶ μεθιστᾷν ὅρια τὰ ἤδη μὲν ὑπὸ τῶν Πατέρων παγέντα, σαλεύοντα δὲ ὅμως τῇ τε τοῦ κλύδωνος ῥύμῃ, καὶ τῷ παλαιὰ εἶναι καὶ δοκοῦντα ὑπείξειν. Ἔχουσι δὲ τοσοῦτον τοῦ καθήκοντος λογισμὸν, ὡς μηδὲν συνορᾷν δύνασθαι τῶν δεόντων, ἀλλ' οἴεσθαι ἢ καταχρατῆσαι τῆς σῆς σοφίας καὶ καταχυριεῦσαι τῆς σῆς βουλῆς καὶ ἀπάξειν βασιλέα Ῥωμαίων εἰς τὰ ἔσχατα Ὠκεανοῦ, μακρὰν τῆς ἰδίας πόλεως, ἢ κωλῦσαί σου τὸν εἰς Ἰταλίαν πλοῦν. Ἑκατέρῳ γὰρ τούτων κατατέμνειν αὐτοῖς ἐξεῖναι τὴν Ἐκκλησίαν δοκεῖ, ἣν ἤδη κατεσπάραξαν ἂν δυνηθέντες, δυνήσονται δὲ μὴ πλεύσαντός σου εἰς Ἰταλίαν· εἴτε γὰρ ἐκεῖσέ σου νεύσαντος, ἐξασθενήσει τὰ τοῦ μακαριωτάτου πάππα, εἴτε κωλυθέντος πρόφασιν εὑρόντες, σχίζειν διανοοῦνται. Οὕτω τριῶν προκειμένων εἰς Γαλλίαν ἢ εἰς Ἰταλίαν σε πλεῖν, ἢ μήτ' ἐκεῖσε, μήτε δεῦρο, πλὴν τοῦ εἰς Ἰταλίαν σε πλεῖν, τὰ λοιπὰ δύω διπλοῦν ἀνθ' ἁπλοῦ παρεισάγει, φεῦ! τὸ τῶν Ἐκκλησιῶν σχίσμα· οὐδὲ γὰρ δυνατὸν ᾧ τῆς Ῥώμης συγχυθήσεται Ἐκκλησία, τούτῳ τὴν τῶν Γραικῶν μετ' αὐτῆς ἑστασθαι. Εἶτα τίς τὸ ὕπουλον αὐτῶν, καὶ σκαιὸν καὶ ὕφαλον προτιμήσει τῆς Ἰταλίας; Εἶτα τίς τῆς Ῥώμης Ἐκκλησίᾳ ἐξὸν ἑνωθῆναι, τοῦτ' ἀφεὶς τῇ Ἀβιῶνος ἢ Ναρβῶνος, ἢ οὐκ οἶδα τί λέξω, ἑνωθῆναι σπουδάσει; καὶ οὐ λάβῃ κατὰ νοῦν, εἰ μὴ τὰ παλαιὰ ἐκεῖνα οἷς οἱ Γάλλοι εὑρόντες τῆς αὐτῶν γνώμης Ῥώμης ἀρχιερεῖς, βασιλείαν διέσπασαν καὶ τὰς Ἐκκλησίας συνεξέσπασαν (συνακολουθεῖ γὰρ ταῦτα ἀλλήλοις), εἰ μὴ ταῦτα λάβῃ κατὰ νοῦν, ἀλλά γε τὰ νέα τὰ ἐν Λουγδούνῳ εἰς τὸ μηδὲν προχωρήσαντα; Οὐδὲ γὰρ οἶμαι συναρμόζειν ἐπιτηδείους

A facit; non illa sane tota: etenim qui virtute et sanctioris vitæ rationibus inter eos antecedunt mentem meliorem induerunt, perversi autem non magis de Græca Ecclesia cum Latina concordiæ vinculis astringenda, quam de Latina hac distrahenda multasque in partes discindenda sunt solliciti. Cujus rei gratia triremes etiam Avenione comparasse dicuntur, quæ te cum synodo tua ultra columnas Herculis et Gadira deportent. Hoc verum est, ut fama canit, et istuc non ad consensionem, sed confusionem potius Ecclesiarum spectare, quilibet cordatus intelligit. Probe enim noverunt, Romanorum imperatorem cum tanta sanctorum Patrum multitudine ad extremos terrarum fines navigare non posse. Ad unionem igitur Ecclesiarum
B te incitant? Si ita est, cur locis, in quos facilis est aditus relictis, eum proponunt in quem devenire propemodum est impossibile? Quid? cum illis facillimum sit in Italiam ascendere ubi est summus pontifex, et cum eo synodus, quo et majestas tua facillime juxta ac celerrime appelletur, quare ea prætermittunt cum sibiipsis difficiliora, tum pontifici maximo et potentiæ tuæ impossibilia concupiscunt? Verum enimvero, ut apparet, non eos fugit, posteaquam in Italiam profectus, Ecclesias pacificaris (quod utique in beatissimo papa Eugenio et in majestate tua situm est), non amplius fore ullam machinam, primatum Romæ in Galliam mo-
C vendi, et transferendi terminos quos Patres posuerunt, quanquam undarum allisu vacillantes et vetustos adeo, ut cedere videantur. Usque eo autem de recto non cogitant, ut eorum quæ expediunt ac decent, nihil intelligant, sed arbitrentur aut sapientiam tuam se posse vincere et consilio tuo dominari Romanorumque imperatorem longe a sede sua ad extremos Oceani fines abducere, aut tuam in Italiam navigationem impedire; utrovis enim horum Ecclesiam se divulsuros opinantur, quam si quirent, jam discerpsissent; quibunt autem, si tu in Italiam trajicere nolueris. Sive enim te illuc inclinante, beatissimi papæ res frixerint; sive ab itinere impedito, opportunitatem adepti, Ecclesiam scindere meditantur. Ita tribus propositis aut in Galliam aut in Italiam navigare, aut neque huc
D neque illuc, si in Italiam non naviges, reliqua duo geminum schisma pro simplici, heu me! in Ecclesiam importabunt. Nam quo Romana Ecclesia confundetur ac permiscebitur, hoc Græcorum Ecclesia cum ipsa stare qui poterit? Præterea, cum liceat Ecclesiæ Romanæ uniri, quis hoc neglecto aut Avenionensi, aut Narbonensi, aut nescio cui demum alteri uniri studebit? ut non secum reputet, si minus prisca illa quando Galli cum Romanos pontifices secum conspirantes haberent, regnum distraxerunt, et Ecclesias dilacerarunt (quæ duo se mutuo sequuntur), si hæc non reputet, inquam, at saltem recentia, quæ Lugduni tentata ad nihilum reciderant. Haud enim idoneos esse judico ad distantia coaptanda et copulanda, qui copulata

semper turbant et salva dirumpunt, et incolumia quantum possunt dilaniant, et hoc tempore in his ipsis elaborant. Sed antiqua e memoria deleamus; quale porro velamentum sumentes (pacem nimirum Ecclesiarum) te ad synodum ipsorum adducere nituntur? cujus ut radices malæ et fundamenta putria, sic ultima quoque erunt infamia. Ego vero talia Basileæ facitantes non synodi populares, absit, sed viros sanguinum et concilium malignantium potius appello. Quis, quæso, synodum illam sanctam dicere ausit, unde abest summus episcopus non corpore solo, sed animo quoque et judicio et voluntate penitus? Nec abest solum, sed insuper a quibusdam de illo numero oppugnatur, ac dira partim passus est, partim patitur, dolens, quod Ecclesiæ navim illorum dementia versari in discrimine conspicit. At enim rerum mirabilium Deus etiam ipso malo curare malum novit, quod summæ illius bonitatis est. Quapropter excitavit, et instigavit multo magis quam prius hunc novum Mosen, Eugenium dico, antistitem episcoporum cum ipso consentientium et quotquot synodum optant, et bonum commune diligunt, ut missis triremibus potentiam tuam in Italiam accerseret. Cum autem varia rumore spargantur, nemo tamen prope dixerim te in triremes Avenionenses propendere credit: tantam temeritatem et incogitantiam navigia ab ipsis comparata habent. Multi porro in ea opinione sunt, te nec in Italiam navigare statuisse: quorum nonnulli fortasse cum id summopere expetant, vix sperant; alii a sententia tua aberrant, quod promptum et alacrem animum tuum ad pacem Ecclesiæ conficiendam perspicere non valent: quidam quod volunt id etiam futurum augurantur. Volunt autem res nostras semper in angusto sitas esse, et erunt angustiæ in schismate. Quemadmodum namque diviso imperio dirempta est Ecclesia, ita putant (nec male putant), Ecclesia rursum coalescente, imperium in sublime erecturum caput. Qua enim alia de causa sic sentiunt? Etenim qui synodo intersunt, non omnes in eamdem sententiam eunt, sed optimi pro hac re etiam sanguinem profunderent, quos diligere et venerari eorumque judicium omnium cæterorum judicio præferre, justum est utique. Sunt qui suspicentur, te cum synodicis fœdus iniisse. Quocirca illorum non nemo cum papa facit. Alii nec locum, nec modum servant, partim dum ferme extra orbem nostrum habitabilem expellere majestatem tuam nituntur, partim cum res præsentiam beatissimi papæ flagitet, et hoc in conventis et pactis scriptum sit, neutiquam, nisi Pegasis inequitet, aut Persei alas accipiat, ad locum destinatum pervenire possit. Quod sine controversia ad occasionem inducendi schismatis machinati sunt. Alii affirmant, cum volueris ad synodum proficisci, ad synodum minime venturum. Quid ais? inquiunt, ad synodum œcumenicam jam coactam coactus est imperator? Quis hoc aliquando audivit, idque cum synodi œcumenicæ

A εἶναι τὰ διεστηκότα ἑνοῦν τοὺς ἀεὶ τὰ ἡμέτερα ταράττοντας καὶ διαρρηγνύντας τὰ ἑῶα, τά τε ἀκέραια σπαράττοντας ὅση δύναμις καὶ νῦν τοῦτ' αὐτὸ σπουδάζοντας. Ἀλλὰ τὰ μὲν παλαιὰ ἐξαλειφθήτω τῆς μνήμης· ποῖον δὲ πρόσχημα τῆς Ἐκκλησιῶν εἰρήνης λαβόντες, θαρροῦσί σε προσάξεσθαι τῇ αὐτῶν συνόδῳ ἧς ὥσπερ ἄρα αἱ ῥίζαι κακαὶ καὶ τὰ θεμέλια σαθρά, οὕτως ἔσται καὶ τὰ τέλη δύσφημα; Ἐγὼ δὲ ταῦτα πράττοντας τοὺς ἐν Βασιλείᾳ τῇ πόλει οὐδὲ συνόδου ἀνδρας καλῶ οὐδ' ἐγγύς, ἀλλ' αἱμάτων μᾶλλον ἄνδρας καὶ πονηρευομένων συνέδριον. Τί γὰρ σύνοδον ἐκείνην ἁγίαν εἰπεῖν τολμήσῃ, ὅθεν ἄπεστι μὲν ὁ ἄκρος ἀρχιερεὺς οὐ σώματι μόνον, ἀλλὰ καὶ ψυχῇ καὶ γνώμῃ καὶ βουλῇ πάσῃ;

B Καὶ οὐκ ἄπεστι μόνον, ἀλλὰ καὶ πολεμεῖται παρά τινων ἐκεῖθεν καὶ δεινὰ τὰ μὲν ἔπαθε, τὰ δὲ πάσχει, ἀλγῶν ὅτι τὸ τῆς Ἐκκλησίας σκάφος κινδυνεύειν ὁρᾷ τῇ ἐκείνων ἀπονοίᾳ. Ἀλλὰ γὰρ οἶδεν ὁ τῶν θαυμασίων Θεὸς καὶ διὰ τῆς κακίας αὐτῆς ἰᾶσθαι τὸ κακὸν, καὶ τοῦτο τῆς ἄκρας αὐτοῦ ἐστιν ἀγαθότητος. Διήγειρε τοιγαροῦν καὶ παρώξυνε πολλῷ μᾶλλον ἢ πρότερον τὸν νέον τοῦτον Μωσέα, Εὐγένιον λέγω τὸν ἄκρον ἀρχιερέα, συνευδοκούντων αὐτῷ καὶ τῆς συνόδου ὅσοι σπουδαῖοι καὶ ἀγαπῶντες τἀγαθὸν, τριήρεσι μετακαλεῖσθαι τὸ σὸν κράτος εἰς Ἰταλίαν· καὶ ἔστιν ἀκοῦσαι γνώμας συχνάς, οὐδενὸς μὲν, ὡς εἰπεῖν, εἰς τὰς Ἀβιώνός σε τριήρεις ῥέπειν νομίζοντος· τοσαύτην ἀλογίαν ἔχει ὁ παρ' ἐκείνων στόλος· πολλῶν δὲ μηδ' εἰς Ἰταλίαν ἐθελῆσαι πλεῦσαι,

C ὧν οἱ μὲν ἴσως τῷ λίαν ἐφίεσθαι δυσέλπιδες, οἱ δὲ τῆς σῆς γνώμης ἁμαρτάνουσι, μὴ δυνάμενοι νοῆσαι τὸ σὸν εἰς τὴν τῆς Ἐκκλησίας εἰρήνην πρόθυμον· οἱ δὲ, ὅπερ ἐθέλουσι, τοῦτο καὶ δοξάζουσι· ἐθέλουσι δὲ μικρὰ εἶναι ἀεὶ τὰ ἡμέτερα· ἔσται δὲ μικρὰ τῷ σχίσματι. Ὥσπερ γὰρ βασιλείας διαιρεθείσης διέστη τὰ τῆς Ἐκκλησίας, οὕτως οἴονται, καὶ οὐ κακῶς οἴονται, συνελθούσης τῆς Ἐκκλησίας, ὑπεραρθῆναι τὰ τῆς βασιλείας. Τί γὰρ ἄλλο τοῦ ταῦτα νομίζειν αἴτιον; Ὅτι οἱ τῆς συνόδου πάντες οὐ συνευδοκοῦσιν, ἀλλ' οἱ ἄριστοι, καὶ τὴν ψυχὴν ἂν ὑπὲρ τούτου θεῖεν, οὓς ἀγαπᾷν τε καὶ σέβεσθαι, καὶ τὴν ἐκείνων γνώμην τῶν πάντων προτιμᾷν δίκαιον δήπου, ὦ βασιλεῦ. Ἀλλ' ὅτι μετὰ τῶν τῆς συνόδου συνθήκας

D ἐποίησαι; Οὐκοῦν ἐκείνων οἱ μὲν μετὰ τοῦ πάπτα ἐστήκασιν, οἱ δὲ οὔτε τόπον, οὔτε τρόπον ἐτήρησαν, τὸ μὲν ὅτε ἔξω που σχεδὸν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης· ἐξώσειν τὸ σὸν κράτος σπουδάζουσι, τὸ δὲ ὅτι τῶν πραγμάτων κατεπειγόντων παρεῖναι τὸν μακαριώτατον πάππαν, καὶ τούτου γεγραμμένου ἐν ταῖς συνθήκαις, οὐκ ἄν, εἰ μὴ Πηγάσους τινὰς ἱππεύσῃ ἢ Περσέως λάβῃ πτερὰ, ἀφικέσθαι δυνήσεται. Τοῦτο δ' ἀτεχνῶς εἰς ἀφορμὴν σχίσματος αὐτοῖ, μεμηχάνηται. Ἀλλ' ὅτι εἰς σύνοδον βουλομένου σοῦ ἐλθεῖν οὐκ εἰς σύνοδον ἐλεύσῃ. Τί φῄς; Εἰς συστᾶσαν ἤδη σύνοδον οἰκουμενικὴν κέκληται βασιλεύς; Τί; ἤκουσε τοῦτό ποτε, καὶ ταῦτα πολλῶν γενομένων συνόδων οἰκουμενικῶν ὧν τὸ κράτος ἔχει ἀεὶ μετὰ τὸν ἄκρον ἀρχιερέα ὁ τῶν Ῥωμαίων βασιλεύς; Ἀρίθμει μοι τὰς συνόδους, καὶ διαδραμὼν πάσας μίαν καὶ

μόνην λέγε μοι οἰκουμενικὴν ἧς οὐ κατῆρξε βασιλεὺς Ῥωμαίων. Ἀλλ' οὐχ ἕξεις λέγειν. Τί δέ; τὰς μὲν ἄλλας βασιλεῖ Ῥωμαίων εἰς ταυτὸ συνελθόντι γνώμῃ; τῷ ἄκρῳ ἀρχιερεῖ συγκροτηθῆναι νομίζεις, ταύτην δὲ τὴν μέλλουσαν Ἀβεῶνάς τινας ἢ Ναρβῶνας, ἢ Λουγδίνας, ἢ οὑστινας ἂν βούλῃ συγκροτήσειν δεῖν οἴει; Καὶ τίς ταῦτα νοῦν ἔχων ἀνέξεται; μᾶλλον δὲ τίς οὐ διάρας στόμα μέγα βοήσει, ὡς οὐ σύνοδος αὕτη ἀγία οὐδὲ συνόδου ἴχνος, οὐδ' ἐγγὺς κἂν σκιᾶς συνόδου, ἀλλ' ἀποπλήκτων ἀνθρώπων ἐφευρέματα πονηρὰ τὴν οἰκουμένην ταράττοντα; Διὰ τί; Διότι οὐ κατὰ γνώμην τοῦ Ῥώμης ἀρχιερέως, διότι βασιλεὺς Ῥωμαίων, ᾧ ταῦτα ἐφεῖται ἀνωθεν, οὐκ αὐτὸς συγκροτήσας, ἀλλ' εἰς προσυγκροτηθεῖσαν ὥσπερ τις ἰδιώτης καλεῖται. Σὺ δέ μοι, ἄριστε βασιλεῦ, βλέπε θείους, οὓς ἔθηκαν οἱ πατέρες σου θεσμοὺς, θείᾳ δίκῃ τηρουμένους, καὶ θαύμασον. Ἐκεῖνοι μὲν πολλῶν ἐθνῶν δυναστεύοντες, τῇ τοῦ Ῥώμης ἀρχιερέως γνώμῃ ἤγειραν τὰς συνόδους. Τῆς τύχης δὲ μεταπεσούσης, καὶ τοῦ μὲν ἀξιώματος ὄντος τοῦ αὐτοῦ σοί τε καὶ τοῖς πάλαι, δέον γενέσθαι σύνοδον οἰκουμενικὴν ἐπὶ διορθώσει τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πρὸς τὸ συναχθῆναι ταύτην οὐδενὸς κατά γε τὸν τοῦ δικαίου λόγον, πλὴν βασιλέως Ῥωμαίων καὶ χρόνον καὶ τόπον, οἶμαι δὲ καὶ τρόπον ὁρίσαι δυναμένου, ἀδυνάτων ὄντων σοι τῶν τῆς τύχης, συνέκλεισεν ὁ Θεὸς, οἷς οἶδε κρίμασιν, εἰς τοῦτ' ἀνάγκης τὰ πράγματα, ὥστε σὲ μόνον εἶναι ὡς ἔδει κύριον καὶ τόπου, καὶ χρόνου, καὶ τρόπου καὶ τῆς ἑνώσεως αὐτῆς, οὐδενὸς ἢ ὀλίγων πάνυ ἀντιλεγόντων τανῦν, μικρῷ δ' ὕστερον πάντων ἁπλῶς τὴν σὴν θειότητα πάντων τῶν καλῶν αἰτίαν ἀναχηρυξόντων. Καὶ τοῦτο οὐ τοσοῦτον θαυμαστὸν καίτοι ὂν θαυμαστὸν, ὅσον ἐκεῖνο ὅπερ τὸ ἐπισβῆναι μόνον τῆς νηὸς, καὶ πλεῖν εἰς Ἰταλίαν κατορθώσεις, ὦ βασιλεῦ. Τόδ' οἷόν ἐστιν, ἄκουσον, καίτοι γε καὶ παρὰ σαυτοῦ εἰδὼς, καὶ παρ' ἄλλων ἴσως ἀκούσας· οὐ γὰρ κακὸν τὸ τὰ τοιαῦτα πολλάκις καὶ λέγειν τε καὶ ἀκούειν. Σπουδάζεις σὺ βασιλικῶς μάλα, ὦ βασιλεῦ, εἰς μίαν πολίμνην καὶ ποιμένα ἕνα συνάγειν τὸ τῶν Χριστιανῶν γένος. Ἀλγεῖ τοῦτ' αὐτὸ ἐννοῶν ὁ κοσμοκράτωρ διάβολος, καὶ σπουδάζει πρὸς τὸ κωλῦσαι ᾧπερ σὺ σπουδάζεις, σχίσαι καὶ τὴν νῦν δοκοῦσαν μίαν Ἰταλῶν Ἐκκλησίαν. Τοσοῦτον γὰρ ὁρμῶσι πρὸς τὸ οἰκεῖον ἑφετὸν Γερμανῶν καὶ Γάλλων τινὲς, τὸν μὲν νῦν ὄντα καθελεῖν ἀδίκως βουλόμενοι, ἄλλον δὲ ἀντεισάγειν ἀρχιερέα, Γάλλον, ἢ πάντως βάρβαρον, ὥστ' ἤδη διέρρηξαν ἂν τὴν Ἐκκλησίαν Θεοῦ καὶ συνετάραξαν πάντα, εἰ μὴ ἠδοῦντο μὴ ῥέψαντός σου πρὸς Ἰταλίαν κραταιωθῇ μὲν τὰ τοῦ μακαριωτάτου πάππα, συγχυθῇ δὲ τὰ αὐτῶν· ἐξ ὧν πρόδηλον, ὡς εἰ μὴ πλεύσῃ; εἰς Ἰταλίαν, ἑνῶσαι βουληθεὶς πολλῷ μᾶλλον σχίσεις, καὶ συνάξαι σπουδάσας Χριστιανοὺς σκορπίσεις καὶ κακώσεις ἀνίατα. Τῷ γοῦν βουληθῆναι καὶ μόνον δεῦρο πλεῖν ἔπαυσας τὴν στάσιν, τὴν ζάλην ἔστησας, ἔσβεσας τὴν ἀγριαινομένην κατὰ τῆς Ἐκκλησίας φλόγα. Καὶ τοῦτο οὐκ ἐμὸς λόγος, ἀλλὰ πάντων ἁπλῶς· οὕτω γὰρ τὰ τῆς Ἐκκλησίας ταράττεται, καὶ τοσοῦτον ἔρωτα καὶ τῶν ὡδε καὶ

complures celebratæ sint? quarum primæ partes post Romanum pontificem semper penes Romanum imperatorem fuerunt. Numera mihi synodos et percurre omnes, unicam duntaxat profer œcumenicam, cui imperator Romanorum non initium fecerit. Nullam proferes. Quid ergo? alias imperatori Romanorum idem cum supremo episcopo sentienti convocare licuisse censes, hanc autem futuram Avenionenses quosdam, aut Narbonenses, aut Lugdunenses aut quoscunque volueris, cogere posse arbitraris? Quis prudens hoc ferat? imo quis non ore aperto clamet, non esse hanc sanctam synodum, nec vestigium synodi, nec similem umbræ synodi, sed insanorum hominum inventa nequam orbem terrarum perturbantia? Quid ita? Quoniam non ex sententia Romani pontificis; quoniam imperator Romanorum, cui hæc desuper mandata sunt, non ipse convocavit, sed ad prius convocatam velut quispiam idiota et privatus arcessitur. Tu vero, imperator optime, leges a patribus tuis latas divinoque jure conservatas considera et admirare. Illi cum multis gentibus imperitarent, Romani episcopi auctoritate synodos cogebant. Fortuna postmodum commutata, eadem nihilominus dignitate tua et antiquorum permanente, cum ad emendationem Ecclesiæ agitandus est conventus, et nemo jure præter imperatorem Romanorum tempus, et locum, et modum definire possit, quia opes tuæ infirmæ sunt, Deus judicio quod ipse novit in hoc necessitatis rem conclusit, ut tu solus non sis, sicuti oportebat, et loci et temporis et modi et unionis ipsius dominus, nemine, aut paucis admodum in præsens contradicentibus, paulo autem post ad unum omnibus majestatem tuam ut bonorum omnium causam et caput prædicaturis. Atque hoc tam mirabile non est, imperator, tametsi est mirabile, quam illud recte factum erit, si tantummodo navi conscensa, in Italiam discesseris. Istuc cujusmodi sit audi, quamvis per te nosti et ab aliis forte accepisti; nihil enim obest talia sæpius dicere et audire. Das tu operam pro officio imperatoris uti Christianorum genus in unum gregem, sub uno pastore colligatur. Hoc ipsum intuens princeps hujus mundi diabolus cruciatur, cœpta tua impedire, Ecclesiamque Latinorum quæ nunc una videtur, discindere molitur. Tantopere enim ad explendam cupiditatem suam Germanorum et Gallorum quidam feruntur, cum scilicet, qui nunc pontificatum maximum gerit gradu movendi, et alium pontificem, Gallum puta, aut omnino barbarum, contra substituendi, ut jam diripuissent Ecclesiam Dei, sursumque ac deorsum miscuissent omnia, nisi vererentur, ne te in Italiam profecto, papæ rationes corroborentur, ipsorumque debilitentur. Ex quibus perspicuum fit, nisi in Italiam ad concordiam resarciendam naviges, amplius te Ecclesiam scissurum, et cum Christianos in unum congregare studueris, dispersurum, et afflicturum plagis insanabilibus. Sola igitur voluntate illuc

navigandi seditionem compescuisti, procellam se davisti, flammam adversus Ecclesiam furentem exstinxisti, id quod non ego solus, sed universi loquuntur. Sic enim Ecclesia tumultuatur, tantumque amorem et hic degentium et transalpinorum (ut ex his qui inde veniunt cognoscere licet, si cui curæ est interrogare) erga tuam potentiam cumulavit Deus, ut omnes uno ore et voce clament, Nisi Romanorum imperator Ecclesiam adjuverit (cui sola res ipsa testimonium fert, tantum non voce missa mandatum a Deo, ut et pridem dirupta consuat, et quæ sunt coadunata, illæsa, integra conservet), actum est de Ecclesia, periit imperium, dæmon adversarius noster regnat, et nihil prorsus exspectandum est, quantum judicio humano perspicere possumus, quod Christianos istis miseriis exsolvat. Hæc ego assiduo audiens, imperator (novit Deus, qui te prædestinavit et restituendis in concordiam Ecclesiis ad æternam nominis tui memoriam elegit), lacrymas tenere nequeo, nunc animo prævidens quantum Ecclesiæ periculum impendeat, cum tu non veneris : non quod te non venturum existimem, ut alii quidam, sed quod magnum desiderium timor comitatur; nunc lætitia plane captus et me imperatorem Romanorum cum sua Ecclesia Romanam unientem cernere ratus, quin ipsam Romanam observantem et reconciliantem, et ab adeo manifesto casu custodientem ut dicere nemo possit, non esse Romani imperatoris tam præclarum facinus. Quo enim pacto, ubi in Italiam veneris, quispiam non salvatorem te, bonorumque omnium causam secundum Deum proclamare sustinebit, quem etiam modo, quibuscunque ista cordi sunt, iisdem appellationibus cohonestant? Insignem profecto gloriam tibi, imperator, offerre decrevit Deus, tua nimirum recreatus virtute, et gaudens te amare unionem, ac futurorum tibi et per te generi Romano bonorum summam pelagi tranquillitatem largitur, nisi tu non veniendo prohibeas. Si igitur imperatorium et naturæ tuæ pulchrum est, ne Ecclesia Romanorum dilanietur, solum navigationem in Italiam suscipere, tanta nunc pecunia quasi præter destinatum in adventum potentiæ tuæ feliciter coacta, annon cupide navim conscendes, et primo quoque tempore Ecclesias consensione devincies? Quis autem recte ratiocinans, tantis etiam navigationi difficultatibus propositis, ut pro iis superandis Christianus quilibet mille mortes subiret, eam differret? præsertim cum quanto est gloriosius veniendo scandala tollere, tanto sit probrosius non veniendo Ecclesiam confundere ; et cum totam Europam liceat constituere, et bona in pace collocare, contra, proh dolor! ad bellum intestinum exemplo pessimo excitare. Cunctari enim et tergiversari vitio dandum est. Oportet itaque, imperator, istiusmodi occasionem divino munere oblatam non negligere, sed cœles em providentiam admirari et gratias agere, quoniam tibi cupienti pro simplici duplicem unionem donat. Nec

A τῶν ἐπέκεινα Ἄλπεων κατοικούντων ἀνθρώπων, ὡς ἔστιν ἀκούειν τῶν ἐρχομένων ἐκεῖθεν, εἴπερ τῳ φροντὶς ἐρωτᾶν, πρὸς τὸ σὸν κράτος ἤγειρεν ὁ Θεὸς ὧδε· ἑνὶ στόματι καὶ μιᾷ φωνῇ πάντων βοᾷν, ὡς Εἰ μὴ ὁ τῶν Ῥωμαίων βοηθήσῃ βασιλεὺς τῇ Ἐκκλησίᾳ ᾧ μόνῳ τὰ πράγματα μαρτυρεῖ, μόνου οὐχὶ φωνὴν ἀφιέντα ἐφεῖσθαι παρὰ Θεοῦ τά τε πάλαι διερρωγότα συρράπτειν, καὶ τὰ νῦν ἡνωμένα διατηρεῖν ἀκέραια, οἴχεται τὰ τῆς Ἐκκλησίας, διέφθαρται τὰ τῆς βασιλείας· ὁ ἀντίπαλος πολιτεύεται δαίμων, καὶ οὐδὲν ὅλως ἔστι προσδοκᾷν κατά γε ἀνθρωπίνους λογισμοὺς ὁ Χριστιανοὺς ῥύσεται τῶν τοιούτων κακῶν. Ἐγὼ δὲ ταῦτα ἀκούων καθ' ἡμέραν, ὦ βασιλεῦ, οἶδεν ὁ προορίσας καὶ ἐκλεξάμενός σε εἰς τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν ἕνωσιν εἰς ὄνομα αἰώνιον

B Θεὸς, οὐχ οἷός τε ὢν κατέχειν τὰ δάκρυα, ποτὲ μὲν συνορῶν οἷος τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπικρέμαται κίνδυνος, μὴ ἐλθόντος σου, οὐχ ὅτι τοῦτο νομίζω ὥς τινες, ἀλλ' ὅτι τῷ λίαν ἐπιθυμεῖν δέος ἕπεται· ποτὲ δὲ τῇ χαρᾷ νικώμενος, καὶ δοκῶν ὁρᾷν βασιλέα Ῥωμαίων οὐ μόνον ἑνοῦντα τῇ ἑαυτοῦ τὴν Ῥώμης, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν Ῥώμης συντηροῦντα, καὶ διαλλάττοντα καὶ ῥυόμενον οὕτω φανερῶς πτώματος, ὥστε μηδένα εἰπεῖν δύνασθαι ὡ, οὐκ ἄρα τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων τὸ κατόρθωμα. Πῶς γάρ τις μετὰ τὸ ἐλθεῖν σε εἰς Ἰταλίαν τολμήσει μὴ σωτῆρά

C σε καὶ πάντων τῶν καλῶν μετὰ Θεὸν αἴτιον ἀνακηρύττειν, ὃν ἔτι καὶ νῦν ὅσοις τῶν τοιούτων μέλει, τοῖς αὐτοῖς ἀποσεμνύνουσιν ὀνόμασιν; Μέγα τοι κῦδος ὁρᾷς Θεὸς βούλεται, ὦ βασιλεῦ, τῇ σῇ παρακληθεὶς ἀρετῇ καὶ τῷ ἐρᾶν σε τῆς ἑνώσεως χαίρων, ὥσπερ τι προοίμιον τῶν μελλόντων σοι καὶ τῷ γένει Ῥωμαίων διὰ σοῦ ἀγαθῶν, χαρίζεται τὴν γαλήνην τῆς γενησομένης τρικυμίας πάντως, εἰ μὴ σὺ τῷ ἐλθεῖν κωλύσῃς. Εἰ γοῦν βασιλικὸν καὶ τῇ σῇ φύσει πρέπον, ἵνα μὴ διασπασθῇ ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία, καὶ μόνον τὸν εἰς Ἰταλίαν πλοῦν ὑποστῆναι, τοσοῦτον νῦν χρήματος ὥσπερ ἐκ παέργου κατορθουμένου τῇ παρουσίᾳ τοῦ κράτους σου, οὐκ

D ἐπιβήσῃ ἀσμένως τῆς νηὸς, καὶ ὅτι τάχιστα συνθήσεις τὰς Ἐκκλησίας; Καὶ τίς ὀρθῶς λογιζόμενος τοιούτων προκειμένων ἔργων τῷ πλεῖν, ὑπὲρ ὧν πᾶς Χριστιανὸς μυρίους θανάτους ὑπέμεινεν ἄν, τὸ πλεῖν ἀναβάλλοιτο; καὶ μάλισθ' ὅτι ὅσον μεγάλη ἡ δόξα τῷ ἐλθεῖν παῦσαι τὰ σκάνδαλα, ὦ βασιλεῦ, τοσοῦτον μείζων ἡ δυσφημία τῷ μὴ ἐλθεῖν συγχέαι τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ πᾶσαν, φεῦ! τὴν Εὐρώπην, ἐξὸν καταστῆσαι καὶ εἰρηνοποιῆσαι καλῶς, ἐκπολεμῶσαι κάκιστα; Τὸ γὰρ ὀκνεῖν κατηγορεῖ. Οὐ δεῖ δὴ τοιοῦτον ἀφεῖναι καιρὸν, ὦ βασιλεῦ, συμπεσόντα θεόθεν, ἀλλὰ δεῖ θαυμάσαι τῆς προνοίας τὸ θεῖον, καὶ εὐχαριστῆσαι ὅτι διπλῆν ἀνθ' ἁπλῆς δωρεῖται σοι ζητοῦντι τὴν ἕνωσιν. Οἶδα γὰρ ὅτι πολλάκις αἰτήσεως παρὰ Θεοῦ ἁπλῶς ἑνωθῆναί σοι τὰς Ἐκκλησίας. Ὁ δὲ διπλῶς χαρίζεται, ἵνα προθυμότερον ἔλθῃς. Τί οὖν, ὥπερ τὸ θεῖον μᾶλλον ἀνάπτει τὸν σὸν ζῆλον, καὶ ἀναῤῥιπίζει τὸν ἔρωτα, τοῦτο χρή τινας φοβεῖσθαι μὴ ἐμπόδιον γένηται; Τοῦ' ἐπὶ παροιμιον, ὡς εἴ τις ἐλαίῳ μὴ τρέφεσθαι ἄλλα

σθεννυσθαι νομίζῃ τὸ πῦρ· ἢ εἴπερ τις διατείνηται τὸν δέκα ταλάντοις ἐθέλοντά τι ποιεῖν, τοῦτ' αὐτὸ μὴ βουληθῆναι ποιεῖν τῷ δὶς δέκα προσεξευρίσκειν τάλαντα. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐάσω· οὐδὲ γὰρ ὁρῶ τι τὸ κωλῦσον ἥξειν σε. Ἧπερ πολλὰ ἐσπούδασας, πάρεστιν ἐπὶ θύραις ἡ τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνη· καὶ οὐχ αὕτη μόνον, ἀλλὰ καὶ ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία φλυκταίνει οἰδαίνουσα, καὶ ἐπιδεῖται τὴν σὴν προστασίαν. Οἷς δὲ τῶν τοιούτων μέλει, ἁπάσπαντες, αὐτόκρατορ, εἰς σὲ βλέπουσιν οὐχ ἧττον, ἢ εἰ κατὰ Κωνσταντῖνον ἐκεῖνον τὸν Μέγαν, ἢ Θεοδόσιον, ἢ Ἰουστινιανὸν λαμπρά σοι ἐπέπνει τὰ τῆς τύχης. Καὶ τῷ ὄντι ἐλθόντος σου, ὡς ὑπὸ ἡλίου ἀστέρες τῶν πρὸ σοῦ αὐτοκρατόρων ἡ φήμη τῇ σῇ δόξῃ κρυβήσεται· ἐκεῖνοι γὰρ πολλὰ ἂν καὶ βίᾳ κατορθῶσαι δόξωσι τοῖς ὀρθῶς ἐξετάζουσι· τοῖς γὰρ μεγάλοις δυνάσταις ἡ τοῦ βιαίως πολλὰ ποιεῖν ὑπόληψις ἕπεται· σὺ δὲ πρὸ πολλῶν ἤδη γενεῶν ἀντιπνευσάσης τῷ γένει τῆς τύχης φρονήσει, δικαιοσύνῃ, πραότητι καὶ ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς αἷς σου τὸ κράτος ἐκόσμησας, τήν τε Ἐκκλησίαν εἰς Ἰταλίαν πλεύσας ἀκέραιον συντηρήσεις, καὶ τὰ διαιρεθέντα κακῶς συζεύξεις, καλῶς καὶ τὰ τῆς βασιλείας ἐπανορθώσεις, καὶ παρίξεις τοῖς μετὰ σὲ πολλῶν ἐθνῶν βασιλεύουσαν τὴν ἧς κρατεῖς πόλιν. Ὧν τοὐναντίον ἅπαν τοῦ μὴ ἐλθεῖν σε ἕψεται· οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔσται τοῦ λοιποῦ ἐλπὶς, ὦ βασιλεῦ, τοῦ καιροῦ τούτου παρελθόντος ἐπιχειρεῖν ἴασθαι τὰ συντριβέντα· πῶς γὰρ ὅπου καὶ τὰ δοκοῦντα εὐσθενῆ, καὶ ὡς τεῖχη Βαβυλώνια, τὰ τῆς Ῥώμης λέγω, σείεται, καὶ σαλεύει ἐπὶ κυμάτων ἱστάμενα; Καὶ οὐκ ἔστιν ἐκφυγεῖν τὴν ζάλην, εἰ μὴ ἐπιβάλλῃς τῷ πηδαλίῳ τὴν δεξιάν. Ἐγὼ δὲ οὐ βούλομαι μὲν τὰ κάκιστα προλέγειν· ὠθούμενος δὲ τοῖς πράγμασιν, οὐ δύναμαι κατέχειν ἐμαυτόν· εἰ μὴ πλεύσῃς εἰς Ἰταλίαν, ἴσθι ὡς ἀπώλεσας τὸ τῶν Χριστιανῶν γένος, διέφθειρας τὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ὦ τοῦ πτώματος! Οὔτ' εἰ μὴ ἐνωθήσεται ἡ τῶν Γραικῶν, ἔσται Ῥώμης Ἐκκλησία, καὶ ἡ τῶν Γραικῶν ταύτης σφαλείσης, ὀκνῶ μὲν, λέξω δὲ ὅμως, τὸ παράπαν οἰχήσεται.

A enim ignoro, te frequenter rogasse Deum uti simpliciter Ecclesiæ in pristinam concordiam reducerentur. Ille vero, quo promptius venias, dupliciter id tibi concedit. Quid igitur? quo Deus zelum tuum magis exsuscitat et amorem vehementius accendit, hoc, ne impedimento sit, a quibusdam timebitur? Istuc simile est, ut si quis oleo ignem non pasci, sed exstingui autumet, aut si quis affirmet, decem talentis acceptis volentem quippiam facere, idem bis decem talentis acquirendis nolle facere. Sed hæc omittam; nec enim video, quid te ab adventu retardare queat. Cui plurimum studuisti, in foribus adest Ecclesiarum pax. Nec ipsa tua solum, sed et Romana Ecclesia pustulis et tumoribus laborat, tuamque opem flagitat. Quos autem negotii istius cura sollicitat, simul omnes, imperator, ad te respiciunt, non minus quam si, ut Constantino illo Magno, aut Theodosio, aut Justiniano splendida tibi fortuna aspiraret. Et revera, cum veneris, haud secus quam a solis fulgore stellarum lux, præcedentium imperatorum fama gloriæ tuæ claritate obscurabitur. Nam illi multa etiam per vim (si juste rem expendamus) bene fecisse videri possunt. Magni quippe principes ac dynastæ violentiæ suspicionem non effugiunt. Tu vero, ante multas jam ætates generi tuo adversante fortuna, prudentia, justitia, mansuetudine, cæterisque virtutibus, quibus imperium tuum condecorasti, et Ecclesiam navigatione in Italiam peracta incolumem conservabis, et male disjuncta probe copulabis, et imperium instaurabis, et quam nunc obtines civitatem, multis gentibus post te imperantem relinques. Quod si non venias, omnino horum contraria te sequentur. Haud enim erit, haud, inquam, erit in posterum spes, imperator, si tempus hoc præterierit, ad contritorum curationem accedi posse. Qui enim? quando et quæ prævalida et tanquam muri Babylonii apparent, res Romanæ scilicet concutiuntur et fluctibus agitantur. Nec fas turbinem ventorum evitare, nisi tu gubernaculo dexteram admoveris. Equidem adeo infaustum vaticinari nolim, verumtamen rebus ipsis compulsus continere me non possum. Nisi in Italiam navigaveris, scito te Christianorum genus prodidisse et Ecclesiam in ultimas calamitates præcipitasse. O casum! Nec ipsa Romana Ecclesia, si Græcæ non uniatur, stabit; at Græca, labefactata Romana, vereor dicere, dicam tamen, omnino pessumibit.

Ταῦτα, ὦ βασιλεῦ, ὦ αὐτόκρατορ, ὥπερ ἤδη τὸ κράτος τῶν Ἐκκλησιῶν παρέχουσι θείως κινούμενοι πάντες οἱ τῆς Εὐρώπης, ἐνθυμηθεὶς, ὥσπερ σημείῳ χρήσαιτό τις μετ' οὐ πολύ σοι Θεοῦ θέλοντος δοθησομένης πολλῶν ἐθνῶν ἡγεμονίας· καὶ πρὸς τούτοις τοὺς σοὺς λογισμοὺς, οἷς ὡς παρόντα σε οἶμαι τὰ μέλλοντα ὁρᾷν, ὥσπερ τινὲς ἔφασαν τὸν Θεμιστοκλέα, χρῆσαι τῇ σῇ ψυχῇ, τῇ σῇ φρονήσει· ἀπόκρουσον τοὺς ἄλλοσε πῃ ἄγοντας ἢ παράγοντας, εἴπερ ἀληθῆ τὰ λεγόμενα, καὶ κατέλθωσιν αἱ Ἀβιώνος εἰς τὴν Κωνσταντίνου τριήρεις, καὶ μὴ ἐξώσοι αὐτὰς ὁ Θεός· ἢ μεταβαλὼν τὰς ἐκείνων γνώμας θαυμασίως τῇ σῇ ἀρετῇ καμφθεὶς, καὶ ταύταις κἀκείναις ταῖς τριήρεσιν εἰς Ἰταλίαν προπέμψοι σε. Ἐγὼ μὲν οὖν ἔγραψα οὐ τῷ λέγειν θαῤῥήσας, οἶδα γὰρ ὡς οὐ μέτ-

D Hæc, imperator auguste, cui nunc potestatem Ecclesiarum divino impulsu tota Europa tradit, tecum voluta. Quo quidem ceu signo non multo post tibi, Deo volente, tradendi complurium gentium principatus quispiam utatur. Et cum hisce cogitationibus, quibus te ventura ut præsentia puto intueri (ut de Themistocle narratur), exsere animum et prudentiam tuam; alio te ducentes aut seducentes repelle, siquidem vera sunt quæ diximus; et si triremes Avenionenses Constantinopolim tenuerint et non expulerit eas Deus, aut eorum a quibus mittuntur mentes, admirabiliter virtute tua flexus mutaverit, et his et illis in Italiam te deducat. Ego igitur scripsi, non quod eloquentiæ meæ confiderem (sum enim conscius mihi paupertatis Græca-

rum artium), sed quod Ecclesiarum pacem mirifice desiderarem et genus nostrum in antiquum dignitatis locum per celsitudinem tuam revocari optarem. Hac una re commotus, multo ante hoc etiam cum beatissimo papa super his disserui. Quod restat, sacratissime imperator, vive, genus nostrum ad veterem felicitatem extolle, imperitiamque et verbositatem meam aequi bonique consule.

Α ἐστί μοι λόγων Ἑλληνικῶν, ἀλλὰ τῷ ἐφίεσθαι σφόδρα τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης καὶ τῆς τοῦ γένους εἰς τὸ πάλαι ἀξίωμα διὰ τοῦ σοῦ ὕψους ἀποκαταστάσεως, ὥπερ καὶ μόνῳ κινηθεὶς πρὸ πολλοῦ, ἦδη περὶ τῶν τοιούτων καὶ πρὸς τὸν μακαριώτατον πάππαν διειλέχθην. Σὺ δέ, ὦ θειότατε βασιλεῦ, ζῆθι ἐπανάγων τὸ γένος πρὸς τὴν ἀρχαίαν εὐδαιμονίαν, καὶ τῆς ἀμαθίας ὁμοῦ καὶ πολυλογίας ἀνάσχου μοι.

CONSTANTINUS LASCARIS

NOTITIA

(Ex Christiani Frid. Boerneri libro *De doctis hominibus Græcis litterarum Græcarum in Italia instauratoribus.* Lipsiæ 1731, 8°.)

Hieronymus Ragusæ in *Elogiis Siculorum* (1): « Constantinus Lascaris, patricius Byzantinus (2), cum in Turcarum potestatem post fœdi ac diuturni belli incommoda Byzantium cessisset, anno reparatæ salutis 1454 vilem illam servitutem atque indignam barbarorum tyrannidem altissimo animo aspernatus, alio aliis nobilibus pari fortitudine commigrantibus, in Italiam, velut in commune summorum virorum domicilium, profugus venit (3), secumque, ut Æneas Trojanos penates, Græcas litteras illuc importavit.

Primum Mediolani, a Francisco Sforlia, Mediolanensi regulo, liberaliter exceptus, juventutis emolumento sane maximo eas litteras publice docuit (4). Deinde Romam profectus, cardinalem Bessarionem, cum generis tum morum affinitate arctissimo amicitiæ vinculo sibi astrinxit. Magnis inde præmiis a Ferdinando I invitatus (5), Neapoli eloquentiam et patriam linguam omni laude professus est.

Postremo in Siciliam navigans, Messanæ perpetuam sedem fixit, cœli salubri temperie, soli amœnitate, humanissimis civium moribus allectus, quodque frequens esset navium appulsus Messanam ex Oriente,

(1) Constantini Lascaris, cujus Græcos inter exsules, qui Græcas litteras in Italia instaurarunt, immortale quoque nomen est, elogium conscripsit Hieronymus Ragusæ, Siculus Motycensis, Soc. J. Ide quo videri potest Antoninus Mongitorius, *Biblioth. Siculæ*, tom. II, pag. 284. Præmisit illud suis Siculorum, qui veterum memoria litteris floruerunt, Elogiis, Lugduni primum, anno 1690 editis et in Thesauri antiquit. et histor. Siciliæ volumine XIV recusis, quippe quibus ipsius Constantini de scriptoribus Græcis, patria Siculis, inseruit commentationem. Auctior istius Ragusæ libri editio sub titulo, *Siciliæ Bibliothecæ veteris*, prodiit Romæ an. 1700. Copiosius quidem Constantini Lascaris vitam exposuit, in memorandis ejus laudibus nimius fere ac prodigus, Placidus Reyna in urbis Messanæ notitia historica, quam Italice scripsit, ediditque Messanæ an. 1658 et 68, quæque, ab illustri Jo. Laur. Moshemio Latine conversa, notisque locupletata, paulo ante laudati Thesauri voluminis IX inserta est part. II, p. 22 et seq. Cum autem in dicto Ragusæ elogio ea, quæ de doctissimo illo exsule Græco dici possunt, omnia summatim sint exposita, hincque etiam Petrus Bayle quæ in Dictionario hist. et crit. t. III, p. 56 de Constantino Lascare refert, ex eodem repetierit, visum est nobis, illum ipsum, ornate pereleganterque scriptum, cum adnotationibus quibusdam ad illustrandam confirmandamque Ragusæ narrationem facientibus, hic exhibere, ac prætermissam ab illo Constantini scriptorum addere recensionem.

(2) Illustres Constantinus habuit natales, ex ea ortus stirpe, quam nobilissimam et imperatoriam dicit Aldus Manutius in epistola qua rhetores Græcos typis suis excusos, Jano Lascari dedicavit. Maximis quondam apud imperatores Constantinopolitanos dignitatibus gens ipsius dicitur perfuncta.

(3) Falsum omnino est quod Theodosius Zigomalas in epistola ad Mart. Crusium, *Turco-Græciæ* lib. I, pag. 90, fando se accepisse scribit, Constantinum nimirum Lascarem ex numero nobilium doctorumque Græcorum fuisse, qui, futura cogitatione præcipientes, ex patria decesserint; eumque ante captam Constantinopolim cum tota familia, et cum aliis Messanam Siciliæ navigasse.

(4) Sexennium Mediolani Constantinum docendo peregisse, indeque, a Laurentio Medice invitatum, Florentiam concessisse, tradit Placidus Reyna Notit. hist. urbis Messanæ part. II, pag. 25. Florentinum autem hocce æque ac Gallicum, quod illi tribuit, iter parum idoneis probat documentis.

(5) Litteras, quibus Ferdinandus I rex Constantino artem oratoriam et Græcas litteras publice profitendi munus demandavit, ex Pauli Belli elogio Lascaris adducit Reyna, l. c.

unde suorum litteræ ultro citroque perferrentur facilius : acerbum exsilii casum honesta ipsius causa, et hoc quoque blandimento mitigaturus Joanne Aragonio rege, anno 1465, donatur civitate a senatu, donis a civibus, utrisque gratiosissimus, tanta nominis celebritate mitiores ibi tradidit disciplinas, ut ex Italia in Siciliam præpotentes viri filios suos ad erudiendum ablegarent (6). Petrus Bembus Venetus, adolescens adhuc, postea inter purpuratos Patres a Clemente VII cooptatus, auditor exstitit Constantini eumque loco parentis coluit (7). Senatui bibliothecam testamento legavit (8), quam selectissimorum librorum copia instructissimam a Græcia asportaverat ; civibus exempla virtutum suarum (9) reliquit.

Ab eodem senatu publico ære, a civibus mœstissimis lacrymis mortuo (10) parentatum. Excepit pretiosissimos cinéres in templo Carmelitanorum marmoreus tumulus, quem paucis ante annis dirutum Paulus Bellius S. J. queritur, cum ea sit temporis voracitas, ut neque insanis molibus, multorum sæculorum spatio exstructis, parcat laboresque multarum gentium sæpe uno die dissolvat : viget tamen Constantini memoria ad hanc ætatem, neque unquam consenescet, majori nominis pretio ex annorum longinquitate derivato. » Hactenus Hieronymus Ragusæ (11).

Præclaram grammaticæ Græcæ concinnandæ post Chrysoloram et Gazam, operam impendit Constantinus Lascaris, quod grammaticam disciplinarum artiumque omnium scientiæ fundamentum esse verissime judicaret. Huncce, egregio Græcarum litterarum cupidæ juventutis commodo, Mediolani suscepit, Messanæque perfecit laborem, quemadmodum ipse in libri tertii operis sui grammatici fine docet, ubi etiam quibus ad id componendum usus fuerit subsidiis, refert. Magno grammaticæ Constantini Institutiones, ad perfectiorem videlicet linguæ Græcæ acquirendam cognitionem comparatæ, exceptæ sunt applausu ; id quod cum congestæ in illas ab harum litterarum bene peritis laudes, tum sæpius olim adornatæ earumdem

(6) Clarissimos aliquot viros, Messanæ in schola C. Lascaris Græcis litteris imbutos, commemorat Reyna l. c., pag. 24 et 25, et ex ipsis quidem Siculis, Chr. Schobórem, Franc. Maurolycum, Pharaonium, Jannellum et Bern. Riccium ; ex cæteris Petr. Bembum et Angelum Gabrielem, Venetos, itemque Urbanum Bolzanium, Bellunensem, qui postea Institutionum linguæ Græcæ grammaticarum duos scripsit libros, Venetiis apud Aldum, a. 1497 impressos.

(7) Inter illos, quos præstantissimi hujus Græcarum litterarum doctoris fama Messanam, alteras, propter illum ipsum, ut Aldus ait, eo tempore Athenas, ex Italia attraxit, quique eximiam, hoc magistro Græci sermonis sibi compararunt cognitionem, principem utique cum Urbano locum tenet Petrus Bembus ; de quo Jo. Casa in Vita ejus quæ exstat inter *Vitas selectorum virorum*, Londini an. 1681 editas pag. 142 : « In Siciliam, inquit, ad Constantinum Lascarem, Græcarum litterarum causa, profectus, triennumque ibi commoratus est ; tantumque ingenio, labore, assiduitate profecit ut Græce non modo optime sciret, sed etiam polite luculenterque scriberet. » Quanti vero doctorem huncce suum fecerit Bembus ipsius docent litteræ, *Epistolarum familiarium* l. I, pag. 596, quibus patri suo Messana an. 1492 scribit : « Erudimur mira Constantini Lascaris diligentia, tum amore prope paterno. Omnino nihil illo sene humanius, nihil sanctius. » Idem epp. l. VI, pag. 653, Francisco Maurolyco, Messanensi, respondens, ubi longe gratissimas illius litteras sibi fuisse ait, hæc addit : « Nam et illius temporis, quo Messanæ Græcorum ediscendis litteris fui, omnibus aliis, quæ deinceps vixi, temporibus, non jucundioris modo sed certe etiam fructuosioris, et Constantini Lascaris, optimi sanctissimique viri, qui me erudit memoriam ad meos sensus atque animum suavissima commemoratione revocatam excitasti. »

(8) Laudabili hac in re Bessarionis cardinalis imitatus est exemplum. Bibliothecam hanc, codd. mss. Græcis refertam, Messanæ in armario vulgo *Tesoro* asservari docet Ge. Gualterius in *Tabulis antiquit. Siciliæ*, pag. 179. Conf. Joseph. Bonfilius in Descript. Messanæ, l. III, *Thes. antiquit. Siciliæ*, vol. IX, pag. 26.

(9) Aldus Manutius, in epistola ad Angelum Gabrielem, patricium Venetum, Constantini grammaticæ præfixa, bene semper beateque Lascarem vixisse ait. Castos illius mores et vitæ sanctimoniam maximopere prædicat Reyna, loc. cit. p. 26. Sacris eum ordinibus initiatum ac sacerdotem fuisse, idem conjectat. Miræ autem sunt, quas affert, conjecturæ rationes, nempe quod optimum sanctissimumque virum ipsum vocaverit Bembus ; quod in Speronii dialogo de linguis, titulus *Monsignore*, sacerdotibus eo tempore proprius, ei tribuatur ; quodque Lascaris in proœmio libri III grammaticæ suæ, inanis gloriæ et divitiarum contemptionem, ac singulare aliorum commodis inserviendi studium profiteatur et præ se ferat, hujus autem generis virtutibus sacri ordinis viri plerumque soleant esse exornati.

(10) Constantinum senem Messanæ mortuum esse Volaterranus *Commentar. urb.* l. XXI, pag. 776, et Thomas Poreachus in *Descript. Cl.*, p. 157, tradunt. Plac. Reyna l. c., pag. 28, peractis feliciter ea in urbe viginti et septem annis diem illum obiisse refert supremum, videturque omnino dies ipsius emortualis in sæculi XV tertium et nonagesimum, proximumve incidisse annum.

(11) Ragusæ hocce Lascaris elogium Josephus Antonius Saxius in suam etiam intulit historiam typographico-litterariam Mediolanensem, p. 175 seq.

(a) Joannes Yriarte in Præfatione ad Catalogum codd. Græc. Matrit. : « Is, inquit, (catalogus) maximam partem ex miscellis codicibus constat, quorum Constantinus Lascaris, Byzantinus, post captam Constantinopolim in Italiam profugus, grammaticæ artis humaniorumque litterarum scientissimus, idemque scriptor diligentissimus, sexaginta circiter undequaque collegit, manuque sua descripsit ; partim etiam vel supplevit, vel auxit, tum denique aut scholis aut adnotationibus illustravit. Hi autem codices adeo variam, minutam ac multiplicem opusculorum copiam complectuntur, ut unus viri et mentis et manus laborem merito demireris ; ut in nulla alia bibliotheca æque minutam multitudinem inveniri posse credas : quare ipsam non subtili minus ratione prosecuti sumus. Horum autem codicum, ut rem ab origine repetam, ad Joannis Francisci Pacheco et Mendoza, Uzedæ ducis, et Philippi V regis in Sicilia vicarii, bibliothecam maxima pars olim pertinuit, unde in Regiam Matritensem illata. » Yriartus suo catalogo fragmenta bene multa operum Constantini inseruit, vel eorum notitiam præbuit. Edit.

testantur editiones, quas Fabricius (12) et in primis Maittairius (13) recensent. Primum Grammatica Constantini Lascaris Græca ex recognitione Demetrii Cretis, litteris impressa est per Dionysium Paravisinum, Mediolani, anno 1476, in forma quadripartita; hæcque non prima solum illius est editio, sed etiam quod singulare ei conciliat decus, primus is liber integer est ab inventa typographia Græce excusus (14). Bern. de Montfaucon (15), bibliothecæ B. Mariæ Florentinæ codices mss. enarrans, hos inter rarissimam hancce Mediolanensem C. Lascaris grammaticæ Græcæ refert editionem. Ex compluribus, quæ illam insecutæ sunt, editionibus, duæ præsertim commemorandæ esse videntur : Veneta Aldi Manutii et Florentina Philippi Juntæ. Etenim, ad Venetam quod attinet, Aldus grammaticas C. Lascaris Institutiones, quod deficientibus, ut in præfatione ait, impressis, frequenter ab ipso peterentur, antea editis longe correctiores, ad librum videlicet, ipsius Constantini manu emendatum, recensitas, additis Joannis monachi Placentini interpretatione Latina, minus tamen omnibus probata, una cum aliis quibusdam opusculis, in ædibus suis Venetiis, anno 1494 in-quarto, ut vulgo dici solet, excusas publicavit, easdem vero etiam, altero ac tertio libro auctas, iterum edidit anno 1512 (16). Altera, memoratu maxime digna, editio est Florentina (17). Continet ea, æque ac Aldina posterior, Grammaticæ Lascaris libros tres : 1, de octo partibus orationis ; 2, de constructione ; 3, de nomine ac verbo ; itemque de pronomine, quoad omnem dialectum usumque poeticum, libellum ; quibus alia quoque nonnulla addita sunt opuscula. Græce cum interpretatione Latina, omnia hæc impressa sunt Florentiæ opera et sumptu Philippi Juntæ, anno a N. C. 1515, in-quarto, ac Petro Victorio inscripta a Bernardo Junta, qui de hac editione ita præfatur : « Non ignoranti, quam necessaria sint vel eruditissimo cuivis minima quæque grammatices præcepta, venit in mentem Constantini Lascaris, quem inclyta quondam genuit Byzantium, pulcherrima scripta pulcherrimis nostris typis cudere. »

Composuit etiam Constantinus Messanæ duos libellos, alterum de scriptoribus Græcis, patria Calabris, alterum de scriptoribus Græcis, patria Siculis, et illum quidem Alphonso Aragonio, Calabriæ duci hunc vero Ferdinando Acunæ, Siciliæ proregi, dicavit. Utrumque doctissimus abbas Franciscus Maurolycus, in Historiæ Sicanicæ, Messanæ, a. 1562 editæ, et Thesauris antiquitatum et historiarum Siciliæ volumini IV insertæ, libro I, pag. 22 sqq., vulgavit ; indeque depromptum Joan. Alb. Fabricius exhibuit in Biblioth. Gr., volumine XIV, p. 22 sqq.; posteriorem vero etiam supra laudatus Hieron. Ragusæ in sua transtulit Elogia Siculorum.

Præter ea quoque S. Demetrii martyris vitam scripsit, eamque Juliano Centelles, stratego Messanensi, consecravit (18).

Ex Græco in Latinum convertit sermonem I, *Sacram* quæ vocari solet, *B. V. Mariæ ad Messanenses epistolam* : qua interpretatione magnam a Messanensibus, qui pro vera et authentica illam habent (19), iniit gratiam (20) ; eoque nomine cum a cæteris ejusdem epistolæ propugnatoribus celebratur, tum in

(12) Biblioth. Græc. vol. VII, pag. 39.

(13) In *Annalibus typographicis*. Vid. tom. V, qui indices in illos continet, part. II, p. 7.

(14) Vid. Mich. Maittaire, *Annal. typograph.* tom. I, pag. 38, editionis posterioris pag. 42, 97; et J. A. Saxius l. s. c., p. 173 sqq., enatæ Mediolani integros libros Græcis characteribus conficiendi artis documentum memorans, Lascaris grammaticam, dicto anno, ibi impressam.

(15) *Diar. Italicum*, cap. 25, pag. 369.

(16) Vid. Maittaire l. c., t. I, 529 sq. ed. poster., sive tomi IV, p. 577, et tom. II, pag. 48. 105, 240. Clarissimus Saxius l. c. p. 176 Aldum Græcæ suæ typographiæ a grammaticis C. Lascaris Institutionibus an. 1494 impressis exordium duxisse, inde colligit, quod in præfatione ipse laborum suorum quoddam quasi præludium illas esse profitetur. Maittairius autem t. I, p. 233 sq., Musæi de Herone et Leandro poematium pro primo, quod Aldus emiserit, suorum in typographia laborum specimine vult haberi.

(17) Hanc a Fabricio et Maittairio omissam, nos ipsi possidemus.

(18) Pl. Reyna, l. c. pag. 27.

(19) Epistolam *ad Messanenses* (inquit Fabric. in *Cod. pseudepigrapho*), quam e Græco Latine a. 1467 Constantinus Lascaris traditur vertisse, pseudo-Dexter ad a. C. 430 scribit in tabulario Messanensi repertam Hebraice exaratam. Memoria ejusdem (*il festo di Maria della lettera*) publice solemni ritu quotannis Messanæ ab a. 1656 colitur die 3 Junii, de quo Placidus Reyna in Notitia urbis Messanæ p. 65 sq. Itaque in subscriptione epistolæ legendum : *Anno Filii nostri XLII, 3 Non. Junii, non Julii*, ut in Codice apocrypho N. T., pag. 850, perperam excusum est. In templo S. Sepulcri Hierosolymis inter cimelia et anathemata donativa servantur quatuor urnæ argenteæ destinatæ floribus et imago Crucifixi ex argento elaboratissimi operis, quæ a civitate Messanensi dedicatæ sunt in memoriam ejusdem epistolæ, ut notavit Jo. Franciscus Gemelli Carreri, Neapolitanus, Itinere per orbem, t. I edit. Gallicæ, p. 173. Ecquis referat omnia scripta, laudes, panegyricos, apologias quæ ad epistolam commendandam typis exscriptæ exstant, et a Reyna in Notitia Messanensis urbis t. IX Thesauri Antiquitatt. Siciliæ, p. 29 a l 61, et 243, 249 ad 266 recensentur? Epistola autem talis est, ex interpretatione Constantini Lascaris :

Maria Virgo, Joachim filia, Dei humillima Christi Jesu Mater, ex tribu Juda, stirpe David, Messanensibus omnibus salutem, et Dei Patris omnipotentis benedictionem.

Vos omnes, fide magna, legatos ac nuntios, per publicum documentum ad nos misisse constat. Filium nostrum Dei genitum, Deum et hominem esse fatemini ; et in cœlum post suam resurrectionem ascendisse, Pauli apostoli electi prædicatione mediante, viam veritatis cognoscentes : ob quod vos et ipsam civitatem benedicimus, in cujus perpetuam protectionem nos esse volumus. Anno Filii nostri 42, indictione I, III *Nonis Junii, luna* 27, *feria* 5, *ex Hierosolymis.* Maria Virgo.

(20) Messanenses Constantinum, tanquam sa-

primis a Placido Reyna summis ad cœlum extollitur laudibus; II, *Acta SS. apostolorum Petri et Pauli*, in quibus Pauli in urbem Messanam adventus memoratur; quam versionem, ad senatores a. 1490 urbis imperium administrantes, missam, una cum textu Græco idem ille Reyna exhibet, in Notit. Messan. parte II. p. 92 sq., quamque inde repetiit J.-A. Fabricius in Biblioth. Gr. vol. XIV, pag. 36 sqq.; III, *Vitam S. Agathæ, virginis et martyris*, quæ in Thesauro urbis Messanæ adhuc asservatur (21); IV, *Sergii, patriarchæ Constantinopolitani in laudem B. V. Mariæ hymnos* (22).

Constantini Lascaris epitomen libri XVI Herodiani *Μεγάλης Προσῳδίας* ms. in bibliotheca Joannea Hamburgensi exstare, J. A. Fabricius (23) refert. Mediolani autem in Ambrosiana hæcce Græca ejusdem opuscula, J. A. Saxio teste (24), asservantur: De constructione verborum; solutiones quarumdam quæstionum grammaticalium; prolegomena in Orpheum; epistola ad Bartholomæam Sulmonensem, contra Philelphum, in qua illum carpit, quod nimium se jactaret de Græcæ linguæ peritia, plures ejusdem errores condemnans, ac genuinam nonnullarum vocum originem et significationem exponens.

pientiæ oraculum, suspexisse ait Hippol. Maraccius, in *Biblioth. Mariana*.

(21) Pl. Reyna, l. c. De vitæ S. Agathæ scriptoribus ex instituto commentatus est S. V. Jo. Laur. Moshemius in præfatione ad Jo. Bapt. Guarnerii dissertationes historicas Catanenses, Thesauri antiquitatum et historiarum Siciliæ volumini XI insertas.

(22) Hi Sergii hymni a C. Lascare Latine conversi, mss. exstant in Biblioth. Cassinensi. Vid. Montfaucon, Biblioth. mss. novæ t. I, pag. 227.

(23) Biblioth. Gr. vol. VII, pag. 40.

(24) In *Historia typograph. litter.*, Mediolan. p. 176. Orphei *Argonautica*, amissa fere, C. Lascaris beneficio, ab interitu servata fuisse, Reyna, l. c., pag. 27, tradit.

CONSTANTINI LASCARIS

EPISTOLA

AD JOANNEM GATUM, CATANÆ EPISCOPUM.

Librum suum de scriptoribus Græcis, patria Siculis, mittit, et insulæ Siciliæ et Siculi præsulis laudes persequitur.

(Yriarte, Catalog. Græc. Matrit. p. 184.)

Κωνσταντῖνος ὁ Λάσκαρις τῷ αἰδεσίμῳ καὶ σοφῷ Ἰωάννῃ Γάτῳ, ἐπισκόπῳ Κατάνης, εὖ πράττειν.

A *Constantinus Lascaris illustri et erudito Joanni Gato, Catanæ episcopo, bene agere.*

Πολλῶν ὄντων καὶ θαυμαστῶν, ὧν ἡ πολύκαρπος Σικελία μήτηρ ἐγένετο, ἐν τοῦτο εἶμαι πρῶτον καὶ τιμιώτερον ἦν ἔσχε φορὰν σοφῶν ἀνδρῶν, καὶ τούτων οὐκ ὀλίγων καὶ τῶν καλῶν ἐφευρετῶν, ὅπερ οὐδεμίαν τῶν νήσων, οὐδ' αὐτὴν τήν ποτε γενναίαν Πελοπόννησον σχεῖν ἀνέγνωμεν. Εἰ γοῦν ἐπαινετὴ μὲν τῇ τοῦ σίτου φορᾷ καὶ ἵπποις, ἐπαινετωτέρα δ' ἂν εἴη πολλῷ τοιούτων ἀνδρῶν σοφίᾳ καὶ ἀρετῇ, ὑφ' ὧν ταμάλιστα ἐπαινεῖται καὶ μνημονεύεται· καὶ τοσοῦτον πλέον ὅσον σοφία τῶν ἄλλων ἀμείνων· ἵπποι μὲν γὰρ ταῖς σωματικαῖς χρείαις ὑπηρετοῦσι· καὶ σῖτος τροφὴ σώματος· σοφία δὲ πάντα διοικοῦσα καὶ τὴν ψυχὴν βελτιοῦσα, ἀθανάτους τοὺς B κεκτημένους ἀποκαθίστησιν. Αὕτη δὴ ἐπισπασαμένη ἐξ ὅτου Σικελίαν Ἕλληνες ᾤκησαν, πόλεις καὶ νόμους καὶ ἤθη καὶ ἀρετὰς παρεσκεύασε· καὶ τοὺς πρὶν θηριώδεις Σικανούς τε καὶ Σικελοὺς ὄϊχην ζῶντας νομάδων, ἡμέρους καὶ πολιτικοὺς ἀπέφηνε· καὶ τοιούτους ἄνδρας ἀνέσχεν, ὥστε πάντα τὸν χρόνον μὴ δυνηθῆναί ποτε τὴν φήμην αὐτῶν ἐξαλεῖψαι· ὧν τοὺς βίους οὐκ ἄνευ πόνου συντάξας ἐκγράψας τε, ὡς ἠξίωσας, ἔπεμψά σοι μᾶλλον τῶν ἄλλων

Inter ea multa et mirabilia quæ fertilis Sicilia produxit, in hoc puto primum locum et honorabiliorem obtinere, quod viros doctos non paucos aluit et solertes inventores; ita ut insularum nulla, ne nobilis quidem olim Peloponnesus, illi possit æquiparari. Si ergo propter frumenti et equorum proventum celebratur, quanto magis ob tales viros quorum sapientia et virtute nobilitatur et os omnium pervadit; et hoc tanto magis, quanto cæteris sapientia præstat. Equi enim materialibus inserviunt necessitatibus, frumento corpus alitur; sapientia autem omnium dominatrix, et animam melioribus informans, sectatores suos immortales efficit. Ipsa sane, ex quo Siciliam Græci obtinuere, hic sedem suam elegit, civitates, leges, consuetudines, virtutes ordinavit, et ferinos quondam Sicanos et Siculos, vitam nomadicam agentes, mansuefecit et civilia instituta docuit; unde tales viros produxit, ut eorum memoria post longum tempus nondum sit obliterata. Eorum vitas non sine labore collectas scripto mandavi, et tibi, ut postulasti, transmisi, putans, ad te, præ-

aliis, ut opus evolvas pertinere, qui aliis doctior es et omni scientia excellens. Ex quo intelligitur nec absurdum nec impossibile esse et hodie Siculos laudare jamdudum tales exsistentes, et te, qui Siculus es et clarorum horum Græcorum nepos, nobis in exemplar proponi, quibus non Latini tantum, sed generis alius homines omnia bona, ut ita dicam, accepta referunt. Ut igitur quondam Empedocles, Gorgias, Charondas et Stesichorus, ita nunc, ex quo Latini insulam obtinuere, multi poetæ, at plures rhetores, philosophi et theologi. Et si nullus alius esset, sufficeres solus, omnium vice, in omnibus excellens et patriæ antiquam famam renovans ; et proavos superans, quod certe patribus tuis optabile, sapientia vera et duplici sermone, ita ut ii Græci, tu Latinus et Græcus : mens una in duabus linguis, alteram alterius venustatibus exornans. Profecto si antiquis istis præsentium sensus esset, magna lætitia afficerentur, et ante omnes Dicæarchus et Aristocles, talem civem habentes divinis donis præditum et nihil non scientem ; poeta enim es, rhetor, philosophus, theologus, mathematicus; tu scientiæ pater, sermonis dux et fons, cujus fluentis Sicilia omnis irrigabitur ut Italia olim a sapiente Pythagora. Talis igitur exsistens et episcopus hujusce admirandæ urbis factus, doctrinæ sis sospitator et quas fovet artes Catana ut Italicis præstent efficias, ita ut te præsente aliis non indigeant ; quæ Latinis insipientia videntur tua diligentia sapientia evadant ; tu enim interpres optimus es, interpres falli nescius; cujus nomen posteritas ad se transmissum immortalitate donabit. Vale, et quos desiderasti Siculos lege.

τὴν ἀνάγνωσιν προσήκειν οἰόμενος, ὅσον τῶν ἄλλων σοφώτερος τυγχάνεις γε ὢν περὶ πάσας τὰς ἐπιστήμας· ἐφ' ᾧ ἰδεῖν ἔξεστιν οὔτε τῶν ἀπεικότων οὔτε τῶν ἀδυνάτων, καὶ νῦν Σικελοὺς εὐδοκιμεῖν ἐκ παλαιοῦ τοιούτους ὄντας, καί σε ἔξοχον ἐφ' ἡμῶν γενέσθαι Σικελὸν ὄντα, καὶ τῶν ἐπιφανῶν ἐκείνων Ἑλλήνων ἀπόγονον· ἀφ' ὧν πάντα τἀγαθὰ, ὡς εἰπεῖν, οὐ μόνον Λατῖνοι, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι γένεσι προσεγένετο. Ὥσπερ τοίνυν Ἐμπεδοκλῆς τότε καὶ Γοργίας, Χαρώνδας τε καὶ Στησίχορος, οὕτω καὶ νῦν ἐξ ὅτου Λατῖνοι τῆς νήσου ἐκράτησαν, πολλοὶ μὲν ποιηταὶ, πλεῖστοι δὲ ῥήτορες, φιλόσοφοί τε καὶ θεολόγοι. Εἰ δὲ καὶ μηδεὶς ἄλλος ἦν, ἀρκεῖς ἂν αὐτὸς μόνος πάντων ἀντάξιος παρὰ πᾶσιν εὐδοκιμῶν, καὶ τὴν παλαιὰν τῆς πατρίδος φήμην ἀνανεούμενος, καὶ τοὺς προγόνους νικῶν, τοῦτο δὴ τὸ τοῖς πατράσιν εὐκτὸν τῷ ἀψευδεῖ σοφίᾳ καὶ τῷ δισσῷ ἰδιώματι· ὅσον ἐκεῖνοι μὲν Ἕλληνες, σὺ δὲ Λατῖνος καὶ Ἕλλην· εἷς νοῦς ἐν δυεῖν γλώτταιν· καὶ τοῖς τοῦ ἑτέρου καλαῖς σεμνύνων τὸν ἕτερον, ὄντως ἐν τοῖς ἀποιχομένοις αἴσθησις τῶν τῇδε ἦν πάντες περιχαρεῖς ἂν εἶεν· καὶ πρὸ τῶν ἄλλων Δικαίαρχός καὶ Ἀριστοκλῆς· τοιοῦτον συμπατριώτην ἔχοντες θείᾳ φύσει κεχρημένον, καὶ πάντα συλλήβδην μαθόντα. Σὺ γὰρ ποιητὴς· σὺ ῥήτωρ, φιλόσοφος, θεολόγος, μαθηματικὸς, σὺ σοφίας πατήρ· σὺ λόγων ἡγεμὼν καὶ πηγή· ἀφ' ἧς Σικελία πᾶσα νῦν ἀρδευθήσεται, ὥσπερ Ἰταλία ποτὲ πρὸς τοῦ σοφοῦ Πυθαγόρου. Τοιοῦτος τοίνυν ὢν καίπερ ἐπίσκοπος τοιαύτης πόλεως θαυμαστῆς γεγονὼς, φάνηθι τῶν λόγων σωτὴρ, καὶ τὰς ἐν Κατάνῃ κατερρηκυίας σπουδὰς, πολλῷ σεμνοτέρας τῶν Ἰταλῶν ἀπόφηνον· ἵνα σοῦ παρόντος ἐκείνων μὴ δέοιντο Σικελοὶ, καὶ ἃ Λατῖνοι ἀσαφῶς, ταῦτα σαφῶς τῇ σῇ σπουδῇ ποίησον· σὺ γὰρ ἐξηγητὴς ἄριστος· σὺ ἑρμηνεὺς ἀψευδής· οὗ τὸ ὄνομα ὁ μέλλων αἰὼν παραλαβὼν, ἀθάνατον διαφυλάξει. Ἔρρωσο, καὶ οὓς ἐπόθεις Σικελιώτας ἀνάγνωθι.

CONSTANTINI LASCARIS

BYZANTINI

DE SCRIPTORIBUS GRÆCIS,

PATRIA SICULIS.

Constantinus Lascaris Ferdinando Acunæ, Siciliæ proregi, salutem.

Si antiqui illi tantopere laboraverunt, illustrissime princeps, ut non solum docti efficerentur, verum etiam ut apud posteros nomen haberent æternum : nonne et nos elaborabimus tum patriæ tum scientiæ amore, ut illorum jam diu oblivioni tradita nomina, ob linguæ, ut arbitror, nostræ ignorantiam ac librorum inopiam, instaurare et e tenebris in lucem educere, atque in hominum notitiam revocare possimus, præsertim ut Siciliæ gloriam quam de suis viris illustribus consequitur, adaugeamus ? Equidem quamvis non paucos protulerit insula celebres viros, tamen plerique ob temporis injuriam atque Græcorum calamitates ignorantur. Itaque nos quotquot potuimus ex Laertio,

Philostrato, Suida aliisque veterum monumentis A carptim collectos in hoc notavimus compendio, Tibique, prorex excellentissime, dicavimus, qui rerum antiquitate et ingenuis litterarum studiis apprime delectaris, et ob id litteratos singulari benevolentia prosequeris. Exordiar ergo a Messeniis nostris, cum sit Messana primus Trinacriæ angulus, regnique clavis et initium. Lege igitur felix, Fernande, Siciliæ decus, neque ut facis ama.

2. *Dicæarchus* Siculus Messenius, philosophus Peripateticus, orator ac geometra, Aristotelis auditor : qui leges et statuta concivibus suis dedit, plurima in philosophia scripsit, item *Peloponnesi totius descriptionem, moresque Græciæ tribus libris* complexus est : *Politiam* quoque *Lacedæmoniorum* B quam statuto quodam singulis annis legendam audiebant.

3. *Aristocles* Siculus Messenius, philosophus Peripateticus, *decem libros de philosophia naturali*, et totidem *in morali* edidit, item *Artem dicendi*, item *Homeri ac Platonis comparationem*, uter doctior fuerit, ubi philosophos innumeros eorumque opiniones commemorat.

4. *Ibycus* Siculus Messenius, historicus et poeta, ex novem vatibus lyricis Græciæ unus, Rheginus genere. Plura composuit lingua Dorica. Primus sambucam instrumentum invenit. Hic in silva quadam Calabriæ a latronibus captus et ab eis interimendus, ad grues casu illac volantes dixit : Saltem vos testes mortis meæ et ultrices estote. Quo interempto latrones die quadam in theatro spectandi gratia sedentes, cum grues forte volantes vidissent, dixerunt ad invicem : Ecce grues Ibyci. Quod quidam audiens, id quod erat suspicatus, civitatis præfecto retulit, qui re discussa et cognita, eos suspendio damnavit. Unde proverbium ortum est in re certa : Grues Ibyci. Quod beatus Cyrillus divina factum providentia affirmat.

5. *Lycus* sive *Lupus* Latine, qui et *Butheras* vocabatur, Messenius historicus ac poeta, plura *de Sicilia* et *de Libya* conscripsit.

6. *Polyclitus* Messenius, philosophus ac medicus celeberrimus, qui Phalaridem Agrigentinum tyrannum morbo incurabili liberavit, sicut ex prima D Phalaridis epistola colligitur.

7. *Timotheus* (1) Taurominitanus, orator satis mordax : quem Athenienses Epitimæum, hoc est increpatorem vocabant. Is *libros octo de Siciliæ et Italiæ gestis* composuit, item *De argumentis aliisque necessariis artis oratoriæ*, item *De omnium historicorum erroribus*, quos amarissime carpit.

8. *Charondas* Catanæus, Pythagoricus philosophus, legumlator, qui omnibus Chalcidensibus Italiæ et Siciliæ incolis leges dedit.

9. *Diodorus* Siculus Argyrensis, historicus præstantissimus, qui sub Tiberio Cæsare militavit. *Historiam* composuit *libris quadraginta*, quam *Bibliothecam* vocavit : de antiquitate Ægyptiorum, de Sicilia et aliis insulis, de bello Trojano, de gestis Alexandri et Romanorum usque ad suam ætatem, quorum sex a Poggio Florentino traducti circumferuntur. Reliqui vix inveniuntur. Ego autem omnes ejus libros vidi in bibliotheca imperatoris CPolitani.

10. *Demeter* sive *Ceres* mulier Sicula et legifera, teste Diodoro, quæ prima Siculos frumenti cultum docuit ; cujus filia *Proserpina* eximiæ pulchritudinis juxta Ennam urbem ab Orco Molossorum rege rapta est.

11. *Philonides* Siculus Ennensis, medicus celeberrimus.

12. *Philistion* Siculus, philosophus ac medicus excellens, in medicina præceptor Eudoxi Gnidii.

13. *Gorgias* Leontinus, orator subtilis, discipulus Empedoclis ac Tisiæ. Primus Athenis artem oratoriam publice legit, multosque docuit. Plura in arte edidit, plura composuit. Hujus *tres* exstant *Orationes* quas ego legi in bibliotheca Florentina D. Marci.

14. *Herodicus* Leontinus, frater Gorgiæ, medicus celeberrimus.

15. *Dinomenes* Syracusanus litteris deditus : cujus filii tyranni, scilicet *Hieron* ille, litteris et musicæ deditus, *Gelon* ille potens, *Polybius et Thrasybulus*.

16. *Hieron* Syracusanus tyrannus, Dinomenis filius, frater Gelonis, liberalis et beneficus in litteratos et mus cos. C

17. *Hieronymus* Syracusanus, nepos Hieronis, vir sane doctissimus, sed crudelissimus fuit.

18. *Dionysius* primus Syracusanus, Hieronis nepos, vir doctus ac tyrannus crudelissimus. Scripsit *Tragœdias, Comœdias* et *Historiam*. De hoc legitur, quod quædam vetula Himerensis in somnis viderit se cœlos conscendisse, ac sub sede Jovis virum in incendio ferrea catena vinctum : cumque quis esset interrogasset, audivisse, Siciliæ homicidam esse. Post aliquot annos, cum videret Dionysii crudelitatem, somnium exposuit, quo tyrannus audito, anum ipsam interemit.

19. *Dionysius* secundus, primi filius, philosophus D ac orator, *Platonis* discipulus, *Epistolas* composuit, et *Commentum in poemata Epicharmi* comici.

20. *Dionysius* alius Syracusanus, tyrannus crudelis ac doctus, scripsit *tragœdias, comœdias* et *historiam*.

21. *Dion* Syracusanus tyrannus, *Platonis* discipulus, frater Aristomachæ uxoris primi Dionysii. Hic expulit secundum Dionysium, a quo postea fuit expulsus.

22. *Hermocrates* Syracusanus, vir sane politicus et amator patriæ, miraque doctrina ornatus, pater Dionysii senioris sive socer.

(1) Leg. *Timæus*

23. *Epicydes* et *Hippocrates*, fratres Pœni, sed Syracusis oriundi, armis ac litteris clari et copiarum ductores : fraude tamen Siculos a Romanis ad Pœnos inclinare conabantur.

24. *Archimedes* Syracusanus, philosophus ac geometra acutissimus, artisque mechanicæ auctor, pleraque *in Geometria* scripsit et *Commentum in Homerum*. Hujus opera exposuit *Eudocius* Ascalonita, vitam vero scripsit *Proclus* Lycius.

25. *Achæus*, sive *Achivus* Latine, Syracusanus, poeta comicus *Comœdias decem* composuit.

26. *Athenagoras* Syracusanus, vir politicus et orator suavissimus, amatorque patriæ.

27. *Antiochus* Syracusanus historicus, qui *Romanas* scripsit et *Siculas Historias*, quem citat Pausanias.

28. *Bion* Syracusanus orator, qui *artem rhetoricam* et plura composuit.

29. *Dinolochus* Syracusanus, poeta comicus, *Epicharmi* discipulus, *quatuordecim Comœdias* Dorice scripsit.

30. *Epicharmus* poeta comicus Syracusanus, vel ex Castro oppido Sicanico, *Pythagoræ* auditor, comœdiam primus invenit, itemque tres litteras Græcas duplices. Multas præterea *Comœdias* edidit. Hic ab Hierone multatus est, quod lascivos versus coram regina recitasset.

31. *Eudoxus* Siculus, Agathoclis tyranni filius, poeta comicus, multas composuit *Comœdias*, ex quibus octies adeptus est victoriam.

32. *Themistogenes* Syracusanus, historicus : *Cyri regis ascensum, et de patria sua*, multa conscripsit.

33. *Theodorus* Syracusanus orator, qui præter alia, multa *de re militari* composuit.

34. *Theocritus* Syracusanus, poeta præstantissimus, *Bucolicorum* auctor illustris. Plures scripsit *Eclogas* diverso idiomate, quorum 39 exstant. Bucolicum genus, ut quidam aiunt, inventum est apud Lacedæmonios, ut alii, apud Tyndaridam Siciliæ urbem, quo tempore Orestes cum Iphigenia Dianæ simulacrum ex Tauris reportavit. Alii, quod verius est, Syracusis inventum asserunt. Nam cum Syracusani post multas seditiones ac clades ad concordiam Dianæ opera rediissent, Dorici pastores hoc carminis genere psallentes Dianam celebrarunt.

35. *Callias* Syracusanus, historicus, *Historias* plures scripsit, et in his *Agathoclis* Siculi tyranni *gesta*.

36. *Corax*, sive *Corvus* Latine, Syracusanus, inventor et ordinator artis rhetoricæ sive oratoriæ. Nam cum Syracusani a tyrannide liberi ac pacati inter se rempublicam ordinassent, primus Corax incepit se exercere et vi orationis persuadere ac dissuadere, monereque omnes ad bene et libere vivendum, et ob id universis gratissimus exstitit. Is orationem in tria divisit, scilicet in exordium, narrationem et epilogum ; rogatusque a concivibus, artem publice legit, et multos erudivit, quorum unus *Tisias* sive *Ctesias* fuit ex concivibus pauper, qui si artem addidicisset, duplicem promiserat mercedem : edoctus vero promissam negavit. Ad judicium vocatus Tisias Coracem interrogavit : Quidnam est ars oratoria ? cui Corax respondit, Persuadendi ars. Tisias autem ab artis hac diffinitione ita arguit : Si persuasero tibi, Corax, tanquam persuadens, non solvam, nam vici : si vero non persuasero, non solvam, nam non persuadens non didici artem. Corax vero e contrario : Imo si persuasero tibi, Tisia, promissum capiam ut victor : si autem non persuasero, etiam mercedem solves, cum talem fecerim te, ut persuadere non potuerim. Tunc judices utriusque argutiam mirati clamare cœperunt : Mali corvi malum ovum, id est, gravi præceptore gravior discipulus, quod deinde prolapsum est in proverbium, quoties e malo malum prodit. Hic Corax, teste Aristotele, *Oratoriam* primus *artem edidit*.

37. *Ctesias* sive *Tisias* Syracusanus dudum memoratus, *Coracis* prædicti discipulus et rhetor astutus. Hos A. Gellius Protagoram et Evathlum appellat.

38. *Lysias* ille suavissimus orator, Cephali filius, *Tisiæ* discipulus et *Gorgiæ*, Syracusanus, unus ex decem magnis oratoribus Græciæ, plures edidit *Epistolas*, *Artem oratoriam*, *Orationes ultra trecentas*, ex quibus paucæ exstant.

39. *Menecrates* Syracusanus, medicus celeberrimus, homines a comitiali morbo liberabat. Hic Jovem se vocari, eos autem sibi subditos, quos sanabat, voluit.

40. *Simmias* Syracusanus philosophus fuit ac *Stilponis* auditor, cujus filiam parum pudicam duxit.

41. *Monimus* Syracusanus, philosophus Cynicus et Diogenis Cynici filius : vir sane elegantissimus et copiosissimus, multa scripsit in *Philosophia*, famulus autem fuerat cujusdam mensarii Corinthii. Hic contempta gloria, veritatem semper appetiit.

42. *Moschus* Syracusanus, grammaticus et poeta fuit, qui multa scripsit, quem opinor et *Moschionem* appellatum.

43. *Sosiphanes* Syracusanus, poeta comicus sive tragicus, synchronus *Euripidis*, unus e *septem tragicis* tempore Philippi et Alexandri. *Mimos viriles ac muliebres*, *tragœdias* 73 *scripsit*, *in quibus* septies palmam adeptus est. Item alia tam metro quam prosa. *Platonem* hujus poemata legentem, somnum cepisse aiunt.

44. *Philemon* Syracusanus, poeta comicus tempore Alexandri, annos vixit 90, et totidem edidit *Comœdias*, obiitque ex vehementi risu.

45. *Philistus* Syracusanus vel Naucratita, historicus, plura scripsit *de Sicilia*. Fuit affinis Dionysii tyranni, et obiit in bello contra Carthaginenses gesto.

46. *Philistus* alius Syracusanus, historicus, plura scripsit *De rebus Ægyptiacis*, *libris XII*; *De Sicanicis*, *libris XI*. Item *De Baccho*, *De theologia Ægyptiorum libris VI*, *De Syria et Libya*. Hic a Dionysio

seniore in exsilium actus, ibi bonam Historiæ partem absolvit.

47. *Phormus* Syracusanus, poeta comicus, *Epicharmi* socius, *comœdiæ* inventor, cum eo gratus Gelonis tyranno, et filiorum ejus præceptor. Plures *Comœdias* scripsit. Primus veste talari usus est, et scena ex pellibus rubris.

48. *Philemon* Syracusanus, sive Atheniensis, poeta comicus, multa edidit, unum supra centum annos vixit, cum sensibus semper solidis. Postremo subdormiens vidit novem puellas domo sua exeuntes, quas cum interrogasset cur exirent? responderunt, Non licet amplius hanc domum habitare : et expergefactus narravit filio visionem, perficiensque quod componebat, obdormiscens spiritum emisit.

49. *Philemon* hujus filius, comicus itidem poeta *quatuor* exaravit *Comœdias*.

50. *Nicetas* philosophus Syracusanus, dixit omnia fieri harmonia et necessitate, terramque moveri juxta primum circulum, ut ait Laertius.

51. *Orpheus* Camarinensis, epicus, qui carmine composuit *descensum ad inferos*, et alia multa.

52. *Timagoras* Gelensis, philosophus ac *Theophrasti* discipulus, et inde *Stilponis* superius nominati.

53. *Euclides* Gelensis, philosophus Platonicus ac geometra præstantissimus, alius fuit ab illo Megarensi, de quo Laertius, et qui dialogos scripsit, ut ait Proclus in secundo sermone in primum Euclidis. Utque scribit Heron, vixit tempore Ptolemæi primi, junior Platone, sed vetustior Eratosthene et Archimede, fuitque Gelous, ut ex verbis Laertii colligitur. Multa ab Eudoxo et Theæteto sumpta perfecit, scripsitque *Elementorum libros XIII;* nam alii duo additi fuerunt ab *Hypsicle et Aristero* (1) item *Musicam*, *Optica*, *Catoptrica*, *Phænomena*, *Porismata*, *Dedomena*, quæ potius *Theonis* sunt. Hic, ut ait Proclus, a Ptolemæo rege interrogatus, essetne ulla ad geometriam via concisior quam elementaris, respondit : non esse ad geometriam capessendam regiam viam callemve ullum.

54. *Aristoteles* Siculus orator plura composuit, et *Orationem contra panegyricum Isocratis oratoris*.

55. *Acron* Agrigentinus, nobilis philosophus ac medicus, Hippocrate antiquior, Xenonis filius. Hic Athenis publice legerat una cum *Empedocle* philosopho, multaque Dorice scripsit *De medicina*. Huic tribuere epitaphium illud quod refert Laertius in Vita Empedoclis :

Acronem summum medicum ex Acragante profectum
Verticis excelsi celsa sepulcra tenent.

56. *Empedocles* Agrigentinus nobilis ac dives, philosophus Pythagoricus, coronam auream in capite ferebat, et in pedibus ænea sutelaria, et in manibus laurum, gloriam dei quæritans. Athenis publice legit, scripsit carmine *De naturalibus et de purificationibus* libros duos, carminibus quinquies mille. Item *De medicina*, metro et prosa. Nonnulli tunc primum oratorem fuisse aiunt : sed ejus vitam Laertius late scribit. Periit in incendio Ætnæo : nam una ex ejus crepidis æneis, quam flamma eructavit, circa montis craterem reperta est.

57. *Empedocles* alter Agrigentinus, primi nepos, poeta tragicus, scripsit *Tragœdias quatuor supra viginti*.

58. *Carcinus* Agrigentinus, poeta tragicus *Tragœdias* 16 composuit

59. *Metellus* Agrigentinus, vir doctus et musicus eximius, musicam *Platonem* docuit.

60. *Polus* Agrigentinus, orator et magnus sophista, *Gorgiæ* Leontini discipulus. *Græcorum et barbarorum, qui in Trojam fuerant profecti, Genealogiam* exposuit.

61. *Telemachus* Agrigentinorum princeps litteris deditus : *et Calcyopensis* a quo *Eumenides* instructus, cujus filius *Gnessidamus* pater *Theronis* tyranni Agrigentinorum et *Xenocratis :* qui omnes studiosi.

62. *Phalaris* Astypalensis, patria privatus suspicione tyrannidis, in Siciliam venit, ac suasu amicorum effectus est Agrigentinorum tyrannus. Vir sane maximus ingenio, studiosus, ac erga probos et litteratos liberalissimus. Hujus vitam Jupiter duobus annis prolongavit, ut ait Stephanus, quod humaniter tractasset *Charitonem et Menalippum*. Hic in tauro æneo Perillum tormenti ejus auctorem primum exuri jussit, cujus *Epistolæ* sunt notissimæ.

63. *Demetrius* Siculus Calactinus, historicus præstantissimus, 20 *libros de Asia et Europa* conscripsit.

64. *Cæcilius* qui et *Archagathus* vocabatur, Siculus ex Calacta oppido, Græcus natione ac lingua, Judæus tamen lege, orator præstantissimus. Rom æ tempore Augusti Cæsaris publice legit. Multa composuit, *Contra Phrygas libros duos*, *Elegantias Atticas* secundum elementa, quæ adhuc apud Suidam leguntur : *De comparatione Demosthenis et Æschinis ;* item *Demosthenis et Ciceronis ;* item *De stylo decem oratorum Græciæ*.

65. *Thales* Siculus Calactinus, orator, *successiones philosophorum ac sectarum* descripsit.

66. *Theognis* Siculus Megarensis, poeta moralissimus et admonitivus, plures *elegias* composuit, quarum exstant nonnullæ et *admonitorium poema*.

67. *Probus* vir doctissimus ex Lilybæo, ad quem videndum et audiendum venerat *Porphyrius* ille.

68. *Stesichorus* Himerensis, poeta lyricus excellentissimus ac philosophus, tempore Phalaridis. Hic *Tisias* vocabatur, et quoniam choream instituit,

(1) Lege, *Aristæo*.

Stesichorus appellatus est, quasi stator choreæ. Fratres habuit *Marinum* geometram et *Halianactem* legumlatorem, filiasque doctissimas. Plura Dorice scripsit, quorum nihil exstat. Idem cum *contra Helenam* scripsisset, visum amisit. *Palinodia* composita recuperavit. Hic filius fuit *Euphemii*, ut alii *Euphorbii*, ut alii *Euclidis*, ut alii *Hyetis*, ut alii *Hesiodi*. Nonnulli Metauriæ ortum memorant in Italia, nonnulli in oppido Palantho Arcadiæ, atque inde profugum Catanam venisse, ibique defunctum : ante civitatis portam quæ ab ipsius nomine Stesichoria dicta est, ejus sepulcrum octo columnas totidemque gradus et angulos habebat, de quo adhuc exstat testudinatum monumentum, quam D. Mariæ Bethleemiticæ ædem vocant.

69. *Phocylides* Siculus ex oppido Mylis, nisi A potius Milesius fuit, philosophus ac poeta moralissimus et admonitivus, synchronus Theognidis, nam uterque claruit post bellum Trojanum annis 547. Hic multa *carmina et elegos* scripsit. Exstat ejus *admonitorium poema* heroico metro utilissimum.

70. *Pythias* et *Damon* Siculi, Pythagoricæ sectæ, maxima invicem amicitia conjuncti. Quorum alterum cum Dionysius Syracusanus interimere decrevisset, eique tempus determinasset, ut domum profectus res suas ordinaret, alter vadem se tyranno pro amici reditu obtulit, certus de amici constantia. Nec eum opinio fefellit; nam ille ad horam constitutam superveniens vadem liberavit. Quorum Dionysius fidem admiratus, reum absolvit, eosque oravit, ut se tertium in sodalitate reciperent.

CONSTANTINI LASCARIS

BYZANTINI

DE SCRIPTORIBUS GRÆCIS,

PATRIA CALABRIS.

(Fabric. Bibliotheca Græca, ed. 1, tom. XIV, p. 22.)

Constantinus Lascaris Alphonso Aragonio, Calabriæ duci, salutem.

1. Cum diu mente revolverem, illustrissime princeps, quantum tua te opulentissima Calabria delectet, tum propter diversas in ea civitates, oppida, vicos, tum propter jucundissimos montes, colles, stagna, flumina, nec non et alia tam admiratione quam laude digna, ut venationes et honestissima corporis exercitia omittam : decrevi illustres viros ac philosophos ejus provinciæ breviter tibi commemorare. Existimo enim id non parvæ tibi delectationi futurum, cum sis speculationum et antiquitatum studiosissimus. Quibus rebus quantum Calabria redundet, si explicare vellem, opus esset ingenti volumine. Video enim per Calabros philosophos Italiam, Siciliam ac partem Græciæ nostræ illustratas fuisse. Verum ego in compendium viros litteris ac virtute insignes, quos Calabria olim protulit, congeram, incipiens a philosophiæ parente ac uberrimo fonte Pythagora.

2. *Pythagoras* itaque patrem habuit Timesarchum, aurificem Italiæ Græcum, qui ab insulis Tyrrhenis (quas Athenienses Tyrrhenis expulsis habitarunt) in Samiam insulam profectus, uxorem duxit Samiam, quæ Pythagoram Samium cognomento, peperit. Hic Pythagoras, in Scyro insula vicina B *Pherecydem* philosophum audivit, quo defuncto Ægyptios ac Babylonios Magos adiit, unde philosophiam ac alias scientias Samum attulit. Ubi defunctis parentibus, Polydeuci fugiens tyrannidem, cum discipulis fere ducentis Crotonem ac Metapontum Calabriæ civitates profectus incoluit. Ibi discipuli ab eo edocti amicorum bona communia esse debere, concordiam et rempublicam inter se quamdam constituentes, communiter vixerunt. Pythagoras multos Calabros, Græcos et alios ultra quingentos reddidit doctissimos. Leges Græcis qui Italiam habitabant constituit. Dum Crotonem habitaret, uxorem duxit Theano, Brontini Crotoniatæ filiam, quæ a viro instructa, multa Dorice scripsit, *De vita viri sui* et *Epistolas morales*. Ex hac Pythagoras suscepit Telaugen gymnasii successorem, C quem multi et Empedocles ille Agrigentinus audiere. Hic quatuor libros composuit *De tetrade*, pro quo Ægyptii ipsum deum habebant. Filias autem tres habuit, duas Alyam et Erigonem peritas, quarum exstant Epistolæ : et tertiam Damo ditissimam, cui moriens tres libros, quos composuerat, legavit, præcipiens ut illos nunquam extra fores ædium daret. Quæ libros tanti fecit, ut ne inopia quidem coacta eos produxerit, cum magno vendere posset. Hæc moriens libros Biscalæ filiæ eadem qua a

patre acceperat conditione reliquit. Hac vero defuncta libri ad Philolaum Pythagoricum pervenere.

3. *Zamolxis* Scytha, Pythagoræ servus, philosophus maximus fuit. Ad hunc aliosque Pythagoricos videndos Anacharsis Scytha philosophus ab Hyperboreis Scythis in Calabriam venit tempore Phaloridis, cujus Epistolæ adhuc exstant. Hunc Zamolxin et latorem legum Scythæ sui habuerunt.

4. *Philolaus* Crotoniata, Pythagoricus philosophus primus Pythagoræ secreta edidit, a quo pecuniæ cupidissimo Plato ille Atheniensis in Italiam veniens ad Pythagoricos visendos, tres libros illos Pythagoræ dudum memoratos emit XL minis Alexandrinis, quas Dionysius secundus Syracusanorum tyrannus solvit. Ex quibus libris lectis tradunt Platonem composuisse gravissimum illud opus *De natura mundi*, in quo *Timæum* illum Locrensem Dorice loquentem inducit.

5. *Alcmæon* Crotoniates, Pythagoricus philosophus ac medicus præstantissimus fuit, qui de philosophia ac medicina complura scripsit, animam immortalem dixit, ac perpetuo moveri instar solis.

6 *Milon* Crotoniata, Pythagoricus celeberrimus, a cujus domo incensa dum fugit Pythagoras, cum pluribus discipulis a persecutoribus peremptus est.

7. *Democides* Crotoniata, vir doctus ac medicus excellens, tempore Darii floruit.

8. *Orpheus* Crotoniata a Pythagoricis eruditus, Epicureus (1) fuit, Pisistrato Atheniensium tyranno adhæsit, ubi cum degeret, *Argonautica* heroico carmine lusit, et alia.

9. *Ascon* Crotoniata, Pythagoricus philosophus fuit et multa composuit. Sed cum sermo *de Crotone* præcesserit, opportunum visum est aliquid de civitatis origine dicere. Croton, Strabone teste, civitas olim Græca fuit, re bellica litterisque florentissima, mater athletarum celebris, quorum septem in ludis unius Olympiadis cæteros omnes superarunt: unde merito et hoc tunc ferebatur : *Postremus Crotoniatarum is primus est;* vetusque est apud nos proverbium, *Quid Crotone salubrius?* Hujus civitatis primus conditor fuit Mystellus, Achivus nobilissimus, qui de habitanda colonia consuluit Apollinem, quo tempore Archias Corinthius de condendis Syracusis consilium petebat. Cumque ambo a deo interrogarentur quid in condendis urbibus optarent, Archias divitias, salubritatem Mystellus elegit. Unde factum est ut Syracusæ divitiis, Croton salubritate gauderet. Mystellus igitur ubi primum ad considerandum locum venit, cum vidisset Sybarim ædificatam, ita post a fluvio denominatam, hanc præstantiorem existimavit, reversusque ad deum, Sybarim petebat. Turbatus vero deus hos protulit versus :

Terga brevis, Mystelle, tuo de pectore omitte ·
Cætera perquirens, frustra en venaris iniqua,
At rectum quodcunque datur, tu laude probato.

Quæ cum audiisset, reversus urbem constituit, non sine Archiæ, qui tunc Syracusas condebat, adjutorio. Idem Mystellus aliud quoque satis ambiguum oraculum accepisse fertur, id autem tale fuit : *Ubi ab æthria pluviam invenies, civitatem ædifica.* Sed cum Æthria serenitatem significet, confusus ille deum non intelligebat : verum cum multa et Apuliæ et Calabriæ loca peragrasset, pervenit tandem ad locum ipsum, ubi cum Æthria ipsius concubina longi itineris labore fessa lacrymas affatim emisisset, adeo ut terra madefieret, intellexit Mystellus oraculum, ibique civitatem condidit, undique ad novam coloniam incolis concurrentibus, multis tamen ante Pythagoræ adventum annis. Fuit igitur Croton civitas privatis et publicis gestis præclara. Nam una cum Græcis aliis adversus vicinos barbaros dimicavit, pluresque viros magnanimos produxit, in quibus et Phayllum illum athletam, saltatorem excellentissimum : qui trireme sua vectus in auxilium Græcorum cum Atheniensibus et Lacedæmoniis contra Xerxem pugnavit. Cujus beneficii post multos annos recordatus Alexander, ab Asia cum aliis Græcis et Crotoniatis spolia barbarorum misit. Sed omissis Crotoniatis ad Locrenses atque alios venianus.

10. *Timæus* Locrensis Pythagoricus, maximus philosophus, ad quem videndum venit ille sapientissimus Plato, qui eum in operibus *De natura mundi* introduxit, in dialogo scilicet *Timæo*.

11. *Eurytus* Locrensis, sive Tarentinus, ut quidam opinantur, Pythagoricus philosophus fuit, quem etiam vidit Plato.

12. *Zaleucus* Locrensis, Pythagoricus philosophus et legumlator, concivibus suis legem dedit, consulente Minerva.

13. *Theano* Locrensis mulier, vates lyrica fuit, quæ lyricis versibus de patria sua multa composuit.

14. *Xenocrates* Locrensis, poeta heroicus ac musicus excellentissimus fuit.

15. *Eurypho*nius Locrensis vir doctus ac citharœdus eximius fuit. Hujus olim statua citharam tenens apud Locros fuit. Locrensium enim civitas olim insignis fuit, qui coloni profecti sunt a Locris Cretum fines habitantibus, Evandro ductore, paulo post conditam Crotonem ac Syracusas. Nunc autem de quibusdam Rheginis dicendum.

16. *Glaucus* Pythagoricus et musicus excellentissimus, Rheginus, Democrito, quem ipse Pythagoreum fuisse asserit, contemporaneus.

17. *Andromadas* Pythagoricus philosophus quoque Rheginus et legumlator fuit, qui Chalcidensibus Thraciam habitantibus leges dedit.

18. *Pythagoras* alter Rheginus, vir eruditus et statuarius excellentissimus, primus statuarum proportionem consideravit, discipulus *Clearchi* Rhegini, quem *Eucherius* Corinthius docuerat, ut ait Pausanias.

(1) Epicureus ante Epicurum.

19. *Hippias* Rheginus orator et historicus fuit, A qui primus Italiæ ac Siciliæ rerum Historiam scripsit.

20. *Ibycus* poeta lyricus unus e novem vatibus lyricis præclaris, Messanæ natus est Rhegino ex patre. Iis primus sambucam instrumentum Calabrorum invenit, multaque composuit lyrico metro. Cumque per Calabriam iter faceret, in silva quadam in latrones incidit, a quibus cum se omnino sentiret interficiendum, gruibus forte volantibus ad eas dixit. Vos saltem mortis meæ testes eritis, quem illi derident interfecere. Sed præsagium fides secuta. Nam cum latrones in theatro quodam ad spectandum sederent, atque grues casu illuc transirent, alter alteri dixere : Ecce grues Ibyci. B Quod cum quidam audivissent, id quod erat suspicantes (nam vulgata fuerat homicidii fama) retulere civitatis rectoribus, quorum mandato latrones capti ac diligenter examinati facinus confessi ac mox suspendio enecti sunt. Hinc proverbium ortum apud Græcos Latinosque jureconsultos : Grues Ibyci, hoc est res certa certisque indiciis manifesta.

21. Rhegium civitas, ut ait Strabo, a rumpendo dicta, quod ibi Sicilia maris æstu aut terræ motu ab Italia sit abrupta. Rhegini autem Græci fuerunt coloni Chalcidensium, cum et Lacedæmonii nonnulli in Calabriam transmigrarunt.

22. *Alcman* poeta lyricus ex Messana fuit civitate vetustissima, Rhegio vicina.

23. *Cynomachus* Thurinus, qui de philosophorum C opinionibus scripsit primus.

24. *Alexis* ex eadem Thurio urbe poeta comicus, qui ducentas et quadraginta comœdias edidit.

25 *Hippasus* Metapontinus, philosophus Pythagoricus, qui definitum esse tempus dixit mundi mutationes. Metapontus vero fuit oppidum a Pyliis conditum, qui Troja capta cum Nestore navigarunt.

26. *Archytas* Mnesagoræ, vel ut alii Æstici filius, Tarentinus, eximius Pythagoricus philosophus fuit, ac geometra insignis. Hic Platonem in Sicilia tunc cum Dionysio morantem per litteras monuit ut tyrannum caveret. Ab hoc Eudoxus Gnidius Æschinis filius geometriam didicit. Hic cubum primus invenit, et per motum semicirculi in cylindro duas medias proportionales : fuitque mechanicus, et columbam ligneam per se volantem construxit. D

27. *Lysides* Tarentinus Pythagoricus philosophus fuit, cujus Epistolæ adhuc exstant.

28. *Aristonicus* Tarentinus, philosophus.

29. *Heraclides* Tarentinus vir eruditus, medicus celeberrimus.

30. *Rhinto* Tarentinus, poeta comicus.

31. *Parmenides* Pythagoricus philosophus Eleata, ab Elea civitate Phocensium vetusta, quam a fonte quodam Helam vocabant, inde vero Heliam et Veliam. Hic inventor dialecticæ, mundos plures esse dixit. Contra Nearchum sive Diomedontem armis in Lipara paratis conspiravit : et interrogatus, tyranni aurem sive nasum mordicus præcidisse, et abscissam sibi linguam in ora tyranni conspuisse, tyrannus autem a populo lapidibus obrutus perhibetur.

32. *Phavorinus* ab hac Velia, ut nonnulli, vir doctissimus, qui de philosophia, rhetorice et historia multa et præclara scripsit : Plutarcho socius, cum quo sub Trajano floruit.

33. *Empedocles* Siculus, Pythagoricus philosophus et orator, a quo *Gorgias* Leontinus aliique Siculi et philosophiam et oratoriam audivere.

34. *Charondas* Catanensis, Pythagoricus philosophus, leges dedit Chalcidensibus Siciliam et Italiam habitantibus.

35. *Pythias et Damon*, Syracusani, singulare par amicorum, quorum alter pro altero sese morti addixit ; de quibus Plutarchus.

36. Sed prætereo alios nostros Græcos Pythagoricos Asianos, *Eudoxum*, *Xenophanem* Colophonium, *Leucippum* Eleatem, *Melissum*, *Democritum*, *Heraclitum*, *Nausiphanem* et *Naucidem*, quorum *Epicurus* discipulus fuit. Omitto civitatum origines, gesta et antiquitates, et alia quæ te studiosissimum ac Strabonis geographi familiarissimum latere non possunt. Verum illud iterum absque rubore memorabo, Italiam, Siciliam ac magnam Græciæ nostræ partem primum Calabriæ tuæ altrici, deinde Pythagoræ suisque Pythagoricis maxime debere. Nam per annos nongentos, ab ipso scilicet Pythagora usque ad Constantinum imperatorem cognomento Magnum, doctrina ipsa et secta Pythagorica per dictas regiones floruit Sed cur hæc ad me scribis? inquies. Ut sic, si sint tibi nota, gratuler scienti : sin vero, ut nota faciam, teque ducem illustrissimum, summæ spei adolescentem, exemplo tot tantorumque philosophorum, quos tua Calabria genuit erudivitque, ad culmen virtutum ac maximarum rerum aviditatem cohorter. Bene valeas ac diu felix et dudum memorati Constantini similis vivas, et Constantinopolim mihi patriam infelicem a barbarorum potestate vindices, meque tuæ celsitudinis obsequio paratum recipias!

ΠΡΑΞΕΙΣ

ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ ΠΑΥΛΟΥ

—

GESTA SS. APOSTOLORUM PETRI ET PAULI

CONSTANTINO LASCARI INTERPRETE.

—

Ἐγένετο μετὰ τὸ ἐξελθεῖν τὸν ἅγιον Παῦλον ἀπὸ Γαυδομελέτης τῆς νήσου, ἐλθεῖν αὐτὸν ἐπὶ Ἰταλίαν. Καὶ ἀκουστὸν ἐγένετο τοῖς Ἰουδαίοις τοῖς οὖσιν ἐν τῇ πρεσβυτέρᾳ τῶν πόλεων Ῥώμῃ, ὅτι Παῦλος ἠτήσατο πρὸς Καίσαρα ἐλθεῖν. Λύπῃ οὖν μεγάλῃ περιπεσόντες καὶ ἀθυμίᾳ πολλῇ, εἶπον πρὸς ἑαυτούς· Οὐκ ἀρκεῖ ὅτι πάντας τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τοὺς γονεῖς ἡμῶν ἐθλιψεν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ ἐν Σαμαρείᾳ καὶ ἐν Παλαιστίνῃ μόνος, καὶ οὐκ ἠρκέσθη ἐν τούτοις, ἀλλ' ἰδοὺ καὶ ἐνταῦθα ἔρχεται, δι' ἐπιθέσεως αἰτησάμενος Καίσαρα τοῦ ἀπολέσαι ἡμᾶς. Συνέδριον οὖν ποιήσαντες πάντες οἱ Ἰουδαῖοι κατὰ τοῦ Παύλου, καὶ πολλὰ ταραχθήσαντες, ἔδοξεν αὐτοῖς προσελθεῖν Νέρωνι τῷ βασιλεῖ, ὥστε μὴ παραχωρῆσαι ἐλθεῖν τὸν Παῦλον ἐν τῇ Ῥώμῃ. Ποιήσαντες οὖν εὐπρεπῆ οὐκ ὀλίγα δῶρα, καὶ βαστάσαντες μεθ' ἑαυτῶν, μετὰ δεήσεως προσῆλθον αὐτῷ λέγοντες· « Δεόμεθά σου, ἀγαθὲ βασιλεῦ, ἀποστεῖλαι κελεῦσαι εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς ὑμετέρας εὐσεβείας, καὶ κελεῦσαι ὅτι Παῦλός τις θλίψας τὸ πατρῷον ἡμῶν ἅπαν ἔθνος ἠτήσατο ἐλθεῖν ἐνταῦθα, τοῦ καὶ ἡμᾶς ἀπολέσαι. Καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν, εὐσεβέστατε βασιλεῦ, ἡ θλῖψις ἣν ἔχομεν παρὰ Πέτρου. » Ἀκούσας δὲ ταῦτα ὁ βασιλεὺς Νέρων, ἀπεκρίθη αὐτοῖς· « Γίνεται κατὰ τὸ θέλημα ὑμῶν, καὶ γράφομεν πρὸς πάσας τὰς ἐπαρχίας ἡμῶν, ἵνα παντελῶς μὴ ὁρμήσῃ τοῖς μέρεσιν Ἰταλίας. » Ὑπέβαλον δὲ καὶ Σίμωνι τῷ μάγῳ, παρακαλοῦντες αὐτόν, ἵνα, ὡς εἴρηται, ἐν τοῖς μέρεσιν Ἰταλίας μὴ ἐπιβῇ. Τούτων δὲ οὕτως πραττόντων, τινὲς ἐκ τῶν μετανοησάντων ἐθνῶν καὶ βαπτισθέντων τῇ ἐπαγγελίᾳ τοῦ Πέτρου ἀπέστειλαν πρὸς τὸν Παῦλον πρέσβεις μετ' ἐπιστολῆς περιεχούσης οὕτως· *Παῦλε, δοῦλε γνήσιε τοῦ Θεοῦ τοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἀδελφὲ Πέτρου τοῦ πρώτου τῶν ἀποστόλων, ἠκούσαμεν ἐκ τῶν διδασκάλων τῶν Ἰουδαίων τῶν ὄντων ἐν τούτῃ τῇ μεγίστῃ τῶν πόλεων Ῥώμῃ, ὅτι ἠτήσαντο Καίσαρα τοῦ ἀποστεῖλαι ἐν πάσαις ταῖς ἐπαρχίαις αὐτοῦ, ἵνα ὅπου ἂν εὑρεθῇς, ἀποκτανθῇς. Ἡμεῖς*

A Dum sanctus Paulus apostolus a Melita et Gaudisio insulis recessisset, ut se ad partes Italiæ conferret, Judæi qui tunc temporis Romæ erant, intellexerunt Paulum Romæ affuturum, et propterea maxima affecti molestia ad semetipsos dixerunt : Non satis est omnes fratres nostros affecisse molestia in Judæa et Samaria et Palæstina, adhuc quoque venit arroganter a Cæsare postulans ut nos perderet. Concilium fecerunt Judæi contra Paulum, et cum multa tractavissent, placuit illis Neronem adire, ne permitteret Paulum Romam intrare : et afferentes munera dixerunt : « Te vehementer rogamus, imperator bone, ut omnibus tui imperii provinciis scribas, ut Paulus huc nequaquam accedat ; sufficit enim nobis molestia quam a Petro pertulimus. » Hæc audiens Nero respondit : « Fiat juxta petitiones vestras, et scribemus per omnia loca, ut Paulus in partes Italiæ non accedat. « Hoc quoque Simon Magus (1) consuluit. Illis itaque gestis nonnulli noviter Christiani, moniti a Petro ad Paulum legatos miserunt, hujusmodi scripta ferentes : *Paule, serve legitime Domini nostri Jesu Christi, ac Petri frater, apostolorum primi. Audivimus a Judæorum magistris hic existentibus, eos a Cæsare petiisse, ut omnibus provinciis scriberet te interficiendum ubicunque inventus fores. Nos vero credimus, quod quemadmodum Deus luminaria magna duo quæ fecit non dividit, ita et vos duos minime dividet, nec Petrum scilicet a Paulo, nec Paulum a Petro. Sed vero credimus in Dominum nostrum Jesum Christum in quo baptizati sumus, dignos nos fore vestra doctrina.* Paulus recipiens duos viros missos cum epistola, 20 die mensis Maii promptus factus est, gratias egit Domino nostro Jesu Christo, ac navigans a Melita et Gaudisio, non per Africam in Italiæ partes, sed in Siciliam Syracusas se contulit, cum duobus viris missis ad eum : ac inde Rhegium Calabriæ, unde Messanam, nobilem Siciliæ civitatem pervenit, ubi episcopum Barchyrium (2) constituit. Mox Messana

B

C

(1) Aliter in Græco, sic nempe : *Suggesserunt quoque Simoni Mago, eumque instigarunt, faceret ut, sicut dictum, ad partes Italiæ Paulus neutiquam veniret.*

(2) Gr. *Bacchylum.* Confer Placidum Reynam p. 93 et 195 seq. Notitiæ historicæ urbis Messanensis, et Commendatoris Abelæ Melitam illustratam lib. II, notitia 7, p. 179 t. XV *Thesauri Siciliæ.*

d grediens Tendulæ applicuit, mansitans ibi per unam noctem : sequenti die Puteolos concessit.

A δὲ ἐπιστεύσαμεν καὶ πιστεύομεν ὅτι, ὥσπερ οὐκ ἀπεχώρισε ὁ Θεὸς τοὺς δύο φωστῆρας τοὺς μεγάλους οὓς ἐποίησεν, οὕτως οὐκ ἔχει μερίσαι ὑμᾶς ἀπ' ἀλλήλων, τουτέστιν οὔτε Πέτρον παρὰ Παῦλον, οὔτε Παῦλον παρὰ Πέτρου. Ἀλλὰ κυρίως πιστεύομεν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, εἰς ὃν ἐβαπτίσθημεν, ὅτι ἄξιοι γινόμεθα καὶ τῆς ὑμετέρας διδασκαλίας. Δεξάμενος δὲ ὁ Παῦλος τοὺς δύο ἄνδρας τοὺς ἀποσταλέντας μετὰ τῆς ἐπιστολῆς μηνὶ Μαΐῳ εἰκάδι, πρόθυμος ἐγένετο καὶ εὐχαρίστησε τῷ Κυρίῳ καὶ Δεσπότῃ Ἰησοῦ Χριστῷ. Ἀποπλεύσας δὲ ἀπὸ Γαυδομελέτης, οὐκ ἔτι ἦλθεν δι' Ἀφρικῆς ἐπὶ τὰ μέρη Ἰταλίας, ὁλλ' ἐπὶ Σικελίαν ἀνέδραμεν, ἕως οὗ ἦλθεν ἐν τῇ Συρακούσῃ τῇ πόλει μετὰ τῶν δύο ἀνδρῶν τῶν πεμφθέντων ἀπὸ Ῥώμης πρὸς αὐτόν. Κἀκεῖθεν ἀποπλεύσας παρεγένετο εἰς τὸ Ῥήγιον τῆς Καλαβρίας, καὶ ἀπὸ τοῦ Ῥηγίου ἐπέρασεν εἰς Μεσσήνην, καὶ ὠρδίνευσεν ἐκεῖ ἐπίσκοπον Βακχύλον ὀνόματι. Ἐξελθὼν δὲ αὐτὸς ἀπὸ Μεσσήνης ἀπέπλευσεν ἕως Διδύμου, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ νύκτα μίαν, καὶ ἐκεῖθεν ἀποπλεύσας ἦλθεν εἰς Ποτιόλης τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ.

CONSTANTINI LASCARIS

PROŒMIUM

AD LIBROS SUOS DE GRAMMATICA

quod in excusis desideratur.

(Apud Joann. Iriart. Catalog. codd. Græc. Matrit., p. 185, cod. LVI.)

—

INDEX LIBRI.

Primus liber continet levem octo partium orationis notitiam, post quam sequitur tractatus de verborum modis et incrementis. Mediolani vero latior compositus fuerat.

Secundus continet omnium verborum syntaxim secundum quam expedit thema conscribere; et de septem derivativorum speciebus. De speciebus nomini subjectis. De terminationibus adjectivorum. De nominibus numeralibus. De præpositionum syntaxi. De accentibus generatim.

Tertius continet latissima præcepta de nomine et verbo secundum antiquos. De generibus et terminationibus nominum De formationibus casuum secundum omnem dialectum et poeticam licentiam; id vero latum est, et ad practicam grammaticen omnino necessarium.

Item de verbis circumflexis et barytonis. De pronominibus secundum omnem dialectum. De vocalibus ascriptis.

De supra jam dictis, ac de vocalium et diphthongorum modis.

De accentibus octo partium orationis.

PROŒMIUM.

Quemadmodum sapientes medicos videre licet pro temporibus, locis, corporibus medicamenta præscribere, ita etiam diligentes grammaticos pro suis fortunis et discipulis præcepta componere. Antiquissimi enim, prospera genti suæ favente fortuna, de grammatica diligentissime scripserunt;

B

ΠΙΝΑΞ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ.

Τὸ πρῶτον βιβλίον περιέχει ψιλὴν τὴν γνῶσιν τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου, μεθ' ἣν τὸ περὶ τρόπων καὶ αὐξήσεων τῶν ῥημάτων. Πλατύτερον δὲ συνετέθειτο ἐν Μεδιολάνῳ.

Τὸ δεύτερον περιέχει τὴν τῶν ῥημάτων σύνταξιν καθ' ἣν θεματογραφεῖν δεῖ· καὶ τὸ περὶ τῶν ἑπτὰ εἰδῶν τῶν παραγώγων· περὶ τῶν ὑποπεπτωκότων εἰδῶν τῷ ὀνόματι· περὶ καταλήξεων τῶν ἐπιθέτων, περὶ ἀριθμητικῶν ὀνομάτων, περὶ συντάξεως τῶν προθέσεων, περὶ προσῳδιῶν γενικῶς.

C Τὸ τρίτον περιέχει διεξοδικώτατα τὸ περὶ ὀνόματος καὶ ῥήματος κατὰ παλαιοὺς, περὶ γενῶν καὶ καταλήξεων τῶν ὀνομάτων, περὶ σχηματισμῶν τῶν πτώσεων κατὰ πᾶσαν διάλεκτον καὶ ποιητικὴν ἄδειαν· ἔστι δὲ τοῦτο πλατὺ καὶ πάνυ ὠφέλιμον εἰς πρακτικὴν γραμματικήν.

Ἔτι περὶ τῶν περισπωμένων καὶ βαρυτόνων ῥημάτων, περὶ ἀντωνυμιῶν κατὰ πᾶσαν διάλεκτον. Περὶ τῶν προγραφομένων φωνηέντων.

Περὶ τῶν παρεληλυθότων καὶ τρόπων τῶν φωνηέντων καὶ διφθόγγων.

D Περὶ τόνων τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Ὥσπερ τοὺς σοφοὺς ἰατροὺς ἰδεῖν ἔξεστι κατὰ τοὺς καιροὺς καὶ τόπους καὶ σώματα τὰς φαρμακείας ἐπάγειν, οὕτω καὶ τοὺς ἀκριβεῖς γραμματικοὺς κατὰ τὰς τύχας καὶ τοὺς ἀκροατὰς τὰς παραδόσεις συντάττειν. Οἱ γὰρ παλαιότατοι εὐτυχίας οὔσης τῷ γένει ἐπιμελέστατα περὶ γραμματικῆς

ἔγραψαν· ἵνα (1) μιᾷ βίβλῳ τὸ πᾶν αὐτῆς παραδοῖεν. Σαφὲς δὲ τὸ λεγόμενον ἀπό τε τῶν Διονυσίου τοῦ Θρᾳκὸς, Ἀριστάρχου τε καὶ Τρύφωνος, Ἀπολλωνίου τε καὶ Ἡρωδιανοῦ ἐρωτημάτων· ἐν οἷς δεῖ καὶ μνήμης καὶ χρόνων καὶ πλούτου. Οἱ δὲ πολλῷ μετ' αὐτοὺς τὰ ἐκείνων συντεμόντες (leg. συντέμνοντες) συνέστειλαν, οἷα Θεοδόσιος καὶ Χοιροβοσκὸς καὶ ἄλλοι· ὧν τὰ ἐρωτήματα Μοσχόπουλος καὶ οἱ ἐπ' αὐτοῦ βραχύνοντες διὰ τὴν δυστυχίαν τοῦ γένους τὰ παλαιὰ ἐπεκάλυψαν· καὶ σχεδὸν μόνος Μοσχόπουλος ἐμονάρχησεν, οὗ τὸ ἔργον εἰ καὶ βραχὺ τοῖς τότε ὡς πρὸς τὰ ἐκείνων ἔδοξεν, ἀλλὰ τοῖς μεταταῦτα μακρὸν καὶ ἀνιαρὸν καὶ πᾶσιν ἀκροαταῖς οὐκ ἐφάρμοστον. Ὅθεν ὀλίγοι τε ἐν Ἑλλάδι περὶ γραμματικῆς ἐσπούδαζον ὀκνοῦντες τὸ μῆκος, οὐδείς τε Λατῖνος ἐν ἡλικίᾳ ὢν μαθεῖν οἷός τ' ἐγένετο. Μανουὴλος δὲ ὁ Χρυσολωρᾶς, ἀνὴρ τῶν σπουδαίων τὴν πατρίδα προλιπὼν, εἰς Ἰταλίαν ἀφῖκτο, πρῶτός τε τὰ ἡμέτερα Ἰταλοὺς διδάσκειν ἀρξάμενος, ἐπιτομὴν μετριωτέραν συνέταξε καθ' ἣν οὐκ ὀλίγους τῶν Ἰταλῶν ἐν Φλωρεντίᾳ ἐπαίδευσε, Λεωνάρδον ἐκεῖνον καὶ Κάρολον Ἀρετίνους· τὸν εὐσεβῆ Ἀμβρόσιον· Οὐγαρῖνον, Φιλέλφον καὶ ἄλλους πλείστους, οἳ τοσοῦτον ἀπώναντο τῶν Ἑλληνικῶν, ὥστε μὴ μόνον μαθεῖν καὶ διδάξαι, ἀλλὰ καὶ πολλὰ τῶν ἡμετέρων εἰς τὴν Ῥωμαίων μετενεγκεῖν φωνήν. Ἔτη δ' εἰσὶν περὶ ὀγδοήκοντα ἐξ ὅτου Ἰταλοὶ λόγων Ἑλληνικῶν γευσάμενοι, οὐκ ἐπαύσαντο ἑλληνίζειν, μᾶλλον δὲ καὶ ἀκριβῶς λατινίζειν. Ἀπὸ γὰρ τῶν Ἑλληνικῶν λόγων καὶ τὴν πάλαι κατερράθυμημένην αὐτῶν φωνὴν ἀνανεώσαντο, τὰς χρησίμους βίβλους ἐπιδιορθώσαντες. Φλωρεντία δὲ ἡ θαυμαστὴ ὥσπερ μητρόπολις ἐφάνη ἐξ ὅτου ἡ ἐν αὐτῇ σύνοδος συνήθροιστο· βιβλιοθήκας Ἑλληνικὰς συστησαμένη, Ἕλληνας μισθωσαμένη σοφοὺς γραφεῖς, ἣν πολλαὶ τῶν Ἰταλικῶν μιμηθεῖσαι πόλεων, Ἑλληνικῆς μετέσχον φωνῆς, πολλῶν καὶ λογίων Ἑλλήνων διὰ τὰς δυστυχίας προσφυγόντων καὶ διδαξάντων. Τοῦτο μὲν τοῦ σοφοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀργυροπούλου τοῦ ἐμοῦ καθηγητοῦ πρῶτον ἐν Παταβίῳ· καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τὴν πατρίδος ἐν Φλωρεντίᾳ ἐπὶ τοῦ περιφανοῦς Κοσμᾶ τῶν Μεδικῶν, Πέτρου τε καὶ Λαυρεντίου. Τοῦτο δὲ τοῦ ἀρίστου Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ ἐν πολλαῖς τῶν Ἰταλικῶν πόλεων· καὶ τελευταῖον ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ τοῦ σοφοῦ Βησσαρίωνος καρδηνάλεως. Ὅπου κάλλιστα τὴν γραμματικὴν συνέστειλεν εἰς τέσσαρα διαλών. Φραγκουλίου δὲ ἐν Ἐνετίᾳ· Ἀνδρονίκου τε Καλλίστου ἐν πολλαῖς καὶ ἐν Βονωνίᾳ· Δημητρίου τε τοῦ Καστρηνοῦ ἐν Φερράρίᾳ· Χαλκοκονδύλεώς τε ἐν Παταβίῳ καὶ Φλωρεντίᾳ, καὶ ἄλλων ἄλλας οἰκούντων, ὁ Ἑλληνικὸς ἤνθησε λόγος, οὐ μόνον Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ Ἰταλῶν διδασκόντων, αἰσχύνῃ τὸ τὰ ἡμέ-

adeo ut omnia ad eam pertinentia non uno volumine traderent. Quod autem dicimus, patet ex Dionysii Thracis, Aristarchi, Tryphonis, Apollonii et Herodiani erotematis, in quibus et memoria, et tempore, et ære opus est. Qui vero illos multo post consecuti sunt, illorum scripta amputarunt contraxeruntque, ut Theodosius, Chœroboschus et alii, quorum erotemata Moschopulus ejusque ætatis æquales, propter gentis infelicitatem breviantes, antiqua occultarunt; et Moschopulus fere solus regnavit, cujus opus, etsi breve ad illorum opera ejusdem temporis hominibus videbatur, postea tamen longum, grave, omnibusque discipulis minus accommodatum visum est. Unde in Græcia pauci grammaticæ diuturnam operam dedere; Latinusque nemo ætate florens ad eam addiscendam promptus evasit. Manuel vero Chrysoloras, vir studiosus, relicta patria, in Italiam venit; primusque Italos nostra edocere aggressus, epitomen amplitudine mediam composuit, qua Italos non paucos Florentiæ instituit, Leonardum nempe illum et Carolum Aretinos, pium Ambrosium, Ugarinum, Philelphum aliosque plurimos, qui tantum e Græcis litteris fructum perceperunt, ut non modo didicerint docuerintque, sed etiam multa nostra in Romanam linguam converterint. Anni autem circiter octoginta sunt, cum Itali, Græco sermone degustato, Græcis litteris, et amplius ac diligentius Latinis operam navare non desistunt. Nam post Græcum sermonem, suam ipsi linguam jam olim incuria deperditam, utilibus libris denuo emendatis, instaurarunt. Mirifice vero Florentia, tanquam metropolis, ex quo habitum ibi concilium, eluxit cum Græcis bibliothecis constituendis, tum doctis Græcis scriptoribus pacta mercede afficiendis. Quam plurimæ Italorum urbes imitatæ, Græci sermonis participes factæ sunt: pluribus etiam Græcis hominibus disertis propter calamitates eo profugientibus litterasque ibi docentibus, sapiente videlicet Joanne Argyropulo, magistro meo, Patavii primum, deinde post patriæ expugnationem, Florentiæ sub clarissimo Cosma Medice, item sub Petro Laurentioque; tum optimo Theodoro Gaza in multis Italorum civitatibus, ac demum Romæ tempore sapientis Bessarionis cardinalis, ubi grammaticam in IV libros distributam optime concinnavit; Franculio vero Venetiis; Andronico Callisto in multis, atque etiam Bononiæ; Demetrio Castreno Ferrariæ, et Chalcocondyla Patavii ac Florentiæ; aliisque alias urbes incolentibus, Græcus effloruit sermo, non Græcis modo, sed Italis eum edocentibus: adeo ut nostra

(1) Hic videtur necessario inserenda negatio μὴ, ut orationis hujus sententia bene conveniat cum sequentis periodi verbis: Ἐν οἷς δεῖ καὶ μνήμης καὶ χρόνων καὶ πλούτου, id est: *In quibus et memoria, et tempore, et ære opus est*; præterea ne adversa fronte pugnet cum numerosis veterum grammaticorum scriptis, inter quos Herodianus vel de *Prosodia*, sive *Accentibus*, libros composuit XX, quemadmodum Lascaris ipse testatur in Epistola ad Jacobum Ximenium Muriellium, de qua infra. Ea vero vocula μὴ ob similitudinem contiguæ μιᾷ excidit procul dubio Lascari celeriuscule scribenti, ut alia plura exciderunt, quæ partim ascripsit marginibus, partim versibus interscripsit. Eam itaque in subjuncta Latina interpretatione exprimendam omnino duximus.

nescire puder esset, magisque eorum sermo in Italia, quam in Græcia ob continuas gentis calamitates vigeret. Et ni sciolorum invidia et potentium illiberalitas prohibuisset, omnia Græcis litteris plena ævo nostro, veluti veterum longe mirabilium Romanorum temporibus evasissent. Id autem bonum per varias insitum est epitomas, quarum angustias et vica vox, et audientium studium supplevit; multi enim juvenes et senes addiscebant, quod per Moschopulum fieri non poterat, cum ipse e Creta Mediolanum venisset sub principe Sfortia, a quo etiam ego mercede donatus sum. Nullam vero utilem inveniens epitomen, ex veteribus grammaticis, quos magno labore nactus sum, multorum epitomas in gratiam discipulorum composui, qui et multi erant et ingeniosi. Primum *de declinatione octo partium orationis*, *aliisque necessariis* (scripsi); secundum, *de syntaxi verborum secundum Latinos* : tertium copiosissime, multo adhibito labore, *de nomine et verbo*; item *de anomalis*, *de tropis et figuris poeticis ac rhetoricis* aliisque, quibus plurimos ad grammaticam, poeticam et rhetoricam erudivi. Per epitomas autem semper docui tum Mediolani, tum Neapoli ac Messanæ in Sicilia, multos adjuvans et Græcos et Latinos. Itaque ab epitomis incipere minime indecorum; neque illas contemnere, neque vituperare, ut stolidi quidam faciunt, oportet; siquidem harum ope divites et pauperes, pueri, juvenes, senes, sive Græci, sive Latini perdocentur; præstatque parum doctos esse, quam omnino indoctos; a parvis enim principiis ad magna provehi licet. Quod quidem si docti in Græcia degentes fecerunt, næ illi multos ingenio præstantes edocuerunt. Nunc vero longa detrectantes et epitomas aspernati, litterarum prorsus jejuni permanserunt. Quapropter omnes litterarum amatores laudo, qui, cujuscunque sint ætatis, facile possunt ab epitomis docti magistri, quas invenerint, incipere et grammaticam degustare, quacum audire et legere jucundum est. Quid enim litteris melius ac beatius? aut quanam re homo homini præstabit, si fuerit indoctus? Si quis enim dives illas adipiscatur, ornatum habebit divitiis omnibus præstantiorem; si vero pauper, molestiarum solamen, et vitæ miseriarum, quæ sunt innumerabiles, contemptum. Studendum porro est, et ornandus animus ornamento pulcherrimo, nunquam adimendo, et in vivis mortuisque æternum permansuro.

A τερα ἀγνοεῖν· καὶ μᾶλλον λόγοι αὐτῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο διὰ τὰς συνεχεῖς δυστυχίας τοῦ γένους. Καὶ εἰ μὴ φθόνος τῶν ὀλίγα εἰδότων καὶ φειδωλία τῶν κρατούντων ἐκώλυε, πάντα μεστὰ λόγων Ἑλληνικῶν ἐφ' ἡμῶν ἐγεγόνει, ὥσπερ ἐπὶ τῶν παλαιῶν ἐκείνων θαυμαστῶν Ῥωμαίων. Τοῦτ' δὲ δι' ἐπιτομῶν διαφόρων τὸ καλὸν ἐφυτεύθη· ὧν τὸ στενὸν ἥ τε ζῶσα φωνὴ ἀνεπλήρωσεν, ἥ τε τῶν ἀκουόντων σπουδή· πολλοί τε γὰρ νέοι ἄνδρες καὶ γέροντες ἔμαθον· ὃ οὐχ οἷόν τε ἦν γενέσθαι διὰ Μοσχοπούλου, ὅτε καὶ αὐτὸς εἰς Μεδιόλανον Κρήτηθεν ὁρμώμενος ἐπὶ ἄρχοντος Σφορτίου ὑφ' οὗ καὶ μεμίσθωμαι. Μηδεμίαν τε ἐπιτομὴν χρησίμην εὑρών, ἀφ' ὧν ἔτυχον νομίσας παλαιῶν γραμματικῶν, ἐπιτομὰς πολλῶν συνέταξα τοῖς μαθηταῖς χαριζόμενος πολλοῖς οὖσι καὶ λογίοις· πρῶτον *περὶ τῆς κλίσεως τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου καὶ ἄλλων ἀναγκαίων* · δεύτερον *περὶ τῆς συντάξεως τῶν ῥημάτων κατὰ Λατίνους* · τρίτον διεξοδικώτατα *περὶ ὀνόματος καὶ ῥήματος* πολλὰ πονήσας· *περὶ ἀνωμάλων· περὶ τρόπων καὶ σχημάτων ποιητικῶν καὶ ῥητορικῶν*, καὶ ἄλλων οἷς πλείστους ἐπαίδευσα εἰς γραμματικὴν καὶ ῥητορικήν. Καὶ ἀεὶ δι' ἐπιτομῶν ἐδίδαξα ἔν τε Μεδιολάνῳ καὶ Νεαπόλει καὶ Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας, πολλοὺς ὠφελήσας Γραικοὺς καὶ Λατίνους. Ταῦτά τοι οὐδὲν ἀπεικὸς ἀπ' ἐπιτομῶν ἄρξασθαι, οὔτ' αὐτῶν ὀλιγωρεῖν χρὴ οὔτε διασύρειν, ὅπερ τινὲς εὐήθεις ποιοῦσι. Πλούσιοι γὰρ καὶ πένητες, παῖδες, νέοι, ἄνδρες, γέροντες, Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι, δι' αὐτῶν παιδεύονται· ἄμεινόν τε ὀλιγομαθεῖς γενέσθαι ἢ ἀμαθεῖς. Ἀπὸ γὰρ μικρῶν ἀρχῶν ἐπὶ τὰ μείζω ἀναχθῆναι οἷόν τε, ὅπερ εἰ οἱ ἐν τῇ Ἑλλάδι ὄντες λόγιοι ἐποίουν, ἀληθῶς πολλοὺς εὐφυεῖς ὄντας ἐπαίδευον· νῦν δὲ τὰ μὲν μακρὰ ὀκνοῦντες τῶν δ' ἐπιτομῶν καταφρονοῦντες, ἄγευστα λόγων πάντη διετέλουσι. Διὸ παραινῶ πάντας τοὺς τῶν λόγων ἐραστὰς οἵας ἂν εἶεν ἡλικίας εὐπορουῦντας λογίου καθηγητοῦ ἀπ' ἐπιτομῶν ἄρξασθαι οἵων ἂν τύχοιεν, καὶ γραμματικῆς ἀπογεύσασθαι μεθ' ἧς ἡδὺ τὸ ἀκούειν καὶ ἀναγινώσκειν. Τί γὰρ ἄμεινον ἢ εὐδαιμονέστερον λόγων; ἢ τίνι ἄνθρωπος ἀνθρώπου διοίσει ἀμαθὴς ὤν; Εἰ μὲν γὰρ πλούσιος ὢν τυγχάνῃ, κόσμον ἕξει κρείττω πλούτου παντός· εἰ δὲ πένης, παραμύθιον τῶν δεινῶν καὶ καταφρονήσιν τῶν τοῦ βίου λυπηρῶν μυρίων ὄντων. Σκευαστέον δὴ καὶ τὴν ψυχὴν κοσμητέον κόσμῳ τῷ καλλίστῳ καὶ ἀναφαιρέτῳ ζῶσι καὶ τελευτήσασιν ἀεὶ περιδιαμένοντι.

B

C

D

F° 12. Hic incipit ipsa Lascaris grammatica, hoc titulo : Μεθοδικὸν τῆς κλίσεως τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου, συντεθὲν παρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως. Βιβλίον α'. *Methodicon, sive ratio methodica declinationis octo partium orationis a Constantino Lascari composita.* Liber I incipit : Γράμμα ἐστὶ μέρος ἐλάχιστον φωνῆς ἀδιαίρετον. Desinit : Οἷον δυσαπιστῶ δυσηπίστουν· δυσαριστῶ δυσηρίστουν· εὐαγγελίζομαι εὐηγγελισάμην : — Qui finis alius omnino est in excusis. Hoc in libro desiderantur capita, seu sectiones *De speciebus nominum derivativorum, de speciebus nomini subjectis, de præpositionibus earumque casibus, de spiritibus, de cognatione temporum verborum, de verbis anomalis per ordinem litterarum* : quæ quidem omnia in excusis libri I exemplaribus invenias. At contra in ms. codice occurrit *De formatione temporum verborum*, quod ab illis, saltem ita inscriptum, exsulat.

23 averso. Sine titulo, Proœmium libri secundi, cujus initium : Τούτων οὕτως εἰρημένων, ἔποιτ' ἂν μετὰ ταῦτα περὶ τῆς συντάξεως τῶν ῥημάτων. Id ab impresso nonnihil diversum, eoque fusius.

24. Κωνσταντίνου Λασκάρεως Περὶ τῆς συντάξεως τινῶν ῥημάτων κατὰ διαθέσεις. Βιβλίον β'. Constantini Lascaris *De constructione quorumdam verborum secundum dispositiones* (id est, *genera*). Liber II incipit : Ἐπειδὴ δὲ ἡμῖν ὁ λόγος περὶ ῥήματος· διοριστέον ἂν πρῶτον αὐτό. Desinit : Καὶ ῥήματος διεξοδικώτερον τεχνολογητέον.

Huic secundo libro deest, quod in excusis postremum est caput, ita inscriptum : Περὶ αὐθυποτάκτων καὶ ἀνυποτάκτων ῥημάτων. *De per se subjunctivis et insubjunctivis verbis.* In ejus vero locum subeunt hujusmodi capita :

36. Περὶ τῶν ἑπτὰ εἰδῶν τῶν παραγώγων. Τοῦ αὐτοῦ. *De septem speciebus derivativorum.* Ejusdem (nempe Lascaris).

37 averso. Περὶ τῶν ὑποπτωκότων εἰδῶν τῷ ὀνόματι. *De speciebus nomini subjectis.*

38 Περὶ τῶν καταλήξεων τῶν ἐπιθέτων. *De terminationibus adjectivorum.*

Eod. averso. Περὶ τῶν ἀριθμητικῶν ὀνομάτων. *De nominibus numeralibus.*

39. Περὶ τῆς συντάξεως τῶν προθέσεων· τίσι πτώσεσι συντάσσονται καὶ τί σημαίνουσι. *De syntaxi præpositionum : quibus construantur casibus, et quid significent.*

41. Περὶ προσῳδιῶν γενικῶς. *De accentibus generatim;* ubi etiam de temporibus, de spiritibus, de puncto ac tonorum locis. Quæ quidem sex capita hic præpostere collocata, in excusis libri I exemplaribus sedem obtinent suam.

44 averso. Post unius et semis folii vacantis intervallum, occurrit :

Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου προοίμιον τοῦ περὶ ὀνόματος καὶ ῥήματος τρίτου βιβλίου : *Constantini Lascaris Byzantini proœmium libri de nomine et verbo tertii.* Incipit : Ἐν τοῖς προσθεῖσιν ἡμῖν δυσὶ βιβλίοις.

45 averso. Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου βιβλίον γ' περὶ ὀνόματος καὶ ῥήματος. *Constantini Lascaris Byzantini liber* III *De nomine et verbo.* Incipit : Ἐπειδὴ δὲ ἡμῖν ὁ λόγος περὶ ὀνόματος, διοριστέον ἂν εἴη πρῶτον αὐτό, ἔπειτα διαιρετέον.

Cum autem Epilogus, quo tertius hic et postremus liber clauditur, multa ad Græcæ litteraturæ historiam spectantia contineat, quæ in excusis aliter et brevius se habent, cum libuit transcribere atque in lucem edere.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς οἷόν τε ἐπιμελῶς καὶ συντόμως ἀπὸ διαφόρων παλαιῶν ἐρωτημάτων δι' ὠφέλειαν τῶν σπουδαίων εἴρηται. Ἐπεὶ δὲ ἡ ἡμετέρα πρακτικὴ γραμματικὴ ποικίλη τε τυγχάνει καὶ δύσκολος καὶ οἷόν τι πέλαγος ἀχανὲς, καὶ οὐ δεῖ τοὺς ἀκροατὰς μόναις ἀρκεῖσθαι ταῖς ἐπιτομαῖς ὥσπερ σκιαγραφίαις οὔσαις· ἀλλὰ μετ' αὐτὰς ἀναγινώσκειν πάντα τὰ παλαιὰ ἐρωτήματα Διονυσίου τοῦ Θρᾳκὸς, Ἀπολλωνίου καὶ Ἡρωδιανοῦ καὶ Ἀρκαδίου· ἀφ' ὧν οἱ μετ' αὐτοὺς ἀρυσάμενοι τὰ ἑαυτῶν συνέθηκαν ἐν Ἑλλάδι Θεοδόσιος καὶ Χοιροβοσκὸς, Μοσχόπουλός τε καὶ Πτωχοπρόδρομος καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς Σχολάριος· ἀφ' ὧν συντεμόντες ὁ πρὸ ἡμῶν Μανουὴλος ὁ Χρυσολωρᾶς καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς Θεόδωρος ὁ Γαζῆς καὶ ἄλλοι κατὰ καιροὺς καὶ πόλεις βραχύτατα ἐν Ἰταλίᾳ συνέθηκαν Ἰταλοῖς χαριζόμενοι· οἳ διά τε τὸ ἀλλόφωνον καὶ διὰ τὸ ἐν ἡλικίᾳ ὄντες συζῆν τοῖς οἰκείοις, οὐ δύνανται διὰ τῶν παλαιῶν μαθεῖν τὰ ἡμέτερα. Ταῦτά τοι οὐδεὶς αὐτῶν ποτε ἀκριβῆς γραμματικὸς γενέσθαι οἷός τ' ἐγένετο· δεῖ γὰρ χρόνων καὶ πόνου καὶ βίβλων ἀπείρων ἵν' ἀκριβῶς εἰδέναι δυνηθῶμεν τὰ τῆς γραμματικῆς· αὐτοὶ δὲ ὀκνοῦντες καὶ βιβλίων ἀποροῦντες ἀπὸ μιᾶς ἐπιτομῆς τοῦ Χρυσολωρᾶ ἢ Θεοδώρου ἢ ἐμοῦ Κωνσταντίνου τῆς ἐν Μεδιολάνῳ συντεθείσης πλατύτερον καὶ ἐν Μεσσήνῃ συντμηθείσης διὰ τὴν τῶν μαθητῶν

A ῥᾳθυμίαν, τῷ πᾶν εἰδέναι καραδοκοῦσιν ὅπερ ἀδύνατον· τὸν γὰρ ἀκριβῆ γραμματικὸν πάμπολλα ἀναγνῶναι δεῖ· οὐ μόνον τὰ παλαιὰ καὶ νέα ἐρωτήματα, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ εὑρισκόμενα διάφορα περὶ τῆς συντάξεως πάντων τῶν ῥημάτων· καὶ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη τὸ περὶ μεταβατικῶν καὶ ἀμεταβάτων καὶ τὸν διάλογον περὶ ἀνομάλων· περὶ συνωνύμων· περὶ ἰδιωμάτων· περὶ τρόπων καὶ σχημάτων καὶ παθῶν Τρύφωνος, Χοιροβοσκοῦ καὶ Πλουτάρχου· περὶ πνευμάτων· περὶ τοῦ μὴ σολοικίζειν καὶ βαρβαρίζειν, περὶ ὀρθογραφίας τὰ παλαιὰ καὶ Μοσχοπούλου τὸ δεύτερον (1), περὶ ποιότητος καὶ ποσότητος· (2) περὶ τόνων τὰ τῶν ἄλλων καὶ Ἡρωδιανοῦ τὴν μεγάλην προσῳδίαν καὶ Θεοδοσίου ἐν βιβλίοις εἴκοσι· περὶ τῶν τόνῳ διαφερόντων· περὶ μέτρων B διάφορα καὶ πάντα τὰ Ἡφαιστίωνος καὶ Τρικλινίου· περὶ ἐκλογῶν τῶν λέξεων Φρυνίχου, Ἀρποκρατίωνος, Πολυδεύκους, Θωμᾶ τοῦ Μαγίστρου, Μοσχοπούλου· τὸν Σουΐδαν αὐτὸν καὶ τἆλλα λεξικὰ, τὸ μέγα Ἐτυμολογικὸν καὶ μικρὸν καὶ ἄλλα πάμπολλα ἃ εὑρίσκονται καὶ ἃ καὶ ἡμεῖς εἴδομεν ἀνέγνωμέν ἐκτησάμεθα. Ἐῶ τὰ θεωρητικὰ τέσσαρα βιβλία Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου· καὶ Ἀρκαδίου τοῦ Βυζαντίου· καὶ Μιχαήλου τοῦ Συγγέλου· καὶ Ἰωάννου τοῦ Γλυκέος, καὶ ἄλλα ἀφ' ὧν ἀρυσάμενος ὁ σοφὸς Θεόδωρος κάλλιστα καὶ ἐλλογιμώτατα τὸ τέταρτον

(1) Huic dictioni subscripta est lineola, et superscriptum ᾶ, significandi nimirum causa πρῶτον pro δεύτεοον legendum.

(2) Adversus hæc verba margini ascriptum, non Lascaris manu, neque apposita additionis nota : Περὶ αὐθυποτάκτων καὶ ἀνυποτάκτων.

τῆς ἑαυτοῦ γραμματικῆς συνέθηκε πάνυ τοῖς λογίοις ἐπωφελὲς, εἰ καὶ δύσκολον τυγχάνει καὶ Δηλίου κολυμβητοῦ δεόμενον διὰ τὴν ἀπειρίαν τῆς τέχνης· καὶ τἆλλα πάντα ἀναγκαῖα τὰς σκιὰς τῶν παλαιῶν περιέχοντα. Ἐῤῥώσθε οἱ ἀναγινώσκοντες καὶ μέμνησθε· καὶ εἴ τι σφαλερὸν εἴρηται, ἐπιδιορθώσαντες σύγγνωτε· ἀνθρώπινον γὰρ πάθος τὸ ἁμαρτάνειν. Τὸ μὲν περὶ ὀνόματος συνετέθειτο ἐν Μεδιολάνῳ ἔτει ἀπὸ θεογονίας ,αυξγ'. Τὸ δὲ περὶ ῥήματος καὶ τὸ περὶ συντάξεως βιβλίον β' καὶ ἄλλα ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας. Ἔτει ,αυξγ'.

A

Illud postremo admonendum superest, Lascaris *De grammatica* libros tres aliter se in hoc ms. exemplari atque in excusis habere, nunc rerum ordine immutato, nunc adjunctis vel detractis nonnullis, tum adnotationibus præterea et castigationibus multis idiographis passim accedentibus.

CONSTANTINI LASCARIS

EPISTOLA

AD JACOBUM XIMENIUM MURIELLIUM

PROREGIS INSULÆ SICILIÆ A SECRETIS

De Herodiani Grammatici vita et scriptis, et de Theodosio, ejus epitomatore.

(Codd. Græc. Matrit., p. 189.)

Constantinus Lascaris Jacobo Ximenio Muriellio (1), proregis insulæ Siciliæ a secretis, bene agere.

Herodianus, multiplicis doctrinæ vir, cujus magna existimatio in grammatica, doctissime Jacobe Ximeni, Apollonii illius Alexandrini filius, cum a patria ob inopiam discessisset, mirabilem olim Romam, commune domicilium, appulit sub Antonino Pio imperatore, æque justo ac utriusque linguæ perito; a quo officiose exceptus, ornatus et beneficiis affectus, non modo Græcam linguam amplificavit docendo, sed plura etiam admiratione digna, erga ipsum imperatorem gratus, composuit: in quibus tractatum *De accentibus*, magnam dico prosodiam, eidem inscripsit viginti libris complexam, opus copiosissimum. Quod postea Theodosius contrahens, et librorum numerum et magnitudinem servavit; quoniam illud epitome brevissima, præsertim in accentu nominum maxime vario, capere neutiquam poterat. Quin etiam cum ego ipse non semel id breviare percupiissem, haud tamen feci, ne idem omnino paterer quod nonnulli, qui et ipsum contrahentes, visi sunt e Nilo aquæ guttam haurire. Librum vero decimum sextum contrahens, ac secundum quatuor recentiorum conjugationes distribuens, eum tibi Græci sermonis et accentuum studioso misi, quo scire facilius possis quæ verba accentu gravi, quæ circumflexo notentur; hoc enim et Græcis et Latinis

B

Κωνσταντῖνος ὁ Λάσκαρις Ἰακώβῳ Ξυμένῃ τῷ Μουριελλίῳ μυστικῷ τοῦ ἀντιβασιλέως νήσου τῆς Σικελίας, εὖ πράττειν.

Ὁ πολυμαθὴς Ἡρωδιανὸς οὗ λόγος πολὺς ἐν γραμματικῇ, λογιώτατε Ἰάκωβε Ξυμένη, υἱὸς γεγονὼς Ἀπολλωνίου ἐκείνου τοῦ Ἀλεξανδρέως, διὰ τὴν πενίαν ἀποδημήσας τῆς πατρίδος, ἐς τὴν ποτε θαυμαστὴν ἔπλευσε Ῥώμην, τὴν κοινὴν ἑστίαν, ἐπὶ τοῦ εὐσεβοῦς Ἀντωνίνου αὐτοκράτορος, δικαίου καὶ λογίου ἐν ἑκατέρᾳ τῇ γλώττῃ· ὑφ' οὗ φιλοτίμως ὑποδεχθεὶς τιμηθείς τε καὶ εὐεργετηθεὶς οὐ μόνον τὴν Ἑλλάδα φωνὴν ηὔξησε διδάξας, ἀλλὰ καὶ πάμπολλα θαυμάσια συνέθηκε τοιούτῳ βασιλεῖ χαριζόμενος· μεθ' ὧν καὶ τὸ *Περὶ τόνων*, τὴν μεγάλην φημὶ προσῳδίαν, ἐκείνῳ ἐπέγραψεν ἐν βιβλίοις εἴκοσι, βίβλον πολύστιχον· ἣν μεταταῦτα Θεοδόσιος ἐπιτεμών, τόν τε ἀριθμὸν τῶν βιβλίων τό τε μῆκος ἐφύλαξε· διὰ τὸ μὴ οἷόν τε βραχίστην ἐπιτομὴν τὴν βίβλον δέξασθαι· καὶ μάλιστα ἐν τῷ τῆς ὀνομαστικῆς τόνῳ πολυποικιλωτάτῳ ὄντι. Ταῦτά τοι καὶ αὐτὸς πολλάκις προθυμηθεὶς βραχῦναι οὐκ ἐποίησα, ἵνα μὴ πάθω ταυτὸν ἐνίοις οἳ συντεμόντες, ἔδοξαν σταγόνα ὕδατος τοῦ Νείλου ἀρῦσαι. Τὸ δὲ ἐκκαιδέκατον συντεμών τε καὶ συντάξας κατὰ τὰς δ' συζυγίας τῶν νεωτέρων ἔπεμψά σοι φιλέλληνι ὄντι καὶ φιλοτόνῳ, ἵν' ἀπονώτερον εἰδέναι ἔχῃς τίνα τῶν ῥημάτων βαρύνονται, καὶ τίνα περισπῶνται· ἀναγκαῖον γὰρ τοῦτ' εἰδέναι καὶ Λατίνοις καὶ Ἕλλησι· καιρῷ δὴ λαβόμενοι ὡς ἐξίωσας καὶ τὸ περὶ τῶν τόνων

C

(1) His nominibus propriis respondent Hispana *Ximenez* et *Muriel*; ea enim tempestate ab Hispaniæ [illegible]bus Sicilia tenebatur.

τῶν ὀνομάτων χρῆμα ἀναγκαιότατον συντεμοῦμεν. Ἔρρωσο. A necessarium. Tempus autem nacti, ut ipse factu dignum judicasti, opus etiam *De nominum accentibus* pernecessarium in epitomen cogemus. Vale.

Epistolam statim excipit Tractatus de quo ibi agitur, sic inscriptus : Περὶ τῶν βαρυτόνων καὶ περισπωμένων ῥημάτων. *De verbis barytonis et circumflexis.* Incipit : Τῶν ῥημάτων τὰ μὲν εἰς ῶ, τὰ δὲ εἰς μι. Τῶν δὲ εἰς ῶ τὰ μὲν βαρύνονται. Desinit : Πλὴν τοῦ ἔγρω ἀπὸ τοῦ ἐγείρω κατὰ συγκοπήν · — ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας ἔτει ,αυπβ'. Hoc est : *Messanæ Siciliæ urbe, anno* 1482.

In fine tractatus legitur Epilogus idiographus hujusmodi :

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν τόνων τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου ἐκ τῶν τοῦ Θεοδοσίου τοῦ γραμματικοῦ· ἃ Κωνσταντῖνος ὁ Λάσκαρις συνετάξατο δι' ὠφέλειαν τῶν μαθητῶν· ἐπεὶ ἡ τοιαύτη πραγματεία οὐ μόνον δύσκολος τυγχάνει, ἀλλὰ καὶ δυσκολώτατα εὑρίσκεται διὰ τὰς δυστυχίας τοῦ γένους. Πολλὰ γὰρ πονήσας μόλις εὗρον τὸ *Περὶ τόνων* τοῦ Θεοδοσίου ἐν βίβλῳ παλαιᾷ τῆς μονῆς τοῦ Σωτῆρος τῆς ἐν τῷ ἀκρωτηρίῳ Μεσσήνης· τὴν δὲ τοιαύτην πραγματείαν ἐκεῖνος συνέτεμε ἐκ τῆς μεγάλης Προσῳδίας τοῦ πολυμαθοῦς Ἡρωδιανοῦ · οὗ καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν βιβλίων εἴκοσι ὄντων ἐφύλαξεν. Ἔρρωσθε, οἱ ἀναγινώσκοντες, καὶ συνεύχεσθε τὰ βελτίω. Ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας μηνὸς Νοεμβρίου κε'. Ἔτει ἀπὸ θεογονίας (2) ,αυπη', ἰνδ. η'. Τῷ Θεῷ χάρις.

Atque hæc de accentibus octo partium orationis ex Theodosii grammatici Commentariis. Quæ Constantinus Lascaris ad discipulorum utilitatem composuit, cum tale opus non difficile tantum occurrat, sed etiam difficillime propter gentis calamitates inveniatur; multo enim labore adhibito, ægre inveni Theodosii *De accentibus* librum in vetusto codice monasterii Salvatoris (3) in summitate Messanæ constituti. Id vero opus ille contraxit ex Herodiani, multiplicis disciplinæ viri, magna Prosodia, cujus etiam librorum viginti numerum servavit. Valete, lectores, et meliora precamini. Messanæ in urbe Siciliæ mensis Novembris (die) 25, anno a Nativitate Domini 1488, indict. 8. Deo gratias. B

Cod. LVII, characeus, in quarto, foliorum 185, candida crassiorique charta ; totus a Constantino Lascari satis quidem perspicue, licet properanter, exaratus anno 1496; in quo Quinti Calabri, sive Smyrnæi, Carmen, ab Homero in Iliade prætermissa complectens. In fine legitur hæc Constantini Lascaris idiographa subnotatio : Τέλος τῆς δυσευρέτου ποιήσεως τοῦ Κοΐντου ἣν Κωνσταντῖνος ὁ Λάσκαρις ἐξέγραψεν ἔτη δύο καὶ ἑξήκοντα γεγονώς ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας ἐξ ἀντιγράφων σφαλερωτάτων. Ταῦτά τοι διορθωτέον τὰ μὴ ὀρθῶς γεγραμμένα, ἔτει ἀπὸ θεογονίας ,αυλς', ἡμέρᾳ ιγ' Ἰουνίου μηνός. Hoc est : *Finis poematis Quinti inventu difficilis, quod Constantinus Lascaris duos et sexaginta annos natus descripsit Messanæ in urbe Siciliæ ex infidelissimis exemplaribus. Quare minus recte scripta corrigenda sunt. Anno a Nativitate Domini* 1496, *die* 13 *mensis Junii.* Suum libris singulis argumentum præfigitur, ab eodem Lascari elucubratum, ut ipse in Quinti poetæ Notitia ejus Carmini præmissa diserte profitetur. Quæ quidem argumenta, veluti germanum ejusdem Lascaris fetum, non infelici conjectura, licet hujus testimonii tunc immemores, edidimus in codice 28 (*a*) aliud hujus poematis exemplum complectente. Quemadmodum vero ea ibi libenter protulimus, ita et Quinti Notitiam, quæ inde aberat, hic proferendam omnino judicamus, quippe juxta cum illis ineditam, et ob rara, vel potius nulla de hoc scriptore copiosa veterum monumenta haud ingratam viris amœniorum litterarum curiosis futuram. Est autem hujusmodi :

Κωνσταντίνου Λασκάρεως, τοῦ Βυζαντίου, περὶ Κοΐντου.

Ποδαπὸς μὲν ἦν ὁ παρὼν ποιητὴς Κόϊντος καὶ τίνων καὶ ἐπὶ τίνος, οὔτ' αὐτὸς εἴρηκεν, οὔτ' ἄλλος

Constantini Lascaris Byzantini de Quinto.

Cujas fuerit hic poeta Quintus, quibus parentibus, quo tempore, nec ipse dixit, nec alius de

(2) Θεογονία, anceps vocabulum, ut a verbo γίνομαι, *gignor*, vel *nascor*, deductum, vario Latino sermone redditur ; ab aliis quidem *Incarnatio Dei*, ab aliis vero *Nativitas*, sive *Ortus* ; quin etiam ab uno eodemque auctore bifariam. Ita P. de Montfaucon *Palæogr. Græcæ* pag. 88, ἀπὸ τῆς θεογονίας interpretatur *a Christi ortu* ; pag. 91, *anno Incarnationis*. Ita ipse Lascareæ grammaticæ Latinos interpres in fine libri iii eamdem formulam vertit *ab ortu Dei* ; idemque in opusculo *De vocalibus subscriptis* reddit *ab Incarnatione Dei*. His igitur ego animadversis, cum in bivio hærerem, deligendæ viæ dubius ; potior visa est interpretatio *a nativitate Domini*, vel *Christi*, quam hactenus usurpavi, ac deinceps, nisi valentior aliqua ratio intervenerit, usurpabo. Cæterum quis non miretur, nihil a peritissimo illo *Palæographiæ* scriptore de vocis *Theogoniæ* potestate adnotatum, tam frequenter in designandis recentiorum codicum Græcorum ætatibus adhiberi solitæ ? Quis eam dictionem a diligentissimo Ducangio in *Glossario mediæ et infimæ Græcitatis* prætermissam non obstupescat ? C

(3) De hujus monasterii libris non semel jam incidit sermo, cujus Bibliothecæ mss. Græcorum ad sacra et ecclesiastica spectantium Catalogum amplissimum affert Ant. Possevinus in fine tomi II *Apparatus sacri*. Is autem Catalogus jussu Pii IV, Pontificis Max., ab *Antonio Francisco* perfectus est Messanæ anno 1563, mense Augusto, prorege Siciliæ Joanne de la Cerda, cui etiam ea res ab eodem summo Pontifice commendata, ut idem Possevinus testatur.

(*a*) Hæc argumenta post notitiam leges, ex codice 28 deprompta.

illo (quod sciam) scripsit ; nec de eodem apud Suidam quidquam scriptum est, nec ego ab ullo viventium accepi. Plurimi vero ex Homeri enarratoribus ejus mentionem Auctarii (sive *Corollarii*) vice faciunt. Smyrnæum autem fuisse conjicere est ex hisce versibus ab ipso in XII poematis sui libro scriptis, in quo Musas e Smyrna invocat, ita in heroum catalogo loquens :

Horum quemque mihi, Musæ, jam noscere aventi
Dicite, quadrupedem quotquot subiere capacem ;
Nam vos omnigeno implestis mea pectora versu,
Ante meas quam sparsa genas lanugo notaret
Eximias pascentis oves Smyrnæa per arva,
Ter tantum distante meis ab ovilibus Hermo,
Quantum hominis valeat spatium decurrere clamor ;
Artemidis prope delubrum, qua lætior hortus,
Monte super non multum humili, multumve superbo.

Atque ejus nomen, cum Italicum sit, eum non priscis quidem temporibus notum fuisse ostendit, sed illis quibus Romani Græcorum potiebantur, cum hi Romana etiam nomina, principibus adulantes, usurpabant ; vox enim Κόϊντος, quam nos dissolutam Κόϊντον efferimus, *quintum* Romane significat. Porro, quisquis ille fuerit, optimus poeta fuit et maximus Homeri imitator, omnia inde hauriens, omnem poeticam imitationem, dictiones, phrasim, comparationes, descriptiones, sententias et alia, quæcunque perfectum poetam arguunt. Homeri autem studiosissimus, ab Homero in Iliade prætermissa voluit Homerico stylo condere. Ubi enim illi finis Hectoris funus, huic initium est Penthesileæ adventus, quæ et Amazon et virago, cum pluribus aliis Amazonibus et virorum multitudine Trojæ subsidio venit. Hæc vero cum Trojanos ad bellum concitasset, multum restitisset ac viriliter depugnasset, facile, quippe femina, ab Achille interfecta est, et cum ea plurimæ. Tunc etiam Thersitæ illius vaniloqui mors ab Achille contigit ; atque hujus causa Achillis et Diomedis contentio et reconciliatio. Postea Memnonis adventum et cædem ab Achille, Antilochi interitum, ipsius Achillis inaspecto vulnere ab Apolline percussi, Ajacis, Paridis mortem, aliaque omnia ex ordine diligenter enarrat, et ipsam Ilii expugnationem, quam poematis sui finem constituit. Argumentum igitur antiquum, nobile, heroicum; si quid vero fabulosi admistum est, id quoque ad poeticam pertinet ; fabula enim secundum est fundamentum, cujus finis voluptas et ψυχαγωγία (*animi oblectatio*) recentiorum ; metrum autem heroicum, facile cum aptis affectibus, et Homero dignum, perinde atque alia. Inscriptionem vero nullam in libro inveni, ex quo (*hunc*) transcripsi ; librorumque numerus manifestus (*est*), quippe sunt decem et quatuor. Cum talem virum nostratium antiquiores nescio quomodo re-

περὶ αὐτοῦ γέγραφεν, ὅσα ἐμὲ εἰδέναι, οὔτ' ἐν τῷ Σουΐδᾳ γέγραπταί τι περὶ αὐτοῦ, οὔτε παρὰ τοῦ τῶν ζώντων ἀκήκοα· μνείαν δὲ αὐτοῦ ποιοῦνται πλεῖστοι τῶν ἐξηγητῶν τοῦ Ὁμήρου ἐπιλέγοντες. Ἔστι δὲ εἰκάσαι αὐτὸν Σμυρναῖον γεγονέναι ἐκ τουτωνὶ τῶν ἐπῶν τῶν αὐτῷ γεγραμμένων ἐν τῷ ιβ' τῆς ἑαυτοῦ ποιήσεως· ἐν ᾗ ἐκ τῆς Σμύρνης τὰς Μούσας ἐπικαλεῖται, οὑτωσὶ λέγων ἐν τῷ τῶν ἡρώων καταλόγῳ·

Τούς μοι νῦν καθ' ἕκαστον ἀρειομένῳ σάφα, [Μοῦσαι,
Εἰσπεθ' ὅσοι κατέβησαν ἑσῶ πολυχανδέες ἵπ- [που.
Ὑμεῖς γὰρ πᾶσάν μοι ἐνὶ φρεσὶ θήκατ' ἀοιδὴν
Πρίν μοι ἀμφὶ παρειῇ κατασκίδνασθαι λοῦλον
Σμύρνης ἐν δαπέδοισι περικλυτὰ μῆλα νέμοντι,
Τρὶς τόσσον Ἕρμιοῦ ἄπωθεν ὅσσον βοόωντ' ἐπα- [κοῦσαι (*b*)
Ἀρτέμιδος περὶ νηὸν ἐλευθερίῳ ἐνὶ κήπῳ
Οὔρεϊ οὔτε μάλ' ὀλίγῳ οὔθ' ὑψόθι πολλῷ.

Καὶ τοὔνομα δὲ αὐτῷ Ἰταλὸν ὂν δείκνυσιν αὐτὸν μὴ ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις γενέσθαι, ἀλλ' ἐν οἷς Ῥωμαῖοι Ἑλλήνων ἐκράτουν, ὅτε καὶ Λατινικοῖς ὀνόμασιν ἐχρήσαντο, τοὺς ἄρχοντας κολακεύοντες· τὸ γὰρ Κόϊντος ὁ ἡμεῖς διαλύοντες Κόϊντον λέγομεν, πέμπτον σημαίνει Ῥωμαϊκῶς· οἷος δ' ἂν ἦν ποιητὴς ἄριστος ἐγένετο καὶ μέγιστος ζηλωτὴς τοῦ Ὁμήρου, πάντ' ἐκεῖθεν ἁρυσάμενος· πᾶσαν ποιητικὴν μίμησιν, λέξεις, φράσιν, παραβολάς, διαγραφάς, γνώμας καὶ τἄλλα ὅσα τέλειον ποιητὴν ἀποφαίνει. Ὁμηρικώτατος δὲ γενόμενος, ἠθέλησε τὰ τῷ Ὁμήρῳ παραλελειμμένα τῆς Ἰλιάδος Ὁμηρικῷ ποιῆσαι. Ὅπου γὰρ ἐκείνῳ τέλος ἡ τοῦ Ἕκτορος ταφή, τούτῳ ἀρχὴ ἡ τῆς Πενθεσιλείας ἄφιξις, ἥτις Ἀμαζὼν οὖσα καὶ ἀνδρεία σὺν πολλαῖς Ἀμαζόσι καὶ πλήθει ἀνδρῶν ἀφῖκτο εἰς Τροίαν συμμαχεῖν. Παρακινήσασα δὲ τοὺς Τρῶας ἐπὶ πόλεμον καὶ πλεῖστα ὑποστᾶσα ἀνδρείως τε πολεμήσασα, ὑπ' Ἀχιλλέως εὐχερῶς οἷα γυνὴ ἀπεκτάνθη, καὶ σὺν αὐτῇ πλεῖσται· ἔνθα καὶ ὁ τοῦ φλυάρου ἐκείνου Θερσίτου θάνατος ὑπ' Ἀχιλλέως ἐγένετο· καὶ δι' αὐτὸν φιλονεικία Ἀχιλλέως καὶ Διομήδους καὶ καταλλαγή· καὶ μετὰ ταῦτα τὴν τοῦ Μέμνονος ἄφιξιν καὶ θάνατον ὑπ' Ἀχιλλέως· Ἀντιλόχου θάνατον· αὐτοῦ τοῦ Ἀχιλλέως ὑπὸ Ἀπόλλωνος δοράτως τρωθέντος· θάνατον τοῦ Αἴαντος, τοῦ Πάριδος καὶ τἄλλα πάντα ἑξῆς ἀκριβῶς διηγεῖται, καὶ αὐτὴν τὴν τοῦ Ἰλίου ἅλωσιν ἣν τέλος τῆς ποιήσεως πεποίηκεν. Ἡ μὲν οὖν ὑπόθεσις παλαιὰ καὶ εὐγενὴς καὶ ἡρωϊκή, ἧς τέλος ἀλήθεια. Εἰ δέ τι καὶ μυθικὸν καταμέμικται, καὶ τοῦτο τῆς ποιητικῆς· μῦθος γὰρ τὸ δεύτερον θεμέλιον, οὗ τέλος ἡδονὴ καὶ ψυχαγωγία τῶν νέων· τὸ δὲ μέτρον ἡρωϊκὸν τὸ σύνηθες μετὰ τῶν οἰκείων παθῶν καὶ Ὁμήρῳ πρέπον ὥσπερ καὶ τἄλλα. Ἐπιγραφὴν δὲ οὐδεμίαν εὗρον ἐν τῷ βιβλίῳ ἀφ' οὗ ἐξέγραψα· καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων δῆλος· δεκατέσσαρα γάρ εἰσιν. Ἐπειδὴ ἡμῶν οἱ παλαίτεροι οὐκ οἶδ' ὅπως ἀπέβαλον ὀλιγωρήσαντες τοιούτου ἀνδρὸς, ἐφ' ἡμῶν δὴ εὑρέθη

(*b*) In codice 28 supra recensito, atque in excusis exemplaribus legas βοόωντος ἀκοῦσαι.

μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς κοινῆς πατρίδος καὶ περιεσώθη καὶ διεδόθη ὑπὸ τοῦ πάντ' ἀγαθοῦ καὶ ὄντως σοφοῦ καὶ τῆς παλαιότητος ἀνακαινιστοῦ Βησσαρίωνος τοῦ Νικαίας καρδινάλεως μεγίστου ἐφ' ἡμῶν γεγονότος, ἄλλα τε πολλὰ ἀνασώσαντος καὶ ταύτην τὴν ποίησιν εὑρόντος ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Κασούλων (5), τῷ ἔξω τῆς πόλεως Ὑδρόντου. Σπουδαστέον ἂν εἴη πάσῃ σπουδῇ κτήσασθαι ἀναγνῶναι καὶ μεταδοῦναι τοῖς βουλομένοις, ἵνα κοινὴ γενομένη μηκέτι ἀπόλοιτο· οὐ γὰρ δίκαιον τὸ τοῖς ἄλλοις μετὰ πόνου ποιηθέντα ὑπ' ἀμελείας ἢ φθόνου λήθης βυθοῖς παραδοῦναι. Ταῦτά τοι ἀναγνωστέον καὶ μεταδοτέον τῶν πολλῶν χάριν ἀναγκαίων. Τί γὰρ ἂν κερδαίνοιμεν φθόνῳ μὴ μεταδιδόντες ἃ καλὰ κρίνεται, καὶ μάλιστα ἐν τῷ παρόντι δυστυχεστάτῳ καιρῷ ἐν ᾧ σπάνις πάντων; Ὅθεν καὶ αὐτὸς ἐν τῇ περιηγήσει ἐς Μεδιόλανον ἀφιγμένος καὶ τὰ ἡμέτερα διδάξας, ἄλλα τε πολλὰ καὶ ταύτην μετὰ δυσκολίας κτησάμενος ἐξέγραψα, μετέδωκα καὶ ἐδίδαξα, ὅπερ οἶμαι καὶ τοὺς ἄλλως ποιήσειν φιλανθρώπους ὄντας καὶ φιλοσόφους. Τῆς βίβλου δὲ γυμνῆς εὑρεθείσης, τὰς ὑποθέσεις τῶν βιβλίων αὐτὸς συνέταξα, καὶ ὡς οἷόν τε ἐπιδιώρθωσα. Ἐρρώσθε, οἱ ἀναγινώσκοντες, καὶ εἴ τι οὐκ ὀρθῶς γεγραμμένον, βελτιώσατε.

spuissent parvique fecissent, ætate nostra post communis patriæ expugnationem repertus est ac servatus, et in vulgus editus ab undique bono et vere sapiente, atque antiquitatis instauratore Bessarione, Nicææ cardinali maximo, qui memoria nostra exstitit : et cum alia multa reparavit, tum hoc poema in æde S. Nicolai Casulorum extra urbem Hydruntum posita invenit. Omni porro jam opera elaborandum sit in eo adipiscendo, legendo, cupientibus impertiendo, ut, vulgare factum, minime posthac intercidat. Non enim æquum est ut ab aliis magno labore confecta in oblivionis barathrum vel incuria vel invidia demergantur. Legendum itaque est, et in multorum amicorum gratiam impertiendum ; quid enim proficiamus, si quæ præclara judicantur, ea per invidiam nolimus impertiri, maxime hac infelicissima tempestate, in qua omnium penuria ? Quare cum ipse in περιηγήσει (*circumvaga peregrinatione*) Mediolanum pervenissem, et nostra aliaque multa docuissem, et hunc (librum) non sine difficultate fuissem adeptus, (eum) descripsi, impertivi atque explanavi : quod et alios humanitatis et sapientiæ amatores facturos fuisse arbitror. Libro autem nudo prorsus invento, librorum ipse argumenta composui, et, quoad ejus fieri potuit, emendavi. Valete, lectores, et, si quid minus recte scriptum, melius præstate.

ARGUMENTA LIBRIS QUINTI A CONSTANTINO LASCARI PRÆFIXA.

ARGUMENTUM LIB. I.

Ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῆς αὐτοῦ ποιήσεως διηγεῖται ὁ ποιητὴς Κόϊντος, πῶς τοῦ Ἕκτορος κταθέντος ὑπὸ Ἀχιλλέως καὶ ταφέντος, ὡς Ὅμηρος ἐν τοῖς τελευταίοις τῆς Ἰλιάδος ἐδήλωσεν, οἱ Τρῶες ἐκλείσθησαν, δεδιότες ἐξιέναι εἰς πόλεμον. Ἐλθοῦσα δὲ ἡ Πενθεσίλεια Ἀμαζὼν ἐκ τοῦ Θερμώδοντος ποταμοῦ, ἀνδρειοτάτη οὖσα καὶ πολέμων οὐκ ἄπειρος, παρεθάρρυνε τοὺς Τρῶας, πολλά τε ὑποστᾶσα Πριάμῳ καὶ Τρωσὶν ἐν τῷ δείπνῳ ποιήσειν κατὰ τῶν Ἑλλήνων· τῇ τε ὑστεραίᾳ ὁπλισθεῖσα καὶ στρατηγοῦσα τῶν Τρώων ἐξῆει εἰς πόλεμον. Πολέμου τε συστάντος δεινοῦ, πολλὰ καὶ θαυμαστὰ ἔργα κατορθώσασα, ὑπ' Ἀχιλλέως εὐχερῶς ἐκτάνθη οἷα γυνή, καὶ σὺν αὐτῇ πᾶσαι αἱ ἄλλαι Ἀμαζόνες, καὶ πλεῖστοι τῶν Τρώων· οἱ δὲ Τρῶες, λαβόντες τὸ σῶμα καὶ πενθήσαντες πολυτελῶς, ἔθαψαν, ἀπολέσαντες καὶ τὴν ἐλπίδα. Ἐπὶ ταύτῃ κειμένῃ ὁ φλύαρος Θερσίτης ἐφάνη λοιδορούμενος καὶ ὀνειδίζων τῷ Ἀχιλλεῖ· ὃν αὐτὸς γρόνθῳ τύψας ἀπέκτεινε. Καὶ πάντων τῶν ἄλλων χατρόντων, μόνος ὁ Διομήδης, συγγενὴς ὢν τῷ Θερσίτῃ, ἀλγήσας ἐπέθετο τῷ Ἀχιλλεῖ. Εἶτα διαλλαγέντες ἔθαψαν τὸ φλύαρον ἐκεῖνο τέρας.

ARGUMENTUM LIB. II.

Ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ διαλαμβάνει ὁ ποιητὴς Κόϊντος, ὅτι τῆς Πενθεσιλείας ἀποκτανθείσης οἱ Τρῶες ἐγκεκλεισμένοι ἀπέβαλον καὶ τὴν ἐλπίδα. Ἐκκλησίας δὲ γενομένης, οἱ μὲν συνεβούλευσαν προλείπειν τὴν πόλιν καὶ ἀπιέναι· οἱ δὲ, βέλτιον θανεῖν καὶ αἰχμαλώτους γενέσθαι ἢ οὕτως αἰσχρῶς φυγεῖν. Πολυδάμας δὲ ἀνέμνησε πάλιν τὴν Ἑλένην ἀποδοῦναι καὶ πάντα τὰ ἑαυτῆς, ἄλλα τε προσθεῖναι χρήματα, οἷς πεισθέντες οἱ Ἕλληνες ἐπαναχωρήσωσι. Πάντων δὲ ἀθυμούντων, ἀφίκετο Μέμνων στρατηγὸς ἐκ Συρίας μετὰ εἴκοσι χιλιάδων ἀνδρῶν κατὰ τοὺς ἱστορικούς, δέκα μὲν Ἰνδῶν, δέκα δὲ Αἰθιόπων, πεμφθεὶς παρὰ Τευθράμου βασιλέως Ἀσσυρίων, ᾧ τὸ Ἴλιον ὑπέκειτο, συμμαχήσων τοῖς Τρωσίν. Οὗτος δὲ γενναιότατος· ὢν στρατηγήσας τῶν Τρώων ἐπὶ τὸν πόλεμον, πολλὰ κατορθώσας, πολλούς τε ἀποκτείνας, καὶ Ἀντίλοχον τὸν υἱὸν τοῦ Νέστορος, φίλτατον μειράκιον τῷ Ἀχιλλεῖ, δι' ὃ πάντες ἤλγησαν καὶ αὐτὸς Ἀχιλλεύς. Πρὸς τοῦ πατρός τε παρακληθεὶς, μονομαχήσας τῷ Μέμνονι μόνος μόνῳ γενναίως, αὐτὸν ἀπέκτεινε καὶ πλείστους τῶν μετ' αὐτοῦ ἐλθόντων Βαρβάρων. Οἱ δὲ Τρῶες, λαβόντες τὸ

(5) In Vita *Coluthi*, ejus poemati ab Aldo præfixa, ubi etiam de Quinti poetæ inventione, legitur Κασούλων.

σῶμα, πολυτελῶς ἔθαψαν ταμάλιστα λυπηθέντες· καὶ πάλιν ἐγκλεισθέντες ἀπέβαλον καὶ τὰς ἐλπίδας. A

ARGUMENTUM LIB. III.

Ἐν τῷ τρίτῳ διαλαμβάνει ὁ ποιητὴς πῶς οἱ Ἕλληνες, λαβόντες τὸ σῶμα τοῦ Ἀντιλόχου, θάψαντες πολυτελῶς ταμάλιστα ἤλγησαν, καὶ αὐτὸς Ἀχιλλεὺς, ὅθεν καὶ θυμωθεὶς ἐξῆλθε ἐς πόλεμον καὶ πολλοὺς ἀπέκτεινε, τοὺς δὲ λοιποὺς ἀπέκλεισεν ἐν τῇ πόλει· ὁ δὲ Ἀπόλλων ἐλεήσας τοὺς Τρῶας ἠπείλησε τῷ Ἀχιλλεῖ, καὶ μὴ ὑπακούσαντα ἔτρωσεν ἀδήλως ὁποστῷ· καὶ πεσόντα ἔδραμον οἱ Τρῶες ἁρπάσαι τὸ σῶμα ἵνα ἀτιμάσωσιν. Οἱ δὲ Ἕλληνες οὐκ ἠμέλησαν, ἀλλὰ πάσῃ σπουδῇ χρησάμενοι μέγιστον πόλεμον περὶ τὸν νεκρὸν συνεστήσαντο, καὶ μάλιστα ὁ Τελαμώνιος Αἴας, ἀνδρειότατος ὢν καὶ ἀνεψιὸς, ὃς πολλοὺς μὲν τῶν Τρώων ἀπέκτεινε καὶ Γλαῦκον δὲ, ἔτρωσε δὲ Αἰνείαν καὶ Πάριν· ὅτε Ὀδυσσεὺς σὺν αὐτῷ πολλὰ κατώρθωσε. Καὶ ἀπελάσαντες τοὺς Βαρβάρους, εἰς τὰς ναῦς ἐκόμισαν τὸ σῶμα καὶ κηδεύσαντες ἔθαψαν, ὡς εἴθιστο. Θρήνους δὲ διαφόρων περιέχει· Αἴαντος, Ἀγαμέμνονος, Φοίνικος, πάντων τῶν Ἑλλήνων, Βρισηΐδος, γυναικῶν αἰχμαλωτίδων, Θέτιδος τῆς μητρὸς, Μουσῶν, Νηρεΐδων, Ἀνέμων, καὶ τέλος ταφὴν ἔνδοξον παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον. B

ARGUMENTUM LIB. IV.

Ἐν τῷ τετάρτῳ διαλαμβάνει ὁ ποιητὴς καὶ ὅτι καὶ οἱ Τρῶες ἐθρήνησαν Γλαῦκον τὸν Ἱππολόχου, ἄνδρα γενόμενον ἀγαθὸν τὰ πολεμικὰ, καὶ ὅσον οἱ Ἕλληνες ἤλγουν, τόσον οἱ Τρῶες ἔχαιρον ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀχιλλέως θανάτῳ· νομίσαντες ἀπηλλάχθαι πραγμάτων, καὶ τοὺς Ἕλληνας ἀπράκτους ἀπιέναι· λόγους τε τῆς Ἥρας πρὸς Δία καὶ σιωπὴν τοῦ Διὸς καὶ βουλήν. Σύνοδόν τε τῶν Ἑλλήνων καὶ δημηγορίας τῶν πρώτων, παρουσίαν τε τῆς μητρὸς Θέτιδος καὶ ἐπαίνους αὐτῆς καὶ τοῦ Ἀχιλλέως, ἀγῶνάς τε παντοίους καὶ ἄθλα διάφορα, ἀφ' ὧν ἔστιν εἰδέναι καὶ τὰ τῶν ἀθλητῶν ὀνόματα καὶ τὰ τῶν ἄθλων. C

ARGUMENTUM LIB. V.

Ἐν τῷ ε' βιβλίῳ διηγεῖται ὁ ποιητὴς ὅτι ἡ Θέτις ἐλθοῦσα καὶ δημηγορήσασα προέθηκεν ἆθλον τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέως, ἃ θαυμαστῶς ἐκφράζει ὁ ποιητὴς μακρὸν πλάσας λόγον, βουλάς τε τῶν Ἑλλήνων περιέχει, καὶ ὅτι τοῖς πρώτοις ἔδοξε μὴ ποιῆσαι κρίσιν περὶ αὐτῶν, ἀλλ' ἀφεῖναι τοῖς αἰχμαλώτοις τοῖς Τρωσὶ δικάσαι· ἀντιλογίαι τε Αἴαντος καὶ Ὀδυσσέως, μεθ' ἃς κρινάντων τῶν Τρώων τὸν Ὀδυσσέα τὰ ὅπλα λαβεῖν, ὁ Αἴας ταμάλιστα ἀλγῶν ἐφάνη· καὶ μανεὶς ἐνέπεσε τοῖς ζώοις, δοκῶν ἀνθρώπους κτείνειν· ὕστερόν τε ἐννοήσας ὃ κακὸν εἶχεν ἑαυτὸν ἀπέκτεινε ξίφει Ἕκτορέῳ· δι' ὃ Ἕλληνες ἀλγήσαι ἔδοξαν καὶ αὐτὸς Ὀδυσσεύς. Παρεισάγονται δὲ θρηνοῦντες Τεῦκρος ὁ ἀδελφὸς, Τέκμησα παλλακὶς, καὶ πάντες οἱ οἰκεῖοι· Νέστωρ τε παρηγορήσας καὶ παρακινήσας πάντας εἰς ταφὴν· καὶ οὕτω πυρκαϊὰν ποιήσαντες ἔκαυσαν καὶ ἔθαψαν μεγαλοπρεπῶς. D

ARGUMENTUM LIB. VI.

Ἐν τῷ ἕκτῳ βιβλίῳ διηγεῖται ὁ ποιητὴς ὅτι ἀποθανόντος τοῦ Αἴαντος δημηγορίαι τῶν Ἑλλήνων ἐγένοντο διάφοροι, Μενελάου παρακινοῦντος τοὺς Ἕλληνας ἀπράκτους ἀπιέναι, τοῦ Διομήδους ἐπιπλήττοντος, τοῦ Κάλχαντος παραινοῦντος πέμψαι πρὸς Νεοπτόλεμον τὸν υἱὸν τοῦ Ἀχιλλέως. Ἔπεμψαν δὲ Ὀδυσσέα καὶ Διομήδη. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ ἦλθεν Εὐρύπυλος ἐκ Μυσίας, ὁ υἱὸς τοῦ Τηλέφου, ἀνὴρ τῶν πολεμικῶν ἔμπειρος, πολλὰ ἀνδραγαθήσας καὶ πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων ἀποκτείνας.

ARGUMENTUM LIB. VII.

Ἐν τῷ ἑβδόμῳ διαλαμβάνει ὁ ποιητὴς πῶς οἱ Ἕλληνες ἔθαψαν τὸν Μαχάονα καὶ Νιρέα ἐν τῷ αὐτῷ μνήματι, καὶ ὅτι ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ποδαλείριος τοσοῦτον ἤλγησεν ὅτι ἄπαστος καὶ ἄποτος ἔκειτο κλαίων, βουλόμενος ἑαυτὸν ἀποκτεῖναι τῇ λύπῃ· καὶ ὅτι ἐλθὼν ὁ Νέστωρ παρεμυθήσατο πολλὰ καὶ ἄξια εἰπὼν, καὶ ὅτι πόλεμος ἐγένετο τοῖς Ἀχαιοῖς καὶ Τρωσὶ τοῦ Εὐρυπύλου ἀνδραγηθέντος, καὶ ὅτι οἱ πρέσβεις εἰς Σκύρον ἀφίκοντο, ὅσα τε εἶπον Νεοπτολέμῳ, καὶ ἤκουσαν θρήνους τε τῆς μητρὸς καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ὅτι τάχιστα εἰς Ἴλιον ἦκον, εὑρόντες τοὺς Ἕλληνας ἐν μεγίστῳ ἀγῶνι. Ἐπαινεῖ δὲ καὶ τὸν Νεοπτόλεμον δν ἀσμένως πάντες εἶδον καὶ ἐτίμησαν, καὶ δῶρα πολυτελῆ ἐδωρήσαντο, ἐπὶ δεῖπνον καλέσαντες, καὶ ὅτα οἷόν τε ἰδεῖν τῷ ἀναγινώσκοντι.

ARGUMENTUM LIB. VIII.

Ἐν τούτῳ ὀγδόῳ ὄντι ὁ ποιητὴς διαλαμβάνει ὅτι ἠοῦς γενομένης ἀνέστησαν οἱ Τρῶες καὶ οἱ Ἕλληνες, ὁπλίσαντες ἑαυτοὺς ἐς πόλεμον, καὶ τοὺς μὲν Ἕλληνας παραθαῤῥύνας ὁ Νεοπτόλεμος καὶ αὐτὸς τοὺς Μυρμιδόνας πολλὰ νουθετήσας, τοὺς δὲ Τρῶας Εὐρύπυλος ὁ Τηλέφου πολλὰ καραδομήσας, καὶ ὅτι Νεοπτόλεμος πολλοὺς ἀπέκτεινεν ἀνδρείως τῶν Τρώων καὶ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὅτι τελευτῶν ὥρμησεν ὁ Νεοπτόλεμος κατὰ τοῦ Εὐρυπύλου, καὶ λόγων πρῶτον ῥηθέντων ἀπέκτανε τὸν Εὐρύπυλον, καὶ νίκην μεγίστην ἐποίησε κατὰ τῶν Τρώων, οὓς ἐλεήσας ὁ Ἄρης, ἀπ' Ὀλύμπου κατῆλθε βοηθήσων. Ἡ δὲ Ἀθηνᾶ τοῖς Ἕλλησιν ἐβοήθει, οὓς ὁ Ζεὺς ἐφόβησε κεραυνοῖς, ὁμοίως καὶ τοὺς Ἕλληνας· οἱ δὲ Τρῶες νενικημένοι ἐκλείσθησαν, φυλακὰς πόλεως ποιήσαντες.

ARGUMENTUM LIB. IX.

Ἐν τούτῳ ἐννάτῳ ὄντι διαλαμβάνει ὅτι ἡμέρας γενομένης οἱ Ἕλληνες ἀνέστησαν τὸ Ἴλιον ὁρῶντες, ὁ δὲ Ἀντήνωρ δεδιὼς εὔξατο τῷ Διὶ ὑπὲρ τῆς πόλεως. Καὶ ὅτι οἱ Τρῶες ἔπεμψαν πρὸς Ἀγαμέμνονα δοῦναι τοὺς νεκροὺς, οὓς ἔθαψαν δακρύσαντες. Αὐτόν τε Εὐρύπυλον ὀρηνήσαντες ἐταρίχευσαν· αὐτός τε ὁ Νεοπτόλεμος ἀπιὼν εἰς τὸν τοῦ πατρὸς τάφον μετὰ Φοίνικος καὶ ἄλλων ἐθρήνησε καὶ προσηύξατο, καὶ οὕτως ὁ ἥλιος ἔδυσε. Τῇ ὑστεραίᾳ δὲ συνήχθησαν πάντες κατὰ τῶν Τρώων ἐγκεκλεισμένων· ὁ δὲ Δηΐφοβος θαῤῥήσας παρῆνεσε τὸν λαὸν ἐπὶ πόλεμον ἐξιέναι καὶ μὴ φοβεῖσθαι. Ἐξῆλθον δὲ, καὶ πολλοὶ

ἀπέθανον. Ὁ δὲ Δηΐφοβος ἠνδραγάθησε, καὶ εἰ μὴ Ἀπόλλων ἐρύσατο, ἀπεκτάνθη ἂν ὑπὸ Νεοπτολέμου. Ἄλλοι δὲ εἰς φυγὴν ἐτράποντο, καὶ νίκη τῶν Ἑλλήνων εἰ μὴ Ἀπόλλων ἐφόβησεν· ἔπεφνον δὲ οἱ Ἀτρεΐδαι Διομήδη καὶ Ὀδυσσέα εἰς Λῆμνον, ἐπικαλέσοντας τὸν Φιλοκτήτην ἐκεῖ ὄντα καὶ ἔλκει μοχθίζοντα. Ἦλθε δὲ καὶ ὁ Φιλοκτήτης, ἀσμένως δεχθεὶς ὑπὸ τούτων, καὶ ἰανθεὶς παρὰ τοῦ Ποδαλειρίου.

ARGUMENTUM LIB. X.

Ἐν τούτῳ δεκάτῳ ὄντι διηγεῖται ὁ ποιητὴς ὅτι οἱ Τρῶες ἔξω τῆς πόλεως ὄντες ἔθαψαν τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς, οἱ δὲ Ἕλληνες παρεσκευασμένοι ὥρμησαν κατ' αὐτῶν· καὶ ὁ Πολυδάμας φοβηθεὶς συνεβούλευσεν ἐκείνοις εἰσιοῦσιν ἀπὸ τῶν τειχῶν μάχεσθαι. Οὐ γὰρ οἷοί τε ἦσαν ἔξω τοῦτο ποιεῖν. Ταῦτα δὲ ἀκούσας ὁ Αἰνείας ἐπιπλήττει τῷ Πολυδάμαντι καὶ παραθαρρύνει τοὺς Τρῶας. Καὶ ὁρμήσας πολλὰ ἀνδραγαθήματα ἐποίησεν αὐτὸς, καὶ ἄλλοι ὁμοίως Ἕλληνες. Καὶ ὁ Φιλοκτήτης πολλὰ παραινέσας εἰς πόλεμον διήγειρε πάντας καὶ τὸν Πάριν τρώσας ἐφυγάδευσε τοῦ πολέμου. Ὃς ἔξω τῆς πόλεως ἀπιὼν καὶ Οἰνώνην τὴν προτέραν γυναῖκα πολλὰ παρακαλέσας ἰάσασθαι τὸ τραῦμα οὐκ ἔτυχεν τῆς ἰάσεως· καὶ ὅτι Διομήδης σὺν Ὀδυσσεῖ ἥρπασαν τὸ Παλλάδιον ἐκ Τροίας καὶ ἐξήνεγκαν εἰς τὰς ναῦς, καὶ ἄλλα χρήσιμα ἔστιν ἐν τούτῳ ἰδεῖν.

ARGUMENTUM LIB. XI.

Ἐν τούτῳ τῷ βιβλίῳ ια' ὄντι διηγεῖται πῶς αἱ Τρωάδες ἐθρήνουν τὸν Ἀλέξανδρον ἀποθανόντα, καὶ ἐπιθυμοῦσαι ἀπιέναι εἰς τὴν ταφὴν ἐκείνου οὐκ ἠδυνήθησαν διὰ τὸν πόλεμον, ὃς ἠγέρθη πολὺς καὶ σφοδρός. Πολλοὶ γὰρ τῶν ἡρώων ἠνδραγάθησαν, καὶ πολλοὶ Τρῶες καὶ μάλιστα Εὐρύμαχος καὶ Αἰνείας ἐπαινοῦνται φυγαδεύσαντες τοὺς Ἕλληνας, ἕως οὗ νοήσας ὁ Νεοπτόλεμος καὶ ἐπορούσας ὀνειδίσας τε τοῖς Ἕλλησιν ἔτρεψε τοὺς Τρῶας διώκων καὶ πολλοὺς ἀπεκτείνας. Ὁ δὲ Αἰνείας ὑπὸ τῆς μητρὸς ἐξύπαγε· οἵ τε Τρῶες ἐγκεκλεισμένοι ἐγένοντο. Καὶ τῇ ἐπιούσῃ οἱ Ἕλληνες ὥρμησαν κατὰ τοῦ Ἰλίου τειχομαχοῦντες· οἵ τε Τρῶες ἀναγκασθέντες ἐμάχοντο, ὅ τε Αἰνείας ἀνδρεῖος φανεὶς καὶ ἐξιὼν μεγάλα κατώρθωσε.

ARGUMENTUM LIB. XII.

Ἐν τούτῳ τῷ βιβλίῳ ιβ' ὄντι διηγεῖται ὅτι ἐπὶ οὐχ οἷόν τε ἐγένετο πολέμῳ λαβεῖν τὴν Τροίαν, ὁ Κάλχας μάντις ὢν, ἀπὸ τέχνης εἰδὼς τὸ μέλλον, προεῖπε τοῖς ἀριστεῦσι ζητεῖν τρόπον ἄλλον. Οὐ γὰρ βίᾳ ἁλώσεται ἡ Τροία, ἀλλὰ δόλῳ. Ἐλογίζοντο δὴ πάντες τὸν τρόπον· μόνος δὲ Ὀδυσσεὺς ἐφευρὼν τὸν δόλον ἔλεξεν, ὅτι, Δεῖ ποιῆσαι ξύλινον ἵππον δῶρον τῇ Ἀθηνᾷ, ἐν ᾧ ἐγκλείσομεν τοὺς ἀρίστους τῶν Ἑλλήνων· ἔπειτα πλεύσουσιν οἱ ἄλλοι, καὶ οἱ Τρῶες χαλάσουσι τὰ τείχη, ἵνα τὸν ἵππον σύρωσιν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡμεῖς ἐπανήξοντες ἀωρὶ τῆς νυκτὸς εἰσπηδήσαντες διὰ τοῦ τείχους αἱχμαλωτίσομεν τὴν πόλιν. Ἀκούσαντες δὲ ταῦτα οἱ μὲν ἐπῄνεσαν, οἱ δ' οὔ, καὶ ἔρις συνέστη. Ἠδουλήθησαν δὲ πολεμῆσαι. Τοῦ Διὸς ἀπειλήσαντος ἐπαύσαντο, καὶ τὸν ἵππον ἐτεκτήναντο ὁ Ἐπειὸς βουλῇ τῆς Ἀθηνᾶς δι' ἐνυπνίου· καὶ μετὰ ταῦτα ἀντιλογίαι πολλαί. Τέλος ὁμονοήσαντες εἰσῆλθον οἱ ἄριστοι. Σίνωνος σκευωρησαμένου τὸ πλάσμα, καὶ πολλῶν ἀντιλογιῶν τοῖς Τρωσὶ γενομένων, τέλος ὁμονοήσαντες ἔσυραν τὸν ἵππον εἰς τὴν πόλιν, τῶν Ἑλλήνων ἀπιόντων.

ARGUMENTUM LIB. XIII.

Ἐν τούτῳ ιγ' ὄντι διαλαμβάνει πῶς οἱ Τρῶες νομίσαντες ἀληθῶς τοὺς Ἕλληνας ἀποπλεῦσαι ἔχαιρον, ἔμελπον (καὶ) μεθυσθέντες ἤρξαντο καθεύδειν. Καὶ τότε ὁ Σίνων πυρσὸν ἦψεν, ὃν ἰδόντες ἐπανῆκον καὶ εἰσπηδήσαντες πάντα τὰ δεινὰ ἐποίησαν, ἀποκτείνοντες ἀνηλεῶς πάντα τὸν παρατυχόντα. Ὅ τε Νεοπτόλεμος ἀνεῖλε τὸν Πρίαμον, ὁ δὲ Μενέλαος τὸν Δηΐφοβον, τὸν δὲ Ἀστυάνακτα ἀπὸ πύργου ἐκρήμνισαν· μόνης δὲ τῆς οἰκίας τοῦ Ἀντήνορος ἐφείσαντο. Ὁ δὲ Αἰνείας μετὰ πάθη πολλὰ ἰδὼν τὴν πατρίδα ἁλοῦσαν, ἁρπάσας τὸν πατέρα γέροντα καὶ τὸν υἱὸν, ἔφυγε.

ARGUMENTUM LIB. XIV.

Ἐν τούτῳ διαλαμβάνει ὁ ποιητὴς ιδ' ὄντι καὶ τελευταίῳ τῆς αὐτοῦ ποιήσεως τὴν ἐπάνοδον τῶν Ἑλλήνων καὶ φθορὰν ἐνίων καὶ πλάνην· καὶ πρῶτα τὰ δεινὰ τῶν Τρώων καὶ τὰς ἡδονὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ ᾄσματα καὶ ἐπαίνους τῶν ἀνδραγαθησάντων, καὶ ὅτι ἐφάνη τὸ φάντασμα τοῦ Ἀχιλλέως τῷ υἱῷ καὶ ἐξῄτησε τὴν Πολυξένην θῦμα ἣν καὶ ἔθυσαν· καὶ ὅτι ἡ Ἑκάβη ἐγένετο κύων, καὶ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ὀργισθεῖσα Αἴαντι τῷ Λοκρῷ ἀπέπνιξεν αὐτὸν ἀνηλεῶς· ἥ τε θάλασσα καὶ ἄνεμοι σφοδροὶ κινηθέντες πολλοὺς ναυαγῆσαι ἐποίησαν, τέχναις τε τοῦ Ναυπλίου καὶ ὀργῇ τῶν θεῶν πολλοὶ κακῶς διεφθάρησαν.

CONSTANTINI LASCARIS
LIBER DE POETA

In quo breviter poeseos natura atque origo indagatur, et varia illius genera indicantur.

(Pasini codd. Gr. Taurin. p. 375.)

Quandoquidem de poetis et principibus in hac scientia incidit sermo, pauca quædam de ipso nomine ad utilitatem audientium nobis præmittenda sunt. Est igitur poeta antiquis primus philosophus, et poesis prima philosophia, nobis ab adolescentia vivendi normam ostendens, ac mores, affectus et operationes suaviter edocens, non solum ad recreationem animi inventa, secundum Eratosthenem, sed insuper ad disciplinam. Vel poeta est, secundum Strabonem, vir optimus et solus sapiens, nec quispiam optimus evadet poeta, nisi prius optimus vir sit. Insuper poeta artifex est primæ compositionis metricæ, poesis vero est prima præparatio, initium et fons locutionis atque rhetoricæ: seu, ex Plutarchi sententia, poesis est ars imitatrix, atque facultas picturæ respondens, unde effatum illud, picturam loquentem esse, poesim vero tacitam picturam. Vel, poeta est naturæ imitator, ac poesis ejusdem imitatio. Initium vero habuit apud Græcos a Cadmo Agenoreo, aliisque Phœnicibus, qui Bœotiam advenientes Thebas septem portis instructas habitarunt. Et primo quidem sacerdotes et vates eam profitebantur, unde oracula et epigrammata plurimum tunc in usu erant. Primus itaque Græcorum poeta, ac sapiens Musæus Eleusinius a Phœnicibus edoctus, theogoniam et sphæram versibus expressit. Secundus Linus Thebanus cosmogoniam, solis et lunæ cursum, nec non animalium et fructuum generationes exposuit. Tertius Orpheus Thrax, Lini discipulus, plura scripsit carmina, multa sapientia referta. Hos igitur tres primos sapientes poetas philosophiæ duces invenire est apud Græcos, inquit Diogenes Laertius. Disposuerunt autem omnia metro ac rhythmo, ratione utique duce. Est enim philosophia Dei imitatio, quantum humanæ vires ferunt. Quapropter cum Deus in omnibus metrum et rhythmum servaverit, necesse ipsis visum est, tanquam philosophis Deique imitatoribus, similem modum et formam adhibere. At eorum deinde successores, metrum solventes, pedestrem sermonem fecerunt, a poetices sublimitate tanquam ex equo delapsum. Primi igitur hi Græciæ sapientes, a quibus plerique alii, Melampos, Dædalus, Apollo, Asclepius, Chœron, Heracles, Nauplius, Palamedes, multique ex Centauris, Lapithis, Argonautis, iisque, qui ad Thebas Iliumque bis pugnarunt. Post hos multi

Ἐπειδὴ ὁ λόγος περὶ ποιητοῦ καὶ τῶν πρώτων τυγχάνει, λεκτέον ἂν εἴη ὀλίγ' ἅττα περὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος δι' ὠφέλειαν τῶν ἀκροατῶν. Ἔστι τοίνυν ποιητὴς κατὰ παλαιοὺς πρῶτος φιλόσοφος, καὶ ἡ ποιητικὴ πρώτη φιλοσοφία εἰσάγουσα εἰς τὸν βίον ἡμᾶς ἐκ νέων, καὶ διδάσκουσα ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις μεθ' ἡδονῆς, οὐ χάριν ψυχαγωγίας μόνον γινομένη κατὰ Ἐρατοσθένην, ἀλλὰ διδασκαλίας μετὰ ψυχαγωγίας. Ἡ ποιητὴς ἐστι κατὰ Στράβωνα ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ μόνος σοφὸς, καὶ οὐκ οἷόν τε ἀγαθὸν γενέσθαι ποιητὴν μὴ πρότερον γεγονότα ἄνδρα ἀγαθόν· ἔτι ποιητής ἐστι καὶ δημιουργὸς συνθέσεως πρώτης μετρικῆς· καὶ ποιητικὴ ἐστι πρώτη κατασκευὴ καὶ ἀρχὴ καὶ πηγὴ φράσεως καὶ ῥητορικῆς· ἢ ποιητικὴ ἐστι, κατὰ Πλούταρχον, μιμητικὴ τέχνη καὶ δύναμις ἀντίστροφος τῇ ζωγραφίᾳ. Ὅθεν καὶ τὸ λεγόμενον ζωγραφίαν μὲν εἶναι ποίησιν φθεγγομένην, τὴν ποίησιν δὲ σιγῶσαν ζωγραφίαν. Ἢ, ποιητὴς ἐστι μιμητὴς φύσεως, καὶ ποιητικὴ μίμησις τῆς αὐτῆς. Ἔσχε δὲ τὴν ἀρχὴν παρ' Ἕλλησιν ἀπὸ Κάδμου τοῦ Ἀγήνορος καὶ τῶν ἄλλων Φοινίκων τῶν ἐλθόντων ἐν Βοιωτίᾳ καὶ οἰκησάντων Θήβας τὰς ἑπταπύλους. Ἦν δὲ ἐν τοῖς ἱερεῦσι καὶ μαντείοις ὅθεν χρησμοὺς καὶ ἐπιγράμματα ἦν ἐρεῖν τότε. Πρῶτος δὲ τῶν Ἑλλήνων ποιητὴς καὶ σοφὸς Μουσαῖος Ἐλευσίνιος ἐγένετο παρὰ τῶν Φοινίκων διδαχθείς, θεογονίαν καὶ σφαῖραν ποιήσας· δεύτερος Λίνος Θηβαῖος, κοσμογονίαν, ἡλίου καὶ σελήνης πορείαν, καὶ ζώων καὶ καρπῶν γεννήσεις ἐκδούς. Τρίτος Ὀρφεὺς Θρᾷξ, μαθητὴς Λίνου, πάμπολλα ποιήσας καὶ πολλοὺς σοφίσας. Τούτους δὲ τοὺς τρεῖς πρώτους σοφοὺς ποιητὰς ἀρχηγοὺς φιλοσοφίας παρὰ τοῖς Ἕλλησιν εὑρεῖν ἔστιν, ὡς φησιν Διογένης ὁ Λαέρτιος. Συνέθηκαν δὲ πάντα μέτρῳ καὶ ῥυθμῷ οὐκ ἀλόγως. Ἐπεὶ γὰρ φιλοσοφία ἐστὶ μίμησις Θεοῦ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ, ὁ Θεὸς δὲ πάντα μέτρῳ καὶ ῥυθμῷ ἐποίησεν, ἀναγκαῖον ἔδοξεν αὐτοῖς ὡς φιλοσόφοις καὶ μιμηταῖς Θεοῦ ὁμοιοτρόπως συνθεῖναι. Εἶτα οἱ μετ' αὐτοὺς λύσαντες, τὸ μέτρον ἐποίησαντο τὸν πεζὸν λόγον, καταπεσόντα ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς ποιητικῆς ὥσπερ ἀπὸ ἵππου. Πρῶτοι μὲν οὗτοι οἱ τῆς Ἑλλάδος σοφοὶ ἐφ' ὧν οὐκ ὀλίγοι, Μελάμπους, Δαίδαλος, Ἀπόλλων, Ἀσκληπιὸς, Χοίρων, Ἡρακλῆς, Ναύπλιος, Παλαμήδης, καὶ πολλοὶ τῶν Κενταύρων καὶ Λαπίθων, Ἀργοναυτῶν τε καὶ τῶν στρατευσάντων ἐπὶ Θήβας καὶ Ἴλιον δίς. Μετ' αὐτοὺς δὲ πολλοὶ ἄνθρωποι ποιητικώτεροι ἐγένοντο, Σύαγρος, Ὅμηρος,

Ἡσίοδος, καὶ ἄλλοι κατὰ καιρούς. Τοῦτο δὲ τὸ τοῦ ποιητοῦ ὄνομα γενικὸν ὂν περιέχει ὑφ' αὑτῷ εἴδη πολλά. Διαιρεῖται δὲ εἰς ποιητὴν κωμικὸν, τραγικὸν, σατυρικὸν, Διθύραμβον, ὑμνογράφον, ἐσμτογράφον, ἐπιγραμματογράφον, λυρικὸν, μονῳδὸν, καὶ ἄλλα εἴδη πολλὰ, ὧν αἱ φύσεις καὶ τὰ τέλη διάφορα. Τοῦ δὲ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν λεγομένου ποιητοῦ γνωρίσματα τέσσαρά εἰσιν, ἱστορία παλαιὰ, ἤτοι εὐγενὴς, ἧς τέλος ἡ ἀλήθεια· μῦθος ἀλληγοριστικὸς, οὗ τέλος ἡ ἡδονὴ καὶ ψυχαγωγία τῶν νέων· λέξις ποικὰ ἤτοι ἀδρὰ, ἰδιωμάτων δεινῶς συγκειμένη, καὶ μέτρον ἡρωϊκὸν μετὰ τῶν αὐτοῦ εἰδῶν καὶ παθῶν. Πᾶς δὲ ὁ μὴ χρώμενος τούτοις, οὐκ ἔστι ποιητής. Καὶ ποιηταὶ μὲν κατ' ἐξοχὴν ὠνομάσθησαν οὗτοι, Ὅμηρος, Ἡσίοδος, Ἀντίμαχος, Πανύασις, Πείσανδρος, ἐποποιοὶ δὲ μυρίοι. Διαιρεῖται δὲ ὁ ποιητικὸς λόγος εἰς τρία, εἰς ἀδρὸν, μέσον, καὶ ἰσχνόν. Καὶ τῷ μὲν ἀδρῷ ἐχρήσαντο οἱ φυσικοὶ, εἶτα οἱ ἡρωϊκοὶ, δεινῷ ὄντι καὶ τὴν φράσιν καὶ τὴν ὑπόθεσιν ἐν ταῖς πράξεσι τῶν ἡρώων· τῷ δὲ μέσῳ οἱ τὰ γεωργικὰ καὶ ἄλλα τοιαῦτα ποιήσαντες· τῷ δὲ ἰσχνῷ οἱ τὰ βουκολικὰ καὶ ἐρωτικά. Πολλάκις δὲ οἱ ποιηταὶ καὶ τοῖς τρισὶν ἐχρήσαντο κατὰ τὰ παραγόμενα πρόσωπα καὶ ὕλην, τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων μιμούμενοι.

A adhuc homines poeticam exeluerunt, Syager, Homerus, Hesiodus, aliique, suis quisque temporibus. Hoc autem poetæ nomen, generale cum sit, multas sub se continet species, dividiturque in poetam comicum, tragicum, satyricum, dithyrambicum, hymnorum, canticorum, epigrammatum scriptorem, ephitalamicum, lyricum, monodicum, aliasque multas species, quarum natura et finis omnino diversus est. Attamen poetæ proprie et per excellentiam dicti insignia quatuor numerantur, historia antiqua, seu nobilis, cujus finis veritas; fabula allegorica, cujus finis suavitas atque animi adolescentum oblectatio; dictio copiosa, seu grandis, propriis vocabulis rem unamquamque exprimens; denique metrum heroicum cum suis figuris B atque affectibus. Quicunque his non utitur, poeta dici nequit. Et poetæ quidem per excellentiam hi appellati sunt, Homerus, Hesiodus, Antimachus, Panyasis, Pisander; versificatores autem innumeri. Dividitur vero poeticus stylus trifariam, in grandem, medium et gracilem. Grandem adhibuerunt primum physici, deinde heroici, utpote validum, et dictionem atque argumentum in actionibus heroum exhibentem: medio usi sunt, qui georgica atque similia scripserunt; gracili tandem, qui bucolica atque amatoria. Sæpius tamen contigit ut poetæ adhibuerint omnes tres secundum inductas personas atque materiem, hominum naturam imitati.

CONSTANTINI LASCARIS

EPISTOLA

AD DISCIPULOS SUOS

Libello de tropis et figuris præfixa.

(Codd. Matrit. Gr., p. 143.)

Κωνσταντῖνος ὁ Λάσκαρις τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς, C χαίρειν. Ἐπεὶ ἡ τῶν τρόπων τε καὶ σχημάτων γνῶσις οὐκ ὀλίγον φέρει τὸ χρήσιμον εἰς τὴν Ὁμήρου ποίησιν καὶ πάντων τῶν ποιητῶν, δεῖν ᾠήθην, ὅσα τῷ σοφῷ Πλουτάρχῳ περὶ αὐτῶν εἴρηται, συλλεξάμενος, κοινώσασθαι ὑμῖν καὶ τοῖς ἄλλοις χαριζόμενος. Χρήσομαι δ' ὡς τὰ πολλὰ παραδείγμασιν ἐκ τοῦ ποιητοῦ οἷς καὶ αὐτὸς ὁ Πλούταρχος, οὐκ ἄνευ λόγου, ἐχρήσατο. Ὁ γὰρ ποιητὴς, θείᾳ φύσει κεχρημένος, οὐ μόνον ἀρχὴ καὶ πηγὴ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ τούτων εὑρετὴς γέγονε· ἀφ' οὗ οἱ μετὰ γενέστεροι (leg. γεννητοὶ) ἀρυσάμενοι παρὰ πᾶσιν εὐδοκίμησαν· ταῦτά τοι χρὴ καὶ ὑμᾶς ἀναγινώσκοντας τούτων μεμνῆσθαι οἷς τὰ τῶν ἄλλων ῥᾷστα ἐννοεῖν ἔξεστι. Ἔρρωσθε.

Constantinus Lascaris discipulis suis, gaudere. Cum troporum et figurarum cognitio non parum utilitatis ad Homeri et omnium poetarum poesim conferat, par esse judicavi ut, quæcunque a sapiente Plutarcho de illis dicta sunt colligens, ea in vestri et aliorum gratiam communicarem. Utar vero plerumque exemplis ex poeta (Homero) petitis, quibus Plutarchus ipse non sine ratione usus est. Poeta enim, divino præditus ingenio, non modo scientiarum omnium principium et fons, sed earum etiam inventor fuit: ex quo postea nati (doctrinam) haurientes, apud omnes inclaruerunt. Hæc vos quidem et legere et meminisse oportet, quibus aliorum opera facillime intelligere liceat. Valete (1).

(1) Continuo subjicitur libellus Περὶ τρόπων καὶ σχημάτων ποιητικῶν: *De tropis et figuris poeticis*, cujus initium: Ὁ ἐγκατάσκευος λόγος φιλῶν τὴν τοῦ συνήθους ἐξαλλαγήν· finis vero:

CONSTANTINI LASCARIS

EPISTOLA AD GEORGIUM [1]

De significatu dictionum ὀφφικιον et ὀφφικιάλιος, quas Græcus sermo a Latino mutuatus est.

(Cod. Græc. Matrit., p. 258.)

Κωνσταντῖνος ὁ Λάσκαρις Γεωργίῳ, εὖ πράττειν.

Ἠξίωσάς με πολλάκις, φίλε Γεώργιε, ἐξηγήσασθαί σοι τὴν τοῦ ὀφφικίου σημασίαν, περὶ οὗ πολὺς λόγος παρὰ Λατίνοις καθ' ἑκάστην ἐν ταῖς ἑαυτῶν διατριβαῖς. Φῆς γὰρ οὔτε τὴν λέξιν ἐννοεῖν οὔτε τινὸς φωνῆς τυγχάνειν· ἵνα δὲ ὃ ζητεῖς εἰδῇς, ἄκουε. Τὸ ὀφφίκιον καὶ ὁ ὀφφικιάλιος εἰ καὶ παρ' ἡμῖν λέγονται, ἀλλὰ Ῥωμαίων φωναί εἰσι, καὶ χρώμεθα διὰ τὴν συνήθειαν ὡς οἰκείαις, ἐξ ὅτου Ῥωμαῖοι ἐγκρατεῖς· Ἑλλήνων ἐγένοντο, καὶ μάλιστα ἐξ ὅτου Κωνσταντῖνος ἐκεῖνος τὴν θαυμαστὴν ἐκείνην ᾠκοδόμησε πατρίδα· διὰ δὴ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν ἄλλαις τε πολλαῖς τῶν λέξεων χρώμεθα ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ καὶ ταύταις· οὐχ ὡς ἀπορούντες οἰκείων· ὅθεν φοῦρνος, καὶ ὀσπιτ. (*leg.* ὁσπίτιον) καὶ βίγλα· καὶ δεφεντεύειν· καὶ δεφέστωρ· καὶ ἄλλα. Οἱ γοῦν ἐκκλησιαστικοὶ ὁτὲ μὲν τὸ ὀφφίκιον ἀκολουθίαν, ὁτὲ δὲ ἀξίαν καλοῦσι· καὶ τοὺς ἀξιωματικοὺς ὀφφικιαλίους τῶν ἐκκλησιῶν. Ἃ δὲ οἱ ῥήτορες αὐτῶν ἐλλογίμως ὀφφίκια καλοῦσιν, οἱ ἡμέτεροι καθήκοντα ἤτοι ἀνήκοντα καὶ πρέποντα καὶ ἁρμόζοντα τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων, καὶ καθόλου εἰπὸν ὃ ἑκάστῳ ἁρμόζει ποιεῖν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἐπιτήδευσιν καὶ τέχνην καθῆκον καλοῦμεν. Ἔστι δὲ καθῆκον κατὰ Ζήνωνα τὸν Κιττιέα τὸν πρῶτον οὕτως ὀνομάσαντα ὃ προαχθὲν εὔλογόν τε ἔχει ἀπολογισμόν· οἷον τὸ ἀκόλουθον ἐν τῇ ζωῇ, ὅπερ καὶ ἐπὶ τὰ φυτὰ καὶ ζῶα διατείνει· ὁρᾶσθαι γὰρ καὶ ἐν τούτοις καθήκοντα· ὡς αὐτὸς ὁ Ζήνων ἔφησε ἀπὸ τοῦ κατά τινας ἥκειν τῆς προσονομασίας εἰρημένας. Εἶναι δὲ αὐτὸ ἐνέργημα ταῖς κατὰ φύσιν κατασκευαῖς οἰκεῖον· τῶν γὰρ καθ' ὁρμῶν ἐνεργουμένων τὰ μὲν καθήκοντα εἶναι, τὰ δὲ, παρὰ τὸ καθῆκον· καθήκοντα μὲν ὅσα λόγος αἱρεῖ ποιεῖν, γονεῖς τιμᾶν, ἀδελφοὺς, πατρίδα, φίλους αἰδεῖσθαι καὶ τούτοις συμπεριφέρεσθαι· παρὰ τὸ καθῆκον δὲ ὅσα τοὐναντίον· γονέων καταφρονεῖν, ἀδελφῶν, συγγενῶν ἀφροντιστεῖν· φίλους μὲν βοηθεῖν· πατρίδα ὑπερρᾷν καὶ τὰ παραπλήσια· οὔτε δὲ καθήκοντα οὔτε παρὰ τὸ καθῆκον ὅσα οὔτε λόγος αἱρεῖ πράττειν οὔτ' ἀπαγορεύει, κάρφος ἀνελέσθαι, γραφεῖον κρατεῖν, καὶ τὰ τούτοις ὅμοια· καὶ τὰ μυρία λέγονται καθήκοντα ἀπερίστατα ἤτοι ἄνευ περιστάσεως εἶναι ὑγείας ἐπιμελεῖσθαι καὶ αἰσθητηρίων καὶ τῶν τοιούτων· τὰ δὲ περιστατικὰ, οἷαι πηροῦν ἑαυτὸν, κτῆσιν διαρρίπτειν. Ἔτι τῶν καθηκόντων τὰ μὲν ἀεὶ καθήκει ὡς τὸ μανθάνειν, ἐρωτᾷν, ἀποκρίνεσθαι, διαλέγεσθαι, περιπατεῖν, τὰ δὲ οὐκ ἀεὶ τἀναντία τούτων. Ἔτι τῶν καθηκόντων τὰ μὲν τέλεια οἷα τὰ κατορθώματα· ἅπερ ὀρθὰ ὄντα τέλειά τυγχάνει· τὰ δὲ μέσα εἴτε κοινὰ ὧν λόγος ἀποδίδοσθαι δυνατὸς διὰ τί γέγονε· καὶ πάντα δὲ τὰ ἐν τῇ πρακτικῇ φιλοσοφίᾳ εἰρημένα ἤτοι κατὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ καθήκοντα τυγχάνουσι· περὶ ὧν πολλοὶ τῶν παλαιῶν ἔγραψαν· καὶ Ζήνων ὁ Κιττιεὺς Κύπριος ὁ πρῶτος καθῆκον ὀνομάσας· Κλεάνθης ὁμοίως· Σφαῖρος Βοσποριανὸς, Παναίτιος Ῥόδιος, καὶ ἄλλοι, ἀφ' ὧν ἁρυσάμενος Κικέρων ὁ τῶν Λατίνων μέγιστος ῥήτωρ καὶ μετενεγκὼν εἰς τὴν ἑαυτοῦ φωνὴν συντάξας τε κατὰ τὸν ἑαυτοῦ τρόπον, τοῖς Λατίνοις χρῆμα πολυωφελὲς, ἐδωρήσατο· ὃ δημοσίᾳ ἀναγινώσκοντες καὶ ἀκούοντες συνεχῶς περὶ τῶν ὀφφικίων διαλέγονται· ἡμεῖς δὲ κακῇ τυχῇ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ περὶ τῶν καθηκόντων ἀπιδόλομεν.

Ἔρρωσο, καὶ εἴ τοῦ ἄλλου δέῃ θαῤῥούντως γράφε.

Τάδε τοιαῦτα ἀναπόδοτα Ἀττικῶν ἐστιν, ὡς γέγραπται ἐν Περὶ ἰδιωμάτων. Talem Lascaris epistolam libellumque scriptis ejus minime annumerata, nedum typis edita invenias.

(1) Is, ut plane credo *Georgius* est *Placentinus*, ad quem ejusdem Constantini Epistola inter alias ipsius ad alios exstat infra.

CONSTANTINI LASCARIS

EPISTOLÆ QUATUORDECIM FAMILIARES

(Cod. Gr. Matth. LXXIX, p. 290.)

Κωνσταντῖνος Ἰωάννῃ Πάρδῳ, εὖ πράττειν.

Ἔοικας ἐξ ὧν ἐπέστειλας πάλαι περιμένειν ἐμὲ καὶ τὰ ἐμὰ ἀκοῦσαι ἐπιθυμεῖν· οἶσθα δήτοι πάντ' εἰδότ' ἀγορεύειν χρή. Κάθημαι ἄχθος ἀρούρης ἀπειπὼν τῷ ἄλγει, τὴν ἐνταῦθα διατριβὴν δουλείας ἡγούμενος, καὶ τὴν ἐντεῦθεν μετάστασιν, κοινὴν δυστυχίαν· τί γὰρ ἂν ποιοίην, ἢ ποῦ γῆς ἀπίοιμι, αὐτὰρ ἀσθενὴς καὶ δυστυχὴς γεγονὼς ἐν τοιούτῳ χαλεπώτατος καιρῷ; ἐν ᾧ πατρὶς μὲν δούλη αἰσχίστων Βαρβάρων, καὶ πᾶσα Ἑλλὰς, οὔτε δὲ βασιλεία οὔτε πολιτεία ἡμῖν ὑπολείπεται, πάντα δὲ δοῦλα καὶ φόβου καὶ κινδύνου μεστά. Εἰ μόνος μὲν ἦν, οὐκ ἂν ὠκνουν καὶ τὰς στήλας τοῦ Ἡρακλέους ἰδεῖν· νῦν δὲ δοῦλος διὰ τοὺς ἐμοὺς, ἀνάγκη πάντα φέρειν καὶ τοῦ τυχόντος ἀντέχεσθαι ᾗ φασι τὸν πολύποδα ἐν χειμῶνος καιρῷ· καὶ ἐν μεταιχμίῳ δυοῖν ὄντα κακοῖν τὸ μὴ χεῖρον αἱρεῖσθαι. Ὅταν μὲν γὰρ τὰ παρόντα διανοοῦμαι δεινὰ, καὶ τὴν ἐνταῦθα θηριότητα, οὐ μόνον Μεδιόλανον καὶ τὰς ἐκεῖσε πόλεις ποθῶ, ἀλλὰ καὶ τὰς Βρεττανικὰς νήσους· καὶ εἰ βούλει γε τὰς Μακάρων. Ὅταν δὲ πάλιν τὴν ἄγαν ἀγνωμοσύνην τῶν τυραννούντων ἐνθυμηθῶ καὶ τὴν ἀφόρητον ἐκείνην ἄμισθον παιδαγωγίαν, μετάμελος γίνομαι, καὶ μᾶλλον τὰς Φιλοξένου λατομίας ἑλκοίμην ἢ τοιούτοις συνεῖναι τυράννοις. Ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἑνὶ δουλεύων κἀκείνῳ φιλοσόφῳ καὶ δυνάστῃ οὐκ ἔφερεν, ἀλλ' ἀποδρὰς ἐς Τάραντον ᾤχετο. Ἐγὼ δὲ σκήνει ἀνδρῶν κακοήθων πῶς ἂν οἷός τε εἴην συζῆν; Ῥώμην μὲν τὴν νέαν Βαβυλῶνα καὶ τροφὸν πάσης κακίας, οὐδ' ἰδεῖν ἀξιῶ· Νεάπολιν δὲ τὴν ἀχάριστον φεύγω ἀκούων· πεπείραμαι γάρ. Εἰ δὲ παθών τι νήπιος ἔγνων καὶ τὰ παθήματα τοῖς ἀνθρώποις μαθήματα, ἀνοητότατος ἂν εἴην τὸν ἀνάγυρον πάλιν κινῆσαι· οὔτε γὰρ μισθὸς παρὰ τῶν ἀκουόντων οὔτε πρὸς τοῦ κρατοῦντος· χωλοὺς μὲν γὰρ καὶ τυφλοὺς ἐλεοῦντες διδόασι· σοφοὺς δὲ μισοῦντες ἀπελαύνουσι· καὶ νομικοὺς μὲν μισθοῦντες κερδαίνουσιν· ἰατροὺς δὲ νοσοῦντες μόλις ὁρῶσι· φιλοσόφους δ' οὐδ' ἰδεῖν ἀξιοῦσι· ποιητῶν δὲ καὶ ῥητόρων ὡς μαινομένων καταγελῶσι· καὶ ἵν' οὕτως εἴπω, μεστὰ μὲν τὰ βασίλεια κολάκων καὶ βωμολόχων· ἐπὶ θύρας δὲ δυνατῶν ἀσελγεῖς εὐτυχοῦντας ἰδεῖν ἔξεστι· λόγων δὲ Ἑλληνικῶν λόγος οὐδείς· ἀλλ' ἀπελήλατο μὲν Ὅμηρος πανταχόθεν· καταπεφρόντητο δὲ Δημοσθένης· καὶ Πλάτων· πανταχοῦ δὲ τυραννικὰ ἄφαντος, καὶ ἀνελευθερία πολλῷ πλείων τῆς τοῦ Σισύφου· καὶ πάντ' ἂν ὁρῷεν ἢ μισθώσαιντο Ἕλληνα· εἰ δ' ἀπιστεῖς, πειθέτω σε ἡ τῶν βροτῶν ἔλεγχος διάπειρα.

Ἡ μὲν γὰρ τῶν τυραννούντων φειδωλία Θεόδωρον ἐς ἄκρον πάσης σοφίας ἐλαληκότα ἐς Καλαβρίαν ἀπήλασε, καὶ ἐν Πολυκάστρῳ, φεῦ! ἀδόξως θανεῖν ἠνάγκασεν· Ἀνδρόνικον δὲ τὸν Καλλίστου ἐς τὰς Βρεττανικὰς νήσους, ὅπου φίλων ἔρημος τέθνηκε· Φραγκούλιον δὲ ἄνδρα σοφὸν οὐκ οἶδα ποῦ τῆς Ἰταλίας· Δημήτριον δὲ ἐς τὴν πατρίδα ἐπανήκειν Βαρβάροις δουλεύοντα· παραλείπω δὲ τὸν σοφὸν ἐμὸν καθηγητὴν Ἰωάννην τὸν Ἀργυρόπουλον, ἐν μέσῃ Ῥώμῃ πενόμενον καὶ καθ' ἑκάστην τὰς ἑαυτοῦ βίβλους ἀποδιδόμενον· οὐκ ἔστι νῦν Ῥώμη ἐκείνη, οὐδὲ οἱ θαυμαστοὶ ἐκεῖνοι πολῖται Ῥωμαῖοι, οἷς ἅμα Λατινικῶν λόγων καὶ Ἑλληνικῶν ἔμελλεν· οὐκ ἔστι Νεάπολις ἀποικία Χαλκιδέων καὶ Ἀθηναίων τὸ γυμνάσιον τῶν Ἑλληνικῶν λόγων, εἰς ἣν Ῥωμαῖοι τρέχοντες ἤρχοντο. Πάντα φρυῦδα καὶ μεταμεμορφωμένα· ταῦτα καὶ τὰ τοιούτων ἀναπολῶν κάθημαι, ὁρῶν ἐπὶ οἴνοπα πόντον, καὶ τὴν σὴν φίλην Σκύλλην καὶ Χάρυβδιν, καὶ τὸν ἐπικινδυνότατον τοῦτον πορθμὸν, ἀλγῶν μὲν τὸ μένειν, δακρύων δὲ τὸ μὴ δύνασθαι πλεῦσαι, ἀπορῶν δ' ὅ τι ποιεῖν χρὴ ἢ ὅπου γῆς ἴω· Θεὸς δὲ μόνος καθ' ὑμᾶς τοὺς ποιητὰς ἀναρπάξας ἄλλῃ κομίσαιτο· ἢ δ τοῖς ἄλλοις φρικτὸν, τοῦτο ἡμῖν ὡς ἡδὺ ἐπαγάγοι· ἵν' ἀπαλλαγέντες τῶν ἐνταῦθα μυρίων δεινῶν ἐς τὸν ἀπαθῆ ἐκεῖνον βίον μεταστῶμεν. Σὺ δὲ νέος ὢν καὶ φιλόψυχος τοσοῦτον διαβιῴης, ὅσον ὁ ἡδυεπὴς Νέστωρ οὗ πάλαι τὴν γλῶτταν μετέσχες· καὶ περὶ τὴν ἱερὰν φιλοσοφίαν σπουδάζοις, ἧς τέλος τὸ ὁμοιοῦσθαι θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ. Ἔρρωσο, καὶ ἡμᾶς μὴ περίμενε.

Τῷ ἀδελφῷ Ἰωάννῃ.

Εἰ καὶ μὴ πρότερον ἐτύγχανον ἀκούσας τὰ σὰ, ὅμως τούτων αὐτὸς μάρτυς ἀξιόπιστος ἀναδέδειξαι. Τὸ γὰρ οὕτω μὲν περικαλλῶς ἐπιστέλλειν, πρὶν δὲ τυχεῖν καὶ ἀπόντας ποθοῦντα ξένους παρασκευάζειν, παιδείας ἂν οἶμαι οὐ τῆς τυχούσης καὶ ἀρετῆς· αἷς ἄριστα χρώμενος ἕλκεις πάντας πρὸς σεαυτὸν ὥσπερ ἡ μαγνῆτις τὸν σίδηρον· καὶ νῦν προὔφθης νικήσας, ἥττημαι δ' ἐγώ· ἀλλὰ δυοῖν ὄντοιν φίλοιν οὐκ ἧττον μετέχω καὶ νενικημένος τῆς νίκης· κοινὰ γὰρ τῶν δι' ἀρετὴν φίλων. Εἰ δὲ σὺ μὲν τοιοῦτος ὢν φιλεῖς, ὁ φιλούμενος δὲ τῷ φιλοῦντι φίλος καὶ τῶν εἰδότων ἀντιφιλεῖν, συστῶμεν φιλίαν τὴν δι' αὐτὴν αἱρετὴν, ἣν δι' ἀρετὴν γινομένην μόνην καὶ πρώτην καὶ βελτίστην οἱ σοφοὶ προσηγόρευσαν· συστάσει δὲ αὐτῆς ὄμμασι τῆς ψυχῆς καὶ γράμμασι χρώμεθα. Οὐ γὰρ

ἡ διὰ συνήθειαν τοῖς πολλοῖς γινομένη βέβαιος οὖσα διατελεῖ· τὸ γὰρ χρήσιμον ἀεὶ προβαλομένη, ταχίστα διαλύεται κολακεία τις μᾶλλον οὖσα· ἀλλ' ἡ ταῦτα ἔθη καὶ ἤθη ἐπιτηδεύματά τε καὶ πράγματ' αἱρουμένη· μηδὲν, τῆς ἀπουσίας ταύτης λυμαινομένης ὥσπερ οὐδὲ τῆς παρουσίας ἐκείνῃ συναγωνιζομένης· τούτοις τοίνυν θαῤῥῶν καὶ μὴ τοῖς λόγοις τοῦ δεῖνος, τοιοῦτόν τε ὄντα μὲ ἡγούμενος περὶ σὲ οἷον σαυτὸν περὶ ἐμέ· ὁ γὰρ φίλος ἄλλος αὐτὸς, χρῶ τιθὶ ἐμοῖς ὡς τοῖς σοῖς· κοινότης γὰρ καὶ ἰσότης τῆς ἀληθοῦς φιλίας τὸ ἴδιον, τὴν δὲ ἐπιστολὴν ἴσθι τοσοῦτον Ἑλληνικῆς μετέχουσαν φράσεως, ὥσθ' Ἑρμοῦ καὶ Μουσῶν εἶναι δοκεῖν· ταῦτά τοι οὐ πείσεις οὐδ' ἣν πείσῃς ἡμᾶς ἐπιλαβέσθαι τῶν σῶν· εἰ δὲ καὶ περιεργέστερον ταύτην σκοπῆσαι χρεών, συσκεψόμεθα ὅτ' ἐν αὐτῷ συνεσόμεθα· σύν τε δύο ἐρχομένῳ φασὶν. Ἔῤῥωσο.

Τῷ αὐτῷ.

Ὁ μὲν μοναστικὸς βίος πραότητα παντελῆ τοὺς ἑαυτοῦ οἰκείους διδάσκων τὰ μὲν ἑαυτῶν παρακελεύεται ὡς οἷόν τ' ἐλαττοῦν, τὰ δὲ τῶν ἄλλων ἐπαίρειν· ὁ δ' ἠθικὸς τὸ μέσον αἱρούμενος, ἐν ᾧ ἀρετὴ, ἄτερον μὲν τῶν ἄκρων ὡς ὑπερβάλλον, ἄτερον δὲ ὡς ἐλλεῖπον ἀναίνεται· σὲ δὴ τῷ πρώτῳ περὶ τοὺς ἄλλους χρῆσθαι μαθόντα, βουλοίμην περὶ ἐμὲ τῷ δευτέρῳ· καὶ μήτε τὰ ἐμὰ ἀνάξια τοῦ ἐπαινεῖσθαι τοσοῦτον ἀναρτᾶν, ὥστ' ἀλαζόνα παρασκευάζειν, μήτε τὰ σὰ δῆλα πᾶσι τοσοῦτον φαυλίζειν, ὥστε τὸ μὴ ὂν τοῦ ὄντος αἱρεῖσθαι δοκεῖν· δεῖ τοίνυν τοῦ μέσου ἐχόμενον, περὶ ἑκατέρου οὕτω φρονεῖν, ὡς ὁ τῆς φιλίας ἀπαιτεῖ νόμος· ἄλλως γὰρ ἄνω ποταμῶν τοῦτο δὴ τὸ λεγόμενον. Ἔῤῥωσο, καὶ τὰς τῶν ἀποριῶν λύσεις ἀνάγνωθι· καὶ εἴ σε ἄλλαι λήψονται μὴ κατόκνει γράφειν.

Ἀνδρέᾳ Κρημωνεῖ.

Καὶ τἆλλα μὲν τῆς ἐπιστολῆς σου χαρίεντα· χαριέστερον δὲ πάντων ἡ τῆς νόσου ἀπαλλαγὴ, ἧς φάρμακον οἶμαι τὴν πατρίδα αὐτὴν καὶ γονεῖς καὶ φίλους καὶ τὴν ἐλευθερίαν, ἧς οὐδὲν ἄμεινον οὐδ' ἥδιον· χαῖρε δὴ συζῶν τοῖς σοῖς ἐλευθέρως· ἀπαλλαγεὶς τῶν μυρίων δεῖν, καὶ τῶν λόγων ἀντιποιοῦ, οἷς καὶ σαυτὸν καὶ ἄλλους κοσμήσεις. Ἔῤῥωσο.

Τῷ Καρόλῳ.

Σὺ μὲν οὐ μόνον ἐξ ὅτου ἐντεῦθεν ἀπεδήμεις ἡμῶν καὶ τῶν λόγων ἐπελάθου, ἀλλ' ἀφ' ἧς ἡμέρας ἤρξεις σαυτὸν ἀπιέναι μέλλοντα. Τοῦτο δὲ μαρτυρεῖ καὶ τοῦτο τὸ μήτε ἡμῖν ἐπιστεῖλαι μήτε περὶ λόγου ἑκατέρου σπουδάζειν· ὅ τινος ἂν εἴη ἢ νέου, ἀμελοῦς μὲν περὶ τὰ καλὰ, ἐπιμελοῦς δὲ περὶ τὰ παίγνια· οἷς τοσοῦτον ἐκδέδοσαι ὥστε πάντων καὶ βιβλων καὶ διδασκάλων ὀλιγωρῆσαι. Ἔῤῥωσο, καὶ τὴν βίβλον ὡς τάχιστα πέμψον.

Γεωργίῳ Πλακεντίνῳ.

Προσεκομίσθη μοι τὰ σὰ γράμματα· οἷς καὶ ἀπὼν τὰ τῶν πελαργῶν μιμούμενος τὴν περὶ ἐμέ σου εὐγνωμοσύνην ὥσπερ παρὼν ἀνέφηνας· πάντα ποιεῖν ὑπισχνούμενος· οὗ τοσαύτην οἶδά σοι χάριν, ὅσην ἂν εἰ ἔργοις αὐτοῖς τὰ ὑπεσχημένα ἐποίεις· συγχαίρω δέ σοι περὶ τὴν ἱερὰν φιλοσοφίαν σπουδάζοντι· ἣν ἄκρον ἀγαθὸν οἱ παλαιοὶ νομίσαντες, οὐκ ἄνευ λόγου τίκτην τεχνῶν καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν προσηγόρευσαν· καὶ ἔτι ὁμοίωσιν Θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ· δι' αὐτῆς γὰρ εἰδῆσιν τῶν πάντων λαβόντες καὶ ἑαυτοὺς ῥυθμίσαντες ἄνδρες θεῖοι ἐφάνησαν· ταῦτά τοί σε παραινῶ παντὶ σθένει αὐτῆς μετασχεῖν δι' ἣν τἆλλα μεμάθηκας. Ὥσπερ γὰρ πολλὰς μὲν πόλεις ἰδεῖν χρήσιμον, ἐνοικῆσαι δὲ τῇ καλλίστῃ βέλτιστον, οὕτω μετὰ τἆλλα αὐτὴν εἰδέναι χρεών, ἵνα μὴ πάθῃς ὃ Βίων ὁ φιλόσοφος ἔλεγε· τοὺς γὰρ τἆλλα μὲν μαθόντας, φιλοσοφίαν δὲ ἀμελήσαντας ταυτὸν παθεῖν τοῖς μνηστῆρσι τῆς Πηνελόπης ἔφασκεν οἳ μὴ δυνηθέντες αὐτῇ πλησιάσαι, ταῖς θεραπαίναις ἐμίγνυντο. Σπουδαστέον δὴ καὶ πονητέον τὰ δυνατὰ ἅμα τοῖς δούλοις καὶ τὴν βασιλίδα καρποῦσθαι, ἧς τέλος γνῶσίν τε θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὁ σοφὸς ἔφησε Πλάτων. Ἔῤῥωσο, καὶ τὴν βίβλον τοῦ Διογένους μοι πέμψον.

Τῷ Καρόλῳ.

Τὸ ὑπὸ τῆς ἄγαν σπουδῆς ὠχριάσαι βλαβερὸν μὲν τῷ σώματι, ἐπωφελὲς δὲ τῇ ψυχῇ καὶ μεγίστου ἐπαινεῖν αἴτιον· τοῦτο καὶ Ἀθηναίους, ὥσπερ χαρακτῆρα μεγίστης σπουδῆς πάσχοντας, πάντες ἐπῄνουν· τοῦτο καὶ ὁ σοφιστὴς Λιβάνιος τὸν Δοσίθεον ἰδὼν πεπονθότα, ἐθαύμασε μὲν αὐτὸν, συνῄσθη δὲ τῷ ἐκείνου δεσπότῃ. Σὲ δὲ μὴ ὑπὸ σπουδῆς λόγων τοῦτο παθόντα, ἀλλ' ὑπὸ τρυφῆς ἢ τῆς ἀμέτρου παιδείας, οὐ μόνον οὐκ ἐπαινετέον, ἀλλὰ καὶ τὰ μέγιστα πεμπτέον, λόγῳ μὲν σοφίᾳ χαίροντα, ἔργῳ δὲ ἀσωτίᾳ καὶ τῇ περὶ τὸ ζῆν ἀταξίᾳ· οὐ γὰρ ζῶμεν ἵνα κατεσθίωμεν, Κάρολε· τοῦτο γὰρ Σαρδαναπάλου καὶ τῶν ὁμοίων ὅσοι τὴν εὐδαιμονίαν ἐν τῇ γαστρὶ διορίζουσιν· ἀλλ' ἐσθίομεν ἵνα ζῶμεν, τοῖς μετρίοις ἀρκούμενοι, οἷς καθαρεύων ὁ νοῦς τοῖς μαθήμασι τρέφεται· ταῦτα γὰρ τροφὴ τῆς ψυχῆς ὥσπερ τὰ σιτία τοῦ σώματος· ταῦτά τοί σε καὶ ἀπόντα παραινῶ ἀντέχεσθαι μὲν λόγων, ἀπέχεσθαι δὲ τῶν ἀμέτρων σιτίων, ἵνα μὴ τὸ δεσμωτήριον τῆς ψυχῆς πιαίνων οὐ μόνον αὐτὴν φαυλοτέραν ἀποφήνῃς, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τοσοῦτον ἀσθενὲς ὥσθ' ἅμα τοῖς τῆς ψυχῆς καὶ τὰ τοῦ σώματος ἀποβαλεῖν. Ἔῤῥωσο, καὶ τὰ βιβλία μοι πέμψον.

Θεοδώρῳ τῷ Γαζῇ.

Ἡ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλία ὀκνοῦς μὲν περὶ τὸ γράφειν ἐποίησεν, ἀμνήμονας δὲ οὔ. Τίς γὰρ οὕτως ἠλίθιος ὅς ἂν ἀμνημονοίη τοῦ σοφοῦ Θεοδώρου ὃν ἡ φύσις πατέρα λόγων καὶ καθηγεμόνα ἀνέπλασε, καὶ οἷον φωσφόρον δυεῖν γλώτταιν; Ἢ τίς οὐκ ἂν ἕλοιτο παριδὼν τὰ οἰκεῖα παρὰ σοὶ τὰς διατριβὰς ποιεῖσθαι, καὶ θοίνης ἀπολαύειν καινῆς πολλῷ ἡδίονος ἀμβροσίας καὶ νέκταρος; Ἢ τίς ἂν ἡμῖν παραμυθία πάλαι μὲν ποθοῦσι, τάχιον δὲ ἅμα τῷ ἰδεῖν ἀποβαλοῦσιν; Ὦ δυστυχεῖς μὲν ἡμεῖς κωλυόμενοι συνεῖναί σοι· εὐτυχεῖς δὲ Καλαβροὶ πλέον ἢ ὅτε τὸν σοφὸν ἔσχον Πυθαγόραν· ὦ ἑβδαλίμων Λοκρὶς ἢ νῦν μᾶλλον γαυριῶσα ἢ ὅτε Τίμαιον καὶ Ζάλευκον ἀνέ-

φυσας· ἔσχες μὲν πρὶν ἐπίσκοπον τὸν σοφὸν Ἀθανάσιον, καὶ νῦν δι' αὐτὸν τὸν τῆς σοφίας κολοφῶνα Θεόδωρον· ὦ Σιβύλλα μάντις ἀψευδής, πῶς τὸν Πυθαγόραν μὲν προϊδοῦσα, ἧξειν Ἰταλιώτησιν ἄνδρα σοφὸν προεθεσπίσω; Τοιοῦτῳ δ' ἄνδρα ἀπεσιώπησας, ἢ περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπαρχίας σπεύσασα, τὰ τέλη ὤκνησας προειπεῖν διὰ τὴν δυστυχίαν τοῦ γένους· εὐδαίμονες τῷ ὄντι οἱ καθ' ἑκάστην κατατρυφῶντες· ἀνευδαίμονες δὲ καὶ πάσης κατηγορίας ἄξιοι οἱ πάλαι μὲν καρπούμενοι, καὶ νῦν ἀπιέναι ἀφέντες· ἔδει πάντα παθεῖν ἢ τοιοῦτον ἀπλεῦσαι· ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν ὑπὸ τοῦ ἄγαν τύφου λημῶσι· σὺ δὲ ὃ ἤρξω εἰς κοινὴν ὠφέλειαν τέλεσον. Ἔρρωσο.

Ἀθανασίῳ ἐπισκόπῳ.

Πολλάκις κατ' ἐμαυτὸν γενόμενος κατεδόησα καὶ τύχης καὶ βασιλέων καὶ ἀρχιερέων αὐτοῦ τοιοῦτον ἄτομον ἐν μέσοις ἀγροίκοις ἐόντων συναγελάζεσθαι· καὶ φωσφόρον κελαινοῖς νέφεσι συγκαλύπτεσθαι· καὶ μὴ ἀρχιεπίσκοπον θαυμαστῆς πόλεως ποιησάντων· ἵν' αὐτός τε ἀξίως διάγοις καὶ ἄλλοι ὠφεληθεῖεν· ταῦτα δὴ καὶ τὰ τοιαῦτα ἀναλογιζόμενος ἤλγουν τὴν Λοκρίδα Σκυθῶν ἐρημίαν ἡγούμενος· ἐπεὶ δὲ τὸν σοφὸν Θεόδωρον ἔσχες ἑταῖρον, πῶς οἴει με χαίρειν· καὶ παλινῳδίαν ᾄδων εὐτυχεστέρους τοὺς παρ' ἡμῖν κρημνοὺς τῶν ἐνταῦθα διατριβῶν νομίζω· ὄντως Θεὸς ἁρπάξας ἐκεῖνον ἀνήγαγε σύνοικον τοιοῦτον ποιήσας, οὗ παρόντος ἀνενδεὴς πάντων τυγχάνεις. Ἔρρωσο.

Τῷ αὐτῷ.

Ἐπανῆκον οἱ πρέσβεις πλὴν τοῦ δαπανῆσαι τὰ χρήματα οὐδὲν ἄλλο ἀνύσαντες· ὁ γὰρ καρδηνάλις ᾧ τὰ μάλιστα ἐπεποίθει οὐ τοσοῦτον χαίρει τῷ ἐρυθρῷ πίλῳ ὅσον τῷ καπνῷ τῆς ἐπιγραφῆς· τὰ δύο οὐ μόνον αὐτῷ ἐνδοῦναι ἠθέλησεν, ἀλλὰ καὶ θυμωθεὶς ζητῆσαι τολμήσαντι· ὥστε ἄνευ τοῦ μηδὲν πρᾶξαι καὶ ἐχθρὸν αὐτὸν κατεστήσαμεν. Ἔρρωσο.

Γάτῳ ἐπισκόπῳ.

Ἀπέδωκέ μοι τὴν σὴν ἐπιστολὴν ὁ χρηστὸς Πέτρος, βραχεῖαν μέν, τῆς σῆς δὲ σοφίας καὶ ἐλευθεριότητος ἀξίαν· τό τε γὰρ πλείστην εἰδέναι χάριν, δώρων τε τὰ μὲν πέμψαι τὰ δ' ἐπαγγέλλεσθαι, φύσεώς ἐστι πάντα νικώσης· ἦν ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων ἐσχηκώς, εἰκότως εἰς ὃ τυγχάνεις ἀνῆλθας· χρημάτων μὲν καταφρονήσας, σοφίας δὲ ἐρασθείς, ᾗ πλοῦτος καὶ κῦδος κατὰ τὸν εἰπόντα ὀπηδεῖ· ἐβουλόμην δέ σε τῶν ἀναγκαιοτέρων μεμνῆσθαι· οὔτε γὰρ δέον εὐχερὲς πάντας εὐεργετεῖν ἐν τοιούτῳ καιρῷ, οὔτε με τοσοῦτον ἐνδεῆ ὥστε εὖ παθεῖν δεῖσθαι ὀλίγοις ἀρκούμενον. Ἐπεὶ δὲ καὶ διαλεγόμενος νικᾷς καὶ εὐεργετῶν πλεῖον δωρεῖσθαι ἢ λαμβάνειν ἀξιοῖς, τῆς τε δωρεᾶς καὶ τῶν ἐπαγγελιῶν πλείστη σοι χάρις· καὶ πολλά σοι γένοιτο πρὸς Θεοῦ ἀγαθά· ἵνα δύναιο πάντας εὖ ποιεῖν. Ἔρρωσο.

Τῷ αὐτῷ.

Ἀποδημήσαντός σου ἐντεῦθεν οἱ τῆς πατρίδος διοικηταὶ καλέσαντες καὶ τὴν μεγάλην βουλὴν ἐψηφίσαντο μὴ μόνον τὰς βίβλους ἐᾶσαι ἐκπεμφθῆναι, ἀλλὰ καὶ ἃς πρὶν ἔλαβεν ὁ δεσπότης ἀπαιτῆσαι· κἀμοὶ κέλευσμα προσέθεσαν καὶ τίμημα πεντήκοντα ταλάντων εἰ πέμψοιμι· φροντιστέον δὴ ἄλλως, καὶ οὐ δι' ἐμοῦ· οὐ γὰρ δίκαιον ξένον ὄντα πειράσασθαι ὀργῆς τῶν ἐνταῦθα. Ἔρρωσο.

Βησσαρίωνι καρδηναλίῳ.

Ἀποδημήσαντος τοῦ σοφοῦ Γάτου πάντα μὲν ἔλεξα, πάντα δὲ ἔπραξα, πάντων δὲ ἐδεήθην ὅπως ἀδείᾳ ἐπιτυχὼν πέμψω τὰς βίβλους· οἱ δὲ ὁμοταὶ καλέσαντες καὶ τὴν μεγάλην βουλὴν ἐψηφίσαντο μὴ μόνον δίκαιον εἶναι ταύτας ἐκπεμφθῆναι, ἀλλὰ καὶ ἃς πρὶν ἔλαβες ἀποδοῦναι γράψαι· τίς δὲ Μεσσηνίοις μεταπεῖσαι δύναιτο; Σὺν δ' ἂν εἴη ἄλλως ἐκφροντίσαι· δι' ἐμοῦ γὰρ οὐχ οἷόν τε ξένου ὄντος καὶ ἀδυνάτου.

Τῷ αὐτῷ.

Μόλις ποτὲ καὶ χρόνῳ ἐκπολιορκήσαντες τὸν μιαίφονον ἀπελάβομεν οὐγγίας τρεῖς· τὰς δὲ λοιπὰς ὑπόσχεται μέν, οὐ δώσει δὲ δυνάστης ὢν φύσει καὶ ἑαυτὸν τῶν ἄλλων προτιμῶν· σὸν δ' ἂν εἴη καὶ τῆς σῆς ἀξίας τῷ ἡγουμένῳ τὰ λοιπὰ προσθεῖναι προστάξαι, καὶ ἀναγκάσαι μὴ ἀδικεῖν ὃν οὐ χρή.

Cod. Græc. Matrit. LXXII, f° 140 : Περὶ Ἀδάμ. Σύνοψις ἱστοριῶν ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως συναχθεῖσα ἐκ διαφόρων ἱστορικῶν· *De Adamo. Synopsis historiarum a Constantino Lascari e variis historicis collecta. Incipit :* Ἀδὰμ ὁ πρωτόπλαστος ἐκ τῆς Εὔας ἐγέννησε τρεῖς υἱούς· τὸν Κάϊν, τὸν Ἄβελ, καὶ τὸν Σήθ.

Hujusmodi Synopsis initium ab Adamo ducit, finem habet in Constantino Palæologo, Græcorum imperatorum ultimo, sub quo a Turcis Constantinopolis expugnata ; cujus expugnationis tempus ita Lascaris et oculatus ipse testis, et captivus, refert : Καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ αὐτοῦ (Κωνσταντίνου) ἔτει ἑάλω ἡ Κωνσταντινούπολις αἴσχιστα καὶ ὠμότατα ὑπὸ τῶν ἀθέων Τούρκων τῇ κθ' τοῦ Μαΐου μηνὸς ἡμέρᾳ τρίτῃ πρωΐ, ἔτει ,ςϑξ'. Καὶ αὐτὸς ἁπίθανε σὺν ἄλλοις πολλοῖς. Id est : *Secundo hujus* (*Constantini*) *anno Constantinopolis fœdissime ac crudelissime ab impiis Turcis capta est* (*die*) 29 *mensis Maii, feria tertia, summo mane, anno* 6961 (*Christi* 1453) *et ipse cum multis aliis occidit.* Tum patriæ suæ his verbis lamentatus excidium : Καὶ ἐπὶ τούτου ἀπώλετο ἡ βασιλεία τῶν Ῥωμαίων καὶ ἡ ἐλευθερία καὶ εὐγένεια καὶ λόγοι καὶ πλοῦτος καὶ πᾶν ἀγαθόν, nempe : *Sub hoc periit Romanorum imperium, et libertas, et nobilitas et disciplinæ, et divitiæ, et omne bonum*, addit continuo has voculas : Καὶ ἐγὼ ἑάλων, *et ego captus fui.*

Statim post hæc idem Lascaris Demetrii ac Thomæ, ejusdem Constantini imperatoris fratrum, Peloponnesi despotarum, casus, eorumque sobolis seriem, variosque item eventus breviter enarrat. Quorum Historiæ particulam, cum alibi forsan minime occurrat, hoc loco apponendam æstimavi.

Postea vero captæ sunt Trapezus, et Triballis, A et omnis Peloponnesus, dum alii fratres Demetrius et Thomas essent ibi despotæ. Demetrius autem una cum conjuge et filia Hadrianopolim abductus est, quæ illi præmortuæ sunt; ipse vero a Turca Mahumete militare stipendium obtinuit. Thomas, ultimus frater, cum uxore et liberis fuga prægressus, in Corcyram venit; inde Romam sub Pio summo pontifice, viventibus cardinale Bessarione, et Isidoro episcopo Russiæ. Vixit Romæ annos aliquot; ibi decessit, ejusque filiam Russiæ imperator uxorem duxit. Duos ejusdem filios aluit Ecclesia Romana. Junior quidem Manuel fugiens, Constantinopolim se contulit ad Turcam, Romanorum gentis interfectorem; ibique vixit. Prior vero Andreas nunc Romæ, nunc alibi ut circulator B oberravit ætate nostra, anno 6909 (Christi 1401). Prima ejus filia ante (urbis) expugnationem despotæ Serviæ nupsit. Eo defuncto, ipsa superfuit vidua cum duabus filiabus, quarum priorem uxorem duxit despota Sanctæ Mauræ insulæ ex qua filium procreavit Don Carolum, et filias tres, formosissimas sanctissimasque, Remusiam, Leonoram, et Mariam; secundam vero filius Seeterus.

Μετὰ δὲ ταῦτα ἑάλω καὶ ἡ Τραπεζοῦς, καὶ Τριβαλλίς, καὶ πᾶσα ἡ Πελοπόννησος, Δημητρίου καὶ Θωμᾶ τῶν ἄλλων ἀδελφῶν δεσποτῶν ὄντων· καὶ ὁ μὲν Δημήτριος ἁλοὺς ἤχθη εἰς Ἀνδριανούπολιν ἅμα γυναικὶ καὶ θυγατρὶ, αἳ προαπέθανον· καὶ μετ' αὐτὰς ἐκεῖνος σιτηρέσιον ἔχων παρὰ τοῦ Τούρκου τοῦ Μαχουμέτου· ὁ δὲ ὕστατος ἀδελφὸς ἔφθασε φυγὼν μετὰ γυναικὸς καὶ παιδίων καὶ ἀφίκετο εἰς Κέρκυραν· κἀκεῖθεν εἰς Ῥώμην ἐπὶ Πίου ἀρχιερέως, ζώντων Βησσαρίωνος καρδηναλίου καὶ Ἰσιδώρου τοῦ Ῥωσίας. Ἔζησε δέ τινα ἔτη ἐν Ῥώμῃ, κἀκεῖ ἐτελεύτησε· καὶ τὴν μὲν β' θυγατέρα αὐτοῦ ἔγημεν ὁ βασιλεὺς τῆς Ῥωσίας, τοὺς δὲ δύο υἱεῖς ἡ Ῥωμαϊκὴ ἔτρεφεν Ἐκκλησία· καὶ ὁ μὲν νεώτερος Μανουὴλ φυγὼν ἀπῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸν Τοῦρκον τὸν ἀπολέσαντα τὸ γένος τῶν Ῥωμαίων· καὶ ἔζη. Ὁ δὲ πρῶτος ὁ Ἀνδρέας ποτὲ μὲν ἐν Ῥώμῃ, ποτὲ δὲ ἄλλῃ ἐπλανᾶτο ὥσπερ ἀγύρτης ἐφ' ἡμῶν τῷ ,ςϡθ' ἔτει· ἡ δὲ πρώτη θυγάτηρ ἔτυχε πρὸ τῆς ἁλώσεως γήμασα τὸν δεσπότην τῆς Σερβίας· οὗ ἀποθανόντος, αὐτὴ ἐλείφθη χήρα σὺν δυοῖν θυγατέροιν· ὧν τὴν πρώτην ἔγημεν ὁ δεσπότης τῆς Ἁγίας Μαύρας, ἐξ ἧς ἐγέννησε δὸν Κάρουλον ἄρρενα· καὶ τρεῖς θυγατέρας ὡραιοτάτας καὶ ἁγιωτάτας, Ῥεμούσιαν, Λεωνώραν, καὶ Μαρίαν· τὴν δὲ δευτέραν ὁ υἱὸς τοῦ Σκετέρη.

EJUSDEM NOTITIA ALTERA BREVIS

IMPP. CPOLITANORUM

A Theodoro Lascari ad Constantinum III et urbem captam.

Theodorus Lascaris, vir strenuus. Joannes Ducas C Vatatzes. Theodorus Lascaris, Joannis filius. Michael Palæologus Magnus, qui Latinos Urbe expulit. Andronicus ejus filius. Michael Palæologus Tertius. Cantacuzenus Palæologus. Andronicus Palæologus. Manuel ejus filius, cujus ætate nostra (exstitere) filii quinque : primus Joannes, qui imperavit et morbo consumptus interiit; Theodorus, qui Selymbriæ obiit; Constantinus, post Joannem adeptus imperium postremus, quo imperante, urbs ab impiis Turcis capta est, ipse factus sum captivus; Demetrius Hadrianopoli defunctus post Peloponnesi expugnationem, in qua Thomas ultimus, cum uxore liberisque fugiens, Romam venit; ibique decessit, relictis duobus filiis unaque filia, quæ Russiæ imperatori nupsit; filiorum vero prior D Romæ vixit, alter ad Turcas profugus abiit ætate mea.

Θεόδωρος Λάσκαρις, ἀνὴρ γεννάδας. Ἰωάννης Δοῦκας ὁ Βατάτζης. Θεόδωρος Λάσκαρις, ὁ υἱὸς Ἰωάννου. Μιχαὴλ Παλαιολόγος ὁ Μέγας, ὃς Λατίνους ἐδίωξε τῆς πόλεως. Ἀνδρόνικος ὁ υἱὸς αὐτοῦ. Μιχαὴλ Παλαιολόγος Τρίτος. Καντακουζηνὸς Παλαιολόγος. Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος. Μανουὴλ ὁ υἱὸς αὐτοῦ· οὗ υἱεῖς καθ' ἡμᾶς ε'· Ἰωάννης πρῶτος ὁ βασιλεύσας, καὶ κλινήρης ἀποθανών· Θεόδωρος ὁ ἐν Συλημβρίᾳ (1) ἀποθανών· Κωνσταντῖνος ὁ μετὰ Ἰωάννην βασιλεύσας ὕστατον, ἐφ' οὗ ἑάλω ἡ πόλις παρὰ τῶν ἀσεβῶν Τούρκων, καὶ αὐτὸς αἰχμάλωτος γέγονα· Δημήτριος ὁ ἐν Ἀδριανουπόλει ἀποθανὼν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Πελοποννήσου, ἐν ᾗ Θωμᾶς ὁ τελευταῖος, φυγὼν μετὰ γυναικὸς καὶ παιδίων, εἰς Ῥώμην ἀφίκετο· κἀκεῖ τέθνηκεν· ἀφεὶς δύο υἱοὺς καὶ μίαν θυγατέρα, ἥτις ἔγημε τὸν βασιλέα τῆς Ῥωσίας. Οἱ δὲ υἱοὶ ὁ μὲν πρῶτος ἐν Ῥώμῃ διέζη· ὁ δὲ δεύτερος φυγὼν εἰς Τούρκους ἀπῆλθεν ἐπ' ἐμοῦ.

(1) Ea urbs *Herodoto*, *Straboni*, *Ptolemæo*, Σηλυβρία; *Xenophonti*, *Scymno*, *Scylaci*, *Stephano*, Σηλυμβρία, quæ forma Latinis *Melæ* et *Plinio placuit*; *Socrati* vero in *Hist. Tripart.*, Σελυβρία. Eumdem *Theodorum* Cangius, *Hist. Byzant.* pag. 243, *Selybriæ* despotam vocat. Ego vero, ut Auctoris Græci verbis, qui Συλημβρία per metathesin, aut recentiorem usum scripsit, propius accederem, Latine *Selymbriam* malui. Sita porro est in *Romania*. Turcarum provincia, olim *Thracia*, ad Propontidem, leucas 18 occasum versus ab urbe CPoli; eademque hodie, vix immutato nomine, *Selibria* vocitatur.

EJUSDEM

BASILII IMP. SUCCESSORUM NOTITIA

usque ad captam urbem.

Λέων ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Φιλόσοφος ἔτη κς'. μῆνας λη'. A

Μετ' αὐτὸν δὲ Λέων, ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ὁ Φιλόσοφος, ἔτος α', μῆνας η'.

Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος μετὰ Στεφάνου καὶ Κώνου τῶν αὐταδέλφων καὶ γυναικαδέλφων αὐτοῦ ἔτη ιε'.

Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη γ', μῆνας γ'.

Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος οἱ υἱοὶ αὐτοῦ βρέφη ὄντες, μῆνας ς'.

Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς ἔτη ςς" (1).

Ἰωάννης ὁ Τζιμισχῆς ἔτη ς;".

Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος οἱ Πορφυρογέννητοι ἔτη νγ' παρὰ μῆνα ἕνα· καὶ ὁ μὲν Βασίλειος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἔτη ν'· ὁ δὲ Κωνσταντῖνος μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἔτη γ'.

Ῥωμανὸς ὁ Ἀργυρόπουλος ἔτη ε', μῆνας ζ'.

Μιχαὴλ ὁ Παφλαγὼν ἔτη ζ', μῆνας θ'.

Μιχαὴλ ὁ Καλαφάτης ὁ καὶ τυφλωθεὶς εἰς τὸ τίγμα μῆνας δ', ἡμέρας ιε'.

Ζωὴ καὶ Θεοδώρα ἡ Πορφυρογέννητος μῆνας δ'.

Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος ἔτη ιγ', μῆνας ζ'.

Θεοδώρα ἡ Πορφυρογέννητος ἔτος α', μῆνας η', ἡμέρας κ'.

Μιχαὴλ ὁ Γέρων ὁ ἀπὸ Στρατιωτικοῦ, ἔτος α', ἡμέρας ιγ'.

Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνὸς ἔτη β', μῆνας β', ἡμέρας κθ'.

Κωνσταντῖνος ὁ Δοῦκας ἔτη ζ', μῆνας ς', ἡμέρα α'.

Εὐδοκία ἡ γυνὴ αὐτοῦ μετὰ Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ αὐ- C τῶν μῆνας ζ', ἡμέρας ι'.

Ῥωμανὸς ὁ Διογένης μετὰ καὶ τῆς εἰρημένης Εὐδοκίας ἔτη γ', μῆνας η', ἡμέρας κς'.

Μιχαὴλ ὁ υἱὸς Κωνσταντίνου τοῦ Δοῦκα ἔτη ς', μῆνας ζ'.

Νικηφόρος ὁ Βοτονιάτης ἔτη γ', ἡμέρας ς'.

Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ἔτη λζ', ἡμέρας δ'.

Ἰωάννης ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη κδ', μῆνας δ'.

Μανουὴλ Πορφυρογέννητος Κομνηνὸς ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη λζ", ἡμέρας ιε'.

Ἀλέξιος ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Πορφυρογέννητος ἔτη β', μῆνας β'.

Ἀνδρόνικος ὁ θεῖος αὐτοῦ ὁ καὶ Κομνηνὸς ἔτη γ'.

Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος ἔτη θ', μῆνας ζ'.

Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ὁ αὐταδελφος Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου ἔτη η', μῆνας ς'.

Ἀλέξιος ὁ υἱὸς τοῦ Ἰσαακίου μῆνας ς'.

B Ἀλέξιος ὁ Δοῦκας ὁ Μούρτζουφλος ἡμέρας ο'· καὶ αὐτίκα γέγονεν ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων κατὰ τὴν ιβ' τοῦ Ἀπριλλίου μηνὸς τῆς ζ' ἰνδικτ· τοῦ ,ςφιβ' ἔτους· ἐλθόντων καὶ πεσόντων εἰς Χαλκηδόνα, καὶ σκυλευόντων τὰ πέριξ αὐτῆς χρόνον ἕνα.

Θεόδωρος Λάσκαρις ἀνὴρ γενναδας ἔτη...

Ἰωάννης Λάσκαρις Δοῦκας ὁ Βατάτζης ἔτη...

Θεόδωρος Λάσκαρις ὁ υἱὸς Ἰωάννου ἔτη...

Μιχαὴλ Παλαιολόγος ὁ Μέγας, ὁ Λατίνους διώξας τῆς πόλεως, ἔτη...

Ἀνδρόνικος ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη...

Μιχαὴλ Παλαιολόγος τρίτος ἔτη...

Καντακουζηνὸς ἔτη...

Ἀνδρόνικος ὁ Παλαιολόγος ἔτη...

Μανουὴλ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη πέντε υἱοὺς γεννήσας τοὺς καθ' ἡμᾶς· ὧν ὁ πρῶτος Ἰωάννης ὁ Κοῦλις (2) κλινήρης ἔτη· ὁ ποιήσας τὴν ὀγδόην σύνοδον ἐν

(1) ς;". Ita etiam ejusdem *Lascaris* manu scriptum in proxime sequenti imperatore. Similiter in utroque alia manu in vetustiori *Cod.* 85, *fol.* 258, ubi pariter occurrit in *Constantino Heraclii filio* ἔτη α;". , in *Basil sco* ἔτη βς". in *Phoca* ἔτη ης". et sic in multis aliis. Idem denique *Lascaris* inferius in *Manuele Porphyrogennelo Comneno* scripsit ἔτη D λζς". Quid vero sibi velit hæc numeralis notæ pars extrema ς', fateor me prorsus nescire; siquidem utrumque *Nicephorum Phocam* et *Joannem Tsimischen* 6 tantum annos imperasse constat; *Manuelem* autem *Porphyrogennetum* 37 imperium tenuisse significatur. Arithmetici hujus ænigmatis explanationem petiturus, Montfauconii *Palæographiam* adivi; sed ab oraculo illo nullum responsum. Etsi enim multa idem de *Litterarum* formis, nexibus, compendiis disserit; nihil tamen de *Numerorum* Notis habet præter versuum *quinque* particulam, quam ejusdem operis pag. 344 quasi transcurrens ostendit; ac ne vox quidem *Numerus* toto Indice apparet. Quod in tanta Numeros inter ac Litteras cognatione, in tam multiplici illorum ordine, ratione, compositione profecto demireris.

(2) Ὁ Κοῦλις. Sic ab ipso Constantino Lascari perspicuis litteris tum hoc in codice exaratum est, tum in superiori 72 fol. 170 adverso, versu 2, ubi de eodem Joanne sermo. Hanc vocem Cangius in *Glossario Græco* affert usurpatam pro Κουλὸς duplici lambda scripto, quod Claudus significat; adeoque illa in Joannem Palæologum Manuelis filium, imperatorem optime edidit. Is enim a Duca ejus vitæ scriptore ποδαλγίᾳ πιεζόμενος ἐν πολλοῖς ἔτεσιν, *podagra multos per annos conflictatus* fuisse traditur. Jam vero hinc recte colligas, si Joannes Comnenus ob pulchritudinem Καλοιωάννης olim merito appellatus est, hunc ob claudicationem Κουλοιωάννην non inepte cognominari potuisse. Cæterum de hujusmodi cognomento nihil Ismael Bullialdus in suis ad Ducam Notis.

Φλωρεντίᾳ, ἐνώσας Λατίνους καὶ Ῥωμαίους· ἧτις A ὀλίγον διέμεινε.

Δεύτερος Θεόδωρος ὁ δεσπότης ἐν Σηλυμβρίᾳ προαποθανὼν Ἰωάννου ἐπ' ἐμοῦ· καὶ μετ' ἐκεῖνον ὀλίγον ἀπέθανε καὶ ὁ Ἰωάννης τῆς μητρὸς αὐτοῦ ζώσης μοναχῆς.

Μετὰ τὸν Ἰωάννην ἐκλήθη ὁ Κωνσταντῖνος Τρίτος, δεσπότης ὢν ἐν Μυζηθρᾷ, καὶ κύριος τοῦ ἡμίσεως μέρους τῆς Πελοποννήσου· καὶ οὐκ ἐστέφθη· καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ αὐτοῦ ἔτει ἐάλω ἡ Κωνσταντινούπολις αἰσχιστα καὶ ὠμότατα ὑπὸ τῶν ἀθέων Τούρκων τῇ κθ' ἐννάτῃ (1) τοῦ Μαΐου μηνὸς ἡμέρᾳ τρίτῃ πρωΐ ,ςᾠξα' ἔτει· καὶ αὐτὸς σὺν πολλοῖς ἄλλοις ἐκτάνθη· καὶ ἐγὼ αἰχμάλωτος γέγονα· ἐπὶ τούτου ἀπώλετο πάντα τὰ τῶν Ῥωμαίων· καὶ βασιλεία, καὶ εὐγένεια, καὶ λόγοι καὶ πλοῦτος, καὶ B αὐτὴ ἡ ἐλευθερία.

Τέταρτος ἦν Δημήτριος δεσπότης ἐν Μυζηθρᾷ· καὶ πέμπτος ὁ Θωμᾶς δεσπότης τῶν Πατρῶν· καθ' ὧν ὁ ἀσεβὴς Μαχουμέτης στρατεύσας, τὸν μὲν Δημήτριον αἰχμάλωτον λαβὼν ἅμα γυναικὶ καὶ θυγατρὶ εἰς Ἀνδριανούπολιν ἐκόμισεν· ὅπου μετὰ ταῦτα τὸ κοινὸν ἀπέβωκε χρέος, τῆς γυναικὸς καὶ θυγατρὸς προαποθανούσῶν· τὸν δὲ Θωμᾶν ἐφυγάδευσεν ἅμα πᾶσι τοῖς ἑαυτοῦ, ὅστις ἐν Ῥώμῃ ἀφιγμένος ἐπὶ Πίου ἀρχιερέως διέζη· καὶ μετὰ ταῦτα θανὼν κατέλιπε δύο υἱεῖς καὶ μίαν θυγατέρα, ἣν ἔγημεν ὁ βασιλεὺς τῆς Ῥωσίας· τῶν δὲ υἱῶν ὁ μὲν νεώτερος Μανουὴλ ὑπ' ἀπορίας κατέφυγεν εἰς τὸν Τοῦρκον, ὅπου προνοίας τυχὼν καλῶς ἔζη μέχρι τοῦ παρόντος· ὁ δὲ πρῶτος ὁ Ἀνδρέας ἀγύρτης γενόμενος, περὶ πολλὰ τῆς Εὐρώπης πλανᾶται· ἔτει ,ςᾠιθ' ἔτει (2).

(1) ἐννάτῃ. Hæc dictio redundat.

(2) Id *Chronographiæ* fragmentum extrema pars est *Græcorum imperatorum Chronologiæ*, quam Constantinus Lascaris inseruit *Synopsi Historiarum e variis historicis* a se collectarum, quæ exstat cod. 72, fol. 140-176; licet nonnulla et verbis et rebus discrepent ab iis quæ hic legas. Quæ vero de Constantino imperatore, de CP. excidio, de Lascaris captivitate, tum de ejusdem Constantini fratrum, eorumque sobolis variis casibus in illo codice referuntur, ea jam Græce et Latine edidimus supra eodem cod. 72.

CONSTANTINI LASCARIS

CARMINA PARENTALIA.

I.

Pentastichon heroicum in Theodorum Gazam defunctum.

Hic jacet, qui sapientiæ flos exstitit Theodorus	Ἐνθάδε κεῖται ὃς ἦν ἄνθος σοφίης Θεόδωρος·
Gaza, quem peperit, ornavitque disciplinis Græcia;	Γαζῆς· ὃν τέκε καὶ κόσμησε μαθήμασιν Ἑλλάς·
Habuitque Italia luciferum, ut peritum interpretem. C	Ἔσχε δὲ Ἰταλία φωσφόρον ὡς ἑρμηνέα ἴδριν (1).
Si vero urbs parva virum tantum tumulo continet,	Εἰ δὲ μικρὰ πόλις ἄνδρα τόσον κατέχει ἐνὶ τύμβῳ (2)
Ne miretur; sapientia enim ingrata memoria prævalet.	Μὴ ἀγάσῃ· σοφίης γὰρ ἀγνωμοσύνη ὑπερίσχει.

II.

Ejusdem in Phanurium Geracium Rhodium.

Quem Phanurium Rhodus habuit tanquam eximium ornamentum,	Ὃν Ῥόδος εἶχε Φανούριον ἔξοχον ἤδτε κόσμον
Præclaramque animam et corpus fortunamque maximam;	Λαμπρόν τε ψυχὴν ἰδὲ σῶμα τύχην τε μεγίστην,
Hunc amarus juvenem eripuit præter spem Orcus,	Τοῦτον ὁ πικρὸς ἔφηβον ἀέλπτως ἥρπασεν ᾅδης
Dignum cœlo vivere ad summam usque senectutem.	Ἄξιον ὄντα πολῷ ζώειν μέχρι γήρως ἄκρου.

(1) Huic vocabulo ἴδριν Lascaris manu, velut ambigentis, ascriptum est ἢ ἄκρον, id est: *vel summum.* D

(2) Ejusdem tanquam emendantis manu, his vocibus ἐνὶ τύμβῳ superscriptum ἐνὶ κόλπῳ, id est: *in sinu.*

III.

Κωνσταντίνου τοῦ Δασκάρεως ἐπίγραμμα εἰς τὸν ἄρχοντα τῆς Ἱσπανίας. Constantini Lascaris epigramma (funebre) in principem Hispaniæ (1).

Κοίρανος ὅς γ' ἦν κόσμιος Ἑσπέρων μεγαθύμων
Ἠδ' ἐθνέων πολέων νήσων τ' εἰναλίων
Μουνογενὴς τε ὗὶς μεγάλων βασιλέων ἐπιεικέων,
Νυμφίος εὐδαίμων ἔξοχος ἡρώων,
Τοῦτον, φεῦ ! ἡ μοῖρα πολύδακρυς ἥρπασεν ἄφνω
Ἄξιον ὄντα βιοῦν Νέστορος αἰῶνας.

A Qui modo magnanimum princeps florebat Hesperum
Per populos, urbes, æquoreasque domos ;
Celsorum atque pium qui proles unica regum,
Augusta felix conjuge sponsus erat ;
Hunc sors, heu! subito lacrymabilis abstulit ictu,
Nestoris hunc dignum vivere sæcla senis.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς Φερδινάνδον τὸν Κούνιον, κοίραν Σικελίας. Ejusdem in Ferdinandum Cunium (2), *Siciliæ rectorem.*

Ἐνθάδε κεῖται Φερδινάνδος ὁ Κούνιος ἥρως
Κοίρανος ἰσόθεος Τριναχρίης ἀπάσης·
Εἶδος ἀνακτόριος ψυχήν τε καὶ ἤθεα πάντα
Τῶν ἀρετῶν τέμενος, ἠδὲ φιλοσοφίης.

Τοῦτον ἔκλαυσε χορὸς λαγίων ἀγαθῶν τε βροτῶν γε
Ἤπιον ὡς πατέρ'· ὡς κοσμόπολιν ὅσιον
Οὗ τὸ βρετὸν, φεῦ ! τῷδε λίθῳ βασιλικὰ τίθανται,
Ψυχὴ δ' ἐς μακάρων χῶρον ἐκοῦσ' ἀνίβη.

IV.

Κωνσταντίνου τοῦ Δασκάρεως ἐπὶ τῷ Γεωργίῳ B Ῥάλῃ.

Εἰ θρῆνος οὐκ ἦν ἐν βροτοῖς, νῦν ἦρξεν ἄν·
Λύπη τε καὶ πένθος γόος τε καὶ ἄχος·
Τέθνηκε φεῦ ! Γεώργιος Ῥάλης νέος
Καλὸς κἀγαθὸς φιλόστοργός θ' ἅμα,
Δίκαιος, εὐσεβής, φιλόχρηστος, σφόδρα
Ἔμφρων φύσει· ἀνδρεῖος, ἐγκρατής, ὅλος (3)
Ἡδύς, προσηνὴς, εὐπροσήγορος πάνυ·
Πιστὸς φίλος δήπου· ἑταῖρός τ' ἀσφαλής·
Ἄριστος οἰκείοις, ἀρεσκὸς καὶ ξένοις·
Ὑπήκοος πάντως πατρί τε καὶ γένει·
Ἐξ αἵματος λαμπροῦ μοναρχῶν Ἑλλάδος·
Πατρός τε μητρὸς εὐγενεστάτων ἄγαν
Τὰ πρῶτ' ἐχόντων γῆς Ἀχαιῶν ἐμφρόνων,
Ὄλβῳ τε καὶ δόξῃ βροτῶν ὑπερτέρων,
Πλείσταις ἀρεταῖς ἠγλαϊσμένων λίαν,

Ὢ σείριος λαμπρὸς πρεπόντων ἐπ' ἔραν·
Ἐξ ὧν γενηθεὶς καὶ τραφεὶς ἴσος ἦν·
Εὐσώματος εἴπερ τις ἄλλος τυγχάνων
Πάλῃ τε καὶ δρόμῳ βροτῶν ὑπερτέρων,
Δίσκῳ τε καὶ πετομένοις ἀκοντίοις,
Κούφοις τε ἅλμασίν γε καὶ παγκρατίῳ,
Ἔγχος τε καὶ ὅπλα ἱκανὸς ἦν φέρειν,
Ἵππους τε δαμᾶν καὶ τὰ θηρί' ἑλᾶν,
Τόξοις τε χρῆσθαι δεξιὸς καὶ φαρέτρᾳ,
Κύνας τ' ἄγειν καθάπερ ἄλλος Ὠρίων,
Ἐσμὸς ὀρετῶν, ἵνα μὴ πλείω λέγω.
Πλὴν ἀλλὰ καίπερ ὄντα ἄνθος τοιοῦτο
Ἅδης ὁ πικρὸς καὶ πρὸ τῆς ὥρας εἷλε
Κακὸς κάκιστος καὶ βιοφθόρος πάντων
Πάντας χαλίπτων καὶ κατεσθίων βροτούς·
Καὶ νῦν δέμας τάφος γε οὗτος καλύπτει·
Ψυχὴν δὲ πάντων δημιουργὸς κατέχει (4).

(1) *Joannem* videlicet, *Catholicorum regum* filium unigenam, tantæ indolis ac spei quam immaturæ ætatis principem, qui acerbissimo funere præreptus, obiit universæ Hispaniæ desideratissimus.

(2) Is Ferdinandus Cunius, cujus honori hoc scriptum epitaphium, fuit scilicet *Don Fernando de Acuna*, Ferdinandi V, Hispaniarum regis in Sicilia vicarius, qui Cataniæ anno 1494 decessit; ibique in ecclesia cathedrali sepultus est. Vide Vincenzo Auria, *Historia chronologica delli vicerè di Sicilia*, pag. 22 et 23.

(3) Huic loco ipsius *Lascaris*, velut emendantis, manu adscriptum ἄπα:.

(4) Quamvis in hoc elogio juvenis hic et paterno et materno genere longe nobilissimus, atque etiam e Græcorum monarcharum, id est imperatorum, sanguine ortus, his diserte versibus prædicetur :
Ἐξ αἵματος λαμπροῦ μοναρχῶν Ἑλλάδος·
Πατρός τε μητρὸς εὐγενεστάτων ἄγαν ;
nusquam tamen gentile nomen *Rales*, sive *Rhales* in *Familiis Byzantinis* a Ducangio illustratis memoratur. —Leg. Ῥαύλ.

THEODORUS GAZA

NOTITIA

(Ex Allatio *De Theodoris*, ap. Malum *Bibl. Nov. PP.*, tom. VI.)

Theodorus Gaza, urbe Macedoniæ Thessalonica oriundus, instaurato Ferrariæ litterarum gymnasio primus studiis præfectus et moderator creatus, litteras Græcas publice professus est. Multa ipse de suo scripsit, multa vertit e Græco in Latinum, et e Latino in Græcum. Scripsit de suo Græce *Institutionis grammaticæ* libros quatuor, diversis locis impressos, Venetiis apud Aldum, Basileæ apud Curionem, Parisiis apud Wechelum; et plerumque cum versione Latina. Postremo Basileæ apud Nicolaum Brilingerum anno Domini 1540. Quanti Robortellus fecerit in rebus grammaticis disponendis artificium Gazæ, audiamus ex ipso in expositionibus libri Aristotelis de poetica: *Hinc Theodorus Gaza, vir doctissimus, qui summo ingenio methodum illam conscripsit, ait sub initium libri quarti:* Λοιπὸν δὲ περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν, etc. *Hæc ego volui Gazæ verba apponere, quia tanto artificio videntur esse prolata, ut agnoscas emendatissimi illius hominis miram quamdam industriam in discernenda methodo hac et distinguenda: sicuti solet in reliquis artibus et scientiis Aristoteles, cum opus est; tantique mehercle facio Gazam in hoc præsertim quarto libro, ut nulli veterum postponendum putem.* Theodori Gazæ grammaticam aliam ab excusa habet Joannes Sambucus. (Gesnerus.)

De mensibus Atticis, liber Græcus impressus Basileæ apud Robertum Winter cum Latina versione Johannis Perelli, et nunc denuo in Uranologio Dionysii Petavii, Lutetiæ apud Sebastianum Cramoysinum, 1630, in fol.

Ἀντιῤῥητικόν. Εἴρηται Βησσαρίωνι τῷ πατριάρχῃ ἐν τοῖς ὑπὲρ Πλάτωνος λόγοις, ὡς ἐλπίσειε μὲν ἄλλα τε τῶν σπουδαιοτέρων θεωρημάτων ἐντεύξεσθαι ἐν τῷ τοῦ ἀντιλέγοντος Πλάτωνι βιβλίῳ· καὶ περὶ εἰδῶν, εἰ ἔνια χωριστὰ, εἰ πάντα ἀχώριστα, καὶ εἰ χωριστὰ, πότερον καθ' αὐτὰ ὑφεστῶτα, ἢ κείμενα ἐν ἐπινοίαις. *Orationem antirrheticam. Dicta fuit Bessarioni patriarchæ in iis quæ ille dixit in libris pro Platone, quod speraverat quidem alia majoris studii theoremata invenire in libro illius, qui Platoni contradiceret. Et de speciebus, utrum aliquæ separabiles sint, an omnes inseparabiles: et si separabiles, utrum per se subsistant, an vero sola cogitatione discernantur.* In quibus etiam habes argumentum orationis. P. Ὡς ἐλπίσειε μὲν ἄλλων τε τῶν.

Περὶ ἀκουσίου καὶ ἑκουσίου. *De voluntario et involuntario.* P. Περὶ δὲ ἀκουσίου καὶ ἑκουσίου ἀπορήσειεν ἄν τις εἰς τὰ καθέκαστα.

Ὅτι ἡ φύσις οὐ βουλεύεται. *Quod natura consilio res non gerit.*(1).

Περὶ ἀρχαιολογίας τῶν Τουρκίων· *De origine et antiquitate Turcarum*, ad Franciscum Philelphum, P. Περὶ Τούρκων τίνες ποτ' ἂν εἶεν, καὶ ὅθεν τὴν ἀρχὴν ὁρμηθέντες (2).

Epistolas varias. I Fratribus Demetrio et Georgio. P. Διανουμένῳ μοι ἐπιστεῖλαι ὑμῖν. II. Demetrio Sguropulo. P. Δεινὰ πάλιν ἀγγέλλεις, εἴπερ οὐδέν. Hæc epistola legitur quoque in bibliotheca regia Parisiis. III. *Andronico Callisto.* P. Ὅτι οὐ συναποδημήσαις τοῖς ἄλλοις σύ γε. IV. *Eidem.* P. Ἀπεκρινάμην πρὸς τὸν δεσπότην περὶ ὧν γέγραφας. V. *Bessarioni cardinali.* P. Ἤδη τὴν ἱερὰν σου κεφαλὴν ἐν Κελτοῖς εἶναι. VI. *Eidem.* P. Ἐκ τῶν πρὸς τοὺς δεσπότας ἀπεσταλμένων. VII. *Eidem.*. P. Εὔχομαι ἀγαθὰ πυθέσθαι περὶ σοῦ. VIII. *Alexio.* P. Ἡ τῷ δεσπότῃ συμβᾶσα νόσος. IX. *Eidem.* P. Χθὲς κατὰ τύχην εἶδον τὸν λικεντιάτον. X. *Philelpho.* P. Οὐ πάντ' ἔοικεν ἀσθενεῖ τὸ γῆρας. XI. *Alexio.* P. Ἀφικόμεθα εἰς Βιττέρβιον, καὶ τὰ αὐτοφυῆ θερμὰ ὕδατα. XII. *Eidem.* P. Ἐπέσταλκά σοι μηνὸς Φεβρουαρίου λήγοντος. XIII. *Eidem.* P. Δὶς ἀπέστειλα, τὰ μὲν πρῶτα. XIV. *Eidem.* P. Ἐκομίσθη μοι ἡ ἐπιστολὴ, ἓν ἐπτακαιδεκάτῃ.

Index regius Sancti Laurentii notat: *Theodori Gazæ Temmachia: de anima, de voluntario et involuntario, definitiones et defensiones contra Plethonem.*

Scripsit præterea *carmina*, ideoque inter poetas sui temporis recenset eum Gyraldus dialogo I. Audienda sunt, quæ Ludovicus Carbo in quadam de artibus liberalibus oratione ad Leonellum Estensem

(1) Hinc videntur corrigenda quæ ambigue de hoc Gazæ opusculo dicuntur apud Fabricium ed. nov. T. X. p. 391 et 395. A. M.

(2) Edidit ipse Allatius Gr. et Lat. in *Symmictis*, libro posteriore, p. 382 seqq. A. M.

Ferrariæ principem scribit inter cætera : *Dicam equidem quanto dignus Theodorus honore, quem plusquam dimidium animæ meæ semper diligam, cujus versiculos, quos de musis tuis elegantissime edidit, in sacrario illo pulcherrimo incidi jubeas, etiam atque etiam rogo et obsecro. Quid enim gravius Callimachus? quid suavius Propertius? quid pulchrius Tibullus dicere unquam potuisset? Nam et nomen et officium musarum concinne exprimunt, et earum laudem ad picturam alludentes brevius concinunt. Nobile hominis ingenium, tantum philosophum in hujusmodi deliciis præstare!*

Ex Græco ab eo in Latinum sermonem versa sunt : *Æliani de instruendis aciebus liber*, Coloniæ cum aliis quibusdam, et Venetiis in 4. *Dionysii Halicarnassei de compositione orationis. Theophrasti de historia, et causis plantarum lib. XV. Aristotelis de historia animalium libri IX. De partibus animalium, et earum causis libri IV. De generatione animalium libri V. Problematum sectiones XXXI.* Quæ omnia cum cæteris Aristotelis operibus Latinitate donatis sæpius impressa sunt. *Alexandri problematum libros II* excudit Basileæ Cratander anno 1537 cum Problematibus Aristotelis ab eodem versis. De hac versione Theodori Franciscus Patricius *Discuss. peripatetic.* lib. II : *Leonardum Brunum secutus Theodorus Gaza circa annum 1453, Aristotelis libros omnes De animalibus, et Problemata : nec non Theophrasti libros De plantis, et Alexandri problemata Latina fecit. Quem secuti sunt in eo munere tres alii doctissimi Græci, Georgius Trapezuntius, Bessarion, et Joannes Agyropulus, qui varios Aristotelis libros Latinitate donavunt.* Petrus Pantinus in epistola ad lectorem, quam præfixit Michaelis Apostolii paræmiis, inter alios Græcos qui cum Bessarione in Italiam venerant, recensens Theodorum Gazam, scribit : *Aristotelei vero Theodorus Gaza, Joannes Argyropulus, et Georgius Trapezuntius rhetor, brevi omnes Latinum scribendo sic exercitati, ut et Gaza Romani sermonis pomeria in animalium Aristotelis historia sic protulerit, ut quem illi comparem vix habeam, præferam vero neminem.* Nec alienus est ab hac mente Franciscus Floridus *Lect. succisivarum* lib. IV, cap. 12, qui in Græcis auctoribus Latine reddendis Theodori præstantiam inter summos illius ordinis proceres collocat, licet in levissimis vocibus lapsus, maximas quandoque de lana caprina rixas linguæ Græcæ imperitis reliquerit.

In interpretationibus Gazæ Problematum Aristotelis, et libelli Ciceronis De senectute, invenit Angelus Politianus nævos quosdam, quos sua interpretatione abstergeret, *Miscellan.* cap. 90 et 91. Et insuper criminatur Theodorum, quod dissimulaverit, per quem maxime profecerit, habueritque pene contemptui et ludibrio, cujus potissimum laboribus insidiabatur. Cui plane respondere poterat Theodorus, se hominem esse : non mirum ergo, si in aliquibus erraverit, qui in tot aliis mentem auctoris expressit : et aliud esse unum aut alium locum auctoris, aliud totum opus excutere, et examinare : stomacharique se tam parum sano judicio Politiani, qui sua vel Græca vel Latina cum Trapezuntii conferat, quem vincere nullum negotium fuit, etiamsi multum sibi placeat in eo opere Trapezuntius, et plane insolescat, qui credit se eos libros non minus elegantius emendatosque dare, quam apud Græcos habeantur. Itane aureum illud eloquentiæ flumen Aristotelis Politiano valuit, ut cum eo quæ Trapezuntii sunt, exæquentur? Poterat tutius hæc silentio dissimulare, quam palam afferendo, risu a legentibus explodi. Quid si cum Maussaco in prolegomenis ad Aristotelis historiam De animalibus diceret, ante Theodorum Gazam, neminem historiam hanc de animalibus vertisse, præter veterem illum interpretem ignotum, qui philosophi opera verbo ad verbum latine reddidit? Quidam Boethio antiquam illam versionem tribuunt, sed falso, ut opinor : nam verbo tenus transtulit textum Philosophi, quisquis ille fuerit, qui primum operi admovit manum. At quæ hodie habemus a Boethio, οὐ κατὰ πόδα, sed eleganter versa sunt.

Nec minor Theodoro his fuit cum Julio Scaligero, qui non tantum historiam de animalibus Aristotelis, sed Historiam et De causis plantarum Theophrasti nova interpretatione et commentariis adornavit, in quibus ob non intellectam linguam Græcam, neque Latinam, et non probe redditam sententiam, sæpissime et acriter Theodorus vapulat, sic ut videatur labor ille assumptus a Scaligero non alia de causa quam ut, dejecto Theodoro, palmam sibi in Græcis atque Latinis gloriæ adipisceretur. Uno tamen verbo sciendum est, non esse minora, quæ in Scaligeri interpretatione et commentariis docti notant, iis quæ in Theodoro Scaliger notaverat : imo eumdem non intelligentia tantum verborum, sed in eorum sententia etiam Latine exprimenda sæpissime labi. Persæpe item est de interpretatione librorum Theophrasti, quam molitus est Gaza, Joannis Crispini judicium : *Cæterum quod maxime erat optandum, eloquentissimo viro doctissimus obtigit interpres, Scaliger ille nimirum Latine et proprie explicans, quæ Theophrastus Græciæ quondam tradiderat. Hoc quidem permulti conati sunt perficere, inter quos Theodorus Gaza, vir eruditissimus et suæ, id est Græcæ, linguæ peritissimus, cujus sane laudandus est conatus, sed tamen hactenus ut agnoscamus illum sive Græci, aut Latini sermonis non ita distincta cognitione, sive rei, quod verisimilius est, ignoratione, infinitis propemodum in locis fuisse hallucinatum, ut Julio Scaligero ἀρμοστῇ et emendatore opus habuerit.* Quidquid sit de hallucinationibus Gazæ, anne Crispino eruditissimus est, itemque linguæ Græcæ peritissimus, qui Græci sermonis distinctionem nullam habet, et rerum ignoratione, infinitis propemodum in locis hallucinatur? Scaligero, quo viro! apud Crispinum asserente, innumeris prope suorum commentariorum in Theophrastum locis, Theodorum imitatum suorum popularium negligentiam, ambiguis verbis uti, nimis rerum quas tractat ordinem pervertere, et pessime et semilatine transferre, de suoque addere contra fidem interpretum, quæ est ut ipse explicet non quid ipse

sentiat, sed quid auctor quem suscipit interpretandum. Neque enim simile hoc est negotium, atque id quod de Sophocle atque Euripide circumfertur : horum alter personas quales fuissent, alter quales esse debuissent sese effingere professus est. At Latinus qui Græca ignorarit, si ei auctoritate Theophrasti utendum sit, falso semper imponit aliquid illi ex Theodoro, quod ipse de suo nunquam prompserit. Et præterea pingit orationem suam variis modis. Multa ex Theophrasto subticet : neque ex officio paraphrastæ quod sæpe profitetur, interpretatur : verborum flexu, et verbis alterationem significantibus pro iis, quæ habitum significant sæpe abutitur, antecedens genus pro specie consequenti ponit : trita verba defugit, vitioque sibi peculiari perplexissime docet, Latinitatem non sustinet. Et quid non? Hic, inquam, Theodorus, qui juxta cum ignarissimis nescit, et eruditissimus et sapientissimus reputabitur Crispino? Error eruditionem pellit, ignorantia sapientiam. Nisi id quoque cum tot aliis innocenti appingatur, illum non ex ignoratione sed malitia deerrasse. Sed quis id credet? Sed pellamus a Theodoro æmulum Scaligerum, quod possumus; et quam honorifice de Theodoro locuti sint Theodori viri alias probi, et omni scientiarum genere instructissimi, audiamus. Nicolaus Secundinus in epistola ad Andronicum Callisti : Ἠχθέσθην μὲν οὖν Θεοδώρῳ προπηλακιζομένῳ, καὶ κακῶς οὐ ξὺν δίκῃ ἀκούοντι, ταῖς δέ γε σαῖς ὑπὲρ αὐτοῦ κατα πόδας ἐντετυχηκὼς ἀντιλήψεσιν, ἥσθην καὶ ἥσθην διαφερόντως, πολλῶν γε ἕνεκα· Θεόδωρον γὰρ ἔγωγε πάνυ φιλῶ, καὶ περὶ πλείστου τὸν ἄνδρα ποιοῦμαι· ἄγαμαί τε οὐ μόνον αὐτοῦ τοὺς λόγους, καὶ τὴν, περὶ πᾶσαν ἐπιστήμην, σπουδὴν καὶ ἀκρίβειαν, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τὸ ἦθος, τὴν ἀρετὴν, τὰ σεμνὸν, τὸ σῶφρον ἐν βίῳ καὶ κόσμιον, τό γε περὶ πάνθ' ὁμοῦ τὰ καλὰ εὐφυὲς, καὶ λίαν ἐπήβολον, ὡς εἴ τις παιδείας ἕνεκα παντοδαπῆς, καὶ τῆς περὶ τὸ ἦθος χρηστότητος τῶν καθ' ἡμᾶς Ἑλλήνων τὰ πρῶτα τὸν ἄνδρα λέγοι, μὴ ἂν ἁμαρτῆσαι τῆς ἀληθείας. *Graviter itaque tuli, quod Theodorus probris atque ignominia afficiatur, maleque præter fas omne audiat. Verum cum tuas pro illo responsiones ad verbum perlegissem, gaudio affectus sum, eoque maximo, multas ob causas. Namque ego Theodorum insigniter amo, et maximi facio, admirorque non tantum illius sermones, et circa omne doctrinarum genus studium ac diligentiam, sed magis mores, virtutem, gravitatem, vitæ quoque castimoniam et decorem, nec non circa bona omnia simul aptitudinem et solertiam, adeo ut si quis eum propter omnimodam eruditionem, et morum probitatem Græcis, qui hac ætate vivunt, anteponat et præferat, a veritate non aberraverit.* Et cardinalis Bessarion in epistola ad eumdem Theodorum, *quæ ex interpretationibus Theophrasti et Aristotelis commoda rei litterariæ proventura sibi promiserit, ingenue confessus est.* Verba elegantissima exscribantur. Σὺ δὲ τὰ Περὶ φυτῶν Θεοφράστου, καὶ τὰ Ἀριστοτέλους ἑρμήνευσας Προβλήματα, *et cætera quæ jam edidimus supra. Vide col.* 685, *inter Bessarionis epistolas.*

Liceat mihi hic obiter iniquam ac perpetuo comitantem litteratos homines afflictam ac miseram conditionem deplorare. Theodorus Gaza, qui vir! tot studiorum laboribus apud Græcos et Latinos emeritus, tot voluminibus compositis clarus et conspicuus, summo Pontifici notus, purpuratis Patribus charus, in Italia studiorum altrice, spectantibus principibus viris et laudantibus, ita eget, ut nec sibi unde vivat domi sit; et ne ad mendicitatem se detruderet, animum a studiis abstrahere, et alieni agelli glebas colere cogitur. Non crederem ipse hercle, ni idemmet Theodorus fateretur, et suam hanc egestatem exponeret in epistola ad Demetrium Sguropulum : Παράδειγμα δ' ἴσως ἂν εἴη οὐ φαῦλον καὶ τὸ ἡμέτερον· ἡμεῖς γὰρ ἀποροῦντές ποτε τρόπου παντὸς εἰς τὸν βίον ἑτέρου, λαβόντες χωρίον ἐγεωργοῦμεν· καὶ ταύτῃ τὰ ἐπιτήδεια πορίζόμενοι, οὐδενὶ γεγόναμεν φορτικοί τε καὶ ἐπαχθεῖς αἰτοῦντες· σοὶ μέντοι γε οὐδαμῶς ἀνάγκη γεωργεῖν· ἐμοὶ μὲν γὰρ ὁ τότε πόλεμος ἐπέκλεισε τὴν εἰς τὰς πόλεις ὁδόν· σὺ δ' ἐν Φλωρεντίᾳ εἶ, πόλει πορισιτικωτάτῃ ἑκάστῳ, ἅπερ ἂν ἐπιτηδεύειν προέληται. *Exemplar fuerint fortasse non malum res nostræ. Nobis enim cum prorsus non suppeterent vitæ necessaria, nostram in alieno agro colendo operam collocavimus; sicque necessaria comparantes, nemini sumus quæritando neque molesti neque odiosi. Nulla vero cogit necessitas te agros colere. Mihi enimvero bellum quod tum gerebatur, ad urbes aditum intercludebat. Tu vero Florentiæ immoraris in urbe fructuosissima, et perquam commoda omnibus qui animum ad aliquod exercitium applicuerint.* Et in epistola ad Andronicum Callisti: Σοὶ δὲ πένητι ὄντι ἀπορίαν τῶν τοιούτων ὑπάρχειν ἀνάγκη, οἷόν τι κἀμοὶ συμβαίνει νοσοῦντι· καίτοι οἱ δεσπόται ἡμῶν διατάττόμενοι ἡμῖν τὰ ἐπιτήδεια, τἀναγκαῖα μόνον τῷ ὑγιαίνοντι ὁρίζουσι, νόσου δὲ καὶ συμπτωμάτων τοιούτων προμήθειαν ἡμῖν οὐδεμίαν ποιοῦνται, ὡς ἄρα ἐκ δρυὸς ἢ πέτρας, ἀλλὰ μὴ ἐξ ἀνθρώπων γεγενημένοις. *Tibi vero, cum pauper sis, necesse est ut rerum hujusmodi inopia premaris; quod mihi quoque male habenti contingit. Domini siquidem nostri nobis necessaria suppeditantes, necessaria solummodo sano ministrant; ægritudinis vero et similium accidentium nullam curam suscipiunt, ac si nos ex quercu vel saxo, et non ex hominibus, prognati essemus.* O manus principum pumice ipso aridiores! o divitias luculentas egestate ipsa avariores! Sed ad scripta Theodori.

Præter interpretationem suam, divisionem quoque librorum Theodorus de suo attulit. Franciscus Patricius Discussionum peripateticarum libro XI : *Inter eos, qui aristotelicos libros ex Græco Latinos fecere, Theodorus Gaza suo quodam modo ab Averroico differente, libros in capita secuit, quod item et Argyropulum et Bessarionem, et alios existimo fecisse : ut variis modis Aristotelis libri pro cujusque arbitrio sint divisi, cum ipse integros atque continuatos scripserit, qualcs ab Aldo ejusque heredibus bis, Basileæ autem semel*

expressi fuerunt. Maussacus dicto loco : *Theodorus Gaza post Averroem modo suo Aristotelis textum vertendo, in capita secuit, et post eum multi alii interpretes, ut Argyropulus, Bessarion. aliique pro libidine quisque. Nam Aristotelis libri, ante interpretes, uno tenore legebantur, nec erant distincti aut in capita, aut in summas, aut in alias sectiones, quas interpretes primi induxere. Unde fit ut antiquæ editiones operum Aristotelis Aldi, sine sectionibus et divisionibus ullis videantur : non enim secuerat philosophus libros suos, sed oratione continua scripserat, ut et Plinius.* Quidquid sit de Aristotele, de Plinio plane falsum est, mansque ille totum Historiæ suæ librum primum in eo consumpsit ; et ad Vespasianum præfatus fuerat : *quia occupationibus tuis publico bono parcendum erat, quid singulis contineatur libris, huic epistolæ subjunxi, summaque cura, ne perlegendos eos haberes, operam dedi. Tu per hoc, et aliis præstabis ne perlegant. Sed ut quisque desideraverit aliquid, in tantum quærat, et sciat quo loco inveniat.*

Ex libris De animalibus unum exemit, et ordinem aliorum immutavit. Ipse in sua præfatione : *Sed quanquam libris novem interpretatio hæc Historiarum consumatur, tamen qui nonus in exemplari Græco continetur, hunc ego septimum collocavi, nec temere factum existimo. Agitur enim in eo de hominis generatione, quam rem Aristoteles continuo a generatione animalium pollicetur explicaturum. Itaque cum quinto et sexto cæterorum animalium generationem exposuisset, nulli dubium esse debet, quin ille septimum hunc collocarit. Sed Apellicon Teius, de quo Strabo plura, ut alia permulta in exscribendis Aristotelis libris depravavit, sic permutasse videtur, existimans ultimum esse totius Historiæ collocandum, quoniam cum Aristoteles agere de generatione inciperet, ultimo loco de homine dicturum pollicitus est. Et sunt etiam exemplaria tum Græca tum etiam Latina, quæ habent fragmentum quoddam historiis additum : sed id causas quasdam materiales agentesque generationis humanæ exponit, non historiam complectitur. Itaque non inter historiæ libros hoc ego ponendum duxi. Sed si collocandum uspiam est, libris de generatione, meo quidem iudicio, conjungendum.*

Vertit item *homilias quinque Joannis Chrysostomi de incomprehensibili Dei natura*, impressas cum cæteris Chrysostomi Latinis operibus. Scribit autem Theodorus in præfatione super has homilias, etiam *Mauritii imperatoris libros De re militari vertisse.* Paschalis Gallus et Joannes Schenchius scribunt videndum esse an Theodorus Gaza verterit *Aphorismos Hippocratis.*

Ex Latino vero in Græcum sermonem transtulit *Ciceronis De senectute librum.* et *Somnium Scipionis.* quæ aliquoties jam sunt excusa. Item *Joannis Michaelis Savonarolæ Patavini De physiognomonia librum, una cum libro De balneis*, Joannes Georgius Schenchius in Biblioth. medica. *Epistolam ad Lentulum primam Ciceronis*, ut refert Andreas Schottus *Tullian. quæst.* lib. IV, cap. 12, quamvis id non certo affirmet. Quomodo item a Theodoro Gaza, sive quo alio, *Nicolai V Romani pontificis epistolam* ad Constantinum ultimum Græcorum imperatorem. Græce Latineque hanc edidit Arcudius inter opuscula aurea Romæ 1630.

Inter Theodorum et Gemistum simultates fuisse, et variis se scriptis, dicta refellendo, nec sine convitio proscidisse, cum nos in tractatu De mensura temporum antiquorum fuse probavimus, tum scripta eorum apertissime reboant. Hinc factum est ut alii Græci ea ipsa ætate, licet minorum gentium dii, in varias scissi partes, alius Gemistum, alius Theodorum, vulgatis scriptionibus oppugnaverint vel defenderint. Theodorum insectatus est Michael Apostolius, Gemistum defensans. Michaelem Andronicus Callisti, Theodori causam suscipiens, oppugnavit. Ut sese in hac defensione gesserit Andronicus late explicat Nicolaus Secundinus in epistola ad eumdem Andronicum (1). Verum ego iniquissime Musis ipsis injuriam facerem, si prudentissimam atque ingenuissimam cardinalis Bessarionis de hoc negotio epistolam ad Michaelem Apostolium, rarum scriptoribus documentum, ex meis cimeliis hic primus non promerem. Ea autem est : Βησσαρίων καρδινάλις Μιχαήλῳ τῷ Ἀποστόλῃ χαίρειν. Ἀφίκετο ὡς ἡμᾶς βραδύτερον μὲν, *etc. Vide supra col.* 687.

(1) Exstat supra, col. 691. EDIT. PATR.

NOTITIA ALTERA.

(Boernerus, *de hominibus Græcis Græcarum litterarum in Italia instauratoribus.* Lipsiæ 1750.)

Theodorus Gaza, Thessalonicensis, Græcarum litterarum in Italia instauratorum, communi fere consensu, doctissimus, victricibus armis Græciam pervastante Amurate, in Italiam venit (1), eo speciatim, quantum conjectura assequi possumus, tempore, quo Barbarus natalem Theodori urbem non Macedoniæ solum, sed etiam totius Græciæ lumen expugnavit ; id quod sæculi quinti decimi tricesimo accidit anno (2). In Italiam ubi Gaza pervenit et exquisita Latine loquendi scientia ad excitandum Græcarum

(1) Jovius in *Elogiis* pag. 48.

(2) De Thessalonicensi hoc exidio narrationem composuit, qui patriæ calamitati adfuit, Joannes Anagnosta. Narrationem illam, addita ejusdem mo-

litterarum decus, valde sibi opus esse vidit, protinus ad Victorinum Feltrensem accessit, a quo eruditus, brevi postea sermonis Latini excelluit peritia, ut, sive Græca Latine, sive Latina Græce redderet, omnes eum admirarentur (3). Doctrina sua Theodorus Ferrariam cum maxime illustravit (4), qua in urbe renovati gymnasii primus teste Lil. Greg. Gyraldo (5), constitutus rector, Græcas litteras professus est, eo applausu, ut ex omnibus undiquaque Italiæ locis ad illum confluerent, quotquot litterarum studia amarent. Eadem in urbe postero etiam tempore docuit, siquidem Rudolphus Agricola, gente Friso, cum sexto et septuagesimo quinti decimi sæculi anno, ex Gallia in Italiam venisset, Ferrariæ Theodorum Gazam, Aristotelis scripta enarrantem audivit (6). Qui quidem ex schola ejus domum revertens, primus in Germania litteras instauravit. Ex Gazæ discipulis a Volaterrano (7) commemorantur Demetrius qui clarissimus exinde Græcarum litterarum doctor Mediolani exstitit et Joannes Venetus, quem Innocentius VIII R. P. Vaticanæ bibliothecæ postea præfecit.

Romam a Nicolao V pontifice accitus Gaza, ut illius satis faceret voluntati, Græcis scriptoribus Latine reddendis operam impendit, ac præter cæteros, Theophrastum De plantis Latina donavit civitate. Aristotelis Problematum, quem confecit interpretatione, Trapezuntium, qui eadem illa Latine verterat, ita offendit, ut implacabile is in Theodorum susciperet odium, ac perpetuas cum eo gereret simultates. Summum autem Romæ patronum habuit Bessarionem, qui Gazam, ob eximiam doctrinam virtutemque, singulari prorsus complexus est benevolentia et quibuscunque rebus potuit, τρόφιμον hunc quem dixit, et familiarem suum juvit.

Itaque cum eadem qua cæterorum exsulum Græcorum plerique omnes, egestate Gaza premeretur (8), Bessarion non solum facultatibus suis inopiam ejus sublevavit, sed etiam ut charissimi sibi hominis qui post Nicolai pontificis obitum, Neapolin ad Alphonsum regem se contulerat, eo autem duobus annis post mortuo Romam redierat, fortunis magis consuleret, commendatione atque auctoritate sua effecit, ut sacerdotium in Magna quæ dicitur Græcia ei decerneretur. Romæ tamen Gaza maluit manere, quam ad sacerdotii sui sese recipere sedem (9). Casu tandem quodam graviter commotum, Roma cum discessisse, et ad Brutios se contulisse, ferunt. Rem ita narrat Jovius : Cum nobilissimas lucubrationes (Aristotelis videlicet Historiæ animalium interpretationem Latinam), in membranis accurate perscriptas, Sixto IV pontifici detulisset, nec pecunia, vel ipsius librarii præmio digna, redderetur, indignatus subagreste judicium : Effugere hinc lubet, inquit, postquam optimæ segetes in olfactu præpinguibus asinis sordescunt ; atque ita in Brutios ad sacerdotii sacram sedem contendit (10).

modia Græce et Latine edidit Leo Allatius Συμμίκτων lib. II, p. 318 sqq. Conf. Jo. Leunclavius Hist. Musulmanæ Turcorum lib. XIV, pag. 544 sqq., qui quidem anno 1431 Thessalonicam occupatam fuisse ait. Gravi errore, Lambecius commentar. de Bibl. Vindob. lib. I, p. 31, Gazam Constantinopoli anno 1453 capta una cum aliis quibusdam eruditis Græciæ exsulibus, in Italiam se contulisse, scripsit.

(3) Jovius l. c. Victorinum Feltrensem Mantuæ docuisse Hodius *De L. Gr. instaurat.* l. I, c. 8, pag. 35, dicit. Nic. Comnenus Papadopoli autem *Hist. Gymn. Patav.* tom. II, l. II, c. 9, pag. 175. gymnasii Patavini professoribus illum annumerat, Patavinique Gazam Latinas litteras didicisse affirmat.

(4) Gazam, ante quam Ferrariam se conferret, Senensibus, ad Græcam linguam docendam, operam suam obtulisse, ex quadam Philelphi ad Saccum epistola colligit Hodius l. c. pag. 56. Idem p. sq. concilio Florentino eum interfuisse, tradit. Hoc verisimile fit ex eo quod collecta ab ipso fuerint, disputationum Græcos inter et Latinos de processione Spiritus sancti, et de igne purgatorio habitarum, acta, quæ collectio mss. in Bibliotheca regia Parisiensi asservatur. Vid. Catalogi codd. mss. bibliothecæ hujus tom. II, pag. 275.

(5) Gyraldus, in dialogo posteriori *De poetis suorum temporum*, Opp. t. III, p. 550, pluribus id ipsum testimoniis confirmat, et Leonelli Estensis, Ferrariæ principis, auspiciis eo munere Gazam functum fuisse, docet Hodius l. c. pag. 57 et seq.

(6) Videantur Agricolæ biographi, præsertim Melch. Adamus in Vitis Germ. philosophorum pag. 7.

(7) Commentar. urb. l. XXI, pag. 775.

(8) Libris Græcis describendis Theodorum initio operam impendisse, Hodius, l. c. pag. 58 seq. cum quibusdam ipsius versiculis, tum inde maxime probat, quod Philelphus, ut ex hujus epistolis patet, descriptam sibi ab eo habuerit Homeri Iliada illamque nullo pretio concedere voluerit petenti Bessarioni. Addit idem, Aristotelis Politica, Gazæ manu eleganter exarata, Venetiis in bibliotheca S. Antonii, et Homeri rhapsodiam, ab eo scriptam, ibidem, in Bessarionis bibliotheca asservari. Sed hæc quidem in Græca D. Marci bibliotheca non reperitur : nec Gazæ mentio fit in Catalogo calligraphorum, a Bern. de Montfaucon summo studio confecto Palæogr. Gr. lib. I, c. 8, pag. 94 sqq.

(9) Jovius, l. c. Gazam licet sacerdotio in Magna Græcia, Bessarionis commendatione, potitus esset, quod satis fuerit moderato frugique homini, pauperem tamen et egenum semper mansisse tradit; neglecta, dum Roma absens viveret, ratione totius reditus et rapacibus Græculis et Brutiis rei familiaris cura demandata.

(10) Quinquaginta aureis Gazam a pontifice donatum, a quo totum se inauratum iri speraverat, illos ipsos autem, indignitate rei permotum, in Tiberim abjecisse, summoque inde mœrore confectum fuisse, refert Jo. Pierius Valerianus, De infelicitate litteratorum l. II, pag. 70. Ingrati pontificis in Theodorum, opis ipsius maxime indigentem, animi mentionem quoque faciunt Th. de Pinedo in notis ad Steph. *De urb.* pag. 306, et Leonh. Cozzandus De magisterio antiq. philosophorum l. I, p. 119, aliique plures. Attamen, quidquid de illo Sixti facto et de Gazæ indignatione, nummisque ab eo in Tiberim abjectis narratur, id omne fabulam redolere videtur clarissimo Hodio l. c., pag. 65 seq., eo quod Phil. Bergomensis, ejusdem ætatis scriptor, magno illum, ob libros ex Græco in Latinum translatos, in pretio apud Sixtum semper habitum fuisse, testetur : quam in rem etiam alia quædam affert argumenta. Neque vero his ipsis, testimonioque Bergomensis, prorsus conflci arbitror, conflctam esse a Jovio, quam adduximus, narrationem. Volaterranus certe l. c. non parem virtuti Theodoro Romæ contigisse fortunam, ipsumque Urbe cedere inopia coactum fuisse, confirmat.

Roma relicta, antequam in Apuliam se conferret, ad Herculem Estensem, Ferrariæ ducem, se recepit, et ab hoc perbenigne exceptus, Ferrariæ aliquandiu commoratus est, docendique, ut supra dictum est, obiit munus.

Neque vero ita multo post, quam ad Brutios venerat, ætate cum jam provectus esset, ex vita migravit (11), sæculi quinti decimi octavo et septuagesimo anno. Haud iniqua is, ut Jovius ait, sorte cum in Græcia natus esset atque educatus, in Italia autem, de Græcis Latinisque litteris præclarissime merendo vitam egisset, in Magna Græcia est sepultus (12).

Gazæ doctrinam quanti fecerit Bessarion, idoneus maxime judex, quaque illius ergo Theodorum complexus fuerit benevolentia, antea dictum est. Summis eumdem laudibus extulerunt Franc. Philelphus, Lud. Carbo, Pomponius Lætus, Barthol. Scala, Hermol. Barbarus, Jac. Phil. Bergomensis, M. A. Sabellicus, Petrus Crinitus, Janus Parrhasius, Aldus Manutius, Ludov. Vives, Erasmus, Gul. Budæus (13). Quin etiam Politianus, licet pro Trapezuntio fuerit contra Gazam, confectamque ab hoc Ciceronis De senectute libri Græcam notaverit interpretationem, debitam tamen doctrinæ ingeniique eiden tribuit laudem ipsiusque honori epigrammata aliquot Græca et Latina dicavit (14). Josephus Scaliger, ὁ πάνυ, inter eos omnes qui litterarum studia in Italia in lucem revocarunt, tribus tantum et in his præcipue Theodoro Gazæ, magno certe et docto viro, se invidere fassus est; illum ipsum tamen in Aristotelis De animalibus libris Latine transferendis, aliquot locis lapsum esse, dixit (15). Sunt vero etiam alii nonnulli qui fidem in versionibus ejus desiderant, tum vero ipsius in fingendis ac formandis novis vocibus Latinis audaciam reprehendunt; quam tamen præter cæteros Huetius laudat, quippe cui Gaza præclare meruisse videtur eo quod solerter excogitatis vocabulis, quibus res Latine ignotas exprimeret, Romanam locupletaverit linguam (16).

Plutarchum Chæronensem præter cæteros scriptores Græcos, in deliciis habuit Gaza. Quare rogatus aliquando a familiaribus suis, quem tandem ex omni Græcorum scriptorum numero diligendum putaret, si jacturam librariæ supellectilis eum facere oporteret. Satis, inquit, habeo, si unum servaverit Plutarchum qui omnes doctrinæ, quæ per amplissimos Græcorum libros sparsa est ac disseminata, perfectam absolutamque bibliothecam instruere videtur (17). Magnifice idem ille de Aristophane, comicorum principe, existimabat, et omnibus, quotquot Græcas litteras discere vellent, hunc scriptorem, Atticæ elegantiæ diligentissimum, assidua versandum manu, commendabat (18).

Quæ Gaza ingenii sui reliquit monumenta, illa quidem omnia et singula recensere, constitutum habuit Leo Allatius, in Diatriba de Georgiis (*a*) et eorum scriptis, cujus edendæ spem fecit in præfatione ad Συμμίκτων libros duos, quos Bart. Nihusius, Coloniæ Agrippinæ, anno 1653 evulgavit; quæ vero Diatriba lucem non aspexit. Illud ipsum autem præclare præstitit Jo. Albertus Fabricius, in Bibliothecæ Græcæ volumine IX libri v capite 33 quod est de Theodoro Mopsuesteno et de aliis Theodoris, qui Græce scripserunt pag. 191 sqq.

Scripta quæ Gaza ipse composuit, eaque edita, fere hæc sunt: 1° Grammatica Græca quæ libris qua-

(11) In Apulia Gazam obiisse, non Jovius solum, sed etiam Volaterranus l. c. disertis verbis tradit. Assentiuntur iis Scaliger in *Scaligeranis* pag. 164, et Lambecius *De B. Vind.*, l. VI, p. 278. Contra ea Matth. Palmerus et Ph. Bergomensis in Chronicis et qui hos sequuntur, Romæ ipsum decessisse dicunt. Corpus ejus in Apulia, seu Magna Græcia, sepultum fuisse inter omnes constat.

(12) Elegans huc spectat Politiani epigramma Græcum mox exhibendum, itemque Latomi, apud Jovium:

Ille Deum munus (fer thus et liba, sacerdos),
Atque adeo hic linguæ gaza utriusque jacet.
Græcia quem genuit, suscepit Roma: sepultum
Communi tumulo Græcia Magna fovet.

Geminum huic ipsius effigiei apud Lambecium, *Comment. de Bibl. Vindob.*, l. VI, additum est distichon:

Altrix Roma, parens cui Græcia, Græcia Magna
Fit tumulus, linguæ gaza utriusque vocor.

(13) Horum, qui ejusdem, vel proximæ ætatis fuerunt, aliorumque virorum doctorum elogia et testimonia, quibus excellentem Gazæ Græci pariter atque Romani sermonis peritiam, singularemve dicendi et interpretandi facultatem exornarunt, more suo fuse descripta exhibet Hodius l. c.

(14) Ex his unum, idque egregium, illud quod Politianus, *Miscell.* cap. 90 edit. Bas. an. 1553 pag. 505 ipsis suis in Gazam animadversionibus subjecit legendum damus:

Κεῖτο μέγας πρίν γ' ἀγών Γαζῆς θεοδώρου ἀμφὶ
Μούσαις τ' Αὐσονίαις ἠδ' Ἑλικωνιάσι.
Ταῖς μὲν γὰρ γενεὴν, ταῖς δ' αὖ θρεπτήρι' ὄφειλεν,
Ἑλλὰς γὰρ τέκε τόνγε, Αὐσονίη δ' ἔτραφεν.
Ἴσον δ' ἀμφοτέρων σοφίῃ γλώττῃ τ' ἐκέσαστο
Τὸν δ' οὔτ' αὐτὸς ζῶν, οὔτ' ἄρ' ἠκρινε θανὼν
Ἀλλὰ καὶ Ἰταλίης Μεγάλῃ ἐπὶ Ἑλλάδι κεῖσθαι
Εἵλετο, δφρα κλέος ξυνὸν ἡ ἀμφοτέρῃς.

(15) Vid. *Scaligerana*, edit. an 1695, pag. 342. Græcam vero etiam Ciceronis De senectute libri, speciatimque Ennii, et aliorum, qui in illo occurrunt, versuum interpretationem haudquaquam approbavit Scaliger, quin potius Gazæ metaphrasin dictorum versuum castigavit, eique aliam ipse substituit, in notis in Catonis disticha moralia, Græce a se conversa, edit. Amst. an. 1640, pag. 116 et sqq. De hac Scaligeri in Gazam animadversione vid. Is. Casaubonus in epistola, Florilegio epigrammatum Martialis quod cum Græca Jos. Scaligeri interpretatione Lutetiæ, ex typographia Rob. Stephani prodiit an. 1607, præfixa: Dan. Heinsius in Prolegom. ad Aristarchum pag. 684 et P. D. Huetius De claris interpr. p. 219.

(16) Vid. Adr. Baillet, *Jugements des sçavants*, tom. II, n° 809, pag. 379.

(17) Refert id Gul. Xylander in Vita Plutarchi, ejusdem operibus præmissa edit. Paris. a. 1624, pag. 11.

(18) Testis est Aldus Manutius, in præfatione ad suam Aristophanis editionem, quæ una cum enarrationibus Græcis prodiit an. 1495.

(*a*) Lege *Theodoris*. Edita est ab Ang. Maio. EDIT.

tuor constat. Primus eam una cum Gazæ De mensibus opusculo, Apollonii De constructione libris quatuor, et Herodiano De numeris, ex erudita officina sua, Venetiis constituta, edidit Aldus Manutius Romanus anno 1485 in folio. Persæpe inde ab illo tempore hi grammaticarum Institutionum libri, tum junctim, tum separatim Græce vel Latine, vel Græce et Latine simul, compluribus in locis typis sunt excusi (19). In illis Latine convertendis, Erasmus, Rich. Crocus Anglus, primus Græcarum litterarum in Academia Lipsiensi professor, Jac. Tusanus Parisiensis Academiæ doctor et Contr. Hereshachius operam posuerunt, commentariisque eos illustravit Elias Andreas ; tum vero harum Institutionum præstantia permoti laudatus modo Tusanus et Lazarus Bonamicus, ille Parisiis, hic Patavii, scholis publicis easdem explicarunt. Gul. Budæus vir Græce eruditissimus, de Gazæ Grammatica tam magnifice existimavit, ut, ei quidquam in isto scribendi genere simile sese unquam legisse negaverit. Taceo cæteros, qui elogiis suis eam exornarunt, viros doctos (20). Id tamen plerique vere notarunt, provectioribus et Græcarum litterarum gnaris magis illam inservire, quam Græca discere incipientibus ; et librum primum, brevitate nimia obscuriorem, quartum vero, qui est De structura sermonis et variis dicendi modis, et in quo Apollonium maxime secutus est, Gaza, prioribus longe esse difficiliorem. Const. Lascaris, in proœmio libri III Grammaticæ suæ de quarto Gazæ libro pronuntiat, brevem quidem illum esse et Δηλίου κολυμβητοῦ δεόμενον, Delio natatore indigentem, sed laudabilem, perutilemque scientibus, antiquorum continentem umbras.

2° De mensibus Atticis liber, Græce scriptus anno 1470. Is una cum Grammatica Theodori, ab Aldo an. 1495 editus et Florentiæ apud Phil. Juntam an. 1515 alibique Græce recusus cum Latina Jo. Perelli interpretatione, prodiit Basileæ an. 1536 insertusque est Uranologio Petaviano, itemque, sed Latine tantum, Jac. Gronovii thesauri Antiquitat. Græc. tomo IX, pag. 977 seqq.

3° Περὶ ἀρχαιογονίας Τούρκων, de origine Turcorum epistola, quæ, cum Le. Allatii versione Latina in ejus Συμμίκτοις, l. II, p. 318 seqq. exhibetur.

Ex Græco in Latinum Gaza transtulit sermonem : 1° Aristotelis Problemata ; 2° Aristotelis De animalibus libros. Prioris interpretationis, quam, Nicolao V, P. R. dicatam, sub Sixto IV recognovit, editionem Romanam an. 1475, posterioris Venetam an. 1476, memorat Maittaire, Annal. typogr. tom. V, part. I, pag. 76. Utraque in Latinis quibusdam et Græco-Latinis operum Aristotelis editionibus habetur. 3° Theophrasti Historiæ plantarum libros X. Horum versionem in gratiam Nicolai V adornavit ; quam Venetiis, an. 1504, editam et alibi recusam Dan. Heinsius et Jo. Bodæus a Stapel ad Græca castigarunt, sicque emendatam ille in sua Theophrasti operum editione, hic in ejusdem Historia plantarum cum commentariis suis evulgata exhibuerunt (21). 4° Alexandri (Aphrodisei) Problematum libros duos Venetiis an. 1501 indeque sæpius impressos. 5° Æliani De instruendis aciebus librum ; cujus versionis plures etiam exstant editiones. 6° Dionysii Halicarnassei De oratione nuptiali et natalitia præcepta (22). 7° Chrysostomi De incomprehensibili Dei natura homilias quinque : quarum interpretationem Latinæ pariter atque Græcolatina Ducæi operum Chrysostomi in se continent editiones.

Præter has vero, quæ typis excusæ sunt, plures Theodorus confecit Græcorum scriptorum interpretationes. Etenim Aristotelis alios etiam libros quosdam Latine convertit ; hanc vero suam illorum versionem, ut ne conjunctissimi hominis, Argyropuli, qui eosdem illos, non ea tamen facultate præsidiorumque apparatu, transtulerat, famæ crescenti fraudi essent, singulari prorsus modestiæ exemplo combussit (23). Mauritii imp. De re militari librorum interpretationem Alphonso regi sese obtulisse in præfatione ad eumdem, Chrysostomi homiliis præmissa, ipse testatur. Laudatur etiam a Jovio Aphorismorum Hippocratis versio Gazæ studio adornata ; sed horum quidem translatio perperam a Jovio ei ascribi videtur (24).

Ex Latino Græce convertit Ciceronis De senectute, et De somnio Scipionis libros (25). Græca hæc utriusque libri versio et separatim edita, et in editionibus operum Ciceronis, Aldina an. 1523, Sturmiana aliisque exstat. Nicolai V, R. P. ad Constantium imp. Cp. Epistolam, Græce ab ipso redditam,

(19) Editiones viginti memorat Maittaire *Annal. typogr.*, tom. V, part. I, pag. 428.

(20) Hos eorumque de grammatica Gazæ judicia recenset Adr. Baillet, l. c., n° 694, pag. 326, copiosius Hodius l. c. pag. 72 sqq.

(21) Gazam, in Theophrasto vertendo, Plinii vestigiis pressius insistentem, hujus etiam nonnunquam errores potius, quam Theophrasti fidem secutum esse notavit Jo. Matthiolus *Epp. med.*, l. IV, f. 147 V. Fabric. l. c., pag. 195.

(22) Hæc Dionysii Halic. præcepta Gazam Latine vertisse testatur Volaterranus l. XV, pag. 544, et ex eo Gesnerus. Sed neminem se vidisse ait Fabricius, qui interpretationem illam editam memorasset. Memorat vero editionem Mediolanensem, sine loci, typographi et anni notatione claris. Saxius, in Historia litter. typogr. Mediolan. pag. 610.

(23) Auctoritate utor Jovii in *Elogiis*, pag. 51. Huc etiam quodam modo pertinet eximium et singulare, quod hominibus doctis Gaza navavit, studium. Prædicat id ipsum, seque in edendis Plinio, et Gellio, mirifice ab illo adjutum fuisse, testatur Jo. Andreas Aleriensis. Vid. Maittaire, Annal. typogr. tom. I, pag. 13. Consilio item, operaque sua Theodorus adfuit Bartholomæo Facio, Arrianum De rebus gestis Alexandri in Latinum convertenti sermonem. Vid. Maittaire, *Annal. typ.* II, pag. 189.

(24) Hippocratis Aphorismorum versionem, Gazæ a Jovio ascriptam, non solum Fabricius l. c. pag. 196 in dubium vocat, sed et illam ipsam Houtes l. c. pag. 71, ad Laurentianum, Jo. Manardi auctoritate refert.

(25) Politianum pariter, atque Jos. Scaligerum Græcam Ciceronis *De senectute* versionem notasse supra diximus.

P. Arcudius inserult opusculis theologicis, Romæ editis, anno 1630. In Græcum sermonem quoque transtulit Mich. Savonarolæ De balneis Italiæ libros duos (26).

Inter Gazæ ἀνέκδοτα quæ in Italiæ maxime et Galliæ bibliothecis asservantur, præter epistolas ejus præcipuum fere scriptum est, quod Plethonis De differentia Platonicæ atque Aristotelicæ philosophiæ opposuit libro et quo Aristotelem contra illum defendit. Impugnavit id ipsum Mich. Apostolius; cujus vero temeritatem graviter coarguit Bessarion, quemque scripta pro Gaza apologia, Andronicus Callistus, confutavit, de quo, in hujus et Apostolii Vita plura dicemus.

Juvat, post ea quæ de Gazæ atque Trapezuntii vita et scriptis exposita sunt, intueri incredibilem varietatem, qua hi duumviri, communi gentis ortu, studiorumque societate conjuncti, animi propensionibus, tum moribus, fortuna et vitæ rerumque exitu distinguuntur. Erat Theodorus sedati ingenii, mentisque compositæ et Græcorum modestissimus, qui secum semper morabatur et bonori et gloriæ prudentia et ratione modum statuebat. Georgius vero, præsidentis animi et projectæ eminentisque interdum audaciæ homo, impetu et levitate ultra vices ferebatur, et nihil non nisi arrogans, eminere semper studebat. Uterque magnus inter eruditos videri volebat, ille in Græciæ pariter, atque Romanæ litteraturæ præsidiis innixus, hic nimium ingenii facultati fidens, et intempestiva partæ cognitionis persuasione inflatus, ille ad edendum quod commentatus erat, tardior, emendando quod scripserat, nunquam defessus; hic præcipiti festinatione crudos sæpe labores in publicum protrudens, errorumque quibus implicitus erat tenax. Tum vero Trapezuntius, multum agendo, multum peccabat: Gaza, pauca exhibendo magna dabat: hic, Græce doctissimus, linguam Quiritium graviter excolebat, ille in patria lingua peregrinæ præsidia collocabat. Uterque rhetoris personam cum laude sustinebat, Gaza autem, dicendi vi ac gravitate, non Aphthonium Theonumve quemdam, sed ipsum Demosthenem reddere videbatur. Is nullius laudes tentabat, et suam sibi gloriam virtute et honestate agendi comparabat: Trapezuntius eruditos injuriis lacessebat, et laudem obtrectatione partam ultorum virtute amittebat. Amicitiam alter officio, utilitate alter metiebatur. Hunc patriæ puduit, ille amore vero eamdem prosecutus est, seque ab illa dici semper voluit. Trapezuntium fortuna, sponte consecuta, cito deseruit: Gazam, tardius quidem conciliata, longius fovit. Utrumque commune fatum patria cedere coegit: sed alterum perpetuis egit erroribus, et, ut inter peregrinos semper peregrinaretur, effecit; alteri autem inter alienigenas patriæ beneficia reddidit. Trapezuntius denique misere vixit, pejus mortuus est: Gaza detrimenta vitæ placido mortis genere consolatus, et cum ille senex repuerascere videretur, hic virilis ætatis vigorem ad extremam usque senectutem servavit.

(26) Vid. Hodius, p. 71.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΓΑΖΗ

ΚΥΝΟΣ ΕΓΚΩΜΙΟΝ.

THEODORI GAZÆ

LAUDATIO CANIS.

(Ang. Mai *Bibl. Nova Patrum*, tom. VII. p. 203.)

α'. Ἐγὼ μέν, ὦ ἄνερ λαμπρότατε, ξύνοιδα ἐμαυτῷ ξένον τι καὶ παρηλλαγμένον, ἴσως δὲ καὶ ἄτοπον ποιοῦντι, ὅτι τῶν ἄλλων τὰ ὑπ' αὐτῶν τοῖς φίλοις πεμπόμενα δῶρα εὐτελιζόντων τε καὶ ἀποσμικρυνόντων, ἐγὼ τοὐναντίον αὔξειν καὶ κοσμεῖν ἐπιχειρῶ· ὅμως δὲ οὔτε παραδείγματος ἄπορῶ, οὔτε εὐλόγου προφάσεως· παράδειγμα μὲν ποιούμενος, οὐ τὸν τυχόντα ἄνθρωπον, οὐχ ἕνα τῶν πολλῶν, οὐ τὸν ὀλίγου ἄξιον, ἀλλὰ τὸν τά τε πρῶτα τῶν καθ' A

1. Equidem, vir illustrissime, intelligo peregrinum quid et insolitum, fortasse etiam absurdum, me facere, quia dum alii missa a se ad amicos dona deprætiant et verbis extenuant, ego contra magnificare et exornare aggredior. Atqui nec exemplo hujus rei careo, nec probabili obtentu. Exemplo quidem mihi est, non quilibet homo, non de multis unus, sed is qui primatum eruditionis inter contemporaneos suos gerit, et imperium maximum

atque inter homines potentissimum occupat, imperatorem illum dico, qui cum Christianis bellum gessit, nec levia mala intulit, et ipsi mihi parta curavit. Obtentui autem mihi est, spes concepta, fore ut tibi haud minori voluptati sit parergon hoc quam ipsum opus; immo vero potius hoc judices parergon esse opus, et adjectam dono mantissam pluris æstimes. Quippe ceu doctrinæ amantissimus, re omni bona ut par est delectaris, et præsertim iis quæ a doctrina procedunt. Quæ ego reputans, ad hoc scriptitandum opusculum adductus sum.

2. Igitur missum a me tibi donum, vocabulo quidem canis est, reapse autem una de pretiosissimis apud homines rebus atque æstimatione dignissimis. Nam cum cætera animalia unam aliquam hominibus videantur utilitatem præbere, unamque peculiarem virtutem habere, hoc solum animal omnimodas utilitates hominibus exhibet, et plurimis maximisque ornatur virtutibus. In leonibus quidem animositas pollet : in bobus jussui obedientia et agriculturæ idoneitas : in equis intelligentia et velocitas : in asinis ac mulis, ut ait poeta, laboriferis, patientia : et aliæ aliis insunt animalibus dotes : soli huic nihil non inest, sed caterorum cuncta complectitur bona. Hujus enim animalis natura sive in urbibus, sive rure, et in pace ac bello utilis simul est ac delectabilis. Sed enim cunctas animalis hujus virtutes, et suppeditata hominibus adjumenta, haud facile est percensere : si pauca igitur e multis exposuero ac patefecero, utrique nostrum satis fore judico, tibi quidem ad persuasionem, mihi autem ad demonstrationem.

3. In primis igitur, quadrupedum animalium venatio nomen a canibus in Græcorum sermone sortita est ac retinet, κυνηγεσία (canum eductio); quam æstimabilem esse vitæque humanæ utilem quis nescit? Hanc dii exercuerunt, et heroes, et homines, Græci pariter ac Barbari, et olim et nunc, et ubique. Atque hujus exercitio præsidet Apollinis soror Diana, quæ hoc præcipue titulo inter deos honoratur. Venationi item dederunt operam Chiron, Cephalus, Æsculapius, Melanion, Nestor, postremo tantus heroum numerus, quantum nominatim appellare labor sit. Nonne et Achæorum sapientissimum introducit Homerus venantem apud Autolycum, et in altero femore ab apro vulneratum?

ἑαυτὸν πεπαιδευμένων (1), ἀρχῆς τε τῆς πασῶν μεγίστης καὶ κυριωτάτης ἐν ἀνθρώποις ἀξιωθέντα, τὸν αὐτοκράτορα λέγω ἐκεῖνον, τὸν τοῖς Χριστιανοῖς πολεμήσαντα, καὶ κακὰ οὐκ ἐλάχιστα παρασχόντα, ἐμαυτῷ δὲ τοιοῦτόν τι ἐπιτετηδευκότα· πρόσχημα δὲ, τὸ καί σοι οὐχ ἧττον ἡδομένῳ ἔσεσθαι ἐλπίζειν τὸ πάρεργον τοῦ ἔργου, μᾶλλον δὲ τὸ πάρεργον ἔργον ἡγήσεσθαι, καὶ περὶ πλείονος τὴν παρενθήκην αὐτοῦ τοῦ δώρου ποιήσεσθαι. Σὺ γὰρ φιλομουσώτατος ὢν, χαίρεις ὡς εἰκὸς πᾶσι μὲν τοῖς καλοῖς, μάλιστα δὲ τοῖς ἀπὸ τῆς παιδείας· ὧν ἐνθυμούμενος, εἰς τοῦτο προήχθην τοὐπιχείρημα.

β'. Τὸ μὲν οὖν σοι παρ' ἐμοῦ πεμπόμενον δῶρον, λόγῳ μὲν κύων ἐστὶν, ἔργῳ δὲ ἓν τῶν ἐν ἀνθρώποις τιμιωτάτων καὶ πλείστου ἀξίων. Τῶν μὲν γὰρ ἄλλων ζώων μίαν ἑκάστων τοῖς ἀνθρώποις ὠφέλειαν παρέχειν δοκούντων, μίαν δὲ καὶ ἐξαίρετον ἀρετὴν ἔχειν, τοῦτο μόνον τῶν ζώων ὠφελείας μὲν παντοδαπὰς τοῖς ἀνθρώποις προξενεῖ, ἀρεταῖς δὲ ταῖς πλείσταις καὶ μεγίσταις κατάκοσμηται. Λέουσι μὲν οὖν τὸ θυμοειδὲς ἐπανθεῖ, βουσὶ δὲ δικαιοσύνη καὶ πρὸς γεωργίαν ἐπιτηδειότης, ἵπποις φρόνημα καὶ εὐφυΐα, ὄνοις δὲ καὶ ἡμιόνοις, ὡς ἂν εἴποι ὁ ποιητὴς (2), ταλαεργοῖς καρτερία, καὶ ἄλλοις δὲ ἄλλα ἔνεστι ζώοις· τούτῳ δὲ μόνῳ οὐκ ἔστιν ὅ τι οὐ πρόσεστιν, ἀλλὰ τὰ τῶν ἄλλων ἔχει συλλαβὼν ἅπαντα. Ἔστι γὰρ ἡ τοῦ ζώου φύσις ἔν τε ταῖς πόλεσιν, καὶ ἐν ταῖς γεωργίαις, καὶ τὰ πρὸς εἰρήνην, καὶ τὰ πρὸς πόλεμον, ἅμα δὲ καὶ πρὸς ὠφέλειαν, καὶ πρὸς τέρψιν ἐπιτήδειος. Ἁπάσας μὲν οὖν τὰς τοῦ ζώου ἀρετὰς, καὶ τοῖς ἀνθρώποις παρεχομένας χρείας, διελθεῖν οὐ ῥᾴδιον. Εἰ δὲ ὀλίγα ἄττα ἀπὸ πολλῶν προχειρισαίμην καὶ διεξίοιμι, ἀρκέσειν ἀμφοτέροις ἡμῖν, σοί τε πρὸς σύστασιν, ἐμοί τε πρὸς ἐπίδειξιν, ἡγοῦμαι.

γ'. Αὐτίκα μὲν οὖν ἡ τῶν τετραπόδων ζώων θήρα, ἡ ἀπὸ τῶν κυνῶν τὴν ἐπωνυμίαν λαχοῦσά τε καὶ λαβοῦσα κυνηγεσία, ὡς τίμιός ἐστιν καὶ πρόσφορος τῷ βίῳ, τίς οὐκ οἶδεν; ταύτην θεοί τε ἐπετήδευσαν, καὶ ἥρωες, καὶ ἄνθρωποι, καὶ Ἕλληνες ἅμα καὶ Βάρβαροι, καὶ πάλαι, καὶ νῦν, καὶ πανταχοῦ· καὶ προστάτις μὲν τοὐπιτηδεύματος ἡ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀδελφὴ Ἄρτεμις, ᾗ καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς θεοῖς τιμᾶται· μετῆλθον δὲ καὶ τῶν ἡρώων Χείρων, Κέφαλος, Ἀσκληπιὸς, Μελανίων, Νέστωρ, καὶ τέλος τοσοῦτοι, ὅσους ἂν τις ὀνομαστὶ διεξιὼν ἀποκάμοι (3)· οὐχὶ δὲ καὶ τὸν σοφώτατον τῶν Ἀχαιῶν εἰσάγει ὁ Ὅμηρος (4) θηρεύοντα παρ' Αὐτολύκῳ, καὶ τρωθέντα τὸν ἕτερον τῶν μηρῶν ὑπὸ συός;

(1) Quod Mohamedes II, is qui Constantinopolim occupavit (de quo nunc Gaza), exquisite litteris excultus fuerit, et doctis apprime hominibus faverit, satis constat ex Osmanorum Historia cl. Josephi Hammeri. Quomodo autem reliqua Gazæ verba ad rem canis laudemve doni pertineant, divinare non queo; nisi forte Mohamedes, more principum turcicorum venationi quoque deditus fuit, adeoque et canibus delectatus. Sed nihil properanter definio; alii videant. Utique Jul. Scaliger in heroibus, de Græcia oppressa loquens, ipsum Mohamedem dicit canem, *quæ miseranda cani præda futura fuit.*

(2) *Odyss.* IV, 636; XXI, 23. Et sic graphice quasi ex Homero Ovidius noster :

Aspice ut auritus miserandæ sortis asellus
Assiduo domitus verbere lentus eat.

(3) Ex initio Xenophontei elegantissimi *De venatione* tractatus.

(4) *Odyss.* XIX, 465.

Καὶ γὰρ θηρεύοντ' ἔλασεν σῦς λευκῷ ὀδόντι A
Παρνησσὸν δ' ἐλθόντα σὺν υἱάσιν Αὐτολύκοιο.

Namque venantem sauciavit aper albo dente
Ad Parnassum profectum cum Autolyci filiis.

Ἐπρέσβευε δὲ καὶ ἡ Σπάρτη πολεμικωτάτη οὖσα τὴν κυνηγεσίαν (1) νόμος γοῦν παρ' αὐτῇ ἐν τῇ τῆς Ἀρτέμιδος (2) ἑορτῇ, τὸν προσιόντα ἐπὶ τὸ δεῖπνον οὐ κυνηγετήσαντα, τῆς παρανομίας δίκην διδόναι (3). Ἡ δὲ δίκη, νέῳ μὲν καλπὶς μεστὴ ὕδατος κατὰ τῆς κεφαλῆς καταχεομένη, πρεσβυτέρῳ δὲ κατὰ τοῦ τῆς χειρὸς δακτύλου· ἥπερ τῇ μὲν ἀλγηδόνι, μικρὰ ἂν ἴσως τινὶ δόξειεν τιμωρία, τῇ δὲ ἀτιμίᾳ, ἦν παμμεγάλη. Ἐπρέσβευον καὶ ταύτην Μακεδόνες· τῷ γὰρ ἄνευ λίνων ὑπανεντήσαντι, οὐ καθῆσθαι δειπνοῦντι, ἀλλὰ κατακλίνεσθαι, συνεχώρουν (4)· ὃ καὶ παρ' αὐτοῖς ἦν τιμιώτερον. Ἐπρέσβευον δὲ καὶ Πέρσαι (5) ταύτην, καὶ παρὰ τούτοις ὁ βασιλεὺς οὐχ ἧττον τῆς B θήρας ἠγεῖτο, ἥ καὶ τῶν πολεμικῶν ἔργων, ἐξάγων τοὺς νέους ἐπὶ τὴν κυνηγεσίαν, καὶ ἐπιμελόμενος ὅπως ἂν θηρῶσιν· οὐκ ἀπὸ τρόπου δὲ τοῦτ' ἐποίουν. Μελέτη γὰρ εἶναι δοκεῖ τῶν πολεμικῶν μεγίστη ἡ κυνηγεσία. Καὶ γὰρ καὶ πρωὶ ἐγείρεσθαι, καὶ ὀψὲ κοιμᾶσθαι, καὶ νυκτερεύειν ἐθίζει, καὶ καύματος ἅμα, καὶ ῥίγους, καὶ δίψους, καὶ πείνης ἀνέχεσθαι, καὶ ὁδοιπορεῖν, καὶ νὴ Δία εἰ δέοι τρέχειν, διά τε λείας καὶ δι' ὁμαλῆς, καὶ διὰ ναπῶν, καὶ διὰ χρημνῶν ὁμοίως· πρὸς δὲ καὶ βάλλειν καὶ τιτρώσκειν, καὶ βαλλόμενον οὐκ εἴκειν, καὶ πάντα μὲν πόνον, πάντα δὲ κίνδυνον, πᾶσαν δὲ δυσχέρειαν ὑπομένειν· ἃ δὴ θαυμασίως ὡς τοὺς πολεμοῦντας ὠφελεῖ. Εἰ δὲ βούλει εἰδέναι ὅσον μέρος πρὸς τὰ πολεμικὰ συμβάλλει ἡ θήρα παράβαλλε κυνηγὸν ἄνδρα πρὸς τὸν C τῆς θήρας ἄγευστον καὶ ἀπείρατον, καὶ ὄψει μυρίον ὅσον ἐν τοῖς κατὰ τὸν πόλεμον ὑπερφέροντα.

Coluit Sparta quoque bellicosissima venationem. Itaque lex ibi fuit in Dianæ festo, ut qui ad convivium haud peracta venatione veniret, pœnas suæ culpæ daret. Pœna autem erat, juveni quidem, aquæ plena situla in caput; seniori autem, in unum manus digitum effusa: quæ sane, si dolor spectetur, levis fortasse punitio alicui videbitur; sed habita ignominiæ ratione, maxima fuit. Coluerunt venerationem etiam Macedones: nam qui sine retibus aprum confixisset, huic cœnare non sedenti sed recumbenti concedebant: quod apud ipsos pariter honoratius erat. Postremo etiam Persæ venationi addicti fuerunt; atque apud hos rex, haud secus venationi, quam bellicis operibus præerat, educendo scilicet ad venationem juvenes, atque ut huic operam darent curando. Neque id absurde faciebant; etenim meditatio præcipua videtur bellicæ rei venatio: nam et mane expergisci, et sero decumbere, et vigilare noctes consuefacit, et ardorem simul et frigus, et sitim famemque tolerare, et iter agere, et per Jovem si opus sit, currere per plana et æqua, et per nemorosa loca vel etiam confragosa. Insuper jaculari et ferire; et si forte aliquis pulsetur, minime cedere, et laborem quemlibet ac periculum et difficultatem sustinere. Quæ omnia mirabiliter, tanquam si bellum gereretur, juvant. Quod si cognoscere aves quatenus rei bellicæ venatio prosit, fac compares virum venatorem cum illo qui venandi nullum usum peritiamque habeat, comperiesque omnino quantopere prior ille hunc bellica virtute superet.

δ'. Τοιγαροῦν ὁ Πλάτων ἐν τῇ νομοθεσίᾳ παραινεῖ τοῖς νέοις τούτου ἔχεσθαι τοῦ πονήματος, εἰ μέλλουσι τὴν ἑαυτῶν καλῶς καὶ ἐμπείρως οἰκήσειν. Βέλτιον δ' ἴσως ἀπ' αὐτῶν τῶν τοῦ νομοθέτου κύρβεων ἀπολεξάμενος ἱστορεῖν· Λέγει οὖν (6). « Κινδυνεύει γὰρ οὐδενὸς ἔλαττον μάθημα εἶναι, δι' ἀκριβείας ἐπίστασθαι πάντας τὴν αὑτῶν χώραν· οὗ δὴ χάριν κυνηγεσίαν καὶ τὴν ἄλλην θήραν, οὐχ ἧττον ἐπιτηδεύειν δεῖ τὸν ἡδῶντα, ἢ τῆς ἄλλης ἡδονῆς ἅμα καὶ ὠφελείας, τῆς περὶ τὰ τοιαῦτα γιγνομένης πᾶσι. » Καὶ ταῦτα μὲν ἐκεῖνος. Ἀλλὰ μὴν δι' ὧν D τὴν θήραν μεταχειριζόμεθα; οὐκ ἄδηλον ὅτι διὰ τῶν κυνῶν· κύνες γὰρ εἰς θήραν ἐξαγόμενοι, ἢ τοὺς θήρας ὀφθέντας διώκουσιν, ἢ τῶν ἰχνῶν λαβόμενοι, διὰ τούτων ἐπ' αὐτοὺς τρέχοντες τρέχοντας ὅσον τάχος ἡμᾶς ἄγουσι, καὶ μάχονται μεθ' ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν· πολλάκις δὲ καὶ πρὶν τοὺς κυνηγοὺς ἐπελθεῖν, τὸ θηρίον διεσπάκασι. Καὶ περὶ μὲν τῆς τῶν κυνῶν ἐν τῇ θήρᾳ ὠφελείας τοσαῦτα. Ἐδύνατο γὰρ ἄν τις,

Jam vero de canum quidem in venando utilitate hactenus. Nam posset aliquis,

(1) Confer Cragium *De rep. Laced.* lib. III, tab. IX, 2.

(2) Dianæ scilicet Venatricis, cujus statuam sagittas tenentem non semel describit Pausanias.

(3) Propter Lycurgi legem adversus ignavos.

(4) Sedebant convivantes antiquitus, deinde cœperunt discumbere; sed postremum hoc honoratius De Romanis Val. Max. II, 5, et Isidor. XX, 11. De Græcis Feithius *Antiq. Homer.* lib. III, 5.

(5) Imitatur hic Gaza Xenophontem, *Cyropæd* lib. I, 10, ubi de Persarum venandi studio ac disciplina.

(6) Plato *De legibus* lib. VI, ed. Serr. tom. II, p. 763. Idem Plato copiosius de venatione scribit sub finem lib. VII. Conferatur etiam Plutarchus in lib. *De animalium solertia.*

festinandi minimæ indigus, demonstrare ac latius exponere, quomodo omissa venatione omnia fierent plena ferarum, quæ hominibus male facerent, et in urbibus clausos obsiderent; a quibus cunctis incommodis venaticorum canum ope liberamur.

5. Quodnam porro animal est custodiendo aptius quam canis, reique commissæ servandæ fidelius? Propterea enim et gregibus eos præficimus, qui quidem illos ad pascua educunt et præmittunt, præmissosque custodiunt, et custoditos ad caulas reducunt : ovibus mansueti, lupis terribiles, pastoribus obedientes. Et vivis quidem canibus, haud attingent greges lupi; mortuis autem, illico dilacerabunt. Quare et illi æsopici lupi pacis societatisque fœdus gregibus offerebant, dummodo asperos illos ac sævos et invisos canes sibi deditos traderent : probe gnari, si his potirentur, greges sine ullo labore in ipsorum potestatem redactum iri. Jam cur tibi narrem de illo Capparo, vel potius de illo dicam templi Æsculapii custode? Nam cum prædo quidam sacrilegus clam ingressus pretiosissima quæque auferret, canis quidem quam validissima voce allatrabat : verum ædituis minime experrectis, sed prædoni spatium fugiendi concedentibus, ipse prædonem persecutus est neque ab eo unquam destitit. Postridie autem occurrentes singulos blande excipiebat, prædonem vero allatrabat, et noctu quoque insectabatur : donec missi ad inquirendum reum homines, audita in via de canis negotio relatione, prædonem ceperunt, et post se trahentes Athenas deduxerunt : quem canis valde hilaris sequebatur, trophæum veluti de hoste agens, spectaculum egregium ac videntibus jucundissimum exhibens. Quamobrem Athenienses cani publica alimenta decreverunt, ædituis ut ejus curam gererent mandantes.

6. Hæc reputans divinus ille Plato, dum idoneum aliquem pulcherrimæ suæ stupendissimæque civitati imponere custodem quæreret, non habuit unde aliter imaginem ejus sumeret, quam a canum natura. Sic ait itaque in Reipublicæ dialogis, custodem describens. « Existimasne igitur generosi catuli et nobilis adolescentis naturam, ad vim custodiendi quod attinet, differre? Quid ais? Consentaneumne sit videlicet naturam utrimsque valere, et ad sensum esse sagacem, et velocem atque expeditam ad id quod sentitur persequendum, et tamen validam, si opus fuerit, ad dimicandum? » Et paulo post : « Erga notos quidem et familiares sunt perquam mansueti (canes) : erga ignotos, sævi. Novi enimvero. Hoc ergo, inquam, hujusmodi est, ut fieri possit commode; neque præter naturam, talem custodem investigamus. Non videtur. Nonne et insuper hoc videtur indigere is qui dignitatem consecuturus est, ut præter quam quod iracundus esse debeat, natura quoque sagax præditus sit? Quomodo? inquit; non enim intelligo.

(1) In editione cl. Furiæ fab. CCXI.
(2) Ex Plutarcho, *De animalium solertia*.

μὴ σπεύδειν ὡρμημένος, δεῖξαι καὶ διεξιέναι ὡς ἄνευ θήρας μεστὰ ἦν ἅπαντα θηρίων τοὺς ἀνθρώπους κακουργούντων, καὶ κατακεκλεισμένους ἐν ταῖς πόλεσι πολιορκούντων, ὧν ἁπάντων διὰ τῶν κυνῶν καὶ τῆς κυνηγεσίας ἀπηλλάγμεθα.

ε'. Τί δὲ ζῶον κυνῶν φυλακτικώτερον, καὶ τὴν παρακαταθήκην ἀποδιδόναι πιστότερον; Διὰ τοῦτο γὰρ τῶν ἀγελῶν προΐσταμεν αὐτούς, καὶ τὰς ἀγέλας αὐτοὶ εἰς νομὴν ἐξάγουσι, καὶ προπέμπουσι, προπεμφθείσας δὲ φυλάττουσι, φυλαχθείσας δὲ ὀπίσω οἴκαδε ἄγουσι· τοῖς μὲν προβάτοις ἥπιοι, τοῖς δὲ λύκοις φοβεροί, τοῖς δὲ ποιμέσι πειθήνιοι· καὶ ζώντων μὲν τούτων, οὐκ ἂν ἅψαιντο λύκοι ἀγέλης, ἀποθανόντων δὲ ταχέως διέσπασαν· διὸ καὶ οἱ αἰσώπειοι ἐκεῖνοι λύκοι, σπονδὰς καὶ εἰρήνην καὶ συμμαχίαν τοῖς ποιμνίοις προὔτειναν, ἐφ' ᾧ τοὺς τραχεῖς ἐκείνους καὶ σκληροὺς καὶ ἀπεχθεῖς κύνας ἐκδότους ποιεῖν· εὖ εἰδότες, ὅτι τούτων κρατήσαντες, ἀπόνως τὰ πρόβατα χειρώσονται (1). Καὶ τί ἂν σοι λέγοιμι τὸν Κάππαρον ἐκεῖνον; μᾶλλον δὲ τί οὐκ ἂν σοι λέγοιμι τὸν φύλακα τοῦ νεὼ τοῦ Ἀσκληπιοῦ; ἐπειδή γὰρ ἱερόσυλός τις λάθρα εἰσελθών, ἐσύλα τὰ τιμιώτατα, αὐτὸς μὲν ὅσον φωνῆς ἦκε ὑλάκτει· οὐκ ἐγειρομένων δὲ τῶν ζακόρων, ἀλλ' ἀποδιδράσκειν τῷ ἱεροσύλῳ ἀφορμὴν ἐδωκότων, ἐδίωκε τὸν ἱερόσυλον ὁ κύων, οὐδέποτε ἀπολειπόμενος αὐτοῦ· μεθ' ἡμέραν μὲν τοὺς ἀεὶ ἑκάστοτε ἀπαντῶντας φιλοφρονούμενος, αὐτῷ δὲ τῷ ἱεροσύλῳ ὑλακτῶν, νυκτὸς δὲ ὁμοίως ἑπόμενος, ἄχρις οὗ οἱ ἐπὶ διώξει πεμφθέντες, πυνθανόμενοι καθ' ὁδὸν περὶ τοῦ κυνὸς, τὸν ἱερόσυλον κατέλαβον, καὶ ὀπίσω εἰς Ἀθῆνας ἦγον. Ὁ δὲ κύων εἵπετο μάλα φαιδρὸς, ὡς ἂν εἰ τρόπαιον ἀπὸ πολεμίου ἄγων, θέαμα κάλλιστον καὶ τοῖς ὁρῶσιν ἥδιστον παρέχων. Ἐφ' ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι τῷ κυνὶ ἐψηφίσαντο δημοσίᾳ σῖτον, καὶ προσέταξαν τοῖς ζακόροις ποιεῖσθαι αὐτοῦ ἐπιμέλειαν (2).

ς'. Ταῦτα λογιζόμενος ὁ δαιμόνιος ἐκεῖνος Πλάτων, ζητῶν δὲ ἐπιτήδειόν τινα τῇ καλλίστῃ ἑαυτοῦ καὶ θαυμασιωτάτῃ πόλει ἐγκαθιστάνει φύλακα, οὐκ εἶχεν ὅθεν ἄλλοθεν εἰκόνα αὐτοῦ λάβοι, ἢ ἀπὸ τῆς τῶν κυνῶν φύσεως· λέγει οὖν ἐν τῇ Πολιτείᾳ (3) διαγράφων τὸν φύλακα· « Οἴει οὖν τι διαφέρειν φύσιν γενναίου σκύλακος, εἰς φυλακὴν, νεανίσκου εὐγενοῦς; τὸ ποῖον λέγεις; οἷον ὀξύν τε τοῦ δεῖ αὐτοῖν ἑκάτερον εἶναι πρὸς αἴσθησιν, καὶ ἑλσφρὸν πρὸς τὸ αἰσθανόμενον διώκειν, καὶ ἰσχυρὸν αὖ ἐὰν δέῃ ἑλόντα διαμάχεσθαι; Καὶ μεταμικρόν· Οἴσθα γάρ που τῶν γενναίων κυνῶν, ὅτι τοῦτο φύσει αὐτῶν τὸ ἦθος. Πρὸς μὲν τοὺς συνήθεις καὶ γνωρίμους ὡς οἷον πραοτάτους εἶναι· πρὸς δὲ τοὺς ἀγνῶτας τοὐναντίον; οἶδα μέντοι. Τοῦτο μὲν ἄρα, ἦν δ' ἐγὼ, δυνατόν· καὶ οὐ παρὰ φύσιν ζητοῦμεν, τοιοῦτον εἶναι τὸν φύλακα· οὐκ ἔοικεν. Ἆρ' οὖν σοι δοκεῖ ἔτι τοῦδε προσδεῖσθαι ὁ φυλακικὸς ἐσόμενος, πρὸς τὸ θυμοειδῆ, ἔτι πρὸς γενέσθαι φιλόσοφος τὴν φύσιν; Πῶς δὴ, ἔφη; οὐ γὰρ ἐννοῶ· καὶ τοῦτο, ἦν δ' ἐγὼ, ἐν τοῖς κυσὶ κατόψει, ὃ καὶ ἄξιον θαυμάσαι τοῦ θη-

(3) Plato *De rep.* lib. II, ed. cit. p 375.

ρίου· τὸ ποῖον; ἂν μὲν ἴδῃ ἀγνῶτα, χαλεπαίνει, οὐδὲν δὴ κακὸν προπεπονθώς· ὃν δ' ἂν γνώριμον, δεσπάζεται, κἂν μηδὲν πώποτε ὑπ' αὐτοῦ ἀγαθὸν πεπόνθοι· ἢ οὕτω τοῦτο ἐθαύμασας; Οὐ πάνυ, ἔφη, μέχρι τούτου προσέσχον τὸν νοῦν. Ὅτι δέ που δρᾷ ταῦτα, δῆλον· ἀλλὰ μὴν κομψόν γε φαίνεται τὸ πάθος αὐτοῦ τῆς φύσεως, καὶ ὡς ἀληθῶς φιλόσοφον. » Ἐνταῦθα καλῶς ἔχει ἀναπαύεσθαι· τί ἄν τις τὰ μέγιστα οὐ μόνον περὶ κυνῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ ἀνθρώπων εἰπεῖν προθυμηθείς, εἶχεν ἂν εἰπεῖν μεῖζον ἢ κάλλιον; οὐχ ἵππῳ, οὐ βοΐ, οὐκ ἐλέφαντι τὸν φύλακα ζητεῖ ὅμοιον, ἀλλὰ τῷ κυνί. Κύων φύλαξ ἄριστος τοιοῦτος, φησὶ, τῇ ἐμῇ πόλει γενέσθω φύλαξ· κύων φιλόσοφος τὴν ψυχήν. Γενέσθω δὲ καὶ κατὰ τοῦτο τῷ κυνὶ παραπλήσιος ὁ ἐμὸς φύλαξ.

ζ'. Οὐκ οὖν θαυμαστὸν, εἰ ἐν τοῖς πάλαι χρόνοις ἄνδρες ἐπὶ φιλοσοφίᾳ μεγίστην δὴ τῶν καθ' ἑαυτοὺς δόξαν ἔχοντες, τὴν τῶν κυνῶν ἐπώνυμον προσηγορίαν οὐκ ἀπηξίωσαν, μᾶλλον δὲ καὶ ὡς λαμπρόν τι καὶ θαυμάσιον ἐσφετέρισαν καὶ ἰδιοποιήσαντο, καὶ οὐκ ἂν ἄλλως ἠνέσχοντο ἢ Κυνικοὶ προσαγορευόμενοι· ἢ καὶ τῶν ἀγροίκων τινὸς καὶ παχυδέρμων ἐν ὀνείδους μέρει τῷ Διογένει προσφέροντος, ὅτι κύων εἴη, ἀπεκρίνατο ὁ Διογένης μάλα πράως, ἅ τε οὐκ ἔξαρνος γινόμενος· Οἱ κύνες τοὺς ἐχθροὺς δάκνουσιν, ἐγὼ δὲ τοὺς φίλους ἵνα σώσω. Οὐ μόνον δὲ τῶν ἀνθρώπων οἱ ἄριστοι κύνες ὠνομάσθησαν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄστρων ἐν τὸ λαμπρότατον, τὸ ἐν ἀκμῇ θέρους ἀκμάζον. Καὶ θεοὶ δέ· θεὸς γὰρ παρ' Αἰγυπτίοις κύων (1). Ὅτι μὲν οὖν ὁ κύων φυλακικὸς (2), καὶ τὴν ψυχὴν φιλόσοφος, ἐκ τούτων ἀποδεδεῖχθαι οἶμαι· ὅτι δὲ φιλικώτατος ὁ αὐτός ἐστι καὶ φιλοστοργότατος, τίς οὐκ ἐπίσταται; ὄντος μὲν γὰρ οἴκοι τοῦ δεσπότου, οἴκοι μένει· ἀποδημοῦντος δὲ, συναποδημεῖ, καὶ οὐ μῆκος ὁδοῦ, οὐ δυσχωρία, οὐ δίψος, οὐ χειμὼν, οὐ θέρος ἔργει, τὸ μὴ οὐ πανταχῇ ἀκολουθεῖν· ἀκολουθεῖ δὲ νῦν μὲν προτρέχων, νῦν δὲ πρὸς τὸν δεσπότην ἐπανερχόμενος, νῦν δὲ παίζων καὶ τὴν οὐρὰν σείων, καὶ ὅλως πρᾶγμα ποιούμενος παιδιὰν τῷ δεσπότῃ καὶ ἡδονὴν παρέχειν· καλεῖ τοῦτον ὁ δεσπότης, ἔρχεται· ἀπειλεῖ, μάλα ταπεινὸς γίνεται· τύπτει, οὐκ ὀργίζεται. Ἦ καὶ χαριέντως ὁ Αἴσωπος ὑπὸ τοῦ δεσπότου Ξάνθου κελευσθεὶς, ἐπιλέκτους τινὰς κρεῶν μερίδας τῇ εὐνοούσῃ διδόναι, οὐ τῇ γυναικὶ, ἀλλὰ τῇ κυνὶ ἐπέδωκεν· ἐπανελθόντος δὲ οἴκαδε τοῦ Ξάνθου, καὶ τῆς γυναικὸς ἐπ' αὐτῷ τούτῳ δυσμενῶς αὐτῷ ἐχούσης, καὶ οὐ τῇ Αἰσώπου πανουργίᾳ, τῇ δὲ τοῦ Ξάνθου ἐφυβρίσει τοῦτο ἀνατιθεμένης, ἔφη ὁ Αἴσωπος· Ἆρ' οὐκ ὀρθῶς δρῶν, ὦ δέσποτα, τῇ κυνὶ ὡς εὐνοούσῃ προῦβαλον; ταύτην γὰρ κἂν τύπτῃς, κἂν μαστιγώσῃς, ἀμνημονεῖ· ἡ δὴ γυνὴ ἅπαξ ὑβρισθῆναι δοκοῦσα, ἀδιαλλάκτως ἔχει (3).

η'. Μυρίων δὲ τῆς τῶν κυνῶν πρὸς τοὺς δεσπότας

A Et hoc quoque, inquit, in canibus videre est, quod in animalis natura dignum admiratione est. Quale istud? In incognitum quidem excandescit, etsi nihil ab eo mali perpessus sit : cognito autem blanditur, etiamsi nihil ab eo unquam boni perceperit. Nondum tu hoc admiratus es? Non magnopere quidem, inquit, id hactenus animadverti : ita autem se habere, perspicuum est. Atqui hic ejus naturæ impetus scitus est vereque sagax. » Illic autem subsistere, præclarum est. Nam quis, maxima volens non modo de canibus, verum etiam de hominibus dicere, majus aliquid aut pulchrius possit eloqui? Non equo, non bovi, non elephanto similem custodem quærit, sed cani. Canis, inquit, custos optimus meæ civitatis sit, canis animo sagax.

B Sit huic similis custos meus.

7. Nil ergo mirum, si temporibus priscis viri philosophi, magnæque apud æquales suos existimationis, canis cognomen non respuerunt, imo ut splendidum quid et mirabile sibi proprium imposuerunt, neque se aliter quam Cynicos dici voluerunt. Utique et rusticano quodam ac stupido convicii causa ingerente Diogeni, quod canis esset, respondit Diogenes mansuete admodum, quin tamen rem negaret : Canes mordent inimicos; ego vero amicos, ut salvem. Neque egregii tantum homines canes appellati sunt, sed et splendidissimum illud sidus, quod summa æstate emicat. Quin et ipsi dii : etenim canis Ægyptiis deus est. Age vero quod canis suapte natura custos apprime, et animo

C sagax sit, ex dictis, ut reor, demonstratum est. Quod autem idem et peramans benevolusque sit, quis demum nescit? Nam domino domi morante, domi manet : abeunte autem, simul abit : nec viæ longitudo aut asperitas, nec sitis, nec hiems, neque æstus cohibet, quominus quocunque sequatur. Comitatur autem modo præcedens, modo ad dominum revertens, modo ludens caudamque agitans, atque ita se omnino gerens ut oblectationi ac jucunditati domino sit. Vocat hunc dominus? venit. Minatur dominus? ilt admodum humilis. Verberat? non irascitur. Festive certe Æsopus a domino Xantho jussus selecta quædam carnis frustilla benevolæ dare, ille haud uxori, sed caniculæ dedit.

D Reverso autem domum domino, et uxore ob id stomachante, neque Æsopi calliditati rem tribuente, sed a Xantho contumeliam sibi illatam credente, ait Æsopus : Nonne ego recte egi, o domine, qui carnem caniculæ ut benevolæ objeci? Hæc enim etiamsi verberes, etiamsi flagelles, tamen obliviscitur. At uxor si semel se injuria affectam existimet, implacabilis fit.

8. Cum innumera sint canum erga dominos ami-

(1) Videlicet latrator Anubis. Sunt autem passim dii cynocephali in Ægyptiorum monumentis picti fictisque.

(2) Eleganter de his canis virtutibus loquitur etiam S. Augustinus in sermone quinto, inter illos a nobis nuper editos, qui est de muliere Chananæa.

(3) Sumitur hæc lepida narratiuncula ex Vita Æsopi a Maximo Planude scripta.

citiæ benevolentiæque exempla, pauca e multis insigniora memorabimus. Lysimacho canis nomine Hyrcanus fuit, qui cum eo pariter obiit. Canis alius cum idiota homine, cui nomen Pyrrhus, commortuus est : etenim exstincto domino, ab ejus cadavere abstrahi non potuit ; et illo in rogum imposito, canis in eumdem insiluit, cumque eo combustus est. Cælio Romano patricio canis ceu domino suo defensorem se præbuit, pugnansque caput ejus amputari non sivit, donec et ipse ab interfectoribus ictus simul occubuit. Atheniensium universo populo in naves conscendente, cum Xantippi, qui pater fuit Periclis, canis in navim insœndere haud potuisset, in mare se dejecit, et navi adnatans Salaminam usque labore tolerato, statim in littore exspiravit. Pyrrhus rex in itinere occurrit cani qui domini cadaveri in via assistebat. Captum ergo canem in custodia habuit, donec exercitum recensens, astante regi cane, hic erga alios quidem quietus fuit, sed mox visis domini interfectoribus, in eos irruit cum clamore et latratu, sæpe ad regem semet convertens, in tantum ut præsentibus ipsique regi suspicionem de illis injiceret. Quamobrem capti homines et excruciati, cædem se fecisse confessi sunt, pœnasque luerunt, cane domini necem ulciscente. Simile prorsus fecisse narrant Hesiodi canem, qui poetæ occisores indicavit. Titum Sabinum a Romanis conjectum in vincula ceu supplicio addictum, canis ejus a carcere abigi nullatenus potuit. Cumque Sabini cadaver in Gemonias scalas fuisset projectum, canis eum nunquam deseruit, lugubriter admodum ululans coram multis spectatoribus ; quorum unus cum ei panem objecisset, ille ad defunctum detulit. Ad extremum cadavere in Tiberim abjecto, dejecit se illuc etiam canis, cadaver sustentans, et pro viribus attollens, innumero spectante summeque admirante populo.

9. Quod vero etiam animosum et pugnax animal canis sit, demonstravit Albanorum rex, misso ad Alexandrum magnitudinis eximiæ cane ; quo rex delectatus ursum illi et deinde aprum in certamen objecit : qui cum eas belluas aspernaretur, neque secum præliari dignas judicaret, iratus Alexander canem occidi jussit. Re intellecta, Albanorum rex alium misit, Alexandrum monens, ne in parvis belluis experimentum illius faceret, sed in leone vel elephanto. Igitur canis tum leonem, tum paulo post etiam elephantum prostravit cum mirabili Alexandri et astantium omnium voluptate. Testes nobis sunt etiam Garamantum canes : etenim du-

(1) Hoc et sequentia pleraque exempla sumuntur ex Plutarchi libro *De animalium solertia*, et ex Plinio lib. VIII, 61. Narrantur canum aliquot mirabilia facta etiam apud S. Augustinum in sermone de sancto apostolo Thoma, quem nos in Vaticano codice observavimus.

φιλίας καὶ εὐνοίας ὄντων τῶν παραδειγμάτων, ὀλίγα ἀπὸ πολλῶν τὰ ἐπισημότατα ἀπομνημονεύωμεν. Λυσιμάχῳ μὲν οὖν τῷ βασιλεῖ ὁ κύων Ὑρκανὸς συναπέθανε (1). Συναπέθανε δὲ καὶ ἰδιώτῃ τινὶ Πύρρῳ τοὔνομα ὁ κύων· ἀποθανόντος γὰρ τοῦ δεσπότου, ἀποσπᾶσθαι τοῦ νεκροῦ οὐκ ἠδυνήθη, καὶ τῇ πυρᾷ ἐπιτεθέντος ἐπ' αὐτὴν ἥλατο καὶ συγκατεκαύθη. Τῶν δὲ Ῥωμαίων τινὸς, Καιλίου τοὔνομα, εὐπατρίδου ὁ κύων ὑπερασπίζων τοῦ δεσπότου καὶ ὑπερμαχόμενος, οὐκ εἴασε τὴν κεφαλὴν ἀποτεμεῖν, πρὶν καὶ αὐτὸς ὑπὸ τῶν φονέων συναπέθανε. Τῶν Ἀθηναίων πανδημεὶ εἰς τὰς ναῦς ἐμβάντων, ἐπειδὴ ὁ Ξανθίππου τοῦ Περικλέους πατρὸς κύων εἰς ναῦν ἐμβῆναι οὐκ ἠδυνήθη, εἰς θάλασσαν ἥλατο καὶ τῇ νηῒ παρανηχόμενος ἄχρι Σαλαμῖνος ἐκαρτέρησεν, ἧς ἐπιβὰς ἐλειποψύχησε. Πύρρος ὁ βασιλεὺς πορευόμενος ἐνέτυχε καθ' ὁδὸν κυνὶ τὸν τοῦ δεσπότου νεκρὸν δορυφοροῦντι· λαβὼν δὲ τὸν κύνα ἐφύλαττε, ἄχρις οὗ τὸ στρατιωτικὸν ἐξετάζων, παρόντος τῷ βασιλεῖ τοῦ κυνὸς, αὐτὸς ἐπὶ μὲν τοῖς ἄλλοις ἡσυχίαν ἦγεν, ὁρῶν δὲ τοὺς τοῦ δεσπότου φονέας καὶ αὐθέντας, ἐπ' αὐτοὺς ἔδραμε μετὰ κραυγῆς καὶ ὑλαγμοῦ, πολλάκις πρὸς τὸν βασιλέα μεταστρεφόμενος, ὥστε ὑποψίαν παρέχειν τοῖς παροῦσι πᾶσι, καὶ αὐτῷ δὲ τῷ βασιλεῖ κατ' αὐτῶν. Διὸ συλληφθέντες οἱ ἄνθρωποι καὶ βασανιζόμενοι, ὡμολόγησαν τὸν φόνον πεπραχέναι, καὶ δίκην ἔδοσαν, κυνὸς τὸν τοῦ δεσπότου θάνατον τιμωρησαμένου. Παραπλήσιον δὲ καὶ τὸν τοῦ Ἡσιόδου κύνα πεποιηκέναι φασὶν, ἐλέγξαντα τοὺς τοῦ ποιητοῦ αὐτόχειρας. Τίτου Σαβίνου ὑπὸ Ῥωμαίων εἱρκτὴν ἐμπεσόντος ὡς κολασθησομένου, ὁ κύων οὐδέποτε ἀπελαύνεσθαι τῆς εἱρκτῆς ἠδυνήθη· εἰς δὲ τοὺς Γεμωνίους κλίμακας τοῦ νεκροῦ ῥιφθέντος, οὐδέποτε αὐτοῦ ἀπελείπετο, μάλα γοερῶς ὀλολύζων ἐν πολλοῖς θεαταῖς, ὧν ἑνὸς ἄρτον προσενεγκόντος, ὁ κύων τῷ νεκρῷ παρέδωκε φέρων. Τέλος δὲ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν Τίβεριν ἐμβληθέντος, συνεξέπεσε καὶ ὁ κύων τὸν νεκρὸν ἐπικουφίζων, καὶ τὸ εἰς ἑαυτὸν ἧκον μέρος αἴρων, μυριάνδρου πλήθους θεωμένου καὶ ὑπερθαυμάζοντος (2).

θ'. Ὅτι γε μὴν ἀνδρεῖον καὶ μάχιμον τὸ ζῶον, ἐδίδαξεν ὁ τῶν Ἀλβανῶν βασιλεὺς, πέμψας πρὸς Ἀλέξανδρον κύνα ὑπερμεγέθη, ᾧπερ ἡσθεὶς ὁ βασιλεὺς ἄρκτον, εἶτα δὲ κάπρον, εἰς μάχην ἐκτέθεικε· τούτου δ' ὑπερορῶντος τὰ θηρία καὶ οὐκ ἀξιόμαχα νομίζοντος, ὀργισθεὶς ὁ Ἀλέξανδρος ἀποκτεῖναι ἐκέλευσε. Πυθόμενος δὲ τοῦτο ὁ τῶν Ἀλβανῶν βασιλεὺς, ἔπεμψεν ἕτερον, κελεύων τὸν Ἀλέξανδρον πεῖραν οὐκ ἐν μικροῖς ποιεῖσθαι ζώοις, ἀλλ' ἐν λέοντι καὶ ἐλέφαντι· τοιγαροῦν ὁ κύων τόν τε λέοντα καὶ μετὰ μικρὸν τὸν ἐλέφαντα κατέβαλε, ἡδομένου θαυμαστὸν ὅσον τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ πάντων τῶν συμπαρόντων (3). Μαρτυροῦσι δὲ τῷ λόγῳ οἱ τῶν

(2) Legesis de Sabini cane Plinium lib. VIII, 61. Ego veterem quoque tabulam canis vidi domini cadaver protegentis ab avium voratu.

(3) De hoc et sequentibus scribunt Plinius et Plutarchus in libris prædictis.

Γαραμάντων κύνες· κύνες γὰρ διακόσιοι τὸν τῶν Γαραμάντων βασιλέα τοῖς ἀνθιστᾶσι πολεμοῦντες ἐπὶ τὴν βασιλείαν κατήγαγον· μαρτυροῦσι δὲ καὶ οἱ Κολοφώνιοι καὶ Καστα[β]αλιεῖς, οἵπερ κυνῶν φάλαγγας εἶχον τὰς πρώτας μάχην συναπτούσας, αἳ ἰσχυρότατοί τε ἦσαν σύμμαχοι, καὶ μεγίστην τοῦ πολέμου ροπὴν ἐποίουν· μαρτυροῦσι δὲ καὶ οἱ τῶν Κίμβρων κύνες, οἳ πεσόντων ἐν τῷ πολέμῳ τῶν δεσποτῶν, τὰς οἰκίας ἐφ' ἁμαξῶν οὔσας ἐφύλαξαν καὶ ἔσωσαν μαχόμενοι. Πολλὰ δ' ἔτι εἰπεῖν ἔχων κοινῇ τε ὑπὲρ σύμπαντος τοῦ τῶν κυνῶν γένους, καὶ ἰδίᾳ ὑπὲρ ταυτησὶ τῆς χαριεστάτης κυνός, ἐνταῦθα καταλύσω τὸν λόγον, τῆς σελίδος πλείω τούτων οὐ χωρούσης· ἐβουλήθην δ' αὐτοσχεδιάσαι τὸν λόγον, κυνὶ μὲν ἐγκώμιον, ἐμοὶ δὲ παίγνιον, σοὶ δ' ἀθυρμάτιον. Ἔρρωσο καὶ εὐημέρει. B

A cenli canes Garamantum regem, hostibus prælio repulsis, in regnum reduxerunt. Testes sunt etiam Colophonii et Castabalienses, qui canum phalanges habebant, qui primi in acie dimicabant, et fortissimi auxiliares erant, pugnæque eventum præcipue inclinabant. Testes item sunt Cimbrorum canes qui, prostratis in pugna dominis, domos in curribus constitutas custodierunt pugnandoque servarunt. Cum multa mihi superessent dicenda tum generatim de toto canum genere, tum de hac peculiariter venusta canicula, hic tamen sermonem concludam, quia pagina plura non capit. Volui nihilominus hunc quasi tumultuarie dictare sermonem, qui cani sit laudi, mihi lusui, tibi oblectationi. Vale, et ex animi sententia vive.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΓΑΖΗ

ΠΕΡΙ ΑΡΧΑΙΟΓΟΝΙΑΣ ΤΟΥΡΚΙΩΝ.

—

THEODORI GAZÆ

DE ORIGINE TURCARUM.

(Ex Leonis Allatii *Symmictis*, parte II, p. 382.)

—

Θεοδωρος Φραγκίσκῳ Φιλέλφῳ εὖ πράττειν. C

Περὶ Τούρκων, τίνος ποτ' ἂν εἶεν ἔθνους, καὶ ὅθεν τὴν ἀρχὴν ὁρμηθέντες κατέλαβον, ἣν νῦν χώραν οἰκοῦσιν, οὐ πάνυ τι ῥᾴδιον φάναι, διὰ τὸ τοὺς πρὸ ἡμῶν εἰπόντας περὶ αὐτῶν μὴ τὰ αὐτὰ λέγειν ἀλλήλοις. Τὸ γὰρ τῶν ἄλλων ἀνομολογούμενον πολλάκις καὶ τὰ φανερὰ εἰς ἀμφισβήτησιν ἄγει, μὴ ὅτι γε τὰ ἐχοντά τινα ἀπορίαν. Σκύλαξ μὲν οὖν, ὁ τὰς τῶν αὐτοκρατόρων πράξεις συγγεγραφὼς ἀπὸ Νικηφόρου τῶν Γενικῶν μέχρι Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ, ἐφ' οὗ δὴ καὶ αὐτὸς ἦν, ἀνὴρ τὸν μὲν νοῦν οὐκ εὐκαταφρόνητος, τὴν λέξιν δὲ ἰδιώτης ἐκών, Τούρκους ἔθνος Οὐνικὸν εἶναί φησιν, οἰκεῖν δὲ τὰ προσάρκτια τῶν Καυκασίων ὀρῶν. Ἀράβων δὲ τὰ πολλὰ τῆς Ἀσίας ὑφ' ἑαυτοῖς ποιησαμένων, εἶτα διαστάντων εἰς πλείους ἡγεμονίας, Μωαμέτην Ἰμβραήλου Περσίδος ἄρχοντα ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Ῥωμανοῦ Ῥωμαίων αὐτοκράτορος πολεμοῦντα πρὸς Βαβυλωνίους καὶ Ἰνδοὺς, ἡσσημένον δὲ τῷ πολέμῳ πρεσβεύσασθαι παρὰ τὸν ἡγεμόνα Τούρκων περὶ συμμαχίας, τὸν δὲ πέμψαι τρισχιλίους τοξότας, καὶ στρατηγὸν Ταγκρολίπικον Μιχαήλου. Μωαμέτην δὲ ἀναλαβόντα τούτους, καὶ ἅμα τοῖς ἑαυτοῦ ἄγειν ἐπὶ Πισάσιρον ἄρχοντα Ἀραβίας, καὶ συμβαλόντα τρέψαι περιφανῶς. Εἶτ' ἀναστρέψαντα παρασκευάζεσθαι ἐπὶ Βαβυλωνίους καὶ Ἰνδοὺς στρα-

Theodorus Francisco Philelpho S. P. D.

Quinam aliquando Turcæ fuerint, et unde principio egressi, terram, quam nunc incolunt, occupaverint, non adeo dictu facile est. Nam non idem unum omnibus convenit, qui ante nos de illis scripserunt. Et, quod neque affirmatur neque una assertione approbatur, sæpe sæpius, non quæ in controversia sunt, sed clara etiam et aperta, in dubium vertit. Scylax itaque, qui imperatorum res gestas a Nicephoro ex Genicis ad Isaacium Comnenum, sub quo et ipse vivebat, prosecutus est, vir, si sententiam spectes, non contemnendus, etsi populari genere dicendi, quando illi ita placuit, utatur, Turcas Unicam nationem fuisse narrat, et septentrionales Caucasi montis partes inhabitasse: D cum vero Arabes, potissima Asiæ parte occupata, in plures præfecturas scissi fuissent, Moametem Imbraeli filium, Persidis dominum, sub Basilio, Romani filio, Romanorum imperatore, bellum cum Babyloniis et Indis gerentem, sed viribus inferiorem, a Turcarum principe, capiti et fortunis suis auxilium petisse: Turcam sagittarios ter mille, et Tangrolipicem Michaelis filium qui eos duceret, misisse: Moametem, ubi hos cum suis consociasset, ad Pissasirum, Arabiæ præfectum, aciem du-

xisse, et congressum honorifice admodum in fugam hostem vertisse : deinceps in propria regressum, in Babylonios ludosque bellum cum auxiliariis copiis meditari : renuentibus illis, ac postulantibus ut domum patriam daret, cum ille, rei incumbens, vi etiam abducturus deprehenderetur, eos ardentius instare ; verum, cum sibi metuerent, si præceptis et admonitionibus non obtemperarent, defecisse, in Carbonidos loca deserta secedentes indeque populabundos ingentibus damnis in fines hostium et agros excurrere : Moametem in eos ad viginti hominum millia, quibus decem peregregios viros præfecerat, eduxisse : exercitum, veritum ne aqua sibi et alimenta deessent, ab ingressu locorum abstinuisse, et in finitimis stativa habentem, rationibus suis prospicere ac de bello consultare. Tangrolipicem hæc subodoratum, etsi multum abesset, incredibili celeritate trium dierum spatio advolasse, noctuque inexspectatum in hostes desides irrupisse, deturbatosque de fortunis omnibus repulisse : hinc armis, equis et pecuniis auctum, non fugientium ac latronum more clam impetum ultra facere, sed palam, et acie, uti par erat, instructa, cum plerique ex illa regione transfugæ ac prædones aliique, qui rerum immutationibus gaudent, cum eo convenissent, adeo ut nimis cito ad quinquaginta hominum millia illius exercitus excreverit : Moametem rerum successu, iracundia motum, duces interimere, fugitivos milites muliebri amictu ornatos traducere ultro citroque, sibi in animo proposuisse : ut pernovere milites, omnes ad Tangrolipicen confugisse, quem magnis viribus instructum in Moametem irrupisse, eo animo, ut de fortunis omnibus periculum faceret : Moametem quingentis hominum millibus fultum, non pavescere bellum, sed hostem persequi ; dum acie tota circa Persidis Aspachanum dimicatur, plures utrinque, et una cum illis Moametem regem, cecidisse : eum enim, cum audacius obequitaret, et propriis militibus animos adderet, cum labente equo collapsum, cervicem fregisse : eo exstincto multitudinem cum hostibus concordasse, et Tangrolipicem, communi omnium suffragio, regem Persarum electum : Turcas præterea præclusum sibi antea aditum in Persidem patefecisse, et, debellatis Persis Arabibusque, qui ibi erant omnibus, imperium suum protulisse, et Tangrolipicem sultanum, quasi diceres omnium moderatorem et principem, denominasse : tum Babyloniam, Arabiam, Mediam Atropatinam, quæ adhuc sub imperio Romanorum erat, et alia multa ex Romanæ ditione sibi subjecisse

A τιὰν μετὰ τῶν αὐτῶν συμμάχων. Τῶν δὲ παραιτουμένων, καὶ συγχωρῆσαι σφίσιν οἴκαδε ἀναχωρεῖ, ἀξιούντων, ἐκεῖνον ἔτι ἐγκεῖσθαι, καὶ δῆλον εἶναι βίᾳ ἀπάξειν. Τοὺς δὲ ἀμετανοήτως ἔχοντας, καὶ μὴ δὴ καὶ δεδιότας μή τι πάθοιεν δεινὸν ἀπειθοῦντες, ἀποστῆναι, καὶ εἰς τὴν Καρβωνῖτιν ἔρημον γῆν ὑποχωρήσαντας, ἐντεῦθεν ἐκδρομὰς ποιουμένους λῃζεσθαι, καὶ πολλὰ βλάπτειν. Μωαμέτην δὲ πέμψαι ἐπ' αὐτοὺς στρατὸν περὶ δισμυρίους, καὶ στρατηγοὺς δέκα τῶν ἐνδοξοτάτων. Τοὺς δὲ παραγενομένους εἰσελθεῖν μὲν εἰς τὰ ἔρημα εὐλαβεῖσθαι διά τε ὕδατος καὶ τροφῆς ἀπορίαν. Ἔγγὺς δὲ στρατοπεδευομένους διασκοπεῖσθαι τὸ ποιητέον. Ταγκρολίπικα δὲ αἰσθόμενον, καίτοι πόρρω που ἐναυλιζόμενον, ταχυπορήσαντα ἐν ἡμέραις τρισὶν ἐπιπεσεῖν
B τοῖς ἐναντίοις νυκτὸς ἀπροσδοκήτοις καὶ ἀμελοῦσι, καὶ ῥᾳδίως μὲν τρέψαι, πολλῶν δὲ ἵππων, καὶ ὅπλων, καὶ χρημάτων εὐπορῆσαι. Καὶ μετὰ τοῦτο δὴ μὴ κατὰ ἀποδιδράσκοντας καὶ λῃστὰς ποιεῖσθαι κρύφα τὰς ἐπιθέσεις, ἀλλὰ φανερῶς καὶ σὺν κόσμῳ ἐπιστρατεύειν, προσγενομένων αὐτῷ καὶ τῶν ἐκ τῆς χώρας πολλῶν, αὐτομόλων τε καὶ λῃστῶν, καὶ τῶν ἄλλων χαιρόντων μεταβολαῖς πραγμάτων. Ὥστε ὀλίγου δύναμιν περὶ πέντε μυριάδας συνειλέχθαι περὶ αὐτόν. Μωαμέτην δὲ ἐπὶ τοῖς συμβᾶσι τοὺς μὲν στρατηγοὺς ἐν ὀργῇ ποιούμενον ἀποκτεῖναι, τοὺς δὲ διαφυγόντας τῶν στρατιωτῶν ἀτιμάσαι διανοεῖσθαι περιαγομένους ἐν γυναικείᾳ στολῇ. Αἰσθομένους δ' αὐτοὺς προσχωρῆσαι τῷ Ταγκρολίπικι
C σύμπαντας. Μεγάλην δὲ δὴ ἔχοντα περὶ αὐτὸν δύναμιν Ταγκρολίπικα ἐπιέναι τῷ Μωαμέτῃ σπεύδοντα μάχῃ περὶ τῶν ὅλων διαγωνίσασθαι. Τὸν δὲ ἀντεπιέναι στρατὸν ἄγοντα περὶ πεντήκοντα μυριάδας, καὶ γενομένης μάχης περὶ Ἀσπάχανον τῆς Περσίδος πεσεῖν ἀμφοτέρωθεν πολλοὺς, πεσεῖν δὲ καὶ Μωαμέτην τὸν βασιλέα. Θρασύτερον γὰρ ἐξιππαζόμενον, καὶ παραθαῤῥύνοντα τοὺς οἰκείους, πταίσαντι τῷ ἵππῳ συμπεσόντα ἐκτραχηλισθῆναι. Τούτου δὲ τεθνηκότος εἰς ὁμόνοιαν τοῖς πολεμίοις τὸ πλῆθος ἐλθεῖν, καὶ Ταγκρολίπικα ἀναῤῥηθῆναι ὑπὸ πάντων
D βασιλέα Περσῶν, Τούρκους τε ἀκωλύτως ἤδη εἰσιέναι εἰς τὴν Περσίδα, καὶ καθελόντας Πέρσας, καὶ τοὺς ταύτῃ Ἄραβας αὐτοὺς εἶναι κυρίους, σουλτάνον τὸν Ταγκρολίπικα ἐπονομάσαντες, ὡσὰν παντοκράτορα καὶ ἄρχοντα πάντων. Εἶτα καὶ τῆς Βαβυλωνίας κρατῆσαι, καὶ Ἀραβίας, καὶ τῆς Ἀτροπατινῆς Μηδίας, ἣ ὑπὸ Ῥωμαίοις ἦν, καὶ ἄλλων πολλῶν τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας.

Turcæ itaque, ut Scylax refert, e Caucaso monte exeuntes, devictis Arabibus, deinde Romanis imperarunt. Eosdem idem auctor et Curtos vocat. Tradit enim, Amermumnem decem Curtorum millia filio tradidisse, et omnem Armeniorum exercitum, adhuc Theophilo imperatore superstite. Et rursus, Basilio nuntios e Mesopotamia redditos fuisse, unaque cum illis multos Curtos et Saracenos captivos conductos. Gemistus vero, cognomento

Τοῦρκοι μὲν οὖν κατὰ Σκύλακα ἀπὸ τῶν Καυκασίων ὀρμώμενοι ὀρέων, ἦρξαν Ἄραβας καθελόντες, εἶτα Ῥωμαίους. Καλεῖ δὲ τοὺς αὐτοὺς καὶ Κούρτους ὁ Σκύλαξ. Μυρίους γοῦν, φησὶ, Κούρτων Ἀμερμούνην δεδωκέναι τῷ υἱῷ, καὶ πᾶσαν τὴν Ἀρμενίων στρατιὰν, ἐπιόντος Θεοφίλου τοῦ αὐτοκράτορος. Καὶ πάλιν, ὅτι Βασίλειος ἐκ Μεσοποταμίας δέξαιτο ἀγγελίας, κομισθέντων αὐτῷ καὶ αἰχμαλώτων πολλῶν, Κούρτων τε καὶ Σαρακηνῶν. Γεμιστὸς δὲ ὁ μετονο-

μασθεὶς Πλήθων, ἀνὴρ μάλιστα τῶν καθ' ἡμᾶς δόξας ἱστορίας ἀντιποιεῖσθαι, Παροπαμισάδας εἶναι τοὺς Τούρκους φησὶν, ὑπ' Ἀλεξάνδρου δὲ τοῦ Φιλίππου, καὶ τῶν μετ' ἐκείνου Ἑλλήνων ἐπιβουλευθέντας καὶ κρατηθέντας, πάρεργον τῆς εἰς Ἰνδοὺς τότε παρόδου, δίκας νῦν διὰ μακροῦ πολλαπλασίους τῶν ὑπηργμένων εἰσπράττειν τοὺς Ἕλληνας. Ὥστε πολὺ οὗτοι διαφωνοῦσιν ἀλλήλων, εἴγ' ὁ μὲν ἀπὸ Καυκάσου, ὁ δὲ ἀπὸ Παροπαμισοῦ λέγοι ὁρμηθῆναι τοὺς Τούρκους. Δῆλόν γὰρ ὅτι Σκύλαξ Καύκασον ὀνομάζει οὐ τὸν ἀπὸ Μακεδόνων κληθέντα ἀτόπως Καύκασον περὶ τὴν Ἰνδικὴν μέρος ὄντα τοῦ Ταύρου ὄρους, ἀλλὰ τὸ ὑπερκείμενον ὄρος τοῦ πελάγους ἑκατέρου τοῦ τε Ποντικοῦ καὶ τοῦ Κασπίου διατειχίζον τὸν ἰσθμὸν τὸν διείργοντα αὐτὰ, καὶ διέχον τῆς Ἰνδικῆς πλείους ἢ τρισμυρίους σταδίους, τοῦτο συνήθως καλεῖ Καύκασον. Παροπαμισὸς δὲ μέρος τοῦ Ταύρου ἐστὶ πρὸς τῷ Ἰμάῳ καὶ τῇ Ἰνδικῇ, ἀφ' οὗ Μακεδόνας ὡρμημένους εἰς τὴν Ἰνδικὴν Ἀριστόβουλος εἴρηκεν. Ἔοικε δὲ παραλόγως ταῦτα Πλήθωνι εἰρῆσθαι, καὶ ἐπὶ τὸ θαυμασιώτερον ἢ ἀληθέστερον. Οὔτε γὰρ τῶν πρὸ αὐτοῦ εἴρηκεν οὐδεὶς ἔθνος οὐδὲν τῶν Παραπαμισαδῶν Τούρκους, ἢ ἕτερόν τι τῶν σύνεγγυς ὀνομάτων, οὔτ' ἄλλοθέν ποθεν μετοικισθῆναι εἰς Παραπαμισὸν Τούρκους. Οὐ μὴν οὐδ' εἰκὸς Μωαμέτην, Περσῶν ἄρχοντα, πολεμοῦντα δὲ πρὸς Βαβυλωνίους καὶ Ἰνδοὺς, πρέσβεις περὶ συμμαχίας πέμπειν ὡς Παροπαμισάδας ὁμόρους ὄντας Ἰνδοῖς, εἴ τι δεῖ Σκύλακι πιστεύειν, ὡς Μωαμέτης ταῦτ' ἐπρεσβεύετο. Ἀλλ' εὐλογώτερον τὸ παρὰ τῶν μεταξὺ Τανάΐδος, καὶ τῆς Ὑρκανίας θαλάσσης οἰκητόρων συμμαχίαν αἰτῆσαι καὶ λαβεῖν. Εἰ δὲ Πλήθωνα οἴεται Σκύλακα ἀγνοεῖν ταῦτα καὶ ψεύδεσθαι, πόθεν εἰδὼς αὐτὸς ἀληθεύει, μηδενὸς τῶν πρόσθεν εἰπόντος, ὅτι Παροπαμισάδαι οἱ Τοῦρκοι εἶησαν; πῶς ποτε δ' ἀπεκαλύφθη αὐτῷ τἀληθὲς τετρακοσίοις ἔτεσιν ὕστερον τοῦ Σκύλακος γενομένῳ; Καὶ μὴν εἰ τοὺς τῷ χρόνῳ ἐγγυτέρῳ τῶν πράξεων γενομένους εἰκὸς μᾶλλον τὰ ὄντα φράζειν, Σκύλαξ μᾶλλόν τι ἂν εἰδὼς ἀληθεύοι τετρακοσίοις ἔτεσι Πλήθωνος προγενέστερος ὤν. Ἔχει δέ τι θαυμαστὸν ὁ τοῦ Πλήθωνος λόγος, εἰ ἐπιβουλευθέντες τε καὶ κρατηθέντες πάλαι ὑπὸ τῶν περὶ Ἀλέξανδρον Παροπαμισάδαι, νῦν ὀκτακοσιοστῷ καὶ χιλιοστῷ ὕστερον ἔτει εἰσπράττουσι δίκας τῶν ὑπηργμένων τοὺς Ἕλληνας. Δίκην γάρ τινα καὶ πρόνοιαν τοῖς ἀνθρώποις ὑπάρχειν ἐκ τοῦ Θείου ὁ λόγος δηλοῖ. Τί ποτε δ' οὐ Πέρσαις μᾶλλον διέφερε τοῖς ἀφαιρεθεῖσι τὴν τῆς Ἀσίας ἡγεμονίαν δίκας εἰσπράττειν τοὺς ἀφελομένους, ἢ Παροπαμισάδας; Καὶ ἅμα τὸ ἀρχαῖον τῶν Τούρκων ὄνομα ὑπάρχον ἐν Πέρσαις πιθανώτερον ἂν ἐποίει Πλήθωνι τὸν λόγον. Ἔχει γὰρ τὴν Περσίδα ἔθνη, οἵ τε Πατειθορεῖς λεγόμενοι, καὶ οἱ Ἀχαιμενίδαι, καὶ Μάγοι, οὗτοι μὲν σεμνοῦ τινος βίου ζηλωταί· Κύρτιοι δὲ καὶ Μαραὶ λῃστρικοί. Ἢ ὅτι Πέρσαι κακῶς Ἕλληνας πρότερον πεποιηκότες, δικαίως ἀντιπεπόνθασιν; ἀλλὰ τί ποτε οὐ Βακτριανοῖς, καὶ Σογδιανοῖς, καὶ Ἀρείοις, καὶ πλείστοις ἔθνεσιν ἄλλοις σωφρονεστέροις Παροπαμισαδῶν, ἅπερ Ἀλέξανδρος κατεστρέ-

A Plethо, qui hisce nostris temporibus præ cæteris historiam sibi videtur arrogasse, Paropamisadas esse Turcas fatetur, ab Alexandro Philippi filio Græcisque aliis qui cum eo militabant, per insidias captos et devictos, re perfunctorie et quasi aliud agenti, dum in Indos contenderet, factitata, nunc post tot annos, pœnas, multo abundantiorem perpessorum, a Græcis sumere. Quare si multum inter se differunt, cum ille quidam e Caucaso, hic a Paropamiso Turcas erupisse referat. Manifestum siquidem est, Scylacem non eum appellare Caucasum montem, quem temere in India ita vocavere Macedones, qui pars Tauri montis est, sed eum, qui mare utrumque, Ponticum et Caspium, supereminet, et loco muri est, Isthmi maria separantis, abestque ab India stadiis plus triginta millibus. Hunc ille, ut et aliis in more est, Caucasum vocat. Paropamisus vero pars Tauri est, Imao et Indiæ proximus, ex quo Macedones, ut Aristobulus refert, Indiam invasere. Hæc autem præter rationem a Plethone dicta esse videntur; quibus admirationem potius captat, quam veritatem limat. Neque enim quispiam ante ipsum gentem Paropamisadarum aliquam Turcas, vel aliud quidpiam proximorum hominum genus, neque aliunde sedem mutantes, in Paropamiso pedem fixisse, narravit. Quin imo neque consentaneum est, Moametem, Persarum principem, cum Babyloniis et Indis pugnantem, a Paropamisadis, Indis finitimis, legatis missis, auxilia petiisse, si quidem Scylaci fides adhibenda est, qui Moametem similia legatione tentasse scribit: sed rationabilius est, ab iis, qui inter Tanaidem et Hyrcanum mare interjacent, opem implorasse et reperisse. Verum si Plethо Scylacem, rerum harum nescium, falsa dicere existimat, undenam ipse veritatem hauriens colligat, cum nemo ante ipsum, Paropamisadas Turcas fuisse, fassus sit? Undenam ipsi, quadringentos annos post Scylacem nato, veritas innotuit? Quod si eos, qui rebus gestis proximiores fuere, res gestas, uti successerunt, prosequi verisimilius est; plane Scylax, cum Plethonem quadringentis annis præcesserit, magis rerum cognitionem attigisse, ideoque veriora dicere, censeri debet. Et quidem illud mirum est in ratiocinatione Plethonis, si jam ab Alexandri milite per insidias circumventi ac capti Paropamisadæ, nunc tandem, post octingentesimum et millesimum annum, ob hanc injuriam supplicium sibi sumunt a Græcis. Providentia enim et justitia divina mortales regi, humana ratio testatur. Verum, quare potius non spectaret ad Persas, qui imperio Asiæ spoliati sunt, rapti vindictam suscipere, quam ad Paropamisadas? Et, cum ea ætate Turcæ inter ipsos Persas annumerarentur, ratio Plethonis credibilior esset: populi siquidem qui Persidem tenebant, erant Patischorenses, Achæmenidæ, Magi, gravis ac moderatæ vitæ instituti sectatores; item Cyrtii et Marai, prædatores ac direptores. An, quod Persæ prius Græcis malefici fuere,

ideo pœnas illis, quas commeruerant, dederunt? Quod si ita est, quare non potius ad Bactrianos, Sogdianos, Arios, plurimosque alios populos, longe Paropamisadis prudentiores moderatioresque, qui, cum nihil prius in Græcos deliquissent, subacti nihilominus sunt ab Alexandro, ultio illis pertineret? Et quænam fuerunt Alexandri, sive ejus successorum, in Paropamisadas insidiæ, reliquis insidiis, astutiis ac consiliis militaribus æstimabiliores? Nam Parapamisum in partibus septentrionalibus, et Bactrianam, Alexandrum superasse, tradunt, qui ejus res gestas litteris commendarunt, ibique omnibus, quæ sub ditione Persarum erant, debellatis, occupandæ deinceps Indiæ desiderio flagrasse. Nemo vero insidiarum meminit; dignum sane quod animadvertatur.

A ψατο, μηδὲν Ἑλληνας προηδικηκότα; Τίς δὲ καὶ ἡ ἐπιβουλὴ Ἀλεξάνδρῳ, ἢ τοῖς μετ' αὐτοῦ ἐπὶ Παροπαμισάδας; ἢ τίς καὶ λόγου ἀξιωτέρα ἂν εἴη τῶν ἄλλων ἐπιβουλῶν καὶ στρατηγημάτων; Ὑπερβῆναι μὲν γὰρ τὸν Παραπαμισὸν εἰς τὰ προσάρκτια μέρη, καὶ τὴν Βακτριανὴν Ἀλέξανδρόν φασιν οἱ τὰς αὐτοῦ πράξεις ἀναγεγραφότες, καταστρεψάμενον δὲ τὰ ἐκεῖ πάντα ὅσα ἦν ὑπὸ Πέρσαις, καὶ ἔτι πλείω, τότε ἤδη καὶ τῆς Ἰνδικῆς ὀρεχθῆναι. Ἐπιβουλὴν δὲ οὐδεὶς εἶπεν, ὅτι καὶ ἄξιον ἐπιτηρῆσαί τε καὶ ἐπιστμήνασθαι.

Quare magis rationi consona Scylax mihi videtur tradidisse, et Strabonis geographi dictis conveniliora. Scribit quippe Strabo, Mediæ Atropatenæ partes septentrionales montanas, duras atque agrestes, easque montanorum Cadusiorum, Amardorum, Tapyrorum, Cyrtiorum et similium sedem esse, qui aliunde in ista migrarunt loca, et sunt latrones; Zagrum enim atque Niphatem eas gentes in sese dispersas hinc inde habere, et, qui in Perside sunt, Cyrtios, Amardos, et Armeniæ incolas, ejusdem cum illis habitudinis esse. Cyrtii itaque, ut Strabo refert, montanam Atropatenæ Mediæ partem habitant, et in Armeniam quoque infusi, sedem habent. Brachia vero quædam Caucasi montis, in meridiem porrecta, mediam Iberiam distrahunt, producunturque usque ad cognata Armenorum montium juga. Hinc non præter rationem est, Cyrtios, qui tunc in Armenia erant, illos eosdem esse, quos Scylax Curtos, vel Turcas nominans, septentrionalia Caucasi loca colere tradit. Unorum item nomen ab Ænianibus est, quorum latera Hyrcanum mare interluit, nomine per barbaros corrupto, ut et multis aliis accidit. Sic etiam non fuerit a ratione alienum, Turcas, qui circa Istrum degunt, sub Leone Romanorum imperatore, ex Caucasi montis anfractibus, Bosporo Cimerio trajecto, et non a Paropamiso, transmigrasse. In Pannonia item Turcas, Istro finitimos, Scylax ponit, et manifeste Turcarum hos quidem in Asia, illos in Europa, collocat, Leonemque, Basilii imperatoris filium, ex Turcis et Ungris, qui ultra Istrum habitabant, auxilia sibi contra Bulgaros subministrasse. Neque absurdum videri debet, si Curtos Cyrtios appellat, *u*, non autem *y*, pronuntians. Nomen enim, a Romanis desumptum, more Romano conscribit. Romani namque pleraque, quæ a Græcis per *y* scribuntur, in *u* sonum mutantes, ut bene nosti, proferunt. Sicuti *Cyman Cuman*, et *dyo duo*, nec non et *mus* et *μυς* dicunt, quod *mys* et *sys* Græcis est. Eodem itaque modo, quos Strabo *Cyrtios* vocat, Romani *Curtios*, et nomine contracto *Curtos* appellant: eosdem et Turcos consonantium inversione, vel quod concinniori oris sono ita visum pronuntiari, vel quod ab eodem populo nomen exactius accepere. Cum enim diu immisce-

B Πολὺ δ' εὐλογώτερόν μοι δοκεῖ εἰρηκέναι Σκύλαξ καὶ τοῖς ὑπὸ Στράβωνος τοῦ γεωγράφου λεγομένοις ὁμολογώτερα. Φησὶ γὰρ Στράβων, τὰ προσάρκτια τῆς Ἀτροπατινῆς Μηδίας ὀρεινὰ καὶ τραχέα, καὶ σκληρὰ εἶναι Καδουσίων κατοικίαν τῶν ὀρεινῶν, καὶ Ἀμαρδῶν, καὶ Ταπύρων, καὶ Κυρτίων, καὶ ἄλλων τοιούτων· τούτους δὲ μετανάστας εἶναι καὶ λῃστρικούς. Καὶ γὰρ τὸν Ζάγρον, καὶ τὸν Νιφάτην κατεσπαρμένα ἔχειν τὰ γένη ταῦτα, καὶ τοὺς ἐν τῇ Περσίδι Κυρτίους, καὶ Ἀμαρδοὺς, καὶ τοὺς ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ τῆς αὐτῆς εἶναι ἰδέας. Κύρτιοι τοίνυν καὶ κατὰ Στράβωνα οὐ μόνον περὶ τὴν ὀρεινὴν τῆς Ἀτροπατινῆς Μηδίας, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ οἰκοῦσιν. Ἀγκῶνες δέ τινες τοῦ Καυκάσου ὄρους, προπίπτοντες ἐπὶ τὴν μεσημβρίαν, περιλαμβάνουσι τήν τε Ἰβηρίαν C μέσην, καὶ τοῖς Ἀρμενίων ὄρεσι συνάπτουσιν. Ὥστ' εὔλογον τοὺς ἐν Ἀρμενίᾳ τότε Κυρτίους τούτους εἶναι, οὓς Σκύλαξ Κούρτους καὶ Τούρκους ὀνομάζων οἰκεῖν φησι τὰ προσάρκτια τοῦ Καυκάσου. Δοκεῖ δέ μοι καὶ τὸ τῶν Οὔνων ὄνομα εἰληφθαι ἀπὸ τῶν Αἰνετιάνων πρὸς τῇ Ὑρκανίᾳ θαλάσσῃ καὶ τούτων οἰκούντων, φθειράντων τὴν ἐπωνυμίαν τῶν βαρβάρων καθάπερ καὶ ἄλλας πολλάς. Εὔλογον δὲ καὶ τοὺς περὶ τὸν Ἴστρον οἰκοῦντας Τούρκους ἐπὶ Λέοντος Ῥωμαίων αὐτοκράτορος μεταστῆναι δεῦρο ἀπὸ τῶν Καυκασίων διαβάντας τὸν Κιμερικὸν καλούμενον Βόσπορον, ἀλλὰ μὴ ἀπὸ Παροπαμισοῦ. Καὶ ἐν Παννονίᾳ γὰρ Τούρκους τῷ Ἴστρῳ προσοίκους ἱστορεῖ Σκύλαξ. Καὶ σαφῶς Τούρκων τοὺς μὲν ἐν Ἀσίᾳ, τοὺς δὲ ἐν Εὐρώπῃ τάττει, Λέοντά τε τὸν Βασιλείου D Ῥωμαίων αὐτοκράτορα συμμαχίαν παρὰ Τούρκων καὶ Οὔγγρων τῶν πέραν τοῦ Ἴστρου εἰληφέναι ἐπὶ Βουλγάρους φησίν. Εἰ δὲ Κούρτους τοὺς Κυρτίους καλεῖ, ου, ἀλλὰ μὴ υ γράφων, οὐδὲν ἄτοπον. Παρὰ Ῥωμαίων γὰρ τοὔνομα εἰληφὼς χρῆται. Ῥωμαῖοι δὲ πολλὰ τῶν τοῖς Ἕλλησι γραφομένων τῷ υ, εἰς ου τρέποντες γράφουσιν, ὡς οἶσθα, οἷον τὴν μὲν Κύμην Κούμαν, τὰ δὲ δύο, δοῦο, ὥσπερ αὖ καὶ τὸ μοῦς καὶ σοῦς ἀπὸ τοῦ μῦς καὶ σῦς. Οὕτω δὴ οὖν καὶ οὓς Στράβων Κυρτίους προσαγορεύει, Ῥωμαῖοι Κουρτίους καὶ Κούρτους συστέλλοντες εἶπον. Τοὺς αὐτοὺς δὲ καὶ Τούρκους κατὰ μετάθεσιν τῶν συμφώνων, ἢτοι δόξαντος εὐφωνότερον ἂν οὕτως προφέρεσθαι, ἢ καὶ παρὰ τοῦ ἔθνους αὐτοῦ εἰληφότες ἀκριβέστερον τοὔνομα. Ἐπιμιξίας δὲ πλείονος καὶ ὁμιλίας πρὸς

αὐτὸ ἀεὶ γινομένης, ὥστε τοὺς ὑφ' Ἑλλήνων καλουμένους Κυρτίους Τυρκίους, ἀλλὰ μὴ Κυρτίους προσαγορεύειν. Καὶ ἡμεῖς οὖν διὰ ταῦτα Τυρκίους ὀνομάζοντες γράφομεν, καὶ Τούρκους συστέλλοντες ἔνθα ἂν δοκοῖ, οἰόμεθά τε τούτους εἶναι, οὓς Στράβων Κυρτίους μετανάστας καὶ λῃστρικοὺς εἶναι λέγει περὶ Μηδίαν καὶ Ἀρμενίαν, ἀλλὰ μὴ Παροπαμισάδας, ὡς Πλήθων οἴεται. Εἰ δὲ μὴ ἁμαρτάνομεν, σὺ κρινεῖς. Ἔρρωσο.

A rentur, ac inter sese consuescerent, factum est, ut Cyrtii Græcorum *Tyrcii* et non Cyrtii dicerentur. Et nos item propterea *Tyrcios* vocantes scribimus, et contracto nomine *Turcos*, ubi visum fuerit. Existimamusque, hos esse, quos Strabo circa Mediam et Armeniam Cyrtios vagos latronesque fuisse tradit, non Paropamisadas, uti Plethoni placet. Si quid vero in his erratum est, tu judicabis. Vale.

THEODORI GAZÆ

EPISTOLÆ.

(Apud Boissonade, *Anecdota Græca*, tom. V.)

A'.

Θεόδωρος Δημητρίῳ εὖ πράττειν *.

Δεινὰ πάλιν ἀπαγγέλλεις, εἴπερ οὐδ' ἐν Φλωρεντίᾳ συμβαίνει τὰ παρὰ τῆς τύχης ἀμείνω. Δεινότερον δὲ σύγε τὸν λόγον ποιεῖς, φάσκων ὡς ἐγώ σου ἠμεληκώς εἰμι, δυνάμενος προσόδους σοι καταστῆσαι ἐν Ῥώμῃ καὶ κερδῶν πόρους καὶ ἀφορμάς, καὶ ὅτι, πειθόμενός τινι τῶν ἐν Φλωρεντίᾳ λέγοντι (1) ταῦτα, ἀγαγακτεῖς τε καὶ μέμφῃ ἐμοί.

Ἐγὼ δὲ τὸ μὲν εἶναί τινα καὶ ἐν Φλωρεντίᾳ διάβολον οὐδὲν θαυμάζω· πλήρης γὰρ ὁ βίος διαβολῆς· τὸ δὲ σέγε εὐάλωτον εἶναι οὕτωσὶ ταῖς διαβολαῖς, τοῦτό γε θαυμάζω. Ἔδει γάρ σε μηδαμῶς λόγῳ πιστεῦσαι τοιούτῳ, διατρίψαντα δὴ ἐν Ῥώμῃ πέντε καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας καὶ μηδὲν τοιοῦτο μήτε αὐτὸν αἰσθόμενον, μήτε παρ' ἄλλων πυθόμενον. Εἰ γάρ τις ἐμοὶ δύναμις ἦν τοιαύτη, κἂν αὐτὸς ἠσθάνου παρών, κἂν Ἀργυρόπουλος (2) καὶ οἱ ἄλλοι φίλοι ἔλεγον. Νῦν δὲ πάντων τῶν ἐνθάδε σοι φίλων πολλὰ σκεψαμένων περὶ πόρου καὶ καταστάσεως, καὶ μηδὲν δυνηθέντος εὑρεῖν μηδενὸς, σὺ τὸν ἐν Φλωρεντίᾳ, οὐκ οἶδ' ὁντινα (οὐ γὰρ ὀνομάζεις), διάβολον δ', ὡς ἔοικε, καὶ φαῦλον τὸν τρόπον, ἀξιοπιστότερον ὑπείληφας; σαυτοῦ τε καὶ τῶν ἐν Ῥώμῃ φίλων τε καὶ οἰκείων ἁπάντων.

Θαυμάζω δὲ καὶ ὅτι λέγεις ὡς ἦσαν ἐν Ῥώμῃ πλείους πόροι τῶν ἐπιτηδείων. Τίνες γὰρ ἦσαν οὗτοι; ἢ οὐ μέμνησαι ὡς συχνὰ διαλεγόμενοι καὶ πᾶν εἶδος ἐνθυμούμενοι πόρου, οὐδὲν εὑρίσκομεν δυνατὸν, οἰχομένου Βησσαρίωνος ἐφ' ᾧ πᾶσα ἦν ἡμῖν ἡ ἐλπίς; Ἀλλὰ γάρ, ὡς ἔοικε, σὺ δυσχερῶν τῶν ἐν Φλωρεντίᾳ πραγμάτων πειοώμενος νῦν, ῥᾴω τὰ πρότερον

B ἐν Ῥώμῃ ὑπείληφας. Τοῦτο δέ σοι συμβαίνει, τάχα μὲν καὶ διότι τὸ παρὸν ἀεὶ κακὸν χαλεπώτερον τοῦ παρήκοντος εἶναι δοκεῖ· ὡς δὲ φαίην ἂν διαβεβαιούμενος, διότι ἐν Ῥώμῃ μὲν Θεόδωρος ἦν παραμυθούμενός σοι καὶ μετριάζων τὰ δυσχερῆ, καὶ τὴν πολλὴν αἴσθησιν τῶν κακῶν ἀφαιρούμενος ἀπὸ τῶν ἰδίων ὧν εἶχε μικρῶν. Ἐν Φλωρεντίᾳ δὲ οὐδένα ἔχεις τοιοῦτον· δεῖ δ' ἄρα τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' αὑτὰ θεωρεῖν τε καὶ κρίνειν οἷα ἔστιν, ἀλλὰ μὴ κατά τινα περίστασιν καὶ συμβεβηκός· ἀπατᾶσθαι γὰρ οὕτως ἂν εἴη πολλάκις.

Εἷς μὲν οὖν πόρος σοι βίου ἐν Ῥώμῃ ἦν, τὸ ἐμὸν μόνον· τοῦτο μέντοι ἐπὶ μέν τινα χρόνον ἤρκεσεν ἄν, καὶ γέγονε δή· διὰ παντὸς δὲ ἐξαρκέσαι οὐχ οἷόν τε ἦν. Καὶ δὴ, βεβοηθηκότες τὰ δυνατὰ, ἀποπεμπόμεθά σε οἷ σὺ, καὶ πρὶν ἀφικέσθαι εἰς Ῥώμην, ὡρέγου πορεύεσθαι. Εἰ δὲ μηδ' ἐκεῖ τυγχάνεις ὧν δεῖ, ἡμεῖς γε οὐδὲν ἀδικοῦμεν, οὐδ' ἔστιν ἔγκλημα τοῦτο ἡμῶν οὐθὲν, εἰ μὴ καὶ σὺ ἡμᾶς ἀδικεῖς ὅτι ἅμα σύ τε παρὼν ἐξενίζου ἡμῖν καὶ ἄγγελος ἦκεν ὡς Βησσαρίων, ἡμέτερος ὢν εὐεργέτης, τεθνηκώς εἴη.

Τὸ δ' ἀξιοῦν ἡμᾶς δεῖν καὶ τὰ ἐν Φλωρεντίᾳ ἐπίστασθαι, οἰκοῦντας ἐν Ῥώμῃ καὶ βίον ἀπράγμονα ζῶντας, φορτικὸν λίαν, καὶ ἀξίωσις οὐ φίλου, ἀλλὰ φιλαιτίου, ἂν εἴη. Ἡμεῖς γὰρ οὐχ ὅπως τὰ ἐν Φλωρεντίᾳ, ἀλλ' οὐδὲ τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐν ᾗ οἰκοῦμεν οἴδαμεν πάντα· ἀλλ' ὁ οἰκέτης πολλὰ διαφθείρων καὶ ῥᾳδιουργῶν λέληθε. Σὺ δὲ ἐγκαλεῖς; ὅτι οὐ προείπομεν τὰ μέλλοντα συμβήσεσθαί σοι ἐν Φλωρεντίᾳ, D πρᾶγμα ἄδηλον καὶ ἡμῖν τότε ὥσπερ καὶ σοί· καὶ ὡς ἐμβαλόντας σε εἰς συμφορὰς ἑτέρας ἡμᾶς αἰτιᾷ.

* E codicibus 2966 = A et 3043 = B. Theodorus Gaza ad Demetrium scripsit hanc epistolam, Chalcondylem Demetrium; nam de nullo alio Demetrio facile cogitandum est. Notandus error Harlesii ad Fabr. Bibl. Gr. t. XI, pag. 561, n. gg, qui hancce epistolam e codice 3043, n. 2, memorat ut ab Andronico Callisti ad Theodorum Demetrium scriptam.

(1) Florentiæ litteras Græcas docuit Demetrius Chalcondyles.

(2) Jo. Argyropulus litteras Græcas Romæ per plures annos docuit.

Δυστυχέστατος οὖν ἔγωγέ εἰμι τὰ περὶ σὲ, ὦ Δημήτριε. Ἀεὶ γάρ σοι βοηθῶν καὶ συμπράττων τὰ δυνατὰ, οὐδέποτ' εὐχαριστίας καθαρᾶς παρὰ σοῦ τυγχάνω· ἐπεὶ καὶ νῦν τί καλὸν ἀπὸ τῶν μεγάλων ἐπαίνων τῶν ἐπὶ τέλει τῆς σῆς ἐπιστολῆς, ὅτε κατάρχὰς ἡμῖν ὀνειδίζεις ὀλιγωρίαν τε καὶ αἰτίαν τοῦ μὴ σὲ εὐπορεῖν βίου μένοντά γε ἐν Ῥώμῃ; Ἀλλ' οὐ δίκαια ταῦτ' ἐστὶν, οὐδ' ἄξια τῆς ἐμῆς περὶ σὲ ἐπιμελείας τε καὶ εὐνοίας.

Ἄτοπον δέ μοι δοκεῖ καὶ τὸ ἀεὶ πανταχοῦ αἰτιᾶσθαι καὶ τὴν τύχην. Οὐ γὰρ πάντων ἡ τύχη κυρία ἐστὶν· ἀλλ' ἀρχὴ πολλῶν ἀρετὴ, καὶ ἐπὶ πολλῶν αὐτοκράτωρ ὁ λόγος καὶ πρᾶξις νικῶσα τοιαδὶ πολλὰ κατορθοῖ. Δεῖ τοίνυν καὶ σὲ μὴ πάντα ἐπιτρέπειν τῇ τύχῃ, ἀλλὰ τῇ ὑπαρχούσῃ ἀρετῇ χρῆσθαι, οἷον φύσει καὶ λόγῳ, καὶ ὀφθαλμοῖς καὶ χερσὶ, καὶ ὅλως μὴ ἀποκνεῖν πρὸς τοὺς πόνους, μηδὲ πρὸς ἕτερον ἀποβλέποντα ὀνειδίζειν, αὐτὸν ῥᾳθυμοῦντα·

Δὶς μὲν γὰρ καὶ τρὶς τάχα τεύξεαι· ἢν δ' ἔτι λυπῇς,
Χρῆμα μὲν οὐ πράξεις, σὺ δ' ἐτώσια πόλλ' ἀγορεύσεις·
Ἀχρεῖος δ' ἔσται ἐπέων κομιδή·

ὡς Ἡσίοδος (1) λέγει.

Παράδειγμα δ' ἴσως ἂν εἴη οὐ φαῦλον καὶ τὸ ἡμέτερον· ἡμεῖς γὰρ, ὁποροῦντές ποτε τρόπου παντὸς εἰς τὸν βίον ἑτέρου, λαβόντες χωρίον ἐγεωργοῦμεν, καὶ, ταύτῃ τὰ ἐπιτήδεια ποριζόμενοι (2), οὐδενὶ γεγόναμεν φορτικοὶ δεόμενοι καὶ προσαιτοῦντες. Σοὶ μέντοι γε οὐδεμία ἀνάγκη γεωργεῖν· ἐμοὶ μὲν γὰρ ὅ τε πόλεμος (3) ἀπέκλειε τὴν εἰς τὰς πόλεις ὁδόν· σὺ δ' ἐν Φλωρεντίᾳ εἶ, πόλει πολιτικωτάτῃ ἑκάστῳ ἅπερ ἂν ἐπιτηδεύειν προέληται.

Εὖ οὖν ἔχει ποιεῖσθαι τὸν βίον, χρώμενον τῇ ὑπαρχούσῃ δυνάμει, καὶ μήτε τύχην αἰτιώμενον, μήτε βλασφημοῦντα τοὺς ἐπιχωρίους. Εἰ γὰρ καὶ γλίσχρα τὰ παρ' αὐτῶν, ἀλλ' οὐχ, οἷα σὺ διασύρων φῂς, παντελῶς φαῦλα. Καὶ μήποτε οὐ τοσοῦτον οἱ ἐπιχώριοι ὦσιν αἴτιοι ὧν ἀγανακτεῖς, ὅσον σύ· φιλέλλην γὰρ εἶ καὶ φιλόπατρις σύγε πέρα τοῦ δέοντος, καὶ διὰ τοῦτο, χαίρων ἀεὶ λόγοις Ἑλληνικοῖς μόνοις, Λατίνων ὀλιγωρεῖς· ὥστε ὑπ' ἀπειρίας οὐκ ἔχεις ὁμιλεῖν ἱκανῶς τοῖς ἐπιχωρίοις· τοῦτο δὲ μὴ δυναμένῳ συμβαίνει, ὡς τὸ εἰκὸς, πολλῶν ἀπορεῖν διατρίβοντι ἐν Ἰταλοῖς.

Οὐ μὴν ἀλλ', ὅπη ποτ' ἂν διατρίβῃς, εὐεργετεῖ μὲν ὁ διδούς σοι, οὐκ ἀδικεῖ δὲ ὁ μὴ διδούς· ὥστε τοὺς μὲν διδόντας ἐπαινεῖν χρὴ, τοὺς δὲ μὴ διδόντας μὴ βλασφημεῖν.

Ταῦτα εἰρήσθω μοι, τὸ μὲν ἀπολογουμένῳ ἀπὸ τοῦ δικαίου, τὸ δὲ προτρέποντι ἀπ' εὐνοίας.

Τὰ δὲ Παυσανίου ἐὰν δυνηθῇς ἐμοὶ γράψαι (4), ἀποδώσω σοι ὡς μισθόν γε τὸ ἱκανόν· πλέον δέ τι ὑποσχέσθαι οὐκ ἔχω ὑπὸ πενίας, ἣν νόσος ἐμοὶ ὀστημέραι χαλεπωτέραν καθίστησιν. Ἔρρωσο.

Ἀπὸ Ῥώμης, Ἰουνίου ιη' (5).

Β'.

Θεοδώρου ἐπιστολή *.

Ἐκομίσθη μοι ἡ ἐπιστολὴ, ἣν, τὰ μὲν μεμφόμενός μοι, τὰ δὲ καταλλαττόμενος, ἐδεδώκεις· δι' ὃ καὶ τὰ μὲν περὶ τῶν μέμψεων αὐτῶν, τὰ δὲ περὶ τῆς καταλλαγῆς, κἀμὲ δεῖ ἀποκρίνασθαι.

Ἐγὼ μὲν οὖν ἄνδρα πάντα νοῦν ἔχοντα ἀξιῶ μάλιστα μὲν μηδέποτε εἰς ἔχθραν καὶ λοιδορίαν καθίσχασθαι μηδενί· εἰ δὲ μὴ, μὴ ῥᾳδίως γε μηδ' ἄνευ λόγου καὶ ζητήσεως τἀληθοῦς, ἄλλως τε κἂν φίλος τυγχάνῃ ὤν. Πολλῆς γὰρ οὔσης τῆς διαβολῆς ἐν τῷ βίῳ (6) καὶ τῶν πλείστων πραγμάτων οὐκ εὐθὺς ἐπιδήλων ὄντων, ἥκιστα ἂν τις πρὸς λόγου τε καὶ ὑπολήψεις ψευδεῖς ἀνάλωτος διαγένηται, ἢν μὴ, ὅπερ ἔφην, λόγῳ πανταχοῦ διατελεῖ χρώμενος, καὶ πρὸς ἀκρίβειαν ἕκαστα ἐξετάζων, τί μὲν ἀληθὲς, τί δὲ ψεῦδος τῶν λεγομένων εὑρίσκῃ (7).

Οὕτω δ' ἁπλῶς ἐπὶ παντὸς ἀξιῶν, ἐπὶ σοῦ δή τι (8) καὶ μᾶλλον προσήκειν τε καὶ δίκαιον τὸ τοιοῦτο ὑπελάμβανον εἶναι, ἅτε μὴ χθὲς καὶ πρώην ἐλθόντος μοι εἰς φιλίαν, ἀλλὰ πρὸ χρόνου πολλοῦ, κἂν τῷ τοσούτῳ χρόνῳ διὰ πείρας μεμαθηκότος πολλῆς ὡς εὔνους ἐγώ σοι, καὶ πρόθυμος εἶην ἀγαθὸν, ὅ τι ἂν δυναίμην, ποιεῖν. Τὸν γὰρ προσφιλέστερον ὄντα καὶ οἰκειότερον, τοῦτον καὶ ἀμεταβλητότερον εἶναι χρὴ, καὶ πρὸς διαβολὰς ἀνθρώπων ἀνεξαπατητότερον καὶ πρὸς ὑπονοίας ἄλλως ὑποφυομένας ἀκινητότερόν.

Σὺ δὲ, μετὰ τὸν πολὺν χρόνον καὶ τὴν πολλὴν πίστιν τῆς ἐμῆς εὐνοίας καὶ συνηθείας, ἐχθρὸς ἐκ φίλου καὶ κατήγορος ἐξ ἐπαινέτου σφοδρῶς οὕτω ἐγένου, ὥσπερ εἰ τὰ μέγιστα τῶν κακῶν πεπονθὼς ἐτύγχανες ὑπ' ἐμοῦ, καὶ, μήτε τὸν ἐμὸν λογισάμενος τρόπον οἷόσπερ ἦν ἀεὶ, μήτε ἐν ἐννοίᾳ γενόμενος ὧν σοι ἐκ τῶν ἐνόντων ἐγὼ βεβοήθηκα, ὅπως ἐπὶ λοιδορίας εὐθὺς, καὶ βλασφημεῖν εἰς ἐμὲ ἐξηνέχθης. τὸν κακὸν μὲν οὐδέν σε οὐδεπώποτε ἐργα-

(1) Hes. Opp. 399.
(2) Ligone terram et aratro versavisse Theodorum nondum legeram (*a*).
(3) Excidit nomen quod cum ὅ τε π. copula καὶ jungebatur, ni scribendum ὅ γε π. vel ὁ τότε π.
(4) A Demetrio rogat Theodorus sibi Pausaniæ librum describi. Ipse Theodorus describendis Græcis codicibus sæpe invigilaverat. Vide Hodium *De Græcis illustribus*. p. 58.
(5) Scripta fuit hæc epistola intra annos 1473 et 1478, cum priore mortuus sit Bessario, posteriore Theodorus.

* E codice 2131, pag. 174. Adscripsit recentior annotator : « Epist. Theodori [Gazæ, fortasse ad Demetrium Chalcond. (*b*)]. » De Theodori nomine non dubitabam, cum ipse infra non semel scriptor sic se vocet vel vocare videatur. Demetrii autem nomen, etsi non male conjecisse putem annotatorem, et putabit etiam qui præcedentem ordine, tempore autem posteriorem, legerit epistolam, nolui lemmati a me addito addere.
(6) Conf. Theodorus Gaza supra initio epist. I.
(7) Sic codex cum lacunula.
(8) An δῆτα, δή τοι?

(*a*) Hunc locum citat et interpretatur Allatius in Diatriba *De Theodoris* apud Maium *Bibl. Nov. PP.* VI. (Vide supra col. 975 Edit.
(*b*) In catalogo Epistolarum Theodori Gazæ, apud Allatium, *Alexio* inscribitur. Edit.

σάμενον, ἀγαθὰ δὲ ὅσα οἷός τε ἦν ἀεί. Ὁ γάρ με ἂν λυπῆσαί με. Ἐγὼ κακῶς λέγοντος (8) ἐφρόντιζον ἢ κυνιδίου ὑλακτοῦντος Μελιτηνοῦ (9), οὐδὲ διὰ τὰς σὰς βλασφημίας ἐμαυτῷ προειλόμην εἰπεῖν οὐδὲ πώποτε τῶν μὴ προσηκόντων. Εἰμὶ γὰρ οὐκ ἀναιδέστατος πάντων καὶ κύων Κέρβερος, ὡς σὺ λέγεις· ἀλλ', εἴπερ τις, αἰδοῦμαι οὐ μόνον ποιεῖν τὰ αἰσχρὰ, ἀλλὰ καὶ λέγειν. Οὔκουν σοι βλάσφημον γέγραφα οὐδὲ ἓν ἀμυνόμενος, οὐδὲ ἄλλον οὐδένα λόγον σε διασύρων ἐποιησάμην· ἀλλ', « οἷα ἀνὀ οἷων ἀκούω ! » μόνον εἰπών, ἡσυχίαν ἦγον· λοιδορεῖσθαι γάρ σοι καὶ ἁπαντᾷν οὔτε σχολὴ ἦν, οὔτε πρὸς ἀνδρὸς ἦν σεμνοῦ καὶ μεγαλοψύχου.

Οὕτω μὲν οὖν ἐγώ· καὶ οὐδεὶς ἄλλο τι παρὰ ταῦτα, οὐδ' ἂν διαῤῥαγῇ ψευδόμενος, δεῖξαι δυνήσεται. Σὺ δὲ τί, πρὸς Θεοῦ, τῶν ὅσα ἀνδρὶ φίλῳ ἢ ἀγαθῷ, ἢ ὅλως νοῦν τινα ἔχοντι, προσῆκε, πεποιηκὼς εἶ; ὁπότε, εἴτε του διαβάλλοντος ἐριδοποιοῦ καὶ βασκάνου, εἴτε καὶ αὐτὸς ὑποπτεύσας, ἀλόγως ἀνήρπασαι (10) ὡς ἐγώ σου πρὸς Βησσαρίωνα κατείποιμι, δέον, εἰ φίλος καὶ νοῦν ἔχων ἦσθα, σκέψασθαι πρότερον καὶ ζητῆσαι πόθεν ἂν εἰκὸς τὸ τοιοῦτο εἴη. Οὔτε γὰρ ἀδιακρίτως πιστεύειν ἅπασι χρὴ, διὰ τὸ τοὺς πλείους φαύλους εἶναι καὶ πονηροὺς, οὔτε, ὅπερ ἂν ὑποπτεύσῃ τις, τοῦτο καὶ ἀληθές ἐστι· ἀλλὰ τοῖς πλείοσι διαψεύδεσθαι κάνταῦθα συμβαίνει καὶ ταὐτὸν τοῖς μεθύουσι πάσχειν, οἷς κύκλῳ φέρεσθαι πάντα φαίνεται καὶ πολλὰ τὸ ἓν εἶναι· ἔχει γὰρ καὶ τῶν ἀνοήτων ἕκαστος παρακεκινημένον τὸν νοῦν, οἷαν τὴν τῆς ὄψεως ἀρχὴν (11) οἱ μεθύοντες ἴσχουσι, καὶ δοκοῦσι μὲν ὁρᾷν ἀδικοῦντας τοὺς φίλους καὶ βλάπτοντας, ἔστι δὲ τοιοῦτο ἁμαρτανόμενον οὐδὲ ἕν, Ἤ, ὅτι (12) κακῶς ἔσθ' ὅτε Βησσαρίωνα εἶπες, ἀδικεῖσθαι οἰόμενος ὑπ' αὐτοῦ, διὰ τοῦτο κἀμὲ δὴ κατειπεῖν σου καὶ προδοῦναί σε ὑπετόπησας ;

Ἀλλ', ὦ ἄνθρωπε, Βησσαρίωνι διαφόρως εἶχες· ἤδεσαν ἅπαντες, καὶ μάλιστα πάντων Βησσαρίων αὐτὸς ἐξ ὧν λοιδοριῶν καὶ σκωμμάτων αὐτῷ ἐπέστειλας, καθάπερ ἐμοὶ ὕστερον· ἐγὼ δὲ διαλλάξαι ὑμᾶς βουλόμενος, οὐκ ἂν σὸς κατήγορος ἐγενόμην· οὕτω γὰρ ἔχθρα καὶ μῖσος, οὐ διαλλαγή τις ἐγίγνετ' ἄν· ἀλλ' οἰκείοις τῇ καλῇ ταύτῃ προθέσει λόγοις ἐχρώμην· ὅτι δὲ ταῦτα ποιεῖν ἐβουλόμην παρὼν, δῆλον ἀφ' ὧν ἐπέσταλκα πρότερον. Καὶ οὐδ' ἔχεις εἰπεῖν ὡς ἐχθρὸς ἦν ἐγώ σοι, ὅτε ἐκ Φερράρας ἀπήρχου· φίλος γάρ σου μὲν ἀποκεχώρισμαι ἀσπα-

(1) Patavii commoratum esse Chalcondylem disco ex epistola Const. Lascareos in Vriartæ Catalogo Matrit. p. 186; Mediolani habitasse vel ex Hodio notum est.

(2) Ironice id esse dictum puto. Conviciorum fuerunt epistolæ plenæ : vide infra col. 1010 C.

(3) Fors. ἀλλ' ὕστερον, λέγεις, ὅτε.

(4) In margine est, ὑπ' ἐμοῦ.

(5) Marginalis est in codice varietas : γράφεται· ὅτι κατηγορηκὼς εἶην ἐγώ σου.

(6) Hodius de Bessarione p. 148 : « Legationes quatuor obivit : primo Bononiam legatus a Pio II anno 1458, juxta alios a Nicolao V missus, difficile in præfecturam secunda fama annos plures administravit. »

(7) De Jo. Aurispa Siculo, præter notiores biographiæ fontes, adi Dacier. præf. ad Hierocl. fol. e III ; Liron. Singul. histor. t. I, p. 547 ; Harles. Bibl. Gr. t. I, p. 799 ; Heyn. ad Tibull. p. XXVIII ; Ginguen. Hist. litter. Ital. t. III, p. 286.

(8) Sic codex. Videtur suppressum ex industria fuisse ejus hominis nomen ad quem scripsit Theodorus. Possit suppleri : Ἐγὼ δέ σου, Δημήτριε, οὐ μᾶλλον κακῶς λέγ . . .

(9) Codex, Μελιττηνοῦ. Sed puncto notatum fuit posterius τ, delendi signo. De canibus Melitensibus egi non paucis verbis ad Herod. Epim. p. 82. Æsopus pag. 137 Coray. : Ἔχων τις κύνα Μελιταῖον. Apostolius Adag. XII, 67 : Μελίτηροι κύνες. . . Forsan Μελιτηνοὶ κ. Adde Harduin. ad Themist. p. 503.

(10) Varietas est marginalis, πέπεισαι.

(11) An ἀχλύν?

(12) Codex, ὅτε

σάμενος· Βησσαρίωνι δὲ οὐκ ἤρεσκον τότε μάλιστα, A πρόφασιν μὲν, ὡς πρός τινας εἶπεν, ὅτι ἐπιστολὰς (1) αὐτῷ ὥσπερ τινὶ τῶν ἴσων διελεγόμην, τῇ δ' ἀληθείᾳ, ὡς ἐγῷμαι, ὅτι σε ἐφίλουν τε καὶ ὠφέλουν, ὃν ἐκεῖνος δικαίως τότε ἐμίσει. Τοῦτο δ' ἐγὼ, εἴ τί με καὶ περὶ τούτου ἐνταῦθα εἰπεῖν δεῖ, οὐχ ἵνα δυσνούστερόν σε Βησσαρίωνι ἀποδείξω, ἐποίουν, ἀλλ' ἵνα ποτὲ διαλλάξω, καὶ, τοῦ κακῶς λέγειν ἀπαλλάξας, ἐπαινέτην τοῦ ἀνδρὸς ἀποκαταστήσω. Μάρτυρα δὲ τοῦ τοιούτου τὸ σὸν μάλιστα παρέχομαι συνειδὸς, ὡς, πολλάκις σοι διαλεγόμενος περὶ τούτου, δῆλος ἦν πᾶσιν δύσνοιαν καὶ βλασφημίαν ἐκποδὼν ποιεῖν προθυμούμενος· καὶ, εἰ Βησσαρίων, ὅθ' ὑπὲρ σοῦ ἐπέσταλκα, μὴ μᾶλλον τῷ δικαίῳ ἢ τῷ ἐπιεικεῖ τῶν λογισμῶν προσετίθετο, οὐδὲν ἂν ἐκώλυε μὴ ἐκποδὼν μῖσος ἅπαν γενέσθαι. B

Ἀλλὰ τὰ μὲν πρὸς ἐκεῖνον ἐν ἄλλοις· σὲ δὲ καὶ ἐπιστεῖλαί τι πρός με ἐχρῆν πρότερον ὧν πέρι ἐδόκεις ὑπ' ἐμοῦ ἀδικεῖσθαι, εἶτα, εἰ με κάκιστον ἔτι κἀκ τῶν γραμμάτων ἐδόκεις, οὕτως ἄρχεσθαι τοῦ κακῶς ἀγορεύειν· εὔνου μὲν ὑπάρχοντος ἀνδρὸς καὶ δικαίου τὸ πρότερον ἐγκαλέσαντα καὶ μεμψάμενον ἀντακοῦσαι, δύσνου δὲ καὶ ἀδίκου τὸ εὐθὺς ἐπὶ κατηγορίας καὶ βλασφημίας ὁρμᾷν, καὶ ἐρήμην, ἵν' οὕτως εἴπω, καταγινώσκειν· ὥστε ὅρα νῦν γοῦν ὅσον λέληθας σεαυτὸν ἁμαρτάνων. Ἐκεῖ γὰρ, καὶ βλασφημῶν εἰς ἐμὲ ἀθῶον ὄντα καὶ ἔξω πάσης αἰτίας, ὅρα, ἄνθρωπε, εἰ, τοσούτων οὕτως ἐχόντων, οὐ τὰ τῶν μοχθηρῶν καὶ σκαιῶν καὶ ἀχαρίστων σὺ ὁ πρότερόν μοι οἰκείως ἔχων ἐποίεις, μαινόμενος ἐπ' C ἐμὲ, καὶ κατορχούμενος τοῦ σὲ καὶ φιλήσαντος καὶ διδάξαντος (2), καὶ τὰ δυνατὰ πάντα εὐεργετήσαντος.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ ὧν μεμφόμενός με ἐπέσταλκας· ὅτι δὲ μαλάττεσθαί σοι τὴν ψυχὴν ἤδη λέγεις καί μοι εὐνούστατος εἶναι βούλεσθαι, νὴ Δί', ἀποδέξαιτο μὲν ἄν τίς σου τὴν μεταβολὴν καὶ παλινῳδίαν· ἐρωτῶντι δὲ, « Πόθεν, ὦ (3), μεταβαλὼν, εὐνούστατος γίγνῃ ᾧ πρότερον δύσνους ἦσθα; καὶ πόθεν ἤδη ἐπαινεῖν προθυμῇ ὃν πρότερον ἐβλασφήμεις; » τί ἐρεῖς, πρὸς Θεοῦ; ἆρ' ὡς ἔκ τινων λόγων ἐμῶν καὶ διά τινας εἰρηνοποιοὺς καὶ διαλλάκτας, ὡς τὰ τοιαῦτα γίγνεσθαι εἴθισται; πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Πόθεν οὖν; ἢ δῆλον ὅτι δάκνει σε τὸ συνειδὸς, ἄνθρωπε, καὶ μετάμελος ἔχει σε ὧν ἡμάρτηκας, καὶ πληττόμενος ὑπὸ τοῦ δικαίου λογισμοῦ, ῥίζόν τινος δικαστοῦ ἀδικάστου, τά τε ὄντα ὁμολογεῖς καὶ δι' ἀγάπης φάσκεις με ἤδη ἔχειν πολλῆς.

Εἶτά με ἐρωτήσειν λέγεις· « Τίς μάρτυς τῶν λεγομένων κατ' ἐμοῦ αἰτιῶν; » Πόθεν τοῦτ' ἐρωτήσω; οὐ γὰρ σὺ μάρτυς αὐτὸς τοῦ σε μηδὲν ὑγιὲς εἰρηκέναι, ὅτε, μηδενός σε παρακαλέσαντος, ἐξ ἐχθροῦ φίλους αὖθίς μοι γίγνῃ καὶ εἰς φιλίαν αὐτοπροαιρέτως ἐλήλυθας; τοῦτ' ἐστὶ μαρτύριον σαφέστατον, ἄνθρωπε· τοῦτο ἔλεγχος, τοῦτ' ἀπόδειξις γίγνεται πάντων ἐναργεστάτη, ὡς σὺ πρότερον μὲν ἐμαίνου, νῦν δὲ σωφρονεῖς· καὶ πρότερον μὲν, ὥσπερ οἱ ὑπὸ φρενίτιδος ἁλισκόμενοι, ἐχθροὺς τοὺς φίλους εἶναι ἡγοῦ, καὶ τοὺς θεραπεύοντας δηλητήρια σοι προσφέρειν ἐδόκεις· νῦν δὲ, τῆς δεινοτάτης νόσου ἀδελτηρίας τε καὶ ἀναισθησίας ἀπαλλαγεὶς, κρίνειν οἶδας τὸν φίλον τε καὶ ἐχθρὸν καὶ τὸν οἰκεῖόν τε καὶ ἀλλότριον.

« Καὶ δὴ ἐπιλανθάνομαι, » λέγεις, « τῶν προτέρων ἁπάντων· » καὶ εἰκότως σύγε· οὐδὲ γὰρ οἱ ἀνανήψαντες μέμνηνται ὧν πρότερον μεθύοντες καὶ κραιπολῶντες παρῳνουν καὶ ὕβριζον, οὐδ' οἱ ἀναφρονήσαντες ὧν πρότερον ὀρχούμενοι καὶ βακχεύοντες ἠσχημόνουν. Καὶ σὲ γὰρ νῦν μὲν λόγος ἄγει ὀρθὸς, πρότερον δὲ πάθος ἐνίκα καὶ ὁρμὴ ἄλογος· καὶ νῦν μὲν σεαυτοῦ εἶ, πρότερον δὲ οὐδαμῶς.

Ἀλλ' ὅτι μὲν οὕτω νῦν ἔχεις, ἀποδέχομαί σε τῆς ἐπὶ τὸ βέλτιον ταύτης μεταβολῆς· καὶ, ὥσπερ πρότερον τὸν μὲν σὸν τρόπον ἐμίσουν, σὲ δὲ τῆς ἀναισθησίας ἠλέουν, οὕτω νῦν ἀμφότερον σέ τε ἄγαμαι οὗπερ μετείληφας νοῦ, καὶ τὸν σὸν τρόπον βελτίω γενόμενον ἤδη ἀσπάζομαι, καὶ σὲ φίλον πάλιν ποιοῦμαι· καὶ φιλήσω ἐφ' ὅσον ἂν χρόνον ἀμετάβλητος μείνῃς, μεταβαλόντα δὲ πάλιν τὸν μὲν σὸν τρόπον μισήσω, σὲ δ' ἐλεήσω.

Παραινῶ μέντοι σοι ἤδη ὡς φίλος μόνιμον ἔχειν τὸ ἦθος ἐν τοῖς καλοῖς ἀεί, καὶ πάντα εὐλόγως τε καὶ εὐσχημόνως πράττειν καὶ λέγειν, καὶ ὑπόθεσιν λόγων ποιεῖσθαι, μὴ λοιδορίας καὶ ὀνείδη καὶ σκώμματα, ἀλλὰ ἔπαινον τῶν καλῶν καὶ προαίρεσιν καὶ ὅσα ἄλλα χρήσιμα καὶ εὐαπόδεκτα ἀνθρώποις ἐστίν· τοὺς γὰρ τοιούτους πάντες φιλοῦσι, καὶ δεομένοις βοηθοῦσι προθύμως· ἀλαζόνας δὲ καὶ φιλοιδόρους τε καὶ φιλομεταβλήτους ἀποστρέφονται καὶ μισοῦσι. Πένης εἶ, ξένος, μηδένα ἔχων βοηθοῦντα μήτ' ἄλλως παραμυθούμενον· οὐκοῦν καὶ διὰ ταῦτα οὐ λοιδορητέον τοῖς ἔχουσι πλέον καὶ δυναμένοις μεῖζον· ἀλλ', ὥσπερ ἄμπελος καὶ κισσὸς καὶ τἄλλα τῶν φυτῶν, ἐπαλλόκαυλα πτελέας ἢ καὶ κλήθρου ἢ ἄλλου του δένδρου, περιεχόμενα καὶ ἀνορθούμενα αὔξεται, καὶ ὑπερειδόμενα ζῇ καὶ εὐβλαστεῖ καὶ καρποφορεῖ ἐν ἄλλοις, οὕτω καὶ σοὶ τῶν εὐτυχεστέρων καὶ δυνατωτέρων ἐκτέον, καὶ τῇ τῶν τοιούτων ἰσχύϊ ἀποχρηστέον εἰς ἰδίαν ἐπίδοσιν.

Νῦν μὲν, ὅτι « Ἔβλαψεν, ἔβλαψέ με Θεόδωρος καὶ D ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα, καὶ κάκιστ' ἀπόλοιντ', » ἐβόας, πάντες ὡς φιλαίτιον καὶ φιλολοίδορον καὶ φιλαπεχθήμονά σε ἄνθρωπον ἐμίσουν τε καὶ παρήρχοντο (4) καὶ μεταδιδόναι οὐδεὶς οὐδενός σοι τῶν ἀγαθῶν προῃρεῖτο, μὴ ταυτά ποτε καὶ αὐτὸς Θεοδώρῳ ἀκούσῃ, γενόμενός σοι ξυνήθης· πάντες γὰρ οἶδασιν ὡς οὐδένα Θεόδωρος βλάπτει, ἀλλὰ παντὶ τρόπῳ τῷ δυνατῷ ὠφελεῖ, καὶ πάντας φιλεῖ, καὶ πᾶσι προσηνής ἐστι καὶ ἡδύς. Νῦν δ' ἂν μεθαρμόσας εὔφημον καὶ φιλάρετον καὶ κόσμιον καὶ μόνιμον ἀποδείξῃς τὸ ἦθος, πάντες φιλήσουσί σε καὶ πενίας ἀπαλλάξουσι καὶ τιμῆς ἀξιώσουσι. Ἀρετὴ μὲν γὰρ καὶ χρήματα

(1) An κατὰ ἐπιστολάς? Displicet id in Bessarione, vel πρόφασιν.

(2) Quadrat id omnino in Demetr. Chalcondylem, qui Theodoro Gaza magistro erat usus.

(3) Sic codex cum lacunula.

(4) Margo, παρήλλαττον.

καὶ τιμὰς φέρει ῥᾳδίως, καὶ εὐδαίμονα (1) τὸν ἄνθρωπον ἀποδείκνυσι, κἂν γυμνός τις ἐν ἀλλοδαπῇ γένηται καὶ ἐν ἀλλοφύλοις ἀνθρώποις οἰκῇ, οἷα δὴ καὶ τὰ περὶ Ὀδυσσέα λεγόμενα· κακίᾳ δὲ τὸν ἔχοντα καὶ ζῶντα κακοδαίμονα ἀποδουκολεῖ, καὶ τελευτήσαντα ἐν ᾅδου κολάζει. Μὴ οὖν σύγε κακὸν τὴν κακίαν τοιοῦτο αἱροῦ πρὸ τῆς ἀρετῆς· ἀλλὰ τὴν βελτίω προτιμήσας δὴ μοῖραν (2), φήμην σαυτῷ ἐξ ἀρετῆς παρασκεύασον, ἀλλὰ μὴ ἐκ τοῦ τὰ μάλιστα κακῶς ἀνθρώπους εἰπεῖν.

Οὕτω μὲν οὖν καὶ ταῦτα. Ὅτι δὲ καὶ ἐν τῇ Φερ- A σαίᾳ νῦν διατρίβεις, περὶ λόγους σπουδάζων, καὶ Ἱερωνύμῳ (3) καὶ Γυρίνῳ (4) χρώμενος διδασκάλοις, εὖ ἴσχοι· οἵ τε γὰρ λόγοι ἀνδρα τῶν ἐλλογίμων σε ἀποδείξουσιν· οἵ τε ἄνδρες αὐτοὶ σοφοί τέ εἰσι καὶ λόγιοι καὶ ἐμοὶ φίλοι. Τήρει δὲ καὶ τὴν πρὸς Λωδόβικον συνήθειαν· ἔστι γὰρ ὁ νέος ἀγάπης ἄξιος καὶ ἐπαίνου.

Προσαγορεύει σε Ἀθανάσιος (5), ἀνὴρ εὖ μάλα τοιοῦτος οἷον εἴρηκας εἶναι, καὶ σὲ φιλεῖν ἤδη καὶ οὗτος ἄρχεται.

Ἔρρωσο.

(1) Codex, εὐδαίνα.
(2) Forsan cum respectu ad Luc. x, 42.
(3) De Hieronymo illo nihil compertum habeo.
(4) Joan. Baptista Guarinus, Veronensis, qui diu Ferrariæ docuit, Guarini illius filius ad quem scripsit Palæologus epistolam, quam edidi supra t. II, pag. 287.
(5) An Athanasius Byzantinus, de quo egi in Notit. Manuscr. t. XI, II, p. 3?

ANDRONICUS CALLISTUS.

NOTITIA.

(Boernerus *De claris viris Græcis Græcarum litterarum in Græcia instauratoribus.*)

Cum haud exiguus clarorum Andronicorum sit numerus (1), tum, sæculo post. C. N. quinto ac decimo, aliquot hujus nominis floruerunt viri docti (2) quos inter doctrinæ meritorumque fama eminet, quem ex litterarum Græcorum instauratorum choro jam producimus, Andronicus Callistus (3), Byzantinus.

(1) Plus viginti eruditos Andronicos in Biblioth. Græca laudat Jo. Alb. Fabric.

(2) Præter eum de quo dicere aggredimur, duo potissimum æquales fere, scriptis celebrantur Andronici. Horum unus est Tranquillus Andronicus, Dalmata, de quo mentionem facit Paulus Jovius in *Elogiis* pag. 224, ubi, Dalmatas inter neminem dignum elogio comparere dicit, nisi in lucem studiose producat suos Tranquillus Andronicus, præclarus Ciceronis æmulator, dum gravissimarum actionum et Ottomanicæ legationis, obscurorumque nobis itinerum commentaria perscribat. Exstant Andronici hujus orationes aliquot et carmina, itemque dialogus, *Sylla* inscriptus. Falsum autem est quod Simlerus in Epit. Biblioth. Gesner., pag. 806, ejusdem fide P. Bayle, *Diction.* tom. I, pag. 238, tradit, in nostra illum academia Lipsiensi, Petri Mosellani tempore, litteras docuisse. Dalmatam hunc cum Andronico Callisto confundunt, qui post Hermonymum, Græcas litteras docendi causa, in Galliam illum venisse dicunt; quod faciunt G. Naudæus in Addit. ad hist. Ludov. XI, pag. 187, et Morerius, jure adeo notati a Baylio, l. c. pag. 237. Eumdem vero etiam errorem admisit C. E. Balæus in tomi V *Hist. Universit. Paris.* indice, ubi hæc ejus leguntur verba : « Tranquillus Andronicus, Dalmata, Græcus exsul, regnante adhuc Ludovico XI Lutetiam venit et publice Græcas litteras exponit.

Alter Andronicus est, qui cognomento Contoblaca vocatur, a quo Jo. Reuchlinus primum Græcas litteras, vicesimo ætatis suæ anno, Basileæ didicit; B id quod ipse in præfatione Lexici sui Hebraici et Grammat. lib. I, pag. 20, refert. Idem ille Andronicus Contoblaca Basileæ anno 1477 ad Reuchlinum epistolam scripsit, qua ad Græcam linguam docendam eum exhortatur. Inserta illa est illustrium virorum ad Reuchlinum epistolis, eamdemque exhibent M. Crusius, Animal. Suev. part. III, pag. 449, et J. H. Maius in vita Reuchl. pag. 160. Et hæc illa sunt quæ de Andronico hocce cognita habemus, alia omni illius notitia destituti.

Tertium his P. Bayle l. c. pag. 238 addit Andronicum, ortu Constantinopolitanum, cujus, apud Bononienses Græcarum litterarum doctoris, Franc. Philelphus, in epistolis suis passim, ac præsertim epp. lib. XXIV, ep. 1, cum laude facit mentionem Sed Byzantium, quem Philelphus laudat, Andronicum non diversum esse arbitror ab Andronico de quo dicturus sum, Callisto, quod non solum de illo dicta in hunc prorsus conveniant, sed is ipse C etiam in scriptis suis, postea memorandis, Byzantius dicatur. Sola, ut videtur, R. Volaterrani, *Comment. urban.*, lib. XXI, pag. 775, Thessalonicam Andronico Callisto patriam attribuentis, auctoritas eam in sententiam Baylium adduxit, ut duos eodem tempore in Italia claruisse existimaverit Andronicos, Byzantium alterum, alterum Thessalonicensem. Sed memoria forte lapsus est Volaterranus, vel Thessalonicæ natus, Andronicus Constantinopoli vitam egit, indeque Byzantii nomen accepit.

(3) Auctor libri qui inscribitur : *Athènes ancienne et nouvelle*, pag. 259, notante Baylio l. c. ex An-

Is capta Constantinopoli in Italiam venit et mox inde, plerumque doctorum exsulum Græcorum exemplo, ad patrias litteras docendas animum appulit (4). Romæ apud munificentissimum illum patriæ expulsorum civium suorum Mæcenatem Bessarionem gratiosus fuit (5). Summo illi viro singularem et excellentem doctrinam suam, eximia cum modestia conjunctam, maximopere probavit Andronicus, ubi conscriptam a se pro Gaza adversus Apostolium ἀπολογίαν ad eum misit, ipsiusque judicio subjecit (6). Cum Romæ aliquandiu vixisset, quod, ut Volaterranus ait, non pari virtuti profiteretur emolumento, egestate coactus, ex Urbe excessit et Florentiam commigravit. Magno ad eum confluente discipulorum numero, aliquot annos Græcas ibi docuit litteras (7) ac præter cæteros ipsum etiam Politianum habuit auditorem (8). Tandem, majoris spe inductus emolumenti, in Galliam abiit, ubi vero non ita multo postquam advenerat, cum summa jam esset senectute, morbo exstinctus est (9).

Ea Græcarum litterarum doctrinæ Andronicus præditus fuit peritia, ut Theodoro Gazæ par haberetur, quin imo illum Græcæ linguæ scientia hunc antecellere quidam judicaret. Etenim, Volaterrano teste, unus omnes Græci sermonis evolverat auctores, ac scientiam, quam cyclicam vocant callebat; præter ea vero etiam Aristotelicam omnem disciplinam probe tenebat (10). Præclaram ejusdem eruditionem cum maxime collaudat vir Græce æque ac Latine longe doctissimus, certissimusque adeo judex, Franciscus Philelphus (11).

Perpauca ingenii doctrinæque Andronici supersunt monumenta, eaque, ἀνέκδοτα pleraque omnia, in Italiæ maxime Galliæque latent bibliothecis. Præcipua fere hæc sunt: *Monodia in captam Constantinopolim* (12); *Defensio Theodori Gazæ adversus Mich. Apostolium*, in controversia de Platonis et Aristotelis differentia, inter Græcos viros doctos eo tempore agitatam; *Epigramma* in laudem libri a Bessarione pro Platone compositi (13); *Epistolæ* ad Nic. Secundinum, Bessarionem cardinalem et Greg. Palæolog. scriptæ; *Oratio in laudem Ge. Palæologi* (a); *De animi affectibus*; *De fortuna*; *De variis poetarum generibus* (14). Asservantur etiam in bibl. Laurentiana Medicea Aristotelis *De generatione et corruptione* libri duo, ab Andronico Callisto Byzantio, Laurentii Medicis causa in linguam Latinam translati (15).

dronico Antonicum finxit. *Antonium* inepte illum vocat Jul. Negri, in *Historia scriptorum Florentin.* pag. 46, consimilique Morerius errore *Callixtum*. Vid. Bayle l. c. Joannem Andronicum Byzantium a Francino Varchiensi, in epistola nuncupatoria ad Th. Pinacrum, Pollucis onomastico, Florentiæ anno 1700 edito, præfixa, eum nominari, Hodius, *De instauratoribus Gr. linguæ*, l. II, pag. 229, docet; Andronicum Callisti, filium scilicet, dici Boivinius putat.

(4) Bononiensibus operam suam Andronicum eo nomine obtulisse, ex Philelphi epistola a. 1464, prid. Kal. Nov. data, epp. l. XXIV, ep. 1, pag. 163, edit. Venet. a. 1502, intelligitur, in qua ille scribit: « Quare non possum vos omnes, qui Bononiæ agitis, non mirari plurimum, quod cum vobis viri doctissime eruditi copia data sit ad Græcam disciplinam penitus consequendam, malitis indocti esse quam docti. Nunquam equidem discendi gratia trajecissem in Thraciam, Constantinopolim, qua in urbe septennium egi, si istiusmodi mihi Andronicus Byzantius in Italia esset oblatus. »

(5) Andronicum Romæ apud Nicænum (archiepiscopum videlicet, Bessarionem) vixisse, Volaterranus, l. c. testatur. Franciscus Philelphus in epistola, quam ad Theod. Gazam, Mediolano, d. 21 Jan. an. 1469 scripsit, epp. lib. XXIX, ep. 31 pag. 205: « Gaudeo equidem, inquit, plurimum eruditissimum virum, mihique amicissimum, Andronicum Kallistum, necessarium tuum, apud vos agere, id est, in musarum et sapientiæ domicilio; quem ut meis salvere jubeas, peto, meque τοῖς περὶ Βησσαρίωνα τὸν δεσπότην quam diligentissime commenda. »

(6) Vid. Boivinius, in Dissertatione de controversia philosophorum sæculi XV, quæ exstat in Commentariis Acad. Inscript. et elegant. Litt. (*Mémoires de littérature de l'Académie royale des Inscriptions et belles-lettres*,) t. IV, pag. 485 sqq. ed. Amst., ubi ipsius etiam Bessarionis ad Andronicum epistola, qua defensionem ejus laudat, itemque Nic. Secundini ad eumdem litteræ, ex bibliothecæ regiæ Parisiensis codice ms. Gallice conversæ exhibentur.

(7) Francinus Varchiensis, in supra dicta epistola nuncupatoria, Pollucis Onomastico præfixa, summa doctrina viros, Florentiam ad publicam lectionem honesta mercede conductos, nominat Em. Chrysoloram, Jo. Argyropulum, Joannem Andronicum Byzantium, Demetrium Atheniensem. Hodius l. c.

(8) Testatur id Volaterranus l. c. pag. 775, itemque pag. 777; cujus adeo, idonei maxime hac in re testis auctoritate, tum Vossius *De historicis Lat.*, l. III, Opp. Tom. IV, pag. 195, tum Baylius *Dictionar.* tom. III, pag. 2340, in Græcis litteris addiscendis Andronico magistro Politianum usum fuisse aiunt. Itaque causam non habuit auctor Hist. crit. reip. litter. quare, tom. III, pag. 251, in Baylium hoc dicentem animadverteret; quemadmodum pluribus ostendit Menchenius in Hist. vitæ Politiani, pag. 38.

(9) Volaterranus, l. c.

(10) Volaterr. l. c. qui vero id etiam de illo addit, fuisse eum alioquin pronuntiatione ineptum, et qui præter studium litterarum nihil omnino rerum gereret.

(11) Videantur loci ex epistolis ejus supra adducti. Plura in laudem Andronici dicta in iisdem epistolis, v. c. l. XVI, pag. 119, et l. XXIV, pag. 167 b, occurrunt ubi eruditissimi pariter atque eloquentissimi viri elogio ornatur.

(12) Excitatur a Car. du Fresne, Dom. du Cange in notis ad Jo. Zonaræ Annales, pag. 67. Msta Parisiis in Bibl. Regia exstat. Vid. Cat. codd. mss. tom. II, p. 401.

(13) Ms. sub Andronici Byzantii nomine in bibliotheca Laurentiana Medicea habetur. Vid. Montfauc. *Bibl. mss. nov.*, pag. 303 et 304.

(14) Scripta hæc Andronici memorantur in Catal. cod. mss. reg. Paris. tom. II, qui Græcos complectitur pag. 601, 582, 447, 394, 571.

(15) Vid. Montfaucon. l. c. pag. 403.

(a) Imo epistola ad G. Palæol. Vide Boissonadii notam 1 ad hanc epistolam ab ipso editam, infra. Edit.

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΗ ΑΝΔΡΑ

ΚΥΡΙΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΝ

ΤΟΝ ΔΙΣΥΠΑΤΟΝ *.

Μεγαλοπρεπὲς, ἄνερ, εἴης μοι ὑγιαίνων Θεοῦ βοηθείᾳ ὑγιαίνοντι καὶ αὐτῷ μέχρι τοῦ νῦν.

Γεώργιος ὁ Ἑρμώνυμος (1), ἀνὴρ εὖ ἔχων καὶ παιδείας καὶ ἀρετῆς, καὶ φίλος ἐμὸς καὶ σαυτοῦ τὰ μάλιστα, πορευόμενος πρὸς σὲ, ᾔτησε καὶ παρ' ἐμοῦ γράμματα. Ἐγὼ δὲ, καὶ ἄλλως ἐπιθυμῶν κτήσασθαί σε φίλον, ἄνδρα ὄντα εὐγενῆ καὶ πατριώτην ἐμὸν, πολεμικαῖς δὲ καὶ πολιτικαῖς πράξεσι κεκοσμημένον, καὶ ταῦτα ἐπ' ἀλλοδαπῆς γῆς, ἐν ᾗ πλεῖστος μὲν ὁ φθόνος, ὀλίγη δὲ ἡ πρὸς τοὺς ξένους ἀγάπη, ᾠήθην δεῖν γράψαι σοι καὶ ἐμαυτῷ τε ἅμα καὶ Γεωργίῳ ἐξαρκέσαι.

Γεώργιος οὖν ἀφίκετο μὲν ἐκ Ῥώμης πεμφθεὶς ὑπὸ τοῦ μεγίστου ἀρχιερέως ἐπ' ἐλευθερίᾳ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἰόρκης (2)· σπουδάσας δὲ πολλὰ καὶ κινδυνεύσας οὐ μικρὰ, καὶ κατωρθωκὼς πρᾶξιν τοιαύτην οἵαν οὐδεὶς ἄλλος ἠλπισεν ἂν κατορθώσειν, καὶ ἐλευθερώσας τὸν ἀρχιεπίσκοπον, ἔτυχε μὲν δώρων ἱκανῶν παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου, οὐ μὴν ἀξίων τοιαύτης τε καὶ τοσαύτης πράξεως καὶ τῶν κινδύνων οὓς ὑπέστη· τέλος δὲ, καιροῦ προϊόντος, κατηγορηθεὶς ὑπὸ τῶν ἐνταῦθα Ἰταλικῶν ἐμπόρων διὰ τὸ πεπομφέναι γράμματα πρὸς σὲ τὸν Γεώργιον καὶ ἐξαγγεῖλαι τὰ ὑπ' αὐτῶν πραττόμενα κατὰ σοῦ, καὶ ἅμα οἰομένων τῶν ἐμπόρων καὶ τὰς ἄλλας αὐτῶν πράξεις γράμμασι μηνύειν πρὸς σὲ τὸν Γεώργιον, ὥστε ῥᾳδίως ὑπὸ σοῦ κατ' αὐτῶν συμπλέκεσθαι μηχανὰς καὶ ἐνέδρας, καὶ συλλαμβάνειν αὐτούς· ἐμβληθεὶς οὖν διὰ ταῦτα εἰς δεσμωτήριον ἐπὶ τιμήματι χιλίων λιτρῶν, καὶ καταναλώσας πάντα ὅσα τε παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἔλαβε καὶ ὅσα ἤνεγκεν ἐκ Ῥώμης, γενόμενος ὀφειλέτης χρυσίου πολλοῦ, μόλις ἐλευθερωθεὶς τοῦ δεσμωτηρίου, μὴ δυνάμενος ἀποδοῦναι τὸ χρέος, ἐμοῦ γενομένου ἐγγυητοῦ, ἔρχεται ἤδη πρὸς σὲ, θαῤῥῶν εἰς σὲ μετὰ Θεὸν, καὶ διὰ σοῦ εἰς τὸν γαληνότατον βασιλέα τῶν Φράγκων (3).

Σὺ οὖν, ἐλευθεριώτατε καὶ μεγαλοπρεπέστατε ἄνερ, μιμησάμενος τὸν σαυτοῦ πατέρα καὶ τοὺς ἄλλους σου προγόνους, λαμπροὺς ἅπαντας γεγονότας καὶ ἐπ' ἔργοις πάνυ διαπρέψαντας ἀγαθοῖς, οὓς αὐτὸς μὲν ἴσως δι' ἡλικίαν οὐκ οἶσθα, ἐγὼ δὲ εὖ οἶδα πατρικούς μοι φίλους γεγενημένους, λογισάμενος δὲ καὶ τὸ σαυτοῦ μεγαλοπρεπὲς ἀξίωμα, καὶ τὴν φήμην ἣν παρὰ πάντων δι' εὐποιΐαν καὶ ἐλευθεριότητα ἐκτήσω, σκεψάμενος δὲ καὶ ὅσα Γεώργιος ὁ φίλος ἐπεπόνθει διὰ σὲ καὶ τὸν γαληνότατον ῥῆγα, τρίμηνον μὲν διατρίψας ἐν δεσμωτηρίῳ, πέδαις δὲ σιδηραῖς δεσμωθεὶς τοὺς πόδας, ὡς αὐτὸς πολλάκις εἰς τὸ δεσμωτήριον πορευθεὶς εἶδον, καταναλώσας δὲ πάντα ὅσα εἶχε, καὶ γενόμενος πρὸς τούτοις ὀφειλέτης πολλοῦ χρυσίου· ταῦτα πάντα σκεψάμενος, βοήθει Γεωργίῳ, ἀγαθῷ τε ὄντι καὶ σὲ φιλοῦντι τὰ μάλιστα, καὶ ἐπαινοῦντι τὰς σαυτοῦ ἀρετὰς καὶ τὰ κατορθώματα (4)· βοήθει δὲ καὶ παρὰ σαυτοῦ καὶ μάλιστα παρὰ τοῦ λαμπροτάτου καὶ γαληνοτάτου ῥηγός.

Δίκαιος δὲ ὁ βασιλεὺς βοηθῆσαι τἀνδρί· πέπεισμαι γὰρ αὐτὸν ἐλευθεριώτατον καὶ μεγαλοπρεπέστατον ὄντα, καὶ εἰωθότα πάντας εὐεργετεῖν τοὺς προσιόντας αὐτῷ. Ἂν γοῦν τοὺς ἄλλους εὐεργετῇ, πολλῷ μᾶλλον εὐεργετεῖν ἄξιος τοὺς δι' αὐτὸν πολλὰ πεπονθότας δεινά. Ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ σοῦ προστεθέντος ἀξιώματος, καὶ τῆς παῤῥησίας ἣν ἔχεις παρὰ τῷ

* E codicibus regiis 2966 = A et 3043 = B. In Bibliotheca Græca t. XI, p. 561, n. gg, Harlesius e codice 2966 memorat Andronici Callisti « Orationem in laudem Georgii Palæologi ; » quæ hæc ipsa est a me nunc edita epistola. Harlesio fraudi fuit Catalogus regius. De Georgio Palæologo Dishypato (nam est Δισύπατος cognomen gentilitium, non dignitatis nomen), vel Bissipato, vide Cangium *Famil. Byzant.* p. 256 ; de Andronico Callisti supra p. 377, 381, 388, 403.

(1) De Georgio Hermonymo Allatius Diatr. de Georgiis ; Harles. Bibl. Gr. t. XI, p. 635. Ejus vel in Græcis litteris doctrina non magna fuisse videtur, si fides sit Lud. Regio, cujus verba vide in Baylii Dict. v. *Budé*, n. D.

(2) Quem vocat μέγιστον ἀρχιερέα est papa Sixtus IV. Testis sit ipse Hermonymus, cujus quæ sunt verba ad calcem Barberini codicis Quinti Calabri ab ipso scripta alligavit Allatius, ac, post Allatium, Hodius pag. 233 : Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ποίησιν περιέχον Κοΐντου Καλαβροῦ, ἐπιστρέψαντός μου ἐξ Ἀλβιώνης τῆς Βρεττανικῆς νήσου ἐν πόλει τοῦ Παρισίου ἐν τῇ Γαλλίᾳ, χειρὶ Γεωργίου Ἑρμωνύμου τοῦ Σπαρτιάτου, πεμφθέντος ὑπὸ τοῦ μεγίστου ἀρχιερέως Σίξτου τετάρτου ἐπ' ἐλευθερίᾳ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἰόρκης (Eboraci, Anglice *Yorck*), ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ,αυος', τρίτῃ φθίνοντος Ἑκατομβαιῶνος μηνὸς κατὰ Ἀθηναίους, ὃν Ἰούνιον Ῥωμαῖοι καλοῦσιν. Jam ab anno 1472 Eboracensis episcopus Guisniæ in carcere erat inclusus Eduardi IV jussu, qui ab eo, ut comitis Warwickensis fratre, sibi cavebat. Moritur carcere a. 1476. Vide Rapinum Thoir.

(3) Francorum rex Ludovicus XI, apud quem plurimum gratia valebat Georgius Palæologus ille de Bissipato : vide Cangium *Famil. Byzant.* pag. 256.

(4) Multa fecisse in bellis egregia Georgium significat Cangius loco laudato.

βασιλεῖ (πυνθάνομαι γὰρ σε τὰ μέγιστα παρ' αὐτῷ ἰσχύειν), προθυμότερος ἔσται ἐπὶ τὴν εὐεργεσίαν.

Χώρει δή, μεγαλοπρεπέστατε ἀνερ, ἐπὶ τῷ βοηθῆσαι Γεωργίῳ· καὶ διὰ τὴν εἰς αὐτὸν εὐεργεσίαν βεβαίωσον τὴν φήμην ἣν παρὰ πάντων, ὡς ἔφην, ἐπ' εὐεργεσίᾳ καὶ ἐλευθεριότητι ἐκτήσω.

Εἰ δέ τι καὶ τὸ ἐμὸν ἰσχύει παρὰ σοὶ (εἰκὸς δὲ ἰσχύειν διὰ γῆρας, καὶ ἐπιστήμην ἣν μέ φασι πολλοὶ κεκτῆσθαι), βοήθει καὶ δι' ἐμοῦ Γεωργίῳ. Βουλοίμην γὰρ ἂν αὐτὸν τὰ μέγιστα εὐτυχεῖν, ἀγαθὸν ἄνδρα ὄντα καὶ πολλὰ καὶ εἰπόντα καὶ δεδρακότα ὑπὲρ ἐμοῦ.

Ταῦτα μὲν ὅτι οὕτω δράσεις, καὶ βοηθήσεις Γεωργίῳ, εὖ οἶδα. Ἐμὲ δὲ εἰ μὲν ὄψει, φίλον πατρικὸν εὖ οἰσθ' ὅτι ὄψει· ἂν δέ τι διὰ γῆρας συμβῇ καὶ οὐ A δυνήσομαι σὲ ἰδεῖν, φίλον καὶ οὕτως ἴσθι πατρικὸν καὶ πάντα ἕτοιμον σοῦ χάριν ποιεῖν. Πάντες γὰρ, ὅσοι τῆς ἑλληνικῆς ἀμυδρὸν γοῦν ἐπαΐουσι φωνῆς, πάντες σοι χάριτας τὰς μεγίστας ὀφείλουσιν, ἀνδρὶ φρονίμῳ ὄντι καὶ περὶ τὰς πολεμικὰς πράξεις κάλλιστα ἐξησκημένῳ, καὶ τιμῶντι δι' ἀρετὴν οὐ σαυτὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ δυστυχὲς τῶν Ἑλλήνων γένος. Πρόσθες δὴ τοῖς ἄλλοις σου καλοῖς καὶ τὴν εἰς Γεώργιον τὸν φίλον δικαίαν εὐεργεσίαν, ἵνα δὴ μὴ μόνον ἐν πολέμοις καὶ πολιτικαῖς πράξεσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς εἰς τοὺς φίλους εὐεργεσίαις, κάλλιστος ἀνδρῶν εἶναι δοκῇς.

Καὶ ὁ Θεὸς ποιήσαι τὴν μεγαλοπρέπειάν σου εὐδαίμονα.

Ἐν Λουδουνίᾳ (1), Μουνυχιῶνος τρίτῃ ἱσταμένου.

(1) A, ἐν Λουδονίᾳ. Data fuit epistola (Lugduni ? Londini ?) a. d. Martii mensis 1476.

CONSTANTINOPOLITANORUM IMPERATORUM NOVELLÆ CONSTITUTIONES.

(1220-1453 *)

I. *Imp. Theodori Lascaris pactio cum Venetis* (*a*). (A. 1220.)

Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum et semper augustus Communus Lascarus.

Convenio pacem puram firmamque et sine scandalo habere tecum, felicissimo et nobilissimo domino Ja. Teupulo, de mandato altissimi Ducis Venecie Potestate Venetorum in R[omania] et Despote Imperii Romanie et quarte Partis et dimidie ejus Imperii vice sui dominatore, a festo Assumptionis supersancte Dei Genitricis et sempervirginis Marie nuper venturo presentis mensis Augusti hujus currentis septime indictionis anno a principio mundi sex millesimo DCC vigesimo octavo, ut omnes Veneti et homines Venecie euntes, stantes et reddeuntes B in omnibus terris mei Imperii, et in omnibus diversis aliis locis per terram et per mare, cum navibus ipsorum et cum hominibus et rebus omnibus infra astantibus eisdem navibus, ab Imperio meo et hominibus ejusdem sine dampno et sine mollestia et sine aliqua inquietatione conservabuntur. Et isti Veneti cum omnibus rebus ipsorum in omni subjectione terrarum mei Imperii per terram et per mare debent esse liberi et sine commerkio et sine aliqua alia dactione, et debent facere, qualescunque merces eis placent, per totum Imperium meum et sine aliqua inquisitione.

Mercatores quidem terrarum Imperii mei in Constantinopoli et in aliis terris tue dominationis, euntes, stantes et reddeuntes, debent facere merces ipsorum sine impedimento, salvo jure commerkii, quod dare debent.

Conventum est et hoc, quod, si aliqua navis hominum Venecie periclitabitur vel mercatorum terrarum tue dominationis in partibus terrarum mei Imperii; vel si navis hominum mei imperii periclitabitur in partibus terrarum tue dominationis, res, que de ambabus partibus extracte fuerint de periculo, reddi debent hominibus qui de periculo exient.

(*a*) Ex Libro albo fol. 47, et Libris pactorum (**), I, fol. 242, et II, fol. 256, ediderunt Tafel et Thomas: *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgesch. d. Rep. Venedig.* II (Wien 1857) p. 205-207.

(*) Supra jam Leonis Philosophi (tom. 107), Constantini Porphyrogeniti (tom. 113), Basilii Porphyrogeniti (tom. 117), Alexii Comneni (tom. 127). Manuelis Comneni, Alexii Comneni II (tom. 133), Isaacii Angeli (tom. 135), novellas Constitutiones recudimus, eas nunc uno tenore exhibemus quas ediderunt eorum successores qui inde ab anno 1220 usque ad captam anno 1453 urbium reginam imperium Nicææ vel Constantinopoli, tenuerunt. — Omnes collegit, editas emendavit, ineditas adjecit V. C. Zachariæ a Lingenthal in suo *Jure Græco-Romano* Liosiæ, anno 1857, apud T. O. Weigelium cum notis edito.

(**) Ita appellatæ sunt collectiones documentorum ad rempublicam Venetam spectantium, quas dux Andreas Dandulus (1342-1354) conscribi curavit. De his videndi sunt Tafel et Thomas *Der Doge Andreas und die von demselben angelegten Urkundensammlungen*, Munich 1855 4°.

Et si aliquis de parte mei Imperii vel de parte tue dominationis mortuus fuerit in aliqua terre mei Imperii vel tue dominationis, res defuncti debent dari secundum tenorem sui testamenti et per securitatem. Et si sine testamento mortuus erit, et invenietur aliquis de genere vel de gente sua, debet recipere res defuncti pro parte defuncti. Et si aliquis mortuus fuerit sine testamento, et non fuerit inventus in morte sua aliquis de genere nec de gente sua, res istius debent conservari ex parte illius, cujus terra est, in qua mortuus erit; et debent reddi hec res illis hominibus, quibus alia pars notificaverit, per scriptum et securitatem.

Conventum est et hoc: pro rebus mercatorum, qui periclitati sunt in terris mei Imperii a principio nuper transacte treuge, vel qui periclitabuntur, et pro aliis hominibus tue dominationis racionem fecerit Imperium meum convenienter; que dominatio tua debet similiter operari in illis, qui periclitati sunt vel periclitabuntur in hoc tempore, mercatoribus Imperii mei convenienter.

Conventum est inter hoc, quod nec Imperium meum, neque tuus dispotatus habeat licentiam formare yperperos vel manuelatos, aut stamena equalis forme alterius partis.

Convenit et hoc: Imperium meum promisit, quod usque ad complimentum quinque annorum pacis nec galee neque currentia ligna Imperii mei debeant habere licentiam transire de Constantinopoli, nisi hoc fuerit de voluntate tue dominationis. Neque solidarios debet tollere Imperium meum a parte tue dominationis, nisi et hoc fuerit de voluntate tue dominationis.

Hec omnia superius declarata juravit Imperium meum proprio ore super sancta Dei evangelia et super honorabilem et vivificam crucem et super aconam (*b*) Dei Genitricis, quod servabit hec usque ad complimentum quinque annorum.

Et inde factum est presens chrusobolum verbum mei Imperii pro mense Augusti, VII indictione anno a principio mundi sex millesimo DCCXXVIII, in quo nostra potentia a Deo data subsignavit. Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Grecorum Comnanus Lascarus.

II. *Imp. Joannis Ducæ Vatatzæ de monasterio ad montem Lembo prope Smyrnam restaurando* (*c*). (A. 1228.)

Οἱ οὐρανοὶ φησ . . . . . .
γλώσση μή. . . . . .
τὸ νοερὸν . . . . . .
εὔμουσόν τε. . . . . .
ὀφειλὴν εὐχαρ. . . . . .
εὐεργέτην ἂν. . . . . .
ἀποκεκρυμ. . . . . .
κόρον αὐτῷ ἡ. . . . . .
σατο ἄρα φω . . . . . .
γήσει καὶ ἐν μο . . . . λώσση κ. . . . . .
ποικίλην οὕτω Θεοῦ σοφίαν ἀν . . . . σει ἢ καὶ μὴ χανήσεται πολύφωνον ἁρμονίαν ἐν μουσικοῖς τελεωτάτῳ συστήματι καὶ τῇ διὰ πασῶν συμφωνίᾳ δοξολογήσει τὸν εὐεργέτην. Ἂν δὲ καὶ εἰς τὴν βασιλείαν τῆς αὐτοκρατορίας περιωπὴν ἐπῆρται, τὸ βάρος τῆς ὀφειλῆς ὑπερταλαντεύει πᾶσαν κίνησιν καὶ δύναμιν νοῦ καὶ σοφίαν γλώττης καὶ εὐπορίαν. Καὶ οὕτως ὑπὲρ ἅπαντας καὶ οἱ βασιλεῖς τὴν δυνατὴν ἀμοιβὴν ὀφείλουσι τῷ Θεῷ. Ὅ καὶ ὁ θεῖος χρησμῳδὸς Δαυὶδ ἐν πνεύματι παρυπέφαινεν . . . . .
. . . . . Κύριε λέγων
. . . . . καὶ ἀσάτωσαν
. . . . . καὶ δι' ἑαυτῶν
. . . . . οὖντες ἐφ' ἑαυτῶν
. . . . . ἐκεχειρίαν
. . . . . μονὰς ἰδίας
. . . . . ον τοῖς μοναχοῖς περὶ
. . . . . καὶ τὰς ἐκείνων
. . . . . δὰς ὡς ἐκ μηχανῆς
. . . . . ασι . . . καὶ πολύφωνον
. . καὶ . . . ην τὴν ἁρμονίαν καὶ τῆς βασιλικῆς μεγαλειότητος ἀποτελέσαιεν ὡς ἐπάξιον, καὶ τοὺς ἀσκητὰς ἀνθ' ἑαυτῶν ἁγίους παραστήσαιεν ὑμνητάς, λυθέντες δὲ καὶ τοῦ σώματος ὅπερ παθεῖν ἀνάγκη τὴν σύνθεσιν δοξολογήσαιεν ἐν τούτοις ἀθάνατα, καὶ οὕτω δοξολογοῦντες παρασκευάσαιεν καὶ τὸν μεγαλόδωρον πᾶσαν μεγαλοδωρίας ὑπερβαίνειν ὑπερβολὴν ἐν τῷ καιρῷ τῶν ἑκάστῳ προσοφειλομένων διανεμήσεων. Εἰ γοῦν οὕτω ταῦτα, πῶς καὶ ἡ βασιλεία μου ἐπὶ τῇ ἐκ καινῆς ἀνεγειρομένῃ παρ' αὐτῆς μονῇ τῇ κατὰ τὸ ὄρος τὰ Λένδου διακειμένῃ καὶ τὴν τοῦ τόπου ἐπωνυμίαν ἐξιδιωσαμένῃ οὐ φροντίσει τὰ εἰς ἀπαρτισμὸν καὶ σύστασιν ταύτης;

α'. Ἦν μὲν γὰρ ὁ τόπος ἠρεμίας χωρίον εἰς ἑαυτὸ τὸν σπουδαῖον καὶ φιλήσυχον ἐκκαλούμενον, καὶ ὡς ἔκ τινων συμβολῶν ἐναργῶς ἐδείκνυτο, καὶ τὸ θεῖον ἐκεῖσε διὰ ψαλμῳδίας μοναχῶν ἐδοξολογεῖτο, ἕδραν ἑαυτῶν ποιησαμένων τὸν ἐλεύθερον ἀέρα καὶ τὸν ἀπολίτευτον καὶ ἀτριβῆ τοῖς πολλοῖς χῶρον. Καὶ ἀμυδρῶς ἐν τούτῳ καὶ ἴχνη τῆς ἀρχαίας εὐδαιμονίας ἦσαν ἐντετηγμένα· ἀνοικοδομὴ ναοῦ πρὸς εὐτεχνίαν ἐξησκημένη, ὑπὸ δὲ τοῦ χρόνου τὴν εὐπρέπειαν ἀποχρειωμένη (*d*)· καὶ τἆλλα δὲ εἰς τοσοῦτον ἀφαντωθέντα, ὡς μηδὲ ἐν μέρεσι τῶν ἐκεῖσέ ποτε οἰκοδομῶν αὐτοῦ ἐγκαταλείμματα περισώζεσθαι. Ἀλλ' ἡ βασιλεία μου, ἀγαπήσασα τὸν τόπον ὡς ἀρετῆς σύμμαχον καὶ μοναχοῖς ἐπιτήδειον καὶ προσφορώτατον ἐνδιαίτημα, ἠθέλησεν ἀνακαινίσαι τε τὸν ναὸν, καὶ κελλία ἀξιολόγου μοναζόντων συστήματος ἀνεγεῖραι, καὶ τράπεζαν τῆς ἐν Χριστῷ τῶν μοναχῶν φιλότητος ἀνοικοδομῆσαι, καὶ τἆλλα ποιῆσαι, ὅσα πρὸς ὑπηρεσίαν ἐνέλλιπῆ τῶν μοναχῶν συντελεῖ. Καὶ ἀπετελέσθησαν ἀπὸ τούτων τινὰ μέχρι δεῦ-

(*b*) I. e. εἰκόνα, *imaginem*.
(*c*) Ex cod. Vind. hist. Gr. 68 primus edidit Zach. a Lingenthal. Initio quædam desiderantur, quæ margine primi folii abscissa exciderunt.
(*d*) Forte, ἀποχρειωμένη.

ρο παρὰ τῆς βασιλείας μου, προσεκυρώθη δὲ αὐτῇ καὶ τὸ προάστειον ἡ βάρη ἤτοι τὰ μῆλα, σὺν τοῖς ἐν αὐτῷ προσκαθημένοις καὶ τοῖς ἀπὸ τούτων ἐκεῖθεν μεταπεσοῦσι καὶ ἐν τῇ Σμύρνῃ προσκαθίσασι τρισὶν αὐταδέλφοις τοῖς παισὶ τῆς μηλοῦς, ὥστε εἰς δουλείαν αὐτῶν καὶ συγκρότησιν ἔχειν τοὺς μοναχοὺς τοὺς ἐν τῷ τοιούτῳ προαστείῳ προσκαθημένους καὶ τοὺς ἐν τῇ Σμύρνῃ ὡς εἴρηται προσκαθημένους τρεῖς αὐταδέλφους, ἐφ' αἷς δουλείαις τῆς μονῆς τὴν τούτων ἔχουσι χρῆσιν καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν εἴσοδον ἀποφέρεσθαι. Ἔστι δὲ ἐν τοῖς δικαίοις τῆς τοῦ τοιούτου προαστείου περιοχῆς εὐκτήριον ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὃ καὶ εἰς μετόχιον ἀνῳκοδομήθη παρὰ τῶν μοναχῶν. Ἀπεκτήσατο δὲ ἡ μονὴ καὶ ἕτερον μετόχιον ἐν τῇ Σμύρνῃ, τὸν ἅγιον Γεώργιον τὸν ἐξωκαστρίτην. Ὡσαύτως καὶ τὸ ἐν τῇ λαγκάδι τοῦ κατὰ τὴν Σμύρνην θαλαττιαίου κόλπου τόπιον, ὅπερ ἀχρήσιμον ἔκειτο μέχρι τοῦ νῦν, ὅπερ ἄρχεται ἀπὸ τοῦ αὐλακίου τοῦ ἐπιλεγομένου τοῦ Ἀσάνη, καὶ ἀπέρχεται μέχρι καὶ τῆς λάμπης τοῦ κουρτίου, ἀπετέλεσαν οἱ μοναχοὶ τῆς αὐτῆς μονῆς διὰ κόπων καὶ ἐξόδων οὐκ ὀλίγων εἰς βιβάριον. Ἀνεκαίνισαν δὲ καὶ εἰς τὸ τόπιον τὸ ἐπιλεγόμενον τὸ χωράφιον τῶν ἀββάδων δύο ὑδρομυλικὰ ἐργαστήρια, καὶ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Καντζουριῶνος ἐλαΐκά τινα δένδρα.

β'. Καὶ ἐπεὶ καὶ χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου ἐδεήθησαν εἰς βεβαίαν τὴν κατοχὴν καὶ δεσποτείαν τῶν τοιούτων, τὴν δέησιν αὐτῶν προσηκαμένη ἡ βασιλεία μου τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς ἐπεβράβευσε, δι' οὗ καὶ διορίζεται ἀπαρασπάστως καὶ ἀμετακινήτως καὶ κατὰ λόγον δεσποτείας ἐπέχειν τὴν μονὴν πάντα τὰ ἀνωτέρω δεδηλωμένα, ἤγουν τὸ προάστειον τὴν Βάρην μετὰ πάσης τῆς περιοχῆς αὐτοῦ καὶ διακρατήσεως καὶ τῶν ὅλων τούτου δικαίων καὶ προνομίων, τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων παροίκων, ὑπούργου καὶ νομαδιαίας γῆς, καὶ πάντων τῶν ἀπὸ συνηθείας ἀνέκαθεν ἀπονενεμημένων τούτῳ τοῦ ἐν αὐτῷ μετοχίου τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Ὡσαύτως δεσποτικὸν δίκαιον ἔχειν τὴν αὐτὴν μονὴν ἡ βασιλεία μου παρακελεύεται ἐπὶ τῷ ἐπικτηθέντι παρ' αὐτῆς μετοχίῳ κατὰ Σμύρνην τῷ ἐπονομαζομένῳ ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἐξωκαστρίτης· ἐπὶ τῷ ἀνωτέρω ῥητῶς ἀναγραφέντι βιβρίῳ· ἐπὶ τοῖς δύο ὑδρομυλικοῖς ἐργαστηρίοις· ἐπὶ τοῖς ἐν τῷ καντζουριῶνι ἐλαϊκοῖς δένδροις· καὶ ἐφ' ἅπασι τοῖς ἐπικτηθεῖσιν ἢ καὶ ἐπικτηθησομένοις παρὰ τῆς αὐτῆς μονῆς. Καὶ ἐξουσιάσειν ἡ βασιλεία μου εὐδοκεῖ διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς τὸ τοιοῦτον προάστειον, καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ προσκαθημένους καὶ τοὺς ἀπὸ τούτων μεταπεσόντας καὶ προσκαθίσαντας ἐν τῇ Σμύρνῃ τρεῖς αὐταδέλφους τοὺς παῖδας τῆς Μηλοῦς, ἀπὸ πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας, ἀγγαρείας, παραγγαρείας, ζημίας, ψωμοζημίας, καστροκτισίας, κατεργοκτισίας, κοπῆς καὶ καταβιβασμοῦ οἱασδήτινος ξυλῆς, στυπαξούγγου, καννάβεως, ὑγροπίσσου, καύσεως καρβωνίων, μιτάτου καταθέσεως καὶ ἁπλήκτου, δουκικῆς καὶ κατεπανικῆς

A χρείας, ἐννομίου (*e*), ἀέρος, ἐξελάτεως πλωΐμων καὶ κονταράτων, ἀπαιτήσεως συνδοσιῶν, δόσεως προβάτων, ζευγοαμαξιῶν ἐξελάτεως· ἄνευ μόνων τῶν τῷ δημοσίῳ ἀνηκόντων δύο κεφαλαίων τῆς ἀγάπης καὶ τῆς σιτάρης· καὶ πάσης ἄλλης ὁποιασδήτινος ἐπηρείας, κἂν μὴ ῥητῶς αὖτη ἐξεφωνήθη ἐν τῷ παρόντι χρυσοβούλλῳ τῆς βασιλείας μου. Κατὰ γὰρ τὸ καθόλου τῆς ἐξουσιαστείας κεφάλαιον ἡ βασιλεία μου εὐδοκεῖ ἐξουσιάσθαι πάντα τὰ τῇ τοιαύτῃ μονῇ διαφέροντα· ἀλλὰ δὴ καὶ τὸ ταύτης βιβάριον ἀπό τε βιβαροπάκτων, προσκυνητικίου, ὀψωνίου καὶ λοιπῶν ἑτέρων συνηθειῶν τῶν ἐτησίως ἀπὸ τῶν βιβαρίων ἀπαιτουμένων. Διὰ γὰρ τοῦτο ἐγεγόνει καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου τῷ μέρει τῆς τοιαύτης μονῆς εἰς ἀσφάλειαν αἰωνίζουσαν, ἀπολυθεὶς κατὰ τὸν Αὔγουστον μῆνα τῆς α' ἰνδ. τοῦ ,ϛψλς' ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

B

Εἶχε τό· Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας, δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

III. *Imp. Joannis Ducæ Vatatzæ ne defunctorum metropolitarum sive episcoporum bonis civiles magistratus sese ingerant* (*f*). (A. 1229.)

Χρυσόβουλλον τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως τοῦ κοσμοπρεπεστάτου κυροῦ Ἰωάννου Δούκα τοῦ Βατάτζη.

C

Ἔσονται οἱ Λευῖται ἐμοί, τῷ ἱεροσφάντῃ Μωσεῖ πάλαι χρηματίζει Θεός. Οὓς δὲ τῶν ἄλλων ἀποτεμὼν Θεὸς οἰκειότερον ἑαυτῷ προσαφοσιοῖ καὶ εἰς σκοπὸν τοῦ ἰδίου κλήρου τούτους ἐγκαθιστᾷ, πηλίκης καὶ τῆς ἐξ ἀνθρώπων αὐτοὺς τιμῆς ἀπολαύειν χρὴ καὶ γέρας ἔχειν ἐξαίρετον, μήτοι γε τὸν τῇδε διαζῶντας βίον, ἀλλὰ καὶ εἰς Θεὸν μετεσκηνωμένους καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ἀπαίροντας, δεῖγμα μὴ μόνον τὸν βίον τούτων εἶναι περιφανῆ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν πρὸς Θεὸν ἐκδημίαν ἔνδοξον καὶ περίοπτον· τεκμήριον ἐναργὲς αὐτὸ τὸ ὑψηλὸν ὄρος, ἐν ᾧ Μωσῆς μετὰ τοῦ ἀρχιερέως ἐντέταλται τὴν ἀναδρομὴν ποιήσασθαι· *Ἀνάβηθι γὰρ, φησὶν, εἰς τὸ ὄρος, σὺ καὶ Ἀαρὼν ὁ ἀδελφός σου, καὶ ἔκδυσον Ἀαρὼν τὴν στολὴν αὐτοῦ, καὶ Ἀαρὼν ἀποθανὼν προστεθήτω ἐκεῖ*· ἐπίσημοι γὰρ καὶ ἐφ' ὕψους καὶ ἡ τοῦ Ἐλεάζαρ χρῖσις καὶ ἡ τοῦ Ἀαρὼν ἐκδημία. Ὁπόσην δὲ καὶ ἡ

D βασιλεία μου πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς τὴν μετ' αἰδοῦς εὐσχημοσύνην ἐνδείκνυται, καὶ ὅπως αὐτοῖς καὶ μετὰ πόσης προσφέρηται τῆς τιμῆς, οὐ μόνον οἴδασιν οἱ τῇ βασιλείᾳ μου πλησιάζοντες, ἀλλὰ καὶ ὁ πολὺς λαὸς οὐκ ἠγνόησεν. Ἀλλὰ τῶν ἀρχιερατευσάντων ἔν τινι τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν ἐν σιωπῇ γεγονότων, ἣν ὁ φυσικὸς ἀποτελεῖ θάνατος, ἐπὰν ἡ ψυχὴ τὸ σῶμα λιποῦσα πρὸς τὸν οὐράνιον νυμφίον ἀναδράμῃ πτερυξαμένη, οἱ τὰς χρηματικὰς ἐνεργοῦντες δουλείας ἐν ταῖς χώραις τῆς βασιλείας μου ἐρήμην ἐφευρηκότες τοῦ ἀντιφερομένου τούτοις, ἐπιλαμβάνονται τῶν τηνικαῦτα ὑπολελειμμένων ταῖς ἐκκλησίαις καὶ παρασυλῶσιν αὐτὰ, προφάσεις ἐν

(*e*) Quod pro pascuis solvitur.
(*f*) Leuncl. *Jus Græco-Rom.*, I, p. 176. Vide infra num. 25.

ἁμαρτίαις προφασιζόμενοι, ὅτι ὑπὲρ τῆς συλλογῆς αὐτὸ ποιοῦσι τῶν ἐκ κοινοῦ ἐράνων, ἀνηκόντων ταῖς κοσμικαῖς ἐξόδοις τε καὶ ὑπηρεσίαις. Καὶ τοιουτοτρόπως οὐ μόνον ἐπιτρίβεται ῥύπος τοῖς τετελευτηκόσιν, ἐφ' οἷς ἀντικρυς καὶ ὁ Ψαλμῳδὸς διὰ τῆς λύρας τοῦ Πνεύματος τὸν ἐπιτάφιον ὕμνον πλέκει θειότερον *Τίμιος ἐναντίον Κυρίου ὁ θάνατος τῶν ὁσίων αὐτοῦ* · ἀλλὰ καὶ τὰ θεῖα τεμένη στυγνάζειν οἰονεὶ δοκεῖ, περιῤῥημένα καὶ περικεκομμένα τὴν ἐπικοσμοῦσαν αὐτὰ λαμπρότητα ἔκ τε φωταψίας καὶ ἑτέρας ὑπηρεσίας, ἣ πρὸς τὸ πᾶνυ ἐνδεὲς ἀντιπεριίσταται τῆς δαπάνης ἐκλιπούσης, ἣν αἱ ἀφειδεῖς τῶν πρακτόρων σεσυλήκασι χεῖρες.

Ἡ γοῦν βασιλεία μου ἀθέμιτον εἶναι τοῦτο λογιζομένη, διορίζεται διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς, ἐπὰν εἴς τινα τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν ἐπισκόπων ἐπισυμβῇ θάνατος, μὴ πόδα παραβάλλειν ὅλως τοὺς κατὰ καιρὸν δοῦκας οἱουδήτινος θέματος ἢ τινα τῶν ὑπ' αὐτοὺς πρακτόρων ἐν τοῖς κελλίοις τῶν τετελευτηκότων ἀρχιερέων, μητροπολιτῶν δηλονότι καὶ ἐπισκόπων, καὶ τὸ οἱονδήτι ἐκεῖθεν ἀναλαμβάνεσθαι, ἢ τοὺς ἐκεῖσε προσκαθημένους τε καὶ παρευρεθέντας προσγενεῖς αὐτῶν ἢ τοὺς εἰς ὑπηρεσίαν ἀποτεταγμένους τοῖς ῥηθεῖσιν ἀρχιερεῦσι καταχρατεῖν καὶ ἔλκειν εἰς δόσιν νομισμάτων, καὶ τὸ οἱονδήτι ἀπὸ τούτων ἀναλαμβάνεσθαι. Ἀποτραπήσεται καὶ πᾶς ἐκεῖθεν διασειστὴς τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου. Τὰ δὲ παρευρεθέντα ἐν τοῖς κελλίοις τῶν ἀρχιερέων, ἄν τε βιβλία ὦσιν, ἄν τε ζωαρχῇ εἴδη, ἄν τε ζῶα καὶ ἑτερά τινα χρειώδη, παρακελεύεται ἡ βασιλεία μου, παραλαμβάνειν αὐτὰ τὸν ἐφ' ἑκάστῃ ἐκκλησίᾳ οἰκονόμον ἐνώπιον τοῦ κλήρου παντὸς, καὶ οἰκονομεῖν, ὥστε ἀνελλιπῶς καὶ θεοφιλῶς γίνεσθαι πᾶσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν οἰκονομίαν τε καὶ κατάστασιν, μέχρις ἂν ἕτερος ἐνδημήσῃ ἀρχιερεύς.

Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου ἐγεγόνει πάσαις ταῖς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ μητροπόλεσι καὶ ἐπισκοπαῖς εἰς ἀσφάλειαν αἰωνίζουσαν, ἀπολυθεὶς κατὰ τὸν Δεκέμβριον μῆνα τῆς β' ἐπινεμήσεως τοῦ ,ςψλζ' ἔτους, ἐν ᾧ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

A omnia, quæ ipsis commissa fuerunt a prædictis eorum dominis, Potestate, Capitaneo et toto Communi Januæ : venerunt ad Imperium nostrum, Imperium nostrum recepit eosdem hilariter, honorifice, et locuti fuerunt cum Imperio nostro omnia capitula, quæ eis commissa fuerunt petenda, et petierunt ab ipso Imperio nostro effectum eorumdem : descendimus et nostrum Imperium condescendit ad prædicta capitula complenda, et juravit et promisit dictis nuntiis et procuratoribus atque syndicis, recipientibus nomine et vice Communis Januæ ipsa capitula et præsens privilegium de aurea bulla Imperii nostri munitum, ad sancta Dei evangelia et honorificam et vivificatricem crucem et omnes sanctos :

B Imprimis, quod a presenti die inantea habebit Imperium nostrum et successores ejus amorem et pacem perpetuam cum Communi Januæ et Districtualibus ejus, et quod habebit guerram de cætero cum Communi Venetorum et cum Venetis omnibus inimicis nostris, et quod non faciet pacem, cum ipso Communi, treugam nec concordiam sine conscientia et voluntate Communis Januæ. Et dictum Commune Januæ non faciet pacem, treugam neque concordiam cum ipso Communi Venetorum sine conscientia et voluntate nostri Imperii.

Item, quod salvabit per se et homines sui Imperii, quos habet et Dei misericordia adquisierit, in mari et terra, in portibus et insulis, quos et quas habet [et] de cætero divina pietate adquisierit, uni-

C versos Januenses et districtuales Januæ et eos, qui Januenses appellabuntur, in personis et rebus naufragos, dum tamen testificetur Potestati Januensi seu Capitulo vel Consulibus Januæ, qui tunc fuerint in partibus Romaniæ, eos cognitos Januenses vel districtus Januæ vel dictos Januenses.

Item dedit et concessit dictis nuntiis et syndicis, recipientibus nomine et vice Communis Januæ et singulorum Januensium secundum libertatem, franchisiam et imunitatem de cætero in perpetuum in mari et terra, in portibus et insulis nostris, quos et quas nunc habet [et] de cætero Dei misericordia adquisierit : ita tamen, quod omnes Januenses et districtus Januensium et dicti Januenses sint

D franchi et liberi et immunes in toto prædicto Imperio meo ab omni commercio, dacita, exactione, intrando Imperium meum et exeundo, stando et eundo de terra in terram, per mare et per terram, cum mercibus et sine mercibus illuc delatis vel illic emptis, cum alio deferendis, personaliter vel realiter.

Item dedit et concessit in terris infrascriptis et qualibet earum ad liberum proprietatis jus et dominii, in Anea, Simirris, in Landimuti, et Dei misericordia in Constantinopoli, et in partibus Saronichi, apud Corsandrum, (*g*) et infrascriptis insulis et qualibet earum, scilicet in Metelli, in Scio, et Dei misericordia in Creti, in Negroponte, logiam,

IV. *Imp. Michaelis Palæologi aurea bulla pro Genuensibus.* (*f*) (*A.* 1261.)

Michael in Cristo Deo fidelis Imperator Moderator Græcorum Ducas Angelus Com[n]enus Paleologus.

Ex quo Guillelmus Vicecomes et Guarnerius Judex delegati fuerunt mandato dominorum suorum, videlicet Domini Martini de Facio Potestatis Januæ, D. Guillelmi Boucha Nigr. Capitanei Januæ, consensu et communi consilio octo Nobilium et Antianorum populi et Communis Januæ, ad nostrum Imperium syndici, nuntii et procuratores, ad loquendum, petendum, tractandum, confirmandum, affirmandum et complendum cum Imperio nostro

(*f*) Edidit Ducange in *Recueil de diverses pièces pour l'hist. de Const.*, ed. Paris., p. 9 sqq.

(*g*) Aneam (prope Ephesum), Smyrnam, Adramyttium, et præter Constantinopolin Thessalonicam et Cassandriam hic indicari notat Zach. a Ling.

palatium, ecclesiam, balneum, furnum et jardinum, et domos sufficientes ad stallos mercatorum, qui ibidem venerint causa negotiandi : ita tamen, quod ex ipsis aliqua pensio peti non debet nec exigi, et in prædictis terris et insulis habere debent et possint Januenses et in qualibet earum ad eorum velle consules, curiam et jurisdictionem meram et mixtam in civilibus et criminalibus omnibus super omnibus Januensibus et de districtu Januæ [et] qui dicuntur Januenses. Et si quæstio erit, utrum aliquis erit Januensis vel de districtu vel appellatur, credetur et stetur assertioni consulum Januensium, qui tunc temporis fuerint. Promisit autem et convenit, quod non recipiet aliquem Januensem nec de districtu in vasallum hominem seu fidelem, quia semper sit sub curia et jurisdictione consulum Januensium, et sub ipsis respondere teneatur tanquam civis et habitator Januensis.

Item promisit et convenit, quod non impediet vel impediri faciet nec permittet in toto nostro Imperio, quod habet et Dei misericordia adquisierit, aliquem Januensem vel de districtu vel dictum Januensem pro facto vel delicto alterius occasione aliqua in personis vel rebus, sed pœna suos teneat auctores, ita quod cæteri nullum damnum vel læsionem patiantur pro delicto alterius, debito vel rapina. Et si quis erit accusatus vel inculpatus vel requisitus de aliquo debito, rapina vel delicto alicujus, cognoscatur de his sub curia et jurisdictione consulum Januensium. Et si aliquis de terra nostri Imperii, vel aliquis qui non sit de nostro Imperio nec sit Januensis, offenderit aliquem prædictorum Januensium vel erit debitor de aliqua quantitate, Imperium nostrum procedat et faciet justitiam summariam et expeditam.

Item, quod non permittet de cætero in tota sua terra vel in insulis nostri Imperii, quas habet et Dei misericordia adquisierit, aliquam armatam fieri, quod armata sit et esse debeat contra commune Januæ vel Januenses et districtus : non receptabit neque receptari permittet aliquam armatam contra Januenses in toto dicto Imperio, neque concedet inimicis communis Januensium mercatum aliquod, exceptis Pisanis, qui sunt fideles nostri Imperii : et omnes piratas contra commune Januensium de toto nostro Imperio expellet, et persequetur eos atque puniet secundum justitiam offensores.

Item promisit, convenit et confirmavit jura, rationes (*k*) et privilegium jurium et ædificiorum, divina misericordia favente, quod commune Januæ seu aliquis pro communi consuevit habere in urbe magna Constantinopoli. Et si Dominus omnipotens concesserit Imperio nostro recuperare et capere dictam civitatem, tunc dabit in civitate prædicta palatium communi Januæ, stallum, possessiones, et in terris et gratiam faciet dicto communi, videlicet quod dabit dicto communi ecclesiam S. Mariæ quam modo tenent Venetici, cum logiis, quæ sunt intra ipsam ecclesiam, et cimiterio ipsius, atque solum castri Venetorum, quod est in ipsa civitate, si dictum commune instantem et efficacem ad dictam civitatem capiendam succursum miserit galearum.

Item dedit et concessit jure proprietatis et dominii cum plena jurisdictione mera et mixta civitatem sive locum Simirri et ejus portum cum supradictis possessionibus et districtu et habitatoribus, introitu exituque maris et terræ liberam et expeditam, perpetuo possidendam : videlicet totum illud, quod pertinet imperatoriæ Majestati, salvis juribus episcopatus et ecclesiarum ipsius civitatis, et eorum militum qui sunt privilegiati in ipsa civitate inhabitare ab Imperio nostro in ordine militiæ, quæ cunctis est utilis ad usum mercationum, et habet bonum portum et est affluens bonis omnibus.

Promisit iterum et convenit dare annuatim communi Januæ pro solemniis yperperos (*k*) quingentos et duo pallia deaurata, et archiepiscopatui Januensium yperperos LX et pallium unum deauratum, ut memoratur in privilegio felicis memoriæ Domini *Manuelis* Imperatoris quondam Græcorum.

Item promisit et convenit, quod non faciet de cætero communi Januæ devetum aliquod in toto dicto Imperio, quod habet et Dei misericordia adquisierit, de aliquibus mercationibus, victualibus atque grano, sed ipsis mercationes, victualia et granum permittet contrahere de toto jam antedicto Imperio omnibus et singulis Januensibus, et deferre libere et expedite, sine aliquo impedimento dacitæ, commercii sive exactionis.

Item promisit et convenit, quod non detinebit nec detineri faciet nec permittet aliquam navim neque lignum alicujus Januensis aliqua occasione, nec aliquem Januensem in personis et rebus, sed ipsos et ipsas semper exire permittet de toto Imperio personaliter et realiter, nisi inculpatus foret de aliquo debito, furto vel rapina, de quibus sub curia Januensium debeat judicari.

Item promisit et convenit, quod non imponet aut exiget nec exigi faciet ab aliqua persona aliquod novum commercium, dacitam seu exactionem in toto Imperio prædicto, quod habet vel adquisierit Dei misericordia, de illis mercationibus, quas emit a Januensibus nec ipsis vendiderit nec qui dicuntur Januenses, nisi ut hinc retro tempore felicis memoriæ domini Imperatoris *Kaloioannis* agnati nostri solitum fuerit exigi et haberi de civilibus mercationibus.

Promisit iterum et convenit, quod non permittet de cætero negotiari inter Majus mare aliquem Latinum, nisi Januensem et Pisanum et eos, qui defenderunt portum seu res Vestiarii, quibus Januensibus devetum non faciet eundi inter Majus mare et redeundi cum mercibus, vel sine mercibus, sed libere possint ire et redeundi (*i*) ab omni commercio et redire.

Promisit insuper et convenit, firmatis et ratifi-

(*k*) Nempe λόγους, sc. χρυσοβούλλους. Zach.

(*i*) Legendum : *immunes*, vel *et expedite*.

catis per sacramentum iis, quæ continentur in præsenti privilegio, per Potestatem Januæ, Capitaneum Januæ et octo Nobiles et Antianos et totum Commune et Consiliares Januæ versus Imperium nostrum, quod liberabit et absolvet a carceribus et vinculis omnes Januenses et de districtu Januæ et qui dicuntur Januenses, qui sunt in carceribus nostri Imperii, et ipsos redire et recedere permittet. Prætera omnia et singula, ut continentur superius, promisit et convenit Imperium nostrum, et juramento confirmavit per se et successores prædictis syndicis et nuntiis et procuratoribus, recipientibus nomine et vice Communis Januæ et singulorum Januensium,

Ex quo ergo prædictas petitiones prædictorum nuntiorum recepit et adimplevit Imperium nostrum et per juramentum confirmavit, juraverunt namque prædicti nuntii, videlicet Guillelmus Vicecomes et Gualterius Judex ad sancta Dei evangelia et honorabilem et veram crucem et omnes sanctos, et receperunt super animas suas et dominorum suorum, Potestatis, Capitanei, Antianorum, octo Nobilium et Communis, omnes petitiones Imperii nostri subscriptas, et jurare debeant multotiens, videlicet Potestas, Capitaneus, Antiani, octo Nobiles et Commune Januæ, ut adimpleant ista, et per juramentum confirment et ratificent infrascripta :

Inprimis quod Commune Januæ habebit de cætero pacem et amorem perpetuum cum Imperio nostro ac successoribus ejus, et non faciet pacem, treugam nec concordiam cum communibus inimicis nostræ communiæ Venetis sine scientia et voluntate nostri Imperii, sicut Imperium nostrum tenetur non facere treugam, pacem neque concordiam cum communibus inimicis nostris Venetis sine voluntate et conscientia dicti Communis Januensium.

Item quod salvabunt, custodient et defendent in Janua et districtu Januæ, quem habent et de cætero adquisierint, omnes nuntios et fideles homines nostri Imperii.

Item quod omnes mercationes et omnes et singuli, qui sunt de terra nostri Imperii, possint ire Januam et facere mercantiam, et totum districtum ejus, quem habet et de cætero adquisierit, et extrahere de Janua et districtu ejus de omnibus mercationibus et armis et equis libere sine aliqua dacita vel commercio, et quod sint liberi et franchi in Janua et districtu ejus, quem habet et adquisierit, eundo et redeundo, et quod custodiri debeant sani et naufragi.

Item quod non permittent aliquam armatam fieri in Janua vel districtu ejus habito vel habendo per aliquos inimicos Imperii nostri et per aliquos alios contra dictum Imperium vel gentes seu insulas Imperii nostri.

Item quod omnes Januenses et de districtu Januæ, qui voluerint venire in servitium nostri Imperii, possint venire cum galeis, armis, navibus et equis, et quod dictum Commune, Potestas et Capitaneus non possint ipsos detinere.

Item quod omnes Januenses et de districtu et qui pro Januensibus se appellabunt, qui fuerint in Imperio nostro, et adjuvabunt ad defendendum et defendent terram nostri Imperii et homines bona fide : non tamen possint propterea detineri personaliter vel realiter, quin semper ad eorum voluntatem de nostro Imperio exire possint et recedere personaliter et realiter.

Item quod si aliqua navis mercatorum Januensium fuerit in Imperio nostro, et tunc acciderit quod (*j*) stolus Pisanorum vel Venetorum vel aliorum, qui habent guerram cum Imperio nostro, et Capitaneus seu Ducas vel Castellanus loci, ubi jam dicta navis esset, requireret de hominibus navis prædictæ pro muniendo castrum, et pepigerit cum ipsis Januensibus per tantum tempus, quantum pactum fecerit dando ipsis solidos, videlicet decem dierum vel viginti vel unius mensis vel plus vel minus, quod dicti Januenses, qui pepigerint, teneantur debitum debito castrum illud defendere et salvare sicut castrum proprium Januensium, et non facere aliquam malitiam dicti castri seu traditionem dicti castri ; teneatur Commune Januæ, Capitaneus et Potestas contra ipsos correctionem et vindictam facere, sicut si essent in simili causa traditores Communis Januensium.

Item quod nuntii Imperii nostri semper ad eorum voluntatem possint extrahere de civitate Januæ et districtu habito et habendo libere sine aliquo commercio arma et equos.

Item cum necesse habuerit galearum Imperium nostrum et eas petere voluerit pro serviendo Imperio nostro, Commune Januæ, Capitaneus et Potestas ab una galea usque in quinquaginta (*k*). cum expensis Imperii nostri, sicut apparet et scriptum est de expensis in isto privilegio sacrament[at] o : videlicet quod homines uniuscujusque galeæ quolibet mense habeant pro victualibus Cant. XC de panis biscotti, quæ sunt ad pondus librarum Romaniæ libræ XIVMCCCC, item carnes salitas Cant. VI Janu., quæ sunt libr. DCCCCLX Romanæ, item caseum lib. M Romaniæ, item vinum ad mîtrum Nisi CCXL. Item quod homines dictarum galearum debent habere solidos Imperii nostri pro quolibet mense et pro quolibet homine, sicut hic continetur : videlicet Comites uniuscujusque galeæ yperpera VI et dimidium ; IV nautileni uniuscujusque galeæ yperp. XIII, videlicet quilibet nauclerius yperp. III et kar. VI ; supersal entes uniuscujusque galeæ yperp. C, videlicet pro quo ibet yperp. II, et dimidium ; panetarius uniuscujusque galeæ yperp. I et kar. XVIII ; vogherii CVIII uniuscujusque galeæ yperp. CLXXXIX, videlicet pro quolibet I et kar. XVIII. Prædictos namque solidos et

(*j*) *Quod* delendum esse videtur, nisi verbum *advenerit* vel ejusmodi quid exciderit.
(*k*) Supple, *instruere teneantur*.

victualia dabit et solvet prædictum Imperium nostrum populo dictarum galearum ab ea die, qua recesserint de portu Januæ dictæ galeæ, in antea, et Commune Januæ teneatur debito dictis galeis apparare bene et integre de totis sarciis earum et apparatu. Quæ galeæ et homines ipsarum servire debent Imperium nostrum contra omnes homines inimicos Imperii nostri, excepto contra Ecclesiam Romanam et contra illas Communitates et Barones cum quibus Janua pacem seu conventionem habet, qui debent nominari et cognosci et dari in scriptis illa die, qua jurabunt versus Imperium nostrum Potestas, Capitaneus, octo Nobiles, Antiani, Consiliares et Commune Januæ. Et Imperium nostrum galeas sibi commissas licentiabit de Imperio nostro facto servitio : et si acciderit infra diem primam intrantis mensis Octobris, quod homines ipsarum galearum habuerint dictos solidos et dispendium dierum quadraginta tunc proxime futurorum, ex quo licentiatæ fuerint, si non (*l*) ante dictum terminum dierum quadraginta dictæ galeæ portum accesserint Januæ, teneatur dictum Commune restituere Imperio nostro solidos et dispendium qui supererunt, de quibus faciat Imperium nostrum voluntatem suam. Et si acciderit quod Imperium nostrum licentiaret dictas galeas transacta dicta prima die Octobris, quod dabit Imperio nostro (*m*) solidos et dispendium hominibus ipsarum galearum per tantum tempus, quantum moram fecerint accedendo portum Januæ. Teneatur tam[en] admiratus, comites et nauclerii dictarum galearum juramento, quod, licet Imperium nostrum ante dictum terminum ipsos licentiaret vel post, ne cum (*n*) dictis galeis et efficacius omnibus modis nullo tardatu apud Januam commode (*o*) ad eorum posse.

Item quod aliquis mercator Januæ vel de districtu vel qui dicitur Januensis non portabit res alicujus extranei intrando terram nostri Imperii nec exeundo de eo in fraudem commercii Imperii nostri, et hoc cognoscatur litteris vel testimonio Consulum Januensium qui tunc fuerint Romaniæ.

Item quod omnes mercatores Januæ et districtus habeant licentiam faciendi et exercendi et extrahendi de toto Imperio nostro omnes merces, excepto auro et argento, nisi foret de voluntate Imperii nostri : yperperos aureos et (*p*) Turchifaros liceat eis extrahere ad eorum voluntatem et deferre. Ex quo autem dicti syndici, nuntii et procuratores requisiverint ab ipso Imperio nostro logiam apud Landrimir (*q*), in Sio, Anea, Marellini, Carsandria, Simirris, et Deo volente in Constantinopoli, et in Negreponti et in Creti, et dedit et concessit ista[m] ipsis, promiserunt et promittunt ipsi nuntii, quod negotiationes, quas Januenses et qui nominati sunt A Januenses apportabunt de partibus extraneis, et eas negotiationes in scripto et per sacramentum dabunt et manifestabunt et denuntiabunt certissime commissariis Imperii nostri, ut commissarii jus suum accipiant ab illis extraneis præter a Januensibus. Aliæ autem mercationes, quas afferent alii mercatores Græci et aliæ generationes ex Janua, poni debent ad domos imperiales, et ibi ipsis compartire debent Januenses, ut isti quidem liberi sint, alii autem solvant jus commercii.

Prædicta omnia et singula promittit Imperium meum per præsens privilegium sacramentatum salvare et attendere, si Potestas, Capitaneus Januæ, octo Nobiles et Antiani et Consilium totum [et] Commune Januæ jurabunt conventiones prædictas B Juratas a prædictis nuntiis, syndicis et procuratoribus delegatis, videlicet Guillelmo Vicecomite et Gualterio Judice, et salvabunt et confirmabunt omnes ipsas juratas et firmatas per prædictos syndicos, nuntios et procuratores, secundum quo continetur in privilegio inde facto,

Acta fuerunt prædicta in Romaniæ Imperio in aula imperiali, quæ est apud Nisiem, MCCLXI a nativitate Domini Jesu Christi, Indict. quarta, die XIII Martii.

V. *Imp. Michaelis Palæologi aurea bulla pro firmanda pace cum Venetis.* (*r*).(A. 1265.)

Ἐπεὶ ὁ εὐγενέστατος δοὺξ Βενετίας καὶ ἐξουσιαστὴς Χορβατίας Δαλματίας καὶ τῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ λοιπῶν χωρῶν τε καὶ νησίων κῦρις Ῥαινέριος Ντζένος μετὰ καὶ τῆς μικρᾶς καὶ μεγάλης βουλῆς τοῦ κουμουνίου αὐτῶν καὶ συναινέσεως καὶ γνώμης τοῦ τοιούτου κουμουνίου παντὸς τῆς Βενετίας ἐκλεξάμενος ἀποκρισιαρίους τοὺς δύο εὐγενεῖς ἄνδρας καὶ πρωτοσυμβούλους, τόν τε σὺρ Ἰάκωβον Δελφῖνον καὶ τὸν σὺρ Ἰάκωβον Κονταρῖνον, ἀπέστειλεν εἰς τὴν βασιλείαν μου, ὥστε συντυχεῖν καὶ τρακτάϊσαι περὶ ἀγάπης, καὶ πληρῶσαι τούτους ταύτην μετὰ τῆς βασιλείας μου ὡς πληρεστάτους ἀποκρισιαρίους καὶ ἔχοντας τὴν ἐξουσίαν καὶ τὸ θέλημα ἅπαν τοῦ εὐγενεστάτου δουκὸς Βενετίας καὶ τοῦ κουμουνίου αὐτῶν ἀνατεθειμένον εἰς αὐτούς, καὶ τὸ παρ' αὐτῶν γεγονὸς καὶ ἀφιερωθὲν μετὰ τῆς βασιλείας μου στερχθῆναι καὶ βεβαιωθῆναι καὶ δεχθῆναι παρὰ τοῦ διαληφθέντος εὐγενεστάτου δουκὸς Βενετίας κυροῦ Ῥαινερίου Ντζένου, καὶ τῆς μικρᾶς καὶ μεγάλης βουλῆς τῆς Βενετίας καὶ παντὸς τοῦ κουμουνίου αὐτῆς, καὶ πολλῶν συντυχιῶν γενομένων καὶ τρακταϊσμῶν μετ' αὐτῶν, συνῆλθεν ἡ βασιλεία μου καὶ συνεβιβάσθη εἰς τὸ ποιῆσαι καὶ πληρῶσαι τὴν μετ' αὐτῶν ἀγάπην ἐπὶ τοῖς κεφαλαίοις τοῖς κατωτέρω ῥηθησομένοις· ὁμνύει ἡ βασιλεία μου εἰς τὰ ἅγια τοῦ Θεοῦ Εὐαγγέλια καὶ εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν

(*l*) Negatio delenda esse videtur. Zach.
(*m*) Lege : *Imperium nostrum* Id.
(*n*) Legerim : *vel postea, cum* Id.
(*o*) Legerim : *contendere*. Id.
(*p*) *Et* abundare videtur Id.
(*q*) De his nominibus vide supra ad not. g.
(*r*) Ex originali ediderunt Tafel et Thomas in *Sitzungsber. d. k. k. Akad. d. Wissensch.* 1850, phil. hist. Cl. II, p. 180. Ibidem ibi versionem vernaculam addiderunt, et adjecerunt versionem antiquam Latinam, quæ in Libro albo et Libris pactorum exstaret. Doctissimas editorum annotationes exegeticas, historicas et geographicas adeat cui opus. Zach.

σταυρὸν, ἵνα ἀπὸ τῆς σήμερον ἡμέρας, ἥτις ἐστὶν ὀκτωκαιδεκάτη τοῦ παρόντος Ἰουνίου μηνὸς τῆς ὀγδόης ἰνδικτιῶνος, ἔχῃ μετὰ τοῦ εὐγενεστάτου δουκὸς Βενετίας καὶ τῆς μικρᾶς καὶ μεγάλης βουλῆς αὐτῶν καὶ παντὸς τοῦ κουμουνίου τῆς Βενετίας ἀγάπην καθαρὰν καὶ ἀδολίευτον οὕτως·

Ἵνα μετὰ τὸ συνδεθῆναι αὐτοὺς εἰς ἀγάπην μετὰ τῆς βασιλείας μου οὐ μὴν ποιήσωσιν οὗτοι μετὰ ἄλλου γένους ἀγάπην κατὰ τῆς βασιλείας μου· ἀλλ' οὐδὲ ἐὰν ἐπιχειρήσῃ τις ἄλλος, ἢ (s) ἀπὸ τῶν νῦν κρατουμένων εἰς φιλίαν τῆς Βενετίας, καὶ ὁρμήσῃ κατὰ χώρας τῆς βασιλείας μου, ἢ ὁ κύριος πάππας, ἢ ὁ ῥὴξ Φραγγίας, ἢ ὁ ῥὴξ Σικελίας, ἢ ὁ ῥὴξ Καστέλλας, ἢ ὁ ῥὴξ Ἰγκλινίας, ἢ ὁ ῥὴξ Ῥαγούνας, ἢ ὁ αὐτάδελφος τοῦ ῥηγὸς Φραγγίας ὁ κόντος Κάρουλος ἢ ἕτερος ῥὴξ καὶ κόντος, ἢ τὸ κουμούνιον τῆς Γενούας, ἢ τὸ κουμούνιον τῆς Πίσσης, ἢ τὸ κουμούνιον τοῦ Ἀγκῶνος ἢ ἕτερον κουμούνιον, ἢ ἁπλῶς εἰπεῖν Χριστιανός τις ἢ ἀσεβὴς ἀλλογενὴς ὁρμήσῃ κατὰ χώρας τῆς βασιλείας μου ἢ κάστρου ἢ φοσσάτου αὐτῆς, ἵνα συνέλθῃ (t) ὁ εὐγενέστατος δοὺξ Βενετίας μετ' αὐτῶν ἢ τὸ κουμούνιον τῆς Βενετίας ἢ τῶν καραβοκυρίων τις ἢ τῶν ἀρχόντων τῆς Βενετίας εἰς μάχην κατὰ τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου ἢ κατὰ κάστρου ἢ φοσσάτου αὐτῆς, ἢ λόγοις ἢ βουλαῖς ἢ ἔργοις ἢ χρήμασιν, ἢ ἵνα ναυλώσωσιν αὐτοῖς ξύλα εἰς τὸ ἐλθεῖν ἢ ἀπὸ τοῦ κουμουνίου κοινῶς ἢ ἀπὸ πραγματευτῶν ἰδικῶς καὶ ἀρχόντων τῆς Βενετίας, ὥστε λαβεῖν ναῦλον ἢ τὸ κουμούνιον τῆς Βενετίας ἢ τινας τῶν πραγματευτῶν ἢ τῶν καραβοκυρίων καὶ διακομίσαι ἐχθροὺς εἰς τὴν χώραν τῆς βασιλείας μου. Εἰ δέ τινες ῥῆγες ἢ πρίγκιπες ἢ κόντοι ἢ βαρούνοι μετὰ φοσσάτου ζητήσουσι διαπερᾶσαι ἐπὶ τῷ ἀπελθεῖν εἰς τὸν τοῦ Κυρίου τάφον ἢ ἀλλαχοῦ, πρῶτον ἵνα ζητῇ ὅρκον ἐξ αὐτῶν ὁ δοὺξ Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον, ὅτι οὐ μὴ ἔλθωσι κατὰ χώρας τῆς βασιλείας μου, καὶ οὕτως ἵνα παραχωρῶσιν αὐτοῖς ἀπελθεῖν ἔνθα βούλονται εἰς τὴν δουλείαν αὐτῶν· εἰ δ' ἴσως περεγρῖνοί τινες θελήσουσι διαπερᾶσαι δέκα ἢ εἴκοσι τὸν ἀριθμὸν, οὐ μὴν ἀπαιτῇ ἐξ αὐτῶν ὅρκον ὁ δοὺξ Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον.

Ἵνα οἱ πραγματευταὶ τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου οἱ μέλλοντες ἀπέρχεσθαι εἰς Βενετίαν ποιῶσι τὰς δοκούσας αὐτοῖς πραγματείας καὶ διδῶσι τὸ κομμέρκιον κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς Βενετίας, καὶ ἐξωνῶνται τὰ δοκοῦντα αὐτοῖς ἀνεμποδίστως.

Ἵνα τὰς χώρας, ἃς κρατεῖ ἀρτίως ἡ Βενετία, τὴν Κορώνην καὶ τὴν Μεθώνην, ἔχῃ πάλιν καθὼς ἔχει αὐτάς. Ἵνα ἔχῃ τὴν νῆσον Κρήτην, καὶ ὅσοι ἄνθρωποι τῆς βασιλείας μου εὑρίσκονται ἐκεῖσε, ἵνα ἐπάρῃ αὐτοὺς ἡ βασιλεία μου καὶ οὐ μὴν μεταχειρισθῇ ταύτην ἡ βασιλεία μου. Τὰ νησία τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ὅσα εἶχεν εἰς εἴσοδον ὁ δοὺξ Βενετίας, ἵνα πάλιν ἔχῃ ταῦτα, ὅσα δὲ ἦσαν ὑπὸ τὴν βασιλείαν καὶ τὸ πριγκιπᾶτον, ὅτε οἱ Λατῖνοι ἦσαν ἐγκρατεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα Θεοῦ εὐδοκοῦντος γένωνται ὑπὸ τὴν βασιλείαν μου καὶ τοὺς κληρονόμους καὶ διαδόχους αὐτῆς καὶ τὴν Ῥωμανίαν. Εἰς τὸν Εὔριπον ἵνα ἔχωσιν, εἴ τι ἔχουσι σήμερον.

Ἵνα δώσει αὐτοῖς ἡ βασιλεία μου εἰς τὸν Ἁλμυρὸν τόπον εἰς κάθισμα, καὶ ποιήσωσιν ἐν αὐτῷ ἀναπαύσεις. Ἐπεὶ δὲ ἔχει ἡ βασιλεία μου μάχην μετὰ τοῦ Εὐρίπου, καὶ εὑρίσκονται ἐν αὐτῷ Βενέτικοι, ἵνα ἔχῃ ἡ βασιλεία μου κατακεκρατημένην τὴν σκάλαν τοῦ Ἁλμυροῦ, ὅπως μὴ ἐπαίρωσιν ἀπὸ τῆς τοιαύτης σκάλας βρώσιμα καὶ πόσιμα οἱ ἐν τῷ Εὐρίπῳ Βενέτικοι, καὶ ἀποκομίζωσι ταῦτα εἰς ζωάρκειαν τῶν ἐν τῷ Εὐρίπῳ ἐχθρῶν τῆς βασιλείας μου Λατίνων· μέχρις ἂν δόξῃ Θεὸς, καὶ γένηται ἐγκρατὴς ἡ βασιλεία μου τοῦ Εὐρίπου, καὶ τότε ἵνα ἀπολύσῃ ἡ βασιλεία μου καὶ τὴν τοιαύτην σκάλαν πρὸς τὸ μέρος τῆς Βενετίας. Ὅτε δὲ μέλλει πολεμεῖν ἡ βασιλεία μου μετὰ καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας τοῖς εἰς τὸν Εὔριπον Λατίνοις, οὐ μὴν ἀποστείλῃ ἡ Βενετία συμμαχίαν ἢ χρῆμα εἰς βοήθειαν αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν τῷ Εὐρίπῳ εὑρισκόμενοι Βενέτικοι, εἰ μὲν ἀποσχισθῶσιν ἀπὸ τοῦ μέρους τῶν ἐκεῖσε Λατίνων καὶ πέσωσιν ἰδικῶς, καὶ οὔτε τοῖς Λατίνοις συμμαχοῦσιν οὔτε τῇ βασιλείᾳ μου ἀντιδικοῦσιν, ἵνα φυλάσσωνται καὶ αὐτοὶ καὶ τὸ πρᾶγμα αὐτῶν παρὰ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ Βενέτικοι· εἰ δὲ ἀντιδικήσουσιν οὗτοι μετὰ τῶν ἐκεῖσε Λατίνων τῷ μέρει τῆς βασιλείας μου εἰς τὸν κατὰ τῶν Εὐριπιωτῶν γενησόμενον πόλεμον, ἵνα καὶ εἰς αὐτοὺς καὶ εἰς τὸ πρᾶγμα αὐτῶν ποιῇ ἡ βασιλεία μου, ὅπερ βούλεται. Ἀφότου δὲ βοηθείᾳ Θεοῦ ἐπιλάβηται ἡ βασιλεία μου τοῦ Εὐρίπου, τὸν τόπον, ὃν εὑρίσκεται ἡ Βενετία ἔχουσα ἐν αὐτῷ κατὰ τὴν σήμερον, ἵνα δώσει τοῦτον πάλιν ἡ βασιλεία μου πρὸς τὸν εὐγενέστατον δοῦκα Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον αὐτῆς· καὶ ἔχωσι πάλιν τοῦτον, καθὼς ἔχουσι σήμερον.

Ὡσαύτως ἵνα δώσει αὐτοῖς ἡ βασιλεία μου καὶ εἰς τὸ μέρος τῆς Θεσσαλονίκης ἄνευ τοῦ κάστρου ἔνθα θέλουσι τόπον εἰς κάθισμα· εἰς τὸ μέρος τοῦ Βολεροῦ καὶ τῆς Αἴνου, ἔνθα ἀναπαυθῶσιν· ἀπὸ τοῦ Στενοῦ εἰς τὸ μέρος τῆς δύσεως εἰς δύο τόπους ἔνθα ἂν ὁρεχθῶσιν· εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς οἷον τόπον θελήσουσιν, ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἐξαρτήσεως μέχρι καὶ τῶν Πηγῶν (εἰ δ' ἴσως ποτὲ τῶν καιρῶν θελήσει ἡ βασιλεία μου δοῦναι τόπον ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ τῆς Θεσσαλονίκης τινὶ τῶν Λατινικῶν κουμουνίων, ἵνα τότε προτιμᾶται ἡ βασιλεία μου τοὺς Βενετίκους, καὶ διδῷ αὐτοῖς τόπον εἰς τὰ τοιαῦτα κάστρα)· εἰς τὴν Μαύρην θάλασσαν ὅπου ἂν ἀρέσθωσι· εἰς τὸ Ὑρτάκιον ἵνα ἔχωσι τόπον· εἰς τὸ Ἀτραμύτιον τὰ ὀσπήτια καὶ τὸ λουτρὸν τὰ ὄντα ἐκεῖσε· εἰς τὴν Ἄναιαν τόπον ἵνα εἰσέρχωνται καὶ ἐξέρχωνται ἐν αὐτῷ· ὡσαύτως καὶ εἰς τὴν Σμύρνην.

Ἵνα ἀποδιώξῃ ἡ βασιλεία μου ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῆς καὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν τοὺς Γενουΐτας καὶ οὐ μὴν παραλάβῃ αὐτούς. Ἐὰν δέ ποτε τῶν καιρῶν προσέλθωσιν οἱ Γενουῖται τῇ βασιλείᾳ μου καὶ παρακλητεύσωσιν αὐτὴν, ἵνα δέξηται αὐτοὺς εἰς ἀγάπην, ἄλλως οὐ μὴν ποιήσῃ ταύτην ἡ βασιλεία μου

(s) Latinum exemplar habet *qui sit*. Unde forte scribendum ὃ; ἢ. Zach.

(t) Omnino negatio deest. Zach.

μετ' αὐτῶν, εἰ μὴ μετὰ εἰδήσεως τοῦ δουκὸς Βενετίας καὶ τοῦ κουμουνίου, σωζομένου τοῦ παρόντος ὁρκωμοτικοῦ τῆς βασιλείας μου πρὸς τὴν Βενετίαν. Ἀλλ' οὐδὲ ἡ Βενετία ἵνα παραδέξηται αὐτοὺς εἰς ἀγάπην ἄνευ εἰδήσεως τῆς βασιλείας μου, σωζομένου τοῦ πρὸς τὴν βασιλείαν μου ὁρκωμοτικοῦ τῆς Βενετίας. Ἐὰν δὲ οἱ τοιοῦτοι ἐχθροὶ αὐτῶν ἁρματώσωσι κάτεργα ἐπὶ τῷ ἐλθεῖν κατὰ τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου, ἵνα ἁρματώσωσι καὶ οὗτοι κάτεργα καὶ ἔρχωνται πρὸς ἀντιπαράταξιν αὐτῶν καὶ βοήθειαν τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου, πρὸς τὸ ποσὸν τῶν Γενουϊτικῶν ξύλων καὶ πρὸς ὃ διακρίνουσιν οὗτοι ἀντιπαρατάξασθαι αὐτοῖς. Καὶ ἵνα διδῷ ἡ βασιλεία μου τὴν ἔξοδον τῆς [ἡ]μισείας ῥόγας τῶν σωμάτων τῶν τοιούτων κατέργων, γινομένου ὅρκου παρά τε τοῦ δουκὸς Βενετίας καὶ τοῦ κουμουνίου αὐτῶν, ὅτι καθὼς μέλλουσιν οὗτοι δοῦναι τὴν ἡμίσειαν ῥόγαν τῶν τοιούτων σωμάτων ἄνευ τινὸς δόλου, ἵνα διδῷ καὶ ἡ βασιλεία μου τὴν ἡμίσειαν ῥόγαν τῶν σωμάτων, ἰσόποσον τῆς ῥόγας τῆς Βενετίας. Ἐὰν δὲ ἡ βασιλεία μου μηνύσῃ πρός τινας τῶν ἀρχόντων τῆς Βενετίας καὶ φίλων τῆς βασιλείας μου, ἵνα ἁρματώσωσι κάτεργα καὶ δουλεύτωσι τῇ βασιλείᾳ μου, καὶ θελήσωσι διὰ τὴν ἀγάπην τῆς βασιλείας μου ποιῆσαι τοῦτο, οὐ μὴν ἐμποδίσονται οὗτοι εἰς τοῦτο παρὰ τοῦ εὐγενεστάτου δουκὸς Βενετίας ἢ τοῦ κουμουνίου αὐτῶν. Ἀλλ' οὐδὲ ἡ βασιλεία μου, ἵνα ἀποστείλῃ τὰ τοιαῦτα κάτεργα κατὰ χώρας τινὸς ἐχούσης φιλίαν μετὰ τῆς Βενετίας.

Ἵνα, ἐὰν διὰ ξηρᾶς συμβῇ ἐλθεῖν φοσσάτον κατὰ χώρας τῆς βασιλείας μου, οἱ εὑρισκόμενοι ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ Βενέτικοι φυλάσσωνται καὶ οὗτοι παρὰ τῆς βασιλείας μου, ὡς καὶ οἱ ὑπὸ τὴν βασιλείαν μου Ῥωμαῖοι, ἢ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἢ εἰς Θεσσαλονίκην.

Ἵνα θήσει τὸ κουμούνιον τῆς Βενετίας κεφαλὴν ἐπάνω εἰς τὸν λαὸν αὐτῶν, καὶ ὀνομάζηται μπάϊλος καὶ ἀποστέλλῃ κατὰ τόπους ἵνθα μέλλουσιν ἔχειν ἀναπαύσεις κριτάς, ὅπως διεξάγωσι τὸν λαὸν αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ Ῥωμαῖοι, ὅσοι ἔχουσιν ὑπόθεσίν τινα μετὰ Βενετίκων, καὶ θελήσουσιν ἵνα κριθῶσι παρὰ τοῦ μπαΐλου, ἵνα κρίνωνται καὶ οὗτοι κατὰ τὸ δίκαιον.

Ἵνα ἔχωσιν οἱ ἐγνωσμένοι Βενέτικοι πάντες ἐξουσίαν εἰς πάσας τὰς χώρας τῆς βασιλείας μου, ἐφ' αἷς μέλλουσι ποιεῖν πραγματείαν, κατά τε ξηρὰν καὶ θάλασσαν. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς πραγματείας ἐρχόμενοι ἵνα διέρχωνται καὶ εἰς γῆν καὶ εἰς θάλασσαν χωρίς τινος δόσεως καὶ ἐμποδισμοῦ καὶ χωρὶς δόσεως τελωνίου, διαβατικοῦ, κομμερκίου, σκαλιατικοῦ καὶ ἄλλης ἁπάσης δόσεως.

Ἵνα οἱ φέροντες πραγματείας Βενέτικοι, ἔνθα ἂν φέρωσι ταύτας, δεικνύωσιν αὐτὰς τοῖς κατὰ τόπους κομμερκιαρίοις τῆς βασιλείας μου, καὶ μεθ' ὅρκου ἐξασφαλίσωνται, ὅτι οὐκ ἔχουσιν εἰς τὰς πραγματείας αὐτῶν ξένων τινῶν πραγματείας, ἀλλὰ αἱ πραγματεῖαι ὅλαι εἰσὶ τῶν Βενετίκων, καὶ ἵνα μὴ παρυποκρύπτωσιν ἐκ τῶν πραγματειῶν αὐτῶν τι· ὅπως λαμβάνωσιν οἱ κατὰ τόπους κομμερκιάριοι τῆς βασιλείας μου τὸ σύνηθες κομμέρκιον ἀπὸ τῶν ἐξωνουμένων αὐτάς.

Ἵνα ἔχωσι στατῆρας ἰδίους, μοδίους, μέτρα, λίτρας, πήχεις εἰς τοὺς οἰκείους τόπους.

Ἵνα αἱ ἐκκλησίαι αὐτῶν, ἃς μέλλουσιν ἔχειν ἐν οἷς μέλλουσι κατοικεῖν τόποις, ὦσιν ἰδιόῤῥυθμοι μετὰ δυνάμεως τῆς βασιλείας μου ἄνευ ἀνακρίσεως, καὶ ἵνα ποιῶσιν ἐν αὐταῖς βαπτίσματα καὶ ἱεροτελεστίας, καθὼς ἔχουσι συνήθειαν.

Ἵνα ἐὰν Βενέτικος ἀποθάνῃ εἰς τὴν χώραν τῆς βασιλείας μου, εἴτε διαθήκην ποιήσει εἴτε οὐ ποιήσει, οἰκονομῆται τὸ πρᾶγμα αὐτοῦ παρὰ τοῦ μπαΐλου ἢ παρὰ τοῦ δικαίῳ (a) αὐτοῦ, καθὼς ἂν οὗτος διάθηται ἢ ὁ μπάϊλος καὶ ὁ δικαίῳ αὐτοῦ ἐπικρίνῃ, καὶ οὐ μὴν εὑρίσκῃ ἐμποδισμόν τινα ἢ ὄχλησιν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου.

Ἵνα ἐὰν συμβῇ κινδυνεῦσαι Βενετίκους μετὰ καραβίων αὐτῶν ἢ μετὰ ἄλλων ξύλων εἰς χώραν τῆς βασιλείας μου, ὦσι σῶοι καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ πράγματα αὐτῶν, καὶ ἵνα ἔχωσι βοήθειαν ἀπὸ τοῦ λαοῦ τῆς βασιλείας μου, ὅπως κρατῶσι τὰ πράγματα αὐτῶν.

Ἵνα ἔχωσιν οἱ Βενέτικοι ἄδειαν ἐξωνεῖσθαι σῖτον ἀπὸ τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου, καὶ διακομίζειν αὐτὸν ἔνθα θέλουσι, πάρεξ τῶν χωρῶν τῶν ἐχθρῶν τῆς βασιλείας μου. Ὅταν δὲ πωλῆται ὁ σῖτος ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει τὸ κεντηνάριον ἐκείνα τῶν πεντήκοντα ὑπερπέρων, οὐ μὴν ἐξωνῶνται αὐτόν.

Ἵνα ἐὰν συμβῇ ποιῆσαί τινα Βενέτικον εἴς τινα Ῥωμαῖον βλάβην, ἐὰν εὑρεθῇ ὁ ποιήσας τὴν βλάβην, τηνικαῦτα ποιῇ ὁ μπάϊλος τὴν ἐκδίκησιν κατὰ τὸ δίκαιον. Εἰ δὲ οὐχ εὑρίσκεται ὁ ποιήσας τὴν ζημίαν, ἵνα διδῶται διωρία παρὰ τοῦ μπαΐλου τῷ ἀδικηθέντι μέχρι καὶ ἑξαμήνου· καὶ εἰ μὲν εὑρεθῇ ὁ ποιήσας τὴν ἀδικίαν, ἵνα γένηται ἡ ἐκδίκησις πάλιν κατὰ τὸ δίκαιον· εἰ δὲ οὐχ εὑρεθῇ, ἵνα ποιῇ ὅρκον ὁ μπάϊλος ἢ ὁ δικαίῳ αὐτοῦ διδόναι εἴδησιν παντοχοῦ, ἔνθα ἐνι ἡ ἐξουσία τῶν Βενετίκων καὶ εὑρίσκηται τὸ πρᾶγμα αὐτοῦ, καὶ ἱκανῶται ὁ ἀδικηθείς. Ἐὰν δὲ συμβῇ γενέσθαι φόνον, εἰ μὲν Βενέτικος φονεύσει Ῥωμαῖον, ἵνα κρίνηται οὗτος παρὰ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου, ὁμοίως καὶ Ῥωμαῖος, ἐὰν φονεύσῃ Βενέτικον. Εἰ δὲ Βενέτικος φονεύσει Βενέτικον, εἰ μὲν ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως φονεύσει τοῦτον, ἵνα κρίνηται παρὰ τοῦ μπαΐλου· εἰ δὲ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει γένηται φόνος ἀπὸ Βενετίκου εἰς Βενέτικον, ἵνα κρίνηται καὶ τοῦτο παρὰ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου.

Ἵνα ἀπολύσῃ ἡ βασιλεία μου τοὺς Βενετίκους, ὅσους ἔχει κεκρατημένους· καὶ ὅσους δὲ Ῥωμαίους κρατοῦσιν οἱ Βενέτικοι, ἵνα ἀπολύσῃ τούτους ὁ δοὺξ Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον· ὡσαύτως δὲ ἀπολύσωσι καὶ τοὺς Κρητικούς, τοὺς Κορωναίους τε καὶ τοὺς Μεθωναίους, τοὺς φθάσαντας γενέσθαι τῆς βασιλείας μου καὶ κατασχεθέντας παρ' αὐτῶν, ὁπότε ἦσαν οὗτοι τῆς βασιλείας μου· καὶ εἰ μὲν θελήσουσιν οἱ τοιοῦτοι Κρητικοὶ ἢ οἱ Κορωναῖοι ἢ οἱ Μεθωναῖοι ἵνα πάλιν ὦσιν ἐκεῖσε, μένωσι παρ' αὐτῶν

(a) Editores δικαίω, quod forma Italica dictum putant: sed δικαίῳ legendum. In Latino exemplari est, *loco ejus*. Zach.

ὀβλαβεῖς· εἰ δὲ θελήσουσιν ἐλθεῖν εἰς τὴν χώραν τῆς βασιλείας μου, ἵνα ἀπολύωνται μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτῶν.

Ἵνα οὐ μὴν παραχωρήσῃ ἡ βασιλεία μου γενέσθαι ἁρμάτωσιν ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῆς κατὰ τῶν Βενετίκων· ἐὰν δὲ γένηται ζημία, ἵνα διορθῶται ταύτην ἡ βασιλεία μου.

Ἵνα ἐὰν κουρσάριοι Βενέτικοι ποιήσωσί τινα ζημίαν εἰς τὴν χώραν τῆς βασιλείας μου, ἐνι ἔνοχος ὁ μπάϊλος καὶ οἱ ἰδικοὶ αὐτοῦ ἐπάνω εἰς τὸν ὅρκον αὐτῶν, ὅπως εὑρίσκωσιν αὐτοὺς καὶ κρατῶσι, καὶ ποιῶσι ποινὰς εἰς αὐτούς, καὶ ἐπαίρωσι τὸ πρᾶγμα τῶν ἀδικηθέντων καὶ ἐπιδιδῶσι πρὸς αὐτούς, ἄνευ μέντοι τῶν Βενετίκων τῶν κρατούντων νησία καὶ μὴ ὑποκειμένων τῇ Βενετίᾳ· ἐὰν δὲ καὶ ἀπὸ ἑτέρου γένους ἢ ἀπὸ τῶν νησίων τῶν ὡς εἴρηται μὴ ὑποκειμένων τῇ Βενετίᾳ ἔλθωσι κουρσάριοι κατὰ τῆς χώρας τῆς βασιλείας μου, οὐ μὴν δέχωνται αὐτοὺς ἢ εἰς χώραν αὐτῶν ἢ εἰς νησίον, ἀλλ' ἵνα μάχωνται καὶ ἀποδιώκωσιν αὐτούς, καθὼς καὶ οἱ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου. Ὅστις δὲ ἀναδέχεται τούτους, ἐὰν εὕρῃ τιμωρίαν ἀπὸ τῆς βασιλείας μου, οὐ μὴν ἐνέχεται ἡ βασιλεία μου εἰς τὸν ὅρκον χάριν τῆς παιδεύσεως τῶν τοιούτων.

Ἵνα ἐὰν συμβῇ γενέσθαι τι σφάλμα ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς Βενετίας εἰς τὸ μέρος τῆς βασιλείας μου, οὐ μὴν ἀπολύῃ ἡ βασιλεία μου τὴν ἀγάπην τοῦ εὐγενεστάτου δουκὸς Βενετίας καὶ τοῦ κουμουνίου αὐτῶν καὶ κινῆται εἰς μάχην, ἀλλ' ἵνα διαμηνύῃ τῷ εὐγενεστάτῳ δουκὶ Βενετίας καὶ τῷ κουμουνίῳ, καὶ γίνηται παρ' αὐτῶν ἡ διόρθωσις. Ὡσαύτως ἵνα ἐὰν συμβῇ γενέσθαι τι σφάλμα παρὰ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου εἰς τὸ μέρος τῆς Βενετίας, οὐ μὴν ἀπολύῃ ὁ δοὺξ Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον τὴν ἀγάπην τῆς βασιλείας μου καὶ κινῆται εἰς μάχην, ἀλλ' ἵνα διαμηνύῃ ὁ δοὺξ Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον τῇ βασιλείᾳ μου, καὶ γένηται παρὰ τῆς βασιλείας μου διόρθωσις. Εἰ δὲ συμβῇ τὸν εὐγενέστατον δοῦκα Βενετίας τὸ κοινὸν λαβεῖν χρέος, ὅπερ ἀπεύχεται ἡ βασιλεία μου, ἵνα οἱ διάδοχοι τῆς ἐξουσίας τοῦ δουκάτου τῆς Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον αὐτῶν καὶ ἡ μικρὰ καὶ μεγάλη βουλὴ στέργωσι τὰ τοιαῦτα κεφάλαια.

Ἅπερ δὴ κεφάλαια οὕτως ἐπωμόσατο ἡ βασιλεία μου ἐνώπιον τῶν διαληφθέντων εὐγενῶν δύο ἀνδρῶν καὶ ἀποκρισιαρίων, τοῦ τε σὺρ Ἰακώβου Δελφίνου καὶ τοῦ σὺρ Ἰακώβου Κονταρίνου, ὡς ἐμφανισάντων τῇ βασιλείᾳ μου τὴν ἣν εἶχον οὗτοι ἔγγραφον δύναμιν καὶ ἐξουσίαν ἀπὸ τοῦ δουκὸς Βενετίας καὶ τοῦ κουμουνίου εἰς τὸ τρακταῖσαι καὶ πληρῶσαι τὴν ἀγάπην μετὰ τῆς βασιλείας μου, ἥπερ δὴ γραφὴ ἐπὶ λέξεων ἔχει οὕτως· « Ἡμεῖς Ῥαινέριος Ντζένος, Θεοῦ χάριτι δοὺξ Βενετίας, γνωστὸν ποιοῦμεν πᾶσι τοῖς τὸ παρὸν ἡμῶν ἔγγραφον θεωροῦσιν· ἐπεὶ τοῖς εὐγενέσι καὶ φρονίμοις ἀνδράσιν Ἰακώβῳ Δελφίνῳ καὶ Ἰακώβῳ Κονταρίνῳ, τοῖς πιστοῖς ἡμῶν καὶ ἀγαπητοῖς, μετὰ τῆς μεγάλης καὶ μικρᾶς βουλῆς τοῦ κουμουνίου τῆς Βενετίας ἀνεθέμεθα πληρεστάτην δύναμιν καὶ ἐξουσίαν αὐτοῖς ἐδώκαμεν ἐνεργεῖν τὰ παρόντα, ἤτοι τρακταῖσαι, συμβίβασιν ποιήσασθαι μετὰ τοῦ ὑψηλοτάτου κῦρ Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστοῦ βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων Δούκα Ἀγγέλου Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου καὶ γενέσθαι χρυσόβουλλα, καὶ πληρῶσαι καὶ στερεῶσαι μετὰ τοῦ ῥηθέντος βασιλέως καθὼς αὐτοῖς φανῇ κρεῖττον, καὶ ποιῆσαι καὶ ἀγαλλιάσεις σποσχέσεις καὶ ὁρκωμοτικὰ δι' ἡμᾶς καὶ διὰ τὸ κουμούνιον τῆς Βενετίας, καθὼς αὐτοῖς φανῇ κρεῖττον, καὶ γενικῶς καὶ διὰ πάντων ποιῆσαι εἰς τὰ προῤῥηθέντα καὶ εἰς τὰ πλησιάζοντα αὐτοῖς, καθὼς ἂν αὐτοῖς φανῇ εὐχερές· ὑποσχόμεθα ἡμεῖς ἐν τῷ ὀνόματι ἡμῶν καὶ τοῦ κουμουνίου τῆς Βενετίας, ἔχειν εἰς ἡμᾶς τὸ στέργον καὶ ἀποδεκτέον καὶ στερεὸν καὶ οὐ μὴν ἐναντιωθῶμεν κἂν εἴ τι οἱ εὐγενέστατοι οὗτοι ἢ εἷς ἐξ αὐτῶν εἰς ὃν φανῇ τὸ παρὸν ἔγγραφον συμβιβασθῶσιν εἰς τὰ προῤῥηθέντα· καὶ ἵνα ἡ παροῦσα ἡμετέρα ἀνάθεσις ᾖ πληρεστάτη καὶ στερεά, ὡρίσαμεν καὶ ἐβουλλώθη αὕτη μετὰ ἡμετέρου μολιβδίνου σιγιλλίου, καὶ διὰ χειρῶν Κορράδου τῆς ἡμετέρας αὐλῆς κανικλείου ὡρίσαμεν καὶ ἐσημειώθη. Ἐδόθη ἐν τῷ παλατίῳ τοῦ ἡμετέρου δουκάτου τρέχοντος χρόνου τοῦ Κυρίου χιλιοστοῦ διακοσιοστοῦ ἑξηκοστοῦ πέμπτου μηνὶ Μαρτίῳ ἡμέρᾳ δωδεκάτῃ ἰνδικτιῶνος ἡ'. Ἐγὼ Κορράδος, νοτάριος τῆς δουκικῆς αὐλῆς τῆς Βενετίας κανικλείου, ἐπλήρωσα καὶ ἐστερέωσα. » Οὕτω μὲν οὖν εἶχε τὰ τῆς γραφῆς· ἡ δέ γε βασιλεία μου οὕτως ὁμνύει φυλάξαι ταῦτα πάντα, ἐὰν καὶ ὁ εὐγενέστατος δοὺξ Βενετίας καὶ τὸ κουμούνιον ταύτης καὶ ἡ μικρὰ καὶ μεγάλη βουλὴ στέρξωσι καὶ φυλάξωσι ταῦτα εἴς τε τὴν βασιλείαν μου, εἰς τοὺς κληρονόμους καὶ διαδόχους αὐτῆς καὶ εἰς τὴν Ῥωμανίαν ἀπαράθραυστα.

Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

VI. *Imp. Michaelis Palæologi renovatio pacis cum Venetis.* (υ) (A. 1268.)

VII. *Imp. Michaelis Palæologi rescriptum, quo Theodoro Scutariotæ diacono dicæophylacis dignitas confertur.* (χ) (A. 1270.)

Ὁρισμὸς τοῦ βασιλέως τοῦ Κομνηνοῦ (y) πρὸς τὸν Σκουταριώτην γεγονότα Κυζίκου. Ὁρισμὸς προσκυνητὸς τοῦ κραταιοῦ καὶ θεοστεφοῦς ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, ὅτε με τῷ τοῦ δικαιοφύλακος ἐτίμησεν ἀξιώματι.

Μιμεῖται καὶ Μωϋσῆν ἐκεῖνον ἡ βασιλεία μου τὸν δημαγωγὸν, καὶ πρὸς τὸν τῆς νομοθεσίας ἐκείνου

(υ) Exstat Latine in Libro albo et Libris pactorum.

(χ) Hoc rescriptum cum tribus novellis sequentibus ex cod. mss. Gerasimi archiep. ediderunt Rhallis et Potlis in *Collect. can.* tom. V, p. 326.

(y) Intelligitur Michael Palæologus, qui Comneni cognomento utebatur. Sub illo enim Theodorus Scutariota dicæophylacis munere functus est, ut ex Pachymere editores adnotaverunt. Zach.

ζῆλον ὡς ἐφικτὸν ἀπευθύνεται· ὡς γὰρ ἐκεῖνος τὸν δακτύλῳ Θεοῦ γραφέντα νόμον ἐγχειρισθεὶς διὰ τοῦ Ἀαρὼν, σεμνυνομένου τὸ τηνικαῦτα τῷ ἱερατικῷ ἀξιώματι, τῷ Ἰσραηλιτικῷ λαῷ διεπόρθμευε, κατὰ ταῦτα καὶ ἡ βασιλεία μου τὸ παντὸς τιμώμενον τῆς βασιλείας χρῆμα λαβοῦσα παρὰ Θεοῦ, ἣν ἔννομον ὀρχὴν οἱ πάλαι ὡρίσαντο, κάντεῦθεν οὖσα νόμος ἔμψυχος ἀτεχνῶς, ὡς καὶ τὸ δόξαν ταύτῃ καθάπερ νόμον γραπτὸν καὶ λέγεσθαι καὶ πιστεύεσθαι, τὸν ἐντιμότατον ἐν πατριαρχικοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τῶν δεήσεων κῦρ Θεόδωρον διάκονον τὸν Σκουταριώτην ἄνδρα εὑροῦσα κατὰ τὴν παλαμηφορουμένην Θεῷ καρδίαν αὐτῆς, καὶ πρὸς ταῖς ἄλλαις λογικαῖς ἐπιστήμαις καὶ τοὺς λόγους ἀκριβῶς μελετήσαντα, καὶ τῷ ἱερῷ καὶ θείῳ καταλόγῳ ἐμπρέποντα, τῇ τοῦ δικαιοφύλακος ἀξίᾳ τιμᾷ· χρεὼν γὰρ τὸν ἔκ τε θείων καὶ ἀποστολικῶν κανόνων, ἔκ τε τῶν νόμων, οὓς σοφοὶ ἄνδρες ἐξέθεντο, γνῶσιν ἐς τὰ μάλιστα συλλεξάμενον καὶ τῷ δικαιοφυλακικῷ ἐνσεμνύνεσθαι ἀξιώματι. Ὅθεν καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου διὰ τῆς παρούσης αὐτῆς προστάξεως, διενεργεῖσθαι παρὰ τοῦ διαληφθέντος ἐντιμοτάτου ἐν πατριαρχικοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τῶν δεήσεων κῦρ Θεοδώρου διακόνου τοῦ Σκουταριώτου τὸ δικαιοφυλακικὸν ὀφφίκιον μετὰ πάντων τῶν ἀπονενεμημένων αὐτῷ δικαίων καὶ καθὼς ἐνηργεῖτο καὶ παρὰ τῶν πάλαι κεκτημένων αὐτό, καὶ τῆς αὐτῆς ἐκείνης μετέχειν τοῦτον τιμῆς τε καὶ τάξεως, ἔν τε καθέδραις, στάσεσι καὶ πᾶσιν ἄλλοις, καὶ ἐν τῷ εὐαγεῖ κλήρῳ τῆς βασιλείας μου, πάσας τε τὰς ἀνέκαθεν προσαρμοσθείσας τῷ τοιούτῳ ὀφφικίῳ κρίσεις διεξάγειν καὶ περατοῦν. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐγεγόνει καὶ ἡ παροῦσα τῆς βασιλείας μου πρόσταξις δι' ἀσφάλειαν.

Εἶχε τό· Μηνὶ Μαΐῳ ἰνδικτιῶνος ιγ' διὰ τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

VIII. *Imp. Michaelis Palæologi rescriptum de promovendo Theodoro Scutariota ad altiorem dignitatem ecclesiasticam.* (A. 1270.)

Ἕτερον πρόσταγμα σεπτὸν τοῦ κοσμοποθήτου κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, δι' οὗ μοι καὶ τόπος ἀπεδόθη κάν τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἀνάλογος, εἰ καὶ διά τινων ἀπρεπῆ σκάνδαλα καὶ τὴν ἐν τῷ χορῷ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ἄφιλον στάσιν ἐπέκλινα, τὴν εἰρήνην αἱρετισάμενος· μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ σακελλίου ἐσφραγίσθην, καὶ τὸν τόπον τοῦ σακελλίου ἀπέλαβον.

Ἁγιώτατέ μου δέσποτα καὶ οἰκουμενικὲ πατριάρχα, οἷδεν ἡ ἁγιωσύνη σου, ὡς ἀνεδέξατο ἡ βασιλεία μου τὸν τιμιώτατον δικαιοφύλακα κῦρ Θεόδωρον διάκονον τὸν σκουταριώτην, καὶ οἵας καὶ πόσης αὐτὸν ἀξιοῖ προσπαθείας καὶ οἰκειώσεως, τῆς τε περὶ τὰ θεῖα γνώσεως αὐτοῦ χάριν, καὶ τῆς περὶ τὰ πράγματα προσούσης τούτῳ εἰδημοσύνης καὶ ἀρετῆς. Ἐπεὶ οὖν οὕτως αὐτὸν ἀνεδέξατο καὶ οὕτως ἔχει τοῦτον ἡ βασιλεία μου καὶ τοιούτῳ ἀξιώματι κατεκόσμησεν, οὐ δέον πάντως τὸ μὴ καὶ παρὰ τῆς ἁγιωσύνης σου καὶ τῆς τῶν συγκλητικῶν αὐτὸν ἀναλόγως μετέχειν τιμῆς τε καὶ τάξεως ἔν τε τῷ ἐκκλησιαστικῷ ὀφφικίῳ κἀν ταῖς καθέδραις καὶ στάσεσι· χρεὼν γὰρ τὸν, ὃν ἡ βασιλεία μου κατὰ λόγον τιμᾷ, καὶ παρὰ τῆς ἁγιωσύνης σου κατ' ἴσον τιμᾶσθαι, καὶ τὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ κἀν τῇ συγκλήτῳ τίμιον, καὶ παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ σου καὶ τῷ κλήρῳ τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας τιμῆς καταξιοῦσθαι τῆς κρείττονος· εἴ περ ἐπιστημονάρχης, σὺν Θεῷ φάναι, τῆς Ἐκκλησίας σου ἡ βασιλεία μου, καὶ κατὰ κρίσιν οἰκονομεῖ τοὺς λόγους αὐτῆς· πρὸς τύπον δὲ τῶν βασιλικῶν καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων παρὰ τῶν ἀοιδίμων καὶ φιλευσεβῶν βασιλέων ἐτάχθησαν, καθὼς κἀν τῷ θείῳ ἰδίῳ τοῦ πρώτου τῶν Χριστιανῶν βασιλέως, μεγάλου καὶ ἁγίου Κωνσταντίνου, ὁ πρὸς τὸν μακάριον ἐξέθετο Σίλβεστρον, οὐκ ἀπαφῶς, ἀλλ' ἄριστα τεθέσπιστα· ἐφ' ᾧ καὶ ὀφεῖλον τῷ πρωτοτύπῳ ἐπακολουθεῖν τὰ πρὸς μίμησιν. Διά τοι τοῦτο καὶ οἰκονομήσατο ἡ ἁγιωσύνη σου ἔχειν ἀπὸ τοῦ νῦν τὸν τοιοῦτον δικαιοφύλακα κἀν τῇ τοῦ Θεοῦ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ὀφφικίων τῶν προβαθμίων καὶ ὑψηλῶν, καὶ ὡς τῷ κλήρῳ τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας καταλεγόμενον ἵστασθαι, καὶ προκόπτειν μετὰ τὸν νῦν τιμιώτατον πρωτέκδικον τὸν Γεμιστόν, ἕνα καὶ αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἐξωκατακοίλων ἀπό γε τῆς σήμερον γνωριζόμενον· ἄτοπον γὰρ τὸν ἐν καθέδραις ταῖς μείζοσι καὶ προβαθμιαιτέραις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἁγιοσοφιτῶν ἀρχόντων ὡς τὸ εἰκὸς συντιμώμενον, μὴ κὸν τῇ ἐκκλησιαστικῇ στάσει καὶ προκοπῇ τὸν προσήκοντα τόπον ἔχειν, καὶ τοῖς ἐξωκατακοίλοις συνίστασθαι καὶ τῆς αὐτῆς συμμετέχειν τούτων τιμῆς τε καὶ προκοπῆς. Ἡ μὲν οὖν βασιλεία μου ἤδη τὰ περὶ τούτου παρεδήλωσε τῇ ἁγιωσύνῃ σου, ᾗ καὶ ἔργον ἔσται πρὸς ἔργον ἀγαγεῖν καὶ πληρῶσαι τὸ τοιοῦτον τῆς βασιλείας μου θέλημα, ὡς θεάρεστόν τε καὶ δίκαιον· ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ τὸ παρὸν πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου ἀπελύθη, ὀφεῖλον ἀντιστραφῆναι τῷ τιμιωτάτῳ δικαιοφύλακι κῦρ Θεοδώρῳ διακόνῳ τῷ Σκουταριώτῃ δι' ἀσφάλειαν.

Μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος ιγ'.

IX. *Imp. Michaelis Palæologi, ut videtur, rescriptum, quo montis Sinai præpositus hyperimus nominatur.* (A. 1271.)

Ὁρισμὸς τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως ὃν ἐποίησε διὰ τὸ θεοβάδιστον ὄρος τὸ Σινᾶιον.

Εἰ δὲ καὶ ἀνδράσι, τοῖς περιδεξίοις εἰς ὑπηρεσίαν τῆς βασιλείας, ἀρχόντων καταστρατεγῆσαι ὀρεγομένοις, ἢ πόλεων διοικήσεις ἐγχειρισθῆναι ἢ λαοὺς ἀδηγῆσαι ἢ καὶ ἄλλ' ἄττα τοιαῦτα πράττειν διομένοις τῷ κράτει τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς φαινόμενα χρήσιμα, τιμὴν ἐπιμετρεῖ τὴν προσήκουσαν, τῶν δ' ὑπηκόων, ὅσοι εὐγνωμόνως εἰσηγούμενοι, δίκαιοι ἂν εἶεν τὰ τῆς ὑποθήκης τούτων βλέπειν τὸ πέρας· ἐπιδεχόμενα· ἀνδράσι σεμνοῖς καὶ βίῳ καὶ τρόπῳ καὶ Θεῷ πλησιάζουσιν, οὐχ ὅσα τῶν εἰς τὰ ἐκτὸς συντεινόντων, ἀλλὰ κρείττω καὶ εἰς ψυχὴν αὐτὴν παραπέμποντα τὴν ὠφέλειαν, μᾶλλον δὲ καὶ τοῦτο

κἀκεῖνο περιποιούμενα τούτοις ἐκ τῆς ἄνωθεν δεξιᾶς προβαλλομένοις τοῖς αὐτοκράτορσι, πῶς οὐκ ἂν εἴη τῶν καθηκόντων ἐπικλινὲς ὠτίον βραβεύειν, καὶ εἰς τὸ τέλος ἄγειν ἅπερ αἰτήσαιντο; Εἰ δὲ καὶ ἄλλως τῇ δεήσει τιμᾶται τὸ εὔλογον, οὐχ ὅπως διὰ τὴν τούτων παράκλησιν, ἀλλ' ἤδη καὶ καθ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἀξίως ἔχει γενέσθαι, τηνικαῦτα καὶ μᾶλλον ταῖς αἰτήσεσι τούτων ἐπινευτέον τοὺς ἄνακτας, καὶ παρεκτέον ἅπερ ἐθέλοιεν, ἵν' εἶεν οὐ μόνον αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ τῷ δικαίῳ κατὰ τὸ εἰκὸς χαριζόμενοι.

α'. Τοῦτο καὶ ἄρτι τῇ βασιλείᾳ μου πάρεστιν ἰδεῖν ἐκτελούμενον, ὥρουμένῃ τοῖς ἐν τῷ ὄρει Σινᾷ τιμὴν τὴν ὑπέρτιμον· τοῦτο μὲν δι' ἱκετείαν, ἣν ἐποιήσατο πρός με ὁ Πτολεμαΐδος μητροπολίτης, ὁ ἱερώτατος καὶ ὑπέρτιμος· οὐ γὰρ ἔκρινα ὅλως ἄξιον μὴ πειθηνίους τούτῳ δοῦναι τὰς ἀκοάς, εὔλογα αἰτουμένῳ καὶ ἃ μὴ τετελεσμένα τῷ δικαίῳ τὴν ζημίαν προεξένησε· τοῦτο δὲ καὶ [διὰ] τὸ ἄλλως ἡγεῖσθαι τὸ τοιοῦτον ὅρος αἰδέσιμον, καὶ τιμῆς ἁπάσης ἐπαπολαύειν δίκαιον ὄν, καὶ νομίζειν μᾶλλον τιμᾶσθαι τὴν βασιλείαν μου ἐκ τῆς πρὸς τοῦτο τιμῆς, ἐπεὶ καὶ δοξάζειν οἶδε Θεὸς τοὺς τοῦτον δοξάζοντας. Ὅρος γὰρ τοῦτο ὑπερηρμένον τῶν καθ' ἡμᾶς, ὅρος θεῖον, κατὰ τὸν Ἀββακοὺμ, ὄρος καὶ κατάσκιον ταῖς τῶν ἀρετῶν ἐργασίαις καὶ ἀρεταῖς παντοίαις κατάκοσμον· εἰ δὲ καὶ ἁγιάσματος τόπον καλέσαι τις βούλεται καὶ οἶκον τοῦ θείου Ἰακώβ, προσφυὲς μὲν τὸ πρᾶγμα καὶ τῆς ἀληθείας ἄκρως ἐχόμενον. Κἂν τις θεωρεῖν τρανότερον, πλήρης ὁ θεῖος οἶκος οὗτος δόξης πολλῆς· πλὴν ἔσται κἀν τοῖς ἰσχάτοις τούτοις καιροῖς μέρος δόξης ἀπονενεμημένον τούτῳ παρὰ τῆς βασιλείας μου· οὕτω καὶ ἦν εἶχε πάλαι ἰδοι τις ἂν ἐπὶ τὸ μεῖζον κατὰ τὸν προφήτην προκόπτουσαν. Ταῦτα τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα βούλεται· τιμᾷ γὰρ ἡ βασιλεία μου τὸν κατὰ καιροὺς τῶν ἐν τῷ Σινᾷ προστησόμενον τῶν ὑπερτίμων τῷ ἀξιώματι, καὶ διορίζεται συναριθμεῖσθαι τρίτον τοῖς οὕτω τετιμημένοις ἐν ἅπασι, καὶ συντιμᾶσθαι ἐν ταῖς προόδοις, καθέδραις, στάσεσί τε καὶ συνελεύσεσιν· ἀμφιέννυσθαι δὲ καὶ ἄμφια, ὁποῖα καὶ τῶν ἀρχιερέων ὁπόσοι τὴν τοιαύτην τιμὴν ἐκ τῶν ἔκαθεν χρόνων καὶ νῦν ἀπέλαβον, τἄλλα τε πάντα, ὅσα τούτοις καὶ τούτῳ προσέσται, κατὰ μηδὲν ἐλαττούμενα. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐγεγόνει καὶ ὁ παρὼν ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου κατὰ μῆνα Ἰούλιον ἰνδικτιῶνος ι'. Εἶχε δὲ καὶ διὰ ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς θείας καὶ βασιλικῆς χειρός.

X. *Imp. Michaelis Palæologi aurea bulla de possessionibus monasterii Macrinitissæ.* (z) (A. 1272.)

Χρυσόβουλλος λόγος ὁ πρῶτος, τῆς βασιλικῆς δεῖγμα φιλοτιμίας.

Ἡ ἐκ Θεοῦ δὲ ἡμετέρα βασιλεία περὶ τὰς αἰτήσεις ἀεὶ τῶν ὑπηκόων εὐμενέστερον βλέπουσα, οὐδὲ τοῖς εὖ ἔχουσι γένους τὴν ἱκεσίαν ἔχει παραβλέπειν ἀτέλεστον, καὶ μᾶλλον ὅσοι τῆς περὶ τὴν ἡμετέραν βασιλείαν εὐνοίας ἅμα καὶ πίστεως ἠρτῆνται, ὃ δῆτα καὶ περὶ πλείστου γίνεται βασιλεῖ καὶ βασιλέως εὐμένειαν ἐφελκύσασθαι. Εἰ δέ γε καὶ θεοφιλὴς αὐτοῖς ὁ σκοπὸς καὶ τὰ τῆς ἱκεσίας τούτοις πρὸς θείαν μονὴν ἀποτείνεται, ἐν ᾗ θείων καὶ ἱερῶν ἀνδρῶν ἀμπολιτεύεται σύλλογος, ἐργάται παντὸς τοῦ ἀγαθοῦ καὶ διὰ βίου τὴν τραχεῖαν τῆς ἀρετῆς φιλοπόνως αὔλακα τέμνοντες, πῶς οὐκ ἂν παρευθὺς καὶ τὰς τῆς ἡμετέρας βασιλείας πειθηνίας λάβοιεν ἀκοάς, ὁπηνίκα δι' ἑνὸς τούτου τρόπου καὶ τοῖς ἀγαθοῖς τῶν ὑπὸ χεῖρα παρεχόμεθα χάριν καὶ διὰ τούτων καὶ Θεὸν θεραπεύομεν;

α'. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου Κομνηνὸς κῦρος Νικόλαος ὁ Μαλιασηνὸς παρεκλήτευσε τὴν βασιλείαν μου, ὡς ἂν ἀπολυθείη τούτῳ χρυσόβουλλος λόγος αὐτῆς ἐπὶ τοῖς κτήμασι τῇ γονικόθεν διαφερούσης αὐτῷ σεβασμίᾳ πατριαρχικῆς μονῆς τῆς ἐπικεκλημένης τῆς Μακρινιτίσσης, τῆς ἐπ' ὀνόματι τιμωμένης τῆς ὑπεράγνου μου Θεομήτορος τῆς ὀξείας ἐπισκέψεως καὶ περὶ τὸ ὄρος τοῦ Δρόγγου διακειμένης, ἃ καὶ εἰσι ταῦτα, ἦγουν εἴ τι κέκτηται ἡ τοιαύτη μονὴ ἐν τῇ χώρᾳ τῆς Δημητριάδος διά τε ἀμπελώνων, χωραφίων, γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς, μυλικῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτοῖς ἀνθρώπων· καὶ τὸν ἅγιον Ὀνούφριον· ἐρημοτόπιον τὸ ἐπιλεγόμενον τῆς Καλίτζας· χωρίον ἡ Κρυποῦς μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ καὶ τῶν δύο μονοξύλων αὐτοῦ καὶ τῶν ἁλιέων, χωραφίων, ἀμπελίων καὶ τῆς νεμομένης παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς ἕως τῆς Ἀειδαροράχης· χωρίον ἡ Καπραΐνα μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ· μετόχιον ὁ Ἅγιος Δημήτριος τὸ διακείμενον πλησίον τῆς Μεγάλης μετὰ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτῷ ἀνθρώπων καὶ ἀροσίμου ἁπάσης γῆς αὐτοῦ· μετόχιον τὸ ἐπονομαζόμενον τοῦ κυροῦ Ἰλαρίωνος τὸ διακείμενον ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Ἀλμυροῦ μετὰ τῶν ἀμπελώνων καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ· τὰ περιελθόντα τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἐξ ἀγορασίας ἀμπέλια ἐν τῷ τόπῳ τοῦ Μορίβορι· τὰ ἀπὸ προσενέξεώς τινων φιλοχρίστων ἀνδρῶν περιελθόντα τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἀμπέλια ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ τοῦ Ἀλμυροῦ· τὸ ἐν τῷ ὄρει τῆς Ζαγορᾶς ἀγρίδιον τῆς Κυρακαλῆς μετὰ τῶν ἐκείσε προσκαθημένων καὶ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ· μετόχιον τὸ ἐπιλεγόμενον ἡ Ῥάσουσα· πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἡ ἐκεῖσε ἀπερρίμενη μονὴ τοῦ τιμίου Προδρόμου· ἃ δὴ κτήματα ἔκπαλαι καὶ μέχρι τῆς σήμερον εὑρίσκεται ἡ τοιαύτη μονὴ νεμομένη τε καὶ κατέχουσα·

β'. Ἡ βασιλεία μου εὐμενῶς τὴν τούτου προσηκαμένη παράκλησιν, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς ἐπορίγει τῇ τοιαύτῃ μονῇ, δι' οὗ καὶ διορίζεται, ἵνα τὰ δηλωθέντα τῆς τοιαύτης μονῆς κτήματα, ἦγουν εἴ τι κέκτηται ἡ τοιαύτη μονὴ ἐν τῇ χώρᾳ τῆς Δημητριάδος διά τε ἀμπελώνων, χωραφίων, γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς, μυλικῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτοῖς ἀνθρώπων· καὶ τὸν Ἅγιον Ὀνούφριον· ἐρημοτόπιον τὸ ἐπιλεγόμενον τῆς Καλίτζας· χωρίον τὴν Κρυποῦς μετὰ

(z) Pasini *Catalog. Codd. Taurin.* I, p. 519.

ζῆλον ὡς ἐφικτὸν ἀπευθύνεται· ὡς γὰρ ἐκεῖνος τὸν δακτύλῳ Θεοῦ γραφέντα νόμον ἐγχειρισθεὶς διὰ τοῦ Ἀαρὼν, σεμνυνομένου τὸ τηνικαῦτα τῷ ἱερατικῷ ἀξιώματι, τῷ Ἰσραηλιτικῷ λαῷ διεπόρθμευε, κατὰ ταῦτα καὶ ἡ βασιλεία μου τὸ παντὸς τιμώμενον τῆς βασιλείας χρῆμα λαβοῦσα παρὰ Θεοῦ, ἣν ἔννομον ὀρχὴν οἱ πάλαι ὡρίσαντο, κἀντεῦθεν οὖσα νόμος ἔμψυχος ἀτεχνῶς, ὡς καὶ τὸ δόξαν ταύτῃ καθάπερ νόμον γραπτὸν καὶ λέγεσθαι καὶ πιστεύεσθαι, τὸν ἐντιμότατον ἐν πατριαρχικοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τῶν δεήσεων κῦρ Θεόδωρον διάκονον τὸν Σκουταριώτην ἄνδρα εὑροῦσα καὶ τὴν παλαμηφορουμένην Θεῷ καρδίαν αὐτῆς, καὶ πρὸς ταῖς ἄλλαις λογικαῖς ἐπιστήμαις καὶ τοὺς λόγους ἀκριβῶς μελετήσαντα, καὶ τῷ ἱερῷ καὶ θείῳ καταλόγῳ ἐμπρέποντα, τῇ τοῦ δικαιοφύλακος ἀξίᾳ τιμᾷ· χρεὼν γὰρ τὸν ἔκ τε θείων καὶ ἀποστολικῶν κανόνων, ἔκ τε τῶν νόμων, οἷς σοφοὶ ἄνδρες ἐξέθεντο, γνῶσιν ἐς τὰ μάλιστα συλλεξάμενον καὶ τῷ δικαιοφυλακικῷ ἐνσεμνύνεσθαι ἀξιώματι. Ὅθεν καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου διὰ τῆς παρούσης αὐτῆς προστάξεως, διενεργεῖσθαι παρὰ τοῦ διαληφθέντος ἐντιμοτάτου ἐν πατριαρχικοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τῶν δεήσεων κῦρ Θεοδώρου διακόνου τοῦ Σκουταριώτου τὸ δικαιοφυλακικὸν ὀφφίκιον μετὰ πάντων τῶν ἀπονενεμημένων αὐτῷ δικαίων καὶ καθὼς ἐνηργεῖτο καὶ παρὰ τῶν πάλαι κεκτημένων αὐτό, καὶ τῆς αὐτῆς ἐκείνης μετέχειν τοῦτον τιμῆς τε καὶ τάξεως, ἔν τε καθέδραις, στάσεσι καὶ πᾶσιν ἄλλοις, καὶ ἐν τῷ εὐαγεῖ κλήρῳ τῆς βασιλείας μου, πάσας τε τὰς ἀνέκαθεν προσαρμοσθείσας τῷ τοιούτῳ ὀφφικίῳ κρίσεις διεξάγειν καὶ περατοῦν. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐγεγόνει καὶ ἡ παροῦσα τῆς βασιλείας μου πρόσταξις δι' ἀσφάλειαν.

Εἶχε τό· Μηνὶ Μαΐῳ ἰνδικτιῶνος ιγ' διὰ τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

VIII. *Imp. Michaelis Palæologi rescriptum de promovendo Theodoro Scutariota ad altiorem dignitatem ecclesiasticam.* (A. 1270.)

Ἕτερον πρόσταγμα σεπτὸν τοῦ κοσμοποθήτου κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, δι' οὗ μοι καὶ τόπος ἀπεδόθη κἀν τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἀνάλογος, εἰ καὶ διά τινων ἀπρεπῆ σκάνδαλα καὶ τὴν ἐν τῷ χορῷ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ἄφιλον στάσιν ἐπέκλινα, τὴν εἰρήνην αἱρετισάμενος· μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ σακελλίου ἐσφραγίσθην, καὶ τὸν τόπον τοῦ σακελλίου ἀπέλαβον.

Ἁγιώτατέ μου δέσποτα καὶ οἰκουμενικὲ πατριάρχα, οἷδεν ἡ ἁγιωσύνη σου, ὡς ἀνεδέξατο ἡ βασιλεία μου τὸν τιμιώτατον δικαιοφύλακα κῦρ Θεόδωρον διάκονον τὸν σκουταριώτην, καὶ οἵας καὶ πόσης αὐτὸν ἀξιοῖ προσπαθείας καὶ οἰκειώσεως, τῆς τε περὶ τὰ θεῖα γνώσεως αὐτοῦ χάριν, καὶ τῆς περὶ τὰ πράγματα προσούσης τούτῳ εἰδημοσύνης καὶ ἀρετῆς. Ἐπεὶ οὖν οὕτως αὐτὸν ἀνεδέξατο καὶ οὕτως ἔχει τοῦτον ἡ βασιλεία μου καὶ τοιούτῳ ἀξιώματι κατεκόσμησεν, οὐ δέον πάντως τὸ μὴ καὶ παρὰ τῆς ἁγιωσύνης σου καὶ τῆς τῶν συγκλητικῶν αὐτὸν ἀναλόγως μετέχειν τιμῆς τε καὶ τάξεως ἔν τε τῷ ἐκκλησιαστικῷ ὀφφικίῳ κἀν ταῖς καθέδραις καὶ στάσεσι· χρεὼν γὰρ τὸν, ὃν ἡ βασιλεία μου κατὰ λόγον τιμᾷ, καὶ παρὰ τῆς ἁγιωσύνης σου κατ' ἴσον τιμᾶσθαι, καὶ τὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ κἀν τῇ συγκλήτῳ τίμιον, καὶ παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ σου καὶ τῷ κλήρῳ τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας τιμῆς καταξιοῦσθαι τῆς κρείττονος· εἴ περ ἐπιστημονάρχης, σὺν Θεῷ φάναι, τῆς Ἐκκλησίας σου ἡ βασιλεία μου, καὶ κατὰ κρίσιν οἰκονομεῖ τοὺς λόγους αὐτῆς· πρὸς τύπον δὲ τῶν βασιλικῶν καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων παρὰ τῶν ἀοιδίμων καὶ φιλευσεβῶν βασιλέων ἐτάχθησαν, καθὼς κἀν τῷ θείῳ ἰδίῳ τοῦ πρώτου τῶν Χριστιανῶν βασιλέως, μεγάλου καὶ ἁγίου Κωνσταντίνου, ὁ πρὸς τὸν μακάριον ἐξέθετο Σίλβεστρον, οὐκ ἀσαφῶς, ἀλλ' ἄριστα τεθέσπισται· ἐφ' ᾧ καὶ ὀφεῖλον τῷ πρωτοτύπῳ ἐπακολουθεῖν τὰ πρὸς μίμησιν. Διά τοι τοῦτο καὶ οἰκονομήσαιτο ἡ ἁγιωσύνη σου ἔχειν ἀπὸ τοῦ νῦν τὸν τοιοῦτον δικαιοφύλακα κἀν τῇ τοῦ Θεοῦ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ὀφφικίων τῶν προβαθμίων καὶ ὀψηλῶν, καὶ ὡς τῷ κλήρῳ τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας καταλεγόμενον ἵστασθαι, καὶ προκόπτειν μετὰ τὸν νῦν τιμιώτατον πρωτέκδικον τὸν Γεμιστὸν, ἕνα καὶ αὐτὸν ἀπὸ τῶν ἐξωκατακοίλων ἀπό γε τῆς σήμερον γνωριζόμενον· ἄτοπον γὰρ τὸν ἐν καθέδραις ταῖς μείζοσι καὶ προβαθμιαιτέραις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἁγιοσοφιτῶν ἀρχόντων ὡς τὸ εἰκὸς συντιμώμενον, μὴ κὸν τῇ ἐκκλησιαστικῇ στάσει καὶ προκοπῇ τὸν προσήκοντα τόπον ἔχειν, καὶ τοῖς ἐξωκατακοίλοις συνίστασθαι καὶ τῆς αὐτῆς συμμετέχειν τούτων τιμῆς τε καὶ προκοπῆς. Ἡ μὲν οὖν βασιλεία μου ἤδη τὰ περὶ τούτου παρεδήλωσε τῇ ἁγιωσύνῃ σου, ᾗ καὶ ἔργον ἔσται πρὸς ἔργον ἀγαγεῖν καὶ πληρῶσαι τὸ τοιοῦτον τῆς βασιλείας μου θέλημα, ὡς θεάρεστόν τε καὶ δίκαιον· ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ τὸ παρὸν πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου ἀπελύθη, ὀφεῖλον ἀντιστραφῆναι τῷ τιμιωτάτῳ δικαιοφύλακι κῦρ Θεοδώρῳ διακόνῳ τῷ Σκουταριώτῃ δι' ἀσφάλειαν.

Μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος ιγ'.

IX. *Imp. Michaelis Palæologi, ut videtur, rescriptum, quo montis Sinai præpositus hypertimus nominatur.* (A. 1271.)

Ὁρισμὸς τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως ὃν ἐποίησε διὰ τὸ θεοβάδιστον ὄρος τὸ Σίναιον.

Εἰ δὲ καὶ ἀνδράσι, τοῖς περιδεξίοις εἰς ὑπηρεσίαν τῆς βασιλείας, ἀρχόντων καταστρατηγῆσαι ὀρεγομένοις, ἢ πόλεων διοικήσεις ἐγχειρισθῆναι ἢ λαοὺς ὁδηγῆσαι ἢ καὶ ἄλλ' ἄττα τοιαῦτα πράττειν δεομένοις τῷ κράτει τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς φαινόμενα χρήσιμα, τιμὴν ἐπιμετρεῖ τὴν προσήκουσαν, τῶν δ' ὑπηκόων, ὅσοι εὐγνωμόνως εἰσηγούμενοι, δίκαιοι ἂν εἶεν τὰ τῆς ὑποθήκης τούτων βλέπειν τὸ πέρας ἐπιδεχόμενα· ἀνδράσι σεμνοῖς καὶ βίῳ καὶ τρόπῳ καὶ Θεῷ πλησιάζουσιν, οὐχ ὅσα τῶν εἰς τὰ ἐκτὸς συντεινόντων, ἀλλὰ κρεῖττω καὶ εἰς ψυχὴν αὐτὴν παραπέμποντα τὴν ὠφέλειαν, μᾶλλον δὲ καὶ τοῦτο

κἀκεῖνο περιποιούμενα τούτοις ἐκ τῆς ἄνωθεν δεξιᾶς προβαλλομένοις τοῖς αὐτοκράτορσι, πῶς οὐκ ἂν εἴη τῶν καθηκόντων ἐπικλινὲς ὠτίον βραβεύειν, καὶ εἰς τὸ τέλος ἄγειν ἅπερ αἰτήσαιντο; Εἰ δὲ καὶ ἄλλως τῇ δεήσει τιμᾶται τὸ εὔλογον, οὐχ ὅπως διὰ τὴν τούτων παράκλησιν, ἀλλ' ἤδη καὶ καθ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἀξίως ἔχει γενέσθαι, τηνικαῦτα καὶ μᾶλλον ταῖς αἰτήσεσι τούτων ἐπινευτέον τοὺς ἄνακτας, καὶ παρεκτέον ἅπερ ἐθέλοιεν, ἵν' εἶεν οὐ μόνον αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ τῷ δικαίῳ κατὰ τὸ εἰκὸς χαριζόμενοι.

α'. Τοῦτο καὶ ἄρτι τῇ βασιλείᾳ μου πάρεστιν ἰδεῖν ἐκτελούμενον, ὥρουμένῃ τοῖς ἐν τῷ ὄρει Σινᾷ τιμὴν τὴν ὑπέρτιμον· τοῦτο μὲν δι' ἱκετείαν, ἣν ἐποιήσατο πρός με ὁ Πτολεμαΐδος μητροπολίτης, ὁ ἱερώτατος καὶ ὑπέρτιμος· οὐ γὰρ ἔκρινα ὅλως ἄξιον μὴ πειθηνίους τούτῳ δοῦναι τὰς ἀκοάς, εὔλογα αἰτουμένῳ καὶ ἃ μὴ τετελεσμένα τῷ δικαίῳ τὴν ζημίαν προεξένησε· τοῦτο δὲ καὶ [διὰ] τὸ ἄλλως ἡγεῖσθαι τὸ τοιοῦτον ὄρος αἰδέσιμον, καὶ τιμῆς ἁπάσης ἐπαπολαύειν δίκαιον ὄν, καὶ νομίζειν μᾶλλον τιμᾶσθαι τὴν βασιλείαν μου ἐκ τῆς πρὸς τοῦτο τιμῆς, ἐπεὶ καὶ δοξάζειν οἶδε Θεὸς τοὺς τοῦτον δοξάζοντας. Ὄρος γὰρ τοῦτο ὑπερηρμένον τῶν καθ' ἡμᾶς, ὄρος θεῖον, κατὰ τὸν Ἀββακοὺμ, ὄρος καὶ κατάσκιον ταῖς τῶν ἀρετῶν ἐργασίαις καὶ ἀρεταῖς παντοίαις κατάκοσμον· εἰ δὲ καὶ ἁγιάσματος τόπον καλέσαι τις βούλεται καὶ οἶκον τοῦ θείου Ἰακώβ, προσφυὲς μὲν τὸ πρᾶγμα καὶ τῆς ἀληθείας ἄκρως ἐχόμενον. Κἂν τις θεωρεῖν τρανότερον, πλήρης ὁ θεῖος οἶκος οὗτος δόξης πολλῆς· πλὴν ἔσται κἀν τοῖς ἐσχάτοις τούτοις καιροῖς μέρος δόξης ἀπονενεμημένον τούτῳ παρὰ τῆς βασιλείας μου· οὕτω καὶ ἦν εἶχε πάλαι ἰδοι τις ἂν ἐπὶ τὸ μεῖζον κατὰ τὸν προφήτην προκόπτουσαν. Ταῦτα τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα βούλεται· τιμᾷ γὰρ ἡ βασιλεία μου τὸν κατὰ καιροὺς τῶν ἐν τῷ Σινᾷ προστησόμενον τῶν ὑπερτίμων τῷ ἀξιώματι, καὶ διορίζεται συναριθμεῖσθαι τρίτον τοῖς οὕτω τετιμημένοις ἐν ἅπασι, καὶ συντιμᾶσθαι ἐν ταῖς προόδοις, καθέδραις, στάσεσί τε καὶ συνελεύσεσιν· ἀμφιέννυσθαι δὲ καὶ ἄμφια, ὁποῖα καὶ τῶν ἀρχιερέων ὁπόσοι τὴν τοιαύτην τιμὴν ἐκ τῶν ἔκαθεν χρόνων καὶ νῦν ἀπέλαβον, τἄλλα τε πάντα, ὅσα τούτοις καὶ τούτῳ προσέσται, κατὰ μηδὲν ἐλαττούμενα. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐγεγόνει καὶ ὁ παρὼν ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου κατὰ μῆνα Ἰούλιον ἰνδικτιῶνος ι'. Εἶχε δὲ καὶ διὰ ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς θείας καὶ βασιλικῆς χειρός.

X. *Imp. Michaelis Palæologi aurea bulla de possessionibus monasterii Macrinitissæ.* (1) (A. 1272.)

Χρυσόβουλλος λόγος ὁ πρῶτος, τῆς βασιλικῆς δεῖγμα φιλοτιμίας.

Ἡ ἐκ Θεοῦ δὲ ἡμετέρα βασιλεία περὶ τὰς αἰτήσεις ἀεὶ τῶν ὑπηκόων εὐμενέστερον βλέπουσα, οὐδὲ τοῖς εὖ ἔχουσι γένους τὴν ἱκεσίαν ἔχει παραβλέπειν ἀτέλεστον, καὶ μᾶλλον ὅσοι τῆς περὶ τὴν ἡμετέραν βασιλείαν εὐνοίας ἅμα καὶ πίστεως ἠρτηνται, ὃ δὴ τὰ καὶ περὶ πλείστου γίνεται βασιλεῖ καὶ βασιλέως εὐμένειαν ἐφελκύσασθαι. Εἰ δέ γε καὶ θεοφιλὴς αὐτοῖς ὁ σκοπὸς καὶ τὰ τῆς ἱκεσίας τούτοις πρὸς θείαν μονὴν ἀποτείνεται, ἐν ᾗ θείων καὶ ἱερῶν ἀνδρῶν ἐμπολιτεύεται σύλλογος, ἐργάται παντὸς τοῦ ἀγαθοῦ καὶ διὰ βίου τὴν τραχεῖαν τῆς ἀρετῆς φιλοπόνως αὔλακα τέμνοντες, πῶς οὐκ ἂν παρευθὺς καὶ τὰς τῆς ἡμετέρας βασιλείας πειθηνίας λάβοιεν ἀκοὰς, ὁπηνίκα δι' ἑνὸς τούτου τρόπου καὶ τοῖς ἀγαθοῖς τῶν ὑπὸ χεῖρα παρεχόμεθα χάριν καὶ διὰ τούτων καὶ Θεὸν θεραπεύομεν;

α'. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου Κομνηνὸς κῦρος Νικόλαος ὁ Μαλιασηνὸς παρεκλήτευσε τὴν βασιλείαν μου, ὡς ἂν ἀπολυθείη τούτῳ χρυσόβουλλος λόγος αὐτῆς ἐπὶ τοῖς κτήμασι τῇ γονικόθεν διαφερούσης αὐτῷ σεβασμίᾳ πατριαρχικῆς μονῆς τῆς ἐπικεκλημένης τῆς Μακρινιτίσσης, τῆς ἐπ' ὀνόματι τιμωμένης τῆς ὑπεράγνου μου Θεομήτορος τῆς ὀξείας ἐπισκέψεως καὶ περὶ τὸ ὄρος τοῦ Δρόγγου διακειμένης, ἃ καὶ εἰσι ταῦτα, ἦγουν εἴ τι κέκτηται ἡ τοιαύτη μονὴ ἐν τῇ χώρᾳ τῆς Δημητριάδος διά τε ἀμπελώνων, χωραφίων, γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς, μυλικῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτοῖς ἀνθρώπων· καὶ τὸν ἅγιον Ὀνούφριον· ἐρημοτόπιον τὸ ἐπιλεγόμενον τῆς Καλίτζας· χωρίον ἡ Κρυποῦς μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ καὶ τῶν δύο μονοξύλων αὐτοῦ καὶ τῶν ἁλιέων, χωραφίων, ἀμπελίων καὶ τῆς νεμομένης παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς ἕως τῆς Ἀειδαροράχης· χωρίον ἡ Καπραΐνα μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ· μετόχιον ὁ Ἅγιος Δημήτριος τὸ διακείμενον πλησίον τῆς Μεγάλης μετὰ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτῷ ἀνθρώπων καὶ ἀροσίμου ἁπάσης γῆς αὐτοῦ· μετόχιον τὸ ἐπονομαζόμενον τοῦ κυροῦ Ἰλαρίωνος τὸ διακείμενον ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Ἀλμυροῦ μετὰ τῶν ἀμπελώνων καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ· τὰ περιελθόντα τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἐξ ἀγορασίας ἀμπέλια ἐν τῷ τόπῳ τοῦ Μορίβορι· τὰ ἀπὸ προσενέξεώς τινων φιλοχρίστων ἀνδρῶν περιελθόντα τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἀμπέλια ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ τοῦ Ἀλμυροῦ· τὸ ἐν τῷ ὄρει τῆς Ζαγορᾶς ἀγρίδιον τῆς Κυρακαλῆς μετὰ τῶν ἐκεῖσε προσκαθημένων καὶ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ· μετόχιον τὸ ἐπιλεγόμενον ἡ Ῥάσουσα· πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ ἡ ἐκεῖσε ἀπερριμένη μονὴ τοῦ τιμίου Προδρόμου· ἃ δὴ κτήματα ἐκπαλαι καὶ μέχρι τῆς σήμερον εὑρίσκεται ἡ τοιαύτη μονὴ νεμομένη τε καὶ κατέχουσα·

β'. Ἡ βασιλεία μου εὐμενῶς τὴν τούτου προσηκαμένη παράκλησιν, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς ἐπορίγει τῇ τοιαύτῃ μονῇ, δι' οὗ καὶ διορίζεται, ἵνα τὰ δηλωθέντα τῆς τοιαύτης μονῆς κτήματα, ἦγουν εἴ τι κέκτηται ἡ τοιαύτη μονὴ ἐν τῇ χώρᾳ τῆς Δημητριάδος διά τε ἀμπελώνων, χωραφίων, γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς, μυλικῶν ἐργαστηρίων καὶ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτοῖς ἀνθρώπων· καὶ τὸν Ἅγιον Ὀνούφριον· ἐρημοτόπιον τὸ ἐπιλεγόμενον τῆς Καλίτζας· χωρίον τὴν Κρυποῦς μετὰ

(1) Pasini *Catalog. Codd. Taurin.* I, p. 519.

πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ καὶ τῶν δύο μονοξύλων αὐτοῦ καὶ τῶν ἁλιέων, χωραφίων, ἀμπελίων καὶ τῆς νεμομένης παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς ἕως τῆς Ἀειδαροράχης· χωρίον τὴν Καπραίναν, μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ· μετόχιον τὸν Ἅγιον Δημήτριον τὸ διακείμενον πλησίον τῆς Μεγάλης μετὰ τῶν προσκαθημένων ἐν αὐτῷ ἀνθρώπων καὶ ἀροσίμου ἁπάσης γῆς αὐτοῦ· μετόχιον τὸ ἐπονομαζόμενον τοῦ κυροῦ Ἱλαρίωνος τὸ διακείμενον ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Ἀλμυροῦ μετὰ τῶν ἀμπελώνων καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ· τὰ περιελθόντα τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἐξ ἀγορασίας ἀμπέλια ἐν τῷ τόπῳ τοῦ Μορίβορι· τὰ ἀπὸ προσενέξεώς τινων φιλοχρίστων ἀνδρῶν περιελθόντα τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἀμπέλια ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ τοῦ Ἀλμυροῦ· τὸ ἐν τῷ ὄρει τῆς Ζαγορᾶς ἀγρίδιον τῆς Κυρακαλῆς μετὰ τῶν ἐκεῖσε προσκαθημένων καὶ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ· μετόχιον τὸ ἐπιλεγόμενον τὴν Ῥάσουσαν· πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὴν ἐκεῖσε ἀπερριμένην μονὴν τοῦ τιμίου Προδρόμου· τὰ τοιαῦτα πάντα, ἅπερ ἔκπαλαι καὶ μέχρι τῆς σήμερον εὑρίσκεται ἡ τοιαύτη μονὴ νεμομένη τε καὶ κατέχουσα, κατέχῃ καὶ νέμηται ταῦτα ἡ τοιαύτη μονὴ καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἀναφαιρέτως, ἀναποσπάστως, ἀνενοχλήτως τε καὶ ἀδιασείστως κατὰ τὴν περίληψιν τῶν προσόντων αὐτῇ ἐπὶ τούτοις δικαιωμάτων, καὶ ἀνώτερα πάσης καὶ παντοίας δημοσιακῆς ἐπηρείας καὶ συζητήσεως, ἄνευ μέντοι γε τῶν δύο τούτων κεφαλαίων, τῆς τε καστροκτισίας καὶ κατεργοκτισίας· ταῦτα γὰρ ὡς κοινωφελῆ καὶ παρὰ τῶν τοιούτων τῆς μονῆς κτημάτων ἀπαιτηθήσονται.

Τῇ ἐμφανείᾳ τοίνυν τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου καθέξει τὰ τοιαῦτα κτήματα ἡ τοιαύτη μονὴ καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἀναφαίρετα, ἀναπόσπαστα, ἀνενόχλητα, ἀδιάσειστα καὶ ἀνεπηρέαστα χωρὶς τῶν διαληφθέντων δύο κεφαλαίων, καθὼς ἔκπαλαι καὶ μέχρι τῆς σήμερον εὑρίσκεται ταῦτα νεμομένη τε καὶ κατέχουσα μετὰ τῶν δικαίων αὐτῶν· ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐγεγόνει τῇ διαληφθείσῃ σεβασμίᾳ πατριαρχικῇ μονῇ, τῇ ἐπικεκλημένῃ τῆς Μακρινιτίσσης καὶ ἐπ' ὀνόματι τιμωμένῃ τῆς ὑπεράγνου μου Θεομήτορος τῆς ὀξείας ἐπισκέψεως καὶ περὶ τὸ ὄρος τοῦ Δρόγγου διακειμένῃ, τῇ γονικόθεν διαφερούσῃ τῷ οἰκείῳ τῆς βασιλείας μου Κομνηνῷ κυρῷ Νικολάῳ τῷ Μαλιασηνῷ, καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Μάϊον τῆς νῦν τρεχούσης ιε' ἰνδ. τοῦ ,ϛψπ' ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς [καὶ] τὸ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

XI. *Imp. Michaelis Palæologi rescriptum, quo Theodorus Scutariota metropolita Cyzici hypertimi dignitate condecoratur.* (a) (Inter 1275-1282.)

Πρόσταγμα πρὸς τὸν Κυζίκου μητροπολίτην.

Ἡ βασιλεία μου πρὸς τὴν πρώην εὔκλειαν πρὸς τὰς χρυσᾶς ἐκείνας ἔννας καὶ εὐημερίας τάς τε πόλεις καὶ χώρας καὶ τὰς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας ἐπαναγαγεῖν ἐθέλουσα καὶ ἀναβιοῦν τὰ τῷ μακρῷ χρόνῳ γηράσαντα, καὶ εἰς ζῆλον τῶν προβεβασιλευκότων τῆς Ῥωμανίας ἀγαθῶν βασιλέων καὶ μεγαλουργῶν ἀνατρέχουσα, καὶ τὰ ἐκείνων ἔργα μεγαλουργὰ ἅμα δὲ καὶ θεῖα καὶ ἔνσεμνα ἐπειγομένη ἀνανεοῦν, καὶ τὰ ἀπονενεμημένα ἀνέκαθεν τοῖς ἀρχιερεῦσι τῆς λαμπρᾶς τῆς Κυζίκου πόλεως ἐπίσημα τῷ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου ἐχαρίσατο, τὸ κεκτῆσθαι τοῦτον δηλονότι τὸ ἐμπρέπον ὑπέρτιμον τοῖς θεσπεσίοις ἀρχιερεῦσί τε καὶ [μητροπολίταις] ἀξίωμα, καὶ τὸ σάκκον καὶ πολυσταύριον ἐν ταῖς θείαις μυσταγωγίαις τοῦτον ἀμπίσχεσθαι, καὶ λαμπαδοῦχον προτρέχειν αὐτοῦ ἀνὰ πᾶσαν τὴν αὐτῆς ἐνορίαν. Ἐφ' ᾧ καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου, ὑπέρτιμον λέγεσθαι καὶ ὀνομάζεσθαι τὸν διαληφθέντα μητροπολίτην Κυζίκου, καὶ πᾶν τὸ ἀνέκαθεν προσαρμόσαν τῷ τοιούτῳ ἀξιώματι σέμνωμα ἔχειν κατὰ τὴν ἐπὶ τούτῳ συνήθειαν· ἐνδιδύσκεσθαι δὲ τοῦτον καὶ σάκκον καὶ πολυσταύριον ἐν ταῖς θείαις καὶ ἱεραῖς μυσταγωγίαις, καὶ λαμπάδα φαίνουσαν ἔμπροσθεν τούτου προάγεσθαι [ἀνὰ] πᾶσαν τὴν ἐνορίαν. Φῶς γὰρ εἶναι τοῦ κόσμου τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, Χριστὸς ἀπεφήνατο· φαίνει δὲ καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ, ὁ ἠγαπημένος αὐτῷ φησι μαθητής. Κατὰ τοὺς κυριακοὺς οὖν μαθητὰς καὶ τοὺς ὑπὸ τὴν ὑπήκοον τῆς βασιλείας μου πᾶσαν γῆν ἀρχιερεῖς πεφωτισμένους εἶναι θέλουσα, καὶ ἐν τῷ σκότει τοῦ βίου τούτου παμφαέστατα διὰ τῆς ἀρετῆς αὐτῶν φαίνειν βουλομένη (ὡς ἀπὸ μιᾶς γάρ τινος οὐρανομήκους κλίμακος τῶν ὑπηρετῶν τοῦ Λόγου καὶ μαθητῶν τὸ μέγα τῆς ἀρχιερωσύνης χρῆμα καὶ πρᾶγμα καὶ ἐς αὐτοὺς καταβέβηκεν), εἰκότως καὶ φῶς τοῦ ἱερωτάτου αὐτοῦ μητροπολίτου Κυζίκου προπορεύεσθαι κέκρικε, καὶ τὰ ἄλλα δὲ ἐπίσημα αὐτῷ ἐδωρήσατο διὰ τῆς παρούσης αὐτῆς προστάξεως· ἥτις καὶ γεγονυῖα ἐπεδόθη αὐτῷ, ὀφείλουσα ἐπιγνωσθῆναι καὶ τοῖς τοῦ ἱεροῦ χαρτοφύλακος χαρτίοις τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Εἶχε τό· Μηνὶ καὶ ἰνδικτιῶνος, δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς χειρός.

XII. *Imp. Michaelis Palæologi decretum in gratiam monasterii Novæ Petræ* (b).

Τοῦ αὐτοῦ θεοστεφοῦς βασιλέως πρόσταγμα τὸ δεύτερον.

Ἐπεὶ ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου Κομνηνὸς κῦρος Νικόλαος ὁ Μαλιασηνὸς ἐδεήθη τῆς βασιλείας μου, ὁρισμοῦ ταύτης τυχεῖν τὴν ἐν τῷ ὄρει τῆς Δρεανούβεως διακειμένην σεβασμίαν πατριαρχικὴν γυναικείαν μονὴν, τὴν ἐκ βάθρων ἀνεγερθεῖσαν παρὰ τῆς ἀνεψιᾶς τῆς βασιλείας μου, Κομνηνῆς κυρᾶς Ἄννης Παλαιολογίνης τῆς συζύγου αὐτοῦ, τὴν καὶ ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου τιμωμένην Προδρόμου καὶ Νέαν Πέτραν ἐπικεκλημένην, διοριζομένου διατηρεῖσθαι τὴν τοιαύτην μονὴν ἀδιάσειστόν τε καὶ ἀνενόχλητον ἐπί τε τοῖς προσοῦσι ταύτῃ δυσὶ μετοχίοις αὐτῆς,

(a) Pasini Catal.

(b) Pasini ibid.

τοῖς ἀνιδρυμένοις ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπερενδόξου μοῦ τε Θεομήτορος τῷ τῆς Πορταρέας ἐπιλεγομένῳ καὶ τῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῷ ἐπικεκλημένῳ τοῦ Παλιρεοπάτου, μετὰ καὶ τῆς ἀνέκαθεν νομῆς αὐτῶν καὶ διακρατήσεως, καὶ ἐπὶ τοῖς λοιποῖς ἀκινήτοις ταύτης, ἧγουν ἀμπελίοις, χωραφίοις καὶ ἀλλοίοις δικαίοις αὐτῆς κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων αὐτῇ ἐγγράφων δικαιωμάτων, τῶν τε ἀρχιερατικῶν ἐκδοτηρίων γραμμάτων τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Δημητριάδος καὶ τοῦ ἐπὶ τούτοις γεγονότος πατριαρχικοῦ ὑπομνήματος, καὶ μὴ εὑρίσκειν παρά τινος τὸν τυχόντα διασεισμὸν ἢ τὴν οἱανδήτινα ὄχλησιν ἐπ' αὐτοῖς·

α'. Ἡ βασιλεία μου τῆς τούτου δεήσεως ἐπακούσασα τὸν παρόντα ὁρισμὸν αὐτῆς ἐπορέγει τῇ τοιαύτῃ μονῇ, δι' οὗ καὶ διορίζεται τὸ στέργον ἔχειν καὶ ἀμετάτρεπτον τὰ προσόντα τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἔγγραφα δικαιώματα, τά τε ἀρχιερατικὰ δικαιωτήρια γράμματα τοῦ δηλωθέντος θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Δημητριάδος καὶ τὸ ἐπὶ τούτοις γεγονὸς πατριαρχικὸν ὑπόμνημα, ὥστε κατέχεσθαι παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς τὰ διαληφθέντα δύο ταύτης μετόχια μετὰ καὶ τῆς ἀνέκαθεν νομῆς αὐτῶν καὶ διακρατήσεως, τά τε ἀμπέλια καὶ χωράφια ταύτης καὶ τὰ ἀλλοῖα αὐτῆς δίκαια, ἐλευθέρως πάντη, ἀνενοχλήτως τε καὶ ἀναποσπάστως κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν τοιούτων δικαιωμάτων αὐτῆς, καὶ μὴ εὑρίσκειν ταύτην παρά τινος τὸν τυχόντα διασεισμὸν ἢ τὴν οἱανδήτινα ὄχλησιν ἐπὶ τούτοις, ἀλλὰ διατηρεῖσθαι ἀδιάσειστόν τε καὶ ἀνενόχλητον τῇ ἐμφανείᾳ τῆς παρούσης προστάξεως τῆς βασιλείας μου, τῆς καὶ ὀφειλούσης προσεῖναι τῇ τοιαύτῃ μονῇ δι' ἀσφάλειαν.

XIII. ***Imp. Michaelis Palæologi aurea bulla, qua monasterium Salvatoris Christi Latomi, quod Thessalonicæ est, Comneno Joasaph Maliaseno conceditur : et de conjunctione inter monasterium Macrinitissæ et Novæ Petræ.***(c)

Χρυσόβουλλος λόγος τρίτος.

Δύναταί τι παρὰ βασιλεῖ καὶ ὁ τῆς σωματικῆς εὐγενείας λόγος, εἴ τις τῆς βασιλικῆς ἐξαρτώμενος γνησιότητος ἐκ τῆς σχέσεως τὴν φύσιν παρίστησι καὶ ἀνύσιμα τὰ κατὰ σκοπὸν τίθησιν αὐτὸ δὴ τοῦτο προβαλλόμενος εἰς καταδυσώπησιν· πολλῷ δὲ μᾶλλον εἴ τις τὴν ἐν τῇ ψυχῇ διάθεσιν δείκνυσιν ἔκ τε δὴ τοῦ τρόπου καὶ τοῦ τὴν φροντίδα πᾶσαν ἐξαναλίσκειν περὶ τὰ θεῖά τε καὶ θεάρεστα καὶ τὸ χάριν ἔχειν ἐκεῖθεν εἰς ψυχικὴν συντείνουσαν τὴν ὠφέλειαν· εἰ δ' ἄμφω τινὶ συνδεδραμηκότα, τὸ μὲν ἐπιφαινόμενον ἐκ τῶν ἔξωθεν καὶ σωματικῶν, τὸ δ' ἐκ τῶν ἔνδοθεν καὶ κατὰ Θεὸν, εἰς μὲν τὸν τῆς παρακλήσεως συμπροταθεῖν λόγον, τὸ δὲ τῆς αἰτήσεως εὔλογον ἐκ τῆς χρηστότητος τοῦ τρόπου γινώσκοιτο, ῥᾷον ἂν ἡ λόγος τὸ ἐξαιτούμενον ἀνυσθήσεται. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτω γνώμης τετύχηκεν, αὐτοῖς δὲ τοῖς πράγμασιν ὁ τῆς ἀληθείας λόγος ἐπιγνωσθήσεται.

α'. Ὁ γάρ τοι περιπόθητος ἀνεψιὸς τῆς βασιλείας μου τιμιώτατος ἐν μοναχοῖς Κομνηνὸς κῦρος Ἰωάσαφ ὁ Μαλιασηνὸς, τυγχάνων ἐκ γένους προσήκων τῇ βασιλείᾳ μου, καὶ μηδαμῇ λειπόμενος τῶν ἄλλων ταῖς πρὸς τὸ καλὸν διασκέψεσι τὸ πλεῖον φέρει ταῖς ἐν περιστατικαῖς καὶ ἀνάγκαις χρείαις καρτερίαις ὑπὲρ τοῦ οἰκείου γένους κατὰ καιροὺς καὶ τοῦ τῆς ψυχῆς φρονήματος γενναιότησιν, ὡς ἐκ τούτου καὶ ζῆλον μὲν ἐμφαίνειν ὑπὲρ τῶν ἐκ γένους ὁμοφύλων αὐτῷ, ὅσον ἂν προσῆκον εἴη τῷ τοιούτῳ τυγχάνοντι, οὐδὲν δὲ ἧττον καὶ τῆς εὐνοίκης πρὸς τὴν ἡμετέραν βασιλείαν ἀκραιφνοῦς διαθέσεως, καὶ μὴ τὸ τῆς εὐγενείας τίμιον καὶ σεμνὸν ταπεινοῦν ἐξ αὐτῶν ἔργων, ἀλλ' εἰς ἅπαν ταύτην συνιστᾷν ἐκ τῆς ἀναλόγου τούτων καὶ ἰσορρόποῦς ἐπιδείξεως. Ὅτι δὲ καὶ ὑπὲρ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ σωτηριώδους ἔργου μελέτην ἀεὶ ποιούμενος οὐ διαλείπει μὴ παντὶ τρόπῳ καὶ παντοίαις ἔργων ἰδέαις ἐκκαλύπτειν τὴν τῆς ψυχῆς ἐγκρυπτομένην ἐν τούτῳ κατάστασιν, πολλὰ μὲν δὴ καὶ ἄλλα τὰ περὶ τούτου δῆλον ποιεῖ, τὸ δὲ τῆς αἰτήσεως νυνὶ προβαλλόμενον σαφὲς πάντως καὶ πρόδηλον γνώρισμα τῆς πρὸς τὸ ἀγαθὸν θεαρέστου τούτου γνώμης καὶ προαιρέσεως. Ἐπειδὴ γὰρ καὶ πρὶν ἀμφιέσασθαι τὸ μοναχικὸν (ταυτὸν δ' εἰπεῖν καὶ ἀγγελικὸν) σχῆμα ἐν τούτῳ καταστάσεως ἐπὶ τῶν ἔργων ἦν, καὶ οὐ τοσοῦτον τοῖς ἐν κόσμῳ χαριζόμενος ἦν ὅσον τοῖς θειοτέροις ἀεὶ προστιθέμενος, ὥστε καὶ τὰς ἐπὶ σταυροπηγίῳ πατριαρχικῷ ἀνεγηγερμένας δύο τούτου μονὰς (τήν τε διαφέρουσαν αὐτῷ γονικόθεν περὶ τὸ ὄρος τῶν Δρόγγων διακειμένην καὶ τιμωμένην εἰς ὄνομα τῆς ὑπεράγνου μου Θεομήτορος τῆς ἐπικεκλημένης Μακρινιτίσσης καὶ ὀξείας ἐπισκέψεως, καὶ τὴν παρ' αὐτοῦ τε καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ, τῆς περιποθήτου ἀνεψιᾶς τῆς βασιλείας μου Κομνηνῆς κυρᾶς Ἀνθούσης Μαλιασηνῆς τῆς Παλαιολογίνης, ἐξ αὐτῶν βάθρων ἀνοικοδομηθεῖσαν καὶ διακειμένην ἐπάνω τοῦ ὄρους τῆς Δρυανουδαίνης, τὴν καὶ ἐπ' ὀνόματι τιμωμένην τοῦ τιμίου μου Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας) ἔτι τοῖς κοσμικοῖς συνὼν ἐπὶ μᾶλλον συνιστῶν ἦν καὶ προάγων ἐπὶ τὸ βέλτιον· καὶ νῦν δ' ὁπηνίκα κατέστη καὶ ἐπ' αὐτοῦ δὴ τοῦ πράγματος καὶ τῶν μαλακῶν ἐκείνων ἱματίων καὶ τῶν διαφόρων καὶ ποικίλων σχηματισμῶν ἀντιπερίεθετο τὸ βραχὺ τοῦ κατὰ Θεὸν βίου τριβώνιον, τῆς θεοφιλοῦς ταύτης ἐργασίας ἁπλῶς ἐξεχόμενος πάντα λέγειν καὶ πράττειν ἐπὶ τῇ ψυχῇ προεστήσατο, [καὶ] οὐδὲν ἕτερον τὴν ἡμετέραν βασιλείαν ἐξαιτησάμενος εἵλετο, ἢ ὅπερ τῷ ἀκοπῷ συνεβάλετο καὶ τῷ προτέρῳ τούτῳ τρόπῳ συνήνεγκε. Τὸ δὲ τῆς παρακλήσεως, ὡς ἂν δωρήσηται αὐτῷ ἡ βασιλεία μου τὴν ἐντὸς τῆς μεγαλοπόλεως Θεσσαλονίκης σεβασμίαν μονὴν τοῦ Σωτῆρός μου Χριστοῦ τὴν τοῦ Λατόμου μετὰ τῶν προσόντων ταύτῃ δικαίων καὶ πραγμάτων, ἅπερ εὑρίσκεται κατέχουσα νῦν ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐκτὸς, διά τε χωραφίων, ἀμπελώνων, μυλοστασίων καὶ ἐνοικιακῶν, καὶ ἔχωσι ταύτην αἱ διαληφθεῖσαι τούτου δύο μοναὶ εἰς

(c) Pasini ibid.

δοχεῖον ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὰ ἑξῆς ἀναφαιρέτως πάντη καὶ ἀναποσπάστως εἰς διηνέκειαν.

β'. Ἡ γοῦν βασιλεία μου χαριζομένη τοῦτο μὲν τῇ προσούσῃ τούτῳ πρὸς αὐτὴν γνησιότητι καὶ τῇ εὐγενείᾳ τοῦ σώματος, τοῦτο δὲ καὶ τὸ καρτερικὸν αὐτοῦ καὶ γενναῖον ὑπὲρ τοῦ τῶν Ῥωμαίων γένους ἐν τοῖς περιστατικοῖς τῶν καιρῶν ἀνταμειβομένη, προσέτι γε μὴν δεξιουμένη καὶ τὸ τῆς αἰτήσεως εὔλογον ὡς θεοφιλὲς ἀγαθαῖς συμπληρώσεσι, τὴν κατὰ τὴν Θεσσαλονίκην τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν τοῦ Σωτῆρός μου Χριστοῦ τοῦ Λατόμου δωρεῖται τῷ τοιούτῳ περιποθήτῳ ἀνεψιῷ αὐτῆς τῷ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς Κομνηνῷ κυρῷ Ἰωάσαφ τῷ Μαλιασηνῷ, καὶ θεσπίζει καὶ διορίζεται διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς, ἵνα αἱ διειλημμέναι τούτου δύο μοναὶ ἔχωσι τὴν τοιαύτην μονὴν ἡνωμένην μετ' αὐτῶν, καὶ ἔχωσιν αὐτὴν ὡς δοχεῖον εἰς τὸ διηνεκὲς ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἀναποσπάστως, ἀναφαιρέτως καὶ ἀδιαιρέτως μετὰ τῶν ἀρτίως εὑρισκομένων ταύτῃ δικαίων καὶ πραγμάτων καὶ κατεχομένων παρ' αὐτῆς διά τε χωραφίων, ἀμπελώνων, μυλοστασίων, ἐνοικιακῶν καὶ τῶν ἑτέρων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης· καὶ μὴ εὑρίσκωσιν αἱ τοιαῦται μοναὶ παρά τινος τῶν ἁπάντων ἐπὶ τούτῳ ὀχλησίν τινα ἢ διασεισμὸν ἢ ἐμποδισμόν, ἀλλ' ἵνα διαμένῃ ἡ δηλωθεῖσα μονὴ τοῦ Σωτῆρός μου Χριστοῦ τοῦ Λατόμου εἰς δοχεῖον τῶν δηλωθεισῶν τούτου δύο μονῶν ἀναπόσπαστος πάντη καὶ ἀναφαίρετος καὶ ἀδιαίρετος εἰς διηνέκειαν τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου, ὃς δὴ καὶ ἐσεῖται πρὸς τὸ διαμένειν τὴν τοιαύτην μονὴν ἡνωμένην μετὰ τῶν ἀνωτέρω διειλημμένων δύο τούτου μονῶν ὥσπερ τι φρούριον ἀσφαλέστατον, ἀπείργον πάντη τὸν βουληθησόμενον ἀνατροπήν τινα ποιῆσαι κατά τι τῶν διωρισμένων καὶ τεθεσπισμένων τῇ βασιλείᾳ μου ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ μονῇ, καὶ διακωλύον ἅπαν ὀχληρὸν καὶ ἐπηρεαστικόν.

γ'. Ἔτι ἐπικυροῖ ἡ βασιλεία μου διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς καὶ τοὺς προγεγονότας τῷ τοιούτῳ περιποθήτῳ ἀνεψιῷ αὐτῆς, τῷ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς Κομνηνῷ κυρῷ Ἰωάσαφ τῷ Μαλιασηνῷ, χρυσοβουλλίους λόγους τῆς βασιλείας μου κατὰ πᾶσαν αὐτῶν τὴν περίληψιν, ἄνευ μέντοι τῆς μιᾶς τῶν διειλημμένων μονῶν, δηλαδὴ τῆς διακειμένης ἐπάνω τοῦ ὄρους τῆς Δρυανουβαίνης τῆς τοῦ τιμίου μου Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας. Ἐπειδὴ γὰρ ἡ τοιαύτη μονή, γυναικεία οὖσα τὸ πρότερον, θελήσει τοῦ τοιούτου περιποθήτου ἀνεψιοῦ τῆς βασιλείας μου, Κομνηνοῦ κυροῦ Ἰωάσαφ τοῦ Μαλιασηνοῦ, καὶ αὐτῆς δὲ τῆς συζύγου αὐτοῦ τῆς περιποθήτου ἀνεψιᾶς τῆς βασιλείας μου, τῆς τιμιωτάτης μοναχῆς Κομνηνῆς κυρᾶς Ἀνθούσης Μαλιασηνῆς τῆς Παλαιολογίνης, ἥτις καὶ τὴν τοιαύτην μονὴν ἐκ βάθρων ἀνήγειρε καὶ συνέστησεν, ἀποκατέστη νῦν εἰς ἀνδρῴαν μονήν, ὀφείλει ἔχειν τὸ στέργον καὶ ἐπὶ τούτῳ καὶ βέβαιον, καθὼς ἀμφότεροι διετάξαντο· ἐπεὶ δὲ ἀνέφερον καὶ ὅτι ἡ εἰς A τὴν Χάρμαιναν διακειμένη μονὴ τῆς ὑπεράγνου μου Θεομήτορος τῆς παναγίας ἀνετέθη εἰς μετόχιον παρὰ τοῦ ἱερομονάχου Θεοδοσίου δι' ἐγγράφου αὐτοῦ παραδόσεως, τοῦ καὶ συστησαμένου ταύτην πρὸς τὴν σεβασμίαν μονὴν τῆς ὑπεράγνου μου Θεομήτορος τῆς Μακρινιτίσσης καὶ ὀξείας ἐπισκέψεως μετὰ τῶν προσόντων ταύτῃ δικαίων καὶ πραγμάτων καὶ κατεχομένων παρ' αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν, ὀφείλει ἔχειν καὶ τοῦτο οὕτως καὶ διαμένειν ἀναποσπάστως καὶ ἀναφαιρέτως εἰς μετόχιον τῆς διαληφθείσης σεβασμίας μονῆς. Αἱ δὲ δηλωθεῖσαι δύο τούτου μοναί, ἥ τε τῆς ὑπεράγνου μου Θεομήτορος τῆς Μακρινιτίσσης καὶ ὀξείας ἐπισκέψεως καὶ ἡ τοῦ τιμίου μου Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας, αἱ καὶ γονικόθεν τούτοις διαφέρουσαι, οὐκ ὀφείλουσιν ἑτέρα ἑτέρας κατεξανίστασθαι, ἀλλὰ διατηρεῖσθαι ἑκάστη κατὰ πᾶσαν τὴν ἐν τοῖς κυρίοις μοναστηρίοις φυλασσομένην τάξιν τε καὶ κατάστασιν, καὶ κατέχειν τὰ προσαρμόσαντα ἑκάστῃ ἀνὰ μέρος κτήματά τε καὶ μετόχια, καὶ μηδέποτε πειραθῆναι τὴν ἑτέραν ὑπαγαγεῖν εἰς μετόχιον καὶ ποιῆσαι ὑφ' ἑαυτήν, ἀλλὰ διαμένειν ἀνὰ μέρος καὶ καθ' αὐτάς, καθὼς οὗτοι καθ' ὃ κτήτορες καὶ διεσκέψαντο καὶ διετάξαντο. Ὀφείλει δὲ καὶ ὁ υἱὸς αὐτῶν, ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου Κομνηνὸς κῦρος Ἰωάννης Παλαιολόγος ὁ Μαλιασηνός, μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτῶν εἶναί τε καὶ λογίζεσθαι (*d*) ..

B

C

D

XIV. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de immunitate habitatorum Monembasiæ.* (*e*) (A. 1284.)

Χρυσόβουλλον τῆς χώρας Μονεμβασίας.

Οὐκ ἦν ἄρα καὶ τὴν τῆς Μονεμβασίας πόλιν τῶν ἐκ τοῦ χρόνου μεῖναι τὸ παράπαν ἀπείρατον, οὐδ' ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἑστάναι τῶν ἄλλων πάντων διξαμένων μεταβολὴν καὶ γευσαμένων· τῆς τούτου παλιντρόφου κινήσεως μέντοιγε οὐδὲ τῆς αὐτοῦ παντάπασιν ἔξω γεγένηται φύσεως, ἀλλ' ἅπτεται καὶ ταύτης ὡς καὶ πάντων μεταβολὴ χρόνοις πρότερον ἤδη συχνοῖς, καὶ κινεῖται πλὴν τὴν πρὸς τὰ χείρω κίνησιν ὡς μὴ ὤφελε. Λαμπρὰ γὰρ οὖσα τὸ πρὶν καὶ πολλοῖς εὐθηνουμένη τοῖς ἀγαθοῖς ὑπὸ τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα τῆς εὐδαιμονίας ἀπέλαυεν, ἀλλ' ὁ χρόνος ὥσπερ οὐκ ἐνεγκὼν τηρῆσαι τὴν ἐπιφάνειαν τῆς μὲν Ῥωμαίων ταύτην ἀποσπάσαι ἔγνω χειρὸς, δουλείας δὲ φέρων Ἰταλικῆς ζυγὸν αὐτῇ ἐπιτίθησιν· ἐντεῦθεν καὶ πᾶν ὁμοῦ τῆς πόλεως τὸ λαμπρὸν ἀποσβέννυσι, καὶ τὴν οὕπω πρώην καλλίστην ἐν πόλεσιν μετὰ βραχὺ πολλοῦ τοῦ αἴσχους ἐμπίπλησιν. Ἀλλ' οὐκ ἦν εἰς τέλος τοὺς αὐτῆς πολίτας οὕτω τῆς τῶν τρόπων χρηστότητος ἔχοντας, οὕτω συχνοῖς κεκοσμημένους τοῖς ἀγαθοῖς περιοφθῆναι παρὰ Θεοῦ καὶ τὴν ταλαιπωρίαν φέρειν ἐπὶ πάνυ μακρόν. Οὔκουν οὐδὲ θείας ἀμοιροῦσιν ἐπισκοπῆς, ἀλλ' ἐφορᾷ καὶ πάλιν ἴλεων ἐπ' αὐτοὺς ὁ πάντα ἐφορῶν ὀφθαλμὸς, καὶ τῆς μὲν ἀλλογενοῦς αὐτίκα δουλείας δέχονται τὴν ἀπαλλαγὴν, πρὸς δὲ τὴν πρὶν ἐκείνην εὐθὺς εὐδαιμονίαν ἀναχωροῦσι καὶ περιφάνειαν, ὑπὸ Ῥωμαίοις

(*d*) Reliqua deerant in codice.

(*e*) Ex codice Scorialensi Σ—1—12 edidit Miller *Cat. des Mss. grecs de l'Escurial.* (Paris 1848) p. 59.

αὐθις καὶ τῇ τούτων ἀρχῇ τελεῖν ὡς πρώην ἐπευτυχήσαντες. Ὅτε δὴ πρὸς ἄλλοις τῶν ἀγαθῶν (οὐδ' ὅσοις ῥᾴδιον ἀριθμεῖν) καὶ χρυσοβούλλου ἐπὶ τοῖσδε τυγχάνουσι παρὰ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως τοῦ αὐθέντου καὶ πατρὸς τῆς βασιλείας μου (*f*), τῷ τε δηλαδὴ ἐξουσίας πάσης καὶ ἐλευθερίας ἀπολαύειν αὐτοὺς καὶ πάντα τὰ προσόντα γονικόθεν αὐτοῖς ἀνώτερα κεκτῆσθαι τέλους καὶ βάρους ὁποιουδήτινος, καὶ τῷ κομμερκίου χάριν ἀκαταζητήτους τετηρῆσθαι παντάπασιν ἐφ' αἰσοῦν ἂν ποιεῖν ἐθέλωσι πραγματείαις ἐν τῇ εἰρημένῃ πόλει τῆς Μονεμβασίας.

α'. Ὅθεν ἐπειδὴ καὶ νῦν ὑπὲρ τούτων τυχεῖν ἐξητήσαντο καὶ χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου, εὐμενῶς τε ἄγαν καὶ ἑτοίμως τῇ τούτων αὐτῇ παρακλήσει συννεύσασα τὸν παρόντα ταύτης πρὸς αὐτοὺς ἐπιβραβεύει χρυσόβουλλον λόγον. Δι' οὗ προστάσσει καὶ διορίζεται, ἐπαπολαύειν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τοὺς οἰκήτορας τῆς τοιαύτης πόλεως Μονεμβασίας τῆς προσούσης αὐτοῖς μέχρι τοῦ νῦν τοιαύτης ἐξουσίας τε καὶ ἀνενοχλησίας· καὶ διατηρεῖσθαι μὲν τά τε γονικὰ καὶ ὑποστατικὰ αὐτῶν ἀδιάσειστα πάντη καὶ ἐλεύθερα καὶ παντὸς βάρους καὶ τέλους ἀνώτερα, ἅπερ εὑρίσκονται κεκτημένοι μετὰ τῆς τοιαύτης ἐλευθερίας μέχρι τῆς σήμερον· διαμένειν δὲ αὐτοὺς καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ κομμερκίου δόσεως ἀκαταζητήτους τε καὶ ἀνενοχλήτους παντάπασιν ἐφ' αἷς ἂν δηλονότι πριῶνται πραγματείαις ἐν τῇ τοιαύτῃ πόλει τῆς Μονεμβασίας. Βούλεται γὰρ ἡ βασιλεία μου τελείας ἀπολαύειν αὐτοὺς ἅπαντας τῆς ἐπὶ τούτοις ἐλευθερίας καὶ ἀνέσεως τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου, καὶ μὴ εὑρίσκειν ὑπὲρ τούτων τὴν οἱανδήτινα διενόχλησιν καὶ συζήτησιν. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ γεγονὼς καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου ἐπεχορηγήθη καὶ ἐπεβραβεύθη αὐτοῖς κατὰ μῆνα Αὔγουστον τῆς νῦν τρεχούσης ιβ' ἰνδ. τοῦ ,ς ἑπτακοσιοστοῦ ἐνενηκοστοῦ β' ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

XV. *Imp. Andronici senioris privilegium mercatoribus Hispanis concessum.* (*g*) (A. 1290.)

Ἐπεὶ οἱ ἔποικοι τῆς χώρας Παρτζαλόνας, τῆς Ῥαγούνας (*h*), τῆ Κατελονίας, τῆς Μαγιόρκας, τῆς Βαλεντζίας, τῆς Τουρτούζας καὶ τῶν ἑτέρων χωρῶν τοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς Ῥαγούνας καὶ Σικελίας ἐποιήσαντο ἀναφορὰν πρὸς τὴν βασιλείαν μου διὰ τοῦ ἐλθόντος· ἐνταῦθα εἰς Κωνσταντινούπολιν κουνσούλου τῶν Κατελάνων τοῦ συνετοῦ ἀνδρὸς τοῦ σὺρ Δαλμάην Σουνὴρ (*i*), ὡς θέλουσίν τινες ἐξ αὐτῶν καταλαμβάνειν εἰς τε τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰς ἑτέρας χώρας αὐτῆς καὶ ποιεῖσθαι πραγματείας ἐν αὐταῖς, ἐξητήσαντο δὲ καὶ παρεκλήτευσαν χορηγηθῆναι αὐτοῖς ὑπὲρ τούτου χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου, ὥστε ἔχειν τὴν ἐπὶ τοῦτο ἄδειαν καὶ ἔρχεσθαι ἀκωλύτως, γενέσθαι δὲ εἰς αὐτοὺς καὶ κυβέρνησίν (*j*) τινα εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κομμερκίου.

α'. Τὴν αἴτησιν καὶ παράκλησιν αὐτῶν προσηκαμένη ἡ βασιλεία μου τὸ παρὸν χρυσόβουλλον αὐτῆς ἀπολύει πρὸς αὐτούς, δι' οὗ καὶ διορίζεται ἔχειν ἐπ' ἀδείας τοὺς διαληφθέντας ἐποίκους τῆς εἰρημένης χώρας Παρτζαλόνας, τῆς Ῥαγούνας, τῆς Κατελονίας, τῆς Μαγιόρκας, τῆς Βαλεντζίας, τῆς Τουρτούζας καὶ τῶν περὶ ταύτας ἑτέρων χωρῶν τοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς Ῥαγούνας καὶ Σικελίας, ἐπιδημεῖν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις χώραις τῆς βασιλείας μου, ὁσάκις βούλονται καὶ ὅσοι ἐξ αὐτῶν προαιροῦνται τοῦτο, καὶ ποιεῖν ἐν αὐταῖς τὰς δοκούσας αὐτοῖς πραγματείας ἀνενοχλήτως καὶ ἀκαταδυναστεύτως, ἀποδιδόναι ὀφείλοντας χάριν κομμερκίου ὑπὲρ ἐμβολῆς εἰς τὸ ἑκατὸν ὑπέρπερον ὑπέρπερα τρία, καὶ ὑπὲρ ἐκβολῆς ὁμοίως ἕτερα ὑπέρπερι τρία, εἰς πλέον δὲ μὴ καθέλκεσθαι, συντηρεῖσθαι δὲ μᾶλλον ἀβλαβῶς ἔν τε τοῖς σώμασι καὶ τοῖς πράγμασιν αὐτῶν, καὶ μηδεμίαν ἄλλην ζημίαν ἢ καταδυναστείαν καὶ ἁρπαγὴν ὑφίστασθαι παρά τινος τῶν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου. Ἔτι γε μὴν καθὼς καὶ τὸ περὶ τούτου ἠτήσαντο, ἐὰν συμβῇ κινδυνεῦσαι κατὰ θάλατταν καράβιον αὐτῶν ἀπὸ κλύδωνος καὶ πεσεῖν εἰς ξηρὰν ἐν τῇ χώρᾳ τῆς βασιλείας μου, οὐχ ἑξουσιν ἐπ' ἀδείας οἱ ἔποικοι τῆς τοιαύτης χώρας ἢ ἕτεροί τινες διαρπάζειν καὶ ἀποκερδαίνειν τι ἀπὸ τοῦ περισωθέντος αὐτῶν πράγματος, ἀλλὰ διαφυλαχθήσεται τὸ τοιοῦτον πρᾶγμα αὐτῶν ἀκαινοτόμητον τῇ δυνάμει καὶ ἰσχύϊ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου. Τούτου γὰρ τῇ ἐμφανείᾳ διατηρηθήσονται μετὰ τὸ διδόναι τὸ ἀναγεγραμμένον κομμέρκιον ἀνενόχλητοι καὶ ἀζήμιοι, καὶ οὐχ ὑποστήσονται παρά τινος ἀδικίαν ἢ ζημίαν τινὰ ἢ ἐπήρειαν καὶ ἐπίθεσιν οἱανδήτινα.

Διὰ γὰρ τοῦτο ἐγεγόνει καὶ τὸ παρὸν χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου, καὶ ἐπεβραβεύθη καὶ ἐπεχορηγήθη τοῖς διαληφθεῖσιν ἐποίκοις τῆς Παρτζαλόνας, τῆς Ῥαγούνας, τῆς Κατελονίας, τῆς Μαγιόρκας, τῆς Βαλεντζίας, τῆς Τουρτούζας καὶ τῶν περὶ ταύτας ἑτέρων χωρῶν τοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς Ῥαγούνας καὶ Σικελίας, εἰς βεβαίωσιν καὶ διηνέκειαν καὶ ἀσφάλειαν.

XVI. *Imp. Andronici senioris aureæ bullæ de metropolibus Philadelphensi, Thessalonicensi et Litharorum* (*k*) (Circa 1292.)

(*f*) Id est Michael Palæologus. *Zach.*

(*g*) Hanc auream bullam præstitit Capmany, *Memorias hist. sobre Barcelona*, tom. II, (Madrid 1779) p. 467, ex originali in archivo Barcelonensi asservato; idem p. 367 versionem antiquam ejus edidit. Quod illam Andronico seniori et anno 1290 tribuit, ejus rei argumenta satis idonea habet tum titulos horum documentorum, tum historiam regum Arragoniæ. Zach.

(*h*) I. e. Aragonum, ut est in versione antiqua. Id.

(*i*) In eadem versione est : *Dalmatium Segneriam.* Id.

(*j*) Ibidem κυβέρνησις verbo *relaxationis* redditur. Id.

(*k*) Laudantur in Disp. thron. sub Andronico seniore facta in Co l. can. ed. Rhalli et Potli p 431. 434. Zach.

XVII. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de privilegiis metropolitæ Monembasiæ.* (*l*) (A. 1293.)

Χρυσόβουλλον παρὰ τοῦ γαληνοτάτου ἐν βασιλεῦσι καὶ ἀηττήτου Ἀνδρονίκου αὐτοκράτορος Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἁγιώτατον μητροπολίτην Μονεμβασίας καὶ τοὺς αὐτοῦ διαδόχους.

Κἂν εἰ μήπω πρότερον ἔφθη πλεῖστα δὴ παραπλήσια γενέσθαι βασιλεῦσί τε καὶ ἄλλοις, καὶ οὐχ ἧττον ἡμῖν, καὶ νομισθῆναι τοῦ λοιποῦ γίγνεσθαι, ἴσως ἂν ἴσως ἥ γε νῦν αὕτη παροῦσά τε καὶ προτεθειμένη τῇ βασιλείᾳ μου πρᾶξις ἐφεῦρε τὸν τοιούτου καλοῦ τύπον· ἀμέλει καὶ ἐφ' ἑαυτῇ κείμενον ἂν, μᾶλλον ἐρεῖν δι' ἑαυτῆς ἐκαίνισε πάντως, ἀρχὴν οὕτω λαβόντα καλλίστην πρὸς τὸν ἑξῆς ἔπειτα χρόνον ἐνεργῆ δείκνυσθαι· οὕτω πολὺ πάντοθεν ἔχει τὸ πεῖθον αὕτη καὶ καταναγκάζειν εὔλογον. Τὸ γὰρ δὴ κατὰ τὴν Πελοπόννησον περιώνυμον ἄστυ Μονεμβασίας ἐστὶ μὲν ὡς ἀληθῶς τῶν κατ' αὐτὴν δὴ πάντων μακρῷ προέχον, καὶ τὰ πρῶτα δὴ σαφῶς· ἁπάντων φερόμενον, ὡς μηδένα μηδενὶ τῶν ταύτῃ γε ἄλλων λείπεσθαι ξυγχωρεῖν· νέον μὲν ἐπιεικῶς ὄνομα καὶ κλέος, καὶ οὐ πόῤῥωθεν τῶν ὄπισθεν χρόνων ἥκον, μυρίας δὲ ὅμως καὶ παμμήκεις τὰς εὐφημίας καὶ πανταχοῦ πομπεῦον, ὡς εἴ τι καὶ ἄλλο τῶν ἐπιφανῶν καὶ περιδόξων ἀκούειν, οὐκ ἐπὶ μόνης τῆς βασιλικῆς ἡγεμονίας τῆς ἡμετέρας, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν τῆς ἀλλοτρίας ἁπάσης. Καὶ γὰρ δὴ τά τε ἄλλα κοσμεῖ τὸ ἄστυ, καὶ θέσεως εὐκαιρίᾳ, καὶ πρὸς ἀσφάλειαν ἐρυμνότης, καὶ πλῆθος μάλιστα οἰκητόρων καὶ πολυολβία, καὶ πολιτείας εὐγένεια, καὶ τεχνῶν ἀσκήσεις, καὶ ἀγορᾶς δαψίλεια πάντων πᾶσα· εὐεμπορώτατόν τε εἰ δή τι καὶ ἄλλο μάλιστα, πρὸς ἅπαντα πλοῦν καὶ θαλάσσης ἅπαντα μέρη θέσεως εὖ ἔχον. Καὶ τοίνυν πολὺ τὸ τῶν οἰκούντων ἐνταῦθα ἱκανόπλοον καὶ θαλαττουργὸν, ῥωμαλεότης τε καὶ φρόνημα δραστικόν τε καὶ ἔμπρακτον, καὶ (τὸ κάλλιστον τῶν ἄλλων μάλιστα) ἡ πρὸς τὴν βασιλείαν μου ἐνεργός τε καὶ ἄτρεπτος παντάπασιν εὔνοια, καὶ ἡ πρὸς τὸ γένος ἀναφορά τε καὶ κοινωνία πάντων ἀνάλωτος καιρῶν τε καὶ πραγμάτων, εὖ τε καὶ ἄλλως ἐχόντων, ἐν πολλοῖς ἤδη τῶν προλαβόντων χρόνων τὴν πεῖραν δοῦσα, καὶ τὸ πιστὸν καθάπερ ἄλλοτε ἐγνωσμένη. Καὶ τὰ μὲν τοῦ ἄστεος, ὡς ἐν ὀλίγοις, οὕτω, φεύγοντι τῷ λόγῳ τὸ μῆκος. Ξυλλαγχάνει δ' ἔτι καὶ τοῦτο νῦν εἶναι θαυμάσιον οἷον, ὅτι τῆς κατ' αὐτὸ πάντως ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας προέστη ἀρτίως πάντων ἄριστος, πολὺς τοῖς κατὰ Θεὸν ἐκ νέου πάνυ τοι καὶ ἐς γῆρας ἠδ... (*m*) τοῦτο νῦν ἤδη καμάτοις ἐγκαρτερήσας, καὶ κατακεκοσμημένος εἰς ἄκρον τῆς μακαρίας αὐτῆς βιοτῆς, ἀτρέπτως ἐς τοσοῦτον τῆς ἐξ ἀρχῆς ἐνστάσεως καὶ παντάπασιν ἀνενδότως, καὶ ὥσπερ εἴ τις νέος θερμῶς ἅπτοιτο, καὶ μὴ παρὰ καὶ μὴν πλεῖστον ὅσον ὑπὸ τῆς οὕτω χρονίου καὶ πολυετοῦς καὶ βιαίου σφόδρα τε βιώσεως καὶ σωματικῆς δαπανήσεως, καὶ πρὸς ἅπαντα πόνον καὶ μόχθον σφόδρα ἐκτετηγμένος οὐ τῷ γήρᾳ μᾶλλον ἢ τοῖς γε τοιούτοις πόνοις, ἔτι θαυμαστῶς ἐμμένει καὶ διακαρτερεῖ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἀκλινῆ γνώμην, καὶ ὥσπερ νῦν μᾶλλον ἐπειγόμενος καὶ σπουδάζων δῆλός ἐστιν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἂν ἤδη τοσοῦτο προλαβὼν καταστῆναι ἤδη πως ἀσφαλεῖ ἐν λιμένι καὶ γαλήνῃ· ἀμέλει καὶ τῆς περὶ τὸ ἀγαθὸν τοσαύτης ἕξεως, καὶ σφόδρα ὑπ' ἀμφοῖν, τοῦ τε πανσέμνου τοῦδε γήρως, ὡς εἴρηται, καὶ τῶν τοσούτων καμάτων καὶ ἀσκητικῶν ἱδρώτων, τὸ σῶμα κατακαμπτόμενος, οὐκ ἔπειθ' ὅμως κάμπτεται τὴν καλλίστην ταύτην γνώμην, οὐδὲ χαλᾷ κατὰ βραχὺ καὶ τῶν τόνων οὐκ ἐνδίδωσιν, οὐδὲ νικᾶται τὸ φρόνημα· ἀλλὰ τὸ μὲν σῶμα ἥττηται ἤδη, καὶ νῶτα δίδωσί τε καὶ τρέπεται ἐπὶ τοσούτων τῶν προλαβόντων καὶ πόνων καὶ χρόνων, ὁ λογισμὸς δὲ ἀήττητος, κόρον οὐκ ἔχειν οὐδέπω τῶν καλῶν ἄξιοί, οἷα δὴ ἐπὶ πάντων γίγνεται, καὶ μόνον τὸν ἐπὶ τούτοις ἔρον ἀδαπάνητόν τε καὶ παντάπασιν ἀκάματόν τε καὶ ἀνεπίστροφον οἴεται δεῖν εἶναι. Ταῦτ' ἄρα, καὶ τοσαύτην καὶ ἐπὶ τοσούτοις ἤδη τοῖς ἔτεσι συλλεξάμενος τὴν πνευματικὴν, ὡς ἔφην, κατάστασιν, καὶ προειληφὼς οὕτω πάνυ τοι πόῤῥω καὶ καταπεράνας εὖ μάλα τελεσιουργὸν τοῦ βίου τὴν πρόθεσιν ἀσφαλῶς τε καὶ γενικῶς, ὡς καὶ τοῦ βίου τοῦδε καὶ τῆς ὑψηλῆς ταυτησὶ παιδείας παράδειγμα καὶ τύπος ἔμψυχος περιπολεῖν, ὡς ἀληθῶς δὲ καὶ εἶναι, καὶ τοῖς πολλοῖς ὑπειλῆφθαι οὐκ ἀγαπᾷ τοῦ λοιποῦ· ὁ δὲ διὰ παντὸς ἐν τοῖς αὐτοῖς ἔχει, καὶ ὥσπερ οἱ πλείους καὶ βελτίους μὲν οὖν τῶν εἰσαγωγῇ χρωμένων, νῦν εἶναι δὴ καὶ χθὲς καὶ πρώτριτα καὶ αὐτὸς ἀεὶ παρασκευάζεται, καὶ ἔοικεν ὥσπερ ἀγωνιζομένῳ καὶ δεδιότι καὶ προσδραμεῖν σπουδάζοντι, καταγυμναζόμενος τὸν ἅπαντα χρόνον, καὶ κατατρύχων ἀπέραντα, κάμνων τὸ σῶμα πόνοις ἀνενδότοις, ἀσιτίαις τε καὶ ἀγρυπνίαις, καὶ στάσεσι συντόνοις, καὶ τίνι τῶν εἰθισμένων καὶ καλλίστων ἀγώνων οὔ; καὶ νομίμως, μᾶλλον δὲ καὶ πλέον ἢ τέως; νομίζεται τοῖς καλῶς ἠργμένοις καὶ περὶ τὸν πνευματικὸν δρόμον ἀκμάζουσιν αὐτὸς ἔτι πω καὶ νῦν ἐπὶ τοσούτων τῶν ἐτῶν κατατεινόμενος. Καὶ μὴν καὶ τἆλλα κατὰ τὸ ἦθος ἅπαντα τοῦ θαυμασίου τοῦδε ποιμένος ἀναλογεῖ τε καὶ συμβαίνει πρὸς ταῦτά τε καὶ πρὸς ἄλληλα, οἷον ἡ τῆς ἀγάπης πρὸς ἅπαντας ἐλευθεριότης, τὸ ἀόργητον θαυμάσιον οἷον, τὸ φίλοικτον, ἡ τῆς ψυχῆς γαλήνη, τὸ μήτε λογισμοῖς μήτε λόγοις μήτ' οἴεσθαι μήτε λέγειν περὶ ὁτιοῦν φλαῦρον οὐδὲν, ἀλλὰ περὶ πάντων καὶ βούλεσθαι καὶ δοκεῖν καὶ λέγειν πάντ' ἀγαθὰ, ἐκ τῶν οἴκοι θησαυρῶν αὐτοῦ τὸ πιστὸν ἔχοντα. Καὶ τἆλλα μὲν, καθόλου συνελεῖν, ἅπαντα, ὧν μεγίστης ὄντως Ἐκκλησίας καὶ πολυθρέμμονος ἀρχιερεῖ καὶ ποιμένι δεῖ, καὶ ἔστιν ἐργωδέστατον ὁμοῦ καὶ σφόδρα σπάνιον ἐνὶ ξυλλαχεῖν, ὥσπερ ἐπ' αὐτῷ δὴ πρόδηλως περὶ οὗ νῦν ὁ λόγος ἐστὶν· καὶ μηκύνειν, ὡς ἔοικεν, οὐ δεῖ περαιτέρω, πλὴν ὅπερ ἄνωθεν ὁ λόγος ξυνεωραμένος ἀπεφήνατο. Τοσαῦτα δὴ τά τε τοῦ

(*l*) Rhalli et Potli *Coll. Can.* V, p. 333; Buchon *Recherches hist. sur la principauté française de Morée*, tom. I, p. LXXXI.

(*m*) Nonnulla non potuerunt enucleari : et sequentia etiam incerta lectu fuerunt, ut editores notaverunt asteriscis appositis.

ἀνδρὸς κατὰ Θεὸν εὐδοκιμήματα, καὶ τὸ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ βίου περιφανὲς καὶ ὑπερηρμένον καὶ σχεδὸν ἀπαράμιλλον. Καὶ τοῦ γε τῆς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησίας ἄστεος αὖθις τὰ προσόντα παντοῖα καλὰ, ὥστε κἂν μόνα δῆτα ἴσως κινῆσαι ταῦτα τὴν βασιλείαν μου πρὸς τὸ μεταποιῆσαι καὶ προβιβάσαι τὴν τοιαύτην ὑπ' αὐτὸν ἀγιωτάτην ἐκκλησίαν εἰς κρεῖττω τινὰ καὶ ὑψηλοτέραν κατάστασιν καὶ ἀξίαν καὶ βαθμὸν ὑπερκείμενον, κἂν μήπω πρότερον, ὡς εἴρηται, τοιαῦτα παραπλήσια καὶ γεγένητο καὶ νενόμιστο γίγνεσθαι· καὶ ταῦτ' ἴσως, ἥπερ ἔφην, ἱκανῶς ἂν εἶχεν ἀφορμήν τε δοῦναι καὶ ὑποφῆναι τὸν ἐν τούτοις τύπον καὶ νόμον, ὃ δῆτα καὶ παραπλήσι' ἄττα ἴσως ἕτερα πρότερον, ὡς ἔοικε, καὶ εἴργασται καὶ τὴν ἐν τούτοις ἀρχὴν δέδωκεν· Ἐπεὶ δὲ ὅ τε περὶ τούτων βασίλειος νόμος προλαβὼν, ὡς ἔφην, ἐπαίρει καὶ δίδωσι, καὶ αὐτὰ δὴ ταῦτα ἅπερ εἴρηται σφόδρα κινεῖ, σὺν Θεῷ δ' εἰρήσθω, καὶ τὸ τῆς ἡμετέρας βασιλείας φιλόκαλον τὸ πλεῖστον ἐν τούτῳ μάλιστα συναίρεται, καὶ ἡ περὶ τὰ κάλλιστα καὶ θεοφιλῆ τῶν ἔργων χάριτι τοῦ Θεοῦ καὶ προμήθεια ταύτης συνιδεῖν τὰ δέοντα καὶ βουλεῦσαι, καὶ προθυμία τε καὶ σπουδὴ μάλα ἐνεργὸς ἐκτελέσαι τε καὶ περᾶναι· ἐκ πάντων ἄρα τούτων τὸ καινίσαι τι πρὸς τὸ κρεῖττον, καὶ προβιβάσαι τὰ τῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας Μονεμβασίας ἐδοκιμάσθη τῇ βασιλείᾳ μου. Καὶ τοίνυν φθάνει μὲν ἤδη πρότερον προθεσπίσασα καὶ βαθμόν τινα τῶν ὑψηλοτέρων ἔχειν ταύτην δὴ τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν, καὶ τόπον τινὰ ἐκκλησίας ἑτέρας καὶ τάξιν προεσβεσμένης, καὶ ὡσπερεὶ παρελθούσης, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μεγίστης ἐνορίας ἐξαρχίαν τε καὶ ἐπισκοπὰς ἀναλόγως διαταξαμένη τε καὶ προσηκόντως. Ἐπεὶ δὲ αὐτὰ δὴ ταῦτα καὶ χρυσοβούλλῳ βεβαιωθῆναι καὶ τὸ πιστὸν λαβεῖν καὶ ἄτρεπτον ἐξητήσατο ὁ ἀνωτέρω εἰρημένος ἱερώτατος τῆς τοιαύτης ἐκκλησίας ἀρχιερατικῶς προϊστάμενος, ἡ βασιλεία μου καὶ τὰ τῆς τοιαύτης αἰτήσεως προσεδέξατο καὶ πρὸς πέρας ἀγαγεῖν ηὐδόκησε.

α'. Καὶ τοίνυν τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς ἀπολύει, δι' οὗ καὶ βούλεται σὺν Θεῷ καὶ εὐδοκεῖ καὶ θεσπίζει, τόν τε, ὡς εἴρηται, νῦν προϊστάμενον ἀρχιερατικῶς τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ τοὺς καθεξῆς τὸν αὐτῆς διαδεξομένους θρόνον ἐπαπολαύειν τῆς ἀνηκούσης τῷ τοῦ Σίδης θρόνῳ τιμῆς ἐν ἅπασι, καθέδρας τε δηλαδὴ καὶ προεδρίας τε καὶ στάσεως, γραφαῖς τε, καὶ ὅλως τοῖς ἐθίμοις ἔργοις ἀρχιερατικοῖς καὶ λειτουργήμασιν ἅπασι· φορεῖν δὲ καὶ σάκκον ἐν ταῖς θείαις ἱεροτελεστίαις, ὁμοίως δὲ καὶ διβάμπουλον, καὶ ἁπλῶς πάντα τὰ ἐκείνῃ προνόμιά τε καὶ δίκαια ἔχειν· ἔξαρχον τοῦτον μόνον εἶναί τε καὶ λέγεσθαι πάσης δὴ τῆς Πελοποννήσου τὸν τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης ἀρχιερατικῶς ἐκκλησίας προϊστάμενον, καὶ τῆς ἐντεῦθεν τιμῆς ἀπολαύοντα, ᾗ δὴ καὶ τοῖς ἄλλοις εἴθισται τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων τοῖς ἠξιωμένοις διαφόρων ἐξαρχεύειν θεμάτων τε καὶ χωρῶν. Ὡσαύτως δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο θεσπίζει καὶ παρακελεύεται, πάντας δηλαδὴ τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπους ἔν τε φήμαις καὶ γραφαῖς παναγιώτατον προσαγορεύειν καὶ ὀνομάζεσθαι, αὐτὸν δὲ πάλιν ἐν τοῖς σημειώμασι καὶ γράμμασιν ἐνδικτιῶνα ἐμφαίνειν πρὸς αὐτοὺς καὶ πρὸς πᾶσαν τὴν αὐτοῦ ἐπαρχίαν ἀνθ' ἑτέρας ὑποσημάνσεως. Ἐπεὶ δὲ ἔφθασαν προττεθῆναι πρότερον τῇ τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει καὶ ἐπισκοπαὶ αὗται, ἡ τῆς Κυνουρίας, ἡ τοῦ Ἕλους, ἡ τῆς Μαΐνης, ἡ τοῦ Ῥέοντος, καὶ ἡ τοῦ Ζεμενοῦ, προσβεβαιοῖ μὲν προηγουμένως καὶ προσεδράζει ταύτας αὐτῇ καὶ διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς ἡ βασιλεία μου· καὶ θεσπίζει καὶ διατάττεται καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ὑπ' αὐτὴν εἶναι, καθὼς εὑρίσκονται μέχρι καὶ ἐς τὸ νῦν. Ἔτι μέντοι δι' αὐτοῦ δὴ τούτου τὸ φιλότιμον προσεπαύξουσά τε ταύτῃ καὶ προσεπιτείνουσα εὐδοκεῖ καὶ παρακελεύεται ὑπ' αὐτὴν εἶναι καὶ ἑτέρας ἐπισκοπὰς ταύτας· ἤγουν τὴν τῆς Κορώνης, τὴν τῆς Μεθώνης, καὶ τὴν τῆς Ἀνδρούσης, καὶ ὑποκεῖσθαι ὁμοίως καὶ ταύτας τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ τῆς Μονεμβασίας, ὡς καὶ τὰς ἄλλας, ὡς ἅρα μητροπόλει αὐτῶν, καὶ δέχεσθαι εἰς ἀρχιερεῖς ἑαυτῶν, οὓς ἂν ὁ ἐν τῇ εἰρημένῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει εὑρισκόμενος ἀρχιερεὺς χειροτονῆσαι διακρίνοι καὶ ἐγκαταστῆσαι ἐπ' αὐταῖς.

β'. Ἡ δὲ τῆς ἐπαρχίας ταύτης περιοδὸς ὡς ἐν τύπῳ περιγραφικῷ ἔχει οὕτω. Πρῶτον μὲν οὖν Ἐπίδαυρος ἀρχαία, ἡ καλουμένη Λιμηρά· μετὰ δὲ ταύτην ἐπὶ Ἐφὰν προϊόντι ὁ Ζάραξ· προελθόντι δὲ ἀπὸ Ζάραχος παρὰ τὴν θάλατταν κατιόντι ἡ Κυπαρισσία· εἶτα ναὸς τοῦ Ἁγίου Λεωνίδου· μετὰ δὲ τὸ τοῦ ἁγίου θεῖον τέμενος, τὸ καλούμενον Ἄστρος· ἐπαναβάντι δὲ κώμη ἡ καλουμένη Καστάνιτζα· μετὰ δὲ ταύτην ἀπέρχεται καὶ εἰς ἑτέραν κώμην λεγομένην Ζίντζινα· εἶτα εἰς ναὸν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων· ἔπειτα εἰς τὰς Ἅλως τὰς ἀρχαίας, καὶ εἰς τὸ Ξηρὸν φρέαρ, μεθ' ὃ κατέρχεται εἰς ναὸν τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου· εἶθ' οὕτως εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐπικεκλημένην τοῦ Λυκεβουνοῦ· ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς σεβασμίας μονῆς διέρχεται διὰ τοῦ πεδίου, καὶ καταντᾷ εἰς τὴν ἀπέναντι θείαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην καὶ αὐτὴν τῆς Ἐλεούσης, οὖσαν πλησίον τῆς κώμης τοῦ Ἀρκασᾶ· εἶτα ἀπέρχεται εἰς ἑτέραν κώμην ὀνομαζομένην [Σοχὰ] πρὸς τοῖς ποσὶ τοῦ ὄρους τοῦ Ταϋγέτου· κἀκεῖθεν ἀνέρχεται εἰς τὴν τούτου κορυφὴν, ἔνθα ἦν καὶ εὐκτήριον τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ἐπικεκλημένον Πενταδάκτυλον· καὶ πάλιν κατέρχεται κατὰ δεξιὰν εἰς εὐκτήριον ἕτερον τοῦ αὐτοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ὃ ἐπίκειται πρὸς τῷ τέλει τῆς κοιλάδος καὶ φάραγγος τῆς σκληρᾶς καὶ δυσβάτου, ἐν ᾧ καὶ ὕδωρ ῥεῖ· μετὰ δὲ τὸ εἰρημένον εὐκτήριον αὖθις κατὰ δεξιὸν μέρος τῷ καταβαίνοντι εἰσι ταῦτα τὰ λεχθησόμενα χωρία τε καὶ πολίσματα· Δυῤῥάχιον, πόλις ἀρχαία οὕτω καλουμένη· μετὰ δὲ τοῦτο κατέρχεται εἰς τὸν σωρὸν τῆς ὀνομαζομένης Γραός· εἶτα διέρχεται τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ καὶ καταντᾷ εἰς τοὺς Χοιρολάκκους· ἔπειτα ἀνέρχεται εἰς τὴν Βουλκάνην

XVII. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de privilegiis metropolitæ Monembasiæ.* (*l*) (A. 1293.)

Χρυσόβουλλον παρὰ τοῦ γαληνοτάτου ἐν βασιλεῦσι καὶ ἀηττήτου Ἀνδρονίκου αὐτοκράτορος Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἁγιώτατον μητροπολίτην Μονεμβασίας καὶ τοὺς αὐτοῦ διαδόχους.

Κἂν εἰ μήπω πρότερον ἔφθη πλεῖστα δὴ παραπλήσια γενέσθαι βασιλεῦσί τε καὶ ἄλλοις, καὶ οὐχ ἧττον ἡμῖν, καὶ νομισθῆναι τοῦ λοιποῦ γίγνεσθαι, ἴσως ἂν ἴσως ἡ γε νῦν αὕτη παροῦσά τε καὶ προτεθειμένη τῇ βασιλείᾳ μου πρᾶξις ἐφεῦρε τὸν τοιούτου καλοῦ τύπον· ἀμέλει καὶ ἐφ' ἑαυτῇ κείμενον ἂν, μᾶλλον ἐρεῖν δι' ἑαυτῆς ἐκαίνισε πάντως, ἀρχὴν οὕτω λαβόντα καλλίστην πρὸς τὸν ἑξῆς ἔπειτα χρόνον ἐνεργῆ δείκνυσθαι· οὕτω πολὺ πάντοθεν ἔχει τὸ πεῖθον αὕτη καὶ καταναγκάζειν εὔλογον. Τὸ γὰρ δὴ κατὰ τὴν Πελοπόννησον περιώνυμον ἄστυ Μονεμβασίας ἐστὶ μὲν ὡς ἀληθῶς τῶν κατ' αὐτὴν δὴ πάντων μακρῷ προέχον, καὶ τὰ πρῶτα δὴ σαφῶς ἁπάντων φερόμενον, ὡς μηδένα μηδενὶ τῶν ταύτῃ γε ἄλλων λείπεσθαι ξυγχωρεῖν· νέον μὲν ἐπιεικῶς ὄνομα καὶ κλέος, καὶ οὐ πόρρωθεν τῶν ὄπισθεν χρόνων ἦκον, μυρίας δὲ ὅμως καὶ παμμήκεις τὰς εὐφημίας καὶ πανταχοῦ πομπεῦον, ὡς εἴ τι καὶ ἄλλο τῶν ἐπιφανῶν καὶ περιδόξων ἀκούειν, οὐκ ἐπὶ μόνης τῆς βασιλικῆς ἡγεμονίας τῆς ἡμετέρας, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν τῆς ἁλλοτρίας ἁπάσης. Καὶ γὰρ δὴ τά τε ἄλλα κοσμεῖ τὸ ἄστυ, καὶ θέσεως εὐκαιρία, καὶ πρὸς ἀσφάλειαν ἐρυμνότης, καὶ πλῆθος μάλιστα οἰκητόρων καὶ πολυολβία, καὶ πολιτείας εὐγένεια, καὶ τεχνῶν ἀσκήσεις, καὶ ἀγορᾶς ἀφθονία πάντων πᾶσα· εὐεμπορώτατόν τε εἰ δή τι καὶ ἄλλο μάλιστα, πρὸς ἅπαντα πλοῦν καὶ θαλάσσης ἅπαντα μέρη θέσεως εὖ ἔχον. Καὶ τοίνυν πολὺ τὸ τῶν οἰκούντων ἐνταῦθα ἱκανόπλοον καὶ θαλαττουργὸν, ῥωμαλεότης τε καὶ φρόνημα δραστικόν τε καὶ ἔμπρακτον, καὶ (τὸ κάλλιστον τῶν ἄλλων μάλιστα) ἡ πρὸς τὴν βασιλείαν μου ἐνεργός τε καὶ ἄτρεπτος παντάπασιν εὔνοια, καὶ ἡ πρὸς τὸ γένος ἀναφορά τε καὶ κοινωνία πάντων ἀνάλωτος καιρῶν τε καὶ πραγμάτων, εὖ τε καὶ ἄλλως ἐχόντων, ἐν πολλοῖς ἤδη τῶν προλαβόντων χρόνων τὴν πεῖραν δοῦσα, καὶ τὸ πιστὸν καθάπερ ἄλλοτε ἐγνωσμένη. Καὶ τὰ μὲν τοῦ ἄστεος, ὡς ἐν ὀλίγοις, οὕτω, φεύγοντι τῷ λόγῳ τὸ μῆκος. Ξυλλαγχάνει δ' ἔτι καὶ τοῦτο νῦν εἶναι θαυμάσιον οἷον, ὅτι τῆς κατ' αὐτὸ πάντως ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας προέστη ἀρτίως πάντων ἄριστος, πολὺς τοῖς κατὰ Θεὸν ἐκ νέου πάνυ τοι καὶ ἐς γῆρας ἠδ... (*m*) τοῦτο νῦν ἤδη καμάτοις ἐγκαρτερήσας, καὶ κατακεκοσμημένος εἰς ἄκρον τῆς μακαρίας αὐτῆς βιοτῆς, ἀτρέπτως ἐς τοσοῦτον τῆς ἐξ ἀρχῆς ἐνστάσεως καὶ παντάπασιν ἀνενδότως, καὶ ὥσπερ εἴ τις νέος θερμῶς ἅπτοιτο, καὶ μὴ παρὰ καὶ μὴν πλεῖστον ὅσον ὑπὸ τῆς οὕτω χρονίου καὶ πολυετοῦς καὶ βιαίου σφόδρα τε βιώσεως καὶ σωματικῆς δαπανήσεως, καὶ πρὸς ἅπαντα πόνων καὶ μόχθων σφόδρα ἐκτετηγμένος οὐ τῷ γήρᾳ μᾶλλον ἢ τοῖς γε τοιούτοις πόνοις, ἔτι θαυμαστῶς ἐμμένει καὶ διακαρτερεῖ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἀκλινῆ γνώμην, καὶ ὥσπερ νῦν μᾶλλον ἐπειγόμενος καὶ σπουδάζων δῆλός ἐστιν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἂν ἤδη τοσοῦτο προλαβὼν καταστῆναι ἤδη πως ἀσφαλεῖ ἐν λιμένι καὶ γαλήνῃ· ἀμέλει καὶ τῆς περὶ τὸ ἀγαθὸν τοσαύτης ἕξεως, καὶ σφόδρα ὑπ' ἀμφοῖν, τοῦ τε πανσέμνου τοῦδε γήρως, ὡς εἴρηται, καὶ τῶν τοσούτων καμάτων καὶ ἀσκητικῶν ἱδρώτων, τὸ σῶμα κατακαμπτόμενος, οὐκ ἔπειθ' ὅμως κάμπτεται τὴν καλλίστην ταύτην γνώμην, οὐδὲ χαλᾷ κατὰ βραχὺ κατ' τῶν τόνων οὐκ ἐνδίδωσιν, οὐδὲ νικᾶται· τὸ φρόνημα· ἀλλὰ τὸ μὲν σῶμα ἥττηται ἤδη, καὶ νῶτα δίδωσί τε καὶ τρέπεται ἐπὶ τοσούτων τῶν προλαβόντων καὶ πόνων καὶ χρόνων, ὁ λογισμὸς δὲ ἀήττητος, κόρον οὐκ ἔχειν οὐδέπω τῶν καλῶν ἀξιοῖ, οἷα δὴ ἐπὶ πάντων γίγνεται, καὶ μόνον τὸν ἐπὶ τούτοις ἔρον ἀδαπάνητόν τε καὶ παντάπασιν ἀκάματόν τε καὶ ἀνεπίστροφον οἴεται δεῖν εἶναι. Ταῦτ' ἄρα, καὶ τοσαύτην καὶ ἐπὶ τοσούτοις ἤδη τοῖς ἔτεσι συλλεξάμενος τὴν πνευματικὴν, ὡς ἔφην, κατάστασιν, καὶ προειληφὼς οὕτω πάνυ τοι πόρρω καὶ καταπεράνας εὖ μάλα τελεσιουργὸν τοῦ βίου τὴν πρόθεσιν ἀσφαλῶς τε καὶ γενικῶς, ὡς καὶ τοῦ βίου τοῦδε καὶ τῆς ὑψηλῆς ταυτησὶ παιδείας παράδειγμα καὶ τύπος ἔμψυχος περιπολεῖν, ὡς ἀληθῶς δὲ καὶ εἶναι, καὶ τοῖς πολλοῖς ὑπειλῆφθαι οὐκ ἀγαπᾷ τοῦ λοιποῦ· ὁ δὲ διὰ παντὸς ἐν τοῖς αὐτοῖς ἔχει, καὶ ὥσπερ οἱ πλείους καὶ βελτίους μὲν οὖν τῶν εἰσαγωγῇ χρωμένων, νῦν εἶναι δὴ καὶ χθὲς καὶ πρώτριτα καὶ αὐτὸς ἀεὶ παρασκευάζεται, καὶ ἔοικεν ὥσπερ ἀγωνιζομένῳ καὶ δεδιότι καὶ προσδραμεῖν σπουδάζοντι, καταγυμναζόμενος τὸν ἅπαντα χρόνον, καὶ κατατρύχων ἀπέραντα, κάμνων τὸ σῶμα πόνοις ἀνενδότοις, ἀσιτίαις τε καὶ ἀγρυπνίαις, καὶ στάσεσι συντόνοις, καὶ τίνι τῶν εἰθισμένων καὶ καλλίστων ἀγώνων οὔ; καὶ νομίμως, μᾶλλον δὲ καὶ πλέον ἢ τέως; νομίζεται τοῖς καλῶς ἠγρμένοις καὶ περὶ τὸν πνευματικὸν δρόμον ἀκμάζουσιν αὐτὸς ἔτι πω καὶ νῦν ἐπὶ τοσούτων τῶν ἐτῶν κατατεινόμενος. Καὶ μὴν καὶ τἆλλα κατὰ τὸ ἦθος ἅπαντα τοῦ θαυμασίου τοῦδε ποιμένος ἀναλογεῖ τε καὶ συμβαίνει πρὸς ταῦτά τε καὶ πρὸς ἄλληλα, οἷον ἡ τῆς ἀγάπης πρὸς ἅπαντας ἐλευθεριότης, τὸ ἀόργητον θαυμάσιον οἷον, τὸ φίλοικτον, ἡ τῆς ψυχῆς γαλήνη, τὸ μήτε λογισμοῖς μήτε λόγοις μήτ' οἴεσθαι μήτε λέγειν περὶ ὁτιοῦν φλαῦρον οὐδὲν, ἀλλὰ περὶ πάντων καὶ βούλεσθαι καὶ δοκεῖν καὶ λέγειν πάντ' ἀγαθὰ, ἐκ τῶν οἷοι θησαυρῶν αὐτοῦ τὸ πιστὸν ἔχοντα. Καὶ τἆλλα μὲν, καθόλου συνελεῖν, ἅπαντα, ὧν μεγίστης ὄντως Ἐκκλησίας καὶ πολυθρέμμονος ἀρχιερεῖ καὶ ποιμένι δεῖ, καὶ ἔστιν ἐργωδέστατον ὁμοῦ καὶ σφόδρα σπάνιον ἐνὶ ξυλλαχεῖν, ὥσπερ ἐπ' αὐτῷ δὴ πρόδηλος περὶ οὗ νῦν ὁ λόγος ἐστὶν· καὶ μηκύνειν, ὡς ἔοικεν, οὐ δεῖ περαιτέρω, πλὴν ὅπερ ἄνωθεν ὁ λόγος ξυνεωραμένος ἀπεφήνατο. Τοσαῦτα δὴ τά τε τοῦ

(*l*) Rhalli et Potli *Coll. Can.* V, p. 333; Buchon *Recherches hist. sur la principauté française de Morée*, tom. I, p. LXXXI.

(*m*) Nonnulla non potuerunt enucleari : et sequentia etiam incerta lectu fuerunt, ut editores notaverunt asteriscis appositis.

ἀνδρὸς κατὰ Θεὸν εὐδοκιμήματα, καὶ τὸ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ βίου περιφανὲς καὶ ὑπερηρμένον καὶ σχεδὸν ἀπαράμιλλον. Καὶ τοῦ γε τῆς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησίας ἄστεος αὖθις τὰ προσόντα παντοῖα καλὰ, ὥστε κἂν μόνα δῆτα ἴσως κινῆσαι ταῦτα τὴν βασιλείαν μου πρὸς τὸ μεταποιῆσαι καὶ προβιβάσαι τὴν τοιαύτην ὑπ' αὐτὸν ἁγιωτάτην ἐκκλησίαν εἰς κρεῖττω τινὰ καὶ ὑψηλοτέραν κατάστασιν καὶ ἀξίαν καὶ βαθμὸν ὑπερκείμενον, κἂν μήπω πρότερον, ὡς εἴρηται, τοιαῦτα παραπλήσια καὶ γεγένητο καὶ νενόμιστο γίγνεσθαι· καὶ ταῦτ' ἴσως, ἥπερ ἔφην, ἱκανῶς ἂν εἶχεν ἀφορμήν τε δοῦναι καὶ ὑποφῆναι τὸν ἐν τούτοις τύπον καὶ νόμον, ὃ δῆτα καὶ παραπλήσι' ἄττα ἴσως ἕτερα πρότερον, ὡς ἔοικε, καὶ εἴργασται καὶ τὴν ἐν τούτοις ἀρχὴν δέδωκεν· Ἐπεὶ δὲ ὅ τε περὶ τούτων βασίλειος νόμος προλαβὼν, ὡς ἔφην, ἐπαίρει καὶ δίδωσι, καὶ αὐτὰ δὴ ταῦτα ἅπερ εἴρηται σφόδρα κινεῖ, σὺν Θεῷ δ' εἰρήσθω, καὶ τὸ τῆς ἡμετέρας βασιλείας φιλόκαλον τὸ πλεῖστον ἐν τούτῳ μάλιστα συναίρεται, καὶ ἡ περὶ τὰ κάλλιστα καὶ θεοφιλῆ τῶν ἔργων χάριτι τοῦ Θεοῦ καὶ προμήθεια ταύτης συνιδεῖν τὰ δέοντα καὶ βουλεῦσαι, καὶ προθυμία τε καὶ σπουδὴ μάλα ἐνεργὸς ἐκτελέσαι τε καὶ περᾶναι· ἐκ πάντων ἄρα τούτων τὸ καινίσαι τι πρὸς τὸ κρεῖττον, καὶ προβιβάσαι τὰ τῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας Μονεμβασίας ἐδοκιμάσθη τῇ βασιλείᾳ μου. Καὶ τοίνυν φθάνει μὲν ἤδη πρότερον προθεσπίσασα καὶ βαθμόν τινα τῶν ὑψηλοτέρων ἔχειν ταύτην δὴ τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν, καὶ τόπον τινὰ ἐκκλησίας ἑτέρας καὶ τάξιν προεσβεσμένης, καὶ ὡσπερεὶ παρελθούσης, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μεγίστης ἐνορίας ἐξαρχίαν τε καὶ ἐπισκοπὰς ἀναλόγως διαταξαμένη τε καὶ προσηκόντως. Ἐπεὶ δὲ αὐτὰ δὴ ταῦτα καὶ χρυσοβούλλῳ βεβαιωθῆναι καὶ τὸ πιστὸν λαβεῖν καὶ ἄτρεπτον ἐξητήσατο ὁ ἀνωτέρω εἰρημένος ἱερώτατος τῆς τοιαύτης ἐκκλησίας ἀρχιερατικῶς προϊστάμενος, ἡ βασιλεία μου καὶ τὰ τῆς τοιαύτης αἰτήσεως προσεδέξατο καὶ πρὸς πέρας ἀγαγεῖν ηὐδόκησε.

α'. Καὶ τοίνυν τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς ἀπολύει, δι' οὗ καὶ βούλεται σὺν Θεῷ καὶ εὐδοκεῖ καὶ θεσπίζει, τόν τε, ὡς εἴρηται, νῦν προϊστάμενον ἀρχιερατικῶς τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ τοὺς καθεξῆς τὸν αὐτῆς διαδεξομένους θρόνον ἐπαπολαύειν τῆς ἀνηκούσης τῷ τοῦ Σίδης θρόνῳ τιμῆς ἐν ἅπασι, καθέδρας τε δηλαδὴ καὶ προεδρίας τε καὶ στάσεως, γραφαῖς τε, καὶ ὅλως τοῖς ἐθίμοις ἔργοις ἀρχιερατικοῖς καὶ λειτουργήμασιν ἅπασι· φορεῖν δὲ καὶ σάκκον ἐν ταῖς θείαις ἱεροτελεστίαις, ὁμοίως δὲ καὶ διβάμπουλον, καὶ ἁπλῶς πάντα τὰ ἐκείνης προνόμιά τε καὶ δίκαια ἔχειν· ἔξαρχον τοῦτον μόνον εἶναί τε καὶ λέγεσθαι πάσης δὴ τῆς Πελοποννήσου τὸν τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης ἀρχιερατικῶς ἐκκλησίας προϊστάμενον, καὶ τῆς ἐντεῦθεν τιμῆς ἀπολαύοντα, ᾗ δὴ καὶ τοῖς ἄλλοις εἴθισται τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων τοῖς ἠξιωμένοις διαφόρων ἐξαρχεύειν θεμάτων τε καὶ χωρῶν. Ὡσαύτως δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο θεσπίζει καὶ παρακελεύεται, πάντας δηλαδὴ τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπους ἔν τε φήμαις καὶ γραφαῖς παναγιώτατον προσαγορεύειν καὶ ὀνομάζεσθαι, αὐτὸν δὲ πάλιν ἐν τοῖς σημειώμασι καὶ γράμμασιν ἰνδικτιῶνα ἐμφαίνειν πρὸς αὐτοὺς καὶ πρὸς πᾶσαν τὴν αὐτοῦ ἐπαρχίαν ἀνθ' ἑτέρας ὑποσημάνσεως. Ἐπεὶ δὲ ἔφθασαν προστεθῆναι πρότερον τῇ τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει καὶ ἐπισκοπαὶ αὗται, ἡ τῆς Κυνουρίας, ἡ τοῦ Ἕλους, ἡ τῆς Μαΐνης, ἡ τοῦ Ῥέοντος, καὶ ἡ τοῦ Ζεμενοῦ, προσβεβαιοῖ μὲν προηγουμένως καὶ προσεδράζει ταύτας αὐτῇ καὶ διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς ἡ βασιλεία μου· καὶ θεσπίζει καὶ διατάττεται καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ὑπ' αὐτὴν εἶναι, καθὼς εὑρίσκονται μέχρι καὶ ἐς τὸ νῦν. Ἔτι μέντοι δι' αὐτοῦ δὴ τούτου τὸ φιλότιμον προσεπαύξουσά τε ταύτῃ καὶ προσεπιτείνουσα εὐδοκεῖ καὶ παρακελεύεται ὑπ' αὐτὴν εἶναι καὶ ἑτέρας ἐπισκοπὰς ταύτας· ἤγουν τὴν τῆς Κορώνης, τὴν τῆς Μεθώνης, καὶ τὴν τῆς Ἀνδρούσης, καὶ ὑποκεῖσθαι ὁμοίως καὶ ταύτας τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ τῆς Μονεμβασίας, ὡς καὶ τὰς ἄλλας, ὡς ἄρα μητροπόλει αὐτῶν, καὶ δέχεσθαι εἰς ἀρχιερεῖς ἑαυτῶν, οὓς ἂν ὁ ἐν τῇ εἰρημένῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει εὑρισκόμενος ἀρχιερεὺς χειροτονῆσαι διακρίνοι καὶ ἐγκαταστῆσαι ἐπ' αὐταῖς.

β'. Ἡ δὲ τῆς ἐπαρχίας ταύτης περίοδος ὡς ἐν τύπῳ περιγραφικῷ ἔχει οὕτω. Πρῶτον μὲν οὖν Ἐπίδαυρος ἀρχαία, ἡ καλουμένη Λιμηρά· μετὰ δὲ ταύτην ἐπὶ Ἐφύαν προϊόντι ὁ Ζάραξ· προελθόντι δὲ ἀπὸ Ζάρακος παρὰ τὴν θάλατταν κατιόντι ἡ Κυπαρισσία· εἶτα ναὸς τοῦ Ἁγίου Λεωνίδου· μετὰ δὲ τὸ τοῦ ἁγίου θεῖον τέμενος, τὸ καλούμενον Ἄστρος· ἐπαναβάντι δὲ κώμη ἡ καλουμένη Καστάνιτζα· μετὰ δὲ ταύτην ἀπέρχεται καὶ εἰς ἑτέραν κώμην λεγομένην Ζίντζινα· εἶτα εἰς ναὸν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων· ἔπειτα εἰς τὰς Ἅλως τὰς ἀρχαίας, καὶ εἰς τὸ Ξηρὸν φρέαρ, μεθ' ὃ κατέρχεται εἰς ναὸν τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου· εἶθ' οὕτως εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐπικεκλημένην τοῦ Λυκεβουνοῦ· ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς σεβασμίας μονῆς διέρχεται διὰ τοῦ πεδίου, καὶ καταντᾷ εἰς τὴν ἀπέναντι θείαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην καὶ αὐτὴν τῆς Ἐλεούσης, οὖσαν πλησίον τῆς κώμης τοῦ Ἀρκασᾶ· εἶτα ἀπέρχεται εἰς ἑτέραν κώμην ὀνομαζομένην [Σοχὰ] πρὸς τοῖς ποσὶ τοῦ ὄρους τοῦ Ταϋγέτου· κἀκεῖθεν ἀνέρχεται εἰς τὴν τούτου κορυφὴν, ἔνθα ἦν καὶ εὐκτήριον τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ἐπικεκλημένον Πενταδάκτυλον· καὶ πάλιν κατέρχεται κατὰ δεξιὰν εἰς εὐκτήριον ἕτερον τοῦ αὐτοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ὃ ἐπίκειται πρὸς τῷ τέλει τῆς κοιλάδος καὶ φάραγγος τῆς σκληρᾶς καὶ δυσβάτου, ἐν ᾧ καὶ ὕδωρ ῥεῖ· μετὰ δὲ τὸ εἰρημένον εὐκτήριον φύθις κατὰ δεξιὸν μέρος τῷ καταβαίνοντι εἰσι ταῦτα τὰ λεχθησόμενα χωρία τε καὶ πολίσματα· Δυῤῥάχιον, πόλις ἀρχαία οὕτω καλουμένη· μετὰ δὲ τοῦτο κατέρχεται εἰς τὸν σωρὸν τῆς ὀνομαζομένης Γραύς· εἶτα διέρχεται τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ καὶ καταντᾷ εἰς τοὺς Χοιρολάκκους· ἔπειτα ἀνέρχεται εἰς τὴν Βουλκάνην

καὶ διέρχεται εἰς τοῦ Βουνοῦ τὴν λεγομένην Ὀπήν· εἶτ' οὕτως εἰς τὸ ὄρος τὸ Ὄρθιον, καὶ κατέρχεται εἰς τὴν Πύλον, τὸν καλούμενον Ἀβαρῖνον, ἐν ᾧ καὶ λιμὴν μέγας. Πάντα ταῦτα, καὶ ὅσα οἱ εἰρημένοι τόποι πρός γε τὰ νότια μέρη περικυκλοῦσι καὶ διορίζουσιν, οὗτός ἐστιν, ὡς εἴρηται, ὁ τῆς ἐπαρχίας περιοδικὸς τύπος ὡς ἐν συνόψει τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας, ἄνευ τῶν δύο ἐπισκοπῶν τῆς Κυνουρίας, καὶ τῆς Ζεμενᾶς. Πλὴν εἰ καὶ ἀρτίως εὑρίσκονταί τινες τῶν εἰρημένων ἁγιωτάτων ἐπισκοπῶν εἰς τὸ μέρος τῶν Λατίνων, ἀλλ' οὖν καὶ νῦν καὶ ὁπηνίκα Θεὸς εὐδοκήσῃ ἐπανελθεῖν καὶ ἀνασωθῆναι αὖθις ταύτας εἰς τὸ μέρος τῆς βασιλείας, ὑπὸ τὴν τοιαύτην ἔσονται ἁγιωτάτην μητρόπολιν Μονεμβασίας, ἐπ' ἀδείας τε ἕξει μετὰ τοῦ ἀνήκοντος ἀρχιερεῦσι δικαίου ὁ ταύτης δὴ προϊστάμενος χειροτονεῖν ἐπισκόπους ἐν αὐταῖς, ὡς καὶ ἐν ταῖς εἰρημέναις ἑτέραις ἐπισκοπαῖς.

Οὕτω γὰρ δὴ περὶ τούτων καὶ δεδοκίμακεν ἡ βασιλεία μου, καὶ διὰ τῆς δεδομένης ταύτῃ χάριτι τοῦ Χριστοῦ περὶ τῶν τοιούτων ἐννόμου καὶ θείας ὄντως ἀδείας τε καὶ ἐξουσίας παρεκελεύσατο, προηγουμένως μὲν δηλαδή, ὡς εἴρηται, τὸν τόπον ἔχειν τῆς προσεσβεσμένης καὶ πρὸ χρόνων ἀπολομένης ἐκκλησίας Σίδης τὸν ταύτης δὴ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας ἀρχιερατικῶς προϊστάμενον, καὶ τῆς τῷ τοιούτῳ θρόνῳ ἀνηκούσης, ὡς δεδήλωται, πάντη τε καὶ πάσης καὶ διὰ πάντων ἀπολαύειν τιμῆς· ἔτι γε μὴν καὶ ἐξαρχεύειν ἁπάσης τῆς Πελοποννήσου· πρὸς δ' ἄρα τούτῳ ἔχειν καὶ τὰς ἄλλας εὐεργεσίας, ὡς ἀνωτέρω εἴρηται, ὡσαύτως καὶ τὰς ὑπ' αὐτὸν διαληφθείσας ἐπισκοπάς, ἃς τε δηλαδὴ πρότερον ὑποτεταγμένας εἶχε, καὶ ἃς νῦν ἐπιλοίπους προσεκύρωσεν ἡ βασιλεία μου, καὶ κατ' ὄνομα καὶ περιγραφικῶς πᾶσαι δεδήλωνται. Εἰς γὰρ τὴν περὶ τούτων ἁπάντων βεβαίωσιν, ἀσφάλειάν τε καὶ διαμονὴν ἄτρεπτον, ὥστε διὰ παντὸς... οὕτω στέργειν καὶ μὴ μετὰ βραχὺ μετατρεπῆναι καὶ μεταβολὴν ἠντιναοῦν ἐπ' αὐτοῖς συμβῆναι, καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου ἐπεβραβεύθη καὶ ἐπεχορηγήθη τῷ τε νῦν ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης ἐκκλησίας Μονεμβασίας, ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ πάσης Πελοποννήσου καὶ τὸν τόπον ἔχοντι τοῦ Σίδης, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν διαδεξομένοις τὸν αὐτὸν θρόνον, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς ἐνισταμένης ἕκτης Ἰνδικτιῶνος τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ (*n*) ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον θεοσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

XVIII. *Imp. Andronici senioris de ordinationibus absque præstatione consuetudinum faciendis.* (A. 1295.)

Ὅπως νεαρὰ προβαίνει βασιλειος νομοθεσία περὶ τῶν χειροτονιῶν.

(*Vide G. Pachymeræ Hist. Andronici III.* 3. *Tom. CXLIII, col.* 436.)

XIX. *Imp. Andronici senioris aurea bulla in gratiam Gregorii Melisseni* (*o*). (A. 1296.)

XX. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de possessionibus ecclesiæ Monembasiæ* (*p*). (A. 1501.)

Ὁ μὲν δὴ μέγας καὶ θεῖος τῆς ἀληθείας κήρυξ καὶ τοῦ κοινοῦ δεσπότου καὶ Σωτῆρος ἀπόστολος, μὴ μέγα, φησὶν, εἶναι, εἰ αὐτοί γε δὴ τῆς εὐσεβείας ἡμῖν οἱ ἡγεμόνες καὶ τῶν εὐαγγελικῶν σπερμάτων τε καὶ δογμάτων γεωργοὶ καὶ νομεῖς τὰ πνευματικὰ σπείραντες ἡμῖν παρ' ἡμῶν αὐτοὶ τὰ σωματικὰ θερίσουσι. Καὶ γὰρ οὐδ' ἐστὶν οὕτως ἀξιόχρεω τοῖς ἐκείνων ταῦτα δὴ παραβάλλειν, καὶ μέγα πρὸς ταῦτ' οὐδὲν ἦν, ὅσα τις εὖ μάλ' ἀνύττων καὶ σπουδάζων ἀντιδιδῷ· ὅτι μηδ' ἔχει τις ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς τὰ ἱερὰ λόγιά φασιν, ἰσοστάσιον, ἦν ἄρα δὴ χωρὶς τῆς τοῦ Πνεύματος γεωργίας προκειμένην εἰς ὄλεθρον καὶ πάντως κινδυνεῦσαι μέλλουσαν καὶ τὴν ἐσχάτην ὑποστῆναι ζημίαν, καὶ ἧς οὐδ' αὐτὸς ὁ κόσμος ὅλως ἀντάξιος, αἱ τῶν ἀποστολικῶν καὶ θείων σπερμάτων ἀρόσεις τε καὶ καταβολαὶ σώζουσί τε καὶ εὔχρηστον κατορθοῦσι καὶ καρποφόρον ἀγαθῶν

(*n*) Post verbum ὀκτακοσιοστοῦ locus vacuus in ms. relictus est. Addendum est πρώτου, ut cum ind. VI quadret. Buchon indictionis numerum in δευτέρας mutare maluit. Zach.

(*o*) Buchon *Nouvelles recherches hist. sur la princ. franç. de Morée*, tom. I. Paris 1845, p. 245 laudat « Un chrysobulle de l'empereur Andronic Comnène-Paléologue en langue grecque, en date d'avril 6804 du monde (ou 1296 de J. C), IX indiction, en faveur de la famille Mélissène et en particulier de Grégoire Mélissène, qualifié ici son parent, despote de toute la Chersonnèse, de l'Hellespont, d'Enos, de Xanthos, de Péribéorion, de la ville de Samos, de l'illustre ville de Milet, du golfe Ambracique et du golfe de Messénie dans le Péloponnèse. Andronic Paléologue commence par faire un grand éloge de la famille Mélissène, ancienne, illustre et opulente. Il rappelle que c'est à cette famille qu'appartenait Alexis Stratégopule, qui avait délivré Constantinople des Latins. En considération des mérites de cette famille, il veut établir la bonne harmonie entre elle et la famille impériale. Il mentionne la révolte de Constantin, son frère, contre lui. Il dit qu'il l'avait vaincu et fait emprisonner dans une forteresse avec ses partisans, au nombre desquels se trouvait Michel Mélissène-Comnène-Stratégopule. Depuis ce jour, Grégoire Mélissène, parent de l'empereur et neveu de Michel Mélissène-Comnène-Stratégopule, s'était adressé au fisc pour avoir les biens de son oncle et avait de plus reclamé Thessalonique, comme dot de sa grand'mère Marie Comnène, qui était grand'tante de l'empereur, et de plus Gallipoli et les villes frontières. Pour mettre fin à ces réclamations d'une manière amicale, l'empereur Andronic ordonne que justice soit faite et qu'on rende à Grégoire toutes ses terres de famille : moins Thessalonique et Gallipoli, qu'il était utile au bien public de laisser entre les mains de l'empereur. En compensation de cette perte Andronic lui abandonne la propriété des villes, terres et îles placées en Asie à l'embouchure des fleuves Méandre et Lycée et vers la mer de Myrto jusqu'au golfe de Rhodes : aussitôt qu'elles seront délivrées des mains des infidèles (les Latins), qui les possédaient encore. Andronic, dans ce chrysobulle, donne toujours à Grégoire le titre de despote. »

(*p*) Miller, *Catalog. codd. Gr. Scorial.* p. 61.

καὶ ἀζήμιον. Τοιγαροῦν κατ' ἄρα δὴ τὸν ἀποστολικὸν τόνδε καὶ θεῖον λόγον οὐ μέγα οὐδὲν, ὅστις ἀντὶ τῆς τοσαύτης εὐποιΐας, ἀντὶ τῶν ψυχικῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς τῶν θείων αὐτῶν μεταδόσεώς τε καὶ μεταλήψεως καὶ κοινωνίας καὶ χάριτος ἧς πορίζεται καὶ τρέφεται καὶ συντηρεῖται καὶ αὔξει καὶ τελειοῦται, μᾶλλον δὲ τελεῖται τὰ κρείττω καὶ εὐαγῆ τε καὶ πάνσεμνα, ἀντισυντελοίη τι καὶ αὐτὸς ἀντιδιδοίη ὁτιποτοῦν. Πάνυ μὲν οὖν πλεῖστον τῶν κατ' αὐτῶν καὶ σωματικῶν, ὥς γε αὐτῷ δοκοῦν καὶ τοῖς ἄλλοις, μέγα μὲν οὐδὲν τοῦθ' ὡς ἀληθῶς οὕτω, μέγα δὲ ὄντως τοῦτο καὶ εὔδαιμον, ὅτῳ ἔδωκεν ὁ Θεὸς πράγμασι ξυλλαβεῖν ὥστ' ἔχειν παραδεικνύναι τὴν γνώμην ἐθελόκαλόν τε καὶ πεφυκυῖαν εὖ πρὸς τὰ βελτίω, καὶ τἀγαθὸν κρίνουσάν τε καὶ αἱρουμένην εὖ μάλα τελεσιουργὸν, καὶ μὴ ζημιουμένην τὸ περὶ τὴν ὕλην αὐτὴν δραστικὸν μηδ' ἀποστρεφομένην τῶν πραγμάτων ὑπανάγκην ἀργόν τε καὶ ἀνόνητον ἑαυτῆς. Μήποτε δ' ἄρα καὶ τοῦτ' ἂν τῆς σοφῆς καὶ παντελείου θεϊκῆς προνοίας. Καὶ ὁρᾷν ἔξεστιν ἐπιδήλως ἑκάστοτε γιγόνμενον, τὰς φιλοκάλους αὐτὰς φύσεις, καὶ αἷς ἄρα πλεῖστος ὁ περὶ τῶν καλῶν καὶ θείων ἔρως ἔνθεν ἐκ ψυχῆς ἀδάπανος φλέγει, ἱστᾷν ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἀξιοῦ τῆς γνώμης καὶ ὑποθέσεις διδόναι πρεπούσας καὶ χωρούσας ἀμέλει τὸ φρόνημα, ὡς ἂν ἅμα μὲν ἰσχύῃ τὰ κρείττω καὶ δημιουργεῖσθαι καὶ πολιτεύεσθαι κατ' ἀνθρώπους, ἅμα δὲ καὶ ζῆλον ὡς εἰκὸς προσλαμβάνοντα καὶ προκόπτοντα (*q*) καὶ προάγεσθαι τῷ ὄντι. Καὶ γὰρ καὶ κάλλιστον οἷον ἔοικεν εἶναι, καὶ οὐ μόνον λυσιτελέστατον αὐτῷ τινι μόνῳ, ἀλλ' ἄρα τό γε δὴ καὶ βιωφελέστατον εἰς αὐτὰ καθόλου τἀνθρώπεια κατὰ τὸν βίον ἅπαντα, ὅστις ἐπὶ πραγμάτων ξυντυχὼν ἀμεινόνων ἢ κατὰ τοὺς πολλοὺς καὶ διδόντων ἐπιεικῶς εὖ μάλα ἀγαθουργὸν ἀφορμὴν οἷός τ' ἂν ἔπειτα γένοιτο αἰσθέσθαι τὴν ἀγαθὴν ξυγκυρίαν καὶ πειρᾶσθαι ἑαυτοῦ καὶ χρῆσθαι ᾗ δοκεῖ βέλτιστον, καὶ ὅστις γνώμης εὖ ἔχων, κρίσεως, εὖ ὁρμῆς καὶ ἔρωτος περὶ τὰ μέγιστα καὶ θεῖα, ἐφ' ἡγεμονίας τινὸς καὶ ἀρχικῆς ἐπιστασίας γενόμενος αὐτοκρατοῦς καὶ ἰσχυούσης, ἔχει πως ἑαυτῷ χρῆσθαι κάλλιστα, ἔχει δεικνύναι τὴν φύσιν, ἔχει μὴ μένειν ἀργὸς, ἔχει τελεῖν τὰ βελτίω δόγματα, καὶ μὴ μόνον ἀντιδιδόναι πολλῶν καὶ μεγάλων, ὧν προειληφὼς ἔχει τῇδέ τε κατὰ τὸν βίον ἀμέλει καὶ κατὰ ψυχὴν μάλιστα, τὸ δίκαιόν τε καὶ γιγνόμενον ὄφλημα, βραχὺ μὲν οὖν καὶ ὀλιγαρκὲς ὄντως πρὸς τὴν τοσαύτην εὐποιΐαν, ἀλλὰ καὶ πραγματεύεσθαι περαιτέρω καὶ ἀντωνεῖσθαι σοφῶς διὰ τῶν παρόντων τῶνδε καὶ ῥεόντων τὰ μέλλοντά τε καὶ μένοντα, καὶ διὰ τῆς ἐν τούτοις φιλοθέου καὶ εὐγενοῦς οἰκονομίας καὶ ἐλευθεριότητος τοῖς ἀβεβαίοις μὲν ὡς τὰ πολλὰ, πάντως δὲ μετ' ὀλίγον ἀπολουμένοις, ἅ γε δὴ καὶ αὐτὰ προῖκα προειληφὼς ἔχοι, κατακτᾶσθαι τὰ διαιωνίζοντά τε καὶ ἄτρεπτα.

α'. Εἰ δ' ἄρα δὴ καὶ ἡ ἡμετέρα βασιλεία περὶ τούτων οὐ μόνον εὖ τε ξυνεώραται καὶ ἔγνω, ἀλλ' ἀνεκτῶς γε καὶ ἀνεμεσήτως ἐρεῖν καὶ διαπέπραχται, πολλά τε ἄλλα (σὺν Θεῷ δ' ὁ λόγος) μαρτύρεται καὶ τὸ νῦν γε ἤδη δηλώσειε· πολλὰ γὰρ δὴ τῇ κατὰ τὴν Πελοπόννησον Μονεμβασίας ἀγιωτάτῃ μητροπόλει παρ' αὐτῆς ἐνήργηταί τε καὶ ἐπιδέδεικται λόγου τε ἄξια καὶ ἐπαίνων τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι, τοῦτο μὲν ὅσα εἰς τιμήν τινα φέρει καὶ προβάθμιον τάξιν καὶ περιφανὲς ἀξίωμα καὶ τόπον πλὴν ἢ πρότερον, τοῦτο δὲ καὶ ὅσα εἰς εὐπορίαν τε καὶ φιλοδωρίαν τῶν προσόντων αὐτῇ πραγμάτων τε καὶ κτημάτων· ἃ δὴ καὶ κατὰ μέρος ἕτερα διάφορα ταύτης ὑποδείκνυσι θεσπίσματα. Ἐπεὶ δὲ ἀρτίως ἠτήσατο τὴν βασιλείαν μου ὁ τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως ἀρχιερεὺς πάντα ὢν ἄριστος καὶ ἱκανώτατος τῇ τοιαύτῃ γε ἀξίᾳ ὡς συνελόντ' ἐρεῖν, καὶ δι' αὐτὸ δὴ τοῦτ' ἄρα καὶ πάντα πείθειν ἱκανὸς ὢν τὴν βασιλείαν μου καὶ περὶ πάντων αἰτούμενος· ἐπεὶ δ' οὖν οὕτως, ὡς εἴρηται, ἠτήσατο καὶ χρυσόβουλλον αὐτῆς προβῆναι περὶ τῶν προσόντων κτημάτων τῇ κατ' αὐτὸν τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ, ἤδη καὶ εἰς τοῦτο ἐπινεύει τῇ αὐτοῦ αἰτήσει καὶ ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύει τόνδε τὸν χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς, δι' οὗ καὶ εὐδοκεῖ καὶ προστάσσει καὶ διορίζεται, κατέχειν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τὴν διαληφθεῖσαν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Μονεμβασίας πάντα τὰ προσόντα αὐτῇ κτήματά τε καὶ δίκαια, ἃ καὶ μέχρι τοῦ παρόντος παρ' αὐτῆς εἰσι κατεχόμενα, νέμεσθαί τε αὐτὰ ἐκτὸς πάσης ἐπηρείας καὶ ἐνοχλήσεως καὶ παντάπασιν ἀναφαιρέτως, διασεισμοῦ τε παντὸς ἀπηλλαγμένα τε καὶ ἀνώτερα. Ἃ δὴ καὶ κατ' ὄνομα οὕτως ἔχουσι· χωρίον ὁ Γαγκανέας μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ πάσης νομῆς αὐτοῦ· κτῆμα τὸ εἰς τὸ χωρίον τὰ Νόμια (*r*) μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ τῶν εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον καὶ εἰς τὰ Ταίρεια αὐτουργίων· ἀγρίδιον τὰ Λυρὰ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν· ἔτι δὲ καὶ τῶν Μουντουσῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸ εἰς τὴν Σιὼν αὐτούργιον· χωρίον εἰς τὸν κάμπον λεγόμενον τὰ Ἐπισκεπεῖα μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων, τῆς διαφερούσης τῇ ἐκκλησίᾳ γῆς καὶ τῶν λοιπῶν ὑποστατικῶν, ἔτι δὲ καὶ τοῦ δρυμῶνος τοῦ ἰδιοπεριορίστως προσόντος μέχρι τοῦ παρόντος τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ, ὡ, τοῦ λοιποῦ παντὸς δρυμῶνος τοῦ ὑποκειμένου τῷ δημοσίῳ ὀφείλοντος εἶναι αὖθις ὑπὸ τὸν δημόσιον· χωράφια ἐν διαφόροις τόποις τοῦ ἔλους μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς τεσσάρων ὑδρομυλώνων τῶν ἀνεγερθέντων παρὰ τοῦ μέρους τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἀμπελῶνος· ἀγρίδιον λεγόμενον τοῦ ἁγίου Κουρνούτου μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων· ἕτερον ἀγρίδιον τοῦ Καμαρᾶ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν· ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἡ τοῦ Πρινίκου μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν παροίκων καὶ αὐτουργίων, καὶ τῆς λίμνης τῆς προσούσης τῇ τοιαύτῃ μονῇ τοῦ Πρινίκου, ἔτι δὲ καὶ τῆς συνεισφορᾶς ἁπάσης τοῦ βαλα-

(*q*) An προσλαμβάνεσθαι καὶ προκόπτεσθαι ?

(*r*) Hunc locum simul cum aliis inferius nominandis hodiedum sub eodem nomine exstare, ex mappa majori Gallica et ex libro : Ἐφετμοὶ τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος διὰ τὸ ἔτος 1837 a Klado Athenis 1857 in 8° edito adnotavit Millerus.

ιδίου (προκατείχετο μὲν γὰρ πρότερον ἡ ἡμίσεια A συνεισφορὰ ταύτης παρὰ τοῦ μέρους τῆς τοιαύτης ἐκκλησίας, ἡ δὲ ἑτέρα ἡμίσεια ταύτης παρὰ τοῦ δημοσίου· ἀρτίως δὲ εὐδοκεῖ ἡ βασιλεία μου καὶ παρακελεύεται τὴν ἅπασαν ταύτην τοῦ βαλανιδίου συνεισφορὰν παρὰ τοῦ μέρους κατέχεσθαι τῆς τοιαύτης ἀγιωτάτης μονῆς ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως)· χωρίον οἱ Πεζιάνοι μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ πάσης τῆς νομῆς αὐτοῦ· χωρίον τὸ Φιλόδενδρον μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν· ἡ μονὴ τοῦ τιμίου Προδρόμου ἡ τοῦ Σαραφῶνος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν παροίκων καὶ λοιπῶν δικαίων· ὁ εἰς τὰ Φῶτα ἀμπελών· ἡ ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Πολλῶν Ξενίων ποσότης τῶν εἰκοσιπέντε ὑπερπέρων· τὰ ἐντὸς τῆς Μονεμβασίας ὁσπήτια ἅπερ εἶχέ ποτε ὁ Ἀρῆς· ἀγρίδιον αἱ Ῥιπίαι σὺν τῷ πλησίῳ τούτου τόπῳ τῷ Καλαμίῳ καὶ τῷ τῶν δικαστηρίων· προάστειον τῶν Λαιμόνων· ἔτι δὲ καὶ τὰ αὐτούργια ὅσα μέχρι τοῦ νῦν εὑρίσκεται κατέχουσα καὶ νεμομένη ἡ αὐτὴ ἁγιωτάτη ἐκκλησία εἴς τε τὸν Σώρακα, τὴν Κουλενδίαν, τὴν Κουμαραίαν, τὴν Βουλκάνην καὶ Μέσιν καὶ Δωδκίαν, ἀλλὰ δὴ καὶ εἰς τὴν Νόδυν καὶ εἰς τὴν Λίμνην καὶ τὸν Πύργον καὶ τὸ Παλαιόκαστρον. Ἃ δὴ πάντα, ὅσα ἀνωτέρω διαλαμβάνεται, καθέξει καὶ νεμηθήσεται τὸ μέρος τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας μετὰ τῶν προσηρμοσμένων αὐτοῖς μέχρι τοῦ νῦν, ὡς εἴρηται, δικαίων, ἤγουν γῆς, ἀμπελώνων, μυλώνων, δένδρων διαφόρων, περιβολίων καὶ λοιπῶν. Πρὸς τούτοις δὲ ἔξει ἐπ' ἀδείας τὸ μέρος τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας ἐξωνεῖσθαι καὶ τὸ πρινοκόκκιον, ὅπερ οἱ τῆς ῥηθείσης μονῆς τοῦ Σαραφῶνος καὶ οἱ τοῦ δηλωθέντος χωρίου τοῦ Γαγκανέα πάροικοι ἐπισυνάγουσιν ἀπὸ τοῦ τόπου τοῦ διαφέροντος τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ· ὅσον μέντοι πρινοκόκκιον ἐπισυνάξουσιν οἱ τοιοῦτοι πάροικοι τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ δημοσιακοῦ τόπου, ὀφείλει ἐξωνεῖσθαι τοῦτο ὁ δημόσιος. Ταῦτ' ἄρα καὶ τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου μενοῦσι, καὶ διατηρηθήσονται τὰ τοιαῦτα ἅπαντα κτήματα καὶ αὐτούργια τῆς διαληφθείσης ἁγιωτάτης ἐκκλησίας Μονεμβασίας ἀνενόχλητα πάντη καὶ ἀναφαίρετα κατὰ τὴν νομὴν καὶ κατοχήν, ἣν εὑρίσκεται κεκτημένη, ὡς δεδήλωται, μέχρι τοῦ νῦν ἐπ' αὐτοῖς, ἔτι δὲ ἀπηλλαγμένα τε καὶ ἀνώτερα πάσης καὶ παντοίας ἐπηρείας καὶ ἐπιθέσεως. Καὶ γὰρ οὐδεὶς τῶν ἁπάντων ὀφείλει ἐπάγειν αὐτοῖς οἱανδήτινα λύμην ἢ ὅλως κατατριβήν, οὔτε μὴν ἐπὶ διασεισμῷ καὶ ἀδικίᾳ τινὶ κατ' αὐτῶν ἐπιτίθεσθαι καί τινι τρόπῳ δι' ὄχλου γίνεσθαι· ἐπεὶ καὶ πᾶς ὁ τοιοῦτόν τι πειραθησόμενος τούτοις ἐπαγαγεῖν ἀποπεμφθήσεται πάμπαν καὶ ἀποσοβηθήσεται καὶ καθάπαξ ἀποτραπήσεται, ὡς ἄρα ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου διατάττεται· ὃς καὶ ἐπεχορηγήθη καὶ ἐπεβραβεύθη τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ Μονεμβασίας, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς ἐνισταμένης ιγ' ἰνδ. τοῦ ,ςω' ἐννάτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

XX. *Imp. Andronici senioris de metropoli Apro.* (*A.* 1304.)

(Hoc privilegium jam edidimus inter constitutiones patriarchæ Joannis Glycis, sub num. XLVIII, tom. CLII.)

XXI. *Imp. Andronici senioris aurea bulla pro Genuensibus* (*s*). (*A.* 1304.)

Cum transmissi fuerint ad Imperium nostrum ex parte illustris Comunis Janue dilectæ fraternitatis Imperii nostri Ambazatores et sindici speciales nobiles et prudentes viri, videlicet dominus Guido Embriacus et dominus Acursus Ferrarius, ad exponenda coram nostro Imperio capitula, ex quibus quedam ad ipsorum Januensium jura videbantur et observari debebant, et quedam de speciali gratia requirebant juxta ea que Imperium nostrum facere consuevit intuitu affectionis, gratie et amoris, quem erga illustre comune Janue Imperium nostrum habet: quibus capitulis per eosdem nuncios expositis et narratis Imperium nostrum annuens ipsa concessit capitula ut inferius distinguetur. Et ecce presens privilegium aurea bulla nostrum munitum eidem illustri comuni Janue concedimus et largimur, ad declarationem, robur et firmitatem immobilis et inviolabilis perseverancie eorundem capitulorum, que acceptavimus et illa adimplevimus juxta requisicionem ipsius illustris comunis. Quorum capitulorum talis est tenor.

Primo quidem quod habere debeant Januenses in loco Galathe locum quem requisiverunt in forma quadrangula terminatum et assignatum, secundum quod locus ille ambitus est per factam foveam circum circa (*t*). Et volumus et jubemus, quod a circuitu ipsius loci mensurando vacuus locus totaliter resideat absque habitacione aliqua alicujus persone per spatium sexaginta cubitorum. Et a muro Castri Galathe secundum latitudinem ipsius muri usque ad ipsorum Januensium confines etiam sit locus totus vacuus nec alicui liceat habitacionem facere quoquo modo; infra vero locum predictum habitacionis ipsorum Januensium habeant ipsi Januenses libertatem et mandatum faciendi mansiones et structuras et alias firmitates et omnem aliam securitatem ad eorum voluntatem praeter tantum modo murum castri, quod quidem construere in ipso loco volumus non licere.

Item quod habeant in eodem loco Januenses et qui tenentur Januenses libertatem sine aliquo impedimento, et habeant macellum et macellarios Januensium, et messitas Januensium, logiam, bal-

(*s*) Ex regio archio di Corte edidit Sauli *Della col. dei Genov. in Galata*, II, p. 211.

(*t*) nstrumentum, quo limites Galatæ definiuntur, mense Majo ind. I a. 6811 (p. Chr. 1302) mandato imperatoris scriptum, ex eodem archio edidit Sauli l. l. p. 209.

neum, proprias sui ecclesias, sacerdotem vel sacerdotes Januenses et Latinos, stateram et ponderatores Januensium, scribas, mansuras et omnia alia que voluerint ad voluntatem et placitum eorum. Ponderare tamen debeant prefati ponderatores ipsorum presente scriba vel alio nuncio ex parte comercii Imperii nostri. Et ipsi quidem Januenses habere debeant omnimodam libertatem et franchiziam ad ponderandum mercaciones eorum: ceteri vero qui redentes sunt commercio Imperii nostri, dare debeant pro ipsa ponderatura id quod est decens secundum ordinacionem et consuetudinem, ita quod non possit occultare se vel defraudare comercium.

Item cum in eodem loco sint ecclesie tres Grecorum, super quibus habet omnimodam potestatem sanctissimus dominus generalis patriarcha, debeant ipsas ecclesias habere sacerdotes Greci, et cantare et celebrare in ipsis, quod per ipsum sanctissimum dominum patriarcham generalem annuatim fuerit ordinatum.

Item quod omnes, qui secundum veritatem fuerint Januenses et qui nominabitur et tenebitur Januensis, esse debeat sub examine curie ipsorum Januensium, licet transpositus fuerit ad aliam nationem, sive masculus fuerit sive femina. Si facti essent Greci vel alterius nationis, prout si Grecus vel Greca vel alius qui sub jurisdictione nostra sint vel esse debeant rendabiles imperio nostro, licet efficerentur Januenses, debeant esse sub examine partis Imperii nostri, nec computabuntur in numero et ordinatione franchizie et liberiatis Januensium.

Item quod concedimus parti ipsorum Januensium locum habitacionis in terra Smirnarum, et permittimus ipsos habere in eodem loco logiam, balneum, furnum, ecclesiam et alia que specificata sunt particulariter in capitulo de Galata, ut dictum est.

Item quod salvabimus tam in mari quam in terra, in portibus et insulis quas habemus et habituri sumus per gratiam Dei et intercessionem ejus sanctissime Genitricis, omnes Januenses et de districtu Janue et omnes nominatos Januenses et qui pro Januensibus distinguuntur vel tenebuntur, in personis et rebus omnibus eorum, et hiis (*u*) qui patientur naufragium et inde evaserint, si testificabuntur per literas Potestatis Janue seu Potestatis vel Consulis Januensium qui in partibus Romanie invenientur eo tempore quo hoc tale contigerit, et demonstratum fuerit per hujusmodi testimonium ipsos esse Januenses vel de districtu Janue vel nominatos et appellatos Januenses.

Item quod Januenses, et qui dicti fuerint et nominati fuerint Januenses ut supra, si contigerit fieri eis offensio seu dampnum aliquod in terris Imperii nostri de naufragiis provenientibus ad ipsos cum rebus ipsorum, et dampnum passi fuerint de ipsis rebus per aliquos subjectos Imperii nostri, quod fieri debeat satisfatio ipsius dampni, prout ipsi probaverint in veritate et juraverint in presentia illorum qui potestatem habuerint Januensium presente nuncio Imperii nostri. Probare debeant similiter cum veris juramentis etiam alii qui invenientur in eodem naufragio qui evaserint de ipso periculo presente ipso nuncio Imperii nostri, qui videat ipsos testes jurare, ut supra dictum est, et sufficere debeat hoc ad ostensionem et probationem veritatis.

Item quod prestabimus semper parti illustris comunis Janue et singulis Januensibus et de districtu Janue et illorum, qui tenebuntur ut Januenses, libertatem et franchiziam et immunitatem de cetero semper tam in mari quam in terra, in portibus et insulis nostris quas habemus et habebimus Dei misericordia et per intercessionem sanctissime Dei Genitricis, ita quod omnes Januenses et de districtu Janue et qui tenentur Januenses sint franci et liberi, nichil solventes in tota terra Imperii nostri pro comercio nec causa alicujus exactionis, intrantes videlicet per totam terram Imperii nostri vel exeuntes ex ipsa, vendentes et ementes et excambiantes vel aliquod aliud negociantes modis consuetis mercacionis, preter sal et masticem, stantes et de terra in terram exeuntes, per terram vel per mare, cum mercacionibus vel sine mercacionibus, ad loca deferentes vel inde extrahentes ex emptione vel alio lucro et alibi deferentes, personaliter seu realiter.

Item si quis Januensis vel qui tenetur ut Januensis solverit aliquid vel dampnificatus foret in aliqua terra subjecta Imperio nostro, et ablatum esset sibi ratione staliana vel maxerie aut propter aliam causam vel modum operatum fuerit contra dictam franchiziam et libertatem ipsorum Januensium, quod Imperium nostrum facere debeat satisfieri et restitucionem fieri hiis, qui dampnum passi fuerint, totum id quod ipsi tales juraverint in presencia Potestatis seu Consulum Januensium quod dederint illud tali modo aut ablatum fuerit ab ipsis.

Item quod non recipere debeat de cetero Imperium nostrum aliquem Januensem vel de districtu Janue in vassallum, ita quod eximatur et non esse debeat sub examine et jurisdictione Potestatis vel Consulum Januensium, sed debeat ipse talis judicari per ipsos prout ceteri cives et habitatores Janue.

Item quod non impediemus nec impediri faciemus seu impediri permittemus in tota terra nostri imperii, quam habemus et de gratia Dei Genitricis acquiremus, aliquem Januensem et de districtu Janue propter factum seu delictum vel furtum seu rapinam vel debitum alterum in persona vel re aliqua, sed unusquisque Januensis vel qui tenetur Januensis sub culpa ipsius tali modo examinari debeat sub curia et jurisdictione Potestatis vel Consulis Januensium, et quod puniatur et reddat racio-

(*u*) Lege *hos*.

nem pro culpa et debito suo, et quod in satisfactionem habeat ille qui injuriam vel dampnum passus fuerit, et quod alius Januensis propter tale factum non consequatur offensionem vel dampnum. Si quis vero de terris nostris vel de parte nostra vel aliquis alter, qui non esset de terris nostri imperii nec teneretur ut Januensis, offenderet alium ipsorum Januensium aut esset accusatus de debito vel aliqua alia tali causa, quod fieri debeat super hoc judicium et examen et vindicta et justicia ex parte nostri imperii summaria et expedita. Similiter fieri debeat ex parte ipsorum Januensium omnibus nostris et omnibus aliis, qui inveniuntur in terris imperii nostri. Erit nichilominus et operabitur de aliis omnibus, non tantum de illis qui cum juramentis et convencionibns inveniuntur in terris imperii nostri : nam de illis erit id, quod requiritur per ipsas conA et omnes alias res sine impedimento aliquo illato eisdem ex parte imperii nostri : et propter hujusmodi mercaciones non debeant cogi solvere quicquid aliquo modo ratione comercii seu alterius daciti.

Item non detinebimus nec detineri faciemus vel permittemus navem aliquam seu aliquod lignum alicujus Januensium vel qui ut Januenses tenentur, nec Januensem aliquem vel qui tenetur ut Januensis, in persona vel rebus, sed habere debeant omnimodam libertatem et spatium exeundi sine impedimento de omnibus terris nostri imperii, personaliter et realiter, nisi forte fuerint inculpati de aliquo debito, furto vel rapina, de quo debeat judicari in curia Januensi, ita quod per ipsos fieri debeat justa hujusmodi criminis seu debiti expeditio.

Actum fuit hoc presens privilegium Imperii nostri in nostro sacro palacio Blakernarum, scriptum manu notarii aule nostre Nicolai de Perina, mense Martio secunda[e] indictionis..... sexti milleni octavi centeni duodecimi anni a constitucione mundi secundum numerum Grecorum, secundum vero numerum Latinorum ab incarnacione Domini anno millesimo trecentesimo quarto indictione secunda. — Subsignatum nostra imperiali rubra subscriptione, et roboratum aurea bulla Imperii inferius appensa, ad eorum omnium particulariter distinctorum capitulorum declarationem et firmitatem et ut ipsa maneant incommutabilia.

Item quod de aliis terris, que sunt in mare majori nec sunt subjecte imperio nostro, habeant libertatem ipsi Januenses et qui ut Januenses tenentur extrahere et extrahi facere et portare et facere portari mercaciones quascunque voluerint, et frumentum et victualia omnia, ligna, picem et alumen,

Item quod Januenses et qui Januenses tenentur habere debeant libertatem emendi de terris nostris, quas habemus et habituri sumus, omnia victualia, preter frumentum et alia semina, et extrahere de terris imperii nostri et sine aliquo impedimento vel dacita comerchii vel alterius exactionis.

Item quod Januenses et qui Januenses tenentur Januenses et maleffactores Januenses et maleffactores Grecos seu Latinos subditos nobis vel non subditos, preter illos qui de parte sunt illorum qui convenciones et sacramentum nobiscum habent, qui contra comune vel homines Januenses vel contra illos qui tenentur ut Januenses dampna inferrent et molestias, persequemur et capientes ipsos puniemus secundum juris ordinem : prout similiter ipsi Januenses debent omnes nefarios

XXII. *Imp. Andronici senioris constitutio synodalis ab Athanasio patriarcha proposita de diversis causis* (υ). (A. 1306.)

Νεαρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως (χ).

Εἰ καί τινι τῶν δικαιωθέντων ἀπὸ Χριστοῦ ἰθύνειν τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας ἧς ἔλαβε τῶν ἐθνῶν πρὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς κληρονομίαν ποτὲ μόνῃ, εἴπερ τι ἄλλο τῶν ὅσα ταύτην κατακοσμεῖ ἐξόχως πάντων ὑπερτερεῖν, ὀρθῶς καὶ φρονεῖν καὶ κρίνειν καὶ ἐγκολποῦσθαι τὴν εὐσέβειαν ἐξεγένετο,

(υ) Hujus constitutionis duæ exstant recensiones : una, quam edimus ex Cod. Paris. 1351 A; altera, quæ ex Cod. Paris. 1357 A edita est in Harm. ed. Heimb. p. XXII sqq. et in Coll. can. ed. Rhalli et Potli V p. 121 sqq. — Hanc Heimbachius genuinam esse judicat, illam manui recentiori deberi. Sed omnino vapulat : recensioni enim, quam edidit, inscribitur Περίληψις τῆς Νεαρᾶς, quo ipso epitomen tantum praestari indicatur : et quae in Cod. Telleriano mox laudando inter ipsa Athanasii opera exstat recensio eadem illa est, quam nos pro genuina habemus. — Praeter Paris. 1351 A et 1357 A modo laudatos complures alii, quibus hæc constituo insit, mss. Codices innotuerunt : veluti Paris. 1263, 1356, 1382, 1388 et alius Tellerianus, quem Boivin. ad Gregor, ed. Paris. p. 755 excitat : Laur. IV, 10 : Vatic. 847, 856 et 857 : Vindob. jur. gr. 3 : τῶν ιϐ΄ἡρων 23 : τῆς ἁγίας Λαύρας 12 : denique Codex Gerasimi, quo Rhallis et Potlis usi sunt. Quam autem recensionem isti Codices contineant, non æque de omnibus constat. In Gerasimi Codice epitome tantum habetur, similisque videtur esse Vind. 3; e contrario in Paris. 1382 magna pars recensionis genuinæ, eamdemque Paris. 1336, 1388, Vatic. 847, 856 videntur continere; in Laur. IV, 10 duntaxat ὁ πίναξ constitutionis nostræ mentionem facit, textus autem iujuria temporum interiit. — Allegatur constitutio nostra a Blast. *K*, 12 et Φ, 8 (ed. Bevereg. II p. 156 et 258), et ab Harm. V, 8, 9, 95. VI, 3, 8 et 6, 6. Ex Harmenopulo hausit Bonefid. II p. 112 sqq.

(χ) Ita inscriptio est in Paris. 1351 A et 1388, nisi quod hic πατριάρχου Κωνστ. scribat. In Paris. 1356 sic est : Ζήτησις τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀθανασίου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἁγίας σύνοδου πρὸς τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον περί τινων κεφαλαίων νομίμων, τύπον ἔχουσα Νεαρᾶς, ἥτις καὶ ἐστέρχθη τότε παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως. In Vatic. 847 sic : Ἡ γεγονυῖα Νεαρὰ ἐπὶ βασιλείας τῶν ὀρθοδοξοτάτων βασιλέων τοῦ κυροῦ Ἀνδρονίκου καὶ τοῦ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ κυροῦ Ἀνδρονίκου (forte Παλαιολόγου). Vind. 3 : Νεαρὰ ἐκτεθεῖσα παρὰ τοῦ πανσεβαστοτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀθανασίου κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον τῆς γ΄ ἰνδ. τοῦ ,ϛωιγ΄ ἔτους, ἔχουσα οὕτως. Id.

ἀσύγκριτα οἶμαι τοῦτο καταπλουτῆσαι καὶ ταύτην μόνην κλέος ἡγεῖσθαι καὶ ἐντρύφημα καὶ γαυρίαμα καὶ δόξης ἀδιαδόχου καὶ βασιλείου φρενὸς ἐμπόρευμα μεγαλοφυὲς τὴν ἐκ Θεοῦ βασιλείαν σου· καὶ γένοιτο ταύτῃ πρὸς τοῦ παμβασιλέως ἡμῶν καὶ Θεοῦ τῶν ὅσοι ταύτης ἠξίωνται ὑπεραρθῆναι μειζόνως, δι' ἧς ἐγγύτης σοὶ πρὸς Θεὸν καὶ οἰκείωσις καὶ δόξα τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ παντὸς ἀγαθοῦ τῷ ὑπηκόῳ ἐπίδοσις, ὡς ἡμεῖς λογιζόμεθα καὶ εὐχόμεθα καὶ ἐλπίζομεν. Οἷς καὶ θαῤῥοῦσα ἡ σήμερον ὧδε εὑρισκομένη πληθὺς σὺν ἡμῖν τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων, μηδὲν ἄλλο πνεόντων καὶ δι' εὐχῆς τιθεμένων ἢ τὸ ἐπιδιῶναι πᾶσαν τὴν ποίμνην Χριστοῦ εἰρηναίως καὶ θεαρέστως ἰθυνομένην πρὸς ἅπαν λυσιτελοῦν καὶ σωτήριον, ὁ Ἡρακλείας, φημί, ὁ Ἀγκύρας, ὁ Σάρδεων, ὁ Χαλκηδόνος, ὁ Πισσιδίας, ὁ Ἀπαμείας, ὁ Κρήτης, ὁ Διδυμοτείχου, ὁ Φιλιππουπόλεως, ὁ Χερσῶνος, ὁ Προικονήσου, ὁ Χίου, ὁ Βεῤῥοίας [ὁ Ἀχυράους, ὁ Περγάμου, ὁ Βιζύης (y)], ὁ Μεσήνης, ὁ Δέρκους, ὁ Καρπάθου, οἱ ὑποψήφιοι Δυῤῥαχίου καὶ Λωπαδίου τὰ τῇδε κρατῆσαι εἰς νεαρὰν ἀναφορὰν πεποιήμεθα τῇ μὲν πολιτείᾳ ἀδιστάκτως ἐπωφελῆ, ἁρμόδιά τε ποιμέσι, καὶ τῷ ζήλῳ καὶ τρόπῳ τῆς ἀγαθῆς σου καὶ βασιλικωτάτης ψυχῆς περὶ βέλτιστα πρεπωδεστάτην, καὶ συνετὴν καὶ πρὸς τὸ εὐνομεῖν τὸ ὑπήκοον, καὶ δήπουθεν καὶ αὐτοῖς τοῖς ἀποιχομένοις ἀπονέμησιν πρόσφορον, ἐξ ὧν ἀποκείσεται πλουτισμὸς καὶ θείκης μισθαποδοσίας ἐκεῖθεν πρεπωδεστάτης τῇ ἐκ Θεοῦ βασιλείᾳ σου καὶ εἰς μνημόσυνον ταύτης ὑπάρξει ἐπαινετὸν καὶ αἰώνιον, περιεχούσης οὕτω τῆς αἰτησεως·

α'. Τοὺς μὴ ἐπὶ παιδὶ τελευτῆσαι φθάσαντας ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας μὴ ἁρπαγὴν παντελῆ τὸ μέρος ὑπέχειν τῶν ὑπαρχόντων τὸ ἐνκαπολειφθὲν εὑρισκόμενον ζῆν συμφορὰν ἀπάνθρωπον καὶ διπλῆν καὶ πάντη ἀβίωτον, ὡς ἔστι καὶ ἁρμοζόντως κοινολεκτούμενον, μὴ παρὰ τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων, μὴ παρὰ τῶν εἰς παροικίαν αὐτοὺς ἐχουσῶν ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν, ἀλλὰ τὸ τρίτον τοῦ βίου ἐκείνου τῇ δεσποτείᾳ, τὸ τρίτον τῷ ἀπελθόντι, καὶ τὸ τῷ ζῶντι τὸ ἕτερον. Εἰ δὲ καὶ οὗτος ἀπέλθοι, πατρὶ ἢ μητρὶ ἢ ὁμαίμονι ἢ ὅσοις προσώποις ἐστὶ τὸ ἀπὸ νόμου κληρονομεῖν. Εἰ δέ γε μηδεὶς τῶν ῥηθέντων προσῇ τῷ ἀποιχομένῳ, τῷ δημοσίῳ τότε ἥμισυ καὶ μνημοσύνοις ἐκείνου τὸ ἥμισυ.

β'. Καὶ ἵνα πάσαις ταῖς ἡμετέραις πόλεσι κηρυχθῇ, μηδένα κατατολμᾷν ἀναίδην ὅσα εἰς χόλον Θεοῦ καὶ βλάβην ψυχῶν διαπράττεσθαι, πορνείαν φημὶ καὶ μοιχείαν, ἀῤῥενομανίαν, αἱμομιξίαν ἢ ἀδικίαν ἢ γοητείαν καὶ ὅσα τοιαῦτα τελεῖν, ἀλλ' ἐκδικεῖσθαι νομίμως καὶ μὴ καταφρονήσει, μὴ λήμματι, μὴ προσώπῳ τὸν κρίνειν λαχόντα τὰ τοιαῦτα ἐᾷν, ἀφιλανθρώπου μενούσης τοῦτον δίκης ἐκεῖ, ὅτι μὴ διὰ φόβου τῆς ἀπωλείας ἀνθρώπους ἀνέσπασεν, οὐδὲ Θεοῦ ἐφάνη διάκονος ἐκδικος εἰς δικαίαν ὀργὴν τοῖς πράττουσι κακὰ, φορεῖν τῇ ἀνενεργησίᾳ εἰκῇ κακῶς προκρίνας τὴν μάχαιραν ἢ Θεοῦ χρηματίσαι διάκονος.

γ'. Καὶ ἵνα προκηρυχθῇ καὶ στερχθῇ, γυναῖκα μὴ ἐπιῤῥίπτειν αὐτῆς τὴν τιμὴν καὶ μᾶλλον παρθένον τῷ βουλομένῳ. Ἀλλ' εἰ βιάσεταί τις ἐν ἐρημίᾳ αὐτὴν, ἐκδικεῖσθαι καθὰ τοῖς νόμοις δοκεῖ· εἰ δὲ ἐκδῷ ἑαυτὴν ἀδιάστως, κουρᾷ καὶ πομπῇ σωφρονίζεσθαι (z). Καὶ μηδὲ τῷ φθορεῖ κατ' ἄμφω προσῇ τὸ ἀζήμιον, ἀλλὰ καὶ μάλα ἀποπληροῦν τῷ δημοσίῳ τὸ ἔννομον· εἰ δὲ μὴ ἔχῃ, καὶ πάλιν τὰ ἔννομον.

δ'. Καὶ ἵνα καὶ νόμος ἀκυρωθῇ ὁ ἐπὶ παιδὶ ἀπελθούσῃ διοριζόμενος γυναικὶ ἢ ἀνδρὶ τοῦ παιδὸς ἀπελθόντος κληρονομεῖσθαι ὑπὸ τοῦ ζῶντος τὰ τοῦ παιδὸς πάντα πατρῷα, εἰ τύχοι, ἢ μητρικὰ, τοῖς δὲ τοῦ τεθνεῶτος γονεῦσι πρὸς τῇ τοῦ τέκνου ἀποβολῇ καὶ τὴν περιουσίαν στερίσκεσθαι ἀδικώτατα, ἀλλὰ τηρεῖσθαι τὸ τρίτον μὲν τῆς προικὸς εἰς μνημόσυνα, τὸ τρίτον δὲ τοῖς γονεῦσι, καὶ τῷ μνηστῆρι τὸ τρίτον ἢ τῇ μνηστῇ (a).

ε'. Ἵνα καὶ ὁ φόνῳ ἁλοὺς τιμωρῆται ἐννόμως εἰς ἑαυτὸν, ἀλλὰ μὴ δημεύηται παντελῶς τῶν τέκνων μὴ συνειδότων· μεριζομένης αὐτοῦ τῆς οὐσίας κατὰ ψυχὴν, ἐξ ἧς καὶ διδόσθω καὶ τῷ παθόντι τὸν φόνον μία μερὶς, μόνην δὲ τοῦ φονέως προσκληροῦσθαι τῷ δημοσίῳ. Ποῖον γὰρ δίκαιον μηδὲν λαμβάνειν τὸν φονευθέντα, καὶ μάλιστα εἰ ἐπὶ πενίᾳ καὶ γυναικὶ καὶ παισὶν ἀπέβισε (b);

ς'. Πρὸς τούτοις καὶ μοναχοὶ καὶ μονάστριαι μὴ διάγειν ἀτάκτως ἐν πόλεσι, ἀλλ' ὡς τοῖς νόμοις καὶ τοῖς κανόσι περὶ τούτων ἐξεφωνήθη· καὶ τοὺς εἰς πάθη κειμένους, εἰ μὴ βλέψουσιν εἰς μετάνοιαν ἀποκλείεσθαι ἄκοντας τρεφομένους ἄρτῳ μόνῳ καὶ ὕδατι, εἴπερ καὶ μέλει ἡμῖν τοῦ καὶ βλέπειν Θεὸν καὶ συντηρεῖν τὰ ἡμέτερα.

ζ'. Τὰς ἑορτασίμους τῶν ἡμερῶν καὶ μᾶλλον τὴν ἁγίαν Κυριακὴν ἐν ἀργίᾳ διατελεῖν τοὺς πιστοὺς, σχολάζοντας θείοις ναοῖς, ἀλλὰ μὴ κώμαις καὶ μέθαις, καπηλεῖα καὶ βαλανεῖα μὴ ἀνοιγνύντας ἀπ' ἐννάτης αὐτῆς τοῦ Σαββάτου μέχρις ἐννάτης Κυριακῆς, ἀλλὰ μηδ' ἐν ὅλῃ νυκτὶ μετὰ δύσιν ἡλίου ἐν καπηλείοις, οὐ λέγω μὴ ἐξωνεῖσθαι, ἀλλὰ μὴ εὑρίσκεσθαι τοὺς συμπίνοντας. Ἀρκεῖ γὰρ ἡ τῆς ἡμέρας αὕτη κακία τοῦ πότου τοῖς οἰνοπώλαις.

η'. Εἰ δὲ καὶ νύναια φαῦλα τούτων τις φωραθῇ

(y) Quæ uncis inclusa sunt, in Paris. 1351 A desiderantur, addita a me ex epitome hujus constitutionis.

(z) Epitome addit, ὅτι μὴ τὴν νικῶσαν τῇ σωφροσύνῃ ἀπεχαρίσατο.

(a) In Paris. 1351 A ascriptum est hoc σχόλιον· Διὰ τοῦ παντὸς κεφαλαίου διατείνεται ὁ νόμος ὁ λέγων, ὡς ἐὰν ἀποθάνῃ ὁ πατὴρ καὶ καταλείψῃ παιδίον, εἶτα τελευτήσῃ καὶ αὐτὸ, εἶναι κληρονόμον τὴν γυναῖκα πάντων τῶν τοῦ ἀνδρὸς πραγμάτων, ἢ τυχὸν τὸν ἄνδρα εἶναι κληρονόμον τῆς προικὸς προαπελθούσης κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον τῆς γυναικὸς, εἶτα καὶ τοῦ παιδός. Νομοθετεῖται δὲ, ὡς εἴπερ ποτὲ τὸ τοιοῦτον τύχοι γενέσθαι, ἵνα μερίζηται ἡ προὶξ ἐπὶ τρισὶ μέρεσι, καὶ ἡ μὲν μία μερὶς διδῶται εἰς μνημόσυνα τοῦ τελευτήσαντος, ἡ δ' ἑτέρα τοῖς τούτου γονεῦσιν, ἡ δὲ τρίτη τῷ καταλειφθέντι μέρει ἢ τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικός. Zach.

(b) Verbum ἀπέβισε, quod in Paris. 1351 A deest, ex Paris 1356 addidi. Id.

ἐπ' ὀλίσθῳ ἔχειν ψυχῶν, τοῦ κανόνος μὴ φρίττων τὸ ἐπιτίμιον, ὑποκείσθω δημεύσει. Ἀδεῶς γὰρ ἔργα σκότους τελεῖν τοὺς δοκοῦντας πιστοὺς καὶ κλεπτῶν καὶ πορνῶν προφανῶς ἐργαστήρια πῶς τὴν ἄνωθεν μῆνιν καὶ τοῖς ὄρῶσι καὶ σιωπῶσι μὴ ἐπισπάσονται; ὅπου γὰρ καὶ τὸ μόνον οἶνον ὕδατι μίσγειν ἐξελέγχειν ἴσμεν Θεὸν ἐν ὀργῇ.

ι'. Τὰ τιθέμενα πρόστιμα συμβολαίοις καὶ συμφωνίαις παραβαινόμενα ἐκδικεῖσθωσαν, ἵνα μὴ ὦμεν ὑπόδικοι ψεύδους ἐγγράφου, καὶ ἵνα καὶ τὰ συμπεφωνημένα κρατύνωντσι ἀδιάλυτα.

ια'. Τὰς ταχθείσας ἱλαστηρίους ἡμέρας τῶν ἱερῶν νηστειῶν πάσας φυλάττεσθαι καὶ μάλιστα τὴν τοῦ Πάσχα χρεών, καὶ ξηροφαγεῖν καὶ γονυκλιτεῖν, ἐπιπλέον καὶ ἐλεημοσύναις προσκεῖσθαι, κατ' ἐξαίρετον δὲ τὴν τῶν ἁγίων καὶ σωτηριωδῶν παθῶν ἑβδομάδα ἐν κατανύξει καὶ συντριβῇ διάγειν πάντα ὀρθόδοξον, ὡς μὴ καπηλείων μόνον καὶ βαλανείων ἀπέχεσθαι, ἀλλὰ πάσης σωματικῆς ἀνέσεως.

ια'. Τοὺς συνιστάναι θέλοντας συνοικέσια μὴ τῆς βουλῆς ἄνευ τοῦ ἱερέως, παρ' ᾧ καὶ ἐκκλησιάζονται. Ὁ γὰρ μὴ οὕτω ποιῶν ὀφείλει τῷ δημοσίῳ ὅσον εὑρίσκεται καὶ ἡ προίξ.

Ὡς γὰρ διὰ τὴν τῶν πόλεων εὐταξίαν ἴσμεν παντὸς ἀγαθοῦ χορηγίαν ἀπὸ Θεοῦ καὶ πίστεως, οὕτως διὰ τὴν ἀταξίαν τὰ ἀντικείμενα, ὅθεν δεῖ τὴν ἐν νόμῳ ζωὴν τοὺς πιστοὺς καὶ αὐτῆς προτιμᾶν τῆς ζωῆς. Τοῦτο φίλον εἰδότες Θεῷ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι βασιλεῖς ἐπισημήνασθαι τὰ τοιαῦτα καὶ γράμμασιν ἐρυθροῖς οὐ κατώκνησσν, ὡς τὰ τῇδε καὶ νῦν ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία σου ὑποχρέους κἂν τούτῳ ποιοῦσα ἡμᾶς ἐπιπλέον καὶ ἀγάπης ἀφύκτοις δεσμοῦσα δεσμοῖς τοῦ αὐτῆς ὑπερεύχεσθαι εὔθυμον πρὸς Θεοῦ δωρηθῆναι ὑγείαν αὐτῇ μακραίωνά τε καὶ νικηφόρον ζωὴν κατά τε τῶν νοουμένων καὶ ὁρωμένων ἐχθρῶν, πρὸς δέ γε πίονι γήρᾳ σὺν τῷ κράτει τῷ ἐπιγείῳ καὶ τὴν βασιλείαν οὐράνιον. Εἶχε καὶ ὑπογραφὴν πατριαρχικήν (*c*).

XXIII. *Imp. Andronici senioris ne civiles magistratus defunctorum metropolitarum vel episcoporum bona invadant* (*d*). (A 1312.)

Πρόσταγμα τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου.

Ἐπεὶ ὁ μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας ἀνήνεγκε τῇ βασιλείᾳ μου, ὡς, ὁπόταν τις τῶν κατ' αὐτοὺς ἀρχιερατευόντων ἐν τῇ κατ' αὐτὸν τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ ἢ ἑτερός τις τῶν ὑπ' αὐτὸν τελούντων θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων τῷ τοῦ βίου χρήσηται τέλει, διανίστανταί τινες τὰ δημόσια διενεργοῦντες εἰς τὰς ἐκεῖσε χώρας καὶ κρατοῦσι τοὺς ὑπηρετοῦντας αὐτῷ, εἴτε μοναχοί εἰσιν εἴτε κοσμικοί, καὶ ἐπάγουσιν εἰς αὐτοὺς κακωτικὰ καὶ λυπηρὰ οὐκ ὀλίγα, καὶ ἀναλαμβάνουσιν ἐξ αὐτῶν εἴ τι ἄρα καὶ εὑρίσκονται κατέχοντες ἴδιον αὐτῶν, κατακρατοῦσι δὲ ὁμοίως καὶ τὰ κτήματα καὶ εἰσοδήματα αὐτῆς τῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας τῆς χηρευσάσης δηλονότι· κἀντεῦθεν ἐξῃτήσατο ἀπολυθῆναι τούτου χάριν πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου εἰς τὸ μὴ ἐνεργεῖσθαι τοῦτο παρά τινος τῶν τοῦ μέρους τοῦ δημοσίου· ἡ βασιλεία μου ἄδικον παντελῶς καὶ ἀνόσιον τὸ τοιοῦτον ἔργον λογίζεται, καὶ εἴπερ ἔφθασεν ἐνεργηθῆναι τοῦτο παρά τινος, οὐ κατὰ γνώμην καὶ προαίρεσιν τῆς βασιλείας μου γέγονεν, ἀλλ' ἐκτὸς ὁρισμοῦ καὶ εἰδήσεως καὶ θελήσεως αὐτῆς· καὶ ἐὰν ἦκουε τοῦτο, ἐμελλεν ἐκ τοῦ παραυτίκα καὶ ὀργὴν μεγάλην ἐπενεγκεῖν πρὸς τὸν ἐνεργήσαντα τὴν τοιαύτην πρᾶξιν, καὶ οὐδὲν ἐμελλεν ἐᾶσαι ἀνεκδίκητον καὶ ἀνεύθυνον τοῦτο. Ἔφθασε γὰρ γνωρίσασα, ὅτι καὶ τοῦ παναγιωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Γερμανοῦ ἐκείνου πρὸ χρόνων περὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως αἰτησαμένου πρὸς τὸν μακαρίτην καὶ ἀοίδιμον βασιλέα κῦριν Ἰωάννην τὸν Δούκαν τὸν θεῖον τῆς βασιλείας μου, λόγος χρυσοβούλλειος (*e*) ἐξετάθη καὶ προέβη αὐτοῦ διακελευόμενος καὶ ἀποφαινόμενος καὶ καθόλου κωλύων καὶ ἀνακόπτων, ὡς μηδόλως παρ' οὑτινοσοῦν τῶν ἁπάντων ἐνεργεῖσθαι τὸ εἰρημένον ἔργον καὶ διαπράττεσθαι. Τῷ τοιούτῳ δὲ χρυσοβούλλῳ ἀκολούθως καὶ τίμιον γράμμα τοῦ ῥηθέντος παναγιωτάτου ἀπολέλυται πατριάρχου (*f*), τὴν τοιαύτην διάταξιν βεβαίαν μένειν καὶ ἀμετάτρεπτον εἰς τὸ διηνεκὲς παρεγγυώμενον καὶ ἀποφαινόμενον, καὶ φρικώδεις καὶ βαρυτάτους ἀφορισμοὺς ἐπιτιθέμενον τοῖς ἀθετοῦσι ταύτην καὶ μὴ φυλάττουσι. Διά τοι τοῦτο καὶ βέβαια ταῦτα καὶ ἀμετάθετα συντηρεῖσθαι καὶ φυλάττεσθαι παρὰ πάντων ἡ βασιλεία μου βούλεται, ἐπείπερ καὶ ὅπως σπεύδει αὕτη μετὰ πολλοῦ τοῦ ζήλου καὶ τῆς ἐφέσεως εἰς τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν τε καὶ διατάξεων τήρησιν καὶ ἀσφάλειαν, οἶδε μὲν προηγουμένως ὁ τὰ πάντα εἰδὼς Θεός, ἴσασι δὲ καθεξῆς καὶ ὅσοι τῶν εὖ φρονούντων ἀνθρώπων τυγχάνουσιν. Ὅθεν καὶ ὅστις ἂν τοὺς δηλωθέντας ἐκκλησιαστικοὺς καὶ φρικώδεις ἀφορισμοὺς ἀθετῆσαι τολμήσειε, προδήλως ὑπεύθυνος μεγάλων καὶ ἀφορήτων ἐπιτιμίων γενήσεται· ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς βασιλείας μου ὡς πρόξενος αὐτῇ γινόμενος προκριματισμοῦ καὶ τὸν παρόντα ὁρισμὸν αὐτῆς ἀθετῶν μεγάλην ὑποστήσεται τὴν ὀργὴν καὶ τὴν κάκωσιν. Τοίνυν καὶ προστάσσει καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου, ὃ καὶ πρὸ πολλῶν ἤδη τῶν χρόνων ἐκύρωσέ τε καὶ ἐβεβαίωσεν, ὡς ἂν μὴ ἔχῃ τις τῶν τοῦ μέρους τοῦ δημοσίου ἢ τῶν κεφαλαττικευόντων ἢ τῶν λοιπῶν ἁπάντων ἄδειαν κατακρατεῖν ἄνθρωπόν τινα τοῦ κατὰ καιροὺς ἀρχιερατεύοντος εἰς τὴν

(*c*) Vind. 3 subscriptionem habet : Εἶχε καὶ τὸ· Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἰνδ. γ' διὰ τῆς πατριαρχικῆς καὶ θείας χειρός. In Paris. 1357 A recentior manus adscripsit : Ἐκυρώθη μηνὶ Ματῳ ἰνδ. δ' ἔτους ,ϛωιδ'. Quo significatur, constitutionem nostram a patriarcha anno 1305 propositam ab imperatore anno 1306 confirmatam esse. Zach.

(*d*) Hanc primus edidi in *Delin. Hist. JGR.* p. 134 ex Cod. Paris. 1263. Eadem exstat in Vatic. 640. Zach.

(*e*) Supra. Nov. III. Id.

(*f*) Ineditum est. Vide Mortreuil III in ima p. 391. Habetur etiam in Cod. Paris. 1563. Id.

εἰρημένην ἁγιωτάτην ἀρχιεπισκοπὴν ἢ τινος ἑτέρου τῶν ὑπ' αὐτὸν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων ἢ τινος ὅλως τῶν ἀρχιερέων, μετὰ τὴν αὐτοῦ δηλονότι ἀποβίωσιν, καὶ ἐπάγειν εἰς αὐτὸν κάκωσιν ἢ παραλύπησίν τινα καὶ διενόχλησιν, καὶ ἀφαιρεῖσθαι τὸ τυχὸν ἀπὸ τοῦ ἰδίου πράγματος αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀπέχωσι τελείως ἐξ αὐτοῦ· ἐκτὸς δὲ τούτου εἴ τι ἕτερον πρᾶγμα ἐκκλησιαστικὸν εὑρεθῇ, ὀφείλουσιν ἀναδέχεσθαι καὶ κρατεῖν καὶ φυλάσσειν τοῦτο οἱ τοῦ μέρους τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας, ὥσπερ καὶ τὰ λοιπὰ εἰσοδήματα αὐτῆς διὰ καταστίχων βεβαίων καὶ ἀληθινῶν καὶ ὁμολογουμένων, μέχρις ἂν πάλιν ἐγκαταστῇ ἐν αὐτῇ ἕτερος ἀρχιερεὺς καὶ παραδοθῶσι ταῦτα πρὸς αὐτὸν κατὰ τὴν ἐπὶ τούτῳ κανονικὴν καὶ νομικὴν παρατήρησιν. Τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο καὶ ἀπελύθη καὶ τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα. Πάλιν δὲ τὸ αὐτὸ διορίζεται ἡ βασιλεία μου, ὅτι ὃς ἂν μὴ συντηρήσῃ ἀμετάθετον τὸν τοιοῦτον ὁρισμὸν αὐτῆς, γινωσκέτω ὅτι καὶ ἀφωρισμένος μέλλει εἶναι, καὶ οὔτε εἰς θεῖον ναὸν οὔτε εἰς τὴν σύλλην τῆς βασιλείας μου μέλλει εἰσελθεῖν· καὶ μὴ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ μεγάλην καὶ ἀσυμπάθητον ὀργὴν εὑρήσει ἀπὸ τῆς βασιλείας μου.

Εἶχε καὶ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρὸς, τό· Μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδ. ε', ἐν ἔτει ,ϛωκ'.

XXIV. *Imp. Andronici senioris aurea bulla Monembasiotis concessa.* **(A. 1317.)**

(Exstat in Historia G. Phrantzæ. Vide tom. CLVI.)

XXV. *Imp. Andronici senioris de metropoli Joanninorum.* **(A. 1312.)**

(Exstat inter acta episcopalia Glycys patriarchæ, sub num. LI. Vide tom. CLII.)

XXVI. *Imp. Andronici senioris privilegium mercatoribus Hispanis concessum* (*g*).

Ἐπεὶ ὁ ὑψηλότατος ῥὴξ Ῥαγούνας, Βαλεντζίας, Σαρδενίας, Κόρσικας, κόντος Μπαρτζελόνας, καὶ περιπόθητος θεῖος τῆς βασιλείας μου, κὺρ Ἰάκωβος, ἀπέστειλεν εἰς τὴν βασιλείαν μου γραφὴν αὐτοῦ μετὰ τῶν Κατελάνων πραγματευτῶν, τοῦ τε Μπερεγκαρίου Καρμπονέλω, τοῦ Μπονάτου Ῥευτζῆ, τοῦ Γουλγουλλέλμου Μπερτουλίνη καὶ τοῦ Τομαζίου ντὲ Ποδίο, δηλοποιοῦσαν πρὸς τὴν βασιλείαν μου, ἵνα διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην καὶ γνησίαν στοργὴν τῆς βασιλείας μου τύχωσι μὲν οἱ τοιοῦτοι πραγματευταὶ ὁρισμῷ τῆς βασιλείας μου εἰς τὴν χώραν αὐτῆς ἀνενοχλησίας εἰς τὸ ἐνεργῆσαι τὰς δοκούσας αὐτοῖς πραγματείας, σὺν τούτοις δὲ τάξῃ ἡ βασιλεία μου, ἵνα καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ ἄλλοι οἱ ἀπὸ τοῦ τόπου αὐτῶν μέλλοντες ἔρχεσθαι καὶ εἰς τὸ ἔμπροσθεν εἰς τὰς χώρας τῆς βασιλείας μου διὰ πραγματείας τυγχάνωσι τῆς αὐτῆς ἀνενοχλησίας· ἡ βασιλεία μου μὴ μόνον τοῦτο προσεδέξατο ἡδέως τε καὶ ἑτοίμως, ἀλλὰ σὺν τούτῳ διὰ τὴν ἀγάπην καὶ γνησίαν στοργήν, ἣν εἰς τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον ῥῆγα καὶ περιπόθητον θεῖον τῆς βασιλείας μου κέκτηται, διέκρινε καὶ ἔταξε καὶ πλείονα κυβέρνησιν ἔχειν αὐτοὺς εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὀφειλομένου δίδοσθαι παρ' αὐτῶν κομμερκίου ἐπὶ ταῖς πραγματείαις αὐτῶν, παρ' ὃ εἶχον πρότερον, καὶ ἐκκοπὴν ἤδη ποιοῦνται καὶ ἀπ' αὐτοῦ κομμερκίου, οὗπερ εἶχον συνήθειαν καὶ ἐδίδουν, ὡς εἴρηται, πρότερον.

Ἀπολύει γὰρ τὸ παρὸν χρυσόβουλλον αὐτῆς, δι' οὗ καὶ διορίζεται ἐπιδημεῖν ἀκωλύτως τοὺς ἀνωτέρω εἰρημένους πραγματευτὰς καὶ τοὺς ἑτέρους, ὅσοι ἀπὸ τῆς εἰρημένης χώρας τοῦ αὐτοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς καὶ περιπόθητου θείου τῆς βασιλείας [μου] θέλουσιν ἔρχεσθαι ἐνταῦθα εἴς τε τὴν θεοδόξαστον, θεομεγάλυντον καὶ θεοφύλακτον Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς βασιλείας μου, ὁσάκις βούλονται, καὶ ποιεῖν ἐν αὐταῖς τὰς πραγματείας αὐτῶν ἀνενοχλήτως καὶ ἀκαταδυναστεύτως, ἀποδιδόναι ὀφείλοντας χάριν κομμερκίου ὑπὲρ ἐμβολῆς εἰς τὰ ἑκατὸν ὑπέρπερα δύο καὶ ὑπὲρ ἐκβολῆς ὁμοίως ἕτερα ὑπέρπερα δύο, εἰς πλείονα δὲ δόσιν μὴ καθέλκεσθαι, συντηρεῖσθαι δὲ μᾶλλον ἀβλαβῶς ἔν τε τοῖς σώμασι καὶ τοῖς πράγμασιν αὐτῶν καὶ μηδεμίαν ἄλλην ζημίαν καὶ καταδυναστείαν καὶ ἁρπαγὴν ὑφίστασθαι παρά τινος τῶν ἁπάντων τῶν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου. Ἔτι γε μὴν καθὼς καὶ τὰ περὶ τούτου ἠτήσαντο οἱ τοιοῦτοι πραγματευταὶ, ἐὰν συμβῇ κινδυνεῦσαι κατὰ θάλατταν καράβιον αὐτῶν ἀπὸ κλύδωνος καὶ πεσεῖν εἰς ξηρὰν ἐν τῇ χώρᾳ τῆς βασιλείας μου, οὐχ ἑξουσιν ἐπ' ἀδείας οἱ ἔποικοι τῆς τοιαύτης χώρας ἢ ἕτεροί τινες διαρπάζειν καὶ ἀποκερδαίνειν τι ἀπὸ τοῦ περισωθέντος αὐτῶν πράγματος, ἀλλὰ διαφυλαχθήσεται τὸ τοιοῦτον πρᾶγμα αὐτῶν ἀκινητόμητον· ἐπειδὴ οἵτινες ἂν τολμήσωσι προξενῆσαι ζημίαν εἰς αὐτοὺς ναυαγήσαντας πραγματευτὰς καὶ ἀφελέσθαι τινὰ ἀπὸ τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ἀποδιδόναι μέλλουσι καὶ ἱκανοποιεῖν καὶ ἀντιστρέφειν κατὰ τὸ ἀκέραιον εἴ τι ἂν ἀφέλωνται, παιδεύεσθαι δὲ καὶ ὡς ἀθετῆται τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου· τούτου γὰρ τῇ ἐμφανείᾳ διατηρηθήσονται μετὰ τὸ δίδόναι τὸ ἀναγεγραμμένον (*h*) κομμέρκιον ἅπαντες οἱ ἀπὸ τῆς εἰρημένης χώρας Κατελονίας πραγματευταὶ ἀνενόχλητοι καὶ οὐχ ὑποστήσονται παρά τινος ἀδικίαν ἢ ζημίαν τινὰ ἢ ἐπήρειαν καὶ ἐπίθεσιν οἱανδήτινα,

Διὰ γὰρ τοῦτο ἐγένετο αὐτοῖς καὶ τὸ παρὸν χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου καὶ ἐπεβραβεύθη καὶ ἐπεχορηγήθη τοῖς διαληφθεῖσι πραγματευταῖς καὶ τοῖς ἑτέροις ὅσοι ἀπὸ τῆς εἰρημένης χώρας τοῦ δηλωθέντος περιποθήτου θείου τῆς βασιλείας μου, τοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς, θελήσουσιν ἔρχεσθαι ἐνταῦθα καὶ εἰς τὰς ἑτέρας χώρας τῆς βασιλείας μου, εἰς βεβαίωσιν καὶ δεφένδευσιν καὶ ἀσφάλειαν.

(*g*) Editum est ex archivo Barcelonensi in Capmany *Memorias hist. sobre Barcelona*, tom. II, p. 468. Ex historia regis Aragoniæ Jacobi II editor hoc privilegium Andronico seniori, et quidem anno 1320 vindicandum esse censuit. Zach.

(*h*) Malim ἄνω γεγρ. Ib.

XVII. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de privilegiis metropolitæ Monembasiæ.* (*l*) (A. 1293.)

Χρυσόβουλλον παρὰ τοῦ γαληνοτάτου ἐν βασιλεῦσι καὶ ἀηττήτου Ἀνδρονίκου αὐτοκράτορος Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἁγιώτατον μητροπολίτην Μονεμβασίας καὶ τοὺς αὐτοῦ διαδόχους.

Κἂν εἰ μήπω πρότερον ἔφθη πλεῖστα δὴ παραπλήσια γενέσθαι βασιλεῦσί τε καὶ ἄλλοις, καὶ οὐχ ἧττον ἡμῖν, καὶ νομισθῆναι τοῦ λοιποῦ γίγνεσθαι, ἴσως ἂν ἴσως ἡ γε νῦν αὕτη παροῦσά τε καὶ προτεθειμένη τῇ βασιλείᾳ μου πρᾶξις ἐφεῦρε τὸν τοιούτου καλοῦ τύπον· ἀμέλει καὶ ἐφ' ἑαυτῇ κείμενον ἂν, μᾶλλον ἐρεῖν δι' ἑαυτῆς ἐκαίνισε πάντως, ἀρχὴν οὕτω λαβόντα καλλίστην πρὸς τὸν ἑξῆς ἔπειτα χρόνον ἐνεργῆ δείκνυσθαι· οὕτω πολὺ πάντοθεν ἔχει τὸ πεῖθον αὕτη, καὶ καταναγκάζειν εὔλογον. Τὸ γὰρ δὴ κατὰ τὴν Πελοπόννησον περιώνυμον ἄστυ Μονεμβασίας ἐστὶ μὲν ὡς ἀληθῶς τῶν κατ' αὐτὴν δὴ πάντων μακρῷ προέχον, καὶ τὰ πρῶτα δὴ σαφῶς ἁπάντων φερόμενον, ὡς μηδένα μηδενὶ τῶν ταύτῃ γε ἄλλων λείπεσθαι ξυγχωρεῖν· νέον μὲν ἐπιεικῶς ὄνομα καὶ πλέος, καὶ οὐ πόρρωθεν τῶν ὄπισθεν χρόνων ἧκον, μυρίας δὲ ὅμως καὶ παμμήκεις τὰς εὐφημίας καὶ πανταχοῦ πομπεῦον, ὡς εἴ τι καὶ ἄλλο τῶν ἐπιφανῶν καὶ περιδόξων ἀκούειν, οὐκ ἐπὶ μόνης τῆς βασιλικῆς ἡγεμονίας τῆς ἡμετέρας, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν τῆς ἁλλοτρίας ἁπάσης. Καὶ γὰρ δὴ τά τε ἄλλα κοσμεῖ τὸ ἄστυ, καὶ θέσεως εὐκαιρία, καὶ πρὸς ἀσφάλειαν ἐρυμνότης, καὶ πλῆθος μάλιστα οἰκητόρων καὶ πολυολβία, καὶ πολιτείας εὐγένεια, καὶ τεχνῶν ἀσκήσεις, καὶ ἀγορᾶς δαψίλεια πάντων πᾶσα· εὐεμπορώτατόν τε εἰ δή τι καὶ ἄλλο μάλιστα, πρὸς ἅπαντα πλοῦν καὶ θαλάσσης ἅπαντα μέρη θέσεως εὖ ἔχον. Καὶ τοίνυν πολὺ τὸ τῶν οἰκούντων ἐνταῦθα ἱκανόπλοον καὶ θαλαττουργὸν, ῥωμαλεότης τε καὶ φρόνημα δραστικόν τε καὶ ἔμπρακτον, καὶ (τὸ κάλλιστον τῶν ἄλλων μάλιστα) ἡ πρὸς τὴν βασιλείαν μου ἐνεργός τε καὶ ἄτρεπτος παντάπασιν εὔνοια, καὶ ἡ πρὸς τὸ γένος ἀναφορά τε καὶ κοινωνία πάντων ἀνάλωτος καιρῶν τε καὶ πραγμάτων, εὖ τε καὶ ἄλλως ἐχόντων, ἐν πολλοῖς ἤδη τῶν προλαβόντων χρόνων τὴν πεῖραν δοῦσα, καὶ τὸ πιστὸν καθάπερ ἄλλοτε ἐγνωσμένη. Καὶ τὰ μὲν τοῦ ἄστεος, ὡς ἐν ὀλίγοις, οὕτω, φεύγοντι τῷ λόγῳ τὸ μῆκος. Ξυλλαγχάνει δ' ἔτι καὶ τοῦτο νῦν εἶναι θαυμάσιον οἷον, ὅτι τῆς κατ' αὐτὸ πάντως ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας προέστη ἀρτίως πάντων ἄριστος, πολὺς τοῖς κατὰ Θεὸν ἐκ νέου πάνυ τοι καὶ ἐς γῆρας ἡδ... (*m*) τοῦτο νῦν ἤδη καμάτοις ἐγκαρτερήσας, καὶ κατακεκοσμημένος εἰς ἄκρον τῆς μακαρίας αὐτῆς βιοτῆς, ἀτρέπτως ἐς τοσοῦτον τῆς ἐξ ἀρχῆς ἐνστάσεως καὶ παντάπασιν ἀνενδότως, καὶ ὥσπερ εἴ τις νέος θερμῶς ἄπτοιτο, καὶ μὴ παρὰ καὶ μὴν πλεῖστον ὅσον ὑπὸ τῆς οὕτω χρονίου καὶ πολυετοῦς καὶ βιαίου σφόδρα τε βιώσεως καὶ σωματικῆς δαπανήσεως, καὶ πρὸς ἅπαντα πόνον καὶ μόχθον σφόδρα ἐκτετηγμένος οὐ τῷ γήρᾳ μᾶλλον ἢ τοῖς γε τοιούτοις πόνοις, ἔτι θαυμαστῶς ἐμμένει καὶ διακαρτερεῖ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἀκλινῆ γνώμην, καὶ ὥσπερ νῦν μᾶλλον ἐπειγόμενος καὶ σπουδάζων δῆλός ἐστιν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἂν ἤδη τοσοῦτο προλαβὼν καταστῆναι ἤδη πως ἀσφαλεῖ ἐν λιμένι καὶ γαλήνῃ· ἀμέλει καὶ τῆς περὶ τὸ ἀγαθὸν τοσαύτης ἕξεως, καὶ σφόδρα ὑπ' ἀμφοῖν, τοῦ τε πανσέμνου τοῦδε γήρως, ὡς εἴρηται, καὶ τῶν τοσούτων καμάτων καὶ ἀσκητικῶν ἱδρώτων, τὸ σῶμα κατακαμπτόμενος, οὐκ ἔπειθ' ὅμως κάμπτεται τὴν καλλίστην ταύτην γνώμην, οὐδὲ χαλᾷ κατὰ βραχὺ κατὰ τῶν τόνων οὐκ ἐνδίδωσιν, οὐδὲ νικᾶται τὸ φρόνημα· ἀλλὰ τὸ μὲν σῶμα ἧττηται ἤδη, καὶ νῶτα δίδωσί τε καὶ τρέπεται ἐπὶ τοσούτων τῶν προλαβόντων καὶ πόνων καὶ χρόνων, ὁ λογισμὸς δὲ ἀήττητος, κόρον οὐκ ἔχειν οὐδέπω τῶν καλῶν ἀξιοῖ, οἷα δὴ ἐπὶ πάντων γίγνεται, καὶ μόνον τὸν ἐπὶ τούτοις ἔρον ἀδαπάνητόν τε καὶ παντάπασιν ἀκάματόν τε καὶ ἀνεπίστροφον οἴεται δεῖν εἶναι. Ταῦτ' ἄρα, καὶ τοσαύτην καὶ ἐπὶ τοσούτοις ἤδη τοῖς ἔτεσι συλλεξάμενος τὴν πνευματικὴν, ὡς ἔφην, κατάστασιν, καὶ προειληφὼς οὕτω πάνυ τοι πόρρω καὶ καταπεράνας εὖ μάλα τελεσιουργὸν τοῦ βίου τὴν πρόθεσιν ἀσφαλῶς τε καὶ γενικῶς, ὡς καὶ τοῦ βίου τοῦδε καὶ τῆς ὑψηλῆς ταυτησὶ παιδείας παράδειγμα καὶ τύπος ἔμψυχος περιπολεῖν, ὡς ἀληθῶς δὲ καὶ εἶναι, καὶ τοῖς πολλοῖς ὑπειλῆφθαι οὐκ ἀγαπᾷ τοῦ λοιποῦ· ὁ δὲ διὰ παντὸς ἐν τοῖς αὐτοῖς ἔχει, καὶ ὥσπερ οἱ πλείους καὶ βελτίους μὲν οὖν τῶν εἰσαγωγῇ χρωμένων, νῦν εἶναι δὴ καὶ χθὲς καὶ πρώτριτα καὶ αὐτὸς ἀεὶ παρασκευάζεται, καὶ ἔοικεν ὥσπερ ἀγωνιζομένῳ καὶ δεδιότι καὶ προσδραμεῖν σπουδάζοντι, καταγυμναζόμενος τὸν ἅπαντα χρόνον, καὶ κατατρύχων ἀπέραντα, κάμνων τὸ σῶμα πόνοις ἀνενδότοις, ἀσιτίαις τε καὶ ἀγρυπνίαις, καὶ στάσεσι συντόνοις, καὶ τίνι τῶν εἰθισμένων καὶ καλλίστων ἀγώνων οὔ; καὶ νομίμως, μᾶλλον δὲ καὶ πλέον ἢ τέως; νομίζεται τοῖς καλῶς ἠγρμένοις καὶ περὶ τὸν πνευματικὸν δρόμον ἀκμάζουσιν αὐτὸς ἔτι πω καὶ νῦν ἐπὶ τοσούτων τῶν ἐτῶν κατατεινόμενος. Καὶ μὴν καὶ τἄλλα κατὰ τὸ ἦθος ἅπαντα τοῦ θαυμασίου τοῦδε ποιμένος ἀναλογεῖ τε καὶ συμβαίνει πρὸς ταῦτά τε καὶ πρὸς ἄλληλα, οἷον ἡ τῆς ἀγάπης πρὸς ἅπαντας ἐλευθεριότης, τὸ ἀόργητον θαυμάσιον οἷον, τὸ φίλοικτον, ἡ τῆς ψυχῆς γαλήνη, τὸ μήτε λογισμοῖς μήτε λόγοις μήτ' οἴεσθαι μήτε λέγειν περὶ ὁτιοῦν φλαῦρον οὐδὲν, ἀλλὰ περὶ πάντων καὶ βούλεσθαι καὶ δοκεῖν καὶ λέγειν πάντ' ἀγαθὰ, ἐκ τῶν οἴκοι θησαυρῶν αὐτοῦ τὸ πιστὸν ἔχοντα. Καὶ τἄλλα μὲν, καθόλου συνελεῖν, ἅπαντα, ὧν μεγίστης ὄντως Ἐκκλησίας καὶ πολυθρέμμονος ἀρχιερεῖ καὶ ποιμένι δεῖ, καὶ ἔστιν ἐργωδέστατον ὁμοῦ καὶ σφόδρα σπάνιον ἐνὶ ξυλλαχεῖν, ὥσπερ ἐπ' αὐτῷ δὴ πρόδηλως περὶ οὗ νῦν ὁ λόγος ἐστίν· καὶ μηκύνειν, ὡς ἔοικεν, οὐ δεῖ περαιτέρω, πλὴν ὅπερ ἄνωθεν ὁ λόγος ξυνεωραμένος ἀπεφήνατο. Τοσαῦτα δὴ τά τε τοῦ

(*l*) Rhalli et Potli *Coll. Can.* V, p. 333; Buchon *Recherches hist. sur la principauté française de Morée*, tom. I, p. LXXXI.

(*m*) Nonnulla non potuerunt enucleari : et sequentia etiam incerta lectu fuerunt, ut editores notaverunt asteriscis appositis.

ἀνδρὸς κατὰ Θεὸν εὐδοκιμήματα, καὶ τὸ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ βίου περιφανὲς καὶ ὑπερηρμένον καὶ σχεδὸν ἀπαράμιλλον. Καὶ τοῦ γε τῆς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησίας ἄστεος αὖθις τὰ προσόντα παντοῖα καλὰ, ὥστε κἂν μόνα δῆτα ἴσως κινῆσαι ταῦτα τὴν βασιλείαν μου πρὸς τὸ μεταποιῆσαι καὶ προβιβάσαι τὴν τοιαύτην ὑπ' αὐτὸν ἀγιωτάτην ἐκκλησίαν εἰς κρεῖττω τινὰ καὶ ὑψηλοτέραν κατάστασιν καὶ ἀξίαν καὶ βαθμὸν ὑπερκείμενον, κἂν μήπω πρότερον, ὡς εἴρηται, τοιαῦτα παραπλήσια καὶ γεγένητο καὶ νενόμιστο γίγνεσθαι· καὶ ταῦτ' ἴσως, ἥπερ ἔφην, ἱκανῶς ἂν εἶχεν ἀφορμήν τε δοῦναι καὶ ὑποφῆναι τὸν ἐν τούτοις τύπον καὶ νόμον, ὃ δῆτα καὶ παραπλήσι' ἄττα ἴσως ἕτερα πρότερον, ὡς ἔοικε, καὶ εἴργασται καὶ τὴν ἐν τούτοις ἀρχὴν δέδωκεν· Ἐπεὶ δὲ ὅ τε περὶ τούτων βασίλειος νόμος προλαβὼν, ὡς ἔφην, ἐπαίρει καὶ δίδωσι, καὶ αὐτὰ δὴ ταῦτα ἅπερ εἴρηται σφόδρα κινεῖ, σὺν Θεῷ δ' εἰρήσθω, καὶ τὸ τῆς ἡμετέρας βασιλείας φιλόκαλον τὸ πλεῖστον ἐν τούτῳ μάλιστα συναίρεται, καὶ ἡ περὶ τὰ κάλλιστα καὶ θεοφιλῆ τῶν ἔργων χάριτι τοῦ Θεοῦ καὶ προμήθεια ταύτης συνιδεῖν τὰ δέοντα καὶ βουλεῦσαι, καὶ προθυμία τε καὶ σπουδὴ μάλα ἐνεργὸς ἐκτελέσαι τε καὶ περᾶναι· ἐκ πάντων ἄρα τούτων τὸ καινίσαι τι πρὸς τὸ κρεῖττον, καὶ προβιβάσαι τὰ τῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας Μονεμβασίας ἐδοκιμάσθη τῇ βασιλείᾳ μου. Καὶ τοίνυν φθάνει μὲν ἤδη πρότερον προθεσπίσασα καὶ βαθμόν τινα τῶν ὑψηλοτέρων ἔχειν ταύτην δὴ τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν, καὶ τόπον τινὰ ἐκκλησίας ἑτέρας καὶ τάξιν προεσβεσμένης, καὶ ὡσπερεὶ παρελθούσης, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μεγίστης ἐνορίας ἐξαρχίαν τε καὶ ἐπισκοπὰς ἀναλόγως διαταξαμένη τε καὶ προσηκόντως. Ἐπεὶ δὲ αὐτὰ δὴ ταῦτα καὶ χρυσοβούλλῳ βεβαιωθῆναι καὶ τὸ πιστὸν λαβεῖν καὶ ἄτρεπτον ἐξητήσατο ὁ ἀνωτέρω εἰρημένος ἱερώτατος τῆς τοιαύτης ἐκκλησίας ἀρχιερατικῶς προϊστάμενος, ἡ βασιλεία μου καὶ τὰ τῆς τοιαύτης αἰτήσεως προσεδέξατο καὶ πρὸς πέρας ἀγαγεῖν ηὐδόκησε.

α'. Καὶ τοίνυν τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς ἀπολύει, δι' οὗ καὶ βούλεται σὺν Θεῷ καὶ εὐδοκεῖ καὶ θεσπίζει, τόν τε, ὡς εἴρηται, νῦν προϊστάμενον ἀρχιερατικῶς τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ τοὺς καθεξῆς τὸν αὐτῆς διαδεξομένους θρόνον ἐπαπολαύειν τῆς ἀνηκούσης τῷ τοῦ Σίδης θρόνῳ τιμῆς ἐν ἅπασι, καθέδρας τε δηλαδὴ καὶ προεδρεύσεσί τε καὶ στάσεσι, γραφαῖς τε, καὶ ὅλως τοῖς ἐθίμοις ἔργοις ἀρχιερατικοῖς καὶ λειτουργήμασιν ἅπασι· φορεῖν δὲ καὶ σάκκον ἐν ταῖς θείαις ἱεροτελεστίαις, ὁμοίως δὲ καὶ διβάμπουλον, καὶ ἁπλῶς πάντα τὰ ἐκείνῃ προνόμιά τε καὶ δίκαια ἔχειν· ἔξαρχον τοῦτον μόνον εἶναί τε καὶ λέγεσθαι πάσης δὴ τῆς Πελοποννήσου τὸν τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης ἀρχιερατικῶς ἐκκλησίας προϊστάμενον, καὶ τῆς ἐντεῦθεν τιμῆς ἀπολαύοντα, ᾗ δὴ καὶ τοῖς ἄλλοις εἴθισται τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων τοῖς ἠξιωμένοις διαφόρων ἐξαρχεύειν θεμάτων τε καὶ χωρῶν. Ὡσαύτως δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο θεσπίζει καὶ παρακελεύεται, πάντας δηλαδὴ τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπους ἔν τε φήμαις καὶ γραφαῖς παναγιώτατον προσαγορεύειν καὶ ὀνομάζεσθαι, αὐτὸν δὲ πάλιν ἐν τοῖς σημειώμασι καὶ γράμμασιν ἰνδικτιῶνα ἐμφαίνειν πρὸς αὐτοὺς καὶ πρὸς πᾶσαν τὴν αὐτοῦ ἐπαρχίαν ἀνθ' ἑτέρας ὑποσημάνσεως. Ἐπεὶ δὲ ἔρθασαν προτεθῆναι πρότερον τῇ τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει καὶ ἐπισκοπαὶ αὗται, ἡ τῆς Κυνουρίας, ἡ τοῦ Ἔλους, ἡ τῆς Μαΐνης, ἡ τοῦ Ῥέοντος, καὶ ἡ τοῦ Ζεμενοῦ, προσβεβαιοῖ μὲν προηγουμένως καὶ προσεδράζει ταύτας αὐτῇ καὶ διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς ἡ βασιλεία μου· καὶ θεσπίζει καὶ διατάττεται καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ὑπ' αὐτὴν εἶναι, καθὼς εὑρίσκονται μέχρι καὶ ἐς τὸ νῦν. Ἔτι μέντοι δι' αὐτοῦ δὴ τούτου τὸ φιλότιμον προσεπαύξουσά τε ταύτῃ καὶ προσεπιτείνουσα εὐδοκεῖ καὶ παρακελεύεται ὑπ' αὐτὴν εἶναι καὶ ἑτέρας ἐπισκοπὰς ταύτας· ἤγουν τὴν τῆς Κορώνης, τὴν τῆς Μεθώνης, καὶ τὴν τῆς Ἀνδρούσης, καὶ ὑποκεῖσθαι ὁμοίως καὶ ταύτας τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ τῆς Μονεμβασίας, ὡς καὶ τὰς ἄλλας, ὡς ἅρα μητροπόλει αὐτῶν, καὶ δέχεσθαι εἰς ἀρχιερεῖς ἑαυτῶν, οὓς ἂν ὁ ἐν τῇ εἰρημένῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει εὑρισκόμενος ἀρχιερεὺς χειροτονῆσαι διακρίνοι καὶ ἐγκαταστῆσαι ἐπ' αὐταῖς.

β'. Ἡ δὲ τῆς ἐπαρχίας ταύτης περίοδος ὡς ἐν τύπῳ περιγραφικῷ ἔχει οὕτω. Πρῶτον μὲν οὖν Ἐπίδαυρος ἀρχαία, ἡ καλουμένη Λιμηρά· μετὰ δὲ ταύτην ἐπὶ Ἐφὰν προϊόντι ὁ Ζάραξ· προελθόντι δὲ ἀπὸ Ζάρακος παρὰ τὴν θάλατταν κατιόντι ἡ Κυπαρισσία· εἶτα ναὸς τοῦ Ἁγίου Λεωνίδου· μετὰ δὲ τὸ τοῦ ἁγίου θεῖον τέμενος, τὸ καλούμενον Ἄστρος· ἐπαναβάντι δὲ κώμη ἡ καλουμένη Καστάνιτζα· μετὰ δὲ ταύτην ἀπέρχεται καὶ εἰς ἑτέραν κώμην λεγομένην Ζίντζινα· εἶτα εἰς ναὸν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων· ἔπειτα εἰς τὰς Ἅλως τὰς ἀρχαίας, καὶ εἰς τὸ Ξηρὸν φρέαρ, μεθ' ὃ κατέρχεται εἰς ναὸν τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου· εἶθ' οὕτως εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐπικεκλημένην τοῦ Λυκεδουνοῦ· ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς σεβασμίας μονῆς διέρχεται διὰ τοῦ πεδίου, καὶ καταντᾷ εἰς τὴν ἀπέναντι θείαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην καὶ αὐτὴν τῆς Ἐλεούσης, οὖσαν πλησίον τῆς κώμης τοῦ Ἀρκασᾶ· εἶτα ἀπέρχεται εἰς ἑτέραν κώμην ὀνομαζομένην [Σοχὰ] πρὸς τοῖς ποσὶ τοῦ ὄρους τοῦ Ταϋγέτου· κἀκεῖθεν ἀνέρχεται εἰς τὴν τούτου κορυφὴν, ἔνθα ἦν καὶ εὐκτήριον τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ἐπικεκλημένον Πενταδάκτυλον· καὶ πάλιν κατέρχεται κατὰ δεξιὰν εἰς εὐκτήριον ἕτερον τοῦ αὐτοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ὃ ἐπίκειται πρὸς τῷ τέλει τῆς κοιλάδος καὶ φάραγγος τῆς σκληρᾶς καὶ δυσβάτου, ἐν ᾧ καὶ ὕδωρ ῥεῖ· μετὰ δὲ τὸ εἰρημένον εὐκτήριον φύδις κατὰ δεξιὸν μέρος τῷ καταβαίνοντι εἰσι ταῦτα τὰ λεχθησόμενα χωρία τε καὶ πολίσματα· Δυῤῥάχιον, πόλις ἀρχαία οὕτω καλουμένη· μετὰ δὲ τοῦτο κατέρχεται εἰς τὸν σωρὸν τῆς ὀνομαζομένης Γραύς· εἶτα διέρχεται τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ καὶ καταντᾷ εἰς τοὺς Χοιρολάκκους· ἔπειτα ἀνέρχεται εἰς τὴν Βουλκάνην

καὶ διέρχεται εἰς τοῦ Βουνοῦ τὴν λεγομένην Ὀπήν· εἶθ' οὕτως εἰς τὸ ὄρος τὸ Ὄρθιον, καὶ κατέρχεται εἰς τὴν Πύλον, τὸν καλούμενον Ἀβαρῖνον, ἐν ᾧ καὶ λιμὴν μέγας. Πάντα ταῦτα, καὶ ὅσα οἱ εἰρημένοι τόποι πρός γε τὰ νότια μέρη περικυκλοῦσι καὶ διορίζουσιν, οὗτός ἐστιν, ὡς εἴρηται, ὁ τῆς ἐπαρχίας περιοδικὸς τύπος ὡς ἐν συνόψει τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας, ἄνευ τῶν δύο ἐπισκοπῶν τῆς Κυνουρίας, καὶ τῆς Ζεμενᾶς. Πλὴν εἰ καὶ ἀρτίως εὑρίσκονταί τινες τῶν εἰρημένων ἁγιωτάτων ἐπισκοπῶν εἰς τὸ μέρος τῶν Λατίνων, ἀλλ' οὖν καὶ νῦν καὶ ὁπηνίκα Θεὸς εὐδοκήσῃ ἐπανελθεῖν καὶ ἀνασωθῆναι αὖθις ταύτας εἰς τὸ μέρος τῆς βασιλείας, ὑπὸ τὴν τοιαύτην ἔσονται ἁγιωτάτην μητρόπολιν Μονεμβασίας, ἐπ' ἀδείας τε ἕξει μετὰ τοῦ ἀνήκοντος ἀρχιερεῦσι δικαίου ὁ ταύτης δὴ προϊστάμενος χειροτονεῖν ἐπισκόπους ἐν αὐταῖς, ὡς καὶ ἐν ταῖς εἰρημέναις ἑτέραις ἐπισκοπαῖς.

Οὕτω γὰρ δὴ περὶ τούτων καὶ δεδοκίμακεν ἡ βασιλεία μου, καὶ διὰ τῆς δεδομένης ταύτῃ χάριτι τοῦ Χριστοῦ περὶ τῶν τοιούτων ἐννόμου καὶ θείας ὄντως ἀδείας τε καὶ ἐξουσίας παρεκελεύσατο, προηγουμένως μὲν δηλαδή, ὡς εἴρηται, τὸν τόπον ἔχειν τῆς προεσβεσμένης καὶ πρὸ χρόνων ἀπολομένης ἐκκλησίας Σίδης τὸν ταύτης δὴ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας ἀρχιερατικῶς προϊστάμενον, καὶ τῆς τῷ τοιούτῳ θρόνῳ ἀνηκούσης, ὡς δεδήλωται, πάντη τε καὶ πάσης καὶ διὰ πάντων ἀπολαύειν τιμῆς· ἔτι γε μὴν καὶ ἐξαρχεύειν ἁπάσης τῆς Πελοποννήσου· πρὸς δ' ἄρα τούτῳ ἔχειν καὶ τὰς ἄλλας εὐεργεσίας, ὡς ἀνωτέρω εἴρηται, ὡσαύτως· καὶ τὰς ὑπ' αὐτὸν διαληφθείσας ἐπισκοπάς, ἃς τε δηλαδὴ πρότερον ὑποτεταγμένας εἶχε, καὶ ἃς νῦν ἐπιλοίπους προσεκύρωσεν ἡ βασιλεία μου, καὶ κατ' ὄνομα καὶ περιγραφικῶς πᾶσαι δεδήλωνται. Εἰς γὰρ τὴν περὶ τούτων ἁπάντων βεβαίωσιν, ἀσφάλειάν τε καὶ διαμονὴν ἄτρεπτον, ὥστε διὰ παντὸς... οὕτω στέργειν καὶ μὴ μετὰ βραχὺ μετατραπῆναι καὶ μεταβολὴν ἠντιναοῦν ἐπ' αὐτοῖς συμβῆναι, καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου ἐπεβραβεύθη καὶ ἐπεχορηγήθη τῷ τε νῦν ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης ἐκκλησίας Μονεμβασίας, ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ πάσης Πελοποννήσου καὶ τὸν τόπον ἔχοντι τοῦ Σίδης, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν διαδεξομένοις τὸν αὐτὸν θρόνον, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς ἐνισταμένης ἕκτης ἰνδικτιῶνος τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ (*n*) ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον θεοσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

XVIII. *Imp. Andronici senioris de ordinationibus absque præstatione consuetudinum faciendis.* (A. 1295.)

Ὅπως νεαρὰ προβαίνει βασίλειος νομοθεσία περὶ τῶν χειροτονιῶν.

(*Vide G. Pachymeræ Hist. Andronici III.* 3. *Tom. CXLIII, col.* 436.)

XIX. *Imp. Andronici senioris aurea bulla in gratiam Gregorii Melisseni* (*o*). (A. 1296.)

XX. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de possessionibus ecclesiæ Monembasiæ* (*p*). (A. 1301.)

Ὁ μὲν δὴ μέγας καὶ θεῖος τῆς ἀληθείας κήρυξ καὶ τοῦ κοινοῦ δεσπότου καὶ Σωτῆρος ἀπόστολος, μὴ μέγα, φησὶν, εἶναι, εἰ αὐτοί γε δὴ τῆς εὐσεβείας ἡμῖν οἱ ἡγεμόνες καὶ τῶν εὐαγγελικῶν σπερμάτων τε καὶ δογμάτων γεωργοὶ καὶ νομεῖς τὰ πνευματικὰ σπείροντες ἡμῖν παρ' ἡμῶν αὐτοὶ τὰ σωματικὰ θερίσουσι. Καὶ γὰρ οὐδ' ἐστὶν οὕτως ἀξιόχρεω τοῖς ἐκείνων ταῦτα δὴ παραβάλλειν, καὶ μέγα πρὸς ταῦτ' οὐδὲν ἦν, ὅσα τις εὖ μάλ' ἀνύττων καὶ σπουδάζων ἀντιδιδῷ· ὅτι μηδ' ἔχει τις ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς τὰ ἱερὰ λόγιά φασιν, ἰσοστάσιον, ἦν ἄρα δὴ χωρὶς τῆς τοῦ Πνεύματος γεωργίας προκειμένην εἰς ὄλεθρον καὶ πάντως κινδυνεῦσαι μέλλουσαν καὶ τὴν ἐσχάτην ὑποστῆναι ζημίαν, καὶ ἧς οὐδ' αὐτὸς ὁ κόσμος ὅλως ἀντάξιος, αἱ τῶν ἀποστολικῶν καὶ θείων σπερμάτων ἀρόσεις τε καὶ καταβολαὶ σώζουσί τε καὶ εὐχρηστον κατορθοῦσι καὶ καρποφόρον ἀγαθῶν

(*n*) Post verbum ὀκτακοσιοστοῦ locus vacuus in ms. relictus est. Addendum est πρώτου, ut cum ind. VI quadret. Buchon indictionis numerum in δευτέρας mutare maluit. ZACH.

(*o*) Buchon *Nouvelles recherches hist. sur la princ. franç. de Morée*, tom. I. Paris 1845, p. 245 laudat « Un chrysobulle de l'empereur Andronic Comnène-Paléologue en langue grecque, en date d'avril 6804 du monde (ou 1296 de J. C), IX indiction, en faveur de la famille Mélissène et en particulier de Grégoire Mélissène, qualifié ici son parent, despote de toute la Chersonnèse, de l'Hellespont, d'Enos, de Xanthos, de Péribéorion, de la ville de Samos, de l'illustre ville de Milet, du golfe Ambracique et du golfe de Messénie dans le Péloponnèse. Andronic Paléologue commence par faire un grand éloge de la famille Mélissène, ancienne, illustre et opulente. Il rappelle que c'est à cette famille qu'appartenait Alexis Stratégopule, qui avait délivré Constantinople des Latins. En considération des mérites de cette famille, il veut établir la bonne harmonie entre elle et la famille impériale. Il mentionne la révolte de Constantin, son frère, contre lui. Il dit qu'il l'avait vaincu et fait emprisonner dans une forteresse avec ses partisans, au nombre desquels se trouvait Michel Mélissène-Comnène-Stratégopule. Depuis ce jour, Grégoire Mélissène, parent de l'empereur et neveu de Michel Mélissène-Comnène-Stratégopule, s'était adressé au fisc pour avoir les biens de son oncle et avait de plus reclamé Thessalonique, comme dot de sa grand'mère Marie Comnène, qui était grand'tante de l'empereur, et de plus Gallipoli et les villes frontières. Pour mettre fin à ces réclamations d'une manière amicale, l'empereur Andronic ordonne que justice soit faite et qu'on rende à Grégoire toutes ses terres de famille : moins Thessalonique et Gallipoli, qu'il était utile au bien public de laisser entre les mains de l'empereur. En compensation de cette perte Andronic lui abandonne la propriété des villes, terres et îles placées en Asie à l'embouchure des fleuves Méandre et Lycée et vers la mer de Myrto jusqu'au golfe de Rhodes : aussitôt qu'elles seront délivrées des mains des infidèles (les Latins), qui les possédaient encore. Andronic, dans ce chrysobulle, donne toujours à Grégoire le titre de despote. »

(*p*) Miller, *Catalog. codd. Gr. Scorial.* p. 61.

καὶ ἀζήμιον. Τοιγαροῦν κατ' ἄρα δὴ τὸν ἀποστολικὸν τόνδε καὶ θεῖον λόγον οὐ μέγα οὐδὲν, ὅστις ἀντὶ τῆς τοσαύτης εὐποιΐας, ἀντὶ τῶν ψυχικῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς τῶν θείων αὐτῶν μεταδόσεώς τε καὶ μεταλήψεως καὶ κοινωνίας καὶ χάριτος ἧς πορίζεται καὶ τρέφεται καὶ συντηρεῖται καὶ αὔξει καὶ τελειοῦται, μᾶλλον δὲ τελεῖται τὰ κρείττω καὶ εὐαγῆ τε καὶ πάνσεμνα, ἀντισυντελοίη τι καὶ αὐτὸς ἀντιδιδοίη ὁτιποτοῦν. Πάνυ μὲν οὖν πλεῖστον τῶν κατ' αὐτῶν καὶ σωματικῶν, ὥς γε αὐτῷ δοκοῦν καὶ τοῖς ἄλλοις, μέγα μὲν οὐδὲν τοῦθ', ὡς ἀληθῶς οὕτω, μέγα δὲ ὄντως τοῦτο καὶ εὔδαιμον, ὅτῳ ἔδωκεν ὁ Θεὸς πράγμασι ξυλλαβεῖν ὥστ' ἔχειν παραδεικνύναι τὴν γνώμην ἐθελόκαλόν τε καὶ πεφυκυῖαν εὖ πρὸς τὰ βελτίω, καὶ τἀγαθὸν κρίνουσάν τε καὶ αἱρουμένην εὖ μάλα τελεσιουργὸν, καὶ μὴ ζημιουμένην τὸ περὶ τὴν ὕλην αὐτὴν δραστικὸν μηδ' ἀποστρεφομένην τῶν πραγμάτων ὑπανάγκην ἀργόν τε καὶ ἀνόνητον ἑαυτῆς. Μήποτε δ' ἄρα καὶ τοῦτ' ἂν τῆς σοφῆς καὶ παντελείου θεϊκῆς προνοίας. Καὶ ὁρᾷν ἔξεστιν ἐπιδήλως ἑκάστοτε γιγόνμενον, τὰς φιλοκάλους αὐτὰς φύσεις, καὶ αἷς ἄρα πλεῖστος ὁ περὶ τῶν καλῶν καὶ θείων ἔρως ἔνθεν ἐκ ψυχῆς ἀδάπανος φλέγει, ἱστᾷν ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἀξίωσ τῆς γνώμης καὶ ὑποθέσεις διδόναι πρεπούσας καὶ χωρούσας ἀμέλει τὸ φρόνημα, ὡς ἂν ἅμα μὲν ἰσχύῖ τὰ κρείττω καὶ δημιουργεῖσθαι καὶ πολιτεύεσθαι κατ' ἀνθρώπους, ἅμα δὲ καὶ ζῆλον ὡς εἰκὸς προσλαμβάνοντα καὶ προκόπτοντα (*q*) καὶ προάγεσθαι τῷ ὄντι. Καὶ γὰρ καὶ κάλλιστον οἷον ἔοικεν εἶναι, καὶ οὐ μόνον λυσιτελέστατον αὐτῷ τινι μόνῳ, ἀλλ' ἄρα τό γε δὴ καὶ βιωφελέστατον εἰς αὐτὰ καθόλου τἀνθρώπεια κατὰ τὸν βίον ἅπαντα, ὅστις ἐπὶ πραγμάτων ξυντυχὼν ἀμεινόνων ἢ κατὰ τοὺς πολλοὺς καὶ διδόντων ἐπιεικῶς εὖ μάλα ἀγαθουργὸν ἀφορμὴν οἷός τ' ἂν ἔπειτα γένοιτο αἰσθέσθαι τὴν ἀγαθὴν ξυγκυρίαν καὶ πειράσθαι ἑαυτοῦ καὶ χρῆσθαι ᾗ δοκεῖ βέλτιστον, καὶ ὅστις γνώμης εὖ ἔχων, κρίσεως, εὖ ὁρμῆς καὶ ἔρωτος περὶ τὰ μέγιστα καὶ θεῖα, ἐφ' ἡγεμονίας τινὸς καὶ ἀρχικῆς ἐπιστασίας γενόμενος αὐτοκρατοῦς καὶ ἰσχυούσης, ἔχει πως ἑαυτῷ χρῆσθαι κάλλιστα, ἔχει δεικνύναι τὴν φύσιν, ἔχει μὴ μένειν ἀργὸς, ἔχει τελεῖν τὰ βελτίω δόγματα, καὶ μὴ μόνον ἀντιδιδόναι πολλῶν καὶ μεγάλων, ὧν προειληφὼς ἔχει τῇδέ τε κατὰ τὸν βίον ἀμέλει καὶ κατὰ ψυχὴν μάλιστα, τὸ δίκαιόν τε καὶ γιγνόμενον ὄφλημα, βραχὺ μὲν οὖν καὶ ὀλιγαρκὲς ὄντως πρὸς τὴν τοσαύτην εὐποιΐαν, ἀλλὰ καὶ πραγματεύεσθαι περαιτέρω καὶ ἀντωνεῖσθαι σοφῶς διὰ τῶν παρόντων τῶνδε καὶ *ῥεόντων* τὰ μέλλοντά τε καὶ μένοντα, καὶ διὰ τῆς ἐν τούτοις φιλοθέου καὶ εὐγενοῦς οἰκονομίας καὶ ἐλευθεριότητος τοῖς ἀβεβαίοις μὲν ὡς τὰ πολλὰ, πάντως δὲ μετ' ὀλίγον ἀπολουμένοις, ἃ γε δὴ καὶ αὐτὰ προῖκα προειληφὼς ἔχοι, κατακτᾶσθαι τὰ διαιωνίζοντά τε καὶ ἄτρεπτα.

α'. Εἰ δ' ἄρα δὴ καὶ ἡ ἡμετέρα βασιλεία περὶ τούτων οὐ μόνον εὖ τε ξυνεώραται καὶ ἔγνω, ἀλλ ἀνεκτῶς γε καὶ ἀνεμεσήτως ἐρεῖν καὶ διαπέπρακται, πολλά τε ἄλλα (σὺν Θεῷ δ' ὁ λόγος) μαρτύρεται καὶ τὸ νῦν γε ἤδη δηλώσειε· πολλὰ γὰρ δὴ τῇ κατὰ τὴν Πελοπόννησον Μονεμβασίας ἁγιωτάτῃ μητροπόλει παρ' αὐτῆς ἐνήργηταί τε καὶ ἐπιδέδεικται λόγου τε ἄξια καὶ ἐπαίνων τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι, τοῦτο μὲν ὅσα εἰς τιμήν τινα φέρει καὶ προβάθμιον τάξιν καὶ περιφανὲς ἀξίωμα καὶ τόπον πλὴν ἢ πρότερον, τοῦτο δὲ καὶ ὅσα εἰς εὐπορίαν τε καὶ φιλοδωρίαν τῶν προσόντων αὐτῇ πραγμάτων τε καὶ κτημάτων· ἃ δὴ καὶ κατὰ μέρος ἕτερα διάφορα ταύτης ὑποδείκνυσι θεσπίσματα. Ἐπεὶ δὲ ἀρτίως ἠτήσατο τὴν βασιλείαν μου ὁ τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως ἀρχιερεὺς πάντα ὢν ἄριστος καὶ ἱκανώτατος τῇ τοιαύτῃ γε ἀξίᾳ ὡς συνελόντ' ἐρεῖν, καὶ δι' αὐτὸ δὴ τοῦτ' ἄρα καὶ πάντα πείθειν ἱκανὸς ὢν τὴν βασιλείαν μου καὶ περὶ πάντων αἰτούμενος· ἐπεὶ δ' οὖν οὕτως, ὡς εἴρηται, ἠτήσατο καὶ χρυσόβουλλον αὐτῆς προβῆναι περὶ τῶν προσόντων κτημάτων τῇ κατ' αὐτὸν τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ, ἤδη καὶ εἰς τοῦτο ἐπινεύει τῇ αὐτοῦ αἰτήσει καὶ ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύει τόνδε τὸν χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς, δι' οὗ καὶ εὐδοκεῖ καὶ προστάσσει καὶ διορίζεται, κατέχειν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τὴν διαληφθεῖσαν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Μονεμβασίας πάντα τὰ προσόντα αὐτῇ κτήματά τε καὶ δίκαια, ἃ καὶ μέχρι τοῦ παρόντος παρ' αὐτῆς εἰσι κατεχόμενα, νέμεσθαί τε αὐτὰ ἐκτὸς πάσης ἐπηρείας καὶ ἐνοχλήσεως καὶ παντάπασιν ἀναφαιρέτως, διασεισμοῦ τε παντὸς ἀπηλλαγμένα τε καὶ ἀνώτερα. Ἃ δὴ καὶ κατ' ὄνομα οὕτως ἔχουσι· χωρίον ὁ Γαγκανέας μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ πάσης νομῆς αὐτοῦ· κτῆμα τὸ εἰς τὸ χωρίον τὰ Νόμια (*r*) μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ τῶν εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον καὶ εἰς τὰ Ταίρεια αὐτουργίων· ἀγρίδιον τὰ Λυρὰ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν· ἔτι δὲ καὶ τῶν Μουντουσῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸ εἰς τὴν Σιὼν αὐτούργιον· χωρίον εἰς τὸν κάμπον λεγόμενον τὰ Ἐπισκεπεῖα μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων, τῆς διαφερούσης τῇ ἐκκλησίᾳ γῆς καὶ τῶν λοιπῶν ὑποστατικῶν, ἔτι δὲ καὶ τοῦ δρυμῶνος τοῦ ἰδιοπεριορίστως προσόντος μέχρι τοῦ παρόντος τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ, ὡ, τοῦ λοιποῦ παντὸς δρυμῶνος τοῦ ὑποκειμένου τῷ δημοσίῳ ὀφείλοντος εἶναι αὖθις ὑπὸ τὸν δημόσιον· χωράφια ἐν διαφόροις τόποις τοῦ Ἕλους μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς τεσσάρων ὑδρομυλώνων τῶν ἀνεγερθέντων παρὰ τοῦ μέρους τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἀμπελῶνος· ἀγρίδιον λεγόμενον τοῦ ἁγίου Κουρνούτου μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων· ἕτερον ἀγρίδιον τοῦ Καμαρᾶ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν· ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἡ τοῦ Πρινίκου μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν παροίκων καὶ αὐτουργίων, καὶ τῆς λίμνης τῆς προσούσης τῇ τοιαύτῃ μονῇ τοῦ Πρινίκου, ἔτι δὲ καὶ τῆς συνεισφορᾶς ἁπάσης τοῦ βαλα-

(*q*) An προσλαμβάνεσθαι καὶ προκόπτεσθαι ?

(*r*) Hunc locum simul cum aliis inferius nominandis hodiedum sub eodem nomine exstare, ex mappa majori Gallica et ex libro : Ἐφημερὶς τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ ἔτος 1837 a Klado Athenis 1837 in 8° edito adnotavit Millerus.

ιδίου (προκατείχετο μὲν γὰρ πρότερον ἡ ἡμίσεια A συνεισφορὰ ταύτης παρὰ τοῦ μέρους τῆς τοιαύτης ἐκκλησίας, ἡ δὲ ἑτέρα ἡμίσεια ταύτης παρὰ τοῦ δημοσίου· ἀρτίως δὲ εὐδοκεῖ ἡ βασιλεία μου καὶ παραχελεύεται τὴν ἅπασαν ταύτην τοῦ βαλανιδίου συνεισφορὰν παρὰ τοῦ μέρους κατέχεσθαι τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μονῆς ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως)· χωρίον οἱ Πεζιάνοι μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ πάντων τῶν δικαίων καὶ πάσης τῆς νομῆς αὐτοῦ· χωρίον τὸ Φιλόδενδρον μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ ὑποστατικῶν· ἡ μονὴ τοῦ τιμίου Προδρόμου ἡ τοῦ Σαραφῶνος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν παροίκων καὶ λοιπῶν δικαίων· ὁ εἰς τὰ Φῶτα ἀμπελών· ἡ ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Πολλῶν Ξενίων ποσότης τῶν εἰκοσιπέντε ὑπερπέρων· τὰ ἐντὸς τῆς Μονεμβασίας ὁσπήτια ἅπερ εἶχέ ποτε ὁ Ἀρῆς· ἀγρίδιον B αἱ Ῥιπίαι σὺν τῷ πλησίῳ τούτου τόπῳ τῷ Καλαμίῳ καὶ τῷ τῶν δικαστηρίων· προάστειον τῶν Λαιμόνων· ἔτι δὲ καὶ τὰ αὐτούργια ὅσα μέχρι τοῦ νῦν εὑρίσκεται κατέχουσα καὶ νεμομένη ἡ αὐτὴ ἁγιωτάτη ἐκκλησία εἴς τε τὸν Σώρακα, τὴν Κουλενδίαν, τὴν Κουμαραίαν, τὴν Βουλκάνην καὶ Μέσιν καὶ Δωδεΐαν, ἀλλὰ δὴ καὶ εἰς τὴν Νόδυν καὶ εἰς τὴν Λίμνην καὶ τὸν Πύργον καὶ τὸ Παλαιόκαστρον. Ἃ δὴ πάντα, ὅσα ἀνωτέρω διαλαμβάνεται, καθέξει καὶ νεμηθήσεται τὸ μέρος τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας μετὰ τῶν προσηρμοσμένων αὐτοῖς μέχρι τοῦ νῦν, ὡς εἴρηται, δικαίων, ἤγουν γῆς, ἀμπελώνων, μυλώνων, δένδρων διαφόρων, περιβολίων καὶ λοιπῶν. Πρὸς τούτοις δὲ ἔξει ἐπ' ἀδείας τὸ μέρος τῆς C αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας ἐξωνεῖσθαι καὶ τὸ πριονοκόκκιον, ὅπερ οἱ τῆς ῥηθείσης μονῆς τοῦ Σαραφῶνος καὶ οἱ τοῦ δηλωθέντος χωρίου τοῦ Γαγκανέα πάροικοι ἐπισυνάγουσιν ἀπὸ τοῦ τόπου τοῦ διαφέροντος τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ· ὅσον μέντοι πριονοκόκκιον ἐπισυνάξουσιν οἱ τοιοῦτοι πάροικοι τῆς ἐκκλησίας; ἀπὸ δημοσιακοῦ τόπου, ὀφείλει ἐξωνεῖσθαι τοῦτο ὁ δημόσιος. Ταῦτ' ἄρα καὶ τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου μενοῦσι, καὶ διατηρηθήσονται τὰ τοιαῦτα ἅπαντα κτήματα καὶ αὐτούργια τῆς διαληφθείσης ἁγιωτάτης ἐκκλησίας Μονεμβασίας ἀνενόχλητα πάντῃ καὶ ἀναφαίρετα κατὰ τὴν νομὴν καὶ κατοχήν, ἣν εὑρίσκεται κεκτημένη, ὡς δεδήλωται, μέχρι τοῦ νῦν ἐπ' αὐτοῖς, ἔτι δὲ ἀπηλλαγμένα τε καὶ ἀνώτερα πάσης D καὶ παντοίας ἐπηρείας καὶ ἐπιθέσεως. Καὶ γὰρ οὐδεὶς τῶν ἁπάντων ὀφείλει ἐπάγειν αὐτοῖς οἱανδήτινα λύμην ἢ ὅλως κατατριβήν, οὔτε μὴν ἐπὶ διασεισμῷ καὶ ἀδικίᾳ τινὶ κατ' αὐτῶν ἐπιτίθεσθαι καί τινι τρόπῳ δι' ὄχλου γίνεσθαι· ἐπεὶ καὶ πᾶς ὁ τοιοῦτόν τι πειραθησόμενος τούτοις ἐπαγαγεῖν ἀποπεμφθήσεται πάμπαν καὶ ἀποσοβηθήσεται καὶ καθάπαξ ἀποτραπήσεται, ὡς ἄρα ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου διατάττεται· ὃς καὶ ἐπεχορηγήθη καὶ ἐπεβραβεύθη τῇ αὐτῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ Μονεμβασίας, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς ἐνισταμένης ιγ' ἰνδ. τοῦ ,ςω' ἐννάτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος.

XX. *Imp. Andronici senioris de metropoli Apro.* (*A.* 1304.)

(Hoc privilegium jam edidimus inter constitutiones patriarchæ Joannis Glycis, sub num. XLVIII, tom. CLII.)

XXI. *Imp. Andronici senioris aurea bulla pro Genuensibus* (*s*). (*A.* 1304.)

Cum transmissi fuerint ad Imperium nostrum ex parte illustris Comunis Janue dilectæ fraternitatis Imperii nostri Ambazatores et sindici speciales nobiles et prudentes viri, videlicet dominus Guido Embriacus et dominus Acursus Ferrarius, ad exponenda coram nostro Imperio capitula, ex quibus quedam ad ipsorum Januensium jura videbantur et observari debebant, et quedam de speciali gratia requirebant juxta ea que Imperium nostrum facere consuevit intuitu affectionis, gratie et amoris, quem erga illustre comune Janue Imperium nostrum habet: quibus capitulis per eosdem nuncios expositis et narratis Imperium nostrum annuens ipsa concessit capitula ut inferius distinguetur. Et ecce presens privilegium aurea bulla nostrum munitum eidem illustri comuni Janue concedimus et largimur, ad declarationem, robur et firmitatem immobilis et inviolabilis perseverancie eorundem capitulorum, que acceptavimus et illa adimplevimus juxta requisicionem ipsius illustris comunis. Quorum capitulorum talis est tenor.

Primo quidem quod habere debeant Januenses in loco Galathe locum quem requisiverunt in forma quadrangula terminatum et assignatum, secundum quod locus ille ambitus est per factam foveam circum circa (*t*). Et volumus et jubemus, quod a circuitu ipsius loci mensurando vacuus locus totaliter resideat absque habitacione aliqua alicujus persone per spatium sexaginta cubitorum. Et a muro Castri Galathe secundum latitudinem ipsius muri usque ad ipsorum Januensium confines etiam sit locus totus vacuus nec alicui liceat habitacionem facere quoquo modo; infra vero locum predictum habitacionis ipsorum Januensium habeant ipsi Januenses libertatem et mandatum faciendi mansiones et structuras et alias firmitates et omnem aliam securitatem ad eorum voluntatem praeter tantum modo murum castri, quod quidem construere in ipso loco volumus non licere.

Item quod habeant in eodem loco Januenses et qui tenentur Januenses libertatem sine aliquo impedimento, et habeant macellum et macellarios Januensium, et messitas Januensium, logiam, bal-

(*s*) Ex regio archio di Corte edidit Sauli *Della col. dei Genov. in Galata*, II, p. 211.

(*t*) nstrumentum, quo limites Galatæ definiuntur, mense Majo ind. I a. 6811 (p. Chr. 1302) mandato imperatoris scriptum, ex eodem archio edidit Sauli l. l. p. 209.

neum, proprias sui ecclesias, sacerdotem vel sacerdotes Januenses et Latinos, stateram et ponderatores Januensium, scribas, mansuras et omnia alia que voluerint ad voluntatem et placitum eorum. Ponderare tamen debeant prefati ponderatores ipsorum presente scriba vel alio nuncio ex parte comercii Imperii nostri. Et ipsi quidem Januenses habere debeant omnimodam libertatem et franchiziam ad ponderandum mercaciones eorum: ceteri vero qui redentes sunt commercio Imperii nostri, dare debeant pro ipsa ponderatura id quod est decens secundum ordinacionem et consuetudinem, ita quod non possit occultare se vel defraudare comercium.

Item cum in eodem loco sint ecclesie tres Grecorum, super quibus habet omnimodam potestatem sanctissimus dominus generalis patriarcha, debeant ipsas ecclesias habere sacerdotes Greci, et cantare et celebrare in ipsis, quod per ipsum sanctissimum dominum patriarcham generalem annuatim fuerit ordinatum.

Item quod omnes, qui secundum veritatem fuerint Januenses et qui nominabitur et tenebitur Januensis, esse debeat sub examine curie ipsorum Januensium, licet transpositus fuerit ad aliam nationem, sive masculus fuerit sive femina. Si facti essent Greci vel alterius nationis, prout si Grecus vel Greca vel alius qui sub jurisdictione nostra sint vel esse debeant rendabiles imperio nostro, licet efficerentur Januenses, debeant esse sub examine partis Imperii nostri, nec computabuntur in numero et ordinatione franchizie et liberiatis Januensium.

Item quod concedimus parti ipsorum Januensium locum habitacionis in terra Smirnarum, et permittimus ipsos habere in eodem loco logiam, balneum, furnum, ecclesiam et alia que specificata sunt particulariter in capitulo de Galata, ut dictum est.

Item quod salvabimus tam in mari quam in terra, in portibus et insulis quas habemus et habituri sumus per gratiam Dei et intercessionem ejus sanctissime Genitricis, omnes Januenses et de districtu Janue et omnes nominatos Januenses et qui pro Januensibus distinguuntur vel tenebuntur, in personis et rebus omnibus eorum, et hiis (*u*) qui patientur naufragium et inde evaserint, si testificabuntur per literas Potestatis Janue seu Potestatis vel Consulis Januensium qui in partibus Romanie invenientur eo tempore quo hoc tale contigerit, et demonstratum fuerit per hujusmodi testimonium ipsos esse Januenses vel de districtu Janue vel nominatos et appellatos Januenses.

Item quod Januenses, et qui dicti fuerint et nominati fuerint Januenses ut supra, si contigerit fieri eis offensio seu dampnum aliquod in terris Imperii nostri de naufragiis provenientibus ad ipsos cum rebus ipsorum, et dampnum passi fuerint de ipsis rebus per aliquos subjectos Imperii nostri, quod fieri debeat satisfatio ipsius dampni, prout ipsi probaverint in veritate et juraverint in presentia illorum qui potestatem habuerint Januensium presente nuncio Imperii nostri. Probare debeant similiter cum veris juramentis etiam alii qui invenientur in eodem naufragio qui evaserint de ipso periculo presente ipso nuncio Imperii nostri, qui videat ipsos testes jurare, ut supra dictum est, et sufficere debeat hoc ad ostensionem et probationem veritatis.

Item quod prestabimus semper parti illustris comunis Janue et singulis Januensibus et de districtu Janue et illorum, qui tenebuntur ut Januenses, libertatem et franchiziam et immunitatem de cetero semper tam in mari quam in terra, in portibus et insulis nostris quas habemus et habebimus Dei misericordia et per intercessionem sanctissime Dei Genitricis, ita quod omnes Januenses et de districtu Janue et qui tenentur Januenses sint franci et liberi, nichil solventes in tota terra Imperii nostri pro comercio nec causa alicujus exactionis, intrantes videlicet per totam terram Imperii nostri vel exeuntes ex ipsa, vendentes et ementes et excambiantes vel aliquod aliud negociantes modis consuetis mercacionis, preter sal et masticem, stantes et de terra in terram exeuntes, per terram vel per mare, cum mercacionibus vel sine mercacionibus, ad loca deferentes vel inde extrahentes ex emptione vel alio lucro et alibi deferentes, personaliter seu realiter.

Item si quis Januensis vel qui tenetur ut Januensis solverit aliquid vel dampnificatus foret in aliqua terra subjecta Imperio nostro, et ablatum esset sibi ratione staliana vel maxerie aut propter aliam causam vel modum operatum fuerit contra dictam franchiziam et libertatem ipsorum Januensium, quod Imperium nostrum facere debeat satisfieri et restitucionem fieri hiis, qui dampnum passi fuerint, totum id quod ipsi tales juraverint in presencia Potestatis seu Consulum Januensium quod dederint illud tali modo aut ablatum fuerit ab ipsis.

Item quod non recipere debeat de cetero Imperium nostrum aliquem Januensem vel de districtu Janue in vassallum, ita quod eximatur et non esse debeat sub examine et jurisdictione Potestatis vel Consulum Januensium, sed debeat ipse talis judicari per ipsos prout ceteri cives et habitatores Janue.

Item quod non impediemus nec impediri faciemus seu impediri permittemus in tota terra nostri imperii, quam habemus et de gratia Dei Genitricis acquiremus, aliquem Januensem et de districtu Janue propter factum seu delictum vel furtum seu rapinam vel debitum alterum in persona vel re aliqua, sed unusquisque Januensis vel qui tenetur Januensis sub culpa ipsius tali modo examinari debeat sub curia et jurisdictione Potestatis vel Consulis Januensium, et quod puniatur et reddat racio-

(*u*) Lege *hos*.

nem pro culpa et debito suo, et quod in satisfactionem habeat ille qui injuriam vel dampnum passus fuerit, et quod alius Januensis propter tale factum non consequatur offensionem vel dampnum. Si quis vero de terris nostris vel de parte nostra vel aliquis alter, qui non esset de terris nostri imperii nec teneretur ut Januensis, offenderet alium ipsorum Januensium aut esset accusatus de debito vel aliqua alia tali causa, quod fieri debeat super hoc judicium et examen et vindicta et justicia ex parte nostri imperii summaria et expedita. Similiter fieri debeat ex parte ipsorum Januensium omnibus nostris et omnibus aliis, qui inveniuntur in terris imperii nostri. Erit nichilominus et operabitur de aliis omnibus, non tantum de illis qui cum juramentis et convencionibus inveniuntur in terris imperii nostri : nam de illis erit id, quod requiritur per ipsas conA et omnes alias res sine impedimento aliquo illato eisdem ex parte imperii nostri : et propter hujusmodi mercaciones non debeant cogi solvere qui quid aliquo modo ratione comercii seu alterius daciti.

Item non detinebimus nec detineri faciemus vel permittemus navem aliquam seu aliquod lignum alicujus Januensium vel qui ut Januenses tenentur, nec Januensem aliquem vel qui tenetur ut Januensis, in persona vel rebus, sed habere debeant omnimodam libertatem et spatium exeundi sine impedimento de omnibus terris nostri imperii, personaliter et realiter, nisi forte fuerint inculpati de aliquo debito, furto vel rapina, de quo debeat judicari in curia Januensi, ita quod per ipsos fieri debeat justa hujusmodi criminis seu debiti expeditio.

Actum fuit hoc presens privilegium Imperii nostri in nostro sacro palacio Blakernarum, scriptum manu notarii aule nostre Nicolai de Perina, mense Martio secunda[e] indictionis..... sexti milleni octavi centeni duodecimi anni a constitucione mundi secundum numerum Grecorum, secundum vero numerum Latinorum ab incarnacione Domini anno millesimo trecentesimo quarto indictione secunda. — Subsignatum nostra imperiali rubra subscriptione, et roboratum aurea bulla Imperii inferius appensa, ad eorum omnium particulariter distinctorum capitulorum declarationem et firmitatem et ut ipsa maneant incommutabilia.

Item quod de aliis terris, que sunt in mare majori nec sunt subjecte imperio nostro, habeant libertatem ipsi Januenses et qui ut Januenses tenentur extrahere et extrahi facere et portare et facere portari mercaciones quascunque voluerint, et frumentum et victualia omnia, ligna, picem et alumen,

Item quod Januenses et qui Januenses tenentur habere debeant libertatem emendi de terris nostris, quas habemus et habituri sumus, omnia victualia, preter frumentum et alia semina, et extrahere de terris imperii nostri et sine aliquo impedimento vel dacita comerchii vel alterius exactionis.

Item quod omnes nefarios et maleffactores Grecos seu Latinos subditos nobis vel non subditos, preter illos qui de parte sunt illorum qui convenciones et sacramentum nobiscum habent, qui contra comune vel homines Januenses vel contra illos qui tenentur ut Januenses dampna inferrent et molestias, persequemur et capientes ipsos puniemus secundum juris ordinem : prout similiter ipsi Januenses debent omnes nefarios Januenses et maleffactores Janue et qui Januenses dicuntur persequi, sapere et punire secundum juris ordinem.

XXII. *Imp. Andronici senioris constitutio synodalis ab Athanasio patriarcha proposita de diversis causis* (υ). (A. 1306.)

Νεαρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως (χ).

Εἰ καί τινι τῶν δικαιωθέντων ἀπὸ Χριστοῦ ἰθύνειν τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας ἧς ἔλαβε τῶν ἐθνῶν πρὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς κληρονομίαν ποτὲ μόνῃ, εἴπερ τι ἄλλο τῶν ὅσα ταύτην κατακοσμεῖ ἐξόχως πάντων ὑπερτερεῖν, ὀρθῶς καὶ φρονεῖν καὶ κρίνειν καὶ ἐγκολποῦσθαι τὴν εὐσέβειαν ἐξεγένετο,

(υ) Hujus constitutionis duæ exstant recensiones : una, quam edimus ex Cod. Paris. 1351 A; altera, quæ ex Cod. Paris. 1357 A edita est in Harm. ed. Heimb. p. XXII sqq. et in Coll. can. ed. Rhalli et Potli V p. 121 sqq. — Hanc Heimbachius genuinam esse judicat, illam manui recentiori deberi. Sed omnino vapulat : recensioni enim, quam edidit, inscribitur Περίληψις τῆς Νεαρᾶς, quo ipso epitomen tantum praestari indicatur : et quae in Cod. Telleriano mox laudando inter ipsa Athanasii opera exstat recensio eadem illa est, quam nos pro genuina habemus. — Praeter Paris. 1351 A et 1357 A modo laudatos complures alii, quibus hæc constituo insit, mss. Codices innotuerunt : veluti Paris. 1263, 1356, 1382, 1388 et alius Tellerianus, quem Boivin. ad Gregor, ed. Paris. p. 755 excitat : Laur. IV, 10 : Vatic. 847, 856 et 857 : Vindob. jur. gr. 3 : τῶν ιϛ' ἡρων 23 : τῆς ἁγίας Λαύρας 12 : denique Codex Gerasimi, quo Rhallis et Potlis usi sunt. Quam autem recensionem isti Codices contineant, non æque de omnibus constat. In Gerasimi Codice epitome tantum habetur, similisque videtur esse Vind. 3 ; e contrario in Paris. 1382 magna pars recensionis genuinæ, eamdemque Paris. 1336, 1388, Vatic. 847, 856 videntur continere ; in Laur. IV, 10 duntaxat ὁ πίναξ constitutionis nostræ mentionem facit, textus autem iujuria temporum interiit. — Allegatur constitutio nostra a Blast. *K*, 12 et Φ, 8 (ed. Beveregg. II p. 156 et 258), et ab Harm. V, 8, 9, 95. VI, 3, 8 et 6, 6. Ex Harmenopulo hausit Bonefid. II p. 112 sqq.

(χ) Ita inscriptio est in Paris. 1351 A et 1388, nisi quod hic πατριάρχου Κωνστ. scribat. In Paris. 1356 sic est : Ζήτησις τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀθανασίου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἁγίας σύνοδου πρὸς τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον περί τινων κεφαλαίων νομίμων, τύπον ἔχουσα Νεαρᾶς, ἥτις καὶ ἐστέρχθη τότε παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως. In Vatic. 847 sic : Ἡ γεγονυῖα Νεαρὰ ἐπὶ βασιλείας τῶν ὀρθοδοξοτάτων βασιλέων τοῦ κυροῦ Ἀνδρονίκου καὶ τοῦ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ κυροῦ Ἀνδρονίκου (forte Παλαιολόγου). Vind. 3 : Νεαρὰ ἐκτεθεῖσα παρὰ τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀθανασίου κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον τῆς γ' ἰνδ. τοῦ ,ϛωιγ' ἔτους, ἔχουσα οὕτως. Ed.

ἀσύγκριτα οἶμαι τοῦτο καταπλουτῆσαι καὶ ταύτην μόνην κλέος ἡγεῖσθαι καὶ ἐντρύφημα καὶ γαυρίαμα καὶ δόξης ἀδιαδόχου καὶ βασιλείου φρενὸς ἐμπόρευμα μεγαλοφυὲς τὴν ἐκ Θεοῦ βασιλείαν σου· καὶ γένοιτο ταύτῃ πρὸς τοῦ παμβασιλέως ἡμῶν καὶ Θεοῦ τῶν ὅσοι ταύτης ἠξίωνται ὑπεραρθῆναι μειζόνως, δι' ἧς ἐγγύτης σοι πρὸς Θεὸν καὶ οἰκείωσις καὶ δόξα τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ παντὸς ἀγαθοῦ τῷ ὑπηκόῳ ἐπίδοσις, ὡς ἡμεῖς λογιζόμεθα καὶ εὐχόμεθα καὶ ἐλπίζομεν. Οἷς καὶ θαῤῥοῦσα ἡ σήμερον ὧδε εὑρισκομένη πληθὺς σὺν ἡμῖν τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων, μηδὲν ἄλλο πνεόντων καὶ δι' εὐχῆς τιθεμένων ἢ τὸ ἐπιδιῶναι πᾶσαν τὴν ποίμνην Χριστοῦ εἰρηναίως καὶ θεαρέστως ἰθυνομένην πρὸς ἅπαν ὑσιτελοῦν καὶ σωτήριον, ὁ Ἡρακλείας, φημὶ, ὁ Ἀγκύρας, ὁ Σάρδεων, ὁ Χαλκηδόνος, ὁ Πισσιδίας, ὁ Ἀπαμείας, ὁ Κρήτης, ὁ Διδυμοτείχου, ὁ Φιλιππουπόλεως, ὁ Χερσῶνος, ὁ Προικονήσου, ὁ Χίου, ὁ Βερροίας [ὁ Ἀχυράους, ὁ Περγάμου, ὁ Βιζύης (*y*)], ὁ Μεσήνης, ὁ Δέρκους, ὁ Καρπάθου, οἱ ὑποψήφιοι Δυῤῥαχίου καὶ Λωπαδίου τὰ τῇδε κρατῆσαι εἰς νεαρὰν ἀναφορὰν πεποιήμεθα τῇ μὲν πολιτείᾳ ἀδιστάκτως ἐπωφελῆ, ἁρμόδιά τε ποιμέσι, καὶ τῷ ζήλῳ καὶ τρόπῳ τῆς ἀγαθῆς σου καὶ βασιλικωτάτης ψυχῆς περὶ βέλτιστα πρεπωδεστάτην, καὶ συνετὴν καὶ πρὸς τὸ εὐνομεῖν τὸ ὑπήκοον, καὶ δήπουθεν καὶ αὐτοῖς τοῖς ἀποιχομένοις ἀπονέμησιν πρόσφορον, ἐξ ὧν ἀποκείσεται πλουτισμὸς καὶ θείκῆς μισθαποδοσίας ἐκεῖθεν πρεπωδεστάτης τῇ ἐκ Θεοῦ βασιλείᾳ σου καὶ εἰς μνημόσυνον ταύτης ὑπάρξει ἐπαινετὸν καὶ αἰώνιον, περιεχούσης οὕτω τῆς αἰτησεως·

α'. Τοὺς μὴ ἐπὶ παιδὶ τελευτῆσαι φθάσαντας ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας μὴ ἁρπαγὴν παντελῆ τὸ μέρος ὑπέχειν τῶν ὑπαρχόντων τὸ ἐναπολειφθὲν εὑρισκόμενον ζῆν συμφοράν ἀπάνθρωπον καὶ διπλῆν καὶ πάντη ἀβίωτον, ὡς ἔστι καὶ ἁρμοζόντως κοινολεκτούμενον, μὴ παρὰ τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων, μὴ παρὰ τῶν εἰς παροικίαν αὐτοὺς ἐχουσῶν ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν, ἀλλὰ τὸ τρίτον τοῦ βίου ἐκείνου τῇ δεσποτείᾳ, τὸ τρίτον τῷ ἀπελθόντι, καὶ τὸ τῷ ζῶντι τὸ ἕτερον. Εἰ δὲ καὶ οὗτος ἀπέλθοι, πατρὶ ἢ μητρὶ ἢ ὁμαίμονι ἢ ὅσοις προσώποις ἐστὶ τὸ ἀπὸ νόμου κληρονομεῖν. Εἰ δέ γε μηδεὶς τῶν ῥηθέντων προσῇ τῷ ἀποιχομένῳ, τῷ δημοσίῳ τότε ἥμισυ καὶ μνημοσύνοις ἐκείνου τὸ ἥμισυ.

β'. Καὶ ἵνα πάσαις ταῖς ἡμετέραις πόλεσι κηρυχθῇ, μηδένα κατατολμᾷν ἀναίδην ὅσα εἰς χόλον Θεοῦ καὶ βλάβην ψυχῶν διαπράττεσθαι, πορνείαν φημὶ καὶ μοιχείαν, ἀῤῥενομανίαν, αἱμομιξίαν ἢ ἀδικίαν ἢ γοητείαν καὶ ὅσα τοιαῦτα τελεῖν, ἀλλ' ἐκδικεῖσθαι νομίμως καὶ μὴ καταφρονήσει, μὴ λήμματι, μὴ προσώπῳ τὸν κρίνειν λαχόντα τὰ τοιαῦτα ἐᾷν, ἀφιλανθρώπου μενούσης τοῦτον δίκης ἐκεῖ, ὅτι μὴ διὰ φόβου τῆς ἀπωλείας ἀνθρώπους ἀνέσπασεν, οὐδὲ Θεοῦ ἐφάνη διάκονος ἔκδικος εἰς δικαίαν ὀργὴν τοῖς πράττουσι κακὰ, φορεῖν τῇ ἀνενεργησίᾳ εἰκῇ κακῶς προκρίνας τὴν μάχαιραν ἢ Θεοῦ χρηματίσαι διάκονος.

γ'. Καὶ ἵνα προκηρυχθῇ καὶ στερχθῇ, γυναῖκα μὴ ἐπιῤῥίπτειν αὐτῆς τὴν τιμὴν καὶ μᾶλλον παρθένον τῷ βουλομένῳ. Ἀλλ' εἰ βιάσεταί τις ἐν ἐρημίᾳ αὐτὴν, ἐκδικεῖσθαι καθὰ τοῖς νόμοις δοκεῖ· εἰ δὲ ἐκδῷ ἑαυτὴν ἀβιάστως, κουρᾷ καὶ πομπῇ σωφρονίζεσθαι (*z*). Καὶ μηδὲ τῷ φθορεῖ κατ' ἄμφω προσῇ τὸ ἀζήμιον, ἀλλὰ καὶ μάλα ἀποπληροῦν τῷ δημοσίῳ τὸ ἔννομον· εἰ δὲ μὴ ἔχῃ, καὶ πάλιν τὰ ἔννομον.

δ'. Καὶ ἵνα καὶ νόμος ἀκυρωθῇ ὁ ἐπὶ παιδὶ ἀπελθούσῃ διοριζόμενος γυναικὶ ἢ ἀνδρὶ τοῦ παιδὸς ἀπελθόντος κληρονομεῖσθαι ὑπὸ τοῦ ζῶντος τὰ τοῦ παιδὸς πάντα πατρῷα, εἰ τύχοι, ἢ μητρικὰ, τοῖς δὲ τοῦ τεθνεῶτος γονεῦσι πρὸς τῇ τοῦ τέκνου ἀποβολῇ καὶ τὴν περιουσίαν στερίσκεσθαι ἀδικώτατα, ἀλλὰ τηρεῖσθαι τὸ τρίτον μὲν τῆς προικὸς εἰς μνημόσυνα, τὸ τρίτον δὲ τοῖς γονεῦσι, καὶ τῷ μνηστῆρι τὸ τρίτον ἢ τῇ μνηστῇ (*a*).

ε'. Ἵνα καὶ ὁ φόνῳ ἁλοὺς τιμωρῆται ἐννόμως εἰς ἑαυτὸν, ἀλλὰ μὴ δημεύηται παντελῶς τῶν τέκνων μὴ συνειδότων· μεριζομένης αὐτοῦ τῆς οὐσίας κατὰ ψυχὴν, ἐξ ἧς καὶ διδόσθω καὶ τῷ παθόντι τὸν φόνον μία μερὶς, μόνην δὲ τοῦ φονέως προσκληροῦσθαι τῷ δημοσίῳ. Ποῖον γὰρ δίκαιον μηδὲν λαμβάνειν τὸν φονευθέντα, καὶ μάλιστα εἰ ἐπὶ πενίᾳ καὶ γυναικὶ καὶ παισὶν ἀπεβίωσε (*b*);

ς'. Πρὸς τούτοις καὶ μοναχοὶ καὶ μονάστριαι μὴ διάγειν ἀτάκτως ἐν πόλεσι, ἀλλ' ὡς τοῖς νόμοις καὶ τοῖς κανόσι περὶ τούτων ἐξεφωνήθη· καὶ τοὺς εἰς πάθη κειμένους, εἰ μὴ βλέψουσιν εἰς μετάνοιαν ἀποκλείεσθαι ἄκοντας τρεφομένους ἄρτῳ μόνῳ καὶ ὕδατι, εἴπερ καὶ μέλει ἡμῖν τοῦ καὶ βλέπειν Θεὸν καὶ συντηρεῖν τὰ ἡμέτερα.

ζ'. Τὰς ἑορτασίμους τῶν ἡμερῶν καὶ μᾶλλον τὴν ἁγίαν Κυριακὴν ἐν ἀργίᾳ διατελεῖν τοὺς πιστοὺς, σχολάζοντας θείοις ναοῖς, ἀλλὰ μὴ κώμαις καὶ μέθαις, καπηλεῖα καὶ βαλανεῖα μὴ ἀνοιγύντας ἀπ' ἐννάτης αὐτῆς τοῦ Σαββάτου μέχρις ἐννάτης Κυριακῆς, ἀλλὰ μηδ' ἐν ἄλλῃ νυκτὶ μετὰ δύσιν ἡλίου ἐν καπηλείοις, οὐ λέγω μὴ ἐξωνεῖσθαι, ἀλλὰ μὴ εὑρίσκεσθαι τοὺς συμπίνοντας. Ἀρκεῖ γὰρ ἡ τῆς ἡμέρας αὕτη κακία τοῦ πότου τοῖς οἰνοπώλαις.

η'. Εἰ δὲ καὶ νύναια φαῦλα τούτων τις φωραθῇ

(*y*) Quæ uncis inclusa sunt, in Paris. 1351 A desiderantur, addita a me ex epitome hujus constitutionis.

(*z*) Epitome addit, ὅτι μὴ τὴν νικῶσαν τῇ σωφροσύνῃ ἀπεχαρίσατο.

(*a*) In Paris. 1351 A ascriptum est hoc σχόλιον· Διὰ τοῦ παρόντος κεφαλαίου ἀθετεῖται ὁ νόμος ὁ λέγων, ὡς ἐὰν ἀποθάνῃ ὁ πατὴρ καὶ καταλείψῃ παιδίον, εἶτα τελευτήσῃ καὶ αὐτὸ, εἶναι κληρονόμον τὴν γυναῖκα πάντων τῶν τοῦ ἀνδρὸς πραγμάτων, ἢ τυχὸν τὸν ἄνδρα εἶναι κληρονόμον τῆς προικὸς προαπελθούσης κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον τῆς γυναικὸς, εἶτα καὶ τοῦ παιδός. Νομοθετεῖται δὲ, ὡς εἴπερ ποτὲ τὸ τοιοῦτον τύχοι γενέσθαι, ἵνα μερίζηται ἡ προὶξ ἐπὶ τρισὶ μέρεσι, καὶ ἡ μὲν μία μερὶς διδῶται εἰς μνημόσυνα τοῦ τελευτήσαντος, ἡ δ' ἑτέρα τοῖς τούτου γονεῦσιν, ἡ δὲ τρίτη τῷ καταλειφθέντι μέρει ἢ τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικός. Zach.

(*b*) Verbum ἀπεβίωσε, quod in Paris. 1351 A deest, ex Paris 1350 addidi. Id.

ἐπ' ὀλίσθῳ ἔχειν ψυχῶν, τοῦ κανόνος μὴ φρίττων τὸ ἐπιτίμιον, ὑποκείσθω δημεύσει. Ἀδεῶς γὰρ ἔργα σκότους τελεῖν τοὺς δοκοῦντας πιστοὺς καὶ κλεπτῶν καὶ πορνῶν προφανῶς ἐργαστήρια πῶς τὴν ἄνωθεν μῆνιν καὶ τοῖς ὄρῶσι καὶ σιωπῶσι μὴ ἐπισπάσονται; ὅπου γὰρ καὶ τὸ μόνον οἶνον ὕδατι μίσγειν ἐξελέγχειν ἴσμεν Θεὸν ἐν ὀργῇ.

ι'. Τὰ τιθέμενα πρόστιμα συμβολαίοις καὶ συμφωνίαις παραβαινόμενα ἐκδικεῖσθωσαν, ἵνα μὴ ὦμεν ὑπόδικοι ψεύδους ἐγγράφου, καὶ ἵνα καὶ τὰ συμπεφωνημένα κρατύνωνται ἀδιάλυτα.

ια'. Τὰς ταχθείσας ἱλαστηρίους ἡμέρας τῶν ἱερῶν νηστειῶν πάσας φυλάττεσθαι καὶ μάλιστα τὴν τοῦ Πάσχα χρεών, καὶ ξηροφαγεῖν καὶ γονυκλιτεῖν, ἐπιπλέον καὶ ἐλεημοσύναις προσκεῖσθαι, κατ' ἐξαίρετον δὲ τὴν τῶν ἁγίων καὶ σωτηριωδῶν παθῶν ἑβδομάδα ἐν κατανύξει καὶ συντριβῇ διάγειν πάντα ὀρθόδοξον, ὡς μὴ καπηλείων μόνον καὶ βαλανείων ἀπέχεσθαι, ἀλλὰ πάσης σωματικῆς ἀνέσεως.

ια'. Τοὺς συνιστάναι θέλοντας συνοικέσια μὴ τῆς βουλῆς ἄνευ τοῦ ἱερέως, πρ' ᾧ καὶ ἐκκλησιάζονται. Ὃ γὰρ μὴ οὕτω ποιῶν ὀφείλει τῷ δημοσίῳ ὅσον εὑρίσκεται καὶ ἡ προίξ.

Ὡς γὰρ διὰ τὴν τῶν πόλεων εὐταξίαν ἴσμεν παντὸς ἀγαθοῦ χορηγίαν ἀπὸ Θεοῦ καὶ πίστεως, οὕτως διὰ τὴν ἀταξίαν τὰ ἀντικείμενα, ὅθεν δεῖ τὴν ἐν νόμῳ ζωὴν τοὺς πιστοὺς καὶ αὐτῆς προτιμᾷν τῆς ζωῆς. Τοῦτο φίλον εἰδότες Θεῷ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι βασιλεῖς ἐπισημήνασθαι τὰ τοιαῦτα καὶ γράμμασιν ἐρυθροῖς οὐ κατώκνησαν, ὡς τὰ τῇδε καὶ νῦν ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία σου ὑποχρέους κἂν τούτῳ ποιοῦσα ἡμᾶς ἐπιπλέον καὶ ἀγάπης ἀφύκτοις δεσμοῦσα δεσμοῖς τοῦ αὐτῆς ὑπερεύχεσθαι εὔθυμον πρὸς Θεοῦ δωρηθῆναι ὑγείαν αὐτῇ μακραίωνά τε καὶ νικηφόρον ζωὴν κατά τε τῶν νοουμένων καὶ ὁρωμένων ἐχθρῶν, πρὸς δέ γε πίονι γήρᾳ σὺν τῷ κράτει τῷ ἐπιγείῳ καὶ τὴν βασιλείαν οὐράνιον. Εἶχε καὶ ὑπογραφὴν πατριαρχικήν (*c*).

XXIII. *Imp. Andronici senioris ne civiles magistratus defunctorum metropolitarum vel episcoporum bona invadant* (*d*). (A 1312.)

Πρόσταγμα τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου.

Ἐπεὶ ὁ μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας ἀνήνεγκε τῇ βασιλείᾳ μου, ὡς, ὁπόταν τις τῶν κατ' αὐτὸν ἀρχιερατευόντων ἐν τῇ κατ' αὐτὸν τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ ἢ ἑτερός τις τῶν ὑπ' αὐτὸν τελούντων θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων τῷ τοῦ βίου χρήσηται τέλει, διανίστανταί τινες τὰ δημόσια διενεργοῦντες εἰς τὰς ἐκεῖσε χώρας καὶ κρατοῦσι τοὺς ὑπηρετοῦντας αὐτῷ, εἴτε μοναχοί εἰσιν εἴτε κοσμικοί, καὶ ἐπάγουσιν εἰς αὐτοὺς κακωτικὰ καὶ λυπηρὰ οὐκ ὀλίγα, καὶ ἀναλαμβάνουσιν ἐξ αὐτῶν εἴ τι ἄρα καὶ εὑρίσκονται κατέχοντες ἴδιον αὐτῶν, κατακρατοῦσι δὲ ὁμοίως καὶ τὰ κτήματα καὶ εἰσοδήματα αὐτῆς τῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας τῆς χηρευσάσης δηλονότι· κἀντεῦθεν ἐξῃτήσατο ἀπολυθῆναι τούτου χάριν πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου εἰς τὸ μὴ ἐνεργεῖσθαι τοῦτο παρά τινος τῶν τοῦ μέρους τοῦ δημοσίου· ἡ βασιλεία μου ἄδικον παντελῶς καὶ ἀνόσιον τὸ τοιοῦτον ἔργον λογίζεται, καὶ εἴπερ ἔφθασεν ἐνεργηθῆναι τοῦτο παρά τινος, οὐ κατὰ γνώμην καὶ προαίρεσιν τῆς βασιλείας μου γέγονεν, ἀλλ' ἐκτὸς ὁρισμοῦ καὶ εἰδήσεως καὶ θελήσεως αὐτῆς· καὶ ἐὰν ἦκουε τοῦτο, ἔμελλεν ἐκ τοῦ παραυτίκα καὶ ὀργὴν μεγάλην ἐπενεγκεῖν πρὸς τὸν ἐνεργήσαντα τὴν τοιαύτην πρᾶξιν, καὶ οὐδὲν ἔμελλεν ἐᾶσαι ἀνεκδίκητον καὶ ἀνεύθυνον τοῦτο. Ἔφθασε γὰρ γνωρίσασα, ὅτι καὶ τοῦ παναγιωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Γερμανοῦ ἐκείνου πρὸ χρόνων περὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως αἰτησαμένου πρὸς τὸν μακαρίτην καὶ ἀοίδιμον βασιλέα κῦριν Ἰωάννην τὸν Δούκαν τὸν θεῖον τῆς βασιλείας μου, λόγος χρυσοβούλλειος (*e*) ἐξετάθη καὶ προέβη αὐτοῦ διακελευόμενος καὶ ἀποφαινόμενος καὶ καθόλου κωλύων καὶ ἀνακόπτων, ὡς μηδόλως παρ' οὑτινοσοῦν τῶν ἁπάντων ἐνεργεῖσθαι τὸ εἰρημένον ἔργον καὶ διαπράττεσθαι. Τῷ τοιούτῳ δὲ χρυσοβούλλῳ ἀκολούθως καὶ τίμιον γράμμα τοῦ ῥηθέντος παναγιωτάτου ἀπολέλυται πατριάρχου (*f*), τὴν τοιαύτην διάταξιν βεβαίαν μένειν καὶ ἀμετάτρεπτον εἰς τὸ διηνεκὲς παρεγγυώμενον καὶ ἀποφαινόμενον, καὶ φρικώδεις καὶ βαρυτάτους ἀφορισμοὺς ἐπιτιθέμενον τοῖς ἀθετοῦσι ταύτην καὶ μὴ φυλάττουσι. Διά τοι τοῦτο καὶ βέβαια ταῦτα καὶ ἀμετάθετα συντηρεῖσθαι καὶ φυλάττεσθαι παρὰ πάντων ἡ βασιλεία μου βούλεται, ἐπείπερ καὶ ὅπως σπεύδει αὕτη μετὰ πολλοῦ τοῦ ζήλου καὶ τῆς ἐφέσεως εἰς τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν τε καὶ διατάξεων τήρησιν καὶ ἀσφάλειαν, οἶδε μὲν προηγουμένως ὁ τὰ πάντα εἰδὼς Θεός, ἴσασι δὲ καθεξῆς καὶ ὅσοι τῶν εὖ φρονούντων ἀνθρώπων τυγχάνουσιν. Ὅθεν καὶ ὅστις ἂν τοὺς δηλωθέντας ἐκκλησιαστικοὺς καὶ φρικώδεις ἀφορισμοὺς ἀθετῆσαι τολμήσειε, προδήλως ὑπεύθυνος μεγάλων καὶ ἀφορήτων ἐπιτιμίων γενήσεται· ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς βασιλείας μου ὡς πρόξενος αὐτῇ γινόμενος προκριματισμοῦ καὶ τὸν παρόντα ὁρισμὸν αὐτῆς ἀθετῶν μεγάλην ὑποστήσεται τὴν ὀργὴν καὶ τὴν κάκωσιν. Τοίνυν καὶ προστάσσει καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου, ὃ καὶ πρὸ πολλῶν ἤδη τῶν χρόνων ἐκύρωσέ τε καὶ ἐβεβαίωσεν, ὡς ἂν μὴ ἔχῃ τις τῶν τοῦ μέρους τοῦ δημοσίου ἢ τῶν κεφαλαττικευόντων ἢ τῶν λοιπῶν ἁπάντων ἄδειαν κατακρατεῖν ἀνθρώπόν τινα τοῦ κατὰ καιροὺς ἀρχιερατεύοντος εἰς τὴν

(*c*) Vind. 3 subscriptionem habet : Εἶχε καὶ τὸ· Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἰνδ. γ' διὰ τῆς πατριαρχικῆς καὶ θείας χειρός. In Paris. 1357 A recentior manus adscripsit : Ἐκυρώθη μηνὶ Μαΐῳ ἰνδ. δ' ἔτους ,ϛωιδ'. Quo significatur, constitutionem nostram a patriarcha anno 1305 propositam ab Imperatore anno 1306 confirmatam esse. Zach.

(*d*) Hanc primus edidi in *Delin. Hist. JGR.* p. 134 ex Cod. Paris. 1263. Eadem exstat in Vatic. 640. Zach.

(*e*) Supra. Nov. III. Id.

(*f*) Ineditum est. Vide Mortreuil III in ima p. 391. Habetur etiam in Cod. Paris. 1563. Id.

εἰρημένην ἁγιωτάτην ἀρχιεπισκοπὴν ἢ τινος ἑτέρου τῶν ὑπ' αὐτὸν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων ἢ τινος ὅλως τῶν ἀρχιερέων, μετὰ τὴν αὐτοῦ δηλονότι ἀποβίωσιν, καὶ ἐπάγειν εἰς αὐτὸν κάκωσιν ἢ παραλύπησίν τινα καὶ διενόχλησιν, καὶ ἀφαιρεῖσθαι τὸ τυχὸν ἀπὸ τοῦ ἰδίου πράγματος αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀπέχωσι τελείως ἐξ αὐτοῦ· ἐκτὸς δὲ τούτου εἴ τι ἕτερον πρᾶγμα ἐκκλησιαστικὸν εὑρεθῇ, ὀφείλουσιν ἀναδέχεσθαι καὶ κρατεῖν καὶ φυλάσσειν τοῦτο οἱ τοῦ μέρους τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας, ὥσπερ καὶ τὰ λοιπὰ εἰσοδήματα αὐτῆς διὰ καταστίχων βεβαίων καὶ ἀληθινῶν καὶ ὁμολογουμένων, μέχρις ἂν πάλιν ἐγκαταστῇ ἐν αὐτῇ ἕτερος ἀρχιερεὺς καὶ παραδοθῶσι ταῦτα πρὸς αὐτὸν κατὰ τὴν ἐπὶ τούτῳ κανονικὴν καὶ νομικὴν παρατήρησιν. Τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο καὶ ἀπελύθη καὶ τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα. Πάλιν δὲ τὸ αὐτὸ διορίζεται ἡ βασιλεία μου, ὅτι ὃς ἂν μὴ συντηρήσῃ ἀμετάθετον τὸν τοιοῦτον ὁρισμὸν αὐτῆς, γινωσκέτω ὅτι καὶ ἀφωρισμένος μέλλει εἶναι, καὶ οὔτε εἰς θεῖον ναὸν οὔτε εἰς τὴν σύλλην τῆς βασιλείας μου μέλλει εἰσελθεῖν· καὶ μὴ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ μεγάλην καὶ ἀσυμπάθητον ὀργὴν εὑρήσει ἀπὸ τῆς βασιλείας μου.

Εἶχε καὶ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρὸς, τό· Μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδ. ε', ἐν ἔτει ,ϛωκ'.

XXIV. *Imp. Andronici senioris aurea bulla Monembasiotis concessa.* (*A.* 1317.)

(Exstat in Historia G. Phrantzæ. Vide tom. CLVI.)

XXV. *Imp. Andronici senioris de metropoli Joanninorum.* (*A.* 1312.)

(Exstat inter acta episcopalia Glycys patriarchæ, sub num. LI. Vide tom. CLII.)

XXVI. *Imp. Andronici senioris privilegium mercatoribus Hispanis concessum* (*g*).

Ἐπεὶ ὁ ὑψηλότατος ῥὴξ Ῥαγούνας, Βαλεντζίας, Σαρδενίας, Κόρσικας, κόντος Μπαρτζελόνας, καὶ περιπόθητος θεῖος τῆς βασιλείας μου, κὺρ Ἰάκωβος, ἀπέστειλεν εἰς τὴν βασιλείαν μου γραφὴν αὐτοῦ μετὰ τῶν Κατελάνων πραγματευτῶν, τοῦ τε Μπερεγκαρίου Καρμπονέλω, τοῦ Μπονάτου Ῥευτζῆ, τοῦ Γουλγουλλέλμου Μπερτουλίνη καὶ τοῦ Τομαζίου ντὲ Ποδίο, δηλοποιοῦσαν πρὸς τὴν βασιλείαν μου, ἵνα διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην καὶ γνησίαν στοργὴν τῆς βασιλείας μου τύχωσι μὲν οἱ τοιοῦτοι πραγματευταὶ ὁρισμῷ τῆς βασιλείας μου εἰς τὴν χώραν αὐτῆς ἀνενοχλησίας εἰς τὸ ἐνεργῆσαι τὰς δοκούσας αὐτοῖς πραγματείας, σὺν τούτοις δὲ τάξῃ ἡ βασιλεία μου, ἵνα καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ ἄλλοι οἱ ἀπὸ τοῦ τόπου αὐτῶν μέλλοντες ἔρχεσθαι καὶ εἰς τὸ ἔμπροσθεν εἰς τὰς χώρας τῆς βασιλείας μου διὰ πραγματείας τυγχάνωσι τῆς αὐτῆς ἀνενοχλησίας· ἡ βασιλεία μου μὴ μόνον τοῦτο προσεδέξατο ἡδέως τε καὶ ἑτοίμως, ἀλλὰ σὺν τούτῳ διὰ τὴν ἀγάπην καὶ γνησίαν στοργὴν, ἣν εἰς τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον ῥῆγα καὶ περιπόθητον θεῖον τῆς βασιλείας μου κέκτηται, διέκρινε καὶ ἔταξε καὶ πλείονα κυβέρνησιν ἔχειν αὐτοὺς εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὀφειλομένου δίδοσθαι παρ' αὐτῶν κομμερκίου ἐπὶ ταῖς πραγματείαις αὐτῶν, παρ' ὃ εἶχον πρότερον, καὶ ἐκκοπὴν ἤδη ποιοῦνται καὶ ἀπ' αὐτοῦ κομμερκίου, οὗπερ εἶχον συνήθειαν καὶ ἐδίδουν, ὡς εἴρηται, πρότερον.

Ἀπολύει γὰρ τὸ παρὸν χρυσόβουλλον αὐτῆς, δι' οὗ καὶ διορίζεται ἐπιδημεῖν ἀκωλύτως τοὺς ἀνωτέρω εἰρημένους πραγματευτὰς καὶ τοὺς ἑτέρους, ὅσοι ἀπὸ τῆς εἰρημένης χώρας τοῦ αὐτοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς καὶ περιπόθητου θείου τῆς βασιλείας [μου] θέλουσιν ἔρχεσθαι ἐνταῦθα εἴς τε τὴν θεοδόξαστον, θεομεγάλυντον καὶ θεοφύλακτον Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς βασιλείας μου, ὁσάκις βούλονται, καὶ ποιεῖν ἐν αὐταῖς τὰς πραγματείας αὐτῶν ἀνενοχλήτως καὶ ἀκαταδυναστεύτως, ἀποδιδόναι ὀφείλοντας χάριν κομμερκίου ὑπὲρ ἐμβολῆς εἰς τὰ ἑκατὸν ὑπέρπερα δύο καὶ ὑπὲρ ἐκβολῆς ὁμοίως ἕτερα ὑπέρπερα δύο, εἰς πλείονα δὲ δόσιν μὴ καθέλκεσθαι, συντηρεῖσθαι δὲ μᾶλλον ἀβλαβῶς ἔν τε τοῖς σώμασι καὶ τοῖς πράγμασιν αὐτῶν καὶ μηδεμίαν ἄλλην ζημίαν καὶ καταδυναστείαν καὶ ἁρπαγὴν ὑφίστασθαι παρά τινος τῶν ἁπάντων τῶν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου. Ἔτι γε μὴν καθὼς καὶ τὰ περὶ τούτου ἠτήσαντο οἱ τοιοῦτοι πραγματευταὶ, ἐὰν συμβῇ κινδυνεῦσαι κατὰ θάλατταν καράβιον αὐτῶν ἀπὸ κλύδωνος καὶ πεσεῖν εἰς ξηρὰν ἐν τῇ χώρᾳ τῆς βασιλείας μου, οὐχ ἑξουσιν ἐπ' ἀδείας οἱ ἔποικοι τῆς τοιαύτης χώρας ἢ ἕτεροί τινες διαρπάζειν καὶ ἀποκερδαίνειν τι ἀπὸ τοῦ περισωθέντος αὐτῶν πράγματος, ἀλλὰ διαφυλαχθήσεται τὸ τοιοῦτον πρᾶγμα αὐτῶν ἀκινητόμητον· ἐπειδὴ οἵτινες ἂν τολμήσωσι προξενῆσαι ζημίαν εἰς αὐτοὺς ναυαγήσαντας πραγματευτὰς καὶ ἀφελέσθαι τινὰ ἀπὸ τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ἀποδιδόναι μέλλουσι καὶ ἱκανοποιεῖν καὶ ἀνεστρέφειν κατὰ τὸ ἀκέραιον εἴ τι ἂν ἀφέλωνται, παιδεύεσθαι δὲ καὶ ὡς ἀθετῆται τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου· τούτου γὰρ τῇ ἐμφανείᾳ διατηρηθήσονται μετὰ τὸ δίδόναι τὸ ἀναγεγραμμένον (*h*) κομμέρκιον ἅπαντες οἱ ἀπὸ τῆς εἰρημένης χώρας Κατελονίας πραγματευταὶ ἀνενόχλητοι καὶ οὐχ ὑποστήσονται παρά τινος ἀδικίαν ἢ ζημίαν τινὰ ἢ ἐπήρειαν καὶ ἐπίθεσιν οἱανδήτινα,

Διὰ γὰρ τοῦτο ἐγένετο αὐτοῖς καὶ τὸ παρὸν χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου καὶ ἐπεβραβεύθη καὶ ἐπεχορηγήθη τοῖς διαληφθεῖσι πραγματευταῖς καὶ τοῖς ἑτέροις ὅσοι ἀπὸ τῆς εἰρημένης χώρας τοῦ δηλωθέντος περιποθήτου θείου τῆς βασιλείας μου, τοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς, θελήσουσιν ἔρχεσθαι ἐνταῦθα καὶ εἰς τὰς ἑτέρας χώρας τῆς βασιλείας μου, εἰς βεβαίωσιν καὶ δεφένδευσιν καὶ ἀσφάλειαν.

(*g*) Editum est ex archivo Barcelonensi in Capmany *Memorias hist. sobre Barcelona*, tom. II, p. 468. Ex historia regis Aragoniæ Jacobi II editor hoc privilegium Andronico seniori, et quidem anno 1320 vindicandum esse censuit. Zach.

(*h*) Malim ἄνω γεγρ. Id.

XXVII. *Imp. Andronici senioris de metrovoli Bryseos* (*i*). (*A.* 1324.)

Ἡ βασιλεία μου διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ χάριτος ἄνωθεν λαβοῦσα ἄδειαν καὶ ἔνδοσιν ἀπὸ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, εἰς πλείονα τιμὴν ἐπαίρειν καὶ προβιβάζειν ὅσας ἂν τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν διακρίνοι ἁρμοζούσας πρὸς τοῦτο, θεσπίζει καὶ νῦν διὰ τοῦ παρόντος προστάγματος, εἶναι καὶ εὑρίσκεσθαι τὴν ἁγιωτάτην ἀρχιεπισκοπὴν Βρύσεως εἰς μητρόπολιν, καὶ συναπολαύειν τὸν ἐν αὐτῇ εὑρισκόμενον ἱερώτατον ἀρχιερέα τοῖς λοιποῖς ἱερωτάτοις μητροπολίταις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς μεγάλης συνόδου τῆς αὐτῆς κλήσεώς τε καὶ τιμῆς κατὰ πάντα τρόπον ἧς καὶ οὗτοι μετέχουσιν. Ὅθεν καὶ νῦν μὲν ὀφείλει τυγχάνειν τῆς τοιαύτης τάξεώς τε καὶ τιμῆς ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Βρύσεως καὶ ὑπέρτιμος· καθεξῆς δὲ B ἔσται τοῦτο κατὰ τὸν ἴσον τρόπον καὶ εἰς τοὺς μετ' αὐτὸν μέλλοντας εὑρίσκεσθαι κατὰ καιροὺς εἰς γνήσιον ἀρχιερεῖς τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως Βρύσεως, ἅτε δὴ καὶ τὸ ἑδραῖον καὶ ἀμετακίνητον ὀφείλοντος ἔχειν τοῦ παρὰ τῆς βασιλείας μου γεγονότος ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ προβιβασμοῦ. Τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο καὶ ἀπελύθη καὶ τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα.

Εἶχε τό· Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ἰνδ. ζ', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

XXVIII. *Imp. Andronici senioris de metropoli Bryseos.* (*A.* 1325.)

(Exstat inter constitutiones synodales Esaiæ patriarchæ, sub num. X. Vide tom. CLII.)

XXIX. *Imp. Andronici senioris pacta cum Venetis inita* (*j*). (*A.* 1285, 1302, 1310, 1324 et 1325.)

XXX. *Imp. Andronici senioris aurea bulla, qua prædia nonnulla Irenæ Augustæ donantur* (*k*).

Λόγος χρυσόβουλλος ἐπί τινι δεσποτινικῷ βουλήματι.

Σπουδάζειν μὲν ἀποδεικνύναι τὸ νῦν ἡμῖν κείμενον κατὰ σκοπὸν καὶ γνώμην ὡς εὔλογον καὶ οὐχ ὑπερβαῖνον τὸ δίκαιον οὐδ' ἔξω τῶν τοῖς βασιλεῦσιν ἐξ ἔθους καὶ δεδογμένων καὶ πεπραγμένων, περισσὸν οἶμαι καὶ παντελῶς ἄκαιρον, καὶ μηδὲ σχεδὸν εἰδότος περὶ τίνων μὲν αἱ κατασκευαὶ καὶ ἀποδείξεις καὶ ἡ περὶ ταύτας περιουσία καὶ δύναμις τῶν λόγων, ὅτι περὶ τῶν μηδὲν ἐκδήλων καὶ δικαίων παντάπασιν ἀνωμολογημένων δικαίων ὄντων ἢ καὶ ἰσχυρῶς ἀντιλεγομένων, καὶ τότε δὴ τότε καὶ χωρῆσαι δεῖ πρὸς ἀγῶνα καὶ βοηθῆσαι τοῖς δικαίοις πολεμουμένοις. Ὅπου δὲ μὴ μόνον πᾶς τις συνομολογεῖ περὶ τοῦ προκειμένου, ἀλλὰ καὶ πλέον ἐπιζητεῖ ἵνα περισώσηται τὸ εἰκὸς, ὡς ἐλάττονος ὄντος τοῦ γιγνομένου καὶ μηδὲ σχεδὸν ἥκοντος εἰς λόγον πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ δεδεγμένου (*l*), τί χρὴ

(*i*) Exstat in Cod. Vind. Hist. Gr. 65 fol. 49.

(*j*) Ejusmodi complura pacta insunt tam *Libro albo*, quam *Pactorum libris*. Index Libri albi : « *Treugua quarta facta per dominum Hugolinum Justinum, nuncium domini ducis et communis Venetiarum, cum* C *Andronico imperatore Romeorum*, carta 140. » — Index pactorum libri tertii : « 1310. *Pactum firmatum inter Andronicum Palaeologum imperatorem Constantinopolitanum et commune nostrum Venetiarum super treugua annorum duodecim et super negotiis hinc inde fiendis caeterisque capitibus contentis in pacto observandis.* Cart. 112. » Et : « 1324. *Treugua ad quinque a. servanda cum Palaeologo Imperatore Constantinopolis, cum diversis conventionibus et pactis ibi expressis.* cart. 158. » Et : « 1325. *Pactum cum imperatore Graecorum Palaeologo super treugua quinque annorum, cum diversis aliis capitibus contentis in pacto observandis cum sacramento.* Cart. 215. » — Index Pactorum libri quarti : « *Constantinopolis. Pactum, sive initium cujusdam pacti facti inter imperatorem Palaeologum et nostrum commune super quibusdam treuguis roboratis et firmatis cum sacramento, ut in fol.* 36. » Et : « *Constantinopolis* 1302. *Pactum factum Venetiis cum nuntiis imperatoris* D *Constantinopolitani super treuguis prius habitis cum sequentibus capitulis juramento observandis. Primo, quod Capitula contenta in treuguis ante habitis firma habemus. Si Graecus intulerit damnum Veneto, corrigatur de vestiario imperatoris. Si autem Venetus damnum intulerit alicui Greco, emendatio fiat per Baiulum nostrum, aut Venetiis de bonis malefactoris, cum recta probatione tamen illorum qui hinc inde damnum passi fuerint, nisi damnum esset manifestum, et si esset dubitatio, fiat probatio per juramentum damnum passi, aut testium. Quod omnes se abstineant negotiari salem, et masticam in suo imperio. Remittantur damna illata inter Venetos et Januenses, nec teneatur imperator aliquid satisfacere de his, quae commissa essent in imperio suo, nec ipse nobis aliquid petere possit. Praeterea remittet omnia damna per stolum nostrum illata, in quo erat Capitaneus Nobilis Vir Rogerius Mauroceno, et reddat septuaginta novem millia yperperorum cum aliis quatuordecim millibus, computato damno navis per nostros captae et ductae Nigropontum. Restituet nobis etiam septem millia yperperorum pro derobatione rerum aliquarum navium euntium Constantinopolim, quando Baiulus detentus fuit, et fiet per nos inquisitio veritatis de hujusmodi facto. De damnis vero per nos aut nostros illatis fiet ratio et satisfactio. E contra de damnis nobis per illos illatis fiet ab imperatore similiter ratio. Insulae captae per nos tempore belli pariter per nos tenebuntur, exceptis aliquibus, quas imperatori dimittemus. Et hanc treuguam observabimus per decennium, et tantum plus, quantum placuerit imperatori. Si vero post dictum tempus aliqua pars vellet renuntiare dictis treuguis, denuntiabit alteri, addito sex mensium termino, ut quisquis hinc inde possit ad patriam suam reverti. Quae omnia supradicta debeant juramento firmari a partibus, ut clarius est in fol.* 40. » Et : « *Constantinopolis* 1285. *Pactum cum imperatore Constantinopolitano subscriptum per dom. Joannem Dandulo Ducem pro firmanda et roboranda treugua decem annorum, cum renovatione conventionum et Capitulorum in elapsis treuguis contentorum et cum addictione aliquorum, ut apparet in fol.* 282. » Et : « *Pactum sive treugua praedicta dom. imperatoris Constantinopolis per ipsum firmata, ut jacet in fol.* 291. » Et : « *Constantinopolis* 1310. *Treugua duodecim annorum cum imperatore Constantinopolitano sub eisdem conventionibus et capitulis immutabilibus contentis in praecedentibus treuguis. fol.* 343. » — Haec omnia propediem lucem videbunt in Tafelii et Thomæ *Urkunden z. alt. Handels- u. Staatsgesch. Venedigs.*

ZACH.

(*k*) Hanc, et quae sequuntur quinque aureæ bullæ, edidit Boissonade *Anecd. Græca*, vol. II, p. 57, ex Cod. Paris. reg. Gr. 2105, qui Nicephori Chumni opera continet. Chrysobullum illud, ut et quæ deinceps exhibentur, Nicephorus composuit, cum sub Andronico seniore a canicleo esset. Cf. Cantacuzen. *Hist.* I, p. 45. Videntur autem hæc chrysobulla initio imperii Andronici vindicanda esse.

Ip.

(*l*) Forte δεδογμ.

περιττῶν λόγων καὶ ζητεῖν εὑρέσεις ἐπιχειρημάτων καὶ ποικίλλειν καὶ τεχνουργεῖν καὶ μέγα τι δοκεῖν ἀνύτειν, ἑαυτοὺς δῆθεν μέμψεως ἐξαιρουμένους, μή ποτε δόξωσι παρὰ τὸ εἰκός τι πεπραχότες καὶ ὑπερδραμόντες τὸ δίκαιον; δέον ὂν παντὸς μᾶλλον πρὸς τοὐναντίον ἀπιδεῖν, καὶ σπουδάσαι δεῖξαι ὅτι μὴ ἐνέχονται τῇ αἰτίᾳ, ὡς μεγάλα μὲν ὀφείλοντες διδόναι, μικρὰ δ' ἀμειβόμενοι καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἐλαττονοῦντες. Φιλοτιμεῖσθαι μὲν γὰρ ἐπὶ δωρεαῖς τοὺς βασιλεύοντα; καὶ ταύτας διαιρεῖν καὶ ἀπονέμειν τοῖς κατὰ λόγον ὑποδεχομένοις, τοῦτο καὶ βασιλεῖς αὐτοὶ ἐν γράμμασι ῥητορεύουσι καὶ τοὺς λόγους τῆς περὶ τὰ τοιαῦτα πληροῦσι φιλοτιμίας. Εἰ δὲ τοῦτο περὶ πάντας ἁπλῶς ἐξητασμένον εὖ ἔχον ἐστί, τί τις ἂν φαίη περὶ τῶν γνησίως συνημμένων καὶ ἡκόντων κατὰ γένος εἰς βασιλεῖς, καὶ παντα-χόθεν λαμπρὰς καὶ μεγάλας ἐπιδεικνυμένων καὶ προβαλλομένων τὰς ἀφορμάς, ὥστε σφᾶς αὐτοὺς βασιλέα;, τρόπον δν ἔφημεν προτεθυμημένους καὶ βουλομένους χαρίζεσθαι, εὐθὺς στρέφειν ὅλους καὶ μεθέλκειν εἰ; ἑαυτούς; ἢ τοῦτο καὶ παντί που δῆλον.

α'. Εἰ δὲ τοῦθ' οὕτως, τὴν κοινωνὸν ἐμοὶ τοῦ κράτους, τὴν περιπόθητόν μοι Αὐγούσταν, πότερον βουληθεῖσαν μᾶλλον καὶ αἰτησαμένην πᾶς τις ἂν ἐκ παντὸς ἑροῖ τρόπου δίκαιον αὐτοῖς δὴ τούτοις, οἷς ἂν καὶ βουληθείη, εὐθὺς καὶ χρήσασθαι τετελεσμένοις; ἢ ὅτι μὴ βεβούληται μᾶλλον μηδὲ τῶν δικαίων μεταποιεῖσθαι καὶ εὐλογωτάτων, ὀλίγην δὲ τούτοις ἀπονέμει καὶ μικρὰν τὴν φροντίδα, καὶ ὅσον μὴ καθάπτεσθαι μᾶλλον τῶν τοιούτων ἢ δοκεῖν ἀμυδρῶς ἅπτεσθαι, διὰ τοῦτο καὶ μάλιστα εἴ τι γνοίημεν ἡμεῖς κατὰ ταύτην δὴ τὴν αὐτῆς γνώμην πρᾶξαι πράττοιμεν ἂν μηδὲν βιασαμένης; Ἐγὼ μὲν οἶμαι τοῦτο. Ἀλλὰ πρὶν ἢ τοῦτο, βοηθεῖ μὲν αὕτη τοῖς καθ' ἡμᾶς πράγμασι χρήματα ταῖς κοιναῖς χρείαις εἰσενεγκοῦσα, καὶ ὑπερορᾷ μὲν χρήσεων ἰδίων καὶ ἐφ' οἷς εἶχεν οἰκείοις ἀναγκαίοις οὖσιν ἀναλῶσαι καὶ δαπανῆσαι, προτιμᾷ δὲ τὸ τῶν πολλῶν καὶ ἐπαρκεῖ αὐτοῖς τοῦτον τὸν τρόπον πάντα τὰ δυνατὰ παρασχοῦσα, μεγαλοψύχως εἰς μέσον καταθεμένη καὶ μηδὲν ὑπολογισαμένη τοῦ καιροῦ καὶ τῶν ἐφεστηκότων πραγμάτων. Ὥστε δὴ καὶ τοῖς ὀρθῶς ἐντεῦθεν λογιζομένοις οὐδὲ χάριτος ἂν ἐν μέρει νομισθείη ὃ νῦν ἡμεῖς δρῶμεν, μηδὲν μὲν νέον ἀποδόντες, ἐκ δὲ τῶν προσόντων αὐτῇ τὰ δόξαντα πράξαντες καὶ κατ' ἐξουσίαν αὐτῆς; πᾶσαν εἰς τὸ διηνεκὲς παραμένειν, οὐ κατὰ χάριν μᾶλλον ἢ τρόπον ὃν εἴπομεν ἐωνημένα. Ταῦτα δ' εἰσὶ τάδε (*m*)· . . . . ὧν δὴ χάριν καὶ τοῦ παρόντος ἡμῖν ἐδέησε λόγου, καὶ ἐκτιθέμεθα τοῦτον, πάγιον καὶ ἀσάλευτον καὶ ἀμετακίνητον καθιστῶντες. Καὶ ἡμεῖς μὲν οὕτως. Τί δὲ ὑμεῖς, οἱ νῦν τε παρόντες τῷ πεπραγμένῳ καὶ χρόνῳ ὕστερον τῷ παντὶ συνεσόμενοι, οἱ κληρονόμοι τῆς ἐκ Θεοῦ δεδομένης ἡμῖν ταύτης ἀρχῆς καὶ βασιλείας (*n*), τί φατε καὶ τί ὑμῖν δοκεῖ; μέγα τι τὸ πρᾶγμα καὶ ἐπαχθὲς καὶ οὐχ οἷον ἂν καὶ ὑμᾶς ὑποστῆναι καὶ περισῶσαι θελῆσαι; ἢ τοῦτο μὲν οὐδαμῶς οὐδ' ἂν εἷς εἴποι, μικρὸ δὲ μᾶλλον καὶ κατηυτελισμένον καὶ ἀποδέον παρὸ πολὺ τοῦ εἰκότος, ἀγαπητὸν δὲ καὶ ὑμῖν, πάντο δσα εἴρηται λογιζομένοις καὶ ἅμα συλλογιζομένοις τὸ λαμπρὸν ἄνωθεν καὶ περιφανὲς καὶ ὑπερύψηλον τοῦ γένους, ἐξ ὧν αὕτη τίκτεται καὶ ἡμῖν ἐπιδημεῖ (*o*) τῆς ἀρχῆς ἐν μεθέξει οὕτω τοῦ Θεοῦ βουληθέντος καὶ ἐν εὐδοκίᾳ θεμένου. Καὶ μὴν εἰ μὴ τὸν τρόπον τοῦτον, ἀλλὰ κατὰ τύχην ἑτέραν πρὸς ἡμᾶς ἦκε, τί ἂν ἐπράξαμεν; οὐ μετεδώκαμεν ἂν τῶν ἀξίων, μεγάλων δή τινων ἁρμοζόντων; καὶ πῶς οὐκ ἂν ἐδόξαμεν τοῦ ἀμέμπτου καὶ τῆς τοῦ καλοῦ ἐπιγνώσεως ἀναισθήτως ἔχειν; Καὶ τοίνυν φυλάττετέ μοι τὸν χρυσόβουλλον τοῦτον λόγον ἀκατάλυτον παντελῶς, καὶ ὅσον ἐν τούτῳ βουλόμεθα ἐς ἀεὶ παραμένειν.

β'. Βουλόμεθα δὲ τὰ εἰρημένα κατὰ κλῆσιν χωρία τῇ περιποθήτῳ μοι ταύτῃ Αὐγούστῃ ἐν διηνεκεῖ τῷ χρόνῳ διὰ παντὸς ἀνεῖσθαι ἀνενόχλητα παντελῶς, ἀναπόσπαστα, ἀπαράθραυστα, καὶ κατὰ τὴν περιοχὴν μὲν αὐτῶν καὶ νομὴν πᾶσαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἂν καὶ γένοιτο ταῦτα βελτιωθέντα προελθεῖν εἰς ἐπίδοσιν πόῤῥω που πάσης ἀπελαμένης καὶ ἀπωσμένης ἄλλης τε διασειούσης καὶ μεταλεύειν πειρωμένης δυνάμεως, καὶ δὴ καὶ ψηλαφώσης ἁπάσης καὶ περιεργαζομένης καὶ ἀπογραφούσης χειρός. Οὔτε γὰρ ἕτερός τις τῶν ἁπάντων οὐδεὶς ἐπεγνωκὼς; ἔσται καὶ πράξας ἐξ ἐναντίας τῶν νῦν ἡμῖν ἐγνωσμένων οὐδὲν, ἀλλὰ καὶ ἀπογράφων πᾶς ἀπὸ μακρόθεν στήσεται, καὶ οὐκ ἐγγιεῖ οὐδ' ἐπιμίξει τοῖς τοιούτοις, παρεγχειρεῖν τολμῶν καὶ ὑποτέμνειν καὶ παραλύειν καὶ ἀλλοτριοῦν, εἴτε τι τῶν ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἡρμοσμένων εἴτε τῶν ἐς ὕστερον ἀμεινόνων καὶ βελτιόνων γε καθεστηκότων. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐσεῖται ταῦτα παντάπασιν οὕτως ἔχοντα καὶ μηδὲν ὑπανέντα μηδὲ περιτραπέντα καὶ εἰς ἧττον ὀλισθήσαντα καὶ ὑπαχθέντα, μηδ' αὐτοῖς οἷς ἂν καὶ γνοίη ἡ αὐτή μοι περιπόθητος Αὐγούστα πρυτανεῦσαι καὶ νεῖμαι τῶν ἐξ ἐμοῦ καὶ ταύτης δηλονότι γεγεννημένων ἢ τρόπον ἕτερον ἐν μοίρᾳ παίδων ἡμῖν γνησίως ἀφιγμένων (*p*), οἳ δὴ καὶ αὐτοὶ καθέξουσι δεσπόζοντες κατ' ἴσον ὥσπερ ἄλλοι τι χρῆμα τῶν ἰδίων αὐτῆς δικαίοις ἅπασι καὶ ταῦτα ἐξ αὐτῆς κατὰ δωρεὰν καὶ χάριν, εἰ δὲ βούλει κλῆρον εἰπεῖν δίκαιον, θαῤῥούντως εἰληφότες. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οὗτοι πρὸς τοὺς ἐξ αὐτῶν, κἀκεῖνοι πρὸς τοὺς ἐξ ἐκείνων, καὶ οἱ ἐφεξῆς πρὸς τοὺς καθεξῆς σφισιν αὐτοῖς εἰς γέννησιν ἰόντας, οὕτω δὴ καὶ κατὰ βούλησιν πᾶσαν ἀπονενεμηκότες κληρώσουσιν, ὡς αὐτοὶ τρόπον ὃν ἔφημεν μεθ' οὕτω μεγίστου καὶ κρατίστου τοῦ δικαιώματος ἔλαχον.

(*m*) Excidit hic catalogus prædiorum Irenes Augustæ gratia emptorum eique donatorum.

(*n*) Filii scilicet et nepos imperatoris.

(*o*) Irene neptis erat Marchionis Montisferrati et e Longobardia Byzantium venerat.

(*p*) Innuit, puto, Andronicum nepotem; forsan etiam Michaelem Catharum, Constantini filii ex pellice filium.

Καὶ οἶδα μὲν ὅτι πᾶν ὅσον ἡδὺ καὶ λέλεκται καὶ ἡμεῖς παρεγγυώμεθα, δίκαιον δν παντὸς μᾶλλον, οὐδ' ὑμῶν τις τῶν μεθ' ἡμᾶς βασιλευσόντων παρόψεται, εἰ μή τι ἄλλο Θεοῦ νέμεσιν δικαίαν καὶ ἀγανάκτησιν θέμενος ἐν φόβῳ· εἰ δέ τις καὶ βουληθείη (εἴη δὲ μηδείς), ἀλλ' οὖν τῷ βουληθέντι καὶ ἡμεῖς εὐθὺς ἐναντιούμεθα αὐτὸ δὴ τοῦτο ὅ γε πάντως καὶ πείσεται, κίνησιν Θεοῦ ἐνδίκως μετιοῦσαν τὴν ἀδικίαν.

XXXI. *Imp. Andronici senioris aurea bulla, qua prædium Cutzi monasterio Serbico in monte Atho ad instantiam Cralis Serbiæ conceditur* (q).

Λόγος χρυσόβουλλος ἀποδοθεὶς πρὸς τὸν ὑψηλότατον Κράλην Σερβίας.

Ἡ μὲν δὴ τοῦ παρόντος λόγου πρόθεσις πρὸς αἴτησιν ἁπαντᾷ καὶ ταύτην εὐθὺς συμπεραίνει, ἣν ὁ τῶν Σέρβων ὑψηλότατος Κράλης καὶ φίλτατος ἐμοὶ οὐχὶ δικαίαν μόνον καὶ πάνυ τι δικαίαν, ἀλλὰ καὶ μικρὰν δή τινα ταύτην ἐπὶ μεγάλῳ καὶ μεγίστῳ προὐβάλετο πράγματι. Καὶ μὴ ὅτι γε παραιτησαμένους ἡμᾶς οὐδεὶς ἂν οὐκ ἂν ἀφῆκεν αἰτίας ὀρθῶς λογιζόμενος, ἀλλ' ἤδη καὶ τετελεσμένην ταύτην πάντες ἂν φαῖεν μηδὲν ἄξιον εἶναι, μήτε πρὸς χάριν τοῦ προβαλομένου καὶ δεδεγμένου, μήτ' αὐτῆς εἵνεκα τῆς ὑποθέσεως, ὑφ' ἧς αὐτῷ καὶ δέδοκται προβαλέσθαι τὴν ζήτησιν. Καὶ τοίνυν οὐ τοῦτό γε σπουδαστέον ἡμῖν ἂν εἴη, δεῖξαι δηλονότι ὡς εὔλογον τὸ πεπραγμένον καὶ οὐχ ὑπερβαῖνον τὸ δίκαιον, ἀλλ' ὅτι γε μὴ τοσοῦτον μόνον ἡμεῖς εἰκὸς εἶναι νομίσαντες τοσοῦτον καὶ ἀποδεδώκαμεν, ἀλλ' ὅσον ἔδοξε τῷ εἰληφότι τοῦτ' αὐτῷ καὶ παρ' ἡμῶν κατὰ γνώμην γεγένηται. Ἀλλὰ πρὶν ἢ τοῦτο, βούλομαι μικρὸν προδιαλαβεῖν καὶ τῷ μέλλοντι χρόνῳ θαῦμα Θεοῦ μέγα περὶ ἐμὲ καὶ τὴν ἐκείνου τεταγμένην ὑπ' ἐμοὶ κληρονομίαν διήγημα θέσθαι πρὸς ἀνθομολόγησιν αὐτοῦ, κοινὴν δὴ λέγω παρὰ πάντων ἀνθρώπων τῶν εὐσεβεῖν ἐλομένων. Ἐντεῦθεν γὰρ καὶ ὁ πᾶς σκοπὸς τοῦ παρόντος λόγου σαφὴς γένοιτο καὶ δῆλος τοῖ; μαθεῖν βουλομένοις. Ἀθροίζεται μὲν γὰρ ἐξ ἑῴας στρατιᾶς Περσικῆς πλῆθος καὶ εἰς μέγα καὶ πλεῖστον ἀθροίζεται, εἶτ' εἰς Θράκην διαβαίνει, ταύτην δὴ τὴν ὑφ' ἡμῖν λέγω καὶ ἡμετέραν, καὶ πανταχόθεν αὐτοῖς δύναμις συγκροτεῖται, καὶ γίνονται πολέμιοι κατὰ τῶν ἡμετέρων, μεγάλα δή τινα καὶ φρονοῦντες καὶ μελετῶντες· καὶ συχνοὶ τούτοις ἐκ τῶν ὁμογενῶν προστρέουσιν αὖθις καὶ μάλα αὖθις, καὶ ἄλλων ἐπ' ἄλλοις ἀεὶ γιγνομένων καὶ πλειόνων ἐπὶ πολλοῖς ἐς μέγα ἦρτο τὸ κατ' αὐτοὺς, καὶ δεινὸν οἷον καὶ χαλεπὸν ἐνενόμιστο, μήπω τῶν ἡμετέρων συντεταγμένων καὶ αὐτοῖς δὴ τούτοις ἀντεπεξιόντων. Καὶ γοῦν ἀδείας ἐπειλημμένοι καὶ θράσους ὑπ' αὐτῆς πλησθέντες ἐδόκουν ἀνυπόστατοί τινες εἶναι καὶ ἀκατάσχετοι ταῖς ὁρμαῖς· καὶ ἦσαν πολλῷ τινι τῷ φρυάγματι ἐπηρμένοι. καὶ ῥέοντες πανταχόθι ταῖς ἐκδρομαῖς. Εἶτ' αὖθις εἰς ἓν συνιόντες ἐπὶ τοῖς πλήθεσιν ὑπερφρονοῦσι, καὶ δεινὸν μὲν παθεῖν οὐδὲν εἰς νοῦν βάλλουσιν οὐδ' ἔστεσθαί ποθεν αὐτοῖς οὐδ' ἀπαντῆσαι, πάντα δ' αὐτοὺς δρᾶσαι μᾶλλον καὶ καταπράξασθαι δεδυνῆσθαι. Καὶ οἱ μὲν οὕτως· ἡμεῖς δ' αὖθις ἐπὶ θεὸν βλέποντες καὶ τὴν αὐτοῦ μητέρα παρεταττόμεθα ἐξ ἐναντίας. Καὶ τοίνυν τῶν ἡμετέρων συνιόντων ὑπὸ Θεῷ στρατευμάτων, καὶ λαμπρῶν δὴ καὶ τούτων καὶ γενναίων ὄντων καὶ σφόδρ' ἀμύνεσθαι δεδυνημένων, οὐκ ἐπὶ τούτοις ἡμεῖς δεῖν ἔγνωμεν τεθαρρηκέναι, οὐδ' ἐπὶ τῇ ῥομφαίᾳ (r) καὶ τοῖς τόξοις, ἀλλ' ἐξ οὐρανοῦ τὰ βάλλοντα τοὺς ἐχθροὺς ἀνεμένομεν βέλη. Καὶ τὸ ἐκεῖ μὲν ἐντεινόμενον τόξον μόνον οὐχ ἑωρῶμεν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἑτοιμαζόμενα σκεύη θανάτου (s)· ἐλπίζοντες δ' ἦμεν καὶ μάλα τι ἐπὶ τούτοις ἐλπίζοντες καὶ θαῤῥοῦντες, καὶ ἥκιστα οὐδαμῇ ἐψεύσθημεν τῶν ἐλπίδων. Ἀλλὰ τί δὴ καὶ γίνεται; Σφάττει μὲν τοὺς πολεμοῦντας ἡ τοῦ Θεοῦ μάχαιρα, καὶ μεθύεται πλησθεῖσα τῶν ἐξ αὐτῶν αἱμάτων (t)· συντρίβεται δ' αὐτῶν πάντα τόξα, καὶ ἣν ῥομφαίαν ἀνέσεισαν καὶ ἠπείλησαν καθ' ἡμῶν στρέφεται καὶ εἰσελαύνει τὰς αὐτῶν καρδίας (u), καὶ πίπτουσι μὲν πάντες, οὐκ ἐν ταυτῷ, πάντες δ' ὅμως· φεύγει δὲ τούτων οὐδεὶς καὶ σέσωσται οὐδαμῇ οὔτε γῆς οὔτε θαλάσσης. Καὶ τοίνυν ἵσταται τοῦτο περιφανὲς καὶ μέγα καὶ παμμέγεθες τρόπαιον καθ' ἧς ἔφημεν τῶν ἀσεβούντων ἐπάρσεως. Καὶ πολλοὶ δή τινες καὶ παμπληθεῖς ὄντες κτεινόμενοι καὶ ἁλισκόμενοι πλείους ἔδοξαν ἢ τῆς σφαγῆς καὶ τῆς πληγῆς ἐκτὸς ὄντες. Καὶ γοῦν πάνθ' ὅσα νομίσαντες καὶ θαῤῥήσαντες καθ' ἡμῶν ἦσαν, πάντ' ἐπὶ τὰς σφῶν αὐτῶν κεφαλὰς Θεὸς τρέπει (v), ὃς καὶ ἐν ἰσχύϊ δεδόξασται (x) καὶ τῷ βραχίονι αὐτοῦ οὔτ' ἀντερίζει οὔτ' ἐστὶν ἀντέχων οὐδείς. Καὶ τὸ μὲν τῶν ἀσεβῶν καὶ πολεμίων τέλος τοιοῦτον, τοιοῦτον καὶ τὸ κατ' αὐτῶν ὑπὲρ τῶν εὐσεβούντων ἡμῶν τρόπαιον ὑπὸ Θεῷ πολεμούντων καὶ παρατταττομένων. Τοῖς δ' ἡμετέροις τότε στρατεύμασιν οὐ μικρὰ δήπουθέν ἐστιν ἐν οἷς καὶ συνήρατο καὶ συνέπραξε καὶ ἡ Σερβικὴ δύναμις (y), ἰσχυρά τις καὶ αὕτη καὶ γενναία, ὁμόσε τοῖς πολεμίοις χωροῦσα καὶ κατ' αὐτῶν προθύμως ἐς ὅ τι πλεῖστον συῤῥηγνυμένη. Ἐκλέγει γὰρ ταύτην ἐκ τῶν ἑαυτοῦ ὁ ἐμὸς οὗτος φίλτατος παῖς, καὶ καθοπλίζει οὐ τὰ

(q) Crales ille Serviae, qui infra imperatori dicitur ὁ ἐμὸς οὗτος φίλτατος παῖς, duxerat Simonidam, Irenes et Andronici filiam. Vide Nic. Greg. VI, 9, 3; Cantacuz. Hist. I, 7.

(r) Psal. XLIII, 6

(s) Psal. VII, 12.

(t) Forsan ex Isaia sumptus color. Cap. XXXIV, Ἐμεθύσθη ἡ μάχαιρά μου.., ἡ μάχαιρα τοῦ Κυρίου ἐνεπλήσθη αἵματος.

(u) Psal. XXXVI, 15.

(v) Psal. VII, 16: Ἐπιστρέψει ὁ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ.

(x) Exod. XV, 16: Ἡ δεξιά σου, Κύριε, δεδόξασται ἐν ἰσχύϊ.

(y) Ad hanc expeditionem et Servici exercitus societatem videtur referenda Cralis cum Andronico, apud Cantacuzenum I, c. 7, p. 25, expostulatio de duobus Comanorum millibus, quos post bellum imperator Crali non reddiderat, sed Græcis copiis immiscuerat.

σώματα μόνον αὐτῶν ὅπλοις χαλκοῖς, ἀλλ' ἤδη καὶ τὰς ψυχὰς προτρεπτικοῖς λόγοις θήξας καὶ παρακλητικοῖς· καὶ τοῦτον δὴ τὸν τρόπον καὶ ταῖς τοιαύταις παρασκευαῖς ἑνεὶς θάρσος αὐτοῖς, ἐρρωμένως; ἀντεπεξιέναι τοῖς ἐπιοῦσιν ἐχθροῖς καὶ συμπλέκεσθαι τούτοις καὶ κρατερεῖν πείθει καὶ παρασκευάζει. Καὶ ἦσαν τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ μεμνημένοι, καὶ οὐκ ἐπελάθοντο οὐδ' ἠμνημόνησαν ἐπὶ τῶν ἀγώνων καὶ τῆς ἐπὶ τοὺς πολεμίους παρεμβολῆς. Εἶτα τί; τῶν ἐχθρῶν ἐκείνων ὁμοῦ πάντων παντάπασι καὶ πεσόντων καὶ ἀπολωλότων, καὶ θορύβου δή τινος μεγάλου κατὰ τῆς Περσίδος πάσης καταβραγέντος ἀπανταχοῦ, διαβαίνει τὰ ἡμέτερα στρατεύματα καὶ κατ' ἐκείνων ἐν αὐτῇ γέ που τῇ πολεμίᾳ, συνδιαβαίνει καὶ τῶν Σέρβων αὐτῶν σύμμαχος; αὖθις ἑτέρα δύναμις οὐκ ἀγεννής. Καὶ οὐκ ἀνέχεται ὁ φίλτατος οὗτος ἐμοὶ καὶ τὴν ἀρχὴν ἔχων αὐτῶν, μὴ, ὅποι δὴ πολέμωσι, ὅποι δὲ καὶ παρατάξεις ἡμέτεραι κατ' αὐτῶν, μὴ καὶ αὐτὸς ἀνταίρειν καὶ συμβάλλειν κατὰ ταυτόν. Καὶ βούλεται μὲν δὴ καὶ τῷ σώματι παρεῖναι, καὶ μάλα βούλεται καὶ προτεθύμηται· ἐπεὶ δὲ τοῦτο μὴ ἔστιν αὐτῷ (οὐδὲ γὰρ ἀπαίρειν μηδὲ μεθίστασθαι τῶν οἰκείων οὐ μὲν οὖν ἀτφαλὲς σφίσιν αὐτοῖς), ὃ δὴ δεύτερον οὐκ ἀναίνεται, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δίδωσι προθύμως ἐς ὅσον δυνατὸν ἐς πλεῖστον.

α'. Καὶ τοίνυν ἀντὶ τούτων (ἀλλ' οἷόν γε καὶ τοῦτο! Καὶ πάρεστιν ἤδη σκοπεῖν βουλομένοις τὸ τῆς γνώμης αὐτοῦ)· ὑπὲρ γὰρ τῶν εἰρημένων πράξεων τῶν ἐκ Θεοῦ καθ' ὧν ἔφημεν ἐχθρῶν δεδωρημένων ἡμῖν βούλεται αὐτῷ Θεῷ ἀνάθημά τι προσαναθεῖναι καὶ χαριστήριον, καὶ τῇ ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἄθω σεβασμίᾳ μονῇ τῆς πανυπεράγνου Μητρὸς αὐτοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ (z) προσενεγκεῖν καὶ προσαρμόσαι, διὰ παντὸς δήπου παρὰμένον καὶ μήποτε ταύτης μήτ' ἐκπίπτον μήτ' ἐκλυόμενον. Καὶ πρῶτον γοῦν αἰτεῖται καὶ παρὰ τῆς ἐμῆς βασιλείας λαμβάνει τὸ περὶ τὸν Στρυμόνα χωρίον τὸ καὶ ὠνομασμένον τοῦ Κούτζι, καὶ ἀνατίθησι τῇ σεβασμίᾳ ταύτῃ μονῇ. Νῦν δὲ καὶ χρήματα μελετᾷ καταθέσθαι, καὶ ἀντὶ τούτων εἶναι τὸ χωρίον ἐωνημένον ὥσπερ καὶ ἀποδεδομένον τῇ μονῇ. Καὶ ὁ μὲν οὕτως. Ποῦ δ' ἦν εἰκὸς ἡμᾶς ἐπὶ χρήματα μὲν ἰδεῖν ταῦτα, παριδεῖν δ' ἅπερ ἔφημεν ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων τούτου σπουδάσματα, καὶ τὴν ἄγαν βούλησιν καὶ προθυμίαν αὐτοῦ; μὴ ὅτι γε ἐφ' οὕτω σμικρᾷ χάριτι καὶ ἀντιδόσει, ἀλλ' εἴ τί γε καὶ οἷον πολλοῦ τινος ἦν ἄξιον καὶ πλείστου, εἴτ' ἦν αὐτῷ βουλομένῳ τόνδε δὴ τὸν τρόπον ἢ ἕτερον ἡμᾶς ἐπὶ τούτῳ τὸ δοκοῦν αὐτῷ πρᾶξαι. Τοίνυν καὶ ὃ δὴ μᾶλλον ἡμεῖς δεῖν ἐγνωμεν πεπραχέναι, τοῦτ' ἤδη καὶ πράττομεν. Ἔτι δὲ τί; Τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἐκθέντες αὐτῇ δὴ ταύτῃ τῇ πανυπεράγνῳ Μητρὶ τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ ταύτην τῇ ῥηθείσῃ σεβασμίᾳ ἀπονέμομεν μονῇ, δι' οὗ δῆτα καὶ καθέξει μὲν διὰ παντὸς ἐς ἀεὶ τὸ λεχθὲν χωρίον, καθέξει δ' ὀχλήσεως μηδεμιᾶς οὐδαμόθεν προσγεγονομένης αὐτῇ, οὔτ' ἐξ οὐδενὸς τῶν τὰ δημόσια πραττόντων οὔτ' ἐκ χειρὸς ἀπογραφούσης καὶ ψηλαφώσης τὰ κατ' αὐτήν, ἀλλ' ἀκέραιον ἐσεῖται τουτὶ τὸ κτῆμα κατὰ πᾶν ὅριον τὸ καὶ νῦν μέρος ὂν καὶ ἡρμοσμένον αὐτῷ· καὶ εἴ τι δ' ἐν τούτῳ παρὰ τῶν μοναχῶν βελτιωθὲν ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἥξει, τὸν αὐτὸν ἔσται τρόπον κατεχόμενον ὑπὸ τῆς μονῆς, μηδενὸς τῶν δικαίων ὄντων αὐτῷ μήθ' ὑποτεμνομένου μήτ' ἀπαλλοτριουμένου καὶ μεταπίπτοντος μηδαμῶς ἥκιστα ὑπ' οὐδενός.

Καὶ τοίνυν τῇ δυνάμει τοῦ χρυσοβούλλου τοῦδε λόγου ταῦθ' οὕτως ἔσται, καθὼς ἤδη καὶ πρόσσων ἐστὶ καὶ διοριζόμενος, ἐπεὶ καὶ τούτου χάριν γεγονὼς ἐβραβεύθη τῇ τοιαύτῃ σεβασμίᾳ μονῇ.

XXXII. *Imp. Andronici senioris aurea bulla pro componendo dissidio inter monachos.*

Λόγος χρυσόβουλλος ἐπὶ τῇ ἑνώσει τῶν διαστάντων μοναχῶν, εἶτα συνιόντων εἰς ταυτὸν τῷ τῆς Ἐκκλησίας πληρώματι, λύσιν εἰληφότων τῶν προστασταμένων αὐτοῖς.

Εἰρήνη καὶ ὁμοφροσύνη, καὶ κοινὴ γνώμη διαφορᾶς ἁπάσης καὶ ἔριδος καὶ φιλονεικίας ἀπηλλαγμένη, ἄριστον δήπου παντεχῆ τοῖς ἐξετάζουσι καὶ σκοπουμένοις καί γε τελεώτατον ἀγαθόν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν κλήρῳ Χριστοῦ καὶ τοῦδε τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐπὶ ὀρθῶν καὶ ἀπταίστων τῶν ἑαυτῆς δογμάτων ἱσταμένῃ καὶ τὰ λοιπὰ πάντα εὖ ἐχούσῃ καὶ ἀσφαλῶς, τί ἂν μᾶλλον ὅ γε φιλόθεος καὶ φιλόχριστος ὑπὸ Θεῷ συμπράττοντι καὶ τὴν κατόρθωσιν ἐμπαρεχομένῳ ἐπιμελῶς σπουδάσῃ, ἢ τοὺς ταυτὰ περὶ Θεοῦ φρονοῦντας καὶ περὶ τῆς ἀληθοῦς συμβαίνοντας καὶ συμφωνοῦντας ὁμολογίας καὶ τἄλλα δὴ πάντα μιᾶς γνώμης ἐξῆφθαι, καὶ μηδὲν διαφέρεσθαι μηδ' ἀντικεῖσθαι τούτους, καὶ οἱονεί πως, ἑαυτοῖς ἀντικαθεστάναι μηδαμῶς, ἀλλά γε παντὶ δὴ τρόπῳ φέροντι πρὸς ἓν συμβαίνειν πρὸς ἀλλήλους καὶ συναρμόζεσθαι, καὶ καθ' ἓν οἱονεὶ χέλυς καὶ γλῶσσαν μίαν κηρύττειν ἐπ' αὐτῆς ἐκκλησίας ὁμοῦ τὰς αὐτὰς φωνὰς ἀφιέντας Θεῷ, καί γε ὡς ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πίστεως ἀσφαλῶς ἱδρυνται, οὕτω δὴ καὶ μίαν εἰδέναι τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν πᾶσαν καὶ συνομολογοῦσαν ἑαυτῇ καὶ συμβαίνουσαν καὶ ἀδιάῤῥηκτον ὅλον φοροῦσαν τὸν ἑαυτῆς χιτῶνα, ἄνωθεν ὑφασμένον (a) καὶ μή τι σχίσμα καταδεχόμενον μηδὲ τομὴν καὶ ῥῆξιν καὶ εἰς μέρη διαίρεσιν. Ἐπεὶ καὶ τῷ διαιροῦντι παντὶ καὶ τέμνοντι ὅσον παρὰ τοῦ ἐξυφάναντος; καὶ τῷ οἰκείῳ ἐμβάψαντος καὶ ἐπιχρώσαντος αἵματι ἡτοίμασται καὶ κεῖται πρὸς βασάνους καὶ κόλασιν, δῆλον δήπου τοῖς γε

(z) In catalogo monasteriorum montis Atho, ap. Rutgers. *Var. Lect.* II, c. 11. monasterium decimum dicitur Χαλαντάρη, hac adjecta notula, τῆς Λειπαρ(ένου· οἰκοῦσιν οἱ Βούλγαροι. Id esse puto Chumni Σερβικὴν μονήν. Mala est nominis Χελαντάρη scriptura. Doceor ab amico Græco scribendum esse Χιλαντάριον, quod nomen negligentius et Χιλαντάρι efferri. Atqui in Joannis Comneni descriptione montis Atho, suo loco describitur μοναστήριον τοῦ Χιλανταρίου.

(a) Allusio ad Joan. XIX, 23.

γε σκοπουμένοις καὶ βαθέως συνιεῖσι τὸ τόλμημα· καὶ γὰρ πλέον καὶ μεῖζον καὶ ἀναιδέστερον ὁμοῦ καὶ θρασύτερον ἢ ὡς οἱ σταυρώσαντες τετολμήκασιν· οὐ γὰρ διεῖλοντο ἐκεῖνοι, ἀλλ' ἐφείσαντο βαλόντες κλῆρον, τὰ ἱερά φασιν Εὐαγγέλια. Ταύτην τοι καὶ ἵνα τοῦτον ἀκέραιον καὶ ἄτμητον δι' ὅλου καὶ ἀμέριστον ἡ τοῦ Χριστοῦ φορῇ Ἐκκλησία, αὐτὸς Χριστὸς οὐ τοῖς τότε μαθηταῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς μετ' ἐκείνους καὶ πᾶσιν οἷς συνεῖναι μέχρι τέλους αἰῶνος καθυπισχνεῖται, ἐμβοᾷ καὶ διακελεύεται καὶ ἀγάπην μὲν ἔχειν πρὸς ἀλλήλους, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰρήνην τὴν ἑαυτοῦ καὶ δίδωσι καὶ ἀφίησιν (*b*), ὅτι μηδ' ἔστιν ἄλλως οὐ μὲν οὖν ἡνῶσθαι τοὺς ἑαυτοῦ καὶ πρὸς μίαν οὖσαν τὴν Ἐκκλησίαν, ἧς αὐτὸς κεφαλή, συναρμολογεῖσθαι καὶ συνάγεσθαι, τῆς εἰρήνης μὴ συναπτούσης καὶ συσφιγγούσης πρὸς ἓν, ἀκαταλύτου δή τινος συνδέσμου δίκην καὶ πανταχόθεν συνέχοντος. Καὶ τοίνυν ὅτι τοῦθ' οὕτως ἔχει καὶ ἡμᾶς δεῖ καθυπείκειν προστάγμασι Θεοῦ προθυμουμένους καθ' ὅσον οἷόν τε διακονεῖν καὶ ἐξυπηρετεῖσθαι αὐτῷ, εἰ μὲν καὶ προεθυμήθημεν ὡς εἰκὸς καὶ ἐξυπηρετήσαμεν καὶ τῶν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ σπουδασμάτων ἐνελίπομεν οὐδέν, τί χρὴ καὶ λέγειν ἄνωθεν ἡμᾶς ἀρξαμένους καὶ διεξιόντας καθεξῆς πρὸς πάντ' εἰδότας ἡμᾶς καὶ τούτων ἀγνοοῦντας μηδέν; Ἵστε πάντες πάντως καὶ τὸν ἐπενεχθέντα ταύτῃ τραχὺν σάλον καὶ τάραχον (*c*) καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐμβαλόντα τοῖς ἄνωθεν ὀρθῶς ἱσταμένοις καὶ πεπηγμένοις περὶ τῆς ὁμολογίας δόγμασι καὶ κατασεῖσαι δυνηθέντα καὶ μετασαλεῦσαι καὶ παρασῦραι καὶ μετενεγκεῖν· ἴστε καὶ ὅπως ἡμεῖς αὖθις καὶ μεθ' ὅσου πλείστου θερμοῦ καὶ διαπύρου τοῦ ζήλου τοῖς ἐπηρεασταῖς ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀτόποις δογματισταῖς ἀντικαταστάντες ἀντέδημεν καὶ προέστημεν τῆς ἀληθείας, καὶ αὖθις ἀκραιφνῆ ἐπὶ τῶν ὀρθῶς αὐτῇ καὶ καλῶς ἐγνωσμένων τὴν Ἐκκλησίαν ἀνασεσωκότες φέροντες ἀποδεδώκαμεν τῷ Θεῷ, τοῦτο δὴ πρῶτον τῶν ἄλλων πάντων περὶ πάσης θέμενοι σπουδῆς, ἅτε δὴ καὶ πάντων τῶν ἄλλων πρᾶγμα πρὸς τοῦτο τελούντων μικρὸν ἢ οὐδέν. Καὶ τοίνυν νόθον πᾶν καὶ ἐπείσακτον αὐτῇ δόγμα τελέως ἀνελόντες ἀπηλάσαμεν ἐκ μέσου. Καὶ ἔδει μὲν πάντας εὐθὺς τοὺς ὀρθὰ φρονοῦντας καὶ ἐπὶ τοῦ ὑγιαίνοντος ἀνέχοντας καὶ τῆς ἀληθείας λαμπρῶς οὕτω τῆς Ἐκκλησίας ἀνεφγμένης, ἐντὸς αὐτῆς σπουδάσαι γενέσθαι μεθ' ὑψηλοῦ τοῦ κηρύγματος συγκαλουμένης, καὶ γὲ καθαρὸν μὲν καὶ ἀκίβδηλον τὸν ἑαυτῆς ἄρτον φαγεῖν καὶ προτεινούσης καὶ παρεχομένης μή τινος μετέχοντα πονηρᾶς ζύμης καὶ ἀλλοκότου, καθαρὸν δὲ πιεῖν προτεινούσης καὶ τὸν κρατῆρα παντὸς παντάπασιν ἀπωσμένου καὶ ἀπεληλαμένου τοῦ γε συνθολοῦντος. Οὐ μὴν ἀλλ' ἐνέμειναν στάντες ἐκτὸς, ὅσοις δὴ καὶ τοῦτο καὶ ὅπως ποτὲ παρέστη δόξαν αὐτοῖς (*d*). Καὶ ἡμεῖς ἐφεξῆς σπουδὴν αὖθις ἐποιησάμεθα πάντας ἐκ παντὸς τρόπου ἰσχύσαι εἰσελάσαι καί γε τοὺς ἴσα ταῖς θεολογίαις φρονοῦντας ἴσους καὶ τὴν γνώμην γενέσθαι, αὐτῆς δὴ ταύτης ἕνεκεν τῆς πρὸς ἀλλήλους ὁμονοίας, διαφορᾶς ἁπάσης περιαιρεθείσης. Καὶ γίνεται δὴ τοῦτο καὶ πρὸς τὴν ἐμὴν ἅπαντᾷ καὶ σπουδὴν καὶ γνώμην. Γίνεται δὲ πῶς; ἤκουσι παρ' ἡμᾶς. Καὶ τό γε θορυβοῦν αὐτοὺς πᾶν καὶ ταράττον καὶ βάλλον εἰς δειλίαν προτείνουσιν εἰς μέσον, καί γ' ἐπὶ τούτοις ἡμῶν πραξάντων παῦσαι ζητοῦσι δειλιῶντας τοὺς ἑαυτῶν λογισμούς. Καὶ πράττομεν δὴ αὐτὸ τὸ τῆς εἰρήνης ὅπερ ἔφημεν μέγιστον καὶ παρὰ Θεοῦ ἡμῖν ἐντεταλμένον κράτιστον ἀγαθὸν παντὸς ἑτέρου προτετιμηκότες.

Τί δὲ πράττομεν; Φθάνει (*e*) μὲν ὁ πολὺς ἐκεῖνος τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀληθείας καὶ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἀγῶνας, πολὺς καὶ τὴν ἔνστασιν καὶ τὴν καρτερίαν καὶ μηδὲν τῆς ὁμολογίας καθυφεὶς μηδὲ καθυπείξας καὶ ὑπενδοὺς τοῖς ἐπὶ μακρῶν τῶν χρόνων βιαζομένοις καὶ ἀποπειρωμένοις αὐτοῦ παραίτησιν τοῦ πατριαρχικοῦ ποιήσασθαι θρόνου, ἐκείνων ὑπεκστάντων δηλονότι καὶ τοῦδε μέχρι τέλους νενικηκότος. Καὶ γοῦν ὡς εἶδε λαμπρὸν οὕτω κατὰ τῶν πολεμούντων ὑπὸ Θεῷ πρύτανι παρ' ἡμῶν τὸ τρόπαιον ἀναστὰν, ἅμα τε ἀνέπνευσεν ἡδέως Ἰωσὴφ (*f*) ἐκεῖνος, ὁ πάνυ καὶ μέγας ἀθλητὴς, καὶ περιβόητος μὲν τὰ πρῶτα τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν ἐκείνῳ πεπολιτευμένων, περιβοήτοτερος δὲ μᾶλλον τὰ τελευταῖα τῶν παλαισμάτων καὶ τῶν διηγωνισμένων αὐτῷ, καὶ παραιτεῖται τἄλλα πάντα τρόπον ὃν ἔφημεν, μηδενὸς τῶν ἐνταῦθα καὶ μεγάλων δή τινων ἀνθρώπων νομιζομένων ἐπιστροφὴν καὶ λόγον ποιούμενος. Καὶ ὁ μὲν οὕτως· ἡ (*g*) δὲ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, ἐκεῖνον ὥσπερ ἀμειβομένη τῶν πόνων καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῆς κεκμάτων, ἀνακηρύττει ἐξ ὀνόματος κατ' ἴσον τοῖς ἄλλοις τοῖς μηδὲν παραιτησαμένοις, ἀλλ' ὁμοῦ μὲν ἐπ' εὐσεβείας ὁμοῦ δ' ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐν ὁμοίοις ἀγωνίσμασι καὶ καιροῖς καταλύσασι τὸν βίον. Καὶ τοίνυν ἐν δὴ τοῦτο τοῖς διαφερομένοις αὐτοῖς ἀφορμή τις γίνεται σκανδάλου καὶ πρόφασις ἡ ἀνακήρυξις, καὶ ζητοῦσι κατασιγασθῆναι ταύτην καὶ παύσασθαι. Καὶ παύσομεν σεσιωπηκότες, φίλα κἂν τούτῳ πράττοντες ἐκείνῳ καὶ οἱονεὶ κατὰ γνώμην ἃ παρῆτήσατο παραιτούμενοι, καὶ μηδὲν περαιτέρω τῶν αὐτῷ δεδογμένων μήτε πράττοντες μήτ' ἐπινοοῦντες.

Δεύτερον ὅρκους φασί τινας καὶ ἐπιτιμήσεις, ἅμα δὲ καὶ ὑπερφρονήσεις καὶ ἀθετήσεις αὐτῶν πάλαι ποτὲ γεγενημένας, καὶ ἐπεγκαλοῦσι τοῖς ἐνεχομένοις. Ὅμως μή τι ἐξ ἐκείνων καθήκοι καὶ εἰς τοὺς ἐφεξῆς, ἐμφανῆ γενέσθαι βούλονται τὴν ἄφεσιν καὶ λύσιν, καὶ πείθονται ἀφιέναι Θεὸν, τοῦ πατριάρχου καταδεηθέντος καὶ ταῖς ἱκεσίαις ἱλεωσαμένου. Καὶ στήσεται δὴ οὗτος καὶ ἐξιλάσεται πρεσβεύων, καὶ

(*b*) Joan. XIII, 34 : XIV, 27.

(*c*) Innuit turbas theologicas de processione S. Spiritus, quas ipse sedare ac componere sedula opera studuit.... Sed fuit illa compositio novorum dissidiorum origo.

(*d*) Innuit Arsenitas, qui Josepho patriarchæ adversabantur. Cf. Nic. Greg. VI, 1, 4.

(*e*) Boivinius ad Nic. Greg. VI, 4 ed. Paris, p. 753 verba φθάνει—θρόνου ex Cod. Paris. reg. jam olim apposuit.

(*f*) Josephus patriarcha a. 1282 restitutus, insequenti anno diem supremum obiit.

(*g*) Etiam hæc verba ἡ δὲ—ἐπινοοῦντες Boivin. l. l. præstitit.

τὰς ἀφέσεις ἐκεῖθεν τοῖς χρῄζουσιν οἷς ἔφημεν ἐνεχομένοις παρέξει.

Καὶ τοίνυν τοῦ Βέκκου κακῶς ἐπιφυέντος τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ὅλον κατὰ ταύτης καὶ τῶν ὀρθῶς αὐτῇ δεδογμένων τὸν τῆς θολερᾶς ἀνατροπῆς καὶ συγχύσεως ἰὸν ἐξεμέσαντος, ἀπηλάθησαν μὲν εὐθὺς τοῦ βήματος ἐξωσθέντες, ὅσοι καὶ ταῖς ἐκείνου χερσὶ χρησάμενοι καὶ ὑπὸ ταύταις τελεσθῆναι νομίσαντες ἐντὸς αὐτοῦ παρεισέδυσαν· εἰ δέ τις τῶν τοιούτων καὶ λαθὼν ἐναπέμεινεν ἐς δεῦρο κρυπτόμενος, καὶ ἡμεῖς μέν φαμεν πρῶτοι, φασὶ δ' ὁμοίως ἡμῖν καὶ οἱ νῦν γενόμενοι μεθ' ἡμῶν, ἐξωσθῆναι καὶ ἀπορριφῆναι τούτους καὶ παντὸς ἐκπεσεῖν θείου καὶ ἱεροῦ λειτουργήματος, καὶ ἐξωσθήσεται δῆλος γεγονὼς καὶ ἀπορριφήσεται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἴ τις ἐν διακόνοις, εἴ τις ἐν ἱερεῦσιν, ἐν ἐπισκόποις εἴ τις ἐγκλήμασιν ἐλεγχθείη ἐπ' ἀληθείας ἐνισχημένος, ὁπωσδήποτε, καθαιροῦσιν αὐτὸν καὶ τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς τάξεως ἐφ' ἧς ἔστηκεν ἐξελαύνουσιν, ἢ βίου χάριν βεβήλου καὶ μή τί γε τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ τραπέζῃ καὶ τοῖς ἐν ταύτῃ φρικτοῖς μυστηρίοις προσήκοντος, ἢ χειροτονίας ἕνεκεν καθάπαξ ἀπηγορευμένης ταῖς ἀποστολικαῖς καὶ πατρικαῖς παραδόσεσι· καὶ οὗτος ἥκιστα οὐδαμῶς ἐκφεύξεται τὴν δίκην, ἣν αὐτοὶ κατ' αὐτοῦ ἀπόστολοί τε ἅμα καὶ Πατέρες καθαιροῦντες ἐξήνεγκαν.

Ἔσονται καὶ οἱ τοῦ πατριαρχικοῦ μὲν ἐν μεθέξει γενόμενοι θρόνου, εἶτα τοῦτον παραιτησάμενοι, μηκέτ' ἐπ' αὐτὸν αὖθις οὐ μὲν οὖν ἀναβεβηκότες, ὅτι μηδ' ἔξεστι τοῦ λοιποῦ ὅρκοις αὐτῶν ἀκαταλύτοις τὰς παραιτήσεις κατασφαλισαμένων· καὶ διαμενοῦσι τοίνυν μέχρι παντὸς αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ δόξαν οὕτως; αὐτοῖς τηροῦντες καὶ περισώζοντες.

Τὰ δέ γε τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας, αὐτῆς δὴ λέγω ταύτης τῆς καθολικῆς τε καὶ ἀποστολικῆς, ἀκραιφνῆ δόγματα, ὡς ἐν Εὐαγγελίοις δηλαδὴ παρελάβομεν καὶ οἱ ἀπόστολοι παρέδοσαν ἡμῖν καὶ οἱ Πατέρες ἐκήρυξαν, καὶ ἀνεκηρύξαμεν μεγάλῃ καὶ λαμπρᾷ τῇ φωνῇ, καὶ ἐκραταιώσαμεν ἀσφαλῶς, πᾶν νόθον παρεισφθαρὲν αὐτοῖς ἐπίβουλον δόγμα καὶ ἐχθρὸν καὶ πολέμιον καταβαλόντες γενναίως καὶ ἀπωσάμενοι, καὶ νῦν αὖθις τὸν ἴσον τρόπον καὶ κραταιώσομεν καὶ ἀνακηρύξομεν. Καὶ τὸ γεγονὸς ἐσεῖται πάλιν γεγενημένον, καὶ πάντ' ἔσται καθὰ δὴ καὶ λέλεκται, τὰ μὲν καὶ ἐξ ἀρχῆς εὐθὺς καὶ πρὶν ἢ ὑμᾶς ἐκζητῆσαι ὀρθῶς καὶ καλῶς πραξάντων ἡμῶν καὶ τελεσάντων, τὰ δὲ καὶ νῦν ὑμῶν χάριν καὶ τῆς κοινῆς ἕνεκεν εἰρήνης δεῖν ἐπεγνωκότων καὶ ὑποστῆναι καὶ πρᾶξαι.

XXXIII. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de conjungendis monasteriis Galesii et S. Resurrectionis.*

Λόγος χρυσόβουλλος ἐπὶ τῇ ἑνώσει τῆς ἐν τῷ Γαλησίῳ μονῆς καὶ τῆς ἁγίας Ἀναστάσεως, ὥστε τοῦ λοιποῦ μὴ δύο, ἀλλὰ μίαν ταύτας εἶναι καὶ ὑφ' ἑνὶ τετάχθαι καὶ ἄγεσθαι καθηγουμένῳ.

Βασιλικῆς δὲ ἄρα καὶ σπουδῆς ἐπαινουμένης καὶ καλῶς ἐχούσης προθέσεως, κἀκεῖνα μὲν ἐν ὅτι πλείστοις τίθεσθαι τῇ μελέτῃ, στρατευμάτων δηλονότι καταλόγους ἐξετάζειν καὶ παρασκευὰς ἐπινοεῖν ὅπλων, καὶ πολλὰς δή τινας καὶ μεγάλας ἀπαριθμεῖν ἔχειν τὰς δυνάμεις ἐν τοῖς κατ' ἐχθρῶν ἀγῶσι (καὶ γὰρ ἂν οὕτω βασιλεὺς τοῖς μὲν πολεμοῦσιν ἀντικατασταίη, φοβερὸς αὐτοῖς πρὸς ἄμυναν ἥκων, τοῖς δ' ὑπηκόοις δώσει πάνυ τι θαῤῥεῖν, μεγάλ' ἅττα ταῦτα ἐπιδεικνύμενος οἷς ὑπὲρ αὐτῶν ἔχει μετὰ Θεοῦ χρῆσθαι)· βασιλικῆς δ' ὁμοίως καὶ φιλανθρώπου γνώμης, μηδ' ὀλιγώρως τῶν πολιτικῶν ἔχειν μηδ' ἐᾷν ὡς ἔτυχε ταῦτα φέρεσθαι, μηδ' οἴεσθαι τοῦτι πρᾶγμα σπουδῆς ἧττονος ἄξιον, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν δεῖν εἶναι νομίζειν πολλὰς ἐκδαπανᾷν φροντίδας, ὡς ἂν καὶ ἄριστά πως διοικοῖτο, εὐνομίας πανταχοῦ καθισταμένης καὶ τοῦ γε ἴσου καὶ δικαίου καλῶς τοῖς πᾶσιν ἀπονενεμημένου. Δύο γὰρ τούτων καιρῶν ὄντων, εἰρήνης δηλαδὴ καὶ πολέμου, καί γε τῶν πραγμάτων περὶ ταῦτα σαφῶς διαιρουμένων, ἀμφοτέροις βασιλεὺς ἀξίως ἀπαντήσει, καλῶς διελὼν καὶ παρασχὼν τὸ ἐπιβάλλον ἑκατέροις καὶ πρόσφορον, εἰρήνῃ μὲν εὖ ἔχοντα τὰ πολιτικὰ δεικνύς, τοῖς δὲ πολέμοις κράτος πόῤῥωθεν μελετήσας. Οὐ μὴν ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων οὕτως· ποιεῖσθαι δὲ καὶ πρόνοιαν ψυχῶν, πᾶσαν τὴν σπουδὴν πρὸς οὐρανοὺς θεμένων καὶ ζῆν κατὰ Θεὸν καθάπαξ ἑλομένων, φημὶ χρῆναι τὸν ἐκ Θεοῦ βασιλεύοντα μηδὲν ἔλαττον ἑαυτῷ προσῆκον εἶναι νομίζειν, ὅτι μὴ καὶ μᾶλλον φροντιστήρια τούτων καὶ σεμνὰ καταγώγια ἐν ἐπιμελείαις τιθέναι, συνίστασθαί τε ταῦτα τὴν ἀρχὴν καὶ συνιστάμενα βεβαίως καὶ ἀσφαλῶς παραμένειν. Τίνος δὴ χάριν; ὅτι δὴ καὶ οἱ ἐν τοῖς τούτοις τρόπον ὃν ἔφημεν κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ πᾶσιν ἀποταξάμενοι καὶ Θεῷ μόνῳ διὰ βίου παντὸς προσανέχειν ἐπεγνωκότες ἐξευμενίζουσι μὲν αὐτὸν καὶ ἕλεων ἡμῖν ἀπεργάζονται ταῖς ἱκεσίαις, παρασκευάζουσι δὲ καὶ χεῖρα βοηθείας τὴν κραταιὰν ὀρέγειν ἐπὶ τοῖς καθ' ἡμᾶς πᾶσι πράγμασι. Καὶ γοῦν ἔστι παντὶ τῷ καλῶς σκοπουμένῳ καὶ τῷ γε δυναμένῳ συνετῶς κρίνειν ἐκεῖνο δὴ καὶ λέγειν, ὡς ὅσα τις φέρων αὐτοῖς σεμνείοις θεοφιλῶς ἀνατίθησι, τῶν ταύτῃ τοι βιοῦν αἱρουμένων τὰ; σωματικὰ; ἀνάγκας ὡσανεὶ τὸν τρόπον τοῦτον παραμυθούμενος καί γε χορηγῶν πράγματα [καὶ] κτήματα, ὧν καὶ σφίσιν αὐτοῖς διὰ τὴν φθειρομένην ζωὴν ἀπαραίτητος χρεία, πλέον συμβάλλεται καὶ ῥοπὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον ταῖς κοιναῖς δίδωσι συντελείαις, ἢ ἐπὶ τοῖς κατὰ κόσμον λυσιτελεῖν δοκοῦσιν, εἰ ταῦτα ἐτύγχανε συνεισφέρων καὶ προστιθείς. Χωρὶς δὲ τούτων ἔχει τι καὶ κέρδος βασιλεὺς ἴδιον τῆς καλῆς ταύτης προαιρέσεως ἕνεκεν. Εἰ γὰρ αὐτοῖς δὴ τούτοι, τοῖς ὑπὲρ τὴν κάτω γενομένοις ὕλην καὶ τῶν χαμαὶ πραγμάτων συρομένων ἀποσπάσασιν ἑαυτοὺς καὶ ὅλοις ἄνω γε πορευομένοις συναίροιτο καὶ συνεφάπτοιτο σπουδῆς καὶ τὸν καλὸν αὐτοῖς ἐξομαλίζοι δρόμον, γίγνοιτο ἂν πάντως τούτοις καὶ μέτοχος τῶν ἀποκειμένων ἐκ Θεοῦ βραβείων, πρὸς ὃν καὶ δι' ὃν οἵ τε ἱδρῶτες καὶ τὰ σπουδάσματα καὶ ἡ τοῦ σώματος αὐτοῖς τυραννὶς, αἴσθησιν μὲν καὶ τὴν κατ' αὐτὴν πᾶσαν ἡδονὴν φυγοῦσιν, ἐς δὲ ψυχὴν στραφεῖσι καὶ ὁλικῶς αὐτῇ προσθεμένοις. Οὐ μὴν ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως;

γε σκοπουμένοις καὶ βαθέως συνιεῖσι τὸ τόλμημα· καὶ γὰρ πλέον καὶ μεῖζον καὶ ἀναιδέστερον ὁμοῦ καὶ θρασύτερον ἢ ὡς οἱ σταυρώσαντες τετολμήκασιν· οὐ γὰρ διεῖλοντο ἐκεῖνοι, ἀλλ' ἐφείσαντο βαλόντες κλῆρον, τὰ ἱερά φασιν Εὐαγγέλια. Ταύτην τοι καὶ ἵνα τοῦτον ἀκέραιον καὶ ἄτμητον δι' ὅλου καὶ ἀμέριστον ἡ τοῦ Χριστοῦ φορῇ Ἐκκλησία, αὐτὸς Χριστὸς οὐ τοῖς τότε μαθηταῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς μετ' ἐκείνους καὶ πᾶσιν οἷς συνεῖναι μέχρι τέλους αἰῶνος καθυπισχνεῖται, ἐμβοᾷ καὶ διακελεύεται καὶ ἀγάπην μὲν ἔχειν πρὸς ἀλλήλους, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰρήνην τὴν ἑαυτοῦ καὶ δίδωσι καὶ ἀφίησιν (*b*), ὅτι μηδ' ἔστιν ἄλλως οὐ μὲν οὖν ἡνῶσθαι τοὺς ἑαυτοῦ καὶ πρὸς μίαν οὖσαν τὴν Ἐκκλησίαν, ἧς αὐτὸς κεφαλή, συναρμολογεῖσθαι καὶ συνάγεσθαι, τῆς εἰρήνης μὴ συναπτούσης καὶ συσφιγγούσης πρὸς ἕν, ἀκαταλύτου δή τινος συνδέσμου δίκην καὶ πανταχόθεν συνέχοντος. Καὶ τοίνυν ὅτι τοῦθ' οὕτως ἔχει καὶ ἡμᾶς δεῖ καθυπείκειν προστάγμασι Θεοῦ προθυμουμένους καθ' ὅσον οἷόν τε διακονεῖν καὶ ἐξυπηρετεῖσθαι αὐτῷ, εἰ μὲν καὶ προεθυμήθημεν ὡς εἰκὸς καὶ ἐξυπηρετήσαμεν καὶ τῶν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ σπουδασμάτων ἐνελίπομεν οὐδέν, τί χρὴ καὶ λέγειν ἄνωθεν ἡμᾶς ἀρξαμένους καὶ διεξιόντας καθεξῆς πρὸς πάντ' εἰδότας ἡμᾶς καὶ τούτων ἀγνοοῦντας μηδέν; Ἵστε πάντες πάντως καὶ τὸν ἐπενεχθέντα ταύτῃ τραχὺν σάλον καὶ τάραχον (*c*) καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐμβαλόντα τοῖς ἄνωθεν ὀρθῶς ἱσταμένοις καὶ πεπηγμένοις περὶ τῆς ὁμολογίας δόγμασι καὶ κατασεῖσαι δυνηθέντα καὶ μετασαλεῦσαι καὶ παρασῦραι καὶ μετενεγκεῖν· ἵστε καὶ ὅπως ἡμεῖς αὖθις καὶ μεθ' ὅσου πλείστου θερμοῦ καὶ διαπύρου τοῦ ζήλου τοῖς ἐπηρεασταῖς ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀτόποις δογματισταῖς ἀντικαταστάντες ἀντέδημεν καὶ προέστημεν τῆς ἀληθείας, καὶ αὖθις ἀκραιφνῆ ἐπὶ τῶν ὀρθῶς αὐτῇ καὶ καλῶς ἐγνωσμένων τὴν Ἐκκλησίαν ἀνασεσωκότες φέροντες ἀποδεδώκαμεν τῷ Θεῷ, τοῦτο δὴ πρῶτον τῶν ἄλλων πάντων περὶ πάσης θέμενοι σπουδῆς, ἄτε δὴ καὶ πάντων τῶν ἄλλων πρᾶγμα πρὸς τοῦτο τελούντων μικρὸν ἢ οὐδέν. Καὶ τοίνυν νόθον πᾶν καὶ ἐπείσακτον αὐτῇ δόγμα τελέως ἀνελόντες ἀπηλάσαμεν ἐκ μέσου. Καὶ ἔδει μὲν πάντας εὐθὺς τοὺς ὀρθὰ φρονοῦντας καὶ ἐπὶ τοῦ ὑγιαίνοντος ἀνέχοντας καὶ τῆς ἀληθείας λαμπρῶς οὕτω τῆς Ἐκκλησίας ἀνεφγμένης, ἐντὸς αὐτῆς σπουδάσαι γενέσθαι μεθ' ὑψηλοῦ τοῦ κηρύγματος συγκαλουμένης, καί γε καθαρὸν μὲν καὶ ἀκίβδηλον τὸν ἑαυτῆς ἄρτον φαγεῖν καὶ προτεινούσης καὶ παρεχομένης μή τινος μετέχοντα πονηρᾶς ζύμης καὶ ἀλλοκότου, καθαρὸν δὲ πιεῖν προτεινούσης καὶ τὸν κρατῆρα παντὸς παντάπασιν ἀπωσμένου καὶ ἀπεληλαμένου τοῦ γε συνθολοῦντος. Οὐ μὴν ἀλλ' ἐνέμειναν στάντες ἐκτὸς, ὅσοις δὴ καὶ τοῦτο καὶ ὅπως ποτὲ παρέστη δόξαν αὐτοῖς (*d*). Καὶ ἡμεῖς ἐφεξῆς σπουδὴν αὖθις ἐποιησάμεθα πάντας ἐκ παντὸς τρόπου ἰσχύσαι εἰσελάσαι καί γε τοὺς ἴσα ταῖς θεολογίαις φρονοῦντας ἴσους καὶ τὴν γνώμην γενέσθαι, αὐτῆς δὴ ταύτης ἕνεκεν τῆς πρὸς ἀλλήλους ὁμονοίας, διαφορᾶς ἁπάσης περιαιρεθείσης. Καὶ γίνεται δὴ τοῦτο καὶ πρὸς τὴν ἐμὴν ἁπάντᾳ καὶ σπουδὴν καὶ γνώμην. Γίνεται δὲ πῶς; ἤκουσι παρ' ἡμᾶς. Καὶ τό γε θορυβοῦν αὐτοὺς πᾶν καὶ ταράττον καὶ βάλλον εἰς δειλίαν προτείνουσιν εἰς μέσον, καί γ' ἐπὶ τούτοις ἡμῶν πραξάντων παῦσαι ζητοῦσι δειλιῶντας τοὺς ἑαυτῶν λογισμούς. Καὶ πράττομεν δὴ αὐτὸ τὸ τῆς εἰρήνης ὅπερ ἔφημεν μέγιστον καὶ παρὰ Θεοῦ ἡμῖν ἐντεταλμένον κράτιστον ἀγαθὸν παντὸς ἑτέρου προτετιμηκότες.

Τί δὲ πράττομεν; Φθάνει (*e*) μὲν ὁ πολὺς ἐκεῖνος τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀληθείας καὶ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἀγῶνας, πολὺς καὶ τὴν ἔνστασιν καὶ τὴν καρτερίαν καὶ μηδὲν τῆς ὁμολογίας καθυφεὶς μηδὲ καθυπείξας καὶ ὑπενδοὺς τοῖς ἐπὶ μακρῶν τῶν χρόνων βιαζομένοις καὶ ἀποπειρωμένοις αὐτοῦ παραίτησιν τοῦ πατριαρχικοῦ ποιήσασθαι θρόνου, ἐκείνων ὑπεκστάντων δηλονότι καὶ τοῦδε μέχρι τέλους νενικηκότος. Καὶ γοῦν ὡς εἶδε λαμπρὸν οὕτω κατὰ τῶν πολεμούντων ὑπὸ Θεῷ πρύτανι παρ' ἡμῶν τὸ τρόπαιον ἀναστὰν, ἅμα τε ἀνέπνευσεν ἡδέως Ἰωσὴφ (*f*) ἐκεῖνος, ὁ πάνυ καὶ μέγας ἀθλητὴς, καὶ περιδόητος μὲν τὰ πρῶτα τῆς ἀρετῆς καὶ τῶν ἐκείνῳ πεπολιτευμένων, περιδόητος δὲ μᾶλλον τὰ τελευταῖα τῶν παλαισμάτων καὶ τῶν διηγωνισμένων αὐτῷ, καὶ παραιτεῖται τἄλλα πάντα τρόπον δν ἔφημεν, μηδενὸς τῶν ἐνταῦθα καὶ μεγάλων δή τινων ἀνθρώπων νομιζομένων ἐπιστροφὴν καὶ λόγον ποιούμενος. Καὶ ὁ μὲν οὕτως· ἡ (*g*) δὲ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, ἐκεῖνον ὥσπερ ἀμειβομένη τῶν πόνων καὶ τῶν ὑπὲρ αὐτῆς κεκμάτων, ἀνακηρύττει ἐξ ὀνόματος κατ' ἴσον τοῖς ἄλλοις τοῖς μηδὲν παραιτησαμένοις, ἀλλ' ὁμοῦ μὲν ἐπ' εὐσεβείας ὁμοῦ δ' ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐν ὁμοίοις ἀγωνίσμασι καὶ καιροῖς καταλύσασι τὸν βίον. Καὶ τοίνυν ἐν δὴ τοῦτο τοῖς διαφερομένοις αὐτοῖς ἀφορμή τις γίνεται σκανδάλου καὶ πρόφασις ἡ ἀνακήρυξις, καὶ ζητοῦσι κατασιγασθῆναι ταύτην καὶ παύσασθαι. Καὶ παύσομεν σεσιωπηκότες, φίλα κἂν τούτῳ πράττοντες ἐκείνῳ καὶ οἱονεὶ κατὰ γνώμην ἃ παρητήσατο παραιτούμενοι, καὶ μηδὲν περαιτέρω τῶν αὐτῷ δεδογμένων μήτε πράττοντες μήτ' ἐπινοοῦντες.

Δεύτερον ὅρκους φασί τινας καὶ ἐπιτιμήσεις, ἅμα δὲ καὶ ὑπερφρονήσεις καὶ ἀθετήσεις αὐτῶν πάλαι ποτὲ γεγενημένας, καὶ ἐπεγκαλοῦσι τοῖς ἐνεχομένοις. Ὅμως μή τι ἐξ ἐκείνων καθήκοι καὶ εἰς τοὺς ἐφεξῆς, ἐμφανῆ γενέσθαι βούλονται τὴν ἄφεσιν καὶ λύσιν, καὶ πείθονται ἀφιέναι Θεὸν, τοῦ πατριάρχου καταδεηθέντος καὶ ταῖς ἱκεσίαις ἱλεωσαμένου. Καὶ στήσεται δὴ οὗτος καὶ ἐξιλάσεται πρεσβεύων, καὶ

(*b*) Joan. XIII, 34 : XIV, 27.

(*c*) Innuit turbas theologicas de processione S. Spiritus, quas ipse sedare ac componere sedula opera studuit.... Sed fuit illa compositio novorum dissidiorum origo.

(*d*) Innuit Arsenitas, qui Josepho patriarchæ adversabantur. Cf. Nic. Greg. VI, 1, 4.

(*e*) Boivinius ad Nic. Greg. VI, 4 ed. Paris, p. 753 verba φθάνει—θρόνου ex Cod. Paris. reg. jam olim apposuit.

(*f*) Josephus patriarcha a. 1282 restitutus, insequenti anno diem supremum obiit.

(*g*) Etiam hæc verba ἡ δὲ—ἐπινοοῦντες Boivin. l. l. præstitit.

τὰς ἀφέσεις ἐκεῖθεν τοῖ; χρῄζουσιν οἷς ἔφημεν ἐνεχομένοις παρέξει.

Καὶ τοίνυν τοῦ Βέκκου κακῶς ἐπιφυέντος τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ὅλον κατὰ ταύτης καὶ τῶν ὀρθῶς αὐτῇ δεδογμένων τὸν τῆς θολερᾶς ἀνατροπῆ; καὶ συγχύσεως ἰὸν ἐξεμέσαντος, ἀπηλάθησαν μὲν εὐθὺς τοῦ βήματος ἐξωσθέντες, ὅσοι καὶ ταῖς ἐκείνου χερσὶ χρησάμενοι καὶ ὑπὸ ταύταις τελεσθῆναι νομίσαντες ἐντὸς αὐτοῦ παρεισέδυσαν· εἰ δέ τις τῶν τοιούτων καὶ λαθὼν ἐναπέμεινεν ἐς δεῦρο κρυπτόμενος, καὶ ἡμεῖς μέν φαμεν πρῶτοι, φασὶ δ' ὁμοίως ἡμῖν καὶ οἱ νῦν γενόμενοι μεθ' ἡμῶν, ἐξωσθῆναι καὶ ἀπορρίφῆναι τούτους καὶ παντὸς ἐκπεσεῖν θείου καὶ ἱεροῦ λειτουργήματος, καὶ ἐξωσθήσεται δῆλος γεγονὼς καὶ ἀπορριφήσεται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἴ τις ἐν διακόνοις, εἴ τις ἐν ἱερεῦσιν, ἐν ἐπισκόποις εἴ τις ἐγκλήμασιν ἐλεγχθείη ἐπ' ἀληθείας ἐνισχημένος ὁπωσδήποτε, καθαιροῦσιν αὐτὸν καὶ τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς τάξεως ἐφ' ἧς ἔστηκεν ἐξελαύνουσιν, ἢ βίου χάριν βεβήλου καὶ μή τί γε τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ τραπέζῃ καὶ τοῖς ἐν ταύτῃ φρικτοῖς μυστηρίοις προσήκοντος, ἢ χειροτονίας ἕνεκεν καθάπαξ ἀπηγορευμένης ταῖς ἀποστολικαῖς καὶ πατρικαῖς παραδόσεσι· καὶ οὗτος ἥκιστα οὐδαμῶς ἐκφεύξεται τὴν δίκην, ἣν αὐτοὶ κατ' αὐτοῦ ἀπόστολοί τε ἅμα καὶ Πατέρες καθαιροῦντες ἐξήνεγκαν.

Ἔσονται καὶ οἱ τοῦ πατριαρχικοῦ μὲν ἐν μεθέξει γενόμενοι θρόνου, εἶτα τοῦτον παραιτησάμενοι, μηκέτ' ἐπ' αὐτὸν αὖθις οὐ μὲν οὖν ἀναβεβηκότες, ὅτι μηδ' ἔξεστι τοῦ λοιποῦ ὅρκοις αὐτῶν ἀκαταλύτοις τὰς παραιτήσεις κατασφαλισαμένων· καὶ διαμενοῦσι τοίνυν μέχρι παντὸς αὐτὸ δὴ τοῦτο τὸ δόξαν οὕτως αὐτοῖς τηροῦντες καὶ περισώζοντες.

Τὰ δέ γε τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας, αὐτῆς δὴ λέγω ταύτης τῆς καθολικῆς τε καὶ ἀποστολικῆς, ἀκραιφνῆ δόγματα, ὡς ἐν Εὐαγγελίοις δηλαδὴ παρελάβομεν καὶ οἱ ἀπόστολοι παρέδοσαν ἡμῖν καὶ οἱ Πατέρες ἐκήρυξαν, καὶ ἀνεκηρύξαμεν μεγάλῃ καὶ λαμπρᾷ τῇ φωνῇ, καὶ ἐκραταιώσαμεν ἀσφαλῶς, πᾶν νόθον παρεισφθαρὲν αὐτοῖς ἐπίβουλον δόγμα καὶ ἐχθρὸν καὶ πολέμιον καταβαλόντες γενναίως καὶ ἀπωσάμενοι, καὶ νῦν αὖθις τὸν ἴσον τρόπον καὶ κραταιώσομεν καὶ ἀνακηρύξομεν. Καὶ τὸ γεγονὸς ἐσεῖται πάλιν γεγενημένον, καὶ πάντ' ἔσται καθὰ δὴ καὶ λέλεκται, τὰ μὲν καὶ ἐξ ἀρχῆς εὐθὺς καὶ πρὶν ἢ ὑμᾶς ἐκζητῆσαι ὀρθῶς καὶ καλῶς πραξάντων ἡμῶν καὶ τελεσάντων, τὰ δὲ καὶ νῦν ὑμῶν χάριν καὶ τῆς κοινῆς ἕνεκεν εἰρήνης δεῖν ἐπεγνωκότων καὶ ὑποστῆναι καὶ πρᾶξαι.

XXXIII. *Imp. Andronici senioris aurea bulla de conjungendis monasteriis Galesii et S. Resurrectionis.*

Λόγος χρυσόβουλλος ἐπὶ τῇ ἑνώσει τῆς ἐν τῷ Γαλησίῳ μονῆς καὶ τῆς ἁγίας Ἀναστάσεως, ὥστε τοῦ λοιποῦ μὴ δύο, ἀλλὰ μίαν ταύτας εἶναι καὶ ὑφ' ἑνὶ τετάχθαι καὶ ἄγεσθαι καθηγουμένῳ.

Βασιλικῆς δὲ ἄρα καὶ σπουδῆς ἐπαινουμένης καὶ καλῶς ἐχούσης προθέσεως, κἀκεῖνα μὲν ἐν ὅτι πλείστοις τίθεσθαι τῇ μελέτῃ, στρατευμάτων δηλονότι καταλόγους ἐξετάζειν καὶ παρασκευὰς ἐπινοεῖν ὅπλων, καὶ πολλὰς δή τινας καὶ μεγάλας ἀπαριθμεῖν ἔχειν τὰς δυνάμεις ἐν τοῖς κατ' ἐχθρῶν ἀγῶσι (καὶ γὰρ ἂν οὕτω βασιλεὺς τοῖς μὲν πολεμοῦσιν ἀντικατασταίη, φοβερὸς αὐτοῖς πρὸς ἄμυναν ἥκων, τοῖς δ' ὑπηκόοις δώσει πάνυ τι θαρρεῖν, μεγάλ' ἄττα ταῦτα ἐπιδεικνύμενος οἷς ὑπὲρ αὐτῶν ἔχει μετὰ Θεοῦ χρῆσθαι)· βασιλικῆς δ' ὁμοίως καὶ φιλανθρώπου γνώμης, μηδ' ὀλιγώρως τῶν πολιτικῶν ἔχειν μηδ' ἐᾷν ὡς ἔτυχε ταῦτα φέρεσθαι, μηδ' οἴεσθαι τοῦτ' πρᾶγμα σπουδῆς ἧττονος ἄξιον, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν δεῖν εἶναι νομίζειν πολλὰς ἐκδαπανᾷν φροντίδας, ὡς ἂν καὶ ἄριστά πως διοικοῖτο, εὐνομίας πανταχοῦ καθισταμένης καὶ τοῦ γε ἴσου καὶ δικαίου καλῶς τοῖς πᾶσιν ἀπονενεμημένου. Δύο γὰρ τούτων καιρῶν ὄντων, εἰρήνης δηλαδὴ καὶ πολέμου, καί γε τῶν πραγμάτων περὶ ταῦτα σαφῶς διαιρουμένων, ἀμφοτέροις βασιλεὺς ἀξίως ἀπαντήσει, καλῶς ὅτε λῶν καὶ παρασχὼν τὸ ἐπιβάλλον ἑκατέροις καὶ πρόσφορον, εἰρήνῃ μὲν εὖ ἔχοντα τὰ πολιτικὰ δείκνὺς, τοῖς δὲ πολέμοις κράτος πόρρωθεν μελετήσας. Οὐ μὴν ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων οὕτως· ποιεῖσθαι δὲ καὶ πρόνοιαν ψυχῶν, πᾶσαν τὴν σπουδὴν πρὸς οὐρανοὺς θεμένων καὶ ζῆν κατὰ Θεὸν καθάπαξ ἑλομένων, φημὶ χρῆναι τὸν ἐκ Θεοῦ βασιλεύοντα μηδὲν ἧττον ἑαυτῷ προσῆκον εἶναι νομίζειν, ὅτι μὴ καὶ μᾶλλον φροντιστήρια τούτων καὶ σεμνὰ καταγώγια ἐν ἐπιμελείαις τιθέναι, συνίστασθαί τε ταῦτα τὴν ἀρχὴν καὶ συνιστάμενα βεβαίως καὶ ἀσφαλῶς παραμένειν. Τίνος δὴ χάριν; ὅτι δὴ καὶ οἱ ἐν τοῖς τούτοις τρόπον δν ἔφημεν κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ πᾶσιν ἀποταξάμενοι καὶ Θεῷ μόνῳ διὰ βίου παντὸς προσανέχειν ἐπεγνωκότες ἐξευμενίζουσι μὲν αὐτὸν καὶ ἵλεων ἡμῖν ἀπεργάζονται ταῖς ἱκεσίαις, παρασκευάζουσι δὲ καὶ χεῖρα βοηθείας τὴν κραταιὰν ὀρέγειν ἐπὶ τοῖς καθ' ἡμᾶς πᾶσι πράγμασι. Καὶ γοῦν ἔστι παντὶ τῷ καλῶς σκοπουμένῳ καὶ τῷ γε δυναμένῳ συνετῶς κρίνειν ἐκεῖνο δὴ καὶ λέγειν, ὡς ὅσα τις φέρων αὐτοῖς σεμνείοις θεοφιλῶς ἀνατίθησι, τῶν ταύτῃ τοι βιοῦν αἱρουμένων τὰ; σωματικὰ ἀνάγκας ὡσανεὶ τὸν τρόπον τοῦτον παραμυθούμενος καί γε χορηγῶν πράγματα [καὶ] κτήματα, ὧν καὶ σφίσιν αὐτοῖς διὰ τὴν φθειρομένην ζωὴν ἀπαραίτητος χρεία, πλέον συμβάλλεται καὶ ῥοπὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον ταῖς κοιναῖς δίδωσι συντελείαις, ἢ ἐπ. τοῖς κατὰ κόσμον λυσιτελεῖν δοκοῦσιν, εἰ ταῦτα ἐτύγχανε συνεισφέρων καὶ προστιθείς. Χωρὶς δὲ τούτων ἔχει τι καὶ κέρδος βασιλεὺς ἴδιον τῆς καλῆς ταύτης προαιρέσεως ἕνεκεν. Εἰ γὰρ αὐτοῖς δὴ τούτοι; τοῖς ὑπὲρ τὴν κάτω γενομένοις ὕλην καὶ τῶν χαμαὶ πραγμάτων συρομένων ἀποσπάσασιν ἑαυτοὺς καὶ ὅλοις ἄνω γε πορευομένοις συναίροιτο καὶ συνεφάπτοιτο σπουδῆς καὶ τὸν καλὸν αὐτοῖς ἐξομαλίζοι δρόμον, γίγνοιτο ἂν πάντως τούτοις καὶ μέτοχος τῶν ἀποκειμένων ἐκ Θεοῦ βραβείων, πρὸς ὃν καὶ δι' ὃν οἵ τε ἱδρῶτες καὶ τὰ σπουδάσματα καὶ ἡ τοῦ σώματος αὐτοῖς τυραννὶς, αἴσθησιν μὲν καὶ τὴν κατ' αὐτὴν πᾶσαν ἡδονὴν φυγοῦσιν, ἐς δὲ ψυχὴν στραφεῖσι καὶ ὁλικῶς αὐτῇ προσθεμένοις. Οὐ μὴν ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτως,

καὶ ἀμφιβάλλει τῶν ἁπάντων ὅστις οὐδείς, οὐδέ γε διπλῆν ἴσχει γνώμην ὡς ἔστιν ἄλλως ἢ ὡς εἴρηται ταῦτ' ἔχειν, ἢ περὶ αὐτῶν ἐρεῖν ἄλλως τόν γε καλῶς ἐπεσκεμμένον καὶ τἀληθῆ βουλόμενον λέγειν.

α'. Ὅτου δὲ ταῦτα χάριν, καὶ πρὸς ὃν δὴ τείνει σκοπὸν ὁ λόγος; Ἡ πρὸς ἓω τῷ τοῦ Γαληνίου (*h*) τόπῳ σεβασμία μονὴ τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ Θεομήτορος, διαβόητος; οὖσα ἐξότου δὴ καὶ τὴν ἀρχὴν συνέστη, καὶ σφόδρα γε θαυμαζομένη, οἶ; καὶ πάνυ τι δεδύνηται ψυχὰς βελτιοῦν ζῆν κατὰ Θεὸν αἱρουμένας, καὶ νῦν ἐς δεῦρο περισώζει τοῦτο δὴ τὸ καλὸν, καὶ τοῖς ἐν αὐτῇ τὴν πολιτείαν τήνδε μετιέναι προθυμουμένοις πρὸς αὐτὸ δὴ τοῦτο μάλα συναίρεται καὶ δεξιά τίς ἐστι πληροῦν τὸν πόθον. Ἵδρυται γὰρ ἐν ἀοικήτῳ τινὶ, πόρρω που τῶν κοσμικῶν θορύβων ἀνακισμένη. Ἱδρύει δ' αὐτὴν καὶ συνίστησι πρώτως ὁ περιβόητος τὴν ἄσκησιν καὶ μέγας τὴν κατὰ Θεὸν πολιτείαν Λάζαρος, ἀπολεξάμενος; τόνδε τὸν τόπον καὶ τὴν θαυμασίαν ταύτην ἐν αὐτῷ τῇ Θεομήτορι καθοσιώσας μονὴν, καί γε δειμάμενος; καὶ πήξας ἀρετῆς ὡς εἰπεῖν ἐργαστήριον· ἢ μᾶλλον χῶρον δή τινα ζητῶν, αὐτόθεν ὥσπερ φύειν ἔχοντα ψυχῶν βελτιώσεις, ἐνταῦθα δὴ καὶ παύει τὸ ζητούμενον εὑρηκώς. Ὅρος γάρ ἐστιν ὁ τόπος; ἀνάντες καὶ τραχὺ, τῶν ἐς ψυχαγωγίαν καὶ παραμυθίαν σωματικὴν μηδενὸς ἥκιστα μετέχον· οὔτε γὰρ σκιάζεται δένδροις, οὔτε βοτάνης, ἀλλ' οὐδὲ χλόης ἀπογεννᾷ βλάστησιν, οὐ μὲν οὖν οὐδὲ τῶν ἄλλων ἀπὸ γῆς χρησίμων οὐδὲν οὐδόλως καρποφορεῖ, ξηρὸν δ' ἐστὶν ὅλον καὶ πρὸς τοιαύτας γονὰς παντάπασιν ἄφυες, εἰ καὶ ἄλλως; γόνιμον ἀρετῆς; τὰ μὲν ὡ; ἂν εἴποι τις ταύτην αὐτοφυῆ γεννῶν, τὰ δὲ δεχόμενον σπέρματα καὶ οὕτω συλλαμβάνον καὶ ἀποτίκτον καὶ τρέφον καὶ αὔξον ἐς πολλαπλάσιον. Καὶ γοῦν τὴν αἴσθησιν ἀνιῶν θέλγει ψυχήν. Σὺ δέ μοι βλέπε καὶ τὴν ἐς αὐτὴν φέρουσαν τὴν μονὴν οὐ στενὴν μόνον καὶ τεθλιμμένην ἅτε καὶ σαφῶς πρὸς ζωὴν ἄγουσαν, ἀλλὰ καὶ πλέον ἔχουσαν τὸ ἐπίπονον ἀκροτόμων λίθων προσκόμματα καὶ πολυέλικτον τὴν πορείαν, οὐ κατ' εὐθεῖαν ἄγουσαν, κατ' εὐθείαν δὲ πρὸς Θεόν. Βλέπε δὴ καὶ τὴν ἐπάνω τοῦ ὄρους ταύτην τοῦ Θεοῦ πόλιν κειμένην, δι' ἀρετὴν μᾶλλον ἥκιστα κρυπτομένην, καὶ τὸν δρόμον ὅρα τῶν μοναχῶν, μᾶλλον δὲ τῶν ἀγωνιστῶν προθυμουμένων τὴν ἄνοδον καί γε σπουδαζόντων εἰς τέλος ἐκέσθαι καὶ νικῆσαι Βελιὰρ καὶ ἀπολαβεῖν οὐ φθειρόμενον στέφανον, ἀλλ' ἀκήρατον καὶ εἰς αἰῶνας ἀνθοῦντα, ὃν Χριστὸς ἄνωθεν προτείνει τοῖς ἐς αὐτὸν τρέχουσιν, ὁ καὶ μέγας ἀγωνοθέτης καὶ βραβευτὴς δίκαιος. Ἔστι σοι πάντως θαυμάζειν καὶ τὴν τῶν ἀνδρῶν τῶνδε καρτερίαν· καὶ μάλα τι θαύμαζε, ὅπως; θέρους μὲν οὐχ ὑπείκουσι καύσωνι οὐδ' αὖ ἡττῶνται φλογμοῦ ἐν ἀνύδρῳ καὶ ἀσκίῳ ἐτάζοντος, χειμῶνος δ' αὖθις κρύει καὶ παγετοῖς προσπαλαίουσι, τοῖ; ἐκ διαμέτρου κατάκρως ὡς ἄν τις εἴποι κακοῖς καὶ ὧν οὐδὲ πρὸς ἕτερον ἔστιν ἀντιβῆναι γενναίας ἄνευ ψυχῆς καὶ πάσης ἀπορράγείσης προσπαθείας τοῦ σώματος. Οὐ μὴν ἀλλ' ὁ λόγος οὐκ ἐθέλει τόδε τὸ θέατρον ἐν ᾧ οἱ ἀγῶνες; ῥᾳδίως ἀπολιπεῖν, οὐδ' ὥσπερ σκιάσαι μόνον τοὺς ἀκάμαντας, ἀμυδρὰ περὶ αὐτῶν εἰρηκὼς καὶ τοῖς μὴ διὰ πείρας εἰδόσιν οὕπω γε γνώριμα· τοίνυν καὶ τὰ τῆς ἀγωνίας; ὡς ἔχει διεξέλθοι σαφέστερον. Βάλλει μὲν ἐκεῖ θέρους ἥλιος φλέγων πέτρας οὐκ ἔλαττον ἢ πῦρ ἐν ἀκάνθαις πεσὸν, συμφλέγει δ' ἀέρα καὶ τοῦτον ὡς ἐκ καμίνου κατὰ πρόσωπον βάλλων λύει σώματα τῶν τῇ φλογὶ προσπιπτόντων· οἱ δὲ διακαρτεροῦσι μακάριοι τῶν παλαισμάτων, ὅτι σωμάτων καταφρονήσαντες οὐδενὶ δή τινι καλύπτονται διὰ τὰς ἀφθάρτους ἐλπίδας. Τοίνυν οὐδὲ πρὸς ὅπερ ἔφην μόνον πυρ αὐτοὺς δοκιμάζον ἰσχυρῶς; παρατάττονται καὶ διὰ τέλους νικῶσιν, ἀλλὰ καὶ νιφετοῖς καὶ ψύχει προσταλαιπωροῦσι, πολεμίῳ δή τινι σώματος ἀφορήτῳ καὶ φθαρτικῷ. Καί γε διὰ πυρὸς ἐρχόμενοι δοκιμασίας μεγάλης, μικρὸν ὕδωρ νομίσαντες, διὰ κρύους καὶ πήξεως εἰς ἀναψυχὴν χωροῦσι, θαυμαστοί τινες τῶν ἀγώνων καὶ τῆς καρτερίας;, πολλῷ δὲ πλέον τῆς πρὸς τὸν πολεμοῦντα μάχης καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ τροπαίων, καὶ ὅτι δὴ πρὸς τοῦτον καὶ τὴν κτίσιν ὥσπερ πολεμωθεῖσαν αὐτοῖς ἀντικαταστάντες οὐχ ἡττήθησαν, οὐδ' ὑπεχώρησαν ὡς δή τινες κάμνοντες, ἀλλ' ἀνένδοτον μέχρι παντὸς φυλάττουσι τὸν τόνον. Ταῦτ' ἄρα καὶ πάντες μὲν ἄλλοι διὰ πολλοῦ τοὺς ἄνδρας ποιοῦνται τοῦ θαύματος, καὶ ὅσοι περὶ αὐτῶν λέγουσιν εὐφήμοις λέγουσι ταῖς γλώτταις· ἡ δ' ἡμετέρα βασιλεία καὶ πάνυ τι εὐμενῶς περὶ τὴν σεβασμίαν τήνδε τῶν οὕτω θεοφιλῶς βιούντων ἢ μᾶλλον διαθλούντων μονὴν διατεθεμένη, ἄλλα τε ταύτῃ ἐναργῆ δείγματα τῆς εὐμενείας παρέσχετο, καὶ πάντα ὅσαπερ φθάσας χρόνος ἐκ διαφόρων ἀφορμῶν αὐτῇ περιεποιήσατο, χρυσοβούλλοις καὶ λοιποῖς στηρίγμασιν ἀμετακινήτως ἔχειν ἐβεβαίωσεν. Ἐπὶ δὲ τούτοις ἐστὶ καὶ τὸ νῦν γιγνόμενον, ἅμα μὲν ὑπὲρ αὐτῆς ἅμα δὲ τῆς ἐν τῇ μεγαλοπόλει τῇδε σεβασμίᾳ; μονῆς, τῆς τοῦ Θεοῦ φημι καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως (*i*). Ἐπισυνάπτει γὰρ ἀμφοτέρα; καὶ εἰς ἓν ἄγει, καὶ μίαν ἐκ δύο τῶν προτέρων αὐτὰς δείκνυσι, πάντα κοινὰ εἶναι τοῦ λοιποῦ ὅσα δὴ ταύταις ἀνὰ μέρος ἦσαν προστάξασα, καί γε ὑφ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν πνευματικὸν ἄγεσθαι διδάσκαλον, τῶν ἐν ἀμφοτέρῃς μοναστῶν κατ' ἴσον καὶ τὸν αὐτὸν ἐξηγούμενον τρόπον, καὶ τῶν κατ' αὐτὰς πραγμάτων ἐπιμελούμενον ὁμοίως καὶ ταῦτα διοικοῦντα καλῶς, καλῶς προμηθευσαμένη. Οὕτω περὶ αὐτῶν ἔγνω, καὶ τὴν αὐτὴν ἔγνωσιν οὕτως ἔχειν ἡ ἡμετέρα βασιλεία προσέταξε.

Καὶ ἔσχεν οὕτως.

XXXIV. *Imp. Andronici seniuris de judicibus* (*k*).

Ἐκ βασιλέως θέσπισμα κατὰ τῶν ἀδικούντων, ἄγον

(*h*) Mons de quo hic sermo, in confinio Byzantii ad orientem situs est.

(*i*) De cœnobio Resurrectionis videatur Ducange *Constantinop. Christ.* ed. Paris. p. 253.

(*k*) Hanc (a Nicephoro Chumno conceptam) ex Cod. Paris. reg. Gr. 2105, qui Chumni opera con-

εἰς ὅρκους τοὺς δικαστὰς καὶ ἅπαντι τρόπῳ βοήθειαν παρέχον τοῖς ἀδικουμένοις.

Ὁ μὲν παρὼν πρὸς ὑμᾶς λόγος τοὺς ὑπὸ τὴν ἡμετέραν τελοῦντας ἀρχὴν καὶ τὴν ἐκ Θεοῦ δοθεῖσαν ἡμῖν ἐξουσίαν καὶ βασιλείαν νῦν ἔσται κράτιστος εἰπεῖν καὶ λυσιτελὴς τοῖς πᾶσιν εἰρημένος, εἴπερ δὴ κράτιστον ἁπάντων καὶ λυσιτελέστατον δικαιοσύνη· τῷ δὲ πρόθεσις βοήθειαν ἐκ παντὸς τρόπου ταύτῃ σπουδάσαι πρᾶξαι, καὶ μηδέν᾽ α τοῦ λοιποῦ παρὰ μηδενὸς ἠδικημένον ἐγκαρτερεῖν ὡς ἀκαταλύτοις δή τισιν οἷς κακῶς πάσχει μηδεμιᾷς μηδαμόθεν λύσεως φαινομένης.

Θαυμάσοιτε δ᾽ ἂν ἴσως, εἰ πάλαι τοῦτο, τοσοῦτον ὂν ἄριστον εὐδαίμονος εἰς πολιτείας λόγον καὶ χρήσιμον κρατῆσαι, οὐχ ἡμῖν δέδοκται ἢ σφόδρα δεδογμένον οὐχὶ καὶ σπουδάσαντες εὐθὺς ἠγάγομεν εἰς μέσον, ἀλλὰ βραδέως οὕτως ἐπὶ ταῦθ᾽ ἥκομεν ἐξ ὀρχῆς τὰ κάλλιστα καὶ λυσιτελῆ δεδογμένα. Τούτου δὴ τὰς αἰτίας ἐροῦμεν ἤδη, μηδ᾽ ἡμῶν ἴσως τῶν πάντων παντελῶς ἀγνοούντων. Ἔσται δὲ μικρὸν ἄνωθεν ὁ λόγος ἠργμένος.

Ἐμὲ Θεὸς οἰκτιρμοῖς αὐτοῦ μόνοις (οὐ γὰρ παρ᾽ ἐμαυτοῦ προσέφερον οὐδέν· τί γὰρ ὁ καὶ πρὶν γενέσθαι δικαιωθεὶς ἄρχειν ὑπ᾽ αὐτῷ καὶ βασιλεύειν;), ἐμὲ τοιγαροῦν ἐκ κοιλίας μητρὸς Θεὸς αὐτὸς φέρων ἐπὶ τὸν ὑψηλὸν τόνδε καὶ μέγαν τῆς ἀρχῆς ἐνέθηκε θρόνον· εἰ μὲν δὴ καὶ τοῦ σχήματος τοῦδε καὶ τοῦ μεγέθους δύναμιν ἀνάλογον πρότερον ἐναρμόσας, ὡς καὶ τὰ πάντα προσήκειν με τῷ γιγνομένῳ, ἄλλοι λεγόντων καὶ ὑμεῖς λέγετε οἱ περὶ Θεὸν εὐγνωμονοῦντες καὶ τῶν ἐξ ἐκείνου γιγνομένων ὑμῖν ἀγαθῶν εὖ μάλα καὶ καλῶς ἠσθημένοι. Ἐγὼ δ᾽ ἐπεὶ πρὸς γένεσιν ὅμα καὶ βασιλείαν ἦκον, τὰ μὲν πρῶτα τῆς ἡλικίας ἐξ ἀνάγκης ἥμην καθυπείκων τῇ φύσει, διὰ σωματικὴν ἀπολότητα μήτε λογισμοὺς μήτ᾽ αὖ ἐνεργείας χωρούσῃ καὶ ἀντιλήψεις πραγμάτων· ὅτε δ᾽ ὁ νοῦς ἀνέκυπτεν ἤδη καὶ τὸ ἀτελὲς οἱονεὶ τοῦ σώματος ὑπεραναβαίνων ἐπὶ πλέον ἦγε παντὸς τοῦ τῷ χρόνῳ προσήκοντος, τότ᾽ εὐθὺς ἐμοὶ γενναίους ἐπὶ λογισμοὺς ἐρχομένῳ δόγμα βέβαιον καὶ ἀσφαλῶς ἔχον γίγνεται, μηδ᾽ ἂν μήτ᾽ αὐτὴν βασιλείαν πρᾶγμα τοσοῦτον ὑψηλὸν καὶ μέγα καὶ μέγιστον οὖσαν, μήτ᾽ ἄλλο μηδὲν μηδὲ τὸ σμικρότατον γοῦν, ἀγαθὸν δ᾽ ὅμως, οὔτε συστῆναι τὴν ἀρχὴν οὔτ᾽ αὖ οἰκονομηθῆναι δυνατὸν εἶναι, μὴ καὶ τοῦ Θεοῦ συνεφαπτομένου καὶ ῥάστην μὲν τὴν ἐγχείρισιν, ῥάστην δ᾽ ὁμοῦ καὶ τὴν εἰς τέλος ἔκβασιν ἐγκαθιστῶντος. Τούτου δ᾽ ἵνα καλῶς ἡμεῖς ἐπιτυγχάνοιμεν, τὸ μὲν αὐτοῦ Θεοῦ δεῖσθαι δεῖν ἔγωγε καὶ πάνυ τι θερμῶς δεῖσθαι συνεργὸν ἐφ᾽ ἅπασιν ἔχειν, τὸ δὲ οἷς ἂν θεραπεύοιτο ἐπιμελῶς χρῆσθαι, ὡς ἂν μὴ ταῖς φωναῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς ἕλκοιμεν πράγμασι, πρὸς ἃ δὴ καὶ μᾶλλον Θεὸς βλέπει, καὶ ταῖς ἱκεσίαις οὕτω γε προσέχει τὰς πράξεις δηλονότι πρότερον δοκιμάζων.

Αὐτίκα γοῦν ἐνῆγόν με πάντες μὲν σχεδὸν προφητῶν λόγοι, πάντες δ᾽ ἀποστόλων, εἰσηγήσεις πᾶσαι θείων Πατέρων, καὶ πρὸ πάντων αὐτοῦ Χριστοῦ τὰ σωτήρια καὶ ἱερὰ Εὐαγγέλια εὖ μάλα καὶ καλῶς εἰδέναι δικαιοσύνης τοὺς ἐπιπελομένους· οὐ μικράν τινα ταύτην οὐδὲ φαύλην Θεῷ πράττειν τὴν θεραπείαν, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ ἱκανὴν αὐτοῦ σπλάγχνα διανοίγειν, καὶ θαῤῥεῖν ἡμᾶς ἐπὶ τῇσδε τῆς ἀρετῆς ἱστομένους μὴ ἀποπεσεῖν ἐκείνου μήτε τῶν μεγάλων οἰκτιρμῶν μήτε τῆς κραταιᾶς μετὰ δικαιοσύνης πρὸς αὐτὸν ἡμῖν ἥκουσι προτεινομένης, ὡς καὶ τοὐναντίον αὖθις τοὺς ἀδικίαις ἐπιτιθεμένους ἀπὸ πάσης πίπτειν τῆς ἐς αὐτὸν ἐλπίδος καὶ δυσχερείαις πάσαις εἰκότως περιπίπτειν, ὅτι μὴ τὸν Θεὸν σφίσιν αὐτοῖς μήτε καταφυγὴν καὶ κραταίωμα μήτ᾽ αὖθις βοηθὸν, φησὶν (*l*), ἔθεντο, ἀλλά τοι πλῆθος πλούτου τῆς πλεονεξίας κατακτησαμένης ψευδεῖς ἔσχον ἐπὶ τούτῳ τὰς ἐλπίδας. Καὶ γοῦν ἰσχύσαντες τῇ ἑαυτῶν ματαιότητι λαμπρῶς (εἰπεῖν) ἠπατήθησαν, ὡς τοῦτον δὴ τὸν τρόπον καλῶς ἐνδυναμωθέντες.

Ἐπὶ τούτοις ἐμὲ τοῖς λογισμοῖς ἔτι σὺν πατρὶ βασιλεύοντα ζῆλος εἶχε τῶν δικαίων. Ἐξεφάνη δὲ πλέον τὰ τῆς γνώμης, τοῦ κράτους ὅλου μετ᾽ ἐκεῖνον ἐπ᾽ ἐμοὶ καθαρῶς γεγονότος. Καὶ γὰρ ἔγωγε νόμου παντὸς ὑπερκείμενος καὶ βίας ἁπάσης, πάντα δ᾽ ἐξὸν ἐμοὶ πράττειν ὅσα δὴ καὶ βασιλεῖ οἱ τῷ μακρῷ πρὸ ἡμῶν χρόνῳ νόμον ἕνα μόνον καὶ παντὸς ἰσχυρότερον αὐτὴν τὴν βούλησιν ἔχοντες, παρεῖδον αὐτὸς τὴν κατὰ τοῦτο δυναστείαν, καὶ ταύτην δικαίαν ἐξ ὅτι πλείστης τῆς συνηθείας,

tinet, exhibuit Boissonade Anecd. Gr. II, p. 85. Cf. Nov. XXXIV not. 1. Georgius Pachymeres in Andronico seniore III, 16 imperatorem narrat terræ motu admonitum concionem habuisse, et promisisse : « Συντάττειν λόγον χρυσοβούλλειον περὶ κρίσεως, καὶ δικαστὰς ἐκλέξασθαι ἔκ τ᾽ ἀρχιερέων, ἔκ τ᾽ ἄλλων ἱερωμένων καὶ ἐκ τῶν συγκλητικῶν, ὡς συμποεῖσθαι τοὺς πάντας εἰς δώδεκα, οἷς δὴ καὶ ὁρκωμοτήσασιν ἢ μὴν ἀδωροδοκήτως καὶ ἀπροσωπολήπτως τὰς κρίσεις ἐκφέρειν, ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς αὐτοῦ μητρὸς καὶ δεσποίνης ἄχρι καὶ εἰς αὐτὸν τὸν τυχόντα, πιστοῖς χρήσαιτ᾽ ἂν κριταῖς κατὰ τὰ ἀνάκτορα. » Deinde c. 17 (περὶ τοῦ χρυσοβουλλείου λόγου διὰ τοὺς κριτὰς καὶ κρίσεις) sic pergit auctor : « Ὀλίγαις δ᾽ ὕστερον ἡμέραις καὶ ὁ χρυσοβούλλειος μὲν συντάττεται λόγος, οἱ δ᾽ ἐκλέγονται πρόσφοροι, καὶ σύναξις πάλιν αὖθις κατὰ τὰ τῆς δεσποίνης ἀνάκτορα γίνεται, ἔνθα τότε τοῦ κρατοῦντος σκηνοῦντος, καὶ δημηγορεῖ βασιλεὺς τὰ εἰκότα, καὶ ὁ χρυσοβούλλειος λόγος ἀναγινώσκεται· προέδη δὲ καί τισιν ὅρκος τῶν δικαστῶν. Ὅσοι δὲ καὶ ἐκ τῆς συγκλήτου πεῖρα νομικῆ καὶ συνέσει προφέροντες ἐκλελέχατο· καὶ φοβερὸν καθίστατο δικαστήριον, μεγάλῳ τε καὶ μικρῷ ἐπίσης τὰς κρίσεις ἐκφέρον· εἰ καὶ μὴ ἐς μακρὰν διετέλεσεν, ἀλλὰ κατ᾽ ὀλίγον κατὰ τὰς τῶν μουσικῶν χορδῶν κρούσεις ἐξησθενηκὸς διαπεφώνηκεν. » Istum terræ motum Kal. Junii anni 1296 accidisse existimat P. Possinus in Obss. Pachym. Lib. III ed. Rom. p. 613 : ut proinde huic anno θέσπισμα nostrum vindicandum sit. Quanquam qui eumdem terræ motum commemorat Niceph. Gregoras VI, 9 ed. Paris. p. 124, reformationis judiciorum, quæ illum subsecuta fuerit, mentionem nullam facit. Cæterum dubitaverit aliquis, utrum ἐκ βασιλέως θέσπισμα, quod jam editur, δημηγορίαν an χρυσόβουλλον λόγον imperatoris contineat. Zach.

(*l*) Psal. xxx, 3; li, 7.

πλείστων καὶ τῶν ὑποδειγμάτων καταφαινομένην. Καὶ δὴ πρώτως ἐμαυτῷ δικαιοσύνην· νομοθετῶ δὲ δυοῖν ἕνεκεν, τὸ μέν, ἵν' αὐτὸς τὰ μεγάλα κερδαίνω.

Τίνα δὴ ταῦτα; Δαυὶδ ἄκουσον σαφῶς λέγοντος· « Δίκαιος Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἠγάπησε (*m*), » καὶ, « Οὐκ εἶδον, φησὶ, δίκαιον ἐγκαταλελειμμένον (*n*), » καὶ, « Δίκαιος ὡς φοίνιξ ἀνθήσει (*o*), » καὶ, « Φῶς ἀνέτειλε τῷ δικαίῳ (*p*)· » καὶ πολλὰ λέγει φιλοπόνως οἰονεὶ τοῖς ἄσμασι προσκαθήμενος καὶ ψάλλων εἰς δικαιοσύνην. Εἰ δὲ ταῦθ' οὕτως ἔχει (ἔχει δὲ πάντως οὕτως), ἔστιν ἄλλο τι τῶν ἁπάντων ἢ μᾶλλον αὐτὰ δὴ τὰ πάντα συλλαβεῖν εἰς ἓν καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ κέρδος προτιμότερον θεῖναι; Καὶ μὴν οὐδεὶς οἶμαι τῶν ἁπάντων ἐς τοσοῦτον οὔτ' ἀπονοίας οὔτε περὶ Θεὸν ἀγνωμοσύνης οὐδέποτ' ἔσται κακῶς ἀφιγμένος, ὥστε τούτων δὴ πρὸς αἵρεσιν ἀμφοῖν κειμένων, ἀγάπης δηλονότι Θεοῦ καὶ πάσης εἴπερ οἷόν τ' ἦν τῆς κτίσεως ἐν ἐξουσίᾳ γενέσθαι, διπλῆν ἔσχε γνώμην, καὶ οὐκ εὐθὺς ἐπὶ Θεὸν ἔδραμεν ἀγαπητικῶς; προκαλούμενον καὶ προσιόντα δὴ τοῦτον βουλόμενον εἰσποιεῖσθαι. Ὅσον δὲ καὶ τοῦτ' αὖθις παντὶ μὲν ἀνθρώπῳ, βασιλεῖ δ' ἐπὶ μᾶλλον μὴ ἀπὸ Θεοῦ ἐγκαταλελεῖφθαι, ἐκεῖθεν δ' ἐφ' ἅπασιν ἐξηρτημένον ἀσφαλῶς εἰδέναι συναιρόμενον Θεὸν ἔχειν! Εἰ δὲ καὶ ἀνθεῖ μόνος; δίκαιος τῶν ἄλλων πάντων ἀπομαραινομένων, ἔχεις ὅ τι μᾶλλον αὐτὸς συμφερόντως; πρὸ τοῦδε τοῦ καλοῦ τιμήσεις ἢ ὅ γε πλέον τοῦ φωτὸς ἀγαπήσεις ἄνωθεν ἐξ ἀνατολῶν μήποτε ἰλυομένων τοῖς δικαίοις ἐγγιγνομένου; Ἀλλ' οὐκ ἂν εἴποις!

Ἀλλ' ὅπερ ἐλέγομεν, τὸ μὲν αὐτῶν δὴ τούτων τῶν εἰρημένων ἕνεκεν καὶ πολλῶν αὖθις καὶ μεγάλων ἑτέρων ἔν τε τοῖς παροῦσι καὶ τοῖς αἰωνίως οὖσιν εἰς κέρδος μέγιστον ἐρχομένων, τῆς καθ' ἡμᾶς ἀρχῆς; καὶ βασιλείας προΐστημι δικαιοσύνην. Καὶ παρῆκα καθ' ἕκαστον ἐπεξιέναι καί γε ταῖς ἱεραῖς Γραφαῖς προσμαρτυρούσαις χρῆσθαι, ὅτι δὴ καὶ περιττὸν ἴσως; ποικίλλειν περὶ τὰς ἀποδείξεις τῶν σαφῶς; τοῖς πᾶσιν ἀνωμολογημένων.

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ δι' ὑμᾶς; ταύτην ἐπιτηδεύειν τὴν ἀρετὴν δεῖν ἔγνων. Τίνος; χάριν; Ἵνα δὴ βλέποντες ὑμεῖς ἐς βασιλέα καὶ τύπον οἰονεὶ τοῦτον ἔχοντες τοῦ καλοῦ καὶ ὑπόδειγμα, φεύγοιτε μὲν τὴν ἀδικίαν, μεταδιώκητε δὲ δικαιοσύνην, ἐκεῖνό γε καλῶς εἰδότες, ὡς ὅσῳπερ ἂν πλέον μετέχοιτε τοῦ τρόπου, τοσούτῳ καὶ τῷ ἡμετέρῳ κράτει πράξοιτε κεχαρισμένα, εἴπερ ἄλλο τι τῶν πάντων τοῦτο πρὸ παντὸς ἑτέρου παρ' ὑμῶν ἀπαιτοῦντι, τὴν εὐνομίαν. Ὁρᾶτε γὰρ πάντως, οἷος ἐγὼ περὶ ὑμᾶς (σὺν Θεῷ δ' εἰρήσθω) πάντας, καὶ τοὺς πώποτε γεγενημένους βασιλεῖς, τοὺς αὐτοὺς καὶ δικαιοσύνης ἐραστάς, εἴπερ τις τὴν γνώμην ταύτην ὑπερβαλόμενος. Οὐ γὰρ ἐπεθύμησά ποτε (ἀλλὰ τί χρὴ λέγειν περὶ ἐπιθυμίας; οὐ μὲν οὖν ἠνεσχόμην οὐδ' ἐπὶ νοῦν βαλέσθαι), ἀλλὰ καὶ τοῦτ' ἐρεῖν ὁ λόγος ἥκιστα καταδέχεται, οὐδ' ὡς οὐκ ἐγένετό μοι λογισμός τις οὐδεὶς ἀδικίας; ὁπωσοῦν χαριζόμενος· ἐκεῖνο δὲ μᾶλλον ἀληθέστερον φάναι ἄτε δὴ καὶ παραπλησίως ἔχον· ποῖον δὴ τοῦτο; Ὅτι γε καθάπερ ἐπὶ τοῦ πυρὸς ἡ φωτὸς οὐκ ἔστιν εὑρεῖν τῷ μέν τινος ἀποψυχούσης δυνάμεως, τῷ δὲ σκότους μετουσίαν, οὕτως; οὐδ' ἐν ἐμοὶ γνώμην ἐνοχλοῦσαν ἄδικον. Εἰ δέ ποτε τυχὸν καὶ ἠδίκησα ἐμαυτοῦ τι τῶν δικαίων προδοὺς, τοῦτο μόνον ἠδίκησα· οὐδ' ἐνταῦθα μὲν οἶδα καλῶς, ἐπεί τοι καὶ πανταχοῦ κακὸν βλάπτεσθαι δικαιοσύνην, καθυφῆκα δ' οὖν ἐν τοῖς τοιούτοις, ἵν' ἐκ τοῦ περιόντος ὑμᾶς ἐπὶ τὸ τὰ δίκαια τιμᾷν ἕλξω, καὶ ἀπέχοιτε παντάπασι τῶν ἀλλοτρίων, ὅταν καὶ περὶ τὰ οἰκεῖα μὴ παντελῶς ἀκριβολογεῖσθαι, ἀλλ' εἰδέναι τι καὶ συγχωρεῖν ἐξ αὐτῶν γε τῶν καθ' ἡμᾶς πραγμάτων ἔχοιτε τὴν διδασκαλίαν.

Καὶ τοίνυν οὕτως; ἐγὼ περὶ δικαιοσύνης γνοὺς οὕτω καὶ κρατεῖν αὐτὴν ἐν πᾶσι τὸν εἰρημένον τρόπον ἐνόμισα, ζήλου δηλονότι πρὸς τὴν ὑπὲρ ταύτης σπουδὴν ἐν ὑμῖν οὔ τι φαύλου δὴ γενομένου. Καὶ εἶχον οὕτω γε τῶν ἐλπίδων. Ἀπήντησε δὲ κατὰ ταύτας; οὐδέν, ὅτι μὴ καὶ σαφῶς ἡ πεῖρα διέδειξεν, ὡς; πάντ' ἂν πρότερον καὶ τῶν ἀμηχάνων ῥᾷστα τοῖς προθυμουμένοις γένοιτο, ἢ δικαιοσύνη ὁρᾷν ἕξει τὸ ἑαυτῆς τύποις μόνοις καὶ ὑποδείγμασι καὶ μὴ δυναστείᾳ βοηθουμένη.

Τί λοιπὸν ἐντεῦθεν; Πρὸς δικαστήριον εἶδον, καὶ δικαστὰς καθίσαι προστάτας τοῦ δικαίου καὶ κράτος δοῦναι νόμοις καλῶς πάλαι τεθειμένοις, ἕτερός; μοι λογισμὸς εἰσῆλθε. Καὶ τίθεμαι δὴ τοῦτῳ, καὶ τὴν ἰσχὺν λαμπρὰν τοῖς δικασταῖς; βραβεύω, καινὸν μὲν οὐδὲ τοῦτο τοῖς ἀδικουμένοις οὐδέ γε πρόσφατον ἐφευρηκὼς; βοήθημα, καινὸν δὲ τὸ τὰ πάντ' εἰπεῖν δύνασθαι καὶ πρὸς τοῦτ' εἶκειν πάντας καὶ μὴ βουλομένους, μικροὺς καὶ μείζους, ὑψηλοτέρους καὶ ταπεινοτέρους, τοὺς τῆς ἄνω γε καὶ πρώτης μοίρας, τοὺς καθεξῆς ἅπαντας, ἴσον λόγον ἔχοντας; τοῖς ἡμετέροις προσανέχειν ἀσφαλῶς προστάγμασι, καὶ μὴ δοκεῖν τινος ὀλιγωρεῖν ὧν ἂν ἐπὶ τὰς κρίσεις ἀγομένων τούτων οἱ δικασταὶ ψηφίσαιντο, ἢ καθαρῶς ἐπ' αὐτὰ δὴ ταῦτα τὰ παρ' ἡμῶν ἐντάλματα φέρειν τὴν περιφρόνησιν, εἴ τις τοῦ δικαστηρίου καταφρονήσειεν.

Ὡς ἂν δὲ καὶ πάσης ὑπονοίας χωρὶς ὡς περὶ ἀδεκάστων τῶν ψήφων μὴ διπλῆν ἔχοι τις γνῶσιν, ἔδει καὶ ταῦτα προνοηθῆναι, καὶ προνενόηται. Διττῆς γὰρ οὔσης τῆς αἰτίας; ἐξ ἧς περὶ δικαιοσύνην ἁμαρτάνουσιν οἱ τὴν αὐτῆς ζήτησιν ἐπιτετραμμένοι (ἢ γὰρ ἀγνοίᾳ τῶν δικαίων τοῦ εἰκότος ἐνέλιπον, ἢ γνώμῃ φαύλῃ τὸ καλῶς παραστὰν προδεδωκότες ἀπῆσαν), εἰκότως ἡμεῖς καὶ ἀμφοτέρωθεν μὴ πλημμελεῖς εἶναι τοὺς δικαστὰς πάνυ μὲν οὖν ἀσφαλεῖς ἐτηρήσαμεν. Οὕτω γὰρ αὐτοὺς ἀρίστους ἐπὶ πᾶσι συνιέναι τὰ δίκαια ἐκλέξαντες προὐβαλόμεθα, ὡς μηδ' ἂν ἔτι μηδ' αὐτοῖς τοῖς σφόδρα κατακρινομένοις μηδένα μηδαμῶς λείπεσθαι λόγον ἠδικῆσθαι παρενοχλοῦντα, ὅτιπερ ἀμαθεῖς οἱ δικάσαντες. Ἀλλ' εἰ μὲν εἰδότες ὅποι φέρει τὸ δίκαιον εἶθ' ἑκόντες ἡμάρτανον, στέρξουσι τοὺς ἐλέγχους ἀπογυμνοῦν-

(*m*) Psal. x, 8.
(*n*) Psal. xxxvi, 25.
(*o*) Psal. xii, 12.
(*p*) Psal. xcvi, 11.

τας αὐτῶν τὴν προαίρεσιν, καὶ οὐκ ἂν ὡς ἠδικημένοι διισχυρίσαιντο τῷ συνειδότι καλῶς πεπεισμένοι· εἰ δ' ἀγνοοῦντες ἠλίσκοντο, καὶ οὕτω τοῖς δικασταῖς πειθαρχήσουσιν, αὐτόθεν ἔχοντες περὶ τῆς καταδίκης ὡς δικαίας τὰς πίστεις, ὅτι δὴ τοιούτοις οὖσι τοῖς δικασταῖς οὕτως ἔδοξε.

Καὶ μὴν ἐπομοσάμενοι κάθηνται, κατὰ τὸ ἐπιβάλλον ἑκάστῳ τὰς ἐγγύας παρασχόντες πρότερον. Καὶ γὰρ ὡς τὸν μέγαν ἐν ἰσότητι κρινοῦσι καὶ τὸν μικρὸν, καὶ οὐ λήψονται δῶρον, οὐ λήψονται πρόσωπον, οὐ χαριοῦνται τῇ φιλίᾳ, οὐδὲν οὐ μὲν οὖν προτιμότερόν ποτε τῆς δικαιοσύνης ποιήσονται, τοῦτο καλῶς ἠσφαλίσαντο. Καίτοι γε καὶ τῶν ὅρκων χωρὶς ἱκανὸς ὁ τρόπος τὸ παρ' αὐτῶν ὅλον ὡς ὀρθῶς ἔχον πιστώσασθαι· ἀλλ' ὁμωμοκότες δικάζουσιν, ἵν' ὑμῖν τοῖς ἀδικεῖν βουλομένοις (εἴη δὲ μηδεὶς, ὡς ἂν μὴ καὶ δυσέδος ἐπὶ τοιούτου γε τοῦ δικαστηρίου καταισχυνόμενος ὄφλοι, καὶ οὐδὲν αὐτῷ πλέον ἐπὶ τέλους ὑπάρξοι τῆς πονηρᾶς γνώμης), ἵνα γοῦν ὑμῖν μηδεμία λείποιτο πρόφασις, ὡς οὐκ ἐν δίκῃ τὰ τῆς καταδίκης ἐνήρμοσται, τούτου χάριν παλαιὸν ἔθος ἡμεῖς ἐκαινίσαμεν, τοὺς δικάζειν λαχόντας ἐπὶ τοὺς ὅρκους πρότερον ἐμβιβάσαντες.

Καὶ τίς λοιπὸν ἔτι τοσοῦτον ἀναιδὴς καὶ πάνυ γε τοῖς νόμοις ὁμόσε καὶ τοῖς δικαίοις ἰὼν, ὃς αὐτόθεν ἀπὸ τοῦ δικαστηρίου τοῦδε κατάκριτος ἐξιὼν, οὐκ εὐπειθήσει τοῖς δόξασιν; ἢ πρὸς τί βλέπων ἔτι γενναῖον αὐτῷ περιὸν τὴν καταδίκην ἀποσκευάσασθαι τὰς ψήφους ἀτιμάσει, τῶν πρότερον ἐχόμενος; ἐμοὶ γὰρ οὗτος ἔσται παντελῶς ἀποτρόπαιος, καὶ οὐδὲν αὐτὸν οὐδαμῶς ὀνήσει, κἂν πάντα προβάλοιτο· μηδὲν δ' οἷον τοὺς δικαστὰς ἐκμειλίξασθαι καταγαινόμενον δίκαιον.

Καὶ γὰρ οὕτως ἔχει. Ἠβουλόμην μὲν αὐτὸς ἐξεταστὴς εἶναι τοῖς δικαζομένοις καὶ γε τὰς λύσεις οὐκ ἄλλοθεν ἢ παρ' ἐμαυτοῦ τοῖς τὰς δίκας ἔχουσι γίγνεσθαι· ἐπεὶ δὲ τοῦτο βασιλεῖ παντὸς μᾶλλον ἀδύνατον, μυρίων ἄλλων περικεχυμένων πραγμάτων καὶ στρεφόντων πρὸς ἑαυτὰ, αὐτὴν δὴ ταύτην διὰ τοῦ δικαστηρίου τοῦδε πληρῶ μοι τὴν βούλησιν. Καὶ σὺ δὲ πᾶς ὁ κρινόμενος ὡς ἀπὸ γνώμης καὶ φωνῆς ἡμετέρας μηδὲν ἀντιτείνων πρόσου τὴν ψῆφον οὐδὲν ἕλαττον τῶν ἡμετέρων προσταγμάτων εἰς ἰσχὺν ἔχουσαν. Οὐδὲ γὰρ δυνήσῃ ταύτην οὐ μὲν οὖν ποτε καταλῦσαι, κἂν πάντα φέροις τῶν ἀξιωμάτων, κἂν πρὸς γένος ἡμῖν ἥκοις ἐγγιστα βασιλεύουσι, κἂν ὁ πρώην χρόνος ἐφ' οἷς μὴ μετεῖχες ἐνδυναστεύοντί σοι παρεχώρει τὸ παρὸν ἴσως ἀναμένων πρὸς τὴν διόρθωσιν.

Ἐγὼ καὶ τοῦτο βασιλικῶς διαγορεύω, εἰ δὲ βούλεσθε κοινῇ πᾶσι μεθ' Ἡσαΐου (q) συμβουλεύω· « Μάθετε καλὸν ποιεῖν, ἐκζητήσατε κρίσιν. » Κἀκεῖνο μὲν ἴσως καὶ ὑφ' ἑτέρων τοὺς ἀδικουμένους δυναμένους ὑμᾶς ῥύσασθαι βούλεται· ἐγὼ δὲ μὴ ἀδικεῖν ὑμᾶς λέγω, εἰ δ' οὖν, ἀλλ' αὐτὸς τὸν ἀδικούμενον ῥύσομαι, πρὸς ἐμὲ μᾶλλον φέρειν τὴν τοῦ προφήτου φωνὴν λογιζόμενος.

« Ἵνα τί ἀγαπᾶτε ματαιότητα, » Δαυὶδ (r) ὑμᾶς ἐντρέπων λέγει, « Καὶ ψεῦδος ζητεῖτε, » κέρδη μὴ παραμένοντα, πλὴν ὅσον μόνον ἁμαρτίαν συστῆσαι καὶ πῦρ ἡμῖν συμφλέξαι κολάζον ἀπέραντα;

« Ἀδικίαν εἰ ἐθεώρουν ἐν καρδίᾳ μου, » ὁ αὐτὸς (s) αὖθις λέγει, « μὴ εἰσακουσάτω μου Κύριος· » καὶ πῶς ὑμῶν Θεὸς εἰσακούσεται, ἐνταυθοῖ μὲν ἐπικαλουμένων περιστάσεώς τινος σκυθρωπῆς ἐγκατεληφυίας, ἐκεῖσε δ' εἰς κόλασιν ἐνδίκως ἐκπεμπομένων;

Ἀλλὰ καὶ, « Ὀφθαλμοὶ Κυρίου ἐπὶ δικαίους καὶ ὦτα, » φησὶν (t), « αὐτοῦ εἰς δέησιν αὐτῶν· » σὺ δ' οὐκ ἀγαπήσεις μᾶλλον ἐν ἐπισκοπῇ Θεοῦ εἶναι καὶ θέαμα καλὸν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐκείνου ἐργαζόμενος δικαιοσύνην; ἀλλ' ὡς ἀποστρέψει τὸ πρόσωπον ἀπὸ σοῦ θλιβομένου, τὰς δίκας ἕως ἀποτινυύντος; τῶν ἐξ ἀδικίας ἡμαρτημένων, ἀλλ' ὡς οὐκ ἐπακούσεται μήτε ταχὺ μήτ' ὀψὲ γοῦν μηδ' ὁπωσοῦν πολλὰ βοῶντος καὶ ὀδυνωμένου, τοῦτο μᾶλλον ἐν σπουδῇ θήσεις; Εἶτα σεαυτὸν εὐδαιμονίσεις, ὅτι δὴ πολλὰ κρατήσας ἀναπέπτου ὀργῆς (αἰπεῖν) Θεοῦ θησαυρὸν; μεγάλους καὶ ὕλην χόρτου καὶ καλάμην τῇ μελλούσῃ κρίσει δοκιμαζομένην καὶ πυρὶ ἀσβέστῳ κατακαιομένην;

Καὶ πειθέτω σε ταῦτα μὲν Παῦλος (u), πειθέτω δὲ καὶ Πέτρος, (v) « Οἶδε, » λέγων « Κύριος εὐσεβεῖς μὲν πειρασμῶν ῥύεσθαι, ἀδίκους δὲ εἰς ἡμέραν τηρεῖν κρίσεως κολαζομένους. » Πρὸς ἐκεῖνο δὲ τί λέγεις, ὅταν ὁ αὐτὸς ἀπόστολος (x) ἐν τούτῳ φανερὰ εἶναι τὰ τοῦ Θεοῦ διισχυρίζηται τέκνα, καὶ αὖθις τὰ τέκνα τοῦ διαβόλου, « Πᾶς ὁ τὴν δικαιοσύνην ποιῶν ἐκ τοῦ Θεοῦ γεγέννηται, « λέγων, καὶ πᾶς ὁ μὴ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην ἐκ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔστι;

Πῶς δὲ καὶ οὐ φρίττεις, ὅταν ἐν Εὐαγγελίοις νῦν μὲν κατὰ Φαρισαίων ἀκούῃς ἀγανακτοῦντος τοῦ Κυρίου, καὶ, « Οὐαὶ ὑμῖν, » λέγοντος (y), « ὅτι ἐσωθεν γέμετε πάσης ἁρπαγῆς καὶ πονηρίας, καὶ ὅτι ἀποδεκατοῦτε τὸ ἡδύοσμον, παρέρχεσθε δὲ τὴν κρίσιν, » νῦν δ' ὑμᾶς τοὺς ἀδικοῦντας ἀποστρεφομένου, καὶ, « Οὐκ οἶδα πόθεν ἐστὶ, » διισχυριζομένου (z), καὶ ἔτι μετὰ μείζονος οἰονεὶ καὶ βαρυτέρας τῆς ὀργῆς πληκτικώτερον ἐμβοῶντος, « Ἀπόστητε ἀπ' ἐμοῦ πάντες οἱ ἐργάται τῆς ἀδικίας; » Καὶ τούτοις ἡ ἀπειλὴ ὡς φοβερὰ καὶ μεγάλη! « Ἐκεῖ ἔσται, » φησὶν (a), ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων (a). »

Καὶ Χριστὸς μὲν οὕτω ταῦτα, Θεὸς ὢν ὀψευδὴς καὶ κριτὴς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ὃς καὶ τοὺς μὲν ἐκ δεξιῶν στήσει καί γε καλέσει τοῦ Πατρὸς εὐλογημένους καὶ κληρονόμους μετακαλέσεται τῆς τῶν

(q) Isa. I, 17.
(r) Psal. IV, 2.
(s) Psal. LXV, 18.
(t) Psal. XXXIII, 15.
(u) I Cor. 3, 12. 13.
(v) II Petri 2, 9.
(x) Imo I Joann. 3.
(y) Luc. XI, 39, 42.
(z) Luc. XIII. 27.
(a) Luc XIII. 28.

οὐρανῶν γενέσθαι βασιλείας ἠτιμασμένης ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, τοὺς δὲ μετὰ τῶν ἐρίφων ἐν τῇ ἀριστερᾷ καταδικάσει μερίδι καὶ πρὸς τὸ ἐξώτερον ἀποπέμψει πῦρ, οὐχ ὅτι τῶν ἀλλοτρίων τινὸς ἐπιθυμήσαντες; (τοῦτο δὴ τὸ καθ' ὑμᾶς;) ἁρπαγαῖς ἐπέθεντο καὶ ἀδικίαις (οὐ γὰρ ἁρπαγὴν αὐτοῖς οὐδὲ πλεονεξίαν οὐδεμίαν οὐ μὲν οὖν ἐγκαλεῖ), ἀλλ' ὃ πολλῷ τούτου μετριώτερον, ὅτι μὴ τροφὴν (φησὶν) ὥρεξαν πεινῶσιν οὐδὲ διψῶσιν ἔδωκαν πιεῖν, οὐ γυμνοὺς περιέβαλον, οὐ συνεισήγαγον ξένους, οὐκ ἀσθενεῖ; ἐπεσκέψαντο, οὐ πρὸς δεσμίους ἀπῆλθον, οὔτ' οὐδὲν αὐτῷ διηκόνησαν οὐ κατὰ τὸν εἰρημένον πάντα τρόπον οὐκ ἐν μέρει τῶν ἀπηριθμημένων. Καὶ γὰρ καὶ τὸ πᾶν ἀπαιτεῖ, κἂν βραχὺ νέμοις, φιλανθρώπως προσίεται, καὶ μάλιστ' ὅταν ᾖ κατὰ δύναμιν, καὶ πᾶν ὅ τι ἂν προθυμούμενος καλῶς πράξῃς εἰς ἕνα τῶν μικρῶν τούτων καὶ ἀδελφῶν αὐτοῦ, εἰς ἑαυτὸν ἀκραιφνῶς καταδέχεται.

Καὶ ὁ μὲν ταῦτα. Σὺ δ' ἀντὶ τοῦ χορηγῆσαι τροφὴν καὶ πιεῖν δοῦναι καὶ μεταδοῦναι φιλοξενίας καὶ ἀγαγεῖν εἰς οἴκους, ἀγρὸν ἐγγίσεις πρὸς ἀγρὸν καὶ ἀμπελῶνα πρὸς ἀμπελῶνα καί γε πρὸς οἰκίαν συνάψεις οἰκίαν; Ἵνα τί γένηται; Ἵνα τοῦ πλησίον ἀφέλῃς, καὶ τὸ μὲν αὐτὸν πεινάσαι, τὸ δ' ἴσως διψῆσαι, τὸ δ' ἔξω μεῖναι ποιήσῃς, ξένον τῶν οἰκείων γενόμενον ἢ καὶ πρὸ τῶν σῶν πυλώνων τάχα βεβλημένον, καὶ πολλὰ δεόμενον οὐχ ἵνα τινὸς τῶν σεαυτοῦ διὰ τὴν ἐντολὴν μεταδῷς, ἀλλ' ἵνα μόνον αὐτῶν αὐτῷ παραχωρήσῃς τῶν οἰκείων καὶ ὧν κακῶς ἀπεστέρησας.

Καὶ μὴν ἐκεῖθεν μὲν Ἡσαΐας (*b*), ὁ καὶ τὰ χείλη καὶ τὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ θείου καθαρθεὶς ἄνθρακος καὶ τοῦ λοιποῦ κελευσθεὶς τοῖς ὀργάνοις τούτοις χρῆσθαι τοῦ Πνεύματος, « Οὐαί σοι, » λέγει, καὶ πολλὰ καταθρηνεῖ καὶ ταλανίζει πόρρωθεν ὥσπερ προορῶν ὅποι τελευταῖον ἀφίξῃ κολάσεως· ἐνταῦθα δὲ Χριστὸς αὐτὸς ἐπὶ τὴν κρίσιν ἄγει. Καὶ βλέπε δὴ τοὺς δικαίους εἰς ζωὴν πορευομένους, καὶ τρυφῇς τίνος εἰς μετουσίαν μηδαμῶς μήποτε παυομένης. Σὺ δὲ ποῖ πορεύσῃ; Ἐπὶ βασάνους ἕλξῃ, καί σε παραλαβόντες ἄγγελοι ἐκεῖσε δήπου καὶ ἄξουσιν, ὅποι δὴ καὶ τίσεις αἰωνίως τὰς δίκας· καὶ οὐδὲν τότε σε τῶν παρόντων, οὐχ ὁ πολὺς ἐξ ἀδικίας συμφορηθεὶς πλοῦτος, οὐδ' ὁπωσοῦν οὐ μὲν οὖν ὀνήσει. Πῶς γάρ; ὃς γε κἀνταῦθα πολλάκις διεκπεσὼν αὐτῶν δὴ τούτων ἐξ ὧν εἰλήφεις ἢ καὶ ἑτέρων αὖθις ἐγένετο.

Ἄνθρωπε, ἢ τοῦ μέλλοντος ἐν συναισθήσει γενοῦ, ἢ ἔν γε τοῖς παροῦσι περὶ σεαυτοῦ σκέψαι κάλλιον. Τί γὰρ καὶ βούλει; μάλιστα μὲν τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φαγεῖν καί σοι εὐφροσύνην ἐγχρονίσαι, τὸ δὲ σὸν σπέρμα εἰς εὐλογίαν καὶ μὴ ἐπιδεὲς εἶναι μήτε μὴν εἰς ζήτησιν ἐλθεῖν ἄρτων; Ἀλλὰ ταῦτα τοῖς δικαίοις ἐστὶν ὡς εἰκὸς ἀπονενεμημένα. Καὶ πειθέτω μὲν Ἡσαΐας, πειθέτω δὲ καὶ Δαυὶδ, καὶ Σολομὼν

(*b*) Isai. vi, 6,
(*c*) Isai. v, 24. Psal. xxxvi, 29.
(*d*) Hebr. x, 31.
(*e*) Isai. i, 17. 18.

A ἅμα σε πειθέτω, οἳ καὶ ταῦτα βεβαίως διεγγυῶνται καὶ γενεὰς ἀδίκου χαλεπά τινα τὰ τέλη καὶ τὴν αὐτῶν ῥίζαν ὡσεὶ χνοῦν ἔσεσθαι, καὶ σπέρμα μὲν ἀσεβῶν ἐξολοθρευθῆναι, δικαίους δέ φασι (*c*) γῆν κληρονομῆσαι.

Καὶ μὴν εἰ μηδέν σοι μέλει μήτε τῶν ἐπηγγελμένων μεγάλων ὄντων τοῖς δικαίοις μήτε τῶν τοῖς ἀδικοῦσι φοβερῶν ἠπειλημένων, ἀλλὰ τοῦτο (δεύτερόν φασι λόγον) μὴ παραδραμεῖν θελήσῃς. Ποῖον δὴ λέγω; μήποτε τὴν ἁμαρτίαν προελόμενος ἡδονῆς χάριν φαύλης ἀπὸ πλεονεξίας ἐγγιγνομένης οὐδέν σοι πλέον ἐπὶ τέλους ἔσται τῆς κακῆς προαιρέσεως, καὶ προσέσται δὴ τὸ μᾶλλον ἀνιᾶσθαι γεγενημένῳ μὲν τῶν ἀλλοτρίων ἐν πείρᾳ καὶ ὧν μὴ προσῆκεν, εἶτ' αὐτῶν δὴ τούτων ὑποστάντι τὴν δικαίαν ἀφαί- B ρεσιν. Οὐδὲ γὰρ ὑποσκελίσεις, οὐ παραλογίσῃ κατ' οὐδένα τρόπον τοὺς δικαστὰς, κἂν μετίῃς πάντα νόμων καὶ δικαιοσύνης οὐκ ἔσῃ κρείττων, ὧν οὗτοι προστάται παρὰ Θεοῦ μὲν τὸ πρῶτον, παρ' ἐμοῦ δὲ τὸ δεύτερον, καὶ σύμμαχοι κάθηνται, κενὸς δ' ἀπελεύσῃ τοῦ δικαστηρίου πάντων ἀποτυχών, ὧν τε δηλονότι πλεονεκτικῶς μετεῖχες καὶ ὧν κακῶς ἥλπισας· μετὰ σοῦ δηλαδὴ γενέσθαι τὰς ψήφους καθαιρούσας τὸ δίκαιον.

Σκόπει γὰρ οὕτως· ἰσχυρὸς εἶ καὶ μέγας, ἀλλ' οὐ δήπου καὶ τοσοῦτος, ὅσον « φοβερὸν εἰς χεῖρας ἐμπεσεῖν Θεοῦ ζῶντος· » Παῦλος (*d*) λέγει, καὶ τῶν δικαστῶν αὐτῶν οὐδεὶς ἀμφιβάλλει. Οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ τῆς σῆς ἀξίας πλείονα λόγον ἢ ἐμοῦ ποιήσονται βασιλέως, τὴν δικαιοσύνην ἐξ αὐτῶν ἀπαιτοῦντος καὶ ταύτης (ὁρᾷς ὁπόσον) προϊσταμένου. Ἀλλ' ὑποσυλήσεις δώροις; ἀλλ' οὐδὲν τοσοῦτον δώσει, ὅσον γε Θεὸς ὑπισχνεῖται, « Κρίνατε, » λέγων (*e*), ὀρφανῷ καὶ δικαιώσατε χήραν, » πάντα δηλονότι τὸν ἐξ ἀδικίας κατακονούμενον, « καὶ δεῦτε καὶ διαλεχθῶμεν· » εἶτα τί; Δωρεὰς ἐπιλέγει, καὶ ταύτας οἵας, ὡς ὑψηλὰς καὶ μεγάλας, καὶ ὧν οὐδὲν ἐπιγνώμοσι Θεοῦ τιμιώτερον· « Ἂν μὲν ὦσι, » φησίν, « αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡς χιόνα λευκανῶ, ἐὰν δὲ ὡς κόκκινον ὦσι, λευκανῶ ὥσπερ ἔριον. » Ταῦτα Θεὸς δῶρα μεγάλα τοῖς ὀρθῶς δικάζουσιν ἀπονέμει καὶ δίδωσι· τούτοις οἱ ἐμοὶ προσέχουσι δικασταὶ καὶ διὰ παντὸς προσέξουσι· σοὶ δ' οὐ μεθέξουσι πονηροῦ κέρδους, οὐδὲ κοινωνήσουσι C τῶν ἁρπαγμάτων, οὐδὲ θαυμάσονταί σε μετὰ δώρων ἐρχόμενον, οὐδ' ἀγαπήσουσιν οὐδὲν τῶν σῶν ἐπὶ προδοσίᾳ δικαιοσύνης, οὐδ' ἔσται μερὶς αὐτοῖς οὐδεμία μετὰ σοῦ κλέπτοντος τὰς ψήφους. Ἀλλ' ἐκεῖνο δὴ κἀνταῦθα μᾶλλον τὸ τῆς Γραφῆς, « Μισθωμα, φησὶ (*f*), πόρνης ἀγαθοῦ μερίζεται. »

Οὐ μὴν ἀλλ' οὐδ' Ἀββακοὺμ αὐδὲν αὐτοὺς ἐᾷ τοῖς (*g*) καθὰ δὴ τοὺς κριτὰς δυσχεραίνων τῆς ἀδικίας, ὧν χάριν καὶ πρὸς Θεὸν αὐτὸν ἀποδυσπετεῖ καὶ θερμοτέρων ἅπτεται λόγων καὶ οἱονεὶ καταβοᾷ τῆς πολλῆς αὐτοῦ μακροθυμίας, « Ἕως πότε, Κύ-

(*f*) Prov. xix, 13.
(*g*) Loci lacunosi scripturam, quam Cod. exhibet, exhibui.

ρις, κεκράξομαι, » λέγων, (*h*) « καὶ οὐ μὴ εἰσακούσῃ ; Α ὑμῶν ἐπιτυγχάνειν, οὐδ' ὡς χρὴ τηρεῖν ὑμᾶς καὶ
βοήσομαι πρὸς σὲ ἀδικούμενος, καὶ οὐ σώσεις ; Ἵνα περισώζειν ἀσφαλεῖς τοὺς νόμους, οὐδ' ὅτι τοῦ Θεοῦ
τί μοι ἔδειξας κόπους καὶ πόνους ἐπιβλέπειν ἐπὶ βλέποντος ὑμεῖς ἐξετασθαι καὶ διαιτηταὶ κάθησθε
ταλαιπωρίαν καὶ ἀσέβειαν ; Ἐξ ἐναντίας μου γέ- τῶν τὰς δίκας ἐχόντων, καὶ ἀναμένει πάλιν ὑμᾶς
γονε κρίσις, καὶ ὁ κριτὴς λαμβάνει. » Καὶ τὰ ἐπὶ ἐξέτασις ἄλλη καὶ κρίσις ἀδέκαστος, καὶ κριθήσεσθε
τούτοις τὴν ἀπειλὴν ἐπάγει· « Ἴδετε, » φησὶν, « οἱ ᾧ ἐκρίνατε κρίματι, ἀντιμετρηθήσεται δὲ πάλιν
καταφρονηταὶ καὶ ἐπιβλέψατε, καὶ θαυμάσετε θαυ- ὑμῖν ᾧ μέτρῳ ἐμετρήσατε· συνελόντι δ' εἰπεῖν οὐ
μάσια καὶ ἀφανίσθητε. » τούτου δὴ χάριν πρὸς ὑμᾶς ὁ λόγος αἰωνίων ἀγαθῶν
Ἐκεῖνα κατὰ τῶν κριτῶν τῶν ἀνομούντων· ὑπόμνησιν φέρων μετὰ δικαιοσύνης ἀπειοῦσιν ὑμῖν
ταῦτα σαφῶς καθ' ὑμῶν τῶν ἀδικούντων, ὑμῶν ὧν ἀποκειμένων, οὐδέ γε κόλασιν ἀπαραίτητον ἐπανα-
δηλονότι καὶ περὶ τοὺς ἀσθενεστέρους τοὺσδε τοὺς τεινόμενος αὖθις κριτὰς ἀδίκους αἰδέως μεταδεξομέ-
μικροὺς ἡ λαμπρὰ περιφρόνησις, μηδὲ τῆς τοῦ νην. Ταῦτα γὰρ οὐδὲν πρὸς ὑμᾶς, δικαιοσύνην τε-
Χριστοῦ φωνῆς ἐπαΐοντων, μηδ' ὅσον ἀπειλεῖ πεφο- τιμηκότας καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ἄλλων πάντων μᾶλ-
βημένων· « Ὁρᾶτε (*i*) μὴ καταφρονήσητε μηδενὸς λον εἰδότας, καὶ πλέον ἢ καθ' ὅσον ἄν τις ἕτερος
τῶν μικρῶν τούτων. » Διὰ τοῦτο καὶ ἀπελαθήσεσθε ἑτοίμους ὄντας τοὺς ἀμαθεῖς ἐκδιδάσκειν, εἰ δὴ καὶ
μὲν κἀκεῖσε κατάκριτοι τοῦ παγκοσμίου δικαστη- Β ἀμαθεῖς εἰσί τινες ἐκ τοιούτων, ἀλλὰ μὴ ταῦτα
ρίου, διωβελοῦντων ὑμᾶς τῶν ἀγγέλων καὶ ἀποπεμ- μόνον (*k*) πάντες σαφῶς ἐπεγνωκότες, ἵνα δὴ τάχα
πόντων, τῶν τοῦ Θεοῦ μὲν διὰ παντὸς τὸ πρόσωπον καὶ πολλοὶ οἱ μὴ τὴν ἐντολὴν ποιήσαντες δαρῶσι
ἐν οὐρανοῖς βλεπόντων, φυλάκων δὲ τρόπον ἐπιστα- καὶ συγγνώμης οὐδεμιᾶς ἥκιστα τύχωσι ὡς δι' ἄγνοι-
τούντων τοῖς νῦν ἀδικουμένοις καί γε συναναιωμένων αν ἡμαρτηκότες. Ἃ δὲ μᾶλλόν φημι· δικαιοσύνην
ταῖς σφῶν κακοπραγίαις· ἀπελαθήσεσθε δὲ κἀντεῦθα, ἔθνος ὑψοῦν Σολομῶν λέγει (*l*), κἀγὼ πείθομαι. Καὶ
καὶ οὐδεὶς ὑμῖν ἔσται μηχανῆς τρόπος, ὑφ' ἧς δή μοι συνάραισθε λοιπὸν ὑμεῖς τῆς ὑψοποιοῦ ταύτης
θηρεῦσαι βουλόμενοι θηρεύσετε τοὺς κριτάς. ἐπιμελείας τοῦ γένους, ἐξέλησθε πένητα καὶ πτω-
Ἀνάλωτον γὰρ σύμπαν τὸ κατ' αὐτοὺς καὶ πάσης χὸν ἀπὸ τῶν διαρπαζόντων αὐτὸν, μᾶλλον δὲ ἐξελώ-
ἐπιβουλῆς κρεῖττον ἐπιχειρούσης κατὰ τῆς ἀληθείας. μεθα, ὑμεῖς τό γε εἰς ὑμᾶς ἦκον, ἐγὼ δ' αὖθις ὅσον
Καὶ ὑμεῖς μὲν οὕτως· ὑμεῖς δὲ οἱ τὰ δεινὰ πε- τὸ ἐξ ἐμοῦ. Ὑμεῖς δότε τὰς ψήφους, ἐγὼ δ' αὐταῖς
πονθότες, εἶτε κατεπτηχότες καὶ τρίμοντες, καὶ ἐγὼ βήσω πολὺ τὸ κράτος, μηκέτι παρὰ μηδενὸς μήτ'
μηδ' ὅσον ἀποδύρασθαι τὰς συμφορὰς, μηδὲ φωνήν ἀντελεγόμενον αὖθις μήτε μὴν μηδόλως καταλυόμε-
τινα προΐεναι, μηδ' ἐκλαλῆσαι τὸ συγκεχυμένον ὑμῖν νον, μόνον ἂν ὑμῖν ἁμοῦ πᾶσι τοῖς δικασταῖς δοκῇ
ὅλως, μηδ' ἐπικουρίαν παθὲν ἐκζητῆσαι, μηδὲ τοσοῦ- καὶ χεὶρ ἑκάστου τὴν γνώμην πιστώσηται. Δικαι- C
τον γοῦν ὑπὸ τῶν ἐπηρεαζόντων ἀφειμένοι, δεῦτε, ὡσατε ταπεινὸν καὶ κατανενυγμένον, καὶ δικαιωθή-
καὶ τοῖς δικασταῖς πρὸς ἄμυναν ἐνδίκως χρη- σεται πᾶς ὃς ἂν ἐξ ὑμῶν δίκαιος ἐν διαδικασίαις
σάμενοι στῆτε κατὰ πρόσωπον τῶν ἀδικούντων, ἀκούσῃ· « Καὶ τὰ τῆς δικαιοσύνης ἔργα, » φησὶν
ἐλέγχοντες μετὰ παῤῥησίας καὶ μηδένα τοῦ λοιποῦ Ἡσαΐας, (*m*) « ἔσται εἰρήνη· οἱ δὲ θησαυροὶ ταύ-
μηδαμῶς δεδότες, μηδ' ἂν ὅτι μάλιστα πολύς τις της ἰδοὺ ἐν τῷ φόβῳ ὑμῶν, λέγει Κύριος· οὓς ἐφο-
ἢ ταῖς ὕβρεσι καὶ δύναμιν περιττὴν κακῶς περιβε- βεῖσθε φοβηθήσονται, βοηθοῦσι ἀφ' ὑμῶν· ἄγγελοι
βλημένος. « Ἰδοὺ ἐγὼ ἐπὶ πάντα ὑβριστὴν, » λέγει ἀποσταλήσονται πικρῶς κλαίοντες καὶ παρακαλοῦν-
Κύριος (*j*)· καὶ ἰδοὺ ἐγὼ ἐπὶ πάντα δικαιοσύνης τες εἰρήνην. » Οὐδὲν γὰρ ὑμῖν ἐπιτηδεύουσι δικαιο-
ὑβριστὴν ἀκούων τοῦ Κυρίου, καὶ ἐπὶ πάντα κατὰ σύνην καὶ καλῶς ὑπ' αὐτῆς πεφραγμένοις οὔθ' ὅπ-
τῶν ἐμπυριζομένων πτωχῶν ὑπερῄφανον, καὶ ἐπὶ λων δεῖ καὶ παρασκευῆς ἁρμάτων οὔθ' ἵππων,
πάντα νόμους ἀτιμάζοντα καὶ τῆς ἰσότητος ἐξενη- οὐ σωρείας χρημάτων, οὐ πληθυος στρατιᾶς,
νεγμένον· καὶ πεσεῖται κάτω πᾶν φρόνημα φυσώ- οὐδενὸς οὐ μὲν οὖν τῶν τοιούτων· ἀρκεῖ γὰρ ἀντὶ
μενον ἐξ ἀδικίας. Δι' ὑμᾶς τοῦτο τὸ δικαστήριον καὶ πάντων δικαιοσύνη, φοβεροὺς μὲν ὑμᾶς τοῖς ἐχθροῖς
λαμπρῶς ὑμῖν (ὁρᾶτε πάντως οἷον σωστικὸν) ἀνέῳ- ἐπιόντας, αὐτοὺς δ' ἀφ' ὑμῶν φεύγοντας τοῦ Θεοῦ
κται βουλομένοις ἐς αὐτὸ τρέχειν· καί γε παντα- D δώκοντος δείξαι.
χόθεν ἡμεῖς ὑμᾶς ἐπὶ τοῦτο συγκαλοῦμεν, καὶ παν- Καὶ τοίνυν ὑμεῖς γίγνεσθέ μοι Θεοῦ μὲν συνερ-
ταχῇ τὸ κήρυγμα διαπέμπομεν ἐπὶ πάσας πόλεις γοὶ, Θεοῦ διάκονοι, συνασπίσταί δ' ἐμοὶ μετὰ δικαιο-
καὶ χώρας καὶ τοὺς ἑκασταχοῦ τῆς καθ' ἡμᾶς οἰ- σύνης ὑπὸ Θεῷ προμάχῳ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς παρα-
κουμένης ὑπὸ χειρὸς βιαίας καταπονουμένους καί τεταττομένῳ. Καὶ καλῶς ὑμῖν οὐ διὰ ταῦτ' ἔσται μό-
γε διὰ τοῦτο βοηθείας ἐπιδεομένους, καὶ χεῖρα κρα- νον, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν χάριν. Ἐνὶ γὰρ τούτῳ
ταιὰν ὑμῖν ὑπὸ Θεῷ προτείνομεν ἀνιστῶσαν αὖθις τρόπῳ τῆς ὑπὲρ δικαιοσύνης σπουδῆς τίνος οὐχὶ
πίπτουσαν δικαιοσύνην. τῶν καλλίστων δείγματα περιφανῆ ; φιλοθεΐας μὲν
Τί ἔτι ; πρὸς ὑμᾶς τοὺς δικαστὰς ὁ λόγος, οὐχ ὡς οὖν, φιλανθρωπίας, συμπαθείας, ἀγάπης, ζήλου
ξυμβουλεύσων ἢ διδάξων τὰ δίκαια, καὶ τίνων μὲν τῶν ἀρίστων παντός. Τὸ μὲν γὰρ πρῶτον, ὅτι δὴ
ἀφέξεσθε πονηρῶν ὄντων, τίσι δ' ὑμᾶς αὐτοὺς ὅλους Θεοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ προσταγμάτων, ἑτέρου δ' οὐδε-
ἐφ' οἷς ἂν ἥκωσι βοηθοὺς παρέξετε δικαίοις οὖσιν νὸς κέρδους ἕνεκεν ἡ προθυμία, φιλοθεΐας ἂν εἰκό-

(*h*) Habac. I, 2.
(*i*) Matth. XVIII, 10.
(*j*) Jerem. L, 31.

(*k*) Boiss. conj. μονονοῦ.
(*l*) Prov. XIV, 34.
(*m*) Isai. XXXII, 17 ; XXX, 6.

τως δόξαν ὑμεῖς ἀποφέροισθε· περὶ δέ γε τοὺς ἀδι- A
κουμένους ὡς εἰκὸς χρηστευόμενοι καὶ πρὸς ὑμᾶς
καταφεύγουσιν ἀντὶ προστατῶν αὐτοῖς γιγνόμενοι
καὶ συμμάχων, φιλανθρωπίας. Καὶ μὴν συμπαθεῖς
τίνες μᾶλλον τῶν τοῖς αὐτοῖς ἐπικαμπτομένων, ὑπὸ
δυναστείας καὶ βίας ἀτόπου περιωθουμένοις, ἐλευ-
νομένοις, κτήματα περιῤῥημένοις καὶ πράγματα, καὶ
τοῦτον δὴ τὸν τρόπον ἀθλίως ζῆν καὶ πικρῶς κατη-
ναγκασμένοις; Ἀγάπης δ' ἐντελοῦς τοῦτ' ἂν τις θεῖτο
μέγα τεκμήριον, ἐπικοινωνεῖν ὥσπερ ἐθέλειν τοῖς
ἐν δυσχερείαις τῶν ἐπαχθῶν, καὶ κακῶς σφᾶς αὐ-
τοὺς νομίζειν διακεῖσθαι τῶν ἄλλων ἐξ ἀδικίας κα-
κῶς πασχόντων, καί γε τὴν ἀπαλλαγὴν ἐζητεῖν μεθ'
ὁμοίας αὐτοῖς καὶ ἴσης τῆς γνώμης. Ἀλλὰ μὴν καὶ
ζῆλος εἰ μὴ ὁ κατεσθίων, εὐνομίας ἀθετουμένης καὶ B
δικαιοσύνης μὲν ὑποχωρούσης, κατακρατούσης δὲ
πλεονεξίας, ἐπ' ἄλλῳ τῷ τῶν ἀπάντων γιγνόμενος
ἂν δίκαιος νομισθείη, καὶ θερμός τις οἷος ἐπεγειρό-
μενος ἔσται βελτίων;

Οὕτως ὑμῖν δικαιοσύνη πάντα σχεδὸν ὁμοῦ τὰ
καλὰ μαρτυρεῖ, περὶ ταύτην ἐπιμελῶς ἔχουσι καὶ
πάσῃ τῇ σπουδῇ κεχρημένοις. Καὶ γοῦν ὅτι τῶν ἐξ
αὐτῆς ἀγαθῶν κέρδος ἕτερον οὐδὲν ἄμεινον, οὔτ'
αὖθις τῆς ἀπὸ ταύτης δόξης οὐδέν ἐστιν ἄλλο φέρον
πλέον εἰς εὐδοξίαν, καὶ δίδωσι μὲν κἀνταῦθα θαῤ-
ῥεῖν μᾶλλον περὶ τῶν παρόντων, δίδωσι δ' ἐν τοῖς
ἐς ὕστερον θαῤῥεῖν μᾶλλον περὶ τῶν μελλόντων,
ἐμοί τε τῶν ἁπάντων οὐδὲν αὐτῆς ἔσται πρᾶγμά ποτε
τιμιώτερον· καὶ ὑμῖν, εἴ τί μοι ταύτης μετέχετε τῆς
γνώμης (μετέχετε δέ), καιρὸς ἐπιδείξασθαι.

XXXV. *Imp. Andronici senioris de festo Assumptionis per totum mensem Augustum celebrando* (*n*).

Θέσπισμα ἐπὶ τῇ μεγάλῃ καὶ τελευταίᾳ ἑορτῇ τοῦ
κατὰ Χριστὸν παντὸς μυστηρίου, αὐτοῦ μὲν ὅθεν
καὶ κατῆλθεν ἐς οὐρανοὺς αὖθις μετὰ σαρκὸς ἀνα-
δεδηκότος ἐξ ἁγνῆς Παρθένου προσληφθείσης
αὐτῷ, τῆς δὲ παναγίας ταύτης μητρὸς αὐτοῦ (τὸ
νῦν δηλονότι τελούμενον) τρόπον ὃν ηὐδόκησεν ἐς
αὐτὸν μεταστάσης. — Καὶ γοῦν τὸ θέσπισμα βού-
λεται μὴ κατὰ μίαν μόνην ἡμέραν κατὰ τὸ πάλαι
κρατῆσαν ἔθος τὴν ἑορτὴν ταύτην τελεῖσθαι, ἀλλ'
ἐξ ἀρχῆς τῆς καὶ πρώτης τοῦ μηνὸς ἐν ᾧ τὸ μυ-
στήριον ἀρξαμένην μέχρις αὐτοῦ παντὸς ἐξήκειν,
κἀκεῖ δὴ συμπεραίνειν ὅποι καὶ ὁ μὴν περαίνει.

Ἃ μὲν ἡ τοῦ Θεοῦ μήτηρ εὖ διὰ παντὸς τὸ τῶν
ἀνθρώπων ποιοῦσα γένος θαυμαστὰ οἷα καὶ ὑπερ-
φυῆ παντὶ τῷ βίῳ παρέσχετο, πάντες εἰσὶν ἄνθρω-
ποι σαφῶς εἰδότες, καὶ γνώμης εὖ εἰσι πάντες ἔχον-
τες ἀνομολογεῖν καὶ κηρύττειν· καί γε τῶν ἁπάντων
ἐστὶν οὐδείς, αἰσθήσεως γοῦν καὶ λογισμῶν μετέχων,
μὴ τοῦτο σφόδρα βεβουλημένος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ
πάντες εὖ εἰσι καὶ καλῶς εἰδότες, ὡς ἔστιν ἀληθῶς
ὑπὲρ πᾶσαν λόγου καὶ δύναμιν καὶ φύσιν ἐφ' ἱκα-
νὸν ταῦτα ἐξισχύσαι λαλῆσαι, ἢ τὴν ἀνάλογον καὶ

πάνυ τι προτεθυμημένους εὐχαριστίαν πρᾶξαι, μὴ
ὅτι γε καθ' ἕνα φθεγγομένους καὶ κατὰ μίαν γλῶσ-
σαν ἕκαστον ἐπιχειροῦντας ἀπονέμειν, ἀλλ' οὐδ' εἰ
πάντες εἰς ταυτὸν συνιόντες, ὅσοι τε νῦν εἰσι καὶ
ὅσοι πάλαι γεγόνασιν· οὐ μὲν οὖν οὐδ' εἰ χεῖλος ἓν
καὶ ἓν στόμα πρὸς φωνὴν μίαν γενόμενοι, οὐδ' οὕ-
τως ἂν οὐδὲ κατὰ μικρὸν ἔσχον ἐγγὺς ἰέναι τοῦ
τινα ταύτην συμφωνίαν παγκόσμιον πρὸς ἀνθομο-
λόγησιν ἄραι, τοῦ τῶν θαυμάτων μεγαλείου μὴ κάτω
πίπτουσαν καὶ τοῦ παντὸς ἀπολειπομένην. Ἀλλ' ἔστι
μὲν ὄντως μικρὰ πᾶσα φύσις ἀνθρώπων καὶ ἀσθε-
νὴς πρὸς τοῦτό γε δυνάμεως ἐξεταζομένη, ὥστ'
ἔχειν ἄξιόν τι τῶν τοσούτων καὶ τοιούτων εὐεργετη-
μάτων ἐρεῖν· ἔστι δὲ καὶ αὖθις ἀσθενὴς, εἰ καὶ τὰς
ἀγγελικὰς αὐτὰς ἢ καὶ ἀρχαγγελικὰς, εἴ τινές εἰ- B
σιν ἄῦλων γλῶσσαι πρὸς διηνεκεῖς ὕμνους εἰθισμέ-
ναι Θεοῦ, βουληθείη προσλαβεῖν καὶ προσλάβοι,
ἔπειτα συνεργάζοιτο τοὺς εὐχαριστηρίους ἀποπλη-
ροῦσα· τὸ γὰρ ἀνθρώπους μόνον καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς
πᾶσαν λογικὴν φύσιν, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπουρανίους δυ-
νάμεις, ὑπερβαίνον ἐκπλήττει τῶν θαυμασίων τῶνδε
τὸ μέγεθος, ὧν ἐξ ἡμῶν ἀπείρων ὅσων καταπραχ-
θέντων καὶ νῦν ἐνεργουμένων.

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ καθεξῆς ἀεὶ ταῦτα τελεῖσθαι
βεβαίας ἡμεῖς τὰς πίστεις καὶ ἀσφαλεῖς ἔχομεν τὰς
ἐλπίδας. Καὶ ἵν' ἡμῖν ὁ λόγος ὥσπερ εἰς ἀρχὴν
ἀνελθὼν ἐκεῖθεν καθ' ὁδὸν προΐοι, ἐπλάσθη μὲν ἄν-
θρωπος χειρὶ Θεοῦ, καὶ μετέσχε θείας εἰκόνος καὶ
τούτῳ πλείω τετίμηται πάντων τῶν ὁρωμένων· C
εἶχε δ' ἂν καὶ πλέον ἀπειληφέναι τιμῆς καὶ δόξης,
πρὸς ὃ καὶ μᾶλλον ὁ τῆς κατ' αὐτὸν δημιουργίας
ἔφερε λόγος, καὶ ἀπέλαβεν ἄν, εἰ τὴν εἰκόνα περι-
σώσας μετὰ τῆς ἐντολῆς ἐφυλάχθη. Ἐπεὶ δ' ὑφ' ἡδο-
νῆς ἐκλάπη, καὶ τῶν προσταχθέντων ὀλιγωρήσας
ἐνεπίστευσε τοῖς ἀπατῶσι, πίπτει μὲν εὐθὺς ἐκεῖ-
θεν ὅπη καὶ τρυφῆς ἐτάχθη καὶ πολλῶν καὶ μεγά-
λων ἀγαθῶν μετουσίας· ἀποπίπτει δ' ὁμοῦ καὶ ἧς
ἀξίας ἔμελλεν ἀμείνονος πειραθῆναι, καὶ στρέφει
πάλιν εἰς γῆν συντριβεὶς τῇ ἁμαρτίᾳ, μήθ' ὅπερ ἦν
φυλάξας, μήτε γενόμενος πρὸς ὃ δὴ κρεῖττον καὶ
ὑψηλότερον παιδαγωγούμενος ἐκαλεῖτο.

Καὶ ὁ μὲν οὕτως ὤλισθε, Θεοῦ καὶ τῆς θείας ἀπο-
πεσὼν μοίρας· ὁ δ' αὖθις βούλεται πρὸς ἑαυτὸν ἑλ-
κῦσαι. Βούλεται τοῦτο, καὶ σκόπει τῆς φιλανθρω-
πίας τὸ μέγεθος. Ἑαυτὸν ὅλον εἰς ἡμᾶς οὐκ ἀπα- D
ξιοῖ κενῶσαι, καίγε βαστάσαι πεπτωκότας καὶ προσ-
λαβεῖν κειμένους, οὐκ εἰς ὅπερ ἦμεν μόνον, ἀλλὰ
καὶ πρὸς ὃ παρήγαγε πλάσας αὖθις ἀνασώζων, μη-
κέτι μήτε παρὰ τοῦ φθονοῦντος ἐπιβουλευομένους,
μήτε πίπτοντας μήτ' αὖθις ἀχρειουμένους.

Ταῦτα Θεὸς βούλεται καὶ πρὸς αὐτὴν εὐθὺς βλέ-
πει τὴν ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων ἑαυτοῦ μητέρα,
πρὶν ἢ καὶ τὸν ὅλον παραγαγεῖν κόσμον ἀπὸ πασῶν
ἑαυτῷ γενεῶν ἐκλέξας. Καὶ γίνεται δὴ τοῦτο Θεοῦ

(*n*) Exstat inter opera Nicephori Chumni, utpote a quo Imperatori Andronico suggesta fuit, in Codd. Pariss. reg. gr. 2105 et 3010. Inde edidit Boissonade Anecd. Gr. II p. 107, ibidemque notat, in Cod. 3010 rubricam quam edimus, a librario lincola transversa inductam, et in indice novam rubricam substitutam esse hanc : Τοῦ αὐτοῦ λόγος ὅπως δεῖ ἑορτάζειν τὴν ἑορτὴν τῆς κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ Αὐγούστου μηνὸς μέχρι τῆς ἐσχάτης. Zach.

μυστήριον πρὸ πάσης κτίσεως εἰπεῖν ἀποκεκρυμμένον· εἶτα, κατὰ γενεὰς τυπούμενον καὶ σκιὰς λαμβάνον σώζει κάνταῦθα, ὅποι δηλονότι ὁ τύπος αὐτοῦ ἡ σκιὰ παρεδείχθη. Καὶ δῆλον τοῦτο πανταχῆ σκοπουμένῳ.

Δουλοῦται μὲν γὰρ εἰς Αἴγυπτον Ἰσραὴλ καὶ ὑπὸ Φαραὼ τυραννεῖται πικροῖς ἐκπιεσμοῖς προσταλαιπωρῶν, καὶ καταπονούμενος ὑπὸ βαρύτητος ἔργων, καί γε πρὸς αὐτὰ δὴ ταῦτα κατασυρόμενος, ὅσα καὶ βίβλοι φέρουσι καὶ ἱστορίαι παλαιῶν περὶ ἐκείνου διηγημάτων· ἐγείρεται δὲ Μωσῆς ζηλῶν ὑπὲρ τῶν πασχόντων, καὶ φεύγει μὲν Αἴγυπτον, προσχωρεῖ δὲ Θεῷ. Κἀκεῖνο βλέπει τὸ μέγα καὶ θαυμαστὸν δραμα, πῦρ ἐν τῇ βάτῳ, πῦρ καῖον καὶ μηδαμῶς κατακαῖον ὅτι, μηδ' ὕστερον ὁ ἐκ ταύτης καλέσας αὐτὸν εἰσιὼν τὴν παρθένον οὔτε κατέφλεξεν οὔτ' οὐδὲν οὐδαμῶς ἐλυμήνατο. Ταῦτα Μωσῆς τότε, καὶ πατεῖν γῆν ἁγίαν εὐθὺς ἀκούει, καὶ τὰ ὑποδήματα τῶν ποδῶν λῦσαι· καὶ λύει καὶ ἀποτίθεται. Τίνος χάριν; ὅτι μηδὲ θέμις ἴσως νεκρὸν οὐδὲν ἐκεῖ ψαύειν, ὅποι Θεοῦ παρουσία καὶ τύπος· Ἐδὲμ τῆς ἀφθάρτου, πρὸς ἣν ὁ τότε φανεὶς ἡμᾶς αὖθις εἰσοικίσαι προμηνύει καὶ τὰ σύμβολα δίδωσιν· ἢ τάχα καὶ ἀπερβίφθαι προστάσσει πᾶν ὅσον ἐξ ἁμαρτίας βοήθημα τῆς ἀσθενοῦς σαρκὸς ἥρμοσε, καὶ τοὺς γυμνοὺς τοῦ λοιποῦ θαρρεῖν ἡμᾶς πόδας ἐπὶ τῶν ὄφεων βησομένους καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ δράκοντος, ὃς αὐτοὺς ἀπατήσας ὑπέδησεν. Εἶδε ταῦτα Μωσῆς καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐντεῦθεν Ἰσραὴλ πιστοῦται, καὶ ἀπέρχεται θαρρῶν τῇ δυνάμει τῆς ὄψεως, καταμαθὼν ἐκεῖθεν καὶ τὴν κοινὴν πάντων ἐλευθερίαν ἀνθρώπων, ὡς ἀπὸ Φαραὼ τυραννίδος τότε τὸν Ἰσραὴλ, οὕτως ἡμᾶς ἐφ' ἡμερῶν ἰσχάτων τοῦ πικροῦ Σατὰν ῥύσασθαι τυράννου Θεὸν ἐκ μητρὸς παρθένου καθ' ἡμᾶς γεγονότα. Καὶ γοῦν, ὅπερ ἔφην, σώζει κἀκεῖ τοὺς τυραννουμένους καὶ τῆς βαρείας Αἰγυπτίων χειρὸς ἀπολύει· ὁ τοῦ σωτηρίου τοῦδε μυστηρίου τύπος καὶ τὰ σύμβολα τῶν ὕστερον σωζομένων.

Οὐ μὴν ἀλλὰ πειρῶνται πάλιν Αἰγύπτιοι τῶν τὴν δουλείαν φευγόντων καταδιώκειν ὀπίσω, καὶ κατεδίωκον ἅρμασιν ὅλοις, ἵπποις (o) ἐλαύνοντες ἐπ' αὐτούς. Καὶ τάχ' ἂν κατέλαβον καὶ εἶλον ἂν αὖθις ἄγοντες ἐπὶ πικρὰν δουλείαν, εἰ μὴ κάνταῦθα περιφανῶς ἡ τοῦ μέλλοντος σκιὰ περιέσωζε, νεφέλη τῆς ἡμέρας ὅλης ἐπισκιάζουσα καὶ συγκρύπτουσα, νεφέλη σύμβολον ἐναργές, ὡς ὁ τοῦ Γεδεὼν αὖθις πόκος. Τὸν γὰρ ζωτικὸν οὗτος ὄμβρον πρὸς ξηροὺς ἡμᾶς ἄτε καὶ νεκροὺς ὅλους καταβάντα, ἡ δὲ νεφέλη τὴν Παρθένον σαφῶς προγράφει, τοῦ κόσμου πάντως σκέπην καὶ πάντων φανεῖσαν οὐρανῶν πλατυτέραν.

Οὐ μὴν ἀλλὰ τοῦτο μὲν δὴ τοσοῦτον. Ἐρυθρὰ δὲ τερατουργοῦσα καὶ διασώζουσα μὲν τῷ Θεῷ λαὸν περιούσιον, βυθίζουσα δὲ δύναμιν Φαραὼ καὶ τριστάτας Αἰγυπτίους, πόθεν ἄλλοθεν τὰ μεγάλα ταῦτα δεδύνηται, ἢ πρὸς αὐτὴν δὴ ταύτην καθαρῶς ἀναφέρουσα, πρὸς ἣν καὶ τὸ τέλος τῶν Ἀβραὰμ ἐπηγγελμένων καὶ ὁ πληθυσμὸς τοῦ σπέρματος τοῦ ἐξ αὐτῆς γεννηθέντος, κόσμον ὅλον ἀναγεννήσαντος καὶ οἰκειωσαμένου μὲν ἑαυτῷ, οἰκειωσαμένου δὲ γνησίου τῷ Ἀβραάμ;

Εἶτα πέτρα πηγάζει καὶ τὸ πλέον τοῦ θαύματος, ὅτι μεταφερομένη ῥεῖθρα προβάλλει κατὰ ποταμοὺς ἀεννάους· οἱ δὲ πίνουσιν εἰς κόρον, δίψει κάμνοντες ἐν ἀνύδρῳ. Καὶ ἡ πέτρα πάντως ἐξ ὄρους τύπον ἔχοντος τὴν Παρθένον, ἐξ ἧς Χριστὸς ἀκρόγωνος λίθος· καὶ ζωῆς πέτρα, τὸ μὲν συνάπτων ἡμᾶς ἀπὸ Θεοῦ μακρυνθέντας καὶ συνέχων εἰς ἀῤῥαγῆ σύνδεσμον, τὸ δὲ ποτίζων ὕδωρ ἀΐδιος ἐκβλύζον καὶ μή ποτε λήγουσαν ζωὴν ἐμπαρέχον.

Τί ἔτι; Πεινῶσιν ἐν ἐρημίαις, καὶ πάθος τὸ χαλεπώτατον λιμὸς αὐτοὺς καταλαμβάνει· οἱ δὲ πάλιν φέρονται κατὰ Μωσέως, μηδεμιᾷ μηδαμῶς μηδ' ἐν ἐλπίσι μηχανῆς φαινομένης· « Εἰ γὰρ ἐπάταξε, » φασὶ (p), « πέτραν καὶ ὕδωρ ἐῤῥύη, μὴ καὶ ἄρτον δύναται δοῦναι; » Ὁ δ' ἀπὸ γῆς μὲν αὐτοῖς τροφὴν οὐκ ἤνεγκε, καὶ ταῦτ' ἐξὸν ἄρτους καὶ τοὺς λίθους γενέσθαι, τῆς αὐτῆς τῷ προτέρῳ θαυμαστῆς μεταποιούσης δυνάμεως· ψωμίζει δὲ πόθεν; Ἐξ οὐρανῶν τρέφει, ἐκεῖθεν εἶναι δεικνὺς καὶ τὰ πρώην τελούμενα. Καὶ οἱ τῶν ἄρτων ἀπεγνωκότες τρώγουσι μάννα, καινήν τινα τροφὴν καὶ πολλῷ τοῦ ζητουμένου τιμιωτέραν, ἅμα δὲ καὶ ἄφθονον, καὶ ῥᾳδίαν πᾶσι τοῖς κομίζεσθαι βουλομένοις. Ἀνεῖτο γὰρ ἀπολαμβάνειν μὴ καθ' ὅσον μόνον ἐπαρκέσαι τῇ χρείᾳ, ἀλλὰ καὶ περιττὸν ἔχειν κτᾶσθαι, εἰ καὶ ἄλλως· ἦν τὸ περιττεῦον ἀνόνητον· ἕτερον δηλονότι θαῦμα καταργοῦν τὴν ἀπληστίαν, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἀπιστίαν διορθούμενον, εἰ τούτου χάριν τὸ πλέον ἀπεστέρουν, ὥστ' αὖθις ἔχειν ἐπιλείποντος τοῦ διδομένου τῷ προλαβόντι χρῆσθαι, καὶ μὴ τῷ χορηγοῦντι θαῤῥοῦντες ἦσαν ἀεὶ καὶ πλουσίως παρέχειν δεδυνημένῳ. Τοῖς μὲν οὖν ἡ βρῶσις ἐπεστήριξε τὴν καρδίαν μηκέτι διαπιστεῖν ἐπ' οὐδενὶ τῶν ἀπόρων, ὡς οὐχὶ γενήσεται τούτοις ἐπιστρέφουσι πρὸς Θεὸν καὶ γνησίως ἐπικαλουμένοις, καθὰ δηλονότι καὶ Μωσῆς ὁ μέγας ἐκείνου θεράπων γνήσιος αὐτῷ γενόμενος· μετὰ παῤῥησίας ἐπεκαλεῖτο, καὶ πάντ' εἶχεν εὐθὺς ἀπαντῶντα πρὸς τὰς αἰτήσεις· ἐπεστήριξε δ' ὁμοίως οὐ τοὺς τότε μόνους τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τοὺς καθεξῆς ἅπαντας, μὴ διαπιστεῖν οὐ μὲν οὖν ὡς οὐ καταβήσεται πρὸς ἡμᾶς ἐξ οὐρανῶν ἄρτος ζωῆς καὶ τρυφῆς τῶν αἰωνίων παρεκτικός.

Καὶ δὴ λοιπὸν ἡ χρυσῆ καθίσταται στάμνος καὶ δέχεται τὸ μάννα, καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος ἐν ἑαυτῇ λαμπρῶς φέρει.

Σὺ δέ μοι καὶ τὰς πλάκας βλέπε καὶ τὸν ἐν αὐταῖς θεόγραφον νόμον μὴ τοῖς ἐκτὸς μόνον βοηθοῦντα, σωμάτων ὡσανεὶ κινδυνευόντων σωστικὸν ὄντα, ἀλλά τοι καὶ ψυχῶν ἐφικνούμενον καὶ παιδαγωγοῦντα ταύτας, καί γε σφαλερᾶς πάσης ἐξαιρούμενον περὶ Θεοῦ δόξης. Βλέπε δὴ ταῦτα, καὶ τὸν νοῦν τοῖς ὁρωμένοις καλῶς προσέχων μάνθανε τὸν ἐνυπόστατον λόγον δακτύλῳ Θεοῦ Πνεύματι θείῳ τῇ Παρθένῳ γραφέντα, καὶ τῶν πατρικῶν κόλπων

(o) Boiss. conj. ἵππους vel ἱππεῖς.

(p) Psal. LXXVII, 20.

τω; δόξαν ὑμεῖς ἀποφέροισθε· περὶ δέ γε τοὺς ἀδι- A
κουμένους ὡς εἰκὸς χρηστευόμενοι καὶ πρὸς ὑμᾶς
καταφεύγουσιν ἀντὶ προστατῶν αὐτοῖς γιγνόμενοι
καὶ συμμάχων, φιλανθρωπίας. Καὶ μὴν συμπαθεῖς
τίνες μᾶλλον τῶν τοῖς αὐτοῖς ἐπικαμπτομένων, ὑπὸ
δυναστείας καὶ βίας ἀτόπου περιωθουμένοις, ἐλευ-
νομένοις, κτήματα περιῤῥημένοις καὶ πράγματα, καὶ
τοῦτον δὴ τὸν τρόπον ἀθλίως ζῆν καὶ πικρῶς κατη-
ναγκασμένοις; Ἀγάπης δ' ἐντελοῦς τοῦτ' ἂν τις θεῖτο
μέγα τεκμήριον, ἐπικοινωνεῖν ὥσπερ ἐθέλειν τοῖς
ἐν δυσχερείαις τῶν ἐπαχθῶν, καὶ κακῶς σφᾶς αὐ-
τοὺς νομίζειν διακεῖσθαι τῶν ἄλλων ἐξ ἀδικίας κα-
κῶς πασχόντων, καί γε τὴν ἀπαλλαγὴν ἐζητεῖν μεθ'
ὁμοίας αὐτοῖς καὶ ἴσης τῆς γνώμης. Ἀλλὰ μὴν καὶ
ζῆλος εἰ μὴ ὁ κατεσθίων, εὐνομίας ἀθετουμένης καὶ B
δικαιοσύνης μὲν ὑποχωρούσης, κατακρατούσης δὲ
πλεονεξίας, ἐπ' ἄλλῳ τῷ τῶν ἀπάντων γιγνόμενος
ἂν δίκαιος νομισθείη, καὶ θερμός τις οἷος ἐπεγειρό-
μενος ἔσται βελτίων;

Οὕτως ὑμῖν δικαιοσύνη πάντα σχεδὸν ὁμοῦ τὰ
καλὰ μαρτυρεῖ, περὶ ταύτην ἐπιμελῶς ἔχουσι καὶ
πάσῃ τῇ σπουδῇ κεχρημένοις. Καὶ γοῦν ὅτι τῶν ἐξ
αὐτῆς ἀγαθῶν κέρδος ἕτερον οὐδὲν ἄμεινον, οὔτ'
αὖθις τῆς ἀπὸ ταύτης δόξης οὐδὲν ἔστιν ἄλλο φέρον
πλέον εἰ, εὐδοξίαν, καὶ δίδωσι μὲν κἀνταῦθα θαῤῥεῖν
μᾶλλον περὶ τῶν παρόντων, δίδωσι δ' ἐν τοῖς
ἐς ὕστερον θαῤῥεῖν μᾶλλον περὶ τῶν μελλόντων,
ἐμοί τε τῶν ἁπάντων οὐδὲν αὐτῆς ἔσται πρᾶγμά ποτε
τιμιώτερον· καὶ ὑμῖν, εἴ τί μοι ταύτης μετέχετε τῆς
γνώμης (μετέχετε δέ), καιρὸς ἐπιδείξασθαι. C

XXXV. *Imp. Andronici senioris de festo Assumptionis per totum mensem Augustum celebrando* (a).

Θέσπισμα ἐπὶ τῇ μεγάλῃ καὶ τελευταίᾳ ἑορτῇ τοῦ
κατὰ Χριστὸν παντὸς μυστηρίου, αὐτοῦ μὲν ὅθεν
καὶ κατῆλθεν ἐς οὐρανοὺς αὖθις μετὰ σαρκὸς ἀνα-
δεδηκότος ἐξ ἁγνῆς Παρθένου προσληφθείσης
αὐτῷ, τῆς δὲ παναγίας ταύτης μητρὸς αὐτοῦ (τὸ
νῦν δηλονότι τελούμενον) τρόπον ὃν ηὐδόκησεν ἐς
αὐτὸν μεταστάσης. — Καὶ γοῦν τὸ θέσπισμα βού-
λεται μὴ κατὰ μίαν μόνην ἡμέραν κατὰ τὸ πάλαι
κρατῆσαν ἔθος τὴν ἑορτὴν ταύτην τελεῖσθαι, ἀλλ'
ἐξ ἀρχῆς τῆς καὶ πρώτης τοῦ μηνὸς ἐν ᾧ τὸ μυ-
στήριον ἀρξαμένην μέχρις αὐτοῦ παντὸς ἐξήκειν,
κἀκεῖ δὴ συμπεραίνειν ὅποι καὶ ὁ μὴν περαίνει.
Ἃ μὲν ἡ τοῦ Θεοῦ μήτηρ εὖ διὰ παντὸς τὸ τῶν
ἀνθρώπων ποιοῦσα γένος θαυμαστὰ οἷα καὶ ὑπερ-
φυῆ παντὶ τῷ βίῳ παρέσχετο, πάντες εἰσὶν ἄνθρω-
ποι σαφῶς εἰδότες, καὶ γνώμης εὖ εἰσι πάντες ἔχον-
τες ἀνομολογεῖν καὶ κηρύττειν· καί γε τῶν ἁπάντων
ἔστιν οὐδείς, αἰσθήσεως γοῦν καὶ λογισμῶν μετέχων,
μὴ τοῦτο σφόδρα βεβουλημένος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ
πάντες εὖ εἰσι καὶ καλῶς εἰδότες, ὡς ἔστιν ἀληθῶς
ὑπὲρ πᾶσαν λόγου καὶ δύναμιν καὶ φύσιν ἐφ' ἱκα-
νὸν ταῦτα ἐξισχύσαι λαλῆσαι, ἢ τὴν ἀνάλογον καὶ

πάνυ τι προτεθυμημένους εὐχαριστίαν πρᾶξαι, μὴ
ὅτι γε καθ' ἕνα φθεγγομένους καὶ κατὰ μίαν γλῶσ-
σαν ἕκαστον ἐπιχειροῦντας ἀπονέμειν, ἀλλ' οὐδ' εἰ
πάντες εἰς ταυτὸν συνιόντες, ὅσοι τε νῦν εἰσι καὶ
ὅσοι πάλαι γεγόνασιν· οὐ μὲν οὖν οὐδ' εἰ χεῖλος ἓν
καὶ ἓν στόμα πρὸς φωνὴν μίαν γενόμενοι, οὐδ' οὕ-
τως ἂν οὐδὲ κατὰ μικρὸν ἔσχον ἐγγὺς εἶναι τοῦ
τινα ταύτην συμφωνίαν παγκόσμιον πρὸς ἀνθομο-
λόγησιν ἄραι, τοῦ τῶν θαυμάτων μεγαλείου μὴ κάτω
πίπτουσαν καὶ τοῦ παντὸς ἀπολειπομένην. Ἀλλ' ἔστι
μὲν ὄντως μικρὰ πᾶσα φύσις ἀνθρώπων καὶ ἀσθε-
νὴς πρὸς τοῦτό γε δυνάμεως ἐξεταζομένη, ὥστ'
ἔχειν ἀξιόν τι τῶν τοσούτων καὶ τοιούτων εὐεργετη-
μάτων ἐρεῖν· ἔστι δὲ καὶ αὖθις ἀσθενὴς, εἰ καὶ τὰς
ἀγγελικὰς αὐτὰς ἢ καὶ ἀρχαγγελικὰς, εἴ τινές εἰ- B
σιν ἄλλων γλῶσσαι πρὸς διηνεκεῖς ὕμνους εἰθισμέ-
ναι Θεοῦ, βουληθείη προσλαβεῖν καὶ προσλάβοι,
ἔπειτα συνεργάζοιτο τοὺς εὐχαριστηρίους ἀποπλη-
ροῦσα· οὐ γὰρ ἀνθρώπους μόνον καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς
πᾶσαν λογικὴν φύσιν, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπουρανίους δυ-
νάμεις, ὑπερβαίνον ἐκπλήττει τῶν θαυμασίων τῶνδε
τὸ μέγεθος, ὑπὲρ ἡμῶν ἀπείρων ὅσων καταπραχ-
θέντων καὶ νῦν ἐνεργουμένων.

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ καθεξῆς ἀεὶ ταῦτα τελεῖσθαι
βεβαίας ἡμεῖς τὰς πίστεις καὶ ἀσφαλεῖς ἔχομεν τὰς
ἐλπίδας. Καὶ ἵν' ἡμῖν ὁ λόγος ὥσπερ εἰς ἀρχὴν
ἀνελθὼν ἐκεῖθεν καθ' ὁδὸν προΐοι, ἐπλάσθη μὲν ἄν-
θρωπος χειρὶ Θεοῦ, καὶ μετέσχε θείας εἰκόνος καὶ
τούτῳ πλείω τετίμηται πάντων τῶν ὁρωμένων· C
εἶχε δ' ἂν καὶ πλέον ἀπειληφέναι τιμῆς καὶ δόξης,
πρὸς ὃ καὶ μᾶλλον ὁ τῆς κατ' αὐτὸν δημιουργίας
ἔφερε λόγος, καὶ ἀπέλαβεν ἄν, εἰ τὴν εἰκόνα περι-
σώσας μετὰ τῆς ἐντολῆς ἐφυλάχθη. Ἐπεὶ δ' ὑφ' ἡδο-
νῆς ἐκλάπη, καὶ τῶν προσταχθέντων ὀλιγωρήσας
ἐνεπίστευσε τοῖς ἀπατῶσι, πίπτει μὲν εὐθὺς ἐκεῖ-
θεν ὅπη καὶ τρυφῆς ἐτάχθη καὶ πολλῶν καὶ μεγά-
λων ἀγαθῶν μετουσίας· ἀποπίπτει δ' ὁμοῦ καὶ ἧς
ἄξίας ἔμελλεν ἀμείνονος πειραθῆναι, καὶ στρέφει
πάλιν εἰς γῆν συντριβεὶς τῇ ἁμαρτίᾳ, μήθ' ὅπερ ἦν
φυλάξας, μήτε γενόμενος πρὸς ὃ δὴ κρεῖττον καὶ
ὑψηλότερον παιδαγωγούμενος ἐκαλεῖτο.

Καὶ ὁ μὲν οὕτως ὤλισθε, Θεοῦ καὶ τῆς θείας ἀπο-
πεσὼν μοίρας· ὁ δ' αὖθις βούλεται πρὸς ἑαυτὸν ἑλ-
κῦσαι. Βούλεται τοῦτο, καὶ σκόπει τῆς φιλανθρω-
πίας τὸ μέγεθος. Ἑαυτὸν ὅλον εἰς ἡμᾶς οὐκ ἀπα- D
ξιοῖ κενῶσαι, καίγε βαστάσαι πεπτωκότας καὶ προσ-
λαβεῖν κειμένους, οὐκ εἰς ὅπερ ἦμεν μόνον, ἀλλὰ
καὶ πρὸς ὃ παρήγαγε πλάσας αὖθις ἀνασώζων, μη-
κέτι μήτε παρὰ τοῦ φθονοῦντος ἐπιβουλευομένους,
μήτε πίπτοντας μήτ' αὖθις ἀχρειουμένους.

Ταῦτα Θεὸς βούλεται καὶ πρὸς αὐτὴν εὐθὺς βλέ-
πει τὴν ἐπ' ἰσχάτων τῶν χρόνων ἑαυτοῦ μητέρα,
πρὶν ἢ καὶ τὸν ὅλον παραγαγεῖν κόσμον ἀπὸ πασῶν
ἑαυτῷ γενεῶν ἐκλέξας. Καὶ γίνεται δὴ τοῦτο Θεοῦ

(a) Exstat inter opera Nicephori Chumni, utpote a quo Imperatori Andronico suggesta fuit, in Codd. Pariss. reg. gr. 2105 et 3010. Inde edidit Boissonade Anecd. Gr. II p. 107, ibidemque notat, in Cod. 3010 rubricam quam edimus, a librario lineola transversa inductam, et in indice novam rubricam substitutam esse hanc: Τοῦ αὐτοῦ λόγος ὅπως δεῖ ἑορτάζειν τὴν ἑορτὴν τῆς κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ Αὐγούστου μηνὸς μέχρι τῆς ἐσχάτης. Zach.

μυστήριον πρὸ πάσης κτίσεως εἰπεῖν ἀποκεκρυμμένον· εἶτα, κατὰ γενεὰς τυπούμενον καὶ σκιὰς λαμβάνον σώζει κἀνταῦθα, ὅποι δηλονότι ὁ τύπος αὐτοῦ ἢ σκιὰ παρεδείχθη. Καὶ δῆλον τοῦτο πανταχῇ σκοποῦντι.

Δουλοῦται μὲν γὰρ εἰς Αἴγυπτον Ἰσραὴλ καὶ ὑπὸ Φαραὼ τυραννεῖται πικροῖς ἐκπιεσμοῖς προσταλαιπωρῶν, καὶ καταπονούμενος ὑπὸ βαρύτητος ἔργων, καί γε πρὸς αὐτὰ δὴ ταῦτα κατασυρόμενος, ὅσα καὶ βίβλοι φέρουσι καὶ ἱστορίαι παλαιῶν περὶ ἐκείνου διηγημάτων· ἐγείρεται δὲ Μωσῆς ζηλῶν ὑπὲρ τῶν πασχόντων, καὶ φεύγει μὲν Αἴγυπτον, προσχωρεῖ δὲ Θεῷ. Κἀκεῖνο βλέπει τὸ μέγα καὶ θαυμαστὸν δραμα, πῦρ ἐν τῇ βάτῳ, πῦρ καῖον καὶ μηδαμῶς κατακαῖον ὅτι, μηδ' ὕστερον ὁ ἐκ ταύτης καλέσας αὐτὸν εἰσιὼν τὴν παρθένον οὔτε κατέφλεξεν οὔτ' οὐδὲν οὐδαμῶς ἐλυμήνατο. Ταῦτα Μωσῆς τότε, καὶ πατεῖν γῆν ἁγίαν εὐθὺς ἀκούει, καὶ τὰ ὑποδήματα τῶν ποδῶν λῦσαι· καὶ λύει καὶ ἀποτίθεται. Τίνος χάριν; ὅτι μηδὲ θέμις ἴσως νεκρὸν οὐδὲν ἐκεῖ ψεύειν, ὅποι Θεοῦ παρουσία καὶ τύπος Ἐδὲμ τῆς ἀφθάρτου, πρὸς ἣν ὁ τότε φανεὶς ἡμᾶς αὖθις εἰσοικίσαι προμηνύει καὶ τὰ σύμβολα δίδωσιν· ἢ τάχα καὶ ἀπερβίφθαι προστάσσει πᾶν ὅσον ἐξ ἁμαρτίας βοήθημα τῆς ἀσθενοῦς σαρκὸς ἥρμοσε, καὶ τοὺς γυμνοὺς τοῦ λοιποῦ θαῤῥεῖν ἡμᾶς πόδας ἐπὶ τῶν ὄφεων βησομένους καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ δράκοντος, ὃς αὐτοὺς ἀπατήσας ὑπέδησεν. Εἶδε ταῦτα Μωσῆς καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐντεῦθεν Ἰσραὴλ πιστοῦται, καὶ ἀπέρχεται θαῤῥῶν τῇ δυνάμει τῆς ὄψεως, καταμαθὼν ἐκεῖθεν καὶ τὴν κοινὴν πάντων ἐλευθερίαν ἀνθρώπων, ὡς ἀπὸ Φαραὼ τυραννίδος τότε τὸν Ἰσραὴλ, οὕτως ἡμᾶς ἐφ' ἡμερῶν ἰσχάτων τοῦ πικροῦ Σατὰν ῥύσεσθαι τυράννου Θεὸν ἐκ μητρὸς παρθένου καθ' ἡμᾶς γεγονότα. Καὶ γοῦν, ὅπερ ἔφην, σώζει κἀκεῖ τοὺς τυραννουμένους καὶ τῆς βαρείας Αἰγυπτίων χειρὸς ἀπολύει· ὁ τοῦ σωτηρίου τοῦδε μυστηρίου τύπος καὶ τὰ σύμβολα τῶν ὕστερον σωζομένων.

Οὐ μὴν ἀλλὰ πειρῶνται πάλιν Αἰγύπτιοι τῶν τὴν δουλείαν φευγόντων καταδιώκειν ὀπίσω, καὶ κατεδίωκαν ἅρμασιν ὅλοις, ἵπποις (*o*) ἐλαύνοντες ἐπ' αὐτούς. Καὶ τάχ' ἂν κατέλαβον καὶ εἶλον ἂν αὖθις ἄγοντες ἐπὶ πικρὰν δουλείαν, εἰ μὴ κἀνταῦθα περιφανῶς ἡ τοῦ μέλλοντος σκιὰ περιέσωζε, νεφέλη τῆς ἡμέρας ὅλης ἐπισκιάζουσα καὶ συγκρύπτουσα, νεφέλη σύμβολον ἐναργὲς, ὡς ὁ τοῦ Γεδεὼν αὖθις πόκος. Τὸν γὰρ ζωτικὸν οὗτος ὄμβρον πρὸς ξηροὺς ἡμᾶς ἄτε καὶ νεκροὺς ὅλους καταβάντα, ἡ δὲ νεφέλη τὴν Παρθένον σαφῶς προγράφει, τοῦ κόσμου πάντως σκέπην καὶ πάντων φανεῖσαν οὐρανῶν πλατυτέραν.

Οὐ μὴν ἀλλὰ τοῦτο μὲν δὴ τοσοῦτον. Ἐρυθρὰ δὲ τερατουργοῦσα καὶ διασώζουσα μὲν τῷ Θεῷ λαὸν περιούσιον, βυθίζουσα δὲ δύναμιν Φαραὼ καὶ τριστάτας Αἰγυπτίους, πόθεν ἄλλοθεν τὰ μεγάλα ταῦτα δεδύνηται, ἢ πρὸς αὐτὴν δὴ ταύτην καθαρῶς ἀναφέρουσα, πρὸς ἣν καὶ τὸ τέλος τῶν Ἀβραὰμ ἐπηγγελμένων καὶ ὁ πληθυσμὸς τοῦ σπέρματος τοῦ ἐξ αὐτῆς γεννηθέντος, κοσμον ὅλον ἀναγεννήσαντος καὶ οἰκειωσαμένου μὲν ἑαυτῷ, οἰκειωσαμένου δὲ γνησίους τῷ Ἀβραάμ;

Εἶτα πέτρα πηγάζει καὶ τὸ πλέον τοῦ θαύματος, ὅτι μεταφερομένη ῥεῖθρα προβάλλει κατὰ ποταμοὺς ἀεννάους· οἱ δὲ πίνουσιν εἰς κόρον, δίψει κάμνοντες ἐν ἀνύδρῳ. Καὶ ἡ πέτρα πάντως ἐξ ὄρους τύπον ἔχοντος τὴν Παρθένον, ἐξ ἧς Χριστὸς ἀκρόγωνος λίθος· καὶ ζωῆς πέτρα, τὸ μὲν συνάπτων ἡμᾶς ἀπὸ Θεοῦ μακρυνθέντας καὶ συνέχων εἰς ἀῤῥαγῆ σύνδεσμον, τὸ δὲ ποτίζων ὕδωρ ἀΐδιως ἐκβλύζον καὶ μή ποτε λήγουσαν ζωὴν ἐμπαρέχον.

Τί ἔτι; Πεινῶσιν ἐν ἐρημίαις, καὶ πάθος τὸ χαλεπώτατον λιμὸς αὐτοὺς καταλαμβάνει· οἱ δὲ πάλιν φέρονται κατὰ Μωσέως, μηδεμιᾷ μηδαμῶς μηδ' ἐν ἐλπίσι μηχανῆς φαινομένης· « Εἰ γὰρ ἐπάταξε, » φασὶ (*p*), « πέτραν καὶ ὕδωρ ἐῤῥύη, μὴ καὶ ἄρτον δύναται δοῦναι; » Ὁ δ' ἀπὸ γῆς μὲν αὐτοῖς τροφὴν οὐκ ἤνεγκε, καὶ ταῦτ' ἐξὸν ἄρτους καὶ τοὺς λίθους γενέσθαι, τῆς αὐτῆς τῷ προτέρῳ θαυμαστῆς μεταποιούσης δυνάμεως· ψωμίζει δὲ πόθεν; Ἐξ οὐρανῶν τρέφει, ἐκεῖθεν εἶναι δεικνὺς καὶ τὰ πρώην τελούμενα. Καὶ οἱ τῶν ἄρτων ἀπεγνωκότες τρώγουσι μάννα, καινήν τινα τροφὴν καὶ πολλῷ τοῦ ζητουμένου τιμιωτέραν, ἅμα δὲ καὶ ἄφθονον, καὶ ῥᾳδίαν πᾶσι τοῖς κομίζεσθαι βουλομένοις. Ἀνεῖτο γὰρ ἀπολαμβάνειν μὴ καθ' ὅσον μόνον ἐπαρκέσαι τῇ χρείᾳ, ἀλλὰ καὶ περιττὸν ἔχειν κτᾶσθαι, εἰ καὶ ἄλλως ἦν τὸ περιττεῦον ἀνόνητον· ἕτερον δηλονότι θαῦμα καταργοῦν τὴν ἀπληστίαν, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἀπιστίαν διορθούμενον, εἰ τούτου χάριν τὸ πλέον ἀπετίθουν, ὥστ' αὖθις ἔχειν ἐπιλείποντος τοῦ διδομένου τῷ προλαβόντι χρῆσθαι, καὶ μὴ τῷ χορηγοῦντι θαῤῥοῦντες ἦσαν ἀεὶ καὶ πλουσίως παρέχειν δεδυνημένῳ. Τοῖς μὲν οὖν ἡ βρῶσις ἐπεστήριξε τὴν καρδίαν μηκέτι διαπιστεῖν ἐπ' οὐδενὶ τῶν ἀπόρων, ὡς οὐχὶ γενήσεται τούτοις ἐπιστρέφουσι πρὸς Θεὸν καὶ γνησίως ἐπικαλουμένοις, καθὰ δηλονότι καὶ Μωσῆς ὁ μέγας ἐκείνου θεράπων γνήσιος αὐτῷ γενόμενος μετὰ παῤῥησίας ἐπεκαλεῖτο, καὶ πάντ' εἶχεν εὐθὺς ἀπαντῶντα πρὸς τὰς αἰτήσεις· ἐπεστήριξε δ' ὁμοίως οὐ τοὺς τότε μόνους τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τοὺς καθεξῆς ἅπαντας, μὴ διαπιστεῖν οὐ μὲν οὖν ὡς οὐ καταβήσεται πρὸς ἡμᾶς ἐξ οὐρανῶν ἄρτος ζωῆς καὶ τρυφῆς τῶν αἰωνίων παρεκτικός.

Καὶ δὴ λοιπὸν ἡ χρυσῆ καθίσταται στάμνος καὶ δέχεται τὸ μάννα, καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ μέλλοντος ἐν ἑαυτῇ λαμπρῶς φέρει.

Σὺ δέ μοι καὶ τὰς πλάκας βλέπε καὶ τὸν ἐν αὐταῖς θεόγραφον νόμον μὴ τοῖς ἐκτὸς μόνον βαηθοῦντα, σωμάτων ὡσανεὶ κινδυνευόντων σωστικὸν ὄντα, ἀλλά τοι καὶ ψυχῶν ἐφικνούμενον καὶ παιδαγωγοῦντα ταύτας, καί γε σφαλερᾶς πάσης ἐξαιρούμενον περὶ Θεοῦ δόξης. Βλέπε δὴ ταῦτα, καὶ τὸν νοῦν τοῖς ὁρωμένοις καλῶς προσέχων μάνθανε τὸν ἐνυπόστατον λόγον δακτύλῳ Θεοῦ Πνεύματι θείῳ τῇ Παρθένῳ γραφέντα, καὶ τῶν πατρικῶν κόλπων

(*o*) Boiss. conj. ἵππους vel ἵππεῖς.

(*p*) Psal. LXXVII, 20.

κενωθέντα μὲν, οὐκ ἀποστάντα δὲ, μένοντα δ' ἐν αὐτοῖς καὶ πληροῦντα πάντα, χωρητὸν γενέσθαι τοῖς μήτρὸς κόλποις, καὶ τοῦτον δὴ τὸν τρόπον ἐπανασῶσαι κόσμον ὅλον, καὶ ψυχὰς ῥύσασθαι ἀγνοίας σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου κατεχομένας.

Οὐ μὴν ἀλλὰ ταῦτα μὲν οὕτω· καὶ οὕτως ἄνωθεν τὰ κατὰ τὴν Παρθένον Θεοῦ μητέρα διὰ πολλῶν καὶ μεγάλων ἥκοντα τῶν συμβόλων πανταχῆ παρέχοντα δύναμιν θαυμάτων ὑπερφυῶν εὑρήσεις, ἅμα δὲ καὶ σωτηρίαν τῶν ἐσχάτως κινδυνευόντων. Καὶ τὰ πλείω διεξιέναι παρῆκεν ὁ λόγος, ὅτι μηδὲ πέφυκε μὴ ὅτι γε διὰ πάντων (τοῦτο γὰρ παντὸς μᾶλλον ἀδύνατον), ἀλλὰ μηδ' ἐφ' ἱκανὸν αὐτῶν ἱκέσθαι δυνηθῆναι· πῶς γάρ; ἔπου γε καὶ ταῦτα ὧν ἀρτίως ἐμνήσθημεν, οὐχ ὥστε καὶ ὀλίγα ἐκ πολλῶν ἡμᾶς ἀπολεξαμένους ἐρεῖν, τούτου χάριν ἐμνήσθημεν, ἀλλ' ὥστε μόνον ἅψασθαι, καὶ τὸ λεχθὲν ὑποδεῖξαι, σώζοντας εἶναι δηλονότι παντάχοῦ τοὺς τύπους καὶ τὰς σκιὰς τῶν ὑστέρων ἐπὶ τῆς Παρθένου δίχα παντὸς ἐπικαλύμματος λαμπρῶς ἐκφανθέντων. Ἐπεὶ δ' οἱ τύποι παρῆλθον καὶ ὑπεχώρησαν αἱ σκιαὶ, καὶ καθαρῶς ἡ ἀλήθεια γέγονεν ἐν ἀνθρώποις, δόξαν φέρουσα τῇ Παρθένῳ πάντας οὐρανοὺς ἀποκρύπτουσαν καὶ ὑπεραναβαίνουσαν μὲν τὰς ἄνω λαμπρότητας, αὐτὰ δὲ κάτωθεν ἑαυτῆς Σεραφὶμ καὶ Χερουβὶμ ἀφιεῖσαν, τίς ἂν λόγος ἢ ποία γλῶσσα τῶν τοσούτων καὶ τοιούτων ἀπείρων καὶ φρικτῶν θαυμάτων ἐκδιηγεῖσθαι κατισχύσοι τὰ πλήθη; Ἐγὼ μὲν οὖν δέδοικα μή ποτέ μοι καὶ τοῦτο κατάκριμα γένοιτο φέρον εὐθύνην, εἰ μὴ χερσὶ μόνον, ἀλλὰ καὶ χείλεσιν ἀνάγνοις τῇ θεοδόχῳ πρόσειμι κιβωτῷ, πόρρωθεν αὖθις ἑτέρου θαύματος ἀπειλοῦντος, ἅμα δὲ καὶ ἀπείργοντος τῶν μὴ καθαρῶν μηδένα τολμᾷν προσάπτεσθαι μηδὲ τῆς ἐν ταῖς σκιαῖς κιβωτοῦ· κἀκεῖνο τοῦ Θεοῦ δικαίως ἀκούσαιμι λέγοντος· « Ἵνα τί σὺ, μήτε καθαρσίῳ τῶν ῥύπων χρησάμενος ἄνθρακι, καθ' Ἡσαΐαν (g) ἴσως, μήτε τὴν γλῶτταν ἁνεὶς τοῦ ἐπικειμένου βάρους τῶν πεδούντων κακῶν, ἐκδιηγῇ θαυμάσια, πρὸς ἃ μηδ' ἀγγέλων ἐξαρκεῖ φύσις; ἀπορεῖ καὶ γὰρ αὕτη κατανοοῦσα τὸ μέγεθος. »

Τούτων με φοβούντων τῶν λογισμῶν, οὐκ ἔχω προσθῆναι τοῖς ἐφεξῆς. Πλὴν, ὅτι διὰ σοῦ σέσωσμαι, μῆτερ Θεοῦ, καὶ πεσὼν ἀνωρθώθην, καὶ συντριβεὶς ἀναπέπλασμαι, πῶς ἂν ὅλως λόγου δύναμιν ἔχων καὶ φωνήν τινα δυνάμενος ἀφιέναι, ἄλλο τι σπουδάσαιμι πρὸ τοῦ ταῦτα κηρύττειν; οὐκουν οὐδὲ τὸν τῆς σωτηρίας σιωπήσομαι τρόπον, ἀλλ', ὡς ἐνὸν, ὑμνήσω.

Εἶχε μὲν ἡμᾶς δουλωσάμενος ὁ καὶ τὴν ἀρχὴν πλανήσας καὶ ἀποστήσας Θεοῦ, καὶ δόξης μὲν ἐκείνης ὅθεν αὐτὸς ἐκβληθεὶς ἀπερρίφη κληρονομεῖν μέλλοντας ἐν μηχαναῖς ἀπωσάμενος, πρὸς δ' ἐσχάτης ἀτιμίας πάθη κατενεγκὼν, καὶ εἶχεν ἀφύκτοις ὡσανεὶ πέδαις δεσμεύσας, ὡς μηδ' ἔχειν αὖθις ἡμᾶς ἐκλυθέντας τῆς αὐτοῦ τυραννίδος πρὸς τὸν δεσπότην ἀναδραμεῖν, καὶ θάνατον ἡμῖν ἐπέστησε φύλακα, καὶ καθεῖρξεν ἐν ᾅδου καὶ πύλαις σκότους κατησφαλίσατο. Καὶ ἡμεῖς ἦμεν τῇ τούτου δυναστείᾳ καὶ τυραννίδι δουλεύοντες, μηδ' αὐτῶν δὴ τούτων ἐν οἷς ἐσμεν δηλονότι κακοῖς αἰσθανόμενοι, τῇ δ' ἀπωλείᾳ συνευφραινόμενοι πάθη τιμῶντες ἦμεν ἐξ ὧν ἐπ' αὐτὸν ἐτρέχομεν θάνατον, ἐλεεινοὶ τῆς ἀπάτης καὶ τῆς τοσαύτης ἀδοξίας· καὶ ταῦτα τίνες; οἱ τῆς εἰκόνος Θεοῦ, ἐλεεινότεροι τῆς δουλείας καὶ τῆς τοῦ ἐχθροῦ τυραννίδος, πολλῷ δὲ πλέον ἄθλιοι τῆς ἀναισθησίας, ὅτι τὸν δημιουργὸν ἐγκαταλιπόντες φέροντες ἑαυτοὺς τῷ πολεμίῳ παραδεδώκαμεν· ὁ δὲ χειρωσάμενος ὅλους εἶλκεν ἀκολουθοῦντας προθύμως εἰς βάραθρα τὸ ἑαυτοῦ κατηγώγιον.

Οὐ μὴν ἀλλὰ παριδεῖν μέχρι παντὸς οὐκ ἦν τοῦ ταῖς χερσὶ πλάσαντος καὶ τῆς ἰδίας μεταδόντος εἰκόνος καὶ τῆς τιμῆς· οὐκουν οὐδὲ παρεῖδεν, οὐδ' ἀφῆκε τρόπον ἂν ἔφημεν δούλους ἀγομένους, οὓς μὴ μόνον ἐλευθέρους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἁπάντων ἄρχειν προέκρινε· χωρεῖ δ' ἐς αὐτοὺς καὶ τοῦ κρατοῦντος ἐξαιρεῖται, καταλύσας τὴν δυναστείαν, ἅμα δὲ καὶ τὸ τῆς ἀγνοίας διαλύσας σκότος ὑφ' ᾧ κατεῖχε πλανωμένους ἡμᾶς· χωρεῖ δὲ πῶς; ἀλλ' ἐνταῦθά μοι καὶ ὁ πᾶς λόγος, ἐπειδὴ καὶ πάντες τύποι καὶ σύμβολα καὶ οἱ προκηρύττοντες πόρρωθεν ἐνταῦθα πληροῦσι, τέλος ἔχοντες τὴν Παρθένον. Αὐτὸς καὶ γὰρ ὁ προαιώνιος τοῦ Θεοῦ Λόγος καταβὰς ἐν αὐτῇ, καθαρᾷ οὔσῃ καὶ ἀμώμῳ, καὶ τί δ' ἄλλο ἢ τοῦ κατελθόντος ἀξίᾳ; Σὰρξ γίνεται δι' ἡμᾶς, φορέσας ταύτην ἐκ τῶν αὐτῆς ἀχράντων καὶ πανάγνων αἱμάτων, καὶ τὴν κατ' εἰκόνα προλαβὼν φύσιν ὅλην φθαρεῖσαν μίγνυται ταύτῃ καὶ ἀναπλάττει τῇ κοινωνίᾳ, τοὺς ἰδίους αὖθις ἐπανασώζων πρὸς ἑαυτὸν καὶ οἰκειούμενος τοὺς ἀπωσθέντας τῇ ἁμαρτίᾳ.

Οὗτος ὁ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας τρόπος· τοῦτο τὰ πάλαι καὶ προτυπούμενον καὶ προμηνυόμενον, καὶ τοῖς προφήταις λαλούμενον φρικτὸν καὶ μέγα μυστήριον, Θεὸς γενόμενος ἄνθρωπος, ἵνα σώσῃ τὸν ἄνθρωπον, Θεὸς ἐν μήτρᾳ Παρθένου καὶ σωματούμενος καὶ πλαττόμενος, καὶ χρονικὴν καταδεχόμενος γέννησιν, καὶ ὡς βρέφος ὁρώμενος καὶ βασταζόμενος ἀγκάλαις μητρὸς, ὁ τὰ πάντα πληρῶν καὶ μηδαμοῦ μηδόλως χωρούμενος. Πρὸς ταῦτα τίνες ἀγγέλων, τίνες ἀρχαγγέλων οὐ κατεπλάγησαν; Ποῖα Σεραφὶμ, ποῖα Χερουβὶμ οὐκ ἐθαύμασεν ὁρῶντα τὴν τοσαύτην τοῦ Θεοῦ κένωσιν καὶ τὸν τοσοῦτον αὖθις ὄγκον τῆς περὶ ἡμᾶς φιλανθρωπίας καὶ τῆς ἐπέκεινα πάσης ὑπερβολῆς ἀγαθότητος; Τοιγαροῦν καὶ πᾶσαι τῶν οὐρανῶν δυνάμεις εὐθὺς ἀνύμνησαν, καὶ μεθ' ἡμῶν δεῖν ἔγνωσαν στῆναι γενεαῖς ἁπάσαις τὴν Παρθένον μακαριζόντων, καὶ μακαριζόντων ὁμοῦ μὲν αὐτῶν δὴ τούτων ἕνεκεν τῶν οὕτως ὑπερφυῶν αὐτῇ μεγαλείων γεγενημένων, ὁμοῦ δ' ὅτι καὶ τὴν κοινὴν ἐλευθερίαν δι' αὐτῆς ἡμῖν ὑπῆρξεν ἀπολαβεῖν, ἅμα δὲ καὶ τῶν καθεξῆς εὐεργεσιῶν χάριν, ἃς οὐ διέλιπεν οὐδ' οὐ μήποτε λίπῃ διὰ παντὸς ἐνεργαζομένη. Παραλαβοῦσα καὶ γὰρ ἡμᾶς ἰδίαν ὡσανεὶ κληρονομίαν, τοῖς τοῦ υἱοῦ αὐτῆς

(g) Isai. vi, 6, 7.

αἵμασιν ἀπὸ τῆς μοχθηρᾶς καὶ φαύλης δουλείας ἐξηγορασμένους, ἐκεῖνα καὶ πεποίηκεν ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ποιεῖ, ὧν καὶ γέμει σύμπας ὁ βίος, ἐξαισίων ἀεὶ τελουμένων.

Ἐπειδὴ γὰρ ὁ κατὰ τῆς πρώτης ἡμῶν ἐπιχειρήσας ἐλευθερίας καὶ κακῶς αὐτὴν ἀφελόμενος τὴν ὅλην ἡμῶν καθύβρισεν ἀξίαν, ἀπαλλάττεται δ' οὐδ' αὖθις καὶ κατὰ τῶν δευτέρων ἀεὶ μηχανώμενος ἀμεινόνων ἐπὶ πωλῷ πρὸς δόξαν γεγενημένων, οὐδαμόθεν ἄλλοθεν ἡμεῖς ἑξάντεις τῶν αὐτοῦ ποικίλων μηχανημάτων, ἢ σὲ, Παρθένε, πρόμαχον καὶ προστάτιν κραταιὰν κεκτημένοι, πανταχόθεν αὐτῷ περιτρέπουσαν τὰς ὁρμάς. Ὁ μὲν γὰρ διπλοῦν ἐγείρει τὸν πόλεμον, τὸν μὲν ψυχῶν αὐτῶν καθικνούμενος καὶ ἀφανῶς ταύταις ἐπιβουλεύων, τὸν δὲ βάλλων πρὸς τὰ ἐκτὸς καὶ φανερὰν ἐν τούτοις πληρῶν τὴν ἀπέχθειαν· σὺ δ' ἀλλ' ἀπαντᾷς ἀμφοτέρωθεν ἐπίκουρος κραταιὰ, πάντα βοηθεῖν μὴ μόνον γε βουλομένη, ἀλλὰ καὶ ῥᾳδίως δεδυνημένη. Ταύτῃ τοι καὶ βοηθεῖς προϊσταμένη καὶ προμαχοῦσα, καὶ πρὶν ἢ καθαρῶς ἡμᾶς αἰσθέσθαι τῶν ἐπιόντων κακῶν, τρέπεις ταῦτα καὶ καταργεῖς. Οὐ τοῦτο δὲ μόνον· ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς ἐπιβουλὰς ἐκείνου εἴ γε μηδὲν ἡμεῖς ἀντιπράττομεν, συμμαχοῦμεν δὲ μᾶλλον, αὐθαιρέτοις ὡσανεὶ κακοῖς περιπίπτοντες (ὁ δὲ παρειληφὼς ἑκόντας φθειρομένους ἄγει κατ' ἐξουσίαν πρὸς ὅ τι καὶ βούλοιτο· βούλεται δὲ καὶ ἄγει πάντως ἐπὶ τὰ χείριστα), νεμεσᾷ μὲν Θεὸς ἡμῖν, καὶ πρὸς ὀργὴν δικαίαν κεκινημένος βούλεται τὰς εὐθύνας ἐνδίκους εἰσπράττεσθαι· σὺ δὲ φθάνεις κἀνταῦθα γιγνομένη μεσῖτις, ταῖς μητρικαῖς καταδυσωποῦσα παῤῥησίαις, καὶ ὡς ὑπὲρ ἰδίων κατατείνεις τοὺς ἱκετηρίους, τὸ τῆς φύσεως συγγενὲς προβαλλομένη, ἅμα δ' ἴσως κἀκεῖνα προβαλλομένη, ὡς αὐτὸν σπλάγχνοις ἐνδέξω καὶ μαζοῖς ἔθρεψας καὶ γάλα ἐπότισας, καὶ πάθος αὐτοῦ τὸ τελευταῖον κατιδεῖν καὶ σταυρὸν ἠνέσχου, καὶ θάνατον καὶ πάνθ' ὅσα ἐκὼν ἐκεῖνος δι' ἡμᾶς τοὺς κατακρίτους ὑπέμεινε τῆς καταδίκης ἀπολυτρούμενος. Τοίνυν καὶ κάμπτεις πρεσβεύουσα· εἶτα δίδως ἡμῖν ἀντ' ὀργιζομένου φιλανθρωπευομένου πειρᾶσθαι Θεοῦ· δίδως καὶ πάσχειν εὖ παρ' αὐτοῦ καὶ δωρεὰς λαμβάνειν ἀνθ' ὧν ἐμέλλομεν κακῶς πάσχειν καὶ δίκας δικαίας ἀποτινύναι. Οὐδὲ γάρ ἐστιν οὐδὲν οὐ μὲν οὖν, ὅ γε σὺ βουλομένη μή τι καὶ δεδύνησαι πρὸς εὐεργεσίαν ἡμῶν ἐκ Θεοῦ κατατίθεσθαι· ἀλλ' ἰσχύεις πάντα παντάπασι, καὶ νέμεις πολλῷ μᾶλλον καὶ ῥᾷον ἢ ὡς ἂν ἡμεῖς ἐπευξάμεθα. Διὰ τοῦτο καὶ χορηγεῖς προκαταλαμβάνουσα τὰς αἰτήσεις, καὶ ἡμεῖς οἱονεὶ κατόπιν τῶν δωρεῶν ἥκομεν αἰτοῦντες, πάντων ὧν ἂν ἐν χρείᾳ γενοίμεθα καὶ πρὸ τῶν αἰτήσεων ἡμῖν διὰ σοῦ γιγνομένων. Καὶ τοίνυν περὶ τῶν συμφερόντων ἐστὶν ὅτε κακῶς ἡμῶν βουλευομένων, ἅτε καὶ κακῶς ἐπεγνωκότων καὶ πραγματευομένων, αὐτὴ ταῦτα πράττεις ἀρίστως οἰκονομοῦσα, καί γε τὸν πλοῦτον τῆς φιλανθρωπίας ἐν τούτῳ πλέον ἀποφαίνεις, ὅτι περὶ ὧν ἡμεῖς οὔτ' οἴδαμεν οὔτ' οὐδὲν αἰτοῦμεν, ἔστι μὲν οὖν ὅτε καὶ βουλόμεθα τὰ χείρω, σὺ τούτοις ἡμᾶς βιάζῃ καὶ πάνυ τι ποιεῖς κεχρῆσθαι, λυσιτελέσιν οὖσιν ὡς ἀληθῶς κεχρῆσθαι, ἄκοντας ὥσπερεὶ τὸν τρόπον τοῦτον εὐεργετοῦσα, εἰ καὶ μετὰ τὴν αἴσθησιν ἡμεῖς ἀγαπῶμεν ἐν πείρᾳ τοῦ καλοῦ γεγονότες. Καὶ νοσημάτων τοίνυν ἀπαλλάττεις, τὰ μὲν πόῤῥωθεν ἀναιροῦσα ὡς μηδ' ἐν αὐτοῖς ἡμᾶς μηδέ γε τὴν ἀρχὴν ἀλῶναι, μέλλοντας ἤδη ἀπροόπτως ἁλῶναι· τῶν δὲ καὶ συμπεσόντων τὸ βλαβερὸν ἐκτρέπεις· εἰ δέ τινα τούτων καὶ κατίσχυσεν ἐν δυναστείᾳ, σοῦ τάχα τὴν πίστιν ἡμῶν δοκιμαζούσης, καὶ ὁ κίνδυνος καταφανὴς ἦκε πάσης ἐπινοίας καὶ ἰατρῶν τέχνης κρείττων καὶ τῶν δοκούντων ἰσχυρῶς ἐν τοῖς τοιούτοις βοηθεῖν δύνασθαι, ἀλλ' ἡμεῖς ὡς ἐπὶ σὲ μόνην ὅλαις ἐλπίσιν, ὅλοις ὀφθαλμοῖς καθαρῶς εἴδομεν, εὐθὺς (ὦ πολλῆς καὶ μεγάλης καὶ πάντα δυναμένης ἰσχύος! ὦ θερμῆς ἐπικουρίας! ὦ ταχίστης τῶν κακούντων ἀπαλλαγῆς!) ἀνιστᾷς μὲν ἡμᾶς νεκροὺς κειμένους καὶ πλὴν ἀναπνοῶν ὀλίγων ἀμυδρῶν τινων καὶ τούτων τὸ ζῆν ὅλον ἐκλελοιπότας, φυγαδεύεις δὲ νόσους ἀνηκέστους, καὶ πάθη κραταιὰ διαλύεις μηδενί τινι τῶν ἄλλων μηδαμῶς εἴκοντα. Ὅθεν καὶ οἱ τῆς ἑσπέρας ἐν κλαυθμῶνος ἡμεῖς σκηνοῦντες πρωϊνοί τινες αὖθις ἤκομεν ἐν ἀγαλλιάσει τρυφῶντες, καὶ διπλᾶ χαίρομεν, ὅτι τε μηδὲν οἷον ἐκ τῶν συνενεχθέντων εἰκὸς ἐπὶ τέλους κεκράτηκε, καὶ ὅτι διὰ σοῦ τὴν σωτηρίαν εἰλήφαμεν, ἔχοντες κἀπὶ τοῖς ἐξῆς οὐχ ἥκιστα θαῤῥεῖν ὡς οὐδὲν ἡμᾶς οὐδ' αὖθις οὐδαμῶς βλάψει, σοὶ διὰ παντὸς προσανέχοντας.

Καὶ μὴν ταῦτα μὲν κοινὰ πᾶσι καθ' ἕνα καὶ κατὰ καιρὸν ὡς εἰπεῖν ἐνεργούμενα· ἃ δ' ἐν ἐμοὶ διαφερόντως, πῶς ἂν εἰπὼν ἀποχρώντως ἂν εἴποιμι; ἐπιλείψει με διηγουμένου ὁ χρόνος, καὶ μὴ ὅτι γε κατὰ μίαν γλῶσσαν, ἀλλ' οὐδ' ἂν μυρίαις ὅσαις ἀπομερισαίμην, ὥστ' ἄλλην ἔχειν ἄλλα διεξιέναι. Πλὴν ὅτι καὶ τὰ πρὸς ἕκαστον ἐμοὶ σαφῶς διαφέρει, ἔστιν, οἶμαι, τῶν ἁπάντων οὐδείς ὃς ἐπὶ τούτῳ διπλῆν ἔχει γνώμην. Καὶ γὰρ τό τε σχῆμα καὶ ὁ τῆς ἀρχῆς λόγος εἰσποιεῖται πάντας, ὅ τ' ἐμὸς τρόπος, καὶ ὑμεῖς ἴστε πάντως ὡς ἐπὶ παντὶ κάμπτομαι συμφοραῖς κεχρημένῳ, καὶ τοὐναντίον αὖθις εἰσποιοῦμαι τὴν χάριν, εἴ τις εὖ ἔχων ἀπαλλάττοιτο θείας προμηθείας ἠξιωμένος. Διά τοι τοῦτο καὶ πλέον τῶν ἄλλων ἁπάντων αὐτὸς ἀνθομολογεῖσθαι τῇ μητρὶ τοῦ Θεοῦ δίκαιος, ἢ μᾶλλον, ὅσον εὐχαριστίας ἀνθ' ὧν ἔφημεν καὶ πολλῶν ἑτέρων (οὐ μὲν οὖν εἴποι τις ἂν ἡλίκων καὶ ὅσων) κοινῇ πᾶσιν εἰς ἀναγκαίαν ὀφειλὴν ἔρχεται, τοῦτ' ἔμοιγε μὴ τὸ πᾶν μόνον, ἀλλὰ καὶ πολλῷ πλείονος ἐν προσθήκῃ προσόντος κατὰ τὸν ἴσον ἔρχεται λόγον, καὶ εἰ μὴ πρὸς ἀξίαν, ἀλλ' οὖν ἀποτινύναι τὰ δυνατά, τοῦτ' αὐτὸς οὐκ ἂν ἀγνωμονήσαιμι. Πλατυνομένῳ μοι δὲ τὴν καρδίαν εἰκότως πλατυνθήσεται καὶ τὸ στόμα, τοῖς εὐχαριστηρίοις ὡς γοῦν ἐφικτὸν ἐπιθέμενον· ἐπεὶ καὶ τοῦτο πόσον ἐν ὁπόσοις εὗρον ἐγὼ στενοῦσιν ἀναιρῶ, εὐρυχωρίαν δηλονότι ψυχῆς καὶ καρδίας πλατυσμόν;

Ἐμεγάλυνας μὲν ἡμᾶς καὶ εἰς θρόνον τοῦτον, καὶ μοῖραν τούτην τὴν ὑψηλὴν καὶ πασῶν τῶν ἄλλων

κρατοῦσαν ἐξ αὐτῶν σπαργάνων ἐνεβίβασας φέ- A
ρουσα, καί γε διὰ τῶν εὐθυμοτέρων ἀεὶ τὸν βίον
ἰθύνειν, τοῦτο σὸν ἐξ ἀρχῆς βούλημα, καὶ εἴχομεν
ἂν οὕτω τοῖς ἀξιοῖς συνόντες καὶ τῶν ἀριστερῶν
ὑπ' οὐδενὸς ἂν οὐδ' ὁπωσοῦν ἡνωχλήθημεν, εἴ γε τοῦ
σοῦ θελήματος ὀπίσω καὶ μὴ τῶν καρδιῶν ἡμῶν
ἐπορεύθημεν· ἐπεὶ δὲ τῆς τῶν καλῶν εὐθείας ἐκ-
τραπέντες πρὸς ἃ μὴ προσῆκον ἐστράφημεν, ἦκεν
εἰκότως ἐνοχλοῦντα τὰ λυπηρά· καὶ γοῦν ἡμεῖς ἐν
ἀθυμίαις ὑπὸ τῶν ἰδίων ὡσανεὶ σειρῶν συσφιγγό-
μενοι, καὶ ταῖς δυσχερείαις ἐπιστυγνάζοντες, ὧν
τῆς λύσεως οὐδ' ἐν ἐλπίσιν οὐδαμοῦ φαινομένης,
αὐτὴ πρὸς τὰς δυσκολίας ἁπανταχῆς, καὶ διωσαμένη
τὰς ἀνάγκας, ἐπειδὴ καὶ πᾶς εἶκει σοι τῶν τοιούτων
θεσμός, ῥᾴσιν ἡμᾶς ποιεῖς κεχρῆσθαι τοῖς πράγ- B
μασι, καί γε βελτιόνων ἑαυτῶν δὴ τούτων ἀποπειρᾶσθαι τῶν πρὸ τοῦ δυσχερῶν.

Οὐ μὴν ἀλλ' ὁ λόγος ἐνταυθοῖ γενόμενος ἐπ' αὐτὰ σαφῶς ἦκε τὰ καθ' ἑκάστην ἐναργῆ τελούμενα θαύ-
ματα, πρὸς ἐπικουρίαν μὲν ἡμῶν, θραῦσιν δὲ τῶν ἐπιόντων (πόσων ἂν εἴποιμι;) πάνυ μὲν οὖν πλεί-
στων καὶ πανταχόθεν βαλλόντων ἐχθρῶν. Κινοῦνται μὲν γὰρ ἀπὸ πάσης σχεδὸν ἀνιστάμενοι γῆς· καὶ
κινοῦνται εἰ μὲν τὴν ἰδίαν ἀσέβειαν πρόφασιν ἔχοντες, οἱ δὲ μηδὲν ἕτερον ἐγκαλοῦντες ἢ ὅτι χρηστά τινα
τὰ ἡμέτερα (χορηγίαι ταῦτα πάντως καὶ δῶρα σῶν
χαρίτων) καὶ πλήττει τούτους ἡ τῶν ἀγαθῶν εὐ-
θηνία. Εἰ μὲν οὖν ἀπὸ μέρους ἡμῖν ἐπῆσαν, τὰ μὲν
ὡσανεὶ δ.ενοχλοῦντες, τοῖς δ' ἧττον ἐπιβουλεύοντες,
τάχ' ἂν καὶ μικρὸν ἢ οὐδὲν ἡμῖν ἦσαν πρᾶγμα πρὸς C
ἄμυναν ἀντεπιοῦσι· νῦν δ' ὅτι πάντες, κύκλῳ κατὰ
ταυτὸν περιῤῥέουσι καὶ πᾶσι προσπαλαίουσι μέρεσι
καὶ δεινὰ μελετῶσιν, ἅμα δὲ καὶ πρὸς ταυτὶ παρε-
σκευασμένοις οὐδέν ἐστιν αὐτοῖς πλέον τῆς παρα-
σκευῆς καὶ μελέτης, περιτρέπονται δὲ μᾶλλον αὐτοῖς
βουλεύμασι καὶ ταῖς παρασκευαῖς συμφθειρόμενοι,
τίς ἐστιν ὁ ταῦτα ὁρῶν καὶ πρὸς τὸ κρεῖττον ἡμῖν
μετασκευάζων; τίς ὁ τὴν ἡσυχίαν ἡμῶν ἐν τοῖς
πλείστοις ἀγόντων προπολεμῶν, καὶ τρόπον τὸν
εἰρηνεύοντος τοὺς ἐχθροὺς ἀμυνόμενος; τίς ὁ καὶ κα-
θεύδουσιν ἡμῖν ἐφιστάμενος φύλαξ διὰ παντὸς ἄγρυ-
πνος, καὶ ταῖς ἐμμόνοις ἐπιστασίαις τὰς ἐπερχο-
μένας βλάβας ἀπείργων; τίς ὁ σιδηροῦν περιτιθεὶς
τεῖχος, καὶ τόξα τεινόμενα καὶ ῥομφαίαν ἐρχομένην
ἐν αὐτῷ συντρίβων καὶ πάσας μηχανὰς ἀπωθού- D
μενος; τίς ὁ πάλιν Αἴγυπτον μαστίζων καὶ πατάσ-
σων πρωτότοκα, καὶ πληγὰς ἐπάγων ἀριθμουμένας,
καὶ βυθίζων Φαραὼ, καὶ καθαιρῶν ἐθνῶν ἔπαρσιν,
καὶ περιπώζων Ἰσραὴλ κλῆρον ἴδιον; τίς (ἵνα μὴ
μηκύνω καθ' ἕκαστον λέγων) ὁ τὰς πολλὰς ταύτας
καὶ μεγάλας ἐνεργῶν δυνάμεις; καὶ τίνες ἡμεῖς, ὅτι
τὰ τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα δι' ἡμᾶς θαύματα; Ἐγὼ
μὲν εἶπον εἰς ἐμαυτὸν βλέψας· Ἀπέστρεψας ἐξ
ἡμῶν καὶ οὐκ ἔτι οὐ μὴ προσθῇς εἰς οἰκτιρμοὺς
βλέψαι· σὺ δ' εἶπας· Οὐ μὴ ἀνῶ, οὐδ' οὐ μή ποτε
ὑμᾶς ἐγκαταλίπω, οὐδ' ἀποστήσω τὸ ἔλεός μου ἀφ'
ὑμῶν, διὰ μητέρα καὶ Παρθένον ἐν ἱκεσίαις ἀεὶ τὸ

συμπαθὲς θερμῶς ἐκκαλουμένην. Τοίνυν οὐδ' ἀφι- A
στᾷς· ἀλλ' ἐκεῖνα κάνταῦθα πάντα σχεδὸν ὁμοῦ τὰ
πάλαι ὀρυλλούμενα, ὧν καὶ ὁ λόγος προλαβὼν ἐμνή-
σθη, καὶ καθεξῆς πλεῖω προστίθης, ὡς καὶ μηδὲν
ἔλαττον ἐκ τῶν νῦν ἢ τῶν πάλαι, πολλῷ δὲ μᾶλλον,
τὴν σὴν θαυμάζεσθαι κραταιὰν χεῖρα. Καὶ γοῦν
ἐσμεν ἡμεῖς λαὸς ἠλεημένος, χορηγὸν τῶν οἰκτιρ-
μῶν αὐτὴν ἔχοντες τὴν Παρθένον.

Ἐπεὶ δὲ τοῦτ' ἐσμὲν, ἔδει μὲν ὑμᾶς, ὦ νῦν τε
παρόντες καὶ τοῖς χρόνοις ὕστερον συνεσόμενοι τῷ
λόγῳ (πάντως γὰρ οὐδ' ὑμᾶς τοὺς μεθ' ἡμᾶς ἀνθρώ-
πους ἐπιλείψει τὰ θαύματα), καὶ χρήματα πάντα
προσφέρειν καὶ καρποφορεῖν πάντα πράγματα, φει-
δομένους μηδενὸς ὧν ἔχομεν, ὅτι μηδ' ἡμῶν οὐδὲν
ἴδιον, ἀλλ' ὅσον ἂν προσενέγκωμεν ἀπειληφότες κο-
μίζομεν. Καὶ ἀπόδοτε πᾶς εἰ καὶ μὴ τὸ πᾶν, ἀλλ'
ὅσον μὴ τῆς προσηκούσης εὐγνωμοσύνης δοκεῖν
καθάπαξ ἀπολελεῖφθαι. Ὁ δὲ παρὼν οὐ τοῦτο βού-
λεται λόγος, ἀλλ' ἕτερον τρόπον τὴν προσαγωγὴν
εἶναι· τίνα δὴ τοῦτον; ὕμνους, εὐχαριστίαν, τὰ
δυνατὰ πᾶσι, πάντας ἀποτινύναι, μάλιστα μὲν καὶ
κατὰ πάντα χρόνον, ἅτε καὶ τὰς εὐεργεσίας κατὰ
πάντα τοῦτον κομιζομένους· εἰ δ' οὖν (ἀλλὰ τοῦτο
μὲν εἰς γνώμην ὑμῶν ἀνεῖται), ἀλλ' ὅ γε νῦν ἡμεῖς
θεσπίσαι δεῖν ἔγνωμεν.

Μὴν μὲν οὗτος ἤδη προσάγει, καθ' ὃν τὸ τῆς κοι-
μήσεως εἴτουν μεταστάσεως ἢ πρὸς τὸν υἱὸν ἐν οὐ-
ρανοῖς ἐνδημίας ἢ ὅ τι τοιοῦτό τις ἕτερον τὴν ἑορτὴν
βούλοιτο λέγειν, ἐνεργηθὲν φαίνεται τῇ Παρθένῳ·
καὶ ἡμεῖς κατ' ἔθος πάλαι κρατῆσαν ἐν μιᾷ δή τινι C
τῶν ἡμερῶν μέσῃ τοῦ μηνὸς πανηγυρίζομεν, νη-
στείᾳ τὰς πρὸ αὐτῆς πρότερον ἁγνισθέντες (r). Κἀγὼ
τὸν τῆς νηστείας ἐπαινῶν νόμον, οὐ πάνυ τι τὸ λοι-
πὸν ἀποδέχομαι, μίαν μόνην ἀποκεκληροῦσθαι τῇ
πανηγύρει πρὸς τὰς παννύχους ὑμνῳδίας ἡμέραν.
Ἀλλά τοι μίαν εἶναι τὴν ἑορτὴν, ἐφ' ὅλας μεριζο-
μένην τὰς ἀπ' ἀρχῆς τοῦ μηνὸς μέχρι τῆς νῦν
διαφερόντως γε τιμωμένης καὶ δὴ τῆς τελευταίας,
τοῦτο δεῖν οἶμαι κἂν τῷ παρόντι βούλομαι νομοθε-
τῆσαι. Καὶ πᾶς τις πάντως τὸν νόμον ἐρεῖ δίκαιον,
ὁ καὶ ποσῶς γοῦν ἡσθημένος ὧν αὐτοὶ ἀκατα-
παύστων ὕμνων διὰ παντὸς ὀφείλομεν τῇ Παρθένῳ, ἅμα
δὲ καὶ τοῦ μεγέθους τῆς ἑορτῆς ἡσθημένος.

Τοιγαροῦν, ὅπερ ἔφην, οὐκ ἄλλη μὲν ἀρχὴ τοῦ
μηνὸς, ἄλλη δ' ἔσται τῆς πανηγύρεως, οὐδὲ νηστεύ- D
σομεν πλέον ἢ τοῖς ὕμνοις τρυφήσομεν· ἀλλ' ὁμοῦ
ταῦτα, καί γ' ἐπὶ πλέον τὰ τῆς ἑορτῆς ἔσται καὶ
πορρωτέρω, κἀκεῖ δήπου καὶ παύσεται ὅπου καὶ
μὴν ὁ πᾶς ἰὼν παύσεται, ὡς εἶναι δὴ τοῦτον εἰπεῖν
ὅλον ἱερομηνίαν, καὶ μίαν δῆτα καὶ τὴν αὐτήν. Ἅμα
τε πρώτην τοῦ μηνὸς καὶ δυοῖν τῶν ἄλλων, τῆς
ἑορτῆς, τῆς νηστείας, πρώτην εἰσόμεθα, οὐδὲν ἀπο-
φερομένην τῶν ἐφεξῆς ἔλαττον, οὐδ' αὖ τῆς ἐν ᾗ τὸ
μυστήριον οὐδέ γε τῆς ἐσχάτης, ὕμνων χάριν καὶ
τῶν ἄλλων τῶν προσηκόντων τῇ πανηγύρει, ἀλλ'
ὁμοτίμως ταύτῃ πάντα τετελεσμένην. Ὃ δέ φημι
περὶ τῆς πρώτης, τοῦτ' ἐπὶ τε καὶ ταῖς λοιπαῖς

(r) Boiss. allegat Anastasium Sinaitam de tribus quadragesimis in fine et Nomocanonem apud Cotelier. Monum. Eccl. I. p. 138. Sed ne orthodoxos quidem de hoc jejunio consensisse auctor est.

κατ' ἴσον τρόπον ἀπονενεμημένον, μηδὲν τῶν γιγνομένων μηδ' αὐτῶν ἐλλειπουσῶν, μήτε τῆς μέσης καὶ κυρίας, μήτε τῆς ἧς εἰρηκότες ἐσμὲν ἐσχάτης τῶν ἑορταζόντων (s). Οὐδὲ γὰρ μᾶλλον πολλάς τινας ταύτας τὴν ἑορτὴν διαιρούσας, ἢ μίαν εἶναι τῆς ἑορτῆς συναπτούσης ὁ ἐμὸς βούλεται νόμος, ὃν ἡ βασιλὶς αὕτη καὶ τῶν ἄλλων ἁπασῶν κρατοῦσα τιμήσασα πόλις τῇ πολιούχῳ κράτιστον ἐν χρόνῳ τῷ παντὶ φυλάξει, καί γε κατὰ χορείας τὴν ἑορτὴν διελομένη, τῶν μὲν μοναστῶν, τῶν δ' ἱερέων, μηδὲ τῶν λοιπῶν τῶν ἐξ ἁπάσης μοίρας ἀπολιμπανομένων (ὑπὲρ γὰρ κοινῶν τῶν εὐεργετημάτων κοινὴν εἶναι δεῖ πάντως καὶ τὴν εὐχαριστίαν), τὴν μὲν ἐν τῷδε τῶν νεῶν διανυκτερεύουσα ταῖς προσευχαῖς καὶ τοῖς ὕμνοις, πρώτῳ δὴ τῶν ἄλλων, ὅποι καὶ ἡ τῶν θαυμάτων αὐτουργὸς ἀφ' ἑτέρου πάλιν θαύματος ἐξ Ὁδηγῶν (t) καλεῖται, τὴν δ' ἐν ἑτέρῳ καὶ καθεξῆς ἐν ἄλλοις· ἣν δὲ μέσην ἔφημεν καὶ τοῦ γε μυστηρίου ἐνταῦθα δὴ τελέσει, ἔνθα δὴ καὶ ὡς ἐν ἐπιγείῳ δή τινι στερεώματι ἢ οὐρανῷ δευτέρῳ, ἢ ὅ τί τις τοιοῦτον ὑψηλὸν καὶ μέγα καὶ μέγιστον ἀγαπᾷ λέγειν οὐκ ἔξω που τῆς ἀληθείας λέγων, ἔνοικός ἐστιν ἡ τοῦ Θεοῦ σοφία (u)· τὴν δ' εἰς τέλος ἰοῦσαν καὶ τελευταίαν τοῦ μηνὸς ὁ ἐν Βλαχέρναις φαιδρὸς φαιδρῶς ὑποδέξεται νεώς.

Ἀλλὰ μὴν ἡμῶν οὕτως ἐπεγνωκότων τὴν ἑορτὴν τιμῆσαι, ἢ μᾶλλον τὸν τρόπον τοῦτον ἐν πλείοσι τῶν ἡμερῶν ἡμᾶς καθαγιάσαι, ἔστιν ὅστις οὐκ ἀσπάζεται τὸ δεδογμένον, οὐδέ γε κράτιστον εἶναι βούλεται, καὶ πρὸς τὴν ἀκοὴν εὐθὺς ἀνίσταται τὴν ψυχὴν, πρόθυμος ὢν τρέχειν καὶ συντελεῖν πᾶν τῇ πανηγύρει, τό γε αὐτῷ προσῆκον; Ἐγὼ μὲν οὐκ οἶμαι· ἀλλά τοι καὶ τοὐναντίον ὑπὲρ πολλῶν δηλονότι τῶν ὀφλημάτων μικρὰν ἢ οὐδεμίαν εἶναι τὴν ἔκτισιν ὅ γε φιλέορτος ἐρεῖ καὶ περὶ τοῦ παρόντος εὖ ἐσκεμμένος· ἅμα δὲ καὶ οὐδὲ προσάγειν μᾶλλον ἡμᾶς εἶναι φήσει τόνδε τὸν τρόπον ἢ μεγάλων δή τινων ἀξιουμένους εἶναι· ποίων δὴ τούτων; Ὁμιλίας Θεοῦ, κοινωνίας ἀγγέλων σὺν ἡμῖν ὑμνούντων, ἀποστόλων συμφωνίας μεθ' ἡμῶν ἑορταζόντων, πάντων τῶν καλλίστων, ὅσα δὴ τοῖς τοιούτοις εἰς ταυτὸν ἥκειν ὁ πνευματικὸς οἶδε λόγος.

Καὶ ἵνα τί μὴ μακρότερον, ἴσως ἂν εἴποι τις, καὶ διὰ παντὸς εἴπερ ἐφικτὸν ἦν τοῦ βίου τῶν καλῶν τῶνδε μεθέξομεν, στενοχωρήσομεν δ' ἐν οὕτω βραχεῖ χρόνῳ τὸν τῆς ἑορτῆς χρόνον, φθονοῦντες ὥσπερ ἑαυτοῖς τῆς πλείονος ἀπολαύσεως; τοῦτ' οἴδαμεν καὶ ἡμεῖς, καί γε τὴν πανήγυριν ἐς μήκιστον ἀποτεῖναι πολὺς ἡμῖν ἐγένετο λογισμὸς, καθυφήκαμεν δ' αὖθις τῶν πολλῶν χάριν, ὡς ἂν δὴ πάντες ἴσης ὡσανεὶ τῆς προθυμίας ἐξημμένοι καὶ εἰσοίσουσι κατ' ἴσον, τοῦ ῥᾴστου πᾶσι νενομοθετημένου. Εἰ μὲν γὰρ χρημάτων θησαυροὺς κενοῦν ἔδει ἢ πόνους ἀνῃρῆσθαι, μεγάλης δή τινος ἰσχύος ἔργα τῆς ἐνούσης μικρᾶς οὔσης, ἐξέκλινεν ἄν τις ἴσως, τὸ μὴ δεδυνῆσθαι πρόφασιν ἔχων· νῦν δ' οὐδὲν τῶν τοιού-
A των· ἀλλ' ὅπερ ἔφημεν, ἁγιασμοῦ καὶ τρυφῆς μετουσία καὶ φαιδρᾶς πανηγύρεως, ἧς ἀπολειφθῆναι μὴ ὅτι γε ῥᾳθυμίας, ἀλλ' οὐδ' αἰσθήσεως ὑγιοῦς, οὐδ' αὖ εἰδότος ἐν οἷς ἐστιν ἀπόνως μετὰ τοῦ καλοῦ γίγνεσθαι. Καίτοι γε καὶ πόνων εἴπερ ἔδει καὶ συχνῶν καμάτων, ὑπὲρ τίνος ἂν μᾶλλον δικαιότερον ἢ καὶ λυσιτελέστερόν τις ἐνίδρωσεν ἢ ἐν τῷδε καὶ ὑπὲρ ὃ πέφυκε προθύμως ἐπεκτεινόμενος; εἰ γὰρ καὶ μικρῶν ἕνεκεν καὶ φαύλων ἔστιν ὅτε πραγμάτων ὑπερμοχθοῦντας κατιδεῖν ἔστιν ἐνίους, καὶ κλέπτει τὸ δοκοῦν κέρδος τῆς ταλαιπωρίας τὴν αἴσθησιν, ποίας οὐχὶ μέμψεως ἄξιοι, οὓς τὸ μὴ θελῆσαι μόνον τὸ τῆς πανηγύρεως λαμπρὸν ἐζημίωσε;

Καὶ οὐ τοῦτο λέγω μηδένα μὴ δεῖν ἀπὸ πάσης τῆς ἑορτῆς ἐκ πάνυ τι πίπτειν ῥᾳθύμου ψυχῆς, ὅτι μηδ'
B οἶμαί τινα τῶν ἁπάντων ἐς τοσοῦτον ἀγνωμοσύνης ἐλθεῖν, οὐδ' αὖ ὥσπερ ἐν νεκρότητι ζῆν αἱρεῖσθαι καὶ ἀναισθήτως ἔχειν πρὸς ἅπαν καλὸν, ὥσθ' ὅλην ἀπὸ νάρκης καὶ παντελοῦς ἀκινησίας φυγεῖν τὴν πανήγυριν· ἀλλὰ τὸ μὴ διὰ πάσης ἢ, τό γε δεύτερον, μὴ διὰ τῆς πλείονος ἱκέσθαι σπουδάσαι, τοῦτ' ἐν αἰτίᾳ καὶ ὡς ἔγκλημα τοῦ λοιποῦ τοῖς κατοκνήσασι γίγνεσθαι τὸ παρὸν βούλεται ψήφισμα. Τάχα δὲ καὶ ἀγανάκτησιν ἐπανατείνεται, οὐχ ἧττω δὴ τούτοις ἢ τοῖς ἐπὶ τὸ δεῖπνον ἐν Εὐαγγελίοις κληθεῖσιν, εἶτα παραιτησαμένοις ἐπὶ προφάσεσιν, ἀγροῦ θεωρίᾳ καὶ γάμῳ γυναικὸς καὶ ζευγῶν πέντε νεωνήτων δοκιμασίᾳ. Καὶ γὰρ ὥσπερ ἐν ἐκείνοις οὐκ εὔλογος ἡ παραίτησις, οὐδ' ἐνταῦθ' εὔλογος, κἂν ὁποίαν τις ὡς
C ἐξαρκοῦσαν ἐξαιρεῖσθαι προβάλλοιτο, οὐδενὸς ὄντος μήτε λυσιτελεστέρου, μήθ' οἵου μεθέλκειν ἰσχυροτέρου καὶ πρὸς ἑαυτὸ στρέφειν τὸν νοῦν μετ' αἰσθήσεως εἰς τὴν ἑορτὴν ἐπειγόμενον. Τί γὰρ ἂν ταύτης καὶ γένοιτό ποτε τιμιώτερον; ἢ τί πλείω τὴν ὄνησιν φέρον, ἢ τῷ τῶν ὅλων κατ' ἴσον μετὰ τοῦ λυσιτελοῦντος ἅμα προσίσταται πολὺ καὶ τὸ χάριεν; ὥστ' ἢ τὸ κέρδος ἑλκέτω σε πάντων ὂν μεῖζον καὶ πολλῷ μεῖζον τῶν ἐφ' ἃ σπουδάσεις ἐνασχολούμενος, ἢ μὴ δυνάμενος πρὸς τοῦτο καθαρῶς βλέψαι ἀοράτως ἐρχόμενον, γενοῦ τῆς τρυφῆς καὶ τοῦ κάλλους τῶν ὁρωμένων, χοροὺς ἱερέων βλέπων, χοροὺς μοναστῶν, ὁμηγύρεις ἄλλας τὴν Παρθένον ὑμνούντων, πάντων τὴν εὐταξίαν, τὸ σεμνὸν πάντων καὶ τὴν πρὸς τὰ οὐράνια μίμησιν. Ἃ δὲ καὶ
D θεῖα καὶ ἱερὰ μέλη καὶ ᾄσματα τὰς αἰνέσεις πληροῦντα κοσμοῦσι τὴν ἑορτὴν, ποίαν ἡδονῆς ὑπερβολὴν ἀπολείπει; ἢ τίς ἀπὸ τῶν τοιούτων ἀκουσμάτων ἅμα καὶ θεαμάτων στραφεὶς, ἑτέροις ἀγαπήσει μᾶλλον ὡς δή τισι λαμπροῖς ἡδέως προσανέχειν ἢ τούτῳ; τῶν ἁπάντων οὐδείς.

Καὶ δή μοι λοιπὸν δεῦρο πᾶς τῆς ἑορτῆς μετέχων ἐν αὐτῇ τὰ εἰκότα τελέσθητι, ἁγνίσθητι τῇ νηστείᾳ, δι' ἐγκρατείας καθάρθητι, ταῖς προσευχαῖς ἁγιάσθητι· πάντ' ἔστω σοι πνευματικὰ, πνευματικῆς οὔσης τῆς πανηγύρεως. Εἰ βούλει δὲ, καὶ προσκίρτησον τῆς κιβωτοῦ, καὶ χόρευσον ἐν ἀγαλλιάσει,

(s) Cod. Paris. 3010, ἐλλειπουσῶν, τῆς μέσης μὲν τοῦ μηνὸς, ἐσχάτης δὲ τῶν ἑορταζόντων.

(t) I. e. in æde Virginis Hodegetriæ. ubi hoc ψήφισμα ab imperatore lectum esse, ex verbis ἐν τῷδε τῶν νεῶν colligere voluit Boissonade.

(u) Ecclesia S. Sophiæ.

κεθηγεμόνι τῶν ἁλμάτων τῷ Δαυὶδ χρώμενος. Κἂν ὁποιά τις, κἂν ὁπόσα τις εἴποι, καὶ εἰς οὐδὲν οὐδαμῶς ὄφελος τοῖς μὴ ταῖς πρὸς σὲ μᾶλλον στερρόαις ἐλπίσι καθωπλισμένοις, ἃς ἡμεῖς πάσας ἐπὶ σὲ καλῶς θέμενοι μὴ πέσοιμεν ἐξ αὐτῶν, μηδὲ φανείημεν κατηισχυμμένοι· δίδου δὲ κρατοῦντας ἐν παντὶ χρόνῳ φαιδρῶς πανηγυρίζειν, καὶ τήνδε τὴν ἑορτὴν ἀκατάλυτον εἶναι δίδου διὰ παντὸς αἰῶνος.

XXXVI. *Imp. Andronici junioris de metropoli Serrarum.* (*v*). (A. 1329.)

Βασιλικὸν ἄρα καὶ τοῦτο προνόμιον τὸ τὰς εἰς ἐπισκοπὰς τελούσας τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ὑφ' ἃς τὸ πρότερον ἐτύγχανον ὑποκείμενοι ἀποσπᾶν καὶ τιμῆς ἀξιοῦν μείζονος. Ἀμέλει καὶ τὴν τῶν Ζιχνῶν ἐκκλησίαν, εἰς ἐπισκοπὴν τελοῦσαν τὸ ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως τῶν Σερρῶν, εἰς μητρόπολιν ἤδη προσηνέγκατο καὶ τετίμηκεν ὁ ἐκ Θεοῦ κράτιστος καὶ ἁγιός μου αὐτοκράτωρ, πρόνοιαν μέντοι ποιούμενος καὶ τῆς τῶν Σερρῶν, ὅπως ἂν σχαλῇ καὶ αὕτη τρόπον ἕτερον ἀναπληρωθὲν τὸ ἐνδέον, ἀνθετέραν ἐπισκοπὴν ἀντικαθίστησι ταύτῃ ἐκ τῶν τῆς Φιλίππου, σεπτῷ προστάγματι τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ περιέχοντι τάδε·

Ἐπεὶ ἀπεσπάσθη ἡ πρότερον ὑπὸ τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν τῶν Σερρῶν τελοῦσα ἁγιωτάτη ἐπισκοπὴ τῶν Ζιχνῶν καὶ ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τῆς βασιλείας μου, ἐδέησε δὲ καὶ διέκρινε τοῦτο καὶ ἡ βασιλεία μου, ἵνα ἀντικαταστῇ ἑτέρα ἐπισκοπὴ εἰς τὴν τοιαύτην τῶν Σερρῶν μητρόπολιν, θεσπίζει καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου διὰ τοῦ παρόντος προστάγματος, εἶναι ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ὑποκειμένην τῇ τοιαύτῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Σερρῶν τὴν ἁγιωτάτην ἐπισκοπὴν Νικοπόλεως, ἥτις ἐτέλει πρότερον ὑπὸ τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Φιλίππων, καὶ κατέχεσθαι καὶ διεξάγεσθαι ταύτην παρὰ τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Σερρῶν καὶ ὑπερτίμου ὡς ἰδίαν ἐπισκοπήν· οὐ μόνον δὲ παρὰ τούτου, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν καθεξῆς ἀρχιερατευσόντων εἰς τὴν τοιαύτην ἁγιωτάτην ἐκκλησίαν. Ὅθεν ὀφείλει καὶ ὁ γενησόμενος μητροπολίτης Φιλίππων στέρξαι τοῦτο, ὅσον θεσπίζει καὶ διορίζεται ἡ βασιλεία μου, καὶ ἀρκεῖσθαι εἰς τὰς προσούσας τῇ τοιαύτῃ μητροπόλει ἑτέρας ἐπισκοπάς, ἀνενόχλητον παντάπασιν ἐὼν τὸ μέρος τῆς εἰρημένης ἁγιωτάτης τῶν Σερρῶν μητροπόλεως ἐπὶ τῇ κατοχῇ καὶ διεξαγωγῇ τῆς δηλωθείσης ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Νικοπόλεως καὶ πάσης τῆς ἀνέκαθεν προσούσης αὐτῇ ἐνορίας. Εἰς τὴν περὶ τούτου γὰρ ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ ἀπελύθη καὶ τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα. Εἶχε τό· Μηνὶ Φεβρουαρίῳ ἰνδ. ιβ', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

XXXVII. *Imp. Andronici junioris de judicibus universalibus.* (*x*). (A. 1329.)

Πρόσταγμα ὁρκωμοτικόν.

Ἡ βασιλεία μου τὸ παρὸν αὐτῆς ἀπολύει ὁρκωμοτικὸν πρόσταγμα, δι' οὗ καὶ ὁμνύει εἰς τὰ ἅγια τοῦ

(*v*) Ex Cod. Vind. Hist. gr. 63 fol. 75 (cf Nov. XXIV post. 4), ubi inter acta synodalia anni 1320 legitur.

(*x*) Tria προστάγματα, quæ sequun ur, reperiuntur in Codicibus Mss. Prochiri aucti subjecta ὁρκω-

Θεοῦ Εὐαγγέλια καὶ εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν ἐνώπιον τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας, ὡς ἂν, ἐπεὶ οἱ ἐκλεγέντες καὶ ἀπυταχθέντες παρά τε τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας καὶ τῆς βασιλείας μου καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων ἔταξαν καὶ ὑπεσχέθησαν ὅσον κατὰ μέρος τὰ ὑποσχετικὰ αὐτῶν γράμματα διαλαμβάνουσιν, ἵνα συντηρῶνται ἕνεκεν δικαίας καὶ ἀπαρεγγράπτου κρίσεως, ἵνα δεφενδεύῃ καὶ αὐτοὺς ἡ βασιλειά μου παρ' ὅλον τῆς ζωῆς αὐτῆς χρόνον ἀπὸ παντὸς προσώπου τοῦ μέλλοντος ἴσως ἐπιτεθῆναι καὶ μαχεσθῆναι κατ' αὐτῶν ἕνεκεν τῆς καταδίκης, ἧς μέλλουσιν ἀποφήνασθαι κατ' αὐτοῦ διά τινα κινηθεῖσαν καὶ κριθεῖσαν παρ' αὐτῶν ὑπόθεσιν · καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ μετὰ θάνατον αὐτῶν ἐὰν βουληθῇ κἂν εἷς ἵνα μαχεσθῇ καὶ ἀμύνηται κατὰ τῶν παίδων αὐτῶν, ἵνα ἐνέχηται ἡ βασιλεία μου καὶ [εἰς τὴν περὶ τούτου δεφένδευσιν καὶ ἀνενοχλησίαν αὐτῶν. Τούτου γὰρ [χάριν] ἐγένετο καὶ ἀπελύθη τὸ παρὸν ὁρκωμοτικὸν πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου, καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν τοσαύτην ἰσχὺν καὶ ἄδειαν δέδωκε πρὸς αὐτοὺς ἡ βασιλεία μου μετὰ ὁλοψύχου καὶ προαιρέσεως καὶ μετὰ ἐμφύτου καὶ καρδιακῆς ζέσεως καὶ προθυμίας καὶ ὑποσχέσεως ἐνόρκου, ὅτι καὶ αὐτὸν ἐμὲ, ἐὰν καταλάβωσι καὶ διακρίνωσιν ἀδικοῦντα, ἐλέγχωσι μετὰ παῤῥησίας καὶ παντὶ τρόπῳ βιάζωσιν εἰς τὸ ποιεῖν διόρθωσιν ἐντελεστάτην τῆς τοιαύτης ἀδικίας · καὶ ἐὰν ἴσως οὐδέν με εὕρωσιν ἕτοιμον εἰς τοῦτο, ὅπερ οὐδὲν μέλλει γίνεσθαι ὡς θαῤῥεῖ καὶ ἐλπίζει ἡ βασιλεία μου εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, ἀποβάλλωνται ὅλῃ ψυχῇ καὶ λέγωσι καὶ παριστῶσι καὶ θριαμβεύωσι πρὸς πάντας ἀφόβως · καὶ ἐκτὸς ἐννοίας τινὸς τὴν ἡμετέραν τοιαύτην ἀδικίαν, καὶ οὐδὲν παύσωνται ποιοῦντες τοῦτο, εἰ μὴ γένηται παρὰ τῆς βασιλείας μου ἐντελὴς διόρθωσις τῆς τοιαύτης ἀδικίας. Καὶ κατέστη τὸ πρᾶγμα οὕτως, ὡς θαῤῥεῖ καὶ ἐλπίζει ἡ βασιλεία μου εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν μεσιτείαν καὶ ἀντίληψιν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ὅτι ἀπὸ τοῦ νῦν μὴ τολμήσει τις τῶν ἁπάντων ἀδικῆσαι καὶ πλεονεκτῆσαί τινα εἰς τὸ οἰκεῖον δίκαιον.

A καιοσύνην ἐν ἅπασι πολιτεύεσθαι τοῖς ὑπ' αὐτὴν, κατέστησε καθολικοὺς κριτὰς αὐτῶν, μηδὲν ποιεῖσθαι τοῦ δικαίου πρότερον ὁμόσαντας, ἀλλὰ δεύτερα τὰ πάντα τούτου τίθεσθαι καὶ τούτου πάντα τρόπον καθ' ὅσον περίεστιν αὐτοῖς δυνάμεως ἐξέχεσθαι, ἤδη διὰ τοῦ παρόντος προστάγματος αὐτῆς καὶ ὡς κεφαλάδας τῶν ἐν τοῖς κάστροις τε καὶ χώραις ταύτης πάντων εἶναι διορίζεται, ἔχοντας ἔνδοσιν καὶ πᾶσαν ἄδειαν, ἵνα ἐν οἵῳ τόπῳ τῆς βασιλείας μου γένωνται ἐν χρείᾳ δεφενδεύσεως ἐφ' οἷς κρίνωσί τε καὶ ἀποφαίνωνται, λέγωσι καὶ πρὸς τοὺς κεφαλατικεύοντας ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ καὶ πρὸς ἄλλον τῶν ἐκεῖ οἰκούντων ἵν ἂν βούλωνται, καὶ πείθωνται οὗτοι τούτοις καὶ ὑπακούωσι καὶ δεφενδεύωσι καὶ ἀποπληρῶσιν οὗτοι, καθὼς ἂν οὗτοι λέγωσιν, εἴτε τῶν B προσγενῶν ἀνθρώπων τῆς βασιλείας μού εἰσιν εἴτε τῶν λοιπῶν ἀρχόντων καὶ ἀρχοντοπούλων αὐτῆς εἴτε τῶν ἐκδουλευόντων ἐν τῷ ὁσπητίῳ τῆς βασιλείας μου εἴτε τῶν στρατιωτῶν εἴτε ἑτέρας τινὸς τάξεως. Οἷος δὲ ἀπὸ τούτων τολμήσει καὶ ἀπειθήσει τοῖς τοιούτοις καθολικοῖς κριταῖς τῶν Ῥωμαίων καὶ οὐδὲν δεφενδεύσει τὴν ἣν ἂν εἴπωσιν οὗτοι ὑπόθεσιν, κἂν οἵτινες ἄρα καὶ ὦσιν οἱ καταδικαζόμενοι παρ' αὐτῶν, κἂν οἵου βαθμοῦ τυγχάνωσιν ὄντες, κἂν ὅσην τὴν γνησιότητα καὶ τὸν πλησιασμὸν ἔχωσιν εἰς τὴν βασιλείαν μου, εἰ μὲν εὑρίσκεται οὗτος ὁ ἀπειθήσων εἰς τοῦτο κεφαλαττικεύων εἰς τὸν τοιοῦτον τόπον ἢ καὶ ἀλλοτρόπως ἐνοχοποιούμενος, ὀφείλουσιν οἱ τοιοῦτοι καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων παραστέλλειν αὐτὸν ἐκ τοῦ παραυτίκα ἀπὸ τοῦ κεφαλατικείου αὐτοῦ, ἔτι δὲ καὶ τῆς ἐνοχῆς τοῦτον τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος προστάγματος · εἰ δὲ οὐδὲν εὑρίσκεται εἰς ἐνοχήν τινα ὁ τούτοις τολμήσων μὴ ὑπακοῦσαι, εἴτε τῶν προσγενῶν ἀρχόντων εἴτε καὶ λοιπῶν ἀρχόντων καὶ ἀρχοντοπούλων ἐνὶ τῆς βασιλείας μου εἴτε ἑτέρας τινὸς τάξεως, ἔχωσι πᾶσαν ἄδειαν κρατεῖν τὸ ὁσπήτιον καὶ τὴν οἰκονομίαν αὐτοῦ καὶ ποιεῖν καὶ ἑτέραν παίδευσιν καὶ καταδίκην εἰς αὐτὸν οἵαν ἂν διακρίνωσιν. Ὀφείλουσι δὲ οὗτοι ἵνα, καὶ ἐάν τινες ἐγκαλῶσι τοῖς εἰς κεφαλὴν εὑρισκομένοις αὐτῶν, κρίνειν καὶ τούτους καὶ ἀποκαθιστᾷν ὅσον ἂν φαίνηται αὐτοῖς δίκαιον, καθὼς καὶ περὶ τῶν ἄλλων Ῥωμαίων ἁπάντων ἔχουσιν ἀνατεθειμένην καὶ ὡρισμένον παρὰ τῆς βασιλείας μου, καὶ ποιῶσι (y) καὶ διαπράττωνται. Εἰς γὰρ τὴν περὶ τούτου ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ ἀπελύθη καὶ ὁ παρὼν ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου. Εἶχε τὸ · Μηνὶ Μαρτίῳ ἰνδ. β', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

C

D

XXXVIII. *Imp. Andronici junioris de judicibus universalibus secunda.* (*A.* 1329.)

Ἕτερον πρόσταγμα.

Ἐπεὶ ἡ βασιλεία μου, πολύν τινα τὸν ἔρωτα περὶ τὸ δίκαιον ἔχουσα καὶ διὰ πολλῆς καὶ μεγάλης τῆς σπουδῆς τιθεμένη καὶ περὶ πλείστου ποιουμένη δι-

μοτικοῖς sive ὑποσχετικοῖς γράμμασι judicum electorum. Hæc et illa pridem edidi ex Cod. Paris. 1343 in Heidelb. Jahrb. 1836. p. 867 sqq. : duo autem ultima προστάγματα ex Cod. Taurin. 300 edidit Girard in Wolowski Revue III p. 460 et IV p. 147. Ὁρκωμοτικὰ illa in Cod. Paris. 1356 dicuntur esse alterum τῶν καθολικῶν κριτῶν τῶν γενομένων παρὰ τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, alterum τοῦ δικαιοφύλακος καὶ ἀρχιδικαστοῦ τοῦ Κλεδᾶ, quem c. annum 1329 ab Andronico seniore ad juniorem missum esse legatum auctor est Jo. Cantacuzenus Histor. I, 44 et 46. Deinde ὁρκωμοτικὰ illa, et quæ cum iis conjuncta sunt tria προστάγματα, in promptu est referre ad quatuor illos καθολικοὺς κριτάς, quos ab Andronico juniore institutos esse narrat Nicephr. Gregoras IX, 9 ed. Paris, p. 269 et XI, 3 ed. Paris, p. 330. Obstat quidem, quod Gregoras totam rem ad annum 1329 narrat, προστάγματα autem duo ultima indictione II, quæ in annum 1319 vel 1334 incidit, signata esse dicuntur : unde vel ἰνδ. ιβ' pro ἰνδ. β' legendum, vel cum Mortreuil III p. 97 sqq. statuendum est, προστάγματα illa quatuor judicibus anno 1329 electis anno demum 1334 promulgata esse. Zach.

(y) Legerim, ὀφείλουσι δὲ οὗτοι καὶ ἐάν τινες. — ἵνα ποιῶσι καὶ διαπρ. Id.

XXXIX. *Imp. Andronici junioris de judicibus universalibus tertia.* (*A.* 1329.)

Ἕτερον πρόσταγμα.

Ἐπεὶ διωρίσατο καὶ ἔταξεν ἡ βασιλεία μου, ἵνα κρίνωνται ἅπαντες οἵ τε προσγενεῖς ἄρχοντες αὐτῆς καὶ οἱ λοιποὶ ἄρχοντες καὶ τὰ ἀρχοντόπουλα τῆς βασιλείας μου καὶ ὅσοι ἄλλοι εἰσὶν ὑποτεταγμένοι τῇ βασιλείᾳ μου εἰς τοὺς καθολικοὺς κριτὰς τῶν Ῥωμαίων ἐφ' αἷς ἂν ἔχωσιν ὑποθέσεσι, καὶ λαμβάνωσι τὴν ἐπὶ ταύταις ἀποκατάστασιν καθὼς ἂν διακρίνωσιν οὗτοι καὶ ἀποφαίνωνται, διορίζεται ἡ βασιλεία μου διὰ τοῦ παρόντος προστάγματος, ἵνα ἐκ τῶν τοιούτων ἀρχόντων αὐτῆς οἵτινες μετὰ τοὺς φοροῦντας σκαράνικα κρίνωνται παρὰ τῶν τοιούτων καθολικῶν κριτῶν τῶν Ῥωμαίων διηγούμενοι τὰ τῶν ὑποθέσεων αὐτῶν ἑστῶτες. Εἶχε τό· Μηνὶ Μαρτίῳ ἰνδ. β', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

XL. *Imp. Andronici junioris de possessionibus monasterii in insula Patmo siti.* (2). (*A.* 1331.)

Ἐπεὶ οἱ μοναχοὶ τῆς κατὰ τὴν νῆσον τῆς Πάτμου διακε μένης σεβασμίας μονῆς τῆς βασιλείας μου, τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τοῦ ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου παρθένου ἐπιστηθίου ἠγαπημένου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐζήτησαν καὶ παρεκάλεσαν τῇ βασιλείᾳ μου, ἵνα ἐπὶ τοῖς κτήμασι καὶ μετοχίοις καὶ ἀναστήμασιν αὐτῶν, ἅτινα κέκτηνται διὰ χρυσοβούλλων διαφόρων καὶ προσταγμάτων καὶ ἀπογραφικῶν ἀποκαταστάσεων καὶ ἑτέρων δικαιωμάτων, πορίσωνται καὶ χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου, καὶ κατέχωσι ταῦτα καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἀβαρῶς πάντη καὶ ἀτελῶς, καθὼς κατέχουσι ταῦτα μέχρι τοῦ νῦν (ἦγουν τὸ ἐν τῇ νήσῳ Λήμνῳ μετόχιον τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Μυροβλύτου, καὶ διακείμενον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς ἁγίας Εἰρήνης μετὰ τῶν προσόντων αὐτῷ πάντων ἀμπελίων καὶ χωραφίων· τὸ ἕτερον μετόχιον τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ τιμίου ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων Μιχαὴλ καὶ ἐπικεκλημένον τὴν Πτέριν μετὰ τῶν ὄντων ἐκεῖσε ἑνδεκα προσκαθημένων, ἀλλὰ δὴ τῶν ἀμπέλων καὶ χωραφίων καὶ τοῦ περιβολίου τοῦ Διδυμαρίου μετὰ τοῦ χειμερινοῦ ὑδρομύλωνος καὶ τοῦ λιμένος τοῦ ἀπὸ τῶν κρημνῶν ἕως τοῦ Χυδαδίου καλουμένου διήκοντος· τὸν σεβάσμιον καὶ θεῖον ναὸν τὸν εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεράγνου δεσποίνης καὶ Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας μετὰ τῶν προσόντων αὐτῷ χωραφίων· τοὺς ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ ἐν διαφόροις χωρίοις εὑρισκομένους παροίκους, ἐφ' ὧν τοὺς μὲν κατεῖχον, τοὺς δὲ ἀνεδέξαντο πρὸ ὀλίγου δι' ἀπογραφικῆς ἀποκαταστάσεως, ὁμοίως καὶ τὰ παραδοθέντα αὐτοῖς χωράφια τὰ Βουνάρια λεγόμενα, τὰς Τροχαλέας καὶ τὰ Λιβάδια· ὀνομάζονται δὲ οἱ τοιοῦτοι πάροικοι ὅ τε Νικόλαος, ὁ Μαυρολέων, Γεώργιος ὁ Κουρούπης, Θεόδωρος ὁ Λαχανᾶς, ὁ Ἰατρόπουλος ὁ Θεοδωράκης μετὰ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ, Ἄννα ἡ Λέχεινα, Γεώργιος τῆς Τζαγγαρίης, οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Βραχνοῦ, Μιχαὴλ ὁ Λωράδων, Δημήτριος τῆς Καλάνας, ἡ Βαβύλια, Εὐστράτιος ὁ Δαλασινὸς, ὁ Ἀρχυρὸς, Νικόλαος ὁ Γουλιμῆς, Ἰωάννης ὁ Μουρτατόπουλος, ὁ Κολυβᾶς, Ξένος ὁ Ζακήτης, Δημήτριος ὁ Πενταφουστάνης, ὁ Σταμάτας, τοῦ Συμεὼν οἱ παῖδες, Θεόδωρος ὁ Σκυριώτης, ἡ Κονίδαινα, Ἡρήνη ἡ Καστελιανή, ὁ γαμβρὸς τοῦ Λαχανᾶ, Θεόδωρος ὁ Καρυώτας, ὁ υἱὸς τοῦ Μακρηνικολάου· ὀνομάζονται δὲ ὁμοίως καὶ οἱ ἄνωθεν δηλωθέντες ἑνδεκα προκαθήμενοι καὶ αὐλῆται τοῦ εἰρημένου μετοχίου τῆς Πτέρεν ὁ Ντζιανῆς, ὁ Μπονοφάτζος μετὰ τοῦ προγόνου αὐτοῦ, ὁ Σιλιγκόπουλος μετὰ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ, Ἰωάννης ὁ Βίγλης, Δημήτριος τῆς Καλογραΐας, ὁ Ἀρχαγγελεινὸς, Κώνστας ὁ Νιάννης, Μανουὴλ ὁ γαμβρὸς τοῦ Ἀρβάζου, ὁ Κατζαρδὸς, Ἰωάννης ὁ Μουντᾶς, Ἰωάννης ὁ Ντζακέτης· τὰ περὶ τὸν αὐτὸν τόπον ἐσωτερίβολα τῆς Εἰρήνης, τοῦ Χηναδίτου καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτῆς Σοφίας· τὰ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Πυλάδος χωράφια μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ τριῶν συκαμινεῶν καὶ τῶν ἑτέρων χωραφίων τοῦ Σκαλομήνη· ἔτι γε μὴν καὶ τὰ ἕτερα χωράφια τοῦ Δράκοντος λεγόμενα μετὰ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτῶν· πρὸς τούτοις καὶ τὰ ἐν τῇ νήσῳ Ὠλέρῳ διακείμενα μονύδρια, τό τε τοῦ Παρθενίου καὶ τοῦ Μενίου ἐπιλεγόμενα, μετὰ τῶν προσόντων αὐτοῖς παροίκων, ἅτινα κέκτηνται διὰ τῶν εἰρημένων καὶ προσόντων αὐτοῖς χρυσοβούλλων· ὡσαύτως καὶ τὰ ἐν τῇ νήσῳ Κῷ τρία μετόχια, τό τε τοῦ Ἀσποντίου ἐπιλεγόμενον, τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ δεσπότου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὸ Ἄλσος, μετὰ τῶν προσόντων αὐτοῖς ὑδρομυλώνων καὶ χωραφίων καὶ τοῦ ποταμοῦ, σὺν τῷ τοπίῳ τῷ ἐν τῷ κάστρῳ Πυλίῳ, ἐφ' ᾧ ἀμετόχως καὶ παρὰ γνώμην τῶν ἀπὸ τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς μοναχῶν ἀνήγειραν οἰκήματα ὁ ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς αὐτῆς νήσου Κῶ· πρὸς τούτοις περ καὶ τὸν εἰς τὸ χωρίον τὸ Ῥεπανίδιον πάροικον Νικόλαον τὸν Μαυρολέοντα)·

α'. Τὴν τοιαύτην αὐτῶν ζήτησιν καὶ παράκλησιν προσδεξαμένη ἡ βασιλεία μου τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἐπικρατεῖ καὶ ἐπιβραβεύει αὐτοῖς, δι' οὗ προστάσσει καὶ διορίζεται, ὡς ἂν τὰ τοιαῦτα ἅπαντα καὶ κατὰ μέρος ἄνωθεν δηλωθέντα μετόχια καὶ κτήματα καὶ λοιπὰ ἀναστήματα, μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς παροίκων καὶ προσκαθημένων καὶ τῶν ἀπ' αὐτῶν ὀφειλομένων τελεσμάτων καὶ ἑτέρων παροικικῶν δικαίων, κατέχῃ καὶ νέμηται ἡ τοιαύτη σεβασμία μονὴ ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως, ἔτι δὲ ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως, καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν πᾶσαν καὶ παχτοίαν ἀποφέρηται καὶ ἀποκερδαίνῃ πρόσοδον, καὶ οὔτε παρὰ τοῦ μέρους τῶν κεφαλατικευόντων κατὰ καιροὺς ἐν ταῖς τοιαύταις νήσοις οὔτε παρὰ τῶν τὰ τοῦ δημοσίου διενεργούντων ἢ τοπικῶν ἐκεῖσε οὔτε μὴν παρά τινος ἑτέρου τῶν ἁπάντων εὑρίσκῃ ἐπὶ τούτοις τὴν οἱανδήτινα ἐπήρειαν ἢ διενόχλησιν, ἀλλὰ διατηρῶνται ταῦτα πάντα τὰ προστάγματα τῇ τοιαύτῃ σεβασμίᾳ μονῇ, ἔτι δὲ οἱ ἐν αὐτοῖς πάροικοι

(2) Habetur in Vind. Hist. gr. C6 fol. 67 (cf. Nov XXIV n:o . 1). Inde nuperrime edidit J. Müller *Sitzungsber. d. k. k. Akad. d. Wiss.* tom IX (1853), p. 411.

καὶ προσκαθήμενοι ἀνώτεροι πάσης ἡστινοσοῦν ἀδικίας καὶ περιφρονήσεως καὶ κατατριβῆς, ὡσαύτως καὶ ἀπὸ τῶν ἀπαιτουμένων ἐκεῖσε τοπικῶς συνήθων ἀπαιτήσεων, τοῦ τε κεφαλαίου, τῆς σιταρκίας, τοῦ ἀέρος, τοῦ ἀδιωτικίου, τῆς παρθενοφθορίας, τοῦ ξενοτέλους λεγομένου, τοῦ μηνιατικοῦ, τοῦ ἁλατοτέλους, τοῦ ζευγαρατικίου, καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων δημοσιακῶν ζητημάτων καὶ ἀπαιτουμένων. Ἐπεὶ δὲ ἀνέφερον οἱ τοιοῦτοι μοναχοὶ καὶ ὅτι οἱ ἱερώτατοι ἀρχιεπίσκοποι, ὅ τε Λήμνου καὶ ὁ Κῶ, πειρῶνται ἀπαιτεῖν ἀπὸ τῶν τοιούτων μετοχίων τὸ λεγόμενον κανονονικὸν, τὸ μνημόσυνον καὶ ἄλλα τινὰ, ἅπερ οὐδὲν εἶχε δίκαιον ἀποδιδόναι πρὸς αὐτοὺς, καὶ παρεκάλεσαν καὶ περὶ τούτου, διορίζεται καὶ περὶ τούτου ἡ βασιλεία μου, ἵνα διαμένωσι καὶ παρὰ τῶν τοιούτων ἀρχιερέων ὑπὲρ τῶν δηλωθέντων ἀπαιτημάτων ἀνενόχλητοι καὶ ἀδιάσειστοι. Ὅθεν τῇ ἰσχύϊ καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσόβουλλου λόγου τῆς βασιλείας μου οὐδὲ οἱ μέλλοντες ποιῆσαι ἀπογραφικὴν ἀναθεώρησιν καὶ ἀποκατάστασιν ἐν ταῖς δηλωθείσαις νήσοις, ἔνθα εὑρίσκονται τὰ προσόντα τῇ τοιαύτῃ σεβασμίᾳ μονῇ μετόχιά τε καὶ λοιπὰ κτήματα, ἔξουσιν ἄδειαν εἰσελθεῖν καὶ ποιῆσαι ἐν αὐτοῖς τὴν τυχοῦσαν ἀναθεώρησιν ἢ ἀποκατάστασιν, ἀλλὰ καθέξει καὶ νεμηθήσεται ταῦτα πάντα ἀνενόχλητα καὶ ἀδιάσειστα, ἔτι τε μὴν ἀναφαίρετα καὶ ἀναπόσπαστα, καὶ ἀνώτερα πάσης καὶ παντοίας κατατριβῆς καὶ περιφρονήσεως καὶ ἀδικίας. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ γέγονε καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς ἐνισταμένης ιδ' ἰνδ. τοῦ ,ςω' τριακοστοῦ ἐννάτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.

partibus istis legi non possint, tenor sequitur sub hac forma :

Cum de habitatoribus civitatis Narbonæ subjectis excellentissimo regi Francorum venerint pro parte communis eorum et deprecaverint ipsis concedi privilegium aurea bulla munitum Imperii nostri, ut cum pervenerint ex ipsis aliqui tam in Deo magnificatam et Deo glorificatam et Deo custoditam civitatem Constantinopolitanam, quam in aliis terris et castris Imperii nostri, cum mercatoribus suis habere debeant alomationem et solutionem commergii : et quod si contigerit exire ligna piratica de terris ipsorum sive de aliis vicinantibus ipsis, et fecerint aliqua contra aliquos de parte Imperii nostri, non debeant propterea sustinere illi, qui tunc inventi fuerint mercatores ex dicta civitate, offensionem aliquam sive damnum in suis mercationibus : ipsorum deprecationem admittens Imperium præsens privilegium munitum aurea bulla Imperii nostri ipsis concedit, per quod mandat, ut illi, qui accesserint de dicta civitate et pro tempore venerint tam in dictam civitatem Constantinopolitanam quam in aliis terris et castris Imperii nostri, solvere debeant pro mercationibus, quas portaverint, de introitu et exitu insimul quantitatem Yperperorum centum secundum primam (*c*) consuetudinem Yperpera quatuor, et postea ab ipsis non requiratur solutio alia aliquo modo.

Similiter mandat Imperium nostrum, quod si exiverint de terra ipsorum sive ab aliis vicinantibus ligna piratica, et fecerint damnum aliquod contra aliquos de parte Imperii nostri, illi, qui tunc invenirentur mercatores in partibus istis sive in aliis terris et castris Imperii nostri, non invenirent propterea offensionem sive damnum aliquod in personis et mercationibus suis, sed expedientur omnimode indemnes absque ulla offensione.

Item si contigerit naufragium pati in mari al quod lignum ipsorum ex contingenti tempestate, et in terram ceciderint ex aliqua parte Imperii nostri, teneantur ipsius partis habitatores et alii, qui illuc invenirentur, non usurpare seu rapere aliquid de rebus ipsorum, quæ essent projectæ in terram, sed ipsos dimittere ipsas colligere res absque ullo impedimento, et quod facere possint de ipsis ad voluntatem et placitum eorum. Nam si aliqui voluerint damnum inferre dictis naufragis mercatoribus et auferre aliqua de rebus evasis, non tantum restituere tenebuntur et satisfacere integre de toto illo, quod ab ipsis acceperint, sed etiam ut descriptores

XLI. *Imp. Andronici junioris pactio cum Venetis* (*a*). (A. 1332.)

XLII. *Imp. Andronici junioris de privilegiis mercatorum Narbonensium* (*b*). (*Inter* 1328—1341.)

Universis et singulis præsentem paginam inspecturis Nos Hugo Arnaudi Domicellus dominus de Monterotundo Vicarius, et Guillelmus Chuuserii Baccalarius in Legibus, Judex ordinarius Curiæ Narbonensis egregii et potentis viri Domini Aynerici Dei gratia Vicecomitis et Domini Narbonæ, notum facimus per præsentes, quod nos vidimus, legimus et de verbo ad verbum inspeximus quoddam privilegium imperatoris Constantinopolitani (*c*) *litteris Græcis et Latinis scriptum, bullatum cum bulla aurea in filis ciricis vinculatis non filatis pendenti, subscriptum litteris Græcis rubeis in fine cujuslibet tenoris dicti privilegii, ut præmittitur, prædictis litteris separatim scripti, non vitiatum, non cancellatum in aliqua sui parte, sed omni suspicione carens. Cujus quidem privilegii tenor in litteris Græcis scriptum* (*d*), *cum litteræ Græcæ in*

(*a*) Continetur *Libro* III *Pactorum*, cujus Index : „ 1332. Treugua cum Andronico Palæologo Imperatore Græcorum ad terminum sex annorum cum confirmatione antiquarum treuguarum et pactorum et conventionum in eisdem insertarum etc. cart. 360. » Et : « Instrumentum Syndicatus sive Procuratorii Oratorum prædicti dom. Imperatoris pro treugua prædicta etc. cart. 368. » Propediem prodibit in collectione Tafelii et Thomæ, de qua Nov. VII not. 1. Zach.

(*b*) Descripsit Stephanus Baluzius ex archivis ecclesiæ Narbonensis et communicavit Ducangio, a quo edita est in *Famil. Byzantin.* ed. Paris. p. 257. ID.

(*c*) Andronicum juniorem intelligendum esse patet tum ex die, qua hoc instrumentum conscriptum est, tum ex *Nov.* LVI infra. ID.

(*d*) Hæc mendosa esse apparet. Græca, utpote quæ legi non potuerint, omittuntur : Latina sola exhibentur. ID.

(*e*) Hæc obscuriora sunt. Forte : *pro quantitate - priorem*. Zach.

præsentis privilegii nostri aurea bulla muniti judicabuntur et indignationem nostram consequentur.

Item cum ipsi præfati requisierint et..... ut cum pervenerint in partibus nostris possint constituere et ordinare Consulem, ut per ipsum ordinentur inter ipsos habitæ quæstiones, et quod possint habere logeam et placerium unum..... aceres, concedit etiam Imperium nostrum hoc, et mandat ut hoc etiam fiat, prout requisiverint ut dictum est ab Imperio nostro. Non possit tamen dictus Consul, qui est et pro tempore fuerit, facere justitiam sanguinis.

Hujus etenim rei gratia robore et virtute præsentis privilegii Imperii nostri aurea bulla muniti conservabuntur post solutionem prædictam commergii omnes illi, qui de dicta civitate fuerint mercatores sine omnimoda læsione, nec sustinebunt ab aliquo, qui de parte fuerint Imperii nostri, injuriam aliquam s..... aliquam læsionem. Verumtamen teneantur et ipsi præfati non introducere in propriis mercationibus alienas mercationes, pro quibus debetur magis commergium, aut quod..... quas apportant mercationes ipsorum, sed ipsas omnes manifestare in commergio teneantur. Item teneantur, quodsi sciverint quod lignum sive ligna piratica de..... ut prædictum est, armarentur in offensionem sive læsionem partis Imperii nostri, non cælare hoc, sed quantocius poterunt hoc manifestare Imperio nostro, et nullo modo ipsis præstare occulte seu manifeste adjutorium vel favorem in dannum partis Imperii nostri, imo ipsos inimicos habere. Super hoc etenim expositum est præsens privilegium Imperii nostri aurea bulla munitum, et concessum est illis de dicta civitate Narbonensi mercatoribus in firmitatem roboris, defensionem et omnimodam securitatem ipsorum.

In cujus visionis et inspectionis testimonium etc. Actum et datum Narbonæ etc. XXI mens. April. anno Dom. MCCCXI. sexto.

XLIII. *Imp. Andronici junioris aureæ bullæ de metropoli Zichnarum et aliis* (*f*).

XLIV. *Imp. Joannis Palæologi pactum cum Venetis* (*g*). (A. 1342.)

XLV. *Imp. Joannes Palæologus confirmat quod de anglis stabilita sunt.* (*h*). (A. 1343.)

Ἐπεὶ ἐγνώρισεν ἡ βασιλεία μου, ὅτι οἱ προσφεύγοντες εἰς τὴν ἁγιωτάτην τοῦ Θεοῦ Μεγάλην Ἐκκλησίαν οὐκ ἐθέλουσιν εὑρίσκεσθαι εἰς τοὺς τεταγμένους τόπους τῶν προσφυγείων διά τινα δειλίαν καὶ ὄψιν φόβου, ἀλλ' εὑρίσκονται ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ τεμένους τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, ὅπερ ἐστὶν εἰς ἀθέτησιν καὶ ἀνατροπὴν τῶν τε ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν φιλευσεβῶν νόμων, ἔστι δὲ καὶ εἰς ἐμπόδισμα τοῦ ἐκτελεῖσθαι ἀταράχως καὶ ἀσυγχύτως τὰς τεταγμένας καὶ νενομισμένας θείας καὶ ἱερὰς ὑμνῳδίας, ἡ βασιλεία μου, διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ χάριτος στέργουσα καὶ διατηροῦσα τὰ δοθέντα ἀνέκαθεν εἰς τοῦτο προνόμια τῇ ἁγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ παρά τε τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν φιλευσεβῶν νόμων, οὓς δῆτα νόμους προεθέσπισαν καὶ ἔταξαν οἱ ἅγιοί μου αὐθέντται καὶ βασιλεῖς, οἱ πρόγονοι τῆς βασιλείας μου, καὶ οἱ λοιποὶ ἅγιοι βασιλεῖς, οἱ ἀοίδιμοι καὶ μακάριοι, καὶ μηδέν τι ἕτερον διαπράττεσθαι βουλομένη, ἀλλὰ στηρίζουσα καὶ ἐποικοδομοῦσα μᾶλλον αὐτοῖς καὶ τὸ ἑδραῖον καὶ μόνιμον καὶ ἀμετακίνητον πᾶσι τοῖς τοιούτοις προνομίοις παρεχομένη, ἅμα μὲν καὶ τῆς τῶν νόμων ἀσφαλείας τὸν τρόπον τοῦτον φροντίζουσα, ἅμα δὲ καὶ τῶν ἑκάστοτε προσφευγόντων πρόνοιαν ποιουμένη, τὸ παρὸν ἀπολύει πρόσταγμα, δι' οὗ καὶ θεσπίζει καὶ διορίζεται, ὡς ἂν εὑρίσκωνται οἱ ῥηθέντες πρόσφυγες εἰς τοὺς ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς τεταγμένους τόπους τῶν προσφυγείων, καὶ οὐδὲν ἔχωσι φόβον καὶ δειλίαν τινὰ τοῦ ἀποσπασθῆναι αὐτόθεν βίᾳ παρά τινος τῶν ἁπάντων, εἰδότων, ὡς εἴ τι παρὰ τὸν παρόντα τολμήσαιεν ὁρισμὸν τῆς βασιλείας μου, πρὸς τῷ ταῖς ἀπὸ τῶν νόμων ὑποβληθῆναι ποιναῖς, οὐ μετρίας τῆς ἀγανακτήσεως καὶ τιμωρίας καὶ παρὰ τῆς βασιλείας μου πειραθήσονται, ὀφειλόντων μέντοι καὶ τῶν κατὰ καιροὺς προσφευγόντων προσμένειν καὶ προσκαρτερεῖν τοῖς τεταγμένοις, ὡς εἴρηται, τόποις τῶν προσφυγείων καὶ μηδαμῶς προέρχεσθαι περαιτέρω τούτων, μηδὲ εἰσιέναι ὅλως εἰς τὸν ἱερὸν καὶ θεῖον ναὸν, παρὰ τὰς τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ φιλευσεβῶν νόμων διαταγάς. Εἰς γὰρ τὴν περὶ τούτου ἀσφάλειαν ἀπολύεται καὶ τὸ παρὸν τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα *μηνὶ Μαρτίῳ ἰνδ. ια'.*

XLVI. *Imp. Joannis Cantacuzeni confirmans tomum excommunicationis patriarchæ Joannis Calecæ* (*i*). (A. 1347.)

Πρόσταγμα.

Εὐνούστατοι καὶ πιστότατοι τῇ βασιλείᾳ μου οἰκήτορες ἅπαντες τῆς θεοδοξάστου, θεοφυλάκτου καὶ θεομεγαλύντου Κωνσταντινουπόλεως, οἵ τε κληρικοὶ, μονάζοντες, καὶ ὅσοι τῆς πολιτείας, καὶ ὁ κοινὸς ἅπας λαός! τὰ κινηθέντα παρὰ τοῦ Βαρλαὰμ ἐκείνου κατὰ τῆς εὐσεβείας, καὶ ὅπως ἐξηλέγχθησαν παρὰ τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, καὶ κατεδικάσθη συνοδικῶς παρούσης καὶ τῆς βασιλείας μου, καὶ ὡς ὁ Ἀκίνδυνος μετὰ μικρὸν τὰ ἐκείνου φρονῶν ἐξελεγχθεὶς συνοδικῶς καὶ αὐτὸς προκαθημένης ἐν τῇ συνόδῳ τηνικαῦτα καὶ τῆς βασιλείας μου τῇ αὐτῇ καταδίκῃ δικαίως ὑπεβλήθη καὶ τόμος συνοδικὸς ἐπὶ τούτοις προέβη, συμπεριληπτικῶς ἀποτέμνων τῆς τοῦ Χριστοῦ καθολικῆς καὶ

(*f*) Laudantur in Cod. Paris. 1556 ad Disposit. thronorum his verbis : Παρὰ δὲ τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ νέου ἐτιμήθησαν εἰς μητροπόλεις· αἱ Ζίχναι κτλ. Zach.

(*g*) Exstat in *Pactorum libro* III, cujus Index hæc habet : « 1342. Pactum sive instrumentum treugue septem annorum cum Imperatore Constantinopolis Palæologo, cart. 257. » Et : « 1342. Treugua cum Imperatore Constantinopolis ad septem annos cum diversis capitibus super mercatoribus, mercibus et datiis etc. cart. 397. » Propediem prodibit in Tafelii et Thomæ libro, de quo supra.

(*h*) *Acta Patriarchatus Cpolitani*, p. 232.

(*i*) Ex Cod. Vind. jurid. gr. 6 fol. 213. De argumento hujus Novellæ cf. Jo. Cantacuz. Hist. IV, 3. Zach.

ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας καὶ παντὸς τοῦ τῶν ὀρθοδόξων πληρώματος, εἴ τίς τι τῶν ὑπὸ τοῦ Βαρλαὰμ κατὰ τῶν μοναχῶν, τοῦ τε δηλονότι κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ, λαληθέντων ἢ συγγραφέντων φανείη πάλιν τῶν αὐτῶν κατηγορῶν, οὐδένα τῶν ἁπάντων ἀγνοεῖν οἶμαι. Ἀλλὰ μετὰ μικρὸν ὑπὸ πονηρᾶς καὶ φιλάρχου γνώμης κατὰ τῆς βασιλείας μου πλασαμένων τινῶν ἃ καὶ ὑμεῖς ἴστε, κἀντεῦθεν χαλεπῆς συγχύσεως καταλαβούσης τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀρχήν, ὁ Ἀκίνδυνος ὡς ἁρμαίῳ τῇ τοιαύτῃ τοῦ καιροῦ μοχθηρίᾳ χρησάμενος, καὶ πολλοὺς ἀπατήσας καὶ προσεταιρισάμενος, μεθ' ὧν καὶ τὸν χρηματίσαντα πατριάρχην, στάσιν ἤγειρε κατὰ τῆς Ἐκκλησίας δεινὴν τῆς κατὰ τὴν πολιτείαν μηδὲν ἀποδεούσαν, ἐπεκδικῶν μὲν τὰς τοῦ Βαρλαὰμ ἐκείνας κακοδοξίας, τὸ ὄνομα δὲ μόνον ἐκείνου καὶ αὐτὸς πρὸ ὀπάτην ἀποκηρύττων, εἰ καὶ τῶν συνετῶς ἀκουόντων οὐδένα διέλαθεν. Ἐπεὶ δὲ βεβαιωτὴς καὶ προστάτης Ἀκινδύνου καὶ τῶν κατ' αὐτὸν ὁ χρηματίσας πατριάρχης γενόμενος αὐτόν τε τὸν Ἀκίνδυνον χειροτονίας ἠξίωσε καὶ τινας τῶν ὁμοφρονούντων αὐτῷ εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς προῆγεν ἀρχάς, ἅμα καὶ πρὸς τὴν ὑψηλοτάτην δέσποιναν τῶν Ῥωμαίων καὶ ἁρσμιωτάτην ἀδελφὴν τῆς βασιλείας μου ἐπὶ τοῖς τοιούτοις δόγμασι παῤῥησιαζόμενος καὶ κατὰ τῶν δικαιωθέντων ἐπ' εὐσεβείᾳ μοναχῶν αὖθις χωρῶν, καταλαβοῦσα ἐντεῦθεν αὖτη τὰς ὑπὲρ εὐσεβείας συνοδικὰς ἐκείνας διαγνώσεις καὶ ἀποφάσεις ἀκυρουμένας, καὶ τὸν ἐπ' αὐταῖς συνοδικὸν τόμον τελείως ὑπ' αὐτοῦ ἀθετούμενον καὶ καταλυόμενον, πολλάκις πρότερον μετὰ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων τὰ περὶ τούτων ἐξετάσασα, εἶτα καὶ σύνοδον συγκροτεῖ, καθ' ἣν ἐξετάσεως καὶ διαγνώσεως ἀκριβοῦς γενομένης καθαιρέσει κοινῇ πάντες τοῦτον καθυποβάλλουσι, κἂν εἰ μὴ μεταμεληθείη καὶ τὸν Ἀκίνδυνον καὶ τοὺς κατ' αὐτὸν ἀποβάλλοιτο, καὶ τῆς μοίρας τῶν ὀρθοδόξων ἐκτέμνουσι. Τούτου δὲ τοῦ θεαρέστου τελεσθέντος ἔργου (ἐπαινετὸν γὰρ κατὰ τὸν εἰπόντα καὶ ἡ τῆς κακίας κόλασις), λύει τὴν ἐμφύλιον στάσιν ὁ Κύριος καὶ βραβεύει τὴν εἰρήνην τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων. Καὶ οὕτως εἰσελθοῦσα ἡ βασιλεία μου Θεοῦ εὐδοκοῦντος εἰς τὴν μεγαλόπολιν ταύτην αὐτὸν μὲν εὗρε καθῃρημένον, Ἀκίνδυνον δὲ καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ ἀποκεκηρυγμένον πάλιν συνοδικῶς· ὃ μὴ μόνον ἐνταῦθα κατὰ τὴν σύνοδον ταύτην οἱ συνελθόντες ἔπραξαν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν τοῖς ἰδίοις κελλίοις σχολάζοντες ἱερώτατοι μητροπολῖται ἐγγράφως συνεψηφίσαντο, προστιθέντες οὗτοι μετὰ τῆς ἐν τοῖς δόγμασι παραφορᾶς καὶ τὰς ἄλλας ἀθέσμους κατὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς βασιλείας γεγενημένας πράξεις αὐτοῦ, ὃ καὶ οἱ ἐκτὸς συνόντες τῇ βασιλείᾳ μου, ὅ τε Ἱεροσολύμων ἁγιώτατος πατριάρχης καὶ οἱ λοιποὶ πάντες ἱερώτατοι μητροπολῖται, σύνοδον καὶ αὐτοὶ συγκροτήσαντες ἀπεφήναντο, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τῆς τοῦ Ἀκινδύνου κοινωνίας χάριν πάσης ἱερωσύνης τοῦτον ἀπογυμνώσαντες· εἰ γὰρ καὶ τόπῳ καὶ σώματι διῃρημένοι ἦσαν, ἀλλ' ὡς ἑνὸς πνεύματος ἐν αὐτοῖς λαλοῦντος καὶ ἐνεργοῦντος τὸ αὐτὸ πάντες συναπεφήναντο. Θ καὶ ἡ βασιλεία μου Χριστοῦ χάριτι στέργει καὶ στηρίζει καὶ νῦν καὶ πρότερον. Μετὰ μέντοι τὴν τῆς βασιλείας μου ἐπιδημίαν, καίτοι δι' ἐγγράφου τόμου πεμφθείσης αὐτῷ παρὰ τῶν ἀρχιερέων τῆς καθ' ἡμᾶς, ἐπειδήπερ ἔμαθον προφασιζόμενον αὐτὸν καὶ ἐνιστάμενον ἔτι ὡς ἁπάντων καταδικασθέντα, καὶ ἕτοιμον εἶναι παρεῖναι καὶ ἀπολογεῖσθαι λέγοντα, προκαθίσας μετὰ τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως τῶν Ῥωμαίων καὶ ἁρσμιωτάτου υἱοῦ τῆς βασιλείας μου καὶ μετὰ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ τῆς συγκλήτου διεμηνυσάμεθα τοῦτον εἰς τὴν σύνοδον ἀπαντῆσαι. Ὁ δὲ ἐφάνη μάτην τὴν ἀπουσίαν προφασιζόμενος· οὐ γὰρ ἐθάῤῥησεν ἀπαντῆσαι καὶ ὅλως εἰς λόγους ἐλθεῖν, καίτοι καὶ τρὶς καὶ τετράκις εἰς τὴν σύνοδον προσκληθείς.

α'. Διὰ τοῦτο ταῖς αὐταῖς αἷς καὶ πρότερον καταδίκαις καθυποβάλλεται συνευδοκούσης δικαίως καὶ τῆς βασιλείας μου, ὃ καὶ διὰ τοῦ παρόντος δεικνῦσα καὶ βεβαιοῦσα προστάγματος διορίζεται πᾶσι στέργειν μὲν τὰς τοιαύτας ἐνθέσμους καὶ συνοδικὰς διαγνώσεις καὶ ἀποφάσεις, ἀποτρέπεσθαι δὲ τοὺς τὰ τοῦ Ἀκινδύνου φρονοῦντας καὶ πάντας τοὺς κατὰ τοῦ εἰρημένου ὁσιωτάτου ἱερομονάχου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μοναχῶν αὖθις χωροῦντας, ὡς ἀπατεῶνας ὄντας καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὖθις ταράσσοντας. Τούτου γὰρ χάριν καὶ τῆς κατ' εὐσέβειαν εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας καὶ τὸ παρὸν ἀπελύθη τῆς βασιλείας μου πρόσταγμα.

Εἶχε καὶ τό· Μηνὶ Μαρτίῳ ἰνδ. ιε', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

XLVII. *Imp. Joannis Cantacuzeni de metropoli Cygebi.* (*k*). (A. 1347.)

Ἐπεὶ αἱ κατὰ τὸν τόπον τῆς μικρᾶς Ῥωσίας τὸν ἐπικεκλημένον Βολοδύνιον εὑρισκόμεναι ἁγιώτατοι ἐκκλησίαι, ἥ τε Γάλλιτζα, τὸ Βολοδίμηρον, τὸ Χόλμιν, τὸ Περέμισθλιν, τὸ Λουτζικὸν καὶ τὸ Τούρωβον, ὑπέκειντο ἀφότου τὸ τῶν Ῥώσων ἔθνος Χριστοῦ χάριτι τὴν θεογνωσίαν ἐδέξατο εἰς τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Κυγέβου, ἣν διέπει ἀρτίως ὁ κατ' αὐτὴν ἱερώτατος μητροπολίτης, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ῥωσίας, κῦρις Θεόγνωστος, ὡς καὶ αἱ τῆς Μεγάλης Ῥωσίας ἁγιώταται ἐπισκοπαί· κατὰ τὸν πρὸ ὀλίγου δὲ γεγονότα καιρὸν τῆς συγχύσεως, σύνδρομον τὸν τοιοῦτον εὑρόντες καιρόν, οἵ τε τὰ τῆς βασιλείας πράγματα διοικοῦντες, ἀλλὰ δὴ καὶ ἡ τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τὸ εἰκὸς προϊστάμενος, μηδὲν ἕτερον σπουδάζοντες ἢ τὸ τὰς οἰκείας ὀρέξεις πληροῦν, καὶ διὰ ταύτας τὴν τῶν κοινῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων κατάστασιν εἰς ἀταξίαν μετασκευάσαντες καὶ πάντα σχεδὸν ἀνατρέψαντες καὶ συγχέαντες καὶ ταῖς τῶν Χριστιανῶν ψυχαῖς τε καὶ σώμασι πᾶσαν καὶ παντοίαν βλάβην προξενήσαντες καὶ ζη-

(*k*) Exstat in Vind. Hist. gr. 65 fol. 134. Præmittuntur ibi epistolæ de eodem argumento ab imperatore missæ ad metropolitam Cygebi, altera ad magnum regem universæ Russiæ Symeonem, tertia ad regem Volodimiri Demetrium Lamporte. Zach.

μίαν, καινοτομίαν κἀν τούτῳ ποιούμενοι ἀπέσπασαν ἀπὸ ταύτης δὴ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Κυγέδου τὰς ῥηθείσας τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας ἐπισκοπὰς καὶ ὑπὸ τὸν ἀρχιερέα Γαλίτζης ὑποκεῖσθαι, προβιβάσαντες αὐτὸν ἀπὸ ἐπισκόπου εἰς μητροπολίτην (*l*)· ὃ δὴ καὶ γέγονε μὲν εἰς κατάλυσιν τῶν ἐκ παλαιοῦ νενομισμένων ἐθίμων εἰς τὴν τοιαύτην χώραν τῆς πάσης Ῥωσίας, ἔδοξε δὲ βαρὺ καὶ ἐπαχθὲς καὶ εἰς τοὺς ἐν αὐτῇ πάντας Χριστιανοὺς, μὴ ἀνασχομένους ὑπὸ δυσὶ μητροπολίταις, ποιμαίνεσθαι, ἀλλὰ βουλομένους ἀσάλευτον καὶ ἀμετακίνητον μένειν τὴν ἣν εἶχον ἐκ παλαιοῦ συνήθειαν, ὡς διδήλωται, καὶ πάντα τρόπον κενοῦντας εἰς τὴν τῆς τοιαύτης καινοτομίας κατάλυσιν· καθὼς καὶ ἐν ἄλλοις καιροῖς ἐπεχειρήθη μὲν ἡ τοιαύτη καινοτομία γενέσθαι, κατελύθη δὲ καὶ ἀνετράπη ἅμα τῷ γεγονέναι, μὴ ἀνασχομένων, ὡς εἴρηται, τῶν ἐκεῖσε Χριστιανῶν τὸ τοιοῦτον αὐτῶν ἔτος ἀθετηθῆναι· ἀνηνέχθη δὲ τὰ περὶ τούτου ἀρτίως εἰς τὴν βασιλείαν μου παρὰ τοῦ εὐγενεστάτου μεγάλου ῥηγὸς Ῥωσίας καὶ περιποθήτου ἀνεψιοῦ τῆς βασιλείας μου κυροῦ Συμεὼν, καὶ ἐζητήθη μετὰ παρακλήσεως αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἄλλων ἐκεῖσε ῥηγῶν, ὥστε ἀποκατασταθῆναι καὶ αὖθις διὰ χρυσοβούλλου τῆς βασιλείας μου τὰς τοιαύτας ἐπισκοπὰς ὑπὸ τὴν ῥηθεῖσαν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Κυγέδου ὡς καὶ τὸ πρότερον·

α'. Ἡ βασιλεία μου, τὴν ταύτην αὐτοῦ ζήτησιν δικαίαν καὶ εὔλογον κρίνουσα διά τε τὸ ῥηθὲν καὶ ἄνωθεν μέχρι νῦν κρατῆσαν ἐκκλησιαστικὸν ἔθος, ἔτι δὲ καὶ διὰ τὸ περιὸν τῆς ἀρετῆς τε καὶ θεαρέστου πολιτείας αὐτοῦ δὴ τοῦ διαληφθέντος ἱερωτάτου μητροπολίτου Κυγέδου, ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Ῥωσίας, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἀπολύουσα εὐδοκεῖ καὶ προστάσσει καὶ διορίζεται, ὑποκεῖσθαι καὶ αὖθις τῇ ῥηθείσῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Κυγέδου τὰς κατὰ τὴν εἰρημένην Μικρὰν Ῥωσίαν ἁγιωτάτας ἐπισκοπὰς, τήν τε Γάλλιτζαν, τὸ Βολοδίμηρον, τὸ Χόλμιν, τὸ Περεμίσθλιν, τὸ Λουτζικὸν καὶ τὸ Τούρωβον, αἵτινες παρὰ τὸ εἰκὸς τῷ Γαλλίτζης ἐδόθησαν, ὡς δεδήλωται, κατὰ τὸν ῥηθέντα καιρὸν τῆς συγχύσεως, καὶ τὸν ἐν αὐτῇ τῇ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Κυγέδου ἀρχιερατικῶς διαπρέποντα ποιεῖν ἐν αὐταῖς, ὅσα καὶ οἱ θεῖοι καὶ ἱεροὶ κανόνες τοὺς μητροπολίτας ἐν ταῖς ὑπ' αὐτοὺς ἐπισκοπαῖς ποιεῖν ἐγκελεύονται, καὶ ὅσα δὴ καὶ πρότερον ἐν αὐταῖς οἱ προγεγονότες μητροπολῖται καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ διαληφθεὶς ἱερώτατος μητροπολίτης Κυγέδου ἐτέλει, χειροτονῶν καὶ ἐγκαθιστῶν ἐν αὐταῖς ἐπισκόπους καὶ τὰ κατ' αὐτοὺς ἀνακρίνων, καὶ ἐξετάζων ἐπί τισιν ἐκκλησιαστικοῖς, εἰ δέοι ζητήμασι, καὶ τἄλλα ποιῶν ὅσα τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσι νενόμισται· ὀφειλόντων καὶ τῶν κατὰ τὰς τοιαύτας ἁγιωτάτας ἐπισκοπὰς θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων ἔχειν εἰς αὐτὸν δὴ τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Κυγέδου, ὑπέρτιμον καὶ ἔξαρχον πάσης Ῥωσίας, κῦρον Θεόγνωστον, καὶ τοὺς μετ' αὐτὸν κατὰ καιροὺς ἐν αὐτῇ ἀρχιερατικῶς διαπρέψοντας τὴν προσήκουσαν εὐπείθειαν ὅσα καὶ εἰς πρῶτον ἀρχιερέα τούτων, καὶ ὑπακούειν αὐτῷ ἐφ' οἷς ἂν ἔχοι λέγειν καὶ εἰσηγεῖσθαι αὐτοῖς ἀφορῶσιν (*m*) εἰς καταρτισμὸν τῶν ἐκεῖσε Χριστιανῶν καὶ εἰς ἑτέραν ἐκκλησιαστικὴν καὶ κανονικὴν πολιτείαν καὶ κατάστασιν. Ὅθεν καὶ τῇ ἰσχύϊ καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου ὑποκείσονται μὲν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς αὗται δὴ αἱ ῥηθεῖσαι ἁγιώταται ἐπισκοπαὶ τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας τῇ διαληφθείσῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Κυγέδου καὶ τῷ ταύτην ἀρχιερατικῶς διέποντι κατὰ τὸ παρὸν ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ, ὑπερτίμῳ καὶ ἐξάρχῳ πάσης Ῥωσίας, κυρῷ Θεογνώστῳ, καὶ ὑπ' αὐτοῦ τὰ κατ' αὐτὰς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ὡς ἀνωτέρω δεδήλωται, ἀνακριθήσονταί τε καὶ ἐξετασθήσονται καὶ τῆς προσηκούσης διορθώσεως ἐπιτεύξονται, καὶ τὰ ἐν αὐταῖς ὀφειλόμενα πάντα καὶ νενομισμένα τελεῖσθαι διαπραχθήσονται· μετ' αὐτὸν δὲ καὶ τοῖς κατὰ καιροὺς ἐν αὐτῇ ἀρχιερατικῶς διαπρέψουσι· καὶ ἡ τοιαύτη κατάστασις ἐσαεὶ διατηρηθήσεται, ὡς καὶ ἣν ἐξ ἔθους ἐκ παλαιοῦ, καθάπερ δεδήλωται, τὰς κατ' αὐτοὺς ἁγιωτάτας ἐπισκοπὰς ὑφ' ἕνα μητροπολίτην εὑρίσκεσθαι. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου ἐγένετο καὶ ἐπεχορηγήθη τῷ μέρει τῆς ῥηθείσης ἁγιωτάτης μητροπόλεως Κυγέδου εἰς τὴν περὶ τούτου ἀσφάλειαν, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Αὔγουστον τῆς νῦν τρεχούσης ιε' ἰνδ. τοῦ ,ϛωνε' ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

XLVIII. *Imp. Joannis Cantacuzeni aurea bulla de monasterio Megaspilaeo* (*n*) (A. 1348.)

Ὁ χρυσόβουλλος λόγος τοῦ ἁγίου αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Κατακουζηνοῦ.

Ἐπεὶ ὁ τιμιώτατος καθηγούμενος τῆς κατὰ τὴν Πελοπόννησον σεβασμίας μονῆς τῆς βασιλείας μου τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης καὶ Θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης Μεγασπηλαιώτισσης τῆς παρὰ τοῦ ἱερωτάτου ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ἱστορηθείσης, ἀρχιμανδρίτης τε καὶ πρωτοσύγκελλος ἱερομόναχος κύριος Μάρκος, ἀνέφερεν, ὡς ἡ κατ' αὐτὸν τοιαύτη σεβασμία μονὴ κέκτηται διὰ χρυσοβούλλων καὶ προσταγμάτων τοῦ τε αὐθέντου μου τοῦ βασιλέως τοῦ πάππου τῆς βασιλείας μου, καὶ τοῦ θειοτάτου μου

(*l*) In Cod. Paris. 1556 fol. 294 hæc leguntur : Ἦσαν τῇ Μεγάλῃ Ῥωσίᾳ ἐπισκοπαὶ ιθ'· νῦν δὲ ἀναπελείφθησαν αὐτῇ ιβ'. Ὕστερον γὰρ τιμηθείσης τῆς Γαλίτζης τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας εἰς μητροπολίτην παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου ἐπὶ τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀθανασίου διά τε χρυσοβούλλων λόγων καὶ πατριαρχικῶν ἐπικυρωμάτων, προσετέθησαν καὶ αὐτῇ τῇ μητρόπολει Γαλίτζης αἱ τοιαῦται ἐπίσκοποι· ἡ Βλαντιμυίρη, ἡ Περεμίσλη, ἡ Λουτζέσκα, ἡ Τουρόβη, ἡ Χόλμη. Cf. etiam Coll. can. ed. Rhalli et Potli V p. 494 not. 1. Acta synodalia ad ecclesiam Serbicam spectantia annorum 1368 et 1371 ex Cod. Vind. hist. gr. 65 (Nesselio 47) nuper edidit J. Müller in *Sitzungsb. d. k. k. Akad. d. Wiss.*, tom IX (1853), p. 403. Zach.

(*m*) Legerim ἀφορῶντα.

(*n*) Hanc edidit Œconomus in libro Κτιτορικὸν ἤτοι προσκυνητάριον τοῦ Μεγάλου σπηλαίου, Athenis 1840, p. 90 sq.

δεσπότου καὶ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας μου, τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαριτῶν, ἀλλὰ καὶ δι' ἀπογραφικῶν ἀποκαταστάσεων καὶ ἑτέρων εὐλόγων δικαιωμάτων μετόχια καὶ λοιπὰ κτήματά τε καὶ ὑποστατικὰ ἐν διαφόροις τοποθεσίαις· — ἃ δὴ καὶ κατὰ μέρος ἔχουσιν οὕτως· εἰς τὴν Λαπάταν μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου Πατρὸς Ἀντωνίου τοῦ μεγάλου μετὰ τῶν αὐτῷ παροίκων, προσκαθημένων τε καὶ ἐξαλειμματικῶν ὑποστάσεων· ἕτερον μετόχιον περὶ τὴν Βοστίτζαν εἰς ὄνομα τῆς πανυπεράγνου τιμώμενον δεσποίνης καὶ Θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης τῆς Πεφανερωμένης· περὶ τὸν Δρόγκον ἕτερον μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον καὶ αὐτὸ τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης καὶ Θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης τῆς Συνοδηριωτίσσης μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων, προσκαθημένων καὶ λοιπῶν δικαίων αὐτοῦ· περὶ τὸ Μονοδένδριον γῆν μοδίων τριακοσίων· εἰς τὸ χωρίον τὸ Βραχνὶ πάροικοι, ὅ τε Δημήτριος καὶ Κωνσταντῖνος οἱ πρεσβύτεροι καὶ Γεώργιος ὁ Βάρδας· εἰς τὸ χωρίον τῆς Ζαχλοροῦς προσκαθήμενοί τινες· εἰς χωρίον τὴν Δουμενᾶν πάροικοι καὶ ἐξαλειμματικαὶ ὑποστάσεις, ἃς προκατεῖχε· περὶ τὸ καστέλλιον τὸν ἅγιον Ἰωάννην χειμάδιον τὸ καλούμενον ἡ Λάμεια· καὶ ἕτερον εἰς τὴν Βλογοκίτζαν μετὰ τοῦ πλησιάζοντος ἐκεῖσε χωραφίου τοῦ καλουμένου τῆς Προυσσαίνης· ἡ ἡμίσεια μερὶς ἡ λατινικὴ τοῦ χωρίου τῆς Ἀβυσσαίνης (ὡς τῆς λοιπῆς ἡμισείας μερίδος κατεχομένης παρά τινων διαφόρων Ῥωμαίων καὶ ὑπὸ χεῖρα τῆς βασιλείας μου), καὶ αἱ ἐκεῖσε πλησιάζουσαι ἐξαλειμματικαὶ ὑποστάσεις τοῦ τε Καρβώνη καὶ τοῦ Νήφωνος· ἀλλὰ δὴ καὶ τὸ ἐν αὐτῇ μυλοτόπιον σὺν τῷ ἐκεῖσε εὑρισκομένῳ παλαιῷ ναῷ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου· ἃ δὴ κατέχει καὶ νέμεται τὸ μέρος τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς ἀνενοχλήτως καὶ ἀδιασείστως μέχρι τοῦ νῦν· παρεκάλεσε δὲ ἀρτίως ὁ ῥηθεὶς τιμιώτατος ἀρχιμανδρίτης καὶ πρωτοσύγκελλος, ἵνα πορίσηται ἐπὶ τούτοις καὶ χρυσόβουλλον τῆς βασιλείας μου, τὴν τούτου δέησιν εὐμενῶς προσδεξαμένη ἡ βασιλεία μου τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύει τῇ κατ' αὐτὸν τοιαύτῃ σεβασμίᾳ μονῇ·

α'. Δι' οὗ προστάσσει, καὶ διορίζεται εἶναι μὲν καὶ εὑρίσκεσθαι τὸν αὐτὸν τιμιώτατον πρωτοσύγκελλον εἰς τὴν ἡγουμενείαν καὶ προστασίαν τῆς δηλωθείσης μονῆς ἐφ' ὅρῳ τῆς αὐτοῦ ζωῆς· κατέχειν δὲ καὶ τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν καὶ νέμεσθαι καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τὰ ἀνωτέρω κατὰ μέρος εἰρημένα μετόχια καὶ λοιπὰ ὑποστατικά, κτήματά τε καὶ βελτιώματα, ἀνενοχλήτως παντάπασι καὶ ἀδιασείστως, ἔτι τε ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως, κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων αὐτῇ, ὡς εἴρηται, χρυσοβούλλων τε καὶ προσταγμάτων καὶ λοιπῶν εὐλόγων δικαιωμάτων, καὶ ὡς εὑρίσκεται κατέχουσα ταῦτα καὶ μέχρι τοῦ νῦν, ὀφείλοντα διατηρεῖσθαι ἀνώτερα πάσης καὶ παντοίας καταδυναστείας καὶ ἐπηρείας καὶ κατατριβῆς καὶ διενοχλήσεως ἀδίκου καὶ πλεονεκτικῆς. Τῇ γοῦν ἰσχύϊ καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου διατηρηθήσεται μὲν ὁ διαληφθεὶς τιμιώτατος ἱερομόναχος ἀρχιμανδρίτης καὶ πρωτοσύγκελλος κύριος Μάρκος εἰς τὴν ἡγουμενείαν καὶ προστασίαν τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς ἐφ' ὅρῳ τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς, ὡς δεδήλωται· καθέξει δὲ καὶ νεμηθήσεται καὶ ἡ αὐτὴ σεβασμία μονὴ τὰ προσόντα ταύτῃ, καθὼς εἴρηται, κτήματά τε καὶ ὑποστατικὰ μετὰ τῆς περιοχῆς καὶ τῶν δικαίων αὐτῶν καὶ τῶν ἐν τούτοις βελτιωμάτων, κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν ἀναγεγραμμένων χρυσοβούλλων, προσταγμάτων τε καὶ λοιπῶν εὐλόγων δικαιωμάτων, ἀνενοχλήτως πάντῃ καὶ ἀδιασείστως, ἀναφαιρέτως τε καὶ ἀναποσπάστως, καθὼς κατέχει καὶ νέμεται ταῦτα καὶ μέχρι τοῦ νῦν, μηδεμίαν παρὰ μηδενὸς τῶν ἁπάντων ὑφισταμένη ἐπὶ τῇ τούτων κατοχῇ καταδυναστείαν, ἢ ἐπήρειάν τινα καὶ κατατριβήν.

Ἐπειδὴ καὶ τούτου ἕνεκεν ἐγένετο καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου, καὶ ἐπεχορηγήθη καὶ ἐπεβραβεύθη τῷ ῥηθέντι τιμιωτάτῳ καθηγουμένῳ ἀρχιμανδρίτῃ καὶ πρωτοσυγκέλλῳ καὶ τῇ κατ' αὐτὸν τοιαύτῃ σεβασμίᾳ μονῇ δι' ἀσφάλειαν, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον τῆς ἐνεστώσης (*o*) ἰνδικτιῶνος τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ πεντηκοστοῦ ἕκτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Καντακουζηνός.

XLIX. *Imp. Joannis Cantacuzeni pactiones cum Venetis* (*p*). (A. 1350.)

L. *Imp. Joannis Cantacuzeni aurea bulla pro Genuensibus* (*q*). (A. 1352.)

In nomine Domini, amen.

Johannes in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum Catacosinos.

Cum inter Imperium nostrum ex una parte et commune Janue ex altera intervenerint scandala, propter que mota est guerra inter nos et ipsum commune, et tandem pluribus colloquiis habitis inter Imperium nostrum et nobiles viros, dominos Obertum Gatuluxium, Raffum Ermireum, syndicos illustris domini Ducis et communis Janue, etiam Fredericum del Orto et dominum Lanfranchum de Podio, nomine et parte nobilis viri Paganini de Auria, Ammirati communis Janue, nec non syndici et syndicario nomine dicti domini Ducis et communis Janue, prout apparet instrumento publico scripto manu Conradi de Credencia notarii 1350 die tertia Junii, per quod instrumentum apparet dominum Ducem et ejus consilium promisisse habere

(*o*) Adde α'.

(*p*) Reperiuntur in *Pactorum* lib. V, de quo Index : « 1349. 10 Novembris. Juramentum treuguarum initarum cum dom. Imperatore Constantinopolitano, fol. 258. » Et : « 1350. Constantinopolis. Exemplum treugue firmata cum dom. Imperatore Constantinopolitano. fol. 267. » Zach.

(*q*) Ex archivo privato Spinolæ edidit Sauli *Della col. dei Genov. in Galata*, II, p. 216.

et tenere rata grata et firma omnia et singula que per ipsum dominum Ammiratum et substituendos ab eo facta gesta et promissa et recepta fuerint cum quibuscumque dominis quocumque titulo dignitatis existant : et qui Obertus, Raffus, Fredericus, et Lanfrancus sunt substituti actores et procuratores dicti domini Ammirati, cum tota potestate, quam ipse habet pro supradictis, tenore instrumenti publici scripti manu Thome Octonis notarii anno presenti die trigesima Aprilis ; igitur nostrum Imperium cum predictis nobilibus venit ad infrascriptam pacem ut infra.

Primo videlicet quod firmamus conventiones novas et veteres, que sunt inter Imperium et commune Janue, cum reservatione tamen, quod pax et ea pacta, gesta per dominum Ammiratum cum Orcanibei Ammirati, sint firma non obstantibus conventionibus predictis.

Item per pactum Imperium nostrum de gratia donationem facit communi Janue de Gallata cum terreno, prout fossatum tendit usque ad castrum sancte Crucis, et ultra dictum fossatum cubitorum centum, infra quod non possit hedificium Latinum vel Grecum nec aliqua alia novitas fieri. Itaque cubitus centum isti sint in facie inciplendo a capite Gallata usque ad castrum sancte Crucis recta linea, et a castro sancte Crucis usque ad turrem Traverii.

Item extitit per pactum et promissum per Imperium nostrum, quod galeis aliquibus Catalanorum et Venetorum, que venirent in Constantinopoli, non debeat istum Imperium nostrum seu Greci dare aliquod refrigerium nec receptum, nec dimittere eos ponere stallam, nec in aliis forensibus castris sive patenciam (r) dictorum castrorum : ita tamen, quod in illis castris in quibus non est potencia deffendi se ab illis galeis, si ille galee ibi refrescamentum acciperent, non intelligatur propter ea destructio pacis vel contrafecisse nostrum Imperium juramento nostro. Hec autem habeant locum durante guerra inter Catalanos, Venetos et Januenses.

Item extitit per pactum et prommissum per Imperium nostrum, quod si causus adveniret, quod in nostro Imperio vel in aliqua parte ipsius vel etiam in Constantinopoli quod aliqua briga vel rixa vel offensiones fierent inter Catalanos [et] Venetos cum Januensibus, et Januenses cum Catalanis et Venetis, quod Greci ipsius Imperii non debeant aliqualiter de dicta rixa vel briga se impedire : et si quis dictorum Grecorum se impediret de predictis, puniatur ab Imperio nostro vel puniatur per nostrum Imperium. Tamen debent capitanei nostri in illis locis imperii ubi se invenirent, quibus esset briga vel rixa inter predictos Januenses, Venetos et Catalanos, tenere eos qui facerent brigam et mittere Januenses quidem ad Potestatem Peire, Venetos autem ad Baiulum Venetorum.

Item extitit per pactum, quod si galea Catalanorum vel Venetorum veniret in Constantinopoli durante dicta guerra cum Baiullo Venetorum vel aliquo ambaxiatore, quod eo casu si tunc (s) poneret stallam, non intelligatur contrafecisse pacem.

Item extitit per pactum, quod Imperium nostrum occaxione dicte pacis dare debeat dicto domino Ammirato omnes Januenses, quos habent nostri Greci in imperio et quos etiam Imperium nostrum habet carceratos vel detemptos, et libere eidem domino Ammirato eos demittat et similiter dominus Ammiratus libere dimittat omnes Grecos quos habet in commune tantum et qui sunt in communi.

Item extitit per pactum, quod Imperium nostrum non debeat ponere vel accipere commerchium a Greco qui emat mercimonia a Januense, et si esset in conventionibus quod possit vel debeat recipere dictum commerchium, quod non accipiatur, nisi accipiatur generaliter a nostris Grecis ementibus ab aliis Grecis mercimonia. Et similiter faciat commune Januensibus suis ementibus mercimonia [a] Grecis.

Item extitit per pactum, quod si aliquis Grecus vendiderit in Peira vel in burgis vinum, quod commerchium impositum secundum ordinationem siadicorum communis Janue hujusmodi Grecus debeat solvere prout alii Januenses, et similiter commercharii Imperii nostri colligant et accipiant impositum per nos commerchium a Januensibus vinum vendentibus in Constantinopoli prout ab *aliis Grecis*. Et predicta locum habeant durante guerra Catalanorum et Venetorum cum Januensibus vel quousque commerchium vini esset disobbligatum si piguoraretur. . . . . dicte guerre.

Item extitit per pactum, quod, si casus accideret, quod absit, quod videretur Imperio nostro quod per Januenses esset factum, dictum vel operatum contra pacem, taliter quod intenderet Imperium nostrum movere vel habere guerram cum Januensibus, tunc intelligatur vinculo juramenti per suum certum nuncium et specialem ad Potestatem Peire denunciare eidem et protestari de predictis, ut a *die* qua hoc fecerit usque ad octo menses tunc proxime venturos non possit non obstantibus predictis fieri aliqua offensio inter partes aliqua occaxione vel modo. Et similiter si Potestati Peire videretur quod per Imperium nostrum et Grecos suos contraveniretur paci predicte, teneatur Potestas illud idem similiter ut supradictum est et protestari et denunciare Imperio nostro, nec possint dicte partes similiter usque ad octo menses tunc proxime venturos facere aliquas offensas : quibus octo mensibus elapsis dicte partes sint et esse debeant in eorum libertate non obstante dicta pace.

Item extitit per pactum, quod navigia Grecorum non navigent nec navigare debeant ad Tanam vel in mari Tane, nisi quando navigia Januensium illuc navigarent, salvo semper quod cum Imperium no-

(r) Lege : *potencia.*

(s) Sauli : *sit hunc.*

strum intendat de predictis ad dominum Ducem suam ambaxiatam transmittere ad Impetrandum quod illoc dicta navigia Grecorum possint navigare, et si dominus Dux concedet quod ea possint illuc navigare, quod possint ire nec moveatur guerra propterea inter partes.

Item extitit per pactum, quod si per Januenses super navigio inimicorum eorum, Catalanorum videlicet et Venetorum, caperentur Greci, qui cum dictis inimicis essent ad soldum vel sua spontanea voluntate, quod illi tales Greci possint teneri, salvo si dicti Greci ibi essent per vim capti, quod tunc Januenses illos tales Grecos relaxare debeant. Et predicta locum habeant elapsis tribus mensibus, incipiendis a die fiende pacis et finiendis in calendis Augusti proximi venturi. Et e converso si nostrum Imperium invenerit Januenses aliquos cum nostro Imperio. . . . . quod eos debeat tenere.

Item extitit per pactum, quod aliqua navigia Grecorum non possint ire vel redire ad loca Catalanorum et Venetorum durante guerra predicta; excepto si Imperium nostrum aliquibus suis de causis vellet ad dicta loca unum lignum armatum transmittere, quod tunc licite possit dictum lignum transmittere quotiescumque voluerit.

Item extitit per pactum et conventum, quod omnia immobilia terre et possessiones Januensium que essent in imperio restituantur Januensibus talia qualia sunt, salvo quod si de aliquibus possessionibus pervenisset in nostrum vestiarium aliqua pecunia, ipsa minime restituatur et teneatur.

Item extitit per pactum et promissum, quod aliquis Januensis non possit emere aliquas possessiones vel terras seu vineas ab aliquo Greco, nisi de mandato Imperii nostri, et si aliquis Januensis emeret sine mandato Imperii nostri, amittat precium dicte possessionis.

Item, quod debita, que sunt inter Grecos et Januenses, sint in eo statu et jure, quibus erant ante guerram, excepto quod si aliqua pervenissent in vestiario Imperii nostri vel in communi Janue vel Peyre, illa talia restitui non debeant.

Item extitit per pactum et conventum, quod si aliqua bona Januensium capta per Catalanos et Venetos vendita essent tempore guerre presentis Grecis, et similiter aliqua bona Grecorum capta vel vendita essent Januensibus, que essent ammissa, nec de ipsis amplius fieri possit requisitio aliqua.

Item, quod omnia dampna data tempore presentis guerre et facta per presentes, videlicet per Grecos Januensibus et per Januenses Grecis, sint remissa, nec de ipsis aliqualiter possit fieri aliqua requisitio vel emendacio seu restitutio.

Item extitit per pactum, de Syo et Folia, quod Imperium nostrum debeat audire ambaxatores suos, et si ipsi dicet (*t*) Imperio nostro rem que placeat ei vel non, tunc de predictis Imperium nostrum possit transmittere ad dominum Ducem et commune Janue, et quidquid de predictis se conveniet et faciat cum domino Duco et dominus Dux (*u*), ut cum Imperio nostro illud intelligatur esse factum, et si non placebit Imperio nostro ordinatio quam faciet dominus Dux de predictis, quod possit Imperium nostrum transmittere ad domiuum Ducem totiens quotiens voluerit ad conveniendum se cum eo.

Item extitit per pactum, quod Januenses non teneantur querere sanguinem Grecorum vel alicujus extranei qui sit sub Imperio nostro per commune Janue vel Peire bannitorum, et similiter Imperium nostrum indulgentiam dat omnibus Januensibus contra quos habebat aliquod gravamen.

Que omnia et singula suprascripta Imperium nostrum et dilectissimus filius noster dominus Matteus Catacusinus juramus ad sancta Dei evangelia et in animabus nostris, corporaliter tactis sacris scripturis, firma et rata et grata perpetuo habere et tenere, et in nullo contrafacere vel venire, de jure vel de facto, modo vel ingenio, sed ea cum effectu et sine diminutione aliqua observare et facere inconcusse observari. Et teneatur similiter alius dispo. . . . . carissimus filius noster dominus Manuel Catacusinus, cum venerit cohoperante Deo (*v*) Constantinopoli, jurare attendere, complere et observare omnia et singula, prout nos. Et per similem modum dicti domini, Obertus, Raffus, Fredericus, et Lanfrancus, nominibus predictis juraverunt ad sancta Dei evangelia, corporaliter tactis sacris et sanctis scripturis, et in animalibus dicti domini Ammirati et domini Ducis et communis Janue, omnia supradicta et singula habere perpetuo firma, rata, grata, et in nullo contrafacere vel venire, de jure vel de facto, modo vel ingenio, et ea cum effectu et sine diminutione observare et facere inconcusse observari: et quod teneantur dicti dominus Ammiratus, domini Lanfrancus Cattaneus, Martinus de Mauro, Cattaneus Spinula et Antonius. . . . . consiliarii dicti domini Ammirati, jurare semper ad voluntatem Imperii nostri attendere omnia et singula ut supra: nec non etiam jurent isti omnes, quod dominus Dux jurare teneatur in presentia ambaxiatoris vel ambaxiatorum Imperii nostri, quod predictam pacem, pacta et conventiones et singula supra dicta habebit et tenebit firma, rata et grata. Ad quorum omnium cautelam et evidenciam pleniorem presens privilegium sacramentale aurea bulla munitum Imperii nostri fieri jussimus, translactum in Greco et Latino de nostro mandato, interpretante et dictante familiari nostro, magno interprete Imperii nostri, domino Nicolao Sagieo, litteris rubeis manu nostra propria more solito subscriptum et aurea bulla predicta inferius appensa roburatum (*x*).

(*t*) Lege, *dicent*.
(*u*) Videtur aliquid excidisse.
(*v*) Sauli *duo*.
(*x*) Tenori hujus instrumenti apud Sauli hæc ac-

LI. *Imp Joannis Cantacuzeni de judicio in metropolitam Cæsaricusem ferendo.* (*y*). (A. 1353.)

Πατριάρχα, ἡ βασιλεία μου ἐγνώρισε, ὡς ὁ Καισαρείας Καππαδοκίας Βασίλειος ὁ Καραντηνὸς ἐκ κακοήθους ψυχῆς καὶ γνώμης θρασείας ἐποιήσατο λιβέλλου δόσιν, ἣν ἐποιήσατο προσεχῶς πρὸς τὴν βασιλείαν μου κατὰ τῆς ἁγιωσύνης σου. Ἐνεχόμενος γὰρ εἰς κρίσιν συνοδικὴν ὑπὲρ ὧν αἰτιαμάτων ὑπῆρχε κατηγορούμενος, πρὶν ἀποδύσασθαι τὰ ἐγκλήματα, πρὶν τὴν ἀπὸ τῆς ἁγιωσύνης σου αἰτήσασθαι ἔνδοσιν κατὰ τὸ τοῖς ἱεροῖς κανόσι δοκοῦν, πρὸς αὐτὴν τὴν βασιλείαν μου ἐκδραμεῖν ἐβουλεύσατο, σκυλμὸν ἐμποιῆσαι τῇ ἀνακρίσει αὐτοῦ μηχανώμενος. Ἀλλὰ τῆς ἐγχειρήσεως οὐκ ἀπώνατο. Μὴ ἀγνοοῦσα γὰρ ἡ βασιλεία μου, ὅτι ὑπὸ κανονικὰς εὐθύνας ἐμπίπτει ἐκ τούτων ὁ Καισαρείας, τότε μὲν κενὸν καὶ ἄπρακτον αὐτὸν ἀπεπέμψατο, νῦν δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἱεροὺς κανόνας παῤῥησιάσασθαι βούλεται. Ὅθεν καὶ παραδηλοῖ τῇ ἁγιωσύνῃ σου ἡ βασιλεία μου, ὡς ἂν ἐπὶ συντελεύσει τῶν ἐνδημούντων ἐν τῇ Νικαίᾳ ἱερωτάτων ἀρχιερέων, ὁσοιδήποτε ἂν καὶ ὦσι, κἂν ἴσως καὶ τοῦ κεκανονισμένου ἀριθμοῦ ἀποδέωσι, συγκαλέσηται καὶ τὸν ἱερώτατον πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας μετὰ τῶν ἄρτι συνόντων αὐτῷ κατὰ τὴν Νίκαιαν ἐπισκόπων, καὶ συνδιασκεψάμενοι κοινῇ τὰς κανονικὰς διατάξεις ἀκολούθως αὐταῖς περὶ τοῦ Καισαρείας ἐξενέγκητε ψῆφον, ἥτις ἐπιγνωσθήσεται καὶ τῇ βασιλείᾳ μου. Εἶχε τό· Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἰνδ. ς', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

LII. *Imp. Joannis Palæologi pactum cum Venetis* (*z*). (A. 1363.)

LIII *Imp. Joannis Palæologi de privilegiis mercatorum Narbonensium* (*a*). (Inter 1355—1371.)

Ἐπεὶ διὰ τοῦ κονσούλου τῶν Ναρβωνησίων τῶν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἀναστρεφομένων ὡς ἀπὸ μέρους τῆς Ναρβώνης ἡ βασιλεία μου παρεκλήθη, ὅπως τὰς αὐτοῖς παραχεθείσας ἐξουσίας τε καὶ ἐλευθερίας καὶ χάριτας παρὰ τοῦ ἐνδοξοτάτου αὐθέντου καὶ πατρός μου τοῦ ἁγίου βασιλέως ἐκείνου σεπτῷ χρυσοβούλλῳ [βεβαιώσῃ], καὶ ἡ βασιλεία μου ἄξιον κρίνει ταύτας ἐπικυρῶσαι, τὴν αὐτοῦ προσδεξαμένη εὐμενῶς ἱκεσίαν ὁρίζει καὶ βούλεται, ὅπως αὐτὸ τὸ χρυσόβουλλον καὶ πάντα καὶ καθ' ἕκαστον τὰ ἐναὐτῷ ἐμπεριειλημμένα τὴν ἐκ τῆς ἡμετέρας δωρεᾶς ἐπικύρωσίν τε κατέχουσι καὶ βεβαίωσιν, καὶ αὐτῶν μέντοιγε ἐμπληρούντων καὶ φυλαττόντων ὅσα τῇ ἡμε-

A τέρᾳ βασιλείᾳ ἐπηγγείλαντο ἐν αὐτῷ τῷ σεπτῷ χρυσοβούλλῳ διαλαμβανόμενα. Ἐκφανέστερόν τε προστάττει ἡ βασιλεία μου, μήτε καινότερον αὐτοῖς ἐπενεχθῆναι ἕνεκα τοῦ μεγέθους τοῦ μέτρου τῶν πήχεων μήτε μήν τινος ἄλλης αἰτίας, εἰ μὴ καθάπερ γέγονεν ὅτε τὸ διαληφθὲν χρυσόβουλλον παρεσχέθη αὐτοῖς. Εἰς οὗ δὴ πράγματος μνήμην τε καὶ ὀχύρωσιν τῷ παρόντι σεπτῷ χρυσοβούλλῳ γράμματιν ὡς ἔθος ἐρυθροῖς ὑπογράψας καὶ βούλλῃ χρυσῇ τῆς βασιλείας μου κραταιωθῆναι προσέταξα·

Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.

LIV. *Imp. Joannis Palæologi pactum cum Venetis* (*b*). (A. 1370.)

B LV. *Imp Manuelis Palæologi aurea bulla, qua ecclesiæ Monembasiæ Helicobuni possessio conceditur* (*c*). (A. 1406.)

Ἕτερον χρυσόβουλλον.

Ἡ βασιλεία μου ἀποδεχομένη καὶ ἔχουσα θέλημα, ἵνα ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις Μονεμβασίας κατέχῃ τὴν χώραν τοῦ Ἑλικοβουνοῦ ὁλοτελῶς καὶ ὁλοκλήρως εἰς τὸ ποιεῖν τοὺς κατὰ καιρὸν ταύτης ἀρχιερατικῶς προστατεύοντας λειτουργίας δύο καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα, ἐν ταῖς τῆς Τετράδος καὶ τοῦ Σαββάτου ἡμέραις, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου, ὡς καὶ ὁ νῦν ἱερώτατος μητροπολίτης Μονεμβασίας ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου κύριος Ἀκάκιος ἔταξε κατὰ τὴν περίληψιν τοῦ ἐπὶ τούτῳ προβάντος

C ὀργυροβούλλου τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ Πορφυρογεννήτου κὺρ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου· ἐπιχορηγεῖ αὕτη ἐπὶ τούτῳ καὶ ἐπιβραβεύει τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς, δι' οὗ εὐδοκεῖ, προστάσσει, θεσπίζει καὶ διορίζεται, ἵνα τὸ εἰρημένον ἀργυρόβουλλον τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἔχῃ τὸ στέργον, τὸ κῦρος καὶ βέβαιον· καὶ κατέχῃ ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις Μονεμβασίας τὴν εἰρημένην χώραν τοῦ Ἑλικοβουνοῦ μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ πύργου καὶ πάσης τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως· κατὰ τὴν περίληψιν καὶ ἰσχὺν καὶ δύναμιν τοῦ εἰρημένου

D ἀργυροβούλλου, καὶ καθὼς εὐλόγως δικαιοῦται ἐπ' αὐτῷ μὴ εὑρίσκουσα χάριν τούτου τὴν τυχοῦσαν ἐπήρειαν, ὀφειλόντων τῶν κατὰ καιρὸν ἀρχιερατικῶς προϊσταμένων τῆς τοιαύτης μητροπόλεως ἐκτε-

ceduut : « Instrumentum hujusce pacis rogatum fuit per Thomam Octonem notarium communis Janue in Constantinopoli in sacro palacio Brachernarum coram testibus Grecis et Januensibus, anno a constitutione mundi secundum cursum Imperii Romeorum sexto milleno octavo centeno sexagesimo, ab incarnatione vero Domini nostri Jesu Christi anno MCCCLII secundum cursum Latinorum die sexta Madii. »

(*y*) Habetur in Cod. Vind. hist. gr. 65 fol. 154 inter acta anni 1353.

(*z*) Habet *Pactorum* lib. V, de quo sic Index : « 1363. 13 Martii. Treugua et pactum super pluribus Capitulis cum domino imperatore Constantinopolitano, ut in fol. 423. »

(*a*) Hanc auream bullam Stephanus Baluzius ex originali chartophylacii Narbonensis eruit et edidit Ducange Familiæ Byzantin. ed. Paris. p. 239. Est autem utraque lingua, Græca scilicet et Latina, ut mos fuit postremorum temporum, exarata : Ducange latina quoque præstat, ego vero edere supervacaneum esse duxi. Zach.

(*b*) Exstat in *Libro* V *Pactorum*, cujus Index hæc habet : « 1370. Primo Februarii. Constantinopolis. Privilegium confirmationis treuguarum inter dom. Imperatorem Constantinopolitanum et dom. Ducem et commune Venetiarum ut in fol. 460. »

(*c*) Ex Cod. Scorialensi edidit Miller.

λεῖν καὶ ποιεῖν καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα δι' ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν ταῖς τῆς Τετράδος καὶ τοῦ Σαββάτου ἡμέραις λειτουργίας δύο διηνεκῶς καὶ ἀνελλιπῶς ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου, καθὼς καὶ νῦν ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου κύριος Ἀκάκιος, ἔταξε τοῦτο ἀπαύστως ποιεῖν. Τῇ γοῦν ἰσχύϊ καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου ἔξει ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τὸ εἰρημένον ἀργυρόβουλλον τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ Πορφυρογεννήτου κὺρ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου, τὸ στέργον, τὸ κῦρος καὶ βέβαιον, καὶ καθέξει ἡ δηλωθεῖσα ἀγωτάτη μητρόπολις Μονεμβασίας τὴν εἰρημένην χώραν τοῦ Ἑλικοβούνου μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ πύργου καὶ πάσης τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως κατὰ τὴν περίληψιν καὶ ἰσχὺν καὶ δύναμιν τοῦ εἰρημένου ἀργυροβούλλου, καὶ καθὼς εὐλόγως δικαιοῦται ἐπ' αὐτῷ μὴ εὑρίσκουσα χάριν τούτου τὴν τυχοῦσαν ἐπήρειαν, ὀφειλόντων τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερατικῶς προϊσταμένων τῆς τοιαύτης μητροπόλεως ἐκτελεῖν καὶ ποιεῖν καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα δι' ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν ταῖς τῆς Τετράδος καὶ τοῦ Σαββάτου ἡμέραις λειτουργίας δύο διηνεκῶς καὶ ἀνελλιπῶς ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου, καθὼς καὶ ὁ νῦν ἱερώτατος μητροπολίτης τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου κύριος Ἀκάκιος, ἔταξε τοῦτο ἀπαύστως ποιεῖν. Τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τῆς ἐνισταμένης ιδ' ἰνδ. τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἐννακοσιοστοῦ τεσσαρεσκαιδεκάτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Μανουὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.

LVI. *Imp. Constantini Palæologi aurea bulla pro Ragusanis* (*d*). (*A.* 1451.)

Ἐπεὶ τὸ εὐγενὲς καὶ περιφανὲς κομούνιον τοῦ Ῥαγουσίου ἐπεδείξατο εὔνοιαν καὶ φιλίαν εἰς τοὺς ἡμετέρους ἄρχοντας καὶ ἀνθρώπους κατὰ τοὺς παρελθόντας καιροὺς, τοὺς ἀπὸ τῶν μερῶν αὐτοῦ διερχομένους, δεχόμενον αὐτοὺς μετὰ ἀγάπης καὶ τιμῆς καὶ διαθέσεως καλῆς, καὶ διὰ ταῦτα κινηθεῖσα καὶ ἡ βασιλεία μου ὥρισεν, ἵνα ἐὰν ἔλθωσι καὶ ἐνταῦθα εἰς τὴν ἡμετέραν πόλιν ἐπὶ τῷ χρῆσθαι τὰς πραγματείας αὐτῶν, εὐεργετήσωμέν τινα εὐεργεσίαν εἰς τὰ κομμέρκια αὐτῶν, καὶ τοῦτο ἀκουσθὲν εἰς αὐτὸ ἀπέστειλεν ἀποκρισιάριον τὸν εὐγενῆ ἄνδρα, κὺρ Βόλτζιον ντὲ Μπαλπάλιω, καὶ ἐλθὼν ἐζήτησεν, ἵνα δώσωμεν αὐτῷ τόπον ἐπὶ τῷ ἀνοικοδομῆσαι λόντζαν, καὶ ἔχωσι καὶ κόνσουλον ἐν αὐτῇ, ἔτι δὲ καὶ ἐκκλησίαν ἐὰν θέλωσι, καὶ ἐμμένωσι καὶ ἐξ αὐτῶν ἐνταῦθα ἔσοι βούλονται, καὶ ἔχωσιν ἀφ' ἡμῶν περίθαλψιν καὶ θεραπείαν καὶ συγκατάβασιν εἰς τὰ κομμέρκια αὐτῶν· ἡ βασιλεία μου, καὶ δι' ἣν πρότερον εἶχεν ἀγάπην εἰς τὸ εὐγενὲς καὶ περιφανὲς κομούνιον, καὶ διὰ τὴν ζήτησιν καὶ ἀξίωσιν τὴν μετὰ τοῦ ἀποκρισιαρίου αὐτοῦ, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύει αὐτῷ·

α'. Δι' οὗ εὐδοκεῖ, προστάσσει, θεσπίζει καὶ διορίζεται, ὅτι εἰς τὸν τόπον, ὃντινα μέλλομεν δοῦναι αὐτῷ, ἀνοικοδομήσῃ λόντζαν, ἐν ᾗ κόνσουλον ἴδιον ἔξει ἐν αὐτῇ, ἂν ἂν ἐκλέγηται, ὥστε κρίνειν τοὺς ἑαυτοῦ πάντας πρὸς ἀλλήλους. Καὶ ἐὰν ἐγκληθῇ Ῥωμαῖος Ῥαγουζαίῳ χρεωστοῦντι, ὀφείλει ἀπέρχεσθαι εἰς τὸν φόρον τοῦ ἐγκληθέντος Ῥαγουζαίου, δηλονότι εἰς τὸν κόνσουλον αὐτοῦ· ὁμοίως καὶ τὸ ἀνάπαλιν ὁ Ῥαγουζαῖος ὀφείλει ἐνάγων τῷ χρεωστοῦντι Ῥωμαίῳ ἀπιέναι εἰς τὸν φόρον αὐτοῦ τοῦ Ῥωμαίου.

β'. Ἔτι δὲ ἀνοικοδομήσῃ καὶ ἐκκλησίαν, ἐὰν θέλῃ. Καὶ διδῶσι καὶ πάντες οἱ πραγματευταὶ αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἰδίων κομμερκίων δύο εἰς τὰ ἑκατόν· ἐμβάλλοντες καὶ ἐκβάλλοντες πάντες οἱ Ῥαγουζαῖοι πάντα τὰ ἑαυτῶν ἐλευθέρως, ἄνευ τινὸς ἐμποδισμοῦ, καταβάλλοντες μόνον περὶ τῶν εἰσερχομένων αὐτῶν πραγματειῶν, ὅταν ἔρχωνται, δύο εἰς τὰ ἑκατόν· καὶ ταῦτα ἐννοῶνται εἰς ἐμβολὴν καὶ ἐκβολήν, καὶ πλέον μὴ ἀπαιτεῖσθαι περὶ ὧν καταβέβληται οὕτω, ὡς ἔφημεν. Ὀφείλοντες καὶ οἱ κατὰ καιροὺς ἡμέτεροι κομμερκιάριοι λαμβάνειν τὰ δύο εἰς τὰ ἑκατόν, εἴτε ἐπ' ἀγορᾷ ἔχωσι τὴν τοιαύτην δουλείαν τοῦ κομμερκίου, εἴτε ἐπὶ τῷ πιστῷ, ὁπόταν ἔρχωνται μετὰ τῶν ἰδίων πραγματειῶν.

γ'. Καὶ κατοικοῦσι καὶ ἐνταῦθα, ὅσοι ἐξ αὐτῶν βούλονται. Ἂν δέ γε συμβῇ Ῥαγουζαῖόν τινα χρεωστήσαντα τοῖς Ῥωμαίοις τῆς πόλεως ἐξιέναι μήπω τὰ κεχρεωστημένα καταβαλόντα, ἄλλος δὲ διὰ τοῦτο Ῥαγουζαῖος ἀντ' αὐτοῦ μὴ ἐνεχέσθω μήτ' ἐνοχλείσθω, σωζομένου δηλαδὴ τούτου, ὡς ἐὰν ἀπέλθῃ ὁ χρεωστήσας εἰς τὸ Ῥαγούζιον ἢ εἰς τοὺς τόπους αὐτοῦ, ἵνα ἐκεῖσε ἀναγκάζηται ὑπὸ τῆς αὐθεντίας αὐτοῦ ἱκανῶσαι τῷ χρεωστουμένῳ Ῥωμαίῳ, ἡνίκα μηνυθῇ τὸ περὶ τούτου πρὸς αὐτὸ διὰ γραφῆς τῶν ἡμετέρων ἀρχόντων, πρὸς οὓς ἂν τὰ τοιαῦτα συμβαίνειν ἀνήκειν· ἢ μὴ ἱκανῶσαι (*e*) ἐμβάλληται εἰς φυλακὴν, ἕως οὗ ἀποτίσῃ τὸ οἰκεῖον χρέος· καὶ τοῦτο ἐνέχηται τὸ κομούνιον ποιεῖν, φανερούσης τῆς τοιαύτης γραφῆς τῶν ἡμετέρων ἀρχόντων καὶ καθαιρούσης τὸ χρέος ἀληθῶς, ἢ καὶ διὰ προσώπου ἐνάγοντος περὶ τούτου εἰς τὸ δικαστήριον αὐτῶν τῶν Ῥαγουζαίων.

Τῇ ἰσχύϊ γοῦν καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου νεμηθήσεται τὸ εἰρημένον εὐγενὲς καὶ περιφανὲς κομούνιον τοῦ Ῥαγουζίου τοῦ ἀνοικοδομῆσαι λόντζαν, εἰς ἥντινα ἴδιον κόνσουλον ἔξει, ὃν ἂν ἐκλέγηται, ὥστε κρίνειν τοὺς ἑαυτοῦ πάντας πρὸς ἀλλήλους. Ἔτι δὲ ἀνοικο-

(*d*) Ex originali ediderunt Tafel et Thomas in *Sitzungsber. d. k. k. Akad. der Wiss.* tom. VI (1851), p. 529.

(*e*) Editores notant : *Exspectes* ἱκανώσας. Recte. Zach.

LI. *Imp Joannis Cantacuzeni de judicio in metropolitam Cæsariensem ferendo.* (*y*). (A. 1353.)

Πατριάρχα, ἡ βασιλεία μου ἐγνώρισε, ὡς ὁ Καισαρείας Καππαδοκίας Βασίλειος ὁ Καραντηνὸς ἐκ κακοήθους ψυχῆς καὶ γνώμης θρασείας ἐποιήσατο λιβέλλου δόσιν, ἣν ἐποιήσατο προσεχῶς πρὸς τὴν βασιλείαν μου κατὰ τῆς ἁγιωσύνης σου. Ἐνεχόμενος γὰρ εἰς κρίσιν συνοδικὴν ὑπὲρ ὧν αἰτιαμάτων ὑπῆρχε κατηγορούμενος, πρὶν ἀποδύσασθαι τὰ ἐγκλήματα, πρὶν τὴν ἀπὸ τῆς ἁγιωσύνης σου αἰτήσασθαι ἄνδυσιν κατὰ τὸ τοῖς ἱεροῖς κανόσι δοκοῦν, πρὸς αὐτὴν τὴν βασιλείαν μου ἐκδραμεῖν ἐβουλεύσατο, σκυλμὸν ἐμποιῆσαι τῇ ἀνακρίσει αὐτοῦ μηχανώμενος. Ἀλλὰ τῆς ἐγχειρήσεως οὐκ ἀπώνατο. Μὴ ἀγνοοῦσα γὰρ ἡ βασιλεία μου, ὅτι ὑπὸ κανονικὰς εὐθύνας ἐμπίπτει ἐκ τούτων ὁ Καισαρείας, τότε μὲν κενὸν καὶ ἄπρακτον αὐτὸν ἀπεπέμψατο, νῦν δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἱεροὺς κανόνας παρρησιάσασθαι βούλεται. Ὅθεν καὶ παραδηλοῖ τῇ ἁγιωσύνῃ σου ἡ βασιλεία μου, ὡς ἂν ἐπὶ συνελεύσει τῶν ἐνδημούντων ἐν τῇ Νικαίᾳ ἱερωτάτων ἀρχιερέων, ὁσοιδήποτε ἂν καὶ ὦσι, κἂν ἴσως καὶ τοῦ κεκανονισμένου ἀριθμοῦ ἀποδέωσι, συγκαλέσηται καὶ τὸν ἱερώτατον πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας μετὰ τῶν ἄρτι συνόντων αὐτῷ κατὰ τὴν Νίκαιαν ἐπισκόπων, καὶ συνδιασκεψάμενοι κοινῇ τὰς κανονικὰς διατάξεις ἀκολούθως αὐταῖς περὶ τοῦ Καισαρείας ἐξενέγκητε ψῆφον, ἥτις ἐπιγνωσθήσεται καὶ τῇ βασιλείᾳ μου. Εἶχε τό· Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἰνδ. ς', δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τῆς βασιλικῆς καὶ θείας χειρός.

LII. *Imp. Joannis Palæologi pactum cum Venetis* (*z*). (A. 1363.)

LIII *Imp Joannis Palæologi de privilegiis mercatorum Narbonensium* (*a*). (Inter 1355—1371.)

Ἐπεὶ διὰ τοῦ κονσούλου τῶν Ναρβωνησίων τῶν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἀναστρεφομένων ὡς ἀπὸ μέρους τῆς Ναρβώνης ἡ βασιλεία μου παρεκλήθη, ὅπως τὰς αὐτοῖς παρασχεθείσας ἐξκουσσείας τε καὶ ἐλευθερίας καὶ χάριτας παρὰ τοῦ ἐνδοξοτάτου αὐθέντου καὶ πατρός μου τοῦ ἁγίου βασιλέως ἐκείνου σεπτῷ χρυσοβούλλῳ [βεβαιώσῃ], καὶ ἡ βασιλεία μου ἄξιον κρίνει ταύτας ἐπικυρῶσαι, τὴν αὐτοῦ προσδεξαμένη εὐμενῶς ἱκεσίαν ὁρίζει καὶ βούλεται, ὅπως αὐτὸ τὸ χρυσόβουλλον καὶ πάντα καὶ καθ' ἕκαστον τὰ ἐναὐτῷ ἐμπεριειλημμένα τὴν ἐκ τῆς ἡμετέρας δωρεᾶς ἐπικύρωσίν τε κατέχουσι καὶ βεβαίωσιν, καὶ αὐτῶν μέντοιγε ἐμπληρούντων καὶ φυλαττόντων ὅσα τῇ ἡμετέρᾳ βασιλείᾳ ἐπηγγείλαντο ἐν αὐτῷ τῷ σεπτῷ χρυσοβούλλῳ διαλαμβανόμενα. Ἐκφανέστερόν τε προστάττει ἡ βασιλεία μου, μήτι καινότερον αὐτοῖς ἐπενεχθῆναι ἕνεκα τοῦ μεγέθους τοῦ μέτρου τῶν πήχεων μήτε μήν τινος ἄλλης αἰτίας, εἰ μὴ καθάπερ γέγονεν ὅτε τὸ διαλιτφθὲν χρυσόβουλλον παρεσχέθη αὐτοῖς. Εἰς οὗ δὴ πράγματος μνήμην τε καὶ ὀχύρωσιν τῷ παρόντι σεπτῷ χρυσοβούλλῳ γράμμασιν ὡς ἔθος ἐρυθροῖς ὑπογράψας καὶ βούλλῃ χρυσῇ τῆς βασιλείας μου κραταιωθῆναι προσέταξε·

Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.

LIV. *Imp. Joannis Palæologi pactum cum Venetis* (*b*). (A. 1370.)

LV. *Imp Manuelis Palæologi aurea bulla, qua ecclesiæ Monembasiæ Helicobuni possessio conceditur* (*c*). (A. 1406.)

Ἕτερον χρυσόβουλλον.

Ἡ βασιλεία μου ἀποδεχομένη καὶ ἔχουσα θέλημα, ἵνα ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις Μονεμβασίας κατέχῃ τὴν χώραν τοῦ Ἑλικοβουνοῦ ὁλοτελῶς καὶ ὁλοκλήρως εἰς τὸ ποιεῖν τοὺς κατὰ καιρὸν ταύτης ἀρχιερατικῶς προστατεύοντας λειτουργίας δύο καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα, ἐν ταῖς τῆς Τετράδος καὶ τοῦ Σαββάτου ἡμέραις, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου, ὡς καὶ ὁ νῦν ἱερώτατος μητροπολίτης Μονεμβασίας ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου κύριος Ἀκάκιος ἔταξε κατὰ τὴν περίληψιν τοῦ ἐπὶ τούτῳ προβάντος ὀργυροβούλλου τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ Πορφυρογεννήτου κὺρ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου· ἐπιχορηγεῖ αὕτη ἐπὶ τούτῳ καὶ ἐπιβραβεύει τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς, δι' οὗ εὐδοκεῖ, προστάσσει, θεσπίζει καὶ διορίζεται, ἵνα τὸ εἰρημένον ὀργυρόβουλλον τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἔχῃ τὸ στέργον, τὸ κῦρος καὶ βέβαιον· καὶ κατέχῃ ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις Μονεμβασίας τὴν εἰρημένην χώραν τοῦ Ἑλικοβουνοῦ μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ πύργου καὶ πάσης τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως· κατὰ τὴν περίληψιν καὶ ἰσχὺν καὶ δύναμιν τοῦ εἰρημένου ἀργυροβούλλου, καὶ καθὼς εὐλόγως δικαιοῦται ἐπ' αὐτῷ μὴ εὑρίσκουσα χάριν τούτου τὴν τυχοῦσαν ἐπήρειαν, ὀφειλόντων τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερατικῶς προϊσταμένων τῆς τοιαύτης μητροπόλεως ἐκτε-

ceduut : « Instrumentum hujusce pacis rogatum fuit per Thomam Octonem notarium communis Janue in Constantinopoli in sacro palacio Brachernarum coram testibus Grecis et Januensibus, anno a constitutione mundi secundum cursum Imperii Romeorum sexto milleno octavo centeno sexagesimo, ab incarnatione vero Domini nostri Jesu Christi anno MCCCLII secundum cursum Latinorum die sexta Madii. »

(*y*) Habetur in Cod. Vind. hist. gr. 65 fol. 154 inter acta anni 1353.

(*z*) Habet *Pactorum* lib. V, de quo sic Index : « 1363. 13 Martii. Treugua et pactum super pluribus Capitulis cum domino imperatore Constantinopolitano, ut in fol. 423. »

(*a*) Hanc auream bullam Stephanus Baluzius ex originali chartophylacii Narbonensis eruit et edidit Ducange Familiæ Byzantin. ed. Paris. p. 259. Est autem utraque lingua, Græca scilicet et Latina, ut mos fuit postremorum temporum, exarata : Ducange latina quoque præstat, ego vero edere supervacaneum esse duxi. ZACH.

(*b*) Exstat in *Libro* V *Pactorum*, cujus Index hæc habet : « 1370. Primo Februarii. Constantinopolis. Privilegium confirmationis treuguarum inter dom. Imperatorem Constantinopolitanum et dom. Ducem et commune Venetiarum ut in fol. 460. »

(*c*) Ex Cod. Scorialensi edidit Miller.

λεῖν καὶ ποιεῖν καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα δι' ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν ταῖς τῆς Τετράδος καὶ τοῦ Σαββάτου ἡμέραις λειτουργίας δύο διηνεκῶς καὶ ἀνελλιπῶς ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου, καθὼς καὶ νῦν ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου κύριος Ἀκάκιος, ἔταξε τοῦτο ἀπαύστως ποιεῖν. Τῇ γοῦν ἰσχύϊ καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου ἔξει ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τὸ εἰρημένον ἀργυρόβουλλον τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότου τοῦ Πορφυρογεννήτου κὺρ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου, τὸ στέργον, τὸ κῦρος καὶ βέβαιον, καὶ καθέξει ἡ δηλωθεῖσα ἀγιωτάτη μητρόπολις Μονεμβασίας τὴν εἰρημένην χώραν τοῦ Ἑλικοβουνοῦ μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ πύργου καὶ πάσης τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως κατὰ τὴν περίληψιν καὶ ἰσχὺν καὶ δύναμιν τοῦ εἰρημένου ἀργυροβούλλου, καὶ καθὼς εὐλόγως δικαιοῦται ἐπ' αὐτῷ μὴ εὑρίσκουσα χάριν τούτου τὴν τυχοῦσαν ἐπήρειαν, ὀφειλόντων τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχιερατικῶς προϊσταμένων τῆς τοιαύτης μητροπόλεως ἐκτελεῖν καὶ ποιεῖν καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα δι' ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐν ταῖς τῆς Τετράδος καὶ τοῦ Σαββάτου ἡμέραις λειτουργίας δύο διηνεκῶς καὶ ἀνελλιπῶς ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου, καθὼς καὶ ὁ νῦν ἱερώτατος μητροπολίτης τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου κύριος Ἀκάκιος, ἔταξε τοῦτο ἀπαύστως ποιεῖν. Τούτου γὰρ χάριν ἐγένετο καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τῆς ἑνισταμένης ιδ' ἰνδ. τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἐννακοσιοστοῦ τεσσαρεσκαιδεκάτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Μανουὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.

LVI. *Imp. Constantini Palæologi aurea bulla pro Ragusanis* (*d*). (*A.* 1451.)

Ἐπεὶ τὸ εὐγενὲς καὶ περιφανὲς κομούνιον τοῦ Ῥαγουσίου ἐπεδείξατο εὔνοιαν καὶ φιλίαν εἰς τοὺς ἡμετέρους ἄρχοντας καὶ ἀνθρώπους κατὰ τοὺς παρελθόντας καιροὺς, τοὺς ἀπὸ τῶν μερῶν αὐτοῦ διερχομένους, δεχόμενον αὐτοὺς μετὰ ἀγάπης καὶ τιμῆς καὶ διαθέσεως καλῆς, καὶ διὰ ταῦτα κινηθεῖσα καὶ ἡ βασιλεία μου ὥρισεν, ἵνα ἐὰν ἔλθωσι καὶ ἐνταῦθα εἰς τὴν ἡμετέραν πόλιν ἐπὶ τῷ χρῆσθαι τὰς πραγματείας αὐτῶν, εὐεργετήσωμέν τινα εὐεργεσίαν εἰς τὰ κομμέρκια αὐτῶν, καὶ τοῦτο ἀκουσθὲν εἰς αὐτὸ ἀπέστειλεν ἀποκρισιάριον τὸν εὐγενῆ ἄνδρα, κὺρ Βόλτζιον ντὲ Μπαλπάλιω, καὶ ἐλθὼν ἐζήτησεν, ἵνα δώσωμεν αὐτῷ τόπον ἐπὶ τῷ ἀνοικοδομῆσαι λόντζαν, καὶ ἔχωσι καὶ κόνσουλον ἐν αὐτῇ, ἔτι δὲ καὶ ἐκκλησίαν ἐὰν θέλωσι, καὶ ἐμμένωσι καὶ ἐξ αὐτῶν ἐνταῦθα ζῶσι βούλονται, καὶ ἔχωσιν ἀφ' ἡμῶν περίθαλψιν καὶ θεραπείαν καὶ συγκατάβασιν εἰς τὰ κομμέρκια αὐτῶν· ἡ βασιλεία μου, καὶ δι' ἣν πρότερον εἶχεν ἀγάπην εἰς τὸ εὐγενὲς καὶ περιφανὲς κομούνιον, καὶ διὰ τὴν ζήτησιν καὶ ἀξίωσιν τὴν μετὰ τοῦ ἀποκρισιαρίου αὐτοῦ, τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύει αὐτῷ·

α'. Δι' οὗ εὐδοκεῖ, προστάσσει, θεσπίζει καὶ διορίζεται, ὅτι εἰς τὸν τόπον, ὅντινα μέλλομεν δοῦναι αὐτῷ, ἀνοικοδομήσῃ λόντζαν, ἐν ᾗ κόνσουλον ἴδιον ἔξει ἐν αὐτῇ, ὃν ἂν ἐκλέγηται, ὥστε κρίνειν τοὺς ἑαυτοῦ πάντας πρὸς ἀλλήλους. Καὶ ἐὰν ἐγκλητεύσῃ Ῥωμαῖος Ῥαγουζαίῳ χρεωστοῦντι, ὀφείλει ἀπέρχεσθαι εἰς τὸν φόρον τοῦ ἐγκλητευομένου Ῥαγουζαίου, δηλονότι εἰς τὸν κόνσουλον αὐτοῦ· ὁμοίως καὶ τὸ ἀνάπαλιν ὁ Ῥαγουζαῖος ὀφείλει ἐνάγων τῷ χρεωστοῦντι Ῥωμαίῳ ἀπιέναι εἰς τὸν φόρον αὐτοῦ τοῦ Ῥωμαίου.

β'. Ἔτι δὲ ἀνοικοδομήσῃ καὶ ἐκκλησίαν, ἐὰν θέλῃ. Καὶ διδῶσι καὶ πάντες οἱ πραγματευταὶ αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἰδίων κομμερκίων δύο εἰς τὰ ἑκατόν· ἐμβάλλοντες καὶ ἐκβάλλοντες πάντες οἱ Ῥαγουζαῖοι πάντα τὰ ἑαυτῶν ἐλευθέρως, ἄνευ τινὸς ἐμποδισμοῦ, καταβάλλοντες μόνον περὶ τῶν εἰσερχομένων αὐτῶν πραγματειῶν, ὅταν ἔρχωνται, δύο εἰς τὰ ἑκατόν· καὶ ταῦτα ἐννοῶνται εἰς ἐμβολὴν καὶ ἐκβολήν, καὶ πλέον μὴ ἀπαιτεῖσθαι περὶ ὧν καταβέβληται οὕτω, ὡς ἔφημεν. Ὀφείλοντες καὶ οἱ κατὰ καιροὺς ἡμέτεροι κομμερκιάριοι λαμβάνειν τὰ δύο εἰς τὰ ἑκατόν, εἴτε ἐπ' ἀγορᾷ ἔχωσι τὴν τοιαύτην δουλείαν τοῦ κομμερκίου, εἴτε ἐπὶ τῷ πιστῷ, ὁπόταν ἔρχωνται μετὰ τῶν ἰδίων πραγματειῶν.

γ'. Καὶ κατοικοῦσι καὶ ἐνταῦθα, ὅσοι ἐξ αὐτῶν βούλονται. Ἂν δέ γε συμβῇ Ῥαγουζαῖόν τινα χρεωστήσαντα τοῖς Ῥωμαίοις τῆς πόλεως ἐξιέναι μήπω τὰ κεχρεωστημένα καταβαλόντα, ἄλλος δὴ διὰ τοῦτο Ῥαγουζαῖος ἀντ' αὐτοῦ μὴ ἐνεχέσθω μήτ' ἐνοχλείσθω, σωζομένου δηλαδὴ τούτου, ὡς ἐὰν ἀπέλθῃ ὁ χρεωστήσας εἰς τὸ Ῥαγούζιον ἢ εἰς τοὺς τόπους αὐτοῦ, ἵνα ἐκεῖσε ἀναγκάζηται ὑπὸ τῆς αὐθεντίας αὐτοῦ ἱκανῶσαι τῷ χρεωστουμένῳ Ῥωμαίῳ, ἡνίκα μηνυθῇ τὸ περὶ τούτου πρὸς αὐτὸ διὰ γραφῆς τῶν ἡμετέρων ἀρχόντων, πρὸς οὓς ἂν τὰ τοιαῦτα συμβαίνειν ἀνήκειν· ἢ μὴ ἱκανῶσαι (*e*) ἐμβάλληται εἰς φυλακήν, ἕως οὗ ἀποτίσῃ τὸ οἰκεῖον χρέος· καὶ τοῦτο ἐνέχηται τὸ κομούνιον ποιεῖν, φανερούσης τῆς τοιαύτης γραφῆς τῶν ἡμετέρων ἀρχόντων καὶ καθαιρούσης τὸ χρέος ἀληθῶς, ἢ καὶ διὰ προσώπου ἐνάγοντος περὶ τούτου εἰς τὸ δικαστήριον αὐτῶν τῶν Ῥαγουζαίων.

Τῇ ἰσχύϊ γοῦν καὶ δυνάμει τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου νεμηθήσεται τὸ εἰρημένον εὐγενὲς καὶ περιφανὲς κομούνιον τοῦ Ῥαγουσίου τοῦ ἀνοικοδομῆσαι λόντζαν, εἰς ἥντινα ἴδιον κόνσουλον ἔξει, ὃν ἂν ἐκλέγηται, ὥστε κρίνειν τοὺς ἑαυτοῦ πάντας πρὸς ἀλλήλους. Ἔτι δὲ ἀνοικο-

(*d*) Ex originali ediderunt Tafel et Thomas in *Sitzungsber. d. k. k. Akad. der Wiss.* tom. VI (1851), p. 529.

(*e*) Editores notant : *Exspectes* ἱκανώσας. Recte. Zach.

δομήση καὶ ἐκκλησίαν, ἐὰν θέλῃ. Καὶ διδῶσι καὶ πάντες οἱ πραγματευταὶ αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἰδίων κομμερκίων δύο εἰς τὰ ἑκατόν· ἐμβάλλοντες καὶ ἐκβάλλοντες πάντες οἱ Ῥαγουζαῖοι πάντα τὰ ἑαυτῶν ἐλευθέρως, ἄνευ τινὸς ἐμποδισμοῦ· καταβάλλοντες μόνον περὶ τῶν εἰσερχομένων αὐτῶν πραγματειῶν, ὅταν ἔρχωνται, δύο εἰς τὰ ἑκατόν. Καὶ ταῦτα ἐννοῶνται εἰς ἐμβολὴν καὶ ἐκβολήν, καὶ πλέον μὴ ἀπαιτεῖσθαι περὶ ὧν καταβέβληται οὕτω, ὡς ἔφημεν. Ὀφείλοντες καὶ οἱ κατὰ καιροὺς ἡμέτεροι κομμερκιάριαι λαμβάνειν τὰ δύο εἰς τὰ ἑκατὸν, εἴτε ἐπ' ἀγορᾷ ἔχωσι τὴν τοιαύτην δουλείαν τοῦ κομμερκίου εἴτε ἐπὶ τῷ πιστῷ, ὁπόταν ἔρχωνται μετὰ τῶν ἰδίων πραγματειῶν. Καὶ κατοικοῦσι καὶ ἐνταῦθα ὅσοι ἐξ αὐτῶν βούλονται· ὁμοίως τε ἔξει καὶ τὰ λοιπὰ, ὡς ἀνωτέρω πλατύτερον διαλαμβάνεται. Καὶ εἰς τὴν περὶ τούτου δήλωσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐγένετο πρὸς αὐτὸ καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου, ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος τεσσαρεσκαιδεκάτης τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἐννακοσιοστοῦ πεντηκοστοῦ ἐννάτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπεσημήνατο κράτος.

Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος.

ADDENDA

—

ΜΟΝΩΔΙΑ ΚΥΡΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ

ΕΠΙ ΤΗ ΔΥΣΤΥΧΕΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ.

(Ex cod. Reg. Paris. 1774, f° 345, nunc primum edita.)

Αἴ, αἴ, καὶ τοῦτ' ἄρ' ἐχρῆν ταῖς τῶν Ἑλλήνων προστεθῆναι κοιναῖς συμφοραῖς, τά τε προλαβόντα πάθη λίαν νικῶν καὶ μηδεὶς νοῦν ἐμβαλεῖν ἔσεσθαί πατε μεῖζον. Εἰ γοῦν τοιοῦτον ὅλως ἐὼν ὁ γὰρ μόνον εἴχομεν ἀπολειφθὲν ἀγαθὸν, καὶ πρὸς ὃ προσεδόκα πᾶς ὁ τῶν Ἑλλήνων ἐσμὸς, τοῦτο δυστυχῶς ἁφῃρέθη νῦν ἀφ' ἡμῶν. Ἄλγους γὰρ ἡμῶν ἐμπλῆσαν καὶ δεινῆς συμφορᾶς. Καί τοι κἂν εἰ παρῆσαν ἄλλα πολλά· πρὸς ἅπερ εἰκὸς ἀφορᾷν τοσοῦτόν ἐστι τὸ παρὸν, ὡς ἀποκρύπτειν πάντα καὶ κατόπιν ἰᾷν. Νῦν γὰρ ἡ κοινὴ τῶν Ἑλλήνων ἑστία ἡ διατριδὴ τῶν μουσῶν, ἡ τῆς ἐπιστήμης ἁπάσης διδάσκαλος, ἡ τῶν πόλεων βασιλὶς ἑάλω, φεῦ χερσὶν ἀσεβῶν. Εἰ μὲν οὖν κατακλυσμὸν τουτί φαίη τις ἂν, οὐκ, οἶμαι, παραστήσει τὸ τοῦ πάθους ἄλις δεινόν. Ἐκείνῳ μὲν γὰρ συμβάντι ἀπώλετ' ἂν ἅπαν, καὶ λόγος ἦν οὐδεὶς ἔτι οὐδ' ἂν ἔπαθέ τι κακὸν ὁ κρατῶν ὑπὸ τοῦ χείρονος, τῷ δὲ συμβάντι νυνὶ, περίεστιν ὀρᾷν μυρία δεινὰ, καὶ λόγον νικώμενον ἀλογία καὶ ἰλίγγου πάντα καὶ ζάλης μεστὰ, καὶ κατακλυσμὸν ἀληθῶς ἐφιστάμενον ταῖς ψυχαῖς.

Ὅσῳ τοίνυν τῆς τοῦ σώματος λώβης κακίων ἡ τῆς ψυχῆς, καὶ ὅσῳ τὸ κακῶς ζῆν τοῦ μὴ ζῆν, τοσούτῳ τὸ νῦν ἐπεισκωμᾶσαν δεινὸν, ὑπερέχει κατακλυσμοῦ· εἰ δ' ἡλίου τις φαίη φθορὰν καὶ σκότος κοινὸν, οὐδ' οὕτως ἀξίως ἐκτραγῳδήσειε τὴν ξυμφοράν, οὐ μόνον ὅτι τὸ μὲν αἰσθητοὺς μόνους ἔβλαπτεν ἂν ὀφθαλμούς· τὸ δὴ τοὺς τῆς ψυχῆς μὲν προσεχῶς, ἐπομένως δὲ καὶ τοῦ σώματος. Ἀλλ' ὅτι καὶ κρεῖττον ἐμοὶ δοκεῖ πάντη τὰς αἰσθήσεις πεπηρῶσθαι, τὸν ἐν μέσῳ πολλῶν παρόντα δεινῶν, ὡς ἂν ἄγηστος ἡ τῶν τηλικούτων παθῶν ἢ κεκτῆσθαι αὐτὰς ὑγιεῖς καὶ ἀντιλαμβάνειν ἐκείνων ἃ πάσης ἐστὶν ἀηδίας μεστά. Νῦν γὰρ ὁ κακὸς βλάψει τὸν ἀρείονα φῶτα, μύθοισι, σκολιοῖς ὀνοτάζων· αἰδὼς δὲ καὶ νέμεσις ὡς ἀληθῶς προλιπόντ' ἀνθρώπους ἐς Ὄλυμπον ἵξεσθον· τὰ δὲ λείψεται ἄλγεα λυτρὰ, κακοῦ δ' οὐκ ἔσεται ἀλαλκή. Εἰ μὲν ἀληθῶς ἄνθρωπος πάλαι γέγονεν ὑπὸ πάθους ὄρνις, ἢ δίνδρον ἢ λίθος, μᾶλλον νῦν ἐχρῆν πάντας τοῦτο παθεῖν, ὅσον καὶ μείζων ἡ ξυμφορά. Εἰ δὴ ψεῦδος ἐκεῖνα ὡς καὶ πολλὰ τοῖς τῶν μύθων ἄλλα πατράσιν ἐρρέθη, ἀλλὰ νῦν ἐχρῆν γενέσθαι ὡς ἂν τῇ τοῦ πάθους ὑπερβολῇ συνεξφιίναιτα καί τινα τέρατα θαυμαστὰ ἐκπλήττοντα πᾶσαν ὅρασίν τε καὶ ἀκοήν· ὃ δὴ καὶ γεγονέναι νομίζω, πλὴν καθ' ὅσον ὁ μὲν μῦθος τὴν φύσιν μόνον ἀλλάσσει ἐκείνων, τὸ δὲ δάκρυον ἔχειν φημὶ νῦν δ' ἀντιστρόφως· ἡ μὲν φύσις ἐστὶν ἀνθρώπων καθάπερ ἦν, τὸ δὲ δάκρυον ἀφῃρέθη πάντη μετὰ τοῦ λόγου, πολλῆς ἐπιτεθείσης ἀναισθησίας ταῖς τῶν πάθει κατειλημμένων ψυχαῖς. Οὕτω γὰρ τότε πολύφως ἀμαυροῦν εἶδε τὰς ὄψεις, ὅ τε βαρὺς κτύπος πλήττειν τὰς ἀκοὰς, καὶ νῦν λοιπὸν ἡ ψυχὴ τῷ πάθει ὥσπερ τινὶ τάφῳ κρυφθεῖσα, οἷον ἀναίσθητον ὀρᾷ τὸ σῶμα, οὕτω τοίνυν τοῦ δεινοῦ πεφυκότος μεγίστου, ποίαν μὲν ῥήξω φωνήν; ἐξαρκοῦσαν αὐτῷ,

εἴπερ δεῖ λέγειν. Πῶς γὰρ ἀρκέσει μοι φωνὴ μία καὶ γλῶττα καὶ χεῖρας ἁπλᾶς κοπτομένῳ τε καὶ βοῇς τὸν ἀέρα πληροῦντι; τίς δὲ θρῆνος οὐ νῦν ἀσθενὴς ἔσται πρῶτον καὶ τῆς ὑποθέσεως χεῖρον; Πῶς δ' αὖ χρήσασθαι τῇ σιγῇ δυνηθῶ, κἂν ἀσφαλὲς τοῦτο δοκεῖ τοῖς πολλοῖς, μὴ δόξας ἀδικεῖν οὐ τὴν ἐνεγκοῦσαν μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅλους αὐτοὺς, οἷς καὶ δεξιοῦσθαι χρὴ τὴν δωρησαμένην καὶ πάντα τὸν τῶν Ἑλλήνων ἐσμὸν, εἴ συμφθεροῦνται φθαρήσῃ· ἐᾷ δὲ λέγειν ναοὺς καὶ θήκας καὶ ἱερὰ σκεύη καὶ οἰκοδομὰς καὶ φαιδρότητας, σὺν χρηστῷ βασιλεῖ καὶ συγγενέσι, καὶ φίλοις τῶν ἕκαστον πρός τινα θρῆνον ἂν οὐκ ἐκίνησε μὴ ὅτι γε πάντα συλλήδδην, τὸν μὴ τὴν διάνοιαν πάντη πεπηρωμένον.

Θεῦ οἵας ἀπορίας ἐμπεριείλημμαι, οἵοις διευθύνω κακοῖς ἐμαυτόν· οἵαις ὁ λόγος ἐντυγχάνει ταῖς συμφοραῖς· πλὴν ἀλλ' εἰ μὲν ἰσχύσαι τινὰ κατ' ἀξίαν δρᾶσαι τὸν θρῆνον ἦγουν τῆς ἀξίας ἐγγὺς λόγον ἂν εἶχεν ἡμῖν ἡ παραίτησις ἀδυνατοῦσι πρὸς τοῦτο. Ἐπεὶ δὲ οὐδ' Ὀρφεὺς, εἰ παρῆν, οὐδ' Αἰσχύλος, οὐδ' ὁ τῶν τραγῳδῶν ἁπάντων ἐσμὸς ἴσχυσεν ἄν, ἀλλ' ἥττητο πάντη, πυγμαῖός τις φανεὶς παραβαλλόμενος Ἡρακλεῖ, δοκεῖ κἀμοὶ τοῖς πένησι λόγοις χρησάμενον, ἐπὶ ξένης ὄντα θρηνῆσαι τὴν ἐμαυτῷ καὶ κοινὴν ξυμφοράν, τί λοιπὸν οὕτω πλάττω τοὺς λόγους, ἀλλ' οὐκ ἀνιαρὰν ἐκπέμπω φωνὴν, οἵαν εἰκὸς, ἐν τοῖς τοιούτοις κακοῖς· τί μὴ τὰς χεῖρας ἐκτείνων μετ' οἰμωγῆς τύπτω μὲν τὰ στέθη καὶ τέμνω, τοῖς ὄνυξι δὲ ξαίνω τὰς παρειὰς καὶ πάττομαι τέφραν καὶ κόνιν, καὶ τίλλω τὰς τρίχας, ὡς ἂν μὴ μόνον πάσχῃ ψυχὴ, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα, τῷ μεγέθει τῆς ξυμφορᾶς! Θεῦ, ὦ βασιλὶς τῶν πόλεων, καὶ πατρίδος ἥτις ἐκ τοσαύτης ἀξίας δούλειον ἦμαρ εἶδες, ὡς πράττεις κακῶς ὅσονπερ πάλαι καλῶς, ἀντισηκώσας δή σε δαίμων τις φθονερὸς, φθείρει τῆς πάροιθεν εὐπραξίας παραχωρήσει Θεοῦ ἀχρηστίαν κατεγνωκότος ἡμῶν· ἄλλως γὰρ οὔτε τύχην ἂν τις εἴποι τοῦ παρόντος αἰτίαν κακοῦ διάνοιάν οὖσαν ἀνάπλασμα οὔθ' ὁ φθονερὸς δαίμων, κἂν φύσει τυγχάνῃ σφόδρα βάσκανος καὶ κακοποιὸς, τοσοῦτον ἂν ἰσχυσε καθ' ἡμῶν, ἀλλ' ὥσπερ τοῦ φωτὸς οὐκ ἄξιος ἐστερῆσθαι τούτου χρεὼν, οὕτω δὴ καὶ παντὸς ἀγαθοῦ, ὧν ἓν καὶ πρῶτον ἦν τῶν παρ' ἡμῖν ἡ τῶν πόλεων μεγίστη καὶ βασιλίς. Νῦν γὰρ ἐντυχόντες μυρίοις οἷς οὐδέποτε εἰσόμεθα πάντως ὡς οἱ κακοὶ γνώμαισι τ' ἀγαθὸν χεροῖν ἔχοντες οὐκ ἦσας πρίν τις ἐκβάλῃ.

Νῦν γὰρ οὐ μόνον ἡ τῶν Ἑλλήνων πληθὺς ἀνήκεστον δυστυχίαν περιβαλεῖται, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν εἰς νῦν μέλει μικρὸν οὐδὲν, οὐδὲν ἧττον ἔσονται κατηφεῖς κατ' ἦμαρ οὐδ' ἐς ἦμαρ, ἀλλ' ἕως ἂν ὕδωρ τε νάῃ, καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ καὶ πλέον τητῶνται τῶν αὐτῆς ἀγαθῶν, ἰδία μὲν γὰρ ἑστία τῶν Ἑλλήνων ἡ πόλις ἦν, κοινὴ δὲ πᾶσα παρεῖχε τὰ ταύτης καλὰ καὶ πᾶσιν ἁπλῶς καθειστήκει μήτηρ τροφός· ἀνάπαυλα παντοίων χορηγὸς ἀγαθῶν.

Θεῦ ὦ βασιλὶς τῶν πόλεων, ὦ δυστυχία τοῦ γένους κοινὴ, ὦ λύπη μέχρις ὀστέων διήκουσά τε καὶ μυελῶν, ὦ κάλλη καὶ μεγέθη ναῶν, ὦ τείχη καὶ μήκει καὶ πλάτει τῶν ἄλλων ἐξηρημένα, ὦ μουσεῖα τῆς Ἀκαδημίας, τῆς Στοᾶς, κάλλει μὲν ὑπερφέροντα, τῇ σοφίᾳ δὲ μηδὲν ὑπερφέροντα· ὦ λιμὴν ἡδὺς μὲν πρώην καὶ εὐτυχὴς ταῖς ναυσί· νῦν δὲ δυστυχὴς καὶ τῆς Σκύλλης οὐδὲν διενηνοχώς· ὦ Ῥώμη νέα, γεγηρακυῖα δὲ τῷ βάρει καὶ πλήθει τῶν συμφορῶν· ποῦ σου νῦν τὰ καλὰ, ποῦ μὲν ὁ θειότατος βασιλεύς; ὀξύτερον μὲν Θεμιστοκλέους ὁρῶν, ἧδιον δὲ τοῦ Νέστορος ὁμιλῶν, σωφρονέστερος δὲ Κύρου, δικαιότερος δὲ Ῥαδαμάνθυος ἀνδρειότερος δὲ Ἡρακλέους· ποῦ δὲ ὁ τῆς ἐκκλησίας ὡραισμὸς, ὅ τε θεῖος ἀρχιερεὺς καὶ οἱ μετ' αὐτὸν εὐθὺς καὶ ὁ λοιπὸς ἱερὸς χορός; ποῦ δὲ σεμνεῖα καὶ παρθενῶνες καὶ ἡ τῶν μοναχῶν κοσμιότης, ἡ καὶ ἀγγέλοις ἐφάμιλλος, ποῦ δὲ τὸ βουλευτήριον σὺν ταῖς βουλαῖς, ἐν οἷς τί μὲν δέον ὅ τι οὐχ ὁράθη, τί δ' ὁραθὲν οὐκ εὐθέως ἐπράχθη; τίνας δὲ δημηγόρας οὐ παρέτρεχον ὁμιλοῦντες, νῦν μὲν πάλαι τε καὶ μάλα λιγέως, νῦν δὲ νιφάδεσιν ἐοικότα χειμερίῃσι, τὸ δὲ κριτήριον ποῦ πάντων τῶν Σόλωνας νόμων καὶ Πλάτωνος κατόπιν ἀφὲν, ἐπιστήμῃ δὲ μᾶλλον ὡραισμένον πλήστῃ καὶ τοῖς ἐκ τοῦ Πνεύματος λόγοις, οἳ δὴ καὶ πειθοῦς ἁπάσης καὶ σοφίας εἰσὶν ἰσχυρότεροι; ποῦ δὲ ὁ λοιπὸς ἐσμὸς τῶν λογάδων, οἱ μὲν σοφίᾳ κεκοσμημένοι, οἱ δὲ λοιποῖς ἀγαθοῖς οἷς πολιτείᾳ κοσμεῖταί τε καὶ συνίσταται; ἄμοιρος μὲν γὰρ ἦν οὐδείς τινος ἀγαθοῦ· πᾶς δὲ πρὸς ὅπερ εἶχε καλὸν ὑπ' ἄλλου μὲν οὐδενὸς ἡττᾶτο· ἑνίκα δὲ πάντας τοὺς βουλευομένους συμπλοκαῖς καὶ πόνοις λοιπὸν ὁμοῦ τοῖς τῶν λογάδων ἐχρῆν ἡττᾶσθαι καλοῖς. Ποῦ δὲ τὸ τῶν λόγων κράτος ὅπερ ἦν ἀκμάζον ἐν σοί; πῶ τῆς γραμματικῆς ἡ τέχνη, ἡ τὴν γλῶτταν ἐξελληνίζειν καὶ πάσης ἀηδίας καθίστησι καθαράν; ποῦ δὲ τῆς ῥητορικῆς τὸ πυρίπνουν, οὐδὲν ἧττον ἅπτον τοῦ τῆς χιμαίρας πυρός; ποῦ δὲ τὸ τῆς διαλεκτικῆς κράτος, σόφισμα μὲν πᾶν ἀπορρίπτον, μόνης δὲ ἐχόμενον ἀληθείας καὶ τῆς εὐθύτητος; Ποῦ δὲ φυσικὰ προβλήματα καὶ ζητήσεις καὶ λύσεις τὴν ἕξιν ὑπερβαίνοντα, καὶ διαιρέσεις καὶ μουσικῆς ἀναλογίαι καὶ φθόγγοι καὶ γεωμετρίας σχηματισμοὶ καὶ λόγοι, καὶ ἀστέρων αἰτίαι καὶ δρόμοι; ὡς πολλὰ μὲν τῶν παλαιῶν τοὺς ἐν τῇ πόλει χρόνῳ φθαρέντας ἀνηγερκέναι, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ προστεθεικέναι, καὶ μέχρι νῦν ὁρᾶσθαι σωζόμενα; ποῦ δὲ τὸ τῆς θεολογίας κράτος καὶ τῆς πρώτης φιλοσοφίας, ὡς εἶναι στήλην ὀρθοδοξίας τοὺς λόγους ἐκείνων καὶ δογμάτων ὀρθότητα καὶ πηγὴν, τοῦ δὲ πρακτικοῦ τῆς σπουδῆς μέρους οὐ τοῖς ὡς εἶναι τούτους εἰκόνα τινὰ ταῖς ἰδέαις μεμορφωμένων τῶν ἀρετῶν, ἐν τούτοις δὲ πᾶσι πρῶτος ἦν, ὁ τῆς σοφίας πηγὴ καὶ τῶν ἡμετέρων λόγων καθηγεμὼν ὃς οὐδενὸς ἀμφοῖν τοῖν φιλοσόφοιν ἐλάττων ἦν, φαίην δ' ἂν ὅτι καὶ μείζων μήκει μὲν οὖν ἡ πόλις πάσας τὰς ἑῴας ἁπλῶς ὑπερεῖχε κάλλει δὴ καὶ τὰς τῆς Ἑσπέρας. Τείχη δ' οὕτως ἰσχυρὰ καὶ τοῖς ἐναντίοις ἀνένδοτα, οὐκ ἂν εὕροιτο ἴσως συγκρινόμενα ποὸς αὐτά· ἦν μὲν γὰρ ἡ τάφρος εὐθὺς καὶ πλάτει καὶ βάθει καὶ πλίνθοις ὀπτοῖς κατωχυρωμένη ποταμός τις ἄλλος

τοῖς παριοῦσι δοκοῦσα· τεῖχος δ' εὐθὺς μετ' αὐτὴν A κατὰ γῆς πολλαχόθεν, ὁρμῇ δὲ κατὰ τῆς πόλεως
ἰσχυρὸν εὗρει τε καὶ ὕψει στερεὸν, ἕτερον δὲ μετ' χεῖρα ἐπάγων βαρεῖαν, οἱ δὲ γενναίως ἀνθίστανται
αὐτὸ μεῖζον τοῦ ὑπόλοιπον, ὥστε καὶ θαυμάζειν κατ' αὐτοῦ, καὶ πίπτει μὲν εὐθὺς ὁ θειότατος βασι-
ποιοῦν τοῖς ἀτενίζουσι πρὸς αὐτό· ποῦ δ' ἂν ἴδῃς λεὺς καὶ τῶν ὑπηκόων πολλοὶ σὺν αὐτῷ· ἔπειτα δὲ,
νεὼς τοσούτους κάλλει τε καὶ μεγέθει τοὺς ἁπανταχοῦ βαβαί, δορυάλωτον πᾶσαν λαβὼν, κτείνει τε καὶ
γῆς νικῶντας, λίθους τε καὶ κίονας καὶ ψηφίσι λεηλατεῖ καὶ ζωγρεῖ. Ἀνοιμώζειν δεῖ τοιγαροῦν
καὶ χρώμασι καὶ ποικιλίαις παντοδαπαῖς; ποῦ δὲ λι- καὶ κωκυτοὺς ἐκπέμπειν ἐκ μέσης ψυχῆς καὶ πρὸς
μένα τοσοῦτον εὖροις περικαλλῆ τε καὶ μέγαν καὶ τοῦδαφος καλινδοῦσθαι, καὶ νικᾷν πάντα νόμον
ταῖς ναυσὶν ἐπιτήδειον; νεώρια δὲ ποῦ οὕτω λαμπρά; θρήνων ὑπὲρ τῆς ξυμφορᾶς, ὦ κυρία τῶν πόλεων
ποῦ δὲ βασιλείων καὶ οἴκων οἰκοδομὰς καὶ φαιδρότητας; πῶς ἠνέσχου ζυγὸν ἐπιθεῖναι δουλείαν τῷ σῷ τρα-
ποῦ δὲ στοῶν θέσιν καὶ ὁδῶν τάξιν καὶ χήλῳ. Ὦ θειότατε βασιλεῦ, πῶς οὕτω φιλάνθρωπος
λουτρῶν ποικιλίαν; ποῦ δὲ νοσοκομεῖα καὶ γηροκο- ὢν καὶ πάντα τρόπον φιλανθρωπίαν ὑπὲρ τοῦ γένους
μεῖα καὶ πτωχοτροφεῖα τῶν ἡ πόλις πολλὴν ἐποίει οὐκ ἀμελήσας ποιεῖν, νῦν ἠνέσχου καταλιπεῖν ἡμᾶς
σπουδήν; ποῦ δὲ ἱππόδρομον καὶ ὅσα περὶ ἐκεῖνον εἰς δυστυχίαν καὶ δουλείαν τοσαύτην, ἀναρματί-
ἀγάλματα; ποῦ δ' ὠνίων πρᾶσιν καὶ κέρδος ἐμπό- στους τε ὅλως καὶ τῇ γῇ τηρουμένους καὶ τοῖς σκο-
ρων; Ἡ γὰρ θέσις τῆς πόλεως πάντα ἐποίει ῥᾷστα B πέλοις; Ὦ λογάδων ἁσμὸς, πῶς ἠνέγκατε τοὺς ὁμο-
καὶ πρόχειρα· ταύτην γὰρ μόνην ἀμφοτέραις ἂν γενεῖς ἐκλιπεῖν καὶ καρδίαις τοσαύταις ἐνεῖναι βέλος
εἶδες δεξιουμένην ἠπείροις. δριμύ; ὦ ἱερέων ὁμήγυρις καὶ τῶν μοναχῶν, πῶς
οὐκ ἐξεπέμψατε χεῖρας ἐκτενεῖς πρὸς Θεὸν ὑπὲρ
Εἶχε μὲν ἡ Εὐρώπη, ἐγγυτάτω δ' ἦν ἡ Ἀσία. Καὶ ὑμῶν καὶ ἡμῶν, ἃ δεδράκατε μὲν πᾶν ὅσον εἰκὶς,
τοσοῦτον αὐτῆς ἀπεῖχεν ὅσον τὸ πλάτος ἐστὶ τοῦ ἔδει δὲ τοῦτο γενέσθαι τρόποις οἷς οἶδεν ἡ τοῦ Θεοῦ
πορθμοῦ, μεταξὺ δὲ καὶ πάσχουσα ἦν καὶ τοῦ πορ- σοφία ἢ καὶ τὸν Παύλου νοῦν ὑπερβαίνει ἀλλὰ καὶ
θμοῦ καταδοῶσα μεγάλως ὡς διείργοντος ταύτην ἱλιγγιᾷ πρὸς αὐτὴν ἀπιδεῖν! Ὦ πολιτεία πᾶσα ἐμ-
ἐκείνης, πλὴν ἥδετο πάλιν τὴν πόλιν ὁρῶσα μᾶλλον πορική τε καὶ τεχνική, ποῦ νῦν ἴσχεσθε τὴν ἐρωμέ-
οὕτως εὐδιατιθεμένην καὶ τὴν ἡδονὴν ἐκείνης καὶ νην ἀφέντες, ὦ γυναῖκες δυστυχεῖς, οἵαις ἐνεπέ-
ἰδίαν ἐποίει καὶ μὴν καὶ τὰ διττὰ πελάγη, ἥ τε σεσθε συμφοραῖς, τέκνα μὲν ἐκ τῶν μαστῶν ἁρπα-
Προποντὶς καὶ ὁ Πόντος οὐκ ὀλίγην παρεῖχον τῇ ζόμενα βλέπουσαι, πατέρας δὲ νυμφίους κτεινομέ-
πόλει τὴν ἀφθονίαν, ἀλλὰ καὶ ὁ τόπος καρποφόρός νους ὁρῶσαι καὶ ἀδελφούς. Ὦ σχέτλιοι γέροντες,
τις καὶ εὔγεως, ὡς οὐδεὶς ἄλλος· πεδιὰς γὰρ ἅπαν οἷον ἐφθάσατε τέλος; ὦ κακοδαίμονες νέοι, οἵῳ θα-
ἐστὶ τὸ χωρίον, ὄρεσί τε περιεχόμενον, καὶ ποταμοῖς νάτῳ περιπεπτώκατε, ἄκροις δακτύλοις μόνον γευ-
ἀρδευόμενον, καὶ λίμναις πλείσταις πεποικιλμένον, σάμενοι τῶν καλῶν καὶ ὅσον χείλεα μέντ' ἐδίηνεν
ὥστε πανταχόθεν ἀφθονία παρῆν τῇ πόλει. Ἐν δ' C ὑπερώην δ' οὐκ ἐδίηνεν! ὦ Σοφία θεία, νεὼς οὕτω
ἐπὶ πᾶσιν ἐρῶ, ὅτι πᾶς τις ἐλθὼν ἐν ταύτῃ, καὶ καὶ οἶκος Θεοῦ πάντων ὅσοι κατὰ πόλεις εἰσὶν ὑπερ-
χρόνον διατρίψας συχνὸν ἢ καὶ παιδιόθεν τραφεὶς τερουσα νεῶν, ποῦ νῦν σου ἡ ὡραιότης; ποῦ ἡ εὐ-
ἐν ἐκείνῃ καὶ τῶν ταύτης ἐμπλησθεὶς ἀγαθῶν, ὅτε πρέπεια; ποῦ τὸ κάλλος; ποῦ τῶν λίθων αἱ διαύ-
τοῦ χάριν τῆς πόλεως ἐξῇει εὐθὺς ἐν ἐπιθυμίᾳ ταύ- γειαι; ποῦ τῶν ψηφίδων αἱ ποικιλίαι; τίς τὴν
της ἦν ὥσπερ μηδὲ γευσάμενος ὅλως, καὶ στρέφε- ἱερὰν σου ἐντὸς τελέσει μυσταγωγίαν; τίς τὰς ἱε-
σθαι, λοιπὸν ἦν ἀνάγκη καὶ ὁρᾷν πρὸς αὐτὴν μέχρις ρὰς ᾠδὰς ἀναπέμψει τῷ Θεῷ; ὦ τῶν μαθητῶν τοῦ
ἂν ὁ τόπος ἐδίδου· ἐδίδου ἄχρι πολλοῦ, ἐρχόμενοι δέ Σωτῆρος νεὼς ἱερὸς, δεύτερος εὐθὺς μετ' ἐκεῖνον καὶ
τινες πρὸς τὴν πόλιν, ἔτι σταδίους ἀπέχοντες οὐκ σοῦ τὸ λαμπρὸν καὶ χάριεν οἰκεῖται, οὐκέτι τὰς ἱε-
ὀλίγους ἐζήτουν μὲν ἁπάντων, μία δὲ κοινὴ διήγη- ρὰς ἐν σοὶ ψήφους συνοδικῶς ἐπισκέψονται, οὐκέτι
σις πᾶσιν ἦν τὰ τῆς πόλεως ἀγαθὰ, καί τις ἦν ἀγὼν ἐν διδάσκουσιν, ἐν σοὶ ὑποβαλοῦμεν τὰς ἀκοάς· ὦ λοι-
ἐκείνοις φιλοτιμουμένοις. Τίς ἂν εἴποι πλείω θατέρων ποὶ ναοὶ τοῦ Θεοῦ, οἱ περὶ πᾶσαν τυγχάνοντες πόλιν
μέχρις ἂν εἰσοῦσι τὴν πόλιν καὶ τοῖς ἐκείνης κάλλεσι ἀστέρες ἀντικρυς λάμποντες ἄλλοθεν ἄλλος! ποῦ
φαιδρυνθεῖσιν ἅπαν μὲν λυποῦν καὶ σκυθρωπάζον νῦν ὁ κόσμος ὑμῶν; ποῦ τελεταί; ποῦ πανηγύρεις; D
ἀπῆν, ἡδονὴ δέ τις πλείστη τὰς αἰσθήσεις αὐτῶν ὡς ἐμιάνθητε, ὡς κατεχράνθητε, καὶ καταχραίνεσθε
ἐνεπίπλα ἡδίσταις δεσμοῦσα τούτους σειραῖς· εἴποι ποσὶν ἀσεβῶν! ὦ θεῖαι εἰκόνες καὶ ἱερὰ πάντα
δ' ἂν τις αὐτὴν παρεικάζων πρὸς τὴν οὐράνιον σκεύη καὶ κόσμος αὐτῶν, οἵαις βεβήλοις χερσὶν
σφαῖραν ἥλιον μὲν τὸν περικαλλῆ νεὼν τὴν τοῦ Θεοῦ ἐνεπέσετε! ὦ σοροὶ τῶν ἁγίων καὶ θῆκαι, οἵοις ἀσε-
κεκτῆσθαι σοφίαν, σελήνην δὲ τῶν ἱερῶν φοιτητῶν, βέσιν ἀνδράσι σπαράγματα κείσεσθε!
ἀστέρας δὲ τοὺς λοιποὺς θείους νεοὺς καὶ τ' ἄλλα
πρὸς ἄλλο τι μέρος αὐτῆς ἐφαρμόζων ἐν ᾗ καὶ Θεὸς Βαβαί! τῶν χριμάτων σου, Χριστὲ, φεῦ! τῆς ἀνο-
ἀληθῆ; ὑμνεῖτο καὶ τὸ τῆς πίστεως ἦν ἀκραιφνὲς, χῆς σου, ἐγενόμεθα νῦν ὡς τὸ ἀπαρχῆς, ὅτε οὐκ ἦρ-
καὶ οὐδὲν ἦν θεῖον δόγμα ὃ μὴ παρ' αὐτῶν διηττᾶτο χες ἡμῶν, καὶ παρεδόθημεν πικροτάτῳ τυράννῳ καὶ
καλῶς, ἀλλ' οἴχεται ταῦτα πάντα καὶ δούλη φεῦ ἡ ἀσεβεῖ, ἡμεῖς τε ὁ ἱερός σου λαὸς καὶ πᾶς ὁ τόπος
βασιλὶς ἐγένετο. ὁ ἅγιος. Βούλομαι τὸ πρώην ἀναλογίσασθαι προσὸν,
καλὰ τῇ πόλει λόγῳ βραχεῖ καὶ παραθεῖναι τοῖς νῦν
Ὦ πῶς ἂν τις ἐκτραγῳδήσοι τὸ πάθος; ἡμέρα μὲν ἵνα μᾶλλον ἐκτραγῳδήσω τὴν ξυμφοράν. Ἐκεῖνα μὲν
ἦν σκότος δὲ καὶ ζόφος τῇ πόλει, πόλεμος δ' ἔρρει οὖν κτίσις ἀνδρὸς ἱεροῦ· ἐκεῖθεν γὰρ ἄρξομαι τὰ
τῇ πόλει σφοδρὸς ἔκ τε τῆς ἠπείρου καὶ τῆς ὑγρᾶς. πρὶν ἀφεὶς καὶ θαύματα γεγονότα καθάπερ ἱστορίαι,
Ὁ δ' ἀσεβὴς μηχαναῖς βάλλει τὸ τεῖχος καὶ πίπτει

ἐκείνου μὲν κατ' ἀντικρὺ τῆς δυστυχοῦς ταύτης κεῖσθαι διανενοηκότος, ὀρνίθων δὴ τοὺς λίθους ἐκεῖθεν ἁρπαζόντων καὶ πρὸς τὸν νῦν διακομιζόντων καὶ συνόδων ὅσαι ὧραι συγκρότησις ἱερῶν θείων δογμάτων πέρι καὶ Θεὸς ὑμνούμενος ἀληθής, καὶ τελεταὶ, καὶ μυστήρια, καὶ δικαιοσύνη, καὶ νόμοι καὶ μουσεῖα, καὶ λόγοι, καὶ ἐπιστῆμαι, καὶ τέχναι, καὶ δογμάτων ἀκρίβεια, καὶ νεὼ, καὶ σοροὶ καὶ εἰκόνες ἁγίων, καὶ ἱερὰ σκεύη, καὶ κόσμος, καὶ τάξις, καὶ μυσταγωγοὶ, καὶ μύσται, καὶ σεμνεῖα, καὶ παρθενῶνες, καὶ καλλονὴ, καὶ φαιδρότητες, καὶ βασιλεὺς χρηστὸς σὺν ἀγαθοῖς ὑπηκόοις· τὰ δὲ νῦν, οἴμοι! ἀσεβὴς δυνάστης σὺν ὑπηκόοις ὁμοίοις· καὶ σκότος καὶ ζόφος σὺν ἀσεβείᾳ καὶ ἱερέων ἀταξία σὺν ἀκοσμίᾳ καὶ σκευῶν ἁρπαγὴ, καὶ ὕβρις εἰκόνων καὶ σοροὶ διασπώμεναι, καὶ νεὼ βεβηλούμενοι, καὶ δόγμα θεῖον πᾶν σιωπώμενον, καὶ ἀλογία, καὶ ἀμουσία σὺν ἀδικίᾳ καὶ ἀνομίᾳ, καὶ δαιμόνων ὄργια καὶ συναγωγὴ πονηρὰ, κηρύττουσα τὴν ἀσέβειαν, καὶ βαρβάρων ὠμότης καθ' ἡμῶν φερομένη νεανικῶς, οὐκ ἀληθῆ Θεὸν λατρεύειν ἡμᾶς σὺν γέλωτι λέγουσα φεῦ! καὶ φθορὰ παντελής. Ἆρ' οὐ κατὰ διάμετρον ἐναντίως τῶν πρώην τὰ νῦν, τοῦ χάριν τὰ νῦν, ὦ βασιλεῦ τοῦ παντὸς, Ἱερεμίας παρίτω βοῶν οὐ μόνον ἐκκηρυκεύσας τοὺς σοὺς ἐχθρούς, ἀλλὰ καὶ ῥίζας ἀφῆκε ποιεῖν καὶ ταύτας μεγίστας, ὡ καὶ καταφαγεῖν ἡμᾶς τὸν ἀμπελῶνα τὸν σὸν, καὶ πατεῖν οὐκ ἀφῆκας πόδας πραέων τὴν σὴν ἱερὰν αὐλὴν· ἀλλὰ πατήσουσιν αὐτὴν ἀνδρῶν ἐχθίστων πόδες καὶ ἀσεβῶν. Ἀλλὰ περὶ τούτων καὶ περιφιλοσοφήκασιν, εὖ οἶδα, πολλοὶ, καὶ νῦν οὐχ ἧττον δράσουσι τοῦτο τῆς συμφορᾶς οὐκ ἐώσης τὸν νοῦν αὐτῶν ἥρεμεῖν. Ἐγὼ δὲ φαίην ἄν, ὡς μακάριοι νῦν οἱ τεθνηκότες, ἐλεεινοὶ δὲ οἱ ζῶντες καὶ θρήνων ἄξιοι, καὶ τὸ τῆς Γραφῆς δὲ προσθήσω· Μακάριαι αἱ κοιλίαι σὶ οὐ συλλήψονται, καὶ μαστοὶ οἱ οὐ θηλάσουσιν· ἢ γὰρ οὐχ οὕτως ἄν τις εἰκότως πρὸς θεὸν οἰκονομήσῃ ζώντων τε καὶ τεθνηκότων πέρι τῶν μὲν τοῦ μακαρίου τυχόντων τέλους δ καὶ τέλος εὑρὸν μακαρίζεται παρὰ Σόλωνι. Κροίσου μᾶλλον πολὺν χρυσὸν κεκτημένου ἄκροις μὲν δακτύλοις τοῦ κακοῦ γευσαμένου, θανόντων δὲ εὐθὺς θνητῶν πεφυκότων καὶ τοῖς πρώτοις νῦν ἐνδιατριβόντων καλοῖς, ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς πατρίδος θανόντων, ἡμῶν δὲ τῶν ζώντων γευσαμένων μὲν τοῦ δεινοῦ μέχρι κόρου, καὶ εἰς τὸ ἑξῆς δὲ βίον ἐλκόντων ὀδυνηρὸν καὶ δακρύων ἀνάμεστον, χλεύην μὲν λαβόντων καὶ εἰρωνείαν καὶ τωθασμοὺς παρὰ πάντων, ὡς βαρβάρων δὲ μεταξὺ περιπατούντων τόσων, καὶ ἡμῶν ἀγνοούντων, τίνος ἄν τις τύχῃ θανάτου.

Ἄγε δὴ λοιπὸν, ὦ δυστυχεῖς Ἕλληνες, εἰς τοσοῦτον δεινῶν κατηγμένοι, ἡμᾶς αὐτοὺς θρηνήσωμεν, εἰ δοκεῖ, τοὺς ζῶντας. Ὦ γέροντες, τάλανες, ποῦ δὴ τὰς ἐλπίδας ἔξετε, πάσης ἀγαθῆς ἀγκύρας ἀφαιρεθείσης. ἢ ποῦ πτῶμα κείσεσθε πᾶσι, καὶ δάκρυα χύσετε πλείστα, ὥστε καὶ πεπλησθαι τοὺς ὤπας· ἀνύσετε δὲ μηδὲν ἢ τὸ κεκτῆσθαι μὲν δυστυχεστάτην τὴν πόλιν, κακοδαιμονέστατον δὲ τὸ γῆρας! Ὦ σχέτλιοι νέοι, τίς ἡμῖν χαριεῖται κατορθωκόσιν, ἢ παιδεύσει καλῶς ποιῶν ἀμελοῦντας; Ὁ γὰρ κοινὸς ἡμῶν προμηθεὺς ἀπώλετο φεῦ! Ἀλόγοις πάντως ἐπιτηδεύμασι χρώμενοι, τὸν ἑξῆς μοχθηρῶς διανύσωμεν βίον, ἱρέται τινὲς ὄντες ἢ σκαπανεῖς καὶ θῆτες. Ὦ παῖδες ἄθλιοι οἵ τε νῦν ὄντες καὶ ἐσόμενοι, τίς ὑμᾶς θρέψει καὶ παιδαγωγήσει, καὶ τὸ δέον διδάξει τῆς κοινῆς τροφοῦ καὶ διδασκάλου φθαρείσης; Συδῶται πάντως ἔσεσθε καὶ βουκόλοι, καὶ πέτρας καὶ ὄρη καὶ κρημνοὺς ἕξετε πόλιν. Ὦ δυστυχεῖς γυναῖκες, ἀντ' ἐλευθέρων μὲν ἔσεσθε δοῦλαι, ἀλλάξετε δὲ τὸ ἄρχειν τοῦ ἄρχεσθαι καὶ μαθήσεσθε πάντως ὑφαίνειν, καὶ σαίρειν, καὶ τελευταῖον τὰ ὑμέτερα λέχη λυμανοῦσιν ἄνδρες δοῦλοι, ἠξιωμέναι πρῶτον λογάδων. Ὦ λογάδες τῶν χυδαίων νῦν οὐδὲν διενηνοχότες· ὦ στρατιῶται, οὓς ἐφοβοῦντο πρῶτον πολλοὶ, νῦν δὲ παιζόμενοι παρὰ πάντων. Ὦ γεωργοὶ κακοδαίμονες, ἐκ τοῦ προχείρου νῦν ἔσται πᾶσιν ὑμᾶς ἀδικεῖν καὶ γεωργήσεσθαι ξένοις, ἀλλ' οὐχ ὑμῖν· ὦ πληθὺς τεχνιτῶν, ἀπόλοιτ' ἂν τὰ ὄργανα νῦν ὑμῶν, οὐκ ἔχοντες ὅποι χρήσεσθε τούτοις. Ὦ δυστυχεῖς ἔμποροι, ποῦ νῦν ἀφόβως τὰς ἐμπορίας ποιήσεσθε; οἷς γὰρ ὑπῆρχε παρὰ πάντων αἰδὼς καὶ θάρρος, νῦν ἀντιστρόφως ἔσται παρ' αὐτῶν ὕβρις καὶ φόβος. Ὦ ἱερέων καὶ μοναχῶν χορὸς, τί ποτε πείσεσθε νῦν; παρὰ τίνος ἕξετε τὰς τιμὰς, τὰς εὐλογίας, τὸ περιπατεῖν εὐσεβῶς, τὸ βαίνειν ὀρθῶς; σφαλέντες δὲ παρὰ τίνος λήψεσθε τὰς ἐπιτιμίας; ἀποροῦντες δὲ παρὰ τίνος ἕξετε λύσιν; τίνα δ' εἶποτ' ἔχοντες κεφαλὴν, πῶς δ' ἂν ἀπαιτούμενοι δοίητε λόγον περὶ τῆς ὑγιοῦς ὑμῶν δόξης; Ἀπώλετο τὸ ὑμέτερον καύχημα. ἡ κεφαλὴ, ὁ ἀρχιερεὺς, ὁ κηδεμών. Ἡ που πᾶς χρηστὸς ἀφήσας τὸ ἱερατεύειν, οὗ βουλόμενος παίζειν ἐν οὐ παικτοῖς, καθεδεῖται δὲ καθάπερ τις ἰδιώτης, πονηροὶ δ' ἄνθρωποί τινες καὶ γόητες ἁρπάσουσι βιαίαις χερσὶ τὴν ἱερὰν ἁγιστείαν πλανώμενοι καὶ πλανῶντες, τὸ τῆς Γραφῆς, καὶ διὰ τοῦτο ἀφρονεύσουσι πλεῖστοι ποιμένες, καὶ διαφθεροῦσι τὸν τοῦ Χριστοῦ ἱερὸν ἀμπελῶνα, ὑπὲρ οὗ προήκατο τὴν θείαν αὐτοῦ ψυχήν. Φεῦ τῆς ἀνηκέστου ξυμφορᾶς· φεῦ πληγῆς πληγῶν βαρυτάτης, φεῦ ξίφους τὰς τῶν Ἑλλήνων ἐκκεντοῦντος καρδίας, φεῦ τῆς κοινῆς ἀποφράδος! Φεῦ ὀφανισμοῦ παντελοῦς, φεῦ πυρετοῦ τὰ πάντων καταφρονοῦντος σώματα! Φεῦ ἰλίγγου καὶ σκοτομήνης, τὰς πάντων διιόντος κεφαλάς! Νῦν ὄντως τὸ ζῆν ἀηδές· νῦν ὄντως θανεῖν χρὴ, ὅτε κακία μὲν πᾶσα τὴν γῆν ἐμπέπλᾳ, δικαιοσύνη δ' ἄπεστιν. Ἐκκλινοῦσι γὰρ πάντες καὶ ἀχρεῖοι γενήσονται, καὶ οὐδεὶς ἔσται ποιῶν χρηστότητα οὐδὲ μέχρις ἑνὸς νῦν πράγματα πάντα κατὰ τὸν φάμενον οὕτως ἔσται, καὶ νυκτομαχία τις δεινή. Ἀλλ' εἰ δοκεῖ, ζητήσωμεν ἥτις ἡμῖν ἐλπὶς ἔσται περὶ τοῦ μέλλοντος· φεῦ σιδᾶτε (sic)· ὄντως τοιγαροῦν ἡμῖν ἐλπὶς οὐδεμία τυγχάνει· νῦν οὖν χρὴ θανεῖν· κἀγὼ πρὸ πάντων τοῦτο ζητῶ. Τί γὰρ καὶ δράσεις, ὦ τάλας Ἀνδρόνικε; ποῦ πορευθῇς; εἰς ποίαν πόλιν, ὑπὸ ποίῳ κυρίῳ παρατείνας ἰδίους καὶ φίλους, τίσι χρήσῃ παθηγεμόσι τοῦ λόγου; ὦ δυστυχοῦς ἐμῆς βιοτῆς, ὦ πικρᾶς ὀρφανίας, ὦ τροχὲ χρόνε, οἷον βάραθρον φέρων κατήνεγκας! ὦ συγγενεῖς

καθηγεμόνες καὶ φίλοι, πῶς ὑπεμείνατ' ἐμὲ τὸν A
ὑμέτερον φίλον καταλιπεῖν ; Ἀλλ' ἄρατέ με ταχέως
οὖν ὑμῖν · ἄρατε, καὶ μὴ μέλλετε · μισῶ γὰρ τὸ
φῶς, τὸν ἀέρα, αὐτὸ τὸ ζῆν. Ὦ θάνατε, θάνατε,
νῦν μ' ἐπίσκεψαι μολών · ὄλβιος γὰρ οὗτος ἐκεῖνος,
ὃς οὐκ ἦλθεν εὐτυχέουσι, κληθεὶς δ' εὐθὺς ἔβη δυ-
στυχίουσι βροτοῖς. Ὦ πόσα δυσπραγέοντας ἀποστρέ-
φετ' οὖσα κωφοῖς, κλύειν δ' οὐκ ἐθέλει πενθαλέα
δάκρυα· ὦ Ῥώμη θεία, τί ποτε δράσεις τῆς θυγατρὸς
γενομένης δούλης ! ὦ μακαριώτατε πάτερ, πῶς οἴ-
σῃ τηλικοῦτον κακόν ; ὦ καὶ σὺ, θειότατε πάτερ,
πολιὰ καὶ τὰς τρίχας καὶ τὰς φρένας, ποιμὴν τῆς
οὐκέτ' οὔσης · πῶς χρήσ... σαυτῷ τῆς φήμης ἐλ-
θούσης ; ἢ του γόον ὄρνιθος οἰκτρᾶς ἀηδοῦς οὐχ ἥσεις,
ἀλλ' ὀξυτόνους μὲν ᾠδὰς θρηνήσ. . χειρόπληκτοι δ' B
ἐν στέρνοις πεκοῦνται δοῦλοι καὶ πολί. . . ὀμύγμα-
τα χαίτας. Ὦ Πελοπόννησος δυστυχής, νῦν σὺν τοῖς
δυσὶν αὐταδέλφοις τοῦ κλεινοῦ βασιλέως θρηνήσετε
καὶ πέμψετε κωκυτούς, ἄξια μᾶλλον ἀλλ' οὐ δάκρυ-
ον ἐκ τῶν ὀμμάτων ἐκπέμποντες, τῆς βασιλίδος
φθαρείσης καὶ περὶ ὑμῶν οὐκ ἔχοντες ἐλπίζειν οὐ-
δὲν καλόν. Ὦ θειοτάτη καὶ μεγίστη πόλις τῶν Ἑνε-
τῶν, τί δράσετε, νῦν τῆς ἀδελφῆς ὑμῶν καὶ φίλης
φθαρείσης ; ποῦ νῦν αἱ τριήρεις ὑμῶν καὶ νῆες τὸν
Εὔξενον εἰσκλέουσαι πόντον, προσορμιοῦνται, φι-
λοφρονηθήσονται δὲ παρὰ τίνων ὥσπερ προτῆκεν ;
Ἀπότροπος πάντως ὁ λιμὴν ὑμῖν ἔσται καὶ Σκύλλα
καὶ Χάρυβδις. Ὦ φίλοι Κρῆτες, τί πάθωμεν, νῦν
τῆς πικρῆς ὀρφανίας ἐπεισελθούσης ἡμῖν ; τύψομεν
ἢ που τὰ στήθη, καὶ ξανοῦμεν τὰς παρειάς, καὶ τὰ
σπλάγχνα τῇ θλίψει δράσομεν ἀηδίας μεστά, καὶ τὸν
πάντα χρόνον διάξομεν ὡς τινες ἡμιθανεῖς, ἐλκοντες
βίον ὀδυνηρὸν καὶ θανάτου μηδὲν διαφέροντα. Ὦ
πικρᾶς ἀλγηδόνος, ὦ φαγεδαίνης κατεσθιούσης τὰ
σώματα πάντων · νῦν χορεῖαι κατηφεῖς τῶν ἀγγέ-
λων, νῦν ἡ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου θεία ψυχή,
σὺν πᾶσι τοῖς χοροῖς τῶν ἁγίων, ἀηδίαν περιβάλλεται
καὶ σκυθρωπάσει · πείθομαι γὰρ καθάψεσθαι καὶ
τούτων τὸ πάθος. Νῦν οὐρανὸς ἀκαλλής. Νῦν ἥλιος
ὀλοφύρεται, νῦν σελήνη μελαίνεται, νῦν ἀστέρες
οἰμώττουσι, νῦν ὁ ἀὴρ ζοφοῦται, νῦν ἡ γῆ κλονεῖται
καὶ στένει, νῦν ἡ θάλασσα κυματοῦται καὶ φρίσ-
σει καὶ δυσχεραίνει τῷ πάθει · νῦν δρῆ καὶ βου-
νοὶ καὶ νάπαι καὶ πεδιάδες καὶ ποταμοὶ συμπάσχου-
σι · νῦν δένδρα καὶ θάμνοι καὶ πόαι μαραίνονται, καὶ D
δακρύουσι, νῦν στρουθεῖα πάντα γοερόν τι μέλος καὶ
θρηνῶδες ἐκπέμπουσι, νῦν τὸ τῶν χερσαίων γένος,
γοερῶς μυκώμενον, τὴν ὑπερβολὴν τοῦ πάθους δει-
κνύουσι, νῦν τοῖς βράχεσι ἰχθῦς κτύπον δρῶντές ;
τινα, ἐμφαίνουσι δυσχεραίνειν τῷ πάθει · δεῖ γὰρ
ταῖς μεγίσταις συμφοραῖς πάντα κόσμον συμπάσχειν,
καὶ κατηφῆ τυγχάνειν καὶ σκυθρωπὸν, ὥσπερ κἀπὶ
τῷ πάθει γέγονε τοῦ Δεσπότου. Τοῦτο γὰρ ἐγὼ,
μετ' ἐκεῖνο δεύτερον τάττω, πλὴν καθόσον τὸ μὲν
τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου προοίμιον ἦν, τὸ δὲ τῆς
σωτηρίας, ὡς εἰκάζειν ἔστιν ἐκ τῶν θείων Γραφῶν,
κἂν μὴ τοῖς ἡμετέροις ὀφθαλμοῖς ὁρῶνται τοιαῦτα
σημεῖα, ἀχρηστίας χάριν, ὅτι πλείστοις ἡμετέρας
τυγχάνει · τὰς γὰρ ἀκρίοις ὅλως ἀνθρώποις, οὐ ση-
μεῖα φαίνεσθαι δεῖ, ἀλλ' αὐτὸ τὸ τέλος εἰκὸς ἀθρόοις
ἐφίστασθαι. Φεῦ τῆς ἀνηκέστου ξυμφορᾶς ! πᾶν μὲν
ἂν τις ἤλπισε μᾶλλον ἢ τοῦτο παθεῖν, κἂν ἡ μάντις,
ἡ θεία μοῖρα κινούμενος προεῖπεν ἡμῖν, οὐκ ἀκιν-
δύνως ἂν ἀπηλλάγη. Φεῦ νῦν ὄντως πρῶτον ἔγνων
παθῶν ὑπὸ συμφορᾶς, καὶ οὐκ ἰσχύω τῷ πάθει φι-
λοσοφεῖν · νῦν πρῶτον οἶδα ὅτι δύναται πάθος καὶ
νῦν θολύνειν, καὶ λόγον οὐκ ἐᾷ προϊέναι, καὶ λιθώδη
τινὰ τὸν ἄνθρωπον δρᾶν. Νῦν τὰς τραγικὰς περιελῆλα
μούσας, αἱ δέ με περιιστάμεναι πείθουσιν οἰμωγὰς
ἐκπέμπειν καὶ κωκυτούς, καὶ ὀλολύζειν πικρῶς.
Φεῦ, τίς Δαίδαλος νῦν με πτερώσας πρὸς τὴν πόλιν
ἀπάξει, καὶ στρέψει πάλιν ταχέως ; Βούλομαι γὰρ
ἰδεῖν, ἀλλ' οὐ προσμένω · τὸ μὲν ἵνα περιχυθῶ
τοῖς παιδικοῖς καὶ κειμένοις, τὸ δ', ἵνα μὴ πολὺν
ὁρῶ χρόνον, ἃ μηδ' ἐπαΐειν ἰσχύω. Φεῦ νῦν ἱστορίαι
πᾶσαι καὶ μῦθοι καὶ ποιηταὶ σιγήσονται πάντως, οἷς
χρώμενος πᾶς τις, τὸ συμβαῖνον ἐκείνῳ κακὸν ἐδήλου,
ἐντεῦθεν δὲ ῥᾷστα τὴν ὑπερβολὴν τοῦ κακοῦ δηλώ-
σει. Ἑάλω μὲν γὰρ καὶ Τροία, ἀλλὰ δικαίως, ὑπὲρ
ὑβριστοῦ δειλοῦ μαχομένη, καὶ οὔτε τοσαύτη καὶ
προσέτι βάρβαρος ὑφ' Ἑλλήνων · Ἱερουσαλὴμ, ἀλ-
λὰ μυρίων οἷα ποινῶν ἀξίαν δεσποτικὸν δράσασα
φόνον καὶ Παλαιστίνης ἄρχουσα μόνον, Βαβυλών,
ἀλλ' οὐ τοσαύτη τὴν φήμην, οὐδ' ἐκ περάτων ἄρξα-
σα, εἰ καὶ τὸν περίβολον εἶχε μέγαν, Ῥώμη, ἀλλ'
οὖν ἐλπὶς παρὰ τῆς θυγατρὸς ἐκλυθῆναι, ὃ δὴ καὶ
καλῶς ποιοῦν ἠκολούθησε, τὴν δ' ἐξ Ἑσπέρας ἄρξα-
σαν μέχρις κάλλει δὲ νικῶσαν ἁπάσας, ἀρεταῖς δὲ
παντοίαις κεκοσμημένην, ἀδικοῦσα δὲ μηδένα, ἀδι- C
κουμένη δὲ πλεῖστα ὑπὸ Βαρβάρου κατενηνέχθαι,
καὶ μηδὲ ἐλπίζειν ἀναστήσεσθαι πάλιν. Τοῦτο δὲ
συμφορὰ συμφορῶν, καὶ πάθος πάθους, καὶ λύπη
λύπης, ἐμπεριεκτικὴ ἁπάντων. Ἐφθείρετο μὲν οὖν
ἡ τῆς πόλεως ἀρχὴ πάλαι, καὶ κατεσμικροῦτο, καὶ
μηδαμόθεν ἐβοηθεῖτο, νῦν δὲ κατέπεσε πᾶσα καὶ
γέγωνεν, ὥσπερ ἂν εἴποις, σῶμα καλὸν λαβών, κόπ-
τει μὲν πρῶτον τὰ ἄκρα, τὸ τελευταῖον δ' αὐτὴν τὴν
κεφαλὴν κατενέγκει. Ἡ καθάπερ μέγα δένδρον,
ἀποθερίζει μὲν πρῶτον τοὺς κλάδους, ἔπειτα δὲ καὶ
τὴν ῥίζαν · ἦν δ' ἂν ταυτὸν, εἴπερ εἰλήφει τὴν πόλιν
πρὶν ἀφαιρεθῆναι τὸ κράτος, ὥσπερ εἰ καὶ τὴν κε-
φαλὴν ἀποτέμνοι τἀνθρώπου καὶ τὴν ῥίζαν τοῦ δέν-
δρου, πρὶν ἐκκοπῆναι τὰ μέλη τε καὶ τοὺς κλά-
δους · τὸ γὰρ αὐτὸ πάσῃ γῇ καὶ πόλει, ὅπερ ἀνθρώ-
πῳ καὶ δένδρῳ κεφαλή τε καὶ ῥίζα. Ἄγε δὴ, λοι-
πὸν πᾶς ὅστις αἴσθησιν ἔχει τοῦ πάθους (ἔστι δ'
οὐδείς, ὃς μὴ τοῦτο πάσχει) ξυναυλίαν ὀδυρώμεθα
τὴν κοινὴν πατρίδα τε καὶ τροφόν. Οἱ γέροντες τὴν
γηροκομῶσαν, οἱ νέοι τὴν φιμοῦσαν τὰς ἀλόγους
ὁρμὰς τῆς ψυχῆς, οἱ παῖδες τὴν παιδεύουσαν ἀγα-
θῶς, αἱ γυναῖκες τὴν σωφρονοῦσαν, οἱ ἄρχοντες
τὴν τιμῶσαν, οἱ στρατιῶται τὴν στρατηγόν · οἱ
γεωργοὶ τὴν δικαιοσύνην, οἱ τεχνῖται τὴν χρωμέ-
νην ὑμῶν, οἱ ἔμποροι τὸ κέρδος, οἱ πλέοντες τὸν
λιμένα, οἱ ὁδοιπόροι τὴν ἀνάπαυλαν, οἱ πένητες
τὴν πορίζουσαν, οἱ πτωχοὶ τὴν τρέφουσαν, οἱ αἰχ-
μάλωτοι τὴν ῥύουσαν, οἱ ὀρφανοὶ τὴν μητέρα,
οἱ χῆραι τὴν προστάτιν, οἱ ἱερεῖς τὴν ὁδηγὸν, οἱ

μεναχοὶ τὴν εὐκοσμίαν, οἱ ἐν λόγοις τὴν πρὸς πᾶσαν ἐπιστήμην εὐδύνουσαν, οἱ πάντες τὴν πᾶσι πλησίως διδοῦσαν τὰς ἡδονάς. Ὦ πικρᾶς ἀλγηδόνος, ὦ πικρᾶς ὁμίχλης τοῖς ὀφθαλμοῖς ἁπάντων ἐπιπεσούσης, ὦ φήμης διερχομένης πάντα τὸν κόσμον, καὶ πληρούσης ἅπαντα ζάλης καὶ ἀηδίας καὶ σκότους ! Νῦν θρηνήσουσιν Ἰταλοὶ, νῦν οἱ Κελτοὶ κλαύσουσι, νῦν Γαλάται καὶ Βρετανοὶ, νῦν Γερμανοὶ, καὶ Ἰλλυριοὶ καὶ Θρᾷκες καὶ Παίονες, νῦν Ἴβηρες ἀνοιμώξουσι, νῦν Ἰνδοὶ σκυθρωπάσουσι, νῦν γένος ἅπαν καὶ ἡλικία πᾶσα καὶ νῆσοι καὶ ἤπειροι κατακόψονται · ὁ γὰρ ἅπας κόσμος ἀεὶ τὴν παλαιὰν τιμὴν μετ' ἐπιεικείας ἀποδίδου τῇ πόλει · οἶμαι δὲ καὶ τὸν πικρὸν συνάστην λυπηθῆναι · μικρὸν γοῦν τὴν καλλονὴν ὁρῶντα τῆς πόλεως φθειρομένην καὶ τὴν τερπνότητα. Ἡ γὰρ τῆς δυστυχίας ὑπερβολὴ πρὸς εἶκτον οἶδε πολλάκις καὶ τοὺς ἐχθίστους κινεῖν. Νῦν οὖν καιρός ἐστιν ὁπήν τινα σμικροτέστην εὑρεῖν καὶ κλεισθῆναι ταύτῃ ἐντὸς ἀσφαλῶς, καὶ θρηνεῖν καὶ κλαίειν διαπαντός · τούτου γὰρ οὔτ' ἦν, οὔτ' ἔσται χεῖρον κακόν.

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

BESSARION. S. R. E. CARDINALIS.

PROLEGOMENA.

De vita et rebus gestis Bessarionis Alogsii Bandinii Commentarius. I

Appendix monumentorum anecdotorum, partim ex archivo basilicæ SS. XII Apostolorum, partim ex Vaticana bibliotheca descriptorum. LXI

Index rerum præcipuarum quæ in Dissertatione continentur. XCVII

Baptistæ Platinæ Panegyricus in laudem Bessarionis, eo vivente in publico cœtu dictus. CIII

Acta selecta quæ ad Bessarionis legationem Bononiensem pertinent. CXVII

Michaelis Apostolii laudatio funebris Bessarionis. CXXVII

Joannis Alberti Fabricii Notitia historica et bibliographica. CXXXIX

BESSARIONIS OPERA.

REFUTATIO CAPITUM SYLLOGISTICORUM MARCI EPHESII CONTRA LATINOS, nunc primum edita curante J. Hergenrother, s. theologiæ in Wirceburgensi litterarum universitate professore. 11

APOLOGIA Inscriptionum Vecci, contra Gregorium Palamam, Petro Arcudio interprete. 213

DEFENSIONES recti catholicique dogmatis Latinorum, videlicet, de processione Spiritus sancti contra hæreticum illud impugnantem, Græce Latineque editæ. — (*Idem nempe opus cum superiori, at Latine ex interpretatione Bessarionis ipsius. Vide Monitum præfixum.*) 287

DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI, ad Alexium Lascarin Philanthropinum, ex interpretatione Petri Arcudii. Præmittitur Bessarionis ad Paulum II Pontificem Maximum Epistola nuncupatoria. 321

Idem liber, Latine, ex interpretatione Bessarionis. 407

EPISTOLA ENCYCLICA AD GRÆCOS. Exhortatur ad obedientiam Romanæ Ecclesiæ et susceptionem synodi Florentinæ; et de electione sua in patriarcham Cpolitanum. Petro Arcudio interprete. Præmittitur Epistolæ argumentum, in quo inquiritur de patriarchis Cpolitanis qui Josepho in Italia mortuo successerunt. 417

Eadem Epistola ex interpretatione Bessarionis. 481

GRÆCORUM CONFESSIO de verbis consecrationis et transsubstantiatione, a Bessarione exposita in concilio Florentino. Ex Mabillonii Museo Italico. 489

DE SACRAMENTO EUCHARISTIÆ et quibus verbis Christi corpus conficiatur. Ex Claudii de Sainctes Liturg. SS. PP. 493

COMPENDIUM ASCETICORUM S. BASILII MAGNI ad usum monachorum Basilianorum in Italia et Sicilia degentium concinnatum. Ex Joan. Yriarte Cod. Gr. Matrit. addita interpretatione nostra. 525

CONCIO gratulatoria ad synodum Ferrariæ coactam. 551

ORATIO dogmatica ad eamdem synodum de unione Ecclesiarum, ipso Bessarione interprete. 545

DECLARATIO aliquorum quæ in dicta oratione continentur, quæ Græcis notissima, Latinis ignota sunt. 611

MONODIA IN OBITU MANUELIS PALÆOLOGI, anno 1419 defuncti. Ap. Rzovium Contin. Annal. Baron. ad an. 1479. 613

IAMBI IN OBITU THEODORÆ AUGUSTÆ, Constantini imp. uxoris. Ex Allatio De consensu. 621

IN ILLUD EVANGELII SECUNDUM JOANNEM : *Si volo eum manere donec veniam, quid ad te?* Contra Georgium Trapezuntinum, quem vide infra, col. 867, Bessarioni contradicentem. Ex edit. Haganoensi anni 1532. 623

ORATIONES ad principes Italiæ de Christianorum clade in Chalcide Euboeæ, de periculis Italiæ imminentibus expugnata Hydrunto, de sedandis discordiis et decernendo bello adversus Turcas, quibus subjicitur persuasio ex Demosthenis *Olynthiaca*. — Præmittuntur Bessarionis epistola ad Fichetum, Universitatis Parisiensis rectorem, cui prædictas orationes mittit ; epistola Fichoti ad Sabaudiæ principes ; nec non Bessarionis epistola ad homonymum suum Bessarionem, abbatem Basilianum. —Ex edit. Rom. anni 1537, 4. 641

BESSARIONIS EPISTOLÆ.

I. Ad Paulum Pontificem Maximum de errore Paschatis. 675

II. Ad eumdem in librum de Spiritu sancto Procemium. 678

III. Ad Græcos. Exhortatur eos ad obedientiam sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ et susceptionem synodi Florentinæ. Et de electione sua in patriarcham Cpolitanum. 678

IV. Ad capitulum, canonicos et capellanos ecclesiæ Duodecim Apostolorum de Urbe. — Eis statuta et constitutiones mittit. 678

V. Ad Guillelmum Fichetum, doctorem Sorbonicum. — Orationes mittit a se ad principes Italiæ directas de periculis Italiæ imminentibus et decernendo bello contra Turcas. 678

VI. Ad pædagogum liberorum Thomæ Despotæ. 678

VII. Ad Theodorum Gazam. — Quæ ex interpretationibus Theophrasti et Aristotelis commoda rei litterariæ proventura sibi promiserit, ingenue confitetur. 686

VIII. Ad Michaelem Apostolium. — Eum reprehendit quod in apologia pro Gemisto Plethone scripta, contra Theodorum Gazam et Aristotelem calidius esset invectus. 687

IX. Ad Andronicum Callistum. — Mittere se nuntiat latæ a se sententiæ apographa, epistolam superiorem

significans qua Michaelem Apostolium reprehendit. 691
X. Ad filios Plethonis. — Consolatoria. 695
XI. Ad Nicolaum Secundinum. — Superioris epistolæ exemplar mittit. 697
XII. Ad Ludovicum XI regem. — Scribit a summo pontifice legatum se electum, ut pacem inter regem ipsum et duces Burgundiæ ac Britanniæ, armis depositis, componere curaret. 699
XIII. Ad principem senatumque Venetiarum. — Bibliothecam suam omni librorum genere instructissimam eidem senatui defert ac donat. 700
Tabula librorum quos serenissimo Venetiarum dominio dona dedit Bessarion. 701
BESSARIONIS INTERROGATIONES AD PLETHONEM cum Plethonis ad Bessarionis quæsita responsionibus. 713
GEORGII AMIRUTZÆ ad Bessarionem. De Trapezunte a Turcis anno 1461 expugnata. 723
GREGORII MONACHI Epistola ad Bessarionem laudatoria. 727
Ejusdem in eumdem oratio encomiastica. 731
BESSARIONIS ex oratione in patriam suam Trapezuntem.

GEORGIUS TRAPEZUNTINUS.

Notitia ex Allatii Diatriba de Georgiis. 745
Notitia altera ex Chr. Frid. Boerneri De doctis viris Græcis litterarum Græcarum in Italia instauratoribus. 765

SCRIPTA.

DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI, ad Joannem Cuboclesium. 769
ITEM DE PROCESSIONE SPIRITUS SANCTI et de una sancta catholica Ecclesia, ad Cretenses. 829
IN ILLUD EVANGELII SECUNDUM JOANNEM : *Sic volo eum manere donec veniam, quid ad te?* et quod Joannes evangelista nondum sit mortuus. Ad Sixtum IV Pontificem Maximum. 867
MARTYRIUM S. ANDREÆ DE CHIO qui Cpoli obiit anno primo Pauli II Pontificis summi, a Georgio Latine scriptum. 883
EPISTOLA AD EUGENIUM IV SUMMUM PONTIFICEM, DE UNIONE ECCLESIARUM, ex Mittarelli *Bibliotheca codd. mss. monasterii S. Michaelis Venet. prope Murianum.* 889
EPISTOLA AD JOANNEM PALÆOLOGUM IMP. Ut in Italiam ad synodum proficiscatur. Ad calcem Phrantzæ ed. Pontanus. 895

CONSTANTINUS LASCARIS.

Notitia ex Christ. Frid. Boerneri de doctis hominibus Græcis litterarum Græcarum in Italia instauratoribus. 907

CONSTANTINI LASCARIS EPISTOLA AD JOANNEM GATUM, Catanæ episcopum, libro de Scriptoribus Græcis patria Siculis præmissa. Ex Yriarte Catal. cod. Gr. Matrit. cum interpretatione nostra. 913

DE SCRIPTORIBUS GRÆCIS PATRIA SICULIS. 925
DE SCRIPTORIBUS GRÆCIS PATRIA CALABRIS. 925
GESTA APOSTOLORUM PETRI ET PAULI, Constantino Lascari interprete. 929

PROŒMIUM ad libros de grammatica qui in excusis desideratur. Ap. Yriarte lib. cit. 931
Epilogus ejusdem libri. 937
EPISTOLA AD JACOBUM XIMENIUM MURELLIUM, proregis insulæ Siciliæ a secretis. De Herodiani grammatici vita et scriptis, et de Theodosio, ejus epitomatore. Ex Yriarte, lib. cit. 939
DE QUINTO POETA. Argumenta ejus libris a Constantino Lascari præfixa. 942
LIBER DE POETA, in quo breviter poeseos natura atque origo indagantur, et varia illius genera indicantur. Apud Pasini codd. Gr. Taurin. 951
EPISTOLA AD DISCIPULOS SUOS libello de Tropis et figuris præmissa. Ex Yriarte. 955
EPISTOLA AD GEORGIUM PLACENTINUM de significatu dictionum ὀρθίκτον et ὀρθικτιάλιος quas Græci a Latinis mutuati sunt. Ex eodem. 955
EPISTOLÆ quatuordecim familiares. 957
De Demetrii ac Thomæ, Peloponnesi despotarum, Constantini imp fratrum, post captam urbem casibus eorumque sobolis serie. 961
NOTITIA IMPP. CPOLITANORUM a Theodoro Lascari ad Constantinum III et urbem captam. 965
NOTITIA SUCCESSORUM BASILII IMP. usque ad captam urbem. 965
Epitaphium Theodori Gazæ, Phanurii Geracii Rhodii. 967
CARMEN FUNEBRE in Joannem Catholicorum regum filium unigenam, in Ferdinandum Cunium, Siciliæ rectorem, in Georgium Rhalem. 969

THEODORUS GAZA.

Notitia ex Allatio de Theodoris. 971
Notitia altera ex Boerneri libro citato. 977
LAUDATIO CANIS, sp. Maii B. PP. 986
DE ORIGINE TURCARUM ad Fr. Philelphum, ex Allatii Symmictis. 997
(*Theod. Gazæ Liber de mensibus exstat in appendice ad Eusebii Chronicon, hujusce Patrologiæ tom. XIX, col.* 1167.)
EPISTOLA AD DEMETRIUM CHALCOCONDYLEM. 1005
— ad eumdem. 1008

ANDRONICUS CALLISTUS.

Notitia ex Boerneri libro citato. 1013
EPISTOLA ad Georgium Palæologum Disputatum. 1017
MONODIA DE CPOLI CAPTA, ex cod. Reg. Paris. 1774 nunc primum edita. 1151
CPOLITANORUM IMPP. NOVELLÆ CONSTITUTIONES inde ab anno 1220 usque ad captam urbem. 1019

FINIS TOMI CENTESIMI SEXAGESIMI PRIMI.

Parisiis — Ex typis L. MIGNE.

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY